

המזרח התיכון

- 1) קווים לתולדות האימפריה התורכית מהיווסדה ועד המאה ה-20
- 2) המזרח התיכון עד מלחמת העולם ה-I ולאחר המלחמה
- 3) המזרח התיכון במלחמת העולם ה-II ולאחר המלחמה

דר' עמיהוד ישראלי

הערה:

הספר נכתב בשנות ה-90 של המאה ה-20
המחבר נפטר ואנו בחרנו להוציא את הספר כפי שהמחבר השאיר

תוכן העניינים

חלק א' – המזרח התיכון

1

פרק א': קווים לאופייה של האימפריה העות'מאנית

1

1

2

2

השם

משקלן של ההשפעות השונות

מאפיינים של האימפריה העות'מאנית

יסודות המשפט העות'מאני

3

3

4

4

(א) החוק הדתי

(ב) החוק החילוני

ה"קאנון-נאמה"

נושאי השלטון באימפריה העות'מאנית

5

5

5

5

6

6

7

7

9

9

10

10

10

11

12

12

13

הסולטאנים ותאריהם

מוצא הסולטאנים

הסדרי הירושה

הכתרת הסולטאנים

סמכויות הסולטאנים

תפקידי הסולטאנים

הסולטאנים כראשי-הדת

חלוקת מוסדות הממשל העות'מאניים

עבְדִי-השער-העליון

גיוס הכפייה (Devşirme)

מספרי המגויסים ובחירתם

חיל-היאניצ'רים (Yeniçeri)

אימונם וחינוכם של עבְדִי-השער

יתרונות שיטת עבְדִי-השער

הווזירים

הווזיר הגדול

מנגנון הממשלה המרכזית

14

14

14

הווזיר שומר החותם

ווזיר האוצר

פרק ב': תולדות האימפריה העות'מאנית בתקופת הרפורמות

15

15

15

15

16

17

17

17

1. הרקע המדיני הבינלאומי

האימפריה העות'מאנית בשיא התרחבותה

גורמי בלימת ההתקדמות העות'מאנית

שלבי הנסיגה העיקריים של האימפריה העות'מאנית

המאבק עם רוסיה וחוזה קוצ'וק-קיינְרְג'יה (1774)

הופעת נפוליאון וההתערבות הצרפתית

כניסתה של בריטניה לזירת המזרח-התיכון

2. הרקע הפנימי

19

19

20

20

גורמי דעיכתה של האימפריה העות'מאנית

"תקופת הצבעוניים" וההסתגרות

הרפורמות הראשונות ורקען

3. סלים ה- III ו"הסדר החדש" (Nizam El Cedid)

21

21

עלייתו לשלטון

21 רפורמות צבאיות ותוצאותיהן
22 פעולותיו האחרות של סלים ה-III
22 הופעת ביירקדאר
23 סיכום פעולותיהם של סלים ה-III וביירקדאר והערכתן

24 **4. הרפורמות של מחמוד ה-II (1839-1808)**
24 מוצאו והרקע המדיני לפעילותו
24 האירועים המדיניים והצבאיים וחיסול האינצ'רים
25 האירועים הפנימיים וחידושי הסולטאן
26 הערכת הרפורמות וביקורתן
26 השוואת הרפורמות של מחמוד ה-II ומוחמד עלי במצרים

27 **5. תקופת רשיד פחה וסטרטפורד קנינג**
27 "התנטימאת"
27 רשיד פחה והבריטים
28 תיקוני רשיד פחה: ח'ט-שריף של גולחאנה (1839)
29 פעילותו של סטרטפורד קנינג
29 מלחמת קרים
30 הח'ט שריף מהמיון
30 האטת ביצוע הרפורמות, סיבותיה ותוצאותיה
31 תקופת "התנטימאת הצרפתיים" ועבד אל-עזיז

32 **6. הריאקציה, העות'מאנים הצעירים, החוקה (1876)**
32 הריאקציה
32 העות'מאנים הצעירים ומדחת פחה
32 החוקה העות'מאנית של מדחת פחה
33 תקופת עבד אל-חמיד II (1876-1909) וקונגרס ברלין (1878)

35 **פרק ג': מבנה החברה העות'מאנית בתקופת הרפורמות**
35 הסולטאנים
36 החצר המלכותית
36 הפיאודלים והשליטים המקומיים

37 **העלמאא**
37 שיחי אל-אסלאם
38 יחסם של אנשי הדת לרפורמות
39 המערך החברתי
40 הנתונים הבלתי-מוסלמים והזרים עד לתקופת הרפורמות
40 המלטים
41 חלוקת העדות ומעמדן הכלכלי
42 המיעוטים בתקופת הרפורמות
43 הזרים והקפיטולציות
44 מנגנון המדינה
45 הממשלה
46 מערכת השיפוט והמנהל
46 הפחות והשליטים המקומיים
47 התיקונים והשינויים במינהל

48 **פרק ד': הכלכלה העות'מאנית בתקופת הרפורמות**
48 תקציב המדינה
49 הוצאות המדינה וגירעונותיה
50 המצב האגרארי וחוק הקרקעות (1858)
51 הפיאודליזם באימפריה העות'מאנית והשוואתו לאירופה
52 תמורות דמוגרפיות, כלכליות ואחרות
52 החקלאות
53 החקלאות התרבה והלחה
53 חקלאות ההשקאה

54
55
55
56

סיכום תכונותיה של החקלאות במזרח התיכון
התעשייה
התפתחות התעשייה במזה"ת מ-1850 ועד ל-1914
מאפייני התעשייה עד שנת 1914

פרק ה': מאבק המעצמות באימפריה העות'מאנית והיווצרות "השאלה המזרחית"

58

1. הרקע הכללי

58

איתור תחומי המאבק ורקעו הכללי

58

חשיבותו של המוקד הבלקני

59

המאפיינים למאבק המעצמות במאה ה-19 ואילך

60

יחסי הכוחות הכלליים והמספריים בין רוסיה לתורכיה העות'מאנית

61

יחסי הכוחות הימיים ומגמות אסטרטגיות חדשות

62

התסיסות הלאומיות והמאבקים הסוציאליים

63

ייחודו של המאבק בבלקן

64

2. גישת המעצמות לגבי "השאלה המזרחית"

65

(א) רוסיה

65

חשיבותו של היסוד השחור לרוסיה ומהלך המלחמות המאה ה-18

66

מוקדי המאבק בין רוסיה לתורכיה המאה ה-19

67

אי-אחידות בגישתה המדינית של רוסיה לתורכיה

68

מעמד המיץ'רים במאה ה-19

69

יחסי רוסיה-תורכיה עד למלחמת העולם הראשונה

70

תהפוכות מדיניותה של רוסיה בבלקן

71

התנועה הפאן-סלאבית ועמדת רוסיה כלפיה

72

(ב) עמי הבלקן

72

גורמי התקרבות והתרחקות מרוסיה

73

יחסי רוסיה ועמי הבלקן

74

(ג) אוסטרו-הונגריה

74

כללי

75

התנודות במדיניותה של אוסטרו-הונגריה

75

מעמדם של ההונגרים

76

יחסייהן של אוסטרו-הונגריה ורוסיה

76

הפעילות האוסטרית בבלקן

77

(ד) איטליה

77

אוריינטציה פרו-בריטית

78

ניגודי אינטרסים עם צרפת

79

(ה) בריטניה

79

האינטרסים היסודיים של בריטניה

80

ניגודי אינטרסים משניים בין בריטניה לצרפת

80

ניגודי אינטרסים יסודיים עם רוסיה

81

השתנות עקרון המדיניות הבריטית כלפי תורכיה

82

ערעור האמון בכושר קיומה של תורכיה

82

דעת הקהל האנטי-תורכית בבריטניה

83

עמדת מדינאים בריטיים

84

התמורות במערך הצבאי של בריטניה

85

הצטמצמות האינטרסים הבריטיים בתורכיה

86

(ו) צרפת

86

העמדה המדינית כלפי תורכיה

86

התמורות בעמדה המדינית וגורמיהן

87

פרשת רומניה

87

יחסי צרפת-רוסיה

חלק ב': המזרח התיכון

90

I המזרח התיכון עד מלחמת העולם הראשונה

90

1 מצרים

90

א) תקופת מוחמד עלי

90

מהותו של מוסד הממלוכיות

90

הערכת הממלוכים

91

החברה הממלוכית במצרים

92

חיסול הממלוכים על ידי מוחמד עלי (1811)

92

קווי יסוד במדיניות החוץ של מוחמד עלי

93

המהלכים הצבאיים הראשונים ועמדת המעצמות

94

שתי המלחמות הסוריות

96

סיכום פרשת המלחמות הסוריות

97

המדיניות האגרארית והחקלאית של מוחמד עלי

98

המדיניות התעשייתית של מוחמד עלי

100

כשולן התעשייה ולקחו

101

ב) תחרת המעצמות, הח'דיוויים ותעלת-סואץ

102

המאבק הפוליטי והכלכלי במצרים

102

תקופת אסמאעיל

102

המאבק על כריית תעלת-סואץ

103

תעלת-סואץ עד למלחמת העולם הראשונה

106

ג) תקופת הכיבוש הבריטי

107

הרקע להתערבות המעצמות במצרים

107

עמדתן של המעצמות ערב כיבוש מצרים

108

כיבוש מצרים על ידי בריטניה (1882)

109

ד) פרשת סודאן

110

רקע כללי

110

הרקע החברתי והכלכלי עד למרד המהדי

111

גורמי כישלוננו של גורדון

112

השלבים העיקריים במרד המהדי

113

המהדי לעומת הח'ליף

114

מדינת הדרווישים בסודאן

116

מאבק המעצמות באפריקה ונפילת הממלכה הסודאנית

117

ה) מצרים עד למלחמת העולם הראשונה

119

תקופת קרומר

119

הרפורמות של קרומר וביקורתן

121

המצב האגרארי במצרים במאה ה-19

123

המשכילים, מתקני האסלאם וחלוצי התנועה הלאומית

125

תקרית ד'נשוואי ורצח בוטרוס ע'אלי

126

פעילותו של מוצטפא פאמל

127

סיכומה של תקופה

129

2 עיראק ואזור המפרץ הפרסי

130

גורמי חשיבותה הכללית של עיראק

130

השלטון הממלוכי במאה ה-18

131

מאבק המעצמות באזור המפרץ הפרסי

132

השתלטותם של הבריטים על חופי המפרץ הפרסי

133

האינטרסים הגרמניים בעיראק ובמפרץ הפרסי

135

136 משלטון הממלוכים לתקופת מִדְחַת-פחה
138 תקופת מִדְחַת-פחה בעיראק
140 הלאומיות הערבית בעיראק עד שנת 1914

3 סוריה ולבנון

142 הגורמים שסייעו לתחייה הספרותית והלאומית
142 תקופת אֶבְרָאֵהִים-פחה
143 אוטונומיה ללבנון
144 תנועת ההשכלה בסוריה ובלבנון
144 הפעילות הלאומית עד למהפכת "התורכים-הצעירים" (1908)
145

4 תורכיה

146 רקע כללי
147 תקופת עבד אל-חמיד ה-||
148 הקייזר והסולטאן: שילוב אינטרסים
148 "ועד האיחוד והקידמה" ומהפכת "התורכים-הצעירים" (1908)
150 הפיכת הנגד וסיכולה
152 הערכות שונות על המשטר
153 פאן-עות'מאנית, פאן-אסלאם ופאן-תוראן
154 גורמי כישלונם של "התורכים-הצעירים"
156 הפעילות הלאומית הערבית בתקופת "התורכים-הצעירים"
158 ההתעוררות הלאומית התורכית ונושאי-דגלה
159

5 פרס ואפגניסטן

161 רקע כללי
161 החדירה הרוסית בפרוס המאה ה-19
162 המאבק הכלכלי ומתן זכיון הנפט לִדְ'אֶרְסִי
163 מתן החוקה וחלוקת פרס (1907)
164 אוריינטציה פרסית פרו-גרמנית
165 אפגניסטן עד 1914
166

II – מלחמת העולם הראשונה והסדרי השלום

168 ההתלקחות
168 האסטרטגיה של גרמניה במזרח-התיכון
168 משימותיה המדיניות והצבאיות של תורכיה
170 מהלך המלחמה במזרח-התיכון
171 קווקז וטראנס-קווקז
171 הנחיתה בדרדנלים
172 סיני וארץ ישראל
172 חצ"א ערב ותימן
173 עיראק
174 אסכולות מדיניות-צבאיות במדיניות הערבית של בריטניה
176 המינהל הבריטי בעיראק בזמן המלחמה
177 המשך המבצעים בטראנס-קווקז
178 ההסכמים הסודיים על חלוקת האימפריה העות'מאנית
180 הסכם קושטא
181 הסכם לונדון
181 הסכם סייקס-פיקו
182 הסכם סנט-ז'אן דה מורייאן
183 הסכם לויד-ג'ורג'י-קלאַמנסו
183 הדיונים עם הערבים והסכם סייקס-פיקו
184 ועדת השלום בפריס
187 ועדת קינג-קריין
188 ועידת סן-ראַמו וחלוקת המנדטים
189 גירוש פייסל מסוריה
189 גורמי המרד בעיראק בשנת 1920
191 מהלך המרד ותוצאותיו
192

193
195

ההסדרים בין בריטניה לבין ההאשמים
גמר הקרבות בקווקז ובאסיה המרכזית

197

III – המזרח התיכון בין שתי מלחמות עולם

197

1 תורכיה

197

מבוא

198

משביתת-הנשק במודרוס ועד לחוזה-סאָוור

200

חוזה-סאָוור

202

ההסכמים עד חוזה-לוזאן ומלחמת השחרור התורכית

204

חוזה לוזאן

205

פרשת המיץרים וחוזה מונטרה

206

ביטול הסולטנות וביטול הח'ליפות

208

מוסדות הרפובליקה

210

סעיפים נבחרים מחוקת 1924

211

המינהל המחוזי

212

האידיאולוגיה הכמאליסטית ואופיו האמיתי של המשטר

214

"מפלגת העם הרפובליקנית"

216

הרקע לרפורמות החילונית

218

ניתוח הצלחתן של הרפורמות החילונית

220

הרפורמות בשטחי התרבות והחינוך

221

המהפכה הכלכלית

223

האטטיזם וההשפעה הסובייטית

224

אופיו של האטטיזם עד מלחמת העולם השנייה

225

המרידות הכורדיות ותוצאותיהן

226

קווים למדיניות החוץ הכאמליסטית

227

יישוב המחלוקת על מוסול

228

המדיניות הבלקאנית ויישוב בעיית אלכסנדרתה

229

כישלון שיחות מוסקבה ב-1939

231

2 עיראק

231

המיעוטים בעיראק ומיונם

232

הכורדים

234

התקוממויות הכורדים וגורמיהן

236

התנועה הלאומית הכורדית וחולשותיה

238

השבטים השיעים בדרום עיראק

238

השבטים הסונים

239

עדות מוסלמיות אחרות

240

הנוצרים למיניהם

240

הארמנים

241

הסיריאנים היעקוביתים והסיריאנים הקתוליים

241

הפְּלִדְיָאִים (אשורים-קתוליים) והאשורים הנְּסִטוֹרִיאָנִים

242

היִזְדִּיִּים

243

השֶׁבֶךְ והשבאיים

244

המלכת פייסל והממשל הבריטי

245

הרקע המיוחד לבעיית מוסול

246

בעיית מוסול ופעילות הכורדים והאשורים עד לחוזה לוזאן

247

בעיית מוסול בוועידת לוזאן ולאחריה

248

ועדת החקירה הראשונה והמרד הכורדי ב-1925

249

ועדת לִיידוֹנְר ויישוב בעיית מוסול

251

הבעיה האשורית

252

השתלשלות אירועי הטבח באשורים

254

השתחררותה ההדרגתית של עיראק והחוזים עם בריטניה

256

בית-המלוכה ומבנה השלטון

257

שנות ה-30 : תסיסות חברתיות וחיכוכים אישיים

257

קבוצת "אל-אהאלי", עסקניה וקציני הצבא

259

ההפיכה באוקטובר 1936 ומהלכיה

261

הערכת ההפיכה ותוצאותיה

3 פרס ואפגניסטן

263

263

263

264

267

268

270

271

פרס

המצב המדיני אחר המלחמה
הרפובליקה בגילאן והקומוניסטים הפרסיים
מדיניות החוץ האיראנית
היחסים עם ברית-המועצות
היחסים עם בריטניה
היחסים עם גרמניה

273

273

274

275

276

אפגניסטן

שלטונו של אמנאללה
היחסים עם ברית-המועצות ובריטניה
רפורמות ובעיות פנים
נאדר שאה והתקופה שלאחריו

277

277

278

280

281

282

283

284

285

286

288

289

291

292

293

4 סוריה ולבנון

הרקע : צרפת והלבנט
המיעוטים הנוצריים בלבנט
מיעוטים אחרים בלבנט
סיכום בעיות המיעוטים
קווים למדיניות הצרפתית בסוריה ולבנון
לבנון אחר מלחמת העולם הראשונה : מבנה המשטר
לבנון אחר מלחמת העולם הראשונה : לבטיו של המשטר
סוריה אחר מלחמת העולם הראשונה
המרד הדרוזי : הרקע העדתי
חלקם של המשתתפים במרד הדרוזי, 1925–1927
מהלך המרד הדרוזי ותוצאותיו
סוריה בין 1928–1936
החוזים הצרפתיים עם סוריה ולבנון מ-1936
מסירת אלכסנדרטה לתורכיה

295

295

297

5 עבר הירדן

הרקע הכללי
שלטונו של עבדאללה בחסות בריטית

299

299

299

300

301

304

307

308

310

311

313

6 מצרים

רקע כללי
האוכלוסין, המיעוטים והזרים
מעמדה של בריטניה במצרים עד תום מלחמת העולם הראשונה
מצרים עד שנת 1924
מצרים בין השנים 1924–1936
החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936
הערכת החוזה האנגלו-מצרי
מצרים עד מלחמת העולם השנייה
המערך המדיני הפנימי : ה"נַפְד" מול יריביו
המפלגות האופוזיציוניות

316

316

318

319

320

321

322

323

325

7 חצי האי ערב

הרקע החברתי : הבדווים
שבטי חצי האי ערב
הרקע הדתי : הוואהבים ואבן-סעוד
הרקע המדיני : השתלטותו של אבן-סעוד על חצי-א"ע
נישולם של ההאשמים מחג'אז
יחסי אבן-סעוד והעולם המוסלמי
יחסי אבן-סעוד עם בריטניה ותימן
חוזי הנפט הראשונים

325
327
328

תימן לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה
תימן בין שתי מלחמות עולם
סיכומה של תקופה

330
330

IV המזרח התיכון במלחמת העולם השנייה

רקע כללי

331
331
332
334
335

1 תורכיה

תורכיה עד שנת 1941
תהפוכות היחסים עם גרמניה הנאצית
יחסי תורכיה ובעלות-הברית
יחסי תורכיה וברית-המועצות

337
337
338
339

2 עיראק

המצב הפנימי עד שנת 1941
מרד רשיד עאלי ותוצאותיו
עיראק בין השנים 1945–1941

341
341
342
344
345

3 איראן

חלוקת הממלכה והדחת רזא-שאה
המפלגות והמיעוטים באיראן
המדיניות הסובייטית בזמן המלחמה
המדיניות האנגלו-אמריקאית בזמן המלחמה

347

4 אפגניסטן

347
347
349
350

5 סוריה ולבנון

הלבאנט בשלטון ממשלת וישי
הלבאנט בין השנים 1945–1941
ירדן מרצח עבדאללה ועד חתימת "ברית-בגדאד" (יולי 1951 – פברואר 1955)

352
352

6 עבר-הירדן

כללי

353
353
354

7 מצרים

מצרים בין השנים 1939–1942
שלטון ה"ופד" בחסדי הבריטים

355
355

8 חצ"א ערב

ערב הסעודית

חלק ג' – המזרח התיכון 1945–1965

357

I כללי: המזה"ת, מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך

357

מבוא: תוצאות המלחמה, המערך הבין-גושי והשפעתו על המרחב

357

מאפייניה של התודעה הלאומית הערבית האחר מלחמת העולם השנייה

359

מהפכת הנגד של חוסיין (10 באפריל 1957)

359

קווי ההתפתחות של התנועה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם השנייה

361

"האחים המוסלמים"

363

התנועה הפאן-סורית

365

"הליגה הערבית" והרעיון הפאן-ערבי

367

"הליגה הערבית" וחלקה של בריטניה ביצירתה

369

הליגה הערבית והמעצמות

370

הליגה הערבית והבעיה הארצישראלית

372

תוכניות שונות לאחזקות ערבית

373

II מאבק המעצמות במזה"ת אחר מלחמת העולם השנייה

376

בריטניה

376

ארה"ב

377

קווים אופייניים לפעילות ארה"ב במזרח התיכון

379

ברית-המועצות

381

הרקע הכללי לפעילות הסובייטית במרחב מ-1955 ואילך

383

מעצמות המערב והמזרח התיכון עד סוף שנת 1955

383

עסקות הנשק הסובייטיות ותוצאותיהן

385

החדירה הסינית למזרח התיכון

387

השפעות אחרות במזרח התיכון

390

סיכום

393

III תורכיה

395

הרקע למפנה במדיניות החוץ התורכית

395

השילבים הראשונים בהתקשרות תורכיה למערב

396

מערך ההגנה התורכי במסגרת נאט"ו

398

המדיניות הבלקנית של תורכיה

399

יחסיה של תורכיה עם מדינות ערב עד לחתימת "ברית-בגדאד"

401

ברית תורכיה-עיראק: היסוד ל"ברית-בגדאד"

402

התגובות והתוצאות המיידיות

403

מדיניות החוץ התורכית עד שנת 1958

405

האטטיזם התורכי בתהליכי השתנותו

407

המערך המפלגתי החדש והתפתחות החיים המדיניים

410

האירועים הפנימיים שקדמו למהפכה הצבאית במאי 1960

413

ההפיכה הצבאית וצעדיהם הראשונים של המהפכנים

414

המפלגות לאחר ההפיכה

416

המאבק על דמותו של המשטר

417

IV עיראק

420

הרקע הכללי

420

המשטר ובית המלוכה

420

המשטר והצבא

422

המשטר והצמרת החברתית

424

המפלגות

426

התהפכות הפנימיות עד לחתימת "הסכם פורטסמות" (ינואר 1948)

427

המשך התהפכות הפנימיות: מ"הסכם פורטסמות" ועד ל"ברית בגדאד" (פברואר 1955)

429

431	ההתרחשויות המדיניות עד להפיכת קאסם
433	סיומה של תקופה
435	יחסיה של עיראק עם ארצות ערב עד 1958
438	שקיעת משטרו של נורי אס-סעיד
440	הנפט העיראקי כגורם מדיני
442	מדיניות הנפט לאחר מבצע סואץ
443	הפיכת קאסם בשלביה הראשונים
445	סכסוך קאסם-עארף
446	פרשת רשיד עאלי אל-כילאני
447	המערך הפנימי עד למרד אש-שוואף במוסול (מרץ 1959)
450	עמדת הצבא והמיעוטים
451	התמונות הראשונות בשלטון
453	מרידת הנפל במוסול (מרץ 1959)
455	ההתנקשות בקאסם, משפטי בגדאד והמצב הפנימי
457	סכסוך השט אל-ערב ומשמעותו לגבי קאסם
458	חתרנות נאצר והשפעתה על משטר קאסם
460	חידוש הפעילות המפלגתית והחלשת השמאל
462	מדיניות הנפט של קאסם
465	סיכומה של תקופת קאסם
467	הפיכת פברואר 1963 ומבצעה
469	המאבק הפנימי והבעיה הכורדית
472	התפלגות "אל-בעת" ויצירת ציר בגדאד-דמשק
474	גורמי הפיכת עארף (נובמבר 1963) ותוצאותיה
476	התקרבות עיראק למצרים ובלימתה
477	הפיכות בשנת 1965
479	סיכום: הבעיות הפנימיות ואי-היציבות המדינית

V איראן

485	הסכסוך על אזרבייג'אן וכורדיסטאן הפרסית
485	בעיית איראן ואזרבייג'אן מבחינת המעצמות
487	חיסול בעיית אזרבייג'אן
488	הרקע למשבר הנפט
490	המאבק על הנפט עד לעלייתו של מוצדק לשלטון
491	יחסי איראן-ארה"ב עד למשבר הנפט
493	השילבים העיקריים במשבר הנפט
496	ערעור מעמדו הפנימי של מוצדק ונפילתו
498	פתרון בעיית הנפט ולקחה
501	ייצוב המשטר
502	האתגר הכלכלי והחברתי של דר' אמיני
505	התכנית לרפורמה אגררית
506	משמעות הרפורמה האגררית ושלביה
507	מדיניות השאה ויריביו החדשים
509	מדיניות החוץ האיראנית

VI סוריה

516	פינוי הצבאות הזרים מהלבנט
516	השתלשלות המשבר הכלכלי והשתקפותו ביחסי סוריה ולבנון
517	הקלחת המדינית הפנימית בסוריה
519	ההפיכה הצבאית הראשונה ומשטרו של זעים
520	הפיכת חנאווי
523	הפיכתו הראשונה של שישקלי
524	הרקע להפיכתו השנייה של שישקלי
525	משטרו הרודני של שישקלי ונפילתו
527	המדיניות הבין-ערבית של סוריה עד שנת 1954
529	הכוח העולה בסוריה: מפלגת "אל-בעת"
532	מפלגת "אל-בעת" בין 1954–1958
533	

534	ניתוח היסודות האידיאולוגיים
536	האידיאולוגיה של "אל-בעת" וסתירותיה
537	סוריה לאחר מישטרו של שישֶׁכְּלִי
538	המערך הפנימי בסוריה עד לאיחוד עם מצרים
541	התמונות בצמרת הצבא והשפעתן על המדיניות הסורית
544	סוריה ומדינות המערב ערב האיחוד עם מצרים
546	סוריה ומדינות הגוש המזרחי
547	ועידת דמשק וההתרוצצות הבין-ערבית
549	המניעים הסוריים לאיחוד עם מצרים
550	שידוד המערכות בסוריה בשנה הראשונה לקיום קע"ם
553	התמורות במעמדם של מחייבי האיחוד בסוריה
555	השינויים בתחומי המינהל והצבא
557	הפיכת קאסם בעיראק והשפעתה על "החבל-הסורי"
558	התהפכות במעמד הבעת' ומנהיגיה
562	המשבר הכלכלי ב"חבל הסורי"
565	ההפיכה הצבאית ופירוק קע"ם (ספטמבר 1961)
566	סיכום המאזן הסורי בקע"ם ומשמעויותיו
569	לבטיה הפנימיים של סוריה וגורמי הפיכת מרץ 1962
572	הפיכת מרץ 1962 ופילוג הצבא
573	המשבר ביחסי סוריה ומצרים והמאבק בוועידת שְׁתוֹרָה
575	הרקע להפיכת "אל-בעת" (מרץ 1963)
577	נפתולי הנהגת הבעת'
579	אמנת האיחוד הערבי ומשמעויותיה
581	המאבק בין "אל-בעת" לבין נאצר
584	התבססות "אל-בעת" בסוריה
586	שנת 1964: "אל-בעת" הסורי בבידודו
589	ועידות הפסגה הערביות ומעמדה של סוריה
590	סוריה בשנת 1965
593	סיכום כלכלי וחברתי

VII ירדן

598	מהקמת ממלכת ירדן ועד למות של עבדאללה (יולי 1951)
598	המערך המדיני הפנימי עד שנת 1955
599	ירדן מרצח עבדאללה ועד חתימת "ברית בגדאד" (יולי 1951 – פברואר 1955)
602	הפילוג במחנה הערבי והזעזועים הירדן
604	נושאי החתירה המצרית בירדן
605	מאמצי הנגד של מדינות ברית-בגדאד
606	התערערות מעמד בריטניה בירדן (דצמבר 1955 – אפריל 1957)
608	עליית החוגים הלאומיים והפרו-מצריים לשלטון (אוקטובר 1956)
611	מהפכת הנגד של חוסיין (10 באפריל 1957)
613	ייצוב שלטונו של חוסיין בשנת 1957
615	ירדן נוכח איחוד קע"ם: הקמת "האיחוד הערבי" והתמוטטותו
618	פעילות המעצמות והתערבות האו"ם
619	שנת 1959: ייצוב שלטונו של חוסיין
621	שנת 1960: רצח הזאע אל-מג'אלי וכינון יחסים עם עיראק
623	שנת 1961: משבר פוויית ופירוק קע"ם
624	אוקטובר 1961: סיום השלב הראשון של "מפעל הירמוך"
626	ירדן בשנת 1962: מגמת רפורמות ופיתוח כלכלי
628	סיכום העשור הראשון למלכות חוסיין (1953–1963)
631	המשבר בירדן בעקבות הקמת הפדרציה המשולשת (אפריל 1963)
632	שנת 1964 ואילך ועידות הפסגה הערביות והשתפרות מעמדו של חוסיין
634	התכנית להטיית יובלי הירדן וחלקה של הממלכה ההאשמית
636	סיכום
640	

641	גל לאומי גואה ועלייתם של ארגונים קיצוניים
643	המו"מ עם בריטניה וכישלון הסכם צדקי-בווין
645	כישלון המאבק באו"ם והתערבות ארה"ב
646	הפלישה המצרית לא"י ותוצאותיה
650	ה"ופד" בשלטון: התערערות כלכלית והסתמנות הגישה הנויטרליסטית
652	החוזה האנגלו-מצרי באספקלריה של "המלחמה הקרה" הבין-גושית
653	מאוקטובר 1951 ועד ליולי 1952
656	מְבַצְעֵי ההפיכה: "הקצינים החופשיים"
658	פעולות "מועצת ההפיכה" עד תום שנת 1952
661	חיסול המפלגות ו"האחים המוסלמים"
663	המפלגה היחידה – "ארגון השחרור"
667	המשפטים נגד אִישֵי המשטר הישן והמערכה בשחיתות
668	הרקע למאבק בין נגיב לנאצר
670	השתלשלות המאבק על השלטון
673	הרקע להסכם האנגלו-מצרי על סודאן (פברואר 1953)
675	ההסכם האנגלו-מצרי על סודאן ותוצאותיו
676	התבססותו של נאצר וחתירת המוסלמים לפינוי סואץ
679	חיסול "האחים המוסלמים" והקומוניסטים והדחתו הסופית של נגיב
682	סיכום מדיניותה הבין-ערבית של מצרים, 1945–1955
684	המעבר מלאומיות מצרית לאימפריאליזם מצרי בסיסמת האחדות הערבית (1954–1955)
687	תורת "שלושת המעגלים" של נאצר
691	התגבשות הנויטראליזם המצרי, ועידת באנדונג ותוצאותיה
695	עסקות הנשק המצריות – גורמיהן ותוצאותיהן
697	אישור החוקה ובחירת נאצר לנשיא (יוני 1956)
699	הרקע המדיני הכללי למשבר סואץ
702	הלאמת תעלת סואץ והתדרדרותו של המשבר
704	מגעים בינלאומיים בעניין הלאמת סואץ
706	הרקע הכללי למערכת סיני-סואץ
710	מערכת סיני והנחיתה האנגלו-צרפתית באזור התעלה
714	סיכום ההתפתחויות הכלליות עד ינואר 1957
716	מאבק ההשהייה המדיני ונסיגת ישראל מסיני
718	חיסול משבר התעלה ומגמות הפיתוח המצריות
721	"דוקטרינת אייזנהאור" על רקע המלחמה הקרה באזור
723	מבחנה המציאותי של "דוקטרינת אייזנהאור" באזור
726	תמורות פנימיות במצרים בשנת 1957
727	הערכת הצלחתן של הרפורמות האגרריות
730	המאזן המצרי והסורי ערב איחוד קע"ם
732	לבטי המשטר והממשל בקע"ם
736	דרכו הנפתלת של "האיחוד הלאומי" בקע"ם
741	פירוק קע"ם – סיבותיו ומשמעויותיו לגבי נאצר
744	התוצאות המיידיות במצרים לפירוק קע"ם
748	הרקע הכללי להסכם המים המצרי-סודאני
750	המשבר המצרי-סודאני בשנת 1958
753	ההסכם המצרי-סודאני מנובמבר 1959
755	מדיניות החוץ של מצרים עד סוף שנות ה-50
758	סיכום העשור 1952–1962: מערכת השלטון והצבא
762	סיכום העשור: המשטר ו"האיחוד הסוציאליסטי הערבי"
765	סיכום העשור: מגמות ההתקרבות לברית המועצות ומגבלותיה
770	סיכום העשור: תנופה מדינית ואידיאולוגית שנבלמה
775	סיכום העשור: המעגל האפריקאי – מגמות ויעדים
782	המעגל האפריקאי – אמצעי ביצוע מדיניים והישגים
786	סיכום העשור: מאמץ כלכלי וחינוכי משולב
791	המגבלות והנתונים להצלחה
792	מדיניות החוץ המצרית ב-1962 וההתערבות הצבאית בתימן
794	האיחוד הערבי המשולש וכישלונו
798	תמורות אחרות בשנת 1963
800	נאצר וועידת הפסגה הערבית הראשונה (ינואר 1964)
802	שנת 1964: המאזן הכללי, ביקור חרושצ'וב וועידת "הבלתי מזדהים"

806	ועידת הפסגה הערבית השנייה ותוצאותיה
809	שנת 1965 : הכישלון בפרשת גרמניה וערעור האחדות הערבית ע"י בורגיבה
812	התגובות המצריות לפרשת בורגיבה
814	המאזן הפנימי בשנת 1965
818	מגמות חדשות במדיניות הפנימית
820	סכר אסואן – מבצע של יוקרה לאומית
823	סיכום : מגמות במאבק המעצמות והשפעותיהן על מצרים בשנות ה-60

X ערב הסעודית

828	ארץ זבת נפט ודולארים
828	מדיניותו של אבן-סעוד בזירה הערבית
829	מותו של אובן-סעוד – סיכומה של תקופה
832	מדיניות הפנים של סעוד
833	התסיסה החברתית הפנימית והתמורות בראשית שנות ה-60
835	מדיניות החוץ של סעוד בזירה הערבית עד מרץ 1958
838	מדיניותו של סעוד בזירה הבינלאומית
842	ההתמודדות בין סעוד לפייסל (דצמבר 1960 – נובמבר 1964)
845	מדיניותו של פייסל בפרשה התימנית
850	הסכמי פייסל-נאצר (ספטמבר 1964 ואוגוסט 1965)
853	

XI תימן

859	רקע כללי וחברתי
859	סיכום תקופתו של האימאם יחיא
860	תקופת אחמד : ההצטרפות לקע"ם והידוק הקשרים עם הגוש הסובייטי
863	הרקע לסכסוך התימני-בריטי על עדן
866	תימן בתקופת קע"ם (1958–1961)
868	הרקע להפיכה, האימאם בדר ותומכיו
871	המחנה הרפובליקני-התימני
874	התפוררות המחנה הרפובליקני
875	ההתערבות המצרית והמערכה הצבאית
879	התיק"ו הצבאי בשנים 1964–1965
882	

XII הפדרציה של דרום-ערב

886	רקע כללי
886	חבלי הלידה של הפדרציה וקשייה
888	

XIII כוית

892	רקע היסטורי וכלכלי
892	הנפט ומדיניות הפיתוח
894	כוית, בריטניה ומדינות ערב
897	

XIV עומאן-מסקט

903	רקע היסטורי ומדיני
903	התפתחות הסכסוך על נאת בוריימי עד דצמבר 1955
905	אופיו הבינלאומי של הסכסוך
908	

XV בחריין

911	רקע כללי והיסטורי
911	מבנה השלטון והלחצים המדיניים שהופעלו עליו
912	

XVI קטר ונסיכויות שביתת-הנשק

915	גילוי הנפט והתפתחותן של הנסיכויות
915	התערערות מעמדה של בריטניה במפרץ-הפרסי
917	

חלק א': המזרח התיכון

פרק א': קווים לאופייה של האימפריה העות'מאנית

השם

כינוייה הרשמי של תורכיה בפי תושביה הינו "Osmanlı İmparatorluğu", אולם בתקופת הזוהר כונתה המדינה בשם "דְּוֹלֵת עַלְיָה עֵת'מַאנְיָה", היינו "המדינה הנעלה העות'מאנית". השם הנוכחי בתקופה הרפובליקנית הינו "תורכיה" (Türkiye). שם זה הופיע לראשונה בלטינית בסוף ימי-הביניים. להלן התקבל השם על ידי הדיפלומטים האיטלקיים כ"Turchia", ומכאן הועתק ונפוץ בשאר לשונות אירופה. התורכים עצמם השתמשו בשם זה רק החל מהמאה ה-20, עם עלותם של "התורכים הצעירים" לשלטון. עם הקמתה של הרפובליקה הפך השם לכינוי הרשמי.

ההשפעות השונות

כיוון שהאימפריה העות'מאנית נוסדה, כידוע, כממלכה מוסלמית על ידי שבטים תורכיים שנהרו מאסיה המרכזית, על חורבותיה של הממלכה הסלג'וקית, שמרכזה היה בפרס, ומאחר שהאימפריה העות'מאנית התרחבה וירשה את כל שטחי קיסרות ביזנטיון, להוציא את איטליה וספרד, לפיכך יש לראות בראשונה אימפריה מזרחית ואירופית בעת ובעונה אחת. ברור, אפוא, שהשפעות שונות ומשונות עיצבו את מוסדותיה של האימפריה העות'מאנית במרוצת הדורות.

מה היו מקורותיהן של ההשפעות השונות?

א. המסורת התורכית הטרומ-מוסלמית. במסורת זו התבלטו קווי האופי-הצבאיים שאפיינו את חברות השבטים הנוודות בערבה המרכז-אסיאתית. הכושר הצבאי, המשמעת הקפדנית וקבלת ההכרעות המשפטיות והצווים של הפיקוד והממשל מציינים את המסורת של השבטים התורכיים בתקופת הנדידות מחוץ לתחומי ממלכת האסלאם ("דאר אל-אסלאם"). כישרון הממשל וניהולו וכן הראייה המדינית המפוכחת נורשו אף הם ממסורת קדומה זו.

ב. המסורת המוסלמית-ערבית. התאסלמותם של התורכים מרצונם הטוב, ולא מתוך כפייה או כניעה, היוותה גורם נכבד בפרשת השתלטותם על המזרח-התיכון, צפון-אפריקה וארצות הבלקן. ראוי לציין, כי קבלת האסלאם קדמה להתארגנותם הצבאית והמדינית של התורכים כעם, והיא התקיימה שעה ששבטיהם נדדו צפונה ומזרחה מגבולותיה של הח'ליפות המוסלמית. המרת דתם של התורכים הייתה תהליך משולב וממושך, שנתעצם עקב חדירתם של סוחרים מוסלמים לערבות במזרח-אסיה והשתלטותם על דרכי המסחר, בד בבד עם הופעתם של מיסיונרים מוסלמים מעבר לנהר אוקסוס (אמו-דריא) במרכז אסיה. מקצתם של הנוודים התורכים הורשו להתיישב בגבולות הממלכה הסמאנית-מוסלמית, תמורת התחייבותם להגן על גבולותיה מפני קרוביהם הנוודים. תהליך העברתם של עבדים תורכיים, שנותקו ממשפחותיהם, לארצות האסלאם עוד במאות ה-8-10 אחה"ס, ומינויים לקצינים ולמושלים לאחר שאוסלמו, הגביר את השפעתם עוד בתקופת ח'ליפות בני-עבאס, והכשיר את הקרקע לאיסלומם של הסלג'וקים והעות'מאנים, אשר חדרו לתחומי המזרח-התיכון. לאחר מכן, גלי השבטים התורכיים למיניהם קיבלו את האסלאם הסוני מהאסכולה הח'נפית מהמסורת המוסלמית-ערבית. מכאן ינקו התורכים שני עקרונות יסוד: ראשית, אימצו לעצמם את התפיסה העיונית אודות משפט אלוהי כיסוד חברתי קובע. שנית, ראו ברעיון הממשל עקרון מוסרי-אידיאליסטי. כתוצאה מכך, התפתחה שמרנותו של החוק שקיבל מימדים נוקשים החל מהמאה ה-4 לאחר ההג'רה.

- ג. ההשפעה הססאנית. מקורותיה התקבלו בח'ליפות העבאסית שמרכזה היה בבגדאד ועקרונותיה אודות השליט השפיעו רבות על תפיסת השליט, ייחודו והאלהתו באימפריה העות'מאנית. כן התקבלו בירושה מספר פרטים בדפוסי הארגון של חצר סולטאן וממשלתו.
- ד. המסורת הסלג'וקית. בסוף המאה ה-11 התקיימו ארבע מדינות סלג'וקיות עצמאיות במזרח התיכון, כשהציבה מכולן הייתה המדינה האנטולית. אולם כל המדינות הסלג'וקיות הוו מרכזים מוסלמים חשובים שהוטבע עליהן חותמה של התרבות והמנהל הפרסיים. ההשפעה הפרסית הייתה מכרעת בעיצוב דפוסי המנהל והממשל אצל הסלג'וקים, שחסרו את הרגש הלאומי המלכד. המקור החשוב ביותר לניהול המדינה ומוסדותיה בתקופה הסלג'וקית היה ספרו של הוויזיר הפרסי נט'אם אל מלפ, וזירו של מאלכ שאה. מקור זה, "ספר המדיניות" ("פיאסת נאמה"), היווה שולחן ערוך לשליטי האימפריה העות'מאנית בראשית שלטונם, והוא השפיע אף על סדרי השלטון בתקופת הזוהר של האימפריה.
- השפעתו של הממשל הממלוכי במצרים התבטאה בעיקר בתחום היחסים הפיאודליים ובשיטת ניצולם של העבדים והכשרתם לשמש בתפקידי מפתח במדינה העות'מאנית, הן במסגרות האזרחיות והן במסגרות הצבאיות.
- ה. ההשפעות הביזנטיות. המסורות הביזנטיות היוו מקור השפעה חשוב ביותר על האימפריה העות'מאנית, שכן העות'מאנים לא רק שעמדו במגע ממושך ורצוף עם קיסרות ביזנטיון אלא שאף כבשו לבסוף את שטחיה ובירתה. ההשפעות הביזנטיות התבטאו בעיקר בשטחי החקיקה החילונית, במנגנוני הביורוקרטיה הענפים, בטכסי החצר המפוארים, שנודעו להם חשיבויות מדיניות ולא רק ייצוגיות, וכן בקביעת דפוסי מנהל המסים וארגון הגייסות.

משקלן של ההשפעות השונות

בעוד שאין עוררין על עוצמת ההשפעות השונות של האימפריה העות'מאנית, ובכלל זה השפעותיה של אירופה הנוצרית, הרי שמשקלן היחסי של ההשפעות השונות על האימפריה העות'מאנית נתון במחלוקת. מרבית ההיסטוריונים המערביים סבורים, כי ההשפעה הביזנטית הייתה המרשימה ביותר, במיוחד מאז שנת 1453, שעה שהבירה העות'מאנית הועתקה מאדריאנופול לקושטא. ההיסטוריונים התורכיים חולקים על הנחה זו, ומטעימים את השפעתם הבולטת של המסורות המזרחיות על האימפריה. עם זאת, אין הם מתעלמים מהדמיון הבולט שהתקיים בין מנגנוני האימפריה העות'מאנית וקיסרות ביזנטיון. אולם רישומה של השפעה מנהלתית זו הייתה קיימת, לדידם, עוד לפני שנת 1453, ובעיקר בתקופה הסלג'וקית, היינו במאות ה-11–12.

מאפיינים של האימפריה העות'מאנית

לפי גרסתם של מספר חוקרים מערביים, היוותה האימפריה העות'מאנית במאות ה-16–17 דספוטיה שהוגבלה ונתמכה על ידי החוק הדתי המוסלמי. לאמיתו של דבר, התאפיינה דספוטיה זו במתכונת צבאית לוחמת, שנתמכה ונתחמה על ידי החוק הדתי, אולם הוגבלה על ידי אי-יעילותו של מנגנון הממשל והמדינה. כפי שכבר הוכח, לא התכחשו העות'מאנים באף תקופה מתקופות קיומם המדיני למהותה היסודית של מדינתם כמדינה לוחמת, הנושאת את דגל האסלאם ובשורתו אל מעבר לתחומי העולם המוסלמי. תחושת הבשורה והכיבוש ("סייף אל-אסלאם") הביאה לתפיסת הייעוד של התורכים כלוחמים (ע'אזים) וכחלוצי האסלאם מול הנצרות באירופה. במלחמת קודש זו (ג'יהאד) להשלטת האסלאם על אירופה הנוצרית השתלבו שני יסודותיה הבסיסיים של הקיסרות העות'מאנית: רוח הלוחמה והכושר הצבאי התורכי עם תנופתה של דת האסלאם. אולם האימפריה העות'מאנית ששולהבה ברוח זו נמצאה לקוייה ומפוצלת מבחינות רבות: אוכלוסייתה

הייתה מגוונת ביותר מבחינת הגזע והלשון, המנהגים והדת. אפילו בין המוסלמים התבלטו מעמדות שונים מנקודת ראות משפטית וחברתית: חכמי דת (עולמאא), אנשי צבא, פקידים, חצרנים, פיאודלים, בעלי מלאכה שונים וכד'. חרף הדת המשותפת לכולם ניבעו הבדלים בוטים. כן יש לציין את המחיצה הברורה שהפרידה בין בני-חורין ועבדים. זאת ועוד, לא רק האוכלוסייה הייתה מגוונת בתכלית, אלא גם המחוזות המנהליים השונים נבדלו זה מזה בעצם מעמדם המשפטי והכלכלי כלפי מרכז האימפריה ובירתה. בכל מחוז ומחוז ובכל עדה ועדה התבלט ההבדל העקרוני והתחוקתי בבעיית הבעלות על הקרקע. מן הכתוב לעיל מסתבר, כי מכלול התסבוכת החברתית, הכלכלית והמשפטית הולידה, בהכרח, יחסים חברתיים ומשפטיים מגוונים ומסובכים ביותר באימפריה העות'מאנית. ברי אפוא, ששמירת הסדר ודפוסי המנהל אילצו את האימפריה לקבוע סדרי שלטון ומנהל מפורטים, תוך קביעת זכויותיהן וחובותיהן של כל הקבוצות האתניות והדתיות, הן בנפרד והן כלפי הרשות המרכזית. בעיות המנהל והמשפט היו, אפוא, מרובות ומסובכות, ומכאן נבעה חשיבותו העליונה של הראש והראשון מקרב המדעים של העולם המוסלמי-המשפט.

יסודות המשפט העות'מאני

(א) החוק הדתי

מוסדות האימפריה העות'מאנית התבססו על ארבעה מקורות חוקיים עיקריים: החוק הדתי, החוק החילוני, הנוהג והמסורת ורצונו של הסולטאן. המקור הנכבד והחשוב ביותר היה החוק הדתי, שכונה על ידי התורכים "אש-שרע אש-שריף", או "אש שריעה". מבחינת החשיבות היה ניתן להקביל את השריעה לכל חוקה בכתב במדינה מודרנית. השריעה התבססה על הקוראן, הסונה, האג'מאע (הסכמת חכמי האסלאם באותו דור) וכן על הקיאס (ההיקש). אולם בפרטים עקרוניים וחשובים נבדלת השריעה מהמשפט המודרני.

* השריעה לא הושתתה על בינת האדם, אלא כללה את צווי-האל, שהם מעבר לתפיסה האנושית. מסתבר מכאן, כי מעמדה של השריעה היה נצחי, ולהלכה אף לא ניתנה לשינוי. מאז התגבשותו של המשפט המוסלמי-הדתי במאות הראשונות לאסלאם, חדלו המוסלמים להכיר עוד ברשות לפרש את השריעה בפירוש עצמי. כל מאמצי חכמי-הדת היו מכוונים להגיש לפירוש "בכוחות עצמם".

* תוכנה של השריעה רחב ביותר ועולה בהיקפו על המשפט המודרני, שכן השריעה מקיפה מצוות שבין אדם לאלוהיו ובין אדם לחברו. העדה המוסלמית מראשיתה לא הייתה עדה דתית גרידא, אלא עדה מדינית. לפיכך דנה השריעה גם ביחסים חברתיים ומדיניים.

* השריעה איננה שיטתית וסדירה לפי המקובל בקבצי-החוקים בארצות אירופה. כן אין היא אחידה ואף אינה מבחינה בין משפט ציבורי לבין משפט פרטי. יתרה מזאת, הלכות האסלאם אינן קובעות בצורה פסוקה איסורים והיתרים, אלא כוללות דרגות ביניים של הרצוי בלבד.

* השריעה הינה עיונית במידה רבה, ועל כן עיקר חשיבותה שייכת למחקר ההיסטורי. עורכיה היו תלמידי חכמים שלא נטלו חלק מעשי בשלטון, אלא פיתחו קבצי תקנות במישור אידיאלי ובלתי מציאותי לחלוטין. צביון זה משתקף בעיקר בפרקי המשפט הציבורי ומשפט המדינה.

* קבצי ה-"פֶּקָה", החוק הדתי הקלאסי, אינם בבחינת ספרי חוק מודרניים, שהתקבלו באורח רשמי על ידי תהליך של חקיקה, אלא הם היוו קבצים פרטיים, פרי מחקר-מדעי. קבצים אלה נשאו להלן אופי מחייב, הן מחמת יוקרתם של מחבריהם והן מחמת מתן הסכמת חכמי-הדת עליהם.

מסתבר אפוא, שהמשפט המוסלמי-דתי, ששיקף את מצבה של החברה המפגרת והנחשלת בחצי"א ערב במאה ה-7, לא התאים לתנאי מדינה חדשה, ובפרט לתנאי אימפריה נרחבת והטרורגנית. עיקר ליקויה של השריעה נעוצים בתחום המנהל הציבורי.

התורכים, כבני האסכולה הח'נפית, הלכו בתחום המשפט הדתי בעקבות ספרו של מלא חסרו, תלמיד חכם ידוע במאה ה-15 בימי מחמד ה-II. חשוב מקודמו היה ספרו של אבראהים אלחלבי ("מלתקה אלאבחר", "מפגש הימים"), שחובר בתקופת הזוהר של הסולטאן סולימאן המפואר (המחוקק), והכיל דיני טהרה, צום, רמדאן, חגי ועד לבעיות הדנות בעדות, מסחר ויחסי מסחר, איסורים שונים וכד'.

ב) החוק החילוני

לשם תיקון החוק הדמי והתאמתו לנסיבות שהזמן גרמן, הוענקו סמכויות לשליט להתקנת תקנות (עֶרְף, örf), ועובדה זו מהווה את מקורו של החוק החילוני. התקנה כונתה בשם "קאנון" (Kanun, שנגזר מיוונית ופירושו – כלל). כינויו של החוק החילוני היה אפוא קאנון או נטיאם (Nizam). סמכותו של הסולטאן להתקין תקנות בהתאם לצרכי הזמן, לטובת הציבור וברוח השריעה, הסתמכה על היתר מפורש מהקוראן. ברם, סמכות זו של הסולטאן הייתה מוגבלת, שכן כל חקיקה עקרונית חייבת הייתה להתיישב עם החוקים הדתיים שקדמו לה. התוכן של החוקים החילוניים הותאם למרחב המשפטי שלא נכלל בתחומי השריעה. בעוד שזו הראשונה דנה בחוק הפרטי או האזרחי, כלומר בדיני אישות, משפחה, ירושה, חיובים ודיני קניין, הרי שלחוק החילוני ניתן כר נרחב בשטח המשפט הציבורי. הקאנון עסק, אפוא, במשפט המדינה והמנהל הציבורי, ובמידה רבה – בחוק הפלילי. מרחב זה הקיף את מכלול היחסים שבין הפרט למדינה, היחסים הפנימיים שבין רשויות השלטון השונות והיחסים בין היחידות החברתיות השונות. הקאנון הסדיר, בעיקר, את ענייני המשטר הפיאודלי וטכסי החצר והממשלה, שני נושאים שלא נידונו כל עיקר בשריעה. נוסף לכך, דן הקאנון בענייני משטרה, צבא, מנהל כספים ומסים והתחום הפלילי, נושאים שנידונו במקצת בקבצי ה"פקה" והשריעה. נושאים אלה הוסדרו על ידי הקאנון כל אימת הייתה להם נגיעה עקרונית לאושיות המשטר הפיאודלי. בנוסף לחפיפה שבין נושאי הקאנון והשריעה בשטחים מסוימים, מצויות אף סתירות בולטות. דרך משל: הקוראן קבע עונש קטיעת יד עבור גניבה (סוּחָה 5, פסוק 38), ואילו סולימאן המחוקק העדיף להטיל קנס כספי. מעמדם המשפטי של הזרים אינו יכול להשתוות למעמד המאמינים, לפי השריעה, ואילו תקנות הקפיטולציות ביטלו, למעשה, הגבלה זו.

הסתירות בין החוק החילוני לבין החוק הדתי, ואף התחרות ביניהם, לא הוכרו מבחינה עיונית על ידי המשפטנים העות'מאניים. בניגוד לשריעה שנכתבה בערבית, נכתב הקאנון בתורכית, והוא נושא אף אופי אחר: אין הוא קודיפיקציה של תלמידי חכמים שפיתחו את החוק הדתי, אלא בבחינת חוק מחייב, שהוצא "אד-הוק", לשם הסדרת בעיות יומיומיות על ידי ראשי המנהל העות'מאני, מדינאים ואנשי מעשה. תוקפה של השריעה היה יפה, להלכה לפחות, לעולמים, בעוד שכוחו של הקאנון הוגבל לתקופת ממשלו של הסולטאן. יורשו יכול היה לבטלו, לשנותו או לאשרו. להלכה, אף קאנון לא חייב את יורשי הסולטאן שחקק אותו. בחקיקה חילונית זו לא באו הסולטאן ושריו לחדש חידושים. במקרים רבים ובהרבה תחומים, במיוחד בדיני קרקעות, מסים ומכסים, בא הקאנון ליתן גושפנקא רשמית למצב שהיה שריר וקיים לפני הכיבוש התורכי.

ה"קאנון-נאמה"

תקנות אלה הוצאו בצורת צווים ופקודות סולטאניו ("פרמאן", "חֶפְס"), כתשובה לשאלות או לבעיות מסוימות. תקנות אלה הותקנו על ידי הסולטאנים הראשונים, עת'מאן ואורחאן. בתקופה מאוחרת יותר קובצו תקנות אלה באסופות המכונות "קאנון נאמה", היינו קבצי תקנות חילוניות, שעריכתם, ניסוחם ומידת רשמיותם מוטלים בספק. מסתבר, כי היו קיימים שני קבצים של קאנון-נאמה. הראשון, שכוחו היה יפה בכל האימפריה העות'מאנית, והשני שהתייחס למחוזות מסוימים בלבד. הקובץ העתיק ביותר נערך בימי מוראד ה-I,

במאה ה-14, ודן בעניינים צבאיים. שני קבצים נוספים נותרו מימי מחמוד ה-II, כובשה של קושטא, והם דנו בדרגותיהם, זכויותיהם ותפקידיהם של ראשי-החצר והצבא, וכן טבעו דפוסים לטכסים ולנוסחאות של פניות. כן עסקו במסים וביחסים פיאודליים. מספר נוסף של קאנונים כונסו בתקופת הסולטאנים שמשלו אחר המחצית השנייה של המאה ה-17. הקבצים שנועדו למחוזות מסוימים עסקו בענייני מסים, מכסים וקנסות. בקבצים אלה בולט השוני הרב וההפרדה שבתקנות שבין עיר אחת למישנה. החוק הדתי והחילוני שנשארו בנפרד, היוו סיוע חשוב בתקופת התיקונים (תנטימאת), במאות ה-18–19, בהנהגת חוקים חילוניים וליבראליים, ברוחה של אירופה המערבית, ובתוככי האימפריה העות'מאנית.

נושאי השלטון באימפריה העות'מאנית

הסולטאנים ותאריהם

הסולטאן העות'מאני היה ראש המדינה. תארו בתחילה היה "ביק" (Bej) ולהלן "ביי" (Bey) או "אמיר" (Amir). בתקופת הניצחונות הצבאיים והתרחבותה של האימפריה, ובעיקר בימי ביאזיד ה-I (סוף המאה ה-14), קיבל השליט את התואר "סולטאן" מהח'ליף העבאסי. מימי מחמוד ה-II ואילך הפך תואר זה לנחלת שליטי בית עת'מאן. היוונים תרגמו כינוי זה ל-"מאָגס-אַבְטָנְטִיס", היינו "האדון-הגדול", תואר שהפך לנפוץ בלשונות אירופה. התואר הערבי "סולטאן" קדם לשם הפרטי, בעוד שהעברת התואר אחר השם הפרטי הינה חידוש תורכי, שהוענק לאשת הסולטאן, לאחותו ולאמו. התורכים עצמם לא כינו את שליטם בתואר "סולטאן" אלא בתואר "חונקאר" ("Hünkar"), המהווה שיבוש של תואר פרסי קדום – חונקאר, ופירושו המשוער הוא "צמא-דם" להלכה ו"אדון" למעשה. תואר פרסי נוסף שהוענק לשליט העות'מאני היה "פאד-שאה" ("Pađıřah"). תארים קדומים יותר נגזרו, כנראה, מהתקופה הטרומ-מוסלמית, ונמצאו חרוטים במטבעות עתיקים כ"ח'אן" או "ח'אקאן".

מוצא הסולטאנים

הסולטאנים מתייחסים כולם, החל מעת'מאן וכלה בשליט האחרון, מחמד ה-VI, לאותה משפחה. כולם היו צאצאיו של עת'מאן מצד האבות, ואילו מצד המהות נזל בעורקיהם דם מעורב, שכן היו סולטאנים שנשארו לנשים נסיכות יוניות ואחרות. למן המאה ה-16 ואילך היו כל הסולטאנים בני שפחות, לרוב נוצריות ולעתים צ'רקסיות. מאותה תקופה ואילך חדלו הסולטאנים להינשא בטכסים דתיים, ואמהותיהם נשארו שפחות. התורכים לא ראו כל פגם בשעטנו הגזעי ובחוסר מוצאה האצילי של האם הסולטאנית.

הסדרי הירושה

בתחילה לא היה נוהג קבוע לגבי הירושה. בדרך כלל, נהגו הסולטאנים הראשונים למנות יורש עזר מקרב בניהם. לעתים תקופות פרצו מלחמות דמים בין הבנים. החל מימי מחמוד ה-II, כובש קושטא, השתרש המנהג שיורש-העצר העולה לשלטון היה רוצח את אחיו ומתחריו בחניקה בפלצור. נוהג זה הפך למסורת בבית עת'מאן עד לתקופת שלטונו של מחמד ה-IV (1648), שעה שרצח האחים הופסק, ובמקום זאת נכלאו הנסיכים בכלא-מסורג (Kafes) (כלוב). אולם עד המאה ה-18 המשיכו לקטול את האחים החורגים, בני נסיכויות אחרות. במשך 14 דורות, החל מעת'מאן (1300) ועד לאחמד ה-I בראשית המאה ה-17, עבר כס הסואן מאב לבן, אם כי לא תמיד עלה לשלטון הבן הבכור. עם מותו של אחמד ה-I (1617) לא נותר בן בוגר, והנסיכים הקטנים לא היו מסוגלים לעמוד בראש האימפריה הגדולה. בלית

ברירה, הומלך אז מוצטפא ה-I, אחי הסולטאן המת, שלא נכלא ב"קפס", כיוון שלא היה שפוי בדעתו.

מאז ואילך השתרש הנוהג, שהיה רווח גם בשושלת צ'ינגיז חאן המונגולי, שהסולטנות תועבר בירושה לזכר המבוגר ביותר במשפחה המלכותית. נוהג זה קיבל גושפנקא רשמית בחוקה העות'מאנית הראשונה משנת 1876 (סעיף 3). התוצאה המעשית הייתה שבמשך 300 השנים, עד לתחילת המאה ה-20, עלו לשלטון אחים ובני האח המבוגרים ביותר של הסולטאן שנפטר (להוציא שני מקרים). כמעט רוב הסולטאנים במאות ה-17–19 נכלאו בנעוריהם ב"קפס"-מלכותי, כשהם היו מוקפים שפחות, חכמי-דת וסריסים. רבים מהם למדו מלאכות-יד שונות בגבור עליהם השעמום. אולם דא עקא, שעם עלותם לשלטון היו חסרי כל ניסיון מדיני ומנהלי, וכן לקו בהשכלתם הכללית. תופעה זו הייתה רווחה החל מהמאה ה-16.

הבעיה שהדאיגה ביותר את התורכים הייתה אפשרות היכחדותו של בית עת'מאן, שכן התורכים לא יכלו ללכת בעקבות מדינות אירופה ולבחור נסיך חדש באין היורש החוקי. משפחת עת'מאן הייתה משפחת האצילים היחידה באימפריה העות'מאנית. מכל מקום, הוחלט לקדם פני רעה אפשרית ולהעלות לשלטון את בני משפחת גיראי, משפחה תת-רית של ח'אנים מחצ'א קרים, במידה ויתם הזרע של בין עת'מאן. כבר בסוף המאה ה-17 פרץ מרד חמור באיסטנבול נגד הסולטאן, והמורדים תכננו ברצינות את הדחת בית עת'מאן והכתרת בית גיראי.

הכתרת הסולטאנים

טכס ההכתרה, שהיה בעל משמעות מדינית והוחג ברוב פאר, נחלק לשניים. תחילה טכס הגילוס (Cülüs – ישיבה). במעמד זה נשבעו אמונים לסולטאן הווזיר הגדול, שמעמדו היה דומה לראש הממשלה, ולהלן השייח'ים של האסלאם, ראשי המנג'ון הדתי (שבועת האמונים כונתה "בייעה"). לאחר מכן ישב הסולטאן החדש על כס מלכותו לפני "שער-האושר", מקום שם קיבל את ראשי המדינה לפי מתכונת קבועה. קדם לכולם ה"נקיב אל אשראף", הלא הוא האציל שמקרב צאצאי מחמד, ולהלן נשבעו נסיך חצ'א קרים מבית גיראי, השייח'ים והחצרנים. מספר ימים לאחר מכן נערך הטכס השני, הלא הוא "חגירת-הסייף" (Kiliş alaye), בסמוך לקברו של אבו-איוב אנ-נצירי, רעו של מחמד, שנהרג במצור הערבי על ביזנטיון בשנת 670. לאחר כיבוש קושטא ב-1453 על ידי מחמד ה-II מצאו התורכים, כביכול, את קברו של אבו-איוב, שנחשב מאז ואילך לאחד המקומות הקדושים ביותר בבירה, ולידו הוקם אף מסגד. ליד קבר זה נהוג היה ששייחי אל אסלאם היה חוגר סייף ישן למותניו של הסולטאן. טכס החגירה נערך ברוב פאר, ובמקביל לטכסים דומים בקרב מלכי אירופה והממלוכים המצריים. לאחר הטכס הנ"ל היה הסולטאן משתטח על קברי אבותיו באיסטנבול, ולהלן היה עובר בראש תהלוכה חגיגית ברחובות הבירה עד לארמונו.

סמכויות הסולטאנים

בארצות אירופה נחשב הסולטאן כשליט יחיד ומוחלט, אמנם בניגוד לכל מלכי אירופה לא היה כוחו מוגבל על ידי נסיכים ואצילים, לפחות האמור לעיל היה נכון בתקופת הזוהר. במחוזות שבהם התנהל שלטון תורכי ישיר לא הייתה קיימת אצולה אריסטוקרטית במובן המערבי המקובל, היינו משפחות עשירות ומיוחסות ששלטון המקומי עבר בירושה, להוציא את משפחת עת'מאן בלבד. בני המשפחה המלכותית נשאו שפחות לנשים, ובנות הסולטאנים ניתנו כנשים לפקידי הממלכה הגבוהים, שהיו אף הם עבדים. כל שאר המשפחות התורכיות המיוחסות באנטוליה, כגון הביים והאמירים, איבדו את מעמדן המיוחד כתוצאה ממבנה המנג'ון המנהלי והצבאי של האימפריה, מבנה שבו שמשו כפקידים וכקצינים גבוהים רק עבדים, צאצאי משפחות נוצריות על פי רוב. במרוצת הזמנים הופיעו משפחות של פקידים גבוהים ששירותם לסולטאן עבר בירושה, כגון משפחת הווזירים האלבניים קופרולו

(Köprülü). פקידים אחרים וחכמי-דת (עלמאא) יכלו לשמור על מעמדם במשך דורות ספורים בלבד. האדונים הפיאודליים לא היו בשום פנים ואופן אצילים, ומרבית האוכלוסייה התורכית לא נשאה שמות משפחה. היחידים שהצטיינו בייחוס-אצילי היו השריפים והאמירים למיניהם, צאצאי מחמד, שהיו מרובים בתורכיה, אלא דא עקא שהם היו חסרי כוח מדיני. עם זאת, היו סמכויותיו וכוחו של הסולטאן מוגבלים, למעשה, על ידי הגורמים הבאים: (א) נוהג התקדים והמסורת. כל צו וכל פעולה חשובה שנעשו על ידי אחד הסולטאנים חייבו את יורשיהם. (ב) הקאנונים של הסולטאנים הקודמים חייבו גם הם את יורשיהם.

להלכה הוגבלו סמכויות הסולטאן על ידי השריעה, החוק הדתי. למעשה נעקפו הגבלות השריעה והסולטאנים המיתו נתינים מוסלמים שלא היו עבדיהם גם בלי שפיטה דתית. לפי השריעה הותר למוסלמים בהנהגת העלמאא שלא לציית לסולטאן כל אימת והוא הפר את החוק הדתי. זאת ועוד, שייחי' אל-אסלאם היה רשאי להוציא "פתווה" (צו) על הדחת הסולטאן מכס מלכותו. ואכן, בתקופה מאוחרת הודחו סולטאנים רבים. אולם בתקופת הזוהר נרשם רק מקרה הדחה אחד, שעה שביאזיד ה-II פינה מקומו לבנו זייד ה-I. בתקופת השקיעה של האימפריה, מימי סלים ה-II ועד לסלים ה-III, הודחו שישה סולטאנים, לרוב על ידי קציני צבא מתמרדים, ובאישורו של שייחי' אל-אסלאם. לפיכך, קשה אפוא להניח, כי מעמדו של הסולטאן העות'מאני היה מעל לחוק. אמנם הסולטאן לא היה אחראי לפני מוסד מחוקקים עממי, אלא כפוף היה במישרין לאלוהים, בבחינת רועה האחראי על צאן מרעיתו. העם נתפס על ידי הסולטאן כפיקדון מהאלוהות, שיש לשמרו ולהדריכו. הדאגה לנתינים נחשבה לא רק כחובה מוסרית-דתית, אלא אף כצורך מדיני. תפיסה זו בדבר חשיבותם של הנשלטים, המהווים את היסוד הכלכלי של המדינה, היוותה את אחת המושכלות היסודיות באימפריה העות'מאנית.

תפקידי הסולטאנים

לאור התפיסה האידיאולוגית אודות סמכויות השלטון של הסולטאן נראו תפקידיו כשיפור מצב הנתינים וסידור ענייני הבריות, ביצוע החוק הדתי ומתן הגנה לגבולותיהן של ארצות האסלאם. הסולטאן היה, אפוא, מנהיג הרשות המבצעת האזרחית והצבאית כאחד. הוא ייצג את האימפריה כלפי חוץ, פיקד בסמכות עליונה על הצבא, מינה את קציני הגייסות ונושאי-התפקידים העיקריים במדינה, וכל הצווים החשובים הוצאו בשמו. נוסף לסמכויותו הביצועיות, היה גם הסולטאן בעל סמכויות חקיקה והוצאת קאנונים ללא הגבלה, כל אימת ולא עמדו בסתירה לחוק הדתי. בתחום השיפוט רשאי היה השולטאן להעניש לפי ראות עינו את כל עבדיו הקצינים והפקידים. בתחום השיפוט של נתינים אחרים נשארה הסמכות, להלכה, בידי העלמאא, אם כי למעשה פסקו הסולטאן ובאי-כוחו על דעת עצמם.

הסולטאנים כראשי-הדת

חלוקת הסמכויות בין הסולטאן לבין ראשי הדת היוותה בעיה מסובכת למדי. לפי השקפת ההיסטוריונים המערביים, שרווחה במאות ה-19-20, היה הסולטאן במעמדו של ח'ליף המאמינים המנהיג הדתי של נתיניו בפרט והמוסלמים בעולם בכלל. היה זה, כביכול, מעמד דומה לאפיפיור הקתולי. אולם השקפה זו מופרכת מיסודה. אכן, הסולטאן היה אמנם אחראי לשמירת החוק ולביצועו וכן מינה, פיטר ומימן את שייחי' אל-אסלאם ויתר כוהני הדת הראשיים; הוא גם ירש מקיסר ביזנטיון את זכות האישור של בחירת הפטריארכים הנוצריים, וכן דיכא והעניש מינים וכופרים למיניהם. ברם, כל התפקידים הללו ניתנו לסולטאן בתור שליט כל-יכול של אימפריה מוסלמית, ולא בתור ח'ליף, שכן לסולטאן חסרה כל סמכות רוחנית מפאת חוסר השכלה תיאולוגית. היוצא מזה, כי לא הייתה לו כל סמכות לפרש את החוק הדתי ולהכריע בענייני אמונה. אף השתתפותו בתפילת יום שישי (Selamilk) ובחגים המוסלמיים האחרים אינה הופכת עדיין את הסולטאן למנהיג הדתי העליון, שכן

הסולטאן לא שמש מעולם אמאם, היינו מנצח על התפילה, אלא נכח והתפלל בתא המלכותי כאחד העם, בהנחייתו של האמאם שניהל את התפילה. התיאוריה הממוזגת את מעמד הסולטאן בח'ליף נוצרה על ידי משפטנים עות'מאניים, כנראה בסוף המאה ה-18, וקנתה לה מהלכים בארצות אירופה. תיאוריה זו מסתמכת על הדעה הבלתי-מבוססת שהח'ליף העבאסי האחרון בקאהיר העביר את סמכויותיו הנעלות לידי סלים ה-I, כובש מצריים, ב-1517. אליבא דאמת, השתמשו הסולטאנים העות'מאניים בתואר ח'ליף עוד לפני שנת 1517. עד למאה ה-19 נשא תואר זה אופי של כבוד והיווה מעיין מונח נרדף לתואר סולטאן. רק בשלהי המאה ה-18 החלו סולטאנים מייחסים חשיבות מיוחדת לתואר הח'ליף כדי להצדיק את סמכותם הרוחנית לגבי מוסלמים שמחוץ לגבולות האימפריה העות'מאנית. לפי הסכם קוצ'וק-קיינרגיי מ-1774 הפסיד הסולטאן את חצ'א קרים לטובת רוסיה והוא היה מעוניין לקיים בידי סמכות מה לגבי מוסלמי חצ'א קרים. מכאן ואילך ובמרוצת המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 הפך תואר ח'ליף המאמינים כלי נשק פאן-אסלאמי בימי הסולטאנים במלחמותיהם במדינות אירופה. גיאות הסיסמה הפאן-אסלאמית חלה בימי עבד אל חמיד ה-II (1876–1909).

מעמד הסולטאנים באימפריה העות'מאנית

שגשוגה של מונרכיה מוחלטת מותנה בעיקר במיומנותו ובכושרו של השליט. דברים אלה קיבלו משמעות מיוחדת באימפריה העות'מאנית, שעה ש-10 הסולטאנים הראשונים, במשך למעלה מ-250 שנה, היו אישים דגולים ומוכשרים. אולם בין תקופת שלטונם של סלים ה-II וסלים ה-III, במאה ה-18, התמעטו הסולטאנים המוכשרים והמצליחים. מוחמד ה-III היה אחרון הסולטאנים שקיים שלטון של ממש במחוזות האימפריה השונים. שכן גם אחר עלותם על כס המלוכה נהגו הסולטאנים להסתגר בארמונותיהם, ולהפקיד את השלטון הממשי בידי וזירים, חצרנים, קציני-צבא, סריסים ונשים. עד למאה ה-16 נהגו הסולטאנים לשבת בראש ה"דיוואן", היינו הקבינט הממשלתי העות'מאני. להלן לא השתתפו הסולטאנים ברציפות בישיבות הקבינט, אלא הסתגרו כמשקיפים בלבד מאחורי אשנב מוזהב, והסתפקו במעקב אחר הדיונים. הווזירים הגדולים ניהלו את ישיבות ה"דיוואן" ונהגו לדווח בכתב לסולטאנים על תוצאות הדיונים (Takrir). משלהי המאה ה-16 ואילך נהלו ישיבות ה"דיוואן" ללא נוכחות הסולטאן. גם תפקידו של הסולטאן כמצביא הצבאי העליון הועבר בתקופת השפל לידי הווזיר הגדול. במאה ה-17 מילא הסולטאן מחמד ה-IV את תפקיד המפקד הצבאי בצאתו למלחמה, אולם הייתה זו הפעם האחרונה לכהונת הסולטאן בתפקיד זה. פעילותו של הסולטאן שותקה, למעשה, על ידי טכסי חצר מפוארים ומסורבלים שנורשו מקיסרי ביזנטיון. טכסים אלה יצרו חיץ אטום בין הסולטאנים לבין נתיניהם. ראשוני הסולטאנים נהגו לקבל לראיון כל נתין מבני העם שהביע את חפצו בכך, בדומה לאמירים הערביים בפרוס התקופה המוסלמית. אולם לאחר כיבוש איסטנבול בוטל המנהג הנ"ל, והחלה הסתגרות הסולטאנים בארמונותיהם. גם שרירי מדינות זרות זכו להתקבל לעתים רחוקות בלבד על ידי הסולטאן. מהמאה ה-15 ואילך נהגו הסולטאנים לסעוד עם בני-משפחותיהם בלבד. מהותו של הסולטאן נתפסה כ"צל אלוהים עלי האדמות". הוא לא היה נישא מבני האדם, אלא הטיל עליהם אימים בהתחפשו לעתים מזומנות ובשוטטו ברחובות הבירה. כל מי שהעז להטיל דופי בסולטאן במעמד מקרי ברחוב התחייב בהתזת ראשו. עם זאת יש לציין, כי התרחקותו של הסולטאן מהשלטון המעשי וניתוק מגעו עם העם – סייעו להגברת יראת הכבוד והפחד בעיני הנתינים. כל המשברים המדיניים והמפלגות בשדות הקרב נזקפו לחובתם של הווזיר הגדול וראשי השלטון האחרים, מנקודת מבטם של הממונים.

חלוקת מוסדות הממשל העות'מאניים

ההיסטוריון פול-המאר חילק את מוסדות השלטון באימפריה העות'מאנית לשתי קבוצות עיקריות: (1) המשרות המיוחדות (מְנַאסֵב ח'אסֵה), (2) המשרות הכלליות (מְנַאסֵב עֵאמֵה). לכאורה, נראה שיש הבדל בין שתי הקבוצות הללו; למעשה, לא היה הבדל רב בין נושאי-המשרות והחלוקה הנ"ל לא עמדה במבחן המציאות, הואיל והייתה קיימת מוביליות בין שתי הקבוצות. חלוקת מוסדות שלטון שנייה מצביעה על מוסדות שלטון חילוניים לעומת מוסדות שלטון דתיים. קבוצת המוסדות החילוניים כללה, מלבד הסולטנות, את ענפי החצרנות, הפקידות המרכזית והמחוזית וגרעיני צבא-הקבע, רגליים, פרשים וימייה. אנשי קבוצת המוסדות השלטוניים החילוניים חלשו על מירב המשרות החשובות, להוציא את רשות השיפוט הדתי וענייני הזרים באימפריה העות'מאנית. קבוצת המוסדות השנייה כללה שופטים, פוסקי-הלכה מוסלמית וכן מורים וכלי קודש. חלוקה זו אינה חופפת את הסיווג המוסלמי הרווח בין מושכי-העט לבין תופסי החרב. באימפריה העות'מאנית היה נעוץ ההבדל היסודי בין שתי קבוצות המוסדות והאישים – במוצאם ובהכשרתם. בעוד שהשופטים, הפוסקים, המורים וכלי-הקודש היו, בדרך כלל, בני-מוסלמים, בוגרי מדרשות ובני-חורין, הרי שהקבוצה הראשונה כללה נוצרים לשעבר ונוכרים, אשר עברו לשירותו של הסולטאן. המעבר מקבוצה אחת למישנה היה נדיר ביותר.

התחרות בין שתי הקבוצות גרמה לעיתים קרובות למתיחות. אולם יחד עם זאת, נשמר מאזן הכוחות באימפריה ונמנעה השתלטות בני הקבוצה האחת על השנייה במשך זמן רב. עם זאת, אין להשוות את יחסי אישי המוסדות החילוניים והדתיים למאבק שבין הכנסייה והמדינה באירופה: ראשית, מעולם לא התקיימה באסלאם "כנסייה" מבחינה תחוקתית. שנית, המוסדות באימפריה העות'מאנית השתלבו בשילוב ובמיזוג הדוקים. כך, למשל, היה הסולטאן ממנה ומפטר את שייחי אל אסלאם; וכיוון שהחוק הדתי תפס חלק נכבד מחוק המדינה, בניגוד לאירופה של ימי הביניים, הרי שהשופטים והעלמאא היוו חלק בלתי-נפרד ממנגנון המדינה, ומילאו תפקידים של פקידים ממש. לעתים קרובות היו הם מעיין מפקחים ממשלתיים על פעולות שונות של הפקידות המחוזית והמקומית.

עבדי-השער-העליון¹

בימים הראשונים של המדינה העות'מאנית הורכב הכוח הצבאי בעיקרו מבני שבטים תורכיים שפלשו לאנטוליה וממתנדבים מוסלמים למיניהם, ואילו הפקידות הגבוהה של הממלכה הצעירה כללה ברובה חכמי דת. אשר לחצרנים – הרי שבתקופה הראשונה היו הם מתי-מעט ומשקלם המדיני לא הורגש. במרוצת הזמנים פגה ההתלהבות הדתית בקרב העם למלחמות קודש ולכיבושים. מספר המתנדבים לשירות צבאי התמעט, ולעומת זאת גבר יצר ההתרחבות הטריטוריאלית של הסולטאנים. הם נזקקו אפוא לצבא קבע מאומן ומתורגל. התרחבות שטחי האימפריה באסיה ובאפריקה הולידה את הצורך בפקידות ענפה ומאומנת. בד בבד עם התפתחויות אלה הפכו הביים העות'מאנים משליטים בעלי אורח חיים צנוע לשליטים מכובדים, וארמונותיהם הצריכו מספר גדול והולך של חצרנים למיניהם, כגון חיילות משמר, משרתים ופקידי חצר.

בהתחשב בנסיבות אלה, חידשו הסולטאנים העות'מאניים את מסורת הח'ליפים העבאסים והסלג'וקים שקדמו להם, ואף הרחיבוה ופיארוה. הם הקימו כוח חדש שהיה קשור הדוקות אך ורק לכס מלכותם. הכוונה היא למעמד של עבדי הסולטאן או "עבדי-השער" (Kappi Kullari, בקיצור – Kullaz).

כיוון שחוקי האסלאם אוסרים, כידוע, על שעבודם של מוסלמים ומאחר שמספר העבדים באנטוליה התמעט במרוצת הזמנים, עקב שחרור רבים מהם ונישואי שפחות למוסלמים בני-חורין, הפך מרחב המלחמה ("דאר אל תַרְבִּי") שמחוץ לגבולות הממלכה

¹ "השער העליון" (Grand Port) היווה את סמל הממשלה, או את חצר הסולטאן.

העות'מאנית למקור הרכש החשוב ביותר של עבדים בלתי-מוסלמים. ואכן, רכשו סולטאנים רבים עבדים מקרב שבויי המלחמה. לפי מסורת האסלאם שייכת חמישית משלל המלחמה לסולטאן. אפשרות אחרת לרכוש עבדים הייתה הקנייה או קבלתם כמתת. מתן מתנות הייתה גם דרך מקובלת לזכות בחסדיו של הסולטאן. כיוון שכך, הפכה חטיפת נוצרים מספינות או משיירות מסחריות לנוהג רווח ומקובל. אולם במרוצת הזמן התדלדלו גם המקורות הללו והיה צורך בשיטה חדשה.

גיוס הכפייה (Devşirme)

החל מתקופת שלטונו של מוראד ה-II (1421-1451), ולפי גרסא אחרת, עוד במאה ה-14, החל רכש העבדים בצורת חטיפה או גיוס בכפייה של בני נתינים נוצריים של הסולטאן. שיטה זו כונתה בשם "Devşirme" (פירוש מילולי – איסוף).

לגיוס הכפייה החדש היו כמה וכמה יתרונות בעיני התורכים. ראשית, עבדים אלו לא עלו בממון וניתן היה לגייסם גם בימות שלום. כתוצאה מכך, נוצל יסוד מעולה באוכלוסייה, אשר בתנאים אחרים לא היה יכול לתרום את חלקו לגייסות הצבא ולמעמד השליט במדינה. שנית, גיוס זה החליש את משאבי האוכלוסייה הנוצרית באימפריה העות'מאנית. כאן המקום להזכיר, שאוכלוסייה זו עלתה במספרה על האוכלוסייה המוסלמית בבלקנים. בעקפיו, נתחזק אפוא היסוד המוסלמי, שהתמעט עקב ריבוי של המלחמות. ברם, שיטה זו נגדה את רוח האסלאם, שהרי הנוצרים התקבלו באימפריה המוסלמית כבני-חסות ("זַמִּי"), בתוקף מעמדם כמונותאיסטים ("אהל אל פְּתֵאבִּי"). מעמד החסות הבטיח לנוצרים חירות החיים, הדת והרכוש ואיסור המרת דתם בתנאי כפייה. קל וחומר שהם היו פטורים משעבוד. ברם, בעייה זו לא הטרידה את המשפטנים העות'מאניים. גיוס נערים נוצריים נערך אחת ל-4–5 שנים, ואילו בעידני חירום ובתקופות מאוחרות יותר נערך הגיוס לעתים תכופות ומזומנות יותר. פעולת הגיוס הצטמצמה תחילה במחוזות האירופים של האימפריה העות'מאנית. בעיקרו של דבר, נשאה בעול האוכלוסייה הסלאבית, שכללה סרבים, בולגרים, בוסנים וכן גם אלבאנים. יותר מאוחר הוטלה חובת הגיוס על יוונים וסרבים שהתגוררו בערים, ובמיוחד – על היוונים העירוניים באנטוליה. קרוב לוודאי, שבשלב המוקדמים של הגיוס הועדפו הסלאבים על פני היוונים, שכן אלה הראשונים נודעו בכושרם המלחמתי והגופני. בתקופה מאוחרת יותר לא בררו במיוחד בטיב המגויסים מאחר ואף נערים ארמנים נלקחו בכוח. רק היהודים היו פטורים מגיוסי כפייה אלה. שיטת ה-Devşirme התחסלה רק במאה ה-17.

מספרי המגויסים ובחירתם

לפי מקורות איטלקיים מהמאה ה-16 גויסו במאה זו בממוצע כ-10 נערים ויותר ביום במשך תקופה של כל ארבע שנים. מספר כל עבדי-הסולטאן נאמד באותה תקופה בכ-80,000, כולל חצרנים, פקידים, אנשי צבא וכו'. הנערים המגויסים השתייכו לקבוצות הגילאים 14-18. ישנה סברה האומרת, כי גם בני 10-15 גויסו, וכן גילאי 20. מכל מקום, פקידי הגיוס וקציניו נשלחו בשיטתיות ממחוז למחוז, קראו לפנייהם את ראשי הכפרים ודרשו מהם רשימות מעודכנות של הנערים. מתוך מסדרי הנוכחות נבחרו הנערים שהצטיינו ביופיים, בחוסנם ובכושרם הגופני והמנטלי. ראוי לציין, כי גיוסי הכפייה לא נחשבו לפרקים בעיני ההורים כאסון משפחתי, שכן ההורים הניחו, אל נכון, כי למרות הניתוק המשפחתי המוחלט והמרת הדת, צפויה לבניהם קריירה מזהירה בדרגי השלטון הגבוהים.

חיל-היאניצ'רים (Yeniçeri)

הנערים הנוצריים שגויסו בכפייה הועברו לאיסטנבול, חולקו לקבוצות שונות ונשלחו לארמונותיהם של פקידים גבוהים, מהם פחות, מושלי מחוזות ואדונים פיאודליים. כאן

אוסלמו הנערים, התאמנו בנשק, למדו את השפה התורכית והתבוללו בדרך כלל החברה התורכו-מוסלמית. תהליך ההתבוללות היה קל באופן יחסי בהתחשב בקבוצות הגילאים הצעירים שגויסו. לאחר 5 שנים לערך הוחזרו הנערים לאיסטנבול, אומנו יסודית בכלי נשק וצורפו לחייל האינצ'רים, (Yeniçeri – החייל החדש), שהיווה את גרעינו המשובח של צבא הסולטאן. לחייל חדש זה התקבלו עד למחצית השנייה של המאה ה-16 רק בני בלתי-מוסלמים, אשר נשארו בחזקת עבדי-הסולטאן כל ימי חייהם. חיילים אלה התגוררו בקסרקטינים כל זמן שירותם. בשנותיו האחרונות של סולימאן ה-I ניכר ראשית ניוונו של חייל זה. עוד בשנת 1566 הותר ליאנצ'רים לשאת נשים, והיתר זה הביא להתגבשותה של כת צבאית מקצועית עם זכויות ירושה למעמד צבאי. הן צורפו לגייסות גם בני יאנצ'רים וכן אספסוף. כתוצאה מכך התרופפה המשמעת הצבאית, התרבו המרידות וכוח החייל ירד פלאים, עד שבוטל סופית על ידי מחמוד ה-II בשנת 1826.

אימונם וחינוכם של עבדי-השער

המובחרים מקרב הנערים המגויסים מבחינת יופיים, כוחם ושכלם הופרדו מחבריהם, וניתן להם במשך שנים רבות חינוך נפרד, שיטתי ומעולה, שאין מושלו בכל ההיסטוריה. המשימה במפעל זה הייתה להכשיר מיעוט מובחר של מוכשרים למשרות העליונות בחצר הסולטאן ובממשלה. שיטת חינוך זו הזכירה את תכנית החינוך של אפלטון, שנועדה למעמד השומרים בספרו "המדינה". כאלף חניכים נשלחו לבתי אופלנא מיוחדים באחד משלושת הארמונות הגדולים – באדירנה (אדריאנופול), בירתה השנייה של האימפריה; ובארמונות "גאלאטה-סראיי" ו"אבראהים-פחה" באיסטנבול. לאחר גבר לימודיהם שם, ובתקופות מסוימות גם ללא לימודים, הועברו המצטיינים לארמון המרכזי של האימפריה – "שער התותח" (Topkapı Sarayı), מקום שם התגוררו הסולטאנים עצמם. הנערים שהתחנכו בהיכל זה כונו "בְּנֵי-הַפְּנִים" (בני הארמון הפנימי-İş Oğlani), ושקדו על לימודיהם במשך 14 שנה. אימונם וחינוכם היה שיטתי, הן אימוני גוף והן לימודי רוח, בפיקוחם של הסולטאנים, אשר גילו עניין בהתקדמותם. הנערים התגוררו בצוותא על מדריכה-משגיחהם שהיו סריסים לבנים. החניכים היו כפופים למשמעת ולמשטר חמורים ביותר ונענשו על כל עבירה קלה שבקלות. המצטיינים מביניהם זכו לפרסים ולהעלאות בדרגה. כל חניך קיבל בנוסף לתלבשותו ולארוחותיו הקבועות קצבה יומית מהסולטאן. בחינוך הושם הדגש על עיצוב האופי במגמת הכנעה מוחלטת לממונים ורכישת נימוסים מדוקדקים, בבחינת גינטלמניות עות'מאנית. החינוך הגופני כלל ענפי ספורט למיניהם, רכיבה על סוסים ושליטה בכלי נשק שונים. תכנית הלימודים העיונית הורכבה מקריאה ומכתיבה-תמה, וכן מלימודי שפה וספרות תורכית, קוראן, לימודי דת ותיאולוגיה, תורת המשפט, ספרות ערבית ופרסית, וכן חשבון, היסטוריה ומוסיקה. נוסף לכך השתלם כל חניך במלאכת יד מסוימת ככביסה, מלצרות וכד'. החניכים שימשו בתקופת לימודיהם כמשרתים וכפקידים במחלקות השונות של החצר. המצטיינים מבניהם זכו במשרות כמשרתיו האישיים של הסולטאן או כמנהלי מחלקות. מקרב הצעירים שסובבוהו בחר הסולטאן את החניכים שנשאו חן וחסד בעיניו והעניק להם משרות גבוהות ומכובדות כמושלי מחוזות, קצינים בכירים בחיל הקבע של "הפרשים העות'מאניים" (Kapı Sipahileri) וכו'. רבים מקרב הווזירים, מנהלי משרד האוצר ואחרים, שעלו מקרב שורות נערים נוצריים-לשעבר אלה, קיבלו את מינויהם במועדים קבועים ובטכסים מפוארים, שהיו קשורים לרוב בהכתרתו של סולטאן חדש. טכס "יציאתם מהארמון" (Sikma) של החניכים שהוכשרו היה מלווה במתן מענקים ומתנות כיד הסולטאן. אין ספק, כי חניכים אלה עזבו את הארמון ברגשי הכרת-תודה, וכשרוח נאמנות עמוקה כלפי אדונם הסולטאן מפעמת אותם. שהרי בסופו של דבר הועלו משפל המדרגה, ממעמד בני איכרים נוצריים בבלקן, לפסגות התהילה והקריירה המדינית. לחינוך זה כמעט ולא היה תקדים בארצות האסלאם. לנערים הנוצריים לשעבר הוענקה השכלה גבוהה, שהייתה

נחלתם של אנשי דת בלבד. דמיון מסוים להכשרת המוכשרים מקרב עבדי-השער ניתן למצוא בחינוכם של מובחרי הממלוכים במצרים, היינו אנשי הח'אצקיה – מקורבי השליט הממלוכי ושומרי ראשו. הללו היו נבחרים מקרב מצטייני המסיימים את ביה"ס הצבאי, והיו מועלים בדרגה עד לשלב של אמירים למיניהם. אולם חינוכם והשכלתם לא היו מעולם כה נרחבים וכה מעמיקים בדומה לחינוכם של עבדי-השער, אנשי הארמון הפנימי.

יתרונות שיטת עבדי-השער

לשיטת האימון והחינוך של עבדי-השער נודעו יתרונות מרובים מבחינתו של הממשל העות'מאני. קודם כל נוצר מעמד שליט של אנשי-צבא, חצרנים, מושלים ומינהלאים, שהיו בדרך כלל חסרי כל זיקה משפטית וחברתית לעם. רובם המכריע לא הכירו את הוריהם ומשפחותיהם מחמת הניתוק בגיל הרך. כן נאסר עליהם לשאת נשים ולעשות לבתיהם. עובדות אלה מנעו בתקופת הזוהר של האימפריה העות'מאנית כמה פגעים אופייניים כנפטיזם ונשיאת פנים לקרובי משפחה. כך הובטחה ההתקדמות בדרגה על סמך הכישרון והמיומנות. יתרה מזאת, בצורה זו הובטחה נאמנות מקסימלית של עבדי-השער לסולטאן ולתפקידיהם. בניגוד לממלוכים המצריים (חאצקיה) נשארו עבדי-השער משועבדים לסולטאן כל ימי-חייהם. זה האחרון רשאי היה להענישם ולהרגם ללא כל משפט. כעבדיו המשועבדים רשאי היה הסולטאן להחרים את רכושם לאחר מותם. מן הראוי לציין, כי בידי הווזירים והפקידים הצטבר לעתים קרובות רכוש מקרקעין ונכסים אחרים בקנה מידה גדול. בני העבדים נחשבו למוסלמים בני-חורין, ועל כן נאסר עליהם, עד להתנוונות השיטה, להיכנס לאולפנות הממלכתיים לחינוך גבוה. בדרך כלל, לא הורישו הפקידים והקצינים את מעמדם לבניהם, אלא אפשרו יצירת מחזורים חדשים. בצורה זו נמנעה היווצרותו של מעמד אצולה, שעלול היה לסכן את שלטונו המוחלט של הסולטאן.

תפיסתן של מרבית עמדות המפתח באימפריה העות'מאנית בידי נוצרים לשעבר וחסימתן בפני בני מוסלמים יצרו מצב פרדוקסאלי שלא יכול היה להימשך לעולם ועד. עם מותו של סוליימאן ה-I גבר לחץ האוכלוסייה המוסלמית המקומית, וכבר במרוצת המאות ה-16–17 נתמנו בני מוסלמים למשרות מרכזיות. לאחר ביטול שיטת ה-Devşirme במאה ה-18 התרכזו מרבית תפקידי המפתח באימפריה בידי מוסלמים מלידה. יש לראות בכך את תחילת תהליך התפוררותה הפנימית של האימפריה.

הווזירים

לפי הגרסא המקובלת על ההיסטוריונים העות'מאניים, כיהן עלא אד דין, אחי הסולטאן אור'חאן, כוזיר הראשון החל מכיבוש בורסה ב-1326. הנוהג המקובל למנות וזירים נעשה מתוך מעמד העמלמאא וחכמי הדת, ומביניהם בלטו בני משפחת צ'נדאלי (şandali), שביניהם כוזירים כמאה שנה בזה אחר זה. הווזיר הרביעי מביניהם הוצא להורג על ידי מחמוד ה-II, זמן קצר לאחר כיבוש קושטא. מאז ועד למאה ה-18, נתמנו רק עבדי-השער (Kul) לתפקידי וזירים. בעוד שעד שנת 1453 השתייכו הווזירים למשפחה אחת, הרי שמשנה זו ואילך נתמנו הווזירים על ידי הסולטאן מקרב המושלים הכלליים (Beyberbeyi) של מחוזות האימפריה. הווזירים השתתפו בצוותא עם הווזיר הגדול בישיבות ה"דיוואן", מועצת הסולטאן, ורכשו את תארם הרשמי – "וזירי הכיפה" (Ruebe Vezirlesi), מחמת מושבם שמוקם מתחת לכיפת ה"דיוואן". החל מהמאה ה-16 הוענק תואר וזיר גם למושלים החשובים ביותר באימפריה, בקאהיר, בגדאד ודמשק. להלן חולק תואר זה לכל הפחות חשובים של המחוזות.² מוסד "הווזירים של הכיפה" התקיים עד לראשית המאה ה-18, ובוטל סופית על ידי אחמד ה-III. ביטולו של מוסד זה היה כרוך בעליית חשיבותו של הווזיר הגדול.

² דרגת הפחה העות'מאני הגבוהה ביותר סומלה על ידי זנבי סוס – tug – משולש.

הוויזר הגדול

הוויזר הגדול היה בבחינת ראש-ממשלה כל יכול. משרתו משקפת מסורות ססאניות, עבאסיות וסלגיוקיות עתיקות יומין. תארו בתחילה היה Vlu Vezir ולהלן "וויזר גדול", (Veziri Azam, "וויזרי עט'אם" – בערבית, או צֶדֶר עט'אם – בפרסית, ובקיצור תורכי Sadarazam). לכהונה זו נבחר בדרך כלל אחד מקרב וזירי הכיפה, שנשאר כל ימי חייו עבד-השער (Kul). חשיבותו עלתה בהדרגה, בד בבד עם הסתגרותם של הסולטאנים בארמונותיהם והתרחקותם מענייני השלטון והמדיניות. מבחינה חוקית, מילא הוויזר הגדול את מקומו של הסולטאן, והיה בלתי-מוגבל בסמכויותיו בדומה לסולטאן עצמו. עם מינויו נמסר לידי חותמו של הסולטאן, שנישא בחיקו תמידית. צו הסולטאן להחזרת החותם היה בעל משמעות של פיטורין. כממלא מקומו של הסולטאן כיהן הוויזר הגדול כראש המנהל הצבאי והאזרחי וכשופט עליון. רק ענייני הדת והחצר היו מחוץ לתחום סמכויותיו. הוא מינה ופיטר ראשי קצונה ופקידים בכירים ורק שייח' אל-אסלאם נחשב כשווה לו בדרגה. הוויזר הגדול חלש על כל ראשי מחלקות הממשלה, והיה היחיד מקרב השרים שהיה רשאי לכתוב לסולטאן ולבקש את הכרעותיו. כאמור, ישב הוויזר הגדול בראש ה"דיוואן" המלכותי ודיווח לסולטאן על החלטות המועצה. פעמים מספר בשבוע נהג הוויזר הגדול לכנס "דיוואן" משלו, שנקרא "דיוואן של מנחה" (כיוון שנערך בשעות אחה"צ). במושב זה נידונו תביעות ותלונות משפטיות, שהיו מועברות על ידי הוויזר הגדול לשני השופטים הבכירים שהשתתפו ב"דיוואן". בדרך כלל, קיבל הוויזר הגדול את הכרעותיהם המשפטיות, כיוון שהשופטים היו עלמאא בקיאים ומנוסים. אולם כבא-כוח השליט העליון היה רשאי לבטל את פסקי-דינם.

ה"דיוואן" של הוויזר הגדול נהג להתכנס בארמונו, שנקרא Paşa Kapısı, או Baba Ali ("השער העליון"), ואשר מוקם מול ארמון הסולטאן. בארמון הוויזר הגדול היו מצויים משרדי הממשלה ולשכותיה, להוציא את משרד האוצר. נוסף לכך הייתה באותו ארמון מערכת חדריו הפרטיים של הוויזר הגדול. נוסף לכל תפקידיו המגוונים והאחראיים היה הוויזר הגדול הממונה הישיר על ביטחונה של עיר הבירה, והוא נהג לסייר תדירות בעיר ולבדוק במיוחד את מצב האספקה, עניין ששימש נושא מתמיד לקובלנות מצד בני-הבירה. סיוריו של הוויזר הגדול כללו גם את המספנות ואת הבורסה. כן היה אחראי במישרין לגדוד מכבי-האש העירוניים. בעתות חירום ומלחמה הפך הוויזר הגדול, בהיעדרו של הסולטאן בשדה הקרב, למצביא העליון (Serdar). עם צאתו לחזית היה נוהג לצרף אליו לא רק את שריו אלא אף את לשכותיהם ותיקיהם, בהתאם לנוהג תורכי עתיק יומין. ממלא מקומו של הוויזר הגדול בבירה כונה קיימקאם (Kaimakam). בדומה לוויזר הגדול, כן גם השרים והפקידים הבכירים נהגו להשאיר ממלאי-מקום עם צאתם לחזית. נוהג זה הכביד ביותר על תפעולו השוטף של המנהל הממשלתי.

למרות סמכויותיו הנרחבות ומעמדו המפואר, לא היו חייו של הוויזר הגדול בטוחים כל עיקר, שכן בסופו של דבר היה עבד הסולטאן. החזקת מעמד ממושך בתפקיד רם זה הייתה אפוא בלתי אפשרית, בהתחשב בעומס הרב ובאחריות הכבדה, וכן בהתחשב בשרירות לבו של הסולטאן. תקופת כהונה ממוצעת הצטמצמה ב-2–3 שנים. עם פיטוריו נצטוו הוויזר הגדול לעוזב מיניה וביה את הבירה. במקרה הטוב ביותר מונה למושל מחוז. מרבית הוויזרים הגדולים הוגלו, נרצחו או הומתו בפקודת הסולטאן.³ מבין הוויזרים הגדולים יש להזכיר את מחמד סוקולי (Sokullu), ממוצא בוסני, ששירת את סלים ה-II ואף נשא את בתו לאישה. כן הצטיינו שלושת הוויזרים הגדולים ממוצא אלבאני, מבית קופרולו (Köprülü), אשר הצילו את האימפריה העות'מאנית במאה ה-17 מפני התמוטטות.

³ "נחמתו" היחידה של הוויזר העליון שראשו הותז הייתה שימת הראש הערוף על טס של כסף, בניגוד לראשים ערופים של וזירים אחרים שהוגשו על טסים פשוטים...

מנגנון הממשלה המרכזית

בעקבות ארגון הממשלות המוסלמיות הקודמות ובהשפעת מנגנון הממשל הביזנטי, הקימו העות'מאניים מנגנון שלטוני ענף, שהגיע למימדים נרחבים בהעסיקו אלפי פקידים בבירה בלבד.

הוויזיר שומר החותם

התפקיד הנכבד ביותר שהוענק לאחד הוויזירים היה תפקיד הנשאנג'יה (Nisance), היינו תפקיד שמירת החותם המלכותי והטבעתו על כל צו או פקודה רשמית של הסולטאן. החותם הסולטאני ("נשאן", tavki) שיקף מסורת עתיקה ביותר שהייתה נהוגה אצל הנוודים התורכיים בתקופה הטרום-מוסלמית, ועברה אחר כך לסלג'וקים ולממלוכים במצריים. היה זה מעיין מונוגראם שהפך לסמל המדינה בתקופת שלטונו של הסולטאן, והוא הוטבע לא רק על פרמאנים וצווים, אלא גם על המטבעות והבולים. הנשאן היה מלווה בכתובת ערבית שציינה את שם הסולטאן ותארי מלחמותיו. כתובת זו נקראה טוע'ירה, ונוסחה השתנה מפעם לפעם. לפני שהנשאנג'יה הוסיף את הטוע'ירה, נהג לבדוק את נוסח התקנה ולוודא את אי-עמידתה בסתירה לחוק החילוני. מבחינה זו דמה תפקידו לתפקיד שיחי' אל אסלאם, שהיה אחראי לנוהל זה בשטח הדתי. לפיכך כונה הנשאנג'יה גם בשם "מופת-קאנון". קבצים רבים של קאנון-נאמה הוכנו על ידי הנשאנג'יה במעמד זה. אולם מתפקידו ניטלה החשיבות לאחר עלייתו של פקיד אחר, ראש אל פתאב, כלומר מזכיר הממשלה.

וויזיר האוצר

בדרגה שווה בערך לנשאנג'יה עמד שר-האוצר (Bas Defterdar), היינו "ראש מנהלי הפנקסים". בתחילה עמד בראש האוצר שר אחד שהיה אחראי על רומליה ולידו סייע שר שני. עם גידול האימפריה והתרחבותה, הרחיב סלים ה-II את תקן האוצר והוסיף פקיד בכיר שלישי שטיפל בשטחי מצריים, סוריה וארץ ישראל. להלן נוסף פקיד בכיר רביעי שתחמומו כלל את אירופה. לשר האוצר הוענק מעמד נכבד מאד, משרתו נקראה Defterdar Kapisi בתקופה הקלאסית הורכב משרד האוצר מ-25 מחלקות, שכללו למעלה מ-800 פקידים כבר במאה ה-16. הכנסות המדינה והוצאותיה נוהלו ממשרד זה. עם התרחבותה של האימפריה נוספו מחלקות חדשות ללא שיטה מסוימת. הפיזור והדצנטרליזציה של מחלקות האוצר התרחבו והלכו. בנפרד לאוצרה של המדינה (Miri) עמד אוצרו הפרטי של הסולטאן (Hazume Has), וכך התקיימו עד למאה ה-19 שני אוצרות נפרדים. הכנסותיו העיקריות של הסולטאן היו בעיקרן קבועות, ובאו מאחוזותיו הגדולות ברחבי הקיסרות. כן זרמו לקופתו הכנסות מרכוש מוחרם של עבדי-הסולטאן למיניהם. לעומת זאת היו לו הוצאות עצומות באחזקת ארמונותיו, נשותיו, חייליו ומשרתיו.

הכנסות אוצר-המדינה נחלקו: (א) למסים-הישירים שנקבעו בהתאם לחוק הדתי, כלומר למסי העֶשֶׂר והח'ראג', אשר ההבחנה ביניהם נטשטשה במרוצת הזמן. כן הוטל מס הג'זייה על היהודים והנוצרים הרבים (בשנת 1850 היו הם כ-40% מאוכלוסיית האימפריה). (ב) מסים זמניים להלכה וקבועים למעשה, שהיו חסרי בסיס חוקי-דתי. מביניהם יש לציין את מס העֶרֶף (Tekalife Urfiye) ומכסים שונים, שהוטלו במחוזות על פי צווי המושלים.

פרק ב': תולדות האימפריה העות'מאנית בתקופת הרפורמות

1. הרקע המדיני הבינלאומי

האימפריה העות'מאנית בשיא התרחבותה

האימפריה העות'מאנית שהתרחבה ונתעצמה במאות ה-14–16 הגיעה לפסגת תפארתה במחצית המאה ה-16 בתקופת שלטונו של הסולטאן סוליימאן המפואר, או "סוליימאן-קאנוני" (המחוקק). עם מותו של זה האחרון בשנת 1566 מתחילה "תקופת הקיפאון" עד למצור השני על ווינה (1683), או ל"שלום קארלוביץ" (1699). בתקופת שלטון זו ניכרו תהליכי הניוון הראשוניים במוסדות השלטון, אם כי כלפי חוץ הצליחה האימפריה העות'מאנית לשמור על שטחיה ואפילו להרחיבם קמעא: ב-1571 נכבשה קפריסין וב-1699 נכבש האי כרתים. לאחר השתלטותם הסופית של התורכים על תוניסיה (1574), הכירו כל שליטי חוף צפון-אפריקה באדנותו של הסולטאן העות'מאני, להוציא את סולטאן מרוקו. עם סיפוחו הזמני של מחוז פודוליה במחצית הראשונה של המאה ה-17 הגיעו התורכים לנקודה הצפונית ביותר של מרחב כיבושיהם. בשלהי המאה ה-16 ובמרוצת המאה ה-17 הרחיבו העות'מאניים את גבולותיהם בקווקז והגיעו עד לחוף הים-הכספי. למרות שכיבושים אלה היו זמניים בלבד, הכירו השליטים המקומיים בריבונותו של הסולטאן להלכה ושמרו על עצמאותם למעשה, במיוחד אמורים הדברים במחוז גיאורגיה.

בעת שיא התפשטותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית, במחצית השנייה של המאה ה-17, השתרעה האימפריה, למן שערי ווינה בצפון ועד לעדן וחוף האוקיינוס-ההודי בדרום; ומהרי האטלס שבגבול מרוקו במערב ועד לרכסי הרי אלברז בצפון-פרס במזרח. המרחקים של צירי האורך והרוחב היו שווים בקירוב, והגיעו לכ-5,000 ק"מ. במרכזו של ריבוע ענק זה נמצאה ירושלים. התורכים שלטו על מרבית חופי הים-השחור, והייתה להם אחיזה בחופו הצפוני והמערבי של המפרץ הפרסי. ציי האוניות שלהם הטילו אימה על אויביהם מגיברלטר במערב ועד לחופי הודו במזרח.

גורמי בלימת ההתקדמות העות'מאנית

מרחביה העצומים של האימפריה העות'מאנית הקנו לה, ללא ספק, מעמד של אחת המעצמות הגדולות ביותר בעולם. אולם התקדמותם של העות'מאניים חייבת הייתה להיעצר, ואכן היא נפסקה עקב שלושה גורמים עיקריים: א) הסכנה המתמדת של חזית כפולה במזרח ובמערב. ריכוז העוצמה הצבאית התורכית בחזיתות הבלקן חשף את האגף המזרחי לאורך הגבול הפרסי, ויותר מאוחר – גם במצרים ובצפון אפריקה; ב) ההתחזקות הצבאית והכלכלית של אירופה הנוצרית אחר תקופת הרנסאנס; ג) התנגשות מעגלי ההתרחבות של האימפריה העות'מאנית עם מעצמות חזקות. למעשה, הגיעו התורכים בתקופת סוליימאן המפואר עד לתחומן של מעצמות גדולות ומתחזקות, או שהגיעו עד לתחומים גיאוגרפיים בלתי-עבירים, כרכסי הרים וכמדבריות ענק. בצפון-מערב – הגיעו התורכים עד לגבולותיהן של אוסטריה ופרוסיה. במערב – נתקלו העות'מאניים בציייהם של וונציה וגוואה ובספרד.

הצי התורכי לא יכול היה להתגבר על ציי המעצמות הים-תיכוניות, ועובדה זו מנעה את כיבושו של חצי-האי האופייני וההשתלטות המתמדת עליו.

רק בשנים 1480–1 חצו חילות מוחמד ה-II להיאחו בדרום איטליה. בצפון ובצפון-מזרח – התנגשו העות'מאניים בגבולותיהן של רוסיה, פולין וליטא. עוצמתן הצבאית המוחלטת של השתיים האחרונות לא היוותה גורם כה חשוב במאבק, בדומה לשוליותן ולריחוקן ממרכזי הכוח של האימפריה העות'מאנית. בסיסי-ההתקפה על שתי המדינות הללו לא היו נוחים לעות'מאניים מהבחינה הצבאית. כל אותן נסיכויות שהשתרעו בגבולות פולין ורוסיה לא השתייכו בפרקי-זמן ממושכים לאימפריה העות'מאנית, אם כי רובן ככולן העלו מס לקושטא, תוך שמירה על עצמאות מסוימת. עלייתו לשלטון של איבן ה-IV

(י"האיוס") ברוסיה סימנה שלב חדש בהתארגנותה של הממלכה ובהתפשטותה דרומה, עד לתחומי האימפריה העות'מאנית. התנגשות מעגלי-ההשפעה הרוסי והעות'מאני הפכה את הרוסים לאויב המסוכן ביותר של האימפריה התורכית, ואיימה עליה בהכחדה גמורה. החמרתה של סכנה זו עוררה בכל חריפותה את "השאלה המזרחית". במזרח – עמדו העות'מאניים בפני החסימה הטופוגרפית של הרי זגרוס, שהגנו על הממלכה הצפאווית בפרס. (ממלכה זו, שנוסדה בראשית המאה ה-16 (1501), הייתה חדורת התלהבות דתית-שיעית והתאפיינה בצביון פרסי-לאומי מובהק. מדינת הצפאווים השכילה לפתח את קשרי המסחר בין אירופה להודו, והגיעה לשיא גדולתה בימי המלך עבאס ה-I, במחצית השנייה של המאה ה-16 ובפרוס המאה ה-17).

במערב – התפתחה ממלכה מוסלמית קנאית במרוקו בראשית המאה ה-16, ששליטיה התייחסו לשושלת בני סעד. בדומה לצפאווים בפרס, התיימרו הסעדים להיתלות באילן היוחסין של מוחמד (למרות היותם סונים). ממלכת מרוקו הגבירה חייל בעקבות מסעות כיבושים בסודאן הצרפתית לשעבר, ומחמת יחסי המסחר ההדוקים עם אירופה. הייתה זו בריטניה שגילתה התעניינות בצפאווים ובסעדים כאחד, בשגרה לאחרונים משלוחי נשק ומשלחות דיפלומטיות. שושלת הסעדים במרוקו הייתה לצנינים בעיני הסולטאנים העות'מאניים, במיוחד מחמת טענתה לתואר הח'ליפות.

בדרום – הוּו מדבריות הענק של חצי האי ערב מחסום יעיל להתפשטותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית, בדומה למדבריות שבמרכז אסיה והערבות השחונות מצפון וממזרח לים-השחור.

שלבי הנסיגה העיקריים של האימפריה העות'מאנית

בפרק זה ייסקרו בקווים כלליים השלבים העיקריים של נסיגת האימפריה העות'מאנית. בשנת 1571 נחלו העות'מאניים את מפלתם הצבאית הראשונה כשציים ניגף במפרץ פטרוס שבחוף יוון (על יד לפנטטו) על ידי הציים המאוחדים של וונציה וספרד. שקיעתה של האימפריה העות'מאנית חלפה בד בבד עם דעיכתה של המעצמה הימית-מסחרית וונציה, אשר נתמכה על ידי שליטי בית הבסבורג. התורכים הוסיפו אמנם לשמור עוד כמאה שנה על כיבושיהם, אך איבדו את תנופתם הראשונית. מלחמותיהם החדשות לא הרחיבו יותר את גבולותיהם מחד גיסא, כי אם הסבו להם הוצאות ממוניות רבות, שדלדלו את אוצר הממלכה וקידמו את תהליכי ההתפוררות הפנימיים.

מלחמת שלושים השנה (1618-1648), שהחלישה את מדינות אירופה ופילגה אותן לא נוצלה על ידי התורכים לשם התעצמות והתרחבות. הייתה זו הזדמנות נדירה לעלות על ווינה ולהשתלט כליל על אגן הדנובה העליון. אמנם, למשך תקופה מסוימת נתחזקה האימפריה העות'מאנית בהנהגתם האמיצה של הווזירים האלבניים לבית קופרולו. אולם התורכים שעלו על ווינה (1683), בהנהגת הווזיר הגדול קארא מוצטפא, ניגפו בפני הפרשים הפולניים שחשו לעזרת ליאופולד, קיסר בית הבסבורג. תנופתם של העות'מאניים נעצרה והמלחמה נגדם נמשכה במשנה תוקף על ידי הנסיכים הנוצריים עד לחתימת "שלום קרלוביץ" ב-1699. ב"שלום קרלוביץ" נקבעו לראשונה שטחים נרחבים מתחומי האימפריה העות'מאנית: טרנסילבניה, הונגריה וכן חלקים נכבדים מסלובאניה וקרואטיה הועברו לידי הקיסרות ההבסבורגית; כן נאלצה תורכיה לוותר על חבלים אחרים בפודוליה ובאוקראינה לטובת פולין. לאחר "שלום קרלוביץ", המסמל את התמוטטותה ההתחלתית של האימפריה העות'מאנית, והחרפת האיום הממשי עליה מצד המעצמות האירופיות, צפה ועלתה "השאלה המזרחית", כלומר שאלת עתידה של האימפריה העות'מאנית נוכח התנוונותה והתפוררותה, ונוכח הופעתה המחודשת של רוסיה בזירה האירופית.

המאבק עם רוסיה וחווה קוצ'וק-קאינרְג'ה (1774)

הופעתה של רוסיה והתחזקותה חלו בעת ובעונה אחת עם הופעת הבקיעים הראשונים בחומת עוצמתה של האימפריה העות'מאנית. התארגנותה של רוסיה כממלכה עמדה בסימן של יומרה לרשת את קיסרות ביזנטיון הנוצרית. איבן ה-III, נסיך מוסקבה (1462–1505), שנשא לאישה את בתו של אחרון הקיסרים הביזנטיים ואימץ לו לסמל את הנשר הביזנטי הדו-ראשי, כינה את נסיכות מוסקבה כ"רומי-השלישית". עיקר מגמתו ומגמת יורשיו הייתה לפרוץ לעבר הים-התיכון תוך היאחזות והשתלטות על חופי הים-השחור. תחילה חצו ערבות אוקראינה בין רוסיה לבין האימפריה העות'מאנית, ומנעו התנגשויות בין המעצמות בקנה מידה גדול. הסכסוכים המזויינים הצטמצמו בקרבות מקומיים שפרצו לפרקים בין הטטרים המוסלמיים לבין הקוזאקים, וכן במלחמתו של איבן ה-IV "האיוס" על נמל אסטראח'אן בשפך הוולגה (1575).

תנופה רבתי במדיניות ההתפשטות הרוסית בכלל וההתפרצות דרומה בפרט חלה בימי שלטונו של "פטר הגדול". הלה הצליח במסע מלחמה להגיע לחופו הצפוני של ים-אזוב, שלוחתו הצפונית מזרחית של הים-השחור, בכובשו את מיבצר אזוב בשנת 1696. עם כיבוש זה קרע "פטר הגדול" אשנב רוסי לים השחור, בעת ובעונה אחת עם היאחזותו בחופי המפרץ הפיני של הים הבלטי. בשנת 1711 פלש שנית "פטר הגדול" לבסרביה, אולם כתוצאה מקשיים שנבעו עקב פלישת שבדיה לפולין ולרוסיה, נאלץ הצאר הרוסי לחזור בו, ולבקש תנאי שלום מהתורכים.

תנאי שלום אלה גרמו לאובדן מבצר אזוב וחופי הים-השחור על ידי הרוסים. קשייו של "פטר הגדול" באגפו הצפוני-מערבי לא נוצלו על ידי העות'מאניים, שהחמיצו באותה שנה הזדמנות מצוינת להביס את הצבאות הרוסיים ולדחוק את הקץ. בין השנים 1733–1739 נתחדשו הקרבות בין הרוסים והתורכים, מבצר אזוב נכבש מחדש על ידי הרוסים. עלייתה של יקתרינה הגדולה לכס המלכות הרוסי עמדה בסימן ליבוי מדינות הבלקן הסלאביות והתססתן, כשלב מכין למתקפה רוסית מחדשת שנפתחה בשנת 1768, ולוותה בניצחונות צבאיים רוסיים, ובמשלוח שייטת מלחמה רוסית מהים הבלטי לים-התיכון. המערכה הסתיימה בחווה קוצ'וק-קאינרְג'ה (Küçük Kaynarca) בשנת 1774, המצטיין בויתורים גדולים לטובת הרוסים באגם הים השחור. סעיפיו העיקריים של חווה זה קבעו: א) את קבלת חופי הים-השחור הצפוניים על ידי רוסיה, כולל מיצרי קאָרְץ' (בין הים השחור לים אזוב). בכך נותקה למעשה הנסיכות הטטרית-מוסלמית בחצי-האי קרים מהאימפריה העות'מאנית; ב) הותר לרוסיה להקים נציגויות דיפלומטיות בתורכיה, להשיט את ספינותיה בים-השחור ובמיצריו וכן לסחור בשטחי האימפריה העות'מאנית; ג) הרוסים הקימו את הכנסייה האורתודוקסית בקושטא, והותר לממשלתם להתערב לטובתה ולטובת הצליינים שעלו למקומות הקדושים; ד) הושג מעמד של פרוטקטוראט (חסות) רוסי על הנתונים הנוצריים של נסיכויות וולאכיה ומולדאביה.

חווה קוצ'וק-קאינרְג'ה הבטיח כאמור את שלטונה של רוסיה באגן הים-השחור וכן ויידא את אפוטרופסותה על הנוצרים האורתודוקסים בשטחיה של האימפריה העות'מאנית.

הופעת נפוליאון וההתערבות הצרפתית

לאחר חתימת תנאי חווה קוצ'וק-קאינרְג'ה נראו סיכויי עצמאותה של נסיכות קרים הטטרית-מוסלמית כספורים. ואכן, בשנת 1783 סופחה נסיכות זו סופית לרוסיה, לאחר ניסיון נפל תורכי להחזרתה. הצלחותיה הצבאיות והטריטוריאליה של רוסיה באגפה הצפוני של האימפריה העות'מאנית עוררו את תשומת לבו של בריטניה לאפשרות של ערעור שווי-המשקל באירופה הדרומית-מזרחית. ראש ממשלתה של בריטניה, פיט הצעיר, הגה כבר אז את רעיון ההתערבות הבריטית לשם בלימת התמוטטותה המהירה של האימפריה העות'מאנית. אולם נחיתתו של הגייס הצרפתי במצרים (1798), בפיקודו של נפוליאון בונפרטה, היפנה את עיקר המאמץ המדיני והצבאי הבריטי לעבר צרפת. הופעתו של נפוליאון

במצרים הקלה, בדיעבד, את הלחץ הרוסי והאוסטרי על האימפריה העות'מאנית. נפוליאון ניסה גם להתקשר בברית עם התורכים, אולם סיסמאות השוויון של המהפכה הצרפתית ומטענה האידיאולוגי לא עלו בקנה אחד עם שאיפות הדיכוי של השלטון בקושטא. אדרבא, הם סייעו לעורר תסיסה בקרב עמי האימפריה העות'מאנית, ובמיוחד בארצות הבלקן.

התקדמותם של הצרפתים ממצרים צפונה נבלמה בעכו באביב 1799 על ידי הפחה התורכי אחמד אל ג'זאר בסיוע הצי הבריטי. הרפתקתו של נפוליאון נידונה מראש לכישלון מחמת ניתוק קשריו של הגייס הצרפתי במצרים עם מולדתו, לאחר השמדת צי הפלישה הצרפתי על ידי הצי הבריטי, בפיקודו של האדמירל נלסון, בקרב אבוקיר (אוגוסט 1799). כישלון המצור על עכו הביא לנסיגת הצרפתים למצרים ולבריחתו החשאית של נפוליאון לצרפת. שרידי צבאו הוסיפו להילחם עוד כשנתיים ימים עד לכניעתם לפני הבריטים (1801). שנה לאחר מכן נחתם חוזה משולש בין בריטניה, צרפת ותורכיה, שהחזיר את מצרים לבעלותה של זו האחרונה וסיים את פינויין של היחידות הבריטיות שהשתתפו במאבק נגד הצרפתים.

פינוי הגייסות הצרפתיים מהמזרח-התיכון הכשיר את הקרקע לחידושם של יחסי הידידות המסורתיים בין תורכיה העות'מאנית לבין צרפת. יחסי ידידות אלה נקבעו, למעשה, עוד בתקופת סוליימאן ה-I, עם מתן הקפיטולציות לסוחריה של צרפת ולנתיניה בתחומי האימפריה העות'מאנית (1535). הקשרים הידידותיים בין צרפת ותורכיה התבטאו במישור הצבאי במשך כ-70 שנים רצופות מאז מות אחמד ה-III (1730) ועד לעלייתו לשלטון של סלים ה-III (1789). לאחר כישלון ההרפתקה הנפוליאונית הוטבו, כאמור, יחסי שתי המעצמות לתקופת ביניים קצרה, שהסתיימה ב"שלוש טילזיט" (1807), שנחתם בין נפוליאון לבין הצאר הרוסי אלכסנדר ה-I, יריבם העקשני של הסולטאנים התורכיים. יישובם הזמני של תחומי מעגלי ההשפעה הצרפתיים והרוסיים ב"שלוש טילזיט" צינן את יחסי הידידות הפראנקו-תורכיים, שכן "שלוש טילזיט" כמוהו היה כבגידת נפוליאון בבני-בריתו התורכיים. עם זאת, התנגד הקיסר הצרפתי בכל תוקף למסירת איסטנבול לידי הרוסים. נודעה ברבים מימרתו המפורסמת בעניין זה: "קושטא – לעולם לא" (jamais). בניסיונותיו לתווך בין העות'מאניים והרוסים הצליח נפוליאון לשכך את המלחמה רק לזמן קצר. שכן בשנת 1809 התחדשה המערכה בבלקן, והרוסים קצרו את פרי ניצחונותיהם הצבאיים בשלוש בוקארסט משנת 1812: רוסיה קיבלה את בסראביה, החוף הקווקזי של הים השחור והעיר החשובה טיפליס, ששימשה כמקפצה אסטרטגית לזינוק צבאי לעבר פרס.

כניסתה של בריטניה לזירת המזרח התיכון

"השאלה המזרחית" הוארה מזווית חדשה בין השנים 1818–1830 עם הופעתה של בריטניה כגורם המעוניין במישרין במזרח-התיכון. כניסתה של בריטניה לזירה חלה בעקבות הרפתקת הנפל של נפוליאון, התמוטטותו והיחלשותה של צרפת. בדרך כלל ניתן לציין, כי האינטרסים הבריטיים והצרפתיים התאחדו לשם שמירת שלמותה הטריטוריאלית של תורכיה, שעמדה נגד התוקפנות והלחץ הרוסיים מצד צפון.

מתן האי מלטה לבריטניה, בזמן הקונגרס (1815), העלה את חשיבות הים-התיכון בעיני הבריטים, שהיו מעוניינים בחציצה תורכית בין בסיסיהם בדרך להודו לבין הקיסרות הרוסית המתעצמת. לעומת זאת, הגבירו הרוסים את מאמציהם לפרוץ דרך מיצרי הים-השחור לעבר הים-התיכון ולרשת את תורכיה העות'מאנית.

על רקע זה ניתן להבין את היוזמה הבלתי-רצופה וההססנית שנקטה רוסיה בליבוי ובהתססת העמים הסלאביים בבלקן בסיסמת ה"פאן-סלאביות". התפרצותה של מלחמת השחרור היוונית נגד תורכיה (1821–1829) שימש עילה מצוינת לרוסיה להתקיף מחדש את תורכיה בבלקן. שלום אדריאנופול משנת 1828, שהעניק ליוון את עצמאותה, העניק כמו כן מחוזות הדנובה, מספר חבלים קווקזיים וכן נמלים נוספים בים השחור לרוסיה. שלום זה

הבטיח, למעשה, את שלטונה של רוסיה על מרבית חבלי הים-השחור, אך טרם העניק לה שליטה על מיצרי המוצא לים האגאי וליים התיכון.

2. הרקע הפנימי

גורמי דעיכתה של האימפריה העות'מאנית

הרפורמות, היינו ("התנטימאטי"), החלו בתורכיה העות'מאנית בשנת 1839, אולם שורשיהן נעוצים עוד בשלהי המאה ה-18. הכורח ברפורמות כלליות באימפריה התבלט במיוחד עם הסתמנותו של תהליך הירידה וההתמוטטות של האימפריה, שציוני הדרך העיקריים שלו נקבעו החל מות הסולטאן סוליימאן המחוקק (1566), דרך "שלום קארלוביץ" (1699), חוזה "קוצ'וק-קאיינרג'ה" (1774) ואובדנה הסופי של נסיכות קרים ב-1783, וכלה במלחמת העולם הראשונה ששמה קץ לאימפריה העות'מאנית.

סיבות ירידתה של תורכיה נסקרו לעיל בקווים כלליים. הגורמים החיצוניים הכלליים להתפוררותה של האימפריה באו לכלל ביטוי עם הטייתו של המסחר האירופי הבינלאומי דרך כף התקווה הטובה, ועלייתן של מעצמות המערב הימיות לאחר תקופת הרנסנס והרפורמציה, לעומת קיפאונו ושקידתו של המזרח על שמריו. המגמה הכללית והאסטרטגית של מדינות אירופה הייתה להניס את התורכים בחזרה לאסיה. ההתקדמות הטכנית והכלכלית של מדינות המערב פסחה על האימפריה העות'מאנית, שאף לא חשה בירידת כוחה היחסי ובהצטמצמות מ שאביה הלאומיים והכלכליים.

כגורמים פנימיים לתהליך השקיעה של האימפריה יש לציין בראש ובראשונה את אי-הצלחתם של העות'מאנים לבסס את קיסרותם מבחינה ארגונית וכלכלית, ולהעבירה מפסי קיסרות לוחמת למערך של קיסרות מלוכדת בזמני שלום. באותו הקשר ניתן להצביע על התנוונותן האישית של הסולטאנים, הסתגרותם בארמונותיהם, ואובדן כושר מנהיגותם. התנוונותו של גייסות היאניצ'רים, שהפכו לכת צבאית רודנית, לאחר התרופפות מסגרות המשמעת והנוהג הפנימיים שלהם, התבטאה בהעמקת תכניהם ובהתמדת עיסוקיהם בהפיכות-החצר. במאות ה-17–18 הודחו 6 סולטאנים על ידי היאניצ'רים ו-6 אחרים הועלו לשלטונם בסיועם. המסגרת הכללית והארגונית של האימפריה העות'מאנית חייבה משטר מלוכד וריכוזי, דבר שהיה בלתי-אפשרי במערך האוכלוסין ההטרונגי שבתחומי האימפריה, ונוכח תנועות השחרור הלאומיות שנפוצו במהירות בארצות אירופה והבלקן. הממשל הריכוזי העות'מאני התאפיין בחוסר יעילות משוועת ובהוויז'רות פחות עצמאיות למחצה, שפרקו את עול השלטון המרכזי. מנגנוני הצבא והממשלה התבססו על פיאודליות ועבדות, שהשתקפו עד סוף המאה ה-18 בניצול ובשחיתות אורח החיים המפואר בחצר הסולטאן ובחצרות הפחה בזבו הון תועפות והצריך מסים כבדים, עושק ושוחד. גם המלחמות המרובות דלדלו את קופת המדינה. בדומה למצב בח'ליפות העבאסית בשעתה, רווחה שיטת החפרת-המסים ("אלתזאם") בחבילה השוני של האימפריה העות'מאנית. שיטה זו הביאה לכלל יצירת קנוניות עם השליטים המקומיים ששוחדו על ידי חוכרי המסים. אלה האחרונים ניצלו וסחטו את הפלאחים עד תום מחד-גיסא והעבירו מעט מזעיר מתשלומיהם לקופת הממשלה, מאידך גיסא. בצורה זו מוטטה החכרת המסים את המשך הכספי של המדינה, והשלטונות הכבידו את נטל המסים למיניהם ואף מכרו בפומבי אחוזות, מישרות ותפקידים שונים כדי להעשיר את כיסם. בהתחשב עם ניפוחו וסירבולו של המנגנון הביורוקרטי הממשלתי, מתקבלת אפוא, תמונת ההתמוטטות הכלכלית של האימפריה העות'מאנית במלואה.

"תקופת הצבעונים" וההסתגרות

עוד בשנת 1630 עמד אחד מבכירי הפקידים התורכים, קוצ'י ביי (Koçi Bey), על הצורך בתיקונים; בחיבורו "Risale" ניתח את סיבות הירידה של האימפריה העות'מאנית והוקיע את חיי המותרות, הסתגרות הסולטאנים, התנהגותם כלפי האינצ'ירים, והפקדת השלטון בידי הווזירים.

במאה ה-17 נעשו ניסיונות להצלת המצב על ידי הווזירים האלבניים מבית קופרולו. אולם כל כוונותיהם לא היו אלא בבחינת תיקון המוסדות הקיימים. הם נשאו עיניהם אפוא לבדק בית של מוסדות העבר, שעה שהיה צורך בתיקוני יסוד ובהחלפת המוסדות בני-זמנם. רק בסוף המאה ה-18 נתגבשה המגמה שיש להרוס את הקיים כדי לתקן באורח יסודי את המבנה הארגוני והכלכלי של האימפריה. תפיסה זו עוצבה בעקיפין מחמת שתי התבוסות הצבאיות המכריעות, שהיו מנת חלקם של התורכים מידי הרוסים, אשר התעצמו מקץ שני דורות בלבד אחר "פטר הגדול". הגורם הראשי של התגבשות ההכרה בצורך בתיקונים, נעוץ היה בחיץ האטום והחד-צדדי שנוצר בין האימפריה העות'מאנית לבין שכנותיה. חיץ זה נבע מבזבוזם של התורכים בארצם ובחול, ומאדישותם הכללית כלפי המהפכה הטכנולוגית שרווחה באירופה. מבחינה מעשית, מיעטו התורכים לבקר באירופה ולעקוב אחר השינויים והחידוש שהתרחשו בכל שטחי הטכניקה והכלכלה. היפוכו של דבר התקיים בבני-אירופה, שגילו התעניינות גוברת והולכת במזרח.

מצוי, אפוא, קו מקביל בין ההסתגרות הכללית של האימפריה העות'מאנית בתקופת שקיעתה לבין הסתגרותם האישית של הסולטאנים בארמונותיהם. סימנים להסתגרות זו מופיעים החל מתקופתו של אחמד ה-III (1704-1730) וכלה בפרק שלטונו הקצר של עבד אל מג'יד ה-II (1922-1924). תקופה זו ידועה בכינויה "תקופת הצבעונים" (Lale Evri).¹

הרפורמות הראשונות ורקען

הגישושים הראשונים ללמידת חידושי המערב נעשו ע"י הווזיר הגדול של הסולטאן אחמד ה-III, דמאד אבראהים פחה, שהיה גם דודנו של הסולטאן. וזיר זה שלח משלחת לצרפת, ואחד מנציגיו ששהה בשנת 1720 בפריס שלח דו"ח מפורט לאיסטנבול על מבנה המדינה הצרפתית וצבאה. אגרת זו שכונתה "כתב-השגרירות" (Serafet nâme) היוותה חומר מאלף לראשי המדינה העות'מאנית. בעקבותיה נוסד בית הדפוס הראשון באימפריה העות'מאנית בשנת 1927, באישור פרמאן סולטאני. יוזם בית-הדפוס היה אחמד סעיד, בנו של הנציג התורכי בפאריס מחמד אד-דין. בית-הדפוס הוקם ותוכנן ביוזמת ההונגרי מותאפריקה, והקמתו מציינת שלב חדש בחיקוי המערב, לאחר מאות של שנות הסתגרות שבאו לאחר אימוץ אבק השריפה בארטילריה העות'מאנית.

הסולטאן אחמד ה-III הוקסם בין השאר מאורח חייהם המפואר של שגרירי מדינות המערב בבירתו, שהשפיעו עליו ועל בני פמלייתו מתנות אומנותיות לרוב. למרות מותו של סולטאן זה במרד משנת 1730, לא תמה ההשפעה המערבית בקושטא. השפעה זו, כשהרוח החייה בה הייתה צרפת, עמדה גם בסימן שיתוף פעולה מדיני נגד קיסרות ההבסבורגים, ונתנה את אותותיה בתחום הצבאי. לא הייתה זו אלא המשך מסורת הידידות עם צרפת עוד מתקופת הזוהר של הסולטאן סוליימאן-המפואר, אשר חתם על הסכם הקפיטולציות עם צרפת בשנת 1535.

¹ להלן סדר שלטונם של הסולטאנים בתקופת ההסתגרות: אחמד ה-III 1704-1730; מחמוד ה-I 1730-1754; עת'מאן ה-III 1754-1757; מוצטפא ה-III 1757-1774; עבד אל חמיד ה-I 1774-1789; סלים ה-III 1789-1807; מוצטפא ה-IV 1807-1808; מחמוד ה-II 1808-1839; עבד אל מג'יד ה-I 1839-1861; עבד אל עזיז 1861-1876; מוראד 1876; עבד אל חמיד ה-II 1876-1909; מחמד ה-V 1909-1918; מחמד ה-VI (וחיד אד-דין) 1918-1922; עבד אל מג'יד ה-II 1922-1924.

יחסי הידידות עם צרפת התהדקו במיוחד במחצית המאה ה-18, ולאחר חוזה בלגרד נוצר שיתוף פעולה מדיני, כלכלי ומסחרי אמיץ. הצרפתים רכשו מונופול על סחר החוץ בתחומי סוריה, לבנון וארץ-ישראל. יחסיה של בריטניה, מתחרתה העיקרית של צרפת, עם תורכיה התחדדו עקב תמיכת הבריטים ברוסיה בסדרת הקרבות שהתנהלו בין תורכיה ורוסיה בין השנים 8-1774 באגן הים-השחור. פאריז היוותה לגבי התורכים סמל של קידמה וסעד עד מלחמת העולם הראשונה.

הסיוע הצרפתי לתורכיה התקיים גם במישור הצבאי. עוד במאה ה-16 הועלתה תכנית של קצין צרפתי לשילובה של יחידת מהנדסים צרפתיים בצבא העות'מאני. תכנית זו נגנזה לפני שלב הביצוע. בתקופת שלטונו של מחמוד ה-I (1730-1754) החל הסיוע הצבאי הממשי. קצין צרפתי שהתאסלם (Bommoval) ונודע בכינויו כ"אבראהים פחה" הקים את חיל-התותחנים (בומברדייה) העות'מאני. הבארון הצרפתי דה-טוט (Tott), שפעל בחצרו של מוצטפא ה-III (1757-1774), שיפר את דפוסי ארגונו של חיל התותחנים התורכי וכן עסק בתכנון ביצורים ובפתיחת מדרשה למהנדסים צבאיים תורכיים. תקופת שלטונו של עבד אל חמיד ה-I בסוף המאה ה-18 עומדת בסימן הרפייתם והתמעטותם של התיקונים הצבאיים מחמת היסוסיו ומחדלו של הסולטאן.

3. סלים ה-III ו"הסדר החדש" (Nizam El Cedid)

עלייתו לשלטון

סלים ה-III שלט באימפריה העות'מאנית בין השנים 1789-1807. הכתרתו לסולטאן חלה בגיל 27, ומוצאו מצד אמו היה גיאורגי. את רוח הרפורמות ירש מאביו מוצטפא ה-III. בנעוריו נכלא בקפס, אולם לא נמנע מלהתכתב עם שגריר צרפת באיסטנבול ולהלן עם מלך צרפת לואי ה-XVI בכבודו ובעצמו. התכתבויותיו עם שליט צרפת נסבו על בקשתו לסעד צבאי נגד רוסיה. עם עלותו לשלטון שוגר אחד מאנשי סודו לאירופה להתחקות אחר התפתחות הטכניקה הצבאית. כן גילה התעניינות מרובה במהפכה הצרפתית, או לפי ניסוחו ב"סדר החדש בצרפת".

ניסיון המלחמות הממושכות נגד רוסיה ואוסטריה שבהן הובסו התורכים יצר אצל סלים ה-III הערכת מצב מציאותית לגבי כושרם הצבאי של היאני-צ'רים אשר 1/3 מהם ערק עם צאתו לחזית הרוסית. חוזי השלום שנחתמו עם אוסטריה – בסיסטובה (1791) ועם רוסיה – ביאסי (1792) יצרו הפוגה בת 14 שנה במלחמות, והוו זמן מתאים לניסיון הרפורמות. הסולטאן היה מעוניין בראש ובראשונה ברפורמות צבאיות, בבחינת לקח התבוסות. לפיכך שוגר נציג לווניה לדווח על מבנהו הארגוני של הצבא האוסטרי. כמו כן התבקשו קצינים תורכיים וראשי הממשל להגיש לסולטאן חוות דעת על המערך הרצוי של הצבא העות'מאני. הפנייה לנכבדים התורכים נעשתה, בעיקר, מתוך מגמה מדינית לשתפם באחריות הסולטאן. מתוך 22 התזכירים שהוגשו לסלים ה-III, נערכו שניים על ידי מומחים אירופיים. מביניהם יש לציין את תזכירו של המומחה הצבאי הצרפתי דה-סון, שהציע שידוד מערכות כללי בצבא העות'מאני, תוך הנהגת טכניקות לחימה חדישות. דוחות אחרים הציעו חזרה לשיטות הלחימה התורכיות המיושנות מתקופת הזוהר של האימפריה.

רפורמות צבאיות ותוצאותיהן

בראש ובראשונה ניגש סלים ה-III להקמתו של חיל-רגלים חדיש. פניותיו ליאניצ'רים להתאמן במתכונת צבאית מערבית לא נשאו פרי. הוקמו אפוא יחידות צבא נפרדות במסגרת "הסדר-החדש" (Nizam el Cedid), לצדן של יחידות היאניצ'רים הוותיקות שלא פורקו. זו הייתה גם המגבלה העיקרית של הרפורמה: אי-הריסת הסדר הישן. הארגון המבצעי ניתן בידיהם של קצינים צרפתיים ובריטיים, שאימנו כ-12,000 אנשי צבא תורכיים במתכונת

מערבית. מחציתן של היחידות החדשות חנו בבירה והסולטאן עצמו ניצח על תרגוליהן, כשהוא נתון ליחס עוין וחשדני מצד מפקדי האיניצ'רים. כהמשך לראורגניזציה בחיל-הרגלים הוקמו בתי-יציקה לתותחים (top hane) ובית-חרושת לאבק-שריפה (barud hane), וכן שופצה ותוקנה מספנת איסטנבול (קושטא). יש לציין, כי הממשלה המהפכנית בצרפת סייעה רבות לרפורמות צבאיות אלה, לעומת ההתנגדות שהן עוררו בקרב המלוכנים הצרפתיים שעלו לשלטון יותר מאוחר. קיימת אף גרסא, כי נפוליאון בונפרטה הציע את שירותו לסולטאן בשלהי שנות ה-90. הסולטאן הסתייע במספר אישים תורכיים בביצוע תיקונו. מבניהם יש לציין את קוצ'וק חוסיין פחה, שהתמנה על ידו לאדמיראל ראשי. כן הוקמה מועצה לאומית מיוחדת שייעצה לסולטאן בעניינים צבאיים. בראשה של מועצה זו התבלט מחמוד ראף צ'לבי-אפנדי, קצין צבא מוכשר שנשבה פעמים על ידי הרוסים, וחקר בתקופת שבו את המבנה הארגוני של הצבא הרוסי. בגיל גבורות, כשהוא בן 87, התמנה מחמוד ראף לשר החוץ, והיה הרוח החיה שפיעמה את המתקנים. פרטים על הרפורמות והתקנות החדשות נותרו בספרו.

אולם הרפורמות גררו אחריהן תוצאות שליליות מבחינה כספית וכלכלית: קופת המדינה התרוקנה כמעט כליל. הוקם אוצר מיוחד שתפקידו היה לממן את הרפורמות, ולהקפיד על החרמת כלי זהב וכסף של ההמונים, וכן לבצע במדויק את העברות הרכוש של בכירי-הפקידים (עבדי-השער) לאוצר הסולטאן לאחר מותם. שורה של היטלים חדשים על קפה, יינות, עראק וטבק נועדה לכסות את הגרעונות. כן הוחרמו קרקעות מידי הפיאודלים, שהשתמטו ממילוי חובותיהם במלחמה האחרונה. ברם, כל הצעדים הממוניים והכלכליים הללו לא יכלו לעצור עליית מחירים חסרת-תקדים ומגמה אינפלציונית ברורה, שאך הגבירה את חוסר הפופולאריות של הרפורמות בעיני ההמונים.

פעולותיו האחרות של סלים ה-III

בשנת 1799 השתתף גייס תורכי לצדו של אל-ג'זאר פחה בהגנת עכו. אולם נסיגת חיילותיו של נפוליאון והוצאתם מהמזרח-התיכון תרמו לשיפור היחסים בין הסולטאן לבין בונפרטה, שהפך בינתיים לרודנה של צרפת. במרוצת השנים 6-1805 החליט סלים ה-III, בעצתו ובהדרכתו של השגריר הצרפתי בקושטא הגנרל סבאסטיני, לארגן את צבאו במסגרת של גיוס חובה כללי עד אז חל גיוס חובה רק על מוסלמים, בעוד שאנשי החסות הנוצריים היו פטורים, להוציא מלחים יוונים ששירתו בצי העות'מאני. כפיית הגיוס הכללי נכשלה לחלוטין ועוררה מהומות. יחידות צבאיות מהנט'אם אל-ג'ידיד, החייל התורכי החדש, שוגרו לדיכוי הסרבים. כן פרצו מהומות חמורות באדירה (אדריאנופול) והיחידות התורכיות נאלצו לסגת לאיסטנבול. בלחץ המהומות נאלץ הסולטאן להדיח את וזירו הראשי ולמנות את אחד המתנגדים המובהקים לרפורמות לראש ממשלתו.

בין השנים 7-1806 הצליח הסולטאן, בסיועו של השגריר הצרפתי הפעיל בבירה, למנוע הרעשה ימית של שייטת בריטית, שחדרה לים מרמה וכוננה את תותחיה מול הבירה. שייטת זו לחמה בצי הצרפתי. תוך תימרוני שהייה במו"מ עם הבריטים הספיק הסולטאן להציב סוללות חופיות של תותחים והשייטת הבריטית נסוגה ללא קרב. אירוע זה תרם רבות ליוקרתו של סלים ה-III. בתחילת שנת 1807 נפטר שיח' אל אסלאם שהיה מתומכי הסולטאן המובהקים. יציאתם של הוויזיר הגדול ושריו לחזית הדנובה הותירו את הסולטאן בבירה כשהוא מבודד ומרוחק מתומכיו. בעקבות המרידות שפרצו במבצרי הבוספורוס נאלץ הסולטאן לוותר על הרפורמות. במאי 1807 הוצאה פתווה מטעמו של שיח' אל-אסלאם החדש, שהדיחה את סלים ה-III. את כסאו ירש יריבו השמרן מוצטפא ה-IV.

הופעת ביירקדאר

אולם הסולטאן החדש לא הספיק כמעט להוציא את שנתו הראשונה, שעה שהתחוללה מהפכת-נגד במגמה להחזיר את הרפורמות על כן ובמחאה על גירושי סלים ה-III. בראשה

של הפיכת נגד זו ניצב מוצטפא ביירקדאר ("עלנדאר" בפרסית – משמעו הדגלן), מושל רוצס'וק לשעבר, על הדנובה הבולגרית, ומי שהיה קצין יאניצ'רים ובכל זאת תמך בסלים ה-III. ביירקדאר עלה על הבירה, ברם מוצטפא ה-IV הקדימו בצוותו להוציא להורג את סלים ה-III, ובהטילו את גויית הסולטאן המודח לפני חייליו המתקדמים של ביירקדאר. ביולי 1808 נאסר הסולטאן על ידי ביירקדאר. זה האחרון הוציא מהמחבוא את מחמוד ה-II, אחיו החורג של הסולטאן שנאסר, והעלאהו על כס הסולטנות. כדי להפיג את שנאת העם ל"נט'אם אל-ג'יד" של סלים ה-III כינה ביירקדאר את גייסותיו בשם "סַגְבֶּאן" (או "שומרי-הכלבים").

פעולתו העיקרית של ביירקדאר במסגרת החזרת העטרה ליושנה הייתה כינוס כללי של פחוות, עלמאא ונכבדים אחרים בבירה. בנאום מצוין הצליח ביירקדאר לשכנע את מרבית משתתפי הכנס בכורח שבתיקונים הצבאיים. כתוצאה מכך נחתם הסכם, סַנְדִּי-י אַתִּיפֶּאק (send-i ittifak), בשלהי של שנת 1808, בין נציגי ביירקדאר ומשתתפי הכנס בבירה. הסכם זה הזכיר במבוא להסכם מצוין, כי ההתמוטטות באימפריה נבעה מחמת אי-תיאום בין השליטים. הובטח שיתוף הפעולה ביניהם להגנת הסולטאן ומשטרו. הדגש הושם על מימון "צבא המדינה" (devlet askari), גביית המסים החוק. וציות לצווי הוויזיר הגדול. כן הכיל מסמך איום לפיזורו של כל קבוצת מורדים מאורגנת, ברמזו ברורות ליאניצ'רים. האיום הזה הוגשם הלכה למעשה מקץ 18 שנה. מטרתו העיקרית של סנדי-י אתיפאק התבטאה בניסיונו של הוויזיר הגדול לגייס את הפחוות המחוזיים נגד קציני כת היאניצ'רים בבירה. משגהו של ביירקדאר נבע מאי-התחשבותו ביומרתו האוטוקראטית של מחמוד ה-II. לאישיותו של ביירקדאר עצמו, שהתאפיינה ביהירות ופרימיטיביות ולמשטרו האוטוקראטי הקיצוני – הושם קץ בעת אחת המרידות של היאניצ'רים בשיתופו של האספסוף הפרוע בבירה. הרפורמות הצבאיות בוטלו והמצב חזר לקדמותו כבתקופה שלפני הכתרת סלים ה-III.

סיכום פעולותיהם של סלים ה-III וביירקדאר והערכתן

בהערכת פעולותיהן של סלים ה-III ומוצטפא ביירקדאר מתבלטים גם הגורמים שהביאו לכישלון הרפורמות. מסתבר, אפוא, שטרם הוכשר הרקע החברתי והכלכלי להחדרת התיקונים ולביסוסם. הלך הרוח והמחשבה הצבאית של ראשי הצבא התאפיינו בשמרנות יתרה. מפקדי הצבא קוו עדיין לגבור על יריביהם בעזרת צבאם בעל שיטות הלחימה המיושנות. כת הקצונה האיאניצ'רית הייתה עדיין חזקה מכדי חיסולה המוחלט. השפעתם של העלמאא וכלי הקודש הקנאים מנעה את החדרת הרפורמות. כן בלטה חולשתה הכללית של הממשלה המרכזית, הן במפלוגות הצבאיות שנחלה על ידי הרוסים במחצית השנייה של המאה ה-18, והן בכישלונותיה לדכא מרידות בתחומי האימפריה, כגון מרידות הוהאבים בחצי האי ערב והופעתו העצמאית של אחמד אל-ג'זאר בעכו ובגליל. נטל המסים שהועלו לצורכי הרפורמות אך הגביר את התמרמרות ההמונים.

נוסף לרקע הפנימי שלא התאים עדיין לרפורמות, יש לציין את ההשפעות המערביות שעודדו את הנהגתן. השפעות אלה לא היו במלוא תנופתן. הצרפתים הסתפקו בייעוץ בלבד ולא הפעילו לחץ ממש, כפי שהתרחש יותר מאוחר.

אישיותו של סלים ה-III תרמה אף היא לכישלון הרפורמות. סולטאן זה מיצג בקרבו הפכים. הוא היה בעת ובעונה אחת משכיל נאור ומוסלמי אדוק וקנאי. כך, למשל, אסר על מכירת יינות, הקפיד על ביצוע 5 התפילות היומיות בתנאי החזית, העטה מדי-קלון צבעוניים על הנוצרים והיהודים. להוציא את חידושי הצבאיים הסתפק סולטאן זה במינוי שגרירי קבע תורכיים בחו"ל. תוצאותיה של יוזמה זו ניכרו רק להלן:

בפעילותו המדינית והארגונית בלט חוסר הניסיון. מעולם לא יצא את גבולות ממלכתו ולא שלט בשפות אירופיות. בהתנהגותו ובהוראותיו הסתמך אופיו החלש וההססני, בניגוד ל"פטר הגדול" שהיה נערץ עליו. קשריו של סלים ה-III עם ממשלתו היו רופפים וחסרי-תקיפות.

הוא ניהל בהתכתבות עם הוויזיר הגדול ב"אגרות מלכותיות", בהן אישר או דחה את החלטות ה"דיוואן", אולם לא השתתף בפועל בממשלה. יחסו לראשי הקצונה והפקידות היה דו-משמעי וחסר תקיפות. לסולטאן חסר קו מדיני מגובש ובימיו הודחו כתריסר וזירים גדולים. עם זאת נהג לסייר אינקוגניטו בחוצות הבירה ולעמוד על הליקויים השונים, כגון העזובה ששררה בבית-היציקה לתותחים וההזנחה באספקת הלחם לפני צום רמד'אן.² מרישומה של אישיותה ייגרע אם לא נזכיר את נטיותיו הרוחניות והדתיות-מוסריות, שהתבטאו בכתיבת שירים ובראיית תפקידו המלכותי כשירות לעמו. השקפותיו הדתיות מצאו את ביטויין בראיית העולם הזה בבחינת פיקדון שנמסר על ידי האל לשליטים על השליטים ליתן את הדין על כך (דת ומדינה, dim ve devlet).

בסיכום הערכה זו יש לציין, כי יסודם הרופף של התיקונים הצבאיים היה בעוכריהם, שכן היה צורך בפיזור האינצ'ירים ובשינויים מהותיים במשטר. אין כל הוכחות לגרסא הטוענת לתיקונים שונים של סלים ה-III מחוץ למסגרות הצבאיות.

4. הרפורמות של מחמוד ה-II (1808–1839)

מוצאו והרקע המדיני לפעילותו

מחמוד ה-II ב-1774 כבן לאשה ילידת מרטיניק, הושפע כנראה ממנה, כשם שהושפע מסלים ה-III קודמו ודודו, שעה שבילו בצוותא בקפס בשנים הראשונות של המאה ה-19. מחמוד ה-II הצטיין באופי דומיננטי ותקיף בניגוד לסלים ה-III. הוא החליט על ביצוע רפורמות באורח אבולוציוני והמתין 18 שנה עד לביצוע הראורגניזציה בצבאו, תוך גיבש כוחו וממשלו המוחלט, בד בבד עם החלשת הפאודלים למיניהם וראשי כת האינצ'ירים.

ארבע פעמים בתקופת שלטונו עמדה תורכיה העות'מאנית בפני משברים חמורים, שאיימו להכחידה: המפלה בקרב נבארנו (1827), אובדן אדריאנופול (1829) ושתי התבוסות במלחמות-הסוריות נגד הצבאות המצריות של מוחמד עלי ואבראהים פחה: מפלת קרב קותאייה (1831) ומפות קרב נציבין (1839). בימי מחמוד ה-II אבדו לאימפריה העות'מאנית שטחים מרובים, הכוללים את יוון, בסראביה, חלק מהחוף הקווקזי ומספר מחוזות בארמניה. כן איבדה תורכיה את השליטה הישירה על אלג'יריה, עדאנה וחלקים מארץ-ישראל.

האירועים המדיניים והצבאיים וחיסול האינצ'ירים

לאחר ההפוגה שהשתררה עם חתימת שלום בוקארסט עם רוסיה (1812) פנה מחמוד ה-II לדיכוי המושלים המקומיים באנטוליה (derebeyi) ובחבלי הבלקן (āyan), תוך שילוב הפגנת כוח צבאי ורקמת תככים ומדנים. מוחמד עלי המצרי הופנה לעבר חצי"א ערב לשם בלימת התפרצויותיהם של הוהאבים. ראשיהם של שליטים מקומיים אחרים נערפו באכזריות והוצגו לראווה בשערי הארמון המלכותי, בצירוף פתק שהסביר מדוע "שחרר הסולטאן את השליט מראשו".

בשנת 1820 פרץ מרד היוונים בסולטאן, כתוצאת פעילותו של שליט מקומי, עלי פחה מימינה, אשר נתמך על ידי הרוסים. באפריל 1826 הובס הצבא היווני על ידי כוח צבאי משולב תורכו-מצרי. לאחר שהצבא הסולטאני החדש הוכיח את יכולתו בניגוד לינצ'ירים, הכריז הסולטאן ביוני באותה שנה על הקמת צבא חדש: כל גדוד ינצ'ירי הצטווה להפריד מתקנו 150 חייל. אולם האינצ'ירים התמרדו והסולטאן אף יצא ממקום חופשת הקיץ שלו לסאראיי, הניף את דגל הנביא (sancağ-i) כסמל לג'יהאד נגד האינצ'ירים. חיל התותחנים התורכי שהצטרף לצדו של הסולטאן הרעיש את מבצרי האינצ'ירים ואלפים רבים מהם

² "אין לחם!" (ekmek yok).

מצאו מותם באיסטנבול בלבד. להלן הוציא הסולטאן צו על הפסקת קיומם. כן פיזר את מסדר הבפתאשים (Bektai), מלווייהם של האינצ'ירים ומעודדיהם בעתות מלחמה.³ צו חיסולם של האינצ'ירים מ-1826 כונה כ"מאורע המאורעות" (וקעת חיירה, Vaka-yi hayriye), והווה מאורע היסטורי ראשון בחשיבותו, בדומה לחיסול הממלוכים במצריים על ידי מוחמד עלי (1811). עתה נפתחה, לכאורה, הדרך לראורגניזציה מקיפה במסגרות הצבאיות והשלטוניות.

אולם משברים חדשים תכפו ובאו ואיימו להמיט שואה מדינית וצבאית על תורכיה העות'מאנית. בקרב הימי על ידי נאברינו (Navrino) בשנת 1827 הובס הצי התורכו-מצרי על ידי צי אנגלו-צרפתי. בכך ניטלה שליטתה הימית של תורכיה על חופיה הארוכים. בשנת 1828 פרצו הרוסים מחדש בבלקן ואדריאנופול נפלה לפנייהם, בתוספת מחוזות באגן הדנובה ובקווקז ונמלים בים-השחור. בשנה זו השיגה יוון סופית את עצמאותה. שלוש שנים לאחר מכן נפתחה הרעה מדרום, שעה שצבאותיו המצריים של אברההים פחה כבשו את סוריה ועלו על אנטוליה, בקרב המכריע שהתנהל על ידי קוּתֵאֵיִה (Küthaya) (1831) הובס הצבא העות'מאני, ומוחמד עלי המצרי קיבל את השלטון על סוריה וארץ ישראל וכן על חבל עדאנה בדרום אנטוליה. האיום המצרי על עצם קיומה של האימפריה אילץ את הסולטאן לפנות בייאוש לרוסיה, אויבתו המסוכנת ביותר, ולחתום על תנאים מבישים בחוזה חונקאר איסקלסי (1833), אשר שיעבד את תורכיה מבחינה צבאית לרוסיה וחייב את התורכים לחסום את המצרים בעת מלחמה בין רוסיה ליריבותיה. התגברות ההשפעה הרוסית באיסטנבול האיטה במורגש את קצב הרפורמות של מחמוד ה-II, שכן ביצוע התיקונים נעשה ביוזמתן של צרפת ובריטניה ובסיוען הישיר. המלחמה הסורית השנייה חזרה על קודמתה הביאה להבסת צבא הסולטאן על ידי נציביו (1839). רק התערבותן של המעצמות, להוציא את צרפת, בלמה את הצבאות המצריים והגבילה אותם לתחומי מצרים (חוזה לונדון 1840), לאחר מותו של הסולטאן העות'מאני.

האירועים הפנימיים וחידושי הסולטאן

גולת הכותרת של פעולותיו הפנימיות של מחמוד ה-II הייתה השמדת האינצ'ירים ופיזור יחידותיהם באימפריה כולה (1826). הסולטאן העות'מאני ניגש להקמת "הצבא המוסלמי המנצח", שהולבש מדים אירופיים, זקן-חייליו גולח וכמדריכיו שימשו הן קצינים מצרים והן קצינים אירופיים. בימיו של מחמוד ה-II נפתחו שתי אקדמיות, האחת לרפואה (tibbiye), והשנייה – למדעי המלחמה (harbiye). החל משנת 1832 הוצא צו שחייב את חבישת הפֶּס (כובע ללא תיתורת; הנוהג בוטל בימי הרפובליקה על ידי אתא תורכ בשנת 1924). קו מנחה במדיניותו של הסולטאן היה קירוב הנתונים הבלתי-מוסלמיים. מדיניותו הליבראלית התבטאה, בין השאר, בויתורו על זכות ההחרמה של רכוש פקידיו הבכירים לאחר פטירתם. מחמוד ה-II פרץ במידה רבה את חומת ההתבודדות וההתכנסות של קודמיו: בשנת 1821 סייר מחוץ לבירה במבצרי גאליפולי ואדירנה (אדריאנופול), וקיבל בהזדמנות זו משלחות שונות. לאחר מכן חזר בדרך הים בספינת-קטור אוסטרית והרבה להתנהג בצורה חופשית, כולל שתיית משקעות. נוהל ישיבות ה"דיוואן" השתנה בימיו תכלית שינוי, שכן הסולטאן העדיף להשתתף בפועל בישיבות הוועידים ולקבל מלאכות דיפלומטיות ואף לנהל שיחות אישיות עם שגרירים אירופיים. מבנה ה"דיוואן" שונה אף הוא, והפך למועצת שרים בעלי תפקידים מוגדרים. התעניינותו של מחמוד ה-II הקיפה שטחים רבים. נוסף לחנוכת האקדמיה הרפואית שימש הסולטאן מופת אישי לבני עמו, בהקיפו עצמו ברופאים צרפתיים, ובהזדרזו לחסן את בניו מפני מגיפת האבעבועות שפשתה בצבא התורכי. בשנת 1831 ראה אור העיתון הרשמי הראשון בהשתתפותו האישית של הסולטאן.

³ מסדר הבפתאשים קיים עד היום, למרות פיזורו ההיסטורי, והוא מקיף כמיליון נפש בתורכיה הנוכחית.

הערכת הרפורמות וביקורתן

בהערכה כוללת של התיקונים שבוצעו על ידי מחמוד ה-II אין להתעלם מהגורמים רבי-העוצמה שהשכילוהו. בראש ובראשונה יש לציין את המערך המדיני הבינלאומי שלא היה נוח לביצוע הרפורמות: הלחץ הרוסי התדיר בצפון, המלחמות המקומיות בבלקן והפשיטות המצריות דרך סוריה לעבר אנטוליה לא הותירו לסולטאן שהות ניכרת לבסס את תיקונו. הממשלה התורכית חייה בצלו של הסיוט המתמיד מפני התאחדות אפשרית של בריטניה, צרפת ורוסיה במגמת חיסול האימפריה. הסולטאן סבל ממחסור בעוזרים מוכשרים ונאמנים, שיסייעו על ידו בביצוע תיקונו. מן הסתם, לא נוצרה עדיין שכבת משכילים מגובשת שתוכל לשאת בנטל התיקונים ובזעזועיהם. כל תיקונו של הסולטאן חסרו חוט-שדרה ותכנון מקיף. מחמוד ה-II העדיף להתמסר לזוטות ולפכים קטנים, כגון פרטי לבוש ותספורת. תקופת שלטונו של מחמוד ה-II עמדה גם בסימן דעיכה כלכלית מתמדת, הן מחמת המלחמות התכופות והן בגלל החדירה המסחרית האירופית ל תחומי האימפריה, אשר נשאה בחובה את זרעי ניוון הכלכלה המקומית והולידה מאזן מסחרי שלילי.

השוואת הרפורמות של מחמוד ה-II ומוחמד עלי במצרים

עניין רב יש בהשוואת הרפורמות שבוצעו על ידי הסולטאן העות'מאני ויריבו הפחה המצרי, הן מחמת חפיפתן בזמן והן מחמת השפעותיהן על מדינותיהם. נקודת המוצא האידיאולוגית של שני השליטים הייתה שווה: שניהם כאחד הכירו בעליונותו הצבאית והטכנית של מעצמות אירופה, והטמיעו את הצורך ללמוד מאירופה בכל שטחי החיים כדי לסתום את הפער המתרחב והולך בין מעצמות אירופה לבין מדינותיהם הכרה זו פיעמה, כאמור, את שני השליטים המזרחיים. לקח כישלונותיהם, ובמיוחד תבוסותיו הצבאיות של הסולטאן, נתנו להם כר נרחב למחשבה ולניתוח, ולפיכך הגיעו גם למסקנה שווה בדבר הצורך העליון בחיזוקן הצבאי של מדינותיהם.

כתוצאה מכך העדיפו מחמוד ה-II ומוחמד עלי להתרכז בתיקוניהם בשטח הצבאי בראש ובראשונה, תוך חיסול יריביהם מבית (היאניצ'רים והממלוכים), ואימוץ מסגרות ארגוניות צבאיות ושיטות לחימה חדישות בהדרכת מומחים אירופיים. באותו הקשר הושם דגש על ידי שני השליטים על הקמת תעשייה צבאית על מנת להקטין את התלות בחו"ל למימדים מינימליים. כן היפנו השניים את תשומת לבם להקמת מוסדות של קבע להקניית חינוך צבאי ברמה גבוהה. כל שאר התיקונים סבבו על הציר הצבאי ונעשו מתוך מגמת חיזוקו של הכוח הצבאי. מטבע הדברים, שהרפורמות בתורכיה העות'מאנית ובמצרים לא נישאו על כפיה של שכבת משכילים נרחבת ולא זכו לאהדה המונית ולהבנה. אדרבא, הרפורמות היו כפויות וזו הייתה יוזמה מלמעלה בתנאי אדישות כללית, או במקרה הגרוע יותר – תוך התמרמרות ההמונים והרבדים החברתיים השליטים.

אופי המשטר בתורכיה ובמצרים היה דומה בקוויו הכלליים: שלטון ריכוזי ואוטוקראטי תוך דיכוי הפיאודלים וריסון העלמאא וקנאי-האסלאם. בעת ובעונה אחת נעשו ניסיונות להשפיע על ההמונים על ידי אמצעי לחץ ותעמולה, פרסום עיתונים ומינשרים וכד'. לעומת זאת בולטים הצדדים השונים במערך הרפורמות ורקען בתורכיה ובמצרים. מוחמד עלי החל בתיקונו לאחר ערעור המשטר הישן והבסת הממלוכים על ידי המשלחת הצבאית של נפוליאון (1799), בעוד שמחמוד ה-II פעל עוד לפני התפוררותו של המשטר העות'מאני. הפחה המצרי נהנה מתקופת שלום ורגיעה ממושכת יותר מאשר הסולטאנים העות'מאניים סלים ה-III ומחמוד ה-II. מוחמד עלי נהנה מהדרכה מעולה ומבני-ברית עקביים בצרפת, דבר שלא עלה בגורלם של הסולטאנים העות'מאניים. כן פעל הפחה המצרי במסגרת אוכלוסייה הומוגנית, ללא כל אותם קשיים שניצבו בפני השליטים התורכיים בממלכת הרב-לאומית והתוססת. הצנטרליזם השלטוני המצרי היה גם יעיל יותר מזה של יריבו עקב תלותה של אוכלוסיית מצרים בנילוס וריכוזה על פני שטח מצומצם יחסית ונוח לשליטה. הבדל עקרוני נבע מהגישה של מוחמד עלי לעומת הסולטאנים העות'מאניים: לעומת אופייה המהפכני של

שיטתו, נמנעו הסולטאנים מלהרוס את הישן, והעדיפו הקמת החדש בצד הישן, עובדה שהייתה להם לרועץ והכשילתם במהרה. ולבסוף, מוחמד עלי לא רק העסיק מומחים צרפתיים בארצו, אלא שלח מתלמידים מצריים לאירופה. סלים ה-III נמנע מכך ואילו מחמוד ה-II פעל בכיוון זה רק בסוף תקופת שלטונו.

5. תקופת רשיד פחה וסטרטפורד קנינג

"התנטימאת"

שלב חדש וחשוב יותר בתולדותיה של תורכיה נפתח עם עלותו של עבד אל מג'יד (1839-61) לכס הסולטאן. תכנית התיקונים החדשה כונתה בשם "תנטימאת" (tanzimat). מונח זה בהתייחסות לרפורמות קדם לתקופתו של עבד אל מג'יד. הוא ניתן ככינוי גם לתיקונו של מחמוד ה-II, והרעיון היסודי שהיה צפון בו – היה הנהגת סדר, או ארגון (נטיאם). המונח נטיאם אל ג'יד נמצא בשימוש כבר בשנת 1690 בקשר לראורגניזציה במינהל המסים, שבוצעה על ידי הווזיר הגדול מוצטפא פחה לבית קופרולו. נטיאם אל ג'יד היה גם הכינוי לרפורמות הצבאיות של סלים ה-III ומחמוד ה-II.

לתכנית הרפורמות שפורסמה בנובמבר 1839, בצורת איגרת מהסולטאן אל הווזיר הגדול רשיד פחה, נקבע המונח הרשמי "תנטימאת חיירייה" (Tanzimat Hayriye), היינו "תקנות טובות"; מונח זה מעיד על מגמת הרושם שהיה צריך להפעיל במדינות מערב-אירופה יותר מבתורכיה עצמה. ואכן, מטרה זו הושגה; למרות שהשגריר הרוסי הגדירן כ"הפתעה תיאטרלית", הייתה אהדת המערב נתונה לתורכיה העות'מאנית בעיצומה של המלחמה הסורית השנייה.

רשיד פחה והבריטים

עוד בימי מחמוד ה-II נסתמנו שתי התפתחויות שסייעו, בסופו של דבר, לרפורמות: (א) איומיהן של רוסיה ומצרים לחיסולה של האימפריה העות'מאנית הניעו את בריטניה בשלב ראשון ואת צרפת, לאחר מותו של מוחמד עלי, לתמוך ולעודד את השלטתן של הרפורמות בתחומי האימפריה העות'מאנית; (ב) היווצרות רובד דק של פעלתנים בשנותיו האחרונות של מחמוד ה-II. לאחר ביקורו של הסולטאן באנטוליה בשנת 1837 חל שידוד מערכות ב"דיוואן", הורכבה ממשלה חדשה בראשותו של מוצטפא רשיד פחה, מנהיג האימפריה העות'מאנית ויוזם הרפורמות במשך 15 השנים הבאות. מוצטפא רשיד הביא עמו מטען של ידע עיוני וניסיון דיפלומטי רב. כבן למשפחת פקידים למד צרפתית על בורייה והכיר את ההיסטוריה האירופית היכרות מעמיקה ומקפת. הוא צבר ניסיון אישי רב בשרתו כשגריר ארצו בלונדון ובפריס, וקשר יחסים אישיים עם מדינאי המערב. בתקופת שירותו בלונדון הכיר אישית את שר החוץ הבריטי פלמרסטון, שגיבש באותה תקופה מדיניות של תמיכה בריטית במחמוד ה-II נגד מצרים, שנתמכה על ידי צרפת, ונגד רוסיה ששאפה לרשת את המצרים במשך שתי המלחמות הסוריות.

מדיניותו של פלמרסטון הושפעה מדיווחיו של ד' ארקהארט (D. Urquhart), מומחה בריטי שפעל במזרח התיכון, השתתף במלחמת השחרור היוונית, ובשנות ה-30 שירת כמזכיר השגרירות הבריטית באיסטנבול. במהלך חקירותיו על אוצרות הטבע בתחומי הקיסרות העות'מאנית הציע ארקהארט את שילובן של הרפורמות בתורכיה בסיוע בריטי לשם חיזוקה של האימפריה בפני הלחץ הרוסי, וכן הטעים את התועלת שבהרחבת קשרי המסחר בין בריטניה לתורכיה. שנת 1838 נפתחה בפעילות קדחתנית של משלחות אירופיות שונות שעשו באיסטנבול למען הטיית האוריינטציה הכלכלית והמדינית של תורכיה לעברן. בשנה זו נחתם הסכם תורכו-בריטי להרחבת יחסי המסחר בין שתי המעצמות. באותה שנה עצמה קיבלו

התורכים משלחת צבאית גרמנית, בראשותו של פון מולטקה (Moltke), במקומה של משלחת בריטית, כשמירה על מדיניות של שיווי משקל בינלאומי.

תיקוני רשיד פחה: ח'ט-שריף של גולחאנה (1839)

אחד המניעים העיקריים למדיניות ה"תנטימאית" של רשיד פחה הייתה השאיפה לזכות בתמיכתן של בריטניה וצרפת. מפלתו של הצבא העות'מאני בקרב נציבין (1839) בפני צבאו המצרי של אבראהים פחה והסגרת הצי התורכי על ידי מפקדו למצרים בנמל אלכסנדריה הפסיקו זמנית את התיקונים. ב-1 ביולי 1839 מת מחמוד ה-II רב-הפעלים בהשאירו אחריו צבא מובס ומפוזר וצי שהוסגר לאויביו.

עלייתו של עבד אל מג'יד לכס הסולטנות באה, אפוא, בתקופה הרת אסון לאימפריה העות'מאנית. הנער בן ה-16 הוכתר, לראשונה בהיסטוריה התורכית – כנסיך שהתחנך באירופה. חולשתו הגופנית והנפשית וחוסר ניסיונו המדיני הביאוהו להסכים לתכניתו של רשיד פחה. ב-3 בנובמבר 1839 כונסו ראשי הממשל התורכי, נכבדים למיניהם ואנשי הסגל הדיפלומטי האירופי באחד האגפים של ארמון גולחאנה (Gülhane) ("בית-השושנים"). בטכס חגיגי נמסרה לוויזיר הגדול על ידי פקיד החצר הסולטאנים איגרת עטויית קטיפה אדומה, ה-Hatt-ı Şerif של גולחאנה (או בתורכית: ח'ט הומיון). הייתה זו תכנית לרפורמות ולסדרי תחיקה בעתיד. האיגרת נחלקה לשני פרקים: פרק הדין בענייני האזרחים ופרק שעסק ברפורמות מינהליות. עיקרי האיגרת היו כדלקמן: (1) הבטחת ביטחון החיים והרכוש לכל נתיני האימפריה, ללא הבדלי דת (2) איסור ההוצאה להורג, הענישה והחרמת הרכוש ללא משפטים פומביים; (3) ביטול שיטת החכרת המסים ברחבי האימפריה וקביעת גביית מסים מסודרת ומוצדקת; (4) קביעת סדרי גיוס חדשים והקטנת שירות החובה ל-4 שנים במקום 5; (5) דירוג תפקידים והתאמת משכורות לפקדי הממשלה לשם מניעת השוחד. לאחר פרסום האיגרת הוצאו שורה של תקנות בנוגע לשירות הצבאי וחובת כל האזרחים להתגייס, להוציא את הפודים עצמם בכופר. כן הושאו כל הנתינים, ללא הבדל דת, בקבלת מישרות ממשלתיות ונקבעה אוטונומיה פנימית לעדות הבלתי-מוסלמיות.

עם כל החשיבות שבתיקוני ה"תנטימאית" אין להתעלם ממגבלותיהם. למעשה, לא חוללו כל שינוי מהותי בסמכויות היסוד של השלטון, להוציא את ההגבלה שהוטלה על הסולטאן בדבר הוצאה להורג של נתיניו ועבדיו בצורה שרירותית. ההגבלות שהוטלו על השלטון היו מועטות והיו בבחינת הטיית חסדו של הסולטאן לעולם. לא היה בהן בבחינת זכויות טבעיות, שהושגו במדינות אירופה לאחר מאבקים ממושכים ורצופים. תכליתם של התיקונים נבעה מהצורך לפייס את העם, לרצות את מעצמות המערב ולהשליט סדר מסוים במינהל הממשלתי. הפגם העיקרי שבתיקונים בלט בהיעדרה של תכנית לפיתוח כלכלי מקיף. ההגדרות לקו בערפול, הניתוח היה שטחי וניכר ערבוב תחומין רעיוני.⁴ אליבא דאמת, כל ההבטחות שניתנו באיגרת הובעו כבר בתקופת מחמוד ה-II, אלא שהפעם רוכזו בתעודה רשמית.

חשיבותו העיקרית של הח'ט שריף של גולחאנה נעוצה בהיותו מקדמה חשובה וצעד נכבד לקראת תחיקה העות'מאנית, שהשתקפה אחר כך בח'ט שריף המיון (1856), בחוקה העות'מאנית של מדחת פחה (1876) ובתיקוני "התורכים-הצעירים" (1908). רשיד פחה הספיק גם לכוון מעין אסיפת נבחרים, שהיוותה חיקוי גס וגרוטסקי לפרלמנט הבריטי. אסיפה זו הורכבה מנכבדים ממונים והתאפיינה בגינוני טקס פרוצדוראליים בלבד, כגון נאום הפתיחה של הסולטאן ונאומי תודה מצד הצירים.

בשנת 1841 פוטר רשיד פחה על ידי עבד אל מג'יד, שהיה נתון ללחץ העלמאא וכלי-הקודש מחד גיסא ולהשפעתו של הנסיך מטריניק, השליט הראקצוני של אוסטריה, מאידך

⁴ בפתיחת האיגרת, למשל, מוסברת שקביעתה של האימפריה כפיר סטייה מהשריעה (החוק הדתי). להלן הוכנסו חוקים דתיים חדישים שהתקבלו, כמובן, בהתמררות מרובה.

גיסא. גם אחרי פיטוריו נעשו אי אלה ניסיונות לתיקונים בהתאם לח'ט שריף, בעיקר בשטחי החינוך והכלכלה. אולם היו אלה ניסיונות נפל.

פעילותו של סטראטפורד קנינג

סטראטפורד קנינג (Stratford Canning) כיהן כשגריר בריטניה בתורכיה והטביע את חותמו על מדיניות ממשלתו והממשלה העות'מאנית כאחד. באיסטנבול כונה "השגריר הגדול" (büyük elçi), לאחר שעלה מדרגת מזכיר ראשון בשגרירות, וכאות הוקרה לפעילותו המדינית. משרד החוץ הבריטי הטיל עליו תפקידים מיוחדים בשנים 1820 (המרד היווני), 1842 ו-1855. הוא כיהן כשגריר תקופה ארוכה עם הפסקת ביניים קצרה. בהשוואה לשגרירים בריטיים אחרים נהנה קנינג מאימון רב מצד ממשלתו וזכה לחופש פעולה נרחב ולזכות הכרעות מיידיות. יש גם לציין, כי משלוח בלדר דיפלומטי מקושטא ללונדון נמשך כארבע חודשים, ואין תימא, אפוא, שהשגריר קיבל יד חופשית לפעולות שדרשו החלטות מהירות. מבחינה אישית נחשב קנינג ליהיר ולתוקפני. מספר היסטוריונים רואים בו את אחד האחראים למלחמת קרים. מכל מקום, פעילותו המדינית נתקלה בהשהיות מצד "השער העליון" (היה כינוי למנגנון השלטוני של האימפריה העות'מאנית – שמש בעיקר בשיח הדיפלומטי), למרות שנודעה לשגריר השפעה רבה על הסולטאן עבד אל מג'יד ועל רשיד פחה כאחד. השליטים העות'מאניים ידעו נכונה, כי מדיניותו של השגריר הבריטי הנמרץ מכוונת לחיזוק כוחה של האימפריה ולעשיית בדק בית.

קנינג חתר, כאמור, לחיזוקה של האימפריה העות'מאנית, כיוון שהאיום הרוסי עמד בראש מעייניו, בודעו כי חיסולה של תורכיה יוליך למלחמה כלל-אירופית. כן שאף לביצוע המעשי של שוויון הנתונים באימפריה. השגריר היה רחוק מלהתלהב מדת האסלאם והיה מעדיף כתחליף שלטון נוצרי, אולם מטעמי שיקולים מציאותיים קיבל את רעיון הקמתם של מרכזים נוצריים עצמאיים. בשנת 1845 סולק רזא פחה הריאקציונר מהגה השלטון ורשיד פחה הועלה מהאופוזיציה ושירת כשר החוץ. החל מ-1846 כיהן כוויזר גדול במספר הפסקות עד לשנת 1852. שש השנים הללו הוו תקופה של שיתוף פעולה הדוק בין השניים, ואכן תיקונים נוספים הושגו לשנה זו: הוקמו מועצות מייעצות במחוזות האימפריה, הוגדר מעמדם של בתי-המשפט, בטל סחר העבדים והמדינה הכירה בעדות הנוצריות ובכנסייה הפרוטסטנטית בשנת 1852 עמדה אירופה בסימן של ריאקציה לאחר מהפכות "אביב-העמים" מ-1848. רשיד פחה שהתעשר והזדקן נלאה, כנראה, ממדיניות התיקונים והתפטר. באותה שנה סיים השגריר הבריטי בפחי נפש את שירותו באיסטנבול על מנת לחזור אליה מקץ שנה, עם פרוץ מלחמת קרים.

מלחמת קרים

שנות ה-30 וה-40 במאה ה-19 מתאפיינות בהתגברות התנועה הפאן-סלאבית ובהרחבת התעניינותה של רוסיה במדינות הבלקן. בינואר 1853 התנהלו דיונים נרחבים בפטרבורג בין הצאר ניקולאי והשגריר הבריטי סיימור (Seymore) על אפשרות התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית עוד לפני סידורי חלוקתה. התערבותה של רוסיה בענייני האימפריה גברה והלכה. תוך ניצול אהדת היוונים האורתודוכסים ומריבותיהם עם הנוצרים הקתולים על מקומות הקודש בארץ ישראל, הגישה הממשלה הרוסית דרישה אולטימטיבית לממשלת איסטנבול בעילה של הגנה על זכויות האורתודוכסים. הממשלה העות'מאנית דחתה את הדרישה בתמיכתו ובעצתו של השגריר קנינג. כתוצאה מכך פרצה מלחמת קרים (1854–1856). בריטניה וצרפת ואחר כך אוסטריה וסרדיניה התייצבו לצידה של תורכיה במלחמתה ברוסיה. מלחמת קרים הסתיימה לאחר מות ניקולאי ה-I ונפילת המבצר הימי באסטופול. שלום פריס מ-1856 בלם את התקדמות הרוסים ושטט מידיהם מספר הישגים קודמים: הם השחור פורז והבסיסים הימיים והמבצרים הרוסיים נהרסו; הוכר חוש השיט בדנובה, שהיה עד אז בחזקת מונופול רוסי; הוענקה עצמאות לנסיכות הרומניות, בחסות תורכיה ובערבות

המעצמות, במקום הפרוטקטוראט הרוסי הקודם; דרום בסראביה הרוסית הועברה לידי תורכיה, ובכך נשלל שפך הדנובה לים-השחור מידי הרוסים.

הח'ט שריף מהמיון

בסמוך למועד חתימתו של חוזה פריס (1856), שסיים את מלחמת קרים, הוכשרה הקרקע לרפורמות נוספות באימפריה העות'מאנית. ב-18 לפברואר 1856 הוצא הח'ט שריף המיון (ה-Hatt-ı Şerif Hümayun), שנודע גם כ"מגילה הקיסרית" או "תיקונים רפורמיים" (Islahat Fermani). מטרתו של מינשר זה הייתה להשוות את זכויות המוסלמים באימפריה עם זכויותיהם של הבלתי-מוסלמים ("רעאיה"). הוכרז על אישור הח'ט שריף מגולחאנה בכל הנוגע להבטחת החיים והרכוש של נתיני הממלכה. כן הוטעם ביטולה של החכרת המסים, ההחרמות למיניהן והמעצרים השרירותיים. הוכרז על חופש פולחן, חינוך ודת לכל העדות ומתן הזדמנויות שוות לכל הנתינים בחיים הכלכליים, המדיניים ובמנגנון הממשלה והצבא. כן אושרו מחדש הקפיטולציות והובטחו בתי-דין פליליים ומסחריים מעורבים והתקנת חוקים מיוחדים לזרים. הותרה רכישת קרקעות על ידי זרים; הובטח פרסומו של תקציב הממלכה מידי שנה בשנה.

התוצאות המיידיות של הח'ט שריף מהמיון ניכרו בשיפור מעמדם של היהודים באימפריה. בלט במיוחד רעיון חדש שהשתקף בניסוח מקומה של תורכיה כאומה "בין האומות התרבותיות". כן השתנתה הגישה לעניין הסיוע מצד המעצמות הגדולות, ושינוי חיובי זה העיד על תפיסה חדשה בקרב השכבה השלטת באימפריה העות'מאנית. בחוזה פריס בסעיף 9 נאמר, כי "הח'ט שריף מהמיון מתקבל באהדה על ידי המעצמות החתומות על החוזה". מגילת זכויות ותיקונים זו זכתה, אפוא, להכרה אוהדת בינלאומית, ושיפרה את מעמדה של תורכיה, שהתחזק בלאו הכי לאחר מלחמת קרים.

האטת ביצוע הרפורמות, סיבותיה ותוצאותיה

קצב ביצוע הרפורמות לאחר מלחמת קרים לא השביע רצון עקב מכלול של תנאים וסיבות שייסקרו להלן. כרגיל, הייתה דעת העלמאא וכלי הקודש המוסלמיים עוינת את התיקונים הכנסייה הנוצרית חששה לאובדן הכנסותיה ולחזוק היסודות החילוניים ב"מלתיים" (millet).⁵ עמידי הנוצרים לא היו מעוניינים אף הם בשינויים חברתיים יסודיים, בעוד שהמוני התורכים חששו מפני שירות צבאי ממושך ומסים גבוהים. במיוחד יש להטעים, כי במאה ה-19 כפתה זיקתם של המיעוטים למיניהם כלפי הממשלה המרכזית, שכן הם יכלו מעתה לתבוע עצמאות מלאה במקום שוויון מדיני. תביעה זו הייתה זוכה אל נכון בתמיכת המעצמות. פגם יסודי ברפורמות היה נעוץ בעצם העתקת מנהגי מדינות-המערב לחברה מזרחית מפגרת. העתקה עיוורת מעין זו נידונה מראש לכישלון. מן הראוי לציין פגם נוסף שכבר הוזכר בתקופת מחמוד ה-II: אי-קיומו של מעמד פקידים נאורים שהיו עשויים לבצע את התיקונים, החמרת המשבר הכספי שהאימפריה העות'מאנית הייתה נתונה בו רק הקשתה על הביצוע.

כתוצאה מגורמים אלה עבר גל של התפרצויות מוסלמים נגד הזרים: ב-1858 נרצחו הקונסולים הבריטי והצרפתי בג'דה שבחצי האי ערב. שנתיים לאחר מכן נערך טבח המרוניטים בלבנון על ידי דרוזים משולהבים. התערבותם של הגייסות הצרפתיים הביאה בשנת 1864 להענקת אוטונומיה ללבנון. עוד ב-1862 פרץ מרד עז במונטנגרו. ב-1868 נסער האי כרתים מהתמרדות לאומית בסיסמת "אנוסיס" (חירות). רק לאחר קרבות ממושכים הושב הסדר על כנו.

למרות הסערות הפנימיות שפקדו את האימפריה העות'מאנית בשנות ה-60 וה-70 הותקנו מספר חוקים חדשים. החשובים מביניהם היו חוק הקרקעות (9-1858), שביטל את

⁵ מלֵת (millet) ראה להלן בפרק ג': "מיבנה החברה העות'מאנית בתקופת הרפורמות", סעיף – "המלתיים".

שרידי המערך הפיאודלי, וחוק הוולאיתים (המחוזות) (1864), שהכשיר את הקרקע לשיתופם של נוצרים במינהל המחוזי.

תקופת "התנטימאת הצרפתיים" ועבד אל-עזיז

בשנת 1867 הגישו המעצמות תלונה רשמית לממשלה התורכית על ההשחיתות בביצועו של הח'ט מהמיון. אולם המעצמות היו מפולגות באינטרסים שלהן לגבי שיאורה של האימפריה העות'מאנית, וחילוקי דעות אלה השתקפו בגישותיהן כלפי הרפורמות. צרפת שאפה לאמנציפציה במסגרת הקיימת של האימפריה. רוסיה חתרה לפיצול ולביתור האימפריה, ולכן עמדה על קיומו של מינהל דצנטרליסטי. מדיניותה של בריטניה בנידון התאפיינה באי-בהירות לאחר מותו של פלמרסטון. יש להניח, כי הבריטים צידדו בתיקונים איטיים וזהירים. מכל מקום, הגרסה הצרפתית ניצחה, ובין השנים 1867–1871 עמדה האימפריה בסימן תקופת "התנטימאת הצרפתיים", לאחר "התקופה הבריטית", שהתאפיינה בפעילות של סטראפורד קנינג.

בשנת 1861 נפטר הסולטאן עבד אל מגיד ואת כס שלטונו ירש עבד אל עזיז. שליט זה נודע בזבזנותו ובאורח חייו המפואר. ב-1867 ביקר הסולטאן החדש בפריס, ולאחר שחזר הנהיג מספר רפורמות (9-1868): נערכה ראורגניזציה במועצת המדינה ובבית המשפט העליון; נפתח בית-ספר תיכון בבירה; חוק החינוך החדש נכנס לתוקפו; הוחל בבדק מערכת הכבישים במדינה ובשימור היערות; כן נוספו אי-אלה תיקונים בשטח-הצבאי, אולם גולת הכותרת נעשתה בתחום המשפט: בין השנים 1869–1876 הוחל בעיבודה של מערכת חוקים אזרחיים חדשה שפורסמה בהדרגה, בעיבודה של ועדת משפטנים בראשותו של אחמד ג'ודת פחה. היה זה קובץ החוקים שהתפרסם בכינויו המקוצר – "מג'לה", Mecelli Ahkâmi Adliye ("ספר החוקים הצודקים").

6. הריאקציה, העות'מאנים הצעירים, החוקה (1876)

הריאקציה

מלחמת פרוסיה בצרפת בשנת 1871 ותבוסתה של זו האחרונה החלישה את ההתעניינות הצרפתית במזרח-התיכון ובארצות הבלקן. לכן יש לראות בשנה זו את מועד סיומם של "התנטימאת הצרפתיים". גם ההשפעה הבריטית בתורכיה דעכה, ולעומת זאת התגבר הלחץ הרוסי, שהתבטא בביטול שרירותי וחד-צדדי את סעיף הניטרליות של היס השחור (מחוזות פריס 1856). ביטול זה קיבל תוקף על ידי ועדה בינלאומית לענייני המצרים שסכמה ידיה עליו (1871).

באותה שנה חל שידוד מערכות פנימי ב"דיוואן" העות'מאני. לאחר מותו של פואד פחה (1869), שהמשיך במסורת התיקונים, עלתה לשלטון ממשלתו השמרנית של עלי פחה. המדיניות הרשמית של הממשלה השתנתה, שנאת מעצמות המערב, היועצים והפקידים הנוצריים גאתה ומצאה לה פורקן. בפטריוטיזם עות'מאני, המבשר את ניצני התפתחותה של תורת ה"פאן-אסלאם", שהטיפה במחצית השנייה של המאה ה-19 לאיחוד כל העמים המוסלמיים נגד האיום הצבאי והכלכלי של המערב הנוצרי. תורת ה"פאן-אסלאם" סייעה לטשטוש הניגודים המעמדיים ואתניים בתוככי העדות המוסלמיות ולגיבוש מעמדם של הפיאודלים. באיגרתו של עבד אל-עזיז לווזיר הגדול הוטעם עיקרון שמירת השריעה כבסיס להצלחה של האימפריה.

בזבזנותו הכספית של הסולטאן, שהתבטאה בהקמתם של בנייני פאר, הוליכה להחרפת המשבר הכלכלי ואילצה את הממשלה להכריז ב-1875 על פשיטת הרגל של אוצר המדינה, עקב אי-יכולתה לעמוד בתשלומי הריבית הגבוהים. פשיטת רגל זו גררה אחריה שורה של מהומות בארצות הבלקן מחד-גיסא, ונתנה דחיפה להתארגנותם של "העות'מאנים הצעירים" ולהכרזת החוקה של מדחת פחה ב-1876, מאידך גיסא.

חודש מאי בשנת 1876 היה סוער ביותר: כהמשך למרידותיהם של בוסניה והרצגובינה מאשתקד, דיכאה ממשלת תורכיה באכזריות יתרה את המרד הבולגרי, וזכתה לגינוי בריטי חריף, באותו חודש נרצחו הקונסולים הגרמני והצרפתי בסלוניקי, לאחר שהאשמו בהתערבות בעניינים פנימיים, מספר ימים לאחר מכן נערכו הפגנות סוערות של סטודנטים מוסלמיים קנאי-דת (softa) בבירה. בלחצן של הפגנות אלה נאלצה הממשלה להתפטר, ובסוף מאי הודח עבד אל-עזיז ומוראד ה-V עלה לשלטון במקומו.

"העות'מאנים הצעירים" ומדחת פחה

הסולטאן, מוראד ה-V לא הוציא את שנתו הראשונה בשלטון. באוגוסט נתגלתה אי-שפיות דעתו והוא הודח לטובת עבד אל חמיד ה-II. בספטמבר נתמנה אחמד שפיק מדחת פחה, מנהיג "העות'מאנים הצעירים", לווזיר גדול.

"העות'מאנים הצעירים" התגבשו בשנות ה-60 ובפרוס שנות ה-70 כקבוצת משכילים, שדגלה בחוקה ובמלוכה קונסטיטוציונית שתגביל את סמכויות הסולטאן. מנהיגם אחמד שפיק מדחת נולד בבולגריה ושירת כפקיד השער העליון. כשרונותיו משכו את תשומת לבו של רשיד פחה. להלן ביקר ביקר בבירות המערב, השתלם בצרפתית, והצטיין בכושר ארגוני וביוזמה. לאחר אישור חוק הוליאתיים (1864) התמנה למושל מחוז הדנובה. בין 1862–1872 שירת כמושל מחוז בלדאד והשקיע את מאמציו לשיפור סדרי השלטון, תוך הקמת הנהלה עירונית עצמאית בבגדאד, הוצאת עיתון רשמי, ביצוע עבודות ציבוריות, כריית תעלות ומאגרים, ייסוד בתי-ספר ותעשיית תחמושת מקומית. מדחת נכשל בניסיונו לרשום את קרקעות דרום-עיראק ומרכזה על שם האריסים מעבדיהן, שחששו מפני גיוס לצבא או לחץ נוסף של מכבש המסים.

הפחה הליבראלי הגיע לשלטון בתקופת משבר לאימפריה, תוך כדי התפרצותן של מרידות הנוצרים בבוסניה ובהרצגובינה שטענו לשחרורם. על כן באוקטובר ובנובמבר 1875 הוציא שני פרמאנים שאישרו את זכויות הנוצרים כפי שנקבעו בח'ט שריף מהמיון. עם פרוץ המרד הבולגרי והתקרבות הסכנה הרוסית הוכרזה החוקה העות'מאנית ע"י מדחת פחה, בלחץ ובסיוע מעצמות המערב (דצמבר 1876). אולם הסולטאן עבד אל-חמיד, שאישר את קיום החוקה, חזר בו בפברואר 1877, פיטר את מדחת והיגלהו. בלחצן של בריטניה וצרפת הוחזר הגולה, והתמנה לנציב בסוריה ובאיזמיר לפרק זמן קצר. להלן הואשם בהשתתפות בקשר לרצוח את הסולטאן והוגלה לטאאף בערב. בשנת 1884 נרצח בעיר גלותו על ידי בדווים מקומיים, שפעלו כנראה בשליחותו של עבד אל-חמיד.

החוקה העות'מאנית של מדחת פחה

תסיסותיהם של העמים הנוצריים בבלקן ולחצן של מעצמות המערב לקיום ההבטחות לנוצרים מהח'ט שריף מהמיון עוררו אתמדחת-פחה ותומכיו מקרב "העות'מאנית הצעירים" להכריז מתן חוקה עות'מאנית למדנינה. בדומה להכרזותיהם של קודמיו, רשיד פחה (ב-1839) ועלי פואד (ב-1856) הכילה החוקה הבטחות שוויון לנוצרים, שהוגשו בצורה תיאטרלית-דרמאטית. החוקה הועידה את כינוסה של פרלמנט, שנבחר ל-4 שנים, כשהמפתח לבחירת ציר היו קולותיהם של 50,000 בוחרים. כן נבחר סנט, שחבריו התמנו לכל ימי חייהם ובאו מקרב העלמאא, הפקידים הבכירים לשעבר ונכבדים אחרים. החוקה הבטיחה את חופש העיתונות, חסינות הצירים, פומביות ישיבות הפרלמנט, חסינות השופטים ואי-תלות המערכת המשפטית. כן הוכרז על חינוך חובה ממלכתי בבתי-ה"ס היסודיים, וקבלת מישרות במגננון הממשלתי הותנתה בידיעת השפה התורכית.

בשנת 1877 נפתח הפרלמנט ברוב חגיגות ופאר ותחת הרושם של המפלגות הצבאיות שנחלו צבאותיה של תורכיה בבלקן. הפרלמנט דחה את תביעתם של נציגי חבלי הבלקן, שתבעו אוטונומיה רחבה לבוסניה ולהרצגובינה בחסות המעצמות. הנציגים עזבו את הבירה

בסוף ינואר 1877, וכן גם נכשלו מאמציה של בריטניה לכנס ועדת פשרה במרץ באותה שנה. כתוצאה מכך הכריזה רוסיה מלחמה על תורכיה באפריל 1877.

החוקה עצמה הייתה מבוססת בעיקר על החוקה הבלגית והתאפיינה בסיסמאות ליבראליות להבטחת חירויות הפרט למיניהן. העיקרון המערבי של שני בתי-מחוקקים (הבית התחתון והסנט) אומץ גם הוא. בשטח הדת הושגה פשרה בין עמדת "העות'מאנים הצעירים" שתבעו את הפרדת הדת מהמדינה לבין העלמאא, שהשתתפו בניסוח החוקר ודרשו לאשר את השריעה כיסודה של חוקת הממלכה. למרות שהוכרז על שוויון כל הנתונים העות'מאניים בפני החוק היה למוסלמים רוב מכריע בשני בתי-הנבחרים.

בפברואר 1877 ניצל הסולטאן עבד אל-חמיד את מצב החירום שנוצר עקב מלחמת רוסיה ותורכיה, פיזר את בתי-הנבחרים, שכונסו על יסוד החוקה, ופתח בטרור אכזרי שלא נודע כמעט כמוהו בתולדותיה של האימפריה העות'מאנית. תנועת "העות'מאנים הצעירים" הועמדה מחוץ לחוק, ומנהיגיה נרדפו, נרצחו וברחו לאירופה. פיזור הפרלמנט מסמל את קץ עידן ה"תנטי'מאת" בתורכיה העות'מאנית.

תקופת עבד אל-חמיד II (1876–1909) וקונגרס ברלין (1878)

המרידות בבלקן הקיפו את כל העמים והתורכים נקטו, כמוכן, בפעולות גומלין אכזריות, שהתרכזו במיוחד בבולגריה. באפריל 1877 הכריזה, כאמור, רוסיה מלחמה על האימפריה העות'מאנית. בקרבות הראשונים בקווקז נחלו התורכים אי אלה ניצחונות, אולם עד מהרה התהפך הגלגל והכוחות הרוסיים הגיעו לאדירנה ואיימו על ים מרמה. נוכח הסכנה הרוסית צווה דיזרעאלי על כניסת שייטת בריטית למצרים כדי למנוע השתלטות רוסית עליהם. במרץ 1878 נחתם חוזה סאן-סטפאנו (Yeşil Köj – שדה התעופה של איסטנבול), שהמחיש את הניצחונות הצבאיים הרוסיים: סעיפיו של חוזה זה הרחיבו את גבולותיה של בולגריה, תוך הענקת עצמאות, למן הרי אלבניה ועד לים השחור. כן הוכרה עצמאותן של סרביה, רומניה ומונטנגרו, מבחינתה של תורכיה, פירושו של דבר היה אובדן מרבית שטחי הבלקן ויצירת איום מתמיד על ידי בולגריה המורחבת בחסות רוסית. אולם הודות להתערבותה של בריטניה, שחששה לאובדן המצרים, ובתמיכת הקנצלר הגרמני ביסמארק, נערכה ראוויזיה בחוזה סאן-סטפאנו בקונגרס של המעצמות שהתכנס בברלין בקיץ 1878. קונגרס ברלין בא והפך את הקערה על פיה במעטו בערך הניצחונות הרוסיים שהושגו בשדה הקרב: קוצצו שטחיה של בולגריה, שחזרה והפכה לאוטונומיות תחת חסותה של תורכיה. הקונגרס חזר ואישר את עצמאותן של סרביה, רומניה ומונטנגרו. צפון בסרביה ניתנה כפיצוי לרוסיה. כן גם פוצתה רוסיה על ידי העברת ערי הגבול הקווקזיות-קארס, ארדהאן ובאטום-לידיה. כן ניתנה הבטחה להרחבת גבולותיה של יוון, ולאוסטריה הוענק פרוטקטוראט על בוסניה והרצגובינה. קונגרס ברלין אישר גם את כיבוש קפריסין על ידי בריטניה.

חשיבותו של קונגרס ברלין הייתה משולשת: (א) הוא שלל את הגבול המערבי המשותף בין רוסיה ותורכיה לאור הקמת המדינות העצמאיות בבלקן. השגת העצמאות של העמים הסלאביים בבלקן צמצמה, בהכרח, את פעילותה של רוסיה במרחב זה, והפנתה אותה לעבר הקווקז; (ב) קונגרס ברלין האריך את חייה של האימפריה העות'מאנית ("האדם החולה על גדות הבוספורוס") לתקופה נוספת, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה; (ג) "קונגרס ברלין" מסמל את התגברות ההשפעה הגרמנית בתורכיה העות'מאנית, שגררה בסופו של דבר את תורכיה לצידן של מעצמות המרכז במלחמת העולם הראשונה. "התקופה הגרמנית" מתחילה, אפוא, משנת 1878, לאחר "התקופה הצרפתית" (1867–1871) ו"התקופה הבריטית" (1856–1867) שקדמו לה. בקונגרס ברלין התבלט השינוי היסודי במדיניות החוץ הבריטי כלפי עיקרון שמירת שלמותה של האימפריה העות'מאנית; הקץ נראה עתה כבלתי-נמנע והתבטא בסיפוח קפריסין (1878) וכיבוש מצרים (1882) על ידי בריטניה. כן הבלית "קונגרס ברלין" בבהירות רבה את שאיפותיהן האימפריאליסטיות של שארי המעצמות: אוסטריה השתלטה על בוסניה והרצגובינה, צרפת – כבשה את אלג'יריה (1830), תוניסיה

(1871) ומרוקו (1906) ואילו איטליה נאחזה בלוב (1911) ובאלבניה. רק גרמניה הייתה נקייה מעוון קריעת שטחים מתחומי האימפריה העות'מאנית. משנת 1878 ועד לשנת 1908, מועד ההפיכה של "התורכים הצעירים", עברה על תורכיה תקופה של חוסר רפורמות, להוציא אי אלו תיקונים מועטים בשטח המשפטי.

פרק ג': מבנה החברה העות'מאנית בתקופת הרפורמות

הסולטאנים

בתקופת הרפורמות כמעט ולא חל שום שינוי במעמדו האוטוקראטי של הסולטאן, שהמשיך להיות ראש המינהל הצבאי והאזרחי, מחוקק יחיד וממנה ומפטר יחיד של ראשי העלמאא. אמנם הסולטאן חסר סמכות רוחנית מפאת בורותו התיאולוגית, אלא דא עקא שלמנהיגות הרוחנית של האסלאם נודעה השפעה מדינית גדולה והולכת, ככל שתהליך התמוטטות האימפריה התקדם והתעצם. לא הייתה כל חשיבות לפריכתה של ההנחה, כי הח'ליף העבאסי האחרון אלמֶתוּוּקֶף העביר את סמכותו כח'ליף ב-1517 לסולטאני בית עות'מאן. תואר הח'ליף שימש ככלי נשק מדיני בידי הסולטאנים, ובמיוחד בתקופת עבד אל חמיד ה-II, שפרט על נימי ה"פאן-אסלאם" של העמים המוסלמיים בתחומי האימפריה העות'מאני והזדרז אף לסלול את מסילת-הברזל החגיגאזית.

אישיותו של הסולטאן קבעה במידה רבה את עוצמתה של האימפריה העות'מאנית. מאז מותו של סולימאן המחוקק (1566) החלה, כידוע, תקופת הסתגרותם של הסולטאנים בארמונותיהם מאחורי טכסי חצר מפוארים. הייתה זו גם התחלת תקופת ההתנוונות האישית של השליטים, מוראד ה-IV היה הסולטאן הלוחם (ע'אזי) האחרון. מאז ימי מוחמד ה-IV (1623–1640) לא יצאו הסולטאנים עוד למלחמה. מוחמד ה-III שעלה לשלטון בשנת 1600 היה הסולטאן האחרון שהתנסה במדיניות מעשית עוד לפני הכתרתו, במשלו כיורש עזר באחד ממחוזות האימפריה. אחריו בילו כל הסולטאנים את מיטב נעוריהם ב"קפס", והגיעו לכס הסולטנות כשהם חסרי ניסיון מדיני-מינהלי, מוגבלים בהשכלתם ולוקים בשפע של אמונות תפלות. למשל מוצטפא ה-III, אבי סלים ה-III, היה חסיד אצטגנינים מובהק, מרבית הסולטאנים הודחו על ידי פותווה של שייח' אל-אסלאם בעילה של התנכלות לחוק הדתי. סלים ה-III ומוצטפא ה-IV נרצחו. עם זאת הייתה נאמנותו של העם לבית עות'מאן בלתי מוטלת בספק, שכן הייתה זו משפחת האצולה היחידה, להוציא את בית ג'ראי-ח'אן, שבניו שלטו בחצי-האי קרים ונתייחסו לצאצאיו של צ'נגיז חאן.

תלותם של הסולטאנים בעלמאא וביאניצ'רים הגבילה ביותר את יכולתם לבצע רפורמות, אם גם רצו בכך. מרבית הרפורמות שהונהגו נכשלו תוך זמן קצר. נוסף לכך קצרה ידם של הסולטאנים מלהושיע נוכח המלחמות שנכפו על האימפריה והביאו להתמוטטותה ההדרגתית. הרפורמות עצמן באו מאוחר מידי והתאפיינו בפיגור אחר דרישות עמי האימפריה שהזמן גרמן. חיסולם של היאניצ'רים והעלמאא הווה תנאי הכרחי לביסוסה של הקיסרות, אולם מעמדם של האחרונים לא נשבר. התמערבות מודרנית, ומתואמת לתנאיה הסבוכים של האימפריה העות'מאנית, הייתה יכולה אולי לדחוק את הקץ, אלא שגם היא באה במאוחר, בצורה שטחית ובלתי-רצופה. סלים ה-III, למשל, ביטל את הנוהג לקביעת מועד מסע מלחמה ימי מוצלח על פי הכוכבים. מחמוד ה-II היה הסולטאן האחרון שהתחנך בקפס. יורשו, עבד אל-מג'יד למד כבר צרפתית ובניו התחנכו במדרשה התיכונית של החצר (דאר אל-מעארף) ורכשו השכלה מערבית. במרוצת הזמן החלו הסולטאנים להופיע בקבלות פנים דיפלומטיות והרבו בסיוורים. עבד אל-עזיז כבר נסע למצרים ולצרפת. מחמוד ה-II השתתף בפועל בישיבות ה"דיוואן", ובימיו הושם קץ למנהגי המלכות הברבריים, כהריגת נסיכים, הצגת ראשים ערופים, שוד, גזל וכו'. ככל שגברה ההשפעה המערבית באימפריה כן גדל יחס הכבוד שגילו הסולטאנים לשגרירים הזרים, משום רצונם לשאת חן וחסד בעיני מעצמות אירופה. בתחילת שנות ה-30 של המאה ה-19 שונו טכסי החצר, והשגרירים הזרים רואיינו אישית על ידי הסולטאנים.

החצר המלכותית

מאז הדחת אחמד ה-III, בראשית המאה ה-18, חלו קיצוצים וצמצומים בהוצאות החצר המלכותית. לפי עדויותיהם של החוקרים מסוף המאה ה-18, כללה החצר כ-600 נערים-משרתים, 500–600 נערות שפחות, ומאות רבות של בדרנים, ננסים, אילמים, חרשים, סריסים ובעלי מלאכה אחרים (חייטים, טבחים, גננים, פועלים וכו'). בשנת 1826 פוטרו כ-1500 מאנשי סגל החצר, במיוחד טבחים. במאה ה-19 הותקן תקציב קבוע לחצר המלכותית אולם בימי עבד אל-עזיז (1861–1876) גאה מחדש גל הבזבוז והמותרות.

עוד במאה ה-18 עלתה חשיבותה של החצר המלכותית כגורם מדיני מכריע מחמת הסתגרותם של הסולטאנים. הפקיד החשוב ביותר בחצר היה ראש הסריסים השחורים (Kizlar ağası), שניהל שניהל את עסקות נכסי ההקדש ("אווקאף"), בעיקר של מכה ואל-מדינה, וכן נהג ליעץ לסולטאן בכל ענייני השלטון. יותר מאוחר נודעה השפעה יתרה לחצרנים הראשיים (mābeyin, "מא־בֵּיין" – בערבית), שהסתופפו בצוותא עם הסולטאנים והתמנו על ידיהם במישירן, ללא כל קשר לוזייר הגדול. אפילו במאה ה-19, כשבכירי-הפקידים לא היו כבר עבדי הסולטאן ממוצא זר, שלטו החצרנים-הראשיים על עמדות-מפתח, והביקורת הציבורית לא חלה עליהם. נודעה להם השפעה מרובה על מינוי פקידים ומפקדי צבא. גם בתקופת ה"תנטימאת" היו אנשי החצר מעורבים בתככי הארמון. הייתה זו גם הסיבה להשפעת העקיפין המכרעת שנודעה לנשי החצר.

כוחם הכלכלי של אנשי החצר היה נעוץ בשליטתם על נכסי ה"אווקאף", בהפעלתם את מוסד החכרת המסים ("אלתזאם") והשתלטותם על רכוש בזוז ומתנות שוחד. בשנות ה-40 של המאה ה-19 עלה לגדולה בחצר רזא פחה, בן רוקח, שהועלה אחר כבוד מהאספסוף המצרי והפך למאהבה של אם הסולטאן עבד אל-עזיז. בנצלו את כוח השפעתו התערב רזא פחה במינוי וזירים ופיטוריהם ובחש בקלחת המדינית הפנימית.

פיטוריו של מדחת פחה (1877), ששמו קץ לתקופת ה"תנטימאת", העלו מחדש את כוחם והשפעתם של אנשי החצר על הסולטאנים. מבחינת הרפורמות היוו אנשי החצר כוח בולם ומרתיע.

הפיאודלים והשליטים המקומיים

במחצית השנייה של המאה ה-16 עברו האחוזות הגדולות לרשות האדונים שהיו מסוגלים להעמיד גייסות לצבא העות'מאני. הללו הפכו את אחוזותיהם מאדמות מירי (שהבעלות עליהן הייתה להלכה בידי המדינה) לאדמות מִלְקָ, שהיו בחזקת רכוש פרטי מוחלט, או שרשמון כנכסי ווקף פרטיים, המזכים בפירותיהם את בעליהם. הממשלה העות'מאנית הרבתה להעביר את נחלאותיה לידי חוכרי-המסים (מִלְתִּזְמוֹן) ששילמו מראש לקופת האוצר. תהליך זה זורז על ידי הגרעון הגדל והולך במזומנים וירידת ערכו הצבאי של מעמד הפרשים, החל מהמאה ה-17.

מספרם של הפיאודלים ירד, אפוא, מ-25,000 בימי סוליימאן המפואר לפחות מ-20,000 בין השנים 1768–1774. באימפריה העות'מאנית לא הייתה קיימת סכנת השתלטותם של הפיאודלים על מחוזותיה של האימפריה, כפי שקרה באירופה הנוצרית. המורדים בסמכותו של הסולטאן במאות ה-18–19 לא היו פיאודלים שהתעשרו, אלא מושלים מקומיים ממורמרים, שמונו על ידי הממשל המרכזי. דוגמה מובהקת לכך מהווה פרשתו של אחמד ג'זאר פחה, מושלה של עכו והגליל בסוף המאה ה-18. ג'זאר פחה מרד בסמכותו המרכזית לאחר שנשלח על ידי הממשלה העות'מאנית כמושל לאזור זה.

הרפורמות שהחלו עם עלייתו לשלטון של מחמוד ה-II עמדו בסימון דיכויים של מושלים מקומיים כעלי פחה מימינה (1820), ששמו היה קשור במרד היווני, או בבני משפחות Çapanoğlu, ששלטו במרכז אנטוליה, או בשליטי מחוז מניסה ממשפחת Kara osmanoğlu. ניסיונות דיכוי אלה לא הצליחו במקרים רבים, ובמיוחד במחוזות המרוחקים וההרריים של האימפריה, כבוסניה, לבנון וכורדיסטאן. לעתים הסבו דיכוייהם של מושלים מקומיים אך

ורק רעה לנתינים. דוגמה מובהקת לכך היא הפרשה של השייח'י הבדווי ט'אהר אל עמר, ששלט בגליל במאה ה-18, בנה את חומות טבריה וביצר מחדש את עכו, היטיב עם האוכלוסייה היהודית וגרם לפריחה כלכלית בצפון ארץ-ישראל. ב-1839 פורסם הח'ט שריף מגולחאנה שביטל, להלכה, את מוסד החכרת המסים. למעשה בוטלה החכרת המסים רק בימי הסולטאן עבד אל-עזיז. בעלי האחוזות קיבלו פיצויים במשך תקופה ארוכה. ב-1858 יצא חוק הקרקעות העות'מאני שביטל סופית את החכרת המסים. אולם מספר האחוזות הגדולות גדול דווקא במרוצת המאה ה-19, כשאחד הגורמים לכך הינו כישלונם של חוקי רישום הקרקעות על שמות מעבדיהן.

העלמאא

חכמי הדת וכלי הקודש נחלקו לארבע מחלקות בהתאם לחשיבותם בסולם ההיררכיה: (א) השופטים למיניהם, כולל משרות הקאדיי והנאאב; (ב) הפוסקים, כלומר המפתיים מקרב העלמאא שחיוו דעתם בענייני דת ופסקו תשובות הלכתיות; (ג) אנשי הפולחן האסלאמי, שכללו אמאמים, ח'טיבים, שייח'ים ומאג'נים; (ד) המורים.

מעמד השופטים היה החשוב, העשיר והמשכיל ביותר. בראש המערכת המשפטית עמדו שני שופטים צבאיים – "קאדי-עסקר" (kazasker). האחד פעל בתחומי אנטוליה ומשנהו ברומליה. אחריהם לחשיבות ניצב שופטה של איסטנבול (Istanbul Radisi), ואחריו באו שופטי הערים הגדולות (מלא), כגן עדנה ובורסה, שתי הבירות העתיקות, וכן דמשק וקהיר. דגרתם של ארבעת השופטים הללו הייתה גבוהה ביותר.

סדרה של מכובדים מוסלמיים אחרים כללה את הנקיב אל אשרף, ראש צאצאי הנביא מוחמד; ההוג'ה (hoca), מורו הפרטי של הסולטאן ובניו; החפימבאשי (hakimbaşı) ראש הרופאים ורופאו הפרטי של הסולטאן; וכן המנאג'ים – האצטגנין הראשי. פוסקי ההלכה ואנשי הפולחן עמדו בדרגות התווך מבחינת חשיבותם. כלי הקודש הפחות חשובים היו המורים.

מסגרת הפעילות של העלמאא ונוהל ההתקדמות בדרגותיהם הייתה מדוקדקת וקשה ביותר. דרגת השיר שהושגה 8, אחד מחכמי הדת הייתה דרגת ה-müdürrüs, שהייתה כרוכה בלימודים ממושכים ובבחינות קשות. תואר זה היה מוענק למצטיין אישית על ידי שייח' אל-אסלאם. העלמאא, בניגוד לראשי הפקידות האזרחית, נהנו מחסינות בפני החרמות רכוש אחר פיטוריהם או פטירתם. לעתים רחוקות בלבד נידונו למלקות או למיתה. העונש המקובל ביותר על פשיעה היה הרחקה לגלות. המשפטים היו מתנהלים בפני בית-דין פנימי שלהם. מאז המאה ה-17 חלה ירידה באיכותם המקצועית של העלמאא, כיוון שחלק מהם ניצל את מעמדו לרעה, והסמיך כלי קודש ללא בחינות, תוך עקיפת נהלי ההתקדמות. נוכח ירידתם האישית של הסולטאנים והסתגרותם התחזק מעמד העלמאא ורכש לעצמו עמדות כוח כלכליות ומדיניות, כשליטה על האוצר, נכסי ההקדש ("אווקאף") ומערכת החינוך.

שייח' אל-אסלאם

שייח' אל-אסלאם (Şeyhülislâm), מקודם המופתי של איסטנבול, היה חבר הממשלה. חשיבותו עלתה מאז ימי הסולטאן סוליימאן המפואר שהכתירו כראש העלמאא. בדרגה זו הפך להיות האיש השלישי בחשיבותו באימפריה העות'מאנית, אחרי הסולטאן והוויזיר הגדול. מעמדו בהיררכיה השלטונית קדם למעמדם של השופטים. שייח' אל אסלאם עמד בראשות 3 מחלקות, ועסק בעיקר בפירוש החוק הדתי. רק לעתים רחוקות יותר מילא תפקידי שופט או אמאם. היסטוריונים מערביים סברו, בטעות, כי שייח' אל-אסלאם ייצג את סמכויותיו הרוחניות של הסולטאן כשם שהוויזיר הגדול ייצג את סמכויותיו החילוניות. דעה זו מופרכת כיוון שלסולטאן לא היו סמכויות רוחניות, שהרי היה כפוף לשריעה, ששיח' אל-אסלאם נחשב למפרשה. במאה ה-19 חלה ירידה בחשיבות התפקיד, שכן תפקיד הכתרת

הסולטאן וחגירת הסייף למותניו ("תקליד אס-סייף") הועבר לראש מסדר הדרווישים המוֹלוֹוִים, בבחינת שמירה על איזון הכוחות בין ראשי העלמאא.

היחסים בין שיח' אל-אסלאם לבין הסולטאן נשאו אופי של "אֶזְנִים ובלמים", שכן הסולטאן מינה ופיטר את שיח' אל-אסלאם, בעוד שהפנתווה של זה האחרון נשאה תוקף של ביטול פקודות הסולטאן, ואף רשאית הייתה להדיחו. קיים כאן דמיון מקרי ליחסי נשיא ארצות-הברית עם שופטי בית המשפט העליון. מידת ההשפעה ויחסי הגומלין בין השנים נקבעו בהתאם לאישיות וליוקרה האישית. שיח' אל-אסלאם לא התיימר לפרישת סמכויות רוחניות על המוסלמים שמחוץ לגבולות האימפריה העות'מאנית, להוציא את שנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שעה ששיח' אל-אסלאם קרא בפותווה לכל המוסלמים באשר הם להצטרף לג'יהאד, שכס אחד עם תורכיה המוסלמית. פותווה זו הוצאה תחת לחצם של "התורכים-הצעירים", שדגלו ערב מלחמת העולם הראשונה בתיאוריה הפאן-אסלאמית וביזיון תפקידי הסולטאן והח'ליף.

פעילותו העיקרית של שיח' אל-אסלאם התמצתה בבדיקת תקנותיו של השלטון ומידת התאמתן לשריעה. בכל העניינים העקרוניים בזמן שלום, כולל נקיטת מדיניות של רפורמות, ולא כל שכן בזמן מלחמה – היה הסולטאן נועץ בשיח' אל-אסלאם ומקבל פותווה, שהסתמכה על הקוראן והשריעה. עם פתיחת "הסדר-החדש" (נט'אם אל-ג'ידד) על ידי סלים ה-III נתגבשה התנגדות נמרצת מצד מרבית החוגים הדתיים. הסולטאן נאלץ להסתייע בפותווה, שהסתמכה על הקוראן, ונתנה פירוש מוטעה לאחד הפסוקים מתוך כוונה להתיר שיטות לחימה מודרניות. במרוצת תקופת ה"תנטימא" פחתה, כמובן, השפעתו של שיח' אל-אסלאם. גם הנהגת החוקה והפרלמנט על ידי מדחת פחה ו"העות'מאנים הצעירים" (1876) הוצדקה על ידי פותווה מהקוראן, שצוטטה מסורה 159. לפי החוקה הנ"ל נקבע ששיח' אל-אסלאם והוויזיר הגדול הינם האישים היחידים שהתמנו במישרין על ידי הסולטאן. מאז ואילך חלה דעיכה מתמדת בהשפעתו המדינית של שיח' אל-אסלאם והפותווה נחשבה לאקט פורמאלי גרידא. שלבי ירידת חשיבותו של שיח' אל-אסלאם הסתמנו כדלקמן: ב-1840 הוקמה מועצת התיקונים הממשלתית וב-1879 הוקמו בתי-דין חילוניים ומיניסטריון נפרד למשפטים.

יחסים של אנשי הדת לרפורמות

יחסים של אנשי הדת והעלמאא לרפורמות היה דו-משמעי: מבחינה דתית התנגדו מרביתם, ובעיקר בעל הדרגות הנמוכות שבהם, לרפורמות ולשוויון הבלתי-מוסלמים עם נתיניה המוסלמיים של האימפריה העות'מאנית. התנגדותם נבעה מן החשש המוצדק לקיצוץ בסמכויותיהם. מבחינה מעמדית ומבחינת המשך קיומם האישי נאלצו להימנע מלהתנגד רשמית לרפורמות, שכן גורלם היה קשור הדוקות לגורלו של בית המלוכה. אמנם פעולותיו התקיפות של מחמוד ה-III בדיכוי היאנצ'רים והפיאודלים מילאום בחששות כבדים. אולם רבים מהם, ראו בתנטימא כרע במיעוטו וקיוו לחיסול מעמדם של יריביהם המושבעים – היאנצ'רים – במרוצת התקנת הרפורמות. יש לציין שיחסים של העלמאא ליאנצ'רים חסר קו מגובש ואחיד, שכן היו פעמים שהם שיתפו פעולה עם אלה האחרונים במגמה להדיח וזירים מסוימים. מכל מקום, העלמאא ראו בדרווישים ובמסדרים הדתיים למיניהם כיריבים מושבעים, המתחרים על הבכורה הרוחנית-דתית, ולכן קיוו להיפטר מהם במרוצת הזמן. בשנת 1826 תמכו רוב אנשי הדת במחמוד ה-II במלחמתו לחיסול היאנצ'רים והבפתאשים, כשם שקודמיהם תמכו בפעולות ההרג של נפוליאון בונפרטה בממלוכים המצריים. השכר לתמיכתם בסולטאן הוענק להם בצורת מתן ארמון ה-ağa kapis, לשיח' אל-אסלאם – מפקד היאנצ'רים.

כפי שכבר צוין, קשור היה גורל העלמאא הדוקות בבית עת'מאן ובמשטרו. הם מילאו תפקידים בכירים במדינה, שהשריעה היוותה את חוקתה העליונה. יחסים אלה לא היו קיימים באירופה, מקום שם התנהל מאבק חריף בין בתי המלוכה לבין הכנסייה הקתולית.

ראשי העלמאא השתתפו בישיבות ה"דיוואן". שייח' אל-אסלאם נשאר חבר נכבד בקבינט המלכותי בעצומה של תקופת ה"תנט'ימאת" ולאחריה. בזמנו של סלים ה-III, למשל, נרקמו יחסו ידידות אישיים והדוקים בין הסולטאן לבין שייח' אל-אסלאם. חשוב לציין, כי הייתה קיימת מסורת ארוכה של התייעצויות ושיתוף פעולה בין השייח'ים לבין הסולטאנים, תוך ויתורים הדדיים, ועפ"ר – גמישות מצד השייח'ים בפירוש השריעה. מדיניות הפשרות והגישה הגמישה הכשירו את קבלת "התנט'ימאת".

הרפורמיסטים באימפריה נזהרו בשבע עיניים שלא להתגרות או לפגוע, שלא לצורך, בעלמאא ובדת. גם בחוקתו של מדחת פחה משנת 1876 נשמר לשייח' אל-אסלאם, כזכור, מקום של כבוד בקבינט ומינויו נעשה ישירות על ידי הסולטאן. בטכסים הממלכתיים קדמו העלמאא לפקידים החילוניים. כל הרפורמות הונהגו לאחר חוות-דעת דתית, ולהלכה, לא ביטלו את חוקי השריעה, אם כי למעשה נעקפו מספר חוקים יסודיים, כגון – בוטל עונש המוות על מומר שחזר בתשובה והתקבלו עדויותיהם של בלתי-מוסלמים נגד מוסלמים. אולם בשטחי דיני אישות וירושה לא נפגעה השריעה כמלוא נימה בחוקת 1876 ויתרו "העות'מאנית הצעירים" לעלמאא ולא ביטלו את צביונה המוסלמי של האימפריה, כפי שעשה זאת כמאל אתא-תורכ בזמן הרפובליקה. נכסי ה"אווקאף" לא הוחרמו עם החרמת הנחלאות הפיאודליות. לצדן של המדרשות הדתיות הוקמו בתי-ספר חילוניים. בקצרה, במאה ה-19 לא נפגע עדיין במישרין האסלאם בתורכיה העות'מאנית, בהביאנו בחשבון את העובדה, כי המתקנים התורכיים היו רובם ככולם אנשים דתיים ובעלי זיקה למסורת. לא הייתה יכולה, אפוא, להתחולל התנגשות מכרעת בין המתקנים לאנשי-הדת, כפי שקרה באירופה. הסתירה היסודית שנתגלעה בין הציביליזציה המודרנית לבין הדת היא תולדות המאה ה-20, לפחות במזרח-התיכון.

המערך החברתי

בעוד שהעלמאא היו בני-חורין הרי שמרבית הקצינים ובכירי הפקידים בתקופת הזוהר העות'מאנית היו עבדים נוצריים שאוסלמו. החל מהמאה ה-16 חלה ההתנוונות הבלתי-נמנעת במעמד עבדי-השער. לאחר מותו של סולימאן המפואר החלו קציני האינצ'רים להכניס את צאצאיהם לחייל זה. דווקא בצמרת השלטון שרדו עבדים בתפקידים רמים גם בשנות הדעיכה שלהאימפריה. כדוגמה ניתן להצביע על שני אדמירלים, ממפקדי הצי התורכי, שכיהנו במישרותיהם בשלהי המאה ה-18. חוסר מחיצות מעמדיות איפשר התקדמותם של בעלי-כישרונות ועלייתם בדרגה ובתפקיד. אולם דווקא היערכות זו של צמרת השלטון והצבא כרתה תהום פעורה בין הצבא והעם, והעמידה את צמרת – השלטון על בסיס רופף של חוסר תמיכה טוטאלית מצד השכבות העממיות הנרחבות. בתקופת ה"תנט'ימאת" נתארגן והלך רובד חדש של פקידים, שכוננו כחוג-השער-העליון, רובד זה ינק את חיותו מההשכלה שהוענקה במדרשות המודרניות, ומביניהם יש לציין את בעלי שיעור הקומה כרשיד פחה, פואד פחה ועלי פחה. חוג זה, בתוספת שכבה של משכילים מקרב קציני הצבא ומקצת מחכמי הדת הווה את הגרעין לרוח הפטריוטיזם העות'מאני, שהוליד את קבוצת "העות'מאנים-הצעירים" ומדחת-פחה. מרובד חברתי זה התפתחה ושגשגה להלן האינטליגנציה של תורכיה החדשה, על סופריה, משורריה ועיתונאיה, אשר תרמה את כוח האדם למנגנון הממשלה. אם דנים בהישגי תקופת ה"תנט'ימאת" לטווח ממושך, ניתן לציין את ההתפתחות החברתית הזאת כתוצאה החשובה ביותר של תקופת הרפורמות.

אולם עלייתו של רובד המשכילים החדש הייתה מלווה בפגמים וליקויים: המשרה הממשלתית והתואר ("אפנדי") הפכו למטרות לשמן. התנפחות המנגנון הממשלתי גגרה הזנחה ורישול בעבודה. יוהרה-סנובית על כל מאפייניה, כהצטעצעות בלשון, נישואין-פנימיים והסתגרות חברתית, פגמה ב"אצולה" החדשה שירשה את העלמאא וחכמי-הדת מבחינת החשיבות. באירופה היוו אנשי התעשייה, המסחר והמשכילים את יסודה של החברה

הקפיטליסטית במאות ה-18–19. בתורכיה העות'מאנית במאה ה-19 התרכזו המקצועות החופשיים בידי העלמאא ואילו המסחר והמלאכה היו נתונים בידי המיעוטים.

הנתינים הבלתי-מוסלמיים והזרים עד לתקופת הרפורמות

המאפיין החשוב ביותר בחברה העות'מאנית היה השוני הבולט במעמד של קבוצות נתינים שונות. מרות הממשלה המרכזית הוטלה בעקיפין על הנתינים השונים דרך ראשי העדות. ביחסה של המדינה בלטה גישת כיבוד החוק המסורתי של העדות. החוק התבסס על אישיות ולא על טריטוריה, כפי שנהוג בארצות מודרניות. החלוקה המשולשת של הקבוצות הייתה כדלקמן: נתינים מוסלמיים, נתינים בלתי-מוסלמיים וזרים. העיקרון שהכתיב את מדיניות הממשלה העות'מאנית היה מניעת התבוללותן של הקבוצות זו בזו, והמנעות מהתערבות בענייניהן הפנימיים, שהייתה פרי מסורת מוסלמית ממושכת, ותוצאה מובנת של גאוות העם השליט, הבז להתערבות בענייניהם של הכופרים. הנוצרים והיהודים נחשבו ל"אהל אז-זִמְה" (Zimmî), היינו לבני-חסות. קיימת הייתה מעין הסכמה ביניהם לבין מוסדות הממשל, שהבטיחה את חייהם, חירותם הפנימית ורכושם; אולם מבחינה חוקתית ניכרה אפלייה, והם הוערכו כאזרחים ממדרגה שנייה. בני-החסות שילמו מסים קבועים ח'ראג' או ג'זיה (מס גולגולת) מגיל 20 שנה ומעלה. זקנים ובעלי-מום היו פטורים מכך. המסים הודרגו בצורה פרוגרסיבית החל מהמאה ה-18, והועמדו על התקנים הבאים: 2 גרוש – לעניים, 5.5 גרוש לבעלי ההכנסות הבינוניות ו-12 גרוש לעשירים. מסים אלה ניגבו על ידי זקני-העדות, בנוסף למיסי נישואין, קבורה, תיקון ושיפוץ בתי-תפילה. כמו כן רווח הנוהג של תביעת "הלוואות" או מתנות על ידי הפחות המקומיים, שלא החזירו מעולם. על בני החסות נאסר ללבוש בגדים מגוון צהוב-ירוק, ומימי סלים ה-III ואיך נקבעו גוונים מיוחדים למדיהם. כן נמנע מהם מלשרת בפקידות המדינה ובקצונתה, להוציא מספר יוונים שמילאו, באין תחליף, תפקידים של קציני-ים ופקידים מקצועיים. בהקשר זה ראוי לציין, כי עם פלישת נפוליאון למזרח-התיכון בסוף המאה ה-18 נצטוו אף יהודים להתגייס לצו העות'מאניים, אולם הם לא נענו.

בתי-המשפט המוסלמיים פסלו מטעמים דתיים את עדויותיהם של בלתי-מוסלמיים. נאסר על הזרים להתאסלם. על מומר שחפץ היה לחזור לאסלאם איים עונש מוות. קיצורו של דבר, היחס לבלתי-מוסלמים, נתיני האימפריה העות'מאנית, היה רווי בזו וקלס. במאה ה-19 התעצמה ביותר האיבה לבלתי-מוסלמים, הן מפאת שגשוגם הכלכלי והחומרי והן מפאת תבוסותיה הצבאיות של האימפריה. בשנת 1828 הוצא צו גירושה של העדה הנוצרית האורתודוקסית בקושטא בעילה של מילוי תפקידי גיס חמישי. עם זאת ראוי להדגיש, כי עלילות הדם שהוטחו ביהודים היו לרוב פרי יוזמה נוצרית ולא מוסלמית.

המִלְתִּים⁶

החל ממחצית המאה ה-15, וליתר דיוק עם כיבושה של קושטא על ידי העות'מאנית, אורגנו הקבוצות האתניות הבלתי-מוסלמיות ב"מלתיים" (מִלְה בערבית, או miller בתורכית).

"המלת" היה גוף בעל צביון ייחודי בשטחי הדת, הלאום, החברה והמינהל, שהוכר רשמית על ידי המדינה. למלת הייתה אוטונומיה בענייני חינוך, דת, שיפוט ונושאים סוציאליים. אולם לא היה זה גיבוש לאומי במובן המודרני, כיוון שבסיסו של "המלת" הושתת על האחדות הדתית, ואנשיו חסרו את הריכוז הטריטוריאלי ואת השפה האחידה. עד למאה ה-19 לא נעורו רגשות לאומיים בקרב בני "המלתיים". אין להגדיר גופים אלה ככנסיות במובן האירופי של המונח, שכן בני "המלתיים" עסקו גם בעניינים חילוניים, כגון שיפוט וגביית מסים. בראש "המלת" עמד הפטריארך או החכם-בראשי, שצוייד בסמכויות דתיות וחילוניות כאחד, נבחר על ידי עדתו וסמכויותיו אושרו על ידי הסולטאן. קיימת הנחה, כי

⁶ שורשיה של שיטה זו מצויים עוד בתקופה הביזנטית

הפטריארך האורתודוכסי באיסטנבול ניחן בסמכויות רחבות יותר מאשר קודמיו בתקופת האימפריה הביזנטית.

מכל מקום, מהבחינה המדינית תרמה שיטת "המלטים" לפירורה ולהתפרקותה של האימפריה העות'מאנית, וגורם רב-חשיבות זה חייב להימנות בין מכלול הגורמים שזרזו את תהליכי שקיעתה של האימפריה.

שלושת "המלטים" העיקריים היו: א) היוונים-האורתודוכסים (מלת רוים); ב) הארמנים-האורתודוכסים; ג) היהודים. להלן התרחבה תחולת "המלטים" על "העדות הנוצריות המאוחדות" (האונאטים), על הארמנים-הקתוליים (ב-1830), הלטיניים-קתוליים (ב-1840), הבולגרים (ב-1847), והפרוטסטנטים (ב-1857). מבחינת החשיבות נחלקו "המלטים" כשהיוונים-האורתודוכסים והארמנים-האורתודוכסים היו שקולים בחשיבותם לעומת האחרים. הם הוו חלק מהמנגנון המינהלי של האימפריה ומונו לתפקידיהם על ידי הסולטאן. שאר ראשי "המלטים" הנוצריים מונו על ידי האפיפיור וראשי פלגי-הנצרות האחרים. הממשל העות'מאני נקט במדיניות של "הפרד ומשול" בתומכו ב"מלטים" האורתודוכסיים כנגד האחרים. לעומת זאת תמכה קריית ותיקן ב"מלטים" הקתוליים ומימנה את פעולות המיסיון הקתולי, שניסה להחזיר את התועים והסוטים לחיק הנצרות הקתולית, ונתקל, כמובן, בהתנגדותם של האורתודוכסים, שנהנו מיתרון ההעדפה של הממשלה העות'מאנית. כל הבלתי-מוסלמים כונו במאה ה-19 "רעאיא" (Rayah), היינו צאן-מרעיתו של הסולטאן.

חלוקת העדות ומעמדן הכלכלי

בשנת 1850 נאמדו תושבי האימפריה העות'מאנית ב-35 מיליון נפש, ומהם כ-21 מיליון מוסלמים, היינו כ-60%. מביניהם נמנו כ-16 מיליון תורכים (46%), כ-5 מיליון ערבים, כ-1.5 מיליון אלבנים וכמיליון כורדים. הבלתי-מוסלמים נאמדו בכ-14 מיליון נפש (40%), מהם כ-10.5 מיליון יוונים-אורתודוכסים, כ-2.5 מיליון ארמנים-אורתודוכסיים, כ-150,000 יהודים וכ-75,000 השאר.

בשנת 1870 הצטמצם מספר תושבי האימפריה העות'מאנית לכ-28.5 מיליון נפש, לאחר אובדן של מצרים, רומניה וסרביה. החלוקה הפעם הייתה כדלקמן: 19 מיליון מוסלמים (כ-66%), מהם כ-15 מיליון תורכים (למעלה מ-50%). ה"רעאיא" נאמדה ב-9.5 מיליון נפש, כלומר ב-34%. תושביה של איסטנבול בשנת 1884 נאמדו בכ-900,000 נפש, ולמעלה ממחציתם היו בלתי-מוסלמים, לפי החלוקה הבאה: 220,000 ארמנים; 130,000 יוונים; ו-40,000 יהודים.

משקלם הכלכלי והמקצועי של העדות הבלתי-מוסלמיות באימפריה העות'מאנית היה נכבד, עד למרד היווני (בשנת 1820/1) מונו מושליהן של נסיכויות וולכיה ומולדביה ("אוספודארים"), וכן קציני הצי העות'מאני והממשלה, מקרב מעמד האצולה היוונית, שהתגורר באיסטנבול. תפקידו של ה"ראאס-אפנדי", מתורגמן ה"דיוואן" ויועץ שר החוץ, היה בידי יווני, מחמת חוסר השכלה כללית ודיפלומטית של בכירי הפקידים והוויזירים. עד לימי מחמוד ה-II ניהל יועץ יווני את המו"מ עם שגרירי המדינות הזרות. עוד במאה ה-19 מונו בלתי-מוסלמיים לשגריריה של האימפריה בארצות חוץ.

בני העדה היהודית שימשו עפ"י כ בתפקידים של פקיד-מכס, גזברי הגייסות האינצ'רים ורופאי החצר והסולטאן. הארמנים, לעומתם, תפסו עמדות רמות כבנקאי-הממשלה, מנהלי המטבעה הלאומית ומנהלי המפעלים הממלכתיים לנשק ולאבק-שריפה.

מן המפורסמות הוא, שהמסחר והכלכלה בתחומי האימפריה העות'מאנית התרכזו בידיים בלתי-תורכיות. לעובדה זו השערות רבות, מהן אגדתיות ומהן מופרכות. מכל מקום, העיסוק המסחרי והכלכלי נגד את אופיים של אבות התורכים הנוודים וחייליהם, שראו במלחמת הקודש המוסלמית את ייעוד החיים. במעבר מחיי נוודים לחיי תושבים של קבע ירשו התורכים את קרקעותיה של קיסרות ביזנטיון והפכו, רובם ככולם, לעובדי-אדמה.

הקבוצות האתניות הבלתי-תורכיות המשיכו לחלוש על עמדות כלכליות, מסחריות וטכנולוגיות, כפי שהיה בתקופת הקיסרות הביזנטית.

עד לסוף המאה ה-18 היה לצרפתים המונופול על חיי המסחר והכלכלה בתחומי סוריה, לבנון ואנטוליה. רבים מהסוחרים הבלתי-מוסלמיים חיזקו את מעמדם החברתי והכלכלי על ידי קבלת אזרחות עות'מאנית. רבים מקרב נתיניה הנוצריים של האימפריה שימשו כסוכנים ומתווכים של הסוחרים האירופיים, שנהנו מההגנה המשפטית והכלכלית של המעצמות ומפיטורי מסים.

מקרב הנוצרים בלטה במיוחד פעילותם הכלכלית הענפה של הארמנים. היה להם עמדת מונופול על האדריכלות, ייצור המשי המלאכותי, צריפת כסף וקדרות. כן חלשו על שיירות המסחר שהילכו בנתיבי הודו-פרס-תורכיה. נוסף לכך התחרו על תפקידי הבנקאות של הפחוות וראשי החצר וחדרו למעמד חוכרי המסים וקוני-משרות ממשלתיות תמורת כספים. בראשית המאה ה-19, עם התפתחותם של תהליכי התיעוש הראשונים ברחבי האימפריה העות'מאנית, השכילו הארמנים להשקיע את ממונם במכרות ובספנות. הייתה להם יתרון ניכר על פני התורכים: התבוללותם במערב הקדימה בשלושה דורות את קודמיהם. בתוקף השכלתם וקשריהם הדתיים עם אירופה הנוצרית, ולאחר הח'ט שריף מגולחאנה ומקמיון, חל שגשוג כלכלי מפואר בקרב הארמנים. רבים מהם קנו את קרקעות לוויהם שלא פרעו את חובותיהם.

בעיצומה של החדירה הכלכלית האירופית לאימפריה העות'מאנית חלה הסתגלות מהירה של הבלתי-מוסלמים לתנופה הכלכלית והמסחרית החדשה, לעומת קיפאונם של המוסלמים ושמרנותם. השתלבותם של הבלתי-מוסלמים במערך החדש הואצה עקב פיטוריהם משירות בצבא.

המיעוטים בתקופת הרפורמות

החל מתקופת ה"תנטימאת" חלה התערבות גוברת והולכת של המעצמות לטובת הנוצרים והיהודים בתוככי האימפריה העות'מאנית. צרפת הייתה לפטרוניתם של הקתולים; רוסיה פרשה את חסותה על האורתודוקסים לפי חוזה קוצ'וק-קאינרג'ה (1774). במאה ה-19 גברה התערבותה של בריטניה לטובת הפרוטסטנטים, הדרוזים והיהודים.

ההכרזות בדבר מתן שוויון ל"רעאיה" (בני-החסות) נעשו בניגוד לשריעה ולדעת הקהל המוסלמי. המתקנים למיניהם, ובכללם הסולטאנים סלים ה-III ומחמוד ה-II, התייחסו יפה ל"רעאיה" כדי לקנות את נאמנותם לממשל. במחצית השנייה של המאה ה-19 הוצאה סידרת תקנות לטובתם של בני-החסות: במאי 1855 בוטלו מיסי הג'זיה, ובמקומם הוצא לפועל מס-חדש בשם "בִּדְלָה עסקרייה", היינו כופר אי-שירות בצבא. לאחר מכן פורסם הח'ט שריף מקמיון, שהבטיח שוויון מלא ל"רעאיה", אולם שלבי ביצועו היו איטיים והדרגתיים. בשנות ה-60 של המאה ה-19 נקבעה מתכונת חדשה לארגון "המלטים" והוענקו סמכויות נרחבות למועצות המקומיות. פרסום חוק הולאיתים (המחוזות) ב-1864 איפשר את שיתופם של בני-החסות במינהל ובמערכת הפיננסית של המחוזות במקומות מגוריהם, אם כי תמיד נשמר הרוב למוסלמים. בשנת 1877 נפתח הפרלמנט הראשון על ידי מדחת פחה באיסטנבול, בעקבות מתן החוקה שנה לפני כן. בפרלמנט זה שותפו צירי המיעוטים ולתפקיד סגן שני של יו"ר הבית נבחר נוצרי. בימי שלטונו של הסולטאן עבד אל-עזיז התמנה אפילו נוצרי כחבר הממשלה.

אולם גם המדיניות הליברלית הזהירה וההססנית שננקטה על ידי הממשלה העות'מאנית בתקופת ה"תנטימאת" נכשלה מפאת מכלול של גורמים. המיעוטים לא רצו לקשור את עתידם באימפריה העות'מאנית המתמוטטת והמתנוונת, נוכח חשוף הרגש הלאומי בארצות הבלקן ובטיפוחן של מעצמות המערב. היו קיימים פקפוקים מבוססים במידת היושר של הממשל העות'מאני, שהתבטאו בין השאר בהשתמטות משירות בצבא ובתשלום כופר ה"בִּדְלָה". המיעוטים סירבו להיטמע, וראו בתהליך האמנציפציה מקדם

להתבוללותם ולמחיקת צלם הלאומי. מאידך גיסא, היו המיעוטים הנוצריים מפולגים בינם לבין עצמם ומעולם לא נוצרה חזית אחידה אנטי-עות'מאנית. מדיניות האמנציפציה הולכה מעמד של עצמאות למחצה לבולגריה, למשל, בחסות רוסיה, כפי שאירע בשלום סאן-סטפאנו (1878). היענותה של העדה היהודית למדיניות האמנציפציה באימפריה העות'מאנית הייתה חלשה. בניגוד למיעוטים אחרים, לא היו ליהודים יומרות לעצמאות לאומית במחצית השנייה של המאה ה-19, והם היססו מלנצל את האפשרויות שנפתחו לפנייהם באקדמיות הלאומיות (הרפואית והצבאית) וכן במינהל הממשלתי. הסיבה העיקרית לכך הייתה נעוצה בייחודם הדתי-עדתי ובפחדם מפני היטמעות.

הזרים והקפיטולציות

מעמדם החוקי של הזרים שהתגוררו בתחומי האימפריה העות'מאנית הוגדר כ"מְסִתְאֵמֵן" (müstemin), היינו מבקשי הגנתו של הסולטאן. זכויותיהם של הזרים נקבעו על ידי מגילות חד-צדדיות, charter, או "עהד נאמה" (āhd name), שפירושו "כתב-חוזה", היינו קפיטולציה. מתן הקפיטולציות הווה מחווה של כוח מצדו של הסולטאן, מעין כתב חסד. לא היה זה בשום פנים ואופן אות וסימן לכניעתו הכלכלית או המדינית של הסולטאן.

סדר הענקת הקפיטולציות מבחינה היסטורית היה כדלקמן: בשנת 1521 קיבלו האזרחים הוונציאנים. בשנת 1535 קיבלו הצרפתים, וזכויותיהם אושרו מחדש בשנת 1740. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914) בוטלו הקפיטולציות על ידי הממשלה התורכית. ההכרה הבינלאומית בביטול הקפיטולציות הוענקה לתורכיה הרפובליקאית בשנת 1923, עם חתימתו של חוזה לוזאן.

הקפיטולציות הקיפו מערכת של זכויות מסחריות, כלכליות ושיפוטיות. הן קבעו חיים עצמאיים, ללא התערבות המינהל העות'מאני, ושיפוט עצמאי-קונסולרי של הזרים, כל אימת ובמשפט היו מעורבים נתינים עות'מאניים, התנהלו ישיבות בית-הדין בנוכחות הקונסול הזר במשפט. חברות מסחריות זרות הותרו להקים את סניפיהם ברחבי האימפריה, ללא צורך לקבלת רישיון מהמינהל המקומי. יחסיהן ההדדיים שלחברות אלה לא היו כפופים לחוק העות'מאני. חלק מהן הורשה אפילו לקיים אמצעי תקשורת עצמאיים, בדומה לדואר האוסטרי העצמאי שפעל בירושלים בתחילת המאה ה-20. הזרים שוחררו ממסים. הם שילמו מכסי יצוא ויבוא בהתאם לתעריף שנקבע בקפיטולציות, ובדרך כלל היו מכסיהם נמוכים יותר ממכסי הסוחרים העות'מאניים. לחלק מהזרים הוענקו זכויות אקסטרה-טריטוריאליות. למספר סוחרים צרפתיים, למשל, היו זכויות פעילות רחבות יותר באיסטנבול מאשר לאחיהם בבירה הצרפתית, בפריס.

בשנת 1535 העניק הסולטאן סוליימאן המפואר את הקפיטולציות לצרפתים. בתקופה זו עמדה האימפריה העות'מאנית בשיא כוחה הצבאי והמדיני. להסכם הקפיטולציות הייתה משמעות מדינית בינלאומית, שכן הוא הביא בעקבותיו יצירת זווית מדינית משותפת בין צרפת לבין תורכיה העות'מאנית כנגד אוסטריה ההבסבורגית. ברית זו אושרה והתחדשה פעמים מספר, ואיפשרה, בשעתו, את סיפוחה של סרביה לתחומי האימפריה העות'מאנית, לאחר שזו נכבשה מידי הקיסרות ההבסבורגית.

הקפיטולציות שהוענקו לצרפתים איפשרו את חופש המסחר והשיט הצרפתיים בנמלי האימפריה העות'מאנית והפחיתו את שיעורי המכס על הסחורות הצרפתיות לכלל 5% מערכן. הסוחרים, נתיני צרפת, שוחררו מתחולת המשפט העות'מאני והועברו לחסות המשפט הקונסולרי, וכן ניתנו ערבויות מוצקות לחופש הדת והתרבות למתיישבים הצרפתיים.

לקפיטולציות היו כמובן, השפעות על מערכת היחסים הפנימיים באימפריה העות'מאנית. הסוחרים הזרים (échelles) התיישבו, דרך של קבע, בנמלי הים-התיכון והוגנו במישרין על ידי הפחוות העות'מאניים המקומיים וכן על ידי לשכת המסחר הצרפתית שבנמל מארסיי. הם התערבו גלויות במדיניות הפנים, ונטלו את בני-החסות (ה"רעאיא") המקומיים

תחת חסותם, בהעניקם להם תפקידי תווך ומסחר מקומיים. משך כל תקופת ה"תנטימאת" חלה התרחבות המסגרת של הקפיטולציות. רק רוסיה לא הייתה מעוניינת בזכויות אלה כיוון שלא היו לה נתינים רשמיים בתחומי האימפריה העות'מאנית. במרוצת הזמן נאכפו החוקים שאסרו על קניית קרקעות על ידי נוצרים, באמצעות רישום הנכסים על שמות זרים, מקרב הנהנים מהקפיטולציות, או רישום הנכסים על שמות נשי הקונים. בשנת 1853 בוטל האיסור על קניית קרקעות על ידי נוצרים, וביטול זה אושר מחדש על ידי הח'ט שריף מהמיון בשנת 1856.

הקפיטולציות הביאו לבנייתן של רבעי מגורים עשירים ומפוארים באיסטנבול, שהיו נחלתם של הזרים. הפאר באורח החיים של הזרים יצר גם תופעות שליליות בקרב התורכים העירוניים הצעירים באיסטנבול, ששאפו לחקות בכל מאודם את אורח-החיים המפואר והבזבזני, ויצרו כת של "בני-טובים" (züpe). בד בבד עם החקיינות וההתבלטות בפני עושרם של הזרים החלו לפעם הקנאה והזעם, שהולידו בסופו של דבר את התחושה הלאומית החריפה בלבבותיהם של התורכים. ככל שהקפיטולציות החישו את קיצה הכלכלי והמדיני של האימפריה העות'מאנית, כן הועילו להתעוררותו של הרגש הלאומי התורכי, יקיצה שחלה במאוחר, על חורבותיה של האימפריה המתמוטטת.

מנגנון המדינה

כפי שהיה לפני תקופת ה"תנטימאת" התאפיין המשטר העות'מאני גם במחצית השנייה של המאה ה-19 בשלטונו המוחלט של הסולטאן. כראש הרשות המבצעת וכמפקד העליון של הצבא, שלט הסולטאן העות'מאני על כל שטחי החיים של האימפריה. השינויים במנגנוני המינהל והחקיקה, לא גרעו כהוא זה מסמכותו העליונה של הסולטאן ומיכולת קבלת ההכרעות בדרג הגבוה ביותר. לכאורה, הוותה מערכת החוק נתון קבוע, בעל ייחוס אלוהי ופירוש מקודש (השריעתי) למעשה, הולידה המציאות קבצי-חוקים שהוכנסו למסגרות מחייבות והודפסו בספרים (קאנון-נאמה). קבצי חוקים אלה שהיו חילוניים ביסודם שונו או קוימו על ידי הסולטאנים למיניהם.

תחומי הקאנונים כללו את שטחי המסים, המינהל הצבא והמערכת הפיאודלית. הרשות הדתית הייתה בודקת את התיישבותם של חוקי הקאנונים עם השריעה, וכפי שכבר צוין, גילתה מידה רבה של הסתגלות וגמישות. חקיקת הסולטאנים הייתה מוגבלת, למעשה, רק על ידי הנוהג והמסורת. ייחוסם של ה"תנטימאת" למסורת הכשיר את הרקע למתן צביונם החוקי, והדוגמה הקלאסית לכך באה לכלל ביטוי בפרסום הח'ט שריף מהמיון ובהסבר הרקע שלו. אחרי שנת 1839 פורסמו קאנונים שעמדו בניגוד בולט למהותה של השריעה: הותרה הריבית, בוטלו עונשים דראסטיים כקטיעת יד עבור גניבה וכד'. תקנות אלו זכו לתגובת התעלמות מצד העלמאא, שהשלימו עמן מתוך נקודת מבט סתגלנית, שהרי המסחר על כל הסתעפויותיו מהווה עניין לסוחרים. לעומת זאת התנגדו חכמי-הדת בכל תוקף לשינויים בדיני-אישות.

עם הכרזת הח'ט שריף מגולחאנה (1839) הוקמה "מועצת התנטימאת". החל משנת 1868 נוסדו שתי מועצות נפרדות: "מועצת-המדינה" (şivra-i devlet), ו"בית-הדין העליון של המדינה" (Divani Âhikam Adliye). שני המוסדות הללו הוגבלו ביותר בסמכויותיהם. אליבא דאמת, הם הסתפקו בהצעת חוקים בלבד ובייעוץ כללי. בנוסף לשתי המועצות הנ"ל שהתקיימו דרך של קבע, כונסו לפרקים אסיפות של נכבדים, במיוחד בעתות חירום ומצוקה. בהקשר זה יש לציין את כנס החירום שנקרא על ידי מוצטפה ביירקדאר בשנת 1808. במסגרת המינהל המחוזי הוקמו מועצות מקומיות בסמכות מייעצת, שהורכבו מנוצרים ומיהודים.

מתן החוקה בדצמבר 1876 חייבה את הקמתם של שני בתי פרלמנט: ⁷ (א) בית-תחתון, שכונה "Meclisi Mebusan" (מג'לס מבעותון, בערבית); (ב) בית עליון, או בית-נכבדים (Heyet-i Ayan). ניסוח החוקה נעשה בהתייעצות עם מועצת המדינה. סעיפיה – הובאו בפני שתי בתי-הנבחרים, אולם אישור החוקה הצריך את הסכמתו של הסולטאן. לפיכך, ניטל הערך הפרלמנטרי של בתי-נבחרים אלה. כפי שתואר לעיל, הזדרז הסולטאן עבד אל חמיד לבטל את החוקה בפברואר 1877, באמתלת מצב-החירום; ואכן רק לאחר כ-30 שנות שלטונו כעריץ חסר-מעצורים, הוחזרה החוקה על כנה על ידי "התורכים הצעירים" ביולי 1908.

הממשלה

גם בתנאי הממשל הרודני המוחלט של הסולטאן העות'מאני היה צורך בהפקדת סמכויות ובפיזורן בידי שרים מוציאים לפועל. בתיאור תפקידיהם של הווזירים הוטעמה חשיבותו העליונה של הווזיר הגדול, אשר חלש על ביצוע מדיניות המינהל האזרחי והצבאי, והשפעתו גברה לאין שיעור נוכח הסתגרותם של הסולטאנים. גם המועצה הקיסרית, שנהגה להתכנס בסאראיי (saray), העתיקה את תחום מושבה במאה ה-18 למעונו של הווזיר הגדול, הלא הוא "השער-העליון" (Bab-i Âli). הווזיר שומר החותם היה אף ממנה את ראשי הקצונה ובכירי הפקידים ומפטרים, בדומה לסמכויות שהוענקה לשייח' אל אסלאם בענייני הסגל הדתי. הווזיר הגדול היה יוצא בראש הגייסות למערכה, ומילא את תפקיד המושל הכללי באימפריה (Serdar). משך כהונתו הממוצע לא עלה על שנתיים-שלוש. בפרוס תקופת ה"תנטימאט" נערכו שינויים במעמדם של הווזירים הגדולים, במגמת הגבלת סמכויותיהם: סלים ה-III הרחיב את מסגרת ה"דיוואן" על מנת להמעית בסמכויותיו של הווזיר הגדול, ואילו מחמוד ה-II אפילו ביטל לזמן מה את כהונתו של הווזיר הגדול. במרוצת ה"תנטימאט" בלטו מספר ווזירים גדולים משכמם ומעלה מכוח אישיותם, כגון רשיד פחה, עלי פואד ומדחת פחה. היה זה הסולטאן הריאקציונרי עבד אל-חמיד ה-II שביטל את סמכויות השער העליון בסוף שנות ה-80 של המאה ה-19, והעבירן לארמון מושבו – Yıldız Köy ("צפריר השחר").

עוד לפני חיסול מעמדו הסופי של הווזיר הגדול באה שורת שינויים בהרכב ה"דיוואן", שהגבילה את השפעתו. נערכה חלוקה מורחבת של מחלקות ה"דיוואן" ונוצרו תפקידים חדשים. החל מתקופת שלטונו של מחמוד ה-II חל שינוי מכריע בחשיבותם של יחסי-החוץ של האימפריה העות'מאנית. שינוי זה נתן את אותותיו בהתבלטות משרתו של מזכיר-הממשלה, הראיס אפנדי (Râis Efendi). חשיבותו של זה האחרון עלתה מעלה מעלה בימי סלים ה-III, כשהממשלה העות'מאנית מינתה שגרירים קבועים בבירות אירופה, שהיו בית-אולפנא דיפלומטי מעולה לשגרירים. רובם של השגרירים החוזרים שימשו בתקופת זו או אחרת שרי-חוץ, והוו את הגלעין החברתי לרפורמיסטים. בשנת 1836 הקים מחמוד ה-II משרד החוץ במתכונת מערבית. ב-1838 חודשו פני משרד האוצר, שירש את "הדפתר-דאר" הקודם. כן הוקם משרד ביטחון (מלחמה). בתקופת שלטונו של עבד אל-מג'יד נוספו משרדים ממשלתיים כמשרד ה"אוקאף", המשפטים, החינוך והעבודות הציבוריות. בניגוד לאופיין של הממשלות המערביות, שימש ה"דיוואן" העות'מאני בתפקיד של ממשלה ובית-דין עליון כאחד. בימי מחמוד ה-II ניטל תפקידו המשפטי העליון של ה"דיוואן", והוא דמה יותר לממשלה במתכונת אירופית. לפי חוקת 1876 חויבו שרי הקבינט הקיסרי באחריות בפני הפרלמנט.

⁷ פירוט מלא מצוי בפרק ב', בסעיף – החוקה העות'מאנית של מדחת פחה.

מערכת השיפוט והמינהל

אחד הצדדים המעניינים באימפריה העות'מאנית היה שילובן ההדדי של מערכות המשפט והמינהל. שילוב זה החל בדרג הגבוה ביותר, כלומר ב"דיוואן הקיסרי" והסתעף כלפי מטה בתוכן תפקידיהם של הפחוות, ששימשו כמושלים וכשופטים מחוזיים.⁸ כבסיס הארגוני של המשפט שימשה העדה, וכתוצאה מכך הוקמו בתי-דין עדתיים בסמכויות מאושרות על ידי הסולטאן. השופטים מונו לתקופת כהונה של כשנה אחת, ושכרם התקבל מהמידינים בשווי של כ-2.5% מנושאי המשפט. צורת תשלומים זו חשפה את ליקויי השפיטה בהכשירה את הקרקע לגילויי שחיתות מסואבים, שאפיינו את השופטים העות'מאניים. מושג ה"בקשיש" הידוע לשמצה נולד בתנאים אלה.

בתקופת הרפורמות חלו שינויים יסודיים במערכת המשפטית: הוענקו משכורות קבועות לשופטים, ובכך הוענקה עמדה עצמאית ובלתי-תלויה, לפחות להלכה, לשופטים. אפשר היה להניח גם שמנגנון השיפוט יתייעל. כן הוקמו בתי-דין לערעורים. כל הרשות המשפטית עמדה בסימון של סקולריזציה כללית, ככל שהתרבו הדיינים האזרחיים. סידרת התקנות שהוצאו בתקופת ה"תנט'ימאת" קירבה את מעמד האזרחים העות'מאניים לעקרון שוויון כלל-הנתינים. עם זאת הוסיפו להתקיים בתי-דין של בני המיעוטים שטיפלו בענייני אישות וכן בתי-דין קונסולריים ששאבו את תוקפם ממערכת הקפיטולציות. אלה האחרונים בוטלו כליל רק בשנת 1924.

מערכת המינהל המרכזי של האימפריה התאפיין באזלת-יד, בסרבול מנגנוני ובשחיתות. פקידים קלוקלים ובלתי-יעילים כמעט לא פוטרו, אלא הועברו מתפקיד לתפקיד. במרוצת תקופת ה"תנט'ימאת" חלו שינויים גם במנגנון המינהל המרכזי. הפקידים החלו לקבל משכורות קבועות במגמת טיפוח רוח השירות האזרחי ויצירת גאווה ויוקרה מקצועיות. כן נפתחו מדרשות להשתלמות פקידים, ומספר פקידים בכירים נשלחו להשתלמויות באירופה בכירי הפקידים נהנו ממשכורות גבוהות מאוד, והיה קיים פער עצום בהשוואת משכורתיהם של אנשי הדרגים הגבוהים במינהל לעומת משכורתיהם של הפקידים הזוטרים.

בראשית המאה ה-19 התחלקה האימפריה העות'מאנית ל-26 נפות (vilâyet או elayet; בערבית – וִלַאיה), שהתעמטו ורבו חליפות. בראש המינהל האזרחי, הצבאי והכספי עמד המושל המחוזי, הפחה (באַשָׂא). שהסתייע במנגנון ממשלתי מיניאטורי. בנפרד למנגנון הממשל המחוזי, ותוך שמירה על אי-תלות בו, התקיימו מנגנוני השופטים המקומיים והעלמאא; עד לשנת 1826 שמרו גייסות האיניצ'רים על עצמאותם והיו כפופים למרותה של הממשלה המרכזית באיסטנבול, כמוהם כשופטים. במחוזות מספר, כבכורדיסטאן, אלבניה, לבנון ומצרים, קיבלו האיניצ'רים את פקודותיהם במישרין מהפחוות המקומיים, שכן היו אלה מחוזות מסוערים ומועדים למרי.

הפחוות והשליטים המקומיים

כפי שכבר הוסבר לעיל, קיימו הפחוות חצרות משלהם ומנגנונות ביצוע מחוזיים, בדומה לווזיר הגדול. החל מהמאה ה-18 ריכזו הפחוות צבאות פרטיים, שהורכבו מחיילים שגוייסו בארצות המערב (קרי: מֶגְרָב). בדרך כלל, נמנעו הפחוות מלהשקיע ממון רב בבניית ארמונות ובניינים ציבוריים, שלא להזכיר השקעות שנועדו לטובת הנשלטים, שכן חששו מפני פיטוריהם המהירים. הפחוות המקומיים שמרו, בדרך כלל, על נאמנותם לשלטון המרכזי, הן מחמת יראת-כבוד מסורתית דתית לבית הסולטאן, והן מחמת בידודם מהמוני-העם.

אלה האחרונים שנאו את מושליהם הרודניים ולא התעניינו בבעיה האישית של הפחה, שכן אחת היא להם מי יעשקם. הסולטאנים מצדם דאגו לנקוט במדיניות של "הפרד ומשול" בין הפחוות ולשטותם איש ברעהו. יתרה מזאת, מרבית הפחוות לא השכילו להתקשר עם

⁸ דוגמה מהימנה לצורת השיפוט האכזרי של פחה מקומי הסתמנה באישיותו של אחמד אל-גיזאר (עורף הראשים), שכיהן כמושל עכו והגליל בסוף המאה ה-18.

גורמי חוץ על מנת לבסס את שלטונם העצמי. בהקשר זה ראוי לציין שני יוצאים מן הכלל: במחצית הראשונה של המאה ה-17 פרק האמיר הדרוזי הגדול פאח'ר אד-דין ה-II, מושלה של לבנון, את עול הממשלה העות'מאנית.

בתחילת שלטונו עסק פאח'ר אד-דין את נתיניו והעלה מסים רבים לשלטון המרכזי על מנת לשאת חסד בפניו. אולם משגברה מורת הרוח בקרב ההמונים הנחשמים, הטה הפחה את חיצו זעמם לעבר איסטנבול, בנסותו להשיג בצורה זו עצמאות שלטונית והכנסות פרטיות כאחד. המערך הבינלאומי היה כשר ליוזמתו של האמיר הדרוזי: הצבא התורכי נלחם בעת ובעונה אחת בהונגריה, בפרס, באנטוליה, גופא, געש מרד של איכרים. נסיך טוסקאנה האיטלקית, הדוכס פרדיננד, שניצל את ירידת כוחם הימי של העות'מאניים, ואיווה להשתלט על קפריסין, עודד את פח'ח'ר אד-דין בכסף ובנשק, בצוותא עם האפיפיור ומלך ספרד. המרד שהתפשט בשנת 1613 הקיף את סוריה, לבנון וצפון ארץ ישראל, והאמיר הדרוזי הספיק לברוח לטוסקאנה, לחזור ולחבור לסולטאן. בשנת 1624 הוכר תחום שלטונו על פני כל סוריה, לבנון וארץ ישראל, עשר שנים לאחר מכן התלקח המרד שנית ופאח'ר אד-דין נשבה והוצא להורג באיסטנבול.

דוגמה שנייה להשתחררותו של שליט מקומי מעולה של ממשלת "השער העליון" מהווה השייח' הבדווי טאהר אל-עמר, מושלה של צפון ארץ ישראל במשך כ-50 שנה, ומי שביצר והקים את חומותיה של עכו במחצית השנייה של המאה ה-18. ט'אהר אל-עמר השכיל לכרות ברית עם מושלה של מצרים, עלי בק, והשניים, שנהנו מתמיכה מדינית וצבאית של הרוסים, התמרדו במרוצת מלחמת רוסיה בתורכיה, שפרצה בשנת 1769. רק שנתיים לאחר כריתת שביתת הנשק בין שתי המעצמות (הסכם קוצ'וק-ק'נינר'ג'יה 1774) הצליחו התורכים לדכא את המרידות בלבנון ובגליל.⁹

התיקונים והשינויים במינהל

במרוצת תקופת ה"תנט'מאת" צומצמו סמכויותיהם של השליטים המקומיים ורבים מהם שועבדו כליל למרותו של הסולטאן. מחמוד ה-II הצליח להכניע את הפחוות עצמאיים בחבלי הבלקן והמזרח-התיכון. החיט שריף מהמיון שפורסם, כזכור, בשנת 1839 הגביל את סמכויות השליטים המקומיים ואסר עליהם את ההוצאה להורג ללא משפט. כן נעשה גם ניסיון נפל לביטול מוסד החכרת המסים ("אלתזאם") על ידי מינוי מושלים צבאיים וגזברים ראשיים בנפרד למנגנון המינהלי של הפחוות. להלן הפכו הפחוות פקידים בכירים והוענקה להם משכורת קבועה מטעם השלטון המרכזי. החל משנת 1852 השתנתה מדיניות הפנים של השלטון המרכזי וחלה הרחבה מחודשת בסמכויותיהם של השליטים המקומיים: חוק הוליאת'ם משנת 1864 ריפה במקצת את הצנטרליזציה המינהלית של האימפריה העות'מאנית בשתפו שכבות מסוימות במועצות המחוזיות ובקבעו את נוהג "בחירתם" של נציגים בלתי-מוסלמיים. רובם של נציגים אלה באו מקרב בעלי האחוזות והחוגים האמידים שרק סייעו לשליטים המקומיים לעשוק את ההמונים. ראוי לציין אירוע יוצא מכלל זה שנתקיים במועצה המחוזית של חבל הדנובה בשנת 1864, מקום שם שלט בשעתו מדחת פחה. בסיכומו של דבר, אין להימנע מהוקעת נחשלותם של התורכים העות'מאניים בכל שטחי המינהל הציבורי. פיגורם זה נבע בראש ובראשונה מאי-התפתחותה של תפיסת הייעוד שבשירות האזרחי כשירות לעם, תפיסה שקנתה לה מהלכים במנגנוני הממשל האירופיים, ובמיוחד בבריטניה.

⁹ שמו של ט'אהר אל-עמר זכור לטוב בתולדות עם ישראל. הוא פנה ליהודים וביקשם להתיישב בטבריה. ב-1792 הושם מצור כבד על העיר שנכשל, והביא רווח וישועה ליהודי טבריה, אשר נהגו לחגוג את "פורים של טבריה" כזכר להצלחתם על ידי צבאות ט'אהר אל-עמר.

פרק ד': הכלכלה העות'מאנית בתקופת הרפורמות

תקציב המדינה

עד למחצית השנייה של המאה ה-19 לא היו בנמצא הערכות סטטיסטיות ותקציבים סדירים בכלכלה הלאומית של האימפריה העות'מאנית. לפי המקובל, התקיימו שני אוצרות זה בצד זה: (1) אוצרו הפרטי של הסולטאן (Hazine-i Hassa); (2) אוצר המדינה (Miri). הכנסות הסולטאן זרמו מנחלאותיו הנרחבות, מאדמותיו ומחבלים מיוחדים באימפריה, כגון מצרים, וולאכיה ומולדביה. כתוספת להכנסות קבועות אלו באו הכנסות זמינות, כמתנות למיניהן, החרמות וירושות של קצינים ופקידים בכירים שפוטרו או שנפטרו, והשתייכו מבחינה מעמדית לחוג עבדי-השער. עד המאה ה-19 נהנה אוצרו של הסולטאן גם מחלק נכבד משלל המלחמות. בסך הכול נאמדה הכנסתו של הסולטאן בכ-1/3 מכלל ההכנסה הלאומית של המדינה, שבזבזה על היכלי פאר, צבא-משרתים למיניהם ומשמר ראש פרטי (בשנת 1850, למשל, נימנה צבאו הפרטי של הסולטאן ב-1400 חייל). ההכנסה של הסולטאנים במחצית המאה ה-19 נאמד בכמיליון ליש"ט. קיימת סברה, כי בעתות חירום ומלחמה הפריש הסולטאן מאוצרו סכומים ניכרים לאוצר המדינה. מצד שני, חייב היה אוצר המדינה (מירי) להעביר את עודפי הכנסותיו לאוצר הסולטאן, אלא דא עקא שעודפים כאלה כמעט ולא נוצרו.

במאה ה-19 השתנתה השיטה הפיננסית במתכונת של "Civil List", כלומר במתן הקצבה שנתית לסולטאן, שהגיעה בשנת 1885 לכמיליון ליש"ט. הקצבות שנתיות אלה לא הספיקו, כמובן, לכיסוי ההוצאות הגדולות והולכות. חצרו של הסולטאן ההולל עבד-אל-עזיז (1876–1861) הצריכה הקצבה כפולה מזו, אשר גם היא לקתה בחסר.

אוצר המדינה (Miri) התבסס בראש ובראשונה משני סוגי היטלים קבועים: (א) מס העשר (מעשר) שהוטל על קרקעות המוסלמים, בהתאם לרוח השריעה. מס זה כונה גם ח'ראגי וגובה מקרקעותיהם של הבלתי-מוסלמים; (ב) היטל הג'זיה, מס הגולגולת, שחויב בו כל זכר בלתי-מוסלמי. מההיטלים אחרים, שהוגדרו כ"זמניים" והיו ניתנים לשינויים לסירוגין, יש לציין את מכסי-הנמלים למיניהם; את ההיטל שדמה באופיו למס-ההכנסה הכללי (Vergi), והיה נתון תדירות לשינויים; וכן שורה שלמה של מסי עקיפין על יין, כותנה, צמר וכו', שהוטלו לשם מימונו של הצבא החדש. כן הועלו מסים קבועים מצדם של מספר חבלים בתחומי האימפריה העות'מאנית.

שיטת גביית המסים התבססה בימיה הראשונים של האימפריה העות'מאנית על מנגנון גבייה פקידותי, שמעל באימון ונכשל עקב ריבוי המעילות. התרוקנות קופת המדינה והמחסור הגדול במזומנים העלה את שיטת החכרת המסים ("אלתזאם") על ידי הממשלה, שהייתה מעוניינת במפרעות גדולות, וחסכה לעצמה את הדאגה לדירוג המסים ולפיקוח על צורת גבייתם.¹⁰ בצדק, אפוא, מייחסים ההיסטוריונים למוסד ה"אלתזאם" משקל רב בניתוח גורמי דעיכתה של האימפריה העות'מאנית. ה"אלתזאם" הוליד תופעות של שוחד ושחיתות ללא תקדים, והעשיר חוכרי משנה למיניהם. כמה מגדולי החוכרים הוצאו להורג ורכושם הוחרם. אולם שיטה זו לא רק שהעשירה את החוכרים, עקב קונויות ופעולות כזב, אלא גם הגבירה את הלחץ והשיסוי על המוני האיכרים והעם, החרפה את איבתם לשלטון, ויצרה בהם אי-אימון מוחלט לכל הרפורמות שנחקקו להן. גם ביטולו של מוסד ה"אלתזאם", לא מנע את היצבר הקרקעות בידי בודדים-אמידים לעומת העמקת הדלות והעוני של ההמונים.

¹⁰ עיין בפרק א', בסעיף – גורמי דעיכתה של האימפריה העות'מאנית – על מוסד ה"אלתזאם" ותוצאותיו.

החלק הארי של ההיטלים נפל על הכפריים, שנאלצו להעלות מסי-מעשר ומס-הכנסה (Vergi). העירוניים היו פטורים ממס-המעשר, בעוד שאזרחי איסטנבול, בעלי הבתים, היו פטורים לחלוטין ממסים אלה. לעומת ההיטלים הכבדים האלה התאפיינו ההיטלים על המסחר, המלאכה והתעשייה בקלות יחסית. בתקציב המדינה משנת 1856/7 נשאבו 50% מההכנסות ממסי מעשר וממסי בהמות, בעוד ש-13% בלבד מההכנסה הלאומית באו מהיטלים על מסחר ומלאכה. הסוחרים הזרים וסוכניהם ("רעאיא", בני-החסות) היו פטורים מכל מס מכוחן של הקפיטולציות. כתוצאה מהשתחררותם של מחוזות נוצריים כסרביה וכיוון, ותהליכי האמנציפציה של הנתינים הבלתי-מוסלמיים, ירדו שיעורי ההכנסה הלאומית ממסי-הגולגולת. במאה ה-19 הכניסה הגיזיה (מס-גולגות) 15%–33% מכלל רווחי המדינה. בשנת 1850 ירדו הכנסותיה ל-8.5%. בשנת 1875-6 הצטמצמה ה"בדלה" (כופר השירות הצבא) ל-3% בלבד מכלל ההכנסה הלאומית.

הוצאות המדינה וגירעונותיה

הבעיה המעניינת ביותר מבחינה כלכלית היא כיצד הצליח אוצר המדינה העות'מאני לכסות את הוצאותיו המרובות על בסיס ההכנסה הלאומית הזעומה יחסית. בניגוד למדינות אירופה הייתה האימפריה העות'מאנית פטורה ממספר סעיפי הוצאות שהופיעו בתקציבי המעצמות האירופיות. כך, למשל, לא הוענקו משכורות בפרק זמן ממושך לשופטים, למושלי המחוזות ולפקידים אחרים. כל מבצעי העבודות הציבוריות מומנו על ידי האוצרות המחוזיים ומינהלת הווקף, וכידוע לא התברכה האימפריה העות'מאנית ביוזמה נלהבת לטובת הציבור הרחב. מינהל הווקף (נכסי ההקדשים) מינה את מערכת החינוך המוסלמי, טיפלה בבעיות הסוציאליות, עסקה בהתקנת דרכים ובשיפוצן, וכן בשיפור ובבניית ח'אנים (פונדקים) ומסגדים, בשיתוף עם הרשות השיפוטית-הדתית. אולם מכיוון שהכנסות הווקף במאה ה-19 לא עלו על 4% מכלל ההכנסה הלאומית, לא יפלא, אפוא, שהשקעותיו היו מועטות ביותר וחסרות ערך של ממש.

הוצאות האימפריה במאה ה-19 נחלקו, כללית, כדלקמן: 50% מהתקציב הוקדשו לצבא ולצי; 10% הוקדשו למימונו של הסולטאן וחצרו; 33% הוו את הוצאות המנגנון הממשלתי. הצטמצמותם של שטחי האימפריה, התמעטותם של משלמי-המסים וההוצאות הגוברות והולכות עקב המלחמות ותבוסותיהן יצרו גירעונות קבועים, שגדלו והלכו במרוצת הזמן, ואיימו בחורבן פיננסי על משקה של תורכיה העות'מאנית. כל "הקופות" שנוסו לשם סתימת הפער בין ההכנסות וההוצאות ואיזון התקציב הלאומי – נכשלו. כתוצאה מהמאזן הכספי השלילי הופחת ערך-המטבע על ידי הורדת נתכים; הודפסו שטרות-כסף, שניתנו לזיוף בנקל, וחסרו כיסוי ממשי. פעולה זו אך האיצה במגמה האינפלציונית הדוהרת שפשה במערכת המשקית של תורכיה. בשנת 1840 טבע הסולטאן עבד אל-מג'יד מטבעות חדשים ("מג'ידיה"), ששערן הועמד על 1 ליש"ט (או 108 גרוש). השער הנ"ל ירד בהדרגה, וכוח הקנייה של המטבעות החדשות התמעט במימדים מבהילים. גם מתן מלוות מהמעצמות האירופיות לא הצליחו לחלץ את עגלת המשק הלאומי העות'מאני מן הבוץ ששקעה בו. המלוות הועילו לפרקי זמן קצרצרים. מאחר שניתנו בריבית שהלכה וגבהה, הם רק לחצו ביתר שאת את הכלכלה הלאומית העות'מאנית. ככל שהריבית הייתה גבוהה כן קטן והלך שער האמיסיה. סכנת התמוטטותו של משק הכספים של האימפריה העות'מאנית גררה אחריה את הקמתה של "מינהלת החוב העות'מאני" (Düyun-u Ummiye) בשנת 1882.

החרפתו של המשבר הכלכלי הביאה להכרזת פשיטת הרגל של אוצר הסולטאן עוד בשנת 1875. שנתיים לאחר מכן, בעקבות כישלון המלחמה עם רוסיה, פשט את הרגל אוצר המדינה, שהעמיס על עצמו שלושה מלוות קודמים לשם מימון מלחמת קרים (6-1854), מימון המרד בכרתים וכיסוי גרעון הקבע בתקציב לשם בלימת המגמות האינפלציוניות. סכומים נכבדים ממלוות אלה בוזבוזו על תענוגותיו והוללותו של הסולטאן. בין השנים 1854–1874 לוותה תורכיה העות'מאנית כ-5.25 מיליארד פראנק, וקיבלה במזומנים, לאחר הניכויים השונים,

רק 2.7 מיליארד פראנק. כסיבות עיקריות לגרעון בתקציב הממלכתי יש לראות במלחמות המתמידות, בוויסות הגרוע של ההיטלים ובשיטות גביית המיסים הנולדות, בשחיתות ובשוחד שהיו ללחם חוקם של הפקידים והשליטים למיניהם, וכן בלחץ הכלכלי החיצוני שגבר והלך ככל שנמשכה ההידרדרות המדינית של האימפריה.

המצב האגרארי וחוק הקרקעות (1858)

במצב התוהו ובוהו ששרר בחוקי הקרקעות הפכו אדמות רבות הראויות לעיבוד חקלאי בכמה ממחוזות האימפריה העות'מאנית לנחלאות של ווקף (או מירי-תצ'רף). חוסר מיכון, מיעוט ההון להשקעה, אי קיומן של שיטות עבודה חדישות ומחסור בידיים עובדים (להוציא את מצרים) – הביאו לירידתה ההדרגתית של החקלאות. בנוסף לכך תרמו ליקויי התחבורה וחוסר ביטחון לנטישת קרקעות ראויות לעיבוד, שהתמלחו בהדרגה. מערכת גורמים זו חשפה את מצב העזובה בחקלאות שבתחומיה המזרח-תיכוניים של האימפריה העות'מאנית. הכפריים עיבדו קרקעותיהם במינימום של מאמץ והסתפקו בייצור חקלאי זעום לשם צריכה עצמית בלבד (משק אותארכי). הפחוות והשליטים המקומיים המשיכו לעשוק את הכפריים, והממשלה השתלטה בצורה מונופוליסטית על מסחר החיטין, בקנתה אותן במחיר נמוך.

בשנת 1858 פורסם חוק הקרקעות העות'מאני שקבע את צורת הבעלות על הקרקעות בתחומי האימפריה העות'מאנית. הקרקעות סווגו למספר מחלקות יסוד: א) מֶלֶךְ-קרקעות שהבעלות עליהן הינה שלמה בחזקת רכוש פרטי מוחלט. על קרקעות אלה חל המעשר המסורתי; ב) "מירי" (אֶמִירי) – קרקעות שהבעלות עליהן מצויה בידי המדינה ("רקבה"), ואילו עיבודן וזכות אכילת פירותיהן ("תצ'רף") מצויה בידי מחזיק הקרקע; ג) וֹקֶף (רבים) – "אווקאף" – קרקעות ונכסי היקדש, שהבעלות עליהם מצויה בידי הרשויות הדתיות, ואילו זכות ההנאה מהפירות הייתה שונה. התקנת הווקף יוחסה, לפי האגדה, לח'ליף עֶמֶר. מוסדות הווקף מילאו את מקם המדינה בהקדשת נכסים לצרכים דתיים וציבוריים. מבחינה היסטורית הונחלה שיטת הווקף לאסלאם על ידי הכנסיות הביזנטיות. ריכוזם של נכסי הווקף בידי הרשויות הדתיות והמֶפְתִּים למיניהם הביאה הן לשחיתות מינהלית והן לעזובה כלכלית. בשלב מאורח יותר נוצרו נכסי "ווקף-אֶהְלִי" (משפחת), בניגוד. ל"ווקף חייירי" (ציבורי). לפי נוסח ה"ווקף אהלי" הוקדשו הקרקעות והנכסים למוסדות דתיים מפחד ההחרמה, ברם זכום אכילת הפירות נשמרה למשפחת המקדיש. בכך נעקפו גם המסים למיניהם שלא חלו על רכוש הווקף. מוסד הווקף גרם לריכוז קרקעות ונכסים בידי הרשויות הדתיות המוסלמיות, ובכך גברה השפעתם הכלכלית והחברתית. כיוון שלא היה דואג נאמן לקרקעות הווקף – הוזנח חלק ניכר מהן והפך לאדמות בור; ד) מֶתְחַפָּה (עזובה) – קרקעות שנעזבו לצרכי ציבור, כגון הקמת מבנים ציבוריים, כבישים ומגרשים; ה) מוֹוָאֵת (קרקעות מתות) – קרקעות שהיו אדמת-הפקר מדברית או הררית באין אפשרות לעבדן.

מטרת פרסום חוק הקרקעות משנת 1858 הייתה כפולה: ראשית, להשליט סדר במצב החוקי והמשפטי על הקרקעות, ולעודד בעקיפין את בעלי החלקות הזעירות והאריסים למיניהם נגד הפיאודלים הגדולים. שנית, להגביר ולייעל את מסחטת המסים על ידי הקמת משרדי טאבו לגבייתם. לשם כך היה צורך ברישום הקרקעות על שמות מעבדיהן. אולם רישום זה נכשל בתקופת האימפריה העות'מאנית, שכן המעבדים חששו מפני תוספת מסים או גיוס לצבא. לפיכך נרשמו מרבית הקרקעות על שמות בעלי האחוזות הגדולות, ונוצר ריכוז גדול של קרקעות מניבות בבעלויות פרטיות מצומצמות, לעומת ריבויים של חסרי-הקרקעות או בעלי החלקות הזעירות.

למעשה, לא ניכרו הבדלים עקרוניים בין ה"מלפ" וה"מירי", שכן מטרת ה"מירי" הייתה ליצור קשר הדוק בין המדינה לבין חוכרי הקרקע ומטרה זו נכשלה. ההבדלים הקלים בין צורות הבעלות הללו התבטאו בהעברת קרקעות "מירי" לממשלה כל אימת ולא נמצאו יורשים לבעל הנכס שנפטר, או בהעברת הקרקעות לממשלה במידה והוזנחו.

חוק הקרקעות מ-1858 התכוון לבטל צורת בעלות קולקטיבית על הקרקע, שרווחה במזרח-התיכון וכונתה "משאע". מקורה ההיסטורי של ה"משאע" היה נעוץ בימי קדם, בתקופת החברות השבטיות, שהתחלקו ברכוש הקרקעי המשותף. קרקעות ה"משאע" הן, בדרך כלל, במסגרת של "מיר" צורה של בעלות קולקטיבית על הקרקעות עם עיבוד נפרד. קרקעות אלה חולקו מחדש מידי כל 3-5 שנים כדי למנוע קיפוחם של מעבדיהן. הייתה בכך נימה של צדק ושוויון, שהפכה לרועץ לקהילות הכפריות, שכן החלוקה המתחדשת של הקרקעות בין מעבדיהן הגבילה את אפשרויות השבחת הקרקעות וטיובן, וכן מנעה את ההשקעה החקלאית בקרקעות אלה לטווח ממושך, כגון גידול מטעים, שהרי הפלאחים ידעו, כי חלקותיהם תועברנה בלאו-הכי לידיים אחרות. חוק 1858 התכוון להנציח את החלוקה ("מפרוז") ולמנוע את מחזור ה"משאע", אולם גם בשטח זה היה הכישלון חרוץ. המגמה כיום הינה להעביר את קרקעות ה"משאע" לידיים פרטיות כדי לעודד את הייצור החקלאי.

הפיאודליזם באימפריה העות'מאנית והשוואתו לאירופה

מסימניו הכלליים של הפיאודליזם יש לציין את הבעלות המרוכזת על הקרקעות והעיבוד האינדיבידואלי של חלקות קטנות ומרובות, וכן את מערכת החובות והזכויות המוגדרות בין השליט, בעל הקרקע והאריס.

באירופה באה השיטה הפיאודלית לפתור את בעיות הצבא, מימונו וצידו, שלא מצאו פתרון במשק הטבעי (נטורליסטי). תמורת מימון הצבא ואחזקתו העניקו השליטים אחוזות וקרקעות. בתחומי האימפריה העות'מאנית לא נולדה השיטה הפיאודלית על מנת לפתור בעיות כספיות, כיוון שהמשק הכלכלי היה מבוסס על עקרונות כספיים עוד בתקופת הטרם-עות'מאנית. הבעיה שהתעוררה כאן הייתה צורת גביית המיסים. מחמת חוסר אונה של הממשלה העות'מאנית לבצע את הגביה בצורה מסודרת נולד בסוף המאה ה-17 מודד החכרת המסים ("אלתזאם"). חוכרי המסים, או המוכסים, העבירו מפרעות כספיות קבועות לשלטון המרכזי ואת היתרה נטלו לעצמם. לאחר מכן החכירו חוכרי-המסים בחכירת משנה את הקרקעות והרוויחו עליהן גם רנטה. אחת התוצאות של שיטות הגבייה הללו הייתה התהווה הקרקע הכפרית, שחולקה מחדש מעת לעת ("משאע").

משנחלשה סמכותו של השלטון המרכזי הוחכרה גביית המסים אף לצבא על מנת שיוכל לקיים את עצמו. הממשלה העניקה, אפוא, קרקעות לחוכרי המסים, אולם בעוד שבארצות אירופה הוטלה על מקבל הקרקע חובת הנאמנות לשליט תמורת המענק (beneficium), הרי שבאימפריה העות'מאנית לא הוטלה כל חובה מעין זו.

ההבדלים המהותיים במתכונות הפיאודליות שבין המזרח למערב היו, אפוא, כדלקמן: משק כספי במזרח לעומת משק נטורליסטי (טבעי) באירופה. ההיפקד ניתן במזרח כמתנה, ואילו במערב – כתמורה לשירות צבאי. אופיו של ההיפקד במזרח היה כשל קיצבה, בעוד שבאירופה התאפיין ההיפקד במתכונת של חוזה: זיקת נאמנות לשליט תמורת המענק. במזרח השתלטו הפיאודלים על הערים, ואילו באירופה חלה ההתפתחות העירונית והתעשייתית ללא קשר לפיאודלים. במזרח – נפקדו בעלי האחוזות הגדולות מנחלאותיהם, בעוד שבאירופה הם ישבו בנחלאותיהם; המשק הפיאודלי במזרח יצר רקע מתאים לסובלנות הדתית וקיים את שיטת "המלתים", ואילו באירופה נצמדה המערכת הפיאודלית לכנסייה והקנאות הדתית שלטה בכפה.

תמורות דמוגרפיות, כלכליות אחרות

עקב הביטחון היחסי ששררו בערים ופיטוריהם של בני איסטנבול ממסים ומשירות צבאי וההקלות שחלו על בני ערים אחרות – חלה נהירה לעבר הערים הגדולות, שצפנה בחובה את הופעתו של גורם עירוני חדש – האספסוף, ועמו נוצרו בעיות ביטחוניות חדשות. המתקנים נקטו באמצעי נגד לבלימת התופעות השליליות באוסרם על בניית בניינים חדשים בבירה. כמה סולטאנים כפו על העירוניים החדשים לחזור לכפריהם. בשנות ה-70 של המאה ה-19 בוטלה הפריבילגיה של בני איסטנבול והם גויסו לצבא ואף שילמו מסים.

המחצית השנייה של המאה ה-19 מתאפיינת גם בדעיכתו של המסחר התורכי עקב הגברת החדירה המערבית, הרחבת מערכת הקפיטולציות וחלישתם של הנוצרים העות'מאניים על עמדות המפתח הכלכליות. כתוצאה מכך התהדקה תלותה של האימפריה במערב. עוד בסוף המאה ה-18 הורכב הייבוא התורכי מ-50% של אריגים ו-25% מוצרי מתכת, נייר, מצרכי מזון ותבלינים. הרכב הייבוא הראה כבר אז על נטייה גוברת והולכת לצריכת נכסי תצרוכת ומותרות, כפרוות רוסיות ואריגים פרסיים יהודיים. בשנת 1825 היה עדיין ערך סחר החליפין בין האימפריה העות'מאנית לבריטניה מאוזן, ונאמד ב-1.2 מיליון ליש"ט. 50 שנה לאחר מכן, בשנת 1875, הפך המאזן המסחרי התורכי לשלילי: היבוא מבריטניה נאמד ב-8.5 מיליון ליש"ט לעומת היצוא שלא עלה בערכו על 2.3 מיליון ליש"ט. בד בבד עם הרעת המאזן המסחרי התורכי הופלו גם לרעה נתיני האימפריה במכסי יבוא. הם שילמו, בדרך-כלל, 9% מערך הסחורה לעומת 3% ששולמו על ידי סוחרים זרים. האפליה התבטאה אף בגובה המסים על אוניות זרות בכלל ובריטיות במיוחד. המסחר הימי הפך בהדרגה למונופול אנגלי, צרפתי ויווני. אפשרות הריפוי היחידי לכלכלה התורכית היה התייעוש, אולם בעיצומה של המאה ה-19 התנגדו לכך מעצמות המערב מטעמים כלכליים. הדמפינג שלמוצרי התעשייה המערביים הציף את שוקי האימפריה העות'מאנית ואיים למוטט את המלאכה ותעשיית הבית המקומית, במיוחד – ענף האריגה.

הממשלות העות'מאנית החלו לנקוט באמצעים להגנת הכלכלה המקומית, אלא דא עקא שאמצעים אלה היו דלים מכדי לבלום את תהליך ההתמוטטות הכלכלית ב-1845 הוקם מפעל בתכנון שווייצרי לייצור סיבי משי בבורסה, שהייתה למרכז תעשיית המשי באנטוליה. בשנת 1865 נפתחו לראשונה בתי-ספר למלאכה ומדרשות מקצועיות. שנתיים לפני כן יזמה הממשלה תערוכה לאומית לתצוגת תוצרת המדינה באיסטנבול. בין השנים 1867–1874 הוקמו ותופעלו מספר בתי-חרושת (şirket), שהיו פטורים ממסים שצוידו במכונות חדשות שיובאו מחו"ל. בימי הסולטאן עבד אל-מג'יד נפתחו מפעלים חדשים לחרסינה, זכוכית ולאריגים. בשנת 1872 הועלו מסי הייבוא מ-5% ל-8%. אולם, כאמור, כל הניסיונות עלו בתוהו ולא מנעו את המפולת הכלכלית.

החקלאות

קיפאונה של החקלאות במזרח-התיכון ונחשלותה מלווים את מרבית תקופת שלטונם של התורכים העות'מאניים באזור. מתוך מערכות הגורמים שהשפיעו על כך יש לציין – גורמים אקלימיים כלליים, כגון שחינותו של האקלים, מיעוטים של המשקעים והלחות ומחזוריות האירועים האקלימיים ובעיקר סדרות של שנות בצורת. אולם מכיוון שהגורמים האקלימיים היו קיימים עוד מקדמת דנא יש לייחס חשיבות מיוחדת למערכת הגורמים ההיסטוריים כמסבירה את הרקע לנחשלותה של החקלאות במזרח-התיכון. מכלול גורמים אלה מצביע על הקשיים בתובלה המונית ומסחרית; על האדיקות המוסלמית המסורתית והשפעתה על תכונות האופי של הפלאח במזרח-התיכון; על טיבם של כלי העבודה ומכשיריה המסורתיים; על מיעוט ההון להשקעה ועל חוסר איזון בהתרבות האוכלוסייה בחלקי השונים של המזרח התיכון, במיוחד יש להטעים את קצב הריבוי המהיר באוכלוסייתה של מצרים. שיטות העבודה העיקריות בחקלאות התמיינו לפי תפקידן בפתרון בעיית המים באזור. לפי קנה-

מידה זה סווגה החקלאות במזרח-התיכון לשלושה טיפוסים יסודיים: חקלאות חרבה, חקלאות בהשקאה וחקלאות לחה.

חקלאות החרבה והלחה

חקלאות החרבה מתבססת על משק של פלחה, משק מטעים ללא השקאה ומשק של מרעה טבעי. בניגוד לתנאים השוררים בחקלאות הלחה, שבה כמויות הגשמים מרובות מערכי ההתאידות וקיימים עודפי מים בקרקע בצורת ביצות, הרי שהחקלאות החרבה תופסת עד היום את מרבית שטחיו של המזרח-התיכון. מפאת הצחיחות האקלימית מתקבל רק יכול אחד למשך שנתיים-שלוש. קיימת גם שנת שמיטה (ח'ראב) שבה אין מעבדים את הקרקעות מחשש הידלדלותן המוחלטת. חשבון חכירת הקרקע נעשה לפי שנת יבול – אחת לשנתיים – במרבית אזורי המזרח-התיכון. היה קיים גם מחזור זרעים דו-שנתי רגיל. המאמץ שהושקע בעבודה, שיטות העיבוד וכלי העבודה וכן תנובת המשק הדלה הראו על עיבוד אקסטנסיבי בתנאי החקלאות החרבה. החריש היה רדוד ובהמות המשק המועטות היו מיועדות לעבודה ולא לאספקת תוצרת חלב. הבקר ניזון ממרעה טבעי ודל איכות. סימניו המובהקים של המשק האקסטנסיבי במזרח התיכון היו: שימוש בבהמות לעבודה גרידא, אי-השבחת הקרקע בזבלן, ניידותו של האיכר עקב דלדול הקרקע או בזבוז, מיעוט אינוונטר בעלי החי במשק החקלאי וחוסר שווק, שכן היבול הספיק לצורכי הקיום בלבד. הפלאח במזרח התיכון, שעבד את חלקתו בצורה אקסטנסיבית, לא נזקק לסיועה של המדינה, ובמסגרת אותה ארכית זו היה עצמאי במשק הדל. בחקלאות החרבה לא נוצרו התהוות הון וצורת חיים מודרניות.

חקלאות הלחה כמעט ולא הייתה קיימת במזרח התיכון מחמת תנאיו האקלימיים השחונים או השחונים למחצה של כ-90% משטחו של האזור.

חקלאות ההשקאה

בחקלאות השלחין מהווה ההשקאה גורם המסייע לטיובו של הקרקע, בעזרת סחף הנהרות הטבעי, והמעודד את טיפוח הגידולים החקלאיים. מאידך גיסא, צופנת בחובה ההשקאה המלאכותית מספר תקלות, כיוון שהיא מקדמת את המלחת הקרקעות, ונזקקת לצריכת דשנים מלאכותיים במקום הסחף הטבעי שניבלם ונעצר מאחורי הסכרים. אזורי ההשקאה במזרח-התיכון הינן מובלעות מצומצמות יחסית לשטחו הנרחב של האזור. שתי המובלעות העיקריות מאותרות לאורך עמק הנילוס ולאורך עמק הפרת התחתית והתיכון. שאר שטחי ההשקאה היו מפוזרים לאורך שפלת חוף הים-התיכון ובמישוריהם הצרים של הנהרות. חשיבותה הכלכלית של חקלאות השלחין נמדדת לפי תנובת הקרקע ויכולת קליטת האוכלוסין.¹¹

במצרים חל מעבר בשלהי המאה ה-19 משיטת ההצפה והשיטפונות, שנגרמו על ידי גיאומת הסתווית של מי-הנילוס וחדירתם לאגנים משני עברי עמקו של הנהר, תוך דישון בסחף טבעי, לשיטת ההשקאה בתעלות. שיטה חדשה זו, שהסתייעה בהקמתו סכר אסוון ובכרייתם של מספר מאגרים לאורך אפיקו של היאור, לא השביחה את תנאי הקרקע. המגבלה של שיטת ההצפה הטבעית הייתה נעוצה בתנודות הבלתי-מרוסנות בשפיעת מי השיטפונות של הנילוס ובתלות הכלכלית המוחלטת של החקלאות במי-היאור. היתרון בשיטה זו היה הדישון הטבעי של הקרקעות על ידי חומרי סחף טבעיים. הוא הדין בעיראק התחתית. הן במצרים והן בעיראק, שהיו תלויות בהשקאת הנהרות, נוצרו מאז ומתמיד משטרים צנטרליסטיים אכזריים, ששלטו בנתינים ובאמצעי הייצור.

¹¹ לפי נתונים משנת 1937 – 65% משווי היבולים במזרח-התיכון בא מחקלאות שלחין, שהיוותה רק כ-25% מכלל השטחים המעובדים.

ההבדל בין מצרים ועיראק, שהיו תלויות כאחד בהשקאת הנהרות הגדולים, המותנה לכשעצמה בגיאות מימיהם – היה נעוץ במועדי הגגות השונים. לאחר גיאותם האביבית של נהרות ארס-נהריים היה צורך לאגור את המים במערכת המפותחת של מתקני השקאה מלאכותיים. לאחר הקמת סכר אסוון ובניית המאגרים לאורך אפיקו של הנילוס במצרים, נוצרו התנאים למעבר השקאה כלל-שנתית ולטיפול גידולי קיץ, וכן להכנסתה של הכותנה כגידול שליט במצרים. הואיל ומשק הכותנה דרש כוח עבודה רב לתיקון התעלות, שיפורן ושמירתן, הרי שהחלקה המושקית הפכה, בהכרח, לבעלת שטח מצומצם. עם זאת ראוי לציין, כי ההשוואה בין יבולי שטחי הבעל והשלחין מראה על יחסי יבולים לטובת שטחי השלחין: בחיטה 1:2.5 ובשעורה 1:2. ההשקאה הכלל-שנתית הגדילה את מספר היבולים לשנה, בניגוד לחקלאות הבעל החרבה, שיבוליה לא עלו על יבול אחד לשנתיים.

סיכום תכונותיה של החקלאות במזרח התיכון

תנאי הטבע והאקלים לא השתנו, אפוא, בתקופות ההיסטוריות. אולם מפעלי בנייתם של סכרים, מאגרי ותעלות השקאה, כפי שבוצעו בימי קדם, לא חודשו בתקופת האימפריה העות'מאנית. כתוצאה מכך התמידה נחשלותו החקלאית של המזרח התיכון קרוב ל-400 שנה. בתחום החקלאות החרבה – התפתח משק אקסטנסיבי-דל, נוצר ריכוז קרקעות גדול בידי בודדים ועשירים, ואזורים נרחבים דללו מיישוב; הייצור החקלאי היה מיועד לאספקה עצמית, הבקר נוצל לצרכי עבודה גרידא, ולא הוקמו משקי-חלק מפותחים; הקרקעות נידלדלו והלכו, ויחד עמן התמעטו היבולים; כלי העבודה ואביזריה לא חודשו, שיטות העיבוד החקלאי היו מיושנות; כמעט ולא הושקע הון בתחום הכלכלה החקלאית; והחברה החקלאית נסתגרה ונתבדלה במעגלים אותארכיים מפגרים.

בתחום חקלאות השלחין – נוצרו יחידות משק קטנות, שעובדו על ידי חוכרים-צמיתים. אכילת הפירות והתנובה הצטמצמה ברובה לאחוז קטן של בעלי הנחלאות הגדולות. הייתה קיימת השקעת כוח עבודה רב, במקום ההון שלא הושקע, בתהליכי הייצור החקלאיים ובחפירת תעלות הניקוז. נוצר קשר מסוים לשווקים המקומיים; גודלו אי אלה זנים חקלאיים ופירות שיועדו ליצוא, וכן נוצלו קטעים מהנהרות לשם תובלת שיט. גם בתחום זה התבלטה נחשלותה של מערכת התובלה המסחרית.

תלותו של הפלאח במערכת ההשקאה ובשלטון המרכזי התעמקה והלכה. שיעורי התפוקה (גם בחקלאות השלחין) לא גדלו בהרבה בהתייחסות לראש כל עובד. הסיבה העיקרית לכך נעוצה במבנה החברתי הפגום, בניצולם של האיכרים על ידי בעלי האחוזות הגדולות, שנהנו כאמור מאכילת פירותיה של הקרקע. גביית ריבית מוגזמת תרמה אף היא לשעבודו של הפלאח ולהנמכת רמת-חיייו. התמלחות הקרקעות המושקות, התרחבות שטחי הביצות, בעיקר בדרום עיראק, ותפוצתם הנרחבת של המחלות למיניהן שאירו בעינה את הנחשלות החקלאית. עם זאת חלו שינויים מסוימים בחקלאות וחשיבותה עלתה במקצת, הן כענף כלכלה לאומית, והן מבחינת חלקה בנפח הייצור הכללי.

התעשייה

הסימן המאפיין ביותר את מהות המהפכה התעשייתית בזמן החדש הוא המיכון. מיכון התעשייה מביא בדרך כלל לתוצאות הבאות: הספק רב של הייצור ותופעות לוואי של אבטלה, כל אימת והתצרוכת לא השיגה את קצב הייצור. התהליך החדש של הייצור מתחלק לשלבים רבים ונפרדים. התארכותם של שלבים אלה הצריכה את תכנון הייצור, בניגודו למצבו של האומן, שיצר את המוצר מתחילתו ועד סופו.

המוצרים נחלקים לשני סוגים: א) נכסי ייצור או השקעה, היינו מכונות וחומרי גלם המיועדים לייצור; ב) נכסי איכול (צריכה של מזון מסוים), המיועדים לתצרוכת ולאספקה ישירה לצרכנים. עם התקדמות המיכון גדל משקלם של ענפי התעשייה המייצרים נכסי ייצור, עקב התגברות הדרישה למכונות, לחומרי גלם ולדלק, המהווים את יסודו של הייצור המודרני. למהפכת המיכון היו גם תוצאות חברתיות: חלה אבטלה וירידת הביקוש לידיים עובדות, עם זאת עלה הביקוש לפועלים מקצועיים. אולם באופן כללי, היו קיימות תנודות חזקות ואי-יציבות. שיטת הייצור ההמוני הורידה את הוצאות המוצר המוגמר והעלתה את רמת-החיים. הסתמנה התהוותו של פרולטריון שהתארגן לשם השגת תנאי ביטוח ותחיקה סוציאלית. התעצם תהליך העיור (אורבניזציה) עקב התרכזות מפעלי התעשייה בערים מחמת הצורך בפועלים, באמצעי תחבורה נוחים ובשווקים.

אם משווים את בעיית הקפיטליזם באירופה ובמזרח התיכון בתקופתה העות'מאנית, הרי שבאירופה התפתח מעמד של בעלי יוזמה (זָמִים), בניגוד משווע למזרח התיכון. באירופה נוצלו רווחי ההון לשם השקעות בתעשייה והרחבת הייצור, בעוד שבמזרח התיכון בוזבוזו הרווחים על מותרות חוץ ונכסי איכול. באירופה חלה התהוות הון גדולה; אפשריות השיווק והמסחר התרחבו עקב גידול הערים והצטופפות האוכלוסין בהן. במזרח התיכון נשאר היישוב בדלילותו (להוציא את מצרים). מייסדי התעשייה ובעלי ההון היו זרים שתבעו מונופולין. בשלב מאוחד יותר הוכשר במזרח הרקע לצמיחתו של תהליך ה"אֶטְטִיזְם", היינו מעין קפיטליזם ממלכתי מטעם המדינה, מפאת חוסר זָמִים ובעלי הון וחוסר מפעלי תעשייה פרטית. התפתחות זו עמדה בניגוד לעיקרון התחרות החופשית של הקפיטליזם התעשייתי באירופה.

כפי שכבר צוין לעיל, נועד המשק הכלכלי במזרח-התיכון לצריכה עצמית בלבד. הזיקה השיתופית-העדתית בבעלות על קרקעות הכפר (ה"משאע") היוותה גורם סטאטי מבחינת אפשרויות הייצור העודף והמסחר. במרוצת הזמן חל מעבר למשק חליפין חופשי, המיועד לשיווק ולייצוא. החל משנת 1918 ואילך החלה המדינה ליזום פיקוח על מפעלי הייצור מפאת הסיבות הבאות: הצורך בגיוון התוצרת המקומית, שנבע מהרצון להימנע ממשברים כלכליים ומתלות מופרזת בתוצרת חוץ; וההכרח להגביר את ייצורם של נכסי ייצוא לשם יצירת עסקי-חליפין עם מדינות אירופה. כך, אפוא, החלו להיווצר במזרח התיכון משקי חליפין, במקומם של המשקים האוטארכיים, שהודרכו ופוקחו על ידי המדינה.

התפתחות התעשייה במזרח התיכון מ-1850 ועד 1914

בתקופה זו בלט ביותר משקלה של החקלאות בכלכלה. רוב הייצור הבלתי-חקלאי התרכז בסדנאות של בעלי-מלאכה, ותהליך הייצור היה בלתי-ממוכן. שיטות העבודה השמרניות המסורתיות המשיכו בקיומן. מקומות הייצור רוכזו, כמקודם, בשווקים העירוניים. השלטונות לא עודדו את התעשייה המקומית אלא בָּלְמוֹהַ בשורה של הגבלות, כגון איסור חשמל, הטלת מכסי יבוא על חומרי גלם בגובה של מוצרים מוגמרים ואי-מתן הנחות לייבוא של מכונות. רוב המפעלים, המומחים ומקורות ההון היו אירופיים. שיתופם של גורמים אלה עם התורכים נועד רק למנוע תקלות אפשריות במגע עם השלטון. בתורכיה העות'מאנית שרוכזו בתי-החרושת המכניים בערי החוף – איסטנבול, איזמיר, סלוניקי ובירות. מלאכת היד הייתה שכיחה בתחומי אנטוליה. בשנת 1913 היו בתחומי האימפריה העות'מאנית רק 269 מפעלים זרים, אולם חשיבותם הייתה רבה מבחינת ההון שהושקע בהם. מבחינת

התפוקה התעשייתית צעדו בראש תעשיות הנייר והכימיה, בעוד שענפי הטקסטיל היו בשפל המדרגה. הסיבה העיקרית לכך הייתה נעוצה בריבוי הנשים שעבדו בענפים אלה ובאי-הקביעות שבעבודתן. בעוד שתעשיית המזון סיפקה את התצרוכת המקומית, הרי שענפי הטקסטיל ותעשיות השמנים פיגרו אחרי הצריכה.

במצרים הוצפו השווקים בסחורות טקסטיל אירופיות שמוטטו את התעשייה המקומית.¹² התעשייה המקומית התנוונה הואיל ומימדי הקנייה היו המוניים ולא הצטמצמו דווקא לחוגי האמידים. בין ענפי המלאכה שנהרסו במצרים מחמת התחרות הזרה יש למנות את ענף כלי-המדידה שנכחד מפאת ייבוא המשקלות למכירת המוצרים החקלאיים. כן התמוטטו ענפי טחנות הקמח ותעשיית הקרמיקה עקב יבוא הצינורות. כן התנוונה תעשיית חרשי העץ, מחמת יבוא הרהיטים החדשים, ועמה ניזוק ענף האריגים.

מידות הנפח נדחקו על ידי המשקלות ומסילות הברזל תפסו את מקום התובלה בעגלות. ההון הזר הושקע אף בהקמת תעשיות מקומיות כזיקוק-סוכר, כותנה וסיגריות (מונופול יווני). התפתחות התעשייה במצרים, לפי תנאי הימצאות חומרי-גלם ופועלים מקצועיים, הייתה בסדר הבא: מזונות, מלבושים ודיור. אולם בסיכומו של דבר, לא היה נישולם של בעלי המלאכה מקיף ומוחלט ובכמה ענפים נמשך הייצור הפרימיטיבי. במצרים הסתמנה התופעה המוזרה במקצת של מיכון חדיש וייצור מסורתי, שהתקיימו זה בצד זה.

בתקופה זו עלה ערכו של הפועל עם התארגנות הייצור בקבוצות עבודה, ריבוי הנשים והטף בכלל כוח העבודה ואי-יציבותו של הפועל הכפרי שבא העירה לשם עבודה עונתית. תנועת ההגירה לחו"ל פגעה במיוחד בענף הטבק. ארגון הפועלים מבחינה אידיאולוגית היה עדיין רופף, ואיגודי ה"סֶנְף" (מעין "גילדות" מזרח-תיכוניות) האריכו ימים עד להקמתם של בתי-הדין המקומיים, בשנת 1883, שביטלו את פסקי-הדין השרירותיים של השייחיים, מנהיגי ה"אַסְנַאף". הכרזת חופש המקצוע בשנת 1890 ערערה לחלוטין את מעמדם של ה"גילדות" המסורתיות הללו.

מאפייני התעשייה עד שנת 1914

בסיכום תכונותיה של התעשייה במזרח התיכון עד למלחמת העולם הראשונה בולטים המאפיינים הבאים:

(א) כלכלת האזור עמדה עדיין בסימן החקלאות. עם זאת חל גידול איטי של הערים עקב התפתחות מסוימות בתנאי התחבורה והמסחר.

(ב) הצפת השווקים בסחורות אירופיות, התפתחות תעשיות מכניות זרות, שדחקו בהדרגה את המלאכה והאומנות המסורתיות.

(ג) שיטות העבודה וביצועה לא חרגו מהצורות המסורתיות, כגון השכירות. עבודת האומן ועוזריו נעשתה לפי הזמנות, והתשלום התקבל במזומנים או בחלק מהיבול.

(ד) התפתחות הייצור התעשייתי הייתה איטית מאוד ומדורגת, הן מחמת החשש מפני חידושים טכניים, והן מפאת הגבלותיה של הממשלה. ההתפתחות התעשייתית לא הייתה רצופה, אלא לְוּתה בתנודות, במשברים ובהישגים.

(ה) ההתפתחות התעשייתית כוונה, בעיקר, לעבר מפעלים ציבוריים, כמסילות ברזל, מפעלי חשמל, תקשורת וטלפון, שהיו מובטחים מפני הפסדים, והעניקו מעמד של מונופולין.

כיוון נוסף ומשני בתעשייה היה לעבר מחצבים נושאי-זכיונות וחסרי סכנה של תחרות.

(ו) הכלכלה במזרח התיכון הייתה מפוצלת בשיטותיה ובעלות עליה מחמת הפילוג הלאומי, הדתי והמעמדי באימפריה העות'מאנית. רק במידה ונאסרה רכישת קרקעות על ידי זרים נשמרה אחדות האוכלוסייה הכפרית-חקלאית. האינטרסים המנוגדים של התורכים, הערבים, האירופים והמיעוטים הבלתי-מוסלמיים (יוונים, ארמנים ויהודים) שיתקו את מרותה של המדינה ואת יכולת התנופה הכלכלית שלה.

¹² ראה להלן בפרק על המהפכה התעשייתית של מוחמד עלי במצרים.

התנאים ההכרחיים להתהוותה של התעשייה באימפריה העות'מאנית לא היו בנמצא. תנאים אלה היו חייבים לכלול התהוות מעמד של נְזָמִים ובעלי הון, אכוונה נכונה של ההון המושקע ועידוד מוגבר של השלטון לתעשיות למיניהן, לחינוך הטכני ולהדרכה על ידי משיכת מומחים מקצועיים.

פרק ה': מאבק המעצמות באימפריה העות'מאנית והיווצרות "השאלה המזרחית"

1. הרקע הכללי

איתור תחומי המאבק ורקעו הכללי

התחרות המעצמות הגדולות מהווה את גולת הכותרת של המאורעות המדיניים, החברתיים והכלכליים במזרח התיכון בפרט ובתחומי האימפריה העות'מאנית בכלל, החל מפלישתו של נפוליאון למצרים בשנת 1798. אולם מאבקן של המעצמות המתחרות לא הצטמצם בתחומי המזרח התיכון בלבד, אלא חבק תחומים נרחבים יותר. להתרחשויות ההיסטוריות בתחומים אחרים הייתה השפעה נכרת על האירועים בזירת המזרח התיכון, ומן הדין אפוא להרחיב את תיאור הרקע כדי לקבל את התמונה במלואה.

בצרפת, למשל, הסתמנה המגמה המדינית הצבאית לכבוש את מצרים מתוך הנחה שתיהפך ארץ יצוא לסוכר. מגמה זו התעמקה לאור החרפתה של בעיית הכושים והילידים במטעי הסוכר אשר באיי הים הקריבי ומפרץ מכסיקו.

בריטניה עודדה את תהליך אקלומה של הכותנה במצרים מחמת מלחמת האזרחים בארה"ב (1861–1865), שאיימה על ניתוק הקשרים המסחריים בין יצואניות הכותנה מקרב מדינות הדרום לבין מרכזי תעשיית הטקסטיל בלאנקאשייר וביורקשייר שבבריטניה. מפלתה הצבאית של צרפת בשנת 1871 לפני חילותיה של גרמניה בהנהגת ביסמארק, החלישה את עמדתה באימפריה העות'מאנית, דחפה לכיבושים בצפון-אפריקה, וסייעו לבריטניה להשתלט על נתיבי השיט והמסחר הימיים בים התיכון. בעת ובעונה אחת השתנתה המדיניות הבריטית המסורתית לגבי שמירת עצם קיומה של האימפריה העות'מאנית וההשפעה הגרמנית הפכה לגורם הראשוני במעלה בתורכיה העות'מאנית. השפעה זו התטה, בסופו של דבר, את הכף לטובת הצטרפותה של תורכיה לצידן של מעצמות המרכז בזמן מלחמת העולם הראשונה.

המאבק על האימפריה העות'מאנית השתלב גם במאבק על אפריקה. בשנות ה-80 של המאה ה-19 נהנתה בריטניה מעמדת עדיפות באפריקה המזרחית; תמורת הכרתה של גרמניה בזכויותיה של האימפריה הבריטית בסומאליה, באוגנדה ובזנזיבר ויתרה בריטניה על המשלט הימי החשוב של האי הלגולאנד, החולש על חופי גרמניה בים הצפוני (1890).

לעומת זאת נחלש מעמדה הצבאי-היבשתי של בריטניה עקב מלחמת הבורים (1899–1902) בדרום אפריקה. כתוצאה מכך התחזק לחצה של רוסיה על פרס הצפונית, ותהליך התבססותה של גרמניה באימפריה העות'מאנית התחזק והתגבש. מקרב שלושת האזורים שבהם התנהלה התחרות המעצמות – (1) מרכז אסיה ופרס; (2) האימפריה העות'מאנית; (3) חבלי הבלקן ואפריקה – נחשבו ארצות הבלקן למוקד החשוב ביותר של התחרות, הן מפאת התנגשות מעגלי ההשפעה הטריטוריאליים ישירות בבלקן, והן מפאת ההתעוררות הלאומית של עמי הבלקן, שהתסיסה את אירופה הדרומית והמזרחית.

סביב מעמדה של הודו תוכננה ועוצבה כל המדיניות הצבאית והביטחונית של בריטניה. השתלטותה של זו האחרונה על הים התיכון והיאחזותה במצרים, באיי ובמְצָריו של הים התיכון לא באה אלא מחמת הצורך להגן על הודו והנתיבים המוליכים אליה. כיבוש המזרח התיכון וההגנה עליו בשתי מלחמות העולם נעשו מתוך שיקול שמירתה של הודו. ואכן, פינוייה של הודו, בשנת 1947, רופף את כל מערכת ההגנה הבריטית במזרח התיכון, ובישר למעשה את תחילת התפוררותה ונסיגתה של האימפריה הבריטית. מרחב ההתנגשות בין תחומי ההשפעה הבריטיים והרוסיים כלל את האימפריה העות'מאנית, פרס, אפגניסטן וטיבט. החל מהמחצית השנייה של המאה ה-18 ועד לסוף מלחמת העולם השנייה היה נטוש המאבק על חבלים אלה, להוציא את שתי מלחמות העולם, שעה שבריטניה ורוסיה לחמו שכם אחד. גם היום, למעשה, נשארו מרבית האזורים הללו בתחום האינטרסים החיוניים של

ברית-המועצות (וטיבט – בתחומה של סין העממית). כתוצאה מכך לא השתנו בהרבה המרחבים הגאוגרפיים של תחומי "המלחמה הקרה", אלא שהכוחות הפועלים והמתחרים התגוונו והשתנו.

אם מתעלמים מהתהליכים הפנימיים שהתחוללו בתחומי האימפריה העות'מאנית, הרי שלמאבק הרצוף בין רוסיה לבין תורכיה העות'מאנית יש לייחס את הסיבה החשובה ביותר שהוליד את "השאלה המזרחית" ואת התנועות לעצמאות, שצמחו באימפריה העות'מאנית החל מסוף המאה ה-18. מרידותיהם של השליטים והפחות מקומיים בסוריה ובארץ-ישראל, התעצמותה של מצרים בתקופת מוחמד עלי והתפשטותה הצבאית עד לתחומי אסיה הקטנה, שאיימה להכחיד את השלטון העות'מאני, לא באו אלא כתוצאה מריתוק כוחה הצבאי של האימפריה העות'מאנית באזור הים השחור ובבלקנים במלחמותיה נגד רוסיה. היחלשותה הצבאית של תורכיה במאבקים ממושכים אלה הקלה גם על קריעת שטחיה בצפון אפריקה על ידי בריטניה, צרפת ואיטליה.

חשיבותן של המוקד הבלקני

מאז הופעתו של נפוליאון במצרים התקיימו ארבעה כנסים בינלאומיים חשובים, שדנו בתחומי המאבק הכלליים של המעצמות: קונגרס וינה (1815), אשר הסדיר את מפת אירופה לאחר נפילתם של נפוליאון וצרפת; ועידת פריס (1856), אשר סיימה את מלחמת קרים; קונגרס ברלין (1878), המסמל את התגברות ההשפעה הגרמנית במזרח התיכון; ועידת וורסאי (1919), שסיכמה את תוצאות מלחמת העולם הראשונה. קונגרס וינה יצר כאמור את הסדר החדש באירופה לאחר נפילתו של נפוליאון, ולכן נגע רק בעקיפין ב"שאלה המזרחית" ובבעיות חבלי הבלקן. לעומת זאת הוקדשו ועידת פריס וקונגרס ברלין כולן ל"שאלה המזרחית", מאחר שעצם כינוסם לא בא אלא בעקבות המלחמות שפרצו באזור, ואשר האימפריה העות'מאנית הייתה מעורבת בהן במישרין. שני כנסים אלה מזהים את "השאלה המזרחית" עם תחומי ארצות הבלקן וסביבותיהן הקרובות. האירועים בתחומי הבלקן הביאו, בסופו של דבר, לפריצתה של מלחמת העולם הראשונה, ואכן ועידת וורסאי (1919) יישרה את בעיות הבלקן, ואילו חוזה לוזאן (1923) חיסל אותן. רוב הבריתות שנכרתו בתקופת מלחמת העולם הראשונה נסבו על "השאלה המזרחית" ופרשת הסדר החדש שיבוא לאחר התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית.

בקונגרס ברלין משנת 1878 התייצבה גרמניה כמגינה הראשית של תורכיה העות'מאנית ובהשפעתה של הראשונה הוחזרו לאימפריה העות'מאנית מספר שטחים שאבדו לה בעקבות המלחמה עם רוסיה וחוזה סאן-סטפאנו. קונגרס ברלין אימת את ההנחה שלא ייתכן שיתוף פעולה הדוק במישור המדיני בין גרמניה לרוסיה, שכן גרמניה חששה מפני כיתור אפשרי על ידי ברית רוסית-צרפתית, וחשש זה היה מוצדק. לפיכך ניסה ביסמארק לקדם את פני הרעה וליזום בריתות עם הקיסרות האוסטרו-הונגרית, כפי שקרה באוקטובר 1879. ברית גרמנית-אוסטרית זו הצמיחה את הברית הרוסית-צרפתית (1892) ויצרה מערך כפול במאבק הדיפלומטי האירופי: גרמניה, אוסטריה ואיטליה, שפרשה ערב מלחמת העולם הראשונה, מהצד האחד של המתרס, לעומת רוסיה, צרפת ובריטניה מהצד השני. מערכת בריתות זו שמרה על השלום המזוין בפרק זמן מסוים, אולם כל ערעור קל בשיווי משקל עלול היה להצית את זיקי מלחמת העולם הראשונה.

אם עד כה נידונה "השאלה המזרחית" מנקודת מבט בינלאומית, הרי שמן הדין עתה לסקור שאלה זו מנקודת מבטה של האימפריה העות'מאנית בפרט והאסלאם בכלל. אימפריה זו הפכה בשעתו למעצמה הצבאית והמדינית החזקה ביותר שנולדה אי-פעם על ברכי האסלאם. ייעודה של אימפריה מוסלמית זו היה מאז ומתמיד להרחיב את מעגלי כיבושה על חשבון אירופה הנוצרית. ארצות הבלקן הן גם את מרכזי מקורות כוח האדם, שגויסו לתפקידי מינהל וצבא בתורכיה העות'מאנית. הם גם מוקמו בלב לבה של האימפריה

וחשיבותם הייתה ראשונה במעלה, בהשוואה למרכזי האסלאם העתיקים בקהיר, בבגדאד ובדמשק.

ככל שהתעצם תהליך ההתמוטטות של האימפריה העות'מאנית, כן נפגעו במיוחד חלקיה החיוניים, היינו ארצות הבלקן, שהיו זירה רבת תהפוכות למאבק המעצמות. אפשר ופני הדברים היו שונים אילו הזדרזה תורכיה העות'מאנית בתהליך איסלומם של עמי הבלקן. מכל מקום, מרבית עממי הבלקן נשארו נוצרים, והיה זה גורם רב-עוצמה שפעל לערעור יסודות השלטון של התורכים העות'מאנים במרחב זה. קנאותם הדתית-מוסלמית של העות'מאניים בדורות הראשונים לקיום האימפריה אינה עולה בקנה אחד עם הסובלנות הרבה שגילו כלפי הנוצרים בארצות הבלקן ובתחומי האחרים של האימפריה.

המאפיינים למאבק המעצמות במאה ה-19 ואילך

מראשית המאה ה-19 ואילך קיבל מאבק המעצמות תפנית חריפה עקב שתי מערכות מורכבות של גורמים, אשר השפעתם לא הורגשה כמעט לפני כן. הכוונה להתפתחות הטכנולוגית, החדשה, שבאה בעקבות המהפכה התעשייתית, ושינתה את מגמות המשק הלאומי והרכבו, וכן יצאה כלי-נשק חדישים ותפיסות אסטרטגיות מהפכניות שלא רווחו עד אז. יש לייחס במידה רבה למערכת גורמים ראשונה זו את השינויים שחלו במישור המדיני והלאומי והתבטאו במאבק של תנועות לאומיות ובמאבקים סוציאליים על אופיים של המשטרים.

מאז המצאות הדפוס ואבק השריפה בשלהי ימי הביניים חלה התפתחות טכנית רחבת מימדים, במיוחד בראשית המאה ה-19. התפתחות זהו שינתה את מערכי הכוח בעולם הישן, העלתה את חשיבותה של פרוסיה-גרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19, והולידה את כוחן הצבאי והכלכלי של ארצות הברית בעולם החדש.

ההתפתחות הטכנית השפיעה על שטחים חיוניים לעוצמתן של המדינות כגון תובלה וכתעבורה, וכן עקב המצאת מסילות הברזל והקיטור, על החקלאות, ענפי התעשיות הצבאיות, הרפואה והיגיינה. התפתחות זו הזניקה אל על את קצב הריבוי הטבעי במדינות אירופה ושחררה אוכלוסין עודפים להגירה אל מעבר לים, לכיבושים טריטוריאליים ולאימפריאליזם כלכלי. ריבוי האוכלוסין במדינות אירופה ורתימתן של התעשייה והחקלאות למאמץ המלחמתי והמדיני הכשירו את הקרקע לשיטות גיוס-צבאות הטוטאליות, שהחלו בתקופת המהפכה הצרפתית ונפוליאון והגיעו לכלל ביטוי מלא בארגונו של הצבא הגרמני ובתפעולו

ההתפתחות הטכנית לא פסחה לחלוטין על האימפריה העות'מאנית. במאה ה-19 נכרתה ונפתחה תעלת סואץ והונח היסוד לרשת של מסילות ברזל, שחיזקה את שליטתם של העות'מאניים על מרחבי קיסרותם. חיבורה של מערכת מסילות הברזל הבלקניות למערכת האנטולית, והמשכתן לעבר בגדאד (עד 1914 הגיעה במסילה למוצול) – היוותה מקפצה מדינית וכלכלית להתפשטותה של גרמניה בתחומי האימפריה העות'מאנית, והולוכה את תורכיה לעבר המחנה הגרמני-אוסטרי ערב מלחמת הועלם הראשונה. נוסף לשאיפות הכלכליות של גרמניה, יש להטעים את מגמותיה האימפריאליסטיות ביצירת הקו "ברלין-בגדאד" וברצונה להשתלט על מקורות הנפט של המפרץ הפרסי (Drang nach Osten). בתחומי הכלכלה החקלאית יש לציין את הקמתם של מאגרי המים על הנילוס, בניית סכר אסוון, והכנסת הכותנה למצרים כגידול חקלאי שליט. לפני מצרים מ-2.5 מיליון נפש ב-1800 לכ-28–30 מיליון נפש ב-1965. כתוצאה מכך השתנה היחס המספרי ופוטנציאל האוכלוסין בין מצרים לבין ארצות הסהר הפורה בשיעור של 2:1 בערך.

המהפכה התעשייתית במדינות מערב אירופה ומרכזו, השפיעה בעקיפין על ההתפתחות החקלאית ברוסיה ועל עליית ערכם של מצרי הדרדנלים והבוספורוס לגבי זו האחרונה. שכן רוסיה היוותה את אחד משלושת מרכזי גידול החיטה העולמיים (עם קנדה וארצות הברית). חיטתה יוצאה דרך נמלי הים השחור משדות אוקראינה על רקע של יבוא מכוונת חקלאיות

וההתפתחות הכללית במערכת תובלת מסילת הברזל וספינות הקיטור. לעומת השתחררות החלקית של מעצמות המערב מהתלות החקלאית, התעמקה תלותה של רוסיה ביצור החקלאי ובמסחר בו. יצוא החיטין הרוסי היווה את המקור העיקרי לצבירת מטבע זר ברוסיה, לקבלת הלוואות לפיתוח התעשייה, ולהגדלת העוצמה התעשייתית והצבאית. נתיבי סחר היצוא והיבוא הרוסיים עברו, בהכרח, מחופי הים השחור דרך המצרים התורכיים, הן מפאת מיקומה של אוקראינה צפונית מהים השחור, והן מפאת קפיאתם של נמליה האחרים של רוסיה. יצוא התבואה הרוסי העמיק את תלותה של רוסיה במעצמות המערב, שכן תבואה זו הייתה חייבת להתחרות במטעני יצוא החיטין של קנדה וארצות הברית על הבכורה בשווקים האירופיים. חושלתה הימית המסורתית של רוסיה החריפה את תלותה הימית בצי הסוחר הבריטי, שהעביר את רוב התבואה הרוסית והחזיר את המכונות והציוד התעשייתי.

יחסי הכוחות הכלליים והמספריים בין רוסיה ותורכיה העות'מאנית

בין השנים 1800 ל-1871 חלו שינויי כוחות מהותיים במדינות אירופה, שנבעו, בין השאר, מקצב הריבוי הטבעי ומהריבוי המוחלט של מדינות היבשת. להלן יצוינו יחסי הכוחות המספריים בין המדינות השונות בהפרש של 71 שנה: רוסיה – 36 מיליון לעומת 87 מיליון; צרפת – 27.5 מיליון לעומת 36 מיליון; בריטניה – 16 מיליון לעומת 32 מיליון; אוסטרו-הונגריה – 20 מיליון לעומת 33 מיליון; פרוסיה – 9 מיליון לעומת 41 מיליון (בגרמניה המאוחדת); באיטליה המאוחדת כללו האוכלוסין 27 מיליון נפש בשנת 1871.

מנתוני השוואה אלה מתבררת מגמת העלייה הכללית בכמות האוכלוסין, שפקדה את כל מעצמות אירופה. במיוחד בולטת גידולה של גרמניה בשנת 1871 והדבקתה את צרפת, לאחר שבראשית המאה ה-19. יחס הכוחות המספרי ביניהן היה בשיעור 3:1 לרעתה של פרוסיה. כן ניכר משקלה המספרי של איטליה, שייחד לה מקום במסגרת מאבק המעצמות. מעל לכל מוטעם הריבוי הגדול בתחומי רוסיה, שהכפיל וכמעט שילש את אוכלוסייתה בתקופה של כ-70 שנה.

אולם התעצמותה המספרית של רוסיה לא עמדה לה מבחינת שינוי מאזן יחסי הכוחות עם מעצמות אירופה, שכן המהפכה התעשייתית האמיתית ברוסיה חלה רק עם השתלטות הבולשביקים, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. פיגורה התעשייתי והכלכלי של רוסיה עד למלחמת העולם הראשונה איזן את ריבוי האוכלוסייה העצום מבחינת יכולתה הצבאית והפוטנציאל המלחמתי שלה, בהשוואה למעצמות האחרות באירופה. יתרה מזאת, התפתחותן התעשייתית של מעצמות מערב אירופה הייתה לרועץ לרוסיה וביטלה את יתרונה המספרי, כפי שהוכיחה בעליל מלחמת קרים. גם ערב מלחמת העולם הראשונה לא הייתה העליונות הכמותית של רוסיה שקולה נגד היתרון הטכני של מעצמות המערב. אדרבא, אפשר ובפרוס המאה ה-19 היה כוחה הצבאי של רוסיה אפקטיבי יותר בהשוואה למעצמות אירופה, שכן היא נטלה אז את החלק העיקרי במבצעי הכרעתו של נפוליאון.

אם בעוצמתה הצבאית של רוסיה לא חל גידול במרוצת המאה ה-19 בהשוואה למעצמות המערב, הרי שהיפוכם של הדברים אמורים בתורכיה העות'מאנית; שכן על שתי המעצמות הללו פסחה נחשלותה העיקרית של המהפכה התעשייתית, ובשתייהן נתגלעו ליקויים דומים, אלא דא עקא שליקויים אלה היו חמורים יותר באימפריה העות'מאנית. שהרי ברוסיה היו התחלות תעשייתיות מסוימות, בעוד שבתורכיה שררה כמעט עזובה מוחלטת בתחום זה. לכן הורגשה ביתר שאת התעצמותה המספרית של רוסיה בהשוואה לזו של תורכיה העות'מאנית: אם בשנת 1914 נאמדה אוכלוסייתה של רוסיה ב-174 מיליון נפש, הרי שהאימפריה העות'מאנית לא כללה באותה תקופה יותר מ-37 מיליון נפש. כללו של דבר, גידול האוכלוסין רב המימדים ברוסיה העניק לה יתרון בולט לגבי תורכיה העות'מאנית. אמנם חלק בלתי מבוטל מהאוכלוסייה הרוסיה הורכב ממיעוטים לאומיים, שהיו מטרד צבאי וחברתי, אולם באימפריה העות'מאנית היה המצב בכי רע: מקורות כוח האדם דללו והלכו ככל שנשמטו חבלי הבלקן מתחום שלטונה של תורכיה, ואילו חבלי המזרח

התיכון וצפון אפריקה (שאבדה בהדרגה) לא תרמו כמעט ולא כלום למאמץ המלחמתי ולגיוס הצבאי התורכיים. ונהפוך הוא, השלטון העות'מאני נאלץ להפריש תדירות כוחות צבאיים לדכא את המרידות שהתחוללו בתחומי המזרח התיכון. רק במצרים חל ריבוי טבעי גדול כתוצאה משינוי מערכי הכלכלה ושיטות ההשקעה. אלא דא עקא, שמצרים במרוצת המאה ה-19 סייעה אך במעט לשלטון המרכזי באיסטנבול. להוציא את פעולות הדיכוי של מוחמד עלי נגד הוהאבים בחצי האי ערב, ומשלחת העזר שצורפה לדיכוי המרד היווני (1825–1827) – הפכה מצרים לגורם מסוכן ביותר, שאיים על עצם קיומה של האימפריה העות'מאנית בשתי המלחמות הסוריות. חבלי הבלקן חדלו מלתרום למערכת הצבא והמינהל העות'מאניים, החל מאמצע המאה ה-18, ולמעשה – עם התנוונות שיטת הגיוס (devşirme) לחיילות היאנצ'רים ולמעמד עבדי-השער. במאה ה-19 רק סייעה הקלחת הבלקנית לתהליכי חיסולה של האימפריה העות'מאנית. גורם ממיט-שואה מעין זה לא היה קיים ברוסיה. פוטנציאל כוח האדם של תורכיה העות'מאנית שמנה, להלכה, בשנת 1910 כ-36 מיליון נפש, הצטמצם, למעשה, ל-10 מיליון בלבד, אם מנפים מסכום זה את אוכלוסייתה של מצרים, שהייתה נתונה לכיבוש הבריטי, וכן כ-2 מיליון ארמנים ונוצרים וכמיליון וחצי כורדים ויהודים. מסתבר, אפוא, שמבחינה כמותית היה לרוסיה יתרון מכריע במשאבי כוח האדם, בהתחשב עם חובת הגיוס הכללי שהוטלה ברוסיה עוד בשנת 1874 תובן השפעת היתרון הכמותי הרוסי בעיקר במלחמת העולם הראשונה.

יחסי הכוחות הימיים ומגמות אסטרטגיות חדשות

המצאתן של ספינות הקיטור בסוף המאה ה-18 השפיעה על יחסי הכוחות הימיים ועל "השאלה המזרחית", שכן המצאה זו השתכללה במהירות, נבנו ספינות קרב-משוריינות וכל התפיסה האסטרטגית הימית השתנתה במהרה, מחמת המרוץ המטורף בין שני כלי-מלחמה: השריון מחד גיסא והתותח הימי מאידך גיסא. הכנסתם של הטורפדו והצוללת למערכי הציים המלחמתיים איימה לשתק לחלוטין את הציים המיושנים של האימפריה הבריטית. קצב ההמצאות והחידושים בלוחמה הימית חייב שינויים מהירים והשקעות הון מרובות בבניין הציים, ויצר יתרון פרדוקסאלי לטובת מעצמות שנכנסו לתחרות ההתחמשות הימית בשלב מאוחד יותר ובתנאי הצטיידות חדישים יותר. היה זה, כמובן, יתרון צבאי לגרמניה, שהחלה לבנות את צייה, בהשוואה לבריטניה ולצרפת. הקמת הצי הגרמני החל משנת 1898 והאיום הברור על מעמדה הימי של בריטניה בים הצפוני ובאוקיינוס האטלנטי, בד בבד עם התפשטותה של גרמניה לעבר המפרץ הפרסי דרך האימפריה העות'מאנית – גרמו בצורה מכרעת לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ציודו החדש של הצי הגרמני והפעלת צוללותיו היוו גורם רב-עוצמה בלוחמה הימית בזמן מלחמת העולם הראשונה, כפי שהוכח בהתנגשויות הימיות הראשונות בזמן המלחמה (קרוב יוטלאנד, 1916). ובשיתוקם המרבי של ציי בריטניה וצרפת. שמרנותה הקיצונית של האדמירליות הבריטית הייתה, אפוא, בעוכריה בשלביה הראשונים של מלחמת העולם הראשונה. אולם יתרונה ההתחלתי של גרמניה הצטמק והלך, ככל יתרון טכני המתאזן על ידי הגברת מאמציו של היריב. לבריטניה היו משאבי הון גדולים יותר, שסייעו לה במדיניות ההקצבות לצורכי הצטיידות וחידוש פני הצי. כן נהנתה בריטניה ממסורת ימית עתירה ומפוטנציאל גדול של אנשי צי בהשוואה לגרמניה. ריכוז מאמציה של בריטניה בתחום הלוחמה הימית התאפשרו בחלקם בגלל חלקו המבוטל של צבא היבשה במסגרת המערך הצבאי הבריטי. יתרה מזאת, עמידתו של צירצ'יל ליד הגה האדמירליות במלחמת העולם הראשונה חיסלה את התפיסה השמרנית של האדמירליות הבריטית. ברם להתפתחויות החדשות ביחסי הכוחות הימיים ובשיטות הלוחמה הימית היו השלכות מרחיקות לכת על מערכו של הצי הבריטי ומבנהו. כתוצאה מכך חלה השפעה מדינית-צבאית על "השאלה המזרחית" בכלל ויחסי בריטניה ותורכיה העות'מאנית בפרט:

עד לראשית המאה ה-20 התרכזו שייטות המלחמה הבריטיות בבסיסי היס-התיכון ובים הצפוני, כשעיקר הכוח ימי מרוכז בים התיכון. חלוקת העוצמה הימית במתכונת זו נבעה מחוסר האיום הממשי על חופי בריטניה עצמה, בעוד שנקודות המוקד העולמיות שעניינו את בריטניה, התרכזו בים השחור ובמצרים, סביבות הבלקן, רוסיה ותורכיה העות'מאנית. התפיסה האסטרטגית-הימית הבריטית השתנתה מיסודה עם חפירת תעלת קיל (1895), שאפשרה את העברתן המהירה של היחידות הימיות החדישות של גרמניה מהים הבלטי לים הצפוני, ובהתהוות האיום הישיר על חופי בריטניה, כתוצאה מכך עלתה חשיבותו של בסיס גיברלטר, שחלש על המעבר מהים התיכון לאוקיינוס האטלנטי והווה גם בסיס לצי האטלנטי של בריטניה שהתגבש בין 1904–1906. ההיערכות החדשה בים הצפוני והופעת שייטות מלחמה גרמניות, החלישה את הצי הבריטי בים התיכון, שכן עיקר יחידותיו הועברו צפונה. במיוחד נחשף האגן המזרחי של הים התיכון, שהיווה מרחב חיוני לבריטניה, הן מפאת תעלת סואץ והקשר הימי להודו, והן מפאת חלישתו על הים השחור והאגיאלי ועל המצרים התורכיים. היחלשות העוצמה הימית הבריטית בים התיכון המזרחי השפיעה, אפוא, על "השאלה המזרחית" במישורין ובעקיפין. שכן בריטניה התקרבה לצרפת וב-1904 הוסדרו יחסיהן של שתי מעצמות המערב ב"אמנה הלבבית", שהפירה במרחב ההשפעה של צרפת במרוקו ובצפון אפריקה המערבית תמורת ההכרה בהגמוניה הבריטית במצרים. הפער שנוצר עם הוצאתו החלקית של צי המלחמה הבריטי מהים התיכון נסתם על ידי צי המלחמה הצרפתי. אולם ההיערכות הימית החדשה והחלשה של ציי בנות הברית בים התיכון אפשרה לשתי ספינות המערכה הגרמניות, "גאָבאָן" ו"ברסלאו", לפרוץ למצרים, להניף את הדגל התורכי, ולהרעיש את נמלי רוסיה, ולהשיג יתרון טקטי בים השחור. בכך נסתם גם הגולל על שמירת הניטרליות העות'מאנית במשך מלחמת העולם הראשונה.

התסיסות הלאומיות והמאבקים הסוציאליים

ככל שגדלה הסתבכותם של יחסי המעצמות הגדולות בתחומי האימפריה העות'מאנית במרוצת המאה ה-19, עקב השפעותיה של המהפכה התעשייתית, כן רבתה המהומה הפנימית בתחומי האימפריה העות'מאנית עקב התסיסות הלאומיות הפנימיות והמאבקים הסוציאליים. כפי שכבר הוטעם לעיל, הייתה למהפכה התעשייתית השפעה מכרעת על הזעזועים הסוציאליים, אולם נעלה מכך ספק, כי המאבקים על אופיו של המשטר אינם מוסברים אך ורק על ידי הזעזועים הסוציאליים.

התפשטות הרגש הלאומי והופעתם של התנועות הלאומיות באירופה ובחבלי הבלקן השפיעו על "השאלה המזרחית" כיוון שהן הכניסו גורם חדש ליחסי המעצמות, ובכלל זה רוסיה ואוסטריה, ומכיוון שהן הכניסו גורם חדש ליחסי המעצמות, ובכלל זה רוסיה ואוסטריה, ומכיוון שהן יצרו את גרמניה ואיטליה המאוחדת, והפכו את חבלי הבלקן למרחבי תסיסות לאומיות, שהתפרצו עם מלחמת העולם הראשונה וסתמו את הגולל על שתי אימפריות הטרוגניות: האימפריה העות'מאנית והאימפריה האוסטרו-הונגרית.

המרידות בבלקן, אותו מרחב חיוני לשתי האימפריות הללו, הורידו את קרנו של המונרכיזם בכלל, על רקע זה יובן יישוב האינטרסים החלקי בין המונרכיות שבחשו בקלחת הבלקנית על מנת להגן על עיקרון הלגיטימיות המונרכיסטית, בתמיכה פעילה של הכנסייה, נגד רעיונות המהפכה הצרפתית. אם קונגרס וינה (1815) דיכא את ההתעוררות הלאומית בסמלו את הריאקציה שבאה אחר המהפכה הצרפתית, הרי שועידת וורסאי (1919) התוותה מחדש את מפת אירופה, לאור עקרונותיו של ווילסון, ובהתחשבות רבה בגורם הלאומי. תקופת הביניים שבין קונגרס וינה וועידת השלום בוורסאי עמדה בסימן הניסיונות הרצופים של העמים השונים להרוס את עיקרון חלוקת אירופה כפי שהוכתב בקונגרס וינה. תוך מאבק זה שבין מונרכיה לסוציאליזם קמה המונרכיה הקונסטיטוציונית.

מאבק זה השפיע בצורה מכרעת על "השאלה המזרחית", שכן נוצרו תפניות חדות ביחסי המעצמות כתוצאה מההתרוצצות הפנימית ומשינויי הקו המדיני שלהן, שנקלעו בין הניגודים

האימפריאליסטיים שלהן לבין המגמה להקים חזית אחידה נגד הסכנה הלאומית והסוציאלית המשותפת. בתקופות ההפוגה שבמלחמתן של המעצמות נגד רעיונות המהפכה הצרפתית נבעו בקיעים ביחסייהן וניגודי האינטרסים האימפריאליסטיים שלהן באו לכלל ביטוי במישור המדיני והצבאי. אולם בעתות סכנה, כבשנות 1830 וב"אביב העמים" משנת 1848, שוב התלכדו המונרכיות לשם הדיפת הסכנה המאיימת שבמאבקים הסוציאליים על הרקע הלאומי.

ייחודו של המאבק בבלקן

בעוד שבחבלי אסיה המרכזית והקווקז התחרו רק שתי מעצמות – בריטניה ורוסיה – הרי שבמחוזות הבלקן נטלו חבל פעיל במאבקים ובמזימות המדיניות לא פחות משש מעצמות: רוסיה, בריטניה, אוסטרו-הונגריה, צרפת, ולהלן גם גרמניה ואיטליה המאוחדות. מיקומו הגאוגרפי של הבלקן בסמוך לתחומיהן של המעצמות הנאבקות אפשר את התמרון המדיני והצבאי המהיר, ויצר רצף של אירועים מכריעים ומשתנים. בניגוד לאזורים אחרים כמרכז אסיה, כמזרח הרחוק, או כאפריקה, שהיו מרוחקים מאירופה, והמאבקים עליהם הצטמצמו בהפעלת כוחות צבאיים קטנים יחסית, הרי שחבלי הבלקן היו עוד במאה ה-18 לזירת מערכות צבאיות בקנה מידה גדול. ניתן היה להיעזר בסיוע ימי רב חשיבות במלחמות בחבלי הבלקן, כפי שהוכח במלחמת קרים ובמלחמת רוסיה-תורכיה משנת 8-1877, שעה שהציים המלחמתיים מילאו תפקידים מכריעים. גם במלחמת העולם הראשונה הופעלו ציי פלישה בדרדנלים.

לייחודם של מוקדי המתיחות בבלקן יש להוסיף את עוצמתה הצבאית של תורכיה העות'מאנית. שכן במזרח הרחוק, במרכז אסיה ובאפריקה לא תפסו הגורמים הצבאיים המקומיים משקל רב בהתמודדויות הצבאיות, ואילו בבלקן, בנוסף לשש המעצמות שפעלו בזירה זו, מילא הצבא העות'מאני תפקיד נכבד והיווה גורם צבאי ממדרגה ראשונה, שהיה צורך להתחשב בו בהיערכות הכוחות של המעצמות. עוד במלחמת 8-1877 גילו הצבאות העות'מאניים יכולת עמידה מצוינת, כשהם בודדים במערכה, נגד הצבאות הרוסיים. יתרה מזו, במלחמת העולם הראשונה עמדו הצבאות התורכיים בהצלחה בלתי מבוטלת נגד צבאות בריטניה במזרח התיכון, ואף זכו לניצחונות בקווקז נגד הגייסות הרוסיים. כוח עמידתה הצבאית של תורכיה העות'מאנית עלול להסביר כהלכה את הרקע להתאוששותה המהירה לאחר מלחמת העולם הראשונה, וליכולתה להדוף את היוונים מאדמת אנטוליה. ללא ספק, תרמה הצטרפותה של תורכיה לצידן של מעצמות המרכז במלחמת העולם הראשונה תרומה צבאית רבת-ערך, שהייתה שקולה כנגד עוצמתה הצבאית של איטליה, אשר לחמה לצדן של בנות הברית. את נפילתה של לוב (1912) בידי האיטלקים יש להסביר על רקע של ריתוק מירב הכוחות העות'מאניים לחזיתות הבלקן, יחסי הכוחות בלוב היו, אפוא, בלתי שקולים, וכיבושה של לוב על ידי איטליה נעשה גם בחסות בריטית-צרפתית, בהתאם להסכם "האמנה הלבבית" (1904) בין שתי המעצמות, שצידדו ביצירת חיץ איטלקי בין מעגלי ההשפעה שלהן בצפון אפריקה.

ייחודו של הבלקן התבטא גם במשקלה הנכבד של האוכלוסייה הנוצרית ששכנה בו. שכן אוכלוסייה זו הייתה נתונה להשפעות רעיונות המהפכה הצרפתית והתנועה הלאומית. למאבקה היה גם צביון דתי, כלומר מגמת השתחררות נוצרית מעולה של מעצמה מוסלמית מדכאת. במרכז אסיה, במזרח התיכון ובאפריקה היו הנוצרים גורם בטל בששים, וכן היו מרוחקים ממרכזי ההשפעה האידיאולוגית והמדינית של אירופה; עמי הטראנס-קווקז הנוצריים באו על סיפוקם עד צירופם לרוסיה בפרוס המאה ה-19. הנוצרים במצרים (הקופטים) היו מנותקים לחלוטין מאירופה הנוצרית, וקיימו לעומת זאת זיקה רופפת לחבש (אתיופיה) הנוצרית והנחשלת. קיצורו של דבר, בתחומי הבלקנים העות'מאניים היה המצב שונה לחלוטין, שכן הרצון לשחרר עמים נוצריים בתוספת התסיסה הלאומית והחברתית, היוו גורם מכריע במאבק המעצמות. הגורם הדתי הקדום יותר והגורם הלאומי-חברתי לא

התלכדו לאורך ימים. בשלב מסוים חל קרע ביניהם. הוא הדין בגורם הלאומי לעומת הגורם החברתי, שדרכיהם נפרדו. כתוצאה מכך הסתבך שבעתיים מאבקו של המעצמות בחבלי הבלקן. צירופם של שלושת הגורמים הללו הכשיל את רוסיה בשאיפתה לכבוש את הבוספורוס והדרדנלים, ובשלב מוקדם יותר, להשתלט על חבלי הבלקן. חשיבותם של אלה האחרונים לגבי רוסיה הייתה נעוצה כמפקדה אסטרטגית לקראת השתלטות על המצרים. עקב חיוניות זו של המצרים נבלמה רוסיה פעמים מספר במרוצת המאות ה-18 וה-19 על ידי המעצמות, והישגיה הצבאיים צומצמו רבות, הן בכוח הזרוע והן במסגרת דיונים בוועידות בינלאומיות. דברים אלה אינם אמורים בהישגיה הטריטוריאליים של רוסיה במרכז אסיה, בקווקז ובטראנס-קווקז, מקום שם תורגמו הכיבושים הצבאיים, על פי רוב, לשפת הסיפוח הטריטוריאלי.

2. גישתן של המעצמות לגבי "השאלה המזרחית"

(א) רוסיה

חשיבותו של הים השחור לרוסיה ומהלך המלחמות במאה ה-18

בדומה למעצמות אחרות, לקתה רוסיה בהיעדר קו מדיני אחיד לגבי "השאלה המזרחית", בהתחשב בהתרוצצות הפנימית, במכלול בעיותיה השונות וביחסיה עם המעצמות השונות. לאחר הכיבוש המונגולי וההשתחררות ההדרגתית של הרוסים מהמונגולים (במאות ה-14–16), הועתק מרכז הכובד הכלכלי והחברתי של רוסיה מהים השחור לים הבלטי. תופעה זו, שבלטה במיוחד בתקופת שלטונו של "פטר הגדול" (1689–1725), נשאה צביון של מגמת התמערבות כללית של המדינה. בסמוך לתום המאה ה-19 ובמאה ה-19 עצמה עלתה חשיבותו של הים השחור מבחינה כלכלית, מדינית וצבאית, שכן בניגוד לחופי הים הבלטי שימוש חופי הים השחור מרחב התיישבותי לרוסים. חופי הים הבלטי היו מאוכלסים על ידי עמים נוצרים אחרים, ואילו ערבותיה של אוקראינה היו דלילות באוכלוסייה, וכל כולן לא היה אלא קבוצות של נודדים בלתי נוצריים. מסתבר, אפוא, ש"מרחב המחיה" הטבעי של הרוסים כוון דרומה, לעבר הים השחור. בדרך כלל, פנתה ההתיישבות הרוסית לעבר אזורים דלילי אוכלוסין. האכוונה דרומה היא שהולידה את "השאלה המזרחית". חבלי הבלקן המיושבים לא היוו יעד טריטוריאלי עבור הרוסים מבחינה התיישבותית, אלא נושא להשתלטות מדינית, כתנאי מוקדם להשתלטות על המצרים. במהלך ההתיישבות הרוסית באגף הדרומי נתקלו הרוסים בחבורות נודדים, טטרים-מוסלמים, שמרכזם היה בחצי-האי קרים. כוחה המאורגן של הממלכה הרוסית עמד לה בהיתקלויות אלה, ולו רק כדי לאמת את חוק הברזל ההיסטורי של דחיקתם ההדרגתית של הנודדים על ידי יושבי הקבע. כיוון שהתארים המוסלמיים היו קשורים לאימפריה העות'מאנית, לבשו ההתנגשויות אופי של מלחמות, כדוגמת שבע המערכות שהתנהלו בין רוסיה ותורכיה בין 1676–1812. בשנת 1812 השתלטו הרוסים על בסרביה ונאחזו באורח קבוע בגדותיו של הים השחור. עוד בשנת 1696, עם השתלטותם של הרוסים על ים אזוב, הושק הצי הרוסי הראשון בים השחור, שנחשב עד אז למונופול תורכי טהור, אולם "פטר הגדול" היה עסוק במלחמתו בקרל ה-XII מלך בשדיה, שפרץ ללב רוסיה לאחר קרב נרְבָּה והובס על ידי פולטאבה (1709). המלך השבדי המובס מצא מקלט באיסטנבול, היה השובבין הראשי במלחמת תורכיה העות'מאנית נגד "פטר הגדול" (1711), אשר הסתיימה באובדן חופי הים השחור ומפרץ אזוב. רק בשנת 1739 הצליחו הרוסים, לאחר מלחמה מתישה בת 4 שנים, לחזור ולכבוש את אזוב. אולם הישגיהם הטריטוריאליים נבלמו על ידי ההתערבות הצרפתית לטובת הסולטאן, שהתבטאה בהשגת תנאי שביתת נשק נוחים למדי לתורכיה בשלום בלגרד, שנחתם באותה שנה. תמורת התערבותם זו זכו הצרפתים לחידוש הקפיטולציות ב-1740, ומעמדם התבסס באימפריה העות'מאנית; שכן הייתה זו, בעיקר, האיבה המשותפת של צרפת ותורכיה לאימפריה ההבסבורגית האוסטרו-הונגרית, שקירבה את הלבבות. עוד במרוצת המאה ה-18 ראתה

אוסטריה בעין יפה את התקדמותם של הרוסים דרומה, שכן טרם חששה מיריבות רוסית בבלקן, אלא צפתה באהדה על השתחררותה מהלחץ העות'מאני ומהלחץ הצרפתי. כן הייתה אוסטריה נכונה לחלק את פולין בצוותא עם רוסיה ובהתנגדותה של צרפת. לכן משנת 1726 ואילך, במשך כ-100 שנה לערך, חלה שותפות אינטרסים כללית בין רוסיה לאוסטריה.

החל ממלחמת 1735–1739 מסתמן מפנה במהלך הקרבות בבלקן, שכן מכאן ואילך עברה האימפריה העות'מאנית למצב של התגוננות במלחמותיה נגד רוסיה, ומצב זה נמשך עד להתמוטטותה הסופית. יקתרינה הגדולה (1762–1796) הצליחה לספח לקיסרותה בשתי מלחמות נוספות את חופי הים השחור משפך הדנייסטר במערב ועד לנהר קובאן במזרח, ובכלל זה – את חצי האי קרים.

בראשית המאה ה-19, תחת שלטונו של אלכסנדר ה-I (1801–1825), התקדמו הרוסים הלאה דרומה וכבשו את נסיכויות מולדאביה וולאכיה. אולם כיבושיהם של הרוסים הושמו לאל מחמת פלישתו של נפוליאון לרוסיה, והם נאלצו להסתפק רק בבסראביה. הייתה זו הפעם היחידה שחילות הרוסים הגיעו לשפך הדנובה לים השחור, ואיימו בכך על ניתוקה הימי של אוסטרו-הונגריה.

בסיכום ניתן לומר, כי במאה ה-18 התנהלו המלחמות בין רוסיה לתורכיה העות'מאנית תוך התערבותן של מעצמות זרות, אולם תוצאות המלחמות הושפעו עדיין מעובדת ריחוקה הגאוגרפי של רוסיה לעומת עוצמתה הגדולה למדי של האימפריה העות'מאנית. במשך מרבית המאה ה-18 נהנתה תורכיה מסיועה של צרפת במישור הדיפלומטי. התערבות זו הייתה מספקת על מנת להקהות את עוקצם של הניצחונות הרוסיים בשדות המערכה.

מוקדי המאבק בין רוסיה לתורכיה במאה ה-19

המערכות העקובות מדם במאה ה-18 בין רוסיה ותורכיה עמדו בסימן קשיי אספקה וליקויי ארגון של הצבאות הרוסיים, וכן בהסבת אבידות כבדות לשני הצדדים. לא היה בכך משום מעצור להתפשטות הרוסית דרומה, אולם מעולם לא הצליחו הרוסים להשתלט באורח קבוע על נסיכויות וולאכיה ומולדאביה, ובכך נמנעה התפרצותם הסופית לארצות הבלקן. עד סוף המאה ה-18 איבדה תורכיה, למעשה, רק את הערבות הנרחבות שבשולי הים השחור, שהיוו בלאו הכי את שוליה של האימפריה העות'מאנית. אין זאת אומרת ששליטה של רוסיה לא זממו כבר אז את פירוקה של תורכיה העות'מאנית. יקתרינה הגדולה תכננה בשעתה ליבוי מרד ביוון במסגרת כללית יותר של חלוקת חבלי הבלקן בין רוסיה לבין אוסטרו-הונגריה. אילו היה הסכם מעין זה בא על ביצועו, כי אז לא היה ספק בידי תורכיה למונעו הלכה למעשה, שכן לחלוקת הבלקן היה גם הקנצלר הגרמני ביסמארק מאציל את ברכתו.

במאה ה-19 חל שינוי מכריע ביחסי הכוחות: הצי הרוסי החדש בים השחור איים במישרין על לבה של האימפריה העות'מאנית. כיבושם של אזורי הטראנס קווקז וריבוי פעולות המרי של עמי הבלקן כלפי תורכיה, בעוד הם נהנים מחסותה ומברכתה של רוסיה, הטילו את האימפריה העות'מאנית לסדרת מלחמות הגנה נואשות מחמת תנועת המלקחיים האסטרטגיים הרוסית, שלחצה על אנטוליה ממזרח וממערב. מוקדי המאבק בין רוסיה ותורכיה במאה ה-19 התלקחו במקומות שונים ובנושאים הבאים: א) בעיית המיצרים ואיסטנבול; ב) בעיית הקווקז; ג) עמדתם של העמים הסלאביים הנוצריים בבלקן; ד) עמדתן של המעצמות הגדולות.

גם מבלי להתייחס לחשיבותם הצבאית והמדינית של המיצרים, נשארה חשיבותם הכלכלית ללא תחליף. עוד בימי יקתרינה הגדולה הפך נתיב השיט במיצרים לראש דאגותיה הכלכליות-מסחריות של רוסיה. הסכם קוצ'וק-קיינרג'יה (1774) העניק לרוסים לראשונה את זכות השיט והמעבר במיצרים, ובכך נפגמה עמדת המונופולין של האימפריה העות'מאנית. אולם הסכם זה היה רק אות מבשר להתמדת לחצה הצבאי והמדיני של רוסיה על תורכיה, ולחתימת הסכמים נוספים שיבטיחו את חופש השיט הרוסי במיצרים. ביצועו של הסכם קוצ'וק-קיינרג'יה בא על תיקונו בשלום אדריאנופול ב-1829. הפעם הובטח מעברן של כל

ספינות הסוחר הבינלאומיות במיצרים, והיה בכך הישג רוסי נוסף, שכן סחר היצוא והיבוא הרוסי נסתייע ברובו בספינות זרות, נוכח צמצומו של צי הסוחר הרוסי. אם במחציתה של המאה ה-19 הגיע ערך היצוא של התבואה הרוסית לכדי שליש מכלל היצוא, הרי שכבר בשנת 1875 תפס יצוא זה למעלה מ-50% מהערך הכללי של היצוא. בשנים אלה החלה רוסיה לייצא גם נפט מבאקו ומוצרים מתכתיים אחרים מדרום אוקראינה. פירושו של דבר היה, כי ממציאותם של המיצרים בידי מעצמה זרה השתמעה שיעבודה הכלכלי של רוסיה הדרומית למעצמה זו. לא ייפלא, אפוא, שכל מלחמה שפרצה בין רוסיה לתורכיה במאה ה-19 ובפורס המאה ה-20 זעזעה קשות את הכלכלה הרוסית.

אי-אחידות בגישתה המדינית של רוסיה לתורכיה

לאחר הארת המיצרים מבחינת חשיבותם הכלכלית והמסחרית לרוסיה, מן הראוי לסקור את חשיבותם הצבאית והמדינית. האם נקטה רוסיה בקו מדיני אחיד לגבי האימפריה העות'מאנית, שמשמעותו הייתה הכחדתה המוחלטת? מסתבר שגישתה של רוסיה הייתה דו-ערכית. מכל מקום שתי תפיסות שונות בתחום היחסים עם תורכיה התנצחו בקרב השליטים הרוסיים.

מטרתה של יקתרינה הגדולה הייתה לפורר את האימפריה העות'מאנית, וכאמצעי ביניים – לכבוש את נסיכויות וולאכיה ומוולדביה. בעוד שאלכסנדר ה-I לא סטה מקו מדיניות זה, חלה כבר רתיעה מסוימת אצל הצאר ניקולאי ה-I (1825–1855). עד למלחמת קרים (1854–6) היה ניקולאי ה-I עקבי במדיניות ההרס של האימפריה העות'מאנית. לאחר מכן, למרות ההתעוררות הפאן-סלאבית בקרב עמי הבלקן, חלה נסיגה מדוקטרינה מדינית זו לטובת התפיסה השנייה, אשר גרסה את המשך קיומה של תורכיה העות'מאנית כמעצמה חלשה לצדה של רוסיה כמעצמה חזקה. התפיסה המדינית המתונה כלפי האימפריה העות'מאנית קנתה לה מהלכים עוד בסוף המאה ה-18 ובשנים הראשונות של המאה ה-19, היינו בעיצומן של מלחמותיו של נפוליאון, שנערכו לסירוגין נגד תורכיה, רוסיה ובריטניה. לאחר נפילתו של נפוליאון נוצרה רק עוד הזדמנות אחת להידוק היחסים בין רוסיה ותורכיה, והיה זה בשנת 1833, לאחר "המלחמה הסורית הראשונה" והאיום המסוכן ביותר שהוטל על תורכיה כאתגר מצדו של מוחמד עלי המצרי. הידוק היחסים וניצחונה של התפיסה המדינית הרוסית המתונה כלפי תורכיה חגגו את ניצחונם בהסכם חונקאר איסקלסי (1833), שהטיל את תורכיה לזרועותיה של אויבתה המסורתית – רוסיה. אולם תקופת ההתקרבות בין שתי המעצמות הייתה קצרה ביותר. למרות זאת לא היו מועטים כל עיקר המדינאים הרוסיים שצידדו בגישה המתונה. מביניהם יש להזכיר את שרי החוץ הרוסיים נסלרודה (1822–1856) וגורצ'אקוב (1856–1881). אפילו ערב מלחמת העולם הראשונה החזיקו מספר מדינאים רוסיים בדעה, כי רצוי להשאיר את המיצרים ואיסטנבול בידי תורכיה חלשה וידידותית לרוסיה. הערכה מדינית זו נבעה בין השאר מהחששות הרוסיים מפני הסתבכויות בינלאומיות חמורות עם סילוקה של תורכיה מהמצרים.

התנגשותן של שתי האסכולות היריבות במדיניות החוץ הרוסית הובאה לכלל הכרעה חריפה בשנת 1829, לאחר שהצבאות הרוסיים כבשו את אדיאנופול ודרכם לאיסטנבול הייתה פתוחה. ניקולאי ה-I היה מוכן, במקרה והתורכים ידחו את תנאיו, לכבוש את הבירה ואת המיצרים ולחסום את דרכו של הצי התורכי בים השחור. הבעיה שניצבה לפניו הייתה – להתמיד בכיבוש המיצרים ולהנחית מהלומת מוות לתורכיה, או לכובשם זמנית על מנת ללחוץ על התורכים לקבל את תנאיו. ועדה רוסית פנימית נתמנתה לשם הערכת מצב מדינית וקבעה, כי היתרונות שיצמחו לרוסיה מהמשך קיומה של תורכיה עדיפים בהרבה על המגבלות. בין השיקולים שביססו את המלצות הוועדה יש לציין את הטעמת אי-הצורך במרחב התפשטות נוסף של רוסיה לתוך אנטוליה. כן הדגישה הוועדה את הסכנה האפשרית בדבר חלוקתה של תורכיה על ידי המעצמות, כל אימת והמיצרים ייכבשו, ויצירת מגע צבאי עם צבאות זרים. הוועדה הטעימה, כי אין בהשתלטות הרוסית על איסטנבול והמיצרים

משום ערובה למוצא רוסי חופשי אל הים התיכון, נוכח ריכוז אפשרי של כוחן הימי של בריטניה וצרפת בצפון הים האגיא. במצב זה תועמד רוסיה נוכח עוצמתן של מעצמות המערב במקומה של האימפריה העות'מאנית החלשה. שיקול אחר בהערכת הוועדה הרוסית הצביע על הרעה האפשרית שתיפתח לרוסיה בקווקז, אם אמנם תיאלץ לתורכיה לפנות את שטחיה האירופיים, שכן המאמץ הצבאי העיקרי שלה עלול להתרכז באגפה הקווקזי של רוסיה שהיווה עדיין נקודת תורפה במערך האסטרטגי של הקיסרות הרוסית.

לפיכך המליצה ועדה זו על הימנעות מכיבוש מתמיד של איסטנבול והמצרים על מנת למנוע את חלוקת האימפריה העות'מאנית. אולם אם הנסיבות הבינלאומיות יחישו את תהליך התמוטטותה של אימפריה זו, הומלץ על ניהול מו"מ עם המעצמות מתוך עמדה של כוח, היינו לאחר כיבושו של הבוספורוס לפחות, ובלימת החדירה האפשרית של ציים עוינים לים השחור. הערכה מדינית זו הבלטיה קו-מנחה במדיניות הרוסית: תפיסת המצרים על מנת להגן על "רוסיותו" של הים השחור יותר מאשר על מנת לפרוץ לעבר הים התיכון; שכן כניסתו של הצי הרוסי לים התיכון הייתה בבחינת חרב פיפיות, ועלולה הייתה להביא לחדירה נגדית של ציי מעצמות המערב לים השחור. גישה מדינית-אסטרטגית זו הייתה לרוועץ. לרוסיה בזמן המלחמה ביפן בשנת 5-1904, שכן שייטת הים השחור לא יכלה לחוש לעזרה למזרח הרחוק, והרוסים נאלצו לשלח את ציים הבלטי, שעשה דרך ארוכה ביותר ואיחר את מועד ההכרעה במערכה במנצ'וריה.

מעמד המצרים במאה ה-19

התייצבותה של תורכיה העות'מאנית לצדה של רוסיה כבעלת-ברית צבאית הייתה עשויה לפתור את חופש המעבר במיצרים מבחינתה של זו האחרונה. דא עקא, שאירוע מעין זה חל רק פעם אחת ויחידה בשנת 1799, שעה שצבאו של נפוליאון כבש את מצרים ופרץ צפונה לארץ-ישראל. הרוסים פשטו באותה שנה על האיים האגאיים שנתפסו על ידי הצרפתיים, ואשר נפוליאון ייחס להם חשיבות אסטרטגית עליונה.

ברית צבאית נוספת בין רוסיה ותורכיה נכרתה בשנת 1833, בחוזה חונקאר איסקלסי. עמידתם של החיילות המצריים של מוחמד עלי בשערי אנטוליה עוררה את הסולטאן לצעדה ייאוש בהזמינו חיל משלול רוסי להגנת הבוספורוס. קרוב לוודאי, כי צעד זה בלם את המצרים, אולם הוא גם הטיל את מרותה הצבאית של רוסיה על תורכיה, שכן זו הראשונה התחייבה להחיש סיוע צבאי לתורכיה בכל עת. אין זאת אומרת שרוסיה התחייבה להגן על שלמותה הטריטוריאלית של תורכיה. התורכים מצידם, ניאותו לחסום את המצרים בפני ספינות מלחמה זרות, אולם לא התחייבו להתיר את מעברן של שייטות-קרוב רוסיות לים התיכון. עניין זה אף לא נכלל בהערכה המדינית הרוסית מסיבות שהובאו לעיל. ברם, סודיותו של הסכם חונקאר איסקלסי הניעה את בריטניה להתנגד לו נמרצות מתוך חשש שכלול בו סעיף המתיר את מעברו של הצי הרוסי המלחמתי לים התיכון. והתנגדותה של בריטניה הצטרפה גם צרפת, ואכן, עם פרוץ "המלחמה הסורית השנייה" (1839), ולאחר הכרעתו של הצבא העות'מאני על ידי הצבאות המצריים, נאלצה רוסיה לוותר על הסכם חונקאר איסקלסי מחמת התערבותה הנמרצת של בריטניה לטובת תורכיה ונגד השתעבדותה לרוסיה. כישלון הפעלתו של הסכם זה הלכה למעשה פירק את השותפות הזמנית בין רוסיה ותורכיה, שנולדה בעטיו של מוחמד עלי. הרוסים נקטו במדיניות חדשה, בנסותם לנעוץ טריז בין בריטניה לבין צרפת, שתמכה ישירות במוחמד עלי, על ידי יצירת חזית אנטי-מצרית בצירוף בריטניה ואוסטרו-הונגריה. הסכם לונדון, משנת 1840, נחתם ללא השתתפות צרפת שבוששה לחתום עליו עד שנת 1841. הסכם זה הגביל את תחומיו של מוחמד עלי למצרים. בסעיף המיצרים הוסכם על איסור חצייתם של המיצרים על ידי ספינות מלחמה בזמן שלום. מבחינת המיצרים פתח חוזה לונדון דף חדש, בהעמידו את הדיון בבעיותיהם של רמה בינלאומית, לראשונה בהיסטוריה. שהרי הסכם חונקאר איסקלסי לא היה אלא בבחינת הסדר מצומצם בין שתי מעצמות. לראשונה בחוזה לונדון הופקעו המצרים מתחום ריבונותה

הפרטית של תורכיה והוארו בזרקורי האינטרסים הבינלאומיים. אם עד כה סמכה רוסיה את ידיה רק על הסכם אדריאנופול (1829), שהתיר התערבות בינלאומית של המעצמות בפרשת יוון, הרי שעתה הכירה גם ברמתה הבינלאומית של בעיית המיצרים, היינו כבעיה הטעונה הסדר בינלאומי.

מלחמת קרים, שהסתיימה בשלום פריס (1856), ציינה שלב נוסף במדיניות החוץ הרוסית. הפעם נכפה על רוסיה, בתוקף כישלונה הצבאי, להכיר באופיין הבינלאומי של יתר הבעיות שנתעוררו באימפריה העות'מאנית. כזכור, התאפיינה עד אז ההשקפה המדינית הרוסית בראיית ענייני האימפריה העות'מאנית במישור דו-צדדי בין שתי המעצמות בלבד. מבחינה זו סימל שלום פריס את דעיכת ההשפעה הרוסית בתורכיה, שהרי צייה בים השחור הושמד ובסיסיו נהרסו, וכן נאסר עליה לקומם את הריסותיהם. איסור דומה הוחל גם על תורכיה, אולם זו נהנתה מיתרון בולט שהתבטא ביכולת ההעברה המהירה של צייה מהים האגאי לים השחור. מאז מלחמת קרים ועד תום מלחמת העולם הראשונה לא התנערה רוסיה מחולשתה בים השחור. זאת ועוד, שלום פריס כלל סעיף סודי שהתיר לבריטניה, צרפת ואוסטריה להחיש שייטות קרב לים השחור כל אימת ותורכיה תותקף. בנוסף לנאוטרליזציה כביכול של הים השחור, שכבלה את ידיה של רוסיה בלבד, נותקה ממנה בסרביה הדרומית, ובכך ניטל עוקצו של האיום הרוסי ביבשה על שפך הדנובה לים השחור.

אולם כבר בימי אלכסנדר ה-II (1855–1881) החזירו הרוסים את עטרתם ליושנה. מפלתה של צרפת לפני גרמניה בשנת 1870 נוצלה על ידי גורצ'אקוב, שר החוץ הרוסי, לשם התרה חד צדדית את סעיף האיסור על קימום הצי הרוסי ובסיסיו בים השחור. כתוצאה מכך נזדעקה בריטניה לתנות תוקף להסכמי לונדון (1840) ופריס (1856) בכינוס ועידה חדשה בלונדון, בשנת 1871. ועידה בינלאומית זו אישרה בשלישית את איסור מעברן של ספינות מלחמה במצרים בעתות שלום. אולם זאת הפעם הוכנס סעיף חדש רב-חשיבות, שהתיר לספינות מלחמה לחצות את המצרים גם בעתות שלום על מנת לוודא את עצמאותה ושלמותה של האימפריה העות'מאנית, כפי שהובטחה בשלום פריס (1856) על ידי כל המעצמות, לרבות רוסיה. סעיף זה נוצל כהלכה על ידי הצי הבריטי במלחמה שפרצה בין תורכיה ורוסיה בשנת 1877. באמתלת הגנת איסטנבול הופיע הצי הבריטי בשערי איסטנבול.

יחסי רוסיה-תורכיה עד למלחמת העולם הראשונה

המלחמה שפרצה בין רוסיה לתורכיה בשנת 1877 הביאה את הגייסות הרוסיים אל שעריה של איסטנבול. מסיבה בלתי מחוורת די צורכה נמנעו הרוסים מכיבושה של הבירה והעניקו מרווח זמן לצי הבריטי לחזור לים מרמרה. במצב זה התרבו הסיכויים להתלקחות כללית בין בריטניה ואוסטרו-הונגריה לבין רוסיה. יש לציין, כי גם בעיצומו של המצב החמור הזה לא שינוי הרוסים כמלוא הנימה את ההסדר הבינלאומי לגבי המצרים, למרות שכפו על התורכים ויתורים טריטוריאליים נכבדים בחוזה סאן-סטפאנו (1878). חוזה זה לא הוציא את שנתו, אלא תוקן בקונגרס הבינלאומית שנערך בברלין באותה שנה.

בשנים אלה פעל נמרצות השגריר הרוסי באיסטנבול, איגנטייב, להעמקת תלותה הצבאית והמדינית של תורכיה ברוסיה. איגנטייב, בעל האוריינטציה הפאן-סלאבית ומנסחו של חוזה סאן-סטפאנו, לחץ ממושכות על הסולטאן לחסום את המצרים בפני ספינות מלחמה זרות ולפותחם רק בפני ספינות מלחמה רוסיות. לעומת פעילותו התוקפנית של איגנטייב בלטה מדיניותו המתונה יחסית של שר החוץ הרוסי גורצ'אקוב, יריבו של איגנטייב, אשר העדיף להשאיר את בעיית המיצרים להסדר בינלאומי. גישתו של גורצ'אקוב נצחה, אך דא עקא שבקונגרס ברלין (1878) לא שיפרה רוסיה את מעמדה לגבי המיצרים. אדרבא, קונגרס ברלין אישר את החלטות ועידת לונדון משנת 1871 והעמיק את הקרע בין האינטרסים הרוסיים והבריטיים מסביב לבעיית המיצרים.

החרפת היחסים בין רוסיה לבריטניה נתהוותה מחמת חששם של הרוסים מפני הישנות חדירתו של הצי הבריטי לים מרמרה. בין השנים 1885–1887 התפשטו הרוסים במרכז אסיה

לעבר אפגניסטן, ואילו בולגריה חידדה את יחסיה עם רוסיה בהשפעת בריטניה ואוסטרו-הונגריה. ברם, התעצמותה של גרמניה והפיכתה לגורם מרכזי באימפריה העות'מאנית הטתה את רוסיה לעבר צרפת. לאחר מפלת צרפת בשנת 1870 נשארה בריטניה בעמדת כוח בים התיכון ובים האגאי. ההתקרבות בין רוסיה וצרפת חלה בין השנים (4-1891). האיום הגרמני הישיר הוליך את רוסיה, בסופו של דבר, לקראת יישוב סכסוכיה עם בריטניה בפרס ובאפגניסטן (1907). התחזקות מעמדה של גרמניה באימפריה העות'מאנית החזירה את המדיניות הרוסית לתוקפנותה ככל שהיה מדובר בענייני תורכיה העות'מאנית והמצרים. הצאר אלכסנדר ה-III (1881-1894) גרס כבר את הקו המדיני החדש-ישן, בכותבו כי מטרתה העליונה של רוסיה חייבת להיות ההשתלטות על המיצרים ועל איסטנבול. משימה מדינית צבאית זו דחקה לקרן זוית את ענייני הבלקן. ליתר דיוק, מדיניות הבלקנית של רוסיה עוצבה בהתאם למשימתה הראשונה במעלה. הייתה זו הפעילות המדינית הרוסית ב-30 השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. שר החוץ הרוסי איזבולסקי, שפעל בין השנים 1906-1910, היה סבור כי בריטניה תתמוך בשאיפותיה של ארצו. סברתו זו מצאה לה תימוכין לאחר ההסכם משנת 1907 על חלוקת מעגלי ההשפעה בפרס בין בריטניה לרוסיה. בשנת 1908, לאחר פרוץ המהפכה של "התורכים הצעירים" קיווה איזבולסקי לשתף את אוסטרו-הונגריה בתכניותיו ולהשיג את הסכמתה לסיפוח המצרים תמורת סיפוחן של בוסניה והרצגובינה לקיסרות האוסטרו-הונגרית. אולם בין השנים 1878-1914 נסללה הדרך בלאו הכי להישגים אוסטריים ניכרים בבלקן, לאחר סילוק ההשפעה הרוסית. התגברות ההשפעה האוסטרית לא באה אלא להכשיר את עמדת הבכורה של גרמניה באימפריה העות'מאנית. מכל מקום, ניסיונו של איזבולסקי לשתף פעולה גם עם אוסטרו-הונגריה הבאיש את ריחו בעיני עמי הבלקן הסלאביים, שנשאו את עיניהם לרוסיה. עוד בשנים 1911-1912, עם פרוץ המלחמה בלוב בין איטליה ותורכיה, נתחזקה ההשקפה במשרד החוץ הרוסי, כי יש להתערב לטובת תורכיה ולבקש היתר למעבר ספינות מלחמה רוסיות במצרים. אולם גישה זו נכשלה מחמת לחצה של הקבוצה הפאן-סלאבית במשרד החוץ הרוסי, שצידדה בהקמת ליגה בלקנית, אשר תְּנַשֵּׁל סופית את תורכיה מנחלאותיה האירופיות. ואכן "הליגה הבלקנית" שהוקמה שימשה עילה לפרוץ המלחמות הבלקניות בשנים 1912-1913. במלחמות אלה נשמטו מרבית שטחיה הבלקניים של תורכיה.

עם נפילת לוב בידי האיטלקים העמיק הקרע בין תורכיה ורוסיה ולא אוחה אלא אחר מלחמת העולם הראשונה, שעה שמשטריהן של שתי המדיניות התמוטטו במהפכות פנימיות. יתרה מזאת, במלחמת העולם הראשונה ניסו התורכים להתסיס את העמים הטורקמניים בתחומי הטראנס קווקז ואסיה מרכזית בסיסמת פאן תוראן. תעמולה זו הייתה לצנינים בעיני רוסיה, אשר עממים אלה ישבו בגבולותיה.

תהפוכות מדיניותה של רוסיה בבלקן

ההתרוצצויות הפנימיות ברוסיה היה בהם כדי להחליש את הלחץ הרוסי על האימפריה העות'מאנית. ניגודי השקפות והערכות-מדיניות היו קיימים ברוסיה לא רק לגבי שאלת המצרים, אלא אף לגבי מהותה האירופית או האסיאתית של המדינה, ובהתאם לכך נתגבשו קווי מדיניות מתונים או תוקפניים לגבי מעצמות אירופה. ברם, היו גם גורמים חיצוניים שנשתלבו בקשר אמיץ בגורמים הפנימיים, ואף תרמו לבלימה נוספת בפעולתה של רוסיה בבלקנים. הכוונה כאן לקיסרות האוסטרו-הונגרית מחד גיסא ולעמי הבלקן מאידך גיסא. כזכור, שררה מדיניות של שיתוף פעולה בין רוסיה לאוסטריה במרבית המאה ה-18, כיוון שזו האחרונה הייתה מעוניינת בסיוע רוסי נגד צרפת והאימפריה העות'מאנית. אולם ככל שרוסיה נתעצמה וגבולותיה התקרבו לתחומי הבלקן, כן גברו הסיכויים להבעת יחסיהן של שתי המעצמות, שכן אוסטרו-הונגריה ראתה בבלקן תחום השפעה בלעדי. אולם מכיוון שבסוף המאה ה-18 הדהדו באירופה סיסמאותיה של המהפכה הצרפתית, וההתעוררות הלאומית לא פסחה על העמים שנשלטו על ידי הקיסרות ההבסבורגית, וכן גם על עמי

הבלקן, לא חלה ההתמודדות המשוערת בין שתי המעצמות על המרחב הבלקני, למרות הצטלבות האינטרסים. ככל שהרוסים נשאו עיניהם למצרים וראו בארצות הבלקן מקפצה הכרחית לכיבושם של המצרים, כן גם התיימרה אוסטרו-הונגריה לשלוט על אגן הדנובה ומוצאותיו לים השחור, שכן נהר זה הווה את חוט השדרה הכלכלי והמדיני של האימפריה ההבסבורגית.

מסעותיו של נפוליאון באירופה צפנו בחובם לא רק אימפריאליזם מדיני אלא אף מטען אידיאולוגי מבית מדרשה של המהפכה הצרפתית. שומה היה על אוסטרו-הונגריה ועל רוסיה להישמר מפני חומר הנפץ האידיאולוגי, שעשוי היה להמיט שואה על קיסרויותיהן הרב-לאומיות. על רקע זה התהדק שילוב האינטרסים בין השתיים שהתבטא ב"ברית הקדושה", אשר צצה לאחר קונגרס וינה (1815) ומפלתו של נפוליאון. רוסיה ואוסטריה היו המעוניינות העיקריות לשמירת ה"סטאטוס-קוו" שהושג בקונגרס וינה, הן מבחינת קיומם של הגבולות המדיניים, והן מבחינת שימור המשטר המלוכני המוחלט, הנשען על תמיכת הכנסיות הנוצריות. רוב המאבקים לשחרור לאומי היו מלווים גם במאבקים מאוחרים או שילובים לשחרור מעמדי, שהרי אופיים המהפכני הינו אחיד. מסתבר, אפוא, שאלמלא המהפכה הצרפתית ורעיונותיה, כי אז נקל היה לשער את הרווח הטריטוריאלי שהיה נופל בחלקה של רוסיה בבלקן, על חשבון האימפריה ההבסבורגית והאימפריה העות'מאנית ההטרונגית והמתנוונות. ברם, רוסיה הייתה זקוקה מבחינות מסוימות למונרכיה האוסטרו-הונגרית כדי להדוף בצוותא את גל ההתקוממויות הלאומיות והסוציאליות. עמי הבלקן, ובמיוחד העמים הסלאביים מביניהם, היוו פוטנציאל הרס מצוין לאימפריות ההבסבורגית והעות'מאנית. הופעתה של רוסיה כמשחררת עמים אלה, בתוקף הקרבה האתנית, הייתה עשויה להוות אמצעי מעולה לשם התרחבות בבלקן. אולם תהליך שחרורם של העמים הסלאביים והאחרים עלול היה להתפשט אף מעבר לגבולות הבלקן. לשון אחר: הייתה צפויה סכנה למרי לאומי בקרב העמים שכבר הוכנעו על ידי רוסיה ונכללו בגבולותיה. המרד היווני, שנתמך על ידי הרוסים, הווה גף שהבעיר את אירופה כולה בשנת 1830, ובתוך כך ליבה את המרד הפולני נגד רוסיה עצמה. על רקע הניתוח דלעיל ניתן היה להסביר את תהפוכותיה של מדיניות החוץ הרוסית והססנותה במתן סיוע לשחרורם של עמי הבלקן.

התנועה הפאן-סלאבית ועמדתה של רוסיה כלפיה

התנועה הפאן-סלאבית, שחתרה לשחרורם של העמים הסלאביים בבלקן, צידדה באפוטרופסות רוסית על העמים המשתחררים. תנועה זו הגיעה לשיא פעילותה והישגיה בשלוש השנים שקדמו לקונגרס ברלין (1878). בשלבים מסוימים במרוצת המאה ה-19 הצטיינה התנועה הפאן-סלאבית ביוזמה יתרה, אלא שאין בה כדי להסביר את מלוא הרקע לשחרורם של עמי הבלקן ולמאבקם במעצמות. הייתה קיימת הערכה מוטעית, כי מטרותיה של רוסיה זהות לחלוטים עם אלו של התנועה הפאן-סלאבית. עצם קיומה של הערכה בלתי-מדויקת זו יצקה שמן על גלגלי המאבק של עמי הבלקן, שראו ברוסיה את פטרוניתם. מאידך גיסא, הייתה זו גם הגרסה המקובלת בקרב שליטי המעצמות, ובכללן בריטניה ואוסטרו-הונגריה. גישה זו רק עוררה חשד ואי-אמון לגבי אמיתות כוונותיה של רוסיה בחבלי הבלקן. אולם מידת אי-דיוקה של הערכה מדינית זו הוטעמה, כזכור, שכן האינטרס היסודי של רוסיה היה לקיים את המשטר המלוכני-המוחלט כדי למנוע מרידות לאומיות בתוככי גבולותיה. מבחינה זו הייתה רוסיה גם מעוניינת בהמשך קיומו של שלטון הקיסר ההבסבורגי ובמניעת זעזועים מהפכניים באימפריה האוסטרו-הונגרית.

לפיכך אין להקל ראש באופייה הדו-ערכי של המדיניות הרוסית כלפי התנועה הפאן-סלאבית. השיקולים המנוגדים בהתוויית המדיניות הרוסית השפיעו אפוא על יחסיה של רוסיה עם אוסטרו-הונגריה מחד גיסא, ועם עמי הבלקן הסלאביים מאידך גיסא. ההתקרבות וההזדהות בין רוסיה והתנועה הפאן-סלאבית חל במרץ 1878, עם חתימת תנאי-הכניעה התורכיים בסאן-סטפאנו, שיצרו את בולגריה רבתי והעניקו הכרה לסרביה, רומניה

ומונטנגרו כמדינות עצמאיות. אולם גם בתקופת "ירח הדבש" המדיני שבין רוסיה והעמים הסלאביים בבלקן היה ברור ומחורר לשליטים הרוסיים, כי התנועה הסלאבית מהווה יריב מסוכן ביותר לקיסרות ההבסבורגית ולאמפריה העות'מאנית כאחד. התרחבותה והתפשטותה של התנועה הפאן-סלאבית צפנה בחובה זעזועים ומרידות פנימיות ברוסיה גופה. עובדה זו, בתוספת ההכרה כי תמיכה נמרצת בתנועה הפאן-סלאבית תעכיר אל נכון את יחסי רוסיה ואוסטריה, עמדה לנגד עיניהם של הרוסיים. לכם ניסו הם להגביל את סיועם לעמים הסלאביים רק בתחומי האימפריה העות'מאנית, אך דא עקא שהגבלה זו הייתה בלתי מציאותית ובלתי מתקבלת על דעתם של הפאן-סלאביים הקיצונים והחוגים השליטים באוסטרו-הונגריה. על רקע זה יש לסקור את עלויותיהם וירידותיהם של היחסים בין רוסיה לבין עמי הבלקן בשלהי המאה ה-19 ובפרוס המאה ה-20.

(ב) עמי הבלקן

גורמי התקרבות והתרחקות מרוסיה

בנוסף למעצורים הבינלאומיים ולניגודים הפנימיים ברוסיה, שכפתו את ידיה בפעילות נמרצת בבלקן, יש להתחשב בעמי הבלקן עצמם שיחסם לרוסיה מהווה רקע נוסף להסברת רפיונה של מדיניות החוץ הרוסית והססנותה.

המגבלות של המדיניות הרוסית בבלקן נבעו מהגורמים הבאים: (א) חוסר האמון המלא של עמי הבלקן ברוסיה, אשר התעטפה באצטלה של משחררת עמים בעוד שמשטרה הפנימי התבסס על דיכוי; (ב) אי-ההזדהות בין הנצרות האורתודוקסית לבין התנועה הפאן-סלאבית; (ג) רובד המשכילים בקרב עמי הבלקן התחנך במעצמות המערב וינק את השקפותיו הלאומיות והחברתיות ממקורות אלה. רוסיה נחשבה בעיני רובד חברתי זה, ובצדק, למדינה נחשלת; (ד) תלותם של עמי הבלקן ברוסיה יכולה הייתה להיחשב כזמנית בלבד עד להשגת העצמאות; (ה) עמי הבלקן לא היו עשויים מיקשה אחת. אדרבא, סכסוכיהם הפנימיים הקשו על רוסיה לנקוט עמדה, שכן נקיטת עמדה ברורה עשויה הייתה לקנות את איבתן של עמים אחרים בבלקן; (ו) רוסיה לקתה באמצעי מימון דלים לכדי לסייע ברציפות להתקוממויות.

הופעתה של רוסיה בזירה הבינלאומית כמשחררת עמים לא עלתה בקנה אחד עם הדיכוי האכזרי של המרד הפולני (1863). זאת ועוד, התגבשותה של התנועה הפאן-סלאבית הייתה מבוססת על יסודות גזעיים-לאומיים ולא דווקא על יסודות נוצריים-אורתודוקסיים, רק הסרבים והבולגרים היו קרובי גזע ושותפי דת לרוסיים. היוונים הינם נוצרים-אורתודוקסיים, אך מעולם לא היו סלאבים. הקרואטים, הציכים והפולנים הסלאביים הינם נוצרים-קתוליים. קיצורו של דבר, ככל שהתנועה הפאן-סלאבית התגברה והלכה כן נשמת ממנה הארגומנט הדתי. תמיכתם של הרוסיים בתנועה הפאן-סלאבית והופעתם בתור מושיעי הנוצרים האורתודוקסים הייתה מגבילה את פעילותם המדינית לגבי הבולגרים והסרבים בלבד. מתוך כך נבעה נקודת התורפה של המדיניות הרוסית, שלא אוותה לוותר על הסיסמה הנוצרית-אורתודוקסית.

רובד המשכילים בארצות הבלקן לא רק שהתייחס באי-אמון לתמיכתה של רוסיה, אלא חשש מפני השתלטותה של מעצמה משעבדת זו על ארצותיהם. וראוי לזכור, כי המנהיגות הלאומית של בני הבלקן יצאה מתוך רובד חברתי זה, שקיים קשרים עם צרפת ובריטניה ואולי גם עם מתנגדיו הרוסיים של הצאר.

אמנם לעמים הסלאביים בבלקן לא נשקף כל סיכוי להשתחרר מעולה של האימפריה העות'מאנית ללא סיוע רוסי ישיר, אולם לא היה קיים כל מניע שיחייב את עמי הבלקן לקשור את גורלם במהודק לרוסיה גם אחרי שחרורם. שכן האימפריה העות'מאנית הידרדרה במדרון הנסיגה, וכוחה הצבאי לא עמד לה להחזיר לתחומיה את השטחים שאבדו. לכן ניתן היה להקל בסכנה של כיבוש מחודש על ידי תורכיה. מבחינה זו לא התחייבה, מטבע הדברים, המשכת הזיקה בין העמים הסלאביים לבין רוסיה. היפוכו של דבר, לאחר השגת העצמאות יכלו עמי הבלקן לתמרן במדיניותם בין אוסטרו-הונגריה, צרפת ורוסיה.

רק בשנת 1912 נוצרה "הברית הבלקנית" שייצגה חזית אחידה של עמי האזור נגד תורכיה העות'מאנית. אולם ברית רופפת זו התפרקה כבר בשנת 1913, ופירוקה לוה במלחמות פנימיות בין עמי הבלקן. ארבעת העמים הבלקניים העיקריים – היוונים, הסרבים, הבולגרים והרומנים – היו חלוקים בינם לבין עצמם על שטחיהם הטריטוריאליים מחמת חוסר גבולות אתניים ברורים ומוגדרים. ערבוב התחומים של האוכלוסיות השונות הולידו את סכסוכי הגבול שהתמקדו בעיקר במחוז מקדוניה, מקום שם הצטלבו התחומים האתניים של היוונים, הבולגרים והסרביים (מבלי להזכיר את המיעוט התורכי הניכר). מסיבה זו הפכה מקדוניה לשורש כל הרעות בבלקן. בעיית מקדוניה החריפה בעיקר לאחר קונגרס ברלין (1878), שכן סרביה, בולגריה ויוון שקיבלו בשלב זה או אחר את עצמאותן המלאה או החלקית השתרעו על שטחים מצומצמים יותר מתפוצתן האתנית, אולם ככל שתהליך נסיגתה הטריטוריאלי של האימפריה העות'מאנית התעצם, כן התרחבו גבולותיהן של מדינות אלה, ואזורי החיכוך ביניהן הפכו לשטחי מריבה. משהתרופף השלטון העות'מאני על מקדוניה במיוחד, התפתח המרוץ בין עמי הבלקן על הזכייה בנתחים טריטוריאליים. התחרות הגיעה לממדי סכסוכים מזוינים בשנת 1813 ועד למלחמת העולם הראשונה.

לסכסוכים בין העמים הבלקניים היה אספקט נוסף: בצידו של ערבוב התחומים האתני במקדוניה ובחבלים אחרים, היו קיימים גם תביעות היסטוריות לגבולות מקסימליים, שהתבססו על מורשת העבר. כל אחד משלושת העמים – היוונים, הבולגרים והסרבים – שלט בזמן מן הזמנים על שטחי המריבה. היוונים נשענו על המורשה ההלניסטית והביזאנטית, ואילו הבולגרים שלטו במאה ה-10 על מרבית חבלי הבלקן, והצליחו לחזור ולהרחיב גבולותיהם, על חשבון הצטמקות קיסרות ביזנטיון, במאה ה-12. בראשית המאה ה-14 עלתה קרנם של הסרבים, שאיימו על שלטונה של ביזנטיון עד לידי כך שהקיסר הביזנטי נאלץ להזעיק את התורכים לעזרתו.

על רקע זה של סכסוכים פנימיים בין עמי הבלקן והחשדנות הטבעית כלפי רוסיה, נאלצה זו האחרונה לפעול על מנת להשיג את מטרתה העליונה – כיבוש המיצרים התורכיים.

יחסי רוסיה ועמי הבלקן

קשריהם הראשונים של הרוסים עם הבלקן חלו בפרוס המאה ה-18 בתקופת "פטר הגדול". הרוסים קשרו יחסים מדיניים עם בני מונטנגרו המרוחקת, שכן המונטנגריים הצליחו לקיים את עצמאותם במרבית תקופתו של השלטון העות'מאני, למרות שרק בשנת 1789 הפירה תורכיה רשמית בעצמאותה של מונטנגרו. אולם יחסים אלה לא היו בעלי חשיבות יתרה. בשנת 1804 פרצו מרידותיהם של הסרביים עד לכלל השגת אוטונומיה. הרוסים סייעו אמנם לסרבים, אולם עיקר הישגיהם של המתמרדים באו להם מכוח עצמם.

התערבות יזומה וברורה של רוסיה בזירה הבלקנית חלה בתקופת המרד היווני, אולם היוונים זנחו את הרוסים מייד כשהשתחררו מעולמם של העות'מאניים. כפי שכבר צוין, ועוד, האוריינטציה היוונית כוונה למעצמות המערב באורח טבעי, מחמת קשרי השיט שבין יוון והים התיכון, ומפאת ריחוקה הגאוגרפי של רוסיה. גיבושה של המדיניות הרוסית הפאן-סלאבית לא עודדה, אף היא, מגמת התקרבות בין רוסיה ליוון.

בתקופת מלחמת רוסיה-תורכיה (8-1877) נדחו הסרבים הצדה והרוסים פנו להושטת סיוע צבאי לבולגריה. ואכן חוזה סאן-סטפאנו (1878) הרחיב את גבולותיה של בולגריה מהרי אלבניה ועד לים השחור. אולם קונגרס ברלין שהתכנס באותה שנה עצמה קיצץ בגבולותיה של בולגריה וצמצמן ביותר. היחסים בין רוסיה ובולגריה התקררו, ואילו הרוסים נטו להמר על הקלף הסרבי בעשרים השנים האחרונות ערב מלחמת העולם הראשונה. היו לכך מספר סיבות, והחשובה מביניהן הייתה התרחקותן של יוון ובולגריה מרוסיה. כן הורעו גם היחסים עם רומניה שהפסידה בקונגרס ברלין את בסרביה הדרומית לטובת רוסיה. הסרבים היו מעוניינים בהידוק היחסים עם רוסיה, שכן עצמאותם הרופפת הועמדה בצל השתעבדותם לאוסטרו-הונגריה שאיימה על סרביה במישרין לאחר סיפוחן של בוסניה והרצגובינה

לקיסרות ההבסבוגרית בקונגרס ברלין בשנת 1878. הזעזועים שפקדו את תורכיה העות'מאנית בזמן המהפכה של "התורכים-הצעירים" ב-1908 נוצלו על ידי אוסטרו-הונגריה לסיפוחן המלא של שתי נסיכויות החסות הללו. בסיכומו של דבר, החל מראשית המאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה לא הייתה לרוסיה יותר מבעל ברית אחד בין עמי הבלקן. דא עקא שבעלי-ברית אלה התחלפו לסירוגין. היוונים, הסרבים, הבולגרים ולבסוף שוב פעם הסרבים היו בזמן זה או אחר בעלי בריתה של רוסיה.

יחסיה של רוסיה עם עמי הבלקן הושפעו רבות גם מפיגורה התעשייתית של רוסיה מהמחזור במזומנים. זו האחרונה לא הייתה יכולה להתחרות עם אוסטרו-הונגריה, ולא כל שכן עם מעצמות המערב, במימון מרידותיהם של עמי הבלקן ובאספקת הציוד להם. לו היה לאל ידה של רוסיה לזכות את בנות בריתה הבלקניות בסיוע של ממש, כי אז קרוב לוודאי שתהליך השתחררותם של עמים אלה היה מהיר יותר מחד גיסא, ומדיניותה הבלקנית של רוסיה הייתה, מן הסתם, תקפה ונחרצת יותר מאידך גיסא. למרות היסוסיהם של עמי הבלקן אם לזכות בחסדיה של רוסיה אם לאו, קרוב לוודאי כי תמיכה רוסית רצופה ונדיבה הייתה מחזקת את ידיהם של הפרו-רוסיים בקרב עמי הבלקן. כל הערכה מדינית מפופחת בשלהי המאה ה-19 הורתה על קיצה הקרב של האימפריה העות'מאנית והשלטת ההגמוניה הרוסית על עמי הבלקן בעתיד נראה לעין. לפיכך יש להניח, כי למרות גרעיני ההתנגדות לרוסיה, שרווחו בקרב העמים הסלאביים, הייתה גוברת ידם של הפרו-רוסיים מתוך תחזית מדינית שקולה, שהצביעה על עליית ההשפעה הרוסית בבלקן.

ג) אוסטרו-הונגריה

כללי

גורמי ההתרחקות בין אוסטריה לבין רוסיה היו רבים ושקולים כנגד האינטרסים המשותפים. מעגלי האינטרסים של שתי המעצמות התנגשו, בראש ובראשונה, בתחרות של הבלקן, ובמדיניות הדיכוי האוסטרית כלפי המיעוטים הסלאביים בתוככי האימפריה ההבסבוגרית. עד שנת 1867, מועד הפיכתה של האימפריה ההבסבוגרית לדו-ממלכתית והשוואת מעמדם של ההונגרים לאוסטרים, היוו ההונגרים גורם מועד לפורענויות בתוככי האימפריה, בדומה למיעוטים האחרים. אולם משהוקמה המונרכיה הדואלית חלה התרחקות בין ההונגרים והרוסיים, שכן ההונגרים היו מוקפים בעמים סלאביים, והסכנה הסלאבית איימה עליהם בראש ובראשונה, ולא על האוסטרים, הדת הקתולית היוותה, למעשה, את הגורם היחיד שניתן היה ללכד סביבו את ערב-העמים באוסטרו-הונגריה. אולם העובדה שחלק מהעמים הסלאביים השתייך לכנסייה הנוצרים האורתודוכסית, היקשה על ליכודם של העמים הסלאביים לשם יצירת חזית משותפת נגד הקיסרות האוסטרו-הונגרית. מכל מקום הפריעה קתוליותם של חלק מהעמים הסלאביים לרחוש שנאה תהומית לאוסטרו-הונגריה הקתולית.

האינטרסים המשותפים לאוסטרו-הונגריה ולרוסיה התמצו בשני מישורים: האחד, הצורך בשמירת אופיו המלוכני-המוחלט של משטריהן. השני, יצר קריעתה של פולין וחלוקתה ביניהן. כשם שהמדיניות הרוסית כלפי התנועה הפאן-סלאבית התאפיינה בהפכפכות מסיבות שפורטו לעיל, כן גם המדיניות האוסטרית כלפי רוסיה נעה בין קטבי הקרבה והריחוק. עוד במאה ה-18 היה השיתוף בין שתי המעצמות רב יותר מהפירוד. במאה ה-19 גברו הניגודים האימפריאליסטיים ביניהן, ברם הסכנה לעצם קיומם של משטריהן קרבה אותן קרבה מאונסת. אולם במרוצת המאה ה-19 גוברים הניגודים ומכריעים את הכף לרעת יחסייהן של רוסיה ואוסטריה. הרעת היחסים התייחסה בחלקה להתגברות השפעתה של גרמניה בתחומיה של אוסטרו-הונגריה.

התנודות במדיניותה של אוסטרו-הונגריה

בתקופת המרידות הלאומיות והסוציאליות ששטפו את אירופה בנחשולים עזים, הן בשנת 1830 והן בשנת 1848, הייתה עמדתה של רוסיה לתועלת רבה לאוסטריה. המרד ההונגרי משנת 1848, בראשותו של קוסוט, שאיים לזעזע את אושיותיה של הקיסרות ההבסבורגית, דוכא ביד רמה בסיועו הפעיל של הצבא הרוסי ובתמיכתם של הקרואטים, אויביהם בנפש של ההונגרים. לא תהא זו הגזמה אם נציין, כי הסיוע הצבאי הרוסי ב-1848 הציל את האימפריה ההבסבורגית, והרוסים היו רשאים לצפות להכרת תודה מצדה של אוסטריה, אולם זו בוששה לבוא. אדרבא, במלחמת קרים (1854–1856), שעה שרוסיה נאבקה על נפשה נגד מעצמות המערב ותורכיה, הסתפקה אוסטרו-הונגריה בנקיטת מדיניות של ניטראליות-עויינת. שהרי היה זה האולטימטום האוסטרי שהוגש לרוסיה בשלהי מלחמת קרים שהכריע את הכף והביא לכניעתה של רוסיה. אולם הגלגל התהפך בשנת 1866, שעה שאוסטריה נאבקה כנגד הצבאות הפרוסיים של הקאנצלר ביסמארק. חלק ניכר מהצבא האוסטרי רותק לגבול הרוסי מחמת היחסים הבלתי-ידידותיים ששררו בין שתי המעצמות עוד מתקופת מלחמת קרים. מפלתה של אוסטריה לפני גרמניה בקרב סאדובה (1866) ומפלתה של צרפת לפני הגרמנים בקרב סודאן (1870) העלו את יוקרתה ועוצמתה של גרמניה, שהפכה מכאן ואילך למעצמה החזקה ביותר באירופה המרכזית. מדיניותו השקולה והמפוכחת של הקאנצלר הגרמני ביסמארק הביאה לקירוב הלבבות שין שתי המעצמות דוברות הגרמנית, ואכן בשנת 1874 נחתמה "ברית שלושת הקיסרים", עם הצטרפותו של הצאר הרוסי. אם אמנם שופרו היחסים בין אוסטריה וגרמניה בעקבות ברית זו, הרי שהייתה זו תוצאת מדיניותו הריאליסטית של ביסמארק. ברם, ההתקרבות אל הרוסים לא הייתה אלא זמנית בלבד, שכן רציפות מפלותיה הצבאיות של אוסטריה נגד צרפת ואיטליה (1859) ונגד גרמניה (1866) מחד גיסא, ועלייתם של ההונגרים מאידך גיסא, שמה קץ לקרבה המלאכותית בין אוסטריה לרוסיה.

מעמדם של ההונגרים

התמורה המדינית במעמדה של הקיסרות ההבסבורגית שהפכה אותה למונרכיה דואלית (1867) לא הושגה אלא לאחר התבלטויות וקשיים פנימיים וחיכוניים רבים. מפלתם של האוסטרים באיטליה (1859) והמהלומה הצבאית המוחצת שהונחתה על ראשיהם על ידי גרמניה (1866) הנמיכו את היוקרה המדינית-צבאית של האימפריה ההבסבורגית לדרגת שפל בלתי משוערת. אובדנה של איטליה בדרום והתעצמותה של גרמניה בצפון היטו, בהכרח, את המאמץ המדיני והצבאי של אוסטריה לעבר הבלקן, בתמיכתו ובהכוונתו של ביסמארק. מאותן סיבות נאלצו האוסטרים להתחלק שווה בשווה בשלטון עם ההונגרים, שנהנו משנת 1867 ואילך משליטה ישירה על הונגריה המורחבת, שכללה את קרואטיה, טרנסילבניה וחלקיה המערביים והדרומיים של רומניה. בהתחשב עם העתקת מרכז הכובד המדיני של אוסטריה לארצות הבלקן נודעה חשיבות יתרה לשותפיהם החדשים בשלטון, להונגרים. אלא דא עקא, שעצם ביצועה של השיטה הדואלית הועמד בסכנה מחמת פזילתם של האוסטרים, לפחות בחלקם, למלחמת נקם בגרמניה, בסיועה של צרפת, על מנת להחזיר את עטרת אוסטריה ליושנה במרכז אירופה. אילו הייתה תכנית זו קורמת עור וגידים, ואילו היה מושג ניצחון על גרמניה, כי אז לבטח היו האוסטרים מקשיחים את עמדתם לפי הונגריה מתוך עמדת כוח חדשה. זאת ועוד, הקמת המונרכיה הדואלית האוסטרו-הונגרית פתחה להקמת משטר פדראלי משולש, כשהשותף השלישי יצטרף מתוך העמים הסלאביים בתחומי הממלכה. אלא שמערך אפשרי וחדש מעין זה לא היה רצוי לאוסטרים ולהונגרים בעת ובעונה אחת. שכן מזמן השוואתם של ההונגרים לאוסטרים בשנת 1867, הסתגלו ההונגרים לתפיסה המדינית שצידדה בשלמותה של האימפריה הדואלית. תפיסה זו תאמה את האינטרסים החיוניים שלהם, כיוון שמרביתם הייתה מרוכזת בתחומי המונרכיה הדואלית. בניגוד לכך, רבו הניגודים בתוככי במחנה הסלאבי וחלק ניכר של עמים אלה היה מרוכז מחוץ לגבולותיה

של אוסטרו-הונגריה. אין עוררין על כך, שהשוואת מעמדם של הסלאבים בתחומי הקיסרות האוסטרו-הונגרית לקודמיהם הייתה גוררת עמה את ניתוקם המלא מהקיסרות ומביאה, בדיעבד, להתפוררותה המוחלטת.

אפשרות התקשרותם של האוסטרים עם הצרפתים לשם הנחתת מכת נגד לגרמניה, והדברה מחודשת של ההונגרים – סוכלה במהירות על ידי ביסמארק, והמעמד הדואלי של אוסטרו-הונגריה נשאר בעינו עד למלחמת העולם הראשונה. התסיסה הסלאבית המשיכה להוות את בעיית הבעיות של הקיסרות האוסטרו-הונגרית, אולם השלטון הצליח לבולמה עד שנת 1914, בעקבות התמיכה הנאמנה של ההונגרים והפשרה הזמנית שהושגה ביניהם לבין הקרואטים. מינויו של ההונגרי אנדראשי לשר החוץ של הקיסרות סימן גם את הפשרת היחסים עם גרמניה, ואת ההטבה שחלה ביחסי אוסטרו-הונגריה ותורכיה העות'מאנית. אכן, לעג הגורל היה צפון בהטבת יחסים זו, שכן ההונגרים נודעו משכבר הימים כאויביה בנפש של האימפריה העות'מאנית. מכל מקום, הטיית עיקר המאמצים והמשאבים הצבאיים והמדיניים האוסטריים לעבר הבלקן, כלומר כלפי תחום הסכנה שנסקפה לאוסטרו-הונגריה, העניקה ליחסיהן של אוסטריה ורוסיה מימד חדש.

יחסיהן של אוסטרו-הונגריה ורוסיה

התמורות הפנימיות והחיצוניות שזעזעו את הקיסרות ההבסבורגית והפכוה למונרכיה דואלית, העמידו את רוסיה בפני בעיה חמורה, שהצריכה הכרעה לאלתר: להתפשר עם אוסטרו-הונגריה ולהשתדל לנטרל אותה במרוצת מסע ההשתלטות הרוסי על האימפריה העות'מאנית, או להתמודד במישרין עם אוסטרו-הונגריה על השלטון בבלקן. האפשרות השנייה כללה את הסיכון שבהסתבכות צבאית עם גרמניה. על התרוצצות המגמות הסותרות במשרד החוץ הרוסי כבר עמדנו לעיל, איגנטייב, שצייד במדיניות הפאן-סלאבית, נטה להכרעה מהירה. ברם יריבו המושבע גורצ'אקוב העדיף את הפשרה עם אוסטריה וגישתו שכנעה את הצאר הרוסי. נימוקיו של גורצ'אקוב נשענו על עובדת תמיכתה של גרמניה בבת-בריתה המובסת, בהתאם למדיניותו השקולה של ביסמארק. אילו התעתד הקאנצלר הגרמני לפרק את האימפריה האוסטרית, כי אז הייתה גם רוסיה זוכה מן ההפקר. מן הסתם, הייתה אפשרות זו קרובה לליבם של המדינאים הרוסיים משתי האסכולות היריבות. ברם סיפוחה של אוסטריה הגרמנית לגרמניה לא עמד עדיין על הפרק, ונוכח ההתקרבות ההדדית בין ביסמארק לבין אנדראשי, היה ברור לרוסים, כי הידידות הגרמנית-אוסטרית הינה עדיפה, מבחינת גרמניה, על יחסי גרמניה-רוסיה. לא נותר להם, לרוסים, אלא להכריע לטובת פשרה עם אוסטריה, ולו גם פשרה זמנית. גישה זו הולידה את "ברית שלושת הקיסרים" משנת 1874.

אליבא דאמת, לא חידשה המדיניות הרוסית ולא כלום, שכן הייתה זו חזרה למדיניותו של נסלרודה, שר החוץ של ניקולאי ה-I. סקירת יעף על מגמות ההשתנות ביחסיהן של אוסטריה ורוסיה מצביעה על התנוודות הבאות: ב-1848 שררו יחסים הדוקים בין השתיים, בעקבות הסיוע הרוסי בדיכוי המרד ההונגרי. מ-1856 ועד לשנות ה-70 של המאה ה-19 חלה החמרה ביחסים ההדדיים מחמת הניטרליות העוינת של אוסטריה במלחמת קרים. משנות ה-70 ועד לקונגרס ברלין (1878) חלה התקרבות ניכרת במגמה של חלוקת תחומי השפעה הדדיים בבלקן. אולם התקרבות זו הייתה זמנית בלבד, שכן הקרע בין שתי המעצמות, שנבע ממלחמת קרים, לא אוחה לעולם. הטיית מוקדי פעילותה של אוסטריה לעבר הבלקן מחד גיסא, והתמיכה הבלתי רצופה של רוסיה בתנועה הפאן-סלאבית מאידך גיסא, לא אפשרה לגשר על פני תהומות ניגודי האינטרסים.

הפעילות האוסטרית בבלקן

גם אם מערך הכוחות הבינלאומי היפנה את אוסטרו-הונגריה להעלות את חבלי הבלקן. הייתה להפניה זו עילה כלכלית ומסחרית בלתי מבוטלת. מפאת נחשלותה התעשייתית לא

היוותה רוסיה גורם בר-תחרות לאוסטריה בבלקן. המתחרות הפוטנציאליות היו דווקא מעצמות המערב.

שלבי חתירתה של אוסטרו-הונגריה בבלקן היו כדלקמן: בקונגרס ברלין (1878) קיבלה הקיסרות את בוסניה והרצגובינה כמדינות חסות, והחלה בסלילת מסילות ברזל דרכן לעבר סרביה, תוך הבטחת זיכיון על המשך העבודה עד לנמל סלוניקי. בעת ובעונה אחת הוחל גם בתהליך שעבודה הכלכלי של בסרביה לאוסטריה. בשנת 1908 צורפו מדינות החסות לחלוטין. היעד הכלכלי של אוסטריה הוסב לעבר סלוניקי, כלומר לעבר המוצא הנוח ביותר לים האגאי. ברור שחתירה זו נתקלה בהתנגדותם של העות'מאניים, אלא שאין להשוות את שיעור הסכנה של המשימה האוסטרית למשימותיהם של הרוסים, אשר חתרו, כידוע, ללב ליבה של האימפריה העות'מאנית, מתוך מגמה להשתלט על איסטנבול והמצרים. הסכנה האוסטרית הייתה, אפוא, בבחינת הרע במיעוטו. יתרה מזאת, חסימת המוצא לים האגאי בפני אוסטריה הייתה עשויה לחולל רציפות טריטוריאלית בין סרביה וקרואטיה, ולהמיט בכך שואה על הקיסרות הדואלית. בנקודה זו השתלבו האינטרסים של האימפריה העות'מאנית והקיסרות האוסטרו-הונגרית.

צוואר הבקבוק בדרך מוצאה של אוסטריה לים האגאי היה הסנג'אק נובי-באזאר. עוד בהסכם סאן-סטפאנו (1878) תבעו הרוסים לחלקו בין סרביה ומונטנגרו. התנגדותם הנמרצת של התורכים הצמיחה פשרה, שלפיה קוצצו שטחי הסנג'אק וצוואר הבקבוק האוסטרי הוצר שבעתיים. אולם קונגרס ברלין בא והפך את הקערה על פיה, והאוסטרים זכו להרחבת תחומי המקוריים של הסנג'אק. היה בכך הישג אוסטרי חשוב שקידם את ההתפשטות האוסטרית בבלקן. ככל שמעמדם של הרוסים בבלקן הלך והתרופף, למן קונגרס ברלין ואילך, כן התחזקה העמדה האוסטרו-הונגרית. מבחינה גאוגרפית ואסטרטגית היו הסרבים והקרואטים נתונים בצבת של מלקחיים אדירים, שחסמו בפניהם את המוצא לים האדריאטי במערב וליים האגאי בדרום (חופי דלמטיה בים האגאי עבור לאוסטריה בירושה מוונציה). זאת ועוד, בידודם של העמים הסלאביים מחופי הימים על ידי אוסטריה היה כרוך גם בנעיצת טריזי ביניהם, אותו טריזי שניתק את סרביה מקרואטיה בנובי-באזאר.

ההישגים המדיניים והכלכליים של האוסטרים בבלקן, בתוקף מעמדם הגאוגרפי ותוך ניצול החלשתה של רוסיה, לא באו לאמתו של דבר אלא לקדם את החדירה הגרמנית דרך אוסטרו-הונגריה לעבר האימפריה העות'מאנית. חדירה זו נעשתה בקלות יחסית, הן מפאת תלותה המדינית והצבאית של אוסטרו-הונגריה בגרמניה, והן מפאת עוצמתה הסגולית של גרמניה, שהייתה גם נקייה מכל "רבב אימפריאליסטי" בעיניה של תורכיה. החדירה האוסטרו-הונגרית לבלקן הכשירה את הקרקע להשתלטות הגרמנית על תורכיה העות'מאנית, ולסחיפתה של זו האחרונה לצדן של מעצמות המרכז בזמן מלחמת העולם הראשונה.

ד) איטליה

אוריינטציה פרו-בריטית

איחודה של איטליה בין מלחמת קרים (1856) לבין קונגרס ברלין (1878) היה אחד האירועים הגדולים ביותר תולדות אירופה במאה ה-19. השפעת איחוד איטליה על "השאלה המזרחית" הייתה רבת חשיבות, למרות שאיטליה לא נטלה חלק פעיל במאבק המעצמות באימפריה העות'מאנית. שהרי הופעתה של איטליה בזירת היס-התיכון, בדומה לאיחודה של גרמניה, החליש במיוחד את מעמדה של צרפת וחיזק את מעמדה של בריטניה, שכן מבחינות מסוימות הייתה איטליה גרורה של בריטניה. ייתכן שמשקל עוצמתה הסגולית של איטליה, לכשעצמה, לא היה רב. ברם, צירופה של איטליה לבריטניה היה בו כדי לשנות את מאזן הכוחות.

בראש ובראשונה יש להטעים, כי עמדתם של מדינאי בריטניה, פלמרסטון וראסל, הייתה אוהדת ביותר לתהליכי שחרורה של איטליה; צרפת ואוסטרו-הונגריה לא אהדו את

שחרורה של איטליה, אולם הן נמנעו מפעולה צבאית נגד איחודן של דרום איטליה וצפונה, שכן חששו מפני תגובה בריטית תקיפה.

בעיצומו של המאבק לשחרורה של איטליה התחולל גם מאבק פנימי על אופיו של השלטון. בסופו של דבר, נצחה האסכולה המלוכנית-קונסטיטוציונית של קאבור את האסכולה הרפובליקאית מבית מדרשם של מאציני וגריבלדי. פירושו של דבר היה, כי איטליה אימצה לעצמה את מבנה הממשל הבריטי (המלוכני-קונסטיטוציוני), בבפרה אותו על פני הממשל הצרפתי (הרפובליקאי). היה זה גורם חשוב להתקרבות הבריטית-איטלקית. מעמדה הגאוגרפי של איטליה, כמדינה בעלת חופים ארוכים, חשף את אגפה הימי ואילץ אותה להישען על מעצמה ימית חזקה. אך טבעי היה, שאיטליה נמשכה לשיתוף פעולה עם המעצמה הימית החזקה ביותר מבין בריטניה וצרפת.

ניגודי אינטרסים עם צרפת

אמנם הקיסר הצרפתי נפוליאון ה-III נחשב במשך תקופה ארוכה כשושבין איחודה של איטליה, והצטיין בעמדתו התקיפה נגד אוסטרו-הונגריה. במלחמת קרים השתתף במערכה גיס לצידן של מעצמות המערב וממלכת סרדיניה גם היא נטלה חלק בוועידת פריס (1856), שסיימה את מלחמת קרים. מבחינתם של האיטלקים, חלה בגידתו של נפוליאון ה-III בהם בעיצומה של המלחמה באוסטרו-הונגריה, שהתנהלה בשנת 1859. החיילות הצרפתיים נטשו את המערכה שניהלו שכם אחד עם האיטלקים בעילה של ריכוז צבא גרמני לאורך גבולותיה המזרחיים והצפוניים של צרפת. כך או אחרת, נבצר מהאיטלקים לסלק את הגדודים האוסטריים מוונציה, שעה שהניצחון עמד ליפול בחיקם כפרי בשל. כתוצאה מכך חלה התקררות ביחסי איטליה-צרפת.

זאת ועוד, נפוליאון ה-III שאף לאחד את צפון איטליה גרידא כדי לאגוף את אוסטרו-הונגריה מפאת דרום. לא היו לו כל שאיפות לאחד את איטליה כולה ולהפכה למעצמה שהייתה עשויה לאיים על צרפת. אדרבא, איטליה נאלצה לוותר על ניס וסאבוי תמורת הסיוע הצבאי הצרפתי בשחרור צפון-איטליה. בזירה הבינלאומית הופיע נפוליאון ה-III כפטרונם של כל הקתולים באשר הם. אצטלא זו סייעה בידיו להיטיב את היחסים עם הוותיקן, להתערב לטובת הקתולים באימפריה העות'מאנית עד לכלל התפרצותה של מלחמת קרים. אולם לגבי וותיקן הייתה דווקא אוסטרו-הונגריה המעצמה הקתולית הנאמנה ביותר, שכן פרשת המהפכה הצרפתית טרם נשכחה. מכל מקום, במסגרת מאמציו של נפוליאון ה-III לזכות בבכורה הקתולית בעולם, הוא הכריע לטובת המשך קיומה של מדינת האפיפיור, אשר חצצה בין חלקיה הצפוניים והדרומיים של איטליה, ושיגר גם גייסות להגנתה מפני איחוד איטליה. רק מפלותיהם של האוסטרים (1866) והצרפתים (1870) לפני צבאות גרמניה סייעו בעקיפים לשחרורה של איטליה ולאחודה המלא.

עיקרם של ניגודי האינטרסים בין איטליה וצרפת התבלט בפרשת תוניסיה. תוניסיה נכבשה על ידי צרפת בשנת 1881, בעידודו של הקנצלר הגרמני ביסמארק, אשר חפץ להסיח את תשומת לבה של צרפת מענייני אירופה וממפלגתה ב-1870 ולנעוץ טריז בין איטליה וצרפת. גם בריטניה לא התנגדה לכיבוש תוניסיה על ידי צרפת, שכן הייתה זו עילה מצוינת להשתלטות על מצרים בשנה שלאחר מכן. כמעצמה ימית מובהקת, לא היה זה לרוחה של בריטניה שאיטליה תשתלט במלואה על מצרי המעבר בין שני אגניו של הים התיכון (דרום איטליה, סיציליה, תוניסיה) לפיכך העדיפה בריטניה שצרפת תתפוס את תוניסיה ותעיב בכך על יחסיה עם איטליה, בעוד שזו האחרונה תידחף, כתוצאה מכך, לבין זרועותיה של בריטניה. השיקול הבריטי היה מדויק ביותר.

למותר להזכיר, כי כיוון התפשטותה הטבעי של איטליה היה לעבר תוניסיה. הנתונים הגאוגרפיים לא השתנו מבחינה זו מאז תקופת רומא וקרתגו. ההיאחזות בתוניסיה הייתה הכרחית לשם הפיכת איטליה למעצמה ים תיכונית. איטליה לא יכלה לשכוח לצרפת על שהקדימה אותה בכיבוש תוניסיה, והייתה זו גם הסיבה העיקרית להצטרפותה לברית

האוסטרו-הונגרית משנת 1879, שהפכה להלן לבסיס המוצק של מעצמות המרכז. ברם, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נמנעה איטליה מלהצטרף למעצמות המרכז, שכן נוכחותם של ציי המלחמה החזקים של בריטניה וצרפת ביסוד התיכון הכריעה את הכף לטובת מעצמות המערב, בהתחשב במעמדה הגאוגרפי הפנינסולארי של איטליה.

בסיכום, איחודה של איטליה והתרחקותה מצרפת היו רבות חשיבות לבריטניה, שכן מעמדה של זו האחרונה התחזק בהרבה באגן המזרחי של הים התיכון ובאימפריה העות'מאנית, נוכח היריבות הצרפתי-איטלקית והיחלשותה של צרפת. כמובן, שיחסי הכוחות הימניים השתנו לאחר שנות ה-80 של המאה ה-19, עם הופעת הצי הגרמני במימי הים הצפוני וההיערכות החדשה של הצי הבריטי. מסורת הידידות הבריטית-איטלקית ותפיסתה של מלטה על ידי הבריטים הקלו עליהם להשתלט על הים התיכון המזרחי ולחוסמו בפני צרפת כל אימת ורצו. שיתוף האינטרסים הבריטיים והאיטלקיים לא רק הצטמצם בזירת הים התיכון, אלא השתרע אף על אפריקה: כיבושה של לוב על ידי איטליה נועד, מהבחינה הבריטית, למנוע את קיומו של גבול משותף בין מצרים הבריטית וארצות המערב הצפון אפריקאיות הצרפתיות. החציצה האיטלקית בלוב סייעה לבלום את ההתפשטות הצרפתית בארצות הסודאן ובאפריקה המרכזית, כלומר נמנעה התגשמותן של התכניות הצרפתיות בדבר יצירת רצועה צרפתית רצופה באפריקה מהאוקיינוס האטלנטי ועד לים סוף. היפוכו של דבר, הייתה זו בריטניה שהצליחה ליצור רציפות טריטוריאלית באפריקה המזרחית, החל ממצרים וכלה בכף התקווה.

ה) בריטניה

האינטרסים היסודיים של בריטניה

התעניינותה של בריטניה ב"שאלה המזרחית" ובתחומיו של המזרח התיכון התעוררה בהדרגה בשלהי המאה ה-18. אולם רק פלישתו של נפוליאון למצרים (1798) הביאה לגיבוש השקפה מדינית בריטית לגבי האימפריה העות'מאנית. ביסודה של השקפה זו הונח הרצון לשמור על שלמותה הטריטוריאלית של תורכיה העות'מאנית ככל האפשר. מבחינה מסוימת יש לראות בבריטניה כיורשת הקו המדיני הנ"ל מצרפת. גיבוש התפיסה המדינית אודות שלמותה של האימפריה העות'מאנית נתעצב כתוצאה משני מניעים יסודיים: הראשון, הבטחת הנתיבים השונים, ביים וביבשה, בדרך להודו, נתיבים אלה עברו בתחומי האימפריה העות'מאנית או בשוליה הקרובים. השני, קיומו של מאזן הכוחות בין המעצמות באירופה. בתוקף מעמדה הגאוגרפי, שקדה בריטניה על אי-הפרת מאזן הכוחות באירופה על מנת ליצור מצבי הכרעה לטובת האינטרסים הבריטיים, באמצעות הצטרפות לצד אחד או למשנהו. שני המניעים היסודיים הללו הביאו להיתקלויות בין בריטניה לבין צרפת ורוסיה, לסירוגין, ולאזן דווקא בעת ובעונה אחת.

ההתנגשות החריפה ביותר בין בריטניה לצרפת חלה בתקופתו של נפוליאון. כל כולה של הפלישה הצרפתית למצרים לא בא אלא כהכנה לחדירה להודו לניתוק עורקי המחיה של הקיסרות הבריטית. פינוי שרידי הצבאות הצרפתיים ממצרים (1802) סימן את דעיכת שיאי המתח ששרר ביחסים הבריטיים-צרפתיים. אולם הפגת המתח לא מנעה התלקחות חדשות, שהעמידו את המעצמות היריבות על עברי פי מלחמות. ארבעת המוקדים הנוספים ביחסי השתיים היו כדלקמן: א) שתי "המלחמות הסוריות" (1831, 1839) של מוחמד עלי נגד תורכיה העות'מאנית; ב) התכניות לחפירת תעלת סואץ, שעוררו את התנגדותו של פלמרסטון. עם מותו (1856) רפתה ההתנגדות; ג) כיבוש מצרים על ידי בריטניה (1882), לאחר הסתלקותה הפתאומית של צרפת; ד) המאבק על אפריקה, שהגיע לשיא חריפותו בהיתקלות בפאשודה (1898) על הנילוס הלבן.

ככל שהיריבות בין בריטניה לצרפת כללה עליות וירידות, הרי שכמעט ולא פרצו חילוקי דעות בין השתיים לגבי עצם קיומה של האימפריה העות'מאנית. ההיתקלויות בין מעצמות המערב חלו באזורים השוליים של האימפריה. לעומת זאת חולל האיום הרוסי על לב ליבה

של תורכיה התנגשות אינטרסים מקיפה ומורכבת עם בריטניה, שהרי מדיניותה היסודית הייתה מכוונת לשמירת קיומה של האימפריה העות'מאנית.

ניגודי אינטרסים משניים בין בריטניה לצרפת

במכלול היחסים שבין בריטניה לצרפת במרוצת המאה ה-18 וה-19 ובקשר ל"שאלה-המזרחית" לא חל, כאמור, התנגשויות במוקדיה הרגישים של תורכיה, כלומר באסיה הקטנה, במצרים ובבלקן. שיתוף הפעולה הרוסי-צרפתי בשנים 1801 ו-1808 לא נשא פרי ולא היה אפקטיבי; שכן תכניתו של נפוליאון לפרוץ להודו ממצרים, בסיוע חזירה רוסית מפרס, הייתה בגדר חלום. המאבק הממשי הצטמצם על גדותיו המזרחיים של הים התיכון. מאז התבוסות הימיות של צרפת במערכת אבו-קיר (1798) וטרפלגר (1805), הפך שלטונה של בריטניה בים התיכון ובימים אחרים למוחלט. לפיכך נחרצו מראש תוצאות התמודדויותיהן של בריטניה וצרפת, כל אימת וזו האחרונה הזדקקה לשיגור גייסות בנתיבי הימים. כך נידון לכישלון צבאו של נפוליאון במצרים. מסיבה זו נכשלה צרפת בתמיכתה במוחמד עלי. נוכח שליטתו של הצי הבריטי על חופי סוריה. כך גם לא עלה בידי צרפת למנוע את הפלישה הבריטית למצרים, ובסופו של דבר, נבצר מצרפת ליצור רציפות טריטוריאלית באפריקה מהאוקיינוס האטלנטי ועד לים סוף. (היתקלות פאשודה, 1898). מתוך סדרת הכישלונות הצרפתיים מתבלטת רק הצלחה אחת, והיא – חפירת תעלת סואץ, אולם גם הצלחה זו הייתה מותנה בשינוי ההדרגתי של העמדה הבריטית הרשמית כלפי רעיון חפירת התעלה, לאחר מותו של פלמרסטון (1865). נעלה מכל ספק, כי אילו עמדה בריטניה בכל תוקף על דעתה נגד כריית התעלה, כי אז תעלת סואץ לא הייתה נפתחת מעולם. יתרה מזאת, עוצמתה הימית של בריטניה הייתה עומדת לה להטיל מצור על התעלה ולהוציאה מכלל שימוש. כידוע, לא רק המדיניות הבריטית השתנתה לגבי הסואץ, אלא שבמהלך דיפלומטי ופיננסי חד-פעמי הצליחה בריטניה להשתלט על התעלה, בשנות ה-70, ולהופכה למקפצה אסטרטגית לעבר כיבושה של מצרים. מסתבר, אפוא, שההישג הצרפתי היחיד מתוך שרשרת של כישלונות הפך בסופו של דבר לניצחון בריטי מזהיר, ולאבן-פינה בכל מערכת הישגיה של בריטניה במזרח התיכון. ככל שההישגים הבריטיים התרבו, כן גם נחלש מעמדה של צרפת בים התיכון בפרט ובאימפריה העות'מאנית בכלל. עלייתה של גרמניה באירופה ואיחודה של איטליה רק זרזו את תהליך ירידת קרנה של צרפת בתחומי האימפריה העות'מאנית.

ניגודי אינטרסים יסודיים עם רוסיה

אם המאבק בין בריטניה לצרפת היה משני בחשיבותו ושלישי בתחום השתרעותו, הרי שניגודי האינטרסים עם רוסיה היו יסודיים ורצופי סכנות. בשלהי המאה ה-18 הייתה רוסיה בעיצומו של תהליך התרחבות והתגבשות. עוצמתה המתגברת והולכת חלה בעת ובעונה אחת עם התרופפותה של האימפריה העות'מאנית. כמעצמה צעירה לא מיצתה עדיין רוסיה את כל משאביה וטרם הגיעה לפסגת כוחה. היפוכם של הדברים אמור בצרפת, שסימני רפיון נתגלו בה, והחל משנת 1871 ניטלה ממנה הבכורה על ידי גרמניה.

מבחינתה של בריטניה הייתה רוסיה יריב קשוח, שעיקר כוחו התבטא בהפעלת חילות יבשה גדולים, שעה שעוצמתה של בריטניה רוכזה במיוחד בימים. זאת ועוד, במאבקה עם צרפת יכלה בריטניה להישען על מלוא עוצמתה הימית ולהכריע את הכף לטובתה. בהתנגשויותיה עם רוסיה מילאה האסטרטגיה הימית תפקיד מוגבל. הפעלת הצי הבריטי הייתה מחוץ לתחומי המאבק בקווקז ובמרכז אסיה, ואילו בים השחור ניתן היה להסתייע בכוחות ימיים, אולם אי אפשר היה להכריע מערכות צבאיות. אין להכחיש את תפקידו של הצי הבריטי במלחמת קרים, ברם יעילות הסיוע הימי הייתה מוגבלת ביותר במאבק על חבלי הבלקן.

לעומת זאת, נהנתה רוסיה מאפשרות ריכוז כוחות יבשתיים לכל אורך גבולותיה הצפוניים של האימפריה העות'מאנית. היה לאל ידה להנחית מהלומות באגפי הקווקז או

בחבלי הבלקן. אולם היתרון הגאוגרפי-היבשתי לא נוצל על ידי רוסיה במלואו, הן מחמת ליקויי מערכת התחבורה שלה, הן מפאת נחשלותה התעשייתית, והן מפאת התערבות המעצמות. בריטניה הייתה, אפוא, רק גורם אחד שבלם את קצב ההתקדמות הרוסית. אמנם שלמותה של האימפריה העות'מאנית היוותה נדבך מדיני בסיסי בשיקוליה הצבאיים של בריטניה, אך יש להטעים כי עורקי התחבורה הבריטיים להודו עבר בשוליה הדרומיים של האימפריה העות'מאנית, ומעולם לא איימה עליהם סכנת ההשתלטות ממשית מצד רוסיה. לאמתו של דבר, לא התכוונה רוסיה מעולם לפרוץ להודו דרך המיצרים ותעלת סואץ, ולא רק מטעמי חולשתה הימית, אלא בעיקר מפאת אופייה הדפנסיבי של האסטרטגיה הימית הרוסית בים השחור.¹³ עם סיומה של מלחמת קרים נהרסו בסיסי הצי הרוסי בים השחור ונאסר על קיומו. ואכן, משנת 1856 ואילך לא התאוששו הרוסים עד לכלל השלטת ההגמוני שלהם על הים השחור. אם אמנם הייתה לרוסים שייטת מצומצמת בים התיכון במלחמת רוסיה-תורכיה (8-1877) הרי שעוקצה ניטל ממנה מחמת יושנה ומחמת עינו הפקוחה של הצי הבריטי. הדרך להודו הייתה חסומה בפני הרוסים לא רק באגנו המזרחי של הים התיכון, אלא אף בקווקז ובמרכז אסיה בגלל מערכות הרים גבוהות שהיקשו ביותר על מבצעים צבאיים. מבחינה טקטית יכלו הרוסים לאיים על הודו רק באמצעות פלישה דרך צפון-מזרחה של פרס וחלקיה המערביים של אפגניסטן, תוך עקיפת הרי הודו-כוש ופאמיר. ואכן עם סיום מסילת הברזל הטראנס-כספית בשנת 1888, נפתחה אפשרות תיאורתית מעין זו, שהתבטאה בלחץ מדיני מוגבר על אפגניסטן.

בסיכומו של דבר, עמדה רוסיה בפני מכשולים טבעיים יעילים בדרך חדירתה להודו, אם אמנם תוכננה אי-פעם תכנית מבצעית מעין זו. ספק רב אם באמת תכננו והרוסים לפרוץ להודו בשלהי המאה ה-19. האלטרנטיבה היחידה שלהם השתרעה באפגניסטן המערבית, היינו בריחוק רב ממוקדי ההתלקחויות עם האימפריה העות'מאנית. סיכום זה מפחית מחשיבותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית כמחצית ביניים בין מעגלי ההשפעה הבריטיים והרוסיים; אולם אין הוא פוגע כמלוא נימה בערכה הצבאי של האימפריה העות'מאנית, שריתקה כוחות יבשה רוסיים גדולים והתפתשה עמם ממושכות. לו חוסלה תורכיה בשלב מוקדם, כי אז יכלו הרוסים להפנות את מחצם היבשתי ישירות לעבר השטחים החיוניים לבריטניה במזרח התיכון, וידו של הצי הבריטי הייתה קצרה מלהושיע. גם אם נחשבה תורכיה העות'מאנית כגורם משני במעלה במשחק מאזן הכוחות באירופה, הרי שמהבחינה הבריטית היא מילאה תפקיד רב-חשיבות בבלימת ההתפשטות הרוסית כלפי דרום. על רקע זה ניתן להבין את פעילותם של חישובי המדינאים הבריטיים,¹⁴ בין השנים 1800–1878, לשם שמירת שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית.

השתנות עיקרון המדיניות הבריטית כלפי תורכיה

עיקרון שמירת שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית היה מורכב ביותר ונתון לשיקולים מסובים מבחינתה של בריטניה; שכן בלחץ האירועים ההיסטוריים חלו תנודות ותפניות במדיניותה של בריטניה עד לכלל הזנחת עיקרון השלמות הטריטוריאלית של תורכיה מקונגרס ברלין (1878) ואילך. מה היו השיקולים שהשפיעו על שינוי גישתה של בריטניה לגבי "השאלה-המזרחית"? ניתן לציין ארבעה גורמים ראשיים: (א) הערכת מצב מדינית-צבאית שהטילה ספק בכושר העמידה הממושך של האימפריה העות'מאנית. לאור תחזית זו נראה שרצוי לנטוש את מדיניות התמיכה ולהעדיף להתחלק בשלל במהירות האפשרית; (ב) המסורת הליברלית שהייתה לנחלתם של רבים מקרב הבריטים, ובמיוחד אפיינה את מנהיגי הליברלים וגלאדסטון בראשם. מסורת זו תיעבה את שלטון הרודנות

¹³ כזכור, המליצה הוועדה האימפריאלית הרוסית בשנת 1829 להימנע מלהשתלט על המצרים מחשש השתלטות הנגדית של מעצמות המערב על הים האגאי (ראה בסעיף על רוסיה).

¹⁴ ראש הממשלה ושר החוץ פלמרסטון והשגריר הבריטי רב-ההשפעה באיסטנבול סר סטרפורד קנינג.

העות'מאני. רובד המשכילים בבריטניה נהג לתמוך בשאיפות השחרור הלאומי של העמים המשועבדים באימפריה העות'מאנית;¹⁵ ג) ירידת ערכו של חייל היבשה הבריטי, לאחר ביצוע הגיוסים הכלליים ביבשת אירופה; ד) הידחקות האינטרסים הבריטיים והצטמצמותם בתחומי תורכיה העות'מאנית, בעת ובעונה אחת עם התגברות ההשפעה הגרמנית בתורכיה, שהגיעה לשיאה עם התממשות האיום הגרמני של שדות הנפט הבריטיים בדרום פרס. הירתמותה של תורכיה למרכבתה של גרמניה בשלהי המאה ה-19 ביטלה את ערכה כמחיצה יעילה בפני פולשים אפשריים למפרץ הפרסי ולהודו, שהרי תורכיה שימשה כמקפצה אסטרטגית לגרמנים לאותן מטרות.

ערעור האימון בכושר קיומה של תורכיה

הצעותיו החוזרות ונשנות של ניקולאי ה-I לפלמרטון להתחלק בשללו של "האדם החולה על גדות הבוספורוס" נדחו שוב ושוב מתוך ההערכה הבריטית החיובית לגבי כושר המשך ההישרדות של האימפריה העות'מאנית. כל זמן ותפיסה זו לא השתנתה בבריטניה – המשיכה תורכיה להוות את הנדבך הצפוני החוצץ בין הרוסים לבין הנתביים האימפריאליים להודו. בריטניה לא הייתה מצטרפת למלחמת קרים אלמלא האמונה ביכולת הבלימה התורכית את הרוסים. כל אימת והצרפתים התחרו בבריטים בצבירת השפעה על מצרים או סוריה, הייתה ידם על התחתונה מחמת נחיתותם הימים. כנגד העוצמה היבשתית של רוסיה הייתה בריטניה חסרת אונים. לא היה לאל ידה למנוע מרוסיה מלנגוס נתחים מגופה של האימפריה העות'מאנית, ואף לא היו כל ערבויות ליצירת קואליציה אירופית חדשה שתעמוד בפרץ, בדומה לקואליציה של המעצמות שבלמה זמנית את רוסיה במלחמת קרים. לקח מלחמת קרים הווה, לכשעצמו, פר נרחב להערכה מדינית מחודשת בבריטניה, שכן תוצאותיה הצבאיות של מלחמה זו היו בבחינת תיקו, למרות שהניצחון המדיני נפל בידי תורכיה ובנות הברית. ואכן מלחמת רוסיה בתורכיה (8-1877) אימתה את החששות הבריטיים לגבי בדידותה המדינית של תורכיה ולגבי עוצמתה הצבאית המתגברת של רוסיה. יחסיהן של בריטניה ואוסטרו-הונגריה היו הדוקים בדרך כלל. אולם אוסטרו-הונגריה סירבה להיהפך לסוס המלחמה הטרויאני של בריטניה בבלקן, הן מפאת חולשותיה הפנימיות, והן מפאת שיתוף אינטרסים מסוים שנוצר, בלידת ברירה, בינה לבין רוסיה.¹⁶ אוסטריה לא נטלה, כזכור, חלק פעיל במלחמת קרים, אולם השכילה ללחוץ על רוסיה באולטימטום, שהכריע את הכף והקנה לאוסטריה מקום נכבד בוועידת השלום של פרסי (1856), מבלי לנקוף אצבע. ערב מלחמת רוסיה בתורכיה (8-1877) לא נוצר שיתוף פעולה בין בריטניה לאוסטרו-הונגריה. רק בשלבי הגמר של המלחמה, לאחר ניצחונותיהם המדהימים של הרוסים ופעילותה האינטנסיבית של התנועה הפאן-סלאבית, חלה התקרבות בין שתי המעצמות שהולידה את שיתוף הפעולה ההדוק בקונגרס ברלין (1878).

יש להטעים, כי שיתוף זה היה מוגבל רק לקונגרס עצמו, אך לא בא לכלל ביטוי בשדה הקרב. לאור עובדות אלה חייבת הייתה המדיניות הבריטית להביא בחשבון את אפשרות התמוטטותה המהירה של תורכיה העות'מאנית בפני הצבאות הרוסיים, מבלי שמעצמה יבשתית כלשהי תנסה לבולמם. אדרבא, סיכויי פשרה והתחלקות בשלל הבלקן בין רוסיה ואוסטרו-הונגריה נראו סבירים ביותר. בלימתה של רוסיה בבלקן נבעה בסופו של דבר מהתעצמותה של גרמניה, שנטלה תחת חסותה את אוסטרו-הונגריה ותורכיה כאחד.

דעת הקהל האנטי-תורכית בבריטניה

התרופפות האמונה בסיכויי קיומה של תורכיה לא הייתה הגורם היחידי שהביא לשינוי הערכים במדיניות הבריטית. תרומה חשובה להסתייגות הבריטית מהאימפריה העות'מאנית

¹⁵ כדאי לציין, למשל, את תמיכתו הנלהבת של לורד ביירון במאבק היווניים לשחרורם.

¹⁶ עיקרון השמירה על המשטר המלוכני-המוחלט.

תרמה שאט-הנפש של דעת הקהל הבריטית מפני אושיות משטר העריצות של הסולטאנים העות'מאניים. כן גם גילה גל אהדה לעמים הנוצריים המשועבדים והנלחמים על חירותם. מעל לכל נגע גורלם של היוונים שלב שדרות נרחבות בציבור הבריטי. דעת הקהל בבריטניה, שעוצבה על ברכי המסורת הליברלית והדמוקרטית, לחצה על הממשלה הבריטית להתערב בפועל לטובת הנוצרים בבלקן. הממשלה עצמה נאלצה לשכנע את השלטונות העות'מאניים בדבר חיוניותן של הרפורמות. מדרך הטבע הוא, שלחצה של הממשלה הבריטית לא הצטיין בתקיפות יתרה. במרוצת תקופת ה"תנטימאית" (הרפורמות) באימפריה העות'מאנית התברר, כי התיקונים המתונים והאבולוציוניים פיגרו בהרבה אחר התביעות לאוטונומיה של ממש, ולהלן – לשחרור לאומי מלא. דוגמה מובהקת לממדי השפעתה של דעת הקהל הבריטית הופגנה בתקופת מלחמת השחרור היוונית. הזיקה הרומנטית והתרבותית של הבריטים ליוון התבטאה בתמיכה נלהבת במאבקם של היוונים לחירותם. אולם התמיכה הבריטית העממית נגדה את האינטרס הרשמי, שעמד על קיום שלמותה של האימפריה העות'מאנית. המדינאים הבריטיים עמדו אל נכון על סתירה זו והעריכו את משמעותה הבינלאומית של מלחמת השחרור היוונית כראוי, שכן מאבקם של היוונים שימש נקודת מפנה בשחרורם של יתר עמי הבלקן מכבלי תורכיה העות'מאנית.

המסורת הליברלית שאפפה חוגים נרחבים בבריטניה היוותה, אפוא, גורם רב-משקל בהפיכת קערת המדיניות הממשלתית על פיה. ספק רב אם דעת הקהל הבריטית, לכשעצמה, הייתה מסוגלת לחולל תמורה מדינית זו. אולם הצטרפותם של נתונים מדיניים מעשיים, שהצביעו על התרופפותה הצבאית של תורכיה ועל היעדר כוח נוסף שיבלום את התקדמותם של חילות היבשה הרוסיים, עשתה את שלה, והפכה את בריטניה למעצמה שחתרה לפירוקה הגמור לחיסולה של תורכיה ערב מלחמת העולם הראשונה ואחריה.

עמדת מדינאים בריטיים

אחד המדינאים הבריטיים המפורסמים ביותר שפעל באימפריה העות'מאנית היה שגריר בריטניה באיסטנבול, סטראפורד קנינג (1786–1880). דיפלומט זה הכיר את הבעיות של תורכיה העות'מאנית מלגו ומלבר,¹⁷ וריכוז בידיו סמכויות של ביצוע מדיניות ותכנונה. פעילותו בבירה העות'מאנית חלה לפני מלחמת קרים ובעיצומה של מלחמה זו, והוא נחשב לאחד הפעילים העיקרים מאחורי הקלעים שהביאו להתפרצותה של המלחמה. קנינג נחשב לאדריכל המדיניות הבריטית שצידדה בשמירת שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית, אולם בכתביו לא השאיר מקום לספק, כי עתידה של האימפריה נחרץ. פעילותו הייתה בבחינת דחיקת הקץ של תורכיה. למרות האופטימיות המסויגת שלו, שנבעה לאחר חיסול האינצ'רים בשנת 1826, סבר השגריר רב-הפעלים כבר בשנת 1832, שה"תנטימאית" אינן עשויות למנוע את התמוטטותה של תורכיה העות'מאנית. במרוצת הזמן הביע גם את ביטחונו בכישלונן המוחלט של הרפורמות, כתוצאה מהתנוונותו של מנגנון השלטון העות'מאני ופשיטת הרגל הכספית שלו. פעילותו של קנינג היוותה, אפוא, דוגמה מאלפת להתנגשות שבין צו האינטרסים המדיניים של בריטניה לבין ההכרה האישית.

מדינאי בריטי אחר שהזדקק משכמן ומעלה היה לורד סאליסברי. הלז נחשב ליורשו של דיזרעאלי בהנהגת המפלגה השמרנית, וכיהן לסירוגין כראש ממשלתה של בריטניה בין השנים 1885–1902. אולם כבר בתקופת קונגרס ברלין (1878) הופיע כשר החוץ הבריטי כאישיות השנייה במעלה בבריטניה. כשר לענייני הודו לשעבר וכמי שהרבה לסייר באירופה, גיבש דעה מבוססת על אובדנה הממשמש ובא של תורכיה העות'מאנית. לורד סאליסברי לא היה מחסידי כוחה הצבאי של האימפריה העות'מאנית, ולפיכך לא ראה ברכה מרובה בהמשך קיומה כרצועת חיץ בין רוסיה לבין הודו. כן גם לא חשש מפני אפשרות פריצתם של הרוסים מהמצרים דרומה. לעומת זאת ייחס לאפגניסטן חשיבות אסטרטגית מרובה. הוא צידד

¹⁷ ראה בפרק בסעיף – תקופת רשיד פחה וסטראטורד קנינג.

בפשרה עם הרוסים על חשבונה של תורכיה העות'מאנית, והתנגד בכל מאודו למלחמת קרים ולהקזת דם בריטי נוסף על מזבחה של תורכיה.

מאלפת ביותר הייתה עמדתו של גלאדסטון (1808–1898), מנהיג הליברלים, ויריבו של דיזרעאלי במאבק הפנימי על השלטון בבריטניה. הסתפקותה של בריטניה בהושטת סיוע דל ובתמיכה הססנית בתורכיה, בתקופת מלחמת 1877-8, נבעה במידה רבה מהמאבק הפנימי בבריטניה. אם השמרנים, ודיזרעאלי בראשם, נקטו במדיניות של יוזמות-תוקפניות ואימפריאליזם עקבי, אין לומר על הליברלים וגלאדסטון ששאפו למוטט את האימפריה העות'מאנית. אולם פעולות העקיפין שלהם גרמו להחשת קיצה. לאחר הטבח המחריד בבולגרים (1876) שנערך ספונטנית על ידי חילות תורכיים בלתי סדירים, התגבשה אמונות של גלאדסטון, כי כל התערבות בריטית לטובת תורכיה תקומם נגדה את דעת הקהל הבריטית ותכשיל את הממשלה. זו גם הייתה הערכתו של דיזרעאלי. מכל מקום, תביעתו של גלאדסטון לשחרורה של בולגריה מידי העות'מאניים תאמה, למעשה, את מטרות המדיניות הרוסית, וסייעה לה במישרין. על היקפה של דעת הקהל הבריטית האנטי-תורכית עמד גם שר החוץ הרוסי, איגנטייב, שביקר בבריטניה ערב מלחמת רוסיה בתורכיה (8-1877). באותה הזדמנות יכול היה הדיפלומט הרוסי להיתקל אף בעמדה הרשמית של בריטניה שעניינה את רוסיה.

התמורות במערך הצבאי של בריטניה

ניצחונה של גרמניה על צרפת בשנת 1870 פתח דף חדש בהיסטוריה הצבאית של אירופה, שכן היה זה, במידה מרובה, ניצחונם של חיילי השירות הסדיר ומגויסי החובה הגרמניים על צבא הקבע המקצועי של הצרפתים. לקח התבוסה הצרפתית תורגם לשפת המעשה, שכן מרבית מדינות אירופה החלו לעבור לשיטת גיוס טוטלית, בהסתמך על הרוח הלאומית והמוראל הגבוה של הצבאות העממיים. שיטה זו הגדילה בצורה מהפכנית את הכוחות הצבאיים. הצבא היבשתי הבריטי, שמשקלו היה מאז ומתמיד זעום בהשוואה לצבאות מעצמות היבשת, לא הזדרז לאמץ לעצמו את שיטת הגיוס החדשה, וערכו הסגולי פחת מילא. המטכ"ל הבריטי נזהר תמיד שלא להסתבך במערכות יבשתיות בקנה-מידה גדול כדי למנוע את הישחקותם של חילות היבשה המצומצמים. במלחמת רוסיה-תורכיה (8-1877) הסתפקה בריטניה בהפעלת יחידות הצי בלבד. לאמיתו של דבר, מאז תום מלחמת קרים (1856) ועד מלחמת העולם הראשונה (1914), לא עברו חילות היבשה הבריטיים טבילת אש רצינית. כל הקרבות שהתנהלו על ידי חיל היבשה הצטמצמו בפעולות עונשין או במשלחות כיבוש בניגריה ובדרום אפריקה (נגד שבטי זולו), או בגבול אפגניסטן, וכן כיבוש מצרים (1882) ודיכוי מרד המהדי בסודאן (1898). כ-60 שנה לערך לא התמודד הצבא הבריטי עם צבאות אירופיים, ואילו במלחמה נגד הבורים בדרום אפריקה (1899-1902) לא הייתה דרכו של הצבא הבריטי סוגה במושגים.

היה זה הדוכס מוולינגטון, מנצחו של נפוליאון בונפרטה, שטבע בתחילת המאה ה-19 את דפוסי מתכונתו של הצבא הבריטי. אלמלא לקח מלחמת גרמניה-צרפת מ-1870 ספק רב אם אפשר היה לבטל את נוהג קניית הקצונה בממון, נוהג שרווח החל מתחילת המאה ה-18, ופגם ביעילות המנהיגות המקצועית והקרבית של חיל היבשה הבריטי, שכן קציניו באו ממעמד האצולה, והיו חסרי ידע מקצועי. אחד הלקחים של מלחמת 1870 היה שיש לבסס את הצבא על עתודות המילואים ולקצר את מועדי השירות. לזכותו של שר הביטחון הבריטי קארדוול (Cardwell), שכיהן בשנות ה-70 של המאה הקודמת, יש לזקוף את קיצור מועד השירות בצבא הקבע (6 שנים) ובעתודות (6 שנים) במקום 21 שנות שירות כפי שנקבעו על ידי וולינגטון. קארדוול גם הצמיד את גדודי החי"ר הצמדה רגיונלית, היינו למחוזות הגיוס של החיילים, וצירף יחידות של צבא הקבע לגדודים המחוזיים. בכך נקבעו בסיסי קבע לחילות וכן התהדקה הזיקה בין החילות לבין מחוזותיהם. קארדוול לא הצליח להתגבר על שמרנותם של מפקדי חיל הפרשים על מנת לערוך רפורמיזציה בחיל זה. כן נבצר להתגבר על

עקשנותו של מפקד חיל-התותחנים, שסירב לצייד את החייל בתותחים הנטענים מאחור. כתוצאה מכך פיגרה הארטילריה הבריטית כ-20 שנה אחרי הארטילריות של החיילות האירופיים. עם זאת נודעו לתיקונו של קארדוול חשיבות עליונה בהיסטוריה הצבאית הבריטית בתקופה שבין 1871–1914, כיוון שהם הכשירו את הקרקע לכיבוש המהיר של מצרים והכינו, בדיעבד, את הצבא הבריטי לקראת ההתמודדות הגורליות במלחמת העולם הראשונה. המשך כהונתו של הדוכס מקיימברידג', קרוב של המלכה ויקטוריה, כמפקד הראשי ואי-הקמתו של מטכ"ל – פגמו בראורגניזציה הצבאית והולידו גם את הכישלונות המחפירים בשלבים הראשונים של מלחמת הבורים.

ועדה מלכותית, שמונתה בשנת 1890 לשם בירור השינויים ההכרחיים בצבא הבריטי, הוקיעה את עיקרון הריכוזיות היתרה שבצבא הבריטי והמליצה על ביטול משרת המפקד הראשי, על יצירת מטכ"ל עם 5 קצינים גבוהים שיהיו אחראיים לפני שר הביטחון, ועל הקמת ועדת משרד הביטחון בהיקף רחב יותר בתנאי חירום. היעדרו של מטכ"ל ונחיתותו של המודיעין הבריטי הביאו, כאמור, לכישלונות החמורים במלחמת הבורים, שכן לא היו בנמצא תכניות-מבצעים. רק עם מינו של הולדין (Haldane) כשר הביטחון הבריטי (1906–1909) חלו תמורות מרחיקות לכת במבנה הגייסות. בראש ובראשונה הוקם מטכ"ל, וכן אורגנו מחדש היחידות המזוינות לשתי עוצבות: חילות משלוח שכללו 6 דיביזיות רגליים ודיביזיית פרשים אחת וכן חילות מקומיים בבריטניה, שהתבססו על גיוס סדיר וגיוס מילואים. ערב מלחמת העולם הראשונה כללו חילות היבשה הבריטיים כ-20 דיביזיות. גם סעיף התקציב של חילות-היבשה הוגדל פי שניים מתקציבו של הצי בשנת 1914, בעוד שבתחילת המאה היה היחס התקציבי בין שתי הזרועות אחד לאחד.

הצטמצמות האינטרסים הבריטיים בתורכיה

מאז קונגרס וינה (1815), שהסדיר את ענייני אירופה לאחר מפתו של נפוליאון, הועתק מרכז העובד הכלכלי והכספי של אירופה מאמסטרדם ללונדון. השקעות ההון הבריטיות מעבר לימים גדלו והלכו במרוצת המאה ה-19, אולם האימפריה העות'מאנית נהנתה רק מחלק מצומצם ביותר של השקעות הון אלה. בשנת 1854 הגיע החוב הלאומי העות'מאני לכ-200 מיליון ליש"ט, ואילו בשנת 1884 נפל החוב הלאומי התורכי בעיקרו של כתפיה שלצרפת, שנטלה כ-40% ממנו לעומת 29% שנטלו הבריטים. בשנת 1909 הסתכמו השקעות ההון הבריטיות בכ-2330 מיליון ליש"ט, וכמחצית מהסכומים הללו הושקעו בתחומי האימפריה הבריטית, 20% – בארה"ב ו-20% נוספים במדינות אמריקה הדרומית. נותרו עוד כ-10% של השקעות הון בריטיות שרק מקצתן הופנתה לתחומי האימפריה העות'מאנית. בתחום ההשקעות המועטות הללו בלעה מצרים את החלק הארי, והרי משנת 1882 ואילך הייתה, למעשה, מצרים שטח כיבוש בריטי, ותלותה בתורכיה הייתה סמלית בלבד. מסתבר, אפוא, שהאימפריה העות'מאנית נטלה רק מעט מזעיר מהשקעות ההון של בריטניה. בהתחשב באי-יציבותה המדינית ובתהליכי התמוטטותה הכלליים של תורכיה לא יפלא, כי ההון הפרטי הבריטי לא נמשך אליה. מבחינת האינטרס הלאומי, הרי שחיסולן של השקעות ההון הבריטיות באימפריה העות'מאנית לא היה מזעזע את אושיות הכלכלה הבריטית; מכל מקום, לא היה זה מעלה או מוריד בהרבה לגבי סך השקעותיה הכספיות של בריטניה בעולם. אם גם השקעות ההון הבריטיות בתורכיה העות'מאנית היו קטנות מאוד יחסית לכלל השקעותיה של בריטניה, הרי שמבחינה מוחלטת הן הספיקו כדי להתחרות בהצלחה בצרפתים, לגבור על האוסטרים ולבלום כל השפעה כלכלית רוסית באימפריה העות'מאנית. למעשה, יכול היה ההון הבריטי להשתלט בנקל על הכלכלה העות'מאנית ולדחוק לחלוטין את יריביו, אך מאחר ולא הייתה קיימת אכוונה ממשלתית בהשקעות ההון מעבר לימים, הצטמצמו האינטרסים הכלכליים הבריטיים בתורכיה העות'מאנית ולא נשאו אופי חיוני במיוחד. החדירה הכלכלית הגרמנית לתורכיה בשלהי המאה ה-19 לקתה בחוסר הון

להשקעה. כדי להגשים את שאיפותיהם האימפריאליסטיות נאלצו הגרמנים, לעתים, ללוות ממון ממתחריהם הבריטיים, כגון בפרשת מימון מסילת הברזל האנטולית לעבר בגדאד.

(ו) צרפת

העמדה המדינית כלפי תורכיה

ככל שהקיסרות האוסטרו-הונגרית נחלשה והלכה כן גברו מגמות ההתפשטות של צרפת, שהתנגשו בחלקן באינטרסים של האימפריה העות'מאנית. מגמות אלה סייעו וגיבושה של הערכת מצב מדינית של קברניטי צרפת ביחס לקיצה הקרב והבלתי נמנע של תורכיה העות'מאנית. תפיסה מדינית זו קנתה לה מהלכים כבר במחציתה השנייה של המאה ה-18, והקדימה בהרבה את המסקנה הבריטית בנידון, שהתגבשה, כידוע, רק בסוף המאה ה-19. למרות שחוגי שלטון צרפתיים נרחבים סרבו לחולל תמורה יסודית בעמדתה המדינית של צרפת כלפי האימפריה העות'מאנית, הצטיינו מדינאים צרפתיים אחרים בראיית עתידה של תורכיה באספקלריה מפוכחת. מביניהם יש להזכיר את נפוליאון בונפארטה ואת שר החוץ טלייראן. שניהם זממו לבתק את האימפריה העות'מאנית בסוריה ובמצרים על מנת לנתק את בריטניה מעורקי עושרה הכלכליים שנבעו בהודו.

לאחר כישלוננו של נפוליאון במזרח (1802) לא נותר לה, לצרפת, אלא להחליש את מדיניות תמיכתה בשלמות האימפריה העות'מאנית, ולעתים גם להאיץ את קצב התפרקותה, מלחמת קרים היוותה יוצא מכלל מדיניות זו. דא עקא, שהתרופפותה של האימפריה העות'מאנית, לכשעצמה, לא קידמה את האינטרסים הצרפתיים במזרח התיכון. ונהפוך הוא, יתרונה הימי של בריטניה ושליטתה באגן המזרחי של הים התיכון – איפשרו לה להשתלט ביתר יעילות על חופיו המזרחיים והדרומיים של אגן ימי זה, ולסַפֵּל את מאווייה האימפריאליסטיים של צרפת. כיבוש מצרים וקפריסין על ידי בריטניה היוותה דוגמה מאלפת ואכזרית עבור צרפת. מן הסתם, הייתה בריטניה עשויה להשתלט על מרביתו של המזרח התיכון, מצרים וסודאן אילו הקדימה התמוטטותה של תורכיה ב-50–80 שנה. רק מאבקן המשותף שכם אחד של מעצמות המערב, במלחמת העולם הראשונה הוליד את חלוקתו של המזרח התיכון ביניהן.

התמורות בעמדה המדינית וגורמיהן

במרוצת השנים התרופף והלך מעמדה של צרפת באימפריה העות'מאנית עקב שורה של גורמים, ואלו הם: (א) עליית משקלה של בריטניה, שהפכה לידידתה המובהקת של האימפריה העות'מאנית, ולשומרת על קיומה; (ב) תבוסתה הצבאית של צרפת בשנת 1870 מידי גרמניה; (ג) חולשתה הימית באגן המזרחי של הים התיכון בהשוואה לבריטניה; (ד) התמעטות האינטרסים הצרפתיים בתחומי האימפריה העות'מאנית.

צרפת חזרה בה ממדיניות החשת התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית רק בתקופת מלחמת קרים (6-1854), שחוללה התנגשויות דמים, חסרות הישגים צבאיים של ממש, עם רוסיה. לאחר מלחמת קרים ופרישתו של השגריר הבריטי סטראטפורד קנינג, עלתה זמנית קרנה של צרפת באיסטנבול. אולם, כפי שהוטעם, הייתה זו עמדת בכורה זמנית שהתרופפה מחמת חולשתה היחסית של צרפת בים התיכון, והאיום הכפול שנשקף לגבולותיה מצד גרמניה המתעצמת ביבשה ואיטליה הפורצת לצפון אפריקה. היחלשות מעמדה של צרפת בתורכיה נבעה לא רק מגורמים אלה, אלא גם משוליותם של האינטרסים המדיניים שלה. רוסיה תבעה את האפוטרופסות על הנוצרים האורתודוקסים, שהיוו את רוב מניינם של המיעוטים הנוצריים בתחומי האימפריה העות'מאנית. צרפת הופיעה כפטרונותם של הנוצרים הקתוליים באימפריה, אלא דא עקא, שהקתולים היוו מיעוט דל כמות ואיכות, שהשתרע בריחוק מהמוקדים המדיניים של תורכיה העות'מאנית. במצרים כמעט ולא ניכר

משקלן של "העדות המאוחדות"¹⁸. מרבית הנוצרים היו קופטים-מונופיסיתים, שלא מילאו כל תפקיד במאבק המעצמות. "העדות המאוחדות" והמרונים השתרעו בדלילות יתרה (חוץ מלבנון) בתחומי הסהר-הפורה, ללא רציפות טריטוריאלית, ובתוך המונים מוסלמיים. מבחינת יומרת ההגנה על הנוצרים ושחרורם היה לרוסיה יתרון עצום על פני צרפת, שכן מרבית האורתודוכסים התרכזו בחבלי הבלקן, ונוצרה רציפות טריטוריאלית ביניהם לבין רוסיה ואסטרו-הונגריה. חבלי בלקן היוו גם את מוקדי התבערה הלאומית והסוציאליזם בתחומי האימפריה העות'מאנית. למרות השקעותיה הכספיות המרובות של צרפת בתורכיה העות'מאנית ולמרות נהיית השכבות החברתיות של המשכילים הבלקניים אחריה, לא היה בהם, בנתונים אלה, כדי לסייע לצרפת להתמיד בבכורה באימפריה העות'מאנית. הופעתה של צרפת כאבירת הדת-הקתולית לא התיישבה עם רעיונותיה המהפכניים והלאומיים. אם נביא בחשבון את שקיעתה המדינית והצבאית, יובן משום מה נחלש מעמדה של צרפת בתורכיה העות'מאנית.

פרשת רומניה

לאחר מלחמת קרים עלתה, כאמור, קרנה של צרפת באימפריה העות'מאנית. התחזקות מעמדה השפיעה על האירועים שחלו בסמוך לכך. השפעתה במצרים עלתה עקב כריית תעלת סואץ. בשנת 1864 נוצר חבל הלבנון האוטונומי בעקבות התערבות צרפתית, שבאה לאחר טבח המרונים (1860). צרפת תמכה בתקופה זו במונטנגרו ובתושבי כרתים, שביקשו להיספח ליוון. יתרה מזאת, עיקר פעולתה המדינית נסב סביב איחודן של נסיכויות וולאכיה ומולדאביה (1866) ויצירת ממלכת רומניה. למרות נוצריותם האורתודוכסית של הרומנים קיימת זיקה לשונית בין הרומנית והצרפתית. על רקע המוצא הלטיני המשותף עשתה צרפת רבות, הן למען הקמתה של רומניה הן למען הרחבת גבולותיה אחר מלחמת העולם הראשונה ולדחיקת רגליה של אוסטרו-הונגריה משטחיה. אוסטרו-הונגריה העדיפה את קיומן של שתי הנסיכויות בנפרד על מנת לחדור דרכן לשפך הדנובה לים השחור. קיומה של ממלכה מאוחדת על יסודות לאומיים-אתניים הייתה לצנינים בעיני אוסטרו-הונגריה, שחששה מהתסיסות הלאומיות בתחומיה היא. יתרה מזאת, בבוקובינה ובטרנסילבניה התגוררו רומנים, שנשאו עיניהם אל ממלכתם החופשית מעבר לגבולותיה של אוסטרו-הונגריה.¹⁹

עליית השפעתה של צרפת באיסטנבול, מייד לאחר מלחמת קרים וכישלונותיה של אוסטרו-הונגריה בקרבות נגד צרפת בצפון איטליה (1859), הביאו להולדתה של ממלכת רומניה המאוחדת, שחלה בשנת 1866, כלומר באותה שנה שבה ניגפה אוסטרו-הונגריה לפני פרוסיה. הלחץ הדיפלומטי הצרפתי ותבוסותיה הצבאיות של אוסטרו-הונגריה הכשירו את הקרקע להכרתה של זו האחרונה בממלכת רומניה המאוחדת. אולם כפי שכבר הוטעם לעיל, לא היה מעמד הבכורה של צרפת בתורכיה אלא אפיזודה חולפת. גם רומניה העצמאית לא יכלה להטיל את ידה על צרפת מפאת חוסר הרציפות הטריטוריאלית שביניהן וחולשותיה האחרות של צרפת. ההשפעה הצרפתית בשאר ארצות הבלקן הייתה רופפת, ומבחינה צבאית לא סייעה צרפת כהוא זה. היה זה גם הלקח הצבאי והמדיני של בני כרתים ומונטנגרו, שניסו לפרוק את עול האימפריה העות'מאנית תוך הישענות על צרפת.

יחסי צרפת-רוסיה

עמדתה של צרפת פרשת "השאלה המזרחית" הושפעה רבות מיחסייה עם רוסיה. גורמים שהרחיקו את שתי המעצמות זו מזו היו ניגודי משטריהן, מאבקן על ההגמוניה באירופה, חילוקי הדעות ביניהן על הבעיה הפולנית והופעתה של צרפת כמגינת הקתוליות בעולם.

¹⁸ "העדות המאוחדות" (אונאטים) היוו נוצרים שפרשו מחיק הכנסייה הקתולית וחזרו אליה, תמורת אוטונומיה מסוימת, לאחר מסעי הצלב.

¹⁹ זה היה הגורם לסכסוכים בין רומניה והונגריה בין שתי מלחמות עולם.

בדומה לנסיך מטריניך, שליטה הריאקציוני של אוסטרו-הונגריה והרוח החיה בקונגרס וינה (1815), שראה בצרפת המהפכנית את האויב המושבע של אירופה, כן גם היה יחסם של שליטי רוסיה כלפי צרפת הרפובליקאית. הללו ראו במשטר זה את הסכנה הגדולה ביותר לקיומה של ממלכתם. זכר צרפת המהפכנית ופלישתו של נפוליאון לא נשכח מלבוותיהם של הרוסים בהמשך המאה ה-19. עד לעלייתה של גרמניה המאוחדת טענו צרפת ורוסיה כאחד לכתר הבכורה ביבשת האירופית, שכן שתיהן נחשבו למעצמות היבשתיות החזקות ביותר באירופה. מסעו של נפוליאון לתוככי רוסיה נועד בראש ובראשונה לשבור את עוצמתה הצבאית של יריבתו. אילו הצליח נפוליאון במשימתו, כי אז היה מקנה לצרפת את ההגמוניה היבשתית באירופה.

עקב מעמדה הגאוגרפיה של פולין בין גבולותיהן של רוסיה, פרוסיה ואוסטרו-הונגריה, היה לשאלה הפולנית משקל רב יותר במאבק המעצמות מכפי שחייבו מימדי השטח וכמות האוכלוסין. שלוש המעצמות שהתעניינו בשאלה הפולנית היו מעורבות גם ב"שאלה המזרחית", ומכאן זיקת הגומלין בין שתי הבעיות הללו. בדומה לעמים המשועבדים האחרים באירופה, נשאו גם הפולנים את עיניהם לפריס וקוו לסיוע צבאי ומדיני. למותר להזכיר, כי סיסמאות המהפכה הצרפתית הדהדו אף בפולין. ואכן, מטעמים אסטרטגיים ומדיניים תמכה צרפת ממושכות בפולנים. גם נפוליאון בונפרטה ראה בהם בעל ברית פוטנציאלי נגד רוסיה, וייחס חשיבות מרובה למעמדה הגאוגרפי של פולין נוכח המרחב הרוסי. נפוליאון ה-III תמך בפולין, שהייתה לקוץ בבשרן של המעצמות האחרות. אחר מלחמת העולם הראשונה סייעו הצרפתים להרחבת גבולותיה של פולין ולבלימתם הצבאית של הסובייטים. עד למלחמת העולם השנייה, שפרצה בגלל פולין, נחשבו הצרפתים לפטרוניהם של הפולנים. מדיניות התמיכה הצרפתית בפולין מזכירה, אפוא, את התמיכה ברומניה מאותן סיבות.

היריבות הצרפתית-רוסית קיבלה גם מימד דתי, שכן בעוד שרוסיה התערבה לטובת הנוצרים-האורתודוקסיים בתחומי האימפריה העות'מאנית, הניפה צרפת את דגל הקתוליות. מלחמת קרים פרצה, במידה רבה, עקב התנגשות האינטרסים של שתי המעצמות באצטלא הדתית. אולם יריבות זו לא הייתה קיצונית, שכן תחומי האינטרסים של צרפת התרכזו במזרח התיכון, אזור השתרעותם של הקתולים ו"העדות המאוחדות", בעוד שתחומי האינטרסים החיוניים של רוסיה התפשטו דווקא בארצות הבלקן. ניתן לראות גם בדת הקתולית המשותפת כרקע לתמיכה הצרפתית בפולין.

ליחסיהן של צרפת ורוסיה היו גם גורמי קבע שעודדו קרבה הדדית עד לאיחודה של גרמניה להתעצמותה הצבאית נחשבה בריטניה ליריד המושבע של צרפת, שכן מעגלי האינטרסים של השתיים תנגשו לא רק באירופה, באמריקה הצפונית ובמזרח הרחוק. אם תחומי יריבות בין צרפת לרוסיה הצטמצמו לזירה האירופית, הרי שהתחרות בין צרפת ובריטניה נשאה אופי אימפריאליסטי וחבקה זרועות עולם. כאן המקום להזכיר, כי היריבות הבריטית-צרפתית לא נשאה אופי קיצוני במרחב האימפריה העות'מאנית, אלא רק בשוליה. שכן לצרפת, כלבריטניה, היה עניין בשמירת קיומה של האימפריה העות'מאנית, אם כי צרפת זנחה את עיקרון השלמות הטריטוריאלית של תורכיה זמן רב לפני בריטניה. צרפת הייתה יכולה להשלים עם חיסולה של תורכיה הרבה יותר מהר מבריטניה, והיה זה גורם ממתן ביחסי רוסיה-צרפת. לעומת זאת נתקלו שתי המעצמות ברוב כיווני התפשטותן באינטרסים הבריטיים. אין תימא, אפוא, שהיריבות עם בריטניה היוותה גורם רב-חשיבות בהתקרבותן של רוסיה וצרפת. שתיהן בנפרד היו מעוניינות שכל אחת תוציא את הערמונים מהאש ותסתכסך עם בריטניה.

עלייתה של גרמניה הייתה אות מבשר רעות לרוסיה ולצרפת כאחד, והתעצמותה של זו הראשונה יצרה מערך כוחות חדש באירופה ובאימפריה העות'מאנית. הצרפתים חזו את העוצמה הגרמנית, מבשרם בשנת 1870. מאז שנת 1871 חלה, אפוא, התקרבות בין צרפת לבין בריטניה מחד גיסא ובין צרפת ורוסיה מאידך גיסא, אולם הברית הראשונה בין צרפת

לרוסיה בוששה לבוא, ונחתמה רק בשנת 1892. אילו היו הרוסים חשים במוקדם יותר את הסכנה הגרמנית, כי אז אפשר וברית צרפת-רוסיה הייתה מקדימה במספר שנים. דא עקא, שהקדמתה האפשרית של ברית מעין זו הייתה גורמת נזק רב לאימפריה העות'מאנית, שהייתה מעוניינת בבידודה המדיני של רוסיה, אשר מחצה הצבאי פורר את שטחי הבלקן התורכיים. יש בכך משום אירוניה של הגורל שדווקא רוח המהפכה, והלאומית שנשבה מצרפת האיצה את תהליכי התפרקותה של האימפריה העות'מאנית, בהמרידה את עמי הבלקן מחד גיסא, ואילו אותו גורם סוציאלי ולאומי סייע בעקיפין להארכת חייה של תורכיה העות'מאנית, מאידך גיסא. שהרי אלמלא מהפכנותה של צרפת ומשטרה הרפובליקאי, כי אז מקדימה הייתה ההתקרבות הצרפתית-רוסית, והיה בכך משם קירוב קיצה של האימפריה העות'מאנית.

חלק ב': המזרח התיכון

I – המזרח התיכון עד מלחמת העולם הראשונה

1) מצרים

א) תקופת מוחמד עלי

מהותו של מוסד הממלוכיות

עד להכתרתו של מוחמד עלי כפחה של מצרים בשנת 1805, והכרתו על ידי הסולטאן העות'מאני, שלטו במצרים הממלוכים. מן הראוי, אפוא, לעמוד בקצרה על טיבו של מוסד זה, שהיה מיוחד לדת האסלאם, ולא היה לו כל מקביל מבחינת הממדים והשיטה מחוץ לעולם המוסלמי. הממלוכיות בשתי צורותיה, התורכית והמצרים, שימשה כחוד המחץ של העולם המוסלמי, הרחיבה את גבולותיו, לאחר שקיעתם של שבטי הנוודים הערביים-מוסלמיים, ולמעשה דחתה את מועד הכרעתו של המזרח התיכון המוסלמי על ידי מעצמות אירופה עד לשלהי המאה ה-19 ולתחילת המאה ה-20. ראשיתו של מוסד הממלוכיות נקבעה עוד בשנת 1215. לפי ההיסטוריון הערבי אבן ח'לדון, נחלש כוחם הצבאי של הנוודים הערביים ככל שעברו יותר ויותר להתיישבות של קבע. אובדן כוח לחימתם ותכונותיהם הצבאיות אילץ את הח'ליפים המוסלמיים לחפש תחליף צבאי, נוכח סכנת התעצמותה של האימפריה הביזנטית ובעיצומם של מסעי-הצלב, שאיימו לדחוק את רגלי המוסלמים מחופו המזרחיים של הים התיכון. תוך חיפושי כוח צבאי אלטרנטיבי שיגן על העולם המוסלמי, הופרה עדיפותם הצבאית של הנוודים התורכיים על הלוחמים הערבים לכן, כבר במחצית הראשונה של המאה ה-9 נתקלים אנו בגדודי חיילים ממלוכים, ששירתו בצבאותיו של הח'ליף העבאסי אל מסתעצם. קילוח מתמיד של עבדים-ממלוכים לעבר גבולות העולם המוסלמי חל במחצית השנייה של המאה ה-10, והוא התגבר במרוצת המאות ה-11–12, עקב נדידותיהם של התורכים והמונגולים ממרכז אסיה לעבר המזרח התיכון.

בהדרגה הפכו הממלוכים למעמד הצבאי העליון בתחומי עולם האסלאם, עקב היחלשות נדידות השבטים והוכחת יעילותה של השיטה הממלוכית לכשעצמה. יתרונותיהם של הממלוכים התבטאו, בין השאר, בכושר סבל ממושך יותר ובסגולות אינדיבידואליות של פרשים ולוחמים. הם נותקו ממשפחותיהם ומשבטיהם בגיל רך, וגילו, לפיכך, נאמנות עיוורת לאדוניהם החדשים. חטיפתם משבטיהם ותלותם המוחלטת באדוניהם-קוניהם סייעו לחישול אופיים ולחינוכם הצבאי בעודם נערים. הם חונכו על ברכי האסלאם ולמדו על בורייה את תורת המלחמה. עם תום חינוכם הצבאי הפכו מעבדים לבני חורין בתקופת חינוכם של הממלוכים נערכה ברירה קפדנית ורק בעלי הכישרונות טופחו ועלו בהדרגה בשלבי הקריירה. השתייכותם של הממלוכים למעמד הצבאי העליון חלה והוגבלה רק לתקופת חייהם. הורשת המעמד הצבאי הייתה אסורה ובני הממלוכים נבלעו באוכלוסייה האזרחית מהסיבות הבאות: א) מעמד הממלוך היה מונופול לבתי-מוסלמיים; ב) לאחר ההתמזגות באוכלוסייה המקומית ניטשטשו תכונותיהם הצבאיות של הצאצאים; ג) איסור הירושה נעשה על מנת למנוע התנגשות בין משפחת צאצאי הממלוך לבין מעמד הממלוכים. שכן אלה האחרונים היו אמונים על ברכי הנאמנות המוחלטת והצייתנות העיוורת לאדוניהם ולדת האסלאם; ד) בחירתם של הממלוכים נעשתה על יסוד עיקרון הכשירות האישית, שלא עברה בהכרח בירושה. ואכן, כל אימת ונשמרו העקרונות הקפדניים של מוסד הממלוכיות לא נס ליחו הצבאי של עולם האסלאם. הממלוכים היו נקנים תמורת תשלום, או באמצעות מסעי-שוד. אחת העובדות התמוהות ביותר הייתה עמידתם של שליטי האימפריה העות'מאנית מנגד ואי-התערבותם במסעות שוד אלה שהתמידו כ-550 שנה ויותר. מקורות אספקתם של הממלוכים הלבנים השתרעו באסיה המרכזית, בדרום רוסיה ובקווקז, בחבלים

ההרריים של הבלקאן ובאנטוליה. בנוסף לממלוכים הלבנים נרכשו סריסים לשם יצירת חיץ בין הממלוכים הצעירים והמבוגרים. הללו שימשו כמאמנים צבאיים, הגיעו לדרגות פיקוד נמוכות ולא השתתפות בקרבות. הסריסים כללו אלמנטים חבשיים, סנגלים, הודיים מונטולים. כן הובאו ונרכשו עבדים כושיים מאפריקה, שהועסקו בעבודות של שירותים.

הערכת הממלוכים

המאבק בין העולם המוסלמי לבין אירופה הנוצרית נקבע על ידי שני גורמי יסוד מבחינתם של המוסלמים: קיומה התקין של השיטה הממלוכית וחולשתם המסורתית של המוסלמים בתחום הלוחמה והשיט הימיים. יתרון הימי של מעצמות מערב אירופה היקנה להן גישה קלה לים התיכון ואיפשר את פלישתן הפוטנציאלית למזרח התיכון עוד לפני הופעת נפוליאון בנפרטה. לא ייפלא, אפוא, שהתחזקותה של השיטה הצבאית הממלוכית בתורכיה ובמצרים, הון מרחבי סכנה לעולם האסלאם. אולם שיטה זו שימשה עוד קודם לכן מקפצה אסטרטגית לעבר אירופה. יוקרתם הצבאית של הממלוכים הוכחה עוד במחצית המאה ה-13, שעה שהדפו את גלי הפלישה הפלישה המונגולית של הולאגו (1260) בארץ ישראל ומנעו את חדירתם למצרים. שלטונם של הסולטאנים הממלוכים במצרים התמשך למעלה מ-250 שנה (1259–1517) והם גם עמדו בהצלחה נגד נושאי הצלב. עד שלהי המאה ה-14 עלו לכס השלטון במצרים ובסוריה הממלוכים "הַבְּחַרְיִים", היינו תורכים ומונגולים לפי מוצאם, שנחשבו ליורשי הסולטאנים האויבים. מבניהם כדאי להזכיר את בַּיְבֵרְס ה-[. משלהי המאה ה-14 ועד לכיבוש מצרים על ידי התורכים העות'מאניים (1517) שלטו הסולטאנים הַבְּרַגְיִים, שהיו רובם ככולם צ'רקסים, והראשון שבהם היה בַּרְקוּק (1382–1398).

עם כיבושה של מצרים על ידי התורכים העות'מאניים לא חוסלה החברה הממלוכית, אלא רק קועקעה ע"י המדינה. מוסדות ממלוכיים המשיכו להתקיים זה לצד זה בחסותו של השלטון המרכזי באיסטנבול.

בראש ההיררכיה הממלוכית המצרית עמדו הממלוכים הסולטאנים והממלוכים ה"אמירים". במקום השני בחשיבותו עמדו הפרשים בני-החורין, ומביניהם יש לציין את בני הממלוכים ("אולאד אנ-נאס"). תחילה לא היה הבדל במעמדם של שלוש הקבוצות הללו, אולם במרוצת הזמן ירדה חשיבותם של הפרשים. לממלוכים הסולטאנים השתייכו לוחמי הסולטאן השליט ולוחמים של הסולטאנים הקודמים. מספר ממלוכים "אמירים" הועברו לשירות הסולטאנים משירות ה"אמירים", והם נחשבו לנחותים יותר. אמנם נוצרו קואליציות של ממלוכים סולטאניים, אך לא חל מיזוג בין קבוצה אחת לרעותה. האדון שקנה את הממלוכים ושחררם כונה "סייד" או "אַסְתֵּאז", בעוד שהממלוך המשוחרר כונה ח'וּשְׂדֵּאש (שפירושו בפרסית "אח לדרך"). בניגוד למצב בתורכיה, מקום שם לא נוצר פער נרחב בין הממלוכים לבין האוכלוסייה, הרי שהיפוכם של הדברים היו אמורים במצרים. הממלוכים המצריים שמרו על מחיצה קפדנית ביניהם לבין המון העם, ונסתייעו בחיץ לשוני, שכן שפתם הייתה תורכית בעוד שהמון העם דיבר ערבית. הממלוכים ה"אמירים" נחלקו בהתאם ליחידות פיקודיהם: מפקדי המחלקות (10–40 פרשים), שנקראו "אמירי עשרה". מפקדי פלוגות (40–100 פרשים), שנקראו "אמירי ארבעים" או "טבלח'אנה" (פירוש מילולי-תזמורת), וכן "אמירי-מאה" ו"אמירי אלף", אשר חלשו על יחידות צבאיות גדולות. מספר "אמירי-מאה" היה בדרך כלל 24, והוא נע בין 11–37. תקני-הפיקוד של הממלוכים השתנו ממרוצת המאה ה-15 ואילך.

בתחילת המאה ה-16 הוגברו כוח האש והניידות של החילות הממלוכים עם הכנסתו של הנשק החם (קאראביניים) לשימושם של הפרשים הממלוכים. כל הממלוכים ה"אמיריים" הוחזקו על חשבון הממשלה. בסיכומו של דבר ניתן לומר, כי התפשטותה של האימפריה העות'מאנית בפרט והדת המוסלמית בכלל הייתה, במידה רבה, פרי יוקרתם הצבאית של הממלוכים.

החברה הממלוכית במצרים

בעקבות תיאוריו המפורטים של ההיסטוריון הערבי אל-גיברתי,¹ מתקבלת תמונה מהימנה על מצבה של מצרים הממלוכית החל מתקופת השלטון העות'מאני. התהום הכרוייה בין החברה הממלוכית לבין האוכלוסייה האזרחית צומצמה במקצת החל משנת 1517, אלא דא עקא שהיא לא חוסלה כליל עקב גידול כוחם של הבדווים. האיבה בין הקבוצות הממלוכיות השונות לובתה שבעתיים תחת השלטון העות'מאני, כיוון שעיקרון איסור-ירושת המעמד הצבאי בוטל, והנשק החם הפך לנחלתן של כל הקבוצות היריבות. עד לשנת 1517 כונו הממלוכים המצריים בשמות תורכיים או בשמות בלתי ערביים אחרים. עם השתלטות תורכיה העות'מאנית על מצרים, שונו שמותיהם של הממלוכים לשמות ערביים. בכך נפרץ החיץ בין הממלוכים לבין צאצאיהם הערביים, הופר עיקרון היעדר הירושה, ונפתחה הדרך לעלייתם הצבאית של צאצאי הממלוכים. אף על פי כן לא התפוררה החברה הממלוכית המצרית, בניגוד לממלוכים התורכיים, שאף הם נטשו עיקרון זה. שכן במצרים לא הורגש לחץ מצד מעמדות נמוכים יותר במאבק על ההיררכיה הצבאית. בתורכיה העות'מאנית חלה תחרות חריפה על הקריירה הצבאית בין בני-היאניצ'רים וכוחות מוסלמיים לוחמים אחרים, כגון בעלי אחוזות ופחוות מקומיים. בתורכיה לא הייתה קיימת מחיצה בין המתחרים על המעמד הצבאי.

עם כל זאת חלו שינויים מסויימים בחברה הממלוכית במצרים, ברם התפוררותה נמנעה עד להשמדתה הפיסית הסופית על ידי מוחמד עלי. התקשרותם של הממלוכים המצריים בקשרי משפחה בינם לבין עצמם ובינם לבין אדוניהם מנעה את התפוררותם, שכן עיקרון הנאמנות לאדונים לווה עתה בעיקרון הסולידאריות. כתוצאה מכך צצו שושלות ממלוכיות יריבות שהתקיימו למעלה מ-20 שנה. הופעתן של משפחות יריבות הולידה איבה בין-שושלתית ומלחמות נקם רצופות. תופעה זו הייתה בלתי אפשרית לפני שנת 1517 מפאת היעדר התורשה המעמדית. השימוש בנשק החם הפך את הסכסוכים הפנימיים למאבקים עקובי-דם, אין תימא, אפוא, שמוחמד עלי נאלץ לחסל את החברה הממלוכית כדי לבסס את שלטון היחיד שלו.

בהשוואה כוללת בין שני מוסדותיה של הממלוכיות, במצרים ובתורכיה, מזדקרים ההבדלים הבאים: באימפריה העות'מאנית היה האדון בן-חורין, בעוד שבמצרים היה הוא עבד לשעבר. מקורות האספקה של הממלוכים בתורכיה השתרעו בתחומי האימפריה העות'מאנית, ובעיקר בחבלי הבלקאן והקווקז. לעומת זאת נרכשו הממלוכים המצריים באסיה המרכזית, כלומר מחוץ לתחומי מצרים. בתורכיה נעשה קבלת הממלוך חינם אין כסף, ואילו פעולת האיסוף, או הגיוס (devşirme) הייתה כפויה. במצרים הייתה זו קנייה מסחרית רגילה או רכישה באמצעות שוד. היאניצ'יר התורכי היה בחזקת עבד-הסולטאן (Kal) כל ימי חייו, בעוד שהממלוך-הלוחם המצרי הפך לבן-חורין לאחר סיום המדרשה הצבאית, בגיל 21. הממלוכים המצריים התבדלו בקנאות מהמון-העם, הן במעמדם והן בשפתם בתורכית. תופעה מעין זו לא הייתה קיימת בתורכיה. מהותו של מוסד הממלוכיות התורכי הייתה תוקפנית ביסודה, והיא היא שהביאה להרחבת גבולות האימפריה העות'מאנית. הממלוכיות המצרית התאפיינה בצביון דפנסיבי, כלומר הסתפקה בשמירת גבולותיה של מצרים.

חיסול הממלוכים על ידי מוחמד עלי (1811)

עם גבור הסכסוכים בין משפחות הממלוכים במצרים נהגו השלטונות העות'מאניים במדיניות של הפרד ומשול. בפעולותיהם הצבאיות של העות'מאניים נגד הממלוכים

¹ אלגיברתי, גדול ההיסטוריונים הערביים, כתב את תולדותיה של מצרים משנת 100 להגירה. בארבעת כרכיו ניכר עיקרון השיטתיות. מת בשנת 1820 לפי גרסה אחרת – נרצח על ידי מוחמד עלי.

המצריים נתמכו האחרונים על ידי הבריטים. אולם בשנת 1804, לאחר מהומות דמים בקהיר, סולקו הממלוכים מהשלטון. היאניצ'רים התורכיים בראשות כורשד פחה חזרו למצרים והמשיכו בפעולות דיכוי עד למאי 1805. באותו חודש פרצה התקוממות נוספת שהדיחה את היאניצ'רים התורכיים, והעלתה לשלטון את מוחמד עלי,² מפקד לשעבר של גדוד חיילים אלבאני במלחמה נגד נפוליאון. באותה שנה סולקו התורכיים ממצרים ומוחמד עלי הפך לפחה של מצרים באישורו של הסולטאן העות'מאני.

צעדיו הראשונים של מוחמד עלי התבטאו בחתירה תחת מעמדם של הממלוכים, בני בריתו לשעבר. כבר בשנת 1808 פרץ הסכסוך הראשון ביניהם, שהסתיים בדיכויים של הממלוכים. מוחמד עלי הבין נכונה, כי לא יהא לאל ידו לקיים את השלטון אלא אם כן ייפטר מהכת-הצבאית החתרנית לפיכך, החרים את קרקעותיהם והפכן לקניין המדינה. מעתה שילמו הפלאחים במישרין את הרנטה הקרקעית לאוצר המדינה. לעומת זאת הפקיע מוחמד עלי חלק מאחוזותיהם של הממלוכים והעניקן לשרי צבאו ונאמניו מקרב הצ'רקסים, האלבנים והכורדים.

ערעור שליטתם של הממלוכים על האחוזות הגדולות שמט את הקרקע מתחת לרגליהם, והם הוסיפו להוות יריב אכזרי לשלטונו של מוחמד עלי. במרץ 1811 נקט נגדם השליט בתכסיס אכזרי, שהביא לחיסול ראשיהם וקציניהם. לאחר הזמנת פיוסין כביכול של כ-450 מראשי הממלוכים למצודה בקהיר, נטבחו רובם ב"קלעה", הינו במסדרון שהוליך לשער המצודה. רק מעטים הצליחו להימלט לסודאן המזרחית, ובוזה תמה פרשתם של הממלוכים, היריב הצבאי המסוכן ביותר של מוחמד עלי. חיסולו של היריב מבית איפשר למוחמד עלי להתרכז במדיניות חוץ, ולארוג את קורי-חלומו אודות אימפריה מצרית גדולה שתירש את האימפריה העות'מאנית.

קווי יסוד במדיניות החוץ של מוחמד עלי

תקופת פעילותו המדינית והצבאית של מוחמד עלי ניתנת לחלוקה משולשת: (א) השנים 1805–1816, שעמדו בסימן ביסוס שלטונו הפנימי, סילוק יריביו הממלוכים ומסעות המלחמה להדיפת הוהאבים; (ב) 1816–1840. תקופת המאבק הצבאי והמדיני של מוחמד עלי מתוך רצונו להקים אימפריה שתירש את הקיסרות העות'מאנית. כתוצאה מכך, עומדות השנים הללו בסימן ההתארגנות הצבאית, הגיוס הטוטאלי של הכלכלה, הארגון המחודש של החברה ו"המלחמות הסוריות" על הישגיהן הצבאיים; (ג) 1840–1849 תקופת הכישלונות המדיניים והכלכליים.

מכל מקום, המצב המדיני הבינלאומי היה נוח מאוד בראשית שלטונו של מוחמד עלי. התחזקותו הצבאית לא הופרעה במיוחד על ידי גורמי חוץ, שכן עד שנת 1815 לחמו המעצמות באירופה על נפשן בפני נפוליאון, ועד שנת 1812 התנהלו קרבות בין תורכיה לרוסיה. רק בשנת 1807 איימה הפלישה הבריטית למצרים למוטט של שלטונו של מוחמד עלי, שכן הבריטים חששו מפני השתלטות כלכלית מחודשת של צרפת על מצרים. אולם הנחיתה הבריטית שבוצעה באזור הלאגונות שעל ידי אלכסנדריה נכשלה, שכן באותה שנה נחתם חוזה טילזיט בין נפוליאון לצאר הרוסי. חוזה זה יצר איום מחודש על בריטניה, שחששה מפני מהלכיו הבאים של נפוליאון, ולפיכך העדיפה להזעיק את צבאה למולדת. האירועים הצבאיים והמדיניים באירופה השפיעו ממושכות ורבות על מוחמד עלי. במיוחד הושפע מהארגון הצבאי והטכני של צבאות נפוליאון, אשר נלחמו נגדו במצרים עוד לפני עלותו לשלטון. במרוצת מלחמותיו של מוחמד עלי לצידו של הסולטאן התגבשה השקפתו, כי הסולטאן שבוי ומודרך בידי בריטניה, וכן נוכח בפועל בחולשתם הרבה של הצבאות

² מוחמד עלי נולד במקדוניה שבבלקאן בשנת 1769. מת בשנת 1849 לאחר מחלה ממושכת.

העות'מאניים. כתוצאה מכך התבשלה בו ההכרה, כי ניתן לרשת את שטחיה של האימפריה העות'מאנית בתחומי המזרח התיכון.

מבחינה זו לא היו מלחמותיו הבאות של מוחמד עלי בבחינת ג'האד (מלחמת קודש), אלא תוקפנות אימפריאליסטית, שנשענה על שאפתנות אישית ויומרות מדיניות. תחילה פעל מוחמד עלי כמסייע לסולטאן במלחמותיו נגד הפחוות המקומיים, ובמלחמות אלה למד להכיר את חולשתו הצבאית של הצבא העות'מאני. לאחר מכן היפנה מוחמד עלי את מרצו הצבאי נגד תורכיה העות'מאנית עצמה. הרקע לכל תיקונו ופעולותיו של מוחמד עלי בשטחי החקלאות, התעשייה והחברה נבע מהכורח החיוני לחיזוק משטרו במצרים ולגיוסו הכללי לשם ביצוע מטרות ההתרחבות הצבאית. מתוך כך ניתנה עדיפות ראשונה במעלה לארגון מחדש של הצבא ולזיונו החדש. במהלך הארגון המחודש של העוצמה הצבאית, כבסיס לכל הפעולות האחרות, נהנה מוחמד עלי מתמיכתה הרצופה של צרפת,³ שהייתה לבעלת בריתו הנאמנה במשך כל תקופת האירועים הצבאיים שהתחוללו במזרח התיכון.

המהלכים הצבאיים הראשונים ועמדת המעצמות

בשלב הראשון עשה, כידוע, מוחמד עלי את מלאכתו של הסולטאן. לאחר שנענה לבקשתו של זה האחרון עלה מוחמד עלי להכות בוהאבים בשנת 1811. תנועת ההתחדשות הדתית המוסלמית של הוהאבים שילהבה את חצי האי ערב בהטיפה לאורח חיים פוריטאני וצנוע ובהקפידה על טיהור האסלאם מגינוני הסרק והאמונות התפלות שדבקו בו, כגון פולחן קברי הקדושים (עוליאא). אם כיבושן של מכה ואל-מדינה איימו הוהאבים, להפר את טכסי ה"מחמל" ומנעו את העלייה לרגל למכה. צעד אחרון זה פגע קשות ביוקרתו של הסולטאן-הח'ליף העות'מאני. זאת ועוד, גם מעמדו המדיני והצבאי של הסולטאן נפגע עקב כיבושיהם של הוהאבים הסעודיים את מרביתו של חצי ערב, דרום עיראק וחלקו הדרומי של עבר הירדן המזרחי. בגדאד ודמשק כאחת נאלצו לעלות מס שנתי לבירתם של הוהאבים בדר'לייה. עוד לפני כיבוש מכה ואל-מדינה (4-1803) פרצו שבטי הוהאבים לעיראק התחתית והרסו את קבר חוסיין בכרבלא (1802), אחד מארבעת המקומות המקודשים למוסלמים-השיעים. קיצורו של דבר, צבאותיו המצריים של מוחמד עלי ניהלו סדרות מסעות וקרבות מתישים (1811-1818), שהדפו בסופו של דבר את הוהאבים לחצי-האי ערב והסבו לשני הצדדים אבידות חמורות. הוהאבייה לא תמה לגווע אלא אורגנה מחדש בערב במסגרת ממלכת ערב-הסעודית, בהנהגתו של עבד אל-עזיז אבן סעוד. מכל מקום, הסכנה הצבאית והמדינית של הוהאבים חלפה עקב פעולותיו של מוחמד עלי. דא עקא, שהצבא המצרי נדלדל עקב מסעות הקרב הממושכים, והוא הדין בקופתו של הפחה המצרי. לפיכך פנה מוחמד עלי, בין השנים 1819-1821, בפשיטות שוד לעבר נוביה וסודאן. בפשיטות אלו שאף הפחה המצרי להעשיר את אוצרותיו בשלל מיכרות הזהב אשר בנוביה, וכן התכוון לגייס חיילים חדשים לצבאו מקרב שבטי הסודאן שנודעו בכושרם הגופני. משימותיו האחרות בפלישה לסודאן המזרחי היו – מלקוח עבדים כושיים והשמדת שרידי הממלוכים, שהתרכזו בחבל זה מאז הטבח שנעשה בהם (1811) וגירושם הסופי ממצרים. תוך שלוש שנים לערך השתלטו הצבאות המצריים על סודאן וסיפחוה, להלכה, לאימפריה העות'מאנית, אם כי, למעשה, הפכה סודאן לנחלתו הבלעדית של מוחמד עלי עצמו. נציביו החרימו את קרקעות הג'זירה הסודאנית והשליטו את הטרור המצרי ממרכז המדינה בח'רטום.

פעולותיו הצבאיות של מוחמד עלי בחצי האי ערב ובסודאן הקנו לו ניסיון צבאי מסוים והעלו את יוקרתו בעיני הסולטאן מחמוד ה-II. בשנת 1824 נענה מוחמד עלי לבקשת הסיוע של הסולטאן להשתתף בדיכוי המרד היווני. בעיצומה של ההתקוממות היוונית פיזר

³ היועץ הצבאי הראשי למוחמד עלי היה הקצין הצרפתי שהתאסלם, קולונל סֶאָב (Seves), (סליימאן אלפראנסווי).

הסולטאן את חיל האינצ'ירים (1826) ומוחמד עלי שיגר מדריכים ויועצים צבאיים לשם ארגונו-מחדש של הצבא העות'מאני. המערכה ביוון נסתיימה בתבוסה ימית על ידי נאברינו (1827), שעה שהצי התורכו-מצרי המאוחד הורד למצולות בהתנגשות עם ציי בריטניה, צרפת ורוסיה.

אבראהים פחה, בנו החורג של מוחמד עלי ומצביאו העליון, נאלץ להחזיר את גייסותיו מיוון. אולם לקח המערכה ביוון נלמד היטב על ידי מוחמד עלי. לראשונה נוכח, הלכה למעשה, בחולשתה הצבאית של האימפריה העות'מאנית, חולשה שהורגשה במיוחד לאחר פיזור צבאות האינצ'ירים. כן אוכזב הפחה המצרי מהבטחותיו של הסולטאן שלא קוימו. שכן במקום מוריאה שהובטחה למצרים, קיבלו אלה האחרונים כפיצוי דל את האי כרתים. לכן כשפרצה מלחמת רוסיה-תורכיה בשנת 1828-9 לא נעתר מוחמד עלי לבקשת העזרה של הסולטאן, אלא העדיף להשקיף מהצד ולהשתכנע שוב ושוב באוזלת ידו הצבאית של הסולטאן. אובדן גרוזיה בקווקז (1829) וחוסר אוניו של הסולטאן להגיב על כיבוש אלג'יריה על ידי הצרפתים (1830) – הכריעו את הכף והכשירו את הקרקע למסעותיו של אבראהים פחה לעבר סוריה ואנטוליה במגמת כיבושו של המזרח התיכון. עד להופעתם של צבאות אבראהים פחה בסוריה ובאנטוליה הוסחה דעתן של המעצמות האירופיות מהאיום המצרי, להוציא את צרפת שטיפחה ועודדה את הפחה המצרי. אולם משהחלו צבאותיו של הסולטאן להיגנף לפני המצרים וקיומה של האימפריה העות'מאנית הועמד בסכנה, הוסבה תשומת לבן של המעצמות לסכנה המצרית שנפתחה מפאתי דרום.⁴

מדיניותה המוצהרת של בריטניה הייתה שמירת שלמותה של האימפריה העות'מאנית, שמירת הנתביים להודו, ומניעת התפשטותה של רוסיה אל מעבר למצרים וליים השחור לתוך הים התיכון. בריטניה הייתה מעוניינת בקיום הסטאטוס-קוו במזרח התיכון ובשמירת החיץ המדיני והצבאי בין תחומיה החיוניים באזור לבין רוסיה. לפיכך הפכה בריטניה לרוח-החיה בקרב המעצמות, שבלמה את הצבאות המצריים, וגרמה לנסיגתם בשתי המלחמות הסוריות. בסופו של דבר, תרמה בריטניה תרומה נכבדה להריסת אושיותיו הכלכליים של משטרו של מוחמד עלי. רוסיה הייתה מעוניינת בהשתלטות על המצרים ובחדירת שייטותיה לים התיכון, ובאמצעותו לאוקיינוס האטלנטי. משימתה העליונה התבטאה כשאיפה לרשת את האימפריה העות'מאנית על ידי כיבוש חבלי הבלקאן, תוך ליבוי הסנטימנטים הפאן-סלאביים. לצרפת היו אינטרסים בלבאנט הקתולי-נוצרי ויומרות לאפוטרופסות על האוכלוסייה הנוצרית-קתולית בתחומי האימפריה העות'מאנית.

מבחינה זו התנגשו האינטרסים שלה עם האינטרסים הרוסיים שייצגו, כביכול, את האוכלוסייה הנוצרית-אורתודוקסית בתחומי תורכיה העות'מאנית. בעת ובעונה אחת ניהלה צרפת מירוץ צמוד נגד בריטניה על ההתפשטות האימפריאלית באפריקה. צרפת זכתה לכבוש את אלג'יריה (1830) ונאבקה עם בריטניה על ההשתלטות על שטחי הסודאן. מאבק זה הסתיים בתקרית פאשודה (1889), על הנילוס הלבן, בין חילות חלוץ בריטיים וצרפתיים. ההתנגשות הוכרעה לטובת בריטניה, שהשתלטה על שטחי הסודאן המזרחי, ובכך בודדה סומאליה הצרפתית, על חופי ים סוף, משטחי הסודאן הצרפתיים במרכז אפריקה. המירוץ נגד בריטניה בכיבוש אפריקה החריף את היריבות הבריטית-צרפתית לאין שיעור. צרפת הפכה לתומכת המושבעת של מוחמד עלי, וכפשע היה בינה לבין מלחמה בבריטניה בשנת 1840, ערב חוזה לונדון שחיסל את כיבושי המצרים. לאוסטרו-הונגריה היה רק תפקיד משני בפרשה המצרית, כיוון שהמאמץ המדיני והצבאי שלה היה מכוון לחבלי הבלקאן, מקום שם היו לה "אינטרסים משוריינים". היא התכוונה לבלום את החדירה הרוסית בבלקאן, ומתוך כך הייתה מעוניינת במניעת התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית. מדיניות זו קיבלה את ביטוייה בהתנגדותו של מטרניך למתן עצמאות ליוון.

⁴ עיין בפרק על השאלה המזרחית.

שתי המלחמות הסוריות

כעילה רשמית לפשיטתו של צבא אבראהים פחה בארץ ישראל ובסוריה שימשה הטענה, כי המצרים רוצים להעניש את הפחה של עכו, אשר סירב להסגיר מספר פליטים מצריים. במרוצת חודש מאי 1832 נכבשו עריה של ארץ ישראל החשובות כעזה, יפו, ירושלים, שכם ועכו. להלן התקדמו הצבאות המצריים לתוך סוריה, לאחר שהבטיחו את בריתם עם האמיר בשיר, שליטה הדרוזי של לבנון. בעמק נהר האורונטס ליד חומס הופה הצבא העות'מאני בפיקודו של חוסיין פחה, משמיד היאניצ'רים. הצבא התורכי הניגף נסוג מעבר להרי אמאנוס, וליד העיר קניה שבמחוז קיליקיה הובסו התורכים שנית (1832). מפלת קוניה פתחה את הדרך בפני אבראהים פחה לאיסטנבול. מצבו הצבאי הנואש של הסולטאן הניעו לפנות בדחיפות לבריטניה בבקשת התערבות. לעת עתה נחתם הסכם שביתת-נשק בקותאיה, שלפיו הפיר הסולטאן בשלטונם של המצרים על ארץ-ישראל, סוריה ואזור עדנה שבדרום אנטוליה. ברם, מסיבות בלתי מחוורות די צורכן בושש הסיוע הבריטי להגיע. כפי הנראה, לא העריך שר החוץ הבריטי פלמרסטון את האיום המצרי די צורכו, או – לפי גרסא אחרת – היה מוכן להמיר את שלטונו הרופף של הסולטאן ב"יד-חזקה" מצרית. מכל מקום, ההתמהמהות של העזרה הבריטית במשך 7 חודשים הטילה את הסולטאן העות'מאני לזרועות רוסיה, אויבתו המושבעת. לפי בקשתו, נכנסה שייטת מלחמה רוסית לבוספורוס ושהתה שם מספר חודשים עד לחתימתו של חוזה חונקאר איסקלסי (1833) בין תורכיה לרוסיה. הייתה זו נקודת מפנה מכרעת במערך הכוחות בזירת הים-התיכון המזרחי. החוזה קשר את שתי המעצמות בברית הגנה צבאית והתיר את סגירת המצרים על ידי תורכיה במקרה של התקפת אחת המעצמות על רוסיה. לחוזה חונקאר איסקלסי היום גם סעיפים סודיים, שעוררו חששות כנים בבריטניה, כי הסעיפים הסודיים היקנו שליטה רוסית על תורכיה והמצרים הן בימי שלום והן בימי מלחמה. הייתה זו, כאמור, אחת הפעמים הנדירות בהיסטוריה, שהאימפריה העות'מאנית התקשרה בברית-משעבדת עם אויבתה העיקרית. רק לאחר חוזה חונקאר איסקלסי תפסו קברניטי בריטניה את מלוא חומרתו של מהלך העניינים, והדיפלומטיה הבריטית החלה לחתור תחת שלטונו של אבראהים פחה בסוריה. הבריטים עודדו התקוממויות נגד השלטון המצרי בארץ-ישראל ובגיבל אנצרייה שבצפון מערב סוריה וכן בהר הדרוזים. מכל מקום, אין הוכחות של ממש, כי הבריטים התכוונו לשגר סיוע צבאי רציני לצבאו של הסולטאן. במרווח הזמן שנוצר בין חוזה קותאיה והמלחמה הסורית השנייה תכנן הסולטאן בקדחתנות את חיזוקו וחימושו של צבאו, בסיוע מומחים זרים וביניהם פון-מולטקה הגרמני. בעיצומה של שנת 1838 החמירו היחסים בין תורכיה ובריטניה מחד גיסא לבין מוחמד עלי מאידך גיסא. פלמרסטון שיגר אזהרה חריפה לפחה המצרי, ואילו הסולטאן מצידו פרסם צו שהתיר את כניסתם של סוחרים בריטיים למצרים. משהיה נדמה לו, לסולטאן, כי התחזק די צורכו ומאחר שבטח בסיוע הבריטי, שיגר את צבאו, בראשותו של הוויזיר הגדול ח'וסרו (Husruv), למערכה נגד המצרים. ואמנם בשנת 1839 פרצה המלחמה הסורית השנייה בהתנגשות בין שני הצבאות על ידי נציבין על הפרת העליון. המערכת הסתיימה בתבוסת התורכים ובאובדן נשק רב. אדמיראל הצי התורכי, אחמד פחה, שנשלח בעת ובעונה אחת להפגז את אלכסנדריה, הסגיר את ציו בידי המצרים, שכן חשש מפני נפילת הצי העות'מאני בידי הרוסים. לאחר מפלת נציבין ולאור אובדן הצי התורכי נפתחה שנית הדרך בפני הצבאות המצריים לעלייה על איסטנבול ובגדאד כאחד. מוחמד עלי, שהביע כבר במלחמה הסורית הראשונה את רצונו להכנס לאיסטנבול "כדי לנשק את רגלי הסולטאן", הציג הפעם את תנאיו שכללו את הנחלת שלטונו בירושלם ופיטורי יריבו הוויזיר הגדול ח'וסרו. שר החוץ הבריטי פלמרסטון לא התמהמה הפעם ופתח במו"מ קדחתני עם הרוסים לשם בלימת הצבאות המצריים. גם צרפת נרתעה במקצת מתמיכתה העיקשת במוחמד עלי מחמת אי-הבהירות הפנימית במדינה והחששות מפני הסתבכות צבאית עם

בריטניה. מכל מקום, הציים הבריטיים והרוסיים נכנסו למצרים בהסכמה הדדית, ובכך פג תוקפו, למעשה, של חוזה חונקאר איסקלסי. האולטימאטום, ששוגר למוחמד עלי ביולי 1840, לווה בנקיטת אמצעים צבאיים כהטלת מצור ימי בריטי-אוסטרי על החוף הסורי ובניתוק נתיבי האספקה של אבראהים פחה ממצרים. בתום המועד לקיום תנאי האולטימאטום השני שנשלח למצרים, היה מוחמד עלי מוכן לקבל את התנאים, אולם ארבע המעצמות, שהגיעו לכלל הסכם בחוזה לונדון (בריטניה, רוסיה, אוסטרו-הונגריה ופרוסיה), דחו את היענותו במגמה לחסלו. ערי החוף בסוריה ובארץ ישראל נכבשו על ידי גייסות מעורבים באמצעות נחיתות ימיות. בדצמבר 1840 נסוגו חיילותיו של אבראהים פחה למצרים, אך תחת לחצן של המעצמות נדחתה תביעתו של הסולטאן לבטל את שלטונו של מוחמד עלי במצרים. ראוי לציין, כי הסכם לונדון (1840) נחתם בלי צרפת. בצרפת רווחה באותה תקופה אווירה מלחמתית עוינת לבריטניה. אולם במועצת-המצרים שהתכנסה בלונדון ב-1841 חזרה צרפת ל"קונצרט-האירופי" והצטרפה לארבע המעצמות האחרות בדיונים על עתידו של מוחמד עלי. יש הרואים את השלמתה של צרפת עם כישלונו של מוחמד עלי בפחדו האישי של המלך לואי-פיליפ מכל מלחמה בעלת אופי-מהפכני, שהייתה מביאה, בסופו של דבר, להדחתו מכס שלטונו. התמורה וההסתגלות במדיניות הצרפתית התבטאו גם בהחלפתו של ראש הממשלה טייר בגיזו, מי שהיה השגריר הצרפתי בלונדון וצייד במדיניות של פיוסין עם בריטניה.

סיכום פרשת המלחמות הסוריות

בשתי המלחמות הסוריות הוארה "השאלה המזרחית" מזווית חדשה, שכן לא הייתה זו התגוששות בין תורכיה לבין רוסיה, שמותנה ונבלמה על ידי המעצמות ובעיקר על ידי בריטניה, אלא היה זה איום פתאומי וישיר על עצם קיומה של האימפריה העות'מאנית. איום בלתי-צפוי זה עורר לפעולה, אם כי באיחור מה, את בריטניה, שהייתה אֶמוֹנָה על שמירת קיומה הטריטוריאלי של תורכיה העות'מאנית. בניגוד לכך התבלטה עמדתה של צרפת בתמיכה עקבית במוחמד עלי, שכן צרפת זנחה כ-80 שנה לפני בריטניה את עיקרון שמירת שלמותה הטריטוריאלית של תורכיה. נוכח עליונותה הימית של בריטניה באגן המזרחי של הים התיכון, ראתה צרפת במוחמד עלי גורם מסייע לערעור עמדתה של בריטניה בים התיכון בכלל ובנתיבים המוליכים להודו בפרט. השתהותה של בריטניה בהגשת סיוע לסולטאן העות'מאני במלחמה הסורית הראשונה פינתה במפתיע את הדרך לניצחון הדיפלומטי הרוסי, שהתבטא בהכתבת תנאי הסכם חונקאר איסקלסי משנת 1833.

אולם הסכם רוסי-תורכי זה המחיש את הסכנה הימית מצד הרוסים הן למצרים והן לים האגאי. במצב חדש זה נאלצה בריטניה לנקוט יוזמה מדינית וצבאית כדי לרתום מחדש את תורכיה העות'מאנית למרכבתה, ולחסל את האיום הימי הרוסי. לפיכך יש לייחס חשיבות מיוחדת לפעילותה המדינית של בריטניה בין שתי המלחמות הסוריות ולאחריהן. פעילות זו התמקדה בשני מישורים: א) חיסול הסכם חונקאר איסקלסי בסיוע המעצמות, ואכן ההסכם הנ"ל בוטל כליל בעצרת המצרים משנת 1841; ב) הדברתו של מוחמד עלי וחסולו המדיני והכלכלי. שתי המטרות הושגו, בסיכומו של דבר. לאחר מפתו של צבא הסולטאן בקוניה (1832) הייתה זו בריטניה שהניעה את הסולטאן לוותר על שטחים בסוריה, ארץ ישראל ובגזרת עדנה בחוזה קותאיייה. הלחץ הבריטי נבע מהחשש מפני ההתערבות האפשרית של רוסיה והכרעתה של תורכיה. ואכן, ההתערבות הרוסית לא בוששה לבוא כפי שהוכיח הסכם חונקאר איסקלסי. אולם דא עקא, שהסכם זה לא הכריע את האימפריה העות'מאנית אלא שיעבד אותה במידה רבה. רוסיה הזדרזה לפרוש את חסותה על תורכיה, כיוון שהייתה מעוניינת יותר בתורכיה חלשה מאשר במצרים-רבתי חזקה.

צרפת, שתמכה כל העת במצרים, לא באה בחשבון כבת-ברית פוטנציאלי לאימפריה העות'מאנית, ואילו בריטניה הייתה נתונה בסבך של בעיות פנימיות עד למלחמה הסורית

השנייה, או אז נקט הסולטאן בשורה של צעדים על מנת לשפר את מעמדו ולמגר את יריבו המצרי. רוסיה הסתפקה בסטאטוס-קוו שנוצר עקב הסכם חונקאר איסקלסי ואגפה הצפוני של תורכיה היה, אפוא, מובטח. בשנת 1838 חתם הסולטאן על הסכם מסחרי שנועד לשבור את המונופול הכלכלי של מוחמד עלי במצרים. כמו כן ערך ראורגניזציה בצבאו, שהתערער במידה רבה לאחר חיסול היאניצ'רים. מומחים אירופיים, וביניהם הקצין הגרמני פון-מולטקה, שהתפרסם לימים בהכרעתה של צרפת (1870), סייעו לחידוש פני הצבא העות'מאני. ברם, מפלת קרב נציבין (1839) החריפה שבעתיים את האיום לעצם קיומה של האימפריה העות'מאנית, והביאה להיערכות חדשה ביחסי המעצמות: קואליציה בריטית-רוסית פעלה במרץ נגד צרפת. בריטניה חששה מפני אובדן שליטתה על האגן המזרחי של הים התיכון, הן על ידי נפילת המצריים בידי רוסיה, והן באמצעות התגברות ההשפעה הצרפתית במזרח התיכון דרכו של מוחמד עלי. על רקע זה יש לראות את כינוס ועידת לונדון ב-1840 תוך בידודה המדיני של צרפת, ולאחר מכן – כינוס עצרת-המצרים (1841), שציינה את חיסולו המדיני של מוחמד עלי ואת ההתערבות הגוברת והולכת של המעצמות בענייניה של האימפריה העות'מאנית.

בעקבות ההסדר משנת 1841, בהשתתפות כל המעצמות, בוטל חוזה חונקאר איסקלסי ומעמד הקודם של המצרים הוחזר על כנו, היינו נאסר מעברן של ספינות מלחמה כלשהן. הסטאטוס המשפטי הזה אושר שוב ושוב בפריס (1856), בלונדון (1871) ובברלין (1878). שטח ממשלו של מוחמד עלי הוגבל למצרים ולסודאן המזרחי. הוטל עליו לשלם מס שנתי לסולטאן, ולהודות בהסכם המסחרי התורכו-אנגלי משנת 1838. הצבא המצרי הוגבל ל-18,000 חייל במקום כ-200,000, ואפשרות הפעילות המבצעית הוגבלה לסודאן בלבד. כן נשללה ממוחמד עלי זכות מינוי קצינים לדרגות פיקודיות גבוהות (מעל לקולונל), והוא נצטווה להחזיר את הצי העות'מאני. נאסר עליו לכרות הסכמים עם מעצמות אירופה בעידני מלחמה, והוא התחייב לחוש לעזרת הסולטאן בכל עת שידרש כפיצוי דל ערך קיבל מוחמד עלי את התואר ח'ידו (בפרסית), לו ולצאצאיו אחריו.⁵ את גורמי מפלתו של מוחמד עלי יש לזקוף בראש ובראשונה לזכותה של בריטניה. אולם היו גם גורמים פנימיים שערערו את שלטונו בסוריה. אבראהים פחה, כמושל סוריה, הצליח לקומם נגדו את הפיאודלים הדרוזיים הגדולים ששלטו בדרומה של סוריה, כיוון שניסה לפרק את הנשק מגייסותיהם הפרטיים באמצעות נוצרים דווקא, ובכך לבטל את השפעתם. כן הכביד אבראהים פחה את לחצו הכלכלי בהטילו את מס ה"פֶּרְדֶּה" ובעודדו בכך את המרי נגדו. ביטול ההגבלות השונות על הנוצרים בסוריה ובלבנון והעסקתם במנגנון הממשלתי תרמו אף הם להתססת הדרוזים נגד השלטון המצרי. מכל מקום, מאז השלטון המצרי בסוריה נוצר הקשר ההדוק בין הדרוזים לבין הבריטים מחד גיסא, ובין הצרפתים והנוצרים מאידך גיסא.

המדיניות האגרארית והחקלאית של מוחמד עלי

גם בשטחי מדיניות הפנים הושפע מוחמד עלי רבות מהמשלחת המדעית הצרפתית אשר לוותה את גייסות נפוליאון. כל תיקוני האגראריים והתעשייתיים של מוחמד עלי נעשו מתוך מגמה ברורה לחזק את שלטונו ולטפח את צבאו. לפיכך התאפיינה מדיניות הפנים של הפחה המצרי בריכוזיות יתרה, בהשלטת מונופולין של המדינה על ענפי התעשייה והמלאכה ובביצוע עבודות תיעול והשקאה, שהידקו את התלות בין הפלאחים לבין השלטון המרכזי. כיון שהתיקונים והרפורמות למיניהן תוכננו על ידי השליט, ללא ייזום או שיתוף פעולה מצד ההמונים, ומכיוון שמרבית השקעות ההון היו ממלכתיות, ניתן להגדיר את מדיניותו הכלכלית של מוחמד עלי כֶּאֱטֵיזם. מבחינות מסוימות קיים דמיון בין מדיניות כלכלית זו לבין המדיניות הכלכלית של כמאל אתא תורכ בתורכיה הרפובליקאית.

⁵ התואר עבר בירושה למבוגר שבמשפחה ולאז דווקא לבנים. אבראהים פחה, למשל, היה רק בן חורג.

עד לתקופת שלטונו של מוחמד עלי השתייכו הקרקעות, להלכה, לראש המדינה, ולמעשה היו מרביתן פטורות ממסים, כגון הח'ראג' (מס המקרקעין המלא) והעשר (מס המעשר). המקרקעין ששחררו ממסים נחלקו לשני סוגים: א) קרקעותיהם ונכסי דלא נידי אחרים של חוכרי המסים (מלתזמון), שכונו בשם "אוס'יה", ואשר הצטברו לכלל נחלאות גדולות; ב) קרקעות שהוענקו כמתת לפקידים בכירים ולקציני צבא מטעם השלטון כתמורה לשירותים שונים. החל משנת 1812 החל מוחמד עלי לבטל את ה"אלתזאם", היינו את שיטת חכירת המסים בקבלנות, שכן הודות לשיטה זו נוצר הצבר קרקעות גדול שהעניק כוח מדיני וכלכלי לבעליו. יש, אפוא, לראות במוחמד עלי כמניח היסוד לבעלות הפרטית על הקרקע במצרים. חוקי-קרקע מפורטים יותר הותקנו על ידי הח'דיו סעיד. הממלוכים שנפגעו בעיקר, מביטול ה"אלתזאם" במצרים התחתית קיבלו גמלאות, ואילו במצרים העילית הם התמרדו. בשנת 1813 נערכה חלוקה מנהלית מחודשת של שטח המדינה ל-7 נפות ול-61 מחוזות משנה. באותה שנה נרשמו הקרקעות וחולקו מחדש ליחידות בנות 3-5 פאדן,⁶ שהוענקו למשפחות האיכרים. זכות הבעלות ("רקבה") על הקרקעות המחולקות נשארה אמנם למדינה, אולם זכות זו התבטאה רק באיסור שהוטל על האיכרים למכור את חלקותיהם או לשעבדן. במרוצת הזמן בוטל גם איסור זה. זכות אכילת הפירות ("תצ'רף") ניתנה למעבדי הקרקעות. בשלב מסוים היה האיכר רשאי למכור את תוצרתו לכל מאן דבעי. אולם הכנסת זני-הכותנה לחקלאות המצרית העמיקה את תלותם של האיכרים בשלטון המרכזי; שכן השלטון היה קובע את מועד הזריעה ושטחיה. לאחר מסירת חלק מהיבול לאוצר המדינה כמס קרקע, הועברה יתרת היבולים לידי המונופול הממשלתי במחירים נמוכים יותר ממחירי השוק. כתוצאה מכך לא עלתה הכנסתה של משפחת האיכר, ורמת מחייתה נשארה בשפל המדרגה. הקרקעות המרוחקות משטחי היישוב ("אב'אעד") שלא עובדו מחמת ריחוקן או ערכן החקלאי הדל, ואף לא נרשמו בספרי המקרקעין הממשלתיים (קדאסטר) – נמסרו במכרזים ממשלתיים לבעלי אחוזות אמידים, שהתחייבו לעבדן. הקרקעות המוגברות (קרקעות שנשארו – בור) הללו הוענקו למתחייבים לעבדן בחזקת בעלות גמורה ופוטרו ממסים לתקופה של 10 שנים ראשונות. בצורה זו רצה מוחמד עלי להכניס קרקעות חדשות למחזור העיבוד החקלאי במצרים. ראוי לציין, כי בין הנהנים מהבעלות המוחלטת על קרקעותיהם היו זרים רבים. כמו כן החרים מוחמד עלי חלק מקרקעות ההקדשים ("ווקף") ונכסיהם תמורת מתן פיצויים לנהנים מפירותיהם.

עיקר מפעליו של מוחמד עלי התרכזו בשטחי ההשקאה והכנסת הכותנה. בימיו הוחל בבנייתו של מאגר הדלתה, שהסתיים רק בימי הנציב הבריטי קרומר. כמו כן הועמקו תעלות ההשקאה וחלק ניכר מהן חודש באמצעות התקנת מווסתים קטנים בתעלות גופן. אולם עיקרו של תהליך המעבר משיטת ההפצה החד-שנתית של אדמות מצרים לשיטת ההשקאה המתמדת באמצעות תעלות מאגרים נעשה רק לאחר מותו של מוחמד עלי. כן נכרתה תעלת מחמודייה מאלכסנדריה לאזור הדלתה. תעלה זו סיפקה מי שתייה לאלכסנדריה והייתה מיועדת אף לשיט. מוחמד עלי העניק גם מספר זיכיונות לחברות שיט זרות, שהעבירו תיירים דרך מצרים להודו. בימיו תוכננה הנחתו של קו מסילת ברזל ראשון, אלא שהביצוע נדחה לימיו של עבאס.

לפיתוח החקלאי נודעה חשיבות משנית במעלה. הפיתוח נעשה במגמת סיוע לתעשייה המקומית. על רקע זה ניתן להבין את מגמת גידול הכותנה ונטיעת עצי תות עבור תולעי משי.⁷

הכנסת הכותנה ממצרים במימדים נרחבים, ותלותו של הגידול בעבודה פיסית מרובה וממושכת, ובכלל זה השקאה מתמדת, החלה ליתן את אותותיה במעמדו של האיכר המצרי.

⁶ 1 פאדן = 1.038 אקר = 4.2 דונם.

⁷ ריכוז גידולים אלה מצוי כיום ליד תעלת אסמא עלייה.

צמיחתו גדלה, תלותו בשלטון התהדקה והוטלו עליו עבודות כפייה כפייה נוספות ("סְחָרָה") מטעם המדינה, כגון בדק התעלות ואחזקתן וביצוע עבודות חיים באחוזותיו של השליט המצרי ועושי דברו. המעמסה גדלה החל משנת 1816, שעה שמוחמד עלי הטיל על האיכרים את חובת הגיוס לצבאו החדש. רבים מקרב האיכרים, שלא יכלו לעמוד בעבודות הכפייה האזרחיות והצבאיות, נמלטו לסוריה ולאֶרץ ישראל והוחזרו בכוח הזרוע. המלחמה הסורית הראשונה (1832) פרצה, למעשה, עקב סירוב הסגרתם של מספר פליטים מעין אלה. בסיכומו של דבר, הצטיינה החקלאות המצרית במאפיינים הבאים: המרצת האיכרים לעבד את הקרקעות המוברות, שעבודן הונח מחמת נטל המסים. ביסוס מונופולין ממשלתיים לשוק התוצרת החקלאית התפשטות הכותנה כזן חקלאי-תעשייתי עיקרי. בניית מתקני השקאה התחלתיים, וכן היצבר מחודש של קרקעות מרובות בידיים מועטות של נתינים זרים.

המדיניות התעשייתית של מוחמד עלי

גולת הכותרת במפעליו של מוחמד עלי הייתה הקמתה של התעשייה המצרית. כבר הוטעם לעיל, כי כל התיקונים האגראריים והחקלאיים נועדו לסייע ולהמריץ את התעשייה המצרית. שיקולי מוחמד עלי בהקמת תעשייה עצמאית היו בראש ובראשונה צבאיים. כשם שהמסגרת הארגונית של הצבא שונתה לחלוטין החל משנת 1816, כן גם הוכוונה התעשייה החדשה לשירות הצבא ולאספקת ציודו. המגמה הביטחונית התבטאה, כמובן, ברצון ההשתחררות מגורמי חוץ בכל ענפי התעשייה הצבאית. למוחמד עלי היו גם יומרות להפקת רווחים מתעשייתו, אלא שתקוות אלה נכזבו במהרה.

בהשפעת דוחות חברי המשלחת הצרפתית, פנה מוחמד עלי למודרניזציה של החרושת. מחמת קיפאונה של היוזמה הפרטית החליט מוחמד עלי להגשים את התיעוש מלמעלה, היינו מתוך יוזמה והתערבות ממשלתית בחרושת ובמסחר. הוצאות הייצור הגבוהות הביאו לכלל יצירת מונופול ממשלתי על התעשייה כבר בשנת 1816, הלוא היא שנת הקמתו מחדש של הצבא המצרי. המונופול לייצור הממשלתי עודדה את הייצור החרושת, אולם דא עקא שגידולו ערער במידה רבה את מעמדם הכלכלי של בעלי המלאכה והסדנות. אלו נאלצו לחסל את עסקיהם ולעבוד כשכירים במפעלי המדינה. מפעלי המדינה נוסדות בסיוע של מומחים צרפתיים והון צרפתי, וכן נשלחו מתמחים מצריים לצרפת. למרות הכרזתו על המונופול הממשלתי על הייצור התעשייתי לא התערב מוחמד עלי בתהליכי הייצור. אותם אומנים ובעלי מלאכה, שקיבלו חומרי גלם מהמדינה, נאלצו למכור את מוצריהם במחירים נמוכים למפעלים. רווחי המדינה באו, אפוא, כתוצאה מההפרשים שבין מחירי חומרי הגלם לבין מחירי התוצרים המוגמרים. רווחי המדינה לא היו גדולים ואילו בעלי המלאכה התרוששו בהדרגה.

מפעלי החרושת הראשונים שהוקמו על ידי מוחמד עלי נועדו לשרת את צורכי הצבא המתעצם והולך. לפיכך הוקמו סדנאות לרכבת, בית חרושת לנשק ולתחמושת ובית דפוס ברובע בולאק שבקהיר. כן נוסד בית יציקה לתותחים. בנמל אלכסנדריה הוקמו מספנות חדישה לשם בנייתו של הצי המצרי שהוכחד בקרב נבארינו (1827). במספנות הועסקו כ-8,000 פועל.

מקרב מפעלי החרושת האחרים יש לציין את הקמתם של בתי החרושת לבדי כותנה, פשתן, צמר ומשי, מפעל לייצור זכוכית, מצבעות לאינדיגו, מפעל להכשרת עורות (ברוטה), מפעלי נייר ומפעלים כימיים (בפיום), וטחנות לייצור חיטה, שמן, סוכר ומזונות. גם מפעלים אלה ייצרו רובם ככולם למען הצבא והבעלות עליהם הייתה לרוב בידי הממשלה. מיעוטים של המפעלים הוחכר לבעלי הון אירופיים. התיעוש הממשלתי החיש במידה רבה את התגבשותו של מעמד הסוחרים האמידים באלכסנדריה, שהפכה למוקד המסחרי של מצרים. לעומת זאת הונח גם היסוד להיווצרותו של האספסוף העירוני, המאפיין עד היום את

אוכלוסיית שני הכרכים הגדולים שבמצרים. פועלי התעשייה המצריים רותקו למקומות עבודתם וחיו במשטר צבאי. התרחבות מטעי הכותנה והקמת מטוויות ומכוני אריגה הביאו לאספקת טקסטיל שמילאה את מרבית הצריכה המצרית.

כישלון התעשייה ולקחו

התעשייה המצרית שהוקמה על ידי מוחמד עלי נכשלה מחמת סדרה של גורמים שונים: (א) גורמים פנימיים. ליקויים רבים שררו במפעלי המדינה. הנהלות המפעלים ועובדיהם היו חסרי רצון ויכולת לתפעול מחמת תנאי הכפייה הממשלתיים. ניהול המפעלים לקה בבירוקרטיה, שהינה שכיחה במפעלים ציבוריים. מספר המומחים המקצועיים שהובאו מצרפת היה זעום ובמומחים מקומיים היה מחסור משווע. המאזנים הכספיים של המפעלים התנהלו בהפסדים מתמידים.

(ב) גורמים חיצוניים. השתלטותו של מוחמד עלי על הייצור התעשייתי התנגשה באינטרסים של מעצמות אירופה, ובמיוחד לבריטניה. ראוי לזכור, כי מוחמד עלי הלך בדרך הכלכלה הסטטיסטית. בתקופה זו באירופה שלט בכיפה הליברליזם הכלכלי. ההסכם התורכו-בריטי משנת 1838 פתח לרווחה את שערי מצרים בפני סוחרים בריטיים. שיטת המונופולים הממשלתיים התמוטטה בהדרגה בלחצו של שר החוץ הבריטי פלמרסטון. החשש הבריטי היה מכוון במיוחד לתעשיית הכותנה המצרית, שהרי עקב ניתוק הקשר עם מדינות הדרום בארה"ב הייתה בריטניה מעוניינת בקניית כותנה גולמית במצרים. תעשיית הכותנה המצרית הייתה עשויה לסכן את מעמדן של ערי הטקסטיל בבריטניה עצמה, ולשלול מהמסחר הבריטי את רווחיו. לפיכך, חתרו הבריטים בכל עוז לחסל את התעשייה המצרית שהייתה עוד בחיתוליה. מאז שנת 1838, ובמיוחד לאחר מפלתו המדינית של מוחמד עלי בשנת 1841, נסגרו מספר בתי חרושת מצריים שהתנהלו בלאו הכי בהפסדים. להלן בוטלו כל מפעלי המדינה, והתחרות הכלכלית הבריטית-צרפתית התחדשה בכל עוזה בתחומיה של מצרים.

(ג) גורמים חברתיים. הואיל והמהפכה התעשייתית הייתה כפוייה כפרי רצונו של השליט המצרי, שהיה זר למצרים עצמם, הרי שבדרך הטבע היא נתקלה באדישות ובאי-הבנה מצד המצרים. צעדיו השרירותיים של השלטון כלפי האיכרים ובעלי המלאכה והטלתן של עבודות הפרך על ההמונים רק סייעו להגברת מורת הרוח וחוסר הרצון והשיתוף של העם. אולם הערכת המהפכה התעשייתית של מוחמד עלי תהיה לקויה בחסר ללא סיכום תוצאותיה. השפעת התיעוש הייתה מרחיקת לכת בכיוונים הבאים: לראשונה ניתנה דחיפה להתמחותו של המשק המצרי בכותנה; הוחל בהרחבת רשת התעלות ובבניית מווסתים ומאגרי-השקאה; הונח היסוד להקמת מערכת תחבורה יבשתית ומימית. מצרים הפכה למוקד להתעניינותו של הון זר ומומחים אירופיים. המהפכה התעשייתית נתנה דחף למודרניזציה כללית בשטחי חיים רבים מחד גיסא, וסייעה להתפוררות המלאכה והאומנות המקומיות והמסורתיות, מאידך גיסא. חשובה מכל היא העובדה, שבתקופת שלטונו של מוחמד עלי לא נשאר חוב ציבורי שיעיק על קופת המדינה.

מוחמד עלי נפטר בשנת 1849, לאחר שמחלתו ואי-שפיות דעתו הרחיקוהו מספר שנים קודם לכן מהגה השלטון. עם מותו נשארה מצרים, להלכה בלבד, פרובינציה העות'מאנית. למעשה היו יורשיו של מוחמד עלי, ששושלתם תמה עם גירושיו של פארוק בשנת 1952, בלתי תלויים בשלטון העות'מאני: למצרים היה תקציב, צבא ויחסי חוץ עצמאיים, המהווים סממנים מובהקים לשלטון ריבוני.

ב) תחרות המעצמות, הח'דיים ותעלת סואץ

המאבק הפוליטי והכלכלי במצרים

מאז הכניעתו של מוחמד עלי התרבו והלכו קשרי המסחר בין מעצמות אירופה לבין הארצות הערביות שבתחומי האימפריה העות'מאנית. בעוד שבאנטוליה גברה והלכה ההשפעה הכלכלית והמדינית הגרמנית מאז קונגרס ברלין (1878), הרי שבמצרים התנהל מאבק עז בין האינטרסים הצרפתיים והבריטיים. בתוקף יתרונותיה הימיים המסחריים והכספיים של בריטניה עמד המאבק הנ"ל בסימן יתרון הכללי להוציא את פרשת כרייתה של תעלת סואץ, שהיוותה הישג מדיני צרפתי ממדרגה ראשונה. אולם פריו של הניצחון הצרפתי ניקצר בסופו של דבר על ידי הבריטים. משקלו של הלחץ המדיני והכלכלי של בריטניה וצרפת ניכר באוריינטציה המדינית של יורשי מוחמד עלי: עבאס ה-I, סעיד ואסמאעיל.

החקלאות המצרית הוכוונה בדרך כלל בהתאם לצרכיה של בריטניה. לחברות המסחר הבריטיות ניתנה האפשרות לקנות את יבולי הכותנה המצרית במחירים נמוכים, ולהגביר בעקיפין את התלות הכלכלית של מצרים בהשקעות הון זר באמצעות הלוואות משעבודות. הצטברות החוב הלאומי של מצרים חלה בימי סעיד ואסמאעיל שהרבו בפעולות פיתוח עירוניות, בהקמת מבני פאר בזבזניים ובהתקנת מערכת תחבורה יבשתית.

החדירה הכלכלית הבריטית המוגברת למצרים חלה כבר בימי עבאס ה-I, נכדו ההולל של מוחמד עלי, ששלט בשנים 1849–1854. עבאס גילה התנגדות כלשהי לתהליכי ההתמערבות, עשק את הפלאחים ובנה לעצמו ארמונות מפוארים. ממנו קיבלו הבריטים את הזכיון להנחת קו מסילת הברזל בין קהיר לאלכסנדריה, זכיון שנמנע מהם בתקופת מוחמד עלי. המסילה הושלמה בשנת 1854, וסייעה לזירוז משלוחי הכותנה המצרית לבריטניה, וכן הקלה על העברת גייסות בריטיים להודו בשנת 1858, שנשלחו על מנת לדכא מרידות מקומיות.

חדירת ההון הבריטי למצרים הייתה מלווה, כאמור, בהחרפת המאבק הכלכלי והמדיני נגד צרפת. אחת מתולדותיו של מאבק זה היה הרצח של עבאס פחה והעברת השלטון לידי סעיד פחה (1854–1863). זה האחרון התחנך על ברכי התרבות הצרפתית וגילה אוריינטציה מדינית פרו-צרפתית, בכך שהעניק את זיכיון כרייתה של תעלת סואץ לפרדיננד דה-לספס, ידידו האישי. כמוחמד עלי בשעתו ניסה גם סעיד להתמסר לבעיות הצבא. בשנת 1858 חנך את קו המסילה מקהיר לסואץ. הוא לא זנח את ענייני הסודאן וניסה לעודד תהליכי עיור במחוז זה. סעיד העניק גושפנקא חוקית לבעלותם של הפלאחים על הקרקעות שעיבדו בסדרה של תקנות מקרקעין. גם מבחינה זו יש לראותו כממשיך מדיניותו של מוחמד עלי. שלא כקודמו עבאס ה-I, נפטר סעיד באורח טבעי.

תקופת אסמאעיל

אסמאעיל נולד בשנת 1830, ועלה לשלטון בשנת 1863 כבן-אחיו של סעיד. את חינוכו קיבל בווינה ובפריס, מקום שם השתלם במדרשה הצבאית. תקופת שלטונו התאפיינה בהתפתחות הקפיטליזם במצרים בתנופה נמרצת בשטחי התחבורה, המסחר והכלכלה. בימיו נפתחה גם תעלת סואץ. אמנם אי-תלותה הכלכלית של מצרים באימפריה העות'מאנית גברה והלכה, אולם בו בזמן הסתבכה הכלכלה המצרית במלוות-חוץ שהחישו את תפיסות עמדות המפתח הכלכליות על ידי אירופיים וקירבו את הכלייה הכלכלית והכספית, שחלה בשלהי תקופת שלטונו של אסמאעיל.

חינוכו האירופי של אסמאעיל התבטא, בין השאר, ביומרותיו הכלכליות והמדיניות. בתקופת שלטונו של עבאס ה-I, הוא נאלץ לברוח כפליט מדיני לאיסטנבול וחזר רק על עלותו לשלטון של סעיד. כן הספיק לבקר בשנת 1854 בוואתיקן.

עם עלותו לשלטון החל אסמאעיל בביצוע תכניותיו הכלכליות. כ-1/5 מכלל שטחה המעובד של מצרים רוכז בידיו. במדיניותו הפיננסית עודד אסמאעיל השקעותיו של הון

אירופי במפעליה החרושתיים של מצרים. תוך ניצול הקוניוקטורה של מלחמת האזרחים בארה"ב הרחיב אסמאעיל את מטעי הכותנה והביא לרווחה זמנית של האיכרים. אולם ככל שהתמיד ביומרותיו הכלכליות, כן העמיק לשקוע בחובות. מעמד האיכרים הזעירים נעלם והלך. בתחום החקלאות הכניס אסמאעיל את זני קני-הסוכר ולצורך זה פקד על כרייתה של תעלת אבראהים. כן פתח מפעל זיקוק לסוכר והרחיב את רשת מסילות הברזל בהמשיכו את הקו לעבר מצרים העילית עד לוואדי חלפא. אולם מפעלי התעשייה שטופחו על ידיו התמוטטו במהרה, ועול המסים גבר והלך. תשומת לב מיוחדת הקדיש אסמאעיל לצי ולמספנותיו. הוא השקיע כספים בשכלול מערכת תעלת סואץ. ומספנותיה, הקים מגדלורים, שירותי טלגרף ודואר. כאות הוקרה לפעילותו הכלכלית, ובלחץ מעצמות המערב, הוסב תארו של אסמאעיל מפחה לח'ידיו (1866), והיה בכך משום מחווה למעמדה הבלתי תלוי של מצרים באימפריה העות'מאנית. תחילתם של חוקי תורכיה העות'מאנית על מצרים פגה, ולאסמאעיל הוענקה זכות רשמית מטעם הסולטאן לתקן תקנות, לקבל מלוותחוץ ולערוך את תקציבה של מצרים. בשנת 1873 השיג הח'ידיו פרמאן סולטאני שאישר את כל חוזיו עד שנת 1869. פרמאן סולטאני זה, בצוותא עם חוזה המעצמות, שנחתם בלונדון בשנת 1840, הוּו את הבסיס לעצמאותה המדינית של מצרים, בתמיכתם של הבריטים ובהתערבותם המדינית והכלכלית.

גם מתחומי המשפט והתרבות לא משך אסמאעיל את ידיו. כיוון שבהתאם לדיני הקפיטולציות היו רשאים נתינים זרים לתבוע לדין את ממשלת מצרים נפתחו ביוזמתו של נובאר, שר החוץ של אסמאעיל, בתי-דין מעורבים.⁸ בבתי דין אלה נשמרה העדיפות המספרית לשופטים האירופיים. צעד זה היה למורת רוחה של ממשלת צרפת. בשנת 1883 הותאמה מערכת חוקתית חדשה למצרים בנוסח "קוד נפוליאון", שסוגל לצרכי דת האסלאם. הייתה זו דחיפה נמרצת ללימוד יסודות תורת המשפט המערבית. בתי הספר הוצאו מפיקוחה של הרשות הדתית וכן הוקמו מוסדות חינוך יסודיים בכפרים. בעת ובעונה אחת שיגר אסמאעיל מתלמידים לחו"ל. בשנת 1868 דורגה מערכת החינוך לשלושת השלבים המקובלים במערב: חינוך יסודי, חינוך תיכוני וחינוך גבוה. ההשכלה החילונית התקיימה במערכת נפרדת מלימודי הדת המוסלמיים. כן נפתחה לראשונה במצרים מדרשה לבנות. חלה גם תנופה בשטחי התרבות והוקמו ספריה ובית-נכואת לאומיים. ניתן לומר, כי בתקופתו של אסמאעיל חלה ההתעוררות של העיתונות המצרית, שראשיתה במכונת דפוס ערבית שהובאה בשעתו על ידי נפוליאון (1798) ובעיתון הרשמי של מוחמד עלי, שהודפס ברובע בולאק, החל משנת 1828. קו אופייני למדיניות המתמערבת של אסמאעיל הייתה תמיכתו במיסיונים נוצריים.

בתחום הצבאי העדיף אסמאעיל את שירותם של מדריכי צבא אמריקאיים, ברם אלה האחרונים עזבוהו לאחר התקריות בסודאן. הצבא המצרי של אסמאעיל עבר לפחות שלוש טבילות אש: ב-1865 באי כרתים, ב-1877 במלחמת רוסיה-תורכיה, שעה שגייס מצרי לחם לצידו של הסולטאן, וכן בשנות ה-70 של המאה ה-19, שעה שגדוד מצרי-סודאני השתתף בקרבות במכסיקו, לצידם של הצרפתים.

המאבק על כריית תעלת-סואץ

ברם, פעילותו הכלכלית היומרתית של אסמאעיל הביאה לשקיעתו בחובות כבדים. בשנת 1875 נאלץ למכור את 172,602 מניותיו בתעלת סואץ (44%) לממשלת בריטניה במחיר של 4 מיליון ליש"ט (כ-100 מיליון פראנק). הצטברות החוב המצרי אילצה את אסמאעיל להכביד את נטל המסים. עוד בשנת 1871 פורסם צו ה"מקאבלה" שקבע תשלום מראש של מסי 6 שנים, בהנחה של 50% ותוך הנצחת הבעלות על רכוש דלא נידי. בשנת 1874 הוטל מלווה

⁸ בחוזה הבריטי-מצרי משנת 1936 הבטיחה בריטניה לסייע בהשתדלותה לביטולן של הקפיטולציות במצרים, ואכן הן בוטלו בחוזה מונטרה (1937). בתי הדין המעורבים נשארו בתוקפם 12 שנים נוספות.

כפייה פנימי ("רוזנאמה") לשם חיסול חובותיו של הח'דיו. גם מכירת מניות הסואץ, שנה אחת לאחר מכן, לא חילצה את מצרים מהגרעון הכספי שלה, למרות שהמסים הוגדלו פי ארבע במרוצת תריסר שנים בלבד. חובותיו של מצרים הסתכמו בלמעלה מ-2500 מיליון פראנק והביאוה לפשיטת רגל גמורה בשנת 1876. באותה שנה הוקמה "מינהלת החוב המצרי" בפיקוח בריטי-צרפתי כפול. מינהלת החוב המצרי, ללא כל קשר עם מינהלת החוב העות'מאני, התנהלה בפיקוחן של שתי מעצמות המערב, והתקיימה עד לחיסול מרד עראבי פחה ולכיבוש הבריטי של מצרים (1882). מקורות מימון החוב המצרי היו שלושה: חובר הבכורה – מהכנסות מסילות הברזל, מערכת הטלגרף ונמל אכלסנדריה; חוב דאָאָרה – מהכנסות אחוזותיו של הח'דיו עצמו; והחוב המיוחד – מהכנסות כלליות של האוצר המצרי, כלומר מהמסים השוטפים. עם הקמת מינהל "הפיקוח-הכפול" נאלץ אסמאעיל להסכים לכינונה של ממשלה בינלאומית במצרים עם נובאר פחה בראשה, ובשיתוף שר כספים בריטי, שר עבודות ציבוריות צרפתי ונציגים אחרים של הממשלות הנושות. במועצת שרים זו הייתה שמורה זכות וטו לנציגי בריטניה וצרפת. ההתפתחויות הכלכליות הללו וההתערבות המדינית הגלויה של המעצמות הגבירו את התסיסה הלאומית, שמצאה פורקן במרד של הקולונל עראבי בשנת 1882. עוד קודם לכן, בשנת 1879, בוטל צו ה"מקאבלה" על ידי מינהלת "הפיקוח הכפול", ובאותה שנה פיטר הסולטאן העות'מאני את הח'דיו אסמאעיל עקב לחצן של מעצמות המערב. את מקומו ירש תופקיד (1880–1892).

על אף הצטברות החוב המצרי ראוי לציין את הישגיו של אסמאעיל בשטחי התחבורה (1500 ק"מ מסילות ברזל), התקשרות (8000 ק"מ קווי טלגרף) והחינוך (כ-4500 בתי ספר יסודיים).

אם מקבלים את כיווני הפיתוח הכלכלי של אסמאעיל ומוחמד עלי מתקבלת ההשוואה הבאה: מוחמד עלי שם את הדגש על פיתוח תעשיית עזר צבאית, וביצע לצרכיה את השינויים בתחום האגרארי והחקלאי. לעומת זאת, שיעבד אסמאעיל את מצרים במשק מונוקולטורי של כותנה. בעוד שמוחמד עלי פעל באוטונומיה יחסית בתחומי הרפורמות, הרי שאסמאעיל השתעבד כליל למעצמות המערב עקב תכניות הפיתוח שלו, והותיר את מצרים במצב של פשיטת רגל פיננסית ודריסת רגל מדינית למעצמות זרות. יש להדגיש, כי מוחמד עלי לא הותיר אחריו כל חוב לאומי. בעוד שמוחמד עלי יזם את פיתוח רשת התעלות וההשקאה, היפנה אסמאעיל את מרבית מאמציו לפעולות פיתוח ובנייה עירוניות, שחלק מהן נועדו לפצות את שאפתנותו הראוותנית.

בתקופות קדם הייתה קיימת תעלה פרעונית שנחפרה מהנילוס למפרץ סואץ. תעלה זו חודשה לפרקים, אולם החל מהמאה ה-18 נסתתמה כליל. גילוי "כף התקווה" בסוף המאה ה-15 והעברת נתיבי השיט המסחרי להודו סביב אפריקה, הורידו להלן את חשיבותה של מצרים כנתיב מסחרי. רק בשלהי המאה ה-18 הועלה הרעיון בדבר חיבור היס התיכון לים סוף וקיצור נתיב השיט ממערב-אירופה להודו, שנמשך כ-3–4 חודשים. מבחינת המרחק מתבטא החיסכון בשייט בנתיב הסואץ כדלקמן: מלונדון לבומביי דרך הסואץ מגיע המרחק לכ-10,000 ק"מ, בעוד שהשייט סביב "כף התקווה" מתארך לכ-17,500 ק"מ. המאבק המדיני על כריית תעלת סואץ התחיל, אפוא, עוד בשנת 1798, לאחר פלישת גייסות נפוליאון למצרים. מגמתם המדינית של נפוליאון וטלייראן הייתה להרוס ולנתק את נתיבי המסחר הבריטיים להודו, ועל רקע זה ייחסו חשיבות מרובה לכיבוש אגנו המזרחי של היס-התיכון ולנעיצת טריז בנתיבים הבריטיים להודו. כשצצו התכניות הראשונות לכריית תעלת סואץ הייתה זו יוזמה מדינית צרפתית, שהתחרה בתכניות הבריטיות שציידו בהנחת קו מסילת-ברזל מצרי. המאבק הבריטי-צרפתי, שהתחרה בתכניות הבריטיות שציידו בהנחת קו מסילת-ברזל מצרי. המאבק הבריטי-צרפתי נשא, אפוא, אופי כפול והתנהל בשני משורים: א) פעילות מדינית אצל שליטי מצרים, לחץ על הסולטאנים העות'מאנים; ב) מאבק כלכלי במצרים עצמה, תוך העלאת נימוקים כלכליים וטכניים בעד ונגד כריית התעלה. לאחר

פלישת הנפל של נפוליאון למצרים, המשיך שר-החוץ הצרפתי, טליראן, לטוות תכניות מדיניות במגמת הָרָס המסחר הבריטי להודו. התנגדות בריטניה לכריית התעלה החריפה דווקא בתקופת שלטון של הממשלות השמרניות,⁹ שראו במפעל הסואץ לא רק עסקה מסחרית-כלכלית, אלא מבצע מדיני אנטי-בריטי. בראש המתנגדים עמד שר החוץ הבריטי פלמרסטון, שאיים על הסולטאן העות'מאני, כי כריית התעלה תנתק את מצרים מתורכיה ובכך יושם קץ לשלטונה הנומינאלי של האימפריה העות'מאנית על מצרים. בנימוקיו האחרים של פלמרסטון נגד תכנית הסואץ התבסס שר החוץ הבריטי על תכנית לסלילת מסילת הברזל של עמק-הפרת על ידי צ'ֶסְנִי, והתריע על בזבוז ההון וההוצאות הכספיות הרבות הכרוכות בכריית התעלה. מאחורי כל הנימוקים הללו בצבץ החשש הסביר מפני השתלטותה של צרפת על מצרים. עמדתה של תורכיה העות'מאנית הושפעה בעיקר מהגישה הבריטית, שהתנגדה למבצע הסואץ. יש לזכור, כי באותה תקופה, ערב מלחמת קרים, פעל רבות מאחורי הקלעים שגרירה רב-הפעלים של בריטניה באיסטנבול, סר סטראטפורד קנינג. בהשפעתו של השגריר הבריטי, עיכב הסולטאן את מתן אישור הזיכיון לדה-לספס.

עם פרוץ מלחמת קרים ניתן להגדיר את מהלך העניינים בפרשת הסואץ בהתאם לניסוחו של פלמרסטון: "מצויים שלושה מתנגדים לתעלת סואץ – ממשלת בריטניה, ממשלת תורכיה ותנאי הטבע. עמדת שני הגורמים הראשונים הינה מוחלטת. עמדת הגורם השלישי הינה גמישה". למרות התנגדותה של הממשלה הבריטית הצליח דה-לספס לגייס לעזרתו את תמיכתם של נציגי "חברת הודו-המזרחית" הבריטית, שכן הוא השכיל לשים את הדגש על הצד המסחרי גרידא של מבצע התעלה. אולם גם לאחר מלחמת קרים לא השתנה קו המדיניות להודו דרך "כף התקווה" לשם דיכוי מרד הספּאָהים (1857), אשר פרץ על רקע דתי ולאומי.

למרות עמדתה הפרו-בריטית של הממשלה העות'מאנית, נחלה הדיפלומטיה הצרפתית הישגים מדיניים בקרב שליטי מצרים. אמנם עמדת הפחות המצריים לא הייתה אחידה; מוחמד עלי התנגד, בשעתו, לרעיון זכיית התעלה כיוון שחשש מפני התערבות המעצמות והשתלטותן על מצרים. יורשו, עבאס ה-I, שנקט באוריינטציה פרו-בריטית והצטיין במדיניותו השמרנית, לא התלהב מחידושים ולא דגל במבצע מהפכני כמבצע הסואץ. בשנת 1854 עלה לשלטון סעיד, שעמדתו הייתה פרו-צרפתית מובהקת. יחסיו עם הסולטאן העות'מאני היו צוננים למדי, במיוחד לאחר שנקט במדיניות של הגדלת תקן צבאו (36,000 חייל במקום 18,000). תגבור כוחו הצבאי של סעיד זכה לברכתו של הקיסר נפוליאון ה-III, אשר פרש את חסותו על הפחה המצרי, והעמיד עצמו כפטרונה של תעלת סואץ. ידידותם האישית של סעיד ודה-לספס הביאה לכלל מתן הזיכיון לכריית התעלה, ללא אישורו של הסולטאן. בשנת 1859 החל דה-לספס, מי שהיה קונסול צרפת במצרים, בעבודות החפירה הראשונות. עד שנת 1864 לא פסק המאבק הבריטי-צרפתי על עצם כריית התעלה. הצרפתים הסתמכו מבחינה חוקית על הקפיטולציות והמשיכו בעבודות החפירה. עם עלותו של אסמאעיל לשלטון (1863), התחדש הלחץ המדיני שהיה מכוון נגד המשך מבצע התעלה. הטיעון העיקרי נגד המשך העבודה כוסה באיצטלה הומאנית והוקיע את ביצוע עבודות הכפיה. בלחצם של הבריטים שוגר אולטימטום לחברת התעלה, שנתבעה להפסיק את עבודות הפרק, ברם העבודה נמשכה. בשנת 1864 הסתיים המאבק המדיני סביב התעלה, עם חתימתם של הבריטים על חלקם במניות. שנה לאחר מכן העניק הסולטאן העות'מאני את אישורו הסופי למבצע הסואץ. בשנת 1869, מקץ 10 שנות מאמץ מבצעי ללא תקדים, שלווה בהפרעות מדיניות, נחנכה תעלת סואץ בטכס בינלאומי מפואר, לקול צלילי האופרה של ורדי "אאידה".

⁹ הממשלות הליברליות בבריטניה, ובעיקר פלאדסטון, ראו בתכנית הסואץ עסקה מסחרית ולא מדינית.

תעלת סואץ עד למלחמת העולם הראשונה

בכריית תעלת סואץ הועסקו כ-40,000 פלאחים מצרים, שגויסו בכפייה על ידי השלטונות המצריים, בהתאם להתחייבויותיו של סעיד. כמחציתם של העובדים, שעשו מלאכתם בתנאים פרימיטיביים ביותר וללא מיכון, מצאו את מותם במרוצת עשר שנות המבצע. היה זה מפעל התחבורה הגדול ביותר שנעשה במאה ה-19, שהביא לכלל שיעבודה המוחלט של כלכלת מצרים על ידי ההון הזר. אורכה של תעלת סואץ מגיע ל-166 ק"מ. עם פתיחתה בשנת 1869 היה רוחב התעלה 21 מ' ועומקה 7.3 מ'. במרוצת הזמן הורחבה עד 119 מ' והועמקה עד 12.8 מ'. מימדים אלה אפשרו את מעברן של ספינות אוקיאניות בקיבולת של 45,000 טון. במרכז של התעלה משתרעים ה"אגמים המרים" ו"אגם תמסח" ובצפונה מתפשטת הלאגונה של פורט-סעיד. הסכנה העיקרית שמשקפה לתעלה הייתה סתימתה על ידי החולות הנוודים והסתחפותה על ידי מים הים בלאגונה הצפונית. לפיכך דופנו קירותיה באמצעות סוללות בטון. כן הוקמו נמלי שירותים בפורט-סעיד ובסואץ, ואילו אסמאעיליה הפכה למרכז המינהלי של אזור התעלה.

לבטי מימון המבצע הוּו פרשה בפני עצמה. הוועדה הבינלאומית, שכונסה ביוזמתו של לספס, העריכה את עומדן ההוצאות בכ-8 מיליון ליש"ט (200 מיליון פראנק). מאחר שחברת התעלה¹⁰ התקשתה בשלבי המבצע הראשונים לגייס בצרפת את כל הסכום שהיה דרוש לה, השפיע לספס על ידידו סעיד לקנות את מניות החברה בסכום החסר, שהגיע לכלל 90 מיליון פראנק. לצורך קניית מניותיו נאלץ סעיד ללוות ממון בתנאי ריבית חמורים מבנקים צרפתיים ובריטיים. מידי פעם בפעם נזקק הפחה המצרי למלוות חדשים. לרגל טכס חנוכת התעלה נבנו ארמונות פאר על מנת לארח אישים בינלאומיים ובזבזו הון תועפות במופעים אחרים. מימון טכסי הפתיחה הצריך כמובן מלוות נוספים. עם פתיחת התעלה רוכזה מרבית מניותיה בידים צרפתיות ומצריות, ומקצתן נקנתה על ידי אומות אחרות. הזיכיון המקורי שקיבל לספס מסעיד (1854) כלל את התנאים הבאים: הקצאת 15% מהמניות למצרים; אבטחת חופש השיט הבינלאומי; שחרורה של חברת התעלה מתחולת המסים המצריים ומתן זיכיון לניצול אוצרות הקרקע בתחומי הזיכיון; התחייבות מצד החברה לחפור תעלת השקאה בדלתה והעסקת 80% פועלים מצריים מכלל העובדים. בשנת 1866 שוחררה הממשלה המצרית מתשלום פיצויים לחברת התעלה. באותה שנה השיג לספס את אישורו המחודש של החידו אסמאעיל לכריית התעלה. זה האחרון הצהיר בפרמאן (13) מיוחד, כי "חברת התעלה היא מצרית וכפופה לחוק המצרי".

בשנת 1870, שנה בלבד לאחר גמר מבצע כריית הסואץ, נחל נפוליאון ה-III תבוסה ניצחת מידי גרמניה של ביסמארק. הדחתו של הקיסר הצרפתי, בעקבות התבוסה הצבאית, החלישה את מעמדה של צרפת בזירה הבינלאומית בכלל ובמצרים בפרט. במרוצת שנות ה-70 גברה גם הידרדרותו הכלכלית של החידו אסמאעיל, ששיקעה אותו בחובות כבדים. בינתיים חל שידוד מערכות מדיני בבריטניה והשמרנים עלו לשלטון בראשותו של דיזרעאלי. הממשלה הבריטית החדשה לא רק שהסתגלה והשלימה עם קיומה של תעלת סואץ, אלא נשאה עיניה לכיבושים כלכליים וטריטוריאליים חדשים. בזכות המעוף המדיני והכלכלי של דיזרעאלי, שעקף את התנגדות האופוזיציה וניצל את פגרת הפרלמנט הבריטי, נקנו בשנת 1875 מניות התעלה המצריות ב-4 מיליון ליש"ט, לאחר עסקת מימון זריזה עם בנק רוטשילד הפריסאי. כתוצאה מכך רוכזו כ-44% ממניות חברת התעלה בידי בריטניה, שהפכה אפוא לבעלת האינטרסים העיקריים במצרים, והגבירה את פיקוחה הפיננסי והכלכלי על הממשלה המצרית באמצעות מינהלת החוב המצרי ונציגיה בממשלה הבינלאומית שכוננה במצרים בשנת 1876. התמוטטותה הכלכלית של מצרים בשלהי תקופת שלטונו של אסמאעיל סייעה

¹⁰ השם הרשמי היה: "החברה העולמית לתעלה הימית של סואץ".

להתגבשות המרי בקרב קציני הצבא, אשר מצא את פורקנו במרד עראבי פחה (1882) ובכיבושה של מצרים על ידי בריטניה. אחת העילות לכיבוש הבריטי הייתה איומו של עראבי פחה להרוס את תעלת סואץ. תקופת הכיבוש הבריטי שהוגדרה כ"ארעית" באופן רשמי, ונמשכה למעשה 74 שנה, שינתה כליל את מערך הכוחות במזרח-התיכון. בשנת 1888 נוסחה אמנה בינלאומית בקושטא, שהעניקה מעמד משפטי בינלאומי לתעלת סואץ. על אמנה זו חתמו נציגי צרפת, גרמניה, אוסטריה, הונגריה, בריטניה, ספרד, איטליה, רוסיה, תורכיה וארצות השפלה.

"אמנת קושטא" אישרה את הסטאטוס הבינלאומי של תעלת סואץ והתירה את חופש השיט לכל הספינות, להוציא את השיט בתקופת מלחמה לגבי ספינות של הצדדים הלוחמים. העצרת יפתה את כוחן של תורכיה ומצרים להגן על התעלה, אך אסרה עליהן לבצרה. ראוי לציין, כי השיט החופשי הותר לכל ציי מדינות העולם ולא רק למדינות בעלות המניות. מבחינה מעשית, הפכה בריטניה למעצמה שהגנה על תעלת סואץ בתוקף כיבושה הצבאי של מצרים. אמנת קושטא נכנסה לתוקפה המעשי רק בשנת 1904, לאחר שהמאבק הבריטי-צרפתי על כיבוש שטחי הסודאן הסתיים בתקרית פאשודה (1899), שהוכרעה לטובת בריטניה. הסכסוך הבריטי-צרפתי באפריקה הסתיים בחתימת "האמנה הלבבית" (1904), שבה הכירה צרפת במעמדה של בריטניה במצרים. עד למלחמת העולם הראשונה החזיקה בריטניה בכ-46% ממניות חברת התעלה, ואילו המניות המצריות נמכרו כולן ככיסוי חלקי להצטברות החוב המצרי. בעיצומה של המלחמה השתתפו גדודים מצריים בהגנת אזור הסואץ.

ג) תקופת הכיבוש הבריטי

הרקע להתערבות המעצמות במצרים

התעצמות החוב המצרי ושיעבודו הכספי של מצרים להון הזר, שגדל והלך מחמת המלוות ובזבוז הכספים של הח'ידיו אסמאעיל, וכן מחמת הקצב המואץ של פיתוח מצרים מעל ליכולתה, הוּו רקע נוח לתכנונה של התערבות בריטית-צרפתית במצרים. דוחות שליליים על מצבה הפיננסי של מצרים (דוח גושן) ושיתופם של שרים בריטיים וצרכנים בממשלה המצרית ("הפיקוח הכפול") סייעו להורדת קרנות של אסמאעיל בקרב ההמון ובקרב כת הקצונה הצבאית. הזעם הכללי התגבש ופרץ בפברואר 1879, כאשר 2500 קצינים מפורטים הפגינו נגד הממשלה ונגד שר הכספים הבריטי ווילסון, שהיה אחראי בעקיפין לפיטורם. הפגנת הקצינים הביאה בעקיפין, לראשונה בתולדות מצרים, להתפטרותה של הממשלה ולהדחתו של הח'ידיו אסמאעיל על ידי הסולטאן העות'מאני, בעצתן של המעצמות. שילוחו של אסמאעיל בוצעו רק לאחר שהובטח לו, כי תופיק בנו יבוא תחתיו, בעוד שהסולטאן העדיף את דודו חלים כיוורש.

יש להניח, כי אסמאעיל ניצל את המהומות שפרצו כדי לפרוק את עול הפיקוח הכפול. מכל מקום, הבריטים פירשו את ההפגנות כהוכחה חותרת לשנאת ההמונים לח'ידיו ואילצוהו להתפטר ביוני 1879. הצלחתה של מרידת הקצינים, שניזונה מרגשות קיפוח ומשנאת הזרים, העלתה גורם חדש רב-עוצמה בחייה המדיניים של מצרים. חבורת הקצינים הלאומיים התגבשה והתבססה לכלל תנועה שהתנגדה לפיקוח הזר, להתערבות המעצמות בענייניה הפנימיים של המדינה, ולשלטון האוטוקראטי וחסר-האונים במצרים גופה. קרוב לוודאי, שכת הקצינים שאפה להנהגת ממשל מלוכני-קונסטיטוציוני ולניתוק מלא מהריבונות הסמלית של תורכיה העות'מאנית. להצלחתה של מרידת הקצינים היו הדים חזקים בקרב חוגי המשכילים והפקידות. כמנהיגה של התנועה החדשה, ולמען האמת – התנועה הלאומית הראשונה במצרים, הועמד הקולונל אחמד עראבי פחה (1842–1911), שהעלה לראשונה את הסיסמה "מצרים-למצרים". ראשי הקצונה הצליחו לגייס את תמיכתם של חוגי ציבור רחבים לניסוח תביעותיהם. בספטמבר 1881 הוקף ארמונו של תופיק בגדודי צבא מתומכיו

של עראבי פחה, והוא נאלץ להיכנע לתביעותיהם ולפתוח בשלהי אותה שנה את הפרלמנט הראשון של מצרים. בפרלמנט זה נתנה את הטון "מפלגת המולדת", שכללה גיוון מנומר של קצינים, סוחרים ובעלי-אחוזות, אשר נפגעו במישרין מפעולותיה של הממשלה המצרית הבינלאומית. תחת לחצן של בריטניה וצרפת, שאיימו בהתערבות צבאית, החליט הח'ידו תופיק להיכנע לתביעותיהן, אולם בהתערבותו של הצבא פוטר הממשלה הפרו-מערבית ובמקומה כוננה ממשלה לאומנית (בפברואר 1882), כשעראבי פחה מונה לשר הביטחון וקצין צבא אחר, מחמוד סאמי, כיהן כראש הממשלה. בשלב זה הגיע המשבר הבינלאומי לשיאו והתערבותן של המעצמות הפכה לעובדה מוגמרת.

עמדתן של המעצמות ערב כיבוש מצרים

בשנת 1870 התמוטטה, כזכור, צרפת לפני גרמניה בהנהגת ביסמארק. כתוצאה מכך גדלה תלותה של צרפת בבריטניה, בעיקר במדיניות החוץ. תלות זו התבטאה במגמה מדינית פייסנית כלפי בריטניה. מלחמת רוסיה בתורכיה בשנת 1877 הסתיימה אף היא בכישלון תורכי חרוץ. חוזה סאן-סטפאנו, אשר העביר חלקים ניכרים מחבלי הבלקאן לידי רוסיה, היה לצנינים בעיני בריטניה, ועל כן שונו סעיפיו בקונגרס ברלין (1878), שמיעט בערך הזכויות הטריטוריאליות הרוסיות. קונגרס ברלין ציין גם את נטישת מדיניות ההגנה הבריטית המסורתית על שלמות האימפריה העות'מאנית מחד גיסא, ועליית ההשפעה הגרמנית באיסטנבול מאידך גיסא. מבחינה מדינית, יכלה הייתה בריטניה להתיר לעצמה לא רק את ההשתלטות על קפריסין, אלא אף את ההשתלטות הטריטוריאלית על מצרים, שקשריה עם האימפריה העות'מאנית היו רופפים בלאו הכי מאז קץ תקופתו של מוחמד עלי. בשנת 1881 השתלטה צרפת על תוניסיה כיבוש תוניסיה בהסכמתה האילמת של בריטניה, הכשיר את הקרקע להתערבות הצבאית הבריטית במצרים. שכן לאחר כיבושה של תוניסיה החמירו היחסים בין צרפת לאיטליה,¹¹ וזו האחרונה נדחפה להצטרף לברית שבין גרמניה לאוסטריה. התרחקותה של איטליה, לאחר כיבוש תוניסיה, הכשירה את הקרקע לשיתוף פעולה אפשרי בין בריטניה לצרפת בפרשת מצרים.

במצרים עצמה החלה תסיסה לאומית בקרב הקצונה וחוגים נרחבים אחרים, שכן למעלה ממחצית מהכנסותיה של המדינה הופרשה לכיסוי החוב הלאומי. כפי שנסקר לעיל, נאלץ הח'ידו תופיק, לאחר שתי מרידות פנימיות, להסכים להרכבתה של ממשלה לאומית בראשותם של קציני-הצבא, איטליה הצהירה על אי-התנגדותה לכיבוש מצרים. לפי עדותו של הנציב הבריטי במצרים, לורד קרומר, הודיע לו מאַצ'יני על מדיניות של אי-התערבות. קרומר ראה בכך הוכחה חותכת לחולשתה הצבאית של איטליה, שסירבה להסתבך בסכסוך גלוי עם בריטניה על מצרים.

עמדתה של גרמניה הייתה מעורפלת קמעא, שכן היא חזרה והתריעה באזני הח'ידו תופיק על אחריותו האישית להתרחשויות הפנימיות המסוכנות במצרים. גרמניה הצהירה, כי התערבותה תבוא אך ורק כדי "להגן על אינטרסים אירופיים". צרפת, בשנת 1881, הייתה מעוניינת במצרים ורצתה בכיבושה הטריטוריאלי, כהמשך לפעולות התפשטותה בתוניסיה ובחופי צפון-אפריקה. אולם עמדה זו לא הייתה יציבה והשתנתה לקראת סוף השנה משני טעמים: ראשית, צרפת חששה מפני החלשת המערך הצבאי שלה בגבול גרמניה כתוצאה מהסתבכות בהרפתקה צבאית חדשה במצרים. כתוצאה מכך, הצטמצמה המדיניות הצרפתית בתביעה להגנת אזור הסואץ בלבד, ובהימנעות מכיבוש טריטוריאלי כולל. שנית, בניגוד למדיניותו התוקפנית של גמבאטה, שצדדה בהיאחזות מהירה בכל חופי צפון-

¹¹ עיין בסעיפי הפרק של השאלה המזרחית על יחסי בריטניה-צרפתי וצרפת-איטליה.

אפריקה, הסתמן זרם מדיני רב-השפעה בצרפת,¹² שניער חוצנו מפעולות כיבוש ודיכוי כבלתי יאה לצרפת הרפובליקאית. הביטוי המובהק להיסוסיה של צרפת התבלט בהחזרת השיטת הצרפתית, שנועדה ליטול חלק בכיבוש מצרים. נסיגה זו הייתה תוצאה של צעד צבאי שנעשה ברגע האחרון.

בריטניה לקחה באי-גיבושה של מדיניות קולוניאלית קבועה כל זמן והליבראליים עמדו ליד הגה השלטון, במרוצת שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 של המאה ה-19. עלייתה של המפלגה השמרנית לשלטון החזירה את התנופה האימפריאליסטית ליושנה. הקו הבריטי הרשמי צידד בשיתופה של צרפת בהתערבות המזוינת במצרים. יתר על כן, חלק ניכר מהמדינאים הבריטיים רצו אף בשיתופה של תורכיה העות'מאנית כי לשוות לפעולה הצבאית תוקף משפטי בינלאומי. אולם השקפה זו הייתה למורת רוחה של צרפת. עמדתו של הסולטאן העות'מאני בפרשת כיבושה של מצרים הייתה הפכפכה. מלכתחילה העדיף את חלים כיורשו של הח'ידו אסמאעיל. כזכור, נאלץ ליתן את הסכמתו למינוי של תופיק. עם החרפת המשבר הבינלאומי במצרים תמך הסולטאן לסירוגין בח'ידו תופיק ובקולונל עראבי. לבסוף נדחתה הצעתו לשתף את צבאו בכיבוש מצרים, לאחר שהצרפתים כבר פרשו והגייסות הבריטיים היו בעיצומה של התקדמותם.

כיבוש מצרים על ידי בריטניה (1882)

עם כינונה של הממשלה הלאומית במצרים (פברואר 1882) בהנהגת מחמוד סאמי ואחמד עראבי, הוחל בפיקוחם של יועצים ופקידים זרים. בעלי הון אירופיים החלו לעזוב את המדינה והפיקוח הכפול על ענייניה הכספיים של מצרים השתבש. במאי 1882 הופיעו יחידות צי בריטיות- צרפתיות במימי אלכסנדריה, ערכו הפגנות כוח והגישו אולטימטום לח'ידו שתבע את פיקוח הממשלה הלאומית. תופיק נקלע למצב מביך ומכיוון שלא הצטיין באומץ לב ובסגולות מנהיגות פקד על ממשלתו להתפטר. אולם המהומות שפרצו באלכסנדריה והתפשטו לקהיר לא השאירו מקום לספק, כי הממשלה תתנגד לאולטימטום ותתבע את הרחקת ציי מעצמות המערב והדחתו של הח'ידו. מכל מקום, למרות התפטרותם של מספר שרים, לא נענה עראבי פחה לפקודת הח'ידו. ביוני 1882 נמלט תופיק לאלכסנדריה ובחסותן של מעצמות המערב הכריז על הקמת ממשלה חדשה. עראבי פחה נשאר בקהיר כשר הביטחון וכשליט יחיד בממשלה הלאומית, שחלק משריה התפטר, האנדרלמוסיה המדינית התגברה עקב מדיניותו הדו פרצופית של הסולטאן העות'מאני ועקב ההיסוסים של ממשלת צרפת. ביוזמה צרפתית כונסה בסוף יוני ועידה לענייני מצרים באיסטנבול, כמאמץ אחרון לבלום את ההתנגשות הצבאית. כישלונה של ועדה מאולתרת זו הביא בעקבותיו את הוצאת הצי הצרפתי ממימי מצרים. בינתיים תופיק הוקיע את עראבי פחה כבוגד בגלל הכנותיו המלחמתיות. משדחה עראבי אולטימטום בריטי נוסף, שתבע את פירוזה של אלכסנדריה, החלה הפגזתה של העיר ע"י הצי הבריטי בלבד.

בכך נפתחו פעולות האיבה, שכללו הנחתת צבאות בריטיים בפיקודו של וולינגטון (יוני 1882) עראבי איים בהרס תעלת סואץ כיוון שחשש לתנועת איגוף בריטית מכיוון התעלה. אולם בטרם הספיק להגשים את איומו, הובס הצבא המצרי בקרב תל אל-כביר, ליד קהיר (ספטמבר 1882), ומפקדתו של עראבי נלקחה בשבי. זה האחרון נידון למוות, קיבל חנינה והוגלה לצילון עד שנת 1902.

בכך הסתיימה ההתנגדות הלאומית המצרית, והחל פרק חדש, הלוא הוא פרשת הכיבוש הבריטי של מצרים. באורח רשמי נחשב הכיבוש הבריטי לארעי בלבד, והבריטים הכירו בריבונותו של הסולטאן העות'מאני במצרים עד למלחמת העולם הראשונה. למעשה הפך "הסוכן והקונסול הכללי" של בריטניה במצרים למושל כל-יכול. החשוב מקרב המושלים

¹² פראסיניה, למשל, שלל את הקולוניאליזם הצרפתי בצפון-אפריקה. לעומת זאת הצביע פרי על הסכנה שבהסחת כוחה הצבאי של צרפת מתחומי אירופה.

הבריטים היה לורד קרומר ששלט בשנים 1883-1907. מטרתו המוצהרת של הכיבוש המצרי הייתה – שלטון של מספר חודשים עד להסדרת החוב הלאומי של מצרים. מפליא הדבר עד כמה הופעות עובדות ארעיות לעובדות של קבע, כפי שקרה לשלטון הבריטי במצרים במשך 74 שנה.

בהערכתנו של קרומר את השלטון הבריטי במצריים מוטעמת הטענה האפולוגטית האומרת, כי בריטניה עשתה את כל אשר לאל ידה כדי להימנע מכיבושה של מצרים. דא עקא, שהיא נדחפה לכך בעל כורחה. שלטונה היה למעמסה כבדה. השקפה דומה הובאה ע"י וואלאס, שראה בכיבוש הבריטי "משקל ליבראלי נגד רוסיה הריאקציונית שאיימה על האימפריה התורכית". כנגד הערכות אלה קיימת הגישה של מרבית ההיסטוריונים, ובכללם חוגי השמאל באירופה, הרואה באירועים שלפני הכיבוש הבריטי קנוניה זדונית שמטרתה הייתה להשתלט על מצרים. המתיחות ששררה בין צרפת לבריטניה באפריקה בכלל ומצרים בפרט נמשכה עד להסכם "האמנה הלבבית" (1904), כאשר צרפת הכירה במעמדה המיוחד של בריטניה במצרים תמורת הכרתה של בריטניה במעמדה המיוחד של צרפת במרוקו.

ד) פרשת סודאן

רקע כללי

הזיקה המצרית לסודאן הינה עתיקת יומין. עוד בתקופת "התיכונה" של הפרעונים (200 לפנה"ס) שלטה מצרים על נוביה בצפון סודאן. במאה ה-7 לפנה"ס השתלטו מלכי נוביה על דרום מצרים לזמן ניכר על עשרות שנים. במאות ה-6-5 אחה"ס החלה הנצרות להתפשט בסודאן, אולם מאז כיבוש מצרים ע"י המוסלמים (640 אחה"ס), החלה הגירת ערבים לסודאן דרך עמק הנילוס, בעוד שעד אז הייתה החדירה הערבית מוגבלת לנתיבי ים סוף מחצי-האי ערב. המגע עם הערבים במעלה הנילוס המריץ את התפשטות האסלאם והתרבות הערבית בחלקיה הצפוניים דל סודאן. מכל מקום, התפשטות האסלאם הדביקה בהרבה את התפשטות כתות הנצרות למיניהן בתחומי סודאן. במאות ה-18-16 נוצרו שייחיויות מקומיות בסודאן שהעלו בדרך כלל מס לשליטי מצרים. לכיבוש העות'מאני של מצרים (1517) לא נודעה השפעה מרובה על שטחי סודאן, שכן שליטם של העות'מאניים על סודאן המרוחקת הייתה נומינאלית בלבד.

דף חדש בתולדותיה של סודאן נפתח בימי שלטונו של מוחמד עלי. טבח הממלוכים (1811) ע"י הפחה המצרי הבריא את שרידיהם לסודאן הצפונית. הופעתם של הממלוכים הנרדפים בסודאן תרמה לאי-שקט ולמהומות פנימיות. בין השנים 1819-1821 פנה מוחמד עלי לעבר סודאן מתוך תקווה לשלול שלל זהב ושנהב ולהשמיד את שרידי הממלוכים שהתרכזו בדונגולה. המשימה השנייה הושגה במלואה. כן קווה מוחמד עלי לגייס חיילים כושים לצבאו, כיון שיצאו להם מוניטין כלוחמים טובים. פעולת הגיוס נכשלה בעיקר ערב תנאי האקלים הקשים. מכל מקום, המצרים השליטו בסודאן משטר של כיבוש צבאי בכל החבלים הצפוניים, פרט למחוז דארפור. כפי שישתבר להלן, היה הממשל המצרי לקוי ומנוון. מחדליו ומגבלותיו תרמו תרומה נכבדה לפרוץ מרד המהדי (1881). הזיקה המצרית לסודאן מצאה לה תימוכין בתלות המשותפת של שתי המדינות במימי הנילוס, והסיסמה המצרית "ווחדת וואדי אנ-ניל" (איחוד עמק הנילוס) ימיה כימי התנועה הלאומית במצרים. יורשיו של מוחמד עלי לא הרפו מסודאן. בשנת 1856 ניסה סעיד פחה להקים מסגרת של מינהל בסודאן וניכשל. חדירתם של סוחרים ומיסיונרים אירופיים לסודאן החלה כבר בשנות ה-30 של המאה ה-19. לאחר כיבושה של נוביה ע"י מוחמד עלי הגיעו לחבל סוחרים, קצינים והרפתקנים אירופים אחרים. תמורת אריגים, תכשיטים ומיני סדקית היו האירופיים מייצאים מסודאן זהב, שנהב, נוצות יענה, ובעיקר עבדים, שהוסגרו לידיהם מבני שבטים

מובסים ע"י שבטים סודאניים תוקפניים. ככל שהועמק שעבודה הכלכלי והכספי של מצריים ע"י בריטניה וצרפת, כן גברה נהירתם של סוחרים והרפתקנים, בעיקר בריטים, לסודאן. המחצית השנייה של המאה ה-19 עמדה גם בסימן חקר אפריקה ושיגור משלחות כיבוש של מעצמות אירופה. בשנת 1862 הגיעה משלחת בריטית לאגם וויקטוריה, ושנתיים לאחר מכן התגלה אגם אלברט. בשנת 1869 הגיעה יחידת צבא בריטית, בפיקודו של בייקר, לסודאן הדרומית. הודות להשפעה הבריטית על החידו אסמאעיל התמנה בייקר למושל של המחוז המשווני בסודאן. מאותה סיבה עצמה קיבל הגנרל הבריטי צ'ארלס גורדון את משרת מושל סודאן בשנת 1874

הרקע החברתי והכלכלי עד למרד המהדי

אין להבין את סוד הצלחתו של המהדי, מחמד אחמד אבן עבדאללה, מבלי להתעכב תחילה על המצב הכללי בסודאן לפני הופעתו, ועל חלקה של בריטניה בכל הפרשה. מרבית האוכלוסייה הסודאנית נעשקה ע"י גביית מסים כבדים, ללא כל יחס לרכושה ולאפשרויותיה. כתוצאה מכך התעשרו בודדים מחוג גובי המסים, והאוכלוסייה המדולדלת התרוששה כליל. המינהל הפקידותי התורכו-מצרי היה מושחת ובלתי יעיל. מחוזות מספר בדרום סודאן היו נתונים לשלטונם של מושלים מקומיים שעשו בנתיניהם כאוות נפשם. דו"ח של קצין בריטי¹³ שהוגש לממשלת לונדון באותה תקופה, ציין את אוזלת-ידם של המצרים בהשתלטות המינהלית על מרחבי סודאן. כן הטעים אותו דו"ח את פשעיהם של הקצינים המצריים. בעוד שהשחיתות ונטל המיסים עוררו את חמת ההמון נגד השלטון המצרי, באה מדיניות העבדות של המושל הבריטי הכללי גורדון וקוממה נגדו את הרובד החברתי החזק של סוחרים העבדים האמידים. לפי מסורת האסלאם מותרת העבדות. בסודאן היה נהוג שהעבדים עוסקים בעבודת השדה ובמרה. פקידי הממשל הבריטי לא רק שאסרו על חטיפת עבדים כושיים אלא אף קראו דרור לעבדים הוותיקים. הסוחרים הסודאניים ובעלי העבדים עתידים היו, לאחר מכן, להוות את תומכיו הראשונים והעיקריים של המהדי בראשית דרכו, על אי-יציבותו הכללית של המשטר המצרי בסודאן ניתן היה להיווכח מחילופי המושלים שהיו שכיחים למדי. תוך ארבע שנים בלבד (1879–1883) ידעה סודאן חמישה מושלים כלליים. בד בבד עם כישלונו של המינהל המצרי בסודאן התגלו ליקויים יסודיים בחיל הכיבוש המצרי. 40,000 החיילים המצריים היוו כוח חלש מדי מכדי להשתלט ביעילות על מרחבי סודאן, והם פוזרו בדלילות במבצרים מנותקים ומרוקחים זה מזה. רמת האימונים והמשמעת וכן יכולתו המבצעית של חיל המצב המצרי היו בשפל המדרגה. ראיות לכך נתן למצוא מהתגבורות המצריות שהורכבו מחיילי המתמרדים של עראבי פחה. השילוחין לסודאן היו בבחינת עונש, סייעו לריבוי עריקים ולדמורליזציה כללית, כל פעולה צבאית נגד המהדי לא יצאה לפועל, אלא אם כן הוקצבו פרסים לחילות, התגבורות המצריות התפרקו וערקו בחלקן. ניצחונותיו הצבאיים של המהדי לא נבעו מיתרונות צבאיים, אלא מרשלנותם הקרבית של החיילים המצריים ומחוסר תכנון של המפקדות. דוגמה מאלפת לכך הייתה משלחת העונשין בראשותו של הגנרל הבריטי היקס ועלא אד-דין פחה (ספטמבר 1883). חייל כבד ומסורבל זה התנהל במדבר ללא מקורות מים ותוך סכסוכים מתמידים בין המפקדים.

בנובמבר נותקה דרכו ואנשי המהדי זינבו בו, למרות הכישלון הצפוי המשיך היקס בהתקדמותו, הובס בקלות ונהרג בקרב אַוַּפִּייד'. כמויות גדולות של נשק ותחמושת נפלו בידי הדרווישים וסייעו להם בהמשך המלחמה. כגורם נוסף שפעל לטובת המהדי אפשר לציין את האנדרלמוסיה הכלכלית והצבאית ששררה במצריים באותה תקופה: רפיונו האישי המדיני של חידו הצעיר תופיק, פשיטת הרגל של האוצר המצרי והיחלשותה הצבאית של מצרים, לאחר דיכוי מרד עראבי פחה. עד לפרוץ מרד המהדי לא ייחסה ממשלת המפלגה הליבראלית

¹³ סטיוארט, קצין בריטי ששהה במצרים, והצטווה לדווח לממשלת בריטניה על הנעשה בסודאן (1883).

בבריטניה כל חשיבות או עניין במתרחש בסודאן. לכל היותר גילו הבריטים רגישות מסוימת לסחר העבדים, ווינסטון צ'רצ'יל¹⁴ ניסח את המדיניות הבריטית בסודאן כמושפעת מרצונה של בריטניה לפנות בהקדם האפשרי את מצרים. חוסר הקו המדיני הבריטי המוגדר בפרשת סודאן התבלט בין השנים 1881–1883, כלומר בשנתיים הראשונות למרד המהדי, עד למפלתו של חיל היקס ואובדן כל מחוז דארפור, רק לאחר התבוסה המוחצת הזאת נתעוררו דעת הציבור והממשלה לפעולה והוחלט על פינוי סודאן, תפקיד זה הוטל על הגנרל גורדון.

גורמי כישלוננו של גורדון

בשנת 1873 עזב בייקר את סודאן ושנה לאחר מכן התמנה צ'רלס גורדון למושלה של סודאן, לאחר שקיבל את מינויו מהחידו אסמאעיל, והצהיר על רצונו לייעל את חיסול העבדות לאחר טיהור נתיבי המסחר במדינה. עם פיטוריו של אסמאעיל על ידי הסולטאן (1884) הגיש גורדון את התפטרותו, אולם משהחמיר המרד הסודאני הוחזר גורדון על כנו, בלחצה של העיתונות הבריטית. הוא מצא את מותו בשנת 1885, עם כיבושה של ח'רטון על ידי צבאות המהדי.

בתקופת שלטונו הראשונה כמושל דרום סודאן (1874–1879) התפרסם "גורדון הסיני" כאיש תקיף בעל יד חזקה. את ניסיונו המדיני והצבאי רכש בסין בתקופת הקרבות (1856–1860), שהתנהלו בין מעצמות המערב לבין סין. בשנת 1863 דיכא גורדון בחוזק יד מרד נוסף שפרץ בסין. שלוש שנים לאחר התמנותו למושל דרום-סודאן הרחיב את תחום השתלטותו על מרבית חבליה של המדינה ודיכא התקוממויות במחוזות דארפור ובחר אל-ע'זל. קציניו הבריטיים הצליחו לקיים בידיהם את אבטחת דרכי התחבורה, אולם נכשלו בחיסול העבדות. גביית המיסים התנהלה במלוא המרץ על מנת לכסות את גירעונות מינהלת החוב המצרי. רק לאחר כישלון משלחת היקס והשתלטות צבא הדרווישים על מרבית חבליה של סודאן (אוגוסט 1884), ניעורה, כזכור, הממשלה הבריטית וגורדון התמנה לבצע את הפינוי הבריטי-מצרי מסודאן. בלחצו של המושל הבריטי במצרים, לורד קרומר, נענה החידו המצרי לתביעת הפינוי. תחילה הצטמצם תפקידו של גורדון במסירת דו"ח על המצב הכללי. עם החמרת המצב הופקדו בידו סמכויות בלתי-מוגבלות וניתן לו לפעול בהתאם לשיקוליו. כמשימה ראשונה הוטל עליו לארגן את פינוי הצבא והאוכלוסייה האירופית מח'רטום ומהמבצרים המועטים שטרם נפלו בידי הדרווישים. מטעמים תכסיסיים פנה גורדון לראשי השבטים הסודאניים, ששלטו בארץ עוד לפני הכיבוש המצרי, בזמן מוחמד עלי, והציע להם להצטרף לממשלה סודאנית שתנוהל בנפרד מהממשלה המצרית. כן הבטיח את הוצאת הצבאות המצריים מסודאן. להלן הציע לאנשי המהדי תארים ומישרות שלטוניות והיה מוכן לעצום את עיניו למראה סחר העבדים. אולם כל ניסיונותיו לבלום את מרד המהדי בדרכי שלום עלו בתוהו. צבאות הדרווישים הטילו מצור על ח'רטום, כבשו בינואר 1885 וגורדון עצמו נהרג. משלחת ההצלחה הבריטית, שנועדה לשחרר את ח'רטום, ויצאה מוואדי חלפא באוקטובר 1884, איחרה בימים ספורים. התפוררות השלטון הבריטי-מצרי בסודאן, מלחמת הבחירות בבריטניה ומהומות דמים בהודו גרמו לממשלה הליברלית של בריטניה להחליט על נסיגה מסודאן עד לוואדי חלפא. עלייתה של המפלגה השמרנית לשלטון, מותו של המהדי וכן החרפת מאבק המעצמות על רכישת שטחים נוספים באפריקה הפכו את הקערה על פיה והביאו, בסופו של דבר, להתערבות צבאית בריטית, שהסתיימה בהתמוטטותה של ממלכת הדרווישים בסודאן.

כישלוננו של גורדון בהשלטת הסדר בסודאן נבע משורת גורמים ומישגים. המושל הבריטי לא למד את לקח תקופת שלטונו הראשונה ולא הכיר נאמנה את המנטליות של הסודאנים, מסיבה זו מיעט בערכו של המהדי, בהניחו כי המרד הינו תוצאה שכיחה למדי של

¹⁴ ווינסטון צ'רצ'יל: "מלחמת הנהר" (The River War), לונדון, 1899.

התמרמרות מנהיג מקומי נגד עול המיסים והשחיתות המנהלית של מצרים. בתופעות מעין אלה היה גורדון מורגל עוד בפרק שלטונו הקודם. לפיכך הניח בטעות, כי מינויו של המהדי למשרת סולטאן כורדופאן תספק את יומרותיו השלטוניות.¹⁵ סיכויי הצלחתו של גורדון כנוצרי נידונו מראש לכישלון במאבק נגד תנועה קנאית מוסלמית, שראתה אפילו בתורכים ובמצרים כופרים. פניותיו הדיפלומטיות של גורדון לא מצאו אוזן קשבת בקרב המנהיגות הקנאית וההמונים המשולהבים, הנבערים מדעת, וצמאי השלל והדם. הערכת אופיו ומוסריותו של גורדון נתונה במחלוקת. כמה היסטוריונים זוכרים לו את "חסד נעוריו" מתקופת שירותו בסין ואת תכסיסיו הנפתלים בסודאן. מכל מקום, ראוי לציין את אדיקותו הנוצרית המובהקת, שהתגלתה בסירובו להסכים להצעתו של סלטין פחה (שהתאסלם ושהה בעל כורחו במחנה המהדי) לערוק אל הכוחות הבריטיים ולהעביר לידיהם אינפורמציה צבאית חשובה. שגיאה דיפלומטית חמורה הייתה הכרזתו של גורדון, עוד לפני הגיעו לח'רטום על מטרת בואו שהייתה פינוי סודאן מהמצרים והאירופים. הכרזתו זו סתמה את הגולל משיתוף הפעולה עם שבטים סודאניים שהתנגדו למהדי, ועמדו תחת לחץ איומי. ברם הגורם המכריע לכישלונו המדיני והצביא של המושל הבריטי היה נעוץ באי-שיתוף הפעולה מצד הממשלה הבריטית ובהתעלמותו של קרומר מבקשותיו. אחת ממטרותיו של גורדון הייתה להעמיד יריב רציני ומקובל על הסודאנים נגד המהדי. מועמדו זו נזדמנה לו באישיותו של זובייר פחה, שכיהן בשעתו כמושל בחר אל-עזל ודארפור, קנה לו מעמד נכבד בקרב שבטי סודאן, והיה ידוע כסוחר עבדים משגשג. זובייר ישב בגלות בקהיר והיה מוכן לגייס את נאמניו נגד המהדי. גורדון מצידו התחייב לפקח עליו ולמנוע את סחר העבדים. אולם מועמדותו של זובייר כמושל סודאן לא נראתה לממשלת בריטניה, שניערה חוצנה מסחר העבדים, לפחות באורח רשמי. עם דחיית-מועמדותו של זובייר היה גורדון נתון כבר בעיצומו של קרב המגן לפני ח'רטום.

השלבים העיקריים במרד המהדי

השלב הראשון בדרך התפשטותה של תנועת המהדייה מתייחס לניצחונו האישי של מחמד אחמד על מורו והכרזתו על משיחיותו. מחמד אחמד בן עבדאללה נולד, כנראה, בשנת 1840 (או 1848) בסביבות דונגולה, כבן למשפחת דייגים. כבר בתקופת לימודיו בִּבְרֶבֶר הצטיין ב"ניקיון נשמתו", כלומר סירב להיזון ממאכלים שדודים. להלן העתיק את מקום מגוריו בסמוך לח'רטום והושפע רבות משייח'ים "צופיים" ומתנועות מסטיות-מוסלמיות, שהאמינו רק בנס הופעת המשיח כפתרון לבעיותיה הכלכליות והחברתיות של סודאן. מעשה שהכריז מחמד אחמד על עצמו כגואל ("מהדי") נקרא לחזור בתשובה על ידי מורו ורבו, שעמו הספיק להסתכסך עוד לפני כן. סירובו של מחמד אחמד לבקש סליחה ומחילה ולהודות בשיגיונו הדתי נחשב לצעד נועז, שהוציא לו מוניטין כלל-ארצי כאישיות דתית נעלה. יתרה מזאת, תולדותיו של האסלאם היו רצופות בהופעת מהדים למיניהם, שקשרו לעצמם עטרה דתית זו גם כדי לקדם את שאיפותיהם המדיניות ולהתנגד להשפעתן הגוברת והולכת של מדינות אירופה בארצות האסלאם. האסלאם הסוני מכיר ברעיון המהדי, בדומה לכתות שיעיות-מוסלמיות. ההבדל בין שני פלגי האסלאם מתבטא רק בהתייחסות גנטית של המהדי למחמד,¹⁶ לפי הגרסא השיעית, לעומת התייחסות שמית גרידא, לפי הגרסא הסונית. באישיותו של מחמד אחמד התמזגו שתי הדרישות, שכן הוא נתלה באילן היוחסין של מחמד וישמו היה כשם הנביא.

באותה תקופה ממש הופיעו מהדים רבים, כגון מחמד אבן אס-סנוסי, ששלט על מאמינים רבים בצפון אפריקה ועד לסודאן. יומרתו של אס-סנוסי לתואר המהדי האמיתי מנעה את הסנוסים להצטרף למרד בסודאן בשנת 1881. ללא ספק, שצירוף מעין זה היה עשוי

¹⁵ המהדי השיב לגורדון בקריאה להצטרף לשורותיו והציע לו גם מישרת מושל.

¹⁶ מוצא ממשפחת הנביא מקנה את התואר "שריף".

לסבך ולהקשות את פתרון הבעיה. בסומאליה הופיע טוען אחר לכתר המהדי, עבדאללה חסן, שהטיף לצנע ולחיים פוריטאניים בדומה לתנועת הוואבאים בחצי-האי ערב. רק בשנת 1920 חוסל הלה על ידי הבריטים. אפילו במחנה הסודאני עצמו קמו קופצים על כתר המהדייה, לאחר מותו של מחמד אחמד. מביניהם יש להזכיר את "סיידנא עיסא" ("אדוננו ישו"), שקרא תגר על שלטונו של הח'ליף עבדאללה, יורשו של המהדי. על רקע מתיחות חברתית-דתית זו בסודאן ובצפון-אפריקה, מתיחות שהביאה להתגלויות משיחיות, ניתן להבין את התלפדותה של סודאן מאחורי אישיותו של המהדי ויורשו למעלה מ-17 שנה.

הכרזת המרד באה, למעשה, לאחר כישלונה של הפגישה שהתקיימה בין משלחת המושל ראייף פחה לבין המהדי. זה האחרון נתבע להופיע בח'רטום, לנמק את מעשיו ולפרט את תכניותיו לעתיד. התנגדותו של המהדי לתביעותיה של המשלחת התבטאה בהצהרתו אודות אדנותו על סודאן, והיה בכך בבחינת קריאת תגר על השלטון המצרי. משלחת עונשין מצרית הובסה בנשק-קר על ידי חסידיו של המהדי, שראו בניצחונם המפתיע נס משמים. שמועת הניצחון עשתה לה כנפיים בכל רחבי סודאן.

השלב הצבאי הראשוני במרד המהדי התבטא בכיבושה של אַוּבַּיִד', בירת מחוז כורדופאן (ינואר 1883), על ידי חילות הדרווישים. בכך נותק מחוז דארפור ממרכז השלטון בח'רטום, ונפילתו של מחוז זה הייתה אפוא צפויה. כניעתה של דארפור, על מושלה סלטין פחה,¹⁷ עוררה גל התלהבות והעלתה את יוקרתו של המהדי. בנוסף לכך, השתלטו הדרווישים על מאגרי נשק ואוצרות רבים אחרים. את גולת הכותרת של מבצעיו הצבאיים של המהדי יש לראות בנפילתו של חייל המשלוח הבריטי-מצרי בפיקודו של הגנרל היקס (ספטמבר 1833). תכנון המסע הצבאי היה לקוי מראשיתו. שכן המושל המצרי עבד אל-קאדר והיקס עצמו העדיפו להתבצר בג'זירה ובחבלי הנילוס הכחול ולהמתין להתפוררותה של מדינת המהדי עקב ניגודי השבטים וליקויי המינהל. רק בשלב מאוחר יותר היה, לדעתם, צורך להנחית את המהלומה הצבאית, נתון התארגנותו המחודשת של הצבא המצרי. המסע הצבאי יצא אל הפועל מחמת לחצו של הח'דיו המצרי, שפיטר את המושל, ומינה את עלא אד-דין תחתון. עקב התבוסה הצבאית נתערער מעמדם של הבריטים והמצרים גם בסודאן המזרחית ובג'זירה. יתרה מזאת, חילות המצב המצריים במחוז בחר אל-עיזל (במעלה הנילוס הלבן) התפוררו ובחלקם ערקו לשורות הדרווישים. למותר לציין את חשיבות הניצחונות הללו מהבחינה הפסיכולוגית, וכן מבחינת מלקוח הנשק והתחמושת. אחד הגורמים שסייע לניצחונותיהם של הדרווישים הייתה הטקטיקה של הלוחמה, הינו ניידות מהירה ואיגופים תוך הימנעות מקרבות חזיתיים, וכן רשת המודיעין המהוללת שסייעה למהדי בכל מלחמותיו, עד לכיבוש ח'רטום בינואר 1885, לאחר ניתוקה מהעורף הצפוני. מותו של מחמד אחמד מייד לאחר כיבוש ח'רטום היווה מפנה מכריע בתולדותיה של התנועה המהדית, שכן לא רק אופייה הדתי השתנה אלא גם בצורת השלטון ובמערך החברתי חלו תמורות.

המהדי לעומת הח'ליף

המהדי לא הסתפק בכיבושיו הסודאניים אלא הגה את הרעיון להקים אימפריה מוסלמית מזרח-תיכונית אדירה, שתכלול את קושטא, דמשק ומכה. משום כך שאף לשיתוף פעולה עם הסנוסים. הוא הכריז, כי אם-דורמאן (בגדה המערבית של הנילוס מול ח'רטום) היוותה לדידו רק תחנה זמנית, וכי בדעתו לבלות את יתרת ימיו בסוריה, לאחר שיכבוש את מצרים וחצי האי ערב. מחמד אחמד התגלה כאישיות בעלת קסם אישי ויכולת דיפלומטית מעולה, שכן מחוץ לאיומיו על מאמיניו ביום הדין, הוא פיזר הבטחות לכל עבר: ליושבי הנהרות הסודאניים, שנשאו בחלק הארי של עול המיסים, הבטיח שחרור מוחלט מכל מס; לסוחרי העבדים רמז על חידוש המסחר; לפושעים ולעריקים העניק חסינות; ולהמונים הנבערים

¹⁷ סלטין פחה, אוסטרי שהתאסלם, מושלה של דארפור. שהה כ-14 שנה בשבי הדרווישים, תיאור הפרשה בספרו R.C. Slatin – Fire & Sword in the Sudan (London, 1896).

הציע גן-עדן וכל טוב עלי אדמות. כמהדי דאג לטיפול פולחן משיחיותו ולרקמת אגדות סביב אישיותו. הוא נקט בשתי דרכים נוספות על מנת להחדיר את האמונה בשליחותו ולבסס את מעמדו: האחת, בביעור שרידי השלטון המצרי; השנייה, בהידמות יתרה לנביא מחמד בראשית ימיו. בריחתו מפני משלחת העונשין של המושל המצרי הוכתרה כהגירה שנייה, והמצטרפים אליו כונו "אנצאר" כי הוציא צו מיוחד לעשרת הדיברות של המהדייה, שהטיפו לחיי צנע ומוסר. במשך ארבע השנים שחלפו בין הכרזתו העצמית כמהדי לבין פטירתו הניח את היסודות למדינת הדרווישים, הנהיג שורת תיקונים דתיים, איחד את השבטים הסודאניים המפוררים ונטע אמונה חדשה וביטחון בשבטי סודאן העשוקים והנדכאים. הסודאניים התחלקו לשתי קבוצות של שבטים שונות זו מזו: א) הנוודים, רועי הצאן והבקר ("בקארה"), בתחומיה המערביים של סודאן; ב) עובדי האדמה ויושבי-הרקע לאורך הנילוס ("אוולאד אל-בלאד"), או שבטי הדנאקלה. לקבוצת השבטים הראשונה יש לזקוף את ניצחונותיו והישגיו של המהדי, בעוד שהקבוצה השנייה נחשבה הדנאקלה.

לקבוצת השבטים הראשונה יש לזקוף את ניצחונותיו והישגיו של המהדי, בעוד שהקבוצה השנייה נחשבה לנחותת-דרגה ולנחשלת. לפי צוואתו של המהדי התמנה כח'ליט עבדאללה בן מוחמד משבט נַעאַאֶשָה, שהשתייך לקבוצת שבטי הנוודים במערב. הח'ליט, שהשתקע בבירה, אוס-דורמאן, הביא עמו את אנשי שלומו מקרב הנוודים מזרחה. שבטי ה"בקארה" הופלו לטובה על ידי עבדאללה ועוררו בכך את קינאתם וכעסם של שבטי הנהר ויושבי קבע אחרים. לפיכך נקט הח'ליט באמצעי זהירות מיוחדים כדי למנוע התקוממות מצד שבטי הדנאקלה. אמצעי הזהירות כללו, בין השאר, הפקדת קרובי משפחה על כל התפקידים האחראיים, כגון "בית אל-מאל" (האוצר), מחסני הנשק וממשל המחוזות (המודירים – מנהלי המחוזות). כן הוחל בפירוק נשקם של השבטים ובריכוזם במחסנים אזוריים. שיטת מלקוח בני-ערובה היוותה תריס בפני התקוממות מחוזיות. היריבים למיניהם נצטוו להתגורר בסמוך לארמונו של הח'ליף, ורשת המודיעין המהוללת, שהוקמה עוד בימי המהדי, סייעה לח'ליף לסכל קשרים בעודם באיבם. עם זאת התאפיינו ימי שלטונו של הח'ליף עבדאללה במרידות רבות שהסעירו את רחבי סודאן. המסוכנת שבהן הייתה התקוממותו של אבו-ג'ומייזה, ראש שבט בסודאן המערבית. זה האחרון נחל אי אלו ניצחונות לפני שניספה במגפת האבעבועות, שהייתה שכיחה ביותר בסודאן. שלטונו של הח'ליף עבדאללה נמשך כ-13 שנה ויש בכך עדות חותכת למיומנות השלטונית ולכושרו המינהלי המעולה.

השוואתו של הח'ליף למהדי מתבקשת מאליה, שכן השוואה מעין זו מהווה רקע מצוין להערכת השינויים שחלו בתקופת שלטונו של הח'ליף. לעומת התייחסותו האצילית של המהדי ובקיאותו התיאולוגית, היה הח'ליף בן לשבט נידח וחסר השכלה יסודית. בעוד שהמהדי נערץ על ההמונים, היה הח'ליף ערץ שקנה לו אויבים רבים. בתוקף להטו וקנאותו היה מהדי למייסדה של תנועה מדינית ודתית, ואילו הח'ליף הצטיין בקביעת דפוסי הקבע של הרעיונות, בתוקף תקיפותו וכושרו המינהלי והשלטוני. כתוצאה מכך הפכה ממלכתו הדתית של המהדי למדינה כמעט חילונית בימי הח'ליף, בעוד שהמהדי איחד סביבו את מרבית שבטי סודאן, גיבש הח'ליף את שלטונו בשיטת "הפרד-ומשול". אולם שניהם הצטיינו באינטואיציה מדינית וביכולת הסוואת מגמותיהם באצטלא דתית ונבואית.

מדינת הדרווישים בסודאן

היסוד העיקרי במדינה המהדית היה הג'האד (מלחמת הקודש), או כפי שניסח זאת צ'רצ'יל¹⁸ בדיוק קולע: "המדינה המהדית נוסדה במלחמה, התקיימה תוך כדי מלחמה ונפלה במלחמה". מכאן נובע חלקם המכריע של אנשי הצבא בעיצוב חיי המדינה. זו הסיבה לאי-השקט ולהיעדר היציבות ששררו במדינת הדרווישים. מכאן גם ההוצאות הכספיות הגדולות שהיו כרוכות בניהול המדינה, ושרוששו בהדרגה את האוכלוסין.

את הדפוסים הראשונים לממשל הקבע החלו ליצור רק אחרי כיבוש אַוּבַייד', ולמעשה סמוך למותו של המהדי – משטרו של הח'ליף התאפיין בריכוזיות מוחלטת, שנשענה על קציני הצבא ומקורביו. המישרה החשובה ביותר הייתה "אמין בית אלמאל" (נאמן האוצר), שחיבה את בעליה לדווח לח'ליף מידי יום ביומו על מחזור הכספים. האוצר המרכזי מוקם באום-דורמאן ופקידי האוצר המחוזיים היו כפופים ל"נאמן" הראשי. אוצר המדינה עסק בגביית מיסים, באספקה לצבא, בשיווק התוצרים, שרובם נחשב למונופולין ממשלתי,¹⁹ בגביית מכס ובאחזקת המפעלים הממשלתיים השונים, כגון מפעלי תחמושת וחומרי נפץ, בית-חרושת לסבון ולשמנים, בית דפוס, בית חולים, בית נכאת ומְטְבַעַת-כסף. ראוי לציין, כי המפעלים הללו, ובמיוחד מפעלי התחמושת, נוהלו על ידי שבויים אירופיים שונים. הקאדי היה מביא את משפטיו השונים לאישור לפני הח'ליף, ולמעשה שפט ברוחו של אדונו. מושלי המחוזות (המודירים) היו אחראיים ישירות בפני הח'ליף, ששמר לעצמו את זכות מינויים של הפקידים הנמוכים יותר. הוא גם ארגן את המשטרה וקיבל את פניו של כל נתין שהביע את רצונו בכך. אמנם הח'ליף היה נוהג לכנס לפרקים מועצת "אמירים", ראשי שבטים וקציני צבא, אלא שמועצה זו חסרה יכולת הכרעה וביצוע. כל המוסדות והמפעלים החשובים רוכזו בבירה אום-דורמאן, והיו בטווח פיקוחו הישיר של הח'ליף. בראש מחוזות המדינה הועמדו "אמירים" צבאיים משבטי ה"בקארה", מקורביו של הח'ליף. מקומות מושבם של ה"אמירים" היו בעיירות העיקריות – דונגולה, ברבר, ג'לאבאט, קרקוג', ג'זירה, פאשודה, כורדופאן, לאַדו וג'דאָרף. במחוז ח'ירטום שלט הח'ליף במישרין. החלוקה למחוזות הייתה לרוב זהה עם המערך המצרי, וקוימה בגמישות רבה, בהתאם לצרכים הצבאיים (מחוזות כורדופאן ודארפור נוהלו כיחידה אחת). בכל העיירות החשובות הופקד לחייל מצב. ה"אמירים" היוו את הרשות הצבאית והמינהלית העליונה במחוז נעזרו בשני שופטים. האחד דן בענייני דת והלכה, והשני יישב מחלוקות בין האוכלוסייה לבין "בית אל-מאל" המחוזי. במנגנון גביית המיסים הסתייעו ה"אמירים" בחוכרי-מיסים, ששילמו מפרעות וביצעו את הגבייה באכזריות יתרה. עודפי ההכנסות של בתי-האוצר המחוזיים הועברו לבירה. השופטים ונאמן האוצר היו מוחלפים על ידי הח'ליף מדי שנה בשנה ואמירי המחוזות הועמדו תחת פיקוחו הישיר והרצוף של הח'ליף.

צבא הדרווישים הורכב מ-5 זרועות עיקריות: שומרי ראשו של הח'ליף ("מלאזמון"); גדוד רובאים מובחר ("ג'האדייה"); גדודים שצויידו בנשק קר; חיל פרשים וגמלים; ואספסוף שהיווה חלק ניכר ובלתי-נפרד מצבא הדרווישים, והורכב מקרובי הלוחמים שהיו פושטים על השלל. ה"מלאזמון" היוו, כמובן, את השאור שבעיסה הצבאית, הן מבחינת רמתם, לחימתם וצידום הצבאי והן מבחינת משמעתם.²⁰ חשיבות מיוחדת נודעה לנילוס במערך הצבאי והכלכלי של המדינה. סירות המלחמה וסירות המשא מילאו תפקיד צבאי מכריע ונוצלו ביעילות על ידי צבאות הח'ליף, הן כאמצעי תקשורת והן כאמצעי תובלה. כן נגבו מיסים מיוחדים מכל הסירות שהילכו בנילוס. הטקטיקה של הלוחמה הייתה גמישה,

¹⁸ בספרו "מלחמת הנהר", לונדון 1899, עמ' 72.

¹⁹ גומי, צמחי-בושם, שנהב ועבדים.

²⁰ ל"מלאזמון" השתייך, למשל, סלטין פחה, מושל דארפור שנשבה. בצורה זו ניתן היה לפקח הדוקות עליו.

נעזרה ברשת מודיעין משובחת והתבססה על מארבים מחד גיסא ועל פריצות המוניות מאידך גיסא.

בתחום הכלכלה חלה נסיגה גדולה בתקופתו של הח'ליף; שכן הקרבות הרבים, שהתנהלו במרבית חבלי סודאן ולו בשוד והרס, נתנו את אותותיהם בהתמעטות שטחי העיבודים החקלאיים. שבטי הנוודים שהובאו על ידי הח'ליף לתחומי המיזרע ליד הנילוס היו חסרי ניסיון חקלאי. הלוחמים הורגלו לחיות על השלל, והח'ליף ומקורביו צברו נכסים רבים, ולא נתנו דעתם בתחילה למקורות אספקה ולגידולי מזון. שנת 1889 הייתה שנת בצורת קשה שהפילה רבבות חללים במישרין ובעקיפין. בעיקר פגע הרעב באום-דורמאן. לקח הבצורת אילץ את הח'ליף לעודד גידול תבואות, אולם להקות ארבה ומזיקים אחרים חיבלו ביבולים. למשטרו של שח'ליף הייתה השפעה כלכלית שלילית גם בתחומים אחרים: איסוף הגומי ביערות דרום כורדופאן פסק כמעט לחלוטין עקב העתקת שבטי האזור ממקומם. אספקת נוצות-היענה (פריט יצוא חשוב) נפגמה מחמת השוד והגזל. גידול הטבק נאסר על ידי הח'ליף, וכן נידלדלו אוצרות השנהב במחוז בחר אל-עי'זל. לעומת זאת שגשג סחר-העבדים, שחידושו הובטח בשעתו על ידי המהדי. מעניין לציין, כי למרות הכחדת שרידי השלטון המצרי בסודאן קיימה מדינת הדרווישים קשרים מסחריים הדוקים עם מצרים. לעתים נשלחו סוכנים סודאניים במסווה של סוחרים לעיירותיה של מצרים העליונה. המדינה ייבאה ממצרים מוצרים כסוכר, קפה, שמנים וטקסטילים, בפיקוחו הישיר של בית אל-מאל.

בתחום יחסי החוץ חלה הסתגרות כמעט מוחלטת של המדינה הסודאנית. פעם אחת ויחידה פנה הח'ליף במכתבים לסולטאן העות'מאני, לחידו המצרי ולמלכת בריטניה, והזמינם לבקר באום-דורמאן ולהתאסלם. האירופים שנפלו בשבי הדרווישים נהנו מיחס טוב למדי, ובמיוחד אמורים הדברים במתאסלמים מביניהם.

מאבק המעצמות באפריקה ונפילת הממלכה הסודאנית

פחות מתריסר שנים לאחר ניצחונו של המהדי הושם קץ לממלכה הסודאנית. הגורמים העיקריים לכך היו, ללא ספק, חדירת כוחותיהן הצבאיים של מעצמות אירופה ללבה של אפריקה והמירוץ שהתנהל ביניהן על כיבוש שטחים נוספים. אליבא דאמת, נשארה סודאן אחד האזורים היחידים ביבשת שטרם נכבש על ידי המעצמות. כבר בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 הייתה סודאן מוקפת מכל עבריה. בצפון – פשטו חילות בריטיים-מצריים לאורך חופי ים-סוף. במזרח – התנגחו צבאות חבש הנוצרית ואיטליה. במערב ובדרום מערב – נערך מירוץ ההתנחלות בין הצרפתים והבלגים בכל עוזו. עד שנת 1889 החזיק מעמד אמין פחה היהודי, ברמה המשוונית האפריקאית. במרוצת הזמן התגבשו חזיתות מדיניות במרכז אפריקה, כשצרפת תומכת בחבש כנגד איטליה, שנתמכה על ידי בריטניה. החרפת המירוץ הטריטוריאלי הביאה להתנגשות גלויה בין שתי המעצמות העיקריות, בריטניה וצרפת, בתחום הביניים המרכזי, כלומר בסודאן. בריטניה יצאה, כידוע, וידה על העליונה, ויצרה לעצמה רציפות טריטוריאלית אורכית במזרח אפריקה, החל ממצרים וכלה בדרום-אפריקה. בכך נמנעה חצייתה של היבשת על ידי חציצה צרפתית רוחבית מהאוקיינוס האטלנטי במערב ועד לים סוף (גיבוטי) במזרח. אולם בנוסף לפעילותם של גורמים מדיניים חיצוניים, שמוטטו את ממלכת הח'ליף, פעלו גם גורמים פנימיים שהיו קשורים בממלכה הסודאנית עצמה: בתקופת שלטונו של עבדאללה לא היו כבר השבטים הסודאניים מאוחדים כבימי המהדי. צרות עין ושנאה רחשה ביניהם וכמה שבטים הצטרפו כבר בראשית ימיו של הח'ליף לצדם של האיטלקים והמצרים. ארגון המדינה הסודאנית היה לקוי, למרות מאמציו המנהליים והריכוזיים של הח'ליף, שכן אי-היציבות המדינית שנגרמה על ידי קרבות בלתי-פוסקים, השפיעה בהכרח על המערך הפנימי. לממלכה שכן אי-היציבות המדינית שנגרמה על ידי קרבות בלתי-פוסקים, השפיעה בהכרח על המערך הפנימי. לממלכה לא היו גבולות

קבועים ולממשל לא הייתה שהות מספקת כדי להתגבש. כישלוננו הכלכלי של הח'יליף החיש את התמוטטות הממלכה. הכישלון התבטא לא רק בהזנחת החקלאות, אלא אף בסטייה מעקרונות השוויון והצנע שפיעמו בתנועת המהדייה. היצבר קרקעות ונכסים בידי הח'יליף ומקורביו, העדפת שבטי הנוודים של ה"בקארה" והכבדת נטל המיסים קעקעו את יסודות המדינה מבפנים. למרות כושרו המנהלי לקה הח'יליף בבערות ובחשדנות יתרה ונמנע מלקיים יחסי חוץ, שהיו כה הכרחיים לשם שמירת שווי-המשקל המדיני באמצעות תמרונים וכריתת בריתות. הסתגרות זו לא יכלה לשמור על העצמאות המדינית לאורך ימים. המבנה הארגוני של צבאות הח'יליף לא הלם את דרישות הלוחמה המודרנית, הן מפאת דלות הציוד בנשק חם והן מחמת שיתופו של האספסוף במערך הקרבי. לפלא נחשב הדבר כיצד שאף הח'יליף לכבוש את מצרים בעזרת 5,000 חיילים בתנאים אלה. ואכן, עוד בדצמבר 1885 הובס צבאו על ידי ואדי חלפה, בגבול מצרים, ולאחר מכן הופה עוד פעמיים.

המאבק על אפריקה המרכזית נשא אופי של חדירת משלחות צבאיות אירופיות והתגבשותן של בריתות "אד-הוק". בשנת 1886 הכירה גרמניה רשמית באגן הנילוס הלבן כבאזור השפעה בריטי, למרות מחאותיה של צרפת. כדי לבודד את צרפת הסכימה בריטניה לוותר לטובת בלגיה על לאדו, ברם בלגיה התירה את מעברן של המשלחות הצבאיות הצרפתיות דרך לאדו לעבר הנילוס הלבן, למרות אזהרה בריטית חמורה. במזרח אפריקה כבשו חילות חבשיים את מבצר קסלה, על גבול סודאן, בעוד שהבריטים החלו להתבסס על חופי ים-סוף ונאחזו בסומאלי המזרחית. בשנות ה-80 של המאה ה-19 החלה איטליה בכיבושה בצפון-מזרח אפריקה ובמלחמתה בחבש.

המחוזות החבשיים עסאב, מסוע וסומאלי המזרחית נכבשו על ידי האיטלקים. בשנת 1891 הגיעו בריטניה ואיטליה לכלל הסכם ועל גבולותיו של תחום ההשפעה האיטלקי, שכלל את כל חבש וחלק מסודאן והרשו לאיטלקים לכבוש את קסלה על גבול סודאן. ההסכם הבריטי-איטלקי על חלוקת תחומי ההשפעה נועד לבצר את ההשפעה הבריטית באפריקה המזרחית ולמנוע את השתלטותם של הצרפתים על שטחי סודאן. זאת ועוד, הבריטים חששו מפני הסכם סודי בין הח'יליף עבדאללה לקיסר חבש, כן חשדו, ובצדק, שהצרפתים מעודדים את החבשים לפעולות התרחבות טריטוריאלית. מכל מקום, התקדמותם של האיטלקים לתוך חבש נבלמה על ידי הצבאות החבשים בקרב עדואה (1896). בנצלם את המפלה האיטלקית כבשו הצרפתים את גייבוטי (סומאלי הצרפתית), על חופי מצרי ים סוף. הבריטים הצלחו להשתלט עד שנת 1889 על סומאלי הבריטית, מדרום לגייבוטי, וכן על אוגנדה, ברמה האקוויטוריאלית (1894).

התבוסה האיטלקית בעדואה (1896) הביאה את הבריטים לכלל הכרה, כי יש צורך לבלום במהירות את ההתפשטות הצרפתית לרוחבה של אפריקה, שהתנהלה בתנועת מלקחיים מגייבוטי במזרח ומלאדו במערב, לעבר אגן הנילוס הלבן. כתוצאה מכך החלו להתקדם כוח בריטי-מצרי לעבר סודאן, במעלה הנילוס, על מנת לכבוש את דונגולה. כוח צבאי זה, בפיקודו של גנרל קיצ'נר, יצא בספטמבר 1896, בעילה של החשת עזרה לצבא האיטלקי שניגף. למעשה נועד לכוח משימה זה תפקיד כפול: א) הבסת הגייסות הסודאניים של הח'יליף; ב) השתלטות מהירה על אגן הנילוס הלבן לפני שהצרפתים יספיקו ליצור רציפות טריטוריאלית מגייבוטי לשטחי סודאן הצרפתית. המשימה הראשונה בוצעה בהצלחה מלאה, שכן התגריות הקודמות של הח'יליף וניסיונות הסרק שלו לעלות על מצרים הוכיחו מקודם את אוזלת ידו הצבאית.

בספטמבר 1898 הגיע צבאו של קיצ'נר לאום-דורמאן וצבא הדרווישים הוכרע לטבח על ידי מכוונת הירייה הבריטיות שנוסו בקרב אום-דורמאן כנשק חדיש. הידיעות על פלישתו של חייל קיצ'נר לסודאן הצפונית עוררה את הצרפתים לשגר פלוגה לעבר פאשודה, על הנילוס הלבן. הפלוגה הצרפתית, בראשותו של קפיטן מארשאן (Marchand), הגיעה לפאשודה ביולי 1898 וציפתה להתחברותה עם גייס צרפתי שהיה צריך להתקדם מכיוון חבש. במקום הגייס

הצרפתי הופיעו שליחיו של קיצ'נר בפאשודה ו"בישרו" למארשאן על הניצחון בקרב אום דורמאן. לאחר מכן הופיע קיצ'נר עצמו, בסיוע שלושה גדודי רובאים וסירות מלחמה, הניף את הדגן המצרי בפאשודה וצווה על הפלוגה הצרפתית להיסוג. יחסי הכוחות הבלתי-שקולים כתוצאה מהתקדמות הגדודים הבריטיים בעקבות שרידי חיל החילוף לפאשודה, אילצו את הצרפתים לסגת. תקרית פאשודה (1898), שהעמידה את בריטניה וצרפת על עברי פי מלחמה, הכריעה את המאבק האימפריאליסטי באפריקה לטובת בריטניה, בגלותה כי הבריטים לא יזוּזו מעמדתם הנוקשה ולא יוותרו על סודאן. גם לאחר הבסת חילות הדרווישים באום דורמאן נמשכו פעולות הטיהור הבריטיות עד שנת 1903. אולם כבר מקץ לשנה לתקרית פאשודה נחתם הסכם הקון-דומיניון הבריטי-מצרי על סודאן (1899). הסכם הקון-דומיניון נבע ממעמדה המשפטי של מצרים שנחשבה עדיין לפרובינציה בתחום האימפריה העות'מאנית. לפי הסכם זה נקבע סופית הגבול בין מצרים לסודאן ברוחב הגאוגרפי 22° צפון, בסמוך לוואדי חלפה. הוסכם שמושל סודאן יתמנה על ידי הח'ידו אך בהמלצה בריטית הוטל איסור על מינויו של כל נציג זר בסודאן ללא הסכמה בריטית, וכן הוטל איסור על סחר העבדים. לבסוף חוסלו גם הקפיטולציות בסודאן.

הסכם הקון-דומיניון הווה, למעשה, תכתיב בריטי למצרים. הגבול הדרומי של סודאן לא נקבע בהסכם זה ופתח פתח למאבקים ולסכסוכים בריטיים-מצריים על עתידה של סודאן במרוצת המאה ה-20. רק בשלהי מלחמת העולם הראשונה (1916) נקבעו סופית גבולות סודאן. עד לשנה זו נמשכה התסיסה של שרידי המהדייה ברחבי המדינה, ובמיוחד באזורי הגבולות המרוחקים. על מנת לחזק את השלטון הבריטי במדינה הוקמה מועצת ממשלה בשנת 1910, שהורכבה ברובה מפקידים בריטיים, וייעצה למושל הכללי. עד למלחמת העולם הראשונה לא התאוששה הכלכלה הסודאנית, שנהרסה עקב המלחמות הרבות. אולם עם פרוץ המלחמה פסקו הגירעונות הכספיים והמאזן הכספי של המאזן הכספי של סודאן הפך לחיובי בזכות הגברת היצוא למצרים.

ה) מצרים עד למלחמת העולם הראשונה

תקופת קרומר

למרות שהכיבוש הבריטי של מצרים נחשב לארעי, והבריטים הכירו בשלטונה העליון של תורכיה העות'מאנית על מצרים ואף הסתפקו במתן תואר צנוע ("סוכן וקונסול כללי") למושליהם, לא היה ספק, כי אותם "קונסולים" היו שליטיה האמיתיים של מצרים. יתרה מזאת, למרות שמעמד "הפרוטקטוראט" הבריטי על מצרים נקבע להלכה רק עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הרי שלמעשה הוטלה החסות הבריטית על מצרים עוד בתקופת שלושת הנציבים – קרומר (1883–1907), גורסט (1907–1911) וקיצ'נר (1911–1914). החשוב ורב-הפעלים מקרב השלושה היה אבילין בירינג, הלא הוא לורד קרומר. הדעות חלוקות על מניעי פעילותו של לורד קרומר במצרים, אולם אין ספק, כי פעולותיו הרבות קידמו, בסופו של דבר, את מצרים מבחינה כלכלית ומינהלית. ההערכה ההיסטורית של הבריטים למפעלו של קרומר הייתה, כמובן, כולה חיובית. לורד מילנר כתב, כי מה שעשה קרומר במצרים, עשה כנציג העם המצרי. לנגד עיניו הייתה טובת העם המצרי. קולדווין הרחיק לכת וטען, וכי עשייתה של מצרים מדינה מודרנית הינה מפעלו של קרומר. מכל מקום, יש צורך לבדוק את פעולותיו של קרומר כדי לעמוד על הישגיו וכישלונותיו.

מינויו של "הקונסול הכללי" הבריטי בא בעת מצוקה כללית במצרים עקב התוהו ובוהו ששרר לאחר הבסת חיילותיו של עראבי פחה, הקשיים המדיניים והצבאיים בסודאן והתמוטטות המינהל המצרי במדינה זו ההתמוטטות הפיננסית והכלכלית של מצרים, המגיפות שפרצו ותסבוכות רבות אחרות. עד לכיבוש הבריטי נקבע מעמדה של מערכת השלטון במצרים בהתאם לחוזה לונדון (1840). הפחה או הח'ידו מבית מוחמד עלי עמד בראש השלטון המקומי, בעוד הסולטאן העות'מאני היה הריבון. השניים החליפו פרמאנים

ובמרוצת הזמן קיבלו השליטים המצריים סמכויות אזרחיות וכספיות. האזרחים המצריים נחשבו לנתינים העות'מאניים. יחסי החוץ, הטבעת מטבעות וגביית המסים בוצעו בשמו של הסולטאן העות'מאני. בשנת 1878 הקים הח'ידו אסמאעיל ממשלה במתכונת אירופית, עם אחריות קולקטיבית להלכה, שחלשה על תיקי החוץ, הכספים, הביטחון והפנים לאחר הכיבוש הבריטי היה מעשהו הראשון של קרומר לחוקק את החוק האורגאני (1883), שהתיימר להשליט סדר משפטי ומבצעי במצרים. נקבעה חוקה ומונו מועצות כלליות בעלות תפקידים בלתי-מוגדרים.

הן היו צריכות להוות מעין אסיפה מחוקקת, אך דא עקא שאותן מועצות היו חסרות ניסיון ובגרות מדיניים, ולא חלה הפרדה ברורה בין הסמכות המחוקקת לסמכות המבצעת. שליטתם המעשית של הבריטים באה לכלל ביטוי בשלושה מישורים: תפקידיו של הנציב הבריטי, סיועם של הכוחות הצבאיים שחנו במצרים ומינוייהם של פקידים בריטיים על ידי הח'ידו ובהמלצת הנציב למשרות מיניסטריאלית בממשלת מצרים ולתפקידי מפתח אחרים, מומחה הכספי הבריטי, שהשתתף בקביעות בישיבות הממשלה המצרית, היה הפקיד החשוב ביותר. ההכנסות המצריות הוּו בחלקן קודש לכיסוי החוב הלאומי, ובחלקן הוקדשו למימון הפנימי. עוד בשנת 1896 תפסו פקידים בריטיים כ-7.5% מכלל כוח האדם במנגנון הממשלתי המצרי. בשנת 1904 עלה מישקלם לכ-9.5%. נתונים אלה מדגימים את הידוק הפיקוח הבריטי על ממשלת הח'ידו. עד שנת 1904 פעלה במצרים "מינהלת החוב הציבורי", שהורכבה מנציגי בריטניה, צרפת, אוסטריה ואיטליה (ולאחר מכן – גרמניה ורוסיה). תפקיד מינהל החוב בא לכלל גילוי בפיקוח הפיננסי ובהגשת קובלנות על הממשלה המצרית בלתי-הדין המעורבים. בשנת 1886 מונתה מועצת הרכבות, עם יו"ר בריטי ונציגים צרפתיים ומצריים. פעילותה של מועצה זו הייתה בעלת חשיבות מועטת. המערכת המשפטית של מצרים הופרעה על ידי הפעלת בתי-הדין הקונסולריים והמעורבים שמקומו באלכסנדריה, בקהיר ובמנצורה. המערכת המשפטית המצרית פעלה, בדרך כלל, בעקבות החוקים הצרפתיים. כללו של דבר, מערכת השלטון במצרים הייתה רחוקה מלהידמות לממשלה ודמתה יותר לאדמיניסטרציה חסויה. בשנת 1885 המליצה ועדה בינלאומית שביקרה במצרים על מענק מלווה בשיעור 9 מיליון ליש"ט, וכן על נקיטת מספר צעדים פיסקליים לשם השוואת מעמד האירופים והמצרים. כך, למשל, הוסכם על היטלי רישיונות ומסי בולים על הזרים. כן הוסכם על חלוקת ההכנסות הלאומיות של מצרים בין הממשלה המצרית לבין מייצגי האינטרסים הבינלאומיים.

שאלת פינויים של הכוחות הבריטיים ממצרים לא ירדה מהפרק. לעומת גישתו של נורתברוק, נציגה המיוחד של בריטניה במצרים, הגברת קצב הפיתוח והחלשת הפיקוח פיננסי באמצעות הפחתת מסים וכד', העמיד קרומר את גירסתו חסרת-הפשרות, שהציעה פינוי מוחלט ממצרים ומתן יד חופשית למצרים לפתור את בעיותיהם, או הגברת ניהול ענייני המדינה על ידי הבריטים. הצעותיו של נורתברוק נדחו, אם כי לאחר מכן הוגשמו ברובן. תכניתו שהמליצה על ניצול ההכנסות המצריות למימון צרכים שוטפים עוררה, בשעתו, הדים שליליים ביותר בחו"ל.

בשנת 1887 שיגרה ממשלת לונדון את סר הנרי וולף לאיסטנבול על מנת לנהל מו"מ על מצרים וסודאן. שיחותיו בענייני סודאן נכשלו, ובאשר למצרים, הרי שכמעט הושג הסכם עם הסולטאן על פינוי הצבא הבריטי תוך 3 שנים והחזרת האפשרות כל אימת ויתעוררו קשיים. חתימת ההסכם נמנעה ברגע האחרון עקב סירובו של הסולטאן מחמת לחץ צרפתי ובינלאומי. שנה לאחר מכן נחתמה אמנת-קושטא (1888), שאישרה את הסטאטוס הבינלאומי של תעלת סואץ.²¹ אמנה זו הוצאה לפועל רק בשנת 1904, שעה שנחתמה "האמנה הלבבית" בין בריטניה וצרפת על ההכרה בחלוקת מעגלי ההשפעה בין שתי המעצמות בצפון-

²¹ ראה לעיל בסעיף "תעלת סואץ עד למלחמת העולם הראשונה".

אפריקה. החמרתה של בעיית מרוקו הניעה את צרפת לעיסקה זו, לפי עקרון "שמור לי ואשמור לך". הייתה זו הוכחה חותכת לניהול ענייני מצרים על ידי הבריטים תוך מקח וממכר עם צרפת.

בתקופת כהונתו נאלץ קרומר להתערב אצל הח'דיו גם כדי לכוון את מדיניות המינויים והפיטורים בממשלה ובמינהל המצרי, בהתאם לשיקוליו. שריף פחה (4-1881) הצטיין בתקיפותו האישית ובחולשתו המינהלית. סירב, בשעתו, לפנות את סודאן בניגוד לקרומר, שצידד בפינוייה, ולפיכך נאלץ להתפטר. מובאר פחה היה ממוצא ארמני ובעל השכלה צרפתית. למרות שהוכיח את כושרו השלטוני פוטר והוחזר לכהונתו, שכן היה בלתי-פופולארי מחמת דתו הנוצרית. ריאד פחה היה מוסלמי נאור, שנכון היה לשתף פעולה בביצוע הרפורמות. העריץ מדיניות של כוח וגילה עניין בתחומי החקלאות. מוצטפה באשר ניהל מדיניות "גינטלמנית", היינו נכנע בכל לבריטים והווה חומר ביד היוצר.

הרפורמות של קרומר וביקורתן

בספרו "מצרים החדשה" נתן קרומר סימנים בליקוייה העיקריים של המדינה, והכתירם תחת שלוש אותיות "C": Courbash (מגלב), Corvée (עבודת פרך), Corruption (שחיתות). בשנת 1883 נאסרה ההלקאה במגלב, שהייתה לחם חוקם של הפועלים והפלאחים המצריים. במרוצת שנות ה-80 בוטלו בהדרגה עבודות הפרך והכפייה. בעזרתם של מבצעי כפייה אלה נערך בדיק מתמיד של גדות הנילוס, תעלות ההשקאה והמאגרים, וכן עובדו נחלאות הח'דיו ונלחמו במזיקי הכותנה. בשנת 1884 הציע קרומר לבטל את שיטת עבודות הפרך והכפייה בעזרת עודפי התקציב הדלים. אולם עבודות הפרך בוטלו בהדרגה רק לאחר שהבריטים ויתרו על חלק מהכנוסותיהם מתעלת סואץ. לאחר הקצאת תקציבים נוספים בוטלו עבודות הפרך רשמית בשנת 1892. קרומר האשים את הח'דיו עבאס ה-II (חלמי) כאחד המכשולים העיקריים שעמדו על דרך ביטול עבודות הכפייה. המלחמה בשחיתות התנהלה ביתר עקביות, אם כי בהצלחה חלקית בלבד. המבצעים העיקריים שיזם קרומר היו כדלקמן: הנהגת הנהלת חשבונות שיטתית ותקינה; העלאת משכורות הפקידים הזוטרים למיניהם והקפדה על תשלום בזמן; והכנסת עיקרון שיטת המכרזים בעבודות הציבוריות. לזכותו של קרומר יש לציין, כי הוא הקפיד אישית על טוהר מידותיהם של הפקידים הבריטיים. חלף כל המאמצים הללו פשה השחיתות בעיקר במשרד העבודות הציבוריות.

בתחום הכלכלי והפיננסי חלו עליות וירידות לסירוגין. בינואר 1889 נחתם הסכם בין הממשלה המצרית לבין המעצמות, שלפיו הוענקו סמכויות משפט מסוימות לבתי-הדין המצריים. ארבע שנים לפני כן נכנסו לתוקף היטלים שונים על הזרים, בעיקר בתחום המקרקעין. למעשה, עוד בשנת 1891 הוכרז על מסי עסקים, אלא שצו זה לא בוצע. לאחר חתימת "האמנה הלבבית" בין בריטניה וצרפת (1904) נמנעה צרפת מלהתערב בענייני הפנים המצריים. במאזן הכספי של ממשלת מצרים חלו, כאמור, תנודות. פשיטת הרגל הראשונה הוכרזה עוד בשנת 1876, בשלהי תקופת שלטונו של הח'דיו אסמאעיל. בשנים 3-1882 איימה על מצרים סכנת פשיטת רגל שנייה כתוצאה מהתוהו ובוהו הכלכלי והמדיני ששרר לאחר מרד עראבי פחה. מדיניותו הפיננסית של קרומר התבטאה בתחילתה בצמצום אוצרות הממשלה, בהעלאת מסים ובהתוויית תכניות פיתוח ראשונות. שנת 9-1888 נחשבה כשנת "פלא פיננסי", שכן לראשונה חל מאזן תשלומים חיובי בתקציבה של ממשלת מצרים. במרוצת תקופתו של קרומר הופחתו המסים הישירים בלמעלה מ-2 מיליון ליש"ט לשנה, וכן חלה הפחתה מקבילה במסי העקיפין: החל מינואר 1903 הונמכו שיעורי היטלי סחר מעבר לערים, הופחתו המכסים, מסי התעבורה ומסי רישום מקרקעין. היטלים שונים, על פחם, חומרי דלק ועצי בעירה הופחתו ל-4% במקום 8%. רק מסי הטבק הועלו בצורה דרסטית. למעשה, נאסר לגדל טבק במצרים עד שנת 1955. העלייה בהכנסות הממשלה המצרית בין השנים 1886-1906 הגיעה כמעט ל-100%. למרות זאת לא הגיעו ההכנסות לכדי 14% משיעור

החובות המצריים בשנת 1906. בשנת 1902 נפתח לראשונה בנק חקלאי שנועד לסייע באשראי לפלאחים.

למרות ההטבה שחלה בתחום הפיננסי חלה הרעה בחלוקת הקרקעות. היצבר הקרקעות שבידי הזרים עלה בהדרגה והגיע לשיאו בשנת 1910. נחלאות הזרים ומקרקעי האוקאף הגיעו בשנת 1896 ל-574,000 פדאן, היינו 11.5% מכלל הקרקעות החקלאיות. בשנת 1907, עם פרישתו של קרומר, עלה האחוז ל-12.4% (כ-674,000 פדאן), ואילו בשנת 1910 השתייכו 13.2% (שהם כ-720,000 פדאן) לזרים ולמוסדות האוקאף.

בתחומים אחרים ביצע קרומר תיקונים רבים. בשנת 1902 הושלם בניינו של סכר אסוון, שחולל מהפכה בתחום חקלאות השלחין במצרים, ובסיועו ניתן היה להרחיב את שטחי הכותנה, על חשבון מצרים חיוניים אחרים. כן ניכרו תעלות רבות והוקמו מועצות פיקוח אזוריות על מאגרי המים על מנת לערוך חלוקת מים צודקת בהתאם לשטחי חלקות המזרע. כל פעולות ההשקאה והפיקוח בוצעו בעזרת מהנדסים בריטיים, שרכשו ניסיון בפעולות דומות בהודו.

פרשה אחרת הייתה בעיית ארגון של הצבא המצרית. לאחר מפלת עראבי פחה על ידי תל אל כביר (1882) פוזר הצבא המצרי. מסגרתו המחודשת של הצבא הורכבה מפלאחים במקום שכירים. הסגל הפיקודי הורכב מקרב הקצונה מימי עראבי פחה. הוקמו שתי חטיבות שמנו בצוותא כ-6,000 חייל, ובראשן עמדו קצינים בריטיים ומצריים. לאחר הסכם הקון-דומיניון תוגברו החטיבות על ידי חיילים סודאניים. כן חל שיפורים בנוהג בתי-הסוהר והופעל צו על תנאי, שאסר על מעצר שרירותי ללא עשיית דין. עוד בשנת 1887 נחתם הסכם בריטי-מצרי על איסור המסחר בעבדים, ובעקבות הוקמו לשכות לשחרור העבדים. אולם הביצוע היה מרושל וכושל. בשלהי שנת 1894 שגשג עדיין המסחר בעבדים. ב-1895 הוצא צו שמטרתו הייתה להביא בפלילים מנצלי-עבדים.

במשך תקופת כהונתו של קרומר נעשו תיקונים נוספים בשטחי החינוך וברפואה-המונעת (הרכבות למיניהן). אולם בתחום המשפט לא חל כל שינוי במעמד הבכיר של בתי-הדין הקונסולריים והמעורבים. בסיכומו של דבר יש לציין, כי הישגיו העיקריים של קרומר היו בתחומים הבאים: הבראת משק הפיננסיים, גיבוש המינהל הממשלתי ופיתוח רשת ההשקאה. מבקריו של קרומר מיחסים לו שורה של ליקויים וטעויות: א) גישתו לתנועה הלאומית המצרית לקתה באי-הבנה. בדוח האחרון שלו לממשלת בריטניה העריך קרומר את התנועה הלאומית כתנועה פאן-אסלאמית בעלת גון דתי. בעקבות הערכה מוטעית זו מיעט בחשיבותה של התנועה הלאומית, מאחר שגם כפר ביכולת התארגנותה. עם זאת המליץ לתמוך במודרניסטים, כמוחמד עבד-הח' וחרביו, כיוון שהעריך את ניסיונם ל"מערב" את מצרים; ב) הזנחתו העיקרית הייתה בתחום החינוך. קרומר תירץ את כישלונו בתחום החינוך בצורך המוקדם לאסור על הפוליגמיה ולשפר את מעמדה של האישה במצרים. בניסיון הצטדקותו הוא הסתייע גם בעדותו של לסאפס, מייסד תעלת סואץ, שטען כי האמהות המצריות עיוורו את עיני ילדיהם כדי למנוע את הליכתם לבתי-הספר. מכל מקום, בשנת 1906 נוהלו במדינה 505 בתי-ס, שנתמכו על ידי הבריטים; צוותות ההוראה הגיעו ל-4,300 ומספר התלמידים הגיע רק ל-92,000. ההזנחה העיקרית שהייתה בתחומי החינוך המקצועי והטכני וכן החינוך העל-יסודי; ג) בימיו של קרומר התעצם מעמדם של בעלי הרכוש הקרקעי הגדול, ובכללם זרים רבים. טענתו של קרומר, כי מקרקעי הח'דיו נמכרו לפלאחים זעירים הייתה מופרכת מעיקרה, שכן שיעור הנחלאות הגדולות (מעל 50 פדאן) עלה בשטחו ביותר מ-25% בתקופת כהונתו; ד) בלימת התעשייה המצרית ושיאורן של הקפיטולציות, על בתי-הדין הקונסולריים והמעורבים שלהן. מסחר החוץ של מצרים הוסגר, למעשה, לידי יצואנים ויבואנים בריטיים שהפיקו הון תועפות; ה) תוצאות מדיניותו החקלאית של קרומר בהרחבת שטחי הכותנה המצריים נתונים במחלוקת. מכל מקום, התאמתה של הכותנה לחקלאות השלחין המצרית הייתה מעולה לכשעצמה, לפחות מבחינת התנאים הפיסיים ההכרחיים

לטיפולו של זון זה. אולם מבחינה כלכלית, תאמה להפליא הכנסת הכותנה למצרים את האינטרסים הכלכליים של בריטניה, בהפכה את מצרים למקור אספקת כותנה זולה לתעשיית הטקסטיל הבריטית. האינטרסים המסחריים הבריטיים התנגדו להקמת תעשיית טקסטיל במצרים גופא, והעדיפו יבוא זול של כותנה גולמית. מאז הכיבוש הבריטי ועד ל-1907, שנת פרישתו של קרומר, גדל ערך יצוא הכותנה השנתי ממצרים מ-8 מיליון ליש"ט ל-30 מיליון ליש"ט. בעטייה של מדיניות זו הפכה מצרים, שהייתה עד אז ארץ חקלאית מובהקת, ליבואן רציני של תבואות, החל משנת 1900. צ'ארלס עסאווי, מגדולי הכלכלנים המצריים, תומך ברעיון הכנסת הכותנה למצרים במקומן של התבואות. הוא גם רואה בכך פתרון חלקי לבעית התעסוקה.²² ברם הרחבת שטחי הכותנה במצרים יצרה מכלול של בעיות כעודפי אוכלוסין, תלות יתרה בשווקים הבינלאומיים ופגיעות למשברים כלכליים הכרוכים ברגישות מחירי השווקים ובהשמדת יבולי הכותנה על ידי מזיקים. ניתן לסכם, אפוא, את פעולתו של קרומר כמדיניות שהוכתבה על ידי האינטרסים הבריטיים, אך עשתה גם למען מצרים כל אימת ולא חרגה מתחום הגישה המדינית והכלכלית של ממשלת בריטניה.

המצב האגרארי במצרים במאה ה-19

במרוצת המאה ה-19, חלה התהוותה של הבעלות הפרטית של המקרקעין במצרים, החל מתקופתו של מוחמד עלי, שהניח את היסוד לבעלות הפרטית וכלה בתקופתו של קרומר וגורסט, שעה שהצברי המקרקעין והנחלאות הגדולות הגיעו לשיאיהם.

שליטי מצרים היו נוהגים להעניק למשפחותיהם ולמקורביהם נכסי קרקע בבחינת בעלות פרטית. נוהג זה הווה מבחינות רבות תוצאה של ההשקפה המסורתית, כי השליט והקרקע זהים. רק בתקופת הח'ידוי אסמאעיל הופרד משק המקרקעין של השליט ממשק המדינה. לפי הערכתו של קרומר מקרקעי משפחת הח'ידוי כ-916,000 פדאן, היינו כ-25% מכלל הקרקעות המעובדות בימי אסמאעיל. קרוב לוודאי, שהנכאים הקרקעיים היו מרובים יותר. חלוקת המקרקעין נעשתה לפי שלוש אמות מידה: א) קרקעות מלכותיות, שנתקיימו גם לאחר הדחתו של אסמאעיל ואף לאחר הכיבוש הבריטי; ב) קרקעות ווקף ונכסי היקדש אחרים, שהצטברו בפיקוחן של הרשויות הדתיות והעניקו עוצמה מדינית לראשי הדת; ג) קרקעות המדינה (domain), שהועברו לרשות הממלכתית על ידי אסמאעיל כערובה כספית לאחר קבלת מלוות חוץ בסוף שנות ה-70 של המאה ה-18.

הקרקעות המדוברות הוענקו, בדרך כלל, על ידי השליט למקורביו ולפקידים שהשביעו את רצונו, היינו לפקידות הבכירה הקרקעות הללו חולקו בתנאים שונים. חלקן ניתנו במקום גמלאות, חלקן הועברו כ"אבעדייה", היינו כקרקעות שלא נרשמו בספרי המקרקעין של המדינה, על מנת שיעובדו ויטוייבו. חלקן הועברו לבעליהן בחזקת נחלאות פרטיות תמורת "עהדה", היינו תמורת חכירת מיסים ("אלתזאם") היו אלו קרקעות מעובדות לשעבר שנעזבו על ידי מעבדיהן עקב המצוקה הכלכלית והמלחמות בתקופת מוחמד עלי, בעליהן החדשים התחייבו לשלם מפרעות לח'ידוי, ברם בעלותם של המקרקעין הייתה להלכה ולמעשה. במרוצת הזמן הפך האלמנט התורכו-מצרי לשליט בממשלה וריכז בידיו את האחוזות הגדולות. ראוי לציין, כי אלמנט זה היה זר בלשונו ובכתבו להמוני המצרים והתגורר, כמובן, בערים הגדולות. כדוגמה מובהקת לכך ניתן להצביע על אישיותו של מוחמד שריף פחה אל כביר, שכיהן כראש ממשלה בשלהי תקופתו של אסמאעיל והיה בעל בריתם הנכבדים באסיפה המייצגת. אישיות זו נולדה ב-1826 לאב שכיהן כשופט עליון באיסטנבול.

כשהאב ביקר במצרים השאיר את בנו בחצרו של מוחמד עלי, בעוד שהוא עצמו המשיך במסע לחג'אז מוחמד שריף נשלח לאקדמיה הצבאית בפריס, ובזמן שלטונו של עבאס ה-I

שירת בצבא בדרגת סרן. להלן התקדם בדרג הצבאי, שירת את סוליימאן אלפרנסאווי (קולונל סאָב), נשא את בתו עבר למינהל הממשלתי כעוזרו של חלמי פחה, ובשנת 1879 הגיע לראשות ממשלת מצרים. להלן כיהן בתפקיד זה עוד מספר פעמים. הודות לקריירה הציבורית שלו הצליח לצבור מקרקעין נרחבים, הן כמענק מהח'די אסמאעיל (1000 פדאן) והן כירושה מאלפרנסווי. כמו כן קיבל קרקעות "אבעדייה" ויסד ווקף על כ-2200 פדאן.

נוסף לבעלי הנחלאות הגדולות ממוצא תורכי, התעשרו גם אלמנטים מקומיים שחדרו לפקידות הבכירה וצברו מקרקעין רבים. מקרב אלה האחרונים יש לציין את רפעת אר-רפע את-תהתאווי, מי שארגן את משרד התרגומים הראשון, וכן את רופאו הפרטי של עבאס ה-I, אבראהים אנ-נבראווי, בעל דוכן למכירת אבטיחים לשעבר בעיירה קטנה שבצפון הדלתה, שהניח אחריו כ-1700 פדאן. בשנות ה-30 של המאה ה-19 חלה תמורה מסוימת בהרכב הבעלים על הקרקע. עד תקופה זו שימשו צ'רקסים ועות'מאניים בתפקידי מושלי נפות, מחוזות ורשויות כפריות. בשנת 1833 החל מוחמד עלי למנות לתפקידים אלה שייחיים כפריים ונכבדי השבטים הבדווים. הללו הגיעו לעמדה חברתית ולקנין קרקעי עקב מינויים הממשלתיים. בתור דוגמה לכך ניתן להביא את הצבר הרכוש של קולונל עראבי פחה שהגיע ל-877 פדאן, בעוד שאביו שהיה שייח' אל בלד של כפרו הוריש לו רק 8.5 פדאן. כבר במאה ה-19 התחלקה האוכלוסייה הכפרית של מצרים בין משפחות פלאחים פשוטים, בעלות קניין קרקעי זעום לבין משפחות מכובדות יותר שראשיהן, השייחיים, תפסו את המישרות הדתיות והחילוניות בכפרים. עם מותם של אותם שייחיים הוכרז אבל כללי למשך שנה תמימה והמשפחות השכולות היו נהנות מ"מתנות אבל". מישרת שייח' אל בלד הייתה הבכירה ביותר מקרב הכהונות הכפריות. למרות שמישרה זו הייתה בעלת דירוג נמוך בהיררכיה הפקידותית, הרי שנודעה לה חשיבות בעיצוב היחסים האגראריים בכפרים. בתחילת המאה ה-19 הייתה מישרה זו כרוכה במשכורת, ולהלן בוטל התשלום. החל ממחצית המאה ה-19 שונה התואר ל"עמדה" במקום שייח' אל בלד. התואר והמישרה היו מועברים בירושה במשך דורות רבים. עם עריכת ספרי מקרקע המדינה בתקופתו של מוחמד עלי הוצקב לשייח' אל בלד כ-5% מקרקעות הכפר כשהן פטורות ממסים. להלכה, שימשו ההכנסות ממקרקעין אלה לכיסוי הוצאות ההארכה שהוטלו על השייחיים.

למעשה, אילצו השייחיים את איכריהם לעבד את הקרקעות הללו ללא תמורה. בתקופת שלטונו של השייחיים. למעשה, אילצו השייחיים את איכריהם לעבד את הקרקעות הללו ללא תמורה. בתקופת שלטונו של סעיד פחה בוטלה הקצבת הקרקעות, והן הוחזרו. בחלקן לפלאחים. אף על פי כן הצליחו השייחיים להרחיב את מקרקעיהם בתוקף עמדתם כנציגי השלטון בכפרים ומחמת בערותם של הפלאחים עד שנת 1854 נהנו השייחיים מירושת קרקעותיהם של נפטרים עקרים. גם לאחר פרסום חוקי הירושה בשנת 1855 קבעו השייחיים את שיעור המסים וסווג הקרקעות לשם היטלי מסים, וכן קבעו את שטחי הקרקעות המוברות והמשוחררות מהיטלים. בהתאם להודעותיהם קבע מושל המחוז את שטחי האדמות שהופקעו לצרכי הציבור רבים מהשייחיים נמנעו מלהודיע על מותם של פלאחים חסרי-יורשים והשתלטו על קרקעותיהם. מעמדם של השייחיים התבצר במיוחד מחמת הסמכויות היסודיות שהופקדו בידיהם, שכן לפי המלצותיהם גוייסו הפלאחים הן לצבא והן לעבודות הכפייה. קרומר היטיב לתאר את מעמדם של השייחיים הכפריים בקבעו, כי היו משוללים כל פיקוח ולכן ניצלו לרעה את זכויות היתר שלהם והפכו למעין רודנים זעירים.

החל מתקופת הכיבוש הבריטי איבדו ראשי הכפרים חלק ניכר מהשפעתם עקב הנהגת מערכת מינהל מחודשת, שבלמה את תהליך התבססותם של השייחיים בתפקידי המפתח בכפרים. במרוצת המאה ה-20 נעלם והלך מעמד מיוחד זה, קנייניו הקרקעיים פוזרו, חלקם נשמר כווקף והכנסותיו התפצלו. כן מונו ראשי כפרים חדשים, שהיו נטולי אמצעים לצבירת קרקעות. לכל היותר, הינם חולשים על 10–50 פדאן, כלומר משתייכים למעמד בעלי הקרקע הבינוניים. חלק מהמשפחות הוותיקות פנו לעסקים ולמדיניות. כמה מבעלי הקרקעות

הגדולים במצרים בין שתי מלחמות עולם השתייכו למשפחות, שראשיהן היו שייחים כפריים, כגון משפחת בדראווי, שחלשה על 20,000 פדאן. אחד מאבות המשפחה הנ"ל שימש כשייח' אל בלד בשנת 1869 בכפר בהות וחלותי.

המשכילים, מתקני האסלאם והתנועה הלאומית

התעוררות התנועה הלאומית בעולם הערבי בכלל ובמצרים בפרט הייתה קשורה הדוקות בחידוש המגע עם מדינות אירופה ובתנועת ההשכלה והמגמות הרפורמיסטיות באסלאם, שהתעוררו אף הם, בעקיפין, כתוצאה מהמגע עם אירופה. קדמה להיווצרות התנועה הלאומית התפשטות תנועת ההשכלה וההתמערבות בעולם המוסלמי. למרות שקשה לקבוע את הגורמים המפורטים שעודדו את ההתעוררות החברתית והלאומית במזרח-התיכון, ניתן להצביע על אירועים מרכזיים שקידמו את התהליכים הללו: (א) התיישבותם של סוחרים ומסיונרים קתוליים בלבנון ובלבנט בתקופת שלטונו של פאח'ר אד דין בסוריה, בלבנון ובארץ ישראל במאה ה-17. הפצת הדת הנוצרית בקרב הערבים מילאה תפקיד נכבד בתנועת ההשכלה. תופעה ידועה היא, שניצני התנועה הלאומית הערבית פרחו בקרב היישוב העירוני הערבי-נוצרי, הן בלבנט והן במצרים.

במצרים הצליחה מפלגת ה"וופד" ללכד סביבה את המוסלמים והקופטים כאחד, ללא מחיצות דתיות; (ב) מתן הקפיטולציות על ידי שלטון העות'מאני הגביר את חדירתם של אנשי מסחר וכלכלה, וכן אנשי דת אירופיים למזרח-התיכון. רפיונה הכלכלי והמינהלי של האימפריה העות'מאנית עודד תהליכים אלה; (ג) ההרפתקה הנפוליאונית במצרים ובארץ ישראל (1798–1801), וההתנגשויות הצבאיות בין המזרח והמערב עורר אותם מוחמד עלי במצרים והביאו את סיסמת הלאומיות החילונית, וכן את חידושי הטכניקה האירופיים; (ד) פתיחת תעלת סואץ (1869), ובמיוחד כיבוד מצרים על ידי בריטניה (1882), הווה גורם ישיר שדחף את מצרים לראשות התנועה הלאומית הערבית.

תיקוניו הצבאיים של מוחמד עלי גררו עמם, בהכרח, רפורמות בשיטות החינוך וכתרו תהום עמוקה בין החינוך הדתי והחילוני. סתימת הפער בין האסלאם האורתודוכסי לבין תנועת ההתמערבות היוותה את עיקר תפקידם של מתקני הדת והמודרניסטים. התנועה הלאומית התפתחה בשלב מאוחר יותר, ולעתים האפילה על המודרניזם וטשטשה את מגמותיהם של המשכילים. התנועה לחידושו של האסלאם הביאה גם לטיפול רעיון אחדותו של האסלאם וכל המוסלמים, היינו לרעיון גיבושה המדיני והארגוני של אחדות זו בתנועת "פאן אסלאם". אולם רעיון "פאן-אסלאם" לא התגבש מעולם לכדי תנועה מפלגתית מאורגנת ומעשית, לא בלבושו השמרני-דתי כאגף של התנועה הלאומית, ולא בלבושו העל-לאומי. אולם, עצם התעוררותם של הערבים-המוסלמים לבדק בית בדתם ולחידוש פניה על מנת לבלום את החדירה האימפריאליסטית של בני אירופה, הייתה בבחינת גורם מאיץ ומקדם את התפשטות התנועה הלאומית.

המייצג העיקרי של תנועת הרפורמה באסלאם היה ג'מאל אד דין אלפאגני (1897–1939), שנולד בפרס ובילה בנעוריו באפגניסטן. הוא הירבה לסייר בעולם המוסלמי, בחצי-האי ערב ובהודו. בשנת 1869 גורש למצרים, עבר לאיסטנבול וחזר למצרים. בלחצם של הבריטים, שהאשימו את אלפאגני בתמיכה במרד עראבי-פחה, גורש על ידי הח'דיו תופיק, הוחזר להודו ומשם הפליג למערב אירופה. במרוצת מסעותיו המרובים רכש אלפאגני ידיעה מקפת באורח החיים של עמי האסלאם. הוא התריע נגד התערבות המעצמות בחייהם של עמי המזרח וצידד בסיגולו של האסלאם לחיים המודרניים בדרך התיקון ("אצל'אח"). עד אז התבסס האסלאם על 4 עקרונות: הסונה – בעלת האופי השמרני, הנוגדת ברוחה לחידוש ("בד'עה"); האג'מ'אע – ההסכמה הכללית, ההופכת מסורת מכובדת למקובלת ולמוסכמת; הפ'תוה – הגושפנקא החוקית על "הבד'עה"; והאג'ית'האד – היינו "ההתאמצות" לרדת לחקר הכתוב. לעקרון זה

התנגד האסלאם האורתודוכסי. כיום נמשך האג'תהאד, כלומר המחקר החופשי, רק בקרב כתות השיעים.

תלמידו של אלאפגני, מחמד עבדא (1848–1905), הפך לאבי המודרניסטים במצרים. תחילה השתלם בטנטה ובאלאזהר (המכללה הדתית של קהיר), ברח מהמכללה עקב שיטת הלימוד המכנית. הושפע על ידי קרוב משפחתו צופי, שהוראהו את חקר והבנת האסלאם. בשנת 1871 הגיע אלאפגני לקהיר, והרצה במשך כל שנות שהותו במצרים על הצורך להגן על האסלאם וכן ניהל תעמולה נגד הזרים ובריטניה. באותם שנים ספג עבדא את רעיונותיו של אלאפגני. בשנת 1877 סיים את לימודיו וכיהן כמורה בדאר אל עלים, בנסותו ללמד לפי שיטה חדשה, בלתי מכנית. עם עליית תופיק לשלטון (1879) פוטר עבדא, ומאחר שתמך בסופו של דבר במרד עראבי פחה, גורש ממצרים. בערוב ימיו חזר לקהיר מאירופה ומונה לרקטור של מכללת אלאזהר ולמופתי של מצרים.

עיקר מגמתם של המודרניסטים הייתה לתקן את החברה על ידי הדת, ובאמצעותה. אולם תנועתם לא הייתה מעולם תנועה המונית. תיקונו הצבאיים של מוחמד עלי פירו, כזכור, קרע עמוק בין החינוך הדתי והחילוני. לפיכך הטעים עבדה, בניגוד לאלאפגני, את הצורך בשיפור רמת החינוך ובהתאמת שיטת חינוך חדישה. כן התקין פירוש מודרני לקראן, כשסממני תורת האבולוציה של דארווין ניכרים בפירושו,²³ ניסה להוכיח, כי באסלאם אין "גזירה מראש" (פרדסטינציה), אלא "בחירה חופשית". כמוהו כאלאפגני, הוא הירבה בכתיבת מאמרים אפולוגטיים. הפתרון למשבר הדת, אליבא דעבדא, היה התקנה מחודשת של חוקי האסלאם על ידי ביטוח המזיאהב (האסכולות). לא תמיד הזדהו מגמותיהם של הלאומיים עם שאיפות מתקני האסלאם, אולם עבדא נתן את תמיכתו ללאומיים, כפי שהוכח בפרשת מרד עראבי.

מקרב תלמידיו של עבדה יש להזכיר את מחמד רשיד רדא, עורך "אל-מנאר" (המגדלור), ששימש ביטאון למתקני הדת, ובו גם נתפרסם חיבורו של עבדא על הפירוש המודרני לקראן. תלמיד אחר, עלי עבד אר-ראזק שאף להפוך את האסלאם ל"דת רוחנית", הינו להפריד בין מוסדות השלטון החילוניים לבין המוסדות הדתיים. הוא צידד בביטול החילופות כיוון שראה בה את מקור השחיתות.

המתנגדים לעבדה ולרפורמיסטים היו הן השמרנים והן המתבוללים-המתמערבים. גם כמה ממנהיגי התנועה הלאומית התנגדו לעבדה מטעמי יריבות אישית. תומכיו באו מקרב החילוניים ומרביתם תפסה עמדות מפתח במוסדות הדת והחינוך. גם סעד זעילול, מנהיג ה"וופד" היה מבין תלמידיו. חשיבותה של תנועת הרפורמה באסלאם מתבטאת בהווה בכך, שהמודרניזם האלסאמי הפך לדת הרשמית של כת ההפיכה במצרים. בעקבות הפרסומים ב"אל מנאר" ובהשפעת מתקני האסלאם, בני דורו של עבדא, ביטלה כת ההפיכה במצרים את נכסי ה"ווקף אהלי" (משפחת) ואת בתי הדין העדתיים, כביטוי להפרדת מוסדות הדת מהמדינה.

תקרית דִּנְשׁוּאֵי ורצח בוטרוס ע'אלי

קורות התנועה הלאומית במצרים קשורות קשר הדוק בשמו של מוצטפה כאמל (1874–1908), והיא צמחה על רקע תנועת ההשכלה, עיתוניה וירחונה. מבין אישי תנועת ההשכלה והלאומיות הערבית יש להזכיר את מחמוד סאמי אלברודי, ראש ממשלת מצרים בתקופת מרד עראבי, שגורש אחר המרד לציילון; אבראהים אל מווייליחי, מייסד הוצאת ספרים, מבקר וסטיריקון, שהתגורר כ-10 שנים באיסטנבול; ג'ורג' זיידאן, נולד בבירות ופעל במצרים ובלבנון, היה בלשן עברי ואשורי, יסד את הירחון "הלאל" (1892), והניח את היסוד לרומאן-ההיסטורי בערבית בחברו 22 סיפורים ומחזות היסטוריים; עלי יוסף, יליד מצריים,

²³ כך, למשל, פירש עבדה את הופעת הגיין כחיידיק ואת השטן כמחלת נפילה וכי.

סופר, עיתונאי ולוחם אנטי-בריטי; וכן מוצטפה אל-מנפלוטי, גם כן חניך אלאזהר, עיתונאי ומבקר, ששיתף פעולה עם מחמד עבדה בתנועת מתקני האסלאם, וכן – עם סעד ז'עלול, מייסד ה"וופד".

עם פתיחת תעלת סואץ (1869) חזרה והפכה מצרים למרכז של נתיבי המסחר הבינלאומיים. החדירה הכלכלית של מעצמות אירופה סייעה להפיכת זרמי תנועת ההשכלה לתנועות מדיניות-לאומיות, שהיפנו את חזיהן נגד תורכיה העות'מאנית ונגד מעצמות המערב. ההתעוררות הלאומית במצרים הקיפה לא רק חוגי משכילים ומתקני-אסלאם, אלא אף סוחרים, בעלי אחוזות בינוניים וקציני צבא. ההתגלות האלימה הראשונה של התנועה הלאומית חלה בשנת 1882, עם מרד עראבי פחה, על רקע התמוטטותה הכלכלית והפיננסית של מצרים. הכיבוש הבריטי שבא כתגובה וכיעילה לדיכוי המרד רק סייע להחרפת המאבק הלאומי, שלבש צורה אלימה. שני אירועים זעזעו את מצרים בתחילת המאה ה-20: (א) תקרית דנשוואי (1906), שבה הופו והותקפו מספר קצינים בריטיים על ידי תושבי הכפר דנשוואי, לאחר שהקצינים יצאו לצייד יונים ועוררו את זעמם של הכפריים. הבריטים הואשמו בפתיחת אש על תושבי הכפר. איש מהקצינים הללו לא ניזוק חמורות, להוציא אחד מהם שנפטר, כנראה, ממכת שמש. בראש בית-הדין ששפט את עצורי דנשוואי ישב בוטרוס ע'אלי, מי שכיהן לאחר מכן כראש ממשלתה של מצרים. פסקי הדין נחשבו לחמורים ולאכזריים כיוון שכמה תוקפים קרב הכפריים נידונו למאסר עולם ולמלקות. המשפט עורר התמרמרות רבה במצרים וחיזק את הרגשות האנטי-בריטיים. כן נתפרסמה הפרשה בהבלטה רבה בעיתונות האירופית. כדי להשתיק את ההדים לתקרית זו השפיע קרומר על הח'דיו למנות את סעד ז'עלול, שנחשב אז כמדינאי מתון ופופולארי, לשר החינוך והתרבות. אולם ז'עלול המתון הפך בהדרגה לקיצוני, ופרשת דנשוואי שינתה את השקפותיו והפכתהו למייסד המפלגה הלאומית המודרנית במצרים, הלוא היא מפלגת ה"וופד". בשנת 1907 שוחררו כל עצירי תקרית דנשוואי ובאותה שנה נאלץ גם קרומר להתפטר, כתוצאה עקיפה מתקרית זו; (ב) רצח בוטרוס ע'אלי (1910), ראש ממשלתה הנוצרי-קופטי של מצרים, רצח את זה היה בבחינת אות לבאות ולאופיים האל-מותי של פלגי התנועה הלאומית הקיצוניים, שניהלו תעמולה אנטי-קופטית חריפה.

פעילותו של מוצטפה פֶאמֶל

בעשור האחרון של המאה ה-19 חודשה פעילותה של "מפלגת המולדת", שנוסדה עוד בשנת 1881. בראש המערכת של ביטאון המפלגה ("אל-לוואא"-"הדגלי") עמד, החל משנת 1900, העיתונאי מוצטפה כאמל (הביטאון הופיע ב-1902 באנגלית כ"אג'יפ'שן גאזט"). כאמל השתלם בתורת המשפטים בצרפת וצבר ניסיון וידע על דרכי ארגונו והפעלתו של מאבק מפלגתי. השקפותיו מהוות פסיפס בעל יסודות מנוגדים, ומבחינה זו משקפת גישתו את דעותיהם המעורפלות קמעא של חלוצי התנועה הלאומית במצרים. במלחמת יפן-רוסיה במזרח הרחוק (5-1904) הביע כאמל את אהדו ליפנים, בתור בני אומה אסיאתית שהעיזה להתמודד עם מעצמה אירופית. יתרה מזאת, מפלה של רוסיה במזרח-הרחוק עוררה הדים גם במצרים, שכן הוכח לראשונה כי מדינה אסיאתית יכולה להתגבר בשדה הקרב על מעצמה אירופית. המהפכה שהתחוללה ברוסיה בשנת 1905 עודדה בעקיפין את התסיסה הלאומית במצרים.

תביעותיו של מוצטפה כאמל לא הצטיינו בתקיפותן ובהחלטיותן. אמנם עיתונו "אל-לוואא" גינה את האימפריאליזם ותבע את פיניויו של הצבא הבריטי במצרים, אולם לא הרחיק לכת בעניין הקפיטולציות והסתפק בדרישת תיקונים בלבד בהן. כן צידד באחריות הממשלה כלפי הפרלמנט ותבע למנות פקידים מצריים למשרות רמות. בשטח החינוך והתרבות היו פעילויותיו של כאמל מגובשות יותר וענייניות יותר. לראשונה נתן דעתו על

חינוך בנות וכן טען להקניית חינוך עמלני וטכני. לזכות פעילותו יש לזקוף את פתיחת האוניברסיטה הראשונה במצרים בשנת 1908.

האוריינטציה המדינית של מוצטפה כאמל הייתה פרו-צרפתית. לא רק את הכשרתו הארגונית והתרבותית רכש בצרפת, אלא נהנה גם מתמיכה מדינית צרפתית בהעלאת תביעותיו לפינוי הצבא הבריטי ממצרים. אולם חתימת "האמנה הלבבית" (1904) בין צרפת לבריטניה והכרתה של צרפת במעמדה המיוחד של בריטניה במצרים – טרפו את קלפי האוריינטציה הפרו-צרפתית של כאמל. אכזבתו מצרפת הניעתהו לחפש בעלי ברית חדשים נגד הבריטים במצרים. כתוצאה מכך פנה כאמל לתורכיה העות'מאנית, תמך בהנחת מסילת הברזל החגי'אזית, שהוותה תכסיס תעמולתי במגמת "פאן-אסלאם" של הסולטאן העות'מאני. לפי מספר גרסאות, הרחיק כאמל לכת בהכירו בסולטאן כראש האסלאם, ובקשרו קשרים הדוקים עם מצדדי "הפאן-אסלאם" בתורכיה ובארצות הסהר-הפורה. מכל מקום, מוצטפה כאמל העדיף, כנראה, חסות נומינאלית של תורכיה העות'מאנית על מצרים מאשר כיבוש בריטי הלכה למעשה.

כתוצאה מקשריו עם חוגים פאן-אסלאמיים נקלעו חבריו של כאמל לתנועה הלאומית למשבר ולקרע פנימי. שכן כאמל דגל בכל הזדמנות באחוה לאומית מצרית בין המוסלמים לבין הנוצרים-קופטים, וגישה זו הפכה, למעשה, למדיניותו הרשמית של סעד זע'לול, מייסד ה"וופד". אולם מדיניותו הדו-ערכית של כאמל כתוצאה מההטפה לאחוה קופטית-מוסלמית מחד גיסא, ולגישה פאן-מוסלמית מאידך גיסא – אפשרה לאנשי תנועתו המוסלמיים לנהל תעמולה אנטי-קופטית חריפה, שניזונה מרגשות הקיפוח של המוסלמים במצרים מחמת הערכתם של הקופטים בתפקידי המינהל הממשלתי. אין ספק, כי התעמולה של הפלג הלאומי-מוסלמי נגד הקופטים תרמה רבות לרצח בוטרוס ע'אלי (1910), ראש ממשלתה הקופטי של מצרים.²⁴

מוצטפה כאמל זכה עוד לחזות בפיטורי לורד קרומר (1907), ולנסח מצע אידיאולוגי בן עשרה סעיפים, לאחר אכזבתו בצרפת. במצעו זה תבע יציקת תוכן מעשי בהסכם הקונ-דומיניון על סודאן, שהפכה למעשה למושבה בריטית. כן תבע את קידומו של החינוך הלאומי, ייסוד אוניברסיטה, ופיתוח החקלאות והתעשייה כדי להגיע לעצמאות כלכלית. התופעה הבולטת ביותר במצעו של מוצטפה כאמל היה היעדרן של תביעות ודרישות כלכליות וחברתיות; שכן מוצאו ומוצא תומכיו היה ממעד הזעיר-בורגני, שהיה תלוי בבעלי הקרקעות האמידים. הואיל ובמצרים הייתה תקופת שפע יחסי בגלל ההשקעות העצומות של ההון הזר, לא ייפלא כי עיקר המאמץ התעמולתי היה מכוון נגד הבריטים. בשנת 1908 חלה והפסיק את פעילותו ובאות שנה נפטר.

קיים עניין רב בחשיפת ההבדלים העיקריים בין "מפלגת המולדת" של מוצטפה כאמל לבין הכת הלאומית של קולונל עראבי פחה, שקדמה לה: תנועתו של עראבי פחה נתמכה על ידי כת הקצונה הצבאית, בעוד שהתנועה הלאומית של כאמל הייתה נחלת חוגי האינטליגנציה. בעוד שפעילותו של עראבי פחה התבטאה בהפיכה צבאית מובהקת, הרי שפעילותו של כאמל נשאה, בעיקרה, צביון מדיני-תעמולתי וספרותי. כת הקצינים של עראבי התייחס לחי'דיו כאל צר ואויב לעומת "מפלגת המולדת" שהשלימה עם קיומו של בית המלוכה המצרי וראתה בו סמל לריבונות המצרית. אולם ההבדל העיקר בין שתי התנועות הלאומיות נבע מרקע מדיני ומנסיבות שונות. אחד הגורמים למרידת הקולונל עראבי פחה נבע מהמתחות ששררה בצבא המצרי בין האלמנטים התורכו-צ'רקסים לבין האלמנטים המצריים. בתקופת פעילותו של מוצטפה כאמל לא היה קיים יותר ניגוד זה, שכן הקמתו המחודשת של הצבא המצרי על ידי קרומר חיסלה את זכויות היתר של הקצונה התורכו-

²⁴ בוטרוס ע'אלי היה אחראי לפסק-הדין במשפט דנשוואי וכן לחתימת הסכם הקונ-דומיניון על סודאן.

צ'רקסית. כן חוסל בהדרגה מעמד הפקידות הבכירה ממוצא מוסלמי בלתי-מצרי. כיוון שכך הופנה עיקר חוד המרי המצרי כלפי הבריטים עצמם.

סיכומה של תקופה

השלטון הבריטי במצרים יזם אי אלו פעולות חשובות לפיתוח הכלכלי של המדינה עד למלחמת-העולם הראשונה. גולת הכותרת של מפעלים אלה הייתה רתימתו של הנילוס למערכת של תעלות ומאגרים-מווסתים. למעשה, החל מפעל זה עוד בימי מוחמד עלי, אולם הבריטים המשיכו ושיכללו את מערכת ההשקאה, בנו את סכר אסווא (1902), שהיה אחד המפעלים הגדולים ביותר באסיה בסוגו ופתח דף חדש בהיסטוריה הכלכלית של מצרים. הסכר, שהוא היחיד עד היום במצרים, הוגבה פעמיים בשנים 1912 ו-1933. הודות למהפכה שהתחוללה בשיטות ההשקאה ניתן היה להרחיב את שטחי הכותנה ולהפוך בהדרגה את הכותנה המצרית ארוכת-הסיבים לטובה ביותר בעולם.

פעולות שיקום אחרות של הבריטים היו הבראת המערכת הפיננסית המצרית, התקנת מינהל ממשלתי מתוקן, יחסית לעזובה ששררה עד לכיבוש הבריטי, וחינוך פניו של הצבא המצרי. כן ניסו הבריטים להקל במקצת על הפלאחים, הן על ידי ביטול עבודות הכפייה והן על ידי ניסיונות להנהיג רפורמה אגרארית. בתקופת כהונתו של קיצ'נר (1911–1914) נחקק "חוק חמשת הפדאנים" (1913), שקבע כי אין להחרים את חלקתו של הפלאח על חשבון חובותיו אם רכשו הקרקעי לא עלה על 5 פדאן. מבקריו של חוק זה טענו, כי בכך נסתם הגולל על הפלאח הזעיר, כיוון שנבצר ממנו לקבל אשראי תמורת ערבון במקרקעין. כתוצאה מכך נאלץ לפנות אל המלווים בריבית קצוצה.

הרחבת שטחי הכותנה במצרים הייתה מלווה ביתרונות ובמגבלות בעת ובעונה אחת. שכן הפיכתה של מצרים למונקולטורה של כותנה הולידה את בעיית-הבעיות עד היום ועד בכלל, היינו את בעיית עודפי האוכלוסין של המדינה, המאיימים, על חנק כלכלתה. עם זאת הכשירה הכותנה, כזן חקלאי תעשייתי, את התפתחות התעשייה הבינונית במדינה, והוציאה למצרים מוניטין מבחינת איכות סיביה.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה באוגוסט 1914 נצטווה ממשלת מצרים להפסיק את יחסיה עם מעצמות המרכז והמצרים נקראו לסייע לבריטניה ובעלות בריתה. באוקטובר 1914 נכנסה תורכיה העות'מאנית למלחמה לצדן של מעצמות המרכז. כתוצאה מכך הוטל מצב צבאי על מצרים, ובסופה של שנת 1914 הודיעה בריטניה על ניתוק זיקתה של מצרים לאימפריה העות'מאנית ועל הפיכתה לפרוטקטוראט, היינו לשטח חסות. החוקה המצרית בוטלה והמועצה המחוקקת פוזרה. הח'ידו עבאס ה-II (חלמי), שהעדיף מדיניות פרו-תורכית, פוטר על ידי הבריטים, ובמקומו התמנה דודו חוסיין כאמל. זה האחרון קיבל את התואר "סולטאן", שהטעים את פרישתה של מצרים מהאימפריה העות'מאנית והשווה, כביכול את השליט המצרי לשליט העות'מאני. קונסול הבריטי קיבל את התואר נציב עליון ומצרים הפכה רשמית למושבה בריטית ולבסיס צבאי ראשי של חילות האימפריה הבריטית. בשנות המלחמה שימשה מצרים כמאגר לאספקה לחילות בנות-הברית. הבריטים קנו במצרים תוצרים חקלאיים וכותנה במחירים רשמיים, אשר נפלו בהרבה ממחירי השוק העולמי, למרות שהועלו מספר פעמים. כחצי מיליון מצרים גויסו לגדודי עבודה ויחידות הצבא המצרי שמרו על מתקני תעלת סואץ. הגיוסים ההמוניים וירידת הייצור החקלאי יצרו משבר כלכלי חריף בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. מבחינה זו ניתן לראות במלחמת העולם גורם נוסף שליבה את שלהבת התנועה הלאומית המצרית.

2) עיראק ואזור המפרץ הפרסי

גורמי חשיבותה הכללית של עיראק

הכינוי "ארם-נהריים" (מסופוטמיה) שבו מוכתרת עיראק (אַלְעֶרַאק) של היום מציין את התלות המשקית והכלכלית של המדינה בפרת ובחידקל, שני נהרותיה הראשיים. תלות זו, בתוקפם של התנאים הגאוגרפיים, יוצרת הקבלות מסוימות בין מצרים לבין עיראק. מכל מקום, היא הטביעה את חותמה של ההיסטוריה העתיקה של מסופוטמיה החל מתקופת הממלכות של אכד (2400 לפנה"ס), בבל העתיקה של חמורבי (2100 לפנה"ס) ולהלן.

במאות ה-18–19 התאפיינה עיראק, בניגוד למצרים, במיקומה השולי והבלתי-חשוב בתחומי האימפריה העות'מאנית. כפרובינציה מרוחקת ממוקדה המדיניים והכלכליים של תורכיה העות'מאנית פיגרו בה מרבית התהליכים המדיניים והכלכליים, שאיפיינו את מצרים וארצות הים-התיכון המזרחי. המגע עם מעצמות אירופה התאחר ועצימותם של תהליכי ההתגבשות המדינית הואטו. למרות זאת יש לייחס למיקומה הגאוגרפי של עיראק חשיבויות בלתי-מבוטלות, שהשפיעו בעבר, ומשפיעות בחלקן גם היום, על האירועים הפנימיים והכלכליים במדינה זו. עיראק הינה ארץ של מפגשים והצטלבויות. בתחומיה המדיניים מצויות ארבע הערים הקדושות לאסלאם השיעי מיקום השבטים השיעיים משתרעת בדרומה של המדינה. לעומת זאת מתאפיינת הג'זירה העיראקית ברוב של שבטים סוניים. יחסי הכוחות המספריים בין שני פלגי האסלאם הינם כמחצה על מחצה, עם יתרון מספרי מסוים לשבטים השיעיים. עם זאת, היה השלטון מרוכז בידי מוסלמים סוניים, החל מהתקופה הממלוכית וכלה בממשל הנוכחי. למתח המתמיד בין הדרום השיעי לבין הצפון הסוני הייתה השפעה רבה של החיים המדיניים הפנימיים. בנוסף לכך מהווה עיראק זירה רב-לשונית ורב-לאומית. ניבים כורדיים, ערביים, תורכיים ופרסיים נמצאים בשימוש עד היום. בעיראק ניתחם גבולה הצפוני של השפה הערבית.

שפע של מיעוטים לאומיים ודתיים ממוצא שמי, הודו-איראני ותורכמני התגורר בעיראק. המיעוט הלאומי עתיר הכוח של הכורדים מתגורר, רובו ככולו, בתחומיה של המדינה, ומהווה עד היום את הבעיה המדינית העיקרית של שליטי המדינה. מיעוטים נוצריים אחרים כאשורים נסטוריאניים וכאשורים קלדאיים, לצדם של כתות פרסיות וכתות אֶסוֹתֶריות-מסתוריות כְּיִזִידים וּשְׁבַכ יוצרים פסיפס חברתי מגוון ובעיות מיוחדות, שלא היו נמצא במצרים. תחומיה המדבריים והערבתיים של עיראק מהווים את מרבית שטחיה הטריטוריאליים. במדינה זו קיים, אפוא, מפגש חריף בין חבורות של נודדים מחצ"א ערב ומהג'זירה עם יושבי שטחי המזרע לאורך קטעי העיבוד החקלאי של הנהרות הגדולים. מגע חריף מעין זה בין נודדי המדבר לבין יושבי הקבע לא הורגש בתחומיה של מצרים, שאין בה כמעט נודדים כיום, והיא מכונסת בעמק הנילוס, בדלתה ובאזור סואץ. תחומי השבטים הנודדים במצרים מוגבלים לנוביה ולצפון סודאן, ואילו במדבר המערבי-הלובי הינם מתי-מעט.

השפעת המדבר והערבה הצחיחה ניכרת עד היום בעיראק במשקלן של חבורות השבטים הנודדים בחייה של המדינה, למרות שמשקלן פוחת והולך במהירות. עיראק שימשה במשך מרבית תקופותיה אזור של מעבר בין מעצמות גדולות וחזקות. החל מהמאה ה-16 ובמשך המאה ה-17 ואילך היוותה עיראק זירה להתנגשויות קרביות ממושכות בין האימפריה העות'מאנית לבין הממלכות בפרס. מאז תום מלחמת העולם השנייה ועד לחדירתה של ברית המועצות לתחומי המזרח התיכון נקלעה עיראק למאבק הבין-גושי של המעצמות הגדולות, ופסחה בין זיקתה לעולם הערבי ("ההליגה הערבית") לבין זיקתה לבריתות גלובליות ("ברית בגדאד").

עובדות אלה, ובמיוחד גילוייו של הנפט בפרוס המאה ה-20, גיבשו בהדרגה את התעניינותן של המעצמות בארץ הנהרות. בראש ובראשונה הייתה זו בריטניה שלטשה עיניה

לדרום-עיראק ולאזור המפרץ הפרסי. מוקד התעניינות זה לאינטרסים הבריטיים נשא חשיבות רבה למעלה ממאתיים שנה עקב מדיניותה האימפריאלית של בריטניה, שהתבטאה בשמירת עורקי התעבורה להודו. לפיכך התרחב המאבק הבינלאומי במרוצת המאה ה-19 על נתיבי התעבורה בדרום עיראק (צ'סניי ואחרים), ובעיקר על השליטה על השייט בנהרות (לינץ') ואבטחת השייט במפרץ הפרסי. בפרוס המאה ה-20 נוסף, כאמור, מימד חדש לאינטרסים הבריטיים במפרץ הפרסי – שדות הנפט. לפיכך השתלטה בריטניה על עיראק במרוצת מלחמת העולם הראשונה. להוציא את מצרים, היוותה עיראק את שטח הכיבוש הבריטי הראשון במזרח-התיכון, והיא גם הייתה הראשונה לקבלת העצמאות (לפני מצרים). מכאן נבעו בריתה ותלותה הכלכלית והצבאית של עיראק בבריטניה. עובדת יסוד זו הגבירה את החיכוכים הפנימיים בעיראק, ואף הביאה למרידות הצבאיות במדינה זו, שהיו הראשונות מסוגן במזרח התיכון בזמן החדש.

על רקע של גילויי הנפט הפכה עיראק למדינה העשירה והחזקה ביותר בסהר הפורה. המלכתן של המשפחות האשמיות בעיראק ובעבר הירדן המזרחי הולידה וריאציות שונות לאיחודן של ארצות הסהר הפורה תחת הכתר ההאשמי, כשלעיראק נועד תפקיד מרכזי בהנהגת האיחוד. מעמדה הכלכלי האיתן של עיראק הביא לחידושו של המאבק העתיק-יומין על הבכורה בעולם הערבי בין מצרים לבין עיראק. מאבק זה לבש צורות ופשט צורות, אולם כמעט ולא נפסק. גם בעיצומם של המשטרים הרפובליקאיים בעיראק ובמצרים נמשכת התחרות בין שתי המדינות, בין נאצר וקאסם לפני מספר שנים, ובין נאצר ומפלגות הבעת' בעיראק ובסוריה בהווה.

השלטון הממלוכי במאה ה-18

במאה ה-18 בלטו בפעולותיהם הפנימיות בעיראק חסן פחה, אחמד פחה, מייסדי השושלת הממלוכית, וכן נאדר פחה. זה האחרון השתלט על בגדאד בשנת 1704 והכניע את רוב שבטיה של עיראק. פעולותיו המלחמתיות היו מכוונות נגד האפגנים שהשתלטו על פרס. בימיו נעשה ניסיון למצוא פשרה בין השיעה והסונה ולהקהות בכך את עוקף הסכסוכים הפנימיים בין שבטי עיראק המוסלמיים. חסן פחה היה הראשון שארגן את שלטון הממלוכים בעיראק, בדחקו את רגלי פקידי המינהל התורכיים- העות'מאניים. השליט הממלוכי המפורסם ביותר היה סוליימאן אע'א, שביצר את בצרה וניסה לעמוד בפרץ נגד הפרסים. אולם חומותיה של בצרה נפלו וסוליימאן הוגלה לשראז בפרס. השבטים השיעים בדרום עיראק, מנתפק²⁵ ובני-לאם (במרחב החידקל המרכזי), לא שיתפו פעולה עם הפרסים. בשנת 1790 חזר סוליימאן רע'א לבצרה ובהמשך שלטונו גילה נאמנות ל"שער-העליון" באיסטנבול. יחסיו של הממלוך העיראקי עם הכורדים היו תקינים. על שמו נקראה העיר סוליימאניה. במצרים באותה תקופה היו הפחוות מוחלפים מידי כל שנה על ידי הממשל העות'מאני המרכזי, ואילו בעיראק שלטו הפחוות הממלוכיים בכוח עצמם, ומשך שלטונם היה ממושך יחסית. כך, למשל, התארכה תקופת שלטונו של סוליימאן אע'א כ-22 שנה. את אי-התערבותה של הממשלה העות'מאנית בנעשה בעיראק יש להסביר בחולשתו של "השער העליון". התורכים נחלשו גם מבחינה צבאית עקב המלחמות הממושכות עם רוסיה. לפיכך לא יכלו להקצות חיילות גדולים לשמירת הסדר והמשטר בעיראק. לעומת זאת הייתה מצרים חשובה לאין ערוך בהשוואה לעיראק, ולכן חלה התערבות מתמדת מצד השלטון העות'מאני במהלך העניינים במצרים. בתקופתו של סוליימאן אע'א מרד בתורכים השליט הממלוכי של מצרים, עלי ביי הגדול, ולפיכך נעזבה עיראק לנפשה. המכנה המשותף של שני השליטים הממלוכיים בעיראק ובמצרים היה בארגונם המחודש של צבאותיהם. שניהם הקימו גייסות ממלוכיים במקום החיילים האינצ'ירים ששוגרו מתורכיה.

²⁵ בראשם עמדו השייחיים הסעדוניים שהיו מוסלמים-סוניים!

בסוף שנות ה-80 של המאה ה-18 חלו פשיטותיהם של הוהאבים על עיראק הדרומית. בשנת 1802 עלה עבד אל עזיז בן סעוד הוהאבי על עיראק, כבש את כרבלא והרס את מיקדש חוסיין בעיר. שיטותיהם של הוהאבים²⁶ היו שילוב של מלחמות פשיטה ושוד (עזיז) ולוחמה פסיכולוגית, היינו הטפה אלימה לעקרונותיה הפוריטאניים של תנועתם. בדרום עיראק נכשלה כליל תעמולתם, שכן השבטים השיעיים ראו בהם אויבים בנפש. כזכור, הסתיימו הפשיטות הוהאביות בעקב ובעיראק בתבוסות צבאיות שהונחלו להם על ידי צבאותיו של מוחמד עלי (1812–1818), שחש לדכאם ביוזמתו של הסולטאן העות'מאני.

השליט הממלוכי האחרון בעיראק היה דאוד פחה גם הוא, כקדומיו, הצליח להדביר את רוב שבטי עיראק ולעמוד בהצלחה נגד פלישת הפרסים בשנת 1818. בתקופתו חלו התמורות הצבאיות באימפריה העות'מאנית שהתבטאו בפירוק חילות האיניצ'רים (1826) על ידי הסולטאן סלים ה-III. בתקופתם של הסולטאנים סלים ה-III מחמוד ה-II חלה מגמת מודרניזציה מסוימת באימפריה העות'מאנית. לאחר חיסולם של האיניצ'רים הגיע תורם של הממלוכים. במצרים הם הושמדו על ידי מוחמד עלי בשנת 1811. לעיראק נשלח עלי כ־18 בפקודת הסולטאן העות'מאני על מנת לכבוש את בגדאד, להדיח את דאוד ולחסל את שלטונם של הממלוכים (1830). השליטים הממלוכיים בעיראק, והבולטים מביניהם חסן ואחמד, נקלעו לזירת המלחמות שנוהלו בין תורכיה העות'מאנית ופרס במאה ה-18. הרקע למלחמות אלה היה כפול: א) היחס לעולי הרגל הפרסיים-השיעיים לערים המקודשות לשיעה בעיראק התחתית; ב) התחרות הכלכלית והמסחרית בין בצרה לבין בושיר וערי הנמל הפרסיות האחרות. רוב השליטים הממלוכים נקטו עמדה מדינית עצמאית הן ביחסיהם כלפי פרס והן ביחסיהם עם השלטון המרכזי באיסטנבול.

מאבק המעצמות באזורי המפרץ הפרסי

הראשונים לחדירה האירופית המסחרית למפרץ הפרסי היו הפורטוגזים. הללו התבססו עוד במאה ה-16 בבחריין ובמסקט וכן נאחזו בהרמוז. אולם שליטתם על המפרץ הפרסי לא הייתה שלמה, הן מחמת התנגדותם של הפרסים, התורכים והבריטים, והן מחמת ריחוקם של הציים הפורטוגזיים מזירת המערכה. סיבת החדירה הכלכלית והמסחרית של הפורטוגזים נעוצה בהשתלטותם על מכירת עודפי התוצרים המסחריים עם התחלופה של המהפכה התעשייתית באירופה. עד לחדירת הציים האירופיים תווכו צייהן של גנואה וונציה בין המערב והמזרח, אולם ציים אלה לא חרגו מתחומי הים התיכון. גילוי "כף התקווה הטובה" על ידי הפורטוגזים (1498) היקנה להם מעמד בכורה באוקיינוסים, בפותחו נתיב ימי חדש סביב אפריקה לעבר המפרץ הפרסי. שלטונם של הפורטוגזים בימים נמשך בכל המאה ה-16, למרות שבמרוצת מאה זו נעשה ניסיון העות'מאני לבנות צי בבצרה על מנת לשבור את המונופול הפורטוגזי. השאה הפרסי עבאס ה-I היה ממתנגדיהם הקיצוניים של הפורטוגזים. בהשראת סוחרים בריטיים שביקרו בחצרו וניהלו תעמולה אנטי-פורטוגזית גם בבריטניה, ותחת לחצן של השאה עצמו, התנהלו קרבות ימיים בין הבריטים והפורטוגזים (1612–1615) על הבכורה במפרץ הפרסי. הבריטים נתמכו על ידי השייחים של המפרץ הפרסי וכן על ידי עבאס ה-I. כיבושה של נקודת המפתח הרמוז (ששמה הוסב לאחר מכן לבנדר-עבאס) על ידי הצבא הפרסי (1622) סימן את התמורה שחלה ביחסי הכוחות הימיים במפרץ הפרסי ובימים סביב חצי-האי ערב. בשנת 1850 נפלה גם מסקט בידי השליט המקומי של עומאן.

דעיכת השפעתה המסחרית של פורטוגל באה כתוצאה משני גורמים יסודיים: א) המסחר הפורטוגזי היה מבוסס על מונופול ממשלתי, שלא יכול היה לעמוד בפני תחרות חופשית, ובמיוחד תחרות בריטית; ב) שיטות המו"מ של הפורטוגזים, קשיחותם והכתבתם את המחירים לשייחים, השניאה אותם על שייחי המפרץ הפרסי. לעומת מדיניות איומי

²⁶ עיין לעיל בפרק על מוחמד עלי, בסעיף "המהלכים הצבאיים הראשונים ועמדת המעצמות".

הכוח של הפורטוגזים וההולנדים, נקטו הבריטים במדיניות של הסכמים ופרישת-חסות על נסיכויות המפרץ הפרסי.

במאה ה-19 נכנסו גורמים חדשים למאבק על דרום עיראק ונסיכויות המפרץ הפרסי. עוד בשלהי המאה ה-18, עם כיבוש מצרים על ידי הצרפתים, ראה נפוליאון במצרים מקפצה אסטרטגית בדרך ניתוקה של הודו מבריטניה. ההשתלטות הנפוליאונית על מצרים הפנתה את תשומת הלב הבריטית לחשיבותה הצבאית של דרום-עיראק ולנסיכויות המפרץ הפרסי. ההשתלטות עליהן הייתה, מבחינה בריטית, בבחינת יצירתו של מרחב-אסטרטגי שיגן על נתיבי הים להודו. לכן כבר בשנת נחיתתו של נפוליאון במצרים (1798) התמנה הנציג המסחרי הבריטי בבצרה לקונסול כללי של בריטניה בבגדאד. למעשה, עוד בשנת 1643 הפכה בצרה תחנה מסחרית בריטית חשובה, שנים מספר לפני התבססותה של חברת הודו-הצרפתית בחופי הבלאנט, בהשפעתו ובעידודו של קולבאר. בשנת 1774 הופר נציג חברת הודו-המזרחית הבריטית בבצרה על ידי השלטונות העות'מאניים כבעל מעמד קונסולרי וכנהנה מהקפיטולציות. החל מסוף המאה ה-18 הפכה בריטניה לבעלת הבכורה של המסחר הימי במפרץ הפרסי, לאחר שכרתה שורה של חוזים עם נסיכי המפרץ הפרסי, כולל נסיכויות עמאן-מסקט, והצליחה להשתלט סופית גם על מבואותיו הדרומיים של ים סוף (כיבוש האי פרים, 1799).

תכניתו של נפוליאון להלום בנתיבים האסטרטגיים והמסחריים של בריטניה שהולוכו להודו, קיבלה משמעות מדינית לאחר חוזה השלום בטילזיט, שנחתם בין צרפת ורוסיה. בין השנים 1800–1810 ואוליבייה הצרפתי את חלום איחודן של תורכיה ופרס נגד רוסיה. הפעילות המדינית הצרפתית חתרה להישען על בעלי ברית פוטנציאליים לשם שבירת שלטונה של בריטניה בימים. כתוצאה מכך, תמכו הצרפתיים בשלבים שונים בפירטים שבמפרץ הפרסי, כלומר בשבטי הקוואסם, שהושפעו מהתנועה הוהאבית בערב, והפריעו לסחר הימי הבריטי במפרץ הפרסי. אולם יריבותם של הפורטוגזים, ולאחר מכן ההולנדים והצרפתים, לא בלמה את ההשתלטות הבריטית על חופי המפרץ הפרסי וחצי"א ערב.

השתלטותם של הבריטים על חופי המפרץ הפרסי

לאחר שורת קרבות ימיים בין הבריטים והפורטוגזים במפרץ הפרסי (1612–1615) החלה חברת הודו-המזרחית הבריטית להתעניין בשווקים חדשים ליצוא הצמר שלה. בשנת 1619 רכשה החברה את המונופול על סחר המשי במפרץ הפרסי מידי השאה עבאס ה-I. בשנת 1622 נהדפו, כאמור, סופית הפורטוגזים מהנמל החשוב בהרמוז כתוצאה מפעולה משולבת בריטית-פרסית. ההולנדים, יורשיהם של הפורטוגזים, הצליחו להחזיק מעמד עד שנת 1766, שעה שנהרס בסיסם באי חראג'.

לאחר סילוקם של הפורטוגזים וההולנדים מהמפרץ הפרסי והחלשת התעניינותה של צרפת במזרח-התיכון עקב תבוסתה הצבאית בגרמניה (1870), נשארו פירטי-הים, הקוואסם, יריביה העיקריים של חברת הודו המזרחית. הקוואסם, ששולחבו כזכור על ידי רעיונות הוהאבי יה, הפילו את חתיתם על השיט המסחרי במפרץ הפרסי ובחופיה הדרומיים מזרחיים של ערב, בסיסמתם "מוות לכופרים" ובפעולות השוד הימי שלהם. בשנים 1806, 1809 ו-1818 שוגרו יחידות צי מהודו כמשלחות עונשין נגד הפירטים שתקפו את ספינות החברה הבריטית. בשנת 1819 הביסה שייטת בריטית מבומביי את צי הפירטים, ומנהיגיהם של הקוואסם אולצו לחתום על חוזה שלום עם בריטניה שנה לאחר מכן. החוזים משנת 1820 יחתמו בסוגות המסחר בעבדים ושמו של "חוף השודדים" הוסב ל"חוף שביתת הנשק של עומאן" בשנת 1853 נתון היה כל המפרץ הפרסי לפיקוח צבאי בריטי בבומביי באמצעות פטרול ימי קבוע. בנוסף לתפקידי האבטחה הימיים, פיקחה יחידת צי זו על השלום בין שבטי החוף, ובריטניה הופרה כפוסקת עליונה בסכסוכים הבין-שבטיים. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה התנהלו פעולות מיפוי תת-ימי של המפרץ הפרסי, תוך שמירה על נתיבי השייט

המסחריים. הפעולות הבריטיות לאבטחת השיט במפרץ הפרסי גררו, בהכרח, את התרחבות מעגל האינטרסים הבריטיים בעיראק. בהדרגה הפכה עיראק לתחום אסטרטגי חיוני לבריטניה. המטרות הבריטיות המקוריות שהצטמצמו לחופי המפרץ הפרסי קיבלו תנופה והתרחבות ניכרים עד שהצלו על המשימות הראשוניות.

חשיבותו האובייקטיבית של המפרץ הפרסי גאתה בפרוס המאה ה-19, הן מחמת תכניותיו של נפוליאון לפלישה להודו, והן מחמת הלחץ הרוסי שגבר והלך בצפון, ויצר אפשרות סבירה לחדירה רוסית להודו באמצעות שני נתיבים יבשתיים מבלוצייסטון ומאפגניסטן. הבריטים ראו במרחב המפרץ הפרסי דרך אלטרנטיבית מהירה להודו ולפיכך הרחיבו את מעגלי השפעתם על עיראק המרכזית. הקונסוליות הבריטיות בבצרה ובבושייר, מרכזי האינטרסים הבריטיים במפרץ הפרסי, נפתחו, כזכור, עוד במחצית המאה ה-18. עם הופעתו של נפוליאון במצרים (1798) שוגר הרפורד ג'ונס כנציג בריטי לבגדאד, והצליח להגיע לכלל הסכם עם הפחה העצמאי למחצה של בגדאד על קשרים מסחריים הדוקים ועל פעילות משותפת נגד הסוכנים הצרפתיים במחוז. בשלהי המאה ה-18 הורגש לחצה של ההתפשטות הרוסית דרומה, שהביאה לכלל כיבוש צפון פרס והעיר מְרוּ, וכן התקדמות רוסית באסיה המרכזית במעלה הנהר סְרֵרִיא (יקסרתס). הבריטים חששו מפני התפשטות רוסית זו כצעד ראשון לחדירה לפרס המרכזית ולהודו. ואכן נוסדו קונסוליות רוסיות בבגדאד בבצרה ובבושייר. בשנת 1890 הוסכם על הנחת קווי מסילת ברזל רוסית-פרסית והרוסים תכננו הנחת קו נוסף בכוויית. כיבושיהם הטריטוריאליים והכלכליים של הרוסים אילצו את הפרסים לפנות בהתפשטותם כלפי מזרח, וגררו התנגשויות עם בריטניה בין השנים 1856-7 עד לכלל ייצוב העמדות הבריטיות.

ההסכמים הבריטיים עם שייח' המפרץ הפרסי, שאסרו על אלה האחרונים לכרות הסכמים אלו שהם עם מעצמות זרות מלבד בריטניה, נחתמו בתקופה שבה בלט ביותר רפיונה המדיני של האימפריה העות'מאנית. למעשה, הפכו נסיכויות המפרץ הפרסי לשטחי-חסות של בריטניה. בשנות ה-50 של המאה ה-19 הצליחו הבריטים לפרוש למעשה את חסותם על עומאן ומסקט, לאחר מאבק רווי בתככים בין בריטניה וצרפת. הכרזת "אי-תלותה" של עומאן (1862) גררה עמה מאבק פנימי על השלטון בנסיכות בין החוסים בצלם של הבריטים לבין נתמכי הוהאבים. הבריטים הפגינו מספר פעמים את חופי עומאן עד שנת 1871. בשנת 1892 הפכה עומאן להלכה ולמעשה שטח חסות בריטי. תמורת תשלום שנתי התחייב השייח' של עומאן למנוע את חדירתם של כוחות עוינים לבריטים לנסיכותו, ולנציג הבריטי במסקט הוקנה מעמד של מיינץ בכיר בשטחי מדיניות החוץ והכספים של הנסיכות. באותה שנה נחתמו הסכמים דומים בין בריטניה לבין השייחיים של "חוף שביתת-הנשק של עומאן", שהקנו לבריטים מעמד בכורה גם בחבל זה. עד שנת 1861 פרשו הבריטים את חסותם על בחריין, וב-1899 הצליחו להשתלט על כוויית, לאחר שהרוסים נכשלו בתכנון מסילת ברזל ובהקמת בסיס ימי בכוויית, והוא הדין לגבי הצרפתים. ההסכם עם שייח' מְבֵרֶפּ מכוויית נחתם רק לאחר שקודמו, אשר ניהל מדיניות פרו-תורכית, נרצח על ידי השייח' שחתם את ההסכם.

מרבית הבריתות עם שייח' המפרץ הפרסי ניזומו על ידי המדינאי הבריטי לורד קרזון, שעוד בכהנו כמשנה למלך הבריטי בהודו תכנן את הגנתם וגיבושם של האינטרסים הבריטיים בהודו ובנתיבים המוליכים אליה. פעולותיהם של הבריטים בהודו, תוך חיזוק גבולותיה הצפוניים-מערביים, נועדו לבלום את ההתפשטות הרוסית. בעת ובעונה אחת התחזקה ההשפעה הגרמנית בתחומי האימפריה העות'מאנית, מאחר וגרמניה נתגלתה לתורכים בקונגרס ברלין (1878) כמעצמה האירופית היחידה שהייתה חסרת תביעות טריטוריאליות לשטחיה של תורכיה. בשנת 1907 נחתם ההסכם האנגלו-רוסי שיישב את המחלוקת בין שתי המעצמות, בחלקו את המפרץ הפרסי לשני תחומי השפעה ולאזור נויטראלי. לורד קרזון המשיך לתמוך בשייח' של כוויית, שחלש על הנמל הטבעי בחוף

שייחיותו, והתגונן נגד הניסיונות העות'מאניים החוזרים ונשנים להחזיר לעצמם את השלטון הממשי בנסיכות. כן תמכו הבריטים בשייחיים של חוף המפרץ הפרסי נגד האמיר אבן רשיד, שליטו של ג'בל שְׁמֵר בחצי"א ערב. זה האחרון נחשב לבעל בריתם של התורכים לפני מלחמת העולם הראשונה ובעיצומה. בסופו של דבר הובסו הרשידים על ידי אבן-סעוד, מצאצאיהם של הוהאבים, אשר מילא תפקיד מדיני פרו-בריטי בזמן מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1903 ביקר לורד קרזון אישית באזור המפרץ הפרסי. ביקורו נועד לחזק את הבריתות עם השייחיים על מנת לבלום את חדירת ההשפעה הגרמנית למפרץ הפרסי. באותה שנה הצהיר לורד לְאָנְדֶסְדָּאוֹן, מזכיר מדינת הודו הבריטית, כי הודו תתנגד להפרת הסטאטוס-קוו באזור, או לשיעבוד השייחיים, או לבניית מבצרים בחופי המפרץ הפרסי על ידי מעצמה זרה.

האינטרסים הגרמניים בעיראק ובמפרץ הפרסי

התפתחות השיט בפרת ובחידקל העלתה את חשיבותם של שני הנהרות בעיני הבריטים, שהיו מעוניינים, כזכור, בפיתוח אמצעי כתעבורה מהירים להודו. בשנת 1830 הופיע בעיראק הקפיטן צ'סני (Chesney) מהצי ההודי, שהמליץ על סקר מדעי מקיף על הנהרות לשם בדיקת אפשרויות השיט. משלחת צ'סני קיבלה היתר לפעולותיה בשנת 1835, ונתקלה בהתנגדות של הצרפתים ובני השבטים. צ'סני צידד בתחבורת קיטור על הפרת. אולם לאחר הבסתו של מוחמד עלי במצרים וחתימת פרטיכל לונדון בשנת 1841, נבלמו תכניותיהם של הרוסים, הצרפתים והמצרים במזרח-התיכון. חשיבותו של נתיב הפרת ירדה, ולעומת זאת עלתה קרנה של הדרך הבינלאומית להודו העוברת בשוליה של מצרים. אולם התגברותה המחודשת של ההשפעה הרוסית באימפריה העות'מאנית במחצית המאה ה-19 הביאה את ממשלת בריטניה לעיון מחודש בתכנית רכבת עמק-הפרת. בשנת 1857 חזר בו פלמרסטון מתכנית זו, כיוון שחש מפני השתלטות מעצמה זרה על המסילה, וכן משום שהניח כי באמצעות פעילות מדינית באירופה ניתן יהיה להבטיח את הנתיבים להודו. השלטון הבריטי בהודו היה מעוניין בדרומה של עיראק לא רק מטעמים כלכליים ומסחריים, אלא גם כאפוטרופוס למוסלמי הודו, שעלו לרגל אל ארבע הערים הקדושות לשיעה בדרום עיראק. לשם אבטחת האינטרסים הללו נשלח ב-1911 ווילקוקס (Wilcocks) לעיראק עם תכניות השקאה באמתחתו. עוד בשנת 1860 ניהל חברת לינץ' (Lynch) הבריטית את השיט המסחרי בפרת, בחידקל התחתיים ובכארון (החל מ-1888). התרחבות מעגלי ההשפעה הבריטיים על עיראק התחתית הביאו את לורד קרזון לכלל השקפה, כי בגדאד, אשר חשיבותה המסחרית עלתה בהדרגה, שייכת לאזור המפרץ הפרסי וחיבת להיות בתחום האינטרסים הבריטיים. השקפה זו והכרזות דומות לה הטמיעו את מדיניות אי-הווייתורים של בריטניה על עיראק, הן כלפי רוסיה והן כלפי גרמניה.

עיראק הייתה, אפוא, לזירת התנגשות מעגלי ההשפעה של בריטניה ורוסיה במחצית השנייה של המאה ה-19. בתחילת המאה ה-20 התחלפה היריבות הבריטית-רוסית ביריבות בריטית-גרמנית. כשהחליט הסולטאן עבד אל חמיד בשנת 1899 להעניק לגרמנים זיכיון על הנחת מסילת-ברזל לעבר המפרץ הפרסי, ראו בכך הבריטים מתן מהלומה לאינטרסים הצרפתיים והרוסיים. אולם השקפה זו השתנתה חיש מהר. שכן גרמניה החלה לפתח בסוף המאה ה-19 את צייה הצבאי והמסחרי ונקטה במדיניות תמיכה במרד הבורים בדרום אפריקה. אירועים אלה גיבשו דעת קהל עוינת לגרמניה בבריטניה. הכרזתו של שר החוץ הבריטי, לורד בלפור, בדבר נכונותה של גרמניה לשתף בעלי הון בריטיים במימון המסילה הבגדאדית (1903) עוררה גלי מחאה וסערה, הן מצד חברות הספנות הבריטיות בנהרות עיראק, והן מצד חברות בריטיות אחרות שסללו מסילות ברזל באנטוליה. כתוצאה מכך נאלץ בלפור להכריז על מניעת תמיכתה של ממשלת בריטניה בבעלי הון בריטיים שישתתפו במסילת בגדאד. "החדירה מזרח", שהפכה למדיניות המוצהרת של הקייסר הגרמני, הועילה רבות להתקרבות מדינית בין בריטניה לצרפת, שמצאה את ביטוייה המעשי בחתימת

"האמנה הלבבית" (1904), שסללה את הדרך להסכמי המגן ההדדיים בין שתי המעצמות בשנת 1906. המדיניות הבריטית החלה לחרוג מ"הבדידות המזהירה", נוכח הסכנה הגרמנית באירופה ובמזרח התיכון, ולגשש בכיוון לרוסיה. פעילות דיפלומטית זו נפסקה זמנית עקב מלחמת רוסיה-יפן במזרח הרחוק. אולם תבוסתם של הרוסים במזרח הרחוק וקשייהם הפנימיים הקלו על הסדרת העניינים במזרח התיכון, והביאו לכלל הסכם חלוקתה של פרס בשנת 1907 (לפי הצעת ממשלת הודו הבריטית משנת 1899). הרוסים הסכימו ל"סטאטוס-קוו" במפרץ הפרסי, כלומר נתנו יד חופשית לבריטניה לטפל בבעיית החדירה הגרמנית למזרח התיכון. הניסיונות הראשונים למו"מ בין הבריטים והגרמנים על חלוקתה של עיראק לאזורי השפעה, כשקו הגבול עובר צפונית לבגדאד (בהתאם להצעה הבריטית משנת 1909), לא נשאו פרי. ברם, המדיניות העולמית התבססה באותה תקופה על חלוקת תחומי השפעה: ב-1907 חלוקת פרס; ב-1911, הסכם פוטסדאם בין רוסיה וגרמניה, על חלוקת תחומי ההשפעה באנטוליה ובפרס; בין 1910–1914 יושבו האינטרסים המסחריים של צרפת וגרמניה במזרח התיכון; וב-1912 הסכימה בריטניה על אי-התערבות בתחום ההשפעה הצרפתי בסוריה. לפיכך הושג הסדר בריטי-תורכי בשנת 1913. לפי הסדר זה השיגו הבריטים הכרה העות'מאנית רשמית באינטרסים שלהם באזור המפרץ הפרסי, וכן הוכר תוקף חוזה עם שייחי כוויית ובחריין. הוסכם, כי המשך מסילת בגדאד-בצרה ייעשה בהסכמה בריטית ותוך מינוי שני מנהלים בריטיים למינהלת המסילה. כן הורחבו הפריבילגיות שניתנו בשעתו לחברות הספנות הבריטיות, ופיתוח נמל בצרה הופקד בידי הבריטים. כן הוסכם על מתן זכויות מסחריות שוות לכל האומות במסילת-הברזל של בגדאד-בצרה יש לראות את תוכנו של הסדר זה על רקע המגמה הבריטית להרחיב את השפעתה על עיראק נוכח התמוטטותה של תורכיה העות'מאנית.

בשנת 1914 נחתם הסכם נפרד בין בריטניה לגרמניה, שלפיו ויתרה גרמניה על שאיפתה להשתלט על נמל במפרץ הפרסי תמורת הכרתה של בריטניה בתחומי ההשפעה הגרמניים באנטוליה, צפון סוריה וצפון עיראק. לעומת זאת הכירה גרמניה בתחומי האינטרסים הבריטים בדרום-עיראק, כולל זיכיונות הנפט של החברה האנגלו-פרסית בפרס התיכונה והדרומית ובדרום עיראק. הסכם זה קיבל בקווים כלליים את ההסדר התורכי-בריטי משנת 1913, כלומר הכיר בהגמוניה הבריטית במפרץ הפרסי ובעיראק התחתית והתיכונה.

משלטון הממלוכים לתקופת מִדְחַת-פחה

חשיבותה של עיראק במרוצת המאה ה-19 עלתה, בד בבד עם פיתוח השיט בנהרות ואבטחת השייט במפרץ הפרסי לעבר הודו. נקודת המוקד העיקרית הייתה בעיית הגבול בין תורכיה העות'מאנית לפרס, ובמיוחד אזור מוחמרה, שהפכה לסלע מחלוקת בין הסולטאן והשאה. ב-1837 נפלה מוחמרה לפני הצבא הפרסי, ו-10 שנים לאחר מכן נחתם חוזה ארזרום השני, שאישר את הכיבוש, אך אסר על הקמת ביצורים בשפכו של השט-אל ערב, עורק המים החיוני המחבר את הפרת והחידקל למפרץ הפרסי. כן נידונו בעיות הצליינים לערי-הקודש השיעיות בדרום עיראק ובעיות השיט על הנהרות. בשנת 1869 הושלמו מפות הגבול התורכי-פרסי לאחר פעילות מחקרית משותפת של הבריטים, הרוסים, התורכים והפרסים. הוסכם על סטאטוס-קוו בגבולותיהן של תורכיה ופרס. הנציגים הבריטיים בדרום עיראק נהנו ממערכת הקפיטולציות במרוצת המאה ה-18, בעוד שבמאה ה-19 נשאה החדירה הכלכלית הבריטית אופי של ייצוג אינטרסים בספנות, בשירותי הטלגרף והחשמל וכן בפעילות משלחות ארכיאולוגיות.

בהשפעת הרפורמות הכלליות שחלו באימפריה העות'מאנית במרוצת המאה ה-19 הוכנסו שינויים מינהליים בעיראק, והתורכים אימצו את שיטת הווילאית: כִּפְּוֶךְ נשארה שייכת לוויאלית בגדאד, בעוד שהשטחים הכורדיים שהו עברו לשלטון תורכי ישיר אוחדו בוויילאית של מוסול. בשנת 1850 הפכה מוסול לסנג'אק (תת-מחוז) של בגדאד, בעוד שבצרה

הופרדה מווילאית בגדאד והפכה למחוז עצמאי. הרפורמות של הסולטאן מחמוד ה-II והתניטימאית של עבד אל מגיד לא פסחו על עיראק, שכן מונו מושלי מחוזות חדשים, שקיבלו סמכויות נרחבות לפי המתכונת המערבית; יחידות הצבא התורכיות צוידו מחדש, והחל משנת 1842, בתקופת שלטונו של נגיב פחה הוכנסו רפורמות אלה בחלקן לווילאיתים של מוסול ובגדאד. חלה גם תמורה בהרכב המעמד השליט מקרב המקומיים: את מקום הפחות הגדולים הקודמים תפס עתה מעמד "האפנדים" והלשון התורכית הפכה לשפתו הרשמית. מקרב מושליה של עיראק בתקופה הנסקרת יש להזכיר את עלי רזא פחה, מושל בגדאד ונספחותיה, כירכוך ובצרה, שהצטיין באישיותו הליבראלית, ברם נכשל לחלוטין במדיניותו השבטית. בשנת 1833, שנת שלטונו הראשונה בבגדאד, הסתבך בדיכוי מרד מסוכן. כן נכשל במדיניות המסים ואוצרו היה ריק תדירות. מוחמד פחה, מושל מוסול החל משנת 1835, הצטיין ביוזמה הרפתקנית ובמסעות הרס שביצע על הנסיכויות הכורדיות בצפון-מזרחה של עיראק. מדיניות היד החזקה שלו יצרה ביטחון יחסי בדרכים אפשרה את קיום קשרי המסחר עם דרום עיראק ונגיב פחה, משל בבגדאד החל משנת 1842 כבן למשפחה תורכית ומכובדת. הצטיין בגילויי לאומנות ורדיפת כבוד ובצע, אולם חסר כוח שלטון ממשי.

בשנת 1853 הופיע מוחמד רשיד פחה בבגדאד. אישיותו הליברלית התקיפה וההגונה סייעה לו, כלמדחת פחה אחריו, לקדם את פיתוח ווילאית בגדאד. הוא ניהל מסחר עם חג'אז והספיק לחדש מספר תעלות השקאה, לפני שנתבע על ידי "השער העליון" ללחוץ את האוכלוסין על מנת לגייס כספים עבור מלחמת קרים. יורשו של רשיד, עמר פחה, היה חייל אמיץ. בימיו נבחנה העיירה עמארה. נאמק פחה דיכא ביד חזקה את השבטים המתמרדים והחל בבניית בנייני ציבור בבגדאד שהסתיימו בתקופת מדחת פחה.

התרחבותו של השלטון העות'מאני הישיר על עיראק היה כרוך בחיסול המושלים הכורדיים ובדיכויים במוסול ובסביבותיה (משפחות גילילי, עמרי ופבאן). לראשונה דוכאו הגילילים לאחר שהשלטון העות'מאני ניצל את מלחמותיהם הפנימיות כשעת כושר להכנעתם (1835) ולהפיכתם לבעלי קרקעות גרידא. פעולות חיסולן של הנסיכויות הכורדיות קשורות בשמו של רשיד פחה, מי שהיה הווזיר הגדול באיסטנבול. הלז ערך מבצעי טיהור בדיארבכר ולאחר מכן התקדם במורד החידקל העליון ודיכא את המושלים הכורדיים בתמיכתם של מושלי בגדאד ומוסול (1835). קדמה לכיבושיו של רשיד פחה עלייתו המהירה של המושל הכורדי מוחמד בק, שהרחיב את גבולות ממשלו על חשבון המושלים הכורדיים ממשפחת בבאן עד לנהר זאב התחתון. עלי ריזא, מושל בגדאד, נאלץ להכיר בו ולמנותו כפחה. בשנת 1833 הגיעו מוחמד פחה וצבאו עד לסביבות מוסול וג'בל סנג'אר. אולם עם הופעת רשיד פחה נאלץ להיסוג לבירתו, להיכנע ולהישלח כעצור לאיסטנבול. הדיפתם של המושלים הכורדיים לתחומיהן העירוניים של מוסול ובגדאד שמה קץ לשלטונם המדיני. הבבאנים החזיקו מעמד על הזאב התחתני עד לשנת 1850, כשהם נלחמים לסירוגין בפרסים, אשר שאפו לספח את כורדיסטן התורכית. הממשל העות'מאני בבגדאד התחזק אף הוא במרוצת המאה ה-19, בתקופות שלטונם של עלי ריזא ונגיב פחה. עד שנת 1842 הייתה כרבלא, עיר הקודש השיעית המאוכלסת במחציתה על ידי פרסים, מחוץ להישג ידן של יחידות הצבא התורכיות, כששליטיה האמיתיים היו כנופיות של פושעים ועריקים, באותה שנה בוצעו נגדם פעולות עונשין על ידי נגיב פחה. מצב מדיני רעוע, בדומה לכרבלא, שרר גם בנג'ד שבחצ'א ערב.

מבצעי הדיכוי המדיניים הגבירו את ההתנגדות לתורכים, בעיקר בקרב השבטים השיעיים באזור הפרת התחתון. שבטים אלה שהוטרפו על ידי המג'הדון לא יכלו להשלים מטבע ברייתם עם ממשל מרכזי, ובמיוחד עם השלטונות התורכיים שראו בהם פראים מתמרדים להכעיס. גם השליטים התורכיים נגיב ונאמק פחה, שניהלו מדיניות של חלוקת מסים צודקת ופיתוח תעלות ההשקאה, העדיפו לנקוט מדיניות של "הפרד ומשול" בקרב שבטי דרום עיראק, תוך הענשת המתמרדים למיניהם. מרידות שבטי מנתפך השיעיים (וראשיהם השייחיים הסעדונים הסוניים) בדרום עיראק וכן התקוממויותיהם של שבטי בני-

לאם, באזור החידקל המרכזי, הפכו לאירועים שכיחים ביותר בתקופת נגיב פחה. בנוסף לכך הסתבכו השייכיים של שבטי מנתפק בגאולות דם הדדיות ובתחרות פנימית על המנהיגות, אולם כולם כאחד סירבו להעביר את סמכויותיהם המסורתיות לידי השלטונות התורכיים. כתוצאה מכך התאפיינו השנים 1838–1869 במהומות ובפשיטות שוד גוברות והולכות. פיתוחם של אמצעי התחבורה והשיט החדשים בעיראק קשור בשמו של הקפיטן הבריטי צ'סני, ששהה בעיראק החל משנת 1830.²⁷ בשנת 1835 הוצאי עלי רֶזָא, מושל בגדאד, פרמאן שהתיר את פעולות הסקר של משלחת צ'סני, תוך התנגדותם של בני השבטים והסוכנים הצרפתיים. אולם כבר בשנת 1839 חנכו 4 ספינות קיטור חדישות את נמל בצרה. שנתיים לאחר מכן ניתן זכיון השייט בדרום עיראק לחברת לינץ' הבריטית. פיתוחו של השיט בנהרות נמשך ביוזמתו ובהשתתפותו של רשיד פחה (1855). למרות התנגדותו של נאמק פחה הצליחה חברת לינץ' לרחוב את צייה בנהרות. לעומת פיתוח השייט חל פיגור משווע בתפעול התעבורה היבשתית בדרום עיראק, הן מפאת התנאים הטופוגרפיים הבוצניים ושיטפונות הנהרות, והן מפאת מחסור מוחלט בכבישים לתעבורה מוטורית. ניסיון צרפתי לפתיחת קו כרכרות קבוע בין בגדאד ודמשק הושם לאל על ידי נאמק פחה, שהתנגד, כזכור, להרחבת השיט הבריטי בחידקל. ראוי לציין, כי באותם שנים עברה אירופה נחשול של תכניות יומרניות למסילות ברזל, וכמובן שמקומו של המזרח התיכון לא נפקד. מקרב תכניות המסילות בעיראק יש לציין את טיוטות התכניות של "רכבת עמק הפרת" של קמפבל (1843) ורייט (1849). התכנית הרצחנית ביותר הייתה זו של אנדריו, שצידד בהנחת קו בין הים התיכון והמפרץ הפרסי. תכנית זו מצאה אוזן קשבת הן על ידי פלמרסטון והן על ידי הממשלה התורכית בשנת 1854, אולם היא נגנזה מפאת חוסר מומן אחר 15 שנה, כלומר לאחר פתיחת תעלת סואץ. לעומת המחסור בשירותי דואר הותקנו שירותי הטלגרף כהשלמה לשיט הנהרות. ב-1857 הותקן קו הטלגרף איסטנבול-בגדאד ביוזמה ובביצוע בריטיים-תורכיים. לבריטים הייתה גם תכנית להתקנת כבל תת-ימי בין בריטניה והודו.

תקופת מִדְחַת-פחה בעיראק

בשמו של מדחת פחה²⁸ קושרים את הניסיונות לחולל תמורה מקיפה באימפריה העות'מאנית בכלל ובעיראק בפרט, מדחת נולד ב-182 באיסטנבול, שירת כפקיד בכיר בדמשק, באיסטנבול ובקוניה. בשנת 1852 נשלח לחקור את המעילות שפשו במחוזות חלב ודמשק. בין השנים 1853–1858 כיהן במשרות שונות בחבלי הבלקאן וביקר בין השאר בבירות אירופה. המינהל שהוקם על ידיו בוילאית הדנובה נחשב בשעתו למינהל לדוגמה. בשנת 1869 נשלח לבגדאד ומונה כמושל מחוזה.

תכניותיו לרתמת הנהרות למערכת השקאה כוללת נכשלו מחמת המחסור בהון ובידע טכני. כן עלו בתוהו תכניותיו להנחת קווי מסילות ברזל בעיראק מחמת הכשלת הזמנות הציוד שלו מאירופה. למרות שניהל מלחמת חורמה בשחיתות היו הישגיו הממשיים דלי ערך. לעומת זאת הרס את חומותיה המיושנות של בגדאד וסיים את בניית מבני הציבור שהחל בהם נאמק פחה. כן התקין שירותי חינוך ותחבורה (חשמליות) בבגדאד. הוא הוא הרכיב מועצות עירוניות ומינהליות ובנה את הערים רמאדי ונאצרייה. בשנת 1872 סיים את שירותו בבגדאד, ולפי הגרסא העממית מכר את שעונו כדי לממן את הוצאות נסיעתו לתורכיה. בימי יורשיו החל תהליך הפיקציה התורכית בקרב המשפחות השליטות בעיראק.

²⁷ ראה לעיל בסעיף "האינטרסים הגרמניים בעיראק ובמפרץ הפרסי".

²⁸ ראה בפרק על האימפריה העות'מאנית מדחה פחה (1822–1883) מונה לוויזר גדול בשנת 1872, תחת שלטונו של עבד אל עזיז, ולהלן בשנת 1876 בתקופת עבד אל חמיד, כמנהיג "העת'מאניים הצעירים" היה אחראי להנהגת החוקה המתקדמת בתורכיה העות'מאנית. גישתו הליברלית וחיכוכו עם הסולטאן גרמו לפיטוריו, להגלייתו לטאאף בערב, ולהירצחו על ידי סוכני הסולטאן.

בתקופת שלטונו של מדחת פחה חלה התרחבות טריטוריאלית של השלטון העות'מאני בחצי'א ערב. נוסף ליצר ההתפשטות של התורכים שדחפם לחדירות צבאיות לעבר ערב, יש לציין, כי תושבי נסיכויות המפרץ הפרסי היו מוסלמים-סוניים, בניגוד ליושבי עיראק התחתית. המתלה הראשונה להתערבות תורכית בערב חלה בשנת 1865, שעה שהתלקחה מלחמת ירושה בין נסיכי נג'ד הוהאביים. אחד מהם שיגר משלחת למדחת פחה וביקש את התערבותו תמורת הכרה בריבונותו העליונה. מדחת שיגר את אחד מקציניו (נאפ'ט' פחה), שכבש את אל-חסא וקטר בשנת 1871. עד מהרה חשו נסיכי נג'ד בכוונות הסיפוח של התורכים וניערו חוצנם מהם. המשלחת הצבאית התורכית סבלה ממחלות וממחסור בצידוד. באותה שנה חש מדחת עצמו בראש תגבורת צבאית ומינה את מפקד המשלחת התורכית כמתצ'רף של נג'ד. השלטון התורכי בבחריין היה, לעומת זאת, נומינאלי לחלוטין.

עד שנת 1874 ניסה מדחת פחה לגבש את שלטונו באל אחסה באמצעות משלחות צבאיות. השלטון עבר לסירוגין מיד ליד. הוא הדין בקשר לנסיכות כוויית, ששלטונה התאפיין באי-יציבות מדינית, והיה נתון לסירוגין להשפעות תורכיות, ערביות ואירופיות. בשנת 1899 פרשו הבריטים את חסותם על כוויית, לאחר חתימת הסכם רשמי בין נציגי הודו והשייח' המקומי בדבר אי הענקת זיכיונות לזרים. חתימת הסכם זה באה כתגובה על גילוי יוזמה רוסית בהנחת קו מסילת ברזל בכוויית. בנג'ד נמשך המאבק הפנימי על השלטון בין מתחרים שונים, אשר פנו לפרקים לעזרת הסולטאן העות'מאני והביעו את נאמנותם לו. כן נמשכו סכסוכי הגבול עם פרס, דרומית לכורדיסטן, באזור מוחמרה ועל השט-אל ערב. הסכם ארזרום השני (1847) קבע את גבולות פרס ותורכיה, אולם ביצעו המעשי התעכב מחמת המחלוקת בין בריטניה ורוסיה. הסכסוכים על אזור השט-אל ערב נבעו מחמת חשיבותו היתרה של נתיב מים זה, המאחד את הפרת והחידקל, והמהווה מוצא יחידי לעיראק למפרץ הפרסי. גבול השט-אל ערב הפריד בין חלקי אוכלוסייה הומוגנית מבחינה דתית (שיעית), ויצר בעיות בקרב הצליינים השיעים, שנהגו לקבור את מתייהם בנג'ף שבעיראק התחתית. כל זמן ושייח' חזעל ממוחמרה (ח'ורמשהר), ידידם של הבריטים, שלט על שפך הפארון לשט-אל ערב לא התעוררו בעיות מיוחדות, אולם הלז הודח על ידי רזא שאה הפרסי, שטען לבעלות על מחיצתו של הנהר. רק אחרי מלחמת העולם השנייה, בשנת 1947, הושג הסכם סופי על אזור השט-אל ערב.

החל מתקופת שלטונו של מדחת פחה בעיראק הסתמנה מדיניות חדשה לגבי יישובם של הנוודים על הקרקע ורישום הקרקעות על שמות מעבדיהן. המדיניות התורכית הייתה מבוססת על רכישתם של השייח'ים לצד הממשל העות'מאני. מדחת פחה נהג להחכיר קרקעות במחירים נוחים לפלאחים בהטיחו את ישיבת-הקבע שלהם על חלקותיהם. בכך שאף המושל למנוע את תופעת הנדידה העונתית של השבטים, שגרמה להזנחת שטחי עיבוד רבים ולהמלחתם ההדרגתית. הקרקעות הוחכרו למעבדיהן (ולא הועברו לבעלותם) תמורת התחייבות הפלאחים לעבד את החלקות ולחפור תעלות להשקאה. היו אלה קרקעות בחזקת מירי-טאבו, כלומר גוף הקרקע ("רקבה") היה ממשלתי ואילו זכות אכילת הפירות ("תצ'רף") הייתה בידי החוכרים. השייח'ים שהיו עויינים עד אז לממשל התורכי הפכו יותר ויותר תלויים בו, שכן מילאו תפקידי מפקחים על חלוקת המים, גובי-מסים ממשלתיים ומחלקי-היבולים. אולם תהליך רישום הקרקעות נכשל בסופו של דבר מחמת בורותם של פקידי הטאבו וחוסר האימון של הפלאחים בתיקוני הממשל. אלה האחרונים חששו מפני רישום הקרקעות וראוהו כעילה לסחיטת מסים נוספים או לגיוס צבאי. רובם ככולם לא יכלו לעמוד בנטל הכספי שהיה כרוך ברכישת משאבות ומתקני השקאה לשם כריית התעלות והשקאת החלקות. כתוצאה מכך הפכו שייח'ים רבים לבעלי הקרקעות שנועדו לשבטיהם, שכן הם ניצלו את היסוסי הפלאחים ורשמו את הקרקעות על שמם. לעומת זאת הצליחה שיטת רישום הקרקעות לערער את הנהגת השייח'ים הסעודים בקרב שבטי מנת'פק, בהתחשב בכך ששייח'ים אלה היו בלאו הכי מסוכסכים בינם לבין עצמם. הללו תבעו את הגדלת

הכנסותיהם מלבד הרווחים שהיו צפויים להם מגביית מסי הממשלה. עם רישום הקרקעות על שמות השייכים ירדה הכנסתו של הפלאח לכ-40% בלבד מהיבול, ולעומת זאת התבסס מעמדו של הסרקאל (או האעיא=האדון), הינו מנהל האחווה של השייח' שהעתיק מגוריו לעיר. הסרקאל נהנה מהחלק הארי של היבול, נוסף לחלקו של השייח' ולחלקה של הממשלה. לעתים קיבל כתחליף ליבול חלק מחלקת הפלאח, אשר נאלץ לעבדה חנם עבורו. כתוצאה מכך הצטברו לפלאחים חובות כבדים שהצמידום לקרקעותיהם והצמיתום לבעלי האחוזות.

הלאומיות הערבית בעיראק עד שנת 1914

כתנועה מאורגנת הופיעה הלאומיות הערבית לראשונה בלבנון, בסוריה ובארץ ישראל (בירות, דמשק, חלב ויפו), בהשפעת החינוך והמחשבה הצרפתיים ובתיה"ס המיסיונרים האמריקאיים. הניצנים הראשונים להתעוררות לאומית התבטאו בהתקוממויות נגד השלטון העות'מאני: מרד האמאם מחמוד יחיא מתימן, התקוממותו של סעיד אידריסי מעסיר ומפלתו של האמיר אבן רשיד (1906) מג'בל שמר, בעל בריתם של התורכים, בפני אבן-סעוד. שנת 1908 הייתה שנת שפל לפעילות הלאומית עקב הדיכויים האכזריים של הסולטאן עבד אל חמיד ומפאת מהפכת "התורכים-הצעירים" והבטחות הוועד שלהם "לאיחוד ולקידמה" לממשל ערבי עצמי ולנטילת חלק בשלטון המרכזי יחסית למספר הנתונים. חלק מהמשכילים הערבים תלו תקוות בהבטחותיהם של "התורכים-הצעירים" ואף שיתפו פעולה עמם אולם מרבית המשכילים הערביים לא יכלו לוותר על רעיון הייחוד הלאומי על הקמת מדינות לאומיות לכל עם ועם (בהשפעת המערב), בעוד ש"התורכים הצעירים" דגלו רק ב"עת'מאניזאציה", כלומר מתן אוטונומיה פנימית וייצוג מתאים בממשלה המרכזית. מדיניותם זו הביאה, בהכרח, לחרם על השפה והספרות הערביים, שהיו את יסוד התחייה הלאומית. בסוריה פנתה קבוצת קתולים לעזרתה של צרפת, וזו קיימה קשרים באמצעות סוכניה עם הלאומנים הסורים. קבוצה אחרת של דרוזים ומוסלמים מלבנון ומדמשק, שראתה בבריטניה את פטרונותה מאז הטבח של שנת 1860, פנתה לקיצ'נר בבקשת סיוע. קיצ'נר, שכיהן בתפקיד "קונסול וסוכן כללי" במצרים, גילה זהירות יתרה במו"מ עם נציגי קבוצה זו. בשנת 1914 נפגש עבדאללה ההאשמי עם קיצ'נר ושאלו לעמדת בריטניה לגבי מרד ערבי. קיצ'נר דווח על התפתחות זו לסר אדוארד גריי בלונדון. לאחר מכן דווח קיצ'נר, כי חוסיין ההאשמי התפייס עם התורכים. כשחזר עבדאללה מאיסטנבול הסתייג קיצ'נר מפגישה עמו והודיעו, כי האינטרסים הבריטיים מוגבלים לשמירת ביטחונם של עולי הרגל ההודיים לערי הקודש של האסלאם. קבוצת משכילים סורית אחרת קוותה להשיג את העצמאות המיוחלת באמצעי לחץ ושכנוע באיסטנבול. מוסלמים אחרים מדמשק ומסביבותיה דגלו בקונפדרציה של כל החבלים הערביים באימפריה. כללו של דבר, הלאומנים והמשכילים הערביים חסרו גישה מדינית מגובשת ואחידה, וכן נקטו בדרכי פעולה שונות לשם השגת העצמאות. לא הייתה גם אחדות דעות בקשר למימדיה של העצמאות והיקפה המדיני והטריטוריאלי.

בעיראק, שהייתה פרובינציה עות'מאנית נידחת, לא התעוררה פעילות לאומית ענפה כבמצרים וכבסוריה. הסונים תמכו בהתאם למסורתם בסולטאן העות'מאני כמנהיג דתי בעוד שהשיעים היו מאוחדים באיבתם לסונים ולסולטאן כאחד. ראשי השבטים, השייכים ושאר הפיאודלים התעניינו באחוזותיהם גרידא. ראשוני הלאומנים העיראקים יצאו מקרב בעלי המקצועות החופשיים וקציני הצבא הערבי. מדיניות העות'מאניזציה של התורכים הצעירים העליבה את המשפחות המיוחסות ובעלות ההשפעה בעיראק, כמשפחות נקיב עמרי, פילאני וטאלב, שראו עצמן כ"ערבים שבערבים" ולא ידעו את השפה התורכית. משפחות אלה עמדו בראש האופוזיציה ל"תורכים-הצעירים". אולם עד שנת 1910 לא ניכרו בעיראק סימני פעילות לאומית. באיסטנבול הוקמה אגודת סתרים של קציני צבא עיראקיים בצבא העות'מאני, שנקראה "אל עהד" ("הברית"). אגודה זו הסתייעה בעקיפין מחדירתה

המסחרית של בריטניה מצד המפרץ הפרסי. מאגודה זו יצאו מרבית אישי הממשל העיראקי בין שתי מלחמות העולם.

ניתוקה של בוסניה, בולגריה וכתרים מהאימפריה העות'מאנית, התביעות לרפורמה מצד מקדוניה, המהומות בקרב הדרוזים וערביי עבר-הירדן המזרחי (1910–1911) הגבירו את דרישותיהם של כלל הערבים לדצנטרליזציה מוגברת. דרישות אלה עוררו הדים גם בעיראק. רשיד אל עמרי ממוסול (מי שהיה המועמד לראשות ממשלת עיראק בשנת 1918-9) פנה לקונסול הבריטי בשנת 1911 והציע לו לשתף פעולה כדי להשיג מה שהשיגו האלבנים. בעיראק רווחה הדעה, כי עם תום מלחמת תורכיה-איטליה בלוב יתאחדו הערבים בדרישותיהם לחידוש החיליפות ולמתן העצמאות. כל אותן שנים קוים מגע בין העיראקים לבין נציגי מיעוטים אחרים בפרלמנט המרכזי באיסטנבול. במיוחד התהדק המגע בין הצירים העיראקיים לבין מפלגתו הליברלית של הנסיך התורכי צבאח אד-דין ("אתלאף"), שסניפיה פעלו גם בבגדאד ובבצרה. הסניף האחרון נוסד על ידי טאלב פחה. האישיות הבולטת ביותר בעיראק ערב מלחמת העולם הראשונה היה טאלב פחה, ממשפחה נקיבית²⁹ מיוחסת בבצרה. הוא התחנך בנערותו באיסטנבול ובאירופה. כשחזר לבצרה תכנן את סיפוח אל אחסה ומרכז חצ'א ערב לאימפריה העות'מאנית. תכניתו זו שגרה לסולטאן עבד אל חמיד, ולפיה היה צריך טאלב לעמוד בראש האזור המסופח. עד אז כיהן כמתצרף של אל-חסן. לאחר מהפכת "התורכים-הצעירים" ב-1908 שינה טאלב את תכניותיו ושאף לשלטון עצמי בדומה לשייח' כוויית ולבן-סעוד בערב. כתוצאה משאיפותיו הסתכסך טאלב עם "התורכים-הצעירים" וחתר נגדם. כן קנה את שנאתם של השייחים הסעדוניים של שבטי מַנְתַּפֶּק. בפברואר 1913 כינס טאלב את נכבדי ווילאית בבצרה והחתימם על פטיציה שתבעה הנהגת רפורמות, בדומה לסוריה, והקדשת כל המסים לצרכים מקומיים. הייתה זו הדרישה הראשונה לאוטונומיה מצד נכבדי ווילאית בצרה. שנת 1913 הייתה אינטנסיבית ביותר בפעולות מדיניות של לאומני הערבים במזרח התיכון. נציגי עיראק, סוריה ומצרים העלו את עצמותיהם באיסטנבול. באותה שנה כונסה ועידה ערבית במוחמרה על ידי צאלח ממוחמרה, שהיה נתין פרסי, ובהשתתפות שייח' כוויית וטאלב פחה, ובנוכחות פקידים תורכיים. כנס זה החליט להגביר את פעילותו למען ממשל עצמי כשלב ביניים להשגת עצמאות מלאה. כן שיגר הכנס נציגים לכרבלא. ולנגיף. באפריל 1913 תבע טאלב פחה בראש נכבדי בצרה מהוואלי (מושל) המקומי את פיטוריהם של מספר קצינים תורכיים. התביעה נדחתה באיסטנבול ושייח' עגימי סעדון חש לעזרת חיל המצב התורכי ואילץ את נכבדי בצרה להיסוג ולהתפטר.

בבגדאד היו הלאומנים המקומיים מפולגים ל-4 קבוצות: תומכי טאלב פחה והשיתוף עם בצרה; מצדדי המנהיגות הסורית; תומכי מצרים שקוו לחידו או לחילוף חדש; ולאומנים בגדאדיים שסמכו על המנהיגות המקומית. בשנת 1912 פעלה בבגדאד מחתרת למען גירוש התורכים ובשורותיה פעלו כ-100 קצינים ערביים. העיתונים הבגדאדיים "בין-נהריין" ו"אל מצבאח" תבעו רפורמות ועצמאות. האישיות הבולטת ביותר בבגדאד היה תופיק אס סווידי, שנשלח כציר לקונגרס הערבי הראשון שהתקיים בפריס (יוני 1913). כתגובה על שליחותו אסרו התורכים את פעילי הלאומיים הבגדאדיים.

רצח פריד בק, מפקד הג'נדרמריה התורכית שיצא לעצור את טאלב פחה, העלו את מניותיה של התנועה הלאומית בבצרה. זו יצאה בגלוי בתביעה להעברת כל הסמכויות המנהליות של המחוז לידיה, וקראה למרי נגד העריצות התורכית. מרביתם של חברי מועצות הווילאיתים התנגדו לממשל "התורכים הצעירים". קטטות שפרצו בין קצינים תורכיים לקצינים וערביים היו חזיון שכיה. למרות מאסרם של המנהיגים הערביים תכנן טאלב פחה את כינוסה של ועידה כלל-ערבית בכוויית (1914), בהשתתפות חוסיין ההאשמי ממכה, שהיה

²⁹ "נקיב אל אשראף" היה התואר שניתן צאצאי הנביא בעיר מסוימת. הותאר "שריף" התייחס לבני חסן בעוד שהתואר "סייד" התייחס לבני חוסיין. שני התארים האחרונים שייכים לשיעים.

בן בריתו, ונציגי אבן סעוד, אבן רשיד מגיבל שמר, שייחי עגימי ממנתפק ושייחי כוויית. בגלל סירובו של אבן-סעוד להשתתף בוועידה בטענה, כי הזמן אינו כשר עדיין למרד, בוטל הכנס. הייתה זו הוכחה נוספת להנחה, כי הלאומנות הערבית בעיראק ובחצי"א ערב הייתה מפוצלת לכתות בראשותם של מנהיגים בעלי שאיפות אישיות מנוגדות. מכל מקום, קרוב לוודאי שהתורכים היו ממנים את טאלב פחה לוואלי של בגדאד אלמלא פרוץ המלחמה ונחיתת חיל המשלוח הבריטי-הודי בכוויית ובפאו.

פעילותו המדינית של טאלב פחה הסתיימה בתקופת הכיבוש הבריטי. אמנם הוא הציג את שירותו לשלטונות הבריטיים בהודו, אולם המינהל ההודי לא היה מעוניין בעידודו של מרד בעיראק ובשלטון בריטי-הודי ישיר. לפיכך נרמז לטאלב פחה, כי ייטיב לעשות בעזבו את עיראק, ואכן הוא יצא לגלות בציילון "מתוק התנדבות". גם קצינים ערביים אחרים בצבא התורכי, כנורי אס-סעיד ועבדאללה דמלוג'י הועברו למחנות בהודו או במצרים, בעוד שהתורכים השאירו מספר קצינים עיראקיים על כנם, אך בעת ובעונה אחת עצרו בשלהי שנת 1916 את משכילי עיראק ונכבדיה החשודים.

3 סוריה ולבנון

הגורמים שסייעו לתחייה הספרותית והלאומית

התנועה הלאומית הערבית בסוריה ובלבנון ניזונה מחידוש המגע המדיני והמסחרי עם מעצמות אירופה. בתוקף תנוחתן הגאוגרפית של סוריה ובלבנון ליד חופי הים התיכון קדמה החדירה האירופית לארצות אלה לפני כל שטח אחר במזרח התיכון. יתרה מזאת, קיומם של מיעוטים נוצריים גדולים, במיוחד בלבנון, סייעה להתערבות המעצמות באזור (במיוחד צרפת), ולהקדמת מתן האוטונומיה ללבנון לפני כל חבר ערבי אחר (1864). האירועים העיקריים שהביאו לקידום ההתערורות הלאומית בסוריה ובלבנון היו כדלקמן: א) שלטונו של פאח'ר אד דין ה-II, מנהיגם של הדרוזים הלבנוניים, על סוריה לבנון וא"י (1601–1635); ב) חידוש הקפיטולציות בשנת 1740, לאחר שהן ניתנו לצרפת לראשונה עוד בשנת 1535; ג) פעילות המשלחת הצבאית של נפוליאון במצרים ובא"י (1798–1801); ד) שלטונו של אבראהים פחה בסוריה ובלבנון (1831–1840); ה) מתן האוטונומיה ללבנון בשנת 1864.

ככל שהתרופפה עוצמתה של האימפריה העות'מאנית, כן גברו ניסיונותיהם של מחוזות שונים לפרוק את עולה ולהשיג אוטונומיה אמיתית. תהליך התפרקותה של האימפריה העות'מאנית החל בחבלי הבלקאן, מקום שם נמצאו התורכים בנסיגה טריטוריאלית מתמדת. אמנם רק בפרוס המאה ה-19 לבשה תנועת ההתנגדות לעות'מאנים בקרב עמי הבלקאן הנוצריים אופי של תנועת שחרור לאומי.

במזרח התיכון התארכה תנועת השחרור הלאומי בהשוואה לחבלי הבלקאן, אולם התקוממויותיהם של הפלאחים והבדווים, שבאו כתגובה על העושה של מסחטת המסים העות'מאנית, נשאו צביון עממי ואיימו על שלמותה של האימפריה העות'מאנית. התקוממות מעין זו חלה בלבנון ובסוריה, בהנהגת האמיר הדרוזי פאח'ר אד-דין ה-II. משגברו רגשות המרי של הפלאחים והבדווים ניסה פאח'ר אד דין להפנותם נגד השלטון התורכי באיסטנבול, ולהשיג עצמאות מלאה בלבנון ובסוריה (1613–1618). הצבאות העות'מאניים עמדו באותה תקופה במאבק כפול נגד פרס והונגריה. בסיועם של נסיך טוסקאנה, מלך ספרד והאפיפיור שסיפקו ממון ונשק הפך פאח'ר אד דין את נמלי לבנון לבסיסים ימיים לציים הקתוליים. כן חלה באותה תקופה התיישבות של סוחרים ומיסיונרים קתוליים בלבנון. כפי שכבר הוטעם לעיל, מילאה הדת הנוצרית בקרב הערבים תפקיד נכבד בתנועת השכלה. הערבים הנוצריים בסוריה ובלבנון הפכו להלן לנושאי הדגל של התנועה הלאומית, מאחר שבאו בקשרים עם צרפת.

גם לאחר דיכוי המרד בלבנון הוחזר פאח'ר אד-דין על פנו והופר כשליט סוריה, לבנון וארץ-ישראל. בתקופתו התפשט היישוב הדרוזי בגליל ובהר הכרמל. פאח'ר אד דין עודד את שיתוף הפעולה בין הנוצרים והדרוזים בשטחי ממשלו, למורת רוחו של השלטון המרכזי באיסטנבול. בשנת 1634 דוכא מרד נוסף בלבנון ופאח'ר אד-דין נלקח בשבי והומת. אולם תקופת שלטונו סייעה רבות לחדירה מסחרית ותרבותית של מעצמות אירופה, ובמיוחד צרפת.

חידושן של הקפיטולציות שניתנו לצרפת בשנת 1740, לאחר שהוענקו לה לראשונה על ידי סוליימאן המחוקק בשנת 1535, הגבירו את החדירה הצרפתית לשטחי הלבנט. הצרפתים הפכו לפטרונים של הקתולים וחברי "העדות המאוחדות" (אונאטים), שכללו את המארוניים. הרוסים היו לאפוטרופוסיהם של האורתודוקסים בתחומי האימפריה העות'מאנית, כיוון שתנוחתם של נוצרים אלה השתרעה בעיקר בחבלי הבלקאן, גבר והלך משקלה של צרפת דווקא בתחומי לבנון וסוריה, שכללו מיעוטים קתוליים ואונאטיים רבים. פלישתו של נפוליאון למצרים ולארץ-ישראל עוררה הדים בקרב המיעוטים הנוצריים בארצות הלבנט. כשם שנפוליאון הבטיח ליהודים את חידוש הסנהדרין על מנת לזכות בתמיכתם, כן הכריז על עצמו כמשחררם של המיעוטים הנוצריים. לאמתו של דבר, הצליח נפוליאון לרכוש קר את תמיכתם המוגבלת של המארוניים הנוצריים וכתות המיעוטים השיעיות. לעומת זאת הצטרפו המוסלמים הסונים לקריאת הג'יהאד של ממשלת איסטנבול נגד נפוליאון. אחמד אל ג'זאר, הפחה המרצח של עכו, הצליח להדוף את נפוליאון לפני חומותיה של עכו, בסיוע שר צבאו היהודי פרחי והצי הבריטי בפיקודו של סדני סמית.

תקופת אַבְרָאָהִים-פַּחַה

פרק חדש בתולדותיהן של סוריה ולבנון נפתח עם כיבושן על ידי חילות אבראהים פחה בשנת 1831, בתמיכה צרפתית. ארץ ישראל, לבנון, סוריה וקיליקיה נשארו תחת השלטון המצרי לפי ההסכם עם הסולטאן משנת 1833 עד לדצמבר 1840. לפני הפלישה המצרית הייתה נתונה סוריה במשבר כלכלי חריף, כתוצאה מ"דמפינג" של סחורות אירופיות ומההגנה שניתנה לאירופיים על ידי הקפיטולציות. בעלי המלאכה והסוחרים הזעירים נצטוו לשלש את מסיהם כדי לממן את הוצאות הצבא העות'מאני החדש שירש את חיל האינצ'רים להלן נצטווה סוריה להשתתף בפיצויי המלחמה שחבה תורכיה לרוסיה בהתאם להסכם אדריאנופול. ערב כיבושה של סוריה נערך רישום רכוש ומקרקעין מחודש שהביא למרד נזעם בדמשק. המהומות הפנימיות הללו הקלו על כיבוש הארץ על ידי המצרים, שהסתייעו להלן בתמיכתו של האמיר בשיר ה-II, אשר התבצר בלבנון וסייע לצבאות המצריים להמשיך בחדירתם לעבר אנטוליה.

שלטונו של אבראהים פחה בסוריה היה אכזרי ונוקשה. במדיניותו נטה חסד לנוצרים, בהשפעתה של צרפת, והתיר את העסקתם במשרות ממשלתיות וכן ביטל את האפוליות האחרות שהיו נהוגות כלפיהם. בדומה למצרים הנהיג אבראהים פחה מונופולין ממשלתיים לשיווק הכותנה, המשי והתבואות. השלטת הביטחון הפנימי וריכוז הכלכלה הסורית-לבנונית בידי השלטון המצרי גרמה לגיאות כלכלית. פעולותיו האחרות של השלטון המצרי התבטאו ברישום קרקעות, בחלוקת מסים מחודשת ובגיוס לצבא. לאזור הלבנון, שנשלט על ידי בשיר ה-II, ניתן מעמד מיוחד. אולם התרחבותה של המדינה המצרית הייתה לצנינים בעיני בריטניה, הן מבחינה מדינית והן מבחינה כלכלית. גביית המסים המוגברת, הנהגת חובת העבודה והתקוממות הדרוזים בסוריה, לאחר שאבראהים פחה פירק את נשקם בסיועם של הנוצרים, הולידו מהומות ומרידות בגיבל אנצרייה, בגיבל דרוז ובארץ-ישראל. פירוק הנשק מחיילות הפיאודלים הדרוזיים הגדולים בדרום סוריה נועד לבטל את השפעתם. כן הוטל עליהם מס ה"פְּרֶדָה" הישיר, כפי שהוטל בשעתו על ידי מוחמד עלי במצרים. תמיכתם הגלויה של הבריטים בדרוזים בסוף שנות ה-30 של המאה ה-19 הולידה את שיתוף

האינטרסים ביניהם מאז ואילך. לעומת זאת תמכה צרפת באברהמים פחה, שקירב ביותר את הנוצרים ושיסה אותם בדרוזים. בפברואר 1840 טופחה "עלילת דמשק" נגד פרנסי הקהילה היהודית, שהואשמו ברצח נזיר קתולי. השלטונות המצריים וצרפת עמדו מאחורי עלילה זו, בעוד שבריטניה ניסתה לבטל את רוע הגזירה, כמשקל נגדי לתמיכתה של צרפת. בסיכומה של פרשת השלטון המצרי בסוריה ובלבנון יש לציין את ההתפשטות הגדולה של המיסיונריות הנוצרית-קתולית, בעידודה ובתמיכתה של צרפת.

אוטונומיה ללבנון

גם לאחר סילוק השלטון המצרי מסוריה ומלבנון לא תמו המהומות. התורכים המשיכו לנקוט בעיקרון מדיניות "הפרד ומשול" במגמת חיזוק ממשלם המרכזי ומניעת מתן אוטונומיה ללבנון הנוצרית. בשנת 1843 נאלצה תורכיה להסכים לחלוקה מינהלית כפולה של לבנון: בצפון האזור, המאוכלס בעיקרו על ידי מארוניים, הועמד שליט מקומי נוצרי, שקיים יחסים הדוקים עם צרפת. בדרום לבנון, מקום שם התבלט במשקלו המיעוט הדרוזי, מונה אחד הפיאודליים הדרוזיים, שהיה קשור ביחסים הדוקים עם בריטניה. בשני חלקיו של הלבנון הכבידו השליטים החדשים את אכיפתם. עם גבור לחץ המסים פרץ מרד איכרים בלבנון הצפוני שכוון נגד הפאודלים במטרת שמיטת החובות. ממשלת איסטנבול נאלצה להכיר במנהיג המתקוממים, טאנוס שאהין (1858), שהניס את בעלי האחוזות וחלק את קרקעותיהם בין האיכרים. המרד שפרץ בלבנון הצפוני התפשט באותה שנה דרומה, ובשלהי שנת 1859 הפך המרד לטבח בין-עדותי, שבו נהרגו למעלה מ-10,000 מארוניים וכפרים רבים הועלו באש. הדרוזים נחשבו לאחראים לטבח במארוניים, וכתוצאה מכך שיגר נפוליאון ה-III, קיסר צרפת, כ-6000 חייל ללבנון הצפוני על מנת להשיב את הסדר על כנו. בהתערבותה של בריטניה נאלצו הכוחות הצרפתיים לפנות את לבנון וסוריה ביוני 1861. טבח המארוניים על ידי הדרוזים הווה, אפוא, הוכחה חותכת לאי יכולתה של תורכיה העות'מאנית להשליט סדר בלבנון. כתוצאה מכך הסכימו מעצמות אירופה כי יש להעניק ללבנון מעמד של סנג'אק אוטונומי. לאור תביעתן של צרפת, בריטניה, רוסיה, אוסטריה, וגרמניה נאלצה ממשלת תורכיה לאשר את האוטונומיה ללבנון בשנת 1864. בראש הסנג'אק האוטונומי הועמד מושל נוצרי, המחוז שוחרר מהעלאת מסים לתורכיה, חילות המצב העות'מאניים הוצאו ממנו ותושביו שוחררו מגיוס צבאי. כן הורכבה מועצה מינהלית שסייעה בידי המושל והשתתפו בה בני העדות השונות. משטרה פנימית נועדה לקיים את הסדר והביטחון. אוטונומיה יחסית זו הצעידה את לבנון לקראת קידמה כלכלית: מצב הביטחון שופר ורמת השירותים עלתה. זרם מתגבר והולך של סוחרים, מורים, מיסיונרים נהר ללבנון ובד בבד התחזקה ההשפעה הצרפתית במחוז זה ובחבליה הסמוכים של סוריה. המבנה השלטוני של לבנון, על ייצוג עדותיה ומושלה הנוצרי הטביע את חותמו על החיים המדיניים של המחוז עד לקבלת עצמאות לאחר מלחמת העולם השנייה. מתן האוטונומיה בשנת 1864 סייעה להתפתחות צביונו הבדלני של לבנון. גם בסוריה חלה פעילות מיסיונרית מוגברת, אם כי בפחות הצלחה מאשר בלבנון. כאן החלה התנועה הלאומית, בדומה למצרים, בהתעוררות ספרותית ובמגמות למודרניזציה באסלאם. בתקופת שלטונו של הסולטאן עבד אל חמיד ניעורה התנועה הפאן-אסלאמית והחלה להתרוצצות הפנימית בין מגמות לאומיות בלתי-מגובשות לבין מגמות קבלת אוטונומיה במסגרת האימפריה העות'מאנית. עם עליית "התורכים-הצעירים" לשלטון בשנת 1908 החלה תקופת פעילותן של אגודות הסתרים הלאומיות, ששאבו את השראתן מאגודות דומות שרווחו באירופה ובחבלי הבלקאן.

תנועת ההשכלה בסוריה ובלבנון

בניגוד לשאר ארצות ערב יוחדה לבנון בנתונים הבאים: א) תערובת גזעית-אתנית הרחוקה מלהיות שמית טהורה; ב) היעדר זיקה קנאית בין האסלאם לבין התנועה הלאומית;

ג) השפעה מערבית, קרי צרפתית, ענפה כתוצאה מהתנוחה הגאוגרפית ומהיסטוריה ממושכת בת מאות שנים; ד) פסיפס של מיעוטים, שבו בולט האחוז הגבוה של כתות נוצריות, המהוות את הריכוז הנוצרי החזק ביותר במזרח התיכון; ה) מסורת של בדלנות מדינית בעיקר מצד של המאורנים. כתוצאה מכך מורגשת עד היום התרוצצות בין מגמות מדיניות סותרות בלבנון, החל מההנחה, כי ללבנון אין יעוד מיוחד וכי מסורת הבדלנות בעבר אינה צריכה להיות עילה לבדלנות בהווה, ועד להשקפה בדבר ייעודו של לבנון כמבצר וכמקלט לנצרות במזרח התיכון בחסות מערבית. ההשקפה המדינית השליטה גם היום מבליטה את הצורך בדו-קיום בשלום בין הנוצרים לבין המוסלמים, במגמת תיווך תרבותי וכלכלי בין אירופה לבין המזרח, תוך שמירה על העצמאות המדינית. מגמות אלה לא חפפו, בהכרח, את החלוקה העדתית הפנימית.

מאבק המעצמות האירופיות על תחומי ההשפעה במזרח התיכון הסתייע גם בתחרות המוסווית שהתנהלה בין הכנסיות הנוצריות השונות על השפעתן בארצות ערב ועל מתן חסות למיעוטים הנוצריים שבארצות אלה. בסוריה ובלבנון היו פעילים בעיקר מסדרים פרנציסקאנים וישועים מצרפת ומאיטליה בעת ובעונה אחת עם מיסיונרים פרוטסטנטים מבריטניה ומארה"ב. במרחב הלבנט הייתה ידם של הקתולים על העליונה. בית הדפוס הקתולי של מסדר הישועים בבירות שנוסד בשנת 1853 פרסם ספרות ערבית קלאסית מספרי לימוד משובחים, שהיוו תדריכים מצוינים למשכילי סוריה ובלבנון. חניכיהם של מוסדות החינוך הנוצריים היו הדמויות הבולטות של תנועת ההשכלה במחציתה השנייה של המאה ה-19. הם גם הניחו את היסודות לספרות מחקרית, לעיתונות יומית ולירחונים. התחייה הספרותית קדמה בלבנון ובסוריה לזו של מצרים.

מקרב אישי ההשכלה בלבנט יש לציין את בוטרוס אל בסתאני (1819–1883), ששיתף פעולה עם מיסיונרים פרוטסטנטים בפרסום הירון "אל ג'נאן" (הגנם), אשר סיסמתו המודפסת זיהתה את אהבת המולדת עם עיקרי האמונה. כן הוציא אל בסתאני 6 כרכים של אנציקלופדיה ערבית כללית, מלון וספרי דקדוק, שסייעו לתחיית השפה הערבית. בתחום הבלשנות, השירה והספרות הערבית הפליאו לעשות בני משפחת אל יאזיגי הלבנוניים; המתרגם והמחזאי הביירוטי נגיב אל חדאד (1867–1899); אדיב בק אצחאק (קתולי ארמני) ויליד דמשק; וכן ג'ורג'י זיידאן הביירוטי שפעל בלבנון ובמצרים,³⁰ נחשב לאבי הרומאן-ההיסטורי הערבי המודרני, והיה משכמו ומעלה מכל אישי ההשכלה הערביים במזרח התיכון.

הפעילות הלאומית עד למהפכת "התורכים-הצעירים" (1908)

התנועה הלאומית בסוריה ובלבנון קיבלה, כזכור, דחיפה עוד בשנות ה-60 המוקדמות של המאה ה-19, עם כינון האוטונומיה במחוז לבנון. פעילות המיסיונרים הנוצריים סייעה להופעתה של ספרות ערבית חדשה, ומרכזיה של התחייה הספרותית היה בבירות. יסודן של אגודות הסתרים הערביות בלבנט הושפע מיסודן של אגודות סתרים דומות באירופה ובבלקאן ושיקף את השאיפה להיפרדות מתורכיה העות'מאנית. אחת מהאגודות הללו שנוסדה בבירות בשנת 1875 ניהלה תעמולה בכתב נגד האימפריה העות'מאנית, וקראה לליכוד מתוך "גאווה ערבית". מצעה של האגודה העלה דרישות שנחשבו בזמן לנועזות ביותר, כגון איחודן של סוריה ובלבנון תוך שמירה על אי-תלותן; הכרה בערבית כשפה רשמית; ביטול הצנזורה ושאר ההגבלות על חירויות היסוד והגבלת שירותם של החיילים הערביים בצבא העות'מאני בתחומי סוריה ובלבנון בלבד. הטרור של הסולטאן עבד אל חמיד הבריא את מרבית ראשי אגודות הסתרים, הן לצרפת והן למצרים, מקום שם לא הוגבל מרחב הפעילות הספרותית-הלאומית כבחבליה האחרים של האימפריה העות'מאנית. כך,

³⁰ עיין לעיל בפרק על מצרים, בסעיף "תקרית דנשוואי ורצח בוטרוס ע'אלי".

אפוא, הפכה פריס למוקד הפעילות הלאומית של הגולים הסוריים, והוא הדין בקהיר ובאלכסנדריה, שהיו נתונות לפיקוח בריטי. בעת ובעונה אחת נבלמה הפעילות המדינית-ספרותית של הלאומנים הסוריים ומצריים הפכה למרכזה של התנועה הלאומית הערבית במזרח התיכון, למרות שהעסקנים הסוריים מילאו תפקיד נכבד בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה ואחריה במו"מ עם ההאשמים, בעלי בריתם של הבריטים.

מבין חשובי הסופרים הלאומיים בסוריה יש להזכיר את שול כוואכיבי (1849–1903), שהתגורר בחלב, הטיף להחייאת התרבות הערבית ולתיקונים באסלאם, וכן תרם תרומה חשובה למחשבה הלאומית הערבית בהסתייגו מרעיונות ה"פאן-אסלאם" של עבד אל חמיד. בשנת 1904 יסדו מהגרים סוריים בפריס את "ליגת המולדת הערבית", בראשות נוצרי הארץ-ישראלי נגיב עזורי. ליגה זו ניהלה תעמולה למען שחרורן של ארצות ערב מהשלטון העות'מאני ופעולותיה נתמכו על ידי הצרפתים. עם עלותם של "התורכים-הצעירים" לשלטון (1908) חלה רגיעה זמנית בפעולותיהם של העסקנים הלאומיים בארצות הסהר-הפורה עד להתפכחותם המהירה שרק החישה את המאבק הלאומי בתקופת מלחמת העולם הראשונה ואחריה.

4 תורכיה

רקע כללי

משטר הרודנות של הסולטאן עבד אלחמיד ה-II (1876–1909) בלם את תהליך אימוצן של הרפורמות המודרניות, תהליך אשר הוחל בו בתקופת הסולטאנים שקדמו לו. רפורמות אלה כונו "תנטימאט" או "נטיאם אל ג'דיד" ("הסדר החדש"). הקו המציין את הרפורמות הללו היה – כפייתן מגבוה והיותן מותנות ברצונו הטוב של השליט. התנטימאט לא היו בשום פנים ואופן פרי התעוררות המונית ותביעה עממית. רובד דק של משכילים-מתערבים, אשר כיהן בעת ובעונה אחת כפקידי הממשל, שידל את השליטים ולחץ עליהם להנהיג רפורמות מודרניות אלה. רובד חברתי זה שהיה מאורגן בצורה רופפת כינה עצמו בשם " העות'מאנים החדשים", והתרכז סביב מנהיגותו של מדחת פחה.³¹

התנטימאט החלו עם מתן הח'יט שריף (1839) על ידי הסולטאן עבד אל מגיד לוויזירו הגדול רשיד פחה. מגילה זו כללה הבטחות לכל נתיני האימפריה, ללא הבדל דת, כביטחון החיים והרכוש (איסור על ההוצאה להורג ועל החרמת רכוש לאל בירור משפטי). כן הובטחה גבייה מסודרת של המסים וחלוקתם וביטול החכרת מסי הפרובינציות ("אלתזאם"). שירות החובה בצבא קוצר ל-4 שנים במקום 5. לאחר פרסום התנטימאט נחקקו חוקים בנוגע לשירות בלתי-מוסלמים בצבא או תשלום כופר שירות, והוצאו תקנות שאיפשרו את כניסתם של נתינים בלתי-מוסלמים למנגנון הממשלתי. כן נקבע ואושר מחדש

³¹ עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף תקופת מדחת פחה בעיראק. מדחת פחה היה מושל בגדאד בשנים 1869–1872. בשנת 1872 מונה לוויזיר גדול תחת שלטונו של עבד אל עזיז, ולהלן בשנת 1876 – בתקופת עבד אל חמיד. בתקופת כהונתו כמושל בגדאד גדל עומס המסים שהוטלו על שבטי הערבים הנוודים והנוודים למחצה. כן נאלצו הפלאחים לשרת בצבא התורכי. עם זאת ניסה מדחת לשפר את סדרי השלטון, כפי שעשה לפני כן בחבל הדנובה, הקים הנהלה עירונית עצמית בבגדאד, הוציא לאור עיתון רשמי, דאג לעבודות ציבוריות (תעלות, מאגרים), ייסד תעשיית תחמושת מקומית והקים בתי"ס יסודיים כששפת ההוראה הייתה תורכית. כן ניסה ללא הצלחה לבצע רישום קרקעות ולהקנות זכות עיבוד לארסיים בקרקעות המדינה לכל מי שנטע עצים או חפר תעלת השקאה. אולם מחשש גביית מסים וגיוס לצבא לא נרשמו אלא מעטים בלבד. בפתחו את התחבורה נתקל בקשיים טכניים ומדיניים מצד בריטניה, שקברניטיה לא העריכוהו למרות הערצתו הגלויה לצורת השלטון הבריטי. בסופו של דבר הוגלה על ידי הסולטאן עבד אל חמיד וטאאף בערב ונרצח כנראה בפקודתו.

ה"סטאטוס קוו" על האוטונומיה העדתית של המיעוטים הבלתי-מוסלמיים בהנהלת ענייניהם הפנימיים.

ברם, מרבית ההבטחות והחוקים הללו, אשר אושרו מחדש בח"ט שריף מהמיון (1856), לאחר מלחמת קרים) לא קוימו הלכה למעשה. בעלי האחוזות, העלמאא, חוגי החצר ומקורבי הסולטאנים התנגדו בכל תוקף לרפורמות. מגמת התנגדותם חוזקה על ידי תמיכה מוסוויית של כמה ממעצמות אירופה, אשר חששו מפני התחזקותה של האימפריה העות'מאנית והתאוששותה, שכן תהליך אפשר זה נגד את האינטרסים שלהן. הרפורמות העיקריות לא הוצאו, אפוא, לפועל: מוסד החכרת המסים לא בוטל כליל, ואי-שוויונם המשפטי של הנתינים הבלתי-מוסלמיים נמשך, כשם שנמשך שלטונם השרירותי של שליטי הווילאיתים.

עם חרפת המשבר הכלכלי והכרזת פשיטת הרגל של אוצר הסולטאן (1875) גברה השפעת המתמערבים והמשכילים, שלא ראו מוצא זולת הפיכת האימפריה העות'מאנית למונרכיה-קונסטיטוציונית. כמסגרת ארגונית רופפת לתפיסה אידיאולוגית. זו שימשה מפלגת "העות'מאנים החדשים", שבראשה עמד, כאמור, מדחת פחה. בהפיכת חצר שבוצעה במאי 1876 הצליחו חוגים אלה לסלק את הסולטאן עבד אל עזיז (1861–1876), שלאחר כישלונות פנימיים וחיצוניים פנה למדיניות ריאקציונית ביותר. יורשו של עבד אל עזיז, מוראד ה-V, שהיה בלתי שפוי בדעתו, הודח תוך 3 חודשים, לטובת עבד אל חמיד ה-II.

תקופת עבד אל-חמיד ה-II

החוקה החדשה נכנסה לתוקפה בשלהי דצמבר 1876 מיד לאחר עלותו של עבד אל חמיד לכס הסולטנות ומינויו המחודש של מדחת פחה לוויזיר גדול. החוקה (שנוסחה במתכונת בבליית), קבעה את כינונו של בית תחתון שמועד כהונתו נמשך 4 שנים (וכל 50,000 בוגרים-גברים שולחים אליו ציר אחד). כן הוקם סנט, שחבריו התמנו לכל ימי חייהם (ונבחר מקרב הנכבדים, ראשי העלמאא ובכירי הפקידים לשעבר). החוקה הבטיחה את חופש העיתונות; חסינות חברי בתי הנבחרים ופומביות ישיבותיהם; חסינות השופטים ופומביות ישיבותיהם; חינוך חובה בבתי"ס יסודיים ממשלתיים (בשפה התורכית); כן הובטח עקרון "בחירת הפקידים על ידי העם", והכורז על ידיעת השפה התורכית כתנאי יחידי לקבלת מישרה ממשלתית.

תוך חודשים ספורים לאחר שעבד אל חמיד החליט לאשר את החוקה הוא שינה את טעמו: בנצלו את מצב החירום שנוצר עקב מלחמת רוסיה-תורכיה, פיטר הסולטאן בפברואר 1877 את מדחת פחה, ביטל את החוקה, פיזר את הפרלמנט, שכונס על יסוד החוקה, ופתח בטרור אכזרי. החלה "תקופת העריצות" (*devre-i istibdat*). תהליך המודרניזציה וההתמערבות, שנפתח בימי סלים ה-III, ונמשך להלן בתקופת התנטימאט משנת 1839 ואילך, ניבלם עתה כ-30 שנה לערך. בתקופה זו נוצר רוב של משכילים ואנשי צבא שנעצרו או נאלצו לגלות מחמת רדיפותיו של הסולטאן.

אין באפשרותי לשפוט באיזו מידה הייתה האימפריה העות'מאנית עוצרת כוח לעמוד זמן רב בפני הלחץ הכפול, החיצוני והפנימי, של שני גורמים-האימפריאליזם של המעצמות לערך. בתקופה זו נוצר רוב של משכילים ואנשי צבא שנעצרו או נאלצו לגלות מחמת רדיפותיו של הסולטאן.

אין באפשרותנו לשפוט באיזו מידה הייתה האימפריה העות'מאנית עוצרת כוח לעמוד זמן רב בפני הלחץ הכפול, החיצוני והפנימי, של שני גורמים-האימפריאליזם של המעצמות וההתערורות הלאומית ברחבי שטחיה – אילו היה לה משטר פנימי איתן. איתרע מזלה של תורכיה העות'מאנית, שדווקא בשעת ההתמודדות של הלחץ האימפריאליסטי המוגבר מחד גיסא ושאיפות העצמאות הלאומית של עמיה מאידך גיסא, הופיעה על במת ההיסטוריה העות'מאנית אחת הדמויות השליליות ביותר בתולדותיה – הסולטאן עבד אל חמיד ה-II,

"הרוצח הגדול", כפי שכונה על ידי גלאדסטון. תיאור מאלף על אישיותו של הסולטאן מופיע אצל מורגנתאו,³² מי שניהן כציר ארה"ב באיסטנבול באותה תקופה: "הוא היה אדם ששלט באמצעי ריגול ושפיכות דמים, ואשר לא היה כל שיקול למעשיו, להוציא אולי את טבח הארמנים... אחת מפעולותיו הראשונות של עבד אל חמיד משעה שהוכתר הייתה לכלוא את יורשיו הצפויים בארמון, להקיף עצמו בגודי מרגלים, להסתגר בהרמונו ובמספר ארמונות בעלי תפקיד דומה... הם (המרגלים) הלעיטוהו בעקביות בפרח מפני רצח".

בפרוס שנת 1877 חצו הרוסים את נהר פרוט ויזמו את הרביעית במלחמות רוסיה-תורכיה במאה ה-19. מלחמה זו, שהתנהלה לחיים ולמוות, הסתיימה עם הופעתם של הרוסים בשערי איסטנבול והכתבת תנאי ההשפלה לתורכים בחוזה סאן-סטפאנו. אמנם חוזה סטן סטפאנו תוקן תוך חודשים מספר לטובת תורכיה בקונגרס ברלין (1878), אולם בכך אבדו שיירי היוקרה הצבאית והמדינית של תורכיה העות'מאנית. גם בריטניה הפנתה לה עורף והפסיקה את תמיכתה המסורתית בשמירת שלמות קיומה של האימפריה העות'מאנית. עוד בזמן ועידת פריס (1856), שבאה לאחר מלחמת קרים, הוכנסה האימפריה העות'מאנית ל"קונצרט האירופי", אך לא כשווה בין שווים אל כמשקיפה מערש חולייה. שכן מאז שיתופה של תורכיה בסוד המעצמות האירופיות השיגו רומניה וסרביה את עצמאותן, ובולגריה האוטונומית למחצה הייתה בדרך לעצמאות. מרבית הנחלאות בבלקאן אבדו. לעומת זאת כללו שטחי שלטונו של עבד אל חמיד ה-II את השטחים המזרח-התיכוניים על נתיניהם הכנועים והצייטנים, שהורגלו עוד מקדמת דנא לשלטון אוטוקראטי. רוב הנתינים הללו היה מוסלמי. בנסיבות אלה החליט עבד אל חמיד לזנוח את האוריינטציה המערבית של זקנו, אביו ואחיו, ולהפוך את האימפריה לח'ליפות אסיאתית. מן הסתם, לא יכול היה להגיע לכלל החלטה אחרת בתנאים שעמד בהם. היה זה, אפוא, הרקע להעלאת סיסמת ה"פאן-אסלאם" ולגיבושה בשורה של צעדים מדיניים.

עם סיום המלחמה נגד רוסיה, ו-3 שנים לפני הכרזת הפרוטקטוראט הצרפתי על תוניס, מינה הסולטאן איש צבא תוניסי לווזיר גדול. החידוש, בצעד זה לא היה בעצם מינויו של אישיות שאינה תורכית לתפקיד הרם ביותר באימפריה, שהרי אלבנים רבים כיהנו בתפקידי פחוות; החידוש התבטא במינויו של בלתי-תורכי שלהלכה אף לא היה נתינו של הסולטאן. בפרמאן המינוי הטעים עבד אל חמיד את תביעתו לשירותם של כל הסונים בועלם האסלאם. בצעד מדיני זה התיימר הסולטאן להינתק ממעמד "האיש החולה על גדות הבוספורוס", ולגבש לעצמו מעמד רוחני-מדיני כמנהיג התנועה הפאן-אסלאמית העולמית, תוך ניצול רגשות המרירות האנטי-מערביים שפיעמו בקרב המוסלמים, הרחק מעבר לתחומיה המדיניים המצטמצמים והולכים של האימפריה העות'מאנית. צעדו הבא של הסולטאן התבטא בחיזור אחר הקבוצות האתניות-מוסלמיות בתחומי שלטונו. הוא הקיף עצמו בפקידים וחיילים סוריים ואלבניים, גילה התעניינות בענייני באפריקה, בהודו ובמזרח הרחוק, העניק מקלט מדיני למוסלמים שברחו מפני הרוסים ויישב מוסלמים בוסניים בארץ-ישראל, לאחר שבוסניה והרצגובינה סופחו לאוסטריה. גולת הכותרת של מדיניותו הפאן-אסלאמית הייתה הנחת קו מסילת הברזל החגיזית (1900-1908). שמומנה ונסללה על ידי מומחים גרמניים.

הקייסר והסולטאן: שילוב אינטרסים

לאלטאן עבד אל חמיד נמצא בן-ברית באירופה בדמותו של הקייסר הגרמני ווילהלם ה-II. כבר לאחר קונגרס ברלין (1878) הסתמן המפנה במדיניותה של גרמניה כלפי תורכיה העות'מאנית,³³ שבא לכלל ביטויו עם פיטוריו של הקנצלר ביסמארק והתעניינותו הגוברת

³² H. Morgenthau, "Secrets of the Bosphorus" (London, 1918), p. 10

³³ ראה בפרק על "השאלה המזרחית".

והולכת של הקייסר במזרח התיכון ("Drang nach Osten"). כבר הוטעם לעיל מה חשוב היה תפקידה של אוסטרו-הונגריה בהכשרת הרקע לחדירתה הכלכלית והמסחרית של גרמניה לתחומי האימפריה העות'מאנית. בד בבד עם השתלטותו של ההון הצרפתי על סוריה ולבנון, התבצרותה המדינית של בריטניה במצרים והשתלטותה הכלכלית על אזורי המפרץ הפרסי ועיראק, החלה חדירתו של הון גרמני בשלהי המאה ה-19 לאנטוליה, לסוריה ולעיראק. מבחינתו של הממשל העות'מאני הייתה כניסתה של גרמניה למאבק הכלכלי והמדיני בתחומי האימפריה מועדפת על פני האימפריאליזם הבריטי והצרפתי, שכן הייתה זו גרמניה המעצמה היחידה שלא השתתפה בחלוקת השלל הטריטוריאלי התורכי עד כה. יתרה מזאת, לאחר מפלותיהן של אוסטריה (1866) וצרפת (1870) לפני גרמניה עלתה יוקרתה הצבאית של זו האחרונה ואיזון הכוחות האירופי, הסתמן על מערך כוחות חדש באירופה. כשבצדו האחד של המתרס ניצבו בריטניה, צרפת ורוסיה לעומת מעצמות המרכז – בצדו השני של המתרס. ההתקרבות המדינית בין בריטניה, צרפת ורוסיה הייתה הרת-שואה להמשך קיומה של תורכיה העות'מאנית, שכן שלושתן היו מאוחדות, בשלהי המאה ה-19 ובפרוס המאה ה-20, באמונה אודות התמוטטה הקרובה של האימפריה. לרוסיה היה חשבון עם תורכיה העות'מאנית, ואילו בבריטניה נגוזה ההשקפה אודות חיוניות קיומה של תורכיה לאינטרסים הבריטיים, משנת 1878 ואילך. לא יפלא, אפוא, שההשפעה הגרמנית בתורכיה גברה והלכה ככל שהאינטרסים הבריטיים באימפריה העות'מאנית התמעטו והצטמצמו. האוריינטציה הפרו-גרמנית של תורכיה החלה, אפוא, עוד בתקופתו של עבד אל חמיד, וכפי שישתבר להלן, היא התמשכה גם בתקופת שלטונם של "התורכים הצעירים".

החדירה הכלכלית של המעצמות היריבות הייתה חסויה על ידי הקפיטולציות ונשענה על קבלת זיכיונות לניצול מחצבים ולסלילת נתיבי תעבורה, שהיו שלב הכרחי בפיתוח אוצרות הטבע. מתן הזיכיונות נעשה מחמת אוזלת ידה של הממשלה העות'מאנית ומחדלה הפיננסי לבצע את תכניותיה במו ידה. כך, למשל, הכריז הסולטאן עבד אל חמיד על סלילת הקו החג'אזי במגמה לעודד את תנועת ה"פאן-אסלאם", אם כי היו לו גם שיקולים מדיניים שהתבטאו לא רק בחיזוק שליטתו על חג'אז וערי הקודש המוסלמיות, אלא אף בהנחת קו תחבורה במקביל לחופים ים-סוף, שהפך לנתיב בריטי מובהק מאז פתיחת תעלת סואץ (1869) ורכישת מירב מניותיה על ידי הבריטים. חלק מהוצאות מימון המסילה החג'אזית נתרם על ידי מוסלמים מכל רחבי העולם, ומניכוי בשיעור של 10% ממשכורותיהם של בכירי הפקידים העות'מאניים. כן הוטלו מסים מיוחדים על בקשות רשמיות למימון המפעל התעמולתי-מדיני הנ"ל. קו המסילה הסתיים באל-מדינה, במרחק של כ-1320 ק"מ מדמשק, בעוד שהקטע בין אל-מדינה ומכה לא נבנה מעולם.

בעוד קטעי המסילה החג'אזית נבנים והולכים בפיקוח גרמני, קיבלה חברת הרכבות האנטולית הגרמנית את הזכיון להתקנת מסילת ברזל מאיסטנבול לבגדאד (1902). הבירה התורכית חוברה למערכת המסילות הבלקניות בשנת 1888, ומספר שנים לאחר מכן החלה החברה האנטולית הגרמנית להאריך את הקו לעבר אסקשהיר, ברוסה ואנקרה. על פי התכנון המקורי היה צריך הקו לעבור בלב אנטוליה, בריחוק מטווח ההפגזה של תותחי הצי הבריטי, בדומה לתוואי של המסילה החג'אזית, דרך סינֶס, דיארבֶּכר, מוסול ובגדאד, עם שלוחות לחלב בצפון סוריה ולכוויית דרך בצרה. מסילת הברזל הבגדאדית, שעבד אל חמיד ראה בה. אמצעי לחיזוק שלטונו בעיראק המרוחקת, נראתה לקייסר הגרמני כמקפצה מצוינת לעבר המפרץ הפרסי ועמקי הפרת והחידקל על מנת להנחית מהלומה לאינטרסים הבריטיים באזור המפרץ הפרסי ובנתיב הימי להודו.

מחמת התנגדותם של הרוסים הוחלט להעתיק את תוואי המסילה דרומה לקוניה. כוחו של הזכיון שניתן בשנת 1902 היה יפה ל-90 שנה. כל הציוד למסילה היה גרמני ושוחרר ממכס. הממשלה העות'מאנית הבטיחה את סלילתו של ק"מ במסילת בגדאד באמצעות ערבויות כספיות שלא היו לה. גם הגרמנים נתקלו בקשיי מימון והציעו לשתף הון בריטי

וצרפתי בשיעור 40%, אולם ההצעה הגרמנית נדחתה בלחץ החוגים המסחריים בבריטניה, למרות שהממשלה הבריטית כמעט והשתכנעה ליתן את ברכתה למפעל זה, לאחר ביקורו של הקייסר בבריטניה (1898). בשנת 1904 הוחל בהנחת הקו שחולק לארבעה קטעים ולא הושלם במלואו, חלף סלילתם של 1800 ק"מ. קטע התוואי בין סמארה ומוסול לא הושלם אלא אחר מלחמת העולם הראשונה. למעשה, לא באה התכנית הגרמנית של מסילת בגדאד אלא לרשת תכניות בריטיות קודמות בדבר הקמת רכבת "עמק-הפרת",³⁴ (1843, 1849). אמנם ביוני 1914 הגיעו הגרמנים לכלל הסכם חלקי עם בריטניה על המשכת סלילת המסילה הבגדאדית תמורת שיתופו של הון גרמני בשיעור 25% מהמניות של "חברת הנפט התורכית" (בבעלות בריטית), אך דא עקא שהתפרצותה של מלחמת העולם הראשונה שמה לאל הסכם זה. שיתוף הפעולה בין הסולטאן והקייסר, השתעבדותה הכלכלית והמדינית של תורכיה לגרמניה והחדירה האימפריאליסטית הגרמנית למזרח התיכון היוו, בהערכה כללית, גורמים יסודיים להתלקחות מלחמת העולם הראשונה בזירת המזרח התיכון. פעילותו המדינית והכלכלית של הקייסר בתחומי אנטוליה ועיראק לא פסקה. הטבח בארמנים-הנוצריים, שהחל בהפסקות בשנת 1894, לא הפריעו לגילויי הידידות הרבים שהעתיר הקייסר על הסולטאן. בשנת 1898 הפתיע ווילהלם ה-II את אירופה כולה בעלותו לרגל לירושלים,³⁵ ולאחר ימים ספורים – בביקורו בדמשק ובהצהרתו המגוחכת אל מול קברו של צלאח אד דין, כי הקייסר הינו הפטרוני ל-300 מיליון המוסלמים בעולם כולו, ווילהלם העלה על נס את אישיותו של סולטאן, שעה שהוא שכונה על ידי הבריטים "הרוצח הגדול" וידיו היו מגואלות בדם נוצרים (ארמנים). הקייסר לא הסתפק במחוות מילוליות או כלכליות אלא שיגר משלחת צבאית גרמנית שנועדה לארגן מחדש את הצבא התורכי, בעוד שהסולטאן ניצל כהלכה את ערעור מאזן הכוחות האירופי ועמידתו של הקייסר לצידו. הוא העתיק את מושב ממשלתו מ"השער העליון", שניבט לבוספורוס והיה נתון לסכנות הפגזה, לארמונו הפרטי – Yildiz Kiosk – בפרבר בשיקטאש, כשהוא מסוגר ומוקף על ידי אנשי שלומו הערביים והאלבניים. ממצרו זה שיגר הסולטאן במישרין את צוויו החתומים על ידי הוויזיר הגדול כל חלקי האימפריה. בעוד שפליטים מוסלמיים מהבלקאן ומרוסיה מצאו מקלט תחת שלטונו של עבד אל חמיד, הרי ששוחרי הקידמה מקרב התורכים עצמם נאלצו לגלות (כ-80,000 גלויות מדיניות) ולהמשיך בתעמולתם המדינית בצרפת ובשוויץ. הייתה זו תקופת אימים של מעצרים, בילוישים והמתות, או כפי שהתבטא אחד ההיסטוריונים, כי מחציתה של אוכלוסיית קושטא הועסקה בריגול מעשיה של המחצית השנייה. היה זה לעג הגורל, שאותם קצינים שנשלחו על ידי עבד אל חמיד להשתלמות בחו"ל היו בין מחוללי ההפיכה נגדו. הסתגרותו של הסולטאן החשדני, היחבאותו מנתיניו וניתוקו מיחידות צבאו, להוציא את משמר ראשו האלבני, גרמו להצלחתה של מהפכת "התורכים-הצעירים" בשנת 1908.

"ועד האיחוד והקידמה" ומהפכת "התורכים-הצעירים" (1908)

"התורכים הצעירים" החלו את קיומם המדיני ב"ועד האיחוד והקידמה" (Ittihat ve Terrakki Cemiyeti) אשר נוסד לראשונה באיסטנבול בשנת 1889, ביוזמת סטודנטים מביה"ס הצבאי והרפואי, וכלל מוסלמים בני לאומים שונים באימפריה העות'מאנית. חדירתם של בלשי הסולטאן עבד אל חמיד לאגודה הביאה להתפוררותה ולהקמתה מחדש בז'נבה בשנת 1891. להלן הועבר המרכז לפריס, ובשנת 1906 הועתק מרכז "ועד האיחוד והקידמה" לתחומי האימפריה העות'מאנית עצמה, היינו לסלוניקי, הבירה הקוסמופוליטית של מקדוניה ומרכז המרי הפסיבי לשלטונו של הסולטאן. כאן פעלו אנשי "האיחוד

³⁴ עיין בכל הפרשה בפרק על עיראק, בסעיף – האינטרסים הגרמניים בעיראק ובמפרץ הפרסי.

³⁵ בדרך לירושלים על ידי מקווה-ישראל נפגש הקייסר עם הרצל, שניסה לשכנעו בכדאיות הקמת מדינת היהודים לאינטרסים הגרמנים.

והקידמה", שהתכוונו בסיסמת ה"איחוד" – לאחדות כל עמי האימפריה תחת הדגל העות'מאני, וב"קידמה" – למתן שוויון-זכויות לכל העמים הללו). הם התארגנו במתכונת של אגודת-סתרים כ"בונים-החופשיים". לעומת אנשי התנט'ימאט שהיו רובם ככולם תורכים, נהנו פעילי "האיחוד והקידמה" מתמיכת בליל הנתונים הבלקניים של האימפריה, ובמיוחד אנשי הדונמה (Dönme), שספיחי השבתאים והפראנקיסטים שהתאסלמו למראית עין והתרכזו בסלוניקי. בקרב רבים מקציני הצבא התורכיים שהשתייכו לוועד לא תפסה דת האסלאם מקום מכריע. הם היו חילוניים למחצה והסתגלו לגינוני המערב.

פעולותיו הראשונות של ועד "את'יחאד ותרכי" (איחוד וקידמה) כללו הקמת בית-דפוס בלתי-לגלי בקושטא (1894), והדפסת עיתונים ועלונים בתורכית, ערבית וצרפתית בפריס, קהיר, ז'נבה ונאפולי. בשנת 1897 נערכה ההפגנה המדינית הראשונה של ה"את'יחאדים" מול ארמון הסולטאן בבירה. ההפגנה פוזרה, נערך משפט ראווה גדול ח-13 מכלל המפגינים הוצאו להורג, בעוד ש-70 פעילים אחרים נידונו לעבודת פרך. משפט שני גדול נערך בשנת 1899. עד סוף המאה ה-19 נכלאו בבתי-הסוהר של הסולטאן כ-50,000 אסירים מדיניים וכ-80,000 גורשו והוגלו.

בחוגי המהגרים המדיניים של "האיחוד והקידמה" חל פילוג בוועידתם בפריס בשנת 1902. קבוצת "ליבראליס", שייצגה את האינטרסים של בעלי האחויות הגדולות, פרשה מהוועד. קבוצה זו תבעה ביזור (דצנטרליזציה) נרחב של האימפריה העות'מאנית, שללה את המאבק המהפכני וראתה את הדרך היחידה לכינון משטר קונסטיטוציוני בהתערבות מעצמות חוץ. לפעילות נמרצת ביותר הגיעו פעילי "את'יחאד ותרכי" בשנים 6-1905, כאשר חלה התעוררות כללית במזרח התיכון עקב תבוסת רוסיה לפני יפן והתחוללות המהפכה הרוסית הראשונה בשנת 1905. בשנת 1906 הועתק, כאמור, מרכז הוועד לסלוניקי, בתחומי האימפריה העות'מאנית.

מנהיגי הוועד הפעילים ביותר היו שני קצינים מהחייל התורכי-מקדוני-ניאזי (Niazi) ואנוור (Enver). תחילה קבעו ראשי הוועד המקדוני, כי יש לחולל מהפכה ולהדיח את עבד אל חמיד מכסאו בספטמבר 1908, אולם החשש מפני התערבות המעצמות שתביא לידי קריעת מקדוניה מהאימפריה העות'מאנית האיץ במנהיגים להקדים את ביצוע המהפכה במספר שבועות. לאחר שקציני הצבא ארגנו תנועת מרי בוילאיתים של סלוניקי ומונאסטיר והצליחו לפני כן להטות בעורמה את לב המפקדים האלבניים לצדם, פנה ניאזי בראשית יולי 1908, אל גבעות רֶזְנָה בראש מאות ספורות של חיילים מחיל המצב המקדוני ובישר על מהפכה כללית. כשנדע הדבר לסולטאן המסתגר בארמונו שוגרו כ-20,000 חיילים לדיכוי המורדים. ברם מפקדו של גייס העונשין נורה ונהרג וחייליו סירבו להילחם בחבריהם. המורדים נכנסו לסלוניקי ושכנעו את חוסיין חלמי פחה, המפקד הצבאי של מקדוניה, להבריק לסולטאן ולתבוע ממנו את חידוש החוקה משנת 1876. כן איימו עליו בכיבושה של הבירה במידה ויסרב (21 ביולי 1908). ללא עזרת הצבא הבחין עבד אל חמיד במצבו הנואש, ונאלץ להכריז ב-23 ביולי על חידושה של החוקה.³⁶ יום קודם לכן פורסמה הכרזה דומה גם בסלוניקי.

מייד לאחר הצלחת מהפכת "התורכים-הצעירים", שבאו מקרב הפעילים ב"וועד האיחוד והקידמה", נוסדה במקביל האגודה הערבית "האחוה הערבית-עות'מאנית" (ספטמבר 1908) על ידי המשכילים והלאומנים הערבים שישבו באיסטנבול. מטרת האגודה החדשה, שפעילה נסחפו בגל ההתלהבות הכללית, היו: מתן סיוע ל"תורכים-הצעירים" בהחזקת המשטר החוקי ובביצוע סיסמתם "חופש-צדק-ואחוה", ליכוד כל עמי האימפריה למען "האינטרסים המשותפים"; גילוי יוזמה בתחומי הכלכלה וכן בשטח השפה והספרות הערביים; הגנת זכויותיהם של כל הנתונים הערביים, תוך שמירה על חירויות היסוד, הצדק

³⁶ הצהרתו לוותה בהכרזה כי כל מעייניו היו נתונים תמיד, לאושרם של נתיניו, אלא שהבוגדים הרחיקוהו מעמו.

והשוויון של כלל הנתונים באימפריה העות'מאנית. אולם בשנת 1909 חוסלה אגודת "האחוה הערבית-עות'מאנית" על ידי ממשלת "התורכים הצעירים".

בית הנבחרים העות'מאנית נפתח מחדש בדצמבר 1908 על יסוד בחירות שהוכנו על ידי פעילי "ועד איחוד מהקידמה". מכלל 245 הצירים שנבחרו על ידי בוחרים-משנה היו 150 צירים תורכיים לעומת 60 ערביים, וכן 18 יוונים, 4 בולגרים ו-2 צירים לסרבים, לארמנים, לאלבנים וליהודים. בסנט, שכלל 40 סנטורים שמונו על ידי הסולטאן, היו רק 3 ערבים. ייצוג יחסי זה סילף לחלוטין את יחסי הכוחות המספריים באימפריה העות'מאנית. לפי אומדנו של אנטוניוס,³⁷ כללו אוכלוסי האימפריה בשנת 1908 כ-22 מיליון נפש, להוציא את מצרים. מהם 7.5 מיליון תורכיים, 10.5 מיליון ערבים, 3 מיליון יוונים, 0.5 מיליון כורדים, 0.5 מיליון יהודים ו-0.25 מיליון בולגרים. היחס בין התורכים והערבים היה, אפוא 2:3 לטובת האחרונים, בעוד שבבית הנבחרים נוצרו יחס של 2:5 לטובת התורכים, מתוך כך ניתן להסיק, כי הייצוג לא שיקף כהלכה את מאזן הכוחות האתניים באימפריה, הן בבית-הנבחרים והן בסנט.

הפיכת הנגד וסיכולה

התגובות בחו"ל להפיכת "התורכים הצעירים" היו שונות ומגוונות. הממשלה הליברלית של אסקווית בבריטניה הביעה רגשות סיפוק לנוכח התמורות הפנימיות בתורכיה. "המהפכנים" העדיפו, במשך החודשים הראשונים לשלטונם, להשאיר את מנגנון המינהל האזרחי בידי השרים המנוסים, שנודעו בגישתם הליברלית. אולם בחבלי הבלקאן העדיפו המיעוטים הלאומיים לנצל את שעת הכושר ולנתק עצמם מתורכיה העות'מאנית. ב-5 לאוקטובר 1908 הכריז פרדיננד מקובורג, נסיך הבולגרים, בטירנובו, הבירה הבולגרית העתיקה, על איחודן של בולגריה ורומליה המזרחית כמדינה עצמאית תחת שלטונו כצאר של הבולגרים. יומיים לאחר מכן הרסה אוסטרו-הונגריה פיקציה מדינית, שעה שסיפחה רשמית את נסיכויות בוסניה והרצגובינה, לאחר ששלטה עליהן למעשה עוד משנת 1878. בכרתים התחוללו מהומות דמים בסיסמת "אנוזיס" עם יוון. מאורעות אלה יצרו מתיחות גדולה ביחסי הנוצרים והמוסלמים וסיסמת "האחוה" של "התורכים-הצעירים" כמשה עוד לפני שהחלה לפרוח. אומנם המהפכנים התורכיים אישרו עובדות מוגמרות אלו, לאחר מספר מחאות פורמאליות, כקורבן שיש להעלותו על מזבח הצלחת ההפיכה.

בדצמבר 1908, כשפתח עבד אל חמיד את הפרלמנט בעל כורחו, הוא מחה בנאום הכתר נגד השגת הגבול של אוסטרו-הונגריה וניתוקה של בולגריה ("הוויילאית של מזרח רומליה") מהאימפריה העות'מאנית. דעת הקהל התאחדה זמנית בתחושת הסכנה הצפויה לתורכיה. לאחר נאום הכתר נפתח הוויכוח הכללי בהטחת האשמות נגד השרים שמעלו בכספי המדינה. כמה צירים הטיחו האשמות דומות בפני הסולטאן עצמו. על אף "הפגנת" אהדתו של עבד אל חמיד לחוקה, חשדו בו כמה מחברי "ועד האיחוד והקידמה" ברקימת מזימות להחזרת הדר הישן על כנו, והציעו את סילוקו. אולם מרבית הפעילים התנגדו לפגוע בסולטאן, שייצג בתפקידו את הסמכות הדתית העליונה (הח'ליפות), מחשש תגובתם של ההמונים על פגיעה במוסד המקודש של הח'ליפות, אשר עבד אל חמיד עצמו כה הירבה לטפחו. העילה להדחתו של הסולטאן נמצאה בהפיכת נגד³⁸ שהחזיקה מעמד כשבועיים. הפיכה זו אורגנה על ידי "האגודה המוסלמית", שכללה אספסוף, מאוכזבים למיניהם, חברי ה-softa³⁹ ולגיון המרגלים המובטלים של עבד אל חמיד בתוספת מספר אישי דת. בסיסמת "הבוז לחוקה

G. Antonius – The Arab Awakening (London, 1938) ³⁷

תיאור מפורט של כל הפרשה ב- Djemal Pasha: "Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919" ³⁸
(London), pp. 20-45.

Softa ³⁹

ותחי השריעת" התפרצו קבוצות של חיילים מהגדוד המקומי של איסטנבול ומחברי "האגודה המוסלמית" לבית הנבחרים (13 באפריל 1909), גירשו את הצירים ורצחו את שר המשפטים. למחרת כוננה ממשלה חדשה, ללא צירופם של חברי "אתיחאד ותרקי". דבר ההפיכה הנגדית נודע בו ביום לפעילי "איחוד וקידמה" בסלוניקי, ותוך ימים ספורים הצליח המצביא שופת פחה לעלות על הבירה ולכבשה ללא התנגדות (24 באפריל). בינתיים חודשה האסיפה הלאומית בסן-סטפאנו שבאיסטנבול והוחלט על הדחת עבד אל חמיד. הצעתם של כמה צירים להוציאו להורג נדחתה. האסיפה הלאומית מינתה ועדת בת 4 חברים (ובניהם היהודי הסלוניקאי העו"ד עמנואל קאראסו, מפעילי "האיחוד והקידמה"), ששוגרה לסולטאן להודיעו על פיטוריו ומינוי אחיו הצעיר, רשיד, לסולטאן. לאחר ששייח' אל אסלאם אישר בפתווה את הפיטורין הועבר עבד אל חמיד לסלוניקי; לאחר שנתיים הוגלה לאנטוליה, מקום שם מצא את מותו (1918).

הערכות שונות על המשטר

קיימות הערכות שונות לגבי מהותם של "התורכים-הצעירים". תיאורים שונים מנסים להסביר את תהליך הפיכת משטרם לכלל דיקטטורה משולשת מתחלתו המונרכיסטית-קונסטיטוציונית. מורגנתאו⁴⁰ סבור, כי "מנהיגים נואשו מכל תקווה לתקן את מדינתם, כיוון שלקו ברעבתנות יתרה לצבירת עוצמה אישית". הסיבות לכך היו, לדידו, כיוון "שהתורכים התנהגו כלפי הגזעים האחרים בצורה איומה, טבחו אותם במשך מאות שנים ולא יכלו ליהפך בין לילה לאחיהם... שנאה, דעות קדומות דתיות ומורשת העבר פילגו את תורכיה לקבוצות אתניות נבוכות ושונות זו מזו. יתרה מזאת, המלחמות ההרסניות ואובדן שטחים נרחבים מהאימפריה התורכית הכחידו את יוקרתה של הדמוקרטיה החדשה... כך נטשטה דמותם החיובית והחיונית של "התורכים הזעירים", אולם הם הוסיפו והתקיים כמנגנון מדיני... מנהיגיהם זנחו את טובת הכלל, ומשטרם הפך לאוליגרכיה מצומצמת וקשיחה, שסיפקה במלואה את האינטרסים הפרטיים שלהם... "התורכים הצעירים" הכחידו את משטרו של עבד אל חמיד, אך ורק כדי לאמץ לעצמם את שיטותיו הנלוזות. במקום עבד אל חמיד אחד גילתה עתה תורכיה שיש לה כמה עריצים מסוגו".

לעומת הערכה קודרת זו סבור ליוק (Luke)⁴¹, כי "התורכים הצעירים" כללו, כתוספת לאנשי ביצוע ריאליסטיים, אנשי חזון שחפצו לשנות את פני הדברים; ועד לגבול מסוים ניתן היה להצדיקם על שאימצו את הסיסמה חופש-צדק ואחוה". המוטיב הריאליסטי במדיניות ראשי "התורכים הצעירים" הוטעם במישנה תוקף בזיכרונותיו האפולוגטיים של ג'מאל פחה, אחד משלושת שליטיה של תורכיה במלחמת העולם הראשונה ("הריאליזציה הייתה אחת המטרות של מפלגת התורכים הצעירים"; ספרו, עמ' 56).

תיאור אובייקטיבי של משטרם של "התורכים-הצעירים" מצריך בחינה מדוקדקת של מטרותיהם, על רקע הישגיהם ומחדליהם ועל רקע התקופה. בשנים הראשונות לשלטונם הייתה מטרתם כפולה: א) מתן חוקה לפי מתכונת מערבית והגבלת כוחו האוטוקראטי של הסולטאן; ב) שבירת המסגרת ההטרונגנית של האימפריה העות'מאנית, שפוצלה על ידי מעמדם של המלְתִים, היינו העדות הדתיות והלאומיות. משימה זו הייתה יכולה להתגשם רק על ידי האחדה מדינית של הפסיפס העדתי ההטרונגי, מקורה של הסיסמה "הפאן-עות'מאנית". תקופת שלטונם של "התורכים הצעירים" ניתן לחלוקה כפולה: השנים 1908–1912 והשנים מ-1913 ואילך,⁴² שעשה שהשליטים האמיתיים של האימפריה היו שלוש דמויות – אנוור, טלעת וגמ'אל פחה – ומשטרם הצטיין במאפיינים רודניים מובהקים.

⁴⁰ בספרו, שם, עמ' 7–8.

⁴¹ H. Luke – "The Making of Modern Turkey" (London, 1936), p. 9

⁴² החל משנת 1913 חזרו "התורכים הצעירים" לשלטון, לאחר שהודחו ממנו בקיץ 1912 על ידי מפלגת האיחוד הליברלי, מפאת כישלונותיהם הצבאיים במלחמה נגד איטליה בלוב.

פאן-עות'מאנית, פאן-אסלאם ופאן-תוראן

קשה להגדיר במדויק את המובן ש"התורכים הצעירים" ייחסו לסיסמן ה"פאן העות'מאניות" שלהם. אין ספק, שהם שאפו להיפטר משלטונו הרודני של הסולטאן, או לפחות להגבילו. הם חפצו לנפץ את המלטים, אותן עדות מיעוטים שצפנו בחובן את זרע הפירוד והפיצול. אולם אם שאפו לשבור את מסגרת הפיצול העדתי, הדתי והלאומי של האימפריה העות'מאנית, הרי שהיו חייבים להציע תחליף. תחליף זה נמצא להם בסיסמה "חופש – צדק ואחוה", שהטעימה את הנורמה של האחדות כל עמי האימפריה. קנה-המידה לאחידות זו היה, בהכרח, עות'מאני. שכן בשלבים הראשונים לשלטונם לא התכוונו "התורכים הצעירים" לעורר את התוראניזם הגזעי, כיוון שמדיניות זו הייתה פוסלת את הקבוצות האתניות הבלתי-תורכיות. "התורכים הצעירים" היו מוכנים לשתף פעולה עם המוסלמים הבלתי-תורכיים, כערבים, אלבנים וכורדים, וכן עם הנוצרים והיהודים. אולם יסודו של שיתוף פעולה מעין זה היה חייב לשאת את התו העות'מאני. פירושו של דבר, המדיניות הפאן עות'מאנית הניחה מראש את הכרחיות נאמנותם של כל נתיני האימפריה לשלטון המרכזי, תוך ויתור על שאיפות בדלניות בתחומי הלאום, הגזע או הדת. אולם גישת העות'מאניזציה הייתה תיאורטית בלבד, שכן קשה היה למצוא בסיס לאינטרס הכללי המשותף לכל עמי האימפריה. למעשה, הסתבר כי כל האלמנטים הבלתי תורכיים נקראו להיכנע לשלטון המרכזי, וזו הייתה משמעותו האמיתית של הסיסמה הפאן-עות'מאנית. מבחינת "התורכים הצעירים" היה זה מנוף להגברת כוחה של האימפריה ולחיזוק יוקרתה המדינית והצבאית. לא יפלא, אפוא, כי התפסיסה אודות "האחידות החדשה" אינה ניתנת לביצוע. מבחינות רבות חזרו ונישנו התנאים כלאחר מתן החיט שריף מהימיון (1856): להלכה נהנו הנוצרים ששאפו לשוויון מיחידות ומשירותים נפרדים במחוזותיהם. למעשה, קנו את איבתם של התורכים, שלא סבלו את פיקודם של קצינים נוצריים או יהודיים, והסתכלו בעין רעה על תהליכי האימונים הצבאיים שניתנו לארמנים וליוונים שנחשבו לבלתי-לויאליים. עם חלוף "ירח-הדבש" המדיני הקצר הוברר לכל, כי מטרת ה"פאן-עות'מאניות" של המשטר החדש אינה בת-ביצוע, נוכח האיבה העמוקה ששררה בין המלטים לבין התורכים. בסופו של דבר, מיאנו המוסלמים להסכין לקבל פקודות מהבלתי-מוסלמים, שהוחזקו בעיניהם כנחותי-דרגה. המאורעות בבוסניה והרצגובינה, תקומתה של בולגריה והמהומות בכרתים יצרו מתיחות גדולה ביחסי המוסלמים והנוצרים וסיסמת "האחוה" העות'מאנית נעלמה כשבאה. יתרה מזאת, "התורכים הצעירים" נזהרו מלהפריח את סיסמת "השוויון"; שכן עם עלותם לשלטון, כשהם חילוניים למחצה ובעלי השכלה מערבית יותר מקודמיהם, הפסידו המיעוטים הבלתי-תורכיים כמה מיתרונותיהם מתקופת עבד אל חמיד. לפי עדויותיהם של פליטים יוונים מסתבר, כי חייהם הנוחים יחסית בתקופת עבד אל חמיד הפכו לבלתי נשוא תחת שלטונם של "התורכים הצעירים".

סיסמת "פאן אסלאם" הפכה לפופולארית בתקופת התנוונותו של שלטון "התורכים הצעירים". גישתם לאסלאם הייתה דו-ערכית ודו-פרצופית, בדומה ליחסה של הרפובליקה הצרפתית לדת הקתולית. כלפי פנים – "הקלריקאליות הייתה האויב", כפי שהתבטא גמבאטה, אולם הרפובליקה הצרפתית הקפידה על שמירת האינטרסים הקתוליים-צרפתיים ברחי האימפריה העות'מאנית. מנהיגי "התורכים הצעירים" שהיו חילוניים למחצה התנגדו לאוטוקרטיה הדתית-מדינית של עבד אל חמיד, אולם ניצלו את האסלאם כמכשיר רב-עוצמה לביסוס שלטונם. מבחינה זו יש לראותם כממשיכי המדיניות הפאן-אסלאמית של עבד אל חמיד. כשלונה של מגמת העות'מאניזציה סייע להשלטת מדיניותם זו. גם בעיצומה של המהפכה נמנעו אנשי "אתיחאד ותרקי" לפגוע יתר על המידה ברגשות המוסלמים.

הדחתו של הסולטאן נעשתה בצורה מכובדת ולפי פתווה מפורשת של שייח' אל אסלאם, אשר הוקיע את כישלונו של הסולטאן המודח כראש המאמינים. ועדת הארבעה שהודיעה

לסולטאן על פיטוריו כללה אמנם את נציג "הבונים החופשיים" מסלוניקי, העו"ד היהודי עמנואל קאראסו (אולם מינויו ניתקל בהתנגדות חריפה). "התורכים הצעירים" איימו לקומם את דעת הקהל בעולם המוסלמי במידה וכתרים תסופח ליוון. סולטאן-הבובה שנבחר על ידיהם נוצל כחילוף ונשלח למקדוניה, בשעתו, כדי להשקיט את הרוחות ולהאציל מסמכותו הדתית-מדינית על האלבנים. בספטמבר 1911 הכריזה איטליה מלחמה על תורכיה על מנת לכבוש את לוב וקירנאייקה, השטחים האחרונים ששרדו לתורכיה בצפון-אפריקה במאה ה-20. פלישתה האימפריאליסטית של איטליה נעשתה לאחר הכשרת הקרקע אצל המעצמות השונות שנמנעו מלהתערב. שלום אוצ'י (Ouchy) באוקטובר 1912 חייב את תורכיה להוציא את שרידי צבאה ופקידיה מלוב מבלי להודות רשמית בבעלות האיטלקית על לוב. אולם המלחמה האמיתית בלוב הסתיימה רק בשנת 1914, מאחר ואנוור פחה ארגן את השבטים הסנוסיים-המוסלמיים, בניגוד לחוזה אוצ'י, והמשיך בניהול מלחמת גרילה באיטלקים. ליכוד השבטים הסנוסיים נעשה בסיסמת פאן-אסלאם. כדי לרכוש את אהדת העולם המוסלמי טיפחו שליטיה של תורכיה את האידיאולוגיה הפאן-אסלאמית, במיוחד בשלהי שנת 1912, שעה שתורכיה ניצבה בדד מול "הליגה הבלקאנית" (יוון, בולגריה, סרביה ומונטנגרו), שזנחה לשעה את סכסוכיה הפנימיים כדי למחוץ את תורכיה. זו איבדה את נחלתיה בבלקאן, להוציא את אזור קושטא, לפי חוזה לונדון (מאי 1913).

למרות זלזולם האישי בתפקידו של הח'לף-הסולטאן ראו "התורכים הצעירים" צורך להכריז על מלחמת-העולם הראשונה כעל ג'יהאד, תוך התעלמות מתלותם בגרמניה. סיסמת מלחמת הקודש המוסלמית לא נכשלה לחלוטין באנטוליה, מקום שם הוצרו צעדיהם של המיעוטים הנוצריים. אולם ערביי חג'אז בראשותו של חוסיין, השריף ממכה, הנחיתו מהלומה ניצחת לג'יהאד בהצטרפם ל"מרד במדבר" נגד תורכיה. מוסלמים-הודים לחמו בשורות הצבא הבריטי שנחת בעיראק, אם כי השלטונות הבריטיים בהודו חוו דעתם נגד מלחמתו של השריף ממכה בתורכים. מכל מקום, יותר משהצליחה סיסמת הג'יהאד לעורר אהדה כלל-מוסלמית לתורכיה, הצליחו בכך בעלי-הברית שניסו לבתר את אנטוליה לשטחי כיבוש רבים; הפלישה היוונית לאנטוליה לאחר מלחמת העולם הראשונה סייעה ליצירת רגשות אהדה מוסלמיים לתורכיה יותר משהצליחה תעמולת הג'יהאד. קיימת הנחה סבירה, כי בשלהי מלחמת האזרחים ברוסיה תמכו הסובייטים ברעיון פאן-אסלאם כדי לנגח את מעמדה של בריטניה כידידת הערבים המסורתית. מכל מקום, בקונגרס באקו (1920) נפתחה הדרך לשיתוף פעולה בין רוסיה הסובייטית ותורכיה הלאומית.

האידיאולוגיה הפאן-תוראנית שימשה בערבוביה עם סיסמת ה"פאן-אסלאם" ונבנתה, במידה מסוימת, מכישלונה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה החטיאה קריאת הג'יהאד את מטרה, כפי שהוכח ב"מרד במדבר" של חוסיין, השריף ממכה. נשארה, אפוא, סיסמת ה"פאן-תוראן", היינו איחוד כל העמים התורכו-תוראניים במסגרתה של אימפריה תורכית-גזעית. עם כניסתה של תורכיה למלחמה פרסמו "התורכים הצעירים" את המינשר הבא: "שיתופנו במלחמה מייצג את האידיאל הלאומי שלנו. האידיאל של עמנו ואומתנו מוליכים אותנו לקראת הכחדת אויבינו הרוסים על מנת להשיג על ידי כך גבול טבעי לאימפריה שלנו, אשר תכלול ותאחד את כל הענפים של גזענו". למעשה, רווחה הגישה הפאן-תוראנית כבר אחרי תום מלחמת הבלקאן השנייה (1913), לאחר אובדן שטחי הבלקאן המערביים. העברת מרכז המפלגה מסלוניקי לאיסטנבול באותה שנה סימל במידה רבה את המפנה המדיני, כשם שפרסומה של הפואמה "תוראן" בשנת 1911 על ידי המושרר זיא גוק-אלפ סימלה את המפנה האידיאולוגי. שורותיה האחרונות של הפואמה הפכו לסיסמת הפאן-תוראניות, "ארץ התורכים אינה תורכיה ואף לא תורכסתאן; ארצם נרחבת, אדמת נצח – תוראן". לאידיאולוגיה הפאן-תוראנית היו סממנים רומנטיים-מופשטים לצדם של מאפיינים גזעיים-שוביניסטיים. הצד האידיאולוגי הושפע מרומנטיזציה של ההיסטוריה התורכית העתיקה ותולדותיהם של ההונים והמונגולים. בעקבות פרסום יצירות היסטוריות, כגון "הקדמה

להיסטוריה של אסיה" מאת פהון (1896) קיבלה התנועה הפאן-תוראנית מייעוץ חדש. בתחום הפעילות המעשית הפאן-תוראנית הצטיין במיוחד שר המלחמה, אנוור פחה, שנחשב לגיבור לאומי לאחר מלחמתו באיטלקים. בדומה לחבריו האחרים שילב אנוור את סיסמאות "הפאן-אסלאם" ו"הפאן-תוראן" בהתאם לנסיבות המדיניות. אם בלוב הופיע אנוור בשם הג'יהאד האסלאמי, הרי שבתורכיה עצמה כונן משרד תעמולה פאן-אסלאמי שנועד להדק את יחסי תורכיה עם נתיניהן המוסלמיים של מעצמות אירופה. בעת ובעונה אחת ארגן את תנועת הצופים התורכיים ואיחדם עם אגודת "תוראן-החדשה", וכן תמך (בשנת 1913) בטיהור השפה התורכית מניבים ערביים-פרסיים שדבקו בה תמורת חידושים של ניבים תוראניים. עוד בשנת 1911 הוחלט בקונגרס "התורכים הצעירים" לעודד את הגירתם של תורכמנים מתורכסטאן ומקווקז לתורכיה. לאחר מלחמת העולם הראשונה ניסה אנוור (באוגוסט 1922) להמריד את שבטי תורכסטאן נגד הסובייטים, אולם הוא נהרג בקרבות. הרעיון הפאן-תוראני הופיע מחדש על ידי הנאצים בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, שעה שרצו לרכוש את תמיכתה של תורכיה הניטרלית.

מבחינה מעשית, נכשלה הסיסמה הפאן-תוראנית כקודמותיה עקב מפלתה של תורכיה במלחמת העולם הראשונה והצטמצמותה הטריטוריאלית לתחומי אסיה הקטנה. דווקא מתוך חורבותיה של האימפריה התורכית צמחה וגאתה הלאומיות התורכית החדשה בהנהגתו של כאמל אתא תורכ.

גורמי כישלונם של "התורכים-הצעירים"

כיצד התנהל שלטונם של "התורכים הצעירים"?

קונגרס "ועד האיחוד והקידמה" היה בוחר "מועצה מרכזית" ("Merkez-I Umumi") בת 40 חבר, אשר שמותיהם לא ניתנו לפרסום. הללו היו נוהגים להיפגש בחשאי באיסטנבול מעת לעת לשם התייעצויות וקבלת החלטות. מועצה חשאית זו השפיעה על מהלך הבחירות, עסקה בתככים ובשינויי קבינט תכופים. הייתה זו דיקטטורה מוסווית של כת מצומצמת שהכתיבה את המדיניות, הן לחבריה בממשלה והן לוועדות משנה אזוריות, שהיו סודיות אף הן. מורגנתאו מכנה מועצה מרכזית זו כ"ממשלה סמוייה". למעשה, הייתה קיימת שניות בשלטון, להלכה היה השלטון בידי הממשלה, ולמעשה – רוכז בידי 40 חברי המועצה.

בתנאים אלה לא היה ערך ממשי לבית הנבחרים, הואי והצירים היו מומלצי המועצה המרכזית, ברובם המכריע, וחברי "ועד האיחוד והקידמה". שתי קבוצות סרק אופוזיציוניות יוצגו בבית-הנבחרים: א) "מפלגת האיחוד הליבראלי (או "חירות והסכס") בעלת 15 ציר, בהנהגת צבאח אד דין. מפלגה זו תמכה ברוב המקרים בממשלה, וכן דצנטרליזציה מינהלית ורצו בהקמת מועצות מקומיות בניגוד לדעת "התורכים הצעירים". כמו כן לא הלכו בתלם הפאן-תוראני של "התורכים הצעירים". באמצע שנת 1912, בעיצומה של הפלישה האיטלקית ללוב, הצליחה מפלגת "חירות והסכס" הליבראלית להרכיב ממשלה ולהותיר את "התורכים הצעירים" באופוזיציה מאחר והכישלון בלוב יוחס להנהגתם. אולם היו אלה "הליבראליים" שנאלצו לחתום על חוזה אוצ'י עם האיטלקים (אוקטובר 1912). כניסתה של "הברית הבלקאנית" למלחמה נגד תורכיה והתבוסות הצבאיות הקשות, כולל נפילת אדיראנופול, הביאו את "התורכים הצעירים" בחזרה להגה השלטון בפרוס שנת 1913. הם הצליחו לנצל את התפוררותה של "הליגה הבלקאנית", ולהחזיר לידיהם את תראקיה המזרחית ואדריאנופול ב"מלחמת הבלקאן השנייה" (1913). עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התפרקה מפלגה זו. מפלגת "האגודה המוסלמית" (או המוחמדית), אשר נוסה בתחילת 1909 ונתמכה על ידי העלמאא, חיילים מובטלים ויסודות מקופחים אחרים. אנשי מפלגה זו השתתפו בהפיכת הנגד של עבד אל חמיד (אפריל 1909) ופוזרו לאחר דיכוייה.

למן שנת 1913 התחיל השלב השני בשלטונם של "התורכים הצעירים". באותה שנה נבחרו אנוור, טלעת וג'ימאל פחה על ידי "המועצה המרכזית" לתפקידיהם הרמים כשר

המלחמה, שר הפנים ומושל סוריה. באותה שנה בוטלה חשאייתה של "המועצה המרכזית" באיסטנבול ושמות חבריה הותרו לפרסום. לקבינט הממשלתי החדש נוספו 5 שרים מבני המיעוטים⁴³ שהשפעתם הייתה אפסית, כמוה כהשפעת הסולטאן-הבובה מחמד ה-V. זה האחרון שימש כ"חותמת" על הצווים שפורסמו על ידי השליטים האמיתיים – אנוור, טלעת וג'מאל. שנת 1913, כשענני המלחמה מצטברים ומאיימים באופק, סימלה אפוא את התגבשותה של הדיקטטורה המשולשת, ואת התנוונותם של "התורכים הצעירים", תוך התרחשותם למטרות השוויון העדתי, חירויות הפרט והייצוג היחסי בבית-הנבחרים. לקבוצת "הטריאומוורט" השלטת לא היו כל אשליות לגבי מהות משטרה: "מישהו צריך לשלוט על תורכיה, אם כן מדוע לא אנו?" – הצהיר טלעת גלויות בנוכחותו של מורגנטאו.⁴⁴ על יחסו של טלעת לדמוקרטיה ניתן ללמוד מהמשך הצהרתו: "אני מאוכזב לחלוטין מהמשגה של התורכים שהעריכו מוסדות דמוקרטיים. פעם קיוויתי לכך ועבדתי קשה למענם, אבל הם (התורכים) לא היו מוכנים להם. אנוור, שר המלחמה, תואר על ידי מורגנטאו כאישיות האכולה בתסביכי גדלות ששיחקה את תפקידו של נפוליאון. ג'מאל פחה מתואר כעריץ מזרחי שטיפח חצר מלכות ושאף לייסד שושלת יורשים בסוריה. לעתים קרובות התעלם כליל מהשלטונות המרכזיים באיסטנבול.

בסיכום, כשבאים להעריך את סיבות כישלונם של "התורכים הצעירים" וסטייתם מעקרונותיהם הראשוניים, יש להביא בחשבון מספר גורמים:

(א) חוסר אידיאולוגיה מגובשת וגישה אופורטוניסטית לסיסמאות, כפי שהוברר ביחסם של "התורכים הצעירים" למדיניות ה"פאן-העות'מאנית", "פאן אסלאם" ו"פאן תוראן": אי-רצון ומחדל להגשמת חזון המונרכיה הקונסטיטוציונית, ובהתאם לכך גישה דו-פרצופית לערכים דמוקרטיים. איבה עזה לנוצרים שגררה את הטבח בארמנים.

(ב) הישענות על המנגנון המינהלי הישן והשמרני, שהתייחס באיבה לרפורמות בנוסח המערב.

(ג) רפיפותה של השכבה החברתית הזעיר-בורגנית והמתמערבת. אילו היה מתגבש רובד של אינטליגנציה משכיל, כי אז ניתן היה לבצע את הרפורמות ולקדם את המשטר לקראת מתכונת דמוקרטיה.

(ד) שעבודה של כלכלת המדינה בידי הון זר הכשיר, בדיעבד, את הקרקע למשטר רודנות. (ה) אוריינטציה מדינית פרו-גרמנית, שהרוח החיה בה היה אנוור פחה, וההיגררות למלחמת העולם הראשונה עם זאת הכשירו "התורכים הצעירים" את הקרקע למשטרו הרפובליקאי של כמאל אתא תורכ בהנהיגם מספר רפורמות כדוגמת ארצות המערב. הם הקימו את "החברה לחינוך לאומי" והאוניברסיטה של איסטנבול, שהכשירה את הופעתם של המנהיגים הרפובליקאים בעתיד. כן יסדו תנועות תרבותיות-לאומיות כתנועת "הלב-התורכי" (Türk Ocağı). עם כניסתה של תורכיה למלחמה בוטלו הקפיטולציות; הונהג החוק האזרחי והמסחרי. בתחום הצבאי – חידשו "התורכים הצעירים" את צבאם בסיוע גרמני. הצבא התורכי הוכיח את כושרו במלחמת העולם הראשונה, הן בעיראק והן בחזית הקווקאז. בתחום החברתי – הוחל בהנהגת שורת רפורמות במעמדה של האישה, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, בהשפעת המשורר הלאומי זיא גוקאלפ: ב-1916 הועברו דיני המשפחה מרשות המשפט הדתי לרשות משפטית אזרחית, וב-1917 הוטלו הגבלות מסוימות על הפוליגמיה. כן נפתחו שערי האוניברסיטאות לפני הנשים והללו נטלו חלק בפקידות

⁴³ שרי בני המיעוטים היו: סעיד חלים (מצרי) – וזיר גדול; בסתאני (ערבי-נוצרי) – שר החקלאות; ג'וואד (ערבי-מוסלמי) – שר האוצר; מחמוד פחה (צ'רקסי) – שר העבודות הציבוריות; אוסקס (ארמני) – שר הדואר והתחבורה.

⁴⁴ מורגנטאו בספרו, שם, עמ' 14–15.

ובשירותים בבתי-חולים. הישגיהם המצומצמים של "התורכים הצעירים" הכשירו את הקרקע לארגונה של הרפובליקה התורכית החדשה.

הפעילות הלאומית הערבית בתקופת "התורכים-הצעירים"

הוצאתה של אגודת "האחוה הערבית-העות'מאנית מחוץ לחוק בשנת 1909 סימלה, למעשה, את סיום "ירח הדבש המדיני" הקצר בין התנועה הלאומית הערבית לבין "התורכים הצעירים". לגישה הפאן-עות'מאנית של השלטון החדש לא נמצאו מאמינים רבים בקרב הערבים. סיסמת ה"פאן אסלאם" נחלה, כזכור, את כישלונה בפרוס מלחמת העולם הראשונה, עם כשלונו של הג'יהאד. מדיניות הפאן-תוראנית של "התורכים הצעירים" בהמשכה של מלחמת העולם הייתה אנטי-ערבית, ומכל מקום לא עלתה בקנה אחד עם שאיפות העצמאות הערבית. כביטוי לאכזבת פעילי התנועה הלאומית הערבית ממדיניות "התורכים הצעירים" החלו לצוץ אגודות ערביות. בחלקן נהנו ממעמד חוקי כל אימת ותביעותיהן הסתפקו במתן אוטונומיה במסגרת האימפריה העות'מאנית. בחלקן פעלו במתכונת של אגודות-סתרים, כפי שפעלו אנשי "אתיחאד וטרקיי" עצמם בראשית דרכם. אגודות הסתרים הבלתי-חוקיות תבעו ניתוק מלא מהאימפריה המתפוררת ומתן עצמאות לשטחים הערביים. גם באגודות אלה התנגשו זרמים אידיאולוגיים שונים. לא הייתה אחדות דעות בנוגע לתחומי המדינות העתידות או לזיקתן ההדדית. הייתה מחלוקת בקשר לאוריינטציה המדינית – אם לנקוט קו פרו-בריטי או עצמאי. כן התבלטה ההתנצחות בין האישים השונים. בשלבים הראשונים לאחר המלחמה נראה היה, כי כתר המנהיגות בעולם הערבי עבר להאשמים הפרו-בריטיים, אשר נהנו מיוקרה צבאית עקב "המרה במדבר". אולם תמיכתה של בריטניה בהאשמים לא הייתה עקבית, אף לא בעיצומה של מלחמת העולם ובשנותיה הראשונות.

בין השנים 1908–1914 פעלו, אפוא, אגודות ערביות שונות, לעתים במקביל זו לזו, הן בתחומי האימפריה והן בבירותיה של מערב-אירופה. בקיץ 1909 נוסדה באיסטנבול האגודה הערבית "המועדון הספרותי" (אל מנתדא אל אַדְבִי), שכללה נוצרים ומוסלמים מסוריה, לבנון וארץ-ישראל וכן צירי בית-הנבחרים התורכי. פעולותיו של "המועדון הספרותי" לא היו מדיניות-לאומיות, אולם הן הוו כור-היתוך להתגבשות הרעיונות הלאומיים. סמוך לייסודו של "המועדון הספרותי" התארגנה אגודת הסתרים "אל קחטאנייה", שבראשותה עמדו קצינים ערביים ששירתו בצבא התורכי וכן אישים דרוזיים מלבנון ומוסלמים אחרים. בכינוסיה הסודיים של אגודה זו נוצרה הזיקה בין הקצינים הערביים לבין התנועה הלאומית. בשנת 1911 נוסדה בפאריס אגודת סתרים ערבית בשם "דוברי שפת ערב". תוך שנה שינתה האגודה את שמה ל"ערב הצעירה" (ערבייה אל פתאת) וניהלה פעולות מחתרת ענפות בסוריה ובלבנון בזמן מלחמת העולם הראשונה. ללא ספק, הייתה זו האגודה הערבית החשובה ביותר שפעלה עד שלהי המלחמה "ערב הצעירה" כללה בשורותיה גם מספר חברים ערביים בסנאט התורכי. בשנת 1916 הוצאו להורג כמה מפעיליה על ידי ג'מאל פחה בדמשק ובבירות. לאחר המלחמה שיתפו פעולה כמה ממנהיגיה עם פייסל בסוריה ויסדו את מפלגת "אל אסתקלאל" (העצמאות), שתפסה מקום נכבד בסוריה בין שתי מלחמות עולם.

במצרים פעלו אנשי "מפלגת הדצנטראליזציה המינהלית העות'מאנית" החל משנת 1912, ובראשם עמדו גולים פוליטיים מסוריה, שרכשו ניסיון ארגוני ותעמולתי רב. כלפי חוץ הסתפקה מפלגה זו בדרישה לאוטונומיה במסגרת האימפריה העות'מאנית, אך למעשה, דגלו אישי הארגון בניתוק מוחלט ובעצמאות. פעילי המפלגה קיימו קשרים מחתרתיים עם אנשי "המועדון הספרותי" באיסטנבול. הפעילות של כל אותם ארגונים ואגודות סתרים הסתייעה בתעמולה בעל פה ובכתב ובעיתונות בשפה הערבית והתורכית.

ההתעוררות הלאומית התורכית ונושאי-דגלה

ההתעוררות הלאומית התורכית החלה כתנועת פאן-תוראן, עוד בשנים 1912–1914 במגמה גזענית-אימפריאליסטית. אולם מדיניותם של "התורכים הצעירים" לא הייתה עקבית: סיסמת "פאן עות'מאניות" שימשה לצרכי-פנים. סיסמת פאן-תוראן נוצלה לצרכי חוץ, לתעמולה בין הטטארים של קרים והעמים הטורקמניים-תוראניים בקווקז, בצפון-פרס ובמרכז אסיה. סיסמת "פאן-אסלאם" כוונה לכלל המוסלמים בתחומי האימפריה, בצפון-אפריקה ובהודו. אין ספק, שהסיסמאות הללו היו לעתים נוגדות ברוחן זו לזו. מלחמות הבלקאן (1912–1913) החישו את מפלתה של סיסמת ה"פאן עות'מאניות"; "המרד הערבי" בחג'אז חשף את פשיטת הרגל של הסיסמה ה"פאן-אסלאמית", והתמוטטותה של תורכיה בעקבות מלחמת העולם הראשונה טרפה את קלפי ה"פאן-תוראן" מחד גיסא, אך הוליכה לניצחונה של הלאומיות התורכית החדשה – ה"יאני-תוראן" מאידך גיסא.

התורכים הלאומיים נבדלו מ"התורכים הצעירים", שנגנו גם הם על המיתרים הלאומיים בזמן מלחמת העולם, והוציאו כזכור, מינשר לאומני-גזעני. בניגוד ל"תורכים הצעירים" שגילו מדיניות אופורטוניסטית והיו נכונים להסתגל לכל אידיאולוגיה כדי למנוע את התמוטטות האימפריה, התאפיינו התורכים הלאומיים בגישה עקבית וריאליסטית לבעיות הלאום בהימנעם מסיסמאות גזעניות-אימפריאליסטיות ובהסתגלם לתחומים הטריטוריאליים של אסיה הקטנה, ששרר בה רוב לעם התורכי. ככל שנמשכה מלחמת העולם הראשונה התחוויר יותר ויותר, כי לא אזרחי האימפריה העות'מאנית לוחמים לצידן של מעצמות המרכז אלא העם התורכי בלבד. חזון האימפריה העות'מאנית המאוחדת והנרחבת שהווה מטרה עליונה ל"תורכים הצעירים" בשנת 1908, התנפץ לרסיסים בין השנים 1908–1919. התורכים היו האחרונים מקרב עמי האימפריה להתעוררות הלאומית, ומבחינה זו יש לכלול את העם התורכי בין הלאומים העות'מאניים שהשתחררו והגיעו לעצמאות מלאה, בתקופת המלחמה ועל ידי מלחמה לחירות (מלחמת תורכיה-יוון, 1921–1922). ההכרה הלאומית התורכית התפתחה רק כתוצאה ממפלתה של המדינות ה"פאן-עות'מאנית", נוכח מלחמות השחרור של עמי הבלקאן; היא התגבשה רק לאחר הנחלת האכזבה של המדיניות ה"פאן-אסלאמית", נוכח ההתעוררות הלאומית בקרב ערביי המזרח התיכון; והיא השתחררה מחזיונות-השווא של ה"פאן-תוראן" בעקבות המפלה הצבאית במלחמת העולם הראשונה. בין השנים 1912–1922 רווחה באנטוליה התנועה ה"פאן-תוראנית", שניזונה מרגשות שוביניסטיים-גזעניים, שגאו כתגובה פסיכולוגית עממית לתבוסותיה הצבאיות והאידיאולוגיות של תורכיה העות'מאנית. קיפוחם של התורכים היה לא רק טריטוריאלי אלא גם פנימי: העלית החברתית והממשלתית לא הייתה תורכית בתקופת הסולטאנים, ואף לא בתקופת "התורכים הצעירים". למשל, אחד מאישי "הטריאומוירט" השלטוני בתקופת המלחמה, היה ממוצא מפוקפק-צועני או בולגרי).

אביה הרוחני של התנועה הפאן-תוראנית היה הסופר הצרפתי ליאון כהון (Cahun), אבי סופרי הפיקציה, שכתב את "ההקדמה להיסטוריה של אסיה" (1896). יצירות דומות נכתבו על ידי דה-גואינה (De Guignes) בין השנים 8-1756, ונושאייהן היו שאובים מההיסטוריה של המונגולים וההונים. צ'נגיז-חאן וטימור-לנק תוארו בצורה רומנטית ואידיאליסטית כאישים הנעלים ביותר באסיה. משתורגמו סיפורים אלה לתורכית הייתה השפעתם מדהימה. בעוד שעד אז הם הוו שעשוע ספרותי גרידא לצעירי צרפת בסוף המאה ה-19, הרי שלגבי הנוער התורכי המשכיל היו סיפורים אלה עולם ומלואו. הם חשפו, כביכול, את מקורות העבר ותיארו את גבורות בני הגזע התוראני על רקע של אידיאליזציה רומנטית. ספרות זו סייעה למשכילים התורכיים להתגבר על תסביך הנחיתות שלהם בפני המערב. על רקע זה נצטיירה דמותו של התורכי-העממי כאישיות פשטנית אך נועזת, כאדם צייתן אך טוב לב. התיאור הספרותי של "התורכי האמיתי" שורטט על ידי הסופרת חלידה אָדִיב (Halidé Edib), באמצעות מחזה צלליות אופייני ועממי, כשגיבורה הראשי המייצג את הטיפוס התורכי הוא

קאראגיוז (Karagyöz)⁴⁵ קאראגיוז נפתל בקשיים לאין-ספור, כשכל בני העמים האחרים מתאנים ומציקים לו, מנצלים אותו למטרותיהם ולעתים אף מחניפים לו. ממהלך העניינים ברור ומחורר, כי קצו של קאראגיוז ממשמש ובא, אולם במערכה האחרונה של המחזה מתגבר קאראגיוז על כל הקשיים ועל כל אויביו. נוסף לאינטרפרטציה העממית שלה לוח הלאומית התורכית חיברה חלידה אדיב נובלה פוליטים בשם "יאני-תוראן" (Yeni Turan), שנודעה לה השפעה רבה בחוגי המשכילים הלאומיים.

דמות מוזרה ותמהונית שהשפיע עמוקות על המשכילים והלאומנים התורכים הייתה אישיותו של חוסיין-זאדה עלי (Hüzeyinzde Ali), תורכי שהתחנך בפטרבורג, והשופע מהתיאוריות הסוציאליסטיות והפאן-סלאביות. כשבא ללמוד רפואה באיסטנבול ניהל תעמולה בקרב הסטודנטים ופיתח לראשונה את המושג "תורכזום" (Türkçülük), שלפיו נעוץ הליקוי החברתי של התורכים, באדישות יתרה. בפואמה שלו "תוראן"⁴⁶ קרא חוסיין-זאדה עלי לראשונה לאחדות תורכית. אחר מלחמת תורכיה-יוון (1897) עבר לבאקו הרוסית וארגן בה תנועה סונית-שיעית מאוחדת לשם הפצת התרבות התורכית והידוק הקשרים עם תורכיה. עוד בזמן שהותו באיסטנבול היה חוסיין-זאדה עלי בין מארגני אגודת סתרים תורכית במתכונת רוסית, שהשפיעה רבות על זיא גואלפ. שמה של האגודה הוסב במרוצת הזמן ל"חירות" (Hürriyet), וחבריה היו מראשי הפעילים של "ועד האיחוד והקידמה" במהפכת 1908.

ברם, הדמות הרוחנית הבולטת ביותר מקרב המשכילים-הלאומניים של תורכיה הייתה דמותו של הסופר, המשורר והאידיאולוג מחמד זיא גוקאלפ (Ziya Gökalp). גוקאלפ עבר את כל הגלגולים האידיאולוגיים של "התורכים הצעירים" והשתתף בחיים המדיניים, הן כציר לקונגרס סלוניק של "ועד האיחוד והקידמה" (1909), והן כחבר "הוועדה המרכזית". הוא מילא תפקידים חינוכיים ופובליציסטיים והשפיע מאחורי הקלעים על הנהגת שורה של רפורמות במעמדה של האישה. את השקפת עולמו החברתית רכש מהסוציולוג הצרפתי אמיל דורקהיים. שורותיה האחרונות של הפואמה המפורסמת שלו "תוראן" (1911) הפכו לסיסמת התנועה הפאן-תוראנית, אם כי גוקאלפ עצמו נמנע מלהיסחף בזרם הקיצוני של התוראניזם. ניתן לראות בו כמבשרה וכמפרשה הרוחני של התנועה הלאומית התורכית החדשה. בעקבות מורו הרוחני חוסיין-זאדה עלי, ניתח גוקאלפ את שורשי הלאומיות התורכית (Türkçülük), וקבע את שלושת שלביה: החל מהתעוררות תרבותית, דרך עיצוב המסגרת המדינית וכלה בהתבססות על מצע כלכלי. הסיסמה הפאן-תוראנית קיבלה, לדידו, משמעות רוחנית גרידא, כיוון שהסתפק באיחוד תרבותי ונמנע מלהציע איחוד מדיני. יחסו של גוקאלפ למיעוטים עבר גלגולים שונים במקביל לאירועים המדיניים. בסופו של דבר, נמנע מהצעת שוויון לכל, כיוון ששלל בתוקף את שיטת המלטים. מבחינת שלילת המלטים, וכן מבחינת תביעתו להפרדה מוחלטת בין הדת לבין המדינה, יש לראות בגוקאלפ את מורו הרוחני של כמאל אתא תורכ, אשר נאה קיים את שגוקאלפ נאה דרש. גישתו הלאומית של גוקאלפ הייתה אופיינית למתקן חברתי ולאידאליסט לאומי ממתכונת המעמד הזעיר-בורגני, למרות שמעמד זה כמעט ולא היה קיים בתורכיה. את מקומו תפס רובד מצומצם של אינטלקטואלים וקציני צבא. למרות שהשפעות העיוניות על גוקאלפ, בתחומי הסוציולוגיה והפילוסופיה, היו צרפתיות, הרי שלפי תפיסתו המדינית הזכיר גוקאלפ את אנשי התנועה הלאומית הגרמנית. ואכן, היו מצויים קווי דמיון רבים בתנאים החברתיים והמדיניים ששררו בתורכיה ובגרמניה. מלבד הברית הצבאית של השתיים במלחמת העולם הראשונה, שררה בשתי המעצמות מדיניות של

⁴⁵ מבחינות רבות מזכיר "קאראגיוז" (בתורכית – "עיניים שחורות") את הגיבור העממי היהודי הרשלה מאסטרופולי.

⁴⁶ שם הפואמה הזאת נלקח לאחר מכן על ידי זיא גוקאלפ

הישענות על הצבא כזרוע מבצעת; בשתייהן הורגש המחסור במעמד בינוני מבוסס; בשתייהן התאפיינה הרומנטיקה הלאומית בהתפרקות על העבר והמיתולוגיה; ובשתייהן הורגשה הנטייה לטוטאליטריות, או, לפחות, להצגת הממשלה בתפקיד מדריך ומנהיג. התנוונותם של "התורכים הצעירים" לכלל דיקטטורה משולשת (אנוור, טלעת וג'מאל) פילסה את הדרך ליצירת הדיקטטורה הנאורה של כמאל אתא תורכ.

5) פרס ואפגניסטן

רקע כללי

מבחינות מסוימות מצויים קווי דמיון בין מעמדן של פרס ותורכיה במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. לאחר תום השושלת הצפאווית בפרס, עלתה לשלטון השושלת הקג'ארית שמשלה עד שנת 1925. פרס שימשה בתקופה זו זירת מאבק בין הבריטים, שהשתלטו בהדרגה על חופי המפרץ הפרסי,⁴⁷ לבין הרוסים שהתפשטו בהדרגה במרוצת המאה ה-19 באזורי קווקאז והים הכספי וחיסלו בהדרגה את נסיכויות הביניים שחצו בינם לבין פרס מפאתי צפון. במחיצתה השנייה של המאה ה-19 גברה החדירה הרוסית לאסיה המרכזית, וככל שחדירה זו התעצמה והלכה, כן גבר הלחץ המדיני והכלכלי שהפעילו הרוסים על פרס. ככל שגבר הלחץ הרוסי מפאתי צפון כן גברה השפעת בריטניה מפאת דרום ודרום-מזרח. השתלטותם האיטית של הבריטים על חופי המפרץ הפרסי נעשתה בעקיפין, באמצעות כריתת חוזים עם נסיכים ושייחים מקומיים, שהבטיחו את מעמד הבכורה של בריטניה בנמלי המפרץ הפרסי. בפרוס המאה ה-17 שיתפו הפרסים פעולה עם הבריטים בגירוש הפורטוגזים מהמפרץ (ב-1622 נכבשה הרמוז בפעולה משולבת), ועד המחצית השנייה של המאה ה-18 נהדפו ההולנדים מזירה חיונית זו. עד סוף המאה ה-18 נתרחו חליפות ותמורות במאבק הבריטי-רוסי על פרס. בדומה לגישתם כלפי האימפריה העות'מאנית, כן גם כלפי פרס, הבריטים ראוה כמדינת חיץ שתפקידה היה לבלום את שאיפות ההתפשטות הרוסיות המסורתיות למפרץ הפרסי במגמת פריצת-דרך להודו שלמרות קיומן של פרס ותורכיה העות'מאנית היוותה, אפוא, עקרון יסודי למדיניות הבריטית במשך עשרות שנים רבות. אולם בעוד שהאיום הרוסי על תורכיה היה רצוף ומסוכן, הן מפאת הקשר הימי בין הים-השחור והים-התיכון דרך המצרים, הן מפאת תסיסתם התמידית של עמי הבלקאן, והן מפאת קירבתה הגאוגרפית של תורכיה למוקדי המאבק בין המעצמות האירופיות, הרי שהאיום הרוסי על פרס ובמרכזו אסיה היה חלש יותר ובלתי רצוף. שכן לא היה קשר ימי ישיר בין הים הכספי למפרץ הפרסי, וההשתלטות הרוסית על אזורי הים-הכספי ומרכז אסיה התאחרה בהרבה אחרי כיבוש אזורי הים-השחור. בתחום הראשון לא יכלה רוסיה להסתייע במנוף רב עוצמה כתנועה הפאן-סלאבית. אדרבא, מרבית שטחי תורכסטאן אוכלסו בדלילות על ידי אוכלוסין מוסלמיים. אולם למרות שזירת ההתמודדות הפרסית הייתה תמיד משנית בחשיבותה לזירה התורכית-בלקאנית, נהנתה רוסיה בתחום צפון פרס ומרכז אסיה מיתרון בולט: היה בכוחה להפעיל את צבאה היבשתי, שנתקל בדרך כלל בהתנגדות פחותת-ערך מצד האוכלוסייה המקומית הנחשלת. לעומת זאת נבצר מהבריטים להטיל למערכה את צייהם, שמילאו תפקיד כה חשוב בבלימת השתלטותם של הרוסים על המצרים. יתרה מזאת, משקלו של צבא היבשה הבריטי, בהשוואה לחיילות הרוסיים, היה זעום.

אולם בסופו של דבר, הצליחה בריטניה להגן על קיומה של פרס, בדומה להגנת העקיפין שניתנה לתורכיה עד סוף שנות ה-70 של המאה ה-19). האינטרס הבריטי לשמירת נתיבי המפרץ הפרסי להודו נשמר כהלכה. בנסיבות אלה טיפחו הבריטים קשרים הדוקים עם השבטים הגדולים בדרום פרס, כגון שבטי הבחי'תיארי. שליטיה של פרס בדומה לסולטאנים העות'מאניים היו מסוגלים לנצל את התחרות הבריטית-רוסית על פרס ולהפיק ממנה

⁴⁷ עיין בפרק על עיראק ואיזור המפרץ הפרסי, בסעיף "מאבק המעצמות באזורי המפרץ הפרסי".

רווחים מדיניים, כל אימת ותחרות זו הוגבלה למאבק הרוגע יחסית בין בריטניה ורוסיה. אולם בתקופות-הביניים שהופיעה מעצמה אירופית שלישית כגורם מעוניין בזירה הפרסית, זו סיכנה את עמדותיהן של שתי המעצמות, עורער שווי המשקל הבינלאומי הכללי ומעמדה של פרס, בדומה למעמדה של תורכיה העות'מאנית, עורער והורע. שתי תקופות קצרות-ימים מעין אלה חלו בראשית המאה ה-19 בימי נפוליאון, וכן משנת 1907 ואילך, במרוצת מלחמת העולם הראשונה והשנייה עקב חדירתם של הגרמנים.

החדירה הרוסית בפרוס המאה ה-19

בשלהי המאה ה-18 תכנן הצאר הרוסי פאול פלישה רוסית-צרפתית משותפת להודו, לאחר שעוד בשנת 1800 כבשה רוסיה את ממלכת ג'ורג'יה הנוצרית בקווקאז. באותה שנה נערך מאבק דיפלומטי בין בריטניה וצרפת על רכישת אימונו של השאה הפרסי, שתר אחר בעל ברית פוטנציאלי שיסייע לו נגד הרוסים. הבריטים נחלו, אפוא, ניצחון דיפלומטי כאשר חתמו על "חוזה הברית" של מאלקולם (1800). חוזה ברית זה ניטרל לחלוטין את הצרפתים והבטיח לעלי שאה סיוע בריטי נגד רוסיה. אולם התחדשות פעולות האיבה הרוסיות בשנת 1802 הציגה במערומיו את חוזה מאלקולם, כיוון שהבריטים לא יכלו להחיש עזרה צבאית. לפיכך פנה השאה בבקשת סיוע לצרפת ולנפוליאון. במאי 1807 נחתם חוזה פינקנשטיין בין צרפת ופרס, שלווה בשיגור משלחת צבאית צרפתית בראשותו של גנרל גארדאן. ברם חודשיים בלבד לאחר חתימת חוזה פינקנשטיין נחתם הסכם טילזיט (יולי 1807) בין נפוליאון והצאר אלכסנדר ה-I, שחידש בכך את ידידותו של נפוליאון עם פאול משנת 1800, שעה ששניהם תכננו מבצע צבאי משולב נגד הודו הבריטית. למרות שהסכם טילזיט לא כלל אף סעיף אנטי-פרסי, היה ברור לשאה כי אין לסמוך יותר על צרפת ואכן פעילותו של הגנרל גארדאן טהראן הצטמצמה בהצעות תיווך בין פרס לרוסיה.

גם בהערכת המצב המדינית הבריטית חל שינוי: המדינאים הבריטיים החלו להתייחס לאיום הנפוליאוני כאל סכנה פחותת-ערך בהשוואה לתוקפנות הרוסית בצפון פרס. ברוח זו שוגרה משלחתו של הארטפורד ג'ונס לטהראן וחתמה על ברית עם השאה הפרסי (1805). ברית חדשה-ישנה זו לא רק שחידשה את קשריהן הידידותיים של פרס ובריטניה משנת 1800 (חוזה הברית של מאלקולם), אלא שהבטיחה אספקת נשק, תחמושת וציוד לפרסים. נקודת המוצא של בריטניה הייתה פעם, כי יש לשמור על שלמות קיומה של פרס בדומה לאימפריה העות'מאנית. ואכן, הבריטים עמדו בקיום התחייבויותיהם ושיגרו קציני צבא שצורפו ליחידות הפרסיות בחזית הצפונית.

אולם פלישתו של נפוליאון לרוסיה בשנת 1812 הפכה את הקערה על פיה. העמדה הבריטית הרשמית כלפי רוסיה רוככה בהרבה, כיוון שהבריטים ראו מחדש בנפוליאון את אויבם העיקרי. ככל שהתמתנה העמדה הבריטית כלפי רוסיה כן הוחמר לחצם המדיני של הרוסים, ואכן באוקטובר 1813 הצליחו הרוסים לכפות על השאה את הסכם גוליסטאן, שלפיו נאלצה פרס להעביר לרוסיה שטחים נרחבים באזרבייג'אן, בקווקז המזרחי ובחופי הים הכספי (מחוזות דרבנד, באקו, שרוואן, שאקי, קאראבג וחלק מטליש, שקיבלו כולם שמות רוסיים). כן הוכרה ההגמוניה הרוסית בים הכספי, ופרס נאלצה לוותר על כל תביעותיה על המחוזות הרוסיים הצפוניים והמערביים יותר (ג'ורג'יה, דגסטאן, אבח'אזיה ומינגרליה).

העמדה הבריטית הפייסנית כלפי רוסיה הייתה זמנית בלבד. מייד עם חלוף הסכנה הנפוליאונית חידשה בריטניה את הסכם ג'ונס משנת 1805 בחוזה טהראן (1814). אולם הפסד נחלותיה של פרס בחלקיה הצפוניים של המדינה, לפי הסכם גוליסטאן משנת 1813, פתח את הדרך לחדירה רוסית מוגברת לצפון פרס. כוונתם המיידית של הרוסים הייתה להגיע לגבול טבעי בנהר אַרַס, ובשלב מאוחר יותר – לשעבד כליל את פרס. בשנת 1828 פרצה המלחמה הרוסית-פרסית מחדש, ונוכח סיוע בריטי מועט ביותר נאלצה פרס לחתום על חוזה תורכומנצאיי (1828), שהכיר בכיבושי הרוסים עד נהר ארס, כולל המחוזות הארמניים של

אריוואן ונאח'יצ'וואן. רוסיה רכשה קפיטולציות על שטחי פרס ופריבילגיות מסחריות שונות.

הפסדיה הטריטוריאליים של פרס בקווקז דחפו את הפרסים מזרחה, להתפשטות צבאית על חשבון אפגניסטן, השכנה ההררית. מדיניות התפשטות זו נתמכה על ידי רוסיה שהייתה מעוניינת בהסחת פרס מגבולותיה הצפוניים, ובנעיצת טריז בין פרס לבריטניה, עקב הסכנה לתאיים על הודו כתוצאה מהכיבושים הפרסיים, שכן בריטניה ראתה באפגניסטן חוליית מגן נוספת בחומת ההגנה על הודו. אולם ניסיונותיהם הצבאיים של הפרסים ללכוד את מצודת קראַת (1833, 1837-8) עלו בתוהו עד שנת 1856, שעה שהמצודה האסטרטגית נפלה לפני גייס פרסי, שנסתייע במשלחת צבאית רוסית. כתוצאה מכך הכריזה בריטניה מלחמה על פרס ויחידותיה ההודיות נחתו בחופי המפרץ הפרסי והשתלטו על מוח'מר, ואחוואז בח'וזיסטן וכן על נמל בְּשִׁיר. חוזה השלום האנגלו-פרסי שנחתם בפריס (1857) הבטיח את עצמאותה של אפגניסטן ופינוי כל הכוחות הצבאיים ממנה. סיום המלחמה האנגלו-פרסית על אפגניסטן שם קץ ליצר ההתפשטות הפרסית מזרחה ומיקד מחדש את תשומת הלב של פרס לעבר המחץ הרוסי בגבולותיה הצפוניים.

כיוון שהרוסים נאחזו עוד בשנת 1840 בחופי הדרומיים של הים הכספי והקימו להם בסיס ימי שם, נתפנו עתה לכיבושים באסיה המרכזית ובתורכסתאן. מגמת התפשטות זו הייתה הרת סכנות לפרס. בראשית שנות ה-50 של המאה ה-19 החלו, אפוא, הרוסים בהתקדמותם במעלה עמק הסייר-דריא (יקסרתס), ותוך 8 שנים השתלטו על שלוש הנסיכויות העצמאיות באסיה המרכזית: בוח'ארה (1868), חוּוה (1873) וקוקנד (1876). בעת ובעונה אחת פשטו הרוסים על חבלי הערבות הטראנס-כספיים (מזרחית לים הכספי) והשתלטו על עיר המפתח מְרו (1884). מבצעי הכיבוש הרוסיים האחרונים השפיעו באורח מיידי על פרס, שטענה לבעלותה עליהם. יתרה מזאת, כיבוש הערבות התורכמניות על ידי הרוסים יצר גבול משותף בין רוסיה לפרס מזרחית מהים הכספי. גם בריטניה הודאגה מהתקרבותם של הרוסים לגבולותיה הצפוניים של אפגניסטן מחמת חששה להודו. היחסים בין שתי המעצמות החריפו ביותר והן עמדו על סף מלחמה של ממש בשנת 1885. ברם, הרוסים נמנעו מלחדור לאפגניסטן עצמה ובכך רפתה המתיחות.

המאבק הכלכלי ומתן זכיון הנפט לְד'אָרְסִי

החל משנות ה-70 של המאה ה-19 התרחב המאבק האנגלו-רוסי בפרס לשטחי הכלכלה והמסחר וכלל תחרות על הענקת מילוות, תמורת ערבויות מתאימות, קבלת זיכיונות להנחת מסילות ברזל וקווי טלגרף, הקמת בנקים, פיתוח ספנות ואוצרות טבע למיניהם. במשך הזמן הפך המרוץ אחר קבלת זיכיונות נפט מוקד המאבק בין המעצמות.

בשנת 1872 השיג הברון הבריטי דה-רויטר זיכיון בן 70 שנה מהשאה נאצר אד דין. הזיכיון כלל הנחת קו מסילת ברזל טראנס-איראני (מהים הכספי למפרץ הפרסי); ניצול נקיף של אוצרות טבע בפרס, ובכלל זה נפט; כריית תעלות וויסות מי-הנהרות וכן ארגון מערכת התעבורה בטהראן. אולם זיכיון מקיף ומעורפל זה התבטל שנה לאחר מכן, לאחר שהשאה הפרסי סייר בבירות אירופה והועמד בלחץ כבד מצד הרוסים בפטרבורג. לאחר שדה-רויטר מחה באוזני שרי ממשלת בריטניה, פוצו הבריטים במתן זיכיון להקמת "הבנק המלכותי של פרס" ו"חברת הטבק המלכותית של פרס". כשיווי משקל העניק השאה לרוסים זיכיון על הקמת מסילת ברזל באזרבייג'אן ובנק רוסי. בלחצם של הרוסים חוסלה להלן חברת הטבק תמורת פיצויים כספיים. עם עלותו של שאה מְזֶפֶר אד-דין לכס המלוכה (1896) היה עתידה של פרס לוט בערפל ואוצרה מרוקן. מסע הפאר של השאה החדש לאירופה רק החמיר את המצב הפיננסי, ובשנים 1900 ו-1902 נאלצה פרס ללוות כספים מרוסיה. תלותה הפיננסית ברוסיה התעמקה כיוון שכל הכנסותיה הועברו כמשכון לידי הרוסים. דווקא בתקופת השתעבדותה הכספית של פרס לרוסיה הוענק זיכיון הנפט הרציני הראשון לאוסטרלי

וויליאם ד'ארסי (D'Arcy) (1901). תחולת זיכיון הנפט כללה את מרבית חבליה של פרס, פרט לחמשת המחוזות הצפוניים שליד הגבול הרוסי. בהתאם לתנאים הובטחה לממשלת פרס מפרעה חד-פעמית בסך 20,000 ליש"ט, כשוויין של מניות הזיכיון, ו-16% מהרווחים השנתיים הנקיים. לאחר פעולות סקר נמרצות בדרום-מערב המדינה התגלה נפט בכמויות מסחריות במסגיד סוליימאן (1908). בשנת 1909 ירשה "חברת הנפט האנגלו-פרסית" (APOC) את זכוונה של חברת ד'ארסי באותם התנאים. חברת הנפט הנ"ל הכשירה את נמל עבדאן (בשפך נהר פארוך לשט-אל ערב) למעגן מיכליותיה, והקימו בו בתי-זיקוק (1912) שהיו הראשונים מסוגם במזרח-התיכון, ולימים גם הגדולים ביותר. חשיבותם של שדות הנפט בדרום-מערב פרס עלתה לאין שיעור, שעה שבשנת 1913 העבירה האדמירליות הבריטית את משק צייה המלחמתיים מהסקת פחם לנפט.⁴⁸ זמן מה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה רכשה הממשלה הבריטית את מרב המניות ב"חברת הנפט האנגלו-פרסית", ובכך קנתה לה שביתה בענייני החברה ובאספקת הנפט החיונית לה.

מתן החוקה וחלוקת פרס (1907)

בפרוס המאה ה-20 הייתה פרס נתונה בעיצומה של תסיסה חברתית ומדינית, שהייתה תוצאה ישירה של המגע הכלכלי והמסחרי עם אירופה. כבר בשלהי המאה ה-19 פעל בפרס ובאפגניסטן ג'מאל אד דין אל אפגני, שנחשב לרוח החיה בתנועת המודרניזציה של האסלאם בתובעו את ה"אצל אח" (תיקון) וההתאמה לחיים המודרניים.⁴⁹ לאל אפגני, שנחשב גם לאביה הרוחני של תנועת "פאן-אסלאם" ולאחד המתנגדים הראשיים להתערבותן של המעצמות במזרח-התיכון, נודעה השפעה ניכרת על השאה נאצר אד דין ועל חוגי המשכילים הפרסיים. במקביל לתחרות הכלכלית הבריטית-רוסית בפרס, התערבו לעתים מזומנות שתי המעצמות בענייני הפנים של הממלכה ותמכו בקבוצות יריבות מבחינה מדינית. בעוד שהרוסים תמכו, בדרך כלל, בשאהים הריאקציונריים שהתנגדו להנהגת רפורמות, תמכו הבריטים במפלגה הדמוקרטית, שצידדה בליברליזם ובפרלמנטריזם, למהפכה הרוסית משנת 1905 היו הדים רבים בפרס. חוגי המשכילים, מתקני האסלאם והסוחרים, שהתקוממו נגד שלטונו האוטוקרטי של השאה במרוצת שנת 1905, הגיעו לכלל מרד גלוי ביולי 1906: לאחר השבתת החיים המסחריים בטהראן צעדו כ-5,000 איש מקרב המתקוממים לגני השגי=רירות הבריטית, בבקשם מעין מקלט מדיני ובסרבתם לעזוב את שטחיה. בלחץ המפגינים והמפלגה הדמוקרטית נאלץ השאה מזפר אד דין להיכנע, להדיח את יועציו, ולכנס את המגילס הראשון בתולדותיה של הממלכה באוקטובר 1906. עם מתן החוקה הפרסית בשלהי אותה שנה הפכה פרס למונרכיה קונסטיטוציונית, כשלשאה הפרסי שמורות זכויות רבות (ראוי לציין, כי תהליך דומה בנסיבות דומות חל בפולין, שכנתה המערבית של רוסיה בשנת 1791). מתן החוקה הפרסית נחשב כצעד אנטי-רוסי בעיניהם של שליטי פטרבורג. תוך שנה אחת בלבד הגיעו הרוסים והבריטיים לכלל הסכם כללי שיישב את המחלוקת על תחומי ההשפעה שלהם בפרס, באפגניסטן ובטיבט. ההסכם האנגלו-רוסי משנת 1907 נחתם מחמת התערבותה הגוברת והולכת של גרמניה בזירה המזרח-תיכונית.⁵⁰

ביקורו של הקייסר הגרמני וילהלם ה-II באיסטנבול, בירושלים ובדמשק בשנת 1898 נתן גושפנקא רשמית להתפשטותם של האינטרסים הגרמניים בתחומי האימפריה העות'מאנית ומזרחה לה. תכניותיה של חברת הרכבות האנטולית גרמנית לסלול את קו

⁴⁸ יוזמה מהפכנית זו ננקטה על ידי ווינסטון צ'רצ'יל, מי שהיה אז הלורד הראשון של האדמירליות הבריטית.

⁴⁹ על ג'מאל אד דין אלאפגני בפרוט יתר, עיין בפרק על מצרים, בסעיף – "המשכילים, מתקני האסלאם וחלוצי התנועה הלאומית".

⁵⁰ עיין בפרק על תורכיה, בסעיף – "הקייסר והסולטאן: שילוב אינטרסים" ולהלן.

מסה"ב איסטנבול-בגדאד משנת 1902, נכנסו לשלב ביצוע שנתיים לאחר מכן, נוכח התנגדות בריטית עזה, שחששה מפני היאחזות גרמנית בבצרה ובחופי המפרץ הפרסי, ואכן, בריטניה ורוסיה כאחד התנגדו להרחבת תחומי זיכיונותיו של "הבנק הגרמני". החדירה הכלכלית הגרמנית לפרס החלה כבר בשנת 1903, עם פעילותה של חברה גרמנית שעסקה בסחר בשטיחים ובפנינים. זאת ועוד, המפלגה הדמוקרטית הפרסית החלה לגלות מדיניות אנטי-בריטית, בהשפעת חוגי הסוחרים, ומדיניות זו קיבלה תפנית חדה החל מחתימת ההסכם האנגלו-רוסי משנת 1907. כבר בעיצומה של שנת 1908 גברה השפעתם של הסוכנים הגרמניים על פעולותיה של מפלגה זו, שהייתה הרוח החיה במג'לס. הייתה זו החדירה הכלכלית הגרמנית שהשפיעה, אפוא, על ההסכם האנגלו-רוסי באסיה. הסכם זה הוציא את טיבט מתחום ההתגוששות הדיפלומטית של בריטניה ורוסיה ואישר את הסטאטוס-קוו על אפגניסטן, כלומר את החסות הבריטית. פרס חולקה לשני תחומי השפעה, בריטית בדרום-מזרח ורוסי (עם טהראן) בצפון. תחום הביניים-הניטראלי כלל את מרכז ודרום-מערבה של פרס, שהיה נתון, למעשה, להשפעה בריטית, הן מחמת זיכיונות הנפט והן מחמת קשריהם הידידותיים של הבריטים עם שבטי הבח'יתארי של דרום פרס. למרות שהסכם זה חילל בגסות את ריבונותה של פרס, הכריזו שתי המעצמות, כי אין בכוונתן לפגוע בעצמאותה המלאה של הממלכה.

אוריינטציה פרסית פרו-גרמנית

להסכם האנגלו-רוסי על חלוקת פרס היו שתי תוצאות מידיות: (א) ניהול מדיניות פרו-גרמנית מובהקת של המפלגה הדמוקרטית. מדיניות זו הגבירה עד לכלל סכנה את ההשפעה הגרמנית בפרס בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה; (ב) בתוקף ההסכם גברה ההשפעה הרוסית בתחום חמשת המחוזות הצפוניים וכן גברה ההתערבות הרוסית במאבק הפנימי על השלטון בפרס, למורת רוחה של בריטניה.

בסוף שנת 1907 ניסה השאה החדש מוחמד עלי לבטל את החוקה, ולאחר כישלון התחלתי, הצליח במחציתה של שנת 1908 בהפיכתו הנגדית: החוקה בוטלה, המג'לס נסגר ופעילי המפלגה הדמוקרטית נעצרו. השאה הסתייע בהפיכתו הנגדית בחטיבת הקוזאקים הפרסית שהייתה נתונה לפיקוד רוסי. בסופה של שנת 1908 נאלץ השאה להסתייע בכוחות רוסיים כדי לדכא מרידה בטברז, בירת אזרבייג'אן. כיבושה של טברז על ידי הצבאות הרוסיים בפרוס שנת 1909 הצעיד את לוחמי שבטי בח'יתארי לעבר טהראן בעידוד בריטי. טהראן נכבשה והשאה מצא מקלט מדיני בשגרירות הרוסית, ולהלן נאלץ להתפטר לטובת בנו הינוקא, סולטאן אחמד מירזא. מועצת עוצרים שמשלה בשמו של השאה הצעיר החזירה את החוקה על כנה ואפשרה את כינוסו של המג'לס השני.

ברם, השאה המודח לא אמר נואש. שעה שהמשלה הפרסית הזמינה את הכלכלן האמריקאי מורגן שוסטר לשקם את כלכלתה של פרס, נוכח לחץ רוסי גובר והולך, ניסה השאה המודח את כוחו בהפיכת נגד בסיוע רוסי. ההפיכה הוכשלה בקיץ 1911 על ידי הצבא הפרסי. פעילותו של האמריקאי שוסטר והכשלת הפיכת הנפל של השאה המודח שימשו עילות מצוינות לרוסים על מנת להתערב גלויות בענייניה של פרס. עוד בנובמבר 1910 נפגשו הצאר הרוסי והקייסר הגרמני בפוטסדאם (ברלין) כדי לנסות ליישב את חילוקי הדעות ביניהם, אולם הסכם גרמני-רוסי נחתם רק באוגוסט 1911 בטרבורג: הגרמנים הכירו באינטרסים של רוסיה בצפון פרס, בעוד שהרוסים הסכימו להמשכת מסילת בגדאד הגרמנית לצפון פרס בתנאים מסוימים. מבחינה מדינית היה הסכם פטרבורג בבחינת ניצחון דיפלומטי לגרמנים (אם כי קו מסילתם לא הגיע מעולם לבגדאד מחמת פרוץ המלחמה). מבחינת הרוסים, לא הושג למעשה ולא כלום, שכן ההתנגשות עם הגרמנים באירופה לא בוששה לבוא. בכל זאת, ניצלו הרוסים את ועידת פוטסדאם והסכם פטרבורג לשם פלישה צבאית לצפון פרס, לאחר שנדחה האולטימטום שלהם בדבר פיטוריו של הכלכלן האמריקאי. מאחר והרוסים השתלטו בפועל על תחום ההשפעה שלהם לפי הסכם 1907 וכבשו את

טהראן, יכלו עתה להתערב במישרין בענייני הממשל הפרסיים. בסוף שנת 1911 נסגר המג'לס והשלטון בצפון פרס עבר לידי קבוצת מדינאים ריאקציוניים שהיו רצויים לשלטונות הכיבוש הרוסיים. הבריטים נמנעו מלנקוט פעולה דרסטית נגד הרוסים שהפכו, כזכור, לבעלי בריתם בעקבות ההסכם המשותף משנת 1907, במיוחד נמנעה המדיניות הבריטית מלצנן את היחסים עם רוסיה מטעמי המתיחות הבינלאומית באירופה. לעומת זאת הצטמצמה התמיכה הבריטית במפלגה הדמוקרטית הפרסית, שנקטה, כזכור, מדיניות פרו-גרמנית משנת 1907 ואילך. לפיכך, למרות שפרס שמרה, כביכול, על ניטראליות במלחמת העולם הראשונה התחזקה בה ההשפעה הגרמנית-תורכית עד לכלל סיכון מעמדן של בריטניה ורוסיה כאחד.

אפגניסטן עד 1914

אפגניסטן נוסדה כמדינה עצמאית למחצה בשנת 1747 על ידי אחמד שאה, קצין אפגני בצבא הפרסי של נאדר שאה. קצין זה, שהיה בן לשבט דוראני, הרחיב את גבולות אפגניסטן בספחו אליה את בלוצ'יסטן, קשמיר ופונז'אב (מחוזות השייכים כיום, ברובם, לפקיסטן). לאחר מותו של אחמד שאה הועברה בירת הממלכה ההררית לפבול וגבולותיה הצטמקו בהרבה. משנת 1809 ואילך נחתמו הסכמים בין השלטונות הבריטיים בהודו לבין שליטי אפגניסטן במגמה למנוע פלישה צרפתית או פרסית להודו. מערכת הרי הודו-כוש החוצה את אפגניסטן מצפון-מזרח לדרום-מערב מהווה את קו פרשת המים בין הנהרות הזורמים צפונה, לימת אראל (אמו דריא וסיר דריא), לבין נהר ההינדוס ויובליו. כמו-כן מהווה מערכת הררית זו גבול טבעי להודו ומרחב אסטרטגי חיוני. מאז תכנונו של נפוליאון בתחילת המאה ה-19 לבצע פלישה צרפתית-רוסית להודו – הפכה אפגניסטן לחוליה חשובה במערך ההגנה הבריטי על הודו.

במרוצת המאה ה-19 התקרבו הרוסים לגבולותיה הצפוניים של הממלכה לאחר התפשטותם הטריטוריאלית במרכז אסיה,⁵¹ ובמשך 70 שנה (1809–1879) ניצבו הבריטים בפני האלטרנטיבה בין שלטון ישיר או שלטון עקיף באפגניסטן. בניגוד למצב ששרר בפרס הסמוכה, הרי שבאפגניסטן גילו דווקא הבריטים יוזמה צבאית, בעוד שהרוסים ניצבו מהצד או עודדו את הפרסים לחדירות טריטוריאליות.

שתי המלחמות האפגניות (1839–1842, 1878–1879) פרצו בעטייה של התערבות בריטית נגד שליטיה הפרו-רוסיים של הממלכה. במלחמה הראשונה נכבשה כבול על ידי הבריטים ואילו במלחמה השנייה, שגם בה נכבשו חלקים נרחבים מאפגניסטן, הצליחו הבריטים להדיח את האמיר הפרו-רוסי ולהגיע לכלל הסכם (חוזה גאנדמאק 1879) עם היורש, האמיר יעקוב, על הטלת פיקוח בריטי על מדיניות החוץ שלו וכן על תפיסת מעבר חייב, הנתב האסטרטגי בדרך מאפגניסטן להודו. תמורת הישגים אלה הוענקה לשליט תמיכה כספית שנתית. החוזה גרם למהומות אנטי-בריטיות שלא פסקו עד שנת 1880, שעה שהבריטים הגיעו לכלל הסדר סופי עם יורשו של יעקוב, האמיר עבד אר-רחמן. לפי ההסדר הנ"ל פונו יחידות הצבא הבריטי מאפגניסטן, תמורת האינטרסים הבריטיים. הסדר זה אושר מחדש בשנת 1905 על ידי האמיר חביב אללה (1901–1919), לאחר שהבריטים הגדילו את שיעור המענק הכספי השנתי.

בדומה למאבק בפרס התנהלה, אפוא, גם באפגניסטן תחרות חריפה בין בריטניה ורוסיה על עמדת הבכורה, אולם ידה של בריטניה הייתה על העליונה. עם כיבוש מרו על ידי הרוסים (1884) החמירו יחסי שתי המעצמות עד לכלל עמידה על סף המלחמה. אולם בשנת 1885 הגיעו המעצמות לכלל פשרה בהסכימן על קביעת מרבית גבולה הצפוני של אפגניסטן. ההסכם הסופי הושג רק בשנת 1895 שעה שהותוותה שארית גבולה הצפוני של אפגניסטן בהרי פמיר. שנתיים לפני כן (1893) הוסכם בין בריטניה ואפגניסטן על התוויית הגבולות עם

⁵¹ עיין לעיל, בפרק הנוכחי, בסעיף – "החדירה הרוסית בפרוס המאה ה-19".

הודו ("הסכם דיוראנד"). דא עקא, שגבולותיה המדיניים של אפגניסטן ביתרו בצפון בין חלקי השבטים התורכמנים והאוזבקים, ואילו מעבר לקו דיוראנד התגוררו שבטים אפגאניים. התווייה זו פתחה פתח לסכסוכי גבולות בעתיד. מכל מקום, ההסכם הבריטי-רוסי משנת 1907 הותיר את אפגניסטן בתחום ההשפעה הבריטי. במלחמת העולם הראשונה שמרה אפגניסטן על ניטראליות למרות הלחץ הגרמני-תורכי (פון-הנטיג נידרמייאר ואנוור) על האמיר חביב אללה.

II – מלחמת העולם הראשונה והסדרי שלום

ההתלקחות

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-2 באוגוסט 1914 נשארה תורכיה העות'מאנית ניטראלית זמן מה. השלטון במדינה היה נתון למעשה, בידי "הטריומווירט" מיסודם של אנוור הרמטכ"ל ושר הביטחון; טלעת, שר הפנים; וג'מאל פחה ("הגדולי") שר הכספים ואחר כך מושל סוריה, א"י ולבנון. בראש האימפריה ניצב, להלכה, הסולטאן השישי מוחמד ה-V, שהועלה לכס מלכותו על ידי "התורכים-הצעירים", לאחר שהיה כלוא 32 שנה על ידי אחיו, הסולטאן-לשעבר עבד אל חמיד ה-II. גם ראש הממשלה העות'מאני, המצרי סעיד חלים, היה נטול השפעה של ממש ונרתם למרכבתו של אנוור, אשר עמד בראש מצדדי המלחמה והסיעה הפרו-גרמנית בצמרת השלטון.

ההשפעה הגרמנית ברחבי האימפריה העות'מאנית, שהורגשה עוד בסוף המאה ה-19 בתקופתו של עבד אל חמיד, הגיעה לשיאה ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הגנרל הגרמני פון-סאָנדרס עמד בראש פיקוד ההדרכה התורכי. מפקדו הבריטי של הצי התורכי פוטר ובמקומו מונה האדמירל הגרמני סוצ'ון (Souchon), מפקדן של שתי ספינות המערכה הגרמניות שנסו מפני הצי הבריטי בים-התיכון, ומצאו מחסה בנמל איסטנבול. הייתה בכך הפרה גלויה של מעמדה הניטראלי של תורכיה וחילול מעמדם הבינלאומי של המצרים עצמם.

ראוי לציין, כי תקרית שתי הספינות המערכה הגרמניות "גאבאָן" (Goeben) ו"ברסלאו" (Breslau) נתנה את הדחיפה העיקרית להצטרפותה של תורכיה למלחמה. אמנם עוד ב-2 באוגוסט חתמו תורכיה וגרמניה על ברית צבאית סודית, אולם תורכיה התמהמהה, כאמור, בהכרזת המלחמה על מנת להשלים את הכנותיה הצבאיות ולבטל באופן חד-צדדי את הסכמי הקפיטול ציות. באותו פרק זמן שבין פרוץ מלחמת העולם לבין כניסתה של תורכיה למלחמה ניתנו הבטחות מרגיעות למעצמות המערב על ידי ראש הממשלה סעיד חלים, שנחשב כלפי חוץ לאישיות מתונה ולרודף שלום. כל ההצהרות על עמדה תורכית ניטראלית הושמו לאל על ידי אנוור, שפקד להניף את הדגל התורכי על שתי ספינות המערכה הגרמניות, לשנות את שמותיהן ולצרפן לצי המלחמה העות'מאני בפיקודו של מפקדן. לאחר ישיבת קבינט סוערת הוחלט על כניסתה של תורכיה למלחמה, למרות התנגדותם הרפויה של סעיד חלים, וכנראה גם על ג'מאל פחה. שתי ספינות המערכה "התורכיות", על צוותותיהן הגרמניים, יצאו לים השחור ותקפו ב-29 באוקטובר שייטת רוסית. כן הרעישו יחידות צי תורכיות אחרות את הנמלים הרוסיים אודאָסה וסוואסטופול. כתוצאה מכך הכריזה רוסיה מלחמה על תורכיה ב-4 בנובמבר. למחרת היום הצטרפו להכרזה גם בריטניה וצרפת, המזרח-התיכון היה נתון לפתע בשלהבות המלחמה העולמית.

האסטרטגיה של גרמניה במזרח-התיכון

אם כי למבצעים הצבאיים בזירה המזרח-תיכונית נודעה חשיבות משנית בהשוואה למבצעים באירופה, בכל זאת הייתה להם משמעות חיונית לגבי הצדדים הלוחמים. כניסתה של תורכיה למלחמה לצדן של מעצמות המרכז היוותה תרומה רבת-חשיבות, שכן היה בכך משום ריתוק כוחות רוסיים לאזור קווקז ויצירת איום ממשי על עורק התחבורה החיוני לבריטניה בנתיב להודו מבחינת השיקולים הגרמניים נועד לתורכיה תפקיד צבאי בהסחת כוחותיהן של בנות-הברית, מהזירה העיקרית באירופה ובהכשרת הקרקע להתפשטות מדינית-צבאית של גרמניה דרך המזרח-התיכון, בתנועת מלקחים אדירה, מפרס לאפגניסטן בצפון, וכן מתעלת סואץ דרך ים-סוף בדרום – לעבר הודו. התכניות הגרמניות הללו נודעו

בשם "מבצע צימרמן" וכללו גם את התססתם של המוסלמים והלאומנים בהודו נגד השלטון הבריטי. המשימות המיידיות שנועדו לתורכיה היו כדלקמן: חסימת המצרים, תפיסת תעלת סואץ, ריתוק כוחות רוסיים בקווקז והכרזת ג'יהאד על בנות הברית. לשם ביצוע המשימות הללו השתלט הפיקוד הגרמני על הצבא התורכי מחד גיסא, ומדינאים וסוכנים גרמניים נשלחו למשימות ריגול ותעמולה לעיראק, פרס ואפגניסטן, מאידך גיסא. בראש הפיקוד הגרמני המזרח-תיכוני הוצבו הגנרלים פון-סאנדרס (להדרכה ולארגון), פון-גולץ (בעיראק), פון-פלנהייין (בסוריה ובא"י), לוסאו (כנציג המטכ"ל הגרמני) ואדמירל הומאן (לתיאום בין המפקדות העליונות של תורכיה וגרמניה).

בפרס פעל הדיפלומט הגרמני פון רוס בטיפוח הקשרים עם פעילי המפלגה הדמוקרטית, שגיבשו גישה פרו-גרמנית מובהקת מאז ההסכם האנגלו-רוסי על חלוקתה של פרס (1907). פעילותו של פון רוס נשאה פרי בשנת 1915, שעה שנחתם הסכם סודי בין פרס לגרמניה, שכלל התחייבויות גרמניות לאספקת ציוד, נשק ותחמושת, ערבויות לשלמותה של פרס, ומתן מקלט לשאה הפרסי במידת הצורך. בתוככי פרס נאבקו באותה תקופה שתי סיעות מדיניות-צבאיות: הסיעה הפרו-רוסית, שהסתייעה בבריגדת הקוזאקים הפרסיים, שמפקדיהם היו קצינים רוסיים; והסיעה הפרו-גרמנית, שפעילה באו מקרב המפלגה הדמוקרטית, והסתייעו בז'נדרמריה הפרסית שעמדה בפיקוד קצינים שבדיים אוהדי-גרמניה פון רוס טיפח, אפוא, את היחסים עם מפקדי הז'נדרמריה הפרסית וכן שיגר משלחות צבאיות לדרומה של פרס כדי להמריד את שבטי הלורים, הכורדים, הבח'יתארי והקשקאיי נגד הבריטים, ולחבל במתקני הנפט החיוניים של "חברת הנפט האנגלו-פרסית". פעילותם של הסוכנים הגרמניים הוכתרה בהצלחה בלתי-רגילה. במיוחד הצטיינו בפעולותיהם החתרניות הסוכנים הגרמניים ממשלחתו של זוגמאייר באצפהאן ובפרמאן, וכן הפליא עשות רב המרגלים הגרמני, הקולונל וואסמוס (Wassmus), בקרב שבטי הבח'יתארי, שהיו נתונים עד אז להשפעה בריטית מסורתית.¹

בנובמבר 1915 הוכשרה הקרקע להפיכה הגרמנו-תורכית בפרס. כבר בראשית שנה זו כבשו הצבאות התורכיים את טבריוז, ולמרות שנהדפו ממנה על ידי הכוחות הרוסיים, הפך איומם על אזרבייג'אן לסכנה מוחשית. אולם השגרירויות הבריטית והרוסית בטהראן ידעו, מסתבר, על ההפיכה הממשמשת ובאה ולפיכך הקדימו רפואה למכה: גייסות רוסיים עלו על טהראן מצפון ואיימו לכתרה. הממשלה הפרסית החליטה להעתיק את מושבה לאצפהאן בתחום "השטח הניטראלי", בעוד שהשגרירויות של מעצמות המרכז העבירו את מרכזיהן לעיירה קום. ברגע האחרון נמלך בדעתו השאה אחמד, נוכח האזהרות החד-משמעיות מצד רוסיה ובריטניה, והחליט להישאר בבירה. מבצע ההפיכה הגרמני נכשל אפוא בטהראן, אם כי כישלונו היה עדיין חלקי בלבד, שכן מספר שרים פרסיים הצטרפו לפון-רוס בקום, וזה האחרון ארגן פעולה נמרצת להקמת ממשלה פרסית פרו-גרמנית. מטעמי ביטחון העתיקה הממשלה הפרסית הפרו-גרמנית את מושבה לכרמנשאה, בסמוך לגבול העיראקי, בחסות חיל המשלוח התורכו-גרמני בעיראק בפיקודו של פון-גולץ. בשלהי שנת 1915 חתמה ממשלה פרסית זו, בנשיאותו של נט'אם אס-סולטאנה מושל לוריסתאן, על הסכם צבאי סודי עם גרמניה. זו האחרונה התחייבה לציידה ולאמן את 40,000 החיילים הפרסיים תמורת שיתופם במבצעים הצבאיים בעיראק נגד הבריטים. כפי שכבר צוין לעיל, צפנה פעילותו של וואסמוס הנמרץ סכנות רבות למתקני הנפט הבריטיים בדרום-מערב פרס, ולפיכך נאלצו להשתלט מחדש על נמלי פרס והשבטים המתקוממים. במרץ 1916 נחתו כוחות הודיים בנמל בנדר-עבאס ותוך מחצית השנה אורגנו יחידות הודיות פרסיות מעורבות ("משמר הרובאים בדרום פרס", Pairforce), שהשתלטו על פרמאן, נזד, שראז ואצפהאן, בפיקודו של הגנרל הבריטי פרסי סייקס (Sykes). לאחר קרבות ממושכים עם השבטים הפרו-גרמניים והז'נדרמריה

¹ עיין בפרק על פרס, בסעיף "אוריינטציה פרסית פרו-גרמנית".

בפיקוד הקצינים השבדיים, התחברו משמרות הדרום עם יחידות חלוץ קוזאקות באצפהאן. משך כל אותה תקופה שבה התנהלו הפעולות הקרביות בדרום פרס נקט השאה עמדה דו-פרצופית. עד תום שנת 1918 הוברחו מרבית הסוכנים הגרמניים מפרס ואילו רב-המרגלים הגרמני וואסמוסן ("לורנס הגרמני") נלכד ונעצר.

לסיכום הפרשה הפרסית יש עוד לציין, כי המבצעים הצבאיים של הרוסים והתורכים בטרנאנס-קווקז התפשטו גם על פני אזרבייג'אן בצפון מערה של פרס. בפרוס שנת 1915 כבשו התורכים את טבריז, ואם כי נאלצו לפנותה לאחר מכן, הרי שהחזיקו בשטחים פרסיים נרחבים גם בתקופת מבצעייהם הצבאיים בין השנים 1916–1917. בדרום מזרחה של המדינה הקימו הבריטים והרוסים שרשרת של מבצרים על גבול אפגניסטן על מנת למנוע את חדירתם של סוכנים תורכו-גרמניים לאפגניסטן. אולם, כפי שיוכח להלן, הייתה חסימה צבאית זו בלתי יעילה.

בתחילת המלחמה שכנע אנוור פחה את המטה הגרמני ביעילותן האפשרית של פעולות הטרדה צבאיות בעורף הבריטי, כלומר באפגניסטן. המצביא התורכי, שהתנסה בקרבות גרילה עם הסנוסים בלוב נגד האיטלקים (1911–1914), העריך כהלכה את כושרו של כוחה הצבאי הקטן והמאומן של אפגניסטן. המטכ"ל הגרמני היה מעוניין מצידו בייזום פעולות הטרדה ישירות לחיילות הבריטיים שבהודו. כתוצאה מכך שוגרה משלחת צבאית תורכו-גרמנית, בראשות פון-הנטיג ולוטננט נידרמאייר, לאפגניסטן. המשלחת הצבאית הייתה צריכה להוות חיל חלוץ לגדוד תורכי שישלח בעקבותיה מבגדאד. ברם המבצע השני לא יצא לפועל עקב חיכוכים בין הגרמנים והתורכים. לעומת זאת הצליחה משלחתם של פון הנטיג ונידרמאייר לחצות את שטחי הכיבוש הבריטיים, הרוסיים בדרום פרס ובמרכז וכן את גבול אפגניסטן, והיא הגיעה לכבול באוגוסט 1915.

שליטה של אפגניסטן, האמיר חביב אללה, נטה לכשעצמו לצד מעצמות המרכז, והרחיק לכת בחותמו על טיוטת הסכם עם ראשי המשלחת, אולם הוא התנה את הצטרפותו הגלויה למלחמה במשלוח כוח צבאי גרמני ובמתן סובסידיה בזהב. תנאים אלה לא היו בני-ביצוע והמשלחת הגרמנית התפרקה: נידרמאייר חזר לתורכיה דרך עיראק ואילו פון-הנטיג עשה דרך ארוכה לגרמניה מסין ומארה"ב. השליחות לא הוכתרה בהצלחה ואפגניסטן שמרה על ניטראליות במלחמת העולם הראשונה.

משימותיה המדיניות והצבאיות של תורכיה

את משימותיה המדיניות והצבאיות של תורכיה במלחמת העולם הראשונה ניתן לסכם כדלקמן: (א) עות'מאניזאציה (או תורכי פיקציה) של האימפריה ושחרורה מתלות במערב; (ב) כיבושם של השטחים שאבדו לה במרוצת הזמן, ובמיוחד מצרים וקפריסין, ולהלן – צפון-אפריקה; (ג) כיבוש השטחים הרוסיים המאוכלסים בעממים קרובי-גזע לתורכים. הכוונה במיוחד לקווקז ולתורכסטאן; (ד) ביסוס שלטונה המינהלי של תורכיה על עמי האסלאם באמצעות השלטת סמכותו הפאן-אסלאמית של הסולטאן-הח'ליף.

אולם ההרכב האתני של האימפריה העות'מאנית היה בעוכריה: בשנת 1914, ערב פרוץ מלחמת העולם, נאמדו אוכלוסי האימפריה ב-25 מיליון נפש ורק כ-10 מיליון היו תורכים, לעומת כ-10 מיליון ערבים, כ-2 מיליון ארמנים, 1.5 כורדים וכ-1.5 מיליון בני לאומים שונים. הצלחתה הצבאית והמדינית של תורכיה הייתה מותנית מראש במידת נאמנותם של נתיניה, וזו, כידוע, הייתה רופפת ביותר. יתרה מזאת, ריבונותה של תורכיה הייתה מוגבלת מבחינה מדינית וכלכלית על ידי משטר הקפיטול ציות וההסכמים הבינלאומיים על המצרים. ואכן, בפרוס ספטמבר 1915 ביטלה, כזכור, תורכיה את הקפיטולציות וביטול זה נשאר בתוקפו עד לסיום המלחמה.

בעיית הנאמנות לשלטונות העות'מאניים נשאה אופי מסובך: הערבים והכורדים המוסלמיים הוו, לכאורה, את האלמנט שניתן היה לסמוך עליו, ברם דא עקא, שאגודת

"האחוה הערבית-העות'מאנית", שנוסדה מייד עם עליית "התורכים הצעירים" לשלטון (1908), הוצאה אל מחוץ לחוק שנה אחת לאחר מכן, עקב האכזבה שהונחלה לערבים: ייצוגם בבית-הנבחרים העות'מאני היה זעום ביותר (60 צירים ערבים לעומת 150 צירים תורכיים מתוך 245 צירים). השלטונות החדשים ניהלו מדיניות של צנטראליזציה מובהקת בסיסמת "פאן-עות'מאניות". מדיניות זו נגדה את שאיפותיהם היסודיות של הערבים. כתוצאה מכך ירדו העסקנים הערביים למחתרת והקימו אגודות סתרים למיניהן ("אלקחטאנייה", 1909, "ערביה אל פתאת", 1911, וכו').

חלק מנציגיהן של אגודות הסתרים הערביות, ובמיוחד אנשי "ערביה אל פתאת", ניהלו את המו"מ המדיני עם נציגי ההאשמים החג'אזיים בדמשק עד להכרזת "המרד הערבי" (1916). מרד זה, שנוהל בהשראה בריטית, שם לאל את סיסמת ה"פאן-אסלאם" והגיהאד של "התורכים הצעירים". רק מתי מעט מקרב המוסלמים שמרו אמונים ל"פאן-אסלאם": הסנוסים של לוב, השבטים הזיידים (שיעים) של האמאם התימני, שבטי הרשידים מגיבל שמר בחצי'א עקב והמושל של מחוז דרפור בדרום סודאן. לעומת זאת הצליחו התורכים בהישענם על מדיניות "הפרד ומשול", לשסות את הפורדים המוסלמיים באשורים ובארמנים הנוצריים. רובם של הארמנים ראו ברוסים את מושיעיהם וגואליהם, למרות שההנהגה הרשמית התייחסה בזהירות רבה כלפי הרוסים. בין השנים 1915–1916 הוגלו הארמנים מצפון סוריה לאנטוליה ולאזור דיר אז-זור על גדות הפרת, תוך כדי טביחות אכזריות. האשורים הנסטוריאנים התרכזו סביב אגם וואן בתורכיה המזרחית ובחבל אגם אורמיה (רזאיה) בפרס הצפונית מערבית, כלומר בזירת הקרבות בין התורכים והרוסים. הם שיתפו פעולה עם הרוסים עד לשנת 1917-18, שעה שיציאתה של רוסיה ממלחמת העולם עקב המהפכה הבולשביקית חשפה את האשורים המבודדים נגד הצבאות התורכיים. לפיכך פילסו להם האשורים דרך רווית-קרבות ודם להגיעם לצפון-עיראק. להלן הועברו נשיהם וטפם למחנות פליטים בריטיים.

לאחר כישלונה של מדיניות ה"פאן אסלאם" של תורכיה גאתה, כזכור, התנועה הפאן-תוראנית. אחרי שנת 1917 הפכה הסיסמה הפאן-תוראנית לפופולארית ביותר בתורכיה עצמה ובקרב צמרת השלטון העות'מאני; שכן יציאתה של רוסיה מזירת הקרבות איפשרה לחילות התורכיים לנחול הצלחות טריטוראליות בתחומי טראנס-קווקז. עם זאת, פעולות השחרור התורכיות בטרנס-קווקז, שהסתייעו באידיאולוגיה הפאן-תוראנית, היו לצנינים בעיני גרמניה, שלא שיתפה פעולה עם התורכים בזירה זו, ולעתים אף עמדה בדרכם.

מהלך המלחמה במזרח-התיכון

קווקז וטרנס-קווקז

בחזית הקווקז והטרנס-קווקז נטלו לידיהם התורכים את היוזמה הצבאית בשלב הראשון. כפי שישתבר להלן הייתה זו הזירה הצבאית היחידה שלא הובס בה הצבא התורכי, ועובדה זו הייתה רבת-משמעות לתורכים לאחר גמר מלחמת-העולם, בשלבים הראשונים של חבלי הקמת הרפובליקה. הגייסות התורכיים פלשו גם לצפון פרס ולאזרביג'אן, והפרו בכך את הניטראליות הפרסית. בתחילת שנת 1915 הצליחו התורכים לכבוש לזמן קצר את טברז, בירת אזרביג'אן, ולהגיע לשערי באטום, בקווקז המערבי. בעת ובעונה אחת ארגנו התורכים חילות-עזר מקרב הגאורגיאנים-המוסלמיים (אז'ארים) והאז'רביג'אניים (דוברי התורכית). אולם בעיצומו של החורף בשנת 1915 פתחו הרוסים באופנסיבה נגדית והדפו את התורכים עד לתחום המוצא. הרוסים הצליחו, למעשה, לחדור לטריטוריה תורכית עד לאזורי טרביזונד, אָרְרוֹם, אָרְיִנְג'אן ו-וואן. קו החזית נמשך כללית מאזורים אלה לעבר אגם אורמיה, פרמנשאה וחמדאן בפרס הצפונית. מטרתו המיידית של הפיקוד העליון התורכי לכבוש במהירות את גלילות קווקז וארמניה נכשלה, אולם מבחינת הפיקוד הגרמני הושגה

המטרה בעצם ריתוקם של חיילות רוסיים ניכרים לחזית זו. המערך הצבאי והמדיני בחזית זו השתנה מן הקצה אל הקצה עקב פרוץ המהפכה הבולשביקית, ועל כך עד יתואר להלן.

הנחיתה בדרדנלים

אחת התכניות הנועזות ביותר בזמן המלחמה הייתה תכניתו של שר האדמירליות הבריטי, ווינסטון צ'רצ'יל, שתכננה הנחתת מהלומת מוות ללב האימפריה העות'מאנית על ידי כיבוש איסטנבול והמצרים, ניתוקה של תורכיה ממעצמות המרכז והוצאתה מהמלחמה. המבצע נכשל כיוון ששלביו הראשונים נערכו ברשלנות ובהיסוסים רבים, והמודיעין התורכו-גרמני ידע מראש על מקום הנחיתה. ב-25 באפריל 1915 נחת כוח מעורב של בנות-הברית (בריטים, אוסטרלים, ניו-זילנדים, צרפתים ובתוכם גם "גדוד נהגי הפרדות" מיסודם של טרומפלדור וז'בוטינסקי) בחופי חצי'א גליפולי. כוח המשימה נתקל בהתנגדות עזה מצד חילות המצב התורכיים, שהתבצרו במערך מוגן היטב, בפיקודו של הגנרל הגרמני פון-סאנדרס. לאחר קרבות קשים נאלצו בנות הברית, בפיקודו של גנרל המילטון, לסגת ולפנות בינואר 1916 את גליפולי. אבידותיהם נאמדו ב-25,000 חייל. בקרב החילות התורכיים הצטיין בקרבות קצין צעיר, שלימים נודע כמוצטפא כמאל אתא תורכ.

סיני וארץ ישראל

באזור סיני נקטו התורכים את היוזמה הראשונה במטרה לכבוש את תעלת סואץ ולחדור למצרים. כבר בשלהי שנת 1914 ריכזו התורכים בסוריה ובארץ-ישראל גייס בן 50,000 חייל בפיקודו של ג'מאל פחה. בין השנים 1900–1914 הפכה באר שבע² לבסיסם הראשי של התורכים בנגב, והם הניחו קו מסילת ברזל צרה מבאר-שבע לסביבות ניצנה. פעולותיהם המבצעיות נערכו בריחוק מחוף הים-התיכון מפאת חששם מפני הפגזות ימיות של הצי הבריטי. מכל מקום, בפברואר 1915 הצליחו חילות החלוץ התורכיים להגיע עד לגדתה המזרחית של תעלת סואץ, תוך אבידות כבדות ובמצב אספקה לקוי. ג'מאל פחה לא יכול היה להחזיק מעמד בסיני המדברית עקב התארכות קווי האספקה והתובלה שלו, שהיו לקויים בלאו-הכי. כאן נאלץ להשאיר חילות מצב חזקים בסוריה ובארץ-ישראל מחמת פעולות חבלה ומרי מצד האוכלוסייה היהודית (ניל"י) וערביי דמשק. עד סוף שנת 1915 הצטמצם היקף המבצעים הצבאיים בסיני בפעולות הטרדה מקומיות של התורכים ובריכוז כוח צבאי בריטי גדול (כמיליון חייל) באזור הדלתה ובתעלת סואץ. קו החזית נע לסירוגין הלך וחזור לאורך רצועת החוף של סיני. החל משנת 1916 נטלו הבריטים את היוזמה הצבאית בחזית סיני, תחילה בפיקודו של גנרל מאַרְי (Murray), ולהלן בפיקודו של גנרל אלנבי (Allenby), במטרה לכבוש את ארץ-ישראל וסוריה. במרץ 1917 נפתחה האופנסיבה הבריטית בכל עוצמתה. להתקדמות הבריטית האיטית אך המתמדת בארץ-ישראל ולניצחונות הבריטיים בעיראק הייתה השפעה מיידית על הממשלה התורכית: בינואר 1917 חל משבר בצמרת השלטון התורכית, ראש-הממשלה סעיד חלים התפטר ואת מקומו תפס טלעת פחה, שצייד בהנחתת מהלומת נגד כדי לבלום את ההתקדמות הבריטית בעיראק ובארץ-ישראל. לשם כך תוכנן מבצע "ברק" ("Vilderim") על ידי המפקדה התורכו-גרמנית, שנועד תחילה להדוף את הבריטים מעיראק, אולם חרף ההתקדמות הבריטית בארץ-ישראל הועתק המבצע לזירה זו. במאי 1917 ארגן הגנרל פון-פלקנהיינ את מפקדתו בדמשק בסיוע 65 קצינים בכירים (וביניהם פראנץ פון-פאפן, שהפך להלן לראש ממשלת גרמניה ולשגריר הנאצי באנקרה, וכן מוצטפה כמאל, שהצטיין, כזכור, עוד במערכת הדרדנלים). למרות כל המאמצים הצבאיים עלה "מבצע ברק" בתוהו. באוקטובר 1917 נכבשה באר-שבע, לאחר התקפת הסחה בריטית על עזה, ב-7 בנובמבר נכבשה עזה וב-9 בדצמבר 1917 נכנסו חיילותיו

² באר-שבע נבנתה מחדש על ידי התורכים בשנת 1900 כבסיס אפשרי למבצעים לעבר סואץ ומצרים.

של אלנבי לירושלים. למרות שבראשית שנת 1918 חלה הפוגה בהתקדמותם של הבריטים, היה ברור לחלוטין, כי החילות התורכיים נמצאים במצב של התגוננות מתמדת. גם חילופי-הגברא בפיקוד הארץ-ישראלי והצבתם של קצינים גרמניים בעמדות הפיקוד לא שינתה את מהלך העניינים. ב-18 בספטמבר 1918 הובסו התורכים במערכה המכריעה ליד מגידו, וכתוצאה מכך נפלו חיפה וטבריה בידי הבריטים באותו חודש עצמו, והחילות התורכים עמדו בפני התפוררות מוחלטת בחזית הארץ-ישראלית. רק חתימת שביתת הנשק ב-30 באוקטובר 1918 שמה קץ לפעולות המלחמתיות בארץ-ישראל ובסוריה.

חצ"א ערב ותימן

עם פרוץ המלחמה נמצאו חבלים רבים בחצ"א ערב מחוץ לתחום שלטונם של התורכים. שטחים אחרים השתייכו לתורכיה רק מבחינת סמלית, ואילו מבחינה מעשית הוו הם נחלאות של שליטים מקומיים. חבלי נג'ד ואל-אחסה היו עצמאיים תחת שלטונו של אבן-סעוד; בג'בל שֶמֶר שלטו הרשידים שהיו פרו-תורכיים ולחמו באבן-סעוד; ובתימן ההררית שלט האמאם יחיא, ששמר על נאמנותו לסולטאן. בחג'אז, שהשתייכה להלכה לתחום שלטונו של חוסיין ההאשמי, חנו גדודים תורכיים לאורך המסילה החג'אזית וכן במכה ובאל מדינה. גם בתימן חנו שלוש יחידות תורכיות.

בעוד שאבן-סעוד לא השתתף גלויות במערכה נגד תורכיה, אלא הסתפק בנקיטת עמדה אוהדת לבריטניה, בעידודם של השלטונות הבריטיים בהודו, שלא גרסו שיתוף מוסלמים במאבק נגד התורכים, הרי שחוסיין, השריף ההאשמי מחג'אז, הצטרף בגלוי למערכה נגד הבריטים, שנודעה לאחר מכן כ"מרד במדבר". על חשיבותו של "המרד במדבר" ותרומתו הצבאית חלוקות הדעות. האינפורמציה המרבית שאובה מספריו של לורנס איש ערב,³ שהיה הרוח החיה ב"מרד הערבי". בעקבות תיאוריו המוגזמים של לורנס הייתה קיימת נטיה לייחס חשיבות רבה למבצעים הצבאיים בחג'אז. לפי הערכתו של ההיסטוריון הבריטי טוינבי (Toynba) רותקו כ-65,000 חיילים תורכיים במבצעים אלה. הפרשן הצבאי הבריטי לידל-הארט אמד את החייל הערבי בשלהי המלחמה בכ-10,000 חייל. בשנים האחרונות חלה נטיה מוטעמת להעמיד את חשיבות "המרד במדבר" על מקומו המתאים. מסתבר, שהפעולות הצבאיות של ההאשמים נשאו אופי של פשיטות הטרדה ולא הוו גורם צבאי רב-חשיבות בכל שלבי המלחמה, להוציא אולי את השלב האחרון.

ב-5 ביוני 1916 הכריז השריף חוסיין מלחמה על תורכיה, לפי כל גינוני הטכס הערבי, בשלפו את אקדחו ביריית פתיחה לעבר הקסרקטין התורכי במכה. השבטים הלוחמים אורגנו במסגרת פרטיזנית על ידי קצינים בריטיים ובראשם לורנס הנודע, קולונל ווילסון, רגינלד ווינגייט (שהפך אחרי כן למפקד המבצעים בחג'אז ולהלן – הנציב הבריטי במצרים), קולונל ניוקאמב ואחרים. כן שותפה משלחת צבאית צרפתית בנמל ג'דה, בראשות קולונל ברֶאָמוֹן (Brémond), שהשאילה מספר קצינים צפון-אפריקאיים לשבטים הלוחמים. כמפקד עליון לכל הערב-רב של הכוחות הלוחמים מונה האמיר פייסל, בנו השלישי של השריף חוסיין ממכה. הפעולות הצבאיות החלו, כאמור, בניתוקה של המשלחת התורכו-גרמנית בראשותו של פון-סטוצינגן (Stotzingen), שעשתה דרכה בחג'אז לעבר תימן, על מנת לחזק את היחידות התורכיות בתימן, ולהקים שם בסיס אספקה וציוד לקראת מבצעים צבאיים נגד הבסיס הבריטי בעדן. לאחר הכרזת המלחמה הרשמית במכה ובאל-מדינה ניסו האמירים פייסל ועלי להכניע את חיל המצב התורכי במכה. לאחר שלושה ימי קרבות נפלה מכה בידי ההאשמים (8 ביוני). לאחר מכה נכבש נמל ג'דה בים-סוף, ובעת ובעונה אחת נערכו פשיטות על מוצבי התורכים לאורך המסילה החג'אזית. עד ספטמבר 1916 השתלטו הערבים על מרבית העיירות והמוצבים התורכיים בחג'אז, להוציא את אל-מדינה, השוכנת בקצה

³ T.E. Lawrence - "Revolt in the Desert" (London, 1927); "Seven Pillars of Wisdom" (London, 1935).

הדרומי של המסילה החג'אזית. בעיר זו, שבוצרה כהלכה על ידי התורכים, החזיקה מעמד במצור עד סוף המלחמה, הן מפאת התגוננותם הנמרצת של התורכים והן מפאת ניתוק המסילה החג'אזית שמנעה את אפשרות נסיגתם. מספטמבר 1916 ואילך נחצה הגייס הערבי לשני ראשים: האחד, המשיך במצור על אל-מדינה, בפיקודם של שלושת בני חוסיין, עלי, עבדאללה וזייד. השני, בראשותו של האמיר פייסל, נע צפונה לעבר הירדן המזרחי על מנת להבטיח את אגפם הימני של חיילות אלנבי בארץ-ישראל ולהשתלט על המטרה העיקרית-דמשק. גם כאן חלוקת הדעות על מידת הסיוע הממשי שהעניקו גדודיו של פייסל לבריטים. תוך כדי התקדמותם צפונה כבשו כוחותיו של פייסל את מעון עקבה ואדרעי בעבר-הירדן המזרחי, כשאליהם מצטרפים "בלתי-סדירים" רבים מקרב שבטי הבדווים בסוריה ובעבר-הירדן, וכן עריקים מהצבא העת'מאני. בראשון באוקטובר 1918 נכנסו לוחמיו של פייסל לדמשק בצוותא עם הצבא הבריטי והתקבלו שם בהתלהבות ספונטאנית ובהתרגשות אמיתית. יתרת סוריה נכבש על ידי פעולות משולבות של החיילות הבריטיים באזורי החוף הלבנוני-סורי (צור, צידון, בירות וטריפולי) עם הגייס הערבי, שפעל בעורף היבשתי (והכניע את חומס, חמת וחלב). בסביבות חלב נתקלו הכובשים בהתנגדות מרה מצד הצבא התורכי בפיקודו של מוצטפא כמאל, אולם הייתה זו "שירת הברבור" של התורכים, שכן מספר ימים לאחר מכן נחתמה שביתת הנשק.

ניתוקו של הגייס התורכי ששהה בתימן הפך לעובדה מוחלטת לאחר השתלטות ההאשמים על חג'אז. אולם עוד לפני "המרד במדבר" (יוני 1916) היה חייל המצב התורכי בתימן מבודד מזירת הקרבות העיקריים, ולפיכך נידונה מלחמתו לכישלון מראש. בשנת 1915 חדרו חיילים תורכיים בלויית לוחמים תימנים לשטח החסות של עדן. ללוחמיו של האמאם יחיא ניתנה בכך הזדמנות לגמול לבריטים על "גזילת עדן" משנת 1839. לאחר שהתורכים והתימנים כבשו את שייחי' סעייד הם התקדמו עד לפרבריה של עדן עצמה. אולם מבצע זה נכשל, כשם שנכשלה תפיסתו של האי פרים במוצאיו הדרומיים של ים סוף, מחמת חוסר תיאום צבאי עם המפקדה העליונה של התורכים.

עיראק

השיקולים של השלטונות הבריטיים בהודו לנחות בעיראק היו כדלקמן: א) התוויית מדיניות של יד חזקה לשייחיים של נסיכויות המפרץ הפרסי, ובמיוחד לשייך מח'מרה ולשליט כוויית, שהושפעו הן מהשמועות אודות כניסתה של תורכיה למלחמה לצד מעצמות המרכז, והן מפעילותם של הסוכנים הגרמניים בדרום-פרס; ב) אבטחת מתקני הנפט על ידי המפרץ הפרסי, וכמטרה משנית – שחרור הרכוש הבריטי שהוחרם בדרום עיראק; ג) מטרה מדינית – רכישת אהדת הערבים ומניעת הג'יהאד. לפיכך מונה סר פרסי קוקס (Cox) כנספח מדיני לידי המשלחת הצבאית הבריטית.

מטרות אלה היו, למעשה, מוגבלות מבחינה צבאית. אולם מבחינה כלכלית ומדינית עלתה חשיבותן לאין שיעור, מאחר והנפט הפרסי הפך לחיוני לספינות המלחמה הבריטיות, משעה שהחריפה מלחמת הצוללות הגרמניות באוקיינוס האטלנטי ונתגלו קשיים באספקת הנפט מארה"ב. פקודות המבצע שניתנו, אפוא, לגנרל הבריטי דאלמיין (Delmain) כללו את כיבושה של בצרה כשלב ראשון למערכה, בהתחשב עם בידודה וריחוקה של עיר זו ממרכזי השלטון העות'מאניים. המגבלה העיקרית לכיבוש עיראק הדרומית נראתה לפיקוד הבריטי בתנאים הטופוגרפיים הקשים (ביצות ושטחים מוצפים).

ערב הנחיתה בדרום עיראק הוצפה המדינה בגל של שנאה מסורתית של השייחיים לשלטונות התורכיים, ואילו הכורדים היו בעיצומה של תסיסה אנטי-ערבית ואנטי-תורכית. מיעוטם של הכוחות הנוחתים, אחוזי החיילים המוסלמים ההודיים הרב בתוכם והתכנון המוקדם הלקוי של הפלישה שוו למבצע כולו אופי חובבני למדי. אולם באוקטובר 1915 הוכרעה הכף לטובת הנחיתה, בהתחשב בשיקולים שהוזכרו לעיל, על ידי מזכיר החוץ

הבריטי בהודו סר פרסי קוקסי. ב-5 בנובמבר נפתחה זירת המבצעים עם התקדמות הבריגדה של הגנרל דלאמיין מכוויית. דיביזיה אחרת, בפיקודו של ברֶאָט (Barret) כבשה את פאו (בשפך השטאל ערב) ואת עיר הנפט עבדאן, לאחר שהתורכים הצליחו לחבל במקצת בצינורות הנפט שלה. התורכים ניסו למנוע את ההתקדמות על ידי סתימת השט אל ערב בספינות טבועות, אולם מבצעם נכשל, וב-22 בנובמבר נכבשה בצרה בקלות רבה. נוכח חולשתה המפתיעה של ההתנגדות התורכית הציע הפיקוד הבריטי המקומי לעלות אל בגדד, אולם ההצעה נדחתה על ידי השלטונות בניו-דלהי. עד תחילת שנת 1915 ביססו הבריטים את שלטונם בבצרה. מרבית השייחיים הצטרפו לתורכים בנסיגתם. בהמשך שנת 1915 התחדשו הקרבות בהתקפות תורכיות על אחוואז ואזורי הנפט בערבֶבֶיסְתָאן, בתמיכת השבטים המקומיים. במרוצת חודש אפריל הכו התורכים בִּשְׁעֵיִבָה (שהפכה לאחר מכן לבסיס אוויר בריטי חשוב), ושרידי גדודיהם נרצחו על ידי בעלי בריתם הערבים. בינתיים התארגן הכוח הבריטי מחדש בפיקודו של הגנרל ניקסון (Nixon). יחידות חלוץ בריטיות, שהסתייעו בשתי סירות-מלחמה, כבשו בקלות רבה את עמארה על החידקל. כתוצאה מכך החלו המפקדים המקומיים לזלזל בעוצמת ההתנגדות התורכית והוחלט על הפניית המחץ העיקרי לעבר נאצרייה על הפרת. גם עיירה חשובה זו נלכדה בנקל. לאחר כיבוש עמארה ונאצרייה הוענשו משתפי הפעולה הערביים בערבֶבֶיסְתָאן. המפקדה הבריטית החליטה בשלב זה להימנע מעלייה על בגדאד ולהסתפק בהתבססות בשטח הכיבוש שבמשולש בין פאו, עמארה ונאצרייה. השיקולים נגד מסע מזורז לבגדאד נבעו בחלקם מכישלון הנחיתה בגליפולי, ובחלקם – מתנאי הקרקע הקשים ללוחמה. מכל מקום, ב-28 בספטמבר הובס במפתיע חילו של נור אד דין בי על יד כות והדרך לבגדאד נראתה פתוחה.

לאור ההתפתחות החדשה במצב הוחלט בדרג של ישיבת קבינט בריטי לעלות על בגדאד ולכבושה מיניה וביה. השיקולים הבריטיים להקדמת כיבושה של בגדאד היו כדלקמן: (א) התקדמותם המהירה של הרוסים בטרנאנס-קווקז ובצפון-פרס לעבר כרמנשאב וכיבוש ארזורום. ראש ממשלת בריטניה, אסקווית, רצה להקדימם בכיבושה של עיראק ואילו המטכ"ל הבריטי תמך בהתחברותם המהירה של הכוחות הבריטיים והרוסיים על מנת לבתר את הצבאות העות'מאניים; (ב) תדריכי שירותי המודיעין הבריטיים הצביעו אל חולשתם הצבאית, כביכול, של התורכים; (ג) הערכות המצב של המפקדים המקומיים צידדו באופנסיבה מהירה ומאולתרת; (ד) היו גם שיקולי יוקרה מצד ראש ממשלת בריטניה, ששאף לחפות על הכישלון בגליפולי על ידי כיבוש בזק של בגדאד.

הגנרל הבריטי טאוונסהנד (Townshend) התקדם במהירות עד לפרברי בגדאד, אולם מהלומת פתע של הגייסות התורכיים אילצה אותו לסגת עד לכות אל עמארה. המודיעין הבריטי הכשיל את המבצע כיוון שלא ידע על שיגור תגבורת תורכית מגליפולי. נוסף לכך עמד בראש המפקדה התורכית הגנרל הגרמני פון-גולץ (Goltz), מצביא מוכשר שרומם את רוח הלחימה של חייליו. טאוונסהנד נאלץ להתבצר בכות, וחיילותיו עמדו במצור במשך 140 יום עד לכניעתם ב-25 באפריל 1916. כניעתם של 9,250 החיילים הבריטיים בכות נחשבה לתבוסה מחפירה. פרסי קוקס עצמו הצליח להיחלץ מכות הנצורה ברגע האחרון. כל הניסיונות להבקעת המצור, כולל צליחת החידקל על ידי תגבורות שונות, וכן ניסיונו של לורנס לשחד את המפקד התורכי, עלו בתוהו.

לאחר מפלת כות וכניעת טאוונסהנד נתמנתה ועדת חקירה על ידי אסקווית, שתלתה את הקולר בצווארו של המפקד הבריטי ניקסון וממשלת הודו. ניקסון הוחלף על ידי הגנרל לייק (Lake), הבריטים נסוגו דרומה ועברו למערך דפנסיבי מובהק, תוך צפייה לאופנסיבה רוסית בצפון. בינתיים החלו הבריטים לשפר את מערכתם הצבאית: נמל בצרה הועמק והורחב, הונחו קווי מסילה ברזל בין בצרה ונאצרייה ובין עמארה וקורנה (הקו האחרון הורחב בשנת 1917). כן נסללו דרכי-גישה והוקמו בסיסים צבאיים. כל אותה תקופה שבין אפריל בדצמבר 1916 חלה הפוגה בקרבות. בינתיים חלו אי אלו תמורות אחרות: לאחר מותו של הגנרל פון-גולץ

בעיצומו של המצור על כות נתמנה חליל פחה (דודו של אנוור) למפקד עליון בחזית העיראקית. זה האחרון חסר את תכונות המנהיגות של קודמו. באביב 1916 חלו שינויי גברא בפיקוד הבריטי: הגנרל מוד (Maude) החליף את לייק. נוכח נסיגת הרוסים וחדירתם של התורכים לפרס הועברה מדיניות משרד המלחמה הבריטי לפסים אופנסיביים. מוד תכנן את השמדת הכוחות התורכיים, ללא התחשבות בשיקולי יוקרה ככיבוש בגדאד. עד סוף פברואר טוהרה הגדה הימנית של הנהרות חידקל וחדיאלה, ובכך נפתחה הדרך לכיבוש של בגדאד (11 במרץ 1917). אותה תקופה כבשו הגייסות הרוסיים את עיר הנפט חנקין בצפון-מזרחה של עיראק, אולם הם היו בעיצומו של תהליך התפוררות עקב המהפכה הבולשביקית. שיתוף הפעולה עמם היה בלתי-יעיל. מהחורף של שנת 1917 ועד לאביב 1918 נפסקו כמעט המבצעים הצבאיים. עוד בספטמבר 1917 ניהל הגנרל מוד את התקפתו האחרונה (לפני שנפטר ממחלת חולירע) וכבש את רמאדי על הפרת, לאחר שכיבושה נכשל לפני כן, יורשו בפיקוד גנרל מרשאל (Marshall), המשיך בהתקדמותו לאורך הפרת התיכון וכבש את חדיתה. בחזית המזרחית הצליחו הבריטים לכבוש את עיר הנפט כרכוך (7 במאי 1917), אך נאלצו לפנותה מפאת קשיי אספקה. באוקטובר 1918 הילכו שמועות על שביתת נשק הממששת ובאה. הבריטים ניצלו את המצב כבשו מחדש את כרכוך והגיעו לפרבריה הדרומיים של מוסול. ב-30 באוקטובר 1918 נחתם חוזה שביתת-הנשק במודרוס, שקרא לחילות המצב התורכיים להיכנע. התורכים סירבו לפנות את מוסול בטענה, כי העיר הוחזקה על ידי חיל קרבי אולם הבריטים דחו את טענותיהם (ובכללן – הטענה, כי מוסול אינה שייכת למסופוטמיה), וכבשו את העיר בראשות קולונל לישמאן, לאחר חתימת חוזה שביתת הנשק במודרוס. ב-7 בנובמבר אילץ הגנרל מרשאל את המפקד התורכי עלי אחסן לאשר בחתימתו את פינוייה של מוסול מכוחותיו.

אסכולות מדיניות-צבאיות במדיניות הערבית של בריטניה

בתקופת הקרבות בעיראק, בחג'אז, בסוריה ובארץ-ישראל התבלטו שתי אסכולות במדיניות הערבית של בריטניה במזרח-התיכון: האסכולה ההודית והאסכולה הבריטית-מצרית. הגישה של השלטונות הבריטיים בהודו נשענה על נקודת המוצא של האינטרסים הבריטיים-הודיים המיידיים בעיראק, כלומר שמירה על חופי המפרץ הפרסי ומתקני הנפט, וראיית עיראק כמרחב ליישובם האפשרי של עודפי האוכלוסין ההודיים. גישה זו רצתה לשלב את עיראק במינהל הבריטי של הודו ולהפכה לעמדת הגנה חיצונית בדומה לבורמה, באגפה המזרחי של הודו. האסכולה ההודית דגלה, למעשה, בסיפוחה של עיראק למערכת השלטון בהודו תוך שליטה ישירה על שטחי הכיבוש. המדינאים הבריטיים מאסכולה זו תמכו באבן-סעוד והתכוונו לשלוט באמצעותו על חופי המפרץ הפרסי המערביים ועל חצי"א ערב, לפיכך התנגדו הם לתמיכה שהוענקה להאשמים בחג'אז ול"מרד במדבר", באמתלא שכל הפעילות הצבאית של מוסלמי חג'אז נגד תורכיה תעורר את זעמם של מוסלמי הודו ותסייע בעקיפין להכרזת הג'יהאד של הסולטאן העות'מאני. האסכולה ההודית לא העריכה, אפוא, את תרומתם הצבאית האפשרית של הערבית, לא בחג'אז ואף לא בעיראק. ביקורו של לורנס בעיראק התקבל בקרירות מודגשת על ידי חוגי השלטון הבריטיים שם.

על גישה זו נמצאו חולקים רבים איירלאנד⁴, למשל, טוען, כי הלאומיות העיראקית לא הוערכה כראוי, וקובל על המדיניות הרשמית של המינהל שדכאה את גילויי הלאומיות העיראקית. לדעתו, אפשר היה לעורר מרד ערבי בעיראק בדומה ל"מרד במדבר" של השריף ממכה. בעת ובעונה אחת שולל ההיסטוריון הבריטי את תמיכת האסכולה המצרית בשלטונו של פייסל על דמשק, כיוון שתמיכה זו הייתה מושכת את המדיניות הצרפתית להתערבות בענייניה של הודו.

⁴ P.W. Ireland – "Iraq, A Study in Political Development" (London, 1937)

האסכולה הבריטית המצרית צידדה במרד הערבי ובניצול ההאשמים כמכשיר להשלטת ההשפעה הבריטית על שטחי ארצות ערב. אסכולה זו קיבלה חיזוק לעמדתה לאחר כישלון הנחיתה בגליפולי ונפילתה של כות (אפריל 1916) בעיראק. מכל מקום, נראה שגישה זו הכריעה בסופו של דבר והתקבלה כמדיניות הרשמית של בריטניה, למרות גירושם של ההאשמים מחג'אז על ידי אבן סעוד. בשנת 1917 הוחלט להעביר את ניהול ענייניה של עיראק מהודו לממשלה הבריטית בלונדון. כן הוחלט על מתן אוטונומיה מסוימת והרכבת מנגנון ניהול פנימי לוולאית של בגדאד. לעומת זאת הושארה בצרה ניהול בריטי ישיר. עד להעברת השלטון בעיראק במישירן ללונדון, הונהגה בעיראק "שיטת סנדמאן" (Sandeman), היינו מדיניות מימשל בריטית שנוסתה בהודו. מגמתה הייתה ליתן יד חופשית ואוטונומיה לשייחיים בעיסוקיהם שם שבטיהם. שיטה פיאודלית זו הייתה צריכה להבטיח לבריטים את תמיכת ראשי השבטים בעיראק נגד העירוניים, בעלי המגמות הלאומיות. מכל מקום, שיטה זו שאומצה בעיראק על ידי מדינאי האסכולה ההודית גרמה לקשיים מינהליים בתהליך הדצנטרליזציה של עיראק והשפיעה על המרידות בשנים 1920 ו-1935. שלוש שנים לאחר שענייניה של עיראק הועברו ללונדון פוטר המושל הבריטי ווילסון (1920) ובמקומו מונה פרסי קוקס, שרכש ניסיון קודם בענייני המדינה, עוד בפרוס מלחמת העולם.

המינהל הבריטי בעיראק בזמן המלחמה

בין השנים 1915–1916 עמדו שבטיה של עיראק בסימן התמורה בשלטון. החלו להירקם קשרים ראשוניים עם המינהל הבריטי בראשות ווילסון וקוקס. בצד המימשל האזרחי מונו מפקדים צבאיים בערים, שהיו כפופים למינהל האזרחי. הדילמה היסודית של הבריטים הייתה באיזו שיטת מינהל לנקוט. לפי הסכמי האג (1907) חוייבו הכובשים להשאיר על כנו את המימשל המקומי, אולם הבריטים העדיפו, כזכור, את השיטה ההודית ("שיטת סנדמאן") כיוון שסברו, כי הוולאיתים של בגדאד ובצרה יסופחו בסופו של דבר למינהל הראשי בהודו, וכן מפאת בריחתם של ראשי המינהל התורכי, שהשמידו בנסיגתם את כל המסמכים המינהליים. לפיכך נאלצו הבריטים להתקין את "קובץ התקנות לאזורי הכיבוש בעיראק", שפורסמו בערבית והתבססו על הקובץ המקביל בהודו. לגבי השבטים הוצאו תקנות מיוחדות שייפו את כוחם של השייחיים לפסוק, עד גבול מסוים, בדיני נתיניהם. כן חודש מוסד ה"אלתזאם" (החכרת המסים) לשייחיים של וולאית בצרה. ראשי השבטים נקבעו כאחראים לביטחון הפנימי, לגביית המסים, ולמכירת ציוד למינהל האזרחי. בסיכומו של דבר, התבססו שלטונות הכיבוש הבריטיים על כוחם של ראשי-השבטים, אשר הוחלט בהדרגה עוד בזמן התורכים. מטרותיו של מינהל הכיבוש בנקיטת מדיניות זו היו רבות: רכישת לבם של השייחיים והשגת נויטרליות אוהדת מצדם, הן על ידי מתן סובסידיות והן על ידי העסקת נתיניהם. כן נמנע מינהל הכיבוש מלגייס עיראקים למלחמה נגד התורכים כיוון שחשש, כזכור, מפני תגובתם השלילית של מוסלמי הודו, וזלזל בהערכת כוחם הצבאי של העיראקים. הערכה זו הביאה למשגה טקטי רציני כשהשלטונות הבריטיים החמיצו את המתיחות שהשתררה בין שבטי השיעים באזור הפרת התיכון (1915–1916) ואת רצונם למרוד בתורכים, לאחר שעריקים תורכיים חיללו את מקומות הקודש בערים נג'ף וכרבלאי אמנם נציג הערים "המתמרדות" ניהול מו"מ עם פרסי קוקס אך ללא תוצאות של ממש. המהומות שפרצו בכרבלא, התפשטו על פני נג'ף וח'לה את השלטון התורכי, עד לדיכויין האכזרי באמצעי רצח והרס. כלכלתה של צפון-עיראק הייתה בשפל המדרגה עקב ניתוקה מאזור בצרה שנכבש על ידי הבריטים. האנדרלמוסיה הכללית גברה במרוצת שנת 1916 עקב פלישתם של הרוסים בראשית שנה זו לרוואנדוז בפרס, ובריחותיהם ההמוניות של הארמנים בשלהי אותה שנה.

בין השנים 1917–1918 המשיך לשרור התוהו ובוהו שהשאיר המינהל התורכי בנסיגתו. האנדרלמוסיה הכללית הביאה בהדרגה לשינוי בגישתם של שלטונות הכיבוש הבריטיים.

אמנם במרץ 1917, לאחר כיבושה של בגדאד, יצאו הגנרל מוד ומרק סייקס (Sykes)⁵ בהכרזה כלפי המנהיגים הערביים והזמינו אותם להשתתף בניהול ענייני השלטון, אולם שום הבטחה נוספת לא ניתנה, ונעשה מעט מאוד לממש הצהרה זו. מצב הביטחון היה תקין רק בערים הראשיות. המחסור בציד ובמזון שיתק לחלוטין את החיים הכלכליים, ומעל לכל – מצבה המדיני של עיראק היה מעורפל ובלתי ברור ואפילו לבריטים עצמם. רק בשלהי דצמבר 1917 נשלחו יחידות צבאיות ופקידי מינהל לחבלי הפרת התיכון כדי להשליט סדר כלשהו. עד אז שלטו באזור שייחיים מקומיים בעלי עבר מפוקפק, ועריקים תורכיים שיבשו את הביטחון. עוד בתחילת שנת 1918 נרצחו פקידיים בריטיים בנג'ף כתוצאה מפעילותם של סוכנים תורכיים, שמומנו על ידי מקורות גרמניים. המשלחות הצבאיות הבריטיות תפסו את הרוצחים ותלום. באזורי המדבר העיראקי הוסדרו היחסים עם שבטי העניזא על ידי קולונל לישמאן. שבטי השמר נשארו ברובם בטריטוריה תורכית.

היחסים הראשונים עם הכורדים נקשרו לאחר שהבריטים כבשו את חנקין, עוד במרץ 1917, נכבשה כזכור עיר זו על ידי הרוסים. לאחר נסיגת הרוסים והתפוררות גייסותיהם נכבשה העיר על ידי התורכים. הרוסים והתורכים כאחד הנהיגו באזור משטר של טרור. עם כיבושה של כרכוך על ידי הבריטים, באביב 1918, נערכה קבלת פנים חגיגית לחייל הבריטי על ידי מנהיגי הכורדים, ובראשם שייח' מחמוד מסוליימאניה, שהתכנסו עוד קודם לכן למועצה בסוליימאניה בירתם. המגע הראשון עם האשורים נוצר לאחר חדירת כוח בריטי, בינואר 1918, לסביבות אגם אורמייה. האשורים-הנוצרים שמרדו, כזכור, בתורכים בסיוע הרוסים הופקרו, למעשה, לאחר נסיגתם של האחרונים, לחסדיהם של שבטי הכורדים העויינים. אחיו של מנהיגם, מר שמעון, הוצא להורג במוסול על ידי התורכים, ובכך ניתן האות לטבח מצד הכורדים. כתוצאה מכך נהדפו האשורים לאזורים ההרריים קשי-הגישה, תוך ניסיון לחזור ולפרוץ להם דרך לעבר רגם אורמייה- נסוגו האשורים וביצעו פשיטות תגמול על כפרי הכורדים. הבריטים ניסו לשווא לאחד את השבטים ההרריים העויינים לתורכים-הכורדים, האשורים והארמנים באזבייג'אן. הרציחות ההדדיות העלו בתוהו את מאמציהם. הטבח באשורים נפסק רק לאחר ששרידיהם נאספו על ידי הבריטים ויושבו במחנות פליטים בעיראק התיכונה, בצוותא עם 20,000 ארמנים נוספים.

המשך המבצעים בטראנס-קווקז

במרץ 1918 נחתם הסכם בראסט-ליטובסק שהוציא מבחינה רשמית את רוסיה הבולשביקית מזירת הקרבות. אולם הדיונים החשאיים שנערכו בין הגרמנים והבולשביקים, אשר קדמו להסכם הרשמי, היו בעלי משמעות רבה ליחסיהן העתידיים של תורכיה וגרמניה. ראש הממשלה התורכית, טלעת פחה, הציג אישית את תביעותיה המדיניות של תורכיה בדיונים אלה. התביעות כללו את החזרתם של מבצעי הגבול קארס וארדהאן וכן את סיפוחו של נמל באטום; מתן יד חופשית לפעילות מדינית וצבאית בקווקז ובצפון-פרס; וקבלת היתר לזיכיונות על מחצבים ואוצרות קרקע בתחומים הנדונים. בסיכומו של דבר, הזדהו התביעות הללו עם המגמה הפאן-תוראנית שרווחה בחוגי צמרת השלטון התורכי. גרמניה תמכה בתביעות אלה בהסתייגות רבה, שכן היא חששה מפני הערכת יחסיה העתידיים עם רוסיה הסובייטית ומפני הסחת נקודת הכובד של המאמץ התורכי מהחזיתות בעיראק ובארץ-ישראל. מבחינתה של גרמניה לא נודעה והחשיבות יתרה לבריתה עם תורכיה, שכן התורכים רק הכבידו בתביעותיהם ובטענותיהם. יתרה מזאת, מאז כניעתה של רומניה ויציאתה של רוסיה מהמערכה נמוג החשש מפני השתלטות בריטית על נמלי הים-השחור, ותפקידה של תורכיה כשומרת המיצרים הפך למשני בחשיבותו.

⁵ ראה להלן בפרק.

בהתאם לחוזה בראסט-ליטובסק קיבלה תורכיה את מחוזות קארס, ארדהאן ובאטום, אלא דא עקא שהייתה לכך משמעות סמלית בלבד, שכן רוסיה הייתה מסוערת במלחמת אזרחים וכתוצאה מכך איבדו הסובייטים את שליטתם על קווקז. הסיים (פרלמנט) הטראנס-קווקזי שהתכנס עוד בדצמבר 1917, והורכב מנציגי גיאורגיה, ארמניה ואזרבייג'אן, הכריז על עצמאותה של טראנס-קווקז והמשיך בניהול המלחמה נגד התורכים המתקדמים, למרות שהחיילים הרוסיים נסוגו מהחזית. ברם, האחדות הטראנס-קווקזית הופרה עד מהרה: האזרבייג'אנים דוברי התורכית סירבו לשתף פעולה עם כוחות הפדרציה, ועמדו לבקש בנפרד שביתת-נשק מהתורכים. למרות פתיחת האופנסובה התורכית החדשה נתקלה פרישתם של האזרבייג'אנים בהתנגדותם של שאר חברי הפדרציה הטראנס-קווקזית. אליבא דאמת, האזרבייג'אנים נתפתו לתעמולה הפאן-תוראנית של התורכים, וראו באלה האחרונים את משחרריהם האמיתיים מעולה של רוסיה הצארית. חולשתה של הפדרציה הטראנס-קווקזית אילצה את מנהיגיה לנהל מו"מ עם התורכים בחודשי מרץ-אפריל בטרביזונד. התורכים לחצו על קבלת תנאי הסכם בראסט-ליטובסק כבסיס לדיונים. בנצלם את ההפוגה ששררה בקרבות כבשו התורכים במבצע בזק את קארס, ארדהאן ובאטום, ערים שמקומו בתחומי גיאורגיה וארמניה. לאחר יצירת העובדות המוגמרות נאלצה הפדרציה הטראנס-קווקזית להסכים לתנאי שביתת-הנשק של בראסט-ליטובסק כבסיס להמשך המו"מ עם התורכים. בוועידת באטום (מאי 1918) החמירו התורכים את תנאיהם בהשוואה לוועידת טרביזונד, ותבעו, למעשה, פיקוח צבאי וכלכלי מלא על מדינות הפדרציה, מלבד תוספת שטחי כיבוש נרחבים על חשבון גיאורגיה וארמניה. כתוצאה מכך יצאה גיאורגיה מהפדרציה הטראנס-קווקזית וגרמניה ערבה לגבולותיה. פדרציה זו התפרקה סופית במאי 1918, שעה שאזרבייג'אן וארמניה פרשו אף הן. עתה הגישה תורכיה את תביעותיה בצורה אולטימטיבית נפרדת לכל אחת מהמדינות העצמאיות. אולם מאחר שגיאורגיה הייתה תחת חסות גרמנית ואזרבייג'אן נהנתה מאהדה תורכית – הופנה עיקר המחץ של האולטימאטום כלפי ארמניה. ביוני 1918 נחתם הסכם באטום בין תורכיה לבין שלושת הרפובליקות החדשות. גיאורגיה שמרה על באטום בתחומיה, אולם ארמניה נאלצה לפנות את יחידותיה מעיר המפתח החשובה באקו. גיאורגיה השתעבדה בהדרגה לגרמניה ויחידות צבא גרמניות בפיקודו של פון-קרסנשטיין השתלטו על באטום. תורכיה הידקה את קשריה עם אזרבייג'אן כצעד ראשון לקראת הגשמת האידיאולוגיה הפאן-תוראנית. בעת ובעונה אחת המשיכה רוסיה להתפורר עקב מלחמת האזרחים: עד דצמבר 1917 השתחררו חצ"א קרים, צפון-קווקז, קזן ותורכסטאן, כולם חבלים המאוכלסים על ידי מוסלמים, מעולה של רוסיה הצארית.

הגשמתה של הסיסמה הפאן-תוראנית נראתה קרובה מאין כמוה, ומטרתה הסופית הייתה לאחד את הטטארים והמוסלמים של קווקז ומרכז-אסיה עם תורכיה. בקיץ 1918 נחתם הסכם צבאי ("ברית גאנז'ה") בין תורכיה לאזרבייג'אן להקמת צבא כל-מוסלמי בשטחי קווקז וטראנס-קווקז, בפיקודו של נורי פחה, אחיו של אנוור ופאן-תוראניסט נלהב. המשימה הראשונה של החייל החדש הייתה לשחרר את באקו, שנלכדה במרץ 1918 על ידי קומוניסטים ארמניים. הללו השליטו משטר טרור בעיר נפט זו והארמנים ניצלו את ההזדמנות ליישב את חשבונותיהם עם המוסלמים המקומיים. ברם תכניותיה הפאן-תוראניות של תורכיה נתקלו בהתנגדות צפויה מצד גרמניה. שכן מאז השתלטותם של הגרמנים על באטום בגיאורגיה הם חתמו על הסכם נספח להסכמי בראסט-ליטובסק, שלפיו זוכו על ידי הסובייטים בניצול מעיינות הנפט של באקו, והותרו לשגר צבא דרך שפך הוולגה כדי להגן על באקו מפני התורכים. בעוד המשלחת הצבאית הגרמנית עושה את דרכה לעיר הנפט מוגר השלטון הקומוניסטי-הארמני על באקו על ידי מהפכנים סוציאל-ריבולוציונריים אנטי-גרמניים. המשלחת הצבאית הגרמנית נאסרה על ידי שלטונות הדיקטטורה של באקו, ואלה האחרונים פנו בבקשת עזרה לבריטים. הבריטים תמכו מלכתחילה בקיומן העצמאי

של הרפובליקות הטראנס-קווקזיות וניסו בשעתו לנהל עמן מו"מ, אך דא עקא שהדיונים לא מצאו אוזן קשבת אצל שליטי הרפובליקות, להוציא את הארמנים. עתה קפצו הבריטים על המציאה, ובאוגוסט 1918 הגיעה יחידה צבאית בריטית בפיקודו של גנרל דאנסטרוויל (Dunsterville) לבאקו. אולם הבריטים נכשלו במאמצייהם לארגן את הגנתה של באקו, ונאלצו להגיע לכלל הסכם עם התורכים בדבר פינוי יחידותיהם לצפון פרס. ב-14 בספטמבר נכנסו החיילות התורכיים ויחידות הצבא הכל-מוסלמי לבאקו, וראשית מעשייה הייתה לגמול לארמנים על הטרור שנערך במוסלמים. מפלת באקו הגבירה את חששותיהם של הבריטים מפני חדירה תורכית פאן-תוראנית לעבר תורכסתאן, מזרחית לים הכספים תוך יצירת איום מסוכן על הודו. אולם חודשיים לאחר כיבוש באקו נכנעה תורכיה וחתמה על הסכם שביתת הנשק במודרוס. האיום התורכי לא יצא, אפוא, לפועל, אם כי במרכז אסיה נמשכו המבצעים הצבאיים של הבריטים נגד הסובייטים גם לאחר הסכמי שביתת הנשק.

ההסכמים הסודיים על חלוקת האימפריה העות'מאנית

עוד בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה היה ברור לבנות-הברית, כי יש צורך להתוות מחדש את המפה המדינית של המזרח-התיכון ולהתחלק בשלל הטריטוריאלי של תורכיה העות'מאנית. כמובן, שהחשאיית הייתה יפה לתוכניותיהן האימפריאליסטיות של המעצמות המנצחות, ובהתאם לכך נחתמו הסכמים סודיים בין לבין עצמן, הסכמים שסתרו לעתים בתוכם זה את זה, והיה צורך לתקנם ולתאמם. דא עקא, שהתווייתה המחודשת של מפת המזרח-התיכון הייתה כרוכה בסיבוכים רבים עקב תאבונן הטריטוריאלי של שלוש המעצמות העיקריות ואיטליה, שהצטרפה יותר מאוחד למלחמה, וככל שתרומתה הצבאית הייתה מועטת כן התרבו תביעותיה האימפריאליסטיות. המצב הסתבך שבעתיים עקב הבטחות מעורפלות שניתנו לסירוגין לערבים-ההאשמם, לכורדים ולאשורים על ידי בריטניה, וכן עקב מתן "הצהרת בלפור" לציונים. לאחר צאתה של רוסיה הצארית מהמלחמה הפכה זו האחרונה מבעלת-ברית לאויבת. הסובייטים, שניערו חוצנם מההסכמים הסודיים שנחתמו בעיצומה של המלחמה, טרחו לעשות להם פומבי בנובמבר 1917, ובכך תרמו רבות להערכת היחסים בין בריטניה ומזרח-התיכון, שכן הצבאות הבריטיים נשאו בעול העיקרי של המלחמה בזירה זו, ועמדות המיקוח הבריטיות נשענו אפוא על עובדות צבאיות מוגמרות.

בריטניה, שהונחתה במשך עשרות שנים רבות על ידי העיקרון המדיני של שמירת שלמותה הטריטוריאלי של תורכיה העות'מאנית, ניצבה עתה בראש מבתריה ומשסעיה של האימפריה. אמנם תהליך שינוי מדיניותה של בריטניה כלפי תורכיה לא חל עם פרוץ המלחמה. כבר בסוף שנות ה-70 של המאה ה-19 הגיעו מעצבי המדיניות הבריטית לכלל מסקנה, כי קיצה של האימפריה העות'מאנית ממשמש ובא. כזכור, קונגרס ברלין (1878) הווה את האות הראשון למפנה בגישה הבריטית, ותפנית זו התגבשה והלכה ככל שגברה ההשפעה הגרמנית בתורכיה העות'מאנית. לרוסיה לא היו כל היסוסים במדיניותה האימפריאליסטית כלפי תורכיה העות'מאנית, שכן הרוסים לטשו את עיניהם זה עידן ועידנים לעבר קושטא והמצרים והתיימרו לרשת את האימפריה. למעשה, היו הרוסים מחולליה העיקריים של "השאלה המזרחית", החל משלהי המאה ה-16. לצרפת לא היו כל נימוקים, החל משנות ה-20 של המאה ה-19, לתמוך בהמשך קיומה של האימפריה העות'מאנית. אדרבא, לאחר הבסתה של צרפת על ידי גרמניה בשנת 1870 התגבשה המדיניות הצרפתית שהביאה לכלל קריעת שטחים מהאימפריה העות'מאנית בצפון אפריקה, איטליה, כזכור, פסחה בין הסיפים לפני שהחליטה להצטרף למלחמה לצדן של בנות הברית. שאיפותיה האימפריאליסטיות באו לכלל ביטוי בכיבושה של לוב (1912) על חשבון תורכיה העות'מאנית.

על רקע זה ניתן להבין את השתלשלותם המסובכת של ההסכמים החשאיים שנחתמו על ידי המעצמות. במרץ 1915 נחתם הסכם קושטא, שנועד להבטיח את האינטרסים הרוסיים השאפתניים בתחומי האימפריה העות'מאנית ובצפון פרס. באפריל 1915 נחתם הסכם לונדון שנועד להבטיח את כניסתה של איטליה למלחמה לצדן של בנות הברית. במאי 1916 חילקו ביניהן צרפת ובריטניה, בהסכם סייקס-פיקו, את שטחי הסהר הפורה, ובאפריל 1916 צורפה גם רוסיה להסכם זה תמורת ויתורים טריטוריאליים לטובתה. משנודע לאיטליה על הסכם סייקס-פיקו תבעה את שיתופה במלקוח, וכתוצאה מכך נחתם באפריל 1917 הסכם סנט ז'אן דה-מורייאן. דצמבר 1918 נחתם בלונדון הסכם לויד ג'ורג'י-קלאמנסו, שנועד לפצות את הצרפתים על כיבוש מוסול על ידי הבריטים, בניגוד להסכם סייקס-פיקו. מלבד כל ההסכמים הסודיים הללו התקשרה בריטניה בשורה של הסדרים מעורפלים עם שליטים ערביים, כגון ההאשמים-בחג'אז, האדרסים-בעסיר (צפונית לתימן) והסועדים – בחצ'א ערב. כן ניתנה "הצהרת בלפור" (נובמבר 1917) לציונים. ההבטחות המדיניות הטריטוריאליות הללו עוררו לאחר מכן חילוקי דעות ואיבה סוערת לבריטניה. הערבים טענו כי רומן, לאחר שברית המועצות פרסמה את תוכן הסכם סייקס-פיקו ולאחר פרסום "הצהרת בלפור". בין שהרגשת הקיפוח הערבית הייתה מוצדקת ובין שלא, הרי שקיומה של הרגשה זו הולידה שנאה לוחטת לבריטניה שלא שככה עד ימינו אלה. מכוחה של שנאה מפעפעת זו נוצרו עובדות מדיניות במזרח התיכון, שהביאו, בסופו של דבר, לגירושה של בריטניה ממרבית נחלותיה במרחב, החל מסיומה של מלחמת העולם השנייה.

הסכם קושטא

ב-18 במרץ 1915 נחתם הסכם סודי זה בין רוסיה לבין בריטניה וצרפת, לאחר חילופי אגרות ממושכים בין שלוש הבירות. לפי ההסכם נקבע, כי רוסיה תספח את קושטא, החוף המערבי של הבוספורוס, ים מרמרה והדרדנלים; דרום תראקיה; חופי אסיה הקטנה המערבית בין הבוספורוס ונהר סקאריה; איי אימבורס וטנדוס וכן איי ים מרמרה. כנגד זה הפירה רוסיה בתביעות האנגלו-צרפתיות הבאות: הפיכת קושטא לנמל חופשי עבור מעצמות המערב וחופש השייט המסחרי במצרים; הכרה מראש בזכויותיהן המיוחדות של בריטניה וצרפת בחלקיה האסיאתיים של תורכיה, לאחר שייחתם הסכם מיוחד על כך; ניתוק המקומות הקדושים והשטחים הערביים מתורכיה והמרתם תחת שלטון מוסלמי; העברת השטח הניטראלי בפרס (לפי ההסכם האנגלו-רוסי משנת 1907) לתחום ההשפעה הבריטי, להוציא את הערים אצפהאן ויזד ורצועה מהגבול הפרסי-אפגני, שיועברו לתחום ההשפעה הרוסי. כן התחייבה רוסיה להימנע מסיפוח מלא שחל תחום השפעתה בצפון פרס.

בנוסף לסעיפים הטריטוריאליים התחייבה רוסיה להושיט סיוע למעצמות המערב במידה והן תפלושנה לדרדנלים. לאחר הצטרפותה למלחמה הביעה איטליה את הסכמתה להסכם זה, ששם קץ למדיניות התמיכה הממושכת של בריטניה בשלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית.

הסכם לונדון

ב-26 באפריל 1915 נחתם הסכם חשאי בלונדון בין בריטניה, צרפת, רוסיה ואיטליה. הסכם זה הווה את האתגר שהעניקו בנות הברית לאיטליה תמורת הצטרפותה לצידן במלחמת העולם. הסעיפים הטריטוריאליים שנגעו למזרח התיכון היו כדלקמן: מתן ריבונות מלאה לאיטליה על איי דודקנו ורודוס, שנכבשו עוד בשנת 1912. איים אלה חולשים על החוף הדרומי-מערבי של אסיה הקטנה. העברת השלטון המלא על לוב לידי האיטלקים, הינו ביטול חוזה לוזאן (1912) שהותיר בידי הסולטאן של לוב אי אלה זכויות. הסעיף החשוב ביותר בהסכם לונדון היה גם המעורפל ביותר; מכל מקום, בנות הברית הצהירו על הכרתן הרשמית באינטרסים של איטליה באגן המזרחי של הים התיכון. הובטח לאיטליה להעביר לידיה את

אנטליה (אדאליה) בתורכיה הדרומית לאחר תום המלחמה. ואכן, מיד לאחר חתימת חוזה לונדון הכריזה איטליה מלחמה על תורכיה (20 באוגוסט 1915). כפי שמסתבר, התאפיינו הסעיפים הטריטוריאליים שדנו בשטחי ההשפעה של איטליה באנטליה בעירפול רב, והיו ניתנים לפירושים שונים. עם זאת הבטיחה לעצמה איטליה את עמדותיה בדודקנו ובלוב על כל צרה שלא תבוא.

הסכם סייקס-פיקו

עד כה דנו ההסכמים הסודיים בחלוקתה של אנטוליה, שכיבושה היה מוטל בכלל בספק. מכל מקום מעצמות המערב סיפקו לעת עתה את יצריהן האימפריאליסטיים של רוסיה ואיטליה. עת ניגשו הן למלאכה העיקרית, הינו לחלוקתם של שטחי הסהר-הפורה; שהיו בבחינת שטחי כיבוש וודאיים לאור התקדמותם של החילות הבריטיים בעיראק וההכנות שנעשו לקראת האופניסיבה הבריטית ממצרים. מעצמות המערב יצאו מנקודת ההנחה הסבירה, כי שטחי הסהר הפורה ינותקו, ללא ספק, מתחומיה של תורכיה העות'מאנית. חלוקתם של מרחבים אלה למעגלי השפעה נעשתה חשובה לאין שיעור לשתי מעצמות המערב. גם מבחינה היסטורית יש עניין רב בהסכם סייקס-פיקו, שהתווה את קווי-היסוד לחלוקה המדינית הנוכחית במזרח התיכון. למותר לציין את החשיבות הרבה שנודעה להסכם זה לגבי גבולותיה של ארץ-ישראל ומעמדו של היישוב היהודי.

לאחר חילופי אגרות ודעות בין ממשלות בריטניה וצרפת, שהחלו עוד בשנת 1915, נתמנו המומחה הבריטי לענייני המזרח התיכון, מארק סייקס (Sykes) והקונסול הכללי של צרפת בבירות, ג'ורג' פיקו (Picot), לנהל את המו"מ בשם ממשלותיהם. יש לציין, כי בריטניה ניהלה בעת ובעונה אחת מו"מ עם נציגי חוסיין, השריף ההאשמי מחג'אז, כדי להבטיח את כניסתם של הערבים למלחמה. הצטרפותם של הערבים למלחמה היוותה תנאי הכרחי לכל הכרה בריטית מוקדמת בשאיפותיהם הלאומיות. לעומת זאת הייתה צרפת מעוניינת להחיש את מועד חתימת ההסכם הבריטי-צרפתי לפני שבריטניה תכנס להתחייבויות כלשהן כלפי הערבים. כזכור, הכירה רוסיה בזכויותיהן המיוחדות של הבריטי-צרפתי לפני שבריטניה תכנס להתחייבויות כלשהן כלפי הערבים. כזכור, הכירה רוסיה בזכויותיהן המיוחדות של בריטניה וצרפת בתחומיה האסיאתיים של תורכיה העות'מאנית עוד בהסכם קושטא. כיוון שכך חתרו עתה בריטניה וצרפת להשגת האישור הרוסי להסכם המיועד ביניהן. באביב 1916 הגיעו סייקס ופיקו לפטרבורג והשיגו את מבוקשם תמורת ויתורים נוספים לרוסיה. ההכרה הרוסית בעסקה הבריטית-צרפתית אושרה בהסכם מיוחד, "הסכם סזאנוב-פליאולוג"⁶ (Sazanov-Paléologue) מ-26 באפריל 1916, שהווה חלק בלתי נפרד מעסקת סייקס-פיקו. ב-16 במאי 1916 נחתם ההסכם הסופי בין בריטניה, צרפת ורוסיה, המוכר כללית בכינוי "הסכם סייקס-פיקו"⁷. סעיפיו העיקריים נקבעו כדלקמן: א) ההסכמה הרוסית לעיסקה הבריטית-צרפתית ניתנה תמורת צירופה של ארמניה התורכיה, הינו מחוזות ארזורוב, טרביזונד, וואן וביטליס, לתחומים הרוסיים. כן צורף לרוסיה נתח נוסף מצפון כורדיסטאן, שהשתרע דרומית לארמניה התורכית. המרחב שעתיד היה להיספח לרוסיה כלל, אפוא, שטחים נרחבים (60,000 מיל מרובע), שהיו עשירים במחצבי נחושת, כסף ומלחים; ב) צרפת עתידה הייתה לקבל את רצועת החוף הסורית-לבנונית, הוולאית של עדאנה והשטחים שהזדהו כללית עם קיליקיה; ג) שללה של בריטניה השתרע על פני דרום עיראק, ובכלל זה הוולאיתים של הבגדאד ובצרה, וכן נמלי החוף הארץ-ישראלי בחיפה ובעכו; ד) כל אותו

⁶ סזאנוב כיהן כשר החוץ הרוסי ופליאו לוג היה השגריר הצרפתי בפטרבורג.

⁷ חלוקת השטחים של הסכם סייקס פיקו סומנה בצבעים על גבי המפה: שטח כחול-תחום צרפתי, שטח אדום – תחום בריטי, שטח חום – התחום הבינלאומי של ארץ-ישראל, שמינהלו עתיד היה להיקבע בהסכם מיוחד בין שלוש המעצמות, בהתחשב באינטרסים של הכתות הנוצריות למיניהן והמקומות המקודשים. תחום הקונפדרציה הערבית חולק, כזכור, לחבל צפוני (צרפתי) ולחבל דרומי (בריטי).

שטח שבין התחום הבריטי והצרפתי עתיד היה ליהפך לקונפדרציה של מדינות ערביות, או למדינה ערבית אחת. עד להגשמת תהליך זה הוחלט לחלק את תחום הביניים למעגלי השפעה בריטיים וצרפתיים. מעגל ההשפעה הצרפתי חייב היה להשתרע על המרחב הסורי והוולאית של מוסול בצפון עיראק. המעגל הבריטי ישתרע דרומה יותר, על המרחב שבין ארץ ישראל והגבול הפרסי, הינו הנגב, עבר-הירדן המזרחי ועיראק התיכונה; (ה) אלכסנדרתה תוכרו כנמל חופשי; (ו) ארץ ישראל, פרט לנמלי עכו וחיפה הבריטיים, ולנגב שיימצא במעגל ההשפעה הבריטי ובתחום המדינה הערבית בעתיד, תועבר לרשות הבינלאומית. סעיפי הסכם סייקס-פיקו היו כמובן סודיים, ולפיכך לא הועברו לידיעתה של איטליה או לידיעתו של השריף ההאשמי חוסיין.

הסכם סנט-ז'אן דה מורייאן

למרות החשאיות שאפפה אותו נודעו פרטי הסכם סייקס-פיקו לממשלת איטליה כבר בפרוס שנת 1917. איטליה החלה ללחוץ על מעצמות המערב במגמה להבטיח ברורות את חלקה באסיה הקטנה, שהרי לפי הסכם לונדון (מאפריל 1915) הוכר רק בצורה מעורפלת בתחום ההשפעה האיטלקי באדאליה ובסביבותיה. ב-17 באפריל 1917 נפגשו אפוא ראשי הממשלות של בריטניה, צרפת ואיטליה בסנט ז'אן דה מורייאן, וחתמו על הסכם שהרחיב את תחום הכיבוש לעתיד לבוא של איטליה בדרום מערבה של אסיה הקטנה. האיטלקים קיבלו את הוולאית של סמירנה (אזמיר) וכן את העיר, נוסף לסנג'אקים של אדאליה, מונט'שה, איציילי והחלק הארי של וולאית קוניה. כן הובטח לאיטלקים להרחיב את מעגל השפעתם מצפון לסמירנה.

כיוון שהסכם סנט ז'אן דה מורייאן (St. Jean de Maurienne) היה, למעשה, ההסכם הבינלאומי האחרון שנגע לחלוקתה של האימפריה העות'מאנית, היה צורך להביאו לאישורה של רוסיה. אולם המהפכה הבולשביקית הקדימה את האישור הרוסי שמעולם לא ניתן. המהפכה הבולשביקית לא רק שביטלה את התחייבויותיהן הסודיות של מעצמות המערב לרוסיה (לפי הסכמי קושטא והנספח הסודי של סזאנוב-פליאולוג), אלא שגם העניקה לבריטניה קלפי מיקוח טובים לפני ואחרי חוזה סאוור (אוגוסט 1920). עוד בשנת 1915 השתדלה בריטניה לצרף את יוון למלחמת העולם הראשונה והייתה מוכנה להעביר לידיה את אזור סמירנה (אזמיר), בעל האוכלוסייה היוונית הניכרת. אם אמנם בעיצומה של המלחמה לא נחתם כל הסכם מחייב עם יוון, הרי שבחוזה סאוור קיבלה יוון את אזור סמירנה, שהובטח כידוע בסנט ז'אן דה מורייאן לאיטליה. על גורמי התמורה המדינית הזאת נעמוד להלן בתיאור השתלשלות העניינים בתורכיה בין השנים 1918–1923.

הסכם לויז-ג'ורג'-קלאמנסו

מאחר והבריטים נשאו בעול הצבאי העיקרי במזרח התיכון, ומאחר ועם חתימת שביתת הנשק במודרוס נמצאו היחידות הבריטיות בפרבריה הדרומיים של מוסול, ואף כבשוה לאחר מכן, הפעילה בריטניה לחץ על צרפת על מנת להתאים את חוזה סייקס-פיקו לעובדות המוגמרות. בדצמבר 1918 ביקר ראש ממשלת צרפת קלאמנסו (Clemenceau) בלונדון והגיע לכלל הסכם עם עמיתו הבריטי לויז ג'ורג'. הצרפתים הכירו בסיפוחו של אזור מוסול לתחום ההשפעה הבריטי (בעוד שלפי חלוקת סייקס-פיקו שוייך האזור לתחומם).⁸ כפיצוי לווייתורים הובטח לצרפתי חלק מסוים מתפוקת הנפט של צפון עיראק. היה בהסכם זה משום כישלון מדיני לצרפתים, שנאלצו בלית ברירה להסכים לעובדות המוגמרות. אולם הצרפתים המשיכו ללחוץ על הבריטים במגמה לקבל תמורה בחבל הרוהר שבגרמניה.

⁸ עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף "אסכולות מדיניות צבאיות במדיניות הערבית של בריטניה".

הדיונים עם הערבים והסכם סייקס-פיקו

בריטניה ניהלה מו"מ עם שליטים ערבים שונים בחצי"א ערב עוד לפני שנחתם הסכם סייקס-פיקו. למעשה, ניתן למיין את הערבים ששאפו לעצמאות לשלושה חוגים: הקבוצה הפעילה ביותר הייתה קבוצת פעילי התנועה הלאומית הערבית בסוריה, שאורגנה, כזכור, באגודות סתרים והתודעה הלאומית הייתה מפותחת בקרבה ברמה גבוהה יותר מאשר בכל חבר ערבי אחר. הקבוצה השנייה כללה את השייחיים על גדות המפרץ הפרסי ובכללם שליטה של נג'ד, אבן-סעוד. לקבוצה זו – ספק אם הייתה בכלל תודעה לאומית. מכל מקום, השייחיים הללו שאפו להגיע לעצמאות שלטונית ולא-תלות בתורכיה העות'מאנית. כיון שלחלק מהשליטים הללו הייתה אוטונומיה מרובה גם בתקופה העות'מאנית, לכן היו מגיעים עם הבריטים פושרים למדי, ובמקרה הטוב ביותר – הובטחה ידידותם הסתמית לבריטניה ועמדתם הניטרלית במלחמת העולם הראשונה. החוג השלישי הצטמצם, למעשה, בשריף חוסיין ממפה ובבניו. גם במקרה זה אפשר להטיל ספק באיזו מידה פיעמה התודעה הלאומית את השליט ההאשמי ובניו. מכל מקום, המניע העיקרי לפעילותו המדינית והצבאית נבע משאפתנות אישית שחתרה לאחד את העולם הערבי תחת שלטונו ושלטונם של בניו.

האינטרס הבריטי העיקרי ערב מלחמת העולם הראשונה התמצה בחיפוש אחר בעלי ברית אפשריים במזרח התיכון. מכלל זה לא יצאו פלגי הערבים למיניהם ואף לא התנועה הציונית. על רקע זה ניתן להבין את הדיונים הממושכים שנוהלו על ידי הבריטים עם שליטיו הערביים של חצי"א ערב. הדיונים עם חוגי הערבים הלאומי בדמשק ובסוריה לא ניתנו לביצוע באורח ישיר מחמת ריחוקם בגאוגרפי של חוגים אלה, שהיו מצויים בליבה של האימפריה העות'מאנית. לעומת זאת היה שלטונם של התורכים בחצי"א ערב סמלי במידה רבה.

המגעים הבריטיים עם שליטי חצי"א ערב נוצרו הן באמצעות השלטונות ההודיים והן באמצעות השלטונות המצריים. כבר עמדנו לעיל על הגישה המדינית השונה של "האסכולה ההודית" לעומת "האסכולה המצרית"⁹ אם המדינאים הבריטיים בהודו העדיפו לנטרל את אבן-סעוד ושייח'י נסיכויות המפרץ הפרסי ולמנוע את כניסתם למלחמת העולם, הרי שמדינאי בריטניה במצרים צידדו בשיתוף פעיל של ההאשמים בחגי'אז במלחמה נגד תורכיה, לאחר שהסתייגו מהם לפני פרוץ המלחמה. שיתוף הפעולה ההאשמים לבין הבריטים במצרים תאם את האינטרסים של שני הצדדים; שכן בעוד שחוסיין ראה בכך הזדמנות נאותה להגשמת מאווייו המדיניים, ראו המדינאים הבריטיים במצרים ב"מרד הערבי" סיוע צבאי בלתי מבוטל.

עוד באפריל 1915 נחתם חוזה עם האמיר האדריסי ששלט על עסיר, צפונית לתימן, והווה יריב מושבע לאמאם התימני. בכתב החוזה הוסכם, כי האמיר יתקוף את היחידות התורכיות בלבד, ולא את בן בריתם התימני. אשר ליחסים עם אבן-סעוד, יש צורך לציין, כי המגעים עמו נוהלו על ידי מדינאי "האסכולה ההודית" בלבד, שמטרותיהם היו מוגבלות ומתוכננות לטווח קצר, בהתחשב בנתיניה המוסלמיים של הודו. מכל מקום, משימתם הצטמצמה בהבטחת הניטרליות האוהדת שלו, ובמתן עידוד להמשך מלחמתו בשליטי ג'בל שמר מבית רשיד, שנקטו, כזכור, עמדה פרו-תורכית מובהקת. לאחר גישושים ראשונים אצל אבן סעוד על ידי קפיטן שייקספיר, הקונסול הבריטי בכוויית, וביקורו האישי של פרסי קוקס, הנציג הבריטי באזור המפרץ הפרסי, נחתם חוזה דו-צדדי בדצמבר 1915, במתכונת החוזים עם השייחיים של המפרץ הפרסי. הבריטים הכירו באבן-סעוד כשליטה של נג'ד ובנותיה, התחייבו להגן עליו מפני כל תוקפנות והעניקו לו מענק כספי שנתי. כתמורה לכך התחייב אבן סעוד לא להתקשר עם מעצמות זרות, ולהימנע מהתקפות על השייחיים של המפרץ הפרסי שחסו בצילה של בריטניה (כוויית, בחריין, עומאן, קטר). החוזה עם אבן סעוד סייע בעקיפין לבריטניה בזמן המלחמה בכך שהובטח עורפו של הצבא הבריטי בעיראק,

⁹ עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף "אסכולות מדיניות צבאיות במדיניות הערבית של בריטניה".

משום ששליט נגיד נמנע מלתקוף את נסיכויות המפרץ הפרסי. כן ניהל אבן-סעוד פעולות הטרדה נגד הרשידים בג'בל שמר ודחה את קריאתו של הסולטאן להשתתף בג'האד. יחסיו עם הבריטים הודקו לאחר ביקור משלחת בריטית בנג'ד בראשותו של ג'והן פילבי (Philby).

פרשת היחסים עם חוסיין, השריף ההאשמי ממכה, הייתה מסובכת יותר. חוסיין, ששהה בשעתו בגלות באיסטנבול, מונה בשנת 1908 כאמיר מכה והחל משנת 1914 הוציא לעצמו מוניטין בעולם הערבי מחמת יומרותיו לכונן ממלכה ערבית נרחבת ובלתי תלויה בתורכיה העות'מאנית. עם פרוץ המלחמה דומה היה, כי הגיעה העת להגשמת חלומו. השריף ההאשמי לא ניתק כליל את יחסיו עם תורכיה אלא דחה מעת לעת את הצטרפותו לג'האד. עוד בפברואר 1914 נשלח בנו השני, האמיר עבדאללה, לקהיר כדי להיפגש עם קיצ'נר, שכיחן כנציב הבריטי העליון במצרים, ולבחון את עמדת הבריטים כלפי מרד ערבי נגד התורכים. גישושי של עבדאללה נתקלו בעמדה מסתייגת. אולם משפרצה המלחמה המליץ קיצ'נר (שהתמנה בינתיים לשר הביטחון בממשלת לונדון) לחדש את המגעים עם חוסיין על ידי הנרי מק-מהון,¹⁰ הנציב הבריטי במצרים, ורג'ינאלד וינגייט, המושל הכללי בסודן.

בעת ובעונה אחת שיגר חוסיין את בנו השלישי, האמיר פייסל, לדמשק כדי להוכיח את נאמנותו לתורכיה. פייסל, שנחשב משום מה לפרו-תורכי בקרב המשפחה ההאשמית, ניצל את שהותו בדמשק הן לשם יצירת מגעים עם פעילי האגודה המחתרתית בדמשק "ערביה אל פתאת", והן לשם התרשמות משלטונו של ג'מאל פחה הגדול. לאומני דמשק צידדו, כפי שמסתבר מעדותו הסובייקטיבית של ג'ורג' אנטוניוס,¹¹ במרד ערב בתמיכה בריטית תמורת הבטחת הקמתה של ממלכה ערבית עצמאית. תנאים וסיכומים אלה הידועים כ"פטריכל דמשק" הועברו לידי פייסל ולידי אביו חוסיין, ושימשו בחלקם בסיס להצעותיו של חוסיין באיגרותיו למק-מהון. יש להתייחס בזהירות להערכת אופי קשריו של פייסל עם אנשי דמשק כיוון שפרטי המו"מ ביניהם לוטים בערפל ומקורותיהם הינם חד-משמעיים. מכל מקום, החל מיולי 1915 ועד במרץ 1916 התנהלו חילופי איגרות בין חוסיין לבין מקמהון ("איגרות חוסיין-מקמהון"), שדנו בתנאי ובפרטי ההתקשרות בין ההאשמים והבריטים. חילופי האיגרות הללו לא הביאו לברית צבאית רשמית בין שני הצדדים. פרטיהן היו נתונים לפירושים שונים, שעוררו מחלוקת עזה בין בריטניה לבין הערבים, והולידו, כזכור, את המשטמה הערבית הלוהטת לבריטים, שרישומה ניכר עד היום. מתוכנן של האיגרות מסתבר, כי חוסיין ניאות להכרזת מלחמה על תורכיה ולגיוס צבא ערבי במימון בריטי. בריטניה התחייבה לתמוך ב"עצמאותן של מדינות ערב", דא עקא, שגבולותיהן של המדינות הערביות לא נוסחו במדויק, והוו להלן סלע מחלוקת ועילה להאשמות נגד הבריטים, שעשו מעשי תרמית. חוסיין תבע בתחילה גבול צפוני הכולל את מחוזות מרסין ועדאנה בחבל קיליקיה שבדרום תורכיה, והנמשך לאורך קו הרוחב 37° צפון. במזרח – תבע חוסיין – את גבול פרס והמפרץ הפרסי, ובמערב – את חוף הים-התיכון וחוף ים-סוף. תחום תביעותיו של חוסיין כלל, אפוא, את מרביתו של חצ"א ערב, להוציא את המושבה הבריטית עדן, וכן את חבלי הסהר-הפורה. כן תבע את הכרתה של בריטניה בהכרזת "ח'ליפות ערבית". ואכן ב-5 ביוני 1916, עם הכרת המרד המערבי, הכתיר חוסיין את עצמו בתואר היומרני "מלך ארצות ערב". הכתרה זו הביכה את הבריטים, שחתמו ככור על הסכם סייקס-פיקו באפריל 1915, וחששו מפני תגובה צרפתית נעמת ומפני תוקפנות מצדו של אבן-סעוד. להלן נמצאה פשרה, והחל מינואר 1917 פנו בנות-הברית לחוסיין כאל "מלך חג'אז".

בעניין "ח'ליפות הערבית" של חוסיין התחמקו הבריטים ממתן תשובה ברורה, אולם את סלע המחלוקת היוותה כאמור, בעיית הגבולות, תביעתו של חוסיין לסיפוח מחוות מרסין, אלכסנדרתה וחלקי סוריה האחרים, המשתרעים מערבים ממחוות חלב, חמת, חומס

¹⁰ מק-מהון שכיחן עד פרוס שנת 1914 כשר החוץ של ממשלת הודו הבריטית, היה אחראי ב-1913/14 להתוויית הגבול הפרובלמאטי בין הודו לטיבט, שנודע לימים כ"קו מק-מהון".

¹¹ G. Antonius – "The Arab Awakening" (London, 1938), chs. 7-9

ודמשק – נתקלה בהסתייגות בריטית, שנבעה מהתקשרותם עם הצרפתים בחוזה סייקס-פיקו. הבריטים טענו, כי מחוזות אלה אינם ערביים לחלוטין ורמזו, מן הסתם, על התחייבויותיהם כלפי הצרפתים. לימים התלהט הוויכוח בין הבריטים והערבים על משמעות התחולה הגאוגרפית של ההגדרה "חלקי סוריה המשתרעים מערבית למחוז דמשק". שכן "מחוז דמשק" כלל, למעשה, את מרבית עבר-הירדן המזרחי, ומכיוון שארץ-ישראל משתרעת בגדה המערבית של הירדן – טענו הערבים להכללתה בתחום הממלכה הערבית. אולם מרבית שטחיה של ארץ-ישראל נכללו ב"סנג'אק ירושלים", זה האחרון לא נזכר כל עיקר בתביעותיו של חוסיין ואף הבריטים נמנעו מלהזכירו. לפי עדותו המאוחרת של מק-מהון התכוונו הבריטים רק לחוף הלבנוני בהגדרתם ל"אזורים המערביים למחוז דמשק", כלומר ארץ-ישראל, או לפחות שטחי הגדה המערבית של הירדן הוצאו מתחום הממלכה הערבית.¹²

במרוצת חילופי האיגרות נתקל חוסיין בהסתייגות בריטית נוספת כלפי מחוזות חלב, בירות וחופי תימן. ההסתייגות הטעימה את משקלה של האוכלוסייה הנוצרית בעיקר במחוז בירות, אולם חוסיין, טען, כי אין הבדל בין ערבים מוסלמיים לערבים נוצריים. בסופו של דבר, נאלץ חוסיין לקבל את כל ההסתייגויות הבריטיות לגבי התוויית גבולותיו, אם כי הטעים כי הוא יחזור ויעורר את פשרת הגבולות מיד עם תום המלחמה. לעומת זאת הכיר חוסיין באינטרסים הבריטיים המיוחדים בעיראק (מחוזות בצרה ובגדד) ויותר הכללתה בתחומי ממלכתו.

מכל פשרת הדיונים בין חוסיין ומק-מהון מסתברות העובדות הבאות: (א) סיכום התחייבויותיו של מק-מהון לחוסיין נעשה כ-6 חודשים לאחר הסכם סייקס-פיקו, כלומר שעה שהמדינאים הבריטיים ידעו אל נכון את היקף התחייבויותיהם כלפי הצרפתים; (ב) חוסיין לא ידע ולא כלום על הסכם סייקס-פיקו. לכל היותר ניתן להניח, כי נרמזו לו אי אלו רמזים מעורפים על האינטרסים הצרפתיים במזרח-התיכון. יתר על כן, במאי 1917 נפגשו סייקס ופיקו עם חוסיין בג'דה, כלומר כשנה תמימה לאחר חתימת ההסכם, וגם אז לא הובא תוכנו לידיעתו; (ג) התוויית גבולות הממלכה הערבית הייתה לקויה וניתנה לפירושים שונים; עירפול בעיה זו התאים לעמדתם הגמישה של הבריטים, כפי שהיא התבטאה ביחסם לציונים ולצרפתים בוועידות השלום ולאחריהן.

כמו כן יש להטעים את הקביעות הבאות: מידת תרומתו של הצבאית של המרד הערבי נתונה במחלוקת, ולאחרונה מתרבים החוקרים הממעטים בערכו.¹³ אופיו הלאומי של מרד זה, ומידת ייצוגו את שאיפותיה של התנועה הערבית הלאומית בסוריה, נתון בספקות מרובים דומה ש"המרד הערבי" ייצג בסופו של דבר את היומרות השאפתניות של השושלת ההאשמית, ללא קשר הכרחי עם הלאומנים הערביים. דעה זו מתחזקת נוכח עובדת תלישותו של הממשל ההאשמי בחגיגת עצמה, ולהלן בסוריה, בעיראק ובירדן.

כאפילו לכל מסכת היחסים הבריטיים-ערביים בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה יש לציין את מתן "הצהרת בלפור" לציונים (2 בנובמבר 1917), שלפיה התחייבו הבריטים לפעול למען "הקמתו של בית לאומי יהודי בארץ-ישראל", מבלי שהדבר יפגע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות האחרות בארץ-ישראל. הכרזה זו באה במפתיע לשושלת ההאשמית, כשם שהודעה חודש אחד לאחר מכן (דצמבר 1917) למשמע פרטיו הסודיים של סייקס-פיקו, שהתגלו על ידי הממשלה הסובייטית, אשר פרסמה את תוכן המסמכים הסודיים מגנזך משרד החוץ הצארי. התורכים ניצלו את ההזדמנות וקראו לחוסיין "לחזור בתשובה", אך דא עקא שהם איחרו את המועד, שכן התקשרויותיהם של ההאשמים עם בריטניה היו מורכבות יתר על המידה, וגם ההבהרות המפוקפקות שניתנו לחוסיין על הסכם

¹² ההגדרה הגאוגרפית הנ"ל מעניינת גם מבחינה ציונית, שכן מסתבר מכל איגרות חוסיין-מק-מהון, כי הבריטים לא התכוונו מעולם לכלול בתחומי "הבית היהודי הלאומי" את הגדה המזרחית של הירדן.

¹³ עיין בפרק מלחמת העולם הראשונה, בסעיף "חצי האי ערב ותימן".

סייקס-פיקו ו"הצהרת בלפור" על ידי הבריטים לא הניעוהו מלהפר את בריתו עמם. הברית ההאשמית-בריטית מילאה תפקיד נכבד בהשתלשלות האירועים במזרח-התיכון בין שתי מלחמות עולם ולאחריהן.

ועדת השלום בפריס

משנתכנסו מנהיגי המעצמות המנצחות לוועידת השלום בפריס (ינואר 1919) נערך לפנייהם מכלול של בעיות. אשר למזרח התיכון, ניצבו המעצמות בפני העובדות הבאות: (א) מרביתם של השטחים הערביים היו נתונים למינהל הכיבוש הבריטי. מבחינה עובדתית-צבאית היו, אפוא, הבריטים שליטיו המעשיים של המזרח התיכון, להוציא את פרס. אולם מאז המהפכה הבולשביקית השתלטה, למעשה, בריטניה על מרבית חלקיה של פרס ועוד המשיכה לנהל מבצעים צבאיים בקווקז ובאסיה המרכזית; (ב) ההסכמים החשאיים שנחתמו בעיצומה של המלחמה. גם בשטח זה היה לבריטים יתרון בולט על פני הצרפתים, הן מחמת עמדתם הצבאית במרחב המזרח-תיכוני, והן מפאת יציאתה של רוסיה משדה המערכה. עוד בדצמבר 1918 טענו הבריטים, כי הסכם סייקס-פיקו איבד את ערכו הממשי מחמת פרישתה של רוסיה, ולפיכך הם אילצו את הצרפתים לוותר על מוסול ("הסכם לויד-ג'ורג'י-קלאמנסו", דצמבר 1918). לעומת זאת עמדו הצרפתים בכל תוקף על קיומם של החוזים החשאיים וטענו, כי שיתופה של רוסיה בהסכם סייקס-פיקו ("הסכם סזאנוב-פליאולוג") לא שולל את עצם קיומו כחוויה בריטי-צרפתי בעיקרו של דבר. עמדתם העיקשת של הצרפתים בסוריה וגירושיו של פייסל משקפים תפיסה מדינית זו; (ג) מדיניותו של ווילסון, נשיאה של ארה"ב, שדגל ב-"14 הנקודות" (8 בינואר 1918). עד לסיומה של מלחמת העולם הראשונה לא היו לארה"ב אינטרסים כלכליים של ממש במזרח התיכון. לפיכך, עמד ווילסון בכל תוקף על מתן זכות ההגדרה העצמית לכל העמים באזור, כולל התורכים עצמם. כתוצאה מכך שללה ארה"ב את כל ההסכמים החשאיים, שנעשו ללא ידיעת העמים הנוגעים בדבר, והעמידה את מדיניותה של עיקרון הדיפלומטיה הגלויה. הגישה האמריקאית עמדה בסתירה בולטת לאינטרסים של בריטניה וצרפת, ובמיוחד לאינטרסים של זו האחרונה. נוסף לחיכוכים הפנימיים בין בריטניה לבין צרפת ובין שתיהן לבין ארה"ב עמדה על הפרק שאלת ההבטחות לערבים, שכן האמיר פייסל, שהופיע בפריס כנציגו של חוסיין מלך חג'אז, טען בתוקף לקיום ההתחייבויות הבריטיות שניתנו באיגרות חוסיין-מק-מהון, וכן הסתמך על ההצהרה הבריטית-צרפתית המשותפת מ-7 בנובמבר 1918 בדבר קידום תהליכי מתן העצמאות לערבים בשטחים שהשתחררו מעול האימפריה התורכית. בביקורו בפריס נוכח פייסל בנוקשות עמדתם של הצרפתים, ואילו הבריטים האיצו בו להגיע לכלל פשרה עם הצרפתים והמנהיגים הציוניים. על רקע זה נולדה פגישתם של ווייצמן ופייסל ב-3 בינואר 1919.

בפגישה זו, שלא גררה עמה כל הסכם חתום, קידם פייסל בברכה את עליית היהודים לארץ-ישראל, אולם היתנה את גישתו האוהדת לציונות במילוי כל ההתחייבות הבריטיות כלפי ההאשמים.¹⁴ ההנהגה הציונית שלחה גם כן את נציגיה לוועידת השלום, כשהאוריינטציה המדינית שלהם הינה פרו-בריטית. כאן המקום להזכיר, כי "הצהרת בלפור" זכתה לאישור בינלאומי בפברואר 1918 על ידי צרפת, איטליה וארה"ב. הפעילות הדיפלומטית של המשלחת הציונית זכתה להצלחה ולהכרה בינלאומית, הן בחוזה סאוור והן במגילת היסוד של המנדט הבריטי על ארץ ישראל. בוועידת פריס יוצגו גם דרישותיה של יוון על ידי ראש ממשלתה ואניזלוס (Venizelos).

תביעותיו הטריטוריאליים של ואניזלוס בדבר "אחדות המרחב האגאיי", כלומר סיפוח מחוזותיה האגאיים של תורכיה ליוון נתמכו גלויות על ידי הבריטים. שכן היוונים, שנכנסו במאוחר למלחמת העולם הראשונה, הסתמכו בטיעונם הטריטוריאלי על המיעוט היווני

¹⁴ תנאי זה הוסף בכתב יד וברגע האחרון על ידי פייסל.

הגדול שהתגורר במחוז אומיר, ועל הקשר ההיסטורי והאתני של יוון למרחב האגאי. התמיכה הבריטית ביוונים נבעה בגלל מספר שיקולים, שהחשובים שבהם נגעו למעמד המסורתי של בריטניה באגן המזרחי של הים התיכון: הבריטים העדיפו מדינה אגאית אוהדת, דוגמת יוון, בהתחשב עם מסורת האהדה הבריטית לתרבות ההלנית ולמלחמת השחרור היוונית. בביסוס שלטונה של יוון על האיים האגאיים ראו הבריטים גם סייג יעיל כנגד חידוש הלחץ הרוסי על המצרים מפאתי צפון. כיוון שעוד באוקטובר 1918, לאחת חתימת שביתת הנשק במודרוס, נחתו כוחות בריטיים, צרפתיים ואיטלקיים בחלקיה הדרומיים והמערביים של אנטוליה, ומכיוון שוועדת פיקוח העליונה של בנות הברית קבעה את מושבה באיסטנבול, הורשו היוונים לשגר צבא למחוז אומיר ב-15 במאי 1919.

תביעותיהם של הארמנים יוצגו בפריס על ידי מנהיגם בוגוס נובאר והתייחסו להקמת המדינה הארמנית בתחומי ששת המחוזות שנודעו כארמניה התורכית. טיעונם של הארמנים התבסס על מורשה היסטורית, ונתמך עקרונית על ידי האמריקאים. אולם בשלהי שנת 1918 נדלדלה ארמניה התורכית מאוכלוסייה מחמת הטבח האכזרי של התורכים מחד גיסא ובריחתם של ארמנים רבים לרוסיה ולעיראק מאידך גיסא.

התנגדותו הנמרצת של הנשיא ווילסון למגמותיהן האימפריאליסטיות של בריטניה וצרפת, כפי שבאה לכלל ביטוי ב"14 הנקודות" (מתן הגדרה עצמית לכל העמים וביטול הדיפלומטיה החשאית), לעומת יצר הזכייה בשלל הטריטוריאלי של המעצמות המנצחות, הביאו באורח פרדוכסלי לפשרה, שהתבטאה במתן "מנדטים" (נאמנויות) למעצמות המנצחות על שטחי הכיבוש. ברעיון המנדטים היו משום הכרה עקרונית בעצמאותם של אוכלוסי המזרח התיכון ובזכותם המלאה להגדרה עצמית. בעת ובעונה אחת סיפק רעיון המנדטים, באורח זמני לפחות, את יצריהן האימפריאליסטים של המעצמות, שהתחייבו להדריך את אוכלוסי ארצות המנדטים לקראת עצמאותם ולהטיל עליהם את חסותן בפיקוחו העליון של חבר-הלאומים.

ועדת קינג-קריין

בעיצומם של דיוני פריס נתגלעו, כאמור, חילוקי דעות חריפים בין המשלחת האמריקאית לבין המשלחת הצרפתית שכן רעיון "ההגדרה העצמית" של ווילסון תאם לכל היותר את האינטרסים של הערבים (ולא ההאשמים מחגי'אז). לפיכך רצה ווילסון לחלץ את הדיונים מהמבוי הסתום שלתוכו הם נקלעו, והציע משלוח ועדת-חקירה בינלאומית למזרח התיכון על מנת לוודא את שאיפותיהם הלאומיות של אוכלוסי האזור. צרפת התנגדה בכל תוקף לשיגור ועדה מעין זו וגם בריטניה הביע את התנגדותה. ראוי לציין, כי גם ראשי הציונות האמריקאית לא תמכו ברעיון. אולם ווילסון לא נרתע והרכיב ועדה אמריקאית טהורה בראשותם של הנרי קינג (King) וצ'ארלס קריין (Crane) לחקר הבעיות במזרח התיכון. ועדה זו סיירה באזור בין חודשי מאי ויולי 1919 והגישה את המלצותיה באוגוסט באותה שנה.

הדו"ח של ועדת קינג-קריין הצביע על נכונותם של הסורים לקבל עצמאות בסוריה רבת. כן הוטעמה התנגדותם של הסורים לצרפתים ולציונים. במקום זאת העדיפו הסורים לחסות בצלו של מנדט אמריקאי או בריטי. הוועדה המליצה, לאחר שמיעת עדויות של משלחת עיראקית בחלב, על הרחבת שטחה של עיראק וציינה את אי-נקיטת העמדה של נציגי עיראק לגבי העדפת מעצמה מנדטורית מיוחדת. ההמלצות צידדו בהמלכתם של עבדאללה או זייד ההאשמים על עיראק. כן הטעים הדו"ח על התנגדותם של קינג וקריין לכל הגירה יהודית או הודית, וחזר והמליץ על מתן עצמאות מוחלטת לסוריה. לאחר חקר נוסף המליצו קינג וקריין על הקמת מונרכיות ערביות תחת פיקוח מנדטורי והטלת מנדט אמריקאי על סוריה. כן התנגדו להקמת הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל. במקום זאת חזרו והמליצו על רעיון סוריה רבת תוך בינאום המקומות הקדושים.

הדו"ח של ועדת קינג-קריין לא נידון כל עיקר בוועידת השלום בפריס. הוא גם לא נדחה כיוון שנגנז בפטנט בארכיוני המשלחת האמריקאית ופורסם רק בשנת 1922, לאחר חלוקת המנדטים בוועידת סן-ראמו. חזרתו של הנשיא ווילסון לארה"ב בקיץ 1919 הביאה להזנחת הדו"ח, שנחשב, בסופו של דבר, כבעל חשיבות משנית בלבד. בארה"ב נאלץ ווילסון להילחם נגד המגמות הבדלניות שרווחו בקרב הסנאט האמריקאי, שהביאו בסופו של דבר לניעור חוצנה של אמריקה מחבר-הלאומים ומהסכמי וורסאי. יתרה מזאת, המלצותיה של ועדת קינג-קריין נתקלו בהתנגדותן העזה של צרפת ובריטניה. בהיעדרו של הנשיא האמריקאי נפתחה הדרך להתעלם מדו"ח זה, ולחצה של המשלחת האמריקאית בפריס נחלש ביותר. עניין המנדטים נדחה עד לאביב 1920, לאחר שהופעתו השנייה של פייסל לפני ועדת הפיקוח העליונה של בנות הברית (סתיו 1919) לא עוררה אלא הדים קלושים, ומאחר שהמדיניות האמריקאית חדלה מלהתעניין בפועל בחוזי השלום.

ועידת סן-ראמו וחלוקת המנדטים

ב-24 באפריל 1920 נתכנסה ועידת השלום בסן-ראמו. צרפת קיבלה את המנדט על סוריה, בעוד שבריטניה קיבלה מנדטים על עיראק וארץ-ישראל. שלושת שטחי המנדטים הללו הוגדרו בדרג של "A", הינו סומנו כאזורי נאמנות זמניים בלבד, והוטל על המעצמות לקדם במהירות האפשרית את עצמאות אוכלוסייהם. המנדט הארץ-ישראלי ניתן לבריטניה ב-23 בספטמבר 1922 כתוצאה מהסכם דו-צדדי בין בריטניה לחבר-הלאומים, ללא שיתופה של צרפת. נוסח המנדט הארץ-ישראלי חזר ואישר את "הצהרת בלפור". כל פרשת הדיונים של ועדת המנדטים נעשתה ללא שיתוף נציגיהן של ארה"ב. אמנם שגרירה של ארה"ב באיטליה, המשורר רוברט ג'והנסון, הגיע כמשקיף לסן-ראמו, אך באורח מוזר איחר את דיוני הוועידה. בוועידת סן-ראמו נפתרה גם בעיית חלוקת הכנסות הנפט של עיראק. כזכור, הבטיחו הבריטים לפצות את הצרפתים ("הסכם לוי ג'ורג'י-קלאמנסו", דצמבר 1918) באחוז מסוים מהנפט הצפון עיראק, תמורת הסכמת צרפת להעביר את אזור מוסול לתחום ההשפעה הבריטי. ערב פרוץ מלחמת העולם הגיעו הבריטים והגרמנים לכלל הסכם בדבר חלוקת מניותיה של "חברת הנפט התורכית" T.P.C. (שהפכה להלן ל"חברת הנפט העיראקית" – IPC) שתי חברות נפט בריטיות, קיבלו ביחד (לפי הסכם זה, 75% ממניות החברה, בעוד שהגרמנים הסתפקו ב-25%). הואיל וגרמניה הפכה לצד לוחם נתבטל הסכם "חברת הנפט התורכית". בהסכם שנחתם באפריל 1919 בין לורד לונג (Long) הבריטי לבין בֶּרֶאנְזִ'ה (Berenger) הצרפתי הוסכם על העברת 25% ממניותיהם לשעבר של הגרמנים לידי הצרפתים, וכן חולקו זיכיונות הנפט בין בריטניה לצרפת בחלקים אחרים של העולם נקבע, בין השאר, כי החברה החדשה תתקין צינור נפט ממוסול לחופי הים-התיכון. כשנה לאחר חתימת הסכם לונג בראנז'ה אישרה בריטניה בסן-ראמו (25 אפריל 1920) את סעיפיו המזרח-תיכוניים של ההסכם, שכללו מתן רשות צרפתית להעברת הנפט העיראקי דרך סוריה לחופי הים התיכון, הן במסילת ברזל והן בצינור. כשם שהסכמי סן-ראמו תירגמו, למעשה לשפת המציאות את החוזים החשאיים בין בריטניה וצרפת על חבלי הסהר הפורה, כן גם חוזה סאוור, שנחתם להלן, אישר לראשונה את מעמדן המנדטורי של בריטניה וצרפת בעיראק ובסוריה. בין כה ובין כה שררה התמרמרות רבה בין הערבים, מאשר שללו את משטרי המנדט וראו בהם התכחשות לעקרון ההגדרה העצמית של ווילסון.

גירוש פייסל מסוריה

הטלת המנדט הצרפתי על סוריה ולבנון בוועידת סן-ראמו הייתה כרעם ביום בהיר לשאיפות העצמאות של הלאומנים הסוריים. זכור, נכבשה דמשק באוקטובר 1918 בפעולה משולבת של לוחמיו של פייסל והצבא הבריטי הסדיר. בשלהי שנת 1918 מונה פייסל כמושלה הצבאי של דמשק בשיתוף פעולה הדוק עם "המינהל לשטחי-הכיבוש של האויב" (D.E.T.A.), כלומר

שלטונות הכיבוש הבריטיים. בתוקף יוקרתו הצבאית והמדינית נראה פייסל למרבית הלאומנים הסוריים כמושלה לעתיד של המדינה, שכן ממשלתו כללה עסקנים פעילים מקרב האגודות המחתרניות לשעבר בסוריה, שעמדו עמו בקשרים עוד בתקופת מגעיו עמו ו"פריטיכל דמשק". העמדה הסורית כלפי פייסל השתקפה גם בהמלצותיה של ועידת קינג-קריין. במחציתה של שנת 1919, בעת סיורם של קינג וקריין בסוריה, התכנסה ועידה של לאומנים סוריים בדמשק, שתבעה את עצמותה המוחלטת של סוריה ולחצה על פייסל לנקוט במדיניות חד משמעית בפריס. דא עקא, שבעת ביקורו של פייסל בפריס הופעל עליו לחץ גלוי להגיע לכלל פשרה עם הצרפתים והציונים. האמיר ההאשמי נקלע, אפוא, במצב מביך, שכן כל ויתור או התפשרות עם הצרפתים היו מורידים את קרנו כסמל התנועה הלאומית הערבית. לאחר הופעת הנפל שלו לפני ועידת השלום (סתיו 1919), הכריע פייסל לטובת הקו הלאומי הקיצוני, ואכן במרץ 1920 בחר בו הקונגרס הסורי הלאומי בדמשק כמלכה של סוריה רבתי (עם ארץ ישראל ועבר-הירדן המזרחי).

המצב הכללי בסוריה היה מעורפל ורימז על התנגשויות אלימות, שכן הערבים התנגדו לעצם רעיון המנדט ובמיוחד לאפוטרופסותה המנדטורית של צרפת. יתר על כן, טרם הוותו הגבולות בין סוריה לבין שכנותיה. לפי הסכם סייקס-פיקו נחשב אזור לבנון כתחום השפעה צרפתי ישיר, בעוד שהעורף הסורי הוקצה כתחום השפעה צרפתי עקיף עד ליצירת הממלכה הערבית. עד שלהי שנת 1919 לא נעשה כל ניסיון לסמן את גבולות הביניים. עמדתם הדו-פרצופית של הבריטים הייתה גם כן בבחינת מכשלה זורעת פירוד: שכן מינהל הכיבוש הבריטי התייחס לפייסל כאל בן-ברית צבאי ובעת ובעונה אחת הסכימו שלטונות הכיבוש הבריטיים להכנסתם של יחידות צבא צרפתיות ללבנון ולסוריה (נובמבר 1919), כששה שבועות לפני שצרפת קיבלה רשמית את המנדט על סוריה ולבנון. הצרפתים, שהתנגדו, כזכור, לעצם שילוחה של ועדת קינג-קריין האמריקאית לסוריה, ראו עתה, ובמידה מסוימת של צדק, את הבריטים כחותרים תחתם. תחושה זו התגבשה במרוצת השנים והגיעה לשיא חדש בשלהי מלחמת העולם השנייה.

מכל מקום בנובמבר 1919 נחתו היחידות הצרפתיות הראשונות של הגנרל גורו (Gouraud) בבירות, והבריטים החלו בפינוי צבאם. במשך חודשים מספר השתררה מתיחות רבה בין המינהל הצבאי הצרפתי בבירות לבין ממשלו של פייסל בדמשק. באותו פרק זמן נמנעו הצרפתים מלהתקדם מעבר לעיירה בעל-בק שבבקעת הלבנון, ובתיווכם של הבריטים הושגה פשרה זמנית, לפיה הכירו הצרפתים במימשלו של פייסל באזור דמשק. בינתיים תגברו הצרפתים את חיילותיהם ובמרץ 1920 הוכתר, כזכור, פייסל למלך על סוריה רבתי. מבצעו המדיני של פייסל עורר את חששותיהם של הצרפתים בקשר לעתידה של השפעתם על סוריה. ב-14 ביולי 1920 הגיש גורו אולטימאטום לפייסל, שבו נדרש המלך הסורי להכיר במנדט הצרפתי על סוריה ולקבל את המטבע הצרפתי כאות לכך; כן נדרש להעביר לרשות הצבא הצרפתי את חלב ואת קו המסילה חלב-ראיאק, ולהעניש את התועמלנים האנטי-צרפתיים. תוקפו של האולטימאטום נקבע ל-18 ביולי והצבא הצרפתי החל לתמרן לעבר דמשק. יום לפני תום מועד האולטימאטום נכנע פייסל, אולם הקונגרס הלאומי הסורי קרא לאוכלוסייה לגלות מרי. כתוצאה מכך הגיש גורו אולטימאטום חדש (21 ביולי) ודרש את פירוק הנשק הכללי של הצבא והאוכלוסייה. פייסל קיבל את תנאי האולטימאטום החדש, אך תשובתו התאחרה מלהגיע לגורו. בן כה ובין כה עלה הצבא הצרפתי על דמשק וכבשה (ב-7 באוגוסט), לאחר קרב קצר שבו הובס הצבא הערבי. פייסל ברח מדמשק לארץ ישראל והצרפתים החלו את שלטונם בסוריה ובלבנון.

גורמי המרד בעיראק בשנת 1920

מהתיאור המורחב בפרק על עיראק בתקופת מלחמת העולם הראשונה מסתבר, כי התנועה הלאומית בעיראק הייתה חלשה ומפוררת, ושלטו בה קציני צבא ועסקנים שהתחרו בינם לבין עצמם. משפחות עמר, סווייד, טאלב ופילאני מילאו תפקיד מסוים בתנועה הלאומית. קצינים ות'מאניים שהיו מאורגנים ב"אל עהד" הציעו את שירותם לבריטניה, וכמה מהם, כדוגמת נורי אס-סעיד, הצטרפו לגייסותיו של פייסל. אולם ריחוקה של עיראק היו בעוכרי התנועה הלאומית. שכן עיקרו של המגע התרבותי והמדיני עם המערב קוים בלבנון, בסוריה ובמצרים. בלבנון ובסוריה, למשל, הייתה לעדה הנוצרית משקל רב בייזום התנועה הלאומית, בעוד שבעיראק עמדו קציני הצבא בראש המרד. המתרחקות הלאומית בעיראק בין השנים 1919–1920 ניזונה מהרגשות האנטי-בריטיים שפיעמו את לב מרבית הקצינים העיראקיים בצבא פייסל, מאז גילוים של סעיפי חוזה סייקס-פיקו, "הצהרת בלפור" והכרזת המנדט הצרפתי על סוריה בוועידת סן-ראמו. יתרה מזאת, מלחמת השחרור התורכית בראשותו של כמאל אתא-תורפ מצאה הדים רבים ברחבי המזרח-התיכון. נוסף לגורמי מתיחות כלליים אלו, יש להוסיף גורמים אחרים שהוסיפו ללבות את שלהבת המשטמה לבריטניה ולצרפת: מספר הצהרות והבטחות שניתנו בשעתו לעיראקים ושלא קוימו: באיגרות חוסיין-מק-מהון הובטחה תמיכתה של בריטניה בהקמת ממלכה ערבית, אולם הוולאיתים של בצרה ובגדד הוצאו מתחום הממלכה. לאחר כיבוש בגדד על ידי הבריטים יצאו הגנרל מוד (מרץ 1917) ומרק סייקס בקריאה למנהיגים העיראקיים המקומיים להשתתף בניהול ענייני השלטון. אולם הצהרה זו הייתה מעורפלת ולא כללה הבטחות של ממש. המנהיגים המקומיים חשו ביחס הביטול כלפיהם ואותה הרגשה לוותה גם את הקצינים העיראקיים ששירתו בצבא דמשק. אם בזמן שלטון התורכים ניעורו הרגשות הלאומיים עקב מדיניות הדיכוי התורכית, הרי שבזמן שלטונם של הבריטים, שהיו גורם צבאי זר ובלתי-מוסלמי, גברו רגשות אלו שבעתיים, לאחר שהבריטים עצמם נטעו תקוות בלב הערבים לאוטונומיה ולעצמאות. ליקויי הבולטים של מינהל הכיבוש הבריטי ואי-שליטתו על מחוזות שלמים היוו עילה מספקת, לכשעצמה להתמרדויות. ההצהרה הבריטית-צרפתית מנובמבר 1918 בדבר קידום תהליכי העצמאות בסוריה ובעיראק עוררה תקוות יתרות, כשם שעיקרון "ההגדרה העצמית" של הנשיא ווילסון מינואר 1918 שילהב את הרוחות. הצהרה ברוח זו ניתנה גם בשלהי המלחמה על ידי המפקד הבריטי בעיראק, הגנרל מרשל.

ערפול עתידה המדיני של עיראק תרם גם הוא למתיחות הרבה. בעיראק פעלו, כזכור, מדינאים בריטיים מהודו, שהיו אמונים על "האסכולה ההודית" בכל הנוגע לעתידה של עיראק. ארנולד ווילסון, המפקח הבריטי על עיראק, שבא במקומו של פרסי קוקס שנשלח לטהראן, נצטווה לביים "מישאל עם" במוסול לגבי עמדתם של התושבים כלפי ממשלה עיראקית עצמאית לבחירת המלך. המישאל נערך בסודיות רבה והקיף, למעשה, רק את השייחיים והנכבדים, שהיו נתונים בלאו הכי ללחץ בריטי. כפתרון ביניים הציע ווילסון להתמיד בפיקוח הבריטי עד שיוחלט מיהו השליט שהעיראקים ביקרו. קציני הצבא העיראקיים מהגייס החג'אזי תמכו במועמדותו של האמיר עבדאללה. ווילסון, מצידו, היה מעוניין למעט כלל האפשר בשיתופם של העיראקים בשלטון. התרוצצות המגמות והאסכולות השונות של המדינאים הבריטיים מהודו ואנשי "המשרד הערבי" במצרים תרמה רבות לחוסר הבהירות הכללי במדיניותה של בריטניה. זאת ועוד, בפברואר 1920 הביע ראש ממשלת בריטניה את תמיכתו בהצהרה האנגלו-צרפתית בדבר קידום תהליכי העצמאות (מנובמבר 1918). אולם ב-3 במאי פורסמה הידיעה על מתן המנדט הבריטי על עיראק. חלה גם אי-הבנה בתרגום המונח "מנדט" לערבית (הלאומנים העיראקיים הבינו את משמעות המונח "מנדט" כשיעבוד – "אָמֶר" – בעוד שהתרגום המילולי היה נאמנות – "אנתדאָב").

למרות האיבה שפעפה בלב העיראקים לבריטים קשה לייחס את התמרדויות השבטים בעיראק ל"רגש לאומי". נקודה מפתיעה בכל הפרשה הייתה התקוממותם של השבטים השיעיים והסוניים כאחד. התועמלנים הדתיים, הן המג'הדון (השיעיים) והן העלמאא (הסונים), ניצלו את המסגדים לשם הסתה ותעמולה. בחודשי הרמד'אן קויימו עצרות חגיגיות משותפות לכבוד הולדת הנביא ("מוֹלַד") על ידי ראשי השיעים והסונים לצרכי נשיאת נאומים ושילהוב באמצעות שירים פטרויטיים-דתיים. גם הידיעה על פיטוריו של ארנולד ווילסון (יוני 1920) והחזרתו של פרסי קוקס באה במאוחר, והעיראקים התייחסו אליה בחשד רב. בסיכומו של דבר, נשאה המרידה אופי של התקוממויות שבטים מוסתים בראשות קציני צבא עיראקיים. התועמלנים הדתיים, יותר משפנו לרגש הלאומי, פרטו על נימי התועלת החומרנית שתצמח לשבטים המתקוממים. הם קראו לשבטים לפרוק את עול המסים הכבד והבטיחו צדק ללא משוא פנים. כאן המקום להטעים, כי מדיניות המסים של המינהל הבריטי הייתה מוטעית מעיקרה: למרות הבטחותיהם החגיגיות גבו הבריטים מסים רבים יותר משנהוג היה בזמן התורכים. ההתמרמות של השבטים הייתה אפוא מוצדקת. יתר על כן, הבריטים תמכו, כזכור, תמיכה ללא מיצרים בשייח'ים מטעמים ביטחוניים, וכן מטעמי התנגדות לשיתופם של העירונים התוססים בשלטון המרכזי. אותם שייח'ים ניצלו את מעמדם הכל-יכול לשם עושק נתיניהם וחתייהם נגד הבריטים, בעת ובעונה אחת. ההתקוממויות השבטיות פונו בחלקן נגד אותם "שייח'ים ממשלתיים". כמו כן התרבו השמועות על אוזלת-ידם של הבריטים ואי-יכולתם לשלוט במצב.

מפלתו של פייסל בדמשק (אוגוסט 1920) וכיבושה על ידי הצרפתים שמו קץ לתסיסה הלאומית של שבטי הפרת התיכון ומרכז הכובד הועתק לבגדד. ה"מנדובון" (הנציגים) שנבחרו לייצג את עיראק מקרב הנכבדים וראשי הדת (ובכללם יוסף סוויידי וסעיד מוחמד צֶדֶר השיעי, מנהיגה של קבוצת "אל-אסתקלאל", או "אלוטני") התרכזו בכרבלא ובחלקם נאסרו והוגלו על ידי הבריטים. רק החשתן של תגבורות צבאיות בריטיות מהודו סייעו להשתלטותם של הבריטים על המדינה.

בסיכום, ניתן לומר, כי הגורמים המיידיים שעוררו את ההתלקחות בעיראק היו כדלקמן: א) הצהרות והבטחות שלא קויימו וכן הכרז המנדט; ב) חולשתו של המינהל הבריטי, הן מבחינה צבאית והן מבחינה מינהלית. המפיקדה הצבאית של הגנרל הולדיין מוקמה בגבול פרס הרחק מזירת ההתרחשויות באזור הפרת התיכון. התרוצצויות המגמות השונות בקרב הבריטים סייעה לחיזוק השמועות בדבר חולשתם הצבאית; ג) מדיניות מסים מוטעית ותמיכה ללא סייג בשייח'ים, שהוכיחו עצמן כהרות-אסון; ד) סיוע ישיר מצד קציני צבא עיראקיים שנשלחו ממפקדתו של פייסל בדמשק וסיוע עקיף של כמאל אתא תורפ וסוכנים תורכיים, שפעלו בעיקר בדיר אז-זור, על הפרת התיכון. קיימת הנחה בדבר סיוע מסוים שהוענק גם על ידי הסובייטים. מכל מקום, ההתפרצויות נגד הבריטים במצרים במרץ 1919, שהונחו על ידי מנהיגי ה"וופד", וכן מהתקוממויות אנטי-בריטיות בהודו – שאבו המתקוממים בעיראק מלוא חופניים של עוז והשראה. הדוגמה האישית של אתא-תורפ, כשהעז להתקומם נגד בעלות הברית, ורצונה המופגן של הודו לספח את עיראק יצקו שמן על התבערה הלאומית-שבטית בעיראק בשנת 1919–1920.

מהלך המרד ותוצאותיו

ההתקוממויות פרצו באופן ספונטאני באזור הפרת התיכון והתפשטו לעבר אזור הפרת התחתון. בצפון עיראק פרצה התקוממות כורדית בנפרד, לאחר הרעת היחסים בין הבריטים ושייח'י מחמוד מסוליימאניה, החל ממאי 1919. זה האחרון אסר את הקצינים הבריטיים במחוזו והכריז על כורדיסטאן העצמאית. אולם ביוני חוסל המרד לאחר ששייח'י מחמוד נתפס ונכלא בבגדד. למרות זאת לא שרר שקט במחוז סוליימאניה משלהי שנת 1919 ואילך. הפעילות האלימה של הלאומנים החלה עם התמנותו של מוחמד ריזא למג'תהה ראשי. זה

האחרון בא בקשרים עם הרפובליקאים התורכים, וכנראה גם עם הסובייטים. מרכזי התעמולה הלאומית היו במוסול ובדיר אז-זור (הפרת התיכון), בקרבה יתרה לתחומי ההשפעה של התורכים הכמאליסטיים והמוקד הערבי הלאומי בדמשק. לאחר חתימת חוזה שביתת הנשק במודרוס לא נקבעו גבולות מדיניים בין עיראק, סוריה ותורכיה. דיר אז-זור שימשה סלע מחלוקת בין הבריטים בעיראק לבין משטרו של פייסל בדמשק. בספטמבר 1919 הסכימו בריטניה וצרפת לראות בנהר ח'אבור כגבול בין תחומיהן בעיראק ובסוריה, וכתוצאה מכך נאלץ הצבא הבריטי לפנות את דיר אז-זור. פינוי זה הוריד את היוקרה הבריטית ובישר את תחילתה של הלאומנות העיראקית התוקפנית. סוכניה של ממשלת פייסל הדמשקאית ערכו פעולות חתירה וגיוס בקרב הז'נדרמים המקומיים והרחיקו לכת בשדרם קריאות לגיהאד אנטי-בריטי ברחבי עיראק. חיילים מוסלמיים מהודו הצטרפו לערבים המקומיים. באותה תקופה התבלטה גם פעילותה של מפלגת "אל עהד", שנוסדה עוד במרץ 1919 על ידי ג'מיל מדפעי ואבראהים כמאל, וכללה בשורותיה את קציני הגייס החג'אזי של פייסל. ב-8 במרץ 1920 הוכרז האמיר עבדאללה על ידי "אל העד" כמלך עיראק. ביוני 1920 התמרדה הז'נדרמריה העיראקית בתל עפר ורצחה את מפקדה. ג'מיל מדפעי שמונה, כנראה, על ידי עבדאללה ל"מפקד הצבא בצפון עיראק" יצא בראש לוחמיו, בעידודה של ממשלת דמשק, לעבר מוסול על מנת לכבשה. אולם הוא הונס לדיר אז-זור וצבאו התפזר. קיצו של שלטון פייסל בדמשק החליש את פעולות המרי של שבטי הפרת התיכון. לעומת זאת התפשטו המהומות על פני אזור הפרת התחתון, למרות שעד שלהי שנת 1919 שרר בבצרה שקט יחסי עקב עמדתו הניטרלית של טאלב פחה. ההתלקחות החלה ב-30 ביוני 1920 בעייר רומייתה, והתבטאה בהטלת מצור על חייל המצב הבריטי בסמאווה. גם כן התייחס הפיקוד הבריטי העליון בזלזול למרידות וסיועו בושש מלהגיע. רומייתה ואזור סכר הנדייה פונו, ואילו סמאווה וכופה היו נתונות במצור ממושך. עד סוף חודש יולי פונה כמעט כל אזור הפרת התחתון, להוציא את סביבותיהן של בגדד ובצרה. ראשי השיעה בכרבלא ובנג'ף פתחו בהסתה אנטי-בריטית חריפה מאחר והם היו משוכנעים, כי הבריטים עומדים לפני פינוי כללי של צבאם מעיראק. פעולות ההתקוממות לוו גם בפעולות חבלה, כגון טיבוע ספינות ופיצוץ מסילות ברזל. רק לאחר שהמצב הצבאי היה בכי רע, נקטו הבריטים בפעולות דיכוי נוקשות, שהשיבו את הסדר על כנו.

התוצאות הישירות של המרד בעיראק היו: א) שינוי עקרוני במדיניות הבריטית, נטישת עקרונות המימשל של "האסכולה ההודית" וחתירה לקראת דצנטרליזציה מינהלית ושיתופם של העיראקים בשלטון. לפי גירסתו של איירלאנד הורגש לחץ פנימי על ממשלת בריטניה להחיש את מתן עצמאותה של עיראק ולהקל בכך את נטל משלם המסים הבריטי. מכל מקום, הבריטים כוננו ממשלה עיראקית (נובמבר 1920) ומינו את עבד אר-רחמן אל-כיילאני בראשה. ממשלה זו הייתה כפופה למושל הבריטי פרסי קוקס עד להקמתו של הפרלמנט; ב) במרץ 1921 כונסו מומחיה המזרח-תיכוניים של בריטניה בקהיר והחליטו על המלכתו של פייסל על עיראק. מכיוון שכך, נאלצו הבריטים לסלק את יריבו המובהק של פייסל, סעיד טאלב מבצרה, ששיתף פעולה עם הבריטים בשנות המרד (1919–1920) – הלה גלה "מרצונו הטוב" לציילון.

ההסדרים בין בריטניה לבין האשמים

כישלוננו של פייסל בדמשק, גירושו על ידי הצרפתים וכן המרד האנטי-בריטי שהתנהל במקביל בעיראק גיבשו את הכרתה של ממשלת בריטניה, כי יש צורך בשידוד מערכות מדיני כללי במזרח-התיכון על מנת להגיע לכלל הסדר סופי בתחומי המנדטים ואזורי ההשפעה הצמודים להם.

לשם כך הוקמה במיוחד "מחלקת המזרח-התיכון" במשרד המושבות הבריטי, שנוהל באותה תקופה על ידי ווינסטון צ'רצ'יל. ביוזמתו של צ'רצ'יל כונסה בקהיר, במרץ 1921,

ועידה כללית של המומחים הבריטיים לענייני המזרח-התיכון, בהשתתפות האיטית של צ'רצ'יל והנציבים העליונים בעיראק (קוקס) ובארץ-ישראל (הרברט סמואל). כן נטלו חלק בדיונים המומחים לענייני ערב כלוראנס, קלייטון, קורנוואליס, גרטרוד באָל ואחרים. מתוך רצון לפייס את ההאשמים, לאחר מפתו של פייסל בדמשק ומעמדו הבלתי-ברור של עבדאללה בעיראק, החליטה ועידת קהיר להציע לפייסל את המלוכה בעיראק ולפצות את עבדאללה באמירות עבר-הירדן. כן הוחלט לנקוט בצעדי פיוס כלפי הלאומנים העיראקיים ולשכך את זעמם כלפי המנדט בהמרת המנדטים בברית ישירה בין בריטניה לבין ממשלתו העתידה של פייסל. אולם הקושי העיקרי בביצוע ההחלטות הללו היה נעוץ בצורך לשכנע את שני האחים ההאשמים. בדצמבר 1920 הוצע לפייסל, בזמן ביקורו בלונדון, לקבל את כס המלוכה העיראקי, ברם פייסל סירב לראשונה מכיוון שהבכורה העיראקית הייתה שייכת לעבדאללה, בהתאם לרצונם של הקצינים העיראקיים שנטלו חבל בפעולות "אל-עהד". תפקיד שיכנועו של עבדאללה נפל על לוראנס. עוד בדצמבר 1920 הופיע עבדאללה בעבר הירדן המזרחי והחל לארגן את שרידי הפלוגות הערביות של פייסל שהונסו מדמשק. ממפקדתו במעון הכריז עבדאללה, כי ייקח נקם ושילם מהצרפתים ויחזיר את אחיו על כס מלכותו בדמשק. אולם, מסתבר, שעבדאללה לא תלה תקוות רבות ביכולתו לגרש את הצרפתים מסוריה, ולכן ניאות בקלות לוותר לפייסל על מלוכה עיראקית תמורת אמירות עבר-הירדן.

עם גירושו של פייסל מדמשק השתרר אי שקט בעבר-הירדן המזרחי. לפי הוראות הממשלה הבריטית כינס עוד באוגוסט 1920 נציבה העליון של ארץ ישראל, הרברט סמואל, את נכבדי הערבים משתי גדות הירדן באס-סלט (על יד רבת-עמון) והודיעם על הצורך לנתק את הגדה המזרחית מהמימשל הצרפתי בדמשק. גבול הירמוך נקבע בהסכם בריטי-צרפתי קודם כגבולה הדרומי של סוריה. סמואל חילק, אפוא, את תחומי עבה"ד המזרחי למחוז עגילון בגלעד, למחוז רבת-עמון במרכז ולמחוז כרך (קיר-מואב) בדרום. בכל אחד משלושת המחוזות הוקמו מועצות מקומיות שנספחו אליהם יועצים בריטיים. המפורסם שבהם היה קירקברייד, שנודעה לו להלן השפעה גדולה באמירות עבה"י המזרחי. תחומה הדרומי של עבה"י הסתיים בהרי אדום שנכללו באותה תקופה בתחום ממלכת חגי'אז של חוסיין.

לאחר שעבדאללה הביע את נכונותו בפני לוראנס לקבל את אמירות עבה"י המזרחי שוכנע גם פייסל בכדאיות העיסקה העיראקית. לאחר ועידת קהיר נפגש, אפוא, צ'רצ'יל עם עבדאללה בירושלים והסכים עמו על מתן האמירות בעבה"י המזרחי והפרדתה מתחומה של ארץ-ישראל, שהובטחה, כזכור, לציונים ב"הצהרת בלפור". כן הבטיח צ'רצ'יל להשתדל אצל השלטונות הצרפתיים על מנת לקבל את הסכמתם לכוון את ממשלתו של עבדאללה בדמשק, תמורת התחייבותו של זה האחרון להימנע מפעולות אלימות. האמת ניתנה להיאמר, כי עבדאללה לא ויתר מעולם ען תכניתו לאיחודה של "סוריה רבתי". מכל מקום, הוא נאלץ להסתפק עתה בעבה"י המזרחי, להכיר במנדט הבריטי, ולציית להוראות הנציב העליון בארץ-ישראל. כתמורה קיבל עבדאללה מענק שנתי קבוע (180,000 ליש"ט) ובאותה שנה (1921) הוחל בארגונה של הז'נדרמריה המקומית בפקודתו של קולונל פיק (Peake), שנודעה לימים כ"לגיון הערבי".

הקמתה של אמירות עבה"י המזרחי עמדה בסתירה גלויה ל"הצהרת בלפור" ולכתב המנדט הבריטי על ארץ ישראל, שכן תחולת הגדרתה של ארץ-ישראל, אליבא ד'יהודים, כללה גם את הגדה המזרחית של הירדן. יתרה מזאת, בניגוד לסעיף 4 של כתב המנדט לא שותפה הסוכנות היהודית ואף לא נועצו בה בקשר להקמתה של אמירות עבה"י. ואמנם ביוני 1922 דרש משרד המושבות הבריטי מהסוכנות היהודית להכיר בעובדה מוגמרת זו, ובספטמבר 1922 הסכימה מועצת חבר הלאומים להיענות לבקשת ממשלת בריטניה ולהכיר בהוצאת עבה"י המזרחי מתחומי "הבית הלאומי" היהודי, בניגוד ל"הצהרת בלפור"

ולתקנות המנדט הארץ-ישראלי. במאי 1923 הכריז הרברט סמואל רשמית על ההפרדה והודיע על הקמת אמירות עבדאללה, בהתאם להסכם חוסיין-מקמהון משנת 1915.¹⁵ עם מציאת ההסדר עבור עבדאללה ניגשו הבריטים לפתור את בעיית פייסל. בעוד שעבדאללה נהנה בשעתו מפופולאריות יחסית בעיראק התיכונה, הרי שפייסל היה בבחינת זר לציבור העיראקי ואף לא השתתף בפועל במרד משנת 1919–1920. בסוף יוני 1921 הובא פייסל לבצרה על ידי הבריטים. הבריטים הודיעו, כי פייסל הוא המועמד המתאים ביותר לכתר המלוכה העיראקי. כדי לאשר את קביעתם זו ביימו הבריטים "מישאל-עם" בין הנכבדים של עיראק, שהעניק רוב של 96% למועמדותו של פייסל. על טיבו המופרך והגרוטסקי של "מישאל עם" זה העידה בזיכרונותיה גרטרוד באל, מי שהייתה מזכירתו של פרסי קוקס. כזכור, הקדימו הבריטים וסילקו מעיראק את בן-בריתם, סעיד טאלב מבצרה, שהיו לו יומרות לכתר העיראקי. כן שיחדו את השייחיים והנכבדים, וכתוצאה מכך קיבל פייסל רוב מוחלט. ב-21 באוגוסט 1921 הוכתר לממלכה של עיראק. הנה כי כן הניחה בריטניה בשלהי שנת 1921 את יסודותיו של בניין הסדר החדש במזרח התיכון, תוך התעלמות מזכות "ההגדרה העצמית" של הנשיא ווילסון, ותוך עקיפת השאיפות הלאומיות של הערבים. אמנם משטרי המנדט היו שונים משלטון הכיבוש העות'מאני, אך מבחינה מהותית לא חל שינוי מהפכני במעמדן של ארצות ערב. במקום השיעבוד העות'מאני באה תקופת "חסות", הינו ממשל אימפריאליסטי שמותן מבחינה מסוימת על ההתחייבות המנדטורית להצמיד את האוכלוסין לקראת שלטון עצמי. בסופו של דבר, החלה הפעילות הלאומית בארצות ערב לשאת אופי תוקפני וממשי רק בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, תקופה שבה יצאה התודעה הלאומית הערבית מחיתוליה, והפכה לתודעה מגובשת ובעלת מטרות מוגדרות.

גמר הקרבות בקווקז ובאסיה המרכזית

גם לאחר חתימת שביתת-הנשק במודרוס (30 באוקטובר 1918) נמשכה הפעילות הצבאית בקווקז ובמרכז אסיה בגלל מספר גורמים שנבעו כולם מהתפוררותה של רוסיה הצארית ומהשתלבותה של מלחמת האזרחים בתורכיה. תנועת השחרור של העמים הבלתי-רוסיים הייתה בעיצומה מחד גיסא וגייסותיהן של בנות-הברית, ובעיקר בריטניה, התערבו במלחמת האזרחים הרוסית נגד הסובייטים. עוד במאי 1918 נתרופפה אחיזתם של הרוסים בטראנס-קווקז ונוצרה הפדראציה המקומית, בהשתתפותן של גיאורגיה, ארמניה ואזרבייג'אן. דא עקא, ששותפות זו לא האריכה ימים מפאת תנופתו התוקפנית של הצבא התורכי והתפלגותן של המדינות החדשות מקץ חודשים ספורים, עקב סכסוכיהן הפנימיים והשתלטותם של הגרמנים על גיאורגיה.¹⁶ לפני חתימת שביתת-הנשק השתלטו כוחות תורכיים על באקו, לאחר שהגרמנים והבריטים ניסו להשתלט על עיר מפתח זו בפרקי זמן קצרים. גם במרכז אסיה הוקמו ממשלות עצמאיות בתורכסטאן (דצמבר 1917), ח'וואה, בוח'ארה וקירגיזיה. נפילתה של באקו בידי התורכים והתסיסה הלאומית שהקיפה את הנסיכויות העצמאיות הללו הביאה להתקדמותן של יחידות בריטיות לתוך גבולותיה הדרומיים של רוסיה, הן כדי לבלום חדירה תורכו-גרמנית כלפי אסיה המרכזית והוד, והן על מנת לנהל פעולות לחימה נגד הסובייטים שהפכו, כזכור, לבעלי בריתה של גרמניה. המגמה המדינית של הבריטים הייתה לתמוך בכל מקום בכוחות מקומיים אנטי-סובייטיים כדי לאלץ את הרוסים להמשיך במלחמתם נגד גרמניה. חייל בריטי חדר לתורכסטאן בעקבות הקמתה של הרפובליקה

¹⁵ עיין בסעיף "הדיונים עם הערבים והסכם סייקס-פיקו", והערות הרצ"ב. תהא מידת ערפולם של איגרות חוסיין-מקמהון אשר תהא, כבר הסקנו לעיל, כי מהאיגרות הללו השתמע, שהבריטים לא התכוונו מעולם לכלול את הגדה המזרחית של הירדן בתחומי "הבית הלאומי", מה גם ש"הצהרת בלפור" ניתנה אחרי חילופי איגרות אלה.

¹⁶ עיין לעיל בסוף "המשך המבצעים בטראנס-קווקז".

הסובייטית בטשקנט, ששחררה ממעצר כ-200,000 שבויים אוסטרו-גרמניים וארגנה אותם ביחידות צבאיות. פעולה זו צפנה בחובה איום ישיר להודו, כשם שהתעמולה הסובייטית נגד שלטון הבריטים בהודו היוותה גורם מאיים. החיל הבריטי הראשון, בפיקודו של קולונל מקארטני, שעלה על טשקנט נאלץ להיסוג במהרה, ורק קצין בריטי אחד (קולונל ביילי) המשיך בקשריו המחתרתיים עם הלאומנים-המוסלמיים בטשקנט ובסביבותיה במטרה להפיל את המימשל הסובייטי. גייס בריטי אחר הגיע לאשחיבאד, מזרחית מהים הכספי, בעקבות פנייתם של השלטונות הנגד-מהפכניים המקומיים, שביקשו סיוע בריטי במלחמתם נגד הסובייטים והאוסטרו-גרמנים על מסילת הברזל אשחיבאד-טשקנט. הגייס הבריטי, בפיקודו של הגנרל מיילסון (Malleston), הצליח להתקדם עד לנאת המדבר מרו ולכבושה. גם לאחר חתימת שביתת הנשק עם מעצמות המרכז נמשכו הפעולות הצבאיות של הבריטים עד שנת 1920, הן מתוך איבה לסובייטים ותמיכה ב"רוסים הלבנים", והן מפאת הדאגה לביטחונה של הודו.

בהתאם להסכמי שביתת-הנשק נכנסו יחידות צבא בריטיות לבאקו, ובשיתוף עם יחידות צרפתיות ואיטלקיות, חלשו על אזור הנפט. נוכחותן של בנות הברית בטרנס-קווקז שימשה ערובה לפינוי היחידות התורכו-גרמניות מהאזור, וכן היוותה מחסום אפשרי בפני חדירה סובייטית. הגייס הנ"ל של בנות-הברית היווה אף ערובה לעצמאותן של הרפובליקות הקווקזיות. בשלהי שנת 1919 החליטו ממשלות בריטניה וצרפת לשים קץ להתערבותן ברוסיה. באביב 1920 פונו באקו וחלקי הקווקז האחרים. כתוצאה מכך חדרו הסובייטים לתוך החלל הריק שנוצר עם הפינוי. עד מרץ 1921 השתלטו הסובייטים על כל שטחיה של רוסיה הצארית לשעבר. ככל ששלטונם של הסובייטים התבסס, כן גדלה הסכנה המדינית והאידיאולוגית של ברית-המועצות. למעשה, חזר ונשנה המצב ששרר עד מלחמת העולם הראשונה, כשרוסיה הסובייטית ממלאת ביתר הצלחה וכוח את משימותיה של רוסיה הצארית.

III – המזרח התיכון בין שתי מלחמות עולם

1) תורכיה

מבוא

עד למלחמת העולם הראשונה הייתה האימפריה העות'מאנית ממלכה מזרחית מפגרת ונחשלת, למרות הניסיונות להחדרת רפורמות (תנטימאט), שנעשו במרוצת המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. התפוררותה הממושכת של תורכיה והפיכתה לזירת מאבק בין המעצמות הולידו את "השאלה המזרחית" בכל חריפותה, והאריכו את תקופת גסיסתה של האימפריה העות'מאנית עד למלחמת העולם הראשונה. עם תום מלחמה זו הקיץ הקץ על האימפריה העות'מאנית: צבאותיה נוצחו במרבית החזיתות, להוציא את חזית הקווקז, מנהיגיה מכת "התורכים הצעירים" שסחפו למלחמה ברחו או נעצרו, חילות הכיבוש של המעצמות המנצחות השתלטו על חלקים ניכרים מאנטוליה גופה, גייסות יווניים נחתו באזור האגאי והחלו בהתקדמותם לפני הארץ. ארבעה חודשים לפני כריתת שביתת נשק על סיפון הספינה הבריטית "אגממנון" במודרוס נפטר הסולטאן מחמד ה-V. יורשו מחמד ה-VI וחד אד-דין היה, למעשה, שבוי בידי המעצמות באיסטנבול, מעמדו נחלש, והוא נאלץ לפנות לבעלות הברית בבקשת סיוע על מנת להשליט סדר במדינה. הידרדרותה של תורכיה המנוצחת הגיעה למעמקי תהום עם כפייתו של חוזה סאוור עליה. מאז מפתם של העות'מאנים בקרב אנקרה (1402) ולקיחתו בשבי של הסולטאן על ידי תימורלאנג המונגולי לא ידעה תורכיה תקופת שפל מעין זו. בעוד שהתבוסה התורכית בפני המונגולים בראשית המאה ה-15 הייתה חד-פעמית, ולאחריה באה תקופת התאוששות ופריחה, הרי שלהתמוטטות התורכית במלחמת העולם הראשונה קדמה תקופת התנוונות ודעיכה של כ-300 שנה. "השכיב מרע" התורכי שעל גדות הבוספורוס כמעט תם לגווע. אולם מאז שנת 1919 חל מפנה חד-זוויתי. תורכיה התאוששה בצורה מופלאה ובמשך 18 השנים האחרונות הפכה למדינה איתנה ומגובשת ולבעלת בריתן המכובדת של מעצמות המערב. תיאוריה של התפתחות מהפכנית זו משתלב בשלושה נושאים עיקריים: א) ניתוח תחרות המעצמות, על חליפותיה ותמורותיה, לשם הבנת מאזן הכוחות המדיני-הצבאי הנוכחי; ב) ניתוח שיטות הפיתוח של אזור נחשל; ג) תיאור תהליך התפשטותה של הציביליזציה המודרנית במזרח-התיכון בכלל ובתורכיה בפרט לשם הבנת דרכי התבוללותם של עמים מוסלמיים.

הצלחתם המופלאה של התורכים להיחלץ מכיליון נחרץ הפכה לנושא לסקרים ולמחקרים ב-40–50 השנים האחרונות. עושרם וגיוונם של מחקרים אלה נובעים מקשריה המיוחדים של האימפריה העות'מאנית עם מעצמות אירופה משך כל אותן מאות שנים ש"השאלה המזרחית" היוותה בעיה בינלאומית מתמדת. במיוחד אמורים הדברים בתקופה שהחלה במאה ה-20, שעה שתורכיה, כיורשתה של האימפריה העות'מאנית, העסיקה את מדינות אירופה במלחמות לצדן או נגדן. התמורות הכבירות שהתחוללו בתורכיה בתקופה שבין שתי מלחמות עולם הקיפו שטחים כה רבים, עד שמידת עניינן חרגה מתחומי חוקריו המובהקים של המזרח-התיכון והפכה לנחלתם של חוקרי סוציולוגיה, כלכלה, מדע-המדינה וכו'. להתעניינות המופלגת בתורכיה סייעה גם ההתפעלות הכלל-עולמית מהצלחתם של התורכים במלחמת השחרור שלהם, והיחלצותם משפל המדרגה המדינית. ולבסוף, אישיותו המופלאה של הע'איזי, מוצטפא כמאל אטא-תורכ, שבשמו קשורה הצלחתם המדהימה של התורכים להתאושש ממפלתם, היוותה נושא רב-אנפין למחקרים מרתקים.

בהתאם לנוהג הבינלאומי מפרסמות הממשלות למיניהן את מסמכיהן הדיפלומטיים-היסטוריים רק כ-50 שנה לאחר מועדי ההתרחשויות. מבחינה זו סגורים עדיין הארכיונים הדיפלומטיים של תורכיה ורק מסמכים ספורים התפרסמו עד כה. להוציא מאמרים

ופרסומים רשמיים מכתבי העת של התקופה הנדונה, הרי שמרבית החומר ההיסטורי שאובה ממקורות זרים בלתי-תורכיים.

משביתת-הנשק במודרוס ועד לחוזה-סאָוּר

הרקע הכללי למצב ששרר בתורכיה אחר חתימת שביתת הנשק במודרוס תואר לעיל בקווים כלליים. גייסות בריטיים, צרפתיים ואיטלקיים נחתו בחלקיה הדרומיים והמערביים של אנטוליה והשתלטו על קושטא והמיצרים. כוח בריטי כבש בעורמה את מוסול ואילץ את התורכים להסכים לעובדה מוגמרת זו. המעצמות לא חשו כל מעצור בביצוע מדיניות ביתורה ושיסועה של אנטוליה, כפי שהוסכם עליה בחוזים החשאיים במרוצת המלחמה, שכן תורכיה הייתה מדינת אויב. אמנם הנקודה ה-12 של הנשיא ווילסון הצביעה על שמירת ריבונותם של חלקיה התורכיים של האימפריה העות'מאנית, ואף ליד ג'ורג'י הצהיר עוד בינואר 1918, כי בריטניה אינה מתכוונת לגרש את התורכים מאיסטנבול או מתראקיה, שהם שטחים תורכיים טהורים. שני המדינאים הטעימו כאחד את רצונם בקיומו של חופש השייט במצרים בפיקוח בינלאומי. אום דא עקא, שהצהרות אלה לא היוו ערובה מספקת לאי-כיבושה המלא של אנטוליה. אדרבא, כבר בישיבותיה הראשונות של ועדת השלום בפריס הוברר, כי הארמנים עומדים על צירופם של מחוזותיה המזרחיים של אנטוליה למדינתם, ותביעתם זו נתמכה על ידי בנות הברית והנשיא ווילסון בהתאם לאותו עקרון של זכות "ההגדרה העצמית". לפיכך החליט ווילסון למנות ועדת חקירה בראשותו של גנרל הרבורד (Harbord), שתסייר באסיה הקטנה ותלמד את הבעיות מכלי ראשון. באוקטובר 1919 הגישה ועדת הרבורד את המלצותיה, שציידו בהשלטת מנדט של מעצמה אחת בלבד על אנטוליה וטרחנה וקווקז עקב שיקולים כלכליים ואתניים. מדינאים בריטיים ואחרים הציעו, אפוא, בעקבות המלצותיה של ועדת הרבורד, כי ארה"ב תיטול על עצמה את המנדט על אזור המיצרים, אנטוליה והשטחים הארמניים, אולם הצעות אלו נדחו על ידי ווילסון, אשר חשש מהסתבכות צבאית עם התורכים לאור העובדה, כי ארה"ב ותורכיה לא היו במצב מלחמה משך כל מלחמת העולם הראשונה.

לאור בריחתם ומעצרם של ראשי צמרת השלטון של "התורכים הצעירים" מיד לאחר חתימת שביתת-הנשק היה הסולטאן וחיך אד-דין שרוי במצב של אין-אונים. חוגים שונים מקרב התורכים הליבראליים היו מוכנים לוותר של שטחיה השונים של תורכיה להוציא את האזור האגאי. הסולטאן עצמו חפץ היה בהבנה עם הבריטים, והודרך על ידי אחיו החורג ויועצו הנאמן פריד פחה, שכיהן כווזיר גדול החל מיולי 1919, ונחשב לידידם של הבריטיים ולאויב מושבע לאנשי "הוועד לאיחוד ולקדמה". אולם עוד בעיצומו של חודש מאי 1919 חלו שתי התפתחויות חשובות: א) ב-15 במאי נחתו יחידות הצבא היווניות הראשונות באיזמיר בעידודן של בריטניה וצרפת. כזכור, הצליח ראש ממשלת יוון, ואניזלוס, לשכנע את המשלחת הבריטית בפריס בנחיצות של איחוד "המרחק האגאי" על ידי יוון, הן מפאת האוכלוסייה היוונית הגדולה שהתגוררה באזור איזמיר, והן מפאת השיקולים הבריטיים הכלליים, שהעדיפו את שליטתה של יוון על היס האגאי כתריס מפני חדירה רוסית אפשרית מפאת צפון.¹ גם הצרפתים תמכו בשלב זה בתביעות היווניות של איזמור מכיוון שלא היו מעוניינים בהתחזקותה של איטליה בים-התיכון, לאור מאבק האינטרסים הטרומ-מלחמתי בין צרפת לבין איטליה בצפון-אפריקה. היה זה הקרע הראשון שנוצר בקרב בעלות-הברית, שכן האיטלקים תבעו את איזמיר ובנותיה בהסתמכם על ההסכמים החשאיים שנחתמו בסנט ז'אן דה מוריאיאן. מכל מקום, פלישתם של היוונים היוותה בסיס נאמן להתאחדות לאומית בתורכיה, שכן חלק בלתי-מבוטל מהצירים הלאומיים התורכיים התנגד למלחמה ישירה נגד בנות-הברית עצמן; היפוכם של הדברים אמורים ביוון; ב) במאי 1919 התמנה מוצטפא כמאל על ידי הווזיר הגדול כמפקדו של המחנה השלישי התורכי במזרח אנטוליה,

¹ עין לעיל.

וב-19 במאי נחת כמאל בנמל סְמֶסוֹן שבאנטוליה הצפונית-מזרחית כדי לקבל את הפיקוד ולארגן את החילות התורכיים. כאן המקום להזכיר, כי החיילות התורכיים במזרח היו היחידים שלא נחלו תבוסה בשדה הקרב ושמרו על מסגרתם הצבאית. מוצטפא מאל סיים את המלחמה בהצטיינות, הן במערכת גליפולי, מקום שם זכה לתשבוחות מפן פון-סאנדרס, והן בשלבי הקרבות האחרונים באזור חלב שבצפון סוריה. למרות מיומנותו הצבאית לא הועלה במהירות בדרג הפיקודי עקב האיבה שנטר לו אנוור פחה לפיכך הורחק תמיד מצומת העצבים השלטוני, אם כי השתתף כמעט בכל המערכות הצבאיות של מלחמת העולם הראשונה ובמלחמות הבלקאן שקדמו לה, והיה חבר פעיל ונאמן במפלגתם של "התורכים הצעירים". מכל מקום, עם חתימת שביתת הנשק במודרוס חזר כמאל מצפון-סוריה לאיסטנבול כשהוא מלא מרירות נגד הבריטים והסולטאן כאחד. מבחינתו של הסולטאן היה מינויו הצבאי של כמאל מישגה טקטי, והוא ניזום, כנראה, על מנת להרחיקו מקושטא. מבחינת תולדותיה של תורכיה הרפובליקנית היה בשיגורו של המצביא התורכי לאנטוליה המזרחית מאורע היסטורי רב-חשיבות, ואכן נוכחותו של כמאל בסמסון (19 במאי) מהווה חג לאומי עד היום. פעולותיו של מוצטפא כמאל שולבו בשני אפיקים מקבילים: ניהול תעמולה באנקרה ובאנטוליה המזרחית נגד מזימות החלוקה של אנטוליה, ובראש ובראשונה נגד הפלישה היוונית, שהיוותה מעין זריקת עידוד להתגבשותה של התנועה הלאומית. בשלב זה נמנע עדיין כמאל מלהוקיע את הסולטאן ולהפנות נגדו את חצי זעמו. כן החל מוצטפא כמאל בפעולות גישוש כלפי הסובייטים, שהפכו להלן לבני-בריתו העיקריים. בעת ובעונה אחת אורגן מחדש המחנה השלישי במזרח אנטוליה וכמאל החל בפעולות הטרדה זעירות נגד הצרפתים.

פעילותו המדינית של מוצטפא כמאל נשאה פרי בשני הקונגרסים הלאומיים שכונסו ביוזמתו באנטוליה המזרחית, בארזרום (יוני-יולי 1919) ובסיבאס (ספטמבר 1919). בקונגרס ארזרום הוחלט על שמירת שלמותה של אנטוליה ועל גילוי התנגדות לאומית אם תתממשנה התכניות לביתורה. כן הוחלט על הקמת ממשלה לאומית כאלטרנטיבה לממשלת הסולטאן באיסטנבול, במידה וזו האחרונה תיכנע לדרישותיהן של המעצמות. הוסכם על שלילת הזכויות המיוחדות שניתנו לנוצרים מכיוון שהן סתרו את זכויותיו הטבעיות של העם התורכי. בקונגרס סיואס, בהשתתפות צירים מכל רחבי אנטוליה, באו התביעות הלאומיות כפי שהוגדרו על ידי מוצטפא כמאל לכלל ביטוי נמרץ ביותר: נבחר ועד פועל מתמיד בראשותו של כמאל ("הארגון להגנת הזכויות של אנטוליה ורומליה"). 5 ימים אחרי תום ועידת סיואס חתם, כנראה, הסולטאן על הסכם חשאי עם הבריטים בדבר מתן מנדט בריטי על אנטוליה. אולם באוקטובר 1919 התפטר הוויזיר הגדול פריד פחה, ובקושטא רווחו שמעוות על כוונותיו של מוצטפא כאמל לכונן ממשלה עצמאית באנקרה. מצבו המדיני של הסולטאן היה בכי רע כיוון שנלחץ בין הפטיש (הלאומי) לבין הסדן (של בנות-הברית). לעומת זאת הייתה הערכתו המדינית של בנות-הברית מוטעית ולקויה, שכן ההתמודדות בין כמאל והסולטאן לא נראתה להם יותר מסכסוך פנימי גרידא בין השנים, ולפי כך נטו גם לזלזל בערך התנועה הלאומית ודחו כלאחר יד את בקשותיו של הסולטאן לסיוע צבאי. למעשה, כל השטח שהשתרע מזרחית למסילת-הברזל האנטולית היה בידי אנשי התנועה הלאומית. לאחר התפטרותו של פריד פחה לא נותר לו לסולטאן אלא לכונן קבינט לאומי באיסטנבול בראשותו של המצביא התורכי עלי ריזא, ששיתף פעולה בסתר עם כמאל. בבחירות שנערכו בסמוך לכך זכו הצירים הלאומיים ברוב גדול וכתוצאה מכך נאלצה הממשלה להכיר באופיין המייצג של החלטות קונגרס סיואס. ב-28 בינואר 1920 נערך כנס של הצירים הלאומיים באנקרה. כנס זה אישר את העקרונות וההחלטות שהתקבלו בקונגרסים של ארזרום וסיואס ואישר את עיקר "האמנה הלאומית", כפי שהוצעו ואושרו על ידי הגוש הלאומי בפרלמנט של קושטא. "האמנה הלאומית" הפכה, אפוא, למצע האידיאולוגי של התנועה הלאומית התורכית. אמנם מוצטפא כמאל הפציר בצירים הלאומיים לא לכנס את

הפרלמנט באיסטנבול מפאת היותה תחת פיקוח המעצמות, אולם הצירים העדיפו את איסטנבול מתוך תקווה, שהשתתפותם של כלל הצירים תקרב גם את המתנגדים לעקרונות התנועה הלאומית. ששת עקרונות "האמנה הלאומית" היו כדלקמן: (א) הפרה בזכות ההגדרה העצמית של הערבים ותביעת צירופם של המחוזות שבהם קיים רוב לאוכלוסייה התורכית (הכוונה הייתה לכורדיסטאן); (ב) הסכמה לקיומו של מישאל עם שיחרוץ את עתידם של הסגיאקים של באטום, קארס וארדהאן; (ג) הסכמה למישאל – עם כנ"ל בתראקיה המערבית; (ד) תביעה להבטחתה של איסטנבול כתחום מושבו של הסולטאן-הח'ליף, וכתמורה לכך – מתן הסכמה מראש ובינאום המיצרים; (ה) הסכמה למתן חסות בינלאומית למיעוטים בתחומי תורכיה תמורת ההגנה על זכויותיהם של המיעוטים המוסלמיים בארצות השכנות; (ו) תביעה לעצמאות מדינית וכלכלית מלאה וביטול סופי של הקפיטולציות.

בניסוח התביעות המדיניות ב"אמנה הלאומית", שהושפעה, ללא ספק, מ-14 הנקודות של ווילסון ודרכה כל צורה של שיעבוד מדיני וכלכלי בצורת מנדט או קפיטולציות, זכתה הסיעה הלאומית לניצחון גדול. אולם מסמך היסטורי זה פקח את עיניהן של המעצמות ועוררן לפעילות מדינית-צבאית נמרצת. ב-16 במרץ 1920 נחתו כוחותיהן של בנות הברית בבוספורוס והשתלטו על איסטנבול, לאחר שבין בחודשים ינואר ומרץ התרבו פעולות החבלה התורכיות בקיליקיה ובתחומי השלטון הצרפתיים האחרים. כוחות בנות הברית שהשתלטו בפיקוד בריטי על הבירה, אסרו כ-40 צירים לאומיים והגלום. כן נטלו את הסולטאן וחיד אד-דין תחת חסותם, ובכך ערערו את יתרת יוקרתו הלאומית בעיני התורכים. ב-11 באפריל 1920 התכנס הפרלמנט התורכי בפעם האחרונה באיסטנבול. ב-23 באפריל נתכנסה לראשונה "האסיפה הלאומית הגדולה" ("Büyük Millet Meclisi") באנקרה, הרחק מתחום השפעתן של מעצמות הכיבוש, מינתה את מוצטפא כמאל לנשיאה, אישרה את עקרונות "האמנה הלאומית" והכריזה על ביטול רטרואקטיבי של ממשלת איסטנבול החל מתאריך כיבושה של הבירה על ידי בנות-הברית.

חוזה-סֶוֶר

חוזה סאוור (Sèvres), שנחתם ב-10 באוגוסט 1920 בין בנות הברית לבין הממשלה העות'מאנית באיסטנבול, משקף את תהומות ההשפלה שלתוכן הוטלה תורכיה המנוצחת. חוזה סאוור הווה את גולת-הכותרת של המאווים האימפריאליסטיים של בנות-הברית, כפי שנקמו בוועידת השלום של פריס ובוועידת סן-ראמו בין השנים 1919–1920. אולם בשעת חתימתו של חוזה זה כבר פעלה הממשלה הלאומית החדשה באנקרה, ששללה את סמכותה החוקית של ממשלת איסטנבול לקבל הכרעות מדיניות ולחתום על חוזים. כבר לפני מועד אישורו של חוזה זה הייתה פעילותו הלאומית והצבאית של מוצטפא כמאל באנקרה ובמזרח אנטוליה בעיצומה של התגבשות, וכן גם ניבעו הבקיעים הראשונים בחומת אחדותן של בנות-הברית: האיטלקים חשו עצמם מקופחים על ידי היוונים שנתמכו על ידי הבריטים והצרפתים. יתרה מזאת, מצבו הצבאי של כמאל היה חמור אך בלתי-נואש, שכן יחידות החלוץ היווניות השתלטו על אזור איזמיר, ורק לאחר חתימת חוזה סאוור החלו לנוע לעבר אנקרה. כפי שישתבר להלן לא היה כל ערך לחוזה סאוור כיוון שהקערה התהפכה עד מהרה על פיה: פירודן של בעלות-הברית ותרכיהן הפנימיים סייעו לתורכים לנצח במלחמת השחרור את היוונים הפולשים, ולקבוע עובדות מוגמרות שהעלו את תורכיה החדשה על דרך המלך.

מהסעיפים הטריטוריאליים של חוזה סאוור הסתבר כי :

- (א) ארצות ערב – תורכיה איבדה את כל נחלאותיה במזרח התיכון, ובכללן סוריה, לבנון, עיראק ושני עברי הירדן. גורלם של השטחים הללו ייחרץ להלן על ידי המעצמות. כן הוכרה עצמאותה של מלכות חג'אז.
- (ב) הבלקאן – מזרחה של תראקיה הועבר לידי יוון עד למרחק של 35 ק"מ מאיסטנבול ("קו ציטלג'יה"). כן קיבלה יוון את תראקיה המערבית מידי בעלות הברית, שנטלה בשעתו מידי בולגריה.
- (ג) האזור האגאי – יוון קיבלה את העיר איזמיר ומחוזה לתקופה של 5 שנים. כתום המועד הנ"ל תכריע האוכלוסייה המקומית את גורלה במישאל-עם לטובת הצטרפותה המלאה ליוון. איי ימברום וטֶנְדוֹס וכן איים אגאיים סמוכים הועברו לשלטונה של יוון, בעוד שאיי דודקנז ורודוס הועברו לאיטליה.
- (ד) ארמניה – תורכיה הכירה בעצמאותה של ארמניה והסכימה לקבל את הכרעתו של הנשיא ווילסון לגבי הגבולות המשותפים (להלן "קו ווילסון").
- (ה) כורדיסטאן – תורכיה הסכימה להעניק אוטונומיה לכורדים מזרחית מנהר פרת, ולהיענות להמלצותיה של ועדת חקירה בינלאומית (בריטית-צרפתית-איטלקית) שתדון בבעיה. יתרה מזאת, על תורכיה יהיה להסכים להקמתה של מדינה כורדית עצמאית במידה והכורדים ירצו בכך תוך שנה. כן הסכימה תורכיה לשינויי גבול עם פרס בתחום האזור הכורדי.
- (ו) המיצרים – תורכיה הסכימה לפיקוח בינלאומי על המיצרים ולפירוז האזורים השכנים. קושטא נשארה תחת הריבונות התורכית.
- נוסף לכך כלל חוזה סאוור שורה של הגבלות אחרות על ריבונותה של תורכיה, כגון – הקטנת צבאה ל-50,000 חייל, ביטול גיוס החובה, פיקוח ישיר של בנות הברית על הצבא וצמצום יחידות הצי. בתחום הפיננסי הסכימה תורכיה להידוק הפיקוח על כלכלתה על ידי ועדה בריטי-צרפתית-איטלקית. הפיקוח הקיף את שטחי המטבע והתקציב, קבלת מלוות ומתן זיכיונות, מינהל חובות המדינה, המכסים ומיסי העקיפין. כן הוסכם על הטלת פיקוח בינלאומי על כל הנמלים, מסילות הברזל והנהרות. הוחלט על החזרת הקפיטולציות והרחבת תחולתן על ידי תקנות חדשות. כן התחייבה תורכיה להבטיח את מעמדן וזכויותיהן של עדות המיעוטים למיניהם, ובמיוחד העדות הנוצריות והכורסים.
- בעת ובעונה אחת עם חתימת חוזה סאוור על ידי תורכיה ובנות הברית חתמו בריטניה, צרפת ואיטליה ביניהן על חלוקתה של אנטוליה לאזורי השפעה בין צרפת לבין איטליה.² הצרפתיים קיבלו את התחום שנועד להם לפי הסכם סייקס-פיקו, הינו את קיליקיה ומחוז עדאנה. האיטלקים קיבלו את כל אותם תחומים שנועדו להם בהתאם להסכמי לונדון וסנט ז'אן דה-מורייאן, להוציא את מחוז איזמיר. במילים אחרות, תחום ההשפעה האיטלקי כלל את דרום-מערבה של אנטוליה. אמנם תורכיה לא חתמה על ההסכם המשולש ומבחינה משפטית לא הייתה כבולה אליו, אולם למעשה, היה בהסכם זה משום ביצוע החוזים החשאיים שנחתמו על ידי בנות הברית בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. חוזה סאוור וחלוקתה של אנטוליה הדרומית והמערבית לתחומי השפעה הותירו בידי תורכיה שטח מצומצם במרכז אנטוליה, שהיה מוגבל בריבונותו על ידי כל אותן ההגבלות שצינו את החוזה סאוור. ספק רב אם התורכים היו יכולים לעמוד בתנאי השפלה אלה, אולם נעלה מכל ספק, כי הייתה זו הפלישה היוונית שהביאה את תורכיה למלחמה על עצמאותה.

² י' שמעוני ב"אסיה בימינו" (תל אביב, 1961) מציין, בעקבות אינפורמציה תורכית, גם אזור השפעה בריטי מצפון למוסול (עיין בספרו, שם עמ' 111 הערה 14).

ההסכמים עד חוזה-לוזאן ומלחמת השחרור התורכית

כזכור, התירה ועדת השלום בפריס את נחיתתן של יחידות צבא יווניות, באזור איזמי ב-15 במאי 1919. בריטניה תמכה בהשתלטותה של יוון על המרחב האגאי מטעמי שיקולים אסטרטגיים-ימיים בעוד שצרפת העדיפה את התעצמותה של יוון על פני איטליה, הרי שעניינה של בריטניה היו נתונים בעיקר למיצרים וליים האגאי וביוון נמצאה לה בעלת ברית נאמנה. ראוי לציין, כי הנחיתה היוונית עוררה מורת רוח רבה בקרב התורכים שבאנטוליה המערבית, שכן המיעוט היווני באזור זה נהנה מאז ומתמיד מעליונות כלכלית ומסחרית. יתר על כן, הפלישה היוונית קדמה ב-3 חודשים למועד חתימתו של חוזה סאוור. פרסום סעיפיו של חוזה זה יצק שמן על השלהבת הלאומית, שהתמצה עתה בהתנגדות פיסית ליוונים, שהעמיקו כבר לחדור לתחומי אנטוליה המערבית. באותו חודש מאי 1919 הגיע, כזכור, מוצטפא כמאל לסמסון והחל בארגונו של המחנה השלישי התורכי שחנה במרכז אנטוליה. יתר על כן, בקרב הצבא התורכי התבלט הגייס התשיעי שלחם בהצלחה בקווקז ובטראנס-קווקז. בשלהי המלחמה הצליח גייס זה להגיע לחופי הים הכספי ולהשתלט על באקו שפונתה על ידי הבריטים. גייס זה היה בתקן מלא ורוח הלחימה של חייליו הייתה מרוממת. עם חתימתו של חוזה סאוור שוחררו גם כ-130,000 חיילים תורכיים שנפלו בשבי בנות-הברית. חיילים אלה צורפו לכוחותיו של כמאל, ששולחו על ידי הרוח המהפכנית הלאומית הגואה.

מבצעיו הראשונים של הצבא הלאומי התורכי כוונו לעבר יחידות הכיבוש הצרפתיות בקיליקיה. בפרוס שנת 1920 הצליחו התורכים לטהר את כל מחוזות עדאנה וקיליקיה מהכוחות הצרפתיים המועטים שחנו שם. הצרפתים היו מעוניינים בשביתת נשק עם התורכים, שכן כל מעייניהם הופנו לסוריה במגמה לחסל את שלטונו של פייסל בדמשק. המתיחות בסוריה הייתה, למעשה, מתיחות בריטית-צרפתית, והצרפתים לא נטו לשתף פעולה עם הבריטים. לפיכך נחתמה שביתת נשק צרפתית תורכית באנקרה ב-30 במאי 1920. עתה נתפנה מוצטפא כמאל למבצעים הצבאיים בארמניה. הארמנים, שזכות ההגדרה העצמית שלהם הוכרה על ידי הנשיא ווילסון, חדרו בפרוס שנת 1920 לטריטוריה תורכית ולכדו את טרבמיזונד, ארזרום, וואן, מוש וסביבותיהן; באזורים אלה שרר רוב אוכלוסין תורכי, אם כי תחומי הכיבוש הארמניים כללו, למעשה, את השטחים שהובטחו לרוסיה הצארית בחוזה המלחמה החשאיים. כזכור, ניצרה רוסיה הסובייטית את חוצנה מהסכמים חשאיים אלה, הוקיעה אותם ואף עשתה להם פומבי. עתה שיתפו הסובייטים פעולה עם התורכים הלאומיים, ובעוד הצבא התורכי, בפיקודו של הגנרל קארא-בכר, עולה על ארמניה ופורץ לעבר קארס (שנכבשה באוקטובר 1920), לכדו הסובייטים את אַרְיוֹזוֹן, בירת העתיקה של ארמניה. תנועת מלקחיים זו אילצה את הארמנים לבקש שביתת נשק מהתורכים. ב-3 בדצמבר 1920 נחתם חוזה אלכסנדר ופול (גומר), שלפיו סיפחה תורכיה הלאומית את חבלי ארמניה התורכית, על שני המבצרים החשובים-קארס וארדהאן. עתה נותרו למוצטפא כמאל שתי משימות מדיניות לפני הכרעתם של היוונים באנטוליה המערבית: א) ניטרול האיטלקים והצרפתים; ב) הבטחת ידידותם של הסובייטים. ביצוע שתי המשימות הללו הוכתר בהצלחה יתרה. האיטלקים, שרחשו טינה לבריטים על מסירת איזמיר ליוונים בניגוד להסכם סנט-ז'אן דה מוריין, הביעו את הסכמתם לפנות את יחידותיהם מאנטוליה (13 במרץ 1921), תמורת הענקת אי אלו זיכיונות כלכליים כלליים. ואכן ביוני 1921 פונו כל היחידות האיטלקיות. הדרך לחתימת הסכם ידידות עם הסובייטים נסללה עוד במבצעים המשולבים נגד ארמניה. ואכן ב-16 במרץ נחתם הסכם לידידות ולשיתוף פעולה בין תורכיה ורוסיה במוסקבה. הסכם מוסקבה (16.3.1921), ויישב את בעיית הגבולות הרוסיים-תורכיים לפי קביעותיו של הסכם אלכסנדרופול, היינו אושרה החזרתן של קארס וארדהאן לתחומיה של תורכיה. שני הצדדים הודיעו על אי-הכרתם בחוזה סאוור ובכל ההסכמים שנחתמו בשעתו בין רוסיה הצארית ותורכיה העות'מאנית. הסובייטים

הודיעו על אי-הכרתם בקפיטולציות ושני הצדדים התחייבו להימנע מהתערבות הדדית בענייני פנים. כתמורה להכרה הסובייטית בגבולות שהותוו בחוזה אלכסנדר ופול הוחזר נמל באטום לרוסיה. שני הצדדים התחייבו להגביר את שיתוף הפעולה המדיני והכלכלי ביניהם בשורה של הסכמים בעתיד.

לאחר ניטרולם של האיטלקים והבטחת העורף הרוסי נחל מוצטפא כמאל את נצחונו הדיפלומטי הראשון, בהצליחו לתקוע טריז בין בריטניה לצרפת. ב-20 באוקטובר 1921 נחתם הסכם פראנקלין-בויון (Franklin-Bouillon) בין הצרפתים והתורכים, שאישר, למעשה, את שביתת הנשק שהושגה בין שני הצדדים באנקרה (מאי 1920). הצרפתים, כזכור, רותקו במאי 1920 להכנותיהם הצבאיות נגד שלטונו של פייסל, ויחסייהם עם הבריטים נערכו בפרשה הסורית. יתרה מזאת, קצה סבלנותם של הצרפתים להתיש את כוחותיהם במלחמת גרילה ממושכת בחבלים תורכיים עוינים. מבחינתה של צרפת לא היה בהסכם פראנקלין-בויון משום הפסדים טריטוריאליים, שהרי כוחותיה פונו מקיליקיה ומעדאנה זה מכבר בהתאם להסכם לשביתת-הנשק של אנקרה. תמורת אישור פינויים של שטחים אלה קיבלו הצרפתים אי אלו זיכיונות כלכליים. לעומת זאת התחייבו הצרפתים להעניק מעמד מיוחד לאלכסנדריה. ההסכם הצרפתי-תורכי זכה, כמובן, למחאות בריטיות חריפות, ברם שיקוליהם של הצרפתים נבעו מעמדתם העוינת לבריטניה. זכרו של הסכם לויז ג'ורג'י-קלאמנסו (הסגרת מוסול לידי הבריטים) טרם נמחה מזיכרונם; כן גברו החשדות הצרפתיים לגבי כוונותיה של בריטניה בסוריה לאור הלקח של פרשת פייסל בדמשק. ולאחרונה נתגלעו חילוקי דעות בין שתי המעצמות בקשר לשטחי הכיבוש בגרמניה. קיצורו של דבר, הצרפתים לא היו מעוניינים בהעמקת החדירה היוונית באסיה הקטנה, שכן היוונים הוציאו את הערמונים מהאש עבור הבריטיים. התרחבות יוונית יתרה במרחב האגאי משמעותה הייתה – התבססות שלטונה של בריטניה על המיצרים ואיסטנבול.

להסכם פראנקלין-בויון הייתה חשיבות מדינית וצבאית כאחת: כהסכם רשמי בין צרפת ותורכיה היה בו משום הכרה "דה-פאקטו" בממשלתו הלאומית של מוצטפא כמאל מצד מעצמה מערבית, הכרה שבישרה על קרע גלוי בין בנות-הברית. מבחינה צבאית הובטח עתה מעמדה הניטראלי של צרפת בדומה לניטראליותה של איטליה, ומוצטפא כמאל יכול היה לרכז את כל כוחותיו להדיפת הפלישה היוונית ולכיבושה המחודש של אנטוליה המערבית.

כשנה לאחר הנחיתה באיזמיר פתחו היוונים באופנסיבה לעבר פנים אנטוליה (יוני 1920), לאחר שהשתלטו על החוף המזרחי של ים מרמרה ואזמיר. באותה תקופה רותקו כוחותיו של כמאל לחזית הארמנית והיוונים נחלו מספר ניצחונות ואף כבשו את בורסה. בחודשי החורף של שנת 1920/1 חלה הפוגה בקרבות, אך היוונים חידשו את התקפתם במרץ 1921, לכדו את אפיונקארהיסר, אסקשהיר וקוואתאיה והחלו להתקדם לעבר אנקרה. אמנם על ידי אינונו³ נחלו היוונים מפלה מקומית עוד בינואר 1921, אך יחידות החלוץ שלהם הגיעו באוגוסט לנהר סקריה, המכשול הטבעי האחרון לפני אנקרה. הבריטים החלו לגלות יוזמה מדינית קדחתנית וניסו לכופף על התורכים את תנאי חוזה סאוור בוועידת לונדון (מרץ 1921),⁴

אולם העלו חרס בידם. מה-24 באוגוסט ועד ל-16 בספטמבר 1921 התנהלו קרבות עקובים מדם על ידי נהר סקריה, כשמוצטפא כמאל נטל לידי אשית את הפיקוד על החילות התורכיים. קרבות סקריה בלמו את ההתקדמות היוונית והיו מפנה התחלתי במערכה, שכן בראשית שנת 1922 תוגברו היחידות התורכיות, בעוד שהצרפתים והאיטלקים פינו לחלוטין את אנטוליה. למעשה, עמדו עתה היוונים בדד מול העוצמה הצבאית המתגברת של החיילות התורכיים, שלחמו על אדמת מולדתם ולמען עצמאותם. באוגוסט 1922 עברו התורכים

³ ראש ממשלתה של תורכיה עצמת פחה אימץ לעצמו את שם משפחה זה (אינונו).

⁴ ההישג היחידי של ועידת לונדון הוא ההכרה דה פקטו שהעניקו הבריטים לממשלת אנקרה, שהוקמה ב-23 באפריל 1920.

לאופנסיבה מוחצת שהדפה את היוונים תוך שבועיים לעבר הים האגאי. ב-11 בספטמבר כבשו התורכים את איזמיר תוך עריכת טבח באוכלוסייה היוונית המקומית שרידי הצבא היווני ברחו בספינות מנמלה של העיר. לאחר שצבאותיו של כמאל השתלטו על מרבית האזור האגאי נפתחה בפניהם הדרך לאיסטנבול. התבוסה היוונית ועלייתם של כוחותיו של כמאל על איסטנבול עוררה לראשונה בהלה ניכרת בלונדון. ב-15 בספטמבר פנה לויד-ג'ורג' לצרפת ולאיטליה שתשתפנה פעולה בהגנת המיצרים, אולם פנייתו נדחתה. למחרת היום הנחיתו הבריטים כוחות צבאיים בחופיה המזרחיים של הדרדנלים, בפקודו של גנרל הרינגטון, על מנת לקדם את פני יחידות החילוץ התורכיות. כשבועיים ימים שררה מתיחות גדולה בין בריטניה לתורכיה, והן עמדו על עברי פי מלחמה מחודשת, אולם בתיווכן של בנות הברית האחרות נחתמה שביתת נשק בין הבריטים והתורכים במוֹדֵנִיָה (Mudania), ב-11 באוקטובר 1922. סעיפי ההסכם כללו את החזרתה של אדריאנופול ותראקיה המזרחית (היוונית) לידי תורכיה תמורת הכרתו של כמאל במעמד הבינלאומי של המיצרים. המו"מ שהתנהל במוֹדֵנִיָה סלל את הדרך להידברות ממושכת בין תורכיה הלאומית ובנות הברית, שתוצאותיה נחתמו בחוזה לוזאן.

חוזה לוזאן

ב-20 בנובמבר 1922 נפתחה ועידת השלום בלוזאן ככשני היריבים העיקריים בה היו לורד קארזון הבריטי וראש המשלחת התורכית הגנרל עצמת פחה (אינונו). אם כי הסובייטים לא שותפו בוועידה זו, הרי שהם תמכו מאחורי הקלעים בתביעותיה של המשלחת התורכית. עצמת פחה נתגלה כמדינאי עיקש ומנוסה בעומדו בכל תוקף על הכללת מוסול בתחומי תורכיה וביטול הקפיטולטיות. שתי התביעות הללו נדחו על ידי קארזון, אם כי המשלחת הצרפתית נמנעה מלתמוך בהתנגדותו של קארזון להכללת מוסול בתורכיה. כחודשיים ימים נכנסה הוועידה למבוי סתום ונדחתה עד לאפריל 1923. ב-24 ביוני 1923 נחתם הסכם לוזאן בין תורכיה לבין בנות-הברית, ובנספח לו נחתמו הסכמים על המיצרים וחילופי האוכלוסין בין תורכיה ויין. ראוי לציין, כי גם ממשלת הסולטאן הזמנה להשתתף בוועידת לוזאן, אולם רפעת פחה, איש אמונו של מוצטפא כמאל ומושלה של תורכיה המזרחית, הופיע באיסטנבול ואילץ את "השער העליון" לדחות את ההזמנה (5 בנובמבר 1922) לפני הצלחת ההפיכה של רפעת פחה באיסטנבול גילו עדיין הסולטאן ושייחי אל אסלאם אומץ לב בהכריזם במינשר ובפתווה מיוחדים של הלאומניים כעל מורדים; אולם תוך 5 ימים (10 בנובמבר 1922) נמלט הסולטאן על סיפונה של משחתת בריטית למלטה. המשלחת של התורכים הלאומיים מאנקרה הפכה, אפוא, לנציג היחידי המוסמך של תורכיה לחתום על חוזה לוזאן. תנאיו של חוזה לוזאן כללו את הסעיפים הבאים:

(א) סעיפים טריטוריאליים – הוכרה ריבונותה ושלמותה של תורכיה באזוריה האתניים. אושרה הפרדתם של החבלים הערביים. תראקיה המזרחית הוחזרה לתורכיה עד לגדתו המערבית של נהר מריצה. כן הוחזרו האיים ימברוס וטנדוס. שלטונם של היוונים במרבית איי הים האגאי, שלטון הבריטים בקפריסין ושלטון האיטלקים ברודוס ובאיי דודקנז-אושר. לעומת זאת לא נזכרה בעיית ארמניה, שכן מהעלאתה הייתה משתמעת הכרה דה-יורה בהסכמי אלכסנדר ופול ומוסקבה בדבר הגבול התורכו-סובייטי.⁵ איזמיר הוחזרה לריבונות תורכיה מלאה. הגבול התורכו-סורי נקבע בהתאם להסכם פראנקלין-בויון (20 באוקטובר 1921), כלומר אלכסנדרתה נשארה מחוץ לתחום התורכי. התוויית הגבול העיראקי נדחתה למו"מ ישיר בין בריטניה לבין תורכיה. שתי האחרונות התחייבו להגיע לכלל הסכם בנידון תוך שנה, וְלא – להסכים לתיווכו של חבר-הלאומים. מבחינה מעשית, התפרש הסעיף כקבלת הסטאטוס-קוו. איזור מוסול נקבע בתחום השיפוט הבריטי-עיראקי. לא הועלתה בעיית עצמאותה של כורדיסטאן או מתן אוטונומיה לה.

⁵ מבחינת דה-פאקטו קיבלה, אפוא, ועידת לוזאן את קו הגבול התורכי-סובייטי.

ב) הגבלות על הריבונות – בהשוואה לחוזה סאוור הרי שחוזה לוזאן היווה ניצחון מפואר לדיפלומטיה התורכית. הקפיטולציות בוטלו כליל, לעומת זאת הסכימה תורכיה לקבלת משקיפים ניטראליים לחלוטין שיעצו לה בכל הנוגע לתחום המשפט והחוק. משקיפים אלה חסרו סמכויות ביצוע. בנות-הברית ויתרו על תביעות פיצויים ועל כל צורת פיקוח כלכלית ופיננסית. כן הוסרו כל ההגבלות על הצבא והצי התורכיים, אולם תורכיה התחייבה לפרז רצועה בת 30 ק"מ לאורך הגבול התראקי. כן קיבלה תורכיה על עצמה להסכים לכל חוזי ועידת השלום בפריס שנגעו להבטחתם של המיעוטים. אולם שמם של היוונים והארמנים לא הוזכר כל עיקר. כן בוטלה שיטת המלֵתים (העדות הדתיות-לאומיות שהוכרו על ידי החוק העות'מאני).

ג) המיצרים – ההגבלה הרצינית היחידה שהוטלה על הריבונות התורכית התבטאה בפיקוח על המיצרים, שעתידים היו לקבל מעמד בינלאומי. הוסכם על הקמת ועדה בינלאומית שבראשה ישב תורכו וחבריה ימונו על ידי חבר-הלאומים. כן נקבע סעיף מסובך שהתיר חופש שיט מוגבל במיצרים וקבע 4 רצועות מפורזות משני עברי הבוספורוס והדרדנלים. כן פורזו האיים בים מרמרה. הותר לתורכיה להחזיק 12,000 חייל באיסטנבול, וכן הותר חופש המעבר ליחידות הצבא התורכיות דרך הרצועות המפורזות.

ד) חילופי אוכלוסין – הוסכם על חתימת חוזה נפרד בין תורכיה ליוון שיסדיר הדדית את חילופי המיעוטים, בהסתייגות לגבי האוכלוסייה היוונית באיסטנבול והאוכלוסייה התורכית בתראקיה המערבית.

חילופי האוכלוסין בוצעו אמנם בכפייה ובתנאים בלתי-אנושיים ונגעו לכ-1.5 מיליון יוונים לעומת כ-0.5 מיליון תורכים. מבחינה מציאותית לא היה מנוס מהסדר מעין זה, נוכח האיבה והמשטמה בין שני העמים ובעיקר בין מיעוטיהם. למעשה, ברחו אלפי יוונים מאיזמיר עם נסיגת הצבא היווני, והטבח התורכי ביווניים שנעשה לאחר כיבושה של העיר לא הותיר אפשרות אחרת. אמנם פינויים של רבבות היוונים מהאזור האגאי פגע קשות בכלכלתו של אזור זה, אולם הוא הלם את עקרונות היסוד של "האסיפה הלאומית הגדולה", שדגלה בנישול המיעוטים מעמדותיהם הכלכליות והבראת המשק התורכי. אחת הסיבות העיקריות להשלטת ה"אתת'זם" התורכי הייתה היווצרות "החלל-הריק" עקב פינויים של היוונים.

תוך פחות מ-3 שנים חל שינוי מהפכני במעמדה המדיני של תורכיה. המדינה המנוצחת והמובסת, שחלקיה שוסעו ובותרו לאזור השפעה, שצבאה צומצם עד למינימום ומשאביה הכלכליים והכספיים הועמדו תחת פיקוח חמור – יצאה, לאחר מלחמת שחרור לאומית נאפדת בגבורה, כמדינה גאה, ריבונית ומוכרת מבחינה בינלאומית, ללא הגבלות של ממש וללא שרידי המורשה של האימפריה העות'מאנית. ההישגים בחוזה לוזאן עלו רובם ככולם בקנה אחד עם עיקרי "האמנה הלאומית", שהפכו למצע האידיאולוגי של תנועת השחרור הלאומית. בעוד שבחבליו המשוחררים האחרים של המזרח התיכון התנהל מאבק ממושך לשחרור לאומי, הרי שתורכיה זכתה בריבונותה בזמן קצר ביותר ובצורה מכובדת ביותר. אין תימא, אפוא, שמאבקה הלאומי של תורכיה בראשותו של מוצטפא כמאל הפך לדוגמה ולמופת לכל עמי האזור במרוצת הזמן.

פרשת המיצרים וחוזה מונטֵרֵה

חוזה לוזאן לא פתר במפורש בעיות כלליות כבעיית מוסול, העצמאות או האוטונומיה לכורדים ומעמדם של המיעוטים האחרים, בעיקר היוונים והארמנים. מבחינה תורכית לא נמצאו פתרונות משביעי-רצון לבעיית המיצרים המבנאמים, לבעיית אלכסנדרתה, שנשארה תחת מנדט צרפתי בסוריה, לאיי הדודקנוז, שנותרו בכיבוש איטלקי, וכן לבעיית מוסול שהושארה בסטאטוס קוו. בפרקים הבאים תתואר פרשת יישובן של בעיות אלה.

חוזה לוזאן נחתם, כזכור, ללא השתתפות הסובייטים. המיצרים אמנם פורזו והועמדו תחת פיקוח בינלאומי, אולם בעלותה של תורכיה עליהם לא פקעה. ברור, שהסדר זה לא תאם את האינטרסים הסובייטיים, למרות שאלה האחרונים הפכו מאז הסכם מוסקבה (מרץ 1921) לבעלי בריתה הנאמנים של תורכיה הרפובליקנית. בתקופה זו היו הסובייטים מעוניינים יותר במיצרים המבוצרים על ידי תורכיה מאשר במצב שיאפשר חדירה חופשית לים השחור. לספינות רוסיות מכל הסוגים ניתן חופש מעבר הן בתקופת שלום והן בתקופת מלחמה, בתנאי עמדה ניטרליות של תורכיה. ברם, היתר זה ניתן גם לספינות של מדינות אחרות, שאינן שוכנות לחופו של הים השחור. אמנם כניסתם של ציים אחרים לים השחור הוגבלה בתנאי שגודלם לא יעלה בנפרד על כוחו של הצי הרוסי בים זה. הייתה זו אמנם מגבלה רצינית, ברם רוסיה הסובייטית חששה מפני קואליציה אפשרית שלכמה מעצמות, שתוכלנה להכניס ציים גדולים פי כמה מהצי הרוסי. אפשרות זו וכן פירוזם של המיצרים היו מעניקים יתרון ימי למעצמות המערב, שהיו עשויות להשתלט בזמן מלחמה ללא כל קושי על המיצרים. מסתבר, אפוא, שחוזה לוזאן הפך על פיהם את כל ההסדרים הקודמים אודות המיצרים, שאסרו בכלל על מעברן של ספינות מלחמה בימי שלום. היה בכך משום יתרון לבריטניה ולצרפת מחד גיסא, ומגבלה רצינית לאינטרסים הסובייטיים, ובמידת מה – גם לאינטרסים התורכיים, מאידך גיסא.

בין שתי מלחמות העולם חל שינוי בסעיפים המיצרים של חוזה לוזאן. עלייתה של גרמניה הנאצית והתחזקותה של איטליה הפשיסטית בשנות ה-30 של המאה ה-20 הביאו להערכת מצב מדינית חדשה מצד בריטניה וצרפת. מעצמות המערב חפצו ביקרה של תורכיה ושאפו לרכוש את ידידותה של רוסיה הסובייטית, וכתוצאה מכך נחתם הסכם מונטרה (Montreux), ב-20 ביולי 1936, על ידי משתתפי ועידת לוזאן, להוציא את איטליה, שהחרימה, כמוכן, הסכם זה. חשיבותו של הסכם מונטרה, אשר תוקפו לא פג עד היום, הייתה בביטול פירוזם של המיצרים ובמתן היתר לתורכיה לבצרם ולתגברם ביחידות צבא כרצונה. לפי הסכם זה הותרו מדינות שאינן שוכנות לחופי הים השחור לשגר לים זה בימי שלום ספינות מלחמה קלות בנפח מצומצם. אולם נאסר עליהן בימי שלום להכניס ספינות מערכה כבדות, כולל נושאות מטוסים, וצוללות. בזמן מלחמה חלה הגבלה כמעט מלאה על כניסת ספינות מלחמה לים השחור המשתייכות למדינות שאינן שוכנות לחופי ים זה. באשר לרוסיה, הרי שהותר לה להכניס לים השחור סוגים שונים של ספינות מלחמה, פרט לנושאות-מטוסים וצוללות. אם רוסיה נמצא במצב מלחמה חלו גם עליה ההגבלות לגבי כניסתן של ספינות מלחמה לים השחור. בסיכומו של דבר נמצא, שהיתרון של רוסיה לגבי מעצמות המערב היה יפה לתקופת שלום בלבד, ואילו בזמן מלחמה הושווה מעמדה למעמדן של מעצמות המערב. תורכיה הייתה רשאית בזמן מלחמה או בתקופת מתיחות בינלאומית (לפי ראות עיניה) לפעול כרצונה במיצרים, הינו להתיר או לאסור את מעברן של הספינות הנראות לה. ברם, ספינות סוחר של מדינות לוחמות וניטרליות היו רשאיות לעבור באופן חופשי במיצרים, אלא אם כן שרויה תורכיה במצב מלחמה, שעה שהיא רשאית לחסום את המיצרים בפני ספינות סוחר אלו שהן כראות עיניה. ראוי לציין, כי במלחמת העולם השנייה התירה תורכיה את מעברן של ספינות מלחמה מוסוות של מעצמות הציר, למרות מחאותיה החוזרות ונשנות של ברית המועצות.

ביטול הסולטנות וביטול הח'ליפות

עם כל ידיעתו של מוצטפא כמאל, כי בנפול האימפריה העות'מאנית יתמוטטו גם מוסדותיה – נמנע בתחילה מלפעול בכיוון זה. מדיניותו של כמאל הייתה פרי אינטואיציה גאונית, שידעה ליתן למהפכה הלאומית התורכית אכוונה הגיונית, בבחינת עת לכל. כמאל לא דחק את הקיץ אלא המתין תמיד לשעת כושר. קו זה באופיו התגלה במיוחד בעמדתו בבעיית הסולטנות והח'ליפות. שאיפתו הראשונה של כמאל הייתה לשחרר את עמו מהכובשים.

הגשמת שאיפה זו דרשה קודם כל את אחדותה המלאה של האומה. כל פגיעה במוסד הח'ליפות והסולטנות, שהיה מקודש במסורת הדורות, הייתה עשויה ליצור קרע בקרב העם. משום כך נמנע בתחילה לאסור מלחמה על סולטאן-הח'ליף, למרות ששוכח אד דין התנגד למלחמת השחרור ודן, בשעתו, למוות את כמאל עצמו. הסולטאן היה סבור, כי משטר של זיכיונות משעבדים, החסויים בצל סמכותו כמנהיג עולמי של המוסלמים – יציל את שלטונו. תבוסתה של תורכיה במלחמת העולם הראשונה נראתה לו כסיום של הרפתקה, שתורכיה נגררה לתוכה על ידי "התורכים הצעירים". לאלו האחרונים ייחס אף את הטביחות בארמנים. לפיכך תלה וחייד אד דין את תקוותו בכיבוש איסטנבול על ידי הבריטים, שכן היה סבור כי הכיבוש נועד למענו ולמען קיום שלטונו, כהתחלה של פעולה נמרצת נגד הלאומיים באנקרה. למרות פרסום צויו של הסולטאן, שכוונו נגד כל אלה שהשתתפו במלחמת השחרור, נמנע עדיין מוצטפא כמאל מלגעת בו. בעצם ימי הרדיפות נגד לוחמי מלחמת השחרור (אפריל 1920) הסתפק כמאל במושב "האסיפה הלאומית הגדולה" בקביעת העובדה, כי הסולטאן הינו אסיר המעצמות ולפיכך יש לראות בכל הפקודות היוצאות מאיסטנבול כבטלות ומבוטלות; ולא עוד אלא ששיגר לסולטאן מברק תנחומים על היותו שבוי בידי הכובשים. רק לאחר נצחונו הראשון של הצבא הלאומי על היוונים בקרב אינונו (ינואר 1921) החל מוצטפא כמאל להניח את היסוד לבניין המדיני הפנימי של המדינה החדשה. "האסיפה הלאומית הגדולה" הכריזה (ב-16 בינואר 1921) בפעם הראשונה על עקרון ריבונות האומה במקום ריבונותו של שליט יחיד. אולם גם הכרזה זו לא היה עדיין בבחינת חריצת מסקנה סופית כלפי הסולטאן. היא רק קבעה את העובדה שממשלת האסיפה הלאומית באנקרה מהווה את נחלתם של כל הלוחמים במלחמת השחרור. משום כך נשאה ממשלה זו את התואר "ממשלת האסיפה הלאומית הגדולה" ולא ממשלת תורכיה, משמע הוכר בקיומה של ממשלה אחרת שהייתה שבוייה בידי האויב. רק לאחר כריתת שביתת-הנשק במודניה (11 באוקטובר 1922) נוכח וחייד אד דין כי אפסו סיכוייו לשלטון של ממש, ולפיכך ברח ימים ספורים אחרי תאריך זה בחסות בריטית. קדמה לבריחת הסולטאן הצהרתו של כמאל לפני האסיפה הלאומית, כי ריבונותה של תורכיה שייכת לאומה כולה ולפיכך יש לבטל את שלטון היחיד (הסולטנות), ולקיים בשושלת העות'מאנית את סמכות השלטון הדתי בלבד (הח'ליפות).

ההפיכה נגד הסולטאן בוצעה, כזכור, על ידי רעפת פחה, מושלה של אנטוליה המזרחית, ומי שמונה להלן כמושל תראקיה ב-5 בנובמבר 1922. הפיכה זו נערכה בידיעתן של בנות הברית וכוונה כלפי הקבינט של הסולטאן בנות הברית ראו, למעשה, בעין יפה את ביטול הנציגות התורכית הכפולה והעדיפו לנהל מו"מ עם נציגי הלאומיים באנקרה, הינו עם עצמת פחה, גיבור קרב אינונו, חברו וראש מיפקדתו של מוצטפא כמאל.

אנשי האסיפה הלאומית באנקרה קיבלו בסיפוק רב את הידיעה בדבר בריחתו של וחייד אד דין, שכן הסתלקותו המהירה והחשאית חסכה למוצטפא כמאל את הצורך לנקוט נגדו באמצעים, שהיו עשויים לחולל קרע בעם. כמאל לא נמנע מלהוקיע בפומבי את הבריחה המחפירה של הסולטאן-סח'ליף, שהפקיד עצמו בידי מעצמה נוצרית (בריטניה), וחילל בכך את הח'ליות "האסיפה הלאומית הגדולה" התכנסה, אפוא, לדון בבחירת ח'ליף חדש, ומספר צירים דרשו לא לדחות את הקץ ולחסל בעת ובעונה אחת את הח'ליפות עם הסולטנות. ברם, מעשה מהפכני מעין זה עלול היה ליצור רושם שלילי ברחבי העולם המוסלמי, ובקרב החוגים השמרניים-דתיים בתורכיה עצמה.⁶ לאחר שהדיון הובא להצבעה צדדו 148 מתוך 162 צירים בבחירתו של עבד אל מג'יד (אחיו של עבד אל חמיד ה-II), חסיד התרבות האירופית ואוהד בדרך ללאומנים, לח'ליף (18 בנובמבר 1922). הח'ליף החדש, שהוכנס לתפקידו על ידי רעפת פחה מושל איסטנבול, נקלע למצב מביד: רעפת פחה השגיח עליו לבל יחרוג מגדר סמכותו

⁶ כמה מצירי "האסיפה הלאומית הגדולה" וכן מפקדי צבא היו דתיים-מסורתיים, כגון המצביא פּוּזִי צ'קמק.

הרוחנית, ואם כי בשלב הראשון הדיר עצמו עבד אל מגיד מעל מעשה שיכול היה להתפרש כפגיעה בסמכות השלטון החילוני, הרי שבדרך הטבע, לא יכול היה להימנע לגמרי מעירבוב התחומים, שכן בפעם הראשונה מזה מאות רבות של שנים ניטלה מבית עות'מאן הסמכות החילונית. במרץ 1923 החל עבד אל מגיד להרבות בגינוני מלכות. יתר על כן, הלכה וגברה התביעה להחזיר את עטרת הסולטנות ליושנה, הן במסגדים בתוככי תורכיה והן בארצות מוסלמיות אחרות. כמה מחבריו הקרובים של מוצטפא כמאל צידדו בהקמת מונרכיה קונסטיטוציונית עם סולטאן בראשה. יתרה מזאת, מוצטפא כמאל שכונה "כע'אזי" (מנצח), לאחר כיבוש איזמיר ונהנה מיוקרה אישית עצומה, התנגד לאחר מכן בנאומים שנשא קיליקיה לשיטה הרפובליקנית. כידוע, הוא חזר בו והוכרז לנשיא הרפובליקה.

הואיל ונקודת המוצא שלחוגי העלמאא והשמרנים הייתה ראיית החליפות כצעד ראשון לקראת החזרת הסולטנות, היה צורך לצמצם א סמכויותיו של עבד אל מגיד עד למינימום. בהתאם לכך אסרה "האסיפה הלאומית הגדולה" על בני המשפחה העות'מאנית לשרת בצבא, ותקציבו של הח'ליף צומצם בהרבה. עם קבלת תקנה זו הכריז ראש-הממשלה עצמת פחה, כי כל ח'ליף שיתערב בענייני המדינה יודח מכהונתו. התסיסה סביב מעמדו של עבד אל מגיד הגיעה לשיאה, שעה ששלושה עיתונים באיסטנבול פרסמו איגרות גלויות מאת ראשי המוסלמים בהודו – אגא חאן והאמיר עלי – לעצמת פחה. האיגרות תבעו את החזרת הסמכויות החילוניות לח'ליף. בו ביום כונסה האסיפה הלאומית לישיבה דחופה לשם דיון בהתערבות הבלתי חוקית של זרים בענייני המדינה. צוות של בית דין מיוחד נשלח לאיסטנבול כדי לדון את החשודים בפעולות נגד המדינה, אולם עורכי העיתונים זוכו במשפטים, מאחר והוכיחו את נאמנותם הלאומית והתנצלו בעיתוניהם, כי פרסום האיגרות נבע מתוך הצורך המקצועי ולא מתוך נקיטת עמדה. מאחר ועוד ב-29 באוקטובר 1923 הכריזה "האסיפה הלאומית הגדולה" עלתורכיה כעל רפובליקה ועל כמאל כנשיאה, הוכשרה הקרקע לביטולו של מוסד החליפות ב-3 במרץ 1924. הח'ליף גלה בחשאי לחו"ל, ויחד עמו גורשו כל בני משפחתו עות'מאן, אשר נאסר עליהם לדרוך על קרקע תורכית. ההנמקה לביטול מוסד החליפות הסתייעה בגרסה, אודות מהותה הבינלאומית של החליפות, שלא הצליחה מעולם לאחד את המוסלמים, בעוד שבמלחמת השחרור נמנע השליט ליטול בה חלק. כתוצאה מכך עמדה החליפות כמכשול להתפתחות הרגש הלאומי אצל התורכים. בשיקול נרחב יותר היו 3 גורמים שהקלו על הלאומיים להכחיד את מוסד החליפות: (א) בגידתו הלאומית של הסולטאן שחתם על חוזה סאוור, שביתר, כזכור, את תורכיה; (ב) הצלחתם של הלאומיים לבטל את רוע הגזירה של חוזה סאוור בכוחות עצמם, תוך הבסתם של היוונים; (ג) הישגיהם הממשיים בחוזה לוזאן – כביטול הקפיטולציות, חילופי האוכלוסין עם יוון והיעלמותם של שרידי המלטים, להוציא את המיעוט הכורדי.

מוסדות הרפובליקה

עוד ב-20 בינואר 1921 התקבלה באנקרה חוקה זמנית על ידי "האסיפה הלאומית הגדולה" שהתכנסה כאסיפה מכוננת, חוקה זו נשארה בתקופה עד ה-20 באפריל 1924, שעה שנתקבלה חוקתה הקבועה של תורכיה. החוקה הזמנית שהתקבלה בעיצומה של מלחמת השחרור התאפיינה בשני דברים: (א) תקנותיה עמדו בסימן תקופת החירום הלאומית והכללים הדמוקרטיים לא נשמרו במיוחד; (ב) החוקה הכירה בחוק הדתי (שריעת) ובמונרכיה הסולטאנים; (ג) החוקה השאירה בתקופתן את החוקות משנים 1876 (שניזומה על ידי מדחת פחה) ו-1908 (מתקופת "התורכים הצעירים"), כל אימת וחוקיהן לא סתרו את חוקת 1921. חוקת 1921 קשרה את הרשות המבצעית והמחוקקת ל"אסיפה הלאומית הגדולה" ומסרה את הנהגת המדינה לאסיפה הלאומית; הבחירות נקבעו אחת לשנתיים והצירים היו רשאים להיבחר שנית. הצירים היו נבחרים הוולאיתים אך בתוקף. תפקידם ייצגו את כל העם ולא רק את מחוזותיהם הצביון הדמוקרטי נשמר במידת מה על ידי הקביעה, כי האסיפה הלאומית

חייבת להיוועד ב-1 בנובמבר גם ללא הזמנה. כל החוקים והתקנות, ובכללן התקנות הדתיות, היו חייבים לקבל את אישורה של האסיפה הלאומית. המנהל הממלכתי נשא באחריות לפני האסיפה הלאומית. הנשיא נבחר על ידי האסיפה הלאומית לתקופת מושבה והוסמך לאשר בחתימתו את החוקים והתקנות. ממשלת האסיפה הלאומית הייתה בוחרת יו"ר, שהיה גם הוא כפוף לנשיא. עד לקבלת החוקה החדשה (באפריל 1924) חללו כמובן שינויים מדיניים מהפכניים: חוזה לוזאן הכיר בריבונותה של תורכיה, והכוחות הזרים נטשו את המדינה. ב-1 בנובמבר 1922 בוטלה האסיפה הלאומית את הסולטנות. ב-6 בדצמבר 1922 הוקמה "מפלגת העם" (Halk Furkasi) על ידי מוצטפא כמאל. ב-29 באוקטובר 1923 הוכרזה תורכיה כרפובליקה עם כמאל כנשיאה. ב-3 במרץ 1924 בוטלה החליפות וכל בני משפחת עות'מאן גורשו מהמדינה, וב-20 באפריל 1924 נתקבלה חוקת הקבע של הרפובליקה התורכית החדשה.

אם שופטים את משטרה של תורכיה לפי עיקרי חוקתה מתקבל משטר בעל צביון דמוקרטי להלכה. שכן חוקת תורכיה משנת 1924 הלכה בעקבות חוקותיהן הדמוקרטיות של צרפת, בלגיה וארה"ב והסתייעה ב"חוקים-החרוטים" של בריטניה. באופן כללי נחשבה חוקה זו ל"חוקה גמישה" הניתנת לשינויים ותוספות, להוציא את הסעיף הראשון שקבע את המשטר הרפובליקני כצורת השלטון של המדינה. סעיף זה היה בלתי ניתן לשינוי. העיקרון היסודי היה שהריבונות מהווה קניין לצמיתות של האומה, ולא ניתן להפקיעה או לצמצמה בשום תנאים וסייגים. האומה המיוצגת על ידי נבחריה באסיפה הלאומית, שהיא בעלת הכוח המחוקק, ומפקחת על רשות הביצוע, הפועלת באמצעות נשיא הרפובליקה ומועצת הממשלה. החוקה קבעה מספר סייגים שנועדו למנוע דיקטטורה מצד הנשיא. כך, למשל, אין לנשיא כל השפעה על מועד כינוסה של האסיפה הלאומית. מועדה נקבע לראשית חודש נובמבר מידי כל שנה, ללא הזמנה מוקדמת. כן נבצר מהנשיא להמתיק או לבטל פסקי דין שהוצאו על שרים, שנמצאו חייבים על ידי האסיפה הלאומית. בפרוץ מלחמת העולם השנייה הורחבו סמכויותיהם של הנשיא והממשלה, אולם הרחבה זו הוגבלה בזמן ובהסכמתה של האסיפה הלאומית. מושבה של האסיפה הלאומית נמשך לפחות 6 חודשים, ובראשית מושבה עליה לדון בתקציב המדינה ולאשרן. האסיפה הלאומית עצמה קובעת את תקנות הדיינים ובוחרת ביו"ר לתקופת מושבה. יו"ר האסיפה הלאומית הוסמך למלא את מקום הנשיא בהיעדרו זמנית מכהונתו, או במקרה מותו הפתאומי, ועד לבחירת נשיא חדש. תפקידיה של האסיפה הלאומית נקבעו בחקיקת חוקים, תיקונים, פירושים או ביטולם; אישור חתימת חוזים; אישור הכרזת מלחמה; אישור התקציב; מתן זיכיונות; מתן חנינה, המתקת פסקי דין ואישור פסקי דין מוות שהוצאו על ידי בתי הדין. נשיא הרפובליקה הוסמך למנות את ראש הממשלה מקרב הצירים, וזה האחרון בחר את שריו מקרב צירי האסיפה הלאומית. הממשלה הורכבה מ-16 שרים, מהם שרים בלי תיק. חלה הפרדה מסוימת בין הרשות המחוקקת ובין הזרוע המינהלית עם הטלת האיסור על הצירים לכהן כמושלי מחוזות או כשגרירי חוץ. הצירים חויבו להשתתף במושבי האסיפה הלאומית ולהצדיק כל היעדרות בת חודשיים ויותר. הצירים נבחרו לוועדות פרלמנטריות שדנו בנושאים שונים, והותר להם להשתתף ביותר מוועדה אחת, אולם זכות הצבעתם הוגבלה לוועדה אחת.

עד שנת 1950 היו הרוב המכריע של חברי האסיפה הלאומית מתוך נציגי "מפלגת הרפובליקנית". ישיבות הסיעה הפרלמנטרית של המפלגה התקיימה אחת לשבוע והיו סגורות. בישיבות אלה היו רשאים הצירים לחוות דעותיהם ללא כל הגבלה, אולם לאחר קבלת ההחלטות חויבו במשמעת מפלגתית חמורה. הבחירות לאסיפה הלאומית נערכו במתכונת של בחירות רוביות-אזוריות,⁷ ונערכו מידי כל 4 שנים. לראשונה נערכו הבחירות בפיקוחה של "מפלגת העם הרפובליקנית", בצביון בלתי-דמוקרטי. בעלי זכות הבחירה בחרו את "הבוחרים" (אלקטורים), שתפקידם היה לקבוע את חברי האסיפה הלאומית. לאחר מכן

⁷ כדוגמת ארה"ב או בריטניה. רק בשנת 1962 שונתה שיטת הבחירות לשיטה יחסית-אזורית.

דנה המפלגה בדבר המועמדים ופרסמה את רשימת המועמדים שנחשבו כראויים להיבחר. מאחר והרשימות כללו מספר מועמדים רב יותר ממקומות הצירים, ניפו "הבוחרים" בשלב השני של הבחירות את מספר המועמדים וקבעו את הצירים מביניהם. בבחירות שנת 1935 נכנסו לאסיפה הלאומית 13 צירים בלתי-תלויים לעומת 386 חברי המפלגה (ובתוכם 17 נשים). בבחירות שנת 1939 גדל מספר הצירים עד 422 (מהם 20 נשים), ובשנת 1950 – נבחרו 541 צירים. שיטת הבחירות ומספר המפלגות השתנו במרוצת הזמן כפי שיתואר עוד להלן. נשיא הרפובליקה נבחר מבין חברי האסיפה הלאומית לתקופה של 4 שנים. ניתן לחזור ולבחור באותו נשיא ללא הגבלה. להלכה צומצמו תפקידי הנשיא לתפקידים ייצוגיים: הוא כיהן כיו"ר האסיפה הלאומית בנסיבות חגיגיות, ובשעת הצורך ניהל את ישיבות הממשלה. בימי שלום ייצג את האסיפה הלאומית כמצביא הצבאי העליון, ובימי מלחמה מינה את הרמטכ"ל, תוך התייעצות עם המפקדה העליונה ובהסכמת מועצת הממשלה. הנשיא הוסמך לאשר כל חוק מחוקי האסיפה הלאומית תוך 10 ימים, או לשלחו בחזרה לאסיפה הלאומית. אולם בסופו של תהליך נאלץ לאשר כל חוק. השפעתו הרבה של הנשיא לא הייתה נעוצה, אפוא, בחוקה עצמה, שהגבילה את זכויותיו, אלא באישיותו הנעלה ובהבעת האימון המוחלט כלפי מצד האסיפה הלאומית. מוצטפא כמאל נבחר לנשיא הרפובליקה לכל ימי חייו מאז היווסדה (29 באוקטובר 1923) ועד ליום מותו (10 בנובמבר 1938). יורשו, עצמת אינוני (Inönü), כיהן אחריו כנשיא עד לשנת 1950. עוד במושב הראשון של האסיפה הלאומית באנקרה נבחר כמצביא צבאי עליון. כישרונותיו המדיניים עמדו לו בוועידת לוזאן, ולזכותו נזקפו מרבית ניצחונותיה הדיפלומטיים של תורכיה בוועידה זו. החל מ-30 באוקטובר 1923 כיהן כראש ממשלה, ובכהונה זו שימש, פרט להפסקה קצרה (בדצמבר 1924) עד סוף ספטמבר 1937. מספר היסטוריונים ראו את פרישתו הזמנית של עצמת אינוני מהחיים המדיניים בשלהי 1937 כרמז לחילוקי דעות בינו לבין מוצטפא כמאל בתחום מדיניות החוץ. אולם להתפטרותו של אינוני מראשות הממשלה לא הייתה כל השפעה על יוקרתו האישית, שכן הוא נבחר לנשיא עד שנת 1950, שעה ש"המפלגה הדמוקרטית" עלתה לשלטון, ומנהיגה ג'לאל באיאר הפך לנשיא הרפובליקה. הקריירה של אינוני חודשה בשנת 1961 כראש-ממשלתה של המדינה.

סעיפים נבחרים מחוקת 1924⁸

- (1§) המדינה התורכית היא רפובליקה.
- (2§) דת המדינה היא האסלאם. השפה הרשמית הינה התורכית ומושב הממשלה יקויים באנקרה. (באפריל 1928 בוטלה הגדרת האסלאם כדת המדינה. ב-5.2.1937 התקבלה התוספת של "ששת עקרונות הכמאליזם", שהצביעה מחדש על השתתת המדינה על החילונית).
- (15§) זכות הבחירה הוענקה לכל אזרח ממין זכר מגיל 18 ומעלה. (תוספת מ-5.12.1934 בדבר זכות בחירה לנשים מגיל 21 ומעלה).
- (16§) שבועות האימונים של הציר החדש הינה דתית ("בשם אללה"). (תיקון מ-10.4.1928. השבועה תנוסח "על כבוד" הנשבע. הוא הדין בשבועת האמונים של הנשיא).
- (26§) האסיפה הלאומית בלבד מאשרת את החוק הדתי (שריעת), מחוקקת, חותמת על חוזים, טובעת מטבעות ורשאית להכריז מלחמה. (תיקון מ-10.4.1928. הוציא את השריעת מסמכותה של האסיפה הלאומית).
- (32§) הנשיא הוא "ראש מדינה", ובסמכותו לישב בראש האסיפה הלאומית ובישיבות הממשלה.

⁸ הסעיפים אינם מובאים כלשונם אלא בצורה תמציתית.

- §40) הרמטכ"ל נבחר על ידי האסיפה הלאומית. בעת מלחמה – הבחירה בידי הנשיא.
- §41) הנשיא אחראי בפני האסיפה הלאומית רק כאשר מתגלית בגידה רבתי או מעשה מעילה בלתי רגיל. כרגיל, אחראי ראש הממשלה בפני האסיפה הלאומית.
- §44) ראש הממשלה נבחר מתוך האסיפה הלאומית על ידי הנשיא. שאר השרים נבחרים כנ"ל על ידי ראש הממשלה באישורו של הנשיא.
- §54) השופטים הינם עצמאיים וכפופים לחוקה ולחוק. אין לרשויות האחרות כל זכות של התערבות ברשות השיפוטית.
- §58) המשפטים מתנהלים באורח פומבי.
- §62) בית-הדין העליון מורכב מ-21 שופטים. 11 מהם נבחרים מבית הדין לערעורים, ו-10 מקרב חברי מועצת המדינה. הבחירה הינה חשאית.
- §65) החלטות בית הדין העליון הן סופיות ואינן ניתנות לערעור.
- §68) כל תורכי נולד וחי חופשי. חירויות הפרט למיניהן מוגבלות רק במידה והן פוגעות בחוקי המדינה, בביטחונה או בתקנות הממשלה.
- §69) כל התורכים שווים בפני החוק וחייבים לכבדו. בולטות זכויות היתר למשפחות, למעמדות וכד'.
- §70) החירויות המובטחות, מלבד הביטחון האישי, הן חופש המצפון, המחשבה, ההבעה בכתב ובעל פה, העיתונות, התנועה, העבודה, ההתאגדות והקניין הפרטי.
- §75) מובטח חופש הדת והכת. מותרות כל השגות פילוסופיות במידה והן אינן פוגעות בשלום הציבור ובביטחונו (תיקון מ-5.2.1937 השמיט את "חופשת הכת", - "sect" לפי התרגום האנגלי).
- §76) היעדר צנזורה על העיתונות.
- §86) בתקופת חירום או בעת איום על ביטחון המדינה, מפעילה הממשלה את החוק הצבאי.
- §87) הוכרז על חובת החינוך היסודי.
- §88) למונח "תורכי" קיימת משמעות מדינית, כלומר מובטח שוויוניים של כל אזרחי הרפובליקה ללא הבדלן מין, גזע ודת.
- §89) חלוקתה המינהלית של המדינה תיעשה על בסיס גאוגרפי וכלכלי: החל מוולאית (מחוז רבתי) לקד'אא (נפה), לנאח'יה (מועצה עירונית) ועד למועצת כפריות.
- §90) כל וולאית מהווה יחידה מינהלית עצמאית.
- §102) כל התוספות והשינויים לחוקה מצריכים תמיכה של 1/3 מהצירים, לפחות. קבלת השינוי או התיקון תיעשה ברוב מינימלי של 2/3 מהצירים. אין אפשרות לשנות את סעיף 1 (מעמד המדינה כרפובליקה).
- §104) החוקה מבטלת את חוקת 1878 והחוקה הזמנית מ-1921.

המינהל המחוזי

תורכיה חולקה מחדש ל-62 וולאית (מחוז), שחולקו משנית ל-430 קד'אא וליחידות קטנות יותר. כל וולאית נחשב, כזכור, ליחידה עצמאית מבחינה מינהלית, אם כי ניתן היה לאחד כמה וולאיתים מטעמים ביטחוניים, כפי שנעשה הדבר בכורדיסטאן. לכל מחוז מונה מושל כ-60 יום במשך השנה וליצור מגע ישיר עם מנגנונו ועם העם. בניהול ענייני המחוז הסתייע המושל בשתי מועצות: האחת, הורכבה מפקידי המנגנון והשנייה, נבחרה ועם העם. בניהול ענייני המחוז הסתייע המושל בשתי מועצות: האחת, הורכבה מפקידי המנגנון והשנייה, נבחרה על ידי "הבוחרים", שהשתתפו, כזכור, בקביעת רשימות המועמדים ל"אספה

הלאומית הגדולה". ביחידות המשנה הכפריות הוקמו מועצות מקומיות עם מוחת'ארים שהועמדו בראשיהן, ולהלכה נבחרו על ידי התושבים. פרט להקמת בתי ספר, בתי חולים, מבני ציבור ולביצוע עבודות ציבוריות, התרכז תפקיד המושלים בפיקוח על המשטרה ובניהול הגיוס לצבא. בדרך כלל, נמנעו המושלים מלנקוט באמצעי כפייה והעדיפו למלא את תפקידיהם תוך שיתוף פעולה עם המועצות המקומיות. במקרים של חילוקי דעות חמורים נקבעה ההכרעה על ידי שר הפנים, שהחל משנת 1936 כיהן גם כמזכיר "מפלגת העם הרפובליקנית". מינוי זה הוכיח, למעשה, את ערבות התחומים שחל בין פעולות עסקני המפלגה לבין פעולות המינהל המחוזי, שכן מושלי המחוזות הפכו גם למזכירים האזוריים של המפלגה. היה זה, אפוא, אחד המאפיינים האנטי-דמוקרטיים של השלטון בתורכיה. בדומה למנהיגותו העליונה של נשיא המדינה, כן גם מנהיגות מושלי המחוזות הייתה צריכה להתבסס על השפעתו האישית של המושל, ועל מיומנותו להדריך ולכוון את המוני העם בהתאם לעקרונותיה האידיאולוגיים של המדינה. המינהל המחוזי היה שונה לחלוטין בחבלי המיעוטים הלאומיים, הינו בתראקיה ובכורדיסטאן. שכן, נוסף למושלי המחוזות פעלו בחבלי אלה מפקחים צבאיים, שסייעו למושלים האזרחיים בשמירה על הביטחון הציבורי ובביצוע מדיניות הממשלה כלפי המיעוטים. לגבי הכורדים, למשל, הייתה זו מדיניות של הטמעה ו"תירופ", שבוצעה ביד חזקה ועודדה התקוממויות לסירוגין. הכורדים הפכו ל"תורכים-הרריים" מבחינת המינוח המדיני. אמצעים חמורים אלה נחשבו לחיוניים מפאת אופיים האתני של החבלים הללו, וכן מפאת קירבתם לגבולותיה של המדינה והיחשבים לאזורי ספר ביטחוניים.

האידיאולוגיה הכמאליסטית ואופיו האמיתי של המשטר

עד כאן תוארה ההתפתחות ההיסטורית שהביאה לכלל הקמת הרפובליקה, וכן נסקרו יסודות משטרו של כמאל מהבחינה ההיסטורית ומהבחינה החוקתית-העיונית. אולם, כדי לעמוד על טיבו ומהותו האמיתיים של המשטר יש צורך לבחון לא רק מהבחינות העירוניות, אלא אף מהבחינה המדינית-המציאותית. אמות הדמיה לקביעת צביונו הדמוקרטי של משטר מסוים מסתמכות על ריבוי המפלגות המדיניות, חילופי המפלגות שבשלטון, שמירה על הפרדת הרשויות ובחינתה של החוקה לאור המציאות.

בבדיקה מעין זו מסתבר לחלוטין, כי משטרו של מוצטפא כמאל (החל מ-1934): "אתא-תורכ" ("אבי-התורכים") לא ניחן בסגולות דמוקרטיות. אליבא דאמת, מאז ביטול הסולטנות והחליפות ומינויו של אתא-תורכ לנשיא הרפובליקה, הפך זה האחרון לדיקטטור בעל סמכויות רבות, שיכול היה להשליט את רצונו על האסיפה הלאומית. אולם היה זה, בסופו של דבר, משטר של דיקטטורה נאורה וממותנת, שכן אתא-תורכ היה משולל לחלוטין מניעים אנוכיים בבואו לעצב את פני המשטר. יתרה מזאת, נטיותיו הפרו-מערביות והדמוקרטיות של כמאל היו לשם דבר, שהתבטאו במתן חוקה דמוקרטית ובעידוד הקמתן של מפלגות אופוזיציה. מקור כוחו של אתא-תורכ הייתה "מפלגת העם הרפובליקנית", שעמה הוא חילק את השלטון, אם כי גם מפלגה זו לא התאפיינה במבנה דמוקרטי. בסיכומו של דבר, ניתן לראות במשטרו של אתא-תורכ מעין "דמוקרטיה מודרכת" או שלב מעבר למשטר פרלמנטרי-דמוקרטי במתכונת מערבית.

בקונגרס השלישי של "מפלגת העם הרפובליקנית" שהתקיים באנקרה קיבלה המפלגה את "ששת עקרונות הכמאליזם", שהפכו למצעה האידיאולוגי הרשמי, והוכנסו ב-2 בפברואר 1937 לחוקה התורכית. בניגוד לאידיאולוגיה של "התורכים הצעירים" מהשנים 9-1908 שכללה את עקרונות המונרכיה הקונסטיטוציונית, הדמוקרטיה הליברלית, העות'מאניזציה, הרפורמה באסלאם, הקפיטליזם והאבולוציוניזם, התבסס מצעו האידיאולוגי של אתא-תורכ על העקרונות הבאים: רפובליקניות, לאומיות, חילוניות, אתתזים, עממיות ומהפכנות. מה צפן בחובו המטען האידיאולוגי הזה?

(א) רפובליקניות – עיקרון זה היה גם הסעיף היחידי הבלתי ניתן לשינוי בחוקר התורכית. ברם, משטר רפובליקני לכשעצמו, הנשען על בחירות, אנו חייב להיות בהכרח דמוקרטי. רבות הדוגמאות לכך וגם תורכיה הכמאליסטית נכללת בתוכן.

(ב) לאומיות – עיקרון זה היה מונח ביסודה של הרפובליקה התורכית החדשה, שנשענה על רוב לאומי-אתני, בניגוד לעות'מאניזציה הערטילאית שהיוותה אחת מסיסמאותיהם של "התורכים הצעירים", ובניגוד לתנועת הפאן-תוראניות הגזעית לאומנית, שעקרונותיה היו בלתי ניתנים לביצוע. הכנסתו של עיקרון הלאומיות לאידיאולוגיה הכמאליסטית נעשתה במגמה לעורר את הרגש הלאומי של התורכים, שהושפל לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. עיקרון הלאומיות הוכנס על מנת ליתן צידוק מעשי וגושפנקא חוקית לחייהם הריבוניים והעצמאיים של התורכים במסגרת מדינית. סיסמה זו תובן על הרקע של התעוררות הלאומית המאוחרת של התורכים עצמם, שקדמו לה מלחמותיהם הלאומיות של נתיני האימפריה העות'מאנית מבני המיעוטים, בעיקר בחבלי הבלקאן. ברם, גם עיקרון זה, לכשעצמו, אינו מהווה עדיין ערובה למשטר דמוקרטי. נהפוך הוא: רבים הם העמים העוברים את גל ההתעוררות הלאומית במאוחר, ולאור נתוניהם הכלכליים והתרבותיים הנחשלים, הם מכוננים משטרים בעלי צביון דיקטטורי מובהק.

(ג) חילוניות – החילוניות בדומה לדתיות אינה כפויה. הרקע לעיקרון זה נעוץ בתפיסה, כי המדינה הלאומית חייבת להשתחרר מזיקתה לדת בינלאומית כדת האסלאם. זו גם הייתה הסיבה המנומקת, לביטול מוסד הח'ליפות. ערבוב התחומים שבין רשות השלטון האזרחית לבין הרשות הדתית הייתה נחלתה של האימפריה העות'מאנית במרוצת מאות שנים רבות. המניע העיקרי להתפשטותה הטריטוריאלית של תורכיה העות'מאנית התמצה בג'יהאד נגד אירופה הנוצרית. החל משלהי המאה ה-19 רווחה מחדש סיסמת ה"פאן-אסלאם", שנועדה לחזק את יוקרתו המדינית של הסולטאן באיצטלת סמכותו הדתית. אולם סיסמת ה"פאן אסלאם" נחלה כישלון חרוץ בשלביה המוקדמים של מלחמת העולם הראשונה. יתרה מזאת, החתירות למיניהן תחת אושיותיה של הרפובליקה החדשה נתמכו על ידי חוגי הדת והעלמאא. לפיכך שאף אתא-תורכ להפקיע את החינוך מידיה של הרשות הדתית ולנשל ממשאבי כוחה המדיני והכלכלי. עם זאת יש לציין, כי אתא תורכ לא רדף את נושאי הדת, כפי שנעשה הדבר ברוסיה ובגרמניה בתקופות מסוימות. הנשיא התורכי היה, לכשעצמו, חילוני-מסורתי ורבים מקרב אנשי פמלייתו ומקורביו היו דתיים ממש. ביצוע עיקרון החילוניות היה כרוך בקשיים רבים ומידת הצלחתו שנויה במחלוקת בקרב ההיסטוריונים.

(ד) אטטיזם (étatisme) – שיטה כלכלית זו מהווה מעין "קפיטליזם ממלכתי" לשם הקמתם של מפעלים כלכליים עידודם ופיקוח עליהם. ארגון מפעלי היסוד בתעשייה והפיקוח הממלכתי עליהם נעשו בהשראה מסוימת של הסובייטים, אך השיקולים שהכריעו את הכף לטובת הנהגת האטטיזם לא היו אידיאולוגיים, אלא גורמים מעשיים מובהקים: כישלון היוזמה הפרטית בכללה, לאחר מלחמת העולם הראשונה, עקב היעדר מעמד של יזמים ומשקיעים מחמת המחסור שהתגלה בהון פרטי שנועד להשקעה; משבר המחירים בעולם; הזנחת התעשייה הכבדה והמחצבים מפאת המחסור בהן פנימי; הרצון לבלום את המאזן המסחרי השלילי על ידי הגברת הייצור והיצוא; וכן גורם מדיני – הרצון לנשל את המיעוטים מעמדותיהם הכלכליות. אין לראות את האטטיזם התורכי כשיטה טוטליטארית, שכן לא הוטל איסור על היוזמה הפרטית והפעילות הכלכלית הפרטית. בלית ברירה, נקטה הממשלה במדיניות זו מחמת מיעוטו של מחזור ההון בכלל, וההון הפרטי המיועד להשקעה בתעשייה כבדה בפרט. מסיבות אלה הפכה המדינה לתעשיין העיקרי ונטלה על עצמה משימות פיתוח כלכליות שונות. יתרה מזאת, המערך האתטיסטי, על כל ליקוייו, נתן לתורכיה את הדחיפה העיקרית ליצירת תעשייה מודרנית, ועם התגברות ההון והיוזמה הפרטיים החלה מגמת החיסול ההדרגתי של שיטה זו. אפילו אם רואים במדיניות אתטיסטית סימפטומים

טוטליטאריים, הרי שהרפייתה ההדרגתית של מדיניות זו החלישה את טענת אותם מדענים שגרסו, כי תורכיה הינה מדינה דיקטטורית מובהקת, מאחר שבמדינה טוטליטארית חייב, בהכרח, להיווצר משטר דיקטטורי.⁹

(ה) עממיות – בעיקרון זה התכוון אתא-תורכ לטפח ערכי תרבות מקומיים, מבלי להתעלם מהתרבות האירופית, ולהקנותם להמוני העם. עיקרון העממיות כלל גם את השאיפה לשוויון חברתי, כלכלי ומשפטי של כלל העם, כלומר דְּבָקוֹת בערכים דמוקרטיים מובהקים. אולם מאידך גיסא, פורש עיקרון זה כעל-מעמדיות, הינו כשלילת הצורך בריבוי מפלגות וכהסתפקות במפלגה אחת בלבד, "מפלגת העם הרפובליקנית", שייצגה, לדעתה של וורד (Ward),¹⁰ חתך עממי נרחב, ולא דווקא מעמד מסוים. משטר המתאפיין במערך חד-מפלגתי אינו זהה בשום פנים ואופן עם משטר דמוקרטי. להלן יסתבר, כי אתא-תורכ חש בליקוי זה ועודד את הקמתן של מפלגות יריבות.

(ו) מהפכנות – בעיקרון זה ביקש אתא-תורכ להטעים, כי קידומה של המדינה אינו פרי אבולוציה ממושכת וטבעית, אלא נעשה על ידי אכוונה מהפכנית שבאה מגבוה, ושצויה מחייבם את הכלל. כל עצם התהוותה של הרפובליקה לא הייתה אלא תולדת אירוע מהפכני. על רקע זה אורגן "התירוף" הכמאליסטי, שהקיף את כל שטחי החיים – שינוי מנהגים, הווי, אורח חיים, לבוש, שפה וביטול מוסדות דתיים. למהפכנות כפויה מעין זו יש צביון טוטליטארי, שהרי המדינה התערבה במפורש בחיי הפרט.

"מפלגת העם הרפובליקנית"

"מפלגת העם" (Halk Firkasi) נולדה מתוך הוועדה הלאומית שאורגנה לשם נתינת זכויות אנטוליה ורומליה, ומילאה תפקיד מדיני מכריע במלחמת השחרור. עקרונות אלו התגבשו בקונגרסים של ארזרום (יוני 1919) וסיואס (ספטמבר 1919). בדצמבר 1922 הוקמה "מפלגת העם" מתוך הוועד להגנת הזכויות של אנטוליה ורומליה.¹¹ לאחר הכרזת הרפובליקה (באפריל 1924) שונה שם המפלגה ל"מפלגת העם הרפובליקנית" (Cumhuriyet Halk Firkase) לא הייתה זומפלגה במובן האירופי בעלת אינטרסים ואידיאולוגיה מעמדית מובהקים, שכן היא הורכבה מכל שדרות העם, שהיו מאוחדות בשאיפה לחדש את חיי העם והארץ. תנאי החיים בזמן השלטון העות'מאני לא איפשרו את התגבשותם של המעמדות בתורכיה, שכן שלטון העריצות הסולטאני הטיל את מרותו במידה שווה, פחות או יותר, על כל שדרות העם. תנאי הכלכלה הפרימיטיביים מנעו בעד התפתחותם של אינטרסים מנוגדים בקוטביות בחברה העות'מאנית, כדרך שאירע במדינות אירופה; בניגוד למדינות בעלות משטר דיקטטורי, שבהן מטשטש המשטר החד-מפלגתי את הניגודים החברתיים על ידי דיכוי המעמדות, שקדה "מפלגת העם" בתורכיה לפתח ולהעלות את רמת החיים, ונשאה אופי מחנך ומדריך. מבחינה זו שימשה המפלגה מכשיר רב-עזר לביצוע הרפורמות של אתא-תורכ, אם כי לעתים קרובות נתערבו התחומים בין פעולות המפלגה לבין פעולותיה של המדינה. מתוך הערכת הבדל מהותי זה בין "מפלגת העם" בתורכיה לבין המפלגות במדינות אחרות, הגדיר אתא-תורכ, בבואו לייסד את המפלגה, את מטרותיה. הוא הטעים את אופייה החקלאי של תורכיה, המושתת על איכרים זעירים ובינוניים מחד גיסא, ועל רובד של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים, מאידך גיסא. כמאל קבע כי האינטרסים של שתי השכבות המקצועיות הללו אינם מנוגדים, שכן אין בתורכיה בעלי הון גדולים-מנצלים. כן עמד על מיעוטם של הפועלים התעשייתיים במדינה (כ-20,000) ועל חלקם באינטרס הלאומי המשותף. הוא הגדיר את האינטרסים של השכבות המקצועיות השונות כמשלימים אלה את

⁹ ההנחה כי מדינה טוטליטארית הינה, בהכרח, בעלת משטר דיקטטורי מופיעה אצל: C. Friedrich & Z. Brezinsky – "Totalitarian Dictatorship & Autocracy" (1956)

¹⁰ B. Ward – "Turkey" (Oxford, 1942)

¹¹ מועד הקמתה הרשמי של מפלגת העם היה ב-9 בספטמבר 1923.

אלה, ולפיכך התנגד לחלקן למעמדות יריבים. במסגרת המשותפת של "מפלגת העם" נמצאו, לדעתו, המרחב הארגוני והאולפנא המתאימה שיתנו פורקן לפעילות הציבורית, ויחנכו את בני העם לאזרחות טובה.

ארגון המפלגה התבסס על עיקרון הנציגות המקומית. הסניפים העירוניים והכפריים בחרו בוועדים מקומיים, ששוגרו את באו-כוחם לוועדים מחוזיים. מוועדים אלה התארגן הוועד האזורי. הסניף האזורי היה מתכנס מידי שנתיים ואילו הקונגרס הלאומי של המפלגה התקיים באנקרה כל 4 שנים. אם כי המפלגה לא הכירה בעיקרון האיגוד המקצועי, הרי שהתירה לקבוצות הפועלים בבתי-החרושת הגדולים להתאחד בוועדים מיוחדים, אשר באי-כוחם ייצגו בוועדים האזוריים.

כאשר ניגשה האסיפה הלאומית לבחירות ולקביעת צורת השלטון נבחרו בעיקר חברי "מפלגת העם" לאסיפה הלאומית. תחילה התכוון אתא-תורכ לעכב צורת שלטון שאף מדינה לא התנסתה בו: הכוח המבצע והמחוקק גם יחד נמסר בידי האסיפה הלאומית במקום מועצת שרים האחראית בפני בית הנבחרים, כנהוג במדינות דמוקרטיות, נתמנו קומיסרים של האסיפה הלאומית, שנצטוו לבצע את הוראותיה, מבלי שהיו רשאים לפעול על דעת עצמם.

מסתבר שמהקומיסרים הללו נשלל כל חופש פעולה ואפשרות של יוזמה אישית או קיבוצית. אולם במרוצת הזמן התגלו הקשיים הטכניים שהיו כרוכים בשיטה זו: הפיקוח המתמיד של האסיפה הלאומית על מבצעי החלטותיה חייב ישיבות לאין-ספור. כן נגרמו עיכובים בביצוען של כמה פעולות דחופות בשל איטיות תפעולה של מועצת הקומיסרים. ב-29 לאוקטובר 1923 חזרה האספה הלאומית לשיטה הדמוקרטית הנהוגה במערב אירופה, ומועצת הקומיסרים הפכה למועצת שרי ממשלה, שנשאה באחריות לפני בית הנבחרים. מושבה התקיים פעמיים בשנה, וכראש הממשלה התמנה עצמת אינונו.

לאחר שנכשל הניסיון למזג את ארגון המפלגה עם משטר המדינה הופרדו שתי הרשויות, ומושלי המחוזות חדלו מלכהן כיושבי ראש סניפי המפלגה במחוזותיהם, פרט לכך שנשיא הרפובליקה נשאר גם נשיא המפלגה. יש לראות בכך את הצעד העיקרי לקראת חיים דמוקרטיים ופעילות רב-מפלגתית. מנגנון "מפלגת העם" צומצם, ומלבד ניהול המשרדים הראשיים באנקרה נעשתה העבודה ברוב הסניפים האחרים על ידי פקידים מתנדבים. חברי המפלגה, בניגוד לחברי מפלגות פשיסטיות, לא נשאו מדים מיוחדים ונמנעו מהפגנות צעקניות ומגינוני הצדעות. כמו כן לא הייתה בתחילה תנועת נוער מסונפת למפלגה. חברי המפלגה תמכו כיחידים בארגונים הלאומיים והצופיים של הנוער. בשנת 1923 היו כ-1.3 מיליון חברים רשומים במפלגה, הינו כ-1/2 מכלל התושבים.

לפני הבחירות לאסיפה הלאומית השלישית (נובמבר 1927) נערך הקונגרס השני של "מפלגת העם הרפובליקנית" (אוקטובר 1927). הדיונים התנהלו סביב "הנאום הגדול" (Büyük Nutuk) שהושמע על ידי אתא תורכ, ונסב על סקירת המאורעות משנת 1919. הקונגרס אישר את עקרונות המפלגה.

תכניתה של "מפלגת העם", כפי שנוסחה ואושרה בקונגרס הרביעי באנקרה (מאי 1935), בהשתתפותם של 384 צירים מכל קצוות הארץ, שולבה בחלקה בחוקת המדינה (פברואר 1937), והפכה לחלק בלתי נפרד ממנה. העקרונות שהונחו ביסוד המפלגה היו: א) המולדת; ב) האומה; ג) חוקת המדינה; ד) זכויות האזרחים. המולדת הוגדרה כחטיבה המקודשת בתוך התחומים המדיניים, שאינה ניתנת לחלוקה בשום תנאי. האומה הוגדרה כיחידה מדינית המורכבת מאזרחים מלוכדים בקשרי לשון, תרבות ואידיאלים. המערכת החוקתית של המדינה הוגדרה על בסיס "ששת עקרונות הכמאליזם", בתחום זכויות האזרחים הושם הדגש על הבטחת חירויות הפרט וחובותיו למדינה.

הקונגרס הרביעי קבע אף את המסגרת הארגונית של המפלגה לפי הסעיפים שמבחרם מובא להלן: 1) המפלגה הוגדרה כארגון מדיני הפועל לפי עקרונות המצע. המשרדים

הראשיים מוקמו באנקרה; 2) כמאל אתא-תורכ נקבע כנשיא המפלגה לכל ימי חייו; 3) נאסרה סטיה כלשהי מעקרונות המפלגה; 4-5) חויבה תעמולה והגנה על עקרונות המפלגה ומצעה; 6) הותרה החברות במפלגה לכל בני המיעוטים בתורכיה; 7) נקבעו המוסדות העיקריים – נשיא, מועצת נשיאות, קונגרס כללי, ועדת ביצוע מרכזית וועדות מקומיות, סיעה פרלמנטרית ומועצת המפלגה; 9) נקבעו תנאי חברות בסייגי גיל 18, עבר ללא דופי פלילי או אנטי-לאומי; 23) הנשיא התמנה למפקח על פעולות המפלגה ולמייצגה; 24) מועצת הנשיאות הורכבה מהנשיא, הנשיא לשעבר והמזכיר הכללי; 25) מועצת המפלגה קבעה את מועמדי המפלגה לאסיפה הלאומית ולמנגנון הממשלתי; 28) החלטות המועצה נקבעו כסופיות וללא עוררין;¹² 49) ראש הממשלה נקבע גם כראש הסיעה הפרלמנטרית; 104) חויב משמעת מפלגתית בהצבעות בבית הנבחרים; 105) בכנסי הסיעה הפרלמנטרית הותר ויכוח חופשי אך החלטות הרוב היו מחייבות; 109) מייצג המפלגה בפרלמנט היה הנשיא או המזכיר הכללי; 128-130) כחברי ועדת הביצוע המפלגתית נקבעו נשיא המדינה, נשיא האסיפה הלאומית, חברי הממשלה וחברי ועדת הביצוע של הסיעה הפרלמנטרית; 131) הוגדרו הכנסות המפלגה ממיסי חבר, רווחי רכוש מפלגתי, רווחי מסיבות ונשפים, פרסומים שונים ומענקים ממשלתיים בצד תרומות עממיות; 9-138) הוגדרו סוגי העונשים וסיבות ההוצאה מהמפלגה.

כן הוחלט על כינוסו של הקונגרס הכללי מידי 4 שנים באנקרה. מטרתו העיקרית הייתה אישור המצע המפלגתי. לקונגרסים הייתה חשיבות תעמולתית והפגנתית גרידא, ללא כל ערך מעשי, שכן ועדת הביצוע המפלגתית הכינה את המצע המפלגתי. פעילותם של סניפי המפלגה בקרב הכורדים בדרם מזרח המדינה הייתה רופפת. המסגרת הארגונית המפלגתית שיקפה, אפוא, את הבחינה הדיקטטורית של המשטר בתורכיה, אולם יש להטעים, כי המפלגה שימשה כלי חינוכי ממדרגה ראשונה, שהכשיר את התורכים לתפיסות היסוד האזרחיות. ניסיון תריסרי השנים האחרונות בארצות אסיה ואפריקה המתעוררות מטיל ספק במידת ההתאמה של משטר דמוקרטי בנוסח מערב-אירופה למדינות ולעמים חסרי כל הכשרה אזרחית יסודית. המעבר ההדרגתי לדמוקרטי-פרלמנטרית בוצע לעת עתה רק בתורכיה מכלל ארצות המזרח-התיכון, להוציא, כמובן את ישראל. לפיכך, אין לחרוץ משפט פסקני על מהותה הבלתי דמוקרטית של "מפלגת העם הרפובליקנית", אלא יש לשקלה באספקלריה היסטורית נרחבת, ובהתחשבות עם התמורות שחלו באופיו של המשטר התורכי. החל משנת 1935 נכנסו, כאמור, מספר צירים בלתי תלויים לבית-הנבחרים, ובמרוצת הזמן הפך המשטר החד-מפלגתי למשטר רב-מפלגתי בעל צביון דמוקרטי. ההפרדה שחלה בין המינהל הממשלתי והמנגנון המפלגתי סייעה גם היא להיווצרותה של אופוזיציה אלטרנטיבית למשטר המפלגה השלטת.

הרקע לרפורמות החילונית

במאות ה-18–19 הייתה תורכיה העות'מאנית אימפריה תאוקרטית מובהקת. מספר נתוני יסוד מחזקים קביעה זו: התורכים היו נושאי הדגל של הג'האד ורוממו את יוקרתה של הדת המוסלמית בכיבושיהם הטריטוריאליים באירופה. בין שמוסדות הסולטנות והחיליפות היו נפרדים למעשה ובין שלא, הרי שבעיני המוסלמים בעולם נחשב הסולטאן כסמל לעוצמה המוסלמית. מבחינה אידיאולוגית לא ניכר הבדל מהותי בין שני התפקידים הללו, לפחות, בעיניהם של מרבית המוסלמים. מכוחה של הדת נולד העבר הצבאי המפואר לא רק של התורכים-המוסלמים, אלא אף של קודמיהם – הביזנטים והצלבנים. אולם ההתנגשות הצבאית בין תורכיה המוסלמית לבין אירופה הנוצרית הסתיימה בכישלונה של הראשונה. המסקנה ההגיונית לא יכלה הייתה להיות אחרת: דת האסלאם, על כל שלוחותיה מוסדותיה, גרמה לכשלונות הצבאיים. אותם "התורכים-הצעירים", שסחפו את האימפריה

¹² המשמעת המפלגתית החמורה נקבעה לאור הניסיונות האופוזיציוניים עד שנת 1935.

העות'מאנית למלחמת העולם הראשונה, פתרו במחי-יד את "השאלה-המזרחית" בכך שמוטטו את האימפריה מחד גיסא, וסללו את הדרך לתחייה הלאומית מאידך גיסא, אם כי הם עצמם לא היו עדיין לאומיים, כפי שסבור, למשל, ההיסטוריון טוינבי. המפלגות הצבאיות שקדמו למלחמת העולם הראשונה הכשירו את הרקע לתנטימאת ולתהליכי התמערות איטיים בתורכיה. שלטונם של "התורכים-הצעירים", שהתנוון לכלל דיקטטורה משולשת, הכשיר את הקרקע לדיקטטורה-הנאורה של כמאל אתא-תורכ, כשם שכישלון סיסמאות ה"פאן-אסלאם" סלל את הדרך בפני רפורמות חילוניות מזה והתגבשות לאומית מזה.

תהליך התפשטות החילוניות נבע במישרין מהמפלגות הצבאיות במאה ה-19 התבוסות התורכיות בקרבות נגד רוסיה, שהתמערה תוך זמן קצר, ונגד מחמד עלי המצרי, ערערו את הביטחון הצבאי המופלג שלשליטי תורכיה העות'מאנית ופרצו את חומת התבודדותה: מומחים צבאיים, המצאות טכניות, שיטות מינהל וארגון חדישות נפוצו ברחבי האימפריה העות'מאנית, ערערו את רגשות העליונות וההסתגרות של התורכים בני המערב הנוצרי, והחלישו, בדיעבד, את נושאי הדת ומוסדותיה, כתוצאה מהמשבר התרבותי שלוה את התפשטות החילוניות המערבית. נושאי החילוניות היו בראש ובראשונה קציני הצבא, שאימצו את שיטות הלחימה החדישות וכליה. הם גם היו הראשונים להעריך את עוצמתה הצבאית והטכנולוגית של אירופה הנוצרית. הואיל והאימפריה העות'מאנית, כממלכה אוטוקראטית, נשענה בעיקר על כוחה הצבאי, הרי שמשקלה של הצמרת הצבאית בתהליכי ההתמערות היה ניכר, בהיעדר רובד אזרחי רחב של שכבות בורגניות שירים על נס את סיסמת ההתמערות-החילונית. ההשקפה הריאליסטית של הצמרת הצבאית, שצידדה ברפורמות הצבאיות והאחרות כבהכרח בל-יגונה, הייתה משוללת סנטימנטים דתיים. הסולטאנים מחמוד ה-II וסלים ה-III הפכו אף הם לנושאי החילוניות המתערבת בתוקף הנסיבות. פיזור צבא האינצ'רים וכפיית רפורמות כלליות מלמעלה (תקופת התנטימאת) נעשו תחת לחצן של מעצמות המערב, ומחמת ההכרה האישית של הסולטאנים, כי אין מנוס מרפורמות על מנת לחזק את בדק-ביתה של האימפריה הגוססת.

ככל שהשפעת המערב הנוצרי גברה והלכה, כן התגבשה בתורכיה שיכבה של משכילים-מתמערבים, אשר יצאו מתוך מנגנון הפקידות הבכירה (רשיד פחה, מדחת פחה), וינקו את השכלתם וחינוכם בבתי-ספר זרים שנוסדו בתורכיה במאה ה-19, או במוסדות חינוך אירופיים.

בנוסף לרפורמות הצבאיות, התרכזו הרפורמות האחרות בהבטחת שוויון הזכויות לכלל הנתונים, ובמיוחד לנוצרים. שוויון מיוחל זה עמד בסתירה בולטת לחוק הדתי-המוסלמי, ומעולם לא בוצע הלכה למעשה: החיט שריף של גולחאנה והחיט שריף מהמיון נשארו בבחינת אותיות מתות, וגם "התורכים-הצעירים" נזהרו מלהגשים את השוויון של הנוצרים, והעדיפו לערפל את כוונותיהם בסיסמת "פאן-עות'מאניות" ערטילאית, ששבקה חיים לאחר זמן קצר. לעומת זאת הוחל ברפורמה בתחום החוק המוסלמי, כגון הגבלת הפוליגמיה, תקנה שנכנסה לתוקפה כבר בתקופה "התורכים הצעירים". הרפורמה בתחום הדתי הקלה על ההפרדה המוחלטת שבין הדת למדינה כפי שהיא. נקבעה על ידי כמאל אתא-תורכ. וובסטר¹³ (Webster) סבור, כי התורכים לא גילו מעולם קנאות לאסלאם. דעה זו מוכללת ביותר. סמית¹⁴ (Smith) סבור, כי הרפורמות החילוניות של אתא-תורכ הסתייעו בירידת היוקרה של האסלאם לאור מפלותיה הצבאיות של תורכיה. יתרה מזאת, לדידו יש להבחין בין דת הקוראן, דת העלמאא, שהייתה לא יותר מאשר פורמליזם, ודת ההמון, שהזדהתה למעשה עם דעות קדומות, אמונות תפלות ומיסטיקה דתית, שרווחה בקרב מסדרי הדרווישים למיניהם באנטוליה. הרפורמה הכמאליסטית ביטלה את הפורמאליזם המוסלמי של

¹³ D.E. Webster – "Turkey of Ataturk" (Philadelphia, 1939)

¹⁴ W.C. Smith – "Modern Turkey – Islamic Reformation?" (Islamic Culture, Vol. XXV, 1951), pp.

העלמאא וכלי הקודש, ושילבה את "דת הקראן" בתפיסת עולם מודרנית, תוך תרגומו מערבית לתורכית.

התקופה הראשונה של הרפורמות הסתיימה בשנות ה-70 של המאה ה-19, עקב השפעות חיצוניות (התנועות הפוזיטיביסטיות והחומרניות באירופה) והשפעות פנימיות (מדיניות דיכוי החופש המדיני והאינטלקטואלי על ידי עבד אל חמיד ה-II, וניצול ה"פאן אסלאם כמכשיר מדיני). למעשה, חדירת הרעיונות של אירופה המערבית לתורכיה יצרה משבר בלתי ניתן לפתרון עד היום עקב ההתנגשות התרבותית בין המזרח למערב, שחלה במקביל לתהליך מעברה של החברה התורכית מפיאודליזם לקפיטליזם. משבר זה מאפיין, למעשה, את כל הארצות הערביות שהשתחררו באותה תקופה. סמית תולה, כאמור, את האשם באסלאם. דא עקא, שהפער הנוצר עקב התמוטטותה של התפיסה הדתית אינו מתמלא בתוכן חדש. המשבר הרוחני והתרבותי אופייני לכל הארצות המתמערבות. כנגד הגישה הקוסמופוליטית של המשכילים הטעים עבד אל חמיד ה-II את רעיון ה"פאן-אסלאם" מטעמים מדיניים של ליכוד האימפריה, והסתייע בעקיפין בג'מאל אד דין אלפאנגי, נביאו הרוחני של הפאן-אסלאם. אולם השפעתו של ה"פאן-אסלאם" על ההתפתחות התרבותית הכללית הייתה מצומצמת.

בשנים 1908-9 החל השלב החדש בתולדות הרפורמות עם עלותם של "התורכים הצעירים" לשלטון. "התורכים הצעירים" חתרו לרפורמה גם בתחום הדתי, ועמדו בקשרים עם הרפורמיסטים במצרים. בדומה לעמיתיהם במצרים, לא ראו "התורכים הצעירים" בדת הטהורה כמכשול למודרניזם. אדרבא, עמדתם האופורטוניסטית איפשרה להם לחזור ולאמץ בשעת הצורך את סיסמת ה"פאן אסלאם". כשם שהרפורמה הדתית באירופה (קלווין, לותר וכיו"ל) לוותה בתקומת הקפיטליזם, כן גם בתורכיה ובמזרח התיכון חל תהליך דומה. "התורכים הצעירים" ניסו באמצעות העות'מאניזציה לאחד את אזרחי האימפריה על בסיס של זכויות שוות ללא הבדלי דת וגזע. הכישלון המהיר של מדינות ה"פאן עות'מאניות" נבע מטעמים שנותחו לעיל.¹⁵ כתוצאה מכך חלה נסיגה של הרפורמיסטים ומקומם נתפס על ידי הלאומנים והפאן-תוראניסטים, בראשותו של זיא גוקאלפ. הללו חיפשו את היסודות הרוחניים הצרופים שבאסלאם. מסקנתו של גוקאלפ הייתה, כי כל החוקים החברתיים והמדיניים של האסלאם (השריעת) אינם תואמים לדת מודרנית בכך הוכשרה הקרקע להפרדת הדת מהמדינה, ליצירתה של מדינה חילונית, ולהעמדת הדת על בסיס מצפוני אינדיבידואלי. בשנת 1917 תבע גוקאל מה"וועד לאיחוד ולקידמה" את ביטולם של משרת שיח' אל אסלאם ומוסדות הווקף. "התורכים הצעירים" הסתפקו בהתקנת חוק המשפחה החדש, שכן שיקולים מדיניים הגבילו בקידום החילוניות, כגון שמירת שלמות האימפריה ומעמדו הסמלי של הח'ליף כראש האסלאם לשם הידוק קשרי התורכים, הערבים והכורדים. גורמי השינויים ביחס לאסלאם נבעו כולם ממלחמת העולם הראשונה: הכרזת הג'יהאד בשנת 1914 וכישלונו כתוצאה מ"המרד במדבר" שנה אחת לאחר מכן, וכן קריעת החבלים הערביים מתורכיה.

ניתוח הצלחתן של הרפורמות החילוניות

השינויים הקונסטטוטיוניים העיקריים בתחום הדת היו כדלקמן: באפריל 1928 בוטל מעמדו הרשמי של האסלאם כדת המדינה, ובפברואר 1937 הוכנס עיקרון החילוניות לחוקת המדינה, בצוותא עם חמשת העקרונות הכמאליסטים האחרים. נוסף לכך הוצאו צווים רבים אחרים ששמטו את הקרקע מתחת למוסדות הדת. מה היה, אפוא, סוד הצלחתו של כמאל אתא-תורכ בביצוע תהליכי החילוניות? אין לכך תשובה ברורה ופסקנית, כשם שאין כיום השקפה מגובשת וחד-משמעית על מעמדו הנוכחי של האסלאם בתורכיה. עם זאת ניתן

¹⁵ ראה לעיל.

למנות 5 גורמים שהקלו על החדרת החילוניות: (א) תהליך ההתמערבות והמודרניזציה החל עוד שני דורות לפני תקופתו של אתא-תורכ, ומיתן את עמדתם של חוגי משכילים ושמרנים-דתיים רבים; (ב) רובו של העם התורכי מורכב עד היום מכפריים, שהיו מורגלים בציות מקדמת דנא, בין שהמדובר בסולטאן ובין שהכוונה לנשיא הרפובליקה; (ג) יוקרתו האישית העצומה של אתא-תורכ, ששחרר את התורכים מאויביהם, בעוד שהחליף וחי'ד אד דין, סמל השלטון המוסלמי, שיתף פעולה עם הכופרים-הנוצריים; (ד) מידת השתרשותו של האסלאם בקרב התורכים נתונה במחלוקת בקרב חוקרי האסלאם. וובסטר (Webster) סבור, למשל, כי האסלאם מעולם לא היכה שורשים בתורכיה. הקראן לא הווה נכס לאומי-דתי כיוון שלא תורגם לתורכית, ורוב האוכלוסין לא ידע קרוא וכתוב ערבית. הוא הדין בשאר ספרי הקודש הדתיים. אם גרסה זו הינה נכונה, כי אז ניתן לראות בה גורם שהקל על אתא-תורכ. ברם, מידת מהימנותה נתונה בספק. מכל מקום, ברור כי המוני התורכים לא התעניינו מעולם במטפיסיקה מוסלמית, אם כי מקבלת השקפה זו ועד לערעור מוחלט של יסודות הסלאם בתורכיה קיים מרחק רב; (ה) כמה מסדרי דרווישים, שרווחו בתורכיה משך זמן רב, חתרו עוד לפני המהפכה של כמאל אתא תורכ תחת אושיות האסלאם האורתודוכסי. הנחה זו חייבת להתקבל בהסתייגות, שכן מסדר המוולוקים, למשל, שחבריו נחשבו לתלמידיו של ג'לאל אד-דין אר-רומי, התנגדו בכל תוקף להשלטת החילוניות. הוא הדין במסדרים השיעים באנטוליה (הנפשיבנדים), ובמסדרי השיעים בקרב מספר שבטים כורדיים (שהשתתפו במרד הכורדי בשנת 1925). לעומת זאת אפשר להסכים עם הקביעה, כי הבכתאשים, ששימשו בשעתו כנושאי כליהם הרוחניים של היאניצ'רים, ערערו בדיעבד את יסודות האסלאם האורתודוכסי.

אולם מאז מלחמת העולם השנייה ואילך, ובמיוחד בשנות ה-50 וה-60 הנוכחיות, קיבל האסלאם בחזרה את המעמד האיתן שאפיין אותו לפני הרפורמות הכמאליסטיות. אמנם אין בתורכיה של ימינו כפייה דתית או אנטי-דתית, אולם האסלאם התחזק מאז עלותה של המפלגה הדמוקרטית לשלטון (1950), אותה מפלגה שמיתנה את יחסה לדת ולנושאייה. התחזקותו המחודשת של האסלאם בתורכיה נובעת מהתחושה הדתית האינסטינקטיבית של האיכר התורכי, שהיא פרי מסורת של מאות שנים. המשבר התרבותי הכללי הביא להתחדשות דתית גם בקרב חוגי המשכילים והעירוניים. בתורכיה לא קיימת אותה הפרדה פסיכולוגית בין מוסדות הדת לבין מוסדות המדינה, כפי שהיא קיימת במערב-אירופה. הדת אינה מהווה נושא לשיקולו של הפרט, אלא היא בבחינת בעיה כלל-תרבותית וחברתית. תהליך ההתמערבות בתורכיה מפגר עד היום בכפריים האנטוליים, המהווים את מעוזי מסדרי הדרווישים והתנועות המיסטיות. ייתכן, כי ההתחדשות המוסלמית והדבקות בדת נראו לחוגי השלטון כבלם יעיל נגד התפשטות ההשפעה הקומוניסטית בתורכיה.

הנהגת הרפורמות החילוניות החלה כבר בשנת 1929. בשנה זו נעשו הצעדים הראשוניים להפרדת הדת מהמדינה: יום ששי נקבע כיום שבתון מחייב מטעם המדינה. בינואר הסמלים הדתיים-נוצריים הוסרו מבתיה"ס הזרים בפברואר. בחודש מרץ בוטלה הח'ליפות סופית ובית עות'מאן הוגלה מהמדינה. כן בוטלו כל בתיה"ס הדתיים-מוסלמיים והוקמו בתי"ס חילוניים בפיקוח המדינה. באפריל 1924 בוטלו בתי הדין השריעים (הדתיים) והופקעו נכסי ההיקדש (אווקאף) מידי הרשויות הדתיות. מעמדו המיוחד של שייח' אל אסלאם בוטל עוד בשנת 1922, עם ביטול הסולטנות. המחלקות הממשלתיות לענייני האווקאף תפסו בשנת 1924 את מקום הרשויות הדתיות. באוגוסט 1925 בוטלה ענידתו של ה"פ'ז" (הכובע ללא שוליים), ובמקומו הונהגה המגבעת האירופית. בספטמבר אותה שנה נסגרו מסגדי הדרווישים ובוטל הפולחן ליד קברי הקדושים. הלבוש המסורתי הותר רק לכלי הקודש בפולחנם. באוקטובר 1926 הוצב פסלו של אתא-תורכ באיסטנבול, בניגוד לחוקי האסלאם. כן הוצבו פסלים אחרים, כפסל החייל האלמוני וכו'. באפריל 1928 בוטל, כזכור, מעמד האסלאם כדת המדינה. באותה שנה הונהג הכתב הלטיני במקום הכתב הערבי. ב-1929

בוטלה ההוראה בבתי הספר בשפות הערבית והפרסית, וב-1931 הונהג חינוך יסודי כחובה בכל בתי הספר הממשלתיים. בשנת 1930 נערך שידוד מערכות גאוגרפיות: עריה וכפריה של תורכיה קיבלו שמות תורכיים. כך, למשל, הפכו קונסטנטינופול לאיסטנבול, אדריאנופול – לאֶדִירֶנֶה, סמירנה – לאיזמיר וכוד'. ביוני 1934 הצטוו התורכים לאמץ להם שמות משפחה, ובנובמבר באותה שנה כונה מוצטפא כמאל בשם "אתא תורכי", הינו אבי התורכים. בשנת 1935 התקיים הקונגרס הבינלאומי ה-12 של פדרצית הנשים באיסטנבול. באותה שנה הוענק שוויון הזכויות לנשים לפי החוק האזרחי, לאחר שהתחלות צנועות, כגון החמרת חוקי הפוליגמיה, נעשו עוד בתקופת "התורכים הצעירים".

הרפורמות בשטחי התרבות והחינוך

הפעילות התרבותית החלה, למעשה, עוד בשנת 1908 עם מהפכת "התורכים הצעירים". בשנת 1909 נוצרה "חברת השפעה החדשה", שמטרתה הייתה לטהר את השפה התורכית מניבים ערביים ופרסיים. פורסמו בטאונים כ"עטים חדשים" ("Genç Kalemer") ו"חיים חדשים": הביטאון האחרון הדפיס את "הפילוסופיה החדשה" של זיא גוקאלפ, שינקה את רעיונותיה מהמפכה הצרפתית ומהפילוסוף הצרפתי דורקהיים.¹⁶ שתי ההוצאות פעלו לחיסול הבערות ולהידוק הקשרים בין הוולאיתים לבין קושטא. גוקאלפ ניצח על מלאכה זו. בין השנים 1910–1924 פעלה אגודת "הכירה התורכית" ("Türk Ocağı"), שמגמתה הייתה למזג את התרבות והלאומיות. באגודה זו, שהוקמה אף היא על ידי גוקאלפ, השתתפו גם נשים.

ב-1911 הוצא עיתון בשם "הבית התורכי" ביוזמת גוקאלפ. בין השנים 1920–1922 נשלח גוקאלפ מטעם "מפלגת העם" לארגן את חיי החינוך והתרבות בכפרים. פעילות זו נערכה בשני מישורים: א) פרסומים והדרכה להמונים; ב) הקמת "בתי העם", בשנת 1938 פעלו למעלה מ-200 בתי העם שנשאו אופי של מועדוני הדרכה בדומה למרכזי YMCA. שטחי פעולתם כללו הוראת השפה וההיסטוריה התורכיים, אומנויות יפות, חינוך גופני, עזרה סוציאלית, מתן קורסים למבוגרים, ריכוז ספריות ופרסומים, מוזיאונים ותערוכות. באזורים הכפריים הושם הדגש על חינוך חקלאי. כמו כן נעשו מאמצים רבים להחדרת המוסיקה המערבית הפיסול והציור האסורים על ידי חוקי האסלאם. "בתי העם" מילאו תפקיד חשוב לאין ערוך בקירוב ההמונים למטרות האידיאולוגיה הכמאליסטית. העתקת הבירה מאיסטנבול לאנקרה, שנבנתה במתכונת מודרנית וללא מסגדים ברבעים החדשים, סייעה רבות להחדרת תהליכי החילוניות, כשם שהעברת יום השבתון הלאומי מיום ששי ליום ראשון (ב-1935) הטעימה את הניתוק הלאומי מהשפעת הדת.

העיתונות התורכית ניעורה לחיים חדשים לאחר ההפיכה הכמאליסטית. עד שנת 1935 הופיעו 22 כתבי עת ויומונים באיסטנבול ו-16 אחרים מחוץ לה. תפוצת העיתונות הפופולארית הגיעה עד כ-30,000 עותקים; עיתונים וירחונים מספר נתמכו רשמית על ידי הממשלה. בשנת 1934 החל להופיע בקביעות היומון "Yurd", (מולדת), בטאון "מפלגת העם הרפובליקנית". תפוצתו הממוצעת הגיעה לכ-570,000 עותקים. היומון "Ulus" ("אומה"), שהודפס באנקרה נחשב לביטאונה הרשמי-למחצה שלהממשלה, ניזון מאינפורמציה ממשלתית שסופקה על ידי "סוכנות הידיעות האנטולית". מקרב העיתונים החשובים באיסטנבול יש להזכיר את "Tan" ("שחר") ו-"Cumhuriyet" ("רפובליקה). מרכז מפלגת העם באנקרה פרסם שבועון בשם "אנקרה" וכן ירחון בשם "תורכיה הכמאליסטית". שניהם הודפסו בצרפתית. שני הבטאונים הללו נועדו להביא את דבר תורכיה החדשה לאירופה. ההשפעה הממשלתית הרשמית הורגשה רבות בעיתונים למיניהם, במיוחד במאמרים על מדיניות החוץ. לכאורה, הייתה העיתונות חופשית מצנזורה, אם כי, למעשה, אסור היה

לפרסם מאמרים שהוגדרו כזורעי פירוד בקרב העם. תפקידה הרשמי של העיתונות הוגדר כמתיחת ביקורת קונסטרוקטיבית על יעילות השלטון המרכזי והמינהל המחוזי, נוסף למשימותיה החינוכיות האחרות.

גם בתחומי החינוך וההשכלה הורגשה יוזמה נמרצת. בשנת 1934-5 ביקרו כ-60% מכלל גילאי 7-12 בבתי"ס יסודיים. חוברת החינוך היסודי, שהופרה רשמית כמשימה לאומית, בוצעה הן על ידי הרשויות המקומיות והן על ידי הממשלה, שטיפלה בעיקר בתחום החינוך הגבוה. בשנת 1937 הושם הדגש על פיתוח מרכז תרבותי והשכלתי במזרחה של המדינה, באזור אגס וואן. רוב פעולות החינוך והתרבות עמד בסימן "תירוף" יסודי. הייתה זו, ללא ספק, תגובת פיזיו לרגש הנחיתות הלאומי של התורכים בתקופה העות'מאנית.

עד שנת 1934 פרסמה "החברה ההיסטורית התורכית" 4 כרכים על יסודות הכמאליזם, שתורגמו גם לצרפתית. הוראת ההיסטוריה נשאה אופי מגמתי מובהק לשם הבלטת הלאומיות התורכית, תוך הטעמת הנושא האתנולוגי. פעולותיה המעשיות של החברה התבטאו בדיוני ועידות וקונגרסים, בפתיחת בתי-נכאת ובדל"ית נושאים מהעבר הרחוק, תוך קשירתם המכוונת להיסטוריה של התקופות האחרונות. התורכים לא בחלו באמצעים בלתי מדעיים כדי לטפח ההבחנה בין התורכים לבין השמים: הם אמצו לעצמם את השומרים והחתים הקדמוניים כאבות האומה, והעלו את הגרסה המפוקפקת אודות קודמנותם של התורכים מהשמים. בנקים שונים ומוסדות כלכליים נשאו שמות "היסטוריים תורכיים" כגון "בנק חתי", (אֶתִי) ו"בנק שומר" (סומר) וכד'. הגדילה עשות "החברה לשפה התורכית" בין השנים 1928–1931, והשפעתה החילונית הייתה רבה יותר מהשפעת החברה ההיסטורית. עוד בחודשי פברואר-מרץ 1926 הזמינה הממשלה הסובייטית משלחת תורכית לדיוני הקונגרס התורכולוגי שהתקיימו בבאקו. קונגרס זה, שנשא למעשה צביון מדיני, המליץ על הזנחת הכתב והכתיב הערביים, ואכן באפריל 1928 שונה האל"ף-בי"ת התורכי לכתב לטיני, והשפה התורכית עברה ניפוי וסינון מהערכים הערביים והפרסיים שדבקו בה והיוו למעלה מ-1/3 מכלל אוצר מילותיה. הפולקלור והלהגים האנטוליים שימשו כמקור ראשי לשאיבת מילים תורכיות חדישות ומקוריות. בנובמבר 1935 פורסמה ב"אולוס" תיאורית "שפת השֶׁמֶשׁ", שטענה לקדמוניותה של השפה התורכית העתיקה, ולהיותה מקור לכל השפות השמיות וההודו-אירופיות. עם כל קלישאותיה של תיאוריה זו, הרי שהיא שמה מקור נוסף לגאווה הלאומית התורכית והצדיקה, בדיעבד, את רוביין של המילים הזרות בתורכית. שנת 1936 עמדה גם בסימן פעילות אינטנסיבית בתחום החינוך הגבוה: נפתחו הפקולטות לשפה, להיסטוריה ולגאוגרפיה. המכללה הצבאית והמדרשה הגבוהה לשירות אזרחי הועברו מאיסטנבול לאנקרה, לאחר שעוד באוגוסט 1933 נפתחה "האוניברסיטה התורכית", וכן הוקמה המדרשה הגבוהה ללימודי החקלאות.

המהפכה הכלכלית

התנאים המדיניים החדשים שנוצרו לאחר מלחמת תורכיה-יוון והמרתו של חוזה סאוור בחוזה לוזאן (1923) – מנעו את חלוקתה של תורכיה לאזורי-השפעה, אישרו את עצמאותה וביטלו את הקפיטול ציות. תנאים אלה הניחו את היסוד לפיתוח תעשייה מקומית. עיקר המכשלה הייתה נעוצה בשיטת הקפיטול ציות,¹⁷ ששחררה, כזכור, את הזרים ממסים חוץ ממסי קרקע, אפשרה להם להישפט בפני דין זרים או מעורבים והקלה על פעולותיהם הכלכליות והמסחריות על ידי שורה של חוקים תורכיים שנחקקו בהסכמת המעצמות, ואסרו על הקמת מפעלים תורכיים המתחרים למפעלים הזרים. הגורמים הכלכליים והחברתיים שסייעו עתה להקמתה של התעשייה המקומית היו חיסול הגבלות הדת בכל הנוגע לשימוש בחשמל, בריבית ובשיתוף נשים בעסקים ובחרושת, כן עלה שיעור הצריכה הכללית בהשפעת ההתמערבות המזורז. הרחבת מערכת התחבורה בין השנים 1924–1929

(הנחת קווי מסילות ברזל והשלמתם בין אנקרה וסיואס, איסטנבול-אנקרה ומרסין עדאנה) סייעה לפיתוח החקלאות והתעשייה באזורים מרוחקים. אולם עיקרה של המהפכה הכלכלית נעוץ בחילוץ המשמרות שחל בשלטון ובשינוי התפיסה של צמרת השלטון התורכי הרפובליקני אודות תפקידיה של המדינה. עלייתו ההדרגתית של המעמד הבינוני, צמיחתן של הערים והפיכת עידוד התיעוש לעקרון מדיני של הממשלה סייעו להתפתחות המהפכנית. כן נוספו גורמי תיעוש שהיו קשורים באוכלוסין, כגון עלייה בריבוי האוכלוסין ותהליכי עיור מוגברים. הצריכה התעשייתית עמדה ביחס גבוה יותר מאשר הריבוי הישיר בערים. חלה ירידה בחלקו של האדם בייצור מזונות וחומרי גלם, בד בבד עם ירידת אחוז החקלאים והתרחבות שטחי העיבוד החקלאי.

התעשייה בתורכיה רוכזה בערים בינוניות ובעיירות. מכיוון שעצמאותה הכלכלית של תורכיה הייתה תלויה באספקה עצמית של מוצרים חיוניים לביטחון המדינה – התבלט הכרח בפיתוח ענפי חרושת ותעשייה. מחוסר מעמד בעלי הון ויזמים הונהגה על ידי כמאל אתא-תורכ שיטת האטטיזם (étatisme), הינו מעין קפיטליזם ממלכתי, כלומר צירוף האינטרסים של הפרט והמדינה לשם הפקת תועלת מקסימלית למדינה. מלכתחילה היה האטטיזם התורכי גמיש מבחינת גילוי אי-התנגדות קיצונית להון זר ומבחינת העידוד והפיקוח על מפעלים פרטיים. המגמה המרכזית של האטטיזם התורכי נועדה למנוע מצב אפשרי של חידוש הקפיטול ציות במסווה מודרני, וכן נועדה היא לנשל את הארמנים והיוונים משליטתם על השוק והמסחר בתורכיה. עם זאת, אין להתעלם ממשבר המחירים העולמי ומהמחסור בהון פנימי בתורכיה שהולידו, בהכרח, שיטה כלכלית זו, אשר הושפעה ללא ספק מהשיטה הסובייטית, אם כי לא נבעה ממניעים אידיאולוגיים.¹⁸ חוקי עידוד והנחות למפעלים פרטיים הוצאו עוד בסוף שנת 1913, והתבטאו במתן קרקעות חינם, בפיטורין ממסים ובפיטורין ממכסים על חומרי גלם ומכונות. מדיניות העידוד הנ"ל הוגבלה במקצת על ידי חוזה לוזאן, שאסר על מכסי מגן והשווה את תעריפי המכס.

מדיניות האטטיזם הוכנסה, כזכור, בפברואר 1937 לחוקה התורכית. אולם בביצועה ההדרגתי הוחל, למעשה, כבר בשנת 1924, עם הקמת הבנק הראשון למסחר ("בנק איש" – "İş Bankası"), בהון יסוד של כמיליון לירות תורכיות. כמחצית השנה לאחר מכן הוקם הבנק לתעשייה ולמכרות. בשנת 1927 פורסם החוק לקידום התעשייה שקבע, כי המדינה תקנה מוצרים מקומיים, ולו גם יקרים יותר ב-10%, תוך העדפת מוצרי בתי-חרושת ממוכנים בעלי מספר ימי עבודה שנתיים מקסימליים. כן קבע החוק את חובת העסקתם של פועלים תורכיים, הוזיל את מחירי התובלה הממשלתית ב-30%, ואישר את כל ההנחות האחרות שניתנו בשלהי שנת 1913. מגמת החוק הייתה כפולה: א) הפניית ההון לתעשייה על ידי צמצום ההשקעות והסיכון, וכן אבטחת סיכויי השיווק; ב) ביטול ההנהלות של הזרים במפעלים למיניהם ועידוד היוזמה הפרטית.

הביצוע האתטיסטי נכנס לשלבים מעשיים עם הכרזת תכניות החומש. תכנית החומש הראשונה (8-1933) פורסמה לאחר שקברניטיה של תורכיה נוכחו סופית בכישלונה של היוזמה הפרטית למרות ההנחות למיניהן, כאבטחת השיווק והפחתת הוצאות הייצור הכלליות. עם פרסומה של תכנית החומש הראשונה נכנסה השיטה האטטיסטית הלכה למעשה לכלכלה התורכית. מטרותיה של התכנית היו כדלקמן: פיתוח ענפי הכותנה והאריגים, שחומרי הגלם שלהם מיוצרים בתורכיה; פיתוח מחצבי הברזל, הנחושת, הפחם והגופרית; ייצור מוגבר לשוקים המקומיים, בעיקר, ייצור תוצרים בעלי ביקוש גדול, וזאת למרות העובדה שחומרי הגלם יובאו. הכוונה, בעיקר, הייתה לנייר, קרטון, משי, בקבוקים וחרסינה; הקמת תעשייה כימית שתוכננה על בסיס מוצרי הלאומי של התעשייה הכבדה. לשם מימון של המטרות התעשייתיות נוסדה שורה של בנקים ממשלתיים, כגון "בנק

¹⁸ עין לעיל בסעיף – "האידיאולוגיה הכמאליסטית של המשטר ואופיו האמיתי".

סומר" (Sümer), שנועד לממן את מבצעי תכנית החומש וכן לערוך מחקרי פיתוח תעשייתיים. בשנת 1936 נוסד "בנק אתי" (Eti) לניצול המכרות ולפיתוח תעשייה מטלורגית. שני הבנקים הללו תפסו את מקומו של הבנק לתעשייה ולמכרות שהוקם בשנת 1925. בפיתוח מספנות, נמלים ובתעשיית ספינות הסתייעה הממשלה התורכית בבנק הִימי "דניז" (Deniz). כן נטלה הממשלה מלוות שונים מחו"ל, בעיקר מחברות אמריקאיות, מברית המועצות וממקורות פרטיים בבריטניה. בשנת 1936 הורחבה תכנית החומש הראשונה לשם הקמת מפעלי חשמל, מפעלי ייצור מזונות ומפעלי מכונות. בשנת 1938 פורסמה תכנית הרובע, שעניינה היה פיתוח נמלים חדישים בים-השחור וגיוון החרושת המקומית, כגון תעשיית קנבוס, תעשיית אביזרים חקלאיים באנקרה, מפעלי שימורי בשר ומפעלי סוכר, מטוויות חדשות ומפעל להפקת דלק סינתטי מפחם. באותה שנת 1938 הוצא חוק שארגן מחדש את הבנקים כחברות מסחריות בעלות מניות בבעלותם של נתינים תורכיים. כן הוחזר חופש היוזמה הפרטית לענפים מסוימים שהצליחו להתאושש. לעומת זאת הוטל פיקוח ממשלתי על היעילות הכלכלית של מפעלי המדינה, שזכו עד אז לחופש ללא בדיקת כדאיותם הכלכלית.

האטטיזם וההשפעה הסובייטית

אחרי פרוץ המשבר הכלכלי העולמי שהסתיים בפשיטות רגל, בירידת ערך המטבע ובחוסר עבודה רב-ממדים, הועלתה האפשרות של תכנון כלכלי על ידי הפעלת יוזמת המדינה בתחומים שבהם נכשלה היוזמה הפרטית. אמנם בשנות ה-30 חסרו למדינאים במדינות השונות מטרות ברורות ומקיפות, בדומה לאלה שהופיעו כתוצאה ממלחמת העולם השנייה. טרם תוכנן פיתוחם של אזורים נחשלים, ובמיוחד מושבות ושטחי מנדט, שנחשבו למרחב שליטתן הבלעדית של המעצמות. אולם תכנונו של המשק הלאומי היה הכרח השעה כדי למנוע פורענויות וזעזועים שהתלוו למשבר הכלכלי העולמי וסיכנו את עצם קיומם של המדינות.

מצבן של ארצות נחשלות, ובמיוחד תורכיה, היה שונה מזה של המדינות הקפיטליסטיות באירופה. בעית ההון הדרוש להשקעות ולהרחבת הייצור עמדה בראש דאגותיהן של אלה הראשונות. הן זה מוכרח היה לבוא בחלקו מחו"ל, בלוויית עזרה בינלאומית בתחום הטכני והארגוני. אולם אמריקה ואירופה המערבית היו נתונות בסבך משבריהן הפנימיים ולא התפנו לפיתוחן של ארצות נחשלות. תורכיה למדה שני לקחים מהתגובה של מערב אירופה להחמרת המשבר: האחת, מדיניות של העדפה בסחר החוץ והשנייה, הגברת פעילותה של המדינה בתחום הכלכלה. הצמצום ביצוא התורכי בשנות המשבר העולמי עורר את מאמצי הממשלה להגביל את היבוא על מנת לאזן את סחר החוץ. בחיפושה אחר דוגמה לפעילותה הכלכלית של המדינה פנתה תורכיה לעבר המדינה הסובייטית.

סמיכותן בזמן של המהפכות הבולשביקית והכמאליסטית הביאו, ללא ספק, לקירוב הלבבות בין שתי המדינות. אם כי שתייהן התחייבו להימנע מהתערבות הדדית בענייני פנים (הסכם מוסקבה – 1921 והסכם פריס – 1925), הרי שהחשש התורכי מפני התפשטות הרעיון הקומוניסטי בתורכיה מחד גיסא, והתחדשות המגמות האימפריאליסטיות הרוסיות מאידך גיסא – מצא את ביטויו בהסתייגות מסוימת מברית המועצות, בבחינת "כבדהו וחשדהו". אחד מששת עקרונות הכמאליזם שאושרו בחוקה היה עיקרון "המהפכנות". אמנם במרוצת הזמן ניתנו פירושים שונים לעיקרון זה, אולם נעלה מכל ספק, כי "המהפכנות" מצאה את ביטוייה המעשי בתחום התכנון והפיתוח בתכנית החומש הראשונה. העזרה הסובייטית התבטאה לא רק בהסכם מילולי ובהשאלת מונחים וסיסמאות, אלא אף בתמיכה כלכלית של ממש. עוד בשנת 1923 הסכימה ברית המועצות על מתן מלווה לתורכיה בסך 8 מיליון דולר, ללא ריבית, לטווח של 20 שנה. המלווה שהופעל במאוחר בשנת 1934 ניתן בצידוד ובמכונות שונות. לצורך ביצוע המלווה והזמנות הצידוד הוקם ברוסיה מוסד מיוחד בשם "תורכסטרווי", שנוהל על ידי כלכלני התעשייה הסובייטית. באפריל 1935 נחתם הסכם עם

בנק "סומר" בדבר הקמת מפעל טקסטיל, וטכנאים ומנהלי עבודה תורכיים נשלחו להשתלמות בברית המועצות. בקצרה, תכניתה החומש הראשונה בוצעה בסיוע פעיל של רוסיה הסובייטית ומתוך דמיון רב בשיטות הכלכליות. השותפות התורכו-סובייטית נמשכה בכל תקופת הביצוע של תכנית החומש הראשונה. במערב-אירופה נוצר לעתים הרושם, כי תורכיה צועדת לקראת הלאמה בנוסח הסובייטי, וכי שיטת המונופולים הממשלתיים מובילה, בהכרח, למשק קולקטיבי. אולם רושם זה היה מופרך, שכן התפתחות המשק התורכי הלכה בכיוון שונה, הן מחמת אופיו המיוחד של המשטר הכלכלי התורכי, והן מחמת התמורות שחלו במדיניות החוץ התורכית החל משנת 1937, מועד חתימתו של חוזה סעד עבאד. רוסיה לא ניסתה לכופף את עקרונותיה האידיאולוגיים ומשטרה המדיני על תורכיה. גם בתחום הכלכלי ניכר שוני עקרוני בין שתי המדינות: מדינאי תורכיה חזרו והצהירו על שמירת האמונים לעקרון הרכוש הפרטי. המדינה לא הלכה בדרך של הפקעה והותירה את מרביתו של המשק בידיים פרטיות, שעה שברית המועצות הלאימה את אמצעי הייצור. גם בתחום המשטר החקלאי ניכר הבדל רב בין השתיים: רוסיה הלכה בדרך של חלוקת קרקעות המונית כשלב מכין לקולקטיביזציה מקיפה, בעוד שתורכיה העדיפה להסתפק ברפורמות אגראריות מתונות. ברוסיה נתפס התכנון כמשימה כוללנית, שהקיפה את כל תחומי הייצור והצריכה, בעוד שתכנונה של תורכיה היה חלקי בלבד, ובא במקום שהיוזמה הפרטית נכשלה לחלוטין או למחצה.

אופיו של האטטיזם עד מלחמת העולם השנייה

ב-20 באפריל 1931 פרסם אתא תורכ מיינשר לאומה התורכית ובו הניח את היסוד לתכניתה של "מפלגת העם הרפובליקנית", שהתכנסה להלן בקונגרס השנתי שלה. במיינשר זה הותוו הקווים הכלליים למדיניותה הכלכלית של המדינה וכן נרמזו מספר תכניות מעשיות, ביחוד בתחום תובלת הרכבות ומסילות הברזל. במאי 1931 פרסמה מפלגת העם את מצעה הכללי בעקבות הצעותיו של אתא-תורכ, בהקדישה את החלק הארי ממצעה לסעיפים הכלכליים. המצע הטעים את חתירתה של המפלגה ליוזמה ולפעילות פרטיות, אולם הודגש כי צורכי המדינה הדחופים בתחום הכלכלי תובעים את יוזמתה של המדינה. המושג "אטטיזם", כפי שהוא מתרגם לתורכית "Devletçilik" – משמעותו – העדפת פעולות המדינה. המצע סיים את סעיפיו בהטעמה ברורה, כי לעקרון הכלכלה הממלכתית אין כל זיקה משותפת עם קולקטיביזם או קומוניזם, שאינם מותרים כל אפשרות ליוזמה כלכלית פרטית. בכל ההגדרות התורכיות הרבות של האטטיזם מתבלטת המגמה להצביע על צביונו המיוחד במינו, הלאומי, של האטטיזם התורכי. יש בכך, אולי, משום תופעה פסיכולוגית של משטר שנקלע לתוך סתירה בין שיטת הלאמה, מונופולין ופעילות כלכלית ממלכתית, ביחוד בתחומי המפעלים התעשייתיים החדשים, לבין הרצון לשמור על עקרונות הבעלות והיוזמה הפרטיות. אתא תורכ ואינונו הסתייגו תדירות מהניסיון לזהות את האטטיזם עם סוציאליזם. המשק הפרטי המשיך את קיומו בצד המשק הממלכתי הקם והמתרחב, בעיקר מכוח ההתמדה ואי רצונה של המדינה לעבור את הגבול בין הקפיטליזם הממלכתי והסוציאליזם הממלכתי. ביסוס שיטת המונופולים, הקמת רשת הבנקים הממלכתיים, יסוד מפעלי תעשייה ממשלתיים וחברת שיווק של המדינה, הלאמת שירותים ומחצבים – כל אלה העידו על חיסול הדרגתי של הכלכלה החופשית ועל כיבוש שטחים כלכליים נרחבים מדי היוזמה הפרטית. אם בשנות ה-30 הראשונות הוסיפה עדיין הממשלה לשמור אמונים להנחות החוק לעידוד התעשייה משנת 1927, על תיקונו המאוחרים לטובת התעשייה הפרטית, הרי שהחל מהשנים 4-1933 גילתה הממשלה מידה רבה של הזדהות למפעלים הפרטיים, והבליטה את התפיסה האטטיסטית הקיצונית. למעשה, לא שמר האטטיזם על עקרונות בשטחי בארגון הכלכלי הפנימי או בסחר החוץ. היו, למשל, קווים מרקנטיליסטיים ברורים במדיניות סחר החוץ, ואולם במציאות גברה מגמת הפיתוח המנוגדת בהחלט

לשיטות מרקנטיליסטיות בארץ נחשלת, בגלל הזיקה לסיוע חוץ ולייבוא חומרים וסחורות חיוניים, אפילו מתוך סיכון המאזן המסחרי. הקו הבולט ביותר של התקופה האטטיסטית היה ההזדהות המלאה של מדיניות כלכלית ומדיניות פיתוח כלכלי, כלומר ההשקפה בדבר הצורך להשוות את רמתה הכלכלית של תורכיה לזו של הרצות המפותחות על ידי שיטות ייצור חדישות, ניצול אוצרות המדינה בתחומי המשק המקומי, עידוד החקלאות לשם הגדלת כוח הקניה של מרבית האוכלוסין, ושיפור מאזן התשלומים, לאו דווקא על ידי צמצום הצריכה אלא על ידי הרחבת הייצור. לשם הגשמת מגמות אלה היה צורך בהפעלת הנמרצת של המדינה, כיוון שמעיניה אינם נתונים לרווחים מידיים אלא לאינטרסים הלאומיים הכלליים. תורכיה הפכה, אפוא, למדינה הראשונה מבין המדינות הנחשלות שנעשה בה ניסיון של פיתוח מתוכנן עם תכנית החומש הראשונה. המסגרת הכללית של מאמצי הפיתוח הייתה קיימת עוד מקודם: הגברת ניצולם של האוצרות הטבעיים, העלאת פרוץ העובדה והיקף הייצור ושיפור ברמת החיים של האוכלוסייה. אולם המדיניות האטטיסטית הטילה את המדינה לתוך סתירה מהותית בין שיטות ייצור חדשות לבין יחסי הייצור הישנים, שעיינו כל התפתחות חדישה. הממשלה לא נקטה באמצעים מהפכניים בתחום החברתי כדי להחיש את השיטות והתהליכים הכלכליים. מסתבר, אפוא, כי כאן היה מקור כישלונם של המאמצים האטטיסטים המרובים. שכן עד למלחמת העולם השנייה בלטו יותר התהליכים מאשר התמורות הממשיות בתחום הייצור. היסוסיו של המשטר האטטיסטי בין נקיטת מדיניות של הלאמה וקולקטיביזציה לבין מתן יד חופשית לפעילות הכלכלית הפרטית הביאו, בסופו של דבר, לדעיכת האטטיזם בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. הממשלה התעלמה לטוב מהסתירה המהותית שבין דרבון מדיניות הפיתוח לבין המערך הכלכלי הקפוא של המשטר הישן, אשר כל הרפורמות הכלכליות הרבות לא העמיקו לחדור לתוכו ונשארו, למעשה, על פני השטח. שני גורמים חשובים עיצבו את ההתפתחות בשנות ה-30: א) העמדת תכנית החומש התעשייתית במוקד הפיתוח של הארץ והזנחה מובנת של תחומים רבים אחרים; ב) הפיכת המדינה למפעל מרכזי בתחום הפעילות הכלכלית.

בסיכום, התורכים הבינו כי שיטות של הגבלות, צמצום ההוצאה הלאומית והותרת היוזמה בידי ההון הפרטי המצומצם לא יפתרו את בעיותיה הכלכליות של המדינה. בשעה שבמערב אירופה ניטש המאבק המחודש על זכות המדינה להתערב בחיים הכלכליים ולתכנן את המשק הלאומי, הקל מבנהו האוטוריטארי של המשטר התורכי את העמדתה של המדינה במרכז הפעילות הכלכלית. ממשלה חזקה, שנשענה על מפלגה אחת ויחידה אשר כיוונה את פעולותיה, הצליחה לגבש מדיניות כלכלית עקרונית, אך השאירה גם פתח מסוים לגמישות בהתוויית מדיניותה הכלכלית. במרוצת הזמן חלה תפנית הדרגתית והאטטיזם, המהווה עדיין חלק בלתי נפרד מחוקת המדינה, התרוקן למעשה מתוכנו.¹⁹

המרידות הכורדיות ותוצאותיהן

הנהגת הרפורמות הכמאליסטיות לא עברה ללא התנגדות של ממש. בעוד שההתנגדות לשיטה האטטיסטית הייתה נחלתו של חוג סוחרים מצומצם יחסית באיסטנבול ובאיזמיר, רובו ככולו ממוצא בלתי תורכי, שהתמרמר על העלאות המכסים, גביית המסים ומגמת הצרתם של צעדי היזמים הפרטיים, הרי שעיקר חיצו המרי הופנו כלפי הרפורמות החילוניות, שבאו כמקלחת של צוננין לאחר ביטולה הפורמאלי של החיליפות. תהליכי החקיקה החילוניים נתקלו בהתנגדות מסוימת בקרב כפרי אנטוליה, מבצריהם של מסדרי הדרווישים שפורקו, ובמיוחד גברה ההתנגדות בחבל כורדיסטאן התורכי, מקום שם שולבה הקנאות המוסלמית על הרקע הכללי של הנחשלות הכלכלית והתרבותית, ואולי סייעו לה גם רגשות האכזבה של הכורדים מהאוטונומיה שהובטחה להם בחוזה סאוור, ושהושמה לאל על ידי חוזה לוזאן. מכל מקום, ב-11 לפברואר 1925 פרץ המרד הכורדי

¹⁹ על ההתפתחויות הכלכליות בתורכיה החל ממלחמת העולם הראשונה ראה להלן.

הראשון, בהשתתפותו הפעילה של מסדר הנקשבנדים, ובראשותו של שיחי' סעיד מגאנז', מערבית מאגם וואן.

הכורדים המורדים השתלטו על הוולאיתים הדרומיים-מזרחיים של המדינה והסתייעו באחיהם מאזור מוסול המשוע והתוסס. תביעותיהם התמצו בהחזרת החוק המוסלמי על כנו ובכינון אוטונומיה. יש להניח, כי מאחורי המרד הכורדי עמדו גם חוגי הדת ושאר מקופחי הרפורמות החילוניות. לפי הגירסה התורכית הרשמית תמך בעקיפים במרד של שיחי' סעיד הנסיך סלים, מי שהיה הטוען לכס הסולטנות. המרד דוכא באכזריות רבה ובתי דין של שדה הוסמכו להוציא להורג כל בוגד ומורד. אחת מתוצאותיו המיידיות של המרד הכורדי הייתה חזירתו של עצמת אינונו לראשות הממשלה (3 במרץ 1925), לאחר שפרש ממנה לטובת פתחי-ביי (ב-20 בנובמבר 1924). כן התקבל החוק אודות "שמירת הסדר והביטחון", שהתקין שני בתי דין מרכזיים באנקרה ובמחוזות המזרחיים. לאחר הבסתם של השבטים המורדים התחזק משטרו האוטוריטארי של אתא תורכ והשלטונות המרכזיים נגשו במרץ להטמעתם של הכורדים, להגליית חלק מהם לתראקיה ולהפיכת הנותרים ל"תורכים הרריים". ב-1926 התגלה קשר לרציחתו של הנשיא, וכתוצאה ממנו נעצרו כמה ממדינאי "התורכים הצעירים" לשעבר, תומכי הסולטאן המודח, וכן מספר אישים ממפלגת העם, כגון הסופרת חַלִידָה אָדִיב והגנרל קארא-בכר, כובשה לשעבר של ארמניה התורכית. דיכוי של הקשר אך חיזק את המשטר הדיקטטורי של כמאל והפך את בית הנבחרים לזירת ראויה, שכן כל ההחלטות החשובות התגבשו בצמרת המפלגה השלטת. אמנם עוד בשנים 1925 פעל חוג אופוזיציוני שנודע כ"מפלגה הרפובליקני הפרוגרסיבית". אולם מפלגה זו הועמדה מחוץ לחוק בצו בית הדין של אנקרה מחמת החשד בתמיכה במרד הכורדי. אולם בשנת 1930, לאחר דיכוי מרד כורדי נוסף שנה אחת קודם לכן, החליט אתא תורכ על הקמת מפלגה אווזיציונית רשמית לשם מתיחת ביקורת קונסטרוקטיבית על השלטון. בראשה של מפלגה זו, "המפלגה הרפובליקנית הבלתי תלויה" הועמד פתחי ביי, ידידו הוותיק של אתא תורכ, שכינה באותה שנה כשגריר בצרפת. מצעה של מפלגה זו לא היה שונה בהרבה ממצעה של מפלגת העם, אלא שהדגש הושם על אופי יותר ליבראלי של המדינה, תוך תביעה של השתלטות אטטיסטית מוחלטת. דא עקא, שלמפלגה זו הצטרפו כל מתנגדי השלטון למיניהם ובנובמבר 1930 היא פורקה בפקודת החוק, לאחר שלא הוציאה ארבעה חודשי חיים. פירוקה של המפלגה נעשה עקב תסיסה דתית של אחד מפלגי המסדרים של הדרווישים. בשלהי שנת 1930 פרץ מרד כורדי נוסף שדוכא במהירות. מאז ניסיון הסרק של הקמת האופוזיציה הרשמית לא חזר אתא תורכ לתימרונים מעין אלה הוא רק הסתפק בהתרת הכנסתם של 16 צירים בלתי-תלויים לבית הנבחרים החל משנת 1935.

קווים למדיניות החוץ הכאמליסטית

מאז חתימתו של חוזה לוזאן (1923) התאפיינה מדיניות החוץ התורכית בגישה של ריאליזם שקול מתוך מגמה לשמור על הסטאטוס-קוו והשלום. שני גורמים הכתיבו את המדיניות התורכית: א) שכנותה של המעצמה הסובייטית האדירה מצד צפון; ב) שליטתה של בריטניה באגן המזרחי של הים התיכון, באמצעות בסיסה בקפריסין ובסואץ, ושליטתה על עיראק; וכן קיומו של גבול משותף עם סוריה הצרפתית. מתוך הערכה זהירה את עוצמתן של המעצמות לא נותר למדיניות החוץ התורכית מרחב גדול לתמרונים דיפלומטיים. תורכיה לא הייתה יכולה להרשות לעצמה להסתכן בהרפתקאות נוספות ואליבא דאמת, מדיניותו של אתא-תורכ לא הייתה מעולם אפופת הילה הרפתקנית-רומנטית. אפילו מלחמת השחרור התורכית, שבאה בעקבות הפלישה היוונית וכפיית חוזה סאוור. לזכותו של אתא תורכ יש לציין, כי לאחר השגת הניצחון במלחמת השחרור לא נדחף לנקיטת מדיניות אימפריאליסטית, שהייתה גוררת את הרפובליקה החדשה להרפתקאות הרות-אסון. עם זאת שררו בתורכיה רגשות איבה כלפי בריטניה, שקיפחה את מעמדה של האימפריה

העות'מאנית במזרח-התיכון. תחומי החיכוך בין תורכיה לבין מעצמות המערב נגעו לשלוש בעיות שלא נפתרו מבחינה התורכית אחרי חתימת חוזה לוזאן: א) בעיית מוסול והגבול העיראקי; ב) בעיית אלכסנדרתה והגבול הסורי; ג) בעיית המיצרים התורכיים, שהוטלו עליהם הגבלות בינלאומיות. שטחי-חיכוך אלה וכן החששות מפני האימפריאליזם המערבי מחד גיסא, בד בבד עם הקרבה הכללית והמסוייגת באופיים המהפכני של משטרי תורכיה וברית המועצות מאידך גיסא, הניעו את תורכיה לבקש את ידידותה של רוסיה הסובייטית בשנות ה-20 ובתחילת שנות ה-30. האינטרסים הכלליים של שתי המדינות היו זהים במידה רבה ומדיניותן הייתה אנטי-מערבית ואנטי-אימפריאליסטית. הסובייטים היו מעוניינים להופיע בעיני עמי אסיה המדוכאים כאומה מהפכנית אנטי-אימפריאליסטית, ובעת ובעונה אחת לרכוש את ידידותם של התורכים לשם קבלת אי אלה הקלות במיצרים. ואכן, עוד בשנת 1921 נחתם הסכם מוסקבה בין שתי המדינות, שהעלה על נס את ידידותן ההדדית, החזיר את נמל באטום לרוסיה תמורת הכרתה של זו האחרונה בריבונותה ובגבולותיה של תורכיה, כפי שהותוו בחוזה אלכסנדרופול (1920) עם ארמניה. משך כל תקופת הדיונים וההתמקחות הממושכת של המשלחת התורכית בוועידת לוזאן תמכו הסובייטים מאחורי הקלעים בעמדתו של עצמת אינונו, מאחר והם עצמם לא שותפו בוועידה זו. על רקע סיומה של פרשת מוסול חתמו ברית-המועצות ותורכיה על הסכם פריס (1925) לאי-התקפה. אולם החל משנות ה-30 מאוחרות הלכו והצטננו בהדרגה היחסים בין השתיים, והיריבות הישנה-נושה מהמאה ה-19 צצה מחדש. ביולי 1937 חתמה תורכיה על ברית סעד עבאד עם עיראק, איראן ואפגניסטן. מגמתה של ברית מעורפלת זו נתונה במחלוקת בין ההיסטוריונים, כיוון שסעיפיה סיכמו שיתוף פעולה ברמה מסוימת בין המדינות החתומות. לדעתו של לאנצ'ובסקי²⁰ הייתה ברית זו אנטי-סובייטית במהותה, בעוד שחוקרים אחרים סבורים, כי היא נועדה להחזיר לתורכיה את עטרת מנהיגותה במזרח התיכון. מכל מקום, החל משנת 1937 בלט מפנה לרעה ביחסי תורכיה-רוסיה, שהגיע לכלל משבר עם כישלון שליחותו של שר החוץ התורכי במוסקבה (1939).

יישוב המחלוקת על מוסול

המחלוקת הבריטית-תורכית על אזור מוסול, העתיר בנפט והמגוון במיעוטים אתניים שונים, קירבה את תורכיה לברית-המועצות. בהתאם לחוזה לוזאן נשארה מוסול באורח זמני כשטח כיבוש בריטי עד להשגת הסכם סופי בין בריטניה לתורכיה. הסכמי לוזאן קבעו, כי אם לא יושג הסכם תוך שנה יהא על חבר הלאומים לפסוק הלכה. ואכן בשנת 1924 הועלתה בעיית מוסול על שולחן הדיונים של חבר-הלאומים. באותה שנה שוגרה ועדת חקירה בינלאומית בראשות הגנרל האסטוני ליידונאר (Laidoner), שהגישה את ממצאיה בדצמבר 1925, והמליצה על סיפוח מוסול לעיראק לאחר מנדט בריטי שיימשך 25 שנה,²¹ אכזבתה של תורכיה הייתה רבה וכתוצאה מכך כרתה למחרת היום (16 בדצמבר 1926) חוזה ל-10 שנים לאי-התקפה עם רוסיה בפריס. חוזה פריס, שנחתם על ידי שר החוץ התורכי רושדי ביי, הבטיח את הימנעותן ההדדית של שתי המדינות מפעולות איבה ואת עמדתן הניטראלית במקרה של התקפה על ידי מדינה שלישית. למרות שיחסי הידידות בין תורכיה ורוסיה נמשכו גם שנת 1934, שעה שרוסיה סייעה לתורכיה בביצוע תכנית החומש הראשונה, חלה התקררות הדרגתית ביחסי שתי המדינות, שנבעה הן מדיכוי הקומוניזם בתורכיה על ידי אתא-תורכ והן כתוצאה מחתימת שורה של חוזים עם מעצמות המערב. השיפור העיקרי חל ביחסים שבין תורכיה לבריטניה. למרות שבריטניה תמכה בפלישה היוונית לאנטוליה ב-1919, שכבשה את איסטנבול לאחר מכן, תמכה בערבים וכן בכורדים – חלה ארגעה הדרגתית ביחסי שתי המדינות. פתרון בעיית מוסול היווה חלק בלתי נפרד מיישוב בעיית

²⁰ G. Lenzowski – Russia & the West in Iran 1918-1948 (N.Y., 1949)

²¹ על בעיית מוסול, עיין להלן בפרק על עיראק.

כורדיסטאן. יש לציין, כי מספר בלתי מבוטל של קציני מודיעין בריטיים שפעלו בעיראק צידד בהקמת מדינת בובות כורדית, בחסותה של בריטניה ועל חשבונן של עיראק, תורכיה ופרס. השקפה זו נולדה זמן רב לפני חוזה לוזאן וקיבלה את ביטוייה הממשי בחוזה סאוור. אין תימא, איפוא, שהתורכים ייחסו לבריטים תמיכה פעילה במרד של הכורדים בראשות שיחי' סעיד בשנת 1925. מכל מקום, התכנית בדבר כורדיסטן עצמאית בחסות בריטית מעולם לא נכנסה לשלבי ביצוע. ב-5 ביוני 1926 נחתם הסכם סופי בין בריטניה ותורכיה שיישב את בעיית מוסול: התורכים הכירו בשלטון המנדט הבריטי על הוולאית תמורת 10% מהנפט המקומי. בהסדר שנחתם התעלמו הבריטים לחלוטין מתמיכתם בכורדים ומתביעתם להחזיר את מגורשי האישורים לתורכיה. הסדר בעיית מוסול היווה מפנה לטובה ביחסי בריטניה ותורכיה והתבטא, בין השאר, בביקור נימוסין של שיטת בריטית באיסטנבול.

המדיניות הבלקאנית ויישוב בעיית אלכסנדרתה

הרקע למדיניותה של תורכיה בבלקאן היה קיים עוד בתקופה העות'מאנית. בתקופה זו הייתה נתונה תורכיה העות'מאנית ללחץ הרוסי המתמיד, להתעוררות ה"פאן סלאבית", לעמדתה העוינת של אוסטרו-הונגריה, ולאיבתם של עמי הבלקאן שהשתחררו מעולה, כגון סרביה (1817), יוון (1829), רומניה (1861) ובולגריה (1908). היחסים עם מדינות הבלקאן שהשתחררו מעולה, כגון סרביה (1817), יוון (1829), רומניה (1861) ובולגריה (1908). היחסים עם מדינות הבלקאן החדשות הגיעו לשיא החמרתם בזמן המלחמה הבלקאנית הראשונה, אולם במלחמה הבלקאנית השנייה הצליחה תורכיה להחזיר לעצמה את תראקיה המזרחית, תוך נקיטת מדיניות מוצלחת של "הפרד ומשול", וניצול הסכסוכים הפנימיים בין עמי הבלקאן.

המדיניות הבלקאנית של תורכיה הרפובליקנית הסתמכה על השלמה עם הסטטוס-קוו המדיני, כלומר עם ניתוקו של הבלקאן מתחומיה. מגמה מדינית זו הסתמנה עוד בוועידת לוזאן: למרות משקעי המרירות שהותירה הפלישה היוונית לאנטוליה נקט עצמת אינונו, ראש המשלחת התורכית בלוזאן, ביוזמה מדינית קונסטרו קטיבית, שהביאה לכלל חילופי אוכלוסין בין שתי המדינות וסללה את הדרך לקראת יחסים תקינים. באוקטובר 1930 חתמו תורכיה ויוון על חוזה אנקרה שהסדיר את בעיית הרכוש של האוכלוסין שהוחלפו, וכן בעיות אחרות שנויות במחלוקת. כניסתה של תורכיה לחבר הלאומים ביולי 1932 היוותה אישור למדיניותה המוצהרת של תורכיה לשמירת הסטטוס קוו המדיני. שיפור היחסים עם בריטניה לאחר יישוב בעיית מוסול (1926) מחד גיסה, והחשש מפני התפשטותה של בולגריה בתמיכה סובייטית מאידך גיסה, קירבו את תורכיה ויוון. הידוק היחסים עם יוון נבע מהחשש המשותף של שתי המדינות מפני תוקפנותה של איטליה הפאשיסטית. הצהרותיו השחצניות של מוסוליני בנוסח "mare nostrum" ("הים/התיכון - שלנו"), וקירבתם של איי הדודקנו האיטלקיים לחוף התורכי עוררו את תורכיה לפעילות מדינית מוגברת בבלקאן. בפברואר 1934 נכנסה תורכיה כחברה לברית הבלקאנית עם יוון, רומניה ויוגוסלביה. המגמה העקרונית של הברית הבלקאנית הייתה ליצור פדרציה בלקאנית כוללת בהשתתפות בולגריה, אלא שזו האחרונה סירבה להצטרף בגלל אי-מתן מוצא בולגרי לים האגיאני ואי-החזרתה של דוברודז'ה. הברית הבלקאנית הייתה דבר בעתו, שכן בסתיו 1935 החל מוסוליני להגשים את איומיו ולפלוש לחבש. התוקפנות האיטלקית זכתה לתגובה תורכית חריפה ונזעמת בחבר-הלאומיים. ותמיכתו של היטלר במדיניות האימפריאליסטית של מוסוליני באפריקה קירבה את תורכיה לבריטניה ולצרפת שחיפשו את ידידותה. אותו המשבר הבינלאומי הממשמש ובא ניכרו בהסכם מונטרה (Montreux) מ-20 ביולי 1936. הסכם זה, בהשתתפות המעצמות שחתמו על חוזה לוזאן (להוציא את איטליה), פתר את בעיית המיצרים לשביעות רצונה של תורכיה, שכן הותר לה לבצרם ולחסמם בזמן מלחמה, ובכך

חוזק מעמדה האסטרטגי במרחב הים השחור והים התיכון. הסכם מונטרה יכול להיחשב כמחווה בריטי-צרפתי לתורכיה נוכח עלייתן של גרמניה הנאצית מאיטליה הפאשיסטית.²² בעיית אלכסנדרתה הייתה כרוכה בסיבוכים רבים עקב האינטרסים הסוריים בחבל זה נוסף לאינטרסים של תורכיה וצרפת. לפי הסכם פראנקלין-בויון משנת 1921 הוקם מימשל מיוחד בסנג'אק אלכסנדרתה, שכלל כ-40% אוכלוסין תורכיים. אולם ההסכם הצרפתי-סורי מספטמבר 1936, שהבטיח מתן העצמאות לסוריה כלל גם את אלכסנדרתה, וכתוצאה מכך הורעו יחסי תורכיה וצרפת. התורכים העלו את בעיית החבל לפני מועצת חבר-הלאומים, שפסקה במאי 1937 על מתן מעמד מיוחד לחבל, שכלל פירוז, אוטונומיה וערבויות מיוחדות למיעוט התורכי. אולם ההסדר מטעם חבר הלאומים לא מנע את התלקחותן של מהומות דמים. כתוצאה מכך ביטלו התורכים את חוזה הידידות עם סוריה המנדטורית שנחתם בשנת 1926. ביולי 1938 חלה תפנית חדה במדיניותה של צרפת, ששאפה מעתה לקנות את ידידותה של תורכיה בכל מחיר עקב האיום הנאצי-פאשיסטי. הוסכם על שלטון קון-דומיניון צרפתי-תורכי ועל עריכת בחירות בחבל. לאחר שיחידות צבא תורכיות נכנסו לחבל עוד בחודש יולי נערכו הבחירות בחסותן. התוצאות העניקו לתורכים 22 מושבים במועצת החבל מתוך 40 המושבים האפשריים. ב-2 בספטמבר הכריזה, אפוא, מועצת החבל על כינון הרפובליקה של חתאי (Hatay), שנציגיה ביקשו להלן איחוד עם תורכיה ואף קיבלוהו ערב מלחמת העולם השנייה. קריעתה של רפובליקת חתאי מסוריה וצירופה לתורכיה שיפרה אמנם את יחסי תורכיה-צרפת, אולם הוסיפה ללבות את שלהבת האיבה הסורית למעצמות המנדט עד לקבלת עצמאותן של סוריה ולבנון אחר מלחמת העולם השנייה.

לאחר שצרפת הכירה רשמית בסיפוחה של חתאי לתורכיה (23 ביוני 1939) חתמו שתי המדינות על הסכם לאי-התקפה, שנועד לשמש הקדמה לברית צבאית מלאה. הידוק היחסים עם צרפת חל בעת ובעונה אחת עם התקרבותה של תורכיה לבריטניה, נוכח איומיהן של מעצמות הציר, והתקררות היחסים עם ברית המועצות. הרפתקאותיו של מוסוליני בחבש הוליכו לחילופי מחוות בין תורכיה למעצמות המערב: הנסיך אדווארד ה-VIII ביקר בתורכיה, הצי התורכי ביקר בבסיס הימי הבריטי במלטה ועצמת אינונו נסע ללונדון להיות נוכח בטכס הכרתו של ג'ורג' ה-VI. מחוות אלו היוו הקדמה נאותה ל"הצהרת ערבות הדדית" בין בריטניה ותורכיה (מאי 1939), שקדמה במספר שבועות לחוזה אי-ההתקפה התורכו-צרפתי. בחודשי הקיץ של שנת 1939 החמיר ביותר המצב הבינלאומי. בריטניה וצרפת וניהלו בעצלתיים דיונים במוסקבה על מנת להקים חזית משותפת עם רוסיה נגד מעצמות הציר. מסתבר, שגרמניה הנאצית הייתה זריזה יותר, שכן ב-23 באוגוסט נחתמה במוסקבה ברית בין גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית על ידי שרי החוץ ריבנטרופ ומולוטוב. ברית זו הדהימה בשעתו את העולם וזעזעה במיוחד את תורכיה.

כישלון שיחות מוסקבה ב-1939

חתימת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ היוותה מהלומה פתאומית לקברניטיה של תורכיה, שכן הרפובליקה הצעירה עמדה בסימן של חילופי משמרות בשלטון. עם מותו של כמאל אתא-תורכ, מייסדה ומעצבה של תורכיה החדשה, נבחר עצמת אינונו לרשת את כיס הנשיאות (10 בנובמבר 1938), שעה שענני מלחמת העולם החלו להעיב את שמיה של תורכיה. אינונו הועמד לפתע בפני התהפוכה המדינית, שעה שברית-המועצות, שנחשבה למעוז האנטי-נאצית ופאשיסטי בעולם, שינתה את טעמה והעדיפה לקדם את הסכנה הנאצית בהסדר רעוע, שהוכח להלן כהסדר נפל. ברית המועצות, שהוכיחה בשנות ה-20 את ידידותה לתורכיה הרפובליקנית ועמדה בכל תוקף של שמירת הסטטוס-קוו העולמי והביטחון הקיבוצי, פנתה עורף למדיניותה המוצהרת. והתפייסה עם התוקפנים הנאציים. לא ייפלא, אפוא, שיחסי

²² עיין כל כל הפרשה הנ"ל בפירוט רב בסעיף דלעיל – "פרשת המיצרים וחוזה מונטרה".

רוסיה-תורכיה הוחרפו במידה רבה לאחר חתימת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ ולאור הפלישה הנאצית-סובייטית לפולין בספטמבר 1939.

בשלהי ספטמבר 1939 טס סאראג'וולו, שר החוץ התורכי, למוסקבה לשם חתימת חוזה חדש עם רוסיה שיאשר את מעמדה של תורכיה בים השחור. לטיסתו של סאראג'וולו למוסקבה קדמו דיונים ערים שהתנהלו באנקרה בין השגריר הסובייטי לבין הממשלה התורכית. התורכים שאפו להשיג אישור סובייטי לסטטוס-קוו בית השחור ולגבולותיה של תורכיה כהקדמה לחתימתה של הברית עם מעצמות המערב. אולם הסובייטים, שנטו כבר באותה שנה לעבר גרמניה הנאצית, התנגדו לכינונה של ברית תורכית-בריטית-צרפתית. גרמניה הנאצית חתרה מצד שני לחתימת הסכם עם רוסיה כדי להבטיח את חופש פעילותה נגד צרפת. באותה מידה חששה גרמניה מפני מתן ערבויות של מעצמות המערב לשלמותן של יוון ורומניה ולריבונותן. בעת ובעונה אחת הייתה גרמניה מעוניינת להכשיל כל ברית הגנה בלקנית. דיוניו של סאראג'וולו במוסקבה התנהלו בעצלתיים ובדחיות ממושכות, שכן הסובייטים סיכמו באותה שעה את תנאי בריתם עם גרמניה הנאצית. זאת ועוד, הפעילות האינטנסיבית מאחורי הקלעים של השגריר הנאצי במוסקבה, הרוזן פון-שולזבורג, תרמה אף היא לכישלונן של השיחות התורכו-סובייטיות. האינטרסים הרוסיים והגרמניים התאחדו בהשקפה משותפת על מעמדו של הים השחור, שכן נוכחותו האפשרית של צי בריטי בים זה לא נעמה לגרמניה ולא כל שכן – לרוסיה. שליחותו של סאראג'וולו נכשלה בפשטות גם מהטעם הטכני של דחיית שיחותיו עם מנהיגי הקראמלין בפני דיוני מולוטוב-ריבנטרופ על חלוקת אירופה לאזורי השפעה. תביעותיהם של הסובייטים, שכללו את סגירת המיצרים בפני ציי המלחמה של מעצמות המערב וחתימת חוזה לעזרה הדדית בין רוסיה ותורכיה, היו עשויות לשמוט את הקרקע מתחת רגליה של הברית התורכית-בריטית-צרפתית המוצעת. יתר על כן, כל שינוי חד צדדי בהסכם מונטרה (1936) היה עלול להחרیف את היחסים בין תורכיה לבין מעצמות המערב, בשעה שהדיונים ביניהן על חתימת ברית היו כבר לפני סיומם. סאראג'וולו הרחיק לכת בהצעותיו והיה מוכן להבטיח לסובייטים הכללת סעיף שיאסור על תוקפנות מערבית ותורכית נגד ברית המועצות. אולם הסובייטים התעקשו להחיל סעיף מעין זה גם על גרמניה הנאצית, ובכך הייתה הברית המוצעת בין תורכיה ומעצמות המערב הופכת לנטולת ערך. כתוצאה מכך חזר סאראג'וולו לאנקרה בידיים ריקות ב-17 באוקטובר. יומיים לאחר מכן, עוד לפני שובו של שר-החוץ, חתם ראש ממשלת תורכיה רפיק סידם על ברית עם מעצמות המערב. אולם לקח כישלונן של שיחות מוסקבה גיבש גישה זהירה מאוד מצידה של תורכיה ביחסי החוץ. בעוד שמעצמות המערב התחייבו להושיט את מלוא סיוען לתורכיה, כל אימת וזו האחרונה תותקף על מעצמה אירופית, הגבילו התורכים את עצמם בסיוע למעצמות המערב רק במקרה של פרוץ מלחמה בים התיכון, ובהסתייגות מפני מלחמה נגד ברית המועצות. למרות זאת זכתה בריתה של תורכיה עם מעצמות המערב לקיתון של צוננים מפיו של מולוטוב. כוחה של הברית יופה ל-15 שנה, והיא לוותה במתן מענקים כספיים לחידוש ציודו של הצבא התורכי.

2) עיראק

המיעוטים בעיראק ומיונם

עיראק שנוסדה עקב התפוררות האימפריה העות'מאנית סובלת עד היום מהקשיים הנגרמים עקב שאיפותיהן הבדלניות של העדות השונות. אם כי חשיבותה של בעיית המיעוטים אינה כה גדולה כיום כפי שהייתה בעבר, בכל זאת ראוי לסקרה בגלל שתי סיבות: א) בין שתי מלחמות העולם התעוררו בעיות המיעוטים בכל חריפותן; ב) בעיית המיעוט הכורדי הגדול בעיראק טרם נפתרה גם בשנת 1964. בעיצומה של שנה זו התחדשו הקרבות בין הצבא העיראקי לבין הכורדים בעוד שההכרעה אינה נראית באופק.

דעיכת חשיבותה הכללית של בעיית המיעוטים נובעת מהתעצמותו של גורם התרבות הערבית האחידה, המהווה משקל נגדי למגמות העדתיות הבדלניות. גורם זה פועל במגמת מיזוג של העדות השונות בעיראק, להוציא את הכורדים. בראש ובראשונה יש לציין, כי מזה דורות רבים אין ההבדלים העדתיים זהים עוד לקבוצות האתניות. שכן מסופוטמיה נכבשה על ידי עמים שונים ורבים – שומרים, בבלים, אשורים, מיתנים, ארמים, פרסים, יוונים, רומאים, ביזנטים, ערבים, מונגולים ותורכים. במרוצת ההיסטוריה נוצר אפוא בעיראק מיזוג גזעי בלתי רגיל. אם כי היסוד השמי בולט במשקלו, הרי שמספרם של היסודות ממוצא ים-תיכוני, הודו-אירופי או אסיאתי הינו רב ומגוון. לפיכך אין להסביר כיום את ההבדלים העדתיים על ידי החלוקה האתנית במובן האנתרופולוגי המקובל. הייחוד העדתי הנוכחי בעיראק תלוי ב-4 גורמים: א) ההכרה הלאומית המגובשת פחות או יותר של הקבוצה העדתית. הכרה זו תלויה בגורמים שונים, ובמיוחד היא מושפעת ממסורת היסטורית המיוחדת לכל עדה; ב) הייחוד הלשוני שתחומיו מתמזגים בדרך כלל בהכרה הלאומית; ג) הדת – המהווה גורם מכריע. העדות השונות במזרח-התיכון נהנו מאז המאות ה-6-7, ובתקופה הביזנטית, ממשטר של מעין אוטונומיה דתית. כל אחת מהכיתות ומהקבוצות הדתיות נטתה להתגבש במרוצת הזמן ליחידה בעלת צביון לאומי; ד) הגורם הגאוגרפי. עדות שהתגוררו במרוכז באזורים מוגדרים פיתחו תודעה עדתית מגובשת יותר מהעדות ששכנו במפוזר וללא רציפות גאוגרפית. הקבוצות העדתיות בעיראק ניתנו לחלוקה כדלקמן: ראשית – הקבוצות שניכרות בייחודן לפי שלושת הגורמים שתוארו לעיל, כגון הכורדים הנבדלים מסביבתם התורכית, הערבית והפרסית על ידי ניבי שפתם, ריכוזם הגאוגרפי ותודעתם הלאומית שהתפתחה בין שתי מלחמות העולם. אולם הכורדים רובם ככולם הם מוסלמים-סונים בדומה לערבים ולתורכים השוכנים בקירבתם. גם הארמנים נבדלים על ידי מסורתם ההיסטורית, שפתם ודתם, אולם הם מפוזרים ברחבי המזרח-התיכון. שנית – הקבוצות העדתיות המתאפיינות רק בשני גורמי ייחוד. תודעתן הלאומית הינה רק בשלה למחצה, ולכן תהליכי טמיעתן בתוך האוכלוסייה הסובבת אותן הינם קלים יותר. לסוג עדות אלה ניתן לשייך את האשורים והכלדיאים, שכן פיזורם הגאוגרפי בעיראק הנו נרחב, והם לוקים בחוסר תודעה לאומית אמיתית; אולם הם נבדלים משאר עדות המזרח, הן על ידי דתם והן על ידי נהגי פולחנם ושפתם שהיא השפה הסורית העתיקה. שלישית – מספר קבוצות עדתיות מתייחדות רק על ידי גורם אחד בלבד הבולם במקצת את תהליכי טמיעתן. קשה לערער על מהותם הייחודית של שבטי השיעים בדרום עיראק, או של העדות הנוצריות הקטנות המפוזרות ברחבי המדינה. אולם קבוצות אלה חסרות שאיפות לאומיות של ממש, והן דוברות בדרך כלל ערבית. עם זאת טמיעתן התעכבה עד כה מחמת הגורם הדתי.

מסתבר, אפוא, שמיונן של העדות השונות בעיראק מהווה בעיה מסובכת ביותר. ניתן להסתמך על המיון של חוראני¹ המבוסס על הגורם הלשוני והאתני כאחד, אלא שתוצאותיו הן מורכבות ביותר. חלוקה פשטנית יותר תראה את התמונה הבאה: א) ערבים מוסלמים,

¹ A. Hourani: "Minorities in the Arab World" (Oxford, 1947)

הכוללים סונים עירוניים או נוודים וכן פלגים שיעים למיניהם; (ב) הכורדים והלורים, שרובם ככולם הם סונים עם מספר מיעוטים שיעים; (ג) פסיפס של קבוצות נוצריות, הכולל את "העדות המאוחדות" והנוצרים שאינם מכירים במרותו של האפיפיור. כמה מקבוצות נוצריות אלה הינן עירוניות, כגון היוונים האורתודוקסים, היוונים-הקתוליים, הסיריאנים האורתודוקסים (יעקובינים), הסיריאנים הקתוליים, הארמנים האורתודוקסים (גרגוריאנים), הארמנים הקתוליים, הכלדיאים (אשורים-קתולים) והפרוטסטנטים. קבוצות נוצריות אחרות חיות עדיין במסגרת של עדות שבטיות, כגון האשורים-נסטוריאנים וחלק מהכלדיאים; (ד) התורכים והתורכמנים, שהם רובם ככולם מוסלמים סונים; (ב) הפרסים, שהם רובם ככולם מוסלמים שיעים ובהאיים; (ו) מכלול הקבוצות העדתיות שאינן מוסלמיות, נוצריות או יהודיות, והכוללות מיעוטים מצומצמים כגון הַיִּידִים, הַשַּׁבֵּי והשבאיים.

חלוקה פשטנית זו היא, בהכרח, בלתי מושלמת ואינה מדגימה את כל התסבוכת של המבנה העדתי בעיראק. בנוסף להבדלים גזעיים או דתיים קיימים גם הבדלים הנובעים מאורח החיים ומדרגת התרבות. כך, למשל, מתחלקים המוסלמים, המהווים את רוב אוכלוסיית עיראק, לא רק לשלוש קבוצות אתניות עיקריות (ערבים, כורדים ותורכים), אלא גם לסונים ולכתות שיעיות שונות. הערבים הסונים, המהווים את הרוב המדיני השליט בעיראק, מתחלקים לעירוניים, לכפריים ולבדווים; באלה האחרונים יש לדון בנפרד מחמת אורח חייהם המיוחד והמבנה החברתי האופייני להם. לבסוף, קיימים גם הבדלים לשוניים המחריפים את ההבדלים הדתיים, האתניים והחברתיים. להוציא את היהודים דוברי העברית, קיימות בעיראק שש קבוצות לשוניות: דוברי ערבי – בכלל ערבים סונים ושיעים, חלק מהנוצרים, היהודים והשבאיים; דוברי ניבים כורדיים – כורדים, יזידים וחלק מהאשורים; דוברי תורכית; דוברי פרסית – פרסים, בהאיים וחלק מהיהודים; דוברי סורית – חלק מהאשורים והכלדיאים ודוברי ארמנית.

מספר קבוצות עדתיות מופיעות כדוברות בכמה שפות. כך, למשל, רובם של הכלדיאים (אשורים קתוליים) הם דוברי כורדית, חלק מהם דוברים ערבית, אך שפת הפולחן הדתי היא השפה הסורית העתיקה. היזידים דוברים, בדרך כלל, בניבים כורדיים, אולם מיעוט ניכר דובר ערבית. בקרב יהודי עיראק לשעבר היו שכיחות לפחות 4 שפות. בלבול לשוני זה מובן בהחלט על רקע המציאות העיראקית, שבה היחסים הבין-עדתיים הינם כה הדוקים בתוקף הגורם הגאוגרפי. עם זאת ראוי לציין, כי השפה הערבית, שהיא שפת העדה הראשונה בחשיבותה, כבשה לה בהדרגה את מקום השפות האחרות.

הכורדים

הכורדים מהווים את המיעוט הגדול ביותר בעיראק, המרוכז מבחינה גאוגרפית, והפחות ניתן לטמיעה מכל המיעוטים האחרים. מספרם בעיראק נאמד בכ-800,000, וזהו חלק נכבד מהתפוצה הכורדית המונה כנראה 5–7² מיליון נפש והמפוזרת בתורכיה, פרס, רוסיה ועיראק. העדה הכורדית נבדלת מהאוכלוסייה הערבית על ידי מספר נתונים, שהחשוב ביניהם הוא גורם הגזע והשפה. הכורדים משתייכים לגזע ההודו-אירופי ונחשבים לצאצאי בני מְדֵי העתיקים. שפתם הקרובה לפרסית החדשה אך עתיקה יותר, ומתאפיינת באוצר מילים ובדקדוק המיוחדים רק לה. השפה הכורדית מתחלקת לשלושה ניבים עיקריים: הכורמנגי והזאזא הם ניבים פרימיטיביים ונפוצים בקרב כורדי תורכיה ופרס. הניב השלישי לשלושה ניבים עיקריים: הכורמנגי והזאזא הם ניבים פרימיטיביים ונפוצים בקרב כורדי תורכיה ופרס. הניב השלישי השכיח באזור בירגייק (גבול סוריה-תורכיה) הינו המפותח ביותר, ושגור בפייהם של רוב כורדי עיראק. שלושת הניבים הללו מתחלקים למספר רב של

² לפי גרסתו של אריאל – "הכורדים במזרח התיכון" (המזרח החדש, כרך ב', חוברת 4(8)), אין מספרם עולה על 3 מיליון.

להגים בהשפעת התורכית והערבית. הקשר ההדוק של הכורדים לשפתם הלאומית מונע את טמיעתם בסביבה הערבית, למרות שמספר שבטים דוברים בשתי שפות. רובם המכריע של הכורדים הינו מוסלמי-סוני מהאסכולה השאפעית. מיעוטם, כגון שבטי הזאזא (שהשתתפו במרד בשנת 1925 נגד תורכיה), שייכים לכיתות שיעיות קיצוניות. קבוצות בודדות בלבד משתייכות לנצרות הנסטוריאנית וליזידים. דתם של הכורדים רווייה באמונות תפלות ולמרות הביקורת החריפה שנמתחה עליהם לסירוגין על ידי התורכים והערבים, הם נשארו תמיד סונים נאמנים. עובדה זו נוצלה היטב על ידי העות'מאנית, שגייסה את הכורדים למלחמה בפרסים השיעים, או שהסיתום נגד הארמנים ונגד האשורים-כלדיאים. עוצמתו של הרגש הדתי המפעם את הכורדים התבטא בתפקיד החשוב שנועד למנהיגיהם הדתיים ובהשפעתם הרבה על בני העדה באמצעות המסדרים הדתיים.

משלושת תחומי מושבם העיקריים הכורדים במזרח התיכון מצוי רק אזור כרמאנשא (בגבול עיראק-פרס) בתחומיה המדיניים של עיראק. שני התחומים האחרים הם אזור ארזורום-אראוואן (תורכיה-ארמניה) ובירגייק (בגבול סוריה-תורכיה). הכורדים העיראקיים נבדלים משכניהם הערביים על ידי אורח חייהם. מחוץ למקרים יוצאים מהכלל ונדירים עד במאוד, הכורדים הינם נוודים למחצה. משלח ידם העיקרי הוא המרעה. בקיץ הם עולים לכרי המרעה ההרריים בעוד שבחורף הם יורדים לעמקים ועוסקים בחקלאות. באזורים ההרריים נפגשים השבטים והפגלים השונים ומקיימים מגעי שלום או מלחמה. אורח חיים מיוחד זה מסביר את המבנה השבטי של הכורדים. עקב קשיי התעבורה ההררית מצטמצמים הכורדים לקבוצות שבטיות קטנות ונפרדות העוינות זו את זו ברוב המקרים. השבט הכורדי הינו קטן למדי וכולל 50-100 כפרים זעירים, כשבכל כפר חיות בממוצע כ-50 משפחות. תפקידם של השייחיים בימי שלום מצטמצם בשיפוט נתיניהם. הואיל והכורדי הינו אינדיבידואליסט מובהק ואינו מקבל כל מרות, אין תימא כי יש והוא מסרב להישפט בפני ראש שבטו מסורת של מנהיגי כבוד ומערכת חוקים משפחתיים וחברתיים מסובכת למדי ונוקשה מאוד שולטות בחברה השבטית ומסדירות את חייה. לעתים קרובות מצטמצמת התערבותו של ראש השבט בבוררות בלבד. אולם לעת מלחמה ממלא השייח' תפקיד חשוב ביותר. בחברה השבטית קיימים שני מעמדות: האצולה הלוחמת (חיולאס) והנתיניים האחרים (רעית'), שהם רועים או חקלאים. בניגוד לעדות המוסלמיות האחרות נהנית האישה הכורדית מחופש כמעט מלא. השבטים הכורדיים מחולקים לבתי-אב.

מספר חוקרים סביר, כי קיימת גם חלוקה עקרונית לשני פלגים קדמוניים ("מיל" ו"סיליוו"), בדומה לחלוקת השבטים הבדווים-הערביים ("קייס" ו"ימן"). האיבה בין בתי האב השונים שונה בעוצמתה: יש והיא עזה מאוד בדומה לאיבה המפעמת את השבטים המיראנים, הנוודים משני עברי הגבול התורכו-עיראקי. יש והיא מתונה ביותר בדומה למתרחש בקרב השבטים הברזאנים. מתינות זו הושגה עקב מאמצי איחוד ממושכים.

הארגון הפאודלי של הכורדים הנו חזק ביותר בהרים, מקום שם עולה כוחו של הקשר השבטי אף על השיקולים הדתיים. דוגמה מאלפת לכך הובאה מהנסיכות הכורדית לשעבר של חפיארי, בגבול תורכיה-עיראק. השבטים נחלקו לשני פלגים יריבים, ובכל פלג היו שלושה עד ארבעה שבטים כורדיים מוסלמיים ומספר דומה של שבטים אשורים-נוצריים. התודעה הלאומית הכורדית הנה חיונית למדי, אף על פי שרבים הכחישו את קיומה והתעלמו ממנה, כיוון שבהרבה מקרים היו דוברי הלאומיות הכורדית משכילים ומדינאים כורדיים, שהיגרו מארצם ואיבדו כל מגע עמה. טענתם של הלאומנים הכורדיים, כי כורדיסטן מאחדת בתוכה אומה מגובשת בתכלית ובעלת הכרה מלאה בייחודה, היא אולי מוגזמת. ברם היא זה משגה לזלזל בכוחו של הרגש הלאומי המורשש עמוק אצל הכורדים. לתודעה הלאומית הכורדית יש תימוכין עוד מהמאה ה-15 בשיריו של המשורר העממי אחמד ח'יאני, אשר יצירותיו מועברות מפה לפה עד היום הזה. במאות ה-18-19 נעשו ניסיונות רבים להקים בכורדיסטן יחידות חברתיות גדולות יותר מהשבט. כך הוקמו הנסיכויות הפיאודליות של חפיארי

במאות ה-18-19, הנסיכות של בדר ח'אן בבוהתאן (התקיימה עד שנת 1847), וכן הנסיכות החשובה מכולן של אבראהים פחה משבט מילי, ששגשה במאה ה-19. אולם למרות קיומו של הרגש הלאומי ועל אף התכונות האופייניות לכורדים, כאומץ-לב, מרץ, סבילות וכושר הסתגלות, מעולם לא הצליחו הכורדים לכוון מדינה בת-קיימא, ואף לא במאה ה-20. הכישלון המדיני-לאומי של הכורדים מוסבר על ידי האינדיבידואליזם המובהק והנטייה לאנרכיה המאפיינים את הכורדים והגורמים לסכסוכים בלתי פוסקים בין ראשי השבטים. ייתכן והתופעה מוסברת חלקית על ידי צביונו האוניברסאלי של האסלאם, שאינו מעודד התפתחות לאומית נפרדת. לכורדים חסר אותו גורם מעורר ומאיץ, אותה יוזמה מדינית-לאומית, שעוררה את התורכים, הפרסים ואפילו הערבים לכוון מדינות לאומיות. המסורת ההיסטורית-לאומית קדמה אצל הפרסים-השיעיים התאסלמות, בעוד שאצל התורכים העות'מאנים היו מסגרות שבטיות מגובשות וחוש משמעת צבאית, נוסף לכושר הארגון המדיני של סולטאניהם הראשונים. סיבה נוספת למחדלם של הכורדים בכינון מדינה לאומית נעוצה בהיעדר מעמד בורגני ובחולשת העלית האינטלקטואלית, שרק הם היו עשויים לארגן מנגנון מדיני. מיטב נציגיה של האינטליגנציה הכורדית היגר לארצות ניכר, ולאחר שספג השכלה תורכית, ערבית או מערבית נותק מגעו הישיר עם המוני העם. המונים אלה נשארו שמרניים, קשורים למנהגיהם הקדומים ולאורח חייהם המסורתי ונאמנים לאסלאם, גם אם לא קיימוהו בצורה האורתודוקסית.

התקוממויות הכורדים וגורמיהן

אחד הגורמים העיקריים להתקוממויות הכורדים הייתה התפרקות המסגרת הכללית של האימפריה העות'מאנית אחר מלחמת העולם הראשונה, יצירת תחומי מנדט בעלי גבולות מלאכותיים, התערבותן של המעצמות ושיסוי הכורדים במיעוטים אחרים, ולבסוף – ההתנגשות הבלתי-נמנעת בין מגמות הליכוד הלאומי של תורכיה, עיראק, פרס וסוריה לבין האוטונומיה והתודעה הלאומית של הכורדים. בעיית הייחוד הלאומי, ובשלב מוקדם – הייחוד האוטונומי, צצה בכל חריפותה בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. המחוזות ההרריים של כורדיסטן פוצלו באורח מלאכותי על ידי גבולות מדיניים שלא יכלו להיחרט בתודעתם של השבטים הכורדיים הנוודים. מכאן גם נובע מקור כל אותם אי-דיוקים באומדנות האוכלוסייה הכורדית, הנעים בין 3-9 מיליון נפש, ההערכות השונות קשורות, ללא ספק, בוויכוח הבלתי פוסק אודות הגדרתם של הכורדים כלאום. גבולותיה של כורדיסטן קשורות, ללא ספק, בוויכוח הבלתי פוסק אודות הגדרתם של הכורדים כלאום. גבולותיה של כורדיסטן לא היו מעולם גבולות יציבים, שכן אופיים הנוודי של הכורדים מחד גיסא, וקיומם של מיעוטים אחרים בתחומי נדידותיהם מאידך גיסא, מנעו אפשרות של הגדרה גאוגרפית מדויקת. אין תימא אפוא שהמערך המדיני שקם לאחר מלחמת העולם הראשונה רק סיבך את הבעיה הכורדית. פרשת מוסול, על אינטרסי הנפט שלה, הוסיפה גם היא נופך משלה, ועליה נדון בנפרד.

מכל מקום, בעיית כורדיסטן נזכרה פעמים מספר בהסכמים בינלאומיים: א) בחוזה סאוור (1920), שנכפה על תורכיה המובסת, הועלה הרעיון להעניק לכורדים אוטונומיה מקומית בתחומיהם מזרחית לפרת, דרומית לארמניה וצפונית לגבול הנוכחי בין עיראק, סוריה ותורכיה. לא היה זה רעיון חדש, שכן הבריטים עמדו בקשרים עם שיחי' מחמוד מסוליימאניה עוד בשנת 1918–1919, הינו בעוצם של הקרבות בעיראק, והבטיחו לו באורח מעורפל את תמיכתם בהקמת כורדיסטן עצמאית. המגמה הבריטית להקים מדינת בובות כורדית היוותה חלק מתפיסה אסטרטגית שרווחה בקרב קציני צבא בריטיים בעיראק, שחפצו ליצור חיץ יעיל בין שדות הנפט של מוסול לבין תורכיה. ייתכן וכורדיסטן מעין זה, בחסות בריטית, נועדה גם לנגח את קווקז הסובייטית, ולעת מצוא – את פרס וערביי עיראק גם יחד. אולם מגמה בריטית זו הוסרה מעל הפרק לטובת שיקולי התמיכה העקרונית של

בריטניה בערבים, ולאור הצלחתה של המהפכה הכמאליסטית בתורכיה, שגיבשה את שלטונה על כ-1.5 מיליון כורדים ללא עוררין. קרוב לוודאי, שהבריטים העדיפו לפתור את בעיית מוסול לשביעות רצונם ולהקריב על מזבח אינטרסי הנפט את שאיפות העצמאות והאוטונומיה של הכורדים; ב) בראשית שנות ה-30 הוסדרו גבולותיהן של תורכיה ופרס. לפני כן הסדיר הסכם פרנקלין-בויון (1921) את גבולותיהן של סוריה הצרפתית ותורכיה. בעקבות ההסדר חלה הגירה כורדית לצפון-סוריה עקב סיבות כלכליות מזה ויחס נוח יותר בתחום המנדט הצרפתי מזה; ג) חוזה לוזאן (1923) השאיר את הבעיה הכורדית פתוחה וחיסל, למעשה, את רעיון האוטונומיה הכורדית כפי שהועלה בחוזה סאוור; ד) בעיית הכורדים השתלבה הדוקות בבעיית מוסול, שפתרונה נדחה בוועידת לוזאן והופנה למו"מ ישיר בין בריטניה לתורכיה. צרפת הוצאה מתחום המחלוקת על מוסול לפי הסכם לוי ג'ורג'י-קלאמנסו, ופוצתה על ידי שיתופה ברווחי הנפט. במחלוקת הבריטית-תורכית עמדה רוסיה הסובייטית מאחורי תורכיה, שנתמכה כנראה גם על ידי אינטרסי נפט אמריקאיים. בעוד שהתורכים חששו מפני תסיסתו של מיעוט כורדי גדול מחוץ לגבולותיהם, היו הבריטים מעוניינים בעיקר בוולאית מוסול בגלל אוצרות הנפט המקומיים. בשנת 1925 הכריע חבר הלאומים לטובת הכללתה של מוסול בתחומי עיראק.

הכורדים באזורי הגבולות הבינלאומיים היוו בדרך כלל גורם פסיבי במיקוח שהתנהל בין המעצמות והמדינות, אולם פשיטותיהם מעבר לגבולות יצרו מתיחות גדולות ביחסי עיראק-פרס (7-1926), סוריה הצרפתית-תורכיה (1928) ועיראק הבריטית-תורכיה (1925). בעוד שהבריטים נטו לראות מאחור מרידותיו של שייח' מחמוד מסולימאניה יוזמה תורכית, הרי שהתורכים ייחסו למרידת שייח' סעיד בתורכיה (1925) עידוד בריטי. הלאומנים הכורדים טוענים, כי יחסים תקינים עם המיעוטים הכורדיים כרוכים בהפעלת משטר דיכוי כלפיהם. הכורדים בתורכיה עברו בין שתי מלחמות עולם תהליכי הטמעה. כינויים הרשמי הינו "התורכים-ההרריים", וחלים איסורים חמורים על הזכרת המונח "כורדי", או על הלבוש והלשון המיוחדים להם המסגרת השבטית פוזרה והכורדים יושבו על הקרקע. מבחינה הכלכלה, הבריאות והביטחון מצבם טוב יותר יחסית ממצבם של אחיהם מעבר לגבולות כן הוטלה האפלה על התקוממויות הכורדיות בתחומי תורכיה וקשה לשאוב אינפורמציה על המצב לאמיתו. בפרס מתגוררים כ-600,000 כורדים. החוקה מכירה באומה פרסית אחת, אולם אין תהליכי הטמעה מגמתיים ומכוונים. בסוריה – על כ-200,000 כורדיה – הלאומנית הכורדית הנה הנסבלת ביותר. בעיראק – מכירה החוקר להלכה באוטונומיה הכורדית, אולם הבעיה בכללה רחוקה מפתרון. המרידות הכורדיות בעיראק הן החמורות ביותר מבחינה צבאית ומדינית, החל מהתקוממויותיו של שייח' מחמוד מסולימאניה (1919, 4-1922, 31-1930), דרך מרידותיהם של מחמוד ואחמד ברזאני (1932), וכלה במרידותיו של מולא מוצטפא ברזאני (1943, 6-1945, 1947, 1961, 1963), המצויות בעיצומן גם בשעת כתיבת שורות אלה. המרידות העיקריות בתורכיה חלו בשנים 1925 (שייח' סעיד), 1927 (אחסן נורי), 8-1937 (שבט זאזא השיעי), 1955 (הנקשיבנדים בראשות נגיב פאדיל במרדין). בפרס דיכא ריזא שאה את שבטי שקאק (1922) ואברומאן (1925). בשנת 1926 דוכאה מרידתו של סימקו, ראש שבט שקאק. מרידות אחרות חלו ב-1932 (שבטי הגילאלי), ובשנים 2-1941 ו-1944, בראשותו של מוחמד חמא רשיד. ב-1946 חוסלה הרפובליקה הכורדית של מהבאד, שהוקמה בעת ובעונה אחת עם הרפובליקה הקומוניסטית של אדירבייגאן ובשיתוף פעולה עמה. בשנת 1950 מרד שבט ג'בנרודי בממשלת פרס, לאחר שסירב להתפרק מנשקו שניתן לו על ידי הממשלה על מנת לדכא את יריבו חמא רשיד ב-1944, בסוריה לא ניכרה פעילות כורדית מיוחדת.

להוציא את המהומות באלג'זירה (8-1937), שהכורדים נטלו חלק שורשי התסיסה המתמדת נעוצים, ללא ספק, בתמורות הכלכליות, החברתיות והמדיניות העוברות כיום על המזרח התיכון. הכורדים מצויים בעיצומם של תהליכי התיישבות של קבע, בעוד שעד

למלחמת העולם הראשונה היו הם האדונים הפיאודליים (אע"אואת). בתריסר השנים האחרונות הואץ תהליך העיור, חלק מהכורדים הפך לבעלי מלאכה, חנוונים לפועלי נפט בעיראק, ולפועלי תעשייה באנטוליה. פירוק האיגוד השבטי מהווה את מוקד התסיסה שלבשה אופי אלומי ומדיני. בתקופה העות'מאנית הוגבלו תחומי השוד של השבטים והם נהדפו לאזורי ההרים. הנסיכויות הכורדיות חוסלו בהדרגה לפני כ-120 שנה לערך, בתקופת התנטימאת בתורכיה העות'מאנית. הניסיונות ליישב את הכורדים על הקרקע הביאו למרידות החמורות ביותר דווקא בתורכיה ב-30 השנים האחרונות.

התנועה הלאומית הכורדית וחולשותיה³

נישול הברזאנים מאדמותיהם עורר את מרידותיהם בעיראק ובפרס. ברפובליקה הכורדית הקומוניסטית שהוקמה במהבאד (דצמבר 1945) היוו הברזאנים את עיקר הכוח הצבאי, אולם הם הסתכסכו עם יתר השבטים ועם הנשיא קאדי מוחמד. לאחר כיבושה של מהבאד על ידי הצבא הפרסי (1946) ניסו השבטים הכורדיים לסגת לעיראק, אך הם נתפסו ברובם והושמו במחנות מעצר. רק מולא מוצטפא ברזאני וקבוצת לוחמיו הצליחו לפלס דרך לרוסיה הסובייטית (1947), ולשהות בגלות רוסיה וצ'כיה עד להתרת החזרתם לעיראק על ידי הגנרל קאסם (1959). הכורדים רואים במוצטפא ברזאני את מנהיגם ומשחררם, בכל המרידות הכורדיות עובר החוט השני הגורם הדתי המזדווג עם הגורם הלאומי. מנהיגיה הערביים של עיראק ראו בברזאני דמות דתית מרכזית ומנהיגה של כת דתית חדשה. למעשה, היה ברזאני מנהיגה של המפלגה "בארתי דמוקרטי כורד" בעלת הנטיות השמאליות, אולם רוב הכורדים נוטה לצופיות עד היום ומאורגן במסדרים דתיים. המניע הדתי בלט בהתקוממויותיהם של שיחי' מחמוד (1909) שיחי' סעיד (1925) בתורכים. שיחי' סעיד היה ראש מסדר הנקשיבנדים שהתנגד להשלטת הרפורמות החילוניות של אתא-תורפ. לעומת זאת היו האחים המורדים אחמד ומחמוד ברזאני (1932) בעלי תארים חילוניים. להתקוממות שבט זאזא הכורדי-שיעי נגד תורכיה החילונית (8-1937) היו מניעים דתיים מובהקים. הגורם הלאומי ותנועת ההשכלה הכורדית קיבלו דחיפה עקב עלייתם של "התורכים הצעירים" לשלטון והתפתחות התנועה הלאומית הערבית.

המרכזים הלאומיים מצויים בסוליימאניה, עקב הניגוד שבין תושביה לאעיוואת הגדולים, בסוגי-בולאק (מהבאד) ובבירות. התנועה הלאומית ינקה מרומנטיזציה של העבר, בעוד שבספרות הכורדית הדלה שלט הניב של סוליימאניה. על כישלונה של התנועה הלאומית מדינית כבר עמדנו לעיל. אולם לכך יש להוסיף, כי חולשתה של התנועה הלאומית נובעת לא רק מהיעדר מעמד בורגני נרחב אלא גם ממגמות ההתבוללות בלאומיות הערבית, הפרסית והתורכית, שרווחו בקרב הפיאודלים הכורדים. במרבית המקרים לא נוצר שיתוף פעולה בין המורדים הכורדיים לבין המשכילים הלאומיים, להוציא את המרד משנת 1927 באזור אררט, שפרץ אחרי קונגרס אגרי דאג, וכוון נגד תורכיה. פעילות המשכילים הלאומיים הצטמצמה, בדרך כלל, בהגשת תזכירים למוסדות בינלאומיים ותו לא.

אופיים "הלאומיים" של שיחי' מחמוד מסוליימאניה ומוחמד חמא רשיד מוטל בספק רב, לעומת זאת מצטיירת דמותו של מוצטפא ברזאני בשנות ה-60 הנוכחיות כמנהיג לאומי מובהק. מכשלה אחרת בדרך ליכודה של התנועה הלאומית הכורדית היה הפילוג המעמדי בין האע"אואות, הינו הפיאודלים הגדולים, לבין האריסים הכורדיים. עקב מעמדם של האע"אואות כשליטי האריסים התנגשו האינטרסים שלהם עם האינטרסים של מנהיגי השבטים הנוודים, המשכילים העירוניים והחוגים השמאלניים. רובם של האע"אואות היה בחזרת מתבוללים, שקיבל את חינוכו בערי הבירה הזמרח-תיכוניות. מביניהם נבחרו "נציגים" הכורדים למימשל המרכזי. משפחת הבאבאנים, המהווה את צאצאי הנסיכים ששלטו בדרום כורדיסטן ובגבולות תורכיה-פרס עד ראשית המאה ה-19, מהווה דוגמה מובהקת לכך.

³ סקירה זו חופפת גם את השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.

בני משפחה זו – ג'לאל, ג'מאל ואחמד מוח'יתאר – כיהנו במישרות מיניסטרוניות בממשלות עיראק. עומר נזמי, למשל, היה בן חסותו של נורי אס-סעיד, "האיש החזק" בעיראק לפני מלחמת העולם השנייה והאחריה. אישים כורדיים אחרים ששיתפו פעולה עם ממשלת עיראק היו הבלשן תופיק ווהבה וההיסטוריון מוחמד אמין זפי ממשפחת שיחי סעיד, שמרד כזכור ב-1925 בתורכים, יש לציין לטיפ שיחי מחמוד, שייצג את האינטרסים של הפיאודלים הכורדים בסוליימאניה, נקט במדיניות פרו-בריטית, שיתף פעולה עם העיראקים בדיכוי משפחת הברזאנים, ורכש את איבתם של הלאומנים הכורדיים.

אחיו של זה האחרון, באבא עלי שיחי מחמוד, כיהן מספר פעמים כשר בממשלות עיראקיות. משפחה זו, שהרימה בשעתו את נס המרד הדתי, הפכה בהדרגה למשפחת אע'אוואת מתבוללת. יתרה מזאת, השתתפותם של שבטים כורדיים בדיכוי אחיהם העידה על היעדר רגש לאומי מלוכד. המסגרת הלאומית הכורדית הייתה מפוצלת גם מבחינה ארגונית ועל כך מעידות המפלגות הרבות. מקרב המפלגות הוותיקות יש לציין את "הייווא" ("התקווה"), שנוסדה בשנת 1908, עם עליית "התורכים-הצעירים", והתפרקה ב-1945 לאחר התגברות היסודות השמאלניים בתוכה. מפלגה זו נעדרה מצע חברתי ונהגה במתינות ביחסיה עם שלונות בגדד. "הליגה הלאומית הכורדית" ("חויבון" – עצמאות) נוסדה בשנת 1927 בבירות והתאפיינה בשמרנותה. עיקר תחום פעילותה היה בסוריה ומנהיגיה היו פעילים בקונגרס אגרי דאג, אותו כנס כלל-כורדי בהשתתפות נציגי הלאומנים, השבטים והעירוניים, שיזם את המרד הכורדי בשנת 1927. מנהיגיה היו גילדאת עלי בדר ח'אן ואחיו. להלן הועתק מרכז הפעילות המפלגתית לפריס. מנהיגי המפלגה שיתפו פעולה עם הרודן הסורי חוסני זעים. הקווים שאפיינו את המפלגה הזאת היו חתירה לקראת עצמאות בכורדיסטן בשיתוף עם הארמנים, שיתוף פעולה עם המשטרים בסוריה ובעיראק (מגמות פרו-בריטיות וצרפתיות) וצביון אנטי-שמאלני. מפלגת "חויבון" המשיכה להתקיים בסוריה בשעה ש"הייווא" העיראקית התפרקה, שכן בעיית המיעוט הכורדי בסוריה הייתה רק משנית בחשיבותה לבעיית הכורדים בתורכיה. היישוב הכורדי הוותיר בדמשק, חמת וג'זירה כמעט ונטמע לחלוטין. בין השנים 7-1922 חלה הגירה כורדית מתורכיה לג'זירה הסורית.

על רקע זה נרקמו יחסי ידידות בין הכורדים הסוריים לבין הערבים והחוגים הארמניים הימניים. שכן מרבית הפליטים מתורכיה היו אע'אוואת כורדיים שנושלו מקרקעותיהם. המפלגות הוותיקות התנוונו עקב השלמתן עם הלאומיות הערבית, התעלמותן מהשאיפה לשחרור חברתי וחזירת ההשפעה השמאלנית למזרח התיכון. ה"קומאלה זיאני כורד" ("ועידת הנוער הכורדי") התארגנה בשנת 1943, והתפשטה בחוגי הנוער העירוני בערי צפון עיראק ודרום תורכיה. לאחר שחוגים אלה באו במגע עם הסובייטים הוקמה "המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן", שהיוותה את אבן-פינה של הרפובליקה הקומוניסטית הכורדית קצרת-הימים במהאבאד (שלהי שנת 1945). סיעה אחרת הייתה סיעת "רוזפארי כורד" ("התקופה הכורדית"), שהתגבשה מהזרם המשאלני של מפלגת "הייווא", בראשות ד"ר ג'עפר עבד אל כרים, מי שהיה שר החוץ בממשלת מהבאד, בצירוף אנשי הקומאלה העיראקיים ופלג קומוניסטי כורדי. מנהיגה של סיעה זו היה מולא מוצטפא ברזאני. בשנת 1946 פרש מהסיעה הפלג הקומוניסטי ושמך הוסב ל"בארתי דמוקרטי כורד" (המפלגה הדמוקרטית הכורדית, אשר שמרה על צביונה השמאלני, והשתתפה בחזית העממית שהוקמה בעיראק בפברואר 1948. ברזאני נשאר המנהיג גם לאחר בריחתו לרוסיה. המפלגה לא פורקה בשנת 1948, שעה שהשלטונות העיראקיים פיזרו את הסיעה הקומוניסטית וארגוניה. מטרתיה של מפלגה זו היו כדלקמן: א) הקמת מדינה כורדית בצפון עיראק, שתהא קשורה בפדרציה עם עיראק ותיהנה מאוטונומיה ביחסי הפנים והחוץ; ב) הידוק היחסים עם מדינות דמוקרטיות-עממיות (קרי – קומוניסטיות); ג) ניהול מדיניות אנטי-אימפריאליסטית; ד) הלאמת אוצרות הטבע והתחבורה, אך שמירת הרכוש הקרקעי הפרטי; ה) הפרדת הדת מהמדינה. עקרונות אלה נשארו בתוקפם עד היום ועד בכלל, והם היוו את

תביעותיו של ברזאני כלפי ממשלו של קסאם וממשל מפלגת הבעת' בראשותו של עארף. יש להבחין בין הקומוניסטים הכורדיים לבין סיעתו של ברזאני. הקומוניסטים הכורדיים נאמדו בכ-40% מכלל חברי המפלגה הקומוניסטית בעיראק. תפיסתם והשקפותיהם מיטלטלות בין הקוטב הלאומי-כורדי לבין הקוטב הקומוניסטי הדו-לאומי. לקומוניסטים העיראקיים הייתה תקופת "ירח-דבש" קצר עם שלטונו של קאסם, אולם עם הפיכת מפלגת הבעת' העיראקית ועלייתו לשלטון של עארף (1963) נערכו בקרבם מעצרים המוניים ורבים מהם הוצאו להורג. למעשה, נחשב מולא מוצטפא ברזאני למנהיג המוכר של התנועה הלאומית הכורדית, ואם כי הוא מנער את חוצו מהקומוניזם כשיטת מימשל וכאידיאולוגיה מדינית, הרי שאת עיקר התמיכה קיבלה הלאומנות הכורדית ומוסיפה לקבל, מברית המועצות.⁴

השבטים השיעים בדרום עיראק

הערבים השיעים מהווים את העדה הגדולה ביותר בעיראק. עדה זו שלטת בדרומה של המדינה, בין בגדד לבצרה, ותפוצתה הצפונית ביותר מגיעה עד סאמרא. הערבים-השיעים מאכלסים את המחוזות של כרבלא, בצרה (בעיר עצמה קיים רוב לסונים ולזרים אחרים), מונתפק, פות, ח'לה, דיו ואנייה ועמארה. כמו כן הם מהווים מיעוטים בעלי משקל במחוזות בגדד, דיאלא ודליים. המרכזים הדתיים השיעיים מצויים בערים הבאות: נג'ף (קברו של עלי), כרבלא (קבר חוסיין), כאטימייה, שהיא רובע של בגדד, (קברי האמאם ה-7 והאמאם ה-9), וכן סאמרא (קברי האמאם ה-11 והאמאם ה-12). שאר העירות של השיעים בעיראק התחתית מהוות מרכזי מסחר ושווק לאנשי השבטים.

יושבי הקבע מקרב הערבים-השיעיים חיים בכפרים הבנויים על קלונסאות באזור הדלתא של השט אל ערב ובביצותיו של הפרת התחתון. מיקומם של הכפרים אינו קבוע, והאוכלוסייה נושאת אופי של נוודים למחצה. קיים ערבוב תחומים בין הנוודים לבין הנוודים למחצה. תחומי הנדידה של השבטים השיעיים מוגבלים למדי לשולי הדלתא וביצותיה. רק לעתים רחוקות הם מגיעים לשולי המדבר העיראקי (אש-שאמייה), המהווה את מרחב נדידותיהם של הבדווים הסוניים רוכבי הגמלים (ענזה – עמאראת), או הבדווים הוהאביים (מְטַייר), שהנם, כידוע, אויביהם המסורתיים של השבטים השיעיים. חשובי הנוודים השיעיים בעיראק התחתית הם שבטי מונתפרק, בראשם עומדים שייחים סוניים ממשפחת סעדון; פתאח (באזור דיו ואנייה), בני-זיריק, דוואלים ובני-חסן (באזור רומיית'א). המבנה הפיאודלי של השבטים הללו נשמר גם לאחר מלחמת העולם השנייה. ראשי השבטים, החולשים על נכסים ומקרקעין רבים, רכשו השפעה מדינית רבה בעיראק, הן בתוקף עושרם והן בתוקף חברותם בבית-הנבחרים ובממשלות השונות. כן יש לציין את התפקיד החשוב ביותר שממלאים המיג'תהדון (כוהני הדת) השיעיים בארבע הערים הקדושות. יוקרתם האישית וסמכותם עולה בהרבה על זו של העילמאא הסוניים, והשפעתם הדתית חובקת את פרס השיעית, ואפילו עדות שיעיות בפקיסטן.

השבטים הסונים

יש להזכיר את הבדווים הסוניים בנפרד למרות שהם אינם מהווים מיעוט אתני או דתי. לעומת זאת מתבלט ייחודם המדיני, ולכן אפשר לכנותם כ"מיעוט חברתי-מדיני": כל שבט מהווה יחידה מדינית נפרדת. השבטים הסוניים משתייכים, בדרך כלל, לאסכולה החנפית, אולם קיימים גם מספר שבטים ווהאביים (כגון מְטַייר, בני סייד ומאלפים – שהם משפחות האמירים הסעדוניים, ראשי שבטי המונתפרק השיעיים). בקרב השבטים הסוניים מוצאים את כל דרגות הביניים של הנוודות. מרחבי נדידותיהם משתרעים מגבולות כורדיסטן וגבל סנג'אר ועד למדבריות סוריה, ירדן וערב הסעודית. תחומי מרעה החורף משתרעים מחוץ לגבולותיה המדיניים של עיראק. הנוודים הסוניים העיקריים הם השבטים הבאים; במחוז

⁴ על פרשת מהבאד הכורדית, ראה להלן בפרק על פרס.

מוסול – שמר, דאעור, עוקיידאת, חדידיין וצולאבא; במחוז בגדד – ג'בור, גואלבה, דוליים, עמאראת, זיאד, רביע וח'זאאל. מאז קומה של ממלכת עיראק רכשו ראשי שבטי השמר והעמאראת מעמד של אדונים פיאודליים חזקים, שחלשו על כוחות מזוינים פרטיים, והחזיקו בזיכיון לשמירת הביטחון בדרכי המדבר. עד מלחמת העולם השנייה נזדקקה ממשלת בגדד לשירותיהם הצבאיים כדי לדכא, מיעוטים אחרים, כגון כורדים, יזידים ונסטוריאנים-נוצריים. ברס, סדרה של חוקים ממשלתיים, שפורסמה בשעתו, נועדה להגביל את נדידותיהם וליישבם באורח של קבע על הקרקע. בשנת 1935 הוקם "המינהל לענייני שבטים" שליד משרד הפנים העיראקי, ושנה לאחר מכן פורסם חוק יישוב הבדווים והוחל בהקמת כפרים חדשים. נדידותיהם המתמידות של הבדווים-הסוניים חייבו דיונים רבים בין ממשלות דמשק ובגדד, שסוכמו באוגוסט 1934 בתדמור (פלמירה). הושם קץ לאיבה הישנה ששררה בין שבטי הענזה והשמר, שנהדפו על ידי קודמיהם מערב הסעודית. ביוני 1936 הוענקה חנינה כללית לבדווים העיראקיים והסוכיים שחצו הדדית את הגבולות.

באפריל 1937 הוסדרו ענייני הגבול בין סוריה ועיראק והוטלו עונשים כבדיים על שוד ומעבר גבולות. שבט שמר שבמחוז מוסול מהווה חלק מהפדרציה הגדולה של שבטי שמר שמרכזה מוקם בעיירה ח'זאאל שבצפון נג'ד הסעודית. חשיבותו של היסוד הבדווי-סוני בחייה המדיניים של עיראק נשארה בעינה בין שתי מלחמות העולם, על אף התכניות השונות ליישובם של הנוודים. שייח'י השבטים הסוניים נחשבו לשליטיה האמיתיים של עיראק בתקופה הנ"ל, וקרוביהם ובני משפחותיהם כיהנו בתפקידים שונים בממשלות העיראקיות. הם ייצגו את היסוד השמרני והריאקציוני במדינה. האופוזיציה העיראקית נהגה למתוח ביקורת חריפה על "אלף השייח'ים השולטים במדינה", המזייפים את הבחירות על מנת להעניק ניצחונות מכריעים למועמדיהם.

עדות מוסלמיות אחרות

התורכמנים הנוודים למחצה מהווים את צאצאי הכובשים הגדולים שבאו מאסיה במאה ה-14. הסולטאנים העות'מאניים יישבו אותם בשעתו במחנות צבא לאורך קו גבול שהפריד כללית בין האוכלוסייה הכורדית לבין האוכלוסייה הערבית. ריכוזיהם הנוכחיים מצויים בין מוסול לפרפוך ולאורך הצהרות – הזאב הגדול והזאב הקטן. יש להבחין בין התורכמנים הנוודים למחצה לבין האוכלוסייה התורכית העירונית המתגוררת בבגדד ובמוסול. ניבי שפתם של התורכמנים הינם שניים: א) ה"ג'אגאטא" – ניב השגור בפי התורכמנים של אסיה המרכזית; ב) תורכית-אזרית השכיחה באזורי פרפוך, ארביל וכפרי. כ-40% מהתורכמנים משתייכים לאסלאם השיעי, והם נאמדו בשנת 1945 בכ-65,000 נפש. חשיבותם המדינית זעומה, אם כי ראוי לציין, כי חכמת סוליימאן, בן העדה התורכמנית, כיהן כראש ממשלה בעיראק בשנת 1936, בשיתוף פעולה הדוק עם הגנרל בפר צדקי.

במחוז מוסול מצויה עדה קטנה של קווקזים, צ'צ'ינים וצ'רקסים, המהווים את צאצאי המהגרים שגורשו מהקווקז לאחר הכיבוש הרוסי. מספרם נאמר בכ-10,000 נפש.

העדה הפרסית הקטנה (עד 100,000 נפש) מורכבת כמעט כולה מבעלי מלאכה וסוחרים היושבים במחוזות בגדד, בצרה ומוסול, ובמיוחד – בארבע ערי הקודש השיעיות. עדה זו קיימה קשרים הדוקים עם פרס. לעדה הפרסית אפשר לצרף את הבהאיים, הנוהים אחר בהא-אללה (נפטר בשנת 1892), שהיה מתלמידיו סייד עלי מוחמד, מייסד הכת הבהאית, שפרשה מהשיעה, הכת הבהאית, שמקורותיה הינם שיעיים רפורמיסטיים, מהווה לאמיתו של דבר דת חדשה המקשרת את כל הדתות העולמיות האחרות. הבהאיים בעיראק הינם בעלי מלאכה וסוחרים, בהא-אללה הטיפ בשעתו במחוז סוליימאניה ובבגדד, הנוהים אחריו מרוכזים כיום במחוז מוסול. היחסים בינם לבין השיעים לא היו תקינים והם לא מילאו תפקיד מדיני חשוב, אם כי בהאים אחדים כיהנו במשרות נכבדות.

הנוצרים למיניהם

משקלן המספרי של העדות הנוצריות למיניהן בעיראק אינו גדול: כ-4% מכלל תושבי עיראק, לעומת כ-50% בלבנון, כ-14% בסוריה וכ-8% במצרים. הנוצרים העיראקיים מתחלקים למספר רב של עדות, אשר אחדות מהן (אורתודוקסים, נסטוריאנים, מונופיסיטים ופרוטסטנטים) אינן קשורות לוותיקן. עדות אחרות (מלפיתים, כלדיאים) התאחדו עם הכנסייה הרומאית בתאריכים מאוחרים יותר, אולם שמרו על שפת התפילה, מנהיגיהם הדתיים ואוטונומיה פנימית מסוימת. מכלול עדות אלה מכונות "העדות המאוחדות" (או "אונאים"), והן כוללות, למשל, את העדה המרונית החשובה שבלבנון. העדות הנוצריות השונות באימפריה העות'מאנית נהנו מחופש דת מלא ומעצמאות מנהלית ומשפטית מסוימת. גם כעת מכירה ממשלת בגדד באוטונומיה שלהן בדיני אישות. הפטריארכים השונים נחשבים לא רק כמנהיגים דתיים אלא גם כמנהיגים חילוניים. עם זאת יש להטעים גורמים אחרים המבדילים במפורש בין הנוצרים, שרובם ככולם הם עירוניים, לבין המוסלמים: א) בהברות הכנסייתיות האוטונומיות והסגורות נוצרו היררכיות, הלך רוח ומנהיגים חילוניים מקוריים ומיוחדים; ב) נשמרה שפה מיוחדת. הדברים אמורים במלואם בארמנים, ובחלקם – בעדות אחרות הדוברות בשפתן הישנה, הסיראנית, בעת ובעונה אחת עם השפה הערבית; ג) השפעת תרבות המערב מורגשת ביותר בקרב "העדות המאוחדות", בד בבד עם הנטייה להתבדלות מהשכבה המוסלמית-סונית השלטת במדינה. הסתייגות זו לא הייתה פרי מעשי אלימות מוסלמים, אולם אלה האחרונים גילו יחס של שירות לב ובוז לנוצרים.

הנוצרים העיראקיים העירוניים הינם לרוב בעלי מלאכה, סוחרים, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים. בתחום מקצועות התיווך והבנקאות הייתה קיימת לפרקים תחרות בינם לבין היהודים. עמדתם הכלכלית המבוססת של הנוצרים נובעת מהיקפם הרחב של חוגי המשכילים בתוכם, ומסבירה, בדיעבד, את התפקיד החשוב שמילאו הנוצרים בעיראק, כבמדינות ערביות אחרות, בתחומי המשק והתרבות. אין אחדות דעות בנוגע ליחסן של העדות הנוצריות השונות ללאומיות העיראקית. אולם נעלה מכל ספק, כי נוצרים רבים תפסו עמדות מפתח בהנהגת התנועות הלאומיות הערביות במזרח-התיכון, וחלק מהם צידד בכל עוז בתנועה הפאן-ערבית. מגמה פאן-ערבית זו נפוצה בעיקר בקרב העדות הנוצריות שאינן קשורות בוותיקן. נוצרים רבים אחרים חוששים מפני הטמיעה בסביבה המוסלמית ומסתגרים במסגרת העדתית-דתית שלהם. נוצרים אלה סובלים, ללא ספק, מרגשות הנחיתות האופייניים לבני המיעוטים ומהווים גורם שמרני. אולם בסיכומו של דבר, סוחפת עוצמתה של התנועה הלאומית את הערבים כולם, כנוצרים כמוסלמים. האמור במיוחד לגבי צעירי הנוצרים, השרויים במשבר הדתי-תרבותי שפקד ב-20 השנים האחרונות את העולם בכלל ואת המזרח התיכון בפרט.

הארמנים

רובם של הארמנים נשארו נאמנים לעדה הגרגוריאנית, שאינה שונה בהרבה מהעדות המונופיסיטיות האחרות (הקופטים והיעקוביתים). מנהיגם הדתי הינו הבישוף הבגדאדי הכפוף בהתאם להיררכיה הכנסייתית לפטריארך של ארמניה הסובייטית. הבישוף הבגדאדי מסתייע במועצה הדתית של העדה המוכרת על ידי ממשלת עיראק. מנהיגם הדתי של הארמנים המאוחדים עם הוותיקן הינו הפטריארך המתגורר בקושטא. כלל הארמנים בעיראק לא עלה על 10,000 נפש (ב-1945), ורובם היגרו מתורכיה. הם מتركזים בערים הגדולות ובעיקר בבגדאד, ורכשו מונופולין על מקצועות הקונפקציה. אחדים מהם הפכו לבנקאים עשירים. העדה הארמנית מפוצלת לשני זרמים מדיניים מסורתיים: המפלגה הלאומית ("דאשאנאק") שצידדה בהקמת ארמניה עצמאית ובלתי תלויה בסובייטים. לעומתה פעילה יותר מפלגת "הנשאק" שדגלה בעצמאות תחת חסותה של ברית-המועצות. חברי

"הנשאק" היו בעיקר ארמנים גרגוריאניים, שחלק מהם היגר בשנים 7-1946 מעיראק לארמניה הסובייטית.

הסיריאנים היעקוביתים והסיריאנים הקתוליים

הסיריאנים היעקוביתיים, המכונים גם "סיריאנים אורתודוקסיים", מהווים עדה קטנה בעיראק, אלא שחשיבותה המסחרית גדולה ביותר. מרביתם מתגוררים בעיר מוסול ובמחוז זהם אמידים. שפתם היא סורית ומנהיגם הדתי מתגורר בחומס שבסוריה, לאחר שהעתיק את מושבו ממארדין שבתורכיה. היעקובינים השתתפו באורח פעיל בתנועה הלאומית ולא היססו מלתמוך בתנועת פאן-ערב. הסיריאנים הקתוליים מתגוררים אף הם במחוז מוסול ובחלקם הינם איכרים. השלטונות העיראקיים לא הסתכלו עליהם בעין אוהדת מחמת קשריהם הדתיים עם וותיקן. מנהיגם הדתי מתגורר בבירות ונציגיו העיראקיים מצויים במוסול ובבגדד. בדומה ליעקובינים, דוברים עם הקתוליים סורית. המינזר העתיק והמפורסם ביותר בעיראק הינו המנזר הקדוש בהנאם (מהמאה ה-4 אחה"ס), הממוקם בהר אלפאן צפונית למוסול, והמשתיך לכנסייה הסיריאנית קתולית.

הכְּלְדִיאִים (אשורים-קתוליים) והאשורים הַנְּסְטוֹרִיאִנים

הכְּלְדִיאִים הינם אשורים נסטוריאנים שחזרו והתאחדו עם הכנסייה הקתולית בשנת 1778 אחה"ס הם מהווים את העדה הנוצרית הגדולה ביותר בעיראק (עד 100,000 נפש). מחציתם של הכלדיאים הינם עירוניים ואילו המחצית השנייה מתגוררת בהרים וגורלה דומה לגורל האשורים האחרים (הנסטוריאנים) שאינם קשורים בוותיקן. שפתם של כלל האשורים היא הסורית. מנהיגם של הכלדיאים מתגורר בבגדד ולעדה שני מנזרים מפורסמים במדינה: האחד, מנזר אלסיידה על יד הכפר אלקוש; השני, מנזר הורמוז (מהמאה ה-7 אחה"ס) הממוקם בהרי כורדיסטן.

בנוסף לכלדיאים מצויות עוד עדות נוצריות קטנות, כגון הלטינים-קתוליים, שהקימו מוסדות חינוך בערים הראשיות של המדינה; הערבים האורתודוקסים, ששפתם היומית והפולחנית היא ערבית; וכן היוונים האורתודוקסיים וקבוצות מצומצמות של פרוטסטנטים אנגליקניים.

כפי שראינו לעיל קיימת לצידם של האשורים הנסטוריאנים עדה מאותו גזע ובעלת אותה שפה, הלא היא העדה הכלדיאית שהתאחדה מחדש עם הוותיקן. אולם קיים גם מושג מדיני תחת הכותרת הכללית של השבטים האשוריים. מחציתם של הכלדיאים הינם, כאמור, עירוניים. אולם המחצית השנייה של הכלדיאים, בצוותא עם מרבית הנסטוריאנים וקבוצות בודדות של פרוטסטנטים, שייכים למערכת הסוציאלית של האשורים הנסטוריאניים. אם נוקטים במונח הכללי "אשורים", הרי שהסיבה לכך נעוצה ביסוד האתני השליט ובצורת הארגון המיוחד שהקימו בעבר השבטים הנוצריים הללו בהרי כורדיסטן. הניגודים הדתיים לא השפיעו על המערכת הפיאודלית של השבטים, שכן כל בני השבטים האשוריים, נסטוריאנים וקתוליים גם יחד, נשמעו לפטריארך נסטוריאני אחד שנחשב למנהיגם המדיני.

העדה האשורית התאפיינה בצביון שונה משל שאר העדות הנוצריות. היא נבדלה מהן בגיבושה הלשוני והאתני ובמשנתה הדתית כאחד. האשורים הינם שרידיה האחרונים של אותה כנסייה נסטוריאנית עצומה שהוקמה במועצת אפיזוד (431 אחה"ס) על רקע הסכסוך הדתי בשבר מהותו של ישו. הגרסה הנסטוריאנית קבעה שליחו היו שני טבעים נפרדים – אלוהי ואנושי, (בניגוד לעדות המונופיסיטיות הטוענות לאחדות מהותו של ישו). הכנסייה הנסטוריאנית התעצמה בסוף המאה ה-5 באימפריה הססאנית ושלטה כמעט בכל אסיה המערבית והמרכזית. שליחיה עשו נפשות גם בסין, בהודו ובתימן. חשיבותה התרבותית של הכנסייה הנסטוריאנית הייתה גדולה לאין שיעור, שכן מלומדיה תרגמו לערבית את כתבי אריסטו ופתחו בכך את שערי התרבות ההלניסטית לערביי המזרח התיכון. מצבה של

הכנסייה הנסטוריאנית החמיר במיוחד מאז התאסלמותם של השבטים המונגולים והתורכמנים. כיבושיו של תימור-לאנג בראשית המאה ה-15 הנחיתו על הנסטוריאנים מהלומה ניצחת. במאה ה-17 התרכזו שרידי הנסטוריאנים בהרי כורדיסטן הבלתי-עבירים, בין החידקל העליון ואגם אורמיה. כאן התאימו עצמם האשורים לתנאים הפיסיים של הסביבה העוינת ויצרו מסגרות שבטיות-תיאוקרטיות. בתקופת השלטון העות'מאנית התחלקה העדה הנסטוריאנית ל"רעית" (נתינים) ולתושבים הרריים. הרעית' התיישבו בעמקי כורדיסטן, הפכו לאיכרים, היו נתונים לאותו חוק שחל על כל הנוצרים של האימפריה העות'מאנית, ולא הצטיינו בייחוד מקורי כלשהו. תושבי ההרים פיתחו סגולות מלחמתיות מובהקות, שמרו על המבנה הפיאודלי שלהם והתערבבו בשבטים הכורדיים, שהיו עצמאיים ומבודדים מהעולם הגדול בדומה לאשורים ההרריים.⁵ בראש העדה האשורית עמד הפטריארך הנסטוריאני שנשא את התואר התורשתי "מֶאֶר שְׁמֶעוֹן" וכיהן כמנהיג דתי ומדיני גם יחד. מקום מושבו בעבר היה בעיירה הקטנה קוצ'אנס. כהונת הפטריארך עברה בירושה מדוד לבן-אח, בניגוד לשאר העדות הנוצריות. האשורים העיראקיים היו נתינים עות'מאניים לשעבר, שמוצאם היה מאזור הכיאר, אותו תחום מושב אשורי מסורתי שמנה כ-100,000 נפש בשנת 1914. בחלקם באו האשורים מסביבות אגם אורמיה שבפרס. בתחום זה הם נאמדו ב-45,000 נפש בשנת 1914. נוסף להם חזרו לעיראק אחר מלחמת העולם הראשונה כ-5,000 אשורים אחרים, שהיגרו בשעתו לארה"ב.

במלחמת העולם הראשונה התקוממו האשורים נגד תורכיה, ובסיוע רוסי נלחמו נגד הצבאות העות'מאניים עד שנת 1918. לאחר שנעזבו לנפשם, עם התפוררות הצבאות הרוסיים בעקבות המהפכה הבולשביקית, עמדו האשורים בפני סכנת כליון, ולכן החליטו לעזוב את אזור חפיארי על נשיהם וטפם. הם פילסו לעצמם דרך בהרי כורדיסטן וזגרוס, תוך ניהול קרבות עזים עם התורכים ושבטים כורדיים, על מנת להתאחד עם הגייסות הבריטיים שהתקדמו צפונית לבצרה. נסיגה צבאית זו עד לדרומה של עיראק הסֶבֶה לאשורים אבידות ניכרות. לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכה הבעיה האשורית לנקודת מוקד במדיניותה של עיראק. חלק ניכר מהאשורים מתגורר כיום במרכז מסביב לרוונדוז, ואילו השאר מפוזר בין המוסלמים ביחידות משפחתיות נפרדות. מספרם הכללי נאמד ב-40,000. היסטוריונים רבים תמימי דעים לגבי עתידה של עדה לוחמת ומאורגנת-לשעבר זו, הדועכת והולכת בדומה לפזורות הנוצריות האחרות בעיראק. בשלהי מלחמת הראשונה ולאחריה שירתו אשורים רבים בשורות הצבא הבריטי שחנה בעיראק (R.A.F. Levies), ועוררו תסביכי נחיתות קשים בקרב העיראקים, שמיהרו להתנקם בהם לאחר הכרזת עצמאותה של עיראק. העדה האשורים בכללה חדלה מלהוות גורם בעל משקל אחר מלחמת העולם השנייה. היסטוריונים רבים מתנבאים להיעלמותה המוחלטת של עדה מעניינת זו.

היזידים

היזידים, המכונים בטעות "עובדי השטן", מהווים מיעוט קטן בעיראק הנבדל לחלוטין מכל העדות המוסלמיות והנוצריות. הם מפוזרים לרוחבה של אסיה הקטנה עד לפרס, ומהרי קווקז ועד לחלב שבסוריה. מספרם הכללי עולה על 70,000, ואילו בעיראק הם נאמדים בכ-40,000 נפש. מרכזיהם של היזידים בעיראק מצויים בשייח'אן, המרכז הדתי, ובג'בל סנג'אר, המרכז ההגנתי. גזעם – כורדי ושפתם הינה כורדית בניב פורמנגי. הוא הדין בפולקלור שלהם. רק שבטים ספורים בג'בל סנג'אר דוברי ערבית. הפת היזידית פרשה לחלוטין מהאסלאם בסוף המאה ה-12, זמן מה לאחר מותו של השייח' עדי (1160), שהיה סגפן מוסלמי שהתבודד בהרי שייח'אן, המרכז הדתי, ובג'בל סנג'אר, המרכז ההגנתי. גזעם – כורדי ושפתם הינה כורדית בניב כורמנגי. הוא הדין בפולקלור שלהם. רק שבטים ספורים

⁵ דוגמה לערבוב התחומים בין הכורדים והאשורים היוותה נסיכות חפיארי, עיין לעיל בסעיף – "הכורדים".

בג'בל סנג'אר דוברי ערבית. הכת היזידית פרשה לחלוטין מהאסלאם בסוף המאה ה-12, זמן מה לאחר מותו של השייח' עדי (1160), שהיה סגפן מוסלמי שהתבודד בהרי שייח'אן. הנוהים אחריו, שאמונתם המוסלמית הייתה קלושה עוד קודם לכן, הפכו לכופרים לאחר מותו. ההצלחה של הכת החדשה נבעה מן הסתם מהתגובה המדינית-דתית שמקורה היה, אולי, נעוץ בנאמנות לשושלת האומיית. בשלהי ימי הביניים קיבלו רבים משבטי כורדיסטן את התורה היזידית. מגילת הכרוניקה הלאומית של הכורדים עד המאה ה-14 ("שרף נאמה") מציינת, כי כל השבטים הכורדיים הגדולים היו בזמן מן הזמנים יזידים. ירידתה של הכת החלה במאה ה-17 ונמשכה במאות ה-18–19. רדיפותיהם הרצופות של המושלים התורכיים ממוסול ומבגדד החישו את תהליך הירידה. הדת היזידית מהווה בליל מוזר של יסודות עכומיים, עקרונות דואליים של דת זרתוסטרא הפרסית, דיני כשרות יהודיים, עקרונות הטבילה ו"לחם הקודש" של הנצרות הנסטוריאנית, עקרונות הצום והעלייה לרגל של האסלאם, יסודות צופיים של סודיות והערצת השייח'ים, ואפילו האמונה השבאית בגלגול נשמות. האל היזידי הינו טראנסצנדנטלי ורחוק מענייני העולם הזה. ניהול העולם נמסר ל-7 מלאכים, שהחשוב מביניהם הוא "מְלֶאכֶּ טְאוּס" (המלאך טְאוּס), המזדהה עם השטן או עם אֶבְלִיס האסלאמי. אולם השטן השלים, לפי האמונה היזידית, עם האל, ולפיכך דמותו הינה חיובית לחלוטין. היזידים מאמינים בגלגול הנשמות בדומה לדרוזים. חובות הדת ומצוותיה הינם קלות-ערך וכוללות צום בן שלושה ימים בדצמבר, מספר איסורים בענייני מאכל (בשר חזיר וחסה), ובענייני לבוש (צבע כחול). הם מחוייבים בעלייה לרגל לקברו של מייסד הדת. למרות היעדרם של טכסים פולחניים רבים קשורים היזידים לדתם והמרות-הדת הינן תופעות נדירות. לעומת הסתגרותם המוחלטת של היזידים בפני המוסלמים, קויימו יחסים אוהדים ביניהם לבין האשורים, שאף נהנו פעמים מספר ממקלט ומהארחא נאה אצל היזידים. מאז שנת 1935 חל שינוי מהותי לטובה ביחסם של המוסלמים ליזידים. הסילופים אודות דתם ופולחנתם המופקר כביכול חדלו מלשמש נושא לטיפול האיבה מצד המוסלמים. במיוחד מצטיינים הכורדים בגילוי אהדתם ליזידים מאחר והם רואים בדתם את הדת המקורית של העם הכורדי. הארגון החברתי של היזידים מבוסס על סולם מעמדות של היררכיה נוקשה ביותר, וזוהי תופעה נדירה ביותר במזרח התיכון. הדירוג המעמדי נשען במידה רבה על הדירוג הדתי. בצמרת הדתית-מעמדית עומדים "השייח'ים" המשתייכים ישירות לצאצאי מייסד הכת, השייח' עדי, והם מונים רק כ-7–8 משפחות. סמכויותיהם של השייח'ים הינן דתיות, אם כי מעמדם החומרי המבוסס מעניק להם השפעה מדינית מרובה. המעמד השני בחשיבותו – "הפיבים" – נחשב לממלאי-מקום השייח'ים. אחריהם באים ה"פקירים", שהם חסרי תפקידים דתיים, אולם נהנים מיוקרה חברתית מרובה. המעמד הנמוך ביותר הינו מעמד ה"מורידים" (התלמידים). זהו רוב עממי-חילוני: מבחינה ארגונית-מדינית אין כמעט כל הבדל בין השבטים היזידיים והכורדיים, אולם אלה הראשונים הינם נוודים למחצה בעוד ששכניהם הכורדים והאשורים היו יושבי קבע. עד למרד משנת 1935 לא נתגבשה אחדות כוללת של השבטים היזידיים. הזיקה היחידה של כלל השבטים הוצמדה למנהיגים, האמירים השייח'אניים, שנהנו מסמכות דתית עליונה, ומקום מושבם היה בבדאר.

השֵׁבֶף והשבאיים

השֵׁבֶף והכתות המקורבות להם מופיעים בפרסומים הרשמיים כעדה נפרדת. לשֵׁבֶף יש עיקרי דת המאחדים את היזידיות והכתות השיעיות הקיצוניות (עלי-אֶלֶאֶהים). דתם לוטה במסתורין והם מקדשים את עלי, חתנו של מחמד. מספרם מגיע ל-12,000 נפש, גזעם – כורדי וכן גם שפתם. הם מתגוררים במספר כפרים על ידי ג'בל סנג'אר. שתי כתות המקורבות לשֵׁבֶף הן ה"סארלי" וה"באג'וראן". הראשונים הינם כורדים משבט הקאקאיים, המתגוררים

במחוז מוסול על גדות הזאב הגדול ומנהיגם הדתי מתגורר בוואנדאק. גם הבאג'וראנים הינם יוצאי גזע כורדי. שלוש הכתות הללו נתקלו ביחס איבה מצד המוסלמים הסונים. השאביים או המנדאים נקראים גם "הנוצרים של יוחנן הקדוש". מספרם מגיע לכ- 10,000 נפש והם מתגוררים בבגדד, במחוז בצרה ובמספר עיירות אחרות. רובם צורפים במקצועם. הדת המנדאית נחשבת לדת שמוצאה מהנצרות ומהיהדות. המוסלמים רואים בשבאים אנשי ה"דת הנגלית" ("אהל אל פֶּתֶאב" – "אנשי הספר"). למעשה, מורכבת דתם מבלייל של נצרות, יהדות וגנוסטיים; עבודת כוכבים וטכסי טבילה ותופסים מקומות חשובים בפולחן המנדאי. השבאים מקדשים את יוחנן המטביל ומעריצים את הנביאים שת וחנוך (איזריס). מנהיג העדה מתגורר בנאצרייה. השבאים דוברים בניב ארמי עתיק. עדה זו, המהווה כיום מיעוט זעום ובזוי, נתנה לעולם הערבי בתקופת הח'ליפות העבאסית כוחות אינטלקטואליים רבים, כגון המדען החשוב ג'אבר, שנחשב למנדאי. עדה זו אינה ממלאת כל תפקיד מדיני כיום, אם כי בשנת 1947 השתייך אחד מאישי העדה לצמרת המפלגה הקומוניסטית העיראקית.

המלכת פייסל והממשל הבריטי

המרד העיראקי משנת 1920 הביא, כזכור, לשינוי עקרוני במדיניות הבריטית בעיראק: הבריטים החלו לקדם בהדרגה את תהליך הדצנטרליזציה של עיראק ולשתף במקצת את העיראקים בשלטון. אולם לגבי השבטים המשיכו הבריטים לנהל את מדיניותם לפי "שיטת-סנדאמן", שנוסתה על ידי המינהל הבריטי בהודו, והסתמכה על מתן יד חופשית לשייחיים לעשות כחפצם בנתיני שבטיהם. שיטה פיאודלית זו הופעלה על מנת להבטיח לבריטים את תמיכת השייחיים נגד העירוניים. שיטה זו התקבלה אף על ידי ממשלת עיראק והסבה לה קשיים חמורים בתהליך הדצנטרליזציה המינהלית. בסופו של דבר, גרמה מדיניות זו להתלקחות מחודשת של שבטי הפרת התיכון בשנת 1935. תוצאה נוספת של המרד משנת 1920 הינה כינוסה של ועידת המומחים הבריטיים למזרח-התיכון בקהיר, במרץ 1921. הועידה קיבלה את ההחלטה להמליך את פייסל המובס על עיראק. ואכן ב-23 באוגוסט 1921 הומלך פייסל, לאחר סילוק טוען אחר לכס המלכות העיראקי, הנקיב מבצרה טאלב פחה, ששיתף פעולה עם הבריטים בשנים 1919–1920. לפני המלכתו של פייסל בוים "משאל-עם" שהראה על תמיכה כמעט מוחלטת בפייסל (96%). "משאל עם" זה נחשב למזויף ולמגווחך אפילו בעיני המזרחנית הבריטית גרטרוד בֶּל, ששימשה מזכירתו של פרסי קוקס. עם המלכתו של פייסל ניצבו לפניו בעיות רבות שחיכו לפתרון, כגון בעיית מיזוג האוכלוסייה ההטרוגנית, העלאת רמת-החיים והשלטת סדר וביטחון. הבעיה העיקרית, כמובן, הייתה הסדרת היחסים עם בריטניה והבהרת עתידה המדיני של עיראק.

בממשלה העיראקית שהוקמה על ידי הבריטים כיהנו אלה האחרונים בכל תפקידי המפתח. בתעמולה נגד שלטון הבריטים בעיראק שוב היו מאוחדים ראשי השבטים השיעיים והסוניים. חוגים אלה, וכן מספר שרים עיראקיים, תבעו את חיסולו המהיר של המנדט הבריטי ומתן עצמאות לאלתר. כיוון שהבריטים היו למודי הניסיון המר של המרד משנת 1920, הרי שהם ניאותו להחליף את כתב המנדט בחוזה בריטי-עיראקי ישיר, שהיה מבטיח את כל היתרונות שנבעו לבריטניה ממעמדה כמעצמת המנדט. תחת לחץ הנציב הבריטי הסכימה הממשלה העיראקית להחלפת המנדט בחוזה דו-צדדי, אולם עמדה על אישור החוזה המיועד על ידי אסיפה לאומית, שתחוקק חוקה ותקבע נוהל בחירות. כתוצאה מכך פטרו הבריטים פקידים עיראקים בכירים שצימדו בתביעת הממשלה העיראקית ומינו במקומם יועצים בריטיים נוספים. המפלגות השונות, שצצו כפטריות לאחר גשם ושהתחלפו כל שני ושלישי, הועמדו תחת פיקוח חמור, והוטלו איסורים על כנסים מדיניים. עיראק, כמדינה נחשלת במיוחד וחסרת מוסדות חינוך, הייתה, בסופו של דבר, בעלת חוג משכילים מצומצם ומפלגותיה ייצגו אינטרסים אישיים ומשפחתיים. בשנות ה-20 היו פעילות

המפלגות "חזב אל ווטני" (המפלגה הלאומית). "חזב אל נהדה" (מפלגת התחייה) ו"חזב אל חור" (מפלגת העצמאות), שלא היה כל הבדל מהותי ביניהן. לאחר שהבריטים עיכבו את התביעה לכינון בית-נבחרים ולעריכת בחירות התפטרה הממשלה העיראקית, ובכך נפתחה פרשת ההתפטרויות הממשלתיות הרצופות, שהעידה על היעדר רובד אמיתי של מנהיגים ועל אי-יציבות מדינית מתמדת. באוגוסט 1921 יצאו "חזב אל ווטני" ו"חזב אל נהדה" בגילוי דעת נגד השלטון הבריטי. לאחר שבחגיגות יום השנה להכתרתו של פייסל פרצו הפגנות נגד הנציב הבריטי ושלטון המנדט, פוזרו שתי המפלגות ומנהיגיהן הוגלו. הבריטים נטלו לידיהם את השלטון במישרין, ובאוקטובר 1922 הוחתמו נציגים עיראקיים, שמונו על ידי הבריטים, על הסכם דו-צדדי בין בריטניה ועיראק שנועד לרשת את המנדט.

הרקע המיוחד לבעיית מוסול

לפי הגבולות המנהליים שהיו קיימים ב-30 באוקטובר 1918, יום חתימת שביתת הנשק, הקיף הוולאית של מוסול את שטחה של אשור העתיקה. גבולותיו הצפוניים-מזרחיים תחמו בהרי הזגרוס, שהפרידו את מחוז מוסול מהוולאיתים והעות'מאניים לשעבר דיארבכר ו-זאן. הגבול המזרחי נמשך לאורך רכסי ההרים ובמקביל להם עד לוולאית של בגדד ולנהר דיאלא. הגבול הדרומי-מערבי נמשך מהגדה הצפונית של הדיאלא לעבר הגדה המזרחית של החידקל, דרומית לשפך הזאב הקטן לחידקל. ג'בל חמרין נחשב לגבול שבין הוולאיתים של מוסול ובגדד. בשנת 1918 לא היו חילוקי דעות בנוגע לגבול המערבי של מחוז מוסול שעבר בג'זירה, והפך להלן לגבול שבין סוריה לעיראק בשינויים קלי-ערך. כן נשאר בעינו הגבול המזרחי עם פרס, שלא השתתפה במלחמת העולם הראשונה. תחום המריבה היה כדלקמן: התורכים טענו להכללת כל הוולאית בתחומיהם, הינו צידדו בגבולו הדרומי לאורך נהר דיאלד וג'בל חמרין. לעומת זאת טענו הבריטים להתוויית הגבול בתחום הצפוני של הוולאית, אולם הם היו מוכנים בשלב מסוים להסכים לגבול ביניים שיחצה את הוולאית ממזרח למערב. ההבדלים העיראקיים בין מחוז מוסול לבין מחוזות בגדד ובצרה נעוצים במבנה הטופוגרפי ובכמויות המשקעים הרבות יותר במחוז הצפוני. מחוז מוסול נחלק לרצועות מקבילות בכיוון להרי זגרוס (מצפון-מערב לדורס-מזרח) ולארבעה קמרונות גבעיים המכילים את הנפט.

אוכלוסי האזור היו נוודים למחצה שנדדו בין ההרים לשפלות הגבנוניות בהתאם לעונות השנה. שתי דרכים עתיקות חצו את המחוז וחברו את העיירות העיקריות. האחד, הנתב שהולך מתל-עפר למוסול, לארביל, לכרכוך ולכפרי, שהיוו את מרכזי המסחר והשיווק בין האזור ההרי לבין המישורים והגבעות. קו מקביל של יישובים השתרע למרגלות הרי זגרוס וקושר את העיירות זאחיו, עמאדייה, עקרה, רוונדזו ועד לסולימאניה, בירת מחוז כורדיסטן. הנימוקים העיקריים לאיחוד שני חבלי המשנה במחוז מוסול היו היסטוריים וכלכליים, שנשענו על מעמדה המרכזי של העיר מוסול. בעוד שבג'זירה הדרומית מערבית נדדו שבטי הבדווים הסוניים, הרי שבחלקיו האחרים של הוולאית היוו הכורדים רוב מכריע. מוצו לעצמה, על 100,000 תושביה, הופרה ב"בעלת אופי ערבי" על ידי ועדת חבר הלאומים. חשיבותה של העיר הייתה רבה, כיוון שהיא איכלסה כ-1/8 מכלל אוכלוסי הוולאית והיוותה עיר מפתח. בעיירות ששכנו על הדרך העתיקה, כגון תל-עפר, ארביל, כרכוך וכד' התגורר רוב של דוברי תורכמנית. היזידים, דוברי הכורדית, שכנו במוסול עצמה ובג'בל סנג'אר, בעוד שהנסטוריאנים דוברי הסורית (האשורים ההרריים) נדדו בהרים, בשוליו הצפוניים של הוולאית, ודמו לכורדים ההרריים באורח חייהם. יחוד עדתי נוסף שהיה צורך להתחשב בו היו הכלדיאים (אשורים-קתוליים), שהתגוררו הן במוסול עצמה והן במספר כפרים על הגדה המזרחית של החידקל, בשוליו הצפוניים-מערביים של הוולאית. כל הנתונים המספריים של המיעוטים נקבעו על ידי מפקד אוכלוסין שנערך על ידי השלטונות העיראקיים בשנת 1923, והיוו בסיס להערכות של ועדות חבר הלאומים ולהמלצותיהן. השבטים הכורדיים היוו, ללא

ספק, את האלמנט השליט בוולאית. רק הכורדים והערבים חיו במשותף בקנה-מידה רחב בכפרים מעורבים ובאו במגע הדדי.

אולם תחום זה הוגבל, למעשה, לעמק החידקל, לשפכו של הזאב הקטן ולרצועה שהתמשכה לאורך הדרך הראשית כרכוך-כפרי, דרומית לזאב הקטן. העיר מוסול עצמה נשארה, אפוא, בבחינת מובלעה זרה. שתי ועדות חבר-הלאומים שעשו באזור חזרו והטמיעו את הקשיים האתנוגרפיים הנובעים מחלוקתו של הוולאית: (א) בדרום הוולאית כללו העיירות רוב תורפי ותורכמני או מיעוט ניכר, בעוד שהעיר מוסול בצפון הוולאית הייתה למובלעה – בין-עדית מובהקת; (ב) רצועת הביניים שנמשכה בין העיר לבין התחומים הערביים שבולאית התאכלסה ברובה על ידי כורים, העיירות שמקומו על הדרך הראשית נשאו אופי תורכמני וכורדית לסירוגין; (ג) למעלה ממחציתם של הפלדיאים התגוררו במלופד בעיר מוסול, בעוד שהשאר נפוצו בכל הוולאית; (ד) תחומו המזרחי של הוולאית, הכורדי ברובו, היה מקושר עם התחום הצפוני על ידי נתיב החידקל. לאזור רוונדוז ניתן היה להגיע רק דרך ארביל, סוליימאניה וכרכוך. המלצה אפשרית להקמת מדינה כורדית הייתה יכולה ליטול בחשבון את משקלם המספרי המכריע של הכורדים וקירבתם הגזעית לזיידים, וכן את יחסיהם התקינים עם האשורים ההרריים. אולם המניעים נגד הקמת מדינה כורדית היו משכנעים יותר והסתמכו על פילוגם החברתי של הכורדים לנוודים, לאפרים ולעירוניים. כן נלקחה בחשבון עובדת פריקתם כל עול זר ובכללו מרות תורכית, בריטית או ערבית, וסכסוכיהם הבין-שבטיים על רקע של גאולת דם וכד'. ועדת חבר הלאומים הראשונה הטמיעה, אפוא, בהמלצותיה, כי גבולותיו של וולאית מוסול לא יכולים להתבסס על תיחום גזעי, לשוני או דתי. באורח טבעי נותרו עתה השיקולים הכלכליים-האסטרטגיים שהכריעו בסופו של דבר התוויית גבולותיו של המחוז.

בעיית מוסול ופעילות הכורדים והאשורים עד לחוזה לוזאן

ב-30 באוקטובר 1918, עם חתימת שביתת הנשק במודרוס, שלטו הבריטים על כ-1/4 מכלל שטחיו של וולאית מוסול. לפי סעיפים 16-17 של הסכם שביתת-הנשק חויבו היחידות התורכיות להיכנע ב"שטחי מסופוטמיה", ויופה כוחן של בנות הברית לכבוש כל נקודה אסטרטגית כדי לקיים את הסדר והביטחון. כתוצאה מכך הודיע המפקד הבריטי הגנרל מרשל למפקד התורכי (ב-2 בנובמבר 1918) על כוונתו לכבוש את קו סוליימאניה, עמאדייה וזאח'ו, אשר תואר כגבולה של עיראק לפי דו"ח צבאי גרמני מאוקטובר 1917. ואכן ב-8 בנובמבר כבשו הבריטים את מוסול, למרות המחאות התורכיות. עם הכיבוש נשארה עדיין הבעלות המשפטית על הוולאית בידי התורכים. בינתיים פעלה כבר ממשלה כורדית זמנית, שהוקמה באביב 1918 בסוליימאניה, בראשות שיח'י מחמוד ברזאנג'י, אשר בא בקשרים עם הבריטים לאחר שביתת הנשק, והובטח לו סיוע בריטי תמורת צייתנותו. הבריטים הבטיחו, כי כל שבט כורדי מהזאב הגדול ועד לנהר דיאלא יורשה להצטרף למינהל הכורדי האוטונומי בסוליימאניה. אולם במאי 1920 מרד שיח'י מחמוד בבריטים והוגלה להודו. באגפיו הצפוניים של וולאית מוסול הסתבכו יחסי הבריטים והכורדים עקב 35,000 פליטים אשורים שהגיעו מרמות חפיארי וממחוז אורמיה הפרסי. החל מיוני 1918 יושבו אשורים אלה בחלקם במחנות פליטים.

קבוצה אחרת של אשורים הרריים התקוממו בשעתו נגד התורכים, בניגוד לאחיהם מסביבות אגם אורמיה. תוך 4 שנים נעקרו אשורים אלה מתחום מחייתם והפכו אף הם לפליטים. הבריטים ביקשו תחילה ליישבם באזור עמאדייה אולם תכניתם נדחתה. מכל מקום גוייסו מתוכם חיילות עזר שסייעו לצבא הבריטי בשמירת מתקנים ובסיסים. באביב 1920 הציע המנהיג האשורי אע'א פטרוס להקים מדינה אשורית בהרים שעל הגבול התורכו-פרסי, או ליתר דיוק בין חפיארי ואורמיה, מרכזיהם העתיקים של האשורים. מידת תמיכתם של הבריטים ברעיון זה נתונה במחלוקת. מכל מקום, האשורים ניצלו את עמדתם

המעורפלת של הבריטים לשם ביצוע פשיטות שוד על השבטים הכורדיים השכנים. בשנת 1921 הועלתה תכנית חדשה ליישב את האשורים במרכזיהם הקודמים או בכל אזור מתאים אחר. הפעם הגיעו הבריטים לידי הסכם עם הכורדים על העברתם ההדרגתית של השבטים האשוריים לאזור עמאדייה. אמנם ב-10 באוגוסט 1920 נחתם חוזה סאוור, שהעביר את נפת עמאדייה לשליטתם של התורכים, אולם תהליך העברתם של האשורים נמשך מתוך הנחה שוולאית מוסול כולו, על נפת עמאדייה, יסופח בסופו של דבר לעיראק. במרוצת השנים 1922–1923 הוחמרו היחסים בין האשורים לבין הערבים, שכן אלה האחרונים, שרחשו בלאו הכי שנאה לחיילים האשוריים ששירתו בצבא הבריטי, סברו, כי הבריטים ינצלו את שאיפות העצמאות האשוריות לשם ביום פרובוקציות והארכת שלטונם על עיראק. במוסול (אוגוסט 1923) ובכרכוך (מאי 1924) פרצו התנגשויות אלימות בין חיילים אשורים לבין העירונים המוסלמים. בינתיים התחזק שלטונו של כמאל אתא-תורפ על הנפות המזרחיות של תורכיה, ויחידות תורכיות נכנסו לרוונדוז והשתלטו על סביבותיה. המצב החמיר שבעתיים שכן האשורים התיישבו באזורי-הביניים שלא השתייכו דה-פאקטו לבריטים ואף לא לתורכים.

במעמד של הכורדים, שהוכנסו במידה מסוימת תחת פיקוח בריטי, חל שינוי מאז דיכוי המרד של שייח' מחמוד מסוליימאניה במאי 1920 והקמתה של האסיפה המחוקקת העיראקית בשנת 1924. הבריטים גיששו עתה במגמה לבדוק את אפשרות הכללתם של הכורדים במדינה העיראקית העתידה. עוד ב"מישאל-העם" הגרוטסקי שהבריטים ערכו, במחיצתה של שנת 1921 כדי להכין את הרקע להכתרתו של פייסל, גילו ראשי הכורדים עמדות מנוגדות: בעוד שבעיר מוסול קיבל פייסל רוב קולות, הרי שהכורדים של כרכוך נטו לדחות את ההכרעה לשנה נוספת. הכורדים של כרכוך צדדו בהקמת ממשלה כורדית אך התנגדו לסיפוחם לסוליימאניה, בעוד שהכורדים של סוליימאניה דחו את רעיון הכללתם בעיראק והעדיפו חסות בריטית ישירה. במחציתה הראשונה של שנת 1922 שיתפו הכורדים פעולה עם היחידות התורכיות ברוונדוז בפשיטות נגד חילות המצב הבריטיים, שנאלצו לסגת עד לקו ארביל, כרכוך ופפרי. עם הצטמצמות שטחי ההשפעה הבריטיים בצפון מזרח החזירו הבריטים בספטמבר 1922 את שייח' מחמוד מגלותו לסוליימאניה. אולם זה האחרון הפר את התחייבויותיו וקשר קשרים עם התורכים בד בבד עם הכרתו העצמית כ"חֶפְמְדָר (מלך) של כורדיסטן". ב-20 בנובמבר 1922 נפתחה ועידת לוזאן. הבריטים והעיראקים פרסמו הצהרה בזכות אוטונומיה כורדית והזמינו את שייח' מחמוד לדיונים בבגדד. אולם השייח' הכורדי הנמרץ התפתה להצעותיהם של קצינים תורכיים, שיעצוהו לכבוש את כרכוך לאחר שישתלט על בנייני הממשלה בסוליימאניה. ברם המרד של שייח' מחמוד נכשל. באפריל כבשו הבריטים את רוונדוז ובמאי 9123 השתלטו מחדש על סוליימאניה. השייח' חזר לעירו לאחר שנוכח, כי אין ההצלחה מאירה לופ פנים במרידתו.

עם חתימת הסכם לוזאן (24 ביולי 1923) נשארה, כזכור, בעיית מוסול פתוחה, מרכז הוולאית וחלקיו הצפוניים היו נתונים דה-פקטו לכיבוש בריטי, חוץ. מאזור סוליימאניה שנשלט על ידי מחמוד ברזאנג'י, לאחר כיבושה של רוונדוז על ידי הבריטים ניתק הקשר הטריטוריאלי בין סוליימאניה והגבול התורכי. ביולי 1924 נכבשה סוליימאניה על ידי הבריטים לאחר התקפות חוזרות ונשנות של השייח' הכורדי. העיראקים הסכימו על העברת העיירה לפיקוחו הישיר של הנציב הבריטי. גיחות כורדיות נוספות, שבוצעו במרוצת שנת 1925 על מנת לכבוש את העיירה, עלו בתוהו.

בעיית מוסול בוועידת לוזאן ולאחריה

ב-28 בינואר 1920 פרסמו התורכים את "האמנה הלאומית" שלהם שאושרה בפרלמנט באיסטנבול. אמנה זו נגעה בעניין מוסול והכורדים. התורכים הסכימו שגורל השטחים הערביים ייחרץ על ידי הצבעה חופשית של יישוביהם, אך עמדו על החזרת כל השטחים המאוכלסים ברוב מוסלמי לתורכיה (הכוונה הייתה לסיפוח תחומי הכורדים והתורכמנים).

הצלחתם של התורכים בגירוש היוונים מאנטוליה וכן העובדה שהכורדים – בניגוד לערבים – לא גילו סימני התעוררות לאומית מגובשת וסולידאריות על-שבטית, בד בבד עם פילוגם השבטי והלשוני-דיאלקטי, חיזקו את ההנחה התורכית, כי הכורדים יתבוללו בנקל בקרב התורכים. כיוון שבחווה לוזאן לא הוזכרה תכנית חוזה סאוור ליצירת כורדיסטן עצמאית ניתן היה להניח, כי אף מעצמה לא חלקה על זכותה של ממשלת אנקרה לעשות כעולה על רוחה באזור הכורדי שמצפון למוסול. על ידי סיפוח השטחים הכורדיים של וולאית מוסול חשבו התורכים להטמיע את כלל הכורדים בקרבם, שכן התורכים זנחו את מדיניותם הקודמת, שנשענה על המנהיגים המקומיים והפכה, בדיעבד, למדיניותם של הבריטים. ועדת החקירה של חבר-הלאומים שביקרה בשנת 1925 בסוליימאניה הטעימה את ההתעוררות הלאומית הכורדית באזור סוליימאניה וברור שהתעוררות זו עשויה הייתה להכשיל את מדיניות ה"תירוף" של הכורדים מצפון לוולאית מוסול.

בוועידת לוזאן הציע לורד קארזון הבריטי, ב-23 בינואר 1923, להעביר את הבעיה הכורדית לבחינה מחודשת בפני חבר הלאומים, בעוד שעצמת אינונו הציע לחרוץ את גורל הכורדים באמצעות משאל עם. להלן הגיש אינונו תזכיר לנציגי בריטניה, צרפת ואיטליה בחבר הלאומים והציע להעביר את הבעיה הכורדית למישור של דיונים דו-צדדיים בין בריטניה לתורכיה, שתיישרנה ביניהן את ההדורים תוך שנה אחת. קארזון הסכים להצעה זו בשני תנאים: א) החזרה מחודשת של הבעיה לחבר הלאומים במידה ולא יימצא פתרון; ב) השארת הסטאטוס-קוו הטריטוריאלי במחוז מוסול משך כל תקופת הדיונים הדו-צדדיים. בין ה-19 במאי וה-5 ביוני ניהלה משלחת בריטית, בראשותו של פרסי קוקס, דיונים בקושטא עם פתחי ביי על עתידו של הוולאית. הדיונים נכשלו כיוון שפתחי ביי דרש את החזרת כל הוולאית, בעוד שקוקס עמד על התוויית גבול צפוני אשר יזדהה במרבית אורכו עם הגבול הצפוני הקודם של הוולאית, כדי לאפשר את איחוד האשורים בתחומיו. הגבול הבריטי המוצע כלל את מרבית נפתח חכיאר שנקבשה מחדש על ידי האשורים בשנת 1921 בתמיכה בריטית. להעלאת הנושא האשורי התנגד פתחי ביי בכל תוקף, הן מחמת היותם מיעוט בהשוואה לכורדים, והן מחמת התעלמותה הרשמית של בריטניה מבעיה זו בחווה לוזאן. התורכים טענו שהאשורים עצמם היו אשמים בסבלותיהם בגלל התקוממותם נגד השלטון העות'מאני בשנת 1915. כשהגיעו הדיונים למבוי סתום הסכימה תורכיה להעברת הבעיה לחבר הלאומים.

ועדת החקירה הראשונה והמרד הכורדי ב-1925

ב-6 באוגוסט 1924 התחדשו הדיונים על וולאית מוסול בז'נבה במועצת חבר-הלאומים, בנוכחות פתחי ביי התורכי ולורד פארמור (Parmer) הבריטי. התורכים העלו מחדש את הצעתם בדבר משאל-עם, אולם בסופו של דבר הסכימו להצעה הבריטית אודות יפוי כוחה של ועדת חקירה בינלאומית לתווך ולחרוץ את הדין. כחברי ועדת החקירה התמנו דה-ווירסאן (De Wirsén) השבדי, טלקי (Teleki) ההונגרי וקולונל פאוליס (Paulis) הבלגי. בעוד הוועדה יושבת על המדוכה הוחלט להאריך את הסטאטוס-קוו הטריטוריאלי בוולאית מוסול, שהצביע על החלוקה הבאה: מרביתו של הוולאית הייתה בידיים בריטיות, חלקו הצפוני – בידי התורכים, חלק מנפת חכיאר, צפונית לוולאית – בידי האשורים, וקטע מהסנג'אק של סוליימאניה היה בידי שייח' מחמוד ברזאנג'י. במאי 1923 וביוני 1924 חזרו הבריטים והשתלטו פעמיים על סוליימאניה לשם "הקמת מינהל אזרחי". בעת ובעונה אחת ניסו התורכים למנות מושל משלהם בחכיאר ולהדוף את האשורים, נוכח מחאות בריטיות. האשורים פנו גם בבקשת סיוע צבאי מהקאאמקס העיראקי של עמאדייה, ולקחו בשבי את הוואליהתורכי של צ'אל בנפת חכיאר, למרות שהם הוזהרו לבלתי פתוח בפעולות צבאיות. הוואלי התורכי שוחרר והוזהר על ידי הבריטים שיקפיד על הסטאטוס-קוו. למרות זאת חדר גייס תורכי (ב-14 בספטמבר) לג'זירת אבן עמר ע"י החידקל, בתוך וולאית מוסול, התקדם

לעבר אשוטה, הרס את כפריהם המיוחדים של האשורים בהניסו 8,000 לוחמים אשורים לעמאדייה הבריטים הפציצו את הכוח התורכי מהאוויר ופרטי החדירה התורכית הובאו לידיעת מועצת חבר הלאומים, שאסרה בשלהי ספטמבר על כל תנועות צבאיות שהיו עשויות לשנות את מאזן הכוחות. ב-5 באוקטובר תבעו הבריטים באולטימטום את נסיגת היחידות התורכיות מכל אותו שטח ההפקר עד אשוטה. כתוצאה מכך פנו התורכים לחבר הלאומים, ובשלהי אוקטובר 1924 כונסה מועצת החבר לשיבה יוצאת מהכלל בבריסל. נגד הטענה הבריטית להחזרת קו הגבול מתקופת הסטאטוס-קוו שקדמה ל-24 ביולי 1923, טענו התורכים כי הבריטים היו הראשונים להפר את התיחום הטריטוריאלי בכובשם את סוליימאניה. מועצת החבר החליטה בקווים כלליים ברוח הגישה הבריטית על התוויית "קו בריסל", שלא היה שונה בהרבה מהגבול הצפוני של שטח הכיבוש הבריטי בעיראק מה-24 ביולי 1923, אולם סוליימאניה וחכיאר פונו על ידי הבריטים והתורכים. "קו בריסל" בשינויים קלי-ערך מהווה עד היום את הגבול בין עיראק לתורכיה. הפשרה שהושגה בבריסל אפשרה לוועדת החקירה הבינלאומית לסייר באזורי המריבה בינואר 1925. חקירותיה של הוועדה הביאה לכלל מסקנה, כי הדת והגזע של אוכלוסי וולאית מוסול אינם מעצבים את הזיקה הלאומית והמדינית. בהמלצותיה הוטעם גם כי אוכלוסי הוולאית נוטים כללית לעיראק יותר מאשר לתורכיה מחמת שיקולים כלכליים וטובת-ההנאה הצומחת ממימשל המנדט, ולא דווקא מטעמי סולידאריות עם מלכות ערבית. כתוצאה מכך המליצה הוועדה הבינלאומית על העקרונות הבאים: (א) השארת המנדט הבריטי על עיראק ל-25 שנים נוספות; (ב) הקדשת תשומת לב לתביעותיהם המנהליות והחינוכיות של הכורדים והכרה בשפתם הרשמית; (ג) העברת וולאית מוסול לעיראק בתום תקפת המנדט. הדגשת חיוניותו של אזור נהר דיאלא להשקאת מחוז בגדד; (ד) השארת בעיית החלוקה לשיקולו של חבר הלאומים. אם אמנם יוחלט על חלוקת הוולאית – הומלץ על נהר הזאב הקטן כגבול.

בפברואר 1925, שעה שוועדת החקירה סירה דרומית ל"קו בריסל", פרץ מרד כורדי בהנהגת שייח' סעיד, מנהיג מיסדר הנקשיבנדים. מקום מושבו של השייח' הווה מרכז לעלייה לרגל שלשבטי זאזא השיעיים, בין יובלי הפרת העליון (קארא-סו ומוראד-סו). סיבותיו של מרד זה⁶ היו התנגדותם של הכורדים לתהליכי ה"תירוף" והמודרניזציה שנכפו עליהם על ידי כמאל אתא תורכ, שכן מעמדם של השייחיים עשוי היה להתערער כתוצאה מכך. הממשלה הלאומית באנקרה הייתה מעוניינת להמעיט בערכו "הלאומי" של מרד זה ולהציגו כתנועה ריאקציונית גרידא. אולם הנקשיבנדים עשו הכנות להסתערות על דיארבכה בהתאם להסכם התורכו-צרפתי מאוקטובר 1921 ("חוזה פרנקלין-ביוון") התירו הצרפתים הסעת יחידות צבא תורכיות במסילה הבגדאדית, שעברה בתחומי המנדט הצרפתי בחב, לפני בוא התגבורות ערכו לוחמי שייח' סעיד פשיטה נועזת על ארזרום, אולם ב-28 באפריל נשבו המורדים בגאנז' על ידי יחידות הצבא התורכיות ויתרת הלוחמים נכנעה, בניגוד לבריטים ששינו והחלו את מדיניותם העיראקית לאחר מרד 1920, החמירו התורכים את תהליכי הרפורמות החילוניות שלהם ו"תירוף" הכורדים.

ועדת ליידוֹן ויישוב בעיית מוסול

המלצותיה של ועדת החקירה הבינלאומית התקבלו בעין יפה על ידי ממשלת בריטניה, להוציא את ההמלצה האלטרנטיבית בדבר חלוקת הוולאית וקביעת הגבול על הנהר הזאב הקטן. בעוד שבריטניה הצהירה על נכונותה לקיים את ההמלצות, יהיו אשר יהיו, לא נתנה תורכיה כל ערבויות בעניין קיום מימשל עצמי לכורדים. באשר להתוויית "קו בריסל" הציעה בריטניה ליפות את כוח מועצת חבר הלאומי למתן החלטה סופית, בעוד שהתורכים צידדו בהתוויית הגבול תוך הסכם דו-צדדי בין בריטניה ותורכיה. תביעתם זו של הנציגים

⁶ לעיין בפרק על תורכיה.

התורכיים התכחשה להתחייבויותיו של פתחי ביי מספטמבר 1924, בטענה שהן אינן בנות קיימא, הואיל ולא אושרו על ידי בית-הנבחרים התורכי כל הבעיה הועלתה תוך התנגדות תורכית בפני בית הדין הבינלאומי. התורכים הביעו את התנגדותם לסמכותו של בית הדין הבינלאומי לשלול את זכויותיה של תורכיה כפי שאושרו בחוזה לוזאן. הצעות פשרה תורכיות חדשות נדחו על ידי בריטניה, שהתלוננה בינתיים של פשיטות פטרולים תורכיים דרומית ל"קו בריסל", ועל גירוש נוצרים רבים מהאזור התורכי לעבר עיראק. התורכים מצידם התלוננו על טיסות תצפיות בריטיות בשמי טריטוריה תורכית. בספטמבר 1925 ביקש הנציג הבריטי לשגר משקיפים משני עברי "קו בריסל" כדי למנוע תקריות. ב-28 בספטמבר יצא הגנרל האסטוני ליידונר (Laidoner) למוסול בראשות ועדה מצומצמת, שהורכבה מקצין צ'כי ודיפלומט ספרדי. המשלחת סיירה בתחום הבריטי בלבד. בדו"ח שלו הטעים ליידונר, כי הפשיטות משני עברי קו הגבול נבעו ממהותו המלאכותית של "קו בריסל" ומשיבושי-המפות שהיו בידי התורכים. כן ציין את המתיחות הרבה ששררה בתחום הבריטי מחמת גירושיהם של הנוצרים מהתחום התורכי. מרבית המגורשים היו כלדיאים, אשר בניגוד לאחיהם, האשורים ההרריים, לא התמרדו נגד העות'מאנים, אך סבלו, בדומה לארמנים בשנת 1915, מיחס ברוטאלי מצד יחידות צבא תורכיות, שהצליחו להסתגל לתחום הבריטי.

ב-21 בנובמבר 1925 החליט בית הדין הבינלאומי, כי ההחלטה שתיתן על ידי מועצת חבר הלאומים על התוויית הגבול העיראקי-תורכי תהיה סופית ומכרעת. ההחלטה צריכה הייתה להינתן על ידי הצבעת יד-אחת של כל חברי המועצה, להוציא את נציגי בריטניה ותורכיה. כן הטעים בית הדין הבינלאומי, כי בביצוע ההחלטות יידרש שימוש בכוח. הנציג התורכי דחה את החלטת בית הדין הבינלאומי בטענה הקודמת, כי החלטתו נוגדת את סעיפי חוזה לוזאן. לאחר השמעת דו"ח ועדת ליידונר בז'נבה החליטה מועצת חבר הלאומים לקבוע את הגבול התורכי-עיראקי בהתאם לתוואי "קו בריסל". בריטניה נקראה להאריך את המנדט על עיראק ל-25 שנים נוספות, כל זמן ועיראק לא נכנסה לחברה לחבר-הלאומים. כן הוטל על הבריטים לדאוג לאוטונומיה של הכורדים. פתרון בעיית מוסול, למורת רוחה של תורכיה, הוליד 3 חוזים מדיניים: א) ב-17 בדצמבר 1925 נחתם הסכם ידידות תורכי-סובייטי בפריס; ב) ב-13 בינואר 1926 נחתם הסכם בריטי-עיראקי חדש; ג) ב-5 ביוני 1926 נחתם חוזה בריטי-עיראקי-תורכי, כשתורכיה השלימה למעשה עם העובדות המוגמרות בוולאית מוסול: הגבול אושר סופית לאורך "קו בריסל", נקבעה רצועה מפורזת בת 75 ק"מ מכל צד כדי למנוע פשיטות של שבטים, נקבעה ועדה מתמדת לטיפול בענייני הגבול השוטפים ותורכיה פוצתה בתשלום 10% מתמלוגי הנפט, בתחום הזיכיון של מוסול למשך 25 שנה. לתורכים ניתנה זכות בכורה במשך שנה לרכוש את התמלוגים הללו בסכום של 0.5 מיליון ליש"ט.⁷

לסיכום פרשת מוסול יש לציין כמה נקודות: א) עמדת הבריטים לגבי הבעייה האשורית לונגריג (Longrigg) טען כי הבריטים התנגדו להקמת מדינה אשורית, ואילו הערכתו של טוינבי (Toynbee) היא הפוכה; ב) המחלוקת בין בריטניה ותורכיה נסבה לא רק על מוסול עצמה אלא על התוויית הגבול בין עיראק לתורכיה. הואיל ותחום נדידותיהם של הכורדים השתרע משני עברי הגבול חששו התורכים, כי הכורדים העיראקיים באזור סולימאניה יסיתו את הכורדים התורכיים להקמת מדינה כורדית כוללת. הגישה הבריטית לגבי כורדיסטן העצמאית עבר שני שלבים: בפרק הזמן הראשון צידדו חוגים צבאיים בריטיים בהקמת מדינת-בובות כורדית, כחיץ מפני קווקז הסובייטית ותורכיה הכמאליסטית, שהיו בעלות ברית מובהקות. ייתכן והייתה טמונה כאן גם הכוונה לתקוע טריז בצפון-פרס ולנפנף בשוט הכורדי לעיני העיראקים עצמם. בפרק הזמן השני הוקרב הרעיון של כורדיסטן העצמאית על מזבח אינטרסי הנפט הבריטיים במוסול ולמען יחסי הידידות עם העיראקיים;

⁷ על הסדר בעיית הנפט בעיראק ראה להלן.

ג) לפרשת הנפט הייתה השפעה רבה על פתרון בעיית מוסול מהבחינה הבריטית. יש לציין, כי גם לצרפתים ולאמריקאים היו אינטרסי-נפט במוסול בפרט ובעיראק בכלל.

הבעיה האשורית

אחרי חתימת ההסכם האנגלו-עיראקי (ב-5 ביוני 1926) היה המצב בצפון עיראק כדלקמן: מרבית האזור ההררי של חכיאר, מחוזם של האשורים בתקופת העות'מאנית, סופח מחדש לתורכיה. האשורים, שהתיישבו מחדש בשנת 1921 בשטח ההפקר בין הצבאות הבריטיים והתורכיים, גורשו לעיראק בשנת 1924 על ידי הצבא התורכי. בין השנים 6-1925 הפכו האשורים לפליטים, שהסתופפו בריחוק ממקומות מגוריהם באזור הספר התורכי, והיו נתונים לחסדיה של ממשלת עיראק. לפני מלחמת העולם הראשונה הוענקה לאשורים אוטונומיה תרבותית דה-יורה ואוטונומיה טריטוריאלית דה-פקטו, מעמדם המחדש והרעוע בתור פליטים עורר התמרמרות רבה בתוכם. באורח טבעי ראו האשורים הנוצרים בבריטים, ולא בעיראקים, את פטרוניהם. המגוייסים האשורים היו כפופים במישרין לנציב העליון הבריטי והופרדו מחילות המצב העיראקיים, אולם הימצאותם בתוך רוב מוסלמי עויין הביאה להתנגשויות בין יחידות אשוריות לבין אזרחים מוסלמיים במוסול (ב-1923) ובכרוך (ב-1924). בעיית יישובם המחודש של כ-20,000 האשורים מחכיאר, לאחר קביעת הגבול התורכי-עיראקי וניתוקם ממחוזם, הייתה חמורה ביותר, שכן האשורים סירבו לחזור למעמדם הקודם כאיכרים וכאריסים לאע'אוואת הכורדיים. בהשפעת הנציב הבריטי החליטה הממשלה העיראקית, במרץ 1927, ליישב את האשורים בצפון המדינה, להקל את עול המיסים על האיכריהם, אך להימנע מכפיית יישובם במידה והתהליך ייתקל ביחס עויין מצד שכניהם. ואכן, התמנה פקיד התיישבות אשורי שהיה כפוף במישרין לנציב העליון הבריטי כדי לנצח על מלאכת ההתיישבות. אולם דא-עקא, שתהליכי ההתיישבות נכשלו הן מפאת קשיי מימון והן מטעמים פסיכולוגיים: האשורים היו שרויים במצב של דמורליזציה מזה זמן רב והם חששו לגורלם ככל שהתרבו השמועות על סיום המנדט ועל מזימותיה של ממשלת בגדד לשסות במ את הכורדים. וכך, בתחילת שנות ה-30, התנהלה תעמולה עזה אנטי-עיראקית בין האשורים. הממשלה העיראקית הודיעה ביטול שחרורם של האיכרים האשוריים ממיסים מקץ 3 שנים, הינו בשנת 1930.

באוקטובר 1931 התכנסה מועצה אשורית במוסול בראשות הפטריארך מאר שמעון. החלטותיה של המועצה נוסחו בשני תזכירים מיוחדים שנשלחו לחבר הלאומים. בשניהם הוצהר, כי האשורים לא יוכלו לחיות בעיראק עם גמר המנדט הבריטי, והוצע להעבירם לשטח מנדטורי מערבי אחר, כלומר לסוריה הצרפתית. משום מה הגיעו התזכירים באיחור של שנה. ביוני 1932 הגישו החיילים האשוריים הודעות פיטורין למפקדיהם הבריטיים בטענם, כי בריטניה נכשלה בהבטחת עתיד העדה האשורית לאחר סיום המנדט וחתירת חוזה העצמאות עם עיראק. מנהיג העדה האשורית תכנן את ריכוזם של בני עדתו במחוז עמאדייה. ב-17 ביוני 1932 נשלח תזכיר אשורי נוסף לזינבה ובו נתבע חבר הלאומים: (א) לחדש את מעמד המלֶת לעדה האשורית; (ב) להחזיר את אזור חכיאר לעיראק ולהקים מחדש את כפרי האשורים באזור זה. בהמשך התזכיר הציע מר שמעון, כתחליף לשני הסעיפים הקודמים, הקמת בית לאומי אשורי בחבל עמאדייה שבמחוז מוסול, חידוש ההתיישבות בחבל זה ורישום הקרקעות על שמות מעבדיהן האשוריים; בניית בתי-ספר, בתי-חולים ומוסדות הקדש אשוריים, וכן הקמת ז'נדרמריה אשורית בחבל. תכנית אלטרנטיבית זו הייתה צריכה לקבל את אישור הממשלה העיראקית באמצעות שיגור ציר אשורי לבית הנבחרים בבגדד. בסוף התזכיר הוטעם, כי התביעות הללו חייבות להיכלל בחוקה העיראקית עד ה-28 ביוני, שאם לא כן לא יחזרו החיילים האשוריים מהתפטרותם. בינתיים ביקר המלך פייסל את מר שמעון בעמאדייה וניסה לרכוש את אמונו, אולם המנהיג האשורי נמנע מכל התחייבות בהצהירו, כי הוא ממתין לתוצאות התזכיר האשורי שנשלח

לזינבה, וכעבור זמן קצר נסע לשווייץ. עמדתה של בריטניה לרעיון הקמת המובלעה האשורית בעיראק הייתה שלילית, באמתלא של התנגדות כורדית וערבית. ב-3 באוקטובר 1932 התקבלה עיראק כחברה לחבר הלאומים וועדת המנדטים של החבר ציטטה במסקנותיה את העמדה הבריטית, כי האשורים ויתר המיעוטים הלאומיים בעיראק יוכלו להפנות את בעיותיהם ישירות לממשלת עיראק העצמאית. מסקנות אלה הובאו לידיעת המנהיג האשורי שהגיע לזינבה בשלהי שנת 1932. בדצמבר 1932 החליטה מועצת חבר הלאומים, בהשתתפות נציג ממשלת עיראק נורי אס-סעיד, לקבל את מסקנותיה של ועדת המנדטים, כלומר להימנע מהקניית מעמד מְלָת לעדה האשורית. עם זאת הוחלט על העברת האשורים, שאינם חפצים בהתיישבות בעיראק, לארץ אחרת. מכאן ואילך הידרדרה הבעייה האשורית עד לגלגולה האחרון בצורת טבח טראגי על ידי הצבא העיראקי. את מלוא האשמה לכך יש להטיל על בריטניה, שעודדה את האשורים והפיקה מהם תועלת צבאית ומדינית. עוד ביולי 1931 הצהיר הנציב הבריטי בעיראק הֶמְפְּרִיס (Humphrys) לפני ועדת המנדטים, כי "קבלתה של עיראק לחבר הלאומים מותנית במילוי התחייבויותיה. במידה ועיראק תיכשל – תחול האחריות המוסרית לכך על בריטניה". בכך קיבלה על עצמה בריטניה את מלוא האשמה לטבח האשורים, שפרץ בשנת 1933. משגה נוסף שהוליד את הטבח האכזרי הייתה אי-נכונותם של ממשלת עיראק והמנהיג הצעיר מר שמעון להגיע לעמק השווה, לאחר שהבעיה האשורית הופקרה על ידי בריטניה וחבר הלאומים והפכה לעניין עיראקי פנימי. שליחותו של המנהיג האשורי בזינבה הסתיימה, למעשה, בכישלון, אם משווים את תוכן התזכיר האשורי מה-17 ביוני להצעותיה של ועדת חבר הלאומים מה-15 בדצמבר 1932.

השתלשלות אירועי הטבח באשורים

בתקופת שהייתו של המנהיג האשורי בזינבה ניהלה ממשלת עיראק תעמולה מקיפה נגדו, ומינתה את יריבו לנשיא ועדת היעוץ ליישוב האשורים. יש לזכור, כי בתוקף הנסיבות הביע מר שמעון את התנגדותו ליישוב האשורים, כיון שמבצע זה עשוי היה להתפרש כהשלמה עם המצב הקיים. בעוד שהמלך פייסל, שעמו קיים המנהיג האשורי מספר פגישות ידידותיות, יצא לאירופה, קיבל מר שמעון איגרת אולטימטיבית משר הפנים העיראקי, סוליימאן ביי, שבה נִדְרָש לוותר על סמכויותיו ולהיכנע למדיניות הממשלה העיראקית בעילה שדין האשורים כדין שאר המיעוטים. ההיסטוריון הבריטי טוינבי (Toynbee) מוקיע גם הוא את חוסר הטקט בהעלאת בעיית התנגדותו של מר שמעון להתיישבות האשורית, בעת ובעונה אחת עם שיגור ההודעה הרשמית בדבר אי-הכרה במעמד המיוחד של העדה האשורית. אותו מישגה שהבריטים שגו ביחסם למנהיגי הכורדים (מחמוד מסוליימאניה ואחמד ברזאני) חזר ונשנה עתה על ידי העיראקים, שסירבו להכיר במנהיג המסורתי של האשורים. במכתב תשובתו של המנהיג האשורי את זכותה של ממשלת עיראק לפטרו. מאחורי אותה מדיניות של החוויית יד-תקיפה לאשורים ניצב, למעשה, המאיוור הבריטי תומסון (Thomson), שמונה על ידי ממשלת עיראק כקצין מבצעי יישוב האשורים. אותו תומסון עצר את המנהיג האשורי במוסול וכלאו במעצר-בית בבגדאד עד לגירושו באוגוסט 1933. מעיראק, הגירוש בוצע, כנראה, ללא ידיעתו של פייסל ששהה באירופה, ובהתעלמות דו-פרצופית של הנציב הבריטי המפריס, ששיבח בשעתו את מאמציו של מר שמעון בהחזרת החיילים האשוריים המתמרדים לצבא הבריטי (יולי 1932).

ב-15 בדצמבר 1932 כונסו נכבדי האשורים במוסול על ידי המאיוור תומסון וקולונל סטאפורד (Stafford), המפקח הבריטי המינהלי במוסול. הקצינים הבריטיים הציבו לאשורים את הברירה הסופית להישאר בעיראק או לעזבה, מבלי להתחייב שיתקבלו באחת הארצות השכנות. הנכבדים האשוריים, וביניהם הקצין האשורי לשעבר יאקו שצייד בנקיטת עמדה קיצונית, קיבלו על עצמם לשכנע את מר שמעון, במקום מעצרו. בבגדד, נאלצו

להסכים לדרישותיהם של הבריטים והעיראקים. אולם מנהיגי העדה יאקו (Yaqu) ולוכו (Loco) עברו לסוריה וביקשו רשות כניסה לחטיבה מזוינת אשורית. הצרפתים סירבו להיעתר לבקשה והדפו את היחידות האשוריות מכפרי הגבול על ידי עמאדייה ושייח'יאן. ברם האשורים הודיעו כי יחצו שנית בכוח את הגבול. נוכח עמדה תקיפה זו החליטו הצרפתים להימנע משימוש בנשק ודווחו השתלשלות העניינים לבגדד ולמוסול. ב-23 ביולי 1933 תבעה ממשלת עיראק מהשלטונות הצרפתיים בסוריה לפרוק את נשקם של האשורים שיחצו את הגבול, בהתאם לסעיף הסדרי הגבולות שבחוזה האנגלו-צרפתי משנת 1927. בסוף יולי עברו למעלה מ-400 אשורים מזויינים את הגבול הסורי-עיראקי, אולם ב-4 באוגוסט גיששו קציניהם לקראת האפשרות של החזרתם לעיראק. נאמר להם, כי עליהם להתפרק מנשקם. העיראקים והצרפתים הבטיחו לאשורים, כי לאחר חזרתם לעיראק יוחזר להם נשקם. בסופו של דבר לא פרקו הצרפתיים את נשקם. לאחר הבטחה זו צלחו האשורים את נהר הגבול על ידי פֶּש חאבור. בעת ובעונה אחת עשה גייס עיראקי את דרכו לעבר הגבול הסורי על מנת לתפוס את יאקו. גייס זה נצטווה למנוע בכוח את חזרתם של האשורים על ידי הקצינים העיראקיים, ובראשותם המפקד בכר צדקי, שהיה ידוע באיבתו העזה לאשורים למרות הפצרותיהם של הנציגים הבריטיים סירבה הממשלה העיראקית לסלק את בכר צדקי מהפיקוד על גייס-העונשין.

המניעים העיראקיים לשימוש בכוח נגד האשורים היו כפולים: (א) הרצון להיגמל אחת ולתמיד מתסביכי הנחיתות הצבאיים בפני הלוחמים האשוריים; (ב) מניעת מרד כורדי והתלקחות כללית, שהיו עשויים לפרוץ אילו הצליחו האשורים במבצעייהם.

לפי עדותו של קולונל סטאפורד, התכוונו האשורים שחצו את נהר הגבול ב-4 באוגוסט להיכנע. מכאן מסתבר, שהגייס העיראקי פתח באש. לאחר שצליחתם של האשורים נכשלה חזר חלק מהם לסוריה והיתרה ניסתה להגיע במהירות לכפרי הגבול בעיראק. בין ה-7-11 באוגוסט ערכו הצבא העיראקי ויחידות כורדיות בראשותו של בכר צדקי טבח חסר-רחמים באשורים. נרצחו נשים וטף, כולל אשורים שמסרו מלכתחילה את נשקם לעיראקים ונהנו מ"חסותם" כביכול. סיכום כלל ההרוגים עלה על 600 נפש. רוב ההיסטוריונים מאוחדים בדעתם, כי תמיכתה של הממשלה הבריטית במשלחת העיראקית בז'נבה והימנעותה מהתערבות היוו את הגורם העיקרי לטבח. טוינבי מעיר, כי בעיותיה הפנימיות של בריטניה וחולשת כוחה הצבאי היו הגורמים העיקריים להחשת סיומו של המנדט הבריטי על עיראק. הייתה זו אירוניה של הגורל, כי הטבח אירע במחוז מוסול, שבריטניה נלחמה ממושכות על צירופו לעיראק. בכך מתחזקת ההנחה, כי בריטניה זנחה את האשורים לטובת האינטרסים המסחריים והכלכליים שלה, ומתוך רצון לפייס את הלאומנים העיראקיים. ראוי גם להוסיף, כי הטבח באשורים היווה את "המבצע הצבאי" הראשון של הצבא העיראקי החדש, שאומן וצויד על ידי בריטניה.

הטבח באשורים עורר גל אנטי-בריטי בעיראק. האיבה גאתה, כנראה, מתוך צפייה לצעדי תגמול בריטיים שבוששו לבוא. ב-17 באוגוסט הוציאו הבריטים את "מֶאֶר שְׁמֶעוֹן" ממעצרו בבגדד והטיסוהו לקפריסין. מכאן שיגר המנהיג האשורי הגולה את מחאותיו לחבר הלאומים, שהועלו על סדר היום רק באוקטובר 1933. משלחת עיראקית, בראשות יאסין אל האשמי, הקדימה להגיע לז'נבה ולהביעה ברוב צביעות את התנצלויותיה על התקרית האשורית. בינתיים נפתח מחנה פליטים אשורי על ידי מוסול שכלל כ-1,500 עקורים אשוריים. בינואר 1934 התחייבה ממשלת עיראק לפני מועצת חבר הלאומים לתמוך במחנה הפליטים האשורי עד למציאת פתרון לבעיה, וכן להקדיש תשומת לב לביטחונם של האשורים.

בספטמבר באותה שנה הסכימה צרפת לתכנית "איחוד משפחות", הינו לקליטת למעלה מ-500 משפחות לוחמים אשוריים בסוריה. מועצת חבר הלאומים סמכה ידיה על הגירת האשורים העיראקיים לברזיל וממשלת ברזיל הביעה נכונותה לקלוט 500 משפחות מדי

חודש בחודשו, אולם ההצעה הבריטית ירדה מהפרק לאחר שהפרלמנט הבריטני סירב לאשר את התכנית. בריטניה הציעה ברוב צביעותה ליישב את האשורים בגואינה הבריטית שבאזור קו-המשווה באמריקה הדרומית. צרפת מצדה הציעה את אזור הניגר המרכזי באפריקה כתחום מקלט. כל אותן תכניות היו בבחינת מס-שפתיים, שכן לא עמדו מאחוריהן כל אמצעי מימון רציניים. הגדיל עשות ראש ממשלתה של בריטניה, בולדווין, שהצהיר, כי אין באפשרות ממשלתו להיענות לבקשת חבר הלאומים לתרום לקרן הבינלאומית למימון העברת האשורים, כל עוד לא התקבלה תכנית מוסכמת ומפורטת ליישובם. בשנת 1934 נשאו האשורים את עיניהם לקנדה ולארה"ב, אולם לא נעשתה כל פעולה מאורגנת להעברתם. בסוף שנות ה-30 דעכה לחלוטין הבעיה האשורית, לאור התקשרותם של ענייני מלחמת העולם השנייה.

השתחררותה ההדרגתית של עיראק והחוזים עם בריטניה

סיומו של המרד משנת 1920, העברת ענייני עיראק מהמשרד הקולוניאלי שבהודו לידי ממשלת לונדון, והכתרתו המבווימת של פייסל למלך על עיראק (1921) שימשו תמרורים בדרך מאבקם של הלאומנים העיראקיים המפולגים בבריטניה. לאחר פרוץ המהומות ביום חגיגת השנה להכתרתו של פייסל נטלו הבריטים לידיהם במישרין את הנהלת ענייני המדינה. באוקטובר 1922 נחתם חוזה דו-צדדי בין בריטניה לבין הממונים העיראקים שלה. חוזה זה כלל בתוכו את תקנות המנדט, כביכול ללא שינה, למעשה, ללא כלום את מעמדה המדיני של עיראק. יתרה מזאת, חבר הלאומים ראה חוזה זה כהסכם פרטי בין בריטניה לעיראק, ולא כביטול המנדט, שנשאר מבחינה בינלאומית שריר וקיים. מבלי להזכיר את המושג "מנדט" נקבע תוקף החוזה ל-20 שנה, והבטיח את הפיקוח הבריטי על עיראק באמצעות צבא, יועצים ממשלתיים, הגנת זרים, פיקוח על ענייני הכספים והכלכלה ו"הדרכה" במדיניות החוץ. הן הובטח אי-סיפוחה של עיראק כמושבה לבריטניה. חתימת החוזה לא הייתה בה כדי לסנוור את עיניהם של העיראקים. הללו החרומו את הבחירות לאסיפה המכוננת שהייתה צריכה לאשר הסכם זה. באפריל 1923 ניאותו הבריטים לקצר את תחולת החוזה למשך 4 שנים ממועד אישור חוזה השלום עם תורכיה. בפרוטוקול שצורף לחוזה הסכימה בריטניה להפסיק את המנדט גם לפני תום מועד החוזה, הינו עם כניסתה של עיראק לחבר הלאומים. דא-עקא, שכניסתה של עיראק לחבר הלאומים הייתה מותנית ברצונה הטוב של בריטניה. כן ביטלו הבריטים את שיתוף הפעולה בין צבאם לבין הצבא העיראקי והעמידו את פקידיהם בפיקוח ממשלת עיראק במקום המציב הבריטי.

אולם ההתנגדות לחוזה 1922 לא שָׁכָּחָה. המצב המדיני היה מעורפל והילכו שמועות על פלישה תורכית לוולאית של מוסול. ראשי השבטים השיעיים בפרת התיכון, שיצאו בגילוי דעת אנטי-בריטי, הוגלו. במרץ 1924 התכנסה האסיפה המכוננת העיראקית אך סירבה לאשר את ההסכם מתוך החשש, המוצדק לכשעצמו, כי שהייתם "הזמנית" של הבריטים בעיראק תיהפך לבלתי-מוגבלת, בדומה לשהייתם במצרים. ראש ממשלת בריטניה ומנהיג הלייבור, רמזי מקדונלד, איים כי אם החוזה לא יאושר עד יולי 1924 תחזור בריטניה ותפעל לפי כתב המנדט בלבד. איום זה, וכן הלחץ הבריטי שהופעל על צירי האסיפה המכוננת, הביאו בסופו של דבר לאישורו של החוזה לא יאושר עד יולי 1924 תחזור בריטניה ותפעל לפי כתב המנדט בלבד. איום זה, וכן הלחץ הבריטי שהופעל על צירי האסיפה המכוננת, הביאו בסופו של דבר לאישורו של החוזה על ידי 37 צירים, בעוד ש-31 אחרים נעדרו לאות מחאה, 24 – הצביעו נגד ו-8 נמנעו מהצבעה מתוך התנגדות אילמת. בספטמבר 1924 אושר החוזה על ידי מועצת חבר הלאומים ובריטניה ערבה לקיומו של החוזה על ידי עיראק. בשנת 1925 עמדה עיראק בסימן המתיחות שחלה בין בריטניה לתורכיה על פרשת מוסול.

בדצמבר 1925 פנתה, כזכור, מועצת חבר הלאומים לבריטניה ולתורכיה והזמינה אותן להגיע לכלל הסכם ידידותי על ביצוע העברת מחוז מוסול לעיראק. ברם חבר-הלאומים המליץ גם על הארכת המנדט הבריטי על עיראק ל-25 שנים, והמלצה זו סתרה את התחייבותה של בריטניה לעיראק (לפי הנספח הסכם אוקטובר 1922) לקצר את תחולת

החוזה לתקופה מקסימלית של 4 שנים לאחר חתימת חוזה השלום עם תורכיה. כתוצאה מכך נחתם חוזה בריטי-עיראקי חדש ב-13 בינואר 1926, שאושר ברוב ניכר בבית הנבחרים העיראקי. חוזה זה ביטל את כל הסעיפים שנגעו להארכת החוזה מ-1922 וכן את הפרוטוקול. הוסכם שהחוזה משנת 1922 והסכמי המשנה שלו יישארו בתוקפם, עד כמה שהארכתם תהיה תלויה בחוזה עצמו, למשך 25 שנה, אלא אם כן תכנס בינתיים עיראק לחבר הלאומים. אישורה של עיראק לחוזה זה נבע מהשתפרות יחסים של החוגים השליטים בעיראק ובריטניה עקב הצלחתה להשיג את הכרת חבר הלאומים בסיפוחו של מחוז מוסול לעיראק.

בדצמבר 1927 נחתם הסכם נוסף בין שר המושבות הבריטי אורמסבי-גור לבין ג'עפר אל עסכרי נציג ממשלת עיראק. בריטניה הבטיחה לתמוך במועמדותה של עיראק לחבר הלאומים בשנת 1932, תמורת המשך פיקוחה הצבאי והכלכלי על עיראק. החוזה משנת 1927 לא השביע את רצונם של הלאומנים העיראקיים, כיוון שמבחינה מעשית לא חל שינוי מהותי ביחסה של בריטניה לעיראק. שלטונו של הנציב העליון הבריטי, הנרי דובס (Dobbs), חניך האסכולה ההודית, לא תרם לקירוב הלבבות בין הבריטים והעיראקים. בשנת 1927 הוחלף דובס בגילברט קלייטון (Clayton), אחד המומחים הערביים של בריטניה, בשעתו עם הגייס החגיגי וקשר יחסי ידידות עם פייסל. עם מותו הפתאומי של קלייטון נתמנה כנציב עליון פראנסיס המפריס (Humphrys).

ב-30 ביוני 1930 חתמו הנציב העליון הבריטי ושר החוץ העיראקי נורי אס-סעיד על חוזה אנגלו-עיראקי חדש, שבו הוסכם על כריתת ברית אנגלו-עיראקית למשך 25 שנה, ובריטניה התחייבה לתמוך בכניסתה של עיראק לחבר-הלאומים בשנת 1932, להכריז על עצמאותה ולבטל את משטר המנדט. סעיפי החוזה האנגלו-עיראקי נוסחו בהתאם לטיטוט החוזה האנגלו-מצרי משנת 1929/30, שנדחתה בשעתו על ידי המצרים כיוון שסירבו לקבל את ההצעה הבריטית אודות סודן. הסעיפים העיקריים של החוזה האנגלו-עיראקי ונספחיו היו כדלקמן: (א) שיתוף הדוק ותיאום מלא במדיניות החוץ; (ב) התחייבות בריטית להגן על עיראק לעת מלחמה, והתחייבות עיראקית להעמיד לרשות בריטניה את רכבותיה, נהרותיה, כבישה ונמליה בתקופת חירום; (ג) הוכרה הזכות הבריטית לקיים שני בסיסים אויריים (בחבאניה ע"י בגדד ובשעייבה ע"י בצרה). כן הוכרו הזכויות הצבאיות הבריטיות בהחזקת צבא באזור מוסול ובהניידת למשך תקופת מעבר בת 5 שנים, והתור חופש מעבר של יחידות צבאיות בריטיות בשטחיה של עיראק; (ד) שחרור הגייסות הבריטיים מתחולת החוק ומערכת המכסים העיראקיים; (ה) זכות בכורה בריטית בהדרכת הצבא העיראקי, בצידו ובאימונו; (ו) הקניית מעמד בכורה וזכויות העדפה לשגריר הבריטי בעיראק שיירש את הנציב העליון. ממשלת עיראק התחייבה לקבל על עצמה את כל התחייבויותיה הבינלאומיות של בריטניה לגבי עיראק.

ב-3 באוקטובר 1932 התקבלה עיראק לחבר הלאומים תמורת מתן ערבויות להגנת המיעוטים, ובכללם הכורדים; כן ערבה עיראק לזכויות הזרים והתחייבה לכבד את הזכויות האנושיות בכללן, ואת כל התחייבויותיה המנדטוריות של בריטניה. בשנה זו נכנס חוזה העצמאות לתוקפו וזכה לתגובה עוינת מצד צרפת. לחוזה האנגלו-עיראקי נודעה חשיבות רבה, שכן הוא הווה דגם לחוזי העצמאות האחרים של מדינות ערב. החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936⁸ וחוזיה של צרפת עם סוריה ולבנון באותה שנה נערכו באותה מתכונת. החוזה האנגלו-עיראקי ביסס במידה רבה את מעמדה של הצמרת השלטת בעיראק והבליט את מעמדו של נורי אס-סעיד, שהפך להלן לאדריכל הידידות העיראקית-בריטית, ושלט במישרין או בעקיפין בעיראק עד יולי 1958, עם תקופות ביניים קצרות. מצד שני חיזק חוזה זה את מעמדה של בריטניה בעיראק, ששלטה בעקיפין על הצבא, הכלכלה ומדיניות החוץ

⁸ עיין להלן בחוזה האנגלו-מצרי ובהשוואתו לחוזה האנגלו-עיראקי, בסעיף – מצרים בין שתי מלחמות עולם.

העיראקית, מבלי שתזדקק לקיים את ההתחייבויות המנדטוריות. היועצים הבריטיים למיניהם המשיכו לכוון מאחורי הקלעים את ענייני התקציב, המיסים ואימון הצבא. הם הותירו יד חופשית לעיראק לדכא את האשורים והכורדים, ותמכו בריכוז קרקעותיה ונכסיה של המדינה בידי קבוצת שייחיים ונכבדים אחרים, ששיתפו פעולה במהודק עם פייסל ההאשמי וקציני הגייס החג'אזי לשעבר, שנמנו עם צמרת השלטון, כגון נורי אס-סעיד, ג'עפר אל עכסרי, ג'מיל אל מדפעי, יאסין אל האשמי וכד'.

בית-המלוכה ומבנה השלטון

בית המלוכה ההאשמי בעיראק מילא, לפחות, בתקופתו של פייסל (1921–1933) תפקיד מייצב וממתן, אולם השפעתו הייתה מוגבלת, שכן פייסל הועלה לשלטון בעזרתם של הבריטים. בעיני לאומנים רבים, מבני המשפחות המכובדות בבגדד ובבצרה, נראה בית המלוכה ההאשמי כנטע זר, כפרי האימפריאליזם הבריטי. מספר בלתי מבוטל מהנכבדים המקומיים ראה את פייסל ככלי שרת בידי הבריטים, והשקפה זו לא הייתה רחוקה מהאמת. שכן בית המלוכה ההאשמי היה זר להמונים העיראקיים ולמנטליות שלהם החוזה שנכפה על עיראק ב-1922 על ידי הבריטים התקבל, כזכור, בביקורת קשה על ידי הלאומנים המקומיים. בעטיו של חוזה זה גונה גם פייסל כ"בוגד". למעשה, נקט פייסל במדיניות מתונה לאחר שנכווה בגחלת הלאומנית בדמשק וגורש על ידי הצרפתים. כיוון שמעמדו ועתידו היו קשורים הדוקות למדיניותם של הבריטים במזרח-התיכון, נמנע המלך העיראקי מלעורר את זעמם והתגלה כדיפלומט זהיר וגמיש. הוא נפגש עם מנהיג העדה האשורית וניסה לתווך בינו לבין הבריטים והלאומנים העיראקיים. האוריינטציה המדינית של פייסל בעיראק התבססה על טיפוח האווירה הפאן-ערבית, קירוב השבטים הסוניים והשיעיים והישענות על השבטים הסוניים. במדיניותו השבטית עמד לו ניסיונו מהתקופה החג'אזית.

בשנת 1925 אושרה החוקה העיראקית⁹ וזו העמידה לרשותו של פייסל סמכויות מרובות: הפיקוד העליון על הצבא, הכרזת בחירות, מינוי ממשלות ופיטוריהן, כינוס הפרלמנט ופיזורו, הכרזת מצבי-חירום ומינוי חברי הסנט. הפרלמנט העיראקי הורכב משני בתים. לסנט מונו על ידי המלך 20 חברים למשך 8 שנים, ומחציתם התחלפה מידי כל 4 שנים. הבית התחתון הורחב מ-100 צירים ל-135, ותקופת כהונתו נקבעה ל-4 שנים. זכות הבחירה הוענקה לגברים בני 20 ומעלה בעוד שזכות ההיבחרות הוגבלה לבני 30 ומעלה. ייצוג עדתי ניתן ליהודים (עד שנת 1948) ולאשורים. הבחירות היו בלתי-ישירות ונסתייעו ב"אלקטורים" (בוחרים) מיוחדים. שיטת הבחירות הייתה רובית-אזורית. כל השיטה הפרלמנטרית והטכניקה החוקתית, שהועתקו מארצות הדמוקרטיה של מערב אירופה, לא תרמו את המבנה החברתי והפיאודלי למחצה של עיראק. הייתה זו, למעשה, תפאורה דמוקרטית למימשל דיקטטורי למחצה, שנשען על הפעלת לחץ על הבוחרים, קניית קולות, ניצול בורותם של ההמונים ושליטת זכות הבחירה מהנשים. משנת 1921 ואילך, במשך 29 שנה, התחלפו בעיראק 45 ממשלות, הינו כל ממשלה כיהנה בממוצע כ-7 חודשים. עובדה זו העידה על הזעזועים המדיניים וחוסר היציבות החברתית המאפיינים את עיראק עד היום. עם מותו של פייסל, בספטמבר 1933, התמוטט כל אותו מאזן-רעוע שהושג בין הסונים והשיעיים, הנכבדים העירוניים וראשי השבטים, וכלל העיראקים והצבא הבריטי. ע'אזי, בנו של פייסל ויורשו, המשיך להסתייע ביועציו הבריטיים ובנאמני השושלת ההאשמית. הוא אמנם גילה נטייה ללאומנות קיצונית ולמדיניות אנטי-בריטית, בהשפעת עלייתן של גרמניה הנאצית ואיטליה הפשיסטית, אולם לא השכיל לשים קץ למאבק החברתי והדתי הפנימי. ע'אזי נספה בתאונת לכונית מסתורית בשנת 1939 ובנו הינוקא פייסל ה-II הועלה לשלטון. עד הגיעו לפרקו בשנת 1953 משלה בשמו מועצת עוצרים, בראשות האמיר עבד אל-אלאח.

⁹ החוקה העיראקית ניתנה בשנת 1924 וחלו בה אי אלו שינויים בשנת 1944.

שנות ה-30: תסיסות חברתיות וחיכוכים אישיים

מאז הקמתה של ממלכת עיראק ועד לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה התפצלו החיים המדיניים במדינה זו סביב מפלגות-קיקיוניות, שהתרכזו סביב אישים ואינטרסים קבוצתיים. למפלגות אלה לא היה חוט שדרה אידיאולוגי, ולמעשה לא נבעו הבדלים מדיניים ביניהן. בתקופה העות'מאנית פעלה, כזכור, מפלגת "אל עהד" (הברית), שהחלה את התארגנותה כאגודת סתרים. קציני "אל-עהד" מילאו תפקידים חשובים בצבא פייסל בדמשק ונדדו עמו לבגדד לשם הקמת המדינה העיראקית החדשה. מבין קציני "אל עהד" לשעבר יש להזכיר את נורי אס-סעיד, ג'מיל אל-מדפעי וצאלח ג'יבר.

בנפרד מאנשי פייסל הסוניים פעלה בעיראק מפלגת "אל אסתקלאלי" (העצמאות), בהנהגתו של שייח' מוחמד אַצ-צַדְר, ממשפחת חכמי-דת שיעיים, שהיה פעיל במרד שנת 1920. לאחר מספר שנות גלות בסוריה חזר אַצ-צַדְר לעיראק והיה לראש האסיפה המכוננת, נשיא הסנט וחבר מועצת העוצרים. בשנות ה-20 המוקדמות פעלו בעיראק "חזב אל ווטני" (המפלגה הלאומית), בראשות אבו א'ת-ת'ימן, "חזב אל נהדה" (מפלגת התחייה), ו"חזב אל חור" (מפלגת החירות), שלא היה כל הבדל מהותי ביניהן. כן נוסדה בשנות ה-20 "חזב אש-שעב" (מפלגת העם) על ידי יאסין אל האשמי, בגדדי ששירת בדרגת גנרל בצבא העות'מאני, והצטרף לפייסל לאחר מלחמת העולם הראשונה בדמשק. כן פעלה זמן מה קבוצת "תַקְדִם" שייצגה את האינטרסים של השייח'ים הסעדוניים ופורקה לאחר שמנהיגה הסעדוני התאבד. בשנות ה-30, לאחר חתימת החוזה האנגלו-עיראקי, חידש נורי סעיד את "אל-עהד", שדגלה בביצוע הסכם העצמאות. נגד קבוצה זו התאחדו מפלגות "אלווטני" ו"אש שעב", והקימו את סיעת "אל-אח'יא" (האחוזה), בשנת 1930, על בסיס ההתנגדות לאישור החוזה עם בריטניה. מנהיגיה של סיעה זו היו כאמל ג'אדְרְג'י, חכמת סליימאן ויאסין אל האשמי. באותן שנות ה-30 המוקדמות התגבשה קבוצה אחרת של משכילים צעירים שדגלו ברפורמיזם בצביון שמאלני. בקבוצה זו – "אלאהאלי" (התושבים) – התבלטו האידיאולוגים עבד אל פתאח אבראהים, שהושפע מהמהפכה הסובייטית, ומוחמד חדיד, כלכלן שמאלי. בטאונם של אנשי "אלאהאלי", שהחל להופיע בבגדד בפרוס שנת 1932, דגל ב"עממיות" (שעבייה) ובהשלטת רפורמות סוציאליות, כשהדגש הושם על פטריטיזם עיראקי. בשנת 1934 הפך החוג הרעיוני של אנשי "אלאהאלי" למפלגה של ממש, לאחר שמדינאים עיראקיים ידועים הצטרפו אליה. מביניהם יש להזכיר את כאמל צ'אדְרְג'י מ"אלאח'יא", ג'עפר אבו א'ת-ת'ימן, מנהיגה לשעבר של "חזב אלווטני", שנוסדה בשנת 1922 לשם ארגון ההתנגדות למנדט הבריטי, והתאחדה כזכור עם "חזב אש-שעב" ב-1930 לשם מניעת אישורו שת החוזה האנגלו-עיראקי מ-1930. התגבורת החשובה ביותר שהגיעה למפלגת "אל-אהאלי" בשנת 1935 הייתה אישיותו של חכמת סוליימאן, שפרש מצמרת "אלאח'יא" עקב סכסוכים אישיים עם חבריו. כבר בשנת 1932 התחסלו כמעט כל הסיעות האחרות להוציא את "אלאהאלי".

קבוצת "אל-אהאלי", עסקניה וקציני הצבא

המהפכה הצבאית הראשונה בארצות ערב בכלל ובעיראק בפרט שהתחוללה בשנת 1936 – התאפשרה הודות לאיחוד זמני של קבוצת "אלאהאלי", שדגלה ברפורמיזם ובסוציאליזם מעורפל, עם מספר קציני צבא, שדגלו בדיקטטורה צבאית. איחוד אינטרסים זה היה מכוון נגד שלטון ממשלתו של יאסין אל האשמי ("ביסמרק העיראקי"), שניסה לקדם את האינטרסים האישיים שלו ושל רשיד עאלי באמצעות החוויית מדיניות של יד חזקה בענייני פנים וטיפול מדיניות פאן-ערבית כלפי חוץ. כל זמן ואנשי "אלאהאלי" הסתפקו במסגרת רופפת של חוג רעיוני נשאררו הם נטולי כוח מדיני. בשלב הטרומ-מפלגתי היו דְבָרְיָה של "אלאהאלי" מפולגים בין המשכילים העיראקיים שרכשו את השכלתם בחו"ל, ונטו לסוציאליזם (עבד אל-פתאח אבראהים ומוחמד חדיד), לבין בוגרי המכללה הבגדדית

למשפטים. האידיאולוגיה הרשמית של החוג הרעיוני התמצתה ב"שעבייה" (עממיות); הייתה זו סיסמה מעורפלת כלשהו, מכל מקום לא היה זה סוציאליזם אמיתי, אלא תכנית לרפורמות כלליות ללא הבדל דת וגזע. חוג "אלאהאלי" – בניגוד לקומוניסטים – הכיר במוסדות הדת והמשפחה, תמך בפטריאריזם עיראקי, אולם דחה לאומנות קיצונית המביאה לכלל אימפריאליזם. קבוצת "אלאהאלי" הגבירה את פעולתה לאחר שאישים כאבו אית-ת'מן, צ'אדרצ'י וחכמת סוליימאן הצטרפו לוועד-הפועל שלה. הם קשרו קשרים עם חוגים אחרים שהתנגדו לממשלת יאסין אל האשמי, כגון "החברה למלחמה בבורות" ומספר עסקנים קומוניסטיים. האישים שהצטרפו ל"אלאהאלי" זה מקרוב (סוליימאן ואבו אית-ת'מן) צידדו בחיזוק מעמדה של המפלגה על ידי קירובם של אנשי-צבא, ממתנגדי המשטר, לשורותיה. עבד אל פתאח אבראהים פרש מ"אלאהאלי" לאחר שהוועד הפועל של הקבוצה החליט ליהפך למפלגה מדינית ולרכוש את תמיכתו של חוג קציני הצבא. ככל שפעילותה של הקבוצה הפכה לאופוזיציונית-מדינית כן גם נגזזה סיסמת ה"שעבייה", ובמקומה הסתפקו ראשי "אלאהאלי" בדיבורים סתמיים על רפורמות. כך נסללה הדרך לשיתופם של קציני הצבא העיראקי. בסוד "אלאהאלי", ובהפעלתם בביצוע המהפכה בשנת 1936.

תפקידו של הצבא בדיכוי המרידה האשורית ובטבח הברברי שנערך באוגוסט 1933 העלה את יוקרתו בכלל ואת מעמדו של בכר צדקי בפרט. זה האחרון הפך לגיבור לאומי ממש עקב דיכוי האשורים. זאת ועוד, בשנת 1935 נסערו הרוחות באזור הפרת התיכון, פרצו 5 התקוממויות שהתפשטו על פני מחוזות אחרים. הממשלה היססה בתחילה לשגר גייסות נגד השבטים המתמרדים וניסתה לכוף את השפעתה באמצעות ראשי השבטים שישבו בבית-הנבחרים. אולם הניסיונות עלו בתוהו, שכן במרץ 1935 גאה נחשול המרי בין השבטים השיעים של הפרת התיכון, שניזון לא רק מרגשות דתיים, אלא גם מרגשות קיפוח נגד הממשלה, שהורכבה בעיקרה ממוסלמים סוניים. תעמולת המורדים הוקיעה את הסטיות המוסריות מיסודותיו של האסלאם ולוותה בביקורת עזה נגד מיסי המים והקרקע שהוטלו על השבטים. כן הובלטה נימת הקיפוח המסורתית של השיעים נגד הסונים, שתפסו, כזכור, את עמדות המפתח בשלטון, במינהל ובמערכת השיפוטית. המרי קיבל מימדים אלימים באזור דיוואניה ודופא, בסופו של דבר, על ידי בכר צדקי בסיוע חיל האוויר הבריטי. זמן מה לאחר מכן פרצו מרידות בין השבטים הכורדיים והילידיים בג'בל סנג'אר. אלא האחרונים היו פטורים מגיוס לצבא בתקופה העות'מאנית תמורת תשלום כופר, אולם מעתה הוטלה גם עליהם חובת הגיוס. גם התקוממויות אלה דוכאו על ידי הצבא העיראקי שהסתייע בבריטים. דיכוי האשורים, הכורדים והיזידים הוכיח לכל כי הצבא הינו הכוח המבצעי היחידי שהיה מסוגל לשמור על הסדרים במדינה. בקרב צמרת הצבא רווחו סנטימנטים פאן-ערביים, שעודדו בעקיפין על ידי מדיניותו של פייסל. הצבא העיראקי היה החייל היחידי שיכול היה לתרגם את רעיון המדינה הפאן-ערבית הלכה למעשה. קציניו ראו בחיזור הצבא ובהשלטתו על עיראק מכשיר יעיל לביסוס היציבות המדינית של המדינה, כשלב ראשון לשחרורם של כלל-הערבים מהאימפריאליזם הבריטי והצרפתי. הדוגמאות של הדיקטטורות הצבאיות בתורכיה ובפרס והשלטת הרפורמות בארצות אלה חיזקו את השקפותיהם של הקצינים העיראקיים. מסביב לאישיותו אפופת הילת הזוהר הצבאית של בכר צדקי התרכזו קצינים צעירים, שתמכו במפקדם, כל אימת וגילה עמדה תקפה נגד הממשלה. בכר צדקי, שהיה כורדי לפי מוצאו, התיידד עם חכמת סוליימאן שעה שזה האחרון כיהן עדיין כשר הפנים בממשלת יאסין אל האשמי. סוליימאן תמך בשעתו בבכר צדקי בדיכוי האכזרי של האשורים. השאיפות האישיות של בכר צדקי התמזגו עם רעיונותיו אודות תפקיד הצבא כמכשיר להגשמת השאיפות הפאן-ערביות. המכשול העיראקי שעמד בדרכו היה טה אל האשמי, הרמטכ"ל ואחריו של ראש הממשלה יאסין אל האשמי. מתוך כך העדיף בכר צדקי לתמוך במועמדותו של ידידו חכמת סוליימאן לראשות הממשלה, שכן היה מובטח לו שזה

האחרון ימנה אותו לרמטכ"ל. כן הושפע מהצלחת הדיקטטורות הצבאיות בתורכיה ובפרס שהתקדמו במדיניות הרפורמות שלהן.

חכמת סוליימאן, תורכמני לפי מוצאו, היה חבר מפלגת "אלאח'א" לשעבר ושר הפניסעד 1935. הוא היה האישיות השנייה בחשיבותה אחר יאסין אל האשמי מנהיג המפלגה וראש הממשלה. סוליימאן נחשב למתקדם בדעותיו ולבעל השפעה מרובה על שבטי הפרת התיכון. כיוון שהיה גם המבוגר ביותר בקרב אנשי "אלאהאלי" נודעה לו יוקרה אישית רבה, והוא שימש גם כמתווך בין אנשי "אלאהאלי" לבין בכר צדקי. בשנת 1935 עמד חכמת סוליימאן מקרוב על תוצאות ההפיכה הכמאליסטית בביקורו בתורכיה. מכיוון שהתחנך בנעוריו בקושטא יכול היה להעריך ולהעריך את הישגי "התורכים-הצעירים", ולא כל שכן – את הרפורמות הכלליות של אתא-תורכ. במאמריו בעיתונים העלה סוליימאן על נס את הישגי הרפובליקה התורכית והוקיע את ממשלת בגדד על מחדליה, כתוצאה מהחתימות ההדדיות של שריה וסגניהם.

ההפיכה באוקטובר 1936 ומהלכיה

באוקטובר 1936 נסע טה אל האשמי, הרמטכ"ל העיראקי, לתורכיה. לפני כן תכנן את עריכת אימוניו של הצבא העיראקי באזור מוסול. את שעת הכושר הזאת עמד לנצל בכר צדקי, שהתמנה כרמטכ"ל בפועל, לשם ביצוע ההפיכה וכיבושה של בגדד. צדקי תכנן את הכיבוש בעזרת עבד אל-לטיף נורי, מפקד הדיביזיה השנייה ואיש אמונו של בכר צדקי, שהודיע על המזימה לחכמת סוליימאן. ביצוע ההפיכה חולק לשני שלבים: א) הדיביזיה הראשונה בפיקודו של בכר צדקי תעלה על בגדד מנקודת היערכות של כ-50 ק"מ צפונה מהבירה, כשהדיביזיה השנייה תוחזק בעתודה; ב) המטרת עלונים ממטוסים על הבירה לשם הכשרת הלבבות של בני הבירה למשטר המהפכה. הצבא המהפכני כונה כ"צבא הרפורמה הלאומית", ובעוד קציניו עושים את הכנותיהם האחרונות, הצליח חכמת סוליימאן לשכנע את חבריו ב"אל אהאלי" בנחיצות ניצולה של שעת הכושר לביצוע הרפורמות, ובאמיתות כוונותיהם של מפקדי המהפכנים להסתלק מהשלטון לאחר הפלת הרבינט של יאסין אל האשמי ורשיד עאלי. על העלונים שנועדו להגיע לידיעת בני בגדד חתם בכר צדקי ואילו על האיגרת למלך ע'אזי חתמו צדקי ולטיף נורי כאחד.

ב-24 באוקטובר נפוצו שמועות, כי יחידות הצבא עולות על בגדד. 5 מטוסים המטירו את העלונים שפנו אל בני בגדד ולפקידי הממשלה לשתף פעולה עם היחידות הצבאיות, ולעזוב את משרדיהם לאות מחאה עד לכינון הממשלה החדשה. כן פורסם בעלונים, כי הצבא פנה אל המלך בתביעה לפטר את ממשלת יאסין אל האשמי ולכונן ממשלה חדשה בראשותו של חכמת סוליימאן. המלך ע'אזי קיבל מברק שהודיע לו על נאמנות הצבא למרות עלייתו על בגדד.

כתוצאה מהחמרת המצב הזמין המלך ע'אזי לארמונו את השגריר הבריטי סר ארצ'יבלד קלרק-קר. זה האחרון יעץ למלך לכנס מועצה ממשלתית מיוחדת ולמנוע את התערבות הצבא במדיניות. המועצה שנתכנסה כללה את ראש הממשלה – יאסין אל האשמי, שר החוץ – נורי אס-סעיד ושר ההגנה – ג'עפר אל-עסכרי, בעוד שרשיד עאלי, שר הפנים, נשאר במשרדו ועמד בקשר עם ראשי המחוזות. יאסין אל האשמי הציע להדוף את המורדים והטיח האשמות בפני המלך. ע'אזי הכחיש את האשמה כי המרד נעשה בהסכמתו והעדיף לא להגיב על הצעת התגובה של יאסין. כתוצאה מכך התפטר ראש הממשלה, והשגריר הבריטי הציע להזמין את חכמת סוליימאן למועצה הממשלתית ובכך סיים את השתתפותו בה. לפני עוזבו את המועצה ביקש השגריר הבריטי את יאסין אל האשמי ונורי אס-סעיד לבקרו בשגרירות לאחר פגישתם עם סוליימאן. בינתיים הגיע זה האחרון לארמון המלך ומסר את איגרת קציני הצבא לרשותם חיידר,¹⁰ מנהל משק הארמון, וסירב להשתתף במועצה

¹⁰ יליד בעל-בפ וחבר לשעבר של "ערביה אל פתאת".

הממשלתית. מסתבר, באמת, שהמלך ע'אזי התנגד לבלימת המורדים משום שלא שכח ליאסין אל האשמי את ההגבלות שהטיל על פעילותו. בשלב זה לא נותר לראש הממשלה אלא להתפטר.

עוד לפני הגיעו למועצה שהתקיימה בארמון המלך הוציא שר ההגנה – ג'עפר אל עסכרי – פקודות מנוגדות. הוא ציווה על מצב הכן בקרב יחידות הצבא ששכנו בבירה, אך הזהיר מפני פתיחה באש לפני שובו מארמון המלך. כנראה, שתמך בהתפטרותו של יאסין אל האשמי, אך לאחר הפיטורין התנגד לעלייתו של "צבא הרפורמה הלאומית" על בגדד. שר ההגנה הסכים להעביר במו ידיו איגרת אישית מע'אזי לבכר צדקי, שבה ציווה המלך על עצירת ההתקדמות עד להתבהרות המצב. צדקי, שראה בשליחות זו ניסיון לחסל את המרידה, ציווה על ארבעה מקציניו לרצוח את ג'עפר אל-עסכרי. בהשתלשלות עניינות זו ראה ההיסטוריון העיראקי מג'יד ח'דורי¹¹ שגיאה הרת-אסון, שהרי אל-עסכרי היה אהוד על קציני הצבא, שכן נחשב לאביו של הצבא העיראקי ולמעצבו. בכר צדקי היה מיטיב עשות אילו היה מנהל מו"מ עם שר ההגנה.

יחד עם זאת שגה אל-עסכרי בכך שהופיע אישית, במקום לשגר את אחד מפקידיו, לאחר שציווה עוד קודם לכן לבלום את המורדים. מכל מקום, הרצח הכתים את בכר צדקי והקנה לו אויבים רבים. "צבא הרפורמה הלאומית" נכנס לבגדד, הן מחמת שאפתנותו של מפקדו להופיע כמנצח, והן מחמת שמועות שווא שנוצצו בדבר תמיכת המשטרה והשבטים בממשלה שהתפטר. בעקבות הרכבת ממשלתו החדשה של חכמת סוליימאן גורשו יאסין אל האשמי ורשיד אלי אל-כילאני לסוריה, ואילו נורי אס-סעייד נמלט בחסות בריטית למצרים. בממשלה החדשה ריכזו אנשי "אלאהאלי" את רוב התיקים: סוליימאן עמד בראשותה וכיהן גם כשר הפנים. ג'עפר אבו א'ת-ת'מן השיעי כיהן כשר הכספים; כמאל צ'אדרג'י – שר הכלכלה והעבודות הציבוריות; עבד אל-לטיף נורי, עוזרו הצבאי של צדקי, התמנה לשר ההגנה; יוסף עז אד-דין – שר החינוך; צאלח ג'בר השיעי – שר המשפטים; ונאג'י אל אציל, דיפלומט מקצועי שייצג בשעתו את השריף חוסיין מחג'אז בלונדון, התמנה לשר החוץ. בכר צדקי, "גיבור" ההפיכה ומחוללה, החליט להסתפק בתפקיד הרמטכ"ל כדי לחלוש ישירות על הצבא, שהיווה, כזכור, את המניע העיקרי בהפיכה.

ממשלת חכמת סוליימאן כללה במצעה תכניות לרפורמה מרחיקת לכת, כגון הלאמת מפעלי ההשקאה והחשמל, הלאמה חלקית של התעשייה, מתן אשראי חקלאי לפלאחים, עידוד הקואופרציה, הנהגת מיסי ירושה ולימוד חובה, קיצור יום העבודה ל-8 שעות והבטחת שכר עבודה הוגן לפועלים. במדיניות החוץ הצהיר חכמת סוליימאן על תמיכתו בשיתוף הפעולה עם בריטניה, בהתאם לחוזה האנגלו-עיראקי מ-1930, ועל הסתייגותו הזהירה מהמדיניות הפאן-ערבית של הממשלה הקודמת. כן הוחלט על הקמת "מפלגת הרפורמה הלאומית", בהשתתפות אנשי "אלאהאלי" וגורמים אחרים, שנועדה לתמוך בממשלה בביצוע מדיניותה. בחורף של שנת 1936/7 קוימו גם בחירות חדשות. אולם הממשלה לא הייתה עשויה מיקשה אחד, שכן התרוצצו בה מגמות שונות ומנוגדות של חסידי "אלאהאלי", שנטו לרפורמות ולפטריוטיזם עיראקי מחד גיסא, ושל חסידי המגמה הפאן ערבית, שרווחה בעיקר בקרב קציני הצבא מאידך גיסא. המגמה ליצירת דיקטטורה צבאית, כדוגמת משטריהן של תורכיה ואיראן, התעכבה עקב חילוקי דעות פנימיים שרווחו בקרב קציני הצבא. בין הפאן-ערביים לבין הלאומניים, שאליהם נטה בכר צדקי עצמו. זה האחרון איבד הרבה מיוקרתו לאור התנהגותם המגונה של חייליו – משענתו היחידה – ברחובותיה של בגדד. חילוקי הדעות האחרים ששררו בממשלה נגעו לעניין הוויתורים לפרס באזור הגבול של נהר שט אל ערב ולוויתורים לטובת תורכיה בעניין הנפט של מוסול. במאי 1937 פרצו התקוממויות באזור דיו ואנייה, אותו מקום מועד לפורענויות. ראשי המתקוממים, שבאו מקרב בעלי האחוזות הגדולות, התנגדו לחלוקת קרקעות לשם יישוב

¹¹ Majid Khadduri – "The Coup d'Etat of 1936. A Study in Iraqi Politics" (Middle East Journal. 1948).

השבטים. מספר צירים מבית הנבחרים והסנט תמכו בקשר נגד הממשלה, שהיאשמה עתה בקומוניזם. הביקורת וההתמרמרות נגד הממשלה גברו והלכו ומעמדו של חכמת סולימאן התערער בהדרגה, במיוחד לאחר שניתק את קשריו עם אנשי "אלאהאלי". השתעבדותו לבכר צדקי הייתה עתה גלויה. זה האחרון הקיף עצמו בקצינים כורדיים ודחק את רגלי הפקידות העיראקית הבכירה מעמדות המפתח.

הממשלה הואשמה גם בהפרת החוזה האנגלו-עיראקי על ידי קניית נשק מאיטליה. ביוני 1937 התפטרו ארבעה שרים כמחאה על דיכוי המהומות בדיוואניה. המתפטרים היו ג'אדרג'י, אבו אית-ת'מן ג'יבר ועז אד-דין. אמנם ביולי 1937 פורסם דוח ועדת לורד פיל (Peel) בדבר חלוקת ארץ-ישראל, ועובדה זו איפשרה לממשלת עיראק להופיע בראש מצדדי פאן-ערב, אולם מחוזה זה לא חיזק את מעמדה המעורער של הממשלה. האוריינטציה הפרו-תורכית של חכמת סולימאן ובכר צדקי התבטאה בחתימת חוזה סעד עביאד (9 ביולי 1937) עם תורכיה, פרס ואפגניסטן; חוזה זה, שהתאפיין בערפול, הבטיח שיתוף פעולה מסוים בין המדינות החתומות, בעיקר בענייני הסדרת הגבולות ובעיית הכורדים, ב-1 באוגוסט 1937 נרצחו בכר צדקי ומפקד האויריה ג'וואד בשדה התעופה של מוסול, שעה שהיו בדרכם לחזות באימוני הצבא התורכי. רוצחיהם נקמו בכך את דמו של שר ההגנה ג'עפר אל-עסכרי, שהיה מייסדו ומארגנו של הצבא העיראקי, ונהנה בשעתו מפופולאריות רבה. כשניסה חכמת סולימאן להעמיד לדין את רוצחי צדקי וג'וואד נוכח לדעת, כי אין הוא נהנה יותר מאמונים של קציני הצבא.

ב-17 באוגוסט נפלה ממשלתו ובמקומה באה ממשלת מעבר בראשות ג'מיל אל-מדפעי, מי שהיה מחבריה של אגודת "אל-עהד" ומראשי המרד בשנת 1920.

הערכת ההפיכה ותוצאותיה

ההפיכה של בכר צדקי בתמיכת אנשי "אלאהאלי" היוותה אות לבאות במדינות ערב בכלל ובעיראק בפרט. היא הוכיחה, כי הצבא הינו הכוח היחיד העשוי להשתלט על המדינה ולכוונה כראות עיניו. תחושת הכוח שפיעמה את קציני הצבא העיראקי תורגמה לשפת המטרות השאפתניות האישיות. דוגמת הדיקטטורה הצבאית של אתא-תורכ והצלחת מדיניות הרפורמות שלו – היוותה מופת נעלה לכל קציני הצבאות הערביים. נוכח מחדליהם של המדינאים האזרחיים וחיכוכיהם האישיים, נוכח הקריקטורה הפרלמנטרית-הדמוקרטית, שלוותה בשחיתות מנגנונית ואישית, חשו קציני הצבא העיראקי את היתרון שבצבא העומד לרשותם, ושאפו לשים קץ לטלטלה המדינית ולמהומות הפנימיות. מבחינה זו היוותה הפיכת אוקטובר 1936 אות מבשר להפיכות הצבאיות בסוריה ובמצרים. ההתערבות של הצבא העיראקי בחיים המדיניים הביאה לחילופין מהירים של הממשלות בין השנים 1937–1941, וגרמה לאי-יציבות בולטת בשלטון המינהלי ול-6 הפיכות נוספות, שהאחרונה שבהן – מרד רשיד עאלי וארבעת הקולונלים ב-1941 – הייתה מכוונת במפורש נגד הבריטים. הפיכת בכר צדקי הוכיחה לרפורמיסטים, כי אין להם כל בסיס של תמיכה מדינית עממית. משהגיעו לשלטון נפרדו דרכיהם והם הסתכסכו עם צמרת הצבא. גם חכמת סולימאן עצמו נאלץ ב-9 חודשי שלטונו לנטוש את כוונותיו הסוציאליות ולהישען יותר ויותר על הצבא. אופייה השמאלני של ממשלת חכמת סולימאן הוטל בספר מלכתחילה, כשם שהאידיאולוגיה ה"עממית" של אנשי "אלאהאלי" הייתה מעורפלת ונתונה לחילוקי דעות פנימיים. מעניינת במיוחד היא ההשוואה בין ההפיכה הצבאית העיראקית ב-1936 לבין ההפיכות הצבאיות בסוריה, החל ממהפכת חוסני אז-זעים (1949), לבין המהפכה של כת הקצינים במצרים (1952). שלוש ההפיכות הצבאיות – בעיראק, בסוריה ובמצרים – באו שנים מספר לאחר קבלת העצמאות הלכה למעשה. אחר רכישת העצמאות המדינית רווחו במדינות הללו מגמות למדיניות של רפורמות בקרב קציני הצבא. בשלוש המדינות חלה חתירה לקראת דיקטטורות צבאיות. בעיראק נמנע, כאמור, משטר זה עקב חילוקי הדעות

בקרב צמרת הצבא. אולם הצלחתו של אתא-תורכ היוותה נושא לחיקויים במצרים, בעיראק ובסוריה. הפיכת חוסני אז-זעים בסוריה ניזונה, בדומה להפיכת נגיב-נאצר במצרים, מכישלונם של המדינאים האזרחיים ומהמפלה במלחמת ארץ-ישראל. ההישענות על הזרוע הביצועית של הצבא והזדקקות לכוח בביצוע ההפיכה הושפעו, ללא ספק, מעליית המעצמות הפשיסטיות באירופה. האיבה למערב בכלל ולבריטניה בפרט שלהבה את כל מדינות ערב. בעיראק הואשמה בריטניה במדיניות של "הפרד ומשול", נוכח השאיפה שרווחה בקרב חוגי הצבא העיראקי להקמת פדרציה כלל-ערבית. בהפיכת הקצינים במצרים (1952) בוטלו כל המפלגות בניגוד להפיכות הצבאיות בעיראק (1936) ובסוריה (1949).

לאחר מהפכת בכר צדקי פעלו בצמרת המדינית העיראקית שלוש קבוצות עיקריות: א) סיעת נורי אס-סעיד, אדריכל האנגלו-עיראקית וחסיד בית המלוכה ההאשמי. קבוצה זו כללה את הצמרת הפיאודלית, אילי המסחר והתעשייה ופקידי מנגנון בכירים; ב) סיעת רשיד עאלי וטה אל-האשמי, ששללה מתוך עמדה לאומנית קיצונית את מדיניות השיתוף עם הבריטים, וחיפשה בעלי ברית בקרב הנאצים והפשיסטים. ראוי לציין, כי רשיד עאלי עצמו שיתף פעולה עם הבריטים בשעתו; ג) קבוצות סיעתיות שונות שהתרכזו סביב אישים כגימיל אל-מדפעי, רדא אש-שביבי ואחרים. אישים אלה לא גילו עמדה עקבית באוריינטציה המדינית שלהם, אם כי, להלכה, שמרו אמונים לחוזה האנגלו-עיראקי מ-1930. ממשלת המעבר של גימיל אל-מדפעי, שירשה את מקומה של ממשלת סוליימאן בתמיכת בכר צדקי, לא האריכה ימים. אמנם "הסדר-הישן" הוחזר על כנו, המנהיגים הגולים חזרו והחתירות ההדדיות נמשכו כבימים ימימה. בשלהי שנת 1938 הדיח נורי אס-סעיד בסיוע הצבא את ממשלת אל-מדפעי, אולם מדיניותו הפרו-בריטית לא עלתה בקנה אחד עם האהדה לנאצים ולפשיסטים, שהתפשטה על פני עיראק. לפיכך הודח אס-סעיד במרץ 1939 על ידי הפיכה צבאית, אך חזר לשלטון באותה שנה והחזיק מעמד בקושי עד מרץ 1940.

ב-4 באפריל 1939 נהרג המלך ע'אזי בתאונת דרכים ע"י בגדד. מותו המסתורי הביא להשתוללות אנטי-בריטית והקונסול הבריטי במוסול, מונקטון, נרצח על ידי המון פרוע. בכך הופגנה בעליל השנאה שרחשו ההמונים לבריטים, בעידודם ובתעמולתם של פריץ גרובה (Grobba), השגריר הגרמני בבגדד, שהאשים את הבריטים בביום תאונת הדרכים. סייע בידיו עמיתו השגריר האיטלקי גבריאלי. ההשפעה הגרמנית גברה מאחר ורשיד עאלי אל כילאני, שחזר לעיראק לאחר מפלת ממשלת חכמת סוליימאן, כיהן בשנת 1939 כראש עוצר המדינה, ובמרץ 1940 ירש את אס-סעיד בראשות הממשלה. לאחר מותו של ע'אזי שלטה בעיראק מועצת עוצרים בשם פייסל ה-II הינוקר. בראשה עמד האמיר עבד אל-אלאה, שהיה מקובל ואהוד על הבריטים.

3) פרס ואפגניסטן

פרס

המצב המדיני אחר המלחמה

בסיומה של מלחמת העולם הראשונה נמצאה פרס במצב רעוע הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. בתקופת המלחמה שמרה פרס על ניטראליות, אם כי בתחומיה הצפוניים התחוללו קרבות בין התורכים והרוסים, בעוד שבחלקיה הדרומיים טיהרו חיילות בריטיים את הסוכנים הגרמניים, ולחמו בשבטים שהתנכלו למתקני הנפט. בשנים 1919–1920 נמצאה רוסיה בשלהבות המהפכה ובעיצומה של מלחמת אזרחים מרה. תורכיה לחמה על חייה נגד יוון, ואפגאניסטאן הייתה נתונה להשפעה בריטית. במילים אחרות: בריטניה יצאה מהמלחמה וידה על העליונה. בהיעדר יריבים מתחרים, שאפו הבריטים לפרוש כליל את חסותם על פרס. כוחות בריטיים שהו במרכזה של פרס ומשלחות צבאיות שוגרו צפונה לסייע לרוסים-הלבנים במלחמתם נגד הסובייטים בקווקז, באזרבייג'אן ובמרכז אסיה. רעיון השליטה על פרס והפיכתה לאזור של חיץ-מגן על הודו מפאתי צפון קסם במיוחד למנהל הבריטי בהודו. הואיל ופרס לא השתתפה בפועל במלחמת העולם הראשונה דחו הבריטים את צירופה של המשלחת הפרסית לוועידת השלום בפאריס. לעומת זאת, ציווה לורד קרזון, שר החוץ הבריטי, על פרסי קוקס להחתים את שלטונות טהראן על חוזה, שיבטיח את הבכורה הבריטים בפרס. ואכן, ב-9 באוגוסט 1919 נחתם חוזה-כפייה מעיין זה בלונדון, שהבטיח לפרס, תמורת השתעבדותה המוסווית, סיוע צבאי וכספי וכן מילווה כספי ניכר. חוזה כפייה זה נגד לחלוטין את שאיפותיהם של הלאומנים הפרסיים. הללו רצו להפיק את מלוא התועלת מתבוסותיהן של רוסיה ותורכיה העות'מאנית. משלחתה של פרס בוועידת השלום בפאריס עמדה לתבוע לא רק את ביטול החוזה האנגלו-רוסי משנת 1907 בדבר חלוקתה של המדינה וביטול הקפיטולציות, אלא אף התיימרה להעלות תביעות יתר טריטוריאליות על חשבונה של רוסיה, ובכללן כל השטחים שאבדו לפרס מראשית המאה ה-19, כגון גיאורגיה, אזרבייג'אן, באקו, קווקז, ארמניה ואירואן וחבלי אסיה המרכזית עד מְרָו וחיִוּה. זאת ועוד, הפרסים התיימרו לרשת את כורדיסטאן ועיראק עד לנהר פרת על חשבון האימפריה העות'מאנית. אולם התביעות הפרסיות לא זכו להידון על ידי ועידת השלום בפאריס. ברם, בפרוס שנת 1920 הצטרפה פרס כמדינה ריבונית לחבר-הלאומים. כתוצאה מכך, נאלצה בריטניה לוותר על מקסם שווא בדבר הפיכתה של פרס לשטח חסות. הנחותיו האימפריאליסטיות של לורד קרזון התבדו ונמוגו נוכח התנגדותו העיקשת של המג'ליס הפרסי, שסירב בכל תוקף לאשר את הסכם לונדון מאוגוסט 1919. יתרה מזאת, המשלחת הצבאית הבריטית בראשות גנרל דיקסון, והמשלחת הכלכלית בראשותו של ראמיטאג'י-סמית נצטוו לעזוב את טהראן. כיוון שכך, לא נותר לבריטים אלא להסתייע בכוח הזרוע, ולכך הם כבר לא היו מוכנים. אליבא דאמת, המדיניות הבריטית לא גרסה מעולם, כי פרס מצוייה בתחום הממשל הקולוניאלי הבריטי הישיר, אלא ראתה בה רצועת חיץ בין הודו לרוסיה. יתרה מזאת, הלחץ הפנימי מצד מצדדי-השלום ומשלמי-המסים הבריטיים הניא את הממשלה הבריטית מלהסתבך בהרפתקאות נוספות בפרס. כתוצאה מכך, נטשה בריטניה את מדיניות תמיכתה הצבאית. בכוחות האנטי-סובייטים באסיה המרכזית, ובשלהי שנת 1919 החלו היחידות הבריטיות לפנות את אזורי הספר הרוסיים. השליטה הצבאית הבריטית על פרס הוחלשה בשנת 1920. עד אפריל 1921 פונו, למעשה, כל היחידות הצבאיות הבריטיות מפרס, ובכך התחזקו ידי הלאומנים הפרסיים, שתבעו לבטל את החוזה האנגלו-פרסי מאוגוסט 1919.

לעומת היחסים המתוחים ששררו בין פרס לבין בריטניה בשלהי מלחמת העולם הראשונה, חפצה הממשלה הסובייטית לקנות את ידידותה של פרס בדומה לרכישת ידידותה של תורכיה הכמאליסטית. עוד בשנת 1918 יצאה ממשלת מוסקבה בהכרזה פייסנית כלפי

המוסלמים והצהירה על ביטול כל הזיכיונות וטובות-ההנאה האחרות שניתנו לרוסיה הצארית על ידי ממשלת פרס. בספטמבר 1920 קיימו הסובייטים את קונגרס עמי-המזרח בבאקו וחזרו והכריזו על ידידותם לעמי אסיה המנוצלים על ידי האימפריאליזם המערבי. בעת ובעונה אחת התנהלו דיונים במוסקבה בין הסובייטים של פרס בדבר חתימת ברית ידידות. הסובייטים חיפשו את קירבתם של תורכיה, פרס ואפגאניסטאן על מנת להיחלץ מהבידוד המדיני שנכפה עליהם על ידי מעצמות המערב, ולהופיע כתומכי תנועות השחרור האנטי-אימפריאליסטיות באסיה. ברם המגמות הסובייטיות האמיתיות התגלו בהקמת הרפובליקה הקומוניסטית בגילאן בשנת 1920.

הרפובליקה בגילאן והקומוניסטים הפרסיים

לאחר שרוב היחידות הבריטיות נסוגו מאזור הספר הרוסי נלחצו כוחותיהם של "הרוסים הלבנים" ומפקדם דניקין על ידי הגייסות הסובייטים. ב-18 במאי 1920 נחת כוח רוסי בפיקודו של הקומיסר רסקולניקוב בנמל הפרסי אַנְזְּלִי (פהלווי) שבחוף הים הכספי, ואילץ את יחידת המצב הבריטית להיסוב משם. הכוח הרוסי השתלט במהרה על כל אותה רצועת חוף שבין הים הכספי והרי אלבורז. בתמיכתו ובעידודו של כוח זה הכריז המנהיג המקומי בְּרֶשֶׁת, קוצ'יק ח'אן, על הקמת הרפובליקה הסובייטית של גילאן. הגרסא הסובייטית הרשמית להקמת הרפובליקה ניערה את חוצנו מכל אחריות, בהסבירה כי משלחתו הצבאית של רסקולניקוב שוגרה על ידי הרפובליקה הסובייטית של אזרבייג'אן, שלא עמדה, כביכול, תחת מרותה של מוסקבה. תירוץ זה היה שקוף למדי מכדי שיתקבל על דעת הפרסים. בכל זאת חתמו רוסיה הסובייטית ופרס על חוזה ידידות בפברואר 1921. בניגוד לחוזה הכפייה הבריטי ויתרו הסובייטים על כל זיכיונותיהם הקודמים מהתקופה של רוסיה הצארית, והשאירו לעצמם רק את זכות הדייג בים הכספי. חוזה הידידות כלל גם סעיף מוזר שהתיר את משלוחן של יחידות צבא סובייטיות לפרס, במידה ופרס תיהפך לבסיס לתוקפנות אנטי-סובייטית. סעיף זה נגד את האינטרסים הפרסים באותה תקופה והיווה מכשלה רצינית ליחסיהן של רוסיה ואיראן בעתיד. קרוב לוודאי, שהפרסים הסכימו להכללתו, הן מחמת חששותיהם מפני השתלטות בריטית, והן מחמת צפייתם לפינוי הכוחות הסובייטים מגילאן. ואכן באוקטובר 1921 פינו הסובייטים את יחידותיהם מגילאן וממשלתו של קוצ'יק ח'אן נפלה לאחר שכוח צבאי פרסי תפס את ערי המפתח בחוף הים הכספי. מכל מקום, אישורו של החוזה האנגלו-פרסי נדחה שוב ושוב על ידי המג'לס עד לביטולו הסופי על ידי רֶזָא ח'אן.

חלקה של המפלגה הקומוניסטית הפרסית בפרשת גילאן מחוור וברור לחלוטין. ראשיתה של מפלגה זו בשנת 1917, ובסיסה הארגוני הסתמך על ארגון פועלי הנפט הפרסיים בבאקו. מנהיג המפלגה, חיידר ח'אן, פעל בשעתו בטבריז, בירת אזרבייג'אן, נגד השאה מוחמד עלי במרד של שנת 1908–1909. לאחר מכן הוקמו סניפים בטבריז ובטהראן. פעילי הסניף הטבריזי היו, בעיקר, ארמנים ותתארים מבאקו. דחיפה רצינית להתקדמותה של המפלגה ניתנה עם הקמת הרפובליקה הקומוניסטית בגילאן. חיידר ח'אן השתתף כשר בממשלתו של קוצ'יק ח'אן. בשנת 1920 התקיים הקונגרס הכלל-פרסי של הקומוניסטים באַנְזְּלִי. קונגרס זה קיבל החלטות ארגוניות חשובות בדבר הקמת איגודים מקצועיים של פועלי תעשייה וחקלאות. כן הוחלט על פעולות תעמולתיות בתוך השכבות המשכילות. בקונגרס באקו ייצג חיידר ח'אן את הקומוניסטים הפרסיים. גם כאן הושם הדגש על הפעולות הארגוניות והקמת איגודים מקצועיים. אופיים הנחשל של האיגודים המקצועיים הפרסיים הקשה על ההשתלטות הקומוניסטית. הצלחות יחסיות נזקפו לקומוניסטים הפרסיים בכרמונשאה, מקום שם היו פועלים-שכירים רבים, וכן בטהראן, באיגוד פועלי הדפוס. השפעת הקומוניסטים הפרסיים במג'לס בטהראן כמעט ולא הייתה קיימת. בבחירות של שנת 1920 הם הופיעו כ"גוש-הלאומי" ונכשלו כישלון חרוץ. לעומת זאת, עמד בראש קבוצת מיעוט במג'לס הציר סוליימאן מירזא, לשעבר חבר המפלגה הדמוקרטית

הפרו-גרמנית. ציר זה ארגן אחר המלחמה את "המפלגה הסוציאליסטית-הדמוקרטית", שנתמכה על ידי האיגודים המקצועיים את אזור עדאנה וקיליקיה. הסכם זה נעשה ללא ידיעתה של בריטניה ובניגוד לרצונה. הצרפתים שוו תוקף להסכם אנקרה בחתמם באוקטובר 1921 על הסכם מחודש עם התורכים ("הסכם פראנקלין-בויון"), שבו התירו לתורכים להחיש תגבורות צבאיות לאזור מוסול דרך מסילת-הברזל שעברה בתחומי המנדט הצרפתי בחלב. בכל תקופת המאבק המדיני שניטש על וולאית מוסול בין הבריטים לבין התורכים נקטו הצרפתים עמדה פרו-תורכית, מאחר שהבריטים לא תמכו בצרפתים בפרשת חבל הרוהר בגרמניה. באותה תקופה, היינו בשנת 1923, הקים האמריקאי צ'סטר קולבי מחדש את "חברת הפיתוח התורכית אמריקאית" שקיבלה זיכיון על הנחת קווי מסילות-ברזל וטלגרף במחוזות המזרחיים של תורכיה ובוולאית מוסול. כן הותר לו לנצל רצועה בת 20 ק"מ משני עברי המסילה. בריטניה סירבה להכיר בחוקיות הזיכיון. בינתיים המליצה ועדת החקירה של חבר הלאומים בדו"ח שלה מיוני 1925 על הכללת וולאית מוסול בעיראק בשני תנאים: (א) השארת המנדט הבריטי ל-25 שנה. (ב) שיתוף הכורדים במנהל האזורי ושמירת זכויותיהם. הסכסוך על פרשת מוסול הועבר, כזכור, להכרעת בית-הדין הבינלאומי בהתנגדותה של תורכיה, אשר סירבה להכיר במשטר המנדטים ובחלוקתם מאחר והם התבססו על נתוני הסכם סייקס-פיקו. ב-5 ביולי 1926 נחתם באנקרה הסכם בריטי-תורכי, שלפיו השלימה תורכיה עם אובדנו של וולאית מוסול והסכימה להתווית הגבול התורכי-עיראקי לאורך "קו בריסל". כן הוסכם שתורכיה תקבל 10% מתמלוגי הנפט של אזור מוסול למשך 25 שנה, בתנאי שהיא תקנה תוך שנה אחת את התמלוגים הנזכרים. עוד קודם לכן, ב-24 במרץ 1925, חתמה "חברת הנפט התורכית" על הסכם זיכיון עם ממשלת עיראק למשך 25 שנה. ההסכם נחתם אמנם לפני סיפוחה הרשמי של וולאית מוסול לעיראק, אולם וודאות הסיפוח לא הוטלה כבר בספק. משום כך, חלה הזדהות אינטרסים מלאה בין בריטניה לבין עיראק, שהייתה מעוניינת כמוכן בהכנסת אזור מוסול לתחומיה. ההסכם משנת 1925 היווה, אפוא, את הסכם היסוד בין עיראק העצמאית לבין חברת נפט בינלאומית. המאבק על הזיכיון העיראקי גרם, כזכור, להחרפת יחסיהן של ארה"ב ובריטניה. לאחר חתימת הסכם סאן-רמו, כינס שר המסחר האמריקאי הובר (Hoover) את חמש הקבוצות האמריקאיות העיקריות שהתאחדו ב-N.E.D.C.¹ והאיץ בהן להרחיב את פעילותן מחוץ לארה"ב, בהבטיחו את תמיכת הממשלה האמריקאית בעיקרון "הדלת הפתוחה" בשטחים שנותקו מתורכיה העות'מאנית. ביוני 1922 נשלח ג'והן קדמן (Cadman), נשיא "חברת הנפט האנגלו-פרסית", לארה"ב לשם ניהול מו"מ עם וולטר טיגל (Teagle), נשיא חברת הנפט של ניו-ג'רזי ומנהיג קבוצת החברות האמריקאיות. קדמן הציע לאמריקאים חלק מסוים ב"חברת הנפט התורכית". אולם בינתיים הוענק הזיכיון לקולבי צ'סטר ונחתם הסכם לוזאן, שלא פתר את בעיית מוסול. ההסכם ממרץ 1925 בין "חברת הנפט התורכית" לבין עיראק כלל את הסעיפים הבאים: (א) מתן זכויות ל"חברת הנפט התורכית" בכל עיראק, חוץ מבצרה ו"השטחים המועברים" למשך 25 שנה. לאחר מכן יועבר רכוש החברה לעיראק. (ב) התחייבותה של החברה לעריכת סקר גיאולוגי תוך 8 חודשים. תוך 32 חודש חויבה החברה לבחור 24 חלקות בנות 8 מיל מקובע כל אחת מתוך שטחי הזיכיון. כן חויבה לבצע קידוחי ניסיון תוך 3 שנים. (ג) לפי סעיף 6 של ההסכם, נקבע כי ממשלת עיראק תציע תוך 4 שנים 24 חלקות כנ"ל לתחרות חופשית. (ד) החברה התחייבה לשלם לממשלה תמלוגים בשיעור 4 שילינג זהב עבור כל טון מטרי של תפוקת הנפט למשך 20 שנה לאחר הנחת צינורות הנפט. כן נקבע כי יותר מאוחר יבוססו התשלומים לפי ערך הנפט בשווקים. (ה) "חברת הנפט התורכית" נשארה רשומה כחברה בריטית עם יו"ר מועצת המנהלים, שהיה גם כן בריטי.

עיקר חשיבותו של חוזה זה היה בקביעת 24 החלקות הנוספות ("outside areas") שהוצאו מתחומי הזיכיון של "חברת הנפט התורכית" ועיכבו את חיפושי הנפט בעיראק. סעיף המניעה העצמית (Restrictive Provision) של "חברת הנפט התורכית" היה לרועץ בעיני האמריקאים מנגנון מינהל מסובך ואיטי, וכתוצאה מכך הפסידה את ההזדמנויות לרכוש זיכיונות בבחריין ובסעודיה. (ג) החברה עסקה רק בשלבים המוקדמים של תעשיית הנפט: חיפוש, גילוי, הפקה ותובלת נפט עד לנמלי הים-התיכון. האמריקאים לחצו והשיגו באמצעות "הסכם ההפעלה" (=agreement) את הפיכתה של ה-I.P.C. לחברה "שאינה נושאת-רווחים" (Working non-profit making Company).

פירוש המונח היה שכל אחד משותפי ה-I.P.C. קיבל נפט גולמי ושילם את דמי הפקתו ותובלתו בתוספת רווח מסוים. דמי הרווח שולמו כדי להפעיל את החברה. הישג זה של האמריקאים הינו הגדול ביותר בכל פרשת מאבק-השתלבותם ב"חברת הנפט העיראקית". נימוקיהם לטובת השגת מטרה זו היו כדלקמן: (א) הואיל ו"חברת הנפט העיראקית" נרשמה בבריטניה, חויבו החברות האמריקאיות לשלם מסי הכנסה כפולים, הן לממשלת בריטניה והן לממשלת ארה"ב. (ב) האמריקאים שאפו למנוע את התחרות בין חברות הנפט השונות של ה-I.P.C. בשיווק המוצרים המוגמרים. שכן לו הייתה ה-I.P.C. חברת נפט רגילה העוסקת בזיקוק ובשיווק כאחד, כי אז היא הייתה עלולה לגזול את השווקים שהוחזקו על ידי החברות השונות שהתאגדו בה. לפיכך העדיפו האמריקאים לקבל את הנפט הגולמי, לזקקו ולמכרו באמצעות רשתות השיווק הקיימות. הסכם זה תאם את האינטרסים של החברות הגדולות ב-I.P.C., אולם ניתקל בהתנגדותו של גולבנקיאן, שלא היו לו כלי תובלה ואף לא מערכת זיקוק ושיווק משל עצמו. חברת הנפט של גולבנקיאן העדיפה שה-I.P.C. תעסוק בכל שלבי תעשיית הנפט ורווחיה יגדלו בהרבה כתוצאה מהסדר מלא. ראוי לציין, כי בתקופה זו היה השוק העולמי רווי בנפט והיה קשה למכור כמויות נפט קטנות. בעניין זה של השאה הפרסי יש להזכיר את פתיחת המכללה בטהראן, על ששת מדוריה והמכון התיאולוגי שלה, בשנת 1934. ארבע שנים לפני-כן בוטלו לימודי החובה הדתיים במוסדות החינוך היסודיים והתיכוניים. עוד בשנת 1932 נאסר על קיומם של בתי-ספר יסודיים בהנהלת זרים. בתחומי הלבוש וההופעה נאסר על הופעה בלבוש מזרחי החל משנת 1928. במקום הפז והטורבאן הונהגו כובעים ומצנפות נוסח צרפת.

תהליך האמנציפציה של הנשים התנהלה, אף היא, בהדרגה. תחילה הוגבלו הבעלים במתן גטין, ולהלן הותר לנשים לעסוק בתפקידים ציבוריים. בשנת 1935 הופיעו נשי הארמון בתלבושת אירופית, כשהן מהוות מופת אישי, ולאחר מכן על פי החוק לענווד את הצעיף המסורתית. כל אותם תיקונים לוו בהתנגדות חריפה ולעתים אף אלימה, אך התקבלו, בסופו של דבר, בעיקר בערים. באותה שנת 1935 נוסדה האקדמיה האיראנית לספרות שמשימתה הראשונה הייתה לטהר את השפה הפרסית ההודו-איראנית מהניבים הערביים שנספחו אליה. אולם בניגוד לתורכית לא שונה האל"ף-בי"ת הפרסי לכתב לטיני. הגושפנקא הרשמית לכלל התיקונים ניתנה בשינוי שם המדינה מ"פרס" ל"איראן" במרץ 1935.

בתחום הכלכלי חל גם פיתוח בקנה-מידה מודרג ביוזמת הממשלה ובפיקוחה. היה זה מעיין אטטיזם בלתי-רשמי. לאחר התפטרותו של הכלכלן האמריקאי ד"ר מילספאו נמסרה ראשות הבנק האיראני הלאומי לידי הגרמני לידנבלאט (Lidenblatt) בשנת 1928. כוחו של הבנק יופה להדפיס שטרות ובכך פקעה זכות זו שהייתה עד אז נחלתו של הבנק האימפריאלי של איראן שעמד תחת פיקוח בריטי. הממשלה האיראנית עשתה מאמצים ניכרים לפיתוח ענפי תעשייה שונים בסיוע גרמנים ברוב המקרים. בשנת 1931 הוקם מוסד "מונופול סחר החוץ" האיראני, שנועד לבלום את השפעת הסחר הסובייטי. למרות הקמתו של מוסד זה, נסגרה הדלת בפני יוזמה מסחרית פרטית. בסיכום, מרבית פעולותיו של רזא שאה הופסקו עקב פרוץ מלחמת העולם השנייה. משתי משימותיו העיקריות – השתחררות מהשפעת חוץ והתמערבות – הושגה בעיקר המשימה השנייה. השוואת הישגיו של רזא שאה להישגי כמאל

אתא-תורפ מעידה על יתרון ברור לטובת זה האחרון, שכן התנאים הנחשלים ששימשו כרגע לפעולת השאה הפרסי היוו אבן נגף בתהליך החדרת הרפורמות. יתר על כן, ההשפעה המעמיקה של ראשי-הדת הייתה לו למכשול. ולבסוף, אישיותו של רזא הייתה חסרת מעוף, בעלת רקע תרבותי מוגבל ומלאת יומרות אישיות, בניגוד לאישיותו של אתא-תורפ.

מדיניות החוץ האיראנית

בנתונים המיוחדים של איראן כאומה קטנה יחסית, אשר זכתה בעצמאותה הלכה למעשה רק בשנת 1919, לאחר שהשתחררה מהלחצים המדיניים שכוונו נגדה מדרום ומצפון, ניתן להכליל את מדיניות החוץ שלה כמדיניות של "סטאטוס-קוו" ושמירת הקיים. בדומה למתקפה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, כן גם בשנות ה-30 המאוחרות, גברה והלכה השפעתה של גרמניה בממלכה, שכן גרמניה נראתה למעצבי המדיניות האיראנית כמעצמה בלתי-אימפריאליסטית. מכל מקום מהלכיה המדיניים של גרמניה סייעו, במידת מה, להקלת הלחץ המדיני המסורתי על איראן מצד בריטניה בדרום ומצד רוסיה הסובייטית בצפון. התנוחה הגיאופוליטית של איראן מראה על דמיון מסוים לתנוחתה של תורכיה. זוהי אחת הסיבות החשובות לעקרונות הדומים של מדיניות החוץ של שתי המדינות.

בוועידת השלום בפריס העלו הנציגים האיראניים תביעות טריטוריאליזם מרחיקות-לכת, ללא כל יחס לעוצמתה המדינית של איראן. יש לזכור גם שאיראן לא נטלה חלק במלחמת העולם הראשונה לצדן של בנות הברית. אדרבא, פעילות הסוכנים הגרמניים בעיצומה של מלחמה זו היוותה מטריד חמור לבריטניה בעיקר. הנציגים האיראניים תבעו החזרתם של חבלים כורדיים בצפון עיראק, שהיו לסירוגין בבעלות איראנית ורוסית. כן תבעו האיראנים סיפוח שטחים נרחבים בקווקז ובאסיה המרכזית על חשבון רוסיה, שהתבוססה במלחמת דמים. בעוד שיומרותיה של איראן לסיפוח חבלים בצפון עיראק וברוסיה שככו עד מהרה, הרי שהדרישות לסיפוח איי בחריין, עתירי הנפט, במפרץ הפרסי עוררו התלהבות לאומית והועלו מחדש מעת לעת.

ניתן לסקור את מדיניות החוץ של איראן בשני מישורים: (א) בתחום המזרח-התיכון, (ב) בתחום היחסים עם המעצמות. למרות איבתה המסורתית של איראן לשכנותיה, חתרה המדינה ליחסי שלום עמן. נוכח התחזקותה של ברית המועצות, חתמה איראן על חוזה ידידות עם תורכיה ואפגאניסטאן באפריל 1926. חוזה זה לא פתר את הקשיים שנתעוררו עקב מרידות הכורדים והשגות הגבול ההדדיות בחודשי יוני-יולי 1930. רק בשנת 1932 יושבו בעיות הגבול שהיו שנויות במחלוקת עם תורכיה. באותה שנה ביקר אף פייסל מלך עיראק בטהראן. שנתיים לאחר מכן תרם ביקורו של רזא שאה באנקרה להידוק יחסי הידידות עם תורכיה, והיווה הכשרת רקע נאותה לקראת חתימת "האמנה-המזרחית", בשנת 1937, בין איראן, תורכיה, עיראק ואפגאניסטאן. אמנה זו, או ברית סעד-עבאד, כללה התחייבויות הדדיות להימנעות מתוקפנות, להתייעצויות ולשיתוף הדדי בין המדינות החתומות. עוקצו של חוזה זה היה מכוון, כנראה, נגד המעצמות בכלל, אולם הוא נתקבל באיבה במיוחד במוסקבה.² בתחום היחסים הבין-ערביים לא ניכר משקלה של איראן, שכמעט ולא השתתפה בפועל או בכוח בבעיות ארצות המנדט והסכסוך על ארץ ישראל, להוציא את יחסיה עם עיראק, אשר הגיעו לכלל ייצוב לאחר יישוב בעיית הגבולות וחתימת חוזה סעד-עבאד.

² לפי גרסתו של לאנציובסקי, ספרו, שם ע' 163, פון חוזה סעד עבאד נגד ברית המועצות.

היחסים עם ברית-המועצות

הבסיס ליחסי איראן וברית-המועצות נקבע בחוזה הידידות, שנחתם בפברואר 1921 בין שתי המדינות.³ חוזה זה כלל בעיקרו ויתרות סובייטים על תביעותיה וזכויותיה של רוסיה מהתקופה הצארית, להוציא את זיכיונות הדייג הרוסיים בים הכספי. בעקבות חתימת חוזה הידידות הסתיימה, כזכור, פרשת גילאן, אולם סעיף 6 של ההסכם הנ"ל התיר לרוסיה לשגר צבא לפרס במקרה ש"מעצמה שלישית" תנסה להשתלט על פרס בכוח הנשק, או במקרה שיוקמו בסיסים צבאיים בפרס שיסכנו את ביטחונה של ברית-המועצות. אמנם לסעיף זה צורפו הבהרות סובייטיות (בדצמבר 1921), לפיהן הוגבלה זכות ההתערבות הסובייטית בפרס כנגד הכוחות האנטי-מהפכניים ("הלבנים") ותומכיהם מקרב המעצמות הזרות, אולם אפשרויות פירושו של הסעיף היו נרחבות ורב-צדדיות, והוא היווה אבן-נגף בייצוב היחסים בין פרס וברית-המועצות.

ניתן, אפוא, להגדיר את יחסי שתי המדינות כיחסים תקינים שהועבו בחשדנות מתמדת מצד הפרסים לגבי כוונותיה של רוסיה הסובייטית. לקח פרשת גילאן וכן ההתלקחות השונות שפרצו להלן באזרבייג'אן האיראנית ובח'ורסאן, בסמוך לגבול הסובייטי, היו בבחינת תמרור אזהרה לפרס לגבי כנות כוונותיה של ברית-המועצות. אם גם זכתה אישיותו של רזא שאה להערכה מסויגת במוסקבה, הרי שמדיניותו הנוקשה כלפי הקומוניסטים, שאילצה את מפלגתם לרדת למחתרת, מנעה תמיכה סובייטית מלאה במשטרו. ההשקפה הרוסית הייתה, כי המשטר של רזא הינו בבחינת הפיכה זעיר-בורגנית העשויה לקדם בעתיד את המהפכה הפרולטרית. בנוסף לנתונים אלה נערמו קשיים במישור הכלכלי שהכבידו על ייצוב מלא של יחסי שתי המדינות. לפי אחד מסעיפי החוזה מפברואר 1921 נאסר על פרס להעניק זיכיונות למעצמות זרות, שהיה בהם משום איום על ברית המועצות. אולם אותו חוזה עצמו שחרר את פרס מהתחייבויותיה כלפי רוסיה הצארית. לא ייפלא אפוא שהחל משנת 1924 ניהלה פרס מו"מ עם בעלי הון בריטיים ואמריקאיים על מתן זיכיונות, נוכח מחאות סובייטיות גוברות והולכות. בשנת 1937 הוענקו זיכיונות לחברת נפט אמריקאית בחבליה הצפוניים של המדינה, אולם הזיכיון לא יצא לפועל מחמת המצב הבינלאומי. אליבא דאמת, כלכלת חבלי צפון פרס הייתה קשורה הדוקות ברוסיה הסובייטית, כפי שהתבטא בצדק השגריר הסובייטי בטהראן, פטרובסקי. ואכן, סכסוכים על זיכיונות דייג בים הכספי שהתלקחו בשנת 1926 הניעו את רוסיה לנקוט בצעדים כלכליים חמורים ולהטיל אמברגו על תוצרי ייבוא מפרס (להוציא כותנה). שנה לאחר מכן יושב הסכסוך עם חתימת הסכמי דייג חדשים, שהגנו על האינטרסים הסובייטים. מאזן סחר החוץ של פרס עם ברית-המועצות היה לרוב שלילי מחמת ה"דמפנינגים" הסובייטים ושיטת המונופולים הרוסית. כתוצאה מכך, הקים השאה הפרסי בשנת 1931 את "מונופול סחר החוץ" והידק את קשריו המסחריים עם גרמניה ההיטלרית.

פרשה העומדת בפני עצמה במכלול יחסי פרס-ברית המועצות הינה פעילות קומינטרן וסוכני ה-ג.פ.א.ו (G.P.U) בפרס. הקומינטרן נועד לעצב את ההדרכה האידיאולוגית הקומוניסטית על פני העולם, בעוד שמחלקת ה-ג.פ.א.ו נועדה לביצוע תפקידים קונקרטיים. מבחינות מסוימות הייתה קיימת חפיפה בין שני המוסדות הנ"ל. ענייני המזרח נידונו בממשלה הסובייטית בשתי מחלקות: "המחלקה המזרחית" (V.O.), שטיפלה בענייני העמים האסיאתיים, לעומת "המדור-המזרחי" של משרד החוץ, שטיפל בענייני עמי המזרח שמחוץ לתחומי ברית-המועצות. מעמדם של סוכני ה-ג.פ.א.ו היה חוקי כל אימת ופעלו במסגרת יחסיה הדיפלומטיים הרשמיים של רוסיה. אולם הם פעלו גם בצורה "עצמאית", מחוץ למסגרת הנדונה. נוסף למרכז המוסקבאי נקבעו סניפי משנה בטיפליס, בטשקנט ובבאקו, שהיוו את בסיסי הפעולה העורפיים של הסוכנים ששוגרו לפרס.

³ ראה לעיל בסעיף – הרפובליקה בגילאן והקומוניסטים הפרסיים.

בשנת הקמתה של הרפובליקה הסובייטית בגילאן (1920), בהשתתפות חיידר חאן, מנהיג הקומוניסטים הפרסיים, כונס, כזכור, גם קונגרס הקומוניסטים הפרסיים באנזלי באורח בלתי-חוקי. בקונגרס באקו יוצגו הקומוניסטים הפרסיים ע"י חיידר חאן.⁴ מכל מקום, האווירה הכללית הייתה כשרה לכך. בהתחשב עם קיומה של הרפובליקה הסובייטית-פרסית בגילאן, הלכי הרוח האנטי-בריטיים ששררו במדינה, לאחר ביטול טיוטת החוזה האנגלו-פרסי משנת 1919 על ידי רזא חאן, מיד עם עלותו לשלטון, התעמולה הרוסית הענפה, וכן המצב הכלכלי הרעוע שנוצר עם תום המלחמה. עוד בבחירות הכלליות שנערכו במרוצת 1920 נכשל "הגוש-הלאומי" (קרי: המפלגה הקומוניסטית) ופוזר על ידי הממשלה. חמש שנים לאחר מכן ירדה המפלגה הקומוניסטית למחתרת.

פעולות סוכני ה-ג.פ.או התרכזו בתמיכה בשבטים הכורדים שעל יד אגם אורמיה. בשנת 1923 נכשל מרד הח'אן הכורדי של מקו. שנתיים לאחר מכן בוששה העזרה הסובייטית להגיע לח'ורסאן, שפרקה את עול טהראן. שנת 1927 עמדה בסימן פעילות סובייטית חתרנית מוגברת: באורמיה כונסה ועדה של הקומוניסטים הפרסיים והתורכים. באותה שנה בלטה פעילותו הענפה של סוכן ה-ג.פ.או, אגאבקוב, שהואמן כנספח לשגריר הסובייטי בטהראן, ולמעשה ריכז את פעולות ה-ג.פ.או באיראן, אשר נוהלו עד אז מטיפליס ומבאקו. כן תכננו הסובייטים את הקמתה של רפובליקה סובייטית-כורדית בתחומי ברית-המועצות על מנת לזכות באהדתם של הכורדים באיראן, עיראק ותורכיה. בדומה לתכנית נפל בריטית שקדמה לה,⁵ לא הוקמה מעולם הרפובליקה הכורדית האמורה מפאת חשש מפני הרעת היחסים עם שכנותיה של ברית-המועצות. לעומת זאת, כוונה התעמולה הסובייטית כנגד התנועות הבדלניות-הלאומיות שרווחו בקווקז בשנות ה-20: ה"דְּשֶׁנְקִים", הארמנים הלאומיים של "ארמניה החופשית", שהתקוממה נגד הסובייטים במשך כשנתיים, עד לכיבושה על ידי הצבא האדום; וכן ה"מוֹשְׁוֹטִים", האזרבייג'אנים החופשיים אשר כוננו רפובליקה עד לכיבוש הסובייטי, היוו את המטרד העיקרי לבית-המועצות בטראנס-קווקז. מעצמות המערב, וכן פולין, תמכו בתנועות הבדלניות-הלאומיות הללו. מרכז ה"דְּשֶׁנְקִים" מוקם בשעתו בטברזי, בירת אזרבייג'אן, והם נהנו מסיוע מוסרי, לפחות, מצד פרס. הגדילה עשות בתמיכתה הצבאית בריטניה, שהוציאה את יחידותיה הצבאיות מאזורי הספר הרוסיים רק בשלהי שנת 1919. התמיכה הבריטית בתנועות הבדלניות שבטראנס-קווקז נבעה מהתעניינות הבריטית בשדות הנפט הקווקזים.

המדיניות הסובייטית כלפי פרס ועמי הטראנס-קווקז הוכתבה לא רק על ידי שיקולים גיאופוליטיים, אלא נבחנה גם על ברכי הדוקטרינה הקומוניסטית המהפכנית. סטאלין, למשל, תמך בויכוח על דרכי ההשתלטות על ארצות המזרח המפגרות בגישה המהפכנית לאלתר, ללא שלב ביניים של קפיטליזם. בדיונים האידיאולוגיים הפנימיים שהתנהלו בין ראשי ברית-המועצות בשנות ה-20 הועדף עיקרון כפיית המשטר הקומוניסטי על עמי המזרח מיני ובי, ללא הכנות ממושכות ובניגוד לרצון הנוגעים בדבר. מכל מקום, התעמולה הסובייטית הוגברה והסתעפה, כשהיא מסתייעת בהקמת האוניברסיטה של עמי המזרח והמכון לשפות המזרח. כן הוקמה "האגודה המדעית של המזרחנים הרוסיים", בשנות ה-20 המוקדמות, על ביטאונה "המזרח החדש" ("נובי-ווסטוק").

בשנת 1927 כונסה ועידת הקומינטרן ה-6, ובו אושרה גרסת לאנץ' אודות המעבר לקומוניזם ללא שלב ביניים קפיטליסטי, שתחולתו נקבעה לגבי ארצות המזרח. בעקבות החלטות קומינטרן ננקטו אותן יוזמות מדיניות סובייטיות בשנת 1927, כפי שתוארו לעיל. משמעות החלטות קומינטרן לא הייתה אחידה וסופית לגבי הגישה הרוסית כלפי פרס; שכן היה ניתן לתמוך במסויג ברזא שאה בגלל פעילותו האנטי-בריטית ו"האנטי אימפריאליסטית", אליבא דמעצבי מדיניות החוץ הסובייטית. מאידך גיסא, היה בריא

⁴ ראה פרטים נוספים בסעיף – הרפובליקה בגילאן והקומוניסטים הפרסיים.

⁵ עיין בפרק על עיראק.

ומחור, כי "השלב הבורגני" שהתמצה במשטרו של רזא שאה היה מיותר לחלוטין, לפי ניסוחי ההחלטות משנת 1927.

המדיניות הסובייטית האמביוולנטית כלפי רזא שאה התבלטה שוב בשנת 1932, שעה שהשאה הפרסי ביטל באורח חד-צדדי את זיכיונות הנפט של "חברת הנפט האנגלו-פרסית". הקומוניסטים הפרסיים נקראו באותה שנה על ידי מוסקבה להשתלב במאבק הלאומי-פרסי ולהקים סיעה פרולטרית. כן הורתה ברית המועצות לנאמניה בפרס להצטרף למאבק למען הלאמת מתקני הנפט בדרום במדינה ולמען סיפוח איי בחריין. בעת ובעונה אחת, הצטרפו הקומוניסטים הפרסיים לתביעה להפסקת כל מו"מ עם בריטניה, לפינויו של הצו הבריטי מהמפרץ הפרסי ולפירוק הבנק הקיסרי-האיראני (שמומן על ידי הון בריטי). דרכי הפעולה שהותוו על ידי מוסקבה כללו את כינונם של ועדים אנטי-אימפריאליסטיים בקרב הפועלים האיכריים והזעיר בורגנים, וארגון שביתות והפגנות בקרב פועלי הנפט בדרום, שהתנסו בשביתות עוד בשנת 1929.

בשנת 1935 התקיימה הוועידה ה-7 של הקומינטרן, שעמדה בצל הסכנה הפאשיסטית של גרמניה ואיטליה. כתוצאה מכך, הומלץ על שיתוף פעולה עם הסוציאל-דמוקרטיים והמפלגות הזעיר-בורגניות. מגמת פיוס זו ניכרה, למעשה, עוד בשנה החולפת, עם הצטרפותה של רוסיה הסובייטית לחבר-הלאומית וחתירתה הגנה עם צרפת וצ'כוסלובקיה. במזרח-התיכון בכלל ובפרס בפרט חלה, אפוא, הפוגה במאבק הסובייטי נגד האימפריאליזם האנגלו-צרפתי.

היחסים עם בריטניה

היחסים האנגלו-פרסיים בתקופה שבין שתי מלחמות עולם לבשו צורה ופשטו צורה, מכל מקום הם לא היו תקינים, ולעתים הגיעו עד לכלל סכסוכים דיפלומטיים חמורים. עם זאת, לא יכלה פרס להתעלם מקרבתם הגיאוגרפית לאזורי הממשל הבריטיים בעיראק, בהודו ובמפרץ הפרסי ומפעילותה של "חברת הנפט האנגלו-פרסית" בחוויזיסטאן שבדרום-מערבה של פרס. פעילותה של חברה ענקית זו, שחלשה על מזקקי הנפט אשר נחשבו בשעתו לבין הגדולים ביותר בעולם, הביאה בהכרח לשיתוף פעולה כלכלי על בסיס האינטרסים של הנפט, ולהזרמת הון בריטי לפרס באמצעות שלוחותיו של הבנק האימפריאלי של איראן. הפעילות הדיפלומטית הבריטית בפרס קלחה בשני אפיקים נפרדים: דרך השגרירות בטהראן קוימו מגעים רשמיים עם הממשלה הפרסית; בעת ובעונה אחת פעלו סוכנים בריטיים בהצלחה מרובה בין שבטי בח'יתארי, קשקאיי, הלורים והכורדים. השפעתם של סוכנים אלה על השבטים לא נפלה לא פגה גם בתקופת שלטונו של רזא שאה.

טיוטת החוזה האנגלו-פרסי משנת 1919 בוטלה על ידי רזא מיד לאחר עלותו לשלטון. לעומת זאת נחתם, כזכור, בפברואר 1921 חוזה הידידות עם ברית-המועצות. היחסים האנגלו-פרסיים נשארו מתוחים בשנות ה-20 רובן ככולן. בשנת 1927 פרץ בגלוי הסכסוך על איי בחריין העתירים בנפט. פרס תבעה את בעלותה על איים אלה בנימוקים היסטוריים ובתמיכה גלויה מצד ברית-המועצות. הסכסוך התעצם בשנת 1928, לאחר שבריטניה לא הכירה בביטול החד-צדדי של הקפיטולציות על ידי השאה הפרסי, ותבעה זכויות להגנת נתיניה בדרום-פרס. יתר על כן, שעה שפרס סירבה להתיר לבריטים את קיום נתיב התעופה להודו מעל חופי המפרץ הפרסי, נחתמו הסכמי תעופה בין פרס לבין גרמניה ולבין ברית המועצות. בעוד שרזא שעה החליט לדכא את שייחי חזעל ממוחמרה, אשר שלט על שדות הנפט העשירים בחוויזיסטאן, ונהנה מתמיכה בריטית מסורתית, העלו הבריטים את התביעה בדבר פירעון החובות הפרסיים מתקופת מלחמת העולם הראשונה בקשר לפעולותיה של היחידה הצבאית (שהוקמה על ידי הבריטים) "רובאי-דרום-פרס" (Parforce). כצעד נגדי, סירבה פרס להכיר בממשל הבריטי על עיראק וסירבה להידבר עם הבריטים אודות תעריפי המכס בין שתי המדינות.

רק במאי 1928 יושבו חלק מאותן נקודות מחלוקת. בחוזה, שנחתם על ידי בריטניה ופרס בשנה זו, הוסדרה בעיית ההגנה של הנתונים הבריטיים בפרס לשביעות רצונם של אלה האחרונים. כן הותר לחברת "נתיבי האוויר המלכותיים" הבריטיים לטוס מעל חופי המפרץ הפרסי. ברם, החוזה הנ"ל לא פתר את בעיית הנפט ומעמדה של "חברת הנפט האנגלו-פרסית". ואכן, בשנת 1932 התלקח סכסוך הנפט בכל חריפותו. בשלהי שנה זו ביטל רזא שאה באורח חד-צדדי את זיכיון הנפט של "חברת הנפט האנגלו-פרסית", אשר מרבית מניותיה היו בידי הממשלה הבריטית. ביטול הזיכיון לא בא אלא כתוצאה ממחלוקת ממושכת בין שני הצדדים על תנאי הזיכיון והתמלוגים למיניהם. הפרסים הרגישו עצמם מנוצלים ומקופחים בהכנסות מהנפט, ובשלב מסוים העלו את הקביעה, כי מעניקי הזיכיון המקורי משנת 1909 חתמו על הזיכיון תחת לחץ. הממשלה הבריטית ערכה הפגנת-כוח של ספינות מלחמה בריטיות במפרץ הפרסי. להלן העבירו הבריטים את הבעיה לחבר-הלאומים, שהמליץ על חידוש המו"מ ועריכה מחודשת של הזיכיון. במאי 1933 נחתם הסכם על זיכיון חדש, שצמצם את תחום הזיכיון לחמישית מכלל התחום המקורי ותחולת תוקפו נקבעה ל-60 שנה. בהתאם להסכם הוטבו תנאי התמלוגים על מנת להגדיל את ההכנסות הפרסיות, וכן הורחב סגל העובדים הפרסיים ב"חברת הנפט האנגלו-פרסית". הסכם הזיכיון נחשב, ובצדק, להישג דיפלומטי פרסי וחשיבותו הייתה כפולה: (א) היחסים האנגלו-פרסיים יוצבו עד למלחמת העולם השנייה. (ב) ההישג הפרסי ודרך השגתו הפכו לתקדים ביחסי הנפט שבין בריטניה ופרס. ניתן לסכם, אפוא, כי ייצובם של היחסים האנגלו-פרסיים היה כרוך במחיר השתחררותה ההדרגתית של פרס מההשפעה הבריטית, ונקיטתה במדיניות של שיווי-משקל בין בריטניה לרוסיה הסובייטית. מדיניות זו הסתייעה בהישענות יתרה על גרמניה, שחדירתה המדינית והכלכלית לפרס התרחבה והעמיקה.

היחסים עם גרמניה

התנאים הגיאופוליטיים של פרס לא השתנו בין שתי מלחמות העולם. גם המהפכה הבולשביקית ברוסיה לא שינתה באופן מהותי את נתוני היסוד, שכן פרס הייתה נתונה במלקחיים ענקיים, שאיימו להינעץ בה. הלחצים הדיפלומטיים והכלכליים, מצד רוסיה בצפון ומצד בריטניה בדרום, הופעלו על פרס, הן בפרוס מלחמת העולם הראשונה והן בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה. באורח טבעי למדי, חיפשה הדיפלומטיה הפרסית בן-ברית מקרב המעצמות על מנת להפיג את הלחצים של שכנותיה המסורתיות. אין תימא, אפוא, שפרס נהתה אחר גרמניה המתחזקת בחפשה משען ב"כוח שלישי". בשנת 1935 נחתם הסכם מסחרי בין ממשלת פרס לבין "הקוסם הפינאנסי" הגרמני ד"ר שאַכט, הסכם שהניח יסוד להשפעה כלכלית גרמנית ענפה. אישים גרמניים שונים ביקרו בתדירות בפרס, וביניהם יש לציין את פון-שיראק. ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, היינו בשנת 1939, השתלטה גרמניה הנאצית על 41.5% מכלל ערך סחר-החוץ האיראני. הידוק היחסים במישור הכלכלי הביא להתחזקות ההשפעה הנאצית הכלכלית באיראן ולהתגברות הרגש הלאומי האיראני בעת ובעונה אחת.

החדירה הגרמנית לאיראן בשנות ה-20 נעשתה ב-4 שלבים: (א) השתלטות על מערכות התעבורה, (ב) הזרמת הון ותוצרים למיניהם, (ג) העמקת ההשפעה המדינית והתרבותית, (ד) תפיסת עמדות מפתח במישור הצבאי. למעשה, אין להבחין בין שיטות החדירה של נציגי הרפובליקה הווימארית לבין שיטותיהם של הנאצים. עלייתו של היטלר רק הגבירה את החדירה הכלכלית הגרמנית. לגרמניה ולארה"ב היה יתרון ניכר במדיניותן המזרח-תיכונית, שכן למעצמות אלה לא הייתה קופה של שרצים אימפריאליסטיים באותה תקופה, בניגוד לבריטניה, לרוסיה וצרפת. השתלטותם של הגרמנים על מערכות התעבורה בפרס חלה בין השנים 1927–1932 בשורה של מבצעים מתוכננים. מביניהם יש להזכיר את הפעלת נתיבי אוויר גרמניים על ידי חברת "יונקרס".

פעילותה של חברת-תעופה זו חודשה לאחר עלות הנאצים לשלטון בגרמניה. כן השתתפו חברות גרמניות בהנחת קו מסילת הברזל הטרנס-איראנית, הן באספקת קטרים וציוד, והן בשיגור טכנאים. הגרמנים הפעילו גם קו שיט ימי סדיר בין גרמניה לבין המפרץ הפרסי. בשנת 1937 נחנך קו התעופה ברלין-בגדאד-טהראן-כאבול על ידי חברת "דויטשה לופטהאנזה". מבצע זה העלה אסוציאציות לתכניתם ההיסטורית של הגרמנים אודות "אקספרס ברלין-בגדאד".

במישור הכלכלי-מסחרי נחתם עוד בשנת 1928 חוזה מסחרי בין גרמניה לפרס. שנה אחת לאחר מכן נחתם הסכם ידידות בין השתיים. בשנות ה-30 סייעה גרמניה ליסודה של התעשייה האיראנית הצעירה. בריטניה ראתה בעין יפה חדירה גרמנית כלכלית זו לצפון פרס, לאחר חתימת הסכם לוקראנו. הגרמנים הגבירו את יצואם לפרס ושעבדו את המשק המקומי לחלקי-חילוף ולציוד מכני גרמני. שנת 1938 הייתה האינטנסיבית ביותר מבחינת החדירה הכלכלית הגרמנית: בשנה זו יצאה משלחת קניות פרסית גדולה לגרמניה הנאצית. באותה שנה השקיעו הגרמנים מאמצים רבים לבסס את התעשייה הפרסית. כן הוקמה חרושת מלט וענפי טקסטיל, נייר, תה, אורז ומפעל נשק ("סקודה"). כזכור, השתלטה גרמניה על 41.5% מערך סחר החוץ הפרסי בשנת 1939. עד שנת 1941, מועד פרוץ פעולות האיבה בין גרמניה רוסיה, שימשה זו האחרונה צינור אספקה להזרמת תוצרי היצוא האיראני לגרמניה (בעיקר תוצרים חקלאיים וחומרי גלם).

החדירה המדינית והתרבותית הגרמנית לפרס ניזונה מרשת תעמולתית ענפה והסתייעה במנגנונים מיוחדים. התעמולה הנאצית הרשמית הטעימה, כי לגרמניה אין כל מטרות מדיניות במזרח. כן הועלה על נס אופיו המיוחד של המשטר הנאצי העל-מעמדי, תוך השוואת אישיותיהם האוטוריטביות של היטלר, רזא שאה ואתא תורכ, וניצול רגש הכבוד המזרחי המסורתי כלפי סמכות מנהיגותית עליונה. התועמלנים הנאצים עשו רבות לטיפוח הרגש הלאומני האיראני באמצעות עידוד ארגוני הנוער הנאצים על נימי האחוה הגזעית הגרמנו-פרסית והדגישו את מדיניות הכוח הנאצית, בהסתמכם על הפסיכולוגיה המזרחית של הערצת התקיפות.

כבר בשנת 1934 פעלו חברות מדעיות גרמניות שונות לחקר המזרח והוקמה אגודה גרמנית מיוחדת לחקר ההיסטוריה הפרסית. בשנת 1938 פעלו אלפי גרמנים, מומרים מוסלמיים, ברחבי איראן. בין השנים 1941–1942 תפסו אלפי גרמנים עמדות מפתח במנהל האזרחי והצבאי של הממלכה. כל המבצעים הללו הסתייעו בסוכני הגייס-החמישי הנאצי בפרס, אשר פעילותם לא נפלה בחשיבותה ובהצלחותיה מפעילות הסוכנים הגרמניים ערב מלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הוכשרה במלואה הקרקע לתפיסת איראן על ידי הנאצים.

אפגניסטן

ההיסטוריה המדינית של אפגניסטן מאז תום מלחמת העולם הראשונה ואילך זהה בקווים כללים למהלך ההיסטורי-מדיני של שכנתה המערבית, פרס. הנתונים הגיאופוליטיים היסודיים של הממלכה ההררית הקטנה דמו לאלה של פרס, וההבדלים העיקריים בין השתיים נבעו ממימדיה הקטנים של זו הראשונה וממקומה השולית בפאתו ההררית והמרוחקת של המזרח-התיכון. אפגניסטן קיימה אמנם ניטרליות בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ולפי ההסכם הבריטי-רוסי משנת 1907, נשארה למעשה הממלכה בתחום ההשפעה הבריטי. התמוטטותה של רוסיה בשלהי המלחמה והתרופפות אחיזתה בחבלי הספר שלה פינתה את הדרך בפני הבריטים לחיזוק עמדתם אפגניסטן ולשיגור משלחות צבאיות צפונה לשם להענקת סיוע ללוחמים במשטר הקומוניסטי. כבפרס, כן גם באפגניסטן, ניסו הבריטים לחזק את שלטונם העקיף. דא עקא, שגם בממלכה הררית נידחת זו נתקלו הבריטים בהתנגדות עזה, ברגשות אנטי-בריטיים חריפים ובתככים אפגאניים פנימיים בין המועמדים השונים לכס המלכות. מסתבר, שהבריטים לא היו מוכנים לנקוט במדיניות של יד חזקה להתערבות צבאית מתמדת, ולפיכך נתרופפה בהדרגה אחיזתם המדינית באפגניסטן.

שלטונו של אמנאללה

למחרת הירצחו של האמיר חביבאללה (ב-20 בפברואר 1919) הועלה לשלטון אחיו, האמיר נצראללה, שעמד בראש המפלגה השמרנית האנטי-בריטית. לשלטונו של אחי-הנרצח קם תובע אחר לכס המלכות בדמותו של האמיר אמנאללה, בנו של השליט הנרצח ומושל הבירה כאבול. האמיר הצעיר, שהסתייע ביחידות הצבא, תפס את השלטון (ב-27 בפברואר), דן את דודו למוות באשמת סיוע לרצח אביו ועורר את חמתם של החוגים הדתיים והשמרניים. כדי לשכך את זעמם של האחרונים ועל מנת להסיח את דעתם מענייני-הפנים, הכריז אמנאללה על ג'יהאד נגד בריטניה וציווה על חילותיו לפלוש להודו, תוך ניצול חולשתה של בריטניה אחר המלחמה וקשייה הפנימיים בהודו. פלישה זו, "המלחמה האפגאנית השלישית", הסתיימה ללא הכרעה צבאית, אך הסבה נזקים חמורים לבריטים, מכיוון שהיא התחוללה בעת ובעונה אחת עם התלקחותו של מרד לאומי בפונז'אב, בראשותו של פלוני עבדיאללה, אשר הכתיר עצמו כראש הממשלה הזמנית של הודו ונהנה, כנראה, מתמיכה גרמנית וסובייטית כאחד. למרות העריקות המרובות מהיחידות ההודיות שהיו נתונות לפיקוח בריטי, הצליחו הבריטים איכשהו לארגן כ-140,000 חייל בגבול האפגאני ולהדוף את פלישתם של השבטים הפתאניים שוחרי הקרב בהנהגתו של אמנאללה. הדיפתם של השבטים האפגאניים הסתייעה גם בהתקפות אוויריות על כאבול הבירה. היה זה האמיר האפגאני שביקש שביית נשק מהבריטים, אולם חוזה רוואלפינדי, (8 באוגוסט 1919) שסיים את "המלחמה האפגאנית השלישית", היווה ניצחון דיפלומטי חשוב לאמנאללה. בחוזה זה, וכן בחוזה כאבול (מדצמבר 1921), הכירה בריטניה רשמית בעצמאותה של אפגניסטן הן בענייני פנים והן במדיניות חוץ. חוזים אלה מסמנים את השתחררותה של אפגניסטן מהתלות הבריטית והתגבשות מעמדו העצמאי של אמנאללה. באורח טבעי החל האמיר להדק את קשריו עם ברית-המועצות, עם חילופי משלחות בין מוסקבה וכאבול במרוצת שנת 1919. עמדתו העצמאית של אמנאללה התבטאה, בין השאר, בסירובו להסגיר לבריטים את המורדים ההודיים, אשר קיימו בסיס צבאי קדמי באפגניסטן ועמדו בקשרים עם הוועדה המהפכנים הפאן-הודית בטשקנט. כן הוזמן לכאבול הגנרל התורכי ג'מאל פחה, על מנת לארגן את הצבא האפגאני. בואו של זה האחרון ליבה את הקלחת האנטי-בריטית עד לידי כך, שחוגים לאומניים אפגאניים יצאו בתביעה לשנות את תנאי חוזה סאוור לטובת תורכיה.

בפברואר 1921 נחתם חוזה ידידות ומסחר בין אפגניסטן וברית-המועצות. הסכם זה הבטיח חילופי שגרירים בין שתי המדינות, פתיחת קונסוליות סובייטיות בעיירות שונות, העברת מחוז הספר פנוז'אח לאפגניסטן, וכן מתן מענק כספי שנתי בתוספת סיוע צבאי לאפגניסטן. כן התחייבו הסובייטים להקים קשר טלגרפי בין עריה השונות של הממלכה. חוזה זה, בדומה לחוזים אחרים שניזומו ונחתמו באותה תקופה, נועד מהבחינה הסובייטית לחלץ את ברית-המועצות מבידודותה המדינית. מבחינתו של אמנאללה נועד החוזה לנער את שרידי ההשפעה הבריטית מארצו אולם היחסים הידידותיים בין רוסיה ואפגניסטן הצטננו קמעא לאחר שהסובייטים כבשו את בוח'ארה באסיה המרכזית והוכיחו את נחת זרועם לאוכלוסייה המקומית. אמנם משלחת דיפלומטית אפגאנית, שניסתה לנהל מו"מ עם בריטניה באמצעות משרד החוץ הלונדוני, הושבה ריקם והופנתה למשרד ההודי, אולם בסופו של דבר נשאו הדיונים הדיפלומטיים שהתנהלו בכאבול פרי, ובדצמבר 1921 נחתם הסכם חדש בין בריטניה לאפגניסטן. הסכם זה אישר בקווים כלליים את חוזה רוואלפיני, הבטיח חילופי שגרירים וערבויות בריטיות לגבולות הממלכה. כן נעתר אמנאללה לסגור את הקונסוליות הסובייטיות בקרבת הגבול ההודי תמורת הכרתה הרשמית של לונדון בעצמאותו ובתארו המלכותי.

היחסים עם ברית-המועצות ובריטניה

בדומה לרזא שאה הפרסי, ניסה גם אמנאללה לקיים מאזן דיפלומטי שקול בין ברית-המועצות לבין בריטניה. כקודמו, העדיף להסתייע ב"כוח שלישי", היינו בגרמניה, כדי לקיים מאזן עדין זה. אם בתחילת שלטונו כיוון אמנאללה את מאבקו נגד בריטניה בסיוע סובייטי, הרי שבהמשך שלטונו התאזנו כפות המאזניים, ובמידה מסוימת נטתה הכף לטובת בריטניה. בחודשי מרץ ויוני 1921 חתם אמנאללה על חוזה ידידות עם תורכיה ואיראן, כשדמותו של אתא-תורפ מהווה מופת אישי עבורו. החוזה עם תורכיה פתח פתח רחב לחדירת השפעה תורכית, תרבותית וצבאית, בשעה בתורכיה עצמה הייתה נתונה להשפעה סובייטית. כן העניק אמנאללה זיכיונות חשובים לחברת המסחר הלאומית הסובייטית (Vneshtorg), לבנק הרוסי ולמומחים סובייטים שהועסקו בארגון חיל האוויר האפגאני ובאימון טייסיו. מהנדסים רוסיים פעלו גם בסלילת דרכים וכבישים בממלכה. בשנת 1926 נחתם חוזה לניטראליות הדדית ולאי-התקפה, ואילו שנה לאחר מכן נחנך קו התעופה כאבול-טשקנט. אולם היומרות האישיות של אמנאללה ורצונו להופיע כמגן האסלאם וכשליט עצמאי לא עלו בקנה אחד עם מדיניות ההשתלטות של הסובייטים על חבלי הספר של בוח'ארה וחיוה. יתרה מזאת, מתן מקלט מדיני לאמיר של בוח'ארה, שנרדף על ידי הסובייטים, תמיכתו במרד הבסמאצ'ים (1922), שאיימו על השלטון הסובייטי באסיה המרכזית, גיוסו גדודי חיילים לאורך הגבול האפגאני-סובייטי והידוק קשריו עם אנוור פחה, מנהיג התנועה הפאן-תוראנית⁶ והרוח החיה במרד הבסמאצ'ים – הביאו להחמרת יחסי אמנאללה והסובייטים. בשנת 1925 פרץ סכסוך גדול בין רוסיה ואפגניסטן על אחד מאיי הנהר אוקסוס. מתוך שיקול של ראיית הנולד, ויתרו הסובייטים על האי כדי להחניף לשאפתנותו המדינית של אמנאללה, שראה בויתור ניצחון דיפלומטי מובהק. כתוצאה מכך, נחתם להלן החוזה לאי-התקפה ולניטראליות הדדית (1926). הסובייטים השכילו לנצל את מדיניותו האנטי-בריטית של אמנאללה על מנת לפרוש את חסותם על השבטים התורכמנים בצפון אפגניסטן ולקשרם מבחינה כלכלית ומסחרית עם ברית-המועצות. כן תמכו הסובייטים בתנועות בדלניות למיניהן כמשקל נגדי למגמת הריכוז השלטוני של אמנאללה, אשר סוחריו נתקלו בקשיים עקב שיטת מונופול המסחר הסובייטי. יחסיהן של אפגניסטן ובריטניה נסבו סביב שטחי ההפקר בצפון פנוז'אב, שהיוו את תחום המחיה של השבטים הפתאניים ההרריים. הממשל

⁶ אנוור, מראשי השלטון בתורכיה במלחמת העולם הראשונה ושר המלחמה, ברח לטראנס-קוקוז לאחר המפלה התורכית והמשיך במאמציו ללכד את התנועה הפאן-תוראנית.

הבריטי בחבלי הספר של הודו התאפיין ברפיונו והתבטא בשלטון סמלי בלבד על החבלים הצפון-מערביים של הודו. המדיניות הבריטית בחבלים אלה נקלעה בין השלמה עם הסטאטוס-קוו לבין מגמת החדירה קדימה (לאפגניסטן). התנודות במגמות המדיניות הבריטית נבעו משינוי גישות גיאופוליטיות של ראשי המנהל הבריטי בהודו. חלק מהם דגל במדיניות תוקפנית ואילו חלק אחר צידד במדיניות הגנתית גרידא.

רפורמות ובעיות פנים

בעוד אמנאללה מנסה לשמור על מאזן מדיני שקול בין ההשפעה הבריטית והסובייטית בממלכתו, לא נעלו מעיניו המפעלים החברתיים והכלכליים של כאמל אתא-תורפ ורזא שאה. אולם בניגוד לקודמיו לא ניחן השליט האפגאני, שהכתיר עצמו בתואר "שאה" (1926), במעוף רעיוני וביוזמה קונסטרוקטיבית. אמנם באפריל 1923 פורסמה חוקת יסוד לממלכה, ובעקבותיה הוצאו תקנות רפורמיות, שנועדו לזרז את תהליכי ההתערבות תוך הכוונה ותכנון מלמעלה, וכן גם להחיש את הפיתוח הכלכלי. מאמציו של אמנאללה כווננו גם נגד המשטר השבטי המפורר והמפולג, אולם בניגוד לאתא-תורפ לא עמדו לו כוחותיו להתגבר על כוחם המסורתי של ראשי-השבטים וחוגי הדת.

בדומה לרזא שאה בחר אמנאללה להסתייע בגרמנים לשם ביצוע תהליכי ההתמערבות למיניהם, שכן גרמניה הייתה נקייה בעיניו מכל רבב אימפריאליסטי והוא העדיף את ההסמכות על "כוח שלישי" במדיניות החוץ. החדירה הגרמנית לאפגניסטן הסתמנה באפיקים שונים, בדומה לחדירתם לפרס. יתר על כן, גם לאחר נפילתו של אמנאללה לא פגה ההשפעה הגרמנית: היפוכו של דבר, היא הלכה וגאתה. כבר בשנת 1924 נפתח סמינר למורים בהדרכה גרמנית בכאבול. מומחים גרמניים תכננו הקמתו של ענף הטקסטיל והשתתפו בביצוע מטלות של מפעלי חשמל והשקאה. הגרמנים הצליחו להשתלט על האקדמיה הצבאית האפגאנית עם מינויו של קולונל כריסטאן כמפקד המוסד. בשנות ה-30, לאחר עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה, התעצמה החדירה הגרמנית הכללית לממלכה: בשנת 1935, למשל, ערכה משלחת גרמנית סקר כללי באפגניסטן המזרחית במסווה של חקר הרי הודו-כוש. שנה לאחר מכן חנכה ה"לופטהנזה" את נתיב התעופה הקבוע בין ברלין לבין כאבול. הרפורמות הכלליות של השאה, ובמיוחד חידושו בשדה החינוך, עוררו כמצופה את זעמם של החוגים השמרניים והדתיים. כ-10 חודשים הצליח למאָ מְלָא, שמרד בשלטון החל ממרץ 1924, להוות מטרד צבאי ומדיני לשלטונו של אמנאללה. לאחר דיכוי של מורד דתי זה, שהתנגד להנהגת החוק האזרחי, נחפו אמנאללה לזרז את תהליכי הרפורמות. בשלהי שנת 1927 יצא אמנאללה לראשונה מתחומי ממלכתו הנידחת, וערך סיור נרחב במדינות מערב-אירופה, שסייע לרימום יוקרתו האישית. בסיומו של סיורו ביקר השאה במוסקבה, מקום שם הובטחה לו אספקת מטוסים וציוד צבאי. כן ביקר בתורכיה ובאיראן, והצליח לעורר את חמת ראשי-הדת בממלכתו בתכנון הנהגת חינוך חילוני בממלכתו, וכן הענקת מעמד חדש לאישה האפגאנית.

נראה היה שאמנאללה גדש את הסאה מבחינתם של חוגי הדת והשמרנים, שכן בנובמבר 1928 פרץ מרד שבטים ששולהב על ידי ראשי הדת. בתוהו ובוהו הפנימי שהשתרר בשלהי שנת 1928 התארגנה כנופיית ליסטים בראשותו של פלוני, שנודע בכינוי "בֵּאצ'א-י-סקאו" (בן שואב המים), וכבשה בסערה את כאבול תוך הברחת אמנאללה לאירופה. עזרתו של הציר האפגאני במוסקבה, עיולא נבי, אשר גייס שבטים בתחומי ברית-המועצות וציידם בנשק סובייטי, איחרה את המועד ונכשלה. קצב האירועים באפגניסטן הפתיע בעת ובעונה אחת את בריטניה ואת ברית-המועצות. שתי המעצמות התמהמהו והפסידו הזדמנות פז להשתלט על המדינה. לעומת זאת, השליט שודד-הדרכים באצ'א-י-סקאו, או חביבאללה ע'אזי (כפי שנתכנה בפיו), שלטון של טרור, תוך ביטול הרפורמות וגירוש מספר שגרירים ומומחי חוץ. גם לראשי הדת היה משטרו של הליסטים לזרא. האופוזיציה התגבשה מאחורי מוחמד נאדר

ח'אן שכיהן כשגריר ארצו בפאריס. זה האחרון הסתייע בנאמנותם של מקורביו ואחיו משבטי ווזירי ומהשויד שלייד הגבול ההודי והצליח להכות את באצ'א-י-סקאו. באוקטובר 1929 הוכרז נאדר לשאה של אפגניסטן.

נאדר שאה והתקופה שלאחריו

הכתרתו של נאדר שאה נתקלה בעיתונות סובייטית עוינת. מובן מאליו שהשלטונות הבריטיים בהודו נטו לסייע בידיו. כבר בשנה הראשונה לשלטונו של השאה החדש פרץ מרד "הגלימה-האדומה", כנראה בהשראה סובייטית במחוז ווזירסתאן, ובראשות הפקיר מאיפי. אפשר לפקפק באמיתות הגרסא, כי נאדר שאה היה כלי שרת בידי הבריטים. מכל מקום, אלה האחרונים העדיפו את שלטונו על פני האנדרלמוסיה ששררה בתקופת קודמו, הליסטים באצ'א-י-סקאו, שכן עיקר מעייניהם של הבריטים היה נתון להגנת המעברים האסטרטגיים שהולכו דרך מחסום הרי הודו-כוש למישורים ההודיים. למרות העובדה שנאדר ארגן, בשעתו, את צבאו בטריטוריה בריטית-הודית להסתערות על כאבול, מסתבר שהוא נקט במדיניות תקיפה כלפי הבריטים באזורי הספר ההודיים, לפחות בפרק הראשון של תקופת שלטונו. אולם במרוצת הזמן, עם ייצוב שלטונו הפנימי, מיתן השאה החדש את מדיניותו באזורי המריבה הללו. על רקע האנרכיה ששררה בממלכה התבלטו כמה מצעדי הממלכתיים של השליט החדש. בפברואר 1932 פורסמה חוקה חדשה שקבעה את כינונם של שני בתי-נבחרים, כשהבית העליון הורכב מראשי השבטים והמכובדים למיניהם. החוקה החדשה הייתה דומה מעיקרה לחוקתו של אמנאללה, אלא שהיא גילתה מתיונות יתרה כלפי הדת. לגופו של עניין, לא הועילו חוקי היסוד החדשים לשנות מעיקרו את המשטר האוטוקראטי הקיים, מכל מקום ממשלו של נאדר התאפיין במתיונות ובגישה אבולוציונית איטית. שני אירועים יוצאי-דופן חלו בתקופה זו: הראשון, הוצאתו להורג של שווד-הדרכים והשני, המתתו של ע'ולאם נאבי, אשר חרש מזימות על בית המלוכה מאז חזרתו מרוסיה. השלטון הממשי בממלכה נחלק בין נאדר שאה לבין ראשי השבטים, שהתכנסו לעתים מזומנות במועצתם (Loe Jirga). ענייני החוץ, המשפטים והחינוך נוהלו על ידי השאה עצמו, בעוד שארבעת אחיו תפסו עמדות מפתח אחרות בממשלה.

במדיניות החוץ הסתייג נאדר שאה הן מתמיכה בריטית והן מתמיכה סובייטית. כקודמו, אמנאללה, העדיף להזמין מומחים שונים ממדינות מרכז אירופה, ואילו בתחום הצבאי העדיף מומחי צבא תורכיים. בשנת 1930 אירעה תקרית גבול חמורה שהעיבה על יחסי רוסיה-אפגניסטן, ואיימה למוטט את שלטונו של נאדר על חבלי הספר הצפוניים, מקום שם טרם הצליח להתבסס. אבראהים בק, מנהיג שבט בסמאצ'י ומעוזריו הבכירים לשעבר של אנוור פחה הפאן-תוראניסט, ניהל פעולות גרילה נגד תורכסתאן הסובייטית מבסיסו בצפון אפגניסטן. כתוצאה מכך צלחו יחידות סובייטיות את נהר אוקסוס וחדרו לתחום הטריטוריאלי של הממלכה. נוכח המצב החמור שיגר נאדר שאה יחידה צבאית אל מעבר להרי הודו-כוש והצליח להדוף את אנשי בסמאצ'י לתוך הטריטוריה הסובייטית. כדי למנוע תקריות נוספות פינה השאה האפגאני את הפליטים הרוסיים מאזורי הספר הצפוניים לעבר חבליה הדרומיים של המדינה. בנובמבר 1933 נרצח נאדר שאה על ידי אחד מאויביו האישיים, אולם יסודותיו האיתנים של משטרו הקלו על בנו הצעיר, מוחמד זאהר שאה, להמשיך במסורתו של אביו. השאה החדש הצטרף בשנת 1937 לברית סעד עבאד עם איראן, עיראק ותורכיה. שנה לאחר מכן זועזעו מחדש יחסי בריטניה ואפגניסטן עקב התקוממותו של שאמי פיר, שנערך עם אנשי שלומו בתחומי הודו, וחתר להחזרתו של השאה הגולה אמנאללה לשלטון. המרד דוכא על ידי האפגאנים והבריטים כאחד, והניסיון להעלות את אמנאללה לכס השלטון נכשל. זה האחרון נשאר בגלות באיטליה ונפטר בשנת 1960.

4 סוריה ולבנון

הרקע: צרפת והלבנט

כיבושה של דמשק ב-24 ביולי 1920 על ידי הכוחות הצרפתיים של הגנרל גורו (Gouraud) שם קץ לשלטונו הקצר של פייסל ההאשמי בסוריה, בחסדי הבריטים. הכיבוש הצרפתי כלל, למעשה, את כל אותו שטח שהוקצה לצרפת בוועידת סאן רמו. המנדט הצרפתי נחתם ואושר ביולי 1922 בלונדון, ובכך נפתח פרק חדש בתולדותיהן של סוריה ולבנון וביחסיהן עם צרפת. תחומו של המנדט הצרפתי במזרח-התיכון הזדהה בקווים כלליים עם השטח שהוסכם עליו בשעתו בחוזה סייקס-פיקו (1916), למרות תזכיריה העויינים של ועדת קינג-קריין (יולי 1919), שלא המליצו על מתן מנדט לצרפת על סוריה. בספטמבר 1919 תוקנה חלוקת תחומי ההשפעה על המזרח-התיכון בין בריטניה לבין צרפת בהסכם שנחתם בין לוי ג'ורגי וקלאמנסו. בהשוואה לחוזה סייקס-פיקו נותק, כזכור, הוולאית של מוסול (צפון-עיראק) מתחום ההשפעה הצרפתי תמורת פיצויים בריטיים. כן חלו שינויים בהתוויית הגבול הארצישראלי לרעתה של צרפת (בין 1920–1923), בהשוואה להתווייה המקורית של חוזה סייקס-פיקו.

לקשריהן של צרפת עם ארצות הלבנט הייתה מסורת ארוכה ועשירה. התעניינותה של צרפת בלבנון ובסוריה החלה, למעשה, עוד במאה ה-16, עם מתן הקפיטולציות למלך הצרפתי פרנסואה ה-I בשנת 1535 על ידי הסולטאן העות'מאני. דבקותה של צרפת בחופי המזרחיים של הים-התיכון ניזונה מאסוציאציות היסטוריות מתקופת מסעי הצלב. מתן הקפיטולציות בראשית המאה ה-16 הביאה להקמת תחנות מסחר צרפתיות בסוריה ולפתיחתן של קונסוליות. יחסי המסחר התהדקו והלכו בימי הנרי ה-IV, רישלייה ולואי ה-XIV. קולֶבֶר המשיך לפתח בתנופה את המסחר המרפנטיליסטי בלבנט. בשנת 1740 חודשו הקפיטולציות שהוענקו בשעתו לצרפת על ידי העות'מאנית, תוך הטעמת אפיטרופסותה של צרפת על המקומות הקדושים. בשנת 1802 חידש הסולטאן העות'מאני את הקפיטולציות לנפוליאון. אולם יחסי הידידות בין צרפת והאימפריה העות'מאנית נפגמו להלן, מחמת תמיכתה של צרפת במחמד עלי ובאבראהים פחה ב"מלחמותיהם-הסוריות" נגד תורכיה (1832, 1839). צרפת, שטיפחה יחסי ידידות עם הנוצרים המרוניטיים בלבנון, התערבה מספר פעמים לטובת בני-חסותה (ב-5-1842), ואילצה את קושטא להעניק אוטונומיה ללבנון כבר בשנת 1860 ערב מלחמת העולם הראשונה הפכה פריס מרכז לאינטלקטואלים וללאומנים הערביים, יוצאי סוריה ולבנון, רובם ככולם. אולם עד מהרה אוכזבה צרפת מהלאומיות הערבית, שהעדיפה מנדט אמריקאי או בריטי (לפי תזכיריה של ועדת קינג-קריין) על סוריה ולבנון; ואכן פייסל ההאשמי והפרו-בריטי הומלך בדמשק בניגוד לרצונם של הצרפתים, אשר מיגרוהו והבריחוהו ביולי 1920.

הגישה הצרפתית לארצות המנדט התבטאה במדיניות מובהקת של "הפרד ומשול". ב-1 בספטמבר 1920 חילק הגנרל גורו את תחום המנדט הצרפתי לארבעה חבלים נפרדים: הלבנון – הגדול, וחבל דמשק (שכלל את מחוז הר-הדרוזים), חבל חלב (שכלל את מחוז אלכסנדרתה) ויחידת לודקיה (או איזור העלויים). דמשק וחלב הוכרזו כ"מדינות" ננסיות, וההצדקה הרשמית למדיניות זו נעשתה באמתלא של הצורך להגן על המיעוטים. בשנת 1922 הופרד מחוז הר-הדרוזים מ"מדינת דמשק", ואילו בשנת 1924 הוענקה אוטונומיה ומחוז אלכסנדרתה, שכלל מיעוט תורכי ניכר, מתוך כוונת פיוס כלפי תורכיה. שנה לאחר מכן צורפו אוחדו "מדינות" דמשק וחלב ליחידה מינהלית אחת שכונתה בשם "סוריה". המימשל הצרפתי בכללו היה קולוניאלי מובהק, כמתכונת המשטר הצרפתי במושבות האחרות. מבחינה מינהלית התאפיין מימשל זה בריכוזיות יתרה, ללא כל נטייה לטפח מינהל מקומי.

יתרה מזאת, כוח האדם המינהלי לא הצטיין באיכותו המעולה, שכן הקריירה הקולוניאלית הצרפתית לא הוותה מעמד בר-יוקרה, בניגוד לתפיסה הבריטית.

המיעוטים הנוצריים בלבנט¹

ניתוח הבעיות הסבוכות והקשות של המיעוטים הנוצריים בסוריה ובלבנון מהווה מפתח להבנת ההתרחשויות המדיניות בארצות אלה, ובמיוחד בלבנון. בזו האחרונה נאמד מספר המיעוטים הנוצריים בכ-680,000, הינו בכ-53% מכלל האוכלוסייה. 450,000 הנוצרים למיניהם המתגוררים בסוריה מהווים לפי האומדן כ-13.5% מכלל האוכלוסין. לא יפלא אפוא שמשקלן של העדות הנוצריות בשתי מדינות אלה מהווה גורם רב-חשיבות, המונח ביסוד אופיו של מבנה המשטר בלבנון. גורם זה הווה נושא למאבק בין המעצמות, ובמיוחד בין צרפת לרוסיה, כפי שהתבטא הדבר במיוחד בעילה לפרוץ מלחמת קרים (6-1854), שעה שרצון פרישת האפוטרופסות על העדות הנוצריות בלבנט הווה את סלע המחלוקת בין רוסיה לצרפת. כגורמים משניים במאבק הבינלאומי על העדות הנוצריות בלבנט יש לראות את איטליה, על רקע של יריבות היסטורית-דתית לצרפת, את ארה"ב ובריטניה, ובמידה מסוימת – אף את שלטונות וְתִיקוֹן, אשר פרשו את אפוטרופסות הדתית על מכלול "הכנסיות-המאוחדות" והמרוניטים בראשן.

לפי מוצאן נחלקות העדות הנוצריות במזרח-התיכון לשרידים מהתקופה הביזנטית, לרובד שהתגבש בתקופת מסעי הצלב ולרובד חדש יחסית, שנוצר על ידי שכבת מתיישבים מאירופה. חלוקה כרונולוגית של העדות הנוצריות מצביעה על שלושה רבדים עיקריים: (א) עדות עתיקות, הכוללות יוונים-אורתודוכסים, נסטוריאנים, כתות מזרחיות-מונופיסיטיות ומארוניטיים; (ב) עדות בינוניות, הכוללות קתולים-רומיים ("לטיניים", ברובם צאצאי הצלבנים), ו"עדות מאוחדות" (שהתגבשו מכתות עתיקות שפרשו בשעתן מוותיקן, וחזרו והצטרפו לקתולים, תוך שמירת אוטונומיה מסוימת לגבי לשון ופולחן); (ג) עדות חדשות-פרוטסטנטיות למיניהן.

הפילוגים החשובים בכנסייה הנוצרית החלו בסימן של ויכוחים תיאולוגיים עוד בשנת 325 אחה"ס, שעה שבמועצת ניקיאה הוכרע הפלג האריאני על ידי הפלג האנסטזיאני. הפילוג הראשון מהפלג האורתודוכסי חל בשנת 431 אחה"ס במועצת אפיזוד: נסטוריוס, הפטריארך של קושטא, שטען לאישיות נפרדת בישו-אלוהית ואנושית-הורחם על ידי הרוב, ונאלץ לברוח לעיראק ולפרס. הנוהים אחריו ייסדו את "כנסיית המזרח" הנסטוריאנית ושליחיהם הרחיקו בעשיית נפשות עד למרחבי אסיה המרכזית. במאה ה-14 התרגשה שואה גדולה על הנסטוריאנים על ידי הכובש המונגולי תימור לנכ. בזמן החדש נערך באשורים-הנסטוריאנים טבח גדול על ידי צבא עיראק² בשנת 1933. הנסטוריאנים הינם דוברי סורית עתיקה (ארמית), וריכוזיהם הגדולים מצויים כיום בעיראק (כ-30,000) ובסוריה (כ-10,000). בשנת 448 פרשו מהכנסייה האורתודוכסית כל אותן עדות נוצריות שדגלו בדעה, כי לישו לא רק אישיות אחת אלא גם טבע אחד ("מונופיסיטים"). הגרסה המונופיסיטית גונתה מחדש במועצה הכנסייתית בחלקידון. הפילוג המונופיסיטי חל, למעשה, על רקע של מרי לאומי. העדות המזרחיות נגד מגמת הריכוזיות בכנסיית ביזנץ וחלוקת המשרות ליוונים. העדות המונופיסיטיות חסרות מרכז אחיד והן נחלקות לפי ריכוזיהם הלאומיים: (א) יעקובינים (הכנסייה הסורית), שמספר מאמיניהם מגיע לכ-45,000 נפש בסוריה, ורובם ככולם מתגוררים בגזירה. כ-12,000 יעקובינים נוספים מתגוררים בעיראק וכ-4,500 – בלבנון. בראש העדה עומד "הפטריארך של אנטיוכיה" המתגורר בחומס. לשון התפילה היא סורית, ולעתים זוהי גם לשון הדיבור; (ב) גרגוריאנים, שהם ארמנים מונופיסיטים. העדה הארמנית מונה כ-110,000 נפש בסוריה, ורובם ככולם מתגורר בחלב. 65,000 מבני עדה זו יושבים

¹ ראה בפרק עיראק, סעיף – הכלדיאים והאשורים הנסטוריאנים

² ראה בפרק עיראק, סעיף – המיעוטים בעיראק ומיונם – ואילך.

בלבנון, לרוב בביירות, 15,000 – במצרים ו-12,000 בעיראק; ג) הקופטים, המהווים את העדה הנוצרית הגדולה ביותר במזרח-התיכון. רובם חי במצרים (כ-1,200,000 נפש) ובאתיופיה. בארצות אחרות מספרם זעום.

במאה ה-7 אחה"ס ניסה קיסר ביזנץ הירקליאנוס לפשר בין שתי הגירסות אודות ישו בנוסח הבא: לישו יש שני "טבעים" אך "רצון" (תלמא) אחד. הנוהים אחר פשרה זו, בראשות מארון הקדוש, כונו "מונותליטים", או "מארוניטים".

בשנת 1054 אחה"ס חל הפילוג הסופי והמכריע בין הקתולים-לטיניים במערב, ובראשם האפיפיור הרומאי, לבין היוונים-אורתודוקסים במזרח, ובראשם הפטריארך מקושטא. פילוג זה הווה גם פרי ניגודים מדיניים ולשוניים-דתיים. רק לאחר מסעי הצלב חזרו בתשובה לחיק הקתוליות בודדים ועדות שלמות. החוזרים בתשובה, שקיבלו את מרות האפיפיור, נהנו מפריבילגיות מיוחדות. במינן, כגון אוטונומיה מינהלית, קיום מינהגים ועיקרי אמונה מסוימים ושימוש בשפה הלאומית בפולחן. לעדות אלה שהתאחדו עם הכנסייה הקתולית קוראים "אונאטים" או "העדות המאוחדות". רוב "העדות המאוחדות" נוצר על ידי פלגים של כל אחת מהעדות המונופיזיות והאורתודוקסיות, שקיבלו, כאמור, את מרות האפיפיור. כתוצאה מכך נוצרו עדות חדשות, כגון היוונים-קתולים (או "המלכיתים"); האשורים-קתולים (או "הכלדיאים"); הקופטים-קתולים; הארמנים-קתולים; והסורים-קתולים. העדה הגדולה ביותר שהצטרפה לראשונה ובשלמותה לכנסייה הקתולית היא העדה המרוניטית. בני עדה זו דגלו, כזכור, בשעתו בתיאוריה המונוטליטית. אולם עוד בתקופת מסעי-הצלב חלה התקרבותם לכנסייה הקתולית, וקשריהם הלכו והתהדקו במרוצת המאות ה-15 וה-16. רק בשנת 1736 חל האיחוד הפורמאלי בין המרוניטים לבין הקתולים. יש להדגיש מחדש, כי בניגוד לפלגי "העדות המאוחדות" האחרות, עברו כל המרוניטים לחיק הכנסייה הקתולית. כתוצאה מכך הורשו לשמור על השפה הסורית העתיקה כלשון תפילתם. עד למאה ה-18 הייתה זו גם שפת יומיום, ואילו כיום דוברים המרוניטים ערבית. בראש העדה עומד "הפטריארך של אנטיוכיה" המתגורר בביירות שבלבנון. ריכוזה העיקרי של העדה מצוי בלבנון (בשנת 1950 – 370,000 בלבנון וכ-15,000 בסוריה). כמה אלפים נוספים מתגוררים בישראל ובמצרים. לעדה המרוניטית נועד תפקיד נכבד בעיצוב דמותה של מדינת לבנון. בניה היו פעילים בחיים המדיניים נגד כיווני הפאן-אסלאם והפאן-ערב בלבנון. כמה מראשי העדה התייחסו, בשעתו, באהדה למפעל הציוני בארץ-ישראל.

בסיכום, מספרם של כלל הקתולים במזרח-התיכון הגיע לסיכום כדלקמן:

כ-400,000 מארוניטים, כ-400,000 "אונאטים" וכ-250,000 לטיניים, הינו למעלה ממיליון נפש. סוריה ובלבנון היו המספרים כדלקמן (לשנת 1950):³

יוונים-קתולים	76,000	52,000
פלדיאים	1,300	5,200
ארמנים-קתולים	13,900	18,500
סורים-קתולים	5,800	18,500
מארוניטים	<u>370,000</u>	<u>15,000</u>
סה"כ	467,000	109,200

אם נצרף לטבלה זו את בני העדות הפרוטסטנטיות, לפי אומדני שנת 1950, (בסוריה – 13,000 ובלבנון – 12,500) וכן את הלטיניים, המונופיסיטים, הנסטוריאנים והאחרים – יסתכם כך העדות הנוצריות בלבנון לכ-680,000 נפש, הינו ל-53% מכלל האוכלוסייה. בסוריה – מהווים 450,000 הנוצרים כ-13.5% מכלל אוכלוסי המדינה.

³ לפי סיכומיו של ג' בר: "ערביי המזרח-התיכון" (ת"א, תש"ד), עמ' 89.

מיעוטים אחרים בלבנט

הכת הקיצונית ביותר של האסלאם השיעי הינה הכת האסמאעילית, שהתפלגה מהשיעה במחצית המאה ה-8 עקב המחלוקת על ירושת האמאם הששי. מקרב הכת האסמאעילית פרשו פלגים קיצוניים, שאינם כיום כבר בחזקת מוסלמים. שתיים מהעדות הפורשות מהאסמאעיליה, אשר יסודותיה האידיאולוגיים עדיין מורגשים בהן, אם כי אין אלה היסודות היחידים, הינם העלווים (או "נְצִיירִים") והדרוזים. בני עדות אלה מרוכזים בעיקר בסוריה ובלבנון, ולעדה הדרוזית הייתה השפעה ניכרת על מהלך החיים המדיניים והצבאיים בשתי המדינות.

העלווים (בני עלי), המכונים גם בשם "נְצִיירִים", מתגוררים בג'בל אנצארייה (או: ג'בל אנ-נוצייריה) מזרחית מהעיר הסורית לודקיה (לאד'קיייה). למייסד הכת נחשב אבן-נְצִייר, "בא-כוחו" של האמאם ה-11 משושלת עלי שמת בשנת 873. התגבשותם לכת דתית נפרדת מהאסלאם חלה, כנראה, במאה ה-11. דתם כוללת תערובת של יסודות מוסלמיים, נוצריים ועכו"מיים. השילוש האלוהי מהווה השפעה נוצרית מובהקת ומורכב מעלי ("מענא" – משמעות), מחמד ("חג'אב" – צעיף) וסלמאן אל פארסי ("באב" – שער). שלושת אישי השילוש האלוהי לבשו צורת אדם בכל אחד משבעת המחזוריים של הופעת האלוהות עלי אדמות. המחזור האחרון להתגלמות האלוהית חל בהג'רה (לפי הנוסח הבא: מחמד היה "השם" של סלמאן, שהווה את ה"שער", עלי היה מבשרו של סלמאן והומלך על ידי מחמד. סלמאן הווה חבר מיתולוגי של מחמד). באמצעות הכת האסמאעילית קיבלו העלווים את האידיאולוגיה הניאו-סלטונית וקידשו את המספר שבע (שבעת מחזורי הופעת האלוהות עלי אדמות). ראשי התיבות המקודשות של השילוש האלוהי האחרון הן "ע"י-"מ"י-"צ"י" (ע"ש עלי מחמד וסלמאן). העלווים נחלקים לכתות כדלקמן: א) חיידרים; ב) שְמַאלִים-שְמֵשִים, מחפשי הסמל הדתי בשמש; ג) חֲלָאזִים-קְמֵרִים – מעריצי הירח; ד) גייבים. העלווים מאמינים בגלגול נשמות בדומה לדרוזים, ושביל החלב מהווה, לפי אמונתם, את נתיב הנשמות. חלוקתם המעמדית-דתית מפרידה בין ההדיוטות (עאמה) לבין המיוחסים (ח'אצה). הדת העלווית, בדומה לאסמאעיליה, הינה דת סודית, והעלייה בגרם המעלות הדתיות הינה הדרגתית. העלווים חוגגים את החגים המוסלמיים וכן את חגי עונות השנה הנוצריים (המולד, ראש-השנה, טבילת ישו, פחסא וכד').

מספרם הכולל בסוריה בשנת 1955 הגיע לכ-410,000 נפש, הינו כ-10% מהאוכלוסייה הסורית. במחוז לודקיה מהווים העלווים רוב מכריע (62%). נתון זה הווה את אחד הגורמים להפרדה המינהלית של אזור העלווים, שבוצע על ידי הצרפתים בשנת 1920. בהטאי (מחוז אלכסנדריה לשעבר) התגוררו 62,000–80,000 עלווים, וכמה אלפים נוספים התגוררו בלבנון הצפוני.

הכת הדרוזית נוסדה על ידי אד-דַרְזִי, איש סודו של הח'ליף הפאטמי המטורף אל-חאכם (996–1020), שהכריז עצמו כאלוהות, ונהלם בנסיבות מסתוריות. אד-דרזי הצליח ללכד את מאמיניו למרגלות החרמון בוואדי תַיִם אַפְתִי ההכינוי "תימאני" – דרוזי, והכת התפשטה לעבר הר הלבנון הדרומי, הרי סומאק (במחוז חלב), העיוטה של דמשק, הר-חוראן (המרכז הראשי כיום), הגליל העליון והכרמל. במרוצת פעילותו הסתכסך אד-דרזי עם חמזה אבן עלי הפרסי, נושא דברו האמיתי של אלחאכס, והומת. הדרוזים מכנים את עצמם "תימאנים" או "מווחדון". כאמור, מותו המסתורי של אלחאכס הווה את הרקע לצמיחת הדת ולפרישתה מהאסלאם. לפי האמונה עתיד הח'ליף להופיע כמשיח באחרית הימים. הדת הדרוזית מתבססת על מונותאיזם. חמשת ישויותיה של האלוהות התגלגלו פעמים מספר בדמות בני-אדם. המספר 7 מקודש אצל בני העדה (7 הדברות הדרוזיות). עקרונותיה העיקריים של הדת הם דיבור אמת והמרת הדת למראית עין ("תקיה"). החלוקה המעמדית-דתית של העדה מתבטאת בעקאל (נבונים, המתמצאים ברזי הדת) לעומת ג'האל (הדיוטות). חלוקה דומה מצויה בין ה"רוחאני" (רוחניים) לבין ה"ג'יסמאני" (הגופניים). הדרוזים מאמינים בגלגול

נשמות ואינם נוטים לקבל גרים. מעמדה של האישה הדרוזית מתקדם יותר ממעמד המוסלמית בדיני אישות. חגיהם של הדרוזים ומצוותיהם המעשיות מצומצמים יותר והוא הדין בתפילותיהם ובטכסיהם. בתי-תפילתם הפשוטים מכונים "ח'לווה" (מקומות התבודדות). מספר הדרוזים בסוריה, לפי אומדנות משנת 1955, הגיע ל-118,000 נפש, הינו למעלה מ-3% מכלל אוכלוסי המדינה. מרכז מצוי בהר הדרוזים (גיבל דרוז או הר חוראן), מקום שם הם מהווים רוב מוחלט, ובראשם עומדת משפחת סולטאן אלאטרש. מספר לא מבוטל של דרוזים תפסו תפקידים בכירים בצמרת הצבא הסורי (אחד מהם, שֶׁנֶפֶת שוקייר, כיהן בשעתו כרמטכ"ל). מספר הדרוזים בלבנון עולה על 90,000 נפש, כלומר אחוזם הרשמי מגיע לכלל 6.5%. גם במדינה זו ניכר משקלם של הדרוזים בחיים המדיניים (פעילותו של מנהיגם פמאל ג'ונבלט). בישראל מתגוררים כ-20,000 מבני עדה זו, בעיקר בכפרי הגליל ההררי.

סיכום בעיות המיעוטים

מקרב המיעוטים המוסלמים-שיעיים בארצות הלבנט יש להזכיר בראש ובראשונה את המתוואלים בלבנון, שמספרם עולה על 230,000 נפש, כלומר כ-20% מכלל אוכלוסיית המדינה. המתוואלים משתייכים לפלג השיעי הגדול של האמאמיים, המאמינים שקיומם של 12 אמאמים. השיעים- האסמאעיליים, המהווים את הפלג הקיצוני ביותר בשיעה, מתרכזים בעיקר באזור חמת שבסוריה, ו-40,000 חברי עדה זו מהווים כ-13% מכלל אוכלוסי המדינה. האסמאעיליים הגיעו לאזור חמת לאחר שניהלו מלחמות ממושכות עם העלוויים באזור לודקיה.

מיעוטים עדתיים אחרים הנפוצים בסוריה ובלבנון הנם כדלקמן: כ-3,000 יזידים המתגוררים בג'זירה הסורית. המיעוט הכורדי הקטן מתגורר רובו ככולו בג'זירה ועוסק בנדידה. שפת הדיבור היא ניב הביריג'יק⁴ (ע'ירה על גבול סוריה-תורכיה), והמרכז הרוחני מצוי בדמשק. גם כאן, בדומה להר הדרוזים, ניסו הצרפתים לתכנן מינהל מיוחד. לבסוף, קיימים מיעוטים דלי-חשיבות של צ'רקסים-סוניים, המתגוררים בהר-הדרוזים ולאורך נהר פרת. הצ'רקסים שיתפו פעולה עם הצרפתים בדיכוי המרד הדרוזי הגדול. כן מצוי ריכוז של תורכמנים בחלב ובסביבותיה. המיעוט היהודי אינו מהווה גורם בר-משקל.

מבחינת החלוקה המינהלית-דמוגרפית ניתן לחלק את מחוזותיה של סוריה ל-3 סוגים: (א) מחוזות פרת, חוראן, דמשק וחלב, שבהם מהווים המוסלמים-הסונים רוב של 80% ויותר. רק בחלב קיים מיעוט ניכר של ארמנים שהתיישבו בעיר ובסביבותיה אחר מלחמת העולם הראשונה; (ב) מחוזות שבהם מהווים הסונים רוב של 2/3 לכל היותר. בחלק ממחוזות אלה מהווים הסונים, דוברי הערבית, רוב. לעומת זאת, בג'זירה, הכורדים הינם רוב הסונים, ולכן הערבים הסונים מהווים שם מיעוט; (ג) מחוזות שהסונים מהווים בהם מיעוט, בדומה למחוז לודקיה של העלוויים והר חוראן בעל הרוב הדרוזי.

במדינת לבנון מסתמנת התמונה הבאה: (א) העדה הגדולה ביותר, המרוניטית, ששיעורה מגיע לכ-30% מכלל האוכלוסין מתרכזת בנפת כסרוואן, צפונית מזרחית לביירות, וכן בשתי הנפות הצפוניות של לבנון. בשני המחוזות הללו מתרכזים כ-80% מכלל המרוניטים במדינה. רובם תושבי כפרים ועיירות, ואילו בערים הגדולות עולים עליהם מבחינה מספרית בני העדות הנוצריות האחרות. לאחר שבירת המשטר הפיאודלי במאה ה-19 התרבו בקרב המרוניטים האכרים הקטנים והבינוניים בעלי הקרקעות; (ב) המוסלמים הסונים מרוכזים בערי-החוף ומהווים רוב מכריע בעיר טריפולי. למעלה ממחציתם מתגוררת בביירות ובטריפולי, ורמת חייהם והשכלתם גבוהה בהרבה מזו של בני אמונתם בשאר מדינות ערב; (ג) המתושאלים-השיעיים מהווים רוב מוחלט במחוז דרום הלבנון ובכמה נפות של מחוז אלבקאע. רובם כפריים והמבנה הפיאודלי שלהם טרם התערער. העירוניים שבהם דרים

⁴ עיין בפרק על עיראק, סעיף – הכורדים.

בצור ובצידון. בסיכום, יש לראותם כעדה הנחשלת ביותר בלבנון; (ז) הדרוזים, המרוכזים במורדות הדרומיים של הר לבנון ובאזורי האצביא וראשיא שבואדי תיים, שומרים במידה רבה על מסגרת פיאודלית-פטריארכלית; (ה) העדות הנוצריות האחרות מפוזרות למדי, אם כי הארמנים, למשל, הצליחו להתרכז בביירות ובפרבריה ולעסוק במשלוחי-היד המסורתיים שלהם – רוכלות ומלאכה.

הפסיפס המיוחד במינו המאפיין את תושבי לבנון הביא להתגבשות גישות מדיניות ואוריינטציות שונות זו מזו. חמש הגישות היסודיות היו כדלקמן: כפירה בקיום ייעוד מיוחד ללבנון; התנערות ממסורת הבדלנות בעבר והשתלבות במזרח הערבי; ייחוד ייעודה של לבנון במתן מקלט לעדות הנוצריות בחסות מעצמות המערב; הפרדה מוחלטת בין הנצרות לבין האסלאם; דו-קיום בין הנצרות והאסלאם בלבנון מתוך מגמה כללית של תיווך בין המערב הנוצרי לבין המזרח, ועם זאת שמירה על עצמאות מדינית. ראוי לציין, כי מגמות מדיניות אלה לא חפפו בהכרח את התיחום העדתי-דתי. כך, למשל, מסתמנת תמיכה של בני-הדור הצעיר מקרב הדרוזים והיוונים-האורתודוכסיים בגישה הראשונה והשנייה. הגישה בדבר ייחודה הנוצרי של לבנון הוותה, בשעתו, את סיסמתם של אנשי-צמרת מקרב המרוניטים. שתי הגישות האחרונות נתמכו על ידי קבוצות נוצרים שונות. מסתבר שהגישה החמישית היא המקובלת ביותר בשנים האחרונות.

קווים למדיניות הצרפתית בסוריה ובלבנון

ההפרדה המינהלית של תחום המנדט הצרפתי בלבנט תאמה להפליא את מדיניות "ההפרד ומשול" של השלטונות הצרפתיים מחד גיסא, ומגמת הריכוזיות-המינהלית מאידך-גיסא. המימשל הצרפתי דגל בשלטון ישיר יותר מהבריטים ונטה פחות מהם למסור במהירות סמכויות רחבות לנכבדים ולשליטים המקומיים. הצרפתים אף לא יכלו להשתית את מישטרם על דמותו של מלך מקומי, שכן צורת המישטר המונארכי הייתה להם לזרא, בהתאם למסורת הרפובליקנית רבת-המסורת בצרפת. יתר על כן, לאחר חיסולו המדיני של שלטון פייסל הפרו-בריטי בדמשק לא נמצא מועמד מלכותי בכוח, שכן השושלת ההאשמית קשרה עצמה למרכבת המדיניות הבריטית. זאת ועוד, הדחתו של פייסל בהתנגשויות הצבאיות שהיו כרוכות בה יצרו, מלכתחילה, גישה צרפתית עוינת ללאומיות הערבית בדמשק, שפורשה כאנטי-מערבית, או, לפחות, כאנטי-נוצרית. המדיניות הצרפתית בשנות ה-20 המוקדמות הסתמנה, אפוא, בהתנגדות למתן עצמאות, בקירוב המיעוטים הבלתי-מוסלמיים ובחזיקו של הלבנון, תוך שמירת שיווי משקל עדין במאזן הכוחות שבין העדות למיניהן. אין תימא, שצרפת התנגדה, להלן, למתן העצמאות לעיראק, שהתגשמה בשנת 1930, בהתאם לסעיפי החוזה האנגלו-עיראקי. למרות התגבשותה של המדיניות הצרפתית כלפי הלבנט בשנות ה-20 המוקדמות, רווחו עדיין מגמות שונות בצרפת עצמה לגבי הלבנט. מגמות אלה הוכתבו בהתאם לשיקולים מדיניים כלליים, כגון העיקרון האסטרטגי של צרפת כמעצמה יס-תיכונית וייחוד הלבנט כאזור מעבר, או כמקפצה, לעבר הנחלות במזרח-הרחוק; היריבות המסורתית עם בריטניה שהחריפה והלכה עם תום מלחמת העולם הראשונה ולאחר "האיתור" הצרפתי על חבל מוסול; אינטרסים של נפט וצינורות הנפט של "חברת הנפט העיראקית" שנועדו לחצות את תחום המנדט הצרפתי; שיקולים שנבעו מהמדיניות הקולוניאלית הצרפתית בצפון-אפריקה, בהתחשב עם האוכלוסייה המוסלמית שם; ולבסוף, אינטרסים תרבותיים-דתיים מסורתיים בלבנט בצירוף אינטרסים כלכליים-מסחריים, שהתבטאו בהשקעות הון מרובות.

בניגוד לתחום המנדט הבריטי בעיראק, שגלעינו גובש סביב יחידה גאוגרפית מוגדרת ("ארם-נהריים"), או בניגוד לתחום הכיבוש הבריטי במצרים ובסודן, שהתבסס אף הוא על נתונים גאוגרפיים מובהקים ("עמק-הנילוס"), לא נמצאו תחומים גאוגרפיים מובהקים לאזור המנדט הצרפתי בלבנט. לא ייפלא, אפוא, שלאומני סוריה נאבקו לא רק למען

עצמאותו של האזור שניתחם על ידי חבר-הלאומים, אלא יומרותיהם חבקו שטחים נרחבים ביותר, שכללו את עבר-הירדן המזרחי וארץ-ישראל, ובשלבם מסוימים אף את עיראק. יומרות טריטוריאליות אלה הונחו ביסודן של הוואריאציות למיניהן של תכניות "סוריה רבתי".

אולם המדיניות הצרפתית בלבנט ניזונה גם ממסורת בדלנית שהייתה קיימת בצורה רשמית באימפריה העות'מאנית, הלא היא שיטת המְלָתִים. בתחום הערב-רב העדתי והדת, שאפיין את סוריה ובמיוחד את לבנון, היה לאל-ידם של הצרפתים לבצע הלכה למעשה את שיטת "ההפרד ומשול". בעוד שבדמשק ובחלב הוקמו "ממשלות" כביכול שהיו נתונים למרותם של השלטונות הצרפתיים, הרי בשאר האזורים הועבר השלטון במישרין לידי המושלים הצרפתיים. אלה האחרונים הסתייעו, כביכול, ב"מועצות מייצגות", שלא היה ביניהן לבין מוסדות פרלמנטריים ולא כלום.

החלוקה המינהלית מספטמבר 1920 יצרה את "מדינת לבנון הגדולה", כלומר הרחיבה את גבולותיו של החבל האוטונומיה למחצה משנת 1860, אשר אוכלס רובו ככולו על ידי מארוניטים, דרוזים ונוצרים אחרים. התחומים המורחבים כללו עתה את איזור ביירות, מחוז טריפולי (בעל הרוב המוסלמי-סוני), נפות בעל בק וזחלה בבקעת-הלבנון (בעלות רוב מוסלמי), ונפת צידון (בעלת רוב מתואלי-שיעי). יצירת "מדינת לבנון הגדולה", שגבולותיה זהים עם הגבולות הנוכחיים, תאמה לעקרונות המדיניות הצרפתית, שכן צירופם של מחוזות מוסלמיים מסוריה ללבנון תרם ליצירת מתיחות מסוימת בין שתי המדינות, ובעת ובעונה אחת יצר מאזן בין-עדתי עדין ביותר בתוככי לבנון עצמה. בכל זאת נשמר עדיין הרוב הנוצרי בתחומי המערך המדיני החדש.⁵ יתרה מזאת, האחדות הכלכלית שבין סוריה ולבנון הצריכה וויסות ותיאום כלכלי. הצרפתים שעמדו בראש המועצה הכלכלית המשותפת נהנו מיתרונות של תיווך והכרעה בהתאם לאינטרסים שהלם.

תוצאותיה של המדיניות הצרפתית הורגשו בעליל בשורה של התקוממויות שפרצו כבר בשנים הראשונות לשלטונם: ב-1919 – בהר הדרוזים, ב-1921 בסביבות חלב ואלכסנדריה, ביולי 1922 – בהר הדרוזים, וב-1923 – בבעל בק. התקוממויות אלה לא היו אלא בבחינת הקדמה למרד הדרוזי הגדול.

לבנון אחר מלחמת העולם הראשונה: מבנה המשטר

אם נחלו השלטונות הצרפתיים הצלחות מסויגות כלשהן במימשלם, הרי שהן הצטמצמו רק ללבנון ולמחוז לודקיה, הינו לשני האזורים העיקריים של עדות המיעוטים. בלבנון נתמך המשטר הצרפתי על ידי העדה המרוניטית, שמנהיגיה צדדו באוריינטציה צרפתית וקיבלו את חינוכם לרוב במוסדות השכלה צרפתיים. אולם למרות התמיכה העקרונית מצד המרוניטים לא ליקקו הצרפתים דבש. שכן עוד בנובמבר 1919 תבעה המועצה המנהלית של לבנון את ביטולו של המשטר הצבאי הצרפתי השרירותי. התביעה הסתמכה על האוטונומיה שניתנה ללבנון עוד בתקופה העות'מאנית. ביולי 1920 דרשה מרבית חברי המועצה הלבנונית עצמאות לאתגר והשתלבות במימשלו של פייסל בדמשק. המועצה פוזרה וחלק מחבריה נעצר בעוד הם עושים דרכם לדמשק ולנהל שיחות עם פייסל. בספטמבר 1920 הכריזו הצרפתים, כזכור, על "מדינת לבנון הגדולה", שבראשה הועמד איש צבא צרפתי. ליד המושל הצרפתי מונתה מועצה מייצגת בת 15 חברים.

בשנת 1922 הופרד, כידוע, מחוז הר-הדרוזים מ"מדינת דמשק", ובמרץ אותה שנה הציגו הצרפתים מתן חוקה ללבנון, כשסמכויות הביצוע תרוכזנה בידי המושל. מועצה בת 30 נציגים, שהייתה צריכה להיבחר על ידי העדות השונות לפי מספר הנפשות בכל עדה, הוגבלה

⁵ כלל העדות הנוצריות בלבנון אחוזן מגיע לכ-53%. אולם מכיוון שמאז שנת 1932 לא נערך מיפקד של ממש, ובהתחשב בתוספת הפליטים המוסלמיים מארץ-ישראל ובמקדם הריבוי הטבעי הגבוה של בני העדות המוסלמיות, ספק רב אם מוסיפים עדיין הנוצרים להוות רוב בלבנון (ר' בר, עמ' 115).

לפרסום חוות-דעת גרידא לגבי חוקים שהציע המושל. זכויות ההכרעה ניתנו לה רק בכמה מסעיפי התקציב ובענייני עבודות ציבוריות. ההצעה נפלה נוכח התנגדות עזה מצד רוב החוגים הלבנוניים. כתוצאה מכך הגיש הנציב העליון הצרפתי הצעת חוק בחירות חדש, שלא התבסס על יסודות עדתיים, אולם טיוטה זו לא אושרה על ידי ממשלת צרפת. רק במאי 1926, לאחר פרוץ המרד בהר הדרוזים, הציע הנציב העליון הצרפתי, דה-ז'ובנל, הצעת חוקה חדשה שאושרה בהסתייגויות מועטות. חוקה זו נבנתה על יסודות חוקתיים פורמאליים בנוסח המערב, בהעניקה למדינה שני בתי פרלמנט (להלן בית אחד), נשיאות וקבינט. סעיף 30 בחוקה זו הטעים את תלותה של לבנון במנדט הצרפתי. בידי הנציב העליון הושארה זכות הווטו לגבי כל ההחלטות הנוגדות את ביטחון הציבור ותנאי המנדט. סעיף 95 קבע את זכות ההשתתפות היחסית של כל עדה ועדה בניהול המדינה. החוקה אושרה שוב ושוב בשנים 1927 ו-1929.

ייחודה של החוקה הלבנונית נעוץ בהתבססותה על משטר של ייצוג עדתי-אזורי. בית הנבחרים הלבנוני נקבע מראש מספר הצירים שהוקצו לכל עדה ולכל אזור. במילים אחרות: מאבק הבחירות בתחומי המדינה אינו בבחינת מאבק בין-עדתי או אידיאולוגי, אלא מאבק פנים-עדתי, בין המנהיגים השונים של העדה; שהרי היחס המספרי בין צירי העדות למיניהן נקבע מראש ואיזונו נשמר גם אם הוגדל מספר הצירים הכללי בבית הנבחרים. שיטה זו, שאינה מתבססת על ייצוג יחסי אמיתי, מזכירה את מערך הקוריות בסנט הרומאי. למרות ששיטת הבחירות הנ"ל רחוקה מלהיות דמוקרטית – נשמר משקלן היחסי של העדות השונות בבית הנבחרים. המערך הזה המיוחד במינו, מבטיח את האינטרסים של העדות הנוצריות בטווח ממושך, שכן ספק רב אם כלל הנוצרים בלבנון מהווים עוד היום, בשנות ה-60 המוקדמות, רוב אמיתי בקרב אוכלוסיית לבנון.

בשנת 1943 נקבע המערך הפרלמנטרי-עדתי כדלקמן: מתוך 55 מושבים בבית-הנבחרים הלבנוני – הוקצו לעדות הנוצריות 30 מושבים (מהם 18 למארוניטים). למוסלמים הסונים שוריינו 11 מושבים, למוסלמים-שיעים – 10 ולדרוזים – 4. באוגוסט 1950 הוגדל מספר המושבים ל-77, ומהם 41 – לעדות הנוצריות (23 למארוניטים), 16 – לסונים, 14 – לשיעים, 5 – לדרוזים ו-1 – למיעוטים זעירים. ביולי 1953 תוקן חוק הבחירות ומספר המושבים צומצם שנית ל-44. ביוני 1957 הועמד מספר הצירים על 66. אולם בכל התמורות הללו נשמר משקלן היחסי של העדות. חלוקת המושבים הפרלמנטרים מיוני 1957 התבססה על המפתח של רוב נוצרי זעום (53%), אשר ספק רב אם הוא עדיין נשמר. משטר הייצוג העדתי-אזורי הביא לתכנון מדינית ולקנוניות משפחתיות וסיעתיות אינטנסיביות שאין לה שיעור.

צד אופייני, אנטי-דמוקרטי, אחר בבחירות בלבנון מתבטא בדרך ניהולן. הבחירות אינן מתקיימות בצורה סימולטאנית בכל המדינה, אלא הן מנוהלות בנפרד בכל מחוז ובזמן שונה. למותר לציין, כי הארכת משך הבחירות בצורה מלאכותית זו פוגמת בטוהרן.

שיתופן של שש העדות העיקריות במימשל (מארוניטים, סונים, שיעים, אורתודוכסים, קתולים ודרוזים) הפכה במרוצת הזמן למסורת. כן התגבשה המסורת בדבר חלוקת המשרות החשובות במדינה לנציגי העדות הגדולות: הנשיאות – למרוניטים, ראשות הממשלה – לסונים, נשיאות בית-הנבחרים – לשיעים ומשרד הביטחון – לרוב – לדרוזים.

ב-23 למאי 1926 הוכרזה הרפובליקה הלבנונית וכנשיאה הראשון מונה שארל דְבֶאָס,

יווני-אורתודוכסי.

לבנון אחר מלחמת העולם הראשונה: לבטיו של המשטר

מבנהו המנומר והמורכב של המשטר הלבנוני, ההתגודדות העדתית והבין-עדתית, נתנו אותותיהם בתקציבה המצומצם של המדינה; שכן חלוקת הכהונות והמשרות לפי מפתח עדתי וריבויים של הפקידים ומקבלי השכר האחרים החלו להעיק על תקציביהן של הממשלות השונות, שלקו בחוסר כוח-ביצוע. התחלפותן של הממשלות הפכה לתופעה

שכיחה. אמנם בשנת 1929 ניתנה סמכות לממשלתו של אָמיל אָדָה, מנהיג פרו-צרפתי מובהק, לחוקק חוקים במשך מחצית השנה, ללא אישור הפרלמנט, על מנת לאזן את תקציב המדינה, אולם אדה נאלץ להתפטר לאחר חודשים ספורים מחמת הבעת אי-אמון פרלמנטרי. המצב הכלכלי הידרדר והלך במרוצת שנת 1931 ובפרוס השנה שלאחריה. נוכח מחדליהן של הממשלות הלבנוניות, והשביתות והמהומות שהתפשטו והתגברו, ביטל הנציב העליון פונסו (Ponsot) את החוקה במאי 1932, מינה ממשלה-מייעצת ונקט בצעדים דרסטיים להשבת הסדר על כנו ולייצוב האוצר הלבנוני. המשבר הכלכלי-הפנימי גיבש הערכה צרפתית חדשה אודות מידת התאמתו של המשטר הנוכחי, הדמוי-מערבי, לחייה המדיניים של לבנון.

פונסו הוחלף בדה-מרטל (De Martel), והנציב העליון החדש פרסם חוקה חדשה (2 בינואר 1934), שהחזירה את מהלך ההיסטוריה אחורנית. חוקה זו הבטיחה את הייצוג המקצועי, הגבילה את סמכות הפרלמנט, חיזקה את סמכות הרשות המבצעת והגבירה את הפיקוח הממשלתי על הכספים והכלכלה. מקרב 25 צירי הפרלמנט מונו 7 על ידי הנשיא. מועדי כינוס הפרלמנט נקבעו לפעמים בשנה, ולנשיא הותר להוציא לפועל את חוק התקציב ללא אישור פרלמנטרי. הווטו של הנשיא נקבע כשקול להתנגדותם של עד 75% מהצירים. כן הורחבו סמכויות הנשיא בכל הנוגע לכינוסו של הפרלמנט ולפיזורו. עם פרסומה של חוקה זו החל להתגבש הנוהג בדבר מינוי נשיא מארוניטי וראש ממשלה סוני לשם שמירת שיווי-משקל מדיני בין שתי העדות הראשיות. בחוקה לא נקבעה דת רשמית למדינה. לעומת זאת נשתמרו שרידי שיטת המילתים העות'מאנית במתן זכויות לעדות השונות בענייני המעמד האישי. בשנות ה-30 המוקדמות החלו להתבלט הקבוצות המפלגתיות הראשונות, שלא היו אלא בבחינת "מפלגות סביב אישים". קבוצות אלה, בצירוף המנהיגים הדתיים, חלשו למעשה על המדיניות הפנימית של לבנון. מבין "מפלגות" אלה יש לציין את "האוניוניסטים", בראשות אמיל אדה (לשעבר קצין בצבא צרפת וחבר משלחת לבנון בוורסאי). קבוצה זו, שנתמכה על ידי הצמרת הדתית של המרוניטים ואנשי העסקים הגדולים, צדדה בלאומיות לבנונית ייחודית ובעצמאות מדינית בחסותה של צרפת. לעומת זאת דגלה "המפלגה הקונסטיטוציונלית", בהנהגת בשארה אלח'ורג שנוסדה בשנת 1933, בקיום מגעים הדוקים יותר עד ארצות ערב. ראוי לציין, כי אלח'ורי המרוניטי כיהן כראש ממשלה בין השנים 1927-9, ולאחר מכן עבר לאופוזיציה.

סוריה אחר מלחמת העולם הראשונה

עם כניסת הצבא הצרפתי לדמשק ביולי 1920, ועוד לפני אישורו הרשמי של המנדט הצרפתי על ידי חבר-הלאומים, החלו הצרפתים בביסוס שלטונם לפי שני עקרונותיהם המדיניים: שיטת "הפרד-ומשול", אשר רבו סיכווי הצלחתה בסוריה מחמת הפיצול העדתי והדתי; ריכוז המערך המינהלי בידי פקידים צרפתיים. העיקרון הראשון בוצע, כזכור, באמצעות חלוקתה של סוריה למספר "מדינות", תחת שלטון מרכזי אחד, ותוך ניצול הניגודים שנבעו מהפיצול העדתי. ביצוע העיקרון השני נעשה תוך הקמת מינהל מקומי והחדרת הפקידים הצרפתיים לעמדות המפתח, בד בבד עם ריכוז-על של מנגנון פיקוח בראשות הנציב העליון הצרפתי. הנציב חלש במישרין על הלשכה המדינית ואגף המודיעין והפרסום. מערך מינהלי כפול זה סירבל וניפח את המנגנון ועורר רגשות זעם ואיבה בקרב האוכלוסין, שהבחינו כי רק טובתם של הצרפתים נגד עיניו. תוך ביסוס שלטונם נקטו הצרפתים מעת לעת בצעדים נמרצים לדיכוי פעילותה של התנועה הלאומית. באמתלות של מצבי-חירום נאסרו והוגלו מנהיגים רבים. עד למלחמת העולם הראשונה לא הייתה בסוריה אף מפלגה מדינית חוקית, להוציא את אגודות הסתרים למיניהן, שפעלו נגד המשטר העות'מאני. אולם בפברואר 1919 יצאה אגודת "ערביה אל פתאת" מהמחתרת והתארגנה במסגרת מפלגתית גלויה כ"חזב אל-אסתקלאל אל-ערבי" (מפלגת העצמאות הערבית). אמנם במרוצת שנות ה-20 נקטעה רציפותה של מפלגה לאומית זו, אולם פעיליה ויוצאיה התארגנו במסגרות אחרות, כגון

"הקונגרס הסורי-פלשתינאי", אשר משלחתו בז'נבה נועדה לייצג את האינטרס הערבי בפני המעצמות וחבר הלאומים.

בינואר 1925 חל שינוי במדיניות הדיכוי הצרפתית, עם מינויו של הגנרל סאראיי (Sarrail) לכהונת הנציב העליון בסוריה ובלבנון. זה האחרון הציע ללאומנים להקים מפלגה נוסח המפלגה הרדיקאלית הצרפתית על מנת ליצור גוף מוכר למגע עם השלטונות. כך, אפוא, התארגנה בפברואר 1925 "מפלגת העם" (חזב אש-שעב) מקרב אנשי "אל-אסתקלאל" לשעבר. המפלגה ריכזה סביבה 350 משכילים סורים לאומניים בראשותו של ד"ר עבד אר-רחמן שאהבנד. אחת מתביעותיה העיקריות של מפלגה זו, כפי שצויינה במצעה, הייתה ההכרה באיחודה ובעצמאותה של סוריה "בגבולותיה הטבעיים". יסודה של "מפלגת העם" לא הפיג את החשדנות ההדדית בין הסורים לבין השלטונות הצרפתיים. היפוכו של דבר, הקרע בין עסקני המפלגה הלאומניים לבין הצרפתים העמיק והלך ובא לכלל ביטוי קיצוני בהשתתפותם של פעילי המפלגה במרד הסורי נגד הצרפתים (7-1925). נוסף למתיחות במישור המדיני-הפנימי חלה גם הרעה במצב הכלכלי בתוככי סוריה, אשר פגעה בשכבות עממיות רחבות, והוסיפה שמן למדורה האנטי-צרפתית. מאז הניתוק מהאימפריה העות'מאנית נפגעה קשות כלכלת המדינה מחמת סגירתו של הגבול התורכי. האזור הפגיע במיוחד היא מחוז חלב, שייצואו החקלאי לתורכיה הוגבל מחמת תעריפי מכס גבוהים. אובדן השוק התורכי גרמה גם לאבטלה בענפים אחרים, וכן נצטברו קשיים מחמת הגירתם של כ-40,000 ארמנים מתורכיה לסוריה. תכניות הפיתוח הצרפתיות נועדו לביצוע בטווח מרוחק והשפעתן לאלתר על הבראת המצב הכלכלי הייתה אפסית. לקשיים הכלכליים נוסף גם משבר פיננסי; שכן הצרפתים המירו את המטבע המצרי היציב, אשר הונהג בשעתו על ידי אלנבי והבריטים, במטבע צרפתי שערכו הלך וירד בשוק העולמי. נדמה היה, כי הצרפתים מתכננים לרוקן את מלאי הזהב הסורי ולזרוע בהלה על ידי אינפלציה.

במקביל לקשיים הכלכליים נקטו הצרפתים בשורה של צעדים שהיו לצנינים בעיני האוכלוסייה המקומית, כגון הכבדת תנאי קליטתם של המשכילים המקומיים במסגרת המינהל המקומי והמקצועות החופשיים; פירוק שרידי הצבא הערבי לאחר גירושיו של פייסל; ארגון ז'נדרמריה חדשה וגיוסה מקרב ארמנים, צירקסים ויסודות בלתי-ערביים אחרים; נישולה של השפה הערבית בהליכים משפטיים והנהגת הצרפתית כשפה רשמית. צעד אחרון זה פגע בגאווותם הלאומית של עורכי-הדין המקומיים, שהו את הרוח החיה בחוגי המשכילים והלאומנים.

בסיכום, התנגדות הלאומנים הסוריים לצרפתים נבעה לא רק מפאת גירושיו של פייסל, שתקופת שלטונו הקצרה עוררה נוסטלגיה, אלא מעצם כפירתם בזכותה של צרפת למנדט על סוריה. דרכי הביצוע של המנדט, לכשעצמם, עורר מורת רוח כפולה ומכופלת, הן ברחבי סוריה והן בהר-הדרוזים. במרד שהתלקח בשנת 1925 התלכדו, אפוא, שני גורמים – העדה הדרוזית והלאומנים הסוריים – למאבק משותף נגד הצרפתים עקב קוני-קטורה חולפת בשלב מסוים של מאבקם הנפרד. בריחתו של מנהיג "מפלגת-העם", ד"ר שאהבנד, מהכלא הסורי להר-הדרוזים העמידה את הצרפתים בפני ברית צבאית בין פיאודלים דרוזיים לבין משכילים לאומניים.

המרד הדרוזי: הרקע העדתי

כדי להבין את המרד הדרוזי וההתקוממות הלאומית בסוריה בשנים 7-1925 יש צורך לנתח את הקווים האופייניים לחברה הדרוזית בכלל, ולדרוזים בהר-הדרוזים בפרט,⁶ המתגוררים במבצרים הטבעיים בשוליה הדרומיים של סוריה, פיתחו תכונות מובהקות של אוכלוסין הרריים, כשהחקלאות והמרעה מהווים את ענפי כלכלתם העיקריים. אושיותיה של חברה זו

⁶ על הדרוזים בכלל ר' בפרק סוריה ולבנון, בסעיף – מיעוטים אחרים בלבנט.

מושתתים על המשטר הפיאודלי ומבליטים את יסודות הבדלנות הדתית והחברתית על רקע של סולידריות עדתית ומוראל-לוחמה גבוה. שלטונם של ראשי המשפחות הפיאודליות הגדולות נשען, במידה רבה, על מגמת הבדלנות הדתית של ראשי-הדת וכלל העדה, אשר בתוקף הנסיבות ההיסטוריות נאלצו להתגונן ממושכות מפני הרוב המוסלמי, ולהסתגר באזורים הרריים קשי-תעבורה. אולם במסגרת הפיאודלית הכללית נבעו חילוקי דעות בין ראשי המשפחות על פס המנהיגות הכלל-עדתית, ומתוך כך התפתחו אוריינטציות שונות לגבי מהותו של הגורם המדיני-החיצוני, שרצוי להישען עליו ולהסתייע בו. מצב זה הווה רקע אידיאלי לצרפתים לבצע את מדיניות "ההפרד ומשול" שלהם.

עוד במרוצת המאה ה-19 עלתה קרנה של משפחת אל-אטרש, השלטת בהר הדרוזים עד היום. ככל שהתגבש מעמדה של משפחה זו, כן התעצם המאבק הפנימי בתוכה. ב-1914 היה סלים אל-אטרש המנהיג המוכר של אנשי הר-הדרוזים, והוא ייצג את בעלי האוריינטציה העות'מאנית. אולם עם התקדמותו של צבא פייסל והתקרבותו לסוריה נהו אחריו חלק מהדרוזים ובראשם סולטאן אל-אטרש, שאר בשרו הצעיר של סלים. גירושיו של פייסל מסוריה והשתלטות הצרפתים על הר-הדרוזים התקבלו בעין יפה הן על ידי אנשי סלים והן על ידי אנשי סולטאן, למרות שזה האחרון לא ניתק את קשריו עם עבדאללה אחי-פייסל, אשר הוכתר, זה מקרוב, על ידי הבריטים כאמיר עבר-הירדן.

במאוס 1921 נחתם הסכם בין הצרפתים והדרוזים, שלפיו הוכרזה "עצמאות" של הר-הדרוזים בחסות צרפתית. סלים אל-אטרש התמנה על ידי מכובדי העדה למושל ומקץ חודש נפתח ה"מג'לס" הדרוזי, כתוצאה מהסדרים פנימיים ומיקוח בין נכבדי העדה. אולם דרך שלטונו של סלים, שנתמך על ידי ארבעת חכמי הדת, לא הייתה סוגה בשושנים, שכן סולטאן אל-אטרש ותומכיו רקמו מזימות ותככים, הן מחמת קנאה ותחרות והן מחמת קיפוחם במשרות ובמשכורות. ביולי 1922 חרג המאבק בין סלים וסולטאן מחוץ לתחום המאבק המשפחתי. זה האחרון הפך לבר-פלוגתא גלוי של שלטונות המנדט הצרפתיים, ובאמתלא של מתן מקלט לפליט מדיני – פוצצו הצרפתים את ביתו של סולטאן. המנהיג הדרוזי וחבר תומכיו נמלטו לקַצֶר אל-אזרק בעבר-הירדן ונהנו מחסותו של עבדאללה האשמי, עד לקבלת חנינה על ידי הצרפתים במאי 1923. בשנה זו התערער שלטונו של סלים. הוא נאלץ להתפטר בפורס שנת 1923 ויועצו הצרפתי, מאיור טרינגה, התמנה זמנית במקומו. אולם היועץ הצרפתי התפטר ביולי וסלים חזר בו מהתפטרותו הקודמת, כשלצדו יועץ צרפתי חדש, קפיטן קרבייה. בשלהי שנת 1923 נפטר סלים והמג'לס הדרוזי בחר זמנית בקרבייה כמושל (אוקטובר 1923) עד למינויו של מושל דרוזי.

מימשלו של קרבייה, שהנהיג ביד חזקה סדרת רפורמות מינהליות וכלכליות, זירז את התפרצות המרד. שכן קרבייה לא הסס להנהיג עבודת-כפייה הפטורה מתשלום מפאת חוסר כספים לביצוע תכניותיו. ייתכן, כי הרפורמות, לכשעצמן, לא המרידו את המוני הדרוזים, שכן הן קיבלו את ברכתיהם של חכמי-הדת: ברם דרכי ביצוען המזורזות ומאפיין הכפייה שלהן עוררו התמרמרות נרחבת וליכדו את הפיאודלים הגדולים, שחשו כי הבסיס למישטרם מתמוטט והולך. הניתוק המהיר ממערכת הנאמנויות הפיאודליות לא הלם את טבעם של האיכרים הדרוזיים, שהורגלו למשטר הפיאודלי זה עידן ועידנים. מסתבר, אפוא, שההתנגדות לקרבייה החלה להקיף חלקים ניכרים מהדרוזים. באפריל 1925 התייצבה משלחת נכבדים דרוזים לפני הגנרל סאראיי, הנציב העליון הצרפתי להשמעת קובלנותיה נגד קרבייה ולתביעת מינוי מושל דרוזי, בהתאם להסכם משנת 1921. משלחת זו גורשה ואילו משלחת נוספת לא התקבלה על ידי הנציב. רציחתו של קצין צרפתי עוררה את הגנרל סאראיי למנות ועדת חקירה ולזמן אליו את נכבדי העדה כדי להגלותם לתדמור. סולטאן אל-אטרש, היחידי מקרב מנהיגי הדרוזים שלא נענה להזמנה מטעמי יוקרה אישיים, פתח במרד לאחר מעצרו של שלושת נכבדי העדה. ניתן, אפוא, לסכם, כי צורת מימשלו של קפיטן קרבייה וצורת התנהגותו של הנציב העליון הצרפתי היוו את הגורמים הישירים להתלקחות המרד.

הגרסא הצרפתית על פרוץ המרד, המאשימה את ד"ר שאהבנדר בחרחור מדנים ואת נכבדי הדרוזים – בכישלון השיחות, אינה עומדת במבחן האמת.

חלקם של המשתתפים במרד הדרוזי, 1925–1927

כפי שכבר צוין לעיל, יש לראות במרד הדרוזי, שהתפשט להלן על פני כל סוריה, כברית-זמנית וקוניקטוראלית בין שני גורמים ששיתפו פעולה בתוקף הנסיבות: הדרוזים והלאומנים הערביים. מתברר, כי חלקם של הלאומנים הערביים במרד היה דל ערך⁷ בכל הנוגע ליוזמה צבאית ולפעילות קרבית. העדה הדרוזית נשאה במרבית המעמד הצבאי והלוגיסטי. הקרבות החשובים התרכזו בהר-הדרוזים עצמו ובכל אותם מקומות שהתגוררו בהם דרוזים, או שפשטו לעברם יחידות צבאיות דרוזיות. יתר על כן, הלאומנים הערביים אף לא הצליחו ללכד סביבם את מרבית בני העדה המוסלמית-סונית, המהווה רוב בסוריה. רק באזור דמשק, פעלו כשנה לערך, כנופיות ערביות. הערך הצבאי של מבצעייהם הצטמצם לפעולות הטרדה גרידא. אמנם מבחינה תעמולתית נעשה מאמץ מסוים על ידי הלאומנים הערביים: ד"ר שאהבנדר כונן "ממשלה זמנית" בהר הדרוזים ושליחו בקהיר ניסו לגייס תמיכה מזינית וכספית, וכן ניסו להבריח נשק וציוד מעבר-הירדן. ברם, ניתן להטיל ספק במידת ההצלחה של יוזמותיהם אלה.

הכתרתו של המרד הדרוזי כמאבק לשחרור לאומי הנובע משאיפה לעצמאות לאומית – מוטעה מעיקרה. שכן העדה הדרוזית בהר-הדרוזים לא שאפה לריבונות במובן הלאומי המודרני. עד לתחילת המאה ה-20 כמעט ולא הייתה קיימת במזרח התיכון לאומיות כשאיפה לעצמאות ולריבונות המושקפת על ייחוד טריטוריאלי, לשוני ותרבותי. שכן המסגרת התודעתית של הפרט הוגבלה לחלוקה המסורתית של חטיבות דתיות-מדיניות, המכוננות עדות. לדרוזים חסר סממן עיקרי, המהווה סימן היכר מובהק לתנועה לאומית, והוא – הריכוז הטריטוריאלי. שהרי במרבית אזורי מגוריהם הוו הדרוזים מיעוט, ואילו התושבים בהר הדרוזים עצמו לא הוו עדה אחידה: מתוך כ-60,000 תושבי האזור נאמדו הדרוזים בכ-80% בשנת 1925. להוציא את הדת העצמאית ומנהיגיה, לא נבדלו הדרוזים בתרבותם ובאורח חייהם ממרבית הערבים תושבי סוריה, לבנון וארץ-ישראל. הקשר של הדרוזים עם התנועה הלאומית הערבית היה, בהכרח, קשר זמני שהוכתב על ידי צרכי המרד. אין לשכוח, כי במשך מאות שנים נרדפו הדרוזים על ידי המוסלמים הסוניים בחורי אף ויחסי האיבה והחשדנות היו הדדיים. גם התנועה הלאומית הערבית לא הצליחה עדיין בשנות ה-20 להשתחרר מאופייה הדתי-עדתי, שעוצב על ידי הרוב המוסלמי-סוני. הגורמים שעוררו הדרוזים לברית עם הלאומנים הערביים התבססו על שלילת השלטון הצרפתי, אך לכלל אחדות לאומית, תוך ביטול מחיצות עדתיות, לא הגיעו. נקודת מגע נוספת של שני הצדדים התמקדה בקשרים שניהלו, הדרוזים והערבים-הסורים כאחד, עם אנשי השושלת ההאשמית והבריטים. התלכדותם של הפיאודלים הדרוזיים עם המשכילים העירוניים המתמערבים נגד הצרפתים היוותה, בהכרח, אפיזודה חולפת מחמת טבעם החברתי המנוגד של שני בעלי הברית.

עם חיסולו של המרד הדרוזי נמשכו הניגודים הפנים-עדתיים במשפחות, הן על רקע המנהיגות והן על רקע האוריינטציה המדינית. תחילה ניטש המאבק על אופיו של המנדט הצרפתי כמסגרת נוחה למדי לשמירת האוטונומיה המסורתית. להלן נסב הוויכוח על תמיכה מלאה או מסוייגת בתנועה הלאומית הסורית. השלטון בעדה הדרוזית נשאר, בדרך כלל, בידי הבדלנים, שנתמכו על ידי משפחת אל-אטרש.

למרות ההכרזות המלהיבות על אופיו הכלל-לאומי של המרד הדרוזי, הוגבלו משתתפי המרד בתמיכת הדרוזים שבהר ולאומני דמשק. המבנה העדתי-דתי המפוצל של סוריה ולבנון

⁷ עין במאמרו של א' רואי – "המרד הדרוזי: מרד עדתי או מלחמת שחרור", המזרח "החדש", כרך ח', 1957, חוברת 30.

המעט את סיכויי השתתפותם של בני העדות האחרות. בלבנון, למשל, כמעט ולא הורגש המרד. הכורדים הג'זירה ריכזו את מעיניהם במרד אחיהם בתורכיה, שפרץ אף הוא בשנת 1925, בעידודה של בריטניה. העלווים בהר הנוצירים שיתפו דווקא פעולה עם הצרפתים והתגייסו לגדודים מיוחדים; שכן עוד בספטמבר 1920 הוכרז, כזכור, על מימשל אוטונומי בחבל העלווים, ואילו ביולי 1922 הוכרז אותו שטח כ"מדינת העלווים", כשהסונים מהווים מיעוט במועצת "המדינה". הנוצרים, שהיו מפוצלים מבחינה גאוגרפית ודתית, לא שיתפו פעולה עם המורדים מחמת רדיפותיהם במשך מאות שנים על ידי הרוב המוסלמי-סוני. לעומת זאת הרבו הארמנים לסייע לצרפתים, הן מחמת חשבון-הדמים שלהם עם התורכים והערבים הסוניים, והן מחמת תלותם הכלכלית בחסדי הצרפתים בתור פליטים.

עדות מובהקת לכישלונה של התנועה הלאומית הערבית במרד מהווה שיתוף הפעולה הדוק של הצ'רקסים, אותם מוסלמים-סוניים יוצאי קווקז, עם השלטונות הצרפתיים. יתר על כן, מוסלמי צפון סוריה נמנעו מלהצטרף בהמוניהם למרד. אפשר לראות בכך סימן נוסף למחדלה הארגוני של התנועה הלאומית הערבית, או הצלחה צרפתית לאיתור אזורי ההתלקחות להר-הדרוזים ולדמשק. בלבנון, כאמור, לא חלו התלקחויות, להוציא ניסיונות-נפל מצד מוסלמי טריפולי, שדוכאו במהירות על ידי הצרפתים בסיוע הנוצרים המקומיים. הדרוזים הלבנוניים לא הספיקו ליטול חבל במרד אחיהם, לאחר שיחידות המחץ הדרוזיות נהדפו בניסיון לפרוץ ללבנון וליצור מגע עם אחיהם (מפלת קרב ראשייה). המתושאלים-שיעים בלבנון נמנעו, אף הם, מלהשתתף במרד מחמת הכרת השלטונות הצרפתיים בהם כעדה נפרדת, בינואר 1926. מעמד חדש זה הביא לנהירת שיעים מסוריה ללבנון. ניצחונותיהם הצבאיים של הצרפתים בדרום-מזרח לבנון קבעו סופית את עמדתם המסתייגת של המתושאלים, אם כי בודדים מבני העדה הצטרפו למורדים.

מהלך המרד הדרוזי ותוצאותיו

הגישה הטקטית-צבאית של ראשי המרד הסתמכה על מעוז ההררי של הר-הדרוזים ועל סיוע האשמי ובריטי בעקיפין. הדרוזים נמנעו ממערכות חזיתיות והטילו את יהבם על פעולות פשיטה והטרדה, מתוך הנחה (שלא הוצדקה), כי המרד יתלקח בשאר חלקי סוריה ולבנון וירתק כוחות צרפתיים. האסטרטגיה של מלחמת הטרדה ופעולות גרילה תאמה את שיקולי מערך הכוחות הנאבקים, והתחזקה לאחר פינוי דמשק וכישלון החדירה ללבנון.

ביולי 1925 הובסה משלחת עונשין צרפתית ששוגרה להר-הדרוזים וכמעט שהושמדה כליל. חטיבה צבאית נוספת, בת 3000 חייל נהדפה אף היא, והותירה שלל רב בשדה הקרב. מעודדים מניצחונותיהם הראשוניים, תכננו המורדים עלייה על דמשק, בסיוע הכנופיות הערביות המקומיות. ואכן ב-18 באוקטובר 1925 נכבשה דמשק לאחר קרבות רחוב מים. אולם העיר הופגזה ממושכות על ידי הארטילריה והאוויריה הצרפתיים והיחידות הדרוזיות נאלצו לנטשה, יחד עם מתנדבים מקרב בני העיר. ללבנון שיגרו הצרפתים גדודי-עזר צ'רקסיים וארמניים וחילקו נשק לידי האוכלוסייה הנוצרית במגמה לאתר את תחום הקרבות לדמשק ולהר-הדרוזים. לאחר שהוסר לחץ הצרפתים מעל הר-הדרוזים בשלבי המרד הראשוניים, וריתקו של חלק מהכוח לקרבות מתישים בנאת-דמשק ובסביבותיה, וכן מחמת התקרבותו של החורף שסתם את הגולל על הניסיונות הצרפתיים לכבוש את ההר, ניסו הדרוזים לפרוץ ממורדותיו המזרחיים של החרמון, על ציר חאצבייה ומרג' עיון, לעבר הריכוזים הדרוזיים והמתושאלים בהר הלבנון הדרומי. לאחר שהדרוזים כבשו את עיירת המפתח מרג' עיון (צפונית ממטולה), ניסו הם לפתח תנועת מלקחים לעבר אנ-נבטייה, מרכז האזור המוואלי, שחסמה את הדרך לצידון ולביירות. בעת ובעונה אחת נשלחה זרוע מחץ נוספת צפונית, לעבר בקעת הלבנון, על מנת לכבוש את הבקעה ולנתק את מסילת הברזל ביירות-דמשק. היעד הסופי של תנועת מלקחיים זו הייתה התלכדות שני הכוחות בביירות. אולם הכוח הצבאי, שהתעתד לעלות על אנ-נבטייה ולהתלכד עם הדרוזים והמתושאלים

בלבנון הדרומי כדי להמריד את האחרונים, ניגף על ידי תגבורת צרפתית בראש"א, ונאלץ לסגת לחאצבייא ולוותר על כיבוש הר הלבנון הדרומי.

באביב 1926 לכדו הצרפתים מחדש את דמשק ובתנופתם הגיעו עד לכיבוש סוויידה, בירת הר-הדרוזים, זמן-מה לאחר מכן. בד בבד עם נטיית כפות המאזניים של המערכה לטובת הצרפתים פנו אלה האחרונים לפעילות מדינית תכססנית. הגנרל סאַראַיי, האחראי להפצצתה של דמשק ולמדיניות שהביאה לפרוץ המרד, הודח, ובמקומו מונה הדיפלומט המנוסה דה-ז'ובנל (de Jouvenel) לכהונת הנציב העליון. דה ז'ובנל ערך גישושים בקרב הצמרת הציבורית הסורית, והצליח באפריל 1926 להקים ממשלה סורית בראשותו של אחמד נאמי. הסורים היתנו את המשך המו"מ באיחוד סוריה כולה, להוציא את הר הלבנון, קיום בחירות לאסיפה מכוונת, הקמת צבא סורי וחתימת הסכם צרפתי-סורי למשך 30 שנה. דה-ז'ובנל ניאות עקרונית להסכים לעצמאותה של סוריה ולהמלצת צרפת על כניסתה לחבר-הלאומים, תוך הענקת חנינה כללית ומתן מלווה. אולם הנציב הצרפתי היתנה את הסכמתו בעריכת מישאלי עם בקרב העלוויים ובחבלים שסופחו ל"מדינת לבנון הגדולה" בדבר התאחדותם עם סוריה. כן תבע קיום בסיסים צבאיים צרפתיים בלבנון, מינוי יועצים צרפתיים בכירים ליד הממשלה הסורית, מתן זכות קדימה וזיכיונות כלכליים מיוחדים לצרפתים וחתימת ברית-צבאית בין צרפת לבין סוריה. תוך כדי ניהול המו"מ עם הסורים ניהל דה-ז'ובנל מו"מ עם הבריטים בעבר-הירדן לשם הפסקת הסיוע שהושט בשעתו למורדים. תמורת בידודם הצבאי של המורדים מעבר-הירדן הסכימו הצרפתים לתמוך בבריטניה בסכסוכה עם תורכיה על מחוז מוסול. כן ניסה דה-ז'ובנל לפלג את מנהיגי הלאומנים הסוריים.

מכל מקום, המו"מ עם הסורים הופסק באיבו על ידי ממשלת פריס ודה-ז'ובנל נאלץ להתפטר. בסתיו של שנת 1926 חזרו והתלקחו מחדש פעולות האיבה, אולם הצרפתים, שהספיקו לסיים את מבצעייהם הצבאיים העיקריים במרוקו במאי 1926, הזרימו תגבורות חזקות ללבנט, ובשלהי שנת 1926 דוכאו מרבית ההתקוממויות. עד יולי 1927 חוסל כליל המרד.⁸ בפברואר 1928 כונן תאג'י אד-דין אל-חסני, מדינאי מתוך פרו-צרפתי, ממשלה חדשה, כשמרבית חבריה נמנתה על המתונים. חודשיים לאחר מכן צוו הצרפתים על עריכת בחירות, כשמפלגת "הגוש-הלאומי" (אל-כותלה אל-ווטנייה), שלא הייתה אלא גלגול חדש של "מפלגת העם" (חזב אש-שעב), זכתה ברוב בפרלמנט.⁹ תוצאות אלה נבעו, ללא ספק, ישירות מהמרד הדרוזי ומעליית יוקרתם של החוגים הערביים הלאומנים. "הגוש הלאומי" הפך במרוצת שנות ה-30 לציר המדיני המרכזי בסוריה, ומילא בפרק זמן זה תפקיד דומה לתפקידה של מפלגת ה"וופד" במצרים. מייסדו של הגוש היה אבראהים חנאנו ודובריו העיקריים היו האשם אל-אתאסי, שכיהן ב-1920 כיו"ר "הקונגרס הסורי" וכראש ממשלתו של פייסל בדמשק. אל-אתאסי היה גם מפעיליה של "מפלגת העם". יחד עמו התבלט ג'ימל מְרַדֵם ביי, דמשקאי, ממארגני הקונגרס הערבי הראשון בפריס (1913), חבר המשלחת הערבית לוועידת השלום (1919), יועצו המדיני של פייסל, וממייסדיהן של "אסתקלאל" ו"הגוש הלאומי". ג'ימל מרדס נחשב כמדינאי מתון ופרו-צרפתי. הדמות השלישית הפעלתנית ב"גוש הלאומי" היה פריס ביי אל-ח'ורי, נוצרי פרוטסטנטי, ציר דמשק לשעבר בפרלמנט התורכי, משפטן ומזכיר "מפלגת העם", שנחשב ללאומני קיצוני. כן התבלט בפעילותו עדאללה אל-ג'אברי, מפעילי "הגוש הלאומי" בחלב. הפלג הקיצוני של "הגוש הלאומי" התרכז בקבוצת "אסתקלאל", שתבעה עצמאות מלאה לסוריה ולאלתר. בראש הפלג הזה עמד שופרי אל-קוותלי, מפעילי אגודות הסתרים המחתרתיות נגד השלטון העות'מאני ומושל דמשק בתקופת פייסל. במרד הגדול (7-1925) פעל בשליחויות דיפלומטיות

⁸ אך לא ברוב מוחלט.

⁹ סולטן אל-אטרש נמלט שנית לעבר הירדן, וחסה כגולה מדיני מחוץ לגבולות מחוזו עד שנת 1937, שעה שקיבל חנינה. בתקופת גלותו התהדקו קשריו המדיניים עם הבריטים.

באירופה, ולהלן הצטרף ל"גוש הלאומי" (קוֹוֹתְלִי נבחר להלן שלוש פעמים לנשיאות סוריה ונתן ידו לאיחודה עם מצרים). סייעו לקוותלי האמיר הדרוזי הלבנוני עאדל ארסלאן, והמוסלמי-סוני הלבנוני ריאד אצ-צולח, ממשותפי "הקונגרס הסורי" מימי פייסל ומפעילי המאבק נגד צרפתי בלבנט. אצ-צולח הפך להלן לאחד מפעילי התנועה הפאן-ערבית וממייסדי "הליגה הערבית". כן כיהן מספר פעמים בראשות ממשלת לבנון.

סוריה בין 1928–1936

לאחר עלייתו של "הגוש הלאומי" בבחירות מאפריל 1928, כונסה האסיפה המכוננת בדמשק ביוני באותה שנה, בראשותו של האשם אל-אתאסי. בשלהי יולי אישרה האסיפה את חוקת היסוד הסורית, שהושתתה על עצמאות מלאה, תוך התעלמות מהשלטון המנדטורי הצרפתי, ותוך טשטוש מעמדו המיוחד של לבנון, עבר-הירדן וארץ-ישראל. כן התעלמה החוקה משיתופה של צרפת בהקמת הצבא הסורי ובזכות הבכורה שתבעה לעצמה ביחסי חוץ ובזיכיונות כלכליים. לאחר שנדחו שהפצרותיו של תאג' אד-דין אל-חסני, ראש הממשלה הסורית הזמנית, לתקן את החוקה בהתאם לתביעותיו של הנציב העליון הצרפתי – דחה הנציב פונסו (Ponsot) את כינוסה של האסיפה ל-3 חודשים, ולאחר מכן פיזרה לזמן בלתי-מוגבל. בעת ובעונה אחת תכפו ובאו משברים כלכליים בסוריה כתוצאה מהמשבר הכלכלי העולמי. בין השנים 1930–1934 ירד ערך היצוא הסורי ב-50% במוצרים, כגון משי גולמי ופקעות / שלחים צמר ובהמות. רמת-החיים בכפרים ירדה עד למינימום, החרושת והאמנות המקומיות נאלצו להיאבק מול "דמפינגים" צרפתיים והאבטלה גאתה. הצרפתים אמנם השקיעו הון רב להקמת תחנות חשמל, תעשיית מלט ומפעלי טקסטיל, וכן ניסו לפתור את האבטלה על ידי גיוס פועלים לסלילת דרכים, הקמת לשדות תעופה, מתקני נפט ומתקנים צבאיים אחרים, אולם מאמציהם לא נשאו פרי.

בינתיים פרסם הנציב פונסו חוקה חדשה (מאי 1930), שאישרה מחדש (בסעיף 116) את תחולת המנדט הצרפתי על סוריה, נושא שחוקת 1928 התעלמה ממנו לחלוטין. מחוזות-הדרוזים ולודקיה הושארו מחוץ לסוריה. כן נקבעה מועצה צרפתית לתיאום בין "האינטרסים המשותפים" של סוריה, לבנון והמחוזות האחרים. החוקה מטעם השלטונות התקבלה ברגשות מעורבים. אנשי ה"אסתקלאל" קראו להחרמתה. במרץ 1931 החלה בערים העיקריות פעולת החרם נגד החברות הזרות. אולם, בדרך כלל לא גררה חוקתו של פנסו התנגשויות אלימות. בדצמבר 1931 התקיימו הבחירות לבית-הנבחרים הסורי, שהוגבל לבית תחתון בלבד. הבחירות לוו בלחץ גלוי מצד הצרפתים, כמה מעסקני "הגוש-הלאומי" נעצרו וחלו תקריות אלימות בדמשק בין מצביעים לבין הצבא הצרפתי. מכיוון שהועלו טענות על זיוף הבחירות בדמשק ובערים אחרות, נערכו בחירות משנה, ו"הגוש הלאומי" ותומכיו נשארו במיעוט (17 מושבים מתוך 69). שני מדינאים פרו-צרפתיים נבחרו למשרות מפתח: מחדם עלי אל-עביד – כנשיא, וצובחי ברפאת – כיו"ר הפרלמנט. הצרפתים ניסו להכליל את אנשי "הגוש הלאומי" בממשלה בשריינס עבורם שני תיקים. ברם, הצהרתו של פונסו בוועדת המנדטים של חבר הלאומים (בדצמבר 1932), כי ההסדר עם סוריה לא יחול על הדרוזים וחבל העלוויים – הביאה להתפטרותם של שרי "הגוש הלאומי" (אפריל 1933), ולהעלאת התביעה לפיזור הפרלמנט ולעריכה מחדשת של הבחירות. תומכי "הגוש הלאומי" נתחזקו בדעתם נוכח ההסכם האנגלו-עיראקי משנת 1930, שהחליף את שלטון המנדט.

בסוף נובמבר 1933 חתם ראש הממשלה הסורי, המדינאי המתון חקי אל-עזם, על הסכם עם דה-מרטל, אשר הוזעק מחדש לכהן כנציב עליון צרפתי. ההסכם חיקה בפרטים רבים את ההסכם האנגלו-עיראקי, וכלל הפרה צרפתית בריבונות הסורית והמלצה לקבלת סוריה לחבר הלאומים. כן הוסכם על ברית הגנה הדדית למשך 25 שנה, מתן בסיסים צבאיים לצרפתים, הקמת צבא סורי בהדרכה צרפתית ופיקוח צרפתי על מדיניות החוץ הסורית. ההסכם לא חל על הדרוזים וחבל העלוויים. כשנועד הפרלמנט הסורי לאשר הסכם זה

איים דה-מרטל, כי דחיית ההסכם תגרור אחריה את המשך המנדט לזמן בלתי-מוגבל. אולם רוב צירי הבית (46 במספר), בהנהגת ג'מיל מרדס, הצהיר על התנגדותו להסכם. כתוצאה מכך הוחזרה טיוטת ההסכם והמתיחות הפנימית החמירה ולוותה בהפנות ובהתנגשויות אלימות. בסוף נובמבר 1934 פורסם חוק מונופול הטבק, שתוקף זיכיונו פקע ארבע שנים לפני כן. חידוש זיכיון זה, בצד מסירת זיכיונות כלכליים אחרים לחברות צרפתיות, יצק שמן על מדורת האיבה לצרפת, הן בסוריה והן בלבנון. כתגובה על חידוש זיכיון הטבק פרצה בסוריה שביתה כללית, שנמשכה למעלה מחודש, והפריעה למהלך התקין של החיים הכלכליים. ראוי לציין, כי סוכנים נאציים ופשיסטיים, שהחלו לפעול בשנה זו בלבנט ובארצות ערב האחרות, היו אחראים במידה רבה למהומות ולהתנגשויות עם הצבא הצרפתי.

החוזים הצרפתיים עם סוריה ולבנון מ-1936

הדי המצב הבינלאומי שהחמיר והלך נוכח מדיניותן התוקפנית של גרמניה הנאצית ואיטליה הפשיסטית, ואוזלת ידו של חבר-הלאומים בבלימת ההתקפה הפושעת של איטליה על חבש – הביאו להערכה מחודשת של ממשלת צרפת את מכלול יחסיה עם סוריה ולבנון. הקשיים הכלכליים הפנימיים בסוריה, שבאו לכלל ביטוי עם פרוץ השביתה הכללית (ינואר-פברואר, 1936), והתעמולה האנטי-צרפתית הענפה שנוהל על ידי סוכני מעצמות הציר בסוריה ובלבנון – האיצו בממשלה השמאלית שעלתה לשלטון בצרפת ("ממשלת החזית העממית") לחדש את המו"מ עם ממשלת "הגוש-הלאומי", שנכונה במרץ 1936, לאחר תום השביתה הגדולה. במקביל למו"מ שנוהל בפריס עם 6 חברי המשלחת הסורית, התקיימו שיחות בלונדון בין המצרים והבריטים. 17 יום לאחר חתימת החוזה האנגלו-מצרי, נחתם החוזה הצרפתי סורי (9 בספטמבר 1936) בין ראש המשלחת הסורית, האשם אל-אתאסי, לבין סגן שר החוץ הצרפתי וויאנו (Vienot). תחולת החוזה נקבעה ל-25 שנה והיא כלל הסכם כללי, חוזה צבאי ונספחים. הסעיפים העיקריים היו כדלקמן: הובטחה עצמאותה של סוריה תוך 3 שנים ותמיכה צרפתית להתקבלותה לחבר-הלאומי. הברית הצבאית כללה מתן 2 בסיסי-אוויר לצרפתים והיתר הישארותן של יחידות צרפתיות בהר-הדרוזים ובמחוז העלווים למשך 5 שנים עד לצירוף החבלים הללו לסוריה; שיגור ציוד ומדריכים צרפתיים לצבא הסורי והגנה סורית על הבסיסים הצרפתיים ונתיבי התעבורה; כן הובטח משלוח סורים להשתלמות בצרפת, יצירת מערכת משפטית מיוחדת להגנת זכויות הזרים ומתן זכות בכורה והעדפה לשגריר הצרפתי בדמשק.

חוזה זה, שקיבל את השראתו מהחוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930, נגד את קודמו בסעיפים הבאים: א) למרות ההפרה בריבונותה של סוריה על לודקיה והר-הדרוזים, הוטעמה האוטונומיה המינהלית של שני חבלים אלה; ב) הוקם מינהל מיוחד לטיפול בבתייה"ס זרים, מוסדות צדקה ומשלחות ארכיאולוגיות; ג) ניתנה הבטחה לשאת ולתת על הקמת אוניברסיטה; ד) סוריה התחייבה לכבד את זכויות הצרפתים; ה) נכלל הסכם על איחוד מטבע; ו) הסכם כספי נספח לחוזה זה.

החוזה הצרפתי-סורי היה לקוי מבחינת הלאומנים בדמשק בגלל ניתוקה של לבנון ומתן האוטונומיה המסוימת להר-הדרוזים וללודקיה, וכן מפאת נוכחותו של הצבא הצרפתי ואפשרות ההתערבות הצרפתית בענייני המדינה באמתלא של הגנת המיעוטים. יתרה מזאת, העברת חובותיו של המשטר הצרפתי ולפרעונה של ממשלת סוריה, שיעבודו של המטבע המקומי לפראנק הצרפתי והשארת זיכיונות החברות הצרפתיות בתוקף לא היו יכולים להיראות לסורים אלא כשלבי ביניים לקראת השגת עצמאות מלאה. לאחר חתימת החוזה נערכו בחירות מחודשות בסוריה (דצמבר 1936), ו"הגוש הלאומי" זכה בניצחון משכנע; מנהיגו – האשם אל-אתאסי – נבחר כנשיא, פארס אל-ח'ורי – כיו"ר הפרלמנט, וג'מיל מרדס – כראש ממשלה. ממשלת "הגוש הלאומי" הזדרזה לאשר את החוזה ולספח את הר-הדרוזים ומחוז לודקיה לתחומי הקהילייה הסורית. הנציב העליון הצרפתי החל להעביר

בהדרגה את זכויותיו לידי הממשלה הסורית, ומספר גולים וביניהם, עבד אל-רחמן שאהבנדר ממנהיגי המרד בשנים 7-1925, חזרו לסוריה. זה האחרון שהופיע בשנת 1937, לאחר שהייה ממושכת בקהיר, עבר לאופוזיציה, מתח ביקורת על החוזה הצרפתי-סורי והטעים את עמדתו הפאן-ערבית מול עמדתם הלאומית של ראשי "הגוש הלאומי". האוריינטציה המדינית שלו הייתה בריטית.

בלבנון חל תהליך דומה: בינואר 1934 חידש הנציב העליון הצרפתי, דה-מרטל, את המשטר הפרלמנטרי, לאחר ששינה באופן יסודי את החוקה משנת 1926,¹⁰ בהרחיבו את סמכות הנשיא. בשנת 1936 נבחר אמיל אדה לנשיא לבנון, וב-15 בנובמבר באותה שנה נחתם חוזה צרפתי-לבנוני במתכונת החוזה הצרפתי-סורי. צרפת התחייבה להכריז על עצמאות לבנון תוך 3 שנים, בתנאי שצבאותיה יישארו במדינה לזמן בלתי-מוגבל. כן הודגשה בעיית המיעוטים והתחייבויותיה של לבנון כלפיהם. החוזה הצרפתי-לבנוני לא הסב אושר לסוניים הלבנוניים, שכן בזאת הפעם נגזו חלומם על איחוד עם סוריה.

לאחר חתימת החוזים עם סוריה ולבנון התברר, כי האופטימיות של מנהיגי הלבנט הייתה מוקדמת מדי, שכן ממשלת צרפת דחתה שוב ושוב את אישור חוזה על ידי הפרלמנט הפריסאי, הן מחמת נפילתה של "החזית העממית" בהנהגת ליאון בלום, והן מפאת התקדרות שמיה של אירופה בעננים מבשרי-מלחמה. נוכח התוקפנות הנאצית-פשיסטית נאלצה צרפת לשקול מחדש את חוזה עם סוריה ולבנון, ולהיעתר ללחץ הפיקוד הצבאי הצרפתי, שתבע את המשך נוכחותה הצבאית של צרפת בלבנט. כן גבר הלחץ הדיפלומטי התורכי על צרפת מסביב לבעיית סנג'ק אלכסנדריה.

דחיותה של צרפת והיסוסיה נסבו סביב שאלות שהחוזה הצרפתי-סורי השאירן פתוחות, כגון עתיד הנפט הסורי בג'זירה המזרחית, גורלו של "בנק-אריה", העניינים המשותפים לסוריה וללבנון, וכמובן בעיית אלכסנדריה. בדצמבר 1937 ובנובמבר 1938 הוחתמה ממשלת סוריה על הסכמים חדשים, ששינו במקצת את סעיפים המקוריים של החוזה משנת 1936. סוריה נאלצה להסכים להבטחת זכויותיו של בנק סוריה ולבנון גם לאחר תום המנדט, ולהרחיב את קשריה המסחריים עם צרפת. כן הכירה סוריה בחסותה הדתית של צרפת על המיעוטים הנוצריים והתחייבה לערוב למתן לאוטונומיה נרחבת להר הדרוזים, למחוז לודקיה ולאזור הג'זירה. לבסוף התחייבה ממשלת צרפת לאשר סופית את חוזה 1936 לא יאוחר מינואר 1939, ולהפסיק את שלטון המנדט על סוריה בספטמבר באותה שנה. דא עקא, שנפילתה של "החזית העממית" בראשות בלום, והיווצרות קואליציה ימנית-מרכזית בראשותו של דלדייה הביאו לדחיית ההסכמים עם סוריה ולבנון. בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה והמשטר המנדטורי נשאר בתוקפו.

מסירת אלכסנדריה לתורכיה

מחוז אלכסנדריה, המהווה עד היום חבל מריבה בין סוריה לתורכיה, משתרע על כ-4,700 קמ"ר. אוכלוסיו נאמדו בשנת 1936 ב-220,000, מהם 85,000 תורכים, והשאר ערבים ופורדים. חשיבותו האסטרטגית של המחוז נעוצה במיקומו של נמל אלכסנדריה, המהווה את אחד הנמלים הטבעיים הנוחים ביותר באגן המזרחי של הים התיכון. עובדות אלה היו ידועות לשני הצדדים. התביעות התורכיות כלפי מחוז אלכסנדריה החלו, למעשה, עוד לפני חתימתו של חוזה לוזאן והסדרתם הסופית של הגבולות התורכיים. ב-1921 הגיעו, כזכור, הצרפתים והתורכים לכלל חתימת הסכם פראנקלין-בויון. בסעיפי הסכם זה הכירה צרפת במעמדו המיוחד של המחוז והתחייבה להעניק אוטונומיה מסוימת לאוכלוסיו. אולם חתימת ההסכם הצרפתי-סורי (1936), שעתידי היה להוליך לאיחודה המלא של סוריה, ומדיניותה המתקדמת של ממשלת "החזית העממית" בצרפת, הגבירו את חששות התורכים לגבי עתידו של המחוז. התנגדותה של תורכיה להסכם הצרפתי-סורי הסתמכה על הנקודות

¹⁰ על חוקת ינואר 1934, ר' בסעיף לעיל – לבנון אחר מלחמת העולם הראשונה: לבטיו של משטר.

הבאות: בשעת חתימתו של הסכם פראנקלין-בויון לא הייתה עדיין צרפת בעלת המנדט על סוריה; תורכיה מעולם לא הכירה במחוז זה כחלק בלתי-נפרד של סוריה; הסכם פראנקלין-בויון העביר את ההתחייבויות כלפי האוכלוסייה התורכית לממשלת צרפת בלבד; לפיכך, מן הדין שצרפת תחתם על הסכם נפרד עם מחוז אלפסנדרטה, בדומה להסכמיה הנפרדים עם סוריה ולבנון. אמנם ממשלת צרפת לא קיבלה את הטיעון התורכי במלואו, אולם עם הופעת ענני המלחמה באופק, היו מעוניינות צרפת ובריטניה כאחד לפייס ולרצות את תורכיה, ולמושכה למחנה בנות-הברית. מחוז אלפסנדרטה נקבע מחיר הפיוס בחדרי-חדרים. בדצמבר 1936 הועלתה הבעיה על שולחן הדיונים של חבר הלאומים. בינואר 1937, לאחר שנערך דיון בלי השתתפותה של סוריה, הומלץ על מתן אוטונומיה מלאה למחוז בענייני פנים, איחוד מטבע עם סוריה והכרה בתורכית כשפה שלטת. מועצת חבר הלאומים השאירה בידיה את זכות האישור לפעולות מדיניות החוץ הסורית הנוגעות למחוז המחלוקת. כן הומלץ על הושבת נציג צרפתי במחוז שיהא בעל זכות ווטו זמנית. על צרפת ותורכיה הוטל להוציא לפועל את ההמלצות הללו, גם אם תיאלצנה להשתמש בכוח. לבסוף הומלץ על פרסום חוקת יסוד שתאושר על ידי מועצת חבר הלאומים. המלצותיה של מועצת חבר הלאומים התקבלו בחמת זעם בסוריה בגלל הפיקוח הצרפתי-תורכי שהוטל על המחוז. לפי החלטתה של מועצת החבר היה על המשטר החדש להיכנס לתוקפו בנובמבר 1937. בעת ובעונה אחת באו צרפת ותורכיה לכלל הסכם על שלמותו של המחוז, ובכך הופרה, למעשה, שלמותה הטריטוריאלית של סוריה והוכרה העליונות התורכית על אלפסנדרטה.

מנקודת ראות צרפתית הייתה במדיניות חדשה זו משום השלמה עם המציאות והעדפת בן-ברית פוטנציאלי ואיתן כתורכיה על פני הגרורה הסורית החלשה. הרקע למדיניות הנ"ל הוסבר לעיל, וביצוע ענשה תחת צלן המאיים של גרמניה ואיטליה, ובתמיכה בריטית. ואכן, ביולי 1938 הסכימה ממשלת צרפת, בהתאם לחוזה אנטיוכיה, לכניסתן של יחידות צבא תורכיות למחוז, בד בבד עם כניסתן של יחידות צרפתיות. למחרת חתימת חוזה אנטיוכיה נחתם חוזה ידידות צרפתי-תורכי באנקרה. רשימות הבוחרים שנערכו להלן במחוז תחת פיקוח צרפתי-תורכי, הראו על רוב תורכי (63%). לא ייפלא, אפוא, שהבחירות שנערכו בספטמבר 1938 הביאו לניצחון האוכלוסין התורכיים. המחוז הפך ל"רפובליקה תתאיי", בפיקוח קונדומיניונים מצד תורכיה וצרפת. ביוני 1939 הסכימה צרפת סופית (בהסכם אנקרה) על העברת "רפובליקה תתאיי" לתחומיה של תורכיה.

5) עבר הירדן

הרקע הכללי

בתקופת השלטון העות'מאני הווה האזור של עבר-הירדן המזרחי תת-מחוז מוזנח ועזוב שהשתייך לוולאית של סוריה. להוציא את קו המסילה החג'אזי הצר שהתמשך לכל אורכו של האזור ופנה דרומה לאל-מדינה, וכן להוציא מספר עיירות נידחות וביניהן רבת עמון (עמאן) – לא הייתה כל חשיבות של ממש לאזור זה, אשר שטחיו נמנו עם תחומי המדבר. האוכלוסין, רובם ככולם, לא היו אלא בדווים נודדים, שנאמדו באותה תקופה בכ-250,000. כן היה קיים מיעוט לשוני מצומצם הצ'רקסים – שיושבו בשעתו על ידי העות'מאנים ברבת-עמון ובכפרים אחרים לשם הגנה מפני שוסי-המדבר. עבר-הירדן המזרחי ניעור לפתע מתרדמתו העמוקה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, שעה שפרשי המדבר של פייסל ההאשמי הגיחו מחג'אז והתקדמו צפונה לעבר דמשק, בד בבד עם התקדמותם של חילות הגנרל אלנבי בארץ-ישראל. בקרבות המועטים שהתחוללו בעבר-הירדן ניזוקו גם קטעים מספר ממסילת הברזל החג'אזית. בתקופה שבין נובמבר 1918 ויולי 1920 השתייך עבר-הירדן המזרחי למלכותו של פייסל בדמשק, אולם גבולותיו לא הותוו ברורות. בעוד שמחוז כרך במואב ומחוז רבת-עמון במרכז נשלטו על ידי ממשלת פייסל הדמשקאית, הרי שהעיירות מעון (מעאן) ועקבה (על גדות מפרץ אילת) השתייכו לתחום ממלכתו של המלך חוסיין, אבי פייסל, בחג'אז. כל זמן וחוסיין שלט בחג'אז הרי שהגדרת הגבולות המדוייקים הייתה אלא דבר של מה בכך. אולם לאחר שחוסיין נושל מכסאו על ידי יריבו אבן-סעוד נשארה בעיית התייחסות פתוחה מיולי 1920 ועד למרץ 1921. למעשה, היה עבר הירדן המזרחי נתון לשלטונם של הבריטים כחלק מהמנדט הארצישראלי, כפי שאושר בוועידת סאן-רמו.

גבולותיה העתידיים של ארץ-ישראל נידונו בחליפת איגרות דיפלומטיות בין בריטניה לצרפת עוד בספטמבר 1919 וביוני 1920. כן נתכנסו שלוש ועידות אנגלו-צרפתיות שדנו בנושא, בדצמבר 1919, ביוני 1920 ובדצמבר 1920. הבריטים ניצבו בפני דילמות יסודיות, שסיבכו את מדיניותם במזרח התיכון באותה תקופה: (א) הסדר עם הצרפתים לגבי התווייתו של הגבול הצפוני של ארץ-ישראל; (ב) הסדר יחסיהם והתקשרויותיהם עם ההאשמים, לאחר גירושיו של פייסל מדמשק (יולי 1920) והופעת אחיו, עבדאללה, במעון שבעבר-הירדן (דצמבר 1920) במגמה להחזיר את השלטון ההאשמי על דמשק; (ג) הסדר התחייבויותיהם לציונים, בהתאם להצהרת בלפור (נובמבר 1917), וכתב המנדט הבריטי על ארץ ישראל.

כל שלוש הבעיות הללו השתלבו הדדית ולא ניתן היה להפריד ביניהן. מכיוון שהבריטים לא היו מוכנים לוותר לצרפתים בענייני נפט ועניינים אחרים שנתבעו על ידי צרפת, כתמורה לנכונותה של זו האחרונה לוותרים לגבי גבולות ארץ-ישראל, נאלצו הבריטים לסגת מתמיכתם בתביעות הגבולות הצפוניים והמזרחיים של הציונים בוועידת השלום, ולהסתפק בהענקת קו הגבול של סייקס-פיקו רק עד מטולה (במקום צידון ורכסי הרי הלבנון). קן גבול חדש זה הותווה לפרטיו על ידי ועדה מיוחדת, שפעלה בין השנים 1920–1923, ותוקן בצורה שהעניקה לארץ ישראל שליטה גמורה על עמק החולה וכל גדותיה של הכנרת.

יחד עם זאת נידונה כבר באוגוסט 1920 אפשרות ניתוקו של עבר-הירדן המזרחי מתחומי המנדט הארצישראלי. שכן בחודש זה כינס הרברט סמואל, הנציב העליון של ארץ-ישראל, ועידת נכבדים ערביים משני עברי הירדן והודיעתם על הצורך לנתק את הגדה המזרחית מהממשל הצרפתי בדמשק.¹ סמואל חילק את אזורי הגדה המזרחית לשלושה מחוזות (עג'לון, רבת-עמון וכרך) והפקיד עליהם יועצים בריטיים, ובראשם אלאן ס' קירקברייד, שהפך לימים ליועצו הראשי של האמיר עבדאללה.

¹ פרטים מלאים על כל הפרשה עיין, בסעיף – ההסדרים בין בריטניה לבין ההאשמים – בפרק מלחמת העולם הראשונה והסדרי השלום.

במרץ 1921 כונסה בקהיר ועידה כללית של המומחים והסוכנים הבריטיים במזרח התיכון, בראשותו של ווינסטון צ'רצ'יל, שר המושבות דאז,² שנועדה ליישב סופית את בעיות ארץ-ישראל, עיראק ועבר-הירדן המזרחי. בוועידה זו שותף, כזכור, גם הרבט סמואל, הנציב הבריטי לארץ ישראל. הוועידה החליטה להמליך את פיסל המודח על עיראק ולפצות את אחיו עבדאללה באמירות עבר-הירדן. לורנס המהולל, איש אימונה של המשפחה ההאשמית, הצליח לשכנע את עבדאללה לקבל את אמירות עבר-הירדן ב-1 באפריל 1921, ובכך נותקה, למעשה, הגדה המזרחית של הירדן מתחום "הבית הלאומי היהודי" בארץ ישראל. בתזכיר מיוחד שנשלח ביוני 1922 להנהלת ההסתדרות הציונית ממשד המושבות הבריטי נכפו הציונים להכיר בהסרת תחולתן של תקנות המנדט, המתייחסות לבית הלאומי היהודי, מעבר הירדן המזרחי. סייג זה בתקנות המנדט אושר באותה שנה על ידי מועצת חבר-הלאומים ובמאי 1923 הכריז רשמית הרבט סמואל על הפרדת הגדה המזרחית מארץ-ישראל. בד בבד עם פרסום הבטחה בריטית להעניק לעבדאללה מענק שנתי בשיעור 180,000 ליש"ט, התחייב האמיר החדש להישמע להוראות הנציב העליון הבריטי בירושלים.

עבדאללה, בנו השני של השריף ההאשמי חוסיין ממכה, נולד, כנראה, בשנת 1882. כ-10 שנים לאחר מכן עבר לקושטא יחד עם אביו וקיבל שם חינוך צבאי וכללי.

החל משנת 1909 כיהן כציר של מכה בבית הנבחרים העות'מאני וייצג את האינטרסים של השריף ההאשמי בקושטא. לאחר הפיכת "התורכים הצעירים" התאכזב עבדאללה משיתוף הפעולה התורכי-ערבי, ובא בקשרים עם הלאומנים הערביים. בפברואר 1914 נשלח עבדאללה במצוות אביו לקהיר לשם ניהול מו"מ סודי עם קיצ'נר הבריטי בדבר שיתופם שך הערבים ב"מרד במדבר". עבדאללה שימש כמעין שר-חוץ חג'אזי, אולם אישיותו הועמדה בצל אחיו הצעיר פייסל, שנודע כגיבור מלחמה, מפקדם של הלוחמים הערביים בדמשק ובעבר-הירדן, ושליח המשפחה ההאשמית בוועידת השלום בפריס. יוקרתו הצבאית של עבדאללה זועזעה קשות, שעה שהובס על ידי יחידותיו של אבן-סעוד בקרב טוֹרַבָּה (1919). למרות זאת נבחר בשנת 1920 על "הקונגרס הסורי" בדמשק כמלכה העתידי של עיראק, ושיתף פעולה עם המורדים העיראקיים באותה שנה. דא עקא, שעוד בטרם היה סיפק בידו ליטול את כס המלוכה בבגדאד, ניגף פייסל לפני הצרפתים, ועבדאללה נאלץ, כמתואר לעיל, להסתפק באמירות עבר-הירדן המזרחי. ביולי 1925 הצליח עבדאללה להגיע לכלל הסדר עם אחיו עלי, שמלך אותה שנה בחג'אז, בדבר צירופם של מחוזות עקבה ומעון לאמירותו, ובכך השיג מוצא לים-סוף.

בנובמבר באותה שנה נחתם הסכם על יצירת פרוזדור ברוחב של 100 ק"מ, שקישר את שטחי המנדט הבריטיים בעיראק ובארץ ישראל דרך עבר-הירדן. לאחר ביצוע שינויי גבול אלה התרחב שטח האמירות העבר-ירדנית לכ-90,000 קמ"ר. החל משנת 1925, עם התמוטטות השריפות ההאשמית בחג'אז ובריחתם של חוסיין ועלי, עמד קיומה של אמירות עבר-הירדן בסימון איום מתמיד מצדו של אבן-סעוד, כובשה של חג'אז. רק בתיווכו של קלייטון הבריטי הסכים אבן-סעוד להכיר באורח עראי בלבד (הסכם ג'דה, 1927) בעובדת סיפוחן של עקב ומעון לאמירות עבר-הירדן.

בהשוואה לשטחי-מריבה אחרים במזרח-התיכון לא הווה עבר-הירדן המזרחי זירה להתנגשויות אינטרסים של המעצמות. להוציא חוגים מסוימים מקרב הציונים, שלא השלימו עם קריעתה של הגדה המזרחית מתחומיה של ארץ ישראל, ניהלה בריטניה את מדיניותה בעבר-הירדן מתוך השיקולים הבאים: (א) שמירת רצועה טריטוריאלית רצופה, בפיקוח בריטי, בין היס התיכון לבין המפרץ הפרסי; (ב) טיפוח יחסי התלות של האמיר ההאשמי בבריטניה; (ג) מניעת חדירתו של גורם זר לתחום ההשפעה הבריטי הנ"ל.

² עיין לעיל, באותו סעיף.

שלטונו של עבדאללה בחסות בריטית

שלטונו של עבדאללה בעבר-הירדן המזרחי עוצב במתכונת המימשל הבריטי בשטחי החסות ובמושבות למיניהן. נטלו בו חלק אנשי שלומו של האמיר וכן פקידים ואנשי צבא ערביים, שהשתתפו בממשלת פייסל בדמשק, ונקלטו עתה ברבת-עמון. עבדאללה ויועציו הבריטיים היו מעוניינים בראש ובראשונה בהקמת כוח צבאי, שיעמד בפרץ ויבלום את איומיו של אבן-סעוד מפאת דרום. עבדאללה אף לא שכח את תבוסתו המחפירה של פייסל מידי הצרפתים, והשתעשע ברעיונות החזרתו של כס המלכות ההאשמית בדמשק. רעיונות אלה פשטו צורה ולבשו צורה והפכו לעיקרון מוצק במדיניותו של עבדאללה, שנודע לימים בשם "סוריה רבתי". אמנם הבריטים השפיעו על ריסונו של האמיר, כיוון שלא היו מעוניינים להסתכסך עם צרפת. עם זאת סייעו בידיו בארגון צבאו, הלא הוא "הלגיון הערבי". הגרעין להקמתו של הלגיון היה קיים כבר בשנת 1920: הייתה זו פלוגה בת 100 חיילים ו-5 קצינים. ב-1921 נוסד רשמית "הלגיון-הערבי" כחייל פרשים מדברי שכלל כ-1000 חייל. תחת פיקודו של קפטיין פיק (Peake), מפקדה לשעבר של יחידת גמלים מצרית במלחמת העולם הראשונה. פיק, חווה ההרפתקאות המדבריות, ליכד את שורותיו של "הלגיון הערבי" והדף את שורת הפשיטות של הבדווים הוהאבים מחצי-האי ערב. באפריל 1928 פוצל תפקידו של הלגיון, אשר נשאר אחראי רק לביטחון בתוך המדינה. במקביל לכך הוקמה יחידת "חיל-הספר העבר ירדני", שנועדה להגן על הגבולות ולעזור ללגיון בהתאם לצורך. יחידה זו הועמדה תחת פיקוחו של מפקדת בסיס חיל-האוויר הבריטי על ידי רמת-עמון. ב-1939 הוחלף מפקדו של "הלגיון הערבי" על ידי המאיר גלאב (Glubb), שכבר ניסיון רב במדינות ערב. צביונו של "הלגיון-הערבי" היה פאן-ערבי, ולשורותיו השתייכו ירדנים, עיראקים, חג'אזים, סורים, ארצישראלים (ערבים) ואחרים. צביונו זה של הלגיון ורמתו הצבאית הגבוהה יחסית שירתו כהלכה את האינטרסים הבריטיים. בשנת 1940 אורגן הגדוד המדברי הממוכן של "הלגיון הערבי", אשר השתתף בדיכוי מרד רשיד עאלי בעיראק (1941). "הלגיון הערבי" נטל חלק עיקרי במאמץ הערבי בשנת 1948 נגד הישראלים בפיקודו של גאלב. הודות לפיקוד הבריטי, ולארטילריה שהוכוונה על ידי קצינים בריטיים, לא נחל "הלגיון הערבי" תבוסה ניצחת מידי הישראלים, ואף זכה למספר הצלחות מקומיות זמניות.

ב-20 לפברואר 1928 נחתם בירושלים הסכם בין בריטניה לבין עבר-הירדן. ההסכם העניק לבריטים את השלטון הממשי של האמירות, מאחר והיועצים הבריטיים נהנו מזכויות הכרעה בכל הנוגע לתחוקתה של עבר-הירדן, יחסי החוץ שלה, עניינים כלכליים וההגנה על המיעוטים והזרים. כן נקבע כי כל מינויי הפקידים למוסדות השלטון בעבר-הירדן ייעשו בפיקוח בריטי, נספח משנת 1934 התיר לעבדאללה למנות נציגים קונסולריים בארצות שכנות.

באפריל 1928 פרסמו הבריטים את החוקה העבר-ירדנית בהסכמתו של עבדאללה. סמכויות החקיקה והמינהל נמסרו לאמיר, שהתחייב להסתייע בממשלה ובמועצה מחוקקת בת 16 חברים. שני המוסדות האחרונים הוגבלו על ידי התחייבויותיה של עבר-הירדן שנבעו מהסכם ירושלים. הבחירות נקבעו כבלתי-ישירות, עם ייצוג יחסי של המיעוטים הלאומיים והדתיים וכן הבדווים כדלקמן: 9 מוסלמים יושבי קבע, 2 בדווים, 3 נוצרים ו-2 צ'רקסים. זכות הבחירה האקטיבית הוענקה לבני 18 ומעלה, ואילו זכות ההיבחרות הוגבלה לבני 30 ומעלה. מנגנון השלטון העבר-ירדני הועמד בפיקוח מתמיד מצד הממשלה המנדטורית של ארץ-ישראל. נציגה הקבוע, הנרי קוקס (Cox), עמד בראש קבוצת יועצים בריטיים ברבת-עמון, אשר פעלו במשרדי הממשלה השונים של האמירות. אמנם חוגים לאומיים שונים ניסו להתארגן עוד בשנת 1927 במתכונת "מפלגת העם" הסורית. תוך כדי כינוסם של נכבדים שונים ביולי 1928 ברבת-עמון הועלתה מחאה נגד ההסכם עם בריטניה כהשתעבדות מוחלטת. כן טענו ראשי המתנגדים, רובם ככולם סורים שנמלטו לאחר המרד הדרוזי משנת 1925-7, כי עיצוב החוקה הינו אנטי-דמוקרטי ועל הממשלה להיות אחראית כלפי הציבור

ולא בפני האמיר. בהצעות שגובשו בכנס זה נקראו התושבים להחרים את הבחירות. הבריטים ניאותו להכניס אי-אלה תיקונים לטובת עבר-הירדן אך ורק לאחר אישור הסכם ירושלים על ידי בית הנבחרים המקומי. מועד הבחירות נדחה עד לפברואר 1929. בראשית אפריל 1929 חנך עבדאללה את הישיבה הראשונה של המועצה המחוקקת, אשר אישרה לפי המלצתו את ההסכם עם בריטניה.

המשבר הכלכלי העולמי (1929-1933) לא הורגש כמעט באמירות עבר-הירדן, הן מחמת דלות אוכלוסייה והן מחמת עיסוקיהם כנוודים וכרועים. בשנת 1934 ערך עבדאללה ביקור נימוסין בלונדון והצליח להשיג מספר שינויים בהסכם משנת 1928: עבר-הירדן שוחרר מתשלום הוצאות למנגנון הנציבות הבריטית העליונה בארץ-ישראל מחד גיסא, ואילו הכנסות האמירות ממכסים ארצישראליים הועלו מאידך גיסא. כן נחתם, כזכור, נספח להסכם ירושלים, שהתיר לעבדאללה לשגר נציגים כלכליים בדרג קונסולרי לארצות ערב הסמוכות. על קונסולים אלה נאסר לחלוטין לעסוק בפעילות מדינית. עד מלחמת העולם השנייה לא חלו שינויים עקרוניים במצב הפנימי של עבר-הירדן. הבריטים העלו בהדרגה את שיעורי המענקים השנתיים עד ל-2 מיליון ליש"ט בשנות ה-40, והללו הושקעו ברובם לשם הרחבת מסגרתו של "הלגיון הערבי" ושיפור רמתו וציודו.

6 מצרים

רקע כללי

מצרים הינה המדינה הערבית החזקה והחשובה ביותר מקרב המדינות הערביות במזרח-התיכון. מעמדה המיוחד במינו במזרח הערבי נובע משילובם של מספר תנאים יסודיים: (א) תנוחתה הגיאופוליטית בין יבשות אסיה ואפריקה (אם כי מבחינה גיאוגרפית גרידא משתייכת מצרים לאפריקה, הרי שחצ"א סיני נחשב לחלק מאסיה וחיבותו הגיאוגרפית-היסטורית התמקדה כרצועת מעבר בין שתי היבשות). תנוחה זו השפיעה על מעמדה המדיני והצבאי של מצרים בכל הדורות; (ב) צמידותה של מצרים המיושבת והמעובדת בעיקר לעמק הנילוס ולאזור הדלתה השפיעה על כלכלתה, סגנון חייה ולחץ האוכלוסין המתרבים והולכים, החל מתחילת המאה ה-20, לאחר הרחבת שיטות ההשקאה המודרניות (סכר, מאגרים ותעלות) והכנסת הכותנה כגידול שליט. צמידותה של מצרים לעמק הנילוס הביאה עוד מקדמת דנא לחלוקה גיאוגרפית-פנימית בין "מצרים העליונה" לבין "מצרים התחתונה".¹ לחלוקה זו נודעת משמעות אתנוגרפית, כלכלית ומדינית; (ג) קשריה ההיסטוריים של מצרים עם אזור הסהר-הפורה נתהדקו במיוחד לאחר הכיבוש הערבי, והיא הפכה לבסיס פאן-ערבי ופאן-מוסלמי כלפי אסיה ואפריקה כאחד; (ד) מצרים קדמה לכל מדינה ערבית אחרת במגעייה ההדוקים עם אירופה בזמן החדש: בעוד שארצות הסהר-הפורה נכבשו על ידי בריטניה במרוצת מלחמת העולם הראשונה, הרי שמצרים שמשה כשטח כיבוש בריטי עוד בסוף המאה ה-19 (1882). פתיחתה של תעלת סואץ (1869) הייתה בבחינת מהפכה אסטרטגית וכלכלית בתולדותיה של מצרים. אם כי תחילתה של התעלה בבעלות צרפתית (ובמסווה של חברה בינלאומית), הרי שהחל משנת 1875 עברה הבכורה על סואץ לבריטניה. התעלה שימשה עורק חיים ראשי לאימפריה הבריטית עד לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. חשיבותה יוצאת-הדופן של תעלת סואץ לבריטניה הניעה את זו האחרונה לכבוש "זמנית" את מצרים בעילת דיכוי של המרד הלאומני בראשותו של עראבי פחה (1882). הכיבוש הבריטי הקנה למצרים מעמד מיוחד בתחומי האימפריה העות'מאנית. מעמד מיוחד הוענק למצרים עוד בשנת 1840, עם מתן התואר השלטוני לבית מחמד-עלי, והפיכתה של מצרים לפרובינציה בעלת קשרים סמליים עם תורכיה העות'מאנית. אחיזתה של בריטניה בעמק הנילוס התעמקה והתרחבה לאחר חיסול מרד הדרווישים בסודאן (1899) והכרזת הקונדומיניון האנגלו-מצרי על שטחי סודאן באותה שנה. קדמה לפרישת שלטונה של אנגליה על סודאן בלימת החדירה הצרפתית לאזור הנילוס הלבן מפאתי מערב (תקרית פאשודה, 1896). כך, אפוא, הונח היסוד ליצירת השפעה בריטית מכרעת על רצועה טריטוריאלית רצופה במזרח-אפריקה, החל ממצרים בצפון וכלה בדרום-אפריקה בדרום.

האוכלוסין, המיעוטים והזרים

בניגוד לתנאים השוררים בלבנון, בסוריה ובעיראק, הרי שהמבנה העדתי של מצרים הינו פשוט למדי. במדינה התגוררו בשנת 1947 כ-1,345,000 נוצרים, רובם ככולם קופטים, והם היוו 7.1% מהאוכלוסייה הכללית באותה שנה. אם מצרפים לנתון זה 140,000 זרים נוספים (0.7% מכלל האוכלוסייה), מסתבר כי כ-92% מהאוכלוסייה של מצרים, בשנת 1947, היו מוסלמים-סונים, דוברי-ערבית. היינו 18,966,767 ס"ה האוכלוסין. מפקדי אוכלוסין נערכו במצרים החל משנת 1897 מדי כל עשור שנים (להוציא את שנת 1957). אם בשנת 1897 נפקדו כ-9.7 מיליון מצרים, הרי שבשנת 1917 הגיעה האוכלוסייה לסך של כ-12.6 מיליון. האומדן לשנת 1957 נקבע ל-22,840,000 נפש. מנתונים אלה ניתן לחרוץ את המסקנות הבאות:

¹ השם הערבי הוא "מִצְרַיִם". השם העברי בשימושי הזוגי – "מצרים" – מעיד על החלוקה הגיאוגרפית הכפולה כבר בימי קדם.

(א) בהתחשב בצמצומם של השטחים המיושבים במצרים ובהתרחבותם האיטית והזעירה, עולה בהרבה צפיפות האוכלוסין של מצרים החקלאית על זו של המדינות התעשייתיות במזרח-אירופה; (ב) בעייתה הלאומית הראשונה במעלה של מצרים היא מציאת פתרונות מהירים לבעיית עודפי אוכלוסייה, שכן היקף האוכלוסייה ומימדי ריבוייה הטבעי גדולים מאד לעומת מקורותיה הכלכליים הנוכחיים ואפשרויות פיתוחם המהירות; (ג) עיקר העלייה בהיקף האוכלוסין המצריים חלה בפרוס המאה ה-20, והיא קשורה, ללא ספק, למשטר הכלכלי (החדרת הכותנה ושיפור שיטות ההשקאה), וכן לגורמים מקדמים אחרים, כגון מסורת מוסלמית ותנאים סוציולוגיים שונים (גיל נישואין רך, פולגמיה, אי שימוש באמצעי-מניעה, שיפור מעמד האישה הנשואה, ניצול עבודת ילדים בכותנה, שיפור המעמד המשפחתי והביטחוני בכפרים מרוחקים וכד'); (ד) מקדם הריבוי הטבעי במצרים הינו מהגבוהים ביותר בעולם: בין השנים 1930–1950 עלה הריבוי הנקי מ-15 על כל אלף ל-25 על כל אלף, וזאת עקב ירידת ערכי התמותה. בהתחשב עם אומדן האוכלוסייה לשנת 1957 ובמקדם הריבוי הטבעי (2.5%) ניתן לאמוד את אוכלוסיית מצרים בשנת 1964 בכ-23.4 מיליון נפש. אוכלוסיית מצרים עומדת אפוא בפני "התפוצצות". כל הניסיונות שנעשו עד כה כדי לפתור את הבעיה לא היו אלא בעלי תוצאות חלקיות בלבד. בחקלאות המצרית קיימת "אבטלה-מוסווית" במידה רבה, היינו פריון הייצור הנוכחי לא יקטן גם אם יועבר כ-1/3 מכלל המתפרנסים מהחקלאות למקצועות אחרים. עד כה ננקטו הניסויים הבאים לפתרון הבעיה: הגירה, פיקוח על הילודה, עיור ותיעוש, הרחבת השטחים המעובדים בהשקאה ושיפור שיטות הייצור החקלאי.

המיעוט הדתי העיקרי במצרים-הקופטים – לא היווה בעיה בקנה מידה לאומי, בהשוואה לבעיות המיעוטים בעיראק, בסוריה ובלבנון. אדרבא, הקופטים שיתפו פעולה בתנועה הלאומית המצרית והתקבלו כחברים הן במפלגת "וופד" והן בסיעות אחרות. מבחינה גיאוגרפית מרוכזת העדה הקופטית בשלושה מחוזות שבמצרים העליונה (באסיוט – כ-21% מכלל התושבים; במִנְיָא – כ-18%, ובסוהאג' – כ-15.5%). לעומת זאת מצטמצם משקלם של השופטים באזור הדלתה ל-3-1%. כמחצית מבני העדה הקופטית התפרנסה מחקלאות, וחלקם היה ניכר בעבר במקצועות הפקידות למיניהם (כספים ומדידת קרקעות). רוב הנתונים הזרים האחרים, ברובם נוצרים, התרכזו בעיקר באלכסנדריה ובקהיר (ב-1947 התגוררו 43.5% מהם באלכסנדריה ו-38.5% בקהיר). הנתונים הזרים עסקו ברובם במקצועות עירוניים מובהקים ואף החזיקו בשטחים חקלאיים נרחבים. מאז שנות ה-40 וה-50 נשמטו מידיהם במהירות נכסיהם הקרקעיים ומשקלם הכלכלי בכלכלת מצרים הצטמצם ביותר.

מעמדה של בריטניה במצרים עד תום מלחמת העולם הראשונה

בפרוס המאה ה-20 לא היה גורם כלשהו שהיה עשוי לערער את מעמדה הצבאי, המדיני והכלכלי של בריטניה במצרים ובסודאן. הבריטים חלשו על עמק הנילוס עד למקורותיו ברמה במשוונת של ימת ויקטוריה. היאחזותם במצרים התגבשה והתעצמה בתקופת כהונתו של "הקונסול הכללי" לורד קרומר² (Cromer) (1883–1907), ויורשיו גורסט (1907–1911) וקיצ'נר (1911–1914). לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה (אוגוסט 1914) נצטוותה ממשלת מצרים להפסיק את יחסיה עם מעצמות המרכז והמצרים נקראו לסייע לבריטניה ולבעלות בריתה. באוקטובר 1914 הצטרפה, כזכור, תורכיה העות'מאנית למערכה נגד בנות-הברית. הבריטים הטילו מיני ובי מצב צבאי על מצרים, וב-18 לדצמבר 1914 הכריזו הבריטים על מצרים כעל פרוטקטוראט (שטח-חסות). הח'ידו המצרי עבאס חלמי, ששהה באותה עת בביקור בקושטא, פוטר על ידי הבריטים שהעלו במקומו את דודו, חוסיין, כמאל

² עיין בספרו של קרומר *Earl of Cromer – Modern Egypt* (London, 1908), וכן בספר זה בפרק – מצרים עד למלחמת העולם הראשונה, בסעיפים – תקופת קרומר ואילך.

לכס השלטון. זה האחרון קיבל את התואר "סְלֵטָאן" כדי לתנות תוקף לניתוקה של מצרים מהאימפריה העות'מאנית ולהטעים את שוויון מעמדו המלכותי לזה של הסולטאן העות'מאני. "הקונסול הכללי" הבריטי התמנה בעת ובעונה אחת לנציב עליון על מצרים. בשנת 1917, לאחר פטירתו של חוסיין כאמל, הועלה פואד ה-I על כס המלוכה. בדומה לקודמו הפך פואד לכלי שרת בידי הבריטים. ראש-הממשלה המצרית במרוצת המלחמה היה רֶשְׁדִי-פחה, שהיטיב לשתף פעולה עם הבריטים בכל עניין, כקטון כגדול. ככל שמהלך המלחמה התקדם והלך כן גדלה חשיבותה האסטרטגית והמדינית של מצרים, הן כבסיס צבאי לאופנסיבה הבריטית על ארץ ישראל ולפשיטה בגליפולי, והן כמרכז למדינאים הבריטיים שניהלו דיונים עם שליחי הערבים. מאז כריתת "האמנה הלבבית" בין בריטניה לבין צרפת בשנת 1904 הכירה זו האחרונה באינטרסים של בריטניה במצרים. לפיכך לא היה צורך לכלול את מצרים בהסכמים החשאיים שנחתמו בין בנות הברית במרוצת מלחמת העולם הראשונה.

מצרים עד שנת 1924

תולדותיה של מצרים בתקופה שבין שתי מלחמות עולם עומדות בסימן המאבק הלאומי נגד שלטון הכיבוש הבריטי, בד בבד עם התנהלות מאבק פנימי בין המפלגות על הבכורה המדינית. תקופה זו ניתנת לחלוקה כדלקמן: (א) משנת 1918 עד שנת 1924 – השלב הראשון להתגבשות המאבק הלאומי והפנימי, התארגנות מפלגת ה"ופד" והפיכתה לכוח החברתי הראשון במעלה במצרים; (ב) משנת 1924 עד שנת 1936 – החרפת המאבק הפנימי בין ה"ופד" לבין בית-המלוכה ומעבר המאבק הלאומי לפסי דיונים אינסופיים, שנקטעו ונתחדשו חליפות, בין מצרים לבין בריטניה; (ג) משנת 1936 עד שנת 1939 – חידוש התסיסה הפנימית בעקבות המשבר הכלכלי הבינלאומי, חתימת ההסכם האנגלו-מצרי והתגברות השפעת הפאשיזם והנאציזם במצרים בפרט ובעולם הערבי בכלל.

מצרים הייתה הארץ הערבית שמשורתה המדינית הייתה ממושכת יותר וניסיונה המפלגתי היה רב יותר מכל ארץ ערבית אחרת. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה פעלה במצרים "המפלגה הלאומית", הותיקה שבמפלגות העולם הערבי. מפלגה זו ("אל-חֶזְבֵּ אַל-וֹטְנִי") נוסדה בשנת 1907 על ידי מוצטפא כְּאֵמֶל,³ מאבותיה של התנועה הלאומית המצרית וממחולליה הראשונים. ליד "המפלגה הלאומית" פעלו אגודות מדיניות שונות, שכינו עצמן כ"מפלגות", והתארגנו בין השנים 1907–1909. כל האגודות הקיקיוניות האלה לא האריכו ימים, והתפרקו בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. "המפלגה הלאומית", לעומת זאת, המשיכה להתקיים עד לשנת 1952. הייתה זו המפלגה המצרית הראשונה שתבעה במפורש את פינוי הצבא הבריטי והקמתו של שלטון מצרי עצמאי. לאחר אכזבתו של מוצטפא כאמל מצרפת, שחתמה עם בריטניה על "האמנה הלבבית", פנה המנהיג הלאומי המצרי לעבר קושטא וצדד באוריינטציה פאן-אסלאמית. כניסתה של תורכיה למלחמת העולם הראשונה טרפה את קלפיה התכסיסיים המדיניים של "המפלגה הלאומית". עוד בשנת 1908 נפטר כאמל, ויורשיו נחלקו בדעותיהם ביחס לתנועת הפאן-אסלאם. הפלג הקיצוני של המפלגה רדף בחורי-אף את הנוצרים-הקופטים, ו"המפלגה הלאומית" איבדה בכך את בכורתה בהנהגת המאבק הלאומי לטובת ה"ופד", ששיתף פעולה עם הקופטים המצריים. בשנות ה-20 פעלו שרידיה של מפלגה זו, בהנהגת חאפז רמאדן, שייצג את מצרים במספר ועידות אנטי-אימפריאליסטיות שנתכנסו באירופה, ואף השתתף בכמה ממשלות קואליציוניות, שהוקמו ללא השתתפות ה"ופד". סיסמאותיה של המפלגה נשארו לאומניות-קיצוניות, אולם משקלה בזירה הלאומית הפנימית היה דל ערך.

³ עיין לעיל בפרק "המזה"ת עד מלחמת העולם הראשונה", מצרים, בסעיף – פעילותו של מוצטפא כאמל.

המאבק הלאומי במצרים קיבל מפנה חד, מאז תום מלחמת העולם הראשונה, עקב סדרה של גורמים: (א) נוכחותם הממושכת של הצבאות הבריטיים במצרים גררה, בהכרח, שורה של תקריות שפגעו ברגש הגאווה הלאומית המצרית, והפגינו ביתר שאת את מעמדה של המדינה כשטח כיבוש; (ב) שהיית הצבאות הזרים במצרים וצריכתם המוגברת הביאה לאינפלציה דוהרת, שפגעה בעיקר בבני המעמדות הבינוניים והדלים; (ג) ארגונים של גדודי-עבודה מצריים במרוצת מלחמת העולם הראשונה גרמה להזנחת החקלאות ולמחסור חמור במצרכי מזון; (ד) התסיסה הלאומית הגבירה חיילים עקב הצהרות והבטחות למיניהן, כגון סעיף ההגדרה העצמית ב-"14 הנקודות" של וילסון, וכן ההצהרה האנגלו-צרפתית, מנובמבר 1918, שהבטיחה עצמאות לארצות ערב.

לא ייפלא, אפוא, שבשנים 1918–1919 סחף גל של הפגנות אנטי-בריטיות את מצרים. יומיים לאחר חתימת שביתת הנשק (נובמבר 1918) פנו עסקנים לאומיים מצריים בתביעה לנציב העליון הבריטי בדבר ניהול מו"מ עם ממשלת לונדון על עתידה על מצרים. בראש המשלחת עמד סעד זעילול, שר החינוך לשעבר בתקופת קרומר, ואליו נלוו עלי שעראווי פחה ועבד אל-עזיז פהמי. המשלחת הושבה ריקם על ידי ג'ינלד ווינגייט (Wingate), הנציב העליון הבריטי, שהציע לאנשי המשלחת להגיש את תביעותיהם בכתב, למרות שהם הסתייעו בעצומה בת אלפי חתימות. משלחת מקורית זו קיבלה צביון מדיני בינואר 1919, שעה שזעילול הקים מפלגה חדשה, מפלגת "ופד" (על-שם "המשלחת"). ה"ופד" הפך עד מהרה לנושא הדגל של המאבק הלאומי במצרים.

אמנם הבריטים, בנסותם לשכך את המהומות וההפגנות, הודיעו ברבים על נכונותם להכניס שינויים במעמדה הנוכחי של מצרים. דא עקא, שמנהיגי ה"ופד" עמדו על מתן עצמאות מלאה ואף הרחיקו לכת בהכרזה חד צדדית על ביטול הפרוטקטוראט הבריטי. כיוון שמצרים עמדה על סף של מרי אזרחי, נקטו הבריטים בצעדים דראסטיים, עצרו את ראשי ה"ופד" (סעד זעילול, חמיד אל באצל, אסמאעיל צדקי ומוחמד מחמוד), והיגלו למלטה במרץ 1919, אולם המעצר השיג תוצאות הפוכות, שכן פרצו שביתות והפגנות המוניות, מסילות הברזל וענפי התעשייה שותקו וכן שירותים חיוניים אחרים. אירעו תקריות דמים בין יחידות בריטיות לבין המונים מצריים ומספר פקידים בריטיים נרצחו. ההיסטוריונים המצריים רואים בגל אלימות זה את התחשלותה של המהפכה המצרית הראשונה. החמרתו הקיצונית של המצב הביאה לפיטוריו של רג'ינלד ווינגייט ולמינויו של הגנרל אלנבי לכהונת קודמו. אלנבי, כאיש צבא מובהק, דיכא את המרד ביד ברזל. הוא הזעיק יחידות בריטיות מסוריה ומארץ ישראל על מנת להבקיע אל קהיר, שההמונים המצריים השתלטו עליה (מרץ 1919).

לקח "המהפכה המצרית" מתחילתה של שנת 1919 היה כדלקמן: למרות שהבריטים הצליחו להשתלט על המצב, הוברר לקברניטי המדיניות הבריטית בלונדון, כי מדיניות של יד-חזקה בלבד לא תפתור את בעיותיהם במצרים. יתר על כן, הבריטים נאלצו להכיר רשמית במנהיגי ה"ופד" בנושאי התנועה הלאומית המצרית. ראוי גם להטעים, כי בהפגנות למיניהן נטלו חלק גם הקופטים, יד ביד עם אנשי דת מוסלמיים, ואפילו נשים השתתפו בפועל בהפגנות לראשונה בתולדות מצרים. באפריל 1919 שוחררו מנהיגי ה"ופד" מכלא-מעצרים במלטה, והבריטים התירו לסעד זעילול להופיע בפאריס לפני ועדת-השלום ולשטח את טענותיו, להלך נסע המנהיג המצרי ללונדון לשם ניהול מו"מ על עתידה של מצרים. בעת ובעונה אחת מינתה ממשלת לונדון את לורד מילנר (Milner) בראש ועדת חקירה שנסלחה למצרים על מנת ללמד את המצב ולחפש פתרון. ועדת מילנר, ששהתה במצרים מדצמבר 1919 ועד למרץ 1920, הציעה בהמלצותיה לבטל את הפרוטקטוראט הבריטי ולהמירו בחוזה אנגלו-מצרי, אשר יבטיח את זכותה של בריטניה להגן על מצרים, לפקח על יחסי החוץ שלה ולקיים בסיסים באזור סואץ. משלחת מצרית, בראשית סעד זעילול, הוזמנה ללונדון כדי לנהל דיונים על בסיס המלצות ועדת מילנר. אולם המצרים דחו את ההצעות הבריטיות,

שכפרו, למעשה, בריבונותה של מצרים, והדיונים הגיעו למבוי סתום. כתוצאה מכך, נקטו הבריטים באמצעי זהירות על מנת לקדם פני מהומות אפשריות: בשנת 1921 הוטל מצב חירום על המדינה, והעיתונות הוגבלה בצנזורה חמורה ונאסר על התכנסויות ואסיפות. אולם גלי המרי הלאומי לא שככו. משהפרו ראשי ה"ופד" את תקנות החירום החדשות, נאסרו שנית והוגלו לעדן, לאיי סיישל ולגיברלטר, תוך התחדשותן של המהומות. מכיוון שכך, החליטו הבריטים לפעול באורח דיפלומטי חד-צדדי ולכפות על מצרים את המלצות ועדת-מילנר.

בפברואר 1922 הוציא הנציב העליון הבריטי צו שהודיע על סיום משטר הפרוטקטוראט ועל "עצמאותה" של מצרים, תוך הבטחה למתן חוקה דמוקרטית. הבריטים הודיעו, כי עד לכריתת הסכם רשמי בין בריטניה לבין מצרים תישארנה תלויות ועומדות 4 נקודות, שתיושבה להלן במו"מ הדדי: ואלו הן: (א) אבטחת קווי התעבורה הבריטים העוברים במצרים; (ב) אבטחת הגנתה של מצרים מפני תוקפנות זרה; (ג) הגנת המיעוטים והאינטרסים הזרים במצרים; (ד) המשך ה"סטאטוס-קוו" בסודאן, היינו משטר הקונדומיניון האנגלו-מצרי משנת 1899.

ההכרה הבריטית הנ"ל ב"ריבונותה" של מצרים פילגה את פעילי המחנה הלאומי. קבוצת "ופדיסטים", בהנהגת מוחמד מחמוד ואסמאעיל צדקי, פרשה מהמפלגה והקימה את "מפלגת הליברלים והקונסטיטוציונים", אשר ראתה בצו הבריטי מ-1922 בסיס לשיתוף פעולה עם הבריטים. מפלגה זו הפכה לנושאת כליהם של חוגי בית המלוכה המצרי, אשר נטו אף הם לשתף פעולה עם הבריטים. כבר ב-15 למרץ 1922 המיר פואד ה-I את תארו מ"סולטאן" ל"מלך" ובאפריל 1923 פרסם את החוקה המצרית, שהיוותה חיכוי מלאכותי לחוקות המונרכיות-הקונסטיטוציוניות של מדינות מערב-אירופה. זעילול ומקורביו הוחזרו מהגלות על מנת לעמוד בראש מפלגתם, עם פתיחת מערכת הבחירות בספטמבר 1923. הבחירות לפרלמנט היו בלתי-ישירות ונערכו בשני שלבים על יסוד הערכת רכוש. ה"ופד" זכה לניצחון בלתי-מעורער בהשיגו 188 צירים לעומת 27 צירי מפלגות אחרות. בינואר 1924 הרכיב זעילול את הממשלה המצרית הראשונה בהנהגתו, והחל ללחוץ על ממשלת בריטניה במגמה לשנות את ההכרזה הבריטית החד-צדדית על "עצמאותה" של המדינה. למעשה, לא חל שינוי מהותי במעמדה של מצרים עם פרסום ההכרזה הבריטית משנת 1922. שליטתה הכללית של בריטניה לא נתערעה עם ביטולו של המשטר הצבאי שנכנס לתוקפו מאז נובמבר 1914.

חודשיים לאחר הרכבתה של ממשלת ה"ופד" נאלצה זו האחרונה לעמוד מול קשייה הכלכליים של המדינה, מורשת מלחמת העולם הראשונה. פרצו שביתות פועלים, שתבעו את שיפור מעמדם הכלכלי, ואשר דוכאו ביד חזקה. המפלגה הקומוניסטית המצרית, שנוצרה עוד במאי 1921, הוצאה אל מחוץ לחוק ומנהיגיה הועמדו למשפט. בד בבד עם ניסיונות הממשלה המצרית להתגבר על קשייה הפנימיים, לא נפסקו הדיונים עם בריטניה במישור הדיפלומטי. עלייתה לשלטון של ממשלת ה"לייבור" הבריטי בהנהגת ראמזי מקדונאלד הפיחה תקוות בלב זעילול ושריו. דיוני לונדון בין זעילול לבין מקדונאלד נסתיימו בלא כלום כיוון שהמצרים עמדו על פינוי הצבא הבריטי וסילוק היועצים הבריטיים ממצרים, וכן תבעו את החלפת תואר "הנציב העליון" הבריטי במעמד של שגריר. אבן הנגף העיקרית הייתה, כמובן, בעיית סודאן. זעילול תבע את סיפוחה למצרים בטענות היסטוריות וכלכליות, ואילו הבריטים סירבו לכך בכל תוקף. כישלון של שיחות לונדון הביא לחידושן של ההתפרעויות המצרים, שכוונו הפעם כלפי הסגל הצבאי והמנהלי הבריטי.

ב-19 לנובמבר 1924 נורה ונהרג סר לי סטאק (Lee Stack) על ידי מתנקש "וופדיסטי" קיצוני. רציחתו של סטאק, הרמטכ"ל הבריטי של צבא מצרים ומושלה הכללי של סודאן, הביא לתגובה בריטית מהירה וחריפה. יחידות צבא בריטיות שיוו מצור, יומיים לאחר ההתנקשות, על בנייני הממשלה והפרלמנט בקהיר. הנציב העליון, הגנרל אלנבי, הגיש

אולטימטום לממשלת זעילול ובו התביעות הבאות: (א) הענשת האחראים להתנקשות ופרסום התנצלות מצרית בפומבי; (ב) תשלום פיצויים בסך חצי מיליון לירות מצריות (כ-1.5 מיליון דולר); (ג) איסור על הפגנות מדיניות ופינוי היחידות המצריות מסודאן; (ד) החזרתם של היועצים הבריטיים למחלקות הממשלתיות (כספים ומשפט) ול"מחלקה האירופית של משרד הפנים המצרי" (מוסד ביטחוני שנוהל על ידי הבריטים). כן הודיע אלנבי על הוצאת חבלי ההשקאה המצריים, שהיו קשורים למערכת ההשקאה של הגזירה הסודאנית, מתחומי מצרים. פירושה של הודעה זו היה, כי מקור המים החיוני של הנילוס יוקדש מכאן ואילך אך ורק להשקאת המטעים הבריטיים בסודאן. האולטימטום הבריטי לווה בתפיסתם של קרפיפי המכס והנמל באלכסנדריה ובהחזרתם של הפקידים ויחידות הצבא המצריות מסודאן.

העוקץ באולטימטום הבריטי היה, כמובן, קביעת העובדות המוגמרות בסודאן, אשר בעטייה נכשלו, בשעתו, השיחות בין זעילול ורמזי מקדונאלד. פנייתו של הפרלמנט המצרי במחאה לחבר הלאומים ולפרלמנטים אחרים עלתה בתוהו, שכן תחת הלחץ הבריטי פיזר פואד את הפרלמנט ובשלהי נובמבר 1924 התפטרה ממשלתו של סעד סעילול. כראש ממשלה, וללא שיתוף ה"ופד", התמנה אחמד זיוואר פחה, מנהיג "מפלגת האיחוד" (חזב אל-אתיחאד), שהיה מקורב לחוגי בית-המלוכה המצרי. בשלב זה החרפה היריבות בין בית המלוכה לבין הנהגת ה"ופד", והמאבק ביניהם התעצם והלך עד למלחמת העולם השנייה ואף לאחריה. זיוואר נכנע לאולטימטום של אלנבי והבריטים פינו את יחידותיהם מאזור הנמל של אלכסנדריה. להלן חזר בו אלנבי מביצוע איומו בדבר ניתוק אזורי ההשקאה במצרים שהיו קשורים לגזירה הסודאנית.

תקופת השלטון הקצרה של ה"ופד" הסתכמה, אפוא, בתוצאות הבאות: מעמדה הכללי של בריטניה במצרים התעצם והתחזק כבתקופת כפרוטקטוראט, מאחר והבריטים חלשו באמצעות פקידיהם על המחלקות הממשלתיות השונות במצרים, ובמיוחד – על המיניסטריון לביטחון-פנימי. האחיזה המצרית בסודאן התרופפה ביותר מחמת פינוי הסגל המצרי הצבאי והמנהלי. ולבסוף הבריטים העמיקו את שליטתם הכלכלית במצרים באמצעות החברות המונופוליסטיות שלהם ושיטותיהם המסחריות.

מצרים בין השנים 1924–1936

תקופת שלטונה הראשונה של ממשלת זיוואר פחה (נובמבר 1924 – מרץ 1925) פתחה דף חדש בתולדותיה המסוערות של מצרים. תקופה זו, שהחלה, כאמור, בשנת 1924 והסתיימה בחתימת החוזה האנגלו-מצרי בשנת 1936, התאפיינה בצביון מדיני כפול: (א) במישור הדיפלומטי החיצוני התנהלו לסירוגין דיונים בין בריטניה למצרים, בדומה לדיוני צ'מברליין-סרוואת (1927–1928), הנדרסון-מחמוד (1929) והנדרסון-נחאס (1930). כל השיחות והדיונים הללו היו עקרים. החל ממאי 1930 נפסקו המגעים הדיפלומטיים הרשמיים עד לחידושים בשנת 1935. סלעי המחלוקת היו, כמובן, בעיית סודאן ובעיית הצבא הבריטי במצרים. עד לחידוש הדיונים נשארה בתוקפה ההכרזה הבריטית החד-צדדית על "עצמאותה" של מצרים (מפברואר 1922); (ב) במישור המדיני הפנימי נערכו במקביל שלוש התמודדויות רצופות ומשולבות זו בזו. הגורמים החברתיים המתמודדים היו כדלקמן: מפלגת ה"ופד" שנאבקה לשחרור לאומי מלא, אך מנהיגיה, שבאו מהמעמד החברתי השליט, ניהלו גם מערכה חברתית לשמירת האינטרסים של בעלי הרכוש הגדול במצרים; חוגי בית-המלוכה, שגילו עמדה מתונה ופושרת יותר במאבק הלאומי ונתמכו בדרך כלל על ידי הבריטים. חוקי בית המלוכה נשענו על בעלי-ברית מפלגתיים שפרשו מה"ופד", וניהלו מאבק צמוד על הבכורה המדינית במצרים; סיעות אישיות ומפלגתיות שפרשו מה"ופד" ואף התפלגו בינן לבין עצמן. יחסיהן המורכבים של מפלגות אלה לא מנעו את הופעתן המאוחדת ברוב המקרים נגד ה"ופד", בחסותו של בית המלוכה.

למרות כישלונה הזמני של התנועה הלאומית במצרים, קשה לציין בתקופה הנסקרת (1924–1935) אירועי מרי רציניים ותקריות אלימות, כפי שחלו בשנות ה-20 המוקדמות. אחת הסיבות לכך נעוצה, ללא ספק, במערך המפלגתי המורכב והמסובך ובתחרות הפנימית החריפה שהתנהלה בין ראשי ה"ופד", מנהיגי המפלגות הפורשות ובית המלוכה. המלך ובעלי בריתו האנטי-ופדיים חרדו מפני התוצאות החברתיות הצפויות של השחרור הלאומי המלא, והעדיפו שחרור הדרגתי תוך שיתוף פעולה עם הבריטים. בהנהגת ה"ופד" עצמו שלטו בעלי הנכסים הגדולים, למרות צביונה העממי של המפלגה, ואלה האחרונים היו מסוכסכים על רקע אישי לא פחות מאשר על רקע אידיאולוגי ותכסיסי. הבריטים ניצלו ככל האפשר את ההתגודדות הפנימית על מנת להפריד ולמשול כמיטב מסורתם.

בתקופת ממשלו הראשון של זיוואר (עד מרץ 1925) הוחמר הפיקוח הממשלתי על המפלגות והפעילות המדינית. כניסתו לתוקף של חוק האגודות המדיניות חייב את המפלגות לדווח על תקציבן, סניפיהן וחבריהן לממשלה. כן הוכנס שינוי בחוק הבחירות על מנת לצמצם את זכות הבחירה ומספר המצביעים. צעד זה כוון במיוחד נגד ה"ופד". כמו כן, הושלם ניסוחה של החוקה המצרית והובטחו בה זכויות מיוחדות למלך. בממשלתו השנייה של זיוואר (מרץ 1925 – יוני 1926) השתתפו גם מפלגות "הליבראליס-הקונסטיטוציוניים" ו"האתיחאד". הקואליציה האנטי-ופדית הזאת התפוררה עד מהרה מחמת מחלוקות בענייני סודאן והחוקה, ובמיוחד לגבי הבהרת מעמדו של האסלאם כדת-המדינה. מנהיגי "הליבראליס-הקונסטיטוציוניים" התנגדו לקביעה, כי האסלאם הינו דת המדינה. הויכוח התעורר בעקבות פרסום ספרו של עלי עבד אר-ראזק – "האסלאם ויסודות השלטון". מחבר הספר פוטר ממשרתו במכללת "אל-אזהר" והורחק מכהונתו כקאדי. אולם שר המשפטים, עבד אל-עזיז פהמי, מי שהשתתף בשעתו ב"משלחת" המפורסמת בראשות סעד זעילול ועבר למפלגה הליבראלית-קונסטיטוציונית, סירב לאשר את הפיטורין, והורחק מהממשלה הקואליציונית של זיוואר פחה (באוקטובר 1925). כמחאה על סילוקו התפטרו שלושה שרים אחרים, חברי מפלגתו, מהממשלה. ראוי לציין, כי ה"ופד" האופוזיציוני לא תמך בגישתו של עבד אר-ראזק.

עקב התפרקות הקואליציה הוכרז על בחירות חדשות במאי 1926, שהפכו למערכת הבחירות השנייה בתולדותיה של מצרים. גם בזאת הפעם נחל ה"ופד" ניצחון מכריע, אולם הבריטים הטילו וטו על מועמדותו של זעילול כראש הממשלה. כתוצאה מכך נבחר זעילול לנשיאות בית-הנבחרים וכיהן בתפקיד משני זה עד לפטירתו באוגוסט 1927. עם מותו הסתלקה הדמות המרכזית במאבק הלאומי המצרי וצמרת ה"ופד" התפוררה. מוצטפא אנ-נחאס פחה הפך ליורשו של זעילול, תוך מאבקים על רקע אישי ופרישות נוספות ממפלגתו. בין מאי 1926 ומרץ 1928 שלטה במצרים קואליציה ממשלתית, שהורכבה מה"ופד" ומ"הליבראליס הקונסטיטוציוניים", והתאפיינה בשינויי הרכב אישיים ומשברים תדירים. ידם של "הליבראליס" הייתה לרוב על העליונה בממשלה זו. רק לאחר סירובו של הפרלמנט המצרי לאשר הצעת חוק, אשר לפיה הובטח הרקע החוקי לשהייתו של הצבא הבריטי במצרים, הועמד מוצטפא אנ-נחאס בראשות הקואליציה הממשלתית (מרץ 1928). ממשלתו של נחאס פחה הוציאה בקושי את שנתה הראשונה, שכן עקבות המשבר הכלכלי נתנו את אותותיהם במצרים בצורת נחשולי שביתות של עובדי השירותים החיוניים, החל משנת 1927. חילוקי הדעות המסורתיים בין ממשלות בריטניה ומצרים, בד בבד עם התערבותו המתמדת של המלך בניהול מדיניותה של הממשלה, גרמו למשבר ממשלתי חדש ביוני 1928: ממשלת נחאס התפטרה, הפרלמנט פוזר על ידי המלך ותוקף החוקה בוטל לשלוש שנים. פואד מינה את מוחמד מחמוד, מנהיג "הליבראליס הקונסטיטוציוניים", לראשות ממשלת מעבר, ששלטה עד אוקטובר 1929. ממשלה זו, כשתי ממשלותיו הקודמות של זיוואר פחה, הטילה הגבלות על המפלגות (קרי ה"ופד") ודיכאה את חופש ההבעה בכתב ובעל פה. מאוקטובר 1929 ועד לדצמבר באותה שנה החליפה הממשלה את ראשה, שלא היה אלא

נשיאה הראשון של המפלגה "הליבראלית הקונסטיטוציונית", אשר פרש ממנה בשלהי שנת 1924, הלא הוא עדלי יעין-פחה. כקודמו בשלטון, מוחמד מחמוד, היה עדלי יעין חסר תמיכה רחבה בקרב השדרות העממיות. ממשלתו שרתה ולא יכלה לקשיים הכלכליים ששררו גם במצרים לאחר ההתמוטטות הכלכלית הבינלאומית. הבריטים חזרו וניסו בכל אותו פרק זמן לכפות על מצרים חוזה, שיאשר חוקית את שהייתו של צבאם במצרים. אולם לאור רפיון המדיני של ממשלות מחמוד ויעין, שהתבטא בתלישותן ובניתוקן מהמונים, שונתה הטקטיקה הבריטית במגמת הידברות מחודשת עם הצמרת המפלגתית של ה"ופד": המלך החזיר לתוקפה את החוקה משנת 1923 והכריז על עריכת בחירות בדצמבר 1929. בפעם השלישית זכתה מפלגת ה"ופד" ברוב מוחלט ובינואר 1930 הורכבה ממשלה "ופדיסטית" בראשותו של מוצטפא אנ-נחאס.

השתלשלות האירועים עד כה מלמדת על הפכפכותם של החיים המדיניים במצרים בתקופה הנסקרת; שכן למרות שמפלגת ה"ופד" יצאה כמנצחת בשלוש מערכות הבחירות (ב-1923, ב-1925 וב-1929), לא הוקמו ממשלות "ופדיסטיות" אלא בפרקי זמן קצרים ביותר, מאז פטירתו של סעד זעילול. הכוונה לממשלותיו קצרות הימים של מוצטפא אנ-נחאס בשנים 1928 ו-1930. מרבית הממשלות הורכבו מקואליציות אנטי-ופדיסטיות, שנתמכו על ידי המלך וקיבלו בעקיפין את ברכתם של הבריטים. מצבים פרדוקסאליים אלה נוצרו כתוצאה מהגבלת זכויות הבחירה ומלחצים בלתי-דמוקרטיים אחרים, שהופעלו על ידי יריבי ה"ופד" שבשלטון. כך, למשל, החליט המלך פואד להתנכל בכל מחיר לממשלתו השנייה של נחאס פחה (ינואר-יוני 1930). יתרה מזאת, הנהגתה המדינית של מפלגת ה"ופד" נטתה להתכחש להבטחותיה אודות תיקונים סוציאליים, שניתנו ערב-הבחירות. במקום אישורה של חוקת-עבודה וחלוקת קרקעות לאיכרים כמובטח, לא היסס נחאס פחה לשגר יחידות צבא ומשטרה לדיכויים של ההמונים המפגינים, שהעלוהו לשלטון זו הפעם השנייה. נוסף לכך, לא חלה כל התקדמות במהלך הדיונים עם בריטניה בבעיית סודאן. גם בזירת המאבק השלישית – יחסי נחאס-פואד – חל קרע גלוי, שעה שהמלך סירב לאשר הצעת חוק שהתכוונה להגביל מינויים של שרים לממשלה בניגוד לחוקה משנת 1923. אילו אושר חוק זה, כי אז היה נבצר מהמלך למנות שרים כראות עיניו ולפטר ממשלה שנבחרה כחוק. במאבק עקרוני זה, הייתה הפעם ידו של פואד על העליונה וממשלת נחאס נאלצה להתפטר (יוני 1930).

עושה דברו של המלך הפעם היה אסמאעיל צדקי פחה, אחת הדמויות הנועזות ביותר במצרים, שנודע כתקיף ובעל זרוע איתנה. צדקי פחה עבר קריירה מדינית מגוונת והפכפכת: בשנת 1919 גלה עם זעילול ומנהיגי ה"ופד" האחרים למלטה. ב-1922 היה לאחד ממייסדיה של המפלגה "הליבראלית-הקונסטיטוציונית" בצוותא עם מוחמד מחמוד. 8 שנים לאחר מכן פרש גם ממפלגה זו והקים את "מפלגת-העם" ("חֶזְבַּ אֶש-שְׁעֵב"), שתמכה בבית המלוכה. להלך הפך לנציגה של סיעת "הבלתי-תלויים". לזכותו ייאמר, כי ניחן בהשקפה מדינית מרחיקת-ראות ולא היסס מלהביע את דעתו החיובית על פעולות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

ממשלתו של צדקי פחה נתמכה על ידי מפלגתו – "מפלגת העם" – ועל ידי "מפלגת האיחוד" הפרו-מלוכנית. משטר היד-החזקה של מדינאי נוקשה זה הורגש יפה ביולי 1930, שעה שהצבא המצרי פתח באש על מפגינים במנצורה, בקהיר, באלכסנדריה, בפורט-סעיד ובסואץ. ב-22 לאוקטובר 1930 ביטל צדקי את חוקת 1923 ופרסם חוקה חדשה" סמכויות הפרלמנט קוצצו לעומת הרחבת סמכויות המלך. חוק התקציב הוצא מתחומי האישור הפרלמנטרי וחוק הבחירות החדש נועד להכשיל את ה"ופד" כיוון שהבחירות עתידות היו להתקיים בצורה עקיפה, על בסיס רכושני ותוך העלאת גיל הבחורים. כן הוגדל ייצוג האזורים הכפריים על חשבון הערים הגדולות, ובכך ניתנה אפשרות להשפיע על צורת בחירתם של הפלאחים. לבסוף הוגדל מספר הסנטורים הממונים על ידי המלך מ-40 ל-60.

חוקה כפויה זו היוותה את הבסיס לבחירות שהתנהלו במאי 1931, ואשר הוחרמו הן על ידי ה"ופד" והן על ידי "הליבראליס הקונסטיטוציוניים", שסר חינם בעיני בית המלוכה. הבחירות הנחילו רוב מוחלט (83 מושבים מתוך 150) ל"מפלגת העם" של ראש הממשלה. עיקר מעייניו של צדקי היו נתונים לבעיות כלכליות, אשר החמירו ביותר באותה תקופה. עם זאת, לא נעלמה המשמעות המדינית מפעילויותיו הכלכליות והמשפטיות של צדקי-פחה. ב-1932 הוזמן בטלר, מומחה בריטי לענייני עבודה מטעם חבר הלאומים, כדי להמליץ על פתרון להפגנות ולסכסוכי עבודה. למרות שזה האחרון הוקיע את משטר הניצול הקיים המצרים, הציע להגביל את סכסוכי העבודה לבוררות-חובה ממשלתית. כך הוקמה מחלקת עבודה במשרד הפנים המצרי בהנהלתו של פקיד בריטי בכיר ואילו בראש הנהגת איגודי הפועלים שקיבלו מעמד חוקי, הועמד עבאס חלים. בשלהי שנת 1933 הוקל במקצת מצבה הכלכלי כל המדינה, אך יחד עם זאת נאלץ אסמאעיל צדקי להתפטר (בספטמבר 1933), לאחר שמדיניותו התקיפה הגדישה את הסאה, והמלך פואד החליט לסלקו אישית.

החווה האנגלו-מצרי משנת 1936

ההפוגה הפנימית ששררה במצרים בתקופת הדיקטטורה של צדקי פחה וכן השקט היחסי ביחסי-החוף המצריים בין השנים 1930–1935 הגיעו לקיצם בספטמבר 1935, עם התקפת הפושעת של איטליה הפאשיסטית על חבש. סילוקו של צדקי פחה על ידי פואד בנימוקי בריאות כביכול (ספטמבר 1933) פינו את הדרך לשלטון הקצר של שתי ממשלות-מעבר: האחת, בראשותו של עבד אל-פתאח יחיא, מאנשי שלומו של פואד (ספטמבר 1933 – נובמבר 1934); והשנייה, בראשותו של מוחמד תופיק נסים, אישיות ניטראלית ומקובלת על בית המלוכה וצמרת ה"ופד" כאחד (נובמבר 1934 – ינואר 1936). במחצית הראשונה של שנת 1934 פקדו שוב את המדינה שביתות המוניות. הממשלה אסרה מחדש על קיומן של האגודות המקצועיות, אולם השביתות התרחבו בהדרגה וקיבלו צביון אנטי-ממשלתי ואנטי-בריטי. כתוצאה מכך, נאלץ פואד להסכים למינויו של מוחמד תופיק נסים, שהחל להכשיר את הקרקע לחידוש החוקה משנת 1923, וליצור בעקיפין את התנאים לשובה של מפלגת ה"ופד" לשלטון. בשלהי נובמבר 1934 בוטלה חוקתו של צדקי (1930) וכן פוזר הפרלמנט שנבחר, ללא השתתפות ה"ופד" וה"ליבראליס הקונסטיטוציוניים", במאי 1931.

בפרוס שנת 1935 נערך כנס מפלגתי של ה"ופד", אשר בלטה בו הנימה המדינית המתונה. מסתבר, שצמרת ההנהגה הייתה מוכנה להגיע לכלל הסכם עם בריטניה. במרוצת שנה זו גברה במיוחד התעמולה האנטי-בריטית שהופצה על ידי סוכני איטליה וגרמניה. כחודשיים לערך לאחר הפלישה האיטלקית לחבש החרפה האווירה האנטי-בריטית במצרים עד לכלל עריכת הפגנה המונית בקהיר, שהעלתה סיסמאות התנגדות לבריטניה ולכל ממשלה שתשתף פעולה עם הבריטים. הלכי-הרוח החדשים ניזונו, כאמור, מהתעמולה הנאצית-פאשיסטית הענפה, ומהופעתן המדינית של מפלגות פאשיסטיות-למחצה, בדומה ל"מצרים הצעירה" (שנוסדה רשמית רק בשנת 1937), וכן מהגברת פעילותם של "האחים המוסלמיים" במישור המדיני. בעקבות התגברות הלכי-הרוח הלאומניים נוצר שיתוף פעולה זמני בין ה"ופד" לבין "הליבראליס-הקונסטיטוציוניים" ו"המפלגה הלאומית" תחת הסיסמא של החזרת החוקה משנת 1923. ואמנם, בדצמבר 1935 הוחזרה לתוקפה החוקה הקודמת. האירועים המדיניים הפנימיים, ובמיוחד החיצוניים, גיבשו את הכרתו של פואד, כי יש לרכב על הגל הלאומי הגואה.

מאחר והוחזרה החוקה ליושנה, נתמנה עלי מאהר (ינואר 1936) לראש ממשלת-מעבר שמתפקידה היה לפקח על מערכת הבחירות החמישית במספר במדינה. כרגיל, זכתה מפלגת ה"ופד" ברוב מכריע בבחירות שהתנהלו במאי 1936, וכתוצאה מכך נכונה ממשלת ה"ופד" השלישית בראשותו של מוצטפא אנ-נחאס פחה.

התנאים המדיניים החדשים, שנוצרו עתה באגן המזרחי של היס-התיכון ובאפריקה המזרחית עקב האימפריאליזם הפאשיסטי של מוסוליני, הכשירו את הקרקע להפשרת היחסים בין מצרים לבריטניה, תוך החווית נכונות לפשרות הדדיות. יתר על כן, מותו של פואד ב-1936 אפשר הפוגה זמנית במסורת היחסים המתוחים שבין בית המלוכה וצמרת ה"ופד". שכן המלך הצעיר פארוק היה נתון להשפעתו של עלי מאהר, אותו מדינאי שהכשיר את הקרקע לניצחון ה"ופד" בבחירות האחרונות. מכל מקום, הבריטים היו נכונים עתה להגיע לכלל הסדר יציב עם מצרים נוכח חדירתה של איטליה לחבש ושיפור יחסיה עם שליט תימן. בעת ובעונה אחת התגבשה בצמרת ה"ופד" הדעה, כי מוטב להעדיף הסדר עם בריטניה ולקדם בכך את פני הסכנה הצפויה למצרים ולסודאן עקב כיבוש חבש על ידי מוסוליני. ניתן להניח, כי זוועות המלחמה בחבש ויחסם הפושע של הפאשיסטים לתושביה המתגוננים היו רמז ברור למדי למנהיגיה של מצרים אודות מדיניותה של איטליה כלפי בני אומה אפריקאית נחשלת. כתוצאה מכך, נועדה משלחת לאומית מצרית, שהורכבה הן מנציגי ה"ופד" (שבעה במספר) והן מנציגי המפלגות האחרות (שישה במספר), לשיחות מקיפות עם סר מילס למפסון (Miles Lampson), הנציב הבריטי העליון במצרים. השיחות הסתיימו בחתימת הסכם לונדון (ב-26 לאוגוסט 1936), כשחתימתו של נחאס פחה מייצרת את הצד המצרי. ההסכם האנגלו-מצרי הנ"ל נועד ל-20 שנה וסעיפיו העיקריים היו כדלקמן: (א) כריתת ברית-צבאית, מתן ערובה בריטית להגנת מצרים מפני תוקפנות זרה ומתן הקלות תחבורתיות לבריטים במצרים בעת מלחמה; (ב) הסכמת מצרים לחניית 10,000 חיילים ו-400 טייסים בריטיים באזור סואץ ובניית קסרטיניהם על-חשבון ממשלת מצרים. פינוי שאר היחידות הבריטיות מהמדינה, להוציא את הבסיס הימי באלכסנדריה, אשר יוחזק על ידי הבריטים במשך 8 שנים נוספות; (ג) החלפת הסגל הבריטי בצבא מצרים ובמשטרתה במשלחת צבאית בריטית שתסייע לארגון הצבא המצרי. הדרכתו של צבא מצרים והשתלמות קציניו תיעשה אך ורק במסגרת בריטית. לעומת זאת הותר למצרים להגדיל את צבאה ללא הגבלה; (ד) היתר הגירה מצרית בלתי-מוגבלת לסודאן והחזרת היחידות הצבאיות המצריות לסודאן; (ה) הסכמה על תמיכה בריטית במצרים לביטול הקפיטולציות; (ו) תמיכה בריטית במועמדות מצרים כחברה בחבר-הלאומים; (ז) החלפת הנציב העליון הבריטי בשגריר, שייהנה מזכויות בכורה דיפלומטיות.

בין שאר הסעיפים הוסכם על שמירת זכויות היתר של אנשי הצבא הבריטיים בענייני שיפוט ומכס. כן התחייבו שתי המדינות בהתייעצות הדדית במקרה של סכסוך עם מדינה שלישית והענקת סיוע הדדי במקרה של סכנת מלחמה ומלחמה ממש. כמו כן, בוטלה המחלקה האירופית של משרד הביטחון (שנוהלה על ידי אנשי מודיעין בריטי). לעומת זאת, הושארו קצינים בריטיים במשטרה המצרית למשך 5 שנים נוספות עם אפשרויות של הארכת חוזהם (שהוארכו להלן).

הערכת החוזה האנגלו-מצרי

קיימות גרסאות שונות לגבי הערכת מהותו של החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936. ציר הויכוח בין ההיסטוריונים נסב על שיעור ההישגים המצריים בחתימת החוזה הנ"ל, בהתייחס לחוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930 ול"ארבע הנקודות", שנשארו פתוחות לאחר ביטול משטר הפרוטקטוראט במצרים, בפברואר 1922. א' כהן⁴ מביא הערכות בריטיות וסובייטיות שמהן משתמעת הנימה, כי המצרים לא השיגו דבר בשנת 1936, שלא היו יכולים להשיגו 15 שנה קודם לכן, וללא שפיכות דמים ומאבקים עקשניים. כוהן חולק על הערכות פסימיות אלה וטוען, כי בהשוואה להמלצותיה של ועדת מילנר, חלה התקדמות ניכרת בהישגים המדיניים של מצרים. טיעונו מתבסס על העובדות הבאות: (א) ועדת מילנר הציעה כהונת יועץ בריטי

⁴ א' כהן, תמורות מדיניות בעולם הערבי (ת"א, 1959, ע' 57-58).

לענייני הזרים ולעניינים משפטיים. להצעה זו לא היה זכר בחוזה מ-1936; (ב) לפי המלצות מילנר ניתן לנציג הבריטי למנוע את תחולתם של חוקים מצריים שונים על הזרים במצרים, כלומר הוצע שבריטניה תייצג את הזכויות הנובעות מהקפיטולציות של כל המעצמות האחרות. לעומת זאת, המליץ חוזה 1936 על ביטול הקפיטולציות מעיקרן, אולם לסגל הצבאי הבריטי הושארו זכויות יתר בענייני שיפוט ומיסוי; (ג) לפי המלצות הועדה מ-1920, יכלו הצבאות הבריטיים לחנות בכל מצרים, בעוד שלפי חוזה 1936 הוגבלה חנייתם לאזור סואץ ולנמל אלכסנדריה ובמספרים מוגבלים.

להערכה זו יש הצדקה חלקית בלבד והיא אינה עומדת במבחן השינויים הבלתי-עקרוניים שחלו בתחום הביטחוני והצבאי. ועדת מילנר קבעה את זכותה של בריטניה להגן על מצרים ולקיים בסיסים באזור סואץ. ב"ארבע הנקודות", שפורסמו כשנתיים לאחר מכן, הוטעמו הסעיפים שיש לדון עליהם בצוותא, והם אבטחת נתיבי התעבורה הקיסריים העוברים במצרים ואבטחת הגנה של מצרים מפני תוקפנות זרה. שתי נקודות אלה יושבו לשביעות רצונם המלאה של הבריטים בחוזה מ-1936. אין ליחס חשיבות מיוחדת להגבלת מספר החיילים הבריטיים בבסיסי סואץ, שכן ספק רב אם בריטניה הייתה מחזיקה בימי שלום כוח צבאי חזק ומתוגבר במצרים. יתר על כן, אין לשכוח, כי החוזה האנגלו-מצרי נחתם בשנת 1936, בצל האיום הפאשיסטי על מקורות הנילוס הכחול שבחבש. המנהיגות המצרית עצמה עמדה, ללא ספק, על הסכנה הנובעת למצרים ולסודאן מהשתלטותם של האיטלקים על חבש. ואכן, החוזה מ-1936 מחייב את מצרים ובריטניה להתייעצות הדדית ולהגשת סיוע במקרה של סכנת מלחמה או מצב חירום בינלאומי. פירושו של דבר היה, שהבריטים יכלו בנקל לתגבר את יחידותיהם בהסתמך על החוזה עצמו, ובהתחשב במשבר הבינלאומי שהשתרר לאחר פלישת איטליה לחבש. זאת ועוד, ועדת מילנר המליצה על קיום בסיסים צבאיים באזור סואץ והמלצה זו התקבלה על דעת המצרים בשנת 1936.

לעומת זאת ויתרו הבריטים על תביעתם המקורית להגנה על זכויות המיעוטים והזרים. דא עקא, שויתורם לא היה מלא, שכן לאחר אישור החוזה האנגלו-מצרי על ידי הפרלמנט המצרי (בדצמבר 1936), ביטלה ועדת מונטרה (מאי 1937) את הקפיטולציות במצרים, אולם המליצה על הקמת בתי-דין מעורבים בקהיר ובאלכסנדריה לשיפוטם של הזרים למשך תריסר השנים הבאות. 19 ימים לאחר מכן (ב-8 למאי) התקבלה מצרים לחבר הלאומים. ראוי להדגיש במיוחד, כי בבעיית סודאן לא חלה כל התקדמות ממשית מבחינה מצרית, שכן חוזה 1936 רק החזיר לתוקפו את הסכם הקונדומיניון האנגלו-מצרי על סודאן משנת 1899. לא היה בכך כל הבדל מתוכנן של "ארבע הנקודות" (מפברואר 1922), שכן גם אז תבעו הבריטים את המשך ה"סטאטוס-קוו" על סודאן, בהתאם להסכם המקורי על הקונדומיניון. אי-הויתור הבריטי על מעמד סודאן נבע, ללא ספק, מתנוחתה של זו האחרונה הגובלת בחבש הכבושה. ניתן להניח שהמצרים, אשר הכירו בעובדה זו, היו מעוניינים דווקא בהמשך שהייתו של הצבא הבריטי בסודאן.

השוואת החוזה האנגלו-מצרי (1936) עם החוזה האנגלו-עיראקי (1930) שקדם לו מדגימה הבדלים רבים הנובעים מהמצב הכללי הבינלאומי מחד גיסא, ומרקע המדיני-הפנימי המיוחד למצרים ולעיראק בנפרד. בעיראק נועד החוזה ל-25 שנה, לעומת 20 שנה במצרים, לסיים את תקופת המנדט, בעוד שבמצרים נועד החוזה לסיים, למעשה, תקופת כיבוש. שנת 1936 עמדה בסימן מתיחות בינלאומית – הפלישה האיטלקית לחבש וחוסר-אוניו של חבר הלאומים. לפיכך, נחתם החוזה האנגלו-מצרי שעה שבמצרים שרר מצב חירום והוטלה צנזורה, בעוד שעם חתימת החוזה האנגלו-עיראקי שררה תקופת רוגע יחסי. מחדלו של חבר-הלאומים ניכר בסעיף הבוררות שבחוזה האנגלו-מצרי: במקרה של סכסוך בריטי-מצרי נקבע גוף שלישי מוסכם כבורר. בחוזה העיראקי נקבע, לעומת זאת, כי הסכסוכים בין שתי המדינות החתומות יועברו לדיון בחבר הלאומים. תוקף החוזה האנגלו-עיראקי נקבע החל מיום כניסתה של עיראק לחבר הלאומים, בעוד שבמצרים הוחל תוקף החוזה מיום

חתימתו. החוזה האנגלו-מצרי כלל נספח מיוחד לבעיית סודאן והמלצה בריטית לביטול הקפיטולציות. סעיפים מעיין אלה לא נכללו בחוזה האנגלו-עיראקי, שכן הקפיטולציות חוסלו בצמוד לסיום משטרי המנדט במדינות המזרח-התיכון.

ברם, נתוני ההשוואה המאלפים ביותר מצויים בתחום הצבאי, ליתר דיוק במעמדו של הצבא הבריטי בשתי המדינות. בעוד שבמצרים הוסכם על ריכוזו המוגדר של הצבא הבריטי בסואץ, הרי שבעיראק ניתנו לבריטים בסיסים מפוזרים במרחבי המדינה. לעומת זאת, קיבלו היחידות הבריטיות במצרים זכויות יתר. אימונו של הצבא המצרי, הדרכתו ומבצעי הרכש שלו הוגבלו למסגרות בריטיות בלבד, בניגוד לחוזה האנגלו-עיראקי. כן הוגבל מספר החיילים הבריטיים במצרים, בעוד שבעיראק לא הוגבל המספר, אלא נקבע לפי החלטת ממשלת בריטניה לאחר התייעצות עם ממשלת עיראק. לפי החוזה האנגלו-עיראקי נקבע, כי זכויות היתר והחסינויות לצבא הבריטים בעניינים משפט וכספים תישארנה בתוקפן, בעוד שבחוזה האנגלו-מצרי נקבע, כי ייחתם הסכם מיוחד על נושאים אלה. ניסוח משך החזקת הבסיסים הבריטיים במצרים התאפיין בגמישותו בצינון בצורה סתמית, כי הם יועברו לידי מצרים רק לאחר שזו האחרונה תהיה מוכנה להגן עליהם. בעיראק נקבע, כי מועד החזרת הבסיסים הצבאיים יתואם עם מועד תום החוזה האנגלו-עיראקי.

ההשוואה הנ"ל בתחום הצבאי, מוכיחה כי הבריטים גילו גמישות יתרה בחוזה האנגלו-עיראקי. הסיבות לכך נעוצות: (א) במצב הבינלאומי המתוח ששרר בשנת 1936, ואשר אילץ את הבריטים להגיע לכלל פשרה מסוימת עם מנהיגי מצרים, נוכח התנגשות מעגלי ההשפעה האיטלקיים והבריטיים באגן המזרחי של הים-התיכון ובאפריקה המזרחית; (ב) בעיראק לא הייתה קיימת בשנות ה-30 המוקדמות מפלגה לאומית עממית, דוגמת ה"ופד" במצרים, שהסב לבריטים קשיים מרובים ואילצם לעמוד על משמר האינטרסים הצבאיים שלהם, כולל את אזור סואץ.

מצרים עד מלחמת העולם השנייה

להסכם האנגלו-מצרי משנת 1936 נודעה חשיבות רבה, לא רק כנקודת מפנה ביחסיהן של מצרים ובריטניה, אלא גם על מערך יחסי הכוחות הפנימיים במצרים גופא. נחאס פחה יכול היה להצביע על הישגי החוזה ולבצר את יוקרתו האישית. אולם בעת ובעונה אחת קמו לו יריבים מקרב מפלגתו, אשר עינם הייתה צרה במנהיגותו. הם העדיפו לפרוש מהמפלגה ולהקים סיעה מתחרה בשם "המפלגה הסעדית" ("אל-היאה אל-ופדיה אס-סעדיה"), בשנת 1937, בהתיימרם לקיים את מורשתו של סעד זעילול, מייסד ה"ופד". היריבות הישנה-נושנה בין ה"ופד" לבין בית המלוכה נעורה מחדש מאז שנת 1936. הפעם נתמך המלך הצעיר פארוק על ידי ראש לשכתו, עלי מאהר, שכיהן כזכור כראש ממשלת מעבר קצרת יומין במרוצת שנת 1936. מערך הכוחות המפלגתי הסתמן כמקודם, ללא שינויים עקרוניים: נגד ממשלת ה"ופד" חברו חוגי בית-המלוכה, בתמיכת הרקטור של אוניברסיטת "אל-אזהר", ובשיתופן של המפלגות האנטי-ופדיסטיות האחרות, כגון "הליבראליס-הקונסטיטוציוניים" ו"המפלגה הסעדית".

חוזה 1936 סימל, בין השאר, את שקיעתו האיטית וההדרגתית של ה"ופד", שכן עם חתימת החוזה הגיעה המפלגה, בהנהגתו של מוצטפא אנ-נחאס, לשיא המדיני שלה. מכאן ואילך נשטט כתר חלוצי המאבק הלאומי מראשיהם של מנהיגי ה"ופד". בזירה הפנימית הופיעו כוחות חברתיים חדשים, שדגלו בסיסמאות קיצוניות יותר והוקיעו את גישתו הפשרנית של נחאס פחה. זאת ועוד, במשך 18 חודשי השלטון של ממשלת ה"ופד" לא נעשה כמעט ולא כלום בתחום הרפורמות הסוציאליות. אדרבא, הממשלה הגנה על עמדות המעבידים ודיכאה ביד חזקה שביתותיהם של איגודים מקצועיים למיניהם. ככל שמעמדה של ממשלת ה"ופד" נחלש והלך כן התחזקו המפלגות היריבות. כבר בשלהי שנת 1937 סירב המלך פארוק לאשר מספר חוקים ממשלתיים, ובהחליטו כי השעה כשרה לשידוד מערכות –

פיטר את נחאס פחה באותה הזדמנות. יריבו של ראש הממשלה המודח, מוחמד מחמוד, מנהיג "הליבראליים-הקונסטיטוציוניים", הרכיב ממשלה קואליציונית במגמה לחזור על תקופת משטר הברזל של צדקי פחה (1930–1934). כבשנת 1931 כן גם עתה, גמר המלך אומר לשים קץ לרוב הפרלמנטרי של ה"ופד" על ידי שינוי מבנהו של הפרלמנט. בראשית צעדיו פנה ראש הממשלה לרסן את ארגוני הנוער הצבאיים למחצה, שצצו במצרים בהשפעת המתכונת הפאשיסטית והנאצית, כגון "החולצות הירוקות" – ארגון הנוער של "מֶצֶר אל-פתאת", ו"החולצות הכחולות" = ארגון נוער ה"ופד". מוחמד מחמוד הסתייע, תוך כדי הכנותיו לעריכת הבחירות החדשות, בעובדת דעיכת יוקרתו של ה"ופד" בנושא הדגל הלאומי. ואכן, בפברואר 1938 פוזר הפרלמנט בעל הרוב הוופדיסטי, ובבחירות שנערכו באפריל באותה שנה נחל ה"ופד" את כישלונו הראשון מאז היווצרותו: מפלגות הקואליציה בראשותו של מוחמד מחמוד זכו לרוב ניכר. כישלונו של ה"ופד" סילקו מהזירה הלאומית למשך 4 השנים הבאות. בשלהי שנת 1938 ובמרוצת השנה שלאחריה, עלתה קרנה של איטליה בקרב חוגי בית המלוכה והצמרת המדינית המצרית הנוחה אחריו. נוכח מדיניות הפיוס והנסיגה של בריטניה וצרפת באירופה התהדקו והתגבשו יותר ויותר יחסי מצרים וממשלות הציר. באביב 1938 יזמה בריטניה מחווה כלפי איטליה בהכירה רשמית באינטרסים המיוחדים של המדינה הפאשיסטית במצרים. יתר על כן, ערב מלחמת העולם השנייה (באוגוסט 1939) לא התערבה בריטניה, שעה שפארוק מינה את אפיטרופוס ומדריכו – עלי מאהר – לראשות הממשלה. זה האחרון, שנתמך על ידי "הליבראליים-הקונסטיטוציוניים" ו"הסעדים", גילה יחס אוהד לתוקפנות הנאצית והפאשיסטית, ואף סירב להלן להכריז מלחמה על איטליה. בסיכום ניתן לומר, כי עם פרוץ מלחמת העולם כיהנה במצרים ממשלה פרו-פאשיסטית, שעקבה ברוב עניין אחר ניצחונותיהם הראשונים של מדינות הציר.

המערך המדיני הפנימי: ה"ופד" מול יריביו

במשך 20 השנה שבין 1919–1939 התבלטו בזירה הפנימית המצרית שלושה גורמים חברתיים-מדיניים, שהתחרו על הבכורה במאבק הלאומי במצריים: (א) מפלגת ה"ופד" ("אל-ופד אל-מצרי" – "המשלחת המצרית") (ב) מפלגות שפרשו מה"ופד" בזמן מן הזמנים, וסיעות אחרות שנוצרו על רקע אישית מקרב פורשי ה"ופד"; (ג) בית המלוכה המצרי וחוגי הדת, שהתרכזו במכללת "אל-אזהר".

למרות שהיחסים בין המפלגות והאישים הפורשים מן ה"ופד" היו מורכבים ביותר, ולקו בחילוקי דעות חריפים לא פחות מסכסוכיהם עם ה"ופד", הרי שבדרך כלל שימשו מפלגות אלה גורם אנטי-וופדיסטי בפועל או בכוח, כשהן נתמכות במישרין על ידי חוגי הארמון וראשי הדת. ברוב המקרים זכו הקואליציות האנטי-וופדיות בברכתם העדיפה של הבריטים. מהרכבו של מערך מדיני משולש זה מסתבר, כי ה"ופד", כמפלגה בעלת בסיס המוני נרחב, התגלה בנושא הדגל של המאבק לשחרור הלאומי, בעוד שבית-המלוכה והמפלגות היריבות האחרות היו נכונים לנקוט במדיניות מתונה יותר, אשר תאמה פחות או יותר את מגמותיהם של הבריטים. אולם כל המפלגות המצריות הופיעו כמפלגות לאומיות והתאפיינו בתעמולה לאומית-קיצונית לפני מערכת הבחירות. כולן היו מפלגות פרגמטיות בעלות עקרונות אידיאולוגיים גמישים למדי. כולן נשענו על חוגי המעמדות השליטים והתרכזו סביב אישים מסוכסכים בינם לבין עצמם. כולן, להוציא את ה"ופד", היו תלושות מזיקה עממית רחבה ותמכו בבית-המלוכה. אפשר, אם כן, לסכם את המערך המדיני הפנימי בהתגבשותן של שתי חזיתות: חזית ה"ופד" והחזית הססגונית של מתנגדיו למיניהם.

עד למלחמת העולם הראשונה פעלה בזירה המצרית מפלגה אחת ויחידה, שניתן היה להכתירה בתואר זה – "המפלגה הלאומית", מיסודו של מוצטפא פאמל.⁵ בשנת 1919 יסד, כזכור, סעד זעילול את מפלגת "אל-ופד אל-מצרי" כביטוי מדיני לתחילת המאבק נגד

⁵ ראה לעיל בסעיף – מצרים עד שנת 1924.

הבריטים. זעילול (1860–1927), שנולד למשפחת פלאחים דלה, רכש השכלה דתית גבוהה בקהיר, השתתף במרד הלאומני של עראבי פחה (1882), שהביא לכיבושה של מצרים על ידי בריטניה. עוד בהיותו סטודנט למשפטים הושפע זעילול ממתקני-האסלאם ויצק מים על כפותיו של מוחמד עבד, התיאורטיקן של הרפורמיזם המוסלמי במצרים, כיהן כשר החינוך והתרבות בתקופת שלטונו של לורד קרומר, ובשנת 1913 נבחר לסגן יו"ר האסיפה המחוקקת המצרית. בינואר 1924 עמד זעילול בראש הממשלה המצרית הראשונה. במאי 1926, לאחר ניצחונו של ה"ופד" בבחירות, הוטל וטו בריטי על מועמדותו של זעילול לראשות הממשלה, והוא נאלץ להסתפק בנשיאות בית-הנבחרים. עם מותו בשנת 1927 איבד ה"ופד" מנהיג מדיני ממדרגה ראשונה, ואילו מצרים הפסידה בכיר מדינאי הבינלאומיים. לאחר מותו של זעילול חלו פרישות על רקע אישי מהמפלגה, מאחר וחלק ניכר מצמרת ה"ופד" לא הכיר במנהיגותו של מוצטפא אנ-נחאס.

ככל שהתנועה הלאומית המצרית התעצמה וקיבלה בסיס המוני רחב יותר, כן החרף והעמיק המאבק בתוככי ה"ופד", לא רק על הגה השלטון, אלא בעיקר על רקע אידיאולוגי וחברתי. כיוון ש"ופד" היווה, למעשה, את המפלגה העממית היחידה במצרית בשנות ה-30 וה-40, נתגלעו בו ניגודים מעמיקים בין הסיעה הימנית החזקה ששלטה על צמרת המפלגה, והורכבה מבעלי אחוזות ובעלי עסקים גדולים ונתמכה על ידי חוגי הדת. בראש סיעה זו עמדו מוצטפא אנ-נחאס ופואד סראג' אד-אדין, מזכירו של ה"ופד" בשנותיו האחרונות. הסיעה השנייה ייצגה יסודות עממיים יותר, כגון סוחרים ופקידים, אנשי המעמד הבינוני, ונתמכה על ידי ההמונים. בראש סיעה זו עמד ד"ר מוחמד מנדור, עורך ביטאון ה"ופד" – "קול האומה" ("צֻנַת אל-אַמַה"). ההמונים שנתנו את קולותיהם ל"ופד" ראוהו ללא ספק באספקלריה עממית-לאומית, אולם עמדות המפתח בכל הממשלות הופדיסטיות נחלשו על ידי אנשי הסיעה הימנית. הייתה זו אחת הסיבות העיקריות לדעיכתה ההדרגתית של המפלגה, שלא הגשימה את התקוות הרפורמיות שתלו בה. שקיעתה חלה, למעשה, לאחר חתימת החוזה האנגלו-מצרי (1936), שהיווה את גולת-ההכותרת להישגים המדיניים של ה"ופד". בשנת 1938 נחלה המפלגה את כישלונה הראשון בבחירות, לאחר שורה של הצלחות רצופות (ב-1923, ב-1925 וב-1929). הנהגת המפלגה נדחקה לקרן זוית לאחר שנת 1938, הן מחמת אובדן הפופולאריות שלה בקרב ההמונים עקב הופעת גורמים חברתיים קיצוניים יותר, והן מחמת האוריינטציה הפרו-בריטית שלה ערב מלחמת העולם השנייה ולאחריה, שעה שבמצרים שררו הלכי-רוח פרו-נאציים ופרו-פאשיסטים. בשנת 1942 הועלה ה"ופד" לשלטון בחסות כידונים בריטיים ובהתנגדותו המפורשת של המלך פארוק. עלייה זו גרמה להתפלגות נוספת בקרב המפלגה ולחילוקי דעות, הן בשאלות חוץ והן בבעיות פנים, שהחריפו והלכו בשנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50. אם כי ה"ופד" נשאר כל אותה עת המפלגה הגדולה ביותר במדינה, הרי שהרוב המוחלט אבד לו לחלוטין, ויחד עמו הועמה הילת-הזוהר המסורתית של המפלגה. ראשי המפלגה תמכו בשעתו ביציאתה של מצרים למלחמה בישראל בשנת 1948. לאחר התבוסה בארץ-ישראל נטתה צמרת המפלגה לנקיטת עמדה ניטראלית יותר במאבק הבין-גושי, והיא חוסלה זמן מה לאחר המהפכה הצבאית (בשנת 1952).

מוצטפא אנ-נחאס, יורשו הרשמי של זעילול בהנהגת המפלגה, לא הגיע לשיעור קומתו של קודמו. הוא נולד בשנת 1879 והתמחה במשפטים עד שנת 1904. משנה זו ועד תום מלחמת העולם הראשונה כיהן כשופט. בשנת 1918 הצטרף לזעילול, גלה עמו לאיי סיישל (ב-1921) ובשנת 1924 התמנה לשר התחבורה בממשלת זעילול. לאחר מותו של מייסד המפלגה, הועמד נחאס פחה בראשה ולא הצליח להשכין שלום בין מנהיגיה. בעטיו פרשו רבים מהוותיקים והצטרפו למפלגות אופוזיציוניות. אנ-נחאס כיהן כראש ממשלה בכל הממשלות "הופדיסטיות".

המפלגות האופוזיציוניות

מתוך ה"ופד" התפלגו סיעות אישיות, שהפכו במרוצת הזמן למפלגות עצמאיות, ואלו הן: (א) "מפלגת הליברלים הקונסטיטוציוניים"; (ב) "מפלגת הסעדים"; (ג) "הגוש הופדי הבלתי-תלוי".

(א) "מפלגת הליברלים הקונסטיטוציוניים" ("חֶזֶב אל-אחראר אד-דוסתורייין") פרשה מה"ופד" עוד בימיו של סעד זעילול, בשנת 1922, לאחר שחלק ממנהיגי ה"ופד" ראה בהכרזה הבריטית על "עצמאות" מצרים בשנה זו כבסיס למו"מ עם הבריטים בדרכי שלום. המפלגה הורכבה מנכבדים וממיוחסים ("מפלגת הפחות" – כפי שכונתה בפי ההמונים), מאלי הון ומבעלי עסקים, הבסיס הפרוגרמטי של מפלגה זו התמצה ביריבות מתמדת ל"ופד" (להוציא תקופת קואליציה קצרה בין השנים 1926–1928), בנטייה מובהקת לתמיכה בבית-המלוכה ובהשקפות דתיות מודרניות בנושא האקטואלי של יחסי מוסדות הדת והמדינה. רוב מנהיגי המפלגה קיבל בשעתו השכלה אירופית והצטיין בנימה מתונה במאבק הלאומי לשחרורה של מצרים. ראשי "הליברלים-הקונסטיטוציוניים" היו רצויים ביותר לממשלת לונדון. הדמות הבולטת מביניהם היה מוחמד מחמוד, בעל נכסי-קרקע עתירים במצרים העילית, שהתחנך על ברכי המסורת האוקספורדית. מוחמד טופח בשעתו על ידי הבריטים, אולם השכיל להצטרף לזעילול ולגלות עמו באיי סיישל. כאישיות חזקה ובעלת גאווה אישית נבצר ממוחמד לנגן כ"כינור שני" אחר זעילול ולפיקך נפרדו דרכיהם עוד בשנת 1922. להלן כיהן מחמוד בראשות מספר ממשלות מצריות אנטי-ופדיסטיות. ד"ר חוסיין הייכל, חוקר אסלאם ומרצה למשפטים, היווה את אחת הדמויות הססגוניות ו"האידיאולוגיות" בצמרת המפלגה. אסמאעיל צדקי פחה (1875–1950), אחד המדינאים המקוריים והנועזים ביותר במצרים – תעשיין ואיש עסקים זה נודע לימים כמשליט משטר של ברזל במצרים (1930–1933) וכמדכא תקיף של עמיתיו לשעבר מה"ופד", עמם גלה בשנת 1919 למלטה. לימים פרש צדקי מה"ליברלים הקונסטיטוציוניים" (1930) והקים מפלגה עצמאית – "חזב אש-שעֵב" (מפלגת העם) – שהייתה מקובלת על בית המלוכה. יותר מאוחר פרש גם ממפלגתו זו והפך ל"בלתי-תלוי". נשיאה הראשון של המפלגה היה עדלי יַעִין, שהתפטר בשנת 1924 ופרש מהמפלגה על מנת לעמוד בראש ממשלות מצריות בשנים 1926 ו-1929. עם האישים הבולטים האחרים במפלגה יש למנות את עבד אל-עזיז פהמי, מי שהיה חבר המשלחת של זעילול (1918) וממייסדיו של ה"ופד", והתבלט במלחמתו לחוקה. נשיאה האחרון של המפלגה "הליברלית-הקונסטיטוציונית" היה ד"ר חוסיין הייכל. בסיכום ראוי להטעים, כי "הליברלים-הקונסטיטוציוניים" היוו מפלגת-אישים מובהקת, שקידשה את היוזמה הפרטית וצידדה בהגבלת סמכויותיהם של ראשי הדת (הסכסוך על הספר "האסלאם ויסודות השלטון"). עמדתם הליברלית בתחום יחסי הדת והמדינה נתערערה ככל שהתחזק כוחם של "האחים המוסלמיים". גם דבקותם בחוקה נתרופפה בהדרגה ולא עמדה במבחן בתקופות שלטונם. בשנות ה-30 המאוחרות הסתמן תהליך התפוררותה של המפלגה. בשנת 1937, למשל, פרשו ממנה מספר בעלי-הון ואנשי-עסקים, שחזרו ל"ופד". לאחר מלחמת העולם השנייה חדלה מפלגה זו מלהוות את המפלגה השנייה בגודלה במדינה.

(ב) "מפלגת הסעדים" ("אל-היאה אל-ופדיה אס-סעדיה") היוותה, אף היא, פלג ופדיסטי שפרש ממקור מחצבתו בשנת 1937, בהתיימרו להמשיך את דרכו של סעד זעילול ומשלחתו הראשונה. בדומה למפלגה "הליברלית-הקונסטיטוציונית" התבססו הסעדיים על מנהיגות אישית של דמויות מדיניות בולטות, כגון אחמד מאהר, כלכלן ומנהלן שהיה פעיל בקרב חוגי-הנוער המפלגתי, ומחמוד פֶהֶמי אנ-נוקראֶשִי פחה, מעמיתיו של זעילול בגלות איי סיישל ומלטה. גורלם של שני מנהיגים אלה היה זהה: שניהם נרצחו. אחמד מאהר נורה בפברואר 1945 על ידי קנאי מאנשי "מצרים-הצעירה", לאחר שהכריז בפרלמנט המצרי על הצטרפותה הפורמאלית של מצרים למלחמה לצד בנות-הברית. נוקראשי פחה, שניסה לפרק את "האחים המוסלמים" בעת שכיהן כראש ממשלה, נרצח בדצמבר 1948.

הקמתה של "מפלגת הסעדים" לא נבעה מחילוקי דעות עקרוניים, אלא מיריבות אישית. בתוככי צמרת ה"ופד": תחילה בין נוקראשי לבין מְכָרס עובייד ולהלן בין נוקראשי לבין נחאס. התחרות האישית בין הצמד האחרות הוסוותה במחלוקת פחותת-ערך בין נוקראשי לבין נחאס, כשהראשון התנגד בשעתו להעברת זיכיון ללא מרכז לחברה בריטית על הקמת תחנת כוח-חשמלית בסכר אסוון. כתוצאה מכך, נמנע נוקראשי מלהשתתף בממשלת ה"ופד" של נחאס שנכונה בשנת 1937, בהאשימו את מנהיג ה"ופד" ברודנות ובניצול ארגון "החולצות הכחולות" של המפלגה להגשמת מאוויי האישיים של נחאס. בספטמבר 1937 הוצא נוקראשי משורות ה"ופד", ובצוותא עם אחמד מאהר ומקופחים אחרים הוקמה המפלגה. הסעדים הפנו חיצונית תעמולתם נגד המדיניות הפרו-בריטית של ה"ופד", בבקרה את ההסכם האנגלו-מצרי (1936). לכשהגיעו הסעדים לשותפות בממשלת הקואליציה של מוחמד מחמוד, ביוני 1938, זיכו את תומכיהם במשרות ממשלתיות מכובדות. ל"מפלגת הסעדים" לא הייתה מעולם פרוגרמה מדינית של ממש. תעמולת הבחירות שלהם נאחזה בהמשך מורשתו של סעד זע'לול. לזכותם ראוי לציין, כי מפלגתם הייתה היחידה מקרב הגופים המדיניים במצרים שתבעה בגלוי לתמוך בבריטניה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. המגמה הפרו-בריטית נמשכה גם לאחר מכן. ואכן, בבחירות שנערכו בשנת 1945 (ושהוחרמו על ידי ה"ופד") יצאו הסעדים וידם על העליונה כסיעה הפרלמנטרית הגדולה ביותר. אולם תלישותם של הסעדים מההמונים הופגנה בעליל בשנת 1950, שעה שה"ופד" יצא כמנצח בבחירות. בין אוגוסט 1944 לבין דצמבר 1948 עמדו אחמד מאהר ונוקראשי לסירוגין בראשות הממשלות המצריות. בתקופה זו, שלוותה במשברים כלכליים חמורים פרי מלחמת העולם השנייה, גילו השניים יוזמות-פיתוח ומיומנות כלכלית מובהקת. אחמד מאהר הצליח לאזן את אספקת המצרכים החיוניים בעתות השפל שבשלהי מלחמת העולם השנייה, ואילו נוקראשי התגלה כמנהיג נמרץ בתחומי הפיתוח התעשייתי והחקלאי. הוא ייסד בנק תעשייתי, השלים את התקנת התחנה ההידרו-חשמלית באסוון, הלאים את החשמל הקהירי, יזם שיכונים לפועלים והגדיל את אחוז המצרים בהנהלות החברות הזרות. הירצחם של שני מנהיגי "מפלגת-הסעדים" שם כמעט קץ לפעילותה של המפלגה, שהסתיימה כליל לאחר הפיכת הקצינים ביולי 1952. מנהיגה האחרון של מפלגה זו, אבראהים עבד אל-האדי, לא הגיע לרמתם של קודמיו.

(ג) "הגוש הַנְּפִדִי הבלתי-תלוי" ("אל-כותלה אל-ופדיה אל-מסתקלה") פרש מה"ופד" בשנת 1942. בראש ה"גוש" עמדה אחת הדמויות המעניינות ביותר בחייה המדיניים של מצרים, הלא הוא מְכָרס עובייד, נוצרי-קופטי מעמיתו של סעד זע'לול בגלות איי סיישל, משפטן והכלכלן הבכיר של ה"ופד", שניחן גם בכישרונות ספרותיים. עובייד כיהן בכל הממשלות הופדיסטיות החל משנת 1928, לרוב כשר האוצר, ועשה רבות לתיקונו של המנהל הממשלתי במרוצת מלחמת העולם השנייה. אמנם, המדינאי הקופטי הכיר במנהיגותו של נחאס במפלגה, אולם הוא חלק עליו בבעיות כלכליות ומדיניות. הקרע ביחסים בין השניים חל בשנת 1942, לאחר שהבריטים כפו על פארוק למנות את נחאס בראשות ממשלה ופדיסטית פרו-בריטית. מדיניותו הכלכלית של עובייד בממשלה זו הייתה לצנינים בעיניו של נחאס, שכן זה האחרון ערך שמירת מסים מהאיכרים הזעירים והעלאת מסים על בעלי יכולת ועל מוצרי מותרות. עובייד לא נרתע מלהוקיע בפומבי את השחיתות שפשה במנגנון הממשלתי של ה"ופד" עד לכלל היווצרות קרע גלוי ביחסיו עם נחאס. לאחר שסירב מספר פעמים להתפטר מהממשלה, הרכיב נחאס ממשלה חדשה, במאי 1942, מבלי לשתף את עובייד ותומכיו. עם סילוקו של עובייד מהמפלגה פרשו עמו 15 צירי בית-הנבחרים ו-4 סנטורים, רובם ככולם קופטים.

פעילותו התעמולתית של "הגוש" נסבה על ציר הוקעת השחיתות וגילויי הניווך האחרים שב"ופד". במרץ 1943 פרסם עובייד "ספר שחור" גדוש האשמות חמורות נגד הנהגת ה"ופד". כבסיס ל"ספר-שחור" זה שימש תזכיר רשמי שנשלח קודם לכן למלך פארוק. המסמך עורר

סערה מדינית שבעקבותיה הורחק עובייד מהפרלמנט ברוב קולות (יולי 1943). אולם המדינאי הקופטי לא נטה לויתורים והמשיך בחשיפת המומים של מפלגתו לשעבר ובפרסום האשמות (פברואר 1944). דא עקא, שהשפעתו של "הגוש" הוגבלה מלכתחילה בתוככי העדה הקופטית, וזו הייתה גם הסיבה העיקרית לאי-הצלחתו המדינית. אם כי עובייד נודע לימים כמתנגד קיצוני לבריטים, הרי שמפלגתו הקטנה נסחפה באורח טבעי למחנה המלוכני האנטי-ופדיסטי. בשלהי מלחמת העולם השנייה צורף "הגוש" לקואליציה עם הסעדים, ומנהיגיו קיבלו תיקי-מפתח בממשלתו של אחמד מאהר. בבחירות שנערכו בשנת 1945 זכה "הגוש" ב-29 צירים בבית-הנבחרים מתוך 264, ושותף בקואליציה סעדית נוספת בראשותו של נוקראשי. אולם ברית זו התמוטטה בפרוס שנת 1946 והמעבר לאופוזיציה הביא לקרע לפנימי בקרב אנשי "הגוש", שעה שסיעת מיעוט בשם "הגוש החופשי", ובהנהגת המוסלמי אחמד שארף אד-דין, פרשה מהמפלגה. האיבה העזה שרחש עובייד לנחאס הביאה את הראשון לשיתוף פעולה עם "האחים המוסלמיים", אויביו בנפש של נחאס וה"ופד". החל מסוף שנות ה-40 מסתמן תהליך דעיכתה של המפלגה: בבחירות משנת 1950 לא זכתה המפלגה אלא בכ-1% מכלל קולות בוחרים. עד לפיזור של המפלגה, כשנתיים לאחר מכן, הצטיינו שופרותיה בתעמולה אנטי-בריטית חריפה ובהעלאת סיסמאות, כגון ניתוק היחסים עם בריטניה והלאמת תעלת סואץ.

שני ארגונים נוספים – "מצרים הצעירה" ו"האחים המוסלמים" – פעלו אף הם בתקופה הנסקרת, אולם מכיוון שעיקר התבלטותם חלה בשלהי מלחמת העולם השנייה ובשנים שלאחריה, הרי שהסקירה עליהם הועברה לפרקים הבאים.

7) חצי האי ערב

הרקע החברתי: הבדווים

חצי האי ערב מהווה את אחד השטחים הגדולים ביותר בעולם. שטחו נאמד בלמעלה מ-2.7 מיליון קמ"ר, כשציר הרוחב המקסימלי (ממיצר הורמוז ועד באב אל-מנדב) עולה על 2,000 ק"מ, ואילו צי האורך עולה על 2,500 ק"מ. הצד (המאפיינים המובהקים ביותר של מרחבים עצומים אלה הינם כדלקמן: אקלים מדברי קיצוני, דלילות אוכלוסין קיצונית וחברות שבטיות מפגרות. ברוב מדינות תצ"א ערב אין נתונים מהימנים על שיעורי האוכלוסין וכמויותיהם, להוציא את עדן (המושבה) מיפקד 1946), בחריין (1950) וכוויית (1957), והגורמים לכך נעוצים בנחשלות הכללית של האוכלוסייה ובאופייה הנומדי.

ערב הסעודית נחשבת למדינה הגדולה ביותר בחצי האי ערב. שטחה משתרע על כ-2.3 מיליון קמ"ר, הינו כ-85% מכלל השטח ואוכלוסייתה הנודדת, רובה ככולה, נאמדה בכ-6 מיליון נפש בשנת 1947, בגבולות דיוק של 17-20% מעל או מתחת לאומדן. צפיפות האוכלוסין לכלל השטח מוערכת, אפוא בכ-3 איש לקמ"ר. בתימן, ששטחה נאמד בלמעלה מ-195,000 קמ"ר, פורסמה הערכה בלתי-רשמית לשנת 1947, המצביעה על למעלה מ-4 מיליון נפש. מידת הדיוק של מספר זה מוטלת בספק רב, וכל ההערכות המאוחרות יותר התבססו על הנתון הנ"ל. כך, למשל, פורסמה בשנת 1952 הערכה אודות כ-5 מיליון אוכלוסין. שנה לאחר מכן פורסם אומדן על בסיס מס גולגולת מיוחד שהצביע על כ-7 מיליון נפש. צפיפות האוכלוסין הממוצעת הינה, אפוא, הגדולה ביותר בחצי האי ערב ונעה בין 25-37 איש לקמ"ר. בשאר ארצות חצי האי ערב מקובלים הנתונים הבאים:¹ עדן המושבה 138,230 (לפי מיפקד 1955). עדן שטח החסות לשעבר – 750,000. מסקט ועמאן – 500,000. שטח שביתת הנשק של עמאן – 80,000. קטר – 25,000. כוויית – 206,177 (לפי מיפקד 1957). בחריין – 109,650 (לפי מיפקד 1950). סה"כ – כ-1.8 מיליון נפש. כלל האוכלוסייה של חצי האי ערב מגיעה, אפוא, ל-11-14 מיליון נפש ויוצרת צפיפות אוכלוסין תיאורטית של כ-4 איש לקמ"ר, למעשה, שטחים עצומים בדומה לאר-רַבַּע אל ח'אלי ("הרבע הריקי"), כשמן כן הם, כלומר אין בהם אוכלוסין כלל ועיקר.

בתחומים הענקים של חצי האי ערב מהווים הבדווים הנודדים כ-25%-33% מכלל האוכלוסין והשפעתם הרבה ניכרת עד היום ועד בכלל בחיים הכלכליים והמדיניים של ערב-הסעודית ונסיכויות רבות אחרות. מן הראוי, אפוא, לעמוד בקצרה על אורח חייהם ומנהגיהם. כשני סימני ההיכר העיקריים של הבדווים רואים: א) בגידול הגמל, ובשלב התפתחות נוסף – גידול סוסים וצאן; ב) בנדידה המתבטאת באורח החיים ובצורת המגורים באוהלים. ניצול של הגמל על ידי הבדווים היה רב-אנפין בעבר, והוא גם חיוני בהווה. הגמל משמש כבהמת רכיבה ומשא, כרכב מלחמה בפשיטות שוד (עיזו) על שבטים יריבים ויישובי נאות המדבר. בשרו של הגמל משמש למאכל, חלבו – למשקה, שערות – ליריעות אוהל, גלליו – לחומר דלק, ו"ספינת-המדבר" בכללותה משמשת גם לסחר חליפים תמורת אספקה שוטפת של מוצרי חקלאות ושירותים מצד יושבי הקבע. נמצא, אפוא, שהבדווים באים במגע עם יושבי הקבע, הן מבחינת יחסי שלום כלומר סחר החליפין והעלאת מס חסות, והן מבחינת יחסי מלחמה. שיעור קשריהם של הבדווים עם יושבי הקבע ומידת תלותם בעדרי גמליהם הם הם הקובעים את אופיו של השבט הבדווי בהיררכיה הנומדית הפנימית. בראש הסולם ניצבים "הג'מאלון", מגדלי הגמלים, המצטיינים בכושר ניידות וביכולת שהייה ממושכת במרחבי המדבר. שבטים אלה חודרים עמוקות למרחבים צחיחים ומבליטים בכושרם המלחמתי, בעצמאותם ובתלותם המינימלית בשלטונות המרכזיים. הם נוטלים מס שנתי ("ח'ינה") מיושבי נאות המדבר והכפריים בתקופות בצורת, תמורת פרישת

¹ לפי סיכומו של ג' בר – ערביי המזרח התיכון, ת"א תש"ד, עמ' 13.

חסות ומתן הגנה. שניים בחשיבותם למגדלי הגמלים הם מגדלי הגמלים והצאן. הללו סמוכים יותר לאזורי יישוב של קבע ועוברים בהדרגה לגידול צאן. עם התפתחותו של תהליך זה גדלה והולכת זיקתם של הבדווים האלה לשטחי היישוב, ובה במידה הם מאבדים בהדרגה את סגולותיהם המיוחדות של קודמיהם. הגמל נדחק והולך וניצולו מצטמצם כרכב-משא בלבד. מגדלי צאן מובהקים הינם שבטי ה"שאַוּוּיה", שניידותם מוגבלת מחמת זיקתם הכלכלית לתחומי המירעה המוגדרים המוקצים עבורם על ידי השלטונות המרכזיים. ההגבלה בתחומי-המירעה הללו ("דִּירָה"), ככל שהיא סמוכה לביצות, לנחלים או למקווי-מים-מזרזת את תהליך המעבר ממגדלי-צאן למגדלי בקר ("בִּקְאָרָה"), הנחשבים לנחותים מקרב הבדווים. אליבא דאמת, מהווים גידול התאו והפרות בבחינת שלב-מעבר למעמד של חקלאים. שבטי ה"בִּקְאָרָה" מתגוררים בבתי-חמר, ואך ורק באביב ובקיץ, שעה שהם מתרחקים עם המיקנה משטחי המיזרע, מתגוררים הם זמנית באוהלים. התוצאות הכלליות של מערך חיים קשים אלה מראות על משברי רעב הזדקנות מהירה ומשך חיים מוגבל. האידיאל הבדווי הישן נושן של עצמאות וריחוק מעול השלטון המרכזי אינו קוסם עוד כבימים עברון. צורות הארגון הבדווי מתאפיין במסגרות חברתיות בסדר גודל שונה, החל מהשפחה המצומצמת וכלה בפדרציות שבטיות, המתגבשות לסירוגין למטרות הגנה והתקפה. גם היחידות החברתיות הגדולות המתארגנות לעתים – אינן מאריכות ימים. לפיכך, ניתן לסכם, כי הזיקה הלאומית של הבדווים הנוודים אינה מפותחת, וכוחם של דברים אלה יפה גם לימינו אנו.

הארגון החברתי של הבדווים מתבסס על קשר דם בלבד. חלוקתם של הבדווים לבתי-אב קדומים – בני קחטאן הדרומיים, כשבטי שִׁמְרִי למשל, לעומת בני מַעַד הצפוניים, כשבטי עַיְיָה – אין לה על מה שתסתמך. למרות הפיקטיביות של החלוקה הגניאולוגית הנ"ל – חשיבותה המדינית במקומה עומדת. החלוקה החברתית ליחידות קבוצתיות אינה קבועה מבחינת ההיקף אולם ביסודה של חלוקה זו מצויה המשפחה הפטריארכאלית המורחבת, שאינה אלא קבוצת משפחות קטנות, המכונה בשם "אֶהֶל" (או "אהל אל-בית", או "עֶאֶלָה"). בראש המשפחה המורחבת עומדת שייח', ללא משמעות מדינית הנובעת מתפקידו. אמנם הגברים הינם השליטים, אך מעמדה של האישה חשוב יותר מכפי שנוטים לייחס לו, שכן היא רשאית לחזור להוריה לעת קיפוח, ויש ברשותה רכוש פרטי. קבוצת משפחות המתייחסות לאב קדמות משותף נקראת "חמולה". כינוי זה מתייחס ליחידת רכוש אחידה (בארות, קרקעות) וכן לליכוד למטרות הגנה או נקמת דם. שבטי אר-רְוּלָא בערב הסעודית, למשל, מכנים יחידה הגדולה מה"אֶהֶל" בשם "אֶאל" והם חונים ונוודים בצוותא. בחלק מה"חמולות" כלולים לעתים יסודות זירם ונספחים, המשווים צביון טריטוריאלי לחמולה, ולאז דווקא צביון גניאולוגי. יחידות אלה, שהן תת-שבטים, מכונות כ"רַבְע" או "פְּרִיק" (בערב הסעודית).

צירוף של מ-100 עד 1000 בדווים מכונה בשם "עֶשִׂירָה", ומתבסס על קירבת שארי-בשר, אם כי, למעשה, זוהי יחידה מדינית מובהקת הכוללת פליטים, נרדפים ובני-חסות. תפקידו של שייח' אל-עשירה מתבטא, בין השאר, הם באכוונת נתיבי הנדידות והן בקביעת מועדיהן. לעתים חונה השבט במרוכז על ידי קבוצת בארות בעונת הקיץ. גמליו מוטבעים בסימן היכר ("יֶסֶם") המעיד על שייכותם השבטית. בחסותו של השבט מצויים יישובי-חסות מעלי-מס ("חֹה") ועיקר איגודו נועד לצרכי מלחמה. השבט מופיע כייחידה מדינית גם כלפי חוץ, הינו כלפי השלטון המרכזי, והשייח' שהוא בבחינת ראשון בין שווים מייצג את שבטו בפני השלטונות ואחראי על גביית המסים. המסגרת החברתית הרחבה ביותר היא ה"קְבִילָה" (מטה-שבטים), הכוללת 2000–3000 נפש. בראש ה"קְבִילָה" עומד "שייח' אל-מְשַׁאִיחִי", שהום רב-המעלה, החזק והעשיר ביותר שייח' העשירה. עושרו ומיקנהו מהווים ערובה ליכולתו לעמוד בהתחייבויות הארחה למיניהן ובניהול מו"מים. לעתים נדירות נוצרות בריתות בין-שבטיות גדולות למטרות מלחמה, בדומה לפדרציות של

השָׁמֵר או העניזה בחצי האי ערב. פדרציות אלה מתפרקות לאחר שהן מילאו את משימותיהן, ואין לראות בהן מסגרות של קבע.

במאות ה-19 וה-20 חלו תהליכי התפרקות המסגרות הבדוויות, תהליכים המצויים בעיצומם גם היום, והמבטאים ביישובם ההדרגתי ובהתנחלותם. לא כאן המקום לעמוד במפורט על גורמי תהליכים אלה. ניתן לציין בקצרה את הגורמים העיקריים בלבד, ואלו הם: התבססות מימשלים מרכזיים ויציבים, שדחקו את הבדווים לשוליים המדבריים, או שהכריחו לקבל את עולם השל השלטונות המרכזיים. נישולם של הבדווים ממעמדם נובע גם מתהליכי רישום-הקרקעות, מהמיכון התחבורתי וירידת ערך הגמל והסוס, וכן מעדיפותם הצבאית והכלכלית המכרעת של השלטונות המרכזיים בזמן החדש. בחצי האי ערב הצפוני נדחקו רגלי הבדווים עקב גורם היסטורי רב משקל והוא – ההסדרים המדיניים שחלו בעקבות סיום מלחמת העולם הראשונה ופירוקה של האימפריה העות'מאנית. התוויית גבולותיהן של מדינות ערביות, שקיבלו יותר מאוחר את עצמאותן, הגבילה את "תחום המחייה" הכלכלי וההיסטורי של הבדווים. בכך שבטי בדווים עברו ללא שלבי בנייים לחיי יושבי-קבע, ודלגו על התהליכים האבולוציוניים האיטיים שהיו כרוכים בכך עד כה.

שבטי חצי האי ערב

סולם הדרגות של האצולה ("אֶצְלָה") השבטית בחצי האי ערב נקבע לפי הפְּשִׁירוֹת המלחמתית, הקשורה, לכשעצמה, באורח החיים ובגידול הגמלים. השבטים הבדוויים הנחותים מבחינת סולם ערכים זה מנסים, באופן טבעי, לקשור יחסי קירבה לשבטים החזקים והחשובים ולחסות בצילם. החלוקה הכללית לפי יחס האצולה נקבע כדלקמן:

(א) "ערב אל-בְּאֲדִיָּה", המתגוררים לרוב באוהלים ושוהים כ-9 חודשים במדבר. שבטים אלה נמנים עם מגדלי הגמלים ומצטיינים בתוקפנותם ובעצמאותם. הם מקיימים בקנאות קשרי נישואין פנימיים ואמונים על חוקי-המדבר הקשוחים. יחסם לזרים גרוע וגישתם לבדווים האחרים הינה רבת-זלזול ומעליבה. שבטים אלה נחשבים לאצולה הבדווית האמיתית ומתייחסים ישירות לישמעאל. אלו הם שבטי ה"שריפים" (רוב האצולה העליון);

(ב) "ערב דְּאֶר", שהם נודדים-למחצה ובחלק ניכר מזמנם הינם מתגוררים בכוויית. חלק מבני שבטים אלה הפכו ליושבי-קבע מהפכת הנפט. תפקידם המסורתי התבטא בתיווך מסחרי בין יושבי הקבע ואנשי העיירות לבין השבטים השריפים

(ג) "אל-חֶקְרָא" – מגדלי הצאן והבקר. שבטים אלה נהגו לחסות בצל מגדלי-הגמלים ולרעות את בקרם של השבטים החזקים מהם. טווח נדידותיהם המדבריות היה, כמובן, מוגבל.

(ד) "אל-חִ'דְר" – יושבי חצרות (או חֶצְרִים בלשון התנ"ך). בדווים אלה מתגוררים במבנים משך כל השנה ותפקידם העיקרי היה לדאוג לאספקת צריכתם של הבדווים הנודדים. אלה האחרונים התייחסו כלפיהם באדישות ובזלזול, כאל חוטבי עצים ושואבי-מים.

לכל השבטים בערב-הסעודית יש בארות מים. החנייה סביב הבארות חלה בחודשי יוני-אוקטובר, כלומר בעונת הקיץ. לכל השבטים היו תחומי-מירעה מסוימים. רוב הסכסוכים ניטשו על מקווי-המים ותחומי-המירעה, וכמובן שסכסוכים אלה החמירו במיוחד בעונות בצורת.

מקרב שבטי השריפים המדבריים הגדולים יש להזכיר את השבטים הבאים: בני עֵנִיזָה, המתייחסים לישמעאל ולהגר. תחומי נדידותיהם כוללים בקיץ את סוריה ועיראק, בעוד שבחורף הם מדרימים למדבר נפוד בצפון חצי האי ערב. שבטים אלה מגבילים את הפוליגמיה לשתי נשים בלבד. מנהגי גירושין שכיחים למדי בתוכם. אופיים מצטיין בתוקפנות, בכושר לחימה וביצר נקמת דם. שבטי אַר-רְוּלָא, שמספר אוהליהם נאמד על ידי

טוויצ'ל² ב-7,000, משתייכים לבני-עניזה. הם נודדים בחלקם במדבריות סוריה ועיראק וחלקם בסעודיה. מרכזם מצוי בעיירת המפתח אל-ג'וּף, השוכנת לפתחו הדרומישל נתיב השיירות ואדי סרחאן המוליך לעבר-הירדן המזרחי. כן חולשים שבטים אלה על נגיד. בשעתו, סבלו הם מאבידות כבדות עקב מלחמות ומגפות. אורך החיים הממוצע שלהם עולה על 40 שנה. שבטי חֶרְבַּ מתגוררים בחג'אז ובעורקיהם נוזל דם כושי עקב נישואי תערובת עם כושים. לפני מלחמת העולם הראשונה הוו בני חֶרְבַּ מטרד קבוע לצליינים מוסלמיים שנשדדו ולוסטמו על ידם. אחר המלחמה הודברו על ידי אבן-סעוד. אוהליהם נאמדו ב-5600. בני שמר נדדו בג'בל שמר, כלומר בנגיד הצפונית. אוהליהם נאמדו בכ-6000. מנהיגם אבן-רשיד, שליט ג'בל שמר לשעבר, שיתף פעולה עם התורכים בשעתו, ונחשב למתנגדו העיקרי של אבן-סעוד, שליטה של נגיד הדרומית. הבריטים עודדו את זה האחרון כנגד יריבו בני שמר, ואכן בשנת 1921 הוכנע אבן-רשיד על ידי אבן-סעוד ובירתו חֶאָל נכבשה. בעקבות תבוסתם זו נאלצו שבטי שמר לנדוד צפונה אל מחוץ לתחומי ערב הסעודית. בני מְטִייר, שמרכזם היה באל-חסא שליד חופי המפרץ הפרסי, נאמדו בכ-2800 אוהל. מקרב שבטים אלה יצאו אנשי ה"אחיוואן", אותם לוחמים ווהאבים שהוו את חוד החנית של אבן-סעוד, ויושבו להלן ביישובי מישלט חקלאיים. בני מְטִייר גרמו, בשעתו, למרבית סכסוכי הגבול בין ערב הסעודית לבין עיראק. מבין השבטים החשובים האחרים יש להזכיר את בני אג'ימאן (4600 אוהל), שנדדו דרומית לכוויית ועד לרבע אל-ח'אלי; שבטי אט'י-טיפיר (2200 אוהל) שמרכזם היה בשוליו הדרומיים של המדבר העיראקי; שבט דַחְנָא (6000 אוהל) על מרכזם בחג'אז; שבט חֶתִיעַב שהתגורר בג'בל שמר; וכן פלגי העמראת למיניהם.

הרקע הדתי: הוהאבים ואבן-סעוד

על מנת לזרוע אור על היווצרותה המדינית של ממלכת ערב הסעודית ישל סקור בקצרה את תולדותיה של התנועה הוהאבית הקשורים בקשר אמיץ עם עלייתו של אבן-סעוד ויצירת ממלכתו, המשתרעת כיום על מרבית שטחו של חצ'א ערב. כאביה האידיאולוגי של התנועה הוהאבית יש לראות בפולמוסן סורי, תְּקִי אדי-דין אַבְּן-תִּימְיָה, אשר מת בכלא דמשק בשנת 1328. אַבְּן-תִּימְיָה ראה עצמו כתלמידו וכיורשו של אבן חנבל, אבי אסכולה מוכרת במסגרת האסלאם הסוני-אורתודוכסי. אַבְּן-תִּימְיָה המשיך במאבקו של אבן-חנבל נגד הסכולסטיקה ("פְּלֶאם") והפלפול, שהיו נחלתם של תיאורטיקנים מוסלמיים כגון הפילוסוף אל-ע'זלי. בדומה למורו הרוחני זלזל אַבְּן-תִּימְיָה בעקרון "ההסכמה הכללית", או "המנהג המקובל" ("אג'ימאע"), המהווה את אחד משלושת עיקרי האסלאם. בחייו האישיים הווה אַבְּן-תִּימְיָה דוגמה ומופת לסיגופים ולאורח חיים נזירי. יתר על כן, הוא הפך למתנגד המושבע של האגודות המיסתיות ומסדרי הדרווישים למיניהם ועיין את נהגי פולחן-הקדושים וקברותיהם. כן תבע הטלת עונשים חמורים (עונשי מוות) על מתנגדיו. עקב קנאותו היתרה נאמר עליו, כי דעתו נטרפה. מכל מקום, בעבור דעותיו הקיצוניות ופרסום חוברותיו הפולמוסיות נחבש אַבְּן-תִּימְיָה בבתי-כלא בקהיר ובדמשק, ובילה בהם את מרבית חייו עד למותו. תלמידו הדמשקאי – אַבְּן קיים אל-ג'זיה – המשיך את מושרת מורו ופסל עלייה לרגל למערת המכפלה. כך, אפוא, נולדה במאה ה-18 התנועה הוהאבית, שבאה כתגובה על פולחן הקדושים והסטיות המיסתיות של הדרווישים, שלא הוקעו על ידי חכמי הדת הסוניים האחרים. הייתה זו תנועת התחדשות פוריטנית, שתבעה חזרה לאסלאם המקורי של הקוראן והסונה תוך שלילת כל החידושים למיניהם (חידוש – "בִּדְעָה"). מבחינה חברתית נתמכה הוהאביה על ידי שבטי הבדווים בנגיד, והתפשטותה באה עם השתלטותם של הנסיכים מבית-סעוד על חצ'א ערב וערי הקודש מכה ואל-מדינה. בהשפעתה המשלהבת של התנועה הוהאבית 133 באמצע המאה ה-19 שתי תנועות אחרות – הסנוסיה והמִיֶּרְגִייה – שחתרו אף הן לתיקונים באסלאם.

² ראה גם אצל Twitchell – Saudi Arabia

הברית בין התנועה הוהאבית לבין הבדווים של נג'ד חלה במחציתה של המאה ה-18, והיא קשורה בשמו של מוחמד אבן עבד אל-והאב (1703–1791), שנולד בעיירה שבנג'ד לחכם החנבלי עבד אל-והאב. מוחמד למד באל-מדינה ונסחף שם בשלהבת ההערצה למכתבי אָבֶן-תִּימְיָה. הוא התקיף בחריפות את גינוני הטכסים שהתנהלו על קברו של הנביא מוחמד. בשנת 1745 הפך אבן עבד אל-והאב לחתנו של מוחמד אבן-סעוד, נסיך נג'ד. זה האחרון נפטר בשנת 1768, ומשנה זו ואילך כפה אבן עבד אל-והאב על שבטי נג'ד את תורתו שירשה אָבֶן-תִּימְיָה. הטפותיו התבטאו בקריאה לתשובה אמיתית לקוראן ולסונה הקדומה ולפסילת כל החידושים, כגון טבק, מוסיקה, לבוש-משי ותכשיטים. הוהאבים מצדדים ב"אַסְתִּסְקָא", היינו בתפילות להמטרת הגשם בבצורת, אך הם פוסלים תפילות ותחינות על קברי קדושים, כולל קברו של הנביא. לעומת זאת, בניגוד לאָבֶן-תִּימְיָה, לא אסרו הוהאבים מטעמים פורמאליים ומדיניים את עצם הביקור בקבר מוחמד.

ככל שהתנועה הוהאבית פשטה והלכה, כן הפכה היא לגורם רב-עוצמה מבחינה צבאית מדינית. בפרוס המאה ה-19 נערכו פשיטות של כרבלא ונג'ף, ערי הקודש השיעיות בעיראק התחתית, תוך בזיותן והריסתן. בשנת 4-1803 כבשו הוהאבים את מכה ואל-מדינה, חמסו את אוצרותיהן והפסיקו זמנית את העליה לרגל. בגבור הסכנה פנה הסולטאן העות'מאני בקריאה לפחה המצרי מוחמד עלי וביקשו לבלום את התקדמות הוהאבים. רק לאחר סדרת מסעות מלחמה מפרכים הצליחו החיילות המצריים של מוחמד עלי להביס את הוהאבים (בשנת 1814). להלן התפלגו הוהאבים לשושלת צפונית ולשושלת דרומית.

שלב חדש בתולדותיה של התנועה הוהאבית נפתח עם מבצעו הצבאיים והמדיניים של עבד אל-עזיז אבן סעוד (1880–1953), מייסדה של ממלכת ערב הסעודית הנוכחית. בנעוריו בילה אבן-סעוד בכוויית, מקום שם ישב בגלות יחד עם אביו עבד אר-רחמן, שגורש על ידי בני השושלת הצפונית, הרשידים, מבירתו אר-ריאד'. גירושי בני השושלת הדרומית, הסעודים, על ידי יריביהם הרשידים חל בשלהי המאה ה-19, (בשנת 1891). אולם בפרוס המאה ה-20 הצליח עבד אל-עזיז אבן סעוד לכבוש בחזרה את אר-ריאד' מכורתו (1901) ולהשתלט על נג'ד. במבצעו אלה הסתייע אבן-סעוד בתמיכה בריטית, שנבעה מהתחרות החריפה בין בריטניה לבין תורכיה וגרמניה על תחומי ההשפעה במפרץ הפרסי. האמירים ממשפחת רשי, ששלטו בג'בל שמר (נג'ד הצפונית) הסתייעו, כמובן, בתמיכה תורכית. בשנת 1904 הצליח אבן-סעוד לבלום ניסיון תורכי לשוב ולהשתלט על נג'ד בעזרת הרשידים. ערב מלחמת העולם הראשונה, היינו בשנת 1913, נכון שלטונו של אבן סעוד על נג'ד ובנותיה, ובאותה שנה השתלט על אל-חסא, חופה המזרחי של ממלכתו. מבצעו מכאן ואילך נעשו בחסות בריטית ובסיוע ישיר או עקיף של המינהל הבריטי בהודו.

ראוי לציין, כי אבן-סעוד לא היה מגיע לייצוב שלטונו בנג'ד אלמלא סיועם הפעיל של ה"אחיוואן" (האחים), אותם חילות החלוץ הקנאיים של התנועה הוהאבית, רובם ככולם משבטי מְטִייר. בסיועו ובעידודו של אבן-סעוד יושבו האחיוואן הבדווים ביישובי משלט חקלאיים על מנת לקיים את התורה הוהאבית המחמירה בחיי יום-יום, ותוך גילוי נכונות מתמד לאסור מלחמה על מתנגדיו של אבן-סעוד. היישוב הראשון של האחיוואן נוסד בשנת 1912, ובסוף שנות ה-20 הגיעו יישוביהם לכ-70 במספר, עם כמה רבבות מתיישבים. דא עקא, שלניסיון מיוחד במינו זה – הנחלת בדווים על הקרקע – לא היה המשך. לאחר התבססות הממלכה הסעודית פורקו מרבית היישובים הללו.

הרקע המדיני: השתלטותו של אבן-סעוד על חצ'א ערב

לאור התמיכה הבריטית באבן-סעוד ובמאבקו ברשידים, בעלי בריתה של תורכיה העות'מאנית, לא ייפלא אפוא, כי חשיבותו של המלך הסעודי עלתה עשרת מונים בעיני המדינאים הבריטיים בהודו ערב מלחמת העולם הראשונה. ואכן מאז כיבוש אל-חסא ב-1913 נתהדקו המגעים בין הבריטים לבין אבן-סעוד. בדצמבר 1915 חתמו שני הצדדים על

הסכם³ שהבטיח את עמדתו הניטראלית של אבן-סעוד במלחמה, תמורת קצבה שנתית בסך 60,000 ליש"ט. הבריטים הצליחו להפנות את אבן-סעוד כלפי צפון, היינו למאבק נגד יריביו הרשידיים, ומנעו מבעדו להתקיף את חוסיין, השריף ההאשמי ממכה, שהפך כזכור לבעל בריתה של בריטניה, ונשא ברמה את דגל "המרד במדבר" (נגד תורכיה). יש סבורים, כי השלטון הבריטי בהודו שניהל את המו"מ עם אבן-סעוד לא היה מעוניין לצרפו למלחמה ממש מחשש תגובותיהם הנזעמות של מיליוני המוסלמים ההודיים. מכל מקום, בחתימתו על ההסכם הנ"ל התחייב אבן-סעוד בפני סר פרסי קוקס, נציג המיוחד של השלטונות ההודיים, להימנע מלבוא בקשרים עם נציגי מעצמות זרות ללא הסכמת בריטניה, ולסלק ידיו מנסיכויות המפרץ הפרסי האחרות (בחרין, כוויית וכד'), שהיו נתונות לחסות בריטית. אבן-סעוד קיים את ההסכם כלשונו עד לסיומה של מלחמת העולם הראשונה ונמנע מתלקוף את השליט ההאשמי בחג'אז. אולם אי אפשר היה להימנע מסכסוכי גבול על נאות-מדבר, עוד בקיץ 1918 חלה תקרית צבאית על נאת-הגבול ח'ורמה בין שליטי חג'אז ונג'ד, בעוד הבריטים שוקטים במדיניות של אי-התערבות. תקרית זו הולידה התלקחות של ממש במאי 1919, לאחר שגדודיו של האמיר עבדאללה בן חוסיין ניגפו בפני הלוחמים הווהאבים בקרב טונ'בה. תבוסה זו מוטטה את רוח החיילות ההאשמיים, ולמרות שההתמודדות המכרעת נדחתה ל-5 שנים מאוחרות יותר, הרי שיוקרתו המדינית והצבאית של חוסיין מלך חג'אז התנדפה בינתיים כמעט כליל. יש לזכור, כי חוסיין, שעוד בשנת 1916 המיר את תארו מ"שריף" ל"מלך", נתמך על ידי מענק בריטי בשווי של 2.4 מיליון ליש"ט לשנה והטיל את יהבו על הבריטים. הוא נתן את ברכתו ל"מרד במדבר" ולגדודי הצבא החג'אזיים שתקפו את התורכים בהנהגת פייצל ולוראנס במרוצת מלחמת העולם הראשונה. השתתפותה של חג'אז לצד בריטניה במלחמת העולם הראשונה באה כתולדה לחילופי איגרות דיפלומטיות בין חוסיין ומק-מהון, שכיהן בשעתו כנציב הבריטי העליון במצרים. למרות העירפול והסתמיות בניסוח האיגרות הבריטיות הסתבר לחוסיין, לפחות, כי בריטניה תתמך בעצמאות הערבים תחת כתר מייד עם תום המלחמה. דא עקא, שהבריטים פירשו פירוש שונה את התחייבויותיהם לחוסיין, וכתוצאה מכך חלה התקררות יחסים הדדית. עוד בשנת 1920 הפסיקו הבריטים לשגר את מענקם השנתי והסבו בכך לחוסיין קשיים מרובים. יש לזכור, כי בשנה זו שהה החלק הארי של צבא חוסיין בדמשק בראשותו של פייצל. זה האחרון ניגף בקיץ 1920 על ידי הצרפתים, וצבאו המובס נפוץ לכל רוח. בתנאים אלה רחוק היה מצבו של חוסיין מלהיות מזהיר, ואין תימא, אפוא, שהתמודדות המכרעת בינו לבין הווהאבים הסתיימה בכישלונו.

בעת ובעונה אחת עלתה קרנו של אבן-סעוד: בשנת 1921 הכה אבן-סעוד את יריביו המסורתיים בג'יבל שמר, בראשות אבן-רשיד, ולכד את בירתם חא'אל. בכך הצליח אבן-סעוד להשתלט על מרכזו של חצ"א ערב ולהתבסס בנג'ד ובחבליה הסמוכים. אותה שנה הסתערו ה"אח'וואן" הווהאביים על אמירות עסיר, באגפה הדרומי של חג'אז, והצליחו להשתלט על חלק ממנה. היה בכך משום גילוי איום רציני על מלכותו של חוסיין בחג'אז. שנה לאחר מכן פרצו ה"אח'וואן" צפונה ומערבה ואיגפו את חג'אז מפאתי צפון על ידי כיבושן של אל-ג'יוף (נתיב השיירות בפיתחו של ואדי סרחאן), ונתיבי המדבר ח'ייבר ותיימא, שקישרו את חג'אז עם עבר-הירדן המזרחי. עם כיבושן של נאות מדבר אלו בשנת 1922 הושלם, למעשה, כיתורה של חג'אז וניתוקה מעבר-הירדן ומעיראק.

נישולם של ההאשמים מחג'אז

בעוד גדודי המדבר של אבן-סעוד הולכים מחיל אל חיל ומכתרים את חג'אז, הפך מעמדו של חוסיין חמור ביותר עקב שורה של משגים מדיניים, שניתן לסכמם כדלקמן: (א) חוסיין שגה באי-חתימת ברית רשמית עם בריטניה בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, שהרי איגרותיו

³ ראה לעיל בסעיף – הדיונים עם הערבים והסכם סייקס פיקו – בפרק: מהלך המלחמה במזרח התיכון.

הדיפלומטיות המעורפלות של מק-מהון לא הוּו ערובה של ממש, ואף לא תחליף לברית צבאית. הזדמנות נוספת הוחמצה על ידי חוסיין בעת ביקורו של לוראנס בחג'אז בשנת 1921; (ב) חוסיין סירב לאשר את חוזה וורסאיי ואת משטרי המנדט שהופעלו בסוריה ובא"י. לפיכך נבצר ממנו להיכנס לחבר הלאומים וליהנות ממערכת חוזי הביטחון הקיבוציים, שהייתה עשויה לאבטח אותו נגד תוקפנות זרה; (ג) הוא נעדר מוועידת לוזאן ב-1923, מקום שם נחרצו החלטות גורליות על עתידן של שטחי הירשה של האימפריה העות'מאנית; (ד) חוסיין לקה בהזנחת התעמולה בקרב העולם המוסלמי ולא ביצר את מעמדו מבחינה דתית ואידיאולוגית. אדרבא, הוא הסתכסך עם הצליינים שעשו דרכם למכה ובמיוחד עם המצרים מביניהם; (ה) יחסיו עם מוסלמי הודו היו בכל רע מפאת השתתפותו במלחמה נגד תורכיה המוסלמית. מועצת האסלאם ההודית ראתה ב"מרד-במדבר" בגידה בערכי הפאן-אסלאם. יתר על כן, יחסיו עם תורכיה וצרפת היו בשפל המדרגה, הן מפאת "המרד במדבר", והן בגלל פרשת פייצל בדמשק; (ו) שאפתנותו האישית העבירתה על דעתו: באוקטובר 1916 משח עצמו ל"מלך ארצות ערב" ועורר בכך התנגדות עזה ברחבי חצ"א ערב, במיוחד לאור העובדה שתואר יומרני זה לא הלם כלל ועיקר את מימדי שטח ממשלו המצומצם. במרץ 1924, לאחר שהאסיפה הלאומית התורכית הדיחה את הסולטאן עבד אל-מג'יד וביטלה את תואר הח'ליפות, מצא חוסיין לנכון להגשים את חלומו מקדמת דנא ולהכריז על עצמו כח'ליף המאמינים. הכתרה עצמית זו מצאה אוזן קשבת רק בעיראק (במלכותו של פייצל), בעבר-הירדן (באמירותו של עבדאללה) ובקרב חלק מערביי ארץ ישראל וסוריה.

מועצת האסלאם בהודו התנגדה בתקיפות לכך וגם מוסלמי מצרים הסתייגו מהכרזה זו והחליטו לכנס בקהיר קונגרס מוסלמי לדיון בשאלת הח'ליפות. לגבי אבן-סעוד, שליטה של ג'יד, הייתה ההכרזה על הח'ליפות בבחינת הקש ששבר את גב הגמל: באוגוסט 1924 פשטו הוואבים לעבר חג'אז, לכדו את אט-טאייף, מזרחית למכה ועלו על עיר הקודש המוסלמית עצמה. ב-3 באוקטובר התפטר חוסיין לטובת בנו עלי, שהסתפק בתואר "מלך" בלבד ונמנע מלהכתיר עצמו כח'ליף. אולם כבר ב-14 באוקטובר נכבשה מכה על ידי גדודיו של אבן סעוד ועלי נאלץ להעתיק את מושבו לנמל ג'דה, על חוף ים סוף, מקום שם הצליח להחזיק מעמד שנה נוספת. נפילתה של מכה לידי אבן-סעוד באה בקלות יחסית, שכן תושבי העיר נטרו איבה לחוסיין על שהטיל עליהם מסים כבדים לאחר הפסקת המענק השנתי הבריטי. ראוי להטעים, כי התקופה העות'מאנית שוחררו תושבי מכה ואל-מדינה מהעלאת מס לשלטונות התורכיים. מכל מקום, חוסיין לא אמר עדיין נואש והפליג מג'דה לעקבה על מנת להזעיק תגבורת לעלי בג'דה. ברם, בשלב זה התערבות הבריטים והניאו את המלך המתפטר מלתגבר את כוחותיו של בנו בכורו. חוסיין נאלץ לגלות לקפריסין, ורק בשנת 1930 הותר לו להעתיק לעמאן, בירתו של בנו עבדאללה, מקום שם נפטר ביוני 1931.

עלי הצליח להחזיק מעמד בג'דה ובאל-מדינה עד שלהי שנת 1925, שכן בדצמבר באותה שנה חידש אבן-סעוד את התקפותיו, עלי נמלט לעיראק, אל-מדינה וג'דה נכבשו מיני ובי (כיבוש ג'דה חל ב-23 בדצמבר 1925) ובכך תם ונשלם שלטונם של ההאשמים על חג'אז.⁴

יחסי אבן-סעוד והעולם המוסלמי

השתלטותו של אבן-סעוד על חג'אז ועריה הקדושות העמידתה בפני אותה בעיה שהוותה אתגר לחוסיין ההאשמי בשעתו, והוא הסדרת היחסים עם העולם המוסלמי. ליתר דיוק, השגת הכרתו של עולם האסלאם בשלטונו על "מכה" ו"אל-מדינה". יש לזכור, כי עוד לפני ההתמודדות המכרעת עם ההאשמים על חג'אז אימץ לעצמו אבן-סעוד את התואר "סלטאן", שלא היה בו משום פגיעה ברגשותיהם הדתיים של שליטי ערב למיניהם, בניגוד לתואר המלכותי היומרני של חוסיין. ב-8 בינואר 1926, ימים ספורים לאחר כיבוש ג'דה ואל-מדינה, הכתיר עצמו אבן סעוד כ"מלך חג'אז וסולטאן ג'יד ובנותיה", ובכך הטביע חותם רשמי של

⁴ הערכה על חלקם של הבריטים במאבק בין ההאשמים והסעודים בחצ"א ערב מצוייה לעיל.

שטחי שלטון, שכללו למעשה את רוב חלקיו של חצ"א ערב. יש לציין, כי לאחר ביטול הח'ליפות. קונגרס זה לא הגיע לכלל החלטות של ממש. כישלונו של קונגרס בקהיר נוצל כראוי על ידי אבן-סעוד, אשר קרא לכינוס קונגרס שני ב-7 ביוני 1926 במכה, בירתו המקודשת של האסלאם. 60 נציגים מוסלמיים שונים, לרבות מוסלמים מברית-המועצות (אשר לא ייצגו את ממשלותיהם אלא רך ורק את מוסדות הדת) האזינו לנאומו של אבן-סעוד במכה. השליט החגיגי החדש הטעים, כי כיבושה של חגי'אזו הינו מוגבל והציע להוציא מכלל דיון נושאים מישאלתו להיוועץ בנציגים המוסלמיים בכל הנוגע לשיפור השירותים הדתיים בערי הקודש. המשלחת ההודית-המוסלמית רבת-ההשפעה בקונגרס מכה תמכה בהוקעתו של חוסיין ההאשמי כבוגד בסולידריות המוסלמית, ובענין זה הזדהתה לחלוטין עם מגמותיו המדיניות של אבן-סעוד. אולם, מאידך גיסא, ביקרו ההודים את הכתרתו העצמית של אבן-סעוד כ"מלך חגי'אזו", אשר פורסמה עוד בתקופת המעבר שבין קונגרס קהיר וקונגרס מכה. יתר על כן, ההודים לא יכלו להשלים עם הפקדתן של ערי הקודש בידי הוהאבים הפוריטאנים, אשר התנגדו בכל תוקף לפולחן קדושים וקברותיהם. הוא הדין במשלחת המוסלמית-המצרית שלא ראתה בעין יפה את שליטתם של הוהאבים על ערי הקודש. עם זאת ראו לציין, כי השפעת הוהאבים חרגה מעבר לתחומי חצ"א ערב.

כבר בשנת 1902, למשל, נוסדה הכת הוהאבית בהודו ("אֶהָל אל-קראן") וסניפים אחרים התארגנו בעיראק, עומאן וסומאלי. כלל הכתות הניאו-והאביות, שכוננו בשם "סלפיה" ("אהל אל-חדי", או "פראעדיה"), , נאמדו בהודו בלבד בכ-10 מיליון מאמינים. הניאו-והאבים ההודיים חתרו לתיקונים באסלאם ההודי ולטיהור מפיגולי עבודת האלילים ההינדואית. אחרי שנת 1925 נוצרו "ראפָטות", היינו חברות דתיות שקראו להסכם לבני בין פלגי האסלאם למיניהם. אירועים אלה, בתוספת נימתו השקולה והמתונה של אבן-סעוד בקונגרס מכה, סייעו לקידום הצלחתו היחסית של קונגרס מוסלמי בינלאומי זה, בניגוד לכישלונות של קונגרס קהיר. לא ייפלא, אפוא, שניתן היה לזקוף את קונגרס מכה כהצלחה אישית של אבן-סעוד. אולם בעוד הנציגים המוסלמיים מידיינים ביניהם במכה פרצה תקרית ה"מחמל" בין הסעודים לבין המצריים. מישלוח ה"מחמל", אותו אפיריון מהודר הנישא על גמל ברוב פאר למכה בעונת החג' הוה מסורת בידי המצרים עוד מהמאה ה-13, ושוגר למכה מידי שנה בשנה על ידי הצליינים המצרים. הבאת ה"מחמל", שהייתה מלווה בטכסים ססגוניים ובמוסיקה יללנית, הייתה לצינים בעיני הוהאבי. למרות שהממשלה המצרית התחייבה לאסור על "הלווי-המוסיקלי" של ה"מחל" במכה, לא עמדו עולי הרגל המצריים בהתחייבותם וכתוצאה מכך פרצה תקרית-דמים בין המצרים לבין הנגידים, שהסתיימה ב-25 קורבנות נגידים. רק לאחר התערבותו האישית של אבן סעוד הוחזר הסדר על כנו. כתוצאה מתקרית זו נאסרו טכסי ה"מחמל", וחודשו רק מקץ 10 שנים (בשנת 1936), לאחר שממשלת מצרים הביעה את הסכמתה לחידושם. תקרית זו הייתה לרועץ למגמות הפיוס שרווחו בקונגרס מכה. הקונגרס התפזר ביוני, לאחר שנקבע כמוסד קבוע, בעל מועדי התכנסויות סדירות. עם זאת לא הוסדרה בעיית העלייה לרגל. רק בשנת 1931 כונס הקונגרס הבינלאומי השלישי, והפעם בירושלים, ביוזמת המופתי הירושלמי הידוע לשמצה אמין אל-חוסייני. קונגרס זה נועד על מנת לנסח קו מדיני אנטי-ציוני בסיוע המוסלמים ההודיים.

יחסי אבן-סעוד עם בריטניה ותימן

בד בבד עם חתירתו של אבן-סעוד לזכות בבכורה בתחום היחסים הבין-מוסלמיים, לא נעלם מעיניו הצורך לייצב את מעמדו המדיני ולזכות בהכרה בריטית בגבולותיו החדשים. ממלכתו של אבן-סעוד כללה, כזכור, את אל-חסא, בחוף המפרץ הפרסי (שנכבשה בשנת 1913); אמירות עסיר, בגבול תימן (שנכבשה חלקית בשנת 1921); חאָל וג'יבל שמר, שנכבשו מידי הרשידים באותה שנה; ואל-ג'וֹף, שנכבשה בשנת 1922. באותה שנה חתם אבן-סעוד על הסכמי גבולות עם עיראק (בוועידת עוקייר) ועם כוויית, הבריטים היו, כמובן, הוח החיה

בהסכמים אלה, ובתיווכם הותוו שני האזורים הניטראליים המפרידים עד היום בין סעודיה מחד גיסא לבין כוויית ועיראק מאידך גיסא. בעיה חמורה צצה עם יצירתה המלאכותית של אמירות עבר-הירדן (1921), שנועדה לפייס את עבדאללה ההאשמי על הכתרת אחיו פייצל כמלך עיראק. גבולותיה של האמירות העבר-ירדנית הותוו, כזכור, תוך הכללת נמל עקבה והעיירה מעאן (מעון) בתחומי האמירות,⁵ ותוך יצירת מסדרון טריטוריאלי שחיבר את עבר-הירדן ועיראק האשמיות. האיבה הלוהטת בין האחים ההאשמים לבין אבן-סעוד לא פגה כתוצאה מחתימת הסכם הגבול הסעודי-עיראקי. יתרה מזאת, אבן סעוד העלה תביעות להכללת עקבה ומעאן בחג'אז, כ"כחלק בלתי נפרד מחג'אז". עיקר מגמתו הייתה ליצור קשר טריטוריאלי עם סוריה. מבחינה בריטית פירושו של דבר היה לנתק את המסדרון העיראקי-עבר ירדני. גישה זו נגדה, כמובן, את האינטרסים הבריטיים היסודיים בסהר הפורה, שהתבטאו בשמירה על רציפות טריטוריאלית בין הים התיכון לבין המפרץ הפרסי (באמצעות המנדט הארצישראלי והמנדט העיראקי).

בעיית הגבול עם עבר הירדן מצאה את פתרונו בסדרת דיונים שניהל אבן-סעוד עם גילברט קלייטון, הנציג הבריטי. בנובמבר 1925 נחתם הסכם חֲדָה בין שני הצדדים, שלפיו ניתן הכשר ל"סטאטוס-קוו", היינו אבן-סעוד הכיר דה-פאקטו במסדרון העבר-ירדני-עיראקי. לעומת זאת לא הועלה כלל ועיקר מעמדן של עקבה ומעאן. במאי 1927 נחתם בגידה הסכם מקיף בין אבן-סעוד וקלייטון, לפיו הכירה בריטניה באבן-סעוד כ"מלך עצמאי לחלוטין" על חג'אז, נגיד והשטחים התלויים בהם. החוזה קבע יחסי ידידות ואי-התקפה בין שני הצדדים, ואבן סעוד הכיר במעמדה המיוחד של בריטניה בבחריין ובנסיכויות המפרץ הפרסי. כן הוסכם על שיתוף הדדי בנקיטת אמצעים נגד סחר עבדים. בנספח לחוזה ג'דה הכיר אבן-סעוד בסיפוחן הזמני של עקבה ועמאן לעבר-הירדן, אך שמר לעצמו את הזכות לתובען לעצמו בבוא העת. חתימת ההסכם לא הייתה כרוכה במתן מענק בריטי.

למרות שחוזה ג'דה לא שינה באורח מהותי את יחסי בריטניה ואבן-סעוד, שהמשיכו להיות תקינים, ולמרות שלבריטים לא ניתנו בסיסים צבאיים או פריבילגיות רשמיות אחרות, התבלט מעמדם הכלכלי והמסחרי של הבריטים בתחומי ערב הסעודית. ניתן לזקוף מעמד מיוחד זה לזכותו האישית של ג'והן פילבי (Philby), פקיד המינהל הבריטי בהודו ואיש "האסכולה ההודית" בתחום היחסים הבין-ערביים. פילבי, שנולד בשנת 1885, שהה בשליחותו הראשונה לנגיד כבר בשנת 1917. מאז ואילך עמד פילבי בקשרים הדוקים עם אבן סעוד. בשנת 1926 העתיק את מגוריו לג'דה, והחל מ-1930, שנת התאסלמותו, התמנה באורח רשמי ליועצו של אבן-סעוד עד למותו של זה האחרון (1953). פילבי גורש על ידי המלך סעוד לאחר שמתח ביקורת על חיי ההוללות והבזבזו בחצר המלך. כמזרחן מובהק עסק פילבי בסיורי מחקר ופרסם תיאורים על חבלים מדבריים בממלכה וכן מונוגרפיה על אבן-סעוד.⁶

מבחנו הראשון של אבן-סעוד מאז חתימת חוזה ג'דה חל בחורף של שנת 1927-8, שעה ששבט דווייד מנג'ד, אחד השבטים הקנאים ביותר לאידיאולוגיה הוהאבית, האשים את המלך בסטיות מעקרונות האמונה ובקבלת חידושים נוסח אירופה. לוחמי השבט הפרו את הסכמי הגבולות עם כוויית ועיראק וחצו אותם. בסיוע חיל האויר הבריטי הצליח אבן סעוד לשים קץ למרד זה. להוציא סכסוכים שבטיים בקנה-מידה מקומי לא נמצא גורם שעשוי היה לערער את שלטונו של אבן-סעוד. העובדה שהממלכות ההאשמיות בעיראק ובעבר-הירדן היו נתונות להשפעה בריטית הפיגה במשך הזמן את חששותיו של מלך המדבר מפני נקמת ההאשמים על תבוסת חג'אז. יתרה מזאת, בשנים 1930 ו-1933 נחתמו הסכמי ידידות בין אבן-סעוד לבין השליטים ההאשמיים בעיראק ובעבר-הירדן, ובשנת 1932 אוחדו

⁵ לפי הסדר שנעשה ביולי 1925 בין עבדאללה ואחיו עלי, ששלט בגידה, הועברו שתי העיירות לתחום עבר-הירדן.

⁶ בנו של פילבי התגלה ב-1963 כסוכן סובייטי שבגד באינטרסים הבריטיים באזור.

פורמלית כל שטחי שלטונו של אבן-סעוד ל"ממלכת ערב הסעודית". המלך כיהן בעת ובעונה אחת גם כפאמאם של הוואבאים.

מבחנו השני של אבן-סעוד חל בשנות ה-30 המוקדמות בגבול תימן. כזכור, הצליחו ה"אחיוואן" לחדור לאמירות עסיר עוד בשנת 1921 ולהשתלט על חלקה הצפוני. 9 שנים לאחר מכן סופח חבל כיבוש זה רשמית לממלכת ערב הסעודית. אולם ב-1933 פרץ מרד בתחום הסעודי של עסיר. המרד דופא חיש מהרה, ברם שליטה של עסיר, חסן אל-אדריסי, נמלט לתימן. בעידודו ובסיועו של האמאם התימני יחיא ערך אל-אדריסי סדרה של פשיטות מעבר לגבול התימני לתוך תחומי של עסיר הסעודית. אבן-סעוד ניסה לשים קץ למטרד רצוף זה בהכריזו מלחמה על האמאם התימני, ובפלוו במרץ 1934 לתחום ממלכתו של זה האחרון. לאחר קרבות מספר שהתיימו במפלות תימניות כבדות, הסכים יחיא לשים קץ לפעולות האיבה ולחתום על הסכם סטאטוס-קוו (ב-20 במאי) עם אבן-סעוד, שוויתר מצדו על תביעות פיצויים ותיקוני גבול לטובתו. גם בתחום היחסים עם עיראק חלה השתפרות מתמדת: באפריל 1936 נחתם הסכם נוסף לאי-התקפה ולאחווה סעודית-עיראקית. מקץ שנה הצטרפה גם תימן להסכם זה. בתחום היחסים הפנימיים בממלכתו השכיל אבן-סעוד לשים קץ לפשיטותיהם של הליסטים למיניהם על שיירות המדבר ועל הצליינים. כמו כן, דאג לחזק את מעמדו בקרב ראשי השבטים השונים בנושאו את בנותיהם לנשים, וביישבו, כזכור, את אנשי-שלומו "האחיוואן" בעשרות יישובי משלט חקלאיים.

חוזי הנפט הראשונים

מהפכה רבתי חלה בעקב הסעודית לאחר שהתגלו שדות הנפט הראשונים. במאי 1933 רכשה חברת הנפט הקליפורנית "סטנדרד" (Standard Oil Comp. of California) זיכיון למשך 60 שנה על מרחבים עצומים בחלקה המזרחי של הממלכה. להלן הצטרפה לשותפות חברת הנפט הטכססית, בעלת מיכליות הנפט, ובשנת 1934 הוסב שמן של שתי החברות האמריקאיות ל"חברת הנפט הערבית-אמריקאית" (Aramco). מרגע שבארות הנפט הסעודיות החלו בהזרמת "הזהב השחור" מבטן האדמה – שפר חלקו של אבן-סעוד, שכן עראמקו העניקה מלכתחילה מלווה בשווי של 30,000 ליש"ט בסובריינים של זהב. מלווה זה בא בעתו, שכן קופת הממלכה התרוקנה מחמת התמעטות הצליינים בעטיו של החמרת השפל הכלכלי הבינלאומי. בארות הנפט הראשונות ניכרו במחוז אל-חסא בדיהראן, אַפְקִיק, דְמַאם ובמקומות אחרים. בשנות ה-30 המאוחרות החלו שדות נפט אלה לייצא את תוצרתם בכמויות מסחריות, ובמאי 1939 נחתם הסכם זכיון חדש בין אבן-סעוד ועראמקו. יש לציין, כי בשנים אלה כבר התהדק האופק המדיני הבינלאומי. אבן-סעוד העדיף התקשרויות הדוקות עם האמריקאים ודחה הצעה יפנית קוסמת שהוגשה לו בשנת 1937. באותה שנה עצמה גילתה גם גרמניה עניין רבה בנפט הסעודי ושיגרה את פריץ גרובה (Grobba), שגרירה בבגדד, בראש משלחת כלכלית לגידה. גם ההצעות הגרמניות הושבו ריקם. מבצע כלכלי בתחום אחר ניזום בשלהי שנת 1934, שעה שנחתם הסכם על הקמת סינדיקט המיכרות הסעודי-ערבי, במימון אמריקאי ובריטי. סינדיקט זה נועד לגילויים של אוצרות טבע ומחצבים ולניצולם.

תימן לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

תימן (או "ימן"), שנודעה בתקופה הרומאית כ"ערב המאושרת" (Arabia Felix), וכבעלת היסטוריה ססגונית בתקופה הטרומ-מוסלמית, לא מילאה תפקיד של ממש במערך המדיני הבין-ערבי בתקופה הנסקרת. בדידותה הגאוגרפית וניתוקה ההררי והטופוגרפי במשך מאות שנים ממרכזי האירועים המדיניים במזרח התיכון – הסיטוה לקרן זוית מבחינת המהלך ההיסטורי.

בראשית המאה ה-10 כוננו כ-100,000 שיעים-פרסיים אַמאמה, בעלת אפיון מתון למדי, בתימן. שיעים אלה, המאמינים בהמשכיותה של הופעת האמאמים עד להווה, הינם הקרובים ביותר ברוחם ובדתם לאסכולות הרשמיות של האסלאם הסוני. הם מעריצים את זייד, נכדו של חוסיין (נכדו של הנביא), שנהרג בעיראק במלחמתו נגד החליף האשם מבית אומייה (ב-740 לערך). מכאן נובע כינויים – זיידים. אמונותיהם מתרכזות בזכותו העליונה של עלי, אבי חוסיין, לחילופות עקב מידותיו התרומיות. כן שוללים הזיידים נישואין זמניים ("מִתְעָה"), ומאמינים בנציחותו של הגהנום. בפרוס המאה ה-20 שלט בתימן האמאם⁷ יחיא, שהתייחס ל"אהל אל-בית" (בן משפחת הנביא) וריכוז סביבו למעלה מ-2 מיליון מאמינים מכלל 4.5 מיליוני אוכלוסי תימן. בעוד הזיידים מתגוררים ברמות ההרריות של המדינה, מצויים שבטים סוניים בחופה הים-סופי של תימן ("תהמאת") ובקטעים הדרומיים הגובלים בעדן.

האמאם יחיא לא הכיר בהסדר הגבול בין תימן לעדן, כפי שהוא נקבע בין בריטניה לתורכיה העות'מאנית בשנת 1905. בשנת 1911 הכירה הממשלה העות'מאנית במעמדו האוטונומי של האמאם בתימן. זה האחרון נשאר אסיר תודה לתורכים במרוצת מלחמת העולם הראשונה ותמך בגייס התורכי המבודד בתימן, שניסה לפלוש לעדן וללוכדה. לגייס תורכי זה לא היו כל סיכויים של ממש במערכה מחמת ניתוקו מעיקר הגייסות התורכו-גרמניים בארץ ישראל ובעיראק על ידי השריף חוסיין מחג'אז שהשתתף בפועל במלחמה לצד הבריטים, וכן על ידי האמירים האדריסיים מעסיר, שנקטו עמדה פרו-בריטית בתקופה זו. עם תום המלחמה נחתו יחידות בריטיות בחופי תימן, ובהתאם להסכם שביתת הנשק עם תורכיה, השתלטו הבריטים על נמל חודיידה והעבירוהו לידי אמירות עסיר. כן השתלטו הבריטים על חבל לחג'. מבצעים אלה היו לצנינים בעיני יחיא, שנשא עיניו לתימן מורחבת, ובכללה חבלי החוף המיושבים על ידי מוסלמים סוניים. כתוצאה מכך ערך האמאם מספר פשוטות לעבר שטח החסות הבריטי של עדן, בהסתמכו על הטענה, כי הסכם הגבולות האנגלו-תורכי משנת 1905 לא מחייב אותו. פשיטות אלה נערכו בשלהי שנת 1919, ואכן בינואר 1921 פינו הבריטים את נמל חודיידה, אך מסרוהו לידי בעלי-בריתם באמירות עסיר. החוף התימני הצפוני נשאר, אפוא, כ-5 שנים תמימות בכיבושם של האדריסיים מעסיר, וממלכתו של יחיא הוגבלה, בהכרח, לאזור ההררי. אולם עלייתו של אבן-סעוד במרכז חצ'א ערב ופעולות הכיבוש של "האח'וואן" החלישו ביותר את מעמדם של שליטי עסיר.

הייתה זו הזדמנות חד-פעמית שניתנה ליחיא להחזיר את "הגזילה". ואכן, במרץ 1925 הוכו האדריסיים על ידי האמאם התימני, שחזר והשתלט על נמל חודיידה וחבל לחג'. למבצע זה נודעה תוצאה כפולה רבת חשיבות: א) היאחזותו של יחיא בנמל חודיידה חילצה אותו מהבדידות הטופוגרפית והמדינית, שכן נמצאה לו עתה בעלת ברית בדמות איטליה הפשיסטית, אשר השתלטה זה מכבר על אריתריאה, בחוף האפריקאי של ים-סוף. האיטלקים היו מעוניינים בתימן כבמקפצה כלכלית ואסטרטגית לקראת השתלטות על עדן ומיצריו הדרומיים של ים-סוף וניתוק נתיב המסחר הבריטי והקיסרי; ב) עם כיבוש חודיידה תמה תקופת עצמאותה של אמירות עסיר, שנחלקה למעשה בין תימן לבין חג'אז, החל מאוקטובר 1926, שעה ששליטי עסיר קיבלו על עצמם את ההכרה בשלטונו של אבן-סעוד.

התפתחות זו לא נראתה בעין יפה על ידי קברניטיה של בריטניה. שכן הבריטים ראו בחצ'א ערב כולו תחום השפעה בלעדי שלהם. ליתר דיוק, היו הבריטים מעוניינים, יותר מאשר להשתלט הלכה למעשה על מרחביו המדבריים של חצ'א ערב, לאבטח את חופיה של תת-יבשת ענקית זו, לחלוש על מיצרי הים האסטרטגיים שלה, ולמנוע את חדירת השפעתה של כל מעצמה מתחרה, העשויה לסכן את נתיב הים החיוני להודו. בחופי המפרץ הפרסי הצליחו הבריטים, כזכור, לפרוש את חסותם על הנסיכויות הדלות בקלות יחסית. לעומת

⁷ הזיידים אינם מייחסים לאמאם כוחות על-אנושיים. הם גם מתנגדים לעקרון ההעברה בירושה של כס האמאם.

זאת נבצר מהם לכבוש את תימן ההררית והבלתי-עבירה. מכל מקום, הבריטים לא היו מוכנים למאמץ צבאי בהיקף רציני באשר לתימן, והם העדיפו לאתר את התחרות האיטלקית בפעילות דיפלומטית גרידא בתימן עצמה.

תימן בין שתי מלחמות עולם

במאבק הדיפלומטי שהתנהל בין בריטניה ואיטליה על תימן לא הייתה ידה של בריטניה תמיד על העליונה. האמאם יחיא נטה דווקא אחר האיטלקים, שכן היו לו חשבונות מסורתיים עם בריטניה בנוגע לתהאמת (חוף תימן) ולעדן. בפברואר 1925 נכשלה שליחותו של גילברט קלייטון בצנעא, לאחר שניסה להגיע לכלל הסדר כלשהו עם האמאם בענייני הבעיות השנויות במחלוקת. לעומת הצליחה משלחת איטלקית לחתום על חוזה ידידות ומסחר עם האמאם, בספטמבר 1926. טווח החוזה נקבע ל-10 שנים, והאיטלקים התחייבו להכיר בעצמאותה המוחלטת של תימן. היחסים המתהדקים והולכים עם איטליה נתנו פריים ביוני 1927, שעה שמשלחת תימנית ביקרה באיטליה והתקבלה על ידי המלך ויקטור עמנואל ומוסוליני. בהזדמנות זו נחתם נספח לחוזה הנ"ל בעניין רכישת נשק איטלקי. כתגובה לכך עודדו הבריטים התקוממויות של שבטים שונים בתימן נגד האמאם יחיא. יש לזכור, כי האמאם לא פינה שטחים שונים שנכבשו על ידי חייליו ב-1919, אשר הבריטים טענו לבעלותה של עדן עליהם. בין 8-1927 נערכו פשיטות תימניות בכיוון לשטח החסות של עדן. האמאם לא הסתפק בבן-בריתו האיטלקי, אלא הרחיק לכת ופנה לנציג הסובייטי בחג'אז. ואכן בשנת 1928 הגיעה משלחת מסחרית סובייטית לצנעא, ובאותה שנה הכירה ברית-המועצות בריבונותה של תימן, בהתאם להנחיות הכלליות שהותוו בקונגרס ה-6 של הקומינטרן, שהתקיים זמן מה לפני כן. הבריטים לא היססו מלהפעיל את חיל האוויר המלכותי על מנת להדוף את הפושטים התימניים מעבר לתחומי שטח החסות של עדן. מכל מקום, רק בשנת 1931 שינה יחיא את עמדתו התכסיסית כלפי הבריטים וניאות להיכנס למור"מ אתם.

שינוי העמדה התימנית נבע כמראה משני גורמים: החשש מפני הסתערות אפשרית של הוואבים באגפה הצפוני של תימן מחד גיסא, ואפשרות המרדתם הכללית של השבטיים הסוניים בתהאמת על ידי הבריטים מאידך גיסא. בפברואר 1934 נחתם הסכם בריטי-תימני בצנעא, שחייב את שני הצדדים ליחסי ידידות ושיתוף וקבע את המשך הסטאטוס-קוו לגבי גבולותיה של עדן למשך 40 השנים הבאות. כן הכירו הבריטים בעצמאותה של תימן. הסכם זה לא הפיח את תקוותיו של האמאם התימני בנוגע לסיפוחה של עדן. ברם, מסתבר, שהשעה להגשמת מאוויים אלה לא הייתה כשרה, שכן כחודש לאחר חתימת הסכם צנעא פרצה המלחמה בין תימן וערב הסעודית. מלחמה זו הסתיימה, כזכור, בתבוסתו המוחצת של האמאם יחיא ובכיבוש אזור החוף של תהאמת על נמל חודיידה בידי הסעודים. כפי שתואר לעיל, ניאות אבן-סעוד לפנות את שטחי כיבושו, לאחר תיווכן שלבריטניה, איטליה ומשלחת בין-ערבית. הסכם טאָאִיף (מרץ 1934) העניק גושפנקא חוקית להסדר הנ"ל, שקבע למעשה את סיפוחה של עסיר, ועיירת המפתח נג'ראן, לערב-הסעודית. למרות שיחסייה של תימן עם בריטניה הוסדרה מבחינה פורמאלית בחוזה צנעא לא התקיימו יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות. המגעים הבריטיים עם צנעא נקבעו באמצעות המושל הבריטי הכללי של עדן. האמאם תר עדיין אחר בעלי ברית אפשרית כנגד הבריטים. אם בשנת 1933 חתמה תימן על הסכמים עם צרפת והולנד, הרי שעוד בשנת 1937 העדיף האמאם התימני לחדש את חוזהו עם איטליה. ל-25 שנים נוספות, ולהעסיק טכנאים ורופאים איטלקיים.

בשנות ה-30 המאוחרות הלכה המתחות בין בריטניה לאיטליה הלך והחרף. מפלת תימן במלחמתה נגד סעודיה החלישה את ההשפעה האיטלקית (1934). אולם לאחר שאיטליה הצליחה להשתלט על חבש (1936) חידשה, כאמור, את החוזה התימני שלה (משנת 1926) בשנת 1937. אולם בסופו של דבר, הייתה ידם של הבריטים על עליונה; שכן באפריל

1938 נחתם הסכם בריטי-איטלקי, שנועד להסדיר זמנית את התנגשות מעגלי ההשפעה של שתי המעצמות במזרח-התיכון בכלל ובתימן בפרט. בריטניה ואיטליה הסכימו על אי מתן עמדת בכורה לאחת משתייהן בתימן או בערב הסעודית, ועל משיכת ידיהן מהתערבות בענייניהן הפנימיים של ממלכות אלה על מנת למנוע חדירתה של מעצמה שלישית לזירה. בהסתמך על החוזה האנגלו-תימני משנת 1934, שיגרו הבריטים משלחת צבאית לצנעא ב-1939, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה.

סיכומה של תקופה

מאז תום מלחמת העולם הראשונה החלה, למעשה, התנועה הלאומית הערבית בתהליכי התגבשותה. שכן עד שנת 1914 לא ניכר תהליך הגיבוש הלאומי ברציפות. ליתר דיוק, בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה חלה אמנציפציה, שמצאה את ביטוייה ברפורמיזם אסלאמי (מחמד עבדו במצרים) ובגרסאות שונות, רובן ככולן מעורפלות, על פאן-אסלאם. אך טבעי הוא, שתנועת ההשכלה הקשורה בתהליכי ההתמערבות הראשוניים, פנתה לראשונה לטיפול אידיאולוגי בענייני התנועה הלאומית והדת. שכן היחס בין האסלאם המסורתי לבין הלאומיות שימש אבן נגף על דרך התפתחותה של התנועה הלאומית המודרנית. שהרי מוסדות האסלאם כפו מסגרת דתית על-מדינית, ולא התירו ניתוק בין הדת לבין המדינה. על רקע זה יש לראות את תנועת הרפורמה באסלאם, ששאפה לעדכן את הדת ולהתאימה לאורח חיים מערבי-מודרני. בשלב מאוחר יותר פינתה תנועת ההשכלה את הדרך בפני התנועה הלאומית, שגיבושה חל, כאמור, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובמידה רבה – כתוצאה מנוכחותן החדשה של בריטניה וצרפת במזרח-התיכון. התנועה הלאומית הערבית בשלבה הראשוני גישה עדיין בין ניתוק המגע מהדת לבין ההשלמה עמו. יורשיו של מוצטפא כאמל במצרים התפלגו ביניהם בשאלה זו, ועל רקע זה ניתן לבאר את יחסם לקופטים-הנוצרים ואת חלקם של אלה האחרונים בתנועה הלאומית המצרית. המרת השותפות הדתית בשותפות חילונית בעיקרה היוותה תהליך ממושך ברוב ארצות ערב, אשר האסלאם היה מושרש בהן מדורי-דורות. אולם דווקא בערי סוריה ומצרים, מקום שם התרכזו מיעוטים דתיים בלתי-מוסלמיים, החלה התנועה הלאומית בהתארגנותה. מצרים הייתה הראשונה מקרב ארצות ערב לחשול לאומי. יש לזקוף מקדמה זו לזכותו העקיפה של הכיבוש הבריטי שקדם בארץ זו לכל ארצות המנדט האחרות. במצרים התארגנה וקמה מפלגה לאומית-עממית שעמדה במוקד המאבק לשחרור לאומי, ואשר הטביעה את חותמה על כל אותה תקופת ביניים שבין שתי מלחמות עולם. הבסיס הארגוני של ה"ופד" היה חילוני ביסודו והקופטים שותפו בשורותיו.

מדינאים קופטים כמפְּרָם עוֹפֵייד ניצבו בצמרת המפלגתית, ושיתפו פעולה עם סעד זע'לול ונחאס פחה המוסלמיים. בסיסו החילוני של ה"ופד" הוטעם ביתר שאת על ידי סעד זע'לול, שטבע את סיסמתו המפורסמת "הדת – לאללה והמולדת לפל". סיסמה זו העידה על הלכי הרוח החדשים שאפפו את המפלגה הלאומית המרכזית במצרים. סעד זע'לול ראה עצמו כתלמידו של מחמד עבדה, ושני אישים אלה מסמלים את המעבר מרפורמיזם אסלאמי ללאומיות חילונית. אמנם הניתוק מהאסלאם לא קיבל צביון חוקי-פורמלי כפי שקרה בתורכיה, מקום שם הפריד כמאל אתא-תורכ בין הדת למדינה. ראייה לכך ניתן למצוא בפילוגה של "המפלגה הליברלית-הקונסטיטוציונית" מה"ופד" (1922) ובמשבר הממשלתי שחל בשנת 1925 בעקבות פרישתם של השרים "הליברלים-קונסטיטוציוניים" מהממשלה, על רקע מגמתו הספרותית של עלי עבד אר-ראזק להפריד את האסלאם ממוסדות השלטון החילוניים. ככל שהתנועה הלאומית הערבית הרבתה להדגיש את השותפות הטריטוריאלית והארגונית וכן את האינטרסים המעשיים והמדיניים, כן השתחררה בהדרגה מהתפיסות הפאן-אסלאמיות הערטילאיות, ששמשו בשעתו אמצעי-ליכוד כושלים סביב מנהיגותו של הסולטאן העות'מאני. ההיסטוריה בתקופה הנסקרת מלמדת, כי יסוד השיתוף העל-דתי

תרם לגיאות התנועה הלאומית, הן במצרים (מוסלמים וקופטים בשורות ה"ופדי"), הן בסוריה (דרוזים, סונים ושיעים במרד הדרוזי הגדול), ובמידה מסוימת גם בעיראק (שיתוף סונים ושיעים).

בתורכיה הרפובליקנית הושתתה התנועה הלאומית של אתא-תורפ על בסיס על-דתי, שקיבלה את אישורו הפורמלי בחוקה. התבססות התנועה הלאומית בתורכיה באה לאחר התפוררותה ההדרגתית והמתמדת של האימפריה העות'מאנית בתחומי הבלקאן, ונוכח תנועות השחרור הלאומיות של העמים הנוצריים באירופה. כפי שהסתבר כבר ל"תורכים-הצעירים" במרוצת מלחמת העולם – נכשלו תכלית הכישלון סיסמאות הפאן-העות'מאנית והפאן-אסלאם, שלא באו אלא לבצר את שלטונה המדיני של האימפריה התורכית המתמוטטת. יתרה מזאת, גם היסוד הגזעי, שקדם לתנועה הלאומית בתורכיה, הוכח ככישלון. שכן התנועה הפאן-תוראנית, בראשותו של אנוור פחה, לא האריכה שנים לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. היסוד הגזעי הוכיח עצמו כגורם בדלני אנטי-לאומי בלבנון, מקום שם רווחו "מגמות גזעיות" בשנות ה-30 וה-40, אשר טופחו על ידי הצרפתים במגמת "הפרד ומשול". ההסתייגות הלבנונית מהלאומיות הערבית היוותה את נחלתם של חוגים נוצריים ופרו-מערביים, שנתפסו לסיסמת "המוצא הפיניקיי" של תושבי לבנון.⁸ הלך רוח דומה, אם כי חסר הדים רבים, שרר גם במצרים בסיסמת ה"פרעוניות".

מבחינה היסטורית ניתן להבחין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם בשלושה שלבי התגבשות התנועה הלאומית-הערבית. שלבים אלה שונים במועדיהם, באורכם ובמידת רישומם בארצות ערב השונות, ואלו הם: א) תעמולה ושלבי ארגון ראשוניים, שלוו במרידות ובהפגנות ספונטניות על רקע לאומי נגד השלטון הזר בצורותיו השונות (מנדט, שטח כיבוש, שטח חסות וכו'); ב) הופעות מאורגנות של מפלגות לאומיות וכוחות חברתיים, שניהלו מאבק רצוף למען השגת עצמאות מלאה ולא הסתפקו עוד בשלטון בית ובאוטונומיה; ג) התגברות המאבק הלאומי בעקבות המשבר הכלכלי הבינלאומי ועלייתן המסחררת של גרמניה הנאצית ואיטליה הפשיסטית. שלבים אלה אינם אמורים במדינות של חצי האי ערב, באפגניסטן ובעבר-הירדן. כיום נוטים החוקרים להטיל ספק במידת תרומתם של ההאשמים לתנועה הלאומית הערבית, ומעדיפים לראות בפעילותם אפיזודה מדינית-שושלתית חולפת, שלא עמדה במבחן הלאומי-העממי.

⁸ על "הפיניקיות" לעומת "הפילוסופיה הלאומית" הערבית – ראה בספרו של ההיסטוריון ק' זורייק, "אל-וועי אל-קוומיי" (ההכרה הלאומית), בירות 1940, וכן ב"מזרח-החדש", כרך י"ד, חוברת 1 (53), במאמרו של ש' שמיר – "שאלת הפילוסופיה הלאומית במחשבה הערבית החדשה".

IV המזרח התיכון במלחמת העולם השנייה

רקע כללי

במלחמת העולם הראשונה שימש המזרח-התיכון זירה למערכות ולקרבות חשובים, אשר שמו קץ לשלטונה הממושך של האימפריה העות'מאנית עליו ולתמוטתה הסופית. גם אם זירת המערכה העיקרית התמקדה באירופה והקרבות המכריעים ניטשו שם, אין לבטל את ערכן האסטרטגי והמבצעי של החזיתות שנפתחו במזרח-התיכון. מבחינה היסטורית, נפתרה "השאלה המזרחית" על ידי נישולה של תורכיה העות'מאנית מאחיזתה רבת-השנים באזור עם גמר מלחמה זו. לא ייפלא, אפוא, שהמעצמות היריבות ייחסו חשיבות רבה לחזיתות המשניות במזרח-התיכון, החל מחזית סיני-א"י-סוריה, דרך אזורי המערכה, בגליפולי, בקווקז, בטראנס-קווקז ובתימן, וכלה בקרבות בחג'אז ובעיראק. גם במלחמת העולם הראשונה לא חסרו יעדים מבצעיים רבי-חשיבות באזור, כגון תעלת סואץ, חבלי הנפט במפרץ הפרסי, ולהלן (בשלהי המהפכה הבולשביקית) – אזורי הנפט של קווקז ותחומי הביניים של פרס ואפגניסטן המגוננים על הודו. בסיומה של מלחמת העולם הראשונה הפכה בריטניה לגורם הצבאי והמדיני הראשון במעלה במרחב, כשצרפת, החולשת על ארצות הלבנט, ניצבת במקום השני בחשיבותו. בתוככי המזרח-התיכון התגבשה תורכיה הרפובליקנית מבחינה צבאית-מדינית כגורם מקומי שיש להתחשב בו ולחזר אחר חסדיו. בהשוואה למלחמת העולם הראשונה, שבה נטלה אוסטרו-הונגריה חלק פעיל במערכה, דרך כוכבה של איטליה הפאשיסטית במרחב בפרוס מלחמת העולם השנייה. בניגוד למצב במלחמה העולמית הראשונה לא התנהלו מערכות של ממש בתחומי המזרח-התיכון במלחמת העולם השנייה. ניתן לומר, כי ניטשו קרבות על השליטה במרחב בתחומי השוליים: במצרים ובלוב (במערב), בסודן (בדרום), בהרי קווקז (בצפון) ובאגפה המזרחי של הודו (במזרח). המשימות האסטרטגיות של מעצמות הציר במלחמה הקודמת. גם הפעם עמדו תעלת סואץ ואזורי הנפט בראש מעייניהן של מעצמות הציר. בשלב מסוים של המלחמה היה המזרח התיכון נתון במלתעות של מלקחי-ענק, כשהיפנים החלו בחדירתם לעבר הודו מבורמה במזרח (מאי 1942); הנאצים כבשו את שדות הנפט הקדומניים של קווקז ופרצו בין רכסיו בצפון (אוקטובר-נובמבר 1942); ו"הקורפוס האפריקאי" של רומל איים על עמק הנילוס, בריחוק של 80 ק"מ מאלכסנדריה, מצד מערב (אוקטובר 1942). נפילתן של מצרים ותעלת סועץ בידי הנאצים נראתה כצפויה, בעוד שחדירתם של הגייסות הגרמניים אל מעבר להרי קווקז דרומה, בד בבד עם פשיטתם של היפנים על מישורי בנגל בהודו המזרחית נחשבו כבלתי-נמנעים. ברם, היפנים נבלמו במזרח על גבולותיה של הודו, "הקורפוס האפריקאי" נהדף ממצרים ומלוב לאחר מפלת אל-עלמיין (נובמבר 1942), ובפברואר 1943 החלה הנסיגה הגרמנית הגדולה מסטלינגרד ומהמישורים שבין הוולגה והרי קווקז. בפרוס שנת 1943 השתחרר, אפוא, המזרח-התיכון כליל מסכנת איגוף וכיבוש על ידי מעצמות הציר, לאחר שבמשך השנתיים הקודמות התנהלו בשולי האזור קרבות עזים.

ביוני 1940 פלשו האיטלקים מחבש לסודן ונחלו בתחילה אי אלו הצלחות צבאיות בכובשם מחוזות ספר. ברם, בשלהי עונת הקיץ של 1941 מוגרו לחלוטין האיטלקים בחבש, ובכך הורחקה הסכנה שנשקפה לעמק הנילוס מפאתי דרום. באפריל 1941 מוגר מרד רשיד עאלי בעיראק, וביוני שבאותה שנה חדרו יחידות של בריטניה וצרפת החופשית¹ לסוריה וללבנון וכבשו. תנודות רבות במאזן ההצלחות חלו בחזית מצרים-לוב. ביוני 1940 התקדמו החיילות האיטלקיים מגבול לוב לעבר מצרים, אולם עם זאת שנת 1940 ובפרוס השנה שלאחריה נאלצו לסגת ולנטוש את חבל קירנאיקה, באגפה המזרחי של לוב. באביב 1942 תוגבר הכוח האיטלקי על ידי יחידות שריון גרמניות בפיקודו של רומל, וזה האחרון החל

¹ ובראשן סיירי הפלמ"ח.

במתקפה רבתי שהסתיימה, כזכור, בתבוסת אל-עלמין (נובמבר 1942). בשלהי ינואר 1943 טיהר "המחנה ה-8" הבריטי את מרבית שטחיה של לוב, ועד מאי 1943 נסוגו חיילות הציר מצפון-אפריקה כולה. במשך כל שנות המלחמה נשאר המזרח-התיכון בסיס צבאי רב-חשיבות עבור בנות-הברית. במצרים בלבד התרכזו בשנת 1943 למעלה ממיליון חיילים בריטיים ששירתו במסגרת "המחנה ה-8".

מבחינה כלכלית הסבו שנות המלחמה הראשונות קשיים חמורים לארצות ערב. נתיבי התעבורה הימיים נותקו והשייט המסחרי הועמד בסכנה מתמדת עקב פעילותן של צוללות מעצמות הציר ומטוסייהן. מצרים, למשל, איבדה עם פרוץ המלחמה את שווקי הכותנה שלה בגרמניה, בארצות מרכז אירופה ובפולין. ביטוח משלוחי הכותנה לבריטניה גזל ממון מרובה והוריד את מחירי הכותנה למגדליה בשיעור של 45%–50%. מבריטניה נבצר לקנות את כל יבולי הכותנה המצרים מחד גיסא, והיא מנעה את משלוחיה לארצות ניטראליות מחשש פן יפלו בידי האויב. ברם, במרוצת מלחמת העולם השנייה, לכשהתהפך הגלגל לטובת בעלות-הברית, חלה גיאות כלכלית במצרים, בארץ-ישראל ובכל אותם מקומות שהפכו לבסיסים ולמחנות צבאיים. עבודות הצבא ושירותיו העסיקו מאות אלפי ערבים ורבות החיילים הו צרכנים מצוינים בעלי כוח תשלום עצום. ניתוקם של נתיבי המסחר העולמיים עורר את הבריטים לעודד ענפי תעשייה ומלאכה מקומיים, להרחיב את מערכת הכבישים ומסילות הברזל ולהרחיב את מחזורי המסחר והאשראי במצרים ובמקומות אחרים.

תרומתן הצבאית הפעילה של מדינות ערב לבעלות-הברית במלחמת העולם השנייה הייתה אפסית, ואף לא הגיעה למימדי תרומתן הצנועה במלחמת העולם הראשונה ("המרד במדבר"). אנשי צבא ערביים כמעט ולא נטלו חלק בקרבות העקובים מדם, להוציא מתנדבים בודדים. יתרה מזאת, רוב רובם של הערבים נהה אחר הנאצים והפשיסטים בתיתו בכך פורקן לאיבה הבריטית העזה שפיעמתהו. בעיראק ("הריבוע המוזהב" וראשיד עאלי), במצרים (צמרת הצבא, חוגי בית-המלוכה והמונים רבים) ובארץ-ישראל (המופתי אמין אל-חוסייני) שיתפו פעולה במהודק עם הנאצו-פאשיסטיים. הצטרפותן של חלק ממדינות ערב למערכה בשלהי מלחמת העולם השנייה לא הייתה אלא בבחינת מס-שפתיים למנצחים. הוא הדין בתורכיה, שהקפידה הפעם על עמדה ניטראלית, ונמנעה מלהיסחף למערבולת המלחמה עד שהוברר סופית ידו של מי על העליונה. באיראן שררו הלכי רוח פרו-גרמניים מובהקים ומבחינה זו לא חל שינוי מהותי בהשוואה למצב ששרר במלחמת העולם הראשונה. עם החמרת מצבה הצבאי של רוסיה הסובייטית נאלצו בנות-הברית לכבוש את איראן על מנת לקיים בה נתיבי אספקה טריטוריאליים תקינים לעבר רוסיה.

1) תורכיה

תורכיה עד שנת 1941

כישלון שליחותו של שר החוץ התורכי סאראג'ולו במוסקבה (1939) וחתימת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, שבא להבטיח את גרמניה הנאצית מפני אגפה המזרחי, הו מהלומת פתע דיפלומטית למדיניות התורכית. עוד בשלהי שנת 1938 נפטר אתא-תורכ ועצמת אינונו נבחר ליורשו ולנשיאה של הרפובליקה. לקח כישלונו של סאראג'ולו ברוסיה והשינוי המדהים בעמדתה של ברית המועצות, שנחשבה עד אז למעוז העולמי של האנטי-פאשיזם, גיבש בתורכיה מדיניות זהירה ושקולה. התורכים לא חפצו להסתכן יתר על המידה באוריינטציה מדינית חד-צדדית, ולכן ההסכם שנחתם באוקטובר 1939 בין בריטניה וצרפת לבין תורכיה לא פבל את תורכיה בהתחייבויות מפורשות, אך העניק לה תמיכה צבאית וכספית מצד מעצמות המערב.²

² עיין לעיל בפרק תורכיה בין שתי מלחמות עולם, בסעיף – כישלון שיחות מוסקבה ב-1939.

עד לאביב בשנת 1940 נקטה תורכיה עמדה של משקיפה פסיבית תוך צפייה לראות איך יפול דבר. בשלב מוקדם זה של המלחמה העולמית שררה דממה מוזרה בחזית המערב, שלא באה אלא לבשר את סערת תנופתם של גייסות השריון הנאציים, שעמדו למוטט את צרפת במהירות הבזק ובמלחמת-חֶתֶף ("בליצקריג"). התמוטטותה המהירה והאיזומה של צרפת ונעיצת הסכין האיטלקי בגבה של צרפת המתבוססת שינו מעיקרם את מעמדו של ההסכם התורכי עם בריטניה וצרפת. שכן, להלכה, חייבת היתה תורכיה לנקוט בצעדים נגד איטליה, עם כניסתה של זו האחרונה למלחמה בזירת הים התיכון. למעשה, הביאה כניעתה של צרפת (יוני 1940) להערכה אסטרטגית-מדינית מחודשת מצד ממשלת אנקרה, שכן הצטרפות למלחמה בשלב זה לא הייתה אלא בחזקת איבוד לדעת. גישה זו הובעה במפורש על ידי ראש הממשלה התורכית, רפיק סיידם, בפרלמנט באנקרה. תורכיה שמרה, אפוא, על מדיניות ניטראלית במרוצת שנת 1940 וצפתה בחשש גובר והולך במהלכי-הבזק הגרמניים ובאיום הנאצי-פאשיסטי על מדינות הבלקאן. המאמצים הדיפלומטיים התורכיים כוונו כלפי רומניה ובולגריה במגמה של השגת ליכוד מדיני וצבאי נוכח הסכנה הגרמנית. דא עקא, שמדינות הבלקאן לא היו יכולות ליישב את חילוקי הדעות הטריטוריאליים המסורתיים שביניהן, והן נפלו כפרי בשל בחיקה של גרמניה. פלישתו של מוסוליני ליוון, באוקטובר 1940, מבסיסו באלבניה קירבה את סכנת המלחמה לפתחה של תורכיה. כתוצאה מכך חש אנתוני אידן, שר החוץ הבריטי, לאנקרה (בפברואר 1941) לשם דיון על ההתפתחויות הצבאיות האחרונות, מתוך מגמה להשיג היתר למשלוח יחידות בריטיות להגנתה של יוון דרך תורכיה. ההנחה הבריטית הייתה, כי יחידות אלו תוכלנה בשעת הצורך להשתתף בהגנתה של תורכיה עצמה. דיוני אידן באנקרה נמשכו בסתיו 1940. בין ראשי משלחות צבאיות של שני הצדדים. מחציתה הראשונה של שנת 1941 הנחילה תבוסות חמורות לבריטניה שהתגוננה על נפשה. טבעת הכיתור הנאצית התהדקה סביב תורכיה עד יוני 1941, לאחר נפילת יוגוסלביה, יוון וקרתים בפני עוצבות השריון הנאציות והצנחנים, ולאחר הנחתתם של גדודים גרמניים בלוב על מנת לפרוץ למצרים. בעת ובעונה אחת עבר השלטון בסוריה לידי ממשלת וישי הפרו-נאצית; בעיראק – פרץ המרד של ראשיד עאלי, ויחידות גרמניות השתלטו על איי הים האיגאי בסמוך לחוף התורכי. יחידות גרמניות אחרות ניצבו בגבולה המערבי של תורכיה עם יוון ובולגריה הכבושות. הגבול היחידי שנותר לתורכיה עם ברית-המועצות לא הקרין תנחומים וידידות, שכן ברית-המועצות הייתה עדיין בעלת בריתה של גרמניה הנאצית בהתאם להסכם מולוטוב-ריבנטרופ.

תהפוכות היחסים עם גרמניה הנאצית

יחסייהן ההדדיים של תורכיה וגרמניה בתקופה הנסקרת ניתנים לחלוקה תלת שלבים: (א) בין השנים 1939–1940 התרכז המאמץ הדיפלומטי הנאצי במגמת חיזוק עמדתה הנייטרלית של תורכיה והרקת תוכנו של החוזה התורכו-האנגלו-צרפתי מכל ערך של ממש; (ב) בשלב השני, שחל בין השנים 1941–1943, שעה שמעצמות הציר נישאו על כנפי ניצחונותיה הצבאיים המרשימים, התרכזו הדיפלומטיה הגרמנית בהפעלת לחץ צבאי, כלכלי ומדיני על תורכיה לשם צירופה למחנה מעצמות הציר; (ג) משנת 1944 ואילך, כשכפות המאזניים נטו לצד בנות-הברית, התרכז המאמץ הדיפלומטי הגרמני בהנאת תורכיה מלהיכנס למלחמה, כלומר בחיזוק גישתה הנייטרלית.

עלייתה של גרמניה הנאצית והליכתה מחייל אל חייל התקבלו בתורכיה ברגשות מעורבים. שכן הערצה כוחה הנוכחי וזיכרונות רומנטיים מתקופת מלחמת העולם הראשונה שימשו בערבוביה עם לקח אותה מלחמה והפחד מפני הדברתה של תורכיה על ידי מעצמות הציר. הערצתה של גרמניה הייתה נחלתם של חלק ניכר מקציני הצבא התורכיים, בעוד שהצמרת המדינית באנקרה חששה מפני הפיכתה של תורכיה לגבורה גרמנית. מכל מקום בתורכיה ובגרמניה גם יחד רווחו רגשות איבה לתנאי ההשפלה של חוזה וורסאי, ולא ייפלא,

אפוא, כי עוד בתקופת הרפובליקה הגרמנית של וויימר שררו יחסי מסחר וכלכלה תקינים בין שתי המדינות, שהתגבשו "בהדרגה ליחסי" ידידות הדדית. עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה לא פגמה כהוא זה ביחסים המתהדקים והולכים בין שתי המדינות. אדרבא, נוכח יעילותו של המשטר הרודני של היטלר וריבוי האפשרויות להרחבת יחסי הכלכלה בין שתי המדינות, קידמו התורכים בעין יפה את הידוק מגעיו של "הקוסם הפיננסי" הגרמני, הד"ר שאַכט, עם המשרדים הכלכליים בממשלתם. בשנות ה-30 נחתמה שורת הסכמים מסחריים בין גרמניה לבין תורכיה, לפיהן הורחב הייצוא התורכי לגרמניה תמורת תשלומים גבוהים מעל למקובל. עד שנת 1939 חלשה גרמניה על למעלה ממחצית תוצרי הייצוא התורכיים. כל אימת והתנופה התוקפנית של גרמניה הנאצית לא הוכוונה לעבר הבלקאן, נשמרו יחסי הידידות בין תורכיה לגרמניה. אולם משעה שנוצר הציר ברלין-רומא החלו יחסי תורכיה-גרמניה להתקרר בהדרגה, שכן תורכיה עקבה בחשד אחר מדיניות ההתפשטות האיטלקית באגן המזרחי של הים-התיכון, והייתה מעוניינת בשמירת ה"סטטוס-קוו" במרחב זה, בהתאם לעקרון הביטחון הקיבוצי. הסכם מינכן (משנת 1938) הבליט ביתר שאת את שיתוף הפעולה ההדוק שבין היטלר למוסוליני. פלישתו של זה האחרון לאלבניה, באפריל 1939, קירבה באורח טבעי את תורכיה למעצמות המערב על רקע של הזדהות האינטרסים ביניהן באגן המזרחי של הים-התיכון. החוזה התורכו-אנגלו-צרפתי הניע את ברלין להשקיע מאמץ דיפלומטי מיוחד בהטיית של תורכיה לצידן של מעצמות הציר: פרנץ פון-פאפן (Von Papen), קנצלר גרמניה לשעבר, שהכשיר את הקרקע לעלייתו של היטלר לשלטון ורכש בשעתו ידע רב וקשרים ענפים בתורכיה העות'מאנית, עת נספח למפקדה התורכו-גרמנית בדמשק במלחמת העולם הראשונה, נשלח כשגריר גרמניה לאנקרה באפריל 1939.

החל מאביב 1941, לאחר קציר הניצחונות הצבאיים הגרמניים בבלקאן, החליטה ממשלת תורכיה לסגור את המיצרים בפני כל הספינות. החלטה זו בוצעה בתחילת מרץ והייתה שרירה וקיימת עד לשלהי שנת 1944. בינתיים גילה פון-פאפן פעילות ענפה, הן במישור הדיפלומטי והן בתחום ארגון רשת ריגול מסועפת.³ השגריר הגרמני רם-המעלה קיבל יפוי כוח לנהל מו"מ עם הממשלה התורכית לשם השגת היתרי מעבר ליחידות צבא גרמניות לסוריה, לעיראק ולאיראן דרך תורכיה. כתמורה לכך, נכון היה להציע ערובות גרמניות לביטחונה של תורכיה ולביטחון המיצרים, בנוסף להכרה בגבולה שבתראקיה ולהחזרת אי-אלה איי חוף יוונים-לשעבר לתורכיה. ברם, מאמציו של פון-פאפן הוכתרו בהצלחה חלקית בלבד. 23 ביוני 1941 נחתם חוזה תורכו-גרמני לאי-התקפה למשך 10 שנים. התורכים דאגו להכנסת סעיף מיוחד לחוזה זה, שלא ביטל את התחייבויותיהם הקודמות (קרי – קשריהם עם בריטניה ועליונותם לגבי המיצרים).

הגרמנים הצליחו, בהחתימם את תורכיה על החוזה הנ"ל, לאבטח את עמדתה הנייטרלית ערב פלישתם לברית-המועצות, שחלה ב-22 לאותו חודש יוני. ככל שהחזירה הנאצית לברית-המועצות העמיקה והתפשטה, כן גבר הלחץ הגרמני שהופעל על תורכיה במישור הדיפלומטי והכלכלי. במיוחד, נזקקו הגרמנים למחצבי הכרום התורכיים, שהיוו פריט מלחמתי רב-חשיבות (בתעשיית הפלדה). התורכים סירבו לבטל את הסכמיהם עם בריטניה בנידון, והפיקו אך תועלת כספית והנאה כלכלית מחיזורם של הצדדים היריבים אחריהם. מכל מקום, באוקטובר 1941 נכנעה תורכיה במידה מסוימת ללחץ הגרמני וחתמה על הסכם מסחרי שהוגבל עד מרץ 1943. לפי הסכם זה התחייבה תורכיה למכור 90,000 טון של עפרות כרום לגרמניה בתקופת ההסכם, שנכנס לתוקפו לאחר שפג תוקפו של ההסכם הקודם האנגלו-תורכי. כתמורה לכך רכשה תורכיה ציוד מלחמתי מגרמניה בערך כולל של 100 מיליון לירות תורכיות.

³ ההישג הסנסציוני ביותר של הגרמנים בתורכיה היה "מבצע ציצרו", כלומר גיוס אחד מעובדי השגרירות הבריטית באנקרה לשירותם. מרגל זה העביר אינפורמציה מודיעינית ראשונה במעלה.

הלחץ הכללי הגרמני על תורכיה שגבר והלך הסתייע בשני גורמים: א) גילוייו של פון-פאפן בדבר מזימות ההשתלטות הסובייטיות על המיצרים, כפי שנמסור בשעתו מפיו של מולוטוב לריבנטרופ בתקופת "ירחי-הדבש" בין גרמניה לברית המועצות; ב) תחבולה גרמנית נוספת התבטאה בניסיון החייאת התנועה הפאן-תוראנית בתורכיה, שטופחה עתה על ידי הנאצים במיוחד לאחר כיבוש חצי-א קרים וחבלי הקווקז המוסלמיים. משרד החוץ הגרמני התראה כמעוניין להעניק אוטונומיה לחבלי הכיבוש המוסלמיים הללו, והציע לשתף מומחים תורכיים במינהלם. כן גילו הנאצים ברוב עורמתם נכונות אדיבה כביכול לדון עם תורכיה על עתידם של חבלים אלה. אין להכחיש, כי עידוד המגמות הפאן-תוראניות עוררו הדים רבים בצמרת הצבא התורכי. מפקדים תורכיים בכירים, כמרשל צ'ק'מק, נתפסו לרעיונות הקוסמים, ברם העמדה התורכית הרשמית נשארה ניטרלית, שכן הדיפלומטיה התורכית לא רצתה ליתן פתחון פה כלשהו לסובייטים. יתירה מזאת, גם בצמרת המדינית של גרמניה התגלו מתנגדים תקיפים לקו התכסיסי הנ"ל של משרד החוץ הגרמני. ראש וראשון להם היה השר הגרמני לארצות המזרח, המטורף אלפרד רוזנברג, שהתנגד בחריפות לכל ניסיון תיאורטי להפקיע את שטחי הכיבוש הקווקזיים והאחרים מתחום פיקוחו. על כל פנים, בספטמבר 1942 קיבל פון-פאפן הוראות חדשות מריבנטרופ שקבעו, כי יש להפסיק את טיפוח התעמולה הפאן-תוראנית. אולם גם תפנית זו לא ריפתה את ידיו של פון-פאפן, אשר עמדו לרשותו סכומי כסף בלתי-מוגבלים למטרות תעמולה, שוחד וריגול, ובכלל זה מימון "מבצע ציצרו" (שהעביר לנאצים אינפורמציה שוטפת מהשגרירות הבריטית באנקרה בין אוקטובר 1943 לבין אפריל 1944. למרבית המזל, לא נטתה ברלין ליתן אימון באינפורמציה המדהימה שהגיעה לידיה). ביוני 1942 ובאפריל 1943 עוד הצליחה גרמניה להגיע לכלל הסכמי מסחר חדשים עם תורכיה בנוגע להמשך אספקת עפרות הכרום וחילופי תוצרים חיוניים אחרים. אולם מאז מפלת הנאצים בסטלינגרד והנחיתה האנגלו-אמריקאית בחופי צפון אפריקה (בסתיו 1942) התערער והלך מעמדה הצבאי והמדיני של גרמניה בתורכיה. באפריל 1944 הפסיקה תורכיה כליל את משלוחי הכרום לגרמניה; ביוני באותה שנה הפסיקה תורכיה את הסתננותן הרשמית-למחצה של יחידות צי גרמניות דרך המיצרים; וב-2 באוגוסט 1944 ניתקה אנקרה את יחסיה עם גרמניה הנאצית.

יחסי תורכיה ובעלות-הברית

כפי שתואר לעיל, נקבעו יחסיה של תורכיה, במסגרת עמדתה הניטרלית הגמישה, בהתאם למהלך המלחמה. נפילתה של צרפת ביוני 1940 הוציאה את הרוח ממפרשי החוזה המשולש בין תורכיה, בריטניה לצרפת. לעומת זאת, כניסתן של ארה"ב למלחמה בדצמבר 1941 עוררה את מדיניות החוץ התורכית לגיבוש הערכת מצב חדשה. למעשה, ימים מספר לפני הצטרפותן של ארה"ב לבריטניה השיגה תורכיה סיוע אמריקאי במסגרת "החכר והשאל". הסיוע האמריקאי היה רב משמעות, ולוא רק בגלל העובדה שעל תורכיה היה להחזיק צבא בן 2 מיליון חייל במצב של כוננות מתמדת. בשנותיה הראשונות של מלחמת העולם עמדה תורכיה במגע עם רצופים עם בריטניה, אשר שימש הלה כספק עיקרי בצידוד מלחמתי. למן דצמבר 1942, לאחר הבסתו של רומל בקרב אל-עלמיין, החליטה ממשלת בריטניה באורח עקרוני לנסות ולצרף את תורכיה למלחמה לצד בעלות-הברית. בפברואר 1943 נגש צירצייל עם עצמת אינונו בעדאנה שבתורכיה על מנת לתהות על קנקנה של המדיניות התורכית ולברר את אפשרויות הצטרפותה של תורכיה למלחמה בשיחות עדאנה הוסכם, כי על תורכיה לשפר את ציודה הצבאי לפני כניסתה למערכה. בצמוד לכך התכנסו מפקדי החיילות הבריטיים במזרח-התיכון באנקרה עם עמיתיהם התורכיים לשם דיונים מעשיים. קציני המטה הבריטיים התרשמו, כי כניסתה של תורכיה למערכה לא תיתכן לפני סתיו 1943 בגלל חולשתו של חיל-האוויר שלה ומיעוט עוצבותיה המשוריינות. התורכים סירבו לאפשר את כניסתם הגלויה של מדריכים צבאיים בריטיים מחמת חששתם מפני הפצצת איסטנבול על

ידי הנאצים. עם זאת ראוי להטעים את מידת הגמישות היתרה שגילו התורכים בעמדתם הנייטרלית: כשם שהעלימו עין בשעתו ממעברן של יחידות צי גרמניות במיצרים, כן סייעו בספטמבר 1943 לפינויין של יחידות בריטיות, שהשתלטו זמנית על מספר איים אגיאיים לאחר התמוטטותה של איטליה, ונאלצו להלן לפנותם מחמת החשת תגבורת גרמנית. הגרמנים החישו יחידות צבא מובחרות לאיי דודקנו וערכו הצגה אווירית של הפגנת-כוח מול חופי תורכיה כדי להניא את התורכים מלנקוט בצעד פזיז.

זהירותה המופלגת של תורכיה נתקבלה בהבנה בבריטניה ובארה"ב. למרות זאת הוסכם בוועידות שקוימו במוסקבה (אוקטובר 1943) ובטהראן (נובמבר 1943), כי יש לצרף את תורכיה למלחמה בשלהי שנת 1943, ולהפעיל עליה לחץ דיפלומטי כבד לשם השגת המשימה. ואכן, בדרך חזרתו של שר החוץ הבריטי, אנתוני אידן, מוועידת מוסקבה הוא נפגש עם עמיתו התורכי בקהיר ודחק בו לזרז את הכרזת המלחמה. בדצמבר 1943, לאחר שצירצייל ורוזבלט חזרו מוועידת "שלושת הגדולים" בטהראן, נפגשו השניים עם אינונו בקהיר וחזרו והעלו בפניו את תביעתם. הם האיצו באינונו להתיר את ניצולם של שדות-תעופה תורכיים על ידי חילות האוויר המערביים, כהקדמה להכרזת המלחמה התורכית. אינונו נקט בתכסיסי השהייה דיפלומטיים, ולמרות שהביע את הסכמתו העקרונית לתביעה, התנה את הגשמתה בתוספת ציוד ונשק לצבא התורכי. בינואר 1944 חזרה ריקס משלחת חיל האוויר הבריטי מאנקרה, לאכזבתו הרבה של צירצייל והקבינט המלחמתי שלו.

למעשה, שררו גישות שונות בקרב בעלות הברית בעניין צירופה של תורכיה למלחמה. עד שנת 1943 הייתה זו רוסיה הסובייטית שלחצה בכל תוקף למען כניסתה של תורכיה למלחמה, והציעה לבריטניה ולארה"ב לנקוט באמצעי כפייה כדי להשיג משימה זו. הגישה הסובייטית התקיפה השתנתה בהדרגה במרוצת שנת 1943, ככל שהצבאות הסובייטיים הרבו לנחול ניצחונות ולהתקרב לעבר ארצות הבלקאן. הסובייטיים היו מעוניינים, בעיקרו של דבר, בפתיחת "החזית השנייה" המיוחלת במערב לשם הרפיית כוח ההתנגדות הגרמנית בחזיתותיהם הם. ההשקפה הבריטית הייתה שונה בתכלית: כפי שתואר לעיל, קבע צירצייל עדיפות ראשונה במעלה לפלישה לבלקאן, לאור התפוררותם של הגייסות הגרמניים בצפון-אפריקה (מאי 1943) וכניעתה של איטליה (ספטמבר 1943). צירצייל שאף להקדים את מועד כניסתה של תורכיה למערכה, שכן עצם רעיון החדירה לארצות הבלקאן הבלתי-מוגנות יחסית קסם לו, בדומה לשיקולים האסטרטגיים שהולידו בשעתו את מבצע גאליפולי. יתר על כן, נוכח מרוצם המהיר של הצבאות הסובייטיים לעבר ארצות הבלקאן שאף צירצייל להקדימם, או לפחות לפוגשם במחצית הדרך. מבצע מעין זה עשוי היה להצליח אך ורק עם פתיחת חזית חדשה בבלקאן בראשותה של תורכיה. אין תימא, אפוא, שהזמן דחק לו. המדיניות האמריקאית נטתה להעדיף דווקא את רעיון "החזית השנייה" במערב-אירופה, שכן רוזבלט היה מעוניין להימנע מהסתבכויות מדיניות בארצות הבלקאן מחד גיסא, ולהוכיח את מהימנותו בעיניו של סטאלין. בסיכום, הזדהות המדיניות האמריקאית עם עמדתה של רוסיה הסובייטית בנידון, אך מטעמים שונים לגמרי.

בינתיים המשיכו התורכים להשהות את מועד כניסתם למלחמה, ומבחינת שיקוליהם הכלליים הייתה זו, ללא ספק, מדיניות מוצדקת ומציאותית. רק באביב שנת 1944 החלה תורכיה לצמצם את יחסיה הכלכליים עם גרמניה. הכנותיה והשתהויותיה נמשכו עד לתום אותה שנה. ב-23 בפברואר 1945 פורסמה הכרזת המלחמה הפורמלית של תורכיה, שלא היה לה כבר כל ערך צבאי מבחינתן של בנות-הברית, והיא נועדה להבטיח לתורכיה את מקומה בכנס הפתיחה של האו"ם בסן-פרנסיסקו.

יחסי תורכיה וברית-המועצות

יחסי תורכיה וברית-המועצות עמדו בסימן של מתיחות מתמדת. להוציא את שנות ה-20 ושנות ה-30 המוקדמות, שהתאפיינו בקירבה כלכלית וביחסים תקינים וידידותיים למדי,

הרי שהנתונים הגאופוליטיים שהכתיבו את המחלוקת ההיסטורית בין שתי המדינות לא השתנו מיסודם. אדרבא, ערב מלחמת העולם השנייה גברו המתח והחדרה בקרב קברניטיה של תורכיה בגלל הרעה פתאומית ביחסה של רוסיה. בספטמבר 1939 חזר סאראג'וגלו, שר החוץ התורכי, משיחות מוסקבה בידיים ריקות. הסכם מולטובו-ריבנטרופ רק החמיר את מצבה המדיני הכללי של תורכיה, והגביר את חששותיה מפני הכוונות הסובייטיות בעניין המיצרים. כזכור, דאג השגריר הגרמני פון-פאפן לאַמַת את החששות התורכיים בגלותו טפח מדעותיו של מולוטוב, ערב חתימת הסכם מוסקבה הידוע לשמצה. גם לסובייטים היה בסיס מוצק לגלות יחס של חשדנות כלפי תורכיה, תחילה – עקב חתימת ההסכם המשולש עם בריטניה וצרפת, ולהלן, לאחר שהנאצים פרצו את גבולות ברית-המועצות – עקב העמדה התורכית הניטראלית להלכה האוהדת לגרמניה למעשה.

לאחר תמוטתה הפתאומית של צרפת פרסמו הנאצים "ספר לבן", ובו פרטים סנסציוניים על "תכניות גאמלן" (הרמטכ"ל הצרפתי בתחילת מלחמת העולם). לפי תכנית סודית זו הסכימה תורכיה בזמן המלחמה הפניית-רוסית (1939–1940) לאפשר את ניצולם של בסיסיה הצבאיים על ידי מטוסים צרפתיים, שנועדו להפציץ את באקו ושדות הנפט הרוסיים במידה ורוסיה תתקיף את תורכיה. אין לדעת מה הייתה מידת מהימנותו של פרסום "ספר לבן" זה. מכל מקום, הוא סייע להעכיר את יחסי תורכיה וברית-המועצות, למרות הכחשותיה הנמרצות של ממשלת אנקרה.

משפלו הגרמנים לברית-המועצות תבעה רוסיה בכל תוקף את כניסתה של תורכיה למערכה על מנת להקל קמעא את הלחץ העצום שברית-המועצות הייתה נתונה בו. כזכור, חתמה תורכיה על הסכם בן 10 שנים לאי-התקפה על גרמניה, ימים ספורים לפני הפלישה הנאצית. שופרות התעמולה הסובייטיות האשימו בעיצומה של 1943 את תורכיה באחריות להארכת המלחמה, כיוון שהיא סוֹכְּת על האגף הגרמני בארצות הבלקאן. התעוררותה המחודשת של התנועה הפאן-תוראנית בתורכיה ליבתה, אף היא, את החשדות הרוסיים הכבדים. למעשה, הייתה הממשלה התורכית אחוזת מורא מפני פרובוקציה סובייטית, ובמאי 1944 היא נייערה חוצנה באופן רשמי מהפאן-תוראניזם, תוך מעצר כמה ממנהיגי התנועה ואיסור פעולותיה של "אגודת הזאב-האפור". הודעה רשמית ששודרה ברדיו אנקרה ייחסה לתנועה-תוראנית אידיאולוגיה גזענית פרו-נאצית שלילית וכוזבת. ככל שהצבאות הסובייטיים הגבירו את קצב הדיפת הנאצים, ולא ניתן היה כבר להטיל ספק בתבוסה ההיטלריסטית ברוסיה, כן הרבו התורכים בגילויי מחוות לברית-המועצות. מנהיגי התנועה הפאן-תוראנית נשפטו לפי החוקה הצבאית והנשיא עצמת אינונו העלה בנאומו על נס את האחוה התורכית-סובייטית מימי מלחמת העצמאות. מאמרים פרו-סובייטיים הופיעו בחדירות בעיתונות, והאסיפה הלאומית באנקרה אישרה את ההיטלים החדשים (Varlyk Vergisi, מס-רווחי הון), שנועדו לממן את הכנותיה המלחמתיות של המדינה. היטלים אלה נגבו ללא כל הגבלות כמעט מכל פרט ופרט וללא אפשרויות ערעור בפני ועדות המס, אשר אוישו על ידי מוסלמים בלבד. התוצאות של ההיטל החדש הביאו להרעת המצב הכלכלי ולתגובות נזעמות מפי הנתונים הלא-מוסלמים, שהוו את הקורבנות העיקריים (במיוחד סבלו היהודים ואנשי כת הדוֹנְמָה⁴).

אינונו נקט בשורה של צעדים שבישרו את כניסתה של תורכיה למלחמה בפרוס שנת 1945. כבר הוטעם לעיל, כי בשנה זו לא התלהבו במיוחד הסובייטים מהצטרפותה האפשרית של תורכיה למחנה בעלות הברית, שכן כבר בשלהי השנה הקודמת פשטו הגייסות הסובייטיים בארצות הבלקאן וכבשו את רומניה ובלגראד, בירת יוגוסלביה. בינואר 1945 נכבשה ווארשה והתמוטטותו של הרייך הגרמני נראתה לעין הפעם הזדרזו התורכים לשתף פעולה עם בעלות הברית ולשכך את חמתם של הסובייטים. בינואר 1945 התירה תורכיה את

⁴ מספחי השבתאים, שעזבו לחלוטין את היהדות.

המעבר במיצרים של שייטת אספקה שנועדה לרוסיה וניתקה את יחסיה עם יפן. במרץ 1945 הודיעה מוסקבה לאנקרה, כי לא תחדש את חוזה הידידות והנייטרליות עם תורכיה, שנחתם בשנת 1925, ואשר תוקפו עמד לפוג בסוף השנה. ההסבר הסובייטי שניתן לכך גרס, כי החוזה אינו הולם את המציאות. יחסי תורכיה-רוסיה נכנסו עתה למבוי סתום ומאויים. הסובייטים התנו את חידוש חוזה הידידות ואי-ההתקפה בארבעת התנאים הבאים (ביוני 1945): א) החזרת מבצרי הגבול קארס וארדהאן; ב) מתן בסיסים צבאיים בבוספורוס ובדרדנלים; ג) תיקון חוזה מונטרה; ד) תיקון הגבול בתראקיה לטובת בולגריה הקומוניסטית. הכוונות הסובייטיות התבהרו לחלוטין לאחר פרסום מאמרי עיתונות, שתבעו מתורכיה להקצות משטחה את חבל הפונטוס הצפוני-מזרחי (כ-300 ק"מ דרומה מערבה מבאטום) למען הקמת רפובליקה גאורגיאנית-סובייטית. התחום שנתבע כלל את מחוזות ארדהאן, ארטווין ו-6 מחוזות נוספים, וכן את נמלה החשוב של טרביזונד. ואכן, בוועידת פוטסדאם בהשתתפות שרי החוץ של המעצמות המנצחות (קיץ 1945) הוסכם באופן כללי, כי הסדר המיצרים טעון תיקון ושינוי. עם חתימת הסכם הכניעה של גרמניה (ב-8 במאי 1945) נשאר יחסי תורכיה-רוסיה טעונים מתח רב, כשאף אחת מהתביעות הסובייטיות טרם נפתחה.

2 עיראק

המצב הפנימי עד שנת 1941

מצבה המדיני הפנימי של עיראק היה רעוע למדי מאז מרד בכר צדקי והתפוררותה של ממשלת חכמת סוליימאן (אוגוסט 1937). בעקבות ההפיכה העיראקית משנת 1936 הובהר לחלוטין, כי הצבא מהווה את הגורם המדיני הראשון במעלה. ואכן התערבותו התכופה של הצבא בחיים המדיניים הביאה לחילופי 6 ממשלות ולערעור המצב הכללי. בצמרת המדינית העיראקית התרוצצו שלוש קבוצות יריבות: קבוצת נורי אס-סעיד, אדריכל הברית האנגלו-עיראקית ונאמן בית המלוכה;⁵ סיעת רשיד עאלי וטה אל-האשמי, שהתנגדה מנימוקים לאומניים לברית עם בריטניה וחיפשה משען מדיני אצל גרמניה הנאצית ואיטליה הפשיסטית; קבוצת סיעתיות שונות שהתרכזו סביב אישית שונים והתאפיינו באופורטוניזם מדיני. מאז התפטרותו של חכמת סוליימאן שימשה עיראק גן-עדן לתעמולה הנאצו-פאשיסטית, אשר רוכזה על ידי השגרירים פון-גרובה וגבריאל. במרכז ההשפעה הנאצית עמד המועדון הבגדאדי "אל-מות'נא", שעם באיו נמנו מדינאי צמרת עיראקיים, וביניהם יש להזכיר את מהדי כובה, ציר בית-הנבחרים ומנהיג מפלגת "אל-אסתקלאל" בשעתו; אמין אר-רוויחה, סוכן נאצי גלוי. צאיב שופת, רופא בגדאדי שהיה פעיל ב-1939 למען גרמניה הנאצית בדמשק. פּוֹזִי קווקגי, קצין צבא לבנוני שניהן כמרצה במיכללה הצבאית בבגדאד מאז שנות ה-20, ועוד נכוננו לו "עתידות" בגרמניה הנאצית ובמלחמת א"י. טה אלהאשמי, רמטכ"ל ושר הגנה עיראקי לשעבר; ומוחמד פאדל אל-ג'מאלי, פקיד בכיר משרד החינוך, נציג עיראק באו"ם, ראש ממשלה וממייילדי "ברית-בגדאד" לאחר מלחמת העולם השנייה.

כשפרצה מלחמת-העולם ניתקה ממשלת נורי אס-סעיד את יחסיה עם גרמניה הנאצית (בספטמבר 1939), בהתאם לחוזה האנגלו-עיראק. לעומת זאת נשמרו היחסים התקינים עם איטליה עד יוני 1942, מועד דיכוי מרד רשיד עאלי. ממשלת אס-סעיד החזיקה מעמד בקושי רב כשנתיים ונקלעה בין התחייבויותיה לסייע לבריטניה, בהתאם לחוזה האנגלו-עיראקי מ-1930, לבין הביקורת החמורה שניטחה עליה מפי החוגים האנטי-בריטיים בפרלמנט ובצמרת הצבא. מספר סוכנים נאציים שהוסגרו על ידי הממשלה לבריטים עוררו את זעמה של האופוזיציה, שטענה כי הממשלה סיכנה את ביטחונה של עיראק בהתחשב בניצחונותיה של הצבאיים הגדולים של גרמניה. הלכי הרוח הפרו-נאציים ניזונו לא רק מניצחונותיהן של

⁵ עיין בפרק על עיראק בין שתי מלחמות עולם – הערכת הפיכת 1936 ותוצאותיה.

מעצמות הציר, אלא אף מההנחה האופורטוניסטית, כי ניצחונה של בריטניה במלחמה לא יעלה ולא יוריד מבחינתה של עיראק, ואילו ניצחונה של גרמניה עשוי לעורר את חמתה של עיראק המשתפת פעולה עם בריטניה. זאת לדעת, כי בפרוס שנת 1940 לא הטילו העיראקים ספק בניצחונה של גרמניה הנאצית. לפיכך, נפלה ממשלת נורי אס-סעיד, ובראש הקבינט החדש שהורכב הועמד רשיד עאלי אל-כילאני. איש זה, שנולד ב-1893 לאחת המשפחות הבגדאדיות המיוחסות ביותר, השתלם במשפטים והחל את הקריירה המדינית שלו ב-1924 כשר המשפטים בממשלת יאסין אל-האשמי. להלן כיהן לסירוגין בתפקידי שר ובמישורת מפתח אחרות. הוא עמד בראש מפלגת "אל-אח'א" שהתנגדה בתקיפות לחוזה האנגלו-עיראקי ואף התפטר מהפרלמנט לאחר אישורו. ב-1933 עמד בראש ממשלתה של עיראק בשנת הטבח באשורים. ב-1935 כיהן כשר הפנים ובא בקשרים עם הנאצים. בתקופת מרד בכר צדקי וממשלת חכמת סוליימאן (1936-7) נעדר מעיראק ושהה בברלין ובלונדון, והמשיך להדק את מגעיו עם גרמניה. יש לציין את השפעתו הרבה בחצר המלוכה.

ממשלת רשיד עאלי אל-כילאני נכונה במרץ 1940. לשר הביטחון התמנה טה אל-האשמי, מדורשי "אל-מות'נא" ומפקד פרו-נאצי מובהק. חמישה שרים נוספים בממשלה זו נודעו כאוהדי מעצמות-הציר. נורי אס-סעיד בלבד הושאר כשר החוץ כדי לא לשוות לממשלה צביון פרו-נאצי מוחלט ולהרגיע את חששותיהם של הבריטים. משהצטרפה איטליה למלחמה (יוני 1940) התחמקה הממשלה שוב ושוב מניתוק יחסיה עם איטליה. השגריר האיטלקי גבריאל המשיך לטוות את קורי תעמולתו בבגדאד כשנה תמימה לאחר הצטרפותה של איטליה למלחמה. נוכח עמדה עוינת זו תבעו הבריטים הבהרות מממשלת עיראק. שר החוץ הפרו-בריטי, נורי אס-סעיד, נאלץ להתפטר וממשלת רשיד עאלי עמדה בפני משבר. יש לזכור, כי באביב 1941 זכו מעצמות הציר לניצחונותיהן המהדהדים בארצות הבלקאן ועמדו בעיצומה של מתקפה רבתי בלוב. הבריטים הגבירו את לחצם המדיני על ראש מועצת העוצרים העיראקית, האמיר עבד אל-אלא (שמשל בשמו של פייסל ה-II הינוקא, לאחר מותו של המלך ע'אזי⁶ בתאונת דרכים מסתורית). העוצר נענה ללחצם של הבריטים וסירב לסמוך את ידיו על מדיניותו של רשיד עאלי. כתוצאה מכך התפטר זה האחרון מראשות הממשלה לטובת עמיתו טה אל-האשמי (פברואר 1941).

מרד רשיד עאלו ותוצאותיו

עלייתו של הגנרל טה אל-האשמי לראשות הממשלה ב-1 בפברואר 1941 לא שינתה במאומה את האווירה האנטי-בריטית שהשתררה במדינה. היפוכם של דברים, המתוחות גברה והלכה, במידה לא מועטה כתוצאה מהסתננותם של לאומנים ערבים פרו-נאצים, בדומה לחג' אמין אל-חוסייני, המופתי הירושלמי הידוע לשמצה, ומספר מדינאים סוריים פרו-נאציים אחרים. ב-1 באפריל נשמטה הקרקע מתחת לרגליו של העוצר עבד אל-אלא, לאחר שנודעה לו המזימה לרצחו נפש. בחסותו של השגריר האמריקאי הועברו העוצר והמלך הינוקא לבסיס הבריטי בחבאנייה, ומשם הוטסו לבצרה על ידי מטוס בריטי. להלן הועברה הפמליה לאמירות עבר-הירדן. בעקבות בריחת בית המלוכה נמלטו מבגדאד נורי אס-סעיד ומדינאים פרו-בריטיים אחרים לעבר-הירדן ולארץ-ישראל.

ב-4 באפריל חולל רשיד עאלי מהפכה צבאית בסיוע ארבעה קולונלים. חבורה זו נודעה לימים כ"ריבוע-המוזהב" וכללה את צאלח אד-דין, כמאל שאהב, פחמי סעיד ומחמוד סלמן. טה אל-האשמי הודח מראשות הממשלה והמבצע כולו נעשה תוך ידיעת הסוכנים הנאציים. דא עקא, שהעיתוי לא היה מדויק, שכן הגרמנים היו עסוקים אותה שעה במבצעים הצבאיים ביוון, והם היו לבטח מעדיפים את דחייתה של ההפיכה הצבאית בשבועות מספר.

⁶ ע'אזי, שגילה נטיות אנטי-בריטיות קיצוניות, נהרג בתאונת דרכים ב-4 באפריל 1939 על ידי בגדאד. תועמלנים נאצים ייחסו תאונה זו ל"ביום" בריטי, וכתוצאה מכך נרצח הקונסול הבריטי במוסול על ידי המון זועם.

מכל מקום, רשיד עאלי מיהר לפרסם הצהרת ארגעה לבריטים הבטיחו לכבד את סעיפי החוזה האנגלו-עיראקי. רק בשלב מאוחד זה היו הבריטים נכונים להתערב באורח מעשי, ולהחזיר את הסדר על כנו: הסוכן הבריטי הוותיק והמנוסה קורנוואליס (Cornwallis) נשלח בדחיפות כשגרירה החדש של בריטניה לבגדאד, והודיע לממשלת רשיד עאלי על הנחתו הצפויה של גייס בריטי בבצרה, בדרכה מהודו, בהתאם לסעיפי החוזה האנגלו-עיראקי. ואכן, בשלהי אפריל הגיע גייס זה והתמקם בבצרה. רשיד עאלי סירב להתיר את נחיתתו של הגייס הנ"ל כל אימת והצבא הבריטי הקודם שחנה בעיראק לא פונה. הבריטים התעלמו, כמובן, מאזהרה זו, וכתוצאה מכך החלו פעולות האיבה ב-1 במאי 1941: יחידות תותחנים עיראקיות שמו מצור על בסיס חיל האוויר הבריטי בחבאנייה והחלו בהרעשתו. למרות זאת לא עלה בידיהן לכבושו. יחידות עיראקיות אחרות כיתרו את השגרירות הבריטית בבגדאד, שהפכה למקום מקלט לנתינים הבריטים למיניהם.

בעוד פעולות האיבה נמשכות שיגר רשיד עאלי את שר ההגנה שלו, סעיד נאג'י שוכת, לאנקרה כדי לבקש סיוע גרמני אצל השגריר פון-פאפן. למרבות האכזבה, לא היו עדיין הנאצים מוכנים להחיש תג-בורות צבאיות של ממש. כמו כן דחתה ממשלת תורכיה את הלחץ הנאצי הגובר והולך בדבר התרת מעברן של יחידות גרמניות דרך טריטוריה תורכית. לעומת זאת, נענה הגנרל דנץ (Dentz), המושל של סוריה מטעם ממשלת וישי הפרו-נאצית, להתיר לגרמנים לתדלק את מטוסייהם בשדות-תעופה סוריים ולהעביר צבא, תחמושת ואספקה במסילת הברזל חלב-מוסול. בסיכומו של דבר, לא עלה בידי הגרמנים לארגן מבצע תובלה אווירי בקנה-מידה כה גדול ובזמן קצר. עם זאת הצליחו כ-50 מטוסים נאציים לנחות במוסול ובשדות התעופה שבסביבתה, ובפרק זמן מסוים שלטו צנחנים גרמניים בעיר זו. אולם הבריטים לא טמנו ידם בצלחת. למרות מצבם הדחוק במערכה בקירנייקה שבלוב,⁷ וחוסר עתודות צבאיות ניכרות בבסיסיהם העורפיים, הצליחו הבריטים לאלתר תגבורות של יחידות שירותים מארץ-ישראל ולהחיש יחידות אשוריות וכורדיות לעבר חבאנייה הנצורה. כן הועבר טור משוריין מקירנייקה בצירוף יחידה ממוכנת קטנה של "הלגיון-הערבי" מעבר-הירדן. יחידות מאולתרות אלה חצו את המדבר העיראקי והצליחו לשחרר את הנצורים המתגוננים בחבאנייה, לאחר שכמה מטוסים בריטיים הפציצו את הריכוזים העיראקיים ואת שדות התעופה שלהם. לאחר הסרת המצור מעל חבאנייה הוכה הצבא העיראקי ברוֹטְבָה, ובשלהי חודש מאי נכנסו היחידות הבריטיות לבגדאד, בשיתוף עם חיל המצב הבריטי שהתקדם מבצרה. ב-1 ביוני ברחו רשיד עאלי ומרעיו לאיראן ולתורכיה. כמה מהם, ובראשם המופתי הירושלמי אמין אל-חוסייני, הצליחו להגיע לברלין ושהו שם עד תום המלחמה. בראשית שנת 1942 נשפטו בבגדאד מחוללי המרד, חלקם בפניהם וחלקם שלא בפניהם. רשיד עאלי וששה ממרעיו נידונו למוות, ושלושה משותפים נתלו. מעניין לציין, כי בתקופת שלטונו קצר הימים הספיק רשיד עאלי לקשור, לראשונה בתולדות המדינה, יחסים דיפלומטיים עם ברית-המועצות (ב-16 במאי). לאחר שהמרד העיראקי מוגר הוחזר הסדר הקודם על כנו, ועיראק הפכה, למעשה, לשטח כיבוש בריטי, כיוון שהבריטים לא אוו ליטול סיכון נוסף.

עיראק בין השנים 1941–1945

לאחר חיסולה של ההפיכה הפרו-נאצית בעיראק הוחזרו הגולים על ידי הבריטים, ובכללם העוצר ומשפחת המלוכה. באוקטובר 1941 כונן נורו אס-סעיד את ממשלתו הפרו-בריטית, אשר החזיקה מעמד עד שנת 1944. יש לציין, כי רשיד עאלי אל-כילאני מצא מקלט מדיני לאחר המלחמה בערב הסעודית. בכל אותה תקופה שבין 1941 ל-1944 צעדה הממשלה העיראקית בתלם הבריטי, אולם נזהרה מליצור את הרושם שהיא אוהדת מושבת לבריטניה.

⁷ ב-1 באפריל פינו הבריטים את בנעאזי, בירת קירנייקה, והמשיכו לסגת רצופות לעבר מצרים.

הבריטים ריכזו בעיראק חייל רב, הלא הוא המחנה העשירי, שנודע לימים כ"חיל פרס ועיראק" (Pairforce). גדודים פולאניים לאומניים, בפיקודו של הגנרל אנדרס, שהועברו מברית-המועצות מוקמו בחבלי הספר הצפוניים של עיראק כדי לקדם פני התקפה גרמנית אפשרית מעבר להרי קווקז. גדודים אלה חנו בעיראק בשנים 3-1942 וחלקם הועבר לארץ-ישראל, ולהלן למערכה באיטליה. החל משנת 1942 נכנסה עיראק למעגל הנהנין של "החכר והשאל", וכן הגיעו יחידות אמריקאיות לבצרה על מנת לטפל באספקת הציוד לברית-המועצות. בינואר 1943 הכריזה עיראק מלחמה על גרמניה, איטליה ויפן, ובאותו חודש עצמו חתמה ממשלתה על הצהרת האו"מ, והפכה בכך למדינה הערבית הראשונה שהבטיחה את מקומה בעצרת האו"מ בסן-פרנסיסקו.

בשלהי מלחמת העולם גילתה עיראק פעילות רבה בתחום היחסים הבין-ערביים, נורו אס-סעיד יצא בפרסום "ספר כחול", ובו תכנית שאפנתית להקמת סוריה-רבתי, שתכלול את עיראק, סוריה ועבר-הירדן תחת הכתר ההאשמי. כמו כן טיפחה עיראק את יחסיה עם ארה"ב. במאי 1945 נפגש העוצר עם טרומאן בווינגטון, וכתוצאה מכך הועלה נציגויות שתי המדינות לדרגת שגרירויות. יש לציין, כי עוד בשנת 1942 התירו הבריטים עת פתיחתה של שגרירות סובייטית בבגדד.

בתחום ענייני הפנים עמדה עיראק בפני משבר מחודש ביחסיה עם המיעוט הכורדי הגדול. מפלגת "קומאלה זיאני כורד" ("ועידת הנוער הכורדי"), שהתארגנה באיראן בשנת 1943, רכשה השפעה בערי צפון-עיראק ודרום תורכיה.⁸ אנשי מפלגה זו בראשותו של מוצטפא ברזאני, שנהנו מתמיכה סובייטית מקיפה, נשאו את נס המרד בעיראק החל משנת 1943 ועד לשנת 1945. בשנת 1945 נאלצו הברזאנים ותומכיהם לברוח לאיראן, מקום שם הצטרפו לרפובליקה הסובייטית הכורדית שהוקמה בשלהי 1945 במהבאד, תוך שיתוף פעולה עם הרפובליקה האדרבייגיאנית שהוקמה על ידי הקומוניסטים הפרסיים. לאחר תמוטתן של שתי הרפובליקות קצרות הימים נמלטו מוצטפא ברזאני ואנשיו לברית המועצות. הם חזרו לעיראק רק לאחר המהפכה של קאסם. הפרשה הכורדית הפכה מאז ואילך לבעיה הראשונה במעלה של עיראק, שטרם הגיעה לפתרון משביע רצון מבחינתם של הכורדים. משלהי מלחמת העולם השנייה ועד לשנים האחרונות הפך מולא מוצטפא ברזאני למנהיג המוכר של הכורדים, אשר נתמך ברוב שלבי מאבקו הלאומי על ידי ברית-המועצות. כברוב ארצות ערב האחרות לא הופר חלקם של המוני העם בעיראק בתקופת המלחמה. הגבלת היבוא, האמרת המחירים והקמת המונופול הבריטי לקניית התבואה העיראקית דרדרו את כלכלתה של המדינה לשפל המדרגה. לעומת זאת, סייעה מלחמת העולם השנייה להופעת אישים וכוחות חברתיים חדשים בזירה הפנימית העיראקית, במיוחד לאחר דיכוי של מרד רשיד עאלי. החל משנת 1944 צצו לראשונה בעיראק איגודים מקצועיים עירוניים, שנטו לאידיאולוגיה מדינית שמאלנית, בהשפעת ניצחונותיה הגדולים של ברית המועצות. ממשלת עיראק הכירה רשמית בקיומם של איגודים מקצועיים אלה, ואף מינתה את האשם ג'וואד למזכיר המחלקה לאיגודים מקצועיים במשרד הממשלתי לעניינים סוציאליים. אישים כהאשם ג'וואד וכפאמל צ'אדְרְצ'י (עורך היומון השמאלני "צֶנְת אל-אהאלי" – "קול העם") עתידים היו להיפלט בחיים המדיניים של עיראק בשנות ה-50 ובפרוס שנות ה-60.

⁸ עיין לעיל בפרק על עיראק בין שתי מלחמות עולם, בסעיף – התנועה הלאומית הכורדית וחולשותיה.

3 איראן

חלוקת הממלכה והדחת רזא-שאה

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה שררו באיראן הלכי-רוח פרו-גרמניים מובהקים. לא היה בכך משום חידוש בהשוואה למצב ששרר במלחמה העולמית הראשונה. אמנם גם הפעם הכריזה איראן על מעמד ניטרלי, אך מתוזר מסחרה עם גרמניה, שהיה גדול בלאו הכי, הוגבר ביתר שאת דרך נתיבי האספקה הרוסיים. פלישת הנאצים לברית-המועצות שיבשה את סחר היצוא האיראני מחד גיסא, והעמידה את בעלות הברית בפני הכורח למציאת פתרון מניח את הדעת ובעיית האספקה לברית המועצות, מאידך גיסא. מבחינה גאוגרפית גרידא ניתן היה לשגר את משלוחי האספקה לרוסיה בדרך הים, לנמל מורמאנסק בצפון, או לנמל וולדיווסטוק במזרח הרחוק, או דרך המיצרים התורכיים. הנתיב היבשתי שעבר דרך איראן נחשב לבטוח וליעיל ביותר, בהתחשב עם חסימתם של המיצרים והאבידות הכבדות שהוסבו לשיירות אשר שטו למורמאנסק. הנתיב הימי למזרח-הרחוק היה בלתי-יעיל, הן מפאת ריחוקו והן מפאת שליטתה של יפן על המרחב המערבי של האוקיינוס השקט. לפיכך, כבר בעיצומו של קיץ 1941 פנו ממשלות בריטניה ורוסיה לטהראן בבקשה לאפשר משלוחי אספקה דרך איראן. הבקשה הושבה ריקם, ובאוגוסט הפנו השגריר הבריטי והסובייטי אולטימאטום לרזא שאה, שלפיו נדרש לגרש את סוכני הגייס-החמישי הגרמני ולהיענות לבקשה הקודמת. משנדחה האולטימאטום, פלשו יחידות בריטיות וסובייטיות לאיראן (אוגוסט 1941), נוכח התנגדות מועטת בלבד. הרוסים כבשו את חבל אד'רביג'אן בצפון-מערב, על עריו החשובות טֶבְרִיז וְרֶשֶׁת; את חבל ח'ורסאן הצפוני מזרחי ומשהד; וכן את מחוז גילאן שליד חופי הים-הכספי. הבריטים השתלטו על חבלי המרכז והדרם של איראן והתקדמו מעיראק (חנקין) לעבר כרמנשאה וח'מדאן ונפגשו עם הסובייטים ליד טהראן. כוח בריטי אחר פלש מדרום עיראק לח'וזיסתאן, ומהמפרץ-הפרסי נחתו יחידות בריטיות בנמל בנדר-שפור. טהראן הוכרזה כמובלעה ניטרלית. השטחים שנתפסו על ידי הבריטים והסובייטים נחשבו לשטחי כיבוש. אם משווים את חלוקת איראן ב-1907 וב-1941 ניכר הבדל גאוגרפי בולט: בעוד שבשנת 1907 נקבעה מחיצת-ביניים בין תחומי ההשפעה של המעצמות, שכללה את אזורי הנפט של המפרץ הפרסי והמדבריות במרכז של איראן ובמזרחה, הרי שבשנת 1941 הצטמצמה מובלעת ביניים זעירה בסביבות טהראן. יתר על כן, המצב המשפטי של שנת 1941 היה מצב כיבוש. תחום ההשפעה הרוסי ב-1907 היה הרבה יותר נרחב וכלל את חבליה המרכזיים והצפוניים של הממלכה. תחומי הדרומיים ביותר כללו את הערים כרמנשאה, אצפהאן ויזד. לעומת זאת בשנת 1941 השתלטו הבריטים על כ-75% משטחה של איראן, לרבות מחוזות המרכז והדרום.

מעצמות הכיבוש אילצו את רזא שאה להתפטר (בספטמבר 1941) לטובת בנו מוחמד רזא. השאה המודח הועבר בספינה בריטית לדרום-אפריקה ונפטר בגלות בשנת 1943. יום לאחר פיטורי רזא נכנסו יחידות החלוץ של בעלות הברית בצוותא לבירה. ממשלה איראנית חדשה, בראשות פארוק, התייצבה ליד הגה השלטון במקומה של ממשלת מחמד עלי הפרו-גרמנית. בינואר 1942 חתמה הממשלה החדשה על אמנת ברית עם בריטניה ורוסיה, שאישרה את המצב דה-פקטו. ההסכם קבע את המשך שהייתן של היחידות הצבאיות, מתן הקלות לשיירות האספקה של בעלות הברית, אישור ריבונותה של איראן והתחייבות לפינוי הצבאות תוך 6 חודשים לאחר תום המלחמה. להלכה, כפרו המעצמות בקיומו של משטר כיבוש צבאי, למעשה לא היה כל הבדל בין המצב המוכחש לבין המציאות. בשלהי אותה שנה הגיעו לאיראן כ-30,000 חיילי יחידות שירותים אמריקאיות במסגרת תכנית "החכר והשאל" לברית המועצות. ועידת "שלושת הגדולים" שהתקיימה בטהראן בשנת 1943 פרסמה בסיומה הכרזה שנגעה לעתידה של איראן. בהכרזה זו הובעה הכרת תודה לאיראן על שיתופה במאמץ המלחמתי של בעלות הברית, הובטח סיוע כלכלי, ואושרה מחדש ריבונותה של איראן.

המפלגות והמיעוטים באיראן

אחרי הדחת רזא שאה הסתכם המצב הפנימי באיראן באי-בהירות ובהתרוצצויות פנימיות רבות. מדיניות החוץ והכלכלה של הממלכה נאלצה להתאים עצמה למערך המדיני החדש, לאחר הניתוק הכלכלי מגרמניה ושהייתן של יחידות הכיבוש האנגלו-סובייטיות. סילוקו של רזא שאה מהזירה הפנימית הבליטו את היעדרה של אישיות מנהיגותית מרכזית, שהייתה עשויה ללכד את העם. תחרות מנהיגים על רקע אישי ואי-יציבות מדינית, שנבעה מהיעדר מסורת של מפלגות מאורגנות ויציבות, אפיינו את איראן בשנים 2-1941. ככל שנשמט רסן השלטון מידי השאה הצעיר ושרי ממשלתו, כן גבר כוחם של השבטים הנומדיים, אשר הגיעו לכלל אוטונומיה מעשית מלאה מחד גיסא, וכן התגברה השפעתם של כוחות חברתיים קיצוניים, בדומה למפלגת "טוֹדֶה" הפרו-קומוניסטית מאידך גיסא. שנת הכיבוש הראשונה של איראן עמדה בסימן משבר כלכלי עם ניתוק מקורות האספקה והגבלת סחר החוץ. אולם מחזור הכספים הורחב והוגבר בהדרגה עקב קניות בעלות הברית. יחידות הצבא קנו להן שביטה על מסילת הברזל הטראנס-איראנית. משטר הכיבוש נתן את אותותיו בניתוק הדרגתי בין איראן הצפונית והמרכזית. מכת האינפלציה פגעה, במיוחד, במעמד הבינוני-סוחרים, פקידים ובעלי אחוזות. מצבם של קציני הצבא האיראני היה, יחסית, טוב למדי. בית הנבחרים היראני-המג'לס-שימש כזירה לוויכוחי-סרק ולתחרות אישית. בבחירות למג'לס, שהתנהלו בשנת 1943, הופיעה מפלגת "טוֹדֶה" (ההמונים) כמפלגה יחידה שהציגה מצע אידיאולוגי וזכתה ב-6 צירים. שאר המפלגות לא התארגנו אלא על בסיס מנהיגות אישית, פרחו וכמשו בקצב מהיר. הממשלות בשלטון לא זכו ליציבות, בדומה למפלגות הקיקיוניות, מחמת היעדר רוב פרלמנטרי יציב והישמטות רסן שלטון המעשי על פני כל הממלכה.

בשנים 4-1943 פעלו המפלגות הבאות: "אַתְפֶּאק" (אחדות), "אראדרי מְלִי" (הרצון הלאומי) – בהנהגת זיא אד-דין, "מיהאן" (מולדת) ו"טוֹדֶה" (ההמונים) – המפלגה הקומוניסטית האיראנית. עם כל מעמדן הרופף והתלוש של מרבית המפלגות, הרי שעצם הופעתן מעידה על התגברות הערנות המדינית בציבור. סימן היכר נוסף להתעוררות זו מהווה ריבוי העיתונים וכתב העת, שהיו קשורים רובם ככולם למפלגות, ומידת התמדתם תאמה למידת התמדת מפלגותיהם. במשך השנתיים הראשונות מאז הכיבוש צצו כ-150 עיתונים וביטאונים למיניהן, אשר תפוצתם הממוצעת לא עלתה על 500 עותקים כל אחד. בשנת 1944 התלבטו שתי קואליציות של ביטאונים יריבים: האחד, "חזית החופש" הפרו-קומוניסטית, והשני – "חזית העצמאות" הפרו-בריטי שנערך על ידי החוגים התומכים בזיא אד-דין.

הגורם המפלגתי הראשון במעלה הייתה מפלגת "טוֹדֶה", שלא הייתה אלא גלגולה החדש של המפלגה הקומוניסטית הפרסית, אשר ירדה למחתרת בימי רזא שאה. בשנת 1941 שוחררו המנהיגים מבתי כלאם, ובינואר 1942 נוסדה המפלגה בצורה רשמית. מקרב מנהיגיה יש לציין את רזא רוסטא, שגילה פעילות בין פועלי הנפט בדרום הממלכה, אבו אל-קאסם אַסְדִי, אִירָאגִי אַסְכַּנְדְּרִי וד"ר מורטזא זַנְדִי. יותר מאוחר הצטרף לצמרת ה"טודה" ג'פער פְּשוּוְאָרִי, שכיהן בשעתו כשר האוצר ברפובליקה הקומוניסטית בגילאן (1920), נמלט לברית-המועצות ופעל ממושכות במחתרת תחת כינוי-שם שונים (כגון – "סולטאן-זאדה"). ביטאון המפלגה "צחבאר" נערך על ידי אַסְכַּנְדְּרִי. במצע האידיאולוגי נקטה מפלגת "טודה" בטשטוש עיקרון המהפכנות ובהסוואתו. המפלגה השכילה להסתיר את מגמות ההלאמה והקולקטיביזציה שלה מטעמים תכסיסיים. לעומת זאת הושם הדגש על אחדות האינטרסים של האיכרים הזעירים והפועלים. עיקר כוחה של המפלגה התרכז בִּטְפְּרִיז ובאדריבייג'אן, שהייתה חסויה על ידי שלטונות הכיבוש הסובייטיים. כן נודעה למפלגה השפעה ניכרת באצפהאן, מרכז פועלי הטקסטיל. לעומת זאת לא הצליחה ה"טודה" לארגן תאים רבי-השפעה בקרב פועלי הנפט בדרום המדינה. כללית, ניתן לומר, כי ה"טודה" קיימה שליטה על האיגודים המקצועיים, שמימדיהם היו מצומצמים יחסית. הנעלם הגדול ביותר היה מספר

חבריה: לפי מקורות ממשלתיים עוינים לא עלה מספרם על 3,000, בעוד שאנשי "טודה" הצביעו על כ-200,000 חברים. בשנות ה-40 המוקדמות כוונה תעמולת המפלגה למען ליכוד עם הבורגנות האנטי-אימפריאליסטית ויצירת חזית פועלית בשיתוף הסוציאליסטים. רשת התעמולה המפלגתית הסתייעה ב"חזית החופש" (3-1942). ה"טודה" זכתה לתמיכת המיעוטים הלאומיים באיראן, כגון הכורדים, הארמנים והאשורים. מעניין לציין, כי הצלחתה בקרב האדרגבייג'אנים הייתה מוגבלת למדי. בסכסוכי הנפט עם בריטניה ובפרשת בחריין גילו מנהיגי ה"טודה" עמדה לאומית תקיפה. נושאי התקפותיהם התרכזו בראש ובראשונה בזיא אד-דין ובמפלגתו ובהטחת ביקורת חריפה על הסיוע האמריקאי ונציגו באיראן – הד"ר מילספאו. עם פרוץ משבר הנפט בשנת 1944 איבדו אנשי ה"טודה" את תמיכת אוהדיהם הבלתי-קומוניסטיים.

יריבה העיקרי של מפלגת ה"טודה" היה, כאמור, סעיד זיא אד-דין. הקריירה המדינית שלו החלה בפברואר 1921, שעה ששיתף פעולה עם רזא במהפכתו. זיא אד-דין עמד כ-3 חודשים בראש הממשלה החדשה ותכנן ביצועה של רפורמה אגרארית, אולם מיני ובי הודח על ידי עמיתו לשעבר ונאלץ לברוח לגלות בארץ-ישראל. הבריטים, שהודאגו מחמת גידול ההשפעה הסובייטית באיראן והתחזקותה של ה"טודה", החזיר את זיא אד-דין מגלותו על מנת לשלבו בחיים המדיניים של איראן כמשקל-נגד ל"טודה". במאי 1943 הופיע המנהיג הגולה באיראן והקים את מפלגתו "וֹטָן" (מולדת). כשנתיים לאחר מכן התארגנה המפלגה במסגרת חדשה – "אראדי מלי" (הרצון הלאומי) – שהתאפיינה במבנה טוטליטרי. המפלגה התחלקה לתאים קטנים, שהשפעת ה"ראבטות" (החברות הדתיות) בתוכם הייתה חזקה. כנס מפלגתי-פנימי נערך מידי כל 3 חודשים לערך וזיא אד-דין נבחר למזכיר הכללי של המפלגה. במצעה הפרוגרמטי לא ניכרו הבדלים גדולים בהשוואה למצעהן של המפלגות האחרות, להוציא את הנימה הכללית שהצטיינה בגישה פרוגרסיבית. המפלגה דגלה בעמדה ניטראלית, בהגנת העצמאות הכלכלית והמדינית וברפורמה אגרארית מתונה. ייחודו של מצעה התבטא בווייתורים לאנשי-הדת ולראשי השבטים. עד המשבר שפרץ ב-1944 נעשו גם אי אלה מחוות של פיוס כלפי ברית-המועצות, אולם מאז ואילך התאפיין הקו המדיני של המפלגה בצביון אנטי-סובייטי. המפלגה נתמכה על ידי העיתונות של "החזית הלאומית", ששינתה שמה להלן ל"חזית העצמאות" וכללה סוחרים, אחוזאים, ראשי שבטים וראשידות. שורות המפלגה לא כללו את ד"ר מוחמד מַצְדֵק, אישיות לאומנית קיצונית שריכזו עד אז חוגי-מיעוט לאומניים במג'לס, והתבלטה במאבק תקיף נגד מסירת זיכיונות נפט למעצמות זרות.

גורם חברתי שלישי בחייה הפנימיים של איראן בתקופה הנסקרת היו השבטים למיניהם, המהווים עד היום כ-1/4 מכלל אוכלוסיית המדינה. השבטים, המצטיינים בחופש ובמוביליות ומעדיפים את הנאמנות לח'אן או לשייח' על הקשרים עם השלטון המרכזי, היוו גורם מתסיס שהתנגד למדיניות הצנטרליזציה הממשלתית ועיין את התושבים העירוניים. רזא שאה הצליח, בשעתו, להכניעם וניסה ליישבם באורח של קבע. הדחתו של השאה התקיף בשנת 1941 חיזקה את מגמות הבדלנות השבטיות והחזיר לשבטים את מרבית עצמאותם הקודמת. היה צורך לבוא עמם לידי הסכמים נפרדים. שמרנותם של ראשי השבטים הועידה לחלק מהם תפקיד אנטי-קומוניסטי, והם שיתפו, בחלקם, פעולה עם זיא אד-דין נגד אנשי "טודה". נוסף ליסודות השמרנות והנחשלות שאפיינו את חבורות השבטים עמדה בעינה בעיית השפה, ליתר דיוק – ריבוי הניבים, כמכשול רציני בדרך לליכוד לאומי. שבטים דוברי ניבים תורכיים-תורמניים התגוררו באדרבייג'אן, בח'ורסאן ובפָּרְס ונאמדו בשנות ה-40 בכ- 2.5–3 מיליון נפש.

הפיצול השבטי וקיומם של מיעוטים לאומיים תוססים סייעה בשנות המלחמה לנקיטת מדיניות של "הפרד ומשול" מצד בריטניה ורוסיה כאחד. הכורדים הוו את הגורם הראשון במעלה מקרב המיעוטים הלאומיים. הם נאמדו ב-1-0.8 מיליון נפש, היו נתונים במשטר

שבטי חמור ונדדו במרחבי הרי זגרוס. הכורדים⁹ הוו באורח טבעי סכנה פוטנציאלית רצינית לאחדות הלאומית של איראן מפאת מגעיהם וקשריהם הטריטוריאליים עם אחיהם בכורדיסטן העיראקית ובתורכיה המזרחית. לבריטים הייתה מסורת ארוכה במגעיהם עם הכורדים, שהחלו בפרוס מלחמת העולם הראשונה. בתקופה מסוימת נדמה היה, כי בריטניה עומדת מאחורי הקמת מדינת בובות כורדית בתחומי כורדיסטן רבתי על מנת לנגח את ברית-המועצות ותורכיה גם יחד. ברם תכנית זו, במידה והיו לה מהלכים בקרב חלק מהמדינאים הבריטיים, ירדה כליל מעל הפרק לאחר חתימת החוזה האנגלו-עיראקי בשנת 1930. לעומת זאת, הצליחה התעמולה הסובייטית בקרב הכורדים, במיוחד בשלהי מלחמת העולם השנייה. גולת הכותרת של פעילות הסובייטים התבטאה בסיוע שניתן לרפובליקה הכורדית הקומוניסטית שהוקמה במֶהֶבֶאֶד (1945), בעת ובעונה אחת עם הקמת הרפובליקה הקומוניסטית באדירבייג'אן, כשמרכזו ממוקם בטבריז. מכאן ואילך השליכו מנהיגי הכורדים, כמוצטפא ברזאני, את יהבם המדיני על ברית-המועצות. שבטי הלורים והבח'יתארי נדדו דרומית ומזרחית יותר מתחומי תפוצתם של הכורדים באיראן. הלורים למיניהם קרובים קרבת גזע וניב לכורדים, אולם לגביהם לא הייתה קיימת מדיניות של הטמעה כפי שהתורכים ביצעו כלפי הכורדים. הבריטים זכו להישגים מספר בתחום קשריהם עם ראשי שבטי בח'יתארי. כמו כן יש להזכיר את המיעוט הערבי הגדול שהתגורר בח'וזיסתאן ובאזורי הנפט במפרץ הפרסי. גם כאן זכו הבריטים לבעלי-ברית, כגון שיחי חזעל ממוחמרה, שנהנה ממעמד אוטונומי למחצה ומתמיכה בריטית עקבית, עד שגורש על ידי רזא שאה מתחומי איראן. הערבים, שנאמדו בשנות ה-40 בכ-300,000 נפש, הופיעו חלקם כשבטים נודדים וחלקם כפועלים באזורי הנפט שבח'וזיסתאן. למכלול המיעוטים יש להוסיף את השבטים האפגאניים והבלוצ'יים, שנדדו לאורך גבולות אפגניסטן והודו (פכיסטאן). משקלם המספרי והשפעתם המדינית היו מצומצמים.

המדיניות הסובייטית בזמן המלחמה

האינטרסים של ברית המועצות באיראן היו בעלי מסורת היסטורית ממושכת. חוזה אי-ההתקפה שנחתם באוגוסט 1939 במוסקבה בין רוסיה וגרמניה הנאצית ("הסכם מולוטוב-ריבנטרופ") כלל, בין השאר, את חלוקתם של תחומי ההשפעה ההדדיים באירופה. מסמכים שפורסמו בווינגטון (בשנת 1948) על היחסים הסובייטיים-נאציים בין השנים 1939–1941, לפי תיעוד של משרד החוץ הגרמני, מעידים, כי כבר בסתיו 1940 התכוונו הסובייטים בכל הרצינות לספח את איראן ועיראק לתחומי השפעתם. מכל מקום, קשריהם של הסובייטים עם המחוזות של צפון איראן (אדירבייג'אן, גילאן וכו') לא הוטלו בספק. באוגוסט 1941, כשנה בלבד לאחר עיצוב תכניותיהם הני"ל, כבשו יחידות סובייטיות את מחוזותיה העשירים של צפון איראן, בשיתוף פעולה עם בעלי בריתם החדשים – הבריטים. רזא שאה, שנחשב למתנגד רציני לברית-המועצות, הודח, ובכך הוכשרה הקרקע לפעילות תעמולתית ומדינית מצד הסוכנים הרוסיים. אליבא ד'רוסיה נשאה פעילות זו אופי מהפכני והתבטאה בתמיכה עקבית במפלגת "טודה" בכל אמצעי התעמולה האפשריים. מבחינתה של איראן קיבלה המדיניות הסובייטית צביון אימפריאליסטי, שכן ברית המועצות תמכה במיעוטים הלאומיים, כגון הכורדים והארמנים, וציידה ביצרי הבדלנות המדינית של המיעוטים דוברי-התורכית באדירבייג'אן הפרסית. הסובייטים הורידו "מסך ברזל" על אזור כיבושם והנהיגו האפלה מדינית מלאה מפני משקיפים בריטיים ואמריקאיים. הסובייטים הנהיגו צנזורה חמורה והפעילו לחץ כלכלי על העשירים ובעלי האחוזות, שברחו רובם ככולם לטהראן. כן החדירו את אנשי שלומם לכל עמדות המפתח במשטרה ובמינהל המחוזי והעירוני. בסתיו 1944 הגיע לטהראן עוזר שר החוץ הסובייטי, קאָוֶטאַרַאדְזֶה (Kavtaradze), כשהוא נושא

⁹ סקירה מקפת על הכורדים ראה בפרק על עיראק בין שתי מלחמות עולם, בסעיפים – הכורדים – והתנועה הלאומית הכורדית וחולשותיה.

באמתחתו תביעות תקיפות להענקת זכויות נפט לסובייטים בתחום כיבושם. ראש הממשלה האיראני, מוחמד סעד, אשר עמד בראש קואליציה ימנית ללא אנשי ה"טודה" ובהימנעות זיא אד-דין, סירב בצורה תקיפה, וכתוצאה מכך פרצה סערה מדינית. עיתונות ה"טודה" האשימה את הממשלה במגמות פאשיסטיות והפגנות סוערות נערכו בטהראן ובערי השדה האחרות, שהיו נתונות לפיקוח הסובייטי. מוחמד סעד נאלץ להתפטר לטובת ראש ממשלה מתון ממנו, מרטאזא קולי. בעת ובעונה אחת הצליח מנהיג המיעוט הלאומני במגילס, ד"ר מוחמד מצדק, להעביר חוק שאסר על הממשלה בתכלית האיסור לנהל מו"מ או להעניק זכויות נפט ללא אישור פרלמנטרי. כתוצאה מכך נאלץ קאֹוטֶאֶרְאֶדְהָ לחזור למוסקבה בידיים ריקות, אם כי לא הייתה זו המילה האחרונה מצד הרוסים.

לגופו של עניין ראוי לציין, כי שלטונם של הסובייטים בצפון איראן הצטיין ביעילות יתר. נפלו בחלקם אותם מחוזות בעלי יסודות תעשייתיים מפותחים (אדירבייג'אן ולאורך חופי הים הכספי). הסובייטים נקטו במדיניות של חלוקת קרקעותיהם של העשירים, אשר ברחו לטהראן, והקימו מספר חוות לדוגמה. כן אסרו על יצוא חומרי מזון מהצפון לדרום. לזכותם יצויין, כי בניגוד לחילות המצב האנגלו-אמריקאיים התבלטה ההתנהגות ללא דופי של חיילי הצבא האדום, אשר העמידו את שירותיהם לרשות המועצות האזרחיות. בתחום התעמולתי הפליאו הרוסים עשות: יש רגליים להשערה, כי בשנת 1943 יצרו הסובייטים משבר מלאכותי של רעב בתחום כיבושם, ולאחר זמן מה העבירו כ-25,000 טון חיטין מרוסיה לצפון-איראן. התעמולה הרוסית רוכזה בידי הנספח הרוסי לעיתונות ולתרבות בטהראן. אמצעיה היו שונים מגוונים, החל מהקמת אגודת ידידות הדדית ואגודה ליחסי תרבות, דרך ניצול זכות הווטו שניתנה להם בוועדת הצנזורה המשותפת עם בריטניה ואיראן, וכלה בפריטה ל הנימים הדתיים, תוך הטעמת חופש האסלאם בברית-המועצות, והבאת ראש הדת המוסלמית בטראנס-קווקז לביקור תעמולתי בטהראן.

היסודות המתנגדים להשפעה הסובייטית היו רבות ומגוונים, אך מפוררים ובלתי מלוכדים. בראשם עמדו הלאומנים והשמרנים, שנתמכו על ידי חצר המלכות, הממשלות למיניהן וצמרת הצבא שגילתה נאמנות לכתר. גורם חשוב נוסף בחזית האידיאולוגית האנטי-קומוניסטית הוו ראשי הדת. כלי הקודש השיעיים לא חוסלו בזמנו על ידי רזא שאה. הם ניהלו מלחמת חורמה הן בקומוניזם והן בתהליכי ההתמערבות. אולם כבר רזא שאה מצא לנכון, בשעתו, לפייס ולמתן בהרבה את קצב הרפורמות המערביות שלו. משגברה הסכנה הקומוניסטית צורף אחד מראשי הדת לממשלה כשר המשפטים. בשנת 1942 נוסדה "החברה להכרת האסלאם" שבטאונה "נור-י דְנֶש" (אור הדת) הוקיע את חילוניותם של חברי ה"טודה". למערך האנטי-קומוניסטי הצטרף להלן זיא אד-דין ומצדדיו הפרו-בריטיים, שחלק ניכר מהם בא מקרב שבטי הדרום והמרכז.

המדיניות האנגלו-אמריקאית בזמן המלחמה

המדיניות הבריטית באיראן בתקופה הנסקרת התאפיינה בעמדה דפנסיבית בהשוואה למחץ המדיני והכלכלי שגילו הסובייטים. לנציבסקי סבור, כי חלוקתה של איראן בשנת 1907 ובשנת 1941 הייתה, במידה מסוימת, למורת רוחם של הבריטים, אשר חששו מהתבססות סובייטית במחוזות הצפוניים של המדינה. באופן כללי, ניתן לציין, כי מדינאי "האסכולה ההודית" ראו באיראן חיץ יעיל בפני ההתפשטות הסובייטית לעבר הודו. חוגים אלה, שעיקר מעייניהם היו נתונים לביטחונה של הודו, ראו בחלוקתיה של איראן פתרונות זמניים בלבד, שכן עצם חלוקתה של המדינה קירבה את הרוסים למפרץ הפרסי ולהודו מבחינה גאוגרפית והיוותה איום פוטנציאל לאזורי הנפט הבריטיים במפרץ הפרסי ובח'וזיסטן. בתנאי הכיבוש גברו סיכויי הסתננות הסוכנים הקומוניסטיים לדרומה של איראן ולדרום-מערבה. ייתכן גם שהבריטים היו מעדיפים להימנע מכיבוש ישיר מחמת ירידת יוקרתם והאשמתם בתוקפנות. ולבסוף, הוצאות הכיבוש ובלימת התעמולה הקומוניסטית הוו נטל ניכר על האוצר הבריטי.

כדי לקדם את פני הקומוניזם באיראן החזירו, כזכור, הבריטים את זיא אד-דין מגלות ארץ וסייעו בידיו לארגן את מפלגתו כשיווי משקל למפלגת ה"טודה". ליד השגרירות הבריטית בטהראן פעל "המשרד ליחסי ציבור", שנועד להפריך את התעמולה הקומוניסטית. נטל התעמולה האנטי-קומוניסטית נפל, אפוא, רובו ככולו, על הבריטים. מעמדם של האמריקאים היה נוח יותר מעמיתיהם, שכן שיתוף הפעולה שלהם עם קודמיהם הוגבל לתחום הכלכלי, הן למשלוח האספקה לברית-המועצות והן בהגשת סעד משותף לאיראן באמצעות "מרכז האספקה המזרח-תיכוני". בתחום המדיני נקטו האמריקאים בגישה עצמאית, והיו להם סיכויים טובים לרשת את מקומם של הגרמנים כ"כוח שלישי", ללא רבב אימפריאליסטי, במיוחד לאור הכיבוש הבריטי-סובייטי ולאחר מתן ההצהרה על ריבונותה של איראן (בסיום ועידת טהראן, 1943), שניזומה ביסודו של דבר על ידי רוזוולט. הסעד האמריקאי שהוגש לאיראן היה טכני וכלכלי כאחד. בפרוס שנת 1943 הוזמן שנית הכלכלן האמריקאי ד"ר מילספאו, ששהה בשעתו במדינה בשנות ה-20 (7-1922) לפי בקשתו של רזא שאה. הפעם יופה כוחו של מילספאו לייצג את מערכת הכספים, והוא קיבל סמכויות ביצוע נרחבות בנדון מהמג'לס האיראני. שתי משלחות צבאיות אמריקאיות הוזמנו על ידי הממשלה למטרות ייעוץ בלבד. האחת, טיפלה במינהל הצבאי והשנייה, בראשות קולונל שווארצקופף, עסקה בארגונו המחדש של הז'נדרמריה. מומחים אמריקאיים אחרים ייעצו בתחומי החקלאות, הבריאות, המשטרה וכו'. אולם פעולתו של מילספאו לא הוכתרה בהצלחה. קמו לו מתנגדים מדיניים מקרב חוגי הימין, שהתנגדו לרפורמות, ומשקלם במג'לס היה ניכר. כן תקפוהו בחורי אף פעילי ה"טודה", שניסו לנצל את חיכוכיו עם מספר שרים בממשלה. לאחר שהמג'לס קיצץ בסמכויותיו והתנגד לתביעתו בדבר פיטוריהמנהל האיראני של הבנק הלאומי, הגיש מילספאו את התפטרותו בתחילת שנת 1945 ועזב את המדינה. ראוי לציין, כי המנהיג היחיד שנתמך בו, למרות השיסוי הכללי של העיתונות, היה זיא אד-דין, ובכך שלל במידה מסוימת את התו שהודבק לו על ידי ה"טודה" כמנהיג הריאקציה. יש להוסיף, כי האמריקאים מיהרו לנער חוצנם מנציגם הכלכלי, "שהיה קתולי יותר מהאפיפיור בעבודתו הכלכלית", כדי לא להטיל רבב על שמם הטוב.

החל משנת 1942 הוכנסה איראן למעגל הנהנין מ"החכר והשאל" האמריקאי. הסיוע האמריקאי הנ"ל הוגש לה באמצעות אותו "מרכז האספקה המזרח-תיכוני". לזכותו של רוזוולט יש לציין כזכור את המינשר שפורסם על ידי שלושת הגדולים בעיצומה של "ועידת טהראן" (דצמבר 1943). הובטח בו לכבד את ריבונותה ועצמאותה של איראן ברוח המגילה האטלנטית. חרף זאת שמינשר זה עורר שמחה מובנת באיראן, הרי שלא היה בו משום התחייבות משפטית מצדן של ארה"ב. שהרי באותה תקופה עמדה הידידות האמריקאית-רוסית בעיצומה של ליבלובה, ורוזוולט לא היה מוכן לנקוט בצעדים מרחיקי לכת כלפי שכנותיה של ברית-המועצות, שהיו עשויים להעיב על הידידות ההדדית. בנקיטת מדיניות זו ניסתה ממשלת ארה"ב להבהיר, כי הסולידריות המלחמתית עם רוסיה שקולה כנגד שאר האינטרסים וההבטחות. בעת ובעונה אחת ניסו האמריקאים למעט בחשיבותו של הלחץ הסובייטי על איראן.

בזמן משבר הנפט שהתחולל בשנת 1944 עקב ביקורו של עוזר שר החוץ הסובייטי בטהראן והעלאת תביעותיו למתן זיכיונות נפט, לחצו גם חברות בריטיות ואמריקאיות לקבלת זיכיונות נפט בדרום-מזרחה של המדינה. המשלחת הסובייטית, שתבעה מתן זיכיון בתחומיה של חברת "כבירי-י ח'וריאן" האיראנית התנגדה, כמובן, להענקת זיכיונות לבריטים ולאמריקאים. למעשה, דחתה איראן את כל הבקשות. ראש הממשלה, מוחמד סעד, הסביר, כי כל עוד חונים בממלכה צבאות זרים לא יינתנו זיכיונות כלשהם. הואיל וה"טודה" פתחה במסע תעמולה נמרץ ובהפגנות נגד הממשלה הצהיר השגריר האמריקאי בטהראן, כי זוהי זכותה של ממשלת איראן לסרב למתן זיכיונות. יתר על כן, לאחר פיטוריו של ד"ר מילספאו אמר דובר השגרירות, כי מילספאו לא ייצג את ממשלת ארה"ב אלא את

עצמו בלבד, ובאור זה יש לראות את הסכסוך בינו לבין ממשלת איראן. למרות נקיטת צעדים אלה, נראתה המדיניות האמריקאית כמשלימה עם הלחץ הסובייטי, בבחינת הכרח לא יגונה. כתוצאה מכך אכזבו ארה"ב את איראן, שראתה בהן, כאמור, בעל ברית פוטנציאלי ו"כוח שלישי" ניטרלי.

4) אפגניסטן

במלחמת העולם השנייה נקטה אפגניסטן עמדה ניטרלית. בעוד שבפרוס המלחמה העולמית הראשונה הורגשה בממלכה ההררית פעילות תורכו-גרמנית ענפה, הרי שהפעם נסתם הגולל במהירות רבה על פעילות הסוכנים הנאציים, עם כיבושה של איראן על ידי בעלות-הברית. בלחץ בריטי-סובייטי הסכים כנס ראשי השבטים להיעתר לתביעת המעצמות בדבר מעצם של נתיני מעצמות הציר. בכך נמנע מאפגניסטן גורלה של איראן, שנקבע עקב סירובה להיעתר לתביעות דומות. ככל שגברה המצוקה הכלכלית ברוסיה עקב התקדמות הנאצים, כן הוחמר מצבה של כלכלת אפגניסטן, שהייתה סמוכה אצל מוצרי היצוא הסובייטיים. במקביל לכך התעמקה תלותה של הממלכה ביבוא ההודי ובהשפעה המדינית הבריטית. עד שנת 1944 התהדקו היחסים המסחריים במידה רבה ואפשרו את חלישתה של בריטניה על אימונו של הצבא האפגאני ואספקת ציודו בשלהי המלחמה העולמית ואף לאחריה. מומחים בריטיים תפסו עמדו מפתח בתחומי הטקסטיל, ענפי התקשורת והחינוך. בשנת 1948 הועלו הציריות לדרגת שגרירויות. אפגניסטן רכשה בהדרגה מונופול על ענף תעשיית עורות-כבשים והתחרתה בצורה רצינית עם מוצריה של ברית-המועצות. חלק ניכר מהיצוא האפגאני נועד לארה"ב. עם עליית רמת-החיים בכללותה וביצוען של מספר תכניות פיתוח ציבוריות התגבר הצורך בהכנסת רפורמות כלליות, נוכחת הצלחותיהם של המבצעים הכלכליים הסובייטיים באסיה המרכזית, אשר הוצגו לראווה לעיני משלחת אפגאנית שביקרה בטשקנט.

בשנת 1946 התפטר האשם ח'אן, ראש הממשלה השמרני של אפגניסטן, והוחלף על ידי אחיו הצעיר מחמוד שאה ח'אן, שנודע כבעל נטיות ליברליות. זה האחרון העניק חנינה לעצורים מדיניים ונקט בשורה של צעדים חינוכיים כגון-פתיחת המכללה של כאבול (1946), הרחבת רשת חינוך היסודי ופתיחת מספר מוסדות חינוך לבנות, למרות התנגדותם של חכמי-הדת. כדי לרכך את התנגדותם פתחה הממשלה מכון להכשרת אנשי-דת צעירים למרות הבהובי הקידמה שהורגשו בממלכה, נשארה אפגניסטן עד היום ועד בכלל המדינה המוסלמית הנחשלת והמפגרת ביותר. הזעזועים המדיניים הגדולים, שפקדו את המזרח-התיכון לאחר מלחמת העולם השנייה, פסחו רובם ככולם על הממלכה ההררית הנידחת הזאת.

5) סוריה ולבנון

הלבאנט בשלטון ממשלת וישי

לסירובה של ממשלת צרפת הימנית לאשר את החוזה הצרפתי-סורי משנת 1936 הייתה השפעה שלילית על החיים המדיניים בסוריה. מפלגת "הגוש הלאומי" שמילאה תפקיד מכריע במדיניות הפנים הסורית בשנות ה-30, בהנהגת האשם אל-אתאסי, גימיל מרדם ופארס אל-חורי, החלה להתפורר. אנשי "אל-אסתקלאל", אותו פלגה קיצוני של "הגוש", תבעו עצמאות לאלתר. מנהיגם היה שוכרי אל-קוותלי. בו בזמן חזר לפעילות מדינית ד"ר עבד אר-רחמן שאהבנדר, מפעילי המרד בשנים 7-1925. שאהבנדר, שעשה שנים מספר בגלות מצרים, הידק את קשריו עם הבריטים, וניהל תעמולה עזה נגד "הגוש הלאומי" באמצעות סיעתו החדשה – "המפלגה הקונסטיטוציונית". כתוצאה מכך חלו משברים תכופים בממשלה הסורית, שהתבטאו בחילופי גברי לסירוגין. ב-7 ביולי 1939 הגיש נשיא סוריה,

האשם אל-אתאסי, את התפטרותו. שלושה ימים לאחר מכן פיזר הנציב העליון הצרפתי החדש, גבריאל פֶאוּ (Pueaux), את בית-הנבחרים, ביטל את החוקה ומינה מועצת מנהלים ששלטה במדינה בפיקוחו הישיר. מבצע זה לווה בהחזרת מעטרה ליושרה של מדיניות "ההפרד ומשול" המסורתית: חודשו המימשלים הנפרדים למחוזות הר-הדרוזים ולודקיה, וכן הוקם מינהל מיוחד לחבל הג'זירה, לאורך הפרת הסורי. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמצאה סוריה בכבלי משטר צרפתי ישיר, ללא הבדל עקרוני ממשטר הכיבוש הצבאי ששרר עם תום מלחמת העולם הראשונה. הנציב העליון נהג ביד תקיפה והעמיד מחוץ לחוק מספר ארגונים פרו-נאציים, וכן אסר על קיומה של המפלגה הקומוניסטית, שקיבלה מעמד חוקי עוד בשנת 1936.

אמצעים דומים ננקטו בלבנון מיד עם פרוץ המלחמה. גם כאן פוזר בית הנבחרים, החוקה בוטלה והממשלה הודחה. במקומה התמנה מושל מיוחד שהיה כפוף במישרין לנציב הצרפתי. בניגוד לסוריה נשאר הנשיא הלבנוני אלפרד נקאש על כנו, והמשיך לשתף פעולה עם הצרפתים.

מסתבר, אפוא, שעם פרוץ המלחמה חזרו הצרפתים וחיזקו את מעמדם בסוריה ולבנון, לאחר שביטלו את החוקות והשליטו משטר ישיר. אם כי בסוריה ובלבנון לא נתקלו הצרפתים, לפחות למראית עין, באופוזיציה פעילה, הרי שלאמתו של דבר, שררו בשתי המדינות הלכי רוח עוינים לצרפת ואוהדים למעצמות הציר. מבחינה זו לא היה כל הבדל בין סוריה ולבנון לבין עיראק ומצרים. אדרבא, לסורים וללבנונים היו נימוקים משכנעים לנטור איבה לצרפת, שכן "בגידתה" של זו האחרונה ומסירת חבל אלכסנדריה לתורכיה לא נמחה מזיכרונם. יתירה מזאת, אי-אישורם של החוזים משנת 1936 חשף את צביעותה של צרפת, מנקודת הראות של הסורים והלבנונים גם יחד. מייד עם פרוץ המלחמה הוטל, למעשה, על סוריה ולבנון משטר צבאי. הצרפתים ריכזו כוח צבאי ניכר, שנודע בכינויו כצבא-הלבנט, בשתי המדינות. חייל זה אורגן ונוהל על ידי המצביא הצרפתי, הגנרל ווייגאן (Weygand), שהוזעק לצרפת בפרוס שנת 1940 לאחר התמוטטות הקווים הצרפתיים בפני עוצבות השריון הגרמניות. משכנעה צרפת ביוני 1940 בפני גרמניה הנאצית עבר השלטון על סוריה ולבנון לידי אנשי וישי. רוב רובם של הקצינים והחוגרים של חיל המצב הצרפתי בלבאנט שמר אמונים לממשלת וישי וסירב לשתף פעולה עם יחידות "צרפת-החופשית" מיסודו של הגנרל דה-גול. גישה זו מוסברת בחלקה ברגשות האיבה "הטריים" שרחש הסגל הצבאי והאזרחי הצרפתי בלבנט לבריטניה. הצרפתים לא שכחו עדיין את התמיכה בריטית בשלטונו קצר-הימים של פייסל בדמשק. יתר על כן, הבריטים הואשמו בטיפוח המרד הדרוזי הגדול ובעידוד התנועה הלאומית, במיוחד לאחר חתימת החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930. יש לזכור, כי מנהיגי הכנופיות הערביות מא"י מצאו בחלקם מקלט בסוריה ובלבנון, שהיו בסיס נוח למדי להמשך פעולות הטרור שלהם בא"י בסוף שנות ה-20 ובמרוצת שנות ה-30. מבין מנהיגי הכנופיות הללו יש להזכיר את פְּזִי קאוקג'י הלבנוני, שהיה פעיל בשנת 1936 בארגון הכנופיות הערביות בא"י; עמיתו לדעה היה המופתי הירושלמי לשעבר, חג' אמין אל-חוסייני. פושע מלחמה זה ניהל להלן תעמולה אנטי-בריטית ואנטי-ציונית מ"המשרד הערבי" בברלין. מכל מקום, בחודשי יולי-אוגוסט קוו עדיין שליטי סוריה ולבנון הַיִשְׁאֵיִים למנוע השתלטות בריטית על ארצות ממשלם. דא עקא, שתכניותיהם של הגרמנים היו שונות: לבנון וסוריה נועדו, לדידם, לשמש מקפצה אסטרטגית לקראת פלישה רבת-מימדית למזרח-התיכון. בל נשכח שבתקופה זו הצליחו הנאצים. להשתלט על יוון ולהאחז באי-כרתים. ואכן, באוגוסט 1940 הגיעו נציגי ועדת שביתת-הנשק הגרמנית-איטלקית לבירות על מנת לרתום את סוריה ולבנון למאמץ המלחמתי של מעצמות הציר ולהכשיר את בסיסיהן הצבאיים לקראת פלישה גרמנית. סוכנים גרמניים ואיטלקים פשטו בלבנט וניהלו תעמולה ענפה נגד בעלות-הברית, אשר מצאה אוזן קשבת בקרב הערבים. בראש אותם סוכנים עמד פון-הֶנְטִיג, רב-תִּכְכֵּן מנוסה שפעל באיראן ובאפגניסטן בפרוס מלחמת העולם הראשונה, והועמד עתה

בראש מבצעי המודיעין הנאציים בדמשק כנציג משרד החוץ הגרמני. מבחנם של שלטונות וישי בלבנט חל במאי 1941, שעה שהגנרל דֶנְץ, הנציב העליון הווישאי, התיר לגרמנים להחיש תגבורות אוויריות ויבשתיות למרד רשיד עאלי בעיראק דרך סוריה ולבנון. היתר זה הפר לחלוטין העמדה הניטרלית המוצהרת שננקטה על ידי ממשלת צרפת הווישאית.

הלבאנט בין השנים 1941–1945

הפרת הניטרליות מצד שלטונות סוריה ולבנון גדשה את הסאה. כתוצאה מכך פלשו כוחות בריטיים ו"צרפתיים חופשיים" לסוריה וללבנון, בפיקודם של גנרל וילסון (Wilson) וגנרל קאטרו (Catroux). כוחות אלה הונחו על ידי יחידות סיירים של הפלמ"ח. לאחר כחודש ימים של קרבות עזים הציע הגנרל דֶנְץ, מושל הלבאנט מטעם שלטונות וישי, שביתת-נשק, שנחתמה ב-14 ביולי 1941. סוריה ולבנון הפכו לאזורי כיבוש בריטיים הכפופים לפיקוד הבריטי המזרח-תיכוני העליון. אזורי הכיבוש החדשים הוכללו בגוש השטרלינג החל מספטמבר. בכך סולקה הסכנה של נעיצת טריז גרמני בלב לבו של המרחב הערבי. ביום הפלישה, הינו ב-8 ביוני, פרסם הגנרל קאטרו הצהרה לעמי סוריה ולבנון, ובה הובטח להחיש את חיסולו של משטר המנדט ולהעניק עצמאות למדינות תוך ניהול מו"מ בין "צרפת-החופשית" לבין המדינות הנ"ל לשם הגדרת יחסיהן ההדדיים. הצהרת קאטרו לוותה בפרסום הצהרה דומה על ידי הבריטים בקהיר. להלן מונה קאטרו על ידי הגנרל דה-גול כמפקד וכנציגה של "צרפת החופשית" בארצות הלבאנט. תואר זה ירש את תואר הנציב העליון המנדטורי. כן יופו ידי קאטרו לנהל מו"מ על חתימת חוזים עם סוריה ולבנון בהקדם האפשרי. להלכה, לא היו חילוקי דעות בין הבריטים והצרפתים בעניין עתידן של ארצות הלבאנט. למעשה, התחדשה התחרות הישנה-נושנה ביניהם, אלא שהפעם נמצאו הבריטים בעמדת כוח עדיפה, שכן "צרפת החופשית" הייתה בעלת ברית תלויה בבריטניה וסמוכה על שולחנה.

כפי שידוע כיום, רחוקים היו יחסיהם של צ'רצ'יל ודה-גול מלהיקרא לבביים. הבריטים ראו בכיבושן של ארצות הלבאנט שעת כושר מצוינת לחזק את עמדתם בהם ולהצר את צעדי "צרפת-החופשית". בעוד דה-גול וקאטרו מנסים לדחות את הקץ ולשהות את חתימת חוזה העצמאות המובטחים, לחצו הבריטים על דחיקת הקץ והאצת התהליכים הללו. במדיניותם זו קוו הבריטים לקנות את ליבם של הערבים ולשמוט את הקרקע תחת רגליהם של בני-בריתם. הגישות השונות של הבריטים והצרפתים לא ניתנו ליישוב בנקל, למרות חילופי האיגרות בין השר הבריטי לענייני המזה"ת, ליטלטון (Lyttelton) והגנרל דה-גול. אמנם באיגרות אלה וכן בהצהרתו של צ'רצ'יל בבית-הנבחרים, הכירה בריטניה במעמד הבכורה של צרפת בלבאנט והכחישה את האינטרס הבריטי באזור זה, להוציא את "הרצון לנצח במלחמה". ברם בכך לא הפיגו הבריטים את חששותיהם המוצדקים של הצרפתים. היפוכו של דבר, מינויו של הגנרל אדוארד ספירס (Spears) כראש המשלחת הבריטית בלבאנט רק הוסיף להעכיר את יחסיהן של שתי המעצמות. ספירס, נציג האסכולה הבריטית האנטי-צרפתית שהתבלט גם בגישתו העוינת ליישוב היהודי בא"י, בחש בקלחת הלבאנט ברוב כישרון וחיבל מזימות כנגד השלטון הצרפתי, תוך שיתוף פעולה הדוק עם הלאומנים הערביים.

ב-28 בספטמבר 1941 הכריז הגנרל קאטרו על עצמאותה של סוריה וריבונותה, תוך הטעמת זכויותיה למנות שגרירים ונציגים דיפלומטיים בחו"ל, לארגן את כוחותיה הצבאיים, ולתאם את מדיניותה עם המאמץ המלחמתי של בעלות-הברית. כן הובטח להחליף הצהרה זו בחוזה של קבע בין צרפת לסוריה. הצהרת עצמאות דומה פורסמה ב-26 בנובמבר 1941 ונועדה ללבנון. כדי לתנות תוקף להכרזות אלה ביקש קאטרו מהנשיא הלבנוני אלפרד נקאש להישאר על כנו. בסוריה – נתבקש השייח' תאג' אד-דין אל-חסני לכהן על הפלסטינאים. אולם "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" לא הייתה עשויה מיקשה אחד.

הזאע אל-מג'אלי, למשל, שהיה בשעתו איש צמרת במפלגה זו, הוצא משורותיה לאחר שהצטרף כשר לממשלת תופיק אבו אל-הודא (אוקטובר 1954). אבו אל-הודא עצמו נחשב לאחד מוותיקי הגוורדיה האמונה על בית האשם, עוד משלהי מלחמת העולם הראשונה, שעה שמילאה תפקידים כלכליים בממשלת פייסל בדמשק (1920). להלן הצטרף לעבדאללה, בעבר-הירדן המזרחי ומונה לראש-ממשלתו בשנת 1931.¹⁰ אבו אל-הודא הקשיש ואל-מג'אלי הצעיר ממנו צידדו בשלהי שנת 1955 בצירופה של ירדן ל"ברית-בגדאד". אולם בשנה קריטית זו עברה הנהגת המפלגה לידי סוליימאן אנ-נאבולסי, אשר גיבש את מדיניותה האנטי-בריטית והעוינת ל"ברית-בגדאד", ובאורח טבעי נטה לצדד במצרים ובקו הניטרלי סטי במדיניות הבין-ערבית.

באוגוסט 1955 הוקמה גם מפלגת האחות של "אל-בעית" הסורי, הלא היא "מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית הירדנית".¹¹ בראש מפלגה זו עמד עבדאללה אר-רמאוי, רישומה של מפלגת "אל-בעית" הירדנית לא היה מורגש בחיים המדיניים הפנימיים, שכן היסודות הלאומיים והפרו-נאצריים התרכזו סביב מנהיגותו של סוליימאן אנ-נאבולסי, מנהיג "מפלגת האומה". בספטמבר 1959 ניבעו הבקיעים הראשונים בהנהגתה הכלל-ערבית של מפלגת "אל-בעית", לאחר פיזור המפלגות ב"חבל-הסורי" של קעיים ומעברו של מישל עפלק ללבנון. באותו חודש נערכו הטיהורים הראשונים של נאצר בממשלת "החבל-הסורי". ההנהגה הכלל-ערבית של "אל-בעית" הוציאה משורותיה באותה עת את עבדאללה אר-רמאוי עקב דבקותו בנאצר, וכתוצאה מכך התפלג הסניף הירדני ונחלש. המפלגה הקומוניסטית בירדן הייתה חלשה שבעתיים מקודמתה. היא הוקמה, כנראה, בשנת 1948, ובראשה עמד פואד נצאר, מורה יליד נצרת, אשר פעל בסוף שנות ה-30 ובתחילת שנות ה-40 בסניפה המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בעיראק. בשנת 1943 חזר נאצר לארץ-ישראל, וכתוצאה מכך מלחמות מדינות ערב בישראל אורגנו כנראה, בתאים הקומוניסטיים המחתרתיים בגדה המערבית של הירדן.

בסיכום, אין לייחס חשיבות מכרעת לפעילות המדינית הפנימית בירדן. רישומן של המפלגות המועטות לא ניכר במיוחד הן במדיניות הפנים והן במדיניות החוץ של ירדן, להוציא את שנת 6-1955, שעה שירדן ניטלטה בין הפטיש המצרי לבין הסדר העיראקי של "ברית-בגדאד".

ירדן מרצח עבדאללה ועד חתימת "ברית-בגדאד" (יולי 1951 – פברואר 1955)

חיסולו של המלך עבדאללה (ביולי 1951) על ידי מתנקש קנאי מעבר-הירדן המערבי סימל לא רק את קץ התקופה הפטריארכאלית והיציבה-כביכול של שלטון המלך ההאשמי, אלא גם את ירידתה של ירדן כגורם פעיל במזרח הערבי. הרצח בוצע מתוך מניעים קנאיים-לאומיים ובהשראתו של אמין אל-חוסייני, יריבו הארץ-ישראלי הוותיק של עבדאללה עוד מתקופת המנדט הבריטי. עם מותו של עבדאללה נגוזו חלומותיהם של הבריטים אודות "סוריה רבת" בחסות האשמית ובהדרכה בריטית. יתרה מזאת, מעמדם של הבריטים עצמם בירדן התרופף והלך מאמצע שנות ה-50 ואילך, וירדן הפכה למוקד של תסיסות וסערות, כשידם של המצרים על העליונה ברוב המקרים.

עבדאללה היה מדינאי מעשי ודבקותו בבריטים הייתה מלאה. מעשיותו המדינית התגלתה פעמים מספר בקריירה הארוכה שלו. בשנות ה-20 המוקדמות נמנע עבדאללה מלנקום את נקמת פייסל אחיו, אשר הודח על ידי הצרפתים משלטונו בדמשק. הוא גם ויתר על כס המלכות העיראקי שנועד לו לטובת אחיו, והסתפק באמירות עבר-הירדן המזרחי

¹⁰ תופקי אבו אל-הודא נולד בארץ-ישראל בסוף המאה ה-19, והחל משנת 1926 מילא תפקידים מינהליים שונים בעבר-הירדן המזרחי והיה חבר בממשלות רבות. ביולי 1956 התאבד.

¹¹ על קשריה של מפלגה זו עם מפלגות-אחיות בעולם הערבי, ראה לעיל בפרק על סוריה, בסעיף – סוריה לאחר משטרו של שיכלי.

בחסותה של בריטניה. בשלהי מלחמת ארץ-ישראל ניסה עבדאללה להגיע לכלל הסדר עם ישראל בשורה של פגישות חשאיות שנערכה בינו לבין מנהיגים ישראלים. למרות שנציגיו השתתפו בשנת 1945 ביסוד "הליגה הערבית" לא שפרו היחסים בין עבדאללה לבין מדינות ערב האחרות. חתירתו המתמדת למימוש תכניות "סוריה רבת", סיפוח הגדה המערבית של הירדן למלכותו, והכרזת שלטונה הריבוני של ירדן על ירושלים העתיקה – הוו גורמים מתמידים להחרפת סכסוכיו עם רוב מדינות ערב, ובמיוחד עם מצרים וסעודיה. ההתנגשויות המתמידות בין עבדאללה לבין שליטי ערב האחרים הגיעו כמעט עד לכלל גירושה של ירדן מ"הליגה-הערבית". מכיוון שמגמותיו הפאן-ערביות של עבדאללה הזדהו לחלוטין עם שאיפותיו האישיות, הרי ש"הליגה הערבית", ומצרים בראשה, נראו לו כמכשולים שיש לעקפם. ואכן, עוד באוקטובר 1945, חודשיים מספר לאחר יסוד "הליגה הערבית", התייחס עבדאללה בהצהרותיו בבוז גלוי לארגון זה, אשר היה לדידו חסר כוח ביצוע. בפרוס שנת 1947 הכריז עבדאללה במפורש, כי כל כולה של "הליגה הערבית" אינו אלא כלי שרת מצרי. משך כל תקופת שלטונו נמנע עבדאללה מלהצטרף לתכנית הביטחון הקיבוצי של "הליגה". יחסיו עם מצרים היו, כאמור, רדופי משברים, והגיעו לשיא מתיחותם ויכולו להסדיר את הבעיות השנויות במחלוקת. דא עקא, שהטעון הצרפתי היה לזרא למנהיגי סוריה ולבנון. המשבר הראשון פרץ דווקא בלבנון, לאחר שב-8 בנובמבר 1943 אישר הפרלמנט הלבנוני את ביטולם של כל אותם סעיפי החוקי שהקנו מעמד יתר לצרפת כמעצמה מנדטורית. יומיים לאחר מכן נקט הנציג הצרפתי החדש הֶלֵּה (Helleu) בצעדים תקיפים, ועצר את הנשיא בשארה אל-חיוּרִי, ראש ממשלתו ריאד אצ-צולח, ומספר שרים. כן, ביטל את החוקה. כראש המדינה והממשלה מונה אמיל אַדְהָה, מדינאי פרו-צרפתי מובהק, שכיהן בשנת 1929 כראש הממשלה הלבנונית. התגובה הלבנונית לא אחרה לבוא: הוכרזה שביתה כללית ופרצו מהומות דמים. תחת לחץ בריטי גובה והולך נאלץ דה-גול לפטר את הֶלֵּה ולהחזיר את קאטרו על מנת ליישר את ההדורים.

בסוריה חלו אירועים דומים אם כי פחות חמורים. עוד בנובמבר 1943 החליט בית-הנבחרים הסורי על ביטול סעיף 116 בחוקה. ב-24 בינואר 1944 נערך טקס חגיגי, ובו נשבעו נשיא המדינה וחברי בית הנבחרים אמונים לחוקה הסורית, בהשמיטם באופן הפגנתי את סעיף 116. אולם בסוריה, כאמור, לא חלה הידרדרות מרחיקת לכת, כיון שהצרפתים, למודי הניסיון המר בלבנון, הקדימו וחתמו על הסכם עם הממשלות הסורית והלבנונית (ב-22 בדצמבר 1943). הסכמים אלה העבירו את זכויותיהם של הנציגים הכלליים הצרפתיים לידי הממשלות המקומיות. במרוצת שנת 1944 חוסלה יתרת זכויותיהם של הצרפתים, להוציא את שליטתם של "היחידות המיוחדות"-המודיעיניות. אולם צרפת עדיין התעקשה וסירבה לחתום על הסכמים סופיים עם סוריה ולבנון כל עוד לא הובטחו האינטרסים הצרפתיים היסודיים בלבאנט, כלומר אבטחת בסיסים אוויריים וימיים וזכות ארגונם של הצבאות הסוריים והלבנוניים, וכן אבטחת הזכויות הכלכליות והתרבותיות המיוחדות לצרפת. חתימת חוזה העצמאות נדחתה, אפוא, לשנת 1946.

6 עבר-הירדן

כללי

אמירות עבר-הירדן המזרחי נדחקה לשולי המאורעות שפקדו את המזרח התיכון ערב מלחמת העולם השנייה ובעיצומה. בעיות ביטחוניות כמעט ולא היו בנמצא, פרט להדיפת אי אלה שבטי נודדים שפשטו מהמדבר. לעומת זאת, התקינו הבריטים מחדש את מסילת הברזל החג'אזית שנמתחה בתחומי האמירות. חשיבותה של מסילה זו מבחינה תעבורתית הייתה מצומצמת ביותר, הן מחמת צרותה והן בגלל חוסר חידושה של המסילה בתחומי סוריה וחג'אז.

המיעוטים השונים שהתגוררו בעבר-הירדן, כגון 30,000 ערבים נוצרים, 6,000 צ'רקסים וקבוצות קטנות של דרוזים, תורכמנים ובהאים, לא הוו מטרה פנימי, שכן רישומם הכללי היה בטל בששים בקרב האוכלוסייה המפגרת של האמירות, שנאמדה בכ-340,000 תושב בשנת 1944. במשך רוב שנותיה של המלחמה עמד בראש הממשלה העבר-ירדנית תופיק אבו אל-הודא, איש שלומו ואמונו של האמיר עבדאללה. אבו אל-הודא, שנולד בעכו ב-1894 ולמד משפטים בקושטא, השתתף במלחמת העולם הראשונה כקצין צבא תורכי, ולהלן נטל חלק בממשלת פייסל בדמשק. עם התמוטטות משטרו של פייסל הצטרף אבו אל-הודא לעבדאללה, ומ-1926 החל להתבלט בתפקידים מינהליים שונים. ב-1931 מונה לראשונה כראש ממשלתו של האמיר עבדאללה, וכיהן לסירוגין בתפקידים בכירים עד להתאבדותו ב-1956.

במעמדו החסוי של עבדאללה לא חלו, למעשה, כל שינויים עקרוניים בתקופת מלחמת העולם. בשנת 1938 תיקנו הבריטים מספר תיקונים בחוקה, ואילו ביוני 1941 תוקן ההסכם הבסיסי של בריטניה ועבר-הירדן משנת 1928. תיקון זה הסיר את המגבלות בדבר הרחבתו של "הלגיון-הערבי". אם בשנת 1939 נמנו חייליו של הלגיון ב-1600 לוחמים, הרי שבמרוצת המלחמה הוגדלו התקנים, וחיילי הלגיון הוצבו כחילות משמר על מתקנים בריטיים בארץ-ישראל, בעיראק ובמתקני הנפט שבדרום-מערב איראן. עם גידולו של "הלגיון הערבי" הוגדל התקציב הכללי של האמירות, כ-70% מכלל ההוצאות נועדו למימון של הלגיון ולהחזקתו (בשנת 4-1943). כל ההוצאות הצבאיות שולמו על ידי מקורות בריטיים. מלחמת העולם השנייה לא הגיעה, כאמור, לפתחה של עבר-הירדן וכמעט ולא הורגשה באמירות. למרות זאת נטל "הלגיון הערבי" חלק סביל במאמץ המלחמתי הכללי. מבחן האש הראשון בתולדותיו של חייל זה, שאומן ונוהל על ידי קצינים בריטיים, חל במאי 1941, שעה שטור ממוכן של הלגיון הצטרף לכוחות הבריטיים המאולתרים, אשר חשו לעיראק לדכא את מרד רשיד עאלי. לאחר שמבחן אש זעיר זה עבר בהצלחה התירו הבריטים, כזכור, את הגדלת תקנו של הלגיון. לפרק זמן קצר הפכה רבת-עמון לעיר מקלט לפמליית המלוכה העיראקית ולמדינאים הפרו-בריטיים האחרים שנסו מעיראק מפני רשיד עאלי. לאחר מכן שבה העיירה אל מנוחתה ושלוותה. ברם, תוצאותיו של מרד רשיד עאלי השפיעו בעקיפין על עבר-הירדן, שכן הבריטים לא רק שחיזקו את "הלגיון הערבי", אלא אף סיימו את סלילת דרך המדבר חיפה-בגדאד, אשר חלק ניכר ממנה עבר בתחומי האמירות. המחנות הצבאיים ושדות התעופה ברבת-עמון ובמִפְרָק נועדו לשמש בסיסים צבאיים בריטיים בנתיבי הסהר-הפורה. בתחום היחסים הבין-ערביים החלה לעלות קרנו של עבדאללה למרות תלותו המוחלטת בבריטניה. הסיבה לכך נעוצה במוניטין שיצאו ל"לגיון-הערבי" כחייל הערבי היחיד, שאומן וצויד במסגרות מודרניות. אם בשנות ה-20 חשש עדיין עבדאללה לעורו מפני פשיטה אפשרית של גדודי הוואבים של אבן-סעוד, הרי שבשנות ה-30 המאוחרות התהפך הגלגל. האמיר העבר-ירדני החל לטפח רעיונות בדבר "סוריה רבתי", בשים לב לחתרנות הבריטית בסוריה ומתוך תקווה כמוסה לזכות מן ההפקר. אולם מאחר והאמיר השאפתני היה כבול לחלוטין לפיקוח הבריטי, הרי שהיה ברור לחלוטין, כי תכניותיו המרחביות לא יגיעו לכלל ביצוע, אלא אם כן יושג אישור בריטי. המדיניות הבריטית בסוריה, ככל שניסתה לערער את מעמדה של "צרפת החופשית", מעולם לא הרחיקה לכת עד כדי חזרת העטרה ההאשמית ליושנה בדמשק. לעומת זאת פיצו הבריטים את עבדס הנאמן בכיבודים ובגינוני טכס למיניהם. ב-1944 הבטיחה בריטניה להצמיד את עבר-הירדן לקראת עצמאות עם תום המלחמה. ואכן, בפרוס שנת 1946 הצהיר נציג בריטניה באו"ם, כי עבר-הירדן תזכה בקרוב בעצמאותה ולכן אין לראות בה שטח חסות. ב-22 במרץ 1946 נחתם בלונדון הסכם בריטי-עבר ירדני שהעניק "עצמאות" לעבדאללה במתכונת החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930. הבריטים התחייבו להגדיל את תמיכתם השנתית ב"לגיון-הערבי" ולהגן על האמירות מפני כל תוקפנות זרה. כתוצאה מכך הכתיר עבדאללה את עצמו בתואר מלך ב-25 באפריל 1946.

7 מצרים

מצרים בין השנים 1939–1942

ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה לא חל כל שינוי מהותי במערך הכוחות הפנימיים במצרים. משני צידי המתרס של הזירה הציבורית ניצבו מפלגת ה"ופד" לעומת מפלגות הארמון והסיעות שפרשו מה"ופד" והתפלגו בין לבין עצמן. הבריטים ניהלו כבימים ימימה את מדיניות "ההפרד ומשול" שלהם, כשהם נוטים, בדרך כלל, לתמוך ביריביו המושבעים של ה"ופד", אשר גילו יחס מתון יותר לבריטניה בעיצומו של המאבק לשחרור לאומי. באפריל 1938 נחל, כזכור, ה"ופד" את הכישלון הראשון בתולדותיו בבחירות, ובלית ברירה נדחק לאופוזיציה. תבוסתו של ה"ופד" נזקפה בחלקה לירידת מתח המאבק שלו לאחר חתימת החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936. אולם בשנים הספורות שקדמו לפרוץ מלחמת העולם הופיע, כמתואר לעיל, גורם חדש במזרח-התיכון. בדמותן של גרמניה הנאצית ואיטליה הפאשיסטית. מטבע הדברים, שהופעתו של גורם רב-עוצמה זה בזירה האזורית שינתה את הנתונים המדיניים במזרח-התיכון, והעניקה קלפי מיקוח חדשים בידי שליטיה של מצרים. עיני המדינאים המצריים נפקחו, כביכול, לראות את אפשרויות התמרון המדיני שניתנו להם בחסדי שמיים. בעוד שהקואליציה האנטי-ופדיסטית שבשלטון גילתה נטייה גוברת והולכת לנצל את ההזדמנות החדשה, הרי שבצמרת ה"ופד" האופוזיציוני רווחה הדעה, כי יש לתמוך בבריטניה במלחמתה תמורת שטרות התחייבות שייפגעו עם תום המלחמה. בין שתי הגישות הללו שררה השקפה שלישית – "ניטראלית", שהעדיפה להמתין ולראות איך ייפול דבר, ולאחר מכן לכוון את האוריינטציה המדינית לעבר הצד המנצח. מכל מקום, מסתבר כי מבחינה תעמולתית, לפחות, הייתה ידן של מעצמות הציר על העליונה. בשנתיים שקדמו למלחמת העולם שקקה מצרים מזרם גואה והולך של סוכנים, דיפלומטים ומומחים נאציים שנהרו לקהיר לביקורי "רצון-טוב" ו"גילויי-ידידות". בין המשכימים לפתחה של קהיר ראוי להציע על שר התעמולה הנאצי גֶבֶלְס, שלא פסח על מצרים. האיטלקים, לעומת זאת, הסתייעו בגייס חמישי פוטנציאלי בן 60,000 אוכלוסין איטלקיים, שחלשו על עמדות מפתח כלכליות ומסחריות במצרים. ספק רב אם המצרים יכלו להפיק תועלת מניצחונן של מעצמות הציר, אולם קרוב לוודאי, שהחלשתה של בריטניה הרוותה אותם נחת וסיפקה את רגשות האיבה המסורתיים שלהם.

החל מספטמבר 1939 השליטו הבריטים מצב צבאי במצרים וקיימו צנזורה חמורה. לאחר הפעלת לחץ כבד ניאותה ממשלת מצרים לנתק את יחסיה הדיפלומטיים עם גרמניה (ב-4 בספטמבר 1939) ועם איטליה (ביוני 1940). בתוקף החוזה האנגלו-בריטי מ-1936 הפכו הבריטים את מצרים לבסיס צבאי ענק וחלשו על נתיבי התעבורה למיניהם ושדות התעופה. למעלה מ-1/2 מיליון חיילים בני תריסר אומות ויותר עברו במצרים או חנו בה בזמן מן הזמנים של המלחמה. נמל אלכסנדריה ואזור תעלת סואץ הפכו למתחמים מוגנים ביותר ולעורקי אספקה בעלי חשיבות עליונה במלחמת העולם השנייה. קהיר הפכה לצומת עצבים דיפלומטי בינלאומי ולמרכז כלכלי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה. בכרך זה פעל המשדד הבריטי המזרח-תיכוני בראשותם של ליטלטון, קייסי ולורד מוין. דיפלומטים וכלכלנים אמריקאיים פרשו את רשת מבצעייהם במסגרת "החכר והשאל" מקהיר. הבירה המצרית אירחה לסירוגין מדינאים ומצביאים שונים כגון רוזוולט, צ'רצ'יל, צ'ואנג-קאי-שק ואינונו, אשר נועדו יחדיו בסתיו של שנת 1943.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה שלטה במצרים קואליציה אנטי-ופדיסטית של "הסעדים" ו"הליבראליים-הקונסטיטוציוניים" בראשות עלי מאהר,¹² מדינאי "בלתי-תלוי"

¹² על עלי מאהר ראה לעיל בפרק על מצרים בין שתי מלחמות עולם, בסעיף – מצרים עד מלחמת העולם השנייה.

מאנשי אמונו של פארוק, אשר הגה חיבה גלויה למעצמות הציר. השנתיים הראשונות של המלחמה נסתיימו, כזכור, בתבוסות מוחצות של בעלות-הברית ובהתמוטטותה הפתאומית של צרפת. במשך כל אותה תקופה דאג השגריר האיטלקי בקהיר, הרוזן מאצוליני, ללבות את אש האיבה המצרית נגד בריטניה. משנכנסה איטליה למלחמה ביוני 1940 לחצו הבריטים על ממשלת עלי מאהר להכריז מלחמה על איטליה. אולם תביעה זו נתקלה בהתנגדות מוחלטת. כתוצאה מכך נאלץ עלי מאהר להתפטר (22 ביוני 1940). יורשיו בשלטון היו אף הם מנאמני בית-המלוכה: חסן צברי (יוני-נובמבר 1940) וחוסין סירי פחה, שעמד ברשות שתי ממשלות (נובמבר 1940 – פברואר 1942). חסן צברי ניאות לנתק את היחסים עם איטליה אולם סירב להכריז מלחמה עליה. שירותי הביטחון הבריטיים דאגו לאתר את הסוכנים הפעילים מקרב האוכלוסייה האיטלקית ולאסרם. באוגוסט 1940 פלשו האיטלקים לראשונה למצרים, אולם שופרות התעמולה שלהם הכריזו השכם והערב, כי מלחמתם מוגבלת רק נגד בריטניה. כתוצאה מכך סירבה הממשלה המצרית להכריז מלחמה על איטליה. בינתיים הדפו הכוחות הבריטיים אל החילות האיטלקיים מתוך תחומי מצרים (דצמבר 1940), וכבשו את חבל קירנאיקה באגפה המזרחי של לוב. בעיית שילובה של מצרים במערכה נגד מעצמות הציר נדחתה אפוא עד לאפריל 1941, שעה שהגנרל הגרמני רומל נטל את הפיקוד העליון על צבאות הציר במדבר המערבי וחדר שנית למצרים. המתקפה של רומל עוררה תסיסה רבה בקרב המצרים, ובעיקר בקרב פיקודם הצבאי. במאי 1941 סוכל ניסיון הבריחה של הגנרל עזיז אל-מצרי, לשעבר הרמטכ"ל המצרי, שעמד בקשר עם מעצמות הציר וסיפק להם אינפורמציה מודיעינית. הבריטים טענו, כי אל-מצרי, אשר מטוסו יורט ליד קהיר, ניסה לעבור אל קווי האויב, או להצטרף למרד רשיד עאלי בעיראק. קבוצה אחרת של קציני מטה מצריים העבירה לידי הנאצים את תכניות ההגנה הבריטיות של נאת המדבר סיווה, בגבול מצרים-לוב. מכל מקום, למרות הבגידות המצריות והפעילות הענפה של הסוכנים הנאצי-פאשיסטיים במצרים לא לבשה האווירה האנטי-בריטית במצרים צורה של מרד גלוי, שכן הבריטים השכילו להשתלט מבעוד מועד על המשטרה והצבא המצריים ולקיים בידיהם צנזורה חמורה על העיתונות. יתר על כן, בראש בתי-הדין המעורבים באלכסנדריה הועמד קטגור בריטי, שנהג ללא סנטימנטים בסוכנים נתיני חוץ.

שלטון ה"ופד" בחסדי הבריטים

אולם בפרוס שנת 1942 הוחמר המצב הצבאי בחזית המדבר המערבי. בשלהי ינואר שבאותה שנה פרצו עוצבות השריון של "הקורפוס האפריקאי" את הקווים הבריטיים בקירנאיקה ובנע'אזי, בירת החבל, נפלה בידי רומל, שהמשיך בהתקדמותו המהירה לעבר הגבול המצרי. "המחנה השמיני" היה נתון בבהלת נסיגה חפוזה. עובדות אלה הביאוהו לשינוי מהיר בהערכת המצב הבריטית לגבי מדיניות הפנים במצרים. מעיני הבריטים לא נעלמה העובדה, כי ה"ופד", שספג את מפלתו הראשונה בבחירות בשנת 1938, נדחק לקרן זווית אופוזיציונית ומנהיגיו צמאי-השלטון התאוו בכל מאודם לחזור לזירה המדינית. יתר על כן, למרות מפלתו הנ"ל נשאר ה"ופד" המפלגה העממית הגדולה ביותר במצרים. ככל שהקואליציות האנטי-ופדיסטיות צדדו במעצמות הציר במרוצת השנים 1939–1942, כן גברו הלכי הרוח הנגדיים בקרב צמרת ה"ופד", שהייתה מוכנה לשתף פעולה במידה רבה יותר עם היריב הבריטי השנוא תמורת טובות הנאה שלטוניות מיידיות והבטחות בלתי-מחייבות בדבר פינוי הצבא הבריטי ממצרים עם תום המלחמה.

ההיסטוריה של שנת 1936 חזרה ונשנתה ב-4 בפברואר 1942, אלא שהפעם התאפיין שיתוף הפעולה בין הבריטים ל"ופד" בתנופה יתרה ובהחלטיות. לבריטים לא היה קשה לשכנע את נחאס פחה להסכים עקרונית למינויו כראש ממשלה. ואכן, בעוד השגריר הבריטי מילס למפסון ומפקד הצבאות הבריטיים במצרים מוסרים אולטימטום למלך פארוק לאשר את מינויו של מוצטפא אנ-נחאס, שנוא נפשו, או לגלות מהמדינה, הקיפו יחידות

שריון בריטיות את ארמון המלך ולא הותירו לו ספק כלשהו בדבר כוונותיהם של הבריטים. פארוק נאלץ להיכנע וראשות הממשלה נמסרה לנחאס, בחסדי הבריטים. נחאס כונן את ממשלתו מבלי לשתף את נציגי המפלגות האחרות, למרות הפצרותיו של פארוק. חזרתו של ה"ופד" לשלטון פתחה פתח למשטר של שחיתות ונפוטיזם, שהתבטא בין השאר בסרבול מנגנוני ובאי-יעילות משוועת. אולם התפתחות זו הייתה צפויה מראש, ולא הייתה שקולה – מבחינת הבריטים – בתועלת המדינית שהבריטים הפיקו משלטונו של נחאס. מבחינה מפלגתית פנימית יצא שכרו של ה"ופד" בהפסדו, שכן חל בשורותיו פילוג נוסף, ואנשי מכרם עובייד פרשו מהמפלגה בהקימם את "הגוש הופדי הבלתי-תלוי".

צפיותיהם של הבריטים לא עלו בתוהו עם העלאת ה"ופד" לשלטון, שכן מוצטפא אנ-נחאס הלך בתלם ושיתף פעולה אתם לאורך כל החזית. אמנם ממשלת נחאס לא הכריזה רשמית מלחמה על גרמניה ואיטליה, אולם סייעה לשלטונות הבריטיים והייתה להם לעזר רב בשמירת השקט הפנימי: אוהדי מעצמות הציר רוסנו, עלי מאהר הושם במעצר בית, וממשלת ה"ופד" שיתפה פעולה עם הבריטים בתחומי התחבורה, העבודות הציבוריות והביטחון השוטף. פלוגות מצריות שמרו על מתקנים צבאיים ושחררו חיילים בריטיים לתפקידים קרביים. למרות שיוקרתו האישית של נחאס ירדה לשפל המדרגה וזוהרו של ה"ופד" הועם כמעט כליל, המשיכו הבריטים לתמוך במפלגה זו ולמנוע משברים פנימיים. ממשלת ה"ופד" הגיעה, בין השאר, למספר הישגים בלתי-מבוטלים: באוגוסט 1942 נכנס לתוקפו חוק השימוש בלשון הערבית, שהקנה לשפה זו מעמד ממלכתי רשמי, ואיפשר פיקוח מינהלי יעיל יותר. בסיוע הבריטים הצליחה הממשלה לאזן זמנית את התקציב, לשפר את מצב האספקה ולהסדיר את ענייני החובות האפוקאיים. באוגוסט 1943 נקשרו לראשונה יחסים דיפלומטיים בין מצרים לברית-המועצות. בשלהי הסתיו של שנת 1944 חוסלה כליל הסכנה הנאצו-פאשיסטית לאחר הניצחונות של בעלות הברית בצפון-אפריקה. ככל שהמלחמה קרבה לקיצה כן גברה הנימה הלאומנית בקרב חוגי האופוזיציה במצרים. גם ממשלת ה"ופד" נאלצה להחרות-להחזיק אחר התביעות לפינוי מצרים וסודן. מבחינת הבריטים סיים ה"ופד" את תפקידו, ולכן יכלו הם להשקיף בשלוות נפש על פיתוריו של נחאס על ידי פארוק (אוקטובר 1944) והחזרתם של הסעדים לשלטון. בינואר 1945 נערכו בחירות חדשות שהוחרמו על ידי ה"ופד", וכתוצאה מכך עלתה לשלטון קואליציה מנומרת של יריבי ה"ופד" המסורתיים בצירוף סיעות חדשות, כגון אנשי מכרם עובייד. בראש הקואליציה הועמד אחמד מאהר, מנהיג המפלגה הסעודית. אחמד מאהר טרח להוכיח את ידידותו והערצתו לבריטים על מנת להבטיח את מקומה של מצרים בקרב האומות-המאוחדות. הואיל וועידת "שלושת הגדולים" שהתקיימה ביאלטה (בפברואר 1945) התנתה את קבלתן של המדינות לאו"ם בהצטרפות למלחמה נגד מעצמות הציר, הזדרז אחמד מאהר לעשות כן. אולם בעודנו קורא את הכרזת המלחמה באוזני צירי בית-הנבחרים המצרי נרצח על ידי קנאי לאומני. את מקומו בראשות הממשלה תפס חברו למפלגה, פהמי אנ-נוקראשי.

8 חצ"א ערב

ערב הסעודית

ערב הסעודית לא נטלה חלק במלחמת העולם השנייה אלא הסתפקה בעמדה ניטרלית. רק בשלהי שנת 1941 ניתק אבן-סעוד את יחסיו עם גרמניה ואיטליה לאחר הפעלת לחץ בריטי עליו. בדרך כלל, נטה אבן-סעוד לטובת מעצמות המערב. בדצמבר 1941, עם כניסתן של ארה"ב למלחמה, נראה היה לאבן-סעוד, כי ההכרעה הסופית תפול לטובתן של בעלות-הברית. כחצי שנה לפני כן סירב שליט המדבר לשתף פעולה עם רשיד עאלי והשיב ריקם את פני נציגו נאגי אס-סוויידי. שיקוליו של אבן-סעוד התבססו הן על טובת ההנאה הכלכלית שהפיק מחברות הנפט האמריקאיות שפעלו בממלכתו והן על רצונו להימנע מהרגזת המוסלמים ההודיים בעוד צבא יפן מידפק על פתחה המזרחי של הודו. בעיצומה של מערכת

אל-עלמיין שיגר אבן-סעוד את בנו, האמיר מנצור, לקבל את פני היחידות ההודיות-מוסלמיות שחזרו מהקרב. מכאן ואיך היה ברור לחלוטין, כי אבן-סעוד הטיל את יתרו על ארה"ב וחברות הנפט האמריקאיות. תביעותיו הכספיות של המלך סעודי התעצמו והלכו בד בבד עם גבור הקרבות בזירת האוקיינוס השקט. הנפט הסעודי הפך לפריט אסטרטגי בעל חשיבות עליונה, ולא לחינם עשו ארה"ב מאמצים להשפיע על אבן-סעוד. עוד באפריל 1941 נפגש נציג עראמק"ו בדחיפות עם הנשיא רוזוולט על מנת לזרז את מתן המלווה לסעודיה, בערבותה של חברת הנפט. 425 מיליון הדולרים שהוענקו לערב הסעודית הצילו את הממלכה מפני פשיטת רגל. גם ממשלת בריטניה לא קפצה את ידה והעניקה לאבן-סעוד סכומים שנתיים, שהגיעו בשנת 1945 לכלל 2.5 מיליון ליש"ט.

לא ייפלא, אפוא, כי העמדה הניטראלית של אבן-סעוד הפכה בהדרגה לניטראלית אוהדת לבעלות-הברית. האמריקאים דאגו שאהדה זו לא תהיה אפלטונית, שכן בשנת 1943 נידונה האפשרות של פינוי בסיס האוויר האמריקאי בעבדאן שבאיראן, והיה צורך למצוא תחליף על מנת לקיים תחנת ביניים בין קהיר לבין הודו. אזור הנפט של חברת עראמקו סביב דהראן נמצא כשר לתכלית זו. עתה החלו האמריקאים במבצעי שכנוע ממושכים שנועדו להפיג את חששותיו של אבן-סעוד מפני הפרת עמדתו הניטראלית עם מתן האישור לבניית הבסיס בדהראן. ראשון "המשכנעים" היה הגנרל רויס (Royce), מפקד האוויריה האמריקאית במזרח-התיכון, אשר השכים לפתחו של אבן-סעוד באר-ריאד' בדצמבר 1943. בשנה שלאחר מכן הופיע קולונל הוסקינס (Hoskins), סוכן מיוחד של ארה"ב, בערב-הסעודית. במקביל לכך, התנהלו חילופי איגרות ממושכים בין הנציגות האמריקאית בגידה לבין אבן-סעוד. מכל מקום, בפרוס שנת 1944 החלה בנייתו של בסיס דהראן, שנמשכה עד שנת 1946 ועלתה לאוצר האמריקאי ב-4 מיליון דולר. הוסכם, כי בסיס האוויר יועבר מקץ 3 שנים לידי ערב-הסעודית.

התהדקות הקשרים בין ארה"ב לבין סעודיה הקיפה שטחים רבים: ב-1942 סיירה משלחת חקלאית אמריקאית בממלכה לשם סקר בעיות ההשקאה וניצול מי-התהום בנאת המדבר אל-חירג'. בראש משלחת זו עמד טוויצ'ל (K. Twitchell) שנה לאחר מכן, בעת ביקורו של גנרל רויס באר-ריאד', הגיעה משלחת צבאית אמריקאית שנטלה לידיה את ארגונו ואימונו של הצבא הסעודי, בשיתוף עם הבריטים. אבן-סעוד שיגר בעת ובעונה אחת את בניו – פייסל וח'אלד – לארה"ב כדי שיכירו מקרוב את בעלת בריתו החדשה. האיינטרס האמריקאי בערב-הסעודית הגיע בפרוס שנת 1945 לשיא פסגתו, וכתוצאה מכך נערך מפגש היסטורי בין רוזוולט ואבן-סעוד על סיפונה של אוניית-מלחמה אמריקאית שעגנה בתעלת סואץ (פברואר 1945). הייתה זו הפעם הראשונה ששליט המדבר יצא מתחומי ממלכתו. בפגישה זו העלה אבן-סעוד את טענותיהם של הערבים נגד היהודים בפרשת ארץ-ישראל, ומסתבר שטיעונו נחל הצלחה ומצא אוזן קשבת אצל רוזוולט, שכן הנשיא האמריקאי הצהיר לאחר מכן, כי היה סיפק בידו ללמוד את הבעיה.

חלק ג': המזרח התיכון 1945–1965

I כללי: המזה"ת, מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך

מבוא: תוצאות המלחמה, המערך הבין-גושי והשפעתו על המרחב

קרוב לוודאי, כי ניתן לסכם את תוצאותיה של מלחמת העולם השנייה לגבי המזרח-התיכון בכלל וארצות ערב בפרט. אולם ספק רב אם אפשר לסכם את 20 השנים שלאחר מלחמת-העולם. לכל היותר, ניתן להצביע על מגמות ותהליכים, שטרם הגיעו לכלל גיבוש סופי והם מצויים בעיצומם.

ניתן לקבוע בוודאות, כי זיקת הגומלין בין האירועים הכלל-עולמיים לבין ההתרחשויות במרחב המזרח-התיכוני התהדקה ביתר שאת לעומת התקופות הקודמות. מכיוון שכך, מן הדין לסקור בקיצור את תוצאותיה הכלליות של מלחמת העולם השנייה וליישם אותן למדינות שלא השתתפו במישרין או בעקיפין במלחמה טוטלית זו.

אפשר לסווג את השתלשלות העניינים בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה בשלושה מישורים שונים זה מזה, אך משולבים ומושפעים הדדית: א) המגמה הכלל-עולמית לשיקום כלכלי ומדיני שהתבטאה בשורה של משברים פנימיים ובינלאומיים, והולידה מתיחויות סוציאליות, כלכליות ומדיניות על רקע בינלאומי; ב) החתירה לשלום קבע, להימנעות מחזרה על המישגים הגורליים שנעשו בעבר. על רקע זה יש לראות את הקמת ארגון האומות-המאוחדות, על שלוחותיו השונות, מתוך רצון כן ללמוד את לקחי כישלוננו של חבר-הלאומיים; ג) ההשתחררות המהירה של עמים משועבדים ומשועבדים למחצה באסיה ובאפריקה, בד בבד עם התפרקותן של האימפריות הגדולות של בריטניה וצרפת. עליית היוקרה הלאומית והאידיאולוגית של ברית-המועצות והתפשטותו של הקומוניזם המנצח, במיוחד בארצות נחשלות ומפותחות למחצה. האתגר הקומוניסטי בצביונו המדיני והכלכלי יצר חלוקה בין-גושית חדשה בין "מזרח" ל"מערב". ירידתן של בריטניה וצרפת ממעמדן כמעצמות עולמיות הבליטה את תפקידן של ארה"ב במנהיגות העולם הבלתי-קומוניסטי, תוך היענותן לאתגר הסובייטי.

הפחד האיום מפני מלחמת עולם שלישית יצר את מאזן ההרתעה הגרעיני והביא להתגבשותה של מגמה ניטראליסטית במאבק הבין-גושי. מגמה זו אפיינה את מדיניותן של מדינות מספר, שניסו להתלכד לגוש ניטראליסטי במסגרות רופפות ובלתי-מחייבות. הניטרליזם החדש אינו עשוי מקשה אחת והוא נתון לפירושים ולמגמות מדיניות שונות. מכל מקום, הוא מאפשר חופש תמרון וגמישות מדינית במהלכי "המלחמה הקרה" הבין-גושית. כמו כן יש להצביע על היחלשות מסוימת שחלה בתנופתו של הקומוניזם העולמי מאז מותו של סטלין, ובמיוחד לאחר התגלעות הפילוג במחנה זה, עם עלייתה של סין לדרגת מעצמה עולמית.

הסתמנותם של התהליכים והמגמות הללו משתקפת כדבעי באספקלריה המרחבית של המזרח-התיכון. במשקל נתוניו הגאופוליטיים של המזרח-התיכון לא חלה כל ירידה. אדרבא, מטעמי התחרות הבין-גושית ומסיבות פנימיות הקשורות בעמי האזור גם יחד, הפך המרחב לאחד ממוקדי "המלחמה הקרה" הבין-גושית. התחרות על מקורות הנפט, שהחלה עוד בתחילת המאה ה-20, קיבלה משמעות עמוקה וחריפה יותר בתקופה הנוכחית. האימפריאליזם הטריטוריאלי הישן פינה את מקומו לאימפריאליזם כלכלי חדש, שאינו כרוך בהכרח בכיבוש צבאי או בהיאחזות טריטוריאלית. בתחום הכללי של המרחב המזרח-תיכוני נסתמנו מוקדי תבערה פנימיים, שמקורם בראש וראשונה ביחסים הבין-ערביים ולא דווקא ביחסי מדינות ערב-ישראל.

בתחום המזרח הערבי ניתן להצביע על שלושה תהליכי יסוד המעצבים את ההיסטוריה הרצנטית: א) התחדשות המאבק של מדינות ערב להשתחררותן המלאה והמוחלטת מכבלי המעצמות הוותיקות. מאבק זה הוכתר בהצלחה מלאה, ובמידה רבה – מחמת שקיעתן של בריטניה וצרפת כמעצמות עולמיות וההתפוררות המהירה באופן יחסי של האימפריות שלהן. מאמצי ההאטה של המעצמות הוותיקות לא עמדו בפני נחשולי ההסתערות של התנועות הלאומיות בארצות הרב. הקשר בין המעצמה הקולוניאלית לבין ארץ חסותה כליל ניתק ברוב המקרים; ב) השחרור הלאומי של מדינות ערב היה מלווה לבטי משטר פנימיים של הארצות המשתחררות. בכל המקרים הסתיימו לבטים אלה במשטחים דיקטטוריים, שהבליטו את הגורם הצבאי כמשענת העיקרית של המשטחים החדשים; ג) הלבטים החברתיים והמדיניים הפנימיים היו מלווים, החל משנות ה-40 ואילך, בבעיית האחדות הערבית והבעיה הצמודה לה – המנהיגות בעולם הערבי על רקע נסיגת בריטניה מהמרחב והתמוטטות התכניות ההאשמיות לאחדות ערבית; בהתחשב במחדליה של "הליגה הערבית" במאמצי הליכוד הערבי – החל להסתמן יריבות בין-ערבית במאבק על הבכורה ועל האחדות הכללית. אם יובא בחשבון גורם היציבות הפנימית של המשטחים במדינות ערב, תתבלט בכורתה של מצרים במאבק על האחדות ועל המנהיגות בעולם הערבי. מאבק זה היה רצוף תפניות ותהפוכות רבות, כגון הקמת מערכת הבריאות הצבאיות בין מצרים-סוריה-סעודיה וירדן (בשנת 1956), שהתנפצה לאחר מערכת סיני; ולהלן איחוד מצרים-סוריה לקע"ם, שהתפרק באוקטובר 1961. המאבק טרם הסתיים, ולכן אין באפשרותנו לסכמו.

באשר למדינות המוסלמיות הבלתי-ערביות במזרח התיכון – תורכיה ואיראן – ניתן להצביע על מגמה יסודית, שאינה חדשה מעיקרה, אם בוחנים אותה בקנה מידה היסטורי: הכוונה להשתלבנותן המהירה והיציבה במערך של בריתות צבאיות ומדיניות אשר ניזונו על ידי ארה"ב. קרבתן היתרה של תורכיה ואיראן לגבולותיה של ברית-המועצות לא הניחה לפניה דרכים מדיניות רבות. התחדשות הלחץ הסובייטי עליהן, והפעם מעמדת כוח עליונה שלא הייתה לה לרוסיה בעבר, אינה שונה מבחינה מהותית מתמציתה של ההיסטוריה ברבע הראשון של המאה ה-20. הגדרת האוריינטציה המדינית של תורכיה ואיראן וכישלון המאמצים הסובייטים להבקיע במישרין את חומת ליכודן הסבו את זרקורי ההתעניינות הבינלאומית למדינות ערב ולתנועת האיגוף האסטרטגית-מדינית של ברית-המועצות אל מעבר ל"נדבך הצפוני" במזרח התיכון, כלומר למצרים ולארצות הסהר הפורה. איתנותה הנוכחית של דריסת הרגל הסובייטית בתחום המדינות הללו, על עליותיה ומורדותיה לסירוגין, הביאה קביעת הערכת מצב חדשה בקרב קברניטיה של ארה"ב. גישה חדשה זו, שנתגבשה מאז פטירתו של שר חוץ האמריקאני, פוסטר-דאלס, אינה פוסלת עוד את המדינות הערביות, המתיימרות במדיניות ניטראלית ובאי-הזדהות עם אחד הגושים. כתוצאה מכך, רבו ממדיו של מרחב התמרון המדיני מאפשרויות של משיכת טובות-ההנאה הכלכליות משני הגושים גם יחד. ניטרליזם זה קנה לעצמו שביטה במבצעיו המדיניים והכלכליים של נשיא מצרים, ג'מאל עבד-אן-נאצר, והווה נושא לחיקוי ולאימוץ על ידי מדינאי סוריה ועיראק. למדיניות הניטרליסטית על גוניה השונים צפון יתרון נוסף והוא – רכישת השפעה בינלאומית ויוקרה מדינית ללא כל יחס למשאבים הלאומיים של המדינה הניטרליסטית. עם זאת, אין כל הכרח להימנע משימוש בכוח או מאמצעי חתירה אחרים על מנת להגיע למשימות המדיניות-צבאיות שהוכללו בתחום האינטרסים החיוניים של המדינה הניטראליסטית בסיכומו של דבר, אופורטוניזם וגמישות מאפיינים את הדוגלים בסיסמאות הניטרליסטיות במרחב המזרח-תיכוני.

מאפייניה של התודעה הלאומית הערבית האחר מחה"ע השנייה

הקו האופייני ביותר לתנועה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם השנייה הוא החיפושים והגישושים אחר מצע אידיאולוגי-פילוסופי להבהרת מהותה של הלאומיות הערבית. מטבע הדברים, שאין גישה משותפת להבהרת מושגי היסוד וקיימות תיאוריות לאומיות "פילוסופיות" שונות. המבוכה הרעיונית מתבטאת, בין השאר, בהשאלת מערכת מושגים זרה ובהזדקקות למונחים "פילוסופיים" שונים, אשר ערפולם מרובה על בהירותם, כגון "עורפה" (עֶרְבִיּוּת), "פְּלֶסְפָּה קוֹמִיָּה" (פילוסופיה לאומית), ו"רוח האומה הערבית", מטבע פילוסופי ערטילאי, שהוטבע בידו הדיאלקטיקה של הפילוסוף הגרמני הֶגֶל.

היצירה הבולטת ביותר בתחום המחשבה הלאומית הערבית היא ספרו של קונסטנטין זורייק, מרצה במכללה האמריקאנית בבירות, "אל-ועי אל-קומיי" (ההכרה הלאומית) משנת 1940 ו"מענא אני נכבה" (משמעות השואה / בארץ-ישראל) משנת 1948. ייחודו של זורייק נעוץ בעובדה, שהוא היה הראשון אשר העלה את בעיית התווייתה של אידיאולוגיה או פילוסופיה לאומית, אשר תזין ותעצב את התחייה הלאומית הערבית המסגרת הפילוסופית המוצעת של זורייק נוטה להגדרות בלתי-רציונליות ומזדקקת למיסטיקה ולרומנטיקה, כנגד ההשקפות המיסטיות, המתבססות על חינוכו הרוחני של הפרט, מתבלטות ההשקפות המרכסיסטיות בדבר ההכרה הלאומית, כפי שהן הגיעו לכלל ביטוי בספרו של המרכסיסט ראיף ח'ורין, גם הוא מרצה במכללה הבירותית, "מַעְאֵל אל-ועי אל-קומיי" (יסודות ההכרה הלאומית). ח'ורי נוטה לתפיסה לאומית מטריאליסטית-חומרית ומנער את חוצנו מההפשטה המעורפלת של זורייק.

תרומות נוספות לבעיית התודעה הלאומית הופיעו במיוחד לאחר המפלה הצבאית הערבית בארץ-ישראל (1948). מביניהן יש לציין את ספרו של מיֶשֶׁל עֶפְלֶק, האידיאולוג הראשי של מפלגת "אל-בעת" (התחייה) הסורית, "פי סביל אל בעת" ("על הדרך למען התחייה") משנת 1963, וקונטרסו של ג'מאל עבד אנ-נאצר – "הפילוסופיה של המהפכה", שאינו דן במיוחד בניתוח המחשבה הלאומית, אלא מהווה תמרור אופייני לגישה המדינית-הלאומית בתחום המעשה.

בכתביהם של זורייק, עפלֶק ואחרים מתבלטת השאיפה להקנות מושגי יסוד אידיאולוגיים למחשבה הלאומית הערבית. השפעותיה של ספרות הרעיון המדיני האירופית ניכרת בגישושיהם ובקביעותיהם. ספריהם בולטת המגמה לעצב אידיאות לאומיות, המייחדות את החברה הערבית, ולהתוות לה יעדים וייעודים בשלב הראשון ניכרת הנטייה להגדיר מושגי יסוד, כגון אומה ותנועה לאומית, ולנתח את מרכיביהן השונים מקצת הכתבים האלה מתפלמסים עדיין עם הגישה המוסלמית-השמרנית, שאינה מכירה בהפרדה בין דת ולאום. בסופו של השלב הראשון הזה מוצעות אי אלה תכניות להגשמת רעיון האחדות הערבית. השלב השני חל לאחר ההשתחררות הגמורה מעולו של השלטון הזר והקמת "הליגה הערבית". בשלב זה מתגבשת ההכרה, כי הפיגור החברתי, הרעיוני והכלכלי של הערבים אינו נובע אך ורק מהאימפריאליזם המערבי, שכן תלותן של המדינות הערביות העצמאיות במעצמות המערב נותקה זה כבר. בעיית הנחשלות הכללית של הערבים הייתה קיימת עוד לפני השתלטותן של בריטניה וצרפת. עצם התחייה הרוחנית, שעוררה את בית המלוכה, תוך כדי העברתם לגמלאות. שני המבצעים הללו הוו אמתלא נוחה לחוסיין להכריז על פיטורי הממשלה (ב-10 באפריל 1957), ולבצע הפיכה סוערת נגד החוגים הלאומיים והשמאליים.

מהפכת הנגד של חוסיין (10 באפריל 1957)

התפנית החדה במהלך האירועים בירדן שחלה באפריל 1957 נבעה, כנראה, ממכלול של גורמים: מסתבר, שחוסיין חש, כי ממשלת אנ-נאבולסי הרחיקה לכת, וכי עתידו של כס המלוכה נתון בסימן שאלה, שכן לא היה ספק רב, כי החוגים הלאומיים והשמאליים התכוונו, בסופו של דבר, לכונן רפובליקה שמאלית על כידוני הצבא, במתכונת המשטר של

עבד אנ-נאצר במצרים, ובתמיכת הקצינים הפרו-מצריים בצבא הירדני, בדומה לאבו-נוואר וסגנו עלי אל-ח'יארי.

קרוב לוודאי, כי כישלונן של "ברית-בגדאד" לצרף את ירדן למערך הפרו-מערבי מחד גיסא, והתמוטטות מעמדה של בריטניה בירדן, לאחר פיטורי גלאב-פחה וביטול החוזה הבריטי-ירדני, מאידך גיסא, הביאו את ארה"ב לנטילת היוזמה המדינית על מנת למלא את "החלל הריק", שהותירה נסיגת הבריטים מירדן. עיתוי ההתערבות האמריקאית העקיפה בירדן ניזון, כנראה, מהחלטתה של ממשלת אנ-נאבולסי לכוון יחסים דיפלומטיים עם ברית-המועצות וסין העממית. על רקע זה ניתן להבין את פעילותו הענפה מאחורי הקלעים של שגרירן החדש של ארה"ב בירדן – לסטר מאלורי – אשר עמד בקשר הדוק עם ראש לשכת המלך הירדני, בהג'ית את-ת'להוני. זה האחרון נחשב לאיש אמונו של חוסיין ולדמות החזקה בממלכה. הסכסוכים בין חוסיין לראש ממשלתו התגלעו, כזכור, בפרשת קשירת היחסים עם ברית-המועצות והערכותיהם השונות אודות הסכנה הקומוניסטית הצפויה לממלכה. באותה עת עלתה על הפרק בעיית הצטרפותה של ירדן ל"דוקטרינת אייזנהאור" וביקורו של השגריר המיוחד של הנשיא האמריקאי בירדן. בעוד שוועדת החוץ של הפרלמנט הירדני המליצה לדחות את "דוקטרינת אייזנהאור" והממשלה קיבלה את המלצתה, הודיע סוליימאן אנ-נאבולסי, שירדן הסכימה לבואו של השגריר האמריקאי המיוחד, ריצ'ארדס, לאחר שהתייעצה עם "מדינות ערב המשוחררות", ובהתניית הביקור בפינוי הכוחות הישראליים מרצועת עזה ומסיני. יש לציין, כי מניותיהן של בריטניה וצרפת במזרח-התיכון היו בשפל המדרגה לאחר כישלונן במערכת סואץ, ואילו ארה"ב, שגינת את המבצע הצבאי ותרמו לכישלונן ולהפיכתו לניצחון מדיני לגימאל עבד אנ-נאצר, זכו לאהדה מסוימת בקרב מדינות ערב, ובכללן מצרים. חוסיין ניצל את מעמדן המיוחד של ארה"ב באזור לאור הסתייגותן החריפה ממבצע סואץ-סיני והטעים, בניגוד לראש ממשלתו, את נכונותו לקבל סיוע וסעד מאמריקה. ואכן, הופעת הצי האמריקאי ה-10 מול חופי לבנון העניקה תימוכין מדיניים לגישתו של חוסיין, ועודדתהו לחתום על קבלת הסיוע האמריקאי בסך 10 מיליון דולר בשלהי אפריל 1957.

הדחתה של ממשלת אנ-נאבולסי ב-10 באפריל נחשבה כמו כן כמהלומה מדינית שהונחתה על גימאל עבד אנ-נאצר, לאחר שזכה לשרשרת של הישגים מדיניים, כשהגדול מביניהם היה, ללא ספק, נסיגתן של היחידות הבריטיות-צרפתיות מאיזור הסואץ והפינוי ההדרגתי של הכוחות הישראליים מסיני. פיטורי ממשלת אנ-נאבולסי, לפי דרישת חוסיין, תורצו על ידי המלך הירדני בסטיית הממשלה מהנחיותיו (שהוכללו באיגרתו לראש הממשלה המודח), בדבר הצורך לבלום את השפעת הקומוניזם בממלכה. חוסיין אף האשים שרים וקצינים בכירים בקבלת שוחד ממקורות סובייטיים בסוריה, שוחד שנועד להביא את הממשלה המודחת לכלל הכרה בברית-המועצות. פיטורי הממשלה נתקלו בזעם עממי ברחבי הממלכה הפגנות לטובת אנ-נאבולסי וחבריו נערכו בכל הערים הגדולות ואילו חוסיין שידר לעם והזהירו מפני שמועות השווא, המופצות על ידי אויביו, בדבר חילוקי דעות בינו לבין ראשי הצבא. כן הוטלה צנזורה על כל מברקי החוץ וכתבי-העת המצריים הוחרמו.

ארבעה ימים לאחר הדחת הממשלה פרסמה לשכת החצר הודעה על גילוי קשר צבאי להפלת המלך. התנגשות דמים פרצה בבסיס הצבא בזרקא בין יחידות חיל התותחנים הנאמנות לאבו-נוואר לבין חיילים בדווים וחברי "האחים המוסלמים", אשר הציבו טנקים ומשוריינים כדי לאפשר לחוסיין להשתלט על המדינה. כישלונן של היחידות הנאמנות לאבו-נוואר בתקרית זרקא (14 באפריל) הביא לבריחתו של הרמטכ"ל הירדני לסוריה ולמסירת הודעה רשמית על התפטרותו (15 באפריל). סגנו של הרמטכ"ל המודח, עלי אל-ח'יארי, מונה כמפקד צבאי עליון, אולם הוא כיהן בתפקידו יומיים בלבד, שכן מייד לאחר מינויו נסע לדמשק והודיע משם טלפונית על התפטרותו. ב-20 באפריל מונה חאבס אל-מג'אלי, קצין משטרה ותיק ממוצא בדוי, לממלא-מקום הרמטכ"ל, וימים ספורים לאחר מכן – מונה אל-מג'אלי למפקד העליון של צבא ירדן. הזעזועים המדיניים שפקדו את ירדן לא פסחו, אפוא,

על הצמרת הצבאית. אבו-נוואר ואל-ח'יארי, שברחו לדמשק, יצאו בתחילת מאי לקהיר לשם קבלת מקלט מדיני. מאוחר יותר הצטרפו אליהם גם ראש המודיעין הירדני לשעבר, קולונל מחמוד מוסא; מנהיג "החזית הלאומית" – הקומוניסטית, עבד התנועה הלאומית, באה כתוצאה מחידוש המגע בין המזרח-התיכון לבין אירופה בזמן החדש. התבוסה הערבית בארץ-ישראל החריפה והעמיקה את הלכי-הכוח הללו והנטייה את הוגי-הדעות הערביים לעריכת חשבון-נפש מופנם. ההזדקקות להגדרות טכניות-פורמאליות של "האומה" ו"הלאום", שהיו את ציר ההגות המרכזית בשלב הראשון, נדחתה עתה והצטמצמה לתחום האידיאולוגי של פרשני האסלאם השמרני. האידיאולוגים הלאומיים לא ייחסו בשלב השני חשיבות מיוחדת לפולמוס בדבר יחסי הלאום והדת, אלא קיבל כעובדה קיימת את מציאותו של הרגש הלאומי הערבי כתופעה רוחנית ויומיומית כאחד.

בשלב זה נפרדות דרכיהם של הוגי הרעיון הלאומי בסוריה ובלבנון ואדריכלי המהפכה המצרית. יורשי האידיאולוגים המצריים, שעמדו בשעתו בראש תנועת ההשכלה והמודרניזם, הגיעו למבוי סתום מבחינת ההערכה האידיאית של התנועה הלאומית הערבית. לעומת זאת, מבצעייהם של עבד אנ-נאצר ומרעיו מהווים מקור להשראה ולחילוקי דעות בתחום המדינאות המעשית; וברוח זו יש לעקוב אחר "הפילוסופיה של המהפכה" הנאצרית, שאין בה משום פילוסופיה במישור הרעיוני, אלא קביעת יעדים מדיניים וחברתיים ומתן הנחיות טכניות-מעשיות להגשמתם. הלבטים במישור הרעיוני מהווים מכאן ואילך את נחלתם של האינטלקטואלים הסוריים והלבנוניים, והם משתקפים בתנודותיה הפנימיות של מפלגת "אל-בעת" הסורית, בהצלחותיה המדיניות ובכישלונותיה (כגון פירוק ממשלת "אל-בעת" בעיראק על ידי עארף).

בשלב השלישי הנוכחי של התודעה הלאומית הערבית עומד בסימן המשבר התרבותי והרוחני, השורר בעולם כולו והמאפיין את הלאומיים הערביים החילוניים. השתחררותה של התודעה הלאומית הערבית מהזיקה לאסלאם והעמדתה על בסיס חילוני מצריכות תימוכין חדשים בתחום האידיאלים הרוחניים הכלליים. המגמה הרעיונית הבלוטת עתה היא העדפת הפתרונות הרוחניים לבעיה הלאומית הערבית, בין שהם מזווגים את הלאומיות עם האוניברסאליות, כלומר בין שהם מקשרים את הרעיון הלאומי עם אידיאות הומאניות כלליות, ובין שהם מנסים להינתק מהרקע האוניברסאלי הכללי, כתוצאה משקיעתו המוסרית והכללית של המערב (בהשפעת הוגי דעות אירופיים כשנגלת). ההתייחסות הדתית לכוח רוחני עליון, המחולל את אירועי ההיסטוריה הכלכליים והטכניים, לקוחה מטוינבי, והיא מצדיקה את ביסוסה של "הפילוסופיה הלאומית" הערבית על פרק מפרקי ההיסטוריה הערבית, ואפילו מהתקופה הטרומ-מוסלמית (תקופת הג'אהליה). אותם הוגי דעות ערביים, המבססים את תורתם הלאומית על התקופה הטרומ-מוסלמית, כתחילת הופעת הרעיון הלאומי הערבי, יכולים, אפוא, להתעלם בנקל מהמבוך שלתוכו נקלעו יחסי הלאום והדת. הפנייה להיסטוריה הערבית משקפת, כמובן, את האכזבה מהתרבות המערבית, אשר הביאה לידי המשבר הרוחני והתרבותי הנוכחי. תהליך זה מביא את הוגי הדעות הלאומיים לידי קריאה להתחדשות אידיאליסטית מחד גיסא ולהעמקת הגאווה הלאומית מאידך גיסא, מאחר שאין עוד צורך להסתמך על תפיסות רעיוניות מבית האולפנא של אירופה. כרוב התנועות הלאומיות החדשות, גם התנועה הלאומית הערבית נתונה בהווה במשבר תרבותי-רוחני עמוק, שפתרונו אינו נראה עדיין באופק.

קווי ההתפתחות של התנועה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם השנייה

התפתחות התנועה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם עומדת, בעיקרו של דבר, בסימן הופעתן של מפלגות מאורגנות, בעלות מנגנוני-קבע ואידיאולוגיה יציבה פחות או יותר. להוציא את מפלגת ה"וופד" המצרית ובמידה מסוימת את "הגוש הלאומי" בסוריה – הרי כמעט לא היו מפלגות של ממש בעולם הערבי לפני מלחמת העולם השנייה. לכל היותר פעלו סיעות אישיות או מפלגות, שהתרכזו סביב לאישים ואשר חסרו את המאפיינים העיקריים

למפלגה מודרנית. הסבר זה מהווה את המפתח להתגודדות הסייעתית לטווח חייהן הקצר ולקיימות של מרבית המפלגות במזרח הערבי. מאז שנות ה-30 של המאה הנוכחית מתגבשות המפלגות הערביות על רקע לאומי. רובן ככולן שאפו להחזיר מאז עטרת הגדולה ההיסטורית ליושנה באמצעות סילוק המעצמות המנדטוריות ומשרתיהן מקרב הריאקציה ("רגיעיה"). לפני מלחמת העולם השנייה לקו מפלגות אלה בהערצת הכוח לשמו ובחיקוי צביון של התנועות הנאציות והפשיסטיות. במרוצת מלחמת העולם השנייה ובשלהיה הועתק המינוח הסוציאליסטי והקומוניסטי בהשפעת עלייתה של ברית-המועצות והתפשטותו של הקומוניזם העולמי. כיום ניכרת הנטייה לסגל סיסמאות עצמיות שרעיונות לאומיים, פאשיסטיים וקומוניסטיים משמשים בהן בערבוביה. העיקרון הבולט ביותר, שלפיו היה ניתן לסווג את המפלגות והתנועות הלאומיות היה עקרון זהות הלאום. "האחים המוסלמים" למשל, שהיו עד שנת 1954 את התנועה המהפכנית המרשימה ביותר במצרים, הגדירו את האומה כאומת דת האסלאם. בתחום האידיאולוגיה הדתית שלהם חרגו, אפוא, מהמפלגות הלאומיות הרגילות. בשנות ה-30 וה-40 התבלטה במיוחד המפלגה הפאן-סורית של אנטון סעאדה, שהיוותה את הנציגה העיקרית של הלאומנות הערבית בסוריה ובלבנון, ובמידת-מה אף בעיראק ובירדן. מפלגה זו התכחשה לקיומה של "אומה ערבית" והגדירה את האומה כאומה סורית רבת.

שתי התנועות הבולטות הללו נחלו, כידוע, כישלון חרוץ: "האחים המוסלמים" דוכאו סופית בידי עבד אן-נאצר בשנת 1954, ואילו "המפלגה הסורית הלאומנית" של סעאדה ירדה מהזירה המדינית לאחר תבוסתן של מעצמות הציר במלחמת העולם השנייה, פשיטת הרגל של הרעיונות הפשיסטיים והתגברותו של הרעיון הפאן-ערבי.

גם מפלגת השלטון המצרית שינתה את גונה האידיאולוגי. עד שנת 1956 נישאו ברמה סיסמאות הלאומיות המצרית, ואילו משנה זו ואילך העדיפו ראשי המשטר במצרים לזהות את המצרים עם הערבים, הינו, לשאת סיסמאות לאומיות כלל-ערביות. גם המפלגות הקומוניסטיות הערביות שואבות את כוחן מהרגש הלאומי העז, המפעם את ההמונים בארצות ערב. סיסמאותיהן החברתיות והכלכליות מהוות לגבי ההמונים הרחבים מקור משיכה משני בלבד. תכניותיהן החברתיות מוצאות מסילות, לכל היותר, בליבם של חוגים אינטלקטואליים מצומצמים למדי. הואיל והלאומיות מהווה, בעיקרו של דבר, תופעה אי-רציונאלית, שאין לה הגדרה מקפת ומדויקת, אלא לכל היותר ניתן לקשור לה מאפיינים שונים, הרי ברור לחלוטין, כי היסוד הרגשי-האמוציונאלי מהווה את הגורם המכריע בכל המפלגות הלאומיות הערביות. באמצעות יסוד זה הן קונות להן שביתה בלב ההמונים, ומכאן צביון הדמגוגי למחצה.

בסיכום ניתן לומר כי הקווים הבולטים ביותר בהתפתחות התנועה הלאומית הערבית מאז מלחמת העולם השנייה הנם כדלקמן: (א) הופעת מפלגות לאומיות מגובשות ויציבות, שיש בהן סימני היכר של מפלגות מודרניות; (ב) התרחבותה הגיאוגרפית של התנועה הלאומית, שהייתה מוגבלת, רובה ככולה, לארצות הסהר הפורה ולמצרים. התנועה הלאומית הרחיבה את ממדיה והיקפה וחדרה למדינות נחשלות ומרוקחות, כערב הסעודית, ירדן, תימן, נסיכויות חצי-ערב וארצות המערב בצפון אפריקה;¹ (ג) התרחבותה הגיאוגרפית של התנועה הלאומית הערבית כרוכה גם בחדירה לעומק, הינו בהכללת יסודות חברתיים מגוונים ביותר, כפועלים וכאנשי דת כאחד, ולא רק בני המעמד הבורגני וקציני הצבא; (ד) בהתרחבותה ובהתעמקותה של התנועה הלאומית הערבית בולטת מגמת הסולידריות הכלל-ערבית, שמצאה לה, להלכה לפחות, ביטוי משותף ב"ליגה הערבית" ובהכרה בלתי-רשמית בגימאל עבד אן-נאצר כמנהיג עמי ערב. על הסולידריות הכלל-ערבית עוברים משברים, עליות וירידות גם בהווה. אולם המנהיגים הלאומיים-הערביים נוטים לתמוך במאבקם של העמים המשתחררים החדשים באסיה ובאפריקה, מתוך הדגשת העמדה

¹ קשה להכריע, אם יש להתייחס לתנועות הלאומיות בצפון אפריקה כאל תנועות לאומיות ערביות.

הניטרליסטית בזירה הבינלאומית. גם בקרב הממלכות הערביות בולטת הנטייה לגלות עמדה מדינית עצמאית יותר ובלתי-תלויה כל כך במעצמות המערב; (ה גורם החשוב ביותר בתנועה הלאומית הערבית ובזירה המדינית הפנימית הנו גורם הכוח, הינו, הצבאות הערביים למיניהם. בכל מדינות ערב מהווה הצבא את המשענת למשטר ואת הזרוע המבצעת והשלטת. רוב ההפיכות והפיכות-הנגד בוצעו באמצעות הצבא ובתמיכתו. לפיכך, נכשלו עד כה המשטרים המדיניים בארצות ערב בהתקנת דמוקרטיה פרלמנטארית מהסוג המקובל במערב-אירופה. הגורם הצבאי אחראי במידה רבה להיעדרה של יציבות מדינית במדינות ערב, והנתונים הבאים מוכיחים זאת: במצרים, בין השנים 1924–1952 פעלו 44 ממשלות. בעשר השנים שעד להפיכת הקצינים קמו ונפלו 10 ממשלות בשבעת החודשים האחרונים שקדמו להפיכה התחלפו במצרים בלבד 5 ממשלות. סוריה הנה שם דבר לאי-יציבות מדינית: בין השנים 1945–1954 קמו ונפלו בה 24 ממשלות. בשנת 1949 התחוללו בסוריה 3 הפיכות צבאיות. מאז פירוק קע"ם בשנת 1961 לא ידעה סוריה יציבות שלטונית מהי. בעיראק התחלפו 46 ממשלות במשך 30 שנה בקירוב. בלבנון מראה הממוצע הסטטיסטי על התחלפות הממשלות מדי שנה, מבלי להביא בחשבון את שינויי גברי בתוככי הממשלות. בירדן נכונו 12 ממשלות במשך 5 השנים שבין 1949–1954.

"האחים המוסלמים"

מקרב כל התנועות הלאומיות שפעלו בארצות ערב לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה, מתייחדת תנועת "האחים המוסלמים" ("אל-אחוואן אל-מוסלמיון") בצביונה הדתי והבין-ערבי כאחד. תנועה זו הקימה סניפים לא רק במצרים אלא גם בסוריה, א"י, עיראק, ירדן וסודן. ארגונים במתכונת דומה הוקמו אף בהודו, מדגסקר וזנזיבר באיראן ("פד'איאן אל-אסלאם"). תנועה זו התאפיינה, אפוא, בצביון פאן-מוסלמי קיצוני, ששימש בערבוביה עם יסודות לאומניים מדיניים.

היווסדה של התנועה בשנת 1929 באסמאעיליה שבמצרים קשור, למעשה, באישיותו של מנהיגה ו"מדריכה" הראשון – חסן אל-בנא (1906–1949), שפעל כמטיף ומורה דת בבתי-ספר שונים במצרים. החל משנת 1934 קיבלה התנועה דפוסים ארגונים מובהקים לאחר מיקום מרכז בקהיר והתרחבות שורותיה עם הצטרפותם של אלפי חברים ובקרבם סטודנטים ממכללת "אל-אזהר", קציני צבא, עירוניים למיניהם וכפריים. התנועה התבלטה, כאמור, במסגרתה הארגונית האיתנה ובפירמידה הצנטרליסטית שלה. בראש המועצה המבצעת של התנועה, שכללה 24 חברים, עמד "המדריך הכללי", חסן אל-בנא. לעומת מרבית המפלגות המצריות בעלות הצביון הקיקיוני והמסגרות הרופפות בלטה ההיררכיה הארגונית הנוקשה של "האחים המוסלמים". סיסמתם הראשית הטעימה את העדרן של גבולות מדיניים בין ארצות ערב והשתיתה את האידיאולוגיה על האמונה באסלאם. בין שאר מבצעייהם של "האחים המוסלמים" יש להצביע על הקמת מוסדות חינוכיים (מכונים לשיעורי ערב ללימוד השפה והדת ומועדוני ספורט), מוסדות רפואיים ורשת ענפה של ביטאוניס ועיתונים. החברות בארגון הייתה כרוכה בלמידת עיקרי האסלאם ועיקרי התנועה. בדומה לארגונים הפשיסטיים באירופה החזיקו "האחים המוסלמים" בחטיבה צבאית פרטית, שהתארגנה על עקרונות צבאיים נוקשים והתבססה על מיון רציני ביותר של המועמדים. בראש החטיבה הצבאית הוצבה מפקדה בת 10 חברים. החיילים, שנצטוו על שמירת סודיות מוחלטת, חולקו לחוליות בנות 5 לוחמים. קבלת המועמדים נעשתה לאחר ניפוי ממושך ולאחר בדיקה מדוקדקת ביותר של אישיותו של המתנדב, מצבו המשפחתי והבריאותי ומהימנותו האישית. לאחר שהמועמד עבר את שבעת מדורי הניפוי – התקבלה מועמדותו רק עם חתימתו האישית של חסן אל-בנא. יחידת המחץ של החטיבה הצבאית אורגנה בממדי פלוגת מתאבדים, שכללה כימה מאות קנאים קיצוניים, אשר נועדו למבצעים מיוחדים ומסוכנים ביותר. פעילותם של אותם קנאים מתאבדים והמשטר הנוקשה שאפיין את פלוגתם מזכירים במידה מרובה את ה"אֶסְסִינִים" ("חֶשִישִיוֹן") המוסלמיים שזרעו מהומה וטרור בסוריה, א"י ופרס

בימי הביניים. "האחים המוסלמים" התארגנו על בסיס גיאוגרפי, מתוך חלוקת מצרים לחבלים, למחוזות, לסניפים ולתאים. מספר סניפיהם הגיע, כנראה, ל-500 בתקופת השיא, ואנשיהם הרשומים עלו על 200,000 חבר, כ-1/3 מהם נחשבו למשלמי-מסים קבועים. החטיבה הצבאית כללה בין 5,000 ל-10,000 לוחמים. ארגון הגברים של "האחים המוסלמים" היה קשור בארגון דומה של "אחיות מוסלמיות".

במצרים ניהלו "האחים המוסלמים" תעמולה אנטי-בריטית קיצונית. הם התנגדו בחריפות לשהייתן של יחידות בריטיות באזור הסואץ, תבעו להחרים סחורות בריטיות ולסגור את מוסדות ההוראה המלמדים בשפה האנגלית כל עוד לא יפנו הבריטים את חייליהם ממצרים. תביעותיהם הדתיות התבססו על ה"שריעה" (המשפט המוסלמי). הם תבעו תיקון החוקה המצרית בהתאם למשפט הדתי וביסוס אורח החיים של הפרט על האסלאם. כן התנגדו לקיומן של מפלגות, ללקיחת חובות ולשאר "חידושי" המערב, בטענה, כי כל הבעיות החברתיות והכלכליות כבר באו על פתרונן באסלאם ובקוראן. ב"מצעם הכלכלי", שהתפרסם בשנת 1948, הטעו "האחים המוסלמים", כי הרכוש הקרקעי החופשי סותר את עקרונות האסלאם. לפיכך, הציעו חלוקת קרקעות במידה מוגבלת ליכולת העיבוד החקלאי של האיכר. על יתרת הקרקעות להתחלק בין הנצרכים על ידי הממשלה. מצע זה עורר את התנגדותם של החוגים השמרניים, שהתרכזו סביב לשלטונות מכללת "אל-אזהר". הללו קראו תיגר על התכנית של אל-בנא והסתמכו על קדושת הרכוש והבדלי המעמדות בצו האסלאם.

פעולותיהם של "האחים המוסלמים" לא הצטמצמו בתחום האידיאולוגי, החינוכי והצבאי, הם השתיתו את יסודות ארגונם על מסגרות כלכליות מובהקות. מיסי החבר, הון, אך חלק זעום מהתקציב של הארגון לעומת זאת רבו ההכנסות ממפעלים כלכליים שונים, שהוקמו על ידי "האחים", ובכללם חברה למכרות ולמחצבים, מפעלי אריגה, בתי-מסחר ובתי דפוס למיניהם. פעילותם הכלכלית הסתייעה באיומי חרם, נידוי וטרור אישי. יש יסוד להנחה, כי הארגון נתמך על ידי חוגים שונים ששאפו לקדם את מטרותיהם באמצעות "האחים המוסלמים". בתחומי הנחה זו ניתן לכלול את צמרת "אל-אזהר", שראתה בארגון מכשיר יעיל לרומם את מעמדם של כלי הקודש והדת. ייתכן, שחוגי החצר ממנו במידה מסוימת את פעולות הארגון, מאחר שהם ראו בו בלם נגד הלחצים הסוציאליים והכלכליים של המונים. מניחים, כי בין השנים 1946-7 נהנו "האחים" מתמיכת "מפלגת הסעדים", שביקשה לבלום את השפעת ה"וופנדי".

ככל שפעולות הטרור של "האחים המוסלמים" גברו והלכו כן התפשטה השפעתם בקרב ההמונים. פעילות החטיבה הצבאית הפרטית הייתה לצנינים בעיני המפלגות שבשלטון. כך, למשל, טען נוקראשי פחה, מנהיג הממשלה הקואליציונית של "הליברלים" ו"הסעדים", כי הארגון תכנן הפיכה מדינית במצרים ושארף להכריז על חסן אל-בנא כעל ח'ליף המאמינים. כתוצאה מכך אסר נוקראשי על קיומו של הארגון (בדצמבר 1948), החרים את מפעליו ורכושו והטיל מאות מעסקני "האחים המוסלמים" לבתי-כלא. כתגובה על כך נרצח ראש-הממשלה, כ-3 שבועות בלבד לאחר הוצאת הארגון אל מחוץ לחוק. תגובה נגדית מהירה הייתה בהירצחו של חסן אל-בנא (בפברואר 1949). בתחילת שנת 1950 חזר ה"וופנדי" לשלטון במצרים וביטל את מצב החירום שנכנס לתוקפו מאז המלחמה בישראל (מאי 1948). כתוצאה מכך יצאו "האחים המוסלמים" מהמחתרת ופעלו בתנאים חוקיים למחצה. במאי 1951 התיר הפרלמנט המצרי את קיומו הרשמי של הארגון, להוציא את חטיבתו הצבאית. חמישה חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1951, ירש חסן אסמאעיל אל-הודייבי את כסאו של אל-בנא כ"מדריך כללי" וכמנהיג הארגון. הודייבי, שחסר את המעוף האישי והקנאי של קודמו, נכון היה לפשרה. מיד לאחר בחירתו פנה למלך פארוק והצהיר, כי ל"אחים המוסלמים" אין כל כוונות תוקפניות ואף לא יחידות צבאיות, שכן כל מטרותיהם הדתיות תושגנה בדרכי שלום בלבד. בהצהרה זו הודה הודייבי במנהיגותה של הממשלה ובמעמדה הבכיר בניהול ענייני המדינה ותכסיסי המאבק בבריטים. לפני הפיכת הקצינים הילכו

שמועות עקשניות בדבר שיתוף פעולה בין "האחים המוסלמים" לבין הקומוניסטים המצריים. מכל מקום, לאחר הצלחת הפיכת הקצינים המשיכו "האחים המוסלמים" בפעולותיהם השונות למרות פירוקן של כל המפלגות האחרות (ינואר 1953). קציני ההפיכה נמנעו מלפרק את "האחים המוסלמים" במקום מכיוון שחששו מפני קנאותם והשפעתם על ההמונים, וזאת בשעה שלקציני ההפיכה עצמם לא היה עדיין עורף ציבורי רחב ויציבות מעמדם הוטלה בספק. רק בינואר 1954 פיזר עבד אנ-נאצר את "האחים המוסלמים" שעה שהיה בטוח בכוחו המדיני ובתמיכת הצבא. עד אז התקיים שיתוף פעולה מסויג בין "האחים" לבין המשטר המהפכני, ואפילו אחד מראשי הארגון התמנה לשר ההקדשים בממשלתו הזמנית של עלי מאהר. דא עקא, שגם אז הזדרזו "האחים המוסלמים" לנער את חוצנם מעסקנם שסחר.

התנועה הפאן-סורית

בניגוד לתנועת "האחים המוסלמים" שהבליטה את הצביון הפאן-מוסלמי והלאומי בארצות ערב, התבלטה התנועה הפאן-סורית ("אל-חזב אס-סורי אל-קומי" – "המפלגה הסורית הלאומית"), שפעלה בסוריה, בלבנון בירדן ובמידה מצומצמת גם בארץ-ישראל. המפלגה הפאן-סורית הבליטה את מגמותיה נגד הפאן-ערביות ונגד הדת בכלל והאסלאם בפרט, והטעימה את היסוד הלאומי הסורי במסגרותיו הגיאוגרפיות הרחבות ביותר, תוך שימוש בגינונים פאשיסטיים והערצת הכוח לשמו.

כרקע להופעתה של המפלגה ולפעילותה המדינית שימשו אותן תכניות מרובות לאיחודן של מדינות הסהר הפורה, כגון תכנית עבדאללה (1940), נורי אס-סעיד (1943), נאט'ס ל-קודסי הסורי (1951) ופאדל אל-גימאלי העיראקי (1954). כל התכניות הללו, שהוצעו במסגרת "הליגה הערבית", או מחוץ למסגרתה, התבססו על מכנה משותף, והוא הרעיון הפאן-ערבי. עד להקמתה של קע"ם בשנת 1958 גילו מספר גורמים התנגדות לכל אותן וריאציות באיצטלא הפאן-הערבית: א) מצרים וסעודיה, שחששו מפני איחוד מדיני בסהר הפורה, הן מטעמים מדיניים והן מטעמים כלכליים. יש לזכור, כי רוב התכניות הללו פסחו על מצרים ועל חצי-האי ערב עקב תנוחתם השולית במזרח התיכון; ב) התנגדותה של לבנון וחוגיה הנוצריים שחששו מפני אובדן הייחוד הלבנוני. כן נתגלעו חילוקי דעות פנימיים לגבי הבכורה והמנהיגות באיחודים המוצעים של מרחב הסהר הפורה.

לעומת התכניות הפאן-ערביות הללו, שלא יצאו מגדר של הלכה עד שנת 1958, התבלטה תכניתו המקורית והמהפכנית של אנטון ח'ליל סעאדה (1904–1940), מנהיג "המפלגה הסורית הלאומית", ששרידיה בשינויי שם וצביון התקיימו לאחר מכן בלבנון ובסוריה. סעאדה, בן העדה הנוצרית אורתודוכסית ויליד הר הלבנון, התחנך בברזיל ובגרמניה, מקום שם בא במגע עם הנאצים עוד לפני עלותם לשלטון, והוקסם מארגונם המפלגתי ומסגידתם לעקרון הכוח. בשנות ה-20 המאוחרות חזר סעאדה ללבנון ומצא את מרחב הסהר-הפורה מפוצל תחת שלטוןן של מעצמות המנדט: הצרפתים, שנקטו במדיניות ה"הפרד ומשול" הקלאסית, פיצלו, כזכור, את הלבאנט ליחידות קטנות (סוריה, הר הדרוזים, חבל העלווים, מחוז אלכסנדריה והלבנון) ואילו תחומי המנדט הבריטי חולקו לשתי גדות ירדניות נפרדות ולעיראק. מצב זה עורר את סעאדה למחשבה, כי היעדרה של תודעה לאומית מפותחת מצויה בעוכרי האיחוד המדיני של ארצות הסהר-הפורה. היעדרה של תודעה לאומית זו נבעה, לידיו, במידה רבה ממורת העבר המוסלמי והעות'מאני, שכן זיקתו של היחיד הוגבלה, בדרך כלל, ליחידה המשפחתית או השבטית, ואילו הזיקה המשפחתית הצטמצמה בתחומי העדות הדתיות (ה"מ'לת"), אשר קיבלו, כזכור, מעמד רשמי מטעם השלטון העות'מאני. במידה והסתמנו ניצנים כלשהם של תודעה לאומית, הרי שמקורם היה נעוץ בתנועת ההשכלה והרפורמה באסלאם, והתגלותם המעורפלת והערטילאית באה לכלל ביטוי ברעיונות פאן-ערביים סתמיים, שלא נתקו עצמם כליל מהתיאוריות הפאן-אסלאמיות. למעשה, סבר סעאדה, ובצדק רב, כי קיים טשטוש תחומים מרובה בין המושג החילוני-המערבי "אומה"

לבין המושג הדתי "עדה". כבעל השכלה אירופית – הבין סעאדה, כי יש צורך להפריד את הדת מהלאום ומהמדינה ולהשתית את האידיאולוגיה הלאומית על בסיס חילוני.

החל משנת 1935 הופיעה "המפלגה הסורית הלאומית" כארגון רשמי, תחילה בלבנון, עם כ-1000 חבר. למרות שקיומה ההתחלתי של המפלגה המצטמצם ללבנון, הרי שכינוייה ה"סורית" הוצמד לה במקוון, בהתאם לעקרון האידיאולוגי היסודי שלה, שהתבסס על קיומה של סוריה רבתי, הכוללת את כל ארצות הסהר הפורה. הפיצול המדיני המלאכותי לא היה אלא תכסיס שפל של מעצמות המנדט. סוריה רבתי במימדיה הטבעיים כללה, לפי סעאדה, את סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, עבר-הירדן, סיני, קפריסין ומחוז קיליקיה התורכי. קרוב לוודאי, שגם עיראק הוכללה בתחום זה. העובדה שמרבית בני "המרחד הסורית" הינם דוברי ערבית לא פגמה בתכניותיו של סעאדה. הערבים, לדידו, הוו בני אומות רבות ולא דווקא בני אומה אחת, שהרי השפה האחידה אינה מעידה, בהכרח, על אחדות לאומית על מצרים או ערב-הסעודית. סעאדה הביא תימוכין להשקפתו זו בדוגמאות מעמי אמריקה הלטינית, דוברי הספרדית, ומהאומות האנגלוסקסיות, ששפתן האחידה אינה מונעת את קיומן הלאומי הנפרד. גם הגרסה הייחודית הלבנונית אינה, אליבא דסעאדה, אלא מנטליות דתית-עדתית, הרואה בטעות בנוצרי לבנון חטיבה לאומית. עקרונות חברתיים וכלכליים לא היו כמעט בנמצא במצע האידיאולוגי של התנועה הפאן-סורית. בחינה פרגמטית זו, בצירוף סממני הגינונים הנאצו-פאשיסטיים (פולחן המנהיג, הערצת הכוח, סמל המפלגה דמוי צלב-הקרוס וכו') שיוו למפלגה את דמיונה למפלגה הנאצית. אולם בניגוד למפלגה זו הסתייג סעאדה מהתורות הגזעניות למיניהן, כשם שביטל את הרעיון הפאן-ערבי. סעאדה טען להיעדרה של אומה ערבית אחידה. לעומת זאת לא כפר בקיומן של מספר אומות ערביות וראה את פעילותן במסגרת חזית בין-לאומית מאוחדת בזירת יחסי-החוץ. למונח "עורובה" (ערביות) אין כל זיקה לתודעה לאומית אמיתית, כשם שלבדלנות הלבנונית אין כל הצדקה מבחינה לאומית.

תעמולתו של סעאדה זכתה ליחס עויין הן מצד צרפת והן מצד הפאן-ערביסטיים בשנת 1939 גורש המנהיג מלבנון ומפלגתו פוזרה. ב-1944 חודשה המפלגה בשינוי אדרת, תחת השם "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" תוך השמטה בולטת של הכינוי "סורית". ב-1947 חזר סעאדה למולדתו, אך דא עקא שבינתיים התחוללו אירועים מהפכניים במרחב: סוריה, לבנון ועבר-הירדן זכו לעצמאותן, הרעיון ה"פאן-ערבי" התחזק, במיוחד לאחר הקמת "הליגה הערבית", והמגמה הבדלנית של לבנון לא נחלשה כל עיקר. על רקע של התבוסה הכלל-ערבית במלחמת א"י התחזק סעאדה בדעותיו ובתעמולתו, אם כי השפעתו הייתה דלה ביותר. הוא הואשם בצבירת נשק ובמגע עם הישראלים. במרץ 1949 חל לבלוב מסוים בקריירה המדינית שלו, עם עלייתו של חוסני אז-זעים לשלטון בסוריה. סעאדה היה סבור, כי הרוזן הסורי יאות לקבל את רעיונו בדבר סוריה רבתי. דא עקא, שאנשי הפלנגות הנוצריות הלבנוניות, החרדים במיוחד לייחודו של לבנון, התקיפו את אנשי סעאדה והמנהיג נאלץ לברוח לסוריה. אולם גם אז-זעים הפך את עורו והסגיר ביולי 1949 את הגולה המדינית, שנתן בו את אמונו. ב-8 ביולי 1949 הוצא סעאדה להורג על ידי ממשלת לבנון.

עם מותו של אנטון סעאדה שהווה את הרוח החיה במפלגתו, החלה הידרדרותה של התנועה הפאן-סורית והתפוררותה. אמנם עוד בבחירות שהתנהלו באוגוסט 1953 הצליח היורש, ע'סאן תווייני, יוני-אורתודקסי מבירות, ועורכו של העיתון הבלתי-תלוי "אנ-נהאר", להיבחר לפרלמנט, אולם מצבה של המפלגה נמצא בשפל המדרגה. בסוריה – שפר חלקה של המפלגה בימי שלטונו של אדיב אש-שישֶפְלִי (1953), שהיה בשעתו, כמדומה, מחברי הסניף הסורי של המפלגה. אולם גם בסוריה ירדה יוקרתה של המפלגה לאחר הצטרפות המדינה לקע"ם. הלקח של התנועה הפאן-סורית היה ברור: כפירה ברעיון הפאן-ערבי אינה בבחינת מטבע עובר לסוחר, וכל מפלגה ערבית המכחישה עיקרון זה – אחת דינה כלייה או גסיסה ממושכת.

"הליגה הערבית" והרעיון הפאן-ערבי

תפקיד עיקרי בדרך להגשמת הרעיון הפאן-ערבי נועד ל"ליגה הערבית", שאמנתה נחתמה בקהיר ב-22 למרץ 1945 על ידי מצרים, סוריה, לבנון, עיראק, עבר-הירדן, סעודיה ותימן. אפשר להשקיף על הקמת "הליגה הערבית" מכמה וכמה נקודות מבט: א) מגמת האיחוד הכלל-ערבי, ב) מטרתיה המדיניות של בריטניה; ג) המאבק על הבכורה הפנימית במסגרת ההתגודדות הבין-ערבית.

מגמת האיחוד הכלל-ערבי הסתייעה בגורמים המלכדים הבאים: השפעת האו"ם והארגונים האזוריים האחרים; תחושת שכליכוד הערבי ובהופעה המשותפת כלפי חוץ; רקע משותף למדינות ערב הן מבחינת הרוב המוסלמי והן מבחינת השפה, התרבות וההיסטוריה; דעת הקהל והרעיון הפאן-ערבי שהיה נחלתן של רוב התנועות הלאומיות הערביות; ההתנגדות המשותפת לגורמים זרים; והאינטרס האנטי-סובייטי של בריטניה וארה"ב, ובמיוחד של המעצמה הראשונה. כנגד הגורמים המלכדים יש להצביע על גורמים מפצלים, שרובם ככולם כוחם יפה גם היום: המגמה הטבעית לבדלנות לאומית, או לריבונות עצמאית, והמאבק הנמשך והולך על הבכורה באיחוד הערבי; הבדלים במשטרים ובמנטאליות של ההמונים; אינטרסים כלכליים שונים, ובמיוחד אינטרסים של הנפט; ניגודים אישיים ומפלגתיים; מסורת שמרנית של הטעמת האינטרסים המקומיים; קיומם של מיעוטים לאומיים ועדתיים שונים; אי-רציפות טריטוריאלית בין מצרים לבין שאר מדינות ערב; מנגנונים מדיניים בלתי-יעילים ולקויים באי-סדר; תחרות צבאית בין-ערבית והתנגדות טבעית של קציני צבא מסוימים בכל מדינה ומדינה.

רוב הגורמים שנמנו בעד ונגד האיחוד הינם ערביים פנימיים. פירושם של דברים הוא, כי כל אימת ולא הופעל לחץ חזק מצד גורמי חוץ – לא נודעה השפעה מכרעת לעמדתן של המעצמות בעניין הליכוד או הפירוד.

רעיון הליכוד הפאן-ערבי מושרש עמוק בתודעה הלאומית הערבית וניזון ממסורת רבת-פאר בשלבי-ההיסטוריה הערבית והמוסלמית למן המאה ה-7. מאידך גיסא, השאיפה לתחייה רוחנית ומדינית של הערבים התגבשה כתוצאה מחדירת השפעתן של המעצמות למזרח-התיכון, הן בתחום החברתי-תרבותי והן בתחום הכלכלי-הטכנולוגי. ככל שעקרונות המודרניזציה הפכו לנחלתם של המונים רבים יותר, כן עוררו דפוסי החיים המסורתיים, והתפתנה הדרך להתעוררותן של התנועות הלאומיות ולפעילותן התוססת והממריצה בקנה-מידה היסטורי רחב-אופקים, ניתן להשקיף על התגבשות הרעיון הפאן-ערבי כהמשך טבעי להצלחתן ולהתבוססותן של התנועות הלאומיות במרחב, בדומה ל"ריסאורגימנטו" האיטלקי ולאיחוד הגרמני משנת 1871. הנחת היסוד של התפיסה הפאן-ערבית, בניגוד ל"תפיסות בדלניות-חלקיות (כתורה הכנענית-לבנונית, או כשהקפותיהם של אנשי התנועה "הפאן-סורית") היא, כי אוכלוסי המרחב נמנים עם אומה אחת ויחידה, הלוא היא האומה הערבית. כתוצאה מכך מצטרפות המטרות הפאן-ערביות ומסתכמות כשחרורן המלא של ארצות ערב כשלב מכין לקראת איחודן הכולל, שתחילתו במסגרת קונפדרציה רופפת וסופו במסגרת פדרטיבית מלאה. תחומי האיחוד המבוקשים הינם שטחי החוץ והביטחון, הכלכלה, המשפט והחינוך. ביסודו של האיחוד המלא והסופי מונחת השאיפה לעוצמה מדינית וצבאית, הן כלפי חוץ והן כלפי המרחב הפנימי (ישראל). התודעה הפאן-ערבית נולדה עם גילויי ההתנגדות הבלתי-סדירה כלפי האימפריה העות'מאנית, והתחשלה במאבק הלאומי על העצמאות נגד מעצמות המנדט. התודעה הזאת הגיע לכלל גיבוש מחשבתי ומערך חדש לאחר התבוסה בא"י. לפיכך, רוויות כל התנועות הפאן-ערביות בשנאת זרים קיצונית בכלל ובאיבה עמוקה ל"אימפריאליזם" ולציונות בפרט, כמחוללי כל הצרות של הערבים. אין ספק, והתבטלות כלפי מעצמות המערב, הכרתם של הערבים בחולשתם ובפיגורם מביאה להערצה עיוורת של העוצמה הצבאית בפרט ולפולחן הכוח בכלל. כתוצאה מכך, גילתה התנועה הפאן-ערבית אהדה לתנועות לאומניות בעלות צביון פאשיסטי ואוטוריטארי, כגון גרמניה הנאצית ואיטליה הפאשיסטית. בזמן החדיש הועתקה הערצת הכוח לנושא חדש –

ברית-המועצות, ואולי אף סין – שמשטריהן הטוטליטריים-רודניים הגיעו לעמדות כוח בינלאומיות משנות ה-40, ה-50 ואילך, על רקע של נסיגתן המתמדת של מעצמות המערב הוותיקות (בריטניה וצרפת) והתלבטויותיהן של ארה"ב נוכח האתגר הקומוניסטי. למרות שהתנועה הפאן-ערבית אינה נושאת צביון מוסלמי להלכה, הרי שהקנאות העיוורת של ההמונים מלובה ברגש דתי-מוסלמי עמוק, ואין להפריד מבחינה מעשית בין הקנאות הלאומית לבין הקנאות הדתית. תופעה פסיכולוגית זו ידועה יפה לגימאל עבד אן-נאצר, שזיווג ב"שלושת המעגלים" שלו את הערביות והאסלאם. יש לציין, כי מבחינה ארגונית אין לדבר על תנועה פאן-ערבית אחת ומלוכדת. נושאי התודעה הפאן-ערבית היו התנועות הלאומיות הנפרדות בארצות ערב. עד לאיחודה של קע"ם (1958) וגם אחר כך התכנסו מעת לעת ועידות כלל-ערביות, אלא שמשקלן הארגוני היה רופף ותוצאותיהן המעשיות היו אפסיות. יש לראות, אפוא, בהקמתה של "הליגה הערבית" כמסגרת הארגונית המעשית של התנועה הפאן-ערבית. אולם מבחינה מציאותית לא הייתה "הליגה הערבית" יותר מקונפדרציה רופפת, המשרתת את האינטרסים של הממשלות (ולא של תנועות ציבוריות). למן יומה הראשון הפכה "הליגה הערבית" לכלי-שרת בידי מצרים. ראוי גם להטעים, כי היוזמה הסופית לכינונה של "הליגה הערבית" באה מממשלת מצרים בראשותו של נחאס פחה.

הגילויים הפאן-ערביים הבולטים ביותר הופיעו דווקא בארצות הסהר-הפורה, ובמיוחד בסוריה ובעיראק,² התודעה הפאן-ערבית – ראשיתה כתנועה תרבותית-ספרותית, שנטתה לנוסטלגיה ולרומנטיזציה של העבר. מבחינה מדינית קדמה לתנועה הפאן-ערבית תנועת פאן-אסלאם, כשאביה ומחוללה היה גימאל אד-דין אל-אפגאני. הלכי רוח פאן-ערביים פיעמו את אגודות הסתרים למיניהם שנוצרו בסוריה, בלבנון ובעיראק ערב מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1913 התכנסה בפריס הוועידה הכלל-ערבית הראשונה, אשר דנה על הקמת מדינה ערבית רבתי בסהר-הפורה, בחג'אז ובנג'ד. התנועה הפאן-מוסלמית לא עמדה, כזכור, במבחן מלחמת העולם הראשונה עקב "המרד במדבר" של ההאשמים. אולם נמצאו לה ממשיכים רבי-תעוזה בקרב "האחים המוסלמים" לפני מלחמת העולם השנייה ולאחריה. בתקופת משטח המנדט רווחו, כאמור, תנועות לאומיות נפרדות, אשר זיקתן ההדדית הייתה בת-תוקף כל עוד והתנועות הלאומיות ניהלו מאבק עם מעצמות המנדט. אולם בכל אותה תקופה שבין שתי מלחמות עולם לא קיבל הרעיון הפאן-ערבי משמעות מדינית-מעשית. לעומת זאת בלטו אישים בודדים שהרעיון הפאן-ערבי היה קרוב ללבם. מביניהם יש לציין את פייסל מלך עיראק; שכ"ב ארסלאן, האמיר הדרוזי-לבנוני, חבר האגודה החשאית "אל-קחטאנייה" בתקופה העות'מאנית וראש "המשלחת הסורית-פלשתינאית" בז'נבה; ריאד אד-צולח, המוסלמי הלבנוני, עמיתו של ארסלאן בז'נבה, שעמד החל משנת 1943 מספר פעמים בראשות ממשלת לבנון, היה מעמודי התווך של הרעיון הפאן-ערבי ונרצח על מזבח, (ע"י דמו של אנטון סעאדה); כן יש לציין את המופתי הירושלמי לשעבר, אמין אל-חוסייני, פושע מלחמה ומשתף פעולה עם הנאצים; ואת מזכירה הראשון של "הליגה הערבית" המצרי עבד אר-רחמן עזאם פחה, יליד שנת 1893 ורופא לפי מקצועו. עזאם פחה נטל חלק פעיל במלחמה נגד האיטלקים בלוב לפני מלחמת העולם הראשונה, והחל משנות ה-30 כיהן כשגריר לסירוגין ברוב בירותיהן של מדינות המזרח-התיכון. בשעת ייסוד "הליגה הערבית" ריכז עזאם את המדור הערבי במשרד החוץ המצרי. הודות לאישים אלה, ולהתעוררות הפאן-ערבית המחודשת בשלהי מלחמת העולם השנייה, קרמה "הליגה הערבית" עור ועצמות.

² הא' גורן, מחבר "הליגה הערבית", שולל את ההנחה בדבר לידתה של התודעה הפאן-ערבית במצרים, עיין בספרו, עמ' 35.

"הליגה הערבית" וחלקה של בריטניה ביצירתה

יש לראות, בצדק, בבריטניה כמיילד וכשושבין גם יחד של "הליגה הערבית". עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חל שינוי מהותי בהערכת המצב הבריטית את ענייני המזרח-התיכון. עד לשלהי המאה ה-19 היוותה שלמותה של האימפריה העות'מאנית נידבך עקרוני במדיניותה של בריטניה במרחב. התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית אחר מלחמת העולם הראשונה והשתלטותה של בריטניה על המרחב הערבי עודדו את הבריטים ליזום ממלכה ערבית או קונפדרציה כלשהי, שתחסה בצילם ותגן על הנתיבים החיוניים להודו מפני חדירה סובייטית אפשרית. על רקע זה ניהלו הבריטים את המו"מ המפורסם עם ההאשמים מחג'אז, שהיו מעוניינים מצדם לנצל את הלכי הרוח הפאן-ערביים בסהר הפורה על מנת לבסס את שלטון שושלתם במרחב. אולם כישלונם של פייסל בדמשק, העברתו לעיראק במקום עבדאללה והמלכתו של זה האחרון בעבר-הירדן – שיבשו את התכניות המקוריות של הבריטים. ההאשמים נתגלו כחסרי עורף ציבורי איתן הן בסוריה, הן בעיראק והן בחג'אז, מקום שם נחלו תבוסה מידי אבן-סעוד. גם מנקודת מבט בריטית לא ניתן היה להגשים את התכנית המקורית מחמת התנגדותם של הצרפתים וההתחייבויות שניתנו לציונים. אחר כישלונם של פייסל וההאשמי בהמשך נגנזו זמנית הרעיונות הפאן-ערביים, ובמקומם נוצרו מוקדי חיכוך בין-ערביים, שהולידו את מלחמת חג'אז (1924) ומלחמת סעודיה-תימן (1934). אולם החל משנת 1936 חלה התקרבות מחודשת בין ארצות ערב. באותה שנה נחתמו חוזה אחווה בין סעודיה לעיראק, ושנה לאחר מכן הצטרפה גם תימן לחוזים אלה.

כן נחתם חוזה ידידות בין סעודיה למצרים, אשר לא קיימו עד אז כל יחסים דיפלומטיים ביניהן. עוד בשנת 1936 חלה התקרבות בין ארצות ערב על רקע בעיית א"י. החל משנת 1939 חל שינוי לרעה ביחסה של בריטניה ליישוב היהודי בא"י. התגברות השפעתן של גרמניה ואיטליה במזרח הערבי הביאה את בריטניה לנקיטת מדיניות של פיוס הערבים בכל מחיר. בפרוס שנת 1939 זומנה ועידת ראשי מדינות ערב בלונדון, שנועדה לוותר לערבים על חשבון היהודים בא"י. בוועידה זו הופיעו מדינות ערב בצורה מלוכדת בכל הנוגע לתביעותיהן בבעיית א"י. הופעה משותפת זו היוותה תקדים מדיני, שזומן ובוצע בהשראה בריטית. יתרה מזאת, מייד לאחר ועידת לונדון נקטה בריטניה במחווה מובהקת כלפי מדינות ערב בפרסמה את "הספר הלבן", שהגביל את מימדי העלייה היהודית לא"י והתכחש בכך להתחייבויותיה הקודמות של בריטניה כלפי הציונים. עיתוי פרסומו של "הספר-הלבן" נעשה מתוך הכרת חוסר האונים של יהודי א"י, שחסרו עמדות מיקוח מחמת השואה הנאצית הממשמשת ובאה. מכל הכתוב לעיל מסתבר, כי הבריטים עודדו את הרעיון הפאן-ערבי ותמכו בו למטרותיהם, גם אם לא היו אחראים במישרין להולדתו ולהפצתו. מבחינה רעיונית מבוססת "הליגה הערבית" על השאיפות הפאן-ערביות, אולם עיתוי ייסודה נעשה במידה מכרעת כתולדה של גורמים חיצוניים ותוך ניצול שעת כושר בינלאומית. כשם שמלחמת העולם הראשונה הולידה את תכנית הממלכה ההאשמית בסהר הפורה ובחג'אז, כן יצרה מלחמת העולם השנייה את התנאים המדיניים לייסודה של "הליגה הערבית". הזדמנות נוספת, שניתנה לבריטים לקדם את תכניותיהם ברוח הפאן-ערביות, חלה ב-1941 לאחר שהבריטים כבשו את סוריה ולבנון מידי השלטונות של וישי. גם בזאת הפעם חלשו הבריטים, למעשה, על רוב אזורי המזרח התיכון, להוציא את סעודיה ותימן, שהיה נתונות להשפעתם העקיפה. נתונים אסטרטגיים אלה הזכירו את המצב ששרר במרחב אחר מלחמת העולם הראשונה, שעה שהצבאות הבריטיים היו לשליטי האזור, רובו ככולו. משנת 1941 ואילך שפרה נחלתם של הבריטים לאין ערוך, כיוון שהפעם לא היו להם התחייבויות סודיות כלפי הצרפתים במתכונת הסכם סייקס-פיקו וכו'. אדרבא, צרפת היוותה, לדידם, בן-בריתם שהנחיל אכזבה ונחל תבוסה ניצחת. שלטונות וישי בסוריה סיפקו אמתלה מצוינת לכיבוש של הלבאנט לאחר שהגישו סיוע למרד הפרו-נאצי של רשיד עאלי בעיראק ושיתפו פעולה עם הפיקוד הגרמני. על רקע זה יש להבין את הצהרתו של אנתוני אידן, שר החוץ הבריטי, שניתנה בסמוך לדיכוי המרד העיראקי ולפני כיבוש סוריה על הבריטים (מאי 1941). אידן העלה על

נס את שאיפות האחדות הערביות, חייב את הידוק הקשרים הבין-ערביים והבטיח את תמיכת ממשלתו בכל תכנית לאחדות ערבית שתועלה על הפרק. בפברואר 1943 חזר אידן והביע את אהדת ממשלתו לרעיון האחדות הערבית, בהטעימו כי היוזמה לכך חייבת לצאת מהערבים עצמם.

מייד לאחר כיבוש סוריה ולבנון (ביוני 1941) קלחה הפעילות הדיפלומטית הבריטית בשני אפיקים מקבילים: המאמץ לשחרר את סוריה ולבנון מאפוטרופסותה של "צרפת-החופשית", ועידוד האיחוד של ארצות הסהר הפורה (עיראק, סוריה, לבנון, ערב-הירדן ואולי גם א"י) תחת הכתר ההאשמי. אילו הוכתרו בהצלחה מאמצים אלה, כי אז הייתה בריטניה משיגה בעת ובעונה אחת מספר מטרות: (א) הכרת תודה מצד הסורים והלבנונים על שחרורם מעול צרפת; (ב) רחשי ידידות מצד ערביי הסהר הפורה על ביטול המחיצות המדיניות המלאכותיות ביניהם; (ג) כינון ממלכת-בובות האשמית, שעשויה להיות לעזר רב לאינטרסים הבריטים במרחב, בעוד שאישים פרו-בריטיים, דוגמת נורי אס-סעיד, יהוו את האדריכלים של הממלכה הפאן-ערבית החדשה. על מנת להשיג מטרות אלה הפעילו הבריטים את טובי סוכניהם במזרח-התיכון, שתיאמו את פעולותיהם עם ההאשמים בעיראק ובעבר-הירדן ועם הלאומנים הסוריים. צוות "מובחר" זה כלל ערביסטים ידועים כקורנוואליס (Cornwallis), שכיהן מאז מרד רשיד כאל כשגריר בריטי בעיראק; הבריגדיר גלאב (Glubb), מפקדו המתאסלם של "הלגיון הערבי"; סמארט (Smart), המזכיר לענייני הערבים בשגרירות הבריטית בקהיר, שקשר קשרים מצויינים עם צמרת החברה המצרית עקב נישואיו; הלורד מוין (Moyn), השר לענייני המזרח-התיכון שהתמקם בקהיר החל משנת 1944 במקומו של קייסי; ואחרון אחרון תכנן פעיל ומנוסה – גנרל ספירס (Spears), ראש המשלחת הבריטית בלבאנט ולהלן שגריר בריטי בדמשק. זה האחרון, שנודע באיבתו הגלויה לצרפתים ולציונים, הפליא לשרת את אדונו בלונדון בדחיקת רגלי הצרפתים מהלבאנט, ובקשירת יחסים הדוקים עם אנשי "הגוש הלאומי" הסורי בראשות שוכרי אל-קוותלי. לרוע המזל, היה דמיון רב במצבם של אנשי דה-גול ומנהיגי היהודים בא"י. שני הצדדים גם יחד היו תלויים לחלוטין ברצונם הטוב של הבריטים.

הליגה הערבית והמעצמות

כפי שהוטעם לעיל, הוקמה "הליגה הערבית" בשעת כושר בינלאומית בשלהי מלחמת העולם השנייה. למרות צביונה הפאן-ערבי של "הליגה" ניתן לסקור אותה, ככל גוף בינלאומי אחר, מנקודת מבט של מאבק האינטרסים בין המעצמות הגדולות. לסקירה מעין זו – אספקלריה כפולה, שכן אם בשלביה המוקדמים שימשה "הליגה", במידה רבה, כלי שרת בידי בריטניה לשם הגשמת מטרותיה, הרי שבמרוצת הזמן התהפכו היוצרות, שכן "הליגה" בכלל וחברותיה בנפרד ניזונו מהתחרות שבין המעצמות, למן החתירות הבריטיות תחת מעמדה של צרפת בלבאנט, דרך המתיחות הבריטית-אמריקאית, ועד למאבק העיקרי הנטוש עדיין כיום בין ארה"ב לברית-המועצות. המאבק הבין-גושי וירידה של "הליגה" לכלל שופר תעמולה מצרי מאידך גיסא הקטינו את מידת הלחץ הדיפלומטי העשוי לשאת פרי, שעה שהוא מופעל על ידי אחת המעצמות. האבסורד שבתולדה זו מתבטא בכך, שככל שערכה הסגולי הכלל-ערבי של "הליגה" התמוטט והלך, כן גברה מידת אי-תלותה החיצונית של "הליגה", כגוף קונפדרטיבי ערבי, ביחסיה עם המעצמות הגדולות.

קשריה העיקריים של "הליגה" עם בריטניה אינם בגדר חידוש. עצם חתימת הפרטיכל של יסודות ה"ליגה הערבית" באלכסנדריה (אוקטובר 1944) הווה הישג מסוים לבריטניה, שכן סעיפי הפרטיכל כללו איסור על החברות החתומות לנקוט במדיניות הנוגדת לרוח הפרטיכל, היינו נאסר על סוריה ולבנון לחתום על בריתות נפרדות עם צרפת, העשויות לנגוד את עיקרי הפרטיכל. עד סוף שנות ה-40 טרם התערער בצורה ניכרת מעמדה של בריטניה במזרח-התיכון. השפעתה הכללית התבססה על חוזה החתומים עם עיראק, מצרים וירדן

ותלותן הצבאית והכלכלית של מדינות אלה בבריטניה. נוסף להצהרותיו של אידן בזכות האיחוד הערבי, גילתה בריטניה יחס אוהד "לליגה" באפשרה את הצטרפות עבר-הירדן ל"ליגה", למרות שזו האחרונה הייתה עדיין שטח מנדט בריטי. כן תמכה בריטניה באו"ם בתביעות הערבים לפינוי הצבאות הצרפתיים מסוריה ומלבנון. במדיניות פרו-ערבית זו קוותה בריטניה להיבנות על ידי ה"ליגה הערבית" ולחזק את מעמדה המתרופף. לתכלית זו הקריבו הבריטים את האינטרסים הצרפתיים בלבאנט ובגדו ביהודים בא"י וכן התעלמו מהבטחותיהם שניתנו בשעתו לכורדים. במקביל לתמיכתם הכללית ב"ליגה" נשענו הבריטים על מעוזיהם המסורתיים בעיראק ובעבר-הירדן ההאשמיות. ככל שהתחרות בין ההאשמים לבין מצרים החריפה והלכה, כן נקטו הבריטים בעמדת תיווך וריצוי שני הצדדים, שכן חיוניותה האסטרטגית של מצרים לא נפלה, מבחינת הבריטים, מבריתם ההדוקה עם השליטים ההאשמים. לפיכך ניסו הבריטים, בדרך כלל, להקהות את הניגודים שבין שני המחנות הערבים היריבים. דומה, שהסכסוך הארצישראלי הווה פיתיון נאה, מנקודת מבט בריטית, להסיח את הערבים מהתגודדותם הפנימית. מכל מקום, קצינים בריטיים עמדו בראש "הלגיון הערבי" במלחמתו בישראל, ובריטניה לא הקלה על המלך עבדאללה בניסיונו להגיע לכלל הסדר נפרד עם ישראל. החל מסתו 1951 החמירו ביותר יחסי מצרים ובריטניה, והבריטים נאלצו להישען יותר ויותר על משענת "הקנים" הרדודים אשר להם במזרח-התיכון, כלומר על עיראק וירדן. ככל שמעמדה של בריטניה במרחב התערער והלך, כן הסתבר לבריטים, כי "הליגה" שסועה ומפולגת ואין בכוחה להוות בסיס מוצק לאינטרסים הבריטים במזרח-התיכון. לעומת זאת, צידדו הבריטים, משנות ה-50 ואילך, בשמירת היציבות וה"סטטוס-קוו" באזור, ועל רקע זה מוסבת חתימתם על הצהרת שלוש המעצמות המערביות (מאי 1950) למניעת התוקפנות במזרח הערבי. בסיכום, ייאמר כי יחסי בריטניה ו"הליגה הערבית" כגוף מאורגן נפגמו והלכו בהדרגה: "הליגה" השתחררה מתלותה בבריטניה, מבלי שזו האחרונה תוכל לבלום תהליך זה, שנמשך בצמידות להחלשתה הכללית של בריטניה. עם זאת לא היה בהחלטות האנטי-בריטיות שנתקבלו ב"ליגה" (כגון החלטת התמיכה הערבית במצרים ממאי 1953) כדי להזיק לאינטרסים הבריטיים הכלליים במזרח-התיכון שדעכו והתמעטו בלאו הכי.

צרפת היוותה את יעד ההתקפה המוחצת ביותר מצד חברות "הליגה הערבית", שכן מייד לאחר ייסודה של "הליגה" עלתה על הפרק שאלת השתהותם של הכוחות הצרפתיים בסוריה ובלבנון. כבר במושבה הראשון, ביוני 1945, יצאה "הליגה" בשורת החלטות אנטי-צרפתיות חריפות. בין השאר נתבע פינוי המייד של היחידות הצרפתיות, ו"הליגה" דרשה את ייצוגה בכל מו"מ בינלאומי שיתבסס, מלכתחילה, על מתן עצמאות מלאה למדינות הלבאנט. למעשה, הצטמצמה פעולת "הליגה" ביצירת דעת קהל עולמית נגד צרפת, בתמיכה בריטית מוסווה. גם לאחר עזיבת הצרפתים את הלבאנט לא הרפתה "הליגה" מתוקפנותה המילולית נגד צרפת, כשבעיות צפון-אפריקה משמשות לה אמצעי ופורקן גם יחד. הקו האנטי-צרפתי התמיד עד לכלל גינוייה של צרפת על שיתוף חיילים מוסלמיים בקרבות בהודו-סין. העמדה הצרפתית כלפי "הליגה" הפליאה במתינותה ובסבילותה. הצרפתים לא נמנעו מלהזמין את מזכיר "הליגה", עזאם פחה, לפריס בשנת 1945.

יחסי ארה"ב ומדינות "הליגה הערבית" נסבו סביב הנושאים הבאים: (א) בעיית א"י, (ב) הדוקטרינה של טרומאן (סעיף 4); (ג) בעיות ההגנה והבריטיות האזוריות ועמדתם של הערבים במאבק הבין-גושי. בבעיית א"י נאלצה "הליגה" להפעיל את כל השפעתה על ארה"ב שלא תקבלנה שום החלטה בבעיה זו מבלי להימלך לפני כן בראשי מדינות ערב. פרסום המלצותיה של ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית (באפריל 1946) חולל סערה רוחות בקרב חברות "הליגה". באיגרת שהופנתה לארה"ב טענו ממשלות ערב, כי ארה"ב אינן מהוות צד בבעיית א"י והתערבותן מזיקה לאינטרסים שלהן בארצות ערב. בזמן ועידתן של מדינות הליגה עם ממשלת בריטניה בלונדון (7-1946) הגישו שגרירי ערב באו"ם איגרת מחאה לנשיא טרומאן על התערבות ארה"ב בבעיית א"י. בסוף מרץ 1948 דחתה הוועדה המדינית של

"הליגה" את קריאתו של טרומאן לשביתת נשק בא"י. הכרתן של ארה"ב בישראל עוררה זעם אנטי-אמריקאי בכל מדינות ערב, ולהלן כל מחווה אמריקאי עורר את כעסן של מדינות ערב.

סעיף 4 של טרומאן בוועדה המדינית של הליגה בשנים 1950–1951. הוחלט לקבל את הסיוע האמריקאי באופן עקרוני בתנאי שיהא משולל כל משמעות מדינית. מצרים, ירדן, לבנון, סעודיה ועיראק חתמו על הסכמי סעיף 4. משהחמיר הסכסוך הבריטי-מצרי ניסה עזאם פחה לתקוע יתד בין בריטניה לבין ארה"ב. בעוד שהנימה הערבית כלפי בריטניה הצטיינה בחריפותה ובקיצוניותה, הרי שכלפי ארה"ב נקטו מדינות "הליגה" נימת שידול ופיוס, ובאו בדברים בנוגע לתמיכת אמריקה בחיסול ההשפעה הבריטית במזה"ת. בתקופת שלטונו של אייזנהאור נערכו מאמצים דיפלומטיים מרוכזים מטעם חברות "הליגה" לרכוש את ידידותן של ארה"ב. לעומת זאת העדיפה אמריקה לחתור להסדרים עם מדינות בודדות ולא דווקא במסגרת "הליגה הערבית". על יחסן של חברות "הליגה הערבית" לתכניות ההגנה ולבריתות המערביות במרחב נדון בפרקים הבאים, על כל מדינה בנפרד.

הליגה הערבית והבעיה הארצישראלית

הבעיה הארצישראלית היוותה ומהווה את גולת הכותרת של פעולות "הליגה הערבית". "הליגה" היוותה גורם ראשי בחרחור המדנים בא"י וסמכה ידה על התקפת מדינות ערב את ישראל בשנת 1948. גם היום מהווה "הליגה" גורם ראשון במעלה במניעת הסדר עם ישראל. החרם על ישראל והעמדה הקנאית-הקיצונית נגד כל חתימת הסכמים עם ישראל מהווה את הנושא היחיד כמעט, שאין עליו חילוקי דעות בין חברות הארגון הפאן-ערבי. כארגון שנועד לתאם ולנהל את מלחמת ארצות ערב בישראל – נכשלה "הליגה" כישלון חרוץ. אולם היה בכך כדי לשנות את מדיניותם של קברניטי מדינות ערב כלפי ישראל. אדרבא, עמדתם השלילית המוחלטת רק נתלכדה ונתגבשה ביתר שאת. היחס אל ערביי א"י ואל מנהיגותם היה תמיד כאל גורם משני במעלה. לכשהגיעה העת "להשמיד את ישראל" נתגלו חילוקי דעות יסודיים בדרכי הביצוע ובשיטות התיאום הצבאי בין חברות "הליגה הערבית". אי-יעילות צבאית זו נבעה לא רק מהמרחק הרב שהיה קיים בין מליצות ההתרברבות וההחלטות התוקפניות לבין ביצוען הלכה למעשה, ולא רק מחולשתן הצבאית, לכשעצמה, של מדינות ערב, אלא אף מחילוקי הדעות היסודיים ששררו בין ההאשמים לבין המצרים. חילוקי דעות אלה התגלעו לראשונה בתחום היחסים הבין-ערביים, עם פרסומו של "הספר-הכחול" של נורי אס-סעיד (ינואר 1943). למעשה, מאז מותו של פייסל מלך עיראק, שהיה מפעילי האיחוד הפאן-ערבי, עברה המנהיגות ההאשמית לידי אחיו עבדאללה. מעמדו של שליט עבר-הירדן התחזק והתבצר ככל ש"הלגיון-הערבי" הוכיח עצמו כחייל הערבי היחידי שהיה בעל כושר לחימה מודרני. אולם בניגוד לנורי אס-סעיד גילה עבדאללה קוצר רוח ושאפתנות מודגשת. מאז שחרורן של סוריה ולבנון מעול שלטונות וישי (יולי 1941), הפך עבדאללה את עיקרון האיחוד הערבי לאבן פינה של מדיניותו. אולם הבריטים ההססניים העדיפו לתמוך במדיניותו הזהירה של נורי אס-סעיד ולהסתייג קמעא מהצהרותיו היומרניות של עבדאללה. שר המזרח-התיכון הבריטי ליטלטון חש בכבודו ובעצמו לעמאן עלמנת לרסן את עבדאללה ולמונעו מפני צעדים פזיזים. ברם, עבדאללה לא אמר נואש מתכניות "סוריה רבתי" שלו. בשנות הבחירות בסוריה (1943, 1947) התערב האמיר העבר-ירדני בגלוי בתעמולת הבחירות והציע את איחוד סוריה רבתי תחת כתר. התערבותו של עבדאללה עוררה תגובות נזעמות הן בערב-הסעודית, שאימה לחדש את תביעותיה של עמאן ועקבה, והן במצרים. גם מפלגת "הגוש הלאומי" הסורי לא ששה לקראת האיחוד המוצע.

החל משנת 1947 נתן עבדאללה את עיניו בא"י. הסתבכותה של בעיה זו ושהותן של יחידות מ"הלגיון-הערבי" בגדה המערבית של הירדן הוו, לדידו, שעת כושר שאין להחמיצה. סיפוח א"י לכתרו היה עשוי להוות מקדמה נאה לקראת הגשמת תכנית "סוריה רבתי". מוסא אל-עלמי, נציגם של ערביי א"י ב"ליגה הערבית" בהיעדרו של אמין אל-חוסייני, נטה

לשתף פעולה עם עבדאללה. שאיפותיו של עבדאללה נתקלו, כמובן, בהתנגדות עיקשת מצד מצרים, שהעדיפה לתמוך בהקמתה של מדינה ערבית נפרדת בא"י, והצליחה לגייס לצידה את סעודיה, סוריה ולבנון. לשם ביצוע תכנית זו היה צורך להחזיר את חאגי אמין אל-חוסייני, יריבו המושבע של עבדאללה, ממקום מעצרו בפריס. אל-חוסייני, שריכז בשנות מלחמת העולם את פעולות "המשרד הערבי" בברלין, היה מבוקש כפושע מלחמה על ידי יוגוסלביה בגלל השתתפותו בארגון כנופיות ה"ס"ס" הבוסניות-מוסלמיות. בזמן מעצרו שקלו מעצמו המערב את אפשרות העמדתו לדין מאחר והצטבר נגדו תיק פשעים מלא וגדוש.³ בעזרתו של מערונף אד-דואליבי, יליד סוריה ומזכירו של אל-חוסייני לשעבר, שהתגורר בגרמניה הנאצית בין השנים 5-1942 וכיהן בתקופה זו כקונסול סורי בפריס, אורגנה הברחתו של המופתי הירושלמי לשעבר לקהיר. חלקם של הצרפתים בבריחה זו אינו ברור כל צורכו, אולם יש להניח שהם לא גילו קפדנות יתרה בתנאי מעצרו של אל-חוסייני. מאחר ולמופתי נודעה השפעה מרובה בקרב ערביי א"י הפכוהו המצרים לבר-פלוגתא של עבדאללה והבטיחו להעמידו בראש המדינה הערבית בא"י. במלחמת א"י הופו, כידוע, המצרים שוק על ירך. הישראלים חדרו לסיני וכיתרו כמעט לחלוטין את הגייסות המצריים המובסים ברצועת עזה. "הלגיון הערבי" של עבדאללה, תחת הפיקוד הבריטי, הצליח, כזכור, להשתלט על חבלי שומרון ודרום-יהודה, שאוכלסו בלאו הכי על ידי תושבים ערביים. בניגוד לצבא המצרי לא סבל "הלגיון הערבי" מתבוסה מכרעת. עם זאת בלט לעין כל חוסר התיאום הצבאי שבין חילות ערב, שנבע בעיקר מהחשדות ההדדיים של קברניטי מדינותיהם. לתבוסה הכללית של ארצות ערב בא"י היתה, כמובן, השפעה מכרעת על משטריהן הפנימיים ועל מכלול יחסיהן ההדדיים ויחסיהן עם בריטניה. אולם, לא כאן המקום לעמוד על כך. מבחינת "הליגה הערבית" ראוי לציין, כי ההרפתקה הארצישראלית יצרה קרע גלוי בין חברותיה. בספטמבר 1948 הכריזו המצרים על כינונה של "ממשלת כל פלסטין" ברצועת עזה על מנת למנוע את סיפוח הגדה המערבית של הירדן לשלטונו של עבדאללה. ואכן, כל מדינות הליגה, להוציא את עבר-הירדן, הכירו ב"ממשלה" זו. בספטמבר 1952 החליטה מצרים לפרק את "ממשלת כל פלסטין" ולכונן במקומה מחלקת פלסטין במזכירות הליגה. לאחר הקמת הממשלה הפלסטינית ברצועת עזה הזדרז עבדאללה להכין את הרקע החוקי והציבורי לסיפוחה של הגדה המערבית של הירדן לממלכתו. בדצמבר 1948 הוחלט בכנס שהתקיים ביריחו, בשיתוף פליטים ערביים, לצרף את אזורי הכיבוש הארצישראליים לעבר-הירדן. בראש המתנגדים לצעד זה עמדה, כמובן, מצרים ומזכיר "הליגה הערבית", עזאם פחה, יצא גם בגילוי דעת נגד הסיפוח בשלהי אותה שנה. כן רמז עזאם על אפשרות הוצאתה של עבר-הירדן מ"הליגה" במידה והסיפוח יוצא לפועל. איומים אלה הרתיעו זמנית את עבדאללה. אולם בשנת 1950 עמדו להיערך בחירות משותפות לשתי גדות הירדן לקראת הגשמת הסיפוח הלכה למעשה. ב-24 באפריל 1950 הוכרז רשמית על הסיפוח למרות התנגדותן של כל מדינות "הליגה", להוציא את עבר-הירדן. ברם, משהועמדה להצבעה ההצעה המצרית שחייבה את הוצאת ירדן מ"הליגה הערבית" תמכו בה רק מצרים, סעודיה, סוריה ולבנון. נציגי עיראק ותימן נמנעו מהצבעה וההצעה נפלה כיוון שלא זכתה ב-6 הקולות הדרושים. אמנם במרוצת שנת 1950 הועמדה ירדן במצב של בדידות מדינית ב"ליגה", אולם נוכח תקיפותה נאלצו המצרים לוותר על המאבק נגד סיפוח הגדה המערבית. בפרוס שנת 1951 הוסרה, למעשה, הבעיה הירדנית מעל הפרק ומדינות "הליגה" השלימו עם העובדות המוגמרות.

תוכניות שונות לאחדות ערבית

כל התכניות שהועלו לאיחוד כלשהו בין מדינות ערב מאז הקמת "הליגה הערבית" ועד לאיחודן של מצרים וסוריה לקע"ם מתאפיינות בנקודות הבאות: א) התכניות היו שונות זו

³ אל-חוסייני שיתף פעולה בשעתו עם רשיד עאלי בעיראק וסמך ידיו על השמדת היהודים של אייכמן באירופה.

מזו הן בתפוצה הגיאוגרפית של האיחודים המוצעים והן בדרגות הליכוד המדיני שהוצעו (קונפדרציות לעומת פדרציות); ב) התכניות למיניהן שיקפו, בדרך כלל את המאבק על עמדת הבכורה בעולם הערבי בין מצרים לבין השליטים ההאשמיים בירדן ובעיראק. עד למהפכת 1952 במצרים, שאפו ההאשמים לאיחוד הדוק של מספר מדינות מצומצם, ולרוב בלי מצרים וחצי"א ערב, בעוד שהמצרים העדיפו ליכוד רופף יותר בין מספר מדינות גדול יותר; ג) ציר המאבק של תכניות האיחוד למיניהן נסב על סוריה, לבו של העולם הערבי. עד שנת 1950 הופיעו, כאמור, הצעות שונות בשתי וריאציות עיקריות: "סוריה רבת" והסהר הפורה". ההבדלים בין שתי תכניות אלה לא היו תמיד מוגדרים וברורים. שתיהן אינן תכניות האשמיות במקורן, אולם משנת 1949 ואילך נדמה היה, כי אחת מתכניות אלה תקרום עור וגידים, וזאת בגלל הזעזועים וההפיכות הצבאיות שאירעו בסוריה, החל ממרץ 1949, אי-יציבותה של סוריה ערערה תכופות את שיווי המשקל ויחסי הכוחות בעולם הערבי, והפכה את עניין השליטה על סוריה לבעיית-מפתח במאבק על הבכורה במזרח הערבי.

שתי תכניות האיחוד הללו, "סוריה רבת" ו"הסהר הפורה", ניזונו, בראש ובראשונה, מעובדת אחדותם של חבלי הסהר הפורה תחת השלטון העות'מאני, ללא גבולות מדיניים של ממש. טשטוש גבולות זה הוגבר מעצם השפעתו החזקה של הרעיון הפאן-ערבי. ביסודן של תכניות האיחוד הללו עמדו תמיד השאיפות הבאות: האחדות הערבית תפתור את בעיית חולשתן הצבאית, המדינית והכלכלית של סוריה, עיראק, עבר-הירדן, איי ולבנון, שנחשפה ביתר שאת לאחר התבוסה בא"י. גם אמנת "הליגה הערבית" אינה שוללת עקרונית איחודים בין-ערביים, בתנאי שיבוצעו בהסכמת כל המעוניינים ובאורח חוקתי. התכנית ל"סוריה רבת" (בלי עיראק) נראתה מציאותית יותר וותיקה יותר בין תושבי המרחב. יש לציין, כי גם נורי אס-סעיד, שפרסם בינואר 1943 את "ספר הכחול", נטה להקים את האיחוד במתכונת ד-שלבית: תחילה, להקים את "סוריה רבת", ולהלן – לקשרה עם עיראק במסגרת "הסהר-הפורה", עמדתם של הסורים עצמם לתכניות אלה לא הייתה יציבה, שכן בעיית המשטר והשליטה לפי אחת משני נוסחי התכניות המוצעות היוותה, לדידם, את סלע המחלוקת העיקרי. שליטתם האפשרית של ההאשמים לא הייתה לרוחם, והם העדיפו עמדת בכורה סורית בכל תכנית איזושהי של "סוריה רבת". עמדה סורית זו משתקפת, למעשה, גם בשנות ה-60, לאחר פירוקה של קע"ם, ומפלגת את הכוחות הפנימיים בסוריה, הנקרעים בין המגמה למעמד סורי עצמאי לבין דרגות שונות של איחוד עם מצרים ובלי עיראק או ההיפך, או איחוד רופף עם שתיהן. כל התכניות ההאשמיות של "סוריה רבת" ו"הסהר הפורה" מסתמכות, כאמור, על הרעיון הפאן-ערבי, שביטויו הראשון בזמן החדש יצא מפיו של השריף חוסיין ממכה, אשר חתר להקמת ממלכה האשמית ערבית במזרח-התיכון, בסיועם של ידידיו הבריטים. התכניות הללו הוצעו, לעתים, במשולב, בדומה ל"ספר-הכחול" של סעיד ולהצעותיו של עבדאללה לבעלות הברית בשלהי מלחמת העולם השנייה. ההצעות למיניהן היו מועלות על הפרק כל אימת והמצב הפנימי בסוריה עמד בסימן של משבר חמור. עד לשנת 1952 נתקלו כל התכניות ההאשמיות בהתנגדות נמרצת מצידן של מצרים, סעודיה ולבנון, וכן בעמדה עוינת מצד חלק מהמדינאים הסוריים.

תכנית "הספר הכחול" של סעיד והצעות הנגד של נחאס הביאו להקמת "הליגה הערבית". משלהי מלחמת העולם השנייה ועד לרציחתו לא הירפה עבדאללה מתכנית "סוריה רבת" שלו. תכנית זהו נבעה, כאמור, משאפתנותו האישית מחד גיסא ומרצונו לזכות במוצא אל הים-התיכון מאידך גיסא. פעילותו של עבדאללה קלחה בשלושה אפיקים שונים: הוא השתדל לגייס את תמיכת הבריטים לתכניתו וניהל מגעים שונים מאחורי גבה של "הליגה הערבית" עם חוגים אוהדים בסוריה ולבנון. כן נקט במדיניות של פרסומת עצמית, תעמולה מגוונת והכרזות פומביות. בשלהי שנת 1950, לאחר סיפוח הגדה המערבית של הירדן חל, כזכור, קרע חמור בינו לבין "הליגה הערבית" מאז ואילך הוגבלה פעילותו לקשרים מחתרתיים, ובוצעה בקול דממה דקה. חתירתו בתוככי סוריה נתקלה בהתנגדות גוברת והולכת, החל משנת 1944 ועד ליום מותו. בספטמבר 1947 דחה סופית בית-הנבחרים

הסורי את תכניתו של עבדאללה ויצא בהחלטה מפורשת לשמירת עצמאותה של המדינה. מאז יולי 1951, מועד רציחתו של עבדאללה, ירדו תכניותיו מן הפרק. יתר על כן, בסוריה התגבשה ההשקפה, כי יש לספח אליה את ירדן.

מתחילת שנות ה-50 ועד לאיחודה של קע"ם צצו תכניות שונות, מהן רציניות ומהן בבחינת מס שפתיים. מבין התכניות הללו יש לציין את: א) תכניתו של פאדל אל-ג'מאלי, ראש ממשלת עיראק, שהוגשה למועצת "הליגה" בינואר 1954, לאחר שדובר בה עוד בשלהי שנת 1952. תכנית זו הציעה לראות ב"ליגה" את האכסניה הכללית לאיחוד הערבי בטווח ממושך. בינתיים הוצע איחודן של שתי מדינות בלבד במסגרת פדרטיבית מלאה (עיראק וסוריה, או עיראק וירדן). הכוונה הייתה לאזן את יחסי הכוחות בין מדינות ערב ולהפוך את עיראק לכוח המרכזי ביניהן, ג'מאלי ניסה ללחוץ תחילה על ירדן להתאחד עם עיראק באמתלת הסכנה הישראלית; ב) תכניתו של נאט'ם אל-קודסי, ראש ממשלת סוריה, שהוגשה למועצת "הליגה" בינואר 1951. תכנית זו הציעה שלוש ברירות: האחת, הקמת ארצות ערב המאוחדות, הינו פדרציה במתכונתן של ארה"ב. השנייה, פדרציה מצומצמת יותר שלא תכלול את כל ארצות ערב. השלישית, קונפדרציה רופפת ומקיפה. הברירה הראשונה הוצעה כמועדפת ביותר.

מטרתו של אל-קודסי הייתה להגיע בסופו של דבר לאיחוד בין-ערבי במדיניות חוץ וביטחון וכן בתחומים הכלכליים. תכניתו כללה שלבים מספר עד לאיחוד הסופי, בהתחשב בנתונייהן השונים של מדינות ערב. הצעתו של אל-קודסי השתלבה, למעשה, עם תכניותיו של נורי אס-סעיד וזכתה ליחס חיובי מצדו של זה האחרון. אולם באוגוסט 1952 נחלשו הקשרים שבין סוריה ועיראק והפעילות למען האיחוד המוצע רפתה בהדרגה; ג) בפברואר 1951 התפרסמה במצרים תכניתו של עבדאללה את-תל, מי שהיה מפקדו של "הליגה הערבית" בירושלים וברח להלן מירדן למצרים, את-תל הציע את הקמתם של ארבעה גושים ערביים: האחד – מצרים, סודן ולוב תחת הכתר המצרי. השני – סעודיה ותימן תחת הכתר הסעודי. השלישי – עיראק, ירדן וכוויית תחת הכתר ההאשמי, והרביעי – סוריה, לבנון וא"י (תוך הבטחת אוטונומיה ללבנון). המטרה הסופית הייתה לאחד את ארבעת הגושים בתחומי מדיניות החוץ והביטחון, החוקה, הכספים והמכסים; ד) תכניתו של עסקן הפליטים הפלסטיני מוסא על-עלמי, שהובאה בספרו "לקח פלסטיין", תכנית זו מציעה הקמתה של קונפדרציה עברית, תוך השארת המשטרים והממשלות הערביות על כנם; ה) תכנית אנטי-האשמית, מיסודו של העסקן הפלסטיני תקי אד-דין אנ-נבהאנו, שהיוותה וריאציה על תכניתו של עבדאללה את-תל, וכללה 6 גושים ערביים, ובכללם הגוש הצפון-אפריקאי; ו) תכניתו של הרודן הסורי אדיב אש-שישכלי, שפורסמה בקיץ 1952, במגמה להקים "תנועת שחרור ערבית" מהאוקיינוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי ומהרי התורוס בתורכיה ועד לים ערב ולאוקיינוס ההודי. תכנית איחוד זו חרגה בהרבה מכל התכניות שהוצעו עד כה, שכן מימדיה הנרחבים כללו גם את צפון-אפריקה ומזרחה (כולל אתיופיה). ביוני 1953 הגביל עצמו אש-שישכלי למימדים צנועים יותר של "סוריה רבת" בהנהגת דמשק. תכנית זו הושפעה, ללא ספק, מהתנועה הפאן-סורית של אנטון סעאדה, שאש-שישכלי עצמו נהה אחריו בשעתו.

II מאבק המעצמות במזרח התיכון

אחר מלחמת העולם השנייה

בריטניה

לאחר מלחמת העולם השנייה עמד עדיין המרחב המזרח-תיכוני בסימון השפעתה המכרעת של בריטניה. אולם ההשפעה הבריטית על המרחב הגיעה לשיא עוצמתה, במיוחד בשטחי הצבא והכלכלה, בשנת 1918. עלייתן של ארה"ב וברית-המועצות כשתי המעצמות העולמיות העיקריות הורידה בהדרגה את בריטניה ממעמד של מעצמה עולמית לדרגת מעצמה "מסוג ב'", וסימנה את התחלת התהליך של התפרקות האימפריה הבריטית. השפעותיו של תהליך זה לא פסחו על המזרח-התיכון, וערערו בהדרגה את מעמד הבכורה הבריטי במרחב.

עד למלחמת העולם השנייה ניהלה בריטניה בהצלחה את מאבקה עם רוסיה והצליחה למנוע אחיזה רוסית במיצרים התורכיים ובשדות הנפט של המפרץ הפרסי. בשתי מלחמות העולם הצליחה בריטניה לסכל את מזימות החדירה של גרמניה למרחב. יחסי המסחר הבריטי עם המרחב המזרח-תיכוני היו בעלי חשיבות כלכלית עליונה לשני הצדדים. תעלת סואץ הפכה לאבן פינה במערך הביטחוני והכלכלי של בריטניה בעולם. מצרים, עיראק, א"י ועבר-הירדן הוכללו בגוש השטרלינג וחלקם של הבריטים בשדות הנפט של המרחב היה הראשון במעלה. גם לאחר מלחמת העולם השנייה הופיעה עדיין בריטניה כגורם הצבאי הראשי במזרח-התיכון. למרות סיומו של השלטון הבריטי על עבר-הירדן (1946) וא"י (1948), המשיכה עדיין בריטניה לקיים את אחיזתה האסטרטגית על המזרח-התיכון באמצעות סדרה של חוזים עם עיראק, מצרים וירדן ושליטה על בסיסים צבאיים בגיברלטר, מלטה, קפריסין, לוב, תעלת-סואץ ועדן. חוזים צבאיים קשורה עם נסיכויות המפרץ הפרסי ומעמד הבכורה שלה הובטח בירדן ובערב-הסעודית ערב קיום קשרים צבאיים אתן, הן באמצעות פיקוח על "הלגיון הערבי" והדרכתו, והן באמצעות התבססותן של משלחות צבאיות בערב הסעודית ובנסיכויות חצי-א-ערב.

אולם בשנים 1946-7 הסתמן שיודד מערכות בהערכה האסטרטגית-מדינית הבריטית במזרח-התיכון. תמורה איטית זו חלה עקב היחלשותה הכללית של בריטניה כתוצאה מנזקי שתי מלחמות-העולם, ובמיוחד עקב הלקחים המדיניים והצבאיים שנלמדו כתוצאה ממלחמת העולם השנייה, נוכח התחלשותה של התנועה הלאומית הערבית, בראש ובראשונה במצרים ובעיראק. לקח המלחמה העולמית השנייה הצביע על פגיעותם היתרה של תעלת סואץ והנתיבים הימיים ביס-התיכון. כתוצאה מכך, נאלצה בריטניה עוד במרוצת המלחמה להפנות חלק ניכר מקווי האספקה הצבאיים והמסחריים מאגן היס-התיכון לאוקיינוסים שמסביב לאפריקה הדרומית. לחצן הגובר והולך של התנועות הלאומיות במצרים ובעיראק חיזק את התודעה הבריטית, כי אחזקתם של בסיסים צבאיים במדינות עקב אינה שווה את הנזק המדיני הנגרם לבריטניה המוקעת כמעצמה אימפריאליסטית מובהקת. לפיכך, נשקלו תכניות חדשות שעיקרן היה – העתקת הבסיסים הצבאיים הבריטיים לאפריקה המזרחית. יש לציין, כי בשנת 1947 קיבלה הודו את עצמאותה וכתוצאה מכך נתחזקו החוגים הצבאיים הבריטיים בהשקפתם אודות ירידת חשיבותה היחסית של תעלת סואץ. עד שנת 1948 השתקפה הערכת מצב חדשה זו במדיניות החוץ הבריטית כלפי מצרים ועיראק ובנכונותה של בריטניה לעיין מחדש בסעיפים הצבאיים של חוזה עם מדינות אלה. אולם במרוצת שנת 1948 החל האימפריאליזם הסובייטי לתת את אותותיו במזרח-התיכון, והערכת המצב הבריטית חזרה להקדמתה, היינו הבריטים סירבו לפנות את בסיסיהם באזור על מנת למנוע את קידום התנופה הסובייטית המחודשת. חיש מהרה נוכחו הבריטים, כי אין לאל ידם לבלום את ההתפשטות הסובייטית. מלחמת האזרחים ביוון והתחדשות הלחץ הרוסי על תורכיה אילצו את הבריטים לפנות לסיוע מדיני אמריקאי. כתוצאה מכך הוכשרה הקרקע לחדירתן של ארה"ב למרחב ולהפיכתה ההדרגתית של בריטניה מגורם צבאי-מדיני ראשון במעלה לגורם משני בחשיבותו, הנגרר אחר המדיניות האמריקאית. היגררותה של בריטניה

אחר ארה"ב במדיניותן המזרח-תיכונית הופכת, אפוא, למאפיין בעל דפוסים מדיניים רבועים. את פרשת הפלישה לסואץ בשנת 1956 יש לראות כאפיזודה יוצאת-דופן במדיניות הבריטית. ואכן, כישלונה של פלישה זו היה מלווה בהשתלבות בריטית מעמיקה ביותר במדיניות האמריקאית במרחב.

המדיניות במזרח-התיכון התאפיינה, כללית, בגישה ריאליסטית-מציאותית, שנטתה להשלים עם העובדות המוגמרות בתוככי מדינות ערב. הישגיהם הממשיים של הבריטים בקידום עמי האזור היו, בסך הכל, דלים למדי, שכן המדיניות הבריטית הרשמית העדיפה להישען על החוגים השליטים ולנער חוצנה מכל תמיכה ביסודות מהפכניים-חברתיים ובגורמים ששאפו לקידום חברתי-כלכלי. ביסוס המדיניות על ה"סטאטוס-קוו" המדיני והחברתי-פנימי הביא, בסופו של דבר, לזיהוייה של בריטניה עם היסודות הריאקציוניים במזרח-הערבי. המאבק הבריטי הממושך עם תנועות השחרור הלאומיות, ובמיוחד עם התנועה המצרית, גרם להצטברות משקעי שנאה עזה, שניזונה, בין השאר, מהתעמולה הסובייטית והפכה את בריטניה לסמל האימפריאליזם המדכא והמנצל בעיני ההמונים הערביים. למרות שאיבה זו הינה מוצדקת, לפחות בחלקה, הרי שקשה להתעלם משלושת ההישגים העיקריים של בריטניה במזרח התיכון, והם (1) הקניית ביטחון פנימי וחיצוני; (2) מתן בסיס למשק הכספים המקומי; (3) סלילת נתיבי תעבורה טובים. גם הישגים אלה לא הושגו אלא מתוך שיקולי אינטרסים בריטיים כוללים. מעמדה של בריטניה טרם התרופף בחלקים הנחשלים ביותר של המזרח-התיכון, הינו בנסיכויות של חצי"א ערב. עובדה זו לכשעצמה מלמדת על איכותו של השלטון הבריטי במרחב.

התרופפות מעמדה של בריטניה במזרח-התיכון נובעת, כאמור, מגורמים כלל-עולמיים ומגורמים הקשורים לבריטניה עצמה. אולם אין למעט בחשיבותם של גורמים המשתייכים למזרח-התיכון עצמו, שתרמו רבות להידרדרות זו. חלק בלתי מבוטל להתערערות המעמד הבריטי במרחב ולהיחלשותו – יש ליחס למדיניות הבריטית עצמה, שלקתה בגמישות רב-פרצופית בכל הנוגע ליחסיה עם ארצות ערב. זוהי, למעשה, תופעה מוכרת לחוקרי ההיסטוריה הבריטית, המבחינים בין עקרונות המדיניות הבריטית באירופה, באמריקה, באפריקה ובאסיה. השתלטותה של בריטניה על המזרח-התיכון בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה לא באה אלא כתוצאה מנקיטת מדיניות של "הפרד ומשול" בין הערבים לבין עצמם ובין הערבים לבין מיעוטים אחרים במרחב, כגון היהודים והכורדים. התמיכה הבריטית הסימולטנית באבן-סעוד ובהאשמים, בכורדים ובעיראקים, בערביי א"י וביהודיה, בצרפתים ובערבים הייתה בבחינת תפיסת המרובה. המגמה להשביע את רצון כל הצדדים המסוכסכים באמצעות פשרות זמניות והבלטת המעמד הבריטי חייבת הייתה, בהכרח, לפשוט את הרגל ולזכות את הבריטים באיבת כל הצדדים. התכניות הבריטיות שנועדו להגן על המזרח-התיכון ולהבטיח את מעמד הבכורה הבריטי התנפצו על חומת התסיסה הלאומית הערבית, שטופחה בעקיפין על ידי האמריקאים ובמישרין על ידי הסובייטים. מכל בעלות הברית במזרח-התיכון שרדו כיום לבריטניה רק ירדן ונסיכויות המפרץ הפרסי. מעמדן של מדינות אלה רעוע ובלתי-יציב. האכזבה הכללית שהשתררה בבריטניה נוכח התפררות אחיזתה במזרח-התיכון הביאה, כאמור, לבחינה מחודשת של המדיניות הבריטית ולהליכה בתלם המדיניות האמריקאית.

ארה"ב

פעילותן של ארה"ב במרחב המזרח-תיכוני ניתנת לחלוקה תלת-שלבית: א) עד שנת 1941; ב) בתקופת מלחמת העולם השנייה, בין השנים 1941-5; ג) משנת 1945 ואילך. בשלב הראשון התרכזו ארה"ב בהחדרת השפעה חברתית ודתית, שהתבטאה בעיקר בייזום מכללות, מדרשות ומוסדות דת פרוטסטנטיים. אולם גם בתקופה זו, בין השנים 1918-1919, ננקטו מספר פעולות מדיניות, החשובה שבהם הייתה הצהרת "14-הנקודות" של ווילסון, אשר משמעותה הייתה כלל-עולמית, אולם "נקודה 12" שצידדה בזכות ההגדרה העצמית

הלאומית הייתה בתחילה גם על ארצות הירושה של האימפריה העות'מאנית, הדי "הנקודה ה-12" השפיעו לא פחות מהמפכה החברתית והכלכלית שהתחוללה בעת ובעונה אחת בברית-המועצות. במישור הדיפלומטי פעל הנשיא ווילסון בשגרור שתי ועדות חקירה למזרח-התיכון לשם בדיקת מאווייהם הלאומיים של תושבי המרחב. הכוונה, לוועדת קינג-קריין שפעלה בסוריה ובא"י ולוועדת הַרְבוּרד שביקרה בארמניה. אולם בוועידות השלום שנערכו בפריס נבלמה ההשפעה האמריקאית על ידי בריטניה וצרפת, שראו את המזרח-התיכון כנחלתן הפרטית ומיאנו להשלים עם סעיף ההגדרה העצמית לעמי האזור. כתוצאה מכך נולדה הפשרה המפורסמת של מתן המנדטים למעצמות המערב, שלא היה בהם אלא הסוואה להמשך פעילותן האימפריאליסטית של מעצמות אלה. מותו של ווילסון ואי-כניסתן של ארה"ב לחבר-הלאומים סתמו את הגולל על המאמצים הדיפלומטיים האמריקאיים במרחב.

גילוי הנפט והתרחבות המעגלים הכלכליים-מסחריים של ארה"ב חידשו את ההתעניינות האמריקאית במזרח-התיכון. בתחום מדיניות הנפט לחצו האמריקאים על שמירת עקרון "הדלת-הפתוחה" לגבי האזורים שהועברו לבריטניה בחזקת מנדטים. בשנת 1924 סחטו האמריקאים מהבריטים הסכם, שלפיו ניתנו להם תנאי זיכיון שווים בא"י. התנגשות האינטרסים בין האמריקאים והבריטים חלה בפרשת גורלה של "חברת הנפט התורכית" (T.P.C.), שהפכה אחר מלחמת העולם הראשונה ל"חברת הנפט העיראקית" (I.P.C.). התנגשות זו נוצרה מלכתחילה בשנת 1913, לאחר שהזיכיון שניתן לאדמירל האמריקאי צ'יסטר על ידי השלטונות העות'מאניים בוטל עקב הקמת "חברת הנפט התורכית" בבעלות בריטית-גרמנית. בשנת 1923 קיבלו אנשי העסקים האמריקאים שהתרכזו סביב צ'יסטר זיכיון חדש שכלל את מחוז מוסול. זיכיון זה, שניתן על ידי תורכיה הרפובליקנית זמן מה לפני ועידת לוזאן, העמיד משני עברי המתרס את בריטניה, שתבעה את סיפוח מוסול לתחום המנדט העיראקי, ואת קבוצת צ'יסטר. אולם עוד בשנת 1922 הגיעו הבריטים לכלל הסכם עם חברת "סטנדרד מניו-ג'רסי" בדבר הענקת 25% מהנפל של עיראק לחברה האמריקאית. לאחר סיפוח מחוז מוסול לעיראק (ב-1925) בוטל סופית הזיכיון שהוענק לקבוצת צ'יסטר. הממשלה האמריקאית ראתה בעין יפה את ההסכם הבריטי עם חברת ניו-ג'רסי, בבחינת הגשמת עקרון "הדלת הפתוחה". מתן הצהרת בֶּלְפֹּר בשנת 1917 זכתה לתמיכתו של ווילסון והאמריקאים. כל זמן ומדיניותה של ממשלת בריטניה בא"י לא התנגשה גלויות בהבטחותיה לציונים לא הסתבכו האמריקאים, במיוחד, בבעיית א"י. יש לזכור, כי מרכזה של ההנהלה הציונית פעל בבריטניה ולאמריקאים לא היו התחייבויות מדיניות מפורשות כלפי התנועה הציונית.

בשלב השני, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה (5-1941), התעצמה ההשפעה האמריקאית במזרח-התיכון מחמת צרכיה האסטרטגיים של המלחמה. יחידות אמריקאיות הופיעו באיראן לשם הכוונת האספקה והציוד לרוסיה. יחידות אחרות חנו במצרים ובא"י ועסקו בתפקידי חימוש ואספקה. בסיסים אוויריים אמריקאיים נבנו בקצב גובר והולך מצפון-אפריקה במערב ועד להודו ובורמה במזרח. ארה"ב כללה בתחום מדיניות ה"החפר והשאל" את רוב ארצות האזור, והגישו סיוע לבריטים באמצעות "המרכז לאספקה במזרח-התיכון": מומחי נפט אמריקאים ויועצים כלכליים ומדיניים החלו להציף את המזרח-התיכון בהמוניהם. אישים כוונדל ווליקי (Wilkie), נציגו האישי של נשיא ארה"ב וא' הרימאן (Harriman) פקדו את האזור. גם הנשיא רוזוולט בכבודו ובעצמו שהה באזור הסואץ, לאחר חזרתו מוועידת יאלטה, לשם החלפת דעות עם אבן-סעוד. ארה"ב נקטה להלן בעמדת תמיכה במאבקן של סוריה ולבנון לשחרורן המלא. לאחר מלחמת העולם השנייה החלו ארה"ב למלא בהדרגה את "החלל-הריק" שנוצר במרחב עם נטישת בריטניה את עמדותיה. תוך מספר שנים נוצרה בתוך המזרח-התיכון ומחוצה לו תשלובת של גורמים שזרזה את תהליך נסיגתם של הבריטים מנשיאה באחריות למזרח-התיכון. האמריקאים

חדרו למרחב כמעט בכל התחומים. פעילותם המדינית והכלכלית קלחה בשלושה אפיקים מקבילים: קידום פני ההתפשטות הסובייטית, הרחבת האינטרסים האמריקאיים בתחומי הנפט והכלכלה ונקיטת עמדה בסכסוך הארצישראלי, ולהן – במחלוקת בין ישראל ומדינות ערב.

קווים אופייניים לפעילות ארה"ב במזרח התיכון

ככל שגבר העניין האמריקאי במזרח-התיכון, כן התעצמה והלכה חדירתן הכלכלית והמדינית של ארה"ב למדינות האזור, דחיקתה ההדרגתית של בריטניה מהמרחב בתחום המדיני-צבאי ובתחום הכלכלי הייתה מלווה, בשלביה הראשונים, במתיחות סמוייה בין שתי המעצמות האנגלו-סכסיות. אולם לאחר שהבריטים קיבלו על עצמם את דין ירידתם, נמוגה מתיחות זו ופינתה דרכה לשיתוף פעולה הדוק, כשהבריטים ממלאים את תפקיד השותף הזוטר. חדירתו של האימפריאליזם האמריקאי למזרח-התיכון החל ברכישת זיכיונות כלכליים, בהשקעות הון ובניצול משאביהן הטבעיים של מדינות האזור. בעקבות ההון והחדירה הכלכלית באה החדירה המדינית והצבאית, שהעמיקה והלכה כהיענות לעם הסובייטי. כנגד היוזמה הכלכלית העדיפה והתנופה המסחרית רבת-העוצמה של ארה"ב אין באפשרותן של בריטניה, ואף לא של ברית-המועצות, לעמוד. ההשפעה הכלכלית האמריקאית העמיקה שורשים בממלכת ערב הסעודית והתעצמה לאחר הנחת צינור הנפט הטראנס-ערבי (TAPLINE) מדיהראן שבסעודיה ועד לצידון שבלבנון (1949). באזור ד'הראן נבנה הבסיס האווירי האמריקאי הגדול ביותר במזרח-התיכון, שהווה את אבן-הפינה למערך האסטרטגי האמריקאי במרחב. חברות הנפט האמריקאיות, שהשתלטו על סעודיה, הרחיבו את מעגלי השפעותיהן וכללו בתחומי זיכיונותיהן את איי בחריין וחלק ניכר מכוויית. יש לזכור, כי ב"חברת הנפט העיראקית" (I.P.C.) היה לחברות האמריקאיות חלק נכבד מאחוזי הנפט עוד מהתקופה שלאחר המלחמה העולמית הראשונה. זיכיונות נפט אמריקאיים אחרים הושגו גם בתימן, בסוריה ובלוב.

האמריקאים יכלו להציע פיתיונות כספיים נרחבים לכל מדינות המרחב. במאי 1951 נחתם הסכם בדבר עזרה טכנית וכלכלית ללבנון. למצרים הוצע אשראי אמריקאי, שהיה שקול כנגד כל יתרות השטרלינג המצריות שהוקפאו בלונדון, היינו למעלה מ-300 מיליון ליש"ט. אפילו המלך עבדאללה, אותו גרור בריטי מובהק, פנה בשלהי שנות ה-40 במישרין לארה"ב בבקשת הלוואה.

הפעילות הדיפלומטית האמריקאית התאפיינה בצביון סדיר החל משנת 1949, שממנה ואילך קוימו כנסים של הדיפלומטים האמריקאיים במרחב מידי שנה בשנה לשם הערכת המצב ותכנון קווי הפעולה המדינית. כנסים אלה קוימו בבירותיהן השונות של מדינות האזור. בבעיית ארץ-ישראל ניכרו הבדלי גישה בין מדיניות משרד החוץ האמריקאית לבין השקפותיו של הנשיא טרומאן. בתקופות נשיאותו של אייזנהאור נקטה ארה"ב במדיניות אחידה, שהתבטאה במגמתו של שר החוץ פוסטר-דאלס לצרף את מדינות המרחב לבריתות ההגנה המערביות ולהסתייג במפורש מגילויי הנויטראליזם. רק לאחר בחירתו של קנדי לנשיא ארה"ב חל שינוי עקרוני בתפיסה המדינית האסטרטגית של האמריקאים והוחלט על עידוד המגמה הנויטראליסטית תוך מתן מענקים כספיים ותמיכה כלכלית, כדי לצמצם את מימדי ההשפעה הסובייטית באזור. עם זאת לא הירפו האמריקאים מתמיכתם הכלכלית והצבאית בסעודיה, באיראן, בתורכיה, בלוב ובמידה מסוימת גם בלבנון.

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה ניסו האמריקאים לבסס את עמדותיהם בחצי"א ערב ובמצרים מחד גיסא, ובתורכיה ובאיראן מאידך גיסא, על מנת להיאחז בלבנט ולגשר בין עמדותיהם במרחב.

היעדים המדיניים העיקריים של האמריקאיים במזרח-התיכון, מסוף שנות ה-50 ומתחילת שנות ה-60, היו כדלקמן:

(א) צמצום השפעתה של ברית-המועצות ובלימתה. החל משנות ה-60 אמורים הדברים, במידה מסוימת, גם בסין העממית; (ב) חיזוק היציבות המדינית של המרחב באמצעות קידום הפיתוח הכלכלי ומתן סיוע לאי אלו תיקונים חברתיים פנימיים. במטרה זו רואים האמריקאים, כמובן, לנגד עיניהם את טובתם הם, מתוך ההנחה שזירוז תהליכים אלה יקדם את פני ההשפעה הקומוניסטית ויבלמנה; (ג) מציאת הסדרים בסכסוכים הפנים-מרחביים, כגון מחלוקת ישראל-ערב, סכסוך קפריסין, המלחמה בתימן וכד'. במידה ואין אפשרות מיידית למציאת הסדר או פתרון של קבע, מעדיפים האמריקאיים לקיים את ה"סטאטוס-קוו" עד להתבהרות המצב, או לפחות לאתר את הסכסוכים בתחום האזור ולמנוע התערבות סובייטית. האמריקאים משוכנעים, למשל, כי התקדמות בתחום יחסי ישראל-ערב מותנית במידה רבה בהשגת היעדים הקודמים. אין ספק, כי חדירתה של "המלחמה הקרה" למזרח-התיכון אינה מסייעת לקידום הפתרון במחלוקת הישראלית-ערבית. לעומת זאת קיימים סיכויים סבירים להפוגה במתיחות הפנימית כל אימת וחלה הפוגה במחלוקת הבין-גושית העולמי; (ד) אבטחת האינטרסים הכלכליים, ובמיוחד אינטרסי הנפט, של האמריקאים במרחב. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה היה יעד זה בבחינת משימה ראשית של ארה"ב. התנגדותו של שר הביטחון האמריקאי, ג'והן פורסטל, להקמת מדינת ישראל בשנת 1948 נבעה מחששותיו שההתלקחות הערבית הצפויה נגד ישראל תסכן את מקורות הנפט החיוניים לאמריקאים. אולם גישה זו לא עמדה במבחן המציאות, שכן כישלון המבצע האנגלו-צרפתי בסואץ (1956) מחד גיסא, וגילויים עתירי נפט בלוב ובסהרה מאידך גיסא, בד בבד עם עליית עתודות הנפט המוכחות בארה"ב עצמן – מיעטו את חשיבותו של יעד זה בסולם העדיפויות האמריקאי בכלל והמערב-אירופי בפרט. עם זאת תופסים עדיין האינטרסים של הנפט מקום נכבד בשיקולי המדיניות האמריקאית במרחב; (ה) אבטחת חופש המעבר בנתיבים האסטרטגיים של המזרח-התיכון והים-התיכון (כולל המיצרים התורכיים). יעד זה הינו בבחינת ירושה בריטית והינו פועל יוצא של המאבק הבין-גושי. מאז הלאמתה של תעלת סואץ קיבלה משימה זו משמעות נוספת, פנימית-אזורית.

החתימה להשגתם של יעדים אלה נעשית באמצעים מגוונים ביותר, הן במישור המדיני-צבאי והן במישור הכלכלי והחברתי. מקרב צעדים מגוונים אלה יש להצביע על האמצעים הבאים: אבטחת הנוכחות האמריקאית בכל אחת ואחת ממדינות המזרח-התיכון. נוכחות זו מתבטאת בקשירת יחסים בדרגות שונות של העדפה ובתחומים שונים, החל מקשרים דיפלומטיים גרידא והכנת סגל אמריקאי של מומחים לבעיות האזור וכלה בבריתות צבאיות והסכמים כלכליים. במסגרת הסכסוכים הפורצים לסירוגין בתחומי המזרח-התיכון מתבלטת המגמה היסודית לנקוט עמדה ניטראלית ולהתרחק ככל האפשר מהתערבות גלויה בסכסוכים המדיניים בין ארצות אזור. האמריקאים מכריזים השכם והערב על תמיכתם בתנועות הלאומיות של עמי האזור ובמגמת שחרורן מתלות מדינית. עם זאת הם נוקטים בשיטת "האימפריאליזם הכלכלי", שירש את מקומו של "האימפריאליזם הטריטוריאלי" הישן, הינו מעניקים סיוע כלכלי לא רק למדינות המגלות יחס פרו-מערבי מובהק, אלא גם למדינות הנויטראליסטיות. מגמת הסיוע למדינות הבלתי-מזדהות באזור הפכה, כאמור, לעיקרון מדיני מוצק בימי נשיאותם של קנדי וג'והנסון. הסיוע הכלכלי והטכני מהווה, אפוא, אמצעי מרכזי נוסף של ארה"ב במרחב. לאחר כל התהפוכות במדיניותן של ארה"ב כלפי מצרים התגבשה ההשקפה האמריקאית בשנות ה-60, כי עודפי המזון המוענקים למצרים, לא רק שהם מצילים את מצרים מהתמוטטות כלכלית-חברתית, אלא שהם יוצרים גם מנופים להשפעה מדינית. נכונותה של הנחה זו נתונה במחלוקת וקשה עדיין להעריכה בשנות ה-60.

מכל מקום, החל מראשית שנת 1959 חידשו ארה"ב את הסיוע הכלכלי והטכני למצרים, ובשנת 1962 השיגה אמריקה למצרים תמיכה כספית ניכרת ממוסדות בינלאומיים, כקרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי. הנחה נוספת המלווה את התמיכה האמריקאית

במצרים מתבססת על הערכת יציבותו של המשטר במצרים וראיית עבד אנ-נאצר כגורם יציב וממתן באזור.

אפשר, אמנם, להסכים להערכה זו של יציבות המשטר במצרים מאז שנת 1952, אולם יש לחלוק על ההשקפה בדבר השפעתו הממתנת והמייצבת של עבד אנ-נאצר במרחב. למרות היוזמה האמריקאית במתן סיוע כספי וכלכלי למצרים, שתכליתה המדינית הייתה לעזור למצרים להיחלץ מתלותם הכלכלית הבלעדית בברית-המועצות, לא זכו עד כה מאמצייהן של ארה"ב להישגים ממשיים, כגון שינוי מדיניותה של מצרים בתימן¹ והוצאת הצבא המצרי. כן לא חל כל שינוי במדיניות ההשמדה המוצהרת של נאצר לגבי ישראל, או בהשקפותיו כלפי הבסיסים האמריקאיים בלוב ובסעודיה. התערבותו של נאצר בסכסוך קפריסין הייתה, ללא ספק, למרות רוחה של אמריקה ולא הקלה על מציאת פתרון לסכסוך הבין-עדתי בא"י. אמצעי נוסף לביצוע משימותיהן של ארה"ב במרחב היינו האו"ם על מוסדותיו השונים. האמריקאים מממנים כ-70% מכלל תקציבי סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים הערביים. הנחתם היסודית היא, כי המימון הכספים נושא עמו רווח מדיני בלתי-מבוטל, נוסף לאספקט ההומאני. ארה"ב תמכה ומימנה את הקמת כוח החירום הבינלאומי ברצועת עזה ובסיני, והן עודדה את שיגור כוח האו"ם לקפריסין המשוסעת ומשלוח משקיפי האו"ם לתימן. האמריקאים הצטיינו בתמיכתם העקבית והתקיפה בהגברת סמכויותיו של מנגנון שביתת-הנשק בגבולות ישראל ומדינות ערב. הם סמכו ידיהם על החלטות האו"ם וועדות שביתת-הנשק, לא רק מפאת האוריינטציה האמריקאית הכללית, אלא גם מחמת המבוכה המדינית השוררת תכופות במדיניות החוץ האמריקאית עם פרוץ סכסוך מקומי בין שתי מדינות באזור, שהרי השיקול האמריקאי היסודי מצווה על אי-נקיטת עמדה בסכסוך מדיני שבין עמי המרחב. ההסתמכות על גוף נויטראלי מכובד ומוכר כאו"ם פותר את האמריקאים מהזדהות עם אחד הצדדים המעורבים בתקרית או בסכסוך. כל הכתוב לעיל כוחו היה יפה בענייני ישראל-ערב, כבמלחמת האזרחים בתימן, כבמאבק הבין-עדתי בקפריסין.

ברית-המועצות

במשך כ-150 שנה היוותה רוסיה יריבה רצינית ושקולה לבריטניה באסיה בכלל ובמזרח-התיכון בפרט. מערך זה לא השתנה בהרבה מאז המהפכה הבולשביקית. אולם מאז תום מלחמת העולם הראשונה הפעילה ברית-המועצות את נשקה האידיאולוגי רב-העוצמה במאבק על המזרח-התיכון, ואילו בשלהי מלחמת העולם השנייה חידשה ברית-המועצות את מאבקה באזור מתוך עמדת כוח צבאית וכלכלית שלא הייתה לה עד כה לעוצמה ולהשפעה. בין שתי מלחמות עולם ניטש המאבק המדיני בין רוסיה לבריטניה, כשהבריטים חולשים על המרחב רובו ככולו, ואילו הסובייטים מידפקים על אגפיו הצפוניים. כיוון שכך, חתרה ברית-המועצות להיפוך היוצרות, או, לפחות, לקניית דריסת רגל בתוככי המרחב. רק בשלהי שנת 1955 הצליחה ברית-המועצות במשימתה זו, עם חתימת עסקת הנשק הראשונה עם מצרים. במאבקה לרכישת השפעה במזרח-התיכון משלבת ברית-המועצות אמצעים דיפלומטיים, צבאיים, כלכליים ואידיאולוגיים, בהתאם לצרכי השעה. בקונגרס עמי המזרח, שהתקיים בבאקו בשנת 1920, הפעילו הסובייטים לראשונה את נשקם האידיאולוגי והטביעו את סיסמתם לשחרור העמים המדוכאים באזור מכבלי האימפריאליזם. סיסמה זו הפכה ללחם חוק לתעמולה הסובייטית והושאלה על ידי עמי האזור ומנהיגיהם. זיהוי האימפריאליזם המערבי עם הריאקציה המקומית קיבל משמעות מדינית וחברתית, שליחה לא נס עד היום הזה. הקונגרס השישי של הקומינטרן שהתקיים בשנת 1928 הציב יעדי ביניים למשימותיה של ברית-המועצות ועיצב את הטקטיקה להשגת משימות אלה. התעמולה האנטי-מערבית לא פסקה מעולם, אף לא בתקופת התמיכה הסובייטית בחזית-

¹ הסכם ג'דה מ-1965 אינו מיוחס דווקא להשפעה האמריקאית.

העממית באמצע שנות ה-30, ודאי וודאי שלא בתקופת הברית עם מעצמות המערב בתקופת מלחמת העולם השנייה.

המאמץ המדיני הסובייטי התרכז בשני מישורים נפרדים: א) טיפוח יחסי ידידות עם הממשלות של עמי האזור, תהיינה השקפותיהן החברתיות-כלכליות אשר תהיינה; ב) עידוד כוחות חברתיים ולאומיים מהפכניים בתוככי המזרח-התיכון, בין שהמדובר בכורדים, בארמנים (ובשלב מסוים גם בציונים), בין שהמדובר במשטרים מהפכניים אנטי-מערביים כדוגמת מצרים, עיראק וסוריה, ובין שהמדובר ברבדים חברתיים עממיים האוהדים את המשטר הסובייטי (והאידיאולוגיה שלו. הניסיון ההיסטורי מלמד, כי במאבק פנימי בין מפלגה קומוניסטית מקומית לבין שלטון מהפכני, או לפחות אנטי-מערבי, נוטה ברית-המועצות להקריב את האינטרסים המידיים של תומכיה המקומיים לטובת השיקולים המדיניים הכלל-עולמיים של הסובייטים, על רקע זה ניתן להסביר את תמיכתה העקבית של רוסיה במשטרו של עבד אנ-נאצר למרות מעצרו של הקומוניסטים המקומיים והוצאתם אל מחוץ לחוק, שיקולים כלליים אלה הינחו את ברית-המועצות בתמיכתה במשטרה של מפלגת "אל-בעת" העיראקית ובשלטונו של עראף, גם לאחר הטבח הנורא שנערך בקומוניסטים העיראקיים ובאוהדיהם.

הסיבוב הראשון בפעולותיה המדיניות של ברית-המועצות חל בשנות ה-20 המוקדמות, שעה שהסובייטים שהיו נקיים עד כה מכל רבב אימפריאליסטי, חיפשו את ידידותן של הממשלות השונות באגפו הצפוני של המרחב. בשנת 1921 נחתמו הסכמי ידידות ואחוה בין רוסיה לבין תורכיה הרפובליקאית, איראן ואפגניסטן המלוכניות. עיתוי הסכמים אלה בא בזמנו, כיוון ששלוש המדינות הנזכרות היו שרויות במתיחות ובחיכוכים ביחסיהן עם בריטניה לאחר מלחמת העולם הראשונה, מבחינה סובייטית, סייעו ההסכמים הללו לברית-המועצות לפרוץ את טבעת הבידוד המדיני שסגרה עליה. מבחינת המדינות באזור – היו בהסכמים אלה משום סיוע מדיני, הן לתורכיה שנלחמה על נפשה נגד היוונים והבריטים שהסתתרו מאחוריהם, והן לאפגניסטן אשר חיפשה בעל-ברית לאחר המלחמה האפגאנית השלישית. אולם במרוצת שנות ה-20 הסתבר לאיראנים, לאפגאנים ולתורכים, כי לא חל כל שינוי מהותי במדיניותה של רוסיה הסובייטית בהשוואה לזו של רוסיה הצארית. באיראן ובאפגניסטן העלו הסובייטים תביעות טריטוריאליים חדשות-נושנות לגבי מחוזותיהן הצפוניים של הממלכות הללו, שהתלוו בהפעלת לחץ כלכלי. הסובייטים לא היססו לגרש בכוח הזרוע את התורכים מבאטום, לכבוש את גילאן הפרסית ב-1920 והלפעיל כוח צבאי בסכסוכי הגבול שלהם עם איראן ואפגניסטן. דיכויין של התנועות הלאומיות בקווקז ובאסיה המרכזית רק המחיש את כוונותיהם האמיתיות של הסובייטים. היחסים הרשמיים בין ברית-המועצות לבין שכנותיה הדרומיות התקררו והלכו במרוצת השנים. אם בין השנים 1926-8 חתמו איראן, תורכיה ואפגניסטן על סדרת חוזי ידידות ואחוה עם ברית-המועצות, הרי שבשנת 1937 פנו מדינות אלו לבקש סעד צבאי הדדי וחתמו על ברית סעד-עבאד ביחד עם עיראק. חוזה סעד-עבאד, שצביונו הכללי ומשימותיו נתונים במחלוקת, לא היווה צעד פרו-סובייטי גם מבחינתם של ההיסטוריונים השוללים את מהותו האנטי-סובייטית המורשת. בפרוס שנות ה-40 הצטמקה לחלוטין השפעתה של ברית-המועצות במרחב עקב חדירתן הכלכלית והתעמולתית של גרמניה הנאצית ואיטליה הפאשיסטית. בעוד שאיראן ואפגניסטן קיימו יחסים ידידותיים עם גרמניה עוד משנת 1939, נקלעה תורכיה בין הפטיש הנאצי לסדן הבריטי. במשך כל תקופת המלחמה לא קוימו יחסים מדיניים של ממש בין ברית המועצות לבין מדינות ערב, שכן המזרח הערבי עמד תחת שלטון הישיר של בריטניה וצרפת, אשר לא ראו כל צורך להקל על חדירת ההשפעה המהפכנית הסובייטית. הסובייטים הצליחו ליצור יחסים דיפלומטיים בעלי חשיבות משנית במעלה עם ערב-הסעודית (1926) ותימן (1928), ששכנו הרחק מתחומי מעגלי השפעותיהם. פעילותם של הסובייטים הצטמצמה, אפוא, בתמיכה במפלגות הקומוניסטיות דלות-ההשפעה בארצות ערב ובא"י. היחס הסובייטי הרשמי לציונות היה שלילי מעיקרו מאחר והתעמולה הרשמית הציגה את

המפעל הציוני ככלי-שרת לאימפריאליזם הבריטי. אמנם בשנים 8-1947 תמכו הסובייטים בישראל מתוך אותה נקודת מוצא של חתירה תחת הבריטים, אולם להלן חודשה האוריינטציה הפרו-ערבית שלהם, שהתחזקה והתעצמה לאחר רכישתם השפעה במצרים, בעיראק ובסוריה. בסיכום, לא הגיעו הסובייטים להישגים ממשיים עד למלחמת העולם השנייה, לא בתורכיה הרפובליקאית, שעברה את כור ההיתוך המהפכני והתגבשה, ואף לא במונרכיות של איראן ואפגניסטן, בעלת החברה הנחשלת והמפגרת.

הרקע הכללי לפעילות הסובייטית במרחב מ-1955 ואילך

שלב חדש ומהפכני בחדירתה של ברית-המועצות למזרח-התיכון חל באמצע שנות ה-50. כבר בעיצומה של המלחמה העולמית השנייה ניכרו סימנים שבישרו על שינוי במעמדה של ברית-המועצות במרחב. הליכתה של רוסיה מחייל אל חייל בתחום הצבאי, בד בבד עם הפיכתה לבעלת ברית למעצמות המערב הקנו לה דריסת רגל מדינית במזרח-הערבי. בין השנים 3-1942 נפתחו קונסוליות סובייטיות בקהיר, בגדאד, ביירות ודמשק. דיפלומטים, נציגים כלכליים ותרבותיים פקדו את בירות האזור בזרם גובר והולך ויצרו מגעים עם חוגי הצמרת ופעילי המפלגות הקומוניסטיות במדינות השונות. בעקבות פעילויות אלה ועליית יוקרתה הצבאית של ברית-המועצות, עלתה קרנם של מנהיגי המפלגות הקומוניסטיות במזרח-התיכון והעיתונות המקומית עקבה באהדה אחר מבצעי הסובייטים. בעת ובעונה אחת יצאו אגודות ידידות ואחוה עם ברית-המועצות. המאמץ הסובייטי העיקרי הופנה כלפי מיעוטים לאומיים ששכנו בסמוך לגבול הסובייטי, בדומה לקבוצות המיעוטים דוברי-התורכית באזרבייג'אן האיראנית ולכורדים. יצירתן של הרפובליקות הסובייטיות באזרבייג'אן ובמהבאד-הכורדית בשלהי מלחמת העולם השנייה היוותה את גולת-ההכותרת של מדיניות זו. הסובייטים ניצלו גם את הגורם הדתי אצל הארמנים (האורתודוקסים), העבירו את הרועה הרוחני שלהם לארמניה הסובייטית ויצאו לקול-קורא לארמנים לחזור למולדתם בתחומי ברית-המועצות (1946).

הסובייטים לא היססו לעודד את נתיניהם המוסלמיים שעלו לרגל למכה (החל משנת 1941). להלן תמכו הסובייטים בתנועות פאן-אסלאמיות, שגישתן הראקציונית בתחומי החברה לא נעלמה מעיניהם, כגון "האחים המוסלמים" ("פד'איאן אל-אסלאם" באיראן. התמיכה הבלתי-עקבית בתנועות אלה נעשתה מתוך השיקול הכללי של ערעור ה"סטאטוס-קוו" במרחב ויצירת קשיים לבריטים ולאמריקאים. באותה מידה תמכו הרוסים במרד הדתי של הפקיר מאיפי באפגניסטן ובכניסה האורתודוקסית-היוונית במזרח-הערבי. בשלהי מלחמת העולם השנייה התחזקה במיוחד המפלגה הקומוניסטית הפרסית ("טודה"), וכן המפלגות הקומוניסטיות בסוריה ובמצרים. עד לסוף שנות ה-40 התאפיינה המדיניות הסובייטית בתמיכה באזרבייג'אן העצמאית (1945), ובהגברת הלחץ על תורכיה לערוך ויתורי גבול ולשנות את הסכם מונטרה (1936). כן לחצו הסובייטים למען שיתופם במשטרי הנאמנות על טריפוליטניה בצפון-אפריקה ואריתריאה במזרח של היבשת. בשנת 1947 העניקו הסובייטים את תמיכתם לקומוניסטים היוונים שניסו להפיל את הממשלה בכוח. התמיכה בשמאלנים היוונים הסתיימה, מבחינה מעשית, לאחר התגלעות הקרע בין מוסקבה ובלגרד.

מעצמות המערב והמזרח התיכון עד סוף שנת 1955

מאז תום מלחמת העולם השנייה התייחסו מעצמות המערב, ובראשן ארה"ב, לבעיות המרחב המזרח-תיכוני בהשפעת שיקוליהן האסטרטגיים הכלל-עולמיים, שהוכתבו על ידי התעצמותה של ברית-המועצות והשתלטותה על אירופה המזרחית באמצעות הקמת משטרי "הדמוקרטיה העממיות". התעצמותה של ברית-המועצות באה לכלל ביטוי לא רק בהקמת משטרים גרורים בפולין, גרמניה המזרחית, צ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה, בולגריה ואלבניה, אלא אף בעלייתם של הקומוניסטים לשלטון בסין, אותה תת-יבשת חרבת ידיים,

לאחר ניצחונם במלחמת האזרחים בשנת 1949, ובהפיכתה של צפון-קוריאה לרפובליקה עממית. ההתפשטות הקומוניסטית הכלל-עולמית הקיפה גם את וייטנאם הצפונית וטיבט. נוכח האתגר הקומוניסטי הכלל-עולמי הציבו ארה"ב לעצמן את המטרה לבלום את ההתפשטות הקומוניסטית ולהעמיד מול עוצמתו של הגוש הסובייטי את כוחן הצבאי המלוכד של מדינות "העולם החופשי". כתוצאה מכך החלו ארה"ב לארגן את המדינות המקיפות את הגוש הסובייטי במערכות של בריתות הגנה אזוריות, אשר מגמותיהן היו כדלקמן: (א) יצירת מאמץ קיבוצי להגברת כושר עמידתן נוכח האפשרות של התקפה מזוינת או חתירה מבפנים, תוך הישענות על סיוע אמריקאי צבאי; (ב) ייצוב המשטרים הקיימים, ללא אבחנה באופיים ובמהותם, על ידי סיוע כלכלי ומדיני שיינתן על ידי ארה"ב. מגמה זו נועדה לבלום ניסיונות חתירה קומוניסטיים פנימיים; (ג) כינון בסיסים צבאיים אמריקאיים ובריטיים בקרבת הגוש הסובייטי על מנת להפעיל כוח מחץ אווירי בטווח קצר יותר מהטווח של התקפה סובייטית על ארה"ב.

על רקע זה הוקמו הבריתות הבאות: באפריל 1949 נחתמו הסכמי "הארגון הצפון-אטלנטי" (NATO), בהשתתפות ארה"ב, קנדה ו-13 מדינות אירופיות מתוך 20 המדינות שמחוץ לגוש הסובייטי. נעשה ניסיון לשלב את יוגוסלביה במערך האנטי-סובייטי באמצעות "האמנה הבלקנית" (אוגוסט 1954), שנחתמה על ידי יוגוסלביה, יוון ותורכיה. באותה שנה כוננה ברית הגנה קיבוצית לדרום מזרח אסיה בהשתתפות תאילנד, פקיסטן, פיליפינים, אוסטרליה, ניו-זילנד ושלוש מעצמות המערב. נוסף לכך קושרו יפן, דרום-קוריאה ופורמוזה בחוזה ביטחון הדדיים עם ארה"ב. כינון של נאט"ו וסיאט"ו היה בלתי רצוף מבחינה טריטוריאלית – ללא החוליה התיכונה המחברת את דרום-מזרח אסיה עם תורכיה ויוון, הינו מדינות המזרח-התיכון הצפוניות – תורכיה, עיראק ואיראן – ומדינות ערב, ששימשו עורף למדינות "הנדבך הצפוני".

בכך החלה פרשת חיזורן של מעצמות המערב אחר מדינות המזרח-התיכון. "הצהרת שלוש המעצמות" (מאי 1950), שבאה להבטיח את ה"סטאטוס-קוו" הצבאי בין ישראל ושכנותיה, נתקלה במורת רוח מצד מדינות ערב ובראשן מצרים. דא עקא, שמעצמות המערב לא יכלו לפסוח על הכללת המזרח-התיכון בתחום מערכן הצבאי, הן מחמת הצורך בהשלמת מערכת הבריתות סביב ברית-המועצות, הן בגלל עתודות הנפט הגדולות ביותר בעולם החבויות באדמתו של המרחב (למעלה מ-60%), והן בגלל נתוניו הגאופוליטיים של המרחב המזרח-תיכוני המגשר בין אסיה ואירופה ואפריקה, והמחבר את היס-התיכון עם ים-סוף באמצעות נתיבה החיוני של תעלת סואץ. במרוצת שנת 1951 הוצע למצרים ולתורכיה להשתתף בארגון הגנה מזרחי-תיכוני, בצוותא עם מעצמות המערב ושאר מדינות המרחב. ההצעה הושבה ריקם על ידי מצרים, שהייתה שרויה אותה שנה בעיצומו של המאבק על הסואץ וסיפוח סודן. גם צירופה של איראן הורד מעל הפרק מחמת סכסוך הנפט האנגלו-פרסי. ארה"ב המשיכה לחתור לקראת כינון המערך הצבאי במרחב תוך הפעלת לחץ על מדינות האזור ובנות-בריתה בעת ובעונה אחת. האמריקאים לחצו על הבריטים לוותר לתביעותיהן הלאומיות של מצרים ואיראן ונקטו עמדה אוהדת למאבק של הלאומנים בצפון אפריקה תוך הסתייגות מצרפת. נוסף להצעות השונות בדבר מתן סיוע כלכלי וצבאי למדינות המזרח-התיכון, נמנעו האמריקאים מלנקוט עמדה פרו-ישראלית בסכסוך הערבי-ישראלי.

בפרוס שנת 1953 יושבה המחלוקת הבריטית-מצרית על סודן ובמחצית שנת 1954 נחתם הסכם בריטי-מצרי בדבר פינוי אזור סואץ. למרות חיסול משבר הנפט באיראן וההטבה היחסית שחלה ביחסי בריטניה ומצרים, לא הצליחו ארה"ב לגייס את תמיכת מצרים ומדינות ערב בארגון ההגנה המזרח-תיכוני עד סוף שנת 1954. כתוצאה מכך, החליטו ארה"ב ובריטניה לגשת להקמת "הנדבך הצפוני" במזרח-התיכון, גם בלי צירופן המיידית של מצרים ומדינות ערב. השיקול שהיה מונח ביסודה של מגמה זו הצביע על הצורך לתגבר תחילה את כושר ההתגוננות של המדינות הסמוכות לגבולות ברית-המועצות, ולאחר מכן לצרף את "העורף האסטרטגי" של מדינות ערב. כך, אפוא, הוקמה "ברית בגדאד". בפברואר 1955

התקשרו שתי המדינות שבשולי "הנדבך הצפוני" – תורכיה ופקיסטן – בברית הדדית. היו אלו השלוחות הראשונות של נאט"ו וסיאט"ו, וארה"ב החלה להגיש סיוע צבאי לפקיסטן. חודשיים לאחר מכן רמזה עיראק על נכונותה לקבל סיוע צבאי מארה"ב ולהצטרף למחנה המערבי. שיקוליה של עיראק נבעו, בין השאר, ממאבקה התדיר נגד מצרים על הבכורה במזרח הערבי. בשלהי מרץ הצטרפה בריטניה לברית, ואילו פקיסטן הצטרפה בספטמבר, ואיראן – באוקטובר, לאחר חיסולו של משבר הנפט האנגלו-פרסי באוגוסט 1954.

עם השלמת "מלאכת המרפבה" של "ברית בגדאד" (או "ברית המרכז") הופנו מאמציהן של מעצמות המערב לעבר מצרים. מאמצים אלה כללו הענקת סיוע כלכלי על ידי ארה"ב וגילויי הבנה לשאיפותיה של מצרים בתחום היחסים הבין-ערביים והסכסוך הישראלי. לעומת זאת, נמנעו מעצמות המערב מלהבטיח למצרים את הסיוע הדרוש להקמת הסכר הגבוה, דרומה לסכר אסוואן, ועכבו את אישור המלווה המצרי מהבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח של האו"ם. כאמצעי-לחץ נוסף על מצרים האטו מעצמות המערב את ביצוע הכוללה בהסכמי שביתת הנשק, לפיה הובטחה אי-הצטרפותן של מדינות אלה לברית צבאית כלשהי. מכאן מערבה גובל הגוש הסובייטי עם בורמה, הודו ואפגניסטן, הנוקטות שלושתן במדינות ניטראליות. לתאילנד ולפקיסטן, הקשורות בבריתות הגנה עם המערב, אין למעשה גבול משותף עם הגוש הסובייטי. לאחר סקירת גבולותיו של הגוש הקומוניסטי באירופה ובמזרח-הרחוק מסתבר, כי ברית-המועצות גילתה יוזמה ופעילות מדינית לגבי כל המדינות הגובלות עמה במישרין או עם בעלות בריתה. נותר, אפוא, קו הגבול המחבר את אפגניסטן במזרח עם יוגוסלביה בבלקאן. בשוליו המערביים של תחום זה שוכנות יוון ותורכיה, שהיו לחברות נאט"ו בשנת 1952. בשוליו המזרחיים של תחום זה משתרעות תורכיה ואיראן. שתי המדינות הללו, בצוותא עם עיראק ופקיסטן השוכנות בעורפן, התקשרו ב"ברית בגדאד" בשיתוף עם בריטניה. מאמציה של ברית-המועצות להניא את איראן מלהצטרף לברית זו עלו בתוהו.

מסתבר, אפוא, שהמזרח התיכון יחד עם גרמניה, פורמוזה, איי החוף הסיניים וקוריאה הוו את תחומי המפגש הישירים בין שני הגושים העולמיים. אך טבעית היא העובדה, שכל אותם תחומים הוו כבר באמצע שנות ה-50 את מוקדי "המלחמה הקרה". מבחינה זו ניתן להבין את יוזמתה המדינית המוגברת של ברית-המועצות בתחומי המזרח-התיכון מתוך ניסיון לקעקע את יסודותיו של "הנדבך הצפוני", תוך נקיטת שני קווי פעולה: א) תמיכה במשטרים הקיימים, כל עוד מגלים הם נטיות ניטראליסטיות, הן בארצותיהם-הם והן בזירה הבינלאומית; ב) הפחתת מידת תלונת של מדינות ערב במערב על ידי כינון מערכת נרחבת של יחסי כלכלה ומסחר עמן וסיפוק תביעותיהן בנשק ובתחמושת. ואכן, עסקות הנשק הסובייטיות פתחו לרווחה את שערי המזרח-התיכון לפני ברית-המועצות והפוכה לגורם מדיני וכלכלי רב-עוצמה בתוך האזור.

עסקות הנשק הסובייטיות ותוצאותיהן

ב-27 בספטמבר 1955 הודיע לראשונה ג'מאל עבד-אן-נאצר, כי שבוע לפני כן חתמה מצרים על הסכם לאספקת נשק, ציוד ותחמושת עם צ'כוסלובקיה. כפי שנתגלה להלן הייתה זו, למעשה, עסקת נשק בין ברית-המועצות למצרים, שהחלה סדרת עסקות נשק נוספות בין רוסיה לבין מצרים וכן בין רוסיה לבין מדינות ערביות אחרות. למעשה, כבר בפרוס שנת 1955 הפנתה רוסיה את תשומת לבה העיקרית לסוריה, ובמרץ באותה שנה, עם גבור הלחץ התורכי על סוריה לבל תצטרף לברית המצרית-סעודית-סורית שהוצעה על ידי מצרים, באה הצעת עסקת הנשק הרוסית הראשונה לסוריה דווקא, על מנת לסייע לה להדוף תוקפנות תורכית אפשרית. מצבה המעורער של ממשלת סוריה, אשר מנע ממנה מלקבל החלטה סופית בשאלת הברית המצרית המוצעת, גרם לכך שסוריה לא קבע בשעתו עמדה לגבי הצעת הנשק הסובייטית. בחודשי הקיץ של שנת 1955 עבר מרכז הכובד של הפעילות הסובייטית למצרים, והתבטא בשיגור אישים ומשלחות שונות מארצות הגוש הסובייטי לקהיר. נאצר הוזמן לשורת ביקורים ברוסיה, בצ'כוסלובקיה ובהונגריה, והסכמים מסחריים שונים נחתמו בין

מצרים לבין רוסיה, סין העממית ומדינות מזרח-אירופיות אחרות. ההסכמים קבעו, כי מצרים תמכור לארצות אלה כותנה ואורז תמורת דלק, פלדה, מכונות ואביזרים אסטרטגיים אחרים. ברית המועצות הציעה למצרים ולשאר מדינות ערב סיוע טכני, תנאי אשראי נוחים ביותר וציוד חקלאי ותעשייתי. כן הציעה ברית-המועצות למצרים סיוע בהקמת הסכר הגבוה באסוואן, והצעה זו זעזעה את מעצמות המערב לא פחות מעסקת הנשק. בשלהי חודש אוגוסט הציעה רוסיה למצרים לסייע בידיה בהקמת תעשייה צבאית כבדה, מפעלי פלדה ואספקת נשק כבד (מטוסים, טנקים, תותחים, צוללות וכד'). לאחר שמצרים נענתה עקרונית להצעת הנשק, הועבר הדיון לפסים של מו"מ מסחרי בין צ'כוסלובקיה ומצרים, ובעקבותיו נחתם ההסכם הידוע של נשק תמורת כותנה ואורז.

הנימוקים המצריים הרשמיים לחתימת עסקת הנשק היו כדלקמן: (א) הסתמכות על מקורות המודיעין המצריים, שהתיימרו לגלות עסקת נשק כבד בין ישראל לבין ארה"ב ובריטניה, שעה שתביעות הנשק המצריות מארה"ב לא נענו מחמת תנאים מגבילים שהוצבו על ידי האמריקאים, בניגוד לגישה הסובייטית שלא הגבילה את העסקות בתנאים מדיניים וצבאיים; (ב) הכרתה של הצמרת הצבאית המצרית בעליונותה הצבאית של ישראל, לאחר פשיטותיו של צה"ל בעזה (פברואר 1955) ובחאן-יונס (אוגוסט 1955); (ג) הלחץ המדיני האמריקאי על מצרים להצטרף ל"ברית בגדאד". לנימוקים רשמיים אלה, שלפחות שני סעיפיהם האחרונים הינם נכונים, יש להוסיף את השיקולים וההנחות הבאות: מעמד המרכזי של הצבאות הערביים בהפיכות המדיניות שהתחוללו במדינות ערב, החל מהמהפכה העיראקית הצבאית הראשונה בשנת 1936, דרך התהפכות הצבאיות בסוריה, וכלה בהפיכת כת הקצונה במצרים בשנת 1952 – הוכיחו בצורה חותכת לשליטיה של מצרים, כי התבססות מעמד הפנימי ועליית קרנם בזירה הבינלאומית חייבת להיבנות על עוצמה צבאית בהשקפה זו לא היו אנשי הכת הצבאית המצרית בבחינת מחדשים, שכן קדם להם בהערכת יתרונותיה של העוצמה הצבאית הפחה המצרי מחמד עלי, אשר פעל, כזכור, במחצית הראשונה של המאה ה-19. כל הרפורמות בתחומי החברה, החקלאות והתעשייה לא באו, לדידו, אלא על מנת לחזק את מעמדו הצבאי והמדיני. בחינה זו משתקפת להפליא במעשיהם ובמחדליהם של שליטי מצרים הנוכחיים. טיפוח העוצמה הצבאית, הן כלפי העולם הערבי, הן כלפי ישראל והן כלפי הזירה הבינלאומית, התלווה במאמץ המצרי להשתחרר משרידי התלות באימפריאליזם הבריטי תוך גיבוש עמדה ניטראלית, שיש בה משום הפקת טובות הנאה במישור המדיני והכלכלי הבינלאומי. מדיניות זו הוכתרה בהצלחה עקרונית כפי שהוכיחו השנים הבאות.

יש לראות, אפוא, בעסקת הנשק הראשונה ובעסקות שבאו אחריה משום מפנה רב-חשיבות במאזן הכוחות במזרח-התיכון וביחסים המדיניים שבין מדינות ערב לבין הגושים העולמיים. המפנה הנ"ל התבטא בתוצאות הבאות: עסקות הנשק סייעו להשתחררותן של המדינות הערביות מהתלות המערבית וקשרן מבחינה צבאית, ובמידה רבה גם מבחינה מדינית, לברית המועצות. שיתוף הפעולה הצבאי הביא לתלות צבאית ברוסיה הסובייטית מבחינת ארגון החדש של הדפוסים הצבאיים, שיטות הלוחמה ומערכיה, ציוד ואמון אנשי הצבא ואספקת החלפים הצבאיים למיניהם. מצרים הפכה למצבור ענק של נשק סובייטי מכל הסוגים, והיה בכוחה לקשור אליה מדינות מזרח-תכוניות ואפריקאיות חדשות באמצעות אספקת עודפי הנשק הסובייטי שמעל לכושר קיבולתה, או לאחר דירוגו כנשק מיושן. הפעלת נשק זה בזירה הבין-ערבית או בזירה הצפון-אפריקאית הקנתה למצרים יתרונות צבאיים ומדיניים כאחד, כשהדגם מושם על היתרונות האחרונים. מעמד הבכורה המצרי בקרב המדינות הפך בהדרגה לעובדה מוגמרת בתוקף הציוד הסובייטי והתמיכה הסובייטית העקבית במבצעה המדיניים והצבאיים של מצרים. ערכו של ההסכם הבריטי מאוקטובר 1954 בנוגע לפינוי סואץ המצטמצם ביותר מבחינת תכנוניהן הצבאיים והמדיניים של מעצמות המערב. תוצאה מיידית לעסקת הנשק המצרית-סובייטית התבטאה בהתלכדות גוש צבאי-מדיני בראשותה של מצרים, לאחר שנחתמו הסכמים צבאיים-מדיניים

בין מצרים וסוריה ובין מצרים וסעודיה (אוקטובר 1955). הקמתה של מפקדת משותפת בראשות קצין צבא מצרי השפיעה על הרתעתן של לבנון וירדן מלהצטרף ל"ברית-בגדאד". יתר על כן, עסקות הנשק הללו, שהקנו לברית-המועצות אחיזה איתנה בעורפו של "הנדבך הצפוני", ערערו כליל את המערך הצבאי של מעצמות המערב באזור, הורידו את חשיבותה של "ברית בגדאד", והפנו מחדש את המאמצים הכלכליים והמדיניים המשולבים של המערב לעבר מצרים, שהפכה להיות אבן-הפינה ומוקד לרוב ההתרחשויות הבינלאומיות במרחב. חיזורם של שני הגושים העולמיים אחר מצרים קיבל דפוסים מדיניים כמעט קבועים והעניק למצרים יתרונות וטובות הנאה שלא זכתה להם מעולם. מבחינתה של ישראל, השיגו מנהיגי מצרים ומדינות ערב יתרונות מדיניים וצבאיים ברורים. שכן הנשק הסובייטי שסופק להן, ללא ערבויות כלשהן שלא יופנה נגד ישראל, עודד את החוגים השליטים הערביים לטפח יצרי נקמנות ותקוות להגיע לעדיפות צבאית מכרעת על מנת להשמיד כליל את ישראל. מבחינה סובייטית יש להצביע על העובדה, כי למרות שעסקות הנשק באו כתגובה על יצירת "ברית בגדאד", ומתוך מגמה ברורה לערער ברית זו, לא יכלו שליטי ברית-המועצות שלא להביא בחשבון, כי הזרמת נשק למדינות ערב תגביר את המתיחות במזרח-התיכון ותחיש את סכנת המלחמה בתחומיו. עסקות הנשק דחפו את מצרים בראש מדינות ערב לנקיטת עמדה "נויטראליסטית-חיובית" במאבק הבין-גושי. **במתכונת זו לא נועד אלא לשרת את משימותיה המדיניות האימפריאליסטיות של ברית-המועצות**, שנסתייעו בכמיהת המוני בני-האדם לשלום של אמת ולפירוק נשק כללי. האבסורד שבמהלכים הסובייטיים הוכח כל אימת וברית המועצות חיזקה את עמדתה במרחב המזרח תיכוני. נוכח הפרחת סיסמאות כלליות על שלום, פירוק הזיון וכד' ופעילות דיפלומטיות ענפה בזירה הבינלאומית בכיוונים אלה, נקטה רוסיה הסובייטית במדיניות מכוונת של ליבוי המתיחות תוך אספקת נשק וציוד מעודפיה.

עסקות הנשק תאמו, אפוא, את האינטרסים הכלליים של שני הצדדים: הסובייטים נפטרו ממאגרי הנשק שהעודפים והמיושנים שלהם תמורת הרחבת תחומי השפעתם במצרים ובמדינות ערב האחרות, ותמורת רתימתן של מדינות אלה למרכבת התעמולה הסובייטית הבינלאומית; ואילו הערבים, שקיבלו כמויות עצומות של תחמושת, נשק וציוד מלחמתי, חיזקו את מעמדם הפנימי והעלו את קרנם בזירה הבינלאומית כגוש ניטראלי, שהחל למלא תפקידים נכבדים בזירה האפריקאית-אסיאתית בפרט ובזירה הבינלאומית בכלל.

אספקת הנשק הסובייטית פתחה את מירוץ ההזדיינות הכללי במזרח-התיכון, כשאררה"ב ובריטניה מחרות מחזיקות אחר ברית-המועצות, ומתגברות את כוחן הצבאי של מדינות "ברית בגדאד" וירדן, וצרפת החל למכור נשק לישראל, לעומת משלוחי הנשק שהוענקו בתנאים נוחים ביותר למדינות ערב מצד שני הגושים העולמיים. עסקות הנשק למיניהן עודדו את החשת ההתלקחות במרחב המזרח-תיכוני, שהתבטאה הן במלחמת-המנע של ישראל בסיני, הן בהתערבות הצבאית המצרית בתימן והן בקרבות הבלתי-רצופים שנערכו בכורדיסטן על הצבא העיראקי.

החדירה הסינית למזרח התיכון

שש שנים לאחר הקמתה של סין העממית נוצרו המגעים הראשונים בין נציגיה של סין לבין מדינות המזרח-התיכון. בעוד שלסין העתיקה לא היו כמעט אינטרסים באזור ומגעייה המועטים עם חבלי מזרח-אפריקה והחוף המזרחי של הים-התיכון אירעו בין המאות ה-14–17, הרי שלסין העממית יש כיום אינטרסים מובהקים, הן באפריקה והן במזרח-התיכון. עד להתגלות הקרע בין סין לבין ברית-המועצות, תחילה במסווה אידיאולוגי ולהלן במאבק על הבכורה בעולם הקומוניסטי, הייתה קיימת במידה מרובה אחדות דעות בין שתי המעצמות בנוגע למטרות היסוד שלהן במרחב. המזרח-התיכון סווג, לפי הדוקטרינה המרכסיסטית, לתחום האזורים הקולוניאליים או הקולוניאליים למחצה, שהוו את הזירה למאבק המהפכני הכלל-עולמי. לפיכך, ראו סין ורוסיה את מטרתן הראשית בערעור מעמדן של

מעצמות המערב, ובמיוחד ארה"ב, במרחב המזרח-תיכוני, תוך חתירה מתמדת תחת המשטרים הפרו-מערביים של ירדן, לבנון וסעודיה באזור. אמצעי העזר להשגת המטרה היו לרוב זהים, והתבטאו בתמיכה במפלגות הקומוניסטיות, בפיתוח רשת ענפה של תעמולה ובהסתיעות בחדירה תרבותית, דתית וכלכלית לאזור, לאחר כינונם של יחסים דיפלומטיים עם ארצות האזור. ברם, ההבדלים הנובעים מפעילויותיהן של שתי המעצמות הקומוניסטיות ניזונים מהגורמים הבאים: א) מטרתה המדינית הראשונית של סין הייתה השגת הכרה במעמדה כמעצמה עולמית על רקע של בידודה מהאוי"ם והתכחותן של ארה"ב למעמדה ככוח עולמי. בשלב מאוחר יותר הסתמנה המגמה הסינית להציג את נוכחותה המדינית והכלכלית במזרח-התיכון כמשקל נגדי לברית-המועצות. מטרה ראשונה זו הושגה, למעשה, על ידי ברית המועצות בשלהי מלחמת העולם השנייה, כשניצחונותיה על גרמניה הנאצית הפכו למעצמה עולמית ממדרגה ראשונה. סין, לעומת זאת, חייבת הייתה ללחום על ההכרות הבינלאומית במעמדה נוכח קיומה העוין של פורמוזה כגוף מדיני-צבאי, והשפעתה במועצת הביטחון באמצעות הווטו שהוענק לה בשעתו; ב) בעוד שהחדירה הסובייטית למזרח-התיכון חלה בעשור הראשון שלאחר תום מלחמת העולם, בעת ובעונה אחת עם התרופפות אחיזתה של בריטניה במרחב והיעלמות השפעתה של צרפת ונוכח כניסתן של ארה"ב לזירה המקומית על מנת לתפוס את מקומה של בריטניה, הרי שהחדירה הסינית למרחב החלה, למעשה, משנת 1955 ואילך, היינו לאחר שנוכחותה הצבאית והמדינית של ברית-המועצות במרחב הפכה לעובדה קיימת. החדירה הסינית בשלביה הראשונים בוצעה בסיועה של רוסיה הסובייטית ובתמיכתה הגלויה. חוד המחץ המדיני הסיני, יותר משהוא מופנה כלפי בריטניה וצרפת, המכירות במשטרה של פקינג, מכוון לעברן של ארה"ב, שהן בנות-הפלוגתא המרות ביותר של סין, הן במזרח-הרחוק והן בזירה הדיפלומטית הבינלאומית; ג) במאבק הבינלאומי מזדקרים יתרונותיהן של ארה"ב ורוסיה כאחד בתחום יכולת הגשת הסיוע הצבאי והכלכלי. סין אינה יכולה להתחרות בהצלחה בשתי המעצמות העולמיות בתחומים אלה. לעומת זאת יכולים הסינים לפרוט על הנימים "הגזעיים" והרגיונאליים, תוך הטעמת השתייכותם של האמריקאים והרוסים גם יחד לבני "הגזע הלבן" המשעבד והמנצל. על רקע זה מובלטת האחוה "הגזעית" והנתונים הרגיונאליים השווים: הן סין והן מדינות המזרח-התיכון משתייכות ליבשת האסיאתית המתעוררת והן מצויות בעיצומה של מהפכה חברתית וכלכלית נועזת, המהווה בסיס ליצירת קשרי אחווה וסולידאריות; ד) בידודה הבינלאומי היחסי של סין העממית מאפשר לקברניטיה לנקוט עמדה תוקפנית-קיצונית בתחום "המלחמה הקרה" ולנסות להפר את כל ניסיונות ההתקרבות הבין-גושית. הסינים מצביעים על האימפריאליזם האמריקאי כעל "נמר של נייר" נוכח כישלונותיו בדרום-ווייטנאם. הם מתקיפים את ברית-המועצות בנשק האידיאולוגי המסורתי של סטייה מעקרונות המרכסיזם המקוריים, תוך גילויי חולשה ונכונות לדו-קיום בשלום. הם יכולים להצביע על תוקפם הצבאי ורוחב לבם המדיני לאחר הבסת הצבא ההודי באזורי המריבה בגבול טיבט (אוקטובר-נובמבר 1962) ונסיגת הצבא הסיני מאזורי כיבושו. הם יכולים להסתמך על היענותם לאתגר הצבאי האמריקאי בקוריאה, שהסתיים בתיקו צבאי. לסינים אין בסיסים צבאיים במזרח-התיכון בדומה למעצמות המערב, וכן אין להם אינטרסים משוריינים באזור בדומה לברית-המועצות. השתרעותה של סין הרחב מתחומי המזרח-התיכון מקנה לה יתרון של יכולת הסתכנות ונקיטת מדיניות תוקפנית ללא הפסדים של ממש, אלא תוך הגברת הסיכויים לביסוס יוקרתה הלאומית והצבאית בקרב המזרח התיכון; ה) מתוך הגורמים שנמנו לעיל מסתבר, כי הסינים יכולים להרשות לעצמם לבדד את מדיניותם באזור תוך תמיכה עקבית יותר במפלגות הקומוניסטיות המקומיות ותוך עקיפת הדילמה הסובייטית, המתבטאת בהעדפת המשטרים הצבאיים הנוכחיים במצרים, בסוריה ובעיראק על פני המפלגות הקומוניסטיות המדוכאות על ידי אותם משטרים. בדומה לסובייטים יכולים גם הסינים להסתייע

בתעמולתם בקיומו של המיעוט המוסלמי רב-העוצמה בסין, המהווה תמיד פוטנציאל-מאיים של "מתנדבים", המשכירים את חרבותיהם בהתאם לטקטיקה המדינית של סין. המגעים הראשונים בין סין לבין מדינות ערב נקבעו בוועידת באנדונג שנערכה באפריל 1955. בעוד שהכרתה של ישראל בסין העממית (ינואר 1950) לא זכתה להיענות רצינית, החליטה "ההליגה הערבית" (באוגוסט 1950) לא להכיר בסין. מצרים, לבנון, סוריה ועיראק המשיכו לקיים יחסים דיפלומטיים עם פורמוזה זמן רב למדי. הסינים, שסיימו את מלחמת קוריאה והשקיפו מהצד על הסדר ז'נבה, ששם קץ למלחמה בהודו-סין, התפנו לאחר מכן לקיים מגעים ראשונים עם שליטי ערב בוועידת באנדונג, ובמיוחד עם ג'מאל עבד אנ-נאצר. המשלחת הסינית בראשותו של צ'ו-אן-לאי, שכללה נציגים סיניים מוסלמיים, תמכה בכל לב בזכויותיהם של הערבים בארץ-ישראל, וסמכה ידיה דה-פקטו על החלטות החלוקה המקוריות של האו"ם לגבי הא"י. מסתבר, שצ'ו-אן-לאי אשר נפגש עם עבד אנ-נאצר בבורמה בדרכם של השנים לבאנדונג, באפריל 1955, מילא תפקיד מתווך אצל הסובייטים בקשר לעסקת הנשק הסובייטית-מצרית. לעומת קירוב הלבבות בין צ'ו ונאצר, לא הצליחו הסינים במגעים עם העיראקים. עם זאת חתמו בשלהי שנת 1955 על הסכם מסחרי עם לבנון. פרט להצלחתם המסוייגת של הסינים בלבנון נמנעו ירדן, סעודיה, תימן, לוב ולבנון מלהכיר בסין העממית. שלב חדש בחדירתם של הסינים למזרח-התיכון חל עם חתימת הסכמי הנשק הסובייטי-מצרי בסוף שנת 1955, על כל השלכותיהם וההתפתחויות שנבע מהם, כגון הלאמת תעלת סואץ, מלחמת סיני, פרסום הדוקטרינה של אייזנהאור והפיכת קאסם בעיראק. ההכרה בסין העממית הפכה לגבי מדינות ערב, ומצרים בראשן, כאייל נגח כלפי המדיניות האמריקאית במזרח-התיכון.

נוכח לחץ אמריקאי גובר והולך היססו שליטי מדינות ערב מלהכיר בסין העממית והמתינו לצעדו של נאצר בנדון. זה האחרון הכריז אמנם בשובו מבאנדונג, שטרם הגיעה השעה לכוון יחסים דיפלומטיים מלאים עם סין, אולם במאי 1956 חזר בו באמתלה של הצורך לרכוש נשק בסין. ההכרה המצרית לוותה בניתוק היחסים הדיפלומטיים עם פורמוזה. למעשה, ניסה נאצר להוכיח בצעדו זה את אי-תלותו בארה"ב. ביולי 1956 הלכה סוריה בעקבותיו, אך לא ביטלה את הכרתה בפורמוזה. במרוצת שנה זו התגלתה נכונות עקרונית להכיר בסין גם מצד סודן וירדן, אלא שלכלל מעשה לא הגיעה. מלחמת סיני-סואץ העניקה לסין הזדמנות מצוינת לגלות מחווים ידידותיים כלפי מצרים, הן במענק 4.7 מיליון דולר והן בפתיחת תעמולה סואנית נגד מעצמות המערב ובאיום במשלוח רבבות "מתנדבים". ההיאחזות הסינית הממשית במרחב חלה דווקא בתימן, לאחר ביקורו של האמיר התימני מוחמד אל-בדר בפקינג. בינואר 1958 נחתם הסכם ידידות ושיתוף פעולה טכני, כלכלי וחברתי בין סין לתימן, עוד לפני צירופה של זו האחרונה לקע"ם. הסינים הזדרזו להכיר בקע"ם בפברואר 1958, ולכוון יחסים עם קאסם העיראקי באוגוסט באותה שנה.

בנובמבר 1958 הכיר משטרו המהפכני של עבד הסודאני בסין וכוון עמה יחסים דיפלומטיים בפרוס שנת 1959. לאחר הכשרת הקרקע הדיפלומטית והמדינית באה החדירה הכלכלית. ראוי לציין, כי ליחסי המסחר עם סין שותפות לא רק המדינות המכירות בה, אלא גם מדינות כלבנון, ירדן וסעודיה. מקרב ההסכמים המסחריים יש להצביע על הבולטים מביניהם: באוגוסט 1955 – עם מצרים; בראשית שנת 1956 – עם סוריה; בין השנים 1955-7 התקיימו יחסי מסחר סיניים-לבנוניים; במאי 1960 – עם עיראק; בינואר 1958 – הסכמים מקיפים עם תימן (כולל סלילת כביש בן 250 ק"מ שיקשר את צנעא לחודיידה ומתן מלווה של 16 מיליון דולר ללא ריבית). יחסי המסחר הסיניים-תימניים נמשכו, למעשה, עד לתקופה הנוכחית. בסך-הכל כללו כל ההסדרים הללו פתיחת נציגויות מסחריות סיניות ומשלוחם של מומחים סיניים. התוצאות השתקפו גם בעליית ערך המאזן המסחרי של המדינות הערביות וסין.

הסינים הרבו להשתמש בנשק הדתי, הן בצורת אבטחות למשלוח "מתנדבים" והן בצורת שיגור משלחות של צליינים ואנשי דת למכה (קיץ 1955), לירדן (אוקטובר 1956)

ולמצרים (1955 ו-1958). בתחום התרבותי והתעמולתי לא נפלו הסינים מרבותיהם הסובייטיים. נוסף לחילופי מבקרים ומשלחות שונות, רשמיות ורשמיות למחצה, הוקמו עשרות "ארגונים עממיים" לטיפול יחסי תרבות, מדע, בידור ומחקר וכוד'. הזרם האיתן של מבקרים סיניים לא פסח, כאמור, גם על מדינות שסין לא קיימה עמן יחסים מדיניים רשמיים.

לאור התגלות הסכסוך האידיאולוגי והמדיני בין סין לבין ברית המועצות ניכרו הבדלי גישה רציניים ביחסן של שתי המעצמות לאזור. השוני נובע לא רק מהטקטיקה של דרכי קידום השתלבותו של המזרח-התיכון בעולם הקומוניסטי, אלא הוא בולט לאחרונה במטרות המנוגדות של סין וברית-המועצות, כשהעמדה הסינית מתבלטת בעקביותה ובתוקפנותה. הסינים, בניגוד לסובייטים, מצדדים במאבק מזוין, על סמך ניסיונם ההיסטורי וההקבלה החברתית והצבאית שבין מולדתם לבין מדינות המזרח הערבי. הפיכת קאסם בעיראק חשפה את הבדלי הגישה בין הסינים והסובייטים. בעוד שהסובייטים השתדלו למנוע את היסחפותו של המזרח-התיכון בשלהבות מלחמת עקב הנחיתה האנגלו-אמריקאית בירדן ובלבנון, תבעו הסינים יוזמה צבאית לשם גירושן של האנגלו-סכסים. במרוצת שלטונו של קאסם בעיראק עודד הסינים את הפלג הקומוניסטי העיראקי הקיצוני שתבע (ביולי 1959) פתיחת מערכת טרור גלוייה נגד קאסם, בעוד שהסובייטים תמכו בפלג הקומוניסטי המתון, שצייד בהתפשרות עם השליט העיראקי. רדיפת הקומוניסטים בקע"ם והיחס או עבד אנ-נאצר שימשו נושא מחלוקת נוסף בין סין לרוסיה (בינואר 1959), כשהסינים תבעו את הוקעתו הקיצונית של השליט המצרי. החרפת המאבק בין סין לברית-המועצות קיבצה מחדש את הסינים למצרים, והחל משנת 1963 התבלט חיזורם כלפי מצרים, שהמשיכה לקיים יחסים שווים ידידות עם שתי המעצמות הקומוניסטיות במרוצת שנת 1965 היפנו הסינים את עיקר מאמצים המדיני לעבר סוריה, עיקר המרוץ התנופתי של הסינים הועתק, כנראה, לאפריקה בכלל ולאפריקה המזרחית בפרט. התפתחויות נוספות בתחומי החדירה הסינית למזרח-התיכון תהיינה קשורות, ללא ספק, למידת עליית יוקרתה הבינלאומית של סין ולהתפתחות העתידה של יחסיה עם ברית-המועצות.

השפעות אחרות במזרח התיכון

החלוקה העולמית הבין-גושית שהסתמנה אחר מלחמת העולם השנייה לא הותירה מקום רב לעיצוב מדיניות עצמאית כלפי מדינות המזרח-התיכון מצד מדינות העולם האחרות. החל בסוף שנות ה-50 ובמיוחד בשנות ה-60 ואילך בולטות המגמות הבאות: א) התעניינותן המחודשת של מדינות אירופה הוותיקות, בדומה למערב-גרמניה, לאיטליה ולצרפת באספקטים הכלכליים של המרחב. לתחום התעניינות זו יש להוסיף גם את יפן, ששיקומה הכלכלי המהיר דומה במידה רבה לזה של מערב-גרמניה; ב) התעניינות זו מקבלת מימדים בלתי-מבוטלים עקב ההפוגה הכללית ב"מלחמה הקרה", התערעורת אחדותו של הגוש הקומוניסטי, המצוי בעיצומו של מאבק על הבכורה המדינית הפנימית, והרפיית המתח בקרב מחנה המערב עקב הסיבה הקודמת, וכן מחמה התגלעות חיכוכים מדיניים וכלכליים בין צרפת לבריטניה, ולהלן בין צרפת למערב-גרמניה; ג) התרופפות יחסיהן הכלכליים של בריטניה וצרפת עם מצרים, סוריה ועיראק לאחר מערכת סואץ (1956), וניתוקם של יחסיהן המדיניים עם מצרים – יצר מעין "חרם כלכלי" של שתי המעצמות הוותיקות מצידן של מדינות ערב האחרות, להוציא את לבנון. מצב זה העניק מעין מקדמה כלכלית נאותה למדינות אירופה האחרות, ועמן יפן, שניסו להיאחז במרחב המזרח-תיכוני, תוך ניצול משאביהן הכלכליים והצגת תנאים כלכליים ומסחריים נוחים ביותר, ללא התחייבויות מדיניות מפורשות, ולרוב – ללא כל התחייבויות מדיניות. חדירתן המחודשת של מערב-גרמניה ואיטליה, ובמיוחד של זו הראשונה, לוותה, בדרך כלל, בהסכמתן האילמת של ארה"ב, אם לא בעידודן הממשי. חדירתן של שתי מדינות אלה הוגבלה לאפיקים כלכליים והסתיעה באווירת "ההפשרה" הכלל-עולמית מחד גיסא, ובהלך-הרוח הנויטראליסטי

כלשהו במדינות אלה, מאידך גיסא. יש לציין, כי הרקע להידוק היחסים הכלכליים עם מערב-גרמניה ואיטליה, למשל, ניזון מסנטימנטים של אהדה מצד מדינות ערב, הזוכרות לגרמנים ולאיטלקים את "חסד נעוריהם" מהתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה. יחסיה של מערב-גרמניה עם מצרים נתקלים בשני מעצורים עיקריים: ראשית, הסכמי הפיצויים עם ישראל וההתחייבויות הקושרות מדינה זו למערב. שנית, התנגדותה החריפה של ברית-המועצות למבצעה הצבאיים, המדיניים והכלכליים של מערב-גרמניה בכללה. מתוך כך חרדים המערב-גרמנים מפני כינון יחסים מדיניים וכלכליים בין מצרים לבין מזרח-גרמניה. אולם תמיכתה של ארה"ב בחדירה הכלכלית הגרמנית מובטחת, מה גם שגרמניה לא הוחזקה מעולם כמעצמה בהשוואה לבריטניה ולצרפת. יתר על כן, שגשוגה הכלכלי של מערב-גרמניה מאלץ אותה לפרוץ לעבר שווקים חדשים וישנים ומאפשר לה להתחרות בהצלחה עם ברית-המועצות ומעצמות המערב הוותיקות בתחומי הייצע הכלכלי והאשראי. ברם, הצד המעניין בתחום זה של מכלול יחסי מערב-גרמניה-מצרים ומדינות ערב האחרות אינו נעוץ דווקא במערכת היחסים המסחריים גרידא ובהשקעות ההון הגרמניות הגדולות. מסתבר, שלחדירה המערב-גרמנית קיים גם אספקט מדיני-צבאי בלתי-מבוטל. ביולי 1958 נחנך בחלואן שע"י קהיר מפעל לייצור ברזל ופלדה, שהוקם ע"י חברת "דמאג" (Demag) המערב-גרמנית. כושר תפוקתו של המפעל תוכנן ל-220 טון לשנה בשלב ראשון, ול-500,000 טון לשנה לאחר סיום ההרצה. המפעל העסיק למעלה מ-4,000 עובדים. מסתבר, שהקמתו של מפעל זה היוותה הסוואה חלקית לחידושה של תעשיית הנשק והתחמושת המצרית בהדרכה גרמנית. מומחים גרמניים לאלקטרוניקה, אווירונאוטיקה ולייצור טילים, חלקם פושעי מלחמה נאציים, רוכזו במצרים ונהנו מתקציבים גדולים על מנת לפתח מטוסי סילון מצריים "עצמאיים" ותעשיית טילים. הריכוז הגדול של מומחים גרמניים אלה, שנעשה על דעת ממשלת מערב-גרמניה ומתוך עקיפת הסכמי הכניעה של גרמניה, שאסרו על פיתוח כלי-נשק "בלתי-קונבנציונליים" בגרמניה עצמה, ובכללם כלי נשק אוויריים – סימן שלב חדש בחדירה הגרמנית למזרח-התיכון. מנקודת מבטה של ממשלת מערב-גרמניה היוותה מצרים שדה-ניסויים מצוין לתכניותיה, בביצועם של מומחי התעשייה המלחמתית הגרמנית, אשר נבצר מהם לפעול במערב-גרמניה. הפעילות המערב-גרמנית בתחום זה פתחה דף חדש במירוץ ההזדיונות בין מצרים וישראל, כששתי המדינות נכנסו לעידן לוחמת הקליעים המונחים. למותר להטעים את חומרתו הרבה של שלב חדש זה, מערב-גרמניה נושאת באחריות לו כלפי מצרים ומדינות האזור כולו. במקביל לכך יש גם לציין את שיתופם של נאצים רבים במנגנוני המינהל המצרי, ובמיוחד בשלוחות התעמולתיות. שיתופם של מומחים אלה השתקף, ללא ספק, באינטנסיביות של התעמולה המצרית ובסגנונה בתחום הבין-ערבי ובתחום הישראלי.

איטליה, לעומת זאת, התבלטה בשדוד מערכות מדיני כללי שנקט כלפי מדינות ערב. איטליה לא הייתה יכולה להתחרות במערב-גרמניה במשאביה הכלכליות ובהיצע שלה למדינות המזרח-התיכון. לפיכך השתדלה איטליה לנקוט במדיניות של תיווך בין מדינות ערב לבין מעצמות המערב, כשהיא מסתייעת ביחס החיובי שנשמר לה במצרים, ובמזרח הערבי. התנערותה של איטליה ממדיניותה האימפריאליסטית באפריקה מתקופת מוסוליני ותמיכתה הנועזת במתן עצמאות לאלתר ללוב,² וכן התנגדותה המסויגת ל"ברית בגדאד" – הפוכה למדינה מקובלת במזרח-הערבי, והכשירו, בדיעבד, את הקרקע לתפקידי התיווך ו"הרצון הטוב" של קברניטיה. שנת 1957 עמדה, אפוא, בסימן פעילותה המדינית הגוברת של איטליה באזור. נשיאה, ג'ובאני גרונקי סייר באיראן (ספטמבר) וניהל שיחות מסחריות בענייני חלקה של מדינתו בניהול הנפט הפרסי. בהמשך הסיור בתורכיה (נובמבר) התנהלו שיחות

² רוסיה העלתה עוד בוועידת פוטסדאם את תביעתה לקבלת הנאמנות על לוב, והיה זה, למעשה, הניסיון הסובייטי הראשון לחזור לאזור היס-התיכון אחר מלחמת העולם.

מדיניות שסימלו את הגברת קשריה של איטליה עם מדינת "ברית-בגדאד". חברת הנפט האיטלקית הלאומית (ENI) ונשיאה אנריקו מאטאיי גילו רוחב לב בהצעת תנאים טובים לממשלות מצרים ואיראן תמורת מתן זיכיונות חדשים, ועוררו עניין בקרב מדינות ערב, בד בבד עם גילוי התנגדות מצדן של חברות נפט אמריקאיות לחדירת האינטרסים ללב. בשלהי שנת 1957 הגיש שר החוץ האיטלקי פלה תכנית כלכלית-מדינית לעמיתו האמריקאי, שנועד לרכז את מאמצייהן של ארה"ב ומדינות אירופה במסגרת משותפת חדשה – "קרן לפיתוח המזרח התיכון". תכנית פלה" התבססה על הפרשת 20% מחובותיהן של מדינות אירופה לארה"ב, בעקבות "תכנית מרשל", לקרן המוצעת החדשה, שתעניק הלוואות למדינות המזרח-התיכון ללא כל התחייבויות מדיניות. מבחינת האיטלקים נודע לקרן כלכלית זו יתרון כפול: א) בניגוד ל"דוקטרינת אייזנהאור", המבטיחה סיוע צבאי וכלכלי לכל מדינות האזור השואפות לבלום את התוקפנות הקומוניסטית, תפעל הקרן החדשה ללא הצמדתם של תנאים מדיניים, וללא כל קשר לנאט"ו או ל"ברית בגדאד"; ב) איטליה, הלוקה במיעוט אפשרויותיה להציע אשראי נוח, תוכל לנצל את הקרן ולגשר בין הגוף הכלכלי הניטראלי לבין מדינות ערב, מאחר והיא מקובלת עליהן כמדינה בלתי-אימפריאליסטית. יתרונות נוספים לתכנית זו, כפי שהושמעו על ידי האיטלקים, כדלקמן: הקלה על ארה"ב במימון תקציבי סיוע החוץ שלהן, לאחר הביקורת שנמתחה על היקף התקציבים הנ"ל על ידי הקונגרס; אפשרות שיתופם של בעלי הון אמריקאיים פרטיים במימון פעולות הקרן המוצעת; הסרת העומס היתר על משלם המיסים האמריקאי ושיתופן של מדינות אירופה האחרות, כולל מדינות נויטראליות; ופישוט תהליכי הנוהל הכרוכים בהגשת הסיוע האמריקאי המסורתי. "תכנית פלה" התקבלה בקרירות על ידי ארה"ב מאחר ואמריקה לא נטתה להסתפק בתפקיד של "שותף שקט" בביצוע פעולות כלכליות נרחבות במזרח-התיכון, במיוחד לאחר שהמדיניות האמריקאית ניערה חוצנה מהפלישה האנגלו-צרפתית לסואץ וגיבשה לעצמה מעמד "אנטי-קולוניאלי". האמריקאים גם הצביעו על מגבלות אחרות של "תכנית פלה": מימון המבצעים ייעשה במטבע אירופי וארה"ב לא תוכלנה להפיק מכך רווח מסחרי. נוסף לכך, ארה"ב לא הייתה חברה בארגון האירופי לשיתוף פעולה כלכלי שהוצע כ"ארגון-גג" של קרן הפיתוח. האמריקאים העלו גם טענה מדינית סבירה, כי מדינות ערב תזחינה בלאו הכי את הקרן החדשה המוצעת עם האימפריאליזם המערבי, בבחינת המשך ישיר לנאט"ו. צרפת, לעומת זאת, תמכה ב"תכנית פלה" מכיוון שראתה בה מנוף אפשרי להרחבת השפעתה הכלכלית בתוניסיה ובמרוקו. במזרח-התיכון עצמו גילתה מצרים עמדה מסתייגת.

מכל מקום, הרעיון שהונח ביסודה של "תכנית פלה" היה חיובי, שכן משימתו הייתה להיאבק בתחום הכלכלי והכספים עם ברית-המועצות וגרורותיה במרחב המזרח-תיכוני, באותם תנאים וללא התחייבויות מדיניות כלשהן. התכנית נדחקה לקרן זווית עקב התנגדותן של ארה"ב. לעומת זאת המשיך אנריקו מאטאיי, נשיא חברת הנפט האיטלקית הממשלתית, במאמציו לחדור לשוק המזרח-תיכוני. בהסכם האיטלקי-איראני, שנחתם בספטמבר 1957, היו שני חידושים מהפכניים. ראשית, הובטח לאיראן 75% מהכנסות הנפט (לעומת 50% שהיו מקובלים עד אז). שנית, מחיר הנפט המופק נקבע בהסכם דו-צדדי ללא תלות במחירי הקרטל העולמי. כלומר האיטלקים יכלו למכור את חלקם בנפט האיראני במחירים נמוכים ללא תקדים. שני החידושים הללו הביאו לכלל תיאום מדיניות הנפט של חברות "הליגה הערבית" ולכינוסן של ועידות נפט בינלאומיות בקהיר.

עם תום מלחמת העולם השנייה התרופף ביותר המאחז הצרפתי במזרח-התיכון. שהייתן של יחידות צבא "צרפת-החופשית" בסוריה ובלבנון נתקלה בהתנגדות מקומית הולכת וגוברת ששובתה בעקיפין על ידי סוכנים בריטיים. הלחץ הבריטי הביא בסופו של דבר לפינוי הצרפתי המלא מסוריה (אפריל 1946) ומלבנון (דצמבר 1946), מבלי שנחתמו חוזי-העדפה כלשהם בין צרפת לבין סוריה ולבנון.

מכאן ואילך דעכה ההשפעה הצרפתית במזה"ת. צרפת הוטרדה במלחמת התשה ממושכת בהודו-סין עד שנת 1954. בשלהי אותה שנה פרצה מרידת "החזית לשחרור לאומי" באלג'יריה, שהפנתה את עיקר המאמץ הצרפתי לארצות המערב. בעוד שתוניסיה ומרוקו זכו לעצמאותן (מרץ 1956), התרחבה המערכה באלג'יריה והסתבכה. בראש התומכים האלג'יריים עמדה מצרים. על רקע זה הידקה צרפת את קשריה עם ישראל, בעיקר בתחום הצבאי והטכני. שיתוף הפעולה בין השתיים הגיע לשיאו בשנים 1955/6 וערב מבצע סיני-סואץ.

אולם בזירה המזרח-תיכונית נקטה צרפת במדיניות מסתייגת ממאמצי האנגלו-אמריקאים לשלב את מדינות המרחב בברית פרו-מערבית.

עליית דה-גול לשלטון (מאי 1958) סימנה תפנית ברורה במדיניות החוץ הצרפתית. במרץ 1962 נחתמו הסכמי-אוויאן שהביאו לעצמאות אלג'יריה וקשרוה לצרפת בפיתוח האוצרות הטבעיים שבסהרה. בכך סולקה אבן-הנגף העיקרית בדרך היערכותה המחודשת של המדיניות הצרפתית. שנות ה-60 התאפיינו בהתעניינותה המחודשת של צרפת הגוליסטית במרחב המזרח-תיכוני. במקביל לכך, חלה התקררות איטית ביחסי צרפת-ישראל. היחסים בין השתיים הגיעו לנקודת שפל מאז יוני 1967 ואילך.

תשומת לב מיוחדת יש להפנות לפעילותה הכלכלית המוגברת של יפן במזרח-התיכון. זכורים עדיין ה"דמפינגים" היפניים בתקופה שבין שתי מלחמות עולם. אחר מלחמת העולם השנייה עברה יפן שיקום כלכלי ומדיני מהיר ביותר ופתחה לעצמה ענפי תעשייה הנדסיים-מדויקים, אלקטרוניים וחשמליים רבי-היקף. מבחינה זו מהווה יפן מעין מערב-גרמניה של המזרח-הרחוק. היעדרם של מקורות כוח כפחם ונפט בתחומי יפן מפנים את התעניינותה של מעצמה עולה זו לתחומי הנפט המזרח-תיכוני. בעקבות "מסע הנפט" החדש של איטליה במזרח-התיכון גילו חברות "אפגאניות התעניינות רבה" ברכישת זיכיונות נפט בתחומי המים הטריטוריאליים של סעודיה וכוויית. בשלהי שנת 1957 נחתם בראשי תיבות הסכם יפני-סעודי על מתן זיכיון להפקת נפט במפרץ הפרסי נקבע שחלוקת הרווחים תיעשה ביחס של 56:44 לטובת סעודיה. פירושם של דברים הוא, כי גם יפן מוכנה לעקוף את מחירי הקרטל הבינלאומי ולהקטין את מתח רווחיה לטובת המדינות בעלות הנפט. סחר החוץ היפני עם מדינות המזרח-התיכון נמצא בהתרחבות מתמדת. מאז מלחמת העולם השנייה ועד שנת 1961 העניקה יפן למצרים מלוות ואשראים בסך כולל של 17 מיליון לירון מצריות, ובכך תפסה את המקום החמישי בטבלה העולמית, לפני צרפת ובריטניה. כן ניכר חלקו של ההון היפני בהשתתפות בתכניות התיעוש המצריות והסוריות. יתרונה של יפן מבחינת מדינות ערב נעוץ בהיותה נקייה מכל "רוב אימפריאליסטי", עקב ריחוקה הגאוגרפי ואופייה האסיאתי. יחסי המסחר והכלכלה עם יפן אינם כרוכים בהתחייבויות מדיניות וגם בכך קיים יתרון ליפן ולמדינות ערב גם יחד. קשה לסכם עדיין את ההשפעה המדינית העקיפה הנובעת לחדירתה הכלכלית של יפן למזרח-התיכון.

סיכום

המזרח-התיכון מצוי, אפוא, בעיצומו של מאבק פנימי וחיצוני גם יחד. במסגרת היחסים הבין-ערביים נמשכת ההתמודדות על הבכורה והמנהיגות. בתחום הבינלאומי הפך המרחב לאחת מנקודות המוקד של "המלחמה הקרה", תוך השתלבות ודעיכות לסירוגין. השפעת המאבק הבין-גושי משתקפת ביחסים הפנימיים בין מדינות האזור וביחסי ערב-ישראל. בשלב הראשון שלאחר מלחמת העולם השנייה עמד המזרח-התיכון בסימן התחלשות של התנועה הלאומית הערבית והתרופפות מעמדן של צרפת ובריטניה. החל משנת 1954–1955 נכנסו שתי המעצמות העולמיות למרחב כגורמים פעילים. בעוד שארה"ב תפסו את עמדותיה של בריטניה, הרי שברית-המועצות ניצלה את המאבק האנטי-בריטי במצרים, ושאירתה של זו האחרונה להגמוניה במזרח-התיכון, על מנת להכות שורשים איתנים באזור באמצעות עיסקות הנשק והתמיכה המדינית והכלכלית שהוענקה למצרים ולסוריה. החדירה

הסובייטית עקפה את "הנדבך הצפוני" והעמידה את "ברית בגדאד" ריקה מכל תוכן מעשי. בסוף שנות ה-50 חלה הפוגה כלשהי ב"מלחמה הקרה" ונתגלעו הבקיעים הראשוניים בחומת האחדות הקומוניסטית. התרופפות המתח הבין-גושי, שלוותה במאבק על הבכורה בעולם הקומוניסטי ובערעור יחסיהן של מעצמות נאט"ו, עקב גישתן השונה לבעיות אירופה בפרט והבעיות העולמיות בכלל, אפשרו למדינות אחרות, נויטראליסטיות ומערביות, להרחיב את אחיזתן הכלכלית במזרח-התיכון. ערכו של הנפט הערבי לכלכלה המערב-אירופית לא פחת, אולם בשיקולים אסטרטגיים-גלובאליים של ארה"ב וברית-המועצות כאחד – נדחק גורם זה ממעמדו הראשני במעלה ופינה מקומו לגורמים אחרים. המגמה הנויטראליסטית על כל גווניה חגגה את ניצחונה ברוב ארצות ערב, וההגמוניה של מצרים הובטחה בתחום היחסים הבין-ערביים, למרות האתגר הרעיוני של מפלגת "אלבעת" בסוריה (ובפרק זמן מסוים גם בעיראק). שתי המעצמות העולמיות המשיכו גם בשנות ה-60 לחזר אחר המדינות הנויטראליסטיות, ואילו אלה האחרונות הרחיבו וסיעפו את קשריהן המדיניים והכלכליים על פני אסיה ואפריקה. בקרב כל מדינות ערב הוכח, כי משטרו של נאצר הינו היציב ביותר, אולם מדיניותו מהווה מקור להתפרקויות ולזעזועים במרחב. אזור התורפה של העולם הערבי היה ונשאר בסוריה. החל מסוף שנות ה-40 ועד ימינו אנו נוסף למוקדי התבערה המסורתיים במזרח-התיכון שנבעו בתחום היחסים הבין-ערביים יש להצביע על שני מוקדים חדשים יחסית בשנות ה-60 – תימן וקפריסין. בעוד שהמערכה בתימן ציינה שלב חדש במדיניותה המהפכנית והחתרנית של מצרים, הרי שלמאבק הבין-עדתי בקפריסין נוסף מימד טראגי עם התערבותן של המעצמות ופעילויותיה הדיפלומטיות של מצרים. שנות ה-60 המוקדמות אינן מצינות סיומה של תקופה, אלא מצביעות על החרפתם של תהליכים שהחלו עוד באמצע שנות ה-50.

III תורכיה

הרקע למפנה במדיניות החוץ התורכית

שיטתו של מוצטפא כאמל אתא-תורכ במדיניות החוץ כללה שני מרכיבים ראשיים: (א) עקרון הביטחון הלאומי של תורכיה כיסוד בעל עדיפות עליונה; (ב) תווייה שיטתית של מערכת בריתות והסכמים על מנת לממש את העיקרון הראשון. בעיצומה של המהפכה היה זקוק אתא-תורכ לתמיכה מדינית, ולתחמושת. מכיוון שברית-המועצות חתרה באותה תקופה לפרוע את טבעת הכיתור המדיני שהייתה נתונה בה, נזדווגו זמנית האינטרסים התורכיים והרוסיים,¹ ובאו לכלל ביטוח בחוזי הידידות במרץ 1921 ובשנת 1926. מערכת הבריתות וחוזי הידידות הושלמו בהדרגה עם יוון (בשנת 1933) עם יוגוסלביה, רומניה ויוון (בשנת 1934) עם עיראק, איראן ואפגניסטן (חוזה סעד עבאד, בשנת 1937) ועם בריטניה וצרפת (בשנת 1939). מערכת חוזית זו הדגימה את מידת גמישותה של מדיניות החוץ התורכית.

דא עקא, שהבעיה הביטחונית הלאומית של תורכיה לא השתנתה במרוצת הדורות. עם התקרב מועד סיומה של מלחמת העולם השנייה, התבשרה תורכיה, כי תקופת הרוגע היחסי ביחסיה עם ברית-המועצות עומדת להגיע לקיצה. עוד במרץ 1945 הודיעה רוסיה, כי אין בדעתה לחדש את חוזה הידידות עם תורכיה, שעמד לפקוע בנובמבר באותה שנה. לעומת זאת הביעה את נכונותה לדון על כריתת חוזה ידידות חדש עם תורכיה, בתנאי שזו האחרונה תיאות מראש להחזיר את אזורי קארס וארדהאן ותסכים לרביזיה בהסכם המיצרים שנחתם במונטרה (1936). תורכיה דחתה דרישות אלה, ובכך עלתה על דרך שהובילה, בהכרח, להשתלבותה במערכות ההגנה של המערב, על כל התוצאות הנובעות מכך. דחיית דרישותיה של ברית-המועצות מצאה תימוכין בהצהרת טרומאן (1945) על עקרון חופש הגישה בימים, במיצרים ובנהרות הבינלאומיים. ארה"ב, שעמדו מאחורי דחיית התנאים הסובייטיים לתורכיה, הגישו הצעות חדשות כדלקמן: (א) מתן מעבר חופשי לספינות סוחר של כל המדינות; (ב) מתן חופש המעבר לספינות מלחמה של מדינות שאינן גובלות ביס השחור יותנה בהסכמתן של מדינות אלה, להוציא ספינות המפליגות בשליחות האו"ם, (ג) מתן זכות השייט החופשי לכל סוגי הספינות של המדינות השוכנות לחופיו של הים-השחור. ההצעות האמריקאיות נתקבלו מיני ובי על ידי תורכיה, אך נדחו על ידי ברית-המועצות, שתבעה כי הפיקוח על המיצרים יינתן בידי כל מדינות הים השחור. עם דחייתן הסופית של ההצעות הסובייטיות התסיים ניסיונה של רוסיה לטפל בבעיית המיצרים בנפרד מהבעיות העולמיות האחרות שצצו בעקבות "המלחמה הקרה". יש להטעים, כי בעיית המיצרים קיבלה משמעות יתר כתוצאה מלקח מלחמת העולם השנייה. מאז התפתחות כלי הנשק החדישים התרחב התחום האסטרטגי של המיצרים וכלל, למעשה, את כל הים האגיאני, בואכה כרתים. יש לזכור, כי השתלטות הנאצים על כרתים והאיים האגיאניים חסמה את המעבר דרך המיצרים בפני ספינות בנות-הברית. ייתכן שעל רקע זה ניתן להבין גם את העניין הרב שגילתה רוסיה ביוון ובמלחמת האזרחים שהתחוללה בה בשלהי מלחמת העולם. מנקודת ראות סובייטית יש באחיזה כלשהי במיצרים לא רק אפשרות של מוצא לים-התיכון, אלא אף ערך הגנתי חשוב, שכן נמל הנפט הסובייטי באטום נתון, מבחינה מסוימת לחסדי התורכים, ורצוי היה לרוסים לקיים בידיהם אמצעי לחץ נגדי.

ההתפתחות בזירה הבינלאומית והיווצרותו של המערך הדו-גושי לא היו מביאים את תורכיה לכלל השתלבות במסגרת אחד הגושים, לולא קירבתה הגאוגרפית לברית-המועצות. גם אם נתעלם לרגע קט מהאיבה המסורתית ששררה בין שני העמים וההיאבקות המתמדת

¹ הייתה זו אחת הפעמים הבודדות בהיסטוריה שחלה בה התקרבות בין שתי המדינות. בעבר היה תקדים נוסף בחוזה חונקיאיר איסקלסי בשנת 1833.

ביניהם (פרשת "השאלה המזרחית"), הרי שעצם השתרעותה של תורכיה בטבורו של אזור החיכוך הבינלאומי והבין-גושי – הפכה את שאלת ההזדהות עם אחד הגושים לבלתי-נמנעת. נתונה הגאופוליטיים של ברית-המועצות לא השתנו מיסודם בהשוואה לאלה של רוסיה הצארית. לפיכך נאלצה תורכיה למצוא מפלט מדיני וביטחוני במחנה המערב. לא עמדה בפניה אפשרות שלישית בצורה של נקיטת עמדה ניטרלית.

הואיל ו"המלחמה הקרה", על כל התלקחותיה ודעיכותיה, מהווה גם היום מסגרת בסיסית, שבתוכה משתלבות ומשחזרות מרבית המדינות בעולם, ולאורה הן מכלכלות את יחסיהן ההדדיים, ולמרות העובדה שנוצרות תקופות של ארגעה יחסית בין ההתפרקות, נמשכים ללא הרף מאמצי שני הגושים העולמיים להשיג יתרונות שונים ולכבוש להם עמדות של כוח. גם אם התנאים המדיניים בימינו מאפשרים פעולות "השקעה" מדיניות וכלכליות ארוכות-טווח, לא הוזנחו עדיין האמצעים המסורתיים של דיפלומטיה ואסטרטגיה אזורית. מקומות המפגש היבשתיים שבין שני הגושים היריבים מהווים מעין גבול בינלאומי, בין שהם "מסכי ברזל" ובין שהם גבולות פרוצים, שלאורכם מתנהלים רוב המאבקים הללו, תחומי הגבול משמשים כמטרות עצמאיות לכל אחד מהגושים היריבים. כל מעצמה חותרת להרחקת הגבול משטחה שלה, כלומר לקירובו לעברה של המעצמה המתחרה. מאז מלחמת העולם השנייה נערכו מספר מבחני כוח לאורך גבולות אלה: בשנת 1948 – בברלין, בשנת 1950 – בקוריאה, עד שנת 1954 בהודו-סין, ובשנים האחרונות – בווייטנאם. עם התגבשות הגושים לאחר מלחמת העולם השנייה – נמצאה תורכיה על גבולה של ברית-המועצות, אחת משתי המעצמות הראשונות בעולם, הברירה שניצבה בפני תורכיה הכילה רק שתי אפשרויות בלבד, ללא כל דרך ביניים נויטראליסטית, עובדה זו חייבה את המפנה העקרוני שחל במדיניותה של תורכיה, והוליד אותה כאמור, למחנה המערב. פניית העורף התורכית לרוסיה הסובייטית לא באה רק בגלל אי-נכונותה להיענות לתביעותיה הטריטוריאליים והאסטרטגיות של רוסיה. כפי שהוטעם לעיל, הייתה תודעת האיבה והפחד המסורתיים מפני רוסיה טבועה עמוק בתורכים. תקופת ההתקרבות הקצרה שחלה ביחסי רוסיה ותורכיה בין שתי מלחמות העולם נבעה מצרכים תכסיסיים חולפים, ולא טשטשה את הניגוד האידיאולוגי שהיה קיים בין שתי המדיניות בימי אתא-תורכ. בריתו של אתא-תורכ עם הסובייטים לא הייתה מושתתת על הזדהות רעיונית, ונהפוך הוא. הקומוניזם היה מאז ומתמיד אסור בתורכיה. ואולם, עם כל משמעותו המכרעת של המפנה מערבה יש לזכור, כי התורכים לא זנחו את תקוותם למצוא דרך כלשהי לדו-קיום ידידותי עם ברית-המועצות. התורכים ניסו לתרץ את הצטרפותם המאוחרת למלחמת העולם השנייה בשני נימוקים: ראשית, הם טענו כי נקיטתם בעמדה נויטראלית הייתה לעזר רב למערב, מאחר והם הגנו בכך על אגפו הצפוני של המזרח-התיכון ומנעו הפניית כוחות בריטיים לתורכיה, שהייתה נכבשת בלאו הכי בנקל על ידי גרמניה הנאצית. שנית, אילו הייתה תורכיה מצטרפת למלחמת העולם בעודנה בעיצומה, כי אז הייתה נופלת כפרי בשל בחיקם של הנאצים, וזוכה להלן ל"שחרור" על הצבאות הסובייטיים, בדומה ל"שחרורן" של מדינות מזרח-אירופה. נימוקים אפולוגטיים אלה חיפו, כמובן, על אמת המידה הריאליסטית שהייתה נקוטה בידיהם של קברניטי תורכיה במרוצת מלחמת העולם השנייה. אותה אמת-מידה עצמה שימשה לתורכים בסיס לתפנית במדיניות החוץ שלהם לאחר מלחמת העולם.

השלבים הראשונים בהתקשרות תורכיה למערב

מייד עם תום מלחמת העולם השנייה חידשה בריטניה את משלוחי הנשק והאספקה לתורכיה, אולם כבר אז התברר כי ללא סיוע ממשי מצדן של ארה"ב עשויה הגנתה של תורכיה להיות מעורערת לחלוטין. כפי שכבר תואר לעיל, הביאה מלחמת העולם לידי כניסתן הפעילה של ארה"ב לזירה המזרח-תיכונית, במקביל להיחלשות מעמדן של צרפת ובריטניה, ולעתים תוך דחיקת רגליהן של שתי המעצמות הוותיקות. עניינן של ארה"ב במזרח-התיכון נבע לא רק מאוצרות הנפט השופעים של האזור, אלא בעיקר מחמת ערכו האסטרטגי

המיוחד במינו, כתחום מפגש בין יבשות, ומבחינת אפשרויות ההגנה על אירופה הדרומית ואסיה המערבית באמצעות ביצורו של האזור. על רקע זה באה קביעתו של טרומאן במרץ 1947, כי "תורכיה זקוקה לעזרת ארה"ב כדי להביאה לידי מודרניזציה, שהיא הכרחית לשמירת שלמותה הלאומית, ושלמות זו נחוצה לשם שמירת הסדר במזרח-התיכון". נאום זה בא לתמוך בפנייתו של שר החוץ האמריקאי, ג'ורג' מרשל, לקונגרס, 9 ימים לפני נאומו של הנשיא. מרשל ביקש להקציב סכומי כסף ניכרים להגנתן של תורכיה ויוון. ואכן "הדוקטרינה של טרומאן", שנועדה לבלום את האימפריאליזם הסובייטי בעזרת "תכנית מרשל", באה לכלל עיתוי מדויק עם הלחץ הסובייטי על יוון ותורכיה שהיה אז בשיאו. ביוון השתוללה מלחמת אזרחים מרה ומעמדה של ממשלת אתונה התרופף והלך. ערעור המצב הפנימי ביוון היה מסכן את ביטחונה של תורכיה. הבריטים שתמכו עד כה ביוון ובתורכיה, הן בנשק והן באספקה, הודיעו על הסתלקותם מהתחייבויותיהם, והאמריקאים נאלצו להכריע במהירות ולהצהיר, כי עצמאותן של תורכיה ויוון הינה חיונית לביטחונן של ארה"ב. שבועות מספר בלבד לאחר פנייתו של מרשל לקונגרס האמריקאי, הינו במאי 1947, אושר סכום של 400 מיליון דולר לסיוע כלכלי וצבאי וממנו הוקצבו לתורכיה 100 מיליון דולר. באותו חודש עצמו ערכה שייטת אמריקאית מפגן של כוח מול חופי איסטנבול, ובחודש שלאחר מכן הגיעה כבר המשלחת הצבאית האמריקאית לאנקרה. תורכיה השתלבה במסגרת "תכנית השיקום האירופית" של הקונגרס האמריקאי בין 16 מדינות אחרות. משלחת קבועה של "המינהל האירופי לקואופרציה" (E.C.A.) קבעה מושבה באנקרה. בשנים 1949–1950 הוסיפו תורכיה ויוון לקבל מלוות ומענקים מארה"ב, שהסתכמו עד מאי 1950 ב-700 מיליון דולר בתחום הצבאי ו-764 מיליון דולר בתחומים אחרים. גם סכומים עצומים אלה נבלעו על נקלה במשק התורכי. התורכים הוסיפו לתבוע סכומים מוגדלים לא רק בתחומים הצבאיים, אלא גם בתחומי הכלכלה והפיתוח. היה צורך לשכנע את האמריקאים, כי שייטת האטטיזם התורכי אינה שוללת את היוזמה הפרטית, וכי לא תיתכן צבירתה של עוצמה צבאית ללא עורף כלכלי איתן. בעשור השנים שבין 1947–1957 הוערך סכום הסיוע האמריקאי לתורכיה מכל הסוגים בלמעלה משני מיליארד דולר. העובדה, כי תוצאות ההשקעה העצומה אינן מורגשות במידה שניתן היה לשער, תוסבר לעיל.

בעוד תורכיה נהנית מזרם איתן של ציוד צבאי וסיוע כספי, החלו הגישושים התורכיים הראשונים למציאת בעלות ברית פוטנציאליות בזירה המזרח-תיכונית. מסוף שנות ה-40 ואילך החלו המאמצים הדיפלומטיים התורכיים בגיוסן של בעלות ברית מקומיות, ומבחינה זו קיימת חזרה היסטורית על מגמותיה המדיניות של תורכיה בשנות ה-30. דא עקא, שבשנות ה-50 נאלצה תורכיה להקדיש מאמצים רבים יותר כדי להשיג את מבוקשה. בין השנים 1948–1950 ניסתה הדיפלומטיה התורכית וריאציות שונות לגיבושו של ארגון הגנה מזרח-תיכוני. קשה לדעת מה הייתה מידת הרצינות של התורכים בבקשם לאגוד תחת קורת גג ביטחונית אחת את מדינות ערב וישראל. ייתכן וגישושיהם של התורכים נועד להוכיח לאמריקאים, כי לא קיימת אפשרות מעשית מעין זו, בבחינת הפעלת לחץ מוסווה על המערב לשם קבלתה המיידית של תורכיה לנאט"ו; שכן המומחים הצבאיים התורכיים לא שגו באשליות בכל הנוגע לכוחן הממשי של שאר מדינות המרחב וביכולתן הפוטנציאלית לסיוע לתורכיה בשעת מבחן. מאמציה הדיפלומטיים העיקריים של תורכיה התמקדו לעבר נאט"ו, שהוקמה ב-4 באפריל 1949, וכללה בתוכה את ארה"ב כשותפות העיקריות בברית זו. אולם מאמצים אלה לא השיגו את מבוקשם על נקלה, שכן ארה"ב לא היו בטוחות עדיין בכושר עמידתו של הצבא התורכי, ונטו להגביל את המשתתפים בתחומי אירופה. בריטניה וצרפת נרתעו בשלב זה ממתן ערבויות צבאיות למדינה פגיעה כתורכיה, הגובלת במישרין עם ברית-המועצות. גם הפעם ניתן צידוק פורמלי לאי-הכללתה של תורכיה במסגרת נאט"ו בעובדת אי-היותה מדינה צפון-אטלנטית. בקשתה הרשמית של תורכיה להתקבל לנאט"ו, שהוגשה באוגוסט 1950, נתקלה בהתנגדות החברות הסקנדינביות. באוקטובר 1950 פרסמה מועצת נאט"ו את תשובתה לממשלת אנקרה, שבה הוצע לה להצטרף למלאכת התכנון של הארגון

בנוגע להגנת אזור היס-התיכון. אולם המדינאים התורכיים לא אמרו נואש לתביעותיהם לצירופה של ארצם התחזקו לאחר מלחמת קוריאה, שבה השתתפה דיביזיה תורכית במסגרת חיל האוו"ם והוכיחה את עצמה מבחינה צבאית. ההתלקחות בקוריאה שכנעה את מעצמות המערב, כי ההתנגשות הבין-גושית אינה מוגבלת מבחינת הזירה הגאוגרפית לאירופה בלבד, וכי יש לסתום כל פירצה אפשרית במערך הצבאי הבינלאומי של המערב. ארה"ב השתכנעה, כי האגף הדרומי-מזרחי של אירופה מהווה אזור חיוני, שכן כל חדירה סובייטית דרכו עשויה לסכן את מדינות אירופה לא פחות מאשר את המזרח-התיכון. ביולי 1951 הודיעה בריטניה, כי היא מצדדת בצירופה של תורכיה לנאט"ו, ההנמקה הפורמאלית לכך ניתנה בהסכמתה של תורכיה לכרות ברית להגנת המזרח-התיכון. ב-18 לפברואר 1952 הפכה תורכיה לחברה מן המניין ב"ברית הצפון-אטלנטית", לאחר שהצטרפותה אושרה על ידי בתי-הנבחרים של מדינות נאט"ו. בעת ובעונה אחת התקבלה גם יוון לברית זו.

צירופה של תורכיה לנאט"ו עורר את ארה"ב, בריטניה, צרפת ותורכיה לפעילות דיפלומטית משולבת לשם הקמת אזור הגנה ים-תיכוני. מאמץ רשמי נעשה באוקטובר 1951 כאשר ארבע המדינות הנ"ל הזמינו את מצרים להצטרף לברית מזרח-תיכונית. ההצעה נדחתה, כמובן, שכן מצרים סירבה להיכנס לכל מו"מ עם בריטניה, כל עוד לא הוסדרו פינוי אזור הסואץ והבעיה הסודנית. כתוצאה מכך הודיעה נאט"ו על הקמת הפיקוד הדרום-מזרחי לאירופה, שמפקדתו מוקמה באיזמיר, פיקוד זה חולש על כוחותיהן הצבאיים של תורכיה ויוון והוא כפוף לפיקוד דרום-אירופה, שמפקדתו מוקמה בנאפולי שבאיטליה.

מערך ההגנה התורכי במסגרת נאט"ו

למרות הליקויים השונים והמגוונים המיוחדים לצבא התורכי, כגון שיבושי מינהל, ליקויי ציוד, תלות אספקתו השוטפת במקורות חוץ והיעדר קצונה טובה (מפאת הדרכה לקויה וגורמים חברתיים שונים), אין להתעלם מעובדת היסוד, כי הצבא התורכי הסדיר מונה למעלה מ-400,000 חייל, ומספר זה גדל ל-2 מיליון ומעלה בצירופם של המילואים. הצבא התורכי הסדיר הינו מהגדולים ביותר באירופה ומהווה למעלה מ-25% מכלל כוח האדם הכללי הנתון לפיקודה של נאט"ו באירופה. נוכח מגבלותיו של הצבא התורכי יש להצביע על כושר הלוחמה שלו ויכולת העמידה של חייליו כפי שהוכחו במלחמת קוריאה. ניצול היתרונות הללו עולה בקנה אחד עם התפיסה האסטרטגית ההגנתית שנועדה לתורכיה בעת מבחן. החזית האירופית בתראקיה קרובה מאוד לריכוזים הצבאיים התורכיים שבאזור המיצרים. בגבול הקווקז מסייעים התנאים הטופוגרפיים הקשים למערך הגנתי דווקא, הן בגלל קשיי אספקה של הצד התוקף והן בהתחשב בסגולותיו המיוחדות של החייל התורכי. מוקד ההגנה באזור המזרחי והצפוני מזרחי מצוי בעיר ארזרום, הנשענת על נתיבי אספקה ותדלוק המוליכים לבסיס הימי של אסקנדרון. חופו הסלעי, רובו ככולו, של היס השחור מקשה אף הוא על הצד התוקף והנוחת. קטעים בודדים מחוץ זה, כגון בגיזרת סמסון, ניתנים לנחיתה ימית. הגבול התורכי-סורי הינו בחלקו הררי ובחלקו מדברי-למחצה. מעברי ההרים שבו הינם ספורים ומקילים על הצד המתגונן. מסתבר, אפוא, שהשטח הקשה ביותר להגנה משתרע בתראקיה, המהווה עורף טריטוריאלי צר-מידת למיצרים וליס השיש. המערך ההגנתי של תורכיה, בהתחשב בפרישת כוחותיה הצבאיים ובאיכותם, מראה כי אין בכוחה של המדינה להגן על עצמה בכוחותיה בלבד. השקפה זו הייתה גם נחלתה של צמרת נאט"ו בעבר, שדגלה בנסיגת הצבאות התורכיים לעומק המזרח-התיכון במקרה של התקפה סובייטית. אולם השקפה זו ירדה מעל הפרק לאור התהפוכות המדיניות בסוריה ובעיראק, לאחר יציאתה של זו האחרונה מ"ברית בגדאד". כדי לתגבר את המערך הצבאי התורכי נבנו בסיסי אוויר אמריקאיים באדנה ובמקומות אחרים במדינה, והשייטת הששית האמריקאית עם יחידות צי אחרות הוכפפו למרותו של הפיקוד הדרום-מזרחי אירופי, שמושב, כאמור, מצוי באיזמיר. למרות שהגירה הצפונית-מזרחית של תורכיה נראית כנוחה ביותר למערך

הגנתי, לא יכולה תורכיה לסמוך על כוחה בלבד, חרף הסיוע של כוחות נאט"ו, ולפיכך נטתה לחפש לה בעלות-ברית פוטנציאלית מקרב מדינות המזרח-התיכון וארצות הבלקאן גם יחד.

המדיניות הבלקנית של תורכיה

כניסתה של תורכיה לנאט"ו לא ריפתה את ידיה במאמצים לבסס את ביטחונה. כפי שהצבענו לעיל, הפכה הצטרפותה הרשמית של תורכיה למחנה המערב עילה להחמרת היחסים בינה לבין ברית-המועצות, מאחר ובסיסי נאט"ו שנבנו בתורכיה פונו לא רק למטרות הגנתיות, אלא גם למשימות התקפות תגמול על אזורי הנפט החיוניים של רוסיה בקווקז וצפונה לו. גיזרת התורפה העיקרית של תורכיה השתרעה, כאמור, בתראקיה, שנתונה הטופוגרפיים הנוחים וצרותה הטריטוריאלית היחסית היוו תחום אידיאלי להנחתת מהלומת בזק רוסית שתביא להשתלטות על איסטנבול והמיצרים. טבעי, אפוא, שתורכיה ריכזה את מאמציה המדיניים לאבטחת אגפה הבלקאני. מאחר ותורכיה ויוון גם יחד היו קשורות בנאט"ו ובמפקדתה שבאיזמור, הגבירו התורכים את מאמציהם לשיפור יחסיהם עם יוון ולצירוף לחוזה הידידות והשיתוף פעולה שלהם עם יוון מדינה בלקאנית נוספת. מבחינה עקרונית לא היה הבדל מהותי באינטרס התורכי שהביא ליצירת הברית הבלקאנית אשר נחתמה בפברואר 1934 בין תורכיה, יוון, רומניה ויוגוסלביה, לבין האינטרס התורכי בתחילת שנות ה-50. כאז כן עתה חיפשה תורכיה בעלי ברית נגד האיום הצבאי מצד מעצמה אירופית. בשעתו, נולדה הברית הבלקאנית כתגובה נגד האימפריאליזם הפאשיסטי של מוסוליני באגני היס-התיכון. עתה, נועדה האמנה הבלקנית ללכד את תורכיה, יוון ויוגוסלביה נגד האיום הסובייטי.

ב-28 בפברואר 1953 נחתם באנקרה חוזה ידידות ושיתוף פעולה בין תורכיה, יוון ויוגוסלביה. חוזה זה נועד בראש ובראשונה לייצב את יחסי הידידות עם יוון, שהועכרו מידי פעם בפעם בגלל בעיות המיעוטים הלאומיים – היווני והתורכי – בשתי המדינות, ועקב המחלוקת העקרונית בעניין קפריסין, שהוכחה בשנת 1963/4 כגורם רב-עוצמה בעיצוב יחסי שתי המדינות. בניגוד לתנאים ששררו בשנת 1934, אי אפשר היה הפעם לצרף את רומניה לחוזה הידידות מחמת השתייכותה לגוש הסובייטי. לעומת זאת הייתה נתונה יוגוסלביה במצב עדין ביותר, שכן בשנת 1948 גורשה מהמחנה הסובייטי, ומאז נקלעה למצב של בדידות מדינית בלתי-מזוהרת. כך, אפוא, בשלו התנאים לצירופה של יוגוסלביה. ברם, המדיניות התורכית לא הסתפקה בחוזה אנקרה, אלא חתרה להענקת צביון צבאי לחוזה הידידות הני"ל. ב-9 באוגוסט 1954 הפכה האמנה לברית צבאית רשמית, לאחר שהמסמכים הרשמיים נחתמו בעיר פֶּלֶד שביוגוסלביה. התורכים ראו בכך הישג רב, שכן מאז גירושה של יוגוסלביה מהקומוניזם הפכה זו האחרונה למעין בת-חסות של המערב, אשר העתיר עליה שפע של סיוע כלכלי וציוד צבאי. מנקודת ראות תורכית, נועדה הברית הבלקנית להגדיל את כוח האדם והפוטנציאל הצבאי שיעמדו לרשותה בשעת התקפה על תראקיה, אותו עקב אכילס במערך הביטחוני של תורכיה. ההנחה הייתה, כי בתנאי גיוס צבאי מלא עשויות מדינות הברית הבלקנית להעמיד כ-2.5 מיליון חייל נגד העוצמה הסובייטית. ואכן, ברית זו הייתה שונה מקודמתה משנת 1934, מכיוון שהיא כללה הוראות מפורטות על הקמת מערך הגנה הדדי, ויוצגה על ידי מזכירות קבועה ופגישות קבועות בין קציני המטה ושרי החוץ של המשתתפות. לפי פרטי החוזה הוסכם, כי התקפה צבאית על אחת מבנות הברית הני"ל תיחשב לפעולת תוקפנות נגד שתי החברות האחרות. הצטרפותה של יוגוסלביה לברית היוותה צעד אנטי-סובייטי מובהק בהתחשב בעובדת חברותן של תורכיה ויוון בנאט"ו. ראוי לציין, כי תורכיה חתמה על מגילת הברית נוכח גילוי היסוסים בולטים מצדן של ארה"ב, שהתנגדו למתן התחייבויות פורמאליות למדינה קומוניסטית כלשהי, למרות הסעד הכלכלי והצבאי שהועתר על יוגוסלביה. העמדה התורכית שיקפה, אפוא, גישה מדינית ריאליסטית, שאינה מתחשבת במניעים אידיאולוגיים כשהמדובר בביצור הביטחון הלאומי. מבחינה זו לא ראתה תורכיה את הקומוניזם הבינלאומי כאויבה בנפש, אלא חששה מפני המגמות

האימפריאליסטיות של ברית המועצות, אשר לא השתנו מיסודן מאז התקופה הטרומ-בולשביקית.

התגובה הסובייטית להשתלבותה הגוברת והולכת של תורכיה במחנה המערב לא איחרה לבוא. למן שנת 1950 החלה בולגריה בגירושן של אלפי משפחות בולגריות ממוצא תורכי, תוך פרסום הודעה חד-צדדית על גירושם של 250,000 בולגרים-תורכיים אלה. מחאותיה של תורכיה הוגשו לריק ובעיות קליטתן של המגורשים בצד התורכי גררו חיכוכי גבול רבים. אולם בשלהי שנת 1951 הושלמה קליטת המגורשים. במרוצת שנת 1953 שינתה רוסיה את תכסיסה כלפי תורכיה במאמץ אחרון לנתקה ממערכת הבריתות המערביות: הרוסים הצהירו על "ויתורם" על אזורי קארס וארדהאן תמורת פתיחת מו"מ על מעמד המיצרים, תוך הקניית מעמד מועדף לברית המועצות בתחום זה. המחווה הסובייטית נדחתה הן על ידי תורכיה והן על ידי בעלות בריתה. מאז ואילך הועתק המחץ הדיפלומטי הרוסי כלפי הבסיסים האמריקאיים בתורכיה. מאז שנת 1957, הריצו הרוסים איגרות אזהרה ומחאה גם יחד לאנקרה, לאחר שהאמריקאים התקינו בסיס לשילוח טילים שדות תעופה למטוסי ביון בתחומי תורכיה. המתרחות התורכית-רוסית הגיעה לשיאה, לאחר ירוט מטוס הביון האמריקאי בתחומי ברית-המועצות והודאת טייסו, כי בסיסו מוקדם באדנה. המדיניות הסובייטית ניסתה גם להפיג את עוקצה של הברית הבלקנית, ואכן החל משנת 1957 ניטלה משמעותה הצבאית של ברית זו עקב התמורות שחלו בברית-המועצות לאחר מותו של סטלין והשינוי המדיני ביחס הסובייטי כלפי יוגוסלביה. הקשר בין יוגוסלביה ותורכיה נחלש כמעט כליל, לאור השינוי שחל במעמדה של יוגוסלביה, אשר הפכה לאחד מעמודי התווך של הנויטראליזם העולמי. בעוד שהיוגוסלבים הטעימו במרוצת שנת 1957 את הצורך בשיתוף פעולה תרבותי גרידא בין שתי המדינות – השלימו התורכים עם אובדן ערכה הצבאי של הברית הבלקאנית. בעת ובעונה אחת עם גילויי ההסתייגות היוגוסלביים החריפה שאלת קפריסין ויצרה מתיחות רצינית בין תורכיה ליוון. תמיכתה של תורכיה באוכלוסי המיעוט התורכית שבקפריסין הינה מובנת לאור שליטתה הממושכת של תורכיה בקפריסין, עד לסיפוח הבריטי לאחר קונגרס ברלין (1878). עד למתן העצמאות לקפריסין צידדו התורכים בהמשך השלטון הבריטי באי, כערובה לביטחונם של המיעוט התורכי. כי השמיעו התורכים בהזדמנויות שונות טענות אחרות, הקשורות בתפקידה של קפריסין במסגרת תכניות ההגנה המערביות במזרח-התיכון. לאחר חתימת הסכם לונדון, שהעניק עצמאות לקפריסין, תוך הקצאת בסיסים צבאיים לבריטיים והפיכתן של בריטניה, תורכיה ויוון לערבות לשלומם של האי ולביטחונם, חזרו התורכים והעלו לסירוגין את ההצעה בדבר חלוקת האי, כל אימת והמתיחות הבין-עדתית היתה גואה עקב סיבות פנימיות וסיסמאות ה"אנוסיס" (איחוד עם יוון). בשלהי שנת 1963 עלתה המתיחות באי לשיא חדש ובמרוצת שנת 1964 הפכה קפריסין לזירה של מאבק-דמים בין עדתי, תוך דחיקת המיעוט התורכי ועקירתו מכפריו ויישוביו.

הלחץ שהופעל על ממשלת קפריסין היוונית ליישב את המחלוקת בתחומי נאט"ו או בתחום המצומצם של שלוש המדינות הערבות – עלה בתוהו. באוגוסט 1963, משהחמיר מצבם הכלכלי והצבאי של התורכים הקפריסאיים, הבזיקו מטוסים תורכיים את עמדות היוונים-הקפריסאיים וספינותיהם, לאחר שכל הפגנות הכוח האחרות של הצי התורכי לא השיגו את מבוקשם. המאבק בקפריסין חרג, אפוא, מהמסגרת הבין-עדתית ומתחום היחסים של תורכיה ויוון, והועלה לזירה הבינלאומית: כוח האו"ם באי הוכיח בדרך כלל מחדל ואין אונים, ואילו ברית המועצות ומצרים התערבו בגלוי בתמיכתן בעמדתו של הנשיא היווני-קפריסאי מאקאריוס. הקרע בין יוון לתורכיה בעטייה של בעיית קפריסין החמיר ביותר את יחסיהן ההדדיים, ואיים על ניפוץ, מסגרתה של נאט"ו באגן המזרחי של היס-התיכון. התרופפותה של הברית הבלקנית משנת 1957 ואילך כמקופחת והידרדרות יחסיהן של תורכיה ויוון משנת 1963 ואילך העמידו, במיוחד, את תורכיה במקופחת העיקרית ממצב

זה, שכן מבצעה המדיניים והצבאיים מוגבלים, בהכרח, מחמת שכנותה של ברית-המועצות מחד גיסא, ותלותה של תורכיה בבעלות בריתה בנאט"ו מאידך גיסא.

יחסיה של תורכיה עם מדינות ערב עד לחתימת "ברית-בגדאד"

מאז תום מלחמת העולם השנייה שאפה תורכיה לשפר את יחסיה עם מדינות ערב, השוכנות באגפה הדרומי והמהוות פתח אפשרי לחדירה סובייטית בעורפה. תורכיה הייתה מעוניינת בראש ובראשונה שמדינות ערב תהינה מיציבות פנימית, תדכאנה את המפלגות הקומוניסטיות בתוכן ותקיימנה יחסי ידידות הדדיים. המטרה הסופית הייתה יישוב סכסוכיהן של מדינות ערב עם מעצמות המערב וצירופן למערך האנטי-סובייטי. מסתבר, כי נוסף לאינטרס הצבאי התורכי בצירופן של מדינות ערב לברית הגנה אזורית, שאפה תורכיה לחדש, באמצעות ברית זו, את מנהיגותה במזרח-התיכון. שאיפה זו זכתה לעידוד רב מצד מעצמות המערב, ובייחוד מארה"ב, שראתה בכך אמצעי לרתום מדינות ערב למסגרת בריתות ההגנה המערביות דא עקא, שמאווייה המדיניים-צבאיים של תורכיה התנגשו בשאיפותיה של מצרים להגמוניה במזרח-הערבי. מגמת הנויטראליזם המצרי, שבצבצה עוד לפני שנת 1952, הפכה למדיניות מוצהרת של כת ההפיכה. יחסיה של תורכיה עם מצרים לא היו מעולם טובים, שכן הזיכרונות והרשמים הרעים מתקופת השלטון העות'מאני היו עדיין בלבם של ותיקי המדינאים המצריים. בעיית ההגמוניה במזרח-התיכון עשויה הייתה להתבלט בכל חריפותה, לאור התקרבות אפשרית בין תורכיה לבין מצרים. בעייה זו, שהייתה שרירה וקיימת במחצית הראשונה של המאה ה-19 בתקופת "המלחמות הסוריות" של מחמד עלי, לא נשתכחה, אלא קיבלה מימד חדש עקב השתלבותה של תורכיה בנאט"ו ועליית כת הקצינים לשלטון במצרים. התורכים התייחסו במעין זלזול לערבים, הן בשל פיגורם הכלכלי והחברתי, ובמיוחד בגלל חולשתם הצבאית, שנתפשה בכל מערומיה במלחמה בארץ-ישראל (1948). נוסף לכך, עצם הכרתה של תורכיה בישראל (1949) וקיום יחסים תקינים עמה, נרשמו אף הם לחובתה של תורכיה מבחינת מדינות ערב. דווקא בתחום זה עשתה תורכיה צעדים רבים על מנת להפיס את דעתן של מדינות ערב. לבסוף, זכורה התחרות בין תורכיה לבין מדינות ערב על מושב במועצת הביטחון בשנים 1948 ו-1950. בסך הכל לא חרגו יחסיה של תורכיה עם רוב מדינות ערב מתחום השיגרה הרגילה.

אולם בראיית רכישתה של ידידות מצרים כמפתח לעולם הערבי כולו, קבעה לה ממשלת המפלגה הדמוקרטית, שעלתה לשלטון בתורכיה בשנת 1950, כקו מנחה את שיפור היחסים עם מצרים בפרט ועם מדינות ערב בכלל. למרות ש"הליגה הערבית" הסתייגה מהאינטרסים המוצהרים של תורכיה, והתורכים לא גילו נטייה לשתף פעולה עם "הליגה הערבית" כמוסד, בכל זאת נמשך מסע החיזור התורכי אחר מצרים. על רקע זה יש לראות את שתיקתה של תורכיה, שעה שמצרים הפעילה לחץ על בריטניה לפנות את אזור סואץ, אם כי ניתן להניח, שהתורכים היו מעדיפים את הישארותו של הצבא הבריטי בסואץ בבחינת ערובה מסוימת לביטחונם. בשנת 1954 החליטה ממשלת תורכיה על עריכת מסע התקרבות מחודש לערבים כדי לרותמם למערכת הגנה משותפת. מצרים ועיראק נקבעו כיעדים ראשיים למאמץ דיפלומטי זה, תוך נקיטת אפשרות של ברירה בין השתיים. לתורכים היה ברור, כי עמדה עוינת של מצרים עלולה להכביד על הצטרפות מדינות ערביות אחרות. לעומת זאת סברו התורכים, כי לאחר חתימת ההסכם האנגלו-מצרי לפינוי הסואץ, אשר איפשר את החזרת היחידות הבריטיות לאזור התעלה במקרה של התקפה על תורכיה, סולקה המניעה העקרונית להצטרפותה של מצרים למערכת הגנה מערבית. על רקע זה תכננו התורכים את מסע חיזורם והשתדלו לשכנע את המצרים, כי האיבה ההדדית הינה נחלת העבר והאינטרסים של שתי המדינות זהים ביסודם. המסע התורכי לרכישת ידידותה של מצרים לא נתקל באי-היענות מוחלטת. אדרבא, מושל אנקרה שביקר במצרים בנובמבר 1954 נתקבל בכבוד רב על ידי נאצר. השגריר המצרי באנקרה פירסם גם הצהרה בזכות ברית מצרית-תורכית כגורם בעל משקל במרחב. בנאום בפתיחת הפרלמנט התורכי (נובמבר 1954) שיבח

גילאל באַיאָר, נשיאה של תורכיה, את הסכם פינוי הסואץ והתחשבותה של מצרים באינטרסים הביטחוניים של מדינתו.

אולם תקוותיהם של התורכים לצרף את מצרים למערך ההגנה המזרח-תיכוני נכזבו עד מהרה. פגישתם המתוכננת של נאצר ועדנאן מנדֶרס, שנועדה לדיונים על הסכם צבאי, נדחתה מפקידה לפקידה ובוטלה סופית על ידי קהיר. כסיבה עיקרית לגישת מצרים יש לראות, כאמור, את היריבות הפוטנציאלית של שתי המדינות על מעמד הבכורה באזור. הצטרפות מצרית למערך הגנה מרחבי, שהיה משלים את נאט"ו, הייתה הופכת את מצרים למדינה שנייה במעלה אחר תורכיה. דחיותיה ההולכות ונישנות של מצרים הסבו את המאמץ הדיפלומטי התורכי כלפי ירדן ועיראק, אשר שליטיהן ביקרו בתורכיה (באוגוסט ובאוקטובר 1954), והכשירו את הקרקע לחתימת ההסכם התורכי-עיראק, שהווה את חוט השדרה של "ברית בגדאד". בנוסף ליריבות המסורתית בין תורכיה למצרים, הייתה קיימת מתיחות מתמדת ביחסי תורכיה-סוריה, וזאת בניגוד ליחסים התקינים עם לבנון. מאז 1939, שנת סיפוחו של מחוז אכסנדרון לתורכיה, שררו יחסים מתוחים בין שתי המדינות, שלוו לעתים בתקריות גבול מקומיות. התורכים לא ייחסו ערך רב לכושרם הצבאי של הסורים, אולם הערכה זלזלנית זו השתנתה במרוצת שנות ה-50, ככל שהחדירה הסובייטית לסוריה העמיקה והלכה. ענינה המתמיד של תורכיה לבלום כל יצר של הרפתקה צבאית מצדה של סוריה הביא לקיומם של יחסים ידידותיים עם שתי הממלכות ההאשמיות. ביטויים של יחסים אלה התגלה בשעתו עוד בחוזה סעד עבאד (1937), שנחתם בין תורכיה לעיראק, בצירוף איראן ואפגניסטן. כן נחתמו חוזי ידידות ושכנות טובה בין תורכיה לעיראק (29.3.1946) ובין תורכיה לירדן (11.1.1947). השליטים ההאשמיים ומדינאיהם ערכו גם מספר ביקורי ידידות בתורכיה. אמנם יחסי ידידות אלה, שהתנהלו מחוץ למסגרת "הליגה הערבית", לא הביאו להאשמים כל תמיכה תורכית בתכניות האיחוד שלהם לגבי "הסחר הפורה" ו"סוריה רבתי". היחסים הטובים עם ירדן הצטננו קמעא לאחר מות המלך עבדאללה, אולם טופחו מחדש בשנת 1955, עם ביקורו של גילאל באַיאָר בירדן והכרזתו המפתיעה, כי חיילים תורכיים ייאותו להגן על ירדן מפני כל צר ומתנפל. גם ביחסי תורכיה-סעודיה חלה השתפרות מסוימת מאז שנת 1956, לאחר שתורכיה קיבלה עקרונית את הצעת התיווך הסעודית בסכסוכה עם סוריה. בינואר 1954 הגיעו יחסי תורכיה ומצרים לכלל משבר עקב גירושו של השגריר התורכי מקהיר מטעמים אישיים. משבר זה סימן את המחלוקת המדינית הצפויה בין תורכיה למצרים.

ברית תורכיה-עיראק: היסוד ל"ברית בגדאד"

לאחר כישלון ניסיונות ההתקרבות בין תורכיה למצרים היפנו התורכים את מחץ לחצם הדיפלומטי לעבר עיראק, ממשלת נורי אס-סעיד העיראקית הפרו-מערבית ראתה בהתקשרות אפשרית עם תורכיה שינוי במאזן הכוחות הבין-ערבי וניאותה לחתום על הברית עם תורכיה ב-24.2.1955. לאחר ביקורו של ראש הממשלה התורכי, עדנאן מנדֶרס, כ-5 שבועות לפני מועד החתימה, בבירה העיראקית. ב-12 לנואר התפרסמה הודעה תורכית-עיראקית, שלפיה החליטו שתי הממשלות לחתום על הסכם לשיתוף העולה, ולאבטחת היציבות והביטחון של המזרח-התיכון. יסודה של ברית זו הונח עוד באפריל 1954 כאשר תורכיה ופקיסטן חתמו על ברית צבאית ומדינית, שהעלתה את חשיבותה של תורכיה בזירה המזרח-תיכונית. מבדיקת נוסח הברית התורכית-עיראקית מסתבר שלא תוכנה של הברית, לכשעצמה, היה חשוב לשתי המדינות בשלב הראשון, אלא עצם עובדת כריתתה שבאה כהפתעה לעולם הערבי, מאחר ועיראק כלל לא התייעצה עם שותפותיה ב"ליגה הערבית". ההודעה התורכית-עיראקית מה-12.1.1955 על כוונת שתי המדינות לבוא בברית ביניהן, והתהליך המזורז של אישור הברית בבתי-הנבחרים באנקרה ובבגדאד מעירים על החשיבות המדינית-פורמאלית שיוחסה לברית ועל המאמץ הנחפז של שתי המדינות להוציא את הרוח ממפרשי התעמולה המצרית. מבין שמונת סעיפי הברית התורכית-עיראקית, דנים רק שני

הסעיפים הראשונים במטרתה של ההתקשרות בין שתי המדינות. משמעותם המעשית היחידה של שני סעיפים אלה היא – ששתי הממשלות תוכלנה להסכים ביניהן על צעדים נוספים ללא הזדקקות לאישורם של בתי-הנבחרים שלהן. יתרון נוסף בניסוחם הכללי של הסעיפים נעוץ בהקלת אפשרויות ההצטרפות של מדינות נוספות לברית הנ"ל מבלי להתחייב בפירוט מדויק של חיובים ואיסורים. מאופייה הכללי של הברית ניתן ללמוד, שעיראק לא התחייבה לשלוח כוחות אל מחוץ לארצה במקרה של התקפה על תורכיה. לעומת זאת הוסכם על חילופי מידע צבאי ועל התייעצויות תקופתיות בין נציגי המיפקדות, על נקיטת צעדים משותפים לפיתוח קשרי התחבורה והכלכלה, על תיאום מדיניות החוץ בימי שלום ומתן זכות המעבר בעיראק לכוחות נאט"ו בעת מלחמה נגד תורכיה. המבוא לברית קובע, בין השאר, כי אין סתירה בין ברית הביטחון הקיבוצי של "הליגה הערבית" לבין זכותן הטבעית של המדינות להתאגד להגנתן העצמית בהתאם למגילת האו"ם. פיסקה זו היוותה תשובה לטיעון המצרי, כי הברית הנ"ל סותרת את התחייבויותיה של עיראק לברית הביטחון הקיבוצי הערבי. סעיף 3 קובע אי-התערבות הדדית בענייני פנים מנסה להזים את הטענה המצרית בדבר השתלטות תורכית או מערבית על עיראק. להלן קובע ההמשך, כי הברית אינה מגבילה את חופש פעולתן של חברותיה ביחס לישראל ולאו דווקא באמצעי מו"מ ושלום. סעיף 4 חוזר ומטעים, כי אין סתירה בין הברית הנוכחית לבין אמנת "הליגה" או ברית הביטחון הקיבוצי שלה. בכך מודגשת אי תלותה של תורכיה בהתחייבויות כלשהן לגבי ישראל. הברית הנוכחית תהא פתוחה לכל המדינות המזרח-תיכוניות ולמעצמות המערב, להוציא את ישראל, כל אימת ומדינות ערב לא הכירו בה. במידה ומדינות ערב תצטרפנה לברית לא ייבצר מהן לבצע את התכניות המצריות בדבר איחוד צבאי וכלכלי, ללא התערבות תורכית; באותה מידה לא תחול כל הגבלה על עיראק לממש את תכניותיה בסהר-הפורה. סעיף 6 קובע את השלד הארגוני ליצירת ארגון ההגנה האזורי ומתנה זאת בהצטרפות ארבע מדינות לברית.

ביום חתימת הברית הוחלפו איגרות בין נורי אס-סעייד לבין עדנאן מנדרס, לפיהן אישר ראש ממשלת תורכיה כי הברית תכוון ליצירת שיתוף הפעולה הדדי לשם הדיפת כל תוקפנות, וכן אישר כי אבטחת קיום השלום והביטחון במזרח-התיכון תבוצע מתוך שיתוף פעולה הדוק למען ביצוע החלטות האו"ם בנוגע לא"י. החלק השני של נוסחה זו, שעוקצה מופנה בואפן ברור נגד ישראל, לא נכלל בגוף הברית שנחתמה, אלא צורף אליה, כאמור, בחליפת מכתבים. הערכה סבירה לכך אומרת, כי הכללת סעיף מעין זה בברית עלולה הייתה למנוע את הצטרפותן של ארה"ב ובריטניה. לפיכך נקבעו חילופי האיגרות בנפרד ההסכמה למתוכנן או שלילת התוכן לא חייבו באורח אוטומטי כל מדינה חדשה שהצטרפה לברית, אלא רק לאחר התייחסות מפורשת לאותם חילופי איגרות.

התגובות והתוצאות המיידיות

אחר חתימת הברית התורכית-עיראקית² פנה ראש ממשלת עיראק לממשלות ארה"ב, בריטניה, איראן ופקיסטן להצטרף אליה, ואילו עמיתו התורכי פנה בקריאה דומה למדינות ערב. על התגובות השליליות שהתקבלו ממדינות ערב ומברית המועצות הגיב שר החוץ התורכי, פואד קופרולו בקובעו כי לברית הנדונה מטרה הגנתית טהורה ולכן חייבת תורכיה לייחס למוחים נגדה כוונות תוקפניות. במרוצת פברואר 1955 התנהלו שיחות בקאראצ'י, בירת פקיסטן, בין נשיאי תורכיה לבין מושלה הכללי של פקיסטן וראש ממשלתה. הדיונים נסבו על הרחבת הברית והכללת סעיפי שיתוף פעולה כלכליים. שאלת ברית ההגנה נדונה בשיחות עם המדינאים המקומיים ושר החוץ הבריטי, אנתוני אידן, שביקר בתכיפות בקאראצ'י, בגדאד, בירות וקהיר. לפני החתימה הפורמאלית של הברית התורכית-עיראקית עשו המצרים מאמצים קדחתניים להניא את עיראק מחתימה עליה, או לפחות לגנותה על ידי

² נוסח מלא מצוי ב"ספר החוזים למזרח-התיכון" בהוצאת "מערכות" 1956, עמ' 261–266.

כל מדינות "הליגה". אולם ועידת ראשי ממשלות ערב, שכונסה לצורך זה בקהיר התפזרה ב-6 בפברואר מבלי שמצרים הצליחה להשיג את מבוקשיה. לעומת זאת הצטרפה בריטניה לברית התורכית-עיראקית ב-4 באפריל 1955, תוך הסתייגות מחליפת האיגרות המצורפת אליה. במסגרת הברית כרתה בריטניה "הסכם מיוחד" עם עיראק שנועד לרשת את החוזה האנגלו-עיראקי המקורי משנת 1930, תוך העברת האחריות להגנת עיראק ובסיסיה הצבאיים לעיראק עצמה וקביעת שיתוף פעולה צבאי הדוק. תחולת ההסכם האנגלו-עיראקי החדש חלה על שני הצדדים כל זמן והם ימשיכו בחברותם בברית. באוקטובר 1955 חלו ארבע התפתחויות נוספות: ב-20 לאוקטובר נחתם הסכם מצרי-סורי להגנה משותפת. שבוע לאחר מכן (ב-27.10.1955) נחתם הסכם מצרי-סעודי להגנה משותפת וכך נוצר הגוש המצרי-סורי-סעודי. לעומת זאת, ב-23 לספטמבר הצטרפה פקיסטן לברית התורכית-עיראקית, ואילו ב-30 באוקטובר הצטרפה אליה גם איראן. שתי המדינות הללו הסתייגו מחליפת המכתבים האמורה. ההסכמים הצבאיים בין מצרים, סוריה וסעודיה כללו הקמת מועצה עליונה, מועצה מלחמתית, ועדה צבאית מתמדת ומיפקדה עליונה משותפת. נקבע כי הכוחות המרוכזים בגבולות ישראל יועמדו לפקודת המפקד הכללי, שיציע גם למיפקדה העליונה תכניות צבאיות למיניהן.

כפי שתואר לעיל, הייתה תגובתן של מעצמות המערב אחידה לגבי "ברית בגדאד". צרפת הביעה הסתייגות מברית תורכיה-עיראק, בצינה שלא שותפה בהתייעצויות שקדמו לברית זו. היחס הצרפתי הקריר נבע מהתנגדותה של צרפת לכל התפתחות המגבירה את סיכוייה של עיראק לבצע את תכניות "הסהר הפורה" שלה, דהיינו לבלוע את סוריה ולבנון, שהיו נתונות עדיין להשפעה צרפתית כלשהי כשריד לתקופה המנדטורית. בריטניה היוותה את השושבין העיקרי של הברית והצטרפה אליה, כזכור, ב-6 שבועות לאחר חתימתה, תוך חתימת "הסכם מיוחד" עם עיראק. המדיניות האמריקאית קידמה בברכה את הברית והביעה את ביטחונה שהיא תתרום להגברת היציבות במזרח-התיכון. האמריקאים הטעימו, כי יש לראות בברית זו אות להכרה הגוברת בין הערבים, כי הסכנה האמיתית הצפויה לאזור – אין מקורה בישראל, אלא באפשרות של תוקפנות קומוניסטית. למרות עמדה חיובית זו לא הצטרפו ארה"ב מעולם ל"ברית בגדאד", אלא הסתפקו בתפקיד "השותף הבלתי-פורמאלי", שפעל מאחורי הקלעים והווה, למעשה, את הרוח החייה בברית זו. אי-הצטרפותן של ארה"ב נבעה משני טעמים: ראשית, הנוהל האמריקאי מחייב את צירופם של החוזים והבריתות לחוקה האמריקאית לאחר אישורם בשני בתי הקונגרס.

נוהל זה הינו מסובך ומקשה על נשיא ארה"ב. בניגוד לכך זכאית הממשלה הבריטית לחתום על חוזים ובריתות מבלי להביאם לאישורו של בית-הנבחרים. שנית, ארה"ב העדיפה להמתין עד לכלל התבהרות המצב. התערעורות ההדרגתיות של "ברית בגדאד" נוכח החדירה הסובייטית למרחב והתגבשות הגוש הנויטראליסטי בראשות מצרים, סוריה וסעודיה הביאו להערכת מצב פסימית למדי באמריקה לגבי עתידה של "ברית בגדאד". משני טעמים אלו העדיפו ארה"ב לפעול מאחורי הקלעים מבלי להסתבך בהתחייבויות פורמאליות. הנויטראליזם המצרי התגבש ביתר שאת לאחר קיומה של ואידת באנדונג (אפריל 1955). בהשתתפות עמי אסיה ואפריקה. כתוצאה מועידה זו יצא עבד אן-נאצר כשעמדנו מחוזקת, ומדינתו מהווה את אחד מעמודי התווך העולמיים של הנויטראליזם בצוותא עם נהרו, סוקראנו וטיטו.

עמדת ישראל כלפי "ברית בגדאד" סוכמה במרץ 1955 על ידי ראש הממשלה ושר החוץ, משה שרת, תוך הוקעת המגמה הנפסדת והמסוכנת הגלומה בתהליך חד-צדדי זה, שנוצר בהשראת ארה"ב ובריטניה לאור החדרת "המלחמה הקרה" למרחב המזרח-תיכוני תבע שרת מתן ערובות יעילות לשלמותה של ישראל ולביטחונה.

מדיניות החוץ התורכית עד שנת 1958

מדיניות החוץ התורכית בתחומי המזרח-התיכון התאפיינה בשני נושאים: (א) המאבק על הרחבת "ברית בגדאד"; (ב) בהתמודדות עם גורמי פנים חוץ על עצם קיומה של ברית זו. חלוקה זו אינה מהווה, בהכרח, חלוקה כרונולוגית חד משמעית, אולם מירוץ ההתרחשויות בזירה המזרח-תיכונית עד להקמת קע"ס הראה על התפתחות שתי המגמות הללו בזו אחר זו. מאז חתימתה של "ברית בגדאד" והיווצרות הגוש המצרי-סורי-סעודי, הפכה התחרות על רכישת ידידותן של המדינות הערביות שמחוץ לאחד משני הגושים הללו לציר מאבק מדיני מרכזי במזרח-התיכון. המאמץ הדיפלומטי של מדינות "ברית בגדאד" ומדינות הגוש המצרי כּוון לעבר ירדן, לבנון ולוב, שטרם הגדירו עצמן מבחינה פורמאלית. מאחורי מאבק זה ניצבו שני המחנות העולמיים, ובעיצומו של המאבק התפתח גוש המדינות הנויטראליסטיות, שקיבל גושפנקא מדינית בוועידת עמי אסיה ואפריקה בבאנדונג.

הפעילות התורכית התבטאה בעיקר בתעמולה המכוונת למדינות ערב, ביקורי אישים ערביים בתורכיה ותורכים במדינות ערב ובאספקת נשק. בתחום התעמולתי ניצלו התורכים את חליפת האיגרות שצורפה ל"ברית-בגדאד" על מנת לתמוך בהחלטות האו"ם בקשר לא"י. בנובמבר 1947 התנגדה תורכיה לחלוקת א"י כאות סולידריות לעמדה הערבית, אולם לאחר הקמתה של ישראל הכירו בה התורכים וקשרו עמה יחסים דיפלומטיים ומסחריים. גישה זו, שאפיינה את העיצוב הריאליסטי של מדיניות החוץ התורכית, העדיפה בשלב הראשון להתייחס להחלטות החלוקה של האו"ם כעוברות ובטלות. אולם משנפתחה פרשת החיזור התורכי אחר ידידותן של ארצות ערב, חזרו התורכים והצהירו על דבקותם בהחלטות האו"ם משנת 1947.

כך, למשל, הכריז מנדרס בנובמבר 1955 על תמיכתו בפתרון בעיית א"י בנוסח המקובל על הערבים ובמיוחד על עיראק. באותו חודש הצהיר ג'לאל באיאר, בעת ביקורו בירדן, על נכונותו של הצבא התורכי להילחם שכם אחד עם "הלגיון הערבי" נגד ישראל. התקפות התגמול הישראליות בעזה (פברואר 1955) ובצפון הכינרת (דצמבר 1955) זכו, אף הן, לגינוי תורכי רשמי. במרוצת אותה שנה אישר הפרלמנט התורכי הקצבת נשק ומטוסי אימון לירדן. במרוצת שנת 1957 אושרה גם אספקת נשק ללוב וללבנון (אלא שהעיסקה הלבנונית בוטלה). לעומת גישת החיזור אחר ירדן, לבנון ולוב והנימה התורכית המתונה ביחסים עם מצרים, התקיפה התעמולה התורכית בשצף קצף את סוריה. המניעים לכך היו מחוורים לחלוטין: רגישותה של תורכיה כלפי שכנתה הדרומית, שהפכה לעמדה קדמית לחדירה הסובייטית מחד גיסא, איבת-הגומלין הסורית שניזונה בפרשת סיפוח איסכנדרון לתורכיה עוד בשנת 1939, מאידך גיסא. במרוצת שנת 1955 גברה המתחיות התורכית-סורית וברית המועצות התייצבה בגלוי מאחורי סוריה. בשלהי אותה שנה נחלה תורכיה אכזבה רבתי מירדן. צירופה של ממלכה זו ל"ברית בגדאד", שנראה רב-סיכויים לאחר ביקוריהם של נשיא תורכיה והרמטכ"ל הבריטי הגנרל טמפלר, הושם לאל עם פרוץ מהומות בתוככי ירדן, שסיכלו את התכניות התורכיות. לבנון ולוב, שכנותיהן של סוריה ומצרים, לא העזו להצטרף ל"ברית בגדאד" מחמת החשש מפני מהומות דומות ועקב היעדר רציפות טריטוריאלית בינן לבין מדינות "ברית בגדאד". בפרוס שנת 1956 נשמטה היוזמה מידי תורכיה ועיראק והיא עברה למצרים ולבעלות בריתה. בשנה זו צורפה ירדן למסגרת הפיקוד הצבאי המצרי-סורי, שניזון מאספקת נשק סובייטי. גם לוב, שנודעה לה זיקה מיוחדת לתורכיה, החלה השפעתה של זו האחרונה להידלדל ולדעוך. התעמולה המצרית המשיכה להוקיע את קשריה של תורכיה עם ישראל וטפלה עליה התחייבויות מיוחדות וסודיות, כביכול, שנועדו לתמוך בישראל.

במרוצת השנים 1956-7 ניצבה הדיפלומטיה התורכית בפני שתי בעיות יסוד, שפתרוןן היה קשה ביותר: (א) הלאמתה החד-צדדית של תעלת סואץ על ידי מצרים; (ב) קביעת היחס לנחיתה האנגלו-צרפתית באזור התעלה ולמבצע סיני. בקשר להלאמת סואץ, הרי שהאינטרסים הימיים של תורכיה חייבו להגן על מעמדה הבינלאומי של סואץ. עם זאת גילתה, כזכור, תורכיה רגישות רבה להתערבות זרים בעניין מיצרים ומעברים בינלאומיים,

שכן תורכיה עצמה חלשה על הבוספורוס והדרדנלים. מבחינה תעמולתית, גרידא, נצבר מהתורכים למתוח ביקורת על "מבצעו הלאומי" של נאצר, שכן בכך גדל הסיכון לאובדן יוקרתה בקרב הערבים. העמדה התורכית הרשמית התבטאה בגישה מתאפקת, תוך ציון הצורך בעריכת הסדר שיספק את הריבונות המצרית על התעלה ויבטיח את האינטרסים הבינלאומיים גם יחד. הפלישה האנגלו-צרפתית לסואץ העמידה את תורכיה במצב מביך שבעתיים; שכן התעצמותה של מצרים, תוך הידוק קשריה עם הגוש המזרחי, הייתה לצנינים בעיני תורכיה. אולם התורכים לא יכלו להודות בכך בפה ללא מפאת יחסיהם עם ארצות ערב. יתר על כן, עצם המשך קשריהם של התורכים עם העולם הערבי היה נתון בסכנה מחמת השתתפותה של בריטניה, החתומה על "ברית ב'עדאד" ולערער את מעמדו של נורי אס-סעיד העיראקי, שהיה מעורער בלאו הכי. כתוצאה מכך, נאלצו מדינות "ברית ב'עדאד" המוסלמיות לנדות את בריטניה ולמנוע את השתתפותה בישיבותיהן עד ליוני 1957. תורכיה הרחיקה לכת והחזירה את צירה מישראל, אם כי נמנעה מלנתק כליל את יחסיה עמה. בהזדמנויות שונות הביעה תורכיה את תמיכתה בנסיגת הכוחות האנגלו-צרפתיים והישראליים מאדמת מצרים. בסיומו של שלב זה המשיכה עדיין "ברית ב'עדאד" להתקיים, אולם ערכה מעשי עורער כמעט לחלוטין. הלקח המדיני שהופק מפרשת סואץ הוכיח לתורכים, כי בת-בריתם עיראק, שהייתה גם המדינה הערבית היחידה ב"ברית ב'עדאד", אינה יכולה לעמוד בלחץ התעמולה המצרית, כל אימת והאינטרסים של "ברית ב'עדאד" אינם מזדהים עם האינטרסים המצריים. לפיכך ניזום מאמץ מחודש לשיפור היחסים עם מצרים על מנת לפרוץ את טבעת בידודה המדיני של עיראק. המאמצים התורכיים זכו להצלחה מסוימת לאור ההתפתחויות שחלו באזור בקיץ 1957. ארה"ב, שנקטה עמדה נויטרלית בפרשת סואץ ואף לחצו על הוצאתם של כל הכוחות התוקפים, פרסמה את "דוקטרינת אייזנהאור", שליחו המיוחד של הנשיא האמריקאי סיר בבירות מדינות האזור והציע את תכניתו למדינות ערב. התורכים שחששו כלשהו מפני "דוקטרינת אייזנהאור" כגורם מתחרה ל"ברית ב'עדאד", החלו לחזר ברוב מרץ אחר מצרים וערב-הסעודית.

כיוון שהדבר נעשה בתקופה שמצרים טרם התאוששה מהמהלומות שספגה, ניאות נאצר להחזרה הדדית של השגרירים לקהיר ולאנקרה ולהפסקת ההשמצות ברדיו ובעיתונות. אולם ביקורם ההדדי של שרי המסחר התורכי והמצרי לא העלה דבר וקצב ההתקרבות התורכית-מצרית נחלש והלך. לעומת זאת נחלה הדיפלומטיה התורכית הישגים ממשיים בתחום היחסים עם סעודיה. עוד באוקטובר 1955 היו היחסים בין שתי המדינות בכי רע, וסעודיה סירבה להתיר מעברם של שני מטוסים תורכיים שהעבירו אספקה לנפגעי השיטפונות בפקיסטן. אולם התהדקות יחסי ארה"ב-סעודיה והתרופפותו של הגוש המצרי לאחר מלחמת סיני – סייעו להתקרבות בין תורכיה וסעודיה: לראשונה בתולדותיהן מונו צירים במקום ממונים ושר המדינה התורכי ביקר באר-ריאד בשלהי אוקטובר 1957, לאחר שהמלך סעוד הציע את תיווכחו בסכסוך התורכו-סורי ונענה על ידי התורכים. סעודיה אמנם לא הצטרפה ל"ברית ב'עדאד", אך גם תורכיה סירבה להיכנע ללחץ הסעודי ולנתק את קשריה עם ישראל.

במרצ 1957 נוצרה מתיחות בין תורכיה לסוריה בשתי הזדמנויות נוספות. הסובייטים הזהירו את התורכים מפני ריכוז צבאם בגבול הסורי וסוריה אף הגישה תלונה למועצת הביטחון. ברם, היה זה הלחץ הסובייטי שכבל את ידי התורכים ואילצם לנהוג במתינות כלפי סוריה. בדצמבר 1957, עם העלאת בעיית קפריסין על שולחן הדיונים של עצרת האו"ם, הצביעה עיראק יחד עם שאר ארצות ערב נגד העמדה התורכית בבעיה זו. גם פיטורי הנציג העיראקי באו"ם לא הסתיר את האכזבה העמוקה של תורכיה מבעלת-בריתה העיראקית. ערעור נוסף במעמדה של "ברית ב'עדאד" נוצר עם פרישתה הסופית של עיראק ממנה, במרץ 1959, בתקופת שלטונו של קאסם.

בסיכום מדיניותה המזרח-תיכונית של תורכיה, שהתבססה על "ברית ב'עדאד", לא הוכתרה בהצלחה, ונהפוך הוא. הצלחתה היחידה והזמנית של תורכיה הייתה בעיראק,

יריבתה של מצרים, המדינה הערבית הקרובה ביותר לגבול הסובייטי והרגישה ביותר לבעיות של הגנת האזור. המאבק בין מדינות "ברית ב'עדאד" לבין הגוש המצרי הסתיים אמנם ללא הכרעה עד להקמת קע"ס, אך להלן נטתה הכף לטובת מצרים. זו האחרונה וסוריה התחזקו מבחינה צבאית, בד בבד עם התבססות מעמדה של רוסיה הסובייטית בזירה המזרח-תיכונית. לעומת זאת סירבה ארה"ב להיכנס רשמית ל"ברית ב'עדאד" ובכך תרמה גם להחלשתה. "הדוקטרינה של אייזנהאור", שהוצעה כתחליף למדינות האזור, הוכיחה, למעשה, את אי-יעילותה, שכן דרכי החדירה הסובייטית לאזור היו עקיפות. המהפכות הפנימיות בסוריה ובעיראק נמצאו מחוץ למסגרת התגובה האמריקאית לפי "דוקטרינת אייזנהאור". החיזור התורכי אחר מדינות ערב שנעשה, רובו ככולו, על חשבון ישראל נכשל. מעמדה של "ברית ב'עדאד" רופף ובלתי-יציב עקב קיומן של בעיות מיוחדות לכל חברותיה בנפרד, ובעיות אלה מסיחות את דעתן מהמשימה המשותפת, כלומר מהגנת המרחב: פקיסטן טרודה בסכסוכה עם הודו על קאשמיר, איראן עסקה בבעיית בחריין, עיראק נקלעה למאבק האנטי-מצרי ולבעיית א"י ולאג'יריה, ותורכיה הועסקה בבעיית קפריסין. לאחר הקמת קע"ס ופרישתה של עיראק מ"ברית ב'עדאד" ניטל כמעט לחלוטין ערכה הממשי של ברית זו ולו רק בגלל התבססות הסובייטים בעורף הערבי המשתרע מדרום ל"נידבך הצפוני".

האטטיזם התורכי בתהליכי השתנותו

ההתפתחויות שחלו בתחום המשק התורכי מאז מלחמת העולם השנייה מחייבות ניתוח של מגמותיהן, שכן מהותו של האטטיזם התורכי ותהליכי השתנותו קשורים הדוקות עם המצב החברתי הפנימי והתמורות המדיניות שחלו מאז תום מלחמת העולם השנייה. נהוג לחלק את שלבי התפתחותו של המשטר הכלכלי בתורכיה לשלוש תקופות: (א) תקופת מלחמת העולם השנייה; (ב) התמורות הראשונות ש חלו לאחר המלחמה עד שנת 1950; (ג) תקופת הליברליזציה המתחילה עם עלות "המפלגה הדמוקרטית" לשלטון (1950 ואילך). כפי שהוסבר לעיל, הווה האטטיזם בתורכיה מעין מערך כלכלי שהותאם לתקופת חירום ששררה מאז הקמת הרפובליקה. האטטיזם נועד לשרת את הצרכים הדחופים של הפיתוח התעשייתי, לאחר השתחררותה של תורכיה מהעול הכלכלי והמדיני החיצוני. שיקולי ביטחון צבאי ומדיני הונחו ביסודו של האטטיזם התורכי לא פחות משיקולים כלכליים וחברתיים. גישה זו בלטה בנאומו של מוצטפא כמאל בוועידה הכלכלית באיזמיר (פברואר 1923), שעה שהושם הדגש על קצב הפיתוח לכשעצמו. המגמה הזאת עברה כחוט השני בתכניות "המפלגה הרפובליקאית" והממשלה, במיוחד מאז שנת 1931.

גיוס מקורות כספיים לביצוע תכניות החומש ולהקמת מונופולין ממשלתיים אפיינו את המשטר האטטיסטי עד שנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה. המשכה של מגמה זו, שהסתייעה בתחיקת חירום, התאימה במיוחד גם לתקופת המלחמה, שכן בתקופה זו נקטו גם מדינות בעלות משק ליבראלי-קפיטליסטי באמצעי חירום מיוחדים, שנועדו להבטיח את שליטתן של הממשלות על מקורות הכלכלה ויסודות המשק החיוניים למאמץ המלחמתי. במחצית השנייה של שנות ה-30 הפכה גרמניה ללקוח ולספק העיקרי של תורכיה הסחר התורכי התייצב והתאזן. אולם ככל שגברה ההשפעה הגרמנית באירופה, ובמיוחד החל משנת 1938, גברו חששותיה של תורכיה מפני ההשתלטות הגרמנית על משקה. לפיכך נעשה מאמץ להתקרב לבריטניה ולצרפת בתחום המדיני והכלכלי כאחד. במאי 1938 נחתם הסכם אשראי בין תורכיה לבריטניה ושנה לאחר מכן נחתם גם חוזה לעזרה הדדית עם בריטניה וצרפת. בעקבות חתימתם של הסכם האשראי הראשון (1938) והסכם אשראי נוסף (1939), נחלש המסחר בין תורכיה לגרמניה לטובת הקשרים עם המערב. השפעתם של הסכמים אלה ניכרה במתן עידוד ממשלתי ליוזמה הפרטית בתוככי תורכיה. לאחר פרוץ המלחמה נקטו התורכים באמצעים קיצוניים של כלכלה ממשלתית: בינואר 1940 אושר חוק ההגנה הלאומית אשר הסמיך את הממשלה לפקח על המשק במלואו במקרה של גיוס כללי. הסעיפים הביטחוניים בתקציב המדינה גזלו כ-50%–60% מכלל ההקצבות, והמשך ביצועה

של תכנית החומש השנייה הופסק למעשה. היטלים מיוחדים שהוטלו על האוכלוסייה העיקר במיוחד על המיעוטים הבלתי-מוסלמים, כגון אותו מס על רווחי הון שנכנס לתוקפו בשנת 1942. עד לשנת 1943 נוצר לחץ אינפלציוני פנימי עקב ההוצאות הממשלתיות הגבוהות והמחסור בנכסי צריכה. אולם משנה זו ואילך חל שיפור מה הודות להתחדשות הקשרים המסחריים עם גרמניה, ולאחר מכן – עם מעצמות המערב – ביוזמתן של אלה האחרונות. בתחום הייצור החקלאי חלה הרעה, הן מחמת גיוס כוחאדם לצבא והן מחמת היעדר אמצעי המיכון.

החל משנת 1947 הפך מאזנה המסחרי של תורכיה לשלילי ומצב זה שריר וקיים גם בשנות ה-60. למרות פיחות הלירה התורכית התגברו המגמות האינפלציוניות בגלל הוצאות הביטחון הגבוהות, התמשכות הגירעונות בתקציבים הממשלתיים והתנודות לרעה שחלו בהיקף היבולים החקלאיים. בשנת 1946 פורסמה תכנית החומש השלישית, שנבדלה מקודמותיה בהתחשבות יתרה בצרכי החקלאות ובהסתייעות ניכרת בהשקעות חוץ לשם מימונה. מדיניות סחר החוץ על בסיס הסכמים דו-צדדיים נמשכה, אולם הפעם גברה הנטייה לבססם על הסכמי תשלומים במקום חילופי תוצרים. הצורך בהסתגלות לשיטות הכלכלה המערביות מתוך שיקולים כלכליים וביטחוניים הביאה להרפיית הרסן האטטיסטי הממשלתי ולעידוד יתר של היוזמה הפרטית. כתוצאה מכך חודש ניסיון הליברליזציה בחיים המדיניים הפנימיים. בינואר 1946 הוקמה "המפלגה הדמוקרטית", לאחר שעוד בנובמבר 1945 הודיע אינונו על ביטול השיטה החד-מפלגתית. תהליך התיקונים האגראריים, אשר נבלם בעיצומה של מלחמת העולם, התחדש עם פרסום "החוק לחלוקת קרקעות לחקלאים" (יוני 1945). חוק זה נועד להבטיח את תמיכתם המחודשת של האיכרים בממשלה שחילקה קרקעות, אולם קצב התקדמותו של ביצוע החוק היה איטי במשך כל שנות ה-40 מחד גיסא, ואילו הממשלה קנתה את איברם של בעלי האחוזות המנושלים מאידך גיסא.

שינוי עקרוני במעמדה הכלכלי והמדיני של תורכיה חל עם הכרזת "תכנית מרשל" (יוני 1947), והקמת "מינהל השיתוף הכלכלי" (E.C.A.), באפריל 1948. "תכנית מרשל" הוחלפה החל משנת 1952 ב"סוכנות הביטחון ההדדי" (M.S.A.). לשם ביצוע "תכנית מרשל" באירופה נחתם באפריל 1948 הסכם בדבר הקמת "ארגון לשיתוף כלכלי אירופה" (O.E.E.C.) בהשתתפותה של תורכיה. הארגון הנ"ל עיבד תכנית לשיקום אירופה והפעיל "משלחות מיוחדות" בכל אחת מהארצות החתומות על ההסכם לשם פיקוח על הסיוע והשימוש בכספיו. כל הסיוע באמצעות "תכנית מרשל" ובאמצעים אחרים ע"י ארה"ב כוון למפעלים ולשירותים שהוחזקו או הוקמו על ידי הממשלה התורכית. ההנחה התורכית הייתה, כי יש צורך להחיש את הפיתוח התעשייתי ולזרזו באמצעות קבלת השקעות הון זרות במימדים נרחבים ביותר. גירסא זו חיזקה את גישתם של מתכנני האטטיזם משנות ה-20 וה-30 שטענה כי אין זמן לפיתוח איטי. כבעבר, כן גם עתה, חלשה הדעה הרשמית כי מיעוט מקורות הון פנימיים מצריך השקעות חוץ נרחבות. אולם בעוד שבעבר התכוונו התורכים רק לקבלת אשראי ולא להשתתפות ישירה בהשקעות ההון הזר ובפעילותו המשקית, הרי שעתה נאלצו להסתגל לעקרון הפיקוח וההתערבות של ההון הזר באמצעות "המשלחת המיוחדת" שפעלה בתורכיה כתוצאה מעקרונותיה של "תכנית מרשל". שינוי עקרוני זה פתח את השער בפני צעדי הליברליזציה של המשטר הכלכלי. כבר בשנת 1947 פורסם החוק לטובת השקעות הון זר, ששוכלל במרץ 1950 על ידי מתן רשות להוצאה חלקית של הרווחים לחו"ל. באותה שנה נעשה צעד עקרוני לעידוד הון פרטי מקומי על ידי הקמת הבנק לפיתוח, שתוכנן לשם קידום בעלות פרטית על ניירות ערך של התעשייה התורכית וניפוק מניות לשוק החושי.

בהשוואה למדינות אירופה האחרות שהקדישו את הסיוע של "תכנית מרשל" לצריכת האוכלוסייה המקומית ולשיקומה המיידית, הופנה הסיוע שהתקבל בתורכיה למטרות פיתוח כלליות, אשר תוצאותיהן אינן נראות לעין ומושגות רק לאחר זמן ניכר. מאמץ זה של השקעות ופיתוח ללא פירות מידיים הביא, בסופו של דבר, לתבוסתה של הממשלה

הרפובליקאית בבחירות שהתקיימו בשנת 1950, למרות שהושגו הישגים ניכרים. המפלגה הדמוקרטית וממשלתה החדשה הכריזו על הגבלת שיטת האטטיזם לקונצרנים הגדולים של התעשייה, המכירות והשירותים הציבוריים החיוניים לביטחון המדינה. בכל התחומים הכלכליים האחרים נקטה הממשלה החדשה בהגברת חלקה של היוזמה הפרטית במבצעי פיתוח, במתן הקלות באשראי ובהרחבת פעולתו של הבנק התעשייתי.

היחס להון הזר השתנה, כאמור, בצורה עקרונית, בהתנתו את המימון ממקורות חוץ כתנאי בלעדי לפיתוח. החוק לעידוד השקעות הון משנת 1950 שוכלל פעמים מספר, ובשנת 1954 שינה את צביונו ל"חוק לעידוד השקעות חוץ". חוק חדש זה נועד לסייע ליוזמה הפרטית בתורכיה בתנאי שההון הזר לא יהא כרוך בהקמת מונופול או ברכישת זיכיון מיוחד. החוק איפשר גם את הוצאת כל הרווחים של המשקיעים לחו"ל והשווה את תנאי המשקיעים זרים לתנאי המשקיעים התורכיים ולהקלותיהם. למעשה, נבעה הליברליזציה במשק התורכי מאופייה המיוחד של "תכנית מרשל", שכן הסיוע האמריקאי ניתן בעין ולא בכסף והוא הותנה בקיומם של יחסי מסחר עם הארצות החברות ב"ארגון לשיתוף כלכלי אירופי". שְהִיִּתָה של "המשלחת המיוחדת" בתורכיה יצרה, כאמור, פיקוח על קבלת הסיוע וויסותו. תפקידה של "תכנית מרשל" לתורכיה הוגדר בהגברת הייצור החקלאי דווקא ואספקת מזונות וחומרי גלם לארצות אירופה החברות בארגון. לעומת זאת ניתנו המלוות, שהתקבלו עד שנת 1953 מ"הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח" (IRBD) למטרות מוגדרות יותר ובתנאי ריבית עד 4.9%.

עם הגיעה לשלטון בשנת 1950, ביטלה ממשלת המפלגה הדמוקרטית שורה של הגבלות על היבוא, אולם כבר בשנה שלאחר מכן רבו הקשיים. עודפי החיטה לייצוא היו עדיין מועטים לעומת היבוא הגובר והולך של מכוונות וחומרי גלם. ב-1954 גברו הקשיים עקב שנת הבצורת השנייה במספר מאז שנת 1949. סיומה של מלחמת קוריאה הביא לקיצוץ בהזמנות הכרום מ ארה"ב, ואילו המאזן המסחרי של תורכיה עם מדינות "איחוד התשלומים האירופי" (EPU) הוחמר ביותר מאז שנת 1951, ובמיוחד עם מערב-גרמניה. לממשלה התורכית לא נותר אלא לערוך קיצוצים ניכרים בתוצרי היבוא, והחל משלהי שנת 1953 נאלצה תורכיה להגדיל את שיעורי מכסי המגן על תוצרי היבוא, להוציא אותם תוצרים שהוכרו כחיוניים ביותר לפיתוח הכלכלי. מסתבר, אפוא, שמדיניות הליברליזציה התורכית בסחר החוץ הפכה לתלוייה בהגדלת המענקים האמריקאים לשם הקטנת הפער במאזן התשלומים, והותנתה ב"רחמי שמים" וביבולים חקלאיים גדולים. קו מנחה במדיניות הממשלה היה לשמור על אהדת המוני האיכרים באמצעות הפעלת שיטת התמיכות הכספיות בייצור החקלאי. אולם הרחבתו של האשראי החקלאי עורר מגמות אינפלציוניות, בד בבד עם הגברת הייצור והרחבת השוק לתוצרת תעשייתית ולשירותים. התלות המופרזת של החקלאות התורכית בגשמים בלתי-סדירים וצמצומן היחסי של מערכות ההשקאה הפכו לגורם שלילי ובלתי נחזה מראש במשק התורכי. בהשוואה לפיתוח התעשייתי, במרוצת שנות ה-50, הרי שהעלייה בייצור החקלאי הייתה פתאומית ומהירה. מלבד החקלאות, שגם בה גבר השיתוף בין הממשלה והחקלאים אף מחוץ לתחום ההשקעות, התאפיין צביון של ההשקעות האחרות בתחום המפעלים הממשלתיים. המפעלים החשובים ביותר במדינה נשארו בתחום הפיקוח או הבעלות הממשלתית ונהנו מעיקר כספי הסיוע. הליקויים הכלכליים והמינהליים במפעלים אלה הביאו לכלל בליעת תקציבים גדולים לאל תוצאות ממשיות. מחזור ההון הפנימי בתורכיה לא גדל בצורה ניכרת, כך שגם הממשלה לא מצאה מועמדים מקומיים לקניית המפעלים הממלכתיים. רק בתחומי הספנות המסחרית ותעשיית הנפט המקומית (שמסקלה אינו גדול) חלה תזוזה לכיוון העברת הענפים לרשותו של ההון הפרטי, או לשיתוף הבעלות להון הפרטי ולממשלה גם יחד.

בסיכום, שיטת האטטיזם טרם נתחסלה למרות העידוד הרב שניתן ליוזמה הפרטית והחדרת ההון הזר כאמצעי כמעט בלעדי למאמצי הפיתוח. המשק התורכי עבר בהדרגה לשיטת "המשקים המעורבים", תוך התאמת האידיאולוגיה הסטטיסטית למציאות החדשה,

היינו בתמיכה גוברת והולכת ביוזמה הפרטית והעברת נקודת הכובד של מאמצי הפיתוח מתחום התעשייה הכבדה לתחומי החקלאות והשירותים. עם זאת ברור, כי למרות העלייה המתמדת ברמת החיים של האיכר התורכי ובהכנסתו, הרי שעצם העובדה, שסעיפי הביטחון נטלו למעלה מ-40% מהתקציב הכללי גם בשנות ה-60 – סייעה להתגברות המגמות האינפלציוניות במשק התורכי. מנקודת מבט מדינית-צבאית, אין אמנם לזלזל בכוחה הצבאי של תורכיה, אולם כוחה זה נתון בספק בתקופת מצור כלכלי ממשוך ובתנאי חירום.

המערך המפלגתי החדש והתפתחות החיים המדיניים

עם תום מלחמת העולם השנייה נוצרו תנאים בינלאומיים חדשים שהביאו לתזוזה רבת-ערך בחיים המדיניים הפנימיים של תורכיה. משטרו של כמאל אתא-תורכ היה, בסופו של דבר, משטר של דיקטטורה נאורה, כשהבסיס השלטוני נשען על מפלגת העם הרפובליקאית. אמנם מגמותיו הדמוקרטיות של אתא-תורכ תורגמו הלכה למעשה באפיזודה ה=קצרה, אשר מטרתה הייתה ליצור מערך מדיני דו-מפלגתי: בשנת 1930 עודד כמאל את הקמתה של מפלגה ליברלית, בהנהגת פתחי ביי, שנועדה להטעים את המגמה האינדיבידואלית והליברלית בחיי החברה בתורכיה, ומנהיגיה צדדו בהרפייה מסוימת של השיטה האטטיסטית. המפלגה פורקה כארבעה חודשים לאחר ייסודה עקב הסתננותם של אלמנטים אופוזיציוניים קנאים-דתיים לתוך שורותיה. אולם אתא-תורכ לא אמר נואש ובשנת 1935 קבע את השתתפותן של הנשים בבחירות הכלליות. בערוב ימיו חל כנראה קרע בינו לבין ידידו ויד ימינו עצמת אינונו, וזה האחרון פרש לזמן מה מהחיים המדיניים, על מנת לחזור אליהם בשנת 1938, לאחר מותו של המנהיג הלאומי.

משך כל תקופת המלחמה נמשך המשטר החד-מפלגתי בראשותו של עצמת אינונו כנשיא המדינה. המלחמה העולמית ומצבה העדין של תורכיה מנעו את היחשפותם של החיכוכים הפנימיים בקרב המפלגה היחידה. אולם בשלהי מלחמת העולם התגבשה אופוזיציה צעירה, אשר מצאה תימוכין וסעד באישיותו של ג'לאַל באַיאַר, כלכלן שכיהן כראש ממשלה בערוב ימיו של אתא-תורכ ובראשית שלטונו החדש של עצמת אינונו. הסתגלותו האיטית של המשק התורכי לתנאי שלום והתגלות הפרצות הראשונות במשטר האטטיסטי, בהשפעת הצורך באוריינטציה מדינית-כלכלית חדשה לאחר הדברתה של גרמניה הנאצית, וכן התגברות סיכויי הסיוע הכלכלי מארה"ב – ריככו את עמדתו של אינונו, אשר יצא בנובמבר 1945 בהכרזה בדבר ביטול השיטה החד-מפלגתית. ב-7 בינואר 1946 הוקמה "המפלגה הדמוקרטית" על ידי ארבעה פורשים ממפלגת השלטון, והם – ג'לאַל באַיאַר, רפיק קורלטון, עדנאן מנדרס ופואד קופרולו, שהפכו לאחר ניצחון מפלגתם בבחירות בשנת 1950 לנשיא המדינה, יו"ר בית הנבחרים, ראש הממשלה ושר החוץ.

בבחירות שהתנהלו ביולי 1946 כבר זכתה המפלגה החדשה ב-70 מתוך 416 צירי האסיפה הלאומית. בשנת 1948 אורגנה מפלגה שלישית – "מפלגת האומה" (Millet Partisi) – בנשיאותו של פּוֹזִי צ'קמק, גיבור מלחמת העצמאות התורכית. מפלגה זו, שצדדה בהחזרת השריעה (החוק הדתי) לתוקפו, הפכה למעוזם של החוגים הדתיים והריאקציוניים אשר התנגדו לעצם קיומו של המשטר הרפובליקאי. לפיכך פוזרה המפלגה בקיץ 1953.

לקראת הבחירות הכלליות שנועדו לשנת 1950 נערכו שתי המפלגות העיקריות למאבק המכריע. הרפובליקאים ערכו שינויי גברי בהרכב ממשלתם במנותם את גונלתאיי, דובר באגף הצעירים והליברלים במפלגתו, לראש ממשלה (ינואר 1949). עוד בעיצומה של שנת 1947 בוטל סעיף 18 בחוקה שדחה את זכות ה"הביאס קורפוס". המפלגה הרפובליקאית בכללותה נעתרה, כנראה, ללחץ האמריקאי שהופעל עליה על מנת לקיים בחירות הוגנות. מכל מקום, יצויין כי נעשו ניסיונות להשפיע על קהל הבוחרים באמצעות שירותי ההסברה האמריקאים. לא היה ספק מיהו המפלגה הרצויה בשלטון לארה"ב. ב-14 במאי 1950 הלכו כ-9 מיליון גברים ונשים תורכיים מעל גיל 22 לקלפי. הפיקוח על הבחירות הועבר מהרשויות הממשלתיות למוסדות המשפט. הבחירות, שנערכו בשיטה האזורית-רובית נוסח

בריטניה, הביאו לניצחון גדול למפלגה הדמוקרטית שזכתה ב-408 מושבים מתוך 487. רוב עצום זה היה בחלקו תוצאת השיטה האזורית-רובית, שכן מבחינה יחסית זכו הדמוקרטים רק בכ-51% מכלל הקולות, בעוד שיריביהם הרפובליקאים ריכזו כ-45% מכלל הקולות, לעומת כ-3% שהוענקו ל"מפלגת האומה", בעיקר מסיבות איסטנבול. ניצחונם של הדמוקרטים נבע מהסיבות והגורמים הבאים: (א) הצטרפות אישים ומקובלים, שעבודם נפגע על ידי המנגנון הרפובליקאי הממשלתי הנוקשה, מתוך רצון להפגין את סלידתם מהמפלגה הרפובליקאית; (ב) התעמולה הדמוקרטית, ניצלה את המצב הכלכלי הירוד והמרירות שהשתלטה על ההמונים היגעים מפאת הקשיים הכלכליים וחומרת המשטר. רבו המאוכזבים מאיטיות ביצוען של הרפורמות האגרריות וכן התרבו הממורמרים מקרב המנושלים בכוח ובפועל. כלי הקודש הדתיים הרימו ראש והויתורים קלי-הערך של הממשלה בתחום הדת לא סיפקו אותם.

הדמוקרטים הבטיחו במצעם מודרניזציה בשלטון ובחיים המדיניים, חינוך דתי-ליברלי, בלימת האטטיזם עד לכלל מינימום, קידום מעמדם והכנסותיהם של האיכרים ומתן רישיונות יבוא למוצרי צריכה ביד רחבה. ואכן, התעמולה האנטי-אטטיסטית, בד בבד עם העתרת שפע הבטחות על המוני האיכרים, נוכח התנוונותו של המנגנון הממשלתי-הרפובליקאי, הם שהעלו לשלטון את המפלגה הדמוקרטית. בעשור השנים להנהגתה של מפלגה זו צצו שלוש מפלגות נוספות: (1) במאי 1952 הוקמה "מפלגת האיכרים התורכית" על ידי פורשים מקרב המפלגה הדמוקרטית. מפלגה זו התיימרה לייצג את האינטרסים המקופחים, לדידם, של האיכרים; (2) בפברואר 1954 נוסדה "מפלגת האומה הרפובליקאית" על ידי חלק מחברי "מפלגת האומה" המפורקת של צ'קמק. זו האחרונה הקומה על ידי פורשים דמוקרטיים ב-1948, שטענו בשעתו לנקיטת קו אופוזיציוני תקיף יותר נגד השלטון. המאבק הפנימי בין מצדדי החילוניות לבין חוגי הריאקציה הדתית פילג ופירק את המפלגה הנ"ל, שהוקמה מחדש במתכונת חילונית; (3) בדצמבר 1955 הוקמה "מפלגת החירות" על ידי 19 צירים שפרשו מהמפלגה הדמוקרטית השלטת.

כל המפלגות התורכיות לא מייצגות חתך מעמדי מובהק ואין ביניהן חילוקי דעות עקרוניים בתחום מדיניות החוץ והיחס לקומוניזם. למרות גוני ההבדלים ביחס לאטטיזם ולמקומו של החינוך הדתי, הכירו כל המפלגות בעקרונות הרפובליקאיים שהונחו על ידי אתא-תורכ ביסודה של תורכיה החדשה, ולא שללו את עיקרון החילוניות. תחום המאבק ביניהן נגע למידת הדמוקרטיזציה של המשטר במדינה וההאשמות ההדדיות הוטחו, לרוב, על ידי מפלגות האופוזיציה. הדמוקרטים, שפרשו בשעתו ממפלגתו של אינונו, קראו לביטול החוקרים המגבילים את חופש האזרח והעיתונות ותמכו, בשעתו, במתן זכות שביתה לפועלים. לאחר עליית הדמוקרטים לשלטון הובלטו מחדש חוגי הדת ומוסדותיה, שכן האיכרים האנטוליים, אשר העלו בהצבעתם את המפלגה לשלטון, הינם שמרנים ודתיים מיסודם. מספר מוסדות החינוך והמכללות הדתיות גדל ועלה; החל מקיץ 1950 נערכו לראשונה שידורי קוראן ברדיו, הותר פרסומם של ספרי דת ובוטל האיסור על הקריאה לתפילה בלשון הערבית המקורית. כן נבנו מסגדים רבים וחדשים והתרבו ההקלות לעלייה לרגל לערי הקודש של האסלאם בחג'אז. המדיניות הממשלתית החדשה בתחום הדת הייתה, כמובן, לצנינים בעיני הכמאליסטים הוותיקים ועוררה תסיסה דתית ריאקציונית בד בבד עם התגברות המגמות הלאומניות. בשלב מסוים נאלצה הממשלה לפרק את "מפלגת האומה" (קיץ 1953) ולהעמיד חלק ממנהיגיה לדין באשמת חתרנות.

בבחירות הכלליות שנערכו במאי 1954 זכו הדמוקרטים שנית לרוב גדול: 454 מושבים מתוך 541 אפשריים. שאר המושבים נחלקו בין המפלגה הרפובליקאית (30), "מפלגת החירות" (29), "מפלגת האומה הרפובליקאית" (4) ובלתי-תלויים (13). הדמוקרטים ניצחו כיוון שידעו לרכוש את אהדתם של האיכרים במשך ארבע שנות שלטונם. בהתחשב בעובדה שהאיכרים מהווים כ-80% מאוכלוסיית המדינה, הוענקו להם סובסידיות לחיטה ופטור

ממס-הכנסה, וכן נסללו דרכים והוקמו מפעלי מים רבים בכפרים. כמו כן יש לציין השתפרות מה במצב הכלכלי ואת גישתה המתונה של הממשלה לדת.

אולם הליברליזם הכללי של מנהיגי המפלגה הדמוקרטית לא הרחיק לכת. מאמצה של המפלגה השלטת התרכז בחיסול אפשרויות סילוקה מהשלטון ובהצרת צעדי האופוזיציה. אם ניתן חופש יתר לחכמי הדת וליוזמה הפרטית, הרי שנשארו בעיני כל אותן הגבלות על ההתארגנות המדינית וההתאגדות המקצועית. הממשלה הפעילה ברוב חומרה חוק עיתונות שנחקק עוד לפני שנת 1950, לפיו היוותה עצם ההתקפה על אישיות רשמית עבירה מבלי שניתנה לעיתונאי הזכות להוכיח את אמיתות דבריו. העונש המכסימלי עבור הוצאת דיבה או הפצת מידע לא מדויק הוגדל משנה לשלוש שנות מעצר. על יסוד חוקים אלה נעצרו עשרות עיתונאים אופוזיציוניים, וביניהם הישיש חוסיין יאלצין.³ כן החרימה הממשלה חלק מרכוש המפלגה הרפובליקאית. זמן קצר לאחר כינון ממשלת המפלגה הדמוקרטית נחקק חוק ששינה את גבולות אותם שני אזורים אשר בהם זכו הרפובליקאים לרוב בבחירות. העיר קישרהיר הורדה למעמד של עיר נפה וכן נאסר על הגשת רשימות קואליציוניות בבחירות הבאות. פקידים ממשלתיים ששרדו במנגנון הממשלתי מהתקופה הרפובליקאית, אולצו להתפטר מכהונתם מחצית השנה לפני מועד הבחירות על מנת להכביד עליהם את הצגת מועמדותם מטעם מפלגת האופוזיציה. ההגבלות הרבות על חופש העיתונות וזכות ההתארגנות הביאו להתגלות חילוקי דעות בקרב הצמרת של המפלגה הדמוקרטית. התסיסה הפנים-מפלגתית החלה עוד בשנת 1951 בעקבות התעלמות מההבטחות שניתן לדמוקרטיזציה של המדינה במצע הבחירות מ-1950.

אפְרָם אוסט ונדאג, שכיחן כשר הבריאות עד שנת 1954, לא צורף לממשלת מנדרס השלישית, אשר הורכבה לאחר הבחירות שנערכו במאי באותה שנה. ביולי 1955 פרץ המשבר הפנימי החוצה, שעה שקבוצה בת 19 צירים מהמפלגה לחצה על הממשלה לרכך את חוק העיתונות. קבוצת 19 הצירים פרשה להלן מהמפלגה ולא נתפתתה להתאחד עם מפלגות עם הרפובליקאית. לעומת זאת הקימו הפורשים את "מפלגת החירות" (נובמבר 1955) ותבעו במצעם דמוקרטיזציה אמיתית וביטול הבחירות האזוריות-רוביות. אולם תקוותיהם של אנשי "מפלגת החירות" להוות אלטרנטיבה של ממשל למפלגת השלטון נכזבו. מספר ציריהם בבית-הנבחרים לא עלה על 34 לאחר עריכת הבחירות בשנת 1957 השיגה מפלגה זו רק 4 צירים. עם פרישתם של אנשי "מפלגת החירות" לא תמו החיכוכים בצמרת המפלגה הדמוקרטית. אדרבא, בנובמבר 1955 הצליחה סיעת "מפלגת החירות" להפיל את ממשלת מנדרס השלישית ולאלצו להקים ועדה לחקירת פעולותיהם של שלושה משריו לשעבר. ביוני 1956 התפטר פואד קופרולו מתפקידו כשר החוץ. להלן פרש כליל מהחיים המדיניים והייתה זו מכה קשה להנהגת המפלגה הדמוקרטית מכיוון שקופרולו כיהן כסגן נשיא המפלגה,⁴ ונחשב לאחד מארבעת עמודי התווך שלה וממייסדיה הראשונים.

בספטמבר 1957 התקבל חוק בחירות חדש בבית-הנבחרים, שנועד להצר את צעדיהן של מפלגות האופוזיציה הקטנות. בבחירות שהתנהלו באוקטובר באותה שנה נאסר על הקמת קואליציות אזוריות. למעלה מ-9 מיליון מצביעים, היינו כ-85% מבעלי זכות ההצבעה, השתתפו בבחירות. המפלגה הדמוקרטית זכתה שוב בניצחון, אם כי הפעם הוקטן באופן ניכר הרוב המוחלט שלה. הבחירות התנהלו שעה שהמדינה עמדה במרכז המתיחות הבינלאומית והמלחמה הקרה הייתה נטושה במלוא עוצמתה סביבה. למרות זאת לא שימשה מדיניות החוץ נושא למחלוקת הבין-מפלגתית. מערכת הבחירות נסבה בעיקר סביב בעיות כלכליות והדמוקרטים זכו, כאמור, לתמיכה בקרב איכרי אנטוליה. 610 המושבים

³ יאלצין ייצג, בשעתו, את תורכיה בשנת 1949 בוועדת הפיוס שהוקמה על ידי האו"ם ושנועדה להביא את ישראל ומדינות ערב לחתימת חוזה-שלום.

⁴ נשיא המפלגה היה ראש הממשלה – עדנאן מנדרס.

התחלקו כדלקמן: 424 – לדמוקרטים, 178 – לרפובליקאים העממיים, 4 – ל"מפלגת האומה הרפובליקאית" ו-4 ל"מפלגת החירות".

לקחי הבחירות משנת 1957 הצביעו על המגמה להיווצרות מערך דו-מפלגתי, נוסח הארצות האנגלו-סכסיות, כשהמפלגות הקטנות מצמצמות את אחיזתן באזורים גיאוגרפים מוגבלים. הדמוקרטים זכו לרוב באיסטנבול ובאיזמיר ואילו הרפובליקאים ניצחו באנקרה ובאדנה. הצטמצמות הפער בין שתי המפלגות הגדולות מיחס של 8:1 בשנת 1954 ליחס של 2:1 בשנת 1957 בישרה את תחילת הישמטות הקרקע מתחת לרגליהם של הדמוקרטים והיותה את אזהרה למפלגת השלטון לבל תרחיק לכת במדיניותה הכלכלית הבלתי-יציבה ובהגבלת חופש הפרט.

עד שנת 1960, מועד ההפיכה הצבאית של הגנרל גורסל (Gürsel), התערער ביותר המצב הפנימי: מפלגת "טטן" (מודלת) הוכרזה כבלתי-חוקית, הואשמה בקומוניזם ומנהיגיה נאסרו. בפרוס שנת 1958 נערכו טיהורים בצמרת הצבא לאחר גילוי קשר להפלת הממשלה. כן נעורה תנועה להחזרת החיים הדתיים, ששיתפה בשורותיה סטודנטים ואנשי דת. נעשו גם אי אלה ניסיונות להחייאת מסדרי הדרווישים במזרח המדינה. בנובמבר 1959 חל שידוד מערכות בקרב מפלגות האופוזיציה: "מפלגת האיכרים התורכית" פורקה והתמזגה ב"מפלגת האומה הרפובליקאית", ואילו "מפלגת החירות" התפרקה על מנת להתאחד עם "מפלגת העם הרפובליקאית". בשלהי אותה שנה חלו שינויי גברי בצמרת הצבא ו-8 מתוך 9 קצינים, שהועמדו לדין באשמת קשר למיגור המשטר, זוכו על ידי בית המשפט. בינואר 1960 התקיים הקונגרס הארצי ה-14 של "מפלגת העם הרפובליקאית" ועצמת אינונו נבחר פעם נוספת לנשיא המפלגה. כן הורגשה תסיסה רבה בקרב הפועלים על איסור זכות השביתה, נוכח ריבוי המשפטים נגד המואשמים בתעמולה הקומוניסטית. בפברואר 1960 הגיעו ממשלות אנקרה ואתונה לכלל הסכם עקרוני בלונדון על מתן עצמאות לקפריסין. מפלגות האופוזיציה האשימו את הממשלה בהזנחת תביעתה לחלוקת האי בין שתי העדות. בהמשך שנת 1960 החמיר והלך משטר הדיכוי של הממשלה. מכון העיתונות בינלאומי מחה לשוא נגד הצרת צעדי העיתונאים התורכיים, שרובם ככולם נמנו עם מפלגות האופוזיציה. במשך 5 השנים שבין 1955–1960 נאסרו למעלה מ-200 עיתונאים, וביניהם אמין יאֶלְמָאן, זקן עיתונאי תורכיה ועורכו הראשי של ה"ווטן". בינואר 1960 הוקמה לראשונה, לאחר היסוסים ולבטים רבים, מפלגה סוציאליסטית תורכית. משטר הדיכוי, שהשניא את עצמו על חוגי משכילים, סטודנטים ועירוניים למיניהם, הוסיף להישען על תמיכתם של המוני הכפריים באנטוליה. אולם באביב 1960 הגיעה הממשלה לכלל שרשרת של משברים פנימיים אשר פילסו את הדרך בפני קציני הצבא להשתלטות על המדינה.

האירועים הפנימיים שקדמו למהפכה הצבאית במאי 1960

התסיסה הפנימית נגד השלטון הלכה והחמירה במרוצת שנת 1960. למהפכה הצבאית שחלה ב-27 למאי 1960 קדמו מספר התפתחויות דרמטיות כדלקמן: א) החרפת היחסים בין הממשלה לאופוזיציה שנבעה מביקורו של עצמת אינונו בכנס מפלגתו בעיר קייסרי, למרות שמושל העיר אסר על קיום הכנס. לכשחזר המנהיג הישיש לאנקרה, לאחר שהתקבל בהתלהבות כנה ע"י ההמונים בקייסרי, נעצר למספר שעות ושחרר, ואילו הממשלה מיהרה לנער חוצנה מתקרית קייסרי. באפריל באותה שנה תבעה הסיעה הפרלמנטרית של המפלגה הדמוקרטית להקים ועדת חקירה נגד "מפלגת העם הרפובליקאית", הממרידה את העיתונות מארגנת, כביכול, כנופיות מזוינות. כצעד נגדי הגישה סיעת מפלגת העם הצעה לחקירת ראש הממשלה על ידי בית דין מיוחד וגבוה לצדק בקשר לבזבוז כספי המדינה ולרמיסת זכויות האזרחים. בית הנבחרים אישר את הקמת ועדת החקירה בהתאם לתביעתה של הסיעה הדמוקרטית נוכח החרמתה על ידי צירי האופוזיציה. להלן הורחבו סמכויות ועדת חקירה זו והיא קיבלה סמכויות שיפטיות ומעצריות; ב) בשלהי אפריל נערכו הפגנות ענק של סטודנטים מאוניברסיטת איסטנבול נגד מנדרס, שהסתיימו בפצועים

ובהרוגים. הוכרז על מצב צבאי באיסטנבול, באנקרה ובאיזמיר שהוארך לשלושה חודשים. ההפגנות התחדשו בפרוס חודש מאי וזכו לאהדת שלטונות האוניברסיטה של איסטנבול ובעלי המקצועות החופשיים. תגובת ראש הממשלה הייתה חריפה והוא האשים את האופוזיציה בחתירה לתפיסת השלטון בכוח. בעת ובעונה אחת הגן מנדרס על ועדת החקירה הפרלמנטרית בהביאו תקדימים ממדינות אחרות. במצוות הממשלה נסגרו האוניברסיטאות באנקרה ובאיסטנבול לחודש תמים ונאסרו ההתקהלויות ברחובות. עמדת הצבא הייתה נויטראלית-אוהדת למפגינים. יחידות הצבא לא פתחו באש של המפגינים. במאי נאלץ הגנרל גורסל, מפקד כוחות היבשה, להתפטר מתפקידו לאחר שתבע משר ההגנה את פיטורי נשיא המדינה ומספר שרים, והביע את התנגדותו לניצול הצבא לבלימת ההפגנות; ג) במרוצת חודש מאי הוחזר המאבק הפרלמנט לאחר שסיעת הרפובליקאים העלתה מחדש את התביעה לערוך חקירה בקשר לפעולותיו של ראש הממשלה. ברוב קולותיהם של צירי הסיעה הדמוקרטית הוחלט על פיזור בית-הנבחרים ויציאת הצירים לפגרה. להלן התחדשו ההפגנות ב-14 במאי, היא שנת העשור לעליית הדמוקרטים לשלטון. כ-5,000 מפגינים, רובם סטודנטים, ניסו ללכוד את תחנת השידור של אנקרה, אך נהדפו על ידי המשטרה. השלטונות אסרו על קיומן של החגיגות המסורתיות ב-19.5, לציון יום השנה לנחיתת אתא-תורכ בסמסון. בעת ובעונה אחת הורגשה תסיסה גוברת והולכת בצבא. קצינים וצוערים הפגינו באנקרה ונגד הממשלה כמחאה על סילוקו של הגנרל גורסל, ומעצר קצינים אחרים. בעקבות הפגנת הצוערים החמירו השלטונות את התקנות הצבאיות והמכללות באנקרה נסגרו; ד) בשלב האחרון שלפני ההפיכה ערך ראש הממשלה, עדנאן מנדרס, סיורים באיזמיר ובסביבותיה וכן באנטוליה המרכזית על מנת לחזק את מעמדו. בתנאים אלה פרצה ההפיכה הצבאית.

ההפיכה הצבאית וצעדיהם הראשונים של המהפכנים

ב-27 במאי 1960 תפס הצבא את השלטון במדינה. תוך שעות ספורות נעצרו ראשי המשטר, וביניהם הנשיא באיאר, ראש הממשלה מנדרס שניסה לברוח לנפשו, ויו"ר בית הנבחרים, רפיק קורלטון. כל שרי הממשלה האחרים, הרמטכ"ל וכ-200 פקידים בכירים נעצרו אף הם. הפרלמנט פוזר, חוקת המדינה בוטלה ופעילות המפלגות הופסקה. מבצע ההפיכה עבר כמעט ללא שפיכות דמים. מאחורי מבצע זה עמדו כ-20 קצינים תורכיים בכירים, שכיהן עד ל-5 במרץ כמפקד כוחות היבשה, אולף כזכור להתפטר על ידי ממשלת מנדרס וליטול חופשת שחרור עד לצאתו לגמלאות. בשידוריו לעם הצהיר עתה המצביא הוותיק, כי ההפיכה בוצעה כדי למנוע מלחמת אחים. הוא הבטיח לערוך בחירות תחת פיקוח ממשלה בלתי-תלויה ולהחזיר את המתכונת הפרלמנטרית של המשטר על כנה. אחד מחברי "הוועד לאיחוד לאומי", שתכנן וביצע את ההפיכה, קולונל אֶלֶפ־ארסלאן תוֹרְכֶש, הצהיר כי עוד לפני כ-5 שנים החלה קבוצת קצינים בהכנות למיגור המשטר. קבוצה זו שאפה בכל מחיר לפתור את בעיותיה הכלכליות של המדינה כדי למנוע את השתלטות הקומוניזם עליה. ההפיכה באה כהפתעה לראשי המשטר הישן מאחר וראש שירותי הביטחון, האדמירל סורגוט, שנימנה על הקושרים, דאג להרגיע את ממשלת מנדרס. במחיצתו של חודש יוני פורסמה לראשונה רשימת 38 חברי "הוועד לאיחוד לאומי" שנטלו על עצמם את סמכויות הפרלמנט. עוד לפני כן הוקמה ממשלה חדשה בראשותו של גורסל, שנטל לעצמו זמנית את תיק הביטחון. לפי הצהרת ראש הממשלה החדש נועד תפקידה העיקרי של הממשלה להכנת הבחירות שתיערכנה בכל ההקדם. כן הוקמה ועדת מומחים ופרופסורים כדי לנסח חוקה חדשה למדינה וחוק בחירות חדש. המועד הצפוי לגמר עבודת הוועדה היה צריך להסתיים תוך 6 שבועות, והבחירות נקבעו לאוקטובר 1961.

ההפיכה הצבאית היוותה מבצע יוצא דופן בחייה המדיניים של תורכיה. גורסל עצמו שחש בכך מיהר להצהיר, כי אין בכוונתו להיפך לרודן צבאי. הוא גם הביע דעתו, כי אל לצבא להתערב בענייני מדיניות. ואכן, מאז כינונה של הרפובליקה התורכית על ידי אתא-

תורכ נשמר הצבא מלהתערב בעניינים מדיניים. גם בשנת 1950, עם חילוף המשמרות בשלטון ונפילתה של המפלגה הרפובליקאית של אינונו לאחר 27 שנות שלטון, נמנע הצבא מלהתערב, למרות הזיקה האישיה והרגשית בין מירב מפקדיו לבין עצמת אינונו.

מעצמות המערב גילו הבנה למבצע ההפיכה הצבאית. במשך חודשים רבים תקפה העיתונות האופוזיציונית את משטרו של מנדרס והתריעה על הסכנה שהייתה צפויה למדינה מדיכוי האופוזיציה והחנקת חופש הביטוי. כן נחה דעתם של מדינאי המערב עקב הצהרותיהם של ראשי ההפיכה, כי תורכיה תמשיך לכבד את התחייבויותיה הבינלאומיות ובריאותיה במסגרת נאט"ו וסנא"ו. יתר על כן, הבטחותיו החוזרות ונשנות של גורסל בדבר החזרת המשטר הפרלמנטרי על כנו לאחר תקופת מעבר מסוימת, וסירובם של כמה מראשי הצבא להזדהות בגלוי עם אחת המפלגות האופוזיציוניות – נתנו יסוד להנחה, כי אין להשוות את ההפיכה בתורכיה עם הפיכת כת הקצונה במצרים בשנת 1952. ארה"ב השקיפה בדאגה גוברת והולכת על הידרדרותו הכללית של המשטר הקודם, שהתבטאה לא רק בשלילת זכויות האזרחים וחופש הפרט, אלא אף בכישלון המדיניות הכלכלית, שהתאפיינה בביצוע תכניות פיתוח נרחבות ללא תכנון רציני ובלי מימון מספיק. התוצאות לא אחרו לבוא בצורת אינפלציה דוהרת וירידה תלולה בערך המטבע.

צעד חשוב של אנשי "הוועד לאיחוד לאומי" התבטא בעריכת הכנות לשפיטת אנשי המשטר הישן. תחילה מונתה ועדה מעורבת של שופטים אזרחיים וצבאיים על מנת לחקור את פעולת ראשי המשטר הקודם. גורסל הודיע, כי בהתאם לדו"ח הוועדה יוחלט אם להעמיד את העצורים לדין. יש לציין, כי מתוך 406 צירי המפלגה הדמוקרטית נעצרו 403, ובכללם הנשיא באיאר. כן נסגרו כל מוסדותיה ומשרדיה של המפלגה הדמוקרטית, ובסתיו 1960 נאסר על עצם קיומה כמפלגה, תוך הסתמכות על סעיף פורמאלי שבתקנון מפלגה זו, המחייב כינוס כללי מידי כל שנה. המפלגה לא כינסה את מוסדותיה הנבחרים מזה 5 שנים. ביוני הועברו מרבית העצירים לאי יאסי-אדה שבים השיש. לפני כן התאבד בכלאו שבאנקרה נאמק גדיק, שר הפנים לשעבר, שהווה את סמל עריצות השלטון. גם ג'לאל באיאר ניסה לשלוח יד בנפשו ללא הצלחה. בסוף יוני מינה "הוועד לאיחוד לאומי" את 30 חברי ועדת החקירה העליונה בראשות השופט ג'לאל אד-דין קורלמן. באותו חודש פורסמה גם החוקה הזמנית שקבעה, בין השאר, כי "הוועד לאיחוד לאומי" יהווה את הרשות המחוקקת ויתפרק לאחר הבחירות עם כינון הפרלמנט החדש. כן נקבע, כי הממשלה תתמנה על ידי נשיא "הוועד לאיחוד לאומי", שהוא גם ראש המדינה והמפקדה הצבאית העליון. "הוועד" הוסמך לכוון בית דין שישפוט את ראשי המשטר הקודם. "הוועד לאיחוד לאומי" אישר גם חוק נגד חתרנות, שהסמיך את השלטונות לעצור כל איש לתקופה של חודש ימים, במידה ויפר את הסדר או יאיים על שלום המדינה וביטחונה. הוחלט לבטל אוטומטית חוק זה שבוע לפני התחלת הבחירות לפרלמנט.

צעד נוסף אחר של ראשי המשטר החדש התבטא בעריכת טיהורים בין ראשי המינהל הממשלתי, מושלי המחוזות, מפקדי משטרה וקציני צבא. בדרך כלל, לא נשאו טיהורים אלה אופי המוני. הטיהורים בצבא, שהקיפו חלק ניכר מסגל קצונת הקבע, התבטאו בעיקר בהעברת הקצינים לגימלאות ובקידום קצינים צעירים יותר, מאנשי שלומו של "הוועד לאיחוד לאומי". ברם, אותה מתינות מסוימת שאפיינה את הטיהורים המדיניים בדרגים השונים פסחה על ראשי המשטר הקודם, ובכלל באיאר, מנדרס, קורלטן ושרים אחרים. כלפיהם ננקטה מדיניות של יקוב הדין את ההר: באוקטובר 1960 נפתחו המשפטים ביאסי-אדה עם האשמת כ-500 מראשי המשטר הישן בהפרת החוקה. הקטגוריה תבעה ביצוע עונש מוות כלפי 38 נאשמים ובתוכם הנשיא, ראש הממשלה ושריו, יו"ר הפרלמנט וסגנו ומספר צירים לשעבר שהיו קשורים בהצעה לכינון ועדת חקירה פרלמנטרית לחקירת פעולות האופוזיציה. כאמור, הואשמו העצירים בהאשמות שונות ומגוונות, כשהדגש מושם על מעשי שחיתות והוללות על מנת לשבר את וזעמם של המוני העם, ובמיוחד האיכרים – תומכיה העיקריים של המפלגה הדמוקרטית לשעבר. בספטמבר 1961 הסתיימו המשפטים כשלמעלה

מ-400 מואשמים נידונו למאסר ו-15 נידונו למוות וביניהם ראשי המשטר הישן. דיני המוות הומתקו למאסר עולם על ידי "הוועד לאיחוד לאומי", אולם עדנאן מנדרס חסן פולאטקאן (שר האוצר לשעבר) ופואד זורולו (שר החוץ לשעבר) הוצאו להורג.

המפלגות לאחר ההפיכה

עד לחיסולה של המפלגה הדמוקרטית והעמדתם לדין של ראשיה נותרו, למעשה, מפלגות האופוזיציה בזירה הפנימית כשמעמדן אפוף בצילו של "הוועד לאיחוד לאומי". מאחר ותגובות העיתונות בכללה להפיכה היו נלהבות ומלאות שבחים, נראה היה, כי אם יוחזר המערך הדמוקרטי-פרלמנטרי על כנו, כי צפייה עלייתה של מפלגת העם הרפובליקאית לשלטון. אולם מעמדה של מפלגה זו, כחברותיה האופוזיציוניות, לא היה ברור די צורכו, שכן הילכו שמועות על רצונם של חלק מקציני הצבא להקים מפלגה חדשה, שתבסס על "הוועד לאיחוד לאומי", ותחתור לשלטון חד-מפלגתי נוסח מצרים. ממשלת גורסל החליטה עקרונית על החזרת החיים הפרלמנטריים לקדמותם, אולם בינתיים הוציאה צו לביטול סניפי כל המפלגות בדרג של פחות מנפה. פירושו של דבר היה, כי ייסגרו כ-55,000 סניפים של המפלגה הרפובליקאית ואלפי סניפים של מפלגות האופוזיציה האחרות. הצעד הממשלתי הנ"ל הוסבר בצורך לחסל את הפלגנות והאיבה הבין-מפלגתית בכפרים הקטנים.

בשלהי מאי 1960 ביקרו עצמת אינונו ועינמאן בולוקבאשי, נשיא "מפלגת האיכרים הרפובליקאית העממית", אצל הגנרל גורסל והביעו לואת איחוליהם על הצלחת ההפיכה. מיני ובי הכחיש אחד מחברי "הוועד לאיחוד לאומי", כי לארגונו היה קשר כלשהו עם מפלגתו של אינונו. זה האחרון טען במקביל כי לא שותף בסוד ההפיכה, אולם הוא סמך ידיו עליה מכיוון שההמונים אישרו במהירות את פעולות הצבא. כמו כן הוסיף אינונו, כימפלגתו תיטול חלק פעיל בבחירות הכלליות בראשותו.

בהצהרה דומה יצא גם מנהיג "המפלגה הסוציאליסטית התורכית", עלא אד-דין טיריטאוגלו, שציין בין השאר, כי מפלגתו אינה מרכסיסטית, אלא תומכת ברפורמה סוציאליסטית מודרנית. בעת ובעונה אחתחתמו כ-2000 מקרב חברי הסניף האיסטנבולי של המפלגה הדמוקרטית על עצומה שתבעה את גירושם של באיאר, מנדרס, קורלטן וזורולו משורות המפלגה. גורסל הוסיף וחזיק את עמדתו הניטראלית בהודיעו, כי המהפכה הצבאית לא בוצעה למען מפלגה מסוימת אלא נועדה לאבטחת זכויותיהם שלכלל האזרחים. כן הכחיש כי המבצע כוון נגד המפליגה הדמוקרטית בכלל וגינה את ההתקפות הפרועות על חבריה כמנוגדות לעקרון האחווה הלאומית. אולם בספטמבר 1960 הוצא הצו הממשלתי בדבר פירוק המפלגה הדמוקרטית והחרמת רכושה. עדנאן מנדרס נאלץ להסכים בכתב לכך ממקום מעצרו ביאסי-אדה. לעומת זאת הכחיש הקולונל אלפ-ארסלאן תורכש, שנודע כקיצוני לאומי תוראני מבין חברי "הוועד לאיחוד לאומי", את קיומם של חילוקי דעות בינו לבין אינונו. הוא גם כפר בשמועה אודות העינויים שהוסבו לו בתקופת שלטונם של הרפובליקאים.

בינואר 1961 התיר שר הפנים את חידוש הפעילות המפלגתית על כל צדדיה. חודש לאחר מכן נרשמו 6 מפלגות חדשות: (1) "מפלגת הצדק" בהנהגתו של הגנרל לשעבר ראג'יב גימישפאלא. מפלגה זו ניסתה לרשת את תמיכת מצביעיה של המפלגה הדמוקרטית שהוצא המחוז לחוק; (2) "המפלגה הארצית" בראשות נאג'י ביזקורט, ממפקדי האקדמיה הצבאית לשעבר; (3) "מפלגת העבודה" בהנהגת התעשיין בדר אד-דין רורטנסו; (4) "מפלגת הרפורמה המקצועית הרפובליקאית" בהנהגת צ'אלח בֶּשָׂאר, לשעבר הנספח המסחרי בהודו; (5) "מפלגת הפועלים והאיכרים התורכית"; (6) "המפלגה הליבראלית המתנה". הניסיון לאחד את "מפלגת הצדק" עם "המפלגה הארצית", מייד לאחר ייסודן, נכשל.

למעשה, כל המפלגות החדשות ניסו לסתום את החלל שנוצר עם חיסולה של המפלגה הדמוקרטית. על רקע זה יש לראות את ניסיונות המיזוג שנעשו בין שתיים מהמפלגות החדשות וכן את מאמציו של אכרם עליג'אן, שר האוצר לשעבר, לאחד את מפלגתו עם

"המפלגה הארצית" של נאגי בוזקורט. לאחר שמאמצים אלה עלו בתוהו המשיך אליג'אן בפעילותו הנפרדת ורצה לקרוא למפלגתו החדשה "המפלגה הדמוקרטית". אולם מאחר והשלטונות אסרו עליו לאמץ כינוי זה, קרא לה "מפלגת תורכיה החדשה", שהופיעה כיורשתה של "מפלגת החירות". בצמרת מפלה זו ניטש ויכוח חריף אודות היחס לאטטיזם לעומת עקרון הליבראליזם הכלכלי. יחד עם "מפלגת תורכיה החדשה" נוסדו 5 מפלגות נוספות, שההבדלים ביניהן לא היו מחוורים די צורכם. לעומת זאת גילתה "מפלגת הצדק" פעילות רבה שהתנגשה לעתים קרובות עם משטר ההפיכה. במרץ 1961 נאסר סגן ראש מפלגה זו באיזמיר באשמת חתרנות, וביוני באותה שנה התגלה ארגון מחתרתי שבראשה עמד אחד ממנהיגיה. גורסל עצמו חיווה דעתו, כי "מפלגת הצדק" מתכוונת לשלול את החוקה החדשה במישאל העם. מכל מקום, רבים מאנשי "המפלגה הדמוקרטית" לשעבר הסתננו לשורותיה של "מפלגת הצדק" וניסו באמצעים אלימים לחתור תחת יסודות השלטון. בין השאר ניתצו את אנדרטת אתא-תורכ באסכשהיר, הפגינו נגד המשטר ואף ניסו להפילו. כתוצאה מכך הוקמו ארבעה בתי-דין מהפכניים בערים הגדולות, שנועדו לפסוק סופית בכל התביעות הכרוכות בחתירה נגד משטר ההפיכה.

המאבק על זמותו של המשטר

למרות הצהרותיו המרגיעות של גורסל והכנותו להחזיר את המשטר הפרלמנטרי על כנו, פרצו חילוקי דעות חריפים בין חברי "הוועד לאיחוד לאומי" על עתידו של המשטר בתורכיה. בנובמבר 1960 הודיע גורסל, כי מאחר ופעולת "הוועד" נכנסה לשלב העלול לסכן את האינטרסים של המדינה – פוזר גוף זה החל מה-13 בנובמבר, לפי בקשת הכוחות המזוינים. גורסל נקב בשמותיהם של 23 מחברי הוועד שימשיכו זמנית להוות מועצה מחוקקת עד לבחירות. כן נאמר, כי חברי "הוועד לאיחוד לאומי" שפוטרו מתפקידיהם יוצאו לגמלאות. 14 קצינים אלה הוּ קבוצה שבראשה עמד הקולונל אלפ-ארסלאן תורקש, אשר הטיף למדיניות "אקטיביסטית", הינו להקמת דיקטטורה צבאית שתנוהל על ידי חברי "הוועד לאיחוד לאומי". בהשפעתו של תורכש, שייחסו לו מגמות פאן-תוראניות ולאומניות קיצוניות, נערך טיהור בקרב חברי ועדת החוקה, שנחלקו בדעותיהם בקשר לקיומן של המפלגות ולזכויות הפרט. הסתבר, כי הקולונל סאמי קוצ'וק הינו יריבו העיקרי של תורכש בתוך "הוועד לאיחוד לאומי". למרות הזדהות דעותיהם בעניינים חברתיים, תבע קוצ'וק את החזרת השלטון ההדרגתית למוסדות האזרחיים. גורסל עצמו תמשך בגישתו של קוצ'וק והמאבק הפנימי הסתיים בכישלונו של תורכש. מבחינות מסוימות הזכיר המאבק הפנימי בין הקצינים המהפכניים בתורכיה את המאבק בין נגיב ונאצר במצרים בין השנים 1952–1954. אולם במצרים הייתה, כידוע, ידו של נאצר על העליונה, בעוד שבתורכיה ניצחו המתונים עם גורסל וקוצ'וק בראשם. במרוצת נובמבר מונו תורכש וחבריו לתפקידי "יועצים טכניים" בנציגויות התורכיות בחו"ל ונקבע כי הישארותם בתפקידיהם החדשים פחות-הערך תימשך כשנתיים, בתנאי שלא יפעלו נגד החוק התורכי. הפחתה של קבוצת ה-14 התקבלה בברכה הן על ידי חוגי האוניברסיטאות והן על ידי המפלגות. דובר מפלגת אינונו הצהיר, כי הטיהור מהווה ניצחון לקצינים הנאמנים לדמוקרטיה. עוד לפני ההדחה סולקו נאמניו של תורכש מעמדות מפתח שונות, ובכללן הפיקוד על משטרת איסטנבול.

סילוקה של קבוצת תורכש מהזירה הציבורית הווה רמז מבשר-טובות לגבי עתידה הדמוקרטי של תורכיה. בדצמבר 1960 פורסם החוק בדבר הקמת האסיפה המכוננת. נקבע כי אסיפה זו תכלול 272 חברים: 10 יתמנו במישרין על ידי גורסל ו-18 על ידי "הוועד לאיחוד לאומי". שרי הממשלה יהיו אף הם חברי האסיפה המכוננת, בצירוף 75 נציגי המחוזות, 49 נציגי מפלגת העם הרפובליקאית, 25 נציגי מפלגת האיכרים הרפובליקאים, 12 שופטים, 12 נציגי האוניברסיטאות, 6 משפטנים, 12 עיתונאים, 22 נציגי האיגודים המקצועיים, בעלי המלאכה ולשכות המסחר ו-2 נציגי החיילים המשוחררים.

בינואר 1961 התכנסה האסיפה המכוננת יחד עם חבריה מ"הוועד לאיחוד לאומי" (שהו מעין בית עליון). התקנון הפנימי של האסיפה המכוננת שהעמידה כגוף מחוקק בן שני בתים, המכשיר את המעבר לחיים דמוקרטיים על ידי הכנת החוקה וחוק הבחירות, אושר סופית. נקבע, כי עד לסיומה של שנת 1962 תעביר האסיפה המכוננת את סמכויותיה לאסיפה נבחרת על ידי העם בבחירות כלליות.

באותו חודש הותרה, כאמור, פעילותן של המפלגות ושש מפלגות חדשות נרשמו בפברואר על מנת ליטול חלק בבחירות הממשמששות ובאות. במרוצת השנה אישרה האסיפה המכוננת חוקת יסוד חדשה, לאחר שהוסכם להשתית את המדינה על העיקרון הרפובליקאי ועל החילוניות. החוקה החדשה נועדה לכוון משטר דמוקרטי במתכונת פרלמנטרית-מערבית. היא קבע מערכת תחיקה מורכבת והגדירה את סמכויותיהן של שלוש הרשויות. חידושיה של חוקה זו היו כדלקמן: א) קביעת שני בתי נבחרים במקום הבית האחד שהיה קיים לפי החוקה הישנה. אחריותה של הממשלה הוסבה כלפי הבית התחתון; ב) הקמת בית-דין מיוחד שיפסוק הלכה בעניין חוקיותן של החלטות בתי-הנבחרים ויתן תוקף לחוקיהם; ג) בחירת הנשיא על ידי שני הבתים ברוב מיוחס (2/3) ולתקופת כהונה אחת בלבד; ד) קבלת עיקרון הצדק הסוציאלי לעקרונות היסוד של הרפובליקה החדשה.

ביולי 1961 אושרה החוקה החדשה במישאל עם ברוב של כ-62%, כש-80% מבעלי זכות הבחירה השתתפו בהצבעה. לפני קיום מישאל-העם פרסם "הוועד לאיחוד לאומי" אזהרות מיוחדות למניעת ניצול הדת במערכת התעמולה על החוקה.

במאי 1961 אישרה האסיפה המכוננת את חוק הבחירות החדש על כל סעיפיו החלים גם על מישאל-העם. הצד המהפכני בחוק הבחירות, היה המעבר לשיטת הבחירות היחסיות-אזוריות במקום השיטה הרובנית-אזורית שהייתה נהוגה בתורכיה עד אז. השיטה הרובנית-אזורית סייעה בשעתו להקמתו של מערך דו-מפלגתי, כשהמפלגה הדמוקרטית מצויה בשלטון ומפלגת העם הרפובליקאית תופסת את ספסלי האופוזיציה. מערך זה היה שריר וקיים ב-10 שנות שלטונה של המפלגה הדמוקרטית (1950–1960), ליקוייה של השיטה הרובנית התגלו בצורה חריפה בעשור השנים הנ"ל: הייצוג בית-הנבחרים היה מסולף מבחינת יחסי הכוחות האמיתיים ותחומי אזורי הבחירות שונו במזיד על ידי מפלגת השלטון בהתאם לניתוח תוצאות הבחירות הרובניות באזורים השונים. כן מנעה שיטה זו את סיכויי ההצלחה הפרלמנטריים של מפלגות קטנות כגון "מפלגת החירות" ו"מפלגת האומה הרפובליקאית".

הבחירות שנערכו בתורכיה בהתאם לחוק הבחירות החדש הביאו להפתעת מה: מפלגת העם הרפובליקאית של עצמת אינונו לא זכתה לרוב מוחלט ואינונו נאלץ להרכיב קואליציה. לא היה בכך משום הפתעה לאותם משקיפים שחזו מראש את תוצאותיה של שיטת הבחירות היחסיות, המעודדת מעצם טבעה פיצול מפלגתי וחלוקת כוחות מאוזנת יותר. מבחינתו של נשיא תורכיה, הגנרל גורסל, לא היה בכך כל רע, שכן הבסיס הקואליציוני של השלטון הבטיח את מניעת השתלטותה של מפלגת אחת על המדינה, הווה ערובה מסוימת לאי-הישנות המצב ששרר בין השנים 1950–1960. אמנם קשיי הקואליציוניים של אינונו הביאו לשינויי גברי בממשלה ולאיום בהתפטרותו, ברם קשיי ההסתגלות של הממשלה למתכונת החדשה של החיים המדיניים הועבו בפרוס שנת 1964, בעטיו של משבר קפריסין ומאבק הדמים הבין-עדתי. משבר קפריסין האפיל, למעשה, על ענייני הפנים בתורכיה והציב את ממשלת אינונו בפני דילמה חמורה, שתורכיה לא ידעה כמוה מאז תום מלחמת העולם השנייה. המשבר הגיע לשלבים קיצוניים עד לכלל אפשרות של התערבות צבאית גלויה של תורכיה במאבק הקפריסאי, תוך ניתק קשריה עם יוון בעל בריתה בנאט"ו. למרות נוכחותו של חיל האוו"ם בקפריסין, ניסיונות איתור הסכסוך בתחומי נאט"ו ותיווך במסגרת האו"ם הפך האי למוקד מסוכן במאבק הבין-גושי, לאור התערבותן של ברית-המועצות ומצרים בסכסוך ונקיטתן בעמדת תמיכה מובהקת בנשיא הקפריסאי מגקאריוס.

שנת 1964 הציבה את תורכיה בפני בעיות מכריעות ויסודיות : א) ביסוס המשטר הפנימי, הן מבחינת ייצוב הפרלמנטריזם הדמוקרטי והן מבחינת גיבוש עיקרון הפרדת הדת מהמדינה. יצויין כי עוד בתקופת המעבר של שלטון "הוועד לאיחוד לאומי" גילו השלטונות יחס תקיף כלפי ניסיונות ההחייאה הדתית, שהתבטאו בחידוש פעולת מסדרים דתיים שונים ככת הנקשבנדים וכת נורג'יו. השלטונות אסרו גם על הוראת הקוראן והערבית אולם נוכח מדיניות- הוויתורים לאנשי הדת, שאפיינו את משטרו של מנדרס, קשה היה לחרוץ משפט באיזור מידה זכה המשטר החדש בתמיכתם של המוני האיכרים האנטוליים ואנשי מחוזות המזרח ; ב) קשריה של תורכיה עם בעלות בריתה בנאט"ו בכלל, ועם יוון בפרט, הועמדו במבחן חמור נוכח החרפת המשבר הקפריסאי, שקיבל מימדים בינלאומיים לאור הסכם הנשק, שנחתם שלהי ספטמבר 1964 בין ברית-המועצות וקפריסין היוונית, ולאור מחדליו של כוח האו"ם וניסיונות התיווך השונים. פתרון שתי הבעיות היסודיות הללו עשוי היה לחרוץ, ללא ספק, את דינה של תורכיה החדשה לשבט או לחסד למשך זמן ממושך.

IV עיראק

הרקע הכללי

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה עמדה עיראק בסימן של זעזועים מתמידים והתחלפות מהירה של הממשלות שבשלטון. הגורמים לכך היו כדלקמן: (א) רישומו של הצבא כגורם פעיל במדינות הפנים, החל ממרד בכר צקדי (1936) וכלה במרד רשיד עאלי וארבעת הקולונלים ("הריבוע המוזהב") בשנת 1941; (ב) הבעיה הכורדית שניעורה ודעכה לסירוגין, אולם אף פעם לא כבתה כליל. למן שנת 1943 חידשו הכורדים את מרידותיהם, בראשותו של מוצטפא אל-דרזאני, והצליחו זמנית לכוון רפובליקה במהדאד שבפרס, בשלהי שנת 1945. למרות התמוטטותה של רפובליקה קצרת ימים זו, לא הצליח הצבא העיראקי להשתלט ולכבוש את מעוזיהם ההרריים של הכורדים בכורדיסטן; (ג) במאבק עם מצרים על המנהיגות בעולם הערבי, שהתבטא בשאיפות האיחוד העיראקיות במסגרת "הסהר הפורה" ו"סוריה רבתית". במאבק זה הייתה ידה של עיראק על התחזקה ברוב המקרים. משנת 1952 ואילך, עם עלות כת הקצונה במצרים לשלטון, הסתמן מפנה ברור לרעתה של עיראק במאבק על הבכורה במזרח הערבי. מצרים – לא זו בלבד שניצלה את רעיון האחדות הערבית כדי לרתום את שאר מדינות ערב למרכבתה, אלא גם עשתה כל שביכולתה למנוע את עיראק מלהגשים את שאיפות התפשטותה לעבר הים התיכון במסווה של תוכניות איחוד למיניהן. כל שאיפותיה של עיראק להתקדם במסגרת "הליגה הערבית" או מחוצה לה, לקראת ביצוע תכנית "הסהר הפורה" נוסח נורי אס-סעיד ("הספר הכחול", 1943) או נוסח פאדל אל ג'מאלי (1954), נתקלו בהתנגדות מצרית תקיפה, למרות התמיכה העקיפה של בריטניה ועמדתן האוהדת של ארה"ב. לקח עשור השנים הראשון שלאחר מלחמת העולם לימד, אפוא, את מדינאי עיראק, כי ההסתגרות בתוך העולם הערבי לא תקדם את יומרות המנהיגות של עיראק בעולם הערבי. על רקע זה באה הצטרפותה של עיראק ל"ברית בגדאד", על אפה וחמתה של מצרים, ובכך נוצר הקרע המעמדי בעולם הערבי, אשר גרר בעקבותיו את החדירה הסובייטית למרחב והצטרפותה של מצרים לגוש הנויטראליסטי.

המשטר ובית המלוכה

המשטר העיראקי עד לשנת 1958, הלוא היא שנת ההפיכה של קאסם, התבסס על שלושה מרכיבים יסודיים: (א) בית המלוכה; (ב) הצבא; (ג) צמרת של מיוחסים. חילופיהן התדירים של הממשלות ומשחק הכוחות שבשלטון לא הוו אלא אספקלריה לפעילותם המדינית של שלושת הגורמים הללו.

אופיו של המשטר בעיראק בתקופה הנסקרת נקבע במידה רבה ע"י מעצבה הראשי של המדיניות העיראקית הפרו-מערבית – נורי אס-סעיד. זה האחרון נולד בשנת 1888 ורכש את השכלתו הצבאית באיסטנבול. בשעתו היה מפעילי אגודת הקצינים הערביים החשאית "אל-עהד". במרוצת מלחמת העולם הראשונה הטיל סעיד לראשונה את יהבו על בריטניה, ובין השנים 1916–1918 עמד בראש מטהו של צבא חוסיין, שריף מכה, והיה ליד ימינו של הנסיך פייסל. בשנת 1918 השתתף במשלחת הערבית לוועידת השלום בפריס. עם המלכתו של פייסל על עיראק העתיק סעיד את זירת פעילותו המדינית לארץ זו, והחל משנת 1921 הווה את האישיות המרכזית בעיראק, משכיהן פעמים רבות בתפקידי ראש הממשלה, שר החוץ, שר הביטחון ושר הפנים. לזכותו יש לזקוף את חתימת החוזה האנגלו-עיראקי. משנת 1930 תקופה קצרה נעדר סעיד מעיראק, ואלם לאחר דיכוי מרד רשיד עאלי חזר אליה והמשיך לכוון את מדיניותן של הממשלות השונות במישרין ומאחורי הקלעים. במישור היחסים הבין-ערביים חתר סעיד למימוש ההגמוניה העיראקית במזרח הערבי באמצעות תוכניות

האיחוד שלו ("הספר הכחול" וכדו'). היה זה נורי אס-סעיד שיזם את "ברית בגדאד" וחתם עליה בשם עיראק.

לא ייפלא, אפוא, שאופיו האישי המובהק של המסע המצרי נגד סעיד עלה בקנה אחד עם המציאות המדינית המאפיינת את המשטר העיראקי. משטר זה, יותר מאשר משטרן של מדינות ערביות אחרות, הוטבע בחותם אישי מובהק, ולא היה אלא פרי קנוניות בין אישי צמרת ספורים לבין קציני הצבא וחוגי בית המלוכה. "רצון העם" בעיראק היה מושג נטול ערך ממשי, שכן אותם המונים בלתי-מגובשים קיבלו על עצמם בלית ברירה את מרותו של סעיד, "האיש החזק", ובלי להזדהות עם מדיניותו או להתקשר אליה. תלישותה של אותה קבוצת צמרת הוכחה בעליל עם חיסולה המהיר והמוחלט ע"י קאסם ועמיתיו. עם זאת יש לציין, כי נורי אס-סעיד, עם כל תלישותו מהממונים, נשען על שלושת עמודי התווך של המשטר העיראקי – בית המלוכה, הצבא וצמרת המיוחסים מקרב ראשי השבטים הסוניים והמשפחות העשירות. מוצאו ודרך הכתרתו של פייסל על עיראק (אוגוסט 1921) הטביעו את חותמם על מספר תופעות יסודיות של המדיניות העיראקית. המתיחות ביחסי עיראק – סעודיה, למשל, נבעה מזכר גירושם של ההאשמים מחג'אז ע"י אבן-סעוד. עובדת גירושיו של פייסל מדמשק ע"י הצרפתים תרמה במידה מסוימת לשאיפות המדיניות של בית המלוכה העיראקי להחזיר את העטרה הסורית ליושנה ולבלוע את סוריה, הגם שהמניעים האחרים לשאיפות אלו נבעו מטעמים כלכליים ומטעמי יריבות עם מצרים. מוצאם המשותף של מלכי עיראק וירדן מהמשפחה ההאשמית השפיע במידה רבה על עיצוב יחסי ידידות וקירבה בין שתי המדינות. פייסל עצמו מילא תפקיד נכבד בזירה הבין-ערבית בייצוג את שאיפות האיחוד הפאן-ערבי מבית מדרשם של ההאשמים, וכן במלאו תפקיד מרכזי בעיצוב היחסים בין עיראק לבריטניה, כגורם ממתן ומרסן את הלאומנים הקיצונים. עם זאת ידע לסחוט מהבריטים ויתורים מספר לטובת השאיפות הלאומיות העיראקיות. לזכותו יש לזקוף, במידה רבה, את סיומו המוקדם של משטר המנדט הבריטי והמלצתה של בריטניה לקבלת עיראק לחבר הלאומים בשנת 1932. כן פעל פייסל כמפשר ומיישר הדורים בין אישי הצמרת של ממשלותיו ובסכסוכים פנימיים אחרים. פייסל נפטר בשנת 1933, זמן קצר לאחר הטבח שנערך באשורים ע"י הצבא העיראקי, בהיעדרו של המלך מהארץ. לאחר מותו של פייסל פחת בהרבה משקלו של בית המלוכה העיראקי. ע'אזי בנו הומלך כשהוא צעיר לימים (21) וחסר ניסיון ותבונה מדיניים. תקופת שלטונו הקצרה עמדה בסימן אנדרלמוסיה בניהול ענייני המדינה והימשכות סכסוכים אין-סופיים בין המדינאים למיניהם. כתוצאה מכך גברה התערבותו של הצבא בענייני השלטון (מרד בכר צדקי, 1936) ונחלשה השפעת המדינאים "האזרחיים". ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה נהרג ע'אזי בתאונת דרכים בשנת 1939. תאונה זו גרמה לגל מהומות אנטי-בריטיות. לבנו, פייסל השני, טרם מלאו 4 שנים עם מות אביו. לפיכך משלה בשמו מועצת עוצרים ובראשה דודו, האמיר עבד אל-אלאה. זה האחרון התמיד במדיניות הידידות לבריטניה והקים נגדו את המדינאים הלאומניים. בתקופת מרד רשיד עאלי נאלץ העוצר לברוח למספר חודשים עד לדיכוייה של המרידה. לאחר מכן חזרה המשפחה המלכותית ומעמדו של עבד אל-אלאה התבסס, במקביל להתבצרות מעמדו של נורי אס-סעיד, אשר השפעתו על חוגי החצר הייתה רבה. עבד אל-אלאה מילא תפקיד חשוב גם בחיים המדיניים הפנימיים של עיראק. הוא גילה התעניינות בפרטי פרטיהם של ענייני יום-יום, ואף התערב אישית במנוייהם של פקידי המינהל, למן הבכירים שבהם ועד לזוטרים. השפעתו לא פחתה גם לאחר עלותו של פייסל ה-II לשלטון בשנת 1953, אך פעילותו קיבלה צורה סמויה יותר. יחד עם נורי אס-סעיד הפך עבד אל-אלאה לאחת הדמויות השנואות ביותר ברחבי עיראק, ומקצתה של שנאה זו הועברה באמצעותו לבית המלוכה כולו. לעומת דודו, זכה המלך פייסל ה-II למידה מסוימת של אהדה בקרב עמו, אם כי זו לא הגיעה לדרגת הפופולאריות של סבו – פייסל ה-I.

סמכויותיו הפורמאליות של מלך עיראק היו רחבות למדי שכן הוא נחשב לראש המדינה ולמפקד העליון של צבאה. המלך קבע את מועד עריכתן של הבחירות לבית הנבחרים ובסמכותו היה לפזרו כל אימת וימצא לנכון. הוא מינה את כל חברי הבית העליון (הסנט) ובחר את המיועד לראשות-הממשלה מקרב חברי הפרלמנט. לפי תיקון מיוחד שהוכנס בחוקה בשנת 1942 ניתנה למלך הסמכות לפטר את הממשלה. סמכות זו הייתה בעלת משמעות מיוחדת לאור העובדה, כי הפרלמנט היה מוסד חסר אונים. לפני שהוענקה למלך סמכות פיטורי הממשלה, לא הייתה כל דרך חוקית ויעילה להפיל את הממשלה ועובדה זו נוצלה ע"י המדינאים היריבים לשם הכשלה הדדית והפחתת מהומות דמים והפגנות. מצב זה אילץ את הממשלות השונות להפעיל תכופות את הצבא על מנת לדכא את המהומות ולהגן על השלטון וכך תפס הצבא בהדרגה תפקיד מרכזי בחייה המדיניים של עיראק בדחקו את השכבה החברתית השלטת.

המשטר והצבא

סמוך לכינונה של עיראק כשטח מנדט בריטי, הוקם ע"י הבריטים הגרעין הראשון של הצבא העיראקי. למיניסטרויון ההגנה התייחד מקום של כבוד בתוך ממשלתה הזמנית הראשונה של עיראק, והצבא נוסד, אפוא, רשמית עוד לפני עלות המלך פייסל לכס המלוכה. הסגל הפיקודי של הצבא הורכב בעיקרו מקצינים ילידי עיראק, שרכשו את השכלתם הצבאית בשירותם בצבא העות'מאני, וכן שירת בגדודיו של פייסל בתקופה הקצרה של הממלכה ההאשמית בדמשק. הגנרל נורי אס-סעיד פחה כיהן כרמטכ"ל העיראקי הראשון, ולידו פעלה משלחת צבאית בריטית שארגנה את הצבא והדריכה אותו. עוד בשנת 1922 הקדישה הממשלה העיראקית כרבע מתקציבה לצורכי הגנה וביטחון. למעשה נופח תקציב הביטחון מעבר להקצבה ראשונית זו. בשנת 1925 כלל הצבא העיראקי 10 גדודי חי"ר, 3 חטיבות של פרשים ושתי סוללות של תותחים. כעבור עשר שנים היו לעיראק כבר שתי דיביזיות חי"ר (כ"א בת שלוש חטיבות) וכן חטיבה מיוחדת שמילאה את תפקידי משמר הגבול. בשנת 1938 נוספה דיביזיה שלישית, ושנתיים לאחר מכן הורכבה דיביזיה רביעית. בשנת 1958, עם פרוץ ההפיכה של קאסם, כלל צבא עיראק 2 דיביזיות ממונעות, דיביזיה הררית ודיביזיית טנקים בשלבי התארגנות. בשנת 1930 הונח היסוד להקמתו של חיל האוויר, ועד להפיכת קאסם כלל חייל זה 4 טייסות קרביות (בחלקן סילוניות) ושתי טייסות נוספות לתובלה, שירותים ולצילומי אוויר. יחד עם זאת ארגנו הבריטים בזמן המנדט מכללות צבאיות להכשרת הסגל הפיקודי והדרכתו, ושימשו כספקי נשק בלעדיים עד לשנת 1954, שעה שנשק וציוד אמריקאיים החלו לזרום, גם הם, לעיראק. עד שנת 1935 הורכב הצבא מסגל של אנשי קבע בלבד. החל משנה זו ואילך הונהג גיוס חובה, חרף התנגדותם העזה של השבטים השיעים בדרום המדינה והשבטים הכורדיים בצפונה. ואכן, חלק ניכר מבני שבטים אלה מצליח להשתמט מהשירות עד היום. קל וחומר במסגרת החברתית של המשטר המלוכני: כל צעיר יכול היה לשלם כופר ולזכות בפטור חוקי מהשירות הצבאי. כן היו פטורים מהשירות פקידי ממשלה, תלמידים, תומכים יחידים במשפחותיהם ובעלי כושר גופני לקוי. רק אחוז קטן מכלל יוצאי הצבא גויס, וכתוצאה מכך נפגמה הכרת החיילים העיראקיים מהדרגים הנמוכים, כי שירותם הצבאי מהווה משימה לאומית. תוצאה נוספת מגיוס "סלקטיבי" זה הייתה שרק בורים למחצה ובני השכבות הנחשלות גויסו לשירות חובה וקשה היה למצוא ביניהם מועמדים לתפקידים הדרכתיים ומקצועיים. תהום עמוקה נפערה, אפוא, בין החיילים לבין מפקדיהם, שהיו יוצאי המשפחות המיוחסות. יחס המפקד לפיקודו היה כיחס האדון לעבדו.

צבא עיראקי זה הועמד פעמיים במבחן האש ופעמיים נכשל. "מבצעו הצבאי" הראשון היה טבח האשורים שפורקו מנשקם בשנת 1933. ההתמודדות הראשונה חלה בשנת 1941 בימי מלחמת העולם השנייה. ראש הממשלה הפרו-נאצי, רשיד עאלי, ניסה להגביל את חופש התנועה של הכוחות הבריטיים בעיראק, וכשסירבו הבריטים להישמע להוראותיו – תקף

הצבא העיראקי את הבריטים בבסיס חבאנייה. בבסיס זה שהו באותה שעה כ-2,200 אנשי צבא בריטיים (ורק כשליש מהם לוחמי חי"ר) וכ-9,000 אזרחים בריטיים שפנו מבגדאד ומערים אחרות. כוח האוויר הבריטי היה מורכב מ-60 מטוסים מיושנים ברובם. ב-2 במאי 1941 שמו כ-8,000 חיילים עיראקיים מצור על חבאנייה, כשהם מסתייעים ב-10 סוללות תותחים, במספר טנקים, שריוניות ומטוסים. משנדחתה תביעת המפקד הבריטי להסיר את המצור הבזיקו מטוסיו את עמדות העיראקים. העיראקים השיבו בהפגזה אווירית וארטילרית, אולם תוך 5 ימים שברו הבריטים את המצור והשמידו כליל את 60 מטוסי חיל האוויר העיראקי. ב-18 במאי הגיעה לחבאנייה חטיבה בריטית ממונעת מא"י, שהורכבה בחלקה מיחידות "הלגיון הערבי", גדוד נוסף הוטס לחבאנייה מהודו. התגבורות, יחד עם הכוחות המקומיים, פתחו במתקפה רבתי על הצבא העיראקי והגיעו ב-30 במאי לשערי בגדאד. בו ביום ברחו רשיד עאלי ומרעיו מעיראק; למחרת נכרתה שביתת נשק, וכעבור זמן קצר תפסו הבריטים את כל עמדות המפתח בבירה העיראקית.

כישלון שני נחל הצבא העיראקי במלחמה בישראל. העיראקים פלשו לא"י בצוותא עם צבאות ערב האחרים ב-15 במאי 1948. חיל המשלוח בתחילת הפלישה כלל חטיבה מתוגברת שהורחבה להלן עד לכלל ארבע חטיבות בתוספת טייסת קרבית. גזרת הקרבות הראשונה של העיראקים, הייתה בעמק בית-שאן. לאחר שנבלמו גיחותיהם בגזרה זו ונכשלה התקפתם על רכב כוכב-הירדן (בלוארא), קיבלו העיראקים על עצמם את הגזרה הצפונית של "המשולש" באזור ג'נין. כאן הצליחו העיראקים לבלום את התקפת הישראלים על ג'נין, אולם לא הרהיבו עוז בנפשם לפרוץ לעבר עמק-יזרעאל. לעומת זאת נהדפו העיראקים בגזרות האחרון של השומרון, באזורי קאקון ומגדל צדק. תוך מהלך המו"מ הישראלי-ירדני בדבר כריתת שביתת-נשק, סילקו העיראקים את יחידותיהם מא"י וייפו את כוחה שלה הממשלה הירדנית לשאת ולתת גם בשמם. השתתפותה של עיראק במלחמת א"י הסתיימה, אפוא, ללא כריתת הסכם שביתת-נשק עם ישראל, בניגוד לשאר מדינות ערב. משימתם של הכוחות העיראקים להשתלט על נמל חיפה, מוצא צינור הנפט העיראקי של חברת איי.פי.סי, נגוז וחיל המשלוח חזר בידיים ריקות. אולם כישלונותיו של הצבא העיראקי במבצעיו נגד כוחות זרים לא מנעו מבעדו מלהפוך לגורם מרכזי בחיי המדינה בתקופות שונות. הקצונה הצעירה הייתה זהה, מבחינת מקומה בחברה, עם המעמד הבינוני שהחל תופס אט-אט עמדות בעולם הערבי, לאחר מלחמת א"י. דא עקא, בעוד שמעמד הביניים לקה בדרך כלל בהיעדר אמצעים כספיים ותמיכה המונית על מנת לתפוס את השלטון, הרי שהקצונה הצעירה הייתה עשויה ברבות הימים לתפוס את השלטון, בסיועו של הגוף היחידי הכל-יכול בחברה הערבית – הצבא. זאת ועוד, הצבא הפך למוקד המאבק לעצמאות, ומשזו הושגה – הפך לסמל המוחשי ביותר של הריבונות והעוצמה. אם לגבי המוני הערבים לא היה "המשטר הדמוקראטי" שונה מהותית משלטון העריצות שקדם לו, הרי שלגבי הצבא השתנתה התמונה. עצם קיומו של הצבא הלאומי הווה חידוש גדול בחיי החברה. ההמון, שסגד מאז ומתמיד לכוח הזרוע, ראה בצבא את תמצית משמעותה של העצמאות.

בשנת 1924 נוסדה בבגדאד המכללה הצבאית המלכותית, שהחלה בהכשרת סגל קצונה בדרגים הנמוכים, ולהלן גם בדרגים הבכירים יותר. מרביתם של הצוערים שנרשמו למכללה הצבאית לא באו אלא מקרב שכבת הביניים החברתית, שהחלה עולה בעריה של המדינה. רק מיעוטם של הקצינים באו מקרב המשפחות המיוחסות. הצבא שימש, אפוא, אמצעי מצוין למימוש שאיפות קידום של אותם קצינים זוטרים. בשלב מאוחר יותר ראו מפקדי הצבא בעוצמה הצבאית אמצעי בדוק ומנוסה לפיתוח הקריירה המדינית שלהם ולרתימת השלטון המדיני למרכבתם. כפי שתואר לעיל, שימש הצבא תחילה כלי שרת בידי המדינאים העיראקיים הנאבקים על השלטון לצורך דיכוי יריבים אישיים ושבטים מתמרדים. ואכן, הצבא שיתף פעולה עם המדינאים שבשלטון. ברם, חילופי הממשלות התכופים הפכו ידידים לשונאים והעסיקו את הצבא בפעולות משטרתיות למכביר. בעקבות הזעזועים הממשלתיים שנמשכו ללא הרף נוכחו קציני הצבא, כי הם מהווים, למעשה, את מקור הכוח הבלעדי של

ממשלות למיניהן. אט-אט בשלה ההכרה בקרב הצמרת הצבאית, כי העוצמה שהופקדה בידיה מהווה חרב פיפיות וניתן לרותמה ולנצלה לצרכי קידומם האישי של הקצינים. וכך, במקום שהצבא ישמש מכשיר עזר בידי המדינאים "המקצועיים" הגיעו הקצינים הבכירים לכלל מסקנה, כי יש בכוחם להפוך את המדינאים לכלי משחק בידיהם. ההפיכה הצבאית הראשונה בוצעה כמתואר לעיל, ע"י הגנרל בכר צדקי, באוקטובר 1936, בשיתוף עם קבוצת "אל-אהאלי". צדקי, שנחרט בתודעתם של המוני העיראקים כגיבור לאומי עקב הטבח באשורים, אילץ את נורי אס-סעיד לברוח מצריימה ושיחק תפקיד ראשי במשיכת החוטם של ממשלת חכמת סוליימאן. התערבותו של הצבא העיראקי בענייני המדינה הביאה לתחושת התעצמות כללית של מפקדי הצבא מחד גיסא, ולמאבק פנימי בין קציני הצמרת של המנהיגות הצבאית והמדינית מאידך גיסא. ב-1937 נרצח צדקי ע"י יריביו ולאחר מכן העלה הצבא והוריד 7 ממשלות בזו אחר זו. לפני תפיסת השלטון ע"י רשיד עאלי היה הכוח הממשי במדינה נתון בידיהם של ארבעה קולונלים ("הריבוע המוזהב"), שרק שיתוף הפעולה ביניהם לבין רשיד עאלי הוליד את ההתמודדות הקצרה והמכרעת בין המשטר והצבא העיראקי לבין הבריטים, בשנת 1941.

תהפוכות אלה החלישו במידה ניכרת את הצבא העיראקי, והמכה שהונחתה עליו ע"י הבריטים בשנת 1941 הורידה את קרנו לתקופה מסוימת. אין ספק, כי התפתחות צבאית-מדינית זו סייעה בידי נורי אס-סעיד, שכבר לא היה איש צבא בתקופה זו, לחזור ולהתבסס בשלטון; שכן זמן מה לאחר דיכוי מרד רשיד עאלי חזר סעיד והפך לדמות המרכזית בשלטון העיראקי, שהשפעתה הייתה מכרעת על המדינה עד להפיכת קאסם בשנת 1958. מאז עלייתו המחודשת של סעיד לשלטון נדחק הצבא למעמד של כלי שרת בידי הממשלה האזרחית. רק בשנת 1952 התבקש הרמטכ"ל העיראקי, הגנרל נור אד-דין מחמוד, להרכיב ממשלה על מנת להחזיר את הסדר על כנו לאחר פרוץ מהומות נרחבות. אולם מששקטו הרוחות חזר נורי אס-סעיד ונטל לעצמו את הגה השלטון.

מאז הפיכת קאסם (יולי 1958) חזר הצבא העיראקי למלא את התפקיד המרכזי במדינה, והשתתף בשתי הפיכות נוספות: מהפכת קציני מפלגת "אל-בעת" (מרץ 1963) ומהפכת קולונל עארף נגד "אל-בעת" (נובמבר 1963). ספק רב אם בהפיכות אחרונות אלה הסתיים תפקידו המרכזי של הצבא בחייה המדיניים של עיראק.

המשטר והצמרת החברתית

העם העיראקי השתתף אמנם בעשרות השנים האחרונות פעמים רבות במרידות ובהפגנות, אולם השפעתו הממשית על ניהול ענייני המדינה הייתה עד לפני זמן מה, כמעט אפסית. הפעילות המדינית והכוח המדיני רוכזו במשך עשרות שנים בידי חוג מצומצם של אישים ומשפחות; בעלי הקרקעות הגדולים, עתודי ההון מקרב בעלי העסקים העירוניים, ראשי השבטים הערביים וראשי שבטי הכורדים. עם שכבה חברתית דקה זו נמנו מאז ומתמיד רוב צירי הפרלמנטים העיראקיים, ומתוכה בא רוב רובם של ראשי הממשלה ושריה של עיראק. האינטרסים הכלכליים והחברתיים של אישים אלה היו, בדרך הטבע, זהים ביסודם, ומדיניותם של ראשי הממשלות למיניהם לא הייתה שונה עקרונית איש מרעהו. המפלגות העיראקיות לא היו בתקופה זו יותר מ"מפלגות אישים", הינו התגודדויות של עסקנים למיניהם, שכל אחת התרכזה סביב דמות בולטת ששאפה להגיע לשלטון. היעדר ההבדלים האידיאולוגיים והעקרוניים בין המנהיגים יצר מחזוריות שלטונית, כשראשות הממשלה ותיקי המפתח שלה עברו לעתים קרובות מיד ליד, בתוככי חוג מצומצם למדי של מדינאים ועסקנים ותיקים. בין השנים 1932–1956, למשל, זכתה עיראק ל-41 ממשלות ו-16 ראשי ממשלה. בתקופה זו בלבד עמד נורי אס-סעיד בראשן של 12 ממשלות וכיהן בשורה של ממשלות אחרות כשר החוץ או כשר הביטחון.

יש להטעים, כי המבנה האישי של השלטון בעיראק, מבנה שבו מתרכז הכוח בידי אישיות אחת, תואם את ההתפתחויות החברתיות ברוב הארצות הנחשלות. באותן מדינות

מצויים אישים מועטים המסוגלים, הן מכוח אישיותם והן מכוח מיומנותם, למלא תפקידי הנהגה במובן הדמוקראטי-המערבי של מושג זה. יתר על כן, לצורך מנהיגות דמוקראטית דרושים גם מבנה חברתי שיוכל לקלוט את מוסדותיה של המתכונת הדמוקראטית, וכן אוכלוסייה בעלת רמת תרבות והשכלה מינימלית, שתאפשר את קליטתם של ערכי היסוד המקובלים בחברה המערבית המתוקנת. בהיעדרם של נתוני יסוד אלה, אין מנוס מפני גילוייה של מנהיגות בדפוסים פרימיטיביים יותר. מנהיגות מעין זו מאחדת בתוכה את ערכי היסוד של האומה, בין שהם לאומיים-חילוניים ובין שהם דתיים, והיא מהווה סמל עצמאי, הנקלט בקלות יתר ע"י המון נבער מדעת, שמעטה התרבות נמרח על פניו בצורה חיזונית ושטחית. הנהייה אחר המנהיג והצורך הבלתי-מודע בפטרון מדיני, ראש ממשלה, מצביא, או ראש שקט, אפיינה את הזירה המדינית העיראקית בעבר, ומהווה גורם קבוע בהתפתחויות המדיניות שבהווה. בהתחשב עם העובדה, כי כ-80% מאוכלוסי עיראק עודם נבערים מדעת והשכלה, הרי שדי בעובדה זו לכשעצמה כדי לחרוץ את גורל מרבית האוכלוסייה מבחינת אי-יכולתה להשתתף בשלטון, או לפחות להשפיע עליו בעקיפין ביום הבחירות.

כמחצית מתושביה של עיראק חיו בשנות ה-50 כאבות-אבותיהם במסגרת שבטית. שלטונו של השייח' על בני שבט והיה מגובש יותר בעבר הקרוב מכפי שהיה בעבר הרחוק. שכן עד לפני כמאה שנה הגיע השייח' למעמדו הנישא בזכות עליונותו האישית, תוקפו וגבורתו. אולם במחצית השנייה של המאה ה-19 ביצע המושל העות'מאני של וולאית בגדאד, מדחת פחה, ניסיון לרפורמה קרקעית, הינו רישום הקרקעות על שמות מעבדיהן. מסיבות שונות נכשלה רפורמה זו והביאה לרישום הקרקעות על שמות השייח'ים, שריכוז מעתה בידיהם נחלאות נרחבות, ולשליטתם על השבטים ניתן, אפוא, בסיס כלכלי. רכושם לשלטונם ניתנו בירושה ומעמדם הכלכלי והשלטוני התחזק לאין שיעור. בני השבטים הפכו ברובם אריסים התלויים תלות כלכלית מוחלטת בנותני לחם, הינו בשייח'ים. ברבות הימים הכבידו השייח'ים את אוכפם על אריסיהם, גבו מהם מיסים גבוהים, הכריחו לקנות זרעים במחירים מופקעים והילו להם בריבית קצוצה. האריסים הפכו לצמיתים של ממש, ו"דעותיהם המדיניות" הוכתבו, בדיעבד, על ידי השייח'ים. הרכב הפרלמנט העיראקי הדו-ביתי הביא למינויים של השייח'ים ועתירי ההון האחרים כחברי הסנט על ידי המלך, לפי המלצת הממשלה. חוק הבחירות העיראקי הותיר לשייח' אפשרות של עקב וביקורת על הצבעתם של בני שבטו, שכן הבחירות לא היו ישירות אלא דו-שלביות. בבית-הנבחרים ייצג כל ציר 20,000 בוחרים.¹ הבוחרים לא הצביעו ישירות בעד מועמדים אזוריים, אלא בחרו ב"אלקטורים", והללו בחרו באופן פורמאלי את הצירים. מאחר וכל 250 מצביעים בחרו ב"אלקטור" אחד, טבעי היה הדבר, כי לתפקיד הוצגו מועמדות של השייח'ים ומקורביהם. "האלקטורים" מסרו קולם בהצבעה הסופית לפי הוראות השייח'. בראשית שנת 1953 שונתה שיטת הבחירות לשיטה ישירה, אולם התוצאות לא שינו באופן עקרוני את המצב. אליבא דאמת, גם השייח'ים לא היו חופשיים בקביעת עמדתם בבחירות, שכן הם היו נתונים

ללחץ כבד שהופעל ע"י הממשלה שהייתה בשלטון בזמן הבחירות. סיכוייהם של מתנגדי הממשלה שבשלטון היו מועטים. בדרך כלל, המועמדים הבטוחים היו נאמני המדינאים השליטים, השייח'ים, עורכי העיתונים וכדו', שקיבלו את מקומותיהם בתור שוחד מדיני. בסיכומו של דבר, יותר משייצג הפרלמנט את רצון העם, הוא הווה אספקלריה של מלחכי פינכת השלטון והנאמנים עליו. מבחינה זו ראוי להטעים, כי הפרלמנט היה משולל כוח וסמכות ממשיים, שכן ההכרעות בזירה הפנימית והחיצונית לא אירעו בין כתליו. הבעת אי-אימון לממשלה הייתה חזיון נדיר ביותר. לעומת זאת פוזרו פרלמנטים שלא שיתפו פעולה עם הממשלה ונערכו בחירות חדשות על מנת לתקן את "המעוות". המאבקים האמיתיים על השלטון התנהלו, אפוא, מחוץ למסגרת הפרלמנטרית. הממשלה

¹ לנשים לא הייתה זכות בחירה.

נלחמה במתנגדיה בסיוע הצבא, בעוד שהאופוזיציה יזמה, לרוב, התקוממויות ומרידות
בנצלה את הפיצול העדתי והדתי של אוכלוסיית עיראק.

המפלגות

בשנת 1946 הותר קיומן של מפלגות במדינה. עד לספטמבר 1954, ערב חתימת "ברית
בגדאד", פעלו בעיראק לסירוגין 5 מפלגות. בניגוד למצרים ולסוריה שהתאפיינו בשתי
מפלגות עממיות ("ופד" ו"הגוש הלאומי"), לא היו המפלגות בעיראק אלא התגודדויות
חסרות בסיס אידיאולוגי, שהתכנסו והתפזרו סביב דמויותיהם של אישים ומנהיגים
מקובלים. היריבות הבין-מפלגתית שימשה אספקלריה ליריבות האישית של אישי השלטון
ועקב תהפוכות היחסים האישיים לא הגיעו המפלגות לכלל יציבות של ממש. חמש המפלגות
העיקריות היו כדלקמן:

(1) "מפלגת האחדות הקונסטיטוציונית" ("חזב אל-איתחאד אד-דסתורי"), שהיוותה את
משענתו המדינית של נורי אס-סעיד. מפלגה זו נוסדה ב-1949 ונסתייעה בפיאודלים הגדולים,
בראשי השבטים, אנשי המסחר והתעשייה, פקידי ממשל בכירים וקצינים פרו-מערביים.
מפלגה זו ראתה כבסיס לפעולתה את שיתוף הפעולה ההדוק עם בריטניה וארה"ב וחתרה
להידוק הקשרים עם תורכיה, איראן ופקיסטן, אשר הוליד בסופו של דבר את "ברית
בגדאד". במדיניות הפנים העלתה המפלגה מס שפתיים לרפורמה קרקעית מתונה ולשיפורים
בתחומי החינוך, הבריאות וכדו'. השפעתה החזקה של המפלגה במנגנון המדינה וחוק
הבחירות הרוביות והעקיפות הקנו לה מעמד מכריע בבית הנבחרים העיראקי וכן את הגה
השלטון, פרט לתקופות ביניים קצרות.

(2) "מפלגת האומה הסוציאליסטית" ("חזב אל-אומה אל-אשתראפיי"), שנוסדה בשנת
1951 בהנהגת צאלח ג'בר. מנהיג שיעי זה נולד בשנת 1896 ושימש בתפקידים פרלמנטרים
שונים וכן כיהן כראש ממשלה. בתקופת כהונתו, בינואר 1948, חתם ג'בר על "הסכם
פורטסמות" עם ארנסט בוויין, שר החוץ הבריטי, ונאלץ לברוח מהמדינה. הוא נפטר בשנת
1957. מבחינה מעמדית לא ניכר הבדל עקרוני בין מפלגת ג'בר לבין מפלגת סעיד. כן לא ניכר
הבדל מהותי בגישת מפלגה זו בענייני חוץ. אולם בעוד שמפלגת סעיד נתמכה ע"י הסונים
העיראקיים וכוחה התרכז במחוזות המרכז של המדינה, הרי ש"מפלגת האומה
הסוציאליסטית" נתמכה ע"י השיעים במחוזות הדרום. היא תבעה תיקונים מסוימים בחוק
הבחירות על מנת להקל על תנאי התמודדות עם מפלגתו של סעיד. ה"סוציאליזם" של
מפלגה זו לא היה אלא מס שפתיים.

(3) "מפלגת העצמאות" ("חזב אל-אסתקלאל"), שנוסדה בשנת 1946, בהנהגת עו"ד
מוחמד מהדי כובה ומוחמד צדיק שנשל. הייתה זו מפלגה מובהקת של משפטנים ובעלי
מקצועות חופשיים עירוניים, שנהו בשעתו אחר רשיד עאלי אל-כילאני, וגילו אהדה בלתי-
מסוייגת לגרמניה הנאצית ולאיטליה הפאשיסטית, בשנות ה-30 ובעיצומה של מלחמת
העולם השנייה. משקלה הכמותי של מפלגה זו היה מועט. אולם סיסמאותיה הלאומניות
הקיצוניות שבו את לב ההמונים. כן תבעה המפלגה פירוק הנשק מאנשי השבטים וקיצוץ
בסמכויות השייחיים, לעומת חיזוק הצבא והקמת תעשייה צבאית מקומית. המפלגה דרשה
טיהורים מקיפים במנגנון הממשלתי, חלוקת קרקעות לפלאחים ועריכת מיסוי פרוגרסיבי.
"מפלגת העצמאות" התנגדה למינוי הסנטורים ע"י המלך, תבעה במפורש את ביטול החוזה
האנגלו-עיראקי משנת 1930 וביטול תוכניות ההתקשרות למעצמות המערב. תביעותיה
הנועזות של המפלגה בתחום יחסי החוץ, הגם שהיה בהן משום שיקול תכסיסי, היקנו לה
השפעה רבה מעבר לתחומי משקלה הממשי.

(4) "מפלגת החזית המאוחדת" ("חזב אל-ג'יבהה אש-שעבייה אל-מתחדה"), שנוסדה
במאי 1951 ע"י טה אל-האשמי. מנהיג זה, אחיו של יאסין אל-האשמי ששיתף פעולה בשעתו
עם רשיד עאלי, נחשב אף הוא לאחד מפעילי התנועה הלאומית העיראקית. היה ממניחי
היסודות של הצבא העיראקי וכיהן כרמטכ"ל בשנת 1936, טה אל-האשמי נחשב לאיש

התיאוריה הצבאית ולאחד האסטרטגים הטובים של הקצונה העיראקית. מפלגתו, שזכתה בציר אחד בלבד בבחירות שנערכו ביוני 1954 (לעומת 53 צירי מפלגתו של סעיד ו-23 צירי מפלגת צאלח ג'בר), נקטה במדיניות חוץ נויטראליסטית, ודגלה ברפורמיזם מתון. תומכיה באו מקרב העירונים, שהיו מעוניינים בצמצום השפעת הפיאודלים מחד גיסא, וההון הזר מאידך גיסא. למרות אישיותו של טה אל-האשמי הייתה השפעתה של מפלגתו דלה ביותר.

5) "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" ("חזבי אל-ווטני אד-דמוקראטי"), שנוסדה בשנת 1946 בראשות כאמל צ'אדרצי. מנהיג זה, שנולד בשנת 1898, שהה בשבי הרוסי בזמן מלחמת העולם הראשונה והושפע מהמהפכה הקומוניסטית בברית-המועצות. כתוצאה מכך בילה זמן רב בבתי כלא עיראקיים. להלן הפך למייסדו ולעורכו של היומון "צות אל-אהאלי" ("קול-העם"), ושיתף פעולה עם אנשי "אל-אהאלי", אשר תמכו במהפכת בכר צדקי בשנת 1936. באותה שנה כיהן כשר הכלכלה והתחבורה בממשלת חכמת סוליימאן.

"המפלגה הלאומית הדמוקרטית" נחשבה לבעלת צביון שמאלני ונתמכה ע"י אנשי המעמד הבינוני והפועלים המקצועיים. מבין תביעותיה בענייני פנים יש להצביע על הדרישות לרפורמה אגרארית, לחופש העיתונות והתאגדות ולחקיקת חוקי עבודה. בענייני חוץ – התנגדה המפלגה לחוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930, הטיפה לנקיטת עמדה נויטראליסטית במאבק הבין-גושי וצדדה בהלאמת הנפט העיראקי. עם זאת, ניצרה המפלגה את חוצנה מהקומוניזם ותמכה במלחמתה של עיראק בא"י. צ'אדרצי התנגד נמרצות ל"ברית בגדאד", ובשלהי שנת 1956 נידון למאסר ולעבודת פרך שלא בפניו, כיוון שהספיק להימלט למצרים.

"מפלגת העצמאות" הלאומנית של עמיתי רשיד עאלי ו"המפלגה הלאומית הדמוקרטית" שיתפו פעולה במסגרת חזית לאומית, אשר דגלה במדיניות אנטי-מערבית ופרו-מצרית. בשלהי שנת 1954 פיזר נורי אס-סעיד רשמית את כל המפלגות ואסר על קיומן.

התהפכות הפנימיות עד לחתימה "הסכם פורטסמות" (ינואר 1948)

בשלהי מלחמת העולם השנייה חל שידוד מערכות מסוים בזירה פנימית בעיראק. לצדם של ראשי השבטים, הפיאודלים ובעלי העסקים הגדולים התארגנו חוגים מקרב הזעיר-בורגנות והבורגנות הבינונית העירונית. בשנת 1946 הותר, כאמור, קיומן של מפלגות בעיראק, שהתאגדו סביב אישים ועסקנים אשר שאפו למקום בצמרת. בשנת 1944 התפטרה ממשלתו של נורי אס-סעיד ובמשך השנתיים שלאחר מכן (1944–1946) שרר במדינה משטר העריצות של חמדי אל-בג'האגי (קרי: אל פצ'האצי), ששלטונו לא היה שונה בהרבה משלטון קודמו. עם התפטרותו של פצ'האצי נפתח פרק חדש בתולדותיה של עיראק מבחינת זעזועי השלטון ואי-היציבות הפנימית. כראש ממשלה התמנה תופיק אס-סווידי, מנהיג "מפלגת הליבראליס" ומשפטן לפי מקצועו, שכיהן כראש ממשלה כבר בשנת 1929. סווידי, שנודע כמתנגד נמרץ לשלטון העריצות של קודמו, הצליח בתקופת כהונתו הקצרה (פברואר-מאי 1946) לבטל את תקנות החירום, להתיר את קיומן של מפלגות מדיניות ולהעניק חופש ניכר לעיתונות. כלפי בריטניה העלה סווידי מחדש את התביעה לרביזיה בחוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930. אולם בניגוד למצרים לא התעוררה בעיראק בשנים 1946-7 תנועה לאומית עממית נמרצת, שהייתה מוכנה להרחיק לכת ולנקוט באמצעים אלימים על מנת להשיג את ביטול שרידי ההשפעה הבריטיים במדינה. הסיבה לכך הייתה כפולה: ראשית, בניגוד למצרים לא קמה בעיראק מפלגה לאומית ועממית של ממש שתישא את דגל המאבק הלאומי. שנית, הקירבה היחסית לגבולות ברית-המועצות והקמת הרפובליקה הפרסית-סובייטית באזרבייג'אן בשנת 1945-6 ציננו את הכוחות המשולהבים. יתר על כן, בית המלוכה העיראקי ההאשמי שימש, במידה רבה, גורם בולם לתביעות הלאומיות הקיצוניות, שכן ההאשמים חבו את עצם קיומם לבריטים.

הרפורמות הנועזות, בקנה-מידה עיראקי, שתוקנו ע"י ממשלת סווידי נקטעו באיבן. במאי 1946 עלתה לשלטון ממשלה חדשה בראשותו של אַרְשָׁד אל-עמרי, שנועדה לכהן כממשלת מעבר עד להכנת הבחירות לפרלמנט. למעשה, חיסלה ממשלה זו את ההישגים

המועטים שהושגו ע"י קודמתה: הונהגה צנזורה בלתי-רשמית והוערמו מכשולים על הקמת סניפים מפלגתיים בערי השדה. בעקבות הוצאת צו סגירה על מספר עיתונים ושבועונים, הוכרזה שביתת עיתונאים אשר הקיפה בהדרגה את פועלי הדפוס, הרכבת, הדואר והרדיו. בעקבות גל השביתות הוטל איסור חמור על כל האיגודים המקצועיים ונערכו מעצרים רבים. הידרדרות המצב הפנימי הביאה להתפטרות ממשלת אל-עמרי (בנובמבר 1946). במקומה הורכבה ממשלת מעבר קואליציונית בראשותו של נורי אס-סעיד ובהשתתפות נציגי מפלגת צ'אדראי ומפלגת סוויידי. אולם קואליציה רופפת זו לא הוציאה את חודשה. בשלהי דצמבר 1946 עזב מוחמד חדיד, מראשי "המפלגה הלאומית הדמוקראטית" את הממשלה, לאחר שנתקל בסירובם העקשני של מושלי המחוזות להתיר את הקמתם של הסניפים המפלגתיים בערי השדה. להלן התפטר מהממשלה גם נציג "הליבראליים" של סוויידי ושרים אחרים.

בפרוס שנת 1947 נערכו הבחירות הכלליות בעיראק בחסותו של נורי אס-סעיד. "מפלגת העם" ("אש-שעבי") של העו"ד עזיז שריף, וכן קבוצת "האחדות הלאומית" ("אל-אתקאד אך-ווטני") השמאליות החרימו את הבחירות. בשלב מאוחר יותר החליטו גם הליבראליים של סוויידי לנטוש את מערכת הבחירות, ואילו "המפלגה הלאומית דמוקראטית" של צ'אדראי ויתרה על מקומותיה בבית-הנבחרים. כתוצאה מכך נשארו בבית-הנבחרים רק אנשי שלומו של סעיד וצירים אחרים שהתרכזו סביב המנהיג השיעי צאלח ג'בר.

שנת 1947 עמדה, בסימן של פעילות קומוניסטית נמרצת, שהתמקדה בשגרירות הסובייטית שבבגדאד. מספר מנהיגים קומוניסטים עיראקיים נעצר ואחדים מהם נשפטו ונידונו למוות. הממשלה אף הכבידה את ידה על הכורדים נוכח פרוץ שביתות פועלי הנפט באזור כרכור ופועלי הרכבת. באוגוסט 1947 ביקר העוצר עבד אל-אלאה בלונדון על מנת להטעים את יחסי הידידות בין שליטי עיראק לבין ממשלת בריטניה. ממשלת ה"לייבור" הבריטית גילתה מחווה של רצון טוב והסכימה לפנות את נקודות צבא היבשה הבריטי מעיראק (אוקטובר 1947). הבריטים המשיכו עדיין להחזיק בבסיסייהם האוויריים בחבאנייה ובשעייבה. המחווה הבריטית הכשירה את הקרקע לניהול מו"מ בין שר החוץ העיראקי צאלח ג'בר לבין השר החוץ הבריטי ארנסט בוין, בדבר שינוי תנאי החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930. ב-16 בינואר 1948 נחתם ההסכם החדש בין שני שרי החוץ בפורטסמות. הסכם פורטסמות לא חידש רבות מבחינתה של עיראק, שכן לבריטים הותר לשגר יחידות צבא לעיראק בעת מלחמה או במקרה של מצב חירום בינלאומי. הבריטים הסכימו לוותר על שני בסיסייהם האוויריים בחבאנייה ובשעייבה תמורת רשות חנייה למטוסייהם. כן הוסכם על המשך אימונו וציודו של הצבא העיראקי ע"י בריטניה.

משנודע בעיראק דבר חתימתו של הסכם פורטסמות, פרצו הפגנות שהגיעו לשיאן בבגדאד, שלושה ימים לאחר חתימתו. מהומות הדמים לוו בהתקפת בשגרירות הבריטית ובהכרזת שביתה. מפלגות "הליבראליים" ו"אל-אסתקלאל"² פרסמו גילוי דעת משותף נגד החוזה. נוכח סערת הרוחות הכללית כינס העוצר עבד אל-אלאה את העסקנים המדיניים הראשיים בארמונו והבטיח, כי תוקפו של החוזה יבוטל כל עוד הוא לא יבטיח במלואן את השאיפות הלאומיות של העם העיראקי. הרוחות נרגעו קמעא, אולם התסיסה לא שככה. ב-26 בינואר חזרה המשלחת העיראקית מלונדון, בראשותם של צאלח ג'בר, פאדל ג'מאלי ונורי סעיד. לרוע מזלם של השרים העיראקיים נחתם הסכם פורטסמות תוך עיתוי מדיני לקוי, שכן בשעת ניהול הדיונים עם הבריטים קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את החלטתה בדבר חלוקת א"י והקמת המדינה היהודית. החלטה זו עוררה גלי התמרמרות ושנאה בכל מדינות ערב, שהופנו באורח טבעי כלפי בריטניה וארה"ב.

מיד עם שובו לבגדאד הצהיר ג'בר בנאום לאומה, כי הסכם פורטסמות מניח את הדעת ופנה לבני עמו לחזור לחיים תקינים. דא עקא, שלמחרת שובו התחדשו מהומות הדמים בקנה מידה גדול ונעשו ניסיונות התנקשות וחבלה. צירים מתומכי הממשלה הפכו את עורם

² מפלגת "אל-אסתקלאל" (העצמאות) נודעה בשעתו באהדתה הבלתי-מסוייגת למעצמות הציר.

והחלו להתפטר מבית-הנבחרים. השמטות הקרקע מתחת רגליו אילצה את צאלח ג'בר להתפטר ולהימלט על נפשו לעבר-הירדן. למחרת הורכבה ממשלה חדשה בראשות השייחי השיעי מוחמד אצ-צדר, לשעבר מפעילי המרד הבריטי בשנת 1920, נשיא הסנט וחבר מועצת העוצרים. הממשלה הקואליציונית של אצ-צדר לא כללה את "הלאומיים-הדמוקרטיים" ואף לא את ה"ליבראליים", אולם ראשית מעשיה הייתה לכוון ועדה לחקירת מאורעות הדמים אשר הביאו לקציר של מאות הרוגים ופצועים. להלן הותרה מחדש פעולת המפלגות והצנזורה בוטלה חלקית.

המשך התהפוכות הפנימיות: מ"הסכם פורטסמות" ועד ל"ברית בגדאד" (פברואר 1955)
 המפלה של צבאות ערב בא"י, ובכללן החטיבות העיראקיות שלחמו בגיזרה הירדנית, עוררה רגשות זעם ומרי. אם בשנים 7-1946 גילו המדינאים העיראקיים קורטוב של סובלנות ונכונות ליישב את חילוקי הדעות עם בריטניה בדרכי מו"מ, הרי שמשנת 1948 ואילך גאה גל של איבה למעצמות המערב שלובה ע"י רגשות לאומניים עזים. חצי השנאה והזעם כוונו לעבר בריטניה וארה"ב שנאשמו בהקמת מדינת ישראל. בקרב שדרות הקצונה הבינונית והגבוהה בצבא, חלה תסיסה גוברת והולכת נגד המדינאים שהולוכו שולל את העם, הן ב"חוזה פורטסמות" והן בפרשת א"י. הממשלה ניסתה להסב את משקעי השנאה והמרירות כלפי יהודי עיראק והקומוניסטים המקומיים. במאי 1948 נאלצה המשלחת הצבאית הבריטית לחזור מעיראק. הממשלה הפסיקה את הזרמת הנפט בצינור כרכוכ-חיפה והסבה בכך נזקים חמורים לאוצר העיראקי. כן פורסמו חוקים חמורים שאיימו בעונש מוות על כל פעילות ציונית איזושהי. עסקן יהודי, מותיקי העדה הבלבית עתיקת היומין, הוצא להורג לעיני המון מריע. מאז שנת 1950 הפכו חייהם של יהודי עיראק לבלתי-נסבלים ביותר. במאי 1950 התירה ממשלת עיראק ליהודים שויתרו על נתינותם ורכושם להגר לישראל דרך קפריסין. עד יוני 1951 עלו כ-160,000 יהודים עיראקיים לישראל.

פעילות הדיכוי בעיראק הגיעה למימדים בלתי-נודעים מאז ינואר 1949, שעה שנורי אס-סעיד כונן ממשלה חדשה. אלפי אזרחים הוטלו לבתי-סוהר, ובראשם מתנגדי החוזה עם בריטניה והקומוניסטים. בפברואר נתלו 4 מראשי המפלגה הקומוניסטית העיראקית, וביניהם המזכיר הכללי של המפלגה, יוסף סלמאן, והמנהיג הקומוניסטי היהודי אבראהים צאדק. בו בזמן גילו מעצמות המערב פעילות טכנית וצבאית ענפה, בהקימן נמלי אוויר, קסרקטינים וכבישים. משקלו של הסיוע האמריקאי גבר בהדרגה על חשבון הסיוע הבריטי. בשנת 1950 העניקו האמריקאים מילווה בן 13 מיליון דולאר לממשלת עיראק ובמאי 1951 אישר בית-הנבחרים העיראקי את הכללת המדינה בתוכנית הסיוע האמריקאית, לפי "סעיף 4" של "דוקטרינת טרומן". במרץ 1951 נסערו הרוחות בעיראק, נוכח ההתפתחות הדרמאטית שחלה באיראן הסמוכה: המג'לס הפרסי קיבל את הצעתו של דר' מוצדק לבטל את זיכיונה של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" ולהלאים את מתקני הנפט. בלחץ דעת הקהל, ונוכח הלקח האיראני, הסכימה "חברת הנפט העיראקית" (I.P.C.) להגדיל את חלקה של ממשלת עיראק ברווחי הנפט עד כדי מחצית.

אולם אירועים סוערים אלה לא ערערו עדיין את מעמדם של מדינאיה הפרו-מערביים של עיראק. שכן נורי אס-סעיד חזר, כאמור, לשלטון בין השנים 1949-1951; ואפילו צאלח ג'בר, שנמלט בשעתו לעמאן מחמת זעם ההמונים, חזר מגלותו הזמנית וצורף בשנת 1950 לקבינט של סעיד כשר הפנים. אמנם באותה שנה, בחודש פברואר, ניסה מפקד המשטרה העיראקית, עלי ח'אלד, להתמרד אך הוא נתפס ונעצר. בין השנים 1950-1952 חלה רגיעה זמנית בעיראק, בהשוואה למהפכות החוזרות ונשנות בסוריה. אולם ביולי 1952 חוללה כת הקצונה המצרית את הפיכתה שזעזעה את יסודותיו של העולם הערבי. להפיכה זו, ולחיסולו של בית המלוכה המצרי, נודעה השפעה מהדהדת במיוחד בעיראק. בסתיו 1952 ניעורה ביתר שאת התביעה העיראקית לשינוי חוק הבחירות הריאקציוני ולהנהגת בחירות ישירות וחופשיות. כרגיל במקרים אלו פרצו הפגנות והתפרעויות, ששילבו בחובן קריאות נגד

המשטר ושליטיו עם סיסמאות לביטול החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930, לפינוי היחידות הבריטיות, הבסיסים הצבאיים והיועצים הזרים למיניהם, ולחיסול זיכיונות הנפט. מפאת החמרת המצב נקרא בנובמבר 1952 הרמטכ"ל העיראקי, גנרל נור אד-דין מחמוד (מי שפיקד על חיל המשלוח העיראקי בא"י משנת 1948) ליטול את מוסרות השלטון עד יעבור זעם. הרמטכ"ל הכריז על משטר צבאי במחוז בגדאד, אסר על קיומן של המפלגות וסגר את עיתוניהן. עם זאת, נאלצה ממשלת נור אד-דין מחמוד לשנות חוק הבחירות ולעבור לשיטת בחירות ישירה. דא עקא, כתוצאה מהבחירות שהתקיימו בינואר 1953 לא השתנה המצב מיסודו. מפלגות האופוזיציה – "מפלגת החזית העממית" של טה אל-האשמי, "מפלגת העצמאות" של מוחמד מהדי כובה ו"המפלגה הלאומית הדמוקרטית" של כאמל צ'אדרצ'י – החרימו את הבחירות, ורק מעטים מקרב חבריהן הציגו את מועמדותם בניגוד להוראות מפלגותיהם. 135 המושבים הפרלמנטריים התחלקו כדלקמן: 77 ל"מפלגת האחדות הקונסטיטוציונית" של סעיד, 36-בלתי תלויים ו-22 בודדים ממפלגות האופוזיציה. 66 מקרב הנבחרים היו שייחיים וראשי שבטים. הממשלה החדשה, שהורכבה ע"י ג'מיל אל-מדפעי, כללה את המדינאים הפרו-מערביים בעיראק: סעיד מונה לשר הביטחון, סווידי – לשר החוץ ועלי ג'ודת אל-איודי – לסגן ראש הממשלה. שלושת השרים הללו כיהנו כולם בעבר כראשי ממשלה.

אולם גם ממשלה זו לא האריכה ימים: בספטמבר 1953 פינתה ממשלת ג'מיל אל-מדפעי את מקומה לממשלת פאדל אל-ג'מאלי. מדינאי זה לא נפל במאומה באוריינטציה הפרו-מערבית שלו מנורי אס-סעיד. בינואר 1954 הגיש אל-ג'מאלי לוועדה המדינית של "הליגה" תוכנית לאיחוד חלק ממדינות ערב, שנועדה לרומם את יוקרתה של עיראק נוכח התנשאותה המדינית-המהפכנית של מצרים. תוכנית זו נגנזה מחמת התנגדותם של קציני כת ההפיכה המצרית, הרודן הסורי שישכלי ושליטי ערב-הסעודית. גם בזירה הפנימית לא הייתה דרכו של ג'מאלי סוגה בשושנים: באפריל 1954 הוא קומם נגדו את נאמני הפיאודלים בבית הנבחרים בשעה שהציע אי אלה תיקונים אגראריים. הצעותיו האלה, בנוסף לחתירתו העקבית למען צירופה של עיראק לברית צבאית עם תורכיה ופקיסטן, הביאו להתפטרותו. בית-הנבחרים פוזר וביוני 1954 נערכו בחירות מחודשות, בהשתתפות כל חמש המפלגות העיקריות ומועמדים "בלתי תלויים" רבים. חלוקת מושבי הפרלמנט נעשתה כדלקמן: 53 – נאמני סעיד, 48 – "בלתי תלויים", 23 – למפלגת צאלח ג'בר, 10 – ל"חזית הלאומית" (צירוף מפלגותיהם של כאמל צ'אדרצ'י ו"מפלגת העצמאות" הלאומנית של מוחמד מהדי כובה), 1 – ל"חזית העממית".

תוצאות הבחירות שללו את הרוב המסורתי של מפלגת נורי אס-סעיד. זה האחרון נקרא לשוב לעיראק מביקורו בבריטניה, אולם העדיף להמתין בחו"ל ולראות איך יפול דבר. ביולי כונס הפרלמנט לשיבתו הראשונה ופוזר לפגרה עד לדצמבר. בינתיים החמירה הממשלה הזמנית את הצנזורה על העיתונות. באוגוסט 1954 נטל נורי אס-סעיד את רסן השלטון, החמיר את אמצעי הדיכוי וערך בחירות חדשות בספטמבר. מבין 135 צירים נבחרו 113 מאנשי שלומו של סעיד, ללא מתחרים, ונבחרו האופוזיציה המועטים ויתרו על מושביהם. נורי ריכז, אפוא, בידיו סמכויות של רודן, סגר את מרבית העיתונים, פיזר את כל המפלגות והאגודות, אסר על הפגנות והתקהלויות ואיים לשלול את אזרחותם של העצירים הקומוניסטים שהורשעו בדינם, אלא אם כן יחתמו על הודעת עזיבתם את המפלגה הקומוניסטית. פעולותיו אלה לוו במעצרים המוניים וב"הדרכה מדינית" במחנות הצבא ובבתי הכלא. כתוצאה מהכשרת קרקע זו סולקו המכשולים לחתימתה של עיראק על "ברית בגדאד" (בפברואר 1955).

ההתרחשויות המדיניות עד להפיכת קאסם

בשלוש השנים האחרונות לשלטונם של אנשי המשטר הישן בעיראק התרחשו אירועים רבי-חשיבות ותמורה במזרח הערבי. ליכודה של "ברית בגדאד" מחד גיסא והתבצרות מעמדו של גמאל עבד אנ-נאצר במצרים מאידך גיסא-הולידו את עיסקת הנשק המצרית-סובייטית המפורסמת והעתיקו את זרקורי ההתעניינות הבינלאומית של מצרים. בשנת 1956 עמדה מצרים על עברי פי פחת נוכח הפלישה האנגלו-צרפתית לאזור סואץ והדיפת המצרים מסיני ע"י הישראלים. ברם התבוסה הצבאית הפכה לניצחון מדיני מצרי, שהעלה את יוקרתו של שליט מצרים כמנהיג הראשון במעלה במרחב המזרח-תיכוני. ייתכן, וחתומת "ברית בגדאד" היוותה את פסגת הקריירה המדינית של נורי אס-סעיד, אולם מעשה זה בודד את עיראק בזירה הבין-ערבית, ובדיעבד, הווה הודאה בכישלונה במאבק על הבכורה עם מצרים. ההוכחה החותכת לכך נמצאה בפרוס שנת 1958 עם הכרזת מצרים וסוריה על התאחדותן במסגרתה של קע"ם.

שלטונו של נורי אס-סעיד בעיראק הצליח להחזיק מעמד בקושי בסערה שרגשה והקיפה את האזור בתקופת מערכת סואץ. היה צורך בטיהור נוסף במנגנון המדינה העיראקי כדי להמשיך ולקיים את השלטון. ההפסדים הכספיים שנגרמו לאוצר העיראקי עקב הפסקת הזרמתו של הנפט מכרכוכ לחיפה השתקפו בעיקר במבצעי הפיתוח. "חברת הנפט העיראקית" נאלצה להמשיך ולכסות את גירעונותיה השוטפים של הממשלה העיראקית באמצעות מילוות. האיסור על פעילותן של המפלגות נשאר בעינו, ומכיוון שכלפי חוץ נראה שלטונו של סעיד איתן למדי, מצא לנכון המנהיג העיראקי לצאת לחופשה ממושכת בשוויץ ולהטיל את "מעשה המרכבה" הממשלתי על אל-איובי (ביוני 1955).

איובי, יליד מוסול (1886), החל בקריירה המדינית שלו עוד בשנת 1921 ושנתיים לאחר מכן כיהן חליפות בתפקיד שר ושגריר בבירות המערב. בשנת 1950 שימש זמן קצר כראש הממשלה וייצג את האינטרסים של התעשיינים ובעלי ההון הגדולים במדינתו. ממשלתו של אל-איובי צעדה בתלם קודמתה ונמנעה מלעורר את בעיית "ברית בגדאד" בטענה, כי מגמתה העיקרית היא לחתור לקראת פיוס ואחווה עם ממשלות ערב האחרות. בתחום מדיניות הפנים שמה הממשלה את הדגש על השקעות יסוד למפעלי פיתוח לסכירת שיטפונות, לאגירת מים ולהקמת תחנות הידרו-חשמליות. כן הושקעו סכומים ניכרים בענפי תעשייה חדשים-מלט, סוכר וטקסטיל – ובהתקנת מזקקי נפט חדשים. בתחום הרפורמות האגראריות נעשו מספר צעדים חשובים ביישוב כ-10,000 משפחות חקלאים על קרקעות המדינה ובבניית כ-40,000 שיכונים עממיים לפקידים ולפועלים מקצועיים. דא עקא, שכל המבצעים הללו לא הועילו לגשר על פני-התהום שהייתה כרוייה בין צמרת השלטון לבין המוני העם. המפלגות נאסרו, כזכור בתכלית האיסור ומספר העצירים המדיניים עלה על רבבה. השלטון נעדר כל תמיכה ממשית בעם וקומם נגדו אופוזיציה נרחבת ומגוונת, שכללה כ-90 שרים וראשי ממשלות לשעבר, אשר המתינו לעת כושר לרשת את נורי אס-סעיד. הנציג המובהק של גלריה ססגונית זו היה ראש הממשלה לשעבר, פאדל אל-ג'מאלי. העסקנים והמדינאים הללו חשו עצמם כ"מתמערבים" אמיתיים וראו בסעיד נציג הדור הקשיש שאבד עליו כלח. הם ראו בשלטונו של סעיד קיפוח אישי ובלימת הקריירה שלהם. מדיניות החוץ שלהם לא הייתה שונה במאומה מהשגותיו המדיניות של יריבם הקשיש, והם הציגו את עצמם כמצדדים נאמנים בברית עם המערב. אולם אופוזיציה אישית ו"רשמית-למחצה" זו לא שיקפה את הלך-הרוחות האמיתי בעם. ככל שתהליכי הפיתוח התרחבו והעמיקו, כן גדל מספר המשכילים והאקדמאים שנפשה נקעה מעצם מהותו של המשטר. אירוניה של הגורל היא, כי מבצעי הפיתוח והכלכלה של הממשלה הכשירו את הלבבות להפיכה יסודית ומהותית. התמורות החברתיות והרעיוניות שחלו במזרח-התיכון לא פסחו על עיראק. הערכת מומחים שפורסמה בשנת 1957 הצביעה על סכנת ההתמוטטות הצפויה למשטר הנוכחי, בהטעימה את נהיית הסטודנטים אחר ארגוני השמאל העיראקי והדגישה את מידת

ההשפעה המצומצמת הנודעת לתוכניות הפיתוח הממשלתיות. השליטים הרשמים זוהו כריאקציונרים וכמלחכי פינכתה של בריטניה, המעצמה האימפריאליסטית הדועכת.

הקמתה של קע"ם היוותה זעזוע רציני ליסודותיו של המשטר בבגדאד, שהרי אם עד אז הסתפק נאצר בחתירה ובהסתה בלבד, הרי שמעתה, עם היווצרות גבול משותף בין קע"ם לעיראק, הוגברה הסכנה המצרית עשרת מונים. עוד בנובמבר 1957 התפטרה ממשלתו של עלי ג'ודת אל-איובי, לאחר שראש הממשלה נכשל במאמציו לפזר את הפרלמנט. במחצית דצמבר 1957 פרסם המלך פייסל ה-II צו בדבר הרכבה של הממשלה החדשה. בראשה הועמד עבד אל-והאד מרג'אן, שנטל גם את תיק הביטחון. בורהאן אד-דין באש-אעיאן מונה לשר החוץ. ראש הממשלה החדש הכריז, כי מדיניותו תושתת על טיפוח ידידות עם הארצות הערביות והמוסלמיות (קרי-תורכיה, איראן ופקיסטן), ועל החתירה להחזרת זכויותיהם של ערביי פלסטין. כן הצהיר על תמיכתו במאבק העם האלג'ירי. בין שאר עקרונות מדיניותו של הממשלה הכליל מרג'אן, בנוסף לאמנת "הליגה" ו"ברית הביטחון הקיבוצי" שלה, את עקרונות ועידת באנדונג. אולם בעיקרו של דבר השתית מרג'אן את מדיניותו על "ברית בגדאד", שהוגדרה בפיו "כברית לטובת עיראק המשמשת מגן טוב לאזור".

עם הקמתה של קע"ם חלה בהלה בחוגי השלטון שבעיראק. בראשית פברואר 1958 חשו המלך פייסל ה-II ופמלייתו לעמאן לשם ניהול שיחות בזק על איחוד הממלכות ההאשמיות. למחרת הגיעה תגבורת עיראקית נוספת בדמויותיהם של העוצר עבד אל-אלאה וראש הממשלה לשעבר תופיק אס-סוויידי. ב-14 בפברואר חתמו פייסל מלך עיראק וחוסין מלך ירדן בעמאן על ההסכם לאיחוד ארצותיהם במסגרת "האיחוד הערבי". פייסל נקבע לראש האיחוד וחוסין – לסגנו. לכאורה נפתח האיחוד להצטרפותן של מדינות ערב האחרות והכוונה הייתה לצרף את כוויית וערב הסעודית. הוסכם, כי שני המלכים ישמרו על כתריהם ושתי המדינות תמשכנה לקיים את ריבונותן. החוזים שנחתמו בנפרד לפני האיחוד יחייבו רק את המדינות שחתמו עליהן. כן נקבע, כי "האיחוד הערבי" יקיף את מדיניות החוץ והייצוג הדיפלומטי, מערכת הביטחון והצבאות ואת תחומי המדיניות הכלכלית והכספית. הממשלה המאוחדת תחלק את זמנה ומקום מושבה בבגדאד ובעמאן, מחצה על מחצה, כן תיבחר מועצה מחוקקת משותפת מקרב חברי הפרלמנטים והייצוג בה יהיה שווה לעיראק ולירדן. ב-17 בפברואר אישרו שני בתי הפרלמנט העיראקי בישיבה משותפת את הסכם האיחוד.

בפרוס חודש מרץ הגיש ראש הממשלה העיראקית, עבד אל-והאב מרג'אן, את התפטרותו לפייסל, בנמקו את צעדו זה בצורך לתקן את החוקה ולערוך בחירות מחודשות נוכח הקמת "האיחוד הערבי". המלך הטיל מחדש על "האיש החזק" נורי אס-סעיד את כינון הממשלה. בממשלתו זו נטל סעיד את תיק ההגנה בפועל ושיתף בה את סוויידי כסגנו ואת ג'מאלי כשר החוץ. כן צורפו 5 משרי הממשלה הקודמת בתפקידים צדדיים. על בורהאן אד-דין באש-אעיאן, שמונה לשר המדינה וליווה כשבועיים לפני כן את פייסל לעמאן, הוטל הטיפול בענייני "האיחוד הערבי". סעיד הצהיר על שלוש מטרות ממשלתו החדשה: (א) הקמת מסגרת תחיקתית ל"איחוד הערבי"; (ב) תמיכה באיחוד הנ"ל וחיזוקו; (ג) הכנת חוק האיחוד בשיתוף עם ירדן, והכנסת שינויים בחוקה העיראקית על מנת ליתן זכות בחירה גם לנשים.

הבחירות בעיראק נועדו ל-5 במאי 1958. חודש לפני כן יצאו כ-50 מעסקני האופוזיציה בהצהרה, כי בהיעדר חופש מדיני בעיראק יוחרמו הבחירות על ידיהם והם גם לא יכירו בבית הנבחרים החדש. בשלהי אפריל החמירו ביותר היחסים בין ממשלת סעיד לקהיר לאחר שנורי הודיע, כי עיראק תפסיק את משלוח הקצבתה לתקציב "הליגה הערבית" עקב הנוקמים הכספיים שהוסבו לה מפאת פיצוץ צינורות הנפט בסוריה בזמן מלחמת סואץ. ביום הבחירות (5.5) הצהיר שר הפנים העיראקי, כי 118 מתוך 145 צירי בית הנבחרים זכו בבחירות ללא מתחרים, ולמעשה נטושה המערכה על 27 מושבים בלבד. הוא הוסיף והטעים, כי מספר הצירים שנבחר ללא מתחרים קטן יותר עתה מאשר בשנים 1952 ו-1954. התוצאות

של "הבחירות" הראו, כי 130 צירים נבחרים הינם מתומכי מדיניותו של נורי אס-סעיד, ואכן, הפרלמנט "ההומוגני" שהתכנס ב-10.5 בחר כמעט פה אחד את ראש הממשלה לשעבר, עבד אל-והאב מרג'אן כיו"ר הבית ומינה את 15 הנציגים העיראקיים לממשלת "האיחוד הערבי". ב-13 במאי הגיש סעיד את התפטרות ממשלתו על מנת להיבחר לראש ממשלת "האיחוד הערבי" (ב-19.5), שכללה 6 שרים נוספים מהם – 3 עיראקים. נקבע, כי מועצת "האיחוד הערבי" תכלול 40 חברים עיראקים וירדנים, במספר שווה, כש 5 חברים מכל מדינה יתמנו במישרין ע"י מלכי עיראק וירדן.

העמדתו של נורי אס-סעיד בראש ממשלת "האיחוד הערבי" ומועצתה פינתה את הזירה הפנימית בעיראק לממשלה חדשה בראשותו של אחמד מוח'תאר באבאן. הייתה זו הממשלה ה-59 שהורכבה בעיראק וכל שריה השתתפו אי-פעם בממשלות קודמות. מסתבר כי ב-59 הממשלות שהוקמו בעיראק עד מאי 1958 כיהנו 23 מדינאים כראשי ממשלה. ממשלת באבאן החדשה הכילה, למעשה, עסקנים מדרג שני, שכן המדינאים הראשיים, ובראשם נורי אס-סעיד, תפסו עמדות מפתח במוסדותיו החדשים של "האיחוד הערבי". ראשית מעשהו של סעיד בתפקידו החדש היה לצאת ללונדון על מנת ללחוץ על שליטה של כוויית להצטרף ל"איחוד" ולפתור בכך את בעיית הגירעון הכספי של ירדן. דא עקא, שמאמציו נדונו לכישלון והוא חזר לבגדאד ריקם. תגובתן של בריטניה וארה"ב לאיחוד הערבי הייתה ידידותית אך מאופקת עקב אופיו החפוז של איחוד זה, שנעשה ללא הכנה מספקת. ואכן, ההערכות הפסימיות למדי היו דבר בעתו, שכן בבוקרו של ה-14 ביולי 1958 פרצה ההפיכה הצבאית בעיראק, בראשותו של הבריגדיר עבד אל-כרים קאסם, ולמחרת הודיע ראדיו בגדאד על פרישתה של עיראק מ"האיחוד הערבי". בתחילת יולי נאלץ המלך חוסיין הירדני להסתגל לעובדות המוגמרות בעיראק וביטל אף הוא את האיחוד בצו רשמי.

סיומה של תקופה

ב-15 ביולי נלכד נורי אס-סעיד בחוצות בגדאד בתחפושת תוך ניסיון למלט את נפשו. שליטה הכל-יכול של עיראק נרצח בידי המון פרוע, לאחר שבמשך דור שלם שימש האיש מוקד לשנאה עזה, הן מצד מרבית עמו והן מצד בני אומות ערביות אחרות. סעיד הפך לסמל של "הבגידה בלאומיות הערבית" והוקע שנים רבות כ"שכיר האימפריאליזם". עם מותו ורציחתם של אישי המלוכה ופמליית שריו הסתיים פרק חשוב בתולדותיה של עיראק. אולם סעיד הטביע את חותמו כ-37 שנה על חייה של עיראק והתווה את נתיבותיה המדיניים הן כלפי חוץ והן כלפי פנים. לא לחינם כינה שליט קע"ם, ג'מאל עבד אנ-נאצר את הגנרל קאסם בשם הגנאי "נורי אס-סעיד", בגבור המחלוקת ביניהם, שהרי מבלי להתחשב בנימת ההתקפה האישית הכרוכה בכינוי – טמון גרעין של אמת בהגדרה זו; שכן שליטה של עיראק בעבר ובהווה פעלו באותם תנאי יסוד ובנסיבות גיאופוליטיות שוות, שעיקרן נעוץ בניגוד המהותי שבין ארץ ארם-נהריים לבין ארץ היאור.

אם כי מדיניותו של סעיד נופצה לרסיסים וגולת הכותרת של מבצעו המדיניים – "ברית בגדאד" – איבדה זה כבר את מרבית חשיבותה, אין להתעלם מהישגיו של סעיד בתחומי הכלכלה והפיתוח. תקופתו של נורי אס-סעיד התאפיינה בארבעה חידושים עיקריים שחלקם היה כרוך בחותם דעותיו האישיות: א) בימיו הוחלל בביצוען של תוכניות פיתוח בעלות מעוף, ותפוקת הנפט העיראקי עמדה בסימן עלייה רבתי; ב) בתחומי מדיניות החוץ גיבש סעיד עמדה ברורה מתוך הכרה, כי אין מנוס מהשתלבות במאבק הבין-גושי, שהחריף והלך מאז מלחמת העולם השנייה. האוריינטציה המדינית שלו התבססה על בריטניה, ולהלן על בריטניה וארה"ב, מתוך שיקולים מפוכחים של תועלת הדדית, ובהתחשב בקרבתם היתרה של גבולותיה הצפוניים של עיראק לברית המועצות; ג) סעיד פיתח תפיסה מיוחדת לגבי משמעות הלאומיות הערבית. הוא היה הראשון שהעלה תוכנית איחוד של ממש ("הספר הכחול") בסהר-הפור, תחת הכתר ההאשמי ובמנהיגותה של עיראק. תפיסתו זו הביאה לכלל התנגשויות חריפות בין עיראק לבין מצרים במאבק על הבכורה בזירה הבין-ערבית. אם

"ברית בגדאד" נחשבה לפסגת הישגיו בזירה החיצונית, הרי ש"האיחוד הערבי"-ההאשמי, שנוצר בחופזה ובבהילות, סימל את פשיטת הרגל של מדיניותו בתחום הבין-ערבי, כשם שהדגים, בדיעבד, את ניצחונה של קע"ם; (ד) במחצית השנייה של תקופת סעיד חלה התפתחות חשובה בזירה העיראקית הפנימית: המאבק בין המדינאים נסב לא רק על רקע אישי או על בעיית היחסים עם המעצמות, אלא בהדרגה קמו מדינאים צעירים שגיבשו השקפות לאומיות, חברתיות וכלכליות שונות מאלו של סעיד. מדינאים אלה, בסיוע הקצונה הצבאית, עתידים היו להשתתף בהבסת המשטר הישן ולתרום את תרומתם לכינון המשטר החדש.

מדיניותו הפרו-בריטית של המלך פייסל ה-I, אשר הומלך בחסדי הבריטים והגה את רעיון האיחוד הפאן-ערבי ההאשמי, מצאה לה ממשיך נאמן בדמותו של נורי אס-סעיד גם לאחר מלחמת העולם השנייה. מבחינה זו יש להטעים את עקביות מדיניותו של סעיד גם בתקופות החמורות ביותר. אולם לא יהא זה נכון להגדיר את המדינאי העיראקי כ"קוויסלינג בריטי", שכן מדיניותו הפרו-בריטית נבעה, כאמור, מתוך שיקולים קרים ותועלתניים. הוא לא נרתע מלנצל את מהימנותו בעיני הבריטים על מנת ללחוץ עליהם לשינוי החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930, וכך נוסח חוזה פורטסמות בינואר 1948. לפי חוזה זה עמדו הבסיסים הבריטיים לעבור לידיים עיראקיות, בעת ובעונה אחת עם הקמת מועצה צבאית משותפת שנועדה לתכנן מדיניות צבאית מתואמת. סערת הרוחות שגאתה בעקבות חתימתו הפורמאלית של החוזה, במידה רבה עקב החלטת האו"ם על חלוקת א"י, מנעה את אישורו הסופי. לפיכך נשאר החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930 שריר וקיים, אולם מצב עניינים זה לא יכול היה להימשך. בעובדה זו הבחינה גם ממשלת בריטניה, שנקטה ביוזמה-בצוותא עם ארה"ב – על מנת לארגן את המזרח-התיכון במסגרת של ברית פורמאלית מחייבת, אשר תבלום כל חדירה אפשרית מצד הסובייטים. הואיל ועיראק הייתה מעוניינת להשיג תיקונים ממשיים בחוזה האנגלו-עיראקי, ומכיוון שסעיד הניח, כי ברית אזורית תחזק את מעמדה של ארצו מול מצרים ותקנה לה גם בעלי-ברית במרחב נגד ברית המועצות-נקט השליט העיראקי יוזמה פעילה ליצירת ברית מעין זו.

אליבא דאמת, לא חידש נורי אס-סעיד ולא כלום בהשקפתו המדינית והצבאית, שכן פייסל ה-I קדם לו בהערכת מצב זו בשנות ה-30 המאוחרות, עת ביקש לקיים יחסי שכנות תקינים עם תורכיה ואיראן. ואכן בשנת 1937 נחתם, כזכור, חוזה סעד עבאד בין תורכיה, עיראק, איראן ואפגניסטן. משמעותה הבינלאומית של ברית זו הייתה לוטה בערפל. מכל מקום, מבחינתה של עיראק לא היה בחוזה סעד עבאד יותר מאשר ההתחייבות להתייעצות הדדית עם שכנותיה בנושאים בעלי עניין משותף. ערכו הצבאי הדל של החוזה לא היה נתון במחלוקת. לאחר מלחמת העולם השנייה ניסה נורי אס-סעיד את כוחו בחוזים דו-צדדיים, כגון החוזה לאחוזה ולידידות עם תורכיה (מרץ 1946) ועם ירדן (אפריל 1947). ברם לא היה בחוזים אלה משום פתרון לבעיות הביטחון של עיראק במסגרת המאבק הבין-גושי. לאחר כישלון המאמצים המערביים להקמת "ארגון הגנה מזרח-תיכוני" (MEDO) עקב התנגדות מצרים שהייתה שרויה בעיצומו של מאבק עם בריטניה על בעיות הסואץ וסודאן, נטלה תורכיה יוזמה חדשה וחתמה בפברואר 1955 על חוזה הגנה עם עיראק. זמן קצר לאחר מכן נחתמו חוזים דומים בין עיראק לבין איראן ופקיסטן, ולאחר הצטרפות בריטניה הוקמה "ברית בגדאד" באורח פורמאלי.

כפי שהוסבר כבר לעיל, לא הצטרפו ארה"ב לברית זו, אם כי נטלו חלק בעבודת ועדותיה של "ברית בגדאד". מבחינתו של נורי אס-סעיד נועדה "ברית בגדאד" לשמש ערובה לביטחונה של עיראק, בהתחשב בעובדה כי גבולותיה של רוסיה מרוחקים כ-200 ק"מ בלבד מהנקודה הצפונית ביותר של עיראק. הברית היוותה גם תולדה ברורה מהכרתו של סעיד בכישלון מאמציו בתחום האיחוד הבין-ערבי נוסח הסהר-הפור. בצמוד ל"ברית בגדאד" נחתם הסכם אנגלו-עיראקי חדש, ב-4 באפריל 1955, שתוקפו הותנה בחברותה של עיראק

בברית. הסכם זה נועד להחליף את החוזה הישן בין שתי המדינות משנת 1930, שתיקונו בחוזה פורטסמות (1948) לא יצא לפועל. הוסכם על הוצאתם של אחרוני הכוחות הבריטיים מבסיסי חבאנייה ושעיבה והעברתם לידי עיראק, תוך שמירת זכויות ההמראה והחנייה של המטוסים הבריטיים מבסיסים אלה. כן התחייבה בריטניה לשגר מדריכים צבאיים, אספקה ונשק לאימון צבא עיראק ולקידום חיל האוויר שלה. המדריכים הבריטיים הועמדו תחת פיקוד עיראקי בכיר ובריטניה התחייבה להגן על עיראק כל אימת ותתבקש לכך. מעניין לציין, כי עיראק של קאסם לא הזדרזה יתר על המידה לפרוש מ"ברית בגדאד", אלא בשלהי מרץ 1958, הינו כ-8 חודשים לאחר ההפיכה. במקביל לכך פינו הבריטים אותם תריסרים ספורים של מומחיהם וטכנאיהם מבסיס חבאנייה.

יחסיה על עיראק עם ארצות ערב עד 1958

אם כי מצרים תופסת כיום את מעמד הבכורה בעולם הערבי כדאי להזכיר, כי כשם שמקום לידתה של התנועה הלאומית הערבית היה בדמשק, כן תוכננו הצעדים הראשונים להגשמת האיחוד הערבי בבגדאד ולא בקהיר. עוד באפריל 1936 נחתם הסכם עיראקי-סעודי לאחוזה ולא-התקפה ומקץ שנה צורפה גם תימן להסכם זה. באפריל 1947 נחתם הסכם דומה עם ירדן. היה זה נורי אס-סעיד המדינאי הערבי הראשון שהציע בשנת 1943 תוכנית איחוד ערבי מצומצם על בסיס פדרטיבי ("הספר-הכחול"). כתוצאה מהתנגדותה של מצרים הורחבו מימדי האיחוד על בסיס קונפדרטיבי רופף, וכך נחתמה במרץ 1945 אמנת "הליגה הערבית". מבחינתה של עיראק סימלה הקמתה של "הליגה הערבית" באלכסנדריה את מעברה ההדרגתי של עטרת מנהיגות העולם הערבי מבגדאד לקהיר, שהרי "הליגה" נועדה, מבחינתה של מצרים, לבלום את ביצוען של תוכניות "הסהר-הפורה" ההאשמיות. כתוצאה מכך, נקטה עיראק יחס עויין ל"ליגה הערבית", שהתבטא בדרכים שונות: החל מהמושב ה-11 של מועצת "הליגה" נקטו נציגי עיראק בתכסיסי השהייה מכוונת ועיכוב שיטתי של כינוס המועצה והוועדה המדינית. סמכויות ההחלטה של הנציגים העיראקיים ב"ליגה" הוגבלו במכוון ע"י ממשלות בבגדאד על מנת ליצור "סחבת" ולצמצם את סמכויות הוועדה המדינית. הנציגים העיראקיים הרבו בכוחנות על נושאים טכניים במאמץ לחבל בהחלטות שנתקבלו בהשראה מצרית. לעתים נקטו העיראקים במדיניות תכסיסית בהפגנם קיצוניות פאן-ערבית ואנטי-ישראלית כדי להביך את מצרים וסוריה. כן הציעו העיראקים פעמים מספר לשנות את אמנת "הליגה" ותקנונה הפנימי והאשימו את "הליגה" באי-יעילות. תוכניתו של ג'מאלי לאיחוד חלק ממדינות ערב (ינואר 1945) נועדה, למעשה, למוטט את מסגרת "הליגה הערבית". כן נמנעה עיראק במשך זמן רב מלפרוע את חובה לתקציב "הליגה" ועיכבה ממושכות את הצטרפותה ל"תוכנית הביטחון הקיבוצי". עצם חתימתה של "ברית בגדאד" נעשתה מאחורי גבה של "הליגה הערבית".

יחסיה של עיראק עם מדינות ערב בתקופה הנסקרת עמדו בסימן מאבקה הרצוף עם מצרים, כשסוריה משמשת כצירו של מאבק זה וכמוקדו הראשי. מבחינה זו הפכה סוריה ללב העולם הערבי, במיוחד לאחר התהפוכות והמרידות שפקדוה מאז מרץ 1949 בעקבות מלחמת א"י. חילופי השלטון התכופים בסוריה וההפיכות הרצופות נוסח אמריקה הלטינית ערערו את שיווי המשקל ויחסי הכוחות בעולם הערבי. "הספר הכחול" של סעיד ותוכנית "הסהר-הפורה" נולדו, בעצם, עוד לפני מתן העצמאות לסוריה. תחילתו של המאבק על השליטה במדינה זו היה נעוץ בשנות ה-20. פייסל ה-I השקיע מאמצים רבים בהשתדלו להביא לכלל התקרבות בין עיראק וסוריה, אולם השלטונות המנדטוריים הצרפתיים, שגירשוהו בשעתו מדמשק, עמדו לו למכשול, מאחר וראו במאמציו ניסיון בריטי לספח את סוריה לתחום ההשפעה הבריטי. במרוצת ניהול המו"מ על הקמת "הליגה הערבית" התנגדו מצרים וסוריה כאחד לתוכנית "הסהר הפורה" העיראקית והעיראקים מצדם נמנעו מלהעלותה בפומבי בשלב זה. לאחר מלחמת א"י, בערוב שלטונו של נשיא סוריה אל-קוואתלי, דובר נכבדות באיחוד הסהר-הפורה. גם בשלב הראשון שלאחר הפיכת חוסני זעים (מרץ

1949) ראו עיראק וירדן סיכויים טובים להגשמת חלומותיהן. דא עקא, שזעים ההפכפך נייער חוצנו מנורי אס-סעיד וניסה להפוך את היוצרות ולבלוע את עבר-הירדן בתחומי "סוריה-רבתי". ביוני 1949 הגיעו יחסי עיראק-סוריה על סף משבר וצבא עיראקי ניצב הכן ליד הגבול הסורי על מנת לפלוש למדינה. לאחר הפיכתו של חנאווי והדחתו של זעים התהפך הגלגל. המצרים היו טרודים בענייני פנים ואילו העיראקים היו קרובים ביותר להגשמת מאווייהם, שכן בסוריה שלטה "מפלגת העם", אשר חלק ניכר מעסקניה העדיף איחוד עם עיראק. הפעם גילו העיראקים מורך לב והיסוסים רבים, במיוחד לאור העובדה שהצמרת הצבאית הסורית התנגדה רובה ככולה לאיחוד, שכן היא ראתה בו ערעור אפשרי למעמדה הצבאי והמדיני. היסוסיה הממושכים של עיראק נוצלו לגיבוש חזית מצרית-סעודית נגד האיחוד, שהסתייעה בתמיכה לבנונית. כתחליף לאיחוד העיראקי-סורי הציעה מצרים את כינונה של ברית הביטחון הקיבוצי במסגרת "הליגה", וכך התבטל הנימוק לאיחוד המוצע. המהפכה הצבאית השלישית של שישכלי, שנשאה צביון אנטי-האשמי, גרמה להתקררותם של יחסי עיראק עם סוריה. כתוצאה מכך, הגיע שר החוץ העיראקי לקהיר על מנת להפיס את דעתם של המצרים ולהרגיעם. אמנם עוד בינואר 1951 הציע ראש ממשלת סוריה, נאט'ם אל-קודסי, מראשי "מפלגת העם", את תוכניתו לפדראציה כלל-ערבית. הצעתו זו השתלבה במזימות ההתפשטות של נורי אס-סעיד והוא קיבלה בברכה. אולם סיכויי העיראקים פחתו והלכו ויוזמתם המדינית פסקה, למעשה, בשלהי שנת 1952. שישכלי סירב, באפריל 1951, לקבל את עזרת הצבא העיראקי שהוצעה לו לרגל הסכסוך עם ישראל על עמק החולה, והוא נזקק לסיוע זה בליט ברירה ובהסתייגות מרובה. בנובמבר 1951 חיסל שישכלי את השלטון הפרלמנטרי והפך לשליט יחיד. כתוצאה מכך הורעו יחסיו עם עיראק והכרתה של זו האחרונה במשטרו בוששה לבוא. במרוצת שנת 1952 התחרו עיראק וסוריה על המקום שהתפנה במועצת הנאמנות של האו"ם, ובסופו של דבר ויתרה עיראק לטובת סוריה. בחודשי אפריל-מאי 1953 התחדשה המתיחות ביחסי שתי המדינות מאחר ועיראק עודדה את הקצינים הסוריים שגלו אליה לחתור תחת יסודות שלטונו של שישכלי. אולם מיוני ואילך התפוגגה המתיחות לאחר שהתברר, כי שלטונו של שישכלי איתן. בפברואר 1954 נאלץ הרודן הסורי להימלט על נפשו. במשך אותן ארבע שנים שבין מפלת שישכלי ועד לאיחוד הסורי-מצרי עשתה עיראק מאמצים רבים להסב את סוריה לצידה, אולם ההשפעה המצרית במדינה זו הלכה וגברה, במיוחד לאחר נטישת עיראק את הזירה הבין-ערבית וחתימתה על "ברית בגדאד" כתוצאה מכך נקלעה עיראק בהדרגה למצב של "בדידות בלתי-מזהירה" בעולם הערבי. עם זאת, יש להטעים, כי האינטרס העיראקי בסוריה לא נשען אך ורק על מניעים אישיים של מדינאי זה או אחר, אלא הווה גורם קבוע, שנבע בין השאר מהשאיפה העיראקית לחלוש על מוצא לים-התיכון ולהשתלט על עורקי הנפט העיראקיים שנמתחו דרך סוריה לחופיו של ים זה. ההוכחה הקונקרטית לכך ניתנה שוב בשנת 1963 מועד חתימת הברית בין מפלגות הבעת' השליטות בסוריה ובעיראק.

סוריה שימשה, כאמור, רק ציר המאבק שהיה נטוש בין עיראק לבין מצרים. המאבק העיראקי-מצרי הווה ועודנו מהווה נתון קבוע במסגרת היחסים הבין-ערביים, מאחר והוא נובע, בראש ובראשונה, מהבדלים גיאופוליטיים עקרוניים בין שני המדינות. בעוד שעיראק מתאפיינת באוצרת נפט ובעתודות קרקע ומים, לוקה מצרים בשלושת הנתונים הללו. לעומת זאת התבלטה עיראק באוכלוסייה דלילה ומועטת, בעלת רמת חיים ירודה, שנגרמה, בין השאר, ע"י המשטר החברתי המפגר. מצרים נפגעה דווקא ממחסור במקורות כוח, עתודות קרקע ומים, בעוד שאוכלוסייתה המתרבה במהירות יוצרת ריכוזים צפופים ביותר בתחומים מצומצמים באופן יחסי. מסתבר, כי מבחינה פוטנציאלית משתבחת עיראק בנתונים טובים יותר מאשר יריבתה, ולכן ניתן להניח כי אין היא נכונה להיכנע ולקבל את מרותה של מצרים. הנחה זו גורסת, כי תהליך הקיטוב בעולם הערבי אינו נובע דווקא מיריבות אישית-מנהיגותית ואף לא מהמאבק הבין-גושי המתחולל עדיין בעיצומו. תהליך זה מתבסס על שורת ניגודים גיאופוליטיים יסודיים בין עיראק לבין מצרים, כששני הגושים העולמיים

מנסים לנצלם כמיטב יכולתם. חידוש המאבק בין עיראק למצרים בתקופת שלטונו של קאסם ובתקופת שלטון מפלגת "אל-בעת" מעניק תימוכין להשקפה זו.

עד להפיכה הצבאית בשנת 1952 במצרים, שימשה ההתנגדות לעליית כוחם ולהתפשטותם של ההאשמים יסוד מוסד במדיניות המצרית. התנגדות זו נבעה מהמאבק המצרי-עיראקי על ההגמוניה בעולם הערבי, ומהעובדה שעיראק וירדן היו בנות חסות של בריטניה, שהיוותה את האויב העיקרי של מצרים. רוב הממשלות ששלטו בעיראק השתייכו, כזכור, לאסכולה של נורי אס-סעיד. שאיפות התפשטותן מערבה, תוך איחוד עם סוריה וירדן, לא נבעו דווקא מהשפעה בריטית, אלא הוּו אינטרס יסודי עצמאי, שנכתב עליו לעיל. לעתים נדירות עלו לשלטון בעיראק ממשלות שלא הלכו בתלם של סעיד והעדיפו את ההתייחדות עם מצרים וההכרה, בדיעבד, בעליונותה התחום הבין-ערבי. ממשלות אלו, שנתמכו ע"י האופוזיציה הפאן-ערבית הלאומנית בעיראק, קשורות בשמו של מזאחס אל-פצ'הצי, שכהן כראש ממשלה בקיץ ובסתיו של שנת 1948, ופעל רבות למען איחוד מפקדות הכוחות הערביים שפלו לא"י, וכן ניהל מו"מ לכריתת ברית צבאית וכלכלית בין עיראק למצרים. בינואר 1950 חתם אל-פצ'הצי, בתור שר החוץ העיראקי, על הסכם חומש עם מצרים לשמירת ה"סטטוס-קוו" בעולם הערבי ולא-התערבות בסוריה. גם כשמשלו בעיראק מדינאים מתונים יותר דוגמאת תופיק אס-סווידי לא זנחה עיראק את מאוויי איחוד הסהר-הפורה תחת הכתר ההאשמי, אולם היא הכירה, בדיעבד, בעליונותה של מצרים. יש לציין, כי נאמניו של נורי אס-סעיד ידעו למוטט את מעמדן של הממשלות העיראקיות, אשר גילו התקרבות יתרה למצרים. כך, למשל, הופלה ממשלת אל-איובי-אל פצ'הצי בשלהי ינואר 1950 מיד לאחר חתימת אותו הסכם בקהיר. עם הדחתו של פארוק וחיסול המשטר המלוכני במצרים הזדרזו שליטיה של עיראק להכיר במשטרו של נגיב. בין השנים 1952–1954 התנהל מאבק פנימי על השלטון במצרים בין נגיב ונאצר ובשנתיים אלה התרופפה המתיחות בין שתי המדינות. אולם המאבק התחדש ביתר שאת לאחר התבססותו של נאצר בשלטון. אין ספק, כי כריתתה של "ברית בגדאד" ב-1955 שיקפה את התייאשותה של עיראק מהשגת מעמד הבכורה בעולם הערבי. יחד עם זאת, היוותה ברית זו גורם נכבד בקירובה של מצרים לברית-המועצות ובדחיקתה של סוריה לזרועותיה של מצרים. יש צורך לחזור ולהטעים, כי לא המאבק הבין-גושי יצר את הניגוד העיראקי-מצרי, שכן גם לאחר הפיכת קאסם בעיראק והפיכת "אל-בעת" במדינה זו, שהביאו לתמורה יסודית במדיניות החוץ העיראקית, לא חל שינוי מהותי ביחסים שבין עיראק למצרים. הניגודים הגיאופוליטיים בין שתי המדינות הללו, ששורשיהם נעוצים בשחר ההיסטוריה האנושית, המשיכו להוות נתון יסודי בזירה המזרח-תיכונית.

היחסים עם ירדן היו תקינים למרות שהגורמים המאחדים את עיראק וירדן היו חיצוניים בעיקרם: בית המלוכה ההאשמי המשותף לשתי המדינות היה בבחינת נטע זר שהומלך בחסדי הבריטים. השפעתם של אלה האחרונים הייתה חזקה בשתי הממלכות. לעומת זאת, ההבדלים בהרכב האתני-עדתי, הוּו גורם מפריד ומפצל בין שתי המדינות. עד למלחמת א"י, בשנת 1948, היו היחסים בין עיראק וירדן טובים למדי, למרות התנגדותם של החוגים הלאומניים בעיראק למלך עבדאללה, שהוחזק בעיניהם כסוכן בריטי. לקראת ייסוד "הליגה הערבית" ב-1945, התכנסו שליטי עיראק וירדן על מנת לגבש עמדה משותפת. באפריל 1947 נחתם חוזה אחווה וידידות בין שתי הממלכות ההאשמיות, אולם ערכו היה מוגבל והוא לא קידם בהרבה את מגמות האיחוד ביניהן. באוגוסט 1948 נחתם הסכם לאיחוד המפקדות הצבאיות של עיראק וירדן, לאחר שהעיראקים פעלו מבסיסים ירדניים בזמן מלחמת א"י. דא עקא, שהסכם זה לא בוצע. ניסיונות האיחוד של הסהר-הפורה נעשו ללא תיאום בין עיראק וירדן. אדרבא, בין השנים 1945-6 הסתייגה עיראק רשמית מתוכניותיו של המלך עבדאללה בקשר ל"סוריה רבתי". גם בתחום בעיית א"י ובינאום ירושלים, התגלו ניגודים בעמדותיהן של עיראק וירדן. עיראק התנגדה לגישושי ההסדר עם ישראל שנעשו ע"י המלך עבדאללה וגינתה אותם. כן תמכה עיראק ב"ממשלת כל-פלסטין"

שהוקמה בעידוד מצרים, והצביעה במועצת "הליגה" נגד סיפוח הגדה המערבית לירדן. עיראק הצביעה אף באו"ם, יחד עם שאר מדינות ערב להוציא את ירדן, למען בינאום ירושלים. עם זאת, התנגדו עיראק וירדן כאחד לתוכנית הביטחון הקיבוצי של "הליגה". בסיכום, בימי שלטונו של המלך עבדאללה לא הצטיינו היחסים עם עיראק בתיאום ובשיתוף פעולה מלא. לאחר רצח עבדאללה הורעו היחסים בין עיראק וירדן, מאחר וזו הראשונה ראתה שעת כושר לספח את ירדן. העיראקים תמכו בנאיף, אחיו הצעיר של טלאל, והציעו איחוד הכתר תוך קיום ההפרדה בתחומי הצבא והכלכלה, בהסתמכם על הסכמתו, כביכול, של עבדאללה בערוב ימיו לאחד את הממלכות תחת כתר של פייסל העיראקי. טלאל גילה איבה לשליטיה ההאשמים של עיראק, אולם לאחר הדחתו פגה המתיחות בין שתי הממלכות. הכרתם של פייסל ה-II מלך עיראק וחוסין מלך ירדן באותו יום יצרה תחרות מוסווה בין שתי המדינות על אירוח אח"ם. מאז חתימת "ברית בגדאד" עשה נורי אס-סעיד מאמצים נואשים לצרף את ירדן לברית הצבאית וחפצו כמעט עלה בידו. מאז השתלטותו של נאצר על מצרים חל קירוב לבבות בין המדינות ההאשמיות מחמת חששותיהן מפני חתירותיו הבלתי-נלאות של השליט המצרי תחת יסודותיהן. התמזגותן של מצרים וסוריה לקע"ם עוררה צעד נגדי, חפוז ומאולתר, שהביא לאיחוד קצר-ימים בין עיראק לירדן תחת הכותרת "האיחוד הערבי". איחוד זה התמוטט מיני ובי למחרת הפיכתו של קאסם בעיראק.

שקיעת משטרו של נורי אס-סעיד

קיומה של אופוזיציה בעיראק היה אסור במשך שנים ארוכות וממושכות. האופוזיציה עצמה הייתה מפולגת על רקע אישי והייתה חסרת אונים נוכח הצבא והשלטון. אמנם מידי פעם בפעם הצליחו הכוחות העוינים את המשטר להתסיס את ההמון. ב-1948 הכשילה האופוזיציה את אישור של "חווה פורטסמות", הבריחה את צאלח ג'בר, ומאז שנת 1951 יצרה מעין "חזית עממית" מאוחדת, שהצליחה לזכות בכמה תיקים בממשלה העיראקית. בשנת 1952 הופלה הממשלה בלחץ ההמונים, שתבעו שינויים בחוקת הבחירות – בחירות ישירות במקום עקיפות. כל האירועים הללו זעזעו את אושיות שלטונו של סעיד וניפצו לרסיסים את האגדה כי הינו כל-יכול במדינה. אולם שורשיה העיקריים של הפיכת קאסם נעוצים בתמורות שחלו בצבא ובזירה הבין-ערבית והבינלאומית בין השנים 1955–1958. נורי אס-סעיד כיהן בשעתו כרמטכ"ל העיראקי הראשון לפני שעבר לזירה המדינית. הוא היה, אפוא, איש צבא בראשית דרכו ושאב מהצבא חלק ניכר מכוחו. אולם מאז עוברו לפעילות מדינית בשנת 1921 ראה בצבא רק מכשיר לביצוע משימותיו המדיניות ולא שותף לשלטון. דא עקא, ששיטות השיחוד המוסוות שננקטו על ידיו לגבי הקצונה הבכירה בשנות ה-20 וה-30 לא עלו יפה לגבי הקצונה הבינונית והנמוכה. שכן הדור החדש של קציני הצבא, שטיפס אט-אט בגרם המעלות הצבאי, יצא מקרב המעמדות הבינוניים, שלא הזדהו עם האינטרסים של השייחיים והפיאודלים הגדולים. ההפיכה הצבאית שהתחוללה במצרים בשנת 1952 הוכיחה, בדיעבד, כי יש תחליף למשטרים הקיימים וכי הקצינים הצעירים יכולים לאחוז בהגה השלטון ללא שותפים מקרב המעמד השליט וחוגי בית המלוכה. ההפיכה המצרית הביאה, אפוא, להתארגנותם המחתרנית של הקצינים הצעירים בצבא עיראק. חרף כל המאמצים שנעשו להפיס את דעתם או לסלקם מעמדות פיקוד בכירות, לא יכול היה סעיד לבלום את התסיסה בחוגי הקצונה הצעירה והבינונית. חוגים אלו ניזונו גם מעליית כוחו ויוקרתו של שליט מצרים. מבצע סואץ, על כישלונו החרוץ, העמיד את סעיד במבחן חמור; שכן בריטניה, בעלת בריתו, נקטה בפעולה צבאית נגד "מדינת-אחות" ערבית (אם כי יריבתה של עיראק), ואילו ברית-המועצות הגבירה בעת ובעונה אחת את חתירתה בסוריה השכנה. נוכח התפתחויות אלה התערער מעמדו של סעיד, שכן הוא נאלץ לגנות את בריטניה עקב מבצע סואץ, ועם זאת הוכרח להשקיף בחרדה ובאין-אונים על התפנית השמאלנית שחלה בסוריה. יתר על כן, הוא נאלץ בעל כורחו להביע את תמיכתו בסוריה, שעה שהיא טענה באוקטובר 1957, כי תורכיה, בעלת בריתה של עיראק ב"ברית בגדאד", זוממת להתקיפה.

ביצעו המהיר של איחוד קע"ם החליש עוד יותר את מעמדו המתערער של סעיד, שכן חוד החנית של איחוד זה הופנה במישרין כלפי עיראק וירדן ויצר גבול טריטוריאלי משותף בין קע"ם לבין הממלכות ההאשמיות. עם זאת, טרף האיחוד הנ"ל את קלפיה של ברית-המועצות לגבי סוריה, ועל כן יכול היה סעיד לברך בבחינת הרע במיעוטו. מכל מקום, בשנתיים האחרונות עד להפיכת קאסם ירדה פלאים קרנו של נורי אס-סעיד והוא איבד כל יוזמה בתחום היחסים הבין-ערביים. אדרבא, בעיותיו הפנימיות בעיראק החמירו לאין ערוך. מידי פעם בפעם היה סעיד מופיע בלונדון או בווינגטון על מנת להתריע על מצבו הקשה ולתבוע פעולה אנטי-ישראלית ע"י מעצמות המערב כדי לרומם מחדש את יוקרתו. היה זה סעיד שיזם את חידוש הצעת גילדהול המפורסמת, שהושמעה ע"י אידן, ראש ממשלת בריטניה, בשנת 1955, וצידדה בחלוקה של א"י לפי ההחלטה המקורית של האו"ם. זמן מה לאחר היווצרות קע"ם חש נורי אס-סעיד להקים את "האיחוד הערבי" בין עיראק לירדן. דא עקא, שאיחוד זה, יותר משנועד להוסיף כוח לעיראק, בא על מנת להציל את המשטר בירדן. עיראק הפכה לשותף העיקרי, מלכה הוכתר לראש "האיחוד הערבי", סעיד הועמד אישית בראש הממשלה המאוחדת ועיראק התחייבה לשאת בנטל של 80% מכלל תקציבה של המדינה המאוחדת. המניעים להיווצרותה של מסגרת מדינית-מלאכותית זו הם גם שקבעו את גורלה, שכן האיחוד לא בוצע מתוך דחף לאומי אמיתי ומרצונם של שני העמים, אלא נועד ליצור משקל נגדי לקע"ם ולהציל את משטרו של חוסיין. הוא הדין בסיפוח סוריה למצרים, שבא כתוצאה של נסיבות חיצוניות גרידא, אשר שורשן היה נעוץ במאבק הבין-גושי ובהשתקפותו במזרח-התיכון.

"המשבר הסורי", לפי גרסתו של סעיד, חשף את חולשת משטרו הוא. אחריו בא המשבר בלבנון ששיקף ביסודו את מגמתו של נאצר לבלוע מדינה פרו-מערבית זו. נוסף לעיראק ולסעודיה הצטרפה רק לבנון ל"דוקטרינת אייזנהאור"³ למזרח-התיכון.

³ תכנית אייזנהאור למזרח-התיכון, שהוגשה לאישור הקונגרס ב-5 בינואר 1957, התבססה על ההנחות הבאות: (1) השתלטותה של ברית-המועצות על המרחב תהווה ניצחון מכריע למסע הסובייטי נגד העולם החופשי. הואיל ומעמדה של בריטניה במרחב נחלש מאוד מאז מבצע סואץ וערכו של האו"ם כגורם מרתיע הנו דל-נאלצו ארה"ב להפגין בצורה החלטית את כוונתן להבטיח את עצמאותן של מדינות המזרח התיכון; (2) לשם מניעת חישובים סובייטים מוטעים העשויים להוליך למלחמה במרחב, חייבת הייתה אמריקה להשתתף באופן פעיל בהגנת האזור; (3) בשלב זה נראתה מסוכנת במיוחד "התוקפנות הסובייטית העקיפה", הינו השתלטות על מדינות האזור בעזרת כוחות פנימיים החותרים תחת השלטון. המגמה הסובייטית הנ"ל הסתייעה בחולשתה הצבאית הכללית של המדינה ובמצבה הכלכלי הירוד. לפיכך חייבת הייתה אמריקה לחזק את המערכים הביטחוניים הפנימיים של המדינות החשופות לתוקפנות העקיפה ולחסל את המצוקה הכלכלית השוררת במדינות אלה; (4) אין להפריד בין בעיותיו הפנימיות של המרחב לבין הסכנה הסובייטית, אולם יש לטפל בשני הנושאים הללו באמצעים שונים. ארה"ב נמנעה מקביעת עמדה מראש לגבי המחלוקות והסכסוכים הפנימיים בין מדינות האזור. לעומת זאת תמכה אמריקה ביישוב הבעיות השנויות במחלוקת באמצעות מו"מ. מטרותיה של "דוקטרינת אייזנהאור" היו כדלקמן: (א) התראה מברית המועצות כדי ש"תמשוך ידה" מהמזרח-התיכון; (ב) חישול המשטרים הפרו-מערביים הקיימים ומשיכת מדינות נוספות למחנה המערבי; (ג) הכבדה על המדינות הדוגלות להלכה בנויטראליזם, ולמעשה – במדיניות אנטי-מערבית. החלשת עמדות המיקוח שלהן והבאתן לכלל הזדהות, או להגדרת האוריינטציה המדינית. החלק הצבאי של התכנית כלל שיתוף פעולה צבאי עם מדינות "הנדבך הצפוני" בלבד והכשרת כוחותיהן להתגוננות נגד התקפה סובייטית ישירה, או נגד פעולות חתירה ואלימות פנימיות. ההנחה הייתה, כי כוחות הביטחון של מדינות אלה חייבים להיות נכונים לעמוד מול תוקפנות מצד משטר קומוניסטי כלשהו, במידה ויקום במזרח-התיכון. כמו כן הושיטה ארה"ב סיוע צבאי ישיר לאותן מדינות שביקשו סיוע זה נגד מדינה הנתונה למרותו של הקומוניזם הבינלאומי. יש לציין, כי "דוקטרינת אייזנהאור" לא הוכיחה עצמה במבחן האירועים במרחב וגישתה האנטי-נויטראליסטית נכשלה כללי. עם חילופי הנשיאים בארה"ב ועלייתו של קנדי לשלטון, שונתה לחלוטין הגישה המדינית וארה"ב החלה לתמוך במשטרים הנויטראליסטים במרחב, מתוך מגמה לבלום את הידרדרותם הכלכלית לזרועות המחנה הקומוניסטי.

לאחר ניפוץ אשליותיו של המלך סעוד בדבר יכולתו להעביר לידי את כתר המנהיגות הערבית, נשאר רק עיראק וסעודיה מעוזים מערביים במזרח-התיכון. ירדן לא העזה בשעתו להצטרף במישרין ל"ברית-בגדאד" ומעמדו של חוסיין היה רעוע ביותר. לפיכך קיבל מאבקו של נאצר על השלטון בלבנון, צביון חמור, הן לגבי המערב והן לגבי עיראק ועתיד משטרה. השתלטותו של נאצר על לבנון, לאחר ניצחון חסידי במלחמת האזרחים, הייתה עשויה להנחית מהלומה סופית למשטרו של נורי אס-סעיד ולבית המלוכה העיראקי. סעיד היה המדינאי שיזם את הפעלתן של "החברות המוסלמיות" של "ברית-בגדאד" נגד השתלטות האפשרית של נאצר על לבנון וסוריה. הוא הורה למספר יחידות צבא עיראקיות לנוע דרך בגדאד לכיוון הגבול הסורי כצעד ראשון לבלימת מצרים. יחידותיו הצבאיות אמנם נעו, אולם לגבול הן לא הגיעו, כיוון שהן חוללו בינתיים את ההפיכה בבגדאד. מנהיגיה האחרים של "ברית בגדאד" המתינו לשווא באנקרה לבואם של העוצר עבד אל-אלאה ונורי אס-סעיד. הראשון כבר לא היה בחיים והשני נרצח כעבור זמן מה ברחובותיה של בירתו.

קיצו של המשטר בעיראק נראה כתהליך כמעט הכרחי נוכח המצב הפנימי והאירועים בזירה הבין-ערבית. קרוב לוודאי, כי סעיד חש בתסיסה הצבאית ואף הביע את דאגתו על כך באוזניהם של שליטי וושינגטון בביקורו האחרון באביב 1958. אך מסתבר, כי הוא לא חש את משמעות התמורה החברתית שחלה בעיראק בשנתיים האחרונות לשלטונו, ולא אמד את מימדי המרי למשטרו מצד המעמד הבינוני, הנוער והמשכילים. הקומוניזם נראה, אפוא, לרבים כפתרון היחידי לבעיות החברתיות, הכלכליות והשלטוניות בעיראק. המשבר הסורי בסתיו 1957 תרם אף הוא להעמקת הפער בין השכבה השלטת בעיראק לבין ההמונים. ברית המועצות נראתה להמונים כידידה נאמנה לערבים מחד גיסא, ואילו נאצר במצרים וחבר הקצינים בסוריה נחשבו לאנשי-מעשה מצליחים, שרשמו לזכותם הישגים של ממש בתחום קידום מדיניותם, מאידך גיסא, הלחצים המצטברים הן מצד ההמונים בעיראק, הן מצד ראשי הצבא והן מצד סוריה ומצרים, השתלבו באמונה העממית, כי המערב הולך ומפסיד במלחמה הקרה הבין-גושית. סיכומם של תהליכים אלה הכשיר את הקרקע להפיכה הצבאית בעיראק.

הנפט העיראקי כגורם מדיני

למרות עובדת נחשלותה החברתית והתרבותית של עיראק לא קפאה המדינה על שמריה. מצב זה מיוחס במידה רבה למציאות אוצרות הנפט באדמתה של המדינה. זיכיון ראשון לחיפוש נפט ולהפקתו ניתן עוד בשנת 1914 על ידי השלטונות העות'מאניים לחברה אנגלו-גרמנית, אך זיכיון זה פקע לאחר מלחמת העולם הראשונה כתוצאה מהעברת עיראק לפיקוח מנדטורי בריטי. להלן הוקמה "חברת הנפט העיראקית" (IPC), שקיבלה בשנת 1925 זיכיון על השטחים מזרחית לחידקל וצפונית לבגדאד. בשנת 1932 הורחב הזיכיון שניתן לחברת-בת של האי.פי.סי. לגבי השטח שממערב לחידקל וצפונית לבגדאד למפרץ הפרסי. תחולת כל אחד מהזיכיונות נקבעה ל-75 שנה. חברה בריטית נוספת המפיקה נפט משדה סמוך לגבול האיראני, המנוצל לצרכיה של עיראק עצמה. הקידוח המוצלח הראשון בוצע באיזור כרכור בשנת 1927, אולם הפקת נפט בכמויות מסחריות נעשתה רק בשנת 1934, לאחר השלמת צינורות הנפט הראשונים שהונחו לעבר חיפה וטריפולי. ערב מלחמת העולם השנייה הגיעה תקופת הנפט השנתית ל-4 מיליון טון. בינתיים החלה "חברת הנפט העיראקית" בקידוחים בשדות בצרה ומוסול, אולם מלחמת העולם השנייה פגעה בפיתוח שדות נפט אלה. בחומר הראשון שלאחר המלחמה עלתה תפוקת הנפט בהדרגה והגיעה עד ל-6.5 מיליון טון בשנת 1950. הפסקת ייצור הנפט באיראן בשנת 1951 מחד גיסא, וראשית הפקת הנפט מבארות בצרה, שהחלה באותה שנה, מאידך גיסא, העלו במהירות את חלקה של עיראק בייצור הנפט המזרח-תיכוני. בשנת 1955 הגיעה כלל התפוקה בעיראק ל-33 מיליון טון, כששדות כרכור מפיקים 24 מיליון טון, לעומת 8 מיליון טון – מאזור בצרה וכמיליון טון – מאזור מוסול. הנפט הווה ומהווה את מקור הכנסותיה העיקרי של עיראק, ושיעורי ההכנסות גדלו בקצב

גדול יותר מזרם הנפט, עקב היענות "חברת הנפט העיראקית" ותביעותיהן של ממשלות עיראק בדבר שיפור תנאי התמלוגים. התמלוגים שעיראק קיבלה לאחרונה בעד כל טון נפט עולים בממוצע פי 4 ויותר על זה שקיבלה עד שנת 1950.

ב-1952 נקבע העיקרון, כי רווחי חברות הנפט, לאחר כיסוי הוצאות ההפקה והתובלה, מתחלקים שווה בשווה בין החברות לממשלה. בשנת 1955 הגיעו הכנסות המדינה מנפט לכ-74 מיליון דינר (שהם כ-375 מיליון ל"י). תשלומי התמלוגים אינם ממצים את כל תרומתן של חברות הנפט לכלכלה העיראקית, שכן יש להביא בחשבון למעלה מ-10 מיליון דינרים שנתיים, אשר מוציאות החברות בתוך עיראק על חשבון תשלומי שכר (כ-13,000 פועלים ופקידים), ותשלומים בעד תוצרת מקומית ושירותים שונים.

הלקוחות העיקריים של הנפט העיראקי היו צרפת, בריטניה ואיטליה. אולם האינטרס הבריטי בנפט העיראקי לא התמצה רק בכך, שאספקת נפט זה הייתה חיונית לבריטניה ולמדינות מערב-אירופה האחרות. "חברת הנפט העיראקית" ובנותיה, אף שהן מהוות שותפויות בינלאומיות, הינן בראש ובראשונה חברות בריטיות ובריטים רבים מועסקים בהנהלתו הטכנית והמסחרית. כשליש מכלל רווחי החברות הללו זורם לכיסי בעלי מניות בריטיים, ובכללם ממשלת בריטניה, וסכומים אלה מהווים חלק מההכנסה הלאומית של בריטניה. עיראק הייתה קשורה ב"גוש השטרלינג", ועל כן הפיקה בריטניה בעקיפים תועלת גם מהתשלומים שממשלת עיראק קיבלה שאר השותפים הבינלאומיים שבחברות הנפט, שכן עודפי הדולרים הוחלפו על ידי עיראק בלירות שטרלינג, וכך קיבלה בריטניה תוספת חיונית של דולרים. קיים, אפוא, אינטרס משותף של חברות הנפט ושל ממשלות עיראק ובריטניה לפתח ככל האפשר את הפקתו וייצואו של הנפט העיראקי. עד להפיכתו של קאסם לא נראתה כל מניעה טכנית להגברה נוספת של התפוקה בשדות הנפט, ואולם הגורם שהגביל את התפוקה עד אז הייתה הבעיה של תובלת הנפט. כדי לאפשר את תובלת הנפט במיכליות לעבר אירופה יש צורך להזרימו קודם כל לנמל. הואיל ומוצאה הימי היחידי של עיראק מצוי בחוף המפרץ הפרסי, בדרום המדינה, הרי שאין ביכולתו של חוף ימי זה לפתור כליל את הבעיה מטעם כפול: ראשית, שדות הנפט העיקריים של עיראק משתרעים באזור כרוך בצפון-מזרח המדינה, בריחוק של כ-850 ק"מ מהמפרץ הפרסי, כלומר במרחק זהה לערך מהמפרץ הפרסי ומהים התיכון. שנית, יצוא הנפט העיראקי מיועד ברובו למדינות מערב-אירופה, ונתיב השייט של המיכליות מנמל פאו שבחוף המפרץ הפרסי למערב-אירופה ארוך יותר ב-5,200 ק"מ מאשר המרחק מנמלי סוריה או לבנון למערב-אירופה. הפרש עצום זה במרחק גרם עד לפני זמן לא רב להפרש ניכר בהוצאות התובלה הימית, בהתחשב בתשלומי מיסי המעבר בתעלת סואץ. עם זאת ישלמו הלקוחות מחיר הרבה יותר גבוה בעד נפט שניתן היה להטעינו בנמלי הים-התיכון מאשר עבור אותן כמויות שהועברו מהמפרץ הפרסי, שכן המחירים בחוף המזרחי של הים-התיכון גבוהים בשליש לערך ממחירי המפרץ הפרסי. עד לפני זמן מה סברו חברות הנפט העיראקיות, כי אין טעם בהשקעת סכומי כסף ענקיים בהנחת צינורות נפט מכרוך לפאו, כאשר באותה השקע כספית בערך ניתן היה להתקין צינורות לחוף הים-התיכון. הקושי היחידי שנבע מכך היה, שצינורות אלה חייבים לעבור בשטחיהן של מדינות אחרות ולהסתיים בנמליהן. מסתבר כי היה זה קושי בלתי מבוטל כלל ועיקר.

5 צינורות הונחו מכרוך לנמלי הים-התיכון המזרחי והם מעבירים גם חלק מייצור הנפט של שדות מוסול. 2 הצינורות הראשונים, שהסתיימו בנמלי חיפה וטריפולי בלבנון, הושלמו בשנת 1934. בין השנים 9-1947 הונח צינור מקביל לכל אחד משני הצינורות הראשונים, אך רק הצינור וטריפולי הושלם, כיוון שבינתיים הוקמה מדינת ישראל והנחת הצינור החיפאי הופסקה סמוך לגבולות א"י. צינור חמישי, בעל קוטר גדול בהרבה משל קודמיו, הושלם בשנת 1952 ומוצאו בבאניאס שבסוריה. שלושת הצינורות הנמצאים עתה בשימוש (2 לטריפולי ו-1 לבאניאס) עשויים להזרים כ-26 מיליון טון נפט לשנה, וקיבולת זו נוצלה במלואה כבר בשנת 1955. פירושם של דברים הוא, כי קיבולת שיא זו מגבילה את

פיתוחם הנוסף של שדות כרכוך ומוסול. "חברת הנפט העיראקית" נקטה, אפוא, במספר צעדים כדי לסלק הגבלה זו על ידי הטיית שני הצינורות שנועדו לחיפה, לעבר צידון שבלבנון. הוברר, כי ניתן יהיה להזרים 8-9 מיליון טון לשנה בצורה זו. כן ניתן להגדיל את קיבולת הצינור המסתיים בבאניאס בכ-6 מיליון טון לשנה על ידי הגדלת מספר המשאבות. כן תוכננה הנחת צינור נוסף לטריפולי, שיוכל להזרים כ-9 מיליון טון לשנה. מבצעים אלה יצרו תנאים להגדלת תפוקת הנפט העיראקי ולהגדלת הכנסותיה של חברת הנפט וממשלת עיראק.

ביצוען של תכניות אלה הושהה זמן רב על ידי סוריה אשר בשטחיה עוברים, או צריכים לעבור, כל הצינורות הקיימים והמתוכננים. מאז הפסקת הזרמתו של הנפט העיראקי לחיפה בשנת 1948 אין אפשרות להזרים את הנפט העיראקי לחופיו המזרחיים של הים התיכון שלא דרך סוריה. ואכן, מאז שנת 1952 תבעה סוריה העלאה ניכרת בדמי המעבר של צינורות הנפט העיראקיים וצינור הנפט הטראנס-ערבי (TAP LINE), המוליך מסעודיה דרך סוריה ללבנון את הנפט המיוצר על ידי חברת עראמק"ו. רק בשלהי שנת 1955 הושג הסכם בשאלה זו, ולמעשה נכנעה "חברת הנפט העיראקית" לתביעות הסורים, שסוריה תקבל את מחצית ההפרש בין מחירו של הנפט בגבול עיראק-סוריה לבין מחירו בחוף הים-התיכון, לאחר ניכוי ההוצאות הכרוכות בתפעול הזרמת הנפט בצינורות. כפי שהוטעם לעיל, התקבל עקרון חלוקת הרווחים בין המדינות נותנות הזיכיונות לבין החברות בשיעור 50:50 בכל ההסכם בין "חברת הנפט העיראקית" לבין סוריה יצר תקדים של תחולת העיקרון על הזרמת הנפט בצינורות. מאז 1955 קיבלה סוריה מ"חברת הנפט העיראקית" לבדה דמי מעבר שנתיים בשיעור 6 מיליון ליש"ט (לפי הקיבולת הנוכחית של הצינורות שהוערכה ב-26 מיליון טון לשנה), ועוד כ-1/2 מיליון ליש"ט בצורת מיסי נמל וכד'. כל האמור בעניין הזרמת הנפט לחופי הים-התיכון אינו חל על שדות הנפט של בצרה הקרובים לחוף המפרץ הפרסי. נפט זה הוזרם בשני צינורות קצרים יחסית לנמל פאו. ראוי גם לציין, כי הנפט העיראקי המיוצא מוזרם כולו בצורה גולמית. שלושת המזקקים שפעלו בעיראק נועדו לזיקוק הנפט לצריכה הפנימית.

מדיניות הנפט לאחר מבצע סואץ

המאבק בין-ערבי, שהפריע לא פעם לפיתוח הכלכלי של המזרח התיכון, נתן את אותותיו גם בשטח הפקת הנפט. בנובמבר 1956 פוצצו לאומנים סוריים את צינור הנפט העובר דרך המדינה והפסיקו בכך את הזרמת הנפט העיראקי לחופי הים-התיכון. צעד זה בא כתגובה על מבצע סואץ ונועד ל"העניש" את בריטניה על פעולותיה הצבאיות נגד מצרים. רק במרץ 1957 חודשה הזרמת הנפט העיראקי, ובינתיים נגרם לעיראק נזק כספי בשיעור 160 מיליון דולר. עיראק ניסתה להשיג מסוריה ערובות למניעת הישנותם של מקרים אלה, אולם הדיונים שהתנהלו על כך בין שתי הממשלות נכשלו. כתוצאה מכך הודיעה עיראק באפריל 1958, כי אין באפשרותה לשלם את מיסיה ל"ליגה הערבית" עקב נזקיה הכספיים. בד בבד עם תיקון צינורות הנפט החלה עיראק לבדוק את אפשרויות תובלת הנפט בדרכים אחרות. מטעמי סולידאריות כלל-ערבית דחתה עיראק את ההצעות שהועלו בדבר הנחת צינורות נפט דרך תורכיה, תוך קיפוח שכנותיה הערביות, אך יחד עם זאת תבעה מ"חברת הנפט העיראקית" לערוך סקר לשם בניית נמל מים עמוקים בקצה השטף אל-ערב שיאפשר מעגן מיכליות נפט גדולות. ואכן, יום אחד לפני הפיכת קאסם, הינו ב-13 ביולי 1958, נחתם הסכם בראשי-תיבות שין "חברת הנפט העיראקית" לבין ממשלת עיראק, לפי הסכם זה, שממשלת ההפיכה לא התכחשה לו, התחייבה חברת הנפט להקים עד שנת 1961 נמל מים עמוקים על ידי פאו. נמל זה יתוכנן לקליטת שתי מיכליות ענק בקיבולת של 60,000 טון כל אחת, או מיכלית שיא בעלת קיבולת של 100,000 טון. פתרון בעיה זו היה מקדם את פיתוחם של שדות הנפט במדינה. לפי ההסכם התחייבה החברה להכפיל את תפוקת הנפט עד שנת 1961 ולהעמידה על 57 מיליון טון כבר בשנת 1960. כאמור, הכירה ממשלת קאסם בהסכם שהושג, ובכך הפגינה

את רצונה להמשיך ולקיים את היחסים התקינים עם "חברת הנפט העיראקית". עבודות הבנייה של הנמל החדש נמסרו לחברה אמריקאית והוצאותיו המשוערות נאמדו בהתחלה ב-16 מיליון ליש"ט.

ההסכם מיולי 1958 כלל הישגים נוספים לעיראק. סוכם עקרונית, כי "חברת הנפט העיראקית" תוותר על חלק מזיכיונותיה כדי שממשלת עיראק תוכל לפתח שטחים אלה בכוחות עצמה. עוד לפני כן ויתרה החברה, לפי הסכם מיוחד, על שדה הנפט של ח'אנקין. הפעם ויתרה "חברת הנפט העיראקית" על זיכיונותיה להפקת נפט משטחי המים הטריטוריאליים של עיראק במפרץ הפרסי. עוד באפריל 1958 הזים שר הכלכלה העיראקי את השמועות בדבר הלאמת מפעלי הנפט במדינה. חרף המתרחשות שגברה והלכה בין עיראק לקע"ס, לא ויתרה "חברת הנפט העיראקית" על תכניותיה להגדלת תפוסתם של צינורות הנפט בצפון המדינה העוברים דרך סוריה. אולם במרוצת שלטונו של קאסם חל שינוי יסודי במעמדה של "חברת הנפט העיראקית", ועל כך נדון להלן.

הפיכת קאסם בשלביה הראשונים

בבוקרו של ה-14 ביולי 1958 החלו יחידות צבא עיראקיות בפיקודם של מפקד חטיבה, בריגאדיר עבד אל-כרים קאסם, וסגן מפקד חטיבה, קולונל עבד אס-סלאם עארף, לתפוס עמדות אסטרטגיות בחוצותיה של בגדאד. כעבור שעה קלה שידר רדיו בגדאד, שנתפס על ידי המהפכנים, הודעה לעם להצטרף למהפכה ולהתקיף את ארמון המלוכה וביתו של נורי אס-סעיד. ההמון נענה לקריאת הקצינים ופשט ברחובות. גופתו של העוצר עבד אל-אלאה, שנהרג בידי החיילים, נגררה ברחובות ונתלתה בפומבי. נורי אס-סעיד, שניסה להימלט בתחפושת של ישישה, נלכד ונהרג אף הוא. במשך יום תמים השתולל האספסוף ולמחרת הטיל הצבא עוצר חמור על בגדאד ועריה האחרות של עיראק. חיש מהר התברר, כי הצבא שולט במצב וכי כל מוקדי ההתנגדות הפוטנציאליים חוסלו. גם המלך חוסיין, שהכריז עצמו כראש "האיחוד הערבי" והודיע כי כוחותיו הוזעקו לדכא את המרידה, נאלץ להודות להלן בכישלונו. המהפכנים הכריזו על ביטול המלוכה וכינון רפובליקה, וכן הודיעו על נאמנותם לעקרונות ועידת באנדונג. כן הודיעו על פרישתם מ"האיחוד הערבי" עם ירדן ועל ביטול התחייבויותיו של המשטר הקודם. הפיכה הפתאומית בעיראק הונחתה כמהלומת פתע למעצמות המערב. ברם ארה"ב ובריטניה הזדרזו והעבירו למחרת ההפיכה נחתיים אמריקאיים בלבנון וצנחנים בריטיים לירדן. נוכח שליטתם של קציני ההפיכה העיראקיים במצב, הוברר לארה"ב ולבריטניה, כי לא יוכלו למצוא גורמים של ממש שיתמכו בהן אם צבאותיה יחצו את הגבולות ויכנסו לעיראק. צבאות מעצמות המערב המשיכו זמן מה לחנות בלבנון ובירדן, אולם משימתם שונתה ונוכחותם נועדה להשקיט את הרוחות בשתי מדינות אלה ולמנוע זעזועים פנימיים בתוכן בהשפעת ההפיכה העיראקית.

שלטונות ההפיכה העיראקיים שיגרו את האשם ג'וואד כנציגם לאו"ם וזה האחרון הצהיר, כי המשטר החדש שליט במצב בכל רחבי המדינה וכי מנהיגי המשטר הישן יועמדו לדין. ההפיכה, שבוצעה בתכנון מעולה, הוכיחה עד מה תלוש וקלוש היה משטרם של פייסל ה-II ונורי אס-סעיד, שכן שום כוח אזרחי או צבאי לא חש לעזרתם. הצבא התייצב כולו לצד מבצעי ההפיכה. בניתוח אופיו של המשטר החדש מסתברות שלוש עובדות: (א) המהפכנים בעיראק לא קורצו מחומר אחד; (ב) בניגוד להפיכת הקצינים המצריים ביולי 1952, לא קם הצבא לבדו על המשטר המלוכני השנוא, שכן ההפיכה הקיפה חוגים ציבוריים מדיניים רחבים למדי, ובכללם כל מפלגות האופוזיציה היומניות והשמאליות, שפורקו בשעתו על ידי נורי אס-סעיד. בעוד שמבצעי המהפכה במצרים בשנת 1952 קראו לעם להיכבד ולשבת בבית בשקט, הרי שהקצינים העיראקיים הזמינו את ההמון הבגדאדי לצאת לרחובות וליטול חלק פעיל בהפיכה. למחרת ההפיכה הוחל בהקמתן של "יחידות התנגדות עממית", שנועדו לסייע לצבע "בהגנת המולדת". במצרים נשארו האסירים המדיניים בבתי הכלא, רובם ככולם, וכלואים חדשים התווספו אליהם עד מהרה. בעיראק שוחררו מיד אלפי עצירים מדיניים

שנכלאו בשעתו על ידי המשטר הקודם; ג) ההפיכה המצרית בוצעה על ידי קצינים נגד המשטר הישן, ללא תכנית חיובית מוכנה מראש. לפיכך ניסו הקצינים המצרניים לשתף בראשית צעדיהם מדינאים נויטראליים שהסכימו לביצוע רפורמות חברתיות וכלכליות. למהפכנים בעיראק הייתה תמיכה עממית ומצע פרוגרמטי מסוים, אשר הזדהה בקוויו הכלליים עם מצעה של "החזית הלאומית", שהוקמה בשנת 1956 על ידי "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" ומפלגת "אל-אסתקלאל". המצע התבסס על עקרונות מדיניים נויטראליסטיים וכוון נגד "ברית בגדאד". מכאן שלקצינים המצרניים לא היו כמעט כל שותפים אידיאולוגיים למשטרם החדש, ותופעה זו מציינת את משטרו של נאצר עד היום, הינו המשטר הינו פרגמטי וחסר אידיאולוגיה בסיסית. האידיאולוגיה מתגבשת בעקבות המעשיים או המחדלים.

עם ביצוע ההפיכה בעיראק ניעורו כל הכוחות שהוחזקו על ידי משטרו של נורי אס-סעיד ותבעו את חלקם בשלטון. מסתבר, כי בשלב זה לא רצו ראשי הצבא ליטול חלק מרכזי וגלוי בשלטון, ועל כן מינתה מועצת הריבונות (בהרכב הגנרל נגיב אר-רביעי – יו"ר, ומוחמד מהדי כובה וח'אלד אנ-נקשבנדי כחברים), את הממשלה, בת 13 השרים כשרק 3 מהם היו קצינים, והם – עבד אל-כרים קאסם כראש הממשלה ושר הביטחון בפועל; עבד אס-סלאם עארף כסגן ראש הממשלה ושר הפנים בפועל, והבריגדיר נאג'י טאלב כשר לעניינים סוציאליים. 9 שרי הממשלה האחרים נבחרו כאמור, מקרב כל החוגים והמפלגות שנרדפו על ידי המשטר הקודם, להוציא את המפלגה הקומוניסטית. מביניהם יש לציין את שר ההסברה צ'דיק שַנְשַל ("אל-אסתקלאל"), שר האוצר מוחמד חדיד ("המפלגה הלאומית הדמוקרטית") ושר הפיתוח פואד אר-רפאפי ("אל-בעית"); בעוד שקאסם אישית נחשב לאיש צבא בלתי-מפלגתי, הרי שסגנו, עארף, נחשב לתומכה של מפלגת "אל-בעית".

צעדיו הראשונים של המשטר החדש התבטאו בהחלטה להעמיד לדין את כל מדינאי המשטר הישן תוך ביצוע טיהורים מקיפים במנגנון הממשלתי והמחוזי. מוסדות ורחובות שנשאו את שמות בני משפחת המלוכה שונו וכן פורסם נוסח חוקה זמנית, שהגדיר את עיראק כ"חלק מהאומה הערבית" והטעים, כי הערבים והכורדים הם שותפים במדינה. בראש הרפובליקה הועמדה מועצת ריבונות בת שלושה חברים, והרשות המחוקקת הוענקה למועצת השרים באישור מועצת הריבונות. מועצת השרים הוותה גם את הזרוע המבצעת. סעיף 14 של החוקה קבע את ביצועה של רפורמה אגרארית מקיפה וחלוקת קרקעות לאיכרים זעירים. סדרת החוקים והצווים הראשונים כללה את החרמת רכוש בית המלכות, ביטול עונש המלקות בצבא והעלאת משכורות הקצינים, ביטול בתי-הדין השבטיים וצמצום השפעתם של השייח'ים. ב-25 בספטמבר פורסם "חוק התעשרות בלתי-חוקית", לפיו חויבו פקידים בכירים, קציני צבא ואנשי המשטר הישן לדווח על רכושם כדי שניתן יהיה לבדוק. תחולת החוק נקבעה רטרואקטיבית לשנת 1939. כן הוצאו צווים בדבר קיצוץ יום העבודה לפועלים ל-8 שעות (במקום 9 שעות) והוכנו חוקים בדבר הטלת מיסי ירושה, קרקע ומיסי הכנסה מוגברים, במקום מיסי העקיפין למיניהם שהיו עד אז את מקורות ההכנסה הרשמיים של האוצר יחד עם תמלוגי הנפט. בספטמבר הודיע הבריגדיר נאג'י טאלב, שר לענייני סוציאליים, על שורת תכניות פיתוח(אספקת מי שתייה לכפרים, בניית שיכונים עממיים, הקמת איגודי פועלים) ומתן זכות בחירה לנשים. באותו חודש עצמו פורסם "חוק הרפורמה האגרארית", בהתאם לסעיף 14 שבחוקה הזמנית. האחוזות הוגבלו ל-1000 דונם אדמת שלחין או ל-2000 דונם אדמת בעל. נקבע כי הרפורמה תבוצע תוך 5 שנים והקרקעות העודפות תחולקנה לאיכרים מחוסרי קרקע. כל איכר יקבל 7.5-15 אקרים של אדמת שלחין. בעלי הקרקעות המופקעות יפוצו בצורת איגרות חוב ממשלתיות, שתישאנה ריבית בת 3% ותיפרענה לאחר 20 שנה.

ב-7 באוגוסט יצא חוק לשיפוט הקושרים נגד ביטחון המדינה ולפי צו מיוחד הוקם בית-דין צבאי גבוה מיוחד בראשותו של הקולונל פאדל עבאס על-מהדאווי. כן הכריזה מועצת הריבונות על הטלת משטר צבאי בכל רחבי עיראק וריכוז כל הסמכויות המנהליות בידי

המושל הצבאי הכללי הגנרל עבדי. רוב הקצינים, שנחשבו לנאמני המשטר הישן, הועברו לגמלאות או הועמדו לדין בפני בית דינו של הקולונל אל-מהדאווי. פסקי המוות הראשוניים נגזרו נגד פאדל אל-גימאלי, ראש הממשלה ושר החוץ לשעבר, מוחמד רפיק עארף, הרמטכ"ל לשעבר, וסגנו עיאזי דאגסתאני. ראש הממשלה ביום ההפיכה – מוחיתאר באַבאן, ושר הפרסומים וההדרכה לשעבר, בורהאן אד-דין באש-אעיאן, נידונו אף הם למוות. ראש ממשלה אחר לשעבר, תופיק אס-סוויידי נדון למאסר עולם ועבודת פרך. ביצוע פסקי המוות הושהה על ידי הגנרל קאסם. לעומת זאת הוקפאו פיקדונותיהם ורכושם של למעלה מ-75 שנים לשעבר בממשלת עיראק.

בתחום יחסי החוץ חלו התמורות הבאות: רוב מדינות העולם הכיר במשטר ההפיכה. תורכיה, איראן ופקיסטן, שלוש החברות המוסלמות של "ברית בגדאד", הכירו במשטר של קאסם, מאחר והשלטונות לא הזדרזו על פרישת עיראק מהברית. בפרוס אוגוסט 1958 הכירו אף ארה"ב ובריטניה בממשלה העיראקית, לאחר שרוב מדינות מערב-אירופה הזדרזו להביע את הכרתן במשטר החדש בשבוע הראשון שלאחר ההפיכה. בשלהי ספטמבר שוחררו כמה תריסרי קצינים בריטיים מתפקידיהם במינהל, ועד סוף אוקטובר פינו הבריטים את בסיס האוויר שלהם בחפאנייה. ממשלת עיראק חתמה על שורה של הסכמים מסחריים עם יוגוסלביה, גרמניה המזרחית, צ'כוסלובקיה, רוסיה הסובייטית והודו.

סכסוך קאסם-עארף

לראשונה נודע עבד אס-סלאם עארף עם מיגור המשטר המלוכני ב-1958 כידי ימינו של עבד אל-כרים קאסם, והוא מונה לסגנו בראשות הממשלה. אולם הידידות עם קאסם החלה עוד בשנת 1942, בתקופת המלחמה בא"י כיהן עארף כקצין בצבא המשלוח העיראקי בגינין. בשנת 1951 הוסמך לקצין מטה, לאחר סיום לימודיו במכללה הצבאית, ושירת לסירוגין בחי"ר ובחייל התותחנים. מוצאו החברתי הנמוך של עארף נטע בו רגשי נחיתות, שדחפוהו למעשים בלתי-שקולים במגמת התבלטות והקנו לו יריבים רבים. בשנת 1954 פיקד עארף על גדוד במסגרת חטיבתו של קאסם. זה האחרון המליץ על הכנסת פיקודו, שנתיים לאחר מכן, לארגון המחתרתי של "הקצינים החופשיים", אשר חולל את ההפיכה ביולי 1958. אין ספק, כי קאסם הכיר את הפכפכותו של עוזרו, אולם הוא ראה בו מכשיר נוח לקידום שאיפותיו האישיות. ואכן, בביצוע ההפיכה הוטלה על עארף המשימה העיקרית של כיתור משרד הביטחון, ארמון המלוכה וההשתלטות על תחנת השידור. עארף הפך, אפוא, לדמות השנייה במעלה במשטר החדש, אולם שאפתנותו הרקיעה שחקים, ומכיוון שלא היו לו תומכים רבים בקרב הקצונה הבכירה והמפלגות הקיימות ראה צורך לחפש לו סיוע ומשענת מבחוץ בדמותו של המנהיג הנערץ עליו – ג'מאל עבד אן-נאצר. ואכן, 5 ימים לאחר ההפיכה (ב-19.7) נפגש עארף לראשונה עם נאצר בדמשק ומיהר, ביוזמתו האישית, לחתום על הסמי הגנה, כלכלה ותרבות בין עיראק לקע"ם. ראוי לציין, כי הסכמים אלו כמעט ולא הופעלו להלן, להוציא את הסכם התרבות, אשר במסגרתו שוגרו מספר מאות תועמלנים מצריים לעיראק במסווה של מורים. הללו גורשו מעיראק במרוצת שנת 1959, ובמיוחד לאחר מרד הנפל של הקולונל שוואף במוסול.

עארף, שהוקסם מאישיותו של נאצר, הכניס להלן את אנשי שלומו לתחנת השידור העיראקית וניגש במרץ להכשרת הקרקע להגשמת רעיון האיחוד עם קע"ם. הוא ערך מסעות תעמולה ברחבי המדינה ובמחנות הצבא לשם החדרת רעיון האיחוד בקרב תושבי עיראק תוך כדי רימוס יוקרתו האישית. הואיל ועארף שלט על ביטאון ההפיכה "אל-ג'ומהורייה" ועל רדיו בגדאד, הוא החל בהדרגה לגדוש את הסאה ולערוך פרסומת עצמית, שדחקה את דמותו של קאסם לקרן זוית. תחילה נמנע קאסם מלנקוט בפעולה נגד עמית ובן-טיפוחיו, א-אט התגנב ללבו החשד, כי עארף זומן להדיחו ולרשת את מקומו בסיועה של מפלגת "אל-בעת" ועסקניה, שצידדו באותה תקופה במיזוג עם קע"ם. בדיעבד, גרם עארף לפילוג בקרב המדינה וצמרת השלטון בין חסידי האיחוד עם קע"ם מזה לבין מתנגדי האיחוד (ובתוכם

הקומוניסטים) מזה. בשלהי ספטמבר 1958 החליט קאסם להדיח את עארף מתפקידיו בממשלה ולמנותו לשגריר עיראק במערב-גרמניה. עארף סירב לציית וניסה להדיח את עארף מתפקידיו בממשלה ולמנותו לשגריר עיראק במערב-גרמניה. עארף סירב לציית וניסה גם להתנקש בחיי קאסם (לאחר מכן טען, כי ניסה להתאבד). מכל מקום, קאסם נקט כלפיו במדיניות של לפני משורת הדין והבטיח ליריבו להחזירו לעיראק מקץ 3 שבועות. ב-12 באוקטובר יצא עארף למקום כהונתו בבון ונפגש עם סוכניו של נאצר ברחבי אירופה. ב-4 בנובמבר הגיע עארף לבגדאד ללא אישור וללא הודעה מוקדמת. הוא נעצר והואשם בניסיונות חוזרים ונשנים לפגוע בביטחון המדינה.⁴ ניסיון התאבדותו נוצל כדי לייחס לו אשמה נוספת – ניסיון לרצוח את קאסם. לפי גירסא לבנונית מאותה תקופה היה לסכסוך בין עארף לקאסם שתי סיבות עיקריות: ראשית, תביעותיו של עארף להטלת עונשים חמורים על אישי המשטר הישן. שנית, רצונו של עארף באיחוד לאלתר עם קע"ם. לפי גירסא זו סיכל קאסם עוד בראשית אוקטובר 1958 ניסיון לקשר נגדו שתוכנן על ידי עארף, אך בהתערבות חברי מועצת הריבונות חוסל בשעתו הסכסוך ביניהם. לפני בית-הדין התגלה עארף כחסר-אופי בהתחננו על נפשו ובהצהירו נאמנות נצח ליריבו. עארף נדון למוות, אולם קאסם חנן אותו, ולאחר שלוש שנות ישיבה בכלא הוציאו לחופשי והחזיר לו את דרגתו ומשכורתו במסגרת גמלאות. צעד זה נעשה לאחר שעארף הסכים להסתלק מהזירה המדינית והחל לגלות דבקות דתית וכן עלה לרגל למכה. מסתבר, כי "חזרתו בתשובה" של עארף הייתה זמנית בלבד והוא עתיד היה לחזור לזירה המדינית כנשיא עיראק. מכל מקום, סילוקו של עארף מהחיים המדיניים לוותה בסגירת העיתון "אל-ג'ומהורייה", ביטאון "אל בעת", ובביצוע מעצרים נרחבים בקרב אנשי מפלגה זו, שצידדה בעקיפין ובמישרין בעארף.

פרשת רשיד עאלי אל-כילאני

אחד ממעשיה הראשונים של הממשלה העיראקית החדשה הייתה ההחלטה לראות במרד הפרו-נאצי משנת 1941, בראשותו של רשיד עאלי אל-כילאני כמרד לאומי, ולהעניק אותות כבוד למשתתפים בו. ב-1 בספטמבר 1958 הגיע אל-כילאני לעיראק ממקום גלותו בקהיר והתקבל כגיבור לאומי. במשך שנות גלותו האחרונות שהה רשיד עאלי במחיצתו של עבד-אנ-נאצר במצרים והפך אט-אט לאחד מנאמניו ועושי דברו. יתרה מזו, את דרכו חזרה לבגדאד עשה רשיד עאלי דרך דמשק, ונפגש עם נאצר, ששהה בה באותה עת לאחר ביקור הפתע שלו במוסקבה. לא ייפלא, אפוא, שרשיד עאלי חזר לעיראק כשהוא חדור בהכרת הצורך המיידית באיחודה של עיראק עם מצרים, דוגמת סיפוחה של סוריה בפברואר 1958. מבחינתו של נאצר הווה רשיד עאלי מכשיר נוח להגשמת סיפוחה של עיראק לאחר סילוקו של עארף למערב-גרמניה. דא עקא, שרשיד עאלי לא מצא אוזן קשבת אצל חבריו לדעה לשעבר, עסקני "אל-אסתקלאל". מפלגה זו, שתמכה באל-כילאני בתקופת חיזורו אחר הנאצים, לא ניאותה עתה ללכת אחריו בשאלת ההזדהות עם קע"ם. כתוצאה מכך נותר רשיד עאלי במצב, השכיח בארצות ערב, שלמנהיג ללא מפלגה – הֶתֶר אחר מפלגה ללא מנהיג. ואכן, מפלגה מעין זו נמצא לו, לרשיד עאלי, בדמותה של "אל-בעת", וכך נוצר החיזיון המוזר, אך הבלתי-מפתיע במציאות הנוכחית של העולם הערבי, כי מנהיג ימני בדעותיו נמנה עם ראשיה של מפלגה שמאלית לאומנית.

ברם רשיד עאלי לא החזיק מעמד זמן רב. בשידורו לעם עיראקי מסר קאסם על סיכול קשר למיגור משטרו, שביצעו נקבע ל-9 בדצמבר 1958. הקשר תוכנן בשיתוף עם סוכני קע"ם ונתפסו מסמכים, כספים ונשק שנועדו לביצוע הקשר. ברשימת העצורים נמצאו רשיד עאלי אל-כילאני וכמה מראשי המשטרה, המודיעין והמכללה הצבאית. כן נעצרו 8 ראשי שבטים

⁴ האשמה זו יוחסה לעארף בקשר להפגנות למען האיחוד עם קע"ם שנערכו בבגדאד, לרגל ביקור משלחת תרבות מצרית, בראשותו של שר החינוך, כמאל אד-דין חוסיין.

ששיתפו פעולה עם הקושרים ורשיד עאלי. על זה האחרון הוצא פסק דין מוות, שניתן להמתקה על ידי החלטתו של קאסם.

שני ניסיונות הנפל הראשונים למיגור משטרן של קאסם ולהחשת האיחוד עם קע"ם הביאו בראש ובראשונה לדחיית חידוש פעילותן של המפלגות עד לביצוע משאל-העם. במיוחד נאסרה פעילותה של מפלגת "אל-בעת", שקראה להחשת ביצוע האיחוד בין קע"ם לעיראק ועמדה מאחורי עארף ורשיד עאלי. במחציתו של חודש נובמבר 1958 הוכרז על הקמת "חזית האיחוד הלאומי", שכללה את כל המפלגות העיראקיות אשר פורקו במשטר הקודם. עיקרי אמנת "החזית" הטעימו את ההכרה בזכותם הלאומית של הכורדים כשותפים שווים לערבים בעיראק; "החזית" צידדה בעידוד התיעוש ובביצוע רפורמות אגראריות, וכן תמכה בקשירת קשרים הדוקים עם קע"ם בדרכים דמוקרטיות ובנקיטת מדיניות נוסח "הנויטראליזם החיובי" בהתאם לעקרונות באנדונג. באמנה צוין, כי "חזית האיחוד הלאומי" נוסדה על ידי המפלגות עוד בשנת 1956 על מנת לחסל את משטרו של נורי אס-סעיד. בעת ובעונה אחת עם חידוש "החזית", חידשו הקומוניסטים בגלוי את פעילותם ועשרות ממנהיגיהם שוחררו מהכלא. בריכוז שפורסם על ידי המפלגה הקומוניסטית נאמר, כי המפלגה תומכת באיחוד "דמוקרטי פדראלי של כל ארצות ערב", ומשום כך אין מקום להשתלבות מיידית בקע"ם. מסתבר, אפוא, שקסם נאלץ ליתן יד חופשית לקומוניסטים ולאיוגודי "שוחרי השלום" שלהם כמשקל נגד למפלגת "אל-בעת", שקיומה נאסר על ידיו.

המערך הפנימי עד למרד אש-שוואף במוסול (מרץ 1959)

כפי שהסתבר מהתיאור לעיל, נראה היה כי השלטון החדש בעיראק הורכב מפסיפס מגוון למדי. למעשה, הותרה פעילותם של כל החוגים במדינה עד להקמת "חזית האיחוד הלאומי", פרט למדינאי המשטר הישן. הכוחות החברתיים שתפסו עמדה במסגרת השלטון החדש ניתנו לחלוקה כדלקמן: מפלגות הימין המתון, מפלגות השמאל, הצבא, המיעוטים ובעיקר הכורדים.

בחודשים הראשונים לקיום המשטר החדש התפלגה מפלגת הימין העיקרית לשני פלגים עיקריים: א) קבוצת העסקנים שהתרכזה סביב מוחמד מהדי כובה, מוסלמי שיעי, שכיהן כחבר מועצת הריבונות וכנשיא מפלגת "אל-אסתקלאל". יחד עמו צורף לממשלה צֶדֶק שְנַשֵּל, כשר ההסברה,⁵ שהיה גם כן חבר במפלגה זו; ב) מיעוט מקרב עסקני "אל-אסתקלאל" שתמך ברשיד עאלי אל-כילאני ובמיזוג לאלתר עם קע"ם. כמה מהשרים שהודחו מהממשלה הראשונה הצטרפו להלן לפלג זה, לאחר שרשיד עאלי עזב את המפלגה, התחבר לאנשי "אל-בעת" ונדון למוות באשמת קשר. מפלגת "אל-אסתקלאל" (העצמאות) הייתה, למעשה, מפלגת הימין המתון היחידה בעלת המשקל בראשית צעדיו של המשטר החדש. מפלגה זו שימשה אחד ממוקדי ההתנגדות העיקריים לשלטונו של נורי אס-סעיד, אולם צורת ארגונה הייתה בלתי-עממית, והיא התרכזה סביב אישים, כמקובל בחייה המדיניים של עיראק בתקופה שקדמה לשנת 1958. מדיניותה של המפלגה הייתה ימנית מובהקת, אולם במצעה נרשמו אי אלה סעיפים בדבר ביצוע רפורמות חברתיות על מנת לשבר את אוזנם של ההמונים. בתחום היחסים הבינלאומיים דגלה עתה המפלגה בניטראליות מוחלטת ובהתנגדות לאוריינטציה מערבית (זכר לתקופה הפרו-נאצית) ולאוריינטציה סובייטית כאחד. חסידיה של המפלגה באו, כאמור, מקרב המשפטנים ובעלי המקצועות החופשיים, רובם ככולם סונים, אולם נשיאה – מוחמד מהדי כובה היה שיעי. מדינאי זה המשיך לכהן כאחד משלושת חברי מועצת הריבונות של המדינה גם לאחר ששאר חברי מפלגתו סולקו מהשלטון (בפברואר 1959) בעוון ניהול תעמולה פרו-קע"מית. נראה כי בשלב הראשון לביצוע המהפכה דגלה המפלגה במדיניות של עצמאות עיראקית מוחלטת. נוסף לצֶדֶק שְנַשֵּל שכיהן

⁵ זה האחרון פוטר מהממשלה בפברואר 1959 במסגרת חילופי הגברא שנערכו בממשלת עיראק.

כשר ההסברה, התמנה מזכירה הכללי של המפלגה לעמדת מפתח כשגריר ארצו בקהיר.⁶ אולם במרוצת הזמן, עם עלייתם של הקומוניסטים שנתמכו ע"י קאסם כמשקל נגדי לעסקני "אל-בעת" ולשאר שוחרי האיחוד עם קע"ס, חל שינוי בעמדת המפלגה, והיא החלה דוגלת במדיניות פרו-קע"מית, בבחינת הרע במיעוטו. תמורה זו הביאה לסילוקה מהשלטון, להוציא, כאמור, את נשיאה.

מחנה השמאל בעיראק היה מפוצל בין שלוש מפלגות עיקריות: "אל-בעת" (התחייה), "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" והמפלגה הקומוניסטית. מפלגת "אל-בעת" העיראקית לא הייתה אלא תא קטן יחסית של אחותה הגדולה בסוריה.⁷ ליקוייה העיקרי של המפלגה העיראקית היה נעוץ בהיעדר דמויות מרכזיות של מנהיגים שיובילוה אל פסגת החיים המדיניים. לפיכך לא נרתעו עסקני המפלגה לכרות ברית עם המנהיג הימני, הפרו-נאצי בעבר והפרו-נאצרי בהווה, רשיד עאלי אל-כילאני, אשר חזר מגלותו בקהיר וקשריו עם מפלגת "אל-אסתקלאל" נותקו. מאותה סיבה תמכה המפלגה בקולונל עארף, סגנו של קאסם, שצייד אף הוא במיזוג עם קע"ס. המפלגה לא הייתה חזקה מבחינה כמותית, אולם מערכת ארגונה, שנשענה על תאים מסודרים ועל מספר לא גדול של נאמנים קנאים, שנודעה להם השפעה על ההמון בבגדאד, הקנתה לה את תמיכתו של קאסם בראשית דרכו. לאחר סילוקו של עארף ומעצרו של רשיד עאלי היפנה קאסם את עורפו למפלגה זו ורדף אותה עד חורמה. בשאלות מדיניות נקטה מפלגת "אל-בעת" העיראקית עמדות זהות לאלה של אחותה הבכירה בסוריה. היא דגלה בסיסמאות לאומיות ובמיזוג עם קע"ס, שנראה עד אז כהתגשמותן של סיסמאות אלה. כן צידדה ברפורמות חברתיות מרחיקות לכת. אולם במסגרת הטיהור הממשלתי שנערך בפברואר 1959 ע"י קאסם, סולקו אנשיה מעמדות המפתח, ובכללם שר הפיתוח פואד אר-רכאבי. מאז הטיהורים שנערכו על ידי נאצר ב"חבל הסורי", ושהתבטאו בסילוקם של כמה ממנהיגי "אל-בעת" הסורי מתפקידי השלטון בסוריה, חל פילוג בשתי המפלגות האחיות בסוריה ובעיראק; שכן חלק ממנהיגיהן התאכזב מהשותפות עם עבד אנ-נאצר והיה מוכן לפעול נגדו. ואכן, מהפכת מפלגת "אל-בעת" העיראקית ב-8 במרץ 1963 הוכיחה את אמיתותה של הנחה זו. שתי מפלגות "אל-בעת" שבשלטון, בסוריה ובעיראק, שיתפו פעולה נגד נאצר והוו אתגר רציני לשלטונו ולמנהיגותו בעולם הערבי. מכל מקום, בפרוס שנת 1959 נבלמה התפתחותה של המפלגה העיראקית על ידי קאסם, והשליטה על הרחוב הבגדאדי עבר מידיה של המפלגה לידי גורמים אחרים והקומוניסטים בראשם.

"המפלגה הלאומית הדמוקרטית", שנוסדה בשנת 1946, נחשבה לבעלת צביון שמאלני ונתמכה על ידי בני המעמד הבינוני ובעלי המלאכה, כלומר תומכיה באו מקרב המעמד הזעיר-בורגני. נשיא המפלגה, כאמל צאֶדְרֶצִי לשעצמו בעל אחוזות גדולות בדרום עיראק, נכלא בימי סעיד בעוון פעילות שמאלנית. גם מנהיגיה האחרים של המפלגה, כגון מוחמד חדיד, שר האוצר, וחוסין ג'מיל, שר ההדרכה הלאומית,⁸ היו יוצאי משפחות עשירות למדי. למרות מוצאם של אישים אלה, הרי שמדיניותה של המפלגה התאפיינה, כאמור, בצביון שמאלי בכל הנוגע למדיניות פנים, שכן מנהיגיה התחנכו, רובם ככולם, ברוח השקפותיו הכלכליות והחברתיות של הוגה הדעות היהודי-בריטי, הארולד לאסקי, במכללה הגבוהה לכלכלה בלונדון. התרכזותה של המפלגה בבעיות פנים מנעה גיבושה של עמדה אחידה בתחום יחסי חוץ. אמנם המפלגה דבקה במצעה ב"אנטי-אימפריאליזם" הינו בהתנגדות לשליטת המערב על המרחב הערבי, אולם בשאלת היחסים עם ברית המועצות נתגלעו חילוקי

⁶ פאיק אס-סמראי, מזכיר המפלגה, הגיש התפטרותו מכהונתו במרץ 1959, בגלל השתלטות הקומוניסטים על עיראק בתמיכתו של קאסם.

⁷ על מפלגת "אל-בעת" בסוריה, מנהיגיה ומגמותיה, ראה להלן בפרק על סוריה.

⁸ ג'מיל התמנה לתפקידו בפברואר 1959, אולם התפטר מיני ובי עקב סירובו של קאסם לסגור את העיתון הקומוניסטי.

דעות. חוסיין ג'מיל, למשל, נודע בהתנגדותו החרیפה לקומוניסטים העיראקיים ונאלץ להתפטר ממשלתו המחודשת של קאסם עקב תביעתו לסגירת הביטאון הקומוניסטי המקומי – "אתחאד אש-שעב". לעומתו, היה מוכן כאמל צ'אדרצ'י לנקטת מדיניות פרו-סובייטית. מכל מקום, המפלגה ריכזה את מאמציה, עוד בראשית ימיו של המשטר החדש, בביצוע רפורמות מרחיקות לכת בתחומי הכלכלה והחברה.

המפלגה הקומוניסטית העיראקית היוותה בתקופה הנסקרת החזקה במפלגות הקומוניסטיות במזרח-התיכון. התא העיראקי נוסד, כנראה, בשנת 1927, אולם רק בשלהי מלחמת העולם השנייה גברה פעילותה המחתרית. בשנת 1945 התיר נורי אס-סעיד את קיומן של המפלגות המדיניות וכתוצאה מכך הגישו הקומוניסטים בקשה רשמית להקמת "מפלגת השחרור הלאומי". הבקשה נדחתה והמפלגה המשיכה את קיומה המחתרתי והשתתפה בארגון של שביתות והפגנות. בשנת 1947 נתפסו שנים ממנהיגי המפלגה ונשפטו לתקופות מאסר ארוכות. בשנת 1948 השתתפו הקומוניסטים בפועל בארגון המרי ל"חווה פורטסמות". בפרוס שנת 1949, עם עלייתו המחודשת של אס-סעיד לשלטון, נעצרו אלפים ממתנגדיו של נורי ונכלאו. בפברואר נתלו 4 מראשי המפלגה הקומוניסטית שהיו כלואים בבגדאד, המזכיר הכללי יוסף סלמאן, זְפִי בְצָאם, חוסיין אש-שביבי והיהודי אבראהים צאדק. למרות זאת נטלו הקומוניסטים חלק בהפלת הממשלה בשנת 1952, ועל רקע הדרישה לשינויים בחוק הבחירות.

הרדיפות והתליות פגעו קשות בפעילות המפלגה, ברם המבנה של תאים מחתרתיים, שהיא התנסתה בו, צמצם במידה רבה את השפעתן של מגבלות אלה והשאיר את המפלגה על כנה. בספטמבר 1958 פרסמה, כזכור, המפלגה גילוי דעת שהביע התנגדות למיזוג עיראק בקע'ים וצידד, לעומת זאת, בהקמת מסגרת קונו-פדרטיבית רופפת, תוך שמירה על מלוא ריבונותן של המדינות החברות ובשים לב לתנאים המיוחדים בכל מדינה ומדינה. עמדת הקומוניסטים העיראקיים חיזקה את עמדת חבריהם בסוריה. המנהיג הקומוניסטי הסורי, חאלד בכדאש, נקט עמדה שלילית לגבי איחודם הכלכלי של "החבל הסורי" ו"החבל המצרי" בקע'ים והותקף על ידי נאצר. בהיעדר קשרים ישירים בין הקומוניסטים העיראקיים לבין ברית-המועצות שימש ח'אלד בכדאש הסורי כמתווך לצידה של מפלגת "טודה" הקומוניסטית-הפרסית. גם המפלגה הקומוניסטית העיראקית לקתה בהיעדר מנהיגות מקומית ראויה לשמה. ואכן, עם עלותה מהמחותרת נאלצה לאמץ לעצמה אישים שלא יצאו מקרב שורותיה, בדומה למפלגת "אל-בעת" יריבתה, על מנת לתקוע יתד בשלטון אחד מאישים אלה, היה לדעת מספר משקיפים, ד"ר אבראהים כובה, שר הכלכלה העיראקי. ככל שהעמיק הקרע בין קאסם לבין נאצר, כן התרחבה פעילותה של המפלגה הקומוניסטית בעיראק במישרין ובאמצעות ארגוני עקיפין, כגון "איגוד שוחרי השלום". הצלחתם של הקומוניסטים בעולם הערבי בכלל, ובמיוחד ברחוב הבגדאדי, קשורה למספר גורמים נפרדים: ראשית, מדינות ערב, ועיראק בכללן, לא טעמו מעולם את טעם הצבא האדום כצבא כיבוש. לא כן הדבר לגבי המערב, שצבאותיו חנו ברוב מדינות ערב ושפינויים היה אחד ממטרות היסוד של הלאומיות הערבית. שנית, רוסיה הסובייטית מביעה תמיכה בלתי-מסויגת בשאיפות הלאומיות הערביות, ולכן קשה היה לזהות את מדיניותה של ברית-המועצות עם "האימפריאליזם" שיוחס למערב. שלישית, הצלחתה הצבאית של ברית-המועצות והישגיה הכלכליים והמדעיים המפליאים, שהושגו תוך תקופה קצרה, הוו נושא להערצה ולאהדה בעולם הערבי. רביעית, ההתנגשות האידיאולוגית בין האסלאם לבין הקומוניזם לא מהווה גורם מטריד לגבי האינטליגנציה החילונית ואנשי הצבא. ואילו לגבי ההמונים, הרי אין הקומוניזם מציג אתגרים רעיוניים התובעים פתרונות לאתגר, שכן מעולם לא הדגישו הקומוניסטים את מצעם הרעיוני-החומרני באופן מיוחד בעולם הערבי. ונהפוך הוא, ברית המועצות גילתה מידה רבה של גמישות מדינית בתמיכתה במשטרים מהפכניים אנטי-קומוניסטיים, כדוגמת מצרים, ובהקריבה (זמנית?) את נאמניה המפלגתיים במשטרים אלה.

בתקופת שלטונו של קאסם נאמד מספר הפעילים הקומוניסטיים בעיראק בלמעלה מרבעה. פעילים אלה התרכזו בבגדאד, בבצרה ובסוליימאנייה, בירת חבל כורדיסטן. עם ירידתה של מפלגת "אל-בעת" הצליחו הקומוניסטים להשתלט תוך זמן קצר על הרחוב העיראקי ולהחדיר חלק ניכר מנאמניהם לעמדות המפתח בשלטון. עם זאת היו הקומוניסטים רחוקים מהשתלטות מלאה על עיראק, שכן ההמון המוסת ברחוב הערבי אינו מסוגל לפעול נגד הצבא, המרכז בידי את הכוח הממשי במדינה. ואכן, המהפכה הצבאית נגד קאסם, שבוצעה במרץ 1963 ולוותה בטבח המוני נגד הקומוניסטים, הצדיקה את ההנחה הנ"ל.

עמדת הצבא והמיעוטים

הפיכתו של קאסם הייתה מעשי ידיו של הצבא, אך לא כל הצבא שותף במבצע זה ועיתוייה הפיזי של הפעולה לא הותיר למבצעה זמן רב לתכנון פני הדברים לאחר עלייתם לשלטון. הבקיעים הראשונים בעמדת מפקדי הצבא נתגלו בפרשת היחסים עם קע"ם. הסכסוך בין קאסם לעארף, ולהלן מרידת הנפט של הקולונל שוואף במוסול, חשפו את הקרע בקרב הצמרת הצבאית. אין פלא, אפוא, כי הצבא נשאר במיעוט בהרכבים הראשונים של ממשלת עיראק, שהוקמה על ידי קאסם (3 קצינים מתוך 13 שרים). הפעולות הממשלתיות הראשונות הוליכו לטיהורים נרחבים בתוך הצבא עצמו. אולם תוך זמן קצר השתלט קאסם על שאר יחידות הצבא ומינה את מפקדם שהיו אמונים עליו באופן אישי. רק לאחר מכן, נהנה לטיפול בבעיות האחרות של המדינה. בהרכבת הממשלה החדשה מפברואר 1959 הועלה מספר הקצינים-השרים ל-6 (במקום 3), לעומת 8 שרים אזרחיים, ומהם 5 חברי "המפלגה הלאומית הדמוקרטית". פילוגם האפשרי של קציני הצבא המעלה של משקלו הסגולי של ההמון הבגדאדי שעשוי היה להכריע לטובת סיעה צבאית זו או אחרת. מסתבר, שבמרוצת שלטונו של קאסם, דאג השליט העיראקי לאזן את יחסי הכוחות בצבא במנות את הגנרל עבדי, למתן יחסית, כמושלה הכללי של המדינה, לעומת העמדתו של הקולונל מהדאווי בראש בית הדין העליון. זה האחרון נחשב לקיצוני בדעותיו וליריב מושבע לקע"ם.

יחסו של קאסם למיעוטים, ובמיוחד לכורדים, עבר שני שלבים: עד לדיכוי של מרד הנפל במוסול הורגשה מדיניות חדשה ביחס לכורדים. להלן שינה קאסם את מדיניותו ועבר לפסי דיכוי גלוי של הכורדים במועדיהם ההרריים. הכורדים נרדפו רבות וממושכות בתקופת שלטונו של המשטר הישן. אמנם בשנת 1942 ניסה נורי אס-סעיד להגיע עמם לכלל הסכם על אבטחת אספקה לשבטיהם, שחרור העצירים המדיניים, הכרה בלשון הכורדית כלשון רשמית באזוריהם ומינוי מנהיגיהם למשרות ממשלתיות במחוז כורדיסטן. אולם בית-הנבחרים העיראקי דחה את ההסכם. בשנת 1944 עלתה לשלטון ממשלתו של חמדי אל-פצ'ה'צ'י העריץ, ומרד הכורדים בראשות שבט ברזאן התפשט והלך. שנה לאחר מכן הוקמה הרפובליקה הכורדית במהבאד שבצפון מערב פרס, ולאחר התפרקותה ברח מוצטפא אל-ברזאני בראש תומכיו לברית-המועצות. עם כינון משטר ההפיכה של קאסם התמנה ח'אלד אנ-נקשבנדי הכורדי לאחד משלושת חברי מועצת הריבונות. כן מונה השייח' הכורדי באבא עלי⁹ לשר התחבורה והעבודה.

כורדים רבים מסוליימאניה, ובראשם אחמד אל-ברזאני, שיגרו מברקי תמיכה בהפיכה. תוך זמן קצר פורסמה החוקה הזמנית החדשה שלפיה נקבעה שותפותם של הערבים והכורדים בעיראק. היו שפירשו את סעיפים אלה כהתחייבות למתן אוטונומיה נרחבת לכורדים. מכל מקום, בתחילת אוקטובר 1958 הורשה מוצטפא אל-ברזאני לחזור לעיראק, ממקום גלותו בצ'כוסלובקיה עם בואו לבגדאד דרך קהיר מסר ברזאני לקאסם, כי הוא וכל הכורדים בעיראק תומכים במדיניותו. למרות הצהרת נאמנות זו לא שותף המנהיג הכורדי בשלטון. בשלהי שנת 1958 הייתה לעובדה זו משמעות מסוימת לגבי הערכת מידת חדירתם

⁹ בנו של השייח' מחמוד מסוליימאניה.

של היסודות הקומוניסטיים לשלטון. בפברואר 1959 פוטר באבא עלי מהממשלה במסגרת חילופי הגברי הכלליים. אולם המיעוט הכורדי לא היה המיעוט היחידי שנהנה מהפיכת קאסם. גם היזידים והאשורים זכו לתקומה מסוימת. שיקוליו הצבאיים של קאסם לא פסחו על הערכת האשורים כמיעוט לוחם ואמיץ, ולא לחינם מינה השליט העיראקי את שומרי ראשו מקרב החיילים האשוריים.

התמונות הראשונות בשלטון

כפי שצוין לעיל, היו הימים הראשונים ימי התבססות לקאסם בתוך הצבא עצמו. הוא לא נקט כל פעולה שהייתה עשויה לערער את מעמדו בטרם יבטיח את עמדת הכוח העיקרית, שעליה ביסס את מעמדו. לכן לא התנגד כלל למסע סגנו, הקולונל עארף, לדמשק, מקום שם נפגש עם נאצר וחתם עמו על הסכמי תרבות, כלכלה והגנה הדדית (ב-19 ביולי 1958, כלומר 5 ימים בלבד אחר פרוץ ההפיכה). כן הקים קאסם את בית-הדין העממי בבגדאד, בראשותו של הקולונל פאדל עבאס מהדאווי, שהפך לבמה מרכזית להסתה נגד המערב ולשפיטת אנשי המשטר הישן. בית דין זה, שהתקיים במשך כל תקופת שלטונו של קאסם, מילא תפקיד מרכזי לא רק בגלל הצגותיו המשפטיות, אלא בעיקר כשסתום לוויסות יצר הנקמנות של ההמונים ורצון ההתפרקות הכללית, ששרר בעיראק לאחר שנות הדיכוי בתקופת המשטר הישן. לאחר זמן מה הפך בית דין זה לבמה להסחה אנטי-נאצרית ולכסות למעשי דיכוי, שהשלטון החדש החל לבצע כדי לחזק את מעמדו. מכל מקום, צעדיו הראשונים של קאסם נעשו במטרה למנוע את הזעזועים בצמרת המגוונת שהחלה לנהל את ענייני המדינה. אולם עם חלוף השלב הראשון הוכרח השליט העיראקי לבדוק את מבנה השלטון הפנימי כדי לייעל את המדיניות ולשוות לה צביון אחיד. ההחלטה לגבי צמצום מספר השותפים לשלטון חייבת הייתה להשתלב בכמה הכרעות יסוד בתחום המדיניות הפנימית והבין-ערבית.

השאלה המכרעת הייתה באיזו מידה מוכן קאסם לכוף את ראשו בפני נאצר ולאפשר את השתלטותה של קע"ם על עיראק. בשאלה זו לא הייתה אחדות דעות, ומחנות הימין והשמאל היו מפולגים בינם לבין עצמם כדלקמן: בזכותו של נאצר צידדו רשיד עאלי אל-כילאני, מרבית עסקני "אל-בעת", חלק מההמון וחלק מהצבא. נגד נאצר עמדו מפלגת "אל-אסתקלאלי", המפלגה הלאומית-דמוקרטית (בראשות כאמל צ'אדרצי), המפלגה הקומוניסטית, חלק ניכר מקציני הצבא, המיעוטים ובכללם הכורדים, חלק מההמון, חלק ניכר מהשיעים ונאמני המשטר הישן. קאסם הכריע בשאלה זו לטובת העמדה העצמאית, ואילו סגנו, עארף, הפך, כפי שצוין לעיל, לכלי שרת בידי אותו חלק פרו-קע"מי של מפלגת "אל-בעת", ולכן הודח מתפקידו והועבר לבון כשגריר עיראק. אולם, כפי שתואר לעיל, לא הגיע עארף לתעודתו אלא הסתובב בערי אירופה ויצר מגעים עם סוכני נאצר. חזרתו הפתאומית לבגדאד, ללא כל הודעה מוקדמת, נועדה כנראה לשמש אות לניסיון הפיכה נגד קאסם. אולם השליט העיראקי הקדים רפואה למכה וכלא את עארף ומספר רב של קצינים שנחשדו בנטיות פרו-מצריות. בד בבד עם נקיטת צעד זה החליט קאסם לחסל את רשיד עאלי ומרעיו וכן את עסקני "אל-בעת". צעדים אלה איפשרו לקאסם לצמצם את מספר השותפים בשלטון ולגבש מדיניות הומוגנית כלפי קע"ם. עם זאת נותרו עדיין בממשלתו שני מחנות בכל הנוגע לבעיות של רפורמה חברתית וכלכלית. ההתפתחות הפנימית בעיראק הביאה לכך, שקאסם נשען יותר ויותר על אותם יסודות חברתיים ומפלגתיים שהתנגדו לקע"ם, וביניהם הקומוניסטים, שהשתלטו על הרחוב הבגדאדי לאחר סילוקם של אנשי "אל-בעת". התפתחות זו יצרה את הרושם, כי הקומוניסטים הולכים ומשתלטים על המדינה, וכי עיראק עשויה להיחפז לגבורה סובייטית בתמיכתה הגלויה של ברית-המועצות. רושם זה התחזק נוכח התרחקותה של עיראק ממדינות המערב והידוק קשריה עם רוסיה הסובייטית. כתוצאה מכך החלה להתארגן חזית אנטי-קומוניסטית בתוך המדינה, ביוזמת חוגי הימין ו"אל-בעת", שביקשה לכלול בשורותיה את כל הגורמים המדיניים שבעיראק, להוציא את הקומוניסטים כמובן. ניסיון זה נכשל, אך יחד עם זאת החל קאסם לנקוט אמצעים לבלמת

היסודות הקומוניסטיים, החל מנובמבר 1958. יחידות ההגנה העממית, יוצאות ההמון הערבי, שצוידו בנשק בראשית ימיו של המשטר החדש, נצטוו למשוך ידהן מענייני מדיניות ובטחון, ולעסוק במקום זה בתפקידים שאין להם נגיעה ללוחמה של ממש, כגון תפקידי הג"א. אימוניהן נמשכו, אך הפעם בתוך מחנות הצבא, מקום שם הוחזק הנשק והוחזר עם תום האימון. לארגוני הסטודנטים, שלתוכם חדרו הקומוניסטים לעומק ניכר, ניתנה הוראה להימנע מפעילות מדינית והוסבר להם שמוטב ויתרכזו בלימודים.

צעדים אלה נועדו לספק את דרישותיה של "המפלגה הלאומית הדמוקרטית", שממילא לא התנגדה בחריפות מיוחדת להתחזקות הקומוניסטים במדינה. לא כן שאר הפלגים, ובמיוחד מפלגת "אל-אסתלקאל", שעוד שותפה בשלטון באותם הימים. מפלגה זו דגלה במדיניות נויטראלית בענייני חוץ, אך היא פירשה מושג זה כפשוטו, וסברה כי הוא חל גם על היחסים עם ברית-המועצות. נוסף לכך יש לזכור, כי במפלגה זו היו יסודות ימניים של ממש, הן מבחינת ההכרה והן מבחינת האינטרסים החומריים.

חוגים אלה לא היו מוכנים להירתם לתכנית של רפורמות חברתיות וכלכליות. על רקע זה באה התפנית החדה בעמדת עסקני "אל-אסתלקאל", שבעקבותיה הודחו נציגיהם מכל תפקידיהם בממשלה ובשלטון. נראה, כי צמרת "אל-אסתלקאל" החליטה שעליה לפעול לבלימת ההשתלטות הקומוניסטית במדינה בכל מחיר, ולו גם באמצעי שיתוף פעולה עם היסודות הפרו-נאצריים בעיראק. משפנתה המפלגה לעבר מדיניות פרו-מצרית זו שוב לא יכול היה קאסם להמשיך ולשתפה בממשלתו. בפברואר 1959 ביצע קאסם שינויי גברי בממשלה והרחיק את כל שרי "אל-אסתלקאל" ו"אל-בעת" (מוחמד צאלח מחמוד, צאדק שנשל, באבא עלי, עבד אל-גיבר ג'ומרד, נאג'י טאלב ופואד אר-רכאבי). במקום מונו 6 קציני צבא ו-8 שרים אזרחיים, כש-5 מהם משתייכים ל"מפלגה הלאומית הדמוקרטית". גם בשלב זה לא צורף אף מנהיג קומוניסטי לממשלה. מבין השרים החדשים יש להזכיר את חוסיין ג'מיל (הדרכה לאומית), האשם ג'וואד (חוץ) וטלעת אש-שיבאני (פיתוח). חוסיין ג'מיל התפטר מיני ובי עקב דחיית דרישתו לסגור את היומון הקומוניסטי, ואילו חלק מהשרים שהתפטרו ברח לירדן וביקש את חסותה.

תוצאותיהם של התמורות בהרכב הממשלה הסתכמו כדלקמן: ראשית, הושגה יתר אחדות בממשלה מאחר ורוב השרים החדשים הורכב מאישים בעלי השקפות דומות בענייני פנים וחוץ. שנית, החילופין ביטאו את החלטתו של קאסם להיעזר ביסודות השמאליים במדינה, להוציא את עסקני "אל-בעת" הפרו-נאצריים והקומוניסטים שאין לבטוח בהם. רוב התיקים הכלכליים נמסרו לידי נציגי "המפלגה הלאומית-דמוקרטית". עם זאת גמר קאסם אומר להזדהות עם השאיפה להעלאה מיידית ומהירה של רמת החיים של המוני העם. מתוך כך השקיע גם מאמצים מרובים למשיכת ההמון העיראקי לצידו. אמנם ההמון אינו מהווה כוח בפני עצמו ללא סיוע הצבא, אולם השליט העיראקי. חש בצורך לקנות מראש את אהדתו של ההמון במקרה של פילוג בצמרת הצבא. כתוצאה מכך עלה בהדרגה משקלו של האספסוף הבגדאדי בחייה המדיניים של עיראק. למחרת הדחתם של שרי "אל-אסתלקאל" הוחל בביצוע הרפורמה האגרארית בהשראתה של "המפלגה הלאומית הדמוקרטית".

שלישית, סילוקם של השרים הימניים מהממשלה הסיר את המעצורים שבלמו את קאסם בניהול מדיניות פרו-סובייטית מובהקת, אך ללא התמכרות מוחלטת לברית-המועצות. רביעית, הגברת כוחות של הצבא בשלטון בלטה בהרכב הממשלה. בעוד שבממשלה הקודמת כיהנו רק 3 קצינים מתוך 14 שרים, הרי שלממשלה החדשה הוכנסו 6 קצינים מתוך 14. מקרב קציני הממשלה הקודמת נשאר בשלטון אך ורק קאסם עצמו. השרים-הקצינים החדשים היו נאמניו המקורבים של קאסם, כפי שהוכח הדבר מתוצאות המרד הצבאי במוסול. קאסם חזר והטעים, לאחר ביצוע הטיהורים בצמרת הצבא, את כוונותיו לשיפור מעמד הקצונה מחד גיסא ולהגדלת הכוחות הצבאיים מאידך גיסא, (תוספת של דיביזיה חמישית משורינת תוך הסתייעות בנשק הסובייטי החדש). חמישית, ההרכב

החדש של הממשלה סימן את חיסול שארית ההשפעה הפרו-נאצרית בממשלת עיראק. מאז ואילך שוב לא ניתנה דריסת רגל ליסודות הפרו-נאצריים בממשלה ובמוסדותיה. ששית, האחרונה שבתוצאות החילופין בממשלה נבעה במידה רבה מסילוקם של תומכי נאצר והרחקתם של אנשי "אל-אסתלקאל". שילוב זה הביא להתקרבות שני יסודות מודחים אלה עד כדי הזדהות מלאה ביניהם. יתר על כן, לגיבוש החזית הפרו-נאצרית נתלוותה ההכרה, כי לא תיתכן פעולה בתוך המסגרת הקיימת לשם שינוי המצב. האפשרות היחידה שבאה בחשבון הייתה, אפוא, הפלת משטרו של קאסם. הייאוש ממשטר קאסם הצמיח שתי תוצאות עיקריות: (א) התרחבות הקרע בתוך הציבור העיראקי והתגברות התסיסה הפנימית עד לידי כך, שקאסם נאלץ לנקוט באמצעי דיכוי חריפים כדי לבלום את מתנגדיו, ואפילו באמצעות התרת הרסן לפעילות קומוניסטית גלויה ברחובותיהן של הערים; (ב) התקרבותם של מתנגדי קאסם לנאצר עד כדי קבלת סיוע ישיר ולראות את התמורות האחרונות כגורם עיקרי להתפרצות מרידת הנפל במוסול.

מרידת הנפל במוסול (מרץ 1959)

התמורות שחלו בהרכב הצמרת השלטת בעיראק במשך 8 חודשי קיומה הראשונים לא עברו ללא זעזועים יסודיים. העובדה, שמספר השותפים בשלטון צומצם עד למינימום והועמד על "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" והצבא, לא הביאה לשינוי יסודי בהרכב הכוחות הקיימים בעיראק. קאסם שיתק אמנם את מתנגדיו אך לא חיסלם כליל. פסקי המוות שהוצאו על פאדל ג'מאלי ורשיד עאלי לא בוצעו, והשכבות החברתיות שעמדו מאחוריהם (בעיקר השייחיים) המשיכו להתקיים. הוא הדין לגבי הקולונל עארף ועשרות רבות של קצינים, מדינאים ופקידים, ששותפו במשפטי הראווה בבגדאד. הם הוטלו למעצר, אך אוהדיהם הרבים לא חוסלו מבחינה פיסית. אולם הרחקתם של היסודות הפרו-קע"מים מהממשלה שחררה את קאסם מהצורך לשלם מס שפתיים לשליט קע"ם, צורך שנכפה עליו כל עוד לא התבסס משטרו הפנימי די צורכו. בפרוס מרץ 1959 יצא קאסם, זו הפעם הראשונה, בהתקפה גלויה על קע"ם. בנאומו זה תקף השליט העיראקי לא רק את התערבותה של קע"ם בענייני הפנים של עיראק, אלא אף את מדיניות החוץ של נאצר. לראשונה הביע קאסם את השקפותיו בשאלת האיחוד הערבי, והסתבר כי הוא אינו גורס איחוד נוסח השתעבדות מדינה אחת לרעותה. הוא הרחיק לכת וקרא תגר על סיפוחה של סוריה למצרים ורמז על תמיכתו בעצמאותה. כן הוקיעה את המשטר הפנימי במצרים כבלתי-דמוקרטי בניגוד למשטרה של עיראק. לנאום זה נודעה חשיבות רבה, שכן הוא העיד על התבססותו הפנימית של קאסם, וזו הפעם הראשונה שמנהיג ערבי "אנטי-אימפריאליסטי" (בניגוד לנורי אס-סעיד "שכיר הבריטים") הביע דעות עצמאיות בשאלות היסוד של העולם הערבי. נאומו של קאסם בישרו למתנגדיו, כי עליהם לפעול במהירות אם רצונם למגר את משטרו. הזדמנות מתאימה לניסיון הפיכה נקרתה על דרכם של מתנגדיו בעת התכנסותו של "קונגרס שוחרי השלום" במוסול. בד בבד עם ביצוע השינויים האחרונים בממשלה, החלו העסקנים הקומוניסטיים להגביר את פעילותם בקרב ההמונים. ממשלת עיראק נתנה ידה לפעולות אלה, וקאסם עצמו נרתם למלאכה בסדרה של נאומים בפני "הליגה של הנשים הדמוקרטיות", "ארגון הסטודנטים" וכד'. "קונגרס השלום", שאורגן במתכונת כלל-ארצית, הווה את גולת הכותרת לפעולות אלה. לתכלית זו אורגנו רכבות מיוחדות שהועמדו לרשות הציבור במחירים מוזלים עד למחצית. הכנס התקיים ב-5 במרץ 1959, במעמד של כ-1/4 מיליון אזרחים במוסול. ליום זה ממש נועדה תחילת המרד, שבראשו עמד הקולונל בד אל-והאבי אש-שוואף, מפקד החטיבה החמישית של הדיביזיה העיראקית השנייה. עיתוי הזמן למועד עריכתו של "קונגרס השלום" ובחירת מוסול כמקום המרד הסתייעו ב-5 שיקולים נוספים מצדם של המורדים: (א) בבגדאד שלטו כוחות צבא נאמנים לקאסם, ואילו ברחובותיה של הבירה פעלו "יחידות ההתנגדות העממית" בחסותם של הקומוניסטים. כל ניסיון הפיכה בבירה היה נדון מראש לכישלון; (ב) מספר מפקדים של יחידות צבא שהוצבו במוסול ובסביבותיה הביע את נכונותו

להשתתף במרידה; ג) מוסול שימשה מאז ומתמיד מבצרם של חוגי הימין. במחוז זה היה משקלם של בעלי האחוזות הגדולות, שהיו עשויים להיפגע על ידי הרפורמות הכלכליות והקרקעיות; ד) מארגני המרידה הביאו בחשבון את קיוצם של מספר שבטים נודדים בסביבות מוסול, אשר אחד מהם לפחות, שבט שֶמֶר מתפרס בחלקו משני עברי הגבול העיראקי-סורי. שבט זה הצטרף למרידה. כן הניחו המורדים, כי התורכמנים הרבים יתנו ידם למרידה אנטי-קומוניסטית זו, או לפחות יעמדו מן הצד; ה) קירבתה היחסית של מוסול לגבול הסורי איפשרה הזעקת תגבורת אפשרית מקע"ם. שיחזור מהלך המרד מגלה, כי הוא בוצע בתמיכתו הנמרצת של שליט קע"ם, ג'מאל עבד אנ-נאצר, אשר שהה באותה תקופה בסוריה. כמויות נשק מסוימות הוברחו מסוריה למוסול, ושליחי המורדים נפגשו בדמשק עם נאצר ועם שר הפנים ב"חבל הסורי", עבד אל-חמיד סראג', על מנת לתאם את מהלך המבצעים. מסתבר, שהמורדים שמו את מבטחם בהצטרפותן של יחידות צבא אחרות למרידה, וכאן נועד לתחנת השידור במוסול תפקיד נכבד בשידור ידיעות כוזבות, שמתוכן הייתה מתקבלת התמונה של הצלחת המרד עוד בשלבי הראשונים. מסתבר, שתחנת השידור של מוסול תוגברה, למעשה, על ידי משדרים שהוקמו בסוריה, שכן במוסול עצמה לא היה ציוד שיאפשר את הגברת עוצמתה של התחנה המקומית.

תכנית המרידה נכשלה. בראש ובראשונה נדחה מועד ההתחלה ליומיים, ולמעשה, הוכרזה המרידה רק ב-7 במרץ 1959. קיימת גירסא האומרת, כי עקב דחייה זו גונב שמץ לאוזניו של קאסם והוא ידע, אפוא, מראש על התסיסה. ברם גם שאר חישוביהם של המורדים הוכחו כמוטעים מיסודם, חטיבתו של הקולונל אש-שוואף עצמו לא התייצבה במלואה מאחוריו; ואילו שאר הכוחות, ובכללם הדיביזיה השנייה כולה על מפקדה, הגנרל אט-טבקצ'לי¹⁰ ממקום מפקדתו בכרכוב, לא נענו לקריאות המורדים להצטרף למחנה שלהם. וכך הועמד אש-שוואף מראשית המרד במצב צבאי נחות. במוסול עצמה התפתחו קרבות דמים, כשיחידות צבא נלחמות זו בזו, וכוחות "ההתנגדות העממית", שהוקמו, כזכור, על ידי קאסם מקרב היסודות השמאליים שברחוב הערבי, נלחמו במורדים לצידן של היחידות הצבאיות הנאמנות לשליט עיראק. במשך כל יום ה-8 במרץ התחוללו קרבות עזים במוסול ובסביבתה, ובשלב מאוחר יותר הצטרפו למורדים אנשי שבט שֶמֶר בראש מנהיגם, השייחי 'אוור אל-עג'ייל עתיר הקרקעות. אולם המרד נכשל, כאמור, שכן קאסם פעל במהירות ובהחלטיות. ותוך זמן קצר הופיעו מטוסי חיל האוויר העיראקי בשמי מוסול והבזיקו את מיפקדתו של הקולונל אש-שוואף וריכוזי המורדים האחרים. ב-10 במרץ הפסיקה תחנת השידור של מוסול את משדריה, והמושל הצבאי הכללי, הגנרל אחמד צאלח אל-עבדי הודיע עוד קודם לכן על חיסולה של המרידה והריגתו של אש-שוואף. ימים מספר לאחר מכן עוד נמשכו פעולות האיבה בתוך מוסול עצמה, כשחיילים ואזרחים בוזזים, שודדים ומחסלים חשבונות אישיים. סה"כ מספר ההרוגים הגיע ל-2,426 כשוך המרידה הוצאו להורג 4 מראשי המורדים ונערכו טיהורים בצמרת הצבאית. שרידי המורדים ברחו לסוריה והתקבלו שם בכבוד רב.

למרידת הנפל במוסול נודעו תוצאות רבות משמעות: בראש ובראשונה הוברר, כי רוב רובו של הצבא שמר אמונים לקאסם. הנחתו של שליט עיראק, כי הצבא מהווה את מעוזו העיקרי הוכחה כנכונה. עם זאת היה צורך לבצע טיהורים צבאיים נוספים על מנת להבטיח תמיכה מוחלטת במנהיג. עמדתו של הצבא בפרשת מוסול הוכיחה לקאסם, כי עליו להעדיף את הצבא על פני כל גורם אחר. ברור אפוא, כי אילו יצא הצבא המאוחד נגד הקומוניסטים, היה קאסם נאלץ ללכת בעקבותיו לאל היסוס, למרות שיקוליו האישיים. מרידת הנפל במוסול הוכיחה גם את אוזלת ידם של תומכי נאצר למיניהם בעיראק. מבחן הכוח במוסול החלישם ביתר שאת והקל על מסעו של קאסם נגד השבטים ברחבי המדינה, תוך ביטול חוק

¹⁰ למרות עמדתו הניטראלית של טבקצ'לי פוטר זה האחרון על ידי קאסם לאחר שוך- המרידה ונשפט למות.

השבטים, שהיקנה זכויות מיוחדות לשבט ולשייח' העומד בראשו. תולדה נוספת מכישלון מרידת מוסול הייתה התחזקות היסודות השמאליים במדינה והמשך עלייתה של המפלגה הקומוניסטית. יש לזכור, כי עליית הקומוניסטים הייתה מוגבלת בהכרח עד לשלב מסוים עקב הישענותו המוחלטת של קאסם על הצבא, שבו לא הייתה לקומוניסטים כל דריסת רגל. כישלון הפרו-נאצרים לא בישר על מחדלם, ונהפוך הוא. המאבק הפנימי בעיראק רק החרף והלך לאחר הפיכת הנפל במוסול. קאסם אישר זו הפעם הראשונה פסק דין מוות שהוצאו נגד 4 קצינים גבוהים, אשר בוצעו מיני ובי במעמדם של אלפי צופים מקרב תושבי בגדאד. היה בכך משום אות וסימן לסיום תקופת המתנינות של השליט העיראקי, אשר נאלץ לנקוט בצעדים קיצוניים על מנת לבסס את משטרו. תוצאה נוספת של דיכוי מרידת מוסול הייתה כרוכה בעלייתו של המיעוט הכורדי בעיראק. תמיכתה של ברית-המועצות במיעוט זה ובשאיפותיו הלאומיות הפכה את פתרון בעייתו לתנאי יסודי בהשגת יציבותה הפנימית של עיראק; ואכן לאחר שובו מצ'כיה לעיראק, התקבל מוצטפא אל-ברזאני פעמיים לראיון עם קאסם (ב-18 בינואר וב-23 בפברואר 1959). חלק משבטי הכורדים סייע למיגור שבטי השמר במרידת מוסול ואילץ את השייח' אל-עג'ייל לברוח לסוריה. בעיצומו של אפריל 1959 הגיעה הספינה "גרזיה" לבצרה, כשעל סיפונה מאות לוחמים כורדיים,¹¹ אשר נמלטו בשנת 1947 לרוסיה מחמת הרדיפות נגדם. קאסם גם פרסם חנינה למנהיגי שבט ברזאני שעמדו לימינו בעת מרידת מוסול. לעומת זאת ברחו מאות כורדים אחרים לתורכיה ולאיראן לאחר כישלון מרד מוסול, וביניהם יש לציין את השייח' הכורדי עת'מאן אנ-נקשבנדי, יריבם העיקרי של הברזאנים. הישענותו הזמנית של קאסם על הברזאנים ולוחמיהם שהוחזרו מרוסיה התבלטה ביתר שאת נוכח התמרדותם של שבטים כורדים אחרים, ופעולות החתירה שנוהלו מסוריה על ידי השייח' אל-עג'ייל בראש נאמניו משבט שמר, אשר התקשרו גם עם שבטי המונתפק השיעיים וראשיהם הסוניים (משפחת סעדון) בדרום עיראק.

ההתנקשות בקאסם, משפטי בגדאד והמצב הפנימי

ב-7 באוקטובר 1959 נערכה התנקשות בחייו של קאסם, ה"זעים אל-אוולן" ("המנהיג הראשון") ברחובה הראשי של בגדאד על ידי 8 אנשים מזוינים. קאסם נפצע והועבר לבית-חולים. מקץ זמן מה שידר נאום לעם ובו הודיע על ההתנקשות בחייו והביע את "נכונותו למות למענו". ההתנקשות הבהירה לקאסם מהי מידת הפנות הנודעת להערצה העיוורת, כביכול, למנהיגותו. במבחן זה הוברר לקאסם, כי אמנם הינו "המנהיג הראשון" או היחיד של עיראק, אך לא פחות מכך הריהו מנהיג בודד. כשלושה חודשים לאחר ניסיון ההתנקשות הובאו החשודים לדין. מתוך 78 חשודים נכחו רק 57 באולם בית-הדין העממי שבראשו עמד הקולונל מהדאווי. השאר נמצא מחוץ לגבולות המדינה. במהלך המשפט התברר, כי נוסף לאשמת ההתנקשות העיקרית נאחזו קאסם, ועושה דברו מהדאווי, בהזדמנות זו כדי לפרוע את החשבון מחוגים רבים במדינה שהוחזקו כמסוכנים להנהגה הנוכחית. במידה מסוימת ניתן היה לקבוע, כי בתא הנאשמים יוצגו מפלגות וגופים שונים אשר פעלו בעיראק באותה תקופה וציר הדיונים העיקריים נסב על מגמות המשטר העיראקי ויחסו לקע"ם.

מאז ההתנקשות בקאסם (אוקטובר 1959) רווחו שמועות רבות בדבר מאבק מאחורי הקלעים סביב הרכבו של בית-הדין. בסופו של דבר התמנה מחדש הקולונל מהדאווי כאב בית-הדין, והוא ניצל עמדה זו על מנת לבצר את מעמדו האישי בקרב המנהיגות העיראקית. דיוני בית-הדין לא זו בלבד שהתנהלו בפומבי, אלא שגם הוקרנו באמצעות רשת הטלוויזיה ברחבי עיראק. מהדאווי עסק רוב הזמן בנשיאת נאומים חוצבי להבות בגנותו של נאצר ומזימותיו, ובהקעת האימפריאליזם המערבי, תוך המטרת שבחים על ברית-המועצות וחלקה בשחרור עמים נדכאים. התביעה להחלפת מהדאווי במשפט זה הפכה לסלע מחלוקת מדינית, שהרי מהדאווי נחשב לעושה דברו של קאסם ונחשב למקובל בקרב המפלגה

¹¹ בעקבותיה הגיעו שלוש ספינות נוספות עם לוחמים כורדים שגלו בשעתו לברית-המועצות.

הקומוניסטית העיראקית, שהיוותה ללא ספק את אחד הגורמים החזקים במחנה תומכיו של קאסם. סביב מהדאווי נתקבצו גם מספר קצינים שקשרו את עתידם המדיני בגורלו. מהעבר השני של המתרס ניצב, כנראה, מושלה הכללי של עיראק, הגנרל אחמד צאלח אל-עבדי, אשר ריכז בידיה את סמכויות השלטון בתקופת החלמתו של קאסם. בתקופה זו הוצאו הוראות שונות, שתכליתן הייתה להגביל את אפשרויות הפעולה של גופים ציבוריים במדינה. הוראות אלה התפרשו בשעתו כמכוונות להצרת צעדיהם של הקומוניסטים, שכן מפלגתם נחשבה לכוח המאורגן החזק ביותר בעיראק.

בין מהדאווי ועבדי ניצב, כנראה, קאסם עצמו, שהסתייע בקומץ קטן של יועצים מקרב מדינאי "המפלגה הלאומית-דמוקרטית". מפלגה זו, בעלת הצביון השמאלי אך הבלתי-קומוניסטי, נחשבה כקרובה ביותר לקאסם מבחינה אידיאולוגית, ואכן חבריה תפסו את עמדות המפתח בממשלה (כגון האשם גיוואד – שר החוץ ומוחמד חדיד – שר האוצר). בנוסף לגורמים אלה יש להוסיף את המיעוט הכורדי, שאין להגדירו לכאן או לכאן מבחינת האספקלריה המדינית-הפנימית, הן מחמת פילוגו בין שבטי ברזאני ותומכיהם לבין השבטים המתנגדים להם, והן מחמת העמדה הגמישה שגילוי ראשי הברזאנים כלפי קאסם, בבחינת כבדהו וחשדהו. עמדתו של הצבא במסגרת זו הייתה מעורפלת כלשהו. קרוב לוודאי, כי צמרת הקצונה נחלקה בין תומכי מהדאווי לבין תומכי עבדי. מכל מקום, השתייכותם של הקצינים לאחד המחנות היריבים נראתה פסיבית יותר מאקטיבית. הערכה סכימטית זו של המצב הפנימי בעיראק, לאחר הפיכת הנפל במוסול, מראה, כי במסגרת השלטון התרכזו הכוחות העיקריים באגפים. אם נכונה הערכה זו הרי שבתווך ניצב קאסם, כשקומץ קטן יחסית של יועצים מצוי סביבו, ובכך היו נעוצים חולשתו וכחו גם יחד. שכן במערך כוחות שקול זה שום צד לא היה מוכן להסתכן בהתמודדות גלויה. קאסם, שניצב בתווך, היה, אפוא, בבחינת הרע במיעוטו לגבי שני המחנות.

למנהיגותו של קאסם היה יתרון נוסף: תחת חסותו היו יכולים שני הצדדים להסתופף וליטול חלק בהנהגת המדינה. המאבק, במידה והתקיים, התנהל בתוך מסגרת אחת, ובכך נמנעה התלקחות כללית. הניתוח דלעיל מסביר מדוע לא ניצל הגנרל עבדי את שעת הכושר שנוצרה עקב שהותו של קאסם בבית-החולים. שהרי עבדי לא יכול היה לבטוח בכל יחידות הצבא. לעומת זאת ידעו מהדאווי ומרעיו, כי הישענותם המופרזת על הרחוב הבגדאדי ותאי המפלגה הקומוניסטית עלולה להטות את יחידות הצבא נגדם.

ממהלך משפט המתנקשים בקאסם הוברר, כי שבעת הנאשמים הראשיים לא הכחישו כלל את חלקם בקשר. הם הודו בפה מלא, כי עזה היה רצונם לסלק את קאסם מהבמה המדינית. לעומת זאת הכחישו הנאשמים בתוקף את הקשר בינם לבין קע"ם. למרות שקשה לקבל הכחשה זו, הרי שנעלה מכל ספק, כי עצם ההודאה ברצון לסלק את קאסם מהזירה העיראקית העידה על אכזבה כללית ממשטרו של קאסם. אכזבה זו ניזונה מגורמי מישנה, כגון היעדר היציבות המדינית, השפל הכלכלי החמור, ושיתוק ללא תקדים של חיי המסחר במדינה מאז ימי נורי אס-סעיד. יתר על כן, הרפורמה האגררית המובטחת התנהלה בשלהי שנת 1959 בעצלתיים ומפעלי הפיתוח הגדולים, שהוחל בביצועם בתקופת המשטר הישן, הוקפאו בעודם באיבם.

מעל לכל, תרמה לאווירת אי-היציבות החתירה המתמדת מצד קע"ם, שלא הותירה מנוחה כלשהי למשטרו של קאסם. מספר הניסיונות הידועים להפלת המשטר הגיע עד סוף שנת 1959 לחמישה, כולל מרד אש-שוואף במוסול. באווירה זו נערכו טיהורים לאין-ספור במנגנוני הממשלה והצבא, ומבצעים אלה הגבירו את רחשי הפחד והחשד ברחבי המדינה. המצוקה הכלכלית מחד גיסא ומשטר הטרור והבילוש מאידך גיסא – תרמו ליצירת העוינות והאכזבה ממשטרו של קאסם. לפי עדות משקיפים, פעלו בבגדאד בלבד 4 זרועות ביטחוניות שונות ומתחרות. קבוצה אחת סרה למשמעתו של הגנרל עבדי, השנייה – שירתה את קולונל מהדאווי, השלישית – הופעלה על ידי שר הפנים אחמד יחיא, והרביעית, שייצגה את המודיעין הצבאי, נוהלה על ידי ווצפי טאהר, שלישי האישי של קאסם. קרוב לוודאי, כי

סוכני קע"ם ניצלו את אי-שביעות הרצון ששררה בעיראק בקיץ 1959, אולם חתרנותה של קע"ם לא הייתה הגורם היחידי לירידת קרנו של קאסם ברחוב העיראקי.

סכסוך השט אל-ערב ומשמעותו לגבי קאסם

עקב התערערותה ההדרגתית של יוקרת קאסם נקטו אנשי צמרת השלטון בשורה של צעדים על מנת לשקם יוקרה זו. לראשונה נוצלה העובדה, כי השליט ניצל ממוות על מנת להעמיק את הכרת ההמונים, כי היה זה רצון האל. שנית, נערך מצוד חסר-תקדים לגילוי האשמים. מקץ שלושה חודשים יכול היה מהדאווי לפתוח במשפט הראווה הגדול ביותר שעיראק ידעה עד אז. משפטי הראווה נערכו בצורה מבוזבזת ומדוקדקת על מנת להמחיש בפומבי את שפלות מזימותיה של קע"ם בעולם הערבי בכלל ובעיראק בפרט. שידוריו היו מיומניים של מהלך המשפט נועדו להסיח את דעתם של אזרחי עיראק מהמצב הכלכלי החמור. שיטה זו, שהשיגה במידה רבה של הצלחה את ייעודה, ונועדה להסיח את הדעת מבעיות כלכליות וחברתיות לוחצות על ידי ריכוז התעניינות הציבור בתצוגת ראוה מרתקת, לא הייתה בבחינת חידוש בעולם הערבי. הייתה זו שיטתו המובהקת של ג'מאל עבד אנ-נאצר המצרי, שאומצה עתה על ידי יריבו המובהק עבד אל-כרים קאסם. נוסף למשפט ההתנקשות מצא קאסם לנחוץ לחדש את סכסוכה הישן-נושן של עיראק עם איראן על השט אל-ערבי.

נהר זה ממזג את הפרת והחידקל וזורם דרומה-מזרחה לאורך כ-120 ק"מ לעבר המפרץ הפרסי. הנהר הינו רחב ועמוק ומיכליות נפט גדולות יכולות לשוט בו לעבדאן הפרסית או בצרה העיראקית. בשנת 1639 נחתמו הסכמי הגבול הראשונים בי פרס לאימפריה העות'מאנית על התוויית הגבול העיראקי.

דא עקא, שהגבול באזור השט אל-ערב לא נקבע אז סופית והסכסוך נמשך מאות שנים, תוך התנגשויות בין-שבטיות מתמידות. בשנת 1912 הוקמה ועדה פרסית-עות'מאנית לשם ניסוח טיוטת הסכם. מסקנותיה לא אושרו מעולם מכיוון שעם תום מלחמת העולם הראשונה נותקה עיראק מהאימפריה העות'מאנית המתמוטטת והפכה לאזור מנדט בריטי. בשנות ה-30 התלקח מחדש הסכסוך סביב השט אל-ערב, המהווה את המוצא העיקרי של עיראק למפרץ הפרסי, ומשרת בעת ובעונה אחת את חבלי הנפט של דרום-מערב איראן. רק בשנת 1937, לאחר התערבות חבר-הלאומים מצד אחד, ועם הידוק הקשרים המדיניים בין עיראק ואיראן במסגרת ברית סעד-עבאד מצד שני, הושג הסכם מחייב. הגדה המזרחית של הנהר נמסרה לאיראן ואילו הריבונות על הנהר עצמו הושארה בידי עיראק. ההסכם קבע, כי לשתי המדינות הזכות המלאה להשתמש בנתיב השיט של הנהר. סדרי הניווט ותשלומי דמי השירות נשארו פתוחים וסוכם, כי ייחתם הסכם נוסף שיגבש סעיפים אלה. דא עקא, שהסכם מעין זה לא נחתם. כתוצאה מכך הושטו מיכליות נפט לנמליה הדרומיים של איראן על ידי נווטים עיראקיים, שגבו דמי שירות גבוהים ולא טרחו אפילו למסור דו"ח על הוצאתם. הואיל וכ-3/4 מכלל הספינות ששטו בשט אל-ערב הגיעו לאיראן או יצאו ממנה, הרי שרוב הכספים זרם ממקור פרסי ורק חלק מזערי מסכומים אלה הוצא למטרות שיפוץ גדות הנהר. מרביתם היוותה רווח נקי לעיראק. הסדר זה קיפח את האיראנים, אולם הם הבליגו במשך שנים רבות. תחילה נבעה הבלגתם מבריתם עם עיראק במסגרת "ברית בגדאד", ואילו לאחר הפיכת יולי 1958 נמנעו מהפעלת לחץ כדי לא להכביד על משטרו של קאסם; ואולם זה האחרון יצא בהכרזה, כי עיראק רק השאילה לאיראן את מובלעת "ערביסתאן" וכי הגדה המזרחית של השט אל-ערב שייכת לעיראק. האיראנים תבעו בדרישה נגדית להעביר את תחום הגבול לקו העומק המכסימלי של הנהר ולא על גדתו המזרחית, כפי שהוסכם בשנת 1937. האיראנים נמנעו, כאמור, מלעורר את הבעיה בצאתם מההנחה, כי משטרו של קאסם הינו בבחינת הרע במיעוטו ומפלתו תוליד לתוהו ובוהו ולהשתלטות קומוניסטית. מסתבר אפוא שקאסם, שנהנה עד אז מ"הסטאטוס-קוו", הן מבחינה כלכלית והן מבחינה מדינית, בחר להסיח את דעתם של אוכלוסי עיראק מהקשיים הפנימיים על ידי ליבוי מלאכותי של סכסוך רדום.

סיבה נוספת לכך הייתה, לאל ספק, מאמץ התחרות בין קע"ם לבין עיראק. הוקעתו של קאסם על ידי שופרות התעמולה של קע"ם על שהוא לא נלחם באימפריאליזם המערבי הביאתהו לעורר את סכסוך השט אל-ערב כדוגמה וכמופת לנאמנותו ללאומנות העיראקית ולמאבק האנטי-אימפריאליסטי.

מבצע נוסף של הסחת דעת הקהל העיראקי נתגלה עם חידוש התביעות העיראקיות לסיפוח נסיכות הנפט של כוויית למדינה, תוך הסתמכות על החלוקה המינהלית שהייתה קיימת בתקופה העות'מאנית. אולם בעיית כוויית תידון בנפרד.¹² מכל מקום, הקשר בין בעיית השט אל-ערב לבין המאבק בין קאסם לנאצר מחזירנו ישירות למכלול הניגודים שבין קאסם לנאצר על כל תוצאותיהם.

חתרנות נאצר והשפעתה על משטר קאסם

מרידת הנפט של מוסול וחיסולם המדיני של עארף ורשיד עאלי תרמו, ללא ספק, להחרפת המאבק בין קע"ם לעיראק. כשלונו של אש-שוואף החמיר שבעתיים את יחסי שני השליטים הבולטים בעולם הערבי. כבר הודגשו לעיל הניגודים הגיאופוליטיים בין עיראק למצרים, שיצרו תחרות מתמדת בתוככי העולם הערבי. התחרות הוכתבה תחילה על ידי הזדהותם של משטרי המדינות עם הגושים היריבים בעולם, אולם להלן הוברר, כי ניגודים אישיים תורמים להגברת הניגודים הבין-ערביים. אין ספק, כי הניגוד האישי בין קאסם לנאצר הווה גורם בפני עצמו, אולם היה זה גורם משני בלבד לעומת הקיטור הגיאופוליטי המסורתי המאפיין את ארץ הנילוס וארם-נהריים. התקשרותם של שני השליטים, נאצר וקאסם, עם ברית-המועצות במאבק הבין-גושי והתנגדותם המשותפת לאימפריאליזם המערבי העמידו את שניהם על רמה שווה, גילוי של הניגוד בין קאסם לנאצר, והפיכתו לנושא ראשון במעלה בקרב העולם הערבי, העלה את קרנו של קאסם בעיקר. קשריה של עיראק הקאסמית עם מרבית מדינות ערב היו תקינים למדי, ומידי פעם בפעם הופיעו ידיעות על מגעים עיראקיים-סודאניים, ועיראקיים-אלג'יריים. באפריל 1959 לא הגיעה הוועדה המדינית של "הליגה הערבית" לסיכום פרו-קע"מני, וזאת למרות היעדרו של עיראק, ירדן, לוב ותוניסיה.

באוקטובר 1960 הכירה ירדן במשטרו של קאסם. בפברואר 1961 התכנסו שרי החוץ הערביים בבגדאד במסגרת "הליגה הערבית". התופעה הבולטת ביותר של כנס בגדאד הייתה הימנעותן ההדדית של קע"ם ועיראק מהתקפות ומהשמצות. כן בלטה הופעת נציגי תוניסיה לדיונים, לאחר שמדינה זו החרימה כשנתיים וחצי את מושבי "הליגה הערבית" עקב חתרנותו של נאצר. קאסם היה מעוניין להקים גוש אנטי-נאצרי שבמרכזו תעמודנה עיראק ותוניסיה, בצירופן של ירדן וסעודיה, ובמידה פחותה – לוב ולבנון. ברם גוש מדיני מעין זה לא נוצר. אדרבא, חתרנותה של קע"ם בעיראק המשיכה להוות גורם מתמיד בערעור יסודות משטרו של קאסם. במשפטי ההתנקשות בקאסם הועלו שמותיהם של מספר נעדרים, אשר הואשמו בחתירה תחת יסודות המדינה. עם הנעדרים הוזכרו פאיק אס-סמראי, מזכיר "אל-אסתקלאל" ושגריר עיראק בקהיר לשעבר, פואד אר-רכאבי, איש "אל-בעת" שכיהן כשר בממשלתו הראשונה של קאסם, והקולונל סירי, שהיה קשור בעקיפין בפרשת מרד מוסול. אישים אלה, וכן רבים אחרים, הואשמו בצורה זו או אחרת בקשר לפעולותיה של קע"ם בעיראק. הנאשמים למיניהם, הנוכחים והנעדרים, הוצגו כמחבלי מזימות להפלת משטרו של קאסם, חלקם בעבור בצע כסף וחלקם – מתוך אכזבה מהשלטון הקיים ורצונם להמירו בשלטון אחר, מתוך הכרה ברורה במה שנראה להם כלאומיות עיראקית צרופה. בין אלה נודע מקום מרכזי לעסקני מפלגת "אל-בעת". מפלגה זו, שחרטה על דגלה את סיסמאות האיחוד הערבי בשילוב עם רעיונות חברתיים מתקדמים, עשתה כל שביכולתה על מנת להחיש את איחוד מדינות ערב. מפלגת "אל-בעת" חתרה והצליחה להביא לאיחודן הכולל של סוריה ומצרים, למרות שברבות הימים סילקו מנהיגיה מהגה השלטון של קע"ם. בדומה

¹² ראה בפרק על כוויית.

לכך, פעלו עסקני "אל-בעת" העיראקי להתקרבות מהירה בין קע"ם לעיראק. בתחילה שותפו מדינאיה בממשלתו של קאסם, אולם מרגע שזה האחרון החליט על דרכה העצמאית של עיראק, נדונה מפלגה זו לסילוק מהשלטון ולחיסול פעילותה. מפלגת "אל-בעת" הפכה, אפוא, לנאשם העיקרי במשפטי בגדאד, והקולונל מהדאווי לא חסך בדברי גינוי והסתה כלפי חבריה ומגמותיהם המדיניות. כישלונו של מרד אש-שוואף במוסול הביא, כנראה, את שליט קע"ם להערכה חדשה של דרכי חתירתו בעיראק, והוא החליט לנקוט בדרך של חיסול אישי. על רקע זה ניתן להבין את ההתנקשות בקאסם מחד גיסא, ואת הפומבי הרב שניתן למשפטי בגדאד מאידך גיסא. אין ספק, כי קאסם חש היטב באינטנסיביות של פעילות החתירה הקע"מית בארצו. אחת ממטרות משפטי הראווה בבגדאד הייתה להרתיע אזרחים עיראקיים מלהסתבך בפעילות מעין זו אולם קאסם לא הסתפק בנקיטת עמדה דפנסיבית בתחום המאבק הבין-ערבי. בעוד הוא מנסה לרכב על גל של לאומיות עיראקית ומפנה תביעות מחודשות כלפי איראן סביב בעיית השט אל-ערב, כיוון השליט העיראקי את מרצו התעמולתי כלפי "החבל הסורי" של קע"ם, תוך ניצול רגשות ההתמרמרות והקיפוח שהשתררו בקרב סורים רבים. אופנסיבה תעמולתית זו הסתייעה גם בידיעה, כי מצויים עדיין מדינאים סוריים המצדדים באיחוד עם עיראק, שכן איחוד זה הינו טבעי יותר ויוצר רציפות טריטוריאלית. תקיפת סיפוחה של סוריה למצרים הפכה במרוצת שנת 1960 לאחד מסממני התעמולה הבולטים של המשטר העיראקי, ומשפטי בגדאד נחשבו לזירה מתאימה לצורך תעמולה זו. ואכן, קולונל מהדאווי חזר ונשא נאומים ארוכים בזכות חירותם של תושבי סוריה ורצונם להשתחרר מהעול המצרי.

נושא שני, שהועלה לצורך המאבק המילולי בין עיראק לקע"ם, הייתה בעיית ארץ-ישראל. בתחום זה טען קאסם למען הקמתה של מדינה פלסטינית-ערבית ולשחרורה מידי "שלושת הגזלנים" – ישראל, ירדן ומצרים (רצועת עזה). העמדת מצרים בשורה אחת עם ישראל היוותה, ללא ספק, עלבון צורב לעבד אנ-נאצר, שראה עצמו כאביר המאבק הערבי להשמדת ישראל.

אולם סיכומם של משפטי בגדאד לא הצביעו על הצלחה מלאה. שכן הביום המשפטי היה לקוי, הנאשמים, הודיעו על סחיטת עדויותיהם באמצעות עינויים, ואילו חלק מהעדים חזר בו מעדותו. כתוצאה מכך נחלש בהרבה האפקט התעמולתי-ראוותי של המשפטים, והציבור העיראקי החל להטיל ספק באמיתות המזימות הנאצרות. ספק רב אם משפטי בגדאד סייעו, בסופו של דבר, לקדם את מטרותיהם האישיות של קאסם ומההד אווי גם יחד. מכל מקום בשנת 1961 חלה התגברות מחודשת של הגורמים הפרו-נאצריים בעיראק. נדמה היה, כי לאחר חיסולה של מפלגת "אל-בעת" הצליח קאסם לקיים את שלטונו במדינה בעזרת שיווי משקל בין הכוחות הימניים האנטי-קומוניסטיים והאנטי-נאצריים לבין חוגי השמאל הקומוניסטי והמקורבים לו. ביולי 1961 הוענקה חנינה לרשיד עאלי אל-כלאני ועונשו הופחת לשנת מאסר אחת בלבד. כן נחוו אנשי המשטר הישן, שנדונו בעבר לעונשי מאסר שונים, ומביניהם יש לציין את אחמד מוח'יתאר באבאן, פאדל אל-גימאלי, בורהאן באש-אעיאן ותופיס אס-סווידי. במשך שלוש שנות שלטונו שיחרר קאסם כמעט את כל מנהיגי המשטר הישן, רובם ככולם מדינאים ימניים מובהקים. לעומת זאת התרבו ההגבלות שהוטלו על המפלגה הקומוניסטית וחוגיה השונים. במקביל לכך הופחה רוח חיים בשרידי מפלגת "אל-בעת", בפרוס שנת 1961. מנהיגי "אל-בעת" העיראקית הוגבלו על שום ששאפו להביא את ארצם תחת מרותו של נאצר. לאחר מכן הם נוכחו במפלת עמיתיהם הסוריים, שהצליחו להביא את סוריה תחת כנפי מצרים אך שמטו את הגה השלטון מידיהם. למרות זאת המשיכו מנהיגי "אל-בעת" העיראקית לדבוק באיחוד עם מצרים מבלי ללמוד את הלקח הסורי. דבקותם זו היוותה הפתעה, כשם שעצם התנערותם מהמחתרת והתעוררותם לפעילות מחודשת בעיראק הזימה את ההנחה כי קאסם הצליח לחסלם. התגברות השפעתם של אנשי "אלבעת" ברחוב העיראקי, למרות האיסור על פעילותם, היוותה עובדה רבת-משמעות והרת-אסון למשטרו של קאסם.

חידוש הפעילות המפלגתית והחלשת השמאל

ב-6 בינואר 1960 חודשו החיים המדיניים בעיראק. בצו מיוחד הותרו הקמתן ופעילותן התקינה של מפלגות במדינה. אולם פעילותן של המפלגות הותנתה בתנאים מסוימים, כגון הזדהות עם משטר הרפובליקה והטלת פיקוח ממשלתי על מקורותיהן הכספיים. הגבלות אלה הוציאו מכלל חשבון את חידוש פעולתה של מפלגת "אל-בעת" וכל אותם פלגים ימניים שנאסרו בשלבים קודמים. ההגבלות שללו, אפוא, כל צביון דמוקרטי אמיתי מהחיים המדיניים המתחדשים. יתר על כן, לא הותר שיתופן בשלטון של כל המפלגות למיניהן, שהרי הוכרז כי הממשלה הקיימת תמשיך בכהונתה עד קיץ 1961. רק אז תכונס אסיפה מכוננת, שתאשר חוקה חדשה ותכונן מתוכה ממשלת מעבר אזרחית.

עוד במאי 1959 הכריז קאסם, כי הוא אינו משתייך לאף מפלגה אלא מייצג את העם כולו. כן הוסיף ואמר, כי עיראק שרוייה בתקופת מעבר שבה אין מקום לפלגנות. בהזדמנות אחרת הביע קאסם את חששו, כי חידוש פעילות המפלגות עשויה לפלג את הצבא. "המפלגה הדמוקרטית המאוחדת של כורדיסטן" פרסמה גילוי דעת באותו חודש ובו העלתה על נס את השיתוף בין הכורדים והערבים. היא הכריזה כי תמשיך לשתף פעולה בצורה הדוקה עם הקומוניסטים ו"המפלגה הלאומית הדמוקרטית". זו האחרונה הודיעה על הפסקת פעילותה בתקופת המעבר בהתאם למדיניותו של קאסם. הקומוניסטים, לעומת זאת, הרחיבו את פעילותם והתנגשו פעמים רבות עם הלאומנים. כן חזרו והעלו את התביעה לשתפם בשלטון, ותביעתם נתמכה על ידי שר הכלכלה, אבראהים כובה, ושר הבריאות, מוחמד אש-שוואף. מדיניותו של קאסם כלפי הקומוניסטים הצטיינה בתהפוכותיה: הוא חנן קומוניסטים שנעצרו בתקופת המשטר המלוכני מחד גיסא, וכלא אחרים שנאשמו בהתפרעויות ובהפגנות מאידך גיסא. במרוצת שנת 1959 נמתחו היחסים בין קאסם לקומוניסטים. שלב זה התאפיין בקרבות רחוב תכופים שנערכו בין הצבא לבין כוחות "ההתנגדות העממית", שסירבו להתפרק מנשקם כפי שנדרש על ידי קאסם. ביולי הוצא צו על ידי הגנרל עבדי בדבר פירוק ארגון "ההתנגדות העממית". חודש לאחר מכן החליטה ממשלת עיראק, בישיבה שנערכה בראשותו של קאסם, על סגירת משרדי המפלגה הקומוניסטית ברחבי המדינה.

בניגוד לדעתו של השליט העיראקי הוקמה באותו זמן "חזית לאומית מאוחדת", שבו השתתפו הקומוניסטים, "המפלגה הכורדית הדמוקרטית" ואישים שפרשו מ"המפלגה הלאומית הדמוקרטית". ארגון זה בא במקומה של "חזית האיחוד הלאומי", שהוקמה בעקבות מהפכת יולי 1958, בהשתתפות הקומוניסטים, "המפלגה הלאומית הדמוקרטית", "אל-בעת", "אל-אסתקלאל" ו"המפלגה הכורדית הדמוקרטית".

עם חידושם המוגבל של החיים המדיניים בעיראק בפרוס שנת 1960, הוענקו רישיונות ל"מפלגה הלאומית הדמוקרטית", למפלגה הקומוניסטית ולמפלגה הכורדית. לעומת זאת סירבה הממשלה לאשר את הקמתן של המפלגה הרפובליקאית, בראשות עבד אל-פתאח אבראהים, ומפלגת השחרור. לאחר הגשת ערעור, אושר רישיונה של "המפלגה האסלאמית". ראשיה של מפלגה זו שיגרו ביוני 1960 תזכיר לקאסם ובו ביקשו לדון מחדש בחוקי המדינה על מנת לקרבם לאסלאם. כן פנתה מפלגה זו לקאסם בבקשה לחון את רשיד עאלי אל-כילאני והקולונל עארף (שגילה נטיות דתיות באותה תקופה).

"המפלגה הלאומית הדמוקרטית" עמדה בסימן משברים פנימיים לאחר חידוש החיים המדיניים. ביטאון המפלגה "אל-אהאלי" הגן על עמדת המפלגה, שתמכה בהקפאת הפעילות המפלגתית במשך התקופה הקודמת. הוא נימק עמדה זו בצורך למנוע השתלטות "כוחות מסוימים" על עיראק. אולם באפריל 1960 פרש חוסיין ג'מיל מהוועדה המייסדת של המפלגה, ובעקבות חילוקי הדעות הפנימיים התפטר שר האוצר, מוחמד חדיד, מהממשלה ומהמפלגה. פרישות אלה הביאו להפסקת הופעתו של הביטאון "אל-אהאלי". למרות התנגדותם של תומכי מוחמד חדיד, נבחר כאמל צ'אדרצ'י מחדש לנשיא המפלגה וחוסיין ג'מיל נבחר למזכירה הכללי. בשלהי מאי 1960 הוקמה מפלגה חדשה בשם "המפלגה הלאומית הפרוגרסיבית", בראשות מוחמד חדיד ותומכיו, שהוצאו ממפלגתם הקודמת.

גם המפלגה הקומוניסטית החלה לגלות סימני חולשה ופילוג עקב אי-שיתופה בממשלה והצרת צעדיה על ידי השלטונות. לעומת זאת הכירה הממשלה בפלג שפרש מהמפלגה הקומוניסטית, בראשותו של דאוד אס-צאגי. במשך חודשי מאי-יוני 1960 הורגשה ירידת השפעת הקומוניסטים ברחוב העיראקי עקב הפילוג בשורותיהם ובגלל תמיכת הממשלה בפלג הקטן יותר, אשר מנהיגו – דאוד צאגי – לא נחשב כלל לקומוניסט על ידי עיראקים רבים. גל מהומות אנטי-קומוניסטי שטף את המדינה בחודשים אלה והתבטא ברגימות, ברציחות ובחבלה במערכת הבטאון המפלגתי "את'חאד אש-שעב". משרד הפנים צווה על סגירת סניפי "ארגון הנוער הדמוקרטי", שהיה בשליטה קומוניסטית, במיוחד בבירה. כן בוצעו מאסרים בקרב מנהיגי "ההתנגדות העממית". לעומת זאת לא נאסרה פעילותה של "תנועת השלום", שגם בה הייתה לקומוניסטים השפעה מרובה. עוד באפריל 1960 קיימה תנועה זו הפגנה המונית ברחובות בגדאד שהתקבלה על ידי קאסם ועל ידי סוקארנו, נשיא אינדונזיה.

ב-5 במאי 1960 קיימה "המפלגה הכורדית הדמוקרטית" את ועידתה בהתאם לחוק המפלגות החדש. בוועידה הודגש הצורך באיחוד כל הכוחות הפטריוטיים בעיראק תחת הנהגתו של הגנרל קאסם. בתום הוועידה נבחר מולא מוצטפא אל-ברזאני פה אחד למנהיג המפלגה. חודש לאחר מכן פרצו התנגשויות בין שבט ברזאני לבין שבט זיבארי. סיבת המחלוקת הייתה העמדה העויינת שגילה שבט זיבארי למרד של הברזאנים בממשלת עיראק בשנת 1945 עם חזרתם של לוחמי ברזאני מברית המועצות התחדשו הסכסוכים. הגורם המיידני לסכסוכים נסב על שטחי קרקע ונבע מאיבתם של אנשי זיבארי למשטר הרפובליקאי החדש.

בספטמבר 1960 הוצאה "המפלגה האסלאמית" הימנית מחוץ לחוק וכמה מראשיה נעצרו. צו זה הוצא רק חודשיים לאחר שהמפלגה כינסה את ועידת היסוד שלה והאשימה את קאסם וממשלתו בנטיות קומוניסטיות ובסטייה מדרך האסלאם. בגילוי הדעת תבעו ראשי המפלגה לאסור על פעילות הקומוניסטים. "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" מתחה ביקורת מתונה על הממשלה בגלל היעדר תכנית עבודה קבועה. כן קרא ביטאון המפלגה לחידוש היחסים המסחריים והמדיניים עם קע"ם ולהלאמת חלקה של צרפת במניות הנפט של "חברת הנפט העיראקית".

בן שני הפלגים הקומוניסטיים נמשך המאבק הפנימי. עיתון "המפלגה הקומוניסטית העיראקית", שבראשה עמד דאוד אצ-צאגי, תקף בחקיפות את קבוצת "את'חאד אש-שעב" היריבה, המסלפת את פרסומי העיתון ולוחצת לחיסול המפלגה. בינתיים נמשכו המשפטים הממשלתיים נגד מנהיגי "ארגון ההתנגדות העממית" לשעבר, שנאשמו בתקיפות ובהסתת פועלים נגד הממשלה בכרכוב ובגדאד. באוקטובר 1960 נסגר העיתון הקומוניסטי המתחרה – "את'חאד אש-שעב" – ל-10 חודשים, למרות פנייתו של עבד אל-קאדר אסמאעיל, עורך העיתון, לגנרל קאסם. בנובמבר 1960 החלה לפעול תחנה חשאית בשם "צות אש-שעב" ("קול-העם"), שקראה לקאסם להפסיק את המסע נגד העיתונים הלאומיים, להחזיר את הגולים המדיניים ולהעניק חופש מוחלט לעיתונות. ואכן הותרה בהדרגה הופעתם של עיתונים לאומניים, כגון "אש-שרק", שהצטיין במאמרי התקפה חריפים נגד הקומוניסטים.

החל מיולי 1960 אושרה הקמתה של "המפלגה הלאומית הפרוגרסיבית". ביטאון המפלגה "אל-ביאן" כתב כי היה צורך להקים את המפלגה לאור חילוקי הדעות ששררו ב"מפלגה הלאומית דמוקרטית" בין מוחמד חדיד ותומכיו לבין כאמל צ'אדרצ'י. חילוקי הדעות נסבו על עניינים מדיניים. מוחמד חדיד תבע לנקוט בעמדת תמיכה ברורה בממשלה לשם שמירת העצמאות והגשמת עקרונות ההפיכה.

בפרוס שנת 1961 נמשכה רדיפת הקומוניסטים ברחבי המדינה. ארגוניהם – "איגוד הסטודנטים" ו"אגודת האשה" בבצרה – נסגרו על המושל הצבאי, הגנרל אחמד אל-עבדי. בפברואר פורסם מברק לקאסם בביטאון הנוער הסובייטי בברית-המועצות, שהביע מחאה על מעצרה שלקבוצת של קבוצת הפעילים הקומוניסטיים בעיראק והעמדתה לדין. גופים

סובייטיים אחרים מחו, אף הם, על רדיפות הקומוניסטים בעיראק והוא הדין במשפטנים סיניים. הטענה העיקרית של הקומוניסטים המקומיים הייתה שמכשילים את פעילותם הארגונית והמדינית בהתאם לחוק האגודות. בין החודשים אפריל-יוני 1961 נתגלו סניפים מחתרתיים קומוניסטיים בבצרה ובבגדאד והסתבר, כי המפלגה הקומוניסטית הראשית (יריבתו של אצ-צאיג) ירדה, למעשה, למחתרת. כן נמשכו המעצרים והמשפטים נגד חברי המפלגה ובאמתלות שונות. בפקודת המושל הצבאי נאסרה פעילות "הסתדרות הנוער הדמוקרטי" ברחבי המדינה (אפריל 1961).

גם את "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" פקדו משברים אישיים רבים שהביאו לפירוקה הסופי באפריל 1961. כאמל צ'אדרצ'י הואשם בדיקטטורה אישית במפלגה ובאחריות לפרישתם של מוחמד חדיד ותומכיו. להלן נפער קרע בין צ'אדרצ'י לבין חוסיין ג'מיל, מזכירה הכללי. לאחר שורת התפטרות חדלה המפלגה מלהתקיים והתחסלותה הוסברה בהסתננות יסודות שמאלניים ואופורטוניסטיים לבין שורותיה.

תזווה מסוימת חלה במפלגת "אל-בעת" העיראקית, שהייתה אסורה על פי החוק. ביוני 1961 הודיע פואד אר-רכאבי, מזכיר הסניף העיראקי ושר הפיתוח לשעבר, על פרישת מנהיגות "אל-בעת" העיראקית מההנהגה הכללית של המפלגה בראשותו של מישל עפלק הסורי. רכאבי גינה את קבוצת עפלק והאשימה בחבלה בפעולות הסניף העיראקי. במקביל לכך פורסמה בלבנון הודעה בשם ההנהגה הכללית של המפלגה שבה הוחלט לגרש את רכאבי מההנהגה הכללית מכיוון שהצטרף לקבוצת עבדאללה אר-רמאווי הפרו-מצרי שגורש משורות "אל-בעת" בשנת 1959. בספטמבר 1961 גילתה המשטרה העיראקית שני תאים מחתרתיים של "אל-בעת" עם אוסף מסמכים, אשר העיד על הפילוג הפנימי במפלגה עקב פירוק קע"ם. גם בשלהי שנת 1961 המשיכו השלטונות לרדוף את הפלג המחתרתי של המפלגה הקומוניסטי, בייחסם לו תמיכה במרד הכורדי שפרץ באותו זמן בהנהגת מוצטפא אל-ברזאני. צעדיה של המפלגה הקומוניסטית החוקית, בראשותו של דאווד אצ-צאיג, הוצרו והוגבלו אף הם. סניפה באזור ח'לה נסגר וביטאונה "אל-מבדא" קרא לשווא לממשלה להתיר את פעילות "אגוד הנוער הדמוקרטי". חינו של צאיג סר בעיני קאסם והיעדרותו מטכסים ממשלתיים רשמיים הפכה לעובדה קיימת. ראוי לציין, כי שר המדינה הכורדי, פואד עארף, התפטר עם פרוץ המרד הכורדי.

בסיכום, ניכרה החלשה ניכרת של מחנה השמאל בין השנים 1960-1. מפלגתו של צ'אדרצ'י התפרקה, המפלגה הקומוניסטית על שני פלגיה נרדפה, ובמקביל לכך פרץ המרד הכורדי בראשותם של הברזאנים ובתמיכתה המוסווה של ברית-המועצות. לעומת זאת, שוחררו אישי המשטר הישן, כגימאלי, סווידי, באבאן ורשיד עאלי, והשפעתה של מפלגת "אל-בעת" העיראקית עלתה מחדש, למרות פילוג הפנימי ואופייה הבלתי-חוקי. הפילוג הקומוניסטי פתח לערעור שיווי-המשקל בשלטון העיראקי ולהתמוטטותה המוחלטת של המפלגה בפברואר 1963, לאחר הפיכת "אל-בעת" נגד קאסם.

מדיניות הנפט של קאסם

שבעות מספר לאחר פרוץ ההפיכה הצבאית ביולי 1958 וחיסול ההאשמים בעיראק, פנה קאסם ל"חברת הנפט העיראקית" ולבנותיה בתביעה לעריכת רביזיה בהסכמי הנפט. תביעותיו העיקריות היו כדלקמן: (א) שיתוף עיראק ב-20% מהון החברות; (ב) הגדלת חלקה של עיראק בתמלוגי הנפט; (ג) ויתור החברות על האזורים הבלתי-מנוצלים משטחי הזיכיונות – לטובת ממשלת עיראק; (ד) הגדלת מספר העיראקים במשרות המפתח של החברות. נוכח דרישות אלה התנהלו לסירוגין דיונים ממושכים בין ממשלת עיראק לבין חברות הנפט. לאחר דיוני סרק שנמשכו למעלה משנתיים הפסיק קאסם את מגעיו עם החברות באוקטובר 1961, מאחר ונוכח כי החברות משהות במתכוון את המו"מ.

ב-12 בדצמבר 1961 פורסם הצו הממשלתי, מס' 80, שהפקיע מידי "חברת הנפט העיראקית" ושלוחותיה יותר מ-99.5% מכלל שטחי זיכיונותיהן, ולא הותר להן אלא כ-

1,900 קמ"ר משטחה של המדינה. במשך כל שלוש שנות הדיונים לא נענו חברות הנפט לדרישותיו העיקריות של קאסם, אלא הסתפקו בויתורים חלקיים בלבד, כגון מינוי נציג עיראקי בהנהלת החברה והגדלת מה של מספר העיראקים בסגל הטכני והפקידות. כן הסכימו החברות לוותר, במסגרת הסכם כולל על כל הבעיות השנויות במחלוקת, על 90% משטחי הזיכיונות, מהם 75% לאלתר. אולם בנושא זה נמשכה המחלוקת ביחס למיקום השטחים ולגודלם. הפלוגתא העיקרית התגלעה בקשר לשיתוף הון עיראקי בהון הנומינאלי של חברות הנפט בטענה, כי הן חברות תפעול בלבד שאינן מגייסות את הון בעצמן, אלא רק באמצעות חברות האם הבינלאומיות. אמנם היו כבר במזרח-התיכון תקדימים של שיתוף הון מקומי בהון חברות הנפט, אולם שיתוף זה נעשה בייחוד עם חברות בעלות זיכיונות חדשים. החידוש שבתביעה העיראקית נבע מעצם אופייה: הרצון לקבל חלק בחברה בעלת הכנסות עצומות, כשההון הנומינאלי שלה הוא כאין וכאפס לעומת ערכם הממשי של הרכוש והנכסים שבידה. ההון הנומינאלי של "חברת הנפט העיראקית" נאמד בסוף שנת 1961 בכ- 83.5 מיליון ליש"ט, בעוד שלמעשה הוצעו יותר מ-36 מיליון ליש"ט לקבוצת גולבנקיאן, המחזיקה ב-5% בלבד מהון "חברת הנפט העיראקית".

בעיה אחרת הייתה עניין הגדלת אחוז ההכנסות של ממשלת עיראק ברווחי החברות. החל משנות ה-50 השתרש במזרח-התיכון הסדר של חלוקת רווחים לפי הבסיס של 50:50 בין החברות והממשלות. בהתחשב בתנאי הזיכיונות והמצב המדיני במזרח-התיכון, הרי שכל שינוי בחלקה של ממשלה אחת ברווחי הנפט גורר בעקבותיו שינוי דומה בארצות הנפט השכנות. מן המפורסמות הוא, כי כוויית וונצואלה, למשל, הצליחו להגדיל את שיעורי רווחיהן עד ל-55%-70% מכלל ההכנסות. מדיניות הנפט של קאסם התבססה על שלושה גורמים עיקריים: א) ההכרה בחיוניותם של שווקי מערב-אירופה על רקע של הלאמת הנפט הפרסי על ידי ד"ר מוצדק; ב) תחרות היצוא הסובייטי והערבי; ג) תהפוכות המצב הפנימי בעיראק. נראה שקאסם ויועציו למדו את הלקחים מהלאמת "חברת הנפט האנגלו-איראנית" (מאי 1951). מוצדק הפרסי חשף לעין כל את כל שיעורי רווחיהן של חברות הנפט לעומת התמורה המועטת יחסית שהוענקה למדינות בעלות אוצרות הנפט. הוא טען, כי רווחיה של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בשנת 1948 הסתכמו ב-62 מיליון ליש"ט, בעוד שרווחיה של איראן הצטמצמו ל-1.4 מיליון ליש"ט. אולם דא עקא, שמבצע הלאמת הנפט הפרסי הביא לירידה דרסטית בתפוקתה של איראן ובהכנסותיה שכן "חברת הנפט האנגלו-איראנית" שלטה על צינורות השיווק והשווקים כאחד. במשך 5 שנים סבלה הכלכלה הפרסית מתפוקת נפט זעומה ומרווחים זעומים. רק לאחר מציאת הסדר של פשרה עם חברות הנפט הבינלאומיות הדביקה איראן את רמתה הקודמת. על רקע זה הובנה גישתו של קאסם, שנמנע בכל מחיר מהלאמת הנפט העיראקי כדי לא לחזור על משיגיו של מוצדק שגרמו להפסקת ייצור הנפט.

כן ידע קאסם, כי השוק הסובייטי אינו יכול להוות תחליף לשוקי המערב, מאחר והגוש הקומוניסטי נהנה מעודפי נפט ניכרים שנמכרו בשווקים הבינלאומיים. יצוא הנפט הסובייטי הלך וגבר בשלהי שנות ה-50: מ-7.7 מיליון טון בשנת 1957 עלה היצוא לכ-30 מיליון טון בשנת 1961. גידול יצוא הנפט הסובייטי הביא להטחת האשמות נגד ברית-המועצות, הן מצד נציגי הארצות מפיקות הנפט (ובכללן ארצות המזרח-התיכון, שהוצאות הייצור בהן הינן מהנמוכות בעולם ומאפשרות לחברות ולממשלות לגרוף רווחים עצומים), והן מצד חברות הנפט הבינלאומיות. בוועידת הנפט הערבית השלישית, שהתקיימה באלכסנדריה באוקטובר 1961, התקיף איש העסקים הלבנוני, אמיל בוסתאני, את "דמפינג" הנפט הסובייטי, המוצע בשוק במחירים נמוכים ומתחרה בנפט הערבי, תוך גרימת הפסדים גדולים למדינות ערב. התקפה זו קלעה למטרה, שכן הוצאות הייצור הממוצעות של הנפט הסובייטי הינן נמוכות יחסית, ומחיר נפט זה אינו נקבע לפי המתכונת של הקרטל המערבי. עם זאת, רחוק עדיין יצוא הנפט הסובייטי מלהוות גורם בה תחרות לחברות הנפט המערביות, שכן תפוקת הנפט

הרוסי מגיעה רק ל-17% מכלל התפוקה העולמית, בעוד שהיצוא הסובייטי אינו עולה על 3% מכלל יצוא הנפט שבשליטת המערב.

נתונים אלה היו ברורים ומחוררים לקאסם, שהבין כי החרפת היחסים עם "חברת הנפט העיראקית" מעבר לגבול מסוים, בתנאים הכלכליים והמדיניים האמורים, תזיק לעיראק ותגרום לשמחה בקרב מדינות ערב האחרות, שכן השפל בייצור הנפט הפרסי בתקופת ההלאמה עודד במישרין את הגברת ייצור הנפט בעיראק, בסעודיה ובכווייט. קאסם נמנע מלנקוט בצעדים דרסטיים נגד "חברת הנפט העיראקית" גם מתוך שיקולים פנימיים, שכן סכסוך נפט חדש היה מסבך ביתר שאת את מצבו הפנימי: בנוסף למרד הכורדי, שהתחדש בעיצומה של שנת 1961, הצליח קאסם לקומם נגדו את חוגי הימין והשמאל כאחד מאחר ולא השביע את רצונם וניצל את חילוקי הדעות הפנימיים לשם ביצור מעמדו האישי. מסתבר, כי העלאת התביעה לסיפוח כווייט,¹³ המהווה, כדברי קאסם, "חלק בלתי-נפרד מעיראק, מילאה תפקיד ניכר בחיזוק עמדתו של קאסם בזירה הפנימית, ואף שימשה כלחץ עקיף מצידו של חברות הנפט הפועלות בעיראק ובכווייט גם יחד. קאסם הסתייע בהתוויית מדיניותו בעובדת התפרצותה של המחלוקת הרצינית בין 5 חברות הנפט הבינלאומיות השולטות ב"חברת הנפט העיראקית". מחלוקת זו נבעה מהאינטרסים המנוגדים שלהן, וכתוצאה מכך לא היה באפשרותן לגבש מדיניות מוסכמת ואחידה כלפי עיראק. המשך פיתוח מקורות הנפט בעיראק בתנאי כדאיות פחותה היה עולה בקנה אחד עם מדיניותן של חברות הנפט, שאינן נהנות ממקורות אספקה רבים של נפט גולמי, כגון קבוצת גולבנקיאן ו"החברה הצרפתית לנפט" (CFP), שהן השותפות הזוטרות ב"חברת הנפט העיראקית". לעומת זאת, גילוי עמדה נוקשה במו"מ עם עיראק, ללא חשש מפני יצירת תקדים לגבי שאר מדינות הנפט, מזדהה, למעשה, עם גישתן של חברות הנפט הגדולות, כגון "של" ו"אָסו", הנהנות מגישה לעתודות נפט רבות ומפוזרות, והמפיקות פחות מכושרן המקסימלי. הבדלי האינטרסים שבין החברות העולמיות השותפות ל"חברת הנפט העיראקית" מהווים, אפוא, מכשול בפעולה מתאומת ביניהן. כמו כן יש להתחשב בדעת הקהל העולמית העשויה להתנגד לפעולות תגמול חריפות של חברות הנפט הבינלאומיות כנגד עיראק או כל מדינה אחרת. על כל פנים ניתן לסכם, כי בשלב זה קצר קאסם הצלחה ניכרת ויש לזקוף לזכותו את ההישגים הבאים: א) צמצום היקף זיכיונות הנפט לשטחי הבארות המפיקות. עתודות הנפט המוכחות בשטחים אלה נאמדו בכ-3,600 מיליון טון, הינו כמות שיש בה כדי להבטיח תפוקה שנתית של 70 מיליון טון למשך 51 שנה. יש לזכור, כי תפוקת הנפט העיראקית בשנת 1961 הסתכמה בכ-50 מיליון טון בלבד; ב) הפקעת יתר השטחים מידי "חברת הנפט העיראקית" ושלוחותיה, המשתרעים על מרבית שטחיה של עיראק; ג) המשך הפקת נפט סדירה ברמת התפוקה של שנת 1961 לכל הפחות; ד) התמדת מחזור ההכנסות מהנפט לשם מימון הוצאות הממשלה, תוך הבטחת ההשקעות לפיתוח. הישגים אלה תרמו לחיזוק יוקרתו האישית של קאסם ולמעמדו הפנימי, בהסכמתם האילמת של כל מתנגדיו בעיראק. "חברת הנפט העיראקית" נאלצה להשלים עם העובדות המוגמרות שנקבעו על ידי צו מס' 80. למעשה, לא סגר קאסם את הדלת בפני המשך המו"מ, שכן הוא איפשר, בדיעבד, את הכפלת השטח שהוקצה עד כה ל"חברת הנפט העיראקית" בתחום שטחי הזיכיון שהושארו בידיה. אם "חברת הנפט העיראקית" תסכים לשתף את עיראק ב-20% לפחות מהון חברות הבת החדשות שתוקמנה לצורכי חיפושי נפט וניצולו – יינתנו לה שטחי זיכיונות חדשים; ומכיוון שחברה אדירה זו מעוניינת, ללא ספק, ברכישת זיכיונות חדשים בחלק מהשטחים שהופקעו ממנה, עקב השקעותיה העצומות עד כה, התרבו הסיכויים להמשך ההידברות בין החברה לבין ממשלת עיראק. בסיכומו של דבר, שני הצדדים המעוניינים בהמשך הייצור הסדיר של הנפט העיראקי, שכן ההכנסות חיוניות לחברה ומהוות את התנאי העיקרי לקידומה הכלכלי והחברתי של המדינה.

¹³ ר' לעיל בפרק על כווייט.

ההתפתחויות האחרונות בתחום מדיניות הנפט חלו בפברואר 1964. ב-8 לחודש הנ"ל הקימה ממשלת עארף "חברת נפט עיראקית לאומית", שתוכל לחפש ולהפיק נפט לבדה, או בשיתוף חברות זרות, בכל השטחים שהופקעו על ידי קאסם מידיה של "חברת הנפט העיראקית". ההון ההתחלתי של החברה נקבע ל-70 מיליון דולר, והיא הורשתה לקבל מלוות בעיראק או מחוץ לה בשיעור העולה פי שלושה על הונה המקורי. נקבע כי החברה תשלם לממשלה 50% מהרווח השנתי ותשלום זה ייחשב כהוצאה לצורכי חישוב מס ההכנסה. כן נקבע, כי החברה תקבל פטור ממס הכנסה למשך 5 שנים, החל משנת הרווחים הראשונה. גם לאחר מכן יהיו כל קרנות הרזרבה פטורות ממס הכנסה, בתנאי שיושקעו מחדש בעסקי נפט תוך 5 שנים. למרות שדובר "חברת הנפט העיראקית" יצא בקצף נגד החברה הלאומית החדשה ותיאר את ייסודה כהפרה נוספת של הסכמי חברתו עם ממשלת עיראק, קרוב לוודאי ש"חברת הנפט העיראקית" תנסה להגיע לכלל הסדר עם ממשלת עיראק. לשם כך מונתה כבר ועדה בת 3 חברים שנועדה לנהל שיחות עם יועציו של עארף. ממשלת עיראק הודיעה, בעת ובעונה אחת עם יסוד החברה הלאומית, כי אין בכוונתה להפריע ל"חברת הנפט העיראקית" להפיק את הנפט ולשווקו. הודעה זו אינה תמוהה כלל ועיקר בהתחשב בעובדה, כי החברה שילמה לאוצר המדינה 95 מיליון ליש"ט בשנת 1962 ו-110 מיליון ליש"ט בשנת 1963.

סיכומה של תקופת קאסם

ב-8 בפברואר 1963 מוגר שלטונו של קאסם בעיראק. שבוע לפני פרוץ ההפיכה ערך קאסם מסיבת עיתונאים, שנועדה להרגיע את ההמונים ולאחז את עיניהם בדבר יציבות שלטונו. אולם מסיבת עיתונאים שגרתית זו השיגה תוצאות הפוכות, שכן היא הפגינה כלפי חוץ את חששותיו של שליט עיראק מפני חתירת הגורמים העוינים לו והמסתייעים, לפי דבריו, בעזרה מבחוץ.

במשך ארבע וחצי שנות שלטונו בעיראק התערער בהדרגה מעמדו של קאסם, הן מפאת הלחצים הפנימיים והן מפאת הלחצים החיצוניים. בזירה הפנימית של עיראק העמיד עצמו קאסם מעל לכל המפלגות והביע, לא אחת ולא שתיים, את סלידתו מהפלגנות הפנימית. ואכן, עד לינואר 1960 לא הותרה הפעילות המפלגתית כלל ועיקר. בשנתיים הראשונות לשלטונו קיצץ קאסם בהדרגה את מספר השותפים בשלטון, ככל שמעמדו האישי התבסס והלך. בשלב הראשון למימשלו חיסל את מפלגת "אל-אסתקלאל" הימנית, ולהלן אסר על קיומה של מפלגת "אל-בעת". שתי המפלגות הללו ירדו למחתרת והידקו את קשריהן עם קע"ם. כצעד נגדי תגבר קאסם את מספר קציני הצבא בממשלתו והתיר חופש פעולה נרחב למפלגה הקומוניסטית ולשלוחותיה כדי לבלום את השפעת החוגים הפרו-קע"מים. סילוקם של רשיד עאלי אל-כילאני והקולונל עארף מהזירה המדינית סימל את דרכו העצמאית של קאסם בתחום היחסים הבין-ערביים, והווה אתגר רציני לנאצר. חיסולו של המרד הלאומני והפרו-נאצרי של שוואף במוסול (במרץ 1959) בישר את החרפת המאבק בין קאסם לנאצר מחד גיסא, וציין את קץ תקופת המתינות והתחלת השלטון הרודני של "המנהיג הבודד". מאידך גיסא ההתנקשות הראשונה בחייו של השליט העיראקי (אוקטובר 1959) ביטאה את האכזבה העמוקה ממשטרו והפגינה את התסיסה המתמדת נגד שלטונו. התנקשות זו העמידה את קאסם על מימדי תלישות משטרו והעמיקה את תלותו בצבא. כתוצאה מכך נאלץ לערוך טיהורים רבים בצמרת הצבאית והקים נגדו, בדיעבד, גוף רב-משקל של קצינים ממורמרים. חוסר האחידות בגישה המדינית הפנימית בין קציני הצבא סייע לקאסם להמשיך ולהתקיים, תוך נקיטת עמדת ביניים בין תומכי המושל הכללי, הגנרל עבדי, לבין מצדדי הקולונל מהדאווי, שייצג את הסיעה הקיצונית בקרב הצבא. בהתגוששות סמויה זו שבקרב הצמרת הצבאית הייתה ידם של עבדי ותומכיו של העליונה, במיוחד לאחד כישלונם היחסי של משפטי בלדאד. כתוצאה מכך נאלץ קאסם להכביד את ידו על המפלגה

הקומוניסטית ולהסתייע בפילוגה על מנת לשפך קמעא את זעם ההמונים ולהתאים עצמו לקציני הצבא האנטי-קומוניסטיים. התפוררותה של "המפלגה הלאומית הדמוקרטית" חשפה ביתר שאת את בדידותו של קאסם ותלותו בצבא. במקביל לפעולות הדיכוי נגד הקומוניסטים, בלט תהליך שחרורם ההדרגתי של ראשי המשטר הישן ממעצרם, ובכללם – קולונל עארף, סגנו לשעבר של קאסם ויריבו הפוטנציאלי. במרוצת שנת 1961 הסתבר, כי מפלגת "אל-בעת" העיראקית לא חוסלה, וכי רבים מצדדים בה ורואים אותה כאלטרנטיבה יחידה למשטרו של קאסם. בדומה ליריבו המר נאצר, נאלץ קאסם לנקוט בפעולות ראויה והסחת ההמונים. כתוצאה מכך בווימו משפטי בבגדאד. מסיבה זו פנה קאסם לאופנסיבה מדינית תוך העלאת התביעות לשחרורה של סוריה, לסיפוחה של כוויית לעיראק, ולתיקוני גבול עם איראן באזור השט אל-ערב. התפלגותה של מפלגת "אל-בעת" הכלל-ערבית, בעקבות הדחת מנהיגיה מהשלטון בקע"ם, נתנה ארכה נוספת לשלטונו של קאסם. החל מספטמבר 1961, מועד פרישתה של סוריה מקע"ם, נראה היה, כי מצבו של קאסם שופר לאין ערוך בזירה הבין-ערבית, שכן יוקרתו של נאצר החלה לדעוך והאיום הממשי של עיראק נמוג והתבטל. ואכן ההתקרבות העיראקית-סורית, שהחלה בנובמבר 1961, עם חתימת ההסכם לשיתוף פעולה כלכלי בין שתי המדינות, ושהגיעה לשיאה במחצית מרץ 1962 עקב פגישת נשיא סוריה, נאטם אל-קודסי, עם קאסם – הבליטה את הצורך ביצירת גוש ערבי עצמאי. היה זה ניסיון להנציח את בדידותה המדינית של מצרים ולדחוק את נאצר כליל מהסהר-הפורה. אולם פגישת קאסם – אל-קודסי עוררה מורת רוח בקרב הקצונה הסורית, ובשלהי מרץ 1962 הודח השלטון האזרחי בסוריה על ידי הפיכה צבאית. בכך נסתם הגולל על שאיפותיו של קאסם לגבש ליכוד סורי-עיראקי נגד מצרים. אדרבא, השתלטותם של קציני הצבא הסוריים ועסקני "אל-בעת" המקומיים על המימשל בדמשק החישה את קץ משטרו הרודני של קאסם.

מדיניותו של קאסם – לא רק שהחמירה את המצב הכלכלי בעיראק בכלל הגישה "הסוציאליסטית", אלא אף גרמה להארכת חזית מלחמתו באויביו הפנימיים והחיצוניים. שלושת הגורמים הישירים שהביאו למיגורו של קאסם היו כדלקמן: א) המלחמה הבלתי-מוכרעת בחבל הכורדי; ב) תביעתו לריבונות על כוויית, שקוממה נגדו את כל מדינות ערב, והעמידה נגדו את מעצמות הנפט המערביות; ג) המשך המדיניות של דיכוי היסודות הקומוניסטיים והלאומיים לסירוגין. בדידותו בעיראק ובזירה הבין-ערבית, היעדר ההכרעה בשאלת כוויית ובבעיית הכורדים, התבססות שלטונו על חוק המטוטלת בהישענו חליפות על חוגי השמאל והימין ללא אוריינטציה ברורה – גורמים אלה סייעו למוטט את שלטונו. הדיכוי המופרז של היסודות הבלתי-מרוצים בצבא ומחוצה לו, הצמצום ההדרגתי של הבסיס הציבורי לשלטון, הקיפאון הממושך בשיחות עם "חברת הנפט העיראקית", שעיכב את הפיתוח המשקי, הכישלונות הצבאיים בדיכוי המרד הכורדי, אשר שיבש את חיי הכלכלה והמסחר, העברת המוני קצינים לגמלאות ואי-חיסולם המוחלט מחד-גיסא, ותכניהם של המדינאים המודחים והמאוכזבים, כולל עסקני "אל-בעת", מאידך גיסא (תחילה בסיועו של נאצר, ולהלן בסיוע סורי) – כל אלה חברו יחד בשמשם רקע נוח למיגור שלטונו של קאסם.

במדיניות החוץ וביחסיו עם המעצמות המערביות נקט תחילה קאסם מדיניות מתונה. בשנה הראשונה לשלטונו המשיך לקבל את הנשק האמריקאי שזרם לעיראק במסגרת החוזה לסיוע הדדי, אשר נחתם בשנת 1954. כן השאיר קאסם בתחילה את מומחי חיל האוויר הבריטי בשדה התעופה של חבאנייה, למרות שהצר את צעדיהם. עיראק חדלה מלהשתתף בוועדותיה של "ברית בגדאד", אולם לא פרשה רשמית מברית זו עד לאחר כישלון מרידת מוסול. גם לאחר פרישתו מ"ברית-בגדאד", נמנע קאסם מלפעול נגד בעלות בריתו לשעבר ולא טרח במיוחד להוקיע את מומיה של ברית זו. העובדה כי שר החוץ העיראקי, האשם גיוואד, נחשב לבעל נטיות פרו-מערביות מתונות, הקלה על קאסם להפגין מדיניות ניטרלית

בתחום היחסים הבינלאומיים. אולם את התחזקה האוריינטציה הפרו-סובייטית של קאסם, שהתבטאה, בין השאר, במתן היתר גלוי לפעילות הקומוניסטית הענפה בארצו. במרץ 1959 נחתם הסכם כלכלי סובייטי-עיראקי במוסקבה, שלפיו התחייבה ברית-המועצות להעניק לעיראק בסכום של כ-50 מיליון ליש"ט (550 מיליון רובל). המילווה הוענק ל-7 שנים בריבית זעומה ביותר (2.5%), כשהתשלום ייעשה במטבע עיראקית (בניגוד למצרים), ובכך הובטחה יְתָר אי-תלות של כלכלת עיראק בזו של רוסיה, בהשוואה לתלותה של קע"ם בברית-המועצות. כן הובטח ביצועם של סקרים גיאולוגיים, חקלאיים, ותחבורתיים. יחסיו של קאסם עם ברית המועצות הורחבו והועמקו עקב תמיכתה של רוסיה בקאסם במאבקו נגד נאצר, ותמיכה זו חוללה את ראשית הקרע בין רוסיה לבין מצרים. התייצבותה של רוסיה לצדו של קאסם בלטה גם בפרשת כוויית, שבדדה את המנהיג העיראקי בעולם הערבי. לא לחינם הואשם קאסם לאחר מותו בשמשו סוכן קומוניסטי הסובייטים המשיכו לתמוך בו בנאמנות למרות אמצעי הדיכוי שננקטו נגד הפלג הקומוניסטי המחתרתי בעיראק. זיהויו של קאסם כקומוניסט בסתר והזיהוי הכוזב של המפלגה הקומוניסטית העיראקית עם מימשלו – הופגנו בהתעללות בגווייתו לאחר הירצחו, וכן בטבח ההמוני שנערך בקומוניסטים לאחר מיגור משטרו.

הפיכת פברואר 1963 ומבצעה

ב-8 בפברואר 1963 פרצה הפיכה צבאית שמיגרה את שלטונו של קאסם. ההפיכה בוצעה על ידי קצינים זוטרים יחסית מצבא עיראק, אשר ביקשו את הקולונל עארף להתייצב בראשם. מסתבר, שהמהפכנים תיאמו את פעולותיהם עם אנשי מפלגת "אל-בעת" בעיקר. לאחר שהם השתלטו על משרד הביטחון בבגדאד, שבו הסתתר קאסם, והוציאוהו להורג לאחר מכן בפקודתו של עארף ונוכח מצלמות הטלוויזיה, ערכו המהפכנים, ובראשם אנשי "המשמר הלאומי" המורכב ברובו מנאמני "אל-בעת", טבח מחריד בקומוניסטים ובאישי המשטר הקודם. מעשים אלה גרמו להתקררות מסוימת ביחסי בגדאד-מוסקבה, אולם לא היה בהם כדי להפסיק את הסיוע הסובייטי. עם זאת חלה התקרבות לסוריה ולמצרים. ארה"ב ראו בעין יפה את מיגורו של קאסם והעריכו את המצב החדש כהטבה ביחסי עיראק והמערב. למרות זאת לא הוכח שלגורמי חוץ היה חלק ישיר בהפיכת פברואר. גם חלקו של נאצר היה מוגבל, כנראה, לתעמולה בלבד, שכן הסתבר, כי ההפיכה הפתיעה אותו והוא העדיף להמתין על מנת לתהות על קנקנו של המשטר החדש. הגולים העיראקים במצרים, בדומה לרשיד עאלי אל-כילאני ופואד אר-רכאבי, מנהיג הפלג הפרו-מצרי של מפלגת "אל-בעת" העיראקית, נמנעו אף הם מתגובות מהירות.

הבסיס הציבורי הצר של השלטון החדש, והיעדר מנהיג בעל שיעור קומה ההתנכלות המחודשת לתומכי המשטר הקודם ורגשות נקמנות אופוזיציוניים הרחיקו את המשטר החדש מיציבות פנימית. הכת המהפכנית בחרה בחודשיה הראשונים להישאר מאחורי הקלעים מחמת חוסר ניסיון מדיני והיעדר יוקרה. נראה היה, כי המהפכנים היוו אוסף מגוון של אנשי "אל-בעת" בצבא ומחוצה לו, שחברו עם קצינים מודחים, אשר סולקו מהצבא לגמלאות לאחר מרד אש-שוואף במוסול, ואשר נישאו על כתפי קצינים זוטרים. הקצונה הבכירה נשארה כמעט כולה פסיבית או נאמנה כלפי חוץ למשטרו של קאסם. עארף, אשר הפך בדעת הקהל הפנימית לסמל ההתנגדות למשטרו של קאסם, הועלה לכס הנשיאות מבלי שנטל לתפקיד מרכזי בביצוע ההפיכה. מבחינה זו קיים היה דמיון בין העלאתו הנוכחית של עארף והעמדתו של הגנרל נגיב בראש המהפכנים במצרים בשנת 1952. המהפכנים עצמם נשארו, כאמור, אנונימיים בחודשיים הראשונים. נאמנותם הפסיבית בלבד של הקצינים הבכירים בצבא עיראק היה בה כדי להבהיר את המהירות היחסית, שבה הצליחו קצינים זוטרים למשוך לצידם כמעט את כל הצבא. פשר נאמנות פסיבית זו יש בו כדי להסביר לא רק את העבר אלא גם כדי לשפוך אור על עמדתה של הקצונה הבכירה במרוצת שנת 1963. קאסם סלל בפניה את הדרך לעלייה מהירה יחסית ולשיפור רמת החיים הכללית. לקצינים

אלה לא הייתה כל סיבה כלכלית-פרטית ליזום התקוממות נגדו. יתר על כן, מאז צויד הצבא העיראקי כמעט כולו בנשק סובייטי חדיש נוספה לצבא יוקרה רבה בעיני ההמונים. ארבע דיביזיות חי"ר, נוסף לדיביזיה המשוריינת, ולהקות של מטוסים סילוניים מתוצרת סובייטית דחקו את רגלי הנשק הבריטי והאמריקאי והפכו לגאוות הקצונה העיראקית. הקצינים הבכירים היו חייבים, אפוא, להיות מרוצים ולכן לא נטלו חלק בהפיכה, פרט לקצינים שהודחו על ידי קאסם. אולם אותם קצינים בכירים גילו מידה רבה של אדישות עם פרוץ המרד, וכאשר התברר להם מי ניצח, אצו לשגר מברקי ברכה למנצחים.

למפקדה של הדיביזיה ההררית, שהתייגע לשווא בדיכוי המרד הכורדי בצפון, היוותה ההפיכה מוצא נוח לצאת מן המיצר. בסיכום, הבעיה העיקרית בחודש הראשון להפיכה הייתה תגובתם המשוערת של הקצינים הבכירים, נוכח התמנותם של קצינים זוטרים יחסית לתפקידי מפתח בצבא עקב נאמנותם למפלגת "אל-בעת". בעיה חמורה לא פחות שניצבה בפני אנשי "אל-בעת" הייתה שאלת היחסים עם מצרים מחד גיסא, ועם סוריה העצמאית מאידך גיסא. לפני קום קע"ם, ובעיקר לפני שנלמדו הלקחים מאיחוד זה, צידדו מרבית עסקני "אל-בעת" העיראקי באיחוד לאלתר עם מצרים. לאחר כישלון מרד אש-שוואף (במרץ 1959) ועם ניסיון הנפל של ההתנקשות בקאסם (באוקטובר 1959), שאורגן על ידי אנשי "אל-בעת", ברחו רבים מקרב עסקני המפלגה אשר קאסם ביקש לאסרם לקהיר ולדמשק. אולם בעקבות דיכוי "אל-בעת" הסורי על ידי נאצר ופירוק קע"ם, התפלא הסניף העיראקי לשניים. הפלג האחד, בראשות פואד אר-רכאבי שגלה בקהיר, המשיך לתמוך במצרים ולקבל את תכתיבי נאצר, ואילו הפלג השני, שבתוכו התבלט עלי צאלח אס-סעדי, לימים – סגן ראש ממשלת עיראק, דגל בקו המדיניות העצמאית, תוך שמירה על ריבונות עיראק לאחר חיסולו של קאסם. בדמשק נותרו אנשי "אל-בעת" שלמדו את הלקח מהאיחוד עם מצרים, בעוד שהנותרים, ובראשם רכאבי, חיפשו מקלט בקהיר.

רוב עסקני "אל-בעת" בעיראק גילה עמדה פרו-נאצרית מתוך התנגדותו האישית לקאסם. עסקנים אלה לא נחפזו לחלק את שלל המשרות הממשלתיות עם חבריהם הגולים שחזרו מדמשק ומקהיר. כמה סימנים העידו על כוונותיהם של אנשי "אל-בעת" העיראקי לשמור על עצמאותה של עיראק. כך, למשל, נאסר רשמית על תליית תמונותיהם של מנהיגים ערביים בפומבי, לאחר שהחלו להופיע תמונותיו של נאצר ברחובות בגדאד. אנשי "המשמר הלאומי" הבע'תיסטי הורידו את תמונותיהם של נאצר ועארף גם יחד בסיסמת ההתנגדות לפולחן האישיות. התמונה שהתקבלה מהשלב הראשון של ההפיכה העידה על גישושים כלפי פנים וכלפי חוץ. המהפכנים חזרו לשלב ההתחלתי של שלטון קאסם, שעה שניסו בראש ובראשונה לבסס את שלטונם מבלי לגלות את קלפי האוריינטציה שלהם בזירה הבין-ערבית. כפי שהוכח להלן הסתבר, כי רק רובד מצומצם מקרב הקצינים המהפכנים צידד באיחוד מלא עם מצרים. עמדתו של עארף בעניין זה הייתה בלתי ברורה, אולם הפיכתו, בנובמבר 1963, תוך הדרת שליטי "אל-בעת" הוכיחה, כי פניו מועדות להתקרבות יתרה למצרים.

במרצת חודשי פברואר ומרץ השמיעו שליטיה החדשים של עיראק אי אלה הצהרות מדיניות, אשר יותר משנועדו להבהיר את מדיניותם, הן באו לחפות על המאבק שהתנהל ביניהם מאחורי הקלעים. בכל זאת התברר, כי מנהיגיו הצעירים והחדשים של "אל-בעת" העיראקי דגלו בעצמאות עיראקית, תוך ניסיון לגשר על אי-ההבנות שנפערו בין "אל-בעת" לקהיר. מכל מקום אירוחו בגדאד של מישל עפלך, האידיאולוג הראשי של מפלגת "אל-בעת" הכלל-ערבית, העיד על קירוב לבבות בין בגדאד ודמשק דווקא, לאור העובדה, כי עד לביקור זה לא הורשו גולי "אל-בעת" העיראקי בקהיר לחזור למולדתם. ההתקרבות לסוריה מצד אחד, והניסיון לתקן את היחסים עם מצרים, מוקד העולם הערבי, מצד שני, העידו של הזהירות שאפינה את מדיניות החוץ העיראקית בפרוס ההפיכה נגד קאסם. ב-17 באפריל ביקרה משלחת ממשלתית עיראקית בקהיר וחתמה שם על "אמנת האיחוד" המשולש בין מצרים, סוריה ועיראק. אס-סעדי, הנציג העיראקי העיקרי, הצטיין במתן הצהרות פושרות בכל הנוגע לאיחוד חדש זה. יש לציין גם את העובדה, שממשלת עיראק שהתה פעמיים את

ביקורו המתוכנן של הנשיא עארף בקהיר. עובדות אלה ואחרות הוכיחו, כי המאבק הפנימי שניטש מחדש בבגדאד היה עדיין בעיצומו וטרם הוכרע.

המאבק הפנימי והבעיה הכורדית

פחות מחודש ימים מיום הריגתו של קאסם ניטש המאבק הפנימי על השלטון בעיראק בכל עוזו כשמשני צדי המתרס עומדים עסקני "אל-בעת" מול הפרו-מצריים למיניהם. השלטון הממשי הוחזק, למעשה, בידי "אל-בעת", אלא שלמפלגה זו לא הייתה תמיכה המונית בציבור וגם אוהדיה בקרב הצבא לא היו רבים במיוחד. עובדה זו הייתה ידועה למהפכנים החדשים והם השתדלו קודם כל להתבסס.

בניגוד ל"אל-בעת", הלאומנים האחרים למיניהם לא היו מלוכדים די צרכם, לפיכך הורגשה מגמת השליטים לנטרל תחילה את הלאומנים הפרו-נאצריים על ידי הידוק הקשרים עם קהיר. אולם מגמה זו צפנה בחובה את סלילת הדרך לעליית הפרו-נאצריים לשלטון. כתוצאה מכך החלה מפלגת "אל-בעת" להפקיד את נאמניה על עמדות המפתח בצבא. 5 מקציני המפלגה מונו כמפקדי הדיביזיות העיראקיות, למרות שדרגתם הצבאית לא הייתה גבוהה. כן מונה מפקדו של "המשמר-הלאומי", אותה זרוע צבאית למחצה של "אל-בעת", למפקד דיביזיית השריון. אולם גם במינויים אלה לא ניתנה כל ערבות להשתלטותה של המפלגה על הצבא, שכן קציני הצבא היוו קשת מנומרת של דעות לאומיות שונות. בסלקם את הקומוניסטים מעמדות המפתח במינהל, עשו אנשי "אל-בעת" למעשה את מלאכתם של כל החוגים הלאומיים, ותומכיו המובהקים של נאצר המתינו מעתה לשעת כושר לתפוס את השלטון. לפיכך, פתיחת השיחות המשולשות, במרץ 1963, בדבר האיחוד, והניסיון להתקרב למצרים שירתו בעת ובעונה אחת את שליטי "אל-בעת" העיראקי ואת מתנגדיהם הפרו-מצריים.

בתחום אחד, לפחות, שונה היה מצבה של עיראק משאר מדינות ערב: קיומו של המיעוט הכורדי הגדול – כ-15% מכלל האוכלוסין – שהתרכז בצפון מזרחה של המדינה, בחבל ההררי והעשיר בנפט. הרגש הלאומי הכורדי בא לכלל ביטוי במרידות חוזרות ונשנות, שהחלו מייד עם תום מלחמת העולם הראשונה. אחר המרד הפרו-נאצי של רשיד עאלי אל-כילאני (1941) סבלו הכורדים ממצוקה כלכלית גדולה עקב היעדר מצרכי מזון חיוניים בגלל ליקויי מנגנון השייוק והאספקה של הממשלה. מגדלי הטבק הכורדיים סבלו הפסדים רבים מחמת הפיגורים בקניית היבול על ידי המונופול הממשלתי, שהכתיב בדיעבד, את מחירי הקנייה הנמוכים. ביולי 1943 ברח מולא מוצטפא אל-ברזאני להרים, ואחרי שקיבץ סביבו את לוחמיו, החל מטריד בפשיטותיו את נקודת המשטרה העיראקית בחבל הצפוני-מזרחי של המדינה, בסמוך לתחום מחייתו של שבט ברזאן. בנובמבר 1943 הצליחו לוחמי ברזאני להנחיל תבוסה מהדהדת לטור צבאי עיראקי שיצא למגרם. כתוצאה מכך החליט נורי אס-סעיד, שכיהן באותה תקופה כראש הממשלה, לפתוח בשיחות עם מנהיג הכורדים. זה האחרון הציג מספר תביעות כתמורה לביטול המרד, וביניהן – קביעה מחודשת של מכסת הכורדים המשרתים בצבא, החלפת הפקידות הערבית בפקידות כורדית בכורדיסטן, הענקת אוטונומיה לחבל ופתיחת בתי-ספר ובתי-חולים לשירותם של הכורדים. נורי אס-סעיד ניסה אמנם, להפיס את דעתם של הכורדים והיה נכון להיענות לחלק מתביעותיהם. דא עקא, שעם נפילת ממשלתו לא הושם הניסיון הראשון למציאת הסדר בר-קיימא בין הכורדים והעיראקים. יורשו בשלטון, חמדי אל-פכהצ'י (כתיב: בג'האג'י), שלט במשך השנתיים הבאות (1944–1946) ביד חזקה ובזרוע נטייה ורדף את הכורדים עד חורמה. שוב פרצו מהומות ומרי בהנהגת מוצטפא אל-ברזאני, שקיבל תגבורת מקרב הקצינים הכורדיים אשר פוטר ממצבא עיראק. המרד לבש מימדים רציניים, אך הממשלה השכילה לנהוג במדיניות של "הפרד ומשול" ושיסתה בברזאנים את השבטים הכורדיים היריבים להם. בכך הופגן עוד פעם הפיצול הלאומי המאפיין את המיעוט הכורדי בעיראק.

דעיכת המרד בעיראק והשתלטות הקומוניסטים הפרסיים על אזרבייג'ן בשלהי מלחמת העולם השנייה הביאו לבריחת ברזאני עם מאות מלוחמיו לאזרבייג'ן הפרסית, בשלהי שנת 1945. יחסי הקירבה בין רוסיה לבין הכורדים לא היו בבחינה תופעה חד-פעמית של שנות ה-40 שכן כבר בראשית המאה ה-19 תמכו הרוסים בשבטים כורדיים שמרדו בשלטון העות'מאני. לאחר חתימת חוזה לוזאן (1923) הסתופפו למעלה מ-100,000 כורדים בתחומיה של ארמניה הסובייטית והרוסים טיפחו אוכלוסייה זו כדי שתשמש מעין ראש גשר להעברת ההשפעה הסובייטית על מיליוני הכורדים במזרח-התיכון. הסובייטים עודדו וסייעו לפיתוח התרבות, הלשון והכתב הכורדים.

בשנת 1927 הגו הסובייטים את רעיון הקמת רפובליקה כורדית רשמית בתחומי ברית-המועצות, אולם ביצוע הרעיון נגנז עקב רצונה של מוסקבה למנוע את החרפת היחסים עם איראן. בספטמבר 1941 פלשו הסובייטים והבריטים לאיראן כתוצאה מפעולה מתואמת. הצבא הפרסי החל להתפורר ונשק רב נפל לידי השבטים הכורדיים שהתגוררו לאורך גבולותיהן של עיראק ואיראן. הצבא הסובייטי הגיע עד סביבות אגם אורמייה ודרומה לו, וחלק מהשבטים הכורדיים היה נתון לשלטונו. לעומת זאת כבשו הבריטים את איראן הדרומית והמרכזית, אולם חלק ניכר בתחום ההררי של כורדיסטן הפרסית נשאר עצמאי למעשה. בהשראת הסובייטים הוקם, אפוא, שלטון כורדי עצמאי, שבמרכזו עמדה העיר מהבאד, מדרום לאגם אורמייה בדצמבר 1945. עוד בסתיו 1943 נוסד במהבאד הארגון החשאי הכורדי "קומאלה זיאני כורד" ("ועד הנוער הכורדי"), שקבע לעצמו מצע לאומי קיצוני והשפעתו התפשטה במהירות בערי צפון עיראק ודרום תורכיה. ועד זה ירש את מקומו של המפלגות הכורדיות השמרניות "הייווא" ("התקווה", 1908–1945) ו"חוייבון" ("עצמאות", שנוסדה ב-1927 בביירות). לאחר שאנשי ה"קומאלה" באו במגע הדוק עם הסובייטים, הוקמה "המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן", שהיוותה את אבן הפינה של הרפובליקה הכורדית קצרת-הימים במהבאד. מוצטפא אל-ברזאני, שהגיע עם לוחמיו למהבאד שבועות מספר לפני הקמתה הרשמית של הרפובליקה הכורדית, הצטרף עם אנשיו לסיעת "רוזכארי פורד" ("התקופה הכורדית"), שמיזגה בתוכה את אנשי ה"קומאלה" העיראקיים והפלג השמאלי של מפלגת "הייווא" לשעבר.

בשנת 1946 פרש מסיעה זו הפלג הקומוניסטי שלה, ושם המפלגה הוסב ל"בארת" דמוקרטי פורד" ("המפלגה הכורדית הדמוקרטית"). מפלגה זו שמרה על צביונה השמאלי, גם לאחר פרישת הפלג הקומוניסטי, והשתתפה בחזית העממית שהוקמה בעיראק בפברואר 1948. מוצטפא אל-ברזאני נשאר מנהיגה הרשמי של המפלגה חרף בריחתו לברית-המועצות, בעקבות התמוטטות הרפובליקה הכורדית במהבאד. "המפלגה הכורדית הדמוקרטית" לא פורקה במרוצת שנת 1948, שעה שהשלטונות העיראקיים פיזרו את הסיעה הקומוניסטית וארגוניה. מטרת המפלגה נקבעו כדלקמן: (א) הקמת מדינה כורדית בצפון עיראק, שתהא קשורה בפדרציה עם עיראק, אך תשמור על אוטונומיה בתחומי יחסי הפנים והחוץ; (ב) הידוק היחסים עם המדינות "הדמוקרטיות-העממיות" (קרי – הקומוניסטיות); (ג) ניהול מדיניות אנטי-אימפריאליסטית; (ד) הלאמת אוצרות הטבע והתחבורה, אך שמירת הרכוש הקרקעי הפרטי; (ה) הפרדת הדת מהמדינה. עקרונות אלו שרירים וקיימים גם היום, והם מהווים את תמצית תביעותיו של מוצטפא אל-ברזאני מהשלטון המרכזי בבגדאד. יש להבחין בין הקומוניסטים הכורדיים לבין סיעתו של ברזאני. הקומוניסטים הכורדיים נאמדו, בשעתו, בכ-40% מכלל חברי המפלגה הקומוניסטית העיראקית. תפיסתם והשקפותיהם מיטלטלות בין הקוטב הלאומי-כורדי לבין הקוטב הקומוניסטי העל-לאומי.

מכל מקום, מאז, נפילת הרפובליקה הכורדית במהבאד (בשלהי שנת 1946) ועד לספטמבר 1961 לא התפתחה הבעיה הכורדית בעיראק במימדים רציניים, אף כי התעוררו לפרקים בעיות משניות רבות. הצלחת הפיכת יולי 1958 בעיראק הפיחה רוח אופטימית בקרב המיעוט הכורדי, שסבל מהמשטר המלוכני אשר נמנע מביצוע התחייבויותיו בדבר מתן אוטונומיה לכורדים. המשטר המהפכני של קאסם כלל סעיף מיוחד בחוקה העיראקית

שהכיר בזכויותיהם הלאומיות של הכורדים וקבע את שותפותם השווה עם הערבים בניהול המדינה. בהתאם למדיניות זו מונה הכורדי ח'אלד אנ-נקשבנדי לאחד משלושת חברי מועצת הריבונות של עיראק וכן מונה השייח' הכורדי פאבא עלי, לשר התחבורה והעבודה. (הוא פוטר בפברואר 1959). הברזאנים תמכו בתחילה בצורה בלתי מסוייגת בקאסם מתוך הנחה, שמשטרו יגשים הלכה ולמעשה את התחייבויותיו. אולם קאסם לא אץ להגשים את הבטחותיו. מלבד הקמת קתדרה לשפה ולספרות כורדית במכללת בגדאד וקבלת פנים אדיבה, אך חסרת משמעות מדינית, שנערכה למוצטפא אל-ברזאני ולוחמיו אשר חזרו מצ'ווסלובקיה בספטמבר 1958, לא נקף קאסם אצבע. את מקומו של באבא עלי בממשלה תפס הבריגדיר הכורדי פואד עארף, שהתמנה לשר המדינה בפברואר 1959, ולהלן מונה גם לשר החקלאות. מוצטפא אל-ברזאני עצמו לא קיבל כל תפקיד ממשלתי מאז חזרתו מהגלות, אולם הוא נפגש מספר פעמים עם קאסם, כגון בספטמבר 1960, והביע לו את נאמנות שבטו ומשפחתו. יתרה מזאת, הכורדים ניהלו מאבק דמים עקוב מדם נגד שבט שַמַר, ומילאו תפקיד מכריע בדיכוי מרד אש-שוואף במוסול (מרץ 1959).

למרות זאת התעלם קאסם מתביעותיהם הלאומיות. ככל שירדה קרנו של השליט העיראקי בעולם הערבי, כן נאלץ היה להטעים את נוקשותו כלפי תביעותיהם של מנהיגי שבט ברזאן. במרוצת שנת 1960 חלה גם נסיגה במדיניותו הכלכלית-האגרארית של קאסם שנועדה לרכוש את אהדתם של חוגי הימין הלאומני בעיראק; הביטוי המעשי לכך ניתן בשחרור אישי המשטר הישן ממעצרים עידוד בני-בריתם של חוגים אלה, כגון ראשיהם הפיאודליים של שבטי זיבארי, יריביהם של הברזאנים. הסחבת שננקטה על ידי קאסם רק הגבירה את חמתם של ראשי הברזאנים, שעשו רבות למען הצלחת הפיכת יולי 1958 וחשו עצמם מרומים. הידרדרות היחסים בין קאסם לבין הברזאנים הביאה, בסופו של דבר, לחידוש המרד בסתיו 1961 ולהמשך הקרבות לסירוגין עד להפיכת ה-8 בפברואר 1963. למרד הכורדי המתחדש קדמה שורה של אכזבות והתנכלויות לזכויות הכורדים. מביניהן יש להזכיר את כישלונה של הרפורמה האגרארית, שעורר התמרמרות בקרה הפלאחים הכורדים; והעברת פקידים כורדיים למחוזות אחרים של עיראק. המרד נפתח, לכאורה, במלחמת אחים כורדית, שהסתיימה בהבסת יריביו של מוצטפא אל-ברזאני משבט זובארי. לאחר מכן פתח ברזאני במסע כיבושים מצפון למוסול, ובעת ובעונה אחת נפתחה חזית שנייה עם התפרצותם של מרידות כורדיות מקומיות באזור סוליימאניה, בהנהגתו של עבאס מאמנד אעי. רק לאחר שברזאני כבש את עיירות המפתח זאחיו ודאהוק החל הצבא העיראקי להתערב.

מבצעי הצבא כללו בעיקר הפגנות אוויריות והפצצות על ריכוזי הכוחות הכורדיים מהאוויר. למרות זאת הצליח מוצטפא אל-ברזאני להשתלט, בפרוס ספטמבר 1961, על שטחים נרחבים בצפון עיראק, שכללו את המרחב שהשתרע בין העיירות זאחיו-עמאדייה-ודאהוק. למרד הברזאנים הייתה השפעה מדינית פנימית, שכן באוקטובר 1961 התפטר כזכור מכהונתו שר המדינה הכורדי, פואד עארף. חודש לאחר מכן נמסר, כי ח'אלד אנ-נקשבנדי, חבר מועצת הריבונות העיראקית, נפטר. במרוצת חודשי אוקטובר ונובמבר צלחו כוחות הצבא את הנהר זאב המפריד בין מחוזות ארפיל ומוסול. לימין היחידות הסדירות הצטרפו לוחמים כורדיים משבטי זיבארי, שריפאני וסורגיי וההפצצות האוויריות התגברו. באוקטובר נכנע אחמד אל-ברזאני, לאחר שיחידות הצבא כבשו את אזור ברזאן. להלן פקד המושל הצבאי, הגנרל עבדי, על חיסול פעילותה של "המפלגה הכורדית הדמוקרטית", אולם היחידות העיראקיות לא יכלו להכניע את לוחמי ברזאני, שנסוגו למעוזיהם ההרריים.

באפריל 1962 שותפו מנהיגי הכורדים הלוחמים בסוד הקושרים למיגור שלטונו של קאסם. מנהיגי "אל-בעת" העיראקי התחייבו להעניק אוטונומיה פנימית לכורדים, תמורת תמיכתם בסילוקו של קאסם, והבטחתם למתן גיבוי להפיכה הממשמשת ובאה. אולם בדומה לשליטים הקודמים בעיראק שוב הפרו שליטי "אל-בעת" את ההסדר שהושג עם מנהיגי הכורדים. למעשה, הכינו מנהיגי "אל-בעת" בקפדנות יתרה את חידוש הקרבות נגד

הכורדים, עוד שבועות מספר לפני פרוץ ההתלקחות המחודשת ב-10 ביוני 1963. ההכרזות המרגיעות שפורסמו על ידי השליטים החדשים וניהול המו"מ עם הכורדים לאחר מכן – לא היו אלא בבחינת הסוואה למזימותיהם של השליטים. בחודש הראשון לאחר הפיכת "אל-בעת" נמנעו המדינאים העיראקיים מפתירת "חזית שנייה" בכורדיסטן, כל עוד ניהלו מאבק פנימי על ההגמוניה בשלטון עם החוגים הפרו-נאצריים. אולם לאחר חיסול היריבים מהמחנה הלאומני והפרו-נאצרי והתבססות ראשונית של שליטי מפלגת "אל-בעת" – הופנה חוד המחץ נגד המיעוט הכורדי במגמת חיסולו המוחלט אחת ולתמיד. לאחר הכרזת אולטימאטום בן 24 שעות לכניעת שבטי הברזאנים לתביעותיה של בגדאד, חודשו כאמור הקרבות. הרחיק לכת ברברנות השחצנית שר ההגנה החדש, הגנרל עמאש, שהצהיר ביולי 1963, כי אינני רואה במבצעים אלה מלחמה, כי אם טיול לאומי, המבוצע על ידי הצבא העיראקי, לשם חיסול כנופיה זו". דומה כי מנהיגי בגדאד הבחינו, כי יש רק שתי אפשרויות לפתרון בעיית הכורדים: הענקת אוטונומיה מלאה או הכנעתם המוחלטת. ראוי לציין, כי שלטונות עיראק נמנעו מלשחרר את האסירים הכורדיים שנחבשו על ידי קאסם ואף לא ביטלו את המצור הכלכלי על האזורים הכורדיים. אילו פעלו כך, כי אז היו מכשירים את הקרקע להסדר של אמת בין הכורדים לערבים. הבעיה הכורית, לכשעצמה, נוצלה על ידי שליטי עיראק בעת ניהול הדיונים על האיחוד הערבי המשולש, שנערך בקהיר במרוצת אפריל 1963. המשלחת העיראקית בקהיר העלתה את הבעיה הכורדית על סדר היום על מנת לסרב את דיוני האיחוד ולמנוע ניסוח סופי ברוח דרישותיו של נאצר. יתרה מזאת, לקהיר הופנתה משלחת כורדית, בראשותו של הקולונל ג'לאו. אס-טלבאני, כדי שממשלת עיראק תוכל להרוויח זמן ולצאת ידי חובה כלפי הכורדים בטענה, כי דרושה הסכמת המנהיגים הערביים החשובים (נאצר ובן-בלה) לשם קבלת הכשר למדיניות חדשה בשאלה הכורדית. במקביל לכך רצו שליטי עיראק לדחוק את נאצר אל הקיר; שהרי קבלת תביעותיהם של הכורדים הייתה מאפשרת להציג את נאצר כבלתי-נאמן לאינטרסים הערביים. לעומת זאת, דחיית דרישות הכורדים הייתה מחזקת את ידי שליטי עיראק בהתנגדותם לווייתורים, ותורמת לחיזוק משטר "אל-בעת", בהציגו את נאמנותו ללאומיות הערבית. מכל מקום, חידוש הקרבות נגד הכורדים שיקף את החלטתה הנחושה של בגדאד להשמיד כליל את שבטי הברזאנים, בניגוד גמור להתחייבויותיה הבינלאומיות של עיראק ובניגוד מוחלט לחוק הבינלאומי נגד טבח עמים ("גי'נוסייד").

התפלגות "אל-בעת" ויצירת ציר בגדאד-דמשק

יש לזכור, כי ממשלתו של קאסם הייתה נטולת כל גוון מדיני מוגדר מחמת היעדר בסיס אידיאולוגי מגובש, כתחליף נוח לביצוע מדיניות של "הפרד ומשול". לעומת זאת, התבלט משטר מפלגת "אל-בעת" העיראקי, כבר מראשית צעדיו, כמשטר מדיני לוחם, שניסה לחסל את יריביו מימין ומשמאל. בשלב הראשון היפנה המשטר את חוד מחצו נגד חסידי קאסם בכלל ונגד המפלגה הקומוניסטית בפרט, תוך הסתערות בכורדים שנאבקו נגד קאסם. בביצוע מדיניותו השתמש "אל-בעת" ב"משמר הלאומי", שאורגן כיחידה מחתרנית צבאית למחצה עוד בימי קאסם, כמכשיר עקרי להשלטת טרור ורצח. נחשולי הטיהורים והרציחות לא פסחו על אלפי אנשי צבא ופקידים בכירים שחסו בצילו של קאסם. מבצעי טרור אלה הטילו את מוראם על האוכלוסייה כולה והוכיחו את נחת זרועו של "המשמר הלאומי". בשלב השני, הנחיתה הנהגת "אל-בעת" את מהלומותיה על הקבוצות הלאומיות והפרו-נאצריות האחרות, ששותפו בשלטון במרוצת החודשים הראשונים לכינונו, עד לחתימת "אמנת האיחוד" הפורמלית בין מצרים, עיראק וסוריה. מאמצי הדיכוי הוכפלו פי כמה וכמה לאחר כישלונות ניסיונות הפיוס המרובים שנעשו בין הנהגות "אל-בעת" בעיראק ובסוריה לבין נאצר. ככל שגברה שליטתה הישירה והמקיפה של המפלגה העיראקית, כן צומצם במקביל הבסיס הציבורי שהיא נשענה עליו, במיוחד כשהתמרמרות בקרב הקצונה הבכירה גברה והלכה, הן כתוצאה מהמינויים המפלגתיים החדשים בצבא והן כתוצאה מהטיהורים

שפקדו את הצבא. מכל מקום, כל עוד נשמרה אחדותה הפנימית של מפלגת "אל-בעת" בעיראק עמדה המפלגה בהצלחה יחסית מול מתנגדיה ויריביה בצבא ובמחנה האזרחי. אולם נוכח ההתנצחויות שפקדו את מנהיגי המפלגה הסתמנו שתי סיעות יריבות: (א) סיעת המתונים בראשותו של עלי צאלח אס-סעדי, סגן ראש הממשלה. המאבק הפנימי בצמרת ערער במהירות את שלטונה הבלעדי של מפלגת "אל-בעת" בעיראק. את סלעי המחלוקת היוו הבעיות הבאות: היחס לנאצר, מידת שיתוף הפעולה עם סוריה, המדיניות הכלכלית והחברתית, היחס לכוחות המדיניים האחרים בעיראק ובעיית "המשמר הלאומי". הנתונים הטיפו לשיתוף פעולה מסוים עם נאצר על מנת לא לסתום את הגולל על האיחוד הערבי המשולש, וגילו הסתייגות זהירה כלפי איחוד מלא עם סוריה. כן צדדו מדינאים אלה בנקיטת מדיניות כלכלית מתקדמת וליבראלית בהתחשב בתנאיה המיוחדים של עיראק. לעומת זאת צידדו אס-סעדי ומרעיו בנקיטת קו תקיף כלפי נאצר, לאור התחמקותו מהגשמת "אמנת קהיר". כן תמכו באיחוד פדרטיבי לאלתר עם סוריה, תוך ביצוע מדיניות סוציאליסטית בהתאם לדוגמה הסורית, הינו הלאמת בנקים, ביצוע רפורמה אגרארית קיצונית וכו'.

שתי הסיעות נחלקו גם בבעיית היחס לחוגים הלאומיים האחרים במדינה. בעוד שהמתונים הטיפו לשיתופם בשלטון, למעט את הפרו-נאצריים הקיצוניים, התנגדו לכך הקיצוניים, שראו בשיתוף מעין זה החזרת הגלגל אחורנית. יתר על כן, קבוצת אס-סעדי נשענה על "המשמר הלאומי" וראתה בו צבא מפלגתי שיש לטפחו ולרוממו בטרם תיפול ההכרעה במאבק על ההגמוניה. סיעת המתונים התנגדה לניצול של "המשמר הלאומי" כמכשיר סיעתי מפלגתי. הצהרותיו של אס-סעדי בזכות "המשמר הלאומי" היו לצנינים בעיני הקצונה העיראקית, ובכללה הקצינים שהשתייכו למפלגה. סעדי נהג בחוסר זהירות, שעה שחיפה והגן על אנשי "המשמר הלאומי" גם במקרים חסרי כל הצדקה. התנגדותם של האוכלוסייה האזרחית וקציני הצבא להתנהגותו של סעדי גברה והלכה, אולם גם עמיתיו לא יכלו לשכנעו לשנות את גישתו או לוותר על חלק מסמכויותיו. קציני צבא בכירים השמיעו בגילוי איומים נגד סעדי, וכתוצאה מכך נתהווה רקע נוח לקרע אפשרי בצבא. בפרוס ספטמבר 1963 נערכה ועידת "אל-בעת" העיראקית לשם בחירת ההנהגה הארצית. סעדי ניצח בוועידה זו והחל להגשים את קווי מדיניותו: ביוזמתו הוחרפו היחסים עם נאצר והוקמה תחנת שידור אנטי-מצרית. בעת ובעונה אחת הוכרז על איחוד צבאי סורי-עיראקי, שיתלווה לאיחוד כלכלי ומדיני בין שתי המדינות. האיחוד הנ"ל היווה אתגר חמור ביותר לנאצר, שכן מולו ניצבה עתה חזית מאוחדת של משטר מפלגות "אל-בעת" בעיראק ובסוריה, שהבליטה את האידיאולוגיה החברתית והכלכלית המגובשת שלה,¹⁴ האופורטוניזם והמתכונת האטטיסטית של המשטר הנאצרי. ברם, בעקבות השתלטותו של סעדי על "אל-בעת" העיראקי הלך והעמיק הקרע בין שתי הסיעות הניצות במפלגה. קרע זה צפן בחובו את הסכנה לעצם המשך קיומו של משטר המפלגה בעיראק. מנהיגי שתי הסיעות שפכו שמן על המדורה ביצאם בהצהרות מנוגדות, שחוללו סערת-רוחות ואווירת ערב-הפיכה. אמנם ראש הממשלה, אחמד חסן אל-בכר, ניסה להפיג את חששות הציבור מפני הלאמה, אולם הצהרותיו של סעדי בדבר חרמות רכוש וכדו' פעלו את פעולתם. נוכח המצב המתוח ביותר בצמרת המפלגה העיראקית הועתק המאבק הפנים-העיראקי לוועידת "אל-בעת" הבין-ערבית שהתקיימה בדמשק באוקטובר 1963, ונמשכה כשבועיים. גם בוועידת דמשק הייתה ידם של סעדי וחבריו על העליונה, בהאשימם את מתנגדיהם בבגידה בעקרונות המפלגה ובשאפתנות אישית. נוכח השלטת מדיניותו הקיצונית של סעדי, אשר לדעת מתנגדיו הייתה עשויה לפגוע בקיומה של עיראק, הוחלט לכנס את צמרת "אל-בעת" העיראקי לשם דיון בסכסוך בין שתי הסיעות.

¹⁴ סקירה כללית על מפלגת "אל-בעת" ורעיונותיה תופיע להלן בפרק על סוריה.

ואכן ב-11 נובמבר 1963 גברה יד מתנגדי סעדי ונבחרה הנהגה מפלגתית חדשה, שרוב חבריה נימנה על אנשי הצבא (בניגוד להרכב הקודם), ואילו סיעת סעדי לא נבחרה כלל ועיקר. כתוצאה מכך נעצר סעדי והוגלה לספרד (מתוך חשש לנקמת הקומוניסטים שנרצחו על ידי אנשי "המשמר הלאומי" שלו). חסידיו של סעדי בעיראק לא טמנו ידם בצלחת והחליטו על איום בהפיכה על מנת להפעיל לחץ על ההנהגה החדשה של המפלגה כדי לסחוט פשרה. מסתבר, שמאמצייהם נכשלו, שכן סעדי וחבריו הוגלו למרות הכל. ראש הממשלה, אחמד חסן אל-בכר, ושר ההגנה, צאלח מהדי עמאש, הזהירו נמרצות ברדיו מפני סכנת מלחמת אחים. האות לכך ניתן עם הפגזת מחנה הצבא ונמל האוויר אר-רשיד, שליד הבירה, ביחד עם ארמון הנשיאות ומשרד ההגנה (13.11.63). במקביל לכך החלו יחידות "המשמר הלאומי" לגייס את תומכיהם ברחובות בגדאד. צחצוח החרבות בין פלגי המפלגה אילץ את ההנהגה העיראקית לנקוט בשני אמצעים על מנת להציל את המדינה והמפלגה משפיכות דמים: ראשית, לשם שמירת שיווי-משקל פנימי, הוגלו יריביו של סעדי שהיו אחראיים להדחתו. שנית, הוזמנה ההנהגה הבין-ערבית של "אל-בעת" כדי לפתור את המשבר. שני המדינאים הסוריים, מישל עפלק והגנרל אמין אל חאפט', שהגיעו לבגדאד בעקבות ההזמנה, נוכחו כי הסניף הבגדאדי של המפלגה העיראקית, שהיווה את הכוח המאורגן המרכזי במדינה, תמך בסעדי ותבע את החזרתו לאלתר. למעשה, שאפו עפלק וחאפט' להבטיח את המשך שליטתה של ההנהגה הבין-ערבית של "אל-בעת" על עיראק כדי לחזק את שליטת המפלגה בשתי המדינות גם יחד, אי לכך הציעו אנשי ההנהגה הבין-ערבית לבטל את הבחירות מ-11 בנובמבר שהדיחו את סעדי, לפזר את ההנהגה העיראקית של המפלגה ולמסור את סמכויותיה לידי ההנהגה הבין-ערבית (האזורית). החלטות אלה גרמו למעשה, למסירת השלטון על עיראק בידי ההנהלה הבין-ערבית של "אל-בעת", שחבריה הבולטים ביותר היו שני הסורים – עפלק וחאפט'. ההחלטה חיזקה, בדיעבד, את סיעת הקיצוניים שנשענה על "המשמר הלאומי" הצבאי-למחצה. מסירת רסן השלטון לחברי ההנהגה הסוריים ב"אל-בעת" הכלל-ערבית וטיפוחו של "המשמר הלאומי" העיראקי הדגישו את הסאה, שכן נראה היה כי המטרה הסופית היא לשעבד את הצבא למפלגה ואת המפלגה להנהגה הבין-ערבית, בראשותם של המדינאים הסורים. כתוצאה מכך התערב הצבא העיראקי ונטל את השלטון ב-18 בנובמבר 1963.

גורמי הפיכת עארף (נובמבר 1963) ותוצאותיה

בבוקרו של ה-18 בנובמבר 1963 תפס הצבא את השלטון הישיר במדינה, בתום שבוע סוער ביותר בתולדותיה של עיראק, שהצטיין בשלוש הפיכות-חצר. בהודעה ששודרה ברדיו נימוק הנשיא עארף את השתלטות הצבא במרד המזוין מצד "המשמר הלאומי", שסיכן את ביטחון המדינה. כרגיל, לא הייתה זו האמת במלואה אלא מקצתה בלבד. עליית המשטר הנוכחי באה אמנם בעקבות שלוש הפיכות החצר, שהתחוללו בשבוע האחרון למשטר "אל-בעת", אולם, למעשה, יצרה השפעתם המצטברת של שישה גורמים עיקריים את התערבותו של הצבא: א) המלחמה הבלתי-מוכרעת נגד הכורדים; ב) קיומו של "המשמר הלאומי" והפיכתו למכשיר סיעתי בידי קבוצת סעדי להשלטת טרור ורצח נגד יריבים מדיניים, קומוניסטים ולאומנים למיניהם; ג) ההתמרמרות בקרב הקצונה הבכירה על הטיהורים שפקדו את הצבא, תוך מינויים של קציני מפלגת "אל-בעת" לעמדות המפתח בצבא והפיכת "המשמר הלאומי" לגוף מתחרה בצבא; ד) הידרדרות המצב הכלכלי, שהיה חמור בלאו הכי ערב עליית "אל-בעת" לשלטון (בפברואר 1963), כתוצאה מההכרזות "הסוציאליסטיות" של סעדי ומרעיו; ה) הקמת האיחוד הסורי-עיראקי בתחום הצבאי, הכלכלי והמדיני, בחסותה של הנהגת "אל-בעת" הבין-ערבית; ו) התערבות ההנהגה הבין-ערבית של המפלגה באמצעות חבריה הסוריים, עפלק וחאפט', בקביעת מדיניותה של עיראק, נוכח המאבק החמור בתוככי הסניף העיראקי. התערבות זו הוליכה להשתלטות סורית על עיראק.

הפיכתו של עארף הסתייעה בשלביה הראשונים בתמיכתם של יריבי אס-סעדי מקרב הסיעה המתונה של "אל-בעת". מבחינה עקרונית לא חלו שינויים בכל אותן הבעיות שניצבו בלתי-פתורות בפני המשטרים הקודמים. אולם ניתן להבחין בארבעה שלבים בהתפתחות המשטר הנוכחי בעיראק: א) השתחררות הדרגתית מהאיחוד עם סוריה, שמשמעות הייתה פירוק הצי האנטי-מצרי בין בגדאד לדמשק; ב) השגת הפוגה במלחמה הממושכת נגד הכורדים; ג) התקרבות הדרגתית למצרים תוך החרפת היחסים עם סוריה; ד) הכרזה על ההסכם "בדבר הצעדים הדרושים לקראת הגשמת האיחוד בין מצרים לעיראק" וביצועם ההתחלתי של כמה מצעדים אלה.

במרוצת החודשיים הראשונים להתבוססות משטרו של עארף ועד לוועידת "הפסגה הערבית" הראשונה, שנערכה בקהיר בינואר 1964, ניבעו הפרצים הראשונים בחומת האחדות בין עיראק לסוריה. בעוד שבתחילה הכריז שר ההגנה העיראקי החדש, כי "האיחוד הצבאי בין סוריה לעיראק שריר וקיים", הרי שבשלב מאוחר יותר התחמקו השליטים העיראקיים מלהתייחס ישירות לנושא זה, והעדיפו להטעים את נאמנותם ל"איחוד ערבי כולל". הסולידריות הערבית, שהופגנה בוועידת הפסגה הערבית הראשונה בשיתופם של מלכים ונשיאים, אשר רק תמול שלשום חירפו וגידפו זה את זה, הקלה על העיראקים את מלאכתם והעניקה להם עילה אידיאולוגית נוחה למדי לשם חיפוי על נסיגתם מביצוע איחוד ממשי בין עיראק לסוריה. למעשה, היו ראשי הצבא העיראקי מעוניינים בפירוק האיחוד הצבאי עם סוריה משני טעמי יוקרה עיקריים: ראשית, החזרת יוקרתו של הצבא העיראקי שנפגמה ביותר מעצם נוכחותה של חטיבה סורית בעיראק, אשר באה לסייע לו במלחמה נגד הכורדים, וזכתה בהצלחות מקומיות לאחר כישלון המתקפה של העיראקים. שנית, ביטול ההתחייבות הצבאית העיראקית לסייע לסוריה במקרה של התפתחות תקריות בגבול הסורי-ישראלי.

אי-חתימת הסכם שביתת נשק בין עיראק לישראל שימש בעבר ובהווה "הוכחה" חותכת לנאמנות הבלתי-מסויגת של עיראק לאינטרסים הערביים. העיראקים מעדיפים איחוד תלת-ערבי כולל מאשר הסתבכות בתקריות לאורך הגבול הישראלי, בתוקף איחדו צבאי נפרד בין ארצם לסוריה. ריתוק חלק מהצבא העיראקי לאורך הגבול הישראלי מהווה מעין "חזית שנייה" לגבי הצבא העיראקי, הנאבק לסירוגין במשך שנים רבות ב"חזית הכורדית".

גם במדיניות הפנים הותרה הרצועה וננקטה מדיניות ליברלית יחסית למצב ששרר בימי שליט "המשמר הלאומי" ומפלגת "אל-בעת". במקביל לכך ניתנו הבטחות מרגיעות לחוגים הכלכליים הפרטיים שאין בדעת השלטונות לצעוד בתלם ההלאמה או האטטיזם נוסח נאצר. בעת ובעונה אחת, החלו עארף ויועציו לשקול מחדש את המדיניות הכורדית, שהרי עד כה לא הצליח הצבא העיראקי לחסל את מעוזיהם ההרריים של הלוחמים הכורדיים מאז חידוש הקרבות ביוני 1963. למעשה, כבר בראשית פברואר 1963, ערב מיגור משטרו של קאסם, שלט הצבא העיראקי בכרכור ובמוסול, בנוסף לעיירות זאח'ו, דאהוק, ארביל ועמאדייה. לעומת זאת שלטו הכורדים על עורקי התחבורה המשניים. בחודשי ההפוגה (פברואר-יוני 1963) הסתננו הכורדים שוב לכפריהם המצויים במדרונות ההרים.

עם חידוש הקרבות על ידי ממשלת "אל-בעת" החלו השלטונות בגירוש הכורדים מהעיירות ומהמרכזים האחרים. בהתאם לתכנית המבצעים הצבאית ניסה הצבא העיראקי לפצל את המרחב הכורדי לכמה אזורי משנה קטנים, וזאת תוך שימוש באמצעי לחימה ברבריים, וכגון הריסת כפרים והשמדת אוכלוסין. בשלביה הראשנים של המתקפה העיראקית הושגו מספר הצלחות מקומיות בחבלי הדום-ההרים: עשרות כפרים כורדיים הופצצו ונהרסו ומאגרי תבואה הועלו באש מתוך מגמה להרעב את 800,000 האוכלוסין הכורדיים. הודות למאמצים הרבים שהושקעו ב"חזית הכורדית" (בסיוע 3 דיביזיות חי"ר שתוגברו בגודי שריון ותותחנים ובעיקר כוחו של חיל האוויר) נכבש חלק ניכר מאזור ברזאן. עם זאת נכשל הצבא העיראקי במשימתו העיקרית – ביתור המרחב הכורדי ליחידות שטח קטנות והשתלטות עליהן. בנובמבר 1963, עם בוא החורף הקשה, נאלצו הכוחות

העיראקיים לסגת לעבר המרכזים העירוניים שבשפלה וצירי התנועה שבאזור נפלו שנית בידי הלוחמים הכורדיים. נוכח התפתחות זו נאלץ משטרו החדש של עארף למצוא הסדר כלשהו עם הכורדים כדי למנוע, זמנית לפחות, את חידוש הקרבות עד להתבססותו של המשטר החדש. ועארף היה מחוור לחלוטין, כי הגורם העיקרי להפלת שני המשטרים הקודמים – של קאסם ו"אל-בעת" – היה המרד הכורדי. על רקע זה ניתן להבין את ההפוגה שהושגה בין שני הצדדים החל מפברואר 1964. הסכם שביתת-הנשק כלל בין היתר הכרה בזכויות הלאומיות של האזרחים הכורדיים במסגרת העם העיראקי. כן הפגינו שליטי בגדאד מספר מחוות, שנועדו להראות רצון-טוב, והתבטאו בפינוי חלקי של יחידות צבאיות מהאזור הכורדי, פינוי חלק מהכפרים הכבושים ושחרור עצירים. שני הצדדים, הכורדים ושליטי בגדאד, הפיקו בינתיים תועלת מסוימת משביתת-הנשק. עם זאת ברור היה לשני הצדדים, כי הבעיה הכורדית רחוקה עדיין מפתרונה. ביוני 1964 הצהיר עארף, כי הכורדים הינם אזרחים מוסלמיים שווים-זכויות לערבים, וכי הממשלה מכירה בלשונם וממנה אותם לתפקידים מינהליים. לעומת זאת, הצהיר שןפת עקראווי, מנהיג כורדי צעיר, כי העיראקים מתכוונים לחדש את התקפתם עם בוא עונת הקציר, מאחר והצבא העיראקי לא חזר לעמדותיו הקודמות בהתאם להסכמת שביתת-הנשק. כן האשים את ממשלת בגדאד באי-נכונות להכיר באוטונומיה הכורדית, שהיוותה את גורם המרד בשנת 1961.

התקרבות עיראק למצרים ובליתתה

ימים ספורים לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם הכורדים (פברואר 1964), התפתחה ממשלת עיראק להתקיף בצורה חריפה ובלתי-מרוסנת את מפלגת "אל-בעת", ובכך הסתמן הקרע הגלוי בין עיראק לסוריה. הנהגה "אל-בעת" הסורי לא טמנה ידה בצלחת והמשיכה לנהל את תעמולתה הלאומנית הקיצונית, בהאשימה את עארף בבגידה באינטרס הערבי, שעה שחתם על הסכם שביתת הנשק עם ברזאני. הנימוק הסורי היה, כי כשם שאף ממשלה ערבית לא תוכל לטפל לבדה בבעיית פלסטין, כן אין אפשרות לטיפול אינדיבידואלי בבעיית הכורדים.

בעת ביקורו של ניקיטה חרושצ'וב במצרים, לרגל חנוכת השלב הראשון של סכר אסוואן (מאי 1964), הופגנה בעליל ידידותו והערצתו האישית של עארף לנאצר. בשלהי אותו חודש נחתם הסכם עיראקי-מצרי, שהוכתר כ"צעד ראשון בדרך להגשמת האיחוד". הסכם זה קבע בין השאר את הקמתה של מועצת נשיאות, המורכבת משני הנשיאים ו-12 חברים. תפקידי המועצה נקבעו בהתוויית מדיניות משותפת בתחומי המדיני, הצבאי, הכלכלי והחברתי, תוך התכנסויות תדירות מידי כל שלושה חודשים בקהיר. כן הוסכם שהמועצה תרכיב פיקוד צבאי משותף לשם האחדת שיטות הארגון, ההדרכה והציוד ותכנון צבאי משותף.

המשקיפים למיניהם היו מאוחדים בדעה, כי ההסכם הנ"ל נסחט מנאצר על ידי עארף לשם רימום יוקרתו האישית והשתקת הקשת המגוונת של המתנגדים למשטרו של עארף מכל החוגים. מבחינת היחסים הבין-ערביים, ונראה הסכם זה כצעד נוסף לבידודה של סוריה בשליטת "אל-בעת" ולחיזוק הציר בגדאד-קהיר. ביולי 1964 הוצא צו הלאמת הבנקים, חברות הביטוח והחברות הכלכליות האחרות בעיראק. כן הוכרז על פיזור כל המפלגות, שיאוחדו במסגרת "האיחוד הסוציאליסטי הערבי". צעדים אלה ננקטו בעיראק על מנת להכשיר את הקרקע לאיחוד מלא עם מצרים בעתיד.

אולם החל מיולי 1964 גברה והלכה התסיסה נגד שלטון עארף, שהתבטאה בהפצת כרוזים חשאיים ובשני ניסיונות הפיכה. הניסיון הראשון נעשה בשלהי יולי, ואילו הניסיון השני, שיוחס למפלגת "אל-בעת", נעשה ב-4 בספטמבר 1964, מועד צאתו של עארף לוועידת אלכסנדריה. כתוצאה מכך נשלחה למחרת היום יחידה צבאית מצרית שהגיעה לעיראק לשם "תמרונים משותפים". למעשה, התמקמו החיילים המצריים בבגדאד ובסביבותיה על מנת לבלום כל ניסיון הפיכה נוסף מצד הסניף הבגדאדי של "אל-בעת".

התקרבותו המתמדת של עארף לנאצר לא הפליאה בהתחשב בהפכפכותו של השליט העיראקי ובשחצנותו. עארף ראה תמיד בנאצר מנהיג ומדריך מאז פגישתם הראשונה (ביולי 1958) בדמשק. לעומת זאת מעוניין היה נאצר לחזק את עארף ומשטרו על מנת לבודד את ממשלת "אל-בעת" הסורית ולהפילה, וכן על מנת ליצור לעצמו ראש גשר בעיראק העתיקה באוצרות הנפט. קשייו הרבים של עארף הגבירו את נטייתו האישית להיסמך על משענתו של נאצר. כפייץ "האיחוד הסוציאליסטי" על המפלגות העיראקיות הקימה נגדו יריבים רבים, שענים הייתה צרה בסוציאליזם הערבי לנוסחאותיו השונות. התנגדותם הנמרצת של המיעוטים האתניים השונים לאיחוד כלשהו בין עיראק לבין מדינה ערבית אחרת שרירה וקיימת וגם כשהמדובר במצרים. כשם שהכורדים חוששים מפני החלשת מעמדם ומשקלם נוכח מגמות האיחוד והכנסת החטיבה הצבאית המצרית לעיראק, כן חרדים המיעוטים השיעיים הגדולים, המסתופפים בדרומה של עיראק, מפני היטמעותם האפשרית בים של מוסלמים סוניים. פירוק האיחוד עם סוריה והכניסה לשותפות חדשה עם מצרים עוררה את התנגדותם של הגורמים החברתיים, הכלכליים והמדיניים, שחיפשו בעבר הלא-רחוק שעת כושר מתאימה להשתחררות מעול האיחוד הסורי-עיראקי. שיטת ההתחמקות ממציות פתרונות שלמים, שאפיינה את משטרו של עארף, לא בישרה טובות וטמנה בחובה סכנה לעצם קיומו של המשטר העיראקי. ביוני 1964 ערך עארף מספר שינויי גברי בממשלתו וסילק שרים אחדים שנחשבו לאנשי הסיעה הבעייתסטית המתונה. בכך הוכשר הרקע לביצוע הצעדים הראשונים להגשמת האיחוד העיראקי-מצרי. הכנסתם של שרים פרו-נאצריים לממשלה החדשה הגבירה את האופוזיציה למשטרו של עארף וגררה את ממשלו לחיקו של נאצר, נוכח מחדליו של השליט העיראקי בפיתירת הבעיות היסודיות של מדינתו. בעיות אלה היו ונשארו – שמירה על הריבונות העיראקית, ביצוע הדרגתי של רפורמות מתונות, ניצול הכנסות הנפט לטובת האינטרסים הבלעדיים של עיראק, והשגת הסדר בר-קיימא עם הכורדים והמיעוטים הדתיים והלאומיים האחרים. מכל מקום, באפריל 1965 ריכז עארף את כוחותיו להתקפה מחודשת של הכורדים, ואלה האחרונים התריעו על הפרת הסכם שביתת הנשק שהושג בשעתו, ביניהם לבין ממשלת בגדאד.

הפיכות בשנת 1965

אם ביוני 1964 ביצע עארף שינויים בממשלתו תוך הכנסת שרים פרו-נאצריים ופיטורי שרים אחרים, שנחשבו לבעלי גישה מתונה וזהירה בכל הנוגע לאיחוד עיראק עם מצרים, הרי שמקץ שנה בלבד נעו כפות המאזניים לרעת הסיעה הפרו-נאצרית: ב-13 ביולי 1965 הוקמה ממשלה חדשה, הרביעית במניין במשטרו של עארף, בראשותו של הגנרל טאהר יחיא. בממשלה זו לא שותפו השרים הפרו-נאצריים והרכבה שיקף את אי-היציבות הפנימית הכרונית שפקדה את עיראק מאז חיסול המשטר המלוכני ב-14 ביולי 1958.

פיטוריהם של השרים הפרו-מצריים על ידי עארף בא עקב מספר שיקולים וגורמים: ראשית, ההתנגדות העממית הגואה והגוברת נגד האיחוד עם מצרים, ובמיוחד נגד מדיניות הסוציאליזציה וההלאמות, שננקטה החל מיולי 1964 בעקבות הצעתה של עיראק לקראת האיחוד עם מצרים. שנית, אי-תמיכתם של השרים הפרו-מצריים בחידוש הקרבות נגד הכורדים, שנפתחו באפריל 1965. הסתייגותם של שרים אלה נעשתה ברוח מדיניותו של נאצר, אשר חשש מפני סיבוכן האפשרי של יחידות השריון המצריות שחנו בעיראק במלחמה בהרי כורדיסטן. נעלה מכל ספק, כי אי-הושטת הסיוע מצד היחידות המצריות לצבא העיראקי שנלחם בצפון עוררה מורת רוח בקרב חלק ניכר מהקצונה העיראקית מחד גיסא, וסייעה להבלטת מחדלה של מצרים בנושא מרכזי ללאומנות העיראקית מאידך גיסא. עמדתם של השרים הפרו-מצריים בעניין זה הציגה אותם כמשרתיה הנאמנים של קהיר וכבוגדים ב"אינטרסים הלאומניים האמיתיים" של עיראק.

אולם נאצר נזהר מלהביע בגלוי את מורת רוחו מממשלתו של טאהר יחיא, שנמנה בעבר על ראשי מפלגת "אל-בעת" העיראקית. זהירותו של נאצר נבעה משלושה שיקולים

מרכזיים : א) ההנחה הסבירה שכל משטר אחר בעיראק, אשר יפיל את הנשיא עארף, ינקוט במדיניות עוינת יותר למצרים ; ב) הסתייגותו של נאצר מכל איחוד ממשי עם עיראק בשלב זה מפאת אי-יציבותה הפנימית של עיראק. יציאתו הגלויה של נאצר נגד ממשלת יחיא הייתה עשויה לשבש כליל את היחסים עם עיראק ולהביא לסילוקם המוחלט שלאחרי מצרים מכל עמדות המפתח הנותרות במימשלו של עארף ; ג) כישלונותיו של נאצר בתימן, מהלומת היוקרה שהונחתה עליו נוכח הדחת ידו-הנאמן בן-בלה, יחסיו המתוחים עם סוריה הבעייתית ועם פייסל הסעודי – דחוקהו לעמדה מבודדת ולשפל מדיני שלא נודע כמותו מאז עלייתו לשלטון. הצורך בהבלטת ידיותו של עארף ובקבלת דין משטרו החדש בעיראק הפכו לכורח מדיני לנשיאה של מצרים, במיוחד ערב התכנסותה של ועידת הפיסגה השלישית בקזבלנקה, אשר נאצר חפץ ביקרה.

דא עקא, שממשלתו של טאהר יחיא לא האריכה ימים. ב-6 בספטמבר 1965 הודיע רדיו בגדאד במפתיע על התפטרות ממשלה זו וכינון ממשלה חדשה בראשותו של מפקד חיל-האוויר, הגנרל עארף עבד אר-רזאק הפרו-מצרי. מסתבר, שהתקרבות מועדה של ועידת קזבלנקה הכריע בעיתוייה של הפיכת חצר שקטה זו. כנראה, שהנשיא עארף היה מעוניין להפגין בפני נאצר את נאמנותו, ימים ספורים לאחר שנאצר הצליח להגיע לכלל הסכם עם המלך פייסל בדבר סיומה של מלחמת תימן. בכל זאת, היה בהצבתו של רזאק בראשות הממשלה משום הפתעה, שכן זה האחרון ניסה בפרוס יולי לחולל בעקיפין הפיכה נגד ממשלתו של טאהר יחיא בסיוע כמה שרים. כתוצאה מסיכול ניסיון זה הודחו 6 שרים מממשלת יחיא, אולם עבד אר-רזאק עצמו, ששהה בשעת ניסיון הפיכה בקהיר, יכול היה לנער חוצנו בקלות מהקושרים, להאשים בחוסר נאמנות למרשל עארף ולהמשיך ולקיים בידי את הפיקוד על חיל האוויר העיראקי. תוצאות סיכול הקשר הני"ל פסחו על צמרת הצבא. נאמניו של רזאק לא הודחו. מבין תומכיו ראוי לציין את מפקד המודיעין הצבאי, הבריגדיר ח'מאס, וראש שירותי הביטחון, הקולונל רשיד מוחסן. קצינים אלה החלו להפגין נאמנות מופרזת לעארף והלה העמיד פנים כבוטח בנאמנותם. יתר על כן, במרוצת הזמן הוציאו הקצינים הללו דיבה רעה על ראש הממשלה, טאהר יחיא. הם האשימוהו בפני עארף בשחיתות כלכלית ואישית ובקיום קשרים עם קציני "אל-בעת" השליטים בסוריה. נוסף לשיקוליו המדיניים, היו לעארף גם סיבות אישיות להדחיק במפתיע את יחיא ולהפקיד את השלטון בידי יריבו העיקרי, מפקד חיל האוויר עבד אר-רזאק. ערב צאתו של עארף לוועידת הפיסגה הערבית בקזבלנקה גברה המתיחות הפנימית בקרב קציני הצבא היריבים. עארף לא עזב את עיראק לפני שביצע שורה של חילופי גברי בצמרת הצבא על מנת להבטיח את נאמנותם של תומכיו תוך הצבתם בעמדות המפתח. כך, למשל, מונה מפקד משטרה חדש והורחבו סמכויותיו של מפקד חיל המצב העיראקי בבגדאד. כן הורכבה "מועצת הגנה עליונה", שקיבלה לידיה את סמכויות הפיקוח על הצבא וכל זרועות הביטחון הצבאיות והאזרחיות. במועצה זו נמצאו ראש הממשלה, עבד אר-רזאק, ותומכיו במיעוט מבוטל. אולם גם עבד אר-רזאק לא ביטל את זמנו וריכוז סביבו נאמנים כמפקד יחידת השריון שחנתה בבגדאד, מפקד בסיס ההדרכה לקצינים וקצינים נוספים בערי השדה השונות. ברגע האחרון הצטרף לקבוצתו של רזאק גם סגן הרמטכ"ל, הבריגדיר מוחמד מגיד. ניסיון ההפיכה בוצע בשלהי ספטמבר 1965, בעיצומה של ועידת קזבלנקה, ויום אחד בלבד לאחר ששליטי ערב חתמו על "האמנה לסולידריות בינערבית" אשר חייבה אותם להימנע מחתרנות, מהתקפות ומהשמצות הדדיות.

מעניין לציין, כי עיתוייה של הפיכה זו נקבע בניגוד למסורת של ההפיכות בחשכת הליל. זאת ועוד, הקושרים היו ידועים מלכתחילה לנשיא עארף ולנאמניו. ההפיכה נשאה אופי של תחבולה והסחה ולא תוצאה של מאבק כוח בין פלגי הצבא השונים. ניסיון ההפיכה נקבע לשעות לפנה"צ, יוזמיה – ראש הממשלה וראש שירותי הביטחון – לא השתתפו בה בפועל, ואילו תפקידי הביצוע נמסרו לסגן הרמטכ"ל, מוחמד מגיד, ולמפקד בסיס ההדרכה לקצינים, הבריגדיר ערפאן ווג'די. טור השריון של הקושרים שנע לעבר תחנת השידור, ובנייני

הממשלה כותר על ידי יחידות שריון אחרות. הקושרים נכנעו ללא קרב וראש הממשלה שסבר לתומו, כי הגיעה העת לשדר לאומה על הדחת המרשל עארף וביצוע האיחוד לאלתר עם מצרים, נכלא יחד עם מפקד המודיעין הצבאי והקושרים האחרים. ההפיכה סוכלה הודות לערנותו של הרמטכ"ל העיראקי, אחיו של המרשל עארף. בהתאם להוראתו של עארף, ששהה כאמור בקזבלנקה, נמנע הרמטכ"ל הפעם משפיכות דמים, העמיד מטוס צבאי מיוחד לרשות הקושרים והגלם לקהיר, מקום שם ניתן להם מיקלט מדיני. למחרת נמלטו כמה קצינים בכירים אחרים לקהיר מאחר ונדע על קשריהם עם ראשי המהפכנים.

ניסיון ההפיכה של עבד אר-רזאק ומרעיו לא עלה בקנה אחד עם חתימתו של נאצר על "האמנה לסולידריות בינערבית". אולם בבירור אישי ישיר שנערך בין נאצר לעארף בקזבלנקה, הצליח כנראה השליט המצרי לשכנע את עמיתו העיראקי, כי הקושרים פעלו על דעת עצמם ללא ידיעתה של קהיר. מסתבר, שעארף שוכנע בכנות ידידותו של נאצר, שכן בשובו מוועידת קזבלנקה לא היסס מלחנות בקהיר. באותה הזדמנות ניסה סגנו של נאצר, המרשל עבד אל-חכים עאמר, לתווך ללא הצלחה בין עארף לבין הקושרים נגדו שהוגלו לקהיר.

בינתיים הורכבה בבגדאד ממשלה חדשה בראשותו של ד"ר עבד אר-רחמאן בזאז, שר החוץ וסגנו לשעבר של רזאק. הגלייתם של ראשי הסיעה הפרו-מצרית למצרים צמצמה בהרבה את בסיסו הציבורי של המשטר, ועארף נשען, למעשה, על קבוצת "הבלתי-תלויים" בלבד; שכן מאז מוגר משטרו של קאסם בפברואר 1963 נשען עארף בזה אחר זה על הסיעות היריבות והמפולגות של מפלגת "אל-בעת" ועל הפרו-נאצריים. אולם כל הגורמים הללו ניסו לנצל את עארף על מנת לתפוס את השלטון בבוא העת. לאחר שכל הסיעות הללו סולקו מצמרת השלטון, הפך משטרו של עארף לחסר בסיס ציבורי רציני והסתייע בקבוצת אנשי צבא הנאמנים באופן אישי לנשיא העיראקי, ובראשם – הרמטכ"ל, אחיו של הנשיא. הפלגים הבע'תיסטיים למיניהם והסיעה הפרו-נאצרית ימשיכו מן הסתם בחתירותיהם תחת המשטר ביתר שאת; ואילו עארף עצמו ייאלץ לגלות זהירות מרובה ביחסיו עם נאצר. מותר להניח, כי האיחוד המיוחד עם מצרים היה מרוחק בשלהי שנת 1965 לא פחות מאשר בתקופה שהסתיימה בתחילת שנת 1963.

סיכום: הבעיות הפנימיות ואי-היציבות המדינית

הנהגת הרפורמה האגרארית בעיראק היוותה את אחד מצעדיו הראשונים של המשטר הרפובליקאי. חוק הרפורמה האגרארית הראשון פורסם על ידי הגנרל קאסם עוד בספטמבר 1958, תוך כדי קביעת מכסות מקסימום של 2,500 דונם אדמת שלחין או 5,000 דונם אדמת בעל. כן הותוותה תכנית חומש להחרמת עודפי הקרקעות ולחלוקתן בין האריסים ומחסורי הקרקע. גודל שטחי הקרקע שנועדו להפרעה היה נתון להערכות שונות ומנוגדות. מכל מקום, ההערכות המקובלות הצביעו על 20–30 מיליון דונם. עד לתחילת שנת 1965 הופקעו לפי הנתונים הממשלתיים למעלה מ-17.5 מיליון דונם (כלומר למעלה מ-58% מההפקעות המתוכננות, לפי האומדן המקסימלי). הממשלה חילקה כ-5 מיליון דונם ל-38,700 משפחות פלאחים, הינו ליותר מ-193,000 נפש. אם נתונים רשמיים אלה היו מהימנים, הרי שפירוש הדבר היה, כי חולקו בממוצע 130 דונם לכל משפחה, וזוהי יחידת קרקע קטנה בהרבה מהמוקצב לפי החוק מספטמבר 1958. נוסף לכך החכירה הממשלה למעלה מ-15 מיליון דונם קרקע ליותר מ-200,000 משפחות חסרות-קרקע, בתנאים טובים יחסית בהשוואה למצב ששרר לפני ביצוע הרפורמה האגרארית. החכרות אלה נעשו מתוך הקרקעות המופקעות, והבעלות עליהן נשארה בידי הממשלה.

תנופת הרפורמה האגרארית בעיראק הייתה, אפוא, חזקה ונרחבת לאין שיעור לעומת רפורמות חקלאיות אחרות שבוצעו במזרח-התיכון. בעוד שבמצרים, למשל, הופקעו כ-4 מיליון דונם, שהוערכו בכ-14% מכלל השטח המעובד, הרי שתכנית הרפורמה האגרארית העיראקית תכננה את הפקעתם של כ-30 מיליון דונם, שנאמדו בלמעלה מ-4% מהשטח

המעובד של המדינה. ההיקף הנרחב של הרפורמה האגרארית בעיראק יצר בעיות סבוכות, שהמשטרים הרפובליקאים התקשו בהתרתן, נחשלות של המנגנון הממשלתי, המאבקים הפנימיים על השלטון וצילה המאיים של הבעיה הכורדית. פרט להפקעת הקרקעות ולחלוקתן – אין אינפורמציה מדויקת על שיעור הסיוע הכספי והחקלאי אשר הוגש לפלאחים העיראקיים, כלומר על היקף הקמת קואופרטיבים, היקף האשראי החקלאי, ההדרכה וכד'. פעולות משלימות אלה יו הכרחיות על מנת לצמצם את התוצאות השליליות וירידת הפריון המתלוות לכל רפורמה אגרארית בשלביה הראשונים.

במרצת שנת 1963 החמירו שליטי "אל-בעת" את יחסם לבעלי הקרקעות המושקעות בהאריכם את מועד תשלום פיצוייהם. בעוד שבחוקי הרפורמה מסתיו 1958 נקבע תשלום הפיצויים לבעלי הקרקעות המופקעות בצורת איגרות חוב ממשלתיות, שנשאו ריבית שנתית בת 3%, ואשר מועד פירעון נקבע לאחר 20 שנה, הרי ששליטי "אל-בעת" שינו את התנאים כדלקמן: מחצית סכום הפיצויים תיפרע לאחר 20 שנה, ואילו המחצית השנייה תיפרע לאחר 20 שנים נוספות ובריבית נמוכה יותר (2%). כן שחררו השלטונות אל הפלאחים מתשלום מחצית החוב הנובעת מקבלת הקרקעות, ותקופת התשלום הוארכה מ-20 שנה ל-40 שנה. הרפורמה האגרארית גרמה, כמובן, לזעזועים חברתיים וכלכליים, שהשפיעו על ירידת הפריון החקלאי במדינה. לאמיתו של דבר, טרם הצליחה החקלאות העיראקית להגיע לרמת יבולים בדומה לתקופה שקדמה לתחילת חוק הרפורמה האגרארית.

בתחום הפיתוח הופנו המאמצים העיקריים לריסונם של הפרת והחידקל על מנת למנוע שיטפונות ולנצל את המים לצרכי השקאה. רק כרבע משטחה של עיראק נהנה מכמות משקעים העולה על 200 מ"מ בשנה, וחלק זה משתרע בצפון-מזרחה של המדינה באזורים גבעתיים והרריים. החלק הארי של עיראק הינו בחזקת מדבר, הן מבחינת דלות המשקעים והן מבחינת הקיטור התרמי. הילוכם המתון של הפרת והחידקל בעיראק התחתית והמרכזית מחמת עקומת שיפועם השטוחה גרם לשיטפונות תדירים בעונות הגיאות של הנהרות. לפיכך הועדפו תכניות ריסון השיטפון על תכניות השקאה לשמה. יתר על כן, אין גם קנה מידה אחיד לקביעת עתודות השטחים הראויים לעיבוד בעיראק מחמת התמלחות המהירה של האזורים המוצפים בביצות בדרום המדינה. מקובל להניח כי הניצולת החקלאית בתחילת שנות ה-60 לא הגיעה לכלל 1/4 מהשטחים הראויים לעיבוד (גירסא מינימליסטית טוענת ל-1/6 בלבד). מכל מקום, בהשוואה למצרים, מקום שם רוב השטחים החקלאיים מעובדים בהשקאה, הרי שבעיראק תופסים השטחים המושקים ברשותות תעלות רק כ-1/3 מכלל התחומים המושקים. עיבוד יתרת השטחים נעשה באמצעות שאיבה פרימיטיבית- ישירה ממי הנהרות, או בהסתמך על המשקעים היורדים בחבליה הצפון-מזרחיים של המדינה.

עוד בתקופת השלטון המלוכני הונחו היסודות לביצוע מפעלי מים גדולים. טיוטות התכניות הראשונות הוגשו ערב מלחמת העולם הראשונה על ידי מהנדסים בריטים. בין השנים 1911–1913 נבנה סכר העצירה (בראזי) של הנדייה, על הפרת התחתון. בין שתי מלחמות העולם הוקם סכר העצירה על החידקל התחתון. בשנת 1956 הושלם סכר סאמרא, על החידקל התיכון, האוגר כ-30 מיליארד מע"ק מים ומעבירים לשקע ואדי ת'ירת'אר לשם השקאת הג'זירה העיראקית. באותה שנה הושלמו העבודות בסכר רמאדי, על הפרת התיכון, המזרים את עודפי מימיו לשקע חבאנייה הסמוך. תכנונו של מפעל זה הוחל, אף הוא, בין שתי מלחמות העולם. המשטר הרפובליקאי השלים סכרים נוספים, אשר בבנייתם הוחל בתקופת המשטר המלוכני. בשנת 1959 הושלם שלב א' של סכר דח'אן, על נהר הזאב הקטן, אשר כושר האגירה שלו מגיע לכ-2.3 מיליארד מע"ק. בנובמבר 1961 הסתיימו עבודות הבנייה של סכר דרבנד-י ח'אן (דרבנדיח'אן), על נהר דיאלא העליון, בסמוך לגבול העיראקי-איראני. כושר האגירה של הסכר מגיע ל-3.25 מיליארד מע"ק. בניגוד לסכרי-העצירה הקודמים, הרי ששני סכרי-האגירה האחרונים נועדו להשקאה ולפיתוח החקלאות. אולם מאחר וקצב הפיתוח החקלאי טרם הדביק. את קצב בניית הסכרים, ובהשפעת הזעזועים

המדיניים הפנימיים – לא נוצלו סכר דוח'אן וסכר דרבנדיח'אן במלוא כושרם. בשנת 1964, למשל, התנהל מו"מ מעניין בין איראן לעיראק בדבר ניצול מימיו של סכר דרבנדיח'אן על ידי הפרסים עד לתפעולו המלא ע"י עיראק. עם זאת המשיכו שלטונות עיראק בהשלמת תכניותיהם לבניית סכרים נוספים. עוד במחציתה של שנת 1960 הושלם תכנונו של סכר אספי-מוסול, מספר ק"מ מצפון לעיר מוסול, על החידקל העליון. גובה סכר זה בשלבו הראשון תוכנן ל-108 מ' וכושר אגירתו נקבע ל-6 מיליארד מע"ק. בשלב השני תוכננה הגבהת הסכר עד ל-132 מ' על מנת להגדיל את תפוסתו ל-13 מיליארד מע"ק. כן תוכננה הקמת תחנה הידרו-חשמלית שנועדה לייצר 1,750 מיליון קו"ש לשנה. הקמת הסכר תוכננה למשך 5 שנים. נוסף לכך עובדו תכניות, בעזרת מומחים סובייטיים, להקמת סכר על הפרת התיכון על ידי חדית'יה (כושר אגירה של 3–5 מיליארד מע"ק להשקאה בעונת השפל). בשנת 1965 הסתיימו עבודות הבנייה של סכר בחימה, על נהר זאב הגדול, ובסמוך לחבל הכורדי של ברזאן. עבודות הבנייה של סכר בגדאד, מצפון לבירה, וסכר נוסף על נהר ע'דיים הנשפך לחידקל, נמצאו בשלבי התחלה בשנת 1965.

בתחום מדיניות הנפט חל שינוי מהותי בתקופת המשטר הרפובליקאי: בדצמבר 1961 פרסם קאסם את "החוק מס' 80", שהפקיע מידי "חברת הנפט העיראקית" ושתי בנותיה 99.5% מכלל שטחי זיכיונותיהן, אשר השתרעו על פני מרבית שטח המדינה. בחוק זה הוכיח קאסם את גמישותו בכך, שנמנע מלהלאים את שדות הנפט הקיימים ולפגוע במישרין בייצור הנפט של החברות השליטות ובהכנסותיו מחד גיסא, אך הוא הפקיע את כל שטחי הזיכיונות של "חברת הנפט העיראקית", שטרם נוצלו על ידיה, מאידך גיסא. מדיניות הנפט המחופמת של קאסם תוכננה בהתחשב בלקח המר של הלאמת הנפט הפרסי על ידי ד"ר מוצדק. בעת ובעונה אחת הבין קאסם, כי אין תחליף לשוקי הנפט של מערב-אירופה, שכן לגוש הקומוניסטי עודפי נפט משלו המופנים לשוקי המערב והמתחרים, למעשה, בנפט הערבי.

עם צמצום היקפם של שטחי הזיכיונות של "חברת הנפט העיראקית" לשדות המפיקים בלבד והפקעת יתר שטחי הזיכיונות, הובטח המשך הפקתו הסדירה של הנפט העיראקי, לפחות ברמת התפוקה של שנת 1961, תוך התמדת זרימת ההכנסות הממשלתיות לשם מימון תכניות הפיתוח של ממשלת עיראק. ואכן, שיקוליו של קאסם התגלו כנכונים, שכן למרות הסכסוך הממושך בין שליטי עיראק לבין "חברת הנפט העיראקית" לא חלה כל ירידה בייצור הנפט בעיראק בין השנים 1961-4 (בשנת 1961 – 49.03 מיליון טון; ב-1962 – 49.19 מיליון טון; ב-1963 – 56.67 מיליון טון; וב-1964 – 60 מיליון טון). הגידול בייצור בין שתי השנים האחרונות בלבד הגיע ל-5.9%. ביולי 1965 הושג סוף סוף הסכם מחודש בין משטרו של עארף לבין חברות הנפט העיראקיות. הסכם זה היווה ניצחון לממשלת עיראק, שכן הבסיס להסכם נקבע אותו "חוק מס' 80", שפורסם בשעתו על ידי קאסם. ראוי לציין, כי השרים הפרו-נאצריים בממשלת בעדאד התנגדו להסכם זה, ו-6 מהם פוטר באותה עת. ההסדר החדש לימד, כי עיראק ויתרה אך ורק ויתורים קלי-ערך ל"חברת הנפט העיראקית". פרטי ההסדר היו כדלקמן: א) הוכפל שטח הזיכיון של חברות הנפט מ-0.5% ל-1% בלבד; ב) הוקמה חברה חדשה לחיפושי נפט, שהון מניותיה חולק בשווה בין "חברת הנפט העיראקית" לבין חברת הנפט הממשלתית. חברה חדשה זו זכתה ב-8%–9% משטחה של עיראק, מקום שם גדולים במיוחד סיכויי מציאת נפט. החברה הממשלתית קיבלה 75% מהרווחים הצפויים, לעומת 50% שהיו נהוגים עד אז; ג) חברת הנפט הממשלתית הייתה חופשית לחתום על הסכמים לחיפושי נפט על כ-90% הנותרים משטח המדינה, אשר הופקעו בשעתו על ידי קאסם מתחום זיכיונותיהם של "חברת הנפט העיראקית" ובנותיה; ד) אלה האחרונות הגבילו ייצור הנפט מ-60 מיליון טון בשנת 1964 ל-70 מיליון טון, חזרו בהן מאיומיהן לצמצם את ייצור הנפט בשדותיהן.

העלייה הגדולה בהכנסות מתמלוגי הנפט, שהסתכמו בשנת 1964 בכ-350 מיליון דולר, הביאה עוד בתקופת המשטר המלוכני להגברה ניכרת בהוצאות המדינה למטרות פיתוח. במרוצת השנים גובשו מספר תכניות פיתוח ארוכות-טווח, אולם תוך כדי ביצוען הסתבר

שהתכניות הללו לא עלו בקנה אחד עם צרכיה הדחופים של המדינה. ראוי להטעים, כי גם המשטר המלוכני השקיע מאמץ רב בפיתוח בצורת תכניות חומש. בתקופה המלוכנית עלו הוצאות הפיתוח מ-20.9 מיליון ליש"ט (1 ליש"ט = 1 דינר עיראקי) בשנת 1954/5 ל-57.4 מיליון ליש"ט בשנת 1957/8, שהייתה שנת התקציב האחרונה לפני חיסול בית המלוכה. במשך 7 שנות הרפובליקה העיראקית הוקדשו לסעיף הפיתוח סכומים קטנים יותר מאשר בשנת 1957/8, להוציא את שנת 1961/2, עת הועמד תקציב הפיתוח על 66.9 מיליון ליש"ט, וכן שנת הכספים 1964/5, שבה הוצאו למעשה למעלה מ-60 מיליון ליש"ט. משטרו של עארף בשנת 1963/4 ירש מקודמיו תכנית חומש (1961–1966) בסך 566 מיליון ליש"ט. במציתה של שנת 1964 לא היה ברור עדיין אם הממשלה תבצע את התכנית במלואה או תקצץ ותצמצם אותה. מכל מקום, מהרכב סעיפי הוצאות הפיתוח התברר, כי המשטר הרפובליקאי הגביר את ההשקעות בתעשייה, בבניין ובתחבורה בהשוואה למשטר המלוכני, אשר שם את הדגש על סעיפי ההשקאה, הניקוז והסכרים. אם כי הסכומים שהושקעו בסעיפי הפיתוח על ידי המשטר הרפובליקאי לא עלו כאמור על ההקצבה המלוכנית האחרונה משנת 1957/8, הרי שהדגש העותק לסעיפים אחרים, מתוך מגמה להגביר את תהליך המודרניזציה במשק העיראקי ולהרחיב את השירותים וההטבות לכלל האוכלוסייה, ובמיוחד בערים. הניסיון המצטבר מהתכנון הכלכלי בעיראק הינו רב-חשיבות מכיוון שהמשטר הרפובליקאי, המצטיין בדינמיות יחסית למשטר הקודם, מסוגל ללמוד את הלקחים מפעילות העבר ולהסתייע באשראי ובסיוע סובייטי ניכר שלא עמדו לרשות המשטר המלוכני.

ההישגים הבולטים ביותר של המשטר הרפובליקאי הורגשו דווקא בתחום החינוך. תנופת ההתפתחות החינוכית בולטת שבעתיים על רקע העובדה, שבעיראק אין מיעוט אירופי זר, מבלי להזכיר את התרומה הצנועה ביותר של הבריטים לקידום ההשכלה בעיראק. מצרים, למשל, התברכה במיעוטים זרים שהקרינו מתרבותם ומסגולותיהם על המוסלמים המצרים, והחישו את קידום התרבות והחינוך. למרות שעד שנת 1964 לא נחקק חוק חינוך חובה יסודי, ממליץ החוק על חינוך חובה בהתאם לנסיבות ולאפשרויות. מערכת החינוך היסודי הקיפה בעיראק כמיליון תלמידים לעומת כ-400,000 בשנת 1957/8, השנה התקציבית האחרונה למשטר המלוכני. העלייה היחסית בהיקף התבטאה ב-36% מכלל גילאי החינוך היסודי ב-1957/8 לעומת כ-50% ב-1964/5. המערכת הלימודית העל-יסודית העיונית הקיפה כ-200,000 תלמידים, הינו פי-4 יותר מאשר בשנת 1957/8. עיקר המאמץ הופנה בשנים האחרונות לתחום החינוך המקצועי, אשר מספר תלמידיו הוכפל והגיע לכ-8,000 בשנת 1964/5. גם בחינוך הגבוה חלו תמורות מהפכניות בכל הנוגע להיקף: לעומת 5,500 סטודנטים בשנת 1957/8 נמנו יותר מ-15,000 מתלמידים בשנת 1964/5. רמת לימודי הרפואה משתווה לרמה האירופית המקובלת ומתבססת ברובה על סגל אקדמאי מקומי.

המדיניות הכלכלית של המשטר הרפובליקאי עברה תפניות מרובות. מנובמבר 1963 ועד ליוני 1964 ננקטה מדיניות ליברלית מתונה. אולם החל מיולי 1964 שונה הקו והמשטר אימץ לעצמו מדיניות קיצונית של הלאמות על מנת להכשיר את עיראק לקראת איחודה עם מצרים. גל הלאמות, שהקיף את ענפי הבנקאות והביטוח ו-32 מפעלי תעשייה מרכזיים, חולל כהרף עין סבך של בעיות כלכליות-חברתיות, אשר זעזעו את המערך המדיני הפנימי שהיה מעורער בלאו הכי. תוצאה זו ברורה לחלוטין מאחר ומשטרו של קאסם וכן משטר "אל-בעת" לא הכשירו את הקרקע לתפנית קיצונית מעין זו. אפילו קאסם, שיריביו הדביקו לו את תו הקומוניזם, נזהר מלהטיל את עיראק למערך אטטיסטי של הלאמות. אדרבא, משטרו הטעים את הצורך בעידוד פעילותו של ההון הפרטי בתעשייה. גם בשלב המאוחר של משטר קאסם לא פגעו מתכנני הכלכלה הממשלתיים ביוזמה הפרטית בסקטור פעאוני, והדברים אמורים במיוחד באבראהים צובה, שר הכלכלה השמאלני.

במשך תשעת חודשי שלטונה של מפלגת "אל-בעת" (שעה שעארף לא מילא עדיין כל תפקיד ביצועי של ממש) הטעימו השליטים את הנסיבות המשקיות המיוחדות במינן של עיראק, אשר עיכבו בעדם מללכת בדרך הלאמות בדומה לשותפיהם האידיאולוגיים

בסוריה הבעתיסטית. יתר על כן, התפנית המדינית-כלכלית שחלה ביולי 1964 לא הייתה תעתיק מדויק של המדיניות המשקית של מצרים. תפנית זו לוותה בשידוד מערכות מפלגתי מקביל, שהתבטא בהקמת "האיחוד הערבי הסוציאליסטי" בעיראק, מתוך התחלשות והתמזגותן של מספר סיעות סוציאליסטיות ובתוכן פלג שפרש מהגוף הראשי של מפלגת "אל-בעת" העיראקית. בספטמבר 1964 הוכרז על מיזוג מלא בין המפלגה העיראקית החדשה לבין אחותה המצרית. הצעדים הכלכליים העיקריים של מפלגה זו היו כדלקמן: הלאמת משק הכספים והביטוח; הלאמת אותם 32 מפעלי תעשייה מרכזיים; קביעת מכסת הון מקסימלית בשיעור 10,000 ליש"ט לבעלות פרטית בכל חברה בעלת ותק של 5 שנים או יותר; שיתוף העובדים המשכילים בהנהלות החברות; שיתוף העובדים ב-25% מרווחי המפעלים; הקמת ארגון-גג כלכלי לפיקוח על ענפי הסקטור הציבורי, תוך טיפוח מנגנונים ביורוקרטיים לניהול ענפי הכלכלה. ראוי לציין, כי במצרים נגדע הסקטור הפרטי (המוסלמי) הן בשנה התשיעית להפיכה, לאחר רכישת ניסיון רב בתפעול תעלת סואץ וניהול הרכוש הזר המולאם. בסוריה חלפו כ-4 שנים של איחוד עם מצרים עד שהוכשרה הקרקע למדיניות האטטיסטית. לעומת זאת, נכנסה עיראק למעגל ההלאמות ללא כל הכנה מוקדמת. יתר על כן, בתנאיה המיוחדים של עיראק, פגעה הלאמת הרכוש הפרטי הגדול בכלכלה הלאומית באורח חמור ביותר עקב שלוש מגבלות עיקריות: א) תקציבי הפיתוח הלאומיים בעיראק אינם תלויים בהכנסות השוטפות מהמשק הפרטי אלא בתמלוגי הנפט; ב) עתודותיה הגדולות של המדינה בקרקעות ובמים חייבו את הפניית המאמץ העיקרי שלה לעבר תכניות יסוד בתחום ההשקאה, התחבורה וכו' על מנת לשפר את רמת החיים של כ-80% מהמפרנסים המתקיימים מהחקלאות; ג) היעדר מינהל ציבורי בינוני, ולוא גם ברמתו של המינהל המצרי, שלליקויי הרבים יצאו מוניטין.

בשלהי שנת 1965 הוברר לשליטיה של עיראק בחדות יתרה, כי מירוץ ההלאמות המלאכותי והחפוז נכשל כמעט לחלוטין. הא ראייה – המשבר הכלכלי החריף שפקד את עיראק ממחציתה השנייה של שנת 1964 ואילך ואשר הקיף את רוב ענפי המשק. השלכתו העיקרית של משבר זה התבטאה בריסון קצב ההלאמות ובהרכבת ממשלתו של טאהר יחיא (ביולי 1965), מבלי לשתף את השרים הפרו-נאצריים.

התמורות המשקיות והחינוכיות של המשטר הרפובליקאי בעיראק לא יכלו להאפיל על כישלונות משטרו של עארף ביישוב הבעיה הכורדית. בעיה בלתי-פתורה זו הינה בבחינת גידול ממאיר המונע השגת יציבות מדינית פנימית בעיראק. בשלהי אפריל 1965 פתח הצבא העיראקי במתקפה על המיעוט הכורדי הגדול, הנאמד עתה בכ-20% מכלל האוכלוסייה במדינה. מתקפה זו שמה קץ להפוגה שהושגה בפברואר 1964 בין עארף והלוחמים הכורדיים, לאחר סילוק שלטון "אל-בעת". הקרבות התחדשו למרות פניותיהן הרבות של מדינות ידידותיות לעיראק, ובראשן מצרים. למנהיגי שני המחנות היריבים היה ברור, בשעתו, כי המערכה טרם תמה וכל צד ניסה להפיק תועלת מההפוגה הזמנית. הכורדים היו מעוניינים בהפסקת הקרבות עקב אבידותיהם הרבות שהתישו את כוחם במהלך המערכה, אשר התמשכה כשנתיים וחצי, מסתיו 1961 ועד לפברואר 1964. הכורדים לא הספיקו להתאושש במשך ההפוגה הקצרה, בת ארבעת החודשים, שחלה במחצית הראשונה של שנת 1963, עם עליית "אל-בעת" לשלטון ומיגורו של משטר קאסם. גם הצבא העיראקי עמד בפני חורף קשה, וממילא החלה הנסיגה הטקטית לעבר המרכזים העירוניים, תוך פינוי הדרגתי של צירי התנועה החשובים באזורים הכורדיים.

עארף ומצביאייו הבינו היטב, כי החזית הכורדית אינה קלה לפיצוח, שהרי בתקופת שלטון "אל-בעת" רוכזו למערכה נגד הכורדים 3 דיביזיות, מספר גדודי שריון ותותחנים ועיקר כוחו של חיל האוויר. עם זאת נכשל הצבא העיראקי במשימתו העיקרית – פיצול האזור הכורדי לחלקים קטנים – למרות שכבש חלק ניכר מאזור ברזאן, המעוז הכורדי הראשי. במרוצת שנת 1965 הלכה וגברה התמרמרות הכורדים נגד משטרו של עארף, שלא כיבד את הבטחותיו בדבר הכרה ב"זכויות הלאומיות" של הכורדים במסגרת העם העיראקי,

כפי שנקבע בהסכם הפסקת האש בפברואר 1964. הכורדים לא טמנו ידם בצלחת, ניצלו את ההפוגה בת 14 החודשים לשם אגירת מזון, אימון לוחמיהם ורכישת נשק. העיראקים נערכו, אף הם, לחידוש הקרבות ביוזמת קציני המטכ"ל העיראקי ובגלל השיקולים הבאים: הצורך לספק את החוגים הלאומניים, במיוחד בצבא, שמשקלם עלה לאחר דיכוי הקומוניסטים בעיראק; הלחץ התעמולתי מצד צמרת "אל-בעת" בסוריה ואנשי המפלגה בעיראק שירדו למחתרת; השאיפה היוקרתית להכיל את כבודו של הצבא העיראקי שלא יכול היה לכורדים עד כה; התקווה לחולל קרע במחנה הכורדי על ידי רכישת ראשי השבטים הכורדיים המתנגדים למנהיגות מוצטפא אל-ברזאני; הרצון לנצל את היתרון הטקטי שבפתיחת המתקפה נגד הכורדים באבי. יש לזכור כי בעבר נפתחו המערכות נגד הכורדים בקיץ או בסתיו. בואו של החורף שיבש את תנופתו של הצבא העיראקי ואילצו לסגת מהאזורים ההרריים. דא עקא, שגם באפריל 1965 לא עלה בידי העיראקים להכריע את הלוחמים הכורדיים. אמנם הצבא העיראקי הצליח לכבוש את העיירות זאחיו ודאהוק בעמקים הבין-הרריים, אותן עיירות שפוננו על ידי העיראקים בפברואר 1964, לאחר חתימת ההסכם להפסקת האש. אולם הלוחמים הכורדיים, שנאמדו מרובה ועד 15,000 איש, התבצרו במעוזיהם ההרריים וסיכלו את ניסיונות הכיבוש העיראקיים את המשלטים ההרריים. ביוני-יולי 1965 התנהלו קרבות עזים במחוז סולימאניה, מסביב לעיירה פֶּנג'וּוּי, המרוחקת קילומטרים ספורים מהגבול העיראקי-איראני. הצלחת התגוננותם של הכורדים במערכה זו נובעת בראש ובראשונה מהתנאים הטופוגרפיים ההרריים המקשים את הלחימה בכלי הנשק הכבדים של הצבא העיראקי (בדומה לקשיי הצבא המצרי בתימן ההררית). האבידות הכבדות שהוסבו ליחידות העיראקיות התוקפות ערערו את רוח הלחימה בקרב הצבא הסדיר וגרמו לעריקות מרובות. יתר על כן, נוכח הסכנה המרחפת, אוחה הקרע הפנימי ששרר בעבר במחנה הכורדי בין המצביא הקשיש מוצטפא אל-ברזאני לבין המנהיגים הצעירים והקיצונים ג'אל אל-טלבאני ואבראהים אחמד. ספק רב, אם הבעיה הכורדית ניתנת לפיתרון בדרכים אלימות. הלקחים הצבאיים של העיראקיים שהוסקו עד כה הינם שליליים. הניסיון הצבאי של המצרים בתימן הורה על תוצאות דומות. נאצר הסיק, סוף סוף, את המסקנות ההגיוניות. שאלה אחרת היא אם משטרו של עארף היה מוכן בנסיבות הקיימות ליישב אחת ולתמיד את המחלוקת עם מנהיגי הכורדים, תוך מתן אוטונומיה מלאה לעם הכורדי.

V איראן

הסכסוך על אזרבייג'ן וכורדיסטן הפרסית

עם תום מלחמת העולם השנייה נמצאה איראן בעיצומה של מערכה מדינית לא רק על זיכיונות נפט, כי אם גם על שמירת שלמותה הטריטוריאלית, אותו נכס שהמעצמות הגדולות התחייבו פעמיים במרוצת המלחמה לכבדו ולשמרו. מיד לאחר כניעתה של גרמניה הנאצית תבעה איראן את פינוים של צבאות בעלות-הברית מאדמתה. אולם בריטניה ורוסיה דחו את תביעת הפינוי לאלתר עד לכניעתה של יפן, בהסתמך על החוזה מינואר 1942 שנחתם עם איראן. עם זאת, הסכימו בעלות הברית לפנות באופן סמלי את יחידותיהן מטהראן. הבריטים החלו גם בהכנות לפינוי כללי של כוחותיהם מאיראן. ב-2 בספטמבר 1945 נכנעה יפן ומיד הורגשה תסיסה כללית באזרבייג'ן, שהייתה כבושה ע"י הרוסים. פרצו מהומות והפגנות נגד ממשלת טהראן, ועסקני מפלגת "טודה" הקומוניסטית, שהשתלטו על טברוז, בירת מחוז אזרבייג'ן, תבעו מתן אוטונומיה לאלתר לאוכלוסי המחוז. הצבא האיראני היה טרוד בחלקו בדיכוי מרידה מקומית בח'ורסאן, שנוהלה ע"י קצינים תורכמנים, ואילו טברוז נותקה ע"י יחידות צבא סובייטיות, שמנעו כל גישה אליה מצידן של יחידות צבא איראניות. מסתבר, שבנקיטת צעדים אלה רצו הסובייטים לבחון את יעילותה של מפלגת "טודה" מחד-גיסא, ואת התגובה של מעצמות המערב מאידך-גיסא. מכל מקום, הבריטים הציעו לבצע פינוי מוגבל מאיראן, תוך השארה זמנית של כוחותיהם באזור הנפט הדרומי-מערבי של המדינה, ובמקביל לכך – השארת היחידות הסובייטיות באזרבייג'ן בלבד. ברם הרוסים סירבו לקבל את ההסדר המוצע ודחו את פינוי צבאותיהם למרץ 1946, היינו למחצית שנה לאחר הסכם כניעתה של יפן. במרוצת ספטמבר התכנסו שרי החוץ של בעלות הברית בלונדון, אולם הם לא הגיעו לכלל סיכום בעיית איראן. מחדלה של ועידת לונדון המריץ את הסובייטים לעודד את ה"טודה" להמשך חתירותיה. ה"טודה" החליטה להרחיב את בסיסה הציבורי ולהסוות את צביונה הקומוניסטי ע"י הסבת שמה ל"מפלגה הדמוקרטית", תוך העלאה מחודשת של התביעה למען אוטונומיה לאזרבייג'ן והנהגת השפה התורכית כשפת הלימוד בבתי-הספר.

ב-12 בדצמבר 1945 פרץ מרד מזוין בטברוז. אנשי "המפלגה הדמוקרטית", בסיוע אלפי סוכנים סובייטים שחצו את הגבול, הדיחו את מושל העיר והכריזו על הקמת הרפובליקה האוטונומית של אזרבייג'ן. יחידות צבא סובייטיות נתנו גיבוי מלא למרידה זו וחסמו את מעברה של התגבורת הצבאית שהוחשה ע"י ממשלת טהראן. בראש המשטר החדש באזרבייג'ן הועמד הקומוניסט הפרסי הוותיק, ג'עפר פשווארי, מי שכיהן בשעתו כשר האוצר בממשלת הרפובליקה הקומוניסטית בגילאן (1920). פשווארי הודה גלויות לצבא הסובייטי אשר סייע בידיו לתפוס את השלטון ולקדם את תהליכי השינויים המהפכניים במבנה חברתי והכלכלי של הרפובליקה החדשה. שליטי אזרבייג'ן הכריזו על עריכת בחירות ל"אסיפה לאומית" באמצעות מפלגה אחת בלבד. עם זאת הצהיר פשווארי שמשטרו אינו חותר לניתוק מלא מאיראן, אלא שואף למצוא דרך ליצירת מגע עם טהראן, לאחר שזו תכיר באוטונומיה של אזרבייג'ן, ברפורמות האגראריות המצויות בשלב של ביצוע, ובשפה התורכית כשפה רשמית.

בשלהי שנת 1945 הוקמה גם רפובליקה כורדית עצמאית בכורדיסטן הפרסית, שמרכזה נקבע בעיר מהבאד מדרום לימת אורמיה. שייחי ע'אזי מוחמד התמנה לנשיאה של רפובליקה זו וכשר החוץ שלה נקבע דר' ג'עפר עבר אל-כרים, מנהיג הפלג השמאלני של מפלגת "היווא" הכורדית. זמן מה לאחר מכן הצטרפו למהבאד מוצטפא אל-ברזאני ולוחמיו, חברי ארגון ה"קומלה", שחצו את הגבול העיראקי-איראני. ברזאני כהן כשר בממשלתו של ע'אזי מוחמד. שליטי מהבאד הכורדית, שנתמכו אף הם ע"י סוכנים סובייטים בנשק ובציוד, כרתו ברית, בפרוס שנת 1946, עם שליטי טברוז לשיתוף פעולה צבאי, לחילופי שגרירים ולפעילות מדינית מתואמת כלפי ממשלת טהראן.

בינתיים לא נותר לה, לממשלת טהראן, אלא לפנות בתלונה חריפה (ינואר 1946) נגד רוסיה לאו"ם, שזה מקרוב נוסד, בהאשימה את ברית המועצות בהתערבות תוקפנית בענייניה הפנימיים. הנציג הסובייטי במועצת הביטחון דחה את התלונה האיראנית בהטעימו, כי תנועות הצבא הסובייטי בצפון איראן נעשו על מנת למנוע שפיכות דמים. מועצת הביטחון דנה בפרשה והחליטה להשאירה על סדר יומה. יחד עם זאת הותירה את פתרון הבעיה למו"מ ישיר בין הצדדים. הצעת פשרה אמריקאית לפינוי כל הצבאות הזרים מאיראן עד ה-2 בינואר 1946 נדחתה עוד קודם לכן. גם בוועידה השנייה של שרי החוץ במוסקבה, שהתקיימה לאחר הכרזת הרפובליקה של אזרבייג'ן, דחו הסובייטים את הצעתו של שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, למינוי ועדת חקירה בינלאומית. הצעה זו נדחתה יותר מאוחר ע"י האיראנים.

בינתיים החמיר המשבר הכלכלי באיראן עקב ניתוקה מאזרבייג'ן. הקומוניסטים ערכו שורה של הפגנות בטהראן, שמנעו את כינוסו של המג'לס, הלא הוא בית הנבחרים האיראני. הואיל ומועצת הביטחון הפנתה את טהראן לניהול מו"מ ישיר עם מוסקבה, ומכיוון שב-2 במרץ 1946 פינו יחידות הצבא האנגלו-אמריקאיות האחרונות את איראן, בהתאם להתחייבויותיהן בחוזה התלת-צדדי, ואילו רוסיה הסובייטית לא הוציאה עדיין את כוחותיה – לא נותר לראש ממשלת טהראן אלא לצאת למוסקבה ולנהל מו"מ עם הרוסים. ראש הממשלה, גוואם אס-סלטאנה, שהיה בעל אחוזות גדולות בחוף הים הכספי ולכן נטה לפייסנות בגישתו כלפי ה"טודה", נכשל בשיחותיו הראשונות במוסקבה. הסובייטים הציעו תמורת פינוי יחידותיהם את ההצעות הבאות: מתן היתר לחניית יחידותיהם במספר מקומות באיראן לתקופה בלתי מוגבלת; הכרה רשמית של ממשלת טהראן באוטונומיה של אזרבייג'ן (ראש הממשלה המקומי ייקרא "מושל כללי" ויפעל ללא שרי חוץ וביטחון, ואילו 30% מהכנסות המחוז יועברו לאוצר הכללי בטהראן); ויתור על זיכיון הנפט הסובייטי תמורת הקמת חברת מניות משותפת לרוסיה (51%) ולאיראן (49%) בצפון המדינה. בעוד אס-סלטאנה נושא ונותן עם הסובייטים, השלימו האנגלו-אמריקאים את פינוי יחידותיהם מהמדינה ואילו הסובייטים הצהירו על נכונותם לפנות את שטחי כיבושם רק לאחר שיתבהר המצב. פינוי היחידות האנגלו-אמריקאיות חשף את אס-סלטאנה ללחץ הסובייטי הכבד מנשוא וגם בחזית הפנימית לא שפר גורלו, שכן המהומות וההפגנות שהתחוללו בטהראן, ביוזמת הקומוניסטים, מנעו מהמג'לס להאריך את מושבו. כתוצאה מכך נאלץ המג'לס להתפזר מבלי לקבוע מועד לבחירות כלליות מחמת חנייתם של הצבאות הסובייטים במדינה. בשיא המשבר המדיני, שאיראן נקלעה אליו בחודשי פברואר-מרץ 1946, נאלץ ראש הממשלה האיראנית לעמוד בצד נגד הלחץ הסובייטי מחוץ והפגנות הכוח של הקומוניסטים מבית. בעצם הימים ההם העניק השאה הפרסי לראש הממשלה סמכויות חירום. אס-סלטאנה חזר וטס למוסקבה כדי לנסות להתדיין מחדש עם הסובייטים. בינתיים הגיש נציגה של איראן באו"ם תלונה שנייה נגד ברית-המועצות. אולם לאחר שרוסיה הודיעה על חתימת הסכם עם ראש הממשלה האיראני, הכולל סעיף לפינוי צבאה תוך 6 שבועות, הורה אס-סלטאנה לנציגו באו"ם, חוסיין עלא, לבטל את התלונה. זה האחרון סירב לבטלה בנימוק, כי לחץ סובייטי הופעל על ראש ממשלתו במוסקבה.

מכל מקום, אס-סלטאנה הצליח להגיע לכלל הסכם עם הסובייטים לאחר שורה של ויתורים מצדו: ראשית, ב-4 באפריל נחתם הסכם דו-צדדי להקמת חברת נפט סובייטית-איראנית לשם ניצולם של אוצרות הנפט בצפון המדינה. ההסכם נקבע ל-25 שנה וניתן להארכה. חלוקת המניות נעשתה לפי ההצעה הסובייטית המקורית (49%-51% לטובת הסובייטים). לפי הסכם זה הכירה איראן באינטרסים הסובייטים שבאזרבייג'ן. שני אס-סלטאנה הורה לנציגו באו"ם, חוסיין עלא, להסיר מעל סדר יומה של מועצת הביטחון את תלונתה של איראן נגד רוסיה. למרות ההסכמה הסובייטית הפורמלית ותמיכתו של מזכיר האו"ם, טריגוזה לי, בצעד זה, המשיכה מועצת הביטחון בדיוניה בבעיית אזרבייג'ן. שלישית, ב-2 באוגוסט הציע ראש ממשלת איראן למנות 3 שרים קומוניסטיים לקבינט שלו.

כתוצאה מהסכם הנפט פינו הסובייטים את צבאם מאיראן. רק ב-9 במאי 1946, היינו למעלה מחודשיים לאחר תום המועד המוסכם. מצבה המדיני של איראן היה חמור ביותר, שכן פינוי הצבא הסובייטי עלה לה במחיר מסירת זיכיונות הנפט בחלקיה הצפוניים לידי ברית-המועצות ובהגברת ההשפעה הקומוניסטית בממשלה המרכזית עקב מסירת תיקים לידי שרי ה"טודה". זאת ועוד, בעיית אזרבייג'ן לא נפתרה, בעוד שאיראן הסכימה לכבד את האינטרסים הסובייטים במחוז זה.

בעיית איראן ואזרבייג'ן מבחינת המעצמות

עמדת מעצמות המערב כפי שהתגבשה במרוצת מלחמת העולם השנייה הייתה, כי עיקר המאמץ צריך להיות מכוון למיגור מעצמות הציר. בחתירתן לעבר מטרה זו נכונות היו ארה"ב ללחוץ גם על בריטניה וצרפת להימנע מקשירת יעדים מדיניים ושיקולים מדיניים בתוכניות צבאיות. כך, למשל, סירב הגנרל אייזנהאור, באישורו של הנשיא טרומן, לעשות מאמץ מיוחד כדי להקדים את הסובייטים בכיבוש בירותיהן של אוסטריה וצ'כוסלובקיה. כתוצאה מקו מדיני זה לחץ הנשיא טרומן לנסיגת כוחות המערך משטחי כיבוש בגרמניה, אשר לפי הסכם "שלושת הגדולים" בוועידת יאלטה, היו צריכים להיכלל בתחום הכיבוש הסובייטי. רוזולט וטרומן ראו במלחמת העולם השנייה מאבק נגד גרמניה הנאצית ובנות בריתה וסירבו להתחשב בהשפעה האפשרית של מהלך המלחמה על עיצוב יחסיהן של ארה"ב, בריטניה ורוסיה. השתלטותן של בנות הברית על איראן בפרוס מלחמת העולם השנייה הונעה ע"י שלושה גורמים: חיסול החדירה הגרמנית למדינה והרצון למנוע את הפיכתה של איראן לבסיס נאצי עורפי; הצורך לשמור על מקורות הנפט של המערב; וההכרח למצוא דרך להושטת סיוע נרחב לברית-המועצות דרך נתיבים בטוחים ככל האפשר. בחוזה התלת-צדדי שנחתם בינואר 1942, בין רוסיה, בריטניה ואיראן התחייבו המעצמות לכבד את שלמותה הטריטוריאלית של איראן וריבונותה ולהוציא את צבאותיהן תוך חצי שנה לאחר הניצחון. בוועידת ראשי המעצמות, שהתכנסה בטהראן בדצמבר 1943, חזרו והטעימו בעלות-הברית את התחייבותן לכבד את השלמות הטריטוריאלית של איראן וריבונותה. כן הוכרז על המשך הגשת הסיוע הכלכלי לאיראן. הסיוע הכלכלי שהוגש לאיראן ע"י האנגלו-אמריקאים הציל את המדינה מפני פשיטת רגל, וביסודו של דבר הוגש הסיוע הכלכלי תוך העדר כל כוונה לנצלו לטובת הצרכים המדיניים של המערב. בעניין זה בלט הניגוד בין הגישה הסובייטית לבין הגישה המערבית. הניגוד הנ"ל הוטעם כהלכה בספרו של דר' מילספאו אשר דיווח על שירותיו למען איראן. לדבריו, פעלה ברית המועצות "בתקיפות ובביטחון עצמי" ותוך תפיסה ברורה של צרכיה המדיניים העתידיים לאחר מלחמת העולם השנייה. לעומת זאת פעלו האמריקאים והבריטים בהססנות, ללא מטרה מדינית מוגדרת, תוך דחיות חוזרות ונשנות ובהקרבה מתמדת של עקרונות. ספרו של דר' מילספאו, שפורסם בשנת 1946, היינו לפני פרוץ המלחמה הקרה בכל עוזה, מהווה עדות נאמנה לגישת ארה"ב כלפי ברית-המועצות באותה תקופה בבעיות בינלאומיות. עדות זו מצטרפת לתמונה הכללית שתוארה לעיל. ארה"ב לא שמו עדיין לב לחשיבותה האסטרטגית של איראן ולמשמעותה במאבק המדיני שהיה צפוי להן עם ברית-המועצות בתום המלחמה. יחד עם זאת לא הזניחו מעצמות המערב את אינטרסי הנפט שלהן, ועוד בעיצומה של המלחמה, בשנת 1943, פנתה חברת "של" הבריטית-הולנדית לממשלת איראן בבקשת אישור לזיכיונות נפט בדרום-מזרח המדינה. באביב 1944 פנו שתי חברות אמריקאיות בבקשות דומות. בתקופה זו לחצה מוסקבה, באמצעות נציגה המיוחד, על ממשלת איראן למתן זיכיונות נפט בצפון המדינה. המאבק על זיכיונות הנפט הפרסיים גרר את פרסום החוק האיראני בדבר איסור דיונים על מתן זיכיונות נפט עם כל גורם זר. החרפת המאבק על הנפט גרם בעקיפין להיווצרותה של הבעייה האזרבייג'נית.

אם כי ניתן להבין את האנגלו-אמריקאים שפינו את צבאותיהם מאיראן בהתאם לחוזה התלת-צדדי, ועל רקע מדיניותם הבינלאומית הכללית, קשה למצוא מענה לשאלה משום מה

הוציאה ברית-המועצות, בסופו של דבר, את כוחותיה מאיראן. כבר הוטעם לעיל, כי רוסיה פעלה בתחום כיבושה בצפון איראן מתוך ראייה מפוכחת של תפקיד האזור במסגרת המאבק הבין-גושי, שעתיד היה להתחולל בעולם. על שום מה נטשה רוסיה עמדה שכבר הייתה בידיה, ואפילו תמורת הסכם נפט עם איראן, שטרם אושר ע"י המג'ילס? דומה, כי את המענה לשאלה זו יש לחפש בתנאים שנוצרו לאורכן של חזיתות אחרות במאבק הבין-גושי. שנת 1946 הייתה גם שנת סיומה של מלחמת האזרחים ביוון, שנגמרה בתבוסת הקומוניסטים היווניים. יש להניח, כי רוסיה לא רצתה להופיע לפני העולם בתפקיד של כובש, זמן כה קצר אחר תום המלחמה. יתר על כן, בתקופה זו טרם גובשו במערב בריתות צבאיות אנטי-סובייטיות, שכן הערצת הסובייטים נחשבה לתופעה מובנת בדעת הקהל החופשית בעולם, נוכח חלקה של רוסיה במיגור גרמניה הנאצית. השיקול הסובייטי לקח בחשבון את הופעתה העתידה של ברית-המועצות לפני תנועות השחרור הלאומיות באסיה ובאפריקה, ללא רבב קולוניאליסטי. ואכן בתקופה זו החלישה רוסיה את לחצה המסורתי על תורכיה והתעלמה זמנית מתביעותיה הטריטוריאליות בגבול הסובייטי-תורכי. זאת ועוד, אין לשכוח כי החוזה הרוסי-פרסי שנחתם בשנת 1921 ע"י רזא שאה נשאר עדיין בתוקפו. סעיף 6 של חוזה זה קבע, כי "ברית המועצות תורשה להחדיר את חייליה לפרס לצורך ביצוע פעולות צבאיות הנחוצות להגנתה; וזאת במקרה שצד שלישי ינסה לבצע מדיניות המכוונת לתפוס את השלטון בפרס ע"י התערבות מזוינת, או אם מדינה כלשהי תרצה להשתמש בפרס כבסיס לפעולות נגד ברית המועצות". סעיף זה השאיר את ההכרעה על התנאים להפעלת החוזה בידי הממשלה הסובייטית בלבד. רזא שאה חתם בשעתו על ההסכם לאחר שהסובייטי ויתרו על כל זכויותיהם המיוחדות וזיכיונות הנפט בפרס, ועל רקע של הצטברות מרירות רבה בקרב הפרסים נגד בריטניה, נוכח רציפות שלטנה העקיף על ארצם. באותה תקופה לא נשקפה גם כל סכנת התערבות מצד הסובייטים. יתכן והרוסים סברו בשנת 1946, כי איראן לא תעז לכרות ברית צבאית עם המערב וודאי שלא תתיר הקמת בסיסים זרים על אדמתה מחשש מפני תגובה סובייטית. שיקולים אלה הוכחו להלן כמוטעים.

לנצ'ובסקי מסביר את פינוי הכוחות הסובייטים ומעלה השערות אחרות: (א) רוסיה הייתה מעוניינת במיוחד באישורו של הסכם הנפט החדש ע"י המג'ילס, ואילו הבחירות למג'ילס לא היו יכולות להיערך כל אימת וצבא הכיבוש הסובייטי שהה באזרבייג'ן; (ב) רוסיה התחשבה עדיין באותה תקופה בדעת הקהל הפרו-סובייטית בארצות המערב ולא רצתה להכתים את שמה; (ג) המדיניות הרוסית שינתה קלפיה, כפי שעשתה זאת לפני 25 שנה בפרשת גילאן, היינו עברה לשיטת עקיפין במאמציה להשתלט על אסיה; (ד) התנגדותו העזה של שר החוץ האמריקאי גיימס ברנס (Byrnes) במועצת הביטחון מחד גיסא, והעידוד המדיני שניתן לאיראן ע"י השגריר האמריקאי בטהראן ג'ורג' אלן (Allen) – הרתיעו את הסובייטים מהמשך הכיבוש הצבאי. מכל מקום, נראה שהסובייטים תלו תקוות מופרזות באישורו של הסכם הנפט ובהשתלטותם של הקומוניסטים על הממשלה והמג'ילס גם יחד.

חיסול בעיית אזרבייג'ן

עם פינויין של היחידות הסובייטיות מאיראן, במאי 1946, נשארה בעינה בעיית הסדרת היחסים בין טהראן לטברזי ועניין אישורו של הסכם הנפט הסובייטי-איראני ע"י המג'ילס. וואם אס-סלטאנה החל לנהל מו"מ עם ג'עפר פשווארי, ראש ממשלת טברזי, אולם הדיונים נכשלו בשלביהם הראשונים, כיוון שפשווארי העמיד שלוש תביעות שלא התקבלו על דעתו של אס-סלטאנה. הוא תבע את זכותה של ממשלת טברזי למנות את המושל הכללי לאזרבייג'ן, כן עמד על ביצוע חלוקת קרקעות בין האיכרים המקומיים ומינוי מפקד הצבא המקומי ע"י ממשלתו. ביולי 1946 ארגנה ה"טודה" הפגנות ומהומות ברחבי טהראן וערים אחרות על מנת ללחוץ על ראש הממשלה לשתפה בממשלתו. ואכן, בפרוס אוגוסט הגיע אס-סלטאנה לכלל הסכם עם שלטונות טברזי בדבר הפיכת הפרלמנט האזרבייג'ני ל"מועצה

מחוזית", שתציע 4 מועמדים למשרת המושל הכללי של האזור, ואחד המועמדים ימונה לשר הפנים בממשלת טהראן. יחידות הצבא של טברזי ישולבו בצבא הממשלה ו-25% מהכנסות האזור יועברו לאוצר בטהראן. כן הוסכם על אישור מעמדן הרשמי של השפות הפרסית והתורכית ואושר חוק חלוקת הקרקעות באזרבייג'ן. אס-סלטאנה צירף 3 שרים קומוניסטיים לממשלתו ובכך גברה השפעת ה"טודה" בממשלה המרכזית. פעילי המפלגה בראשות רזא רוסטא הצליחו אף לארגן שביתה המונית בקרב פועלי הנפט בעבדאן ובדרום המדינה ולסיים שביתה זו בהפגנות אלימות ובשפך-דם. עם גבור ההשפעה הקומוניסטית במדינה נטה גוואם אס-סלטאנה, לאחר היסוסים רבים, למלא את התחייבויותיו כלפי הסובייטים, אולם בשלב קריטי זה חלה תפנית במדיניותו עקב המרדת שבטי הבח'תיארי והקשקאיי ע"י הבריטים והתמיכה התקיפה שהוענקה לו ע"י השגריר האמריקאי בטהראן.

בקיץ 1946 חידשו הבריטים את פעולותיהם בדרום איראן ובמרכזה. ביוזמתם נוצרה קונפדרציה של שבטי בח'תיארי, קשקאיי ומספר שבטים אחרים מפרס, ח'וזיסתאן וחופי המפרץ הפרסי. שבטים אלו פתחו במרד מזוין נגד השלטונות בטהראן, השתלטו על קושייר וצרו על שראז. בראש המורדים, שכינו את מרידתם "התנועה הלאומית", עמד הח'אן של קשקאיי, שתבע את סילוקם המידי של שרי ה"טודה" בממשלת טהראן, מתן אוטונומיה לחבלים הדרומיים של איראן והגדלת חלקם של השבטים המתמרדים בממשלה המרכזית. עם גבור המהומות והשביתות הקומוניסטיות בעבדאן הזעיקו הבריטים תגבורת צבאית מהודו לבצרה. בעידודם של הבריטים התארגנה "מפלגת העצמאות העיראקית", שתבעה את סיפוחה של ח'וזיסתאן, בעלת הרוב הערבי, לעיראק. ערביי ח'וזיסתאן שיגרו מחאה נגד ממשלת איראן ל"ליגה הערבית", ואילו ידידם הוותיק של הבריטים, שייח' ח'זעל, שגורש בשעתו מח'וזיסתאן ע"י רזא שאה, ניצל את ההזדמנות לפלוש בראש לוחמיו לח'וזיסתאן על מנת לחדש את שלטונו כבימים עברו. השיקול הבריטי העיקרי בהתססת שבטי הדרום היה – טיפוח תנועה ערבית בדלנית בח'וזיסתאן, העשירה באוצרות הנפט, כמשקל נגדי לקיומה של אזרבייג'ן הקומוניסטית והאוטונומית. כתוצאה מהתפתחויות אלה פיטר אס-סלטאנה את שרי ה"טודה" מממשלתו, הכריז על עריכת בחירות כלליות במדינה ושיגר צבא מלוכני לאזרבייג'ן על מנת "לפקח על הבחירות". לאחר התנגדות צבאית קלה למדי השתלט הצבא האיראני על טברזי, ב-15 בדצמבר 1946 פשווארי ברח לברית-המועצות, כמוהו כמוצטפא אל-ברזאני. מהבאד הכורדית נכבשה אף היא, ונשיאה – ע'אזי מוחמד – הוצא להורג. עד שלהי שנת 1946 הוחזרו לאיראן כל השטחים המתבדלים בצפון ובצפון-מערב המדינה בקלות יתרה, שהתמיהה את מרבית המשקיפים. תמוהה לא פחות הייתה אי-התערבותם של הסובייטים לטובת בני-חסותם בטברזי ובמהבאד.

שנת 1946 הייתה, אפוא, הרת גורל לאיראן. כל עוד שלטו הכוחות הסובייטים על חבליה הצפוניים של המדינה נאלץ אס-סלטאנה לפצותם בויתורים מרחיקי לכת, הן בתחום הנפט והן בתחום ההכרה הרשמית בתנועות הבדלניות והפרו-קומוניסטיות בטברזי ובהמבאד. גם לאחר הפינוי המפתיע של הסובייטים עמד אס-סלטאנה בצלו של האיום הסובייטי המתמיד: ממשלת פשווארי בטברזי לא קיימה את ההסכם עם טהראן ככתבו וכלשונו והתנהגה, למעשה, כממשלה עצמאית. שלושה משרי ה"טודה" צורפו לקבינט הממשלתי ויזמו פעולות משטרתיות נגד שבטי הדרום והמרכז. שביתות והפגנות אלימות פרצו בח'וזיסתאן ובמתקני הנפט, ואס-סלטאנה נאלץ להישען על מפלגה חדשה שהקים, "המפלגה הדמוקרטית", שהייתה בעלת צביון שמאלני טוטליטארי. אולם "שמאליותו" של אס-סלטאנה לא הייתה, מסתבר, אלא העמדת פנים תכסיסית כתוצאה מההכרח להתפשר עם הרוסים ונושאי כליהם באזרבייג'ן ובטהראן. משהתעוררה תנועת המרידה של שבטי קשקאיי ובח'תיארי בעידודם של הבריטים, ניצל אס-סלטאנה את הנסיבות החדשות וביצע תפנית מרחיקת לכת במדיניותו: באוגוסט 1946 פוטר שרי ה"טודה" והממשלה המרכזית וצבא טהראן השתלט על טברזי ומהבאד עד שלהי שנת 1946. מכאן ואילך ננקטו צעדים חמורים נגד מפלגת ה"טודה", שהגיעו לשיאם בפרוס שנת 1949, עת נאשמה המפלגה באחריות להתנקשות

בשאה והוצאה אל מחוץ לחוק. המשבר האיראני הוליד שני תהליכים מנוגדים: ראשית, חיסולה של ההשפעה הקומוניסטית בממלכה ועליית כוחה של "החזית הלאומית" בהנהגת דר' מוחמד מוצדק. שנית, ביטול הסכם הנפט עם ברית המועצות באוקטובר 1947, החרפת משבר היחסים עם "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בפרט ועם בריטניה בכלל.

הרקע למשבר הנפט

בסקירה על פעלו של רזא שאה (1925-1941) יש להבליט את המאבק שניהל במשך שנים רבות עם "חברת הנפט האנגלו-איראנית". מאבק זה הווה חוליה בתולדות פיתוח מקורות הנפט באיראן, ולפרשה זו היו השלכות מדיניות וכלכליות מרחיקות לכת על תולדותיה של איראן החדשה.

בשנת 1901 רכש המהנדס הבריטי וויליאם נוקס ד'ארסי (D'arcy), שהתעשר מחיפוש זהב מוצלחים באוסטרליה, זיכיון לחיפוש נפט והפקתו על 5/6 משטחה של פרס, פרט למחוזותיה הצפוניים. ב-1908 נקדחה באר ראשונה שהעלתה נפט בכמויות מסחריות. מקץ שנה נוסדה "חברת הנפט האנגלו-פרסית", בהשתתפות "חברת הנפט של בורמה" הבריטית. חברה חדשה זו רכשה את זכויות של ד'ארסי. באותו זמן, לערך, הוקמה שייטת המשחתות הבריטית, הראשונה, שתודלקה ע"י נפט. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה ביצע ווינסטון צ'רצ'יל, שכיהן אז כשר הימייה בריטי, את מעבר הצי הבריטי כולו מפחם לנפט. כתוצאה מכך גבר עניינה של ממשלת בריטניה להבטיח לציייה אספקת דלק זולה וסדירה. שיקול זה הניע את הממשלה הבריטית לרכוש בשנת 1914 את מחצית מניותיה של "חברת הנפט האנגלו-פרסית". מאז ביצוע עיסקה זו מינתה הממשלה הבריטית שניים ממנהליה של חברה זו, שהוענקה להם זכות וטו על כל החלטותיה של מועצת המנהלים. רק החלטה משותפת של שרי האוצר והימייה הבריטים הייתה עשויה לבטל וטו זה. יחד עם זאת, קוים מעמדה הפורמאלי של החברה כחברה פרטית, ולא נעשה כל ניסיון לשוות לה אופי של מפעל ממשלתי. החברה הקימה בפרס תעשיית נפט גדולה ופיתחה אותה בקצב מהיר. שורה של שדות נפט התגלו והופעלו, וכן הותקנה רשת ענפה של צינורות נפט ברחבי הממלכה. בעבדאן, שבחלקה הדרומי מערבי של פרס, הוקמו עוד ב-1912 מתקני זיקוק, אשר הורחבו ושוכללו במשך הזמן, ועם השלמתם בשנת 1936 – נחשבו למתקנים הגדולים ביותר בסוגם בעולם. תפוקת הנפט עלתה בהתמדה. לאחר התחלה צנועה של כמה רבבות טון נפט בשנת 1912, עלתה התפוקה בשנת 1919 ליותר ממיליון טון. ב-1938 הגיעה התפוקה השנתית ל-10 מיליון טון, וכמות זו הוכפלה בשנת 1945. שנה לפני הלאמת מתקני הנפט ע"י ממשלת מוצדק, היינו בשנת 1950, הגיעה תפוקת הנפט ל-32 מיליון טון. בשנה זו הייתה איראן למפיקת הנפט הגדולה ביותר במזרח-התיכון. כל אותו זמן לחמה החברה, בתמיכת הממשלה הבריטית, בניסיונותיהן החוזרים ונשנים של חברות הנפט האמריקאיות להשיג דריסת רגל בחלקיה הצפוניים של הממלכה, שהיו כזכור מחוץ לתחומי הזיכיון של "חברת הנפט האנגלו-איראנית". כתוצאה מכך התפתח מאבק משולש בין המעצמות על הנפט הפרסי. מצד אחד ניצבו בריטניה וארה"ב שביקשו למנוע חדירה סובייטית לשדות הנפט הפרסיים, ומצד שני ניצבה בריטניה מול ארה"ב במאבק על שדות הנפט שבידיה ובמניעת חדירה אמריקאית לשטחי נפט פוטנציאליים אחרים, שלא ניתן עליהם עדיין כל זיכיון. ככל שגדלה תפוקת הנפט כן עלו הכנסות ממשלת טהראן מהתגמולים, וככל שרבו והתפתחו מפעליה של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" כן גדל משקלה במשק האיראני בכללו. אין ספק, אפוא, כי פעילותה של החברה ערערה והחלישה את מעמדה העצמאי והריבוני של איראן. שכן עוד לפני שהוקמה תעשיית הנפט באיראן התנהל מאבק חריף בין בריטניה לרוסיה על תחומי ההשפעה באסיה המרכזית ובפרס. מאבק זה נמשך לסירוגין עד מלחמת העולם השנייה. במשך זמן מסוים נשאר בתוקפו הסכם בריטי-רוסי, שנחתם ב-1907, בדבר חלוקתה של פרס לשני תחומי השפעה ולתחום ניטרואלי. הסכם זה, שנחתם במסגרת יישוב זמני של מגמותיהן האימפריאליסטיות הנוגדות של שתי המעצמות, נולד

בתוקף הנסיבות הבינלאומיות וכוון נגד גרמניה הקיסרית ואוסטריה. אולם גם חלוקתה של פרס לתחומי השפעה לא יכלה לשים קץ לתחרות האנגלו-רוסית ולמאמץ ההדדי של כל אחת מהן לדחיקת רגלי המעצמה היריבה. במאבק האינטרסים האנגלו-רוסי התקפחה עצמאותה של פרס וזו האחרונה פנתה לעבר גרמניה ככוח שלישי נויטראלי. עם עלייתה של "חברת הנפט האנגלו-פרסית" למעמד של גורם מכריע בכלכלתה של המדינה, הפכה החברה באופן טבעי למכשיר יעיל ביותר של שליטה בריטית מוסווה בממלכה. במגעים עם שרי ממשלת טהראן התנהגו מנהלי החברה כאילו המדובר במו"מ בין שני גורמים ריבוניים שווי-מעמד, ולא פעם התערבו בעניינים בעלי צביון מדיני-פנימי מובהק, החורגים מתחום עיסוקיה של חברה מסחרית. ייתכן, שחריגות אלה היו בבחינת הכרח, שהרי הקמת תעשייה מודרנית במדינה נחשלת, הנתונה לממשל בלתי-יעיל של מדינאים חסרי ניסיון ומיומנות, מהווה משימה מורכבת ורבת אנפין, שאין להשיגה ללא הסגת גבול סמכויותיהם של השלטונות החוקיים. מכל מקום, מעמדה של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בממלכה הזכיר כלשהו את מעמדה של "חברת הודו המזרחית" הבריטית, אשר ריכזה בידיה במאה ה-17, לא רק את המונופול על הסחר בין הודו לבריטניה, אלא מילאה גם תפקידים מנהליים ושלטוניים כלליים בחלקים מסוימים של אותה מושבת ענק לשעבר.

יתר על כן, לפעולותיה המדיניות של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" יש להוסיף את הניצול הכלכלי שנבע מהפקת הנפט על ידה. לפי הזיכיון המקורי, שהוענק בשנת 1901 לבריטי ד'ארסי, קיבלה ממשלת איראן רק כ-16% מהרווחים הנקיים של תעשיית הנפט. נקל אפוא להבין, כי החברה הפכה בעיני הפרסים בעת ובעונה אחת לסמל התכונות הבריטית בענייניהם הפנימיים ולנושא של התמרמרות גואה והולכת עקב רווחיה העצומים, לעומת הפירורים שהושלכו לאיראן. בשנת 1932 הגיעו לראשונה היחסים עם החברה לכלל משבר רציני, שעה שאיראן הודיעה על ביטול הזיכיון שהוענק בזמנו לד'ארסי. ביטולו החד-צדדי של הזיכיון שניתן לד'ארסי, ואשר נקבע ל-60 שנה, ניזום ובוצע ע"י רזא שאה בכבודו ובעצמו. הסכסוך הובא בפני חבר-הלאומים; ולאחר מו"מ ממושך בתיווכו של גוף בינלאומי זה, נחתם בשנת 1933 הסכם חדש בין ממשלת איראן לבין החברה. הסכם זה האריך את הזיכיון ל-60 שנים נוספות, היינו עד לשנת 1993, והיו בו שני חידושים חשובים לעומת קודמו: א) שטחי הזיכיון צומצמו לתחומיה הדרומיים-מערביים של הממלכה בלבד; ב) תשלומי החברה הועמדו על בסיס חדש, והוא – תשלום תמלוג קבוע לכל טון של נפט בתוספת השתתפות מודרנת של איראן ברווחי החברה. אולם גם אחרי העלאה זו קיבלה ממשלת איראן בממוצע פחות מ-1/4 מכלל רווחי החברה.

מאבק הנפט עד לעלייתו של מוצדק לשלטון

מלחמת העולם השנייה ציינה לגבי איראן תקופה של ירידה והשפלה. בשנת 1941 חזרו בריטניה וברית-המועצות וחילקו את הממלכה לשני תחומי השפעה. למרות ההבטחות שניתנו בדבר כיבוד עצמאותה וריבונותה של המדינה, הורע מצבה של איראן בהשוואה לשנת 1907, שכן מבחינה מעשית הפכה הממלכה לשטח כיבוש של צבאות בעלות-הברית, ואילו "היד החזקה" שלה, רזא שאה, הודח מכיסאו והוגלה לחו"ל. בשלהי מלחמת העולם נמצאה, כזכור, איראן כשהיא נאבקת עם ברית-המועצות על פינוי מחוזותיה הצפוניים, ועומדת בפני לחץ סובייטי כבד להענקת זיכיונות נפט בצפון המדינה. הסובייטים הפגינו בשעתו גמישות תכסיסית, שעה שויתרו עוד בשנת 1921 על זיכיונות נפט שנרשמו על שמה של רוסיה הצארית בצפון פרס, בתנאי שבאזורים אלה לא יוענקו זיכיונות למדינות אחרות. זאת ועוד, הויתורים הסובייטים היו כרוכים בחתימת חוזה סובייטי-פרסי, שהותיר בידי הרוסים את אפשרות ההתערבות הצבאית באיראן. עובדות אלה לא ביטלו במאומה את תחושת הניצול הכלכלי וההתערבות המדינית מצד "חברת הנפט האנגלו-איראנית". אדרבא, דווקא נסיגתם של הכוחות האנגלו-אמריקאים מאיראן במרץ 1946, בניגוד להמשך שהותו של הצבא הסובייטי, הגבירה את תחושת המרירות של האיראנים שהופקרו לנפשם. פינוי זה הסב לזמן

מה את רגשות המרירות כלפי הסובייטים, אולם המשקע הרגשי האנטי-בריטי נשאר בעינו. לאחר חיסול פרשת אזרבייג'ן ומהבאד התחזקו כל אותם יסודות לאומיים קיצוניים במדינה, שהתריעו על אופייה הנצלני של החברה הבריטית, ושהסתייעו בתמיכתם של אנשי ה"טודה". המשבר המדיני המוקדם התחולל כבר בשנת 1944, שעה שראש הממשלה דאז, מוחמד סעד, נאלץ לדחות את כל בקשותיהן של חברות הנפט האמריקאיות והרוסית בדבר מתן זיכיונות נפט, בהנמקה שהסתמכה על חניית כוחות כיבוש זרים בתחומי המדינה. באותה שנה התקבל חוק במג'לס, ביוזמתו הנלהבת של דר' מוחמד מוצדק, שכל אישור זיכיון נפט טעון הסכמתו של המג'לס. בלחצם של הסובייטים, אשר חוללו מהומות בצפון המדינה, נאלץ סעד להתפטר. אולם הפינוי הסובייטי וחיסולם של המחוזות הבדלניים שינו מן הקצה אל הקצה את נסיבותיה ומצבה הבינלאומי של איראן. לכשהועלתה במג'לס בעיית אישור הקמת חברת הנפט הסובייטית-פרסית, במרוצת שנת 1947 ובהתאם לחוק מוצדק משנת 1944, נאמרו דברים רבי-משמעות ע"י יו"ר ועדת הנפט של המג'לס, דר' מוחמד מוצדק. התעמולה הסובייטית החריפה בעניין אישורו של החוזה המוצע התבססה על ההסכם שהושג עם ראש הממשלה האיראני, גוואם אס-סלטאנה, ואיימה כי בדחיית החוזה תהא משום אפליה חמורה כלפי ברית המועצות, שכן בריטניה החזיקה באותה שעה בשטחי זיכיונות ניכרים בדרום-מערב המדינה. תשובתו של מוצדק הייתה חסרת פניות. הוא טען, כי שיווי משקל חיובי משמעותי – מתן זיכיונות לברית-המועצות בצפון המדינה כנגד הזיכיונות הבריטיים בדרומה. מדיניות זו היוותה, לדידו, מוצא של התאבדות. המוצא האמיתי מן הסבך, לדבריו, היה ניהול מדיניות של שיווי-משקל שלילי, היינו דחייה תקיפה של הלחץ הסובייטי וחיסול הזיכיונות הבריטיים בעת ובעונה אחת. עמדתו זו של מוצדק גיבשה סביבו את החוגים הלאומניים. גישתו הלאומנית חוזקה ותוגברה עקב עליית מאזני ההכנסות של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בקצב מסחרר, ובמיוחד בשנת 1950, שעה שתפוקת נפט עלתה מעל 30 מיליון טון. הכנסותיה של הממשלה האיראנית לא עלו במקביל לכך. לפיכך נוצר במג'לס, ב-22 באוקטובר 1947, רוב מכריע שדחה את אישור הזיכיון הסובייטי. גילוי עמדתו התקיפה של המג'לס החריף מיני ובי את היחסים עם ברית-המועצות, וגואם אס-סלטאנה נאלץ להתפטר תוך זמן קצר לאחר מכן. עמדתם של מוצדק והלאומניים הסתייעה בהתפתחות רבת משמעות במשק הנפט העולמי. בשנת 1943 השיגה ממשלת וונצואלה, שצעדה במקום השלישי בעולם בהפקת הנפט, הכרה מחברות הנפט האמריקאיות שפעלו בתחומיה על זכותה ל-50% מרווחי הנפט הנקיים. כעבור 5 שנים, היינו בשנת 1948, הפכה הכרה זו להסכם רשמי בר-תוקף. בשנת 1950 הונהג עיקרון חלוקת הרווחים על בסיס 50:50 ע"י עראמקו בערב הסעודית. הייתה זו, אפוא, חברת הנפט הערבית-אמריקאית שהכניסה את עיקרון חלוקת הרווחים החדשה למזרח-התיכון. לחצה של ממשלת טהראן להנהגת העיקרון הני"ל באיראן הסתייע, אפוא, בהתפתחות חדשה אשר הקיפה בסופו של דבר את כל מדינות המזרח-התיכון. אולם דא עקא, שהבריטים, בניגוד לאמריקאים, גילו נוקשות יתרה במו"מ עם ממשלת טהראן, ומשהסכימו כבר לוותר ולקבל את התביעות האיראניות המקוריות, שוב לא הייתה טהראן מוכנה לאותה פשרה שאליה חתרה בשלב מוקדם יותר. היה זה, אפוא, תהליך התפתחות קלאסי שמוכרח היה לגרום הידרדרות קיצונית וקרע מוחלט בין הבריטים לאיראנים.

הדיונים הדו-צדדיים החלו, למעשה, עוד במרוצות שנת 1948 סביב שינוי סעיפים שונים בחוזה הזיכיון. ביולי 1949 נחתם בראשי-תיבות הסכם, שביקש להגדיל את תשלומי החברה בשני שילינג לטון ולשפר את חלקה של ממשלת טהראן בסעיפים אחרים. לו בוצע הסכם זה ככתבו וכלשונו, כי אז הייתה עולה הכנסתה של הממשלה בשנת 1948 מ-9.2 מיליון ליש"ט ל-18.7 מיליון ליש"ט. הוא הדין בשנים הבאות: לפי ההסכם החדש הייתה איראן מגדילה את הכנסותיה מ-13.5 מיליון ליש"ט ל-22.9 מיליון ליש"ט בשנת 1949, ומ-16 מיליון ליש"ט ל-32.5 מיליון ליש"ט בשנת 1950. למרות שממשלתו של הגנרל עלי רזמארא הייתה מוכנה להסתפק במכסות מוטבות אלה, הרי שבמג'לס ובציבור גאו וגברו הלכי רוח קיצוניים ביותר,

שניזונו מהגאווה הלאומית הפצועה, מרגשות המרירות הכלליים נגד "חברת הנפט האנגלו-איראנית" ומתעמולה קומוניסטית ענפה. טיוטת ההסכם הוגשה לאישור המג'לס, אולם בנובמבר 1950 דחו המג'לס וועדת הנפט שלו את אישור ההסכם והממשלה נאלצה להסירו מעל שולחן הדיונים מבלי לחוץ לאישורו הסופי. במרוצתה חודשים נובמבר-דצמבר התפשטה ביעף הידיעה, כי חברת עראמקו הגיעה לכלל הסדר על חלוקת רווחים חדשה עם ערב-הסעודית. ידיעה זו הוכחה, להלן, כנכונה. הסכסוך עם "חברת הנפט האנגלו-איראנית" לבש עתה מימדים מדיניים בינלאומיים. במחצית מרץ 1951 הודיעה ממשלת בריטניה רשמית, כי החברה תהא מוכנה ללכת בעקבות עראמקו; אולם מוצדק, בראש "החזית הלאומית", הרחיק לכת ותבע עתה הלאמה מלאה, החרמת מתקניה של החברה והפעלתם ע"י האיראנים עצמם. עמדתו של מוצדק נקבעה בשלב זה במידה רבה כתוצאה מכישלון השגת הסיוע הכספי מארה"ב. אם כי עמדתן הרשמית של ארה"ב בסכסוך הנפט האנגלו-איראני הייתה נויטראלית, הרי שיועצים ומומחי נפט אמריקאים יעצו, כנראה, לאיראנים בשלבי הראשונים של הסכסוך לגלות עמדה תקיפה ולהגביר את תביעותיהם.

הסאה הפנימית באיראן גדשה ב-7 במרץ 1951, שעה שראש הממשלה, הגנרל עלי רזמארא, שנודע בהתנגדותו למגמות ההלאמה, נרצח ע"י מתנקש קנאי מארגון "פד'איאן-י. אסלאם", שבהנהגת נואד צפאווי. ארגון טרוריסטי זה, שחרט על דגלו את הפיכתה של המדינה לממלכה תיאוקרטית-שיעית, ודמה במגמותיו ובשיטותיו לארגון "האחים המוסלמיים" הסוני שפעל במצרים ובסוריה, הסתייע בעקיפין ובמישרין בתמיכתם של ראשי הדת השיעית והמנהיגים הדתיים האחרים רבי-ההשפעה. הבולט מביניהם היה מולא כאשאני, יו"ר המג'לס, אשר תבע במפגיע את שחרורה של המדינה מתלות בזרים והלאמת תעשייתה. ימים מספר לאחר רצח רזמארא נרצח גם שר החינוך בממשלתו. ב-20 במרץ הצליחו דר' מוצדק ותומכיו מימין ומשמאל לגבש רוב בבית-הנבחרים לטובת הלאמת תעשיית הנפט במדינה. החוק נכנס לתוקפו חרף מחאת שר החוץ הבריטי מוריסון וריכוז יחידות צי בריטיות במפרץ הפרסי, ולמרות מהומות שפרצו בח'וזיסתאן בהשראה בריטית. השאה הפרסי נסה להתערב במצב ברגע האחרון בהזמינו את המדינאי הוותיק, חוסיין עלא, השגריר בווינגטון לשעבר, לכהן כראש ממשלה. אולם בלחץ הציבור והרוחות הנסערות במג'לס נבחר דר' מוחמד מוצדק לתפקיד הרם במדינה. לשאה, מוחמד רזא, שחזר זמן קצר לפני כן מאוכזב מביקורו בארה"ב, לא נותרה ברירה אלא לאשר את חוק ההלאמה ומינויו של מוצדק למשרת ראש הממשלה במאי 1951, לאחר שעוד בסוף אפריל החליט המג'לס, בראשותו של מוצדק, לקחת לידי את מתקני הנפט בעקבות חוק ההלאמה.

יחסי איראן-ארה"ב עד למשבר הנפט

לעלייתו של דר' מוחמד מוצדק לשלטון באיראן על הגל הגואה של לאומניות קיצונית הייתה משמעות לא רק בתחום היחסים הפנימיים במדינה ובשאלה המיידית של הלאמת הנפט; התמורה שחלה בשלטון האיראני הייתה אות לכך, כי יחסי איראן עם מעצמות המערב הגיעו עד משבר. פרשת אי-אישור ההסכם עם "חברת הנפט האנגלו-איראנית" גרמה למשבר ממשלתי ולפיטוריו של שר-הכספים, עיולאם חוסיין פרוהאר.

דומה, כי שר הכספים נבחר כשעיר לעזאזל על מנת למנוע את נפילת ממשלת רזמארא כולה. ואכן במשך כל תקופת כהונתה של הממשלה לא נתמנה שר כספים חדש. יתר על כן, מעמדו של רזמארא, שהיה אהוב על ההמונים, התערער והלך עקב חששותיו של השאה מפניו. לפיכך, הכריחו השאה לצרף לממשלתו שני שרים שרזמארא לא רצה בהם כלל ועיקר. כמו כן הורחקו מכל עמדות המפתח קציני הצבא שהיו מקובלים על ראש-הממשלה. עוד בדצמבר 1950 ברחו מבית הסוהר בטהראן עשרת מנהיגיה הראשיים של ה"טודה", וביניהם דר'

מורתזא יזדי, מי שכהן כשר הבריאות בממשלת סלטאנה בשנת 1946. האופוזיציה האשימה את הצבא בחטיפת העצורים ובהריגתם.¹

בניתוח האירועים שהביאו להלאמה ולעלייתו של מוצדק לשלטון יש לחזור שנית לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. יש להזכיר, כי נסיגתם של הכוחות האנגלו-אמריקאיים מאיראן במרץ 1946, לא לוותה בנסיגה מקבילה של הכוחות הסובייטיים שחנו בצפון המדינה. למעשה, הותירה הנסיגה המערבית את איראן חסרת הגנה מול האיום הסובייטי מצפון. פעילותה המדינית של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" נשאה אופי של התערבות בתככי הממשל, אולם לא היה בה משום מתן גיבוי כלשהו לשאה, מוחמד רזא, שהיה עדיין צעיר לימים וחסר ניסיון מדיני. מדינאיה הוותיקים של איראן, שבאו ברובם מקרב מעמד בעלי האחוזות והרובד המשכיל שבממלכה, לא ראו כל דרך להגיע לידי פשרה עם ברית המועצות, ולפיכך ניהלו מאבק נואש נגד מתן זיכיונות נפט לשכנתם האדירה בצפון. המערכה המדינית הכבדה שניהלה איראן להוצאת הכוחות הסובייטיים מתחומיה הוכתרה בהצלחה, כתוצאה מווייתורים מרחיקי-לכת של סלטאנה, וכתוצאה מהפעלת האו"ם ומועצת הביטחון באחת הפעמים הראשונות לקיומם. יתרה מזו, עמידתה האיתנה של איראן נגד מתן זיכיונות נפט לברית-המועצות סייעה לפקוח עיני ארה"ב בראיית מהות המאבק הבין-גושי והיקפו הכלל-עולמי. בין השנים 1946-1947 החלו מנהיגי ארה"ב להטות אוזן קשבת לטענותיהם של מדינאי ארצות מערב-אירופה על מה שנראה להם כאיום חדש על שלומם. ברית-המועצות החלה לחשוף בהדרגה את מגמות הכיבוש הכלכליות והמדיניות שלה. ואכן, מהלך האירועים באיראן היווה דוגמה מאלפת למהות מטרותיה המדיניות של רוסיה הסובייטית ולסוג האמצעים שהיא נכונה לנקוט בהם על מנת לממש את כוונותיה. כך, אפוא, מילא המאבק הסובייטי-איראני תפקיד מכריע בהבלטת היקפה הכלל-עולמי של ההתנגשות בין ברית המועצות לבין מעצמות המערב, וארה"ב בראשן. המחלוקת הסובייטית-איראנית משנת 1946 סייעה לגיבוש עמדתן של ארה"ב ולהיערכותן ל"מלחמה הקרה" נגד ברית-המועצות בהיקף בינלאומי. ואכן ב"תוכנית מרשל" לאירופה וב"דוקטרינת טרומן" ליוון, לתורכיה ולאחר מכן לאיראן – ניכרים עקבות המאורעות באיראן. גיבוש המדיניות האמריקאית היה איטי, ורק ב-12 במרץ 1947 שיגר הרי טרומן, נשיא ארה"ב, את איגרתו המפורסמת לקונגרס האמריקאי, שתוכנה נודע לאחר מכן כ"דוקטרינת טרומן". באיגרת זו ביקש טרומן את הקונגרס להכיר בצורך החיוני להגשת סיוע צבאי וכלכלי ליוון ולתורכיה לשם בלימת הקומוניזם ושמירת שלמותן ועצמאותן של מדינות אלה. ב-6 באוקטובר 1947 הוכללה גם איראן במסגרת זו ונחתם הסכם דו-צדדי בינה לבין ארה"ב, שכלל שיגורה של משלחת צבאית אמריקאית לטהראן על מנת לסייע לממשלה להגביר את יעילותו של הצבא האיראני. ההסכם, שהעתק ממנו הופקד במזכירות האו"ם בדצמבר שבאותה שנה, נועד להסתיים ב-29 במרץ 1949, והוא כלל סעיף האוסר על ממשלת טהראן להעסיק מומחים צבאיים אחרים בצבאה ללא הסכמה אמריקאית. בשלהי יולי 1948 קיבלה איראן את המילוה האמריקאי הראשון שלה בסך כולל של 26 מיליון דולר. נוסף להסכמים בדרג בינלאומי, אישר המג'לס האיראני ב-15 בפברואר 1949 "תוכנית שבע-שנים" שהוגשה ע"י חברה פרטית אמריקאית מאיידהו (חברת מוריסון – קנודסון); ותוכנה על מנת לשקם את הממלכה מבחינה כלכלית וחברתית; הוצאותיה המשוערות נאמדו ב-650 מיליון דולר. ממשלת איראן אף הזמינה למטרות יעוץ מומחי קונסורציום אמריקאי (O.C.I), שהגיעו למדינה בפרוס שנת 1949. כל תוכניות הפיתוח האיראניות תוכננו בהתחשב ברווחי התמלוגים הצפויים מ"חברת הנפט האנגלו-איראנית". באוקטובר 1949 אישר הקונגרס האמריקאי סכומי ענק (למעלה ממיליארד דולר) שהוקדשו למתן סיוע צבאי לאיראן, הפיליפינים ודרום-קוריאה. מכלל סכום זה נראה היה שחלקה של איראן יגיע ל-10 מיליון דולר בלבד, בעוד שממשלת טהראן

¹ התברר כי היו אלה האשמות חסרות יסוד. שכן חלק מהעצירים נתפס מחדש ודר' יזדי אף הוצא להורג בספטמבר 1955.

ציפתה למילוה בסך 250 מיליון דולר מ"הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח" ולסכום דומה מממשלת ארה"ב.

מיד לאחר חתימת ההסכם הצבאי בין ארה"ב ואיראן (6.10.1947) – במסגרת "דוקטרינת טרומן" – הוצפה טהראן בגל גואה של מחאות ואיומים סובייטיים. בינואר 1948 יצאה ברית-המועצות בהתקפה רשמית חריפה על הסכם זה והאשימה את ממשלת איראן בהפיכת המדינה לבסיס צבאי עוין. היא תבעה נקיטתם של צעדים מידיים לביטול ההסכם עם ארה"ב, בהסתמך על סעיפי ההסכם הסובייטי-פרסי משנת 1921. אולם איראן לא נרתעה מהתקשרותה עם ארה"ב גם לאחר שהשאה נורה ונפצע בשנת 1949 ע"י מתנקש מאנשי "טודה". כתגובה להתנקשות זו הוצאה המפלגה הקומוניסטית אל מחוץ לחוק ומנהיגיה העיקריים נאסרו. התקשרותה של איראן לארה"ב חייבה, לדעתה, את בעלת בריתה החדשה להושטת סיוע כלכלי וצבאי נרחב על מנת לבצר את מעמדה מול לחצה של ברית-המועצות. הסיוע הכלכלי נדרש בגלל ההנחה, כי עמידתה האיתנה של איראן מותנית בהבראה מהירה של כלכלתה ובהתמערבותה המזורזת. מגמה זו עלתה בקנה אחד עם מדיניותו הפנימית של השאה מוחמד רזא, שביקש להמשיך את מפעלו של אביו אשר נקטע בשנת 1942. הואיל והסכומים שהוקצבו לאיראן נראו מעטים יחסית מכדי לפתור את בעיותיה הכלכליות והצבאיות, ובגלל החמתו של הלחץ הסובייטי על הממלכה, יצא השאה הצעיר לביקור בווינגטון (נובמבר-דצמבר 1949) על מנת לשכנע את מעצבי המדיניות האמריקאית בצורך החיוני להגביר את הסיוע הצבאי והכלכלי לממלכתו. הביקור בווינגטון לא הוכתר בהצלחה. אמנם כלפי חוץ התקבל השליט הצעיר בגינוני ידידות וכבוד, והנשיא טרומן חזר ואישר את נאמנותה של אמריקה להצהרת "שלושת הגדולים" מועדת טהראן (מדצמבר 1943) ואת דבקותה בתוכניות הסיוע הטכני לפי "סעיף 4", למעשה, חזר השאה בידיים ריקות, ללא כל מילוה או מענק צבאי וכלכלי נוסף. אכזבתו של השאה התבטאה גם בסרבו לקבל את מטוסו של הנשיא טרומן בדרכו חזרה לממלכתו. ההססנות האמריקאית וההתחמקות מפני מתן התחייבויות מפורשות וחד-משמעיות נבעה ממפלתו של צ'יאנג-קאי-שק בסין חרף הסיוע האמריקאי לקימומו ולשיקומו. כתוצאה מכך התעוררה דעת הקהל האמריקאית נגד כל סיוע נוסף לארצות נחשלות.

האכזבה מארה"ב לובתה כתוצאה מכישלונה של "תוכנית שבע השנים". בינואר 1951 בוטל ההסכם בין ממשלת איראן לבין מומחי חברת-הענק האמריקאית O.C.I, שהיו ממונים על ביצוע התוכנית. ממשלת איראן ביטלה את ההסכם בהנמקה, כי הרווחים מתמלוגי הנפט לא עלו כמקווה, ותשלומי המשכורות למומחים האמריקאיים (בסך 56,000 דולר לכל חודש) הפכו לבלתי-אפשריים. לעומת זאת הביע מקס תורנבורג, מנהל משלחת המומחים האמריקאיים, את דעתו בהזדמנויות שונות, כי חוסר היציבות המדינית של איראן ותהפוכות המדיניות המפלגתית הפנימית עיכבו את ביצועם של המפעלים. כמו כן הצטרף להאשמת "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בהתחמקות מתשלום כל הסכומים שהייתה חייבת לשלם.

למרות האכזבה מביקורו בארה"ב לא נמנע השאה מלהכריז על ביצוען של רפורמות הכרחיות. שנת 1950 נועדה ליהפך לשנת רפורמות כלליות בתחומים רבים ומגוונים על מנת להוכיח לארה"ב, ולשגרירן ג'והן ווילי (Wiley) (9-1948), כי איראן ראויה לסיוע כלכלי נוסף. בפברואר 1950 הכריז השאה על העברת מחוזותיו למינהל מיוחד, אשר יחולקו בין איכרים מחוסרי קרקע. במקביל לכך ערך השאה שינוי גברי קיצוניים בסגל הממשלתי שבמחוז אזרבייג'ן על מנת להוכיח את שליטתו וכוונותיו הרפורמיות. ביוני 1950 מונה הגנרל עלי רזמארא לראש ממשלה ומינוי זה התקבל בברכה במערב, לעומת לחץ סובייטי מתעצם והולך. מינויו של רזמארא נעשה בעת ובעונה אחת עם החלפתו של השגריר האמריקאי הקודם בהנרי גריידי (Grady), שרכש ניסיון רב בביקוח על הסיוע האמריקאי ליוון. משימותיו של רזמארא התמצו בחיסול השחיתות שפשה במנגנון הממשלתי וביצוע

הרפורמות במסגרת "תוכנית שבע השנים". רזמארא החל לפעול במרץ רב, תוך ארגון מחדש של מערכת המינהל, המועצות האזוריות וחידוש סגל הפקידות. דא עקא, שבראשית אוקטובר 1950 אישרה ממשלת ארה"ב מילווה מצומצם לאיראן בשיעור 25 מיליון דולר. בקשות איראניות נוספות מ"הבנק העולמי" וממשלת ארה"ב כאחד נידחו. כתוצאה מכך הפכה האווירה באיראן בשלהי שנת 1950 לאנטי-אמריקאית. כן נתגלעו סכסוכים בין המומחים האמריקאים מחברת O.C.I לבין ממשלת איראן, ו"תוכנית שבע השנים" החלה להתערער מהסיבות שהוזכרו לעיל. בשלהי שנת 1950 ובפרוס השנה שלאחריה חלה התמוטטות גמורה של מערך הסיוע הכלכלי האמריקאי. ברית-המועצות קפצה על המציאה ומיהרה לחתום, בנובמבר 1950, על חוזה סחר עם איראן בסך 20 מיליון דולר. כן הביעו הסובייטים את נכונותם לדון בבעיית הגבול המדיני ובשחרור יתרות הזהב האיראני שהוקפאו בברית-המועצות. מכל מקום, במחצית דצמבר 1950 ברחו במפתיע עשרה מראשי מפלגת ה"טודה" שהיו עצורים בטהראן, לאחר שמספר קציני צבא איראניים סייע להם בבריחתם. להלן נרצח, כזכור, אלי רזמארא, חוק ההלאמה אושר ע"י המג'לס ודר' מוחמד מוצדק עלה לשלטון.

השלבים העיקריים במשבר הנפט

ב-2 במאי 1951 נאלץ השאה לחתום על חוקי ההלאמה של מתקני הנפט ואוצרותיו מכיוון שלא הייתה בידו זכות וטו על החלטות המג'לס והסנט. כתוצאה מכך נאלץ חוסיין עלא להתפטר מראשות הממשלה, שהופקדה בידיו מאז רצח רזמארא (7 במרץ). דר' מוחמד מוצדק שנקרא, אפוא, לשלטון שלא היה מוכן לסטות כמלוא הנימה מיוזמת ההלאמה שלו, שבה ראה את ראשית התגשמות מאוויי הלאומיים. הוא גם התנגד נמרצות לכל מתן סיוע זר, כולל הסיוע הצבאי של ארה"ב. עלייתו לשלטון היוותה, אפוא, ניצחון סמלי לכל אותם רגשות לאומניים עצורים שהתפרקו עתה בקול ענות גבורה. הקומוניסטים היו הראשונים שהפיקו רווח ותועלת מההשתלבות הלאומנית. המהומות בחיזיסתאן נמשכו וכתוצאה מכך נאלצה "חברת הנפט האנגלו-איראנית" להפסיק את ייצור הנפט, ובמקביל לכך להימנע מלשלם לממשלת מוצדק את התגמולים. יחידות צבא איראניות נכנסו לאזורי הנפט בחיזיסתאן על מנת להשליט סדר ומשטר. באותו יום שמוצדק נקרא להרכיב את ממשלתו נערכה הפגנה אדירה בטהראן ביוזמת ה"טודה" (שהייתה עדיין בלתי-חוקית). 30,000 המפגינים נשאו כרזות אנטי-מערביות ואנטי-אימפריאליסטיות.

מבחינה מעשית לא היה ספק, כי איראן לא תוכל בכוחותיה העצמיים להפעיל את מתקני הנפט של "החברה האנגלו-איראנית" בקצב מלא. יתרה מזאת, פעולותיה של חברת הנפט כללו גם מבצעי תובלה ושיווק באמצעות צי מיכליות, שניתן היה לפנותו כהרף עין. סיכול מעשה ההלאמה התאפשר, אפוא, בשני תחומים: התפעול והשיווק. לאיראן לא היו צוותות טכניים לתפעול המתקנים, ועם צאתם של הצוותות הבריטיים הושבתו, למעשה, מתקני הנפט. כל הניסיונות שנעשו להפעילם הצליחו רק בקנה מידה מצומצם ביותר. יתר על כן, לאיראן לא היו אמצעי תובלה, ומעל לכל לא היו לה לקוחות. כאן מילאו חברות הנפט האחרות תפקיד מכריע, שכן תוך זמן קצר לערך הועלתה תפוקת הנפט בסעודיה, בכווית, בעיראק ובקטר במידה כזאת, שהיה בה כדי למלא את הפער שנוצר עם צאתה של איראן ממעגל ספקי הנפט. לראשונה הובהרה, אפוא, בצורה מוחשית התלות ההדדית שבין ספקי הנפט לבין צרכניו, תלות הקושרת בסופו של דבר את שני הצדדים במידה רבה זה לזה. לדר' מוצדק לא היו תוכניות מבצעים מגובשות והוא נישא על כנפי דמיונו הלאומי המשולהב, כשרעיונות מעורפלים מפעמים אותו, ומעל לכל – התנגדות עיקשת ל"אימפריאליזם הזר" ולניצול הבריטי. בכוח התנגדות אמוציונאלית זו חזר ודחה מוצדק את פניותיה של הממשלה הבריטית לניהול דיונים ולתיווך של פשרה.

ארה"ב עקבה בדאגת יתר אחר השתלשלות המאורעות הנפתלת באיראן. הירצחו של רזמארא הוערך כמהלומה מוחצת לביצוען ההדרגתי של הרפורמות וכהידרדרות כללית של

המימשל; הנפט האיראני נחשב להכרחי להצלחתן של תוכניות השיקום האמריקאיות באירופה. יתרה מזאת, כושרם של הקומוניסטים הפרסים לצוף על פני הגל הלאומני הגואה עורר חששות וסקרנות כאחד בארה"ב. אמריקה הואשמה ע"י התעמולה הסובייטית כאחראית לרצח רזמארא מתוך מגמה לרכוש זיכיונות נפט באיראן, על חשבון הזיכיונות הבריטיים. אם כי העמדה האמריקאית הרשמית הוכרזה כניטראלית בסכסוך הנפט הבריטי-איראני הרי שהדיפלומטים האמריקאים ניהלו דיונים קדחתניים עם עמיתיהם הבריטיים על מנת "להישאר בתמונה" ולהפיק תועלת אפשרית מתיווך בסכסוך הגועש והמתמשך, אשר סיומו לא נראה באופק.

השלב השונים בסכסוך הנפט האיראני חרגו מתחום המאבק הכלכלי וקיבלו משמעות בינלאומית. ככל שהמאבק המשפטי והמדיני התמשך והלך, כן הורע מצבה הכלכלי של איראן ועמדתו הפנימית של מוצדק התרופפה והתערעה. רק לאחר פעילות הכנה אינטנסיבית מצד השגרירות הבריטית בטהראן, הסכים מוצדק ביוני 1951 לקבל את נציגי הנהלת "חברת הנפט האנגלו-איראנית" לראיון. נציגי החברה תבעו להעביר את כל עניין ההלאמה לבוררות חובה, בהתאם לסעיפי ההסכם משנת 1933. מוצדק סירב ותבע במקום זה, שהחברה תמנה נציגים שיסייעו לממשלה לקבל לידיה את המתקנים. כן תבעה הממשלה את תשלומן המידי של כל ההכנסות ממכירת הנפט עד ל-20 במרץ, בניכוי ההוצאות, ובמתן ערבויות בסך 25% מהכנסות החברה, לפני הדיון בתביעותיה של חברת הנפט. התביעות נדחו והדיונים הופסקו.

ב-26 במאי העבירה ממשלת בריטניה את תביעתה ותביעות "החברה האנגלו-איראנית" לבית הדין הבינלאומי בהאג. הבריטים ביקשו מבית-הדין הבינלאומי לפסוק, כי מבצע ההלאמה היה בלתי-חוקי בהתחשב בחוזה הזיכיון משנת 1933. כן ביקשו הבריטים שבית הדין הבינלאומי יפסוק על בוררות חובה. ממשלת איראן הודיעה מצידה, כי היא אינה מכירה בסמכותו של בית-הדין בהאג לפסוק בסכסוך זה, שהוא עניין פנימי בין ממשלה ריבונית לבין חברת זיכיון מסחרית הפועלת בארצה. יתרה מזאת, מוצדק לא היה מוכן לחידוש המו"מ על ההלאמה והבעיות הכרוכות בה. לכל היותר, היה מעוניין בדיונים על מכירת נפט מצד החברה הלאומית החדשה לבריטניה, כאחת הלקוחות הרגילים. הוא יהיה מוכן להקים קרן מיוחדת לתשלום פיצויים בעתיד על חשבון ההלאמה ולהפריש כ-25% מכלל ההכנסות השוטפות לקרן זו. אולם התנאי ההכרחי לכך היה – העברת מתקני הנפט לאלתר לידי ממשלתו, עם 75% מכלל הכנסותיה של החברה מיום ההלאמה. אולם שיתוק פעולותיה של חברת הנפט הוריד את שיעור ההכנסות למינימום, בהיעדר הסכם על הצדדים המסחריים והמשפטיים. הנפט שהופק ונאגר במיכלים הפך למי-מריבה, שכן הן "חברת הנפט האנגלו-איראנית" והן "חברת הנפט האיראנית הלאומית" ראו בנפט זה רכוש בלעדי, ושיווקו לא ניתן היה לביצוע. ביולי 1951 נסגרו המזקקים הראשיים בעבדאן ותפוקת הנפט הגולמי צומצמה. בינתיים הוציא בית-הדין הבינלאומי הוראת ביניים, ב-5 ביולי, שלפיה יש להקפיא את כל ההכנסות בחשבונות חסומים בבנקים עד לפסק נוסף. להלן הורה בית הדין הבינלאומי על הפקדת עניני העסקים בידי הנהלת "חברת הנפט האנגלו-איראנית". איראן כפרה, כאמור, בסמכותו של בית-הדין הבינלאומי לפסוק בעניין איראני פנימי ואף גירשה את אחד מנציגיו. בינתיים התערבו האמריקאים, וניסו כוחם בהפעלת לחץ ישיר על מוצדק שיאות לחדש את המו"מ הישיר עם הנציגים הבריטים. 4 ימים לאחר מתן פסק-הביניים ע"י בית-הדין הבינלאומי שיגר טרומן את הרימן (Harriman) כשליחו האישי לטהראן. הרימן נפגש עם מוצדק בעיצומו של חודש יולי ולהלן טס ללונדון. כתוצאה מכך הצליח להפגיש את שני הצדדים לשיחות מחודשות בטהראן. הבריטים שיגרו משלחת בת 3 שרים בדרג מיניסטריאלי, בראשותו של ריצ'ארד סטוקס (Stokes). במרוצת חודש אוגוסט התחדשו השיחות הישירות. הבריטים היו מוכנים הפעם להסכים עקרונית להלאמה בתנאי שמומחיהם יוכרו כגוף אחיד לצורכי הניהול הטכני של הייצור והתיווך בין "חברת הנפט האיראנית הלאומית" לבין הלקוחות בעולם. הממשלה האיראנית עמדה על זכותה לשכור

ולפטר את המומחים הבריטיים באופן אינדיבידואלי. הבריטים היו מוכנים גם לכך בתנאי שימונה מנהל בריטי בתפקיד פיקוח וביצוע. דא עקא, שהאיראנים דחו הצעת פשרה זו ובשלב זה הופסקו הדיונים (22 בספטמבר). ב-27 בספטמבר השתלטו יחידות צבא איראניות על מתקני עבדאן וכלאו את הטכנאים הבריטיים. יומיים לאחר מכן פוטר כל העובדים הבריטיים וב-3 באוקטובר פינו הבריטים את אחרוני טכנאים. "חברת הנפט הלאומית האיראנית" נטלה לידיה את הפיקוח המלא על שדות הנפט ומתקני הזיקוק. בעת ובעונה אחת – (ב-29 בספטמבר) העלתה בריטניה את תלונתה על שולחן הדיונים של מועצת הביטחון, בהאשימה את איראן בהפרת התחייבויותיה הבינלאומיות. להלן ריככה בריטניה את תלונתה והייתה מוכנה להסתפק בהחלטת מועצת הביטחון בדבר חידוש המו"מ הישיר. בינתיים הגיעו דר' מוצדק לניו-יורק וכפר בזכותה של מועצת הביטחון לטפל בבעיה, שהוגדרה על ידיו כבעיה פנימית. הוא אף איים בהחרמת דיוניו של האו"ם. עמדתו זו נתמכה ע"י המשלחת הסובייטית באו"ם, בעוד שהמשלחת האמריקאית צידדה בהמשך טיפולה של מועצת הביטחון. אולם זו האחרונה לא הגיעה לכלל החלטה מסכמת והעבירה את הבעיה לחוות דעתו של בית-הדין הבינלאומי בהאג בנוגע להסמכתה המשפטית של המועצה לטפל בבעיה בכללותה. כתוצאה מהקיפאון שהשתרר בדיוני האו"ם וכישלונות ניסיונות התיווך מצד ה"בנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח", הופגש מוצדק עם טרומן, אשר ניסה לרכז את עמדתו ולהשפיע עליו לחדש את המו"מ הישיר עם הבריטים. במשך חודש תמים ניהל מוצדק דיונים עם עוזר שר החוץ האמריקאי, מק-גי (McGhee), ממיטת חוליו בבית-חולים וושינגטון. הדיונים עלו בתוהו וב-19 בנובמבר טס מוצדק בחזרה לטהראן. בדרכו חזרה שהה ראש המשלה האיראני בקהיר והתקבל כגיבור לאומי ע"י המצרים. עד תום שנת 1951 לא חלה כל תזוזה במשבר הנפט. הצעות "הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח" לנהל ארעית את ענייני הנפט האיראני – עד למציאת פתרון סופי – נידחו אף הן ע"י מוצדק. כל ניסיונות התיווך נכשלו סביב הנקודות השנויות במחלוקת, היינו בעיית הפיצויים לחברה הבריטית, בעיית ניהול התהליכים הטכניים והמסחריים ובעיות המכירה והשיווק.

במאי 1952 פתח בית-הדין הבינלאומי בהאג את דיוניו, כשדר' מוצדק מציג בעצמו את הטיעון האיראני. ב-22 ביולי פסקו השופטים, כי אין להם סמכות לדון בפרשה בהתחשב במגבלות שאיראן קבעה להסכמתה להישפט בידי בית-הדין הבינלאומי. עם זאת, ציינו השופטים, כי הסכם הזיכיון משנת 1933, למרות שהושג בתיווכו של "חבר-הלאומים", אינו בבחינת אמנה בינלאומית וממשלת בריטניה לא היוותה צד בחוזה הזיכיון. בכך בוטלה הוראת הביניים הקודמת של האג בדבר הקפאת כל התהליכים הטכניים והכלכליים.

איראן נחלה, אפוא, בתקופה זו ניצחון משפטי ומדיני מלא, אולם כעבור זמן מה הוכח, כי לא היה זה אלא הישג עיוני חסר משמעות מעשית. מבצע ההלאמה שימש כמבחן לא רק ל"חברת הנפט האנגלו-איראנית" ולממשלת בריטניה, כי אם גם לשאר חברות הנפט הבינלאומיות. הצלחתו המעשית של מבצע ההלאמה הייתה עשויה לעורר תגובות שרשרת דומות בשאר המדינות מפיקות הנפט, ובכללן מדינות המזרח-התיכון. נוכח סיכוי מאיים זה נוצר ליכוד אינטרסים בין יריבים כלכליים מובהקים כחברות הנפט האמריקאיות לחברת הנפט הבריטית הממשלתית למחצה. ליכוד זה חוזק גם במישור המדיני, שכן חששותיהן של ארה"ב מפני היגררותה של איראן למחנה הקומוניסטי העולמי גברו והלכו. כך, אפוא, חברו בריטניה וארה"ב בצוותא על מנת לרוקן את מבצע ההלאמה של מוצדק מכל תוכן ממשי.

ערעור מעמדו הפנימי של מוצדק ונפילתו

בעוד המאבק על בעיית הנפט מתנהל במישור הבינלאומי והמשפטי הסתבך והתערער בהדרגה מעמדו של דר' מוצדק בחזית הפנימית. הקיפאון בייצור הנפט הביא את איראן לכלל משבר כלכלי חמור, במיוחד לאחר שהתברר, כי סיסמת הפלא של ההלאמה אינה מעלה כבמטה קסם את הכנסותיה של המדינה. ונהפוך הוא, האוצר האיראני התרוקן כמעט כליל. ההתלהבות ההתחלתית של תומכי "החזית הלאומית" משמאל ומימין שככה אט אט,

ובחומת הקואליציה הססגונית, שתמכה במשטרו של מוצדק, ניבעו בקיעים רציניים. מלכתחילה היה ברי ומחוויר, כי הברית המוזרה בין הלאומנים של מוצדק לבין החוגים הדתיים הקיצוניים וחכמי הדת, בהנהגת נשיא המג'לס, מולא האשאני, מחד גיסא, ואנשי "טודה" הקומוניסטים מאידך גיסא – לא תוציא את שנתה; שהרי הייתה זו התקשרות של ליכוד אינטרסים זמני על בסיס שלילי – אנטי-בריטי. ההלאמה נראתה כמוצא האחד והיחיד על מנת לסלק את ההשפעה הבריטית השנואה בעיני רוב החוגים. מכאן ואילך נפרדו הדרכים. השיתוף האופורטוניסטי בין קבוצת מוצדק לבין אנשי ה"טודה" הקומוניסטים היה רצוף עליות וירידות לסירוגין. העיתונות הסובייטית תמכה במאבקו הנוקשה של מוצדק בקול ענות גבורה. המשלחת הסובייטית במועצת הביטחון הסתפקה במתן תימוכין לאיראן במספר סעיפים נוהליים מעוטי חשיבות. העמדה הסובייטית, הרשמית לפחות, דגלה באי-התערבות, שכן יחסם האישי של הסובייטים למוצדק נמהל בחשדות כבדים. לעומת זאת גילו אנשי ה"טודה" פעלתנות ענפה בניסיון להחריף את הקרע בין מוצדק לבין המערב. במאי 1951 פנתה המפלגה במכתב גלוי לראש הממשלה, ובו תבעה את פינוייה המהיר של המשלחת הצבאית האמריקאית מהמדינה, מתן מעמד חוקי ל"טודה", הכרה ממשלתית רשמית בסין העממית, דחיית כל הצעות הסיוע הצבאי למיניהן, שחרור העצירים המדיניים, שימת קץ למשטר הצבאי ששרר באזורי הנפט בדרום ותביעה להלאמת שדות הנפט של איי בחריין, שנוצלו ע"י חברה אמריקאית. בחודשים שלאחר מכן ארגנו אנשי ה"טודה" הפגנות ענק, שהסתיימו לרוב בהתנגשויות אלימות עם המשטרה או עם קבוצות לאומנים מתומכי מוצדק. במרוצת שנת 1951 סר חינו של מוצדק בעיני מנהיגי הארגון הטרוריסטי הימני-דתי-קיצוני – "פד'איאן – אסלאם". חברי ארגון זה, שהתמחו בהתנקשויות אישיות ובגילויי אלימות והיו אחראים למרבית הרציחות המדיניות בממלכה פנו נגד מוצדק, וזה האחרון החל להפעיל את ממשלתו נגדם. מוצדק עצמו היה רפובליקאי בגישתו וחתר לביטול המלוכה, ובעניין זה נתמך ע"י הקומוניסטים, אולם הוא הקים נגדו את השאה. גם בשאלת הרפורמות הכלכליות והחברתיות נחלקו השותפים לשלטון. חוגי הימין השמרני-שיעי גילו התנגדות מסורתית לכל מבצעי הרפורמות. מרגע שראש הממשלה גילה נטיות רודניות גוברות והולכות גברה התנגדותו האישית של חכם הדת כאשאני, אשר נודעה לו השפעה מרובה במג'לס ובציבור הרחב.

בסיכומו של דבר, היו גם הרפורמות שהונהגו ע"י דר' מוצדק חסרות כל משמעות, שכן לאחר הפקעת מינהל מקרקעי השאה, הופסקה זמנית חלוקת הקרקעות וניהול המבצע נמסר לידי הממשלה. לכאורה, הופחת חלקם של בעלי האחוזות הגדולות ביבולים והוגדל שכר האריסים. אולם לשם ביצוע חלקות הקרקעות הוקמו ועדות ממשלתיות מיוחדות, שהורכבו ע"י נציגי בעלי הקרקעות. מוצדק עצמו נמנה עם מעמד האחוזאים הגדולים באיראן. הרכבי הוועדות הבטיחו מראש את כישלונן של הרפורמות.

ביולי 1952 תבע מוצדק מהשאה את אישור הפקדת תיק הביטחון בידיו, בנמקו את החלטתו במצב הביטחוני הפנימי הרעוע. ואכן, בממלכה שררה אנדרלמוסיה של ממש עקב פעולות הטרור של ה"פד'איאן-י אסלאם" מצד אחד והפגנותיהם של הקומוניסטים מצד שני. אולם השאה התנגד לכך בכל תוקף מכיוון שחשש לנישולו ע"י מוצדק. זה האחרון נאלץ להתפטר וגוואם אס-סלטאנה נקרא להרכיב ממשלה חדשה. ממשלה זו לא הוציאה את יומה הרביעי עקב גל של מהומות והפגנות. אס-סלטאנה התפטר חיש ומוצדק חזר בקול שמחה ותרועה לכס ראש הממשלה. בינתיים הידלדל כליל אוצר הממלכה עקב הפסקת תשלומי התמלוגים. כתוצאה מכך העניק המג'לס, באוגוסט 1952, סמכויות חירום מלאות למוצדק למשך מחצית השנה. בידיו הופקדו כל ענייני הכלכלה, הבנקאות, המשפט, המינהל והצבא. סמכויות רודניות אלה נועדו לאפשר למוצדק לארגן מחדש את חיי המדינה ולהצילה מהתמוטטות כלכלית. לאחר מכן הוארך הסדר זה למחצית שנה נוספת. דא עקא, שמעמדו הדיקטטורי החדש של מוצדק רק סייע להמשכת תהליך ההידרדרות הכללית והתוהו ובוהו

הפנימי. סמכויות החירום נוצלו ע"י הרודן האיראני לחיזוק עמדתו האישית ולתקיפת יריביו.

באוקטובר 1952 העבירו נאמניו של מוצדק במגילס חוק בדבר קיצוץ כנפיו של הסנט (הבית-העליון). מוסד זה נקבע ע"י החוקה משנת 1906. למעשה, לא מונו הסנטורים עד שנת 1949-50. מקרב 60 הסנטורים מונו 30 במישרין ע"י השאה, ואילו המחצית השנייה "נבחרה" במחוזות. 30 סנטורים ייצגו את טהראן הבירה. תקופת כהונתם נקבעה, בשעתו, ל-6 שנים וכולם היו חייבים להיות מוסלמים. הואיל והסנט כלל בהרכבו את נאמני השאה ונציגי הימין השמרני, שחלקו על מדיניותו של מוצדק, קיצץ החוק החדש את תקופת כהונתו של הסנט לשנתיים. אך מאחר והסנט של אותה תקופה כיהן כבר שלוש שנים ויותר, פוזר הסנט היוצא ובכך סולקו רבים ממתנגדיו של מוצדק. מקץ מספר שבועות ניצל ראש הממשלה את סמכויות החירום שהוענקו לו על מנת לפטר את שופטי בית-הדין העליון השמרניים. עד סוף שנת 1952 חיסל מוצדק את יריביו השונים. כך, למשל, שוחרר רוצחו של עלי רזמארא, ואילו גוואם אס-סלטאנה נעצר והואשם כבוגד תוך כדי החרמת כל נכסיו.

בינואר 1953 תבע מוצדק להאריך את סמכויותיו הרודניות לשנה נוספת. נאמניו במגילס העבירו את ההצעה ברוב גדול, אולם בהמשך האירועים התרבו הצירים שהחרימו את ישיבות המגילס על מנת לשלול מהישיבות את הקוורום המינימלי הדרוש לאישור החוקים למיניהם. בין המתנגדים למוצדק בלטו הפעם חוגי הימין-השמרני, בראשותו של יו"ר המגילס – כאשאני. זה האחרון הודח ואחד מנאמניו של מוצדק התמנה במקומו אולם בקיץ 1953 נמנע הקוורום המינימלי מישיבות המגילס ברציפות מתמדת, עד שנאמני מוצדק החליטו לחסל את המוסד הפרלמנטארי כליל. הם התפטרו מבית-הנבחרים ובניגוד לחוקת המדינה הכריזו באוגוסט 1953 על ביצוע "מישאל-עם" להבעת אימון במוצדק ולפיזור המגילס. מישאל מבויס ובלתי-חוקי זה זכה לרוב מכריע, וכתוצאה מכך פקד מוצדק על פיזור המגילס. יחסיו עם השאה הגיעו לכלל קרע גלוי עוד באביב 1953. השאה איים בעזיבת המדינה והודעתו שימשה הזדמנות מצוינת ל"טודה" לצאת בהפגנות המוניות נגד המלוכה. אולם בניגוד למצופה, הריעו המוני המפגינים לשאה, ובסופו של דבר הוא הודיע על הישארותו על כנו. בכך, אמנם, ניתנה בעקיפין גושפנקא לשלטונו של מוצדק. אולם האנדרלמוסיה שהשתררה במדינה עברה את כל גבולות המשוער: המינהל הפנימי נהרס כליל, הכלכלה התמוטטה, תעשיית הנפט שותקה והיחסים עם בריטניה וארה"ב הורעו לחלוטין. ימין של מוצדק היו ספורים. בפרוס שנת 1953 דחה מוצדק את כל הצעות הפשרה שהופנו אליו לשם חיסול סכסוך הנפט, ובכללן דחה את פניותיהם הישירות של טרומן וצ'רצ'יל להתחיל במו"מ לשם הערכת גובה הפיצויים המגיעים ל"חברת הנפט האנגלו-איראנית" עבור נכסיה המולאמים וביטול זיכיונה. גם נשיאן החדש של ארה"ב, הגנרל אייזנהאור, הודיע רשמית בשלהי יוני 1953 למוצדק, כי ארצו לא תושיט כל סיוע נוסף לאיראן כל עוד לא יימסר סכסוך הנפט להכרעת מוסד בינלאומי. בהצהרה ובאיגרת זו הביע אייזנהאור את חששותיו מפני השתלטות ה"טודה" על איראן, ונתן, למעשה, דחיפה מכרעת להתמוטטות שלטונו של מוצדק. ב-11 באוגוסט 1953 פרסם השאה שני צווים שהדיחו את מוצדק ומינו במקומו את הגנרל זאהדי לראשות הממשלה. מוצדק הצליח בתחילה להשתלט על תומכי השאה בסיוע יחידות צבא נאמנות לו. ב-15 בחודש נמלט השאה לבגדאד, בעוד שזאהדי ברח מטהראן. יומיים לאחר מכן הושחתו תמונות השאה ע"י האספסוף ושמו נמחק משבועת האמונים הצבאית. אולם ב-19 באוגוסט התהפך הגלגל וזאהדי ביצע הפיכה צבאית מלוכנית. מוצדק הודח לאחר קרב דמים ליד ביתו, נתפס ונכלא. באותו יום חזר השאה מרומא. ראוי לציין, כי הדחתו של מוצדק הייתה חוקית, שכן רק למגילס הייתה זכות להתנגד להדחה, והרי מוסד זה פוזר ע"י מוצדק ונאמניו. כיום רווחת ההנחה, כי בעוזבו את איראן פעל השאה בתיאום עם הגנרל זאהדי, מתוך כוונה ברורה לזכות באהדת ההמונים ולזרז את מפלתו של מוצדק. זה האחרון נדון להלן ל-3 שנות מעצר בודד בעוון ניסיון הפיכה

ופיזור המגילס. עוזרו, שר החוץ לשעבר חוסיין האטמי נדון למוות והוצא להורג בנובמבר 1955.

פתרון בעיית הנפט ולקחיה

עם סילוקו של מוצדק והחזרת רסן השלטון לידי של השאה נשתנתה אווירת המו"מ בין איראן לבין בריטניה תכלית שינוי. היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות, שנותקו בשעתו ע"י מוצדק, חודשו בדצמבר 1953, ושליחים אמריקאיים, כהרברט הובר ולוי הנדרסון, מילאו תפקיד חשוב באיחוי הקרע המדיני ובמציאת נוסחאות, שבעזרתן ניתן היה להביא את סכסוך הנפט לסיומו.

באוגוסט 1954 פורסמה הודעה משותפת בטהראן, וושינגטון ולונדון בעניין ההסכם שהושג בין ממשלת איראן ולבין גוש חברות בינלאומי ("קונסורציום") לשיווק הנפט. ההסכם אושר ע"י בתי-הנבחרים האיראניים ונחתם ע"י השאה באוקטובר 1954. החל מסוף חודש זה חודש שיווק הנפט האיראני לאחר הפסקה בת שלוש וחצי שנים. ההסכם קבע את הקמתו של קונסורציום בינלאומי, שהורכב מ"חברת הנפט האנגלו-איראנית" (40%), חמש חברות אמריקאיות – "ג'רסי סטנדרד", "סוקוני-ואקום", "סטנדרט אוף קליפורניה", "גולף" ו"טקסס" – (40%), "חברת של" (14%) ו"חברת הנפט הצרפתית" (6%). הקונסורציום הקים בהולנד שתי חברות-הפעלה. האחת נועדה להפיק נפט ואילו השנייה נועדה לחפש שדות נפט חדשים ולהפעיל את מתקני הזיקוק של עבדאן. לכל אחת מחברות ההפעלה הללו מונו 7 מנהלים, מהם 2 פרסיים. "חברת הנפט הפרסית הלאומית" התחייבה למסור לשתי חברות ההפעלה את כל הזכויות ויפויי הכוח היו דרושים להן לשם ביצוע משימותיהן. כן הוקמו שתי חברות נוספות בלונדון אשר החזיקו במניותיהן של חברות ההפעלה וקיבלו את האחריות לרכישת ציוד וחומרים עבורן. הוסכם כי שיווק הנפט יעשה ע"י הקונסורציום באמצעות חברות בת שיסונפו לשותפות בקונסורציום. חברות-הבת תקבלנה את חלקן בנפט הגולמי ותפנינה אותו לזיקוק מקומי או לייצוא.

"חברת הנפט הפרסית הלאומית" התחייבה לספק את צריכת הנפט המקומית של איראן משדה נפט כרמאנשאה, ליד הגבול העיראקי, שתפוקתו השנתית הייתה כ-13,000 טון. היא גם נטלה לידיה את תפעול בתי-הזיקוק שע"י כרמאנשאה לצרכים הפנימיים, והוסכם על קבלת כמויות נוספות לצריכה המקומית משדות הנפט של הקונסורציום. הוסכם, כי החברה הלאומית תטפל בכל השירותים שאינם מהווים חלק ישיר מפעולות הייצור, הזיקוק והתובלה, המוטלות על שתי חברות-ההפעלה. משימותיה של החברה הלאומית כללו הדרכה מקצועית, טיפול רפואי, בדק-דרכים, שיכון ושירותי סעד. חלק ניכר מתקציבים אלה הועבר ע"י חברות ההפעלה.

הוסכם כי יצוא הנפט ב-3 השנים הראשונות יהיה כ-15 מיליון טון (ב-1955), כ-23 מיליון טון (ב-1956) וכ-30 מיליון טון (ב-1957). מרבית הנפט תשווק בחצי הכדור המערבי. ההנחה הייתה, כי תפוסת הזיקוק של מתקני עבדאן תגיע לכ-13 מיליון טון לשנה, היינו כמחצית מהתפוסה שמלפני ההלאמה. הצריכה המקומית נאמדה בכ-5 מיליון טון לכל אחת משלוש השנים הראשונות. כמויות אלה תמסרנה לחברה הלאומית לשם שיווק פנימי במחיר ההוצאות.

ההכנסות הפרסיות מהנפט נקבעו כדלקמן: ב-1955 – 31 מיליון ליש"ט; ב-1956 – 52 מיליון ליש"ט; וב-1957 – 67 מיליון ליש"ט, כלומר 150 מיליון ליש"ט לשלוש השנים הראשונות, הן מהכנסות ישירות ממסים והן מתמלוגים. שער התשלומים הועמד על בסיס השטרלינג והוסכם, כי החברה הלאומית תוכל לקבל עד 12.5% מהתשלומים בנפט גולמי. תשלומים אלה נעשו על בסיס של שותפות שווה – 50%-50% – בין הקונסורציום לממשלת איראן. כל חישובי התשלומים נעשו על בסיס השטרלינג. "חברת הנפט האנגלו-איראנית" פוצתה ע"י איראן עקב הלאמת הנפט בסכום סמלי בסך 25 מיליון ליש"ט, ששולם לשיעורין בין השנים 1957-1967. הפיצויים כללו את ערך הרכוש, שדה הנפט בנפת-י שאה ומתקני

הזיקוק בכראנשאה, שהועברו לידי החברה הלאומית. כן הובאו בחשבון הפיצויים הנוזקים שנגרמו לכלכלת איראן. עם זאת, לא כללו הפיצויים את הפסדי הרווחים בעתיד של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" כיוון שזו האחרונה המשיכה להיות שותפה בקונסורציום, וקיבלה פיצויים מיתר 7 חברות הקונסורציום בשיעור 32.4 מיליון ליש"ט. כן הוסכם שעם חידוש ייצור הנפט תקבל "חברת הנפט האנגלו-איראנית" מהקונסורציום סכום קבוע על כל טון נפט. במרוצת הזמן, כנראה תוך 25 שנה, יגיעו רווחיה של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" ל-182.1 מיליון ליש"ט. תוקף ההסכם נקבע ל-25 שנה עם שלוש אפשרויות של הארכה לעוד 15 שנה בסיכום כולל.

חידוש ייצור הנפט הפרסי כמעט ולא השפיע על מימדי הייצור בשאר ארצות הנפט הערביות כיוון שצריכת הנפט בעולם המערבי, פרט לארה"ב, נמצאה בקו עלייה מתמיד. סכסוך הנפט גרם להפסדים רבים לשני הצדדים: "חברת הנפט האנגלו-איראנית" הפסידה את המונופול על ניצול הנפט הפרסי ותפעול מתקני הזיקוק בעבדאן, ואילו איראן הפסידה את התשלומים שהייתה צריכה לקבל במשך 3 שנות הלאמה, על בסיס של 50%-50%, וכן את ההפרש בהכנסה, שהיא קיבלה בשנת 1954 לבין זו שהייתה צריכה לקבל, אילו הגיעה התפוקה למימדים שמלפני הלאמה, ועד שתגיע התפוקה לאותם מימדים. הפסדים אלה הסבו קשיים גדולים לכלכלה האיראנית ולפיתוח הכלכלי והחברתי.

ההסדר שהושג ראוי לציון הן בגלל מקוריותו והן בגלל מתן הסיפוק המכסימלי לתביעותיהם של כל הצדדים. הפשרה שהושגה הביאה את הזיקוק והשיווק לידי חברות זרות מבלי שהדבר יפגע בחוק ההלאמה משנת 1951, ומבלי שתבוטל בעלותה הפורמאלית של "חברת הנפט האנגלו-איראנית" על תעשיית הנפט במדינה. לעומת זאת, נענתה תביעתה של איראן שלא לחדש את מעמד המונופולין של "החברה האנגלו-איראנית" במדינה, וזאת ע"י שיתופן של כל חברות הנפט הבינלאומיות הגדולות בתעשיית הנפט האיראנית. אין ספק, כי הישג איראני זה בא לא מעט בסיוע חברות הנפט עצמן, שדרשו תמורה זו עבור עמידתן הסולידארית עם "חברת הנפט האנגלו-איראנית" בתקופת מבחן ההלאמה. החברות הבינלאומיות ניצלו את משבר הנפט האיראני על מנת להגשים את מטרתן משכבר הימים, היינו לחדור לתעשיית הנפט האיראנית. ואכן, החברות האמריקאיות זכו ב-40% מכלל מניותיו של הקונסורציום הבינלאומי. הייתה זו התוצאה החשובה ביותר של התחרות הבריטית-האמריקאית על מקורות הנפט במזרח-התיכון בכלל ובאיראן בפרט. כמו-כן אושר עקרון חלוקת הרווחים השווה בין איראן לבין הקונסורציום. למעשה, הובטחו לאיראן סכומי כסף העולים על מחצית חלקה ברווחי הנפט, ואלה נועדו, בין השאר, לסייע לשיקומה הכלכלי, אשר הפך מאז ואילך לחלק ממדיניות מעצמות המערב במדינה זו.

הלקח שהופק ממשבר הנפט האיראני במדינות האחרות שבמזרח-התיכון היה חשוב לא פחות, שכן הוכח בעליל, כי כשלון ההלאמה נבע מכישלונו של מוצדק בתחום השיווק והמכירה. לאיראן לא היו אמצעים להובלת הנפט (מיכליות), ומעל לכל לא היו לה לקוחות. אי-ייצור הנפט באיראן אוזן במידה רבה עקב העלאת התפוקה במדינות הנפט האחרות שבאזור, אשר הפיקו תועלת ישירה ממשבר הנפט האיראני. התלות ההדדית שבין ספקי הנפט וצרכניו הולידה את הפשרה בסכסוך הנפט האיראני ושמה קץ למשטרו של מוצדק.

ייצוב המשטר

שלושה משברים חמורים עברו על איראן במרוצת המאה הנוכחית, וכל אחד מהם היה קשור בצורה זו או אחרת במערכת יחסי החוץ של המדינה. האכזבה שהונחלה לאיראן אחר מלחמת העולם הראשונה, ההשפלה והירידה במשך מלחמת העולם השנייה ומשבר הנפט של שנות ה-50 המוקדמות – כל אלה השאירו צלקות ממאירות בארגונה הפנימי של הממלכה. במשך כל התקופה הנסקרת נשארה החוקה משנת 1906 בתוקפה, אך דומה, כי צויה של חוקה זו כמעט ולא הופעלו הלכה למעשה. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה שרר תוהו ובוהו בממלכה. בתקופת רזא שאה נשא המשטר צביון של מונרכיה אבסולוטית נאורה,

ואילו אחר מלחמת העולם השנייה נע הכוח מדיני תכופות מידיה של אוליגרכית מיוחסים ועתודי ממון מקרב האחוזאים הגדולים לידי הצבא, או לידי חוגים לאומניים קיצוניים. קץ משטרו הסוער של מוצדק ב-1953 העמיד את שליטי המדינה – השאה, הצבא ובעלי הקרקעות – בפני השאלה כיצד לשקם את משטרה וכלכלתה של המדינה. ארגונו של שלטון דמוקרטי לאלתר עשויה היה להחריף את הניגודים הפנימיים בשעה שהמדינה הייתה זקוקה להפוגה במאבק הפנימי כדי לשקם את הריסות כלכלתה. במצב זה נקטו תחילה השאה ויועציו הקרובים, ולאחר מכן השאה עצמו, יוזמה ברורה שתכליתה הייתה להוליך את העם לקראת מידה גוברת והולכת של מימשל עצמי דמוקרטי. אולם השאה לא ראה בכך מטרה שניתן להגשימה כהרף עין. הוא הבחין בצורך בתקופת מעבר, שתייצב את התנאים הכלכליים והחברתיים ותיצור רקע מתאים לכינונו של משטר דמוקרטי הדרגתי. הערכת מצב זו הביאה את השאה לנקיטת זהירות רבה במדיניותו על מנת למנוע בכל מחיר התלקחות פנימית, שתטיל את המדינה לאנדרלמוסיה מחד גיסא, ועל מנת להכשיר את הקרקע להתפתחות אורגנית איטית ומודרגת לקראת כינון משטר במתכונת מדינות המערב, מאידך גיסא. מדיניות זו הולידה את תהליכי הרפורמות המתונות, שהוחל ביצוען בשנות ה-50 המאוחרות, והן נמשכות ומתבצעות גם בשנות ה-60.

עם הדחת מוצדק הוכרז על מימשל צבאי ברחבי המדינה. הגנרל זאהדי הרכיב את ממשלתו מקרב החוגים הנאמנים לבית המלוכה, כשדרי' עלי אמיני מכהן כשר האוצר, אחמד חוסיין עלד-כשר החקלאות, עבדאללה אנתזאם – כשר החוץ והגנרל דאדסתאן-כמושל טהראן. רוב המפלגות במדינה היו בבחינת התאגדויות סביב אישים יותר מאשר ארגוני קבע בעלי מנגנונים ומצעים פרוגרמטיים. יוצאת מכלל זה הייתה מפלגת "טודה" הקומוניסטית. ולכן, כשהוציאה הממשלה צו לפירוק המפלגות לאחר הדחתו של מוצדק, התכוונה בעיקר לחסל את "טודה". המסע האנטי-קומוניסטי של ממשלת זאהדי הסתמך גם על העובדה, שהקומוניסטים תבעו בערוב ימיו של מוצדק את חיסול בית-המלוכה. בנובמבר 1953 נפתח משפטו של מוצדק, אשר לווה בהפגנות רציניות מצד תומכיו. המהומות החמירו עקב החלטתו של זאהדי לחדש את היחסים הדיפלומטיים עם בריטניה. כנגד החלטה זו יצא חכם הדת הנודע מולא כאשאני, ואילו הקומוניסטים ניסו לשתק את חיי טהראן כאות אהדה למוצדק. זה האחרון נשפט ל-3 שנות מאסר. בפברואר ובמרץ 1954 נערכו בחירות לסנט ולמג'לס. כאשאני ודרי' חוסיין מכי האשימו את ממשלת זאהדי בהפעלת לחץ ואמצעי אלימות נגד האופוזיציה בבחירות. כן התריעו נגד בחירתם של מלוכנים מבודקים ותומכי-בריטים לסנט. הגנרל זאהדי עצמו איים בהתפטרות מראשות הממשלה אם לא יקבל פיקוח מלא על כל הכוחות המזוינים. אולם השאה סרב להעניק לו פיקוח מעין זה ודחה את איומו בהתפטרות. כל אותו סכסוך היה, מסתבר, נעוץ ביריבות האישית בין ראש הממשלה לבין הרמטכ"ל, אשר דווח ישירות לשאה. בינתיים נמשך המסע לטיהור הצבא והמנגנון המינהלי מהשפעת ה"טודה", במיוחד לאחר שהתברר, כי המפלגה הקומוניסטית הצליחה להחדיר את נאמניה במרוצת שנת 1954 לשורות הפקידות הממשלתית והקצונה הזוטרת. בעקבות גילוי קשר להפלת השלטון נפתחה פעולת טיהור נמרצת נגד הקומוניסטים בראשותו של הגנרל בח'תיאר, מראשי שבטי בח'תיארי. בין ינואר ויולי 1954 נעצרו קצינים רבים ופקידי ממשלה בכל הדרגים. 50 מחברי ה"טודה" הואשמו בקשר לרציחת השאה ולכינון רפובליקה סובייטית באיראן. כ-50 קציני צבא אחרים נדונו למוות (ולבסוף הוצאו להורג רק 10 מהם). המסע נגד ה"טודה" נערך ביסודיות, מתוך מטרה ברורה לחסלה כליל ולמחקה מהמפה המפלגתית. במשך חודשים רבים לאחר מכן הופיעו בעיתונות האיראנית מדי יום ביומו הצהרות אישיות על נטישת ה"טודה". המפלגה דולדלה וחלק ממנהיגיה ברח לרוסיה הסובייטית. ניתן לקבוע, כי היא פסקה מלהוות גורם בחייה המדיניים של איראן. לכשהושגה מטרה זו התפטר הגנרל זאהדי מראשות הממשלה (אפריל 1955). המדינאי הוותיק, חוסיין עלא, נקרא ע"י השאה להרכיב ממשלה חדשה, אשר לא הייתה שונה בהרבה מקודמתה. תיקי החוץ והאוצר נשמרו בידיהם של אנתזאם ואמיני. ראש הממשלה החדש

המשיך במדיניות האגררית, אך מעתה החל השאה ליטול חלק גדל והולך בענייני השלטון. ביולי 1955 הגיש חוסיין עלא למגילס הצעת חוק להמשכת תוכנית הפיתוח של 7 השנים, אשר אושרה בשעתו ע"י השאה, אך ביצועה נפסק בתקופת שלטונו של מוצדק. בתקופה זו מתבלטת פעילותו של השאה להחשת המלחמה בשחיתות. במאי 1956 פוזר המגילס בתום תקופת כהונתו ועמו התפטרה הממשלה בהתאם למסורת. חוסיין עלא הרכיב ממשלה חדשה, כשעבדאללה אנתזאם מכהן כסגנו וד"ר אליקלי ארדלאן מכהן כשר החוץ. בתקופה זו נערכה תוכנית שבע-שנים לקידום החינוך במדינה ולחיסול הבערות. מועד ביצוע התוכנית נקבע למרץ 1957. בתחום יחסי החוץ החרימה הממשלה את מיתקני חברת הנפט חורין, צפונה מזרחה מטהראן, בשטח שנחכר ע"י הרוסים. ההחלטה התקבלה בישיבה ממשלתית מיוחדת, תוך הסתמכות על חוק הלאמת הנפט בין שני הצדדים. ביוני 1956 יצאו השאה ורעייתו לביקור רשמי בברית-המועצות. באפריל 1957 התפטר עלא מתפקידו והשאה מינה במקומו את ד"ר אקבאל, נשיא אוניברסיטת טהראן, לראש ממשלתו. מיד לאחר מינויו הכריז אקבאל, באישורו של השאה, על קץ המימשל הצבאי והודיע על כוונתו להנהיג שיטה דמוקרטית דו-מפלגתית במדינה. מקץ זמן קצר נוסדו שתי מפלגות. האחת, מפלגת "מליוס" (הלאומית) בהנהגת ד"ר אקבאל עצמו, והשנייה מפלגת "מרדום" (העם), שבראשה עמד ד"ר אסד-אללה אלעם, מי שכיהן בשעתו כשר הפנים בממשלת חוסיין עלא. המפלגות החלו לפעול במרץ רב ובעידודו של השאה. בתקופה הראשונה עסקו שתיהן בארגון ובגיוס תומכים לשורותיהן. מפלגת "מרדום" האופוזיציונית משנת 1957 ואילך לא נרתעה ממתחת ביקורת חריפה על מעשי הממשלה, ובמיוחד כוונת חציה כלפי אוירת השחיתות הממארת, שרווחה במנגנון הממשלתי. כן תבעה המפלגה את הנהגתן המיידית של רפורמות חקלאיות וחברתיות מרחיקות לכת. בעיצומה של שנת 1959 הואשמה המפלגה בניהול תעמולת הסתה בקרב הפועלים והוטלו מספר הגבלות על פעולותיה, אולם קיומה של מפלגה אופוזיציונית רצינית שימש אתגר למפלגת השלטון לקראת הבחירות של שנת 1960. למרות הנהגת המערך הדו-מפלגתי וחידוש החיים המדיניים, התברר יותר ויותר כי הכוח המדיני האמיתי באיראן מרוכז בידי השאה, ולא ניתן היה להבחין בתנועה רפובליקאית של ממש בממלכה. יוקרתו של השאה נמצאה בתהליך של עלייה מתמדת מאז הדחת מוצדק, וכתוצאה מפעילותו המתונה להעלאת רמתם הכלכלית של המוני העם מצד אחד, תוך ארגעת בעלי הקרקעות ועתודי ההון הגדולים מצד שני. השאה המשיך בחלוקת קרקעותיו לאיכרים מחוסרי קרקע בקוותו לשמש דוגמה לבעלי הקרקעות הגדולים האחרים במדינה.

אולם ההתקדמות הכלכלית והחברתית לא באה בקצב המצופה. יתר על כן, השחיתות שפשטה במוסדות המדינה הגיעה למימדי שיא, ומנעה את הרחבת היקפן של הרפורמות. כתוצאה מכך נוצרה התמרמרות רבה על מפלגת השלטון, והביקורת הגיעה לשיאה בעת הבחירות למגילס שנערכו בקיץ 1960. ביקורת ציבורית נרחבת זו אילצה את השאה לסלק את ד"ר אקבאל מראשות הממשלה, מחמת נשיאתו באחריות להליכי הבחירות המזויפות. ראש הממשלה החדש, ד"ר אמיני, הכריז על ביטול הבחירות הללו וקבע את מועדן המחודש לינואר 1961. במרץ 1961 הרכיב אמיני ממשלה חדשה שביקשה להחיש את ביצוע הרפורמות ולשפר את המצב הכספי על ידי הנהגת תכנית חיסכון מתונה. למדיניות הליברליזציה החלקית של הד"ר אמיני הייתה השפעה מעוררת על חוגי האינטליגנציה בממלכה, ובמיוחד על הסטודנטים והמורים, שתבעו בהתמדה את שיפור מעמדם הכלכלי, הגבירו את התנגדותם לממשלה ופתחו בשורה של שביתות והפגנות מחאה גדולות.

הבחירות שהתנהלו בקיץ 1960 בין שתי המפלגות הגדולות ומספר מועמדים בלתי-תלויים שיקפו את תסיסתם של כל אותם חוגים, סיעות ואישים אשר השתייכו בשעתו ל"חזית הלאומית" של ד"ר מוצדק. חוגים אלה וביניהם משכילים ורדיקלים, חסידי הנויטראליזם נוסח נאצר, שלא העזו במשך שנים להופיע בגלוי, חידשו את ארגון "החזית" לאחר התרת הרצועה באביב 1961. קרוב לוודאי, שלו היו נערכות בחירות חופשיות אמיתיות – היו זוכים חוגים אלה ברוב גדול.

האתגר הכלכלי והחברתי של דר' אמיני

עלייתו המדינית של דר' אמיני באה כתוצאה ישירה ממשבר המורים במדינה. בראשית מאי חוקקה ממשלת קודמו חוק להגדלת שכר המורים, שלא סיפק את תביעותיהם. הפגנת ענק בת 30,000 משתתפים שעברה בחוצות טהראן נתקלה באש מצד המשטרה וסערת הרוחות הכללית אילצה את השאה לקרוא את דר' אמיני, מנהיג הבלתי-תלויים, לראשות הממשלה. אמיני לא נמנה עד אז על מקורבי השאה, אך לא היה בבחינת פנים חדשות בחייה המדיניים של הממלכה. הוא כיהן בשעתו כשגרירה של איראן בארה"ב והתמנה פעמים מספר לשר האוצר. כן התייחס למשפחת שושלת המלוכה הקודמת ונחשב לאדם העשיר ביותר בממלכה לאחר השאה. כראש הסיעה הבלתי-תלויה במגילס ייצג אמיני את האינטליגנציה והבורגנות התעשייתית. מלבד זאת היה אמיני קרוב משפחה של מוצדק, התחנך בביתו, ואף כיהן כשר בממשלתו בראשית שנות ה-50. לעובדת השתייכותו לאחת המשפחות הנכבדות במדינה היו שתי השלכות: האחת, יחס האמון שנודע לו מצד עתודי ההון. השנייה, פופולאריות רבה שנודעה לו בקרב ההמונים עקב הביקורת החריפה שמתח בשעתו על הממשלות הקודמות. כשנקרא להרכיב את הממשלה החדשה היו מאחוריו שנות ניסיון בלתי-מבוטל במשרות ממשלתיות חשובות. כשר האוצר חתם על הסכם הנפט עם הקונסורטיום הבינלאומי בשנת 1954, לאחר שהוכיח תקיפות במו"מ. בשלב מאוחר יותר התמנה כשגריר בארה"ב והצליח לרכוש את אמונם של האמריקאים. כשהוצעה לו ראשות הממשלה במאי 1961, הציע לשאה עריכת חוקת בחירות חדשה על מנת לערוך תוך חצי שנה בחירות הוגנות למגילס שפוזר על ידיו. כן תבע מהשאה את הזכות למנות שרים כרצונו, ומתן כל ההקלות הדרושות לשם הכרזת מלחמת חורמה בשחיתות. תביעותיו אלה נענו ורק הצבא נשאר בפיקוחו הישיר של השאה. בין השרים שאמיני צירף לממשלתו בלטה אישיותו של דר' חסן ארסנג'אני, שמונה לשר החקלאות ולדובר הממשלה ונחשב ליד ימינו של ראש הממשלה. כן צורף לממשלה מנהיג המורים והסטודנטים, שהפגינו נגד הממשלה, על מנת ליטול את עוקצם של היסודות השמאליים והקיצוניים יותר. נקודת המוצא לפעולתו של אמיני הייתה אמונתו השורשית, כי "השחיתות היא קללתה של איראן". ב-7 במאי, זמן קצר אחר כניסתו לתפקיד, נשא אמיני נאום ברדיו טהראן, בו תאר את המצב הכספי הקשה שהיה למנת חלקה של המדינה. הוא קרא להנהגת משטר חיסכון בכל תחומי החיים, והציג תוכנית בת 15 סעיפים לתיקון המצב הקיים. ראש הממשלה הבטיח לפעול למען שינוי ערכים חברתי וכלכלי במדינה בתנאי שיעמדו לרשותו "זמן, שקט, ושיתוף פעולה". אחרת, הזהיר דר' אמיני, תעמוד המדינה בפני סכנת הפיכה קומוניסטית. אותה עת פרסם השאה צו לפיזור המגילס ואמיני החל בטיהור מוסדות המדינה והצבא מהיסודות המושחתים. במסגרת זו פוטרו 30 גנרלים ו-270 קולונלים. מאות פקידים סולקו ממשרד החינוך והועברו להוראה בכפרים. במרוצת יוני הוגברו המאסרים והפעם עלה הכורת על פקידים בכירים במשרדי האוצר והחינוך. כן בוטלו משרות הנספחים התרבותיים בשגרירות בחו"ל והללו נקראו לכהן כמורים במדינה על מנת לחסל את הבערות. הדר' עלי אמיני הורה לפתוח בחקירה נגד המוסד לתכנון, שהיה אחראי לביצוע תוכנית 7 השנים, על שחתם על חוזים בשיעור של מאות מיליוני דולר ללא פיקוח מתאים על הוצאת הכספים. התשלומים לקבלנים נדחו והם התבקשו להאט את קצב העבודה כדי להקל על התקציב. בטהראן ובעבדאן הוגברו אמצעי הביטחון בשדות התעופה כדי למנוע את צאתם של מאות אזרחים ופקידי ממשלה, שהתעשרו בדרך נלוזה. כדי לעקור את השחיתות מיסודה קרא ראש הממשלה לאזרחים להודיע לשלטונות המוסמכים על כל מקרה של שוחד במנגנון המינהלי. לקריאה זו היו תוצאות מיידיות ומפתיעות לטובה. השפעתה על הפקידות הייתה חיובית ומהירה ומכת השוחד אותרה והוגבלה במידה רבה. ראוי לציין כי חודשיה הראשונים של ממשלת אמיני התאפיינו בהצהרות מהפכניות ובהודעות על שינויים דראסטיים בכל שטחי הכלכלה והחברה. מקץ שנה לשלטונה של ממשלת אמיני התברר, כי מרבית התוכניות להגשמת השינויים המובטחים סובבת סביב ציר אחד – הרפורמה האגרארית; שכן הבעיה המרכזית שעמדה לפני ממשלת איראן הייתה

הבעיה הכאובה של חברה פיאודלית הנתונה במהפכה חברתית וכלכלית בלתי-נמנעת. כתוצאה מהמגע ההדוק עם המערב ותרבותו הטכנית החלה באיראן המהפכה התעשייתית. כתוצאה ממהפכה זו חלה התרחבות מהירה של חוגי המעמד הבינוני. מעמד זה כולל את האינטליגנציה, הסוחרים, בעלי המקצועות החופשיים, המורים והסטודנטים. ראוי לזכור, כי בעשור השנים האחרון זכו הסטודנטים הפרסיים, ובמיוחד אלה של אוניברסיטת טהראן, למעמד מרכזי בחיים המדיניים של איראן, ללא כל יחס למספרים ולכוחם האמיתי. אם כי משקלו של המעמד הבינוני החדש אינו עולה על 15%-20% מכלל האוכלוסייה, הרי שבחברה שהיא ברובה בעלת צביון כפרי-חקלאי, מקיף המעמד הבינוני את הרוב המכריע של הרובד החברתי הפעיל בחיים המדיניים. עם עלייתו של דר' אמיני לשלטון במאי 1961 קיווה השאה, כי המדינאי המקובל ידע ע"י כושרו ויושרו לצמצם את כוחן של "אלף המשפחות", המהוות את מעמד האצולה עתירת הנכסים, וירחיב את הבסיס העממי, שעליו היה צריך להישען שלטונו של השאה.

בעשור השנים של 1950-1960 נעשה התכנון הכלכלי של איראן באורח מקרי ומקוטע למדי. מאות מיליוני דולרים שנכנסו לקופת המדינה נמוגו כהרף עין ואוצר המדינה נשאר ריק ממטבע זר, למרות ההכנסה של 400 מיליוני דולר לשנה, הן מתמלוגי הנפט והן ממענקים אמריקאיים. דר' אמיני נאלץ לנקוט באמצעי חירום וצנע. הותוותה תוכנית לייצוב כלכלי ולבלימת יוקר המחיה. נעשו מאמצים לצמצום הוצאות בלתי-חיוניות במטבע זר, הן ע"י הממשלה והן ע"י הציבור. מאמצים אלה הביאו לייצוב הדרגתי של הכלכלה הלאומית. צעדים אלה, אם כי היו חיוניים לכלכלה האיראנית, לא היו אלא אמצעים לחצאין. אמצעי הצנע של אמיני שהתבטאו בקיצוץ חמור ביבוא, בהגבלות אשראי ובניסיון להעמיד לדין קומץ של מעורבים בשחיתות – עוררו את איבתם של אנשי מעמד האצולה, ובעת ובעונה אחת אכזבו את המעמד הבינוני. אולם אמיני נזהר, מסתבר, מלמתוח את הרצועה יתר על המידה על מנת למנוע התקלחות פנימית. מכל מקום ההתנגדות לשלטונו גברה והלכה במרוצת שנת 1962.

התכנית לרפורמה אגררית

בשלהי שנת 1961 פרסם דר' אמיני תוכנית בת 6 סעיפים שנועדה לסמן מפנה חשוב בחייה הכלכליים והחברתיים של הממלכה. בהיעדר מגילס וחיים פרלמנטריים באיראן, פורסמה התוכנית בתור "פרמאן מלכותי" (צו). הצו המלכותי המגביל את מכסת הקרקעות שהותרו לבעלותם של האזרחים. כן הוכרז על יסוד קואופרטיבים חקלאיים ועל הקמת גדודי נוער עובד. ליחידות הצבא נקבעו משימות אזרחיות מובהקות כסלילת כבישים, כריית תעלת השקאה ומבצעי הדרכה לחקלאים. הצו המלכותי כלל גם סעיפים חשובים אחרים: חיוב התעשיינים לבנות שיכונים לפועליהם ולאפשר להם רכישת 25% ממניות המפעלים בתהליך הדרגתי. הוכרז על הקמת "ועדות טיהור" במשרדים הממשלתיים לשם פיטורי המושחתים ומניעת "האבטלה המוסווית". הוטל חיוב על המפרנסים האמידים לשלם מסי הכנסה בהתאם להכנסותיהם. התוכנית נתנה עדיפות ראשונה במעלה לחקלאות והכריזה על השלב הראשון של הרפורמה האגררית בצורת הגבלת יחידות הרכוש הקרקעיות. הטעמת החקלאות ב"פרמאן" המלכותי התאימה לחתך החברתי והמעמדי של אוכלוסי הממלכה, שרובם מתפרנסים, כאמור, מחקלאות. המגמה הממשלתית הייתה למנוע את הורדת רמת החיים של המוני האיכרים כתוצאה מעליית קצב הריבוי הטבעי. העלאת רמת הייצור החקלאי ואיכותו חייבת הייתה להעלות את כוח הקניה של האיכרים ולהרחיב את מחזורי השיווק והמסחר, כשלב ראשון לביסוס התעשייה הקלה. הרפורמות בתחום החקלאי היו קשורות בצורה הדוקה לתפנית החינוכית, שכן איכרי המדינה, שהיו דבקים במסורת ובשיטות עבודה מיושנות אשר סיגלו לעצמם במרוצת הדורות, הן בחקלאות והן במלאכה, היו חייבים לעבור מהפכה חינוכית-הדרכתית כדי ללמוד שיטות עבודה חדישות ולשנות מעיקרם את דפוסי החיים המסורתיים. מתוך כך הסתבר, כי ממשלת אמיני גילתה ערנות

רבה לבעיית חיסול הבערות ותכננה את הנהגתו של חינוך חובה יסודי. דוגמת יפן, שהגיעה להישגים מעולים בתחומי הכלכלה והתעשייה, הייתה לנגד עיניהם של אמיני ועוזריה. ואכן מדינה מזרחית זו הנהיגה את חינוך החובה עוד בפרוס המאה הנוכחית. ראשית ביצעו של חוק הרפורמה האגררית נקבע במחוז אזרבייג'ן שבצפון-מערב הממלכה. נמצאו לכך שתי סיבות: א) פוריותו היתרה של מחוז זה והתאמת נתוניו הטבעיים לחקלאות אינטנסיבית; ב) הרקע המדיני של מחוז זה, שהתאפיין בתסיסה חברתית מתמדת, והפך בשלהי מלחמת העולם השנייה לרפובליקה קומוניסטית אוטונומית, אשר החלה בביצוע רפורמות אגרריות. שלבי הביצוע החלו, ליתר דיוק, בנפת מראגה המונה כ-360 כפרים. הממשלה אסרה על עתודי הקרקע המקומיים לאחוז ביותר מכפר אחד במקום עשרות הכפרים שהיו בבעלותם. יתר הכפרים הופקע מרשותם והחלו למכור את קרקעותיהם לחקלאים המקומיים. נקבע כי בעלי הקרקעות יפוצו בתשלומים ממשלתיים במשך 10 שנים. כן ראוי לציין, כי שווי הקרקע המופקעת נקבע על בסיס מס-ההכנסה ששולם ע"י בעליו לאוצר המדינה. במלים אחרות – אותם בעלי קרקעות, שהונו את אוצר המדינה ושילמו שיעורי מסים מוקטנים מהשווי הריאלי של אדמותיהם, נענשו עתה במישרין. החקלאים שקיבלו את הקרקעות המופקעות ע"י הממשלה, הסדירו את תשלומיהם בתקופה בת 15 שנה. במחצית השנה הראשונה לכניסת הרפורמה האגררית לתוקפה הסתבר, כי הישגה העיקרי היה פסיכולוגי. התשלומים השנתיים לממשלה עבור קבלת הקרקעות התאימו פחות או יותר לשיעורי הסכומים שהאיכרים נהגו לשלם עד אז לבעלי האחוזות. ביצוע הרפורמה האגררית בנפת מראגה הווה רק התחלה, בחזקת מבחן ניסיוני, שנועד לבדוק את התגובות החברתיות והכלכליות.

משמעות הרפורמה האגררית ושלביה

השלב הראשון של הרפורמה האגררית, היינו חלוקת קרקעות בעלי האחוזות בין מעבדיהן, כמעט והושלם בחודשים הראשונים לשנת 1963. באספקלריה היסטורית הייתה זו אולי המהפכה החברתית והכלכלית החשובה ביותר בכל תולדותיה של פרס. בהיקפה, בחשיבותה ובמצב ביצועה – לא היה דומה לה בשום מדינה אחרת במזרח-התיכון. מהפכה מדורגת זו משמשת גם מבחן עליון למשטר המלוכני במדינה החקלאית, מאחר והשאה האיראני הינו היוזם והמבצע גם יחד של תהליך מיוחד זה.

אמנם כבר בעבר נעשו ניסיונות חלקיים לשנות את פני החברה, תוך שינויי חוקה שנועדו להבטיח את השלטון המדיני בידי מעמדות הביניים. דא עקא, שבעלי האחוזות הגדולים ידעו לעקוף את כל החוקים ולהמשיך בשליטתם על הגורם המכריע בממלכה – הקרקע. מילוני האיכרים שהיו בחזקת משועבדים, הובלו לקלפיות והצביעו לפי הוראות עתודי הקרקע, וכך הובטח שלטונם של אלה האחרונים במגילס ובסנט. מעטים אלה, שיחד עם בני משפחותיהם לא הוו אלא כ-3% מכלל האוכלוסייה, ריכזו בידיהם כ-90% מכלכלתה של המדינה, בעוד ש-97 האחוזים הנותרים מהאוכלוסייה זכו רק ב-10% מההכנסה הלאומית. למעלה מ-75% מאוכלוסי הממלכה, שמנתה למעלה מ-22 מיליון נפש בתחילת שנות ה-60 הינם עובדי אדמה המתגוררים בכ-58,000 כפרים. פרט ל-15,000 כפרים שהיו שייכים לבעלי אחוזות קטנים, ולעוד 10,000 כפרים שהוו להלכה נכסי הקדש ("יוקף"), ולמעשה השתייכו לעתודי הקרקע, הרי כל שאר הכפרים, היינו למעלה מ-30,000 במספר, הוו את רכושם הבלעדי של כמה עשרות משפחות פיאודליות גדולות.

הסך הכל של ערך המוצר החקלאי של איראן, כולל יערות ובעלי חיים, הגיע לכמיליארד דולר, כלומר פי 5 מערך ההכנסה מהנפט הפרסי. אם נוציא מחשבון את הנפט, הרי שבמסגרת הייצוא האיראני, שהגיע לכ-110 מיליון דולר לשנה (1957/8) תופס הייצור החקלאי 60%-70%. הייצור החקלאי מהווה, אפוא, את הסעיף העיקרי בהכנסה הלאומית של איראן ובייצורה הלאומי. רובם המכריע של תושבי המדינה מתפרנס בצורה זו או אחרת מהחקלאות.

הכנסתו השנתית הממוצעת של האיכר האיראני אינה עולה על 100 דולר לשנה. רק במקרים מיוחדים במינם הגיעה ההכנסה ל-200 דולר לשנה. אולם אין זה הערך המלא של ייצורו השנתי, שכן בעל האחוז, הרוכל והמלווה בריבית משאירים לו סכום זעיר יותר מפרי עמלו. נתונים אלה מסבירים מדוע לא שאף האיכר להגביר את ייצורו, שכן השקעה גדולה יותר של עבודה הביאה לו הכנסה מועטת ביחס, והגברת הייצור גרמה רק לירידת המחירים שקיבל עבור תוצרתו. ערב ביצוע הרפורמה האגרארית, ולפני הפיתוח החקלאי שהתלווה אליה, היה הפיריון ליחידת קרקע נמוך ביותר. בכל הממלכה, שגודלה כגודל מערב-אירופה, לא היו יותר מ-6,000 טרקטורים, ומהם 4,000 טרקטורים כשרים לתפעול. בשנת 1957 צרכה איראן רק 20 טון של זבלים כימיים ובמשך 5 שנים גדלה הצריכה ל-30,000 טון. חוסר העניין לגבי הפיתוח החקלאי, שהווה תוצאה ישירה ממשטר הבעלות על הקרקע, היה אפוא בעוכריה של איראן, והחזיק את רוב האוכלוסין במצב של עוני ובערות. משטר זה מנע גם התפתחות הדרגתית לקראת דמוקרטיה אמיתית במדינה ויצר רקע נוח לניסיונות מהפכניים שהסתייעו בגורמי חוץ.

בראש הרפורמה הקרקעית עמד השאה עצמו, אך הרוח החיה וראש המבצעים היה שר החקלאות, ד"ר חסן ארסנג'אני, שכיהן בתפקיד זה גם בממשלה הקודמת בראשותו של ד"ר עלי אמיני. מראשית המאה ה-20 הייתה מטרה זו, ביטול שיטת הבעלות הקיימת על הקרקע, שאיפתם המרכזית של הרפורמיסטים למיניהם באיראן; אך רק בשנים האחרונות הפכה ההלכה למעשה. מבחינה כלכלית פירושה של הרפורמה האגרארית הוא – מתן אמצעי ייצור בידי כ-15 מיליון איראנים. במרץ 1963 הסתיים השלב הראשון של ביצוע הרפורמה, כלומר חלוקת הקרקעות למעבידיהן. השלב השני – ייסוד קואופרטיבים כפריים ואזוריים לאספקת כלי עבודה, חלקי-חילוף, זרעים ודשנים – מצוי בעיצומו. העיקרון שעליו התבסס ד"ר ארסנג'אני היה, שהאיכרים חייבים ללמוד להשתחרר בכוחות עצמם, הקואופרטיבים שהוקמו עד כה מומנו בכספם של האיכרים. יתר על כן, אמצעי הפיתוח האזוריים אף הם מומנו ע"י האיכרים. השתתפותה של הממשלה התבטא בהשקעות בהקמת רשת השקאה אזורית, בקניית מכונות וציוד חקלאי בהיקף של 10% ממחיר הקרקע, אשר שולם ע"י הממשלה לבעל האחוז. במדינות מתפתחות אחרות היו השלטונות משלמים את ההוצאות הכרוכות בהקמת הקואופרטיבים הכפריים והאזוריים, אולם באיראן, לא זו בלבד שלממשלה חסרו האמצעים הדרושים לכך, אלא שמתכנני הרפורמה ראו בשיטתם גם אמצעי חינוכי ממדרגה ראשונה. כיסוד לחישוב מחיר הקרקע נקבע סכום ההכנסה מהקרקע לבעלים במשך שנה אחת. מחיר הקרקע נקבע לפי ההכנסה השנתית כפול 10, ותשלום זה נמסר לבעל הקרקע, שהופקעה ע"י בנק החקלאות הממשלתי, בעשרה תשלומים שנתיים ובתוספת ריבית של 6%. האיכר קנה את הקרקע מהממשלה באותו סכום, אך ב-15 תשלומים שנתיים וללא רבית. למעשה, חויב האיכר לשלם לממשלה כ-20%-25% מסכומי התשלומים בעבר לבעלי האחוזות ותמורת תשלומים אלה – הפך לבעל הקרקע. בעזרת הסיוע הממשלתי ויעול שיטת העיבוד הוכפלו היבולים תוך שנים ספורות, והכנסותיו של האיכר עלו פי-4, לאחר שהשתחרר מנושכי הנשך והמלווים בריבית.

כדי למנוע את הכסף הרב ששולם לבעלי האחוזות המופקעות מלזרום לשוק הקניות ולעודד אינפלציה, חייבה הממשלה את עתודי הקרקע לשעבר לרכוש מניות בחברת הגג הממשלתית החולשת על התעשיות הגדולות. מסתבר, אפוא, שתהליכי הרפורמה בממלכה מהווים תמריץ ראשון במעלה לפיתוח.

הרפורמה האגרארית באיראן לא הקיפה את כל הקרקעות בבת אחת, אלא עברה מסוג בעלות אחד למשנהו, בזה אחר זה. מבחינה משפטית התחלקו הקרקעות באיראן ל-5 הרשויות (הבאות: א) אדמות הכתר, שהיו, למעשה, הקרקעות הראשונות שחולקו לאריסים. השאה היה הראשון שהחל בחלוקת קרקעותיו למעבדיהן עוד לפני שהונהג חוק הרפורמה האגרארית. קרקעותיו נמסרו ל-60,000 איכרים ב-625 כפרים, שכללו שטח של 300,000 הקטר; ב) האדמות הציבוריות, שהקיפו יחד עם אדמות הכתר כ-4,000 כפרים. קרקעות

אלה סומנו כולן לחלוקה. דר' ארסנג'יאני היה סבור, כי יש להפריד בין אדמות אלה לבין האדמות הפרטיות. מכל מקום, חלוקתן הייתה בעיצומה בשנת 1964; ג) אדמות עתודי-הקרקות, שהועמדו לרשות מבצעי הרפורמה האגרארית בינואר 1962. הכוונה ל-33,000 כפרים מתוך 58,000 כפרי הממלכה. עד נובמבר 1962 חולק כ-1/3 מכלל קרקעות אלה והחלוקה הסתיימה במחצית שנת 1963. לפי החוק הקיים יישאר בידי כל פיאודל כפר אחד בלבד. לפי התכנון נועדו כפרים אלה להימסר לאיכרים עד סוף שנת 1964; ד) אדמות בעלי האחויות הקטנות שנשארו בשלב ראשון ללא שינוי בבעלותן. הכוונה ל-15,000 כפרים שנמצאו בידי בעלי קרקעות, שהתפרנסו כמעט אך ורק מקרקעותיהם. עד שנת 1963 פסח עליהם חוק הרפורמה האגרארית; ה) אדמות ההקדש ("ווקף"), שהוקדשו לצמיתות למוסדות דת וצדקה, והיו מאז ומתמיד בעיה מיוחדת ומסובכת. קרקעותיהם של כ-6,000 כפרים הן אדמת "ווקף". מוסד הצדקה הדתי על שם רזא שאה, אבי השאה הנוכחי, החזיק בכ-600 כפרים במחוז ח'ורסאן. מבחינה תיאורטית, ניתן לממשלה לפקח על קרקעות אלה באמצעות משרד ה"ווקף", שהשתייך למשרד החינוך והתרבות. אולם פיקוח זה לא היה קיים למעשה, וקרקעות אלה נוהלו בהזנחה רבה, משום שלרוב הוחכרו לאחד הפיאודלים. הוא היה סוחט סכומים גדולים מהאיכרים ומשלם מתוכם את דמי החכירה ל"ווקף". כן יש להבחין בין "ווקף פרטי", אשר מותר היה למכרו ולהשקיע את התמורה בעסק מכניס אחר, לבין "ווקף ציבורי", שהיה אסור במכירה.

בדצמבר 1962 נקט השאה בצעד ללא תקדים, בהצהירו כי גם קרקעות ה"ווקף" יוכלו בתחומי הרפורמה האגרארית ויחולקו לאיכרים, אם כי מבחינה פורמאלית לא יימכרו. השאה הבהיר, כי קרקעות ה"ווקף" יוחכרו לממשלה ל-99 שנה. האיכרים ישלמו דמי חכירה נמוכים בהרבה ממה ששילמו עד כה לפיאודלים. יתר על כן, ללא תיווכו של הפיאודל ייהנו האיכרים מהרפורמה, שהרי הממשלה תהפך למוסד מינהלי מרכזי של קרקעות אלה ותוכל להפעיל גם כאן את הקואופרטיבים כמו במדינות אחרות.

לצעד אחרון זה נודעה משמעות רבה באיראן, שבה החוגים הדתיים הריאקציונרים שיתפו פעולה עם עתודי הקרקעות במשך זמן רב. הממשלה, החותרת לקדם את האיכרים והרואה בביצוע הרפורמה האגרארית צעד מכריע בכיוון זה, שואפת להפריד בין שני החוגים הללו בכל האמצעים. כאשר יצאו החוגים הדתיים בכרוז נגד הממשלה, בעקבות פרסום הודעה על קיום בחירות עירוניות לפי חוק מימי מוצדק, (אשר הבטיח זכות הצבעה לנשים), ותקפו בכרוז גם את הרפורמה האגרארית, העדיפה הממשלה להיכנע זמנית לדרישותיהם בדבר שלילת זכות ההצבעה מהנשים ובלבד שלא להגדיל את הקשיים בדרכה של הרפורמה האגרארית.

מדיניות השאה ויריביו החדשים

בחוודשי מאי-יוני 1963 עוררו כוחות הריאקציה באיראן, (ראשי הדת ועתודי הקרקע לשעבר) מהומות נגד שלטון השאה, נושא הדגל של הרפורמה האגרארית והתיקונים החברתיים. הם התריעו גם נגד מתן זכות ההצבעה לנשים והסתייעו בניסיונו של שליט מצרים – נאצר – לעודד תנועה זו בתעמולה ובכסף; אולם הצבא האיראני נשאר נאמן לשאה והחזיר את החיים למסלולם הרגיל.

ההסבר לאירועים סוערים אלה נעוץ ב"מהפכה מלמעלה" שהטיל מוחמד רזא שאה על ממלכתו. כבר בשנת 1957 גיבש השאה תכנית פעולה לשינויים חברתיים וכלכליים יסודיים באיראן. בשלב הראשון למימוש תכניתו נקט השאה במקביל בשלושה צעדים חשובים: א) מתן זיכיון לניצול הנפט לחברות זרות, שאינן קשורות בקונסורציום הבינלאומי, תוך הבטחת 75% מהרווחים לארצו, לעומת 50% הרווחים שהוענקו לה ע"י הקונסורציום. צעד זה רומם את יוקרתו בעיני ההמונים והעלית האינטלקטואלית כאחד, ונעשה למורת רוחן של ארה"ב ובריטניה; ב) הקמת המוסד הממלכתי לביטחון לאומי ("סיאקי") על מנת להגן על המשטר מפני יריביו בפועל ובכוח מקרב החוגים החברתיים השונים; ג) ייזום השיטה

המדינית הדו-מפלגתית וביצועה, מתוך הנחה כי שיטה זו הולמת יותר את האינטרסים של המדינה מאשר קיומה של קשת מפלגתית מגוונת. כן רצה השאה למנוע בצורה זו את תחייתן של "החזית הלאומית", מיסודו של דר' מוצדק, ואת מפלגת "טודה" הקומוניסטית. בעקבות פעולתו הוקמו כזכור שתי המפלגות הראשיות – "מליון" ו"מרדום". זן האחרונה הונהגה ע"י ראש הממשלה בשנת 1963, אס-דאללה אעלם, שירש את דר' עלי אמיני. השאה הניח כי שתי המפלגות תהיינה אחראיות ובוגרות מבחינה מדינית, דבר שיבטיח יציבות פנימית, בדומה למשטריהן של בריטניה וארה"ב, מקום שם מתרכזו המאבק בבעיות פנים ואין הבדלי גישה מהותיים במדיניות החוץ. באביב 1958 יסד השאה את המוסד הפילנטרופי "בוניאד-פהלווי", אשר התרכז בהקמת מפעלי בריאות, חינוך ושירותים סוציאליים שונים. פעילות ענפה זו מומנה ע"י ההכנסות הרבות של השאה מרכושו, להוציא את הקרקעות החקלאיות שחולקו. כמו כן השכיל השאה לקיים מגע ישיר בינו לבין בני עמו. הקמת "המוסד הממלכתי לחקירות", שמתפקידו היה לבדוק את תלונותיהם והאשמותיהם של האזרחים נגד 325,000 פקידי השלטון, יצרה אווירה נאותה במדינה. כהמשך למדיניות זו הצליח השאה להעביר במג'לס, במרוצת שנת 1959, שני חוקים נגד השחיתות. החוק הראשון אסר על שרים, נבחרים ופקידים לעשות עסקים עם הממשלה, כולל קרוביהם ובני משפחותיהם. החוק השני נועד לבדוק את דרכי התעשרותם המהירות של נציגי המדינה למרות משכורותיהם הנמוכות יחסית. לאחר אישורו של חוק שזה הועמדו לדין ופוטרו למעלה מ-2,600 פקידים עוד בשנה הראשונה לתחולתו של החוק. שני החוקים הללו נועדו להוות גורמי הרתעה. במרוצת שנת 1960 התהדקה והלכה שליטתו של השאה בממלכתו והתערבותו הישירה בענייני המדינה התגברה. באותה שנת 1960 בוטלו, כזכור, הבחירות ונערכו שוב בשנת 1961. שתי מערכות בחירות אלה הוכיחו לשאה, כי שתי המפלגות, "מליון" ו"מרדום", אינן מייצגות חלקים חשובים מהאוכלוסייה, מבלי להזכיר את הקנוניות שנעשו בעיצומן של הבחירות על מנת לקבוע מראש את תוצאותיהן. במאי 1961, מינה, כזכור, השאה את דר' עלי אמיני לראשות הממשלה. אמיני, מנהיג הבלתי-תלויים, הצליח לשכנע את השאה להפסיק את התערבותו הישירה בענייני השלטון, והעמיד במרכז מדיניותו את הרפורמה האגרארית וביעור השחיתות. אולם למרות תקיפותו האישיות, לא הצליח אמיני להעביר במג'לס את הצעת חוק הרפורמה האגרארית המקורית, אלא רק לאחר שהוכנסו בה עשרות תיקונים עקרוניים אשר רוקנוה, למעשה מתוכנה.

התפתחות זו גררה את פיזור המג'לס ע"י השאה והכרזה על בחירות חדשות. בטרם העמיד את מדיניותו במבחן ציבורי זה, הכריז השאה על רצונו לחלק את יתרת הקרקע שהייתה עדיין ברשותו. הוא הניח, כי צעד זה ירבה את סיכויו להצליח בהתמודדות הפנימית, למרות האופוזיציה החריפה מימין ומשמאל. לפיכך הציע השאה להעמיד למישאל עם את תוכניתו, שהורכבה מהסעיפים הבאים: (א) ביצוע רפורמה אגרארית מקיפה שתגביל את שטח הבעלות המקסימלי ל-5,000 דונם, בהשוואה לחוק הקודם שהתיר בעלות פרטית על כפר שלם; (ב) הלאמת היערות הפרטיים המשתרעים על יותר מ-150 מיליון דונם; (ג) תשלום פיצויים לבעלי הקרקעות המופקעות בצורת חלוקת מניות במפעלי התעשייה הממלכתיים; (ד) שיתוף הפועלים ברווחי המפעלים; (ה) שינוי שיטת הבחירות; (ו) הקמת גדודי מתנדבים למלחמה בבורות.

כל המחנות המדיניים בממלכה חששו מתוצאות מישאל העם, שכן המדינאים למיניהם העריכו, כי ידו של השאה תהיה על העליונה ומדיניותו תאושר ע"י העם. דומה כי זו הפעם הראשונה מזה שנים רבות התחברו כנגד השאה הפרסי כוחות כה רבים ומגוונים להכשלת מדיניותו. בעלי האחוזות הגדולות התנגדו באורח טבעי, שכן הם היו המועמדים להיפגע בראש וראשונה כתוצאה מהרפורמה המקיפה. חוגים אלה חששו לא רק מהפסדים כספיים, אלא בעיקר מחיסול כוחם המדיני, שהתבסס על שליטתם הישירה על כ-80% מכלל האוכלוסין כתוצאה מאחיזתם האיתנה בקרקע. חוגי "החזית הלאומית" מיסודו של דר' מוצדק התנגדו למישאל העם מאחר ואישורו היה מחזק את מעמדו המדיני של השאה, שנקט

בצעד בלתי-דמוקראטי בפזרו את המגילס. חוגים אלה גרסו, כי רק המגילס חייב להכריע בשאלות עקרוניות ולא המוני העם. גישה שלילית ננקטה גם ע"י הקומוניסטים והשמאלנים למיניהם, שטענו כי הרפורמות אינן מהפכניות, וכל כולן לא נועד אלא לסנוור את עיני ההמונים. אולם את מעוז ההתנגדות הוו, ללא ספק, ראשי הדת, אשר הסיתו את תומכיהם נגד השאה. התנגדותם הייתה עזה ביותר אפילו בהשוואה לתקופת שלטונו של דר' מוצדק, ומנהיגם הרוחני הישיש מולא כאשאני תמך בכל לב בערעור מעמדו של השאה. עיקר התנגדותם לשאה במרוצת שנת 1962 נבעה מרצונם לשמור על קרקעות ה"ווקף", שהשתרעו על כ-25% מהשטחים המעובדים בממלכה. ההכנסות הרבות שנבעו מקרקעות-הקדש אלה הוו את הבסיס הכלכלי לקיומם של כלי הקודש וראשי הדת. הקרע בין השאה לבין ראשי הדת נתגלה סופית בינואר 1963, שעה שהשאה ביקר בעיר הקדושה משהד לשם חלוקת קרקעות לפלאחים. ראשי הדת המקומיים ארגנו הפגנות ומהומות והסיתו את ההמונים נגד השאה בעוון חטאיו – פגיעה ברכוש הווקף ומתן זכות בחירה לנשים. מישאל-העם שנערך ב-26 בינואר 1963 אישר את הצעותיו של השאה ברוב מכריע. כ-5 מיליוני בוחרים תמכו בהצעות השליט הפרסי לעומת 3,824 מתנגדים. אמנם קולות אלה שיקפו את הצבעת הגברים בלבד, שכן הנשים לא שותפו בפועל בהצבעה. בזאת הפעם הצביעו הנשים בקלפיות מיוחדות אולם קולותיהן לא נלקחו בחשבון. הצבעתן הייתה בבחינת "חזרה כללית" לקראת שיתופן המלא בבחירות הבאות.

המאבק בין השאה לבין ראשי הדת קיבל אופי אליס ביוני 1963, שעה שהחוגים הדתיים ערכו הפגנות דמים בטהראן בפרט ובאיראן בכלל בנצלם את חודש ה"מוחרם". בחודש זה נערכות תהלוכות אבל לזכרו של חוסיין בן עלי, שנהרג בקרבות נגד בני אומייה לפני כ-1,300 שנה. כנהוג בקרב המוסלמים השיעים, שיתק האבל כמעט כליל את החיים הכלכליים והמסחריים. תהלוכות האבל מתאפיינות בהלקאה עצמית ובשחזור פרטי מותו של חוסיין. ראשי הדת ניצלו את עיתוי האבל הדתי על מנת לשלהב את ההמונים נגד השאה, ותכסיס זה הניב פרי. אחרי מספר ימי היסוס דיכאו הצבא והמשטרה את ההתפרעויות, שהפכו ל"גי'יהאד" נגד שלטון השאה. לטענת השלטונות בדבר עמידתם של סוכנים מצריים מאחורי המהומות יש סימוכין, אם כי אין להגזים במשקלה של החתרנות המצרית, מאחר והגורמים החברתיים העויינים את משטר השאה הינם מגוונים וחזקים למדי. אם אמנם תמכה מצרים במהומות הדמים הללו, הרי שעשתה זאת על מנת לערער את שלטונו של השאה, שכן גם במצרים הופקעו בשעתו נכסי הווקף מידי הרשות הדתית. הקומוניסטים הפרסיים נטלו אף הם חלק במהומות אלה, שכן ערעור מעמדו של השאה משרת את מטרותיהם. לעומת זאת ראוי להטעים, כי "החזית הלאומית" מיסודו של דר' מוצדק לא השתתפה במאורעות הדמים של יוני 1963 מתוך ההנחה, כי הרפורמות הממלכתיות פותחות פתח להנהגת רפורמות יסודיות יותר בעתיד, לכשיווצרו תנאים מתאימים לעלייתה של "החזית העממית" לשלטון.

הלקחים החשובים ביותר מההתמודדות בין נאמני השאה לבין חוגי הדת מלמדים, כי הצבא והמוני האיכרים עומדים מאחורי השאה הפרסי. האיכרים רואים בו עתה מגן אמיתי לאינטרסים שלהם. עם זאת הוכח בעליל, כי אלמלא תמיכת הצבא לא ניתן היה להתגבר על חוגי הדת, הקומוניסטים ועתודי הקרקע. הצבא האיראני ממלא, מאז הטלת גיוס החובה בשנת 1925, תפקיד לאומי וחברתי ממדרגה ראשונה בהוותו כור היתוך לפסיפס מגוון של בני שבטים, עדות ודתות שונות. דומה כי המבחן הקשה ביותר למדיניותו של השאה יתרכז בהיקף הסיוע שיינתן ע"י הממשלה לנהני הרפורמה. היעדרו של מנגנון ממשלתי מתאים, המסוגל לסייע לחקלאי בפתירת בעיותיו הכלכליות והטכניות מהווה עקב אכילס בהגשמת המדיניות החדשה. הצלחת המשטר בתחום הרפורמה, ולו גם הצלחה חלקית, עשויה לבצר את מעמדו. כישלון אפשרי עשוי לערער את מעמדו של השאה עד היסוד ולהטיל את איראן לתוהו ובוהו פנימי בדומה למצב ששרר בשנות ה-50 המוקדמות.

מדיניות החוץ האיראנית

עמדתה הבינלאומית של איראן, בדומה לזו של תורכיה, נקבעה במידה רבה בהתחשב בשכנותה של רוסיה בצפון. אולם בניגוד לתורכיה, לא הצטרפה איראן בהתלהבות לבריתות אנטי-רוסיות, אם כי היא גם לא גרסה נויטראליזם כגישה מדינית עקרונית בדומה לשכנתה אפגניסטן. איראן ניסתה תמיד לקיים יחסים תקינים עם שכנתה האדירה מצפון. בעת ובעונה אחת מעולם לא הגיע הלחץ הרוסי על איראן למימדים כה חמורים כפי שהוא הורגש בתורכיה, אשר חלשה על המיצרים הבינלאומיים בין הים השחור לבין הים האגאי. החל משנת 1946, עם סיום פרשת אזרבייג'ן התקרבה איראן למחנה המערבי, והחל משנת 1947 גבר והלך זרם הסיוע האמריקאי לממלכה. היחסים עם מעצמות המערב הופרעו עקב משבר הנפט ועלייתה של "החזית הלאומית" של מוצדק לשלטון. אולם משטרו של מוצדק, יותר משהיה פרו-סובייטי הצטיין בגילויו האנטי-מערביים, מאחר והוא ינק את מקור חיותו מאינסטינקטים לאומניים אנטי-אימפריאליסטיים עזים וממצבור של רגשות אנטי-בריטיים מסורתיים. התקשרותה של איראן עם המערב, הלכה והתהדקה בשנים שלאחר משבר הנפט. נוסף לסיוע הכלכלי הנרחב שזרם לממלכה במשך תקופה זו, זכתה איראן גם בעזרה צבאית, בציוד ובכוחות הדרכה. מסתבר, כי באיראן הבשילה ההכרה בדבר השתלבות פורמאלית במערך האסטרטגי המערבי. תורכיה, שכנתה המערבית של איראן, הייתה זה מספר שנים חברה מלאה בנאט"ו. אולם לאור המאבק הקשה שניטש בשעתו על קבלתה עקב אי-רצון של מדינות רבות להרחיב את מעגלי התחייבויותיהן הצבאיות והמדיניות, נראה היה, כי מועטים סיכוייה של איראן להיכלל במערכת הבריתות המערביות.

אולם גישושיה המדיניים של איראן, במגמת ההשתלבות הפורמאלית נפגשו ביוזמה מערבית מקבילה. הייתה זו תוצאת המסקנה המערבית, כי הגיעה העת לארגן את מדינות המזרח-התיכון במסגרת הגנתית מחייבת. מאמצים אלה הולידו את "ברית-בגדאד", שהוקמה בשנת 1955. חברות הברית נחלקו, למעשה, ל-3 סוגים: המדינות המוסלמיות – תורכיה, איראן, פקיסטן ועיראק (לשעבר); בריטניה – שהייתה חברה מלאה בברית זו בתור נציגת המערב מחד גיסא, וכבעלת אינטרסים משלה במזרח-התיכון מאידך גיסא; וארה"ב – שלא הייתה חברה בברית, ולמרות שהיוזמה לכריתתה יצאה דווקא מהן, אך הן השתתפו בעבודתן של כל ועדותיה.

על פעילויותיה ומחדליה של "ברית בגדאד" עמדנו כבר לעיל. יש לציין, כי איראן, בדומה לשאר החברות בברית זו, לא הטילה את מלוא יתרה על ברית זו ולא ראתה בה תחליף להסדרי ביטחון יציבים יותר. התקשרותה החד-צדדית של איראן עם ארה"ב לא בטלה בפני "ברית בגדאד", ואת עיקר הסיוע הצבאי והכלכלי המשיכה איראן לקבל באופן ישיר מאמריקה. עם זאת, התייחסה איראן במלוא הרצינות לחברותה בברית זו, למרות שהייתה נתונה ללחץ סובייטי כבד, לאזהרות ולמחאות חוזרות ונשנות. אולם חדירתה של ברית-המועצות למזרח-התיכון, בעקבות עסקת הנשק הסובייטית-מצרית מאוקטובר 1955, ולקחו של מבצע סואץ משנת 1956, הוליכו לקביעתם של הסדרים חדשים, שמיעטו במידה רבה את חשיבותה של "ברית בגדאד". הידוק יחסיה של איראן עם המערב בכלל ועם ארה"ב בפרט השפיע, ללא ספק, על מכלול היחסים בין איראן לברית-המועצות. מאז נפילת משטרו של דר' מוצדק, ניהלו הסובייטים תעמולה נרחבת נגד צעדיה הפרו-מערביים של איראן. בראשית שנת 1953 פגה תקופת הזיכיון שהוענק לברית המועצות לדייג בים הכספי. איראן סירבה לחדש את הזיכיון הנ"ל כשם שנמנעה בכל מחיר מהענקת זיכיונות נפט לברית-המועצות. אי-חידושו של זיכיון הדייג גרם למתיחות נוספת ביחסי שתי המדינות. אולם חרף קיומם של הנתונים המדיניים שהמשיכו לערער את יחסי איראן וברית-המועצות, ואשר נבעו מהעמקת השתלבותה של איראן במחנה המערב, נאחזה ברית-המועצות בהזדמנויות שונות על מנת לשפר את מערכת יחסיה עם איראן. בדצמבר 1954, למשל, נחתם הסכם חדש בין שתי המדינות אשר קבע כי רוסיה תשלם לאיראן את חובותיה תמורת סחורות ושירותים, שניתנו לה בתקופת מלחמת העולם השנייה; כן הוסכם על נקיטת אמצעים להסדר סכסוכי גבול בין

שתי המדינות. ואכן באוגוסט 1955 הופעלה ועדה משותפת לתיחום הגבול. באפריל 1957 נחתמו סופית הפרטיכלים, שהגדירו במדויק את הגבולות בין שתי המדינות. ייצוב יחסים חלקי זה התבטא גם בביקורו של השאה במוסקבה ביוני 1956. אולם במשך כל אותה תקופה לא החלישה איראן את קשריה עם המערב ולא התעלמה מהתחייבויותיה המדיניות והצבאיות. אדרבא, לאחר מבצע סואץ חיפשה איראן ערבויות חדשות מהמערב נוכח העמקת חדירתה של ברית-המועצות למזרח-התיכון. במרץ 1957 אישרה איראן את דבקותה ב"דוקטרינת אייזנהאור", ובעת בעונה אחת עם מתן הצהרה זו – הודיעה אמריקה על הושטת סיוע צבאי נוסף לאיראן. האחרון בסדרת האירועים שהביא לירידתה של "ברית בגדאד" חל ב-14 באוגוסט 1958, שעה שהשאה הפרסי, נשיא פקיסטן ונשיא תורכיה המתינו לשווא בשדה התעופה באנקרה לבואם של מלך עיראק וראש ממשלתה. באותה שעה נשלטה כבר עיראק ע"י משטר ההפיכה של קאסם, אשר ניתק לאחר מכן את יחסיו מ"ברית בגדאד". ועידת אנקרה, שעמדה להתכנס באווירה של התגברות סכנת הקומוניזם עקב איחוד מצרים וסוריה (פברואר 1958), קיבלה מהלומת יוקרה מוחצת. תוצאותיה של ההפיכה בעיראק ניכרו במיוחד בשכנתה המזרחית, באיראן. בראשית שנת 1959 הודיעה איראן לברית-המועצות, כי היא רואה כבטל ומבוטל את הסעיף הצבאי בחוזה 1921, אותו סעיף שהתיר לרוסיה לשגר יחידות צבא לאיראן בנסיבות מסוימות. אולם איראן לא נקטה צעדים רשמיים של ממש על מנת לבטל את החוזה בכללו.

שינוי המשטר בעיראק שיתק, למעשה, את שיתוף הפעולה בין מדינה זו לבין שכנותיה, איראן ותורכיה, במסגרת "ברית בגדאד". מיד עם ביצוע הפיכתו של קאסם פסקה עיראק מלהשתתף בוועדותיה של ברית זו. אמנם רק במרץ 1959 הודיעה עיראק רשמית על פרישתה, אולם לא היה בהודעה זו יותר מאשר אישור למצב הקיים במשך חודשים רבים. לאור התמורה המדינית שחלה בעיראק, הודגשה ביתר שאת ההבחנה בין שתי מערכות של מדינות במזרח-התיכון. האחת, במרכז האזור, שבה שותפות רוב מדינות ערב; והשנייה, המורכבת מהמדינות שבשולי האזור, שהן מוסלמיות ובלתי-ערביות. משקלן של המדינות השוליות, המשתרעות במעגל החיצוני-הצפוני של המזרח-התיכון, ירד מבחינה אסטרטגית במסגרת המאבק הבין-גושי, לאור התגבשותה של המגמה הנויטראליסטית במצרים ובסוריה במלוכד ובנפרד וכן בעיראק. המושג "מדינות השוליים" של המזרח-התיכון קיבל משמעות חדשה במדיניות הפנים-אזורית. מרכז הכובד המדיני של המאבק הבין-גושי הועתק מ"הנדבך הצפוני", אשר הוכיח את אי-יעילותו האסטרטגית, לעבר המוקד הפנימי הערבי. במסגרת זו יש לראות את ירידת חשיבותה של איראן ב"מלחמה הקרה" ודחיקתה לקרן זוית. יחסיה של איראן עם מדינות ערב לא היו מעולם מתוקנים ומשופרים. בראש ובראשונה, איראן איננה מדינה ערבית. הרכב תושביה הינו מגוון ביותר, ועובדה זו נובעת במידה רבה מכיבושה התכופים במשך אלפי שנים ע"י עמים ממוצא שונה. כל גל של כובשים שייר משקע אתני-תרבותי. יסודות איראניים, הודו-אפגניים, כורדיים, תורכיים וערביים מהווים את המרכיבים האתניים העיקריים, אך לא היחידים. היסוד הערבי בטל במידה בולטת לעומת שאר המרכיבים. גם השפה הפרסית אינה קשורה בצורה מוחלטת בערבית. הכתיב הערבי שריר וקיים, אולם היסודות הדקדוקיים והמילוליים מקורם במשפחת השפות ההודו-אירופיות, ולא דווקא במשפחת השפות השמיות. נוסף ללשון הפרסית קיים בליל ניבים מגוון ביותר, שקירבתו לשפות השמיות מוטלת בספק. המוצא האתני והשפה הו, ללא ספק, גורמים רבי משקל בעבר ובהווה, שיצרו ניגוד מהותי בין העם הפרסי לבין עמי ערב. המורשת ההיסטורית הפרסית, המעידה על עוצמה ותרבות מפוארת, תרמה תרומה ניכרת להתנגדות האמוציונאלית של הפרסים לרעיונות פאן-ערב ודומיהם. ניתן לקבוע, כי ביסוד מדיניותה המזרח-תיכונית של איראן מצויות המגמות הפרטיקולאריות-הבדלניות וההסתייגויות מהעולם הערבי.

הנסיבות המדיניות הבינלאומיות החדשות שהתבטאו בחידוש הלחץ הסובייטי מפאתי צפון ובחדירה הרוסית ללבן של המזרח-התיכון, ובמיוחד הפיכת שנת 1958 בעיראק, העלו

מחדש מערכות נוספות של נושאים ועניינים, המבליטים את הניגודים בין איראן לבין מדינות ערב. טבעי לחלוטין הוא עניינה הרב של איראן בשכנתה הקרובה עיראק. עניין זה נובע לא רק מקירבה טריטוריאלית או מזימון מדיני משותף במערכת של בריתות מדיניות וצבאיות, כי אם גם מקשרי דת ומסחר מסורתיים, בני אלפי שנים. איראן מהווה את מרכזו של האסלאם-השיעי, בעוד שרוב ערביי המזרח-התיכון נמנים עם האסלאם הסוני השליט. הניגוד ההיסטורי בין המיעוט השיעי לבין הרוב הסוני תרם בשעתו להעמקת הניגודים בין איראן לבין העולם הערבי-מוסלמי מחד גיסא, ולקירוב השיעה הפרסית לשיעה העיראקית, שעליה נמנים למעלה ממחצית תושבי עיראק. ראוי לזכור, כי מאז המלכת פייסל בעיראק בפרוס שנות ה-20, ועד היום ועד בכלל – משתייכת הצמרת המדינית והשלטונית בעיראק לכת הסונית, רובה ככולה. הערים העיראקיות נגיף, כרבטא, סאמרא וכאטמיייה מהוות מרכזי עלייה לרגל של השיעים באשר הם. קשרי הדת ההדוקים בין איראן לבין עיראק, יצרו בעיה קשה לשלטונות האיראניים עם פרוץ ההפיכה בעיראק. תחילה חששה איראן מפני השתלטותו של נאצר על עיראק. להלן נמוגו חששות אלה מפאת עמדתו העצמאית של קאסם, אולם שוב גאו וגברו החששות מפני היגררותה של עיראק אחרי ברית-המועצות. כתוצאה מכך, סגרו השלטונות האיראניים את הגבול בין שתי המדינות על מנת למנוע הסתננות יסודות קומוניסטיים מקרב מפלגת ה"טודה" לאיראן דרך עיראק. אלם במרוצת שלטונו של קאסם גילתה ממשלת איראן קורת רוח מעמידתו העצמאית של קאסם וממאבקו עם שליט מצריים. הטקטיקה המדינית של טהראן השתנתה לבלתי-הכר, והיו אלה האיראנים שניסו לשכנע את מעצמות המערב לבל תסייענה לנאצר לערער את מעמדו של קאסם. יחסיה של איראן עם ישראל הושפעו במידה מסוימת ע"י קשריה של זו האחרונה עם העולם הערבי. איראן הכירה "דה-פקטו" בישראל סמוך להקמתה, ואף שיגרה נציג רשמי לייצגה. אולם מדינות ערב, ובעיקר עיראק, הפעילו לחץ על איראן. בתקופת שלטונו של מוצדק החזירה איראן את נציגה מישראל, אולם בשנים האחרונות נרקמו יחסי מסחר: ישראל הגישה סיוע תכנוני-חקלאי לאיראן וזו האחרונה מכרה נפט לישראל.

שתי שאלות שנויות במחלוקת בין איראן לבין עיראק: האחת, נוגעת לסכסוך הגבול באזור השט אל-ערב, והשנייה, מתייחסת לסכסוך האיראני-עיראקי על איי בחריין.² סכסוך השט אל-ערב נובע מהטענה העיראקית, כי הגבול המדיני על נתיב מים חשוב זה נמשך לאורך הגדה המזרחית, היינו הנהר כולו מצוי בתחום הריבונות העיראקית. האיראנים טוענים, כי הגבול הבינלאומי עובר במרכזו של הנהר ולשתי המדינות זכויות שימוש שוות בו. השייט בשט אל-ערב חשוב במיוחד לאיראן מכיוון שנתב מיכליות הנפט משדות עבדאן למפרץ הפרסי מוכרח לעבור בנהר. עם התגברות המתיחות בין שתי המדינות, בסוף שנות ה-50 ובתחילת שנות ה-60, העלה קאסם מחדש את התביעות העיראקיות. בעיית המאבק המדיני של איי הנפט של בחריין שונה מקודמתה, שכן שתי המדינות טוענות לשטח המוחזק כיום, למעשה, ע"י בריטניה. איי בחריין, שחשיבותם נובעת ממזקקי-הנפט המקומיים ומשדה התעופה הבינלאומי במנאמה, הוו שטח חסות פרסי עד שנת 1783. מאז ואילך עבר השלטון באיי בחריין לידי שליט מקומי שנהנה מחסות בריטית. התביעה להחזרת בחריין לידי פרס הועלתה בשעתו ע"י רזא שאה, ומאז ואילך הפכה תביעה זו לחלק בלתי נפרד ממדיניות החוץ של ממשלת טהראן. הפיכת קאסם בעיראק הביאה, כאמור, להתעוררותן של בעיות רבות בתחום יחסי החוץ של איראן. יחסיה עם מנהיגות שני הגושים העולמיים הועמדו במבחן חדש, ואילו בתוך המזרח-התיכון הועמדה איראן מול התפתחויות מדיניות חדשות, אשר נבעו משידוד המערכות ביחסי הכוחות בקרב העולם הערבי. מהפכת קאסם הטביעה את רישומה גם על בעיה איראנית פנימית, הלא היא- בעיית המיעוט הכורדי. מאז התמוטטותה של הרפובליקה הכורדית במהבאד (כורדיסטן הפרסית) בשנת 1946, סירבה ממשלת טהראן להכיר למעשה בייחודו הלאומי של המיעוט הכורדי שנאמד בכ-900,000

² ר' להלן בפרק על בחריין

נפש. העידוד הרב שניתן לכורדים בעיצומו של שלטון קאסם בעיראק והחזרת מוצפסא אל-דרזאני מגלותו העמידו את השלטונות האיראניים במצב כוננות כלפי הכורדים בתחומי איראן. במצוות השאה האיראני החלה ממשלת טהראן לגלות עניין יתר בכורדים הפרסיים. שרים איראניים ביקרו בכורדיסטן הפרסית ותכניות רדיו וטלוויזיה הוכוונו כלפי הכורדים המקומיים ולעבר הכורדים העיראקיים, שהחלו לברוח מעיראק עקב תיגרת ידו הקשה של קאסם והשינוי שחל ביחסו למיעוט זה. ככל שהחמירו יחסי קאסם ונאצר כן הוטבו יחסי ממשלת קאסם וטהראן. אפילו יציאתה הרשמית של עיראק מ"ברית-בגדאד" לא העכירה במידה מורגשת את יחסי איראן-עיראק, שכן טהראן ראתה מתמיד את עיראק כחולייה החלשה של "ברית בגדאד" מחמת התקשרויותיה עם העולם הערבי והמגבלות המדיניות שהוטלו עליה בעטיין. גם לאחר מפלתו של קאסם בעיראק נמשכו היחסים השלווים בין שתי המדינות, וקיימת מגמה ברורה ליישב את חילוקי הדעות בין שני הצדדים בדרכי שלום. בסיכום, דומה כי התהליך האופייני ביותר לאיראן בשנים האחרונות הינו התנערותה הכלכלית והעתקת מרכז הכובד המדיני לבעיות הפנים ולרפורמה האגרארית. למרות השתלבותה של איראן במחנה המערב לא הגיעו יחסיה עם ברית-המועצות לדרגת מתיחות קריטית. אדרבא, מורגשת נטייה מצד ברית-המועצות לייצב את יחסיה עם שכנתה הדרומית במידת האפשר, שכן מוקד הפעילות הסובייטית הועתק דרומה, ללבו של העולם הערבי. העתקת המוקד הדיפלומטי הבינלאומי אל מעבר לגבולותיהן של איראן ותורכיה מתבטאת בהפוגה מדינית שהשתררה בתחום היחסים בין איראן ותורכיה מצד אחד לבין ברית-המועצות מצד שני. בנסיבות אלה עשויה איראן להתרכז ביתר שאת בפתרון בעיותיה הכלכליות והאגראריות. אין ספק, כי ההתקדמות האבולוציונית שהושגה עד כה בפתרון הבעיות הפנימיות מעידה על התייצבות והתגבשות.

VI סוריה

פינוי הצבאות הזרים מהלבנט

במרוצת שנת 1944 איבדה צרפת החופשית בהדרגה את זכויותיה המיוחדות בסוריה, להוציא את שליטתה של "היחידות המיוחדות". למרות הלחץ הבריטי הכבד, שהופעל על צרפת על מנת לזרז את תהליכי חתימת הסכמי העצמאות עם סוריה ולבנון, לא שש דה-גול לחדש את המו"מ עם הסורים. הצרפתים לא היו מוכנים לוותר על בסיסים צבאיים, זכויות כלכליות ומעמד בכורה בארגון הצבא הסורי, כדוגמת מעמדם של הבריטים בעיראק ובמצרים. מכל מקום, מועד חידושו של המו"מ בין צרפת וסוריה נקבע ל-15 במאי 1945. השגריר הצרפתי בלבאנט, הגנרל בֵּיינֶה (Beynet), הטעים את תנאיה של צרפת בשיחות שנפתחו. הוא תבע מתן מעמד מיוחד במדינה לשפה הצרפתית ולמוסדות החינוך והתרבות הצרפתיים. כן עמד על חתימת חוזה מסחרי עם סוריה, שיעניק לצרפתים זכויות יתר מסוימות. תביעותיו כללו שליטה על בסיסים ימיים בלבנון מן שדות תעופה בסוריה ופיקוח עליון על "היחידות המיוחדות" בסוריה ובלבנון. תנאים אלה היו הרבה יותר מתונים מתנאים אחרים שנתקבלו על ידי סוריה ולבנון בשנת 1936. דא עקא, שמעמדה המדיני והצבאי של צרפת בשנת 1945 היה שונה לחלוטין ממעמדה ערב מלחמת העולם השנייה. סוריה ולבנון כאחד דחו את תביעות ההעדפה הצבאית הצרפתית בטענה מוצדקת, כי אין להן צורך בחסות צבאית, שהרי צרפת הוכיחה את אוזלת ידה במלחמת העולם השנייה.

מכל מקום, ימים ספורים לפני חידושו של המו"מ הנחיתו הצרפתים תגבורות צבאיות בביירות, וכתוצאה מכך התפשטו הפגזות מהומות דמים אנטי-צרפתים תגבורות צבאיות בביירות, וכתוצאה מכך התפשטו הפגזות מהומות דמים אנטי-צרפתיות ברחבי לבנון וסוריה. הצבא הצרפתי פעל במהירות והשתלט על ערי המפתח בלבאנט. ב-27 במאי הופצה חמת מהאוויר, ואילו דמשק הופגזה לסירוגין עד 31 במאי. עשרות ז'נדרמים סוריים נהרגו ומאות רבות של אזרחים אחרים נפצעו. האזרחים הצרפתיים פונו למקומות מבטחים, והצבא הצרפתי השתלט, למעשה, על המדינה. בשלב זה היה ברור לצרפתים ולסורים כאחד, כי עצמאותה של סוריה הפכה למליצה ריקה חסרת כל משמעות מדינית. משפנה שר החוץ הסורי לשגריר הבריטי בבקשת התערבות צבאית, נענו הבריטים בזריזות מפתיעה. בשלהי חודש מאי הגיש ראש ממשלת בריטניה, ווינסטון צ'רצ'יל, אולטימאטום מסוגן לגנרל דה-גול בתבעו הפסקת אש מיידית והחזרת היחידות הצרפתיות לקרקטיני הן. האולטימאטום המסוגן תורגם על ידי המפקד הבריטי העליון במזרח-התיכון לשפת המעשה באיימו על הפיקוד הצרפתי בסוריה בהתערבות צבאית. כתוצאה מכך נרתעו הצרפתים וקיבלו את הדין. חלה הפוגה בהתנגשויות האלימות, אולם המו"מ הצרפתי-סורי לא חודש עדיין. ההתערבות הבריטית עודדה את סוריה ולבנון לפרסם הצהרה משותפת (ב-21 ביוני 1945) בדבר פיטורי כל האזרחים הצרפתיים מתפקידיהם המינהליים והעברת "היחידות המיוחדות" לפיקוח לאומי ישר. ב-7 ביולי נאלצה צרפת לאשר את מעמדן החדש של "היחידות המיוחדות".

בינתיים, בעוד ניתוק המגע המדיני בין הצרפתים לבין סוריה ולבנון מצוי בעיצומו, חוזק מעמדן של שתי הרפובליקות החדשות עקב ההכרה הדיפלומטית של ברית-המועצות (יולי 1944) וארה"ב (ספטמבר 1944) בריבונותן. קשירת היחסים הדיפלומטיים נעשתה תוך התעלמות מלאה ממעמדה המיוחד של צרפת. ב-22 במרץ 1945 חתמו סוריה ולבנון כמדינות ריבוניות על אמנת "הליגה הערבית" בין שאר מייסדיה של ליגה זו. הן הזדרזו להכריז מלחמה על גרמניה ויפן במרץ 1945 ולחתום על אמנת האו"ם באפריל על מנת לזכות במושביהן בוועידת יסוד האו"ם בסן-פרנסיסקו. מבחינה משפטית בינלאומית לא היה כל פגם במעמדם הריבוני של סוריה ולבנון, אם כי מבחינה מעשית עמדה על הפרק שאלת פינויים של הכוחות הצרפתיים. ב-13 בדצמבר 1945 פרסמו ממשלות בריטניה וצרפת הצהרה משותפת, שלפיה התחייבו חגיגת לפנות את כוחותיהן מהלבאנט בהקדם האפשרי, או ליתר

דיוק לאחר שהאוי"ם יחליט על סידורי הביטחון הקיבוצי בכל האזור. הצהרה זו פורשה בדמשק ובבירות כשהייה מכוונת. הסורים והלבנונים קצרי הרוח והנרגנים החליטו להעלות את בעיית פינוי הצבאות הזרים במועצת הביטחון (4 בפברואר 1946). הצעת פשרה אמריקאית, שהטעימה את הצורך בעריכת שיחות מיידיות בין הצדדים לשם פינוי הכוחות הזרים לאלתר, נדחתה בעזרת ווטו סובייטי. למרות זאת הבהירו בריטניה וצרפת למועצת הביטחון, כי ההצעה האמריקאית תחייב אותן. ואכן באפריל 1946 הודיעו שתי המעצמות על הסכמתן לפנות בהדרגה את יחידותיהן מהלבאנט. הפינוי הצבאי מסוריה הסתיים באותו חודש, ואילו ב-31 בדצמבר 1946 פונו החיילים הזרים האחרונים מלבנון. בפרוס שנת 1947 השיגו, אפוא, סוריה ולבנון את מלוא עצמאותן המדינית והצבאית, ואילו הבריטים הצליחו לחסל כליל את האחיזה הצבאית הצרפתית בלבאנט. משזכו שתי הרפובליקות בריבונותן המלאה הועמדו שתיהן בפני בעיות פנימיות חמורות יותר.

השתלשלות המשבר הכלכלי והשתקפותו ביחסי סוריה ולבנון

מבחינה כלכלית הייתה לבנון תמיד חלק בלתי נפרד מסוריה, למרות שייחודה המדיני הוכר עוד בתקופה העות'מאנית. הזיקה הכלכלית ההדדית התבטאה בתלות לבנונית באספקת מזונות חיוניים, ובעיקר חיטה, מסוריה, בעוד שסוריה הזדקקה לנמל ביירות ולשירותי התיווך של הסוחרים הלבנוניים, שקיימו בידיהם מידה רבה של מונופול על סחר החוץ הסורי. למרות שבמרבית שנות המנדט הצרפתי, על הלבאנט העדיפו הצרפתים לנקוט במדיניות של פיצול מדיני והקמת 4-5 "מדינות" ננסיות, הרי שבתחום הכלכלי נזהרו הצרפתים מללכת בשיטת הפיצול. אדרבא, על "המדינות" הן איזור מכס אחיד, נזקקו למטבע אחיד ("הלירה הסורית" ו"הלירה הלבנונית"), ותנועת האוכלוסין בין "המדינות" לא הוגבלה. בשנת 1930 הקימו הצרפתים את "מועצת האינטרסים המשותפים" (Conseil des Intérêts Communs) לשם פיקוח עליון על חשבונות ההכנסות וההוצאות המשותפים לכל החבלים, פיקוח על חברות זרות וסילוק החוב העות'מאני (עד שנת 1933). מועצה זו הדגימה כמה סממנים של איחוד פדרטיבי, ואילו הנציבות הצרפתית העליונה מילאה את תפקיד המפקח הכלכלי העליון.

עם הענקת העצמאות לסוריה וללבנון, בשנת 1943, חתמו סעדאללה אל-ג'אברי הסורי וריאד אצ-צולח הלבנוני על "חוזה האינטרסים המשותפים" (ב-1 באוקטובר 1943), שנשאר בתוקפו עד לביטולו החד-צדדי על ידי סוריה במרץ 1950. חוזה זה לא שינה עקרונית את ההסדר שהתקיים בתקופת המנדט כמוסד פיקוח אלא צמצם את האינטרסים המשותפים לתחומים החיוניים, לאחר ביטולה של הנציבות הצרפתית העליונה כמוסד פיקוח עליון. שני הסעיפים העיקריים נגעו למדיניות המכס ולפיקוח על החברות הזרות שרכשו זיכיונות בשתי המדינות כאחת. לעומת זאת התעלם החוזה מחופש תנועת האוכלוסין ממדינה למדינה, מחופש העברת הון הדדית ומההכרה המקבילה במטבע הרשמי כמטבע חוקי בכל אחת משתי המדינות. התעלמות זו העידה, ללא ספק, על חפזון הכלכלי של סוריה ולבנון בחתימת ההסכם, מאחר ושתיהן היו שקועות במאבק לדחיקת רגלי הצרפתים מהלבאנט. חילוקי דעות יסודיים בין שתי הממשלות, על רקע הניגודים הכלכליים, החלו להתגלות משנת 1947 ואילך. בין השנים 1947-1949 נחשפה סדרה של משברים כלכליים-מדיניים בין סוריה ולבנון, אשר התנפצו על סלעי המחלוקת הבאים: א) ענייני מינהל המכס, רוב פעולות המכס בוצעו בנמל ביירות ולסגל הפקידים הלבנוניים היה רוב מכריע. הסורים התלוננו גם על חלוקת ההכנסות מהמכס (44%-56% לטובת סוריה), שנראתה להם כמקפחת את ארצם; ב) חילוקי דעות התעוררו ביחס למדיניות התעריפים: בעוד שהסוחרים הלבנוניים היו מעוניינים בהנמכת שיעורי המכס, תבעו הסורים להגדיל את התעריפים כדי להגן על התוצרת החקלאית והתעשייתית המקומית. הסורים גם תבעו להנהיג רישיונות יבוא לגבי סחורות מסוימות, שייבואן פגע בעיקר ביצרנים הסוריים. כן התעוררו חילוקי דעות בנוגע להשוואת שיעורי הבלו ומיסי העקיפין. גובהם של היטלים אלה בסוריה הקטין את הכנסות

האוצר הסורי מזרימת הסחורות מלבנון; ג) הממשלה הסורית פיקחה על ייצור החיטה ושיווקה. בניגוד להסכם "האינטרסים המשותפים" נהגו הסורים להטיל מס על החיטה שנמכרה ללבנון, ולעתים – אף הפסיקו לחלוטין את האספקה ללבנון על מנת לייצא את החיטה ולהרוויח מטבע זר; ד) הואיל ומשרדי החברות והסוכנויות הזרות שפעלו בלבאנט התרכזו בעיקר בביירות, נהנתה במיוחד לבנון מהמיסים, תשלומי המטבע הזר והתעסוקה שבאו מידיהן; ה) בעיית האגיו, היינו הפרש שנוצר בין שער הלירה הלבנונית לבין שער הלירה הסורית לרעת האחרונה.

למרות הגירעון המסחרי של לבנון, הרי שמאזן התשלומים בכללו של מדינה זו היה חיובי, בהתאם לדו"ח של "בנק סוריה ולבנון" משנת 1948. הסיבות למאזן התשלומים החיובי היו רבות ומגוונות: הכנסות מכספי סיוע שנשלחו לתושבים לבנוניים מקרוביהם באמריקה (בשנים 1944–1946 הגיעו ההכנסות בקירוב ל-30 מיליון לירות לבנוניות); הכנסות מתיירות, שגאו והלכו לאחר מלחמת העולם השנייה; רווחי מסחר והברחה לארצות ערב השכנות ואפילו לישראל. המדיניות של קיום תעריפי מכס נמוכים עודדה הברחות אלה. כמו-כן תיווך בעסקים בינלאומיים ובסחורות שאף לא הגיעו ללבנון; הכנסות גבוהות מחשיש ומסמים משכרים. לבנון הפכה לספק המסחרי הראשי לארצות המזרח-התיכון ובמיוחד למצרים; הכנסות לבנוניות גבוהות מתיווך בזהב ובדביזים עקב העברת זהב לסעודיה ולכוויית כתשלומים על ידי חברות הנפט. חלק מתשלומים אלה נשאר בלבנון והוברח לארצות השכנות; ההוצאות וההשקעות של החברות הבינלאומיות למסחר, ספנות ותעופה, המרכזות את משרדיהן הראשיים בביירות; בסעיף זה יש לציין את השקעותיהן של חברות הנפט הגדולות ("עראמקו" ו"חברת הנפט העיראקית") בהקמת מתקנים בצידון ובטריפולי, וכן את הוצאותיהן של קרנות הסעד של האו"ם למען הפליטים הערביים; ולבסוף, הכנסות במטבע זר מנמלי ביירות וטריפולי ומשדות התעופה.

נטייתו החיובית של מאזן התשלומים הלבנוני נבעה בעיקרה מאספקת שירותים למיניהם, מרווחי מסחר, תיווך והברחה ומצמצום התערבותה של הממשלה בחיים הכלכליים עד לכלל מינימום. עם זאת קיבלה לבנון את אספקת התוצרים החקלאיים החיוניים מסוריה השכנה וכיסתה את קניותיה על ידי יצוא קטן משלה, רווחים מסחריים והעברות הון. מסתבר, אפוא, שמשטר "האינטרסים המשותפים" פעל לטובתה של לבנון כשם שפעל לרעתה של סוריה. זו האחרונה חסרה את היתרונות הגיאוגרפיים והקשרים הבינלאומיים שאפיינו את לבנון וסוחריה. לעומת ההכנסות הלבנוניות משירותים למיניהם נאלצו הסורים לכסות את תשלומיהם על ידי ייצור סחורות, ולא נהנו ממשטר החירות הכלכלית. מבחר הסחורות ורמת המחירים הנמוכה של ביירות התחרו בהצלחה בשוקי דמשק וחלב. ניגוד האינטרסים שבין סוריה כארץ ייצור לבין לבנון כמדינת שירותים בלט במיוחד במחסור הכרוני של האוצר הסורי במטבע זר, בעוד שצרכיה של ממשלת סוריה במטבע זר למטרות הצטיידות בנשק ופיתוח עלו פי כמה של צרכי לבנון. יתר על כן, במשטר "האינטרסים המשותפים" לא הייתה סוריה רשאית לחתום על הסכמים מסחריים אלא בשיתוף עם לבנון. אף בענייני מילווה בינלאומיים קצרה ידה של סוריה להתחייב לפרעונם בהתחשב בדלדול הכנסותיה ממטבע חוץ. משנת 1947 ואילך הוצפה סוריה בתוצרי יצוא, שדחקו מהשווקים המקומיים את הסחורות המקומיות.

בשנת 1944 נחתם הסכם בין בריטניה, צרפת החופשית, סוריה ולבנון, שקבע כי ממשלת צרפת תקיים את השער הרשמי בין הלירה הלבנונית-סורית לבין הלירה שטרלינג (ביחס של 1 ליש"ט = 8.83 לירות סוריות לבנוניות). הסכם זה עלה לצרפת במיליארדי פרנקים עקב פחותי המטבע הצרפתי בזמן המלחמה ולאחריה. כתוצאה מכך ביטלה צרפת את התחייבויותיה לשמירת ערך המטבע המקומי בהשוואה למטבע הבריטי. בינואר 1948 חתמה לבנון על הסכם כספי ומסחרי נפרד עם צרפת. סוריה לא חתמה על הסכם דומה אלא בפברואר 1949, אולם במרווח זמן זה נפגעה הלירה הסורית בדיסאגיו (הפרש שערים) לעומת הלירה הלבנונית. ההפרש נע בין 5%–20% והסב הפסדים חמורים לסוריה. החייץ

שנוצר בין המטבע הסורי והלבנוני הביא, בסופו של דבר, לערעור הסכם "האינטרסים המשותפים", ולביטולו בשנת 1950 על ידי הודעה סורית חד-צדדית. הניתוק וסגירת הגבולות ההדדית השפיעו לטובה על המשק הסורי, שכן לראשונה מאז מלחמת העולם השנייה הצליחה סוריה לאזן כמעט את סחר החוץ שלה, אולם ההטבה במאזן המסחרי הסורי נזקפה, ברובה, לקוני-קטורה הבינלאומית – עליית מחירי החיטה והכותנה עם פרוץ מלחמת קוריאה, ללא קשר ישיר לניתוק ברית המכס. לפיכך המשיכו הסורים לחתור בשנת 1951 להסדר כלשהו, שיבטיח את השיתוף הכלכלי עם לבנון כתחליף למשטר "האינטרסים המשותפים".

הקלחת המדינית הפנימית בסוריה

עם השגת העצמאות המדינית התחוללו משברים פנימיים חמורים בסוריה, אשר הפכו מאז שנת 1947 לסימן היכר לאומי מובהק, והולידו בעקבותיהם מהפכות צבאיות והפיכות נגדיות, הממשיכות לזעזע את החיים המדיניים בסוריה עד ימינו אנו. סוריה הפכה – מבחינת אי-יציבותה המדינית – למדינה נוסח אמריקה הלטינית, אשר הפיכותיה התכופות מהוות את לחם חוקה. מערך "הגוש הלאומי", בהנהגת המדינאים הוותיקים שוכרי אל-קוותלי, ג'מיל מרדס וסעדאללה אל-גיאברי, שמילאה תפקיד מכריע במאבק הלאומי ובחתימת חוזה העצמאות עם צרפת בשנת 1936, ירדה מגדולתה בדומה למפלגת ה"ופד", אשר מילאה תפקיד לאומי דומה במאבק נגד הבריטים במצרים. שלוש שנים ויותר לאחר השתחררותה של סוריה מעול המנדט הצרפתי סיים "הגוש הלאומי" את תפקידו והחלה התפוררותו המדינית, תוך שידוד מערכות מפלגתי שהומרץ לרגל הבחירות לבית-הנבחרים אשר נקבעו ליולי 1947. בשנה זו אישר הרוב הפרו-ממשלתי בבית הנבחרים את התיקון לחוקה, שלפיו ניתן היה לבחור את הנשיא לכהונה שנייה. ואכן באפריל 1948 נבחר מחדש שוכרי אל-קוותלי לנשיא המדינה. ערב הבחירות ובעיצומן נחשפו בסוריה כל הפגעים האופייניים לעיראק ולמצרים, שעיקרם – תופעות שחיתות, זיופים, קנוניות כיתתיות ואישיות, מניעת חירויות העיתונות וההתאגדות המדינית על ידי הממשלה ומעילות בכספי הציבור. מעל לכל המפלגות והסיעות הקיקיוניות שנכנסו למאבק הבחירות בלטו שתי המפלגות של המעמד השליט: "המפלגה הלאומי" (אל-חזב אל-ווטני) ו"מפלגת העם" ("חזב אש-שעב. לא היה כל הבדל מהותי בין השתיים, שכן מנהיגיהן באו מקרב עתודי ההון והמסחר מדמשק ומחלב ומבין עתודי הקרקעות מחומס ומחמת. רוב עסקניה של "המפלגה הלאומית" ותומכיה בא מדמשק, בעוד שהיסודות התעשייתיים והמסחריים מחלב ומסביבותיה התרכזו סביב "מפלגת העם". האישים שהתבלטו בצמרת "המפלגה הלאומית" היו כדלקמן: ג'מיל מרדס ביי, דמשקאי, ממארגני הקונגרס הערבי הראשון בפריס (1913), חבר המשלחת הערבית לוועידת הלשום (1919), יועצו המדיני לשעבר של פייסל וממייסדיהן של מפלגות "אל-אסתקלאל" ו"הגוש הלאומי". ג'מיל מרדס נחשב בשעתו כמדינאי מתון ופרו-צרפתי. עמיתו ל"מפלגה הלאומית" היה רעהו ב"גוש הלאומי", הלא הוא פאָרס ביי אל-ח'ורי, נוצרי פרוטסטנטי, ציר דמשק לשעבר בפרלמנט העות'מאני, משפטן לפי מקצועו, מזכירה לשעבר של "מפלגת העם", שנחשב ללאומני-קיצוני. מקרב צעירי המפלגה התבלט להלן צַבְרִי אל-עסלי, משפטן יליד דמשק (1903), שהצטרף בשנות ה-30 ל"גוש הלאומי". אל-עסלי הגיע לשיאי הקריירה המדינית שלו במרץ 1954, לאחר הפלת שישכלי, וכן בקיץ 1956, שעה שכיהן בשנייה כראש-ממשלה. גם לאחר פירוק קע"ם התבלט אל-עסלי בפעילותו המדינית, למרות שערב האיחוד תמך בצורה מוחלטת במדיניותה של מצרים.

בראש "מפלגת-העם" עמד רושדי אל-פְּחִיא, יליד חלב, בן למשפחת אחוזאים אמידה למדי. יחד עמו בלטו בצמרת המפלגתית נאט'ים אל-קודסי, משפטן שנולד בחלב בשנת 1906, ומערוף אד-דאוליבי, עו"ד שריעי, שנולד ב-1908 והתגורר בגרמניה הנאצית בין השנים 1942-5 כמזכירו של המופתי הירושלמי הנודע לשימצה, אמין אל-חוסייני. ב-1945 כיהן כקונסול בצרפת וסייע בהברחתו של המופתי למצרים. כן שימש כמזכיר "האחים המוסלמים" בחלב.

בדצמבר 1949 התמנה כשר הכלכלה בממשלת ח'אלד אל-עט'ם. ב-28 בנובמבר 1951 הספיק לכהן כראש-ממשלה ליום אחד לפני שהופל על ידי שישכלי.

תוצאות הבחירות ביולי 1947 הורו על תבוסת ממשלת "המפלגה הלאומית", בראשות ג'מיל מרדס, אשר השיגה 24 מושבים בלבד, בהשוואה ל-53 מושבי "מפלגת העם" האופוזיציונית ו-4 – ל"אחים המוסלמיים", ולמעלה מ-50 ל"בלתי תלויים" למיניהם. הממשלה שהורכבה על יסוד תוצאות הבחירות לא הייתה אלא פרי. התמקחות ופשרה בין נציגי האופוזיציה לבין אנשי "המפלגה הלאומית". האוריינטציה המדינית הבינלאומית של רבים ממנהיגי שתי המפלגות כוונה זמן מה לעבר בריטניה, תוך גילוי נטיות איחוד בווריאציות שונות של ארצות הסהר-הפורה, נוסח "סוריה רבתי". עם ירידת קרנם של הבריטים הסתמנו נטיות פרו-אמריקאיות, פרו-עיראקיות ופרו-מצריות לסירוגין. "המפלגה הלאומית" הכריזה בפירוש על מלחמתה בקומוניזם, בעוד שצמרת "מפלגת העם" גילתה, כלפי חוץ, יחס יותר סביל כלפי המשאל. במרוצת אותן שנתיים (1947–1949), עד להפיכה הצבאית הראשונה של הרמטכ"ל חוסני אז-זעים, העסיקו את מדינאי סוריה מכלול הבעיות הבאות: א) נטל המשבר הכלכלי, שהתבטא בהתרוקנות האוצר הסורי מיתרות מטבע חוץ ומהחנקת הייצור המקומי עקב יבוא שוטף של תוצרי חוץ; ב) ההסתבכות בקלחת מדיניות החוץ. רוב מנהיגי "המפלגה הלאומית" נוכחו לדעת, כי מקור כוחם המדיני נעוץ בריבונותה ובעצמאותה של סוריה. לפיכך התנגדו עסקנים אלה לתכניות האיחוד למיניהן, שהיו עשויות למעט את דמותם ומקורות עוצמתם המדינית במסגרות האיחוד הרחבות. עיקר ההתנגדות הייתה מופנית כלפי רעיונות הגדלות של המלך עבדאללה, אשר רצה לכלול את סוריה, לבנון, עיראק וא"י תחת שלטון הכתר ההאשמי. תכנית "סוריה רבתי", מזווית ראייה שונה לחלוטין, הייתה גם נחלתה של המפלגה הפאן-סורית, מיסודו של אנטון סעאדה,¹ אשר תומכיה הפאן-ערביים התגוררו בסוריה ולבנון כאחד. כמה מראשי "מפלגת-העם", שייצגו את הסניף החזק בחלב, צדדו אף הם באיחוד מודרג בין סוריה לבין עיראק, מתוך הנחה שהאינטרסים של שתי המדינות עולים בקנה אחד. קבוצת עסקנים זו התנגדה להעמדתו של המלך עבדאללה בראש האיחוד; ג) המפלגה במלחמת א"י ערערה לחלוטין את שלטונם של קוותלי כנשיא וג'מיל מרדס כראש-ממשלה. אזלת-היד הממשלתית, תופעות השחיתות והמהומה הכללית עוררו הפגנות אנטי-ממשלתיות בדצמבר 1948 ואילצו את ראשי-הממשלה להתפטר. הסדר הושב על כנו רק לאחר התערבותו המלאה של הצבא הסורי בראשות הרמטכ"ל חוסני אז-זעים. התערבות צבאית ראשונה זו חשפה את מחדליהם של המדינאים האזרחיים והעלתה על נס את עוצמתו ותוקפו של הצבא הסורי בעיני ההמונים ובעיני מפקדיו. היה זה גם רמז מדיני לעתיד הקרוב ואתגר רב-פיתוי למפקדו העליון של הצבא הסורי. התבוסה, במלחמת א"י חיזקה את ידי הפאן-ערביים בסוריה, שתבעו כינון איחוד רחב-מימדים והידוק שיתוף הפעולה המדיני והצבאי עם עיראק ועבר-הירדן. נוכח התעצמות גלי הביקורת נגד הממשלה נאלצו תומכיו של שוכרי אל-קוותלי לגולל את אשמת הכישלון בא"י על שכס הצבא ומצביאיו. היה זה ניצוץ שהצית את חבית אבק-השריפה ועורר את חוסני אז-זעים לטיול לידי את רסן השלטון.

ההפיכה הצבאית הראשונה ומשטרו של זעים

בליל ה-30 במרץ 1949 חולל הרמטכ"ל הסורי, הקולונל חוסני אז-זעים, הפיכת בזק ללא שפיכות דמים. הנשיא שוכרי אל-קוותלי וראש ממשלתו ח'אלד אל-עט'ם נעצרו ובית-הנבחרים פוזר. זעים הגיע בהפיכה צבאית ראשונה זו בתולדותיה של סוריה לפסגת הקריירה שלו. הוא נולד בשנת 1889 וסיים את לימודיו במכללה צבאית בתורכיה. עוד בלשהי מלחמת העולם הראשונה הספיק לשרת כקצין בצבא העות'מאני ולאחר מכן הצטרף ל"יחידות המיוחדות" של צרפת בלבאנט. בפרוס מלחמת העולם השנייה שמר אמונים למשטר וישי

¹ לעיל בפרק "המזרח התיכון מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך", בסעיף – "התנועה הפאן-סורית".

בסוריה ונאסר על ידי הבריטים ב-1941. 5 שנים לאחר מכן שוחרר על ידי הממשלה הסורית ועלה במהירות מסחררת בסולם הפיקוד הצבאי. בזמן מלחמת סוריה בישראל כיהן כרמטכ"ל הסורי. בדצמבר 1948 פקד על צבאו להחזיר את הסדר במדינה על כנו בעת פרוץ המהומות נגד ממשלת ג'מיל מרדס, שנאלץ להתפטר.

מנקודת מבט היסטורית הוותה הפיכתו של זעים מפנה חד בתולדותיה של הרפובליקה הצעירה. לא זו בלבד שהייתה זו ההפיכה הצבאית הראשונה, שהולידה תגובות שרשרת וסימלה את אי-היציבות הפנימית של המשטר האזרחי, אלא שהייתה זו גם תגובה מרוכזת לתוהו ובוהו הפנימי שהשתרר עקב המשבר הכלכלי הממושך ומחדליה של הממשלה הסורית. על רקע של אכזבת ההמונים מהמשטר האזרחי וממנהיגיו, וכתוצאה מגילויי השחיתות שנחשפו קודם לכן, בקשר למלחמת א"י, והועלו במשפטו של פואד מרדס (ממשפחת ראש הממשלה), אשר הואשם במעילות כספיות ובהברחת נשק לישראל; כתוצאה מהוקעת מדיניותו הכושלת של שר ההגנה, אחמד אש-שרבאתי, במלחמת א"י – ירדה יוקרתה של המדינאים האזרחיים לשפל המדרגה, ובעת ובעונה אחת עלה מעמדה של הקצונה כגורם בעל עוצמה מדינית וצבאית בסוריה. המדינאים ואנשי הצבא הטיחו האשמות הדדיות, ובמבחן הכוח הראשון הייתה ידם של אנשי הצבא על העליונה כפי שהסתבר במהלכה של הפיכת הבזק.

ההפיכה עוררה תקווה לציפיות כמוסות לשינוי המשטר מעיקרו. זעים נתמך על ידי חוגים מדיניים שונים ומנוגדים, שקוו להיבנות בעזרתו. בראש ובראשונה נשען זעים על יוקרתו הצבאית ונאמנותם של קציני מטהו, אם כי נאמנותם של כלל קציני צבאו הייתה מוטלת בספק, כפי שהוכח במרוצת הזמן. הפעילים הרדיקאליים מסניף חמת של המפלגה הפן-סורית, מיסודו של אנטון סעאדה, צידדו בהתלהבות בזעים מאחר ותלו תקוות להגשים באמצעותו את רעיונותיהם הפן-ערביים. מגמותיהם הפאשיסטיות למחצה התבטאו בהערצת עיקרון המנהיגות הכריזמטית, שהתגשם, לדידם, באישיותו של מפקד הצבא. חלק נכבד מקרב עסקני "מפלגת העם", שהשתעשע ברעיונות פן-ערביים ואנטי-פיאודליים מעורפלים, אשר שימשו בערבוביה עם אידיאות סוציאליסטיות ודמוקרטייות למחצה, ראה בזעים את "אבי הדור הצעיר שוחר המהפכה". ראוי לציין, כי מייסד מפלגת "אל-בעת" (התחיה) הסורית, מישל עפלק, נאסר על ידי זעים, אולם בבית הכלא שינה את טעמו ויחסו למנהיגותו של זעים. דא עקא, שרק בהפיכתו הנגדית של הקולונל חנאווי שוחררו עפלק ועמיתיו מהכלא. בסיועם המוסרי של כל החוגים המדיניים המנוגדים הללו, ובתמיכה מעשית של הצבא, הכריז חוסני אז-זעים על "המערך החדש" ומדיניות הסדר והמשמעת שלו, שהתבססו על הדוגמה המהפכנית של תורכיה הרפובליקאית. יש לזכור, כי זעים עצמו נחשב למעריץ מושבע של כמאל אתא-תורפ והשתדל לחקותו וללכת בעקבותיו. אולם במבחן המעשי הוכיח זעים הפכפכנות וחוסר יציבות. הרפורמות שלו כללו הענקת זכות הצבעה לנשים משכילות, הפרדה חוקית בין הדת לבין המדינה תוך הצרת צעדיהם של אנשי הדת, פרסום הקדמה לקובץ של חוק אזרחי במתכונת אירופית והרחבת מסגרת העבודות הציבוריות. בתחום המדיניות הבין-ערבית פנה תחילה זעים להידוק הקשרים עם עיראק וירדן כביטוי לשיקוליו הפן-ערביים והאסטרטגיים, שכן היה צורך להסתייע באותה תקופה בשיתוף פעולה צבאי עם שתי המדינות הללו בעיצומן של שיחות שביתת-הנשק עם ישראל. היה נדמה לזעים, כי שיתוף פעולה מעין זה יחזק את עמדתה של סוריה ויערוב להגנתה מפני מהלומה ישראלית אפשרית. יתר על כן, הכרזותיו של זעים על כוונותיו לבצע רפורמות כלכליות הצריכו שיתוף פעולה ידידותי עם שתי שכנותיה וצרכניה העיקריים של סוריה – עיראק וירדן – אשר קנו כ-60% מכלל מוצרי היצוא הסוריים, שהיו חקלאים רובם ככולם. השיקול האסטרטגי התלכד אפוא עם השיקולים הכלכליים: הרחבת סחר היצוא הסורי עם ירדן ועיראק, נוכח הרעת המאזן המסחרי עם לבנון, הפכו לתנאים הכרחיים לשיקומה הכלכלי של סוריה. כתוצאה מכך ניהל זעים מו"מ עם הממלכות ההאשמיות. שאיפתו לשיפור מיידי של מאזן המטבע הזר באוצר הסורי הביאוהו לסיים במהירות את הדיונים

הממושכים עם חברת "עראמקו" בדבר הנחת צינור-נפט (Tap Line) מסעודיה דרך סוריה לנמל צידון שבלבנון. סיומו המוצלח של המו"מ הבטיח הזרמת דולרים לאוצר הסורי שהידלדל ביותר עקב מלחמת א"י. יש לזכור, כי הדיונים עם "עראמקו" הופסקו בשעתו על ידי ממשלת אל-קוותלי כמחאה על תמיכת ארה"ב בישראל. מבחנה זו, לפחות, הוכיח עצמו זעים כמדינאי. ריאליסטי. לימים נואש הרודן הסורי מהאורינטציה הפרו-האשמית והפרו-בריטית ושינה את טעמו. ייתכן שרצונו העז לקבל סיוע כלכלי מהיר מבחוץ וחפצו להשיג הכרה בינלאומית במשטרו ובעוצמתו גרמו להפכפכות המדינית. מכל מקום, כ-3 שבועות לאחר ההפיכה החל זעים "לעגוב" על מצרים וערב-הסעודית. הוא נעתר להזמנתו של המלך פארוק לבקר בקהיר והתקבל בבירה המצרית בכל גינוני הטקס. המצרים לא החמיצו את ההזדמנות להכיר במשטרו מיני ובי ולהעתיר עליו שפע של הבטחות לסיוע כספי וצבאי. רוחב לב מיוחד גילה המלך סעוד, שהביע את נכונותו להעניק מלוות לסוריה. קה־קש־ר הדיפלומטי שהוענק למשטרו של זעים על ידי מצרים וסעודיה זירז גם את הכרתה של לבנון במשטרו. תמורת הישגים מדיניים אלה נאלץ זעים לדחות מיני ובי את מגמות השתלבותה של סוריה עם עיראק וירדן במסגרת "סוריה-רבתי". על מזבח האורינטציה המצרית החדשה וההתקרבות לארה"ב הקריב זעים את יחסיו עם הממלכות האשמיות ובריטניה. הסיכויים לשיקום כלכלי מהיר ולהתעצמות מדינית הצביעו על העדפת הקו המדיני החדש. יתרה מזאת, זעים העריך כי התגשמות תוכניתה של סוריה רבתי תחת הכתר האשמי תדחוק את רגליו ותערער את מעמדו כשליט כל-יכול של מדינה עצמאית. הרעת יחסיו עם הממלכות האשמיות התקבלה, כמובן, בברכה בקהיר ובאר-ריאד.

יתר על כן, חוסני אז-זעים יכול היה לבטוח בתמיכתן של ארה"ב וצרפת. האמריקאים, שמדיניותם הוכתבה במידה רבה על ידי אינטרסי הנפט בערב הסעודית, נאלצו להתחשב באיבתו המסורתית של בית אבן-סעוד לשליטים האשמים. המלך הסעודי התנגד בכל תוקף להגשמתן של תכניות "סוריה רבתי", שהיו עשויות לחזק את מעמדם של יריביו בבגדאד וברבת-עמון. אין תימא, אפוא, שסעודיה העדיפה את שמירת ה"סטאטוס-קוו" בסוריה, כמוה כבעלת בריתה מצרים, אשר חששה מפני התלכדות מדינית בסהר-הפורה ביוזמת עיראק, יריבתה משכבר הימים. האמריקאים קיבלו, אפוא, בברכה את התנערותו של זעים מתכניות "סוריה רבתי", ובכך שמטו, בדיעבד, את הקרקע מתחת למזימות ההשתלטות של הבריטים על הסהר הפורה באמצעות הכתר האשמי. יתר על כן, האמריקאים ראו בעין יפה את פעלתנותו האנטי-קומוניסטית של זעים. צרפת, שהייתה תלויה בתקופה זו במידה רבה ב"תכנית מרשל", החזיקה אחר ארה"ב בתמיכתה בזעים, כיוון שהתנגדותה המסורתית לתכניות "סוריה רבתי" הפכה לקו בולט במדיניותה האנטי-בריטית במזרח התיכון. צרפת לא הייתה יכולה לשכוח לבריטים את התפקיד המכריע שהם מילאו בדחיקת רגליה מהלבאנט. לפיכך, הציעו הצרפתים לזעים סיוע מאחר ונבצר מהם להגיש לו סיוע צבאי או מדיני.

תפניתו של זעים בתחום מדיניות החוץ שיקפה, למעשה, את המאבק הסמוי בין בריטניה לארה"ב במזרח-התיכון. בעוד שהממלכות האשמיות היוו את משענתה המדינית של בריטניה, נטתה ארה"ב לתמוך בסעודיה ובמצרים. התרחקותו של זעים מעיראק וירדן סימלה את התגברות ההשפעה האמריקאית בסוריה. תפנית זו אילצה את זעים לקרב אליו את אנשי "המפלגה הפן-סורית" של אנטון סעאדה והרחיקה ממנו את עסקניה הצעירים של "מפלגת העם", אשר נטו עדיין אחר תכניות "סוריה רבתי". זאת ועוד, הקו הנפתל וההפכפך של זעים בתחום מדיניות הפנים הקים נגדו שורה של יריבים בתוככי הצבא הסורי ומחוצה לו. זעים שגה מבחינה תכסיסית בחזרו אחר צרפת ובפזרו את כל המפלגות במדינה. מדיניות "הסדר והמשמעת" שלו עוררה התמרמרות רבה בין הסוחרים, האופים והקצבים, לאחר שנקבעו מחירי גג לאספקת מצרכים חיוניים. פקידים רבים שפוטרו ממשורותיהם הוסיפו נופך להתמרמרות הכללית במנגנוני המינהל. ההתקרבות היתרה לתורכיה השנואה (מאז סיפוח אלכסנדריה ב-1939) הייתה, גם היא, לרועץ לשליט הסורי. נוסף לכך הבליט הרודן

הסורי את שאפתנותו האישית בטכסים מפוארים ובזבזניים, באורח חיים בלתי-צנוע ובהכתרה עצמית בתואר "מרשל" וראש המדינה לאחר מישאל-עם מפוקפק. הוא גם העניק מקלט מדיני לאנטון סעאדה, קיווה לנצלו נגד המשטר בלבנון, ולבסוף בגד בו והסגירו ללבנונים. כמו כן התמהמה בביצוע הרפורמות המובטחות. מישענתו היחידה – הצבא – הייתה למישענת קנה רצוף מאחר והרודן הסורי העדיף להקיף עצמו ביחידות כורדיות וצ'רקסיות, ואילו היחידות הערביות הוצבו לאורך משלטי הגבול עם ישראל. קיימת גירסא מעניינת בדבר הצעה בלתי-רשמית שהועברה על ידי זעים לממשלת ישראל, באמצעות הקונסול הצרפתי בירושלים, שעניינה היה חלוקת שטחה של ממלכת ירדן. לפי הצעה זו נכון היה זעים להסכים לכיבוש הגדה המערבית של הירדן על ידי ישראל בתנאי שתינתן לו יד חופשית בסיפוח הגדה המזרחית. בין כך ובין כך התמוטט משטרו של זעים, עקב הפיכה צבאית שנייה, לאחר 4.5 חודשי שלטון בלבד.

הפיכת חֲנָאוּי

ב-14 באוגוסט 1949 התחוללה הפיכה צבאית שנייה בסוריה, בראשותו של קולונל סאמי אל-חֲנָאוּי. חֲנָאוּי נולד בשנת 1898 למשפחה כורדית במחוז חלב. הוא שירת בצבא התורכי ובצבא צרפת. כן השתתף במלחמה נגד ישראל ב-1948 כמפקד חטיבה. לאחר הצלחת הפיכתו מונה לרמטכ"ל.² הנשיא חוסני אז-זעים וראש ממשלתו, מוחסן אל-דראזי, נעצרו והוצאו להורג. בנאום לאומה טען חֲנָאוּי, כי ההפיכה בוצעה בהסכמת ראשי הצבא ובמשימת הגשמתן של מטרות ההפיכה הראשונה, אשר הוזנחו על ידי זעים. בניגוד לזעים, אשר פיזר את כל המפלגות, פנה חֲנָאוּי לנשיאה לשעבר של סוריה, האשם אל-אתאסי, וביקשו להרכיב ממשלת מעבר אזרחית עד לכינונה של האסיפה המכוננת. הפקידה המיועד של האסיפה היה לנסח חוקה חדשה במקום החוקה שבוטלה על ידי זעים. כן שוחררו אלפי אסירים מדיניים שנכלאו על ידי זעים והותר קיומן של המפלגות. ראוי לציין, כי בממשלת המעבר של אל-אתאסי השתתף גם מישל עפלוק, ששוחרר בינתיים מכלאו. למרות שהצבא חולל את ההפיכה הנגדית, העניק חֲנָאוּי הזדמנות מיוחדת לחידוש החיים המדיניים. בנובמבר 1949 נערכו הבחירות הכלליות, לראשונה בהשתתפות פעילה של נשים, ו"מפלגת-העם" נחלה ניצחון ברור בהשיגה 43 מושבים מתוך 114 מושבים אפשריים. מנהיג המפלגה, רושדי אל-כחייא, נבחר ליו"ר הבית. אנשי "המפלגה הלאומית" של שופרי אל-קוותלי הודיעו על החרמת הבחירות. כתוצאה מבחירות נבחר באופן זמני האשם אל-אתאסי כנשיא סוריה.

עם הפיכתה של "מפלגת העם" לכוח המדיני העיקרי בסוריה, פעל חֲנָאוּי לאיחוי הקרע בין מדינתו לבין הממלכות ההאשמיות. למעשה, שאפו רבים מעסקני "מפלגת העם" באותה תקופה לאיחוד עם עיראק וירדן.³ במושב הראשון של הפרלמנט הסורי, שהנפתח באמצע דצמבר 1949, ניתנה לשאלת האיחוד עם עיראק עדיפות ראשונה במעלה בדיונים. אולם ההתקרבות המחודשת לממלכות ההאשמיות, ובמיוחד לעיראק, הייתה לצנינים בעיני מרבית מפקדי הצבא. בהתמודדות הסמויה בין בריטניה לארה"ב נטו שוב כפות המאזניים לעברן של ארה"ב, ובדצמבר 1949 בוצעה הפיכה צבאית שלישית, שהביאה לסילוקו של קולונל חֲנָאוּי מראשות הצבא ולהגלייתו ללבנון. בכך נגוזו סופית התכניות הבריטיות בדבר סיפוחה של סוריה למסגרת של איחודו האשמי ב"סהר-הפורזה".

² לאחר הדחתו על ידי שישכלי בדצמבר 1949 גלה חֲנָאוּי ללבנון, ונרצח שם באוקטובר 1950 על ידי דודנו של מוחסן אל-בראזי, מי שעמד בראשות ממשלת סוריה בתקופת שלטונו של זעים והוצא להורג בפקודת חֲנָאוּי.

³ למרבית ההפתעה היה זה צבאי אל-עסלי, מראשי "המפלגה הלאומית", שיצא ראשון בפומבי למען איחוד עם עיבאה.

הפיכתו הראשונה של שישקלי

קולונל אדיב אש-שישקלי נולד בשנת 1909 בחמת. ב-1920 נכנס למכללה הצבאית בדמשק, וב-1945 שירת כקצין בצבא צרפת בסוריה. הוא נטל חלק נכבד במלחמת א"י, תחילה כמפקד "חטיבת הירמוך", ולאחר מכן התמנה כמפקד מחוז הצפון. שישקלי היה מאנשי שלומו של הרמטכ"ל חוסני אז-זעים ונטל חלק בהפיכתו במרץ 1949. בעיצומו של דצמבר 1949 הדיח שישקלי את חנאווי, אולם הוא השאיר אל כנו את האסיפה המכוננת והממשלה האזרחית. בכך נוצר מצב פרדוקסלי כיוון שבבית-הנבחרים היה רוב ל"מפלגת העם", שנטתה להתקרבות לעיראק. ב-5 בספטמבר 1950 הכריזה האסיפה המכוננת על מתן חוקה חדשה לסוריה אשר באה להחליף את חוקת 1930. כלפי החוץ התאפיינה חוקה חדשה זו בסממנים דמוקרטיים. החוגים הרפורמיסטיים המתונים מקרב "מפלגת-העם" המשיכו להיות את הרוח החיה בממשלה ובבית-הנבחרים. האסיפה המכוננת נמנעה מהכרזת בחירות והכריזה על עצמה כאסיפה מחוקקת חוקית. שישקלי וחבר קציניו נמנעו בדרך כלל מהתערבות רצופה בענייני המדינה השוטפים, אולם מעת לעת כפו את רצונם של המדינאים האזרחיים. כך, למשל, ימים מספר לאחר ביצוע הפיכת שישקלי, בשלהי דצמבר 1949, התנגד הצבא למינויו של ד"ר נאט'ם אל-קודסי, העו"ד מחלב ממנהיגי "מפלגת העם", לראשות הממשלה. במקומו נאלץ, הנשיא אל-אתאסי למנות את הציר הבלתי-תלוי ח'אלד אל-עטיס,⁴ לראשות השלטון. בממשלת אל-עטיס איבדה "מפלגת העם" את תיקי החוץ, הפנים והביטחון, שנמסרו למדינאים האמונים על ראשי הצבא. כשר הביטחון התמנה אכרם חוראני, יליד חמת משנת 1914 ומשפטן לפי מקצועו. כבן למשפחה ענייה זכה חוראני לפופולאריות רבה עקב מאבקו נגד הפיאודלים ולטובת האיכרים והפלאחים. הוא התפרסם בעת שכיהן כציר בית-הנבחרים והגן בחירוף נפש על האריסים, שהתמרדו נגד אדוניהם בכפר מערת אנ-נעמאן שבמחוז חמת. אריסים אלה התמרדו נגד מנדליהם ממשפחת אל-חראכי, שנודעה לה השפעה מרובה עוד בתקופה העות'מאני ובזמן המנדט הצרפתי. האריסים המתמרדים נכלאו ועונו על ידי משעבדיהם, ואילו חוראני הוקיע בכל עוז את המעשה השרירותי. כך, אפוא, הפך אכרם חוראני לרוח החיה בקרב הרפורמיסטים של מחוז חמת. להלן הוא הידק את קשריו עם קציני הצבא והפך לדובר הבלתי-רשמי של שישקלי בממשלותיו של ח'אלד אל-עטיס. 40 הצירים הבלתי-תלויים בבית-הנבחרים הסורי ראו בחוראני את מנהיגם, והוא מצידו עשה את כל אשר לאל ידו לצמצם את השפעת "מפלגת העם" הפרו-עיראקית. חוראני עמד באותה תקופה בראש המתנגדים לאיחוד סוריה עם עיראק בחסות בריטית. קשריו ההדוקים עם הקולונל שישקלי, בן עירו וידידו הקרוב, התרקמו בזמן מלחמת א"י שעה שהשניים שהו בצוותא בגליל העליון. אין תימא, אפוא, שאכרם חוראני מילא תפקיד חשוב בהפלת משטרו של הקולונל חנאווי ובתמיכה במשטרו של אדיב אש-שישקלי. בראשית שנת 1950 ייסד אכרם חוראני את "המפלגה הסוציאליסטית הערבית", וריכוז סביבו את הצירים הבלתי-תלויים בבית-הנבחרים תחת השם "הגוש הרפובליקאני". "גוש" זה היה בלתי אחיד מיסודו ושיקף את ההתלכדות הקואליציונית בין תומכיו האישיים של חוראני לבין שאר חסידי הצבא בבית-הנבחרים. הממשלות הסוריות שהורכבו בין השנים 1950–1951 עמדו לרוב תחת הצל המאיים של התערבות הצבא. רובן ככולן נוהלי על ידי חאלד אל-עטיס ומדינאים בלתי-תלויים אחרים. עסקני "מפלגת-העם" מילאו תפקידים דלי-ערך בממשלות אלה, ולמעשה ניטלה השפעתה של המפלגה על החיים המדיניים בסוריה. המערך המדיני הפנימי השתקף נאמנה גם בחוקה החדשה. למעשה, לא כללה חוקה זו אף סעיף מחייב בדבר איחודה של סוריה עם הממלכות ההאשמיות. לעומת זאת רווחה החוקה שפע של מליצות בדבר "האיחוד המדיני הכולל" ומעמדה של סוריה כ"חלק מהאומה הערבית", כמס שפתיים לעיקרון הפן-ערבי. בעיקרו של דבר, הטעימה החוקה את מעמדה הריבוני של סוריה ואת קבלתו שהאסלאם כדת המדינה וכדת לנשיאה, אולם מערכת החוקים הועמדה על בסיס חילוני.

⁴ בעל אחוזות עשיר שגיבש לעצמו אידיאולוגיה שמאלית כתוצאה מכך כונה "הפיאודל האדום".

עד שלהי שנת 1951 התאפיינה מדיניות החוץ הסורית בגישה נויטראלית, ואפילו בדלנית כלשהו, ביחסיה עם המעצמות. המדיניות הרשמית לא נטתה לכיוון צרפת, שכן עוד בשנת 1948 נתקה סוריה את קשריה הפיננסיים עם צרפת בעזבה את גוש הפרנק. רק בפברואר 1949 חתמו צרפת וסוריה על הסכם הפיננסיים עם צרפת בעזבה את גוש הפרנק. רק בפברואר 1949 חתמו צרפת וסוריה על הסכם כספי חדש, שאישר את ניתוקה של סוריה מגוש המטבע הצרפתי.⁵ אם מניחים שמטרתה של בריטניה באותן שנים הייתה לקדם את תכניות "סוריה רבתי" תחת הכתר ההאשמי, הרי שמדיניותה של סוריה לא הייתה פרו-בריטית. מכל מקום, משטרם של שישֶׁקְלִי ועט'ים תאם את האינטרסים האמריקאיים באזור, בה במידה שסוריה חיפשה את ידידותן של מצרים וערב הסעודית. ואכן בינואר 1950 העניק אבן-סעוד מלווה גדול לדמשק במאמץ לבלום סופית את מגמות התקרבותה לממלכות ההאשמיות, יריבותיו השנואות. אולם אין להשוות את יחסי ארה"ב-סוריה מתקופת חוסני אז-זעים לתקופת שישֶׁקְלִי-עט'ים. שכן אותם יחסים לבביים שאפיינו את מדיניות החוץ של שתי המדינות נגזרו במקום זאת הסתפקה סוריה בקבלת סיוע טכני וכלכלי מוגבל למדי מארה"ב ובשיגור מחאות קולניות נגד התמיכה האמריקאית בישראל. בסוריה, כבכל מדינות ערב, רווחה הרגשת קיפוח ואכזבה ממדיניותן הפרו-ישראלית של ארה"ב. הצהרות בזכות מדיניות חוץ נויטראליסטית ופרו-סובייטית נשמעו ברמה באביב 1950 מפיהם של שרים שונים בממשלת ח'אלד אל-עט'ים, וביניהם – אכרם חוראני "הסוציאליסט" ומערוף אד-דואליבי, איש "מפלגת העם", בעל הערב הפרו-נאצי המובהק. דואליבי, למשל, שכיהן כשר הכלכלה הלאומית, טען שכשם שבגידתה של בריטניה בעבר בערבים ותמיכתה בציונים הביאתהו לתמיכה בגרמניה הנאצית, כן גם עתה, בוגדנותן של ארה"ב מחייבת ביצוע תפנית במדיניות החוץ והמסחר לעבר רוסיה הסובייטית. ואכן דואליבי לא רק נאה דרש, אלא אף, עמד לקיים ופתח בשיחות מסחריות עם ברית-המועצות. אולם הוא פוטר תוך זמן קצר מממשלת אל-עט'ים.

בפרוס שנת 1950, היינו בפברואר, הודיע ח'אלד אל-עט'ים, שסוריה אינה מעוניינת בסיוע כספי אמריקאי לצרכי ותכניות הפיתוח שלה. היחסים הרשמיים עם ארה"ב הורעו בהדרגה. הממשלה הציבה מכשולים לפעולותיהן של ועדות האו"ם, שמומנו על ידי ארה"ב, ושנועדו לסייע לפליטים הערביים. המשלחת בראשותו של גורדון קלאפ (Clapp) נתקלה באיבה סורית גלויה. התגרונות שונות באזרחים אמריקאיים ובממלאי תפקידים רשמיים אפיינו את יחסי שתי המדינות בשנת 1950. הצהרתו של הנשיא טרומאן (במאי 1951) בדבר סיוע לכל מדינות המזרח התיכון, והן למדינות ערב והן לישראל, נתקבלה בביקורת חריפה. ב-7 ביוני 1951 דחה רשמית ח'אלד אל-עט'ים את הסיוע האמריקאי המוצע לפי סעיף 4. המרירות המצטברת כלפי ארה"ב מצאה גם את ביטוייה בניתוק היחסים הכלכליים עם לבנון ובביטול חד-צדדי של "מועצת האינטרסים המשותפים" (מרץ 1950).

ההתמודדות הבלתי-פוסקת בין עסקני "מפלגת העם", ששמרו על רוב מושביהם בבית הנבחרים, לבין אנשי "הגוש הרפובליקאי" שנתמכו על ידי שישֶׁקְלִי וחבורת קציניו גרמה לזעזועים רצופים בחיי המדינה. הממשלות התחלפו במהירות, אם כי רובן ככולן הורכבו על ידי ח'אלד אל-עט'ים ויריבי "מפלגת העם". חוקים וצווים פורסמו ובוטלו, עד שבשלהי נובמבר 1951 הושם קץ למשטר הפרלמנטרי הרעוע על ידי הפיכת השנייה של שישֶׁקְלִי.

הרקע להפיכתו השנייה של שישֶׁקְלִי

בהפיכה השנייה והמהירה שבוצעה על ידי הקולונל שישֶׁקְלִי (28 בנובמבר 1951) החליט זה האחרון ליטול במישירן את השלטון ולחסל את שרידי המשטר האזרחי. הנשיא האשם אל-אתאסי פוטר, בית הנבחרים פוזר (ב-2 בדצמבר 1951), מרבית עסקני "מפלגת העם" וחלק מהצירים "הבלתי תלויים" נכלאו, ושישֶׁקְלִי הכריז על כינונה של רודנות צבאית כדי להגיע

⁵ עיין לעיל בסעיף – "השתלשלות המשבר הכלכלי והשתקפותו ביחסי סוריה ולבנון".

ליציבות מדינית פנימית ולבצע "תיקונים סוציאליים". בכך הושם קץ למגמות האיחוד הרופפות עם עיראק וחל שיפור ניכר ביחסים עם ארה"ב. בשלב זה נפרדו דרכיהם של שישְפְּלי ואפרם חוראני שישְפְּלי העדיף מטעמים תכסיסיים להפקיד את ראשות הממשלה בידי ידידו, הגנרל הכורדי פְּוּזִי סְלו. זה האחרון סיים, כקודמיו, את המכללה הצבאית בדמשק בשנת 1924 וכיהן כסרן בצבא הצרפתי בלבאנט ערב מלחמת העולם השנייה. במלחמת א"י מילא סלו תפקיד של מפקד חזית, ולהלן – ראש המשלחת הסורית בשיחות שביתת הנשק עם ישראל. מאז הפיכת שישְפְּלי הראשונה הופקד על תיק ההגנה. בדצמבר 1951 ובינואר 1952 נערכו התנגשויות אלימות בין מתנגדי הדיקטטורה לבין יחידות הצבא, שהסתיימו בשפיכות דמים. בחלב, מעוז "מפלגת העם", נערכה שביתה בת 5 ימים כמחאה על התנגשויות הדמים. המעצרים היקפו לא רק את עסקני המפלגות, סטודנטים ומשכילים, אלא אף קציני צבא שתבעו את החזרת המשטר הפרלמנטרי על כנו. שישְפְּלי סירב לשחרר את העצורים למרות פניות החנינה שזרמו מארצות ערב השכנות. הוא התווה את השחרור בהתחייבות עקרונית של העצורים להכיר במשטר החדש. מאחר ורוב העצורים סירב להתחייב בכתב, נמשך שלטון המעצר והכלא ורק בהדרגה שוחררו העסקנים המדיניים למיניהם.

עד לביצוע הפיכתו השנייה של שישְפְּלי הידרדר מצבה הכללי של סוריה לשפל המדרגה. עוד בחודשי הקיץ 1951 הורגשה תסיסה מוגברת בין הפלאחים באזורי חומס, חמת, חלב ולודקיה. בראש התנועה לרפורמה אגרארית עמדה "המפלגה הסוציאליסטית הערבית" מיסודו של אכרם חוראני. באוגוסט 1951 הציתו פלאחים מתמרדים את טירת משפחת פייסל אל-בראזי, מעתודי הקרקע בסוריה בכלל ובמחוז חמת בפרט. חלק מהפלאחים סירב למסור את היבול לאדוניהם הפיאודליים. בספטמבר 1951 אירעו תקריות דמים במחוז חמת, בנפת מערת אנ-נעמאן, בין הפלאחים ואדוניהם, תוך שימוש בנשק חם. בראש התקוממויות הפלאחים עמד מזכירה של "המפלגה הסוציאליסטית הערבית", אכרם חוראני. באוגוסט 1951 הציתו פלאחים מתמרדים את טירת משפחת פייסל אל-בראזי, מעתודי הקרקע בסוריה בכלל ובמחוז חמת בפרט. חלק מהפלאחים סירב למסור את היבול לאדוניהם הפיאודליים. בספטמבר 1951 אירעו תקריות דמים במחוז חמת, בנפת מערת אנ-נעמאן, בין הפלאחים ואדוניהם, תוך שימוש בנשק חם. בראש התקוממויות הפלאחים עמד מזכירה של "המפלגה סוציאליסטית הערבית", אכרם חוראני. באותו חודש התארגן מפגן גדול של פלאחים בחלב, שנשאו סיסמאות למלחמה בפיאודליזם. גם בכנס זה בלטה דמותו של חוראני כרוח החיה. התעמקות הפער בין העשרות הספורות של המשפחות הפיאודליות העשריות לבין המוני הפלאחים המרודים חיזקה את השפעת חוגי השמאל ותרמה לאיחודן של מפלגת חוראני עם מפלגת "התחיה" (אל-בעת'), בראשותם של מישל עפלק וצלאל אד-דין אל-ביטאר.

שנת 1951 עמדה בסימן של משבר כלכלי בסוריה מחמת הבצורת, שהכחיזה את יבולי החיטה בבשן, ועקב התרחבות מטעי הכותנה בג'זירה של סוריה על חשבון גידולי הדגניים. הפלאחים חוייבו למכור את יבוליהם לרשויות הרשמיות במחירים נמוכים, ואילו הממשלה נאלצה לקנות חיטין מחו"ל ולהחמיר את הקיצוב על הלחם (דצמבר 1951). גם גידול הכותנה נתקל בקשיים עקב הבצורת הכללית וירידת מפלס המים בפרת ובנהרות האחרים. פגעי טבע ומזיקים למיניהם גרמו להתמעטות יבולי הכותנה, ולוו בירידת מחירים כללית בשווקים הבינלאומיים. החל מדצמבר 1949 התפשטו שביתות פראיות בקרב פקידי המשרדים הממשלתיים ופועלי האריג בחלב וסביבותיה. באוקטובר 1951 התחדשו השביתות, שנטלו בהן חלק כשתי-רבות פקידים ממשלתיים. הממשלה הגישה הצעת חוק לבית-הנבחרים, שלפיה ניתן לפטר כל עובד ממשלתי שישבות. החוק אושר, בהתנגדותם של אפרם חוראני ומצדדיו, והשביתה נשברה. מאז אוגוסט 1949, מועד פרוץ ההפיכה של הקולונל חנאווי, עלתה המפלגה הקומוניסטית מהמחתרת. הקומוניסטים הסוריים, בראשות מנהיגם ח'אל בְּדַאש ("הקומוניסט הערבי הראשון במעלה בעולם הערבי"), פתחו בפעילות תעמולתית ענפה נגד תכניות "סוריה רבתי" ו"האמנה היס-תיכונית", ערב הבחירות לבית-הנבחרים

שנקבעו נובמבר 1949. אולם עם התקרבות מועד הבחירות נפסלה מועמדותו של בכדאש והם נאלצו לחזור ולרדת למחתרת. באוקטובר 1950 התקיימה ועידה ארצית של תנועת "שוחרי-השלום" בסוריה, בהשתתפות עסקני השמאלי הסוציאליסטי והקומוניסטים. בוועידה העולמית של "שוחרי השלום" שהתקיימה בפולין, בנובמבר 1951, השתתפה משלחת סורית גדולה. בין נובמבר 1950 ופברואר 1951 פרץ בסוריה גל של הפגנות אנטי-בריטיות לרגל ביקוריו של הרמטכ"ל הבריטי, הגנרל רוברטסון, במזרח התיכון.

ב-27 בנובמבר 1951 נפלה ממשלת אל-עט'ם. המדינאי הפרו-נאצי לשעבר והנויטראליסטי בשנות ה-50 – מערוף אד-דואליבי – נקרא וכוון ממשלה במאמץ אחרון להשליט את "מפלגת השח' ", הממשלה לא האריכה יותר מ-8 שעות. למחרת נאסרו שרי הממשלה ועסקנים מפלגתיים אחרים, והקולונל שִׁשְׁפֶּלִי ביצע את הפיכתו השנייה, תוך שיגור יחידות צבא למחוז חלב על מנת לדכא התקוממויות אפשריות מצד עסקני "מפלגת-העם" ותומכיה.

משטרו הרודני של שִׁשְׁפֶּלִי ונפילתו

הרודנות הצבאית של שִׁשְׁפֶּלִי – סָלו הורגשה בכל השטחים. מנגנון המדינה טוהר מיסודות חשודים ומסורות השלטון רוכזו בידיים צבאיות ספורות. פיטורי פקידיים בוצעו בעזרת צווים ממשלתיים שרירותיים, להוציא פיטורי שופטים. רוב סמכויות בית-הדין העליון הועברו למשרד המשפטים הממשלתי. גם במערכות הצבא חל שידוד מערכות: קצינים בלתי-מהימנים סולקו, גיוס החובה הוחל גם על מסיימי בתי"ס תיכוניים וגבוהים,, הוטל חובת שירות מילואים כללית ובבתי"ס התיכוניים הונהגו אימונים טרום-צבאיים. הונהגה שיטת מיסוי יותר פרוגרסיבית והנטל על בעלי הכנסות מצומצמות הוקל. כן הוגדלו המיסים הישירים על חשבון מיסי העקיפין. הממשלה האריכה את מועד פרעון ההלוואות שניתנו למפעלים תעשייתיים בערבות ממשלתית. כמו כן הוטל קיצוב חמור על מצרכי מזון חיוניים.

בתחום הדת – צומצמו לימודי האסלאם במוסדות החינוך לעדות מוסלמות בלבד. בעקבות הבטחותיו של שִׁשְׁפֶּלִי לבצע רפורמות אגראריות – הוחל בהפקעת קרקעות מידי בעלי אחוזות, שהשתלטו עליהן באורח בלתי-חוקי. שִׁשְׁפֶּלִי התחייב לחלק כ-3 מיליון דונם של קרקע מעובדת בין 150,000 פלאחים מחוסרי אדמות. כן הוטל פיקוח ממשלתי על ארגוני הפועלים, יום העבודה קוצר ל-8 שעות ועל פקידי המנגנון נאסר להשתייך לאגודות מדיניות. באוקטובר 1952 פוזרו המפלגות המדיניות ורכושן הוחרם. עוד באוקטובר שבאותה שנה הקים הקולונל שִׁשְׁפֶּלִי את "תנועת השחרור הערבי", במתכונת "ארגון השחרור" שהוקם בשלהי אותה שנה על ידי כת הקצינים המהפכנים המצריים. תנועה זו נועדה לרשת את מקום המפלגות המחוסלות וסניפיה נפתחו בכל רחבי סוריה. הממשלה אישרה הצעת חוקה חדשה, ביוני 1953, שהיו בה כמה תיקונים לעומת החוקה הקודמת. כך, למשל, נקבעו על גבי הנייר הסדרי בחירות דמוקרטיים יותר ושוויון הזכויות לאשה הפך לעקרון חוקתי. נציגי המפלגות שפוזרו לא יכלו להשלים עם הנעשה ושיגרו עצומת מחאה לשִׁשְׁפֶּלִי, ובה הביעו את התנגדותם לשלילת החירויות ולכפיית החוקה החדשה, שלא נתקבלה באורח פרלמנטרי וחופשי. שִׁשְׁפֶּלִי ידחה את העצומה, ברוב ביטחוני היה סבור, כי הגיעה העת לסלק את שותפו לשלטון – הנשיא פוזי סלו.⁶ ב-10 ביולי 1953 ביים מישאל-עם לאישור החוקה ולבחירת הנשיא. מספר ימים קודם לכן התכנסו בחומס עסקני המפלגות המפורקות והחליטו להחרים את מישאל-העם והבחירות לנשיאות. מאחר ולא הוצגו מועמדים אחרים לנשיאות, נבחר אדיב שִׁשְׁפֶּלִי ללא מתחרים כנשיאה הרביעי של סוריה ל-4 שנים, והחוקה החדשה אושרה. ב-10 לאוקטובר 1953 הכריז שִׁשְׁפֶּלִי של עריכת בחירות לבית-הנבחרים. הבחירות הוחרמו אף הן על ידי עסקני המפלגות שפוזרו. מתוך 82 המושבים של בית-הנבחרים החדש זכתה "תנועת השחרור הערבי" ב-72. כן נבחרו 9 צירים בלתי-תלויים וציר

⁶ החל מקיץ 1952 כיהן שִׁשְׁפֶּלִי כסגן ראש הממשלה.

נוסף מהמפלגה הפן-סורית של סעאדה ("המפלגה הסורית הלאומית") הרוב המכריע של הצירים היה חדש לחלוטין בזירה הפרלמנטרית. הליכי הבחירות היו בלתי-דמוקרטיים לחלוטין: הרשויות הממשלתיות הפעילו לחץ כבד על הבוחרים להצביע לטובת מועמדי "תנועת השחרור" של שישקלי. מעולם לא פורסמו תוצאות רשמיות של הבחירות, אם כי ידוע, כי אחוז המצביעים היה נמוך מאוד (10-15%) בערים הגדולות כחומס וכחלב.

למרות התייצבותו הרשמית של שישקלי בראש הדיקטטורה הצבאית, לקה שלטונו בכל אותם פגעים, שאפיינו את המימשל הסורי עד כה. בתהליך ביצוען של הרפורמות האגראריות חלו עיכובים רבים ושישקלי עצמו, שהצטיין בהפכפכות אישית, נעדר כל תכנית מקיפה לחולל שינוי מהותי במרקם החיים המדיניים בסוריה. צווים ממשלתיים שהוצאו, חדשים לבקרים, העמיקו את תחושת ההתמרמרות על אוזלת ידו של השלטון. בתחום מדיניות החוץ גילה שישקלי התנגדות עקבית רק לתכניות ההאשמיות והבריטיות בדבר איחוד הסהר הפורה. ליחסיו עם צרפת היו עליות וירידות, ואילו יחסו לארה"ב התאפיין בקבלת סיוע ובמתן הצהרות מעורפות בזכות הידידות בין שני העמים. גם יחסי סוריה ומצרים לא נהנו מיציבות יתרה.

שישקלי התייחס בחיוב להפיכת הקצינים המצריים ואף הציע תכנית מעורפלת לאיחוד כל העמים הערביים מהאוקיינוס האטלנטי ועד לאוקיינוס ההודי, אולם במישור המעשי חשש שישקלי מפני עליית כוחה של מצרים והתערערות מעמדו הוא. באביב 1953 נשמעו הקולות הראשונים בגנות שלטונו של שישקלי, שהטיפו להפלת משטרו. "תנועת סוריה החופשית" הפרו-עיראקית שבראשה עמד קולונל מוחמד צפא, לשעבר נספח צבאי בצרפת ובארה"ב, זכתה לפופולאריות, הן בקרב ההמונים והן בקרב הקצונה הזוטרת בצבא, שגיאתן העיקרית של שישקלי התגלתה ביחסו לדרוזים. לא לחינם כונה לאחר מכן כ"אייכמן של הדרוזים" והשווה ביחסו הרצחני למיעוט גדול זה לאבראהים פחה, מושלה המצרי של סוריה בשנות ה-30 של המאה ה-19. בשלהי מאי 1953 הודיעה ממשלת שישקלי, כי סיכלה קשר להפלת השלטון בהשתתפות עסקנים קומוניסטיים ושניים מבניו של סולטאן אל-אטרש, מנהיג הדרוזים. סולטאן פחה אל-אטרש נולד בשנת 1891 והיה פעיל במרידות נגד התורכים העות'מאניים. הוא שיתף פעולה עם הנסיך ההאשמי פייסל, ששלט זמן מה בדמשק, והעדיף את הבריטים על הצרפתים. ב-1921 מרד בצרפתים ונאלץ לברוח לעבר-הירדן. בין השנים 7-1925 הפך אל-אטרש לדמות המרכזית ב"מרד הדרוזי הגדול" שהתפשט על פני כל סוריה ולבנון. כשוך המרד נמלט המנהיג הדרוזי לעבר-הירדן ושהה מחוץ לגבולות סוריה עד שנת 1937. משנאסרו שני בניו של המנהיג הדרוזי החלו הפגנות נגד משטרו של שישקלי. ההפגנות קיבלו צביון אלים בינואר 1954. בעיצומו של חודש זה הוטל מעצר בית על הנשיא לשעבר, האשם אל-אתאסי, על סולטאן אל-אטרש ועל מדינאים אחרים. כן פרצו התנגשויות מזוינות בין דרוזים לבין יחידות צבא סוריות. ההתנגשויות הפכו בהדרגה למבצע צבאי מתוכנן של שישקלי נגד הדרוזים. נשלחו גודי חי"ר וארטילריה נגד הדרוזים המתקוממים ומטוסי חיל-האוויר הסורי הבזיקו את כפרי המתמרדים. סולטאן אל-אטרש נאלץ לעקור לירדן והתקבל שם פעם נוספת בכבוד על ידי השליטים ההאשמיים נגד מנצור אל-אטרש, שהואשם בהשתייכות למפלגת "אל-בעת", הוצא צו מעצר ונשלחה יחידה צבאית לתופסו. קציר הדמים הגיע ליותר מ-400 הרוגים דרוזיים. התרחבות מימדי המבצעים הצבאיים נגד הדרוזים הולידה גל של מחאות שזרמו מחו"ל. שישקלי האשים בעקיפין את בריטניה בליבוי ההתקוממות הדרוזית, וטען כי מצויות בידו הוכחות חותכות לחלקה במרד. גם אם האשמותיו היו בלתי-מבוססות, יש לזכור, כי בריטניה ראתה בשנים אלה בדמותו של שישקלי מכשול עיקרי על דרך איחודן של סוריה עם עיראק, ובשלב מאוחר יותר – עם ירדן. בפברואר התכנסו עשרות מנהיגים דרוזיים בביירות ותבעו במפורש את התערבותו של מדינות ערב לשם בלימת הטבח בהר הדרוזים. הסכסוך הפנימי התפשט, אפוא, למישור הבין-ערבי, שעה שממשלת סוריה גירשה בפרוס פברואר 1954 את הנספח הצבאי העיראקי וממשלת עיראק נקטה בפעולת תגמול דומה. ראש ממשלת בגדאד הכריז על תמיכתו

בהחזרת החירויות לעם הסורי ובהשבת המישטר הפרלמנטרי על כנו. הצהרה זו פורשה כהתערבות עיראקית גלויה בענייניה הפנימיים של סוריה. גם ממלכת ירדן גינתה בשידורי רדיו את הרודנות הצבאית של שישֶפְלִי. התסיסה הפנימית בסוריה נמשכה ושישֶפְלִי נקלע למצב חמור, מכיוון שאף גורם בינלאומי לא תמך במפורש במשטרו, ואילו מפלגות האופוזיציה המפורקות התלכדו בחזית משותפת לשם הפלת משטרו. בראש החזית האופוזיציונית, שהביאה להתעררות מימשלו של שישֶפְלִי, התלבטה "מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית" ("חזב אל-בעת' אל-ערבי אל-אשתראפִי", שהתאחדה כתוצאה מצירוף "הסוציאליסטים" של אכרס חוראני עם אנשי "התחייה" של מישל עפלק וצלאח אד-דין אל-ביטאר. חייהם של שישֶפְלִי ומקורביו הועמדו בסכנה מתמדת לאחר שהוטלו רימונים על מקומות מגוריהם. הצירוף של החזית האופוזיציונית הפנימית עם הדרוזים המתמרדים, והתמיכה המוסווה מצד בריטניה וגרורותיה – עיראק וירדן – הביאו בסופו של דבר להתמוטטות המשטר הרודני. הדחיפה הסופית למיגור המשטר ניתנה כמובן על ידי קציני הצבא: ב-25 בפברואר 1954 השתלטו יחידות צבא על תחנת השידור של חלב ושישֶפְלִי נתבע באולטימטום לעזוב את סוריה תוך 24 שעות. לאולטימטום של קציני מחוז חלב (הצפון) הצטרפו גם מפקדי הצבא בדיר א-זור (המזרח) ולודקיה (המערב). להלן תמכו גם מפקדי אזורי חומס – חמת והר-הדרוזים בהדחה. רק מפקדי חילות המצב בדמשק הביעו את נאמנותם לרודן הסורי המתמוטט, אולם אלה האחרונים רצו למנוע מלחמת אזרחית ותעזור לשישֶפְלִי להתפטר ולעזוב את המדינה. ואכן, בלית ברירה, הסכים אדיב אש-שישֶפְלִי לאולטימטום ויצא כפליט מדיני ללבנון.⁷

ההפיכה הצבאית החמישית מאז שנת 1949 שהביאה למיגורו של שישֶפְלִי לו העלתה את קציני הצבא להגה השלטון. הללו העדיפו לנהל את העניינים מאחורי הקלעים ולהפקיד את השלטון בידי המדינאים האזרחיים. בפרוס מרץ 1954 התכנסו המדינאים הוותיקים בחומס והחליטו על החזרת החיים המדיניים על כנם, תוך התעלמות מוחלטת מתקופת שישֶפְלִי. כך נפתח מחדש בית-הנבחרים באותו הרכב המפלגתי של שנת 1949, והמנהיג הקשיש האשם אל-אתאסי הוחזר לכס הנשיאות.

המדיניות הבין-ערבית של סוריה עד שנת 1954

מיקומה של סוריה בלב העולם הערבי וזכות הראשונים שלה כערש התנועה הלאומית הערבית תרמו, בדרך-כלל, לאי יציבות פנימית ולהפיכתה לסלע מחלוקת במאבק הבין-ערבי על ההגמוניה במזרח התיכון. אין ספק, כי התככים הבין-ערביים גרמו לחילופי השלטון התדירים בסוריה והשפיעו לא מעט על התרחשויות הפנימיות. מסוף שנות ה-40 ועד לאמצע שנות ה-50 התחולל גם מאבק סמוי בין בריטניה לבין ארה"ב ברכישת עמדות השפעה במזרח התיכון. הואיל ובריטניה הייתה קשורה לשתי הממלכות ההאשמיות, עיראק וירדן, הרי שלתחרות בין שתי מעצמות המערב הייתה השלכה גם ביחסים המדיניים הבין-ערביים. סילוקה של צרפת מהלבאנט בסיוע בריטניה הותיר את הבריטים בעמדת יתרון לגבי סוריה, כשהם נהנים מתמיכת חוגים שונים בסוריה עצמה, בדומה לחלק מעסקני "מפלגת-העם" ולמנהיגות המסורתית של הדרוזים בהר-הדרוזים. אולם הדולרים האמריקאיים הכריעו את התחרות הסמויה לטובת ארה"ב. קשה לומר, שניצחונה של ארה"ב היה שלם. מכל מקום, משטריהם של חוסני א-זעם ואדיב אש-שישֶפְלִי העדיפו את הקשרים עם האמריקאים, ובמקביל לכך – עם מצרים וסעודיה, על פני ההתקרבות, לעיראק ולירדן הפרו-בריטיות. בשנים 1950–1951 נקטו רוב הממשלות הסוריות, שהונהגו על ידי ח'אלד אל-עטם,

⁷ הקריירה הנפתלת של שישֶפְלִי באה לקיצה בנובמבר 1964, שעה שדרוזי צעיר, בשם יוסף ע'זאלי, התנקש בחייו והרגו בברזיל כנקמה על טבח הדרוזים בשנת 1954. מאז גלותו שהה שישֶפְלִי בלבנון, בערב הסעודית, בצרפת ובשווייץ. הוא הפך לסוחר נשק בינלאומי ונדיון שלא בפניו ל-7 שנות מאסר באשמת קשר, בינואר 1957. צרפת סירבה להסגירו לסוריה. לאחרונה התגורר בברזיל ועמד לחזור לסוריה לאחר שנחון על ידי ממשלת דמשק. בשלב זה מצא את מותו.

"הפיאודל האדום", במדיניות נויטראליסטית. מגמת הנויטראליזם התגברה לאחר הצלחתה של הפיכת הקצינים במצרים ב-1952, אולם היא נבלמה כלשהו בתקופת הרודנות הצבאית של שֵׁשֶׁפְּלִי. לאחר הפלת משטרו של זה האחרון נכנסה סוריה לתקופה סוערת ביותר, שהבליטה את עליית השפעתה העממית של מפלגת "אל-בעת", אשר צידדה בנויטראליזם קפדני בין שני הגושים, ונטתה להידוק הקשרים עם ברית-המועצות.

יחסיהן של סוריה ולבנון בתקופה הנסקרת היו אפופי תהפוכות, כשגורמים מקרבים ומרחיקים משמשים בערבוביה. לשתי המדינות הייתה מסורת ממושכת של שלטון עות'מאני אחיד וזיקה כלכלית הדדית. שלטונות המנדט הצרפתיים דגלו אמנם במדיניות של "הפרד ומשול" מבחינה מדינית מינהלית, אולם טיפחו את התלות הכלכלית בין סוריה ולבנון, מטעמי שליטה כלכלית-מדינית, ב"מועצת האינטרסים המשותפים". באוקטובר 1943 חתמו, כזכור, סוריה ולבנון על "חוזה האינטרסים המשותפים", שהושם לו קץ על ידי סוריה באורח חד-צדדי במרץ 1950. בתקופה הראשונה לאחר השגת עצמאותן הירבו שתי הממשלות בהתייעצויות משותפות על מנת לתאם את מדיניות החוץ שלהן. שתיהן גילו מגמת התנגדות כלפי התכניות ההאשמיות לאיחוד הלבאנט והפגינו נטייה לניטראליות בתוך "ההליגה הערבית". עם זאת רבו הגורמים המפרידים בין שתי המדינות, שנבעו בראש ובראשונה מהשאיפה הסורית הבלתי-מוצהרת לספח את המחוזות המוסלמיים של לבנון, ובמיוחד את חזרתה של טריפולי. שאיפה זו הסתייעה גם בצורך החיוני של סוריה לרכוש לעצמה נמל נוח בים-התיכון וטריפולי נראתה מתאימה לכך מאין כמוה. החל משנת 1948, מועד צאתה של סוריה מגוש הפראנק, השתבשו היחסים הכלכליים עם לבנון, והם הוחרפו עקב ביטול "חוזה האינטרסים המיוחדים". ראוי לציין, כי בינואר 1953, למשל, הסתייגו הסורים בישיבת ועדת התחבורה של "ההליגה הערבית" להקמת מרכז תעופה אזורי בלבנון. גם במישור המדיני התערערו היחסים עקב זעזועי ההפיכות הצבאיות בסוריה מחד גסא, ופעילותו המדינית של כמיל שמעון, נשיא לבנון, לביצור עצמאותה של מדינתו ולהגנתה מפני השתלטות סורית אפשרית, מאידך גיסא.

יחסיה של סוריה עם מצרים בתקופה הנסקרת עבור תהפוכות רבות. האינטרס היסודי של מצרים בסוריה התבטא בתחילה בבלימת ההשפעה ההאשמית לשם הבטחת ההגמוניה המצרית בזירה הבין-ערבית. ההתעניינות המצרית בסוריה התגברה ודעה חליפות בהתאם לטרדוניהם הפנימיות של ממשלות מצרים. שליטי סוריה ראו, בדרך כלל, במצרים משענת נגד ההשתלטות ההאשמית, וכן רווחה הערכה עממית כללית למצרים כמדינה הערבית החזקה ביותר. סוריה שאפה, עם זאת, להבליט את עצמיותה, גילתה לעתים מדיניות של תיווך בין מצרים ויריבותיה ואף נקטה מילולית ביוזמה פן-ערבית. עד להפיכת חוסני אז-זעים היו היחסים עם מצרים תקינים למדי, אם כי ללא שיתוף פעולה מיוחד. זעים כזכור, הפך את עורו, ומנקיטת מדיניות פרו-האשמית בשבועות הראשונים לשלטונו עבר להידוק הקשרים עם מצרים וסעודיה, בעידודן הפסיבי של ארה"ב. חנאווי, שמוטט את משטרו של זעים והרגו, נטה להתקרבות לעיראק בסיוע חלק ניכר מעסקני "מפלגת-העם". בימי שֵׁשֶׁפְּלִי חלו תמורות ביחסי סוריה ומצרים.

הרוזן הסורי ניער אמנם את חוצנו מהמדיניות הפרו-עיראקית של קודמו, אולם סירב לצעוד בתלם המצרי. כך, למשל, באפריל 1951, בתקופת הסכסוך עם ישראל, דחתה מצרים את בקשת הסיוע הצבאי העקיף של ממשלת סוריה. החל מנובמבר 1951, שעה שֵׁשֶׁפְּלִי השתלט הלכה למעשה על המימשל הסורי, התקררו במידה רבה היחסים בין שתי המדינות. מצרים השהתה את הכרתה במישטר החדש והתייחסה בחשדנות למגמות החברתיות המהפכניות של שֵׁשֶׁפְּלִי. היחסים הפשירו במידה רבה לאחר עלייתו לשלטון של הגנרל נגיב במצרים. בדצמבר 1952 ביקר שֵׁשֶׁפְּלִי בקהיר, אולם לא חלה תזווה ניכרת ביחסים שבין שני השליטים. בין השנים 1952–1954 התחולל במצרים המאבק הפנימי בין נגיב ונאצר, וההתעניינות הכללית של מצרים בסוריה נחלשה נגיב מצא לנכון להסתייג כלשהו ממישטרו של שֵׁשֶׁפְּלִי מאחר ולא רצה לקפח את השפעת מצרים במדינות ערב האחרות, ומכיוון שהוא

ראה את מישטרו במצרים כנאור וכחוקתי יותר ממישטרו של שִׁשְׁפֶּלִי בסוריה. בשלהי שנת 1953 ובפרוס שנת 1954, עם התערערות מישטרו של שִׁשְׁפֶּלִי עקב הטבח בדרוזים וההתלכדות האופוזיציונית נגדו – תמכה מצרים במישטרו כשיווי משקל להחמרת היחסים בינו לבין שליטי עיראק. היחסים בין סוריה לערב הסעודית היו, בדרך כלל, ידידותיים ביותר על רקע ההתנגדות המשותפת לשאיפות ההתפשטות ההאשמיות. יחסים התקינים נמשכו גם בתקופת זעים וּשִׁשְׁפֶּלִי והתבטאו בהסכם הסעודי-סורי מינואר 1950 להענקת מילווה סעודי לסוריה בסך 6 מיליון דולר וללא ריבית. סעודיה התערבה פעמים מספר בענייניה הפנימיים של סוריה לאחר רצח זעים, והיא מימנה את הפיכת שִׁשְׁפֶּלִי ואת היסודות האנטי-האשמיים במדינה.

יחסיהן של סוריה וירדן בתקופת המלך עבדאללה נסקרו לעיל.⁸ מאז מותו של המלך עבדאללה חלה ירידה תלולה במאמץ הירדני לביצוע תכניות "סוריה רבתני", והיוזמה לכך הועתקה במיוחד לעיראק. יחסיהן של עיראק וסוריה התאפיינו, כזכור, בתמורות ובנפתולים והוו פועל יוצא של יחסי סוריה-מצרים וההיפך. כפי שכבר הוטעם מספר פעמים, שימשה סוריה כציר המאבק בעולם הערבי בין מצרים ועיראק על הזכייה בהגמוניה המדינית בתחום היחסים הבין-ערביים. השתלשלות היחסים בין סוריה לעיראק נסקרה בהרחבה⁹ נכתב ופורסם עוד לפני הקמתה הרשמית של "הליגה הערבית". תכניות "הסהר הפורה" של העיראקים קיבלו משמעות רצינים לאחר מלחמת א"י, בשלהי תקופתו של שוכרי אל-קוותלי. נורי אס-סעיד ניסה לנצל אתיחסו האוהד של חוסני אז-זעים לממלכות ההאשמיות בראשית דרכו כדי להגיע עמו לעמק השווה. דא עקא, שתפניתו החדה של זעים על מצרים וסעודיה החריפו ביותר את יחסי סוריה ועיראק. ביוני 1949 רוכז הצבא העיראקי בגבול הסורי. בתקופת חנאווי הגבירו העיראקים את חתירתם לאיחוד הנכסף בנסותם לנצל את ההתרוצצות הפנימית בסוריה. הם נתקלו בגישה אוהדת מצידו של חנאווי ועסקני "מפלגת העם" הסורית, שהתבצרו בחלב ובצפון סוריה. אולם ההתקרבות הסורית-עיראקית הושמה לאל עקב התנגדות ראשי הצבא הסורי ובראשם – שִׁשְׁפֶּלִי. הפיכתו של זה האחרון נשאה אופי אנטי-האשמי. למרות זאת הציע עוד בינואר 1951 נאטיס אל-קודסי, מנהיג "מפלגת-העם" וראש הממשלה הסורית באותה תקופה, את תכניתו לפדרציה כל-ערבית, שהשתלבה יפה בתכניות "הסהר-הפורה" של נורי אס-סעיד. ברם "מפלגת-העם" הסורית קיפחה בהדרגה את מעמדה השלטוני; הפיכתו השנייה של שִׁשְׁפֶּלִי, בנובמבר 1951, עוררה התנגדות חריפה בעיראק והחריפה את יחסיהן של דמשק ובגדאד. מאז ואילך נתרופפו יחסי שתי המדינות ואף החמירו מעת לעת בגלל סיבות שונות, כגון התחרות על המקום שהתפנה במועצת הנאמנות של האו"ם (סתיו 1952), מתן המקלט המדיני לגולים סוריים בעיראק (אפריל-מאי 1953), פירסום תכנית האיחוד של חלק ממדינות ערב על ידי ד"ר פאדל אל-גימאלי, ראש ממשלת עיראק (ינואר 1954), אשר לא הייתה אלא מהדורה מחודשת של תוזנית "הסהר הפורה" מיסודו של נורי אס-סעיד. תכנית זו, שהוצגה בפני הוועידה המדינית של "הליגה-הערבית" זכתה לקיתונות של צוננן מידי סוריה, מצרים וסעודיה. במרוצת חודשי ינואר ופברואר 1954 הוחמרו היחסים בין שִׁשְׁפֶּלִי לבין ג'מאלי העיראקי עקב ההתנגשויות האלימות בהר-הדרוזים ובצון-סוריה. הנספחים הצבאיים גורשו הדדית וג'מאלי קרא בעקיפין לסורים למרוד בשלטון הרודנות. סילוקו של שִׁשְׁפֶּלִי והמשבר הפנימי שהתחולל במצרים, כתוצאה מהמאבק בין נגיד ונאצר, הגבירו את סיכויי עיראק להתקדם לקראת האיחוד עם סוריה. אולם הגישושים העיראקיים נתקלו בהתנגדות תקיפה מצד מרבית הקצונה הסורית, עסקני "המפלגה הלאומית" אנשי "אל-בעת" והקומוניסטים מחד גיסא, ואילו מגמת האיחוד שרווחה בקרב עסקני "מפלגת העם" בצפון סוריה נחלשה בהדרגה, מאידך גיסא. המלך סעוד המשיך במדיניות אביו וגילה פעלתנות מדינית ענפה

⁸ ראה לעיל בפרק המבוא – תכניות איחוד במזרח-התיכון.

⁹ עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף – יחסיה של עיראק עם ארצות ערב עד 1958.

בארצו ובקהיר (מרץ 1954) נגד מגמת ההתקרבות הסורית-עיראקית. גם הצרפתים, במידה והייתה להם השפעה כלשהי בסוריה, גילו את עמדתם השלילית למגמה זו; ולבסוף, ראוי לציין, כי ממלכת ירדן שמרה הפעם על נויטראליות מלאה כלי המגמות העיראקיות, בדומה ללבנון. כניסתה של עיראק לברית-בגדאד (1955) בודדה אותה, למעשה, בעולם הערבי ושמה קץ למגמותיה השתלטניות כלפי סוריה. יחד עם זאת, לאחר שהושגה ההכרעה במאבק הפנימי במצרים וג'מאל עבד אנ-נאצר התבצר בשלטון, חלה התקרבות מהירה ביותר בין סוריה למצרים עד לחתימת הסכם האיחוד ביניהן בשנת 1958.

הכוח העולה בסוריה: מפלגת "אל-בעת"

הדחתו של אדיב שיסְפְּלִי, ב-26 בפברואר 1954, ציינה את ההפיכה הצבאית החמישית במספר בסוריה, כשמאחוריה עמדו קצינים צעירים, אוהדי וחברי "מפלגת התחייה הסוציאליסטית", בהנהגת אכרס חוראני, מישל עפלק וצלחא אד-דין אל-ביטאר. למרות שמפלגה צעירה זו השיגה רק 16 מושבים בבית-הנבחרים בבחירות שהתנהלו בסתיו 1954, הרי שכוחה הממשי והשפעתה על ההמונים עלו בהרבה על משקלה הפרלמנטרי.

למפלגה זו נודעת חשיבות כלל-ערבית מרובה גם בשנות ה-60, והיא מהווה אחת משלוש התנועות האידיאולוגיות של המזרח-הערבי בזמן החדש, לאחר "האחים המוסלמיים" ו"המפלגה הסורית הלאומית" של אנטון סעאדה.¹⁰ "האחים המוסלמיים", שהיוו עד שנת 1954 את התנועה המהפכנית החזקה ביותר במצרים, ובמידה פחותה בסוריה, בלבנון, בעיראק ובירדן, חוסלו על ידי נאצר, ובכך הושם קץ למסגרת המפלגתית של האידיאולוגיה התיאוקרטית הפן-מוסלמית. מפלגתו של אנטון סעאדה, שכפרה בקיומה של אומה ערבית והגדירה את הלאום כאומה הסורית הגדולה, נחלה כישלון מכריע בזירה המדינית הבין-ערבית. המשך קיומה בהווה הינו חסר משמעות מדינית רצינית. נוסף לקומוניסטים הפועלים על פי רוב במחתרת, קיימים כיום עוד שני כוחות מדיניים בין-ערביים: הנאצריסטים ומפלגת "על-בעת". בעוד שהנאצריזם מאורגן אך ורק כמישטר, ללא דפוסים ארגוניים-מפלגתיים יציבים וללא מצע אידיאולוגי קבוע, הרי שמפלגת "אל-בעת" נולדה כחוג אידיאולוגי והתפתחה כמפלגה כלל-ערבית בעלת דפוסים ארגוניים מוצקים, החל משנת 1953, שעה שהמפלגה הוקמה כתוצאה מהתמזגותן של "מפלגת התחייה הערבית" ("חזב אל-בעת' אל-ערבי") ו"המפלגה הערבית הסוציאליסטית" ("אל חזב אל-ערבי אל-אשתראכיי"). הניגוד המהותי שבין המפלגה האידיאולוגית לבין המישטר הנאצריסטי הפרגמטי-ניסיוני הוליד את אחד המאבקים החשובים ביותר בשנות ה-60 בעולם הערבי.

ראשיתה של "מפלגת התחייה הערבית" בשנת 1940, שעה שהוגי-הדעות שלה, מישל עפלק הנוצרי (יווני-אורתודוקסי) וצלחא אד-דין אל-ביטאר המוסלמי התאכזבו מהקומוניזם הבינלאומי כפתרון לבעייה הלאומית של סוריה. מישל עפלק, יליד שנת 1909, קנה את השכלתו ב"סורבון" ועבד כמורה תיכוני בדמשק. זמן מה השתייך למפלגה הקומוניסטית הסורית כחבר מן השורה ואף כחבר הוועדה המרכזי שלה. גורם מרכזי להבנת הלבטים על עפלק הינה דתו הנוצרית, שכן ראשיתה של התפיסה הלאומית הערבית כרוכה באסלאם מחד גיסא, ואילו תחושת הייחוד העדתי אצל הנוצרים חזקה עד היום, מאידך גיסא. על רקע זה ניתן להבין את גישתו החילונית לבעיות המדינה והחברה, והתרחקותו לנוצרי סורי מפעילות מדינית בדרג ממשלתית. גם מבחינה אישית לא התאימו סגולותיו של עפלק למדינאות מעשית. צלחא אד-דין אל-ביטאר, שנולד למשפחה מוסלמית, בדמשק ב-1912 והתיידד עם עפלק בפריס, ממזג באישיותו את איש המחשבה ואיש הארגון והמדינאות המעשית. ב-1946 נוסד ביטאון המפלגה "אל-בעת" בעריכת ביטאר, ובאותה שנה נקרא כנס

¹⁰ עיין בפרק המזרח התיכון מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך, בסעיפים: "קווי ההתפתחות של התנועה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם השנייה"; "מאפייניה של התודעה הלאומית הערבית אחר מלחמת העולם השנייה"; "האחים המוסלמיים"; "התנועה הפן-סורית".

היסוד של המפלגה ואושר מצעה. שנה לאחר מכן נבחר עפלק למנהיג המפלגה, ואילו ביטאר נבחר כמזכירה הכללי. בבחירות שהתקיימו בשנת 1947 נכשלו כל מועמדי המפלגה. רק בשנת 1949 נכנסו לבית-הנבחרים שלושת צירי המפלגה הראשונים ממחוז הפרת וממחוז לודקיה. בכך הפכה המפלגה לגלעין של כוח מדיני עממי בסוריה. הפיכת חוסני אז-זעים קודמה בברכה על ידי עסקני "אל-בעת", אולם חיש מהרה נרדפו המנהיגים והוטלו לבית-הכלא. בתקופת חנאווי כיהן עפלק זמן קצר כשר החינוך הסורי, אולם מאז הפיכתו השנייה של שישֶפְלִי ופיזור כל המפלגות (1952), ירדה "אל-בעת" למחתרת; ביטאר ועפלק השלימו ביניהם וגילו בצוותא ללבנון ולאיטליה. בגלות נתהדקו הקשרים עם אכרס חוראני, מנהיג המפלגה הערבית-הסוציאליסטית, שהתוודע לשני המנהיגים עוד בשנת 1949, וכך קרם האיחוד עור וגידים.

בניגוד לעפלק התיאורטיקן, אכרס חוראני הינו איש מעשה מובהק. הוא נולד בחמת ב-1911 למשפחה מוסלמית בעלת קרקעות מועטים. את השכלתו המשפטנית קיבל בדמשק, בניגוד למנהיגי "אל-בעת", שבאו במגע ישיר עם תרבות המערב. ב-1943 נבחר כציר חמת לבית הנבחרים וריכוז את הסניף המקומי של "המפלגה הסורית הלאומית" מיסודו של סעאדה. שלוש שנים לאחר מכן גורש ממפלגת סעאדה באשמת מעילה בכספים. הוא ארגן את מפלגתו על בסיס משפחתי ככנופיית חוראני וליכד את האיכרים הזעירים ומחוסרי הקרקע במלחמתו נגד הפיאודלים הגדולים של אזור חמת (משפחות בראזי ובארודי). הבסיס המשפחתי שימש גלעין ליסוד המפלגה הסוציאליסטית הערבית בשנת 1950. מפלגתו זכתה לתמיכה המונית במחוז חמת ובהר העלווים, והייתה זו, למעשה, מפלגת האיכרים הראשונה בעולם הערבי. בבחירות של שנת 1954 נחלו מועמדיו ניצחון מכריע על מועמד עתודי הקרקע המקומיים. פעולתו המדינית והארגונית של חוראני הייתה בבחינת שילוב טקטי של כוח צבאי למחצה עם יחידת לחץ מדינית. מפוזי קווקג'י, שניהל את המרד בחמת נגד הצרפתים בשנות ה-20, למד חוראני להעריך את יסוד הכוח הצבאי. ב-1948 הצטרף לידידו אדיב שישֶפְלִי בראש קבוצת הנוער החמתי שיצאה למלחמה בא"י. כך הוכנס בסודם של הקצינים שחוללו את ההפיכות החל משנת 1949. הוא נטש את זעים לאחר דעיכת יוקרתו, תמך בחנאווי ונטשו מכיוון שחנאווי נשען על "מפלגת-העם" בחתירתו לקראת האיחוד עם עיראק. חוראני השתתף בפועל בהפיכת ידידו שישֶפְלִי והצליח לבצר לעצמו מעמד בין הקצינים הזוטרים דאז, כגון מוצטפא חמדון, שהרים את נס המרד בשישֶפְלִי בשנת 1954, ועבד אל-חמיד סראג', ראש שירותי הביטחון בקע"ם, שהשתייך אף הוא לחבורה של חוראני בחמת. דרכו המדינית הנפתלת העידה על אופורטוניזם מדיני מובהק וראייה למרחוק.

מפלגת "אל-בעת" בין 1954–1958

האיחוד בין מפלגותיהם של עפלק, ביטאר וחוראני נראה כמוצלח מכל הבחינות, מכיוון שהמפלגות והאישים השלימו זה את זה. לשתי המפלגות היה צביון משותף שהתבטא במהפכנות, בהישענות על האינטליגנציה, האיכרים והפועלים. שתיהן היו אנטי-אימפריאליסטיות ואנטי-מערביות קיצוניות וצידדו בחזון האיחוד המדיני הבין-ערבי. גם ההרכב המפלגתי המאוחד התגבש להפליא, שכן בעוד שמפלגת "אל-בעת" הייתה מקובלת בחוגי האינטליגנציה בכלל, וחוגי דמשק בפרט, וקיימה כבר סניפים מחוץ לסוריה, הרי שחוראני הביא עמו את היסוד העממי של תומכים מכפרי השפלה הסורית ומבין קציני הצבא הזוטרים. עפלק סיפק את האידיאולוגיה וחוראני הביא עמו את המיומנות המדינאית המעשית.

המפלגה המאוחדת פעלה במחתרת בימי שישֶפְלִי ונטלה חלק חשוב בהפלת משטרו, באמצעות מוצטפא חמדון, מחבורת חוראני בחמת. הבחירות משנת 1954 הציגוה כמפלגה השלישית בגודלה (16 צירים מתוך 142) ומספר ציריה התרבה מבחירות לבחירות. עד שנת 1956 נשארה המפלגה באופוזיציה והרחיבה את רשת סניפיה וארגונה על בסיס אישי ולא

משפחתי, כפי שנהוג במפלגות באירופה. בהר הדרוזים פעל מנצור אל-אטרש בארגון המפלגה וסייע בנייתו קשרי הנאמנות הישנים למשפחות הפיאודליות הגדולות, כולל משפחתו. בשנת 1955 הכריעה המפלגה נגד השקפתו של צירה הראשון, גילאל אס-סייד, איש דיר אז-זור, ששאף לליכוד סוריה עם עיראק. החל משנה זו גלשה המפלגה לפעילות ענפה למען האיחוד עם מצרים הנאצריסטית. באותה שנה נרצח איש המפלגה, הקולונל עדנאן אל-מלאכי, וכתוצאה מכך נחלשה השעת המפלגה בצבא. ההתפתחות השלישית והחשובה ביותר בשנת 1955 הייתה אכוונת האוריינטציה לעבר ברית-המועצות וביצוע עיסקת הנשק הראשונה עם רוסיה, שקדמה לעיסקה הציכית-מצרית. כתוצאה מכך התחזקה המפלגה הקומוניסטית הסורית שהפכה ליריב רציני לאנשי "אל-בעת" ברחוב הסורי. מהלך עניינים זה הביא את ראשי המפלגה לשאוף לאיחוד מהיר עם מצרים כתריס מפני ההשתלטות הקומוניסטית. מאז שנת 1955 רווחה בסוריה תחושת הסכנות המתמידות מבחוץ מצד תורכיה, עיראק וישראל. גורמי הפירוד המסורתיים בסוריה, הפיצול העדתי והדתי, בתוספת לקחי המפלה הערבית בא"י בשנת 1948 והתבוסה המצרית בסיני בשנת 1956 – תרמו לאי-היציבות המתמדת ולהיעדר תחושת הביטחון הפנימי בסוריה.

מפלגת "אל-בעת" היה נתונה בשנים אלה בצבת של מלקחיים מדיניים: מצד אחד, טרם נמוגו חששותיה מפני ליכוד החוגים השמרניים במדינה עם עיראק והמערב. מצד שני, היא חששה מפני התגברות המפלגה הקומוניסטית המקומית נוכח הידוק הקשרים עם ברית-המועצות. מבחינה מסוימת נקלעה מפלגת "אל-בעת" למצב דומה למצבה של "מפלגת-העם" בשנת 1949, שעה שזו האחרונה ביקשה להינצל מהסכנה המאיימת כביכול, מצד ישראל, ומצד הכוחות המהפכניים מבפנים באמצעות האיחוד עם עיראק. הפתרון של ראשי "אל-בעת" לגבי מצבה של סוריה בשנות ה-50 האמצעיות היה – איחוד עם מצרים המהפכנית. בשנת 1956 הצטרפה המפלגה לממשלה הקואליציונית, כשביטאר קיבל את תיק החוץ וח'ליל כלאס, נוצרי מחמת, נטל את תיק הכלכלה. ראשי המפלגה, בסיוע נאמניה מקרב הקצונה, תבעו עתה איחוד מלא ולאלתר עם מצרים במקום שילוב פדרטיבי. המאבק בין "אל-בעת" והקומוניסטים התעצם והלך בשנתיים האחרונות לפני הקמת קע"ם כיוון שתנאי פעילותן של שתי המפלגות דמו מבחינת הרקע והנסיבות. לשתיהן היו מהלכים בקרב חוגי האינטליגנציה, אך בעוד ש"אל-בעת" נתמכה על ידי האיכרים והפלאחים, שאבו הקומוניסטים את תמיכתם מהפועלים העירוניים. שתי המפלגות התבססו, בעיקר בסוריה ולשתיהן היו סניפים במרבית ארצות ערב האחרות. על גורל מפלגת "אל-בעת" לאחר פירוק קע"ם ידובר בפרקים הבאים.

ניתוח היסודות האידיאולוגיים

כתביו ונאומיו של מישל עפלק מהווים את הסיכום האידיאולוגי של מפלגת "אל-בעת", שכן עפלק נחשב למורה ההוראה העיונית במפלגתו ומצעו העיוני קדם להתארגנות מפלגתו. היפוכם של דברים אמורים באכרס חוראני, שהקדים את הקמת המסגרת המפלגתית להתוויית המצע העיוני.

עיקרי האידיאולוגיה הבעתיסטית ביום כדלקמן: הערבים מהווים אומה אחת בעלת שליחות עולמית. החתירה לאיחודם מהווה, אפוא, מושכל ראשון במעלה. האיחוד יושג רק לאחר שבירת כבלי הפירוד המסורתיים, שגורמיהם היו האימפריאליזם, הפירוד המשפחתי, הפיצול העדתי-דתי, הפער החברתי-כלכלי וההפרדה הטריטוריאלית. כוחות הפיצול מיוצגים על ידי השכבות הפיאודליות והרכושניות השליטות, ולכן יש למוטטן. ליד אידיאל האיחוד מופיעים האידיאלים האחרים – החירות והסוציאליזם. הסוציאליזם מהווה תנאי הכרחי לאיחוד הכולל, שכן ללא שוויון כלכלי ימנעו ההמונים מלהירתם למאבק האחדות הלאומית. הסוציאליזם מהווה את המשטר היחידי שיכול להגשים את האחדות בנסיבות הקיימות. האמצעים החשובים ביותר להשגת המשימות הינם החינוך וההדרכה, כלומר הטעמת היסוד הרוחני של המהפכה.

העם הערבי נתפס כיישות מיסטית-דתית והלאומיות מוטעמת כערך נצחי בהשוואה לערכים האחרים שהם זמניים. הגדרות אי-רציונאליות ורומנטיות אלה קוטביות על רקע הדיאלקטיקה הקומוניסטית ומהוות אתגר סמוי לאסלאם. האסלאם נתפס כדמות העבר של הלאומיות הערבית וההנחה היא, כי הערבים הטביעו את חותמם על האסלאם ולא ההיפך. ההשפעה ההגליאנית בולטת בניתוח גילוי הגניוס הערבי באסלאם ובערך המיוחס בהווה ללאומיות. האומה מתפרשת ככלי קיבול לערכים עליונים כלל-אנושיים, שכל קיומם מותנה בקיום האומה. תפיסה זו מעידה על מזיגה בין הרעיונות הלאומיים-ליבראליים של ראשית המאה ה-19 לבין הרעיונות הלאומנים-טוטליטריים של המאה ה-20. חירות הפרט צמודה לתחיית האומה הערבית מחד גיסא, ואילו ערכו של הפרט נמדד בתרומתו לקידום האומה, מאידך גיסא. הערובה להתגשמות האידיאלים מצוייה באורח עקרוני ומתמיד קע"ס. סבלו של העם בהווה מהווה כור-היתוך להשגת האחדות. יש בכך משום אפולוגטיקה לאומית המתובלת בלהט רומנטי-אידיאליסטי והאופייני לרוב הזרמים הלאומיים בקרב הערבים.

הסוציאליזם מהווה, כאמור, אמצעי להאדרת האומה הערבית, והוא חסר ערך מבחינת עצמיותו, כלומר הוא מהווה משטר כלכלי, אחד מני רבים, המתאים בנסיבות הקיימות לאומה הערבית. תפיסה זו מנוגדת לחלוטין לתפיסת הסוציאליזם המערבי המתבססת על מטריאליזם, בעוד שהסוציאליזם נוסח עפלק מהווה השלכה ממקור ההשראה רוחני-מוסרי, כלומר מעקרון הלאומיות. הסוציאליזם של עפלק מהווה השלכה ממקור ההשראה רוחני-מוסרי, כלומר מעיקרון הלאומיות. הסוציאליזם של עפלק אינו, בהכרח, חומרני. הוא אינו מוליך לצבירת נכסים תעשייתיים, אלא מעשיר את נכסי הרוח והחיים. שוויון האזרחים אינו, לדידו, שוויון בחלוקת מצרכים, אלא שוויון באפשרויות לפעולה. המסקנה המתבקשת מאליה היא, כי הסוציאליזם נוסח עפלק שונה לחלוטין מההגדרות המקובלות במערב. ואכן, עפלק שולל את הסוציאליזם המערבי ורואה בו סכנה לערבים. המאבק למען איחוד הערבים והמאבק נגד האימפריאליזם, כלומר נגד ההשפעה המערבית, הוכיחו את עצמם כמשלימים זה את זה להלכה ולמעשה. בניסוח זה מבטל עפלק את הבעיה של קביעת סולם עדיפויות לביצוע המשימות. דגש רב מושם על חינוך יסודי ומהפכני של העם. לאור האידיאלים ולאחר פירוט האמצעים להשגתם – מצטיירת תמונת משטר על-מעמדי. לכאורה, קיימת הפרדת הרשויות במתכונת המשטרים הדמוקרטיים-הפרלמנטריים, אולם במערך זה אין זכר למפלגות ואף לא נקבעו הליכי הבחירות. מסתבר, אפוא, שבמשטר המדיני לעתיד לבוא תמלא מפלגת "אל-בעת" את כל התפקודים והמשימות המוטלות על שאר המפלגות. המישטר הכלכלי מנוסח בצורת בעלות המדינה על אמצעי הייצור העיקריים ונכסי היסוד. הרכוש הפרטי המוגבל מהווה תופעה חיובית המבטיחה לפרט את חירותו האישית במסגרת הכללית של אינטרס האומה. הניסוח הכלכלי מהווה מעין פשרה בין משטר של "מדינת סעד" לבין קפיטליזם מוגבל. המצע הכלכלי אינו מציין את תפקידם של מנגנוני הניהול מטעם המדינה. לעומת זאת דוגל מצע זה בשירותים סוציאליים יסודיים ובהקמת בוררויות מטעם נציגי המדינה ונציגי האיגודים המקצועיים לשם הכרעה בסכסוכי עבודה. סעיפים החינוך של המצע מבליעים בתוכם את ענייני התעמולה וההסברה מטעם המדינה.

האידיאולוגיה של "אל-בעת" וסתירותיה¹¹

הערכת האידיאולוגיה של עפלק מחייבת את השוואתה לנתוני המציאות, ולאו דווקא את שפיטתה לאורם של ערכים מוחלטים והגדרות תיאורטיות בנוסח האסכולות המערביות. הסתירות הפנימיות באידיאולוגיה זו נובעות מעירוב התחומים של אסכולות מערביות שונות – אידיאליסטיות, רומנטיות, ליברליות, סוציאליסטיות, פשיסטיות ולאומיות. בעוד שבגרמניה, למשל, התפתחה הלאומיות האידיאליסטית-רומנטית ועברה שלבים מספר עד להתגבשות הנאציזם, הרי שבקרב אנשי "אל-בעת" משמשות בערבוביה תיאוריות אידיאליסטיות-ליברליות ומגמות טוטליטריות. המציאות המדינית מוכיחה, כי לאומנות אבסולוטית, ולוא גם בעלת סממנים אידיאליסטיים, מוליכה בהכרח למישטר אבסולוטי-דיקטטורי. סתירה נוספת מתגלית בין ההטפה למאבק טוטאלי ואלים לבין הביסוס ההומאני-עיוני של לאומיות אידיאליסטית. ספק רב אם דמותו של ג'מאל עבד אן-נאצר הזדהתה לחלוטין אם האוטופיה של המנהיג הלאומני-הערבי, למרות שנאצר לחם באימפריאליזם וחתר לאחדות ערבית (נוסח שיעבוד הערבים למצרים). בתקופת קע"ם נאלצה מפלגת "אל-בעת" לוותר על עקרונות החירות ולקדש את הדיקטטורה. לעומת הדצנטרליזציה המומלצת במצעה נאלצה המפלגה להשלים עם משטר צנטרליסטי חמור ביותר. עפלק סָכָךְ באפולוגטיקה כושלת על הדיקטטורה בחבל הסורי של קע"ם בהיתפסו לניסוח הטוטליטרי, כי המטרה מקדשת את האמצעים. חולשתה העיקרית של המפלגה במישור המעשי הינה – היעדר דמות של מנהיג כריזמטי, דוגמת עבד אן-נאצר במצרים. עפלק הינו תיאורטיקן, חוראני הינו מדינאי-אופורטוניסט, ואילו ביטאר מהווה, לכל היותר, מארגן מוצלח. הואיל ונאצר הופיע כמטאור בשמי הלאומיות הערבית, נאלצה מפלגת "אל-בעת", להירתם לעגלתו. האידיאולוגיה לוקה גם בהיעדר ערכים מוחלטים ומוגדרים מאחר ו"אחדות האומה", "חירות" ו"סוציאליזם" הינם רק אמצעים, נעלים לכשעצמם, להגשמת החזון המשיחי של שליחות האומה הערבית לעולם כולו.

"שליחות האומה" מהווה מושג ערטילאי ומעורפל לפי הגדרותיו של עפלק. ההמונים אינם מסוגלים לעכל מושג זה והוא מצטייר אצלם, במקרה הטוב ביותר, כשליחות דתית-מוסלמית. אמנם צמרת המפלגה דוגלת בגישה חילונית להוויות העולם, אולם דא עקא, שגישה זו הינה זרה להמונים. התכנון "הסוציאליסטי" של עפלק לוקה בחסר והוא מעורפל כמושגיו האחרים. הסוציאליזם מהווה, כאמור, רק אמצעי-ניסיוני הניתן לשינוי. אולם התרגום המעשי של הפעלת השיטה אינו מחוור די צרכו. בוויכוח הבין-מפלגתי עם הקומוניסטים – ידם של עסקני "אל-בעת" מצויה על התחתונה, שכן לקומוניסטים תכנית כלכלית מגובשת ודוגמאות מדיניות ברורות, כגון רוסיה וסין. גם במישור היחס לדת מתבלטת הגישה הקומוניסטית האתיאיסטית והחד-משמעית.

בתקופת קיומה של קע"ם נוצר פרדוקס מדיני: ההתמררות של המוני הסורים על קיפוחם הפך קרדום לחפור בו בידי הקומוניסטים, שהתחזו כמליצי היושר היחידים של המשטר הדמוקרטי בסוריה, ואילו אנשי "אל-בעת" נאלצו להגן על המשטר הרודני. בעיצומה של תקופת קע"ם נאלצה המפלגה להתפרק ויוקרתה הידרדרה במדרון תלול, שכן גורלה נקשר עם משטרו של נאצר, וגלי ההתמררות נגד משטר זה בסוריה גאו והלכו. פירוק קע"ם הביא, אפוא, למשבר אידיאולוגי ולהתפצלות כיתתית ואישית בצמרת "אל-בעת". על רקע זה גבר משקלם של הקצינים למיניהם, חסידי "אל-בעת" בעבר. המדינאים האזרחיים של המפלגה הפכו, למעשה, לשבויים בידי כיתות הקצינים. ייחודה הסגולי של "אל-בעת" ניטל ממנה במידה רבה לאחר כישלונה בעיראק, התפלגותה הפנימית והדחתה מעמדות השלטון על ידי עארף. בידודו המדיני של השלטון הצבאי-למחצה של קציני "אל-בעת"

¹¹ ניתוח זה, ושני הסעיפים הקודמים על מפלגת "אל-בעת", מבוססים על מאמרו של י' אורון – מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית – תולדותיה ורעיונותיה" (המזרח-החדש, כרך ט', תשי"ט 1959, חוברת 4 [36]).

בסוריה בשנים 5-1963 מוכיח, כי המפלגה עברה מזמן את שיאה והיא מצוייה בתהליך של שקיעה מתמדת.

סוריה לאחר מישטרו של שישְפְּלִי

ב-26 בפברואר 1954 ברח שישְפְּלִי מסוריה. שנת 1954/5 עמדה בסימן חידוש משחק המפלגות והסיעות הוותיקות – "מפלגת העם" ו"המפלגה הלאומית". אולם אחרי הקלעים ניצבו קציני הצבא שהדיחו את שישְפְּלִי, ובבית-הנבחרים נמצאו להם בעלי ברית נאמנים בצורת צירי מפלגת "אל-בעת". התקופה הנסקרת עומדת בסימן גידול השפעתה של מפלגה זו, התאוששות המפלגה הקומוניסטית ותחרותה עם קודמתה על ההשפעה בקרב ההמונים, והתערערות הדרגתית של המפלגות המסורתיות בתחום מדיניות החוץ מורגשת התפנית הברורה כלפי ברית-המועצות, ההופכת לגורם ראשון במעלה בסוריה, לאחר התמוטטות התכניות הבריטיות הפרו-האשמיות והתפשטות האכזבה ממדיניותן של ארה"ב. בתחום היחסים הבין-ערביים עולה יוקרתו של ג'מאל עבד אן-נאצר במרחב, ואילו עיראק נדחקת לקרן זוית מבודדת עקב הצטרפותה ל"ברית-בגדאד".

לאחר הפלת משטרו הרודני של שישְפְּלִי בסיוע הצבא, הוקמה ממשלת מעבר קואליציונית בראשותו של צברי אל-עסלי. אל-עסלי, שנולד בדמשק בשנת 1903 והוסמך כעו"ד, החל בעסקנותו המדינית בתקופת המרד הדרוזי הגדול. בשנות ה-30 הצטרף ל"גוש הלאומי" והחל משנת 1936 נבחר לבית-הנבחרים.

בהיעדרו של שוכרי אל-קוותלי, שברח מפני חוסני אז-זעים בשנת 1949, הפך אל-עסלי למנהיגה הראשי של "המפלגה הלאומית", יריבתה של "מפלגת העם". הוא הצטיין באופורטוניזם ובמדיניות חמקמקה עלממשלת אל-עסלי הוטל לערוך את הסידורים לקראת הבחירות. לפיכך בוטלו חוקי החירום וכל המפלגות שפוזרו על ידי שישְפְּלִי זכו לחיים חדשים. ב-15 למרץ 1954 התכנס בית-הנבחרים בהרכבו הישן (מנובמבר 1949), וראש הממשלה הכריז על חידוש החיים המדיניים ועל חיזוק הידידות של סוריה עם כל מדינות ערב. במרוצת חודש יוני התפטרה ממשלת אל-עסלי ואת תפקידה המשיכה ממשלת מעבר אחרת בראשות סעיד אל-עאזי. אל-עסלי נאלץ להתפטר בלחץ הצבא מכיוון שהוחשד בחיזור אחר ארה"ב וטרם נטש את רעיון האיחוד עם עיראק. בפרוס חודש אוגוסט חזר לדמשק נשיאה המודח של סוריה – שוכרי אל-קוותלי – שגלה במצרים מאז מרץ 1949. הבחירות נערכו בשלהי ספטמבר ובראשית אוקטובר, כשמספר בעלי זכות הבחירה התקרבו ל-2 מיליון וכ-900 מועמדים נאבקו על 142 המושבים בבית-הנבחרים. חלוקת המושבים הראתה על 64 – "בלתי תלויים". אלו היוו קובץ של צירי פרלמנט, שכונו גם "הגוש התחוקתי" (דסתורי). גוש זה, בדומה ל"גוש-הדמוקרטי" של ח'אלד אל-עט'ים, לא היווה מפלגה מוגדרת, אלא התאגדות של צירים שחברו יחד מטעמים אישיים ומתוך נטייה דתית-מוסלמית. בתקופה מסוימת עמד בראש גוש זה יריבו המושבע של ח'אלד אל-עט'ים, מוניר אל-עג'ילאני, אשר תמך בשעתו בתכנית "סוריה רבת" של המלך עבדאללה. להלן נהה אחר תכנית "הסהר הפורה" בשיתוף עיראק, אולם עם עליית יוקרתו של נאצר בעולם הערבי, פנה אל-עג'ילאני עורף לרעיונותיו הקודמים והעלה מס שפתיים למצרים. בשלהי שנת 1956 הואשם בקשירת קשר נגד המדינה. הצירים "הבלתי-תלויים" נחשבו למתנגדי ההשתלטות של חוגי השמאל על סוריה. במקום השני בבחירות זכתה "מפלגת-העם" (30 צירים), "המפלגה הלאומית" (19), "אל-בעת" (16), ונציגי השבטים (9), "המפלגה הסורית הלאומית" (2), "המפלגה השיתופית הסוציאליסטית", סיעה ימנית אופוזיציונית שנוסדה בסוף שנות ה-40 והונהגה על ידי פייסל אל-עסלי (2) והמפלגה הקומוניסטית (ציר אחד). היה זה ח'אלד בכדאש, מזכיר המפלגה, אשר זכה בדמשק ב-16,500 קוחות, היינו באלף קולות יותר מצברי אל-עסלי. סיכום הקולות שהוענקו לו הצביע על הפופולאריות שלו בדמשק, כשרק ח'אלד אל-עט'ים השיג מספר רב יותר של קולות.

בשלהי אוקטובר, בראשות פארס אל-ח'ורי, אותו מדינאי נוצרי ותיק מראשי "הגוש הלאומי" בעבר ובעל הנטיות המדיניות הקיצוניות. ח'ורי הרכיב ממשלה קואליציונית בת 5 שרים מ"מפלגת-העם", 3 מ"המפלגה הלאומית" ו-3 "בלתי-תלויים". הממשלה התחייבה לנקוט בקו של נויטרליות במאבק העולמי הבין-גושי. קואליציה ימנית זו לא כללה את מפלגת "אל-בעת" שעסקה בשנתיים הבאות (6-1954) בהרחבת שורותיה ובכריתת בריתות עם מפלגות אחיות בלבנון ובירדן. עסקני "אל-בעת" העמיקו את קשריהם עם "המפלגה הפרוגרסיבית-הסוציאליסטית" בלבנון, בראשותו של כמאל ג'ונבלט, ועם "מפלגת התחייה הערבית" בירדן, בהנהגת עבדאללה אר-רמאווי. הם הקימו חזית ליכוד משותפת, שדגלה בסוציאליזם, באיחוד כלל-ערבי, תוך המשכת המאבק באימפריאליזם, בנקיטת עמדה נויטרלית במאבק בעולמי.

בדצמבר 1954 אישר בית הנבחרים את חוק החנינה הכללית לכל העצירים המדיניים מתקופת שישפּ'לי. עם זאת גילתה הממשלה יד חזקה כלפי "האחים המוסלמיים" וסגרה את בטאונם עקב התקפותיו הנזעמות על נאצר שחיסל את הארגון במצרים. במישור הבינלאומי תמכו נציגי סוריה במרבית ההצעות הסובייטיות שהועלו באו"ם. הפעילות הקומוניסטית הפנימית גברה ביותר באמצעות מפגני "תנועת השלום" ומחוות האהדה לעם האלג'ירי במאבקו נגד צרפת. בבית-הנבחרים גבר הלחץ על הממשלה שתנתק כליל את יחסיה עם צרפת. בתקופת כהונתה של ממשלת אל-ח'ורי התחדשו שביתותיהם של פועלי המטוויות בחלב (באפריל) ופועלי דמשק (ביוני). השביתות הסתיימו, כרגיל, בהפגנות סוערות ובהתפשרות בין הצדדים.

בפברואר 1955 נפלה ממשלת אל-ח'ורי, שהואשם בסטייה פרו-עיראקית וצברי אל-עסלי כונן שוב ממשלה חדשה. הפעם הייתה זו ממשלה קואליציונית מורחבת ונציג מפלגת "אל-בעת" השתתף בה לראשונה כשר הבריאות. היו אלה ימי חתימתה של "ברית בגדאד" (24 בפברואר 1955), שעוררה סערה מדינית מופלגת במזרח-התיכון כולו. ממשלת אל-עסלי ניסתה לנקוט תחילה עמדת ביניים בין מצרים לעיראק, אולם במרץ 1955 הגיעה לכלל הסכם עם מצרים וסעודיה בדבר שלילתה העקרונית של "ברית בגדאד" והקמת פיקוד צבאי משותף למדינות ערב שתצטרפנה לארגון ההגנה הערבי. כן הוסכם להצמיד את כלכלתן של מדינות הארגון המוצע לקראת איחודו מודרג. בהסכם זה הוכנסה סוריה סופית למחנה המצרי-סעודי וניערה את חוצנה מתכניות ההגנה של מעצמות המערב. במקביל לכך הוחמרו יחסיה עם עיראק ותורכיה. רק צרפת נקטה עמדה נויטרלית ונמנעה מללחוץ על סוריה להצטרף לאחת הבריתות האפשריות. גלישתה של סוריה לעבר המחנה המצרי-סעודי החריפה את המאבק והתככים הפנימיים בתחומיה. המתוחות הפנימית הגיעה לשיאה עם רציחתו של קולונל עדנאן אל-מאלכי, מפקד אגף המבצעים במטכ"ל הסורי, מנאמניה המובהקים של מפלגת "אל-בעת", ומתנגד מושבע לעיראק. הרצח בוצע ב-23 באפריל על ידי מתנקש מ"המפלגה הסורית הלאומית". במרוצת אפריל 1955 התקיימה הועידה האפרו-אסיאתית בבאנדונג שבאינדונזיה. ממשלת סוריה יוצגה על ידי ח'אלד אל-עט'ים, "הפיאודל האדום", שכיהן באותה תקופה כשר החוץ ונהנה מתמיכתו הפרלמנטרית של "הגוש הדמוקרטי". גם בוועידה זו הובלטה גישתה הנויטרליסטית של סוריה במאבק הבין-גושי. נויטרליזם זה הפך בהדרגה ל"נויטרליזם חיובי", היינו להכרעת הכף המדינית לטובת הגוש הסובייטי.

המערך הפנימי בסוריה עד לאיחוד עם מצרים

ביוני 1956 חזר והקים צבאי אל-עסלי "קואליציה לאומית", שהוקצו בה שני תיקים מיניסטריאליים חשובים למפלגת "אל-בעת", ובכך הורגש ביתר שאת משקלה של המפלגה בחיים המדיניים הפנימיים. צלאח אד-דין אל-ביטאר התמנה לתפקיד המפתח של שר החוץ, ואילו ח'ליל אל-כלאס הנוצרי, איש אמונו של חוראני מחמת, התמנה לשר הכלכלה. הפקדתם של שני תיקים חשובים אלה בידי אנשי "אל-בעת" סימנה את תהליך השתלטותה המהירה של המפלגה על המנגנון הממשלתי ושירותי הביטחון הפנימיים. המפלגה נהנתה,

כזכור, מתמיכה עקבית מצד חבר הקצינים, שחולל את ההפיכה נגד שישפּלִי, והווה את משענתה העיקרית. בשלהי שנת 1957 נבחר אכרם חוראני כיו"ר בית-הנבחרים כסגנו של הנשיא שוכרי אל-קוותלי.

במקביל להתחזקותה של מפלגת "אל-בעת" יש לציין את השתלטות המפלגה הקומוניסטית על האיגודים המקצועיים העירוניים ברחבי המדינה. מפלגה זו נהנתה מאהדה עממית נרחבת, הן כתוצאה ממדיניותה המזרח-תיכונית של ברית-המועצות ועיסקות הנשק שלה עם מצרים וסוריה, והן הודות לפעולותיה השיטתיות בשטחי הארגון והתעמולה, שבוצעו לפי המתכונת הקומוניסטית הקונספירטיבית הבינלאומית. בהתאם למדיניותה של ברית-המועצות ניצלה המפלגה הקומוניסטית הסורית את הגל הגואה של הלאומנות הערבית והשנאה לאימפריאליזם המערבי לצרכיה היא. מנהיג המפלגה, ח'אלד בכדאש, נולד למשפחה כורדית בדמשק בשנת 1912 והשתלם במשפטים בבירה הסורית. את פעילותו המדינית החל בהשתתפות במאבק הלאומי נגד הצרפתים. החל משנת 1936 כיהן כמזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית של סוריה ולבנון, נידון למאסר שלוש פעמים, גלה לברית-המועצות והשתלם שם. בשנת 1937 חזר ללבאנט ולרוב פעל במחתרת. בבחירות משנת 1954 נבחר לפרלמנט הסורי וב-4 השנים שלאחר מכן התבלט ביותר בפעילותו בזירה עם אנשי "אל-בעת" בדחיקת רגליהם של אנשי המשטר הישן ובמאבק האנטי-אימפריאליסטי.

שותף מוזר במקצת למפלגות השמאל בסוריה נמצא בדמותו של ח'אלד אל-עשם, שכיהן חליפות כשר החוץ ושר ההגנה בפועל. עט'ם, יליד שנת 1900, נחשב לאחד מגדולי אנשי העסקים בדמשק, הוא שימש כנשיא התאחדות התעשיינים וייסד את חברת המלט הסורית. בימי שלטון וישי בסוריה מונה לראש ממשלת סוריה, וכיהן בתפקיד זה בשנת 1949 ומספר פעמים בשנת 1951. לאחר מיגור שלטונו של שישפּלִי התייצב לבחירות בשנת 1954 כ"בלתי-תלוי" וזכה ברוב קולות המצביעים בדמשק. דרכו המדינית של עט'ם בתקופה הנסקרת העידה על אופורטוניזם וגמישות. חלק מהצירים "הבלתי-תלויים" אורגן על ידיו ב"גוש-הדמוקרטי", שהיווה כ-1/6 מכלל חברי בית-הנבחרים. ח'אלד אל-עט'ם גמר אומר, כנראה, להגיע לכס הנשיאות בסוריה, למרות שנכשל בהתמודדותו עם שוכרי אל-קוותלי בשנת 1954. מאז ואילך שיתף פעולה עם עסקני "אל-בעת" ורשם את נכסיו הרבים על שמות בני משפחתו ומקורביו על מנת להכשיר את הופעתו כ"אנטי-פיאודליסט". עט'ם הזדהה במדיניות הערבית והבינלאומית עם נאצר והיה חסיד נלהב לשיתוף הפעולה הערבי עם רוסיה הסובייטית. תמיכתו במצרים לוותה בהסתייגויות ברורות ממשטרו של סעוד, מלך ערב הסעודית, שתמך באל-קוותלי, יריבו של עט'ם.

הצירוף המשולש בין מנהיגי "אל-בעת", אנשי ח'אלד אל-עט'ם וחלק ניכר מהקצונה הסורית הווה את הגלעין השמאלני בשלטון הסורי. הקומוניסטים, ובראשם בכדאש, הוו תומכים פאסיביים לצירוף זה, אולם בעת ובעונה אחת התחרו נמרצות עם מפלגת "אל-בעת" על הבכורה ברחוב הסורי. ברם הצירוף הנ"ל לא שלט בצורה בלעדית על סוריה, אלא נאלץ לקיים שותפות רעועה עם מספר גורמים שמרניים, שהעדיפו מטעמים שונים לשותף פעלה עם חוגי השמאל. בראש ובראשונה יש להזכיר את "המפלגה הלאומית", אחת משתי המפלגות הסוריות הוותיקות ביותר, אשר צמחו מתוך "הגוש הלאומי" שעמד בראש המאבק נגד הצרפתים. המפלגה נשענה על עתודי הקרקע ואנשי העסקים, במיוחד בדמשק; ומכאן ששותפותה עם חוגי-השמאל נראתה מלאכותית למדי. במדיניות החוץ הזדהתה המפלגה, כללית, עם הקו המצרי. דא עקא, שהעמקת שיתוף הפעולה עם ברית-המועצות עוררה חששות כבדים והביאה לפרישת הסניף הגדול של חלב משורות המפלגה. מזכירה של "המפלגה הלאומית", צברי אל-עסלי, עמד בראש שלוש ממשלות בין השנים 1954–1958, ומשנת 1956 ואילך עמד בראש "הקואליציה הלאומית", שהקיפה את כל המפלגות פרט לקומוניסטים. עם משתפי הפעולה עם השמאל נמנה גם המשפטן, ד"ר מאמון אל-כַּזְבִּירי, שכיהן כשר המשפטים בממשלת אל-עסלי. כזברי נחשב בשעתו לאחד מעוזריו הראשיים של הקולונל שישפּלִי ועמד בראש "תנועת השחרור הערבי" ("את-תחריר"), שהוקמה באוקטובר

1952 על ידי הרוזן הסורי. בפרוס שנת 1956 חידשה התנועה את פעילותה וכזברי בא במגע ובקשרים הדוקים עם קבוצת קצינים סוריים, ממקורבי שישפלי בעבר, שהתנגדו להשתלטותם של הקצינים השמאלניים על הצבא. בראשם עמד כנראה הקולונל עבד אל-חמיד אס-סראגי.

אחרון אחרון משתפי הפעולה עם החוגים השמאלניים היה שוכרי אל-קוותלי. מנהיג לאומי ותיק זה, שהחל את הקריירה המדינית שלו במאבק נגד העות'מאניים ומונה למושל דמשק בימי פייסל, הפך לאחר הדמויות המרכזיות במאבק נגד הצרפתים. הוא נבחר פעמיים לנשיאות המדינה (ב-1943 וב-1948) והוגלה על ידי הקולונל זעים בפרוס שנת 1949. במקום גלותו בקהיר הידק את קשריו עם כת הקצונה המצרית. סמוך לגמר כהונתו של האשם אל-אתאסי כנשיר המדינה, חזר אל-קוותלי לסוריה, ובאוגוסט 1955 נבחר לנשיאות בפעם השלישית, לאחר שהכריע את יריבו ח'אלד אל-עטיס. אל-קוותלי עתיד היה למלא תפקיד מכריע באיחודן של סוריה ומצרים בשנת 1958. כנשיא המדינה לא היה אל-קוותלי מקובל על חוגי הצבא, שזכרו לו את עוון-נעוריו והאשמותיו נגד ראשי הצבא באחריות למפלה בא"י. אל-קוותלי התגלה כידי המובהק של המלך סעוד, כפן-ערבי וכפרו-מצרי מהימן. למרות הסתייגותו מחוגי השמאל לא נמנע אל-קוותלי מלבקר בברית-המועצות בעיצומה של מערכת סיני (בשלהי שנת 1956). הוא התקבל שם בכבוד רב. מאחר והנשיא הסורי היה נתון להשפעת ידידו, המלך סעוד, ולאור השינוי שחל בעמדתו של סעוד כלפי מצרים, ניסה אל-קוותלי את כוחו בבלימת עלייתה של מפלגת "אל-בעת". אולם הוא נסוג עד מהרה מניסיון סרק זה והפך למצדד נלהב באיחוד סוריה ומצרים כתריס בפני נפילת המדינה לידי הקומוניסטים. מול הקואליציה הפרו-מצרית התייצבה הגדולה שבמפלגות האופוזיציה – "מפלגת העם", שפרשה מהממשלה בשלהי שנת 1956. כ-1/4 מכלל צירי הפרלמנט השתייכו למפלגה זו. בדומה ליריבתה "המפלגה הלאומית", צמחה גם "מפלגת-העם" מתוך "הגוש הלאומי" שנשא את נס המאבק המדיני בצרפתים. מדיניותה המסורתית של המפלגה הייתה פרו-עיראקית, ובתקופה מסוימת היא נטתה לשתף פעולה עם "ברית-בגדאד". אולם הגישה הפרו-עיראקית הוסוותה לאחר מכן עקב התבדלותה של עיראק וחוסר הפופולאריות של גישה זו בקרב הציבור הרחב וחוגי הצבא. לעומת זאת הוטעמה הביקורת על משטר הדיכוי של הקואליציה הפרו-מצרית, בסיוע קציני הצבא, והובעה הסתייגות מההתקרבות לברית-המועצות. ביולי 1957 טענו דוברי המפלגה, כי ניתוק היחסים הממושך עם בריטניה וצרפת גרם נזקים חמורים לכלכלה הסורית. עיקר כוחה של "מפלגת-העם" התרכז בחלב ונשען על חוגי הסוחרים הגדולים ובעלי התעשייה. כמחצית מכלל צירי ברית-הנבחרים ממחוז חלב השתייכה למפלגה זו, והללו הוו למעלה ממחצית מייצגיה של "מפלגת-העם" בבית הנבחרים הדמשקאי. ביוני 1957 התפטר מנהיג המפלגה, רושדי פְּחִיֵא, מבית הנבחרים בעקבות התנגשויות מילוליות חריפות עם הציר הקומוניסטי ח'אלד בכדאש. כ-50 צירים אחרים איימו בהתפטרות על מנת לאלץ את הממשלה להתפטר, אולם בסופו של דבר חזרו בהם. נוסף ל"מפלגת-העם" כללה האופוזיציה קבוצת מיעוט, שפרשה מ"המפלגה הלאומית" ושייצגה את סניפה בחלב. לקבוצה זו יש להוסיף חלק מהצירים "הבלתי-תלויים", שהתאגד ב"גוש התחוקתי", בראשות מוניר אל-עג'לאני, וכן את הסניף הסורי של "האחים המוסלמים". מאז דיכויים של "האחים המוסלמים" במצרים על ידי נאצר עבר מרכז התנועה לדמשק. אולם הסניף הסורי לא התערב בדרך כלל בחיים המדיניים, בדומה למרכז המצרי. האידיאולוגיה התיאוקרטית של "האחים המוסלמים" גררה אותם לנקיטת מדיניות של התנגדות עקרונית להשתלטות חוגי השמאל הפרו-מצריים על סוריה, השתלטות שהיה בה כדי להחליש את השפעת הדת על חיי היום-יום והחיים המדיניים בכלל. התקשרותה הצבאית של סוריה למצרים, במרץ 1955, נתקבלה באיבה גלויה על ידי מנהיגי התנועה בסוריה אשר שמרו טינתם לנאצר עקב חיסול הארגון במצרים. כוחם של "האחים המוסלמים" היה גדול במיוחד באזור הפיתוח של הפרת בצפון-מזרח סוריה. בבחירות משנה לבית-הנבחרים, שנערכו במאי 1957, הציג השייחי מוצטפא אס-סבאעי, מנהיג

התנועה, את מועמדותו בדמשק. אולם למרות שנתמך על ידי "מפלגת העם" ו"תנועת השחרור" של ד"ר מאמון אל-כזברי (יורשו של שישְפְּלִי בתנועה), הוכרע מנהיג "האחים המוסלמיים" על ידי מתחרהו ממפלגת "אל-בעת".

גורם אחרון במערך האופוזיציוני הייתה "המפלגה הסורית הלאומית", גלגולה של מפלגת אנטון סעאדה, שהוקמה עוד בשנת 1935¹² למעשה, לא הייתה מפלגה זו בגלגולה האחרון יותר מתנועה טרוריסטית. לאחר קיומה של המפלגה נאסר בלבנון התפתחה שלוחה בסוריה. בבחירות 1954 נבחרו שנים ממועמדיה לבית-הנבחרים. באותה תקופה ארגנה המפלגה מחתרת לאומנית בתוך הצבא הסורי, ובראשה עמד הקולונל עיסאן ג'ידד (שנרצח בפברואר 1957 בבירות על ידי סוכני שירות הבין הסורי). מאז רצח הקולונל עדנאן אל-מלאכי,¹³ לסגן הרמטכ"ל וראש אגף המבצעים הסורי, באפריל 1955, ננקטו אמצעים נמרצים לטיהור הקצונה הסורית מתומכי "המפלגה הסורית הלאומית". המפלגה הוצאה אל מחוץ לחוק, ומנהיגיה נאסרו או ברחו. מאז ואילך התנהלו כל פעולותיה במחתרת, בעיקר מתחומי לבנון.

מבחינה פרלמנטרית, התקיים בשנת 1957 מעין שיווי-משקל בין הממשלה לבין מתנגדיה. כ-65 צירים תמכו בקואליציה וכמספר זה היו מתנגדיה מתוך 142 צירים. דא עקא, שבמציאות המדינית הסורית לא הייתה זה קנה-מידה ממשי להערכת יחסי הכוחות; שכן איכותו הדמוקרטית של המשטר הפרלמנטרי הסורי הייתה מפוקפקת ביותר, והשפעת בית-הנבחרים על עיצוב דמותו של השלטון הייתה בטלה בששים. מכל מקום, אלו נערכו בשנה זו בחירות חדשות, כי אז קרוב לוודאי, שהקואליציה הפרו-מצרית והשמאלנית הייתה זוכה לרוב מוחלט. מאחר ומעמדו של בית-הנבחרים הסורי כגורם משפיע היה רופף בלאו הכי, עלה בהכרח משקלו של הצבא בהתוויית מגמותיה המדיניות של סוריה. אולם מכיוון שהצבא לא היה בבחינת מיקשה אחד, יש צורך לנתח את יחסי הכוחות בקרב הצמרת הצבאית ערב האיחוד עם מצרים.

התמורות בצמרת הצבא והשפעתן על המדיניות הסורית

נעלה מכל ספק, כי הפיכת יולי 1952 במצרים וההפיכות הצבאיות בסוריה למן שנת 1949 ואילך נגרמו בעקיפין, אם לא במישרין, כתוצאה מהתבוסה הערבית במלחמת א"י. עובדה היא, שהזעזועים הקשים ביותר פקדו את המשטרים במצרים ובסוריה, שתי המדינות שבהן הלכו והחריפו עוד קודם לכן המתיחות החברתית הפנימית ואי-האימון של המוני העם, ובעיקר של האינטליגנציה הצעירה, בחוגים השליטים. ככל שהועבדה נראית מוזרה, הרי שאין כמעט חולקין עליה, כי כישלון המסע הצבאי הערבי נגד ישראל לא הוריד את קרנם של צבאות מצרים וסוריה בעיני עמיהם. אדרבא, משקלם של הצבאות במערך המדיני הפנימי של שתי הארצות עלה. הקצינים טענו, כי הם רומו על ידי המדינאים האזרחיים שגררום למלחמה, שעה שהם לא היו מוכנים לה. טענה זו התקבלה כמטבע עובר לסוחר, ובעזרתה טיהרו עצמם הקצינים מחרפת הכישלון במלחמת א"י ובעת ובעונה אחת ערערו את אושיות שלטונם של המנהיגים המסורתיים.

בסוריה בוצעה ההפיכה הראשונה עוד בטרם נחתם הסכם שביתת הנשק עם ישראל, בעוד שבמצרים התחוללה הפיכת הקצינים רק כשלוש שנים מאז תוך המלחמה. מסתבר, שהמפנה במצרים היה יסודי, בעוד שההפיכות בסוריה לא השאירו משקע עמוק, שהרי לאחר 5 שנות שלטון הצבא בסוריה, חזרו ההליכים המדיניים למסלולם הקודם ועקבות שלטונם של שלושה קציני-צבא נמחו לבלתי היפר. שלושת הקצינים הבכירים שתפסו את השלטון בסוריה – זעים, חנאווי ושישְפְּלִי – הסתייעו בצבא, אולם איש מהם לא הצליח להשתלט בשלמות על הצבא עצמו. ולפיכך, הסתיימו הפיכותיהם הצבאיות בהפיכות-נגד. ההפיכה

¹² ראה לעיל בפרק "המזרח התיכון מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך", בסעיף – "התנועה הפן-סורית".

¹³ אל-מלאכי היה ראש נאמניה של מפלגת "אל-בעת" בצמרת הצבא.

הצבאית במצרים התבססה לא רקע על העוצמה הצבאית, אלא זכתה במרוצת הזמן לאהדה כנה בקרב שכבות אוכלוסין נרחבות בזכות מאבקה המוצלח להוצאת הצבא הבריטי ממצרים, ובזכות הזדהותם של מחולליה עם שאיפות הרפורמה החברתית והאגרארית, שבוצעו בחלקן בהצלחה. בפני השליטים הצבאיים בסוריה לא עמדה משימה לאומית, שהרי עצמאותה המלאה של המדינה הושגה עוד קודם לכן, הצבאות הזרים פינוק לחלוטין, ואף לא היה לה חוזה צבאי עם אחת המעצמות, שהצריך מאבק על שינוי או ביטולו. בתחום הרפורמות החברתיות והכלכליות, שסוריה הזדקקה להן לא פחות ממצרים, לא הוכיחו עצמם השליטים הסוריים, ובמיוחד הקולונל שישֶפְלִי, כאישים בעלי רעיונות מתקדמים, השואפים בכנות להצעיד את עם לקראת קידמה חברתית וכלכלית. נוסף לכך מנהיגותם הלקוי, שנפל בהרבה מכושרו של נאצר, לקו השליטים הסוריים בהיעדר תכנית מדינית וחברתית מקיפה, שהייתה עשויה ללכד סביבם את העם והצבא גם יחד.

שישֶפְלִי, למשל, הצליח בכל זאת להחזיק ברסן השלטון כ-4 שנים תמימות בזכות תכססנותו והצלחתו לטפל במתנגדיו האפשריים בהתאם לנסיות, הן על ידי שוחד, הן על ידי דיכוי ומעצר והן על ידי חיסול פיזי. הקצונה הבכורה עמדה כל הזמן תחת פיקוח חשאי, ומפקידה לפקידה נערכו בה טיהורים מקיפים. כתוצאה מכך התקומם רוב הצבא נגד שישֶפְלִי, בפברואר 1954, ומיגר את שלטונו. גם לאחר תקופת שישֶפְלִי לא חדל הצבא מלהתערב במדיניות, והתככים המפלגתיים לא פסחו על קציניו. למרות קיומו של חוק שאסר על השתייכותם של אנשי הצבא לארגונים מדיניים, התפצלה הקצונה הסורית לפלגים מפלגתיים מובהקים. הנאמנות המפלגתית האפילה על חובת המשמעת והציות לפיקוד הגבוה. בתחום זה הפליאה לעשות מפלגת "אל-בעת", שהייתה קרובה לליבם של מרבית הקצינים הצעירים בדרגות הביניים. הקולונל עדנאן אל-מלאכי, שחלש על עמדת מפתח צבאית ופיקודית, היה מנאמני המפלגה. אישיותו החזקה והפופולאריות הרבה שלו הפכוהו תוך זמן קצר לאיש החזק ביותר בצבא הסורי עד להירצחו באפריל 1955. מעשה הרצח סימל נקודת שיא במאבק שניהלה "המפלגה הסורית הלאומית" האנטי-מצרית נגד השתלטות חוגי השמאל על הצבא. כפי שצוין לעיל, קיימה מפלגה זו רשת של תאים מחתרתיים בצבא בניהולו של עיסאן ג'דיד. דא עקא, שהשפעתה המצומצמת, הן בדעת הקהל והן בחוגי הצבא, הוליכה לשורה של מעשי טרור ורצח מדיניים. חודשים ספורים לאחר רצח אל-מלאכי נדמה היה, כי כת הקצינים השמאליים נשארה ללא מנהיג. מכל מקום, בשלב זה הייתה השפעת הצבא במדינה מצויה בשפל המדרגה. אחת התוצאות של חולשה זמנית זו. התבטאה בבחירתו המחודשת של שוכרי אל-קוותלי כנשיא המדינה, למרות התנגדותה של מפלגת "אל-בעת" ומרבית קציני הצבא. אולם במרוצת שנת 1956 החל להתבלט בצמרת הצבאית הלויטנט-קולונל עבד אל-חמיד אס-סראגי כמנהיגה החדש של כת הקצינים המקובלת על "אל-בעת". סראגי נחשב ללאומני-קנאי ולמעריך עיוור של ג'מאל עבד אנ-נאצר.

מאז שנת 1955 כיהן בתפקיד ראש "המשרד השני" (אגף המודיעין הממונה גם על המשטרה הצבאית) וביצר את השפעתו בצבא על ידי הצבת קציני מפלגתו בעמדות מפתח וטיהור שרידי הקצינים הפרו-עיראקיים, שהיו מאז ומתמיד מיעוט בצבא. נאמניו באו מדרגות הקצונה הנמוכות, וכן הצליח סראגי לקנות לעצמו חסידים רבים מחוץ לתחומי הצבא. בעיצומה של שנת 1956 הוחלף הרמטכ"ל הסורי, שֶׁפְתִי שוקייר (דרוזי לבנוני), בגנרל תופיק נט'אם אד-דין, אך לא היה בכך כדי לשנות את העובדה, שהאישיות רבת ההשפעה בצבא נמצאה בדמותו של סראגי.

בשלהי שנת 1956 הוערך סראגי כ"איש החזק" של סוריה כולה. עובדה היא, כי בתקופת קע"ם היה סראגי המנהיג הסורי היחידי שנאצר נתן בו אימון מוחלט, גם לאחר הקרע עם מנהיגי מפלגת "אל-בעת". גם לאחר טיהור הקצונה הסורית מהיסודות הפרו-עיראקיים, נותר חלק בלתי-מבוטל של קצינים בכירים שנמנה בעבר על חסידיו של שישֶפְלִי. קצינים אלה לא נבדלו מהאחרים בהשקפותיהם הפרו-מצריות והאנטי-עיראקיות, אולם הם חלקו על מגמותיהם הסוציאליסטיות, ובמיוחד התנגדו למימדי החדירה הסובייטית לארצם.

קצינים אלה לא הסתייגו משיתוף הפעולה המדיני במישור הממלכתי בין סוריה לברית-המועצות, כדוגמת השיתוף הסובייטי-מצרי, אלא התנגדו להתפתחות המדינית-הפנימית, שהצעידיה את סוריה בהדרגה לקראת משטר קומוניסטי למחצה. עד תחילת שנת 1957 ראו עצמם חסידי שישפלי בצבא חסרי אונים להתייצב נגד עלייתם המהירה של חוגי השמאל. הם העדיפו בלית ברירה לשחות עם הזרם ולשתף פעולה באופן אינדיבידואלי עם אנשי הקולונל סראגי. מצב זה השתנה זמנית, בפרוס שנת 1957, בעקבות היוזמה המדינית האמריקאית שהתבטאה ב"דוקטרינת אייזנהאור"¹⁴. מדיניותו החדשה של המלך סעוד וניצחונו הזמני של המלך חוסיין במאבקו נגד החוגים המתקדמים בירדן הביאו להתגבשות אותה קבוצת קצינים, אשר קיבלה את השראתה המדינית מ"תנועת השחרור", שהוקמה בשעתו על ידי שישפלי, והונהגה על ידי ד"ר מאמון אל-כזברי. בראש קבוצת קצינים "ימניים" אלה עמד לויטננט קולונל אמין אנ-נפורי, שכיהן בעבר כראש אגף כוח האדם במטכ"ל, והופקד לאחר מכן על אגף המבצעים בפיקוד הכללי. סיעה זו זכתה לתמיכת עקיפין מהיסודות השמרניים בצמרת המדינית, כגון הנשיא שוכרי אל-קוותלי, ראש הממשלה צברי אל-עסלי והרמטכ"ל תופיק נט'אם אד-דין. במחצית מרץ 1957 נתחדדו היחסים בין שתי הסיעות היריבות בצבא. על רקע זה החליטו הנשיא, ראש הממשלה והרמטכ"ל להחליש את מעמדה של הסיעה השמאלית בצמרת הצבאית. בעיצומו של חודש מרץ פירסם הרמטכ"ל, באישור הנשיא, ובעקיפת שר ההגנה ח'אלד על-עטיס, רשימת מינויים חדשים והעברות בצמרת הצבא. מטרת חילופי הגברי הייתה לסלק את הקולונל סראגי מהמטכ"ל ולהעבירו כנספח צבאי בקהיר או במוסקבה. פרסום הצו הטיל את סוריה למצב של מתיחות חמורה, על סף התמודדות פנים-צבאית. שר ההגנה איים לפטר את הרמטכ"ל שפרסם את הצו מאחורי גבו. הקצינים השמאליים סירבו לציית לפקודות ההעברות, ואילו הרמטכ"ל תבע בתוקף ציות משמעת, אך לבסוף נאלץ לוותר על חלק מהשינויים המתוכננים, ובמיוחד נאלץ הרמטכ"ל להשאיר את סראגי על כנו. ההתמודדות בצמרת הצבא הוכיחה לכל את איתנות מעמדם של סראגי ועמיתיו. הקצינים "הימניים" נאלצו להשלים עם עובדה זו. מכל מקום, בראשית אוגוסט 1957 מונה אנ-נפורי לחבר המשלחת הסורית, שניהלה את המו"מ בדבר הידוק קשרי סוריה עם ברית-המועצות וציכוסלובקיה. בשלהי אוקטובר 1957 נחתם הסכם בין הצדדים, לפי התחייבו ארצות הגוש המזרחי לקנות את הכותנה והתבואה של סוריה, ואילו ברית-המועצות הסכימה למתן אשראי לסוריה בסך 98 מיליון דולר, לתריסר שנים, בריבית של 2.5%. האשראי נועד לצרכי הקמת סכרים גדולים ותחנות כוח על נהר פרת ולפיתוח של כלל מערכת התחבורה ונמל לודקיה. מכיוון שבראש המשלחת הסורית עמדו שר ההגנה והרמטכ"ל, הרי שההסכם כלל בסעיפיו החשאי גם אספקת נשק ותחמושת.

ההסכם הסורי-סובייטי, על סעיפיו הגילויים והחשאיים, החמיר ביותר את יחסי סוריה ומעצמות המערב. בלונדון ובוושינגטון רווחה הדעה, כי סוריה נרתמה סופית למרכבה הסובייטית, וכי הקומוניסטים הסוריים שולטים למעשה מאחורי הקלעים. כשבוע לאחר חזרת המשלחת הסורית ממוסקבה, האשימה ממשלת דמשק את ארה"ב בתכנון קשר לשם כינון משטר חדש ופרו-מערבי. הנספח הצבאי האמריקאי גורש מדמשק ואילו השגריר הסורי ומזכיר השגרירות גורשו מווינגטון. ב-15 באוגוסט 1957 הודח הרמטכ"ל הסורי, תופיק נט'אם אד-דין, שעוד בחודש מרץ ניסה לסלק את סראגי מעמדת הכוח שלו במטכ"ל. חילוף הרמטכ"לים הווה צעד מכריע נוסף בתהליך השתלטותה של הכת השמאלית על צמרת הצבא הסורי. הרמטכ"ל הסורי החדש, הקולונל עפיף א-לבזרי, נולד ב-1914 למשפחה כורדית מכובדת בלבנון. החל משנת 1938 בצבא הסורי, לאחר שסיים את המכללה הצבאית בחומס. בשנות ה-40 השתלם בפריס והצטרף למפלגה הקומוניסטית הצרפתית. בתחילת שנות ה-50 יצא להשתלמות נוספת בצרפת ומאז עלה במהירות בגרם מעלות הפיקוד הצבאי. בפברואר 1957 כיהן כאב בית-הדין, ששפט את רוצחי הקולונל עדנאן אל-מאלכי. לתפקידו הרם

¹⁴ על "דוקטרינת אייזנהאור" ראה לעיל.

בצמרת הצבא הגיע בזרי מאגף כוח האדם. בעוד שהקולונל סראגי דגל בהידוק הקשרים עם ברית-המועצות מתוך שיקולים ערביים-לאומניים, הרי שבזרי הזדהה, כנראה, עם הקומוניזם גם מבחינה רעיונית. עם חילופי הרמטכ"לים בוצעו גם חילופים בפיקוד המשטרה והז'נדרמריה.

אישור מינוי של בזרי הוכיח, כי מעמדו של קוותלי התרופף במידה ניכרת, שכן קרוב לוודאי, שגם הוא נואש מהתקווה להתמודד בהצלחה נגד חוגי השמאל בצבא ובמדינה. התרופפות מעמדו ועליית השפעתה של המפלגה הקומוניסטית ברחוב הסורי-הניעוהו לבקש את האיחוד עם מצרים כעוגן הצלה, כפתרון ללבטיו האישיים ולמערך הפנימי המסוכסך והבלתי-יציב.

סוריה ומדינות המערב ערב האיחוד עם מצרים

הרקע ההיסטורי הביא את סוריה לנטירת איבה לשתי המדינות ששלטו בה: תורכיה וצרפת. שתייהן התגבשו בתודעה הלאומית-הסורית כאויבות התנועה הלאומית. לתורכיה זוכרים הסורים את עוון סיפוח חבל אסקנדרון (אלכסנדריה). אחרי מלחמת העולם הראשונה ונכלל חבל אסקנדרון (אלכסנדריה). אחרי מלחמת העולם הראשונה נכלל חבל זה בתחום המנדט הצרפתי על סוריה, כשהתורכים מהווים מיעוט ניכר. אולם עם גבור המתרחות הבינלאומית שקדמה למלחמת העולם השנייה, התמידו צרפת ובריטניה במאמציהן למשוך את תורכיה לצידן. במסגרת מאמצים אלה נחתם ב-23 ביוני 1939 הסכם צרפתי-תורכי, שלפיו הועבר כעבר חודש ימים חבל אסקנדרון לריבונותה של תורכיה. הסדר זה אושר אמנם על ידי חבר הלאומים, אולם הסורים לא הכירו מעולם בחוקיותו והמשיכו לתבוע לעצמם את החבל.

אחת התופעות הלוואי של היחסים הבלתי-ידידותיים בין סוריה לתורכי היו תקריות הגבל שהתרחשו מפקידה לפקידה. אולם תקריות אלה היו חסרות משמעות צבאית רצינית, ולא הטרידו, לכשעצמן, את שתי הממשלות. לכל אחת מהן היה יסוד רציני יותר לדאגה: סוריה חששה מפני כוחה הצבאי הגדול של תורכיה. אורכו של הגבול המשותף (כ-800 ק"מ) ותנוחתו הטופוגרפית הסבו לסוריה נחיתות אסטרטגית, שכן בִּסְפֵר התורכי משתרעים רכסים הרריים קשי-חדירה, ואילו בספר הסורי מתמשך מישור קל לחדירה ובלתי ניתן להגנה. תורכיה ידעה לנצל את יתרונה האסטרטגי וריכזה לעתים קרובות כוחות צבא לאורך הגבול על מנת ללחוץ בעקיפין על סוריה מבחינה מדינית. כך, למשל, דובר על לחץ תורכי מעין זה, שחל בפרוס שנת 1955, מייד לאחר חתימת "ברית-בגדאד", ומגמתו הייתה למנוע את הצטרפותה של סוריה לבריתות צבאיות נגדיות שניזומו על ידי מצרים. אם כי לתורכיה לא היה מה לחשוש מסוריה מבחינה צבאית, הרי שהתורכים גילו רגישות גוברת והולכת נוכח האפשרות שסוריה תיהפך לבסיס סובייטי קדמי. התפתחות מעין זו הייתה מערערת את מערך ההגנה התורכי, שפניו כלפי צפון, כנגד ברית-המועצות. אין תימא, אפוא, שתורכיה הייתה מוכנה לעשות את כל אשר לאל ידה על מנת למנוע התפתחות אפשרית מעין זו. אין גם כל תמיהה כשבמשפטי, הראווה, שהפכו לחלק משגרת החיים המדיניים בסוריה, הואשמה לעתים קרובות תורכיה בתכנון קשרים והפיכות לחיסול המשטר הסורי של שנת 1956-7.

יחסיה של סוריה עם צרפת לא היו מעולם לבביים במיוחד, שכן צרפת משלה בסוריה, בתוקף המנדט שניתן לה, כ-25 שנים תמימות, בניגוד לרצון הרוב המכריע של האוכלוסייה (כפי שציינה בשעתו ועדת קינג-קריין). רוב המדינאים הסוריים נמנו על האגף הקיצוני ביותר במחנה הערבי בהופעותיו האנטי-צרפתיות בקשר למאבק הצרפתי-ערבי בצפון-אפריקה ובקשר לנושאים אחרים. אולם הנתון החשוב ביותר להבנת מדיניותה של צרפת כלפי סוריה נעוץ במאבק הצרפתי-בריטי שהתנהל בזירה זו במשך עשרות שנים. עוד בראשית תקופת המנדט הצרפתי חתרו סוכנים בריטיים נגד השלטונות הצרפתיים, וניתן להניח בבריטניה, כי מרבית הקשיים שאפפו את הצרפתים במשך כל שנות שלטונם בסוריה נגרמו בהשראה בריטית חגיגית. בשלהי מלחמת העולם השנייה, לאחר הבסת צרפת על ידי גרמניה הנאצית והקמת "צרפת-החופשית" על ידי דה-גול ומצדדיו, הפעילו הבריטים לחץ כבד על "צרפת

החופשית", ובכלל זה לחץ צבאי, כדי לאלצה לקבל את תביעת הסורים והלבנונים בדבר עצמאות מלאה. בהשפעת לחץ זה, שנתמך גם על ידי ארה"ב וברית-המועצות, נאלצו הצרפתים לנטוש את סוריה ולבנון אף מבלי שניתן להם לעמוד על תביעתם, ששתי המדינות החדשות תכרותנה הסכמים עם צרפת במתכונת ההסכמים שנחתמו בין עיראק, מצרים וירדן – ערב קבלת עצמאותן – לבין בריטניה. צרפת לא שכחה לבריטניה את חלקה בדחיקת רגליה מהמזרח-התיכון, ועובדה זו הפכה יסוד חשוב במדיניותה המזרח-תיכונית של צרפת בכלל ודה-גול בפרט. אחת ממטרותיה של מדיניות זו הייתה הכשלת התוכניות העיראקיות-בריטיות בקשר ל"סהר-הפורח". מתוך רצון שלא לאבד לחלוטין את שארית השפעתה בענייני המרחב, עשתה צרפת מאמצים רבים לטפח את קשריה עם לבנון וסוריה. עד שנת 1955 לערך היוותה עדין צרפת את ספק הנשק העיקרי של סוריה ורבים מקציניה של סוריה השתלמו במכללות צבאיות צרפתיות. צרפת הייתה גם הלקוח העיקרי (להוציא את לבנון) של היצוא החקלאי הסורי, וכן תפסה מקום ראשון מבין כל המעצמות בתחום קשרי התרבות עם סוריה. למרות קיומם של קשרים אלה לא נודעה מעולם לצרפת השפעה מדינית גדולה בסוריה בדומה להשפעה הבריטית בירדן ובעיראק. היחס השלילי העקרוני של הסורים לצרפת לא השתנה מיסודו, אולם הם נאותו לקבל את הצעותיה השונות שלא הותנו בהסדרים מדיניים מיוחדים.

שלב חדש בחיכוכים הבריטיים-צרפתיים נפתח עם חתימתה של "ברית-בגדאד". ברית זו, שניזומה על ידי משרד החוץ האמריקאי והוגשמה על ידי משרד החוץ הבריטי בראשותו של אנתוני אידן, הוקמה ללא התייעצויות מוקדמות עם צרפת. הצרפתים נעלבו במידה רבה מההתעלמות הפוגעת ממדינתם, בעלת הקשרים ההיסטוריים עם ארצות הלבאנט. על רקע זה הפעילו הצרפתים את שארית השפעתם בדמשק על מנת לחזק את התנגדותה של סוריה לרעיון ההצטרפות לברית זו. אין, כמובן, להגזים במשקלה של ההשפעה הצרפתית, אולם ראוי לציין, כי בעניין זה מצאו עצמם הצרפתים בחזית אחת עם הסובייטים והמצרים, אם כי מתוך נימוקים שונים לחלוטין. כך, למשל, בבחירות שהתקיימו לנשיאות סוריה בשנת 1955 תמכה צרפת בעקיפין במועמדותו של ח'אלד אל-עטיס, שנודע כפרו-סובייטי מובהק, לעומת יריבו שוכרי אל-קוותלי, שהתפרסם בגישתו האנטי-צרפתית עוד מתקופת המנדט. אולם גישתה החריגה של צרפת כלפי סוריה הפכה לנחלת העבר מאז מבצע סואץ (1956). משלהי שנת 1956 הוטבע יחסה של סוריה לצרפת בחותם העובדה שזו האחרונה נטלה חלק נכבד במבצע הצבאי נגד מצרים. יתרה מזאת, שיתוף הפעולה הצבאי בין צרפת לישראל הכריע את הכף לניתוק היחסים הכלכליים בין סוריה לצרפת. על רקע זה ניתן להבין, כי פרסומי הסורים בשלהי שנת 1956 ובאמצע שנת 1957 בדבר סיכול קשרים נגד מדינתן – כללו האשמות חמורות נגד צרפת.

הופעתן הרשמית והמוצהרת של ארה"ב בזירה המזרח-תיכונית חלה בפרוס שנת 1957 עם פרסום "דוקטרינת אייזנהאור": כשהוכרז על תכנית זו הייתה סוריה קרובה יותר מכל מדינה אחרת במרחב "למרותו של הקומוניזם הבינלאומי", כפי שהצהיר אייזנהאור. מכיוון שעיקר מגמתה של המדיניות האמריקאית נועד לבלום את חדירת ההשפעה הסובייטית למזרח-התיכון, נקל היה לשער את התחדדות יחסיהן של סוריה וארה"ב. אמנם ב-21 באוגוסט הצהיר הנשיא אייזנהאור, כי "המצב הנוכחי בסוריה אינו מצדיק עדיין התערבות אמריקאית כלשהי" (לפי "דוקטרינת אייזנהאור"), אולם ימים ספורים לאחר מכן נפגש המומחה האמריקאי לענייני המזרח-התיכון, לוי הנדרסון, באיסטנבול ובביירות עם נציגי ממשלות תורכיה, עיראק, לבנון וירדן, ודווח לווישינגטון על המצב החמור השורר באזור. השליח האמריקאי המיוחד לא ביקר בדמשק וממשלת סוריה דחתה את "דוקטרינת אייזנהאור". יש לזכור, כי במשך רוב שנות עצמאותה סירבה סוריה בעקביות לקבל סיוע אמריקאי, עובדה שהעידה על קיצוניותה האנטי-מערבית, אשר עלתה אף על זו של מצרים. השינוי שחל במדיניותו של המלך סעוד והמפנה שהתחולל בירדן בתמיכתה הגלויה של אמריקה, הגבירו, ללא ספק, את חששותיהם של שליטי סוריה, בתקופה הנסקרת, מפני

האמריקאים. עוד בראשית שנת 1957 התלוננו שלטונות דמשק על חתירה מצד ארה"ב במטרה לחולל משבר כלכלי במדינה. ביולי הודיעה הממשלה הסורית על גילוי מזימה אמריקאית לחולל הפיכה מדינית בסוריה. "גילוי" זה לווה בסיפור בדים, שלפיו היתנו האמריקאים את תמיכתם במועמדי ההפיכה בכריתת שלום עם ישראל. גם ההבטחה שניתנה, כביכול, לקושרים בכוח, שארה"ב תתיר לסוריה לכבוש את לבנון, העידה על מגמת התעמולה הרשמית של ממשלת סוריה. כן הואשמו בהשתתפות בקשר – הרודן המודח שישפלי, הנספח הצבאי הסורי ברומא, אנשי "המפלגה הסורית הלאומית" ונציגים צרפתיים שונים בלבנון. ב-13 באוגוסט 1957 גורשו מדמשק הנספח הצבאי האמריקאי ושני דיפלומטים מסגל השגרירות. כזכור, הגיבה אמריקה בגירושו של השגריר הסורי בווינגטון. התפתחויות אלה חשמלו את יחסי סוריה וארה"ב והביאום עד משבר.

סוריה ומדינות הגוש המזרחי

תהליכי החדירה הסובייטית למזרח-התיכון תוארו בכללותם לעיל. ראוי לחזור ולהטעים, כי חדירה זו נישאה על גלי השנאה הערבית ל"אימפריאליזם", הינו למעצמות המערב הוותיקות, שלובתה בכל עוז על ידי האיבה הלוהטת לישראל. יחסן הידידותי של צרפת וארה"ב לישראל מחד גיסא והזדהותה של ברית-המועצות עם "השאיפות הלאומיות" של הערבים, כלומר השאיפה לחיסול ישראל וסילוק ההשפעה המערבית מהמזרח-התיכון, מאידך גיסא – סללו את הדרך בפני החדירה הסובייטית למרחב.

תנוחתה האסטרטגית של סוריה, קיצוניותה הלאומית ומשטרה הבלתי יציב הפכו ליעד הראשון של החדירה הסובייטית למזרח-התיכון ממוצאי שנת 1953. צעדיה הראשונים של ברית-המועצות לרכישת דעת קהל אוהדת בסוריה ננקטו בתחום המדיני. הווטו הפרו-ערבי של ברית-המועצות במועצת הביטחון הוטל בינואר 1954 על מנת למנוע קבלת החלטה בלתי-רצויה לסוריה בשאלת חפירת תעלת-הירדן על ידי ישראל. במרץ 1955 הופנתה הצעת הנשק הסובייטית הראשונה לערבים לעבר סוריה, מייד לאחר חתימת "ברית בגדאד", ולאחר שתורכיה ריכזה את צבאותיה לאורך הגבול התורכי-סורי כדי לחוץ על סוריה לבל תצטרף לברית צבאית עם מצרים. משרד החוץ הסובייטי החל באותה עת להשמיע גינויים נגד המאיימים על ביטחונה של סוריה (קרי – תורכיה), והביע את נכונותו לספק משלוחי נשק באמצעות אחת ממדינות הגוש המזרחי. ביטויי אהדה מדיניים אלה לוו על ידי מסכת מגוונת של מבצעים, שנועדו להגביר את ההשפעה הסובייטית בסוריה וליצור זיקה כלכלית ומסחרית בינה לבין ארצות הגוש המזרחי. הצעדים הללו כללו חילופי ביקורים של משלחות פרלמנטריות; הזמנות אישיות לביקורים בוועידות תרבותיות ומדעיות; זרם גובר והולך של מדענים, ארכיאולוגים, ספורטאים ואומנים סובייטים שהציף את סוריה; עידוד התיירות לארצות הגוש המזרחי על חשבון המארחים; הענקת מילגות לתלמידים סוריים; מבול של כתבי-עת, עיתונים וספרים שנמכרו בסוריה בחצי חינם; שפע של משלחות כלכליות שהגיעו מכל הארצות הקומוניסטיות, כולל סין, וחתימת הסכמי מסחר ותשלומים; השתתפות חברות מזרחיות במכרזים סוריים בינלאומיים; תצוגות מפוארות של מדינות הגוש המזרחי בירידיים השנתיים הבינלאומיים שבדמשק וכד'. בעת ובעונה אחת הוגדלו, כנראה, התמיכות הכספיות והוגבר תדרוכם של מנהיגי המפלגה הקומוניסטית הסורית.

בעקבות חתימת עסקת הנשק המצרית-צ'כית, באה בראשית שנת 1956 עיסקה דומה עם סוריה. במרוצת הזמן החלה גם ברית-המועצות עצמה לספק נשק לסוריה. במסגרת עסקות אלה קיבל הצבא הסורי מטוסי-סילון, טנקים, תותחים מתנייעים ואחרים, כלי רכב למיניהם וכמויות גדולות של נשק קל. משלוחי הנשק זרמו בתדירות עד האיחוד עם מצרים. בפרוס שנת 1957 הגיעו, בין השאר, משלוחי מטוסי סילון מהירים יותר (מדגם "מיג-17"). בעקבות משלוחי-נשק אלה נהר זרם גדול של מומחים וטכנאים סובייטים, שמילאו תפקידי ייעוץ והדרכה בצבא הסורי, וכן נטלו חלק בתכנון שדות תעופה ומתקנים צבאיים אחרים

ובפיקוח עליהם. מספר המומחים הצבאיים למיניהם מארצות הגוש המזרחי נאמד בעיצומה של שנת 1957 ב-250 לפחות.

ביוני 1956 ביקר בדמשק שר החוץ הסובייטי, דימיטרי שפילוב, ובפרוס נובמבר 1956, בעיצומה של מערכת סיני, היה הנשיא קוותלי אורחם של שליטי הקרמלין. התיאום המדיני והדיפלומטי בין שתי המדינות התהדק והסתעף לא רק בהופעות ובהצבעות באו"ם בענייני ישראל והמזרח-התיכון, אלא גם בבעיות בינלאומיות שחרגו מהמסגרת הגיאוגרפית של המרחב. יש להטעים, כי בשנים 1956-7 גילתה סוריה מידה גדולה יותר של הזדהות עם ברית-המועצות בהשוואה לכל מדינה ערבית אחרת, כולל מצרים.

ההתפתחויות שחלו בעולם הערבי מאז מערכת סיני ופרסום "דוקטרינת אייזנהאור" עודדו במקצת את החוגים המדיניים הסוריים, שהתנגדו להיגררות העיוורת אחר ברית-המועצות. נראה היה, שהממשלה הסורית נטתה, זמנית לפחות, לנקיטת מדיניות פושרת יותר על מנת שלא להחריף את יחסי סוריה עם שכנותיה, שהיו מתוחים בלאו הכי, ומתוך רצון למנוע התנגשות מכרעת בין החוגים היריבים בזירה הפנימית הסורית. מכל מקום, בראשית אוגוסט 1957 ביקרה, כזכור, משלחת סורית, בראשות שר ההגנה בפועל, ח'אלד ל-עט'ם במוסקבה ובפראג. ביקור זה היה ביטוי הפגנתי להחלטת השליטים הסוריים לנתק את קשריהם הכלכליים והמדיניים עם המערב. ההסדרים הכלכליים הגלויים וההסכמים הצבאיים החשאיים, שנחתמו באותם מעמדים, הגבירו במידה ניכרת את תלותה של סוריה בברית-המועצות ובגרורותיה. מוסקבה הוכיחה מצידה, כי הצלחותיה הראשונות של "דוקטרינת אייזנהאור" לא הרתיעו אותה מלהמשיך ולבצר את מעמדה ונוכחותה במזרח-התיכון. על רקע זה ניתן לבאר את הגמול הסובייטי שניתן לסורים בעין יפה, שכן הסורים פתחו את השער לחדירה הסובייטית לעולם הערבי. בעקבות ההסכמים המסחריים שנחתמו על ידי רוסיה, ציכיה וסוריה פורסמו הודעות, שייחסו להסכמים אופי כלכלי טהור, ללא כל התחייבויות מדיניות מצד סוריה. קשה, כמובן, לבדוק את מידת אמיתותן של הצהרות אלה, אולם ראוי להטעים את סמיכות הפרשיות שבין חתימת ההסכמים הללו לבין "גילוי" הקשר האמריקאי להפיכת השלטון בסוריה. הסיוע הסובייטי הכללי שהוענק לסוריה לא נפסק גם לאחר הקמת קע"ם, אולם מבחינה מדינית חלה הערכת מצב מחודשת מצד הסובייטים.

ועידת דמשק וההתרוצצות הבין-ערבית

"ברית-בגדאד", הברית-המשולשת בין מצרים, סעודיה וסוריה, מבצע סואץ ועסקות הנשק עם הגוש המזרחי הוו את האירועים החשובים ביותר בזירה הבין-ערבית בשלוש השנים שקדמו להקמת קע"ם. רישומם של אירועים אלה ניכר במיוחד במוקד המתיחות של העולם הערבי – בסוריה. הכרזת "דוקטרינת אייזנהאור" ושליחותו של הנדרסון למזרח-התיכון סימנו את כניסתן הנמרצת של ארה"ב להתמודדות המדינית במרחב המזרח-תיכוני. שמועות רדפו שמועות בדבר שינוי יחסן של מצרים וערב הסעודית לסוריה. בתחילת ספטמבר 1957 פורסם ראיון בעיתון המצרי "אל-אהראם" עם עבד אנ-נאצר. השליט המצרי מתח ביקורת חריפה ביותר על מדיניות ארה"ב במרחב ועל מלחמת העצבים האמריקאית המכוונת נגד סוריה. הוא הפריך את הידיעות בדבר קרע בין ארצו לבין סוריה והתחייב לחוש לעזרתה בכל עת. בעוד הנשק הסובייטי מוזרם למצרים ולסוריה החלו ארה"ב להגיש סיוע צבאי ללבנון ולירדן; אשר לא הגיע במימדיו להיקף הסיוע הצבאי הסובייטי. ב-7 בספטמבר נפגש בביירות המלך סעוד עם נשיא לבנון, כמיל שמעון, והשניים הסכימו ביניהם על איסור השתתפות מדינה ערבית כלשהי בהתערבות מזוינת נגד סוריה. ממקורות שונים נמסר, כי אי-הצטרפות המלאה של ארה"ב ל"ברית-בגדאד"¹⁵ נבעה, בין השאר, מלחצו של המלך סעוד, ובניגוד לדרישתה של בריטניה. סיכויי צירופן של המדינות הערביות הפרו-מערביות ל"ברית-בגדאד" בטלו והלכו. במרוצת חודש ספטמבר 1957 הצהיר יו"ר בית הנבחרים הלבנוני, כי ארצו לא

¹⁵ החל מ-22 במרץ 1957 החלה ארה"ב להשתתף באופן קבוע בוועידה הצבאית של "ברית-בגדאד".

תצטרף לברית-בגדאד" מכיוון שברית זו שנואה על הערבים. גם המלך חוסיין הירדני מסר הצהרה ברוח דומה. במחציתו השנייה של חודש ספטמבר התכנסו בדמשק מלך סעודיה, נשיא סוריה, ראש ממשלת עיראק וסגן שר החוץ הלבנוני. בתום דיוניהם פורסמה הצהרה משותפת שאמרה, כי סוריה אינה מהווה סכנה לשכנותיה מאחר ומדיניותה מבוססת על אמנת "הליגה הערבית" ומגילת האו"ם. סעוד יצא בהצהרה נוספת בגנותה של כל תוקפנות נגד סוריה ונגד כל מדינה ערבית אחרת. מטרת הצהרה זו הייתה להבטיח את הזרמת התקינה של הנפט הסעודי דרך הצינורות בסוריה מחד גיסא, ולחזק את מעמדו של שוכרי אל-קוותלי, נשיא סוריה וידידו של סעוד, מאידך גיסא. הצד המפתיע בוועידת דמשק היה עצם שיתופו של ראש-ממשלת עיראק, למרות שבאותה בעת התכנסו בלונדון נציגי "ברית-בגדאד" שנועדו לדיונים בנקיטת צעדים נגד "חתרנותה של סוריה". ראש ממשלת עיראק, עלי ג'וּדַת אל-איוּבּי, הצהיר, כי כל התקפה על סוריה תיחשב כהתקפה על עיראק. יחסה הדו-ערכי של בגדאד לדמשק הוכיח את הסבך המדיני, שאליו נקלעה עיראק כתוצאה מהתקשרותה ל"ברית-בגדאד". גם בממלכת ירדן הפרו-מערבית ניתנו הצהרות מרגיעות. נציג ירדן באו"ם, ד"ר חסנין הייפל, אישר את מסקנותיה של ועידת דמשק בדבר היעדר האיום הצבאי הסורי על מדינה ערבית כלשהי. אף סמיר אר-רפאעי, הדמות המרכזית במישל הירדני, קידם בברכה את מאמציו של המלך סעוד להסדיר את חילוקי הדעות הפנימיים בקרב הערבים. לגבי הערכתה של ועידת דמשק נחלקו הדעות במערב. הבריטים האשימו בעקיפין את היסוסיהם וחולשתם של האמריקאים כגורמים שהרתיעו את מדינות ערב הפרו-מערביות (קרי: ירדן ולבנון) להצטרף ל"ברית בגדאד". כן טענו חוגים רשמיים בלונדון, כי ועידת דמשק הכתיבה, למעשה, את הקו האמריקאי ההססני כלפי המזרח-התיכון. מכל מקום, אי-כניסתן הפורמלית של ארה"ב ל"ברית-בגדאד" החלישה את עמדת הלחץ האמריקאית כלפי ירדן ולבנון בדבר ההצטרפות לברית זו. במיוחד, אמורים הדברים בלבנון, שלא היה לה גבול משותף עם עיראק או עם תורכיה בדומה לירדן. הגורם הערבי הפעיל ביותר במרחב הערבי בשלהי שנת 1957 היה, ללא ספק, המלך סעוד: עיסקות הנשק המצריות והסוריות עם מדינות הגוש המזרחי והתקרבותה המהירה של סוריה לברית-המועצות היו לצנינים בעיניו. עם זאת חתר המלך סעוד למניעת חיזוקן והתלכדותן של הממלכות ההאשמיות בתוקף האיבה המסורתית בין הסעודים וההאשמיים.

מאמציה של עיראק לשתף מדינות ערביות נוספות ב"ברית-בגדאד" לא נראו לו, ומכיוון שהצטרפותה של לבנון, במיוחד, הייתה מותנית בהצטרפותן של ירדן וסוריה. ניסה סעוד להרגיע את נותני-לחמו האמריקאים ולמעט בערך הסכנה הפוטנציאלית הגלומה בסוריה. יתרה מזאת, האינטרסים של הנפט הסעודי היו תמיד לנגד עיניו והוא הבין, כי ביצוע חבלות בתחנות-השאיבה שבתחומי סוריה (כבזמן מבצע סואץ) יגרום לאוצרו הפסדים ניכרים. כתוצאה מכך ניהל המלך סעוד מדיניות הפכפכת ומלאת-סתירות: בתחילת אוקטובר הודיעה השגרירות הסעודית בווינגטון על דחיית "דוקטרינת אייזנהאור", ובסמוך לכך יצאה משלחת חקלאית סעודית לרוסיה הסובייטית למשך שבועיים.

ב-21 בספטמבר ערכו יחידות צי וכוחות אוויר של נאט"ו תמרונים משולבים באגן המזרחי של היס-התיכון. שבוע לאחר מכן הטילה עוגן שייטת רוסית בנמל הסורי לודקיה וממשלת סוריה הודיעה על חלוקת נשק לאזרחים ועל מתן אימונים צבאיים לכל הגברים. ההתמודדות המדינית הבין-גושית של סוריה הגיעה לשיאה כאשר הצליח המודיעין הסובייטי להשיג את מסמכיו הסודיים של השליח האמריקאי המיוחד, לוי הנדרסון, באיסטנבול. חרושצ'וב טען לאחר מכן, כי בידיו הוכחות לכוונותיהם התוקפניות של האמריקאים כלפי סוריה. המערכה המדינית הועתקה גם לזירת האו"ם והסורים האשימו את התורכים בריכוזי צבא לאורך הגבול ובכוונות עוינות כלפיהם. המלך סעוד ניסה את כוחו בתיווך בין סוריה לתורכיה, אולם סוריה ומצרים דחו את הצעת תיווכו. בנובמבר 1957 ביימה דמשק את משפט הראווה נגד קושרים סוריים שפעלו בתמיכת ארה"ב. בהמשכו של חודש זה חודשו היחסים הדיפלומטיים בין ארה"ב וסוריה והדיון בתלונה הסורית באו"ם

נדחק לקרן זוית. יוקרתה של ברית-המועצות, שהרקיעה שחקים עקב שיגור הלוויינים הראשונים שלה, סייעה למדיניותה בעולם הערבי בכלל ובסוריה בפרט. בשלהי נובמבר 1957 הגיעה לדמשק המשלחת הפרלמנטרית המצרית, בראשותו של יו"ר בית הנבחרים המצרי, קולונל אנוור אס-סאדאת, להשתתף בישיבה חגיגית עם בית-הנבחרים הסורי לאור אישורן של הצעות האיחוד הפדרלי. בסמוך לכך נפתחו השיחות בין סוריה למצרים בדבר איחודן הפדרלי של שתי המדינות.

המניעים הסוריים לאיחוד עם מצרים

בעיות האיחוד בין סוריה למצרים אינן ניתנות להבנה אלא אם כן נסקרים הרקע והגורמים שהביאו לאיחוד זה. מן המפורסמות הוא, כי הצעדים המדיניים שהביאו להקמת קע"ם לא ננקטו ביוזמתו של עבד אנ-נאצר. אדרבא, האיחוד נכפה במידה מסוימת על שליט מצרים על ידי מנהיגים סוריים, שראו באיחוד המיוחל עוגן הצלה מסכנות אמיתיות או מדומות, שריחפו על עצמאותה של סוריה, היו אלה ימי אוקטובר 1957, שעה שסגן ראש הממשלה הסורית ושר ההגנה שלה – ח'אלד אל-עט'ם – חזר ממוסקבה ומפראג לאחר שחתם על עיסקת נשק ומילוה כלכלי גדול עם ברית-המועצות. צעד זה לא היה שונה במהותו מהצעד שננקט על ידי הכת השלטת במצרים עוד בקיץ 1955. אולם בעוד שהיסודות הפרו-קומוניסטיים במצרים גופא לא היו בעלי משקל מדיני של ממש, הרי שבסוריה היה המצב שונה. המפלגה הקומוניסטית הסורית, בהנהגתו של ח'אלד בכדאש, היוותה כוח חזק ורב משקל, שהשתלט על האיגודים המקצועיים העירוניים והחדיר את שלוחותיו לקצונה ולצבא. זאת ועוד, ח'אלד אל-עט'ם וקבוצת מנהיגי ימניים אחרים היו מוכנים לשתף פעולה עם חוגי השמאל הקיצוני בביצוע מדיניות פרו-סובייטית כדי להגשים את שאיפותיהם האישיות. כך, למשל, שאף אל-עזם לרשת את כהונת נשיאות המדינה מידי שוכרי אל-קוותלי החולה, והוא היה מוכן להסתייע במפלגת "אל-בעת" על מנת לממש את שאיפותו, ולו גם במחיר הקרבת השקפותיו בענייני פנים וחברה. נוצר, אפוא, שיתוף אינטרסים זמני בין חלק מהקצונה הסורית, חלק ממנהיגי הימין, מנהיגי "אל-בעת" והמפלגה הקומוניסטית, שביקשו לנצל את המילוה הסובייטי לקידום האינטרסים המדיניים שלהם. ההסכם הסורי-סובייטי ונסיעתו הבהולה על עוזר שר החוץ האמריקאי, לוי הנדרסון, למזרח-התיכון בשלהי אוקטובר שימשו תואנה להפרחת שמועות, שמקורן, כנראה, היה במוסקבה, בדבר אפשרות של התערבות מערבית כדי למנוע את הפיכתה של סוריה ל"דמוקרטיה עממית". ברית-המועצות פתחה במלחמת עצבים נגד תורכיה כדי להניאה מהתערבות פעילה במשבר הסורי, ואילו "ברית-בגדאד" כולה הותקפה על ידי שופרות התעמולה של הגוש המזרחי על מנת להרתיע את עיראק מלהתערב בצורה צבאית בסוריה.

התפתחות מדינית זו הבשילה בלבותיהם של מתנגדי "הסובייטיזציה" בסוריה את רעיון האיחוד עם מצרים, על מתנגדים אלה נמנו חלק מהקצונה הסורית, ובראשם הקולונל סראגי, חוגים ימניים שונים, ועמם שוכרי אל-קוותלי וצבאי אל-עסלי, ומפגל "אל-בעת". זו האחרונה דגלה אמנם במצע מתקדם בענייני פנים וכלכלה, אך התנגדה בתוקף להשקפותיה של המפלגה הקומוניסטית והייתה מוכנה להילחם בה עד חורמה. אולם מפלגת "אל-בעת" ראתה גם תכלית שנייה באפשרות הגשמתו של האיחוד בין סוריה למצרים. יש לזכור, כי לידתו של הרעיון הפן-ערבי הייתה בדמשק, והוגי הדעות של "אל-בעת" ראו באיחוד את השלב הראשון בהגשמת היעוד של התנועה הלאומית הכלל-ערבית. רעיון האיחוד הערבי נתקל בעבר ובהווה בקשיים רבים ושונים, מקצתם נעוץ בניגודים אישיים ולאומיים-רגשיים, מקצתם קשור לניגודי אינטרסים כלכליים וחברתיים. מכל מקום, כבר בשלב זה ניתן היה לקבוע, כי המערכים הכלכליים של מצרים וסוריה לא תאמו ואף לא השלימו זה את זה. יתרה מזאת, היעדר הרציפות היבשתית בין שתי המדינות היה והינו עד היום מכשול רציני בדרך לאיחוד אמיתי.

ברם, נוסף לקשיים הנ"ל, שנערמו על דרך האיחוד, היה עיתויו בלתי-נוח לנאצר דווקא. היה זה רק כשנתיים ימים לאחר חתימת עיסקת הנשק בין מצרים לבין ברית-המועצות, וספק רב אם נאצר רצה לנקוט צעד גלוי, שניתן היה לפרשו כניסיון לבלום את התפשטות ההשפעה הסובייטית הישירה במזרח-התיכון. לעומת זאת הבין שליטה של מצרים, כי כשנה לאחר מבצע סואץ-סיני, אין באפשרותו להסתכן בהרפתקה מדינית, או אפילו צבאית, ומכל מקום נבצר ממנו ליטול את האחריות הביטחונית והמדינית לשטח המצוי בריחוק ממצרים, ללא קשר יבשתי ישיר. נתונים אלה העמידו את נאצר במצב קשה, ללא מנוס מהכרעה ברורה: הוא נאלץ לנקוט בצעדים, שלא הוא יזם אותם, ואשר נכפו עליו בלחץ של תנאים חיצוניים. הוא נתבע לפרוע את שטר נאמנותו לרעיון האחדות-הערבית מחד גיסא, ולשאיפת ההתעצמות של כת הקצונה המצרית מאידך גיסא, דווקא בשעה שפירעון שטר זה היה כרוך בסיכונים בלתי מבוטלים לגביו. ואכן, סימנים רבים העידו על הססנותו של נאצר ועל מגמת התחמקות, או לפחות דחיית רעיון האיחוד, שהוצע לו עוד בנובמבר 1957. נוכח עמדתו ההססנית של שליט מצרים הפעילו מנהיגי סוריה לחץ גובה והולך על נאצר. העיתונות הסורית, שהייתה רובה ככולה נתונה להשפעת עסקני "אל-בעת", יציאה במסע נרחב לטובת האיחוד עם מצרים, ואילו שירותי הביטחון והמודיעין הסוריים, בפיקודו של סראגי, שיתקן כל דעה הפוכה. נאצר הועמד, אפוא, כמעט בפני עובדה מוגמרת. נסיגה מפני דעת הקהל הסורית, המצרית והכלל-ערבית הייתה מתפרשת כנטישת רעיון האיחוד הערבי, או במקרה הגרוע ביותר – כבגידה באינטרס הערבי העליון, ואילו דחייה נוספת עשויה הייתה להלוים ביוקרתו האישית ולהוות עדות לחולשתו ולמחדליו.

האיחוד בין סוריה למצרים בוצע, אפוא, עקב שני מניעים שונים: הסורים ראו בו, בעיקר, מפלט מפני סכנה של השתלטות קומוניסטית או התערבות מערבית, ואילו נאצר נאלץ להסכים לו כדי לאמת את נאמנותו לרעיונות של האיחוד הערבי וההתעצמות המצרית והכלל-ערבית. גישות אלה, השונות במהותן, הכתיבו את עמדותיהם של הגורמים השונים שנקשרו במסגרת מדינית אחת. הסורים, פרט למנהיגי מפלגת "אל-בעת", לא היו מעוניינים בהשתלטותו של נאצר על כל ענפי הכלכלה של מדינתם, והם רצו ליהנות ממידה רבה של עצמאות בתחומי המינהל. ודאי וודאי שהם לא היו מוכנים, לא מבחינה נפשית ואף לא מבחינה חומרית-מעשית, לשאת בנטל כספי נוסף, כתמורה עבור הצלתם מסכנת השתלטות קומוניסטית. אילו בא האיחוד על מנת לחסל את השפעתם של המפלגה הקומוניסטית הסורית ונאמניו של ח'אלד אל-עטיים, כי אז הם היו מסתפקים ומברכים על המוגמר. לעומת זאת ראה נאצר את הצלחתו של האיחוד, לאחר שפגו היסוסיו, כנקודת מבחן עילאית, ומכאן מאמציו המרובים לבצר את שלטונו ולהבטיח את מעמדו בחבל הסורי. לאחר הפיכתו של קאסם בעיראק, עלתה חשיבותן של משימות אלה בעיני נאצר, ועל רקע זה מובנת עליית ערכה של סוריה בעיניו דווקא לאחר האירועים שהתרחשו בבגדאד ביולי 1958.

שידוד המערכות בסוריה בשנה הראשונה לקיום קע"ם

סקירת הכוחות הפנימיים שפעלו בסוריה לפני האיחוד מגלה, כי החלוקה השגרתית ל"ימין" ול"שמאל" אין בה כדי להסביר את יחסי הכוחות במדינה. כבר צוין לעיל, כי שני האגפים היו מפולגים בשאלת האיחוד, ולכן טבעי הדבר, כי מהלך המאורעות מפברואר 1958 ואילך הודרך אך ורק ע"י יחסה של כל קבוצה מדינית לאיחוד זה.

בפרוס שנת 1958 התרבו השמועות על מו"מ המתנהל בין סוריה למצרים במסגרת פדרטיבית. ערב כינוסה של מועצת "בגדאד", בינואר 1958, רמזה העיתונות המצרית הרשמית למחצה, כי צפויה הפתעה מדינית ממדרגה ראשונה במזרח-התיכון. ואכן, נסיעותיהם התכופות של ראש השלטון הסורי לקהיר נתנו יסוד לרמזים אלה. כבר הוסברה לעיל הגרסה בדבר מניעי האיחוד מטעם הסורים. נוכח התהדקות הקשרים הכלכליים בין סוריה לברית-המועצות בעיצומו של המשבר המדיני החמור, שפקד את סוריה בקיץ 1957, גברו חששותיהם של עסקני "אל-בעת" וחלק מצמרת "המפלגה הלאומית" מפני התקפה

מבחוץ והשתלטות קומוניסטית מבפנים. לפיכך, ראו עסקנים ומדינאים אלה את האיחוד המלא עם מצרים כעוגן הצלה למעמדם. כל עוד נאצר היסס וניאות להשתתף באיחוד פדרטיבי גרידא, לחצו עליו קוותלי, עסלי, חוראני ואחרים למען איחוד מהיר ומלא. כבר הטעמנו לעיל את ההתמודדות הפנימית בין מפלגת "אל-בעת" לבין המפלגה הקומוניסטית על ההשפעה בקרב ההמונים. ואכן, שנת 1956 סימלה את התפנית הפרו-מצרית של ראשי "אל-בעת" בסוריה, והייתה זו גם שנת הצטרפות המפלגה לקואליציה הממשלתית. מסתבר, שהמאורעות הסוערים שהתרחשו בסוריה בפרוס שנת 1958 שכנעו סופית את הנהגת "אל-בעת", כי הישועה היחידה הצפויה לארצם תבוא מהאיחוד עם מצרים; שכן בראשית שנה זו עמדה סוריה בסימן של שביתות רצופות, כגון שביתת פועלי הנפט בחומס, איומי שביתות של עובדי תחנות-החשמל במקומות שונים במדינה, שביתת סטודנטים בדמשק ועוד. אי-יציבות זו איימה לערער לחלוטין את מעמדה של הממשלה הקואליציונית בראשות צברי אל-עסלי ולהעביר את מוסרות השלטון לידי קואליציה שמאלית של "הגוש-הדמוקראטי", בראשות ח'אלד אל-עזם, ובצירוף המפלגה הקומוניסטית. ליכוד מעין זה היה זוכה לתמיכה בקרב סיעה חזקה בצבא, שהתרכזה סביב הרמטכ"ל, הקומוניסטי-לשעבר, עפיף אל-בוזרי. לעומת זאת, החזיקו אנשי "אל-בעת" בעמדות מפתח במודיעין, במשטרה ובז'נדרמריה בפיקוח של הקולונל סראג', מעריצו האישי של נאצר. היחסים בין סראג' לבין שר ההגנה עטס היו מתוחים בלאו הכי. עם איחודן של סוריה ומצרים ביקשו מדינאי "אל-בעת" לחסל את השפעת המפלגה הקומוניסטית, שהייתה אסורה במצרים, ולקיים בידיהם את ההשפעה העיקרית בסוריה. האידיאולוגיה הפאן-ערבית של מפלגת "אל-בעת" היוותה צידוק לתביעת האיחוד עם מצרים, ונגד סיסמא זו לא נמצאו עוררין בפרהסיה.

הדיונים על האיחוד הסתיימו במהירות מפתיעה, וב-1 בפברואר 1958, הוכרז על איחוד המלא של סוריה ומצרים, ולא על איחוד פדרטיבי מודרג כפי שסברו רבים. הוסכם על נשיא אחד, פרלמנט אחד, צבא אחד ועל איחוד הנציגות באו"ם ובזירה הבינלאומית. קוותלי התפטר מכהונתו, הציע את נאצר לנשיא "הקהילה הערבית המאוחדת" (קע"ם) והפך ל"אזרח הראשון" של המדינה החדשה. האיחוד אושר ע"י בתי-הנבחרים של שתי המדינות ונאצר יצא למסע ניצחון בערי סוריה ובמרכזיה בלווית הנשיא הסורי לשעבר. פעולתם הראשונה של שליטי קע"ם התבטאה בנקיטת צעדים חריפים לחיסולם של כל הכוחות שהתנגדו לאיחוד. פעולה זו נסתייעה בפירוקן של כל המפלגות במדינה ובהכרזה על הקמת "האיחוד הלאומי", במתכונת הארגון המדיני היחיד מיסודם של השליטים במצרים. אגב, פירוק כל המפלגות היה אחד התנאים שהוצג ע"י נאצר להסכמתו לאיחוד בכלל. הצו לפירוק המפלגות התפרסם ימים מספר בלבד אחר אישור האיחוד ע"י בתי-הנבחרים של שתי המדינות, אולם ביצועו לא חל במידה שווה על כל הגופים המדיניים שפעלו בסוריה באותה תקופה. המטרה הראשונה לפעולת החיסול הייתה המפלגה הקומוניסטית הסורית, בראשותו של ח'אלד בכדאש. מנהיגי מפלגה זו הודיעו בפומבי על התנגדותם לחיסול המפלגות. בכדאש נאלץ לברוח לצ'כוסלובקיה ולמצוא מקלט מדיני בפראג, לאחר שהוצא הצו על פירוק המפלגות. השלטון החדש השקיע מאמצים מרובים על מנת לחסל את תאיה של המפלגה הקומוניסטית ולצמצם במידה מרובה את השפעתה על ארגוני הפועלים במדינה. כן הובהר לאוכלוסיית סוריה, כי שיתוף פעולה מדיני עם רוסיה הסובייטית אינו זהה עם טיפוח קשרים בדרג המקומי עם המפלגה הקומוניסטית. אדרבא, בעוד נאצר נוקט בצעדי התקרבות לברית-המועצות, הן בתחום יחסי החוץ והן בתחום קשרי הכלכלה ואספקת הנשק, הוגבר לחצו על החוגים השמאליים הקיצוניים, בסוריה ובמצרים כאחד, בראותו בהם אויבים מסוכנים למשטרו. ראוי לציין, כי מדיניותו של נאצר לא נתקלה באותה תקופה בכל התנגדות מצד ברית-המועצות. שבוע ימים לאחר הכרזת האיחוד הגיב עליה בברכה צו-און-לאיי, ראש ממשלת סין. בצמרת הקרמלין היו, כנראה, התלבטויות והיסוסים רבים בנוגע לעמדה שיש לנקוט כלפי קע"ם. אולם לאחר ביצוע מישאל-העם (ב-21 בפברואר 1958) בסוריה ובמצרים, שאישר את האיחוד ובחר בנאצר כנשיא המדינה החדשה, הכירה מוסקבה

בקע"ם. ימים מספר לאחר מכן הכירו בקע"ם מדינות נוספות ובכללן ארה"ב. אשר לברית-המועצות הסתבר, כי היא השלימה עם ירידת קרנן של המפלגות הקומוניסטיות במזרח-התיכון, כשם שעשתה כן במקומות אחרים בעולם, תמורת חדירתה המדינית הישירה למרחב. פעם נוספת הוכח, כי ברית-המועצות מוכנה להקריב על מזבח האינטרסים המידיים שלה את נאמניה והנהגים אחריה, בקרב ההמונים. בגישה זו חל מפנה מסוים לאחר הפיכתו של קאסם בעיראק, אולם מפנה זה ינותח להלן.

מה היו תוצאותיו של המסע האנטי-קומוניסטי בסוריה? ח'אלד בכדאש הצהיר בהגיעו לפראג, כי למעשה לא התפרקה מפלגתו כלל ועיקר אלא ירדה למחתרת. בתמורה מדינית זו לא היה משום חידוש עבור הקומוניסטים, שפעלו במשך זמן רב באורח מחתרתי ובקבוצות קטנות. מסתבר, אפוא, כי המעצרים הרבים שבוצעו בקרב חברי המפלגה ועסקניה לא שברו את המסגרת המפלגתית ולא חיסלוה. מבנה המפלגה הקומוניסטית היה מותאם במיוחד לקראת אפשרות של פעולה מחתרתית בתאים קטנים. האפשרויות הארגוניות שהיו גלומות במבנה המיוחד של המפלגה לא נפגמו במידה ניכרת, והיו ניתנות לניצול בשעת כושר מתאימה. שעת כושר זו הזדמנה עם ביצוע הפיכת קאסם בעיראק. בד בבד עם נקיטת הפעולה הנמרצת נגד המפלגה הקומוניסטית, נקטו שלטונות דמשק צעדים חריפים לשם דיכוי "האחים המוסלמים". חלק ממנהיגי "האחים" במצרים מצא, בשעתו, מקלט מדיני בסוריה. כוחו של חוג זה לא היה רב, אך עצם התנגדותו לאיחוד המריצה את השלטונות לבער את שרידי "האחים המוסלמים". חוגים אחרים שהתנגדו לקע"ם היו אותם בלתי-מפלגתיים בראשותו של ח'אלד אל-עטם, ששיתפו פעולה עם הקומוניסטים בקיץ 1957. במקרה זה הועמד הקולונל סראג', שהתמנה לתפקיד שר הפנים בממשלת החבל הסורי, בפני בעיות חמורות. ההתנכלות לרכושם של עסקנים אלה הייתה עשויה להגביר את תהליך בריחת ההון מהמדינה, תהליך שגבר והלך מאז הפרחת השמועות הראשונות בדבר האיחוד הממשמש ובא. זאת ועוד, מסתבר שמצדדי האיחוד ממפלגתו של צברי אל-עסלי לא היו מוכנים, כנראה, להסכים למסע מאורגן נגד רכושם של מתנגדיהם, מחשש מוצדק פן יערער הדבר את מעמדם הם. ואכן שיקול זה התאמת תוך זמן קצר.

לפיכך, הסתפקה ממשלת "החבל-הסורי" בשלב הראשון בפירוק המסגרות הארגוניות של חוגי-הימין הבדלניים. פירוק זה חיסל את קיומם המדיני, שכן המפלגות הותיקות לא היו מאוחדות ע"י עקרונות אידיאולוגיים מוצקים, אלא ע"י אינטרסים כלכליים, כיתתיים ואישיים. המפלגות "הימניות" התבססו, כזכור, ברובן על אישים בעלי שררה וממון, שהיו קשורים במשפחות ענפות ובחוגים מסחריים שונים. "דעת-קהל" במובן המערב-אירופי לא הייתה קיימת למעשה, ואילו העיתונות הסורית, רובה ככולה לא הייתה עצמאית ובלתי-תלויה. מרבית העיתונות לקתה במאזן כספי שלילי, והגרעונות כוסו ע"י עתודי ההון והחוגים המסחריים. לאחר האיחוד אוזנו תקציבי העיתונים ע"י השלטונות תמורת גילויי נאמנות לקווי המדיניות הרשמית. אותם בטאוניהם שהיו בעלי אופי "ימני" התנבאו עתה בסגנון מפלגת "אל-בעת". בקיצור, ממפלגות הימין הותיקות ניטל העוקץ ולא הייתה להן כל אפשרות להתארגן מחדש במסגרת הדפוסים שנקבעו לאחר האיחוד. מכיוון שמפלגות אלה חסרו צביון עממי נרחב נבצר מהן לרדת גם למחתרת.

בשלב הראשון של האיחוד לא נפגעו ישירות רכושם של חוגי המסחר ועתודי ההון, וכתוצאה מכך הם לא נזעקו לפעולה ממשית נגד המשטר, או לחיפוש בעלי ברית. בסיכום, למן הכרזת האיחוד של קע"ם ועד להפיכת קאסם בעיראק – שותקו מתנגדיו של האיחוד, אך לא חוסלו. עדות לכך מהווים דבריו של נאצר בפני משלחת של נציגים סוריים, שהושמעו בדצמבר 1958.

יסוד קע"ם העלה מחדש את בעיית המיעוטים בסוריה – הדרוזים, העלווים, שבטי הכורדים והבדואים. טבעי היה, כי האיחוד עורר מחדש את שאלת השתלבות המיעוטים במסגרת המדינית החדשה. הדרוזים, המתגוררים ברובם בהר-הדרוזים שבדרום סוריה, נודעו מאז ומתמיד כקנאים לעצמאותם. מאז המרד הדרוזי הגדול בהנהגות סולטאן אל-

אטרש (7-1925) הוו הדרוזים גורם רב-משקל בחייה הפנימיים של סוריה. התנגדויותיהם האלימות עם חיילותיו של שישכלי (1954) הביאו, בסופו של דבר, להתמוטטות משטרו של הרודן הסורי. הדרוזים שטענו ללא לאות נגד קיפוחם המתמיד מצאו, מסתבר, לשון משותפת עם המשטר החדש, לפחות בשנתו הראשונה. מנצור אל-אטרש, למשל, היה חבר פעיל ב"אל-בעת" הסורי. אולם כלל הדרוזים, כיחידה עדתית אחידה, לא גיבש עמדה מלוכדת בשאלת האיחוד. מכל מקום, הם לא היוו גורם במאבקים הפנימיים שהתנהלו במרוצת שנת 1958 ב"חבל הסורי".

דברים אלה אינם אמורים בעלווים, בבדואים ובכורדים. מיעוטים אלה התאפיינו מאז ומתמיד בנטיות בדלניות מובהקות, ובדלנות זו הוכרה בעבר ע"י הענקת זכויות יתר לשבטים בתחומי המשפט והמינהל. אוטונומיה זו גיבשה את כוחם המדיני של ראשי השבטים והשייחיים. במשך זמן רב לא נוצל כוח זה לקידום מטרות מדיניות מחוץ למסגרות השבטיות. אולם קיומה של עוצמה זו ואיומה הפוטנציאלי היו לצנינים בעיני שליטי קע"ם. עד להפיכת קאסם בעיראק לא ננקטו צעדים כלשהם לשם שבירת הדפוסים השבטיים. רק לאחר ההפיכה בעיראק התעוררו שלטונות קע"ם לפעולה על מנת לחסל את כוחם של השבטים הנוודים וראשיהם באזור הגיזירה, הסמוך לגבול עיראק.

התמורות במעמדם של מחייבי האיחוד בסוריה

למחייבי האיחוד בסוריה לא היה, כזכור, מצע מדיני משותף, פרט לעצם רעיון האיחוד. בדומה לחלק ניכר משולליו של הקו הפרו-מצרי, הונעו רבים מהדוגלים באיחוד ע"י שאיפות אישיות מובהקות. תופעה זו בלטה במיוחד אצל אכרס חוראני, ממנהיגי "אל-בעת", שראה באיחוד אפשרות נאותה לקידום מעמדו האישי, תוך סילוק יריביו המדיניים מ"המפלגה הלאומית" ומחוגי הימין. ואכן, מנהיגי הימין היוו את היסוד הפחות רצוי בצמרת המימשל החדשה. בראשית מרץ 1958 הוקמה "הפדרציה של מדינות ערב" בשיתוף קע"ם ותימן. נקבעה מועצה פריטטית ברת 6 חברים מקע"ם ו-6 מתימן, שהתכנסה לסירוגין בקהיר, בדמשק ובחודיידה. כן נקבע, כי המרשל עבד אל-חכים עאמר, מפקד צבאות קע"ם, יקבל לידיה את הפיקוד העליון על צבא תימן, וכי יוקמו מוסדות לתיאום ענייני המטבע, הכלכלה והחינוך. בקע"ם עצמה הוקמו בשלב הראשון מועצות מבצעיות נפרדות ל"חבל-הסורי" ול"חבל המצרי". בראש כל מועצה מעין זו עמד אחד מסגני נשיא קע"ם ושרי 2 "החבלים" היוו בצוותא את הממשלה המרכזית. בתי הנבחרים בסוריה ובמצרים בוטלו, למעשה, עד לעריכת בחירות חדשות, שמועדן לא נקבע מראש. אולם בפרוס אוקטובר 1958 חל שינוי מהותי במבנה השלטון של קע"ם, במידה רבה בהשפעת הפיכת קאסם בעיראק: הוקמה ממשלה מרכזית בת 21 שרים שהתמקמה בקהיר. לממשלה זו נמסר הפיקוח המלא על שתי המועצות המבצעיות, שכללו 15 חברים ל"חבל המצרי" ו-14 חברים ל"חבל הסורי". באותה הזדמנות נמסר, כי עד קיץ 1959 יאוחדו בתי-הנבחרים ומערכי התקציב והמטבע של שני "החבלים".

עם השינויים במבנה השלטון הוגבר, לכאורה, משקלם של הסורים בממשלת קע"ם: יחס השרים בין מצרים וסוריה בממשלה הראשונה שהיה 6:1 שונה ל-2:1. אך לעומת זאת, נקבעו שני סגני נשיא מצרים לעומת סגן סורי אחד. שוכרי אל-קוותלי פרש לחלוטין מהזירה המדינית והתכבד בתואר של אזרחות כבוד ראשונה בקע"ם; וח'אלד אל-עטיי סולק למעשה. בספטמבר 1958, עם פרסום חוק הרפורמה האגרארית ב"חבל הסורי", החרף הסכסוך בין צברי אל-עסלי, מזכיר "המפלגה הלאומית", ראש ממשלת סוריה לשעבר וסגן נשיא קע"ם, לבין אכרס חוראני, מנהיג "אל-בעת", שהתמנה לסגנו היחיד של נאצר בסוריה, ונחשב עתה לאיש מס' 1 ב"חבל-הסורי". לאחר ביצוע משפטי בגדאד נגד אישי המשטר הישן בעיראק, הוטחו האשמות כבדות על עסלי ופעולותיו בעבר והוא נאלץ להתפטר מתפקידו כסגן נשיא קע"ם. סילוקם של מנהיגי הימין הסורי מהגה השלטון העביר את ההנהגה המעשית ב"חבל-הסורי" למנהיגי "אל-בעת" ולקולונל סראגי ששלט בצבא. בכך הסתיים השלב הראשון

בשידוד המערכות הפנימי בסוריה. נאצר, נשיא קע"ם, החל רואה את האיחוד באספקלריה של השתלטות מעשית על החבל החדש. מכיוון שהאיחוד הוקם, לאחר לבטיו והיסוסיו הרבים, הוא לא היה מוכן עתה להסתפק בשליטה סמלית רופפת. גם נאצר ביקש להגשים רפורמות חברתיות כדוגמת "אל-בעת", אך יחד עם זאת ראה ברפורמות רק אמצעי לבצר את שלטונו ולחזק את אחיזתו בסוריה. לא ייפלא, אפוא, שנאצר לא רצה להישען אך ורק על מפלגת "אל-בעת", או על חוגי הצבא, והוא היה מעוניין בשיתוף פעולה חלקי עם חוגי הימין כדי לאזן את משקלם של החוגים הקודמים. רצון זה לשיתוף פעולה נבע, בסיכומו של דבר, משני שיקולים: (א) נאצר לא רצה להתנגש בשלב הראשון עם חוגי הימין בטרם יחסל סופית את שארית השפעתם המדינית. פירוק המפלגות היה צו פורמאלי, שביצעו עשוי היה להתארך למספר חודשים; (ב) נאצר לא רצה להשאר לבדו מול מפלגת "אל-בעת" והצבא הסורי ולהיות תלוי בחסדיהם. אולם גם במדיניות זו חל מפנה יסודי לאחר ההפיכה בעיראק.

עד צאת שנת 1958 לא חל ערעור במעמדה של מפלגת "אל-בעת", למרות פרסום צו פירוק המפלגות; שכן מפלגה זו הייתה בקו עליה מתמדת החל משנת 1953. בשנת 1954 זכתה כזכור המפלגה ב-16 מושבים בבית-הנבחרים הסורי, שהפכה לכוח המדיני השלישי במעלה במדינה. שנתיים לאחר מכן שותפה המפלגה בקואליציה הממשלתית, גיבשה לעצמה קו פרו-מצרי מובהק, והשפעתה ברחוב עלתה במהירות מסחררת. דווקא בתחום המצע החברתי קיימת קרבה רבה בהשקפותיהם של מנהיגי "אל-בעת" והכת השלטת במצרים, שכן בעוד שנאצר וחבריו דגלו בביצוע תיקונים חברתיים מקיפים לפי השיטה האמפירית-ניסיונית, הרי שמנהיגי "אל-בעת" חרתו באורח אידיאולוגי את ביצוען של הרפורמות החברתיות והכלכליות על דגלם. כך, אפוא, נוצר רקע משותף לפעולה ב"חבל-הסורי". זאת ועוד, מפלגת "אל-בעת" שאבה את כוחה מסניפיה ברוב מדינות ערב, ובדומה ליריבתה, המפלגה הקומוניסטית, התאפיינה בצביון כלל-ערבי. מכאן שפירוקה הפורמאלי בסוריה לא היה עשוי לחסלה ככוח ארגוני, שהרי המפלגה הייתה יכולה להישען במידה מסוימת על שלוחותיה מחוץ לקע"ם ולהתבסס ב"חבל-הסורי" עצמו על איגודי האיכרים והפועלים המקצועיים שטוהרו מההשפעה הקומוניסטית, ועל חוגי הקצונה הזוטרת בצבא הסורי. אולם למרות זהות ההשקפות בין נאצר ומרעיו לבין מנהיגי "אל-בעת", לא היה נכון נשיא קע"ם להישען על מפלגת "אל-בעת" כגורם יחיד, שבעזרתו יבוצר שלטונו בסוריה. תקופת פעילותם של הכוחות המדיניים שפעלו בסוריה לפני האיחוד, נועדה להיות קצרה ביותר. לפי המתוכנן, צריך היה לקום "האיחוד הלאומי"¹⁶, לפי המתכונת המצרית. אולם הניסיונות שנעשו, במרוצת השנים 1958-1961, להקמת גוף מדיני זה עלו בתוהו, שכן נאצר לא נהנה מהעורף הציבורי בסוריה שהיה הכוח להקמת הגוף החדש, ללא השתתפות אישים מקובלים. עם זאת לא יכלו הזרמים המדיניים הסורים להגיע לכלל הסכם ביחס להקמת הארגון. מדינאי "אל-בעת" הוסיפו לפעול כאנשי מפלגת השלטון בסוריה, בעוד שכמה ממנהיגיהם הביעו במפורש את התנגדותם להקמת "האיחוד הלאומי" בסוריה, מחשש הגברת השתלטותו הישירה של נאצר על "החבל הסורי", ובטענה כי התנאים בסוריה שונים מהתנאים במצרים. אין ספק, כי נושא שנוי במחלוקת זה היווה את אחד הגורמים הראשונים לפילוג במפלגת "אל-בעת". ואכן, ביוני-יולי 1961 הופיעו בעיתונות הסורית הצהרות על פרישה ממפלגת "אל-בעת", לאחר שפואד אר-רכאבי, ממנהיגי "אל-בעת" העיראקי, הודיע ב-23 ביוני 1961 על פרישת מנהיגות "אל-בעת" מההנהגה הבין-ערבית של המפלגה, שמקום מושבה נקבע בבירות בהנהגתו של מישל עפלק. בעקבות הודעת הפרישה של רכאבי וחבריו העיראקיים פרסם סניף "אל-בעת" הלבנוני הודעה בשם ההנהגה הבין-ערבית של המפלגה על גירושו של מזכיר הסניף העיראקי (רכאבי) עקב הצטרפותו לקבוצת

¹⁶ ועידת היסוד שלו נדחתה פעמים מספר עד לאוקטובר 1961

עבדאללה אר-רמאווי, המנהיג הירדני, שגורש משורות "אל-בעת" עוד בשנת 1959. פואד אר-רכאבי עבר, כזכור, לגלות במצרים לאחר התגלעות הקרע בצמרת "אל-בעת" בעיראק. מכל מקום, בשנה הראשונה לאיחודן של סוריה ומצרים הסתבר כי מדיניותו של נאצר הייתה עדיין מכוונת לשמירת שיווי-המשקל בין הגורמים השונים במימשל הסורי. במשך התקופה הקצרה הזאת קיווה נאצר, כי מאמצי ההשתלטות שלו על המינהל והצבא יביאו ליצירת זיקה ישירה בינו לבין מוסדות המימשל הסורי. מגמתו הייתה, אפוא, לבצר את שלטונו הישיר על מנת להתנער בהדרגה מאותם גורמים סוריים, שהוא נזקק לסיועם בחודשי שלטונו הראשונים. אולם דא עקא, שהמציאות טפחה על פניו: בלחץ ההפיכה בעיראק, אשר עוררה נטייה אופוזיציונית כלפי קהיר ואהדה מסוימת לשליטיה החדשים של בגדאד, נאלץ נאצר לחולל שינויים במדיניותו "בחבל הצפוני" של קע"ם, כפי שעוד יתוארו להלן.

השינויים בתחומי המינהל והצבא

אחד הצעדים החשובים ביותר של שליט קע"ם להבטחת שלטונו התבטא בהכוונת מאמצי ההשתלט על מנגנון הביצוע ב"חבל-הסורי" ועל מוסדות המימשל למיניהם. בתחילה, מיד עם הכרזת האיחוד, הוקמה ממשלה מרכזית בעלת תפקידים מצומצמים ביותר, שהוגבלו לתחומי ההגנה ומדיניות החוץ. למעשה, הועברו הסמכויות הממשיות בתחומי הביטחון והצבא מחד גיסא, והתוויית מדיניות החוץ וביצועה מאידך גיסא, לידיים מצריות. יתכן וצעדים אלה, לכשעצמם, לא היו מעוררים התנגדות סורית, לולא נתלו אליהם צעדים נוספים בעלי אופי מינהלי מובהק. מסתבר, כי ההסכם שהושג בדבר חלוקה מסוימת בייצוג הבינלאומי ובהתוויית קווי מדיניות החוץ של המדינה המאוחדת – לא קוים. עם חיסולן של הנציגויות הסוריות במרבית בירות העולם נוצר עודף של "עלית-דיפלומטית" שהפכה במהרה לשכבת ממורמרים ומקופחים. במקביל לשינויים אישיים בנציגויות הדיפלומטיות, הוסכם בראשית האיחוד על הפעלת עקרון של חליפין בין פקידי שני החבלים על מנת לקדם את המיזוג הלכה למעשה. פעולת אינטגרציה זו התנהלה בעיקרה בכיוון חד-סטרי, מקהיר לדמשק, והולידה שתי תוצאות: ראשית, הפקידות הסורית קבלה אדונים חדשים שחתרו לבסס את מעמדם ולהכתיב את ההוראות מקהיר. שנית, נוצר עודף של פקידים, שנאלצו לעבור לגמלאות או להתפטר בעל כורחם. הסדרים אלה גיבשו בהדרגה שני חוגים בעלי רמה אינטלקטואלית גבוהה ובינונית (דיפלומטים ופקידים בדימוס), שעניין האיחוד קיפחם מבחינה אישית והפכם לממורמרים ולתוססים. אולם נאצר לא ראה בהיווצרותם של שני חוגים אלה מכשול רציני להמשך פעולותיו, והוא החל במהירות בהעברת סמכויות רבות ככל האפשר לידי הממשלה המרכזית בקהיר. כתוצאה מכך, הורחבה בהדרגה הממשלה המרכזית וצומצמו בהרבה סמכויותיהם של השרים ב"חבל – הסורי". באוקטובר 1958 חל, כזכור, שינוי מהותי במבנה השלטון עם הקמתה של ממשלה מרכזית בת 21 שרים, שרוכזה בקהיר. לידה הורכבו שתי מועצות מבצעות (ולא ממשלות חבליות), ובכל מועצה מבצעת כיהן ראש משרד במקביל למיניסטריון המרכזי (פרט למשרדי ההגנה והחוץ). ראשי המשרדים החבליים הוכפפו לשרי הממשלה המרכזית והפכו, אפוא, למוציאים לפועל גרידא. בראש כל מועצה מבצעת הועמד יו"ר, שכיהן גם כשר בממשלה המרכזית, ומתפקידו היה לייצג את ענייני החבל בעת דיוני הממשלה. ביוני 1959 הסתיימה הכנת חוק השלטון המקומי בקע"ם, שהפעלתו נועדה להתבצע לאחר קיום הבחירות הכלליות, ל"איחוד הלאומי". החוק חילק את המדינה ל-32 מחוזות (מחאפט'יה), מהם 9 מחוזות בלבד ב"חבל הסורי" (לפי קנה המידה המספרי). בראש כל מחוז הועמד מושל (מחאפט'י), שהיה כפוף ישירות למשרד נשיאות המדינה בקהיר. עד לפרסום החוק היו מושלי המחוזות נתונים למרותו של שר הפנים, היינו ב"חבל הסורי" – למרותו של קולונל סראגי. שינוי מינהלי זה העיד על כיוון מחשבתו החדש של נשיא קע"ם. התוצאות שהתבקשו מחוק זה היו כדלקמן: א) הגברת הזיקה הישירה בין נשיא קע"ם לבין מחוזות המדינה ומושליהן; ב) החלשת כוחן של

המפלגות הפרו-נאצריות בסוריה, ששוב לא שמש אמצעי עיקרי להשתלטות מצרית על סוריה; ג) החלשה אפשרית של סמכויות שר-הפנים, היינו צמצום כוחו של הקולונל סראג. באוקטובר 1959 הגיע ל"חבל הסורי" המרשל עאמר, סגן נשיא קע"ם והמפקח הכללי על כוחותיה המזוינים. כ-8 ימים לאחר מכן (ב-21.10) פורסמו שלושה צווים מטעם נאצר, שקבעו את מינויו של עאמר כמפקח על ארגון "האיחוד הלאומי" ב"חבל-הסורי" וכמפקח על ביצוע המדיניות הכלכלית וכל התהליכים והצווים הנוגעים לאיחוד שני "החבלים". מינוים אלה לוו בריכוז סמכויות בידיו של עאמר ובהגבלת אחריותו בפני נשיא קע"ם בלבד. הצווים הפכו את עאמר לדיקטטור על סוריה והשלימו את מעגלי תמרוניו של נאצר, להלכה לפחות, בהשתלטות מצרים על סוריה. מינויו של עאמר נועד, בין השאר, להשקיט את הרוחות בקרב הצבא הסורי ולנטרל את ההתמרמרות שהתלוותה לפעולות המיזוג בין שני הצבאות.

הצבא הסורי, בדומה לצבאותיהן של מדינות ערביות אחרות, הווה גורם מדיני ממדרגה ראשונה. מאז תום מלחמת ארץ-ישראל טעמה סוריה את טעמן של רודנויות צבאיות לעתים קרובות למדי (זעום, חנאווי, שישכלי). אין ספק, כי לולא הסכמת ראשי הצבא הסורי למבצע האיחוד לא היה מבצע זה יוצא לפועל לעולם. אולם דווקא התסיסה המתמדת בצמרת הצבא הסורי בשנים שקדמו להקמת קע"ם גילתה, כי אין הקצונה הסורית עשויה מיקשה אחת. קבוצות שונות בקרב הצמרת הצבאית ניסו לפתח קווים עצמאיים בתחומי מדיניות הפנים והחוץ של סוריה. למותר להזכיר פעם נוספת את עמדותיהם המנוגדות של קציני הצמרת כגון נט'אם אד-דין, שוכת שוקייר, עפיף אל-בזרי ועבד אל-חמיד סראג.¹⁷ האיחוד בוצע, כאמור, הודות לתמיכתו של הצבא הסורי, ומיד הוחל בטיהורו מיסודות בלתי-רצויים למישטר. קיצונים ימניים רבים הועברו לגימלאות, אחרים נאסרו ונחקרו ארוכות, ואילו יתרים הוצב לתפקידים שניים במעלה. בעת ובעונה אחת נעשו מאמצים לטהר את הצמרת הצבאית הסורית מיסודות פרו-קומוניסטים. עוד במרץ 1958 התפטר הרמטכ"ל הסורי, עפיף אל-בזרי, מתפקידו. בזרי הורחק עקב נטיותיו השמאלניות הקיצוניות. מלכתחילה לא התלהב לרעיון האיחוד עם מצרים ותמך בו כנראה בעקבות תמיכתם של קציני מטכ"ל האחרים. הגורם המיידני להתפטרותו היה התנגדותו להעברת קצינים במסגרת הריאורגניזציה של "המחנה הראשון" (הצבא הסורי). כמפקד "המחנה הראשון" מונה הגנרל ג'מאל פייסל (מאי 1958) איש אמוניו של נאצר, אשר גלה לאחר מכן למצרים בעקבות פירוק קע"ם. בספטמבר 1959 הידק נאצר את שליטתו על "המחנה הראשון" בעקבות פרסום צו בדבר מינויו של הגנרל עלי עאמר לרמטכ"ל של צבאות קע"ם. תפקיד זה, שלא היה קיים קודם לכן, הפך לשני בחשיבותו לתפקיד המפקד הכללי. לאחר שינויים אלה בצמרת צבא קע"ם הושלטו האחים עאמר על עמדות הפיקוד הראשיות בקע"ם שכן עבד אל-חכים עאמר, אחיו של עלי עאמר, מילא את תפקיד המפקח הכללי על צבאות המדינה, בעת ובעונה אחת לכהונתו כסגן ראשון לנשיא וכשליטה של סוריה.

במסגרת הטיהורים בצבא הסורי הועברו גם קציני צבא, שעמדו בשעתו בראש התנועה לאיחוד עם מצרים, לתפקידים אזרחיים רמי-מעלה, ובכך נטשו את שירותם הפעיל: קולונל סראג' התמנה לשר הפנים ב"חבל הסורי" ואילו קולונל אמין אנ-נפורי, ראש אגף כוח האדם, מונה לשר התחבורה בממשלה המרכזית של קע"ם, והורחק מצמרת "המחנה הראשון". עם ביצוע שינויי גברי אלה הועברו קצינים סוריים רבים בדרגות הבינוניות והגבוהות למצרים והוצבו ביחידות בלתי קרביות ומשניות במעלה. לעומת זאת הוחדרו קצינים מצריים לתפקידי מטה ופיקוד ב"מחנה הראשון". כתוצאה מכך נוצר מצב, שלפני הפכו הקצינים הסוריים לכפופים לעמיתיהם המצריים בתוך צבאם שלהם. נוסף למרירות הטבעית שנתגלתה כתוצאה מכפיית "פיקוד זר" על הקצונה הסורית, הרגישו הקצינים הסוריים, כי דרך עלייתם בדרגה נחסמה. ההשתלטות המצרית על הצבא הסורי נמשכה גם בתחומים אחרים. בסיסמאות של האחדות שיטות לחימה, נשק וציוד נסגרה המכללה

¹⁷ עיין לעיל בסעיף – "התמורות הצמרת הצבא והשפעתן על המדיניות הסורית"

הצבאית בדמשק. הכשרת סגל הקצונה הסורית וטיפוחה עברו, אפוא, לידיים מצריות. תכנון מערכיו של "המחנה הראשון" ותלותו באספקת ציוד שוטף ואביזרי לחימה באוויר ובים במפקדה העליונה שבמצרים – הוכיחו ביתר שאת את מימדי השתלטותו של נאצר על הצבא הסורי.

הפיכת קאסם בעיראק והשפעתה של "החבל-הסורי"

עיתוי הפיכתו של קאסם בעיראק, שהתחוללה ב-14 ביולי 1958, הווה סוד כמוס, לא רק בפני מעצמות המערב, אלא גם לגבי שליטה של קע"ם. נאצר נמצא אותו זמן בדרכו חזרה מיוגוסלביה, ומיד עם היוודע התגובה המערבית להפיכה בבגדאד (הנחתת כוחות אנגלו-אמריקאיים בירדן ובלבנון), טס נאצר בחשאי למוסקבה. מסתבר, כי הוא רצה להבטיח את תמיכתה של ברית-המועצות בתגובתו וביקש לעמוד על תגובתה של מוסקבה בכל הנוגע להתפתחויות בעיראק עצמה. ממוסקבה אף נאצר ישירות לדמשק (ולא לקהיר), בקוותו לייצב במקום את המצב ב"חבל הסורי", במידה ויחול שינוי כלשהו לרעה במעמדו, וכן קיווה להמשיך בדרכו לבגדאד על מנת להכניס את עיראק תחת כנפיו. השתלשלות העניינים הייתה, כזכור, מהירה ביותר. הקולונל עבד אס-סלאם עארף, סגנו של הקולונל קאסם, נפגש עם נאצר בסוריה וחזר לעיראק, על מנת לעשות נפשות לרעיון האיחוד עם קע"ם. אולם קאסם הדיח את סגנו ונקט בעמדה עצמאית. עיראק לא הלכה, כידוע, בתלם של נאצר, והמריבה בין בגדאד לקהיר, שמילאה תפקיד מרכזי במסכת היחסים הבין-ערבים בזמן החדש, נשארה בעינה. אולם נושאי המאבק, מהבחינה העיראקית, השתנו. הויכוח בין קאסם לנאצר נסב על תכנים ושיטות של לאומנות ערבית ועל הזיקה לגוש המזרחי. האשמות "הבגידה" בלאומנות הערבית וההירתמות למרכבת האימפריאליזם, שהוטחו בשעתו נגד המשטר המלוכני בעיראק ועושה דברו – נורי אס-סעיד, ירדו מן הפרק.

חיסולו של המשטר המלוכני הפרו-מערבי בעיראק הביא להסרת האיום התיאורטי על סוריה מצד שכנתה העיראקית. סורים רבים לא יכלו לחלום על שיתוף פעולה עם עיראק, כל עוד הייתה זו האחרונה רתומה לאימפריאליזם המערבי וכבולה ל"ברית בגדאד". אולם במחצית השנה הראשונה למשטרו של קאסם לא ניתן לשופרות התעמולה הקהיריים להחשיד את קאסם וקציניו על נאמנותם לעקרונות הכלל-ערביים. קהיר נאלצה להודות ב"כשרותה" של הלאומנות נוסח עיראק, לפחות בתקופה הראשונה של המשטר החדש בבגדאד. מבחינה עיונית נוצר אפוא תחליף ללאומנותו של נאצר, שעשוי היה לדבר ללב ההמונים בסוריה במידת שכנוע לא פחותה מזו של נאצר עצמו. יתרה מזאת, הסרת "האיום העיראקי" מעל גבולה המזרחי של סוריה החלישה במידה ידועה את תחושת הסכנה בכלל והגבירה את הפקפוקים הראשונים בכדאיותו של האיחוד עם מצרים, אשר התברר יותר ויותר כמקח טעות מבחינה סורית. ברם, בכך לא התמצה הנושא עד תום. מאז ומתמיד היו קיימות מגמות לאיחוד סורי-עיראקי, אם במסגרת תוכניות "הסהר-הפורה" ואם במסגרת מצומצמת יותר. מגמות אלה, שנשענו על אינטרסים משותפים וגבולות משותפים, זכו בשעתו לתמיכת חלק ניכר מעסקני "מפלגת העם" הסורית בחלב ובמחוזות הצפוניים. גם הקולונל סאמי אל-חנאווי ניסה לעודד מגמות אלה בחודשי שלטונו הקצרים בשנת 1949. במשפטי הראווה שנערכו בבגדאד נגד מדינאי המשטר הישן בעיראק, ובראשם הדר' פאדל ג'מאלי, נתגלה חלקו של צברי אל-עסלי, מזכיר "המפלגה הלאומית" וסגן נשיא קע"ם, בדיונים שהתנהלו עם ההנהגה של עיראק המלוכנית בעניין איחוד סוריה ועיראק. עסלי נאלץ, כזכור, להתפטר מתפקידו. אולם גם אכרם חוראני, מראשי "אל-בעת", סגנו של נאצר ושר המשפטים בממשלה המרכזית, נטל חלק בדיונים על איחוד עם עיראק. אמנם דיוניו של חוראני התנהלו בשנת 1950, היינו לפני התאחדותה של מפלגת "אל-בעת" בסוריה, אולם עובדה זו הטעימה ביתר שאת, כי רעיונות ההתקרבות לעיראק רווחו בקרב חוגים נרחבים בסוריה, ולא דווקא בחוגיהן של מפלגות הימין הותיקות. מסתבר, אפוא, כי הפיכת קאסם עוררה תסיסה רצינית בסוריה, גם מבלי להתחשב בצעדי המיזוג שנקטו ע"י נאצר ושהולידו

שכבות מקופחות וממורמות לבקרים. התגלעות הקרע בין נאצר לבין קאסם נודעה ברבים מאז דיכוי מרד מוסול בעיראק (במרץ 1958) וההתנקשות בחייו של קאסם (באוקטובר 1959)¹⁸. במרוצת שנת 1960 הפכו משפטי הראווה בבגדאד לבמה תעמולתית נגד השתלטותו של נאצר על סוריה. אב בית הדין הבגדאדי, הקולונל מהדאווי, חזר ונשא נאומי תעמולה ארוכים נגד גזילת חירויותיהם של תושבי סוריה, ואף קאסם עצמו האשים את מצרים בגזילת זכויותיהם של ערביי פלסטין, ביחד עם שני "הגזלנים" האחרים: ירדן וישראל. התקרבותו היתרה של קאסם לברית המועצות ומתן היד החופשית למפלגה הקומוניסטית בעיראק היוו אתגר חריף לנאצר. למרות שהקומוניסטים לא שותפו בפועל בשלטון, הרי שהשתלטותם על הרחוב העיראקי, בעידודה הישיר של ברית-המועצות, עוררה את התאים המחתרתיים הקומוניסטים בסוריה לפעילות קדחתנית. עוד לפני תום שנת 1958 חזר ח'אלד בכדאש מגלותו והעמיד עצמו בראש תנועה מחתרתית אנטי-נאצרית ב"חבל הסורי". מסעו האנטי-נאצרי של בכדאש ברחבי סוריה נחל, כנראה, הצלחה ניכרת ועורר לתחייה את חוגי הימין להתארגנות נגד ההשתלטות המצרית. במידה מסוימת נכונה שנית הברית בין הקומוניסטים לבין חוגים ימניים שונים כפי שנכונה בקיץ 1957 בימי ח'אלד אל-עטיס.

נאצר הועמד בפני מצב חדש שהכתיב לו את מהלכיו הבאים. הוא נאלץ לפעול במהירות כדי לשכך את גל ההתמרמרות שהציף בגלוי ובמסתרים את "החבל הסורי". כתוצאה מכך הזניח, כנראה, את תוכניותיו הקודמות בדבר השתלטות מודרנית על סוריה, תוך חיסול מוקדי ההתנגדות בזה אחר זה. במקום זאת נחלץ בתנופה חזיתית נגד כל הגורמים העוינים לו בעת ובעונה אחת. מערכה זו הייתה כרוכה בסיכון רב, שכן עד שלהי שנת 1958 לא נוצרה עדיין הזיקה הישירה והיציבה בינו לבין המינהל הסורי, שלא באמצעות חוגי הצבא ומפלגת "אל-בעת".

יוזמתו החדשה של נאצר ב"חבל הסורי" התבטאה במכלול צעדים: (א) חיסול שארית השפעתם המדינית של חוגי הימין, שהתגלעו בהרחקתו של צברי אל-עסלי מהזירה המדינית, בפרסום צו הרפורמה האגרארית ובסגירת העיתונים הסוריים. צעדים אלה התקבלו בברכה ע"י עסקני מפלגת "אל-בעת" וחבורת הקצינים של סראגי שהועברה למנגנון האזרחי. אלה האחרונים הניחו, כי בקרב בעלי העיתונות הסורית, המקורבים לחוגי הימין, רווחות השקפות פרו-עיראקיות; (ב) שבירת דפוסי השבטים הכורדים והבדווים הנוודים רובם ככולם בג'זירה, היינו בקרבת הגבול המלאכותי עם עיראק. חוק השבטים בוטל ועמו בוטלו זכויות היתר וסמכויות השיפוט של השייחים. כן הוחל חוק גיוס החובה על בני השבטים ולשם כך בוצע רישום בני השבטים והוצאו תעודות זהות לגברים; (ג) פתיחת מסע מחודש נגד המפלגה הקומוניסטית הסורית. בכדאש הוכרח לגלות שוב מסוריה, זו הפעם השנייה תוך שנה אחת. פועלים ופעילי התנועה הוטלו למעצר. בנאומו בפורט סעיד הצהיר נאצר, כי שיתוף הפעולה בין קע"ם לבין רוסיה הסובייטית אינו קשור כלל במסעו הפנימי נגד המפלגה הקומוניסטית.

התהפכות במעמדה של "אל-בעת" ומנהיגיה

הברית הבלתי כתובה בין נאצר לבין מנהיגי מפלגת "אל-בעת" הפכה לאחת מאבני היסוד של האיחוד. כפי שנסקר לעיל, התבסס שיתוף הפעולה בין שני הצדדים על מניעים שונים. למנהיגי "אל-בעת" נקרתה הזדמנות חסרת תקדים בדמותו של נאצר להגשים את מצעם המדיני – איחוד כלל ערבי וביצוע רפורמות חברתיות מקיפות, בעוד שלנאצר הזדמנה בעלת ברית נאמנה בדמותה של מפלגת "אל-בעת", שבסיועה יכול היה לנסות ולבסס את שלטונו בחבל הצפוני של מדינתו. בשתי נקודות יסוד אלה, היינו בביצוע האיחוד הערבי ובהשלת רפורמות חברתיות, הייתה זהות השקפות בין הכת השלטת בקהיר לבין מנהיגי המפלגה בדמשק. אולם כבר בחודשים הראשונים לאיחוד קע"ם ניבעו הפרצים בחומת הליכוד.

¹⁸ עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף – "חתרנות נאצר והשפעתה על משטר קאסם".

השליט המצרי לא היה מעוניין בזירוז התהליכים החברתיים, אם משום שלא רצה עדיין להתנגש בחוגי הימין הסוריים, ואם משום שלא היה מעוניין במערכה אידיאולוגית עם הקומוניסטים ואוהדיהם. נאצר היה מוכן, כנראה, להתמודד עם הקומוניסטים הסורים בתחום העוצמה הממשית, אך לא בשדה הרעיונות וההגשמה החברתית.

אולם מדיניות זו השתנתה לאחר התייצבות משטר קאסם בעיראק, והתפרצה המחלוקת בין קאסם לנאצר. זה האחרון העריך, כי שומה עליו לחפש בעלי ברית בטוחים בסוריה, ולוא גם במחיר ויתורים בתחום הרעיוני ובמדיניות החברתית, אך לא בתחום השלטון הממשי. לפיכך, ניאות נאצר להגשים את הרפורמה האגרארית בסוריה, בהתאם ללחצם המתמיד של מנהיגי "אל-בעת". כן פורסם חוק מיוחד שנועד להסדיר את ענייני השכר של הפועלים ואשר קבע מושכלות ראשוניים בעניין ביטוחם החלקי. אולם ויתורים אלה, שניכפו על נאצר מכוחן של נסיבות חיזוניות, לא הביאוהו לשיתוף יתר של מנהיגי "אל-בעת" בשלטון. ונהפוך הוא, שני מנהיגי העיקריים של "אל-בעת" הורחקו מדמשק ומונו לתפקידים מישניים בממשלה המרכזית בקהיר, תחת עינו הפקוחה של נאצר. (המדובר בממשלת קע"ם הראשונה, שהוקמה במרץ 1958: אכרם חוראני, יו"ר בית הנבחרים הסורי, מונה לסגן נשיא קע"ם ולשר המשפטים בממשלה המרכזית. צלאח אד-דין אל-ביטאר, שר החוץ הסורי, הועבר לקהיר בתפקיד שר המדינה). שיתוף הפעולה המסויג בין נאצר לבין מפלגת "אל-בעת" נמשך עקרונית כל זמן ונאצר סבר, כי יזדקק לעורף ציבורי לשם ביצור שלטונו בסוריה. כמס שפתיים לשיתוף זה שאב נאצר בנאומיו שנישאו במחצית השנייה של שנת 1958, ביטויים ורעיונות שנלקחו ממילון המונחים המדיניים והחברתיים של אכרם חוראני וחבריו. אולם העברתם של שני מנהיגי המפלגה לקהיר רימזה על הבאות: חרף הזדקקותו של נאצר להישען בשלב הראשון על מפלגת "אל-בעת", הוא תכנן את החלשת מנהיגותה ע"י ניתוקה מבסיסה הסורי והעברתה לקהיר. דברים אלה היו אמורים במיוחד לגבי אכרם חוראני, שנודע באופיו האופורטוניסטי ובשאפתנותו האישית. ייתכן שהרחקתם של אישים אלה נועדה, בין השאר, למנוע חיכוכים אישים בממשלת ה"חבל הסורי", שבה התמנו עבד אל-חמיד סראגי לשר הפנים ואמין אנ-נפורי לשר התחבורה. הדו-קרב הצפוי בין חוראני וסראגי נחזה, כנראה, מראש ע"י נאצר, והוא העדיף, כמובן, את נאמנותו העיוורת של סראגי על שאפתנותו והפכפכנותו של חוראני. מינויו של סראגי לשר הפנים ב"חבל הסורי" הרחיב את השפעתו והשפעת חוג קציניו לשעבר. בתוקף תפקידו חלש סראגי על כל ענייני המינהל ב"חבל הצפוני" והטיל את כל הכוחות שעמדו לרשותו, כולל סוכני המודיעין והבולשת המשטרתית, לתוך המערכה נגד הגל האנטי-נאצרי, ששטף בשלהי שנת 1958 את סוריה. יש להטעים, כי נאמנותו האישית של סראגי לנאצר הייתה ונשארה בלתי מעורערת. נאמנות זו התבססה על זיקה אישית (ולא על שיתוף רעיוני כדוגמת מפלגת "אל-בעת"). כתוצאה מכך יכול היה נאצר להפקיד את ענייני הפנים בסוריה בידיו של סראגי. עם זאת, נאצר מצא לנכון להצמיד את מושלי המחוזות החדשים ישירות למשרדו בקהיר ולהחליש בדיעבד את מעמדו של סראגי. בסופו של דבר, לא היה מוכן נאצר לסמוך על איש זולת עצמו וחבר קציניו המצריים. אי יכולתו של סראגי לשלוט לבדו במצב בסוריה הביאה את נאצר לנקיטת צעדים דרסטיים באוקטובר 1959: א) מינויו של המרשל עבד אל-חכים לשליטה העליון של סוריה; ב) העברת מנהלת התעמולה והאינפורמציה של המועצה המבצעת הסורית לידי סראגי. מינהלה זו הייתה כפופה קודם לכן במישרין לממשלה המרכזית בקהיר. היה זה בבחינת פיצוי מה לעבדו הנאמן סראגי, שלא הצליח בביצוע משימות אדונו. במרוצת שנת 1959 התגלה הקרע החמור בין נאצר לבין שרי "אל-בעת", שהביא בסופו של דבר להתפטרות שרי המפלגה ולהתפלגות במפלגה עצמה.

כבר עם פרסום הצו לפירוק המפלגות ב"חבל הסורי" (ב-12 במרץ 1958) ניעורו חילוקי דעות בצמרת מפלגת "אל-בעת" אולם כפי שסקרנו לעיל, בוצע הפירוק בראש ובראשונה לגבי המפלגה הקומוניסטית ומפלגות הימין המסורתיות ומפלגת "אל-בעת" לא נפגעה במיוחד מצו זה. הקמת "האיחוד הלאומי" ב"חבל הסורי" נתקלה, כידוע, בקשיים

ובמכשולים רבים מצד המפלגות המפורקות. עם זאת, החליטה הנהגת מפלגת "אל-בעת" בסוריה להעביר את מרכזה ללבנון (בדצמבר 1958). על מישל עפלק הוטל לבצע את ההחלטה. בינואר 1959 יצא זכריא מוחיי אד-דין, מראשי הכת המצרית, בקריאה לתושבי "החבל הסורי" להצטרף ל"איחוד הלאומי". חודש לאחר מכן הוחלט בקהיר על קיום הבחירות למפלגה האחידה בשני חבליה של קע"ם. בפברואר 1959 נעשו הכנות סודיות לכנס כללי של מנהיגי "אל-בעת" מעיראק, מסוריה, מירדן ומלבנון. מטרת הכנס הייתה לדון על תיאום קווי ההסברה לאור ההתרחשויות בעולם הערבי לאחר הקמת קע"ם (במיוחד בירדן, בעיראק) ולדון על תוצאות פירוק המפלגה ב"חבל הסורי". כבר אז הורגשה תסיסה בקרב ההנהגה הכלל ערבית של המפלגה, ודובר על הכנסת שינויים יסודיים בהנהגת המפלגה ובמדיניותה. במאי 1959 פרסם בבגדאד הרמטכ"ל הסורי שהתפטר, עפיף אל-בזרי, הצעה למסור את השלטון ב"חבל הסורי" לממשלה בראשות שוכרי אל-קוותלי, ח'אלד אל-עטיס וכל השרים שחתמו על הסכם האיחוד. בזרי עצמו דחה הצעת מקלט מדיני בבגדאד והעדיף להתגורר בגרמניה המערבית. לקראת ביצוע הבחירות ב"חבל הסורי" ל"איחוד הלאומי" גבר המאבק בתוככי החבל. מרבית האנשים שפעלו לפני ההפיכה הסתגרו בבתיים כאות מחאה על כפיית רעיון המפלגה האחידה. מנהיגי "אל-בעת" חששו מפני התפוררות מפלגתם והיטמעותה במנגנון הממשלתי. הם טענו, כי המצב בסוריה שונה מזה שבמצרים. "מבחינת התבלטות האישיות המפלגתית והמדינית". עיקר המאבק ערב הבחירות ל"איחוד הלאומי" נסב בין עסקניה של מפלגת "אל-בעת" המפורקת לבין עסקני יתר הסיעות. למרות ביטולן הפורמאלי של המפלגות, הרי שההשתייכות וההזדהות המפלגתית בסוריה הייתה קיימת באופן אישי. ביוני 1959 טען בטאון "אל-בעת" בחבל הסורי, כי מתנגדי המפלגה השתלטו על רשימות הבחירות בחבל, וכי באזורי בחירות שונים שוררת אווירה שלילית עקב חדירת "כוחות ריאקציוניים" לזירת בחירות. הסתבר, כי האופוזיציה למועמדי "אל-בעת" ברשימת "האיחוד הלאומי" החריפה בעיקר בערים חלב, חומס ודמשק. לעומת זאת, גברו סיכוייהם של מועמדי המפלגה בכפרים עקב ארגוניהם החזקים של האיכרים הזעירים. כן נמסר, כי חלק מחברי "אל-בעת" העמיד עצמו לרשות הבולשת המצרית וקיבל כתמורה משרות ומשכורות במשרדי המועצה המבצעת של "החבל הסורי". ביולי 1959 נערכו הבחירות ל"איחוד הלאומי" בשני חבלי קע"ם, כשיחס המועמדים המצריים והסוריים היה לערך 3:1. בבחירות השתתפו זו הפעם הראשונה הבדוים. מכל מקום, במערכת הבחירות נאבקו מועמדי "אל-בעת" נגד מועמדי שאר הסיעות. ההתלכדות נגד מועמדי "אל-בעת" אילצה מספר רב של מועמדים לוותר על מועמדותם. דחיקת רגלי מועמדי המפלגה נעשתה ביוזמת נאצר, ששאף להחליש את המפלגה הן ב"חבל הסורי" והן מחוץ לקע"ם. התוצאות הראו, כי רוב המועמדים שנבחר ל"איחוד הלאומי" (לשלב א' – ל"בסיס העממי") השתייכו לבלתי-תלויים, לאנשי דת ולאנשי הימין. בין השאר נבחרו למעלה מ-30 צירים של בית-הנבחרים הסורי, שפוזר עם הקמת קע"ם, וביניהם דר' מאמון אל-כזברי. מועמדי "אל-בעת" נחלו תבוסה ברורה ורק כ-100-200 מתומכי המפלגה נבחרו. מיד לאחר הבחירות ל"איחוד הלאומי" החריף ביתר שאת הסכסוך בין הנשיא נאצר לבין סגנו – אכרם חוראני. חוראני, ששהה לאחר הבחירות ב"חבל הסורי", נמנע מלהשתתף בחגיגות ובמועמדים רשמיים.

באוגוסט 1959 פרצה בגלוי המחלוקת בין ראשי "אל-בעת" לבין נאצר. תחילה הפיצה המפלגה בכל סניפיה בארצות ערב הוראה להפסיק כל תעמולה לטובת נאצר. בתחילת ספטמבר נערך הכנס הכללי של המפלגה בלבנון ובו בוצעו הטיהורים הפנימיים הראשונים: מזכיר הסניף הירדני וחבר ההנהגה הכלל-ערבית, עבדאללה אר-רמאווי, הוצא משרות המפלגה עקב דבקותו בנאצר. בעת ובעונה אחת נערך מסע מעצרים נרחב נגד עסקני המפלגה בדמשק ובשאר ערי סוריה. בספטמבר 1959 החל הנשיא נאצר בסילוקם של שרי "אל-בעת" מהממשלה המרכזית ומהמועצה המבצעת הסורית. ראשון המפוטרים היה שר ההדרכה הלאומית במועצה במבצעת של "החבל הסורי" – ריאד אל-מאלכי. פיטורין אלה נעשו באמתלא של הרחקת היסודות המפלגתיים מהשלטון והחלפתם באנשי מקצוע. בשלהי

דצמבר 1959 התפטרו ארבעה שרים נוספים של "אל-בעת": אכרם חוראני, סגן הנשיא ושר המשפטים; צלאח אד-דין אל-קיטאר, שר ההשכלה וההדרכה בממשלה המרכזית; מוצטפא חמדון, שר הרפורמה האגרארית ב"חבל הסורי"; ועבד אל-עיני קנות, שר העבודה והעניינים הסוציאליים ב"חבל הסורי". חמדון וקנות חזרו לדמשק ותפקידיהם הועברו לשר הפנים ב"חבל הסורי" – סראג' – בתוספת סמכויות אחרות. ראוי להזכיר, כי עוד באוקטובר 1959 התמנה המרשל עאמר כשליטה הכל-יכול של סוריה. בינואר 1960 מינה עאמר את סראג' למזכיר כללי של "האיחוד הלומי" ב"חבל הסורי". באותו זמן התקבלה התפטרותו של ח'ליל אל-חלאס, שר הכלכלה במועצה המבצעת הסורית. אל-חלאס הגיש את התפטרותו יחד עם שרי "אל-בעת" האחרים, אך פיטוריו עוכבו בגלל ההאשמות שהועלו נגדו בענייני משרדו. במחצית פברואר 1960 הגיע נאצר לסיור ב"חבל הסורי" שנמשך למעלה מחודש ימים, והווה את הביקור השלישי של נשיא קע"ם מאז האיחוד. בשלב הראשון של סיורו ביקר נאצר בערים המרכזיות ובהר הדרוזים. להלן סייר בסביבות דמשק ובמחנות הצבא. לפני צאתו מינה נאצר שרים חדשים במועצה המבצעת במקום שרי "אל-בעת" שהתפטרו. מינויים אלה הוסברו רשמית כהרחבת בסיס השלטון ע"י תוספת של אישים צעירים בלתי-מפלגתיים, לאחר שקודמיהם לא יכלו להשתחרר מהזיקה המפלגתית.

עיקר פעילותה של מפלגת "אל-בעת" התרכז בלבנון. בפברואר 1960 נעצר אחד מפעילי המפלגה בטרפולי לאחר שנאשם בהפצת כרוזים, שקראו להפגנה ביום השני להקמת קע"ם. באפריל אסרו שלטונות ה"חבל הסורי" על כניסת השבועון הלבנוני "אז-צחאפה", ביטאון מפלגת "אל-בעת" בביירות. באוגוסט 1960 הופרחו שמועות בדבר ביקורו הסודי של אכרם חוראני בלבנון ופגישתו עם מישל עפלך. כן נמסר, כי חוראני וביטאר ביקשו משלטונות לבנון להעניק להם מקלט מדיני. באותו חודש עצמו פורסם בדמשק גילוי דעת מטעם עבדאללה אר-רמאווי, מנהיג הפלג הפורש והפרו-קע"מי של "אל-בעת", ובו הוגדרו עקרונות חדשים של המפלגה בעניין הלאומיות הערבית, הקומוניזם והציונות לפי גלוי דעת זה נקבע, כי קע"ם מהווה את לב הלאומיות הערבית שאויביה הם המלך חוסיין, בורגיבה התוניסי, קאסם ומהדאווי העיראקיים ומנהיגי ישראל. במקביל להתפלגות מפלגת "אל-בעת" ולסילוקה מעמדות השלטון בסוריה, החלה לפעול "תנועת הסורים החופשיים" ממרכז ברבת עמון ובביירות. בראש תנועה זו עמדו אל-בראזי והאחים שישכלי, ובמיוחד צאלח שישכלי, שהתגורר בלבנון ועמד בקשרים עם אחיו, רודנה לשעבר של סוריה.

בפברואר 1961 הגיע נאצר פעם נוספת לביקור ב"חבל הסורי". בין שאר פעולותיו חידש את המגע עם סגנו לשעבר צברי אל-עסלי. ראוי לציין, כי בפרוס שנת 1961 התגברו פעולות המרי בחלב ובדמשק נגד עבד אל-חמיד סראג' ומשטרו. מספר רב של מדינאים, ובראשם צברי אל-עסלי ואכרם חוראני, שיגרו תזכיר לנאצר (בינואר) ובו הצהירו, כי הסכמתם לכינון האיחוד עם מצרים לא נעשתה על חשבון שלילת החירויות, חורבן הכלכלה והטרור המשטרתי. הם תבעו בתזכירם לפטר את סראג' ולכונן "שלטון דמוקרטי אמיתי". סראג' מצידו הציע למדינאים הותיקים רושדי אל-כח'יא ונאט'ים אל-קודסי לנסוע לקהיר ולהידבר, עם נאצר, לאחר שהם הודיעו על הזדהותם עם התביעות שהועלו בתזכירם של עסלי וחוראני. התסיסה נגד סראג' החריפה במיוחד במרץ. השרים של "החבל הסורי" אצו לקהיר לדיונים דחופים. בהפגנה של סטודנטים בדמשק הונף הדגל הסורי הישן ונקראו סיסמאות לעצמאותה של סוריה; בחלב גברה התסיסה הכללית נגד השלטונות. בג'זירה נערכו התנפלויות מצד שבטי בדווים וכורדים על תחנות המישמר הצבאיות בעקבות הבצורת והדלדול הכלכלי.

בינתיים חל פילוג נוסף של מפלגת "אל-בעת" בלבנון. פלג קיצוני הופיע בטרפולי בשם "המפקדה המהפכנית של מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית" ומנהיגיו תקפו את מישל עפלך ותומכיו כסוטים מקו המפלגה. כן הותקפו תומכי המפלגה בטרפולי על שנמנעו מלהשתתף בחגיגות לכבוד האיחוד הקע"מי. ביוני 1961 פרש, כזכור, פואד אר-רכאבי, ממנהיגי "אל-בעת" בעיראק, מההנהגה הכלל-ערבית של המפלגה בביירות, מאחר והצטרף

לתומכי נאצר בדומה לעבדאללה אר-רמאווי. אולם בהמשך שנת 1961 גברה המתיחות, הן ב"חבל המצרי" והן ב"חבל הסורי". בשלהי ספטמבר 1961 בוצעה ההפיכה נגד האיחוד הקע"מי, שהחזירה לסוריה את עצמאותה. ימים ספורים לאחר מכן פורסמה הודעה בזכות "ההפיכה המבורכת" כשהחתומים עליה כוללים את מנהיגי "אל-בעת" – חוראני וביטאר – וכן מנהיגים לאומיים אחרים, כגון בשיר אל-עטמה, וח'אלד אל-עטיס. פירוק קע"ם החזיר את מפלגת "אל-בעת" לשלטון בסוריה, אולם הפצע של קע"ם לא הגליד ועקבותיו לא נמחו מפעולותיה של המפלגה לאחר מכן.

המשבר הכלכלי ב"חבל הסורי"

אחת מעובדות היסוד, שאיפיינו את המצב הפנימי בסוריה במחציתה הראשונה של שנת 1958, היה המשבר הכלכלי שהתפשט על פני רוב הענפים במדינה. משבר מעין זה לא ידעו הסורים במשך שנים רבות. למרות ייחוסו של המשבר לגורמי טבע, שאין לאדם שליטה עליהם, הרי שאמצעי המנע שננקטו ע"י נאצר ב"חבל הסורי" פגעו במעמדו במידה רבה והגדילו את משקעי המרירות.

הכרזת האיחוד הביאה לגל של חששות ברחבי סוריה. בראש ובראשונה יש לציין, כלכלותיהן של סוריה ומצרים אינן משלימות זו את זו. שתי המדינות מגדלות כותנה ומפעלי התעשייה קשורים בשתי המדינות בענפי הטקסטיל והבדים, רובם ככולם. ערב האיחוד הייתה רמת החיים בסוריה גבוהה יותר מבמצרים, וכוח הקניה של המטבע הסורית היה גדול יותר. ואכן, עוד בשלהי שנת 1957 החלה בריחת הון מסוריה ללבנון ולאירופה. אולם יוזמי האיחוד הצהירו, כי אין בדעתם לחולל תמורות כלכליות במשך תקופה ארוכה למדי. ואכן, הממשלה המרכזית של קע"ם לא עסקה בשלב הראשון לאיחוד בעניינים כלכליים, ואף לא תכננה את איחוד המטבע. כתוצאה מכך הואט בהרבה קצב הברחת ההון מסוריה וחוגי הכלכלה והמסחר המקומיים לא צפו לפורענות כלכלית מהירה בשל מעשה האיחוד. דא עקא, שבמאי 1958 חלה תפנית מורגשת במדיניות הכלכלית, ואילו לאחר ביצוע הפיכת קאסם בעיראק הפכה התפנית למפנה קיצוני וחד. שליטי קהיר חשו, כי לא ייתכן איחוד אמיתי בין שני "החבלים" ללא מיזוג כלכלי והם הגיעו למסקנה, כי על הסורים לשאת בהוצאותיה של קע"ם במידה גדלה והולכת. אי לכך החלה העברת סמכויות בתחום הכלכלי מידי הממשלה החבלית בדמשק לידי הממשלה המרכזית בקהיר. במרוצת הזמן הוצאו צווים שנגדו את האינטרסים הכלכליים של תושבי "החבל הצפוני"; הצווים פורסמו ללא כל התייעצות מוקדמת עם הסורים. משלחות כלכליות סוריות שעלו לרגל לקהיר לחלות את פני נאצר נתקלו בגישה מתעלמת, שהעידה על זלזולו של נשיא קע"ם באינטרסים של לשכות המסחר הסוריות. ביצוע המדיניות הכלכלית החדשה לפי הוראות קהיר נעשה אף מבלי להתחשב בצעדים המדיניים והמנהליים שננקטו ברחבי סוריה. מאפייניה של מדיניות כלכלית זו היו כדלקמן: א) השתלטות שיטתית על עמדות המפתח ב"חבל הסורי"; ב) ניצול עמדות אלה לשם החשת קצב המיזוג הכלכלי מבלי להתחשב בדעת הסורים; ג) שיעבוד האינטרסים הכלכליים למטרות מדיניות, היינו העדפת שיקולים מדיניים, ולוא גם מנוגדים לשיקולים כלכליים טהורים. עקרונות אלה באו לכלל ביטוי מעשי בטפולם של השלטונות בשפל הכלכלי שנוצר עקב שנת הבצורת והמהומות בלבנון.

הבצורת הקשה שפקדה את סוריה בחורף 1958 פגעה בשטחי בעל נרחבים ובמידה מסוימת גם בשטחי השלחין. החיטה והשעורה, המהווים כ-30% מכלל הייצוא הסורי, והכותנה התופסת קרוב ל-30% מכלל הייצוא – נפגעו במיוחד. אולם לא זו בלבד שענפי הייצוא החקלאיים הראשיים של "החבל הסורי" נפגעו, אלא ה"חבל הסורי" נאלץ לייבא מזון מחו"ל וקמח מאיטליה, תמורת מטבע חוץ. תגובת השלטונות לפגעי הבצורת הייתה בפרסום צו הרפורמה האגררית. השלטונות לא נקפו אצבע להקלת תנאי יצוא הכותנה שנאגרה במחסנים עוד משנים קודמות. מס היצוא על הכותנה הסורית נשאר גבוה ב-60% –

70% מהמס המקביל על הכותנה המצרית. כל הפצרותיהם ותחינותיהם של החקלאים הסורים להורדת המס בשנת הבצורת עלו בתוהו.

המהומות שהתפשטו בלבנון הביאו לסגירת הגבול הסורי-לבנוני למשך חודשים רבים; והרי לבנון מילאה תפקיד כפול לגבי כלכלתה של סוריה: ראשית, היא היוותה את שוק החוץ הגדול ביותר של "החבל הצפוני"; שנית, היא שמשה כמעבר לסחורות בשני הכיוונים ונמל ביירות טיפל במרבית המטענים שהגיעו בדרך הים. חסימת הגבול הלבנוני פגעה, אפוא, בייצוא ובייבוא הסוריים. הפגיעות החוזרות ונשנות במסחרו של "החבל הסורי" הביאו לירידה גדולה ביתרות מטבע החוץ. עם ירידת ההכנסה הלאומית רבו הקניות בחו"ל והתרבו ההוצאות הכלליות, ועל כן החלה שוב תנועה של הברחת הון מתוך חשש לגורלו של המטבע הסורי. בתגובה לכך הזרים אגף המטבע של משרד האוצר הסורי כמות ניכרת של מטבע חוץ לשווקים המקומיים על מנת לייצב את המטבע הסורית, אולם בכך לא נפתרה בעיית המחסור במטבע חוץ. אדרבא, הזרמה זו הפחיתה את כמות המטבע, שהייתה יכולה לשמש לייבוא. מכיוון שכך, הוטלו הגבלות על הייבוא והגבלות אלה צמצמו את היקף פעולות המסחר ופגעו במעמד הסוחרים ואנשי השירותים. זאת ועוד, בלחץ המצרים בוטלה בהדרגה מרבית המכסים על סחורות זולות שיובאו ממצרים, סחורות שבחלקן הגדול היו מיוצרות גם בסוריה. ההתפתחות הדרמטית אירעה ב-18 באוקטובר 1958, שעה ששר הכלכלה של קע"ם, עבד אל-מונעם אל-קייסוני, הודיע כי החל מיולי 1959 יאוחדו כליל כלכלותיהן של סוריה ומצרים. הודעה זו גרמה במישרין לגאות בזרם בריחת ההון מסוריה ולירידה תלולה בערך המטבע. עד דצמבר 1958 לא עלה בידי אגף המטבע הסורי לייצב את המטבע המקומי.

מדיניותם של שליטי קע"ם הונעה, אפוא, ע"י שיקולים מדיניים. היבוא ממדינות המערב הוגבל ביותר וכן, פורסמה רשימת מוצרים, שייבואם נאסר כליל. רשימה זו כללה, בעיקר, את מצרכי היצוא של מצרים. התוצאות המיידיות של צעדים אלו היו כדלקמן: השוק הסורי נפתח לרווחה לזרם בלעדי של סחורות מצריות, שנהנו מהעדר כל תחרות; המסחר עם המערב הצטמצם עד למינימום. הקשרים הכלכליים בין סוריה למערב נפגעו ולשוקי היצוא המסורתיים של סוריה ניתנה ההזדמנות לחפש תחליפים למוצרים הסוריים. הייצוא הסורי כוון בצורה מלאכותית לעבר מזרח-אירופה. ספק רב אם מדינות אלה נהנו מקליטת התוצרת הסורית, שכן היו מקרים שכותנה סורית הוחזרה ממזרח-אירופה, נשלחה באיחור לשוקי המערב ונמכרה בהפסדים. יתר על כן, הייצוא החקלאי למזרח-אירופה שמש בעיקרו לפרעון חובות כלכליים וצבאיים, והמדינה המייצאת לא נהנתה מתוספת כלשהי ליתרותיה במטבע חוץ.

על רקע קשוי החקלאים של "החבל-הסורי" יש לבחון את הפיתוח התעשייתי. נושא זה שימש כמוקד לדיונים בין משלחת ח'אלד אל-עטיס לשלטונות מוסקבה ופראג באוקטובר 1957. הדיונים הביאו, כזכור, לחתימת הסכם לשיתוף פעולה כלכלי ולסיוע טכני בין שתי המדינות. נקבע, כי רוסיה תספק לסוריה ציוד וטכנאים שיסייעו בהקמת מפעלי תעשייה חדשים ובתפעול מפעלים קיימים. ההסכם לא קבע במפורש את ההיקף הכספי של הסיוע, אולם ציין רשימה ארוכה של מפעלים שיוקמו בסיוע סובייטי. יש לזכור, כי ההסכם נחתם לפני הקמת קע"ם. עד שלהי שנת 1958 כמעט ולא נוצל מילווה זה וקצב הפיתוח התעשייתי של "החבל הסורי" הואט. קרוב לוודאי, כי איטיות ביצועו של המילווה נגרמה במכוון כתוצאה מאי-רצונו של נאצר לאפשר חדירה כלכלית סובייטית לחבל החדש של מדינתו. תעשייתו של "החבל הסורי" סבלה גם כתוצאה מההתפתחויות אחרות. עקב המצוקה הכלכלית ירד כוח הקנייה. השפל בשוק הפנימי ובלימת הייצוא הביאו למשברים תכופים במפעלים, התבטאו בצמצום הייצור, בפיטורי פועלים ובהתרחבות האבטלה. מסתבר, אפוא, שגם במדיניות הפיתוח המדיניות התקציבית של שליטי ה"חבל הסורי" פעלו שיקולים מדיניים יותר משיקולים כלכליים צרופים.

המדיניות התקציבית של שליטי קע"ם הוכרעה לטובת העלאת חלקו של "החבל הסורי" בתקציב המדינה. כתוצאה מכך הועלו באופן ניכר המסים הממשלתיים השונים. דוגמה

אופיינית להעלאת המיסוי ניתנה בתקציב הצבאי: בשנת הכספים 1957/8 הוציאה סוריה העצמאית כ-140 מיליון לירות סוריות בסעיף הביטחון, ואילו בשנת 1958/9 הגיע חלקה בסעיף הביטחון של התקציב הכללי של קע"ם ליותר מ-230 מיליון ל"י, היינו עלייה גדולה יותר מ-2/3. ראוי לציין, כי בהשוואה למצרים, הרי שחלקה של זו האחרונה בתקציב הכללי ובסעיף הביטחון הועלה רק ב-8.5%. סחיטת הכספים ע"י המצרים התבטאה בהפגנות סוערות בחלב ובערים אחרות. באותו הקשר יש לציין, כי וויסות הציוד המלחמתי נעשה כמובן בקהיר, ול"חבל המצרי" הוענקה עדיפות באספקת כלי הנשק החדשים. נוכח מצוקתו הכלכלית והכללית של "החבל הסורי" נזקק נאצר למעשה דרמטי, שירומם את יוקרתו בעיני הסורים וישתיק את הביקורת החריפה שנמתחה על מדיניותו. על רקע זה פורסם צו הרפורמה האגרארית, שהוכן בחיפזון רב והועתק מילולית מהצו המצרי המקביל. מטרתו המוצהרת של נאצר הייתה להשוות את התנאים השוררים בשני החבלים. אולם בחפזונו כי רב, התעלם שליט קע"ם לחלוטין מהצעת חוק, שפורסמה ע"י הממשלה המרכזית, בהשראת שרי "אל-בעת", לתקן רק את מעמדם של האריסים במדינה. אולם נאצר ויועציו החליטו להשיג יתרון תעמולתי כללי, ולעקוף במידה מסוימת את שרי "אל-בעת", ולגלות נדיבות לב נרחבת. בחוק נאמר, כי כל איכר יקבל 460 הקטר (1 הקטר=10 דונם) אדמת בעל, או 120 הקטר אדמת שלחין. דא עקא, שהמצב בסוריה לא התאים לרוח החוק, שכן במצרים קיים שטח מצומצם לחקלאות ועודף אוכלוסין, ואילו בסוריה התנאים אחרים: עודפי קרקעות ומיעוט אוכלוסין. לשם ביצוע רפורמה חקלאית לא היה כל צורך להחרים אדמות פרטיות; אפשר היה להסתפק בחלוקת קרקעות ממשלתיות לשם סיפוק כל הצרכים. יתרה מזו, החוק לא הבחין בין סוגי הקרקע מבחינת פוריותן. החוק לא הביא בחשבון, כי בעוד שבחבל ג'זירה (הפרת) מתנהלת החקלאות לפי שיטה אקסטנסיבית וגם 100 הקטר לא יספיקו למחייה, הרי שבאזור חומס, למשל, יספיק שטח בן 200 הקטר לפרנס את בעליו בכבוד. בלהיטותו אחר נצחונות קלים ומזהירים התעלם נאצר מניסיונות סוריים קודמים לביצוע רפורמות אגראריות. מסתבר, כי בעלי קרקעות בג'זירה הציעו לא אחת ולא שתיים תנאים טובים לחקלאים, שהוציאו בקושי את מחייתם מקרקעות שבמרכז המדינה. מספר ניסיונות שבוצעו בהקמת "כפרים לדוגמה", כדי למשוך חקלאים, עלו בתוהו. נאצר ויועציו התעלמו מהעובדות הללו. אם החקלאים הסורים לא נענו לפתיחות הכלכלים שהוצעו להם בשעתו בג'זירה, ספק רב היה אם יתפתו להצעות פחות קוסמות ובתנאים בינוניים למדי, בהתאם לצו הרפורמה האגרארית.

הבצורת הקשה פגעה גם ברפורמה האגרארית. ניבצר מהחקלאים לפרוע את חובותיהם משנים עברו. רובם ביקש דחיות בפירעון החובות ואף נענה תמורת רישום משכנתאות על הקרקעות. אולם עם התקרבות שנת היבול החדשה לא יכלו הבנקים ליתן אשראי לקניית זרעים ודשנים עבור העונה הבאה. מכיוון שצו הרפורמה האגרארית הפקיע חלקים גדולים של הקרקעות מידיים פרטיות, סירבו הבנקים להעניק את האשראי לעונה החדשה, ואף תבעו פירעון מיידי של החובות הקודמים, מתוך חשש פן יאבדו המשכנתאות את תוקפן. תגובת בעלי הקרקעות הייתה מהירה והגיונית והתבטאה בצמצום דרסטי של שטחי המזרע, בפיטורי פועלים חקלאים ובהכבדת תנאי האריסות. כתוצאה מכך פגעה הרפורמה האגרארית ברוב החקלאים בסוריה: בעלי הקרקע היו צפויים להפקעת חלקים מקרקעותיהם. האריסים – הוכבדו תנאי שכירותם, ופועלים חקלאיים רבים פוטרו. דווקא אותם איכרים זעירים, שנאצר היה חפץ ביקרם, נוספו לשכבות החברתיות של הממורמרים והמקופחים. הרפורמה האגרארית, החטיאה, אפוא, את מטרתה המעשית, אולם היא בוצעה, כאמור, כתוצאה משיקולים מדיניים: רימום יוקרתו של נשיא קע"ם, פיוס זמני של מפלגת "אל-בעת" על שיתוף הפעולה עם שליטי קהיר, והקדמת משטרו של קאסם בעיראק, שעמד לפרסם באותה עת את חוקי הרפורמה האגרארית במדינתו. הסתירות הפנימיות במדיניותו של נאצר בלטו גם במישור המדיני הפנימי – במכלול יחסיו עם הקולונל סראגי וחבר נאמניו מחד גיסא, ובקשריו עם מנהיגי "אל-בעת" מאידך גיסא. יחסים אלה באו לכלל

גילוי במדיניות של "הפרד ומשול". הרחקתם של חרואני וביטאר לקהיר לא פתרה את הניגודים בין עסקני "אל-בעת" לבין סראגי ואנשיו. לכל היותר, היא מנעה את החרפתם המיידית. כפי שתואר בפרק הקודם, פרצה המחלוקת הגלויה בין מנהיגי "אל-בעת" לנאצר באוגוסט 1959. בראשית שנת 1959 הגיעו משלחות סוריות לקהיר על מנת להתלונן באוזני הנשיא על חומרת המצב. כדי לשכך את הרוחות הסוערות ציווה נאצר על הקמתה של ועדה עליונה מיוחדת לבדיקת המצב ב"חבל הסורי". ועדה זו כללה את שני סגניו – עבד אל-לטיף בגדאדי ואכרם חוראני שר הפנים בממשלה המרכזית, זהריא מוחיי אד-דין. בפרוס ינואר 1959 יצאה "משלחת השלושה" ל"חבל הסורי", ומשימותיה הוגדרו ע"י בגדאדי כדלקמן: החשת קצב הקמתו של "האיחוד הלאומי", זירוז ביצוען של כל התוכניות המשתהות, הבראת המצב הכלכלי, החזרת האמון בקע"ם בקרב השכבות הממורמרות והתווית קווי פעולה לתפעול השירותים הציבוריים ב"חבל הסורי". בדיקת תוכנן של משימות אלה הוכיחה, כי נאצר ראה בראש ובראשונה את הסדרתן של הבעיות המדיניות כפתרון לתסיסה ב"חבל הסורי". מסתבר, כי יוכל להרגיע את הרוחות. לאחר ביקור "משלחת השלושה", ביקרו ב"חבל הסורי" גם שריה הכלכליים של הממשלה המרכזית ופיזרו הבטחות בדבר הגדלת התמיכה הכספית בפיתוח מפעלי התעשייה ב"חבל הסורי". הסיכום הכלכלי של סוריה במסגרת האיחוד לא היה חיובי, בסופו של דבר. אין ספק, כי הקשיים הכלכליים בסוריה היוו את אחד הגורמים החשובים להתפרקותה של קע"ם בספטמבר 1961.

ההפיכה הצבאית ופירוק קע"ם (ספטמבר 1961)

בבוקרו של ה-28 בספטמבר השתלטו יחידות צבא סוריות על דמשק, תפסו את תחנת השידור וכיתרו את המפקדה הצבאית. המרשל עאמר והגנרל ג'מאל פייסל נעצרו. דגלי קע"ם הורדו ובמקומם הופנו הדגלים הסוריים. ההמון הדמשקאי הפגין בחוצות בזכות עצמאותה של סוריה. הסתבר, שתנועת ההפיכה נתקלה בהתנגדות באזורים שונים שבמדינה, אולם המהפכנים שלטו במצב. בעוד רדיו דמשק שידר מברקי תמיכה במהפכנים, המשך רדיו חלב לשדר הודעות בזכות קע"ם. המפקד הצבאי של אזור לודקיה (לאצקיה) לא הצטרף להפיכה. מנהיגי ההפיכה היו 6 קולונלים – עבד אל-כרים אנ-נחלאווי, עבד אל-עיני דהמאן, חיידר כזברי, מופק עצאצה, מהיב אל-הנדי והשאם עבד אר-רבו. קצינים אלה הקימו את "מועצת הפיקוד הערבי המהפכני העליון של הכוחות המזוינים". רדיו דמשק החל לשדר הודעות בשם כת המהפכנים בהבלטת הנימה הכללית, כי ההפיכה באה לתקן את המעוות בתחום האחדות הערבית. בשלב זה לא דובר כלל על פרישת סוריה מקע"ם. על חומרת המצב העיד נאומו של נאצר בבוקר ההפיכה, ששודר ישירות מתחנת קהיר, זו הפעם השנייה מאז מבצע סואץ ב-1956. נאצר הודיע בהתרגשות רבה, כי קע"ם לא תפורק וכי המורדים ידוכאו. בינתיים שיגרו המהפכנים משלחת למרשל עאמר כדי לדון עימו במציאת פשרה או פתרון בדרכי שלום על מנת להבטיח את המשך האיחוד. המהפכנים הציעו לעאמר את ביטול הצווים הסוציאליסטיים שפורסמו לאחרונה, הכנסת תיקונים ברפורמה האגרארית, הרחקת "האופורטוניסטים" מהשלטון ומתן מעמד פדראלי ל"חבל הסורי", תוך שוויון מלא ל"חבל המצרי". עאמר הסכים לתביעות אלה, העבירן באלחוט לקהיר וביקש מהמורדים להכריז על ביטול ההפיכה כדי למנוע פגיעה ביוקרתו של נאצר על שנאלץ להיכנע לתביעותיהם. כתוצאה מכך שידר רדיו דמשק את "ההודעה מס' 9", ובה נתבשרו המוני הסורים על סיום ההפיכה. לאחר מכן שב הקריין וכינה את תחנת השידור הדמשקאית כ"תחנת השידור של קע"ם". ההמונים סברו, כי ההפיכה נכשלה ולפיכך יצאו לרחובות להפגין למען האיחוד ולמען נאצר. אולם בשעה 4 אחה"צ שודרה ברדיו דמשק "ההודעה מס' 10", שבישרה כי עאמר לא קיים את הבטחותיו וכי ההפיכה נמשכת. התברר, כי נאצר דחה את תביעות המהפכנים מאחר שראה בהן מעשי מיקוח. עם זאת, הוא היה סבור בטעות כי רוב ערי סוריה נאמנות לשלטונו. לפיכך הצטווה עאמר לעזוב את סוריה ואליו נלוו הגנרל פייסל ומספר שרים בממשלת "החבל הסורי". ב-29 בספטמבר נחתו כ-120 צנחנים מצרים בלודקיה. כולם נכנעו ונאסרו.

הקצינים המהפכניים הזמינו את דר' מאמון אל-כזברי להרכיב ממשלה אזרחית. כזברי הרכיב בו ביום ממשלה בת 11 שרים, ששריה נמנו עם מפלגתו ("תנועת השחרור"), "המפלגה הלאומית" ו"מפלגת העם". כנס עסקנים לאומיים שנערך בדמשק בירך על המוגמר והציע להחיש את עריכתן של בחירות דמוקרטיות. ממשלת המעבר של כזברי קבעה את מועד הבחירות לאמצע נובמבר 1961, והוחלט כי על השרים המועמדים לבחירות להגיש את התפטרותם מהממשלה. ב-20 בנובמבר התפטר כזברי מהממשלה לאחר שהציג את מועמדותו כנציג דמשק. עם התפטרותו של כזברי הורכבה ממשלת מעבר שנייה, בראשות דר' עזת אנ-נץ, השר לשעבר להדרכה לאומית ולחינוך. אנ-נץ הגדיר את תפקיד ממשלתו בעריכת הבחירות במועד שנקבע ובאווירה של נויטראליות. כן הטעים, כי מדיניות החוץ של סוריה תושבת על עקרון אי-ההזדהות והנויטראליזם החיובי. במרוצת נובמבר פרסם רדיו דמשק את נוסח "אמנת האחדות הלאומית", אשר הותוותה ע"י המדינאים הסוריים שהתכנסו בדמשק בראשית אותו חודש. "האמנה" הסבירה את כישלונה של קע"ם בצורת משטרה ובדרכי פעולתה. היא העלתה על נס את עקרון האחדות הערבית, פירטה את הסוציאליזם הערבי ויסודותיו החברתיים והטעימה את עקרונות המשטר הדמוקרטי בסוריה. על "האמנה" חתמו 61 מדינאים סוריים וביניהם – חוראני, נפורי, בשיר אל-עט/מה, עט'ם, עסלי וכזברי. ב-15 בנובמבר פרסמה ממשלת המעבר השנייה חוקה זמנית חדשה, שהייתה צריכה להתאשר ע"י מישאל-עם. נקבע, כי תבחר מועצה מכוננת לתקופה של 4 שנים ע"י בחירות ישירות וסודיות. המועצה המכוננת תהנה מסמכויות תחיקה עד לגמר חיבור החוקה. הנשיא ייבחר ל-5 שנים ברוב של 2/3 מצירי המועצה ויעמוד בראש הרשות המבצעת. ביומיים הראשונים לדצמבר 1961 נערכו הבחירות בהשתתפות דלה למדי (51% מכלל מיליון וחצי בעלי זכות בחירה). כן פורסמו תוצאות מישאל-העם שנערך בנוגע לחוקה הזמנית. הסתבר, כי החוקה אושרה ברוב מכריע (97.6%). תוצאות הבחירות למועצה המכוננת היו כדלקמן: 71 – צירים שמרניים, 55 – בלתי-תלויים, 19 – אנשי "אל-בעת", 12 – ימניים קיצוניים, 8 – שמאליים, 7 – נציגי שבטים. בסה"כ 172 ציר. מסתבר, כי שבעת המועמדים הקומוניסטים נכשלו וכן נכשלו שש המועמדות הנשיות. במרוצת דצמבר 1961 נערכה הישיבה הראשונה של המועצה המכוננת, ולאחריה נערכו הבחירות לנשיאות. באותו מעמד הודיע ח'אלד אל-עט'ם על הסרת מועמדותו לטובת נאט'ם אל-קודסי. אל-קודסי נבחר ברוב מכריע לנשיאות סוריה והטיל על מערוף אד-דואליבי (מ"מפלגת העם") להרכיב ממשלה בת 16 שרים, מהם 4 חברי "מפלגת-העם" ו-3 חברי "המפלגה הלאומית". מנהיגי "אל-בעת" וח'אלד אל-עט'ם לא שותפו בממשלה זו. כן לא שותפו בה צברי אל-עסלי ושושביני האיחוד האחרים עם מצרים.

סיכום המאזן הסורי בקע"ם ומשמעויותיו

האיחוד המצרי-סורי היה, בראש ובראשונה, תוצאה של חוסר יציבות פנימית. למעשה, עורער מצבה הפנימי של סוריה מאז שנת 1949, שבמרוצתה אירעו שלוש הפיכות צבאיות בזו אחר זו. הרודן הצבאי השלישי, אדיב אש-שישכלי, החזיק מעמד, כזכור, כארבע שנים, אולם בסופו של דבר נפל גם הוא והמשטר האזרחי הושב על כנו. תמורה זו לא הגבירה את היציבות. אמנם בבית-הנבחרים הסורי שלטו מפלגות הימין הותיקות ("מפלגת העם" ו"המפלגה הלאומית"), אולם בדעת הקהל הסורית (במידה וניתן להשתמש בהגדרה מעין זו) שלטה מפלגת "אל-בעת", שעל אוהדיה נמנו קצינים צעירים רבים ובראשם הקולונל עבד אל-חמיד סראגי. השפעתה של המפלגה הספיקה כדי להשיג לסוריה סיוע צבאי וכלכלי מהגוש המזרחי בשנת 1957, אולם היא לא הספיקה לה כדי להשתלט על המדינה. בנסיבות אלה באה הפנייה לנאצר, מתוך ההנחה מוטעית, כי האיחוד עם מצרים יאפשר למפלגה להשתלט על המדינה ולהשליט בה את עקרונותיה החברתיים והכלכליים. הפצרותיהם של מנהיגי "אל-בעת", בנאצר תכפו, במרוצת שנת 1957, כאשר גברה הפעילות הקומוניסטית בסוריה מחד גיסא, וכתוצאה מהפחד המדומה מפני תוקפנות

תורכית, מאידך גיסא. בפרוס ינואר 1958 אץ נשיא סוריה, שוכרי אל-קוותלי, לקהיר והבהיר לנאצר, כי הברירה הקיימת היא בין איחוד סוריה ומצרים לבין השתלטות קומוניסטית על סוריה, פלישה תורכית או הפיכה צבאית "ריאקציונית" רביעית. הסבריו מצאו אוזן קשבת, כיוון שבאותה תקופה נזקק נאצר לצבירת יוקרה, לאחר שנפגע קשות עקב סכסוכו עם המלך סעוד, הפיכת הנגד האנטי-מצרית של המלך חוסין בירדן, והסכמתה העקרונית של לבנון לקבל את "דוקטרינת אייזנהאור". כתוצאה מכך, קרם האיחוד הסורי-מצרי עור וגידים למשך 44 חודשים.

מה היו ההישגים של שליטי קע"ם בסוריה במשך שנות האיחוד? במישור המדיני בוטל קיומה העצמאי של סוריה כמעט לחלוטין. היא אבדה את ייצוגה באו"ם ואת שירות החוץ שלה. מדיניות החוץ נקבעה והותוותה בקהיר ע"י הממשלה המרכזית. כלפי פנים – נוהלה סוריה ע"י המועצה המבצעת של "החבל הסורי", מעין ממשלה מקומית, שקיבלה את הוראותיה מקהיר. אולם גם מועצה זו בוטלה ביולי 1961 וכל סמכויותיה הועברו לממשלה המרכזית המורחבת. המפלגות הסוריות פורקו עוד בראשית האיחוד, הקומוניסטים ירדו למחתרת ואילו מפלגת "אל-בעת" העבירה את מרכזה ללבנון וסבלה ממשברים ומפילוגים. במקום המפלגות קם "האיחוד הלאומי" הסורי, בראשותו של עבד אל-חמיד סראגי, אשר תאם את פעולתו עם "האיחוד הלאומי" המצרי. בתחום הצבאי – אוחדו כל דרגי המטכ"ל של הצבא המצרי והסורי וכן חילות האוויר, הים והצנחנים. במערכת ההדרכה הצבאית – בוטלה הכפילות ע"י חיסול בסיסי ההדרכה הצבאיים הסוריים והשארית המוסדות המקבילים במצרים. הושגה סובייטיזציה מלאה של החימוש והונהגה הדוקטרינה הצבאית הסובייטית. חיילות הרגלים לא אוחדו, אולם הושג תיאום מוחלט ביניהם. כך, למשל, כשגברה המתחיחות בגבול סוריה-ישראל בפברואר 1961, גויסו מיד חטיבות המילואים במצרים. המגמה הכללית הייתה להשוות את תנאי השירות בשני הצבאות ע"י הורדת תנאי השירות ב"מחנה הראשון" (הצבא הסורי), אולם מגמה זו נתקלה בהתנגדות חריפה מצד הקצונה הסורית. בתחום הסוציאלי – פעלו שליטי קע"ם לחיסול המעמדות העליונים. הדבר נעשה ע"י הפקעת האחוזות הגדולות מידי בעליהן במסגרת הרפורמה האגררית, כן הוטלו מסי הכנסה בשיעור של 90% על בעלי הכנסות גבוהות והולאמו מפעלים פרטיים. הפועלים הסוריים שותפו בהנהלות של החברות וב-25% מרווחיהן, אם כי חלק מהרווחים אלה הוקפא ע"י השלטונות לשם הבטחת תנאים סוציאליים לעובדים. נעשו כמה וכמה צעדים ממשיים לשיפור מצבם של הפלאחים הסורים, כגון הקמת קואופרטיבים כפריים ועיצוב כפרים לדוגמא, בייחוד באזור דיר אז-זור.

בתחום הכלכלי – הוחלף המשק החופשי, שהיה קיים בסוריה מאז קבלת העצמאות, במשק ממלכתי מתוכנן. מרבית הבנקים והחברות הגדולות הולאמה, ועל החברות האחרות הוטל פיקוח חמור. כן הוטל פיקוח על הלירה הסורית, על סחר הטראנזיט עם לבנון ועל יבוא מותרות. מצרכים חיוניים, כגון תרופות, הוגדרו כמותרות אך ורק כדי להכריח את הסורים לקנותם במצרים. בתחום הפיתוח – נכרה מגמת היסוד המצרית להפוך את סוריה לעורף חקלאי של מצרים, למקור של חומרי גלם לתעשייה המצרית ולשוק למוצריה המוגמרים. אמנם הממשלה המרכזית הכינה תכנית חומש לתיעוש סוריה, בדומה לתכנית המצרית, אולם ההשקעות בסוריה היון מעטות בהשוואה להשקעות בתיעוש מצרים. בשנת 1960 הושקעו בתיעוש סוריה כ-3 מיליון לירות מצריות, שעה שבתיעוש מצרים הושקעו באותה שנה 300 מיליון לירות מצריות. לעומת הזנחת התעשייה הסורית הורגש מאמץ לפיתוח מפעלי השקאה גדולים. בין השאר הושלם סכר רוסתאן והוגבר קצב ההכנות להקמת סכר הפרת בסיועה של גרמניה המערבית.

לאחר ביצוע ההפיכה הסורית, ההתנתקות ממצרים והתייצבות ממשלת המעבר של מאמון אל-כזברי הורגשו בסוריה המגמות הבאות: המוסדות המדיניים, שהיו משותפים לסוריה ולמצרים במסגרת קע"ם, פורקו. אולם כמה מהרעיונות המדיניים ששררו בתקופת האיחוד, כגון הנויטראליזם החיובי, הדו-קיום בשלום והמאבק באימפריאליזם, נשארו

והוכללו בעקרונות המדיניים של ממשלת המעבר. קרנו של רעיון האיחוד הערבי נוסח נאצר ירד פלאים, אולם לעומת זאת העלה כזברי את רעיון האחדות הערבית, תוך שמירה על צביון העצמאי של המדינות השונות. הוא גם פירסם, בצוותא עם מדינאים סוריים אחרים, את "אמנת האחדות הלאומית" להקמת פדראציה ערבית בעלת מועצה מחוקקת, מועצה מבצעת ופיקוד צבאי משותף, נוסף על המוסדות המקומיים והצבאות הלאומיים.

הוחל בארגונו המחודש של הצבא הסורי על מנת להשלים את החסר בחיילות היס והאוויר ובמערכת ההדרכה. החימוש הסובייטי והדוקטרינה הסובייטית לא הוחלפו באחרים, כיוון שתהליכים אלה היו יקרים ואיטיים מדי, ועשויים היו להחליש את הצבא הסורי דווקא בשלב הראשון והמסוכן של המשטר החדש. עוד בשבוע הראשון להפיכה הצהירו כזברי ושריו, כי ביצוע הרפורמה האגרארית יימשך, אם כי בשינויים הנובעים מפירוק קע"ם. הסתמנה המגמה להגדיל את שיעורי הפיצויים לבעלי האחוזות המופקעות ולצמצם את תהליכי הפקעת הקרקעות למסגרת הצרכים המיידיים של מחוסרי הקרקע. שאר ההטבות הסוציאליות של תקופת קע"ם נשארו בעינן. הסתבר כי הפועלים יוסיפו להשתתף ברווחי החברות ואף יקבלו את דמי השעות הנוספות והמענקים שבוטלו בתקופת קע"ם. הכלכלה הסורית צעדה לקראת ליברליזציה. צווי הלאמה ופיקוח רבים בוטלו, אולם סוריה לא חזרה למערך הכלכלי שמלפני האיחוד, שכן המוסד הכלכלי המרכזי לא בוטל והשלטונות הוסיפו למלא תפקידי פיקוח והכוונה מבלי להגביל את היוזמה הפרטית יתר על המידה. בניגוד למצרים שצעדה לקראת אטטיזם מלא, חזרה סוריה למערך כלכלי של ליברליזם מוגבל. בתחום הפיתוח – נעשו צעדים ראשוניים להאיץ את קצב התיעוש שהוזנח בתקופת קע"ם. ממשלת כזברי עשתה מאמצים בלתי-מבוטלים לשכנע את מערב-גרמניה להמשיך במלאכת הסיוע להקמת סכר הפרת, למרות שההסכם על מבצע זה נחתם בשעתו ע"י הממשלה המרכזית של קע"ם.

לפירוקה של קע"ם נודעה משמעות רבה במישור הבין-ערבי ובתחום המערך המדיני והצבאי במזרח התיכון. לגבי עיראק, היוותה סוריה מאז ומתמיד מוצא טבעי לים התיכון. גישושים רבים לקראת איחוד סורי-עיראקי נעשו, כזכור, עוד בתקופת המשטר המלוכני בעיראק. לאחר הפיכת קאסם ביולי 1958 ניכרה נטייה הפוכה: קע"ם גמרה אומר לספח אליה את עיראק. משלא עלה הדבר בידיה, הפכה סוריה לבסיס של כוחות עוינים למשטרו המהפכני של קאסם. עיתוי המרד האנטי-קאסמי במוסול, במרץ 1959, נעשה בתיאום עם ממשלת "החבל הסורי". המורדים העיראקיים מצאו, רובם ככולם, מקלט בסוריה לאחר דיכוי מרד אש-שוואף והריגתו. אולם ניתוקה של סוריה מעל קע"ם הגביר את זיקתה הטבעית לעיראק מחד גיסא, והקטין את סכנת החתרנות שארבה לעיראק מידי נאצר מאידך גיסא. גם סכנת החתרנות שארבה למשטרו הרעוע של המלך חוסיין בירדן הוקטנה בהרבה. כידוע, שימשה סוריה בתקופת ממשלת קע"ם מקום מקלט לאויביו של חוסיין ולקציני צבאו שבגדו בו. מסוריה יצאו, באוגוסט 1960, רוצחיו של שר ממשלת ירדן הזאע אל-מג'אלי. הסחר החופשי עם סוריה העצמאית, נתן, ללא ספק, זריקת עידוד לכלכלה הירדנית הכושלת, ואיפשר לחוסיין להסתייע בבעלת ברית פוטנציאלית במאבקו נגד נאצר ב"ליגה הערבית" ומחוצה לה. לבנון הפיקה מההפיכה הסורית רווחים כלכליים ומדיניים גם יחד. הגבלת סחר הטראנזיט הסורי, הפיקוח על המטבע והלאמת בנקים סוריים (שבאחרים מהם שותף הון לבנוני) פגעו קשות בכלכלת לבנון בתקופת קיומה של קע"ם. מבחינה מדינית היוותה סוריה הקע"מית איום מתמיד על שלום לבנון ועצמאותה. בעת מלחמת האזרחים שפקדה את לבנון בקיץ 1958, זרמו מסוריה נשק ומדריכים לעזרת המחנה המוסלמי בלבנון. ההשקפה הלבנונית התמצתה בתקווה, כי סוריה העצמאית תהיה טרודה בענייניה הפנימיים עד כדי כך, שלא תוכל להתפנות לחתרנות בלבנון. ואכן, השקפה-תקווה זו הוכיחה את עצמה. הקמת קע"ם סיכנה גם את תורכיה הפרו-מערבית מבחינה אסטרטגית. שכן מאז שנת 1958 נאלץ המטכ"ל התורכי להניח, כי בגבולותיה הדרומיים של תורכיה משתרעת מדינה בעלת למעלה מ-30 מיליון תושבים (סוריים ומצריים), אשר צבאה חמוש וערוך במתכונת

האסטרטגיה הסובייטית, והנהגתה מקיימת יחסים הדוקים עם הגוש המזרחי. מערך צבאי-מדיני זה הכניס את תורכיה בצבת מלקחיים מצפון ומדרום וכן גם מאגפה הדרומי-מזרחי (הגבול העיראקי). התורכים היו חייבים לקחת בחשבון את התביעות החוזרות והנשנות של קע"ם להחזרת חבל אלכסנדרה, שסופח לתורכיה בשנת 1939. פירוק קע"ם הקטין בהרבה את הסכנות הצפויות לתורכיה, ובמידה מסוימת אפשר לומר כך גם לגבי ישראל. הופעתה המחודשת של סוריה העצמאית בזירת המזרח התיכון יצרה תחום התנגשות חדש-ישן בין שני הגושים העולמיים. בעבר כיוונו המזרח והמערב את פעילותם המדינית כלפי קהיר בראש ובראשונה. מאז פירוק קע"ם הופנה המחץ המדיני מחדש לעבר סוריה, המהווה את נקודת המפתח בעולם הערבי. ברית המועצות לא הייתה מרוצה מלכתחילה מהקמת קע"ם. המדיניות הסובייטית הייתה נתונה ללחצם המדיני של ח'אלד בכדאש וחבריו שנרדפו עד צואר בקע"ם. יתר על כן, הפיכתו של קאסם בעיראק הוכיחה לרוסיה, כי השפעתה במרחב המזרח תיכוני גדלה ככל שגדל מספר המדינות הערביות המסוכסכות במרחב והמבקשות את סיועה הטכני והכלכלי. המעצמות האנגלו-סכסיות ראו תחילה בקיומה של קע"ם פתח לבליעת מדינות ערביות נוספות באזור, ובמיוחד חרדו לסיכוי המשטרים הפרו-מערביים בלבנון ובירדן ולאיינטרסי הנפט בערב הסעודית ובנסיכויות המפרץ הפרסי. אולם בעקבות תמרוני המוצלחים של נאצר בין שני הגושים העולמיים ועקב שינוי גישתן של ארה"ב לנויטריאליזם (לאחר פטירתו של שר החוץ האמריקאי, דאלס) – השתנתה גם הגישה כלפי קע"ם. נאצר נחשב בוויינגטון ובלונדון לגורם מייצב במזרח התיכון. דברים אלה היו אמורים, לפחות, לגבי סוריה. החששות של ארה"ב מפני תוהו ובוהו בסוריה, שיביא לכלל השתלטות קומוניסטית על המדינה, נעורו מחדש. משום כך היסס המערב זמן מה אם להכיר במשטר החדש בסוריה, ומדינות הגוש המזרחי הקדימוהו בהכרתן במשטר הסורי החדש. סוריה הוסיפה לקבל סיוע צבאי וכלכלי מברית המועצות, אולם ההפיכה פתחה את השערים לחידוש היחסים המסחריים והכלכליים גם עם מעצמות המערב. לקח מֶאָזְנָה של סוריה בקע"ם הראה, כי עתידה של סוריה העצמאית תלוי במידת יציבותה הפנימית, ואילו יציבות זו מותנית בקיומה של הנהגה מדינית איתנה. ממשלת מאמון אל-כזברי הייתה, למעשה, ממשלת מומחים. כזברי עצמו, שכיהן כיו"ר בית הנבחרים הסורי בתקופת שישכלי ומילא תפקידים בממשלות סוריות שונות, לא התבלט מעולם כמנהיג לאומי בעל שיעור קומה. מנהיגיה הקודמים של סוריה, שהוליכו לקראת המיזוג עם מצרים, כגון מנהיגי "אל-בעת" וקוותלי ועסלי, לא נמצאו ראויים עתה לשותפות בשלטון. אין תימא, אפוא, שלאחר קיום הבחירות בדצמבר 1961 הורכבה ממשלה בראשות מנהיג "מפלגת העם", מערוף אד-דואליבי, וכס הנשיאות ניתן לנאט'ם אל-קודסי, יריבו הוותיק של שוכרי אל-קוותלי. חבורת הקצינים שחוללה את ההפיכה העדיפה להישאר בשלב זה מאחורי הקלעים, בהשאירה מאחוריה את הרמטכ"ל החדש, הגנרל זהר אד-דין, בעמדת פיקוח על הממשלה החדשה.

לבטיה הפנימיים של סוריה וגורמי הפיכת מרץ 1962

ב-28 במרץ 1962 – 180 יום לאחר פירוק קע"ם – פרצה שוב הפיכה בסוריה. הייתה זו ההפיכה הששית במספר מאז שנת 1949. לדברי מחוללי ההפיכה, היא נועדה לשמור על הישגי הפיכת 28 בספטמבר 1961. גם הפיכה זו כקודמתה בוצעה ע"י אותם קצינים. אין להבין את הסיבות להפיכת מרץ 1962 מבלי לסקור את מחצית השנה שקדמה לה. מיד לאחר פירוק קע"ם חזרה סוריה לסורה ומבחינות רבות דמה מצבה דאז למצבה בשנת 1949/50: ממשלת מעבר עראית ניהלה את המדינה, ואילו למעשה שלטה במדינה חבורת קציני צבא, שהייתה מפולגת בתוך תוכה. החוקה משנת 1950 הוחזרה עראית לתוקפה, בלוויית מספר חידושים. בדצמבר 1961 אישר מישאל-העם את ההסדרים החדשים וכן את פירוק המסגרת של קע"ם. נאט'ם אל-קודסי נבחר לנשיא המדינה, ולאחר הבחירות הכלליות הורכבה ממשלה קואליציונית בראשות מערוף אד-דואליבי. המשטר החדש בסוריה

גיבש סביבו את תמיכתם של אישים מדיניים מתונים מצמרת חוגי הימין והמרכז. תמיכה זו הייתה חיונית למשטר כדי להפגין בעזרתה כלפי פנים את הבסיס הציבורי הרחב שעליו הוא נשען, וכלפי חוץ – את האחדות הלאומית השוררת בסוריה בכל הקשור לקיומה העצמאי. המגמה הכללית הייתה להקים משטר ליבראלי-מתקדם, בהשוואה למשטר הליבראלי-הקיצוני, ששרר בסוריה לפני הקמת קע"ם, ובניגוד למשטרו האטטיסטי של נאצר, שהתאפיין בשליטה מוחלטת של המדינה על חיי המשק והחברה. מטרתה העיקרית של כת ההפיכה היו כדלקמן: הבטחת עצמאותה של סוריה; יצירת הסדר כלשהו עם מצרים תוך כיבוד הריבונות הסורית; הבראת הכלכלה הלאומית ע"י עידוד היוזמה הפרטית ותוך ביצוע מפעלי פיתוח; שמירת ההישגים הסוציאליים שהובטחו לפועלים ולפלאחים בתקופת האיחוד; מניעת החזרת הגלגל אחורנית בתעשייה, בבנקאות וברפורמה האגרארית ע"י אלי ההון ובעלי האחוזות הגדולות. מסתבר, כי הכת הצבאית חתרה, למעשה, לאיזון חברתי מבפנים וליצירת "מודוס ויונדי" עם מצרים כלפי חוץ, מאחר והקצינים ידעו, כי שני גורמים אלה עשויים להבטיח לטווח ארוך את יציבותה הפנימית של סוריה. העברת רסן השלטון לידי המדינאים האזרחיים נעשתה כדי לאפשר לכת הצבאית העדיפה לנהוג בדרך זו, היינו הנהגת שלטון אזרחי, כדי להבטיח בראש ובראשונה את ליכודו של הצבא ומניעת פיצול בשורותיו. על רקע זה ניתן להבין את החיכוכים הרבים, שנתגלו בשלב מאוחר יותר בין צמרת הכת לבין השלטון האזרחי באשר לסמכות העליונה והקובעת בענייני המדינה בכלל, וביחסים עם מצרים והתחיקה הכללית בפרט.

לאור מגמות אלה נוסחה בנובמבר 1961 "אמנת האחדות הלאומית", שעיקרה הובאו לעיל. בעקבות הבחירות הכלליות, שנערכו בדצמבר 1961, הוקם פרלמנט שריכז רוב ניכר של צירי הימין המתון, ומספר צירים בלתי מבוטל של הימין הקיצוני. הקומוניסטים לא זכו כלל לייצוג ומפלגת "אל-בעת" השיגה 19 צירים בלבד מתוך הסך הכולל של 172 ציר. ממשלתו של מערוף אד-דואליבי הייתה צריכה לבצע את העקרונות החברתיים והכלכליים שהותוו בשעתו ע"י הכת הצבאית ובאו לכלל גילוי ב"אמנת האחדות הלאומית".

אולם עוד בראשית צעדיה של ממשלת דואליבי, ובמיוחד לאחר הגשת מצעה, שקרא בין היתר לביטול ההלאמות מתקופת קע"ם, פרצו הפגנות ושבתות של פועלים וסטודנטים, אשר ביטאו במידת מה את החששות שרווחו בציבור בדבר נסיגה רבתי של הממשלה לטובת אילי ההון ועתודי הקרקע, על חשבון זכויות המוני העם. תומכי נאצר שהשתתפו בהפגנות ניסו בדרך זו לפגוע ביציבותו של המשטר. בבואה להכין את התחיקה החברתית והכלכלית, שתעצב את דפוסי המשטר, חייבת הייתה ממשלת דואליבי להתחשב במצב הכלכלי החמור ששרר בסוריה כדי להצליח בביצוע תוכניותיה.

בפרוס שנת 1962 היה המצב הכלכלי בסוריה בכי רע. שלוש עונות רצופות של בצורת קשה שחלו בתקופת האיחוד ומדיניותו המכוונת של נאצר לניצול המשק הסורי ולשעבודו לאינטרסים המצריים – עשו את שלהם. ואכן, משטרו של נאצר בסוריה הביא לשינויים חברתיים וכלכליים חשובים בפוגעו בחוגים הכלכליים המסורתיים, ובהעלותו את הצורך הדחוף במתן חוקים סוציאליים מתקדמים ובהגשמתם. עם זאת נכשלו שליטי קע"ם בהעלאת רמת החיים הממוצעת של האוכלוסייה הסורית. בעוד שבשנת 1957 ערב האיחוד עם מצרים, נאמדה ההכנסה הלאומית הממוצעת לגולגולת בסוריה ב-164 דולר, הרי שבשנת 1960 ירדה ההכנסה הממוצעת ל-130 דולר בלבד.¹⁹ המדיניות הכלכלית הריכוזית של נאצר גמרה לשבירת המסגרות המסורתיות, שאיפיינו את המשק הסורי עד לאיחוד, בתחום הבעלות על הקרקע, חברות מניות משפחתיות, בנקאות פרטית מפותחת, מלאכה ביתית וכדו'. חוסר היציבות הכלכלית והעדר הביטחון של החוגים המסחריים באשר לעתידו של המשטר הכלכלי-גרמו לבריחת הון מוגברת מסוריה, (אומדן זהיר הצביע על כ-150 מיליון דולר) ולהתרחבות הקיפאון הכלכלי והמסחרי של חוגי היוזמה הפרטית, שמילאו לפני

¹⁹ בשנת 1960 נאמדה ההכנסה הלאומית הממוצעת לגולגולת בישראל ב-873 דולר

תפקיד נכבד במשק הסורי. מצב זה הוחמר שבעתיים ביולי 1961 עקב פרסום צווי ההלאמה בקהיר, ששיבשו לחלוטין את המשק הסורי.

מובן, אפוא, שמשמיתה של ממשלת דואליבי הייתה קשה ביותר, מה גם שבבית הנבחרים שלט רוב מכריע של מפלגות הימין המסורתיות. היה צורך לגשר על פני אינטרסים מנוגדים כדי לשמור על יציבות המשטר. הממשלה נאלצה לספק את דרישות המוני העובדים, ובעת ובעונה אחת – לרכוש את אמונם של חוגי המסחר והכלכלה, שהיו עשויים לעזור לממשלה להתגבר על המשבר הכלכלי. ממשלת דואליבי הגישה לבית הנבחרים שורה של הצעות חוק שהתייחסו לרפורמה האגרארית, לבנקים ולחברות תעשייה, ואשר היו ביסודן פרוגרסיביות בהשוואה לתקנות הכלכליות ששררו בסוריה לפני האיחוד. אולם דא עקא, הצעות חוק אלה הוו נסיגה ניכרת ממדיניות התחיקה הכלכלית של נאצר ועוזריו בתקופת קע"ם.

עוד לפני תחילת הדיונים בפרלמנט על החוקים הממשלתיים, הפעילו חוגי הימין לחץ כבד על הממשלה על מנת שתחזור בה מהצעותיה "הקיצוניות". הלחץ התבטא בשיבוש מצב האספקה בשווקים, שהיה קשה בלאו הכי, ובהאמרת מחירים כללית. ואכן, בלחץ הימין נידחו הדיונים הפרלמנטרים לזמן מה ונעשו מאמצי תיווך ופשרה בין שרי הממשלה לבין נציגי הימין בבית הנבחרים, תוך הכנסת תיקונים מישניים בהצעת החוק לטובת אילי ההון ועתודי הקרקע. בעת ובעונה אחת הפעילו חברי הכת הצבאית לחץ מוסווה על הממשלה לשם זירוז קבלת החוקים ומניעת ההתגודדות הסייעתית בבית הנבחרים. ניסיון פרלמנטרי קצר זה היה, כמובן, למורת רוחם של קציני הצבא, והוא העלה בתודעתם של מחוללי הפיכת ספטמבר 1961 את התחושה, כי בית הנבחרים במצבו הנוכחי מהווה מיכשול בדרך להגשמת המשימות החברתיות-כלכליות של הכת הצבאית.

מורת רוחה של הכת הצבאית בלטה במיוחד במישור המדיניות הבין-ערבית של המשטר האזרחי, אשר לא הצליח לקשור יחסים תקינים עם מצרים. למעשה, נותנת פרשת היחסים עם מצרים את אותותיה בסוריה עד היום הזה. עוד מימיה הראשונים של העצמאות הסורית המחודשת חתרו קציני ההפיכה להשגת הכרתה של מצרים במשטר הסורי החדש. דא עקא, שכל הניסיונות הסוריים שניזומו ע"י ממשלת דואליבי, בעידודם של קציני הצבא, לא נשאו פרי. נאצר לא נענה לפניות הישירות והעקיפות ואף לא לניסיונות התיווך שנעשו במדינות ערביות שונות. קהיר הציגה את המשטר הסורי כסמל להשתלטות הריאקציה, אילי ההון ועתודי הקרקע על המדינה. אין ספק, כי אופיו הימני של בית הנבחרים הסורי והרכבו האישי סייעו במידה רבה לנאצר בניסיונו להציג את המשטר החדש בסוריה באור שלילי ביותר. מלאכתם של שופרות התעמולה המצריות הוקלה לא במעט עקב הדיונים הנסערים סביב התחיקה הכלכלית והחברתית, הן בבית הנבחרים והן הממשלה הסורית.

ההתקרבות הסורית-עיראקית, שהחלה בראשית נובמבר 1961 עם חתימת הסכם לשיתוף פעולה כלכלי בין שתי המדינות, הגיעה לשיאה במחציתו של חודש מרץ 1962, עם פגישת נשיא סוריה, נאטיס אל-קודסי, עם שליט עיראק, הגנרל קאסם. בפגישה זו הובלט הצורך ביצירת מה שכונה "גוש ערבי משוחרר" והיה זה ניסיון שקוף להעמיד את מצרים בפני ברירת ההצטרפות ל"גוש" או התמדתה בבדידות המדינית, שנקלעה אליה מאז פירוק קע"ם. אולם נאצר לא נמשך לשותפות מעין זו שלא שירתה את מטרותיו במלואן. היה לו יסוד סביר להניח, כי בכל הנוגע להתפתחויות הפנימיות בסוריה יפעל הזמן לטובתו, ואין לו אלא להמתין לשעת כושר.

פגישת קאסם-קודסי עוררה מורת רוח רבה בקרב כת הקצינים בדמשק, שהתנגדה להתקרבות לעיראק על חשבון מצרים, כשם שבאותה מידה רצתה למנוע התקרבות למצרים על חשבון היחסים עם עיראק. ניתן להניח, כי נחלאווי וחבריו האמינו באפשרות של שיתוף פעולה בענייני ביטחון ומדיניות החוץ עם מצרים דווקא, שהרי הן למצרים והן לסוריה היה גבול משותף עם ישראל. יתרה מזאת, איומי ההתמרדות של הקצינים הפרו-מצריים חיזקו את הצורך למנוע בכל מחיר פילוג בצמרת הצבא, וסיפקו נימוק נוסף להצדקת ההפיכה במרץ

1962 בעיני מחולליה, שכן מטרתה הייתה ליכוד מחודש של שורות הצבא תוך סילוק השלטון האזרחי.

הפיכת מרץ 1962 ופילוג הצבא

ב-28 במרץ 1962 פרצה הפיכה צבאית חדשה, בראשות הקולונל עבד אל-כרים אנ-נחלאווי ועמיתיו, שהכריזו על פיטורי הנשיא והממשלה ועל פיזור בית הנבחרים. אולם בצמרת הצבא הסורי התרוצצו מגמות שונות. חלק מהקצינים ביקש לא רק לכוון משטר דיקטטורי-צבאי בעל צביון סוציאלי-כלכלי קיצוני, אלא חתר להחזיר על כנו את האיחוד עם מצרים. תוך כדי התגוששות וחילוקי דעות מעמיקים בצמרת הצבא הסתבר, כי אף מדינאי סורי בעל שיעור קומה לא יהא מוכן לנהל את המדינה בצילה של חבורת קצינים דיקטטורית למחצה. ההפיכה התקבלה בתדהמה ע"י ההמונים, שלא הצדיקו את מטרותיה ולא השלימו עם הדחת המדינאים האזרחיים, שהחלו זה עתה לנסות ולייצב את החיים המדיניים והמצב הכלכלי המעורער. כאמור, סירבו גם המדינאים הסורים בשלב זה לשתף פעולה עם כת הקצינים בהקמת ממשלה חדשה, מחשש לגורלם בעתיד. סילוק השלטון האזרחי יצר חלל ריק והעמיד בסימן שאלה את הצלחתה ותכליתה של המהפכה. כמו כן נפתח פתח ללחץ מוגבר מצד סיעות שונות של קצינים, שביקשו להכתיים את רצונם ולכוון את המשטר באפיק הנוח להם. מצב זה היווה, כמובן, קרקע פורייה להגברת פעילותם של הגורמים הפרו-נאצריים בצבא וברחוב הסורי, שארגנו הפגנות בכל רחבי סוריה, ובמיוחד בעריה הצפוניות של המדינה. דעת הקהל בחלב, למשל, רגזה על המפקדה הצבאית בדמשק, שהדיחה את השליטים האזרחיים ועצרה את שני המנהיגים מחלב: נשיא המדינה נאטיס אל-קודסי וראש הממשלה מערוף אד-דואליבי. אוהדיו של נאצר וסוכניו המרובים ניצלו את האווירה העוינת לדמשק ופתחו בפעולות הסתה, שהביאו בסופו של דבר להתקוממות הקצינים הפרו-מצריים באזור חלב ולהכרזותיהם בדבר כינונו מחדש של האיחוד עם מצרים.

המפקדה הצבאית בדמשק ניסתה בשלב זה למנוע פילוג יתר בשורות הצבא, מתוך חשש מוצדק לאובדן שליטתה במצב המעורער. כתוצאה מכך, הציעו קציני דמשק קיום פגישה להדברות ולליבון הנושאים השנויים במחלוקת בין הסיעות השונות בצבא. כך כונסה, אפוא, ועידת הקצינים בחומס, בהשתתפות נציגי כל יחידות הצבא הסורי. ועידת חומס נאלצה להתחשב באי-שיתוף הפעולה מצד המדינאים האזרחיים והחליטה בין היתר על: א) הקמת מועצת מפקדה מנציגי היחידות השונות, שתפקידה הוגדר כמועצה מפקחת על בעיות המדינה והצבא; ב) חידוש המשטר החוקי-אזרחי והקמת ממשלת מעבר נויטראלית, שתערוך מישאל-עם בשאלת חידוש האיחוד עם מצרים; ג) סילוק קבוצת הקולונל אנ-נחלאווי, שחוללה את הפיכת ספטמבר 1961 ואת הפיכת מרץ 1962. דא עקא, שהקצינים הפרו-מצריים הפרו את הסכם ועידת חומס והמשיכו את מאבקם בחלב כדי לחזק את מעמדם, להשיג ויתורים נוספים מדמשק ולהרוויח זמן על מנת להזעיק עזרה צבאית ממצרים. התפתחות זו איפשרה למפקדה בדמשק, שנתמכה ע"י רוב זרועות הצבא, לשגר אולטימטום למורדי חלב ולאיים על מיגורם בכוח הזרוע. מעניינת ביותר הייתה עמדתו של שליט מצרים בכל אותו סכסוך חמור בצמרת הצבא הסורי. נאצר, למוד הניסיון המר של מפלת צנחניו בלודקיה בספטמבר 1961, נזהר מלהסתבך בהרפתקה צבאית ע"י תמיכה גלויה במורדי חלב. לעומת זאת, ניסה להציל את חסידיו בתכסיסי עורמה, בהביעו את נכונותו "לתיווך בין הצדדים בסוריה". בנקטו גישה זו העמיד נאצר כצדדים שווים את המורדים בחלב ואת קציני המטכ"ל בדמשק. אולם הצעת התיווך המצרית נדחתה ע"י דמשק ואילו מורדי חלב נכנעו בלית ברירה. כך פונתה הדרך לשליטתה המלאה של מפקדת דמשק על כל חבלי המדינה.

הלקח של מהפכת מרץ 1962 הוכיח, כי פרשת היחסים עם מצרים הפכה לאבן הנגף המרכזית בתהליך ייצובה של סוריה. הסתבר, כי צמרת הצבא הסורי מפולגת מבפנים, כמוה כסיעות האזרחיות האחרות. כן הובהר לעין כל עד כמה רופף המשטר הכללי בסוריה ועד מה

גדולה תלותו בתהפוכות הצבאיות עם זאת הוברר, כי כל אימת וראשי הצבא מתגודדים ומתקוטטים – אין אפשרות לשלטון צבאי ישיר ויש צורך להחזיר את ההגה לידיים אזרחיות, תוך כדי פיקוח על מהלך העניינים. בשלב זה הוכח, כי מרבית קציני הצבא מתנגדת להחזרת האיחוד עם מצרים על כנו. לעומת זאת, הורגשה נהייה עזה לאיחוד כולל של כל המדינות הערביות "המשוחררות", על בסיס פדרטיבי מודרג, ותוך שיתוף פעולה בענייני חוץ וביטחון.

לאחר קשיים רבים הורכבה ממשלת מעבר אזרחית בראשותו של בשיר אל-עטימה, לשעבר שר בממשלה המרכזית של קע"ם. הקמת הממשלה התאפשרה ע"י החזרת הנשיא אל-קודסי לכהונתו והתפטרותם הכפויה למחצה של רוב חברי בית הנבחרים השמרני. עצם השתתפותו של הרמטכ"ל, הגנרל זהר אד-דין, בממשלת עטימה כשר ההגנה הצביעה על קשיי המטכ"ל בדמשק בבואו להחזיר את השלטון לידיים אזרחיות. שיתופו של קצין צבא בכיר בממשלת המעבר העידה על קשירת הצבא לאחריות של מדיניות הממשלה מחד גיסא, ועל הפיקוח ההדוק של הכת הצבאית על המדינאים האזרחיים מאידך גיסא. לקציני הכת הצבאית הסתבר כי קל ביותר להדיח את השלטון האזרחי, אך לא ניתן לפעול בלעדיו.

בסיכום ניתן לומר, כי הן הכת הצבאית השלטת בסוריה והן נשיא מצרים היו מעוניינים בו זמנית בארגעת היחסים שבין שתי המדינות. בעוד שמגמת הסורי הייתה לאחות את הקרעים שנתגלעו בתוך צבאם ולהבטיח שליטה מלאה של המפקדה, תוך ייצוב המצב הפנימי, העדיף נאצר לפעול דרך תומכיו ביחידות הצבא ולכוון את ההתפתחות המדינית בסוריה בהתאם למטרותיו. אולם מצב זה היה לכל הדעות הפוגה זמנית בלבד.

בשידורו ברדיו דמשק הודיע בשיר אל-עטימה על קוויה הכלליים של תוכנית ממשלתו. הוא הצהיר, כי ממשלתו תתחיל מיד "בבדיקת היסודות הנכונים להגמשת האיחוד הערבי הכללי" ותפעל להגשמת מדיניות סוציאליסטית, שתשרת את המוני העם. כן הבטיח לפרסם חוק בחירות דמוקרטי ולהחזיר על כנו את חוק הרפורמה האגררית המקורי. בין השאר הבטיח לנסח חוקה חדשה שתובא לאישור ע"י מישאל-עם.

המשבר ביחסי סוריה ומצרים והמאבק בוועידת שתורה

ממשלת בשיר אל-עטימה החלה לחדש בהדרגה רבים מצווי ההלאמה שהתפרסמו בתקופת קע"ם. אולם בית הנבחרים לא כונס מחדש. גם ממשלת מעבר זו הוסיפה להתקיים רק בגלל רצונה של הקצונה הבכירה ונוכחותו של הרמטכ"ל כשר ההגנה. אולם מגמות מדיניות סותרות הוסיפו לפלג אותה, את הציבור ואת הקצינים. הלבטים הפנימיים האלה היו מלווים במתיחות רבה ביחסי סוריה ומצרים. זו האחרונה ראתה בסוריה לא רק פורשת ומפרת אחדות אלא בוגדת ברעיון האחדות הערבית בכללו. מצרים חזרה ותבעה עריכת חקירה מטעם "הליגה הערבית" בנסיבות פרישתה של סוריה מקע"ם ועריכת מישאל-עם בסוריה בנוגע לאיחוד. בעת ובעונה אחת הפכה לבנון לבסיס החתרנות והריגול המצרי בסוריה. לבנון נסחפה לקלחת הסורית הן בגלל שכנותה לסוריה והן בגלל מצבה הפנימי והעדתי המעורער, שאילץ את מנהיגיה לשמור על יחסים טובים עם מצרים כדי להימנע ממלחמת אזרחים מחדשת נוסח שנת 1958. המשבר שהתחולל במרוצת שנת 1962 ב"ליגה הערבית" הווה, אפוא, תוצאה ישירה של פירוק קע"ם מחד גיסא, ותולדת ניסיונותיה החוזרים ונשנים של סוריה לזכות ביציבות פנימית ולבלום את החתרנות המצרית. ואכן, עוד באפריל 1962 נמסר על סיכול קשר פרו-נאצרי בסוריה. בין שידיעה זו הייתה מהימנה ובין שלא, עובדה היא, כי שלושה שרים, שנחשבו לפרו-מצריים מובהקים, התפטרו בחודש זה ממשלת אל-עטימה. 6 שבועות לאחר סילוקם של השרים הפרו-נאצריים הוציא נשיא סוריה צו בדבר הרכב חדש של ממשלת אל-עטימה. לממשלה נוספו 5 שרים חדשים, וביניהם הגנרל עזיז אל-כרים כשר הפנים, שכהן עתה לצדו של שר ההגנה – זהר אד-דין.

מאז פירוק קע"ם עמדה סוריה במשך שנה תמימה מול הסתערות תעמולתית וחתרנית מצד נאצר, ובכל זאת נמנעה כל אותה עת מהעלאת תלונותיה נגד מצרים באו"ם או ב"ליגה

הערבית". לאחר הקמת ממשלת בשיר אל-עט'מה התנהל בתוככי סוריה מאבק גלוי בין חסידי נאצר לבין מתנגדיו, כששני הצדדים היריבים משגרים עצומות ותזכירים לנשיא, נאט'ם אל-קודסי, בדבר אופיים של הקשרים לעתיד עם מצרים. בראש המתנגדים לנאצר התייצב מנהיג "אל-בעת", אכרם חוראני, שניהל פולמוס חריף עם השליט המצרי, תוך חילופי האשמות הדדיות. לאחר פיטורי שלושת השרים הפרו-מצריים התגבשה, כנראה, המדיניות בממשלה הסורית לצאת להתקפה נגדית גלויה נגד החתרנות המצרית. הגורמים המידיים להעלאת התלונה הסורית נגד מצרים, בשלהי יולי 1962, במושב ה"ליגה הערבית" היו כדלקמן: א) למרות המאמצים הסוריים הנואשים לזכות בהכרת מצרים נמנע נאצר מלהעניק את הכרתו, וזאת למרות ההצהרות הסוריות בדבר "האיום הישראלי" בביצוע מפעל הירדן; ב) במשך החודשים יוני-יולי 1962 עמדה סוריה בפני מסע של שביתות, טרור וניסיונות מצריים להפיכת המשטר; ג) שליטי סוריה נחרדו מנאומו נאצר בחגיגות העשור להפיכה מצרית, בהם חזר והצהיר על כוונתו לספח את סוריה, תוך שימוש בכינוי "החבל הצפוני בקע"ס". כן הודיע על הכנותיו לפעול במישרין בין עמי ערב, מעל לראשי מנהיגיהם, ובניגוד להם. הצהרות אלה הו, לדעתם של הסורים, הוכחות משכנעות להתערבותו הגלויה והגסה של נאצר בענייני הפנימיים של סוריה.

הסתעפות החתרנות המצרית הביאה, אפוא, לכלל התלכדות פנימית בסוריה. מפלגות הימין, שתבעו, ללא הרף את החזרת בית הנבחרים על כנו (לאחר שפוזר ע"י הצבא ב-28 במרץ), היו מוכנות לוותר לזמן מה על דרישתן ולשתף פעולה עם חוגי השמאל, שהתנגדו לכינונו של הפרלמנט הימני, בתמיכה בעמדתה של הממשלה. ביולי 1962 התכנסה "הליגה הערבית" בעיירה שתורה אשר בלבנון לשם דיון בשאלה הפלסטינאית. באותה הזדמנות הגישה סוריה את תלונתה בצירוף מסמכים שהוכיחו את התערבותה של מצרים בענייני הפנימיים.

כינוס מושב "הליגה הערבית" נתקל עד אז בקשיים ונדחה מעת לעת. לא ניתן היה לכנס את המושב במצרים או בסוריה המעורבות בדיון. לוב, מרוקו ותוניסיה לא היו מעוניינות בכינוס מושב ההתנצחות לתחומיהן, כתוצאה מרצונן שלא להסתבך במשבר עם מצרים. רק לבנון הביעה את נכונותה לארח את המושב בהסכמתן של סוריה ומצרים גם יחד. המשלחת הסורית הייתה מעוניינת בזירה מעין זו כדי שתוכל להוקיע את מצרים בנוכחות כל מדינות ערב ולהשיג את תמיכתן בעצמאותה, ואילו המשלחת המצרית רצתה לנצל את במת הדיונים כדי להגביר את המסע התעמולתי נגד סוריה. מושב שתורה כונס, אפוא, בהשתתפותן של כל מדינות ערב, להוציא את עיראק, שהחרימה את "הליגה" בגלל קבלת כוונת. במושב זה נחנכה כמו כן לראשונה השתתפותה של אלג'יריה העצמאית. במשלחת הסורית המגוונת השתתפו שר החוץ, השגריר הסורי באיטליה וכן נציג מפלגת "אל-בעת", ח'ליל אל-חלאס, שכיהן כשר בתקופת קע"ס. אולם הסורים הופתעו מרה בהגיעם לשתורה ובגלותם, כי המשלחת המצרית הורכבה בין השאר מגולים סוריים במצרים. בתכסיס זה רצה נאצר להוכיח, כי אין יסוד להאשמות הסוריות בדבר ההתערבות החתרנית המצרית, כל זמן והסורים עצמם מתנגדים למשטר הקיים בסוריה. המושב הפך כמצופה לזירה של התנצחויות חריפות, תוך התעלמותן של שתי המשלחות מההחלטה הנוהלית לקיים את הדיונים בדלתיים סגורות. המצרים ניסו להפריך את פרטי התלונה הסורית על מנת להוכיח כי אי-היציבות בסוריה נובעת מההתנגדות העממית למשטר. יתר על כן, המתערבות בסוריה, לפי הגירסא המצרית, היו ירדן, סעודיה, איראן ותורכיה. המשלחת הסורית לא הסתפקה בעצם בתלונה, אלא ניסתה להוכיח את בגידתה הכללית של מצרים בעניין הערבי בטענות הבאות: הסכמתה של מצרים להצבת כוח האו"ם בצד המצרי של הגבול עם ישראל, ההסכמה המצרית לשייט הישראלי במיצרי טיראן; ייחוס ההצעה בדבר שאיבת מי הכנרת ע"י הישראלים לנאצר באמצעות האמריקאים; והוקעת המזימה המצרית להחלשת הצבא הסורי בתקופת קע"ס ע"י פיטורי קצינים סוריים והעברת מטוסים ונשק כבד מסוריה למצרים. טענות אלה ודומותיהן, וכן ההתקפה הסורית החריפה על אופיו הרודני של המשטר

המצרי, העמידו את המשלחת המצרית במצב של התגוננות. זאת ועוד, ב-27 באוגוסט הונחתה על מצרים מהלומה חדשה כאשר הנספח הצבאי המצרי בלבנון, הקולונל זעילול עבד אר-רחמאן, ביקש מקלט מדיני בדמשק וחשף את דרכי הפעלת רשתות המודיעין המצריות נגד סוריה. למחרת בריחתו של הנספח הודיע ראש המשלחת המצרית על נטישת דיוני המושב ועל כוונתה של מצרים לפרוש מ"הליגה הערבית", אם זו לא תגנה את ההשמצות הסוריות נגד נאצר.

התגובה המצרית הדראסטית החרידה את באי הכנס, שכן היה ברור לכל המשלחות, כי עזיבת מצרים פירושה תמותת "הליגה הערבית". הלבנונים פתחו בפעילות אינטנסיבית על מנת לשכנע את מצרים לחזור בה מכוונת הפרישה. נאצר העלה רעיון חדש, שתמציתו הייתה הקמת ליגה של עמים ערביים, אשר תתחרה בליגה הנוכחית המייצגת את ממשלות ערב. מכל מקום, צעד הפשרה הראשון שניזום ע"י לבנון, ונתמך גם ע"י ירדן וסעודיה, קבע שלא לסיים את הדיונים הנוכחיים ולהשאירם פתוחים לעתיד. נשיא לבנון הריץ לאחר מכן שתי איגרות לנאצר והפציר בו לחזור מהחלטתו. בתשובתו לפניית אלה הבטיח נאצר להקפיד את החלטתו לפרוש מ"הליגה", אולם הוא הטעים, כי משלחתו תמשיך להחרים את הדיונים כל עוד לא תגונה סוריה. תשובה זו איפשרה, למעשה, את כינוס מושבה הרגיל של "הליגה" ב-13 בספטמבר. כמחווה של פיוס כלפי מצרים תמכו המשלחות הערביות פה אחד בחידוש כהונתו של עבד אל-ח'אלק חסונה כמזכיר "הליגה הערבית". פרישת מצרים מדיוני "הליגה" נמשכה למעשה עד שבוטלה התלונה הסורית מעיקרה, עם פרוץ ההפיכה החדשה בסוריה במרץ 1963.

מכל מקום, הצלחתה היחסית של סוריה בועידת שתורה, שבאה כתוצאה מליכוד פנימי, הפשירה את הקרח סביב שאלת כינוסו של בית הנבחרים הסורי. ב-12 בספטמבר 1962 נמצאה דרך לשינוי החוקה הסורית על מנת לאפשר את פיזורו החוקי של בית הנבחרים המשותק. בכך נסללה גם הדרך להקמת ממשלת ליכוד לאומי בראשותו של ח'אלד אל-עטיס. ממשלה קואליציונית זו הייתה פרי הליכוד האנטי-נאצרי שפקד את סוריה, והיא שיקפה את המגמה להחזיר למשטר את צביונו החוקי מבלי לפגום בהשפעת הצבא, שהמשיך לפקח על הממשלה באמצעות שר ההגנה. הקמתה של הממשלה התאפשרה לאחר שהושגה פשרה בעקבות מו"מ מייגע בין ח'אלד אל-עטיס לבין אכרם חוראני ומנהיג "האחים המוסלמים". הממשלה הורכבה מ-21 שרים וחלוקת התיקים הייתה כדלקמן: 8 – לסייעות הימין, 9 – לבלתי תלויים ולסייעות המרכז ו-4 – לשמאל. שליש מהשרים שירתו גם בממשלה היוצאת ושלושה מהם כיהנו בתקופת קע"ס, אולם הם הפכו בינתיים לאנטי-מצריים. חולשתה של ממשלת ח'אלד אל-עטיס נבעה מהעדר כל מכנה משותף בין פלגיה, להוציא את ההתנגדות המשותפת למצרים. לעומת זאת יש לציין את ייצוגו של הצבא בממשלה, ייצוג שהבטיח זמנית מניעת זעזועים פנימיים.

הרקע להפיכת "אל-בעת" (מרץ 1963)

בפרוס שנת 1963 עמדה סוריה בסימן של זעזועים בלתי פוסקים. הבעיה המרכזית של הסורים – הסדרת יחסיהם עם מצרים לא נתנה להם מנוח. העולם הערבי היה מסוער עקב מלחמת הדמים בתימן, ולמרות שנאצר היפנה את מרבית מאמציו הצבאיים והמדיניים לזירה התימנית, הוא לא משך ידיו כליל מסוריה. בינואר 1963 נעשה ניסיון הפיכה צבאית נוספת בסוריה, שהוכשל בעודו באיבו. מהומות דמים פרצו בדמשק בין סטודנטים קומוניסטיים לבין סטודנטים מתומכיו של נאצר והממשלה התקשתה לשלוט במצב. ב-8 בפברואר התמוטט שלטונו של קאסם בעיראק, מפלגת "אל-בעת" השתלטה על המדינה וקראה לעארף לעלות על כס הנשיאות. בינתיים חל פילוג נוסף בשורות "אל-בעת" בסוריה. אכרם חוראני פרש מהמפלגה והתמיד בעמדתו האנטי-נאצרית ובדבקו בעצמאותה של סוריה. הפלג השני בראשות מישל עפלק, שאליו הצטרף לאחר מכן גם צלאח אד-דין אל-ביטאר, חזר לדגול באיחוד עם מצרים מתוך תקווה, כי נאצר למד מכישלון האיחוד הראשון

ולא ינסה להשתלט לחלוטין על סוריה, אלא ייאזר להקים איחוד חדש על בסיס של שותפות בין שוויים. גם בצמרת הצבא חלו התגודדות סיעתיות. סיעה צבאית קיצונית דגלה בהחזרת האיחוד בכל תנאי ונהנתה גם מעורף אזרחי ניכר.

ב-8 במרץ 1963 השתלטה על סוריה חבורת קצינים, שהייתה קשורה עם חוגי "אל-בעת" שואפי האיחוד, בראשותם של עפלק וביטאר. אין להבין את עלייתה לשלטון של מפלגת "אל-בעת" בעיראק ובסוריה מבלי לסקור את הרקע לתהפוכות האחרונות.

מאז פירוק קע"ם בספטמבר 1961 הורעו ביותר היחסים בין כלל מדינות ערב, ולא רק בין מצרים וסוריה. מצרים תקפה בשופרות תעמולתה את כל מדינות ערב בשם הקידמה, הסוציאליזם והאיחוד הערבי. ירדן הוקיעה את חתרנותה של מצרים וניסתה להתקרב לעיראק ולסוריה העוינות לה. סוריה חששה ממצרים, אך התרחקה מירדן ומלבנון ונמנעה מליפול בזרועות עיראק. עיראק לטשה עין לכווית, החרימה את "הליגה הערבית" והרחיקה מעליה את מרבית מדינות ערב. לבנון הסתייגה מירדן, חששה מסוריה ונזהרה מגילויי חיבה נוספים של מצרים. מערך יחסים זה, שהקפיא את פעילות "הליגה הערבית", יצר מצב בלתי נסבל במדינות ערב וערער קשות את יחסייהן הכלכליים והמדיניים עד לכלל שיא, שלא נודע כמוהו אפילו בתקופת שלטון מעצמות המערב באזור. "מלחמה קרה" זו בין מדינות ערב הידרדרה לבסוף לשלב חדש עם פרוץ מלחמת האזרחים בתימן בהתערבותה הפעילה של מצרים. כל אחת ממדינות ערב נאלצה לתפוס עמדה במאבק שהתחולל בין שני המחנות בתימן. הכרה במשטר הרפובליקאי ו"קידמה" – פירושה המעשי היה אישור בעקיפין לזכותה של מצרים להתערב בצורה צבאית נגד משטרו של האמאם. לעומת זאת, הזדהות עם שלטון האמאם "החוקי" התפרשה כתמיכה בכוחות הריאקציה. בעוד שהממלכות והנסיכויות הערביות בחצי"א ערב ובירדן החליטו בנקל על תמיכתן במחנה המלוכני בתימן, לאור הסכנה שהייתה טמונה למשטריהן הן כתוצאה מתקדים ההתערבות המצרית בתימן, הרי שמצבן של סוריה ועיראק, שהכריזו על תמיכתן בסוציאליזם הערבי ובמשטר הקידמה, נראה קשה במיוחד; שכן מדינות אלה שללו עקרונות את זכות התערבותו של נאצר בענייניהן הפנימיים. דא עקא, שאפילו ארה"ב, מנהיגות המערב "האימפריאליסטי" ניסו להעלים עין מפעילותו הצבאית של נאצר בתימן, ובשלב מסוים הרחיקו לכת והכירו במשטר הרפובליקאי הפרו-מצרי. ההתערבות המצרית בתימן עודדה את האופוזיציה הפרו-נאצרית בסוריה ובעיראק והכבידה על קשייהן של הממשלות בשתי המדינות הללו. המהפכה בעיראק (בפברואר 1963) והדחתו של קאסם השפיעו בצורה מכרעת על ארץ התסיסה המתמדת – סוריה. סוריה זו, שהתאפיינה בפיצול פנימי מסורתי ובתחושת לאומנות ערבית מפותחת, ואשר מאז שנת 1949 הייתה נתונה למהפכות צבאיות ומדיניות, כרעה תחת המהומה והמאבקים הפנימיים שהתחוללו בה. סוריה סבלה מניתוקה ממצרים ומהמאבק הסיעתי להעלאת רמת החיים ולשיפור המצב הכלכלי. כל אותה עת הייתה סוריה נתונה למועקת התסביך הביטחוני – כיצד להשמר מאויביה הקמים עליה להכריתה. בשתי בעיות אלה גם יחד נכשלו הממשלות הסוריות שקמו מאז ניתוק קע"ם: באשר לדמותו החברתית והכלכלית של המשטר התנהל המאבק, לא רק מצד השכבות העממיות שהוסתו ע"י קהיר בפרט והאופוזיציה הפנימית בכלל, אלא גם מצד השותפים השמאליים והפרו-נאצריים לשלטון. מאבק זה, שנשא לעתים קרובות אופי של תפיסות עמדות כוח והשפעה במנגנון המינהל והצבא, הביא להחלשה הדדית של חוגי הימין והשמאל, שהיו מעוניינים בהגנה על ישותה העצמאית של סוריה. בתחום הביטחוני, הרי שמאז פירוק קע"ם הורגשה חולשה פנימית – ביטחונית מאחר ו"החבל הסורי" הועדף בשעתו בכל הנוגע לחימוש ולכלי נשק חדישים. אפילו ניסיונותיו של המשטר הסורי להגיע לכלל הבנה ביטחונית עם קאסם (פגישת קודסי-קאסם, מרץ 1962) עלו, בסופו של דבר, בתוהו לאחר נפילת משטרו ועליית "אל-בעת" לשלטון בעיראק.

המהפכה בעיראק, עלייתה של מפלגת "אל-בעת" שדגלה באיחוד הערבי וסירבה להיענות להושטת היד של סוריה, הביאו לניסיונות חדשים מצד המשטר הסורי לעריכת

שינויים בהרכב הכוחות בצבא כהקדמה לקראת ביצוע שינויי גברי בממשלה. שינויים אלה נועדו להכשיר את סוריה להצטרפות למועדון "המדינות המשוחררות", לצידן של מצרים, עיראק, תימן ואלג'יריה. השינויים כללו את הדחתם של הקצינים "הבדלניים" מימין ומשמאל מעמדות המפתח על מנת להכשיר את הקרקע למציאת לשון משותפת עם עיראק. אולם טיהורים אלה רק החלישו את החזית המעורערת של תומכי העצמאות הסורית ועודדו את האופוזיציה הפרו-נאצרית לתפיסת השלטון.

מכל מקום, הצלחתו של "אל-בעת" העיראקי בתפיסת השלטון עודדה את הסניף הסורי לשנס מותניו ולנסות את מזלו, בגיבויה של עיראק, למרות חולשתה הכמותית של המפלגה הסורית והעדר התימוכין מצד כלל הצמרת הצבאית. אולם הפיכת "אל-בעת" בסוריה, שחלה ב-8 במרץ 1963, מיד לאחר הצלחת ההפיכה העיראקית, ניזונה מהצלחתה של קודמתה ומההתרופפות הכללית של שאר הסיעות האזרחיות והצבאיות עקב ההתכתשות הממושכת ביניהן. דא עקא, שאותם קצינים, שהקימו את "המועצה המהפכנית העליונה" בדמשק והעלו לשלטון את הפלג של עפלק-ביטאר, נאלצו לשתף בממשלה הקואליציונית גם את הסיעות הנאצריסטיות, אשר השתלבו בהפיכה מייד לאחר שפרצה.

נפתולי הנהגת "אל-בעת"

לחצה של מפלגת "אל-בעת" הביא בשנת 1958 לאיחוד בין סוריה ומצרים, אך בעיראק לאחר הפיכת קאסם, התנגשה סיסמת המפלגה לאיחוד מלא ("וחדה") בסיסמת הבדלנים העיראקיים בזכות איחוד רופף או פדראציה ("אתחאד"). כתוצאה מכך סולקו תומכי "אל-בעת" מהשלטון והפכו לנושאי נס האופוזיציה נגד משטרו של קאסם. באוגוסט 1959 הסתכסכו מנהיגי "אל-בעת" הסורי עם נאצר ועד סוף אותה שנה התפטרו מממשלת האיחוד שנוצר ביוזמתם. המפלגה הסורית פוזרה בדומה לשאר המפלגות, אולם היא המשיכה את פעילותה בשאר מדינות ערב. נאצר, שלא יכול היה להשאיר גורם מתחרה לו בפעילות חתרנית במדינות ערב, החל להצר את צעדי מנהיגי "אל-בעת" בסוריה. כתוצאה מכך העתיק מישל עפלק את מקום מושבו ואת מרכז המפלגה ללבנון. אולם נאצר לא אמר נואש וניסה לפלג את המפלגה ע"י גיוס מנהיגים שסולקו משורותיה, כגון רמאווי (מירדף) ורכאבי (מעיראק), אשר הקימו במחצית שנת 1961 סניף מפלגתי פרו-נאצרי בקהיר. פעילות זו לא פגעה במפלגה, אם כי היא הוסיפה לסניפיה המחתרתיים חזית נוספת נגד הפלג הפרו-נאצרי. לאחר פירוק קע"ם התרחש, למעשה פילוג נוסף בשורות "אל-בעת" הסורי, שהחזיר את המפלגה לתקופה שקדמה לשנת 1953, הלוא היא שנת התמוזותה מ"מפלגת התחייה הערבית" ומ"המפלגה הערבית הסוציאליסטית". בעוד שמנהיג המפלגה המאוחדת, אכרם חוראני, תמך באורח מלא בפירוק קע"ם ויצא בהאשמות חריפות נגד רודנותו של נאצר, הרי שהאידיאולוג של המפלגה, מישל עפלק, טען כי על אף השגיאות שעשה נאצר, אין להכחיש, כי האיחוד לכשעצמו הווה צעד חשוב בהתפתחות ההיסטורית לקראת איחוד האומה הערבית. גישה מנוגדת זו הביאה ליצירת שני פלגים סוריים, כשכל אחד מהם טען לתואר מפלגת "אל-בעת". צלאח אד-דין אל-ביטאר, שעמד בתחילה לצידו של חוראני ותמך בפירוק קע"ם, חזר בו מעמדתו והצטרף לפלג של עפלק. כתוצאה מכך נבחר לראש הממשלה הסורית מיד לאחר הצלחת ההפיכה במרץ 1963. הפילוג בין חוראני לעפלק וביטאר החליש את המפלגה הסורית מכיוון שרוב העסקנים המדיניים הצטרף לחוראני, ואילו חברי השורה, קצינים ואינטלקטואלים למיניהם צידדו בפלג של עפלק. פלג זה, שהאמין באפשרות חידושה של האחדות הערבית, הוא הוא שהצליח למגר את המשטרים בעיראק ובסוריה, בפברואר-מרץ 1963.

בעוד שבעבר תמכה מפלגת "אל-בעת" המאוחדת הסורית במיזוג סוריה ומצרים בסיסמת האיחוד המלא, הרי שלאור הלקחים שהוסקו מכישלון קע"ם ומפרוקה החלה התנהגות "אל-בעת", בראשותם של עפלק וביטאר, לדגול ב"איחוד על יסודות איתנים", כלומר באיחוד שיתחשב בתנאי ההתפתחות החברתיים והכלכליים של המדינות הערביות

השונות. כן התנגדה המפלגה למשטר איחוד רודני בהנהגתו של שליט יחיד. מסקנות אלה הולידו את ההכרה, כי בתנאים הנוכחיים לא ייתכן איחוד מלא, אלא פדראציה רופפת, אשר תיתן שהות למדינות השונות להכשיר את הקרקע מבחינה חינוכית, חברתית וכלכלית ולתאם את נתונין השונים. גירסא זו התקבלה במיוחד ע"י איש המפלגה בעיראק וסגן ראש ממשלתה, צאלח אס-סעדי, אשר טען לאחר הדחת קאסם, כי האיחוד המלא יבוא בחשבון רק לאחר 10-15 שנה. קביעה זו מצד מנהיג "אל-בעת" העיראקי נתקלה במספר עובדות סותרות: בניגוד למעמדה העממי של המפלגה בעיראק, מעמד שהוכר בלית ברירה ע"י נאצר, הרי שההפיכה בסוריה לא ביססה לחלוטין את מעמד המפלגה, אלא אילצה אותה להזדקק לבני-ברית נאצריסטיים בשלב הראשון של הפיכתה. זאת ועוד, החיים המשותפים במסגרת קע"ם הולידו חוסר אימון, לא רק בין חוראני לבין נאצר, אלא גם בין אנשי הפלג של עפל-קי ביטאר לבין השליט המצרי. נוסף לכך, התבלט הבדל יסודי בין "אל-בעת" העיראקי לבין "אל-בעת" הסורי. בעיראק התארגנה המפלגה תוך חישול מתמיד עקב מסע הרדיפות של קאסם נגדה וניסיונות הפיכה כושלים. ארגונה המחתרתי בקרב הנוער והצבא איפשר לה לבצע את הפיכת פברואר 1963 לא רק בסיוע הצבא, כי אם במבצע משולב של זרוע אזרחית, שהתאגדה ב"מישמר לאומי", ביחד עם קציני צבא אחרים. "המישמר הלאומי" העיראקי, שהורכב על טהרת חברי המפלגה, ניתמך ע"י כת הקצינים שעלו לעמדות המפתח בשורות הצבא העיראקי. לעומת זאת בוצעה ההפיכה בסוריה ע"י הצבא בלבד, ואילו ל"אל-בעת" הסורי לא הייתה השפעה מלאה על כוח מרכזי זה. יתרה מזאת, גם ברחוב הסורי רבו מתנגדיה של המפלגה מקרב אנשי המישטר הישן והסיעות הפרו-נאצריות כאחד. כוחן של הסיעות הללו בלט כבר ביומה הראשון של ההפיכה, לא רק בהרכב ממשלת ביטאר (9 שרים מתוך 20), אלא אף בהתנגדותם של הפרו-מצריים למינוי נשיא שיסמל את ריבונותה ועצמאותה של סוריה.

הסיעה הפרו-מצרית שהבחינה בחולשתו של "אל-בעת" הסורי החלה בהפעלת לחץ עקבי להחזרת האיחוד עם מצרים לאלתר, ורק לאחר מכן – לעריכת דיונים בדבר איחודים נוספים. הלחץ הנ"ל כוון בשני אפיקים מקבילים – הן בממשלה ובמועצת ההפיכה והן בארגון הפגנות המוניות. בשלב זה חלה התערבות המפלגה העיראקית, ששיגרה לסוריה את "האיש החזק" בממשלתה – אס-סעדי – על מנת לחזק את עמדת עמיתו בדמשק. בעת ובעונה אחת ניסתה ממשלת עיראק לשכנע את מצרים להכיר במנהיגות המפלגה בשתי המדינות. סעדי הצהיר בבואו לדמשק, כי אין ליצור איחודים חלקיים בין "המדינות המשוחררות", ובכך התכוון למניעת איחודן של סוריה ומצרים שחודו יופנה, מן הסתם, נגד עיראק. אי לכך הועלתה הצעה נגדית סורית-עיראקית, שתמכה בהקמת פדראציה משולשת, המבוססת על שוויון בין שלוש המדינות. בהצעה זו התכוונה ההנהגה הבין-ערבית של "אל-בעת" להוציא את הרוח ממפרשי הסיעות הפרו-נאצריות בסוריה ע"י הצעת איחוד מורחב יותר מקע"ם כבר בשלבו הראשון. כן חשבה ההנהגה להשיג את הכרתו של נאצר במנהיגות המפלגה בשתי המדינות. מאחורי הצעה זו הסתתרה הערכת מצב מפוכחת, כי דחיית הצבעת המפלגה תזיק ליוקרתו של נאצר כמנהיג הראשון במעלה בעולם הערבי.

דא עקא, שנאצר לא נחפז להתפתות להצעות המשלחות הסורית והעיראקית, שאצו לקהיר על מנת לשכנעו להקים פדראציה משולשת לאלתר. אמנם השליט המצרי קיבל את ההצעה העקרונית, אולם העדיף להשתהות מאחר וסבר, כי אחרי התמוטטותו של "אל-בעת" הסורי, כתוצאה מהלחצים המשולבים של תומכי מצרים בסוריה, יתערער גם שלטונה של המפלגה בעיראק ומקומו יתפנה לגרורי מצרים בעיראק. יתר על כן, נאצר הבהיר באמצעות דוברו הבלתי-רשמי, דר' חסנין הייכל עורך "אלאהראם", כי אין באפשרותו למחול למנהיגים הסוריים על עוונותיהם בתקופת קע"ם ולאחריה, ולא כל שכן שאין באפשרותו לשכוח את חטאו של ראש ממשלת סוריה, צלאח אל-ביטאר, אשר הזדהה בשעתו עם מבצעי פירוק קע"ם, למרות העובדה שהוא כבר הספיק להתחרט על כך בפומבי. תגובותיו של נאצר העידו, אפוא, כי אין ברצונו לקבל את ההגמוניה של "אל-בעת", במיוחד

בסוריה, ולא רק בגלל "שגיאות העבר", אלא מחמת שיקולים אקטואליים רבי חשיבות: (א) הסכמתו של נאצר לתנאי "אל-בעת" הייתה מתפרשת כהחלשת כוחו והמעטת משקלה של מצרים באיחוד המוצע; (ב) איחוד נוסח "אל-בעת" פירושו היה פדראציה רופפת, שהייתה מחייבת את מצרים בענייני ביטחון וחוף, אך לא משתפת אותה באחריות לענייני הפנים בסוריה ובעיראק; (ג) היענות להצעת "אל-בעת" הייתה מקנה עדיפות למפלגה בסוריה על פני הסיעות הפרו-מצריות ומקפחת את נאמניו של נאצר בסוריה; (ד) ההכרה ב"אל-בעת" הייתה מעמידה את נאצר בפני מתחרה רעיוני, שהיה מאיים על בכורתו בעולם הערבי.

למרות זאת היה ברור, כי אין באפשרותו של נאצר לדחות את ההצעות, שסייעו רבות לרימום יוקרתו שנפגעה עקב פירוק קע"ם והמערכה חסרת התוחלת בתימן. לפיכך המשיך נאצר בהפעלת לחץ על ראשי "אל-בעת", באמצעות תומכיו בעיראק ובסוריה, על מנת להחליש את כוחה שלה מפלגה בעיקר בסוריה. לנאצר היה ברי ומחור, כי מערך הכוחות הפנימיים בסוריה יקבע את צורת האיחוד ואופיו, אם לזכותה של מצרים ואם לזכותו של "אל-בעת". בחודשים מרץ-אפריל 1963 החלה מצרים תובעת את שיתופם של הגורמים הלאומיים האחרים, כלומר הפרו-מצריים, בסוריה בהכנת מצע האיחוד, מאחר ו"אל-בעת" היה רק "אחד מגורמים אלה". תביעה תכסיסית זו הובנה יפה ע"י המנהיגות הבין-ערבית של המפלגה, שהמשיכה לבצר את שלטונה, הן בסוריה והן בעיראק, ועם זאת המשיכה במגיעה עם קהיר כדי לשכנע את נאצר בתכליתיות הצעותיה. מנהיגי המפלגה העלו בשיחותיהם בקהיר את אפשרות השתתפותן של אלג'יריה ותימן בדיוני האיחוד, מתוך תקווה שאלג'יריה, לפחות, לא תתפתה לוותר על עצמאותה, אשר נרכשה זה מקרוב לאחר מאבק דמים ממושך. ערב חתימת הסכם האיחוד המשולש היה ברור, כי ההתפתחות בסוריה תשפיע על רוח המיקוח של מצרים כשם שתשפיע על מעמדו של "אל-בעת".

אמנת האיחוד הערבי ומשמעויותיה

ב-17 באפריל 1963 נחתמה בקהיר אמנת האיחוד הערבי, שלפיה עתידה הייתה לקום מדינה בשם "הקהילייה הערבית המאוחדת", אשר תאגד בצורה פדרטיבית את מצרים, עיראק וסוריה. למרות שתחילה נראה היה, כי באמנת האיחוד הושג הסכם פשרה של דו-קיום בין נאצר לבין מפלגת "אל-בעת", השלטת בסוריה ובעיראק, באו המאורעות והוכיחו, כי תקופת המעבר שנקבעה בהסכם האיחוד לא נועדה להיות אלא תקופה של מאבק נוסף וחריף יותר בין שני הצדדים.

סימני ההיכר העיקריים של האיחוד היו כדלקמן: האחדת האזרחות, קביעת האסלאם כדת רשמית, קביעת הערבית כשפה רשמית, האחדת הדגל ומיקום הבירה בקהיר. תחומי הפעולה של השלטונות הפדראליים כוונו למדיניות החוץ ולייצוג הבינלאומי, לצבאות ולתעשייה הצבאית, למדיניות הכספית והכלכלית, לתכנון המשק ולפיתוחו, להכוונת המדע והחינוך בצביון לאומי, להאחדת החוקים למיניהם ולארגון התחבורה ושירותי התקשורת. תקופת המעבר נועדה לשם עיבוד חוקת הפדראציה והחוקות של הארצות המשתפות בה. עד 17 בספטמבר 1963 נקבע כי ייערך מישאל-עם בשלוש הארצות על החוקה הפדרטיבית ובחירת הנשיא. לאחר פרסום תוצאות מישאל-העם תוקם הפדראציה בשם קע"ם. בתקופת המעבר יוקמו מועצת נשיאות וממשלה, שינהלו את ענייני הפדראציה; תבוצע הפעלה הדרגתית של מוסדות השלטון הקובעים בפדראציה ובמדינות; תוקם מועצת הגנה לאומית ומפקדה צבאית משותפת. לא יאוחר מ-17 במאי 1965 תסתיים תקופת המעבר והחוקה תופעל במלואה.

"מועצת האומה" נקבעה כרשות המחוקקת והמוסד השלטוני העליון בפדראציה, והיא תורכב משני בתים: (1) "מועצת האיחוד", שבה ייוצגו שלוש המדינות שווה בשווה, (מעין בית עליון); (2) בית הנבחרים, שמספר ציריו יהיה פי 3-4 ממספר חברי "מועצת האיחוד". הייצוג בבית זה ייקבע יחסית למספרי התושבים בכל אחת מחברות הפדראציה, (היינו – 70%

למצרים, 18% לעיראק ו-12% לסוריה). ב"מועצת-האומה", שתכלול את חברי בית הנבחרים ו"מועצת האיחוד" גם יחד, ישתקף יחס הייצוג כדלקמן: 61% למצרים, 22% לעיראק ו-17% לסוריה. בחירת נשיא הפדראציה ושלושת סגניו תעשה ע"י חברי שני הבתים של "מועצת האומה". בהצבעה ראשונה יידרש רוב של 2/3 ואילו בהצבעה שנייה יידרש רוב מוחלט רגיל, כלומר קולות הצירים המצריים יספיקו לכך. הבעת אמון או שלילת אמון מהממשלה, שתיבחר ע"י "מועצת האומה", תיקבע ע"י רוב מוחלט של חברי שני הבתים. גם במקרה זה קולות הצירים המצריים יספיקו לכך, כלומר כל הצירים העיראקיים והסורים לא יוכלו להשפיע על כינון הממשלה או על הדחתה. חקיקת חוקים תדרוש רוב רגיל בכל אחד משני הבתים בנפרד. המשמעות הנובעת מהסדר זה מלמדת, כי הצירים המצריים יוכלו למנוע קבלת כל חוק בבית הנבחרים. רק ב"מועצת האיחוד" יוכלו הסורים והעיראקיים לצבור רוב של 2/3.

סמכויות נשיא הפדראציה נקבעו כדלקמן: (1) מינוי הממשלה ושריה. אמנם הממשלה תזדקק לאמון "מועצת האומה", אך לשם כך תספיק, כאמור, תמיכת הצירים המצריים (בלבד; 2) פיטורי שרים וראשי ממשלות, גם ללא הבעת אי-אמון מצד "מועצת האומה"; (3) סמכות הפיקוד העליון, העלאות והורדות בדרגה גם לגבי אנשי הצבא הסורים והעיראקיים; (4) אישור בחירת נשיאי המדינות ע"י מועצותיהן המחוקקות. מבחינה מעשית הסתבר, אפוא, כי בדמשק ובבגדאד לא יוכלו להיבחר נשיאים מקומיים בלתי-רצויים לנשיא הפדראציה. אמנת האיחוד פתחה בנושא, אשר לגביו שררה תמימות דעים מלאה, בהצהרה, כי "האחדות היא ביסודה מהפכה, משום שהיא קשורה קשר אמיץ בשאלת פלסטין ובחובה הלאומית לשחררה". ניתוח אמנת האיחוד הערבי חושף את הנקודות העיקריות הבאות: בתחום המדיני-פנימי הוסכם על הקמת "חזית מאוחדת" אחת ויחידה, כדוגמת "האיחוד הערבי הסוציאליסטי" המצרי. אולם "החזית המאוחדת" תכלול את כל המפלגות והסיעות הדוגלות באיחוד ובמהפכה. הייתה זו פשרה עקרונית שהושגה בין נאצר לבין הנהגת "אל-בעת". בהתאם לפשרה זו הוסכם גם על הרכבת ממשלה קואליציונית מחודשת בסוריה, שתתבסס על שוויון בין שרי "אל-בעת" לבין הסיעות הנאצריסטיות האחרות. בתחום הכלכלי הוסכם על שמירת הכלכלה הנפרדת של כל מדינה ומדינה, תוך הקמת מוסד גג שיתאם את התכנון הכללי. במישור הכלכלי הפנימי הוסכם על הקמת סקטור ציבורי, בעל שליטה על אמצעי הייצור, "שינהיג את הקידמה בכל השטחים", תוך שיתוף עם הסקטור הפרטי ובתנאי שיופעל פיקוח עליו. שלבי הקמת הפדראציה נקבעו כדלקמן: (א) "שלב הכנה" בן 5 חודשים עד לעריכת מישאל העם ב-17 בספטמבר 1963. המדינות החברות בפדראציה תמשכנה להיות עצמאיות והשלטון הקיים יישאר על כנו. במקביל לכך יינקטו צעדים להכנת החוקה הפדראלית והחוקות של כל מדינה בנפרד; (ב) "שלב מעבר" בן 20 חודש, שבו ירוכזו כל סמכויות התחיקה והביצוע בידי מועצת הנשיאות. בשלב זה יוקמו בהדרגה כל המוסדות התחיקתיים והמנהליים של האיחוד הפדראלי.

על אמנת האיחוד והסכמיו חתמו עבדל נאצר בשם מצרים, אל-בכר, בשם עיראק ולוואי אל-אתאסי בשם סוריה. למותר להזכיר שוב, כי הסכם האמנה המשולש היווה מעין פשרה שהושגה בין נאצר לבין נציגי "אל-בעת" בסוריה ובעיראק. שני הצדדים חתמו על האמנה מתוך שיקולים שונים ומסיבה משותפת והיא – אי רצונם להופיע לפני ההמונים הערביים כמפירי האיחוד. אולם פשרה זו לא באה על מנת ליישב את המחלוקת בין היריבים, אלא כדי להעניק להם יתרון זמן ושהות מספקת להכשיר את הזירה להמשך שלבי המאבק. נאצר היה מוכן בשלב זה להתפשר זמנית עם "אל-בעת" בגלל רצונו להגיע לשליטה ישירה על העולם הערבי בכלל ועל עיראק וסוריה בפרט, הידועות בעתודות הקרקע והמים שלהן (עיראק – הנהנית מאוצרות נפט). הנהגת "אל-בעת" הייתה מעוניינת לקבל הכשר מנאצר ולהבטיח בכך את המשך שלטונה. פרט לכך העמידה מפלגה זו את האיחוד הערבי במרכז האידיאולוגיה שלה וחתרה להגשמתו.

השלב הראשון בהתמודדות על השלטון בעולם הערבי הסתיים, אפוא, עם חתימת אמנת האיחוד. מפלגת "אל-בעת" הצליחה לרשום לזכותה הישגים בולטים למשך תקופת ההכנה והמעבר, שהייתה צריכה למשך 25 חודשים. פעילותה המפלגתית נמשכה, הנהגתה בסוריה ובעיראק העצמאיות הובטחה, וכן לא היה צורך לנהוג במדיניות אטטיסטית נוסח נאצר. לעומת זאת ויתרה המפלגה לנאצר בכל הנוגע לסמכויותיו ולמנהיגותו לאחר תקופת ההכנה והמעבר. מסתבר, כי ראשי המפלגה הניחו, שחיזוקם והתבססותם בשלטון בסוריה ובעיראק במשך תקופת הביניים יאפשרו להם לשמור על עקרונותיהם גם במסגרת המדינה הפדראלית, מבלי לחשוש למעמדם שהתגבש בינתיים. נאצר היה רחוק מלברך על המסגרת הפדרטיבית הרופפת כיוון שמטרתו הייתה לחתור לשלטון ריכוזי מבוהק, ללא מתנגדים ומתחרים. תקופת הביניים שירתה את צרכיו הדחופים שכן בכל אותה עת היה שקוע במלחמה בתימן, ולא יכול היה להתפנות להסתערות תנופתית שתנחיל לו את השליטה המיידית על סוריה ועיראק. זאת ועוד, ניתן להניח, כי נאצר חזה מראש אפשרות של אי-קיום אמנת האיחוד ככתבה וכלשוונה. במקרה זה יכול היה להאשים את הנהגת "אל-בעת" בהתחמקות מהתחייבויותיה ולייחס לה את הבגידה ברעיון האיחוד הערבי.

מעבר לשיקולים האמורים של שני הצדדים היריבים, בולטים הצדדים החיוביים והשליליים של הסכם הפדראציה לכשעצמו. החלק החיובי מורכב מהנקודות הבאות: עצם ההסכמה להקמת מסגרת פדרטיבית משותפת; היתרון הצבאי שבהקמת מפקדה משותפת לגבי "פתרון" בעיית פלסטין; הגמישות של המבנה הפדראלי בשאלות השנויות במחלוקת, כגון מפלגות, כלכלה, כוחות צבא נפרדים וכו'; וההדרגתיות שבהקמת המוסדות המשותפים. יש במכלול אלמנטים אלה כדי למנוע, או לפחות לצמצם, את מוקדי החיכוך ולאפשר חיים משותפים ארוכים יותר. לעומת זאת מתבלטים כמה וכמה צדדים שליליים: עצם קיום הפדראציה הותנה בגילויי הרצון הטוב של השותפים, ובנכונותם לקיים הלכה למעשה, הליכים דמוקרטיים בצמרת השלטון. נוצר, אפוא, מרחב התנגשות פוטנציאלי בין נאצר, העומד על שליטתו הבלעדית, לבין "אל-בעת", התובע מנהיגות קולקטיבית. נוסף למחלקות האידיאולוגית קיימים אינטרסים מקומיים חזקים, הן בסוריה והן בעיראק, המנוגדים לעצם מהותו של שלטון מרכזי חזק. טבעו של שלטון צנטראליסטי לפסוח על אינטרסים מקומיים לטובת האינטרסים המצריים. יש לזכור, כי בעוד שמצרים הייתה מלוכדת ומגובשת מאחורי מנהיגותו של נאצר, הרי שבסוריה ובעיראק ניהלה מפלגת "אל-בעת" מאבק מתמיד על עמדת שלטון וכוח עם הסיעות הנאצריסטיות. האינטרסים המיוחדים של עיראק ובעיותיה המיוחדות (עושר בנפט והמאבק בכורדים) יוצרים באורח טבעי הלכי-רוח מסתייגים מאיחוד של ממש. גורם רב-משקל בסוריה הינו זכר ניסיון העבר של האיחוד הסורי-מצרי. ולבסוף, היעדר רציפות טריטוריאלית בין מצרים מחד גיסא לבין סוריה ועיראק מאידך גיסא לא עשוי היה לסייע לגיבושה של הפדראציה. ואכן, עד ראשית קיץ 1963 הקפידו קברניטי סוריה ועיראק להעמיד פנים כאילו תוגשם תוכניתה איחוד למרות הניגודים. אולם ביולי 1963 הצהיר נאצר ברורות, כי לא יתן ידו לעולם לאיחוד עם סוריה ועיראק שבהנהגת "אל-בעת". ככל שנתמעטו הסיכויים לביצוע האיחוד המשולש, כן רבו הסיכויים ליצירת איחוד סורי-עיראקי, בהנהגת "אל-בעת", כנגד מצרים הנאצריסטית.

המאבק בין "אל-בעת" לבין נאצר

לחתימת הסכם הפדראציה המשולשת נועדה השפעה רבה בסוריה ומחוצה לה. ההתלהבות הלאומית גאתה בעיקר בירדן וגרמה לנפילתה של ממשלת סמיר אר-רפאעי, לפיזור בית הנבחרים ולנטילת השלטון המעשי ע"י המלך חוסיין. גם סוריה הייתה כמרקחה. מיד עם שובה של המשלחת הסורית לדמשק, כשבאמתחתה מונח נוסח הסכם האיחוד, החלו הסיעות הנאצריסטיות להגביר את מאמצייהן לחיזוק כוחם, הן בממשלה והן במועצת ההפיכה. הנאצריסטים הסתמכו על הבטחות מנהיגי "אל-בעת" בדבר חלוקה חדשה של עמדות הכוח והשלטון בין "הכוחות האיחודיים" השונים, היינו ייצוג שווה בין מנהיגי "אל-

בעת" לבינם. אולם לאחר ששככה ההתלהבות הראשונה, סירבו מפלגת "אל-בעת" ותומכיה בצבא להיענות לדרישות הפרו-מצריים. ראש המתנגדים לשיתוף יתר של הפרו-מצריים בשלטון היה הרמטכ"ל הסורי, הגנרל זיאד אל-חרירי, וחבר קציניו מצדדי נאצר לא היססו לארגן הפגנות ומהומות דמים בעריה הראשיות של סוריה על מנת להשיג את מבוקשם אולם מתנגדיהם בצמרת הצבא, שמעמדם היה חזק יותר, דיכאו גלי התפרצויות אלה בזרוע נטויה, ופתחו בסדרת טיהורים ענפים בין הקצינים והמש"קים הפרו-נאצריים. לתפקידיהם של אנשי הצבא המודחים הוכנסו נאמני "אל-בעת", שהורחקו בשעתו מהצבא. כתגובה על כך הגישו שוב השרים הפרו-מצריים את מכתבי התפטרותם לראש הממשלה צלאח אל-ביטאר. אולם בזאת הפעם הם הופלו בפח, שכן התפטרותיהם, שהוגדרו על ידיהם כסופיות, התקבלו ע"י הממשלה (מאי 1963). התפתחות זו חשפה בגלוי את הקרע בין מנהיגות "אל-בעת" לבין נאצר. קהיר לא יכלה לעבור בשתיקה על המהלומה שהונחתה על חסידיה בסוריה. היא הגיבה מייד בדחיית מועד כינוסה של הוועדה המשותפת להקמת המפקדה הצבאית המשולשת, והאשימה את "אל-בעת" הסורי בחתירה לשלטון יחיד. לעומת זאת, הסבירו חוגי "אל-בעת" לציבור הסורי, כי כל הצעדים שנקטו נועדו לבסס את מעמד המפלגה בשלטון כצד שווה-זכויות בפדראציה הערבית. הם האשימו את חסידי נאצר בהתנהגות קיצונית, שהוכתבה ע"י אינטרסים אישיים, ושלא הזדהתה עם רוח ההסכם שנחתם בקהיר. מנהיגות "אל-בעת" הוסיפה והבהירה, כי היא איתנה בהחלטתה לשאת באחריות לשלטון בסוריה ובעיראק במסגרת הפדראציה, במקביל לאחריותו של נאצר לשלטון במצרים. היה זה, לדידה, תנאי הכרחי לשמירת השוויון בין שלוש המדינות המתאחדות ולסיכול משטר רודני. דובר ההנהגה הצהיר, כי "אנו רוצים להיות המפלגה השלטת בעיראק ובסוריה ולא, מפלגת השליטי".

למרות כישלונם הזמני במאבק על השלטון בסוריה – לא נואשו חסידי נאצר, ובעידודיה המלא של מצרים, הציגו מחדש ובתקיפות את תביעותיהם, חרף התפטרות שריהם מהממשלה. נוקשותם של הפרו-מצריים נבעה מההכרה הברורה, כי הנהגת "אל-בעת" לא תרצה לשאת באחריות לכישלון האיחוד עוד בטרם נכנס לשלביו המעשיים. אי לכך לחצו הפרו-מצריים להבטחת "האחדות הלאומית", היינו להחזרת קציניהם המודחים והמפוטרים לצבא, ובעת ובעונה אחת חתרו להחזרת נאמניהם למנגנון הממשלתי, תוך סילוקו של שר הפנים, הגנרל אמין אל-חאפט', אשר דיכא במאי 1963 ביד ברזל את הפגנותיהם ומהומותיהם של הפרו-מצריים. תביעותיהם הסתכמו בדרישה להרכיב "לשכה מדינית" ומועצת הפיכה לפי מפתח מפלגתי חדש, שישאיר לנציגי "אל-בעת" רק 25% מכלל הנציגות וידחק את המפלגה לקרן זווית מדינית.

התפטרותם של השרים הפרו-נאצריים מממשלת ביטאר גררה את התפטרות הממשלה כולה. מועצת הפיכה הטילה על דר' סאמי אל-ג'ונדי, ממנהיגי "האיחוד הסוציאליסטי" שפרש מעל חבריו הפרו-מצריים, להרכיב ממשלה חדשה. ג'ונדי ניסה כוחו במשך יומיים במו"מ עם השרים הפרו-נאצריים על מנת לשתפם בשלטון. צעד זה נינקט כדי להשתיק את התקפותיהם של שופרות התעמולה המצריים ולהפסיק את מהומות הדמים שהקיפו את סוריה בהשראתו של נאצר. אולם עד מהרה התברר, כי חסידיו של נאצר אינם מוכנים לפשרה. כתוצאה מכך חזר ביטאר להרכיב ממשלה ללא שיתופם של היסודות הפרו-מצריים. במקביל לכך הוקמה ממשלה חדשה בעיראק, בראשותו של ראש הממשלה היוצא, הגנרל חסן אל-בכר.

ניתוח הרכב ממשלתו השנייה של ביטאר הראה על חיזוקה של מלגת "אל-בעת". 7 מתוך 16 השרים נימנו עם חבריה, וכמה משרי המפלגה החזיקו בפועל גם בתיקים נוספים. כן חוזק חלקו הישיר של הצבא בממשלה ע"י צירופם של הרמטכ"ל, זיאד אל-חרירי, כשר ההגנה, והבריגדיר סאן ג'ידיד כשר התכנון. מעמדו של שר הפנים, הגנרל אמין אל-חאפט', חוזק לאחר שמונה גם כסגן ראש הממשלה בנוסף לתפקידו הקודם כשר הפנים. לאחר הצגת הממשלה החדשה הכריזו שליטי סוריה, כי יש בדעתם לבצע את אמנת הפדראציה ככתבה

וכלשונה, בהטעמים את מינויו של שר מיוחד "לענייני האיחוד", כדוגמת עיראק. מבחינה תעמולתית הוכיחה, אפוא, הנהגת "אל-בעת", כי היא תמשיך במאמציה להגשים את הסכם קהיר לפי הבנתה, ולא דווקא בהתאם לתכתיביו של נאצר.

ההתרחשויות בסוריה, שחיזקו את מעמד המפלגה, עוררו כמובן מורת רוח בקהיר. חסנין הייכל, עורך "אל-אהראס" ואיש סודו של נאצר, יצא במאמר ראשי נגד תסביך השלטון של "אל-בעת" וציין כי, היחסים בין נאצר לבין הנהגת המפלגה הגיעו לשלב של פירוד שאין לאחותו. נוכח פרסום מאמר זה, שבישר את העמקת הקרע בין נאצר לבין יריביו בסוריה, פרסמה מועצת ההפיכה בסוריה הודעה נגדית, שנתמכה כמובן ע"י שליטי עיראק. בהודעה נאמר כי הפיכת ה-8 במרץ 1963 (הפיכת "אל-בעת") הייתה "הפיכה של עיקרון ולא הפיכה גנובה", ואילו הקצינים הפרו-נאצריים שסולקו ניסו להכשילה. כן נאמר בהודעה, כי למרות ש"אל-בעת" שיתף חוגים אלה בשלטון, קשרו הם קשר על המפקדה שלושה ימים בלבד לאחר ההפיכה האחרונה. במלים אחרות – החוגים הפרו-מצריים אינם אלא אינטרסנטים כפויי טובה, שאינם ראויים לאמון שניתן בהם. עם זאת, הטעימה ההודעה את עובדת "היד המושטת" של המפקדה הסורית לקהיר, כיוון ש"שאלת האיחוד היא שאלת חיים או מוות, ואנו לא נתכחש לשבועתנו זו".

המאבק החרף שהתנהל בין "אל-בעת" לבין הפרו-מצריים בדמשק נתן גם ביטוי מוחשי לניגודי האינטרסים ההיסטוריים בין מצרים לעיראק, כאשר סוריה מהווה את "החוליה הרופפת" ביניהן, שתאפשר למנצח להטות את כף המאזניים של הפדראציה לציודו. הסניף העיראקי של המפלגה, אשר ביצע את ההפיכה נגד קאסם בעצמו וכמעט ללא כל סיוע מצד כוחות מדיניים אחרים, היה מעוניין לחזק ולבצר את שלטון המפלגה בדמשק ולמנוע את הקמתו של משטר פרו-מצרי בסוריה, אשר עשוי היה לסכן את שליטת המפלגה בעיראק. העיראקים זכרו אל נכון את היקף חתירתו של נאצר בארצם בשנות קיומה של קע"ם ועד לפירוקה בספטמבר 1961. לעומת זאת הייתה מעוניינת מצרים להשליט את תומכיה בדמשק, ולמנוע בכך גיבושה של חזית מדינית ומפלגתית אחידה כנגדה. לנאצר היה ברי ומחור, כי התבססות משטר אחיד בעיראק ובסוריה בהנהגת "אל-בעת", בעל האידיאולוגיה הלאומנית-סוציאליסטית, עשויה ליצור אלטרנטיבה מסוכנת למנהיגותו ולערער בעקיפין את מעמדו הבכיר בעולם הערבי. מכל מקום, מנהיגי "אל-בעת" בעיראק, שלא התלהבו מלכתחילה מהסכם האיחוד, פעלו בזריזות יתרה והדחיקו את השרים הפרו-מצריים בממשלת בגדאד, בעת ובעונה אחת עם הרחקת חסידי נאצר מממשלת דמשק. התיאום בין סניפי "אל-בעת" פעל עד אז כהלכה; ונראה היה שידה של המפלגה מצויה על העליונה בהתכחשות המילולית והשלטונית עם נאצר. זאת ועוד, עיתוי המשבר שפרץ בין נאצר לבין שותפיו לאיחוד לא היה נוח למצרים, הן במישור הבין-ערבי (מלחמת תימן), והן במישור האפריקאי והבינלאומי. במאי 1963 גילו ארה"ב את מורת רוחן מההפיכה המצרית של ההסכם הבלתי-רשמי בדבר סיום התערבות במצרים במלחמת האזרחים בתימן. מזכירות האו"ם הוסיפה מצידה, כי אין ביכולתה להחיש את משלוח המשקיפים לגבול התימני-סעודי. למותר להזכיר, כי ב-16 באפריל, כלומר יום אחד לפני חתימת הסכם הפדראציה, הושג "הסכם באנקר"²⁰ להפסקת הסיוע הסעודי למלוכנים בתימן ולהוצאתם ההדרגתית של החיילות המצריים. עצם המשכת המלחמה רבת ההוצאות בתימן, ערעורו של מוראל הצבא המצרי ושפיכות הדמים הבין-ערבית, הזיקו רבות ליוקרתו של נאצר, אשר טרח ובישר מספר פעמים על פינוי כוחותיו מתימן.

אולם בעיצומו של חודש מאי 1963 נמנע נאצר מלנתק סופית את יחסיו עם "אל-בעת" השליט בסוריה ובעיראק. מדיניות זו הוכתבה ע"י השיקולים הבאים: (1) ניתוק המגע עם דמשק ובגדאד היה מתפרש כחיסול הסכם הפדראציה, ביוזמתו של נאצר, שעה ש"אל-בעת" חזר והטעים כי אין בכוונתו להפר את הסכם האיחוד; (2) ערב צאתו לועידת הפסגה

²⁰ שליחו המיוחד של באנקר נשיא ארה"ב לתינוך בין מצרים וסעודיה בתימן

האפריקאית שאף נאצר להופיע כנשיאה המיועד של הפדראציה הערבית ולזכות בפרסום (ויקרה; 3) שיחתו הטלפונית עם מעריצו הנאמן, נשיא עיראק עבד ס-סלאם עארף, שקרא לו לגלות מתינות השפיעה במידה מסוימת; 4) רצונו להימנע מהכרזה על ביטול הסכם האיחוד, דווקא בעת שנערך מצעד החיילים החוזרים מתימן; 5) חששו מפני דיכויים המוחלט של הפרו-מצריים בסוריה ובעיראק, דיכוי שהיה גונז את שאיפותיו הכמוסות בדבר השתלטות על הסהר הפורה.

מכאן הסתבר, כי עמדתו של נאצר בענייני הפדראציה התבססה על ההנחה, כי ראוי להמתין לשעת כושר בתוך כדי התמדת החתירה נגד שלטון "אל-בעת" בסוריה ובעיראק, ומניעת התגבשות מדינית חדשה בסהר הפורה אשר תדחק את מצרים לקרן זווית. במרוצת מאי 1963 חלו התפתחויות נוספות שהעידו על החלטתו הנחושה של "אל-בעת" להתבסס בשלטונו בסוריה ובעיראק, כפי שהצהיר אס-סעדי העיראקי: "עדיפה דחיית האיחוד למאה שנה מאשר פירוק המפלגה". מצרים המשיכה להוקיע ע"י מאמריו של דר' חסנין הייכל את משטר "אל-בעת" בסוריה, תוך השארת פתח לנסיגה של כבוד מהאיחוד הערבי. הייכל הגדיר באחד ממאמריו את השיחות הממושכות שנוהלו בקהיר "לא איחוד, אף לא תוכנית לאיחוד, כי אם תוכנית פעולה למען האיחוד". הצגת הסכם קהיר בצורה מאופקת מעין זו שימשה, ללא ספק, אמתלא אפשרית לנאצר לנער את חוצנו מהאחריות לאי קיום ההסכם "ככתבו וכלשונו", כפי שגרסה הנהגת "אל-בעת". ברומזו למאמריו של הייכל ציין צלאח אל-ביטאר, ראש ממשלת סוריה, כי אין להקים את האיחוד המשולש מבלי להתחשב במציאות האזורית, היינו באינטרסים של הארצות המתאחדות גם בטווח ארוך. ביטאר הזהיר את נאצר, כי עליו להפסיק את התערבותו בחילוקי הדעות הפנימיים השוררים בקרב "מחנה האיחוד" בסוריה על מנת לאפשר לסורים לחסל את סכסוכיהם הפנימיים ולהגשים את האיחוד. ההתנצחות המילולית הזאת העידה על נוקשותם של היריבים, שכן כל אחד היה מעוניין לשמור על עמדותיו ולבצרן מבלי לוותר על המסגרת הכללית של האיחוד.

התבססות "אל-בעת" בסוריה

בעקבות התפטרותם של השרים הפרו-מצריים בשלהי מאי 1963, מהממשלה הסורית, הלכה וגברה ההכרה בקרב מנהיגי "אל-בעת", כי יש לבסס במהרה את שלטון המפלגה, דבר המותנה בתפיסת כל עמדות המפתח השלטוניות ע"י נאמני המפלגה. לאחר סילוקם של תומכי נאצר הפנתה המפלגה את מירב מאמציה נגד הסיעה בלתי-מפלגתית, שרבים מחבריה התלכדו סביב הרמטכ"ל ושר ההגנה, הגנרל זיאד אל-חרירי, דמות שאפתנית ועיקשת לכשעצמה. סלעי המחלוקת בין שתי הסיעות בשלטון היו כדלקמן: א) פירסום צווי הדחה של מקורבי אל-חרירי מצמרת הצבא, בצוותא עם פיטורי קצינים אחרים, שהתנגדו להשתלטותו של "אל-בעת" על הצבא; ב) התנגדותו של אל-חרירי להחלפת חוק הרפורמה האגרארית המתון בחוק קיצוני יותר; ג) התנגדות אל-חרירי לפיטורי פקידים בכירים בצמרת המינהלית ומינוי מחליפים מבין נאמני "אל-בעת". היעדרו של אל-חרירי מדמשק עקב ביקורו באלג'יריה בראש משלחת סורית, נוצלה ע"י שרי המפלגה לביצוע שינויי הסגל, תוך העברת קצינים רבים לגימלאות או שיגורם לחו"ל בתפקידי ייצוג (יוני 1963).

אין ספק, כי "אל-בעת" הצליח להגשים את תוכניתו זו הודות לחקיקת חוק רפורמה אגרארית, שנשא אופי קיצוני יותר מחוק הרפורמה האגרארית שפורסם ע"י נאצר בתקופת האיחוד. החוק החדש הגביר את הפופולאריות של המפלגה בקרב האיכרים הזעירים וזכה לתמיכת חוגי האינטליגנציה והקצונה, אשר ראו בכך צעד קדימה לקראת ביצוע "המהפכה הערבית". זאת ועוד, במרוצת החודשים יולי-אוגוסט 1963 הוקמו יחידות "המישמר הלאומי", שגוייסו מקרב חברי המפלגה, בפיקודו של הקולונל חמד עובייד, איש מפלגה נאמן ועקבי. הקמתו של "המישמר הלאומי" נועדה ליצר יחידת מחץ מפלגתית, אשר תבטיח הפתעות בלתי צפויות מקרב קצינים יריבים ותדכא ביד חזקה את האלמנטים האזרחיים

העוינים. עם מפקדי היחידות של "המישמר הלאומי" נמנו בין השאר קצינים בדימוס שהשתייכו ל"אל-בעת".

המאבק עם אל-חרירי הסתיים בהדחתו של זה האחרון, וכתוצאה מכך עלתה קרנו של הגנרל אמין אל-חאפט', סגן ראש הממשלה ושר הפנים. חאפט', שהתבלט עוד קודם לכן בדיכוי הפגנותיהם של הפרו-מצריים, הפך בהדרגה ל"איש החזק" של מפלגת "אל-בעת" בסוריה. עם פיטורי אל-חרירי (ב-10 ביולי 1963) הפכה סוריה למרקחה, ודומה היה כי היא ניצבת על עברי פי מלחמת אזרחים. ב-18 ביולי פרצה הפיכת נפל של אלמנטים פרו-מצריים, שמצאו עידוד בהתקפותיה הארסיות של קהיר על הממשלה. דיכוי ההפיכה החל, למעשה, מייד עם התפרצותה, שכן למנהיגי "אל-בעת" נודע, כנראה, מראש על ההכנות, כפי שרמוז על כך צלאח אל-ביטאר. מייד לאחר סיכול ההפיכה הוקם בית דין צבאי מיוחד ששפט למוות למעלה מ-20 קצינים ומש"קים שהשתתפו בהפיכת הנפל. ההוצאות להורג ומעשי הטרור האחרים שהתלוו לדיכוי ההפיכה, בביצוען של יחידות "המישמר הלאומי", זעזעו את ציבור המתנגדים ל"אל-בעת" בסוריה, ואיפשרו, בדיעבד, את הרחבת היריעה. יחידות "המישמר הלאומי" פתחו בטרור עקוב מדם נגד כל פסיפס החוגים הפרו-נאצריים על מנת לחסלם אחת ולתמיד. המדיניות התוקפנית והאלימה של מנהיגי "אל-בעת" היוותה, למעשה, חידוש מפתיע בדרכה של המפלגה. מסתבר, שביצוע מדיניות זו ניזון מההכרה, כי באקלים המדיני המסוער של סוריה יש לנקוט בצעדים תקיפים וחד-משמעיים, שכן חצאי אמצעים, פשרות והססנות מתפרשים כסימני חולשה, שאין בהם אלא לעודד את היריבים למיניהם. מכל מקום, עצם נקיטת האמצעים החרिפים לחיסולם הפיסי והטוטלי של מתנגדי המשטר היווה חידוש גם מבחינת ההיסטוריה המדינית הקצרה ורבת התהפוכות של סוריה.

כתוצאה מהאירועים הסוערים של יולי 1963 נמצאה מפלגת "אל-בעת" בסיומו של שלב ביניים בתהליך התבססותה הכללית. בראשית אוגוסט הרכיב צלאח אל-ביטאר את ממשלתו השלישית במספר, שכללה 18 שרים, תוך ניסיון לשוות לה כלפי חוץ בסיס ציבורי רחב. צורפו פנים חדשות וחלק מהתפקידים שרוכזו בידיו של אמין אל-חאפט' נמסר לידי עסקני "אל-בעת" האחרים. התבלטותו של חאפט' החלה לאחר הדחת חרירי (10 ביולי), דיכוי ההפיכה הפרו-מצרית (18 ביולי), והתפטרותו של הגנרל לוואי אל-אתאסי, אשר חתם בשם סוריה על אמנת האיחוד (27 ביולי). עד להרכבת ממשלתו השלישית של ביטאר החזיק חאפט' רשמית בששה תפקידי מפתח בעת ובעונה אחת, מהם שלושה תיקים ממשלתיים (סגנות לראש הממשלה, תיק הפנים ותיק ההגנה בפועל). גם לאחר הרכבת הממשלה החדשה נותרו בידי "האיש החזק" בסוריה מספר תפקידים בולטים: יו"ר מועצת ההפיכה, סגן ראש הממשלה, רמטכ"ל וסגן המושל הצבאי. מסתבר, שריכוז תפקידים זה איפשר לחאפט' למשוך בחוטים מאחורי הקלעים.

במקביל לצעדיה התקיפים והאלימים של מפלגת "אל-בעת" לדחיקת רגלי יריביה, הנמנים על תומכי נאצר בפועל ובכוח, נקטו השלטונות במספר צעדים מרגיעים כלפי החוגים הכלכליים הפרטיים. עיתון המפלגה רמז לכך במפורש בכתבו: "הפיכת החברה בסוריה לחברה סוציאליסטית לא תיעשה ע"י חקיקת חוקים מפתיעים, כפי שנעשה בתקופת האיחוד במצרים, אלא לפי תכנון, שימנע זעזועים וסיבוכים מהכלכלה הסורית". גושפנקא רשמית למדיניות זו ניתנה למשלחת של לשכת המסחר, התעשייה והחקלאות במחוז חלב ע"י יו"ר מועצת ההפיכה, אמין אל-חאפט' בהצהירו: "הסוציאליזם שלנו אינו מיובא... אין אנו מעוניינים לקטול את היוזמה הפרטית". אין ספק, כי הצהרות אלה נועדו להגביר את תמיכתם של חוגים כלכליים שונים במשטר "אל-בעת", או, לפחות, למנוע את הרחבת חוג מתנגדיו מקרב אנשי המסחר, באשר התחליף לשלטון הנוכחי, עשוי, לדידם להיות משטר פרו-נאצרי.

בכל צעדיו נתמך "אל-בעת" הסורי ללא סייג ע"י המפלגה האחות השליטה בעיראק. יתר על כן, כתגובה על התקפותיה של קהיר על הסניף הסורי, הכריז סגן ראש ממשלת עיראק, עלי צאלח אס-סעדי, כי: "דברי גנאי נגד המפלגה במדינה כלשהי, נחשבים כמכוונים

ישירות נגדנו, שכן אנו מפלגה אחת". מכל מקום, גם "אל-בעת" העיראקי נתון היה בסבך של קשיים במאמציו לייצב את משטרו. המלחמה בכורדים לא הביאה להכרעה סופית למרות הסיוע הצבאי והסורי. הקיפאון המסחרי והכלכלי, האמרת המחירים וירידת כוח הקנייה של המטבע העיראקי ערערו את המשטר העיראקי מבפנים והכבידו עליו ביותר. מול ההתקפות והחתרנות של קהיר נגד משטרי "אל-בעת" בדמשק ובבגדאד התהדקו הקשרים המדיניים והצבאיים בין סוריה לעיראק. בספטמבר 1963, לאחר שסעדי ונאמניו ניצחו את יריביהם בצמרת "אל-בעת" העיראקי, הוכרז על איחוד צבאי בין סוריה ועיראק כהקדמה לאיחוד כלכלי ומדיני כולל. דא עקא, שהמאבק בצמרת המפלגה בעיראק לא הוכרע סופית בשלב זה²¹, למרות שועידת ההנהגה הבין-ערבית, שהתקיימה בדמשק באוקטובר 1963, סמכה את ידיה על קווי המדיניות של סעדי ותומכיו בעיראק. אולם בראשית נובמבר 1963 גברה ידה של סיעת המתנגדים לסעדי והגה השלטון עבר לידיה. מישל עפלך ואמין אל-חאפט', שאצו לבגדאד על מנת לפשר בין הסיעות היריבות, הכריעו בעקיפין לטובת סעדי ולחיזוקו של "המישמר הלאומי" העיראקי, שהיה נתון להשפעתו. כתוצאה מכך התערב הצבא העיראקי וביצע הפיכה נגד הסיעה הקיצונית של "אל-בעת", ב-18 בנובמבר 1963. הפיכה זו העניקה לנשיא עארף את מוסרות השלטון. ואכן, בפרוס שנת 1964, התהפך הגלגל: עארף חידש את חיזורו אחר נאצר, היחסים בין עיראק לסוריה הורעו בהדרגה, והנהגת "אל-בעת" הסורי נשארה מבודדת בזירה הבין-ערבית.

שנת 1964: "אל-בעת" הסורי בבידוד

ב-13 באפריל 1964 פרצו הפגנות אלימות נגד המשטר הסורי בחמת, והן התפשטו על פני עריה וכפריה האחרים של המדינה. ההפגנות הביאו להשבתת חיי המסחר והכלכלה והוכיחו פעם נוספת, כי שלטונו של "אל-בעת" בסוריה אינו יציב כלל ועיקר. קדמו להפגנות הדמים בחמת מערבולות של מהומות בבניאס (בפברואר), בחומס ובחלב (במרץ). אירועים אלה, שהתלוו עליהן התפרצויות זעם מצד מתנגדי השלטון, העידו כי מחנה האופוזיציה למפלגת השלטון גדל והולך ככל שהממשלה מגבירה את אמצעי הדיכוי האכזריים, אשר לא היה להם תקדים בהפיכות הקודמות בסוריה. יתר על כן, אפילו מפלגות הימין המסורתיות, שהביעו בדרך כלל התנגדות סבילה לשלטון, נחלצו אף הן לפעולה עקב הצווים הרדיקאליים שפורסמו ע"י הממשלה, ובגלל הקיפאון הכלכלי והמחסור, אשר הפכו ללחם חוקה של סוריה בעיצומה של שנת 1964. היורה הרותחת שאפיינה את סוריה בשנת 1964 נגרמה, למעשה, ע"י שלשלת של אירועים מצטברים, מהם חיצוניים ומהם פנימיים. בראש ובראשונה יש להזכיר את הפיכתו של עארף והיחידות הנאמנות לו, ב-18 בנובמבר 1963, בעיראק. הפיכה זו, שמשמעותה המדינית הייתה לוטה בערפל בחודשה הראשון, הפכה להפיכה אנטי-בעת'יסטית מובהקת, וחיזקה בדיעבד את האופוזיציה התוססת והמגוונת לשלטון בסוריה. עד להפיכה זו נדמה היה, כי מפלגת "אל-בעת" הפכה ליריב המסוכן ביותר שידע נאצר בשנות מנהיגותו בעולם הערבי, כתוצאה משליטתה בסוריה ובעיראק, ובעקבות האתגר הרעיוני שהוצב נגד המשטר המצרי בוועידה הכלל-ערבית של המפלגה, אשר התכנסה בדמשק באוקטובר 1963. יתר על כן, למרות החתירה המצרית המתמדת הצליח "אל-בעת" הסורי, שלא היה אלא מפלגת מיעוט, להתבסס כהלכה במינהל ובצבא, תוך ביצוע טיהורים מקיפים בסיעת הקצונה הפרו-מצרית והחלפתה על ידי קציני מילואים מתומכי המפלגה. בוועידה הכלל-ערבית של המפלגה, שהתקיימה באוקטובר 1963, גונתה דרך ההגשמה הסוציאליסטית במצרים, אשר תוארה כביטוי מוחשי של "הניצול הקפיטליסטי על ידי המדינה במקום ניצולם של עתודי ההון במשטר הישן". הוועידה הכריזה על מדיניות סוציאליסטית חדשה – ניהול עצמי של המפעלים על ידי הפועלים והקמת חוות קולקטיביות בתחום החקלאי. אולם מצב זה השתנה, כאמור, מיסודו עקב הפיכת עארף בעיראק אשר

²¹ עיין לעיל בכל הפרשה בפרק על עיראק, בסעיף – "התפלגות, אל-בעת' ויצירת ציר בגדאד-דמשק".

הצלחתה נבעה מהפילוג החמור שהתחולל בצמרת הסניף העיראקי. שינוי המערך השלטוני בעיראק לא רק חשף את אגפה המזרחי של סוריה בפני משטרו העוין של עארף, אלא העביר את המפלגה הסורית לעמדת התגוננות, הן כתוצאה מהתעודדות מתנגדי המפלגה בסוריה, והן בעטייה של המחלוקת, שנתגלעה בכל חריפותה בקרב הצמרת המפלגתית הסורית בדבר הלקחים שיש להסיק מהכישלון בעיראק לגבי דרכה של המפלגה בעתיד.

למרות שליטתה הבלעדית של המפלגה בסוריה עקב התבססותה בצבא ובמינהל, לא הצליחה המפלגה להרחיב את בסיסה העממי ולגייס תומכים חדשים לשורותיה. אולם בשלב זה לא נשקפה עדיין סכנה של ממש לשלטון "אל-בעת" מעקב פילוגה של האופוזיציה לסיעות ולשברי מפלגות, אשר לא יכלו להגיע לעמק השווה בכל הנוגע לעתידה של סוריה. החלוקה של סיעות האופוזיציה אינה אחידה, אולם הקו המפריד החשוב ביותר עובר בין הסיעות הפרו-מצרית, הדוגלות בהתקרבות למצרים ועד לאיחוד מלא עמה, לבין הסיעות הבלוניות המצדדות בשמירה על עצמאותה של המדינה.

הפרו-מצריים, הדוגלים באחת הצורות של הידוק היחסים עם מצרים, החל מהקמת "משטר לאומי" נוסח משטרו של עארף וכלה במיזוג מלא עם מצרים, מופרים כיום בשם הכולל "האיחודים".²² יש ביניהם קבוצות רבות ומסוכסכות, כשהבולטות מביניהן הינן – "האיחודיים הסוציאליסטיים", "התנועה הלאומית הערבית" ו"החזית הערבית הלאומית". מחנה זה מתלכד כיום סביב מטרה אחת בלבד, והיא – הפלת שלטון מפלגת "אל-בעת", שכן מפלגה זו הינה מפלגה בדלנית מובהקת המחפה על בדלנותה בסיסמאות אודות האיחוד. הסיעות הפרו-מצריות נחלשו בהרבה מחמת גלי הטיהורים וההדחות ששטפו את כוחות הצבא אחרי הפיכת הנפל מה-18 ביולי 1963. סיעות אלה הסתייעו במשלוחי נשק וכספים המוברחים מעיראק ומהבסיס המצרי שבלבנון.

בניגוד לסיעות הפרו-מצריות אין, למעשה, אף נושא ענייני המאחד את מרבית האוכלוסייה הסורית, השואפת לשמור על ייחודה וריבונותה של המדינה. הסיעות "הבדלניות" לא היו תמיד כנות ברצונן לסלק את "אל-בעת" מהשלטון. אדרבא, אחדות מהן היו מוכנות לשתף פעולה עם "אל-בעת" לוא אך הוזמנו לכך. התואר המשותף לפסיפס הסיעות "הבדלניות" מקיף, למעשה, את רוב המפלגות והמעמדות המסורתיות בסוריה, החל מהקומוניסטים של ח'אלד בכדאש וכלה במפלגות הימין הוותיקות ובפלג הקיצוני של "האחים המוסלמים".

השמאל הבדלני מורכב בעיקר מתומכי אפרם חוראני, מנהיג "המפלגה הסוציאליסטית הערבית", שהתפלגה במרוצת שנת 1962 ממפלגת "אל-בעת" של ביטאר ועפלק, עקב התנגדותה לאיחוד מחדש עם מצרים. חוראני היה מוכן לשתף פעולה עם "אל-בעת" בתנאים מסוימים, ביניהם החזרת קציניו המשוחררים לשירות פעיל. הואיל ובעיצומה של שנת 1964 לא ניכרו הבדלים מהותיים בין הפלג של חוראני לבין עמיתיו לשעבר ב"אל-בעת", ניסה יו"ר מועצת ההפיכה (שמונה בינתיים לראש הממשלה), הגנרל אמין אל-חאפט', לשלב פלג זה בצורה זו או אחרת בשלטון. ברם נטייה זו נתקלה בהתנגדותם של תומכי מזכירה הכללי של המפלגה, מישל עפלק, ובכללם סגנו של חאפט', הגנרל מוחמד עמראן. יש לציין, כי גם הקומוניסטים הסוריים נטו לתמוך בצירופו של חוראני לשלטון בזכות התנגדותו הקנאית של זה האחרון למדיניותן של ארה"ב במזרח-התיכון. בהשוואה לסיעות השמאליות, הסתייגו לחלוטין סיעות הימין הבדלני מהמדיניות החברתית והכלכלית של "אל-בעת", אם כי הן נמנעו מהתנגשות חזיתית עם המשטר עקב חוסר גיבושו מחד גיסא, וחששותיהן המוצדקים מפני הפיכה פרו-מצרית, מאידך גיסא. אולם לאחר הצלחתה של הפיכת עארף בעיראק, ניסו מספר חוגים ימניים להיכנס לשותפות קואליציונית עם "אל-בעת" על מנת להשפיע על ליבראליזציה במדיניות הפנים. "האחים המוסלמים", אותו פלג דתי קיצוני, היו את היריב החריף ביותר של הממשלה מכלל הסיעות הימניות. לפלג זה אף נודעה השפעת

²² ביולי 1964 התאחדו כל הסיעות הללו ב"איחוד ערבי סוציאליסטי" נוסח מצרים.

יתר עקב הצטרפות כלי-הקודש והמטיפים במסגדים למסע התעמולה נגד "חילול הקוראן" ו"הכפירה" של שרי הממשלה. לנימה הדתית האנטי-מרכסיסטית של "האחים המוסלמיים" התלוותה נימה דתית אחרת והיא – קיפוחם של בני העדה הסונית בצמרת הצבא והשלטון בהשוואה להתבלטותם של אנשי המיעוטים הדתיים, ובמיוחד העלוויים. "האחים המוסלמים" היו נכונים לשתף פעולה אפילו עם הפרו-מצריים על מנת להחליש את "אל-בעת" ומדיניותו הרדיקלית, אשר הוכתבה במידה רבה עקב המאבק הפנימי שהתחולל בצמרת המפלגה בחודשים האחרונים של שנת 1964.

המאבק בצמרת "אל-בעת", שגורמיו ומניעיו היו רבים ומגוונים, התגבר והלך מאז הפיכת עארף בעיראק. המאבק התנהל ברבדים שונים של המפלגה, בין אנשי הצבא לאזרחים, בין הצעירים לוותיקים ובין חברי המפלגה מעדות שונות לבין עצמם. כלפי חוץ לפחות, נשא המאבק אופי אידיאולוגי, והבליט שתי גישות מנוגדות: גישה שמאלנית קיצונית המצדדת בהפיכת סוריה למדינת מופת סוציאליסטית, אשר תהווה דוגמה וסמל לכל מדינות ערב. תומכי גישה זו עמדו על ביצועם, הלכה למעשה, של החלטות הוועידה השישית של המפלגה, אשר התקיימה, כזכור, בדמשק באוקטובר 1963. בראש הקנאים התבלט עליע צאלח אס-סעדי, מי שהיה סגן ראש ממשלת עיראק ויצא לגלות בסוריה. סעדי ותומכיו לחצו על ההנהגה לבלתי מתפשרת עם נאצר או עם הימין הסורי. הם האשימו את מישל עפלק ב"סטייות ימניות" ובאחריות למפלת המפלגה בעיראק. שאר אגפי המפלגה הסורית התנגדו לגישה קיצונית זו מטעמים שונים. האגף הצבאי בהנהגתו של אמין אל-חאפט' תמך בעמדה האנטי-מצרית של הסיעה הקיצונית, אולם צידד בפיוס האופוזיציה הבדלנית ובקירוב סיעתו של אפרם חוראני. ההנהגה הכלל-ערבית של המפלגה, ובראשה מישל עפלק, התנגדה לגילוי עמדה קיצונית נגד מצרים, שהייתה מחמירה ללא צורך את מצבה של המפלגה, שהייתה בלאו הכי שרוייה במצור. עפלק נתמך לא רק על ידי "הסוציאליסטים המתונים", אלא גם על ידי קציני המיעוטים בהנהגת סגן ראש הממשלה, הגנרל מוחמד עמרין.

חילוקי הדעות הרעיוניים והאישיים, שנשמרו עד ינואר 1964 מאחורי הקלעים, פרצו החוצה כאשר סגן יו"ר מועצת ההפיכה וידידו של עפלק, צלאח אל-ביטאר, גינה בפומבי את חלקו של סעדי בכישלון המפלגה בעיראק. תומכיו של זה האחרון, שהתבססו בהנהגת המפלגה הסורית (להבדיל מההנהגה הכלל-ערבית) ניסו להדיח את ביטאר מעמדתו בצמרת השלטון. אולם מישל עפלק, בסיוע הצמרת הצבאית, נקט בתכסיסי נוהל שהביאו לעריכת בחירות חדשות להנהגה הארצית, ורוב תומכיו של סעדי סולק ממנה. דא עקא, שהדחתם של אנשי הסיעה הקיצונית מההנהגה הסורית לא חיסלה את המאבק, שכן סעדי ותומכיו נהנו מתמיכת אנשי השורה, ראשי האיגודים המקצועיים ומפקדי "המשמר הלאומי". יתירה מזאת, כתוצאה מהדחת אנשי הסיעה הקיצונית בסוריה חל פילוג בסניף הלבנוני של "אל-בעת". מרבית חברי המפלגה ומנהיגיה הצטרפה דווקא לסיעה הקיצונית. יש להניח, כי פילוג דומה התרחש גם בעיראק ובסניפים המחתרתיים האחרים. מהלך עניינים זה, שאיים על שלמותה של המפלגה בסוריה ועל השפעתה בסניפים המחתרתיים במדינות האחרות, נבלם כלשהו עם קריאתה של הוועידה הכללית הבין-ערבית של "אל-בעת" לכנס חירום בפברואר 1964. הייתה זו הוועידה השביעית במספר של המפלגה ובה הוחלט, כנראה, לקבל עקרונות את גישתם של סעדי ועמיתיו, תוך גינוי סעדי על פעילותו ההרסנית בסניף הסורי ובסניפים האחרים. גם בצמרת הצבאית הוחרף המאבק על רקע של הגישות המנוגדות של שני אנשי המפתח, חאפט' ועמרין. זה האחרון, שנתמך על ידי הקצינים העלוויים ומישל עפלק, התנגד לשיתופו של חוראני בשלטון. כתוצאה מכך, חלו חילופי גברי בעמדות הפיקוד. התסיסה המתמדת בצמרת המפלגה עודדה, כאמור, את האופוזיציה. "הבדלניים" תמכו בעקיפים בחאפט', ואילו "האיחודיים" העדיפו את עמרין, אשר גילה גישה מתונה כלפי מצרים. ייתכן והם קיוו לראות בו מעין "עארף סורי", העשוי לבגוד במפלה ולסלול את הדרך להגשמת האיחוד עם מצרים.

ועידות הפסגה הערביות ומעמדה של סוריה

בעת ובעונה אחת עם החמרת המצב הפנימי בצמרת "אל-בעת" הסורי גבר הלחץ החיצוני על המדינה מצד מצרים ועיראק במשולב. אמנם ועידת הפסגה הערבית הראשונה, שנערכה בקהיר בפרוס שנת 1964, שיככה לזמן מה את התקפות התעמולה נגד סוריה, אולם היא לא הקלה על מצבה של מפלגת השלטון. שכן בוועידת הפסגה הראשונה הצליח נאצר להיראות כ"מנהיג מתון ופרשני" ויוקרתו עלתה הן בעולם הערבי והן בעולם הרחב. במקביל לכך, נחשף לעין כל בידודה המדיני והצבאי של סוריה בזירה הבין-ערבית. הופעתו התוקפנית של חאפט' בוועידה זו התקבל הזלזול, ודרישתו הקיצונית לאסור לאלתר מלחמה על ישראל, באמתלת הסכסוך על מי הירדן, נתקלה בהתנגדותן של שאר מדינות ערב. הדו-קרב המילולי שהתנהל בקהיר בין חאפט' לבין עארף הבלטי ביתר שאת את בידודה של מפלגת השלטון בסוריה. ועידת הפיסגה הסתיימה בקבלת שורה של החלטות, כגון הקמת פיקוד צבאי משותף, הקמת צבא פלסטינאי בארצות מגורי הפליטים הערביים והטיית יובלי הירדן על ידי סוריה ולבנון במימונה של כוויית. לתחום היחסים הבין-ערביים הוחלט על טיהור אווירה כללי והפוגה במערכת התעמולה וההסתה. אולם החלטה זו לא מנעה את העיתונות המצרית, העיראקית והלבנונית מלהוסיף ולתקוף את המשטר הרודני של "אל-בעת" בסוריה.

אף על פי כן, עם סיום ועידת הפסגה הראשונה דומה היה, כי סוריה נחלצה כלשהו מבדידותה. ב-11 במאי 1964 כונן צלאח אל-ביטאר ממשלה חדשה בסוריה, שהורכבה מאנשי הסיעה המתונה, אשר היו מוכנים להכריז על הפוגה במאבק המילולי נגד מצרים. אולם חודש לאחר מכן נערכו מעצרים המוניים בחומס ובערי הצפון עקב גילוייה של מחתרת פרו-נאצרית. כישלון המגעים עם מצרים ועם מדינות צפון-אפריקה, אי-צירופו של אכרם חוראני לממשלה, והביקורת שהוטחה על מדיניות הסוציאליזציה של ביטאר – שכנעו, מסתבר, את אמין אל-חאפט', כי אין מקום להידברות עם נאצר. השקפה זו של "האיש החזק" בממשלה הסורית התחזקה במיוחד עם ועידת הפסגה הערבית השנייה (אוקטובר 1964). כתוצאה מכך התפטרה ממשלתו של ביטאר, באוקטובר 1964, והשלטון הוחזר לידי של אמין אל-חאפט', שהתמנה ליו"ר מועצת הנשיאות והממשלה. יחד עם ארבעה קציני צבא אחרים חלש חאפט' על הרשות המבצעת העליונה של סוריה, בעוד שלחברי המפלגה ניתנו תפקידי ביצוע משניים בלבד. תמורה זו הייתה לצנינים בעיני מצרים ועיראק, ובישרה על נקיטת קו נוקשה על ידי המדינות הערביות "האחיות".

הלחצים השונים שהופעלו על ממשלת סוריה מבפנים ומבחוץ, לא זו בלבד שלא הגמישו את המדיניות הממשלתית, אלא התנפצו על חומת הנוקשות הדוקטרינות, שנכפתה על צמרת המפלגה כתוצאה מהמאבק הפנימי. התערערות היחסים עם עיראק פגעה במידת מה ביצוא הסורי למדינה זו והכבידה על ניסיונות הממשלה לשפר את המצב הכלכלי המעורער בלאו הכי. התקרבותו המחודשת של המלך חוסיין לנאצר, לפני כינוס ועידות הפסגה הערביות ולאחריהן, הוערכה בסוריה כהתגבשות ציר בין-ערבי חדש (מצרים, עיראק, ירדן), שנועד לחסל את שלטון "אל-בעת", בעידוד אמריקאי. אירועים אלה, וכן כישלון עמדתה הקיצונית של סוריה בבעיית ישראל, הגבירו את התסיסה הפנימית וחשפו מחדש את בידודה הכללי של סוריה בזירה הבין-ערבית והבינלאומית. מאמציו הנואשים של חאפט' להיחלץ מבידוד זה התבטאו, בין השאר, במסעו בצרפת (אוקטובר 1964), ובניסיונו לזכות בתמיכתו, או לפחות בהבנתו, של הגנרל דה-גול. במקביל לכך, המשיכה הממשלה הסורית לגלות יד תקיפה. היא פרסמה חוקה זמנית במאי 1964 שנועדה ליתן הכשר חוקי לשלטונה, החישה את קצב הסוציאליזציה בתעשייה והחמירה את חוקי הרפורמה האגרארית, תוך התגרות גלויה בחוגי הימין. התפתחות זו הוליכה להפגנות ולהתנגשויות אלימות, שהפכו לתופעה שכיחה ביותר בסוריה. אולם אמצעי הדיכוי האכזריים שהופעלו על ידי הממשלה, ובכללם הפגזת מסגדים, הוצאות להורג והחרמות רכוש, הצליחו לשבור את המרי למנוע את הגשמת האיומים בדבר השבתת חיי המסחר והכלכלה. עם זאת ברור, כי המשטר הרודני האלים של מפלגת "אל-בעת" לא יוכלו להרחיק לכת וקומם נגדו חזית מתנגדים כללית. ספק רב אם ניתן יהיה

לסמוך עד תום על נאמנות הצבא, הנאלץ לדכא מידי כל שבוע בממוצע הפגנה זו או אחרת. האטת קצב הסוציאליזציה, תוך פיוס חוגי הימין "הבדלני", או הרחבת בסיס השלטון והתמיכה הציבורית על ידי שיתוף גורמים נוספים בממשלה, כגון סיעת אכרס חוראני, הינן שתי הדרכים שעשויות היו לסייע במידת מה לייצובו הזמני של המשטר.

הייתה גם אפשרות אחרת להסיח את דעת ההמונים מההתכתשות הפנימית. ההתגררויות הסוריות הפרובוקטיביות בישראל, שבוצעו לסירוגין במרוצת נובמבר 1964, איפשרו לראשי השלטון להתחזות כחלוצי מלחמת המצווה בישראל השנואה. אולם אתגר סורי זה, שכוון מבחינה מדינית כלפי נאצר, החטיא את מטרתו. השליט המצרי העדיף את ההכנות הממושכות והיסודיות על פני הרפתקה צבאית ספונטאנית. כבר בוועידת הפסגה הערבית השנייה סוכמו השלבים הראשוניים בהקמת הפיקוד הערבי המשותף, בראשותו של הגנרל עלי עאמר. כן הושגה פשרה בנוגע להקמת צבא הפליטים הפלסטינאיים. אולם לקראת סיומה של שנת 1964 לא חל כל שיפור במצבה הפנימי והחיצוני של סוריה.

סוריה בשנת 1965

התרוצצות הפנימית-סיעתית במפלגת "אל-בעת" השלטת לא פסקה גם בשנת 1965 שורשי של המאבק הפנימי היו נעוצים באירועי יולי 1963 עם סילוק הרמטכ"ל דאז, זיאד אל-חרירי, והתפטרותו של ראש מועצת ההפיכה לואי אל-אתאסי. כתוצאה מכך התייצב בראש מועצת ההפיכה הגנרל אמין אל-חאפט', שכיהן עד אז כסגן ראש הממשלה. בנובמבר 1963 נטל לידי חאפט' את ראשות הממשלה וכסגנו הופיע יריבו בכוח, הגנרל העלווי מוחמד עמראן. לאחר הכרזת החוקה העראית החדשה בסוריה חזר רסן השלטון לידי המנהיגות האזרחית: צלאח אד-דין אל-ביטאר התמנה, במאי 1964, לראש הממשלה, ואילו אמין אל-חאפט' הועמד בראש מוסד חדש שנקרא מועצת הנשיאות. החזרתו של ביטאר לראשות הממשלה סימנה את עליית את משקלה של המנהיגות האזרחית הוותיקה בצמרת "אל-בעת", שלא באה אלא, בעקבות הפיכת עארף בעיראק (בנובמבר 1963) והלחץ המשולב על סוריה שהופעל על ידי מצרים ועיראק. ביטאר היה מוכן להידברות ולהתפייסות עם מצרים. אולם, כזכור, לא הצליח ביטאר להרחיב את בסיסה הציבורי של ממשלתו ואף לא מצא לשון משותפת עם מצרים. האכזבה מניסיון ההתקרבות המחודש למצרים נוכח מהומות חמת, שהתחוללו באפריל 1964 והתסיסה הפרו-נאצרית בחלקיה האחרים של המדינה, חיזקה את אמונתו של חאפט', כי אין מנוס מנקיטת מדיניות נוקשה יותר כלפי מצרים ועיראק. עם תום ועידת הפסגה הערבית השנייה נאלץ צלאח אד-דין אל-ביטאר להתפטר מכל תפקידיו (ב-3 באוקטובר 1964) וראשות השלטון הועברה שנית לידי "האיש-החזק" של סוריה – אמין אל-חאפט', שכיהן עתה בתפקיד הכפול של ראש-ממשלה ויו"ר מועצת הנשיאות. בעקבות התחזקות הקו הנוקשה של חאפט' חלו גם חילופי גברי בהרכב מועצת הנשיאות בת 5 החברים: למועצה זו צורף הגנרל העלווי צלאח ג'דיד, הרמטכ"ל הסורי, שנחשב כבן-בריתו של הגנרל מוחמד עמראן, יריבו האישי של חאפט'. כן צורף למועצה איש האגף האזרחי של המפלגה, ד"ר יוסף זעיין. החדשה של חאפט' הורכבה מ-22 שרים, ומסתבר כי בעקבות שינויים אלה עלה משקלם של הקצינים והצעירים הדוקטרינריים בממשלה ובמועצת הנשיאות, לעומת הירידה שחלה במעמדם של המנהיגים הוותיקים והמתונים יותר. חילופי גברי אלה החלישו את מעמדו האישי של הגנרל מוחמד עמראן אשר נחשב, כאמור, ליריבו העיקרי של חאפט'. עמראן נחשב גם לפרו-מצרי ונתמך על ידי מישל עפלק, מעצבה האידיאולוגי של המפלגה. אולם גם עפלק שוחרר מתפקידו כמזכיר הכללי של המפלגה ובמקומו מונה ד"ר מוניף רזאז. המאבק האישי על עמדות השלטון בסוריה הוחרף עם צאתו של אמין אל-חאפט' לפריס למטרות ריפוי. מסתבר, שמוקדי המאבק בצמרת הסורית נסבו על שני נושאים: א) החזרת הצבא לקסרקטינים והשאתר הטיפול בעניינים מדיניים בידי המנהיגות האזרחית; ב) היחס למצרים ולעיראק. היחסים בין סוריה ועיראק הידרדרו והלכו במרוצת שנת 1964, מאז סילוק "אל-בעת" העיראקי מהשלטון בבגדאד. המצב

החמיר נוכח גילוי הקשר נגד משטרו של עארף בספטמבר 1964. בין היתר פרסמה ההנהגה הבין-ערבית של "אל-בעת" הודעה חריפה נגד הדיקטטורה של עארף, המענה אלפים מאנשי "אל-בעת" בעיראק שנכלאו בבתי-הסוהר. כן ארגנה מפלגת השלטון בדמשק עצרות עם המוניות, שבהן התקיפו מנהיגי "אל-בעת" את המשטר בבגדאד. הגדיל עשות בתחום זה ד"ר נור אד-דין אל-אתאסי, שנחשב לכוכב דורך בשמי צמרת "אל-בעת" הסורי ולמנהיג צעירי המפלגה.

בשלהי שנת 1964 החריף ביותר המאבק האישי בין חאפט' ועמראן. מאבק אישי זה לבש צורה של מאבק אידיאולוגי על מהות היחסים עם מצרים, ויש אומרים, כי היה זה גם מבחן כוח בין הסיעות היריבות בצמרת הצבא, כשעמראן, ג'ידד והקצינים העליונים האחרים מבני המיעוטים, אשר התנגדו להצרת צעדיהם בצמרת הצבא, גילו נטיות פרו-מצריות מובהקות. מכל מקום, ידו של חאפט' הייתה על העליונה. ב-14 בדצמבר 1964 הודח מוחמד עמראן מסגנות יו"ר מועצת הנשיאות והוגלה כשגריר סוריה לספרד. הדחה זו הייתה כרוכה בניסיון השתלטות על דמשק, של יחידות נאמנות לעמראן מהחטיבה ה-70. אולם יחידות אלה נבלמו וכותרו על ידי יחידותיו הנאמנות של אמין אל-חאפט'.

בפרוס שנת 1965 נראה, לכאורה, שלטונו של חאפט' יציב למדי. מתנגדו הפוטנציאלי החדש היה מעתה הרמטכ"ל צלאח ג'ידד, בן טיפוחיו של עמראן המודח. אולם חודש ינואר, שנפתח בסוריה בפרסום צו ממשלתי בדבר הלאמת 107 מפעלים כלכליים, תוך פיטור מנהליהם והבטחת העלאות שכר ומענקים לפועליהם – עורר מהומות עזות. בהתאם לצור ההלאמה נטלה לעצמה ממשלת חאפט' את כל המניות בחלק מהמפעלים המולאמים, 80% בחלק אחר ו-65% בשאר המפעלים. חאפט' הבטיח לשלם את מלוא הערך לבעלי המניות שיוכיחו, כי היה זה מקור קיומם היחיד וכן התחייב לפצות את האחרים תוך 15 שנה. התסיסה שעוררה ההלאמה באה לכלל ביטוי בשלהי ינואר 1965. ההתפרצות החלה במסגד הגדול של דמשק, מקום שם הסיתו המטיפים את ההמון לצאת נגד ממשלת הכופרים. שני סוכנים ממשלתיים נרצחו בו במקום ואש המרי התפשטה לעבר שוקי דמשק ומרכזיה המסחריים, תוך השבתה כללית של המסחר. חאפט' יצא בנאום זועם ברדיו דמשק והבטיח לדכא את ההתנגדות באגרוף ברזל. הבטחתו קוימה במלואה: בהתנגשויות עם הצבא נהרגו עשרות מפגינים, תריסרים רבים נכלאו ו-8 מפגינים נדונו למוות במשפט שמהלכו שודר ברדיו דמשק. המשטר הפגין את זרועו הנטוייה כלפי הסוחרים וקנאי הדת. בתגובה על שביתת הסוחרים הוחרמו עשרות חנויות לפי צווים רשמיים ואחרות נפרצו בכוח על ידי הצבא והמשטרה והיו לבז. הממשלה נטלה לעצמה את הסמכות לנהל את ההקדשים הדתיים ולמנות את בעלי התפקידים הדתיים. כן נמסר על כוונת הממשלה להוציא אל מחוץ לחוק את "האחים המוסלמים". בהתמודדות על הרחוב הסורי הוכיח הצבא את עליונותו בפעם נוספת.

בפברואר 1965 התפתח, המשבר ביחסי מצרים וגרמניה המערבית. כתוצאה מכך הודיעה מצרים על חשיפת רשת ריגול של אזרחים מערב-גרמניים. בסוריה הוצאו להורג שני אנשים שהורשעו בריגול לטובת ארה"ב, בעוד שסגן הרמטכ"ל הסורי אף למוסקבה על מנת לטפל ברכישת נשק סובייטי חדיש. ב-17 במרץ הונחתה מכת אש ישראלית על ציוד כבד סורי שעסק בעבודות הכשרה להטיית יובלי הירדן מצפון לתל דן. כתוצאה מכך שותקו עבודות ההטייה הסוריות בגזרה זו. במרוצת חודש מרץ התכנסו בקהיר שרי החוץ הערביים לדון בתגובות על פרשת המשבר ביחסי מצרים ומערב-גרמניה. הסורים נקטו כדרכם עמדה קיצונית בנושא זה והתקיפו בחריפות יתרה את גילויי הדעת של בורגיבה, נשיא תוניסיה. בתחום ענייני הפנים המשיכה ממשלת סוריה במדיניות ההלאמות: בהמשך חודש מרץ 1965 הולאמו מתקניהן של 9 חברות נפט מערביות, וביניהן "של", "סוקוניוואקום" ו"אסו-דטנדרד". ב-13 במאי, תוך חילופי יריות בין מוצבים סוריים וסיוור ישראלי בגזרת משמר הירדן-קונייטרה פגעו טנקים ישראליים בציוד מכני סורי, שהופעל על תוואי ההטייה, והשמידוהו. הייתה זו הפגיעה השנייה בציוד ההטייה הסורי. בעקבות בקשתה של סוריה

לסיוע מצרי השיב נאצר בנאום, שנשא ב-31 במאי בקהיר, כי על מדינות ערב לדחות את הטיית יובלי הירדן עד שתוכלנה להגן על מבצעי ההטייה. השליט המצרי הזהיר את סוריה, כי המשך ביצוע מפעל ההטייה יוטל על אחריותה בלבד, שכן סוריה סירבה להעניק לחיל האוויר המצרי בסיס עצמאי על אדמתה להגנת מבצעי ההטייה. לפעלתנות הסורית בגבול ישראל נודעה משמעות כפולה: א) להציג את נאצר במעורמו הביטחוניים; ב) להופיע נוכח העולם הערבי כאבירי רעיון הלאומיות הערבית בעוד נאצר שקוע עמוק במלכודת התימנית, שעה שצבאו נלחם נגד המלוכנים התימניים לא הצלחה. אולם משטר "אל-בעת" בדמשק לא הצליח לקעקע את הבדידות הבין-ערבית. קלפי התעמולה האנטי-נאצרית שלו, בסיסמת המלחמה לאלתר בישראל, נטרפו כליל לאחר שקהיר ניצלה את תלייתו של הסוכן הישראלי אלי כוהן בדמשק (ב-18 במאי) לשם הוקעת מימדי החדירה המודיעינית הישראלית לצמרת מפלגת "אל-בעת" בסוריה. המודיעין המצרי אף התפאר, כי סוכניו גילו את זהותו האמיתית של הסוכן הישראלי.

המדיניות האנטי-מצרית של ממשלת חאפטי התגלתה לא רק בניצול הנושא הישראלי לשם ניגוח מעמדו של נאצר, אלא גם בפרשת הדחתו של אחמד בן-בלה, נשיא אלג'יריה, ב-29 ביוני 1965. סוריה הייתה אחת המדינות הראשונות שהזדרזה להכיר במשטרו של קולונל בומדיין מתוך שמחה לאידו של נאצר, לאחר מיגור ידידו הנאמן באלג'יריה.

באוגוסט 1965 התלהט מחדש המאבק הפנימי על צמרת השלטון בסוריה בעקבות ניסיונו של ראש מועצת הנשיאות, אמין אל-חאפטי, להדיח את הרמטכ"ל צלאח ג'דיד. מתוך רצון למנוע התנגשות פנימית חמורה, שהייתה עשויה לערער את שלטון המפלגה, הוחלט ב-16 באוגוסט להקפיא את המצב הקיים, ובמועצת הנשיאות החדשה שנבחרה בתאריך הנ"ל כיהנו חאפטי וג'דיד גם יחד. המאבק בין שני האישים הועטה, כרגיל, מחלצות אידיאולוגיות. לאחר הדחתו של מזכיר המפלגה, מישל עפלק, הוחלט כזכור על הפסקת התערבותם של קציני צבא בשירות פעיל בענייני השלטון.

בראש מצדדי החלטה זו עמד אמין אל-חאפטי, אשר עצם תפקידו כראש מועצת ההפיכה והנשיאות העניק לו סמכויות ביצוע נשיאותיות. מסתבר, שמאחורי ההחלטה האמורה הסתתרה כוונתם השקופה של החאפטי ותומכיו ונשל את הרמטכ"ל צלאח ג'דיד מתפקידו כרמטכ"ל ולהשאירו בתפקיד ייצוגי ונטול-משמעות של חבר מועצת הנשיאות. ג'דיד התנגד בכל תוקף לוותר על עמדת הכוח הממשית שלו והעדיף להישאר בתפקיד הרמטכ"ל בלבד. נוכח התפתחות זו פרץ בגלוי הקרע בין חאפטי לבין ג'דיד. אולם מאחורי ג'דיד ניצבה הקצונה הנאמנה לו וחאפטי נאלץ לדחות את ההכרעה לעת מצוא. הנהלת מפלגת "אל-בעת" פָּתְתָה פשרה על שני היריבים, שלפיה נשאר ג'דיד הן רמטכ"ל והן חבר מועצת הנשיאות בראשותו של חאפטי. יתר על כן, הרמטכ"ל צורף גם ל-16 אנשי הצמרת המפלגתית השלטת. ההנהגה החדשה הורכב מ-7 קצינים, 3 שרים, ובכללם נור אד-דין אל-אתאסי (סגן ראש הממשלה), ו-3 מושלי מחוזות. היא קיבלה על עצמה להגשים את מצעה החדש של המפלגה, הקובע ניהול מדיניות חוץ נויטראליסטית, יישוב הסכסוכים הבין-ערביים בדרכי שלום²³ וחידוש המפקדה הערבית המשותפת נגד ישראל. כן קרא המצע להלאים את כל מקורות הנפט בארצות ערב ולשעבד את תמלוגיהם לקרן המלחמה בישראל. נוסף לכך, המליץ המצע על הקמת כוח הרתעה ערבי לשם ביצוע תכניות הטיית יובלי הירדן. סעיף זה עמד בניגוד בולט להסתייגותו התכסיסית של נאצר מתכניות ההטייה.

ב-23 באוגוסט 1965 הודיע סגן ראש הממשלה, נור אד-דין אל-אתאסי, על הקמת מועצת הפיכה מורחבת בת 95 חברים, שתיתול לידיה את סמכויות החקיקה בסוריה ותכהן בתפקידה עד לבחירת פרלמנט חדש ואישור חוקה חדשה במישאל עם. המועצה החדשה כללה את כל חברי מועצת הנשיאות, צמרת הצבא, חברי הנהגת המפלגה ונציגי האיגודים

²³ ראוי לזכור, כי חלק ניכר מהרפובליקאים התימניים, ובראשם מוחמד אן-נעמאן, נטה לקבל את רעיונות "אל-בעת".

המקצועיים. כן כללה המועצה, זו הפעם הראשונה בתולדות סוריה, 8 נשים. עצם הקמת המועצה הווה חלק מראורגניזציה מקיפה שהוחל בה מאז הוועידה האחרונה של מפלגת "אל-בעת" והדחתו של מישל עפלק מהמזכירות. בעקבות ההחלטה לנטרל את קציני הצבא מהזירה המדינית, באה הקמת המועצה המחוקקת כדי לשוות למשטר אופי דמוקרטי כביכול. צעד זה הצביע על הדינמיות היתרה של ההנהגה הצעירה ועל שאיפתה לחסל את סכסוכי הצמרת בין חאפטי וג'ידיד. הרמטכ"ל ג'ידיד המשיך עדיין לכהן במשרתו הצבאית, נבחר לגוף המחוקק ואף חזר ונבחר למועצת הנשיאות החדשה. אולם הרוב בהנהגת "אל-בעת" החדשה נטה להדיח את הרמטכ"ל. בשלהי אוגוסט נוצרה מתיחות מחודשת בחוגי הצבא עם החרפתה המחודשת של ההתמודדות הגלויה בין תומכי ג'ידיד וחאפטי. תומכי ג'ידיד התרכזו באזור הגבול עם ישראל, במחנות חיל האוויר ובמספר יחידות שריון. ב-3 בספטמבר גברה ידו של חאפטי והרמטכ"ל, צלאח ג'ידיד, הודח מתפקידו. במקומו מונה כרמטכ"ל מפקד אגף המודיעין, הגנרל המוסלמי מחמו דשנאווי, אחד מתומכיו של חאפטי. מינויו הצביע על המגמה להחזיר לצמרת הצבא קצינים מוסלמים, לאחר שתפקידי המפתח עד אז הוחזקו בידי עלוויים (עמראן, ג'ידיד) ודרוויים. כדילשמור על שווי המשקל הפנימי בצמרת הצבאית והעלו שני קציני מיעוטים לדרגות גנרלים (קולונל עובייד העלווי וקולונל פהד אש-שאער הדרווי). לאחר ביצוע חילופי הגברי במטכ"ל הגיעה העת לבצע את השלב האחרון ברפורמה במבנה השלטון, הינו כינון ממשלה בראשות מדינאים אזרחיים. אולם ביצוע שלב זה נדחה עד לאחר שובו של אמין אל-חאפטי מוועידת הפסגה הערבית בקזבלנקה. הדחתו של ג'ידיד חוללה מתיחות גדולה במחנות הצבא הסורי, שעמד על סף התנגשויות הדדיות, גם מישל עפלק, מזכירה המודח של המפלגה, מתח ביקורת חריפה נגד מדיניותו הפנימית של חאפטי בישיבת מועצת ההפיכה הסורית. במחצית ספטמבר עבר גל טיהורים חדש על הצבא הסורי. למעלה מ-70 קצינים, שהוגדרו כנאמניו של הרמטכ"ל לשעבר, זיאד אל-חריירי, הורחקו מתפקידיהם. על הדחות אלה הוחלט עוד לפני יציאתו של חאפטי לוועידת קזבלנקה. ונמסר, כי הראורגניזציה בוצעה כדי לשמור על איזון מסוים בין נציגי העדות השונות בצבא הסורי לאחר הדחת ג'ידיד העלווי ומינויו של הרמטכ"ל המוסלמי במקומו. עם שובה של המשלחת הסורית מוועידת קזבלנקה חודשו הדיונים בדמשק בעניין הראורגניזציה של המימשל האזרחי והצבאי. בתוקף צו מיוחד שפורסם ב-22 בספטמבר הוגדרו סמכויותיו של הראורגניזציה כראש מועצת הנשיאות וכמפקד העליון של הצבא, אולם רוב הסמכויות המעשיות בצבא הועבר לידי שר ההגנה. ב-23 בספטמבר הורכבה ממשלה חדשה בראשותו של ד"ר יוסף זעיין, חבר מועצת הנשיאות ואיש המשמרת הצעירה של הנהגת "אל-בעת". בממשלת זעיין כיהנו 6 שרים חדשים, וביניהם הבריגדיר העלווי עובייד שמונה לשר ההגנה. שר החוץ הקודם הוחלף, בהרכב לא נכלל סגן ראש הממשלה הקודם, הד"ר נור אד-דין אל-אתאסי. הממשלה החדשה הורתה להפסיק את כל ההתקפות על מדינות ערב האחרות בהתאם לאמונה לסולידריות בין-ערבית שנחתמה בקזבלנקה. גם מצרים ועיראק הפסיקו את תעמולתן נגד סוריה הממשלה בראשות זעיין סימנה מגמה ברורה להחזרת מוסרות השלטון לידי האגף האזרחי וראשי המשמרת הצעירה של "אל-בעת", כשם שהרחבת מועצת ההפיכה למעין אסיפה מכוננת סימלה מגמה דומה. אולם בחיים המדיניים של סוריה, כשגורם אי-היציבות מהווה את סימן ההיכר הלאומי המובהק, אין לדעת מה ילד יום. הפלגנות הדוקטרינרית של צמרת המפלגה, בידודה בעולם הערבי ותלותה במאבקים אישיים המתנהלים בצמרת הצבא אינם תורמים לגיבושו ולביטחונו של המשטר.

סיכום כלכלי וחברתי

שלטון "אל-בעת" בסוריה, המתיימר להתחרות או להוות תחליף למשטרו של נאצר בעולם הערבי, חייב להיבדק לא רק מבחינה אידיאולוגית,²⁴ אלא בעיקר מהבחינה המעשית בתחומי

²⁴ ראה לעיל בפרק "האידיאולוגיה של "אל-בעת" וסתירותיה".

המשק והחברה. כמדינה אשר 70%–75% מאוכלוסייה מתפרנסים מענפי החקלאות וענפים אלה תורמים כמחצית מכלל ההכנסה הלאומית, הייתה חייבת סוריה להקדיש את מירב מאמציה לרפורמה אגרארית ולפיתוח חקלאי. אולם בניגוד למצרים, התבלטה בסוריה שכבה נרחבת למדי של איכרים בינוניים, שחלשו על 35%–40% מכלל השטחים המעובדים. זאת ועוד, עתודות הקרקע של סוריה היו גדולות לאין שיעור מאלה של מצרים. בהתחשב בהיעדר בעיות דמוגרפיות-לוחצות בסוריה, לא הייתה הרפורמה האגרארית בבחינת בעיה בוערת. במרוצת השנים נוצר קילוח של הגירה פנימית לעבר שטחי הג'זירה הפוריים, אולם לא במסגרת של תכנית ממשלתית מווסתת, אלא ביוזמת בעלי אחוזות ויזמים פרטיים אשר קיבלו בשעתו קרקעות ממשלתיות תוך התחייבות לעבדן.

רק לאחר האיחוד הסורי-מצרי נחקקו תקנות שהגבילו את מכסת הקרקע, פקדו על הפקעת העודפים, תוך תשלום פיצויים באגרות חוב נושאות ריבית למשך 40 שנה השטח שעתיד היה להתחלק בין הפלאחים נאמד ב-12–14 מיליון דונם. בפרוס שנת 1962 היה עדיין השלטון בסוריה בידי הימין המתון והבדלי, בניצוחם של אנשי חלב-נאטים אל-קודסי (הנשיא) ומערוף אד-דואליבי (ראש הממשלה) תקנות הרפורמה האגרארית רוככו ומותנו במידה מסוימת, אולם לא בוטלו כליל. בשלהי מרץ 1962, לאחר פרוץ ההפיכה הצבאית של הקולונל נחלאווי ועמיתיו, אשר נועדה להגן על הישגי המהפכה משנת 1961 (הפרידה מקע"ם), הוחזרו חוקי שנת 1958 לתוקפם בשינויים קלי ערך. מסתבר, שעד שלהי שנת 1961 לא הופקעו יותר מ-1.5 דונם קרקע ורק 2/3 ממכסה זו חולקו לפלאחים. מפעלי הפיתוח החקלאיים שהוקמו בסוריה לא הרשימו במיוחד מביניהם יש לציין את התכנית הגרנדיזוית לניצול מי הפרת. עוד באפריל 1960 הגישו מומחים סובייטים לממשלת קע"ם דו"ח על תוצאות סקרים שנערכו לשם תכנון הקמת 3 תחנות חשמל בעמק הפרת. תכנית הפרת עברה גלגולים רבים: ב-5 בפברואר 1963 נחתם הסכם הסיוע המערב-גרמני לסוריה, שנועד להעניק לסורים 350 מיליון מרק לביצוע מפעל הפרת. מיקומו של הסכר נקבע בטבקה, על ידי העיירה רקה, בגובה של 300 מ' מעל הים. תפוסת הסכר תוכננה ל-7–8 מיליון מע"ק מים, עם תחנת כוח הידרו-חשמלית בעומד של 200,000 ק"ו. דא עקא, שבמרץ 1963 עלה "אל-בעת" לשלטון בסוריה וביצוע התכנית נדחה מטעמים מדיניים. בשנת 1961 הושלם השלב הראשון לייבוש ביצות ע'אב בהילוכו התיכון של נהר אל-עאצי (אורונטס). תכנית נוספת התייחסה לחלק הסורי בהטיית הבניאס והעברת מימיו ומימי יובלי הירדן האחרים לירמוך. לתכנית זו לא היה כל ערך מבחינה משקית לגבי סוריה. ממפעלי הפיתוח האחרים של סוריה יש להזכיר את העמקתו של נמל לודקיה (אל-לאד'קיה) והרחבתו, שהסתיימו בשנת 1959. כן פורסמו בשעתו פרטים על תכנית חומש 1958–1963 ותכנית עשור בסיוע כלכלי סובייטי. התפתחות מאזן התשלומים של סוריה בין השנים 1958–1962 הצביעה על התופעות הבאות: (א) המשק הסורי הוסיף לגלות רגישות יתרה לגבי השווקים הבינלאומיים בענף החקלאות; (ב) היציבות המשקית הכללית הופרעה תדירות על ידי הגורמים המדיניים; (ג) חלה התרחבות ביצוא התעשייתי במקביל לעלייה ביבוא נכסי הון למימוש תכניות הפיתוח; (ד) גבר משקלו של הסיוע הזר שהוזרם דרך הסקטור הציבורי למטרות פיתוח.

בתחום הנפט לא שפרה נחלתה של סוריה. "חברת הנפט העיראקית" ויתרה בשנת 1951 על זיכיונותיה לאחר חיפושי סרק ממושכים. מאז ואילך נמצאו פה ושם סימני נפט, אולם לכלל תפוקה מסחרית לא הגיעו. חיפושי הנפט מתרכזים בידי הרשות הממשלתית שהוקמה לצרכים אלה. ב-1959 נחנק בית-זיקוק קטן בחומס שהוקם בסיוע צ'כי.

עם עלייתה לשלטון של מפלגת "אל-בעת", ב-8 במרץ 1963, נקלעה המפלגה לסבך של גורמים סותרים, שהיקשו על נקיטת קו עקבי במדיניות הפנים על מישוריה השונים. מצרים לא חדלה מלדחוק את סוריה לבדידות מדינית בזירה הבין-ערבית ולנהל עמה מאבק רב-צדדי סביב נושא הסוציאליזם וביצועו מנהיגי "אל-בעת" הונחו במדיניותם על ידי מספר שיקולי יסוד: הצורך בהבטחת נאמנות. הצבא והפיכתו למשען אידיאולוגי למשטר; הלקח מתקופת קע"ם שהראה, כי הלאמות שיטתיות אינן מביאות, בהכרח, לתוצאות משקיות

וחברתיות חיוביות. אדרבא, התערבות יתרה של המדינה בחיי הכלכלה נוגדת לחלוטין את מסורתו הליבראלית של המשק הסורי ומתעלמת מפעילותם היוצרת של היזמים הפרטיים הסוריים, שהביאו בעבר ברכה רבה לסוריה, בניגוד למצב ברוב מדינות ערב.

אטטיזם סורי עשוי היה ליצור מעמד ביורוקרטי חדש, שישתלט על אמצעי הייצור מבלי לחולל תמורה יסודית, באחריות ובהפעלתו של המשק הציבורי. גם שלטון "אל-בעתי" העמיד בראש מעייניו את הרפורמה בכפר הסורי, בהתאם למצע המפלגה שנוסח באוקטובר 1963 ושהטעים את המהפכה החקלאית דווקא כצעד ראשון לפיתוח מזורז. בהדגשה זו היה משום גישה ביקורתית ברורה נגד מצרים אשר אינה מעמיקה את המהפכה החברתית בכפריה ואפילו מזניחה אותם על חשבון התיעוש המזורז. עם גיבוש השקפת המפלגה לגבי מהות המהפכה בכפר חוקקו שלטונות דמשק, בקיץ 1963, חוק חדש לרפורמה אגרארית, בחוק הרביעי בעניין בסוריה מאז שנת 1958. חוק זה הצטיין בקיצוניות בהשוואה לתקנותיו של נאצר משנת 1958. החוק הוריד את מיכסות הקרקע המקסימליות באדמות מטעים ושלחין ובאדמות בעל, בהתאם לכמויות המשקעים באזורים השונים (ראוי לזכור, כי החוק הנאצרי קבע מכסות גג אחידות מבלי להתחשב בכמויות המשקעים). כן צומצמה מכסת הקרקע. שהותרה להורשה לכל אישה ובן של בעלי האחוזות. בסיס חלוקת הקרקעות המופקעות הועמד על 80 דונם שלחין או 300 דונם קרקע בעל (בדומה למכסות מ-1958)) נקבע, כי מקבלי הקרקעות ישלמו כתמורה רבה מערך הקרקע בתשלומים שווים במשך 20 שנה. התשלומים יועברו לקרן קואופרציה מחוזית ויוקדשו למימון מפעלי פיתוח חקלאיים ולמפעלים חברתיים שיוקמו לטובת חברי הקואופרטיבים החקלאיים. התקנה האחרונה נוגדת מהותית את החוק של קע"ם, שכיוון את התשלומים לקופת המדינה. המגמה הבולטת של צמרת "אל-בעתי" הייתה להדק את הקשר בין הפלאחים לבין מוסדות הקואופרציה ולהעמיד את המבנה הסוציאלי הכפרי על בסיס קואופרטיבי. עד יוני 1964 נהנו מחלוקת הקרקעות בסוריה לפחות 22,000 משפחות (למעלה מ-110,000 נפש). בעוד שמחצית המשפחות זכתה לחלקת קרקע ב-15 החודשים הראשונים של שלטון "אל-בעתי", הרי המחצית האחרת קיבלה את הקרקעות במשך 4.5 שנים שקדמו לשלטון "אל-בעתי" הינו החל משנת כניסתה של סוריה לקע"ם. במקביל לכך פרסמו שלטונות "אל-בעתי" תקנה נוספת שהסדירה את היחסים בין האריסים וחוכרי האדמה לבין בעלי הקרקעות. אמנם משטר קע"ם הסדיר בצורה משפטית, לראשונה בתולדותיה של סוריה, את מכלול היחסים בין הפלאחים לבין בעלי הקרקעות, אך בחוק זה נבעו פרצות שאפשרו את עקיפתו. משום מה נמנעו שלטונות קהיר בתקופת קע"ם מלהכניס את השינויים שהיו דרושים לשם הגנה על האינטרסים של הפלאח וחוכר האדמה. החוק החדש מנע את התרת חוזה החכירה והגדיל את חלקו של החוכר ביבול. בהתאם לחוק החדש הוגבל חלקו של בעל הקרקע ב-25% מהיבול לעומת 33% המותרים בחוק הנאצרי הקודם.

לחקיקת חכירת הקרקעות והסדר היחסים בין הפלאחים ובעלי הקרקע, כולל המדינה, נודעה חשיבות רבה מבחינת האוכלוסייה הסורית, שכן היא חלה על כ-150,000 משפחות המונות 750,000 נפש, שהם בקירוב כרבע מכלל הכפריים הסוריים.

המדיניות ההחלטית של המשטר בתחום האגרארית לא לוותה במדיניות נחרצת בתחום התעשייה. לאחר דיונים רבים, שהתלוו למאבק הקיים בנושאים אחרים בין הסיעות השונות בהנהגת המפלגה, סוכם כי בשלב הנוכחי יהיו 4 צורות של בעלות בסקטור התעשייתי: (א) בעלות מלאה של המדינה, במיוחד על מפעלי פיתוח; (ב) בעלות קולקטיבית של היצרנים; (ג) בעלות של הסקטור המשותף המבוססת על שיתוף הון פרטי וציבורי; (ד) בעלות פרטית במימדים מצומצמים. על רקע זה ניתן להבין את חידוש הלאמת הבנקים וחברות הביטוח במאי 1963, במיוחד כאשר שליטת אילי ההון על משק הכספים מנעה בעבר מהמוני היזמים הבינוניים והקטנים כל שירות ראוי לשמו בתחומי האשראי השונים. בנוסף לכך, הבטיחה שליטתה של המדינה על מפעלי היסוד והשירותים הציבוריים והחיוניים את הפעלתם התקינה. אולם הלאמת הבנקים וחברות הביטוח הגבירה את חוסר האימון שרחשו חוגי

היוזמה הפרטית למשטר. כתוצאה מכך חל קיפאון איטי, אך מתמיד, במשק הסורי. רצונו של המשטר למנוע זעזועים מיותרים בתחום הכלכלי וזהירותו בנקיטת צעדי הלאמה נוספים – עמדו במבחן קשה עת התברר, כי מפעלי הטקסטיל הגדולים עמדו, בפרוס שנת 1964, בפני סכנה של סגירת שערים, נוכח הברחת הון הבעלים ופשיטות הרגל הצפויות כתוצאה מהצטברות חובותיהם בבנקים המולאמים. היעדר בעלי הון העשויים לרכוש את מפעלי הטקסטיל והרצון למנוע פיטורי 8,000 פועלים בקירוב – הביאו להלאמת מפעלי הטקסטיל באביב 1964. במקביל לכך פורסם חוק חדש שהגדיר את שיטת הניהול העצמי של העובדים במפעלים המולאמים והציבוריים. החוק קבע בין היתר, כי ההנהלות תימסרנה למועצות בנות 7 חברים שתכהנה שנתיים ימים. הרכב המועצות נקבע כדלקמן: 4 נציגי העובדים ו-3 נציגי הממשלה, האיגודים המקצועיים ומרכז המפלגה. כן קבע החוק את צורת חלוקת הרווחים: 40% – לעובדים (לעומת 25% במצרים), והיתרה תחולק בשווה בין המפעלים לבין אוצר המדינה. יתרת הרווחים נועדה להשקעה במפעלים בפרט ובתכניות פיתוח ממלכתיות בכלל.

מצבה הקשה של התעשייה הסורית, אם בגלל אי-שיתוף הפעולה מצד בעלי ההון ואם מחמת סגירת שוקי מצרים ועיראק, השתקף גם במצב מפעלים חדישים שטרם הולאמו. יש לזכור, כי מפעלים אלה נקלעו, יחד עם כל התעשייה הסורית, למשבר חמור, שראשיתו ביולי 1961, עת הלאים נאצר מפעלים סוריים רבים. כדי לעורר את התעשייה הקופאת על שמריה נקבעה הלאמה חלקית, הינו שיתוף המדינה ב-25% מהון של 15 חברות תעשייה, מעסיקות לפחות 8,000 עובדים. אם כי צעד זה פגע במספר בעלי מניות במפעלים אלה, הרי שבסופו של דבר תרמה הממשלה להגדלת הון החברות ולייצוב מאזניהם הכספיים המעורערים, מבלי לסגור את המפעלים ולפגוע קשות בבעליהם ובעובדיהם.

דוברי הממשלה חזרו והטעימו, כי אין פניהם מועדות להלאמה מוחלטת, וכי רצונם לבסס סקטור תעשייתי משותף, ממלכתי-פרטי, מאחר וסוריה נתונה בתנאים כלכליים מיוחדים במינם. הודגש כי כל ההון בתעשייה הינו בבחינת הון לאומי, בעוד שבמצרים ובאלג'יריה, למשל, הולאמו מפעלים וחבורת זרות. בהסבר זה יש מעין צידוק למדיניותה הזהירה של מפלגת "אל-בעת", שנוהרה מלהפוך את ההלאמות לשיטה לשמה. המטרה הכלכלית של המשטר נקבעה כבעלות הקולקטיבית של היצרנים, הינו שיטת הניהול העצמי, המהווה את הדרך הדמוקרטית לסוציאליזם, והשונה באורח מהותי מהאטטיזם. ניסוח זה הוקיע במפורש את מדיניותה הכלכלית של מצרים שהתבססה על אטטיזם, או לפי הנוסח הסורי, על "קפיטליזם ממלכתי מנצל". קשה להעריך את סיכויי ההצלחה של השיטה הכלכלית הסורית, אם כי יש לציין, כי זו הפעם הראשונה במדינות ערב שנעשה ניסיון מקיף של "מהפכה בשלבים", כאשר במרכז עומדת הרפורמה היסודית בכפר, ומתלוות אליה תמורות מגמתיות חשובות בסקטורים המשקיים האחרים ובמיוחד בסקטור התעשייתי.

התפטרותה של ממשלת צלאח אד-דין אל-ביטאר ב-3 באוקטובר 1964 סימנה תמורה מרחיקת לכת בהלך-המחשבה הכלכלי והמדיני של מנהיגות המפלגה המשמרת הצעירה, הנוקשה והדוקטרינרית, שהשתלטה על עמדות המפתח בצמרת השלטון. עפלק סולק, ואילו כוכבם של נור אד-דין אל-אתאסי, יוסף זעיין ומוניף רזאז דרך בשמי המפלגה.

בפני צמרת המפלגה עמד הצורך להגיע לכלל הכרעה מסכמת ועקרונית בתחום הכלכלי: מתן ערבויות להון הפרטי ורכישת אמונו גם בצורת צירופו לממשלה של סיעת בלתי-בעתייסטיות, הדוגלות בעצמאות סוריה, כגון "הסוציאליסטים הערביים" של אכרם חוראני וחוגים מתונים יותר. התפתחות זו הייתה עשויה לחשוף את המשטר בפני המחץ התעמולתי של קהיר, שהייתה מטיחה כנגדו האשמות נוסח השתעבדות לאילי ההון וכניעה לבדלנות הסורית. אפשרות שנייה הייתה להעמיק ולהרחיב את שיטת ההלאמות בדומה למצרים. התפתחות זו הייתה מחסלת לחלוטין את אפשרות ההידברות של ראשי "אל-בעת" עם הכוחות המדיניים הפנימיים, שדגלו בעצמאות סורית בתקופת משבר כלכלי רציני. לעומת זאת צפנה בחובה אפשרות זו את חידוש הלחץ מצד כל החוגים הפרו-נאצריים, שהתלכדו

ביולי 1964 לארגון מפלגתי אחד – "האיחוד הערבי הסוציאליסטי" – בדומה למפלגת השלטון במצרים.

ואכן, התייצבותו של חאפט' בראש הממשלה החדשה והדחתו של הגנרל מוחמד עמראן (שנתמך על ידי עפלק) בשלהי שנת 1964, רימזו על עלייתה של ההנהגה החדשה על דרך ההלאמות: בפברואר 1965. הולאמו 107 מפעלים כלכליים חלקית או במלואם. צעד זה גרר מהומות דמים בדמשק, שלובו על ידי "האחים המוסלמיים" ושדוכאו באגרוף ברזל על ידי הצבא. במרץ 1965 הולאמו 7 חברות נפט מערביות. באוגוסט 1965 אישר מצע המפלגה את המדיניות הכלכלית החדשה.

התחזקות מעמדו של אמין אל-חאפט', לאחר שהתגבר על יריביו עמראן וג'דיד, הביאה להחשת מדיניות ההלאמות תוך נקיטת תחרות מופגנת עם משטרו של נאצר במצרים. עם זאת ניתן להטיל ספק ביכולתה של הנהגת "אל-בעת" לחלץ את המשק הסורי מקיפאונו ולהעניק לו תנופה חדשה.

VII ירדן

מהקמת ממלכת ירדן ועד למותו של עבדאללה (יולי 1951)

בשנים הראשונות לאחר תום מלחמת העולם השנייה עמדה אמירות עבר-הירדן (החל מ-23 במאי 1946 – "הממלכה ההאשמית הירדנית"¹ בסימן מעברה האיטי של המדינה מאפוטרופסות לעצמאות הדרגתית. תהליך אבולוציוני זה התנהל לפי התכנית המדינית הבריטית, אותה תכנית שלא הגיעה לכלל ביצוע בעיראק או במצרים. הרעיון המרכזי בתכנית זו היה, שניתן לקדם את עצמאותן של מדינות ערב בהדרגה, ובעת ובעונה אחת – להבטיח את האינטרסים הבריטיים האימפריאליים, כיוון שאין ניגוד מהותי בין השניים. תפיסה זו התממשה פחות או יותר במשך תקופת שלטונו של המלך עבדאללה ועד להירצחו ביולי 1951. תקופת שלטונו של המלך עבדאללה התאפיינה בצביון אוטוקראטי-פטריארכלי ובשאיפות פאן-ערביות, שנתמכו בעקיפין או במישרין על ידי הבריטים.

ב-14 באפריל 1947 נחתם חוזה לאחווה ולידידות בין עיראק לבין ירדן בבגדאד. בשם ירדן חתם על החוזה סמיר אר-רפאעי, יד ימינו של המלך עבדאללה. החוזה פירט את המקרים שעליהם חלה הושטת סיוע הדדי במקרה של תוקפנות מבחוץ. כן הוקדש סעיף מיוחד, שחייב את שתי הממלכות לשתף פעולה ביניהן במקרים של מהומות פנימיות, וכולל הסגרת המתקוממים. כמו כן הוסכם על האחדת השיטות הצבאיות.

ב-15 במרץ 1948 החליטה בריטניה להרים את קרנו של עבדאללה בחתמה ברבת-עמון על ברית צבאית ומדינית עם הממלכה ההאשמית הירדנית. הרוח החיה מאחורי ברית זו היה הסוכן הבריטי הוותיק, אלק קירקברייד, שכיהן כשגריר בריטניה בירדן. סעיפיה העיקריים של ברית זו היו כדלקמן: תיאום המדיניות בין שתי המדינות; סיוע צבאי במקרה של מלחמה או חשש למלחמה; הקמת בסיסי אוויר בריטיים בעמאן (רבת-עמון) ובמפרק; מתן זכות השימוש החופשי לבריטים בנמל עקבה, ואימוני צבא משותפים בין שני הצבאות; מתן סיוע כספי בריטי, שפרטיו ייקבעו מידי כל שנה; שיגור פקידים בריטיים לשירות במוסדות המימשל והמינהל הירדניים; אספקת נשק וציוד בריטיים והכשרת קצינים בבריטניה; והקמת מועצת הגנה משותפת. תוקף הברית נקבע ל-20 שנה, עם אפשרות של הכנסת שינויים בחוזה אחר 15 שנה. למעשה, לא חלו שינויים מהותיים בין סעיפי ברית זו לבין סעיפי ההסכמה ממרץ 1946. הבריטים הסתפקו הפעם בשני בסיסים אוויריים ובנמל עקבה, אך רתמו את ירדן למרכבתם באמצעות מועצת ההגנה המשותפת ואפשרות התערבותם הצבאית.

עם פרוץ המלחמה בארץ-ישראל חלש "הלגיון הערבי" מבסיסו שבגדה המערבית על מרבית חבליה הערביים של ארץ-ישראל. חבלים אלה נפלו לידיו באפס יד, וחזיתו הארוכה חוזקה על ידי גדודו תגבורת עיראקיים, שפעלו לסירוגין בגזרות בית-שאן, ג'נין, טול-כרם וקלקיליה. באביב 1948 קיבל "הלגיון הערבי" מכסת תחמושת ל-8 חודשים, בהתאם לסעיפים הצבאיים של הברית עם בריטניה ממרץ 1948. הפיקוד הבריטי של "הלגיון הערבי" עמד בראש המבצעים הצבאיים, ופיקד על יחידות הארטילריה הירדניות, שהפגינו את ירושלים. מגמתו המוצהרת של המלך עבדאללה הייתה להמליך עצמו על ירושלים המקודשת ולזכות ביוקרה בקרב העולם המוסלמי. לאחר ש"הלגיון הערבי" השתלט על העיר העתיקה של ירושלים, פרצה מחלוקת גלוייה בין שליטי ערב ביחס למעמדה של העיר, שהוכרזה על ידי האו"ם כעיר בינלאומית, בהתאם לתכנית המקורית לחלוקת ארץ-ישראל. שליטי ערב

¹ הואיל וחבר-הלאומנים, שהעניק את המנדט לבריטניה, עבר ובטל מהעולם היה צורך למצוא בסיס חדש לעמדתה של בריטניה בעבר-הירדן.

התנגדו נמרצות לסיפוחם של שטחי הכיבוש הירדניים לממלכתו של עבדאללה, ואילו בריטניה תמכה גלויות בשאיפתו של המלך ההאשמי.

לאחר חתימת הסכמי רודוס (אפריל 1949), שקבעו את קווי שביית-הנשק בין ירדן לישראל, הקים עבדאללה מנגנון מינהלי בשטחי הכיבוש של הגדה המערבית של הירדן, אשר הורכב מאנשי שלומו ומפקידים ערביים ארצישראליים ששירתו בשעתו במינהל המנדטורי של א"י. בקרב התושבים החדשים והפליטים הרבים השתררו רגשות התמררות וזעם, שהופנו באורח טבעי כלפי השלטון החדש. השלטונות הירדניים הגיבו ביד חזקה, וריסנו את כל המפגינים והמהומות בעודן באיבן. כן נסגרו עיתונים אופוזיציוניים, כגון "אל-בעת" ("התחייה") ו"אל-ג'יל אל-ג'דיד" המפגינים ("הדור-החדש"), ועובדיהם נעצרו והוגלו. עקבות התסיסה הכללית ניכרו במיוחד בערי הגדה המערבית, בירושלים העתיקה, בשכם ובטול-כרם. בשכם, למשל, נערכה הפגנה רבתה בשלהי מרץ 1950, לאחר מעצרים של עשרות חשודים בקומוניזם. ברמאללה ובבית-לחם סגרו השלטונות, בנובמבר 1950, את משרדי "אגודת הפועלים הפלסטינאית" כחשש מפני הסתננות יסודות קומוניסטיים להנהגת הארגון. המתרחות ניזונה מרגשי שנאה מסורתיים שרחשו האגף הלאומני של ערביי ארץ-ישראל כלפי המלך עבדאללה הפרו-בריטי. זה האחרון ניסה להרגיע את הרוחות במנות, באוקטובר 1949, את ראגיב אנ-נשאשיבי, מתנגדו החריף של המופתי אמין אל-חוסייני וידידו המקורב של עבדאללה, למשרת המושל הכללי של הגדה המערבית משפחת נשאשיבי הייתה מקובלת בקרב האגף המתון של ערביי א"י. כן הוקם משרד לענייני הפליטים ומספר ערבים ארצישראליים צורפו לממשלה הירדנית. היה זה אחד הצעדים הראשונים לקראת צירופה המלא של הגדה המערבית לממלכת ירדן. עבדאללה הסתייע גם בהתנגדותם של הערבים הנוצריים לבינאום ירושלים על מנת להכשיר את הקרקע לצירוף העיר העתיקה לממלכתו. בנובמבר 1950 בוטלו כל הגבלות התנועה והמכס בין שתי גדות הירדן, כהונת המושל הכללי לשטחי הכיבוש הירדניים בוטלה וענייני הגדה המערבית הועברו במישרין לניהול הממשלה ברבת-עמון.

עבדאללה נקט גם בשורת צעדים חוקתיים כדי לקדם את האיחוד הפורמאלי. בינואר 1950 פוזר בית הנבחרים הירדני לקראת עריכתן של בחירות בשיתוף תושבי הגדה המערבית. תושבי הגדה המערבית, וכן הפליטים שהתגוררו בשטחים אלה, הפכו לאזרחים שווים-זכויות. ארבעה ארצישראליים צורפו, כזכור, לממשלה הירדנית וארצישראליים נוספים הוכנסו לסגל הדיפלומטי הירדני. ועדה משותפת, ובה ארבעה מתושבי הגדה המערבית ושלושה מתושבי הגדה המזרחית, הוקמה לשם ניהול דיונים משפטיים להאחדת החוקים והתקנות. במרץ 1950 נאסר רשמית השימוש במונח "פלסטיין" ובמקומו הונהג המונח "הגדה המערבית". הבחירות התקיימו באפריל 1950. 57% מכלל בעלי זכות הבחירה (304,000) נמנו על תושבי הגדה המערבית. מערכת הבחירות התנהלה תוך תעמולה עזה מצידם של הלאומנים הארצישראליים, מחסידי משפחת חוסייני, שהתנגדו לסיפוח הגדה המערבית. ניתן היה לפקפק בטוהר הבחירות ובערכן הדמוקרטי. מכל מקום, לפי הגירסא הירדנית הרשמית הצביעו כ-70% מבעלי זכות הבחירה. לפי גרסאות אחרות הייתה ההשתתפות דלה ביותר (35% – בגדה המזרחית ו-25% בגדה המערבית) מספר המושבים בבית-הנבחרים הוגדל ל-40, במקום 20, וחלוקת המושבים נערכה שווה בשווה בין שתי הגדות, למרות שמספר האוכלוסין בגדה המערבית על פי שניים כמעט על מספר אוכלוסי הגדה המזרחית. לסנט, כלומר לבית-העליון, מונו 20 חבר, על ידי המלך, מהם 12 מהגדה המזרחית. לאחר הבחירות, ב-12 באפריל 1950, הורכבה הממשלה הירדנית המאוחדת החדשה עם 11 שרים, ומהם 6 שרים מהגדה המזרחית, שקיבלו את תיקי המפתח הממשלתיים (חוץ, הגנה, אוצר ופנים). ראשות הממשלה הופקדה בידי מנהיג הצירקסים בגדה המזרחית, סעיד אל-מופתי. אל-מופתי, שקיבל את חינוכו התיכוני בדמשק, כיהן החל משנת 1925 בתפקידים מינהליים שונים בגדה המזרחית, ובשנת 1941 התמנה למנהל ענייני הפנים באמירות העבר-ירדנית. הוא נודע, כמנהל כאביו, בנאמנות ללא סייג לבית-המלוכה ההאשמי.

בישיבה הראשונה של שני בתי-הנבחרים החדשים הועלתה על סדר היום בעיית סיפוחה הרשמי של הגדה המערבית לממלכת ירדן. הצעת החוק הממשלתית בעניין זה נתקלה בהתנגדות מצד חלק מצירי הגדה המערבית תבעו גם את שינוי החוקה והסבת אחריותה של הממשלה כלפי בית-הנבחרים במקום כלפי המלך. כן הציעו הצירים את דחיית עניין הסיפוח למושבאים הבאים. התנגדותם והצעות הנגד שלהם נדחו, וסיפוח הגדה המערבית הפך לאקט חוקי. בתחילת מאי 1951 החליט בית-הנבחרים והחזיר את הצעת התקציב הממשלתי לוועדת הכספים במקום לאשרה בהצבעה כללית. הייתה זו מעין הבעת אי-אמון בממשלה על שדחתה את תביעתם המקורית של צירי הגדה המערבית להסבת אחריותה הכללית לפני בית-הנבחרים. כתוצאה מכך הודיע המלך עבדאללה רשמית על פיזור הפרלמנט, ולאחר מכן ניתן תוקף להצעת התקציב. ב-20 ביולי 1951 נרצח המלך עבדאללה בשעה שהתפלל במסגד בירושלים העתיקה. הרצח בוצע בהשראת החוגים הלאומניים הארצישראליים, מחסידיו של המופתי הירושלמי לשעבר – אמין אל-חוסייני. רצח עבדאללה שם קץ לתכניות "סוריה רבת" בראשותו של עבדאללה, והווה אבידה גדולה לבריטניה מכיוון שהוא ערער בהדרגה את מעמדה האיתן בממלכת החסות שלה.

המערך המדיני הפנימי עד שנת 1955

עד לסיפוח הגדה המערבית של הירדן ולהקמת "הממלכה ההאשמית הירדנית" היו החיים המדיניים הפנימיים בגדה המזרחית רדומים כמעט לחלוטין. אמנם כבר בשנת 1927 קמה סיעה שכונתה "מפלגת העם", ואשר היוותה מעין אופוזיציה לשלטונו של עבדאללה, אולם היציבות המדינית הפנימית לא זועזה כלל ועיקר, הן מחמת נחשלותם הייתה של תושבי הגדה המזרחית ואופיים הנומאדי למחצה, והן מחמת הישענותו של עבדאללה על גודדי הبدوויים, אשר שמרו על נאמנותם לבית המלוכה ההאשמי.

החל משנת 1948 עמדה ממלכת ירדן בפני בעיות חמורות, שזעזעו את שווי משקלה הפנימי. התוספת של 800,000 התושבים והפליטים מהגדה המערבית, כשהיסודות העירוניים והמתקדמים מביניהם בולטים בערנותם המדינית ובתסיסתם המתמדת, חוללה הפיכה כלכלית וחברתית שבאה על הממלכה כחתף. כל מאמצי האיחוד המדיני והפיוס (שוויון אזרחי, שותפות בבתי-הנבחרים ובמנגנון) לא הועילו לשיכון המתח להרגעת האווירה הכללית. הסנט הירדני, שכל חבריו מונו על ידי עבדאללה, גילה נאמנות ללא סייג למלך ולממשלותיו, אולם בבית-התחתון השתקפה בזעיר אנפין התסיסה החברתית והכלכלית, שנתנה את אותותיה בתושבי הגדה המערבית. סלעי המחלוקת העיקריים בין הממשלה לבין מרבית צירי הגדה המערבית בלטו בשאלות יסוד בתחומים שונים, כגון בעיית הפליטים, המאבק בארגוני הפועלים ובסודות הלאומניים, עניין אחריותה של הממשלה כלפי המלך, חופש ההתארגנות המפלגתית, העיתונות וכו'. נוכח יוזמותיו המדיניות של עבדאללה בסהר-הפורה התגבש גם אופוזיציה חזקה נגד תכניות האיחוד ההאשמיות הפרו-בריטיות, אשר דגלה בהתקרבות למחנה המצרי-סורי הניטרלי. השליט הירדני, שניחן בכושר ניהול של מדיניות מפוכחת, ניסה גם לחתור לייצוב גבולותיו הארוכים עם ישראל על ידי הסדר שלום נפרד עם הישראלים. במישור זה נתקל עבדאללה בהתנגדות עיקשת מצד הפליטים, היסודות הלאומניים ומדינות ערב האחרות. אפילו העידוד האמריקאי המוסווה, שניתן למלך הירדני בפגישותיו החשאיות עם מנהיגים ישראלים לשם השגת הסדר של קבע, לא סייע להשכנת השלום עם ישראל. מגמותיו המדיניות של עבדאללה לא עלו בקנה אחד עם הקו המדיני שנקט באותה תקופה על ידי מצרים וגרורתה סעודיה. הניגודים הפנימיים בממלכתו, שמספר אוכלוסייה גדל לפתע פי ארבעה לערך, הולידו בעיות כלכליות וחברתיות חמורות, והוו רקע נוח להסתה מדינית וחברתית מצד גורמי חוץ שונים, ובכללם חוגי השלטון העויינים במדינות ערב האחרות. המאבק הסמוי בין בריטניה לבין ארה"ב על עמדות ההשפעה במזרח-התיכון תרם, אף הוא, להגברת המתח הכללי בגדה המערבית. חיסולו האישי של עבדאללה הווה, אפוא, במידה רבה, תוצאה של הלחצים השונים שהצטברו

מבחוץ ומבפנים גם יחד. הרצח הפתאומי של המלך הירדני חשף לעין כל את היציבות הפנימית המלאכותית, שיוחסה לירדן בתקופת שלטונו. יורשיו לא השכילו לפתור את בעיות היסוד של הממלכה הירדנית. דווקא עתות השקט והרגיעה היחסיים, שפקדו לסירוגין את ירדן משנת 1951 ואילך, לא באו אלא ללמד על המבנה המלאכותי הרופף של הממלכות ההאשמיות בכלל וממלכת ירדן בפרט. אם הצליחה ירדן עד 1967 לעמוד בפני הלחצים החיצוניים שהופעלו עליה, הרי שהיא חייבת תודה למעצמות המערב, ולעובדה שישראל חוצצת בינה לבין מצרים.

בזירה הפנימית הורגשה, כאמור, תסיסה מדינית וחברתית מייד לאחר כיבוש הגדה המערבית. הבחירות שנערכו לבית-הנבחרים הראשון (אפריל 1950), ולשני (אוגוסט 1951), התנהלו על בסיס אישי, ללא היערכות מפלגתית, וללא התחשבות ביחסי הכוחות המספריים של תושבי שני עברי הירדן. רק לאחר פיזורו של בית-הנבחרים השני על ידי המלך חוסיין (1954), החלו להתארגן מפלגות מדיניות. ביולי 1954 התירה הממשלה רשמית את קיומן של שתי מפלגות: "מפלגת האומה" (חזב אל-אומה¹), שבראשה עמד סמיר אר-רפאעי, יליד ארץ-ישראל, אשר החל את הקריירה המינהלית שלו ברבת-עמון בשנת 1925, וכיהן בתפקידי שר שונים וראש ממשלה. רפאעי, שכיהן גם כראש לשכת המלך ונחשב לאיש אמונו, צעד עקב בצד אגודל אחר עבדאללה ומדיניותו. לאחר הירצחו של עבדאללה המשיך רפאעי לייצג את הקו הפרו-בריטי המובהק, ומפלגתו חסרה בעצם בסיס של תמיכה עממית. בנובמבר 1954 התפרקה רשמית "מפלגה" זו לאחר שרפאעי הצהיר, כי בתנאים הקיימים בממלכה אין כל טעם לפעילות מפלגתית תקינה. המפלגה הירדנית השנייה, שהפכה למעשה למפלגה היחידה לאחר התפרקות "מפלגת האומה", הייתה "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" ("אל-חזב אל-ווטני אל-אשתראכיי"). מפלגה זו נוסדה בעיצומה של שנת 1954 והסוציאליזם שלה היה לתפארת המליצה בלבד מייסדיה היו מספר שרים שכיהנו בממשלת פוואזי אל-מולקי, בצירוף צירים ועסקנים נוספים. אולם לימים התבלטה בצמרת המפלגה אישיותו של סוליימאן אנ-נאבולסי, ילדי עבר-הירדן המזרחי וחניך המכללה האמריקאית בבירות. נאבולסי נחשב בשעתו לאישיות האופוזיציונית העיקרית בימי שלטונו של המלך עבדאללה. בשלהי שנת 1950 כיהן כשר הכספים והכלכלה בממשלת רפאעי. בשנים 1956-7 חזר לכהן בממשלה, והפעם בראשותה, בגלותו מדיניות פרו-מצרית מובהקת. נאבולסי וידידו, עבד אל-חלים אנ-נמר, שיוו צביון חדש למפלגה והטעימו במדעה את התביעה למשטר פרלמנטרי קונסטיטוציוני, תוך הסבת אחריות הממשלה לפני הפרלמנט. כן נכללו במצע סעיפים אחרים שצידדו בצדק סוציאלי ובחירויות המקובלות במערב, והטעימו את ההתנגדות העיקשת למדינת ישראל, אשר עצם קיומה קיפח את זכויותיהם של הפלסטינאים. אולם "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" לא הייתה עשויה מיקשה אחד. הזאע אל-מג'אלי, למשל, שהיה בשעתו איש צמרת במפלגה זו, הוצא משורותיה לאחר שהצטרף כשר לממשלת תופיק אבו אל-הודא (אוקטובר 1954). אבו אל-הודא עצמו נחשב לאחד מוותיקי הגוורדיה האמונה על בית האשם, עוד משלהי מלחמת הועלם הראשונה, שעה שמילא תפקידים כלכליים בממשלת פייסל בדמשק (1920). להלן הצטרף לעבדאללה בעבר-הירדן המזרחי ומונה לראש-ממשלתו בשנת 1931.² אבו אל-הודא הקשיש ואל-מג'אלי הצעיר ממנו צידדו בשלהי שנת 1955 בצירופה של ירדן ל"ברית-בגדאד". אולם בשנה קריטית זו עבר הנהגת המפלגה לידי סוליימאן אנ-נאבולסי, אשר גיבשה את מדיניותה האנטי-בריטית והעוינת ל"ברית-בגדאד", ובאורח טבעי נטה לצדד במצרים ובקו הנויטראליסטי במדיניות הבין-ערבית.

² תופיק אבו אל-הודא נולד בארץ-ישראל בסוף המאה ה-19, והחל משנת 1926 מילא תפקידים מינהליים שונים בעבר-הירדן המזרחי והיה חבר בממשלות רבות. ביולי 1956 התאבד.

באוגוסט 1955 הוקמה גם מפלגת האחות של "אל-בעת" הסורי, הלא היא "מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית הירדנית"³. בראש מפלגה זו עמד עבדאללה אר-רמאווי, רישומה של מפלגת "אל-בעת" הירדנית לא היה מורגש בחיים המדיניים הפנימיים, שכן היסודות הלאומיים והפרו-נאצריים התרכזו סביב מנהיגותו של סוליימאן אן-נאבולסי, מנהיג "מפלגת האומה". בספטמבר 1959 ניבעו הבקיעים הראשונים בהנהגתה הכלל-ערבית של מפלגת "אל-בעת", לאחר פיזור המפלגות ב"חבל-הסורי" של קע"ם ומעברו של מישל עפלק ללבנון. באותו חודש נערכו הטיהורים הראשונים של נאצר בממשלת "החבל-הסורי". ההנהגה הכלל-ערבית של "אל-בעת" הוציאה משורותיה באותה עת את עבדאללה אר-רמאווי עקב דבקותו בנאצר, וכתוצאה מכך התפלג הסניף הירדני ונחלש. המפלגה הקומוניסטית בירדן הייתה חלשה שבעתיים מקודמתה. היא הוקמה, כנראה, בשנת 1948, ובראשנה עמד פואד נאצר, יליד נצרת, אשר פעל בסוף שנות ה-30 ובתחילת שנות ה-40 בסניפה המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בעיראק. בשנת 1943 חזר נאצר לארץ-ישראל, וכתום מלחמת מדינות ערב בישראל אורגנו, כנראה, התאים הקומוניסטיים המחתרתיים בגדה המערבית של הירדן.

בסיכום, אין לייחס חשיבות מכרעת לפעילות המדינית הפנימית בירדן. רישומן של המפלגות המועטות לא ניכר במיוחד הן במדיניות הפנים והן במדיניות החוץ של ירדן, להוציא את שנת 1955-6, שעה שירדן נטלטה בין הפטיש המצרי לבין הסדן העיראקי של "ברית-בגדאד".

ירדן מרצח עבדאללה ועד חתימת "ברית בגדאד" (יולי 1951 – פברואר 1955)

חיסולו של המלך עבדאללה (ביולי 1951) על ידי מתנקש קנאי מעבר-הירדן המערבי סימל לא רק את קץ התקופה הפטריארכאלית והיציבה – כביכול של שלטון המלך ההאשמי, אלא גם את ירידתה של ירדן כגורם פעיל במזרח הערבי. הרצח בוצע מתוך מניעים קנאים-לאומיים ובהשראתו של אמין אל-חוסייני, יריבו הארץ-ישראלי הוותיק של עבדאללה עוד מתקופת המנדט הבריטי. עם מותו של עבדאללה נגוזו חלומותיהם של הבריטים אודות "סוריה רבת" בחסות האשמית ובהדרכה בריטית. יתרה מזאת, מעמדם של הבריטים עצמם בירדן התרופף והלך מאמצע שנות ה-50 ואילך, וירדן הפכה למוקד של תסיסות וסערות, כשידם של המצרים על העליונה ברוב המקרים.

עבדאללה היה מדינאי מעשי ודבקותו בבריטים הייתה מלאה. מעשיותו המדינית התגלתה פעמים מספר בקריירה הארוכה שלו. בשנות ה-20 המוקדמות נמנע עבדאללה מלנקום את נקמת פייסל אחיו, אשר הודח על ידי הצרפתים משלטונו בדמשק. הוא גם ויתר על כס המלכות העיראקי שנועד לו לטובת אחיו, והסתפק באמירות עבר-הירדן המזרחי בחסותה של בריטניה. בשלהי מלחמת ארץ-ישראל ניסה עבדאללה להגיע לכלל הסדר עם ישראל בשורה של פגישות חשאיות שנערכה בינו לבין מנהיגים ישראלים. למרות שנציגיו השתתפו בשנת 1945 ביסוד "הליגה הערבית" לא שפרו היחסים בין עבדאללה לבין מדינות ערב האחרות. חתירתו המתמדת למימוש תכניות "סוריה רבת", סיפוח הגדה המערבית של הירדן למלכותו, והכרזת שלטונה הריבוני של ירדן על ירושלים העתיקה – הוו גורמים מתמידים להחרפת סכסוכיו עם רוב מדינות ערב, ובמיוחד עם מצרים וסעודיה. ההתנגשויות המתמידות בין עבדאללה לבין שליטי ערב האחרים הגיעו כמעט עד לכלל גירוש של ירדן מ"הליגה הערבית". מכיוון שמגמותיו הפאן-ערביות של עבדאללה הזדהו לחלוטין עם שאיפותיו האישיות, הרי ש"הליגה הערבית", ומצרים בראשה, נראו לו כמכשול שיש לעקפם. ואכן, עוד באוקטובר 1945, חודשים מספר לאחר יסוד "הליגה הערבית", התייחס עבדאללה בהצהרותיו בבזו גלוי לארגון זה, אשר היה לדידו חסר כוח ביצוע. בפרוס שנת 1947 הכריז

³ על קשריה של מפלגה זו עם מפלגות-אחיות בעולם הערבי, ר' לעיל בפרק על סוריה בסעיף – סוריה לאחר משטרו של שישכלי.

עבדאללה במפורש, כי כל כולה של "הליגה הערבית" אינו אלא כלי שרת מצרי. משך כל תקופת שלטונו נמנע עבדאללה מלהצטרף לתכנית הביטחון הקיבוצי של "הליגה". יחסיו עם מצרים היו, כאמור, רצופי משברים, והגיעו לשיא מתיחותם במרץ 1950, משנתגלה ברבים ניסיונו של המלך הירדני להגיע לכלל הסדר נפרד עם ישראל. ביוני 1950 סיפח עבדאללה רשמית את הגדה המערבית למלכותו ועורר חמת זעם כלל-ערבית. אולם בעניין הסיפוח, שלא כבעניין השיחות החשאיות עם הישראלים, סירב עבדאללה לסגת מעמדתו, והסיפוח הפך לעובדה מוגמרת. עם הירצחו של עבדאללה נמנעה "הליגה הערבית" מלשגר נציג רשמי להלווייתו, ובכך הופגנו בעליל היחסים המשובשים ששררו בין שליט ירדן לבין מצרים. כחודש ימים לאחר רצח עבדאללה חזר תופק אבו-אל-הודא לראשות הממשלה (יולי 1951), תוך ניסיון להתגבר על סערת הרוחות. באוגוסט שבאותה שנה נפתח משפטם של הנאשמים ברצח, לאחר שבוצעו מאסרים המוניים בקרב תושבי הגדה המערבית. שניים מהנאשמים, וביניהם הקולונל עבדאללה את-תל, מי שהיה מפקד גזרת ירושלים בזמן המלחמה נגד ישראל, נידונו למוות שלא בפניהם כיוון שם מצאו מקלט מדיני במצרים. ארבעת הנאשמים האחרים נתלו בתחילת ספטמבר, חרף כל בקשות החנינה שהופנו מעיראק וממצרים.

באוגוסט נערכו בחירות חדשות לבית-הנבחרים, בהשתתפות כ-70% מכלל בעלי זכות הבחירה, אולם לא חל כל שינוי מהותי במערך המפלגתי הפנימי. לעומת זאת ניטש מאבק נמרץ על כס המלוכה שהתפנה. המאבק נשא אופי מדיני והסתייע בנימוקים רפואיים שהובאו נגד יורש העצר, האמיר טלאל. זה האחרון לקה בעצבו ונודע בהפכפכותו. מבחינה אישית נטר טלאל איבה עזה לגנרל גלאב-פחה, מפקדו הבריטי של צבאו. בהקשר זה התפתח אצל טלאל תסביך שנאה לבריטים, למרות שאת חינוכו הצבאי קיבל יורש העצר בבריטניה. מכל מקום, בתחילת ספטמבר 1951 הועלה טלאל על כס המלוכה הירדני. בתקופת שלטונו הקצר גילה טלאל נאמנות לעמדת מצרים ואף הצליח לשפר את יחסי ממשלתו עם סעודיה וסוריה. לעומת זאת החלה התקררות ניכרת ביחסיו עם עיראק והאשמיית. נוכח מחלתו של המלך גברו תככי החצר וידם של המצדדים במדיניות הפרו-בריטית המסורתית הייתה על העליונה. במאי 1952 הועבר טלאל לשווייץ למטרות ריפוי. באוגוסט 1952 נערך מושב שלא מן המניין של שני בתי-הנבחרים הירדניים, ובו הוחלט למנות מועצת עוצרים, אשר תקבל על עצמה את סמכויותיו של המלך החולה עד למאי 1952, המועד שבו תימלאנה 18 שנה לבנו חוסיין. בכך הושם קץ לתקופת שלטונו הקצר של טלאל, אשר עם כל קוצרו הוא סימן תפנית חדה במדיניותה הבין-ערבית של ירדן.

ראוי לציין, כי ב-2 בינואר 1952 הספיק טלאל לחתום על חוקה חדשה, שעוצבה במתכונת חדישה, ואשר הסבה את אחריותה של הממשלה לפני הפרלמנט במקום המלך, ואף קבעה כי רוב מיוחד בן 2/3 צירים רשאי לפטר את הממשלה בהבעת אי-אמון. חוקה זו הייתה, ללא ספק, צעד גדול קדימה בהשוואה לתנאים החוקתיים ששררו לפני כן, והיא הייתה בבחינת ויתור מסוים ללחצם המתמיד של עסקני "מפלגת האומה הסוציאליסטית" וסוליימאן אנ-נאבולסי בראשם. אולם לא היה בכך משום סיפוק מלא לתביעותיהם של החוגים האופוזיציוניים והלאומיים. הללו תבעו את שינוי החוקה ויצירת האפשרות הקונסטיטוציונית להפלת הממשלה ברוב פשוט. כן תבעו את ביטול תקנות החירום ושחרור העצירים המדיניים. ואכן, תחת לחצם של חוגים אלה שוחרר חלק מהעצירים המדיניים בספטמבר 1952. למרות מאמצי מועצת העוצרים והממשלה לשתף עסקנים נוספים מהגדה המערבית במנגנון הממשלתי ובמחלקותיו, הוסיפו והצטברו משקעי מרירות בקרב הפלסטינאים לשעבר. הם התריעו ללא הרף נגד קיפוחם ואפלייתם. בעיצומה של שנת 1952 נערכו כנסי מחאה נגד הממשלה, כשהרוח החיה בהם היו עסקני הגדה המערבית וציריה. בתזכירים שנשלחו לממשלה מחו המתכנסים על הפעלת הצנזורה והשימוש המוגזם בתקנות החירום. כן טענו העסקנים נגד ביצוע מפעלי הפיתוח, שנהנו מתקציבי הסיוע האמריקאי, לפי "סעיף-4", מזרחית לירדן. המתיחות הכללית כלל לא רפתה לאחר ביצוע הפיכת הקצינים במצרים (יולי 1952), ולאחר ביקורו של היריב הישן-נושן של ההאשמים, המלך

סעוד, בעמאן ביוני 1954. סעוד הציע את תמיכתו הכספית בממשלת ירדן תמורת קירובה לגוש המצרי-סעודי וניתוקה מעיראק. הממשלות בירדן התחלפו החל מסוף שנת 1952 בתכיפות גוברת והולכת, שסימלה את הזעזועים הפנימיים אשר פקדו את הממלכה הירדנית חסרת השליט האיתן: בספטמבר 1952 הציג אבו אל-הודא את ממשלתו השנייה שהאריכה כשבעה חודשים. במאי 1953 הרכיב פוזי אל-מולקי את ממשלתו, ומקץ שנה (מאי 1954) הועמד אבו-אלהודא בראש ממשלה חדשה, השלישית במספר בראשותו. ביוני 1954 פיזר המלך חוסיין את בית-הנבחרים על מנת למנוע תבוסה פרלמנטרית לממשלת אבו אל-הודא. ראש הממשלה ניסה להרגיע את הרוחות והבטיח קיומן של בחירות חדשות. עדות חותכת לאי-יציבותה הפנימית של ירדן משמשת עובדת התחלפותן של 7 ממשלות בתקופתה קצרה בת 4 שנים, למן אביב 1950 ועד לאביב 1954.

הפילוג במחנה הערבי והזעזועים הירדן

מאז חתימת "ברית-בגדאד" (24 בפברואר 1955) וחתימת ההסכם הנגדי המצרי-סעודי-סורי (6 במרץ 1955), חל קרע עמוק במחנה הערבי: הגוש הניטראלי הערבי בראשות מכרים ניסה להניא את ירדן מלהיספח למחנה הפרו-מערבי, בראשותן של בריטניה, תורכיה ועיראק. בשלהי שנת 1955 החריף המאבק על ירדן לאחר שראשי מועצת "ברית-בגדאד", אשר התכנסו בבגדאד, החליטו ללחוץ על רבת-עמון להצטרף לבריתם. בנובמבר שבאותה שנה ביקר נשיא תורכיה, גילאל פאיז'ר בירדן, והבטיח את סיועה הצבאי של ארצו אם ישראל תתקיף את ירדן. ב-6 בדצמבר 1955 התפתחות האירועים עד לכלל מבחן כוחות גלוי בין שני המחנות בתוך ירדן עצמה, עם ביקורו ברבת-עמון של הרמטכ"ל הבריטי, הגנרל טמפלר. שלב זה הסתיים בכישלון חרוץ של מאמצי בריטניה, תורכיה ועיראק למשוך את ירדן לצידן. הממשלה שכיחנה בירדן בפברואר 1955, שעת חתימת "ברית-בגדאד", הייתה מפולגת בגישתה למחנות שהתגבשו במזרח-התיכון. שר החוץ הירדני דאז, ווליד צלאח, התבלט בנטייתו הפרו-מצריות, ולדעת משקיפים קבל שוחד בממון סעודי. את קו המיעוט הפרו-מערבי של אותה ממשלה ייצג, במיוחד, שר המשפטים הזאע אל-מג'אלי. משהגיעו החיכוכים בין שתי ההשקפות בממשלה לכלל משבר, תמך ראש-הממשלה, תופיק אבו-הודא בשריו הפרו-מצריים. מדיניותו זו גרמה להערכת ירדן עם עיראק. גם היחסים עם בריטניה הגיעו לכלל קיפאון, משהעלתה ממשלת אבו אל-הודא תביעות לתיקונים בחוזה הבריטי-ירדני משנת 1948, בעוד שהממשלה הבריטית סירבה לקבלן. בתחום מדיניות הפנים לא שפר חלקה של ממשלתו זו, השלישית במספר של אבו-הודא, שכן זמן מה לאחר עלותה לשלטון (מאי 1954) הסכים המלך חוסיין לפזר את בית-הנבחרים העוין לממשלה, וב-16 באוקטובר 1954 נערכו בחירות חדשות, שלוו באמצעי לחץ ובמעצרים נרחבים. לאחר שהממשלה הבטיחה לעצמה בסיס פרלמנטרי יציב, היא נקטה ביוזמת דיכוי והגבלת החירויות, ובמיוחד הגבילה את חופש העיתונות. מבצעים אלה עוררו התמרמרות עזה מצד האוכלוסייה, ואף המלך חוסיין ראה במעשיה של ממשלתו סכנה מוחשית לשלטונו. כתוצאה מכך נאלצה הממשלה להתפטר בשלהי מאי 1955. בראש הממשלה החדשה, שהוקמה בחודש יוני שלאחר מכן, התייצב סעיד אל-מופתי, ממנהיגי המיעוט הצירקסי בגדה המזרחית ונאמן ותיק של בית המלוכה ההאשמי. אל-מופתי, שנודע בנטייתו הפרו-עיראקיות, נטל לידיו גם את תיק החוץ וצירף לממשלתו את הזאע אל-מג'אלי, הפעם כשר הפנים. מלבד שני מדינאים אלה נמסרו התיקים האחרים למומחים ולפקידים בכירים לשעבר, שהיו מקורבים לחצר המלכות. הואיל והממשלה לא נהנתה מתמיכה ציבורית נרחבת, אך טבעי היה, שהיא השתדלה להתחמק מהכרעה חד-משמעית בבעיה הנוקבת של האוריינטציה במדיניות החוץ. אולם התחמקותה זו של הממשלה לא האריכה ימים. מצרים, סעודיה, ובמידה מסוימת גם סוריה, פתחו במערכה אינטנסיבית, שנועדה להתסיס את דעת הקהל הירדנית נגד המשטר הפרו-מערבי המתון. תחנות השידור והעיתונות של מצרים וסוריה הציפו את ירדן בנוסחי תעמולה ארסית נגד הממשלה, המלך והבריטים. כרוזים ברוח זו הוגנבו לירדן והופצו

בתוכה. סעודיה מימנה את דמי השוחד והתרומות האחרות, שנועדו לרכוש את לבם של חברי בית-הנבחרים, העסקנים למיניהם והעיתונאים. מנהיגי ואישי ציבור מצרים הירבו לבקר בירדן, ואף שופרות התעמולה של מדינות הגוש הסובייטי נרתמו למערכה, תוך עידוד התאים הקומוניסטיים המחתרתיים המקומיים.

בשנתיים הראשונות לשלטונות של המלך הצעיר חוסיין גברה, אפוא, זיקתה של ירדן למצרים, ולא רק בעטיו של החרפת המאבק הבין-גושי במזרח-התיכון, אלא גם כתוצאה מריבוי התקריות בגבול עם ישראל. משלהי אוגוסט 1953 החלה ירדן לתבוע מ"הליגה הערבית" סיוע כספי וצבאי נגד ישראל. בסוף שנת 1953 קיבלה ירדן מספר הקצבות כספיות מקרנות "הליגה", ובאותה עת הזעיקה ממשלת פוזי אל-מולקי את הוועדה המדינית של "הליגה" נגד הצעת ישראל לקיום ועידה עם ירדן לשם יישוב תקריות הגבול, לפי הסכמי שביתת-הנשק הדו-צדדיים. התחזקות האוריינטציה המצרית בירדן התבטאה בין השאר בריבוי מספרן של ועידות כלל-ערביות, אשר התכנסו ברבת-עמון ונשאו אופי אנטי-ישראלי. גלישתה של ירדן לעבר הגוש המצרי-סעודי נבעה הן מפאת החרפת המאבק הבין-ערבי והבין-גושי בעקבות חתימת "ברית-בגדאד", והן מפאת חולשתו של המלך חוסיין והמשבר בבית-המלוכה הירדני, שחל לאחר הירצחו של המלך עבדאללה. ההתערערות הפנימית בירדן השתקפה, כמובן, גם בהידרדרות המצב בגבולות עם ישראל ובעליית משקלם של האזרחים החדשים בממלכה, הלא הם תושבי הגדה המערבית.

נושאי החתירה המצרית בירדן

תושבי הגדה המערבית של ממלכת ירדן, שהוו באמצע שנות ה-50 קרוב ל-2/3 מכלל האוכלוסייה בממלכה, נענו בנקל לתעמולת ההסתה המצרית. חלק ניכר מהפלסטינאים ייחס משקל רב להכרזותיו של אמין אל-חוסייני המופתי הירושלמי לשעבר, שחסה עתה בצילה של מצרים. התנגדותם של הפלסטינאים למדיניות החוץ הירדנית הפרו-מערבית נבעה, בראש ובראשונה, משנאתם הלוהטת לבריטים, אשר הואשמו בסיוע להקמת "הבית הלאומי" היהודי בארץ-ישראל, מבלי להביא בחשבון את השתתפותם בפועל של קציני "הלגיון הערבי" הבריטיים במערכה נגד ישראל. ראיית ישראל כיציר כפיו של "האימפריאליזם המערבי" הפכה לנחלת כלל הערבים, ובעיקר הפליטים והפלסטינאים. האפשרות התיאורטית שמעצמות המערב תנצלנה את השפעתם על מדינות ערב לשם כינון יחסי שלום עם ישראל – עשויה הייתה לשים קץ לחלומותיהם של הפלסטינאים על חיסול מדינת ישראל וכינון מדינה ערבית במקומה. שיקול בסיסי זה הינחה את עסקני האוכלוסין של הגדה המערבית בהתנגדותם ל"ברית-בגדאד", שהרוח החייה בה הייתה תורכיה שהכירה בישראל. לעומת זאת ראו הפלסטינאים בעין יפה את המאבק הבלתי-פשרני של מצרים וסוריה בישראל, שהתלווה למגמתן לסילוק ההשפעה המערבית מהמזרח-התיכון. הצלחותיה המסחררות של המדיניות המצרית, שהגיעו לשיאן בעיסקות הנשק עם צ'כוסלובקיה וברית-המועצות, העלו ביותר את קרנו של נאצר בעיני הערבים בכלל והפלסטינאים בפרט. התפתחות זו הגבירה את תקוותיהם של האחרונים, כי במהרה יפתח "הסיבוב השני" אשר יחסל כליל את ישראל. בתנאים מדיניים ורגשיים אלה זכה הגוש המצרי-סעודי-סורי לאהדה רבה בקרב תושבי הגדה המערבית, ומבצעי התעמולה וההסתה המצריים נקלטו בקרקע פורייה. כדאי להזכיר, כי רוב כתיבי העת הירדניים נערך ונוהל על ידי פלסטינאים.

מצרים לא הסתפקה בהפעלת מכונת התעמולה המשוכללת שלה, אלא ארגנה חוליות מסתננים מיוחדות ("פד'איון"), שהופעלו במבצעי רצח נגד ישראל מתוך שטחה של ירדן. חוליות אלה הורכבו, בעיקר, ממתנדבים מקרב הפליטים, אשר עברו הכשרה מיוחדת, וקיבלו את השראתם מהמופתי הירושלמי לשעבר. לחוליות ה"פד'איון" נועדה, למעשה, משימה כפולה: א) הטרדת ישראל וערעור המצב הביטחוני הן של ישראל והן של ירדן; ב) ייזום התלקחות חדשה בגבול ישראל וירדן ודחיפת זו האחרונה לזרועותיה של מצרים

ובעלות בריתה. כן עשויות היו חוליות ה"פד'איון" המאומנות להביא תועלת למצרים, עת יחליטו המצרים על מבצעי טרור נגד השלטון בירדן עצמה.

פעולות החתירה המצריות-סעודיות-סוריות גברו במיוחד לאחר חתימת הבריתות הצבאיות בין שלוש המדינות הללו בשלהי אוקטובר 1955. בריתות אלה נועדו להוות משקל נגד להצטרפותה של עיראק ל"ברית-בגדאד", וכן הכנה לפעולה צבאית משותפת ומתואמת נגד ישראל. אולם מבחינת ישראל נשארו הבריתות פגומות כל עוד לא התקיימה רציפות טריטוריאלית בין בעלות-הברית הערביות. אי-שליטתו של הפיקוד המצרי על הגבול הארוך והפגיע שבין ישראל לירדן גרעה ממידת החיוניות של הפיקוד הערבי המשותף. מנקודת ראותו של הגוש המצרי נודעה, אפוא, חשיבות רבה לצירופה של ירדן לגוש המצרי-סעודי-סורי, והתנאי המוקדם לכך היה, כמובן, מניעת השתלבותה של ירדן ב"ברית-בגדאד".

חלק נכבדה ממאמציהם השקיעו המצרים והסורים בטיפוחה של מחתרת אוהדת להם בקרב שני הזרועות הביטחוניות של ירדן: "הלגיון הערבי" ו"המשמר הלאומי". שלא כבצבאות מצרים, סוריה ועיראק, לא הווה "הלגיון הערבי" גורם פעיל בחיים המדיניים הפנימיים של ארצו; מצב זה הושג במידה רבה בזכות מפקדו הבריטי של "הלגיון" – הגנרל לאב. יחד עם זאת לא היה ספק, שעצם קיומו של "הלגיון" ונאמנותו הבלתי-מסויגת לכתר הירדני הוו ומהווים גם היום את משענתו העיקרית של המשטר בירדן. פחותה מזו, במידה ניכרת, הייתה מהימנותו של "המשמר הלאומי", אשר שאב את עיקר כוחו מקרב הפלסטינאים תושבי הגדה המערבית. התעמולה המצרית-סורית בקרב זרועות הביטחון הירדניות נועדה לקומם את הקצונה הבכירה והזוטרת נגד הפיקוד הבריטי. תעמולה זו נעזרה בהפצת כרוזים מטעם "הקצינים הירדניים החופשיים", בניצוחו של הקולונל עבדאללה את-תל, מי שהיה מפקד "הלגיון" בגזרת ירושלים בשנת 1948 והואשם להלן בהשתתפות עקיפה ברצח המלך עבדאללה ב-1951. את תל נמלט למצרים ונהנה ממיקלט מדיני שם. חרדת הממשלה הירדנית לנאמנות "הלגיון" נוכח מעשי חתירה אלה מצאה ביטוי פומבי ראשון בפרוס דצמבר 1955, עם העברתו לגימלאות של הקצין הערבי הבכיר ב"לגיון הערבי", הגנרל אחמד צדקי אל-ג'ונדי, אשר כיהן כסגנו של גלאב פחה וחתם בשנת 1949 על הסכם שביתת הנשק עם ישראל. אל-ג'ונדי חתר כנראה תחת עמדתו של גלאב פחה והזדהה עם התעמולה המצרית בתחום זה. כן נמנע כנראה אל-ג'ונדי מלרסן את חוליות ה"פד'איון" שפעלו נגד ישראל משטחה של ירדן. ואכן, זמן מה לאחר פיטוריו דעכה פעילות המסתננים שחצו את גבול ירדן-ישראל. זאת ועוד, הממשלה הירדנית ביצעה בעת ובעונה אחת מעצרים רבים לאורך כפי הגבול הירדניים בצפון "המשולש".

בנוסף לפעילות המחתרתית של מצרים וסוריה בצמרת הפיקוד הצבאי הירדני, נקטה סוריה בצעדים מדיניים רשמיים, שנועדו לצרף את ירדן למערך הערבי. בשלהי אוקטובר 1955 ביקר ברבת-עמון סעיד אל-ע'אזי, ראש ממשלת סוריה, והציע לירדן כריתת ברית צבאית סורית-ירדנית, בדומה לבריתות הדו-צדדיות שנכרתו בין מצרים לסוריה ובין מצרים לסעודיה. אולם להצעה זו לא היו סיכויי היענות בטרם סולק המפקד הבריטי של "הלגיון-הערבי" ובטרם הוחלפה הממשלה הפרו-מערבית ששלטה באותה תקופה בירדן.

מאמצי הנגד של מדינות ברית-בגדאד

עליית היוקרה המצרית בעולם הערבי עקב עיסקת הנשק הציכית-מצרית עוררה את בריטניה, תורכיה ועיראק לנקיטת צעדים מזורזים לשם צירופה של ירדן ל"ברית-בגדאד". במסגרת המאמצים המשולבים הללו ביקר, כזכור, בנובמבר 1955 נשיא תורכיה ברת-עמון, וניסה אף לפרוט על הנימה הישראלית לשם הטיית כפות המאזניים לטובת המערך המערבי. העיתונות הירדנית, שהייתה רובה ככולה פרו-מצרית, הסתייגה ממגמותיו של ג'לאל באיאר וקיבלה את פניו בקרירות יתרה. נראה, כי התורכים הבינו, כי נוכח הלכי הרוח בירדן ובעולם הערבי, טרם הגיעה העת לשלב את ירדן גלויות במערך הצבאי פרו-מערבי מובהק. מסקנה זו לא הייתה, למעשה, אלא אישור לגישה הבריטית בבעיה זו עוד קודם לכן. בריטניה הייתה

סבורה, כי לשם הכשרת הקרקע להצטרפות ירדן ל"ברית-בגדאד" יש להגביר בראש ובראשונה את הסיוע הצבאי והכלכלי שניתן לה. מגמה זו באה לכלל ביטוי גם בדיוני הכנס הראשון של מועצת השרים של "ברית-בגדאד", אשר נערך בשלהי נובמבר 1955, לאחר הצטרפותה של איראן לברית. בכנס זה סוכם, כי יש להטעים את טיפוח שיתוף הפעולה הכלכלי בין חברות הברית, ולשאוף להידוק הקשרים הכלכליים עם ירדן, לבנון ולוב, מבלי לחייבן בשלב ראשון להצטרף לברית-הצבאית.

בדצמבר 1955 התנהלו בלונדון שיחות עם נציגי ממשלת ירדן על המשך הסיוע הבריטי לשנת 1956/7. הסכם הסיוע הכלכלי התחלק ל-3 סעיפים: (1) הקצבה בת 9 מיליון ליש"ט לאחזקתו של "הלגיון הערבי". הקצבה זו הועברה ישירות לפיקוד "הלגיון", שלא באמצעות הממשלה הירדנית; (2) מילווה פיתוח בסך 2.25 מיליון ליש"ט, שנועד בעיקרו להעמקת נמל עקבה ולסלילת כביש גישה אליה ממעאן (מעוף); (3) מענק העולה על 1 מיליון ליש"ט לשם כיסוי גירעונות בתקציב הירדני השוטף. סך-הכל של הסיוע הבריטי הסתכם בכ-12.5 מיליון ליש"ט, והדגים את תלותה המוחלטת של הממלכה בסיוע הכספי הבריטי.

בעת ובעונה אחת ניהל שר הפנים הירדני, הזאע אל-מג'אלי, שיחות כלכליות עם ממשלת עיראק. בסיומן של שיחות אלה ניאותה עיראק להשתתף בחלק מההון שהיה דרוש לשיקום מפעל האשלג בצפון-ים-המלח, ולהעניק מלווה למפעל הדשנים, שירדן תכננה את הקמתו. כן הסכימה עיראק להרים תרומה מסוימת למימון תקציבו של "המשמר הלאומי" הירדני. מענקים אלה היו אמנם צנועים למדי, אולם הם הוו בבחינת רמז ופתיון למשלחת הירדנית על טובות ההנאה הממוניות הצפויות לירדן לאחר הצטרפותה ל"ברית-בגדאד".

אולם עוד בדצמבר 1955 חל שינוי עקרוני בהערכת המצב הבריטית לגבי ירדן. הרחבתן של פעולות החתירה מצד הגוש המצרי והצלחתן בקרב מרבית האוכלוסין שינו, מסתבר, את הטקטיקה המדינית הבריטית. כנראה, שהבריטים החלו לחשוש לעצם מעמדם בירדן, ולפיכך נטשו את כוונתם הקודמת להנחות באיטיות מודרגת את ירדן ל"ברית-בגדאד". אותה שעה הגיעו, כנראה, גם חוגי השלטון הפרו-מערביים בממלכה למסקנה, כי הפסיחה על שני הסעיפים מהווה רקע מתאים לפעולות החתירה המצריות-סוריות. לפיכך הועדפה הכרעה מיידית בשאלת מעמדה של ירדן בין שתי הבריתות המתחרות במזרח-התיכון. תפקיד מסוים בשיקולים אלה מילאו, מן הסתם, גם התיקונים בחוקת ירדן, אשר נכנסו לתוקפם בנובמבר 1955, ואשר איפשרו את הפלת הממשלה ברוב רגיל בבית-הנבחרים במקום ברוב מיוחד של 2/3 הצירים. התיקונים אף קבעו, כי שומה על הממשלה המפוזרת את בית-הנבחרים להתפטר תוך שבוע ימים לאחר הפיזור, וכי בתקופת המעבר של 4 החודשים עד לעריכת הבחירות תיכון ממשלת מעבר נויטראלית, אשר שריה לא יציגו את מועמדותם בבחירות. כלל התיקונים הגביל, למעשה, את מרחב הפעולה של שליטי ירדן ונאמני בית המלוכה, והגביר את תלותן של הממשלות בבית-הנבחרים. לאור התפתחויות חוקתיות אלה סברו, כנראה, החוגים השליטים, שיש להעדיף הצטרפות מיידים ל"ברית-בגדאד", בטרם תינתן שהות מספקת בידי האופוזיציה הפרו-מצרית להכשיל צעד זה.

ב-6 בדצמבר 1955 הגיע לרבת-עמון הרמטכ"ל הבריטי, הגנרל ג'ראלד טמפלר, בלוויית נציג משרד החוץ הלונדוני. השיחות שניהלו השניים עם חברי ממשלתו של סעיד אל-מופתי תוארו רשמית כדיונים בדבר הכנסת שינויים בחוזה הבריטי-ירדני משנת 1948 ובמעמד "הלגיון הערבי". להלן הודיעו מקורות בריטיים, כי למעשה הוזמן הגנרל טמפלר על ידי ממשלת ירדן כדי לתאר בפניה את היתרונות שיונחלו לממלכה הירדנית עם צירופה הרשמי ל"ברית-בגדאד". הואיל ולא פורסמו כל ידיעות מהימנות אודות תוכן הדיונים, ניתן רק להניח, כי הירדנים חזרו ותבעו את תיקון החוזה הבריטי-ירדני משנת 1948, לאחר שתביעה ברוח זו הועלתה עוד קודם לכן בנובמבר 1954. יש לזכור, כי הסיוע הבריטי לאחזקת "הלגיון הערבי" ניתן במישרין על ידי משרד הביטחון הבריטי לאגף הכספים של פיקוד "הלגיון הערבי", אשר מקום מושבו הקבוע היה בלונדון. שיטה זו איפשרה לבריטניה לקיים פיקוח מלא על "הלגיון" תוך עקיפת הממשלה הירדנית. מסתבר, אפוא, שהירדנים לחצו על הגנרל

טמפלר לבטל את ההקצבות הישירות למיפקדת "הלגיון" ולהעביר את התשלומים למשרד האוצר הירדני תמורת השימוש הבריטי בבסיסים הצבאיים בעקבה, בעמאן ובמפרק. בצורה זו ניתן היה להשיג שליטה ישירה על "הלגיון הערבי" ולבטל את תלותו המוחלטת בבריטניה. יתר על כן, הירדנים תבעו, מן הסתם, את הגדלת התקציבים השנתיים על מנת להרחיב ולתגבר את שורות צבאם ולהניח יסוד לארגונו של חיל אוויר ירדני חדיש. ראוי לציין, כי המו"מ שהתנהלו בין בריטניה לירדן בדצמבר 1954 בעיות דומות הסתיים ללא תוצאות. אולם במרץ 1955 רמז שר החוץ הבריטי, אנתוני אידן, על נכונות בריטית עקרונית לקבלת התביעות הירדניות תמורת הצטרפותה של ירדן ל"ברית-בגדאד". הודעתו-רמיזתו זו של אידן באה לאחר שבריטניה המירה את החוזה הקודם שלה עם עיראק כתוצאה מהצטרפותה של בריטניה ל"ברית-בגדאד". הבריטים חתמו באותה עת על חוזה צבאי חדש עם עיראק, תוך היענות לתביעות העיראקים, או כפי שטען אידן בפרלמנט הבריטי-תוך "העמדת יחסי בריטניה-עיראק על בסיס של שיתוף פעולה בין שותפים שווים".

לפי העיתונות הירדנית, הציע הגנרל טמפלר להגדיל את כוחותיה הצבאיים של ירדן ב-65%, לספק להם נשק כבד, לארגן חיל-אוויר חדיש ולהחליף את ההסכם הבריטי-ירדני הקיים בחוזה חדש ל-4 שנים במסגרת "ברית-בגדאד".

מכל מקום, רוב חברי ממשלתו של סעיד אל-מופתי גילה, כנראה, נכונות עקרונית להצטרף ל"ברית-בגדאד" והיתנה את הסכמתו במקסימום של ויתורים מצד בריטניה. סברה אחת טוענת, כי טמפלר היה נכון להחליף את הגנרל הבריטי גלאב במפקד עליון ערבי ולהסתפק בקצין מבצעים בריטי, שיסייע לידו. בתום שבוע הדיונים של הגנרל טמפלר ברבת-עמון התברר, כי ארבעת שרי הממשלה מהגדה המערבית היתנו את הסכמתם ל"ברית-בגדאד" בהסכמתה המוקדמת של מצרים לצעד זה. משנדחתה תביעתם על ידי רוב השרים, איימו בהתפטרות וגרמו להתפטרות כל שרי ממשלת אל-מופתי, ב-14 בדצמבר 1955, בעת ובעונה אחת עם יציאתו של הרמטכ"ל הבריטי מרבת-עמון. כגורם מסייע להתפטרות הממשלה ניתן היה לראות בהיסוסיו של סעיד אל-מופתי עצמו, אשר כבן למיעוט הצ'רקסי הקטן בירדן, נמנע מלהכריע בשאלה כה גורלית כהצטרפותה של ירדן ל"ברית-בגדאד".

התערערות מעמד בריטניה בירדן (דצמבר 1955 – אפריל 1957)

למחרת התפטרותה של ממשלת אל-מופתי נקרא המדינאי הפרו-מערבי, הזאע אל-מג'אלי, להרכיב ממשלה חדשה, כשמדיניותו המוצהרת הייתה להצטרף רשמית ל"ברית-בגדאד". כבממשלה הקודמת צורפו גם הפעם 5 שרים פלסטינאיים אך דא עקא, ששרים אלה נבחרו מקרב ראשי הערים של הגדה המערבית, אשר נחשבו לנאמני בית-המלוכה והשלטון. לעובדה שחוסיין הטיל את מלאכת הרכבת הממשלה על אל-מג'אלי נודעה משמעות של הכרעה ברורה לטובת "ברית-בגדאד". משמעות זו לא נסתתרה מעיני המוני התושבים של הגדה המערבית, ואכן ב-16 בדצמבר פרצו מהומות דמים, החמורות ביותר עד אז בתולדותיה של ירדן. נערכו הפגנות המוניות ושבתות כלליות, ששיתקו את חיי המסחר והכלכלה בכל הערים והעיירות של הממלכה. כן בוצעו פשיטות מאורגנות על נציגויותיהן של בריטניה, ארה"ב, תורכיה והאוי"ם. המהומות הקיפו, כאמור, את כל ערי הגדה המערבית ולא פסחו על הבירה עמאן, המאוכלסת במחציתה על ידי פלסטינאים לשעבר, ועל עיירות השדה אס-סלט וארביד בגדה המזרחית. בין המשתתפים בהפגנות בלטו תלמידי בית-ספר ופליטים. "הלגיון-הערבי" וחוליות המשטרה הופעלו בתוקף רב לשם דיכוי ההתפרצויות, אשר הטילו את הממלכה לתוהו ובוהו כללי. במשך חמשת ימי המהומות נפצעו רבים ונעצרו רבים אחרים. כן נהרגו מפגינים מספר, וביניהם צעירה בשם רג'אא ג'מאש, שנורתה למוות עת ניסתה לקרוע את הדגל מעל השגרירות התורכית.

ב-19 בדצמבר נאלצה ממשלת אל-מג'אלי להיכנע. בהודעה מלכותית שפורסמה נאמר, כי המלך יעביר את ההכרעה בדבר ההצטרפות ל"ברית-בגדאד" למשאל עם. כן הוכרז על פיזור בית-הנבחרים כדי לאפשר לעם לחוות את דעתו. למחרת התפטרה ממשלת אל-מג'אלי,

והורכבה ממשלת מעבר ניטראלית בראשותו של יו"ר הבית העליון – אבראהים האשם. לממשלה זו צורפו כמה מדינאים מוכרים בזירה הירדנית, כגון סמיר אר-רפאעי (כסגן ראש הממשלה וכשר החוץ), ופוזי אל-מולקי (כשר ההגנה והחינוך). האישיות הבולטת מבין תושבי הגדה המערבית בממשלת המעבר היה ד"ר חוסיין אל-ח'אלדי, לשעבר ראש עיריית ירושלים בזמן המנדט (כשר הבריאות והסעד). הממשלה נועדה להכין את הבחירות שנקבעו לאפריל 1956 ולפקח על ביצוען התקין. כמחווה ראשון לקראת הרגעת הרוחות ציווה האשם על שחרורם של כל עצורי המהומות, וכן התחייב שלא לטפל בבעיות מדיניות ואף לא לכרות בריתות.

התפתחויות אלה היו בבחינת ניצחון גילוי לאופוזיציה הפרו-מצרית. קשה לקבוע במדויק מה הניע את ממשלת אל-מג'אלי להיכנע מיני ובי ללחץ ההמונים, שהרי ההתנגדות העממית ל"ברית-בגדאד" הייתה צפויה מראש, ואין ספק שאל-מג'אלי הניח, כי הצטרפות ירדן לברית זו תגרור מאבק פנימי חמור. ייתכן ותפנית מדינית זו נבעה משיקולי יוקרה אישיים של המלך חוסיין, אשר נרתע ברגע האחרון מלקומם נגדו את אזרחיו ומליהפך לדמות שנואה בעיני ההמונים. קרוב לוודאי, שבשיקולים אלה נלקחה בחשבון התערבותה הצבאית האפשרית של עיראק, בהתאם לסעיף המחייב שיתוף פעולה הדדי בדיכוי מהומות והתמרדויות (לפי ברית האחוה והידידות העיראקית-ירדנית מאפריל 1947), ניצול המהומות בירדן לשם החדרת צבא עיראקי להשתלטות על ירדן נראה כאפשרות סבירה למדי נוכח התכניות השונות של עיראק לאיחוד הסהר-הפורה תחת מנהיגותה. מכל מקום, רתיעתו של חוסיין השקיטה את הרוחות. עתה גמר המלך אומר לדחות את מועד הבחירות, שכן עריכתן של בחירות חופשיות, אשר במרכזן תעמוד שאלת ההצטרפות ל"ברית-בגדאד", הייתה מקנה לאופוזיציה הפרו-מצרית רוב מוחלט בבית-הנבחרים החדש ומערערת, בדיעבד, את עצם קיומו של המשטר המלוכני בירדן.

מכל מקום, ההחלטה על פיזור בית-הנבחרים מחד גיסא לעריכת בחירות חדשות מאידך גיסא, יכולה להיחשב כצעד נמהר ובלתי-שקול או כתכסיס מחושב מראש. התפתחות מהלך האירועים הוכיחה, כי פיזור בית-הנבחרים נתקל בהתנגדות, שכן שישה ימים בלבד לאחר הפיזור ערערה קבוצת צירים על עצם חוקיותה של ההוראה. המערערים הסתמכו על החוקה וטענו, כי הוראת הפיזור לא נחתמה, כמצווה בחוקה, על ידי שר הפנים אלא על ידי ראש הממשלה בלבד. העניין הובא לבירורה של "המועצה העליונה לפירוש החוקה", אשר החליטה (ב-4 בינואר 1956), כי פיזור בית-הנבחרים היה בלתי-חוקי. ברור, כי פירוש זה של החוקה הירדנית הלם את כוונותיו של חוסיין בדבר מניעת הבחירות בתנאים בלתי-נוחים, ותוך תחזית בטוחה לניצחונם של החוגים הפרו-מצריים; ללא ספק, ניתן היה לתקן את הפגם הפורמאלי שהיה כרוך בתהליך פיזור בית-הנבחרים, ולקיים בכך את ההבטחה בדבר מסירת ההכרעה על עניין ההצטרפות ל"ברית-בגדאד" לידי הבוחרים. מסתבר, אפוא, שהמלך וחוגי החצר לא רצו בכך כלל ועיקר, והם נאחזו בפסק-ההלכה של "המועצה העליונה לפירוש החוקה" כבאמתלא נוחה להחזרת המערך הפרלמנטרי הקודם על כנו.

מכיוון שכך, נאלצה ממשלת המעבר של אבראהים האשם להתפטר (7 בינואר), ויומיים לאחר מכן כונן סמיר אר-רפאעי ממשלה חדשה, כשתיק החוץ נמסר לחוסיין אל-ח'אלדי, הירושלמי-לשעבר. ביום התפטרותה של ממשלת האשם פקד גל חדש של מהומות את הבירה וערי הגדה המערבית. במהומות אלה ניתן ביטוי למחאתם החריפה של חוגי האופוזיציה הפרו-מצרית על נסיגת המלך מהבטחתו בדבר קיום הבחירות ועל כוונותיו המוסתרות לצרף את הממלכה ל"ברית-בגדאד". אולם מסתבר, שחוסיין לא אבה להרחיק לכת עד כדי כך. ממשלת אר-רפאעי הטילה אמנם עוצר חמור על ערי ירדן ויחידת "הליגיון" דיכאו ביד חזקה את המהומות. יתר על כן, הבריטים תגברו מצדם את חילות המצב שלהם בבסיסיהם בירדן ובקפריסין, ואף האטו את קצב פינוי יחידותיהם האחרונות מאזור תעלת סואץ. אר-רפאעי עצמו, שנחשב למדינאי פרו-מערבי מתון, הסתייג בפומבי מ"הצטרפות לבריתות חדשות", והטעים את מטרתו לטהר את המנגנון הממשלתי ורשת החינוך מגורמים חתרניים. עם זאת

הועלה הייצוג הדיפלומטי של ירדן ועיראק לדרגת שגרירויות. הצהרותיו של אר-רפאעי הועילו במידה רבה להרגעת סערת הרוחות, במיוחד לאחר שהן לוו בצעדים צבאיים תקיפים. בשלהי ינואר 1956 הביא ראש-הממשלה את עיקרי תכניתו לפני הפרלמנט הירדני, והטעים את כוונותיו לייעל את "הלגיון הערבי" ולהגביר את עוצמתו, תוך הקמת חיל-אוויר חדיש ומתן אימון צבאי לנוער בבתי"ס.

בינתיים המשיכו מדינות הגוש המצרי במאמצייהן למשוך את ירדן לצידן ולהוציאה כליל מתחום ההשפעה הבריטי. במרוצת ינואר 1956 הציעו שלוש המדינות הערביות לערוך ועידה מרובעת, בדרג של ראשי המדינות, לשם סיכום הדרכים להושטת סיוע כספי שנתי לירדן בתחום הצבאי והכלכלי גם יחד. הצעה זו נועדה לאפשר לירדן לוותר על הסיוע הבריטי ולהעמיק את תלותה במצרים ובבעלות בריטה. ספק רב, אם מצרים התכוונה ברצינות באותה עת לקבל על עצמה התחייבויות כספיות כה גדולות.

מכל מקום האפקט התעמולתי של ההצעה עשה את שלו. הממשלה הירדנית הגיבה באורח סתמי למדי בחיוב, אולם לא ניאותה לוותר על הסיוע הבריטי ולראות בהצעה המצרית תחליף מלא. הלחץ המצרי על ירדן גבר, והפעם כוונו חצי התעמולה נגד כפיפותן של "הלגיון הערבי" לפיקוד בריטי. תעמולה זו הסתייעה, כמובן, במאוויהם הגלויים של קציני "הלגיון" הערביים, אשר תבעו להדיח את הגנרל גלאב וחבר עוזריו הבריטיים. ואכן ב-1 במרץ 1956 הודח הגנרל הבריטי גלאב מפיקודו של "הלגיון-הערבי" ביחד עם כמה תריסרי קצינים בריטיים אחרים. כל עמדות המפתח נמסרו לקצינים ערביים, וראדי ענאב מונה לרמטכ"ל הירדני. מספר קצינים בריטיים הושאר ב"לגיון" בתפקידי ייעוץ והדרכה בלבד, והשפה הערבית הפכה ללשון הרשמית בפיקוד "הלגיון". אמנם סמיר אר-רפאעי ניסה לשכך את הזעם הבריטי בהצהירו, כי סילוקיו של גלאב אינם מבשרים את ביטול ההסכם הבריטי-ירדני או ויתור על הסיוע הכלכלי הבריטי. במסגרת תהליך ההתנתקות ההדרגתית של ירדן מתלותה הצבאית בבריטניה נערכו ביקורי גומלין של חוסיין בדמשק ושל שוכרי אל-קוותלי, נשיא סוריה, בעמאן. לאחר מכן נחתמו הסכמי תיאום צבאיים בין ירדן לסוריה (יוני 1956). כן חודשה ברית הידידות העיראקית-ירדנית משנת 1947 ל-5 שנים נוספות. שיתוף הפעולה הצבאי עם סוריה ועיראק נועד, בראש ובראשונה, לחזק את מעמד הממלכה נגד ישראל. הבריטים עשו ניסיונות נואשים להציל את מעמדם בירדן. משרד החוץ הלונדוני הזעיק לעמאן את שגרירו לשעבר בירדן, סר אלק קירקרייד, שהיה בשעתו יד ימינו של המלך עבדאללה. קירקרייד נועד פעמיים עם חוסיין וראש ממשלתו, אולם מאמצי התיווך שלו עלו, כנראה, בתוהו.

ב-20 במאי 1956 התפטרה ממשלת סמיר אר-רפאעי. ראש הממשלה המתפטר טען, כי הסיבה הישירה להסתלקותו הייתה עמדתו כלפי דיוני הוועדה המדינית של "הליגה הערבית" בדמשק בעניין אלג'יריה, אשר החלטותיה לא השביעו את רצונו של המלך חוסיין. הסיבה הבלתי-ישירה להתפטרות נבעה מהתערבות המלך בכל ענייני השלטון, תוך חריגה מסמכויותיו, וכן צורת הדחתו של גלאב-פחה וביטול האיסור על כינוס הוועידה למען אלג'יריה בירושלים העתיקה. לפי גרסא אחרת נגרמה ההתפטרות כתוצאה מלחץ שהופעל על ידי קבוצת "הקצינים החופשיים", בראשות עלי אבו-נוואר, אשר ראו באר-רפאעי גורם פרו-בריטי. מכל מקום, יומיים לאחר ההתפטרות כונן שוב סעיד אל מופתי ממשלה, כשפוזי אל-מולקי מכהן כסגנו, כשר החוץ וכשר החינוך. 5 מחברי הממשלה החדשה השתתפו בממשלתו הקודמת של אל-מופתי. מייד לאחר מכן מונה עלי אבו-נוואר, ראש סיעת "הקצינים החופשיים" הפרו-מצרית, לרמטכ"ל, ושם "הלגיון הערבי" הוחלף ל"צבא הערבי הירדני", תוך השוואת הדרגות והתאמתן לתקן הצבאי הסורי.

עליית החוגים הלאומיים והפרו-מצריים לשלטון (אוקטובר 1956)

ב-26 ביוני 1956, שעות ספורות לפני עריכת הצבעת האמון בממשלה החדשה, פוזר בית הנבחרים. כתוצאה מכך הגישה ממשלת אל-מופתי בשלהי אותו חודש את התפטרותה,

ואבראהים האשם הוזעק פעם שנייה להרכיב ממשלת מעבר שתפקח על הבחירות. תיקי החוץ והמשפטים בממשלת מעבר זו הופקדו בידי הפלסטינאי עוני עבד אל-האדי. מועד הבחירות נקבע לאוקטובר 1956. תקופת שלטונה של ממשלת המעבר הצטיינה בתקריות גבול מרובות עם ישראל ופעולות תגמול ישראליות. באוגוסט 1956 נחתם בדמשק הסכם לאיחוד כלכלי בין סוריה וירדן, וכן נערכו ביקורי גומלין של קצינים בדרגים בכירים לשם הידוק התיאום הצבאי הסורי-ירדני. גם עיראק החרתה החזיקה אחרי סוריה והציעה את הידוק שיתוף הפעולה הצבאי עם ירדן ע"י איחוד הפיקוד הצבאי. אולם עיראק היתנתה את הסיוע ל"אחותה" בהדחתו של הרמטכ"ל הפרו-מצרי, אבו-נוואר, ובהחלפתו בסגנו, עלי אל-חיארי. חוסיין עצמו העדיף את סיועה הצבאי של עיראק על הסיוע הסורי, והכריז כי פנייתו לעזרת עיראק באה עקב טרדותיה של מצרים בבעיית הסואץ.

ב-20 באוקטובר 1956 נערכו, כמתוכנן, הבחירות לפרלמנט הירדני. היו אלה הבחירות הראשונות בירדן שנערכו על בסיס מפלגתי. "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" זכתה ב-12 צירים, בעוד שמנהיגה-סוליימאן אנ-נאבולסי נכשל. הקומוניסטים זכו ב-3 צירים, מפלגת "אל-בעת" ב-2, "האחים המוסלמים" ב-4, וסיעות המרכז והבלתי תלויים – 18 (לעומת 36 בבית הקודם). הבחירות התנהלו בשקט ואחוז המצביעים לא עלה על 60%. בבחירות לא השתתפו אנשי הצבא והמשטרה. בסיכום הבחירות הסתבר, כי היה זה ניצחון לתומכי מצרים וסוריה, וכן בלטה עובדת ניצחונם של הקומוניסטים על מפלגת "אל-בעת" הירדנית. תוצאות הבחירות העמידו את המלך חוסיין בפני הברירה בין הליכה בצמוד למדיניות המצרית-הנויטראליסטית, שסופה – הקמת רפובליקה בירדן, לבין הליכה בתלם המדיניות העיראקית, שסופה – סיפוח ירדן לעיראק. כבר בהצבעה הראשונה שנערכה ב-25 באוקטובר 1956, במושב הראשון של הפרלמנט, התפלג הבית לתומכי "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" (מפלגת אנ-נאבולסי) ולתומכי "המפלגה התחוקתית" ו"הבלתי תלויים" הפרו-מערביים. המלך חוסיין הטיל את תפקיד הרכבת הממשלה על סוליימאן אנ-נאבולסי, ובכך נפתח דף חדש בתולדותיה של ירדן, שכן זו הפעם הראשונה עלתה לשלטון קואליציה לאומית בעלת מגמות שמאליות ואוריינטציה פרו-מצרית מובהקת. אנ-נאבולסי נטל את תיקי ראש הממשלה ומשרד החוץ. חבר מפלגתו, עבד אל-חלים אנ-נמר קיבל את תיקי ההגנה והפנים. עבדאללה אר-רמאווי, מנהיג "אל-בעת", מונה כשר המדינה לענייני חוץ, והקומוניסט (מנהיג "החזית הלאומית"), עבד אל-קאדר אצ-סאלח, קיבל את תיק החקלאות. כן מונו שלושה שרים מקרב "הבלתי תלויים" לתפקידים ממשלתיים בעלי חשיבות משנית.

הייתה זו הפעם הראשונה בירדן שמנהיג מפלגתי הרכיב קואליציה ממשלתית, וששר קומוניסטי השתתף בממשלה. יתר על כן, הייתה זו גם הפעם הראשונה בתולדות הממלכה שהגה השלטון עבר לידי החוגים הלאומיים, השמאליים והפרו-מצריים. עלייתם של החוגים הלאומיים – שמאליים לשלטון (29.10) באה בעת ובעונה אחת עם הצנחתם של הכוחות הישראליים בסיני, ופתיחת מלחמת-המנע של ישראל נגד מצרים. לפיכך נתאחרה מסירת ההודעה הממשלתית על מצעה הפרוגרמטי. רק ב-27 בנובמבר פורסם מצע זה שהצביע על הקווים המדיניים הבאים: השתתת מדיניות הממשלה על אידיאולוגיה של שחרור לאומי ושיתוף פעולה עם מדינות ערב המשוחררות; דבקות בהסכמים הצבאיים הירדניים עם מצרים וסוריה וחתירה לקראת איחוד פדראלי עם שתי המדינות הלו כגרעין לאחדות ערבית כוללת; החלפת הסיוע הבריטי בסיוע הערבי ומתן תמיכה במאבקה של אלג'יריה לעצמאותה; שלילת קיומה של ישראל ועמידה על זכויות הפליטים הפלסטינאים לחזור לארץ-ישראל – מולדתם; קשירת יחסים עם ברית המועצות מחד גיסא, וחתירה לביטול החוזה עם בריטניה, מאידך גיסא; שלילת הבריתות הזרות ובכללן "ברית-בגדאד"; במדיניות הפנים קבע המצע הממשלתי את ביטול תקנות החירום, תיקון חוקי ההגנה, חוקי הבחירות, המפלגות והפרסומים הממשלתיים והציבוריים, וכן תיקונים בשיטת הפיקוח על הבדווים; כן דגל המצע בגיוס חובה ובחימושו החדש של הצבא.

תוצאותיו של "המערב החדש" בממשלת ירדן ניכרו מיני ובי בכל שטחי החיים. אחת מהכרזותיו הראשונות של אנ-נאבולסי נגעה לישראל בקבעה, כי רק השמדת מדינת היהודים תביא לכלל שלום במזרח התיכון. עוד לפני עליית ממשלת אנ-נאבולסי לשלטון נערכו, כזכור, מגעים בין עיראק לירדן בדבר אפשרות כניסתן של יחידות עיראקיות לממלכה, בהתאם לחוזה הידידות הדו-צדדי. המגעים נמשכו בעצתיים ונכנסו למבוי סתום לאחר עלותו של אנ-נאבולסי. העיראקים הסתייגו תחילה מהחניית כוחותיהם בגדה המערבית. כמו כן התנגדו להכפפת כוחותיהם לפיקודו של המטכ"ל הירדני. אבו-נוואר, אשר טען, כי אם תחנינה יחידות עיראקיות בירדן, יהיה עליהן לקבל את מרותו של המטכ"ל הירדני, הכפוף, לכשעצמו, לפיקוד המצרי. בסופו של דבר, נמנעה כניסתם של העיראקים לירדן, וכוחותיהם הוצבו רק ליד הגבול העיראקי-ירדני. בעוד ממשלת ירדן מאתרת ומטשטשת את בעיית הסיוע הצבאי העיראקי, החליט בית הנבחרים הירדני, בנובמבר 1956, לאשר את המלצת ועדת החוץ שלו בדבר ביטול החוזה הבריטי-ירדני. כן אישרה מליאת הבית את עניין קשירת היחסים הדיפלומטים עם ברית המועצות וסין. בתחום מדיניות הפנים התירה הממשלה את פרסומיה התקינים של "החזית הלאומית" (המפלגה הקומוניסטית) ושיחררה את העסקן הקומוניסטי, פואד נאצר, ממעצרו. כן נערכו טיהורים נרחבים במנגנון הממשלתי, והסמכות למינוי פקידים והעלאתם הועברה מנציבות המנגנון ישירות לממשלה.

תחילת שנת 1957 עמדה בסימן של האצת קצב ההתקרבות בין ירדן לבין סוריה ומצרים מחד גיסא, והחמרת היחסים עם עיראק ובריטניה מאידך גיסא. בפרוס שנה זו התגלו גם החיכוכים הראשונים בין המלך לבין ראש ממשלתו, אשר שיקפו חילוקי דעות עקרוניים: בשלהי ינואר 1957 שיגר חוסיין אגרת לאנ-נאבולסי ובה תבע מהממשלה לפעול בתוקף נגד החדירה הקומוניסטית לירדן, אשר – לדבריו – הסוותה עצמה במעטה לאומי. בעקבות פרסום האיגרת פרץ משבר ממשלתי ראשון, ומנהיג "אל-בעת", השר עבדאללה אר-רמאווי, הגיש את התפטרותו, שלא התקבלה ע"י ראש הממשלה. הממשלה מצידה הודיעה על התנגדותה לצעדי המלך והמשטרה, שפעלה בהשראתו, נגד הקומוניסטים. לאחר פרסום האיגרת המלכותית נאסר על הדפסת היומון הקומוניסטי וכן הוחרמו כתבי עת שמאלניים אחרים. צעדיו של המלך התקבלו בברכה ע"י "האחים המוסלמים", שכן חוסיין שלל מנקודת מבט לאומית, כביכול, את האידיאולוגיה הקומוניסטית ונימק את שלילתו בניגודה העקרונית לדת האסלאם. בפברואר ובמרץ 1957 יצאו בפומבי אנ-נאבולסי ואר-רמאווי נגד הבלטת הסכנה הקומוניסטית המדומה והצהירו, כי הסכנות האמיתיות הנשקפות לירדן הן מהאימפריאליזם ומישראל.

בינתיים פעלה הממשלה ללא לאות להגשמת מצעה בתחום מדיניות החוץ: בפרוס פברואר נפתחו בעמאן השיחות לביטולו של החוזה הבריטי-ירדני משנת 1948. ב-13 במרץ 1957 נחתם סופית פרוטוקול בדבר ביטול החוזה הנ"ל. הוסכם, כי הכוחות הבריטיים יפנו את הממלכה תוך חצי שנה וירדן תשלם לבריטניה 4.5 מיליון ליש"ט תמורת המתקנים והנשק שיועברו לידיה. למחרת אישר הפרלמנט הירדני פה אחד את ביטול החוזה, וכן אישרו המלך חוסיין. בריטניה הודיעה רשמית בתחילת מרץ על הפסקת הסיוע לירדן, אם כי שר ההגנה הבריטי הוסיף, כי ביטול החוזה לא יביא לכלל הפסקת כל הסיוע הכלכלי לממלכה. ביטול ההסכם הבריטי-ירדני נעשה רק לאחר שהוכשרה הקרקע לכך ע"י חתימת הסכם הסיוע הערבי, עוד קודם לכן, ב-19 בינואר 1957. הסכם הסיוע הכספי, נחתם בקהיר בין ירדן, מצרים, סוריה וסעודיה וכונה "הסכם הסולידאריות הערבית". לפיו- התחייבו מדינות הגוש המצרי להגיש לירדן סיוע בסך 12.5 מיליון לירות מצריות בממון או בנשק וצידוד עבור הכוחות המזוינים הירדניים, במקום הסיוע הצבאי הבריטי. הסיוע התחלק שווה בשווה בין מצרים וסעודיה (5 מיליון לירות מצריות כ"א) ותוספת בת 2.5 מיליון לירות מצד סוריה. תוקף ההסכם נקבע ל-10 שנים עם אפשרות לחידוש אוטומטי. כן הצטרפה ירדן להסכמים הצבאיים עם מדינות הגוש המצרי. במסגרת זו הוסכם על העברת יחידות סעודיות לעקבה לאחר פינוי הכוחות הבריטיים. בכך הוכשרה הזירה להצטרפותה המלאה של ירדן למחנה

הנויטראליסטי בראשותו של ג'מאל עבד אנ-נאצר. ראוי לציין, כי ראש ממשלת ירדן אף הצהיר מפורשות, כי הצעד הבא לאחר ביטול החוזה עם בריטניה יהיה החזרת ארץ-ישראל והקמת איחוד פדראלי בין מדינות ערב. ביקורים הדדיים של הרמטכ"לים הסורי והירדני וכן חילופי משלחות פרלמנטריות עם סוריה ציינו את גלישתה של ירדן למחנה הנאצריסטי. בעת ובעונה אחת האשים הגנרל אבו-נוואר את נורי אס-סעיד העיראקי בקשירת קשר לניצול מערכת סיני וסואץ על מנת להשתלט על סוריה ועל הגדה המזרחית של הירדן. מהבחינה הירדנית הוטעם, כי חוזה הידידות והאחוזה עם עיראק הוקפא עקב "המדיניות הלאומית" שנקטה ע"י ירדן. בראשית אפריל אישרה ממשלת אנ-נאבולסי את קשירת היחסים הדיפלומטיים עם ברית המועצות והחלפת הנציגים בדרג של שגרירים. כן המשיכה הממשלה בטיהור המנגנון מאמני בית המלוכה, תוך כדי העברתם לגמלאות. שני המבצעים הללו הוו אמתלא נוחה לחוסיין להכריז על פיטורי הממשלה (ב-10 באפריל 1957), ולבצע הפיכה סוערת נגד החוגים הלאומיים והשמאליים.

מהפכת הנגד של חוסיין (10 באפריל 1957)

התפנית היחידה במהלך האירועים בירדן שחלה באפריל 1957 נבעה, כנראה, ממכלול של גורמים: מסתבר, שחוסיין חש, כי ממשלת אנ-נאבולסי הרחיקה לכת, וכי עתידו של כס המלוכה נתון בסימן שאלה, שכן לא היה ספק רב, כי החוגים הלאומיים והשמאליים התכוונו, בסופו של דבר, לכונן רפובליקה שמאלנית על כידוני הצבא, במתכונת המשטר של עבד אנ-נאצר במצרים, ובתמיכת הקצינים הפרו-מצריים בצבא הירדני, בדומה לאבו-נוואר וסגנו עלי אל-ח'יארי.

קרוב לוודאי, כי כישלון של מדינות "ברית בגדאד" לצרף את ירדן למערך הפרו-מערבי מחד גיסא, והתמוטטות מעמדה של בריטניה בירדן, לאחר פיטורי גלאב-פחה וביטול החוזה הבריטי-ירדני, מאידך גיסא, הביאו את ארה"ב לנטילת היוזמה המדינית של מנת למלא את "החלל הריק", שהותירה נסיגת הבריטים מירדן. עיתוי ההתערבות האמריקאית העקיפה בירדן נבעה, כנראה, מהחלטתה של ממשלת אנ-נאבולסי לכונן יחסים דיפלומטיים עם ברית המועצות וסין העממית. על רקע זה ניתן להבין את פעילותו הענפה מאחורי הקלעים של שגרירן החדש של ארה"ב בירדן – לסטר מאלורי – אשר עמד בקשר הדוק עם ראש לשכת המלך הירדני, בהגית את-תלהוני. זה האחרון נחשב לאיש אמונו של חוסיין ולדמות החזקה בממלכה. הסכסוכים בין חוסיין לראש ממשלתו התגלעו, כזכור, בפרשת קשירת היחסים עם ברית המועצות (הערכותיהם השונות אודות הסכנה הקומוניסטית הצפויה לממלכה. באותה עת עלתה על הפרק בעיית הצטרפותה של ירדן ל"דוקטרינת אייזנהאור" וביקורו של השגריר המיוחד של הנשיא האמריקאי בירדן. בעוד שועדת החוץ של הפרלמנט הירדני המליצה לדחות את "דוקטרינת אייזנהאור" והממשלה קיבלה את המלצתה, הודיע סולימאן אנ-נאבולסי, שירדן הסכימה לבואו של השגריר האמריקאי המיוחד, ריצ'ארדס, לאחר שהתייעצה עם "מדינות ערב המשוחררות", ובהתנאת הביקור בפינוי הכוחות הישראליים מרצועת עזה ומסיני. יש לציין, כי מניותיהן של בריטניה וצרפת במזרח-התיכון היו בשפל המדרגה לאחר כישלון במערכת סואץ, ואילו ארה"ב, שגינתה את המבצע הצבאי ותרמה לכישלוננו ולהפיכתו לניצחון מדיני לג'מאל עבד אנ-נאצר, זכתה לאהדה מסוימת בקרב מדינות ערב, ובכללן מצרים. חוסיין ניצל את מעמדן המיוחד של ארה"ב באזור לאור הסתייגותן החריפה ממבצע סואץ-סיני והטעים, בניגוד לראש ממשלתו, את נכונותו לקבל סיוע וסעד מאמריקה. ואכן, הופעת הצי האמריקאי ה-6 מול חופי לבנון העניקה תימוכין מדיניים לגישתו של חוסיין, ועודדתהו לחתום על קבלתה סיוע האמריקאי בסך 10 מיליון דולר בשלהי אפריל 1957.

הדחתה של ממשלת אנ-נאבולסי ב-10 באפריל נחשבה כמו כן כמהלומה מדינית שהונחתה על ג'מאל עבד אנ-נאצר, לאחר שזכה לשרשרת של הישגים מדיניים, כשהגדול מביניהם היה, ללא ספק, נסיגתן של היחידות הבריטיות-צרפתיות מאזור הסואץ והפינוי

ההדרגתי של הכוחות הישראליים מסיני. פיטורי ממשלת אנ-נאבולסי, לפי דרישת חוסיין, תורצו ע"י המלך הירדני בסטיית הממשלה מהנחיותיו (שהוכללו באגרתו לראש הממשלה המודח) בדבר הצורך לבלום את השפעת הקומוניזם בממלכה. חוסיין אף האשים שרים וקצינים בכירים בקבלת שוחד מקורות סובייטים בסוריה, שוחד שנועד להביא את הממשלה המודחת לכלל הכרה בברית המועצות. פיטורי הממשלה נתקלו בזעם עממי ברחבי הממשלה הפגנות לטובת אנ-נאבולסי וחבריו נערכו בכל הערים הגדולות ואילו חוסיין שידר לעם והזהירו מפני שמועות שווא, המופצות ע"י אויביו, בדבר חילוקי דעות בינו לבין ראשי הצבא. כן הוטלה צנזורה על כל מברקי החוץ וכתבי העת המצריים הוחרמו.

ארבעה ימים לאחר הדחת הממשלה פרסמה לשכת החצר הודעה על גילוי קשר צבאי להפלת המלך. התנגשות דמים פרצה בבסיס הצבא בזרקא בין יחידות חיל התותחנים הנאמנות לאבו-נוואר לבין חיילים בדווים וחברי "האחים המוסלמים", אשר הציבו טנקים ומשוריינים כדי לאפשר לחוסיין להשתלט על המדינה. כישלון של היחידות הנאמנות לאבו-נוואר בתקרית זרקא (14 באפריל) הביא לבריחתו של הרמטכ"ל הירדני לסוריה ולמסירת הודעה רשמית על התפטרותו (15 באפריל). סגנו של הרמטכ"ל המודח, עלי אל-חיארי, מונה כמפקד צבאי עליון, אולם הוא כיהן בתפקידו יומיים בלבד, שכן מיד לאחר מינויו נסע לדמשק והודיע משם טלפונית על התפטרותו. ב-20 באפריל מונה חאבס אל-מג'אלי, קצין משטרה ותיק ממוצא בדווי, למלא מקום הרמטכ"ל, וימים ספורים לאחר מכן - מונה אל-מג'אלי למפקד העליון של צבא ירדן. הזעזועים המדיניים שפקדו את ירדן לא פסחו, אפוא, על הצמרת הצבאית. אבו-נוואר ואל-חיארי, שברחו לדמשק, יצאו בתחילת מאי לקהיר לשם קבלת מקלט מדיני. מאוחר יותר הצטרפו אליהם גם ראש המודיעין הירדני לשעבר, קולונל מחמוד מוסא; מנהיג "החזית הלאומית" - הקומוניסטית, עבד אר-רחמאן שקיר; מנהיג "אל-בעת" הירדני ושר לשעבר, עבדאללה אר-רמאווי, וחברו למפלגה, עבדאללה נעוואס.

ייצוב שלטונו של חוסיין בשנת 1957

לאחר הדחת ממשלת אנ-נאבולסי (ב-10 באפריל) הטיל חוסיין את מלאכת כינון הממשלה על דר' חוסיין אל-ח'אלדי, שכיהן בעבר כשר החוץ בממשלת אל-מולקי (1953) ובתפקידים מיניסטריאליים אחרים בממשלות אברהמים האשם וסמיר אר-רפאעי. אל-ח'אלדי נתקבל בקשיים עקב סירובן של שלוש מפלגות הקואליציה, שנהנו מרוב פרלמנטרי, להשתתף בממשלתו. כתוצאה מכך נועד חוסיין עם ראשי כל המפלגות והטיל ב-13 באפריל את תפקיד הרכבת הממשלה על עבד אל-חלים אנ-נמר, ממנהיגי של "המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" יחד עם אנ-נאבולסי. אנ-נמר כיהן קודם לכן כשר ההגנה והפנים בממשלה המודחת. הרכבה הקואליציוני של ממשלתו דמה לחלוטין לממשלת קודמו. אולם ממשלת אנ-נמר לא האריכה למעלה מיומיים, שכן ב-15 באפריל התגלה הקשר בצבא, שהביא לתקריות במחנה זרקא ולבריחתו של אבו-נוואר לדמשק. יחידות בדוויות וצ'רקסיות הנאמנות לחוסיין השתלטו על עמאן, והמלך פנה שנית לדר' חוסיין אל-ח'אלדי, והטיל עליו להרכיב ממשלה. הפעם הצליח אל-ח'אלדי במלאכתו. הייתה זו הפעם הראשונה שראשות הממשלה ניתנה לתושב הגדה המערבית. בממשלה זו לא שותפו צירי פלרמנט, אך לעומת זאת היא התאפיינה בהרכב אישי חזק, אשר כלל שלושה ראשי ממשלה קודמים (מופתי, מולקי, נאבולסי). אנ-נאבולסי הסכים לקבל את תיק החוץ והתחבורה, אולם מפלגתו הסתייגה מהשתתפותו בממשלה זו. הרמטכ"ל הגולה אבו-נאוור הזהיר בשידורו בתחנת "צות אל-ערב", כי מינויו של אנ-נאבולסי כשר החוץ נועד לניצול יוקרתו לשם הרדמת העם, קבלת "דוקטרינת אייזנהאור" והצטרפות ירדן ל"ברית בגדאד".

עם כינונה של ממשלת אל-ח'אלדי הודיע הנשיא אייזנהאור על נכונותה של ארצו לחוש לעזרת ירדן אם זו תותקף. כן הצהיר, כי עצמאותה ושלמותה של ירדן נחשבות לחיוניות בעיני ארה"ב. כמו כן הודה הנשיא האמריקאי, כי העברת הצי השישי לאגן המזרחי של הים התיכון באה בעקבות המשבר המדיני בירדן, בהתאם לבקשתו של כמיל שמעון, נשיא לבנון.

דא עקא, שגם ממשלת אל-ח'אלדי לא תרמה ליציבות הפנימית המיוחלת בירדן, שכן התסיסה הפנימית נמשכה. ב-24 באפריל נערכה בשכם ועידה של כ-200 נציגים מקרב מפלגות הקואליציה לשעבר, נציגי עיריות וגופים לאומיים אחרים. החלטות הועידה, שהועברו לראש הממשלה, כללו בין השאר – תביעות לשחרור כל "הקצינים החופשיים", להבטחת שלטון תחוקתי-עממי ולניהול המדיניות על בסיס נויטראלי בשיתוף עם מצרים וסוריה. מפגינים שהתגודדו בשכם תבעו את התפטרות הממשלה, טיהור מנגנון בצבא והארמון וגירושם של אנשי החצר, בהגית את-תלהוני והשריף נאצר. השביתות וההפגנות התפשטו על פני כל המדינה והסתיימו, כרגיל, בפצועים ובהרוגים. חוסיין נאלץ לשדר לעם ולהאשים את מצרים וסוריה בחתירה להפלת כס מלוכתו. כן גילה שממשלת אנ-נאבולסי והרמטכ"ל המודח, אבו-נוואר, התנגדו בשעתו להלחם בזמן מבצע סיני לצידה של מצרים, בניגוד לרצונו הוא.

הפגנות ותקריות האלימות אילצו את אל-ח'אלדי להגיש את התפטרות ממשלתו ב-24 באפריל, לאחר תשעת ימי שלטון מעורער. למחרת הרכיב אבראהים האשם, מנאמניו הותיקים של המלך עבדאללה, ממשלת חירום, זו הפעם השנייה מאז הרכבת ממשלת המעבר בשלהי שנת 1955. סמיר אר-רפאעי מונה לסגנון ולשר החוץ; וסוליימאן טוקאן הפלסטינאי הופקד על תיקי ההגנה, הבריאות והסעד. הרכב ממשלה זו היה נוח לחלוטין למלך חוסיין, שריה פעלו בהתאם לרוחו וכפו את שלטונם ביד חזקה: החל מיום היכנס הממשלה החדשה לתפקידה (25 באפריל) הוטלו תקנות חירום על הממלכה וכל המפלגות פוזרו. כן הוטל עוצר על הערים הראשיות ומושלים צבאים מונו לכל מחוזות המדינה. המושלים הצבאים פיזרו את כל ועדות ההדרכה הלאומיות והחרימו את רכושן. כן הוקמו שני בתי דין צבאיים בעמאן ובירושלים העתיקה. הפשעים במסגרת חוק המלחמה בקומוניזם הוכללו בתקנות לשעת חירום. להלן פוזרה הממשלה את 8 המועצות העירוניות העיקריות ומינתה במקומן ועדות קרואות. כן בוטלה החסינות הפרלמנטרית של הצירים הקומוניסטיים. בראשית יוני 1957 הטילה הממשלה מעצר בית על סוליימאן אנ-נאבולסי, בשעה שזרם הבורחים מקרב המדינאים והקצינים הירדנים לסוריה לא דלל. לאחר צאת הצו בדבר פירוק המפלגות עברה השליטה ברחובות עמאן לידי "האחים המוסלמים" שהופיעו כתומכי המלך חוסיין, בצוותא עם עסקני "המפלגה התחוקתית", בני השבטים הצירקסים ועסקני "המפלגה הפאן-סורית" (שנוסדה בשעתו ע"י אנטון סעאדה).

הפיכתו של המלך חוסיין בירדן, שנתמכה בעקיפין ע"י האמריקאים, הסתייעה גם ביחסים המעורערים בין מדינות ערב לבין עצמן. הגוש המצרי-סורי-סעודי, גילה סימני התפוררות עקב פרישתה של סעודיה ותמיכתו של סעוד בחוסיין. סעוד הבין, כנראה, כי הזדהותו היתרה עם משטרו של נאצר עלולה למוטט את משטרו הוא ולהפסיק את זרימתם המתמדת של רווחי הנפט לקופתו. חששותיו אלה התגלו כסבירים למדי והדוגמה הירדנית של מדיניות ממשלת אנ-נאבולסי נתנה לו חומר למחשבה על משימותיהם האמיתיות של הקצינים והמורים המצרים השוהים בארצו. המתיחות הפתאומית שצצה בין סעוד לנאצר התבטאה בגיבוש הנספח הצבאי המצרי, שהואשם בעידוד "הסעודים החופשיים" ובתכנון קשר נגד סעוד. מכל מקום, עם פרוץ המשבר בירדן פקד סעוד על יחידותיו, שחנו בירדן מאז מבצע סיני, לעמוד לפקודת חוסיין. בשלהי אפריל 1957 ביקר חוסיין אצל סעוד באר-ריאד, ובכך נפתח דף חדש ביחסיהם של בית המלוכה ההאשמי והסעודי. שני המלכים פרסמו גילוי דעת משותף, שהצביע על האירועים בירדן כעל עניין פנימי. בעיצומו של יוני 1957 החזיר סעוד לחוסיין ביקור גומלין בעמאן. חוסיין אף הודה לבן בריתו החדש על שתמך בו נגד "כוחות העריצות וההרס". משקלו של הסיוע הסעודי לירדן בעיצומו של המשבר נתון היה במחלוקת, אולם מבחינה היסטורית נודעה חשיבות להתקרבות בין ירדן לסעודיה, אשר שמה קץ ליחסי האיבה המסורתיים ששררו בין שני בתי המלוכה, מאז שנות ה-20 המוקדמות של המאה הנוכחית. באוקטובר 1957 העבירה סעודיה את התשלום האחרון של סיועה לירדן בהתאם להסכם הסיוע הערבי, שנחתם בפרוס שנת 1957. הטיית כף המאזניים

לטובתו של חוסיין התבטאה, כמובן, בהשתפרות מהירה של יחסי ממלכתו עם עיראק. עם סילוק ממשלת אנ-נאבולסי הזהירה עיראק את סוריה לבל תתערב בירדן והביעה שוב את נכונותה להפעיל את בריתה עם ירדן ולחוש לעזרת מלכה. במרוצת מאי-יוני 1957 ביקרו הזאר אל-מג'אלי והשריף נאצר בן ג'מייל בבגדאד. ביקוריהם המוקדמים הכשירו את הקרקע להופעת חוסיין בבגדאד (ב-22 ביוני), ולפרסום הצהרה משותפת עם פייסל מלך עיראק בגנות ההתערבות של מדינות ערביות בענייניהן של מדינות ערביות אחרות. בעת ובעונה אחת החליטה עיראק להעביר לירדן סכומים כספיים על חשבון מפעלי הפיתוח הירדניים (חברת האשלג ומפעלי הדשנים). גם לבנון הביעה את הזדהותה עם הפיכתו של המלך חוסיין. שתי המדינות החלו לקיים שיתוף פעולה הדוק למניעת הסתננות קומוניסטים לירדן.

מהפכת הנגד של חוסיין החמירה, כמובן, את יחסיו עם שליטי סוריה. בשלהי אפריל סגרה ירדן את גבולותיה עם סוריה, ניתקה את קשריה הטלפוניים עמה והגבילה את אפשרויות הנסיעה לדמשק. במאי נדרשה סוריה לפנות את יחידותיה מתחומי ירדן, בטענה, שהסיבות שחייבו את הצבתן חלפו. לפי גילוייו של הפיקוד הירדני הסתבר, כי הסורים היו נכונים להתערב לטובת הקואליציה של יריבי חוסיין. עקב גילוי הקשר של אבו-נוואר כיתרו יחידות סוריות מספר כפרים ירדניים וניתקום מעמאן, וכן חיבלו במרכז התקשורת הירדני לסוריה ולעיראק. כן הואשמה סוריה בהפרת ההסכם המשולש. כשהחמיר המשבר הירדני טס נשיאה של סוריה, שוכרי אל-קוותלי, לקהיר על מנת להציע לנאצר עריכת מבצע משותף נגד משטרו של חוסיין. אולם מצרים, שהייתה נתונה רובה ככולה בהערכות מדינית חדשה, העדיפה להימנע מפעולה שעשויה הייתה לסכן את עצם קיומה של ירדן. נאצר הניח, כי התמוטטותה של ירדן תביא, קרוב לוודאי, לכלל חלוקתה בין שכנותיה – עיראק, סוריה, סעודיה ואף ישראל, בעוד שמצרים לא תזכה בנתח כלשהו מהשלל הצפוי.

בשלהי מאי 1957 פינתה סוריה את יחידותיה שחנו במפרק ואשר הואשמו, כזכור, בהשתתפות עקיפה בקשר של הרמטכ"ל המודח – אבו-נוואר. התמורות בירדן הביאו עמן, במחצית השנייה של שנת 1957, להתקפות הדדיות בין דמשק ועמאן. ב-27 ביולי נפתח בירדן משפט הקשר הגדול, שהתגלה באפריל. רשימת הנאשמים כללה את עבדאללה אר-רמאווי, מנהיג "אל-בעת" הירדנית ושר לשעבר בממשלת אנ-נאבולסי, וכן 21 קצינים ירדניים, ובכללם שני הרמטכ"לים המודחים, עלי אבו-נוואר ועלי אל-ח'יארי. הקצינים הואשמו בעריכת פגישות מחתרטיות בתא "הקצינים החופשיים" שבצבא כדי לתכנן התנקשות בחיי חוסיין ולהפיל את משטרו בכוח. פעילותם, לפי כתב האישום, גברה בימיה האחרונים של ממשלת אנ-נאבולסי, שעה שיחידותיהם ערכו תמרונים על מנת לכתר את עמאן. לכשהודח אנ-נאבולסי הזהיר אבו-נוואר את המלך ותבע ממנו את החזרת הממשלה על כנה. כן ניסה להרחיק מעמאן את היחידות הבדוויות הנאמנות לחוסיין. יחידות אלה סירבו, לפי כתב האישום, לציית לפקודה והתמרדו נגד מפקדיהן הקושרים, וכן גילו לחוסיין על קיום המזימה להדחתו. באותו הקשר תיאר התובע הכללי את הרקע המדיני ששרר באוקטובר 1956, עת נערכו הבחירות המפלגתיות, אשר העלו את קואליצית אנ-נאבולסי לשלטון. לדבריו, הסתייעה המפלגה הקומוניסטית, שזכתה כזכור ב-3 צירים, במערכת של שוחד ותעמולה, ובסיוע מפלגת "אל-בעת" הסורית, ונכנסה לקואליציה שמאלית-לאומית עם מפלגתו של אנ-נאבולסי ומפלגת "אל-בעת" הירדנית של אר-רמאווי. בסיומו של המשפט הוצאו פסקי דין של מאסר בסך 15 שנה לאבו-נוואר, ח'יאר ורמאווי, שלא בפניהם. לאחר סיומו של משפט הקשר הוחמרו תקנות החירום בממלכה. במרוצת אוקטובר 1957, מונה הרמטכ"ל, חאבס אל-מג'אלי, למושל צבאי כללי. כן נמשך מסע המעצרים והטיהורים, והשריף נאצר בן ג'מייל הקים יחידה חדשה בשם "כוחות המשמר המלכותי", שנועדה להגן על בית המלוכה. בתקופה הנסקרת נעצרו גם קומוניסטים רבים ונדונו לתקופות מאסר ממושכות. בכל פעולותיו אלה זכה חוסיין לתמיכת "האחים המוסלמים" ומנהיגם עבד אר-רחמאן ח'ליפה, וכן לעידודה של מועצת חכמי הדת האסלאמית. כן בוצעו ביוזמת המלך

חילופי גברי בממשלה. השינוי הבולט ביותר התבטא בהעברתו של סוליימאן טוקאן ממשרד ההגנה ומינויו כשר החצר. בתחילת אוקטובר כונס בית הנבחרים הירדני בהעדרם של 8 צירים. חוסיין עצמו קרא, זו הפעם הראשונה את נאום הכתר, תקף את המפלגות שתכננו מזימות בסיוע גורמי חוץ, והצביע על הגירעון התקציבי שנוצר עקב הימנעותן של מצרים וסוריה מלפרוע את חלקן, בהתאם להתחייבויותיהן לפי "הסכם הסולידאריות הערבי" מינואר 1957.

בשלהי אותה שנה אישר בית הנבחרים הירדני את הסכם הסיוע עם ארה"ב. עשרת הצירים, שהצביעו נגד הסכם זה, הטעימו את תמיכתה של אמריקה בישראל. שר החוץ, סמיר אר-רפאעי, הדגיש בדברי תשובתו, כי הסכם הסיוע האמריקאי הינו כלכלי בלבד ואינו נוגע לצבא. כן הצהיר שלהסכם הנ"ל אין כל קשר עם "דוקטרינת אייזנהאור". פינוי היחידות הבריטיות מירדן הסתיים עוד לפני כן, ביולי 1957, ובסיס עקבה נמסר לירדנים. עם זאת הסכימו הבריטים לשלם לירדן את יתרת מילווה הפיתוח, לשנת 1956/7, בסך העולה על מיליון ליש"ט. בסוף השנה ערך המפקד הבריטי הכללי במזרח-התיכון ביקור נימוסין בירדן. כן הידקו הירדנים את יחסיהם הדיפלומטיים עם איראן ופקיסטן וקשרו יחסים מדיניים עם פורמוזה. בכל אותה תקופה, מאז הדחת ממשלת אנ-נאבולסי, המשיך רדיו מוסקבה בהתקפותיו החריפות על המשטר הירדן, אך עיקר המאבק המילולי מעל גלי האתר התמקד בין תחנת השידור הירדנית לבין רדיו דמשק. בעוד עמאן התקיפה את סוריה על השתעבדותה לקומוניזם, וקראה ללאומנים הסוריים לפרוק את עול חבורת הקצינים השמאליים, התקיפה דמשק את ירדן על השתעבדותה לארה"ב, והאשימה אותה בניסיון לנהל שיחות שלום עם ישראל. בסיומה של שנת 1957 נראה היה, כי חוסיין ומקורביו הצליחו להשתלט על הממלכה ולדכא ביד חזקה את ניסיונות המרי. כן גם הצליחו לשוות לשלטונם הדיקטטורי-למחצה צורה פרלמנטרית כלשהי, בבחרם ממלאי-מקום לצירים שנאסרו או שברחו.

ירדן נוכח איחוד קע"ם: הקמת "האיחוד הערבי" והתמוטטותו⁴

כניסתה של שנת 1958 הייתה הרת אסון לממלכה הירדנית המעורערת. בינואר הילכו שמועות עקשניות על ניהול מו"מ מצרי-סורי לאיחוד פדרטיבי. בפברואר נחתם הסכם אל איחודן המלא של מצרים וסוריה במסגרת קע"ם. האיחוד, שעורר בהלה בחוגי השלטון בעיראק בגלל היווצרות הגבול המשותף עם קע"ם, הפך לסכנה ישירה לעצם קיומה של ירדן, שכן מעתה הפכה הממלכה למבודדת עקב כיתורה ע"י שתי זרועותיה של קע"ם, אשר לא הסתירה כלל ועיקר את מאווייה לחיסול הממלכה הירדנית. למזלו של חוסיין חצץ הגבול הישראלי בינו לבין "החבל המצרי" של קע"ם. עם זאת לא ניתן היה לצפות לעזרה של ממש מצד סעודיה. באורח טבעי, אפוא, הטיל חוסיין את יהבו על "אחותו ההאשמית", כלומר על עיראק.

ב-11 בפברואר 1958 הגיע המלך העיראקי פייסל ה-II לעמאן, בלוויית פמליה נכבדה של שרים והרמטכ"ל. למחרת היום נפתחו שיחות בין ירדן לעיראק, כשאת הצד הירדני ייצגו חוסיין, ראש ממשלתו אברהמים האשם, סגנו ושר החוץ סמיר אר-רפאעי, שר החצר סוליימאן טוקאן, הרמטכ"ל חאבס אל-מג'אלי, ועוד שרים אחרים. להלן הצטרפו לדיונים יורש העצר העיראקי, האמיר עבד אל-אללה, וראש הממשלה לשעבר תופיק אס-סווידי. ב-14 בפברואר חתמו המלכים על הסכם לאיחוד מדינותיהם, שהוכתר להלן בשם "האיחוד הערבי". פייסל נקבע כראש האיחוד, וחוסיין- כסגנו. האיחוד נשאר פתוח להצטרפותן של מדינות ערביות אחרות. לפי ההסכם נקבע, כי שני המלכים ישמרו על כתריותם כשם שהמדינות תשמורנה על ריבונותן. המסגרת החוקית נראתה, אפוא, כקונפדרציה רופפת בהשוואה למיזוגן המלא של מצרים וסוריה. הוחלט שהאיחוד יקיף את מדיניות החוץ

⁴ על גלגולי "האיחוד הערבי" מהבחינה העיראקית – עיין לעיל בפרק על עיראק, בסעיף: ההתרחשויות המדיניות עד להפיכת קאסם.

והייצוג הדיפלומטי, הצבא ותחומי הכלכלה והחינוך. נקבע שמושב ממשלת האיחוד יוחלף לסירוגין בין עמאן לבגדאד מידי כל מחצית השנה. כן נקבעה רשות מחוקקת שתיבחר, שווה בשווה, מקרב חברי הפרלמנטים של שתי המדינות. בשלב השני של השיחות הגיעה משלחת ירדנית לבגדאד, בפרוס חודש מרץ, לשם ניסוח חוקת האיחוד. בשלהי אותו חודש אישרו חוסיין ופייסל את החוקה, כשם שאישרו לפני כן את הסכם האיחוד (17-18 בפברואר).

הסכם האיחוד עורר תקריות חמורות הן בעיראק והן בירדן. בירדן קראו צירים לאומיים, קצינים ומורים להצטרפות המדינה לקע"ם. מוקד המתיחות הפנימית שרר, כרגיל בשכם, מקום שם נעצרו עשרות עסקנים לאחר שכוחות צבא ירדניים כיתרו את העיר. הצעדים הראשונים לביצוע "האיחוד הערבי" התבטאו בהזדהות תחנות השידור הירדניות והעיראקיות בשם "תחנות האיחוד הערבי", ובביטול השגרירויות של המדינות המתאחדות בעמאן ובבגדאד.

בשלב הבא ניסו ירדן ועיראק ללחוץ על סעודיה להצטרף לאיחוד. בשלהי יוני 1958 יצאה משלחת ירדנית-עיראקית מעורבת לאר-ריאד' לשם ניהול שיחות עם המלך סעוד. הירדנים יוצגו ע"י סגן ראש ממשלתם, סמיר אר-רפאעי, וראש לשכת המלך, בהגית את-תלהוני, ואליהם הצטרף שר החוץ העיראקי, ברהאן אד-דין באש-אעיאן. את המשלחת קידם גילוי דעת סעודי רשמי, שהביא את איחולי המלך סעוד ל"איחוד הערבי". אולם מבחינה מעשית, מנע סעוד מלצרף את ממלכתו לאיחוד ההאשמי. מספר מדינות באזור, וביניהן לבנון ותורכיה, הזדרזו להכיר ב"איחוד הערבי". ראשי קע"ם שיגרו ברכות אישיות ואילו פקיסטן ותוניסיה קידמו בברכה את האיחוד. תגובתן של ארה"ב ובריטניה הייתה ידידותית אך מאופקת עקב אופיו הבהול של האיחוד, שנעשה ללא הכנה מספקת וכתגובה אימפולסיבית-מתגוננת להקמת קע"ם.

ב-18 במאי התפטרה ממשלת האשם בעקבות הקמת "האיחוד הערבי". סמיר אר-רפאעי כונן ממשלה חדשה בשיתוף מדינאים מדרג משני. בית הנבחרים אישר צו המאשר תיקונים בחוקה הירדנית במגמת התאמתה לחוקת "האיחוד". כן מסר אר-רפאעי חוק על חנינה כללית ועל שיחרור מאות עצורים במרוצת חודש אפריל.

ב-19 במאי אישר המלך פייסל, ראש "האיחוד הערבי" את הרכב ממשלת "האיחוד". נורי אס-סעיד מונה לראש הממשלה ואבראהים האשם הירדני נקבע כסגנו. ברשימת השרים נמצאו גם הירדנים הבאים: ח'לוצי אל-ח'יירי (כשר החוץ) וסוליימאן טוקאן (כשר ההגנה), ובס"ה-3 שרים בממשלה המאוחדת בת 7 השרים. להלן נבחרו 20 החברים הירדניים למועצת האיחוד, ומתוכם מינה חוסיין אישית את סעיד אל-מופתי, אבראהים האשם, הזאע אל-מג'אלי, סוליימאן טוקאן, עוני עבד אל-האדי ועמר מטר- כולם מנאמני ביתה מלוכה. שאר חברי המועצה נבחרו, בהתאם לחוקת האיחוד, ע"י הפרלמנט הירדני. בשלהי מאי 1958 הושבע המלך פייסל ופתח את המושב הראשון של מועצת "האיחוד הערבי" בעמאן. סעיד אל-מופתי הירדני נבחר פה אחד כיו"ר מועצת האיחוד, בעוד שהזאע אל-מג'אלי נקבע כיו"ר ועדת החוץ של המועצה. באותו חודש אוחדו שני הצבאות תחת השם "הצבא הערבי". רפיק עארף העיראקי התמנה לרמטכ"ל וחאבס אל-מג'אלי נקבע כסגנו.

במרוצת החודשים מאי-יוני הכירו ב"איחוד הערבי" גם ארה"ב, בריטניה, הודו, תוניסיה, חבש ואינדונזיה וכן פקיסטן ואיראן, החברות ב"ברית בגדאד". ראש ממשלת "האיחוד" – נורי אס-סעיד – ריכז עתה את מירב מאמציו לצרף את כוויית העשירה לאיחוד על מנת לפתור את גירעונותיה התקציביים של ירדן. במסגרת מאמצים אלה הזדרז, עוד קודם לכן, אבראהים האשם להיוועד בבגדאד עם שייח' עבדאללה אצ-צבאח מכוויית על מנת לשכנעו בצורך החיוני שבחיזוק "קשרי הידידות" בין כוויית וירדן. בשלהי יוני הגיע נורי אס-סעיד ללונדון, לשם ניהול שיחות על המשבר בלבנון ועל יחסי "האיחוד הערבי" עם בריטניה. כוויית, כמוה כסעודיה, לא הזדרזה להצטרף לאיחוד ההאשמי. סעודיה אף פינתה במרוצת מאי את יחידותיה שחנו בירדן, תוך הבעת תודה מצידו של המלך חוסיין. ואכן, "האיחוד הערבי", שהוקם בחיפזון מאולץ, הוכח כעומד על כרעי תרנגולת. משבוצעה הפיכתו של

הגנרל קאסם בעיראק, בבוקרו של ה-14 ביולי, התמוטט "האיחוד הערבי" כהרף עין. למחרת ההפיכה העיראקית הודיעו שליטיה החדשים של בגדאד על פרישת הרפובליקה העיראקית מהאיחוד, ועל ביטולם של כל החוקים וההתחייבויות הקשורים בו. ההפיכה העיראקית הנחיתה מהלומת אדירים לשלטונו של חוסיין, שכן עם התבססותם של קאסם וחבריו בשלטון, הפך ממשלו של חוסיין תלוי על בלימה.

אמנם, בהגיע הידיעות הראשונות על ההפיכה בעיראק מינה חוסיין את עצמו כראש "האיחוד הערבי" וכמפקדו העליון, ואף הצהיר כי צבאו עומד לעלות על בגדאד ולהחזיר את הסדר על כנו, אולם כבר ב-1 באוגוסט נאלץ חוסיין להכיר בעובדות המוגמרות שבעיראק, ולהודיע רשמית על ביטול האיחוד. כן צווה להקפיא את נכסי עיראק בירדן. עם התחוללות ההפיכה בעיראק נאסרו כל המנהיגים הירדניים ששהו בבגדאד. אבראהים האשם וסולימאן טוקאן נרצחו ע"י ההמון המשתולל, בעוד שחילוצי אל-חיירי, אשר נפצע קשה, וסגן הרמטכ"ל הירדני, סאדק אש-שרע, גורשו מעיראק לירדן בשלהי אוגוסט 1958, שבועות מספר לאחר שחוסיין הודיע על ביטול האיחוד.

התמוטטות השלטון המלוכני בעיראק, רציחתם של אנשי בית המלוכה ונורי אס-סעיד, ערערו כליל את בטחונו של חוסיין, שכן המלך הירדני נחפז להזעיק כוחות צבא מוטסים בריטיים. 3000 הצנחנים הבריטים הוטסו מבסיסם בקפריסין מעל שמי ישראל, בהסכמתה הפסיבית של זו האחרונה, לנקודות מפתח בירדן. בעת ובעונה אחת נחתו נחתים אמריקאיים בחופי לבנון.⁵ העילה הרשמית לבקשת הסיוע הצבאי הבריטי הייתה סיכולן של ההכנות להפיכה בירדן בהשראת קע"ם. הצנחנים הבריטיים שהו בירדן למעלה מ-4 חודשים והו ערובה כלשהי להבטחת שלטונו של חוסיין. בתחילת נובמבר הסתיים פינויים של הצנחנים הבריטיים דרך נמל עקבה.

בעקבות פירוק "האיחוד הערבי" חלו שינויים בממשלה, במנגנונה ובבתי הנבחרים. הזאע אל-מג'אלי חזר והתמנה כשר החצר במקומו של פוזי אל-מולקי. כן הוחלפו מספר שרים, ובראשית יולי פורסם צו בדבר הגדלת מספר צירי הבית התחתון מ-40 ל-50. כן הוגדל מספר הסנטורים ל-25 (מקודם -20), וסעיד אל-מופתי מונה ליו"ר הסנט. בית הנבחרים חזר ואישר את החוקה הירדנית המקורית, תוך ביטול השינויים שהוכנסו בה. בתחום הביטחון הפנימי נפנו השלטונות הירדניים לפעולות מרחיקות לכת. שוב נפתחו מבצעי טיהור מקיפים בשורות הצבא והמנגנון המפלגתי. כמו כן פורסם צו המטיל פסק דין מוות על כל מתנקש במלך או המתנכל למשטר הקיים. במרוצת אוגוסט 1958 נדונו למוות 13 איש בעוון ניסיון להפיכה, ושני נאשמים אחרים נכלאו למאסר עולם. כן נידונו חבלנים לבנוניים, שהיו קשורים, כנראה, עם צאיד סלאם, ראש האופוזיציה בלבנון. עונשי מאסר הוטלו, בין השאר, על מספר ארמנים שהואשמו בקומוניזם. לעומת זאת ביטלה הממשלה את הצנזורה על כתבותיהם של עיתוני חוץ.

פעילות המעצמות והתערבות האו"ם

קצב האירועים הסוער במזרח התיכון בכלל, ובירדן, לבנון ועיראק בפרט, הביא לפעילות מדינית אינטנסיבית במישור הבינלאומי. בעיצומו של יולי 1958 זומנה ישיבת חירום של מועצת הביטחון, אשר דנה במשבר שפרץ במזרח התיכון כתוצאה מההפיכה בעיראק (14.7), נחיתת האמריקאים בלבנון (15.7) ומשלוח הצנחנים הבריטיים לירדן (17.7). הוגשו שלוש הצעות החלטה – אמריקאית, רוסית ושבדית – ונציגי קע"ם, לבנון וירדן הוזמנו להשתתף בישיבה. שני הנציגים האחרונים התקיפו את קע"ם והאשימוה בחתרנות. שלוש הצעות החלטה הועלו להצבעה וכולן נדחו. כן דחו הסובייטים הצעת פשרה יפנית. ב-16 ביולי הגיע רוברט מרפי, סגן שר החוץ האמריקאי, לסיור במזרח התיכון. מרפי נפגש עם מנהיגי לבנון ועם הלך חוסיין. כן נפגש בירושלים עם ראש ממשלת ישראל, בן-גוריון. בהמשך סיורו נועד

⁵ עיין לעיל בפרק על לבנון, בסעיף הנחיתה האמריקאית וחיסול המשבר בלבנון

מרפי, בתחילת אוגוסט, עם הגנרל קאסם בבגדאד, ולהלן נפגש בקהיר עם נאצר. עם תום ביקורו דן מרפי עם שר החוץ הבריטי על מסקנותיו וחזר לארה"ב תוך פירסום הצהרות מרגיעות.

בעת ובעונה אחת נערכו חילופי איגרות בין ראשי המעצמות הגדולות. ב-19 ביולי שיגר ראש ממשלת ברית המועצות, חרושצ'וב, איגרות בשאלת המזרח התיכון לאייזנהאור ולראשי ממשלות בריטניה, צרפת והודו. חרושצ'וב הציע כינוס ועידת פסגה מחומשת בז'נבה לשם נקיטת אמצעים דחופים לסיום ההתנגשויות במזרח התיכון. בתשובתו דחה אייזנהאור את ההצעה לכנס ועידת פסגה מחוץ למועצת הביטחון. דה-גול הציע, לעומת זאת, לכנס ועידה במסגרת מועצת הביטחון ולשתף בה גם מדינות מזרח-תיכוניות, כתורכיה, כאיראן וכישראל, וכן מדינות ערביות אחרות הנוגעות בדבר. בתחילת אוגוסט חזר בו חרושצ'וב מהסכמתו הקודמת לכינוס ועידת פסגה במסגרת מועצת הביטחון, ותבע דיון חירום במליאה הכללית של האו"ם. מזכיר האו"ם, דג האמרשלד, העלה תוכנית מקיפה להפגת המתיחות במזרח התיכון, שהסתכמה ב-5 סעיפים ראשיים: א) הרחבת צוות המשקיפים בלבנון; ב) חיזוקה של ירדן וחיזוק מנגנון הפיקוח על הסכמי שביתת הנשק; ג) אישור מחודש ע"י מדינות ערב את עקרונות "הליגה הערבית", המתייחסים לכיבוד ריבונותן של כל חברות "הליגה" ולהימנעות מהתערבות הדדית בענייני פנים; ד) מתן סיוע כלכלי וטכני למזרח התיכון באמצעות האו"ם; ה) גילוי יחס של כבוד והבנה "לבעיותיהן ולשאיפותיהן של המדינות הערביות". ב-13 באוגוסט הציע אייזנהאור לפני העצרת תוכנית אמריקאית, שתאמה ברוחה ובקוויה הכלליים להצעת האמרשלד. הנשיא האמריקאי הטעים את הצורך בנקיטת צעדים מיוחדים ע"י האו"ם לשמירה על השלום בירדן ולהפסקת ההסתה ההדדית המסכנת את הביטחון באזור. כן הציע את הפסקת מירוץ החימוש, הקמת כוח שלום מטעם האו"ם והפעלת מוסד מיוחד "לפיתוח האזור הערבי". הצעותיו של אייזנהאור נתקלו בתעמולת נגד מצרית, שהסתייעה בהתנגדות סובייטית. אולם הנציג הסובייטי הסכים לעיין בהצעותיו הכלכליות של אייזנהאור לאחר פינויים של האמריקאים מלבנון והבריטים מירדן. בעוד שהדיונים בעצרת הכללית גלשו להתקפות סרק הדדיות, התקיימה פגישת פתע בין המישלחות הערביות באו"ם, ובה הוחלט פה אחד להגיש לעצרת האו"ם הצעת החלטה משותפת. למחרת, ב-21 באוגוסט, אישרה העצרת פה אחד (כולל ישראל) את ההצעה הערבית המשותפת, אשר הטילה על מזכיר האו"ם את התפקיד להבטיח את שלמותן ועצמאותן של מדינות המזרח התיכון. כן תבעה ההחלטה מהאמרשלד "לדאוג במהירות, ובהתייעצות עם הממשלות הנוגעות בדבר, לעריכת סידורים מעשיים, שיסייעו לקיום העקרונות והמטרות של מגילת האו"ם לגבי לבנון וירדן, ויאפשרו את יציאת הכוחות הזרים משתי המדינות בהקדם". ההצעה הטילה על מזכיר האו"ם להסתמך בבצוע "הסידורים המעשיים" על חוקת "הליגה הערבית" בדבר הכיבוד ההדדי של הריבונות.

קבלת ההצעה הערבית המשותפת באו"ם שיקפה מכלול של גורמים, והעניקה, למעשה, ארכה נוספת למשטרו של חוסיין. נאצר לא אבה בשלב זה להסתבך בענייני ירדן מפאת החשש מפני חלוקתה בין שכנותיה. ישראל הייתה מעוניינת בשמירת "הסטטוס-קוו" בירדן, ובהתאם לכך איפשרה את העברתם של הצנחנים הבריטיים מעל שטחיה, מקפריסין לעמאן.

ב-27 באוגוסט 1958 פתח האמרשלד את סיורו במזרח התיכון בעמאן, בדיונו עם המלך חוסיין ושריו על האמצעים לייצוב המצב הפנימי בירדן. הוסכם בין שני הצדדים להמנע מהצבת כוח בינלאומי או משקיפי או"ם בגבולות ירדן. מעמאן המשיך האמרשלד לביירות ודן עם שליטי לבנון על פינוי הנחתים האמריקאים. הלבנונים תבעו את הבטחת נוכחותו של האו"ם במדינתם לפני פינוי היחידות האמריקאיות. בשלהי ספטמבר דיווח האמרשלד לעצרת הכללית על תוצאות ביקורו במזרח התיכון. ככל שנגעו הדברים לירדן, הודיע מזכיר האו"ם כי הוסכם שנציגות האו"ם, שתפקד על שמירת עקרונות אי-ההתערבות תימצא בירדן עצמה. הוא הוסיף, שממשלות קע"ם ועיראק סירבו למלא את בקשתה של ירדן בדבר הצבת נציגי האו"ם במדינות ערב האחרות. כן סיכם כי טרם הגיעה השעה לכוון מוסד כלכלי

למזרח-התיכון בהתאם להצעתו של אייזנהאור. האמרשלד הביא לפני העצרת את נכונותו של ארה"ב ובריטניה לפינוי כוחותיהן מלבנון ומירדן בתנאי שהמצב באזור יאפשר זאת. כהכנה לפינוי היחידות האמריקאיות מלבנון הגיע לביירות (וויליאם ראונטרי, עוזר שר החוץ האמריקאי לענייני המזה"ת, בפרוס דצמבר 1958. להלן המשיך ראונטרי במסעו לעמאן ולקאהיר, והתקבל שם בברכה מסוייגת. מקהיר הגיע ראונטרי לבגדאד, ונתקל, כנראה, בקבלת פנים עוינת. כתום ביקורו מסר הדיפלומט האמריקאי הערכת מצב לנשיא אייזנהאור.

בשלהי דצמבר 1958 חזר האמרשלד לאזור במסגרת "שליחות שלום חדשה". עיקר שליחותו התרכז בלבנון, ובשיחותיו דן עם מנהיגי לבנון בבעיית הפליטים וארץ-ישראל. מלבנון המשיך מזכיר האו"ם את מסעו לסודאן ולאדיס-אבבה, בירת אתיופיה, מקם שם נפתחה המועצה הכלכלית של האו"ם לאפריקה.

ארה"ב המשיכה בכל אותה עת בהידוק קשריה עם חוסיין. באוקטובר הגיעה לעמאן משלחת צבאית אמריקאית, אשר ערכה סקר כללי על הצבא הירדני בכל השטחים. כן התחייבה אמריקה לצייד את חיל האוויר הירדני במטוסי סילון בריטיים. לאחר שהופסק הקשר עם עיראק, התחייבו האמריקאים לספק דלק ונפט לירדן. האמריקאים החלו גם בהרעפת שפע של מענקים כספיים על ירדן: תחילה הועברו 7.5 מיליון דולר כתמיכה תקציבית. להלן שולמו כ-5 מיליון דולר כסיוע כלכלי. כן הוסכם על מענק אמריקאי בגבולות 50 מיליון דולר לשם כיסוי התקציב הירדני לשנת 1959/60, מלבד מענק נוסף לצרכי פיתוח. גם בריטניה המשיכה במתן מענקים לירדן, אם כי בקנה מידה צנוע יותר. ההשתפרות ההדרגתית במצבה הכספי של ירדן חלה בכל אותו פרק זמן, שבו חנו היחידות הבריטיות בממלכה, כלומר עד תום שנת 1958. תזוזת-מה חלה גם ביחסים עם עיראק הרפובליקנית: בעיצומו של חודש אוקטובר הצהיר הגנרל קאסם, כי הוא לא יתנגד לקיום יחסים דיפלומטיים בין עיראק לירדן. באותו הקשר טען קאסם, כי ידו לא הייתה ברצח אנשי בית-המלוכה בעיראק. בנובמבר חלה תקרית חמורה בשמי סוריה, כשמטוסים סוריים דלקו אחר מטוסו הפרטי של המלך חוסיין וניסו להפילו, וזאת לאחר שבראשית אותו חודש הותרה טיסתם של מטוסים ירדניים מעל שטחי קע"ם. היחסים הכלליים בין ירדן וקע"ם נשארו קרירים ועוינים מאז ניתוקם ביולי 1958.

שנת 1959: ייצוב שלטונו של חוסיין

שנת 1959 נפתחה בשיחות מחודשות בין האמרשלד לבין חוסיין ושר החוץ שלו, סמיר אר-רפאעי. ב-4 בינואר פרסמה ירדן את עמדתה בדיונים עם מזכיר האו"ם. בהודעה נאמר, כי ירדן סירבה לאשר את התרת מעברם של הישראלים למקומות הקדושים בירושלים העתיקה. כן תבעה ירדן את המשך שירותיה של סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים ואת היתר מעברן של מכוניות ירדניות דרך "החבל הסורי" ללבנון. אשר לשאלת א"י הוצהר, כי ירדן תומכת בהחלטות האו"ם משנת 1947.

בפרוס ינואר הצטרפה ירדן לבנק הכלל-ערבי שנועד לסייע לפיתוח הכלכלי בארצות ערב. במרוצת שנת 1959 יוצב מעמדו של חוסיין במידה ניכרת, והמלך החליט על עריכת סיור מקיף בחו"ל. ערב יציאתו (8 במרץ) מונתה מועצת עוצרים בראשותו של סעיד אל-מופתי. הפמליה המלכותית כללה את דודו של חוסיין, השריף נאצר בן ג'מיל, וכן הזאע אל-מג'אלי ובהגית את-תלהוני. בפורמוזה נפגש חוסיין עם צ'יאנג-קאי-שק ודן עמו על דרכי המאבק בקומוניזם. מפורמוזה המשיך חוסיין לאיי הוואיי, ובשלהי מרץ הגיעה הפמליה הירדנית לביקור בלתי-רשמי לווינגטון. בשיחותיו עם אייזנהאור לא הגיע חוסיין לכלל סיכומים מעשיים. באפריל נפגש חוסיין עם מזכיר האו"ם בניו-יורק, ולהלן המשיך את מסעו לבריטניה וניהל שיחות עם ראש הממשלה ושר החוץ הבריטיים. בדרכו חזרה לירדן נפגש חוסיין עם האפיפיור ברומא, וכן ביקר בתורכיה ובאיראן. ב-2 במאי חזר המלך לירדן. סיור ממושך זה נועד, בראש ובראשונה, להפגין את יציבות משטרו של חוסיין, שכן ספק רב אם

הושגו תוצאות ממשיות במישור המדיני כתוצאה מהפגישות והדיונים. נועד הסיור לרומם את יוקרתו של המלך, אשר נחלץ זה מקרוב ממשבר חמור שאיים על שלטונו וחיי.

סימן נוסף להתאוששותו של חוסיין ולביטחונו העצמי היה ביטול המישטר הצבאי. עוד בדצמבר 1958, עם ביטול המשטר הצבאי, שוחררו עשרות עצירים מדיניים. לעומת זאת בוטלה נתינותם של 48 פליטים מדיניים, אשר נסו בשעתו מירדן, וביניהם עבדאללה אר-רמאווי, מנהיג "אל-בעת", ושני הרמטכ"לים שערקו-אבו-נוואר ואל-ח'יארי.

עם שובו של חוסיין מסוירו באמריקה ובאסיה הגיש סמיר אר-רפאעי את התפטרות ממשלתו (ב-5 במאי 1959), מטעמי בריאות. ראשות הממשלה ותיק משרד החוץ הועברו לידי הזאע אל-מג'אלי. תיק ההגנה והפיתוח הופקד בידי אנוור אנ-נש/אשיבי, וח'לצי אל-ח'יירי התמונה לשר הכלכלה. הפקדת ראשות הממשלה בידי אל-מג'אלי, חסיד ותיק של המערב ו"ברית-בגדאד", סימלה את מגמותיו המדיניות של המלך חוסיין שהוכוונו בעיקר כלפי ארה"ב. משימתו הראשונה של ראש-הממשלה החדש ישן התרכזה ברה-אורגניזציה כללית במנגנון המינהלי של המדינה. עם זאת פתחה הממשלה מחדש במסעי טיהור נרחבים נגד הקומוניסטים בעמאן, בשכם, בזרקא ובעיירות אחרות. כן מונתה מועצה לביטחון פנימי בראשותו של ווצפי מרזא, שר-הפנים, והרמטכ"ל, חאבס אל-מג'אלי. מועצה זו התיימרה לחשוף קשר פרו-נאצרי להפלת השלטון (במאי 1959), שתוכנן בעת ביקורו של חוסיין בארה"ב.

בין הנעצרים היו מספר קציני צבא בכירים, ובראשם סגן הרמטכ"ל, סאדק אש-שרע. ביוני הוטל גם מעצר בית על סמיר אר-רפאעי, ראש הממשלה הקודם, שניסה להגן על סגן-הרמטכ"ל ולטהרו מכתב האישום. בהמשך שנת 1959 פתח הזאע אל-מג'אלי במסע אישי לרכישת אהדתו של הציבור. ראש הממשלה ביקר במחוזות שונים של הממלכה ועמד מקרוב על בעיותיהם של התושבים. בתחום היחסים הבין-ערביים לא חל כל שינוי מהותי. היחסים התקינים עם לבנון נשארו בעינם. ביוני יצאה משלחת ירדנית מיוחדת בראשותו של ראש לשכת המלך, בהג'ת את-תלהוני, לביקור של רצון טוב במספר מדינות ערביות (סעודיה, כוויית וסודאן). היחסים עם עיראק הגיעו לשפל חדש באפריל 1959, שעה ששתי המדינות המשיכו בהשמצות הדדיות. חוסיין האישם את הקומוניסטים העיראקיים בהשתלטות על המדינה ובהחדרת האיום הקומוניסטי למזרח-התיכון. בעת ובעונה אחת הואשם חוסיין ברדיפת "הלאומנים החופשיים" ו"שוחררי-השלוש". בהיעדר יחסים דיפלומטיים בין ירדן לקע"ם, קיבלה על עצמה פקיסטן לטפל בענייני ירדן ב"חבל הסורי".

במחצית השנייה של שנת 1959 לא חלו כל אירועים רבי-חשיבות במעמדה של ירדן. בספטמבר הגיעה משלחת ירדנית לקזבלנקה להשתתף במושב ה-32 של מועצת "הליגה". ירדן יוצגה על ידי ראש ממשלתה. הזאע אל-מג'אלי איים להחרים את דיוני המועצה אם יתנהל דיון על "הישות הפלסטינאית", שמשמעותו הייתה ניתוק הגדה המערבית מירדן ביוזמתה של מצרים.

בפרוס נובמבר יצא חוסיין לביקור נוסף בחו"ל, לאחר שמינה מועצת עוצרים. סיורו של חוסיין כלל הפעם את שווייץ, גרמניה המערבית ובריטניה. בגרמניה דן המלך עם אישי ממשלה בסיוע הטכני והכלכלי המוענק לירדן. לפני צאת חוסיין למערב-אירופה חלו מספר חילופי גברי בממשלתו. תיק שר החוץ נמסר למוסא נאצר, אנוואר אנ-נשאשיבי התמנה לשר המשפטים, ותיקי הפיתוח והבינוי הועברו לשר הכלכלה, ח'לותי אל-ח'יירי.

המאורע הבולט ביותר בחיים הפנימיים חל ביולי 1959 עם פיטוריהם של 18 קצינים, בעקבות גילוי הקשר למיגור המשטר בראשותו של סגן הרמטכ"ל סאדק אש-שרע. הסתבר, כי השלטונות ידעו על קיומו של הקשר עוד בשלביו הראשונים. מנהיגו סופח לפמליית המלך, בעת ביקורה בארה"ב, כדי להרחיקו מהקצינים הקושרים. עם חזרתו של חוסיין נכלא אש-שרע, ובאוקטובר הועמד למשפט ראווה. על רקע גילוי הקשר הפרו-קע"מי ערך חוסיין מסע אישי לרכישת אהדת הציבור ולחיזוק נאמנותו של יחידות צבאו. בעת ובעונה אחת נמשכו המעצרים בקרב הקומוניסטים (בראמאללה) ו"מפלגת השחרור" הפן-מוסלמית. המעצרים

לא פסחו על אנשי "אל-בעת" בשכם, טול-כרם וראמאללה. ראוי לזכור, כי מפלגה זו נחלשה ביותר עקב פילוג באוגוסט 1958, והחלטת הנהגתה הכללית שהתכנסה בביירות להדיח את מזכיר "אל-בעת" הירדני, עבדאללה אר-רמאווי, שישב בגלות במצרים. אר-רמאווי כפר בסמכותה של הנהגה הכלל-ערבית של מפלגתו ודחה את הדחתה. ניסיונות התקרבות ראשוניים בין ירדן לקע"ם נעשו כבר ביולי 1959 בהזדמנות ביקורו של מזכיר "הליגה הערבית", עבד אל-ח'אלק חסונה, בעמאן. עבד אל-ח'אלק חסונה חסונה התקבל על ידי חוסיין וראש ממשלתו ודן עמם על חידוש היחסים עם קע"ם ופתיחת הגבול בין ירדן ל"חבל-הסוריה". בתחום היחסים הירדניים-עיראקיים לא חל כל שינוי לטובה, למרות שבשלהי אוגוסט פנה הגנרל קאסם, בתיווכו של שגריר בריטניה בעמאן, בבקשה לחדש את היחסים הדיפלומטיים בין עיראק לירדן. הרדיו והעיתונות הירדניים המשיכו בתקופה הנסקרת להתקיף את משטרו הפנימי של קאסם, וגינו את עמדתו הבלדנית בשאלת א"י (קאסם צידד בהקמת מדינה ערבית נפרדת בגדה המערבית של הירדן). לעומת זאת שופרו היחסים עם איראן לאחר ביקורו של השאה הפרסי בירדן (נובמבר 1959). בשלהי שנת 1959 חודשו היחסים הדיפלומטיים עם ובגלל קע"ם, אולם הם נשארו קרירים ועוינים עקב התעמולה המצרית שכינתה את המשטר הירדני כ"גורר האימפריאליזם", ובגלל סירובה של ירדן להסכים לתכניתו של נאצר בדבר הקמת מדינה פלסטינאית עצמאית. בסיכומה של אותה שנה ניתן לומר, כי ירדן נהנתה מיציבות יחסית עקב התחדשות המחלוקת הישנה-נושנה בין קע"ם לבין עיראק, כשהפעם ניצב הגנרל קאסם בראש השלטון העיראקי המהפכני.

שנת 1960: רצח הזאע אל-מג'אלי וכינון יחסים עם עיראק

ראשיתה של שנת 1960 עמדה בסימן התגלעות המחלוקת בין ירדן לקע"ם על החייאת תכנית "הישות הפלסטינאית" של עבד אנ-נאצר. בינואר, למשל, כונסו הפרלמנט והממשלה הירדניים בירושלים העתיקה על מנת להפגין את אחדות הממלכה בשתי גדות הירדן ולהביע התנגדות לרעיון המדינה הערבית הנפרדת בגדה המערבית. חוסיין ואל-מג'אלי הביעו מספר פעמים את ביטחונם, כי בתנאי מישאל-עם ניטראלי יסרבו הפליטים להינתק מירדן. בשלהי ינואר נפתחה סדרת משפטים נגד נאשמים בפעולות חתירה נגד ביטחון המדינה. הנאשם העיקרי, מחמוד אר-רוסאן, לשעבר שגריר ירדן בארה"ב, נעצר למספר שנים. להלן נכלאו חשודים אחרים בעוון השתייכות למפלגה הקומוניסטית. בשלהי מרץ הודיעו שלטונות הביטחון הירדניים על סיכול קשר לרציחת הזאע אך-מג'אלי ושרים אחרים. החשודים הודו כי קיימו קשרים עם אר-רמאווי והרמטכ"ל לשעבר, עבו-נוואר. ראש הממשלה הודיע, כי ממשלתו תדרש את הסגרת שני החותרנים ממצרים. בפברואר הגיע חוסיין לאר-ריאד ונועד לשיחות עם המלך סעוד. הוא הצליח להשיג את הסכמת סעוד בעניין מתן האזרחות הירדנית לפליטים וכן את תמיכתה הכללית של סעודיה בעמדה הירדנית נגד רעיון "הישות הפלסטינאית".

בתחילת אפריל 1960 יצא חוסיין לביקורים רשמיים באיראן, תורכיה, מרוקו, אתיופיה וספרד. בדרכו לאתיופיה ביקר חוסיין במספר מדינות אפריקאיות נוספות. בתחום יחסי הפנים הוכחה יציבותה היחסית של ממשלת אל-מג'אלי, שכן שבתחילת מאי 1960, מלאה שנה לקיומה. הייתה זו הממשלה הראשונה בהיסטוריה של ירדן שסיימה שנת כהונה מלאה בהרכבה המקורי, פרט לשינוי בודד אחד. למרות זאת לא הייתה דרכה של ממשלה זו סוגה בשושנים, שכן באפריל נודע על סיכול קשר נוסף נגד ראש הממשלה והשריף נאצר, בהשראת גולים ירדניים במצרים. החל מיולי 1960 חלה הרעה בולטת ביחסי קע"ם-ירדן. תחנת השידור המצרית "צות אל-ערב" ושופרות התעמולה המצריות האחרים פתחו במלחמת תנופה של תעמולה, השמצות ואיומים נגד המשטר בירדן ונגד חוסיין ואל-מג'אלי. מסתבר, כי שאלת "הישות הפלסטינאית" היוותה שוב את האמתלא העיקרית להתקפות הנזעמות של קהיר, ובמידה פחותה – של דמשק, על עמאן. בשאלה זו הייתה אחדות דעות עקרונית בין קע"ם לבין עיראק של קאסם. ההתקפות המילוליות הקע"מיות נמשכו במרוצת יולי

ואוגוסט 1960, וקיבלו תנופה מחודשת לאחר רצח ראש ממשלת ירדן, הזאע אל-מג'אלי, ב-28 באוגוסט 1960. אל-מג'אלי נהרג במשרדו בעמאן עקב התפוצצותן של שתי פצצות זמן. חוסיין הטיל את אשמת הרצח על סוכנים מ"החבל הסורי" של קע"ם. הובעה גם סברה, כי מטרת המתנקשים הייתה לחסל את חוסיין עצמו, וכי מאחורי ההתנקשות הסתתר קשר נרחב נגד חוסיין ומדיניותו הפרו-מערבית. בתחילת דצמבר הוחל במשפט הנאשמים בפיצוץ בניין ראש הממשלה. התביעה חשפה את מזימתו של נאצר ואת חלקו של המודיעין הסורי ברקימת הקשר נגד ירדן. מכל מקום, הגברת ההתקפות המצריות על חוסיין ומשטרו מייד לאחר ביצוע ההתנקשות רק חיזקה את ההנחה בדבר חלקה של קע"ם במעשה הרצח. בסתיו 1960 חזר חוסיין על האשמותיו בפומבי מעל בימת עצרת האו"ם. הוא האשים את נאצר בשימוש באמצעי טרור ובמזימת השתלטות על מדינות ערב. כן הכחיש את זכותו, כביכול, של נאצר לייצג את כל מדינות ערב ואת תנועותיהן הלאומיות.

רצח אל-מג'אלי הביא את חוסיין לכלל הערכת מצב מחודשת כלפי משטרו של קאסם. כבר בעיצומו של אוגוסט ניאותה ירדן לחדש את יחסי המסחר עם עיראק. לאחר רצח אל-מג'אלי, נקט אדיו בגדאד קו חד-צדדי ופרו-ירדני במהדורות חדשותיו, מבלי לצטט את גרסת קע"ם. ב-1 באוקטובר 1960 החליטה ממשלתו החדשה של בהג'ית את-תלהוני⁶ להכיר במשטר הרפובליקאי בעיראק. אמנם קאסם דחה את רעיון כינונה של הפדרציה בין ארצו לירדן, אולם קשרי התובלה והמסחר בין שתי המדינות התחדשו. עם בואו של ווצפי את-תל, שגריר ירדן לבגדאד (בדצמבר 1960) מחל, למעשה, חוסיין לשליטים העיראקיים על הרג קרוביו, בני המשפחה ההאשמית, בעיראק ב-1958.

עד סוף שנת 1960 המשיכה ירדן ליהנות מהסיוע הכלכלי של ארה"ב, שזרם בקצב גובר והולך. סכום הסיוע האמריקאי למפעלי פיתוח בירדן בשנת הכספים 1960/1 הגיע לכ-8 מיליון דולר. כן נחתמו הסכמים נוספים עם ארה"ב בדבר אספקת חיטין ותוצרי חקלאות אחרים לירדן. הסיוע הכלכלי האמריקאי נמשך גם בשנת 1961, וארה"ב הסכימו לממן את הוצאות ביצוע השלב השני של תעלת הע'ור המזרחית בעמק-הירדן בסכום שעלה על 3.5 מיליון דולר. הסיוע הבריטי לירדן בפרוס שנת 1961 התבטא בהענקת 2 מיליון דינר ירדניים ובהספקת טנקים ומטוסים סילוניים. בשנה זו התרבו המומחים המערב-גרמניים שערכו שסקרים בענפים שונים בירדן, בהתאם להסכם הכלכלי שנחתם בין שתי המדינות.

שנת 1961: משבר פוויית ופירוק קע"ם

בזירה הבין-ערבית חלה השתפרות הדרגתית ביחסים הכלכליים עם עיראק. ביחסים בין ירדן לקע"ם חלו עליות וירידות. בפרוס ינואר 1961 נערכו הפגנות סוערות ב"חבל הסורי" לרגל הוצאתם להורג של ארבעת הנאשמים ברצח הזאע אל-מג'אלי. בהמשך אותו חודש אירעו גם חילופי יריות בגבול הירדני-סורי. פרשן רדיו עמאן תקף ברציפות את שליטי קע"ם בסוריה על שהפקידו את הסורים למשטרו העושק של הקולונל סראג'י. כן הותקפו שליטי קע"ם על רקע יחסם השלילי לוועידת שרי החוץ הערביים שהתקיימה בבגדאד. בשלושת השבועות הראשונים של חודש פברואר חלה הפוגה במערכת ההשמצות והגינויים ההדדיים בין ירדן לקע"ם. אולם ההתקפות הקע"מיות התחדשו לקראת סיום החודש, עם בואו של נאצר ל"חבל-הסורי". מינהל התעמולה בדמשק ידע לתאר בפירוט רב את מבצע שילוח חבלנים ורוצחים ירדניים לסוריה לרגל חגיגות יום השנה לאיחוד קע"ם. במרץ שיגר חוסיין איגרת אישית לנאצר, שבה קרא ליריבו לעשות לשיפור היחסים בין ירדן לקע"ם. כמחווה בולט ציווה חוסיין להחזיר לקע"ם את מטוס הסילוקן המצרי, שטייסו ערק לירדן (בספטמבר 1960). באיגרת תשובתו הודיע השליט המצרי, כי הוא נכון יהיה להיפגש עם

⁶ ב-29/8, למחרת רצח אל-מג'אלי, הרכיב ראש לשכת המלך, בהג'ית את-תלהוני, את ממשלתו. מוסא נאצר המשיך להחזיק בתיק החוץ. ווצפי מרזא קיבל את תיקי החקלאות והעניינים הסוציאליים. ב-7 בדצמבר התפנו תיקי התחבורה, הבינוי והפיתוח עקב התפטרותו של אנוור אנ-נשאשיבי, ומרזא ירש את תיקי השר שהתפטר. עאכף אל-פאאז מונה לשר ההגנה, ורפיק אל-חוסייני קיבל את תיק הכלכלה.

המלך הירדני לשם יישור ההדורים ביניהם. מכל מקום, יוזמת ההתקרבות של חוסיין לנאצר לא הולידה תוצאות ממשיות בתקופה הנסקרת, להוציא הפגנות שמחה המוניות שהתחוללו בעמאן ובכל ערי הגדה המערבית.

ב-28 ביוני 1961 התפטרה ממשלת החירום של את-תלהוני, שהורכבה, כזכור, מייד לאחר רצח הזאע אל-מג'אלי. על את-תלהוני הוטלה מלאכת הרכבת ממשלה חדשה. ראש הממשלה נטל הפעם גם את החוץ, ו-4 שרים מהממשלה הקודמת לא הוכללו בהרכב החדש. מגמת השינויים הוערכה על ידי המשקיפים כאנטי-נאצרית במידה מסוימת. הם נבעו מההכרח להעמיד בראש משרד החוץ אישיות חזקה יותר מהפלסטינאי – מוסא נאצר. עוד קודם לכן חתם חוסיין על חוק חנינה כללית לרגל אירושיו עם האנגליה טוני גרדינר ("מונא אל-חוסיין"). הקומוניסטים ואנשי מפלגת "השחרור האסלאמי" הקיצוניים לא נהנו מחוק החנינה. לעומת זאת נחוונו כמה קציני צבא שנטלו חלק בקשר של סגן הרמטכ"ל לשעבר, סאדק אש-שרע.

בשלהי שנת 1961 חלו משברים נוספים בקרב מדינות ערב: הזעזוע הראשון אירע בעקבות ההודעה הבריטית בדבר מתן עצמאות לכוויית (19 ביוני 1961). זעזוע חמור ממנו חל בשלהי ספטמבר 1961, עם פרישתה של סוריה מקע"ם.

משבר כוויית נוצר עקב התנכלותה של עיראק, שהתבססה על תימוכין היסטוריים, לעצמאותה של הנסיכות העתירה בנפט. ביולי 1961 הובא המשבר לפני הוועידה המדינית של "הליגה הערבית", ונציגה של כוויית היתנה את הוצאתם של הכוחות הבריטיים מהנסיכות באחת מההצעות הבאות: א) נסיגת ממשלת עיראק מתביעתה לספח את כוויית והכרות הכרתה בעצמאות הנסיכות; ב) הרכבת כוח צבאי בין-ערבי, שיגן על עצמאותה של כוויית במקום היחידות הבריטיות שתפונינה. נוכח התנגדותה של עיראק הורכב כוח ערבי, בספטמבר 1961, שכונה בשם "כוחות הביטחון של הליגה הערבית". בראש הכוח הנ"ל הועמד קצין סעודי והבריגדיר הירדני ח'אלד אצ-צחן מונה לסגנו. המדינות הערביות ששיגרו את יחידותיהן לחיל המשלוח היו תוניסיה, לוב, סודאן, סעודיה, קע"ם וירדן. ירדן אמנם לא ששה לשגר את יחידתה (920 חייל) לכוויית, אולם יחידתה עשויה הייתה לשמש מעין לשון מאזניים שנועדה למנוע את השתלטותו של הגדוד הסעודי או הגדוד הקע"מי על כוויית. באוקטובר פרץ סכסוך ביחידה של קע"ם בין הקצינים המצריים לפיקודיהם הסוריים עקב התפרקותה של קע"ם. כתוצאה מכך, החלה מצרים לפנות את יחידותיה מכוויית במרוצת דצמבר 1961.

היחסים בין כוויית לירדן התפתחו על רקע כפול: ראשית, למעלה מ-40,000 נתינים ירדניים שהו בכוויית והשתכרו למחייתם. שנית, כוויית ניאותה להעניק מלווה לירדן בסך מיליון דינר. ביולי הגיעה לעמאן משלחת כווייתית רשמית, אשר נועדה להסביר את עמדת כוויית בסכסוכה עם עיראק. מתן המלווה לירדן הווה, ללא ספק, גורם חשוב בשיקוליו של המלך חוסיין לשלוח יחידה ירדנית להגנת עצמאותה של הנסיכות. זאת ועוד, יש לזכור, כי הנתינים הירדניים בכוויית הכניסו לאוצר הירדני כ-3.5 מיליון דינר לשנה. בספטמבר שוגר הכוח הירדני לכוויית ובפרוס אוקטובר החליטו ירדן וכוויית על החלפת ייצוג דיפלומטי ביניהן בדרג של שגרירויות. באותו המקשה ביקשה ירדן מכוויית להשתתף במימון מפעלי פיתוח ירדניים בסך 25 מיליון דינר. כינון היחסים הדיפלומטיים בין ירדן לכוויית הביא לכלל החזרת השגריר העיראקי מעמאן בפרוס שנת 1962, אולם היחסים בין ירדן לעיראק לא נותקו כליל. רק בקיץ 1963 הושבו היחסים על כנם, אולם הם נשארו מתוחים למדי עד מלחמת ששת-הימים.

עם פרישתה של סוריה מקע"ם הזדרזה ירדן להכיר במימשל הסורי העצמאי. פירוקה של קע"ם הווה, ללא ספק, הקלה רבה למשטרו של חוסיין, כיוון שבכך סולק האיום הישיר והמתמיד על עצם קיומה של ירדן מצד "החבל הסורי" לשעבר. ב-8 בנובמבר הגיש שגריר ירדן את כתב האמנתו למאמון אל-קַזברי, ראש ממשלת סוריה. מייד לאחר פרסום הודעתה של עמאן על הפֶּרתה במשטר העצמאי בסוריה, הודיע נאצר על ניתוק היחסים עם ירדן (ב-1

באוקטובר). היחסים בין חוסיין לנאצר הרעו מחדש. בשלהי שנת 1961 שידר חוסיין נאום ברדיו עמאן, שבו האשים את השליט המצרי בניסיון להשמיד את העם הערבי, וייחס לו משטר של רודנות אכזרית ומשפילה על בני עמו במצרים. עם זאת צווה חוסיין על העיתונות והרדיו הירדניים להימנע מלהשיב על התקפות שופרי התעמולה המצריות. לעומת זאת טען רדיו קהיר, כי הוראתו האחרונה של חוסיין לא באה אלא להסוות על בוגדנותו ועל השתתפותו הישירה ברקימת הקשר להפיכה הסורית ולפירוקה של קע"ס. התהפוכות השונות שפקדו את סוריה בשנת 1963, תחת שלטון מפלגת "אל-בעת" ותכניות האיחוד הסוריות-עיראקיות בהנהגת מפלגה זו עוררו, כמובן, דאגה חמורה בירדן. גם חתימתה של "אמנת האיחוד הערבי" (ב-17 באפריל 1963) בין מצרים, סוריה ועיראק המחישה מחדש את סכנת הכלייה שארבה לירדן.

אמנם בשלהי מאי 1963 התבססה מפלגת "אל-בעת" בשלטון בסוריה, לאחר שהשרים הפרו-מצריים פרשו ממשלתה, אולם בכך לא הוסר האיום המתמיד מצידן של סוריה הבע'תיסטית ומצרים הנאצריסטיים על ירדן. איום זה נשאר בעינו בהמשך שנת 1964, והתפוגג קמעא עקב כינוס ועידות הפסגה הערביות במצרים, והתפקיד המיוחד שמילא בהן חוסיין כמשכין שלום בין מצרים לסעודיה, על רקע מלחמת תימן.⁷

עד צאתה של שנת 1961 לא חלו שינויים עקרוניים בחיים הפנימיים בירדן. חוסיין הספיק לבקר באורח רשמי בסעודיה (בשלהי יולי), ובפרוס אותה שנה עשה בבריטניה במטרה להגדיל את חלקה של בריטניה במימון תכנית החומש הירדנית. ב-19 באוקטובר נערכו בחירות לפרלמנט הירדני, בהתאם להקצבת מנדטים מראש לפי החלוקה לנפות. 60 המושבים נחלקו שווה בשווה בין נפות הגדה המזרחית והמערבית. למעשה, היו אלה בחירות ל-20 מושבים בלבד מכיוון ש-40 צירים נבחרו עוד קודם לכן ללא מתחרים. הבחירות התנהלו הפעם שלא על בסיס מפלגתי ותוך איסור ההתארגנות על הגורמים האופוזיציוניים למיניהם. בנובמבר חלו חילופי גברי בממשלת את-תלהוני. תיק החוץ הועבר מראש הממשלה לרפיק אל-חוסייני. כן ניתנה הוראה לשחרר את סולימאן אנ-נאבולסי ממעצר הבית. מסע המעצרים נגד פעיליה המחתרתיים של המפלגה הקומוניסטית נמשך, בעוד שלגבי "מפלגת השחרור האסלאמי" הותרה במקצת הרצועה.

אוקטובר 1961: סיום השלב הראשון של "מפעל הירמוך"

באוקטובר 1961 הסתיים השלב הראשון בביצוע "מפעל הירמוך", מבצע ההשקאה והפיתוח הגדול ביותר בתולדותיה של ממלכת ירדן. מפעל זה ראוי לסקירה מיוחדת בגלל השלכותיו המדיניות החשובות, שהגיעו בשנת 1965 לכלל השתלבות עם מפעל ההטייה הכלל-ערבי של מקורות הירדן ויובליו, ו החמירו את המצב הבינלאומי במזרח-התיכון, בעיקר בין ישראל מחד גיסא לבין סוריה, ירדן ולבנון מאידך גיסא. "מפעל הירמוך" נולד מתכניות מים אזוריות בינלאומיות או חד-צדדיות, אשר הועלו והורדו לסירוגין. עוד בשנת 1937 ערך המהנדס הבריטי איונידס (Ionides), שכיהן כמנהל מחלקת הפיתוח של אמירות עבר-הירדן, טיוטת תכנית להשקאת הגדה המזרחית של הירדן, בין ים כנרת לים המלח. לפי חישוביו של איונידס, ניתן היה עם ביצוע התכנית להשקות כ-300,000 דונם, תוך ניצול זרימה של 507 מיליון מע"ק מים לשנה.

בשנת 1952 ערך המומחה האמריקאי, מיילס באנגר, סקר מקיף בירדן בסיוע מטעם משלחת "סעיף 4" (של "תכנית מרשל"). ממצאיו קבעו, כי יש לאגור את מי הירמוך לא בים-כנרת, המשתרע כולו בתחום הריבונות הישראלית, אלא בעזרת סכר בגובה 130 מ', ליד מקארין באפיק הירמוך. את מי המאגר, כ-500 מיליון מע"ק, יש להזרים בתעלה לעדסייה כדי להזין את תעלת העיור המזרחית (בכיכר הירדן). על תעלה זו היה להשקות את כיכר הירדן, מזרחית לנהר, משפך הירמוך לירדן ועד לים המלח. תעלה שנייה, תעלת העיור

⁷ ראה להלן בפרק על סעודיה.

המערבית, נועדה לשאוב את מימיה מהירדן ולהשקות את הכיכר המערבית עד ליריחו. למשך זמן מה נדחתה תכנית באנגר על ידי מומחי "רשות עמק טנסי", לפי בקשת סוכנות הסעד והתעסוקה (ססו"ת). המתכננים התעלמו כליל מהמציאות המדינית, הקציבו 67% ממי הירדן ויובליו לערבים ו-43% לישראל, וביקשו לאגור את מי הירמוך בכינרת. כן הציעו לנצל את מי הבאניאס והחצבאני שבתחומי סוריה ולבנון להשקאת שטחים ישראליים. ממשלת ארה"ב ראתה בתכנית מומחי "רשות עמק טנסי" פתרון אפשרי לבעיית שיקום הפליטים. הערביים ולהפגת המתיחות באזור. ואכן, בשנת 1953 שיגר אייזנהאור את שליחו המיוחד, אריק ג'והנסטון, למדינות האזור כדי לשאת ולתת עם ממשלותיהן על כמויות המים שתוקצבנה לכל מדינה ועל מיקום המאגרים העיקריים. אולם הוועדה הטכנית, שהוקמה על ידי "הליגה הערבית", הציגה תכנית נגדית לניצול מי-הירדן על ידי מדינות ערב, תוך הקצבת 20% בלבד של המים לישראל. הצגת התכנית הערבית שיכנעה את ג'והנסטון לשנות אי-אלה סעיפים מהתכנית המקורית. דא עקא, שלאחר ביקורו הרביעי של ג'והנסטון באזור, בסתיו 1955, החמיר המצב המדיני: היה זה לאחר עיסקות הנשק בין סוריה ומצרים לבין ארצות הגוש-המזרחי. תקוות הערבים להשמדת ישראל גדלה, ושליטי מדינות ערב התחמקו מלדון בתכנית, בועד ששופרות התעמולה שלהם שְלוּוה והתקיפוה. כך, אפוא, ניגנזה "תכנית ג'והנסטון"⁸ להלכה ולמעשה.

מכאן ואילך המשיכו לבנון, ישראל וירדן בנפרד בביצוע תכניות המים שלהן. לבנון יזמה את מפעל הליטני, שנועד להשקות את עמק הנהר תוך ניצול מי הנהר בלבד. ישראל החלה בביצוע תכנית "המוביל-הארצי", שהתבססה על ניצול מי רוב יובלי הירדן שמצפון לכינרת, והזרמתם לנגב דרך בקעת בית-נטופה. ירדן חזרה לעקרונות הביצוע של תכנית באנגר, והטילה על החברה האמריקאית "בייקר-הארזה" לערוך סקר מתאים. הסקר שפורסם בשלהי שנת 1955 היתווה קווים לתכנית עצמאית וחד-צדדית. ממצאיו המליצו על אגירת מרבית מי הירמוך במקאריין ואגירת מיעוטים בכינרת. תעלת הטייה בקרבת עדסייה נועדה להטות את מי מאגר מקאריין לתעלת העיור המזרחית. תעלה נוספת נועדה להזרים את עודפי מי הירמוך מים כינרת לתעלה המזרחית. תעלה שלישית, הלא היא תעלת העיור המערבית, נועדה לשאוב את מימיה מהתעלה המזרחית בשיטת סיפון ולהשקות את הגדה המערבית עד ליריחו.

ממצאי הסקר של חברת "בייקר-הארזה" הורו על שיתוף פעולה בין ירדן לסוריה בבניית 4 תחנות כוח על הירמוך בין מקאריין ועדסייה, נוסף לשתי תחנות קטנות יותר על התעלה המזרחית. זמן מה קיימו סוריה וירדן ועדה משותפת לענייני הירמוך, אולם פעולות הוועדה שותקו לחלוטין בשנת 1957, עם התקרבותה של סוריה למצרים וחתירתה תחת יסודות המשטר המלוכני בירדן.

במרוצת שנת 1956 נתקלו הירדנים גם בקשיי מימון ובהיעדר סיוע טכני בעל איכות גבוהה. קשייהם אילצו אותם לחזור לתכנית באנגר המקורית ולצמצמה לאיזור עדסייה בלבד, תוך ביטול תכניות הסכר והמאגר. כוונתם הייתה להסתפק בהטיית הירמוך דרומה ליד עדייה לשם השקאת 350,000 דונם לאורך עמק הירדן המזרחי עד ים המלח. צמצום זה תוכנן לביצוע בתקציב זול ביותר (כמיליון וחצי דולר או כ-600,000 דינר), ואילו ההכנסות נאמדו ב-1.5 מיליון דינר לשנה. כן נקבע, כי המפעל המצומצם יספק תעסוקה ל-10,000 איש. זמן מה לאחר מכן הוזמן המומחה להידרולוגיה של ארגון המזון הבינלאומי (FAO), ניקולאיי סימנסקי, והוא הרחיב את תכנית הירמוך המצומצמת. הוא לא הסתפק בתכנון תעלת ההטייה עם עדסייה, אלא תכנן מטעי סוכר נרחבים ומפעלים לעיבודו. הוצאות הביצוע נאמדו על ידו בכ-10 מיליון דולר (כ-3.7 מיליון דינר).

באוגוסט 1958 הוחל בביצוע תכנית סימנסקי. נחפרה תעלת הטייה באורך של כ-70 ק"מ, ותוכננה כרייתה של מינהרה באורך של כק"מ אחד, אשר נועדה להזרים את מי

⁸ פרטים נוספים בחוברת מאת "נמרוד: מי-מריבה – המחלוקת על מי-הירדן (גבעת חביבה, 1966).

הירמוך בכוח הכובד בלבד ממוחייבה, הממוקמת כ-4 ק"מ מעדסייה (או כ-10 ק"מ משפך הירמוך לירדן), למרחק של 4.8 ק"מ מהעיירה הירדנית זרקא. עומק התעלה תוכנן ל-2.07 מ' ורוחב בסיסה ל-2.97 מ'. ביצוע שלב זה תוכנן להשקאת כ-120,000 דונם ב-123,350,000 מע"ק מים בשנה. השטחים המושקים השתרעו לאורך המדרון המזרחי של כיכר הירדן ("עירור"). בשלב מאוחר יותר נקבע, כי מי נחל זרקא ושבעה נחלים עונתיים אחרים בסביבה ינוקזו לשטחים המושקים. בשנת 1957 נחתם הסכם סיוע בין ארה"ב לירדן, ונקבע כי ארה"ב תישא בנטל העיקרי של מימון התכנית, אשר הוצאותיה נאמדו ב-12.5 מיליון דולר. משך ביצוע התכנית נאמד ב-3-5 שנים.

הירדנים ניסו תחילה לבצע את התכנית בכוחות עצמם והעבודות התנהלו בעצלתיים. להלן נמסרה העבודה לחברה קבלנית איטלקית וקצב הביצוע הוחש. בשלב הראשון של הביצוע, אשר הסתיים באוגוסט 1961, נכרתה המנהרה ונחפרה התעלה לאורך 24 ק"מ. בשלב זה נועד מפעל הירמוך להשקות שטח בן 30,000 דונם בכיכר הירדן הצפונית.

למרות שמפעל הירמוך נראה כננס בהשוואה למטלות יזומות אחרות בסוריה (סכר הפרת) ובמצרים (סכר אסואן הגבוה), הרי שחשיבותו, בקנה מידה ירדני, היא גדולה לאין שיעור. התרבותה המהירה של האוכלוסייה הירדנית, ניתוקה מהים-התיכון ומשווקיה הטבעיים בישראל, מצבה הגיאופוליטי הקשה וגבולותיה הארוכים של הממלכה, לעומת מיעוט שטחיה המעובדים והמושקים ודלות יבוליה החקלאיים – חייבו את ירדן להגדיל פי כמה וכמה את יבוליה ולהרחיב בתנופה את שטחיה המעובדים. מפעל הירמוך נועד לפתור חלקית בעיות אלה. אמנם בשלבו הראשון לא יצר המפעל אנרגיה חשמלית, אולם הוויתור הזמני על הסכרים, המאגרים ותחנות הכוח החיש את הביצוע והוזיל רבות את הוצאות המפעל. השטח המושקה גדל ב-120,000 דונם, היבולים הוכפלו, ויצוא הפירות והירקות (ב-1956 – 40% מכלל היצוא בסכום של 5.5 מיליון דולר) גדל במידה ניכרת. בהרחבת השטח המושקה נלקחה בחשבון גם הגדלת שטחי המיספוא לבהמות ושיקום משק החי. מפעל הירמוך נועד גם לסייע לשימור הקרקע ולבלימת הסחיפה. ולאחרונה, הירדנים העריכו, כי עם סיום המפעל תגדל ההכנסה הלאומית של ירדן ב-15 מיליון דולר לשנה, ורבות מובטלים ייקלטו במקומות עבודה חדשים.

במאי 1958 פורסם חוק "רשות העיר המזרחית", שנועד לביצוע רפורמה אגרארית מתונה. החוק איפשר לרשות התעלה לדאוג לשיפור התנאים הסוציאליים בכפרי האזור ולבלום את חוקי הירושה השבטיים, בהתירו לרשות התעלה להעביר את הקרקעות ליורשים המתחייבים לעבדה. כן אסר החוק על פיצול יתר של הקרקעות המושקות ועל ריכוזן בידי עשירים. מיכסת הקרקע הממוצעת למשפחת הפלאח נקבעה ל-30 דונם. במקביל לסיום השלב הראשון של מפעל הירמוך נקטה ישראל באמצעים טכניים על מנת להבטיח מים ליישוביה בעמק-הירדן באמצעות תעלה שהיטתה מקורות מים מעמק בית-שאן.

ירדן בשנת 1962: מגמת רפורמות ופיתוח כלכלי

ב-27 בינואר 1962 התפטרה ממשלת בהג'ית את-תלהוני. חוסיין הטיל את מלאכת הרכבת הממשלה החדשה על ווצפי את-תל. הממשלה החדשה, על תריסה שריה, אפיינה את הרוחות החדשות אשר החלו לנשב בממלכה. הרכבתה הייתה גם תוצאה של תנאים אובייקטיביים ומיוחדים ששררו במזרח-הערבי בפרוס שנת 1962 ובירדן עצמה. מצבה של ירדן נשאר עדיין מעורער מבית ומחוץ. מעקב אחר פעילותה של ירדן במישור הבין-ערבי הוכיח, כי תוך חודשים ספורים חלו תנודות גדולות במעמדה של ירדן במרחב. שני אירועים מרכזיים גרמו מאז שנת 1958 לירידת קרנה של ירדן, התלויה במעצמות האנגלו-סכסיות, ולהעמדת עצם קיומה בסכנה חמורה: (א) איחוד קע"ם; (ב) התמוטטות השלטון ההאשמי המלוכני בעיראק. שני אירועים אלה בודדו את ירדן בעולם הערבי, כשגם לבנון הניטראלית והמזועזעת ממלחמת אזרחיה וממלכות סעודיה ותימן העדיפו לחזר אחר נאצר, דובר הלאומיות הערבית ואדריכל אחדותה. עם פירוק קע"ם בספטמבר 1961 והסתמנות תהליך ההתקרבות

בין ירדן לעיראק נדמה היה, שירדן חרגה מבדידותה הבלתי-מזהירה והפכה ליחידת החלוץ במסע ההתפכחות הבין-ערבי מנאצר. אולם חוסיין לא הצליח ליזום מערך אנטי-נאצרי בעולם הערבי, הן מפאת תלותו המוחלטת ב"אימפריאליזם המערבי", והן בגלל הסיבה האובייקטיבית, שסוריה ועיראק המשיכו לטפח את סיסמאותיהן הניטראליסטיות והאנטי-מערביות.

סוריה הייתה נתונה למשברים כרוניים מאז פרישתה מקע"ם. בחודשים הראשונים שלאחר פירוק האיחוד נאלצו חוגי השלטון המתגוששים בסוריה להמשיך בטיפוח והאידיאולוגיה הנאוטרלית על מנת לשכך את סערת הרוחות ששררה בקרב כיתות הקצונה המתגודדות והרחוב גם יחד. יתר על כן, נפוץ בסיסמאות האנטי-מערביות נחשב לאמצעי חיוני במדיניותן של הממשלות הסוריות לחיסול מריבותיהן עם מצרים, שהפכה לנושאת הדגל במאבק ב"אימפריאליזם המערבי". באורח טבעי, נטה אפוא חלק מהעסקנים המדיניים בסוריה לעבר עיראק הרפובליקאית, שיכולה הייתה לסייע לסוריה מבחינה כלכלית ומדינית הרבה יותר מירדן.

גם בלבנון ניסה השלטון לשמור על שווי משקל פנימי בין הפרו-נאצריים (מרבית המוסלמים) לבין אוהדי המערב (מרבית הנוצרים). יתר על כן, שאיפתה של לבנון הייתה לשמור, בראש ובראשונה, על קשרים תקינים עם העורף הכלכלי הטבעי שלה בסוריה, מבלי לעורר את זעמה של מצרים יתר על המידה. השיקולים שהנחו את שליטי לבנון היו כפולים: (א) הימנעות משיבה למצב המדיני הסוער שהביא למלחמת האזרחים בשנת 1958 וסיכון את עצם קיומה של הרפובליקה; (ב) שמירה על נאיטראליזם קפדני במסגרת הבין-ערבית, מתוך שאיפה לגשר בין העמדות והאינטרסים המנוגדים. שיקולים אלה מנעו את לבנון מלהדק יתר על המידה את קשריה עם ירדן. יתר על כן, חלקה המשוער של ירדן בהפיכת הנפל הצבאית, שבוצעה בביירות, בשלהי דצמבר 1961, על ידי עבדאללה סעאדה וחבריו מ"המפלגה הלאומית הסוציאליסטית" (יורשי התנועה הפן-סורית של אנטון סעאדה), חסם כל דרך להידברות ולהתקרבות בין לבנון לירדן.

עיראק של קאסם, אשר בשלב מסוים הייתה נכונה לשכוח את העבר, בדומה לחוסיין, וליצור מגע הדוק עם כל גורם אנטי-נאצרי בעולם הערבי, העדיפה להתקרב לסוריה המשוחררת על פני ירדן הפרו-מערבית. זאת ועוד, הצהרה מוזרה, שניתנה על ידי חוסיין בדבר קיומה של תכנית "הסהר-הפורח", עוררה רוגז רב בסוריה ובלבנון, מאחר ותכנית זו הייתה קשורה מאז ומתמיד במזימותיו השתלטניות של נורי אס-סעיד. יתר על כן, החלטתו של חוסיין להכיר בכוויית ולהחליף עמה שגרירים, וכן משלוח יחידה ירדנית להגנה על הנסיכות המשתחררת מפני עיראק, העיבו כליל על היחסים המתחדשים בין ירדן לעיראק. הכתרתו של חוסיין בכוויית נבעה, בראש ובראשונה, משיקולי כדאיות כלכלית לעתיד לבוא. לא נותרה למלך הירדני אלא ידידותן המפוקפקת של שתי הממלכות היחידות והמפגרות ביותר במזרח-התיכון – סעודיה ותימן. שתיהן היו שקועות בענייניהן הפנימיים ומעולם לא היוו גורם של עוצמה מכרעת בעולם הערבי. נוכח כישלונותיו המדיניים במישור הבין-ערבי ניסה חוסיין להטיל את מלאכת המימשל על ווצפי את-תל, מי שכיהן כשגרירו בבגדאד, ואשר נודע בתקיפותו ובנאמנותו למלך. בידודה של ירדן במערך הבין-ערבי ואי-יציבותה הכללית נבעו, בין השאר, גם מגורמים פנימיים. מביניהם יש להזכיר את היעדר הבסיס הכלכלי לקיומה; תלותה הגלויה במעצמות המערב, ובעיקר בארה"ב; הניגודים המשועים ששררו בין קבוצות אוכלוסין מוגדרות; הישענות ממשלה על מיעוט מפגר וכוח משטרתי; והפיכתה למטרה מתמדת לחיצי תעמולה ערבית עוינת. בתנאים אלה החלו גם ארה"ב ובריטניה לבקש דרכים חדשות על מנת לייצב חלקית את המשטר מבפנים. הבעיה העיקרית שניצבה בפני מעצמות המערב הייתה כיצד להבטיח את הישארותו של המשטר הירדני האוהד להן, ועם זאת – להופכו למשטר אהוד בעיני האוכלוסייה הירדנית. הפתרון האפשרי נראה בהחדרת רפורמות מודרניות, דוגמת מפעל הפיתוח של הירמוך. ללחץ הפנימי לרפורמות בשלטון, בחברה ובכלכלה, הצטרף גם לחץ אמריקאי, שהופעל על חוסיין

בצינורות הדיפלומטיים. גם הבריטים הטעימו את חשיבות ההיערכות הכללית החדשה בעת ביקורו של חוסיין בלונדון. הקשיים במישור הבין-ערבי, השחיתות והנפוטיזם שהגיעו לשיאם בימי שלטונו של את-תלהוני, עוררו אף הם את חוסיין להחליף את הממשלה. מעצמות המערב ראו בפירוקה של קע"ם את העיתוי הנוח ביותר ללחוץ על המלך הירדני בדבר ביצוע ההיערכות החדשה, שכן עם פרישת סוריה מהאיחוד פג עוקצה של הסכנה המיידית לשלטון בירדן.

החידוש העיקרי בהרכב ממשלתו של את-תל הסתמן בשילובם של מומחים במקום מדינאים. יתר על כן, רוב השרים נמנה עם חוגי האופוזיציה המתונה, אולם לא נטל חלק בעסקנות מפלגתית פעילה. להרכב החדש והבלתי-מוכר יחסית הייתה גם משמעות פסיכולוגית לגבי הציבור, בבחינת פנים חדשות. מגמה נוספת של חוסיין בהפגנת המערך הממשלתי החדש הייתה מכוונת, ללא ספק, לייעול מנגנון השלטון ולהקהיית מחצה של התעמולה נגד משטרו. אולם בהפקדת תיקי הממשלה בידי אישים שאינם קשורים ישירות בחצר המלוכה, נטל על עצמו חוסיין סיכון צפוי של התעוררות נחשול לאומי ופרו-מצרי, כפי שהיה בשנת 1956/7 בתקופת ממשלת אנ-נאבולסי.

תושבי הקבע בגדה המערבית היו מבוססים יותר מבחינה כלכלית, וחיו במסגרות כפריות גדולות או עירוניות. רמת חיהם הגבוהה יחסית ועליונותם התרבותית של פני תושבי הגדה המזרחית – יצרו מאז ומתמיד אופוזיציה למשטר המלוכני, אשר נשען על תושבי הגדה המזרחית. גם להמוני הפליטים, תושבי ארץ-ישראל לשעבר, הייתה מעין הרגשת עליונות על פני יושבי הגדה המזרחית. זאת ועוד, דווקא הפליטים היו רגישים יותר לתעמולה המצרית הכובשת, ובאורח טבעי נטו הם לראות בנאצר את המנהיג הערבי שיחזירם בבוא העת למולדתם. הניגוד בין תושבי שתי הגדות היה, אפוא, עמוק ויסודי. בשיתופם של שרים פלסטינאיים בממשלת את-תל, כבממשלות הקודמות, לא היה כדאי לסלק את הפער הכלכלי והתרבותי והתהום הפסיכולוגית שהייתה כרוייה בין תושבי שתי הגדות. הנהגת הכוחות האופוזיציוניים לחוסיין הייתה נחלתם של העסקנים הלאומיים והמפלגתיים, אשר התבססו על תושבי הקבע של הגדה המערבית, והתנגדו למשטר של מיעוט מפגר, הנאמן על בית המלוכה.

ההתנגדות הפוטנציאלית של מרבית נתיני הממלכה אילצה את חוסיין לסמוך יותר ויותר על היחידות הבדוויות והצ'רקסיות שבצבאו, על שירותי ביטחון וכוחות משטרתיים נאמנים. הישענות זו לא תרמה לפופולאריות של השלטון. כוח השריון והחטיבה המלכותית הנאמנים למשטר אוחדו תחת פיקודו של השריף נאצר, אשר חלש גם על שירותי הביטחון. בפרוס יולי 1962 ניתן האות להתחלת המדיניות הממשלתית החדשה, עם פרסומו של "ספר לבן" ממשלתי והתוויית הקווים העיקריים לביצועה של "תכנית חומש" כללית. בשלהי שנת 1961 נערך גם מיפקד אוכלוסין שהצביע על כ-1,750,000 נפש בממלכה, ומזה כ-885,000 תושבי הגדה המזרחית. עליית משקלם המספרי של תושבי הגדה המזרחית בתוך כלל האוכלוסייה הירדנית הסבה את תשומת הלב לתהליך ההיקלטות האינטנסיבי של אוכלוסיית ירדן במשק הכללי של המדינה. עבודות פיתוח רבות-היקף נעשו החל משנת 1957, מועד הקמת "מועצת הפיתוח הירדנית", ובכללן – הרחבת נמל עקבה וסלילת כביש גישה אליו, ביצוע השלב הראשון ב"מפעל הירמוך", וסלילת כבישים ועבודות ציבוריות אחרות. גולת הכותרת של מפעלי המים בירדן היוותה, ללא ספק, התכנית להטיית מי הירמוך לשם השקאת 120,000 דונם בגדה המזרחית של כיכר הירדן. השלב הראשון של מפעל זה, הידוע בשם "תעלת העיור המזרחית", הושלם בקטעו הראשון, והוסיף כ-30,000 דונם של קרקע שלחין (השלמת הקטע השני תוכננה לשלהי שנת 1962, ואילו הקטע השלישי והאחרון תוכנן לסיום בשנת 1964. בשלב השני של התכנית הכוללת תוכננה הקמתם של שני סכרים כדי להרחיב את השטחים המושקים, בשיעור כולל של 500,000 דונם, עד לגיזרתו הצפונית של ים-המלח. במסגרת מאמצי הפיתוח האחרים בירדן הורחבה תפוקת הפוספטים, המשתרעים צפונית מזרחית לעמאן, והמהווים את מוצר היצוא העיקרי של

הממלכה. כן הקימה ירדן בית-זיקוק לנפט בזרקא, אשר קיבל את הנפט הגולמי שלו מצינור הנפט הסעודי של חברת עראמק"ו (TAPLINE). כושר הזיקוק נקבע ל-300,000 טון לשנה. ביצוע תכנית החומש לפיתוח כלכלי לשנית 1962–1967 חייב השקעות בשיעור 127.3 מיליון דנר. מטרותיה של התכנית הני"ל היו: (א) הגדלת התוצר הלאומי ב-6% במשך 5 שנים; (ב) הרחבת מקורות התעסוקה על ידי יצירת 60,000 מקומות עבודה חדשים; (ג) שיפור מאזן התשלומים על ידי הגדלת היצוא והגבלת עליית היבוא. ההשקעות של "תכנית החומש" שמו את הדגש על פיתוח מקורות המים. כלל ההוצאות לפיתוח החקלאות ומקורות המים הווה 31% מההשקעות לפי התחזית הממשלתית וישענו מקורות המימון, בראש ובראשונה, על סיוע חוץ, בשיעור 46% מכלל המימון ו-16% נוספים יוקצו ממקורותיה הפנימיים של הממשלה, היינו ממקורות חוץ בעקיפין. לשם ביצוע התכנית היה צורך להרחיב את מקורות הסיוע המערביים מ-16 מיליון דנר בשנת 1962 (שכיסו את הוצאות התקציב השוטף בלבד) לסכום כפול, לפחות, מידי כל שנה. מסתבר, אפוא, שביצוע התכנית עד תום היה תלוי בנכונותן של מעצמות המערב להגדיל את חלקן בסיוע הירדני ולעניין מקורות חוץ נוספים, כגון גרמניה המערבית וכוויית.

סיכום העשור הראשון למלכות חוסיין (1953–1963)

עשר שנות שלטונו הראשונות של חוסיין היו גדושות אירועים סוערים, משברים ותמורות קיצוניות, שסחפו לסירוגין את ממלכתו למצבים נואשים וסיכנו את עצם קיומה העצמאי. ניתן להצביע על 5 שלבים עיקריים בעשור זה: (1) התקרבות מסוכנת בין ירדן למצרים, שהגיעה לשיאה בתקופת שלטונם של סוליימאן אן-נאבולסי והרמטכ"ל הפרו-מצרי, על אבו-נוואר. בשלב זה התרכז המאבק על סילוקו של גלאב פחה וקציניו הבריטיים מהפיקוד על "הלגיון הערבי" (מרץ 1956), וניסיונם המשולב של נאצר, סעוד וקוותלי הסורי לכפות בדרכי נועם של הענקת סיוע משותף לירדן ("הסכם הסולידאריות הערבית", ינואר 1957) את האפוסטרופוסות המשותפת במקום הסיוע הבריטי; (2) תקופת "החלל הריק" המדיני שנוצרה בירדן לאחר ביטול החוזה הבריטי-ירדני (מרץ 1957). בפרק זמן קצר זה גבר הלחץ על חוסיין במטרה לרתום אותו למרכבה המצרית. בעת ובעונה אחת הטילו ארה"ב את כובד משקלן על כפות המאזניים בהכרזתן על "דוקטרינת אייזנהאור", שהיה בה משום פיתוי רב לממלכה הירדנית, המפרפרת בין מוות מדיני לבין השארות, כתוצאה מהיעדר משאבים כלכליים ומהתלות המוחלטת בגורמי חוץ; (3) שלב ההכרעה שחל באפריל 1957, לאחר שחוסיין ביצע מעין "הפיכת נגד" בסיוע נאמני בית המלוכה – האשר, אר-רפאעי ואל-מג'אלי. הוטל מישטר צבאי על הממלכה, כל המפלגות והאיגודים המקצועיים פוזרו והממשלה הפרו-מלוכנית החלה לשלוט במצב. עם ייצובו היחסי של המצב המדיני הפנימי בוטל המשטר הצבאי בנובמבר 1958; (4) תקופת חתרנות מבחוח וזעזועי פנים לסירוגין איפיינה את ירדן בכל תקופת קיומה של קע"ם (1958–1961). גבול ירדן ו"החבל הסורי" היה פרוץ להסתננות של אלמנטים חתרניים מבחוח. מאמציו של נאצר להפיל את המשטר בדרכי חתירה, תוך תכנון התנקשויות במדינאים ירדניים בולטים (רצח אל-מג'אלי, אוגוסט 1960), וערעור היציבות בפנים ירדן באמצעות משתפי פעולה וסוכנים – קיבלו מכה ניצחת בשלהי ספטמבר 1961, עת פרקה סוריה את עול האיחוד עם מצרים; (5) תקופת הפוגה ו"סטאטוס קוו" שחלה לאחר פירוק קע"ם. הפוגה זו לא נבעה מוויתורו של נאצר על התוכניות למיגור חוסיין ומשטרו, אלא נוצרה כתוצאה מקשייו הכלליים של השליט המצרי במערכות האחרות של הזירה הבין-ערבית, יוקרתו האישית, שינוי הערכים בשאלת האיחוד הערבי ואופיו, וההיערכות החדשה של המשק המצרי. באוגוסט 1962 נטש נאצר את עמדתו ההגנתית בזירה הבין-ערבית ופתח במתקפה תעמולתית מחודשת. הוא הצהיר על כוונתו לפעול במישרין בין עמי ערב, מעל ראשי מנהיגיהם ואף בניגוד להם. הצהרה זו החריפה את יחסי מצרים – סוריה והביאה לכינוס מושב "הליגה" בשתורה שבלבנון, לפי בקשה סורית. המתח במושב זה, שנבע מהאשמותיה הכבדות של סוריה כלפי מצרים, הביא לפרשיתה הזמנית של מצרים מדיוני

"הליגה", ולהשמעת איומים מצריים בדבר הקמת ליגה של העמים הערביים כמוסד מתחרה ל"ליגה" הקיימת של הממשלות הערביות. המתרחקות ביחסי מצרים-סוריה הולידה, בין השאר, התקרבות ירדנית-סעודית, אשר אותותיה הראשונים ניכרו כבר במחצית שנת 1957. התקרבות זו הייתה עשוייה לשמש גלעין לגיבושו של כוח אנטי-נאצרי. בספטמבר 1962 נמשך התהליך של התבצרות המחנה האנטי-מצרי. בסוריה הוקמה ממשלה אנטי-נאצרית מובהקת, מצרים החליטה להחרים את "הליגה הערבית", בדומה לעיראק והברית הירדנית-סעודית התגבשה, אם כי משמעותה וערכה המעשיים היו נתונים בספק. גם עמדתה של תימן במשבר הכללי-ערבי לא הייתה מחוורת עדיין כל צרכה, עם מותו של אחמד האמאם התימני, ועלייתו של אל-בדר תחתיו.

ב-26 בספטמבר 1962, בעיצומם של המשברים שפקדו את העולם בקובה ובגבולות טיבט-הודו, זועזע המזרח הערבי מההפיכה שהתיימרה למוטט את שלטון בית המלוכה בתימן. לולא משברי קובה וסין-הודו, קרוב לודאי שמאורע זה היה זוכה לתשומת לב רבה יותר בעולם, שכן חשיבתו חרגה מתחומה של תימן המפגרת והנידחת. למחרת ההפיכה של הבריגאדיר סלאל בתימן החל נאצר להושיט סיוע ישיר לסלאל, תחילה באמצעות תמיכה אווירית, ובהדרגה לבש הסיוע המצרי אופי של פלישת יחידות רגלים מצריות וניהול המערכה נגד יחידות המלוכנים בהנהגת אל-בדר ודודו אל-חסן.

בשעה שפרצה ההפיכה בתימן והמצרים החלו להתערב ישירות במערכה, נמצאו ירדן וסעודיה בעיצומו של הידוק שיתוף הפעולה ביניהן. תהליך זה בא לכלל ביטוי בחתימת הסכם לשיתוף פעולה בכל השטחים, שנחתם ע"י חוסיין וסעוד בטאאף באוגוסט 1962. זהות האינטרסים של ירדן וסעודיה המבודדות התפרצה ביתר שאת כתוצאה מההפיכה הרפובליקאית בתימן, והביאה לתיאום הדוק ביניהן בכל הנוגע ליחסן לאמאם המודח. ירדן וסעודיה גם יחד הכירו בסכנות הצפויות להן מעצם חיסולה של המלוכה התימנית ע"י ההפיכה, שנסייעה בכוחות צבאים סדירים מצריים. איומיו של נאצר לערער את המשטרים הקיימים במדינות ערב תורגמו, אפוא, בתימן הלכה למעשה. לפיכך, מיהרו ירדן וסעודיה להכיר בממשלתו של אל-חסן, ולאחר מכן אל-בדר, והחלו להגיש סיוע מדיני מלא וסיוע צבאי חלקי לכוחות המלוכנים. אמנם ירדן וסעודיה הכחישו בנפרד את הטענה המצרית בדבר השתתפות יחידות סדירות מצבאן במערכה בתימן, אולם ירדן, נכוותה ברותחין כשבפרוס אוקטובר נמלטו כמה מטייסייה, ובכללם מפקד חיל האוויר הירדני, למצרים. גם מספר טייסים סעודיים "ערקו" והפנו את מטוסייהם למצרים. מכל מקום, עמדתה החד-משמעית של ממשלת ירדן בפרשת תימן באה לידי ביטוי בהצהרת ראש ממשלתה, ווצפי את-תל, בתחילת ינואר 1963. את-תל הודיע, כי ממשלתו תכיר באמאם כל עוד ימצא בתימן וכל עוד ימשיכו כוחותיו לחלוש על החלקים העיקריים של הממלכה. הצהרה דומה ניתנה ע"י שליטי סעודיה.

בתחום מדיניות הפנים צעדה ירדן בשנת 1962 על דרך של רפורמות ומדיניות של ליברליזציה. בנובמבר 1962 נערכו בחירות חדשות לבית הנבחרים הירדני. בהשוואה לבחירות "המאורגנות" מאוקטובר 1961, כאשר 2/3 מהצירים נבחרו אוטומטית ללא מתחרים, הרי שהבחירות שנערכו בשלהי שנת 1962 שיקפו את ייצובו היחסי של המשטר ואת המפנה שחל לטובתו בדעת הקהל הירדנית, כתוצאה מהרפורמות. דעת קהל זו הייתה עשוייה לערער מחדש בקלות את כס המלוכה של חוסיין, ואמנם ההפיכה בתימן הבלטיה באופן מוחשי אפשרות זו. התערבות ירדן לטובת המלוכנים בתימן גרמה לסערת רוחות והביאה את חוסיין, בסופו של דבר, למשיכת ידו מהקלחת התימנית, תמורת שפור יחסיו עם נאצר.

המשבר בירדן בעקבות הקמת הפדרציה המשולשת (אפריל 1963)

ההתערבות המצרית הגלויה במלחמת האזרחים בתימן נתנה את אותותיה במדיניות הבין-ערבית של ירדן גם בשנת 1963. בדצמבר 1962 החליט הנשיא קנדי להכיר במשטר ההפיכה

התימני תמורת הבטחתו של נאצר להוציא בהדרגה את צבאותיו מתימן. תפנית זו במדיניותו של ארה"ב הסבה קשיים מדיניים לחוסיין, הן מבית והן מחוץ, שכן להתפתחות זו חברו מזימותיו ואיומיו המחודשים של נאצר כנגד המשטרים המלוכנים בסעודיה ובירדן, נוסף לסכנות האחרות שהיו צפויות לירדן ממשטר ההפיכה העיראקית. הכרזותיו של חוסיין על כוונותיו להתקשרויות כלכליות עם הגוש הסובייטי, שבאו בחלקן כתגובה להכרת האמריקאים במשטרו של סלאל, לא יכלו למחות את עובדת היסוד שציננה את הממשל הירדני, והיא תלותו המוחלטת במעצמות האנגלו-סכסיות.

בינואר 1963 עמדו סוריה וירדן בסימן של זעזועים חריפים. אירועים אלה היו קשורים במישרין ובעקיפין במצב המלחמה בתימן. גל של מרי שטף את תושבי הגדה המערבית של הממלכה נגד המלך חוסיין. אולם הממשלה נקטה באמצעים חריפים ובלמה את התפשטות המהומות. בתחילת פברואר מוגר משטרו של קאסם בעיראק ע"י קצינים חברי מפלגת "אל-בעת", בעוד שמערכת תימן נמשכה ללא הכרעה והמצרים הגדילו את יחידות צבאם עד כדי 25 אלף חייל. למרות התרחבות מימדי המערכה בתימן החלו גישושים ראשונים לאיחוד מחדש של שלוש "המדינות המשוחררות" – מצרים, סוריה ועיראק. הדיונים שהתנהלו בקהיר הזכירו מחדש את בעייתה של ממלכת ירדן, אשר האיחוד המשולש המוצע עשוי היה לחושפה מחדש בחזית הקדמית של מדינות ערב "המשוחררות". ואכן, נוכח אפשרות זו הוחלפו הממשלות בירדן ע"י המלך חוסיין. באפריל הורע מצבה המדיני של הממלכה ההאשמית, שכן הסכם הפדראציה המשולשת שנחתם בקהיר חשף מחדש את בדידותה של ממלכת חוסיין. בהסכם זה נכלל סעיף שהעמיד את "פתרון בעיית פלסטין" כמשימתם העיקרית של הכוחות הצבאיים המאוחדים. ירדן נשטפה פעם נוספת בגל של הפגנות למען ההצטרפות לאיחוד הערבי. בעקבות ההפגנות נפלה ממשלת סמיר אר-רפאעי, שנכשלה לפני כן ביצירת תנאים להידברות בין ירדן לבין שלוש המדינות הערביות המתאחדות. התסיסה בקרב צירי הפרלמנט הירדני הביאה לפיזורו המידי, ולמסירת הגה השלטון לידי השריף נאצר, דודו של חוסיין. החלפת הממשלה ופיזור הפרלמנט הטעימו את העובדה, כי השלטון המעשי עבר הלכה למעשה לידי המלך חוסיין בעצמו, שלא נמנע מלנקוט בכל האמצעים כדי לשמור על כס מלכותו, תוך הישענות על הצבא. המתרחשות הפנימית בירדן, שדמתה מבחינות רבות למשבר שחל בשנת 1956/7, יצרה אווירה של ערב מהפכה. שופרות התעמולה של קהיר וממשלות "אל-בעת" בדמשק ובבגדאד פתחו בהתקפה תעמולתית מוחצת נגד המשטר המלוכני בירדן. הפליא עשות רדיו קהיר, אשר שידר את הידיעה בדבר הקמת רפובליקה ירדנית שמרכזה בשכם. אולם מטרתן העיקרית של מצרים וסוריה הייתה לספח את ירדן לתחומן. בעוד שהמצרים קיוו לחזק את מעמדם בזירה הבין-ערבית הודות לעלייתו של כוח פרו-נאצרי בירדן וצירופו לאיחוד, הרי שממשלת "אל-בעת" בדמשק הייתה מעוניינת, מפאת שיקולים דומים, להטות את ירדן לצידה בזירת המאבק על דמותו של האיחוד החדש. 16 ימי המתרחשות בירדן באפריל 1963 חלפו מבלי שנרקם קשר רציני למיגורו של חוסיין. הסיבות לכך היו כדלקמן: א) האופוזיציה בירדן הייתה שסועה ומפוררת בין קבוצות פרו-מצריות לבין תומכי ממשלות "אל-בעת" בסוריה ובעיראק. המחלוקת בין נאצר לבין שליטי דמשק תרמה להחלשת האופוזיציה וסייעה בעקיפין לחוסיין להתגבר על המשבר הרציני שפקד את ממלכתו; ב) היחידות הבדוויות בצבא, שגורלן קשור בגורל משטרו של חוסיין, התארגנו במהרה לצידו של המלך, כאשר חשו בסכנה החמורה הנשקפת למשטר; ג) כוחות הצבא הירדני דיכאו ביד חזקה את ההפגנות והמהומות, והוכיחו את נאמנותם לבית המלוכה. מבצעי בזק אלה הסתייעו במידה מרובה בפעילות הענפה והממושכת שנעשתה ע"י יחידות הצבא, עוד קודם לכן, למניעת הסתננותם של חתרנים ומשלוחי נשק לשטח ירדן בכלל, ולגדה המערבית בפרט. בפרוס מאי 1963 יכול היה חוסיין לבשר לעמו, בנאום שנשא לרגל חג הקורבן המוסלמי, כי הסערה שככה הודות לנאמנות הצבא. קהיר תרצה את כשלון המהומות בירדן במשבר הממשלתי שחל בדמשק, ואשר סייע לחוסיין להיחלץ בשלום מהמשבר האחרון שפקדו. במרוצת החודשים יוני-יולי הונח לחוסיין קמעא, שכן מצרים

הייתה שקועה ללא מוצא במערכה בתימן, סוריה עמדה בפני הפיכה עקב הסכסוכים החמורים שהתגלו בקרב אנשי הכת השלטת, ועיראק הסתבכה מחדש במערכה חסרת-תוחלת נגד הכורדים. ביולי התברר, כי האיחוד הערבי המשולש הפך לשכיב מרע עקב נוקשותם של שליטי דמשק. במרוצת ספטמבר החריף הקרע בין מצרים לסוריה, ובמקביל לכך חלה התקרבות בין עיראק למצרים, לאחר שידם של הפרו-נאצריים בבגדאד הייתה על העליונה במאבק נגד יריביהם. בעת ובעונה אחת חלה התפתחות רבת-עניין במגעי החוץ של ירדן, עת קשרה עמאן יחסים דיפלומטיים עם מוסקבה (ספטמבר 1963). כדאי לזכור, כי בעיית קשירת היחסים עם ברית-המועצות הוותה, בשעתו, את אחד מסלעי המחלוקת בין חוסיין ליבן סולימאן אנ-נאבולסי, והביאה להפלתו של זה האחרון (במרץ 1957). חוסיין גילה יוזמה מדינית חדשה בנסיעתו לצרפת ובהיוועדו לשיחות עם הנשיא דה-גול. התפתחות חדשה זו שיקפה, בדיעבד, את התעניינותה המחודשת והמתגברת של צרפת במזרח-התיכון. בנובמבר חלה הפיכה נוספת בעיראק, אשר העלתה לשלטון את עארף וקבוצת קצינים פרו-מצריים. הפיכה זו תרמה בהדרגה להידוק קשריהן של עיראק ומצרים ולבידודו של שלטון "אל-בעת" בדמשק. אולם לקראת סוף שנת 1963 הציע נאצר ליריביו לשכוח את הניגודים הבין-ערביים ולקיים ועידת פסגה ערבית בפרוס שנת 1964.

שנת 1964 ואילך ועידות הפסגה הערביות והשתפרות מעמדו של חוסיין

שנת 1964 עמדה בסימן של מפנה ברור בזירת היחסים הבין-ערביים. בשנה זו אמנם לא נפתרו הניגודים הקיימים בין מדינות ערב, אולם הושגה הפוגה מסוימת במערכת החתירה המצרית נגד יתר המשטרים הערביים, וכן הושג שיתוף פעולה, נקבעה תכנית פעולה אנטי-ישראלית, ואף נוצרו כלים חדשים במגמה להגשימה.

על רקע של שבע שנות החתרנות של נאצר והסתבכותה של מלחמת תימן ללא מוצא, בלט שבעתיים המיפנה שחל במדיניות הבין-ערבית. מצב ההידברות ושיתוף הפעולה הבין-ערבי למשך תקופה כה ממושכת הינו תופעה נדירה במושגים ובהרגלים הבין-ערביים. אווירת הפסגה הערבית הולידה גם סיסמא חדשה – "אחדות המעשה" – אשר סילקה לעת עתה את הסיסמאות הקודמות של נאצר על "אחדות המטרה" ו"אחדות השורה".

שתי ועידות הפסגה של מלכי מדינות ערב ונשיאיהן, שנערכו בינואר ובספטמבר 1964, וועידת ראשי ממשלות ערב, שכונסה בינואר 1965, התרכזו בנושא הישראלי בשלושה שטחי פעולה עיקריים המשולבים הדדית: א) הקמת "ארגון השחרור הפלסטיני" בראשותו של אחמד שוקיירי; ב) הקמת "המיפקדה הערבית המשותפת"; ג) התכנית להטיית יובלי הירדן. הקמת "ארגון השחרור הפלסטינאי" באה להמחיש את רעיון "הישות הפלסטינאית". היה זה ניסיון להפיק לקח מהניסיון במלחמת העצמאות של אלג'יריה, הינו להקים גורם שניתן יהיה להצביע עליו כעל לוחם את מלחמת שחרורו, בסיוע מדינות ערביות ידידותיות. למרות העמדות המסורתיות הנוגדות של מדינות ערב השונות, החל "ארגון השחרור הפלסטינאי" לקרום עור וגידים. בשלהי מאי 1964 התכנסה בירושלים העתיקה "הוועידה הלאומית הפלסטינאית", בהשתתפות כ-360 צירים מארצות ערב השונות, וביניהם כ-200 מממלכת ירדן עצמה. הוועידה אישרה את הצעת "האמנה הלאומית הפלסטינאית", שהוגשה על ידי "נציג פלסטיני" ב"ליגה-הערבית" – אחמד שוקיירי. כן אושרה חוקת "ארגון השחרור הפלסטינאי" שקבעה כדלקמן: (1) הארגון של "הישות הפלסטינאית" יכלול את כל הפלסטינאים, פליטים כאחרים; (2) תוקם "חזית לאומית" פלסטינאית, שתידחה את הדיון בעקרונות מדיניים עד לאחר מיגורה של ישראל; (3) העם הפלסטינאי יהיה חלוץ המאבק לשחרור פלסטיין, אך השחרור מהווה גם את חובתן הלאומית של מדינות ערב האחיות; (4) הגשמת "האמנה הלאומית" תתאפשר הודות להקמת "ארגון השחרור הפלסטינאי". בחוקתו של ארגון זה נקבע, כי הוא יהיה פתוח בפני כל פלסטינאי בן 18 ומעלה. אולם ביתר הסעיפים המוצעים של הארגון הני"ל נתגלעו חילוקי דעות בין מצרים לירדן: מצרים הייתה מעוניינת להקים צבא פלסטינאי מאוחד בכפיפות ל"מיפקדה הערבית המשותפת", שבראשה

הועמד קצין מצרי (הגנרל עלי עאמר), בעוד שירדן חששה מהקמת צבא פלסטינאי העשוי לערער את שליטת ממשלתה בגדה המערבית של הירדן, מבלי להזכיר את אפשרות הפעלתו של צבא זה נגד המלך חוסיין עצמו. כתוצאה מחילוקי דעות אלה התקבלה פשרה, שהציעה את גיוס הפליטים ליחידות מיוחדות בהתאם לתכניתה של "המפקדה הערבית המשותפת", אשר תגיע לכלל הסכם של שיתוף פעולה עם המדינות הנוגעות בדבר. כן הוסכם על קבלת הפליטים למערכת ההדרכה הצבאית במדינות ערב השונות. לדברי אחמד שוקיירי, ימנה הצבא הפלסטינאי, בהתאם לתכנית, 30,000 חיילים, אשר 5,000 מהם יתאמנו באלג'יריה. בינתיים הוקמו היחידות הראשונות של צבא זה ברצועת עזה, בסוריה ובעיראק. במקביל לכך נפתחו בפני הפלסטינאים בתי-ספר צבאיים לקצינים בסוריה ובעיראק. ייעודו של "ארגון השחרור" הובלט במאמרים שהופיעו בעיתונות הערבית. הדגש הושם על פעולות חבלה והרס בישראל תוך שלילת הטיעון הישראלי, כי ישראל מותקפת על ידי מדינות ערב. ניהול מלחמת גרילה נגד ישראל על ידי בני פלסטין נועד לשתק את כלכלת ישראל ולהרתיע עליית יהודים אליה. למרות המשימות המרשימות שהוצבו ל"ארגון השחרור", התפשטה אכזבה מסוימת בקרב הפלסטינאים בגלל היריבות שהתגלתה בנדון בין מדינות ערב השונות, ואשר הכבידה על הפעלתו המזורזת והמקיפה של "הארגון". על רקע מצב זה יש לראות את הופעת ארגון "אל-פתח" (כוחות הסער) כביטוי לחוגים הקיצוניים בקרב הפלסטינאים. ארגון זה, שלא קיבל את מרותה של "המפקדה הערבית המשותפת", התארגן בהשראתה של סוריה והקים סניפים בלבנון ובירדן. ניסיונות הפעולה הראשונים שלו נגד ישראל מבסיסו בירדן ובלבנון החלו בינואר 1965.

בנוסף להתעצמות הצבאית הישירה של מדינות ערב, וכביטוי אחר להתעצמות זו, קמה "המפקדה הערבית המשותפת", שנועדה להבטיח הגנה למפעל הטיית מקורות הירדן מפני פעולות צבאיות ישראליות. על הקמת המפקדה הוחלט עוד בוועידת הפסגה הראשונה (ינואר 1964). כן מונה המפקד העליון, הלוא הוא הרמטכ"ל המצרי לשעבר, עלי עאמר. תפקידיה של "המפקדה הערבית המשותפת" הוגדרו כדלקמן: ארגון שיתוף הפעולה והתיאום בין צבאות ערב; בדיקת צרכי החימוש ונקודות התורפה במערכו הביטחוני של סוריה, לבנון וירדן; הכנת תוכנית להפעלת הצבאות הערביים במקרה שישראל תתקוף את מפעלי ההטייה; הקצבת סכום של 15 מיליון ליש"ט לשם הגברת החימוש בסוריה, בלבנון ובירדן. הסכום ישולם ע"י כל מדינות ערב, אך בנטל העיקרי ישאו כוויית, מצרים, סעודיה ועיראק. עד פברואר 1965 הוקצבו 4 מיליון ליש"ט לירדן, והיתרה נועדה לחלוקה בין סוריה ולבנון.

במרצת שנת 1964 פעלה "המפקדה המשותפת" בכמה תחומים. היא בדקה את מצבם וכושרם של הצבאות הערביים השונים, והפעילה לחץ על ירדן ולבנון להגביר את קצב התעצמותן הצבאית. כן ערכה המפקדה תוכניות מבצעיות למקרה של התפתחות סכסוך מזוין עם ישראל. אם כי יתר מדינות ערב טרם קיבלו סופית את עמדתה של מצרים, התובעת מתן סמכות למפקדה להעביר כוחות צבא ממדינה ערבית אחת למשנה, והטיפול בנושא זה נשאר בינתיים בסמכותם של הגופים המדיניים, החלה "המפקדה המשותפת" לטפל בתכנון ובהכנות מוקדמות לקראת האפשרות של העברת כוחות צבא ממדינה ערבית אחת לחברתה. המגמה הצבאית הייתה להעביר כוחות עיראקיים לירדן וכוחות סוריים ללבנון, לאחר קריאה מפורשת של ממשלת לבנון ובאישור בית הנבחרים הלבנוני.

ימים ספורים לאחר תום ועידת הפסגה השנייה (ספטמבר 1964) העלו המצרים את האפשרות של ייזום מבצע צבאי ישראלי נגד ירדן כתגובה על תוכניותיה של ירדן בדבר הקמת הסכר באל-מוחייבה שעל הירמוך. לפיכך, ניתנה גם עדיפות ראשונה במעלה להתעצמותה הצבאית של ירדן. מוחמד חסנין הייכל, עורך "אל-אהראם" ודוברו הבלתי-רשמי של נאצר, פירט במאמריו את השיקולים המחייבים את חיזוקה של ירדן: (א) השתרעותו הארוכה של גבול ירדן-ישראל; (ב) ריכוזם הגדול ביותר של הפלסטינאים בתחומי ירדן; (ג) קירבתה היתרה של ירדן לנקודות המפתח הרגישות של ישראל. שיקולים אלה הינחו את עלי עאמר, ראש "המפקדה הערבית המשותפת", בהמליצו על הכפלת כוחו

של הצבא הירדני. התעצמות צבאית מעין זו אינה תוצאה משיקולי ביטחונה של ירדן, אלא תולדת התוכנית הכוללת של "המפקדה המשותפת", לאור שיקולי ההיערכות לפעולה נגד ישראל. מתוך רצונה של ירדן לשמור על מעמדה המיוחד, הרי שעיקר תביעותיה להתעצמות צבאית הופנו למעצמות המערב. ואכן, במרוצת שנת 1964 קיבלה ירדן מספר עשרות טנקים אמריקאיים.

הזוכה העיקרי מ"אוירת הפסגה הערבית" היה, ללא ספק, המלך חוסיין. כבר בעיצומה של ועידת הפסגה הראשונה, לאחר חידוש היחסים בין קהיר לעמאן⁹ שופרו לאין שיעור היחסים בין חוסיין לנאצר. זה האחרון הכיר במפעל הירמוך כצעד המיועד להוות חלק מתוכנית מים אנטי-ישראלית. כתמורה לכך פעל חוסיין כמתווך בין נאצר לבין סעוד בסכסוך התימני בנוסף לניסיונות תיווכו של בן-בלה, נשיא אלג'יריה. ב-28 במאי אירחה, כזכור, ירדן בירושלים העתיקה את ועידת הפליטים הערביים, ביוזמתו של אחמד שוקיירי, והוכרז על הקמת "ארגון השחרור הפלסטינאי". הוועידה נעלה ב-2 ביוני 1964, תוך התגלעות חילוקי דעות בין מצרים וירדן מצד אחד לבין סוריה מצד שני. ההתקרבות המצרית-ירדנית ניכרה להלן בשורה של אירועים נוספים: ב-7 ביולי התפטרה ממשלת החירום של השריף נאצר, דודו של חוסיין, ובהגית את-תלהוני הרכיב ממשלה חדשה, שהקיפה חוגים רחבים יותר. ב-13-15 ביולי ביקר בירדן המרשל עאמר, סגן נשיא מצרים, סייר בגבול ישראל, והניח זר פרחים על קברו של עבדאללה כמחווה של רצון טוב ושכחת העבר. ב-22 ביולי הכירה ממשלת ירדן במשטר הרפובליקאי בתימן וזנחה סופית את הלוחמים המלוכנים לחסדיו של המלך סעוד. באוגוסט ובספטמבר נמסר על הסכמת ארה"ב למכור לירדן מטוסי סילון, טנקים ותותחים על מנת למנוע כניסת נשק סובייטי לממלכה.

ועידת הפסגה הערבית השנייה התקיימה באלכסנדריה ב-5-11 לספטמבר. הפעם הוחלט על התחלה מיידית בהטיית מקורות הירדן והקמת סכר אל-מוחייבה על הירמוך בשטח ירדן. כן הוחלט על גיוס צבא פלסטינאי, שיתאמן ברצועת עזה ובסיני, ויהיה קשור ל"ארגון השחרור" של שוקיירי. התקבלה ההחלטה בדבר הקמת מועצה משותפת למחקר אטומי לצרכי שלום, וכן הוסכם על כינוס ועידת פסגה ערבית מידי כל שנה בחודש ספטמבר, וכנס של ראשי ממשלות כ"וועידת מעקב" מידי כל ארבעה חודשים.

בפברואר 1965 חלו חילופי ממשלות בירדן: נאמן החצר והמדינאי הפרו-מערבי, בהגית את-תלהוני, התפטר מטעמי בריאות כביכול, וראשות הממשלה הועברה שוב למדינאי "הליבראלי" והמקובל יותר על נאצר – ווצפי את-תל, אשר התנסה בראשות הממשלה בשנת 1962. תהליך התקרבותה של ירדן למצרים צופן בחובו אותן סכנות, אשר המלך החוסיין התנסה בהן בעבר, לא אחת ולא שתיים.

התוכנית להטיית יובלי הירדן וחלקה של הממלכה ההאשמית

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן משתלבת, בראש ובראשונה במפעל הירמוך של הממלכה ההאשמית.¹⁰ לפיכך יש צורך לעקוב על השתלשלות תוכניות המים באזור עד להתפתחות האחרונה, שהינה פרי ועידות הפסגה הערביות משנת 1964.

היוזמה האמריקאית להסדרת תוכניות המים באזור התעוררה בעקבות הדיון במועצת הביטחון בשנת 1953, ונוכח התנגדות הערבים לביצוע עבודות ע"י ישראל באזור המפורז ע"י גשר בנות-יעקב, במסגרת התוכנית להזרים דרומה חלק ממי הירדן. שליחו של הנשיא אייזנהאור, אריק ג'והנסטון, ערך מסע פגישות בארצות המזרח-התיכון, בשלהי שנת 1953 ובתחילת השנה שלאחריה, לשם מציאת תוכנית לחלוקת מים שתתקבל על כל הצדדים. ישראל נעתרה בשעתו לתביעות המקסימליות של ירדן, סוריה ולבנון, שהועלו במטרה להבטיח פיתוח חקלאי מקומי בשטחיהן. על דעת כל הצדדים בנפרד סוכמה תוכנית כוללת,

⁹ היחסים נותקו, כזכור, ביוזמת מצרים באוקטובר 1961 תוך האשמת ירדן בשותפות לקשר לפירוק קע"ם.

¹⁰ עיין לעיל בסעיף – אוקטובר 1961: סיום השלב הראשון של "מפעל הירמוך"

הלוא היא "תוכנית ג'והנסטון", שקבעה בין היתר את מיכסות המים הבאות: הקצבת 35 מיליון מע"ק מים לשנה ללבנון ממעיינות וזאן שבחצבאני לשם השקאת 35,000 דונם באגן החצבאני. עוד לפני כן נערכו סקרים בלבנון שהצביעו על עודפי מים רבים במדינה. ספיקתו השנתית של נהר ליטאני בלבנון עולה על 800 מע"ק מים, וגם לאחר שתושלם "תוכנית הליטאני" הלבנונית, המתנהלת בעצלתיים, תותר עוד למעלה מ-1/4 מכלל כמות מי אותו נהר, שתוסיף לזרום לריק לים-התיכון. ההקצבה לסוריה, לפי תוכנית ג'והנסטון, כללה 20 מיליון מע"ק מים ממימי הבניאס, בנוסף ל-22 מיליון מע"ק מים המנוצלים כבר היום להשקאת בקעת בטיחה שמצפון-מזרח לכנרת. "תוכנית ג'והנסטון" הניחה, כי ישראל תקבל בצורת מים חוזרים 19 מיליון מע"ק מהכמויות שהוקצבו לסוריה וללבנון, בה במידה שהמים המוקצבים ינוצלו בתוך אגן הירדן. לפי "תוכנית ג'והנסטון" היה על ירדן לנצל את מי הירמוך, תוך הקמת מספר מפעלי איגום אופרטיביים בעמקו של הנהר, על מנת להזרים את המים בתעלה שתתמשך מזרחית לירדן ("תעלת העיור המזרחית"), ותשקה את כיכר הירדן. בתחילה כללה "תוכנית ג'והנסטון" את ההצעה לנצל את הכינרת כמאגר טבעי לצרכי "מפעל הירמוך", אולם ירדן התנגדה לכך מטעמים מדיניים שהרי ניצול הכינרת כמאגר טבעי היה מעמיק את תלותה של הממלכה בישראל. כתוצאה מכך הוחלט על הקמת מאגרים מלאכותיים באפיק הירמוך עצמו. בהתאם ל"תוכנית ג'והנסטון" הוקצבו לסוריה 90 מיליון מע"ק ממי הירמוך, אשר יזרמו באפיקו המקורי של הירדן בעונת הקיץ, וישמשו את ישובי עמק-הירדן הישראליים. לעומת זאת התחייבה ישראל להזרים באפיקו של הירדן מדרום לכינרת 70 מיליון מע"ק מים לניצולם של ישובי הממלכה ההאשמית לאורך הירדן, שכן הטיית הירדן עצמו ע"י ישראל הייתה עלולה למנוע מים מישובים ערביים ירדניים אלה.

נציגי סוריה, לבנון, ירדן ומצרים הסכימו, מבחינה טכנית, ל"תוכנית ג'והנסטון" ואף חתמו עליה בראשי תיבות, אך לאחר מכן ניערו חוצן ממנה. בעת ובעונה אחת הודיעה ישראל על התחלת עבודותיה ב"מוביל הארצי" בהתאם לכמויות המים שהוקצבו לה ע"י "תוכנית ג'והנסטון". ירדן החלה אף היא לבצע את חלקה בנפרד, ב"מפעל הירמוך". השלב הראשון של המפעל הושלם, כזכור, באוקטובר 1961, עם חפירת תעלת העיור המזרחית, המזרימה את מי הירמוך דרומה, לעבר כיכר הירדן. בפרוס שנת 1965 החלה ירדן בהגבהת דפנותיה של תעלה זו כדי להגדיל את קיבולתה בעונת הגאות. גם סוריה סיימה בתחילת שנת 1965 את התעלות המקומיות ומפעלי השאיבה של "מפעל מוזיירד". עם סיום השלב הראשון של "מפעל הירמוך" פרסמה ממשלת עמאן מכרז לביצוע סקרים כהכנה להקמת שני סכרים באפיק הירמוך. החברה היוגוסלבית "אנרגו-פרוייקט", שזכתה במכרז, המליצה בסקר שלה על הקמת סכר ע"י אל-מוחייבה, כ-3 ק"מ מזרחה ממפגש הגבולות בין ירדן, סוריה לישראל. הסכר תוכנן לכושר איגום של 200 מיליון מע"ק מים, לעומת המלצתה של "תוכנית ג'והנסטון" על סכר בקיבולת של 300 מיליון מע"ק. הוצאות בניית הסכר באל-מוחייבה נאמדה בכ-1/4 10 מיליון ליש"ט.

"המוביל הארצי" הישראלי הופעל לראשונה במחציתה הראשונה של שנת 1964, כשהכינרת משמשת נקודת מוצא ומאגר טבעי למפעל. בשלב הסופי של הפעלתו נועד "המוביל הישראלי" לשאוב מהכינרת 320 מיליון מע"ק לשנה. עוד לפני הפעלת מפעל המים הישראלי ניסתה סוריה להתנכל לו תכופות, וראשי מדינות ערב חזרו והצהירו, כי יתנגדו בכוח לשאיבת המים ע"י ישראל מכיוון שזו האחרונה גוזלת, כביכול, את מי הירדן מהערבים. ממשלת ישראל הצהירה, מצידה, שמפעל המים שלה אינו חורג מההקצבות המוסכמות לפי "תוכנית ג'והנסטון". על רקע זה נולדה תוכנית הטיית יובלי הירדן ע"י מדינות ערב, אשר תוכננה בקוויה הכלליים בוועידת הפסגה הראשונה בקהיר, וגובשה מעשית בוועידת הפסגה הערבית השנייה ובוועידת ראשי ממשלות.

אוכלוסיית הממלכה בשנת 1963 נקבעה רשמית ב-1,860,493 נפש ושיעור הריבוי הטבעי הנקי עלה על 4%, היינו הוא נחשב לגדול ביותר בארצות המזרח-התיכון ושווה בגודלו למצרים. כ-90% מהאוכלוסין נרשמו כמוסלמים, כ-60% היו יושבי כפרים וכ-40% התגוררו בעיירות כפריות ובערים. מספר הבדווים-הנוודים בממלכה התקרב ל-53,000 (ב-1964). מיפקדי 1961 והנתונים הסטטיסטיים משנת 1963 הצביעו על תמורה בשיווי המשקל באוכלוסיית שתי גדות הירדן: תושבי הגדה המערבית הפכו, זו הפעם הראשונה, למיעוט. למעשה, ניכרה חלוקה כמעט מאוזנת באוכלוסי שתי הגדות: לפי נתוני המיפקד מ-1961 התגוררו בגדה המזרחית למעלה מ-850,000 תושב לעומת כ-800,000 תושבי הגדה המערבית. יש לזכור, כי בשנת 1951 נוספו כמיליון פלסטינאים לממלכת ירדן וסך אוכלוסייה זו נאמד בשנה זו בכ-1.5 מיליון תושב. ביוני 1964 בוטל חוק הפיקוח הישן על הבדווים, שהותקן בשנת 1936. באותו מועד נחתם הסכם בין ממשלת ירדן והאוי"ם בדבר יישובם הסופי של הבדווים. כן בוטלו בתי הדין המיוחדים לבדווים וסמכות השיפוט הועברה לבתי הדין הרגילים. תמורות דמוגרפיות חשובות אלה והשגת האיזון בין שתי הגדות השתקפו, בין השאר, בגידולה המהיר של הבירה עמאן, אשר מספר תושביה עלה על 250,000 בשנת 1964 (לעומת כ-35,000 בשנת 1947). גידולה המואץ של עמאן נבע מאיכלוס פקידותי, מהתרחבות השירותים, מתנועת הבניין הענפה, שהסתייעה במפעל המלט המקומי, ומהתגבשות מעמד הסוחרים הגדולים והבינוניים שסייעו להפיכת עמאן למוקד של סחר החוץ דרך עקבה או דרך סוריה ולבנון.

בשנות ה-60 שונתה גם ההשקפה המקובלת אודות כיווני התודעה הלאומית השונים של תושבי שתי הגדות. ההשקפה המקובלת גרסה ערנות לאומנית וכלל-ערבית של יושבי הגדה המערבית העירוניים. הללו נחשבו לעוייני בית המלוכה ההאשמי, ובעלי בריתו הבריטים, מאחר ואלה האחרונים הואשמו באחריות להקמת ישראל. האוריינטציה הפלסטינאית הכללית הופנתה, בדרך כלל, לסוריה ולמצרים ולא לאמירות הגדה המזרחית. גירסא החדשה הרווחת מטילה ספק בחלוקה האנכית של אוכלוסיית ירדן בין שתי הגדות. גירסא זו מעדיפה חלוקה אופקית כדלקמן: הגדה המערבית – (1) משולש שכס-גינין-טול כרם מאוכלס ע"י מתנגדי המשטר המלוכני ההאשמי ומצטיין במסורת מרדנית עוד מהתקופה העיתמאנית והמנדטורית; (2) גוש רמאללה-ירושלים-בית לחם מאוכלס ע"י אלמנטים נוצריים ניכרים, סוחרים ואנשי מינהל, הנהנים מחסדי המשטר הנוכחי ותומכים בו; (3) גוש חברון, המתאפיין באוכלוסיית נודדים ניכרת, תומך במשטר. זכר השלטון המצרי על הרי חברון בשנת 1948 הביא כנראה להתגבשות אנטייתזה למצרים. בגדה המזרחית – (1) גוש ארביד-עגילון-אס-סלט (בגלעד) מאכלס את מוקדי האופוזיציה למשטר המלוכה. אס-סלט קשורה בקשרי משפחה עם שכס המרדנית ובנוסף לכך נפגעה העיירה כתוצאה מעלייתה והתפתחותה של עמאן. תושבי הגלעד הצפוני קשורים יותר לסוריה הן מבחינת קשרי-דם והן מבחינת המסחר וההברחות; (2) השטחים מעמאן דרומה, ובכלל זה זרקא ומחנותיה הצבאיים, מאוכלסים ע"י תומכי המשטר ונהניו העיקריים, מבלי להזכיר את הבדווים המהווים את המשענת הצבאית העיקרית של נאמני בית המלוכה.

עמדת הפליטים כיום אינה אחידה, החל משנת 1951 הוענקה האזרחות הירדנית לכל תושבי הממלכה וכן ניתן לתושבי הגדה המערבית ייצוג הן בפרלמנטים והן בממשלות. ב-5 השנים הראשונות לסיפוח הגדה המערבית לירדן התנגד רוב הפליטים למשטר המלוכני הפרו-מערבי. אולם משנות ה-60 ואילך התגבשה אט אט תודעה לאומית ירדנית והורגשה מגמת שוני יסודי ביחסם של הפליטים למשטר. מגמה זו ניזונה רבות מהשתבצות האינטליגנציה במנגנונים הציבוריים ובמקצועות החופשיים. גם הסקטור הנמוך יותר של השכירים השתלב ברובו בתעסוקה תקינה, וקיים ספק רב לגבי מידת פעילותו בהפגנות נגד המשטר. לעומת זאת, מהווים מעמדות הביניים של הפליטים, ובמיוחד הריכוזים הגדולים בסיבות שכס, את מתנגדיו המובהקים של המשטר הנוכחי. מרירותם ניזונה גם מהרגשתם בדבר היעדר שוויון אמיתי והעדפת הגדה המזרחית בתוכניות הפיתוח הממשלתיות. טענות

אלו הופרכו ע"י הממשלה, שהטעימה את מאמצי הפיתוח של ירושלים העתיקה וסביבותיה כחלק מהמדיניות לעידוד התיירות החיצונית, ותוך הדגשת חשיבותה של בירת "הקדמי" של הממלכה מול ישראל.

המשטר הפנימי של ירדן יונק השראתו מכוח אישיותו של המלך חוסיין, נשען על מעצמות המערב ועורף ידידותי בערב-הסעודית ומסתייע בתמיכתם העקבית של הבדווים ובסיועו של הצבא הנאמן. טיהורים בצמרת הצבא היוו בשעתו לחם חוקם של חוסיין והשריף נאצר. במרוצת הזמן, ובהשפעת ההתמדה השלטונית של חוסיין, הופגו בהדרגה רגשות המרי נגד השלטון, בהתחשב גם במאמצי הפיתוח ובהרחבת חוגי הנהנים מהמשטר. אולם יציבות כסאו של חוסיין הייתה ונשארה מותנה במהות יחסיו עם נאצר.

סיכום

עד כמה שהדבר נשמע מוזר, הרי שממלכת ירדן הפכה לאחת המדינות הערביות היציבות ביותר במזרח-התיכון יחד עם מצרים. הבעיה העיקרית הינה, כמובן, לבחון את מידת אותה יציבות. מבחינה כלכלית, יש לזכור את נתוני היסוד של הממלכה ההאשמית: $\frac{3}{4}$ משטחה הינו בחזקת מידבר. התעשייה-דלה ואין הצבר של הון פנימי בדומה ללבנון. כן לוקה ירדן בהיעדר ידע טכנולוגי וחוסר שוק פנימי נרחב. כ-10% מהשטחים מעובדים ורק מחצית משטחי העיבוד החקלאים מושקה. החקלאות פגיעה לבצורות ולתקלות טבעיות אחרות במידה רבה. על רקע זה תוכננה ותופעלה "תעלת העיור המזרחית" המשקה כ-130,000 דונם בכיכר הירדן, כשבסיומה יתרחבו שטחי השלחין עד לכ-1/2 מיליון דונם. יתרונותיה של תוכנית זו הינם כדלקמן: ראשית, מליחותם של מי הירמוך פחותה ממליחות מי הירדן. שנית, מיתקן ההטייה (המנהרה) מוקם גבוה יותר מאפיקו של הירדן ולפיכך הזרמת מי הירמוך לכיכר הירדן נעשית בכוח הגרביטציה בלבד. עם התקנתו של סיפון (לפי עקרון הכלים השלובים) לגדה המערבית של כיכר הירדן, ניתן יהיה להמשיך את התעלה דרומה בעיור המערבי, וכן לקלוט את מי שטפונות החורף של הירמוך. סכר אל-מוחייבה יאגום מים אלה ויביא להרחקת המעגל החקלאי בכיכר הירדן ולהגדלת שטח היבולים. כמו כן ניתן יהיה ליישב פליטים נוספים על שטחי השלחין.

בתחום התעשייה נעשות התחלות בקצב מואץ. קיים מפעל למלט ע"י עמאן ומנצלים את שדה הפוספטים המשתרע ע"י חציפה, צפונית מזרחית מעמאן. בשנת 1963 הסתכמה תפוקת הפוספטים ב-615,000 טון לעומת 681,000 טון בשנת 1962. קיימים קשיים רבים בשיווקם. היצוא לארצות מזרח-אירופה, ובמיוחד ליוגוסלביה ולפולין. מגמת החברה האיטלקית המנצלת את הפוספטים – להגביר את הייצור למיליון טון ויותר לשנה מ-1967 ואילך. מעניין לציין, כי כל מפעלי התעשייה הירדנים רוכזו עד כה בגדה המזרחית של הירדן. קיימת גם תוכנית לניצול אוצרות האשלג והמלחים האחרים בים המלח. הדגש העיקרי של הפיתוח מושם על מפעלי אינפרה-סטרוקטורה. בשנת 1960 הושלמה סלילת הכביש עקבה-מעאן. מסילת ברזל עקבה-מעאן נמצאת בשלבי תכנון אחרונים וכן הוגשו הצעות שונות לחידוש המסילה החגיגאזית כמפעל ירדני-סעודי משותף. כביש עקבה-מעאן עומד להיות מורחב וכן ניסלל כביש מקביל בערבה, שיחבר את עקבה עם אזור ים המלח הירדני. המאמץ העיקרי מופנה לעבר נמל עקבה, שכן זהו המוצא הימי היחידי של ממלכת ירדן. הייצוא, ובעיקר היבוא הירדני, הותנו עד כה בסידורי טראנזיט בלתי-נוחים (מבחינה מדינית) בסוריה ובנמל ביירות הלבנוני. השאיפה הירדנית להשתחרר מתלות זו מצאה את ביטוייה בעבודות ההרחבה והפיתוח הנעשות בנמל עקבה. במרוצת שנת 1965 הגיעה ירדן פעמיים לכלל הסדר עם סעודיה בדבר הרחבת רצועת החוף הירדנית מדרום לעקבה על חשבון סעודיה. תחילה הורחב התחום הירדני ב-7 ק"מ ולאחר מכן ב-20 ק"מ. ירדן התחייבה לפצות את סעודיה בשטח אחר. כן הוסכם בין שתי הממלכות, כי אם יתגלו מחצבים או נפט בשטח שהועבר לידי ירדן- תתחלקנה ההכנסות מחצה על מחצה. בנוסף לפיתוח המואץ של אזור עקבה

הוקדשה תשומת לב מרובה לפיתוח ענף התיירות ל"ארץ-הקודש", בעקבות ביקורו של האפיפיור. כן הורחב כביש עמאן-ירושלים העתיקה.

הגירעון התקציבי של הממלכה כוסה ע"י ארה"ב (35 מיליון דולר ב-1963/4 לעומת 33.5 מיליון דולר ב-1964/5). בריטניה תורמת אף היא מספר מיליוני ליש"ט לשנה, ואילו כוויית הסתפקה במתן מילווה, באפריל 1964, בסך 5 מיליון ליש"ט (5 מיליון דינר) למשך 15 שנה. מילווה כווייתי נוסף הוענק לצרכי התעצמותה האווירית-צבאית של ירדן ורכש מטוסי סילון צרפתיים, בספטמבר 1965. גם הבנק העולמי העניק לירדן בשנת 1964 שני מילוות בסכום כולל של 6.5 מיליון דולר. המאזן המסחרי של ירדן בשנת 1964 הסתכם ביבוא של כ-50 מיליון ליש"ט לעומת יצוא של כ-5 מיליון ליש"ט. התלות הירדנית בסיוע החוץ המערבי מקדמת את הפיתוח התעשייתי והשקעתו המצומצמים למדי, אך סיוע כספי זה מתווה את מדיניות החוץ הירדנית, המגלה מתינות כלפי המערב.

VIII מצרים

גל לאומי גואה ועלייתם של ארגונים קיצוניים

התסיסה הלאומית במצרים לא שככה במרוצת מלחמת העולם השנייה. אמנם הסערה לא פרצה בכל עוזה, מאחר והבריטים הקדימו רפואה למכה והשתלטו על כל מוקדי הכוח והנקודות האסטרטגיות במצרים. הם גם גיבשו לעצמם תימוכין מדיניים בזירה המצרית הפנימית באלצם, כזכור, את המלך פארוק להסכים למינויו של יריבו הוותיק, מוצטפא אנ-נחאס מנהיג ה"ופד" לראשות הממשלה, ב-4 בפברואר 1942. ה"ופד", שנחל את מפלתו הראשונה בבחירות בשנת 1938, נדחק לקרן זווית אופוזיציונית, ומנהיגיו צמאי השלטון התאוו בכל מאודם לחזור לזירה המדינית. שיתוף הפעולה בין מנהיגי ה"ופד" לבין הבריטים, שהוליד את החוזה האנגלו-מצרי מאוגוסט 1936, חזר אפוא על עצמו בפרוס שנת 1942, שעה שעוצבת השריון הנאצית של המרשל רומל איימה במישרין על המערך הצבאי-מדיני של הבריטים במצרים. פארוק נאלץ, כאמור, לאשר את מינויו של נחאס פחה, וזה האחרון כונן ממשלה על טהרת עסקני מפלגתו. שיתוף הפעולה, זו הפעם השנייה בין הבריטים לבין ה"ופד" סייע רק לראשונים ופילג את המפלגה בהביאו לפרישת המנהיג הקופטי רב-ההשפעה, מכרם עובייד, שהקים את סיעת "הגוש הופדי הבלתי-תלוי".

יתר על כן, יוקרתם של מוצטפא אנ-נחאס וחבורתו ירדה פלאים גם בעיני ההמונים המצרים. אין תימא, אפוא, שבשלהי הסתיו של שנת 1944, לאחר שחוסלה כליל הסכנה למצרים מצד הצבאות הגרמנו-איטלקים והתסיסה הלאומית הפנימית הגיעה לשיאים חדשים, פיטר פארוק את ממשלת נחאס פחה (אוקטובר 1944) בעוד שהבריטים צופים בהתערבותו של המלך בשוויון נפש. פארוק הטיל את מלאכת הרכבת הממשלה על איש אמונו, אחמד מאהר, וזה האחרון כונן קואליציה של מפלגות החצר האנטי-ופדיסטיות בראשות ה"סעדים" ו"הליבראליים הקונסטיטוציוניים".

בינואר 1945 נערכו בחירות כלליות במצרים, שעה שמפלגת ה"ופד" הודיעה על החרמתן עקב אמצעי הדיכוי שהופעלו נגדה ע"י ממשלת אחמד מאהר; הואיל וה"ופד" – שהיה עדיין המפלגה העממית הגדולה ביותר במדינה – החרים את הבחירות, השיגו המפלגות היריבות רוב גדול. הסעדים זכו ב-125 צירים, לעומת 74 ל"ליבראליים הקונסטיטוציוניים", 24 ל"גוש" של מכרם עובייד, 7 ל"מפלגה הלאומית" ו-29 צירים ל"בלתי-תלויים", מתוך 264 מושבים. כתוצאה מכך חזר והרכיב אחמד מאהר, מנהיג הסעדים, קואליציה אנטי-ופדיסטית, ב-15 בינואר 1945. ראש הממשלה היה מעוניין להבטיח את מקומה של מצרים בעצרת האו"ם בסאן-פראנציסקו, ולפיכך קיבל את אישור הפרלמנט להכרזת מלחמה ברגע האחרון, על גרמניה ואיטליה המובסות. ב-24 בפברואר נורה ונהרג אחמד מאהר לאחר שהודיע רשמית בפרלמנט המצרי על הכרזת המלחמה. המתנקש בא מקרב החוגים הלאומניים של אנשי "מצרים הצעירה". למחרת הרצח הרכיב מחמוד פהמי אנ-נוקראשי, איש הצמרת של הסעדים וחברו של אחמד מאהר שנרצח, ממשלה חדשה. רצח אחמד מאהר הווה רק סימפטום נוסף לתוהו ובוהו הפנימי ולסערה הכללית שפקדו את מצרים בערוב מלחמת העולם השנייה. הקשיים הכלכליים והחברתיים שנתגלעו אחר המלחמה הביאו לעלייתם של זרמים וסיעות קיצוניות, אשר התבלטו בנושאי הדגל של המאבק הלאומי וסחפו אחריהם את מנהיגי המפלגות הותיקות. שלושת הארגונים העיקריים היו "מצרים הצעירה", ארגוני ההסוואה הקומוניסטים ו"האחים המוסלמים".

"מצרים הצעירה" ("מצר אל-פתאת") נוסדה לפני מלחמת העולם השנייה, בשנת 1937, על רקע של התגברות התעמולה הנאצו-פאשיסטית במצרים. המייסד, אחמד חוסיין, פרט על נימי הקנאות הדתית במשולב עם סיסמאות לאומניות ואנטי אימפריאליסטיות, כלומר אנטי-בריטיות. בסיועה הכספי והארגוני של המפלגה הפאשיסטית האיטלקית, ארגן חוסיין יחידת מחץ בשם "החולצות הירוקות" במתכונת "החולצות השחורות" של מוסוליני. אחר

הארגון נהו תלמידים מ"אל-אזהרה", פועלים וזעיר-בורגנים, שהלכו שבי אחר הסיסמאות המפוצצות של "מצרים הצעירה", כגון אחדות מצרים וסודאן, החרמת כל השפות הזרות וקידוש הערבית ברבים, וכן הטלת חרם על תוצרים בלתי מצריים או בלתי ערבים. האידיאולוגיה של הארגון התמצתה ב"צבא, תעשייה וחינוך", ובהתאם לכך נקבע גם הסמל המשולש – רובה, בית חרושת וספר. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה קראו אחמד חוסיין ותומכיו, בפרהסיה לתמוך בגרמניה ובאיטליה. בקיץ 1942 הפגינו "החולצות הירוקות" בחוצות קהיר והזמינו במפורש את רומל לשחרר את מצרים. לאחר מכן נאסר חוסיין ע"י ממשלת ה"ופד", לפי דרישתם של הבריטים, אולם הוא שוחרר מכלאו בשנת 1944. לאחר רצח אחמד מאהר ע"י חבר הארגון, חוסלה רשמית "מצרים הצעירה". בתום מלחמת העולם שינה הארגון את שמו ל"מפלגה הסוציאליסטית המצרית", חלק מפעילי "מצרים הצעירה" לשעבר עבר לשורותיה של "המפלגה הלאומית" הותיקה, בשנת 1945. בראש המצטרפים עמדו פתחי רדואן ופכרי אבאזה, אשר מסכו דם חדש בעורקיה של המפלגה הותיקה והמתנוונת. הם צידדו בתנועת שוחרי השלום ותמכו ברעיון כריתת הסכם אי-התקפה מצרי-סורי. עם גבור המאבק בבריטים, בסוף שנת 1951, באזור סואץ, הצטרפה קבוצת רדואן-אבאזה לחוגים שתבעו מרי מזוין נגד הבריטים. אחמד חוסיין המשיך בפעילות מדינית בראש מפלגתו "הסוציאליסטית-המצרית". בשנת 1948 היה מראשי המסיתים למלחמה בישראל. עם גבור משבי הרוח הנויטראליסטים במצרים, סמך חוסיין ידיו על תנועת שוחרי השלום במצרים. בשנת 1951 ניהל תעמולה מלהיבה למרי מזוין נגד הבריטים ותמך בארגון "גדודי השחרור" באזור סואץ. בינואר 1952 נאסר, ובהפיכת הקצינים ביולי 1952 ישב עדיין בכלא. מפלגתו תמכה ללא סייג במשטר קציני ההפיכה, ולפיכך שוחרר מכלאו ע"י השליטים החדשים בנובמבר 1952. להלן, עם פרוק המפלגות במצרים, חוסלה סופית מפלגתו של אחמד חוסיין.

הארגונים הקומוניסטים וסיעות שמאליות קרובות להם צצו על פני השטח בשלהי מלחמת העולם השנייה, עם התעצמות היוקרה הצבאית של ברית המועצות. נגד הקומוניסטים, שהסוו את פעילותם הציבורית ע"י ארגונים שונים, עמדה "מפלגת הפועלים" ("חזב אל-עמאל") המצרית, אשר שירתה למעשה את החוגים השליטים וניסתה להפר ולשבור את שביתת הפועלים. במחצית השנייה של שנת 1946 עמד בראש מפלגה פועלית כביכול זו – עבד אר-רחמאן אל-ביאלי – אשר ביסס את האידיאולוגיה "הפועלית" של מפלגתו על האלוהים, המולדת והמלך. הקומוניסטים, חרף מספרם הזעום, הצליחו להתבלט בזירה הפנימית לאחר שהסתננו לשורה של ארגונים בעלי צביון שמאלני. ייתכן והם גם מומנו, בנוסף למקורות חוץ, גם ע"י מקורות פנימיים מצריים, כגון ע"י המיליונר היהודי הנרי קוריאלי. בפברואר 1946 נערכה בקהיר הפגנה אדירה, שהודרכה ע"י הקומוניסטים, בהשתתפות רבבות מפגינים מקרב הנוער, הפועלים והאספסוף. המפגינים נשאו סיסמאות וקרזות אנטי-בריטיות, והתנגשו עם יחידות צבא בריטיות שפתחו עליהם באש. ביוני 1946 נאסרו כ-200 עסקנים ופעילים שמאלניים וביניהם פתחי אר-רמלי, עסקן סוציאליסטי, אשר באוקטובר 1952 הופיע בראש "המפלגה הדמוקרטית". כן נכלאו קוריאלי ומנהיגי פועלים אחרים. באותה עת צוותה הממשלה המצרית על סגירתם של כל אותם ארגונים שמאליים, אשר שימשו את הקומוניסטים בקידום תעמולתם. חיסול ארגונים אלה – "הוועד לשחרור לאומי", "הוועד של הסטודנטים", "הוועד הלאומי של הפועלים והסטודנטים" ו"קונגרס פועלי מצרים" – השבית, למעשה, את הפעילות המדינית של הקומוניסטים המצריים והורידם למחלת.

רקע שונה לחלוטין לאידיאולוגיה אפיינו את "האחים המוסלמים" במצרים.¹ כתנועה אידיאולוגית-דתית פאן-מוסלמית חרגו "האחים המוסלמים" ממסגרת פוליטית לאומית

¹ סקירה כללית על "האחים המוסלמים" מצויה לעיל בפרק – המזה"ת מסוף מלחמת העולם השנייה ואילך, בסעיף "האחים המוסלמים"

גרידא, ותנועתם נשאה אופי על-לאומי. גם המסגרות המפלגתיות המקובלות במצרים לא הלמו את הדפוסים הארגוניים של התנועה, שכן "האחים המוסלמים" פעלו במישורים רחבים ורבים יותר מהמפלגות הרגילות, כגון בתחומי הכלכלה, החינוך והדת. הצביון הטוטליטרי של התנועה חוזק לא רק כתוצאה מגיוון מישורי הפעילות, אלא אף כתוצאה מהקמתה של חטיבת לוחמים-מתאבדים שעמדה תחת מרותו הישירה של "מדריך" התנועה ומנהיגה, ונועדה לביצוע משימות טרור וחבלה מיוחדות.

הארגון נוסד אמנם בשנת 1929, באסמאעיליה ע"י חסן אל-בנא, אולם הוא יצא למרחב רק בשנת 1934, לאחר שמרכזו הועתק לקהיר. דרכו המדינית של הארגון בקלחת הבין-מפלגתית והבין-סיעתית במצרים הייתה דרך עקלתון. הוא נתמך ע"י ראשי "אל-אזהר" מתוך שיקולים דתיים ברורים. עד שנת 1942 נהנו "האחים המוסלמים" תמיכה בסתר של פארוק, אשר קיווה למוטט באמצעותם את יריביו במפלגת ה"ופד", שכן הארגון שיתף פעולה בשבירת שביטות ובהסתת פועלים מוסלמים בקופטים וכדו'. בפרוס שנת 1942, עם העלאתו של מוצטפא אנ-נחאס לשלטון בתמיכת הבריטים, נוצרו מגעים בין אנ-נחאס וחבורתו לבין "האחים המוסלמים", והמגעים נמשכו, כנראה, עד שנת 1944, שעה שה"ופד" הודח מהשלטון ע"י פארוק. בשנת 1944 שיתפו פעולה "האחים המוסלמים" עם המפלגה הסעדית שבשלטון. להלן נקטו עמדה טרוריסטית עצמאית, ונתמכו בסתר ע"י פארוק כמשקל נגד ל"ופד". עוד בשנים 1946-7 תמכו הסעדים בארגון על מנת לבלום את הסתערותו המחודשת של ה"ופד" על השלטון. בדצמבר 1948 חל קרע גלוי בין מנהיג הסעדים וראש הממשלה – נוקראשי פחה – לבין "האחים המוסלמים". ראש הממשלה חיסל את הארגון ומפעליו, וכלא את מאות פעיליו לאחר רצח מפקד משטרת קהיר וגילוי קשר לתפוס את השלטון והכתיר את חסן אל-בנא כח'ליף המוסלמים. עשרים יום לאחר הוצאת צו הפירוק, נרצח נוקראשי (ב-28 בדצמבר 1948) ע"י שליח "האחים המוסלמים". אבראהים עבד אל-האדי, ממנהיגי הסעדים, שתפס את מקום קודמו לידי הגה השלטון, יזם, כנראה, את נקמת הדם, וב-12 בפברואר 1949 נורה ונהרג חסן אל-בנא, מנהיג "האחים המוסלמים".

בפרוס שנת 1950 חזר ה"ופד" לשלטון וממשלתו ביטלה את מצב החירום החוקי ששרר במצרים מאז המלחמה בישראל. ואכן, הארגון יצא שוב למרחב. במאי 1951 התיר הפרלמנט המצרי את קיומו הרשמי של הארגון, אך האיסור על חטיבתו הצבאית נשאר בעינו. זמן מה לאחר מכן, באוקטובר 1951, ירש אסמאעיל אל-הודיבי את כתר המנהיגות. אל-הודיבי, לשעבר שופט דתי, חסר את המעוף האישי והקנאות הדתית של קודמו. הוא נועד עם המלך פארוק, ובשלהי נובמבר 1951, הצהיר על הימנעות ארגונו מדרכי אלימות, והודה בעקיפין בבכורתה ובעליונותה של הממשלה המצרית. בפרוס שנת 1952 הילכו במצרים שמועות עקשניות בדבר שיתוף פעולה סמוי בין "האחים המוסלמים" לבין הקומוניסטים נגד המשטר הקיים. מכל מקום, לאחר הצלחת הפיכת הקצינים המשיך הארגון את קיומו המדיני גם לאחר פירוק כל המפלגות האחרות (בינואר 1953). יתר על כן, אחד ממנהיגי "האחים המוסלמים" מונה אף כשר ההיקדשים בממשלתו הזמנית של עלי מאהר, אולם חברי הארגון מיהרו לנער חוצנם ממנו. רק בפרוס שנת 1954, לאחר התבססותו של נאצר בשלטון, פורקה סופית מסגרתו של הארגון. כמה מעסקניו הצליחו לברוח לסוריה ולירדן ולהמשיך משם את מאבק החורמה שלהם בשליט המצרי.

המו"מ עם בריטניה וכישלונו של הסכם צדקי-בווין

לאחר רצח אחמד מאהר בפברואר 1945 הרכיב, כזכור, מחמוד פהמי אנ-נוקראשי ממשלת קואליציה סיעתית – ליבראלית, במתכונת הממשלה הקודמת. בשלהי אותה שנה, עם גבור הסערה הלאומית ולחץ ההמונים על הממשלה, פנה נוקראשי פחה רשמית לממשלת בריטניה, והעלה את התביעה לבדוק מחדש את החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936. תביעת הממשלה נדחתה ע"י הבריטים, פרצו מהומות סוערות ברחובותיהן של קהיר ואלכסנדריה, אשר לא ניתנו לבלימה ע"י הממשלה. כתוצאה מכך הגיש נוקראשי את התפטרותו ב-14

בפברואר 1946, ושלושה ימים לאחר מכן הטיל פארוק את ראשות הממשלה על אסמאעיל צדקי פחה, מעמיתיו לגלות של זעילול מייסד ה"ופד", ולהלן מראשי "הליבראליס הקונסטיטוציוניים". החל משנת 1930 הפך צדקי למדינאי עצמאי ונחשב למנהיג "הבלתי תלויים". צדקי פחה נודע כאיש עסקים וכתעשיין, וכן כבעל "יד חזקה" במדיניות הפנים. (הוא היה היחידי מקרב מדינאי מצרים שהחשיב את מפעל היהודים בא"י, ובמאי 1948 הצביע בסנט המצרי נגד פלישת צבא מצרים לא"י. עד מותו, בשנת 1950, הביע דעתו בגלוי למען כינון יחסי שלום בין ארצות ערב וישראל). ימים ספורים לאחר כינון ממשלת צדקי פחה נערכה בקהיר הפגנה אדירה, בהדרכת הקומוניסטים. זו פוזרה לאחר התנקשויות אלימות עם יחידות צבא בריטיות. להלן הפגין צדקי את זרועו הנטויה וערך סדרה ארוכה של מעצרים בקרב עסקני השמאל, וכן פיזר את ארגוני ההסוואה הקומוניסטיים. באפריל 1946 נאותה הממשלה הבריטית לפתוח במו"מ עם ממשלת מצרים בדבר רביזיה בחוזה משנת 1936. גילוי הנכונות מצד הבריטים לא בא אלא לאחר אותן הפגנות וסערות, שפקדו את מצרים מאז פברואר, ואשר מוטטו את ממשלת נוקראשי.

התביעות המצריות התרכזו בסיום החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936, בהחלפתו או בחיסולו המוחלט. מכל מקום, המצרים תבעו את חיסול מעמד ההעדפה של הבריטים, פינוייה המלא של מצרים, כולל אזור תעלת סואץ, ו"איחוד עמק הנילוס", היינו הכרה בריבונות המצרית על סודאן.

פינוי קהיר, אלכסנדריה ואזור הדלתה לא הווה, למעשה, בעיה עקרונית, שכן אזורים אלה נכבשו ע"י הצבא הבריטי לצרכי המלחמה נגד גרמניה ואיטליה. הבריטים היו חייבים לפנות שטחים אלה בלאו הכי, עם תום פעולות האיבה נגד מעצמות הציר, בהתאם לסעיפי החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936. ואכן פינוי זה הושלם בשנת 1947. דא עקא, שהתביעות המצריות התרכזו בפינוי אזור הסואץ, שהווה את בסיסה הראשיים של הגייסות הבריטיים גם לפי חוזה 1936. התביעה המצרית לפינוי הסואץ הפכה לנדבך העיקרי של המאבק הלאומי ולסיסמה השגורה ביותר בפי מנהיגי מצרים עד לשנת 1954, מועד הפינוי הבריטי הסופי. אולם יש לזכור, כי בעיצומה של שנת 1946 דבקו עדיין הבריטים ברעיון החזקת בסיסיהם במתחם האסטרטגי של תעלת סואץ. שיקוליהם היו, כרגיל, שיקולי אבטחת האינטרסים האימפריאליים והנתיב החיוני להודו ולמזרח הרחוק. הבריטים היו מוכנים עקרונית לפנות את רוב צבאם ממצרים, שהרי תוקפו של החוזה משנת 1936 עמד לפוג בשנת 1956. אולם עם זאת עמדו הבריטים על הערכתם האסטרטגית, שיש צורך לאבטח את בסיסי הסואץ, אם באמצעות יחידות צבאיות, או לפחות ע"י חתימת הסכם הגנה דו-צדדי עם מצרים, אשר יאפשר את שובן של היחידות הבריטיות בעיתות חירום, או במקרים של סכנת מלחמה. עניין מעמדם של הכוחות הבריטיים בסואץ הפך, אפוא, לסלע המחלקות העיקרי. זאת ועוד, ייתכן וניתן היה לפתור כבר בשנת 1946 את בעיית הנוכחות הבריטית באזור הסואץ בעזרת ניסוח מתאים שיתקבל על דעת שני הצדדים. פתרון מעין זה נראה אז בלתי אפשרי לגבי תביעת הריבונות המצרית על סודאן. הסטאטוס המדיני של סודאן נקבע, כזכור, עוד בשנת 1899 בהסכם הקו-דומיניון של בריטניה ומצרים. למעשה, נתון היה השלטון האמיתי בסודאן בידיים בריטיות. המצרים סירבו להפריד בין בעיית סודאן לבין בעייתה פינוי הבריטי מסואץ וראו בשתייהן השלכה כפולה של שאיפתם הלאומית. הבריטים עמדו על הצורך להפריד בין שני הנושאים וצידדו במתן ההזדמנות לתושבי סודאן עצמם להחליט על עתידם. הניגוד בין הגישה הבריטית והמצרית לא היה טכני-מתודי גרידא, אלא נגע לגופן של הבעיות. ואכן, הייתה זו בעיקר בעיית סודאן שהכשילה את המו"מ הבריטי-מצרי.

הרקע לתביעות המצרים על סודאן חוזק בנימוקים היסטוריים כלליים ואתניים-דתיים, אם כי רק מחוזותיה הצפוניים של סודאן הינם מוסלמים וכוללים אוכלוסיה ערבית מעורבת. בעשרות השנים הראשונות של המאה ה-20 פיתחו הבריטים בהתמדה את הגיזירה הסודאנית, ומטעי הכותנה המקומיים הפכו בהדרגה למתחרה הרציני ליצוא הכותנה המצרית. המצרים, לעומת זאת, הטעימו את חשיבותה האסטרטגית של סודאן למצרים

בגלל מי הנילוס, המהווים, כידוע, נתון חיוני חסר תחליף לכלכלתה של מצרים ולמישקה. בסודאן עצמה התנהלו החיים המדיניים-הפנימיים בעצלתיים. התודעה המדינית והלאומית בסודאן פיגרה בהרבה אחר מפעלי הפיתוח הכלכליים מסיבות גיאוגרפיות ואתניות חברתיות כאחד. בתקופה הנדונה פעלו בסודאן הצפונית שתי תנועות: האחת, מפלגת "אל-אומה", שהונהגה ע"י עבד אר-רחמאן אבן אל-מהדי (בנו של המהדי המנוח) תנועה זו דגלה בעצמאות סודאן ובניתוקה ממצריים. המנהיג ביקר אף בלונדון לאחר מלחמת העולם השנייה וזכה בתמיכה בריטית. יריבתה של מפלגה זו הייתה תנועת ה"אשיקא" בראשות שייח' עלי אל-מרע'אני, אשר צידדה באיחוד מצרים וסודאן תחת הכתר המצרי. בשנת 1947 החרף המתח ביחסי הבריטים והמצרים בסודאן עקב פיטוריו של השופט הדתי המצרי במדינה ע"י הבריטים. המדיניות הבריטית התכוונה לבודד את בעיית סודאן ממכלול היחסים בין בריטניה למצרים ולדחות את פתרונה ככל האפשר. ואכן, הקש ששבר את גב הגמל במהלך הדיונים הממושכים בין הבריטים לבין המצרים, במרוצת החודשים אפריל-אוקטובר 1946, היה המחלקות על סודאן. הבריטים הציעו בין היתר להשאיר את בסיסיהם הצבאיים באזור הסואץ ולכונן מועצת הגנה משותפת עם מצרים, שתאפשר להם פיקוח עקיף על התחום הביטחוני המצרי. אולם בשלב הראשון של הדיונים דחתה ממשלת צדקי פחה את ההצעות. בעת ובעונה אחת נמשכה התסיסה הפנימית במצרים, וגל המעצרים וצווי האיסור למיניהם גבר והלך. בשלב השני של הדיונים נאות צדקי פחה לקבל את מרבית התביעות הבריטיות, ואכן באוקטובר 1946 נחתמה טיוטת הסכם לונדון בין ראש הממשלה המצרי לבין שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין. הסכם צדקי-בוויין חייב את פיננים של הגייסות הבריטים ממצרים כולה במשך שלוש שנים. כן הוסכם על כינון מערכת הגנה משותפת למצרים ולבריטניה. אשר לבעיית סודאן-נמצאה נוסחה מעורפלת לפיה יעשו שני הצדדים, "במסגרת האחדות שבין סודאן למצרים תחת הכתר המצרי המשותף", כמיטב יכולתם לדאוג לטובת הסודאנים עצמם, על מנת להכשירם בצורה פעילה לקראת שלטון עצמי, ובסופו של דבר – לקראת ניצול זכותם לבחירת מעמדה העתיד של סודאן". כן הוסכם על "סטאטוס קוו", ברוח הסכם הקון-דומיניון משנת 1899, עד שמצרים ובריטניה תשלמנה את ביצוע המשימה הכלולה בפסקה הסודאנית.

ערפולה של הפסקה הסודאנית גרם לפירוש דו-ערכי בנוגע למשמעותה האמיתית, והביא בסופו של דבר לנפילתה של ממשלת צדקי פחה. זה האחרון הצהיר בפומבי, כי הסעיף הסודאני שבהסכם מהווה ניצחון להשקפה המצרית, שכן הוסכם על אחדות מצרים וסודאן תחת הכתר המצרי. דוברי משרד החוץ הבריטי והנציגים הבריטים בסודאן כפרו בפירוש זה, והציגוהו כניסוח פורמאלי בלתי מחייב, בהסתמכם על הסיפא של הפסקה בדבר "הסטאטוס-קוו" בסודאן עד להכשרתם של הסודאנים לקראת עצמאות. הגרסא הרשמית הבריטית מנעה, אפוא, מצדקי פחה להביא את ההסכם לכלל אישור בפרלמנט המצרי ואילצה אותו להתפטר ב-8 בדצמבר. ההסכם לא אושר ומצרים נקלעה מחדש לטלטלה לאומית ומדינית מסוכנת.

כישלון המאבק באו"ם והתערבות ארה"ב

אי-אישורו של הסכם צדקי-בוויין ע"י הפרלמנט המצרי הכניס את מצרים למבוי סתום. פארוק הטיל שוב את ראשות הממשלה על שכמו של נוקראשי פחה, מנהיג המפלגה הסעדית. נוקראשי נקט בקו מדיני תקיף יותר מקודמו על מנת לזכות בתמיכת ההמונים, שהופנתה בדרך כלל למפלגת ה"ופד". בינואר 1947 דחה נוקראשי מחדש את ההצעות הבריטיות שהוגשו כבסיס למו"מ דו-צדדי. ככל שהחמירו היחסים עם בריטניה כן נידחף נוקראשי לעמדות קיצוניות יותר. בה במידה גברה גם התסיסה הפנימית במדינה, וארגונים קיצוניים, כ"האחים המוסלמים" וכעסקני "מצרים הצעירה" לשעבר, השתלטו על הרחוב המצרי. הממשלה נאלצה להפעיל ללא הרף את המשטרה ויחידות הביטחון. המצב הפנימי המעורער והקיפאון המדיני בדיונים על עתידה של מצרים, שהשתררו בפרוס שנת 1948, הוו רקע נוח

לשליטי מצרים להסיח את דעת ההמונים מבעיותיה האמיתיות של המדינה ולהסתבך בהרפתקה הארץ-ישראלית.

בתחום מדיניות החוץ ניסתה ממשלת מצרים להשיג את תמיכתן של ארה"ב במאבקה המדיני נגד בריטניה. ואכן, שנת 1947 עמדה בסימן התערבותה הגוברת והולכת של אמריקה במזרח התיכון. במרוצת שנה זו שיגר נוקראשי פחה את הרמטכ"ל המצרי לושינגטון לשם השגת סיוע צבאי. כמו כן ביקרו יחידות צי אמריקאית בנמל אלכסנדריה כמחווה עקיף לאי-שביעות רצונה של ממשלת ארה"ב מצורת הטיפול הבריטי בפרשת מצרים. להלן טס נוקראשי עצמו לושינגטון במטרה לשכנע את האמריקאים להפעיל לחץ על הבריטים לטובת האינטרסים המצריים. נוקראשי הציע לממשלת ארה"ב לשגר למצרים משלחת צבאית אמריקאית שתבוא במקום היועצים הבריטיים ויחידותיהם הצבאיות. אולם האמריקאים לא היו מוכנים להסתכסך בגלוי עם הבריטים, והצעה זו הושבה, למעשה, ריקם. בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1947 החריף הסכסוך הבריטי-מצרי לאחר שמצרים העתיקה את זירת המערכה המדינית לאו"ם. בחודשים אלה הועלתה התביעה המצרית במועצת הביטחון לפינוי היחידות הבריטיות ממצרים ומסודאן ולא יחודן של השתיים האחרונות. ראש ממשלת מצרים האשים את בריטניה במועצת הביטחון בהשאת יחידותיה במדינתו, בניגוד לרצון האוכלוסין ולמגילת האו"ם. כן האשים את הבריטים בסיכון השלום ע"י חרחור מדינים בסודאן. דא עקא, שמועצת הביטחון לא הייתה יכולה להגיע לכלל נוסחה מוסכמת, ואילו אמריקה לא ששה לתמוך בתביעה המצרית לביטול החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936 לפני שפג תוקפו. לעומת זאת תמכו הסובייטים בתביעה המצרית לפינוי הגייסות הבריטים מעמק הנילוס, אולם הסתייגו מההצעה המצרית בדבר איחוד מצרים וסודאן מבלי לברר תחילה את שאיפות הסודאנים עצמם. הצעת ההחלטה האמריקאית, שקראה לשני הצדדים לחדש את המו"מ הישיר ביניהם, לא זכתה בסופו של דבר לרוב הדרוש.

בשלהי שנת 1947 עמדה, אפוא, ממשלת נוקראשי בפני שוקת שבורה: ארה"ב התחמקו מכלל הגשת סיוע מדיני וצבאי למצרים, ואילו המערכה המדינית באו"ם הסתיימה ללא כל תוצאות מעשיות, שכן אפילו התמיכה הסובייטית הייתה, כזכור, מסויגת. הכישלונות המדיניים של ממשלת מצרים ותקוותיה להבנות מהניגודים בין בריטניה וארה"ב שירדו לטמיון, החריפו בעת ובעונה אחת את סערת הרוחות הפנימית במצרים גופה. במקביל לכך, הידרדר המצב הכלכלי במצרים והגירעון הלאומי קפץ ועלה ליותר מ-40 מיליון לירות מצריות. המשבר הכלכלי פרץ בכל עוזו בפרוס שנת 1948, שעה שגלי שביתות והפגנות סוערות שיתקו למחצה את החיים הכלכליים. לאחר סדרות של שביתות פועלים למיניהם, נערכה אפילו שביתת קציני משטרת אלכסנדריה (5 באפריל), אשר תבעו את העלאת שכרם ומחו על שנאסר עליהם להיוודע על מנת לגבש את תביעותיהם. שביתות אלה ואחרות נוצלו, כמובן, ע"י האספסוף בשתי הערים הגדולות לפריקת עול, לשוד ולהתפרקות אלימה. המצב באלכסנדריה, למשל, החמיר עד כדי כך, שנוקראשי נאלץ בכבודו ובעצמו לטוס לעיר על מנת להשתלט על המצב.

המשבר המדיני והכלכלי החמור שהשתרר במצרים, במחציתה של שנת 1948, הווה, אפוא, רקע לפלישה המצרית לארץ ישראל.

הפלישה המצרית לא"י ותוצאותיה

כחודש ימים לפני הפלישה המצרית לא"י פעלו בנגב יחידות מתנדבים של "האחים המוסלמים", אשר הוּו חייל חילוץ לצבא הסדיר. ב-15 במאי 1948 החלה הפלישה של הצבא המצרי הסדיר. הטורים המצרים נעו צפונה ברצועת החוף והגיעו עד אשדוד, כ-32 ק"מ בלבד מתל אביב. עד כניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה נותקו ישובי הנגב הישראליים ויחידות החילוץ המצריות השתלטו גם על ציר באר-שבע – חברון – בית-לחם. בתחילת יוני נערכה התקפת נגד ישראלית על הטור המצרי שהגיע לאשדוד. ההתקפה הישראלית לא הצליחה, אולם התקדמותם של המצרים לעבר תל-אביב נבלמה. עם תום ההפוגה הראשונה פתח

הצבא המצרי בסדרת התקפות על ישוב המפתח נגבה, שחסם את הדרך צפונה. ההתקפות נכשלו ובכך עברה, למעשה, היוזמה בהדרגה לידי הישראלים. אולם גם בקרבות "עשרת הימים", שהתנהלו בין ההפוגה הראשונה לשנייה, נשאר עדיין הנגב הישראלי מנותק. עם התחדש הקרבות, לאחר ההפוגה השנייה, נקלעו המצרים למערך דפנסיבי מובהק. בסיומו של "מבצע-יואב" הישראלי נאלצו המצרים לסגת מרצועת החוף בגזרתה הצפונית. חלק מכוחותיהם נלכד במצור ב"כיס פלוגיה" (על כביש מגידל-חברון), מערכם הצבאי שובש לחלוטין והדרך לנגב נפרצה ע"י הישראלים. כן נכבשה באר-שבע, ששכנה הרחק בעורפו של הצבא המצרי. היוזמה הצבאית הישראלית נמשכה גם ב"מבצע חורב": המצור על היחידות המצריות המנותקות ב"כיס פלוגיה" הודק ביתר שאת ומימדי המובלעת הצטמצמו. עיקר הכוח המצרי החל להתבסס בגזרת עזה (להלן "רצועת עזה"), וניסה להטריד את המוצבים הישראליים בנגב הצפוני-מערבי על מנת לכבוש מחדש את באר-שבע כיעד סופי. גם בגזרה זו נהדפו המצרים לעבר "רצועת עזה". אולם ההכרעה הצבאית הסופית הושגה ע"י הישראלים ב"מבצע חורב", שנפתח ב-22 בדצמבר 1948, לאחר שמצרים סירבה לפתוח בדיונים על שביתת נשק עם ישראל. מטרת המבצע הייתה לגרש סופית את הצבא המצרי משטח ארץ-ישראל ולהשמידו. הקרבות התלקחו עד ה-8 בינואר 1949 בשתי גזרות: האחת, כביש מרכז הנגב-סיני. השנייה, באזור צומת רפיח, בסמוך לגבול הבינלאומי בין ארץ-ישראל למצרים. בגזרה הראשונה נחלו המצרים תבוסה צבאית מלאה. בשלהי דצמבר 1948 נהדפו המצרים לעבר מצרים וכוחות ישראליים כבשו את אבו-עגילה בסיני. עם חדירתם של הישראלים לסיני החלה פעילות מדינית קדחתנית. הואיל וישראל פתחה ב"מבצע חורב" לאחר שמצרים סרבה לנהל מו"מ על שביתת נשק, בניגוד להחלטת מועצת הביטחון (מה-16 בנובמבר), צוותה מועצת הביטחון על הפסקת אש מיידית ועל נסיגה לעמדות שהוחזקו ע"י היריבים לפני התחדשות פעולות האיבה. החלטה זו של מועצת הביטחון ניתנה ב-29 בדצמבר, כלומר ביום כיבוש אבו-עגילה בסיני ע"י הישראלים. במקביל להתפתחויות המדיניות באו"ם עשתה מצרים מאמצים מדיניים לזכות בסיוע צבאי של שאר מדינות ערב. אולם מאמצים אלה נדונו לכישלון, שכן מדינות ערב האחרות לא נקפו אצבע. לעומת זאת באו למצרים רווח והצלה ממקור אחר: הבריטים חשו לעזרתם מבלי שנתבקשו לכך ע"י המצרים. טיעונם של הבריטים היה, כי בהתאם להסכם האנגלו-מצרי משנת 1936 עליהם לסייע למצרים. ייתכן והבריטים סברו, כי התערבותם הצבאית והמדינית תיתן תוקף מחודש לאותו הסכם, אשר המצרים סירבו להכיר בו והפכו את ביטולו לציר מאבקם הלאומי בשנים 8-1946. מכל מקום, הבריטים הציגו לישראל אולטימטום שתבע נסיגה מיידית מתחומי מצרים. מכיוון שלבריטניה לא הייתה נציגות דיפלומטית בישראל באותה עת, הועבר האולטימטום דרך וושינגטון. וושינגטון עצמה צירפה לאולטימטום הבריטי אזהרה חמורה ביותר מטעם נשיא ארה"ב. הלחץ המדיני הכבד נשא פרי והכוחות הישראליים נצטוו לסגת עד ה-2 בינואר 1949 מתחומי סיני ומכביש אבו-עגילה – אסמא עלייה. החלטת מועצת הביטחון על הפסקת האש מנעה מישראל את ניצול מלוא ההצלחה הצבאית גם בגזרת הקרבות השנייה של "מבצע חורב", היינו באזור רפיח; שכן כפשע היה בין כיבוש שאר משלטי רפיח וניתוקה של "רצועת עזה" מפאתי דרום. הפסקת האש נכנסה לתוקפה בשעות אחה"צ ב-7 בינואר 1949. שעות מועטות קודם לכן אירעה תקרית, אשר הביאה כמעט לכלל הסתבכות צבאית בין הבריטים והישראלים: 5 מטוסי קרב בריטיים, אשר המריאו מאזור סואץ וחגו מעל לשדה המערכה כדי לבדוק אם אכן נסוג צה"ל מאדמת מצרים, הופלו ע"י הישראלים מעל לשטח ישראל בסביבות נירים. משרד החוץ הבריטי, בראשותו של בוויין, פעל במהירות גם הפעם: נדרשו הסברים ופיקציות מישראל, ותוך זמן קצר הובהלה תגבורת צבאית בריטית לעקבה. זריזותם של הבריטים עודדה את המצרים והללו הודיעו, כי לא יפתחו במו"מ כל עוד לא יפנה צה"ל את שרשרת המשלטים שחלשו על כביש רפיח-עוג'א, ואשר חלקם השתרע בתחום סיני. שיגור המטוסים הבריטיים לאזור המערכה כמעט וחיבל בפתיחת המו"מ בין ישראל למצרים על שביתת הנשק, ואכן ייתכן וזו הייתה מגמתו של שר החוץ הבריטי. דא עקא,

שהתערבות בריטית זו גרמה להסתייגות אמריקאית ברורה, ונשיא ארה"ב ביקר בחריפות את הופעת מטוסי הסיוור הבריטיים מעל לאזור הקרבות, וכן את החשת התגבורת הבריטית לעקבה. גם בבריטניה עצמה הוטחה ביקורת חמורה על בוויין, שסיכן ללא צורך את חייהם של טייסים בריטיים. מכל מקום, התקרית האווירית עם הבריטים הסבה את תשומת הלב לעובדה שיחידות ישראליות נמצאו עדיין בתחומי סיני, אם כי במרחק קטן מהגבול הבינלאומי. הפיקוד הישראלי נאלץ, אפוא, שנית לצוות על נסיגת יחידותיו בגזרת רפיח. היה בכך משום אובדן יתרון טקטי ישראלי גדול בשל אובדן החסימה על כביש רפיח-אל-עריש, אשר ניתק את "רצועת עזה" מסיני. בכך נשמט קלף מיקוח חשוב מידי ישראל במו"מ עם מצרים על הסכמי שביתת הנשק. ההסכמים נחתמו ברודוס ב-24 בפברואר 1949, וכתוצאה מכך פונה "כיס-פלוגיה", הותוו גבולותיה של "רצועת עזה" ופורז אזור עוג'א (ניצנה). ביוני 1950 אישר משרד הביטחון המצרי, כי אבידות מצרים במלחמת ארץ-ישראל עלו על 5370 חייל, בעוד שההוצאות הישירות של המלחמה עלו על 35 מיליון לירות מצריות, נוסף לתקציבים הרגילים של משרדי הביטחון והימיה. זאת ועוד, כאשר מצרים הסתבכה במערכה נגד ישראל ביצעו הבריטים שינויים במערכת המימשל בסודאן, אשר חיזקו את מעמדם על חשבון המצרים. לאחר המפלה הצבאית המצרית בישראל התחזקו הבריטים בטענותיהם, כי חולשתם הצבאית של המצרים אינה מאפשרת את פינוי היחידות הבריטיות מבסיסי הסואץ, שהרי כושרם ההגנתי של המצרים הווה תנאי בל-יעבור, בהתאם לחוזה 1936, לפינויו של הצבא הבריטי מאזור הסואץ.

חלקם של הבריטים בהפנייתה ובעידודה של מצרים להסתבך במלחמה נגד ישראל היה ברור למדי על רקע תפיסתם המדינית הכללית שהתנגדה לרעיון פינוי בסיסי סואץ וסודאן. יתר על כן, שר החוץ הבריטי בוויין היה מעוניין לקנות אחיזה מחודשת בארץ-ישראל בהתאם לציפיותיו ולתחזיתו בדבר התמוטטותה האפשרית של ישראל. משנכזבה תוחלתו, ניסה בוויין להתערב ישירות, במישור המדיני והצבאי, נגד ישראל. יתר על כן, כישלון אישורו של הסכם צדקי-בוויין בדצמבר 1946, מחדליו של נוקראשי ותבוסתו בזירת האו"ם – עוררו את שליטי מצרים להסיח את דעת המוני עמם מהכישלונות במאבק הלאומי נגד הבריטים, והביאום להסתבכות בהרפתקה בארץ-ישראל. החל משנת 1949 ואילך נערכו במצרים שורה של משפטים נגד קציני צבא ופקידים בכירים, שהואשמו בהזנחה וברשלנות, באספקת נשק קלוקל לצבא, ובמעשי שחיתות אחרים. בינואר 1954, למשל, בהיפתח משפטו של מזכירו הכללי לשעבר של ה"ופד", פואד סראגי אד-דין, טען האחרון להגנתו, כי הוא התנגד למלחמה בארץ-ישראל. סניגורו של סראגי אד-דין, הסתמך בהגנתו על לקוחו על הצהרתו של נוקראשי, ראש הממשלה המצרית בתקופת המלחמה, אשר התבטא כי הבריטים התלהבו מכניסתה של מצרים למלחמה נגד ישראל ואף הבטיחו לה נשק. עדות ספרותית בעלת סמכא על מלחמת א"י הופיעה בספרו של דר' ראשד אל-בראווי, אחד מבכירי הכלכלנים של מצרים. בספר זה, שבו תיאר אל-בראווי את משטר הקצינים במצרים בשנת 1952, טען המחבר, כי המצרים נדחפו להסתבכות המלחמתית בארץ-ישראל ע"י שליטיהם, שרצו להסיח את תשומת הלב מהמאבק נגד האימפריאליזם הבריטי ומהמשבר הכלכלי והחברתי הפנימי, תוך כדי הפניית זעם ההמון כלפי אויב חיצוני מדומה. מעניין לציין, כי טקטיקה מדינית ברוח זו ננקטה עוד ע"י אלוף יגאל אלון, שניסה לשכנע את המפקד הסודאני שיסכים לכניעת חייליו,² טען כי המלחמה מתנהלת ללא כל סיבה מצד המצרים, אשר נפלו קורבן למזימה אימפריאליסטית בריטית. הערכה זו התקבלה, כנראה, על דעתם של הקצינים המצריים ונאצר בכללם.

תוצאותיה האחרות של מלחמת א"י היו הרות גורל למצרים. התסיסה הפנימית גברה והלכה, "האחים המוסלמים" הפכו לשליטי הרחוב המצרי. בשנת 1948 רבו ההתנקשויות וההתנגשויות הפנימיות במצרים. בדצמבר 1948 נרצח ראש הממשלה נוקראשי פחה ע"י

² בין הנוכחים בפגישה היה גם הקצין ג'מאל עבד אן-נאצר, שהיה נצור עם חבריו ב"כיס פלוגיה".

שליח "האחים המוסלמים". אברהמים עבד אל-האדי, שהתמנה לראשות הממשלה במקום חברו שנרצח, הגביר את מס הדיכוי נגד הארגונים הקיצוניים בכלל ו"האחים המוסלמים" בפרט. אולם ההתמרמרות העממית על ריבונן ושחיתותן של ממשלות החצר המצריות גאתה וגברה. גם עלייתו המחודשת של ה"ופד" לשלטון, בינואר 1950, לא בלמה את תהליכי ההתנוונות וההסתאבות של השלטון, ואף לא פתרה את בעיית סודאן וסילוקם של הבריטים ממצרים. אחת התוצאות הטראגיות של מלחמת ארץ-ישראל הייתה בעיית הפליטים הערביים, אשר הפכו מאז ואילך למכשיר תעמולתי בידי שליטי מדינות ערב בכלל ומצרים בפרט – לנגח בו את ישראל. מצרים אף הרחיקה לכת ומנעה את רשות ההגירה של הפליטים מ"רצועת עזה" למצרים עצמה.

כישלונם של המצרים במערכה נגד ישראל הגביר, בדיעבד, את הזעם המפעפע נגד הבריטים, אשר הואשמו בייזום סיבוכה של מצרים. ההשלכה המדינית של הזעם נגד האימפריאליזם הבריטי התבטאה בהתנגדותה של מצרים לחתימת חוזה הגנה דו-צדדי עם בריטניה, ולגילוי התנגדות עיקשת לכל הסכם הגנה אזורי רב-צדדי, שהיה חשוד מראש כמזימה אימפריאליסטית נוספת. התחדשות המו"מ הבריטי-מצרי בשנת 1950/1 שהתנהלה בעצלתיים וללא תוצאות, גררה את מצרים לנקיטת עמדה נויטראליסטית במאבק העולמי הבין גושי. הסתמנות המפנה המדיני החשוב הזה חלה, אפוא, עוד לפני ביצוע הפיכת קצינים ביולי 1952.

במישור היחסים הבין-ערביים התבלט מחדלה של "הליגה הערבית", אשר קבלה על עצמה את האחריות למלחמה בישראל. מעמדה של "הליגה" כגוף ערבי בינלאומי בעל חשיבות ראשונה במעלה – התערער, הן בגלל המפלה הצבאית הישירה וחילוקי הדעות שנתגלעו בעיצומה של המלחמה בין הפיקודים הערביים השונים, והן בגלל השתלטותו של המלך עבדאללה על חלק מחבלי הגדה המערבית של הירדן וסיפוחם הישיר לממלכתו יוקרתה של "הליגה הערבית" הייתה מצויה בשפל המדרגה עם תום הקרבות בארץ ישראל. ולבסוף, כישלון המערכה נגד ישראל הביא להחרפת המשבר המדיני בכל אחת מארצות ערב בנפרד ובכולן גם יחד. משטריהן זועזעו ועיני חלק ממנהיגיהם נפקחו. כמעט כל משמרת המנהיגות הותיקה, שהחזיקה בהגה השלטון במדינות ערב בשנים 9-1947, הודחה ע"י הפיכות, מהן הפיכות צבאיות. שלושה מהמנהיגים הערביים הבולטים נרצחו: נוקראשי במצרים, ריאד אצ-צולח בלבנון והמלך עבדאללה בירדן. הפיכת הקצינים הצעירים במצרים, ביולי 1952, היוותה, אף היא, תולדה ישירה מהכישלון במלחמה בישראל ומלקחו.

ה"ופד" בשלטון: התערערות כלכלית והסתמנות הגישה הנויטראליסטית

נוקראשי פחה, ראש ממשלתה של מצרים, נרצח, כזכור, ב-28 בדצמבר 1948, עוד לפני גמר המלחמה בישראל. רצח זה הווה חוליה נוספת בהידרדרותו של המצב הפנימי במצרים. אי-היציבות המדינית והכלכלית התבטאה בחילופי ממשלות תכופים. מנהיג ה"סעדים", אברהמים עבד אל-האדי, הצליח לכוון ממשלה עד יולי 1949. ביוזמתו נרצח, כנראה, חסן אל-בנא, מנהיג "האחים המוסלמים", כתגמול על רצח נוקראשי. ביולי 1949 הופקדה ראשות הממשלה בידי חוסיין סירי פחה, ומנובמבר 1949 ועד לינואר 1950 כונן סירי פחה ממשלת-מעבר נויטראליסטית, שנועדה לפקח על הבחירות.

סירי פחה, ממנהיגי "הבלתי-תלויים", וכן ממשלות הקואליציה הקודמות בראשות ה"סעדים" ו"הליבראליים הקונסטטוציוניים", אשר שלטו בחסדיו של פארוק מאז הודח ה"ופד" מהשלטון בשלהי מלחמת העולם השנייה, לא הצליחו לפתור אף לא בעיה אחת מכלל בעיותיה הפנימיות של מצרים, מבלי להזכיר את כישלונותיהן בתחום המאבק המדיני. זאת ועוד, תבוסת הצבא המצרי בארץ-ישראל, הידיעות על המעילות והשחיתות מצד המנגנון הממשלתי והשמועות בדבר חיי ההוללות וההפקרות של פארוק ואנשי פמלייתו – הגבירו את התסיסה ברחוב המצרי, והעלו לכותרות העיתונות את פעולותיהם של הארגונים הקיצוניים למיניהם. גם במסגרת הצבא חלה התמרמרות והתארגנות בתאים מחתרתיים מצד קצינים

צעירים, שנטלו חלק במלחמת א"י והיו עדים לתבוסה ול"בגידה" של החוגים המזרחיים השליטים. במצב מדיני מעורער זה נאלץ פארוק להסכים לעריכת בחירות, שיחזירו לשלטון את המפלגה העממית היחידה, מפלגת ה"ופד". אמנם זוהרה של מפלגה זו הועם זה מכבר, ויוקרתה נמצאה בשפל מאז שיתוף הפעולה של מנהיגיה עם בריטניה במרוצת מלחמת העולם השנייה. אולם ראוי לזכור, כי מאז שנת 1944 נדחק ה"ופד" לאופוזיציה ומנהיגיו לא נשאו באחריות הרשמית למפלה בארץ-ישראל. בינואר 1950 נערכו הבחירות לפרלמנט, העשירי במניין, ונצחונו הצפוי של ה"ופד" הושג הלכה למעשה. מתוך למעלה מ-4 מיליון בעלי זכות בחירה הצביעו רק 58%. ה"ופד" זכה ב-72% מכלל 319 המושבים בפרלמנט המצרי, כלומר 228 צירים, לעומת 28 צירים סעדים. מוצטפא אנ-נחאס כונן ממשלה על טהרת מפלגתו, תוך ביטול משטר החירום ששרר במדינה מאז הפלישה לארץ-ישראל. מצע הממשלה כלל את ההבטחה להשיג את פינוים של הבריטים ממצרים ומסודאן בדרכי שלום. ממשלת ה"ופד" נכנסה לתפקידה ב-12 בינואר 1950. גם עלייתו המחודשת של ה"ופד" לשלטון לא פתרה את סבך הבעיות הפנימיות. שנת 1950 במצרים התאפיינה בסדרת שביתות ארוכות וממושכות, ששיתקו לסירוגין את ענפי הכלכלה. נחשוני השביתות היו אלפי פועלים מענף ייצור הסוכר (בפברואר 1950). החרו החזיקו אחריהם פועלי בתי המלאכה של הרכבת, אשר תבעו הגדלת השכר והשתלטו על קרפיפי בתי המלאכה. באביב 1950 ערכה הממשלה פיחות במטבע המצרי, המחירים האמירו והמעבידים סרבו לשלם לפועלים את תוספות היוקר, ובכללם התוספות שאושרו ע"י הממשלה. גל השביתות שטף הפעם את כל ענפי התעשייה החיוניים במדינה, וביניהם ענפי הטקסטיל, השירותים והתעבורה, שמנים, פלדה, זכוכית וכדו'. השביתה התפשטה גם לערי השדה ושיתקה את השייט בתעלת-סואץ ואת הפעילות בנמלי אלכסנדריה ופורט-סעיד. כוחות משטרה ויחידות צבא מצריות נשלחו במספר מקרים כדי לדכא בכוח הזרוע את השובים וההתנגשויות הסתיימו בשפיכות דמים. נוכח גל השביתות הגואה והמתפשט, העבירה הממשלה בקיץ 1950 בפרלמנט חוק בוררות חובה בסכסוכי עבודה, שכלל את איסור השימוש בנשק השביתה לעובדי מוסדות ממשלתיים ועירוניים, והחמיר בהטלת העונשים. איסור השביתה הוחל גם על מפעלים פרטיים, שנודעה להם חשיבות ציבורית, כלומר הניסוח הגמיש התיר לממשלה לדכא כל שביתה.

המאבק המקצועי, כלל ביטוי בשרשרת השביתות, לווה גם בתסיסה מדינית מתמדת. בחודשים פברואר-מאי 1950 נערכו עשרות מעצרים בקרב עסקנים שמאליים וחשודים בקומוניזם. במרץ 1950 נעצרו ראשי המפלגה הקומוניסטית המחתרתית, וכן גורש מהמדינה המיליונר היהודי הנרי קוריאל, שנחשב לפטרון של המפלגה הקומוניסטית ולמממן העיקרי שלה. ממשלת ה"ופד", כקודמותיה-יריבותיה, לא עשתה כמעט ולא לכלום להבראת המצב הפנימי. הרפורמות המועטות בוצעו ע"י המיניסטרוני לעניינים סוציאליים בראשות השר דר' אחמד חוסיין. ביוני 1950 אישרה הממשלה את חוק הביטוח הסוציאלי, וכן ביצעה אי אלה עבודות לאספקת מי שתייה לכפרים. הצעותיו האחרות של דר' חוסיין בדבר קביעת שכר מינימלי לפועלים וניהול מדיניות עקבית של רפורמה סוציאלית – נדחו ע"י רוב חבריו בממשלה. בסופו של דבר, הגיש השר את התפטרותו, ביולי 1951, כשם שמספר חודשים לפני כן התפטר שר הכספים בגלל הימנעות הממשלה מביצוע ההחלטה בדבר תשלום תוספת היוקר לעובדים.

התסיסה ששררה בקרב העובדים העירוניים התפשטה בפרוס שנת 1951 לכפרים המצריים, על רקע של תביעות הכפריים לביצוע רפורמה אגרארית. במקרים מספר אירעו תקריות בין הפלאחים לבין בעלי הקרקע, וכן אירעה שביתת שבת של חוכרים זעירים, אשר טענו, כי הממשלה הפרה את התחייבותה בדבר מכירת קרקעותיה להם, והעדיפה לפרסם מכרזי-מכר פומביים. שנת 1951/2 הביאה בכנפיה משבר חמור בתחום שיווק הכותנה המצרית, שכן עם פרוץ המלחמה בקוריאה גבר הביקוש לתוצרי כותנה בשווקים הבינלאומיים. בהמשך המלחמה התמעט הביקוש עקב הרוויה במלאי שבשווקים העולמיים. מחירי הכותנה ירדו בתלילות רבה והחמירו את מאזן התשלומים של המשק המצרי. זאת

ועוד, בשנת 1952 התקבל יבול שיא בשדות הכותנה, וכתוצאה מכך התמידה מגמת הירידה במחירי הכותנה. הממשלה נאלצה להכריז על מילווה חובה פנימי כדי לקנות את יבולי הכותנה. צעד זה העיק במישרין על המוני הכפריים והפועלים העירוניים.

בפרוס שנת 1951 גברה והלכה גם הביקורת המדינית נגד ממשלת ה"ופד" מטעם מפלגות האופוזיציה. האופוזיציה טענה, כי ה"ופד" נכשל במלחמתו ביוקר המחייה המאמיר, דיכא את חירויות הפרט, ולא ידע להתגבר על התסיסה החברתית, שהקיפה עתה מלבד פועלים, גם בעלי מקצועות חופשיים כמורים, רופאים, מהנדסים וכדו'. גם בתחום מדיניות החוץ – טענה האופוזיציה – לא חלה כל התקדמות במו"מ עם בריטניה, ומצרים נשארה מבודדת בזירה הבינלאומית. עוד בשלהי דצמבר 1950 פנה מכרם עובייד, מנהיג "הגוש הופדי הבלתי-תלוי" אל מנהיגי כל המפלגות בקריאה להקמת "חזית לאומית", שתעמוד מול האימפריאליזם הבריטי, מאחר וכל הממשלות שפעלו במצרים מאז תום מלחמת העולם השנייה נכשלו במו"מ עם בריטניה. המאמצים להקמת "חזית לאומית" נמשכו גם בפברואר 1951. התנהלו שיחות מוקדמות בין קבוצת פכרי אבאזה-פתחי רדואן (מ"המפלגה הלאומית"), לבין אחמד חוסיין (מנהיג "מצרים הצעירה" לשעבר וראש "המפלגה הסוציאליסטית" בתקופה הנסקרת), לבין אחמד אל-באכורי (מהנהגת "האחים המוסלמים"). כן הילכו שמועות על הקמתה של "מפלגה צבאית" ע"י קציני צבא לשעבר, בהנהגת פואד צאדק, מי שכיהן כמפקד הצבא המצרי בא"י. שמועות אלה הוכחשו ע"י צאדק עצמו, שהואשם בשעתו בהעלאת בקשה לקבלת סיוע בריטי במלחמת א"י.

הקיפאון במו"מ עם בריטניה עורר גם ויכוח בציבור המצרי על מעמדה של המדינה בזירה הבינלאומית. ח'שבה פחה, לשעבר שר החוץ וממנהיגי "המפלגה הליבראלית", ייצג את דעת מרבית חברי מפלגתו בצדדו בהצטרפות גלויה למחנה המערב. בויכוח הפנימי על האוריינטציה המדינית של מצרים החלה להתבלט כבר בשלהי שנת 1950 הגישה הנויטראליסטית האנטי-מערבית. לעומת עמדתו הפרו-מערבית של ח'שבה שנומקה בסכנת הקומוניזם, התבלטה, למשל, גישתו של חאפס רמדי'אן, מנהיג "המפלגה הלאומית", שהוקיע את מדיניותה התוקפנית של בריטניה ושאפותיה לסכסוך בין מדינות ערב לבין ישראל על מנת להוסיף ולקיים את שלטונה האימפריאליסטי במזרח התיכון. רמדי'אן טען במפורש, כי בהשראתה של בריטניה פתחו מדינות ערב במלחמה בישראל. העיתון "אל-מצרי", ביטאונה של המפלגה השלטת ה"ופד", פרסם גם הוא, בשלהי דצמבר 1950, מאמר ראשי בזכות נקיטת העמדה הניטראלית. המאמר הצביע על הלקח, שמדינות קטנות הקשורות למעצמה זרה חייבות ללמוד ממלחמת קוריאה. כן הטעים המאמר את טובת ההנאה המדינית שהפיקה תורכיה בשמרה על נויטראליות במשך רוב זמנה של מלחמת העולם השנייה. הנימה הנויטראליסטית השתקפה גם במאמרים שפורסמו באותה עת בשבועון "אחי'באר אל-יום". בעל המאמרים מתח ביקורת חריפה על עמדת הממשלה על שלא השכילה לרכוש ידידים חדשים במקום בריטניה וארה"ב. כן הובע גנאי לעמדתן של מדינות ערב במועצת הביטחון בעניין קוריאה.³ העיתונות שיקפה, אפוא, את מורת הרוח שהקיפה חוגים אינטלקטואלים במצרים על החמצת פרשת קוריאה לשם נקיטת עמדה נויטראלית על מנת להפיק רווח מדיני מהמאבק העולמי הבין-גושי. עם זאת ראוי לציין, כי כבר בפרוס שנת 1951 נחתם הסכם מסחרי חדש בין מצרים לברית המועצות בדבר אספקת חיטה למצרים. המגעים המסחריים הראשונים החלו עוד בפברואר 1948. ביולי 1950 הצהיר במפורש שר החוץ המצרי, צלאח אד-דין, כי מצרים תנקוט עמדה נויטראלית בעניין הסכסוך בקוריאה. גישה רשמית זו של מנהיגי ה"ופד" השליט חוזקה ביתר שאת באפריל 1951, שעה שנשיא הפרלמנט המצרי חזר והטעים את עמדתה הניטראלית של ארצו. הוא גם טען, שאם תפרוץ תבערה עולמית כתוצאה ממערכת קוריאה, תבטל מצרים באורח חד-צדדי את החוזה האנגלו-מצרי משנת

³ מדינות ערב תמכו בהחלטת מועצת הביטחון בעניין קוריאה, בהתאם לנוסח ההצעה האמריקאית.

1936. ואכן, כמחצית השנה בלבד לאחר מתן הצהרה זו ביטלה ממשלת נחאס-פחה את החוזה הני"ל.

החוזה האנגלו-מצרי באספקלריה של "המלחמה הקרה" הבין-גושית

המאבק הלאומי המצרי נגד בריטניה השתזר במסכת "המלחמה הקרה" הבין-גושית, אשר אותותיה הברורים ניכרו גם במזרח התיכון משנת 1950 ואילך. לאחר השלמת הקמתה של "הברית הצפון-אטלנטית" (באפריל 1949), שאלה הצטרפו יותר מאוחר גם יוון ותורכיה, הופנה עיקר המאמץ הדיפלומטי של המערב לעבר זירת המזרח התיכון. על רקע זה יש לראות את "הצהרת שלוש המעצמות" (ארה"ב, בריטניה וצרפת), ממאי 1950, על נטילתן את האחריות לביטחוןן ולשלמותן של מדינות ערב וישראל, מתוך כוונה לשלבן בהגנת האזור כולו. ממועד זה ואילך התרכזה המדיניות של מעצמות המערב בניסיונות מגוונים ללכד את מדינו האזור במערך הביטחוני המערבי. הוצעו מערכים הגנתיים שונים,⁴ כגון גוש ערבי-תורכי, "ברית הגנה מזרח תיכונית" ופיקוד אזורי. ההצעות נידחו ע"י מצרים, שחששה מפני תחליפים מוסווים לחוזה האנגלו-מצרי משנת 1936. דחיית ההצעות המערביות חלה בעת ובעונה אחת עם הסתמנותה של המדיניות המצרית הנויטרלית בזירה הבינלאומית. בראשית דצמבר 1950 חודשו המגעים המדיניים בלונדון בין שרי החוץ של בריטניה ומצרים בשאלת שינוי החוזה משנת 1936. השיחות לא העלו כל תוצאות ממשיות, ועם סיומן הודיעו, כי הן תתחדשנה בפברואר-מרץ 1951. בשיחות נדונו שלוש אפשרויות: א) צירופה של מצרים לנאט"ו, דוגמת יוון ותורכיה, על מנת להקים ברית הגנה במרחב המזרחי של הים התיכון; ב) צירוף מצרים לברית של חבר העמים הבריטי; ג) הקמת מועצת הגנה משותפת בריטית-מצרית, שתישא באחריות להגנת אזור הסואץ. לפי ידיעות שהתפרסמו בעיתונות המצרית, הביע שר החוץ בוויין את נכונותו לפנות חלק מהכוחות הבריטיים במצרים, בתנאי שיישמרו המתקנים הצבאיים הקיימים, ושניתן יהיה להחזיר יחידות בריטיות לעת מלחמה. בוויין היה מוכן, כנראה, לפנות את יחידות חיל האוויר הבריטי ולמסור תפקידים חשובים לידי קצינים מצריים במועצת הגנה משותפת למצרים ולמדינות חבר העמים הבריטי.

כישלון שיחות לונדון נבע, בין השאר, מהמתחיות המתמדת ששררה בין בריטניה למצרים כתוצאה ממלחמת ארץ-ישראל. מתיחות זו לא נפוגה למרות מאמציו הכנים של בוויין להראות כפרו-ערבי. תוצאותיה המשפילות של המלחמה בא"י נגעו בראש ובראשונה למצרים, שנחשבה לבכירה בקרב מדינות ערב. כדי להפיג במידה מסוימת את טעמה המריר של התבוסה הצבאית נגד ישראל, ערכה מצרים "רשימה שחורה" של ספינות, שהעבירו מטענים לישראל דרך תעלת סואץ. הגבלות שרירותיות אלה נגדו את תוכנה של אמנת קושטא משנת 1888, ופגעו, בדיעבד, גם בשייט הבריטי ובמסחרן של מדינות מערב אירופה האחרות וארה"ב. זאת ועוד, אם בשנת 1946 היו מוכנים הבריטים לפנות את מתקניהם באזור התעלה, בהתחשב בירח הדבש המדיני הקצרצר ששרר בין ברית המועצות והמערב, הרי שבשנת 1950/1, עם התחממות המלחמה הקרה הבין-גושית; החרפת משבר ברלין והתלקחות מלחמת קוריאה, חזרו בהם הבריטים מנכונותם זו. השיקול האסטרטגי הבריטי היקצה למצרים מקום נכבד כבסיס עורפי עיקרי במערך הביטחוני המערבי במזרח התיכון, כשיוון, תורכיה, עיראק ואיראן נחשבו לבסיסים קדומים. שיקול זה שולב בתפיסה האסטרטגית המסורתית בדבר חשיבותה של מצרים כצומת בנתיב הבינלאומי בין הים התיכון לאוקיינוס ההודי. חשיבות גיאופוליטית זו ניזונה גם ממשאביה הפנימיים של מצרים בסדנאות, נמלי אויר וים, כוח עבודה זול ומאגר של מזון ותוצרים חקלאיים. לקח שתי מלחמות העולם חיזק את ההערכה הבריטית לגבי מקומה ומישקלה הפוטנציאליים של מצרים במערך הביטחוני המערבי. לפיכך, הונחו שיקולים גלובאליים בסירובם לפנות את

⁴ עיין בפרק: מאבק המעצמות במזרח התיכון אחר מלחמת העולם השנייה, במיוחד בסעיף – "מעצמות המערב והמזרח התיכון עד סוף שנת 1955".

מתקניהם הצבאיים במצרים. שיקולים אלה היו רחבים ביותר וחרגו מהתחום המצומצם של שינוי החוזה משנת 1936.

האמת ניתנה להיאמר, כי בעיית הרביזיה של היחסים האנגלו-מצריים קבלה צביון בינלאומי, מאחר וגם ארה"ב ובעלות בריתן האחרות בנאט"ו היו מעוניינות במישרין בשילובה של מצרים במערך המדיני והצבאי. ואכן, בינואר 1951 הסתיימו השיחות בין אמריקה מצרים על חלקה של זו האחרונה בתוכנית "סעיף-4". בפברואר 1951 הגיע לקהיר ג'ורג' מק-גי, עוזר שר החוץ האמריקאי לענייני המזרח, לאחר סיומה של הוועידה השנתית של הדיפלומטים האמריקאים באיסטנבול. דיוניו של מק-גי עם שר החוץ המצרי נגעו במכלול היחסים המצריים עם בריטניה וישראל. וכן נדונה בעיית הגנת המרחב ותפקידה של מצרים במסגרת זו. באורח בלתי-רשמי נמסר, כי מק-גי ביקש את הסכמת מצרים לניצול שדות התעופה הבריטיים באזור בכלל ובמצרים בפרט ע"י חיל האוויר האמריקאי.

בתנאים אלה קשה היה לצפות שתימצא פשרה בין בריטניה למצרים. מצרים עמדה בכל תוקף על תביעתה לפינוי בריטי מלא. הלך הרוח האנטי-בריטי הקיצוני שאיפיין את מצרים הפך למגמה אנטי-מערבית קבועה במדיניות החוץ והפנים של המדינה. מגמה זו נחשפה בבירור לאחר התבוסה בישראל. אמריקה הואשמה בהענקת תמיכה לישראל ועוררה נגדה ביקורת מצרית זועמת, זו פעם הראשונה בתולדותיה של מצרים. הסתבכותה של מלחמת קוריאה הטתה, כאמור, את כפות המאזניים לטובת נקיטתה של עמדה נויטראליסטית מוצהרת. יתר על כן, בעקבות התפרצותו של משבר הנפט האנגלו-איראני ובלחץ גורמי פנים במצרים, אזור נחאס פחה עוז והודיע בפרלמנט המצרי, ב-8 באוקטובר 1951, על ביטולו החד-צדדי של החוזה האנגלו-מצרי משנת 1936.

מאוקטובר 1951 ועד ליולי 1952

במרצת שנת 1951 נתחדשו השיחות בין בריטניה למצרים, כהמשך לשיחות לונדון משלהי שנת 1950. גם הפעם לא נשאו הדיונים כל פרי. אדרבא, באביב 1951 הוברר סופית למנהיגי כל המפלגות המצריות, ובכללם למנהיגי ה"נפד", כי המשך ההדיינות הינו חסר תועלת. על רקעו של מבוי סתום זה התארגנה במדינה חזית לאומית, שתבעה את ביטולו של חוזה 1936 וצידדה בהלאמת הזיכיונות הזרים. באפריל 1951 נערכה במצרים ועידתה הראשונה של תנועת שוחרי השלום. תנועה זו, שהיוותה בדרך-כלל ארגון הסוואה קומוניסטי, שיתפה בנשיאותה גם מספר אישים בלתי-קומוניסטיים, כחפני מחמוד פחה, מראשי "הליבראליים הקונסטיטוציוניים" ושר המסחר לשעבר, וכן כאמל אבל-בנדארי פחה, שגרירה לשעבר של מצרים בברית-המועצות. הוועד המכין של התנועה פרסם אף כרוז, שזכה לדיון מיוחד בישיבת הממשלה. בכרוז הוטעמה שאיפתם הכנה של שוחרי התנועה לשלום עולמי בר-קיימא כדי לשלול את טיעונם-תירוצם של הבריטים להמשיך ולהחזיק את צבאם במצרים. למרות שפעילי התנועה מהשורה נרדפו על ידי השלטונות, לא העזה הממשלה לפגוע במישרין באישים הניטראליים, שחתימותיהם הופיעו בראש עצומת השלום המצרית.

ב-11 ביולי 1951 התקיימה במדינה הפגנת-דומיה רבת-רושם לזכר הפצצת אלכסנדריה על ידי הצי הבריטי בשנת 1882. האווירה האנטי-בריטית הקיצונית, שהתחזקה לאחר כישלון הסופי של דיוני בריטניה ומצרים מחד גיסא, והתפתחות משבר הנפט באיראן, אשר הסיט את המאמץ המדיני הבריטי מעבר לגבולות מצרים, מאידך גיסא – הביאו את נחאס פחה, ב-8 באוקטובר 1951, לפני בית-הנבחרים בהצעה לאשר באורח חד-צדדי את ביטול החוזה משנת 1936, ובכלל זה – ביטול הסכם הקון-דומיניון הבריטי-מצרי על סודאן. ההצעה כללה, אפוא, את פינוי היחידות הבריטיות מאזור סואץ ואיחודן של סודאן ומצרים תחת כתר של פארוק. ב-15 באוקטובר אישר הפרלמנט המצרי את ההצעה הממשלתית. בדברי ההסבר שלו טען נחאס פחה, כי בשנת 1936 נכבלו ידיה של מצרים ולא היה באפשרותה לנהוג כרצונה. למרות זאת הצדיק נחאס את חוזה 1936 כדבר בשעתו (שכן נחאס עצמו נחשב לאדריכלו). אולם בשנת 1951 השתנו הנסיבות הבינלאומיות והחוזה הישן הווה

סתירה למגילת האו"ם. יתר על כן, לדברי נחאס, הופר החוזה על ידי בריטניה בתחומים שונים, ואילו הבריטים הכשילו את כל ניסיונות ההידברות עם מצרים.

ביטול החוזה התקבל בסערות שמחה המוניות במצרים. העיתונות המצרית התקיפה את בריטניה על שסירבה לפנות את יחידותיה מאזור הסואץ, לאחר שהודו קיבלה בלאו הכי את עצמאותה באוגוסט 1947 וערכה של התעלה כנתיב בריטי קולוניאלי להודו עבר ובטל מהעולם. הבריטים דחו, כמובן, את ביטולו החד-צדדי של החוזה ותגברו את יחידותיהם באזור התעלה. ב-13 באוקטובר פנו במשותף למצרים ממשלות ארה"ב, בריטניה, צרפת ותורכיה והציעו את הקמתו של "פיקוד מזרח-תיכוני מאוחד", שיבטיח את הגנתה של מצרים. זו האחרונה הוזמנה ליטול חלק בפיקוד המוצע, כשווה בין שווים, תמורת החלפתן של היחידות הבריטיות באזור התעלה ביחידות בינלאומיות של חברות הפיקוד המאוחד. ב-15 באוקטובר דחתה מצרים את ההצעה הנ"ל, שהופנתה, כפי שהסתבר להלן, גם למדינות ערב האחרות ולישראל. הצטרפותה של מצרים לפיקוד המוצע הייתה מאפשרת את הישארותן של יחידות בריטיות באזור הסואץ כחלק מהכוחות המשותפים. מבחינה מצרית הייתה בהצעה זו משום תחליף גרוע יותר לחוזה 1936, שכן במקום צבא בריטי הוצע להכניס מספר צבאות זרים למצרים, בעוד שחוזה 1936 צריך היה להסתיים בשנת 1956 הממשמת ובאה. יומיים לאחר דחיית הצעות המערב על ידי מצרים יצא דין אייז'יסון, שר החוץ האמריקאי, בהצהרת תמיכה פומבית בעמדתה של בריטניה בפרשת הסכסוך עם מצרים. מצרים דחתה, כמובן, את הצעת התיווך האמריקאית, ואילו הבריטים המשיכו להחיש תגבורות לבסיסיהם בסואץ ובסודן

מבחינה מעשית לא היה לאל-ידה של מצרים לגרש בכוח את היחידות הבריטיות מסואץ, או להשתלט על סודן. אולם החל מנובמבר 1951 נשא המאבק המדיני המצרי אופי אלים. מצרים פתחה בשורה של מעשי חבלה והטרדה נגד הבריטים, אשר התמידו והחמירו. רבבות הפועלים המצרים, שעבדו בשירות הצבא הבריטי באזור הסואץ, נטשו את משמרתם. ב-14 לנובמבר נערכה הפגנה אדירה בקהיר בהשתתפות כמיליון מפגינים, שקראו לפינויים המידי של הבריטים. בראש הצועדים הופיעו ראש-הממשלה, נחאס פחה, ומנהיגי המפלגות האחרות. האחדות הלאומית הופגנה, אפוא, בפעם הראשונה במלואה. יתר על כן, במרוצת החודשים נובמבר-דצמבר חלו התנגשויות דמים בין "גדודי השחרור" המצריים לבין יחידות הצבא הבריטי, שהסתיימו במאות פצועים ובעשרות הרוגים. פעולותיהם של "גדודי השחרור", שמתנדביהם גויסו מקרב רוב חברי המפלגות, התאפיינו בלחימת גרילה, תוך ניסיון לנתק את אספקת המים והמזון של היחידות הבריטיות.

ב-8 בדצמבר 1951 נקט הצבא הבריטי בפעולת תגמול יסודית והרס את הכפר אחמד עבְדָה שבקירבת סואץ עקב המטרה אש על חיילים בריטיים. כתגובה על כך צוותה ממשלת מצרים על החזרת שגרירה מלונדון ועל חלוקת נשק לתושבי אזור התעלה. כן פוטרו המומחים הצבאיים הבריטיים במשרד הביטחון המצרי, והוכרז חרם כללי על סחורות בריטיות. ב-25 בינואר 1952 פרצו קרבות של ממש באיסמעיליה ובפרבריה. הבריטים פתחו באש על תחנת המשטרה המצרית המקומית לאחר שמפקדה סירב לפנות את מגוייסיו החדשים. התקרית הסתיימה בעשרות הרוגים מצריים. יתר המצרים נלקחו בשבי רק לאחר שהבריטים איימו להרעיש את בניין המשטרה בתותחים.

כתגובה על הקרבות באיסמעיליה והשפלתה של המשטרה המצרית, פרצו למחרת (ב-26 בינואר 1952) מאורעות דמים בקהיר, שנודעו לימים כמאורעות "השבת השחורה". המאורעות החלו בהפגנת מחאה של השוטרים המצריים המיוחדים כמחאה על מעצר עמיתיהם באיסמעיליה ההפגנה סחפה עמה המונים, ובסופו של דבר השתלט האספסוף על המצב: מאות בתי עסק, בנקים, בתי מלון וכוד' נבוזו, נהרסו והוצתו. בניגוד להפגנת מיליון המצרים ברחובות קהיר ב-14 בנובמבר 1951, אשר לא לוותה במעשי אלימות והתפרעות, הרי שמסע ההפגנה והתפרקות היצרים ב-26 בינואר פָּנוּ, כנראה, על ידי אנשי "מצרים הצעירה", "האחים המוסלמים" ואנשי מחתרת קומוניסטיים. ייתכן וגם אלמנטים קיצוניים

אלה איבדו את הרסן על ההמון המשתולל, אשר גרם נזקים וחבלות בשווי של עשרות מיליוני לירות מצריות לרכוש ולהון, זרים ברובם. גם חלק מהעיתונות המצרית ומספר צירי פרלמנט רמזו, כי ההרס והביזה שהתלוו להפגנה הו, למעשה, פרובוקציות שחודן הופנה כלפי האינטרס הלאומי של מצרים.

אירועי "השבת-השחורה" היוו עדות חותכת למלך פארוק, כי ממשלת נחאס פחה, שנוא-נפשו, איבדה לחלוטין את השליטה על מהלך העניינים. ואכן, למחרת המהומות פיטר פארוק את ממשלת ה"ופד", ומינה את איש אמונו, עלי מאהר, לתפקיד ראש הממשלה, מבלי לקבל את אמון הפרלמנט או העם. קרוב לוודאי, שפארוק תכנן עוד קודם לכן את הדחתה של ממשלת ה"ופד", מאחר וממשלה זו נגררה אחר המאורעות ודירדרה את מצרים לשלב מסוכן, שהיה בו משום ערעור עקיף של עצם שלטונו ומעמדו של בית המלוכה. עוד לפני פרוץ מהומות ה-26 בינואר בקהיר, מינה פארוק את חאפט' אל-פתאח עמר, שגריר מצרים בלונדון, שהוחזר בשעתו על ידי ה"ופד".

על ממשלתו של עלי מאהר הוטל להחזיר את הסדר והביטחון הציבורי למדינה על מנת לקדם את תהליכי הפינוי של היחידות הבריטיות ממצרים. במילים אחרות: פארוק הועיד לממשלה זו, כלממשלות האחרות שבאו בעקבותיה. תפקידי ארגעה ומיתון. חילופי השלטון קודמו בברכה על ידי משרד החוץ האמריקאי, אשר טרח גם להבהיר, כי אמריקה אינה מכירה בביטולו החד-צדדי של החוזה האנגלו-מצרי מ-1936. אולם ממשלתו של עלי מאהר הוציאה בקושי את חודש שלטונה והתפטרה. מכאן ואילך חלו חילופי ממשלות תכופים, שלא באו אלא להדגים את התנוונותה של השיטה הפרלמנטרית נוסח מצרים. אחרי עלי מאהר נקרא לשלטון נגיב אל-הלאלי, מנהיג "הגוש המצרי הלאומי", אחד מספיחיו הפורשים של ה"ופד". הלאלי אך זה הרכיב את ממשלתו (ב-2 במרץ 1952), ופארוק פרסם צו (ב-24 במרץ) בדבר פיזור הפרלמנט והוועדה ה-8 ביום כ"יום הבחירות החדשות". המועד הצפוי נדחה באמתלות שונות. הלאלי פינה מקומו ברשות השלטון לחוסיין סירי פחה (ב-1 ביולי), אותו מדינאי שהועמד בהתאם למסורת בראש ממשלות המעבר. אולם גם סירי פחה לא האריך ימים בשלטון, ופארוק נאלץ להחזיר שוב את קודמו, הלאלי פחה, ב-22 ביולי. לפשיטת הרגל של הממשלות המצריות; על אישיהן הניטראליים וחסרי התמיכה הציבורית, הושם קץ ב-23 ביולי 1952, עם השתלטות "הקצינים החופשיים" על מצרים, ופתיחת דף חדש בתולדותיה המסוערים של המדינה.

מבצעי הפיכה: "הקצינים החופשיים"

מאז אירועי "השבת השחורה" הוטלה מצרים לתוהו ובוהו מוחלט. ה"ופד" הודח מהשלטון ושארית יוקרתו התבלעה. מנהיגי מפלגות החצר, שנקראו להציל את המדינה, גילו אוזלת-יד כללית ומבוכה יסודית. פארוק, שיצאו לו מוניטין כהולל וכפוחז, לא היה האיש המסוגל להושיע את מצרים. הארגון היחידי. שלא נפגע באירועי ינואר 1952, הייתה "אגודת הקצינים החופשיים" המחתרנית. אגודה זו, שחוללה את הפיכה ב-23 ביולי 1952, השפיעה ומשפיעה עמוקות על התפתחות מצרים בפרט והעולם הערבי בכלל. בעשור הראשון להפיכה, כלומר בשנת 1962, כיהנו 10 מחברי האגודה במועצת הנשיאות המצרית, מתוך 13 חבריה. תנועה זו נוסדה כנראה בפרוס שנת 1939, וכללה קבוצת קצינים צוערים וצעירים, וביניהם – גימאל עבד אנ-נאצר, אנוור סאדאת, זפריא מוחיי אד-דין ואחרים. לפי סאדאת, נקבעו מטרות האגודה במלחמה באימפריאליזם, במונרכיה ובפיאודליזם באמצעי הפיכה. אולם ספק רב אם "הקצינים החופשיים" היוו יחידה מלוכדת, בעלת התפתחות רציפה בין השנים 1939–1952. קרוב לוודאי, שהתלכדותה של האגודה החשאית חלה בסמוך לשנת 1952, לאחר שנשקף איום ישיר לחביריה, ומאחר והתערער אמון הקצינים בפיקוד הצבאי העליון. יש, כמובן, להביא בחשבון גם את לקח המפלה בישראל, החמרת המאבק בבריטים לאחר מכן וההרעה הכללית של המצב הכלכלי והמדיני של מצרים.

כשפרצה מלחמת העולם השנייה שררו הלכי-רוח מרדניים בקרב חוגים שונים של הציבור המצרי, ובמיוחד בקרב הקצינים הזוטרים. פרשת ניסיון עריקתו של המפקד המצרי הוותיק והמנוסה, הגנרל עזיז אל-מצרי, ב-16 במאי 1941, לא הייתה מקרית כלל וכלל ועיתויה חל בעת ובעונה אחת עם מרד רשיד עאלי בעיראק. העריקה נכשלה ואל-מצרי לא הגיע ללוב או לעיראק, אולם הניסיון הכושל אפיין את האווירה הפרו-נאצית במצרים. באותו הקשר ראוי לזכור, כי עבד-אל-נאצר בכבודו ועצמו היה חבר פעיל, בימי בחורותיו, באגודה הפאשיסטית-המצרית "מצר אל-פתאת". אנוור סאדאת קיים קשרים אמיצים עם אגודה פאשיסטית זו, בתקופת ניסון הכשל של אל-מצרי, וכן יצר מגעים עם החטיבה הטרוריסטית של "האחים המוסלמים". יתר על כן, בזיכרונותיו טוען סאדאת על שילוב הדוק בין המפקדה הנאצית בלוב לבין קבוצת הקצינים הצעירים למן מאי 1941 ועד לקיץ 1942. עבד אל-לטיף בגדאדי, מנהיגם של קציני חיל-האוויר המצריים הצוערים, שיתף גם הוא פעולה עם הנאצים, הן באיסוף חומר מודיעיני על מערך הצבא הבריטי במצרים, והן בצבירת נשק ותחמושת במחתרת. מסתבר, כי מבין 8 הקצינים הפעילים נגד הבריטים, היו ארבעה חברים בוועד המייסד של "אגודת הקצינים החופשיים" בשנת 1949. אולם בחורף 1942/3 נגפו צבאות גרמניה בברית-המועצות ובמצרים, כפות המאזניים הוטו לטובת בעלות-הברית, ותקוותיהם של סאדאת, בגדאדי וחבריהם החלו להתנדף. יתר על כן, פוכבם של נורי אס-סעיד בעיראק ונחאס פחה במצרים דרך. מנהיג ה"ופד" טען, ובצדק, כי שיתוף הפעולה עם בריטניה חסך למצרים שואה מדינית ומלחמתית, ומצרים הכה בשנת 1945 לאחת מחברות האו"ם. באותה שנה נוסדה גם "הליגה הערבית" בהשראה בריטית, ופרשת פעילותם של הקצינים המרדניים בתקופת מלחמת העולם השנייה נגנזה סופית, שכן כישלונם ותבוסתו של היטלר מחד גיסא ומחדלו של עבד אנ-נאצר באותה תקופה מאידך גיסא, לא הוסיפו פאר לתולדותיהם של "הקצינים החופשיים" וליוקרתם. בין השנים 7-1945 התהדקו מחדש הקשרים בין "הקצינים החופשיים", שכן רובם ככולם הוצב ביחידות שונות סביב קהיר. באותה תקופה הצטרפו קצינים נוספים לחוגיהם של נאצר, סאדאת וכדו'. מביניהם יש להזכיר את כמאל אד-דין חוסיין, קצין תותחנים וחבר ה"אחים המוסלמים" לשעבר צלאח סאלם, קצין חיל-רגלים, תיורת עפאשה מחיל השריון וח'אלד מוחיי אד-דין, דודנו של זכריא מוחיי אד-דין בעל דעות שמאליות קיצוניות.

המלחמה בארץ ישראל השפיעה עמוקות על התפתחות דעותיהם של הקצינים הצעירים ועל התגבשות תכניותיהם. הקצינים דבקו בכל מאודם ברעיון המלחמה בישראל וחייבוהו במלואו. יתרה מזאת, מספר קצינים ביקש במפורש לשחררו מתפקידיו ולצרפו למלחמת אי". בראש קבוצה זו עמד הקולונל אחמד עבד אל-עזיז מחיל-הפרשים, אשר לו יוחסה המימרה המפורסמת, כי "שדה הקרב הגדול הוא במצרים עצמה". מימרה זו הושאלה לאחר מכן על ידי עבד אנ-נאצר בקונטרסו "הפילוסופיה של המהפכה". עבד אל-לטיף בגדאדי, למשל, הקדים את מועד הפלישה המצרית הרשמית בהיפגשו עם פְּנְזִי קווקג'י, מפקד "צבא ההצלה", ובנסותו לארגן כוח אווירי מסוים שיעמוד לרשות קווקג'י. במאי 1948 נשלחו עבד אנ-נאצר, עאמר, צלאח סאלם, זכריא מוחיי אד-דין וחבריהם לחזית הארץ-ישראלית. הם רכשו ניסיון קרבי, חלקם נלחמו ב"כיס פלוגיה" וגילו תושיה ואחריות.

מלחמת ארץ-ישראל הוכיחה לקצינים הצעירים, כי הצבא המצרי ניגף, בעוד שהם עצמם מילאו את תפקידיהם בנאמנות ובדבקות. הם נוכחו לדעת, כי ניתן למגר את משטרו של פארוק בעזרת כוח קטן יחסית, אך מאורגן כהלכה וחדור בהכרת שליחותו. בקיץ 1949 הוכשרה, אפוא, הקרקע להתארגנות החשאית של הקצינים המהפכניים כאגודה מגובשת ומלוכדת, כתוצאה מהתלכדות מספר קבוצות קצינים נפרדות, שהגיעו לאותן מסקנות אידיאולוגיות בעקבות המפלה במלחמת ארץ-ישראל. הקבוצות העיקריות היו כדלקמן: (1) חברי "האחים המוסלמים", בראשותו של המאיוור מוחמד לביב, אשר פיקד על גדודי "האחים המוסלמים" בא"י; (2) קבוצה בראשות אנוור סאדאת, אשר חזר לשירות הצבאי הפעיל רק בשנת 1950, וטיפח את קשריו עם החבורה שהתרכזה סביב עבד אנ-נאצר;

3) קבוצת הקפיטן מוצטפא כמאל צדקי מחיל השריון. הייתה זו קבוצה של טרוריסטים והרפתקנים אשר קיימה קשרים ענפים עם קבוצת "האחים המוסלמים", קבוצת סאדאת וקבוצת "הקצינים החופשיים". צדקי עצמו היה מעורב, כנראה, בהתנקשויות ובתככים שונים נגד הרמטכ"ל בשנת 1951; 4) "אגודת הקצינים החופשיים", שאורגנה כאמור כגוף פעיל בשלהי שנת 1949, לאור הצלחת ההפיכה הצבאית הראשונה בסוריה. עשרת חברי הוועד היו עבד אנ-נאצר, כמאל אד-דין חוסיין, חסן אבראהים, ח'אלד מוחיי אד-דין, עבד אר-ראוף, עבד אל-חיכים עאמר, ג'מאל וצלח סאלם, בגדאדי וסאדאת. מקורבים לוועד, שהתבלטו בפעילותם, היו ת'ירות עכאשה, זכריא מוחיי אד-דין, מנצור צדיק ועלי צברי. בשנת 1950 נבחר נאצר לנשיא הוועד וניהל את התא המרכזי בקהיר יחד עם עאמר, צלאח סאלם ומוחיי אד-דין. באוקטובר 1951 הופיע העלון המחתרתי הראשון – "קול הקצינים החופשיים". תקנון האגודה הגביל את החברות לקצינים בלבד ואסר על השתייכות לארגון אחר, כגון "האחים המוסלמים". בהתאם לכך הוצאו מהאגודה עבד אר-ראוף וחברי "האחים המוסלמים" האחרים, שהרי "אגודת הקצינים החופשיים" הייתה לאומנית-חילונית ביסודה, ואילו "האחים המוסלמים" היו פאן-מוסלמים קנאים.

באוקטובר 1951 הוטלה מצרים למערבולת לאומית-סוציאלית גועשת. ממשלת ה"ופד" דחתה, כזכור, את הלחץ המערבי בדבר הצטרפות המדינה לפיקוד מזרח-תיכוני. להלן ביטלה הממשלה באופן חד-צדדי את החוזה האנגלו-מצי מ-1936 והכריזה על איחוד מצרים וסודן תחת כתר של פארוק. עוד באוקטובר התארגנו "גודי השחרור" של המתנדבים לחבלה במתקנים הבריטיים בסואץ. ב-25 בינואר חלו, כזכור, התנגשויות אלימות באסמאעיליה, אשר הגיעו לשיאן למחרת, באירועי "השבת השחורה" בקהיר. בראש המאבק נגד הבריטים עמדו ה"ופד" ו"האחים המוסלמים". "הקצינים החופשיים" השתתפו רק באימון מתנדבים ובאספקת תחמושת ללוחמים. חלקם במאורעות היה, אפוא, עקיף שכן הממשלה והקצינים כאחד הבינו, כי הכנסת הצבא המצרי למערכה גלויה נגד הבריטים עשויה להסתיים בשואה נחרצת, שתעלה במימדיה על התבוסה בארץ-ישראל. זאת ועוד, עבד אנ-נאצר פקפק בתקופה זו ביעילות המאבק בבריטים, והעדיף להתרכז קודם לכן במיגורו של פארוק.

בפרוס ינואר 1952 השיגו "הקצינים החופשיים" ניצחון מוסרי רב-משמעות בבחירות לנשיאות מועדים. הבחירות הללו, שנועדו לשלהי השנה הקודמת, נאסרו על ידי פארוק, מאחר ומועמדו ושותפו לעסקות ולשחיתות, הגנרל חוסיין סירי עאמר, אשר מונה על ידי המלך למפקד חיל הספר במקום הגנרל מוחמד נגיב, היה בלתי אהוד ובלתי פופולרי. הקצינים קיימו את הבחירות לנשיאות מועדנם למרות האיסור המלכותי, ומוחמד נגיב, שהיה ידוע בטוהר מידותיו לעומת יריבו המושחת, גבר על יריבו וזכה ל-80% מקולות המצביעים, נגיב, שהצטיין במלחמת ארץ-ישראל, וקיים כבר שם קשרים עם "הקצינים החופשיים" באמצעות קצין מטהו – עבד אל-חכים עאמר, היה קרוב בדעותיו לנאצר ולחבריו. הבחירות למועדון הנחילו גם ניצחון רב-משמעות נוסף לקצינים הצוערים, אשר זכו במישרות הכבוד האחרות במועדון, ודחקו את רגליה של המשמרת הוותיקה והבכירה. למחרת הבחירות למועדון הקצינים התנקש עבד אנ-נאצר בחייו של הגנרל חוסיין סירי עאמר, אך החטיא את מטרתו.

עם ההידרדרות שחלה במצרים בעקבות אירועי "השבת-השחורה" (26 בינואר 1952) והדחתו של ה"ופד" מהשלטון, חלו 5 משברים ממשלתיים במצרים. פשיטת הרגל של כל המפלגות הפכה לעובדה מוגמרת, בהיעדר כל תמיכה עממית בהן. לעומת זאת התבססה פעילותם של הקצינים על השתקתם וניטרולם של גורמים ציבוריים. עם זאת השכיל נאצר לקיים קשרים מחתרתיים, בחודשים שקדמו להפיכה, עם "האחים-המוסלמים", הקומוניסטים והיסודות התוססים ב"ופד" האופוזיציוני. אחד מעסקני ה"ופד", אחמד אבו אל-פתח, הודיע לקצינים החופשיים, ב-21 ביולי 1952, כי פארוק מתעתד למנות את חוסיין סירי עאמר לשר המלחמה, חרף כישלונם בבחירות למועדון הקצינים. ידיעה זו קבעה את עיתוי ההפיכה בליל ה-22/23 ביולי. מסתבר, ש"הקצינים החופשיים" מיששו את הדופק אצל

קציני הביון האמריקאי במצרים על מנת לעמוד על תגובתה האפשרית של אמריקה על תכנית הדחתו של פארוק. עלי צברי, כמפקד המודיעין של חיל האוויר המצרי, קיים את המגע עם עמיתיו האמריקאיים, וזכה, כנראה, לתגובה חיובית. הוא גם היה האיש שהודיע לשגרירות האמריקאית על ביצוע ההפיכה.

ערב פרוץ ההפיכה היה צורך למצוא דמות ייצוגית ומקובלת, שתיעתר לפרוס את חסותה על הקצינים הצעירים. מועמדותו של הגנרל הקשיש עזיז אל-מצרי ירדה מעל הפרק, הן בגלל עברו הפרו-נאצי, והן בגלל עקשנותו. כן גם בוטלה מועמדותו של הגנרל אחמד פואד צאדק, מי שהיה מפקד הכוחות המצריים בארץ-ישראל. לצאדק, שנחשב כפרו-בריטי וכיריבים של עסקני ה"ופד" כאחד, הובטחה, כנראה, מישרת הרמטכ"ל על ידי המלך פארוק, והוא העדיף את הסיכוי הסביר של המינוי המלכותי על פני הבטחותיו המעורפלות של צלאח סאלם. נותר, אפוא, כמועמד הגנרל מוחמד נגיב, שנודע בטוהר כפיו, ויוקרתו עלתה עקב בחירתו לנשיא מועדון הקצינים. כפי שצוין לעיל, קיים נגיב קשרים הדוקים למדי עם עבד אל-חכים עאמר עוד בשנת 1948.

מקרב מבצעי ההפיכה יש לציין את "גדוד השחרור" בפקודו של אחמד שוקי, ופלוגת מקלענים בראשותו של הקולונל יוסף מנצור צדיק. יחידות אלה השתלטו על בנין המטכ"ל ועצרו את ראשי הפיקוד הצבאי. שוקי, שהעדיף להלן את נגיב על נאצר, הודח סופית במרץ 1954. צדיק, שהיה קומוניסט, נעצר גם כן באותה שנה. בפברואר 1953 הוגדרה רשמית מועצת ההפיכה וסמכויותיה. מקרב 14 חבריה בשנה זו המשיכו לכהן 8 חברים במועצת הנשיאות של מצרים, ומהם 6 קצינים שנטלו חלק בוועד הקצינים משנת 1949. צלאח סאלם נפטר ו-5 הודחו בשנים 4-1953 בעיצומו של המאבק בין נגיב ונאצר. מכל מקום, יציבותה הרצופה של כת הקצינים במחתרת ובשלטון ראויה לדיון עקב אופייה הנדיר.

תופעה נוספת המציינת את מהותה של כת הקצינים הינה היעדר אידיאולוגיה נוקשה. עד לדצמבר 1957, מועד אימוצה של דוקטרינת "הסותיאליזם הערבי", היו הקצינים המהפכניים משוללים כל אידיאולוגיה מגובשת, ולמעשה אופיינו מעשיהם על ידי פרגמטיזם מובהק. שיטתם הייתה "שיטת השלבים, שיטת הטעות והתיקון. מידי סיימה שלב אחד, התכוננה המהפכה והתוותה את כללי השלב הבא", לפי עדותו הכתובה של עבד אל-קאדר חאתם בשנת 1959. המטרה היחידה שאיחדה את הקצינים הייתה מגמת סילוקו של המשטר הישן והדחתו של פארוק. רובם ככולם היה ממוצא זעיר-בורגני, ולכל אחד מהקצינים היה רקע וניסיון מדיני מסוים, אם במסגרת "האחים המוסלמים", אם במסגרת החוגים הקומוניסטיים או הפשיסטיים. אולם המכנה המשותף של כולם הייתה הקנאות הלאומית הקיצונית. הדבקות של כת ההפיכה ביסודות אידיאולוגיים הייתה גמישה, והתפניות הרעיוניות והמדיניות היוו ומהווים סימן היכר מובהק בתולדותיה של כת הקצינים, במיוחד לאחר שנת 1952.

פעולות "מועצת ההפיכה" עד תום שנת 1952

עיתוי ביצוע ההפיכה נקבע, כזכור, ל-23 ביולי, שכן בעיצומו של הקיץ הסתגרו המלך, ראשי השלטון למיניהם ונציגי המעצמות הגדולות בבתי נופש ומרגוע באלכסנדריה ובסביבותיה. חששם העיקרי של מבצעי ההפיכה נבע מאפשרות התערבותו של הצבא הבריטי, אשר יחידותיו חנו במרחב סואץ. לפיכך, נשלח בלי ההפיכה מפקד המודיעין של חיל האוויר המצרי, עלי צברי, לעמיתו האמריקאי, וביקשו להודיע לשגרירי ארה"ב ובריטניה, כי ההפיכה נושאת אופי פנימי בלבד ואינה נוגעת למעמדם של הזרים. ואף לא לצבא הבריטי. ואכן, אזהרה-הודעה זו הייתה דבר בעיתו, שכן עם היוודע דבר ההפיכה לפארוק, פנה זה האחרון במברקים לממשלת לונדון ולפיקוד הצבאי הבריטי במצרים וביקשם להתערב נגד השתלטות המהפכנים על קהיר ואלכסנדריה. דא עקא, שההפיכה בוצעה במהירות, ביעילות וכמעט ללא שפיכות דמים. יחד עם זאת הודיעו ארה"ב לבריטניה על התנגדותן להתערבות

הצבא הבריטי. האמריקאים קיבלו, אפוא, את הגירסא של עלי צברי בדבר אופייה של המהפכה.

כתוצאה מכך הודח המלך פארוק מכיסאו ונאלץ לצאת לגלות. הגנרל נגיב, שהיה צפוי למאסר יום אחד לפני ביצוע ההפיכה על ידי ממשלתו השנייה של אל-הלאלי, שנכונה ב-22 ביולי, הפך לראש מועצת הקצינים החופשיים ולמפקד העליון של צבא מצרים. עם שידוד המערכות המדיני ביקש נגיב להוכיח שפניו מועדות להחזרת השלטון לידיים אזרחיות לאחר ביצוע טיהורים מקיפים. ייתכן ואף חלק מקציני הכת הצבאית התכוון לכך בסופו של דבר. מכל מקום, הואיל ובידי הקצינים לא הייתה תכנית חיובית מגובשת, אין לציין קו מדיני עקבי כלשהו שהנחה אותם במעשיהם ובמחדליהם. אדרבא, הוויכוחים והחיכוכים ביניהם החלו כבר בשבועות הראשונים לשלטונם. חילוקי דעות מעמיקים התגלעו להלן בין נגיב לבין נאצר ומקורביו. התפתחות זו הייתה, צפויה למעשה, כיוון שנגיב היה, מבחינות רבות, נטע זר ל"קצינים החופשיים", או כפי שנאצר הגדירו לאחר מכן – כשלט וכתפאורה חיצונית.

מכל מקום, פארוק הוגלה, והתינוק אחמד פואד בן פארוק הוכרז כמלך וכן הוקמה מועצת עוצרים שתמשול במקומו. מעניין לציין, כי כשנולד יורש העצר (ב-16 בינואר 1952) הוציאו "הקצינים החופשיים" כרוז בגנות המצעד הצבאי שתוכנן לכבוד הפעוט המלכותי, והוקיעו את כל המצעד כבדיחה גרועה. עם זאת הם נמנעו מלכפור ברעיון המלוכה לשעצמו. בצידה של "מועצת ההפיכה", שהופעלה ביולי 1952 (בהרכב – נגיב, נאצר, עאמר, האחים סאלם, מוחיי אד-דין, בגדאדי, סאדאת, חסן אבראהים, כמאל אד-דין חוסיין וחוסיין אש-שאפעלי), הורכבה גם ממשלה, ב-23 ביולי, בראשותו של המדינאי הוותיק והפרו-נאצי לשעבר, עלי מאהר. ממשלה זו התפטרה בתחילת ספטמבר מעקב התנגדותה לחוק הרפורמה האגרארית. השלטון במצרים בשבועות הראשונים להפיכה גילה אי-עקביות ומגמות מדיניות סותרות. בשלהי יולי בוטלו תארי הכבוד העות'מאניים "בפ" ו"פחה". ב-31 ביולי פורסם חוק שהתיר את שיתופו המכריע של ההון הזר בחברות המצריות. חוק מעין זה לא הושג כל זמן שלטונה של ממשלת ה"ופד", ואילו עתה השיגוהו החברות הזרות, אשר חתרו לקראתו זה זמן רב. נגיב הצהיר, כי מטרת ההפיכה הינה קידום מעמד הפלאחים והפועלים תוך ביצוע רפורמה אגרארית. כן הבטיח את פינויו של הצבא הבריטי מאזור התעלה והתחייב לטהר את המנגנון הממשלתי ולהחזיר, בבוא העת, את המשטר הפרלמנטרי על כנו. אולם גישתו הסוציאלית של נגיב התאפיינה, בסופו של דבר, במתינות ובקורטוב של שמרנות, כשם שדמותו הייתה דמות פטרנאלית מובהקת. בפרוס אוגוסט 1952 תבע נגיב מהפלאחים לשלם את חובותיהם לבעלי האחוזות ואיים עליהם בעונשים חמורים. במרוצת אותו חודש ירו הצבא והמשטרה בפועלי טקסטיל אשר שבתו בכפר אד-דוואר ליד אלכסנדריה. התקרית הסתיימה במספר הרוגים, בעשרות פצועים ובמאות עצורים מקרב הפועלים השובתים. השלטון הצבאי קיים את אזהרתו והוציא להורג שניים מראשי השובתים, בעוד שעצורים אחרים נידונו לתקופות מאסר ממושכות. תקרית אד-דוואר הוכיחה, כי "מועצת ההפיכה" – החלטתה נחושה לקיים את הסדר והביטחון הפנימיים, ולו גם על חשבון הפועלים. לקח השביתות וההידרדרות הכלכלית משנת 1950/1 עמד, כנראה, לנגד עיניהם של ראשי המועצה. להלן הועלו מיסי הכנסה בצורה פרוגרסיבית על הכנסות גבוהות וכן הועלו מיסי ירושות. גולת הכותרת של מדיניות המיסוי הייתה – חוק הרווחים האסורים – שהוחל רטרואקטיבית משנת 1939. חוק זה קבע, בין השאר, כי גם אשת המפרנס חייבת בהצהרה על מקורות רכושה ורווחיה.

חוק הרפורמה האגרארית פורסם ב-12 בספטמבר 1952, והגביל את שטח האחוזות הגדולות עד 200 פדאן (כ-800 דונם). העודפים נועדו לחלוקה בין מחוסרי הקרקעות, ובעלי האחוזות המוחרמות פוצו באגרות חוב ממשלתיות, שערכן נקבע פי-10 מערך הרנטה הקרקעית. החוק לא הוחל על חברות ואגודות שהכשירו קרקעות, וכן הוצאו מכלל תחולתו בעלי קרקעות בור ואדמות מדבריות. אלה האחרונים חוייבו לרשמו מקץ 25 שנה. כן לא חל החוק על קרקעות שנועדו לניצול תעשייתי. אולם החוק נעקף במידה מסוימת בעזרת רישום

כוזב של הנחלות הגדולות של שם קרובי המשפחות של בעליהן, תוך כדי חלוקת האחויות ליחידות מוקטנות בנות 200 פדאן. כן הוחק ביטולו של ה"וקף אהלי". במקביל לכך הוקם משרד ממשלתי מיוחד, שנועד לרכז את כל הרכוש דלא-ניידי אשר הצטבר בידי הרשויות הדתיות כתוצאה מהקדשים. הכנסותיו של הרכוש שסוג כ"וקף אהלי" זרמו עד אז גם לקופותיהם של מקדישיו, ועל ידי כך נעקפו מיסי הרכוש הממשלתיים.

כחלק בלתי-נפרד מהרפורמות האגראריות, שהוחקו בשנת 1952, יש לראות גם את חוק האגודות השיתופיות והחקלאיות, כיוון שחוק זה חייב את מקבלי הקרקעות החדשים להתאגד לצרכי מימון ושיווק וכן לשם תפעול ציוד חקלאי חדיש באמצעות קואופרטיבים. כמובן, שנאסר על מקבלי הקרקעות להחכירן. בשלהי שנת 1952 נמשך פרסום הצווים והחוקים למיניהם כמעין המתגבר: ב-26 בנובמבר, לאחר הרכבת הממשלה החדשה בראשותו של נגיב, בוטלה מועצת חצר המלוכה, וב-21 בדצמבר פורסמה תקנה רטרואקטיבית שהתירה את הענשתם של שרים, צירי פרלמנט ועובדי ציבור אחרים, אשר מעלו בתפקידם, או שניצלו את מעמדם הנישא לתועלתם האישית. ב-17 בינואר 1953 חוסלו כל המפלגות (להוציא את "האחים המוסלמים"). המפלגה היחידה הייתה "ארגון השחרור" מיסודה של "מועצת ההפיכה".

חיסול המפלגות ו"האחים המוסלמים"

ביצועה הפתאומי והמוצלח של ההפיכה במצרים שיתק את פעילות המפלגות המדיניות. יש לזכור, כי בעקבות אירועי "השבת השחורה" הודחו ראשי ה"ופד" מהשלטון, והמפלגה המצרית העיקרית, שנמצאה בלאו הכי בתהליך של שקיעה מתמדת, ונדרדרה לשפל מדרגה אופוזיציונית. מספר מצומצם מפעיליה הצעירים והתוססים של המפלגה, כגון אחמד אבו אל-פתח, שיתפו, כזכור, פעולה עם "אגודת הקצינים החופשיים", ערב ביצוע ההפיכה. כיוון שנגיב הצהיר, כי אין בכוונתו לקיים דיקטטורה צבאית, וכמחווה לכוונותיו הכנות הוא מינה את המדינאי האזרחי, עלי מאהר, לראשות הממשלה, הרי שהורגש הצורך להגדיר מחדש את תפקיד המפלגות ותנאי פעילותן. ב-9 בספטמבר 1952 פורסם החוק הראשון בעניין זה. החוק חייב את ראשי המפלגות להגיש בקשה לחידוש פעילותן למשרד הפנים, תוך צירוף התקנון והמצע המפלגתי וכן שמות המייסדים. כן חוייבו גזברי המפלגות להצהיר על מקורות הכספים והרכוש המפלגתי ולהפקיד את ממונם בבנק. החוק היקנה זכות ווטו לשר הפנים על חידוש פעילותה של כל מפלגה. מייסדי המפלגות התחייבו להוכיח את טוהר כפיהם ונאמנותם למדינה. החוק החדש זרע מבוכה בקרב עסקני המפלגות השונות, ובמיוחד בקרב אנשי ה"ופד", שמפלגתם העממית שיקפה מגמות סוציאליות ואינטרסים סותרים. חוגי הצעירים ב"ופד" תבעו, למשל, את סילוקו של מזכיר המפלגה רב-ההשפעה, פואד סראגי אד-דין, אשר ייצג את חוגי בעלי האחויות ובעלי העסקים הגדולים במפלגה, ונחשב לראש האגף הימני בה. לאחר התרוצצות ממושכת וטיהורים פנימיים במנגנון המפלגה, פירסם מוצטפא אנ-נחאס, המנהיג הקשיש וראש סיעת המרכז ב"ופד", את עיקרי מצעו החדש (ב-23 בספטמבר). הוא הגדיר את מפלגתו כמפלגה דמוקרטית וסוציאליסטית וחזר על העקרונות המדיניים הישנים של המפלגה, כגון פינוי הבריטים, איחוד מצרים וסודאן תחת הכתר המצרי, תוך הגבלת שלטון המלוכה, ודחיית ברית הגנה משותפת כלשהי, תוך הקפדה על נויטראליזם של אמת. גם בתחום הסוציאלי לא חידש מצע ה"ופד" ולא כלום, למרות שתבע את הלאמת המחצבים, מתן שכר מינימום לפועלים, הענקת זכות בחירה לנשים ותחיקת חינוך חינם לכל. אופייני הדבר, כי עקרונות הרפורמה האגרארית של אנשי כת ההפיכה לא הוזכרו כלל ועיקר במצע המפלגתי החדש.

בניסיונו להסתגל לחוק המפלגות, נכנע נחאס פחה כלשהו ללחץ צעירי ה"ופד", וערך בִּדְק בית מסוים במפלגתו; אולם אישיותו הייתה בלתי-רצויה לקציני הכת הצבאית השלטת; שהרי בסופו של דבר, היה נחאס הקשיש הדמות המדינית הבולטת ביותר במצרים מאז שנות ה-30. בשמו של מנהיג זה נכרך החוזה האנגלו-מצרי מ-1936, אשר העניק למדינה

את סממני ריבונותה. הוא גם היה האיש שביטל באורח חד-צדדי (ב-8 באוקטובר 1951) את החוזה הני"ל, שהפך במרוצת הזמן לצנינים בעיני הלאומנים ולוחמי חירותה של מצרים. למרות כל התהפוכות המדיניות וחרף דעיכתו ההדרגתית של ה"ופד", נהנה עדיין נחאס פחה מפופולאריות רבה ומיוקרה ניכרת ונחשב למנהיג הלאומי הראשון במעלה של מצרים. בכל זאת יעץ שר הפנים למזכירות ה"ופד", עצה שכל כולה היה צו, לפטר את המנהיג הוותיק מהנהלת המפלגה. "עצה" ידידותית זו ניתנה במסגרת סמכויותיו של שר הפנים לפי חוק המפלגות החדש. ב-27 בספטמבר החליט מרכז ה"ופד" להתעלם מהוראת הממשלה בעניין הדחת נחאס מהפעילות האקטיבית. עיתוני המפלגה אף נחלצו להגנה על כבודו של מנהיגם. אולם מדיניותו התקיפה של שר הפנים, והמבוכה והחולשה הכלליות ששררו בהנהגת המפלגה הביאו, תוך עשרה ימים, לכניעת ההנהגה לתכתיב הממשלתי. נחאס הודח מתפקידו הביצועיים בהנהגה והתמנה לנשיא כבוד של ה"ופד". באוקטובר 1952 שחררו ראשי המשטר קרוב ל-1000 עצירים מדיניים, רובם ככולם חברי "האחים המוסלמים" ואנשי "מצרים הצעירה". העסקנים הקומוניסטיים נשארו בכלאם. בשלהי אוקטובר 1952 הופיע נגיב לפני אלפי פועלים בנאום פומבי פרוגרמטי. נאום זה חשף היעד כל אידיאולוגיה ברורה מצד שליטה של מצרים מחד גיסא, וכן הוא הפגין את מתינותו והתחזותו האבהית לפני ההמונים מאידך גיסא, נגיב הוכיח עצמו כפסיכולוג מדיני מובהק, שעה שקרא להמונים לראות בתנועתו כ"תחייה" ולא כ"הפיכה". הוא גם דחה את עיקרון חלוקת המעמדות במצרים, בהצהירו על שוויון כל המצרים ובבטלו את המושג "פיאודלי". בין היתר הטעים נגיב את ההנאה החומרים הצפויה לעניים מחלוקת רכושם של העשירים, אשר צברו בעמל רב. הוא קרא לשיתוף פעולה בין הפועלים לבעלי ההון, ולמעשה הוֹרָה לפועלים לציית לאמידים ולבעלי העסקים. נעלה מכל ספק, כי השקפתו הסוציאלית של נגיב הייתה שמרנית ביסודה, אולם הוא היטיב להכיר את הפסיכולוגיה של ההמונים. בהזדמנות אחרת⁵ העיר נגיב, כי לראשי ההפיכה לא הייתה "פילוסופיה" אלא פסיכולוגיה.

המפלגות החדשות שנרשמו במשרד הפנים, בהתאם לחוק המפלגות החדש, היו כדלקמן: (1) "האיחוד הערבי" בראשות עלי מאהר; (2) "מפלגת בת-הנילוס" של ד"ר דוריה שפיק; (3) "מפלגת הנשים הלאומית" של מונירה חוסני; (4) "המפלגה הסוציאליסטית" בראשות אבראהים שוכרי; (5) "מפלגת הפלאח הסוציאליסטית" בראשות אחמד קוטב; (6) "המפלגה הדמוקרטית" (ארגון קומוניסטי) בהנהגת פתחי אר-רַמְלִי; (7) "האחוה והרפורמה האסלאמית" בראשות יוסף עבד אל-קאדר; (8) "אגודת האחדות הערבית" בראשות מנצור פהמי; (9) "מפלגת הפועלים והפלאחים" של עבד אל-חמיד עבד אל-חק, (10) "מפלגת השחרור הלאומי" בראשות כאמל בנדארי; (11) "המפלגה הרפובליקאית" בראשות מוצטפא מואַמֶן.

בסך הכל נרשמו 23 מפלגות ותיקות וחדשות. כל המפלגות שהתכחו במצען לעקרון המלוכה נאלצו לתקן את מצען, שכן המלוכה התקיימה רשמית במצרים עד ל-18 ליוני 1953. רישומה של "המפלגה הדמוקרטית" (הקומוניסטית) נפסל על ידי משרד הפנים וכן נפסלו ארגונים אחרים.

אולם גם המפלגות שפעילותן הותרה לפי החוק לא הספיקו להתארגן מחדש ולקיים את פעילותן הציבורית. בפרוס שנת 1953 (17.1.1953) הכריז נגיב, בתוקף סמכויותיו כראש הממשלה, על ביטול כל המפלגות והפקעת רכושן, וכן על קביעת תקופת מעבר בת 3 שנים לפני חידושו של "המשטר החוקתי המושלם". פיזורן של המפלגות לא נעשה אלא כתוצאה מהערכת מצב ריאליסטית של ראשי השלטון; שהרי בראש ובראשונה התכוונו אנשי כת ההפיכה לחסל את "המשטר הישן" על תופעות ריקבון ושחיתותו. והלא למפלגות המדיניות היה חלק ונחלה במשטר זה. רובן ככולן הגישו את מועמדותן החוקית גם במסגרת החדשה.

⁵ הכוונה הייתה לחילוקי הדעות בין נגיב לנאצר, ראה:

זאת ועוד, המשחק הפרלמנטרי הישן-נושן הוכיח את מחדליו ואוזלת-ידו עם חילופי השלטון התכופים בין המנהיגים התלושים מההמונים; אותם מנהיגי מפלגות שלא השכילו להושיע את מצרים, להשיג את עצמאותה המלאה ולייצב את כלכלתה; אותם מדינאים שנכשלו במלחמת ארץ-ישראל ובגדו בחייליהם על ידי משלוח הנשק הקלוקל. ולבסוף, כת הקצינים חסרה אחיזה של ממש בקרב הציבור האזרחי ומנהיגיו, כוותיקים וכחדשים. תמיכתן של המפלגות ב"סדר החדש" הייתה כפויה ומאולצת. ה"ופד" היה חצוי ומפולג ביחסו לשליטים החדשים. ראשי המפלגות האחרות התייחסו לשלטונות באי-אמון, הקומוניסטים עמדו עדיין מחוץ לחוק, והסיעות השמאליות האחרות פקפקו במגמותיו הסוציאליסטיות האמיתיות של נגיב. אפילו יחסם של "האחים המוסלמים" להפיכה היה זהיר ומסויג. אין תימא, אפוא, שנגיב ושריו הזדרזו לבטל את קיום המפלגות, כשהם נאמנים לשליש הראשון של סיסמת ההפיכה – "אחדות, סדר ועבודה", הפיצול המפלגתי ל-23 סיעות וארגונים עשוי היה להחזיר את "הסדר הישן" על כנו. הפיצול הפנימי המופרז סתר גם את תפיסתם הצבאית-החיילית של קציני כת ההפיכה.

לפני פיזור המפלגות בוטלה החוקה המצרית משנת 1923, (ב-19 בנובמבר 1952), ובמקומה הוכרז על שלטון צבאי ללא חוקה אזרחית. באותו מועד נקבעה הקמתה של ועדת חוקה חדשה, שממצאיה יאושרו על ידי העם. החל מה-21 בדצמבר 1952 שותקה, למעשה, פעילותן של המפלגות הוותיקות, וחלק ניכר מעסקניהן נעצר. הצנזורה החמורה שהוטלה על העיתונות מחד גיסא, ועינו הפקוחה של "המשרד להדרכה לאומית" מאידך גיסא, בישרו את תחילת הקץ הרשמי של החיים המפלגתיים. אולם גם לאחר פיזור המפלגות והקמת "ארגון השחרור", טרם הקיץ הקץ על ארגון "האחים המוסלמים". הסיבה העיקרית לכך נבעה מהעובדה, שלרשותם של "האחים המוסלמים" עמד כוח מאורגן ומגובש. הארגון התאפיין, כידוע, בצביון פן-אסלאמי ובין-ערבי, ועשוי היה להתמודד בהצלחה על השלטון במצרים. הטקטיקה הזהירה שננקטה על ידי קציני כת-ההפיכה שאפה לרכוש את תמיכתם של "האחים המוסלמים" רבי-ההשפעה, ולדחות את ההכרעה נגדם לכשיתבסס מעמדם של הקצינים המהפכניים. זאת ועוד, אין לשכוח, כי לפחות 5 "קצינים חופשיים" קיימו מגעים הדוקים עם "האחים המוסלמים" בזמן מן הזמנים. מביניהם יש לציין את עאמר, בגדאדי, סאדאת, חוסיין וראוף. גם נגיב בכבודו ובעצמו הידק את קשריו עם "האחים המוסלמים" ואף הואשם בכך מפורש. שיתוף הפעולה המסויג והזהיר בין כת ההפיכה הצבאית לבין "האחים המוסלמים" לא האריך ימים. כבר ב-13 באוקטובר 1952 סולק הקולונל רשאד מוהנא, חבר ארגון "האחים המוסלמים", ממועצת העוצרים. מוהנא הואשם בחריגה מסמכויותיו, בניצול מעמדו לשם החדרת חבריו למנגנון הפקידותי ובהבעת התנגדות לרפורמה האגרארית. ב-19 במרץ 1953 כבר עמד הקולונל המודח בראש קבוצת מורדים, רובם – קציני תותחנים, שניסתה לתפוס את השלטון. מוהנא נידון למאסר עולם.

המשך פעילותם המדינית של "האחים המוסלמים", גם לאחר פירוק המפלגות, התאפשר עקב הצהרתם (בעת רישום הארגון במשרד הפנים, בנובמבר 1952), כי ארגונם לא יטול חלק במערכת הבחירות. הצהרה זו ניתנה בהתאם לבקשת ההבהרה מצד שר הפנים לגבי מהותו של הארגון. בהתאם לכך לא הוגדרו "האחים המוסלמים" כארגון מדיני, בניגוד לשאר המפלגות. להלן התברר, כי קציני ההפיכה יעצו לאל-הודייבי, מנהיג "האחים המוסלמים", לבל ירשם את ארגונו כמפלגה מדינית, ובכך נמנע פיזורו של הארגון בינואר 1953. אינפורמציה ממשלתית זו, שניתנה בחשאי לאל-הודייבי, מוכיחה, בדיעבד, כי כבר בנובמבר 1952 לא גרסו מנהיגי הכת הצבאית ריבוי מפלגות, וכי ההבטחות בדבר חידוש החיים הפרלמנטריים היו בבחינת עורבא פרח. קרוב לוודאי, שרעיון המשטר החד-מפלגתי התגבש סופית בקרב הקצינים עם הדחת ממשלת עלי מאהר, בספטמבר 1952, וכינון ממשלת הקצינים על ידי נגיב.

מכל מקום, בשלהי שנת 1952 ניכר עדיין שיתוף פעולה הדוק למדי בין השלטונות לבין "האחים המוסלמים": מרבית חבריהם הכלואים שוחררה, שלושה ממנהיגיהם, שגלו ללוב

לאחר רצח נוקראשי פחה, חזרו מצרימה. בדצמבר הופיעו נגיב ואל-הודייבי בצוותא בעצרת חגיגית לרגל יום הולדתו של מוחמד. נגיב גם עלה לרגל לקברו של "המדריך" הראשון של "האחים המוסלמים" – חסן אל-בנא, והעלה על נס את מעלותיו של המנהיג שנרצח. קצינים אחרים מכת ההפיכה נראו בפומבי במועדוני הארגון, ואילו הממשלה ניאותה לשלם פיצויים לארגון על הפקעת מפעל הטקסטיל שלו עוד בשנת 1948.

תחומי המחלוקת בין הארגון לבין הממשלה התמצו בבעיות הדת. אל-הודייבי סירב בשעתו לפרסם הודעת תמיכה במהפכה ותבע להשתית את חוקי המדינה על האסלאם והקוראן. כן התנגד אל-הודייבי למימדי הרפורמה האגרארית, ודרש מנאצר להגדיל את הקניין הקרקעי עד 500 פדאן (במקום 200 הפדאן לפי החוק). אולם באביב 1953 הכריז מנהיג "האחים המוסלמים" על תמיכתו בממשלה ובדרכי מאבקה בבריטים. הוא סמך את ידו על הפסקת המו"מ עם בריטניה בעניין פינוי הבריטים. יתר על כן, מטעמי אחדות לאומית נמנע אל-הודייבי (כדבריו) מלהטעים את הצביון החוקתי-דתי של ארגונו. דא עקא, שכבר בסתיו 1953 הסתמנו הבקיעים הראשונים בחומת אחדותם הפנימית של "האחים המוסלמים": למדיניות התמיכה המסויגת והזהירה של אל-הודייבי בממשלה קמו עוררין. הם הוקיעו את מחדליו של הארגון ואת התנוונותו עקב הרפיית קשריו עם סניפיו האחרים בעולם הערבי. תומכיו של המנהיג צידדו, לעומת זאת, בשיתוף פעולה חלקי עם הממשלה בתחומים בעלי זהות אינטרסים, כגון המאבק נגד הבריטים וכד'. בעת ובעונה הושמעו טענות נגד האוריינטציה האמריקאית של הממשלה והובעו מחאות חריפות נגד הצנזורה וחוקי החירום. בכל זאת, בספטמבר 1953 אישרו מחדש מנהיגי "האחים המוסלמים" את אמונם במדיניותו של אל-הודייבי.

אולם ב-15 בינואר 1954 הודיעה "מועצת ההפיכה" על פיזורם של "האחים המוסלמים". מסתבר, אפוא, שהקו התקיף של גימאל עבד אנ-נאצר הכריע, שכן נגיב ונאצר היו חלוקים בדעותיהם, בין השאר, גם על המדיניות הממשלתית כלפי "האחים המוסלמים". ראשי הארגון הואשמו בהוצאת תכתיבים לממשלה ובהתניית תמיכתם בה תמורת קבלת זכות האישור הסופי לכל החוקים. כן הואשמו בחתירות בקרב אנשי הצבא והמשטרה ובהתנגדות אלימה ל"ארגון השחרור". סאת אשמותיהם מְלָאָה כשנחשפו קשריהם האמיתיים או המדומים עם הבריטים. פיזור הארגון נערך במבצע צבאי מלאי, תוך גילוי מחבואי נשק ומכשירי שידור והחרמתם ותוך ביצוע מאסרים המוניים. למחרת פרסום צו הפיזור ניסו "האחים המוסלמים" לערוך קשר ספונטני מזוין, אולם יחידות הצבא חיסלו את ההתמרדות.

השלב הראשון של ההפיכה הסתיים, אפוא, עם חיסולם המדיני של אנשי "המשטר הישן" ומפלגותיהם. מכאן ואילך נכונה רק מפלגה אחת – "ארגון השחרור".

המפלגה היחידה – "ארגון השחרור"

שני שלבים קדמו להקמתו של "ארגון השחרור": (א) פרסום החוק לארגון המפלגות (ב-9 בספטמבר 1952), שהגביל ביותר את פעילות המפלגות; (ב) פיזור כל המפלגות (ב-16 בינואר 1953).

לפי עדויות שונות, הביע נאצר, עוד בפברואר 1952, את שאיפתו להקמת כוח עממי מהימן, שיירש את מקומן של המפלגות המדיניות. באוקטובר נואשו סופית קציני כת ההפיכה מהמפלגות הקיימות. בשלהי דצמבר 1952 נפתח הסניף הראשון של "ארגון השחרור". הארגון הוגדר כ"התאגדות לאומית" ולא דווקא כארגון מדיני. הסעיף החשוב ביותר במצעו צידד במתן זכות ההגדרה העצמית לסודן, ולא דווקא כארגון מדיני. הסעיף החשוב ביותר במצעו צידד במתן זכות ההגדרה העצמית לסודן, ללא התערבות חיצונית, וכן בפינוי עמק הנילוס כולן מהכוחות האימפריאליסטיים ומשלוחותיהם הכלכליות, המדיניות והתרבותיות. בנוסף למטרות הלאומיות הוצגה שורה של משימות פנימיות: הבטחת חירויות הפרט; גיבוש חברה בריאה ומחוזקת על יסודות האמונה באל ובמולדת; חלוקה צודקת של

ההון הלאומי ואמצעי הייצור, עידוד נרחב של התעשייה השקעות ההון בה; וביטוחים סוציאליים ורפואיים לכל מטעם המדינה. במישור הבין-ערבי – הוטעם שיתוף הפעולה עם העמים הערביים וחיזוק אמנת "הליגה הערבית". במישור הבין-לאומי נתבע במצע דבקות העקרונות האו"ם ושיתוף פעולה עם כל העמים הידידותיים. מצע הארגון והמנונו העלו על נס את סיסמת ההפיכה – "אחדות, סדר ועבודה", אנטיתזה לפיצול המדיני ולאנדרלמוסיה ששררו במצרים ערב ההפיכה).⁶ המסגרת הארגונית של "ארגון השחרור" נועדה לתמוך במשטר ההפיכה, לסייע להקמת חברה מצרית חדשה ולשתף את ההמונים בפעולות לקידומה של מצרים. האידיאל המרכזי של "ארגון השחרור" התמקד בשאיפה ובחתימה לשחרור, במובנו הרחב ביותר של המוגש "השחרור" לאו הוגבל רק מבחינה מדינית, אלא תחולתו וניסוחו כעיקרון כללי גם שחרור כלכלי מההשתעבדות המשקית והתעשייתית לבריטים; השחרור הוחל גם על שטחים חברתיים, מתוך כוונה לטהר את המנגנון מהשחיתות והפיצול. בתחום התרבותי, התכוונה סיסמת השחרור לְפָנֵךְ את מערכת החינוך ועקרונותיה מהסילופים שדבקו בה ברוח האימפריאליזם. מושג כולל ומעורפל זה, שניתן לשילוב בכל מגמה בצורה בלתי-מחייבת, הוצג כתנאי הכרחי לתכליתה הסופית של ההפיכה, היינו לגיבוש עוצמה צבאית ומדינית, תוך התיימרות לשליחות עולמית. שאיפת העוצמה הפכה, אפוא, לציר רעיוני ומעשי במעשיהם ובמחדליהם של אנשי כת ההפיכה, ומבחינה זו לא היה כל שוני מהותי בין אורח-מחשבתם של אנשי כת ההפיכה לבין מעשיו ויוזמותיו של מחמד עלי במחצית הראשונה של המאה ה-19. ניסוחם המגובש של עקרונות "ארגון השחרור" עמד בסתירה גלויה להיעדר הבהירות בבחירת דרכי הביצוע וההגשמה. לא היה בכך משום חידוש, שכן גם נאצר, שנבחר למזכירו הכללי של הארגון, הודה בחוסר תכנית מפורטת של מטרות ואמצעים, ערב ההפיכה. עם זאת עמדו הקצינים המהפכניים על ליקוניה של החברה המצרית כגורמים המעכבים את השגת מטרותיהם. על רקע זה הודגשו הסיסמא וההמנון – "אחדות, סדר ועבודה" – כאושיות מצרים החדשה. ערכי היסוד הללו השתלבו באמונה הדתית, והוצגו לפרקים כערכים מוסלמיים-דתיים. עם זאת הושמעה הגרסא, כי "הדת היא של האל והמולדת שייכת להמונים", כלומר הלאומיות קודמת לדת ועומדת מעליה. האכזבה מההמונים, שלא התנערו מקיפאונם ולא הצטרפו לדגלם של המהפכנים – נתנה את הדחיפה לארגונו ולגיוס החובה של "ארגון השחרור".

בפברואר 1953 פורסמו תקנות היסוד של הארגון. מישרת הנשיאות נתפרה במיוחד לפי מידותיו של נגיב, שכן מישרה זו לא הייתה כלולה בתקנון "ארגון השחרור". מבחינה זו הייתה קיימת זהות בין מעמדו של נגיב בארגון לבין מעמדו במדינה כולה. נאצר פעל במשך 5 השנים הראשונות כמזכיר הכללי של "ארגון השחרור". במרוצת שנת 1954 התמעטה פעילותו במסגרת זו, ובכך הסתמנה גם תחילת דעיכתו של הארגון. את מקומו של נאצר תפס בהדרגה אבראהים אט-טחאווי. כן מונו "מפקחים כלליים", (בגדאד, אבראהים, שאפעי ופתחי רדואן), ששלטו על הסניפים למיניהם. מועצת "ארגון השחרור" הסתייעה גם במומחים שגויסו לוועדות מקצועיות, ופעילותה הכללית רוכזה על ידי מחלקות שונות. מספר הסניפים נמצא בעליה מתמדת, החל מ-1300 סניף בינואר 1954 וכלה ב-5000 במרץ 1957. סניפים אחרים נפתחו בביירות, בדמשק ובבגדאד, וכן נערכו מבצעי התארגנות בקרב הפזורה המצרית באירופה.

למפגשים של פעילי הסניפים במצרים עצמה ניסו לשוות אופי של מעין פרלמנטים עממיים, ובכנסים הללו השתתפו אישי ממשלה ומועצת ההפיכה. בסיס ההתארגנות של "ארגון השחרור" היה לא רק גיאוגרפי-אזורי, אלא גם מקצועי. מאמצי קירובם של איגודי התעשיינים ולשכות הסוחרים לא נשאו פרי, ברוב המקרים. לעומת זאת הצליחו מאמצי הארגון בקרב מעמדות הביניים, הינו קציני הצבא ורבדי האינטליגנציה. חוגים אלה נשאו

⁶ עיין בספרו של עבד אנ-נאצר: "הפילוסופיה של המהפכה" (הוצאה עברית, "גדיש", ת"א, תשי"ט, עמ' 22).

בעידן העיקרי של הפעילות השוטפת. לשיא הצלחתם הארגונית הגיעו ראשי "ארגון השחרור" בצירופן של קבוצות גדולות של פועלים מאורגנים, דרך האיגודים המקצועיים ובאמצעות בתי-החרושת. בתחום חברתי זה הוצגו הקואופרטיבים והאיגודים המקצועיים כשני עמודי-התווך, המגינים על האינטרסים של העובדים. לפיכך, קיבלו ארגוני הפועלים את חסותו של "ארגון השחרור". למעשה, נתבעו הפועלים לוותר על דרישות השכר שלהם בהתאם לסיסמת הארגון, כי העבודה וההון מהווים גורמים שווי-ערך בתכנית פיתוח הייצור הלאומי. לראשונה בהיסטוריה המצרית נפתחו שעריו של ארגון כלשהו בפני האספסוף העירוני, אותו גרם רב-משקל בהווי הפוליטי שברחוב המצרי. החל משנת 1956 צורפו גם איגודי נשים. "ארגון השחרור" עשה מלאכה נאה בפרשת ארגונו של הנוער, ובמיוחד הנוער העובד דל-האמצעים. אימוני ספורט ותדרוך טרום-צבאי הוו את גולת הכותרת של פעילות הנוער. ראוי לציין, כי הפעילות הענפה בתחום הנוער נמשכה גם בתקופת דעיכתו ושקיעתו של "ארגון השחרור", מאחר וראשי ההפיכה נואשו מהדור המבוגר ותלו את תקוותיהם בדור העתיד.

הפעילות החברתית והכלכלית של "ארגון השחרור" הקיפה תחומים רבים כגון תברואה, סעד, השכלה והתאגדות קואופרטיבית. גם בתחום הדת ניכרה פעילות מכוונת בעריכת מגביות לשיפוץ מסגדים ולתיקון כנסיות קופטיות. אולם גולת הכותרת של פעילות עסקני "ארגון השחרור" התרכזה בתחום המדיני. בתחום זה נערכו פעולות תעמולתיות נרחבות ביותר למען המשטר, תוך ניסיון להבאיש את ריחו של המשטר הפרלמנטרי הקודם ומפלגות "המשטר הישן". הסתירה העיונית בין הערכים הדמוקרטים המובטחים לבין תנאי הדיקטטורה הקיימים טושטשה והוסוותה על ידי הטפה מתמדת, במכללות, במפעלי החרושת ובכפרים למען ערכים לאומיים עליונים, המחייבים את ביטול המפלגות באורח זמני לפחות. חלק מסוים מפעלי המפלגות הישנות השתלב בשורותיו של הארגון, במיוחד בסניף קהיר. יחסי שיתוף הפעולה עם "האחים המוסלמים" נמשכו, כזכור, עד חודשיה האחרונים של שנת 1953. אולם התנגדות "האחים המוסלמים" לרפורמות הקרקעיות וחתירתם לכפיית חוקי האסלאם על המדינה – שיקפו הבדלים מהותיים בין שני הארגונים. ב-12 בינואר 1954 הקיץ הקץ על "האחים", לאחר שהממשלה וזרועותיה המבצעות התחזקו במידה מספקת על מנת לפזר את הארגון בכוח הזרוע. "ארגון השחרור" הגיע לשיאי פעילותו המדינית בעתות משבר, כגון בתקופת ניהול משפטי הראווה נגד אויבי המשטר (בספטמבר-אוקטובר 1953), או בעת החרפת המאבק בין נגיב לנאצר ובתקופת הכרעתו (בפברואר-מרץ 1954). ארגון השחרור" התגלה בעת ההיא כתומך נאמן בג'מאל עבד אנ-נאצר. גם בתחומי מדיניות החוץ הלכו ראשי ה"ארגון" עקב בצד אגודל אחר נוסחאותיו של נאצר נגד האימפריאליזם, בעד תורת "שלושת המעגלים" ונגד הציונות וישראל.

"ארגון השחרור" דעך והלך, וסימנים רבים התגלו בהדרגה להתנוונותו: פרסומת מועטת בעיתונות, הסתלקותו של נאצר מפעילות של ממש, העברת כמה מפעלים מידי "הארגון" לרשויות ממשלתיות והודאה פומבית, בפרוס שנת 1955, על המשגים בפעולותיו של ה"ארגון". הודעה זו התפרסמה בכתבה מיוחדת ב"אל-אהראם", בהשראת הפיקוח הכללי של "ארגון השחרור". למעשה, הגיע "ארגון השחרור" לשיא התפתחותו כבר בשנתו הראשונה. מכאן ואילך החלה הירידה.

הערכת "ארגון השחרור" ומהותו האמיתית אינה חד-משמעית. כזכור, הוגדר "ארגון השחרור" על ידי מחולליו כ"התאגדות לאומית" ולאן דווקא כגוף מפלגתי-מדיני. לעומת זאת מציין נגיב בזיכרונותיו, כי "ארגון השחרור" נועד לשמש כמפלגת השלטון. דוברי "הארגון" הביעו דעות סותרות בנושא זה. מכל מקום, ההודעה הרשמית, שפורסמה ביוני 1956 על הקמת "האיחוד הלאומי", הבהירה סופית כי "ארגון השחרור" לא ייהפך למפלגה מדינית. ליתר דיוק, הודעה זו בישרה, למעשה, את הודאתם העקיפה של נאצר וחבריו, כי "הארגון" נכשל במשימותיו העיקריות. ואכן, "ארגון השחרור" לא הצליח להיהפך למנוף ארגוני יעיל התומך במשטר. החברויות ב"ארגון" הייתה כפויה, הן לגבי עובדי הציבור והן

לגבי קבוצות פועלים מאורגנות. חברות-הכפייה רק הוכיחה, על דרך השלילה, את היעדר התמיכה העממית-ההמונית ב"ארגון". "ארגון השחרור" נכשל גם בניסיונו לשנות את פני החברה המצרית, לחנך ולהכשיר דור חדש ונאמן. כישלון זה היטה בהדרגה את מרכז הכובד מפעילות יסודית בתחומי פנים לתעמולה צעקנית בתחומי מדיניות החוץ. סימן היכר זה אופייני לא רק ל"ארגון השחרור" אלא גם להתפתחות מדיניותו של נאצר עצמו. מסתבר, שהכישלון בביצוע הרפורמה הקרקעית, וליתר דיוק – בשיתוף ההמונים ברפורמות – סתם את הגולל על "ארגון השחרור" כגוף מבצע ומסייע לשליטים. הפירוק הרשמי נעשה רק בפרוס שנת 1958, אולם דעיכתו הברורה של "ארגון השחרור" חלה כבר במחצית שנת 1956, עם פרסום ההכרזה על הקמת "האיחוד הלאומי".

מבחינות רבות קיימים קווי דמיון בין "ארגון השחרור" של שליטיה הצבאיים של מצרים לבין "מפלגת פעם הרפובליקנית" בתורכיה בשנות ה-20. שני הגופים הללו חרגו מעבר למסגרותיהן של מפלגות מדיניות במובן המקובל, ושניהם שימשו ככלי עזר לשליטים מהפכניים להגשמת מטרותיהם בתחומים רבים ושונים. אולם בעוד שמפלגתו של אתא-תורפ פעלה לפי עקרונות אידיאולוגיים מוצקים, שהתקבלו אף בחוקת המדינה והתמצו בחמשת העקרונות של הכמאליזם, הרי ש"ארגון השחרור" פעל ללא מצפן אידיאולוגי, ולמעשה – ללא כל אידיאולוגיה ברורה. המבנה הפנימי של "מפלגת העם" ומגמותיו המופגנות של אתא-תורפ – הוליכו בסופו של דבר להתפתחות דמוקרטית-פרלמנטרית דו-מפלגתית; לעומת זאת התנוון "ארגון השחרור" עד להחלפתו בארגון מפלגתי אחר ("האיחוד הלאומי"). גם מפלגה אחת ויחידה זו נכשלה, והוחלפה בשנת 1962 ב"איחוד הערבי הסוציאליסטי". מכל מקום, דמוקרטיה אמיתית לא התפתחה במצרים.

זאת ועוד, "ארגון השחרור" גילה סממנים מובהקים המאפיינים מפלגות פשיסטיות: בראש ובראשונה, היעדר אידיאולוגיה מקורית ושאיבת רעיונות חלקיים ממקורות אחרים, תוך התאמתם והגמשתם בהתאם לתנאים המשתנים. מן המפורסמות הוא, שהאידיאולוגיה הפשיסטית הינה מלוקטת ואינה חדשנים, ועקרון הפרגמאטיות מהווה את קנה-המידה העיקרי להטעמת רעיון זה או אחר. הסגנון והטכניקה הפשיסטיים אפיינו את "ארגון השחרור": נאומים, סמלים, עצרות-עם מהפנטות וארגון חטיבת נוער צבאית למחצה. התפיסה בדבר עליונות האומה והייעוד המשיחי שנועד לה; ראיית המדינה כמכשיר. מקודש להגשמת האינטרסים העליונים של האומה; הזלזול בזכויות היסוד של הפרט בהתערבות הטוטליטרית הגוברת והולכת; הערצת הכוח ופולחן המנהיג – כל אלה הינם יסודות אופייניים למשטרים הפשיסטים המוכרים בכמה גוונים ובמספר וריאציות. גם המגמה הכלכלית לחזק את אחדות האומה, לטשטש הבדלי מעמדות ולקדם את שיתוף הפעולה ביניהם באמצעות קואופרציות – נשאבה מבית מדרשו של מוסוליני, אשר שיבש את התיאוריה הסינדיקליסטית המקורית מאסכולתו של סורל. מגמה זו אומצה על ידי "ארגון השחרור", אשר ניסה לרתום את כל גורמי הכלכלה לאינטרס העליון של הייצור הלאומי, תוך כפיית הרפורמה והצגת מפעלי ראוה. הגישה הפרגמטית הגמישה של ראשי "ארגון השחרור" בלטה גם ביחס לדת ולהיסטוריה – מיסטיפיקציה ורומנטיות על רקע לאומי וניצול הרגשות הדתיים למשימות "הארגון". העובדה שב"ארגון השחרור" לא התבלטה "עלית" מנהיגותית מסוגרת הייתה נעוצה, כנראה, במאבק הפנימי על כתר המנהיגות בין נגיב לנאצר.⁷ נאצר הסתייע, כזכור, בתמיכתם של חברי ה"ארגון" ועסקניו. לאחר שהמאבק הוכרע, זנח נאצר בהדרגה את פעילותו במסגרת "ארגון השחרור". לפיכך, לא הייתה שהות מספקת להיווצרות "עלית" במתכונת הפשיסטית המקובלת ב"ארגון השחרור", לפיכך, לא הייתה שהות מספקת להיווצרות "עלית" במתכונת הפשיסטית

⁷ פרק זה מתבסס על מאמרו של ש' שמיר – "חמש שנים של "ארגון-השחרור" במצרים ("המזרח החדש", כרך ה' 1957, חוברת מס' 32). המחבר חולק על תפיסת בעל המאמר בדבר היעדר זהות בין המפלגות הפשיסטיות לבין "ארגון השחרור".

המקובלת ב"ארגון השחרור", שדעך והלך בלאו הכי. אולם פולחן המנהיג והתלכדות קבוצת צמרת מסוגרת סביב המנהיג התגבשו בשנים שלאחר מכן בהנהגת המדינה. הטענה המציגה את דוברי "ארגון השחרור" כדבקים בערכי הדמוקרטיה אינה עומדת במבחן העובדות, שכן אין להסתמך על הצהרותיהם של הדוברים עצמם, אלא יש לדבוק את התפתחות הארגון ומבנהו. כפי שצוין לעיל, ניסו ראשי "ארגון השחרור" לחפות על המשטר הרודני בהבאשת ריחה של הדמוקרטיה הפרלמנטרית מחד גיסא, ובהצבעה על אינטרסים לאומיים עליונים המחייבים את ביטול החירויות, מאידך גיסא. היעדר הדמיון המפורש בין פעילות "ארגון השחרור" לבין פעילות המפלגות הנאצו-פשיסטיות בתחומי התרבות והכלכלה – אינו שולל עדיין את הזהות בין הגופים הללו, שכן סימן היכר מובהק לתנועות הפשיסטיות, שהתפתחו בזמנים שונים באירופה, בארגנטינה וביפן, היה ריבוי הגוונים וה"מקוריות", או השוני בפרטים משניים במדינות השונות, בהתאם לתנאים המקומיים ולנסיבות המשתנות.

המשפטים נגד אישי המשטר הישן והמערכה בשחיתות

ב-18 ביוני 1953 ביטלה ממשלת נגייב את המלוכה והכריזה על רפובליקה. לאחר פיטורי ממשלתו האזרחית של עלי מאהר (ספטמבר 1952) ופיזור המפלגות (ינואר 1953), היה זה אך השלב הטבעי הבא – השתלטותם של קציני כת ההפיכה על מצרים. ב-5 באוגוסט 1953 פורסם נוסח הצעת החוקה הזמנית. נגייב מינה עצמו כנשיא וכראש ממשלה גם יחד, ולצידו הופיע לראשונה, מול זרקורי הפרסומת, סגנו בראשות הממשלה – ג'מאל עבד אנ-נאצר הצעת החוקה בת 33 הסעיפים אסרה על בני משפחת המלוכה להיבחר לנשיאות. כן העניקה החוקה את זכות ההצבעה לנשים; תקופת כהונתו של הנשיא נקבעה באורח חד-פעמי ל-5 שנים. כן נקבעו שני בתי מחוקקים. הוצע שצירי הבית התחתון ייבחרו ל-4 שנים, ואילו הסנטורים – מחציתם תמונה ומחציתם תיבחר ל-8 שנים. כן נקבע, כי לפני היכנס החוקה לתוקפה ייערך מישאל עם.

באוגוסט 1953 התיירו עדיין לחלק ממנהיגי המשטר הישן למתוח ביקורת על השלטון. הללו תבעו את חידוש החיים הפרלמנטריים והחזרת החירויות. כן יצאו מנהיגים אלה נגד בריטניה וקראו לנקיטת מדיניות נויטראלית אמיתית בין מעצמות המערב וברית-המועצות. ברוח זו נאמו המנהיג הקופטי מכרם עובייד, ראש "הגוש הופדי הבלתי-תלוי" לשעבר; עבד אס-סלאם פהמי ג'ומעה, לשעבר ממנהיגי ה"ופד", שכיהן עתה כחבר ועדת החוקה, וכן אחמד חוסיין, הפשיסט לשעבר ומנהיג "המפלגה הסוציאליסטית" עד לפירוקה. זה האחרון, שנאם בכנס מטעם "ארגון השחרור", תבע להחיש את ביצוע הרפורמה האגרארית ולהרחיב את תחולת החוק עד ל-50 פדאן.

אולם כבר בספטמבר 1953 נפתח מסע נמרץ נגד אישי המשטר הישן. לפי החלטת "מועצת ההפיכה" הורכב בית-דין מהפכני בנשיאותו של עבד אל-לטיף בגדאדי שקיבל סמכויות שיפוטיות מלאות ללא אפשרות של ערעור. ב-20 בספטמבר נעצרו 13 מאישי המשטר הישן, ובתוכם מוצטפא אנ-נחאס הקשיש ואשתו, וכן אבראהים עבד אל-האדי, שכיהן בשנת 1949 כראש הממשלה וכשר הפנים. הלז הואשם בגרימת שחיתות, בפגיעה בחירויות, בביצוע מעצרים שרירותיים ובאחריות עקיפה לרצח מנהיג "האחים המוסלמיים" – חסן אל-בנא. עדי ההגנה טענו, כי ייזום המלחמה בארץ-ישראל תוכנן על ידי המלך פארוק, בעוד שממשלת אנ-נוקראשי התנגדה לכך. באוקטובר 1953 נחרץ גזר דינו של עבד אל-האדי למוות. כל רכושו הוחרם, אולם פסק הדין הומתק למאסר העולם עקב ההדים השליליים שהמשפט עורר בארצות ערב. משפטי הראווה שנערכו בבית-הדין המהפכני האפילו במידה רבה על המשפטים שנערכו במקביל בבית-דין המעל. בזירה זו נשפטו שרים "ופדיים" לשעבר ואישים אחרים. אשתו של נחאס פחה, זיינב אל וופיל, נקנסה, למשל, בקנסות גבוהים לאחר

שהואשמה בסלילת דרך לחווילתה על חשבון הציבור.⁸ באותו זמן המשיך בית-הדין המהפכני בישיבותיו הפומביות. במסגרת דיוניו המשפטיים נידון אברהמים פרג', ממנהיגי ה"ופד" לשעבר, למאסר עולם ולעבודת פרך. כן נידונו ל-15 שנות מאסר על תנאי ארבעה אישי מפתח, שהיו קשורים למשטר ממשלת ה"ופד". עונשם הומתק לאחר מכן. לעומת זאת נידון ל-15 שנות מאסר הקולונל עבד אל-גיפאר עת'מאן, אחד הגיבורים הראשיים בפרשת משלוח הנשק הקלוקל לזירת המלחמה בארץ-ישראל.

נחאס פחה עצמו הושם במעצר בית, שכן ראשי השלטון נמנעו מלפגוע בו בפומבי עקב יוקרתו וזכויותיו במאבק הלאומי. לעומת זאת לא פסח בית-הדין המהפכני על פואד סראגי אד-דין, שר הפנים והאוצר בממשלת ה"ופד" והמזכיר הכללי של אותה מפלגה. סראגי אד-דין, שנחשב למנהיג האגף הימני של ה"ופד", הואשם ב-9 בדצמבר 1953 במעילה בתפקידיו כשר ובגרימת שחיתות, בכניעה לרצונו של פארוק, בניצול סמכויותיו לטובתו האישית ובספסרות בבורסת הכותנה, שפגעה קשות בכלכלת המדינה. כן הואשם בחבלה במהלך משפטי הנשק הקלוקל. משפטו של פואד סראגי אד-דין הגיע למימדים דרמטיים בזרעו אור על ההיסטוריה הרצנטית של מצרים. רבים ממנהיגי המשטר הישן הועלו על דוכן העדים וגוללו את פרשת השחיתות הפרלמנטרית וכן את חלקם במאבק נגד הבריטים. במהלך המשפט אישר עבד אל-לטיף בגדאדי, נשיא בית-הדין, את השתתפותם של "הקצינים החופשיים" בתכניות חבלה נגד ספינות בריטיות בסואץ ובאספקת נשק ותחמושת ל"גדודי-השחרור", שפעלו נגד הבריטים באזור התעלה. הוא הטיח האשמות כבדות נגד מפלגת ה"ופד" ומנהיגיה על כניעתם לפארוק. ועל מחדליהם בארגון המאבק הפעיל נגד הבריטים. בהמשך המשפט, שהתנהל בעיצומו של המאבק בין נגיב ונאצר, הופיעו עדים ממנהיגי המשטר הישן ומיריביו של ה"ופד", וגוללו האשמות נגד המפלגה ומנהיגיה. הסנגוריה ועדיה העלו על נס את פעולות הנאשם למען מצרים. כארגומנט הגנתי חשוב הועלתה עדות שמיעה בעקיפין, שטענה כי נוקראשי פחה, ראש הממשלה המנוח, ציין שהבריטים גילו התלהבות לכניסת מצרים למלחמה בארץ-ישראל ואף הבטיחו לה אספקת נשק. על רקע זה צוין, כי פואד סראגי אד-דין התנגד אישית להסתבכות במלחמת ארץ-ישראל. בינואר 1954 נחרץ דינו של הנאשם ל-15 שנות מאסר ולהחרמת חלק מהרכוש המשפחתי שלו. בית-הדין ניצל את מתן גזר-הדין לגינוי פומבי של ממשלת ה"ופד" לשעבר על מחדליה בעת המאבק נגד הבריטים באזור התעלה.

בית הדין המהפכני ניהל לאחר מכן שורה של משפטים נגד הקצינים שנאשמו בארגון ההתקוממות לקראת ה-1 במאי 1954, רובם ככולם קציני שריון מאנשי ח'אלד מוחיי אד-דין. להלן נערכו משפטים נגד שלושה מאנשי העיתונות ה"ופדית". בית-הדין המהפכני סיים את פעולותיו ביוני 1954, לאחר שדן ל-10 שנות מאסר את קולונל אחמד שוקי, מפקד אזור קהיר לשעבר וממארגני ההתקוממות בחודש מאי. פיזורו של בית-הדין המהפכני בא לאחר שהמאבק בין נגיב ונאצר הוכרע סופית לטובת האחרון.

הרקע למאבק בין נגיב לנאצר

חיסול המפלגות והתבססותו של "ארגון השחרור" מחד גיסא, ופתיחת שרשרת משפטי הראווה מאידך גיסא, לא הפיגו את המתח הפנימי ששרר בקרב כת הקצינים המהפכניים. חילוקי הדעות ביניהם נבעו, בראש ובראשונה, מהיעדר תכנית קבועה מראש ואידיאולוגיה כלשהי, שיכתיבו את צעדיהם להבא.

המכנה המשותף של הקצינים – חיסול "הסדר הישן" – הושג; מכאן ואילך נפרדו דרכיהם, שכן כל עוד היה צורך להיאבק על הצלחת המהפכה וביסוסה, נדחו חילוקי הדעות לקרן זוית. מימד נוסף למחלוקת הפנימית ניתן על ידי המאבק האישי בין מוחמד נגיב לבין

⁸ בפברואר 1954 נפתח נגדה משפט חדש, שבו הואשמה בקנוניות בבורסה ובתככים מדיניים. מרבית רכושה הוחרמה.

גימאל עבד אנ-נאצר. נגיב נולד בסודן בשנת 1901 כבנו של קצין מצרים למשפחת פלאחים. הוא הוסמך למשפטים וסיים את לימודיו במכללה הצבאית. לאחר מכן עלה בגרם הפיקוד הצבאי, ובשנת 1948 שירת כקולונל, מפקד חטיבת חיל רגלים, במלחמת א"י ונפצע שם. בשנת 1950 הועלה לדרגת גנרל, ושנה אחת לאחר מכן מונה למפקד חיל-הרגלים. נגיב נודע לתהילה בטוהר כפיו והתנגש מספר פעמים עם פארוק בענייני טיהור הצבא משחיתויות והנהגת רפורמות צבאיות. התנגשויותיו אלה הזיקו לקידום הקריירה שלו. ואכן, נגיב לא היסס מלקשור קשרים אמיצים עם "הקצינים החופשיים" עוד בשנת 1948.

גימאל עבד אנ-נאצר, יריבו של נגיב, נולד ב-1918 באלכסנדריה כבן למשפחה מצרית מהמעמד הבינוני, שהתגוררה בבני-מור שבמחוז אסיוט במצרים העילית. אביו היה פקיד דואר נמוך. בגיל צעיר התייתם מאמו. נאצר סיים את לימודי התיכונים בשנת 1936. לאחר 5 חודשי לימודים בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת קהיר, עבר אנ-נאצר למד במכללה הצבאית וסיימה בשנת 1938. שנה לאחר מכן הועבר לסודן ונפגש שם לראשונה עם זפריא מוחי אד-דין, אנוור סאדאת ועבד אל-חכים עאמר. בשנת 1943 הוחזר נאצר למכללה הצבאית וכיהן בה כמרצה. שלושה ימים לפני פלישת הצבא המצרי לארץ-ישראל סיים נאצר את השתלמותו בקורס לקציני מטה, וגדודו היה מהראשונים שעבר טבילת-אש על ידי צה"ל. נאצר נפצע בקרבות נגבה, ולהלן היה בין נצורי כיס פלוגיה, מקום שם נפגש עם קצינים ישראלים, וביניהם אלוף יגאל אלון ורב-סרן ירוחם כוהן. עם חתימת הסכם שביתת-הנשק בין ישראל ומצרים הוחזר גדודו של נאצר לסביבות אסמאעיליה. בשנת 1951 הועלה לדרגת לויטננט-קולונל (בכבאשי) והתמנה למרצה בקורס לקציני מטה. מאז חזרתו למצרים הפך נאצר לרוח החיה בקרב "אגודת הקצינים החופשיים". הוא היה מראשי הפעילים ב"מועצת ההפיכה" והתמנה למזכירו הכללי של "ארגון השחרור". להלן התמנה כסגן ראש הממשלה וכשר הפנים בממשלתו של נגיב. המאבק בין שני האישים הבליט תכונות אופי מנוגדות בתכלית. בעוד שאישיותו של נגיב המבוגר הצטיירה בעיני ההמונים כדמות אבהית-מתונה, הופיעה דמותו האלמונית-יחסית של נאצר כדמות תוקפנית וקנאית. הקרע בין השנים נשא גם אופי עקרוני. נגיב היה מתון יותר כלפי חוץ, ובהשפעתו, כנראה, הוחלט להסכים לעיקרון ההגדרה העצמית של הסודאנים. בהמשך המאבק האישי נכון היה נגיב לפרוע את שטר החירות האזרחית וההבטחות לכינונה המחודש של הדמוקרטיה הפרלמנטרית, תחילה תוך דיחוי לחצי שנה, ולהלן – מקץ שלוש שנים. לעומת זאת הבין נאצר, כי בחירות חופשיות וכלליות עשויות לחסל את כת הקצינים. יתרה מזאת, תובעי סילוק הכת לא היו רק מדינאי המשטר הישן, הפיאודלים ו"שכירי האימפריאליזם", אלא גם נציגי האינטליגנציה המתקדמת (עורכי-הדין ועיתונאים).

תכניתם של "החוגים המתקדמים נועדה לייצב את החיים הפרלמנטריים האמיתיים במשטר רפובליקני-פרלמנטרי, תוך כיבוד חירויות הפרט ונקיטת עמדה נויטראליסטית מלאה במאבק הבין-גושי. תכנית זו הייתה, לכל הדעות, נקייה מכל רבב אימפריאליסטי והזכירה את מצעי הלוחמים לחירויות האזרח באירופה. מכל מקום, הייתה זו תכנית שהותוותה בנוסח מערבי מובהק. אם היו מתגשמים הסעיפים הללו, כי אז לא היה כל מקום לשלטונה של הכת-הצבאית. מכוון שכך, נזקק נאצר לרעיון חדש שיצדיק את דיכוי התסיסה הרפובליקאית ויפתח פתח להקמת משטר רודני בלתי-פרלמנטרי. רעיון זה – ייעודה של מצרים ב"מרחב-הערבי" ותורת "שלושת המעגלים" – גמל בלבו בתקופת התקרבות ההכרעה במאבק האישי בינו לבין נגיב.

זאת ועוד, עם החרפת המאבק הבין-אישי ביקש נגיב לא רק להחזיר על כנם את החיים הפרלמנטריים, אלא התכוון לחון את מדינאי "המשטר-הישן" ושארף לנהוג במתינות גם כלפי "האחים המוסלמים". לעומת זאת, גרס נאצר קו תקיף והתנגד בכל עוז להחזרת הגה השלטון לידי המדינאים המסואבים ולכינונו מחדש של המשטר הפסיבדו-פרלמנטרי. בסופו של דבר, היה נאצר מנהיגה האמיתי של כת "הקצינים החופשיים" ואדריכל ההפיכה מיולי 1952, בעוד שנגיב הובא בסוד ההפיכה ברגע האחרון ומעולם לא נטל חלק של ממש ברקימת

הקשר. ההבדל בגילים בין שני היריבים, והעובדה שנאצר ומרעיו השתייכו לקבוצת הגילאים 30–35, סייעו בסופו של המאבק לנאצר לגבור על יריבו, לשלול את סמכויותיו ולמעט בהדרגה את מעמדו וחשיבותו. אולם התמוטטותו של נגיב לא באה לפני שהתחולל מאבק דרמטי-סוער, כשכפות המאזניים נטו לסירוגין לכל צד.

השתלשלות המאבק על השלטון

ב-25 לפברואר 1954 פרץ המאבק האישי החוצה. מועצת ההפיכה הודיעה, כי התקבלה התפטרותו של נגיב מכל כהונותיו, וכי המועצה, בראשותו של נאצר, תמשיך ליהנות מכל סמכויותיה עד להגשמת מטרת ההפיכה החשובה ביותר, הינו פינוי הבריטים מהמולדת. שר ההדרכה הוסיף והצהיר, כי מישרת הנשיא תישאר פנויה עד להחזרת החיים הפרלמנטריים על כנם. בעקבות פרסום ההודעה על הדחתו של נגיב נכנסו לתוקפם השינויים הממשלתיים הבאים: נאצר מונה לראש הממשלה; ג'מאל סאלם, שהמשיך לכהן כשר התחבורה, קיבל את הסגנות לראשות הממשלה; עבד אל-ג'ליל אל-עמרי נקבע כסגן ראש-הממשלה לענייני כלכלה וייצור; עלי אל-ג'ריתלי הופקד על תיק הכספים; ואילו אחמד חוסני מונה לשר המשפטים ולאחראי לענייני הנשיאות.

בהמשך להודעת מועצת ההפיכה על הדחת נגיב ומינוי נאצר לראשות הממשלה ניתנו ההסברים הבאים: נגיב לא נמנה עם אנשי מועצת ההפיכה, אולם נקבע כמנהיג ההפיכה בכלל דרגתו הרמה, שמו הטוב וגילו המבוגר. הוא קיבלת את ההנהגה רק לאחר הצלחת ההפיכה. חודש לאחר ההפיכה החל להשתתף בדיוני המועצה וקיבל את ראשותה כמחווה מצידו של נאצר, אשר ויתר על התפקיד. כתוצאה מכך הוצג נגיב קבל עם ועדה כנשיא וכמנהיג האמיתי של המהפכה, ולאחר זמן מה זחה דעתו והוא ניסה לרכז סמכויות רודניות. חילופי הגברי הפתיעו את דעת הקהל העולמית והסעירו ביותר את ההמונים במצרים ובסודן גם יחד. בעוד שאיגודי הפועלים, שהיו מאורגנים ב"ארגון השחרור", פרסמו הודעות תמיכה במועצת ההפיכה ובנאצר, הגיעו הדים שליליים דווקא מסודן על הדחת נגיב. בהתחשב עם עובדת לידתו של נגיב בח'רטום ואחריותו למיתון עמדתה של כת ההפיכה בעניין מתן העצמאות לסודאנים, פרסמה ממשלת סודן גילוי דעת רשמי, שבו הביעה את צערה על הדחת הנשיא. בראש המתנגדים להדחה במצרים עמד חבר מועצת ההפיכה השמאלני, ח'אלד מוחיי אד-דין. בהשראתו של זה האחרון התמרדו כ-40 קצינים מחיל הפרשים במחנה צבאי על יד קהיר, יומיים לאחר פרסום הודעת מועצת ההפיכה, הינו ב-27 בפברואר. ח'אלד מוחיי אד-דין תבע את החזרתו של נגיב לשלטון, אולם מרבית המתמרדים נעצר. כפי הנראה, קיים מוחיי אד-דין מגעים עם עסקני מפלגות אחרים, כגון צעירי ה"ופד", "האחים המוסלמים", אחמד חוסיין, מנהיג "המפלגה הסוציאליסטית" לשעבר, (יורשתה של "מצרים-הצעירה") וקומוניסטים. מכל מקום, מועצת ההפיכה חזרה בה מהודעתה הקודמת, והודיעה בהשפעת המרידה, באותו יום עצמו (27 בפברואר), על החזרת נגיב לנשיאות מתוך רצון לשמור על אחדות האומה. למחרת היום הבטיח נגיב בנאם לאומה, כי יעשה הכל למען החזרת החיים הפרלמנטריים במצרים. כן הודה לעמי מצרים וסודן.

נסיגתה של מועצת ההפיכה התפשרה, כמובן, כסמן חולשה, שעודד חוגים נרחבים ומגוונים להתאחד לשם הקמת חזית של איחוד לאומי. ב-28 בפברואר פרצו הפגנות סטודנטים נגד מועצת ההפיכה, שהסתיימו בתקריות דמים עם המשטרה ובהשבתת שלוש האוניברסיטאות. שר הפנים ציווה על איסור ההפגנות והמשטרה עצרה למעלה מ-100 איש מעסקני "האחים המוסלמים", "המפלגה הסוציאליסטית" (כולל אחמד חוסיין עצמו) ומה"ופד". ב-1 במרץ נערך כנס סטודנטים ומרצים באוניברסיטת אלכסנדריה, שהווה חתך רב-מפלגתי. בכנס סוכם על תביעות יסודיות. ההחלטות שהתקבלו קבעו שיש לשבות עד לפיזור מעצת ההפיכה, עריכת בחירות וחידוש החיים הפרלמנטריים.

גל ההפגנות וההתמרמרות נגד מועצת ההפיכה הביא לויתורים נוספים מצידה של המועצה: ב-5 במרץ פורסמו החלטותיה בדבר נקיטת צעדים מידיים לכינוס אסיפה מכוננת,

שתיבחר בבחירות כלליות וישירות ותיכנס לתפקידה ביום השנה השני להפיכה, הינו ב-23 ביולי 1954. נקבע, כי האסיפה המכוננת תדון בהצעת החוקה החדשה ותאשרה, וכן תמלא את תפקידי הפרלמנט הזמני. עד לאחר הבחירות, שיערכו בהתאם לחוקה החדשה. נוסף לכך החליטה מועצת ההפיכה לבטל את משטר החירום לחודש תמים לפני מועד הבחירות. כן הוחלט לבטל מיני ובי את הצנזורה, להוציא תחומים ביטחוניים. בראיון עם עיתונאים קבע עבד אל-נאצר, כי ארגון המפלגות המדיניות יהיה תלוי בחוקה החדשה. הוא הטעים, כי נבחרי האסיפה המכוננת ייבחרו אישית ולא כנציגי מפלגות. לעומת זאת התחמק נאצר ממתן תשובה ברורה בעניין שחרור כל העצירים המדיניים. הוא הוסיף ואמר, שחברי מועצת ההפיכה יהיו זכאים להציג את מועמדותם לבחירות. כמו כן הכחיש את השמועות בדבר פירוקו של "ארגון השחרור".

הצהרותיו של נאצר התפרשו כנסיגה מהחלטותיה של מועצת ההפיכה מה-5 במרץ. מכל מקום, ב-6 במרץ פורסמו גילויי דעת רשמיים מטעם אגודות עורכי הדין והעיתונאים, ששיקפו את דעת החוגים המתקדמים והאינטליגנציה במדינה. בפרסומים אלה נתבעה החזרת החיים הפרלמנטריים לאלתר וביטול כל ההגבלות מצד השלטון. בשלב זה נסוגה מועצת ההפיכה לחלוטין מהדחתו של נגיב: ב-8 במרץ פורסמה הודעה אשר החזירה לנגיב את מלוא סמכויותיו, כולל ראשות הממשלה והנהגת מועצת ההפיכה, בנוסף לתפקידו כנשיא המדינה. 5 ימים לאחר מכן התמנה נגיב למושל הצבאי של מצרים בתוקף עמדתו כראש הממשלה. עם חזרתו של נגיב לשלטון הממשי חלו גם שינויי גברי בהרכב הממשלה: נאצר הורד בתפקידו וחזר לכהן כסגן ראש-הממשלה. עבד אל-ג'ליל אל-עמרי קיבל מחדש את תיק הכספים, ואילו עלי אל-ג'רתלי מונה לשר המדינה לענייני כספים וכלכלה.

למשך זמן קצר, גברה, אפוא, ידם של המצדדים בנגיב ובהחזרת החיים החוקתיים. התמיכה בנגיב סימלה את הרצון לחדש את החיים הפרלמנטריים לאלתר, והקיפה חוגים רחבים, הן אנשי "המשטר הישן" והן חוגי אינטליגנציה וקבוצות של קצינים. החזרת מלוא הסמכויות לנגיב הביאה לשחרורם של מאות עצירים מדיניים וקצינים שהתמרדו, ביניהם רשאד מוהנא, חבר "האחים המוסלמים". ועדת החוקה החלה בהכנותיה לבחירות לאסיפה המכוננת. אישי המפלגות הישנות החלו לקיים מגעים הדדיים לקראת הבחירות, ובמיוחד הצטיינו בעסקנותם "האחים המוסלמים". שמועות שונות הופרחו בדבר התארגנותם של קציני ההפיכה. במפלגה, שתיקרא "המפלגה הרפובליקאית הסוציאליסטית". לאחר הסרת הצנזורה מהעיתונות התרבו מאמרי הביקורת נגד המשטר והותקפו החלטותיה הבלתי-מושלמות של מועצת ההפיכה בעניין חידוש המשטר הדמוקרטי. ח'אלד מוחי אד-דין הכריז אף הוא על תמיכתו בדמוקרטיה פרלמנטרית ובהחזרת חירויות היסוד. במרוצת חודש מרץ נמשכו גם מעשי האלימות, ההפגנות וההתנגשויות. בעת המצעד הצבאי שנערך ב-21 במרץ לכבוד המלך סעוד אירעו תקריות בין "האחים המוסלמים" לבין חברי "ארגון השחרור".

לאחר שנאצר נכשל לסלק את נגיב בניסיונו הראשון, הוא החליט עתה לנקוט בתכסיס הפוך: ב-25 במרץ פרסמה מועצת ההפיכה שורה של החלטות, בהשראתו של נאצר, שהשלימו את הודעותיה הקודמות בדבר חידוש החיים הפרלמנטריים. המועצה התירה מחדש את קיום המפלגות והודיעה, כי היא עצמה לא תתארגן במפלגה. כן הובטל להימנע משלילת הזכויות המדיניות על מנת לקיים חופש בחירות מלא. מועצת ההפיכה קבעה, כי תיערכנה בחירות חופשיות מאסיפה המכוננת במקום מינויים אישיים, וכי האסיפה תהווה גוף פרלמנטרי-ריבוני. ההחלטה החשובה מכל הייתה ההכרזה על פיזור מועצת ההפיכה ב-24 ביולי 1954, בהנחה שההפיכה הסתיימה.

ההחלטות שהתקבלו עתה בהשראתו של נאצר נועדו לעורר את מחאתם של תומכי המשטר הקיים ולדחוק את תומכי המשטר הקודם לעמדות התגוננות. ואכן, תכסיס מחוכם זה נשא פרי: חברי "ארגון השחרור" ויחידות הצבא, אשר נבוכו מהסתערותם המחודשת של תומכי המשטר הישן, התלכדו עתה מחדש על מנת להגן על הישגי המהפכה. פרסום ההחלטות האחרונות של מועצת ההפיכה וההודעה על פיזור הממשלש ובא – יצרו קרע

גלוי בעם. המאבק הגלוי בין נגיב לנאצר הקיף את מרבית שדרות העם. כלפי חוץ נוצר הרושם הבלתי-מוטעה, כי כל החוגים שהתנגדו להפיכה התייצבו לימינו של נגיב, שהפך כמעט בעל כורחו למעוז ההגנה על ידוש החיים הפרלמנטריים.

בעקבות ההחלטות האחרונות החלו המפלגות הישנות לחדש את פעילותן. עסקני ה"ופד" יצאו עתה גלוי נגד המשטר. יוסף צדיק, מי שהיה חבר מועצת ההפיכה וסולק ממנה, צידד בהופעה רשמית של המפלגה הקומוניסטית. הקולונל אחמד שוקי, ממארגני ההפיכה ומפקד אזור קהיר לשעבר, יצא בקריאה להחזיר את יחידות הצבא לקסרקטינים ולאפשר לממשלה אזרחית נויטראליסטית לפקח על הבחירות. עלי אהר, ראש הממשלה האזרחי האחרון, פנה בקריאה לקיום ועידת פיסגה כלל-מפלגתית לשם קביעת תכנית פעולה לאומית.

בינתיים נמשכו ההתנגשויות בין "האחים המוסלמים" מזה לבין חברי "ארגון השחרור" והמשטרה מזה. עצורי "האחים המוסלמים" שוחררו למאותיהם, וכן הוצאו לחופשי ראשי "המפלגה הסוציאליסטית" ואחמד חוסיין בראשם. המאבק בין שני המחנות החריף והלך מיום ליום. ב-26 במרץ קראה האסיפה הכללית של אגודת עורכי הדין המצריים לשחרורם המידי של כל העצירים המדיניים ולביטול המצב הצבאי ולאחר. כן תבעה אגודת עורכי הדין להרכיב מייד ממשלה אזרחית, לפרק את מועצת ההפיכה ולהחזיר את יחידות הצבא לקסרקטינים. האגודה גינתה את ההתעללות בעצירים והעבירה את עצמותיה לנגיב. החלטות ברוח דומה התקבלו גם על ידי אגודת העיתונאים.

דא עקא, שימיים לאחר מכן התהפך הגלגל: החוגים התומכים בהפיכה התאוששו במהירות ועברו לתעמולת התקפה ואיומים. בכנס מיוחד תבעו קציני הצבא את ביטול החלטות מועצת ההפיכה מה-25 למרץ. בקהיר נערכו הפגנות מטעם "ארגון השחרור" ו"המשמר הלאומי" (אשר העביר את חברו במיוחד לבירה). ב-27 במרץ פרצה שביתת-אהדה לנאצר מטעם פועלי התחבורה בקהיר. מהצד שכנגד נערכו הפגנות של סטודנטים בתמיכה לנגיב. אותם סטודנטים של אוניברסיטת קהיר הכריזו באותו על הקמת "חזית לאיחוד לאומי", בהשתתפות תומכי ה"ופד", "הסוציאליסטים", "האחים המוסלמים" והקומוניסטים. החזית תבעה הקמת ממשלה קואליציונית מיני ובי, תוך ביטול מידי של מועצת ההפיכה. המלך סעוד, ששהה באות עת במצרים, עשה מאמצי תיווך בין נגיב ונאצר ואף זימנם לפגישה עמו. גם חסן אל-הודייבי, מנהיג "האחים המוסלמים", נפגש עם נאצר במסגרת מאמצי הפיוס הכלליים. פועלי הרכבות איימו בהשבתת התחבורה אם לא תבוטלנה החלטות מועצת ההפיכה מה-25 במרץ. קציני הצבא חזרו והביעו את תמיכתם במועצת ההפיכה והמשיכו להסתגר במחנותיהם. הצי המצרים הפליג ללב ים כדי ללחוץ למען מילוי תביעותיהם של קציני חילות היבשה. הלחץ המשולב של יחידות הצבא והצי, וכן איגודי הפועלים, היטה בסופו של דבר את הכף לטובת נאצר. דובר מועצת ההפיכה האשים בפומבי את נגיב על שהפך לכלי שרת בידי יסודות חתרניים השואפים להמשך הכיבוש הבריטי.

ב-29 במרץ 1954 קיבלה מועצת ההפיכה החלטות חדשות, שדחו את החלטותיה הקודמות מה-5 וה-25 במרץ. המועצה החליטה כ"היענות לדרישות העם" להקים מועצה לאומית מייעצת ולמחוק את החלטותיה הקודמות "עד לסיום תקופת המעבר". נאצר וחברו ביקרו אצל תומכיהם מקרב פועלי התחבורה והודיעו על קבלת ההחלטות החדשות. ההפגנות נאסרו והצנזורה על העיתונות חודשה. ב-17 באפריל 1954 הורכבה ממשלה חדשה, והפעם בראשותו של ג'מאל עבד אן-נאצר. תיקי המפתח נמסרו לחבריו ממועצת ההפיכה (ג'מאל סאלם – תחבורה; בגדאדי – עניינים מוניציפאליים; צלאח סאלם – הדרכה לאומית ותיק סודאן; זכריא מוחי אד-דין – פנים; חוסיין אד-שאפעי – מלחמה; כמאל אד-דין חוסיין – עניינים סוציאליים). בתוקף עמידתו בראשות הממשלה, התמנה נאצר למחרת היום למושל הצבאי במקום נגיב. זה האחרון נשאר לכהן במשרת הנשיאות משוללת הסמכויות עד ל-14 בנובמבר 1954, שעה שהודח רשמית מכל תפקידיו הנותרים והושם במעצר בית.

הרקע להסכם האנגלו-מצרי על סודאן (פברואר 1953)

לבריטניה ולמצרים כאחד היו אינטרסים חיוניים בסודן, שהסבירו את חריפות המאבק ביניהן, תוך כדי ניהול שלטון הקון-דומיניון על אותה ארץ רחבת-ידיים. המצרים היו מעוניינים בראש ובראשונה במי הנילוס. בעבר, כאשר שיטת ההשקאה במצרים התבססה על גיאותרו הסתווית של הנילוס והצפתו הטבעית, לא התעוררו בעיות מיוחדות בקשר להקצבת מי הנהר. אולם מאז הקמת סכר אסוואן והמעבר. לשיטת ההשקאה המתמדת במצרים, בעת ובעונה אחת עם פיתוח החקלאות בסודן עצמה, התעוררה בכל חריפותה בעיית הפיקוח על מי הנילוס. שלטונה של בריטניה על האזור המשווני ומקורותיו של היאור הפכו את מצרים להיות נתונה לחסדי הבריטים. המצרים ראו גם בסודן עורף טבעי לקליטת עודפי אוכלוסייה, ואכן עוד בשנות ה-30 הכירו הבריטים בזכות חיונית זו של מצרים. אמנם מכסות ההגירה שנקבעו לא נוצלו עד תום עקב שמרנותם של הפלאחים, אולם יוזמה ממשלתית נאותה הייתה עשויה להסדיר את בעיית ההגירה בקנה-מידה רחב. המצרים ראו גם בסודן שוק פוטנציאלי לתוצרי תעשייתם וכר נרחב להשקעות הון. בסיכום, התפיסה הגיאופוליטית המצרית ראתה בעמק הנילוס יחידה אחידה שאינה בת-פיצול. סודן היוותה גם מקפצה, לפי אותה גישה מצרית, להעמקת השפעתה של מצרים באפריקה.

השיקולים הכלכליים והגיאופוליטיים לא היו נחלתם של המצרים בלבד. הבריטים השקיעו בסודן הון רב. עד שנת 1950 שלטה חברה בריטית על המפעל החקלאי הגדול בג'זירה הסודנית. חשיבותה של הכותנה הסודנית כתוצרה יצוא מצויה בקו עלייה מתמיד, והצרכן העיקרי שלה הייתה בריטניה. קשרי המסחר הבריטיים עם סודן עלו בהרבה בהיקפם על קשרי המסחר המצריים-סודניים. עובדה זו בלטה במיוחד מאז תום מלחמת העולם השנייה. הוא הדין בחשיבות האסטרטגיה של סודן במלחמת העולם השנייה ואילך. מסודן נפתחה המתקפה הבריטית נגד חבש מאחר שנכבדה על ידי האיטלקים. להלן נחשבו מרחבי סודן כעורף ביטחוני למערך הבריטי בסואץ בפרט ובמזרח-התיכון בכלל. שיקולים אלה התחזקו במיוחד עם החרפת המלחמה הקרה בין-גושית ועלייתה ההססנית של מצרים על דרך הנויטראליזם. חופה הארוך של סודן ביים-סוף השלים את מערך ההגנה הבריטי האימפריאלי בין הים-התיכון לבין האוקיינוס ההודי. שדה התעופה של ח'רטום היווה צומת חשוב בקווי הטייס הצבאיים והאזרחיים של בריטניה לדרום-אפריקה, לעדן ולמושבות הבריטיות לשעבר באפריקה המזרחית. לבריטים הייתה גם גישה סנטימנטלית כלשהי כלפי סודן, שנראתה להם כ"חלו ראוה" של האימפריה, המציג את ההישגים הנאים שהושגו ביוזמתם.

במאבק הממושך שהתחולל בין בריטניה למצרים על רכישת לבבותיהם של הסודנים, ניסו הבריטים לא אחת ולא שתיים לנצל את השוני הגיאוגרפי, האתנוגרפי והדתי בין סודן הצפונית (המוסלמית) לבין חבלי הדרום (הכושיים והפאגאניים ברובם). הדרום, המפגר והנחשל מבחינה כלכלית, גילה בעבר ובהווה נטיות בדלניות מובהקות. שלושת מיליוני אוכלוסיו, המתגוררים בשלושת מחוזותיה הדרומיים של סודן, שאפו לאוטונומיה והתנגדו להיטמעות (קרי: לכניעה) לרוב האוכלוסין המוסלמיים, המתגוררים בששת המחוזות הצפוניים של המדינה. בתקופות שונות האשימו המצרים את הבריטים בניסיונות לנתק את מחוזות הדרום ולצרפם למושבותיהם באפריקה המשוונית.

הפעילות המפלגתית התמקדה בעיקר בחבלי צפון סודן המפותחים יחסית, והוטבעה בחותם השפעתם העמוקה של מנהיגי הדת: עלי אל-מרע'אני, שעמד בראש המסדר הדתי הגדול ביותר בסודן – "אל-ח'יתמייה" או "אל-מרע'ינייה". עבד אר-רחמאן אל-מהדי, בנו של המהדי המורד, ומנהיג מסדר המהדייה. הפילוג בין שני המנהיגים הדתיים ומסדריהם נעוץ היה באי-שיתוף הפעולה של אנשי "אל-ח'יתמייה" עם הדרווישים של המהדי בתקופת המרד הגדול. אל-מרע'אני, שהאשים את אל-מהדי בשאיפה למלוך בסודן העצמאית, העדיף את הכתר המצרי על שרביט המלוכה העצמאי של יריבו. בשנת 1936 הועלתה בעיית סודן על שולחן הדיונים בעת המו"מ שהתנהל בין הבריטים והמצרים ושהסתיים בחוזה אנגלו-מצרי

המפורסם. הדיונים והחווה עוררו תסיסה מדינית בסודן, ובשלהי שנת 1937 הוקם "קונגרס הבוגרים" הסודני על ידי מסיימי מכללת גורדון בח'רטום ובוגרי בתי"ס אחרים. "הקונגרס" הוגדר כארגון בלתי-מדיני ורוב חבריו בא מקרב הפקידות הממשלתית. שלוש שנים לאחר מכן ביקר בסודן ראש ממשלתה של מצרים, עלי מאהר (ב-1940). נציגי "הקונגרס" הטעימו בפניו את ייחודה המדיני של ארצם, אולם ביקשו ממצרים סיוע כספי-כלכלי וצידדו בהידוק הקשרים. מאז הבחירות בשנת 1944 נמצא "הקונגרס" תחת השפעתה של מפלגת "אשיקא", אשר מייסדיה היו חברי "הקונגרס" ומצעה כלל את השאיפה לאיחוד עמק הנילוס תחת הכתר המצרי. מפלגה סודנית ראשונה זו שמרה אמונים למצעה הפרו-מצרי גם לאחר פילוגה בשנת 1950, על רקע של יריבות אישית בין אסמאעיל אל-אזהרי לבין מוחמד נור אד-דין. כשביטל נחאס פחה את החווה האנגלו-מצרי באורח חד-צדדי (ב-8 באוקטובר 1951), תמכה מפלגת "אשיקא" ללא סייג במצע המצרי שנועד לסודן, כלומר באיחוד כולל של הכתר, הצבא, מדיניות החוץ והכספים.

כשנה לאחר התארגנות "אשיקא" הוקמה המפלגה המדינית השנייה בסודן, מפלגת "אל-אומה", שצידדה במתן עצמאות מלאה למדינה (שנת 1945). במרץ 1946 התכנסה בסודן מועצה על-מפלגתית, אשר החליטה לשגר לקהיר את אסמאעיל אל-אזהרי כדי להציג את תביעות הסודנים במו"מ שהתנהל בין הבריטים למצרים על הרביזיה בהסכם האנגלו-מצרי משנת 1936. אל-אזהרי הושב ריקם כיוון ששר החוץ הבריטי בוויין סירב לשתפו במו"מ. לתביעתו העיקרית – הקמת עדה משולשת שתכשיר את הקרקע להעברת השלטון לידי הסודאנים – לא היה, אפוא, כל הד.

אולם ביוני 1948 ניצלו הבריטים את הסתבכותם של המצרים במלחמת א"י והכריזו על מתן חוקה חדשה לסודן. החוקה קבעה את הקמתן של אסיפה מכוונת ומועצה מבצעת, אשר החלטותיהן היו טעונות את אישורו של הנציב הבריטי. זה האחרון קיים בידיו זכות ווטו לגבי מינויים של חברי המועצה ופיטוריהם. בנובמבר 1948 נערכו בחירות דלות-משתתפים (כ-19% בלבד מבעלי זכות הבחירה). עיקר המצביעים בא מקרב חברי מפלגת "אל-אומה" הפרו-בריטית, שצידדה בניתוק סודן ממצרים. בעיצומו של דצמבר 1948 הופעלה לראשונה המועצה המבצעת של סודן, שנשאה אופי של ממשלה מקומית המודרכת על ידי פקידים בריטיים.

הפיכת "הקצינים החופשיים" במצרים והדי המאבק בין נגיב ונאצר, השפיעו עמוקות על החיים המדיניים בסודן. המדינאים הסודאניים רחשו מלכתחילה אהדה לממשלת נגיב, הן בגלל מוצאו הסודאני והן מחמת תמיכתו במתן זכות ההגדרה העצמית לסודאנים, כפי שנקבע במצעו של "ארגון-השחרור" המצרי בשלהי שנת 1952. הסתמנותו של תהליך שינוי הגישה המצרית כלפי סודן בשלהי אותה שנה גרמה לשידוד מערכות מדיני בסודן עצמה. ב-31 באוקטובר 1952 התמזגו שני פלגי מפלגת "אשיקא", והתלכדו עם כל הארגונים האחרים שתמכו בצורה זו או אחרת בשיתוף פעולה הדוק עם מצרים. בראש הליכוד המדיני החדש – "מפלגת האיחוד הלאומית" (אל-חזב אל-אתחאדי אל-ווטני) – הועמד אסמאעיל אל-אזהרי. במצעה קראה המפלגה החדשה לפינוי הצבא הזר ולהקמת ממשלה סודנית מאוחדת עם מצרים, אם כי הודגש שיסודות האיחוד והיקפם ייקבעו רק לאחר מתן העצמאות למדינה. באוגוסט 1952 נערכה גם ועידתה של המפלגה היריבה, "אל-אומה", אשר חרטה על דגלה את עקרון העצמאות לסודן והטעימה את דבקוּתה במשטר הרפובליקאי, דווקא משום שיריביה האשימוה בנטייה להכתרת עבד אר-רחמאן אל-מהדי כמלך סודן. מזכירה הכללי של מפלגת "אל-אומה" בשנות ה-50 המוקדמות היה עבדאללה ח'ליל. משביטלה מצרים באורח חד-צדדי את ההסכמים עם הבריטים על סודן (באוקטובר 1951), קידמה המפלגה בברכה את הצעד המצרי והצהירה כי ביטולו של הקון-דומיניון מקנה לסודן את עצמאותה.

בשלהי שנת 1952 הגיעו שתי המפלגות היריבות לכלל הסכם עם מצרים בדבר אי-התערבות מצרים בעניינים הסודאניים הפנימיים ושמירה על נויטראליות במאבק הבין-מפלגתי. יש להטעים, כי בהסכם המצרי-סודאני שנחתם ברוח זו, בינואר 1953, השתתפו גם

נציגי מפלגת "אל-אומה". קציני כת ההפיכה המצריים, ובראשם נגיב, הבינו מן הסתם, כי התביעה לאחדות עמק הנילוס, כלומר לריבונותה של מצרים על סודאן, הכשילה עד כה את כל הדיונים עם הבריטים על פינוי צבאותיהם מעמק הנילוס בכלל ומאזור הסואץ בפרט. יתר על כן, מבחינה תכסיסית הבינו אנשי הכת הצבאית המצרית, כי יש להעדיף איחוד עם סודן כשהיזומה לכך תצא מעם הסודאנים. כפיית השלטון המצרי על סודן הייתה עשויה לעורר התנגדות רבה בקרב הסודאנים עצמם. זאת ועוד, הוויתור המצרי על הסיסמה המסורתית של המשטר המלוכני הציג את כת ההפיכה באור ליברלי מחד גיסא, ויצרה את התנאי המעשי היחידי לפינויים של הבריטים מסודן, מאידך גיסא, ראוי לציין, כי נטישת העיקרון המקודש בדבר "אחדות עמק הנילוס" ("וחדת ואדי אנ-ניל") לא עוררה הדים שליליים בציבור המצרי ובעיתונו.

תמורה קיצונית זו במדיניות מצרים אילצה את בריטניה להעריך מחדש את מדיניותה בסודן. כתוצאה מכך נחתם בקהיר הסכם בריטי-מצרי, ב-12 בפברואר 1953. 15 הסעיפים של הסכם זה ביטלו את הקו-דומיניון הבריטי-מצרי על סודן והכירו בזכות עמה להגדרה עצמית. סעיף 9 קבע תקופת מעבר מקסימלית בת 3 שנים, שתבטל בשעה שהפרלמנט הסודאני יעביר החלטה ברוח זו. כן הותר לסודאנים להרכיב ממשלה לאומית, אך המושל הכללי הבריטי הוסמך לכוון את מדיניות החוץ ולהטיל ווטו על שינויים בחוקה הסודאנית או על החלטות הממשלה. אחריותו של המושל הכללי הופנתה כלפי ממשלות בריטניה ומצרים (סעיף 6), והוא נקבע כסמכות החוקתית העליונה לתקופת המעבר (סעיף 3). הוסכם, כי המושל יעזור בוועדה בת 5 חברים (2 סודאנים, בריטי, מצרי ופקיסטני) לביצוע משימותיו. בהתאם לסעיף 7 – נקבעה הרכבתה של ועדת בחירות בינלאומית בת 7 חברים, שבראשה יעמוד נציג הודי. עתידה של סודן, אשר בריטניה ומצרים התחייבו לכבד את עיקרון אחדותה הטריטוריאלית, יוכרע על ידי הפרלמנט הנבחר בתום תקופת המעבר.

ההסכם האנגלו-מצרי על סודאן ותוצאותיו

בהתאם להסכם האנגלו-מצרי נערכו בחירות כלליות לפרלמנט הסודאני בדצמבר 1953. מתוך 97 מושבים בבית-התחתון זכתה "מפלגת האיחוד הלאומית" ב-57, הינו ברוב מוחלט (הישגה בסנט: 32 מושבים מתוך 50) יריבתה, מפלגת "האומה" ("אל-אומה"), צברה רק 21 מושבים בבית התחתון (ו-7 מושבים בסנט). התוצאות הורו, אפוא, על ניצחון גדול ומפתיע למפלגה הפרו-מצרית. ההערכה הכללית עד לבחירות הייתה, שמשקל הכוחות בין שתי המפלגות הגדולות הנו מאוזן, פחות או יותר, ואת נפש המאזניים תהווה שלוש המפלגות הקטנות האחרות שהשתתפו במערכת הבחירות. מכל מקום, תוצאות הבחירות נחשבו כתבוסה למדיניות הבריטית בסודן. בדעבד, הוכחה מיומנות תכסיסם של נגיב וחבריו, אשר נמנעו מלכוף את שלטונה של מצרים על סודן.

הגורמים לניצחונה של "מפלגת האיחוד הלאומי" ניתנו לפירושים שונים. בעיצומה של מערכת הבחירות הואשמו בריטניה ומצרים "אֶהְדֵד" בהתערבות במהלך הבחירות. אולם עם כל החשיבות שיש ליחס להתערבות החיצונית, אין להניח כי התערבות זו הכריעה את הכף. מסתבר, כי יותר מהיחס החיובי למצרים ומרצון האיחוד עמה, הושפעו תוצאות הבחירות מהיחס השלילי לבריטניה ומהשאיפה הכללית לסילוק השפעתה מסודן. ליתר דיוק, נוכחותם של הבריטים במדינה השפיעה על ציבור הבוחרים הסודאני לאין ערוך יותר מהאפשרות של דריסת רגל מצרית בעתיד. תבוסתה של מפלגת "אל-אומה" נבעה, אפוא, מזיהוייה כמפלגה פרו-בריטית מובהקת, ויחד עם זאת נודע משקל רב בעת ההיא לשאיפת האיחוד עם מצרים. "מפלגת האיחוד הלאומית" נהנתה גם מתמיכת המסדר הדתי של החיתמייה, ונסתייעה בבחירות בתמיכתם של מסדרים צופיים אחרים. ולבסוף, הגישה המצרית החדשה לענייני סודן מאז הפיכת 1952 השפיעה, ללא ספק, על תוצאות הבחירות. גישה תכסיסית זו קיבלה, כזכור, גושפנקא רשמית בחתימת ההסכם האנגלו-מצרי (ב-12 בפברואר 1953). התמורה במדיניות המצרית באה לכלל ביטוי כדלקמן: ראשית – המצרים

הסכימו להפריד בין בעיית סואץ לבין בעיית סודן. הצמדת שני הנושאים בתקופה המלוכנית מנעה במשך זמן רב כל אפשרות של רביזיה בחוזה האנגלו-מצרי משנת 1936 ויישוב המחלוקת על סודן. כך, למשל, נכשל ההסכם שנחתם בשעתו בין צדקי פחה ובוויין (אוקטובר 1946), כיוון שהמצרים עמדו על הצמדת בעיית הסואץ לסודן בראותם בשני נושאים אלה השלכה כפולה של שאיפתם הלאומית האחת. למרבית האירוניה היו דווקא הבריטים שתבעו בדיונים את ההפרדה בין שתי הבעיות. ואילו ב-1953, משאימצו המצרים את הגישה הבריטית מטעמים תכסיסיים, נחלו תומכיהם בסודן הצלחה כבירה במערכת הבחירות. שנית – המצרים החליטו להכיר בסודנים כצד שווה, שיש להתחשב בו בפתרון הבעיה. ברוח זו הגיעו המצרים לכלל הסכם עם המפלגות הסודאניות, ובכללן עם מפלגת "אל-אומה" הפרו-בריטית, עוד בשלהי שנת 1952, הינו לפני חתימת ההסכם עם בריטניה. מדיניות זו הקהתה את עוקצה של שההסברה הבריטית בסודן, אשר התמידה בהוקעת מצרים על אי-התחשבותה ברצונם של הסודאנים עצמם. שלישית – הכרתם המפורשת של המצרים בזכות ההגדרה העצמית של הסודאנים ונטישת העיקרון המקודש בעבר אודות "אחדות עמק הנילוס". גישה מעשית זו גרמה במידה רבה לעליית קרנה של מצרים בסודן. בנוסף לגמישותם המדינית הוכיחו שליטיה החדשים של מצרים שהם נאה דורשים ונאה מקיימים. צלאח סאלם, חבר מועצת ההפיכה המצרית והאחראי לענייני סודן בממשלה, הופיע מספר פעמים בסודן ואף הרחיב נדוד את חבליה הדרומיים על מנת לרכוש את אמון התושבים בכוונותיה הטובות של ממשלתו. הופעותיו הפומביות בדרום סודן והשתתפותו בטכסים מקומיים עוררו קיתונות של לעג בעיתונות הבריטית ("המייג'ור המְרָקֵד"), אולם הם גם סייעו להורדת קרנה של בריטניה ולחיזוק יוקרתה של מצרים המהפכנית. התוצאה החשובה ביותר של ההסכם האנגלו-מצרי על סודן הייתה הכשרת הקרקע להדיינות בריטית-מצרית בדבר פינוי אזור סואץ; שכן משסולקה המכשלה הסודאנית נוצרו התאנים לפתרון הבעיה הלאומית העיקרית של מצרים – השלמת הפינוי הבריטי מאדמתה. ההסכם על סודן הבטיח למצרים עורף אוהד ונטע תקוות בדבר איחוד עם סודן לעתיד לבוא. מבחינה סודאנית, הווה ההסכם את הטרקלין להיכל העצמאות ולהפיכתה של סודן לחברה במשפחת העמים.

ואכן, הצטננות היחסים עם מצרים לאחר הדחת נגיב (אפריל 1954), והטחת האשמות נגד צלאח סאלם, שביקר בסודן (אוקטובר 1954) והואשם בהתערבות בענייני המדינה ובניהול תעמולה למעין איחוד עם מצרים – הכשירו את הקרקע לקבלת ההחלטה של הפרלמנט הסודאני פה אחד (ב-16 באוגוסט 1955). החלטה זו קבעה את תום תקופת המעבר ותחילת הפינוי הצבאי הבריטי מסודן (הפינוי הבריטי הסתיים בנובמבר 1955), בעוד שהיחידות המצריות הוצאו עוד קודם לכן). בדצמבר 1955 הגיעו שתי המפלגות הסודאניות הגדולות לכלל הסכם על מצע לאומי משותף, וב-1 בינואר 1956 הוכרז רשמית בח'רטום על עצמאות המדינה. באותו חודש התקבלה סודן כחברה תשיעית ל"ליגה הערבית", ובפברואר 1956 נכנסה לאו"ם.⁹

התבססותו של נאצר וחתימת ההסכם לפינוי סואץ

ב-17 באפריל הוכרע, כזכור, המאבק בין נגיב לנאצר, וזה האחרון חזר והרכיב ממשלה שאוֹיִשָּׁה על ידי מרבית חבריו ממועצת ההפיכה. מכאן ואילך נקט נאצר בשורה של צעדים שנועדו לחזק את מעמדו ולחסל את יריביו. לאחר שמועצת ההפיכה חזרה בה מהחלטותיה הקודמות (ב-29 במרץ) בדבר החזרת הסדר הישן על כנו, פרסמה המועצה שני חוקים להגנת ההפיכה, (ב-15 באפריל: א) בוטלו הזכויות המדיניות של 38 שרים לשעבר, ממנהיגי המשטר הישן. ברשימת משוללי הזכויות למשך עשר שנים הופיעו דמויות המפתח של המשטר

⁹ כל הסקירות שהובאו עד כה על סודן ניתנו במסגרת התיאור ההיסטורי על מצרים וחלקה של בריטניה באירועים במרחב. תיאור ההתפתחות המדינית והחברתית בסודן העצמאית חורגת מהתחומים הגיאוגרפיים שנקבעו על ידי המחבר בהקדמתו.

הקודם, חברי כל המפלגות, וביניהם – מוצטפא אנ-נחאס, מכרם עובייד, נגיב אל-הלאלי, פואד סראגי אד-דין, אבראהים עבד אל-האדי ואחרים. רק שלושה שרים לשעבר לא נכללו ברשימה שחורה זו: אחמד חוסיין (השר לעניינים סוציאליים, שהתפטר ממשלת ה"ופד" ביולי 1951); זפי עבד אל-מותעאל (שר האוצר באותה ממשלה, שפוטר בנובמבר 1950 על רקע חילוקי דעות בדבר מענק תוספת יוקר לפועלים) וטה חוסיין (שר החינוך לשעבר, שיצאו לו מוניטין כאיש רוח וכסופר).

לפני פרסום החוק ולאחריו יצאו מנהיגי המשטר במסע השמצה מחודש נגד אישי המשטר הקודם, וכיוונו את חיציהם העיקרים לעבר ה"ופד". נאצר יצא בגילוי דרמטי בהודיעו, כי לאחר ההפיכה ביקשה הכת הצבאית לכנס את הפרלמנט, שרוב ציריו השתייך ל"ופד", בתנאי שהמפלגה תסכים לביצוע הרפורמה האגרארית ולביטולו של שלטון בעלי ההון במצרים. ה"ופד" סירב וההצעה בוטלה; ב החוק השני פיזר את מועצת אגודת העיתונאים, לאחר ש-7 מבין 12 חברי המועצה הואשמו במלקוח שוחד בתקופת המשטר הישן. כן פורסמה רשימת 15 עיתונים ו-24 עיתונאים, שנהנו מחלוקת השוחד, וביניהם אחמד חוסיין (נשיא "המפלגה הסוציאליסטית") וחוסיין אבו-אל-פתח (יו"ר אגודת העיתונאים). כל העיתונאים המוקעים נטלו חלק פעיל במאבק לכינוס המחודש של החיים הפרלמנטריים במדינה, בחודשים הקריטיים פברואר-מרץ 1954.

הטיהורים לא פסחו על מועצת ההפיכה עצמה: בתחילת אפריל הודח מהמועצה ח'אלד מוחיי אד-דין, הקצין שנטל חבל במאבק למען החזרת נגיב לשלטון וצידד בפרהסיה בכינון דמוקרטיה פלרמנטרית. ח'אלד מוחיי אד-דין, שעמד בראש התמרדות קציני הפרשים ליד קהיר (ב-27 בפברואר), סולק לאירופה לתפקיד נטול-ערך. סילוקו התסיסו את נאמניו מחיל-השריון, אשר נאשמו בניסיון לארגן מהומות ב-1 במאי בשיתוף עם קומוניסטים ויסודות אחרים ממתנגדי המשטר. כן הואשמו הקצינים שנעצרו בקשירת קשר עם חזית מאוחדת של עסקני ה"ופד", "האחים המוסלמים", הסוציאליסטים והקומוניסטים.

בספטמבר 1954 פרצה מחלוקת חדשה במועצת ההפיכה בין צלאח סאלם לבין חבריו. כנראה, שהחיכוכים התגלעו לאחר מסעו של סאלם בארצות ערב וכתוצאה ממדיניות החוץ ומהמדיניות הבין-ערבית שנקט סאלם. מועצת ההפיכה לא סמכה ידיה על סיכומיו של סאלם עם נורי-אס-סעיד בסרסנב. כלפי חוץ הוסבר בשעתו, כי שיחות סאלם-סעיד, שהתנהלו במחצית אוגוסט 1954, נועדו להפיג את חששותיהם של העיראקים מפני ההסכם המצרי-סעודי שנחתם ביוני 1954 מחד גיסא, ולמנוע את הצטרפותה הנפרדת של עיראק לברית תורכיה-פקיסטן (להלן "ברית בגדאד"), ללא הסכמת "הליגה הערבית", מאידך גיסא. פרוטוקול סרסנב הוקרא בפרלמנט העיראקי בפברואר 1955 לרגל הדיון בברית עיראק-תורכיה. מסתבר, שסאלם וסעיד הסכימו לקיים מגע הדוק עם ארה"ב ובריטניה על מנת לשנות את הסכם הביטחון הקיבוצי ולחזקו. לרגל פרסום הפרוטוקול על ידי נורי אס-סעיד נפוצו שמועות, כי מצרים תנקוט מדיניות נויטראלית לגבי היחסים בין מדינות ערב האחרות, ובמיוחד לגבי איחוד אפשרי בין עיראק לסוריה. שמועות אלה הביאו להתקררות מיידית ביחסי מצרים וסעודיה. בתחילת ספטמבר 1954 פוטר צלאח סאלם ויצא לחופשה. כנראה, שהדחתו היוותה גם מס שפתיים לממשלת סודן. מכל מקום, הוא הוחזר לאחר מכן לתפקידו לזמן מה.

שנת 1954 עמדה גם בסימן התחדשות המו"מ בין הבריטים לבין ממשלת מצרים. דיונים ממושכים ויגעים אלה התאפשרו עקב פתרונה המוסכם של בעיית סודן. עם זאת נמשכו הדיונים למעלה משנה וחצי עקב החשדנות ההדדית והתהפוכות הפנימיות במאבק על השלטון במצרים עצמה. הנושאים השנויים במחלוקת היו, למעשה, שלושה: א) משך תקופת הפינוי; ב) התנאים המדויקים שבהם יותר ליחידות הבריטיות לחזור ולתפוס את אזור התעלה ובסיסיה, ג) ההסדרים הטכניים המפורטים לאחזקת הבסיסים הצבאיים במצב תקין. ההסכם נחתם בראשי תיבות בקהיר ב-27 ביולי 1954, לאחר שהבריטים הגישו הצעות חדשות. בשלב האחרון של הדיונים השתתף גם שר המלחמה הבריטי, אנתוני הד. לקראת

סיום השיחות והחתימה הסופית הגיע לקהיר תת שר-החוץ הבריטי, אנתוני, נאטינג. בשלהי אוגוסט 1954 החלו הבריטים בפינוי יחידותיהם הצבאיות הראשונות. ההסכם נחתם סופית ב-19 באוקטובר 1954, נוכח התנגדותם של כל חוגי האופוזיציה במצרים, ובראשם "האחים המוסלמים". סעיפי ההסכם, שהוגדר כ"הסכם בקשר לבסיס תעלת סואץ", היו כדלקמן: (1) פינוי הכוחות הבריטיים תוך 20 חודש מיום החתימה; (2) ביטול חוזה 1936 על כל נספחיו; (3) קביעת כמה בסיסים באזור הסואץ לשימוש אפשרי ומידי ע"י הבריטים; (4) פירוט אפשרויות החזרה של הכוחות הבריטיים: במקרה התקפה על מדינה ערבית כלשהי, החתומה על ברית הביטחון הקיבוצי של "הליגה הערבית", או במקרה של התקפה על תורכיה; (5) הוצאת הכוחות הבריטיים מחדש מייד עם תום פעולות האיבה המצוינות בסעיף הקודם; (6) במקרה של איום בהתקפה על המדינות המפורטות בסעיף 4, תיערכנה התייעצויות דחופות בין בריטניה למצרים; (7) מתן הקלות לחיל האוויר הבריטי בשימוש בשדות התעופה של אזור סואץ; (8) הסכמה הדדית להכיר במעמדה הבינלאומית של התעלה בהתאם לאמנת קושטא (מה-20 באוקטובר 1888); (9) מתן זכות להכנסת ציוד ואספקה ולהוצאתם לבריטניה בכמויות מוסכמות מראש; (10) ההסכם בכללו לא ישפיע על התחייבויותיהן של שתי המדינות בהתאם למגילת האו"ם; (11) החלת תוקף ההסכם על נספחיו; (12) תחולת ההסכם נקבעה ל-7 שנים; בשנתו האחרונה תיערכנה התייעצויות הדדיות על מנת להביא את ההסכם לכלל גמר מוסכם ולהעביר את הרכוש הבריטי (13) תחולת ההסכם ועיתוי תוקפו ייקבעו בתאריך החתימה.

הנספחים קבעו, כי הכוחות הבריטיים יפנו מייד עם הפסקת פעולות האיבה. כן נקבע, כי המונח "כוח זר" העשוי להתקיף את מצרים אינו כולל, לצרכי ההסכם, את ישראל. ההסכם הווה הישג מדיני חשוב ביותר לממשלת מצרים. הדיונים החלו עוד בתקופת שלטונו של נגיב, אולם בראש החותמים עליו מטעם מצרים הופיע גימאל עבד-אן-נאצר, וחתימתו של נגיב נעדרה. ההישגים המצריים התבטאו בקיצור משך ההסכם ל-7 שנים בלבד, ובהעמדת. משך הפינוי הבריטי על 20 חודש, ולא על פרק זמן ארוך יותר כפי שתבעו הבריטים. למעשה, הועבר השלטון במלואו באזור התעלה לידיים מצריות ואך המתקנים הצבאיים שהוכנו לשימוש חירום בריטי הועברו לידי חברה בריטית אזרחית. הסעיפים האחרים בהסכם שפורשו לרעת מצרים, כגון נוכחות הטכנאים הבריטיים והתחייבות המצרית להתיר את החזרת היחידות הקריטיות בנסיבות שתוארו – בוטלו באורח חד צדדי על ידי מצרים אחר הפלישה האנגלו-צרפתית לסואץ. מעוניין לציין, שממשלת בריטניה לא עמדה בכל תוקף על קיום זכויותיה אלה מאז מערכת סואץ ואילך.

ביום חתימת ההסכם התווה נאצר את מדיניות ארצו בכיוונים הבאים: פיתוח מהיר עד להשגת רווחה כלכלית; הידוק הקשרים עם העולם הערבי והמוסלמי וכן חיזוק מעמדה של מצרים במרחב האפריקאי והאסיאתי; קביעת עמדת מצרים כלפי ישראל הותנתה "בהתנהגות ישראל כלפי מצרים וכלפי עמי ערב". הסכם פינוי סואץ הביא את מצרים לכלל מטרתה הנכספת מאז מלחמת העולם השנייה: השתחררותה מהתלות בבריטניה ומחוזי העדפה כלשהם וסילוק השרידים האחרונים של האימפריאליזם הבריטי. בצורה זו הסתיימה תקופת "הכיבוש הזמני" של מצרים על ידי בריטניה, שהחלה בשנת 1882, ונמשכה בווריאציות שונות 72 שנה. ערב החתימה הסופית של ההסכם, גבר המאבק הפנימי במצרים בין המשטר ומתנגדיו, עצם החתימה היוותה ניצחון אישי רב-יוקרה לנאצר ולחבריו לשלטון, שהשיגו בדרכי שלום מה שנבצר ממנהיגי המשטר הישן באמצעי אלימות ובדיונים לסירוגין. ההסכם על פינוי הסואץ התקבל בברכה במדינות המערב, במיוחד בבריטניה ובארצות הברית. שתי מעצמות המערב ראו חתימת ההסכם את סילוקה של אבן הנגף העיקרית בפני צירופה של מצרים למערך ההגנה המערבי. אולם השנה שלאחר מכן הוכיחה, כי תקוותיהן וציפיותיהן היו מוגזמות לחלוטין. אדרבא, השתחררותה של מצרים משרידי העול הבריטי פתחה לפניה לרווחה את הדרך לנקיטת מדיניות נויטרלית במאבק הבין-גושי. נויטרליות

זו, שלבשה צורה של "נויטראליזם חי ובי", הוכחה כמשתלת ביותר בתחום המדיני, הכלכלי והצבאי.

התגובה הסובייטית להסכם פינוי סואץ הייתה שלילית. העיתונות הסובייטית מנובמבר 1954 ציינה, כי ההסכם מהווה שלב נוסף במהלך נסיגתה של בריטניה מעמדותיה המסורתיות במצרים כתוצאה מלחצן של ארה"ב. פירוש זה, סְרָאָה בהסכם את דחיקתה של בריטניה על ידי ארה"ב, הסתייע בסעיפים השונים בהסכם שקבעו את נסיבות חזרתם של הבריטים. כמו כן הטעימה העיתונות הסובייטית, כי ההסכם לא החזיר למצרים את הריבונות האמיתית על אזור התעלה. כן הובע החשש, כי כל כולו של ההסכם לא נועד אלא לצרף את מצרים לברית הגנה עם תורכיה ופקיסטן.

חיסול "האחים המוסלמים" והקומוניסטים והדחתו הסופית של נגיב

חתימת ההסכם האנגלו-מצרי לפינוי סואץ הגבירה כזכור את המאבק בין המשטר לבין מתנגדיו. בראש האופוזיציה עמדו "האחים המוסלמים" ואישים אחרים. מאלפים ביותר היו מכתביו של בעל העיתון "אל-מצרי", שנידון למאסר שלא בפניו. מכתבים אלה, שפורסמו בעיתונות האמריקאית והבריטית באוגוסט 1954, התקיפו את משטרו של נאצר והעלו את הטענה, שהעם המצרי לא נשאל בעניין ההסכם ולפיכך אין לצפות ממנו לכבדו. כן טען הכותב, כי מצרים לא תסתבך במלחמה ללא ברית מפורשת עם המערב. בערי מצרים הסתמנה מתיחות ואי-בהירות בקשר למצב. "האחים המוסלמים", שהעבירו את מרכזם לדמשק, פרסמו כרוז מטעם "הקצינים החופשיים" שחולק במצרים. הכרוז תקף אישית את נאצר והאשימו בהתערבות במדיניות ובמעצרים שרירותיים של מבצעי ההפיכה האמיתיים, כגון הקולונל רשאד מהואנא (חבר "האחים"), יוסף צדיק (הנוטה לקומוניסטים) ועבד אר-ראוף. הכרוז סיים בקריאה למרד נגד עבד אנ-נאצר.

פעילותם של "האחים המוסלמים" גברה החל מיולי 1954, שעה שהותר, למעשה, לאגודה לחדש את פעילותה. משפט הרצח של המנהיג, חסן אל-בנא, נמשך. במשפט העידו ראשי הארגון והעלו על נס את גבורת "האחים המוסלמים" בארץ-ישראל. כן הוטעמה מלחמתם העיקשת של "האחים" נגד הקומוניזם. אולם עם חתימת ההסכם האנגלו-מצרי בראשי-תיבות (ב-27 ביולי) פרץ מאבק גלוי בין "האחים" לבין השלטונות, ובכך הושם קץ לשביתת-הנשק הבלתי-רשמית ששררה בין שני הצדדים. בנצלו את הלכי-הרוח האנטי-מערביים שרווחו במצרים, הכריז אל-הודייבי מדמשק, כי ההסכם אינו מעניק כל יתרון למצרים, אלא מזיק לאינטרסים שלה בקושרו אותה למערב. למרבית האירוניה, תבע אל-הדייבי להגיש לאישורו של הפרלמנט המצרי כל הסכם בינלאומי. כן דרש לבטל את הצנזורה. באמצע אוגוסט 1954 חזר אל-הודייבי מדמשק לקהיר. אנשי הכת השלטת לא נשארו חייבים ל"אחים המוסלמים". הם החלו לצאת בהתקפות פומביות חריפות נגד הארגון. אל-הודייבי הואשם על ידי נאר (בשלהי אוגוסט) ביצירת מגעים עם הבריטים ובארגון תאים חשאיים ומזויינים. ההאשמות העיקריות הוטחו לעבר אל-הודייבי, שנאלץ לברוח למקום סתר. מנהיגים אחרים של "האחים המוסלמים" הצליחו להימלט לסוריה. בספטמבר 1954 הופץ בסוריה כרוז נוסף שבו הכריז אל-הודייבי על איבתו למשטר – ההפיכה המצרי.

כרוז זה, שהופץ לאחר הסתרתו של אל-הודייבי, ציין שלוש התפתחויות חדשות: (א) ארגון "האחים המוסלמים" העתיק את מרכזו לסוריה, ופעולותיו החתרניות גרמו למתיחות מדינית בין סוריה למצרים; (ב) למן תחילת ספטמבר 1954 אירעו התנגשויות אלימות בין "האחים" לבין "המשמר הלאומי" וחברי "ארגון השחרור"; (ג) בצמרת "האחים המוסלמים" פרצו חילוקי דעות חריפים בעניין היחסים עם השלטונות. המחנה האחד, בראשות עבד אל-קאדר עודה, תמך בעמדתו של אל-הודייבי המתחבא; המחנה השני, בהנהגת אחיו של חסן אל-בנא (עבד אר-רחמאן אל-בנא) תמך בממשלה. בשלהי ספטמבר

1954 התכנסה הנציגות המייסדת של הארגון של המצדדים באל-הודייבי הייתה על העליונה. כתוצאה מכך עזבו את "הארגון" כמה מראשי המתנגדים להנהגה.

השלטונות היטיבו לנצל את הפילוג בארגון "האחים", וביצעו שורת מעצרים בקרב חבריהם. כן שחררו מהכלא את הנאשם ברצח חסן אל-בנא. אנוור סאדאת ניצל את התכנסותה של הוועידה האסלאמית במכה, בספטמבר 1954, על מנת להוקיע את שמרנותם של "האחים המוסלמים". במרוצת חודש אוקטובר, עם התקרב מועד החתימה הסופית על ההסכם האנגלו-מצרי, הגבירו "האחים המוסלמים" את חתירתם נגד השלטונות, והפעם ממרכזם בדמשק. מנהיג הסניף הסורי, מוצטפא אס-סַבְאעי, הכריז על מלחמת חורמה של כל סניפי הארגון בממשלת מצרים. בדמשק אורגנה הפגנה בת אלפי משתתפים שקראו תגר על השלטון במצרים. בינתיים פרצה מחלוקת נוספת בקרב צמרת הארגון שהתכנסה ב-20 באוקטובר בהיעדרו של אל-הודייבי. בין קבוצות תומכיו ומתנגדיו פרצו תגרות ידיים, אולם בסופו של דבר נמצאה פשרה, שמנעה פילוג נוסף.

ב-26 באוקטובר התנקש אחד "האחים" בחייו של עבד אנ-נאצר, שנאם בכנס המוניים באלכסנדריה. המתנקש החטיא את מטרתו ונאצר, שלא איבד את עשתונותו, הכריז על נכונותו למות למען המולדת, וזכה להפגנת אהדה אדירה. ההתנקשות ציינה מפנה ביחסם של השלטונות ל"אחים המוסלמים", שכן עד אז היה נטוש בעיקר מאבק מילולי בין שני הצדדים. מועצת ההפיכה ניגשה עתה במרץ רב לחיסולו של הארגון. בוצעו מאסרים המוניים והתגלו מציבורי תחמושת ונשק. בסוף אוקטובר נתפס גם אל-הודייבי לאחר שמחבואו התגלה "האחים" הואשמו על ידי שר ההדרכה, צלאח סאלם, בהסתת קצינים, בקיום קשרים עם הבריטים, בשיתוף פעולה עם מפלגת "אל-אומה" האנטי-מצרית בסודן, ואפילו בקשרים עם הקומוניסטים. בתחילת נובמבר 1954 הוקם בית-דין מיוחד, שכונה להלן "בית-הדין של העם", בראשותם של ג'מאל סאלם, סאדאת ואש-שאפעי. במהלך משפטו של המתנקש בחיי נאצר הובאו עדויות על שיתוף פעולה בין "האחים המוסלמים" לבין נגיב לשם הפלת המשטר. מספר חברי הארגון שנעצרו עלה על 1000 איש. כן התגלו מסמכים שהעידו על תכנון פרובוקציות מצד "האחים".

יוסף טלעת, לשעבר מפקד המחותרת הצבאית של הארגון, נתפס ונאלץ להעיד נגד אל-הודייבי ולחשוף מזימת רצח של כל חברי מועצת ההפיכה על ידי המחותרת הצבאית. בפרוס דצמבר 1954 פירסם בית-הדין של העם את פסקי דינו: 7 מראשי "האחים המוסלמים", ובכללם אל-הודייבי וטלעת, נידונו לתליה. 7 אחרים נידונו למאסר עולם ועבודת פרך, ול-2 נוספים נפסקו 15 שנות מאסר. ב-7 בדצמבר 1954 בוצעו ששת פסקי דין המוות. פסקי הדין החמורים וההוצאות להורג עוררו גל של מחאות בארצות ערב והאסלאם. בחרטום נערכה הפגנה גדולה נגד ממשלת מצרים; בסוריה נערכו מספר הפגנות ושבתות-לימודים. בברית-הנבחרים הסורי התנהל ויכוח נוקב, תוך קטרוג קשה על שליטי מצרים. ראש ממשלת סוריה טען, שאין כל הצדקה לפסקי-הדין, אולם הוא סירב להתערב בבקשת חנינה. בעמאן שבירדן הוכרז על יום אבל. אישים שונים בעיראק ניסו להתערב ולבקש להמתיק את דין הנאשמים. מפקיסטן הרחוקה התקבל מברק מ"המפלגה הדתית", שדרשה מנאצר להפסיק את רדיפות "האחים". רק העיתונות התורכית הביעה קורת רוח על חיסול הארגון הקנאי. משפטי "האחים המוסלמים" חשפו את המבנה המחותרתי המאורגן והמסועף של הארגון. התאים החשאיים ריכזו 5-7 "אחים פעילים". ליד המטה העליון של המחותרת אורגנו מחלקות מודיעין, אספקה, דואר וכו'. ההתארגנות מחדש של המחותרת חלה בימי אל-הודייבי, אשר הסתייע ביוסף טלעת כמפקד עליון. מספר חברי הארגון כולו נאמד בין חצי מיליון לבין 2 מיליון.

חיסולם של "האחים המוסלמים" הסיר את המכשול האחרון בדרך השתלטותו המלאה של נאצר על המדינה. עתה לא נותר לו אלא להדיח סופית את נגיב מנשיאות הרפובליקה. ואכן, ב-14 בנובמבר פוטר נגיב משאר תפקידיו. במשפטים שהתנהלו נגד "האחים המוסלמים" הורשע בעקיפין נגיב בקיום קשרים עם אל-הודייבי כדי לסייע להפיכה נגדית

של "האחים". הנשיא המודח הושם במעצר בית. מיד עם פרסום צו ההדחה הגיעה לקהיר משלחת של "מפלגת האיחוד הלאומית" מסודן, שתבעה לא לפגוע בנגיב. שליחו לשעבר, ששימש, כנראה, כמקשר בינו לבין "האחים המוסלמים", ברח לסעודיה. על נגיב עצמו נאמר, כי עוד במרץ 1954, בעת ביקורו של המלך סעוד בקהיר, ניסה להצטרף למטוסו של סעוד כפליט מדיני, אולם הונא ממעשו ברגע האחרון על ידי אנוור סאדאת. במקביל לחיסול "האחים המוסלמים" נערך מצוד נרחב על הקומוניסטים. עוד בספטמבר 1954 נעצרו כמה מפעילי המפלגה ונפסקו להם תקופות מאסר שונות. במשפטים שהתנהלו הובהר, כי במרוצת שנת 1953 ניצלו הקומוניסטים את פירוק המפלגות והתקשרו עם כמה ממנהיגייהן על מנת להקים מחתרת חשאית מאוחדת. צעירים רבים, בעיקר מאגף הנוער המתקדם של ה"ופד", ("החלוץ הופדי" – "אט-טליעה אל-ופדייה") הצטרפו לתאים הקומוניסטים כדי להשתלם בפעילות מחתרתית. "החלוץ הופדי", שהוקם עוד בשנת 1946 נחשב כבר אז לארגון הסוואה קומוניסטי. בין הנאשמים בקומוניזם בלטו גם כמה יהודים, וביניהם "הקומוניסט הציוני" הנרי קוריאל, בן למשפחה אמידה, שגורש בשעתו ממצרים. לקראת שנת 1955 יכלו היה נאצר להפנות את מרצו ומחצו הלאומני כלפי חוץ לאחר שחיסל את יריביו והשכין "שלום-בית".

סיכום מדיניותה הבין-ערבית של מצריים, 1945–1955

למדיניותה הבין-ערבית של מצרים, הגדולה והמתקדמת ביותר במדינות ערב מבחינה חברתית ומדינית, הייתה השפעה מכרעת על ההתפתחויות המדיניות בזירה הערבית במזרח-התיכון ומחוצה לו. מקובל היה לראות במזרח הערבי שני גושים ריבים – מצרי והאשמי, אולם, למעשה, לא נוצרו גושים מדיניים מגובשים לזמן ממושך. במקום זאת נתלכדו זמנית צירופי כוחות בלתי מחייבים סביב נושאים מסוימים. עמדות עקביות ועקרוניות לא האריכו ימים. עניינה המרכזי של מצרים בשלהי שנות ה-40 היה למנוע את התגברות ההאשמים ולבלום את יצרי התפשטות הטריטוריאלית שלהם, אשר קיבלו מראש את ברכתה של בריטניה. אינטרס יסודי זה היה משותף גם לשליטי סעודיה, לבנון ולחלק ניכר ממדינות איראן, אולם מסיבות שונות לחלוטין.

מסתבר, שהקו המדיני המצרי הינחה לעתים קרובות את סעודיה, סוריה, לבנון ותימן. הנחה זו הייתה נכונה רק כהכללה, והיה צורך לבדוק כל בעיה כשעצמה. סעודיה פעלה לעתים קרובות באורח עצמאי בסוריה, ואילו זו האחרונה, ובמיוחד לבנון, נטו לתפוס עמדת ביניים בזירה הבין-ערבית ולקיים גם יחסי ידידות עם עיראק.

עד להירצחו של עבדאללה מלך ירדן (קיץ 1951), עמדה ירדן מאחורי תכניות האיחוד השונות בסהר הפורה ואישיותו של עבדאללה נחשבה לכוח המניע והדוחף של תכניות ההשתלטות ההאשמיות. לאחר מותו – עברה כליל היוזמה לעיראק, שהסתייעה ביומרותיו ובתכניו של נורי אס-סעיד. תכניות אלה היו עשויות לסכן את ההגמוניה המצרית, ולפיכך נקטה מצרים במדיניות עקבית נגד כל תכנוני האיחוד למיניהן בחסות ההאשמית. מדיניות התנגדות זו מצאה לה תימוכין בקרב שליטי ערב הסעודית, שניזונו מהאיבה ומהפחד המסורתיים אשר שררו בינם לבין השושלת ההאשמית. תחום המאבק השתרע וניטש בליבו של הסהר-הפורה, הינו על סוריה. לפיכך יש לייחס חשיבות מרובה ליחסים של שליטי סוריה השונים לעיראק ולירדן מחד גיסא, ולמצרים מאידך גיסא.

לקראת סופה של מלחמת העולם השנייה צצה ועלתה מחדש סיסמת האחדות הערבית, במקביל להלך הרוחות ששרר בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. אולם בשנים 4-1943 ולהלן הייתה גם בריטניה מעוניינת בנקיטת צעדים לקראת אחדות ערבית, כחלק מתכניתה לדחוק את רגלי צרפת מהמזרח התיכון ולפרוש את חסותה על מדינות ערב השונות. הבריטים ביקשו גם למתן ולווסת את ההתנגשות הצפויה בינם לבין הלאומיות הערבית המתעוררת על ידי הקמת גוף ערבי כללי רב-יוקרה, אשר יספק את מאוויי האיחוד מזה ויפתור את הסדרי ההגנה לעתיד לבוא מזה. לבריטים, ויותר מאוחר לאמריקאים, היה

ברור, שבעיית הבריתות הצבאיות עם כל אחת ממדינות ערב בנפרד תיתקל בקשיים חמורים. מכל מקום פרסום "הספר-הכחול" של נורי אס-סעיד, שהתיימר להוות טיוטה מכינה לאיחוד ערבי כולל, התקבל בעין יפה בבריטניה. אולם משהוור לבריטים, כי ל"ספר הכחול" ולתכניות ההאשמיות האחרות אין סיכוי להתקבל על דעת מדינות ערב המתנגדות להאשמים, סמכו הם את ידיהם על הקמת "הליגה הערבית". רעיון "הליגה" הווה, למעשה, את תשובתו של נחאס פחה המצרי על האתגר המדיני שהוצג בפניו על ידי נורי אס-סעיד. ביסודה של "הליגה הערבית" הייתה טמונה, אפוא, הערכת המצב המצרית בדבר קיום הסטאטוס קוו המדיני הבין-ערבי על ידי התקשרות קונפדרטיבית רופפת ובלתי-מחייבת. הערכה זו נגדה את שאיפותיהם של ההאשמים, שהעדיפו ברית הדוקה יותר, עם מספר משתתפים קטן יותר, כלומר בלי מצרים וסעודיה. בלית ברירה, קיבלו, כאמור הבריטים את ההשתקפות המצרית. באוקטובר 1944 התנהלו שיחות גישוש לקראת ההכנות ליסוד "הליגה הערבית".

במרץ 1945 הוקמה רשמית וחגיגית "הליגה הערבית" על ידי 7 מדינות ערב שהיו עצמאיות, או שעמדו על סף עצמאותן. מרכזה של "הליגה" נקבע בקהיר ומזכירה הכלליים היו מצריים (עד 1952 – עבד אר-רחמאן עזאם; מ-1952 ואילך – עבד אל-ח'אלק חסונה). הקמתה של "הליגה הערבית" לפי המתכונת המצרית, קביעת מיקומה במצרים וניהולה בידי מצרים – הו, ללא ספק, הישג של יוקרה לאומית. "הליגה הערבית" שימשה להלן כמכשיר מדיני בידי משרד החוץ המצרי, ובמתה נוצלה לקידום האינטרסים של מצרים, במידה וניתן היה להעריך מוסד זה כגוף בעל השפעה מדינית; שכן רפיונה המדיני של "הליגה" התבלט בראש ובראשונה בסעיף המרכזי של חוקתה: כל החלטה חייבה רק את המדינות החברות שהצביעו עברה. במילים אחרות – החלטות "הליגה הערבית" לא חייבו כלל ועיקר אלא התקבלו בבחינת המלצות, או הנחיות לקו המדיני של מצרים. חשיבותה של "הליגה הערבית", מנקודת מבט מצרית, התבלטה בעיקר בזירה הבינלאומית-כקבוצת לחץ באו"ם וביחסים הבינלאומיים. למעשה, נועד ל"ליגה" תפקיד לתיאום הופעתן של מדינות ערב בזירה העולמית. דא עקא, אם נוציא את אחדות הדעות ששררה ב"ליגה הערבית" בעניין ישראל, עד שנת 1965 לפחות,¹⁰ הרי שגם בתחום יחסי החוץ לא הושגה אחדות של ממש אלא במקרים ספורים. קו מפריד וברור חצה בין מדינות ערב בתחום האוריינטציה הבין-גושית. הופעתה המגובשת של "הליגה" הצטמצמה, למעשה, בתחומי המאבקים הערביים המיוחדים להשגת העצמאות, כגון בתמיכה בחזית האנטי-צרפתית של סוריה ולבנון המשתחררות ובמאבק ארצות המערב להשגת עצמאותן.

חתירה של מצרים לנצל את "הליגה הערבית" כמכשיר להשתלטות צבאית על צבאות ערב ומדינותיהם התבטאה בחתימת האמנה לביטחון קיבוצי ולשיתוף פעולה כלכלי על ידי חברות "הליגה" (סודן, לוב ותוניסיה לא הצטרפו לאמנה זו). אולם גם אמנה זו לא עמדה במבחן המציאות. הסעיף המרכזי של האמנה קבע, כי החלטה שתתקבל ברוב של שני-שלישים תחייב את החברות החתומות. מסעיף חיוני זה הסתייגו כמה מהמדינות שהצטרפו לאמנה. האפקט העיקרי של אמנה זו התבטא בתרומה העיונית שהיא העניקה לחיזוק "הליגה הערבית". היעדר יחסי אמון הדדיים, אי-אחידות בסוגי הנשק ובמקורות אספקתו וכניסתה של עיראק ל"ברית-בגדאד" – חיסלו כליל את ערכה המעשי של האמנה לביטחון קיבוצי. הראייה החותרת ביותר לכך הודגמה בניסיונותיה המאוחרים יותר של מצרים להשתלט על מדינות ערב באמצעות ארגון מפקדות משותפות ופיקודים צבאיים בראשותה. יחסיהן של מצרים וסעודיה, בתקופה הנסקרת, השתפרו והלכו: בינואר 1945 ביקר פארוק בחג'אז ונפגש עם אבן-סעוד. שנה אחת לאחר מכן פרע אבן-סעוד את החוב והתארח במצרים. הביקורים ההדדיים הולידו הכרזה משותפת של שני המלכים על משימותיה

¹⁰ החל ממרץ 1965 נפגמה האחדות הערבית גם בנושא זה לאחר הצהרותיו של חביב בורגיבה, נשיא תוניסיה.

האחידות של "הליגה הערבית". המכנה המשותף בין שני המלכים היה, למעשה, שלילי מעיקרו, שכן שניהם שאפו לרסן את מגמות ההתפשטות של ההאשמים. לפיכך, לא הפכו יחסי קירבה אלה לברית של ממש, אם כי שיתוף פעולה מוגבל התקיים בתחום הצבאי ובזירת "הליגה הערבית". הדחתו של פארוק ציננה במקצת את היחסים בין שתי המדינות, מכיוון ששליט סעודיה לא ראה בעין יפה את חיסול המשטר המלוכני במצרים. אולם האינטרס המשותף והרצון לבלום את התעצמותה של עיראק הטביעו את חותמם על המשך היחסים. עלייתו לרגל של נגיב למכה, באוגוסט 1953, סייעה לשיפור היחסים. בעיצומו של המאבק האישי בין נגיב לנאצר (מרץ 1954) החזיר המלך סעוד ביקור גומלין למצרים, נקלע בקלחת הסוערת, ואף ניסה לתווך בין שני היריבים. לאחר התבססותו של נאצר בשלטון נחתם רשמית חוזה הגנה מצרי-סעודי (באוקטובר 1955).

כפי שצוין לעיל, עמדה במרכז עניינה של מצרים בסוריה השאיפה לבלום את ההשפעה ההאשמית. בשלב מאוחר יותר חתרה מצרים להבטחת מנהיגותה על סוריה, הן בתחום היחסים הבין-ערביים והן בתחום היחסים הבינלאומיים. המאמץ המדיני המצרי בסוריה הווה, למעשה, פונקציה של מידת טרדותיה של מצרים בענייניה הפנימיים או במאבקה נגד הבריטים. התפנותה של מצרים מעיסוקיה הפנימיים התלוותה, בדרך כלל, בלחץ תעמולתי ומדיני מוגבר על סוריה. עם זאת לא הפכה סוריה לגרורה מצרית. עד להפיכה הצבאית הראשונה בסוריה (הפיכת חוסני זעים, מרץ 1949) היו יחסי שתי המדינות תקינים למדי, אם כי- ללא שיתוף פעולה מוגבר בתחומים המעשיים. כששינה זעים את טעמו ונקט במדיניות עוינת כלפי ההאשמים, הודקו יחסי שתי המדינות. יורשו של זעים, קולונל חנאווי, התרחק ממצרים והעדיף את עיראק. בימי הרודן הסורי השלישי, קולונל שישכלי, הצטיינו יחסי מצרים וסוריה באי-יציבות. שישכלי העדיף לגבש מדיניות עצמאית וסירב להיגרר אחר מצרים; וזו האחרונה הסתייגה מבקשת הסיוע הצבאי שלו שבאה בימי התקרית עם ישראל בעמק החולה (אפריל 1951). בנובמבר 1951, כשנטל שישכלי את מלוא סמכויות השלטון בסוריה, הצטננו במידה ניכרת יחסי מצרי-סוריה. מגמותיו החברתיות ורודנותו הצבאית של שישכלי הולידו חששות מסוימים במצרים המלוכנית. אולם המצב השתנה עם עלייתו לשלטון של נגיב, אם כי יחסי קירבה של ממש לא התפתחו בין שני השליטים הצבאיים למרות הדמיון במשטריהם. מסתבר, שנגיב, שהציג את משטרו כשלטון מתקדם ומתון, לא היה מעוניין בהשוואת משטרו לזה של שישכלי. יתר על כן, התקרבות יתרה של נגיב לסוריה הייתה עלולה לעלות לו במחיר קשריו עם מדינות ערב האחרות.

עלייתו של עבד אן-נאצר לפסגת השלטון במצרים הביאה לגל רדיפות וטרור נגד "האחים המוסלמים". סוריה הפכה למרכז פעילות "האחים המוסלמים" נגד משטר ההפיכה המצרי, ומפקדת הארגון הועתקה מקהיר לדמשק. עובדה זו גרמה למתיחות רבה ביחסי מצרים וסוריה מספטמבר 1954 ואילך. יריבתה העיקרית של מצרים הייתה, ללא ספק, עיראק. ליריבות זו רקע גיאופוליטי עתיק יומין. מכל מקום, בתקופת מלוכתו של פארוק הוותה ההתנגדות להאשמים נדבך יסודי במדיניות הערבית של מצרים, שכן ההתנגדות להאשמים נבעה מרצונה של מצרים לשמור על ההגמוניה שלה בעולם הערבי; ומאחר ועיראק וירדן חסו בצילה של בריטניה, ומכיוון שהמאבק הלאומי המצרי כּוון נגד בריטניה – התלכדו שני ארגומנטים מדיניים בסיסיים אלה להכתבת מדיניותה של מצרים. עם זאת אסור להכליל ולקבוע מסמרות באפיון יחסי מצרים ועיראק, שכן ניכרו תמורות ותנועות שחלו, בעיקר, עקב מדיניותן השונה של הממשלות העיראקיות למיניהן. הממשלות העיראקיות בראשות נורי אס-סעיד, או נאמניו המובהקים, החריפו את יחסיהן עם מצרים עקב שאיפתן להשיג מוצא לים התיכון על ידי סיפוח סוריה וירדן. בתקופת שלטוןן של ממשלות אלה קיבל המאבק המצרי-עיראקי צביון כפול, הן כהתנגשות בתחומי השפעה טריטוריאליים (בסוריה) והן כיריבות על ההגמוניה ב"ליגה הערבית". אולם ממשלות עיראקיות אחרות, מתונות יותר, העדיפו להכיר בדממה בעליונותה ובבכורתה של מצרים בעולם הערבי, ולנסות להידבר עמה. הכוונה לממשלת פציצ'ה (בשנת 1948), שניהלה מו"מ

לחתימת ברית צבאית-כלכלית עם מצרים. מדינאי עיראקי זה חתם בינואר 1950 על הסכם חומש עם מצרים לשמירת הסטאטוס קוו בעולם הערבי, ובמיוחד בסוריה. נטיות פיוס דומות כלפי מצרים הופגנו גם על ידי המדינאי העיראקי תופיק אס-סוויידי. היריבות בין מצרים לעיראק גררה את שתי המדינות לנקיטת תעמולה פאן-ערבית קיצונית ביותר. לאחר הדחתו של פארוק הזדרזו שליטי עיראק להכיר במשטרו של נגיב, אולם הפרה זו לא מנעה התנצחויות מילוליות חריפות ביותר בין נציגי מצרים ועיראק במסגרת "הליגה הערבית" (בספטמבר 1952) ובמסגרות אחרות. בתקופת שלטונו הקצר של נגיב לא חלה תמורה יסודית ביחסים שבין מצרים לעיראק, שכן המאבק הפנימי בין קציני כת ההפיכה לא הותיר להם שהות לחדש את המתקפה התעמולתית נגד עיראק. לעומת זאת, לא ניצלה עיראק כדבעי את ריתוקו של השלטון במצרים לענייניו הפנימיים לשם ביצוע תכניות ההתפשטות שלה. לאחר ניצחונו של נאצר במאבק על השלטון, נשלח איש מועצת ההפיכה, צלאח סאלם, לסיור ממושך בסעודיה, לבנון, עיראק וירדן. ביקורו בעיראק (במחצית אוגוסט 1954) נועד, כנראה, לנסות ולהגיע לכלל הידברות עם נורי אס-סעיד ולמנוע את הצטרפותה של עיראק לברית עם תורכיה ופקיסטן. תוצאות הדיונים, שסוכמו ב"פרוטוקול סְרְסֶנְב", נדחו על ידי נאצר, ובישרו את חידוש המאבק בין מצרים לעיראק במימדים כה קיצוניים, שלא נודעו כמותם עד אז.

יחסייה של מצרים עם ירדן היו מלווים במשברים חריפים יותר מאשר עם עיראק, שכן ירדן נחשבה לחלשה יותר מאחותה ההאשמית. גורמים כלליים השפיעו על התחדדות היחסים בין השתיים: הקירבה הגיאוגרפית בין שתי המדינות, יומרותו המדינית של עבדאללה, הן בתחום תכניות האיחוד למיניהן והן בקביעת עובדות מוגמרות בארץ-ישראל, וכן ההשפעה הרבה שנודעה לבריטים על ירדן בימי עבדאללה. יש לציין, כי בין עבדאללה לפארוק שררו יחסי איבה וזלזול הדדיים. יחס זה התגלה גם בתקופת המלחמה בארץ-ישראל, בהיעדר שיתוף הפעולה בין שתי המפקדות הצבאיות, למרות שהוסכם, שעבדאללה ימונה למפקד העליון של הצבאות הפולשים לא"י. היחסים העכורים בין שני המלכים לא תוקנו גם לאחר ביקור הידידות שערך עבדאללה אצל פארוק (יוני 1948). אדרבא, הכנסתו של הצבא המצרי למערכה נגד ישראל הייתה מכוונת, לפחות בחלקה, למנוע את כיבוש ארץ-ישראל על ידי "הלגיון הערבי". ואכן, הוויכוח שפרץ כבר בספטמבר 1948 על עתיד השלטון בשטחי הכיבוש הירדניים – הוריד לנקודת שפל את יחסי מצרים וירדן. באפריל 1950 הפך הסיפוח לעובדה מוגמרת, המצרים החריפו ביותר את המערכה המדינית נגד עבדאללה והצליחו לבודדו בקרב ארצות ערב. ראוי לזכור, כי אפילו עיראק הסתייגה מסיפוח הגדה המערבית. בחשבון כולל, יש ליחס את רצח עבדאללה לקשיים הרבים שצצו עקב הסיפוח הפורמאלי והמעשי של מחוזותיה הערביים של ארץ-ישראל. לאחר מותו של עבדאללה לבשו היחסים אופי אחיד: ירדן השתדלה ככל האפשר שלא להתגרות במצרים, ואילו מצרים ניהלה חתירה מתמדת בירדן,¹¹ בקול ענות גבורה, או, לעתים, בקול דממה דקה. מכל מקום, היוזמה להחרפת המתח או להרפייית עברה כליל לידי מצרים. בימי טלאל שופרו במידה רבה היחסים עם מצרים עקב איבתו של זה האחרון לבריטים. היחסים המצריים-ירדניים בימי חוסיין הצטיינו בתנודות קיצוניות. על כל פנים, מאוגוסט 1953 התגברה המגמה הפאן-ערבית בממלכה, והתעלות הצבאית במצרית גברה והלכה, בה במידה שתקריות הגבול בין ירדן לישראל החמירו. הפילוג במחנה הערבי עקב חתימת "ברית-בגדאד" הגביר את החתירה המצרית בירדן, שהפכה לסימן היכר מדיני כללי עד לשנת 1964.

המעבר מלאומיות מצרית לאימפריאליזם מצרי בסיסמת האחדות הערבית (1954–1955)
 בפרוס שנת 1955, לאחר שגימאל עבד אנ-נאצר חיסל את יריביו מבית וייצב את שלטונו עם חתימת הסכם הפינוי עם בריטניה, התפנה השליט המצרי להסתערות חדשה בתחום יחסי

¹¹ אשר לפרטים מדויקים – עיין בפרק על ירדן, בסעיף – נושאי החתירה המצרית בירדן.

החוץ ובמישור הבין-ערבי. לאור הצלחת ההפיכה המצרית התמידה מצרים במדיניותה הנויטראליסטית בעניינים בינלאומיים. מדיניות זו הסתמנה, כזכור, עוד בשנת 1951 בתקופת ממשלת ה"ופד". יתר על כן, גם בתחום היחסים הבין-ערביים חלה תפנית חדה במחשבה המדינית המצרית. המאבק על הגשמת רעיון האחדות הערבית נכנס לשלבו ההיסטורי השלישי והמכריע. השלב הראשון הסתיים בשנות ה-20 המוקדמות, עם כישלונם של ההאשמים להקים ממלכה ערבית מאוחדת, להוציא את מצרים; במקום ממלכה או פדראציה של מדינות צצו מדינות ערביות נפרדות, שהתקדמו כל אחד בנפרד, לעבר עצמאותן המלאה. כל המדינות החדשות התלבטו רבות בחבלי משטריהן ובעיצוב דמות חברותיהן. כולן נכשלו בהקמת משטרים דמוקרטיים-פרלמנטאריים במתכונת מערבית. הכישלון במלחת ארץ-ישראל, דרבן את הנטייה להתבססות משטרים רודניים בסוריה, במצרים וגם בעיראק. השלב השלישי, שהחל בשנות ה-40 וה-50 של המאה הנוכחית, התאפיין בחתירה מחדשת להגשמת האחדות הערבית הנכספת. שלב התפתחות זה טרם הסתיים, והוא מאפיין, למעשה, את תהפוכות היחסים בזירה הבין-ערבית. בשנות ה-40 התחדשו מגמות האיחוד הערבי מצד גורמים שונים במרחב, אשר ראו באיחוד מכשיר רב-השפעה ליצירת הגמוניה ולטיפוח אינטרסים אישיים ולאומיים. תכניות האיחוד לבשו צורה ופשטו צורה, למן תכניות "סוריה רבתי" של המלך עבדאללה משנת 1940 ואילך, דרך "הספר הכחול" של נורי אס-סעיד (1943), הקמת "הליגה הערבית" (1945), ועד לתכניות האיחוד של נאזם אל-קודסי הסורי (1951) ופאדל אל-גימאלי העיראקי (1954). התכניות ההאשמיות קיבלו, כזכור, עידוד עקיף או ישיר מצד בריטניה. אולם אך אירוניה של הגורל היא, שבריטניה וצרפת, אשר הקימו מסגרות של מדינות ערביות-בדרך והניחו את היסוד לעצמאות המדינית של מדינות ערב, הפכו לנושאי רוגזם וכעסם של הערבים; שכן ספק רב אם הערבים היו מגיעים למעמד של ריבונות במסגרות לאומיות לולא עבודת ההכנה של מעצמות המערב. טענותיהם של הערבים כלפי בריטניה וצרפת יצאו מנקודת מבט היסטורית הפוכה. הם טענו, כי המערב כפה עליהם את הפיצול המדיני בין השנים 1918–1920, ומנע בכך את הגשמת החזון הלאומי הערבי הכולל – רעיון אחדות כלל הערבים. יתר על כן, הערבים טוענים, ובצדק כי מעצמות המערב לא העניקו להם את מלוא העצמאות והחירות. לפיכך, כשנכנסה התנועה הלאומית הערבית לשלב התפתחותה השלישי, הפעיל והמכריע, הופנו סיסמאותיה נגד מעצמות המערב, אשר הפכו בעל-כורחן ליריב בפועל של הערבים. סיסמאות המאבק הלאומי הערבי היו: א) השלמת השחרור והעצמאות; ב) אחדות כלל-ערבית ללא תלות בגורמי חוץ. לבריטים ולצרפתים, ולהלן לאמריקאים – כשותפים סבילים – היו שתי מטרות עיקריות כלפי התנועה הלאומית הערבית במזרח-התיכון. בשתייהן נכשלו מעצמות המערב לחלוטין עקב ההנחה המוטעית, כי ניתן לקדם את מדינות ערב ברוח הדרגתי ומבוקר לקראת עצמאות מלאה, תוך שמירה על האינטרסים האימפריאליים של המערב. אילו התאמתה הנחה זו, כי אז ניתן היה לקוות, שמדינות ערב העצמאיות תפעלנה בהתאם לאינטרסים של המערב ובתאום עמו. למעשה, ניסו הבריטים, בעיקר, להקיש גזירה שווה מהצלחתה החלקית של טקטיקה זו בהודו, פקיסטן, בורמה וציילון על ארצות ערב. במזרח הרחוק הצליחה בריטניה, לאחר קשיים ולבטים רבים, לקדם את מושבותיה לשעבר לקראת עצמאות מלאה, תוך שמירה על האינטרסים הבריטיים המינימליים. ואכן בפקיסטן ובמלזיה הצליחה הטקטיקה הבריטית יותר מאשר בהודו, אם כי גם זו האחרונה נשארה במסגרת חבר-העמים הבריטי, והמשיכה לקיים שיתוף פעולה כלכלי ותרבותי עם המטרופולין.

כאמור, הסתבר כי לגבי מדינות ערב הייתה זו הנחה מוטעית מלכתחילה. ההשתלשלות ההיסטורית הוכיחה, שאין לגשר בשום פנים ואופן בין עצמאות מדינות ערב לשיעור האינטרסים של בריטניה. ירדן יוצאת מהכללה זו, אולם אין חריגות זו באה אלא ללמד על הכלל מחד גיסא, כשם שאין לציין את פעילותה של תנועה לאומית ממשית כלשהי בממלכה הירדנית בהשוואה למצרים, לסוריה או אפילו לעיראק, מאידך גיסא.

עצמאותן המלאה של מדינות ערב הושגה, אפוא, תוך ניהול מאבק, בתדירויות שונות ובחריפות שונה, עם מעצמות המערב, אשר ניסו בכל תוקף להגן על האינטרסים שלהן באמצעות חוזי-העדפה. הבריטים הקדימו מבחינה זו את הצרפתים והצליחו להחתים את מצרים, עיראק וירדן על חוזי העדפה, לאחר קידום הדרגתי של מעמד המדינות הללו לקראת העצמאות. קידומה המודרג של עיראק עד לעצמאותה החל בשנת 1924, דרך החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930 (אשר לא עמד במבחן בתקופת רשיד עאלי), ועד להסכם הבריטי-עיראקי מאפריל 1955, אשר בא בעקבות כניסתה של עיראק ל"ברית בגדאד". רק עם פרישתו של קאסם מ"ברית-בגדאד" הגיעה, למעשה, עיראק לכלל עצמאות מדינית מלאה. הוא הדין במצרים: בשנת 1922 הוענקה למצרים עצמאות חלקית בצורת הכרזה בריטית חד-צדדית. בשנת 1936 נחתם החוזה האנגלו-מצרי, אשר הרחיב את שיעור הריבונות המצרית, להוציא את עניין הבסיסים הצבאיים בסואץ והקוון-דומיניון בסודן. בשנת 1954 חתם, כזכור, נאצר על הסכם עם בריטניה לפינוי סופי של אזור התעלה, אם כי הפינוי הוגבל, למעשה, בסעיפים שאפשרו את החזרת היחידות הבריטיות לסואץ במצבים מסוימים. רק בפרוס שנת 1957 ביטל נאצר באורח חד-צדדי את הסעיפים המגבילים, כתום מלחמת סיני-סואץ, ואילו הבריטים לא טרחו לעמוד על קיומם. מסתבר, אפוא, שהעצמאות המדינית המלאה מבחינה משפטית הושגה במצרים רק בשנת 1957.

סוריה ולבנון, שקיבלו את עצמאותן רק בשנת 1946, לאחר שלוש שנות מאבק רצוף, ללא קידום הדרגתי בצורת חוזים, עשו את דרכן לעצמאות מלאה בקפיצה נחשונת, ללא חוזי העדפה עם צרפתי. יש בכך משום פרדוקס היסטורי מסוים, אולם אין להתעלם מהלחץ הבריטי הכבד שהופעל על צרפת מחד גיסא, ועל עמדתה המדינית והצבאית החלשה של צרפת בשלהי מלחמת העולם השנייה, מאידך גיסא.

מבחינת השתלשלות המאבק הלאומי במצרים ראוי לציין, כי עד שנת 1954 נשא המאבק המצרי אופי לאומי מובהק, ולא היו בו אותם סממנים-תעמולתיים כלל-ערביים. למעשה, צביונו הלאומי – מצרי של מאבק זה השתקף בכל שלבי התפתחותו ההיסטוריים, מאז המרד הלאומי של עראבי-פחה ב-1882 (אשר מידת אופיו הלאומי נתונה עדיין במחלוקת), דרך הופעותיהם של לוטפי סייד ומוצטפא כאמל בראשית המאה הנוכחית, ועד להקמתו של ה"ופד" ולפעילותו מאז מלחמת העולם הראשונה ואילך. יש להדגיש חזור והדגש, כי תנועות אלה היו לאומיות-מצריות ולא כלל-ערביות. סעד זע'לול, מייסדו ומנהיגו של ה"ופד", לא זיהה את תנועתו עם התנועה הלאומית הערבית, ואף לא שיתף פעולה עם שלטונו קצר-הימים של פייסל בדמשק בשנת 1920. מאבקו הלאומי של ה"ופד" בשנות ה-30 וה-40 הוגבל לתחומים המדיניים של מצרים. אפילו הקמתה של "הליגה הערבית", ביוזמת מוצטפא אנ-נחאס, לא הייתה אקט של התלכדות כלל-ערבית במאבק נגד בריטניה, אלא בבחינת תשובה מצרית מתחמקת ורופפת לאתגר העיראקי, שנורק על ידי נורי אס-סעיד, אשר התכוון להשתלט על מדינות "הסהר-הפוררה". יתר על כן, בריטניה, שהייתה השושבין העיקרי לרעיון "הליגה הערבית", לא ראתה במוסד זה מכשיר למאבק כלל-ערבי נגד עמדותיה במרחב. אדרבא, היא ניסתה, כזכור, לכוון את מדיניותן של מדינות ערב באמצעות מוסד זה. שוב יש להטעים את הגישה המצרית ל"ליגה הערבית" במחצית השנייה של שנות ה-40, שראתה במוסד זה איחוד קונפדראטיבי – רופף ובלתי מחייב, שנועד לבלום את תאוות ההתפשטות העיראקית. במילים אחרות, מצרים יזמה את הקמה "הליגה הערבית" לא כמכשיר למאבק כלל-ערבי בהדרכתה אלא כבלם וכמעצור לאיחוד הפדרטיבי חלקי בהנהגת עיראק, שנועד להותיר את מצרים מחוץ למעגל ההשפעה ב"סהר-הפוררה".

תיחומו המוגדר והמוגבל של המאבק הלאומי-המצרי עובר כחוט השני גם במעלליהם של אנשי הכת הצבאית השלטת במצרים עד שנת 1954. מבחינה זו, יש לייחס משמעות מדינית רבה לשני הפרקים הראשונים של קונטרסו של נאצר – "הפילוסופיה של המהפכה". שני הפרקים הראשונים, בניגוד לפרק השלישי שנכתב יותר מאוחר, מציגים את המאבק המצרי כעניין פנימי גרידא בעל מטרות מוגבלות (סילוק בית המלוכה והמפלגות הוותיקות

וחיסול השחיתות). בשני פרקים אלה מופיע ג'מאל עבד אנ-נאצר כפטריוט מצרי ולא כלוחם כלל-ערבי. המילה "ערבי" כמעט ואינה מופיעה בחלק זה של הקונטרס. מטרתה של מהפיכת 1952 הינה להקים "מצרים משוחררת וחזקה". המונח "אימפריאליזם", ביישומו למערב מקומו נפקד בשני הפרקים הראשונים. אדרבא, בתיאור ההיסטוריה של מצרים מטעים נאצר את אחריותם של המונגולים, הממלוכים והעות'מאניים להחלשת מצרים, לדיכוי תושביה ולניווט. פלישתו של נפוליון מתוארת כמאורע חיובי, שתוצאותיה התרבותיות והטכנולוגיות חייבות לשמש כמופת לעם המצרי ולקווי התפתחותו. ראוי לציין בהקשר זה, שיחסו של נאצר למלחמת ארץ-ישראל בחלק הראשון של קונטרסו הינו יחס שולי, תוך הבלטת המגמה לביטול חשיבותה של מערכת א"י כגורם למהפכת הקצינים. תיאוריו את המגעים המדיניים עם הקצינים היהודיים ב"כיס פלוגיה" אינם אפופי-משטמה. יתר על כן, מבין השיטין ניתן להבחין ביחס של כבוד ליהודים, אשר נאבקו נגד הבריטים והצליחו במשימתם. מכאן משתמעת גם המסקנה הבלתי-כתובה, כי הקמתה של ישראל אינה מהווה גורם אימפריאליסטי, אלא היפוכו של דבר.

הפרק השלישי של "הפילוסופיה של המהפכה" נכתב לאחר כשלושה חודשים מאז תום שני הפרקים הראשונים. פרק אחרון זה מגלה לראשונה את ייעודה של מצרים במרחב. הוא פורסם, אמנם, בינואר 1954, שעה שנגיב שלט עדיין במצרים. אולם, מסתבר, ששליטתו הייתה עראית ורופפת. ניתן לראות, אפוא, את האפילוג של "הפילוסופיה של המהפכה" בשני מישורים שונים: א) פרק זה מהווה את האידאולוגיה המיוחדת והאישית של ג'מאל עבד אנ-נאצר, להבדיל מזו של נגיב. עצם פרסומו מהווה רמז לחילוקי הדעות בין האישים ולהתמודדות הצפויה ביניהם. יתרה מזאת, אולי ניתן לזהות את תוכנם של שני הפרקים הראשונים כהשקפות שהיו מקובלות על כל אנשי כת ההפיכה בשלביה הראשונים; ב) תוכנם של שני הפרקים הראשונים משקף, בדיעבד, את שלב המאבק של ההפיכה להתבססותה הפנימית. בשלב זה היו מטרותיה, באורח טבעי, מוגבלות לענייניה הפנימיים של מצרים. בתחום יחסי החוץ – הצטמצם המאבק המצרי בחתירה לקראת השלמת השחרור והעצמאות ותו לא. הצטמצמות זו מובנת לאור הקשיים הפנימיים, שאיימו על עצם קיומו של המשטר החדש. רק לאחר שנאצר היה בטוח בהכרעה לטובתו, רק לאחר שהסתבר לו, כי המשטר החדש הינו מבוסס דיו כדי לבלום כל הפיכה נגדית, צצה ועלתה תורת "שלושת המעגלים" כביטוי אופייני לאימפריאליזם מצרי חדש וקיצוני, שנועד ליתן לאחדות הערבית גושפנקא מצרית מובהקת.

מחלוקת הביוגרפיה הנאצרית משתמעת, אפוא, חשיבות מדינית-היסטורית כפי שהוכיחה השתלשלות המאורעות בשנים 5-1954: חיסולם המדיני של אנשי המשטר הישן ובית-המלוכה, ניסיון שבירת הפיאודלים באמצעות הרפורמה האגרארית, פיזור המפלגות, תוך הכשרת הקרקע לחיסול "האחים המוסלמים" וחיסולם, וכן הדחתו הסופית של נגיב – סללו את הדרך לפיתוחה, הלכה למעשה, של דוקטרינת "שלושת המעגלים" של נאצר, אשר הגיעה לגמר שלבה הראשון עם פירוק קע"ם ב-1961.

תורת "שלושת המעגלים" של נאצר

ניתן לנתח את תורת "שלושת המעגלים" משתי נקודות תצפית: הראשונה, כהתחמקות ופניית עורף לצרכיה האמיתיים הפנימיים של מצרים, תוך העתקת מרכז הכובד הלאומי להאדרת שליחותה של מצרים במרחב. גישה זו רואה באימפריאליזם המצרי החדש ובשלושת אמצעי-המטרה שלו כאפולוגטיקה הכרחית הנובעת מהקשיים הכלכליים, הדמוגרפיים והחברתיים של מצרים, אשר אינם ניתנים לפתרון רדיקאלי וחד-משמעי. במילים אחרות: קשייה הפנימיים האמיתיים של מצרים דחפו את מנהיגה לחפש הישגי ראויה וניצחונות מדומים בזירה הבינלאומית כדי לבסס את יוקרתו, לדחוק את הקץ ולטשטש את בעיותיה האקטואליות של מצרים.

האפשרות השנייה – הינה לראות את האימפריאליזם המצרי כמטרה, לכשעצמה, ללא קשר מהותי או עקיף עם צרכיה הפנימיים של המדינה. הנטייה הרווחת היא להעדיף את הגישה הראשונה שהיא אופיינית לרוב למשטרים רודניים, הזקוקים לניצחונות-ראווה כאוויר לנשימה. אולם אין להתעלם מהתפיסה השנייה כמוטיבציה למעשיו ולמחדליו של נאצר. הצלחת המאבק הלאומי-המצרי עשויה להתפרש כאתגר וכפיתיון להעתקת מימדי המאבק לזירה הבין-ערבית, שכן סיסמת האחדות הערבית קסמה מאז ומעולם לכל לאומני-ערבי בעל שיעור קומה. עתה, משבשלו התנאים המדיניים הראשוניים עם שחרורה המלא של מצרים, צצה ועלתה מחדש תכנית האחדות הכלל-ערבית בהגמוניה מצרית. תופעה זו ידועה ומוכרת מתנועות שחרור אחרות, אשר אינן מסתפקות בהישגיהן הלאומיים המוגבלים לתחומים טריטוריאליים מסוימים, אלא ממשיכות לתסוס ולהתפרץ אל מעבר לגבולות מדיניים ותחומים אתניים מסוייגים, שהן מסתייעות בתנופה ההתחלתית שלהן, ופורטות על נימי אחדות דתית, גזעית, תרבותית וגיאופוליטית.

רעיון האחדות הערבית, שהוצנע מן-הסתם במעמקי התודעה של עבד אן-נאצר, פרץ כרוח תזזית החוצה, לאחר שהשלטון היה נכון בידי. מכיוון שרעיון זה לא היה בבחינת חידוש במחשבה המדינית הערבית, הרי שלא היה צורך להצדיקו או לעסוק במלאכת שכנוע וחינוך בקרב המוני הערבים בסהר-הפורה. יתר על כן, עמדתה הבכירה של מצרים בקרב מדינות ערב ויתרונותיה הכלכליים והדמוגרפיים הפכוה, כמעט באורח טבעי, לנושאת הדגל של רעיון האחדות הערבית בזמן החדש. תחושת הייעוד והמשיחיות של נאצר ועמיתיו מצאה לה, אפוא, את פורקנה המלא בנסיבות המדיניות החדשות. הצלחתו בתחום היחסים הפנימיים במצרים, עליית יוקרתו הכלל-ערבית עקב החיסול המהיר של פרשת סואץ הממאירה, הקנו לו עמדת זינוק נוחה להתערבות מהפכנית בענייני המרחבי-הערבי, תוך נפנוף בסיסמת האחדות.

ייחודה של תורת "שלושת המעגלים" מתבלט בשלוש תופעות: א) בראיית הזירה המזרח-תיכונית כנתון מדיני שעשוי להאדיר את שמה של מצרים ומנהיגה; ב) בחיפוש אחר גורמי כוח מרחביים, שניתן לנצלם לשם קידום מטרותיה המדיניות של מצרים; ג) בזניחת השיטה הדמוקרטית-פרלמנטרית כפתרון לעיצוב דמותה של מצרים, ובהעדפת המנהיגות הכריזמטית, האל-מוסדית, שמעשיה אינם צורכים הסכמה ואישור עממי. שלוש התופעות הללו מצטרפות ומתמזגות עם יומרותיו האישיות של נאצר כמנהיג, כמשחרר עמים וכמלכדם. ההשתחררות ממתכונת המשטר המערבי ומדפוסי השלטון שלו היוותה בעיה קלה ביותר; שכן, למצרים לא היה מעולם משטר פרלמנטרי אמיתי. המונרכיה הקונסטיטוציונית מבית מדרשו של פארוק לא הרחיקה לכת מעבר לתחומי הקריקטורה. אוזלת ידו של משטר רב-מפלגתי זה, שהתאפיין בהתגודדות אישית וסיעתית, הוכחה סופית מאז שנת 1948 ואילך. דווקא משום שהמשטר לא גילם מעולם דמותה של מדינה פרלמנטרית מתוקנת, הוחש קצב הידרדרותו והסתאבותו המוסרית. זאת ועוד, הפלאח המצרי לא היווה מעולם שותף כלשהו במערכות הממשל. השתנות מהותו של המשטר הייתה חסרת משמעות לדידו, במיוחד לאור ניוונו הממושך ותכונות צייתנותו וכניעותו המסורתיות. בהערכה אובייקטיבית ומפוכחת ניתן לומר, כי המשטרים הפרלמנטריים המערביים הוכיחו את תקינותם בתנאי כלכלה משופרת, איזון חברתי-מדיני ומוביליות חברתית. מדינות שניטלטלו בין קטבים כלכליים וחברתיים, או שנסחפו למאבק ממושך טורדני – לא הצליחו לסגל לעצמן לאורך ימים את דפוסי הדמוקרטיה הפרלמנטרית. היעדר-יציבות מדינית וחברתית גורר, בהכרח, השתלטות טוטליטרית במדינות מתקדמות, וקל וחומר – במדינות מתפתחות. מבחינה זו לא ניתן היה לצפות במצרים למשטר יותר דמוקרטי והמשטר הנוכחי. יתר על כן, אם השליטים מנסים לשלב קידמה סוציאלית ביומרותיהם המדיניות, כי אז אין תימא, ששליטתם הרודנית חייבת להתהדק ולהתגבש.

המעגל הערבי של נאצר הינו במהותו מעגל אנטי-מערבי. אם בפרולוג של "הפילוסופיה של המהפכה" לא הייתה התכחשות למורשה הנפוליאונית והמערבית של מצרים, ולא ניכרה

השאיפה לנתק את זיקת הגומלין עם התרבות המערבית, או לחסל את סדרי המינהל הדמוקרטיים – אלא רק לטהרם משחיתות, הרי שצביונו של המעגל הערבי מראה על זינוק נאצרי מהרקע המערבי-תרבותי לעבר הפן-ערביות המדינית הקיצונית. הערבים הפוכים, אפוא, לאומה אחת, ומצרים מהווה חלק מהמולדת הערבית, המשתרעת מהאוקיינוס האטלנטי ועד ל"מפרץ הערבי" (המפרץ הפרסי). המרחקים הגיאוגרפיים אינם מבטלים את הרגשת השותפות, המוצא האחד, הדת והלשון הזהות. מיקומה של מצרים בלב העולם הערבי, על אם-הדרך בין מזרח למערב ובין צפון לדרום, מקנה לה מעמד של בירה ביחס לכל עמי ערב ואף ביחס לכל עמי תבל. תחושת הייעוד המשיחית של נאצר עוברת על גדותיה ומגייסת לעצמה תימוכין גיאופוליטיים מפוקפקים בתוקף מרכזיות דמיונית. מכיוון שהמיקום הגיאופוליטי מתמזג, ללא תקנה, עם עוצמה סגולית מדומה (שהתקיימה בעבר, אך אינה קיימת בהווה) – מרקיע נאצר לשחקים על כנפי השליחות האוניברסאלית. הרומנטיזציה הלגיטימית של העבר הופכת למיסטיפיקציה ערטילאית של העתיד. אידיאלים כלל-אנושיים, כגון גאולה מבערות, בורות, אפלה ופירוד, נראים לנאצר כבשורה המצרית החדשה לכל כנפות תבל. למותר לציין, כי חזון השליחות והבשורה מתעלם לחלוטין מהמציאות בתוככי מצרים, ובכך אולי קסמו והשפעתו הממגנטים. המעבר למעגל-הערבי פותר במחי-יד את ליקוייה הפנימיים של החברה המצרית, שאינם מתייחסים עוד למורשת הדורות ולשרידי העבר, אלא לקיפוחה ההיסטורי של מצרים כמעצמה גדולה על ידי מעצמות המערב, החוצצות בין מצרים לבין ייעודה במרחב. המגמה הפן-ערבית המתחדשת של נאצר נתקלת, אפוא, בצורה חזיתית בכוחות האימפריאליסטיים העוינים, שהחניקו את גדולתה של מצרים בעבר. אולם אם בשלב המאבק הראשוני, הינו בהתמודדות בין מצרים לבין בריטניה, נדחקה זו האחרונה מעמדותיה במצרים, הרי שיש בכך בבחינת רמז ואות לבאות – למאבק המתנחשל בזירה הבין-ערבית כולה. קו מחשבה זה מוליך, בהכרח, לשלילת אופי מאבקם של יהודי ארץ-ישראל בשלטון הבריטי. מדינת ישראל תיראה עתה כ"פרי האימפריאליזם", כ"זנב-האימפריאליזם" וכ"ביב בינלאומי". יתר על כן, האחדות הגזעית, הדתית וההיסטורית של האומה הערבית נזקקת, לפי גרסתו של נאצר, לאחיזה מציאותית ולמופת חותך נוסף. בתחום זה מופיע גורם הנפט ככוח המקשר בין הערבים והמלכד את שטחיהם. בתחושתו האינסטינקטיבית מודה נאצר, כי כוח הליכוד הצפון בנפט עולה פי כמה על גורמי ליכוד תרבותיים-רוחניים.

"המעגל האפריקאי" של נאצר מעיד על נפילתו בפח היקוש של הגיאופוליטיקה הנאצית. גם כאן מפעמת אותו תחושת השליחות, אלא שהפעם נימתה אינה מעידה על תסביך נחיתות מדיני, שכן כלפי אפריקה הוא חש כביכול בנטל האחריות המוטל עליו. במסגרת זו נזקק נאצר לפרזות-הצבועות של האימפריאליזם הבריטי במיטבו, מהמאה ה-19, כשהוא מצהיר על הושטת סיוע ועזרה למדינות אפריקה המשתחררות ועל הפצת האור והציביליזציה במעמקי יער העד האפריקאי. ממרומי עליונותו כלפי אפריקה הנחשלת נוקט נאצר בסגנון פטריארכאלי – הנאפד בחמלה וברצון טוב. חזרה זו על דרכי הביטוי המוכרות מהמאה הקודמת והרקע הפסיכולוגי להם – מציגים את האימפריאליזם המצרי באפריקה במערומו, ומעמידים אותו על מפלס אחד עם האימפריאליזם האירופי בעבר. לפסגת תודעת השליחות והעוצמה הרוחנית המזדככת מגיע נאצר בתיאוריו את המעגל המוסלמי. האמונה באל, רגש האחוה והרקע הנבואי של מוחמד משווים לנאצר הילה נבואית חדשה בהציעו לעולם את בשורת השלום, הרחמים, האחוה והשוויון. אם בעבר הייתה התגלות שמיימית והאסלאם הדריך את האנושות כולה, הרי שהתגלות זו ניתנת להתחדשות. כריאליסט הכיר נאצר כהלכה את העוצמה המדינית הצפונה בכל דת. יישום העוצמה המוסלמית והרקתה למסגרת הפן-ערבית עשויים לשרת את צרכיו כמנהיג כלל-ערבי ולמקד את מצרים כמרכז לעוצמה מדינית מתחדשת. הדת, יותר מהגזע הערבי (שטיבו המדעי בלתי-ברור), מהווה גורם בינלאומי המפרק מסגרות ישנות ומתגבר על גבולות מדיניים. ניסיונו הקצר והלוהט של נאצר עם "האחים המוסלמים" לימדו, מן הסתם, להעריך את פוטנציאל הכוח שהיה צפון

בארגון פן-מוסלמי זה. לפיכך, היסוד הדתי-מוסלמי תופס במסגרת המעגל הזה תפקיד מוסרי כלל-אנושי, כשהאידיאה המדינית מוטעמת במיוחד, הן כמבשרת וכנושאת שליחות, והן כמנהיגה וכמלכדת בין עמים וארצות.

מה גרם לנאצר לזנק בתנופה מפטריוטיזם מצרי מוגבל לעבר השליחות המשיחית הערבית-מוסלמית, שהסתייעה, כביכול, גם בנימוקים גיאופוליטיים? מסתבר, שנאצר נגרר בתהליך האופייני לתנועות לאומיות לוחמות, הפורצות אל מעבר לגבולותיהן המדיניים והמתיימרות להפיץ חזון ישועה כלל-עולמי. הליברליזם ההומאני ותודעת השליחות של מאמצי האיטלקי התנווני לכלל פאשיזם אימפריאליסטי בתקופתו של מוסוליני. דא עקא, שנאצר לא נטה להשתהות יתירה. קוצר הרוח והרצון לקפיצת דרך לשם סתימת הפער הטכנולוגי והחברתי, שאפיין את מצרים עשרות בשנים, הביאו את נאצר להטעמת מהותה המשיחית של תנועתו. יש לראות בכך חיפוי אקטיבי לתסביך הנחיתות המדיני והכלכלי של מצרים, התפתחת כתוצאה ממגעים עם המערב מאז התקופה הנפוליאונית ואילך. בעת ובעונה אחת אין להתעלם מהשפעתן האישית של השליט המצרי, אשר טפח ממנה התגלה כבר בשנים 4-1952, בתקופת ההתמודדות על השלטון נגד נגיב. התמודדות זו קיבלה צביון של מאבק להמשך קיומה של כת הקצינים בשלטון. עם החרפת המאבק בין שני האישים הפך נגיב, שלא בטובתו, למעוז אנשי המשטר הישן והאינטליגנציה, אשר שאפו להחזיר את החיים הדמוקרטיים-פרלמנטריים על כנם. קיצה האפשרי של מועצת ההפיכה עשוי היה לשמוט מתחת רגליו של נאצר את הבסיס להגשמת "מדיניות-המעגלים", שהבשילה בו עוד בשלהי שנת 1953. החזרת הסדר הישן על כנו הייתה מחזירה את מצרים לתחום הלבטים והקשיים במעגל בעיותיה הפנימיות, והייתה מונעת משליטיה את אפשרות החדירה לזירה הבינלאומית כגורם עצמאי, בעל יכולת תמרון ומיקוח על רקע המלחמה הקרה הבין-גושית. והלוא "מדיניות המעגלים" של נאצר, שהוטבעה בחותם "הנויטראליזם החיובי", העניקה למצרים ניצחונות מרשימים בזירה הדיפלומטית הבינלאומית, הפכה כישלונות צבאיים להישגים מדיניים, והפכה את המדינה לגורם של עוצמה במושגים מדיניים, ללא כל יחס למשקלה הסגולי ולמשאביה הכלכליים האמיתיים של מצרים. אין להתעלם מהעובדה החשובה, כי לקציני כת-ההפיכה לא הייתה מלכתחילה תכנית שיקום כלכלית וחברתית, או אידיאולוגיה מגובשת. התבססותם בשלטון וחיסול מתנגדיהם מבית, העמידה אותם בפני שוקת שבורה מבחינת המשכיות הפעולה והצדקת שלטונם. אם בשנת 1952 החל נגיב בביצוע הרפורמה האגרארית כשהוא עולה על הדרך להתמודדות עם הבעיות הפנימיות, הרי שמשנת 1954 ואילך הועתק מרכז הכובד של נאצר לעבר הזירה הבינלאומית, מאחר ולא היו לו עדיין פתרונות ודרכי פעולה ברורים ביחס לבעיותיה הפנימיות הלוחצות של מצרים. כתוצאה מכך נתפס נאצר להיתקלות חזיתית באימפריאליזם-המערבי ובבת-חסותו, כביכול, ישראל, שיצאו חוצץ נגד והפריעו, לדעתו, לתהליך האיחוד הערבי. הכוונת המאבק המדיני כלפי המערב גררה את נאצר להערכה מדינית מחודשת של יחסי הכוחות העולמיים. מדיניות הנויטראליזם במאבק הבין-גושי לא הייתה מדיניות מקורית של נאצר במצרים. קדמו לו מנהיגי ה"ופד" בשנים 1950-1952. אולם נאצר היה המנהיג המצרי הראשון שהשכיל להפיק טובות-הנאה מספיחיה המדיניים של "המלחמה הקרה". ואכן, הנויטראליזם שלו לא הוגבל למסגרות פאסיביות, אלא הפך ל"נויטראליזם חיובי", הינו להפגנת מיומנות בכוח המיקוח שלו כלפי שני הגושים העולמיים המתמודדים. ככל שהחריפה והלכה "המלחמה הקרה" הבין-גושית כן גדל מרחב התמרון וכן התעמקה יוזמת המיקוח של נאצר. הרפיית המתח הבינלאומי הקטינה, בהכרח, את מימדי הסחטנות המדינית-כלכלית של נאצר. יתר על כן, גם מפגני הראווה בזירה הפנימית וההישגים הדיפלומטיים במישור הבינלאומי לא יכלו לפתור את בעיותיה הפנימיות הסבוכות של מצרים. הם הרחיקו, לכל היותר, את מועד ההתמודדות הפנימית והגבירו, בדיעבד, את הלחצים הפנימיים.

התגבשות הנויטראליזם המצרי, ועידת בנדונג ותוצאותיה

היחלשותה ההדרגתית של בריטניה נתנה את אותותיה גם במזרח-התיכון. בעוד שהבריטים נואשו כמעט מנקיטת יוזמות מדיניות חדשות, שיביאו לאיחוד קבוצת מדינות במרחב בחסותם ובטיפוחם, נכנסו האמריקאים בתנופה לזירה המקומית, כשמאחוריהם ניצבים משאבים כלכליים אין-סופיים, אשר נוסו בהצלחה באירופה, בתורכיה וביוון. המחיר לאתנן הכלכלי האמריקאי הוצג בצורת שטר פירעון מדיני, שנועד להכניס את מדינות האזור תחת כנפי תכניות הביטחון האמריקאיות הגלובאליות. בשלהי שנת 1954 ובפרוס השנה שלאחריה תמרנו האמריקאים בתכניות שונות במזרח-התיכון, ובסופו של דבר העלו את תכנית "הנדבק הצפוני" להגנת האזור, תכנית שמצאה את ביטוייה האומלל ב"ברית-בגדאד". אופיינית ביותר הייתה היגררותם של הבריטים לתכנית זו, שהעידה על דחיקת השפעתם באזור ועל עליית משקלן של ארה"ב. מכיוון שבריטניה נדחפה על ידי האמריקאים להתחבר למדינות "ברית-בגדאד", ואילו האמריקאים עצמם עמדו מנגד, ולא הצטרפו לברית זו – נראתה היוזמה הבריטית הכפויה בעין רעה במצרים. "ברית בגדאד" עשויה הייתה, מבחינתה של מצרים, לערער את שיווי המשקל הבין-ערבי במרחב ולהציג את "הליגה הערבית" וברית-הביטחון הקיבוצי שלה ככלי ריק. בקיצור, ברית זו הייתה עשויה לפגוע בהגמוניה המצרית במרחב הערבי. שיקול זה הווה, למעשה, גורם שולי בהערכתם האסטרטגית של האנגלו-האמריקאים, אשר ראו לנגד עיניהם את השלמת מערך בריתותיהם הביטחוניות העולמיות. מכיוון שעיתוי הלחץ המדיני המערבי על מצרים בא בשלהי המאבק האנגלו-מצרי, אין תימא, שהיוזמה המערבית לצירופה של מצרים למערך ההגנה המערבי היה צפוי לכישלון מראש. העתקת הלחץ המדיני של המערב לעבר עיראק, יריבתה המסורתית של מצרים במרחב הערבי, רק החמירה את ההתנגדות המצרית לתכניות האנגלו-אמריקאיות, וחיזקה את ידי נאצר ומרעיו בדבקותם בעקרון הנויטראליזם במבחנו המחודש. דא עקא, שמצרים לא הסתפקה עתה בנקיטת עמדה נויטראליסטית פסיבית, אלא עברה להתקפת נגד דיפלומטית-תעמולתית נגד רעיון ההתקשרות המדינית-צבאית עם אחד הגושים העולמיים היריבים. פיתוח התקפת הנגד המצרית העמיד את עיראק במצב של התגוננות בלתי-רצויה, והחדיר לראשונה בעולם הערבי את תודעת עצמאותה המדינית של מצרים, המתמודדת גלויות נגד המערב במטרת השמירה על עצמאותה וכושר התמרון הבינלאומי שלה. ב-21 בינואר 1955 יזמה מצרים ועידה של ראשי ממשלות ערב בקהיר. נורי אס-סעיד העיראקי נמנע מלהופיע אישית ושיגר משלחת בעלת סמכויות מוגבלות. הוועידה החטיאה את מטרתה העיקרית, כלומר את מניעת הצטרפותה של עיראק לברית עם תורכיה ופקיסטן. כן נכשל הניסיון המצרי ללכד את מדינות ערב על בסיס האיבה לישראל. אולם מבחינה תעמולתית נודע לוועידת קהיר ערך רב, כיוון שהיא ציינה את נטילת היוזמה המצרית ופיתוח המאבק נגד המערב ותכניותיו. עם תום הוועידה החלה התמודדות חריפה בין מצרים וסעודיה מצד אחד לבין עיראק מצד שני על ליבן של סוריה, לבנון וירדן. ב-24 בפברואר הוטל הפור ועיראק חתמה על הברית לשיתוף פעולה הדדי עם תורכיה. ב-4 באפריל 1955 הצטרפה בריטניה ל"ברית-בגדאד" בצורת "הסכם מיוחד" עם עיראק. ב-23 בספטמבר 1955 הצטרפה גם פקיסטן, ואילו איראן חתמה על הברית ב-30 באוקטובר 1955. מבחינתה של מצרים, נודעה משמעות עליונה להצטרפותה של עיראק ל"ברית-בגדאד" מהטעמים שפורטו לעיל. ב-6 במרץ 1955 התפרסמה הודעה משולשת בקהיר, באר-ריאד ובדמשק, שגינתה את "ברית בגדאד" ואסרה על הצטרפות המדינות החתומות לכל ברית דומה. כן הוסכם על הקמת ארגון הגנה משותף ועל פעילות כלכלית מתואמת, שתוליך לאיחוד כלכלי מלא בעתיד. בשלב זה היוותה ההודעה המשולשת הישג מצרי ניכר, שכן סוריה הצטרפה למתנגדות למדינות "ברית בגדאד". בכך נסללה הדרך לשיתוף פעולה מצרי-סורי, שהגיע לשיאו עם התמזגות שתי המדינות בקע"ם. בשלהי שנת 1955 התגבשה המדיניות המצרית והצביעה על הישגים נוספים: ב-20 באוקטובר נחתם הסכם מצרי-סורי להגנה משותפת, וב-27 באוקטובר נחתם הסכם הגנה דומה בין מצרים לסעודיה. בדצמבר 1955 פנו שליטי ירדן

עורף ל"ברית בגדאד" ונכשלו סופית מאמציהם המשולבים של בריטניה ועיראק לצרף את הממלכה בגלוי למחנה המערבי.

תפקיד חשוב בטיפוח המגמה הנויטראליסטית של נאצר בפרט ושל העולם הערבי בכלל – מילאה ועידת עמי אסיה ואפריקה, שנערכה בין 18–24 באפריל 1955 בבנדונג שבאי יאווה שבאינדונזיה. בכנס השתתפו ראשי 29 מדינות מאסיה ומאפריקה, מהן 15 מדינות שהשתחררו מעולו של השלטון הקולוניאלי רק בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה. היה בוועידה זו כדי להפגין את אחת התמורות הגדולות ביותר, שחלו בעולם מאז שנת 1945, הינו את תהליך התעוררותה של למעלה ממחצית האנושות (כ-1300 מיליון תושבים מתוך 2500 מיליון בשנת 1955), אשר ההיסטוריה החדשה קיפחה את חלקה במשך מאות שנים. רק לנציגים מועטים מאותם עמים הייתה השפעה כלשהי עד אז במועצותיהן של אומות אירופה וצפון-אמריקה. רוב המדינות המתכנסות קם על רסיסיהן של האימפריות האירופיות המתפוררות, ואף אותן מדינות שלא היו משועבדות ממש לאחת המעצמות – חיו עד אז בצילה של אירופה. ועידת בנדונג הפגינה את הגל הגדול של שחרור לאומי, אשר פקד את אסיה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. גל זה הביא לשינוי ערכים ולשינוי ערכים ולשינוי מוחשי ביחסי הכוחות, המספריים לפחות, בעולם. גם העמים המשתחררים טרם גיבשו לעצמם את מלוא משמעותה של עצמאותם החדשה, והיו שרויים בלבטים כלכליים וחברתיים שנבעו מצעדיהם העצמאיים הראשונים.

העולם האפרו-אסיאני המתעורר היווה זירה למאמצייהן המדיניים של הגושים העולמיים המתחרים. בוועידת בנדונג לא השתתפה ברית-המועצות, אולם לעומת זאת הייתה זו הפעם הראשונה שסין העממית הופיעה בכנס בינלאומי ובייצוג רב-משמעות, שהפנה באורח טבעי את זרקורי הפרסומת וההתעניינות כלפי משלחתה. משלחות הודו, בורמה, אינדונזיה וצ'יילון הוו את גרעין הכוח הנויטראליסטי בוועידה, אשר שאף להופיע כגורם עצמאי, ללא תלות באחד הגושים העולמיים היריבים. יוזמי ועידת בנדונג, ראשי הממשלות של הודו, פקיסטן, בורמה, אינדונזיה וצ'יילון, ניסו להגביל את דיוני הוועידה לנושאים כלליים, אשר לגביהם נמצא בסיס סביר לנקיטת עמדה אחידה. משום כך נקבע, כי ההחלטות תתקבלנה אך ורק פה אחד. ואכן, עלה בידי משתתפי ועידת בנדונג להגיע לכלל נוסחאות מוסכמות בסיכום דיוניהם, באותו מכלול רחב של בעיות עקרוניות בתחומי שיתוף הפעולה הכלכלי והתרבותי, זכויות הפרט וזכויות ההגדרה העצמית של עמים שונים, בעיות קידום השלום ודרכי שיתוף הפעולה העולמיים. עם זאת היו התנגשויות מילוליות כתוצאה מהשקפות שונות, שהרי החתך הכללי של המדינות המשתתפות חשף שלושה גושים מדיניים: גוש קומוניסטי, שיוצג בצורה מעניינת על ידי סין העממית;¹² גוש פרו-מערבי; וגוש נויטראליסטי, שהתמקד סביב מנהיגותה של הודו. הוויכוח הנוקב ביותר התנהל סביב ההחלטה בשאלת הקולוניאליזם, שהפך לנושא המרכזי בוועידה. לא התגלעו כל חילוקי דעות לגבי עצם גינוי הקולוניאליזם והתביעה להגשמת זכות ההגדרה העצמית. אולם חלק ממשתתפי הוועידה הרחיב את תחולת הקולוניאליזם לא רק על מעצמות המערב, אלא גם על ברית-המועצות. הטיעון של חסידי הרחבת התחולה, שנסתייע על ידי כמה מראשי המדינות הנויטראליסטיות, הסתמך על נוסחת ההתפשטות הקומוניסטית באסיה ובאפריקה והצמיד לה את חותם הניאו-קולוניאליזם. מכל מקום, לבסוף הושגה פשרה שהניחה את דעת כל המשתתפים, ובכך הוקחה עוקצה האנטי-מערבי של ועידת בנדונג. למרות חתירתו המפורשת של נהרו להימנע לחלוטין מדיונים בשאלות קונקרטיות שברומו של עולם המדיניות, סטתה הוועידה ממגמה זו וקיבלה שורה של החלטות שהופנו גם למדינות, שלא השתתפו בוועידה. כאן המקום להזכיר, כי ישראל לא הוזמנה לוועידת בנדונג על דעת חמשת יוזמי הוועידה, עוד בדצמבר 1954. היוזמים הסכימו ביניהם מראש, כי כל ההחלטות בקשר לכינוס הוועידה תתקבלנה פה אחד. ראשי ממשלות בורמה והודו ניסו לעמוד במערכה על זכות ייצוגה של

¹² מסתבר, שכבר בתקופת ועידת בנדונג נבעו הפרצות הראשונות ביחסי סין וברית-המועצות.

ישראל, אולם הם נאלצו, בסופו של דבר, להיכנע ללחצן של פקיסטן ואינדונזיה המוסלמיות, אשר הועמדו תחת לחצן של מדינות "הליגה הערבית". בוועידה עצמה יוצגו 14 מדינות מוסלמיות מתוך 29 מדינות משתתפות. עובדה זו העלתה את משקלן של 8 חברות "הליגה הערבית" וסודן בוועידת בנדונג. בראש המשלחות הערביות בוועידה הופיעו ראשי הממשלה או שרי החוץ. הפמליה המצרית כללה את ג'מאל עבד אנ-נאצר. המשלחת הלבנונית כללה את ראש הממשלה, סמי אצ-צולח, וראש המשלחת באו"ם, שארל מאַלפ. סוריה, ירדן וסעודי הוצגו על ידי שרי החוץ, ואילו המשלחת העיראקית הודרכה על ידי פאדל אל-ג'מאלי, ראש ממשלה לשעבר וראש המשלחת העיראקית באו"ם. אישיותו של עבד אנ-נאצר התבלטה במפגש בינלאומי זה, והוא נחשב לאישיות הרביעית במעלה בבנדונג אחרי צ'ו-אן-ליי, נהרו וסוקארנו, ואילו שר החוץ ח'אלד אל-עזם עמד לימינו. נציג עיראק, פאדל אל-ג'מאלי, ייצג את ההשקפה המערבית בכל תוקף, בהתחשב בהצטרפותה של מדינתו ל"ברית בגדאד". החרה החזיק אחריו שארל מאלפ הלבנוני, שהטיל ספק ביישובו של עיקרון הדו-קיום בשלום עם עקרונות המרכסיזם.

פילוגם של הערבים בוועידת בנדונג הווה, אפוא, תופעה בולטת, כשם שאישיותו של נאצר בלטה אף היא. למרות שבעיית ארץ-ישראל לא הועלתה על סדר יומה של ועידת בנדונג כסעיף מיוחד, הצליחו המשלחות הערביות להגניב סעיף אנטי-ישראלי בפרק שדן בזכויות האדם. ההצעה הערבית זכתה בעניין זה לתמיכה נרחבת, וכנראה שפעלו לטובתה אותם שיקולים הפועלים לטובתה במועצת הביטחון של האו"ם. תורכיה והמדינות הפרו-מערביות האחרות וכן הודו וסין העממית סמכו ידיהן על ההצעה מתוך שאיפה לקרב את מצרים ומדינות ערב למחנותיהן. נוסח ההחלטה קבע את תמיכת הוועידה בזכויות ערביי ארץ-ישראל, וקרא להוציאה לפועל את החלטות האו"ם על ארץ-ישראל בדרכי שלום. סדרת החלטות אחרות כוונה נגד צרפת בהביעה תמיכה בעצמאות עמי אלג'יריה, תוניסיה ומרוקו, ובשללה את כפיית התרבות והלשון הצרפתית של עמי המערב. החלטה אחרת הופנתה לבריטניה במגמה לשחרר את שטח החסות של עדן, בהתאם לאינטרס של תימן. כן נתמכו תביעותיה של אינדונזיה כלפי "איראן" (גינאה המערבית), שחסתה עדיין בצילה של הולנד.

סיכומה של ועידת בנדונג היה רב-חשיבות למדינות ערב בכלל ולמצרים של נאצר בפרט. מנהיגותו של זה האחרון בתחום המרחב הערבי הוכרה, דה-פקטו, על ידי סין, הודו, אינדונזיה, פקיסטן ומדינות אחרות. אותה אמת מידה רווחה לגבי אישיותו של נאצר, שהפך להלן לאחד מעמודי התווך של הגוש הנויטראליסטי. הוועידה הביאה במישרין להכרה בזכויות הפלסטינאים ויצרה מכנה משותף בין המדינות הערביות המפולגות. יתר על כן, הוועידה תמכה במאבקן של העמים המוסלמים בצפון-אפריקה, במותאם עם קווי המחשבה המדיניים של נאצר (המעגל האפריקאי והמעגן המוסלמי). זאת ועוד, ועידת בנדונג היוותה מעין התרסה מדינית נגד מעצמות המערב הקולוניאליות, ובכלל – בעקיפין – גם נגד ברית המועצות. היא הוותה מקפצה מדינית עבור נאצר בתהליך רימום אישיותו ומנהיגותו במימדים בינלאומיים. ועידת בנדונג פתחה בפני מצרים בפרט, ומדינות ערב בכלל, מרחב מדיני-כלכלי חדש, שהתבטא בהידוק הקשרים עם הודו (הסכם ידידות הודי-מצרי נחתם ב-6 באפריל 1955), ועם סין העממית (הסכם תרבות סיני-מצרי נחתם ב-31 במאי 1955). גל גואה של ביקורי משלחות, אישים וחתימת הסכמים היה מנת חלקה של מצרים בתקופת בנדונג. נאצר ביקר אישית בפקיסטן ובאפגניסטן וחתם שם על הסכם מסחרי. כן קיבל על עצמו תפקיד של מתווך בסכסוכי הגבולות שבין שתי המדינות המוסלמיות. לאחר ביקורו של סוקארנו בקהיר, נשלח סגנו של נאצר לג'קארטא. משלחות מצריות שונות הגיעו לאיראן ולסין. ביולי 1955 ביקר נהרו שנית שנית בקהיר ויצא בגילוי דעת משותף עם נאצר נגד חתימת בריתות הגנה עם מעצמות זרות כלשהן. נאצר ניאות מצדו להסכים לצורך בפתרון סכסוכים בדרכי שלום. ועידת בנדונג, שעמדה בסימן העמקת פעילותה המדינית של סין, הביאה בעקיפין לחדירה הסינית למזרח-התיכון, תוך חתימת הסכמים מסחריים מוגבלים עם מצרים, סוריה ואפילו עם לבנון.

עליית משקלו של נאצר כגורם מדיני פעלתי ועיצוב דמותו העצמית כאחד מעמודי התווך של הנויטראליזם העולמי – הגבירו את המאמץ הסובייטי לרכוש את אמונו, נוכח השלמת מדיניות "הנדבך הצפוני" של האנגלו-אמריקאים במזרח-התיכון. בוועידת ארצות הגוש-הסובייטי, שנערכה בווארשה במאי 1955, נתן, למעשה, המרשל בולגאנין את הגושפנקא הרשמית למגמת הידוק הקשרים וזהות האינטרסים שבין ברית המועצות למצרים. בפרוס ספטמבר 1955 נודע על חתימת הסכם מסחרי בין שתי המדינות, שלא היה אלא שלב ראשון בעסקות נשק מקיפות אשר נעשו בין מצרים לבין ברית-המועצות וצ'כוסלובקיה.

עסקות הנשק המצריות – גורמיהן ותוצאותיהן¹³

ב-27 בספטמבר 1955 הודיע לראשונה נאצר, כי שבוע לפני כן נחתם הסכם לאספקת נשק, ציוד ותחמושת בין מצרים וצ'כוסלובקיה. יותר מאוחר, בנאומו על הלאמת תעלת סואץ, גילה נאצר, כי הייתה זו למעשה עסקת נשק בין מצרים לברית-המועצות. למרות שפרטים רשמיים על מימדי העסקה לא פורסמו, אמדו מומחים אמריקאים את היקפה ב-75–100 מיליון דולר. עתה ידוע, כי מצרים קיבלה את הנשק והציוד לכל חילותיה ב"מחירים פוליטיים". מחיר הנשק הסובייטי נאמד בכ-60% ממחיר נשק שווה-איכות ממעצמות המערב. תנאי הרכש המצריים היו נוחים ביותר, בניגוד למקובל במדינות המערב: התשלומים הראשונים בוצעו רק כ-7 שנים מיום חתימת העסקה, וניתן היה לבצע שמיטת חובות חלקית. כמו כן הציגו, הן המצרים והן מדינות הגוש המזרחי, את העסקה כמסחרית גרידא, לעומת התנאים המדיניים שהיו כרוכים באספקת נשק מהמערב.

עסקת הנשק המצרית הדהימה את המערב. האנגלו-אמריקאים התבדו בהנחתם, כי בוספו של דבר יירתע נאצר מתפנית מהפכנית ביחסיו עם המערב. עם זאת יש לזכור, כי כבר בשלהי שנת 1954 הגבירו הסובייטים את מאמציהם לחדור למזרח התיכון, ובעיקר גברו מאמצים אלה עם חתימת הברית הצבאית בין תורכיה לעיראק (פברואר 1955), והפעלת הלחץ המערבי לשלב מדינות ערביות נוספות ב"ברית בגדאד". המניעים הסובייטיים לעסקת הנשק היו, אפוא, ברורים בתכלית: החתירה לקעקע את תכניות ההגנה המערביות במזרח התיכון בשלב ראשון, ולהבקיע דרך אל מעבר לחומת "הנדבך הצפוני" לתוך המזרח התיכון ואפריקה. לשם הגשמת שאיפות אלה נבחרה קהיר למוקד המאמץ הסובייטי הדו-תכליתי: המזרח התיכון ואפריקה. יתר על כן, הסובייטים שאפו להגיע למעמד של נוכחות במזרח התיכון כדי לאלץ את ארה"ב לשאת ולתת עמם מתוך עמדות כוח שוות במרחב הני"ל. האמצעי לביצוע מטרות אלה – הנשק – נחשב לאמצעי הזול ביותר מבחינת הסובייטים, בהתחשב בהתיישנותם המהירה של כלי-הנשק ובעודפים הרבים שנאגרו במחסניה של ברית-המועצות, לאחר שהיא השלימה את ציודן של גרורותיה האירופיות.

הנימוקים המצריים הרשמיים לחתימת עסקת הנשק היו כדלקמן: (א) הסתמכות על מקורות המודיעין המצריים, שהתיימרו לגלות עסקת נשק כבד בין ישראל לבין האנגלו-אמריקאים, שעה שתביעות הנשק המצריות מארה"ב לא נענו מחמת תנאים מדיניים מגבילים, שהוצגו על ידי האמריקאים. הסובייטים, כזכור, לא הגבילו את העסקה בתנאים מדיניים או כלכליים; (ב) הכרתו של נאצר בעליונותה הצבאית של ישראל על מצרים, כפי שהוכיחו לקחי פשיטות צה"ל בעזה (פברואר 1955), ובח'אן יונס (אוגוסט 1955); (ג) הלחץ המדיני האנגלו-אמריקאי שהופעל על מצרים להצטרף ל"ברית בגדאד". לנימוקים מצריים-רשמיים אלה יש להוסיף את השיקול המרכזי שהשתלט על תודעתו ההיסטורית של נאצר בקשר לתפקידים המרכזיים של צבאות ערב בכלל, וצבא מצרים בפרט, בביצוע ההפיכות והשינויים במדינות ערב, למן תקופת מוחמד עלי ועראבי פחה במצרים ועד להפיכות הצבאיות בסוריה (משנת 1949 ואילך) ולמהפכת הקצינים במצרים (ב-1952). גיבוש העוצמה

¹³ עיין לעיל בסעיף – "עסקות הנשק הסובייטיות ותוצאותיהן".

הצבאית הפך לאבן-פינה ולעקרונ יסודי בהלך מחשבתם של שליטי ערב מאז מלחמת העולם השנייה. לפיכך, יש לראות את המניעים המצריים לעסקת הנשק בכיוונים הבאים: א) הרצון להשתחרר מהתלות במערב ולנקוט במדיניות של סחיטה ומיקוח, תוך השגת יתרונות גדולים משני הגושים גם יחד; ב) ביצור המשטר במצרים והעלאת יוקרתו מבית; ג) השגת הגמוניה בעולם הערבי, לאחר שמנהיגותה של מצרים התערערה במידה ניכרת עקב חתימת הברית בין עיראק לתורכיה; ד) רכישת יתרון צבאי ומדיני מכריע נגד ישראל; ה) הרמת קרנה של מצרים בזירה הבינלאומית.

העסקה היוותה מפנה חד בהתמודדות המעצמות במזרח-התיכון, ביחסי הערבים עם שני הגושים העולמיים, במאזן הכוחות הבין-ערבי וביחסי המערב עם ישראל. עסקת הנשק יצרה לסובייטים מעמד מועדף במזרח התיכון והעניקה להם ניצחון מדיני-פסיכולוגי גדול. מבחינת המערב ירד ערכו של הסכם הסואץ האנגלו-מצרי, שנחתם ב-19 באוקטובר 1954. כן נדלדלה חשיבותה של "ברית בגדאד". העיקרון האסטרטגי המערבי של "הנדבך הצפוני" פשט את הרגל מחמת הינעצות הטריז הסובייטי בעורפו העמוק של "הנדבך הצפוני". אף מדינה ערבית נוספת לא הצטרפה ל"ברית בגדאד", או למסגרות הגנה מערביות אחרות. הסובייטים זכו למלוא חופניים של דעת קהל ערבי אוהדת, לעומת איבתו המסורתית של הרחוב המערבי לבריטניה ולצרפת ויחסו החשדני לארה"ב. האסטרטגיה המדינית של החוגים הממשלתיים הפרו-ערביים במערב נתקעה במבוי סתום, ונאלצה להסתגל לתנאים החדשים שהוכתבו ע"י נאצר.

הסובייטים הציעו, כאמור, לערבים ביד רחבה את הסחורה המבוקשת ביותר ע"י הערבים – הנשק – בתנאים נוחים לשני הצדדים, ומתוך שיקולים ועמדות מוצא שונות. בעיקרו של דבר, לא הוגבל הנשק בתנאים מדיניים מידיים, משום שהסובייטים הניחו, כי המצרים יזדקקו, בלאו הכי, לשירות של מומחים צבאיים, לחלפים ולאביזרים נוספים, כשם שהם ייאלצו להסתגל לדוקטרינת המלחמה הסובייטית, המבוססת על תפעול צבאות גדולים. כן הציעו הסובייטים סיוע מדיני וכלכלי, תוך הבעת נכונות לעזור בביצוע מפעלי פיתוח גדולים כסכר אסוואן. הסובייטים הרחיבו את ייצוגם ופעילותם הדיפלומטיים בעולם הערבי, והפכו את קהיר לבסיס המרכזי במאמצי החדירה שלהם למזרח התיכון ולאפריקה כאחד. ההשפעה הסובייטית באסיה בכללה התעצמה לאחר מסעותיהם של בולגאנין וחרושצ'וב בהודו, בבורמה ובאפגניסטן.

צעדי הנגד של המערב היו הססניים ובלתי עקביים בוועידה השנייה של ארבעת הגדולים בז'נבה (שלהי אוקטובר 1955) גינה המערב באורח בלתי רשמי את עסקת הנשק המצרית-סובייטית. עם זאת סירבו ארה"ב לדון עם בריה"מ בנושא זה כעם מעצמה בעלת עמדה במזרח התיכון. מעצמות המערב נאלצו עתה להיגרר לתחרות עם הסובייטים באספקת נשק ובהושטת סיוע כלכלי וטכני. בעת ובעונה אחת נמשכה גם התחרות הבין-מערבית בתחומים אלה. במדיניותן של ארה"ב ובריטניה בלטה נימת פיוס – הערבים והרצון להימנע מהרגזותם. בתחום אספקת הנשק למדינות ערב תפסו צרפת ובריטניה את מקומות הבכורה, בעוד שארה"ב העדיפה להושיט סיוע כלכלי וטכני. עם זאת היה ברור, כי מימדי אספקת הנשק האנגלו-צרפתיים לערבים היו קטנים בהרבה ממימדי עסקת הנשק הסובייטית-מצרית. הנשק המערבי שהגיע לעיראק, בעלת הברית החדשה, לא איזן את האספקה הסובייטית למצרים. כמויות נשק צנועות יותר הגיעו ממקורות צרפתיים לסוריה, ללבנון ואפילו למצרים. לעומת זאת החלה אספקה סדירה של נשק צרפתי לישראל, שגברה והלכה מיולי 1956 ואילך, לאחר הודעתו החד-צדדית של נאצר על הלאמת תעלת סואץ. הבריטים מכרו למצרים כמויות ניכרות של גרוטאות טנקים, שהוכשרו לשימוש בבלייה. האמריקאים הסתפקו בשיגור משלוחי נשק לעיראק ובפיזור הבטחות ללבנון ולסעודיה. כן הבטיחו האמריקאים להתייחס באהדה למכירת נשק מגן לישראל, אך לא במימדים שיאזנו את הכוחות בין ישראל לארצות ערב.

במישור המדיני – הודיעו האנגלו-אמריקאים על נכונותם לסייע לתוכניות הפיתוח המצריות, ובמיוחד להגבהת סכר אסוואן. הודעה זו באה עקב לחץ המצרים ואיומם על קבלת הצעה סובייטית בנושא זה ובתנאים נוחים ביותר. בעת ובעונה אחת המשיכו הבריטים להחיש את פינוי הסואץ ואף הבטיחו להקדים את גמר הפינוי בחודשיים. המגמה הכללית של האנגלו-אמריקאים הייתה לסלוח לנאצר על התקשרותו לסובייטים ולחפות על משטרו. לאחר הצטרפות פקיסטן (ב-23 בספטמבר) ואיראן (ב-11 באוקטובר) ל"ברית-בגדאד", לא חלה כל תזוזה נוספת בהתפתחות הברית. בשלהי נובמבר 1955 התכנסה לראשונה מועצת הברית בבגדאד, בהשתתפות המדינות החברות ומשקיף אמריקאי. במושב זה בלטה, בעיקר היוזמה הבריטית להפעלת לחצים על המדינות שפסחו על שני הסיפים (ירדן, לבנון ולוב), באמצעות פיתיונות כלכליים וע"י תמיכה בפשרה פרו-ערבית בבעיית ארץ-ישראל. עיקר המאמצים הופנה לעבר ירדן, ואכן באמצע דצמבר 1955 הודיעה הממלכה ההאשמית על הצטרפותה לברית. ברם הודעה זו הביאה לנפילת הממשלה ולגל של מהומות וזעזועים, שאילצו את המלך חוסיין, בסופו של דבר, לנטוש את רעיון ההצטרפות. היוקרה הבריטית נחלה מהלומה מוחצת וקרנו המדינית של נאצר עלתה פלאים. לקח המשבר הירדני מנע מלבנון ומלוב להצטרף לברית. יתר על כן, ארה"ב עצמן, שהו את הכוח המניע מאחורי "ברית בגדאד", לא הצטרפו לברית ואף לא לחצו במישרין על מדינות ערב האחרות לחתום על ברית זו. המדיניות האמריקאית נבעה משני טעמים משלימים זא"ז: (א) הרצון להימנע מסכסוך חזיתי עם מצרים; (ב) המגמה להימנע מלחץ פנימי מוגבר למען חתימת חוזה הגנה עם ישראל. ראוי לציין, כי המעצמה המערבית השלישית, צרפת, הסתייגה לחלוטין מ"ברית בגדאד", מאחר ובעלות בריתה המערביות לא הכניסוה מלכתחילה בסודות מדיניותן המזרח-תיכונית. גם מבחינה צבאית לא הוכנס ל"ברית-בגדאד" כל תוכן נוסף, פרט להחלטה בדבר הקמת ועדה צבאית מתמדת ומוסד תיאום בין הרמטכ"לים.

בסיכום – האנגלו-אמריקאים לא ידעו כיצד להגיב במדויק נוכח האתגר הסובייטי וההתפתחות המדינית החדשה, שהביאה לכלל נוכחות רוסית במצרים, תוך כדי איגוף "הנדבך הצפוני". כישלון מדיניות התגובה המערבית נבע ממכלול של גורמים, כגון – השנאה ואי האמון המסורתיים של הערבים כלפי המערב, אשר טופחו גם על בסיס עמדתן האוהדת של ארה"ב כלפי ישראל; עדיפותו המדינית והביצועית של המשטר הסובייטי על פני המשטרים הדמוקראטיים האנגלו-אמריקאים מבחינת חופש הפעולה, הגיבוש המדיני ויכולת ההכרעה המהירה. יתרון זה מאפיין, בדרך כלל, משטרים טוטליטריים מונוליטיים, שאינם ניתנים לבלימה פרלמנטרית או ביוקרטית-פנימית; היעדר קו מדיני אחיד במחנה המערבי עצמו, על רקע של אי שיתוף צרפת במהלכים המדיניים באזור והטעמת עמדתה הבלדנית והעצמאית. נקודת המשען המדינית היחידה של המערב הייתה ההנחה, המוצדקת לכשעצמה, בדבר מגמתם של המצרים לנקוט במדיניות נויטראליסטית, שתעניק להם מרחב תמרון בין שני הגושים העולמיים. הנחה זו התאמתה חלקית בהעדפתו העקרונית של נאצר לבצע את מפעל אסוואן בסיוע מערבי ובמתניותו המחושבת כלפי תוכניות המים של השליח האמריקאי ג'והנסטון.

בזירה הבין-ערבית נחל נאצר מספר ניצחונות ברורים. כפי שהוזכר לעיל, נמנעה הצטרפותה של ירדן ל"ברית בגדאד", וכתוצאה מכך נבלמו מגמותיהן הדומות של לבנון ולוב. יחד עם זאת עלה בידי נאצר להחתים את סוריה (ב-20 באוקטובר) ואת סעודיה (ב-27 באוקטובר) על הסכמים צבאיים עם מצרים. אמנם הסכמים אלה לא הוכיחו את יעילותם נוכח פשיטתו של הצבא הישראלי על המוצבים הסוריים באזור ים-כנרת (11 בדצמבר 1955), אולם היוזמה המדינית במרחב עברה בבירור לידי מצרים שהגבירה את לחצה התעמולתי במיוחד נגד עיראק. ב-24 באפריל 1956 הצטרפה גם תימן לברית הצבאית עם מצרים וסעודיה. מבחינת ישראל נודעה משמעות הרת-גורל לעסקת הנשק המצרית, שכן הצהרת שלוש המעצמות (ארה"ב, בריטניה וצרפת) משנת 1950 בעניין איזון החימוש בין הערבים לישראל התרוקנה עתה לחלוטין מתוכנה. הפרת מאזן הכוחות בצורה כה דראסטית וחמורה

היוותה איום ישיר לעצם קיומה של ישראל. יתר על כן, למצרים נוספה עתה בעלת ברית גלויה ורבת עוצמה בדמותה של ברית המועצות. המהלכים המדיניים של נאצר בזירה הבינלאומית ובמרחב קיבלו מעתה תימוכין מדיניים עקביים מצד רוסיה הסובייטית, אשר לא הייתה קשורה בהתחייבות כלשהי לגבי מאזן הכוחות והסטאטוס-קוו באזור. אדרבא, החדירה הסובייטית למזרח התיכון נולדה על ברכי הפרת שיווי המשקל המדיני והצבאי בין מדינות ערב בכלל ובין מצרים לישראל בפרט. עסקת הנשק המצרית העלתה את כוח המיקוח של הערבים אצל מעצמות המערב, ועודדה את התקוות הערביות להחלשת ישראל בתחום המדיני עד לחיסולה הפיסי במהלומה מלחמתית. תגבור המיקוח והסחיטה הערביים כלפי המערב גרר, בהכרח, ניסיונות ומאמצים בריטיים וגם אמריקאים לפייס את הערבים על חשבון ישראל. גישה זו בלטה במיוחד במשרד החוץ הבריטי, למן ספטמבר 1955 ועד להלאמתה השרירותית של תעלת סואץ. ב-9 בנובמבר 1955 באה מגמה זו לכלל ביטוי עם הצעתו של אנתוני אידן, ראש ממשלת בריטניה, לקצץ בגבולותיה של ישראל כפשרה בין הגבולות הנוכחיים לבין הצעת החלוקה של האו"ם משנת 1947. מסתבר, שגם במשרד החוץ האמריקאי הייתה קיימת נטייה ללחוץ על ישראל למען ויתורים טריטוריאליים בנגב על מנת ליצור רציפות מדינית בין מצרים לירדן.

בד בבד עם ניצחונותיו המדיניים של נאצר בתחום היחסים הבינלאומיים והבין-ערביים הוגבר מאבקו התעמולתי והכלכלי נגד ישראל. שיקוליו התבססו על הערכת זמן של כשנה-שנה וחצי עד לעיכול הנשק הסובייטי במערכת הביטחון המצרית. בשלב ביניים זה נמנע נאצר מלתקוף גלויות את ישראל, והעדיף להמתין עד לגמר שידוד המערכות בצבאו ועד להשגת עדיפות צבאית מכרעת. אולם בינתיים פיתח נאצר, בסיוע סורי, ירדני ופלסטינאי, לוחמה זעירה נגד ישראל באמצעות כנופיות חבלנים ורוצחים ("פד'איון"), שהוחדרו לישראל מכל העברים, ונועדו לזרוע טרור ומבוכה בקרב הישוב האזרחי. פעילות טורדנית זו, שהלכה וגברה במחצית הראשונה של שנת 1956, הבשילה את ההכרה בקרב ממשלות ישראל בדבר נחיצותה של מהלומת-נגד מקדימה, בבחינת גולת כותרת למבצעי התגמול הישראליים הבודדים.

אישור החוקה ובחירת נאצר לנשיא (יוני 1956)

הצלחותיו של נאצר בתחום מדיניות החוץ עקב אימוץ הטאקטיקה של הנויטראליזם והסחטנות הבין-גושית, העלאת יוקרתו בעיני העם המצרי בכלל, וחוגי הצבא בפרט; התפנית שחלה בעקבות עסקת הנשק המצרית ויצירת הציר המדיני קהיר-דמשק-אר-ריאד – סייעו לו בהעתקה זמנית של מרכז הכובד של מדיניותו כלפי פנים. מגמתו העיקרית הייתה ליצור דפוסים רשמיים ומשפטיים לשלטונו, בהתחשב בעובדה, שבפרוס שנת 1956 לא נראה כל גורם פנימי העשוי לסכן את מעמדו ומשטרו. ואכן, ב-1 בינואר 1956 בוטלו בתי הדין הדתיים במדינה, ללא התנגדות ניכרת. באותו הקשר הוטל גם פיקוח על מערכת החינוך הדתי ועל מכללת "אל-אזהר". ב-16 בינואר 1956 פורסמה בקהיר ברוב פאר טכסי חוקתה החדשה של מצרים, שהועמדה לאישור במשאל-עם ביוני שבאותה שנה. מגילת החוקה¹⁴ התחלקה ל-6 פרקים, לפי הסדר הבא: המדינה המצרית, היסודות העיקריים של החברה, זכויות וחובות כלליות, הוראות כלליות והוראות משלימות. הפריאמבל החגיגי של ההקדמה ציין את גמר השלטון הזר במצרים ואת הניצחון הלאומי הגדול, שהושג במהפכה ההיסטורית ביולי 1952. ההקדמה הציבה 6 משימות עליונות למצרים: חיסול האימפריאליזם ועוזריו, חיסול הפיאודליזם, חיסול המונופול ושלטון ההון, הקמת צבא לאומי חזק, כינון צדק סוציאלי וקיום "חיים דמוקרטיים בריאים". בהמשך ההקדמה הוטעמה הערביות כיסוד לאומי עליון וכמטרה עילאית בעיצוב גורלו של העם המצרי. כן הודגשה הכרת השליחות העולמית של מצרים בבניין הציביליזציה האנושית.

¹⁴ נוסח מלא ב"המזרח החדש", תשט"ז 1956, כרך ז', חוברות 25-26.

פרק א' קובע את קיומו של העם המצרי כחלק מהאומה הערבית ומייעד את האסלאם כדת המדינה, ואת השפה הערבית כשפה רשמית. בפרק ב' מוטעם תפקיד המשפחה כבסיס החברה. כן נקבעו תפקידי הכלכלה וההון הלאומי בשירות האינטרסים הכלליים. ליוזמה ולקניין הפרטיים נקבעים תחומים מוגדרים בעדיפות משנית בהשוואה לכלכלה הלאומית. סעיף 16 קובע את עידודה של המדינה להקמת מסגרות קואופרטיביות ושיתופיות. סעיף 17 מבטיח שירותים סוציאליים מטעם המדינה, בעוד שסעיף 23 מטיל מראש את המעמס הכלכלי, בעקבות אסונות ופגעים, על שכס העם. השוויון בזכויות חברתיות ומשפטיות מתבטא, בין השאר, באיסור יצירת תארי כבוד אזרחיים.

פרק ג' מבטיח שוויון בפני החוק (סעיף 31) ומניעת מעצרים שרירותיים (סעיפים 32, 34). הוא אוסר על הגליית נתין מצרי או מניעת חזרתו למולדת ומבטיח הגנה משפטית באמצעות החוק. סעיף 41 אוסר על מבצעי בילוש פרטים בתחומי מגורים, והסעיף שלאחריו מבטיח את חופש ההתכתבות במסגרת החוק. חירות הדעות והמחקר המדעי מובטחים גם הם. סעיף 43 מבטיח את הגנת המדינה על חופש הפולחן של הדתות והאמונות, כל אימת ואין הפרעה לסדר הציבורי או לעקרונות המוסר. סעיף 45 מגביל את חופש העיתונות והפרסום "בהתחשב באינטרס על העם ובמסגרת החוק". גם אסיפות ציבוריות "שקטות" מותרות במסגרת החוק. סעיפים 49-51 מבטיחים חינוך מטעם המדינה ובפיקוחה. כן נקבע חינוך חובה בשלב הלמידה היסודי. הגיוס לצבא מוטעם כ"חובה קדושה" וכ"כבוד". סעיף 59 דן במיסוי ובהיטלים הציבוריים ומבטיח שחרור ההכנסות הקטנות ממסי הכנסה.

פרק ד' מפרט את היקף הרשויות הלאומיות. הרשות המחוקקת - "מועצת האומה" - תבחר בבחירות כלליות וסודיות, כשהחוק מגדיר את מספר הנבחרים וצורת הבחירות. תקופת כהונתה של "מועצת האומה" נקבעה ל-5 שנים. במצבי חירום תמשיך המועצה את כהונתה בהתאם לתקנה מאריכה מיוחדת. המושב הרגיל של המועצה נקבע ל-7 חודשים, לפחות, ואסור לסגרו לפני אישור התקציב. נשיא הרפובליקה זכאי לכנס את "מועצת האומה" למושב חירום. התכנסות בתנאים אלה אפשרית גם על פי פטיציה החתומה ע"י רוב הצירים. ישיבותיה של המועצה תתקיימנה בדלתיים פתוחות, להוציא מקרים מיוחדים. כן נקבע נוהל אישורן של הצעות חוק, באמצעות מסננת-הוועדות הפרלמנטריות ולאחר דיון מפורט בסעיפים השונים. סעיף 93 אוסר במפורש על התערבות הצירים בענייני הרשויות המבצעת והשופטת. סעיף 101 מטעים, כי יש להגיש את הצעת תקציב המדינה ל"מועצת האומה" לפחות 3 חודשים לפני תום שנת הכספים. "מועצת האומה" אינה רשאית להכניס תיקונים או שינויים בהצעת התקציב בלי אישור הממשלה. לנשיא הרפובליקה הזכות לפזר את "מועצת האומה" (סעיף 111), אולם הבעת אי-אמון כלפי שר, לאחר הגשת שאילתא, גוררת את פיטוריו מהממשלה.

הקטע החשוב ביותר בפרק ד' הינו, ללא ספק, הקטע המזהה את הרשות המבצעת בתפקידי הנשיא, תוך פירוט סמכויותיו. בחירת הנשיא נעשית ע"י "מועצת האומה" ברוב מוחלט, ולאחר מכן מוצגת מועמדותו למשאל-עם. תהליך האישור דורש, אף הוא, רוב מוחלט ותקופת כהונת הנשיא נקבעת ל-6 שנים, או עד השלמת בחירתו של יורשו. יו"ר "מועצת האומה" ייחשב לסגן הנשיא באורח זמני ובנסיבות שהחוק מפרטן. 2/3 מצירי "המועצה הלאומית" עשויים להדיח את הנשיא בהאשמת בגידה במולדת, או בהאשמת חוסר נאמנות למשטר. מדיניות הממשלה נקבעת בצוותא עם הנשיא, המפקח על ביצועה. לנשיא הזכות להציע חוקים ולהתנגד להם. רק ווטו של 2/3 צירי המועצה דוחה הצעת חוק של הנשיא. לנשיא - סמכויות תחיקה לעת חירום, בנוסף לסמכויותיו כמפקד צבאי עליון, כאחראי על המינהל הממשלתי וכמאשר אמנות; בידי הזכות להכריז מלחמה, בהסכמת "מועצת האומה", ולהכריז על מישאל-עם בעניינים חיוניים. לעומת שפע הסמכויות שהופקדו בידי הנשיא, הוגבלו שרי הממשלה בתפקידיהם ובאחריותם לפני הנשיא בלבד. עם זאת, הייתה עשויה גם "מועצת האומה" ברוב של 2/3, ובנסיבות מסוימות, להדיח שרים וסגני שרים. אלה האחרונים יכולים להיות חברים ב"מועצת האומה".

סעיפי המינהל המקומי מגדירים את סמכויותיהן של המועצות הנבחרות, (סעיפים 157-166), המקיימות והמנהלות שירותים ומפעלים כלכליים-חברתיים וכן שירותי תברואה. המועצות תסתייענה בהדרכת המדינה ותבוקרנה על ידה. בצו של הנשיא ניתן לפזר את המועצות המייצגות הללו.

סעיף 167 קובע את הקמתה של "מועצת ההגנה הלאומית" בראשותו של הנשיא. בנוסף ליחידות הצבא הסדירות – יוקמו "משמר לאומי", וגדודי-נוער. הרמטכ"ל יכול לשמש גם בתפקיד שר המלחמה.

הפרק הדין בבירה, בחוקה ובדגל הלאומי הינו פרק ה'. שינויי החוקה המצרית יכולים להתבצע רק לפי הצעת הנשיא או "מועצת האומה". אם השיג השינוי רוב של 2/3 הצירים יש לאשרו באמצעות משאל-עם.

פרק ו' קובע את הקמת המפלגה האחת והיחידה – "האיחוד הלאומי" – הזכאית למנות את המועמדים לחברות ב"מועצת האומה". החלטות של הנשיא תקבע את דרך הקמתו של "האיחוד הלאומי". סעיף 194 קובע את מועד עריכת משאל העם על נשיאות הרפובליקה ל-22 ביוני 1956. בסיכום, הייתה זו חוקה שהגבירה את כוחו וסמכויותיו של הנשיא בהשוואה לרשות המחוקקת, וללא כל השוואה למקובל בדמוקראטיות הפרלמנטריות המערביות. כמו-כן נאסר על קיום מפלגות, פרט למפלגת "האיחוד הלאומי", ששלחה אתה צירים ל"מועצת האומה", והייתה כפופה כליל לצווי של הנשיא. בתאריך הנקוב בטיוטת החוקה נערך משאל-עם כפול, שעיתויו נקבע סמוך לעריכת חגיגות הפינוי של היחידות הבריטיות. נאצר הוצג כמועמד יחידי לנשיאות ללא עוררין. לפני ביצוע המישאל נערכו כנסי הסברה ותעמולה של "ארגון השחרור". נאצר נבחר ברוב של כ-5.5 מיליון קול לעומת 5276 קולות מתנגדים, דהיינו רוב מכריע של 99.9%. במישאל השתפו 97.6% מכלל בעלי זכות ההצבעה. גם החוקה התקבלה ברוב קולות דומה כנגד כ-10,000 מתנגדים. ב-29 ביוני 1956 הרכיב נאצר את ממשלתו החדשה. מקרב הקצינים התמנו עבד אל-לטיף אל-בגדאדי (כשר לעניינים עירוניים וכפריים וכשר התיכונן); זכריא מוחיי אד-דין (כשר הפנים); חוסיין אש-שאפעי (כשר לעניינים סוציאליים ולעבודה); עבד אל-חכים עאמר (כשר המלחמה); וכמאל אד-דין חוסיין (כשר החינוך והתרבות). מספר תיקי מפתח נמסר גם לאזרחים, כבממשלה הקודמת. מביניהם יש לחזור ולהזכיר את מחמוד פוזי (כשר החוץ), עבד אל-מונעם אל-קייסוני (כשר הכספים) ופתחי רדואן (כשר ההדרכה הלאומית). ההרכב הממשלתי כלל, למעשה, את כל חברי הממשלה הקודמת, פרט לשלושה קצינים – ג'מאל סאלם (שהתמנה לנציב המנגנון הממשלתי), חסן אבראהים (שהתמנה לחבר ועדת התכנון הלאומי) ואנוור סאדאת (שהמשיך לטפל בענייני הוועידה האסלאמית). תיק התעשייה הווה חידוש בממשלה ובסמכות השר (עזיז צדקי) נכללו גם ענפי המיכרות, המחצבים ומקורות הכוח.

עם כינון הממשלה התפרקה באורח פורמאלי "מועצת ההפיכה" ששלטה במצרים כ-4 שנים, מאז הדחתו של המלך פארוק. הנשיא החדש-ישן הכריז על ביטול חוקי החירום והורה למועצת השרים לשחרר חלק ניכר מהעצירים המדיניים, להוציא את הפעילים הקומוניסטיים. באישור החוקה ובבחירת הנשיא יש לראות שלב ביניים פנימי, שנועד, כאמור, לבצר את שלטונו של נאצר ולהעניק לו גושפנקא חוקית ועממית.

הרקע המדיני הכללי למשבר סואץ

בפרוס שנת 1956 הפך המזרח התיכון למוקדו העיקרי של המאבק הבין-גושי ו"המלחמה הקרה" הועתקה בכל חריפותה לזירה זו. המאבק בין הסובייטים למערב נמשך, מבלי שהאנגלו-אמריקאים ימצאו דרכים לבלימת התנופה הסובייטית במרחב. יתר על כן, למרות מחדליהם המדיניים של האנגלו-אמריקאים, סירבו ארה"ב להתייחס באמון לניסיונות ההדברות של השליטים הסובייטים. במחצית השנייה של אפריל 1956 ביקרו בולגאנין וחרושצ'וב בבריטניה, ואילו במאי הגיעו למוסקבה ראש ממשלת צרפת ושר החוץ שלו. המגעים ההדדיים הפיגו במידה מסוימת את המתוחות הכללית ששררה במזרח התיכון, אך

כל הסכם לא נחתם בין הצדדים היריבים. מנהיגיה של צרפת היו היחידים שגילו נטייה להגיע לכלל הסכם כלשהו עם הסובייטים, בהתחשב עם עובדת אי-שיתופה של צרפת באסטרטגיה המדינית של האנגלו-אמריקאים במזרח התיכון.

החדירה הסובייטית למזרח התיכון ולצפון אמריקה העמיקה והסתעפה, במיוחד בתחומי הכלכלה והדיפלומטיה. מצרים הייתה הנהנית העיקרית, ואף חתמה על הסכם עם הסובייטים בדבר סיוע לחקר האטום. מדינות פרו-מערביות מובהקות כפקיסטן ולבנון, גילו נכונות להתקשר בהסכמים כלכליים עם מדינות הגוש הסובייטי. עמדותיה של בריטניה במרחב התערערו ללא תקנה לאחר שמלך ירדן נאלץ להדיח את מפקדו הבריטי של צבאו. סילוקו של גלאב פחה מירדן הלם מבחינה פסיכולוגית-מדינית בשארית ההשפעה הבריטית בכל העולם הערבי, והעלה את משקלה של מצרים בארצות ערב. המשטר הפרו-בריטי בעיראק נחלש. למרות גירושו של גלאב פחה מירדן, סירב עדיין המלך חוסיין לוותר על החוזה עם בריטניה והסיוע המשתמע ממנו, חרף הלחץ המצרי שהופעל עליו בעניין זה. ירדן דחתה עדיין את הצעת הסיוע של הגוש המצרי כתחליף לסיוע הבריטי.

למרות הנסיגה המדינית של בריטניה במרחב, השתעשעו עדיין קברניטיהן של בריטניה וארה"ב בתקווה, שניתן יהיה "להחזיר למוטב" את עבד אנ-נאצר. גורמים ממשלתיים מסוימים בשתי המדינות הרחיקו לכת בלימוד סנגוריה על עסקת הנשק המצרית-סובייטית. הם תמכו במשטרו הצבאי של נאצר והציעו לו לממן את תוכנית הסכר הגבוה באסוואן, ואף לספק כמויות מסוימות של נשק. כעדות וכמחווה לרצונם הטוב, גמרו הבריטים אומר להחיש את פינוי אזור סואץ. אולם נאצר לא הזדרז לקבל את הצעת הסיוע האנגלו-אמריקאית בעניין סכר אסוואן. אמנם ב-9 בפברואר 1956 הושג הסכם עקרוני, אך לא סופי, בין "הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח" לבין ממשלת מצרים. הוסכם, כי מצרים תגייס כ-900 מיליון דולר לביצוע תוכנית הגבהת הסכר, ואילו שאר הסכומים יינתנו כהלוואות ע"י הבנק וע"י ממשלות ארה"ב ובריטניה. לשם מימון השלב הראשון של המבצע נקבע, כי הבנק יקציב למצרים מילווה בסך 200 מיליון דולר, ואילו ארה"ב תוספנה 55 מיליון דולר ובריטניה-15 מיליון דולר. הסכם סופי לא נחתם להלן, כיוון שנאצר פתח במתקפה תעמולתית כללית נגד עמדותיה האחרונות של בריטניה במרחב – בירדן, בעיראק, בסעודיה, בבחריין, בעדן ובאפריקה. מאמציה של בריטניה לסחוט פשרה כלשהי בין מצרים לעיראק עלו בתוהו, שכן נאצר היה מוכן לדון בפשרה מעין זאת רק לאחר התחייבות בריטית להקפאת "ברית-בגדאד" ולסגירת שעריה בפני מדינות ערביות אחרות. רק במרוצת מרץ 1956 נואשו, כנראה, הבריטים והאמריקאים משכנועו של נאצר ומאפשרות צירופה של מצרים למחנה המערב. על אף כישלונותיהם לא ידעו מעצמות המערב להתגבר על הניגודים הפנימיים ביניהן. שיחותיהם של אייזנהאור ואידן בשלהי ינואר 1956 והדיונים בין ארה"ב, בריטניה וצרפת, שהתנהלו זמן מה לאחר מכן בושינגטון, עלו כנראה בתוהו. נוסף לחיכוכים המתמידים בין צרפת לבין האנגלו-אמריקאים, החלו להסתמן ניגודים ברורים בין בריטניה לארה"ב בסכסוך על נאת-המדבר בורימי, שבגבול עומאן-סעודיה. בסכסוך זה תמכה אמריקה בסעודיה והסתייגה מהקו המדיני הבריטי. גם בתחום המערך של מדינות "ברית-בגדאד" הורגשה הסתייגות אמריקאית ברורה, חרף מאמציה ופעלתנותה של בריטניה. האמריקאים התייחסו בביקורתיות מוסווה למדיניות הבריטית הן בירדן והן בקפריסין. כתמורה מדומה לכך כיוונה מצרים את חיצי תעמולתה לעבר בריטניה דווקא, בעוד שלגבי ארה"ב נזהרו המצרים שלא לגדוש את הסאה. בזירה הבין-ערבית חל הידוק נוסף ביחסי מצרים עם סוריה וסעודיה. במסגרת הבריתות הצבאיות בין מצרים לבין שתי המדינות הללו הוקמו מפקדות משותפות, בראשות הגנרל עלי עאמר, הרמטכ"ל המצרי. במחצית הראשונה של מרץ 1956 התכנסו בקהיר נאצר, קוותלי והמלך סעוד ויזמו את הקמתה של מועצה עליונה להגנת מדינותיהם.

במרוצת שנת 1956 גברה התנופה הסובייטית במזרח התיכון. שר החוץ הסובייטי, דימיטרי שפילוב, ערך סידרה של מסעות, ביוני 1956, במצרים, בסוריה ובלבנון. בד בבד עם

העמקת החדירה הסובייטית, ניסו הרוסים להגיע לכלל הידברות עם קברניטי המערב. האמריקאים עמדו בסירובם לנהל דיונים כלשהם בדרג בכיר, בעוד שהבריטים והצרפתים גילו נכונות להדברות. דא עקא, ש"ברית בגדאד" המשיכה להוות את סלע המחלוקת העיקרי בין רוסיה לבריטניה. עד יוני 1956 לא חלו במזרח התיכון בכלל, וביחסי החוץ של מצרים בפרט, התפתחויות מכריעות חדשות לטובת הגוש המזרחי, אך גם מעמדם של האנגלו-אמריקאים לא השתפר. אדרבא, הצטרפותה של תימן (ב-21 באפריל) לברית עם מדינות הגוש המצרי עוררה תסיסה אנטי-בריטית בעדן. לאמריקאים היו קשיים במו"מ עם סעודיה בעניין הארכת החוזה להחכרת בסיס התעופה שלהם בדי'הראן. בפני צרפת נערמו קשיים רבים עקב מאבק הדמים באלג'יריה. עם זאת גילו עדיין הצרפתים אי-רצון בולט לפעול נגד נאצר, למרות הסיוע העקבי שהוענק ממצרים ללוחמי אלג'יריה, וחרף החרם שהוטל על ספינות צרפתיות בנמלי מצרים.

סיכומה של המחצית הראשונה של שנת 1956 הראה על המגמות והתהליכים הבאים: סין העממית הוכרה רשמית ע"י מצרים (ב-16 במאי). עסקות הנשק בין ארצות הגוש המזרחי לבין מצרים וסוריה הביאו להתעצמות ניכרת של חילות שתי המדינות, ובמיוחד מצרים, שהפכה למעצמה ימית במושגיו היחסיים של המזרח התיכון. מדיניות ההתקרבות לברית המועצות העניקה תימוכין לנאצר במתקפתו התעמולתית על בריטניה ובחתירותיו האינטנסיביות תחת תחומי השפעתה באזור ובאפריקה; עסקת הנשק הביאה בעקבותיה הסכמים כלכליים ומסחריים והצעות שונות לסיוע בתחומים נוחים מארצות הגוש המזרחי; מעל במת האו"ם הפכה ברית המועצות לתומכת נלהבת בפעולותיו השונות של נאצר, ובעיקר במעללי החוץ שלו; הסובייטים הזדהו, בין השאר, עם עקרונות ועדיית בנדונג, עודדו את קו הפעולה המצרי דרך "הליגה הערבית" והעתירו שפע של תישבוחות והצהרות ידידותיות על מצרים וסוריה. בזירה הבין-ערבית נמשכה התקדמותה החזיתית של מצרים, שהתבססה על ההצלחה בירדן, ועל תיאום ושיתוף פעולה עם סוריה בענייני ירדן. כן גברה השפעתם הצבאית של המצרים בסוריה ובסעודיה באמצעות המפקדות הצבאיות המשותפות. בעוד שמדינות "ברית-בגדאד" קפאו על שמריהן, הצליחה מצרים לרשום לזכותה הישג בעל ערך תעמולתי, עם הצטרפותה של תימן למערך הצבאי המצרי-סעודי. התבססותו המדינית של נאצר וגילוי עקשנותו במשחק הדיפלומטי עם האנגלו-אמריקאים – הביאו לשינוי פתאומי בהערכת המצב האנגלו-אמריקאית, וכתוצאה מכך נוצר משבר סואץ.

הלאמת תעלת סואץ והתדרדרותו של המשבר

הידוק הקשרים המסחריים בין מדינות ערב בכלל, ומצרים בפרט, לבין ארצות הגוש המזרחי – אפיינו את הזירה הערבית הפנימית במחציתה הראשונה של שנת 1956. בפברואר 1956 נחתם, כזכור, הסכם סובייטי-מצרי על סיוע טכני סובייטי בתחום האטום, על עריכת סקרים גיאולוגיים במצרים ועל משלוח משתלמים מצריים לברית המועצות. בעקבות חתימת ההסכם הגיעה משלחת הנדסית סובייטית למצרים. זמן מה לאחר מכן פקדו את מצרים שרי התחבורה של הונגריה וצ'כוסלובקיה. המצרים שיגרו, מצידם, משלחת בדרג ממשלתי לשם סיור במפעלי התעשייה הכבדה של מזרח גרמניה. כן הועלה הייצוג הדיפלומטי בין מצרים ופולין לדרגת שגרירות. במקביל להידוק היחסים הכלכליים חלה התקרבות בתחום התרבות. משלחות תרבותיות ודתיות מברית המועצות פקדו את דמשק וקהיר. פרס סטאלין לשלום הוענק חגיגת בדמשק לשייחי מוחמד אל-אשמר, כמחווה של ידידות לאחר חתימת עסקת הנשק הסובייטית-סורית. ב-16 במאי הכיר נאצר רשמית במשטרה של סין העממית, ובכך נפתחה הדרך להיכרויות דיפלומטיות נוספות. למרות התרחבות הקשרים הבהיר נאצר מספר פעמים, כי מצרים תעדיף סיוע מערבי במימון הגבהתו של סכר אסוואן.

כפי שצוין לעיל, נבעה גישתו זו מהטקטיקה המדינית שלו בתמרונו בין שני הגושים העולמיים. אולם ההסכם העקרוני, שהושג ב-9 בפברואר 1956 עם "הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח", לא יצא לפועל. בין פברואר ליולי 1956 הפעילו ארה"ב ובריטניה לחץ כבד

על נאצר על מנת להרתיעו מהידוק הקשרים עם ארצות הגוש המזרחי. בריטניה הייתה גם מעוניינת להפיג את חתרנותו הבלתי-פוסקת של נאצר מתחת לעמדותיה האחרונות במרחב. סימנים ראשוניים לאכזבה האנגלו-אמריקאית מנאצר הסתננו לעיתונות המערבית במרוצת מרץ 1956. ההכרה המצרית בסין (ב-16 במאי) היוותה, כנראה, את הקש ששבר את גב הגמל, שכן מזדיניות החרם והבידוד האמריקאי על סין היוותה סימן היכר בסיסי במחשבה המדינית של ג'והן פוסטר-דאלס, שר החוץ האמריקאי. ואכן, ב-20 ביולי 1956 הודיעו ארה"ב ובריטניה, כי אין ברצונן להשתתף במימון תוכנית סכר אסוואן. הודעה זו הסירה מעל סדר היום את ההסכם העקרוני שהושג בין מצרים ו"הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח".

ששה ימים בלבד לאחר פרסום ההודעה האנגלו-אמריקאית, הדהים נאצר את העולם המערבי בהכריזו באלכסנדריה (26/7) על הלאמת תעלת סואץ, תריסר שנים לפני תום זיכיונה של חברת התעלה. בנאומו טען נאצר, כי ההכנסות השנתיות של החברה המגיעות לכ-35 מיליון ל"מ, או כ-100 מיליון דולר, תאזנה את המלווה האנגלו-אמריקאי בסך 70 מיליון דולר, שהוצע בשעתו ונגנז ע"י המערב. המלווה הני"ל הוצע, כזכור, ל-5 שנים. נאצר הוסיף ואמר, כי הכנסות התעלה המולאמת יוקדשו למימון סכר אסוואן. כן הכריז על פירוק חברת התעלה והקמת רשות מצרית, שתוצמד למשרד המסחר המצרי. לבעלי המניות הבטיח נאצר מתן פיצויים רק לאחר שממשלתו תקבל לידיה את כל מתקני התעלה ונכסיה האחרים של החברה.

ראוי לציין, כי עד להודעת ההלאמה לא ניכר כמעט משקלה של תעלת סואץ בכלכלה המצרית.¹⁵ הממשלה המצרית כמעט ולא זכתה להכנסות ישירות. רווחיה מהתעלה הופקו רק אגב פעולותיה השוטפות והשגרתיות של חברת התעלה. ההשפעה המצרית על החברה לא הורגשה למרות זיקתה המדינית והמשפטית של ממשלת מצרים אל תעלת סואץ. הממשלה לא הייתה מסוגלת לפעול כלפי החברה מתוך עמדה של כוח עד לפינוי היחידות הבריטיות ממצרים. הפרמאן המקורי שניתן לדה-לספס בשנת 1854 קבע אמנם, כי מנהל החברה יתמנה ע"י ממשלת מצרים, אולם הזיכיון משנת 1856 צמצם בהרבה את הקביעה הקודמת, והותיר לממשלה המצרית רק את הזכות למנות נציג מיוחד בהנהלת החברה, שייצג את האינטרסים שלה. החוק משנת 1947 קבע שלפחות 40% מחברי ההנהלה יהיו מצריים, אולם ערב ההלאמה כלל הרכב הנהלת החברה – 11 צרפתים, 9 בריטים, 5 מצרים, הולנדי אחד ואמריקאי אחד. במילים אחרות – חלקם של המצרים נע בגבולות 19%-18% בלבד. יש לזכור, כי אותן 176,602 מניות מצריות בחברת התעלה נמכרו עוד בשנת 1875 לבריטניה תמורת כ-4 מיליון ליש"ט, ובכך איבדה מצרים את חלקה בבעלות. זאת ועוד, התוויית המדיניות של חברת התעלה נעשתה במידה רבה יחסית למספר הספינות הלאומיות השונות, שנהנו משירותי החבר. מבחינה זאת הייתה השפעתה של מצרים אפסית, שכן בשנת 1950 לא עלה נפח הספינות המצריות ששטו בתעלה על 0.2% מנפח הספינות הכללי. הטיעון המצרי העיקרי, שנועד להגביר את ההשפעה המצרית על חברת התעלה, הסתמך על למעלה מ-100,000 קורבנות מצריים שמתו במבצע חפירת הסואץ, ועל רבבות מצרים אחרים שהוצאו ממעגל הייצור החקלאי בתקופת המבצע. מצרים העניקה בשעתו לחברת התעלה זכויות לניצול עבודת כפייה מצרית. כן טענו המצרים שהחברה התכחשה לחלק מהתחייבויותיה כגון הקמת נמל באגם תמסח, וכי מימון חפירות התעלה נעשה רובו ככולו בכספים מצריים שנלוו בריבית גבוהה ביותר, והעיקו להלן על המשק המצרי. המצרים העלו גם טענות ספקולטיביות לשם הוכחת הפסדיהם שנבעו, כביכול, מביטולו של נתיב המסחר היבשתי בין הים התיכון לים סוף. נתיב זה היה חיוני למדי כבר בתקופתו של מוחמד עלי. שיעור הרווחים המצריים מתעלת סואץ נקבע בהסכם משנת 1949, שהעניק למצרים 7% מהרווח הגולמי של

¹⁵ עיין במאמרו של י" בן-פורת: "תעלת סואץ כגורם בכלכלת מצרים", "המזרח החדש", 1960, כרך י', חוברת 40.

החברה; תוך הבטחת מינימום שנתי בסך 300,000 ל"מ. בשנת 1951 קיבל האוצר המצרי סכום של 850,000 ל"מ שלא כלל תשלומי עקיפין כמכסים וכדו'. ראוי לציין, כי ההוצאות הממשלתיות נאמדו בכ-200 מיליון ל"מ בשנת 1951. משקלן היחסי של ההכנסות המצריות מתעלת סואץ לא עלה בהרבה במרוצת שנות ה-50. עם זאת יש לזכור, כי הרווח האמיתי שמצרים הפיקה מכרייתה תעלה התבטא בהפיכה שלה מאזור המדברי לשטח נושב, בעל קרקעות חקלאיים וערי מסחר ותעשייה. הצבא הבריטי הופיע תמיד כצרכן גדול של שירותים ותרים נכבדות לגיוון התעסוקה המצרית ולריבוייה. במשך שתי מלחמות העולם נהנו ערי התעלה מנהירת אוכלוסין, שעלתה במימדיה על העיור בקהיר ובאלכסנדריה. על רקע זה ובהתחשב בלחצים הדמוגרפיים הקריטיים במצרים, יש להעריך שבעתים את ההתפתחות הכלכלית של אותם 500,000 המצרים, תושבי עיירות התעלה, שעסקו רובם ככולם (93% מהמפרנסים) בשירותים, במסחר ובתעשייה. מאז פרסום הודעת ההלאמה ועד לפרוץ מלחמת סיני-סואץ לא נפגע כמעט, השייט בתעלה, אם כי נתגלעו קשיים מסוימים. מצרים קיבלה בתקופה זו כ-4 מיליון ל"מ מתוך 10 מיליון ל"מ ששולמו כדמי מעבר. היתרה הופקדה בבנקים מחוץ למצרים. מדינות המערב הגיבו על ההלאמה בהקפאת הנכסים המצרים שהיו בידיהן. על אפשרויות מימון היבוא השפיעה, בעיקר, סגירת חשבון השטרלינג, שהיה בר-המרה לרוב המטבעות להוציא את גוש הדולר. קשייה של מצרים במאזן התשלומים נפתרו, בעיקר, בסיוע מדינות אסיה והגוש המזרחי. יפן, הודו ואינדונזיה העמידו לרשותה של מצרים אשראי מסחרי, וניאותו לקבל תשלומים במטבע מצרי עבור חלק ממשלוחי הייצוא שלהן למצרים. סין זקפה לזכות מצרים חשבון בסך של כ-40 מיליון פרנק (כ-4.5 מיליון ל"מ). יתרה של 9.6 מיליון ל"מ עמדה לזכות מצרים בחשבונות הסילוקין שלה עם מדינות מערב-אירופה. 15 מיליון דולר הולוו למצרים ע"י סעודיה, וסכום דומה הצליחה מצרים להוציא מ"קרן המטבע הבינלאומית". גורמים אלה סייעו למצרים לשמור על יתרות מטבע החוץ שלה, אולם התוצאה הכלכלית והמדינית החשובה ביותר לטווח רחוק הייתה- שינוי יסודי בכווני סחר החוץ המצרי. בעקבות הלאמת תעלת סואץ וההתפתחויות שחלו לאחר מכן עלה משקלו של סחר החוץ המצרי כלפי ארצות הגוש המזרחי ומדינות ועידת בנדונג באסיה. חלקן של מדינות אלה ביבוא המצרי עלה מ-6.4% ל-21.6%, וביצוא חלה עלייה מ-19.4% ל-38%. (נתונים השוואתיים אלה הוצגו למן שנת 1955 ועד לשנת 1957).

בתחום המדיני חלו התפתחויות דרמטיות ביותר. התגובה החריפה ביותר באה מצד צרפת, שראתה עצמה כנפגעת במישרין, לא רק מהלאמת התעלה, אלא גם מהתעצמות הסיוע המצרי ללוחמי אלג'יריה ומהתעמולה האנטי-צרפתית החריפה של נאצר. הואיל וצרפת הייתה שרויה בעיצומה של מערכת דמים באלג'יריה, הרי שממשלת צרפת לא נזדקקה לצווי גיוס מיוחדים לשם ביצוע מפגני כוח צבאיים-ימיים והכנות לוגיסטיות ממושכות על מנת לפתוח במלחמה נגד מצרים. יתר על כן, מדיניות החוץ והביטחון הצרפתית לא עברה משבר פסיכולוגי עמוק בעקבות הלאמת סואץ. אולם צרפת לא יכלה לפעול לבדה והיא נאלצה ללחוץ על השותף הבכיר שלה, על בריטניה, לצאת לפעולה מתואמת, אם בתחום המדיני ואם בתחום הצבאי. בריטניה הייתה, למעשה, הנפגעת העיקרית מפרשת ההלאמה, אולם ממשלתה השמרנית, בראשותו של אנתוני אידן, לא הייתה מסוגלת לעכל במהירות את התפנית המדהימה, שהציגה את אושיות מדיניותה המזרח-תיכונית כדלים מכל תוכן וכפושטי רגל; שכן אחיזתה הטריטוריאלית של צרפת בלבאנט הסתיימה, למעשה, בשנת 1946, ויוקרתה בעולם הערבי הייתה בשפל המדרגה, הן מחמת תבוסתה במלחמת העולם השנייה והן מחמת עקשנותה הבלתי-מובנת לערבים בדיכוי לוחמי העצמאות האלג'יריים. הערכת המצב המדינית הצרפתית הייתה, אפוא, פשוטה וחדה יותר. הבריטים, לעומת זאת, לא אבו להתרגל במהרה לרעיון פשיטת הרגל המדינית שלהם, מאחר והסיכונים הצפויים להם במערכה חזיתית נגד מצרים היו מרובים יותר. נוסף על כך, שחוגים רבי השפעה בבריטניה טרם אמרו נואש לחלוטין מנאצר עצמו, נאלצו מעצבי האסטרטגיה המדינית הבריטית לקחת בחשבון את האינטרסים המסורתיים בעדן, בכווית, בנסיכויות המפרץ

הפרסי, בירדן ובסודאן, מבלי להזכיר כבר את התחייבויותיה של בריטניה כלפי עיראק ומדינות "ברית בגדאד". מבחינה זו נרתעו הבריטים מהבאת העניינים לכלל הכרעה חדה, והעדיפו להשהות את הקץ ע"י תמרוני כוח ופרסום הדרגתי של צווי קריאה ליחידות המילואים. בשלב זה ציפתה עדיין בריטניה למוצא של כבוד וניסתה להטיל את יהבה על מציאת פשרה כלשהי. ארה"ב נמצאו במצב מדיני נוח למדי, שכן כלכלתן כמעט ולא נפגעה ע"י צו ההלאמה. יתר על כן, הייתה זו הזדמנות נדירה לאמריקאים להוכיח קבל עם ועדה את מידת כנותם כ"שומרי המוסר הבינלאומי". משבר סואץ אפשר, להלכה לפחות, למשרד החוץ האמריקאי להתנתק כלשהו מהמעצמות המערב-אירופיות, שהוטבעו בחותם הגנאי המסורתי של "האימפריאליזם", ולפתח מדיניות עצמאית, מתוך מגמה ברורה ליטול את היוזמה ולנסות לקצור רווחים מדיניים כבתקופת משבר נפט האיראני. עקרונו המדיני המוצהר של דאלס מפברואר 1955 ואילך "עד סף המלחמה" במאבק עם ברית המועצות לא יושם בפרשת משבר סואץ. דאלס ראה עצמו חופשי לפעול כגורם ממתן ומרסן כלפי בעלות בריתו האירופיות, מאחר וארה"ב גם לא היו קשורות מבחינה משפטית ל"ברית בגדאד", ולעומת זאת היו יחסיהן עם סעודיה, החברה בגוש מצרי, משופרים בהחלט. אין ספק, שהדיפלומטיה הממתנת של דאלס נשענה לא רק על שיקולים מוסריים מופשטים, אלא בראש ובראשונה על הערכת המצב והנסיבות החדשות, תוך תחזית סבירה לשיפור יחסי ארה"ב ומצרים כתוצאה מנקיטת עמדה אמריקאית עצמאית. באור זה יש לראות את מאמצי הפשרה וההשהיה של שר החוץ האמריקאי ערב מבצע סואץ ולאחריו.

מגעים בינלאומיים בעניין הלאמת סואץ

במחציתו השנייה של אוגוסט 1956 התכנסה בלונדון ועידה בינלאומית, בנוכחות 22 מדינות מתוך 45 המדינות שהשתמשו בשירותי התעלה. ברית-המועצות, המדינה המזרחית היחידה שהוזמנה לוועדה, נענתה להזמנה המערבית לאחר עריכת מאזן-שיקולים. כנראה, ששיקול ההכרה דה-פקטו בנוכחותה של רוסיה במזרח התיכון (שהשתמע מההזמנה) – הביא להיענות הסובייטית. גם הודו נענתה להזמנה אגב הסתייגויות ניכרות. 6 מדינות אסיאתיות נוספות הוזמנו, ובתוכן תורכיה, איראן ופקיסטן, שהיו חברות בברית-בגדאד". אפריקה יוצגה ע"י חבש, ואילו מצרים סירבה להיענות בהנמקה שיש לזמן את כל המדינות המשתמשות בתעלה, להוציא את ישראל. הרוח החיה בוועידת לונדון היה גיוהן פוסטר-דאלס, אשר העלה הצעה מתוקנת ע"י נציגי פקיסטן, תורכיה, איראן וחבש. הסעיף המרכזי בתוכניתו של דאלס הושתת על אישורה המחודש של אמנת קושטא מ-1888, כלומר על כיבוד חופש השייט בתעלה, בימי שלום כבימי מלחמה, לכל סוגי הספינות על כל דגליהן הלאומיים. כן הציע להפריד עקרונית את מינהל ענייני התעלה מהשפעה מדינית כלשהי. עם זאת קבע שר החוץ האמריקאי, שיש לכבד את ריבונות מצרים ולהבטיח לה רווחים הוגנים מהשימוש בתעלה. כן הציע מתן פיצויים מתאימים לחברת התעלה שהולאמה, קביעת דמי-מעבר מינימליים והקמת מועצה בינלאומית לתפעול התעלה ולאחזקתה. כתריס בפני סכסוכים בעתיד, הציע דאלס הקמת ועדת בוררות לענייני שיעור דמי המעבר והיקף הרווחים שיובטחו למצרים, וכן לענייני הפיצויים עבור ההלאמה. ההצעה הסתיימה בהטלת סנקציות על הפרת החוזה, שייחתם ברוח ההצעה ובהתאם לעקרונות האו"ם. ההצעה האמריקאית זכתה לתמיכת רוב המדינות (18 מתוך 22). משמעותה הבסיסית הייתה הכרה דה-פקטו בהלאמה המצרית תוך הקמת רשות בינלאומית לניהול ענייני התעלה.

לעומת הצעת הרוב האמריקאית, התגבשה הצעת מיעוט ע"י קשרינה מנון מהודו, שנתמכה ע"י ברית המועצות, אינדונזיה וצילון. עמדת המיעוט יצאה מנקודת מבט הפוכה, שיש לשנות את אמנת קושטא בהתאם לנסיבות החדשות. הטיעון ההודי התבסס על מתיחת מכנה משותף בין כל התעלות ומיצרי הימים הבינלאומיים, אשר הסטאטוס המשפטי שלהם אינו איחד. הברירה שהוצגה בהצעת המיעוט הייתה בינאום כל נתיבי השייט הבינלאומיים או, אפשרות סבירה ומציאותית יותר, הבטחת חופש השייט תוך שמירה במישרין על הבעלות

הלאומית, אשר בתחומיה עובר נתיב שייט מסוים. כדי לבצע את השינויים באמנת קושטא, הציעה הודו לכנס את כל המדינות המשתמשות בתעלה בנוסף למדינות החתומות על האמנה. כנס רב-משתתפים זה צריך היה, לפי ההצעה ההודית, להגיע לכלל הסדרים מוסכמים עם חברת התעלה המצרית, מתוך הנחת יסוד שחברה זו תנהל ותפעיל את תעלת סואץ. במלים אחרות: תפעול הסואץ מהווה עניין ריבוני מצרי. לפיכך יש להבטיח ערובות נאותות לקיום חופש השייט, ולהסתפק בהקמת גוף בינלאומי בסמכויות ייעוץ בלבד.

ישראל לא הוזמנה לוועידת לונדון, ומבחינה מעשית לא חל כל שינוי באפשרויות השייט שלה בסואץ. בניגוד לאמנת קושטא, למרות החלטת מועצת הביטחון מספטמבר 1951 וחרף שתי ההצעות שהוגשו בוועידות לונדון, המשיכה מצרים להתעלם מזכותה המשפטית של ישראל לשייט בתעלה. מצרים גייסה תירוצים ואמתלות שונות ומשונות להצדקת הפרתה את החוק הבינלאומי, כגון התעלמות ישראל מהמלצת מועצת ביטחון בדבר זכות החזרה של הפליטי, "מצב הלוחמות" השריר וקיים בין מצרים וישראל וכדו'. כל משתתפי ועידת לונדון הסכימו ביניהם, בדיעבד, כי היחסים בין ישראל למצרים חורגים מתחומי דיוניהם. נציגים מספר הציעו לישראל לפנות לבית הדין הבינלאומי בהאג, אשר דיוניו מתמשכים שנים רבות ופסקי דינו גם אינם מחייבים. מאחר ולא ניתן לגשר בין ההצעה האמריקאית לבין ההצעה ההודית, הוסכם על שיגור פרוטוקול הדיונים לנאצר ומשלוח ועדה מיוחדת, בראשות רוברט מנזיס, ראש הממשלה האוסטרלית, על מנת לשדל את נאצר לקבל את עמדת הרוב. הוועדה הורכבה מנציגי ארה"ב, שבדיה, איראן וחבש, אשר סמכו את ידיהם על תוכנית דאלס.

היעדר סיכום מחייב בוועידת לונדון חיזק את ידיו של נאצר, שהסתייע בתמיכתן הגלויה של ברית המועצות, הודו ומדינות בנדונג האחרות. למעשה, החלישה ההצעה האמריקאית גם את מעמדן של לבריטניה וצרפת והביכה במידה רבה את מדיניות "ברית בגדאד" ועיראק בראשן. האנגלו-צרפתים ניסו עדיין להפעיל לחץ על נאצר באמצעות איום ישיר של הנהלת חברת התעלה (ב-29 באוגוסט), שקבעה אורכה אולטימטיבית בת שבועיים לנאצר על מנת שיגיע לכלל הסכם עם ועדת מנזיס. ההנהלה איימה בהוצאת פועליה ופקידיה מאזור סואץ אם לא יושג הסכם ברוח הצעתו של דאלס; אולם נאצר שאב תעצומות עוז וחוצפה מתומכיו, וסירב להיפגש עם מנזיס במדינה נויטרלית כשוויץ, אלא עמד על כך שועדת הפיוס תשכים לפתחו. בין ה-3 וה-10 בספטמבר התנהלו דיונים קדחתניים בקהיר, אולם כישלון השיחות היה צפוי למדי, שכן נאצר ניאות לקבל רק את תוכניתה של הודו כבסיס למו"מ נוסף. כישלון ועדת מנזיס הביא להוצאת סגל החברה ונווטיה מאזור התעלה, אך דא עקא שסנקציה זו החטיאה את מטרתה, שכן נווטים אחרים שגויסו מאירופה והמזרח הרחוק המשיכו להפעיל את השירותים כתקנם.

כניסתו של המשבר למבוי סתום הביאה להיוועדותה של ועידה שנייה בלונדון (19-21 בספטמבר), בהשתתפו אותן 18 מדינות שתמכו בהצעה האמריקאית הקודמת. מצרים חזרה והחרימה ועידה זו בחזרה על טיעונה הקודם, שיש לכנס ועדה בינלאומית לשם תיקון אמנת קושטא. הסובייטיים ניסו לצמצם את המדינות המדיינות והציעו לכנס את ראשי ממשלותיהן של בריה"מ, ארה"ב, בריטניה, צרפת, הודו ומצרים בלבד.

בוועידת לונדון השנייה הורגשה "המלחמה הקרה" בין בריטניה וצרפת לבין מצרים ביתר שאת. הוועידה הסתיימה בהצעה להקים "איגוד המשתמשים בתעלת סואץ" (המונח הנ"ל נקלח מאוצר המינוח המדיני-המצרי, והכוונה הייתה לעקוף את האינטרס הישראלי בסואץ). כן איימה הוועידה בנוסח החלטותיה בפנייה אל האו"ם לפני הפלגת הספינה הראשונה של האיגוד החדש לעבר הסואץ. ההחלטות לא התקבלו ללא הסתייגויות: תורכיה, למשל, נמנעה ברגע האחרון מלהצטרף ל"איגוד המשתמשים". צרפת לא הסתפקה בנכונותה לקבל על עצמה את עול האיגוד החדש והודיעה במפורש, כי היא תשמור לעצמה את חופש הפעולה לשם שמירת עקרון הניהול הבינלאומי של תעלת סואץ.

בפרוס אוקטובר 1956 התכנסה בשלישית ועידת 18 המדינות לשם הקמת "איגוד המשתמשים", לפי הנחיותיו של דאלס. אולם האיגוד הנ"ל התפורר עוד לפני שהוקם, שכן

יפו, פקיסטן וחבש סירבו להצטרף לאיגוד ערטילאי זה, ובכך הופחת מספר החברות באיגוד ל-15 בלבד. בנסיבות אלה נקט ג'והן פוסטר-דאלס בתכסיסי נסיגה ובהתחמקות, וכבר למחרת הקמת "איגוד המשתמשים" הצהיר, כי ארה"ב אינה מזדהה בפרשת סואץ עם עמדותיהן של בריטניה וצרפת. עמדתן המשותפת של שתי מעצמות המערב נוסחה ב-6 עקרונות מוסכמים: (1) אבטחת השייט החופשי בסואץ ללא כל אפליה; (2) הפרדת תפעול התעלה מהתחומים המדיניים הלאומיים; (3) כיבוד ריבונותה של מצרים; (4) קביעת שיעור דמי המעבר במוסכם בין מצרים לבין "איגוד המשתמשים"; (5) הקצבת חלק ניכר מהכנסות התעלה למבצעי שיפורה ושכלולה; (6) קביעת בוררות מוסכמת בין מצרים לבין "איגוד המשתמשים". ב-9 באוקטובר 1956 הועתקה זירת הדיונים לאו"ם. החזית המשותפת של שלוש מעצמות המערב התפלגה, ארה"ב היו נתונות בעיצומה של מערכת הבחירות לנשיאות, והיוזמה המדינית של בריטניה וצרפת במועצת הביטחון בעניין בינאום התעלה ואישור הקמתו של "איגוד המשתמשים" – הוכשלה ע"י ווטו סובייטי. בשלב זה נקלעו האנגלו-צרפתים במבוי סתום ולא נותר להם אלא להיוועד עם נציגי ממשלת מצרים בשוויץ על מנת לסחוט פשרה כלשהי להצלת היוקרה המערבית. הפגישה שנועדה ל-29 באוקטובר 1956 לא יצאה לפועל לעולם, כיוון שבתאריך זה פתחה ישראל במלחמת המנע שלה נגד מצרים.

הרקע הכללי למערכת סיני-סואץ

ערב מערכת סיני ("מבצע קדש") וההתערבות האנגלו-צרפתית בסואץ הסתכם המצב הבינלאומי כדלקמן: בעיית התעלה נקלעה למבוי סתום, ללא כל הסדר נראה לעין, שעשוי היה לספק חלקית את האינטרסים של בריטניה וצרפת. ארה"ב סטתה במפורש מבעלות בריתה המערביות והתנגדו בכל תוקף לשימוש בכוח או להפעלת לחץ כלכלי מוחץ על מצרים. עמדתן זו של ארה"ב והתמיכה של ברית המועצות, הודו ומדינות הגוש הנויטראליסטי חיזקו את ידי נאצר בעמידתו העיקשת. גם הדיונים באו"ם לא הביאו לכלל הסדר מעשי מחמת הווטו הסובייטי.

בספטמבר ובפרוס אוקטובר חלה התרופפות מה בהשפעה המצרית על מדינות ערב, שכן, נאצר ריכז את כל מעייניו במלחמת העצבים שלו נגד קברניטי המערב. לעומת זאת, חלה השתפרות מסוימת במעמדה של עיראק, אשר השתחררה קמעא מהמתקפה התעמולתית המצרית. עיראק נקטה בתכסיסי גישוש לעבר סעודיה. שתיהן כאחת היו מעוניינות למנוע את החרפת המשבר וסיכון עסקי הנפט שלהן עקב הלאמת התעלה. בגישתו של המלך סעוד כלפיי מצרים ונאצר חלה תפנית ברורה, שכן סעוד הבחין בסכנה הפוטנציאלית האורבת לממלכתו כתוצאה מהגברת ההשפעה המצרית בה. עיראק וסעודיה ניסו, אפוא, למנוע קבלת החלטות כלל-ערביות קיצוניות מידי נגד האנגלו-צרפתים. שליטי ירדן גילו סימנים ברורים של התקרבות לעיראק עקב ביצוע פעולות התגמול הישראליות, שזעזעו את המשטר בממלכה. ירדן לא הייתה יכולה לצפות בשלב זה, לסיוע ממשי ממצרים, שהייתה תקועה, כאמור, במשבר הבינלאומי. שיחות צבאיות התנהלו בין שליטי עיראק וירדן בדבר הצבת כוחות עיראקיים בסמוך לגבולות המשותפים על מנת שיחושו לתוך ירדן בעיתות חירום. במרוצת חודש אוקטובר נדמה היה, כי הושג הסכם בין עיראק לירדן, בדבר כניסתן של יחידות עיראקיות לממלכה הירדנית. בריטניה הייתה, ללא ספק, הרוח החיה מאחורי הקלעים, והיא תמכה בתנאי בעלת בריתה העיראקית. קרוב לוודאי, שהבריטים ראו בכניסת הצבא העיראקי לירדן את תסכול השאיפות המצריות בממלכה המעורערת ואולי אף קיוו להחזרת גלגל ההיסטוריה אחורנית ולשילובה של ירדן ב"ברית-בגדאד", כנקודת מוצא לתפנית אנטי-נאצרית כוללת במרחב. הציפיות הבריטיות התגלו כאנאכרוניזם היסטורי, שכן העיראקים גילו הססנות מדינית וחוסר יעילות צבאית, והם נכשלו במאמצייהם להגיע לעמק השווה עם ירדן. בשלב זה חזרה מצרים והגבירה את פעילותה התעמולתית בזירה הערבית, לאחר שהתפנתה קמעא מ"המלחמה הקרה" סביב בעיית סואץ. מאמץ תעמולתי זה קצר את פרי עמלו. שכן ב-22 באוקטובר 1956 נערכו בחירות, חופשיות יחסית, לבית

הנבחרים הירדני¹⁶, על בסיס מפלגתי. הבחירות הסתיימו בניצחון רב-רושם למפלגת "הלאומית-סוציאליסטית" של המדינאי הפרו-נאצרי, סוליימאן אנ-נאבולסי (12 צירים). הקומוניסטים זכו ב-3 צירים, ומפלגת "אל-בעת" ב-2. מכלל 40 הצירים שנבחרו נודעו רק כ-15-17 מהם במגמותיהם הפרו-מערביות. לפיכך נסללה הדרך להקמת קואליציה לאומית-שמאלית, בראשות אנ-נאבולסי, ובשיתוף נציגי "אל-בעת" ושר קומוניסטי (ב-27 באוקטובר). למחרת הבחירות הגיעו לעמאן הרמטכ"לים של מצרים וסוריה, וב-24 באוקטובר, היינו שלושה ימים לפני הרכבת הקואליציה הממשלתית, הודיע הרמטכ"ל הירדני, עלי אבו-נוואר, על חתימת הסכם צבאי בין מצרים, סוריה וירדן, ועל הקמת פיקוד צבאי משותף בראשותו של עבד אל-חכים עאמר, שר המלחמה המצרי. התפתחות זו צפנה בחובה תפנית הרת-גורל עבור ישראל, שהוקפה עתה בטבעת חנק צבאית משלושה עברים. כתוצאה מכך הכריזה ישראל על גיוס חירום של יחידות המילואים שלה במגמה לשבור את המערך הצבאי המשולש שכוון נגד ביטחונה.

ערב המלחמה במצרים נוצרו, אפוא, התנאים הבאים: קיפאון מוחלט בעניין סואץ, היעדר כל סיכוי סביר למימושו של הסדר כלשהו בין האנגלו-צרפתים לבין מצרים; פעילות מוגברת של מצרים בשני אפיקים מדיניים: (א) החשת תהליך נישולן של בריטניה וצרפת מהמזרח התיכון; (ב) הגברת ההזדיינות הצבאית לקראת פתיחה במלחמת השמד נגד ישראל, בסיוע הנשק והציוד הסובייטי. בירדן – חל ערעור נוסף בהשפעתה של בריטניה. צרפת ניצבה מבודדת מול סערת האיבה הכלל-ערבית עקב מלחמת אלג'יריה. נשק מצרי-סובייטי סופק מקהיר ללוחמים האלג'יריים. ישראל כותרה בברית צבאית משולשת ביוזמת מצרים. ארה"ב הועסקו במערכת הבחירות לנשיאות; האו"ם לקה בשיתוק מדיני, ואילו ברית המועצות תמכה ללא סייג במצרים, והועסקה בעת ובעונה אחת בדיכוי המרד ההונגרי.

לתוך כל אותו סבך מדיני נקלעה ישראל, ללא שליטה כלשהי על ההתפתחויות הבינלאומיות, שהעתיקו את זירת "המלחמה הקרה" למזרח התיכון עקב התארגנותה הכושלת של "ברית-בגדאד" (הנידבך הצפוני), וחדירתה הנמרצת של ברית המועצות למרחב באמצעות עסקות הנשק עם מצרים וסוריה. מבחינה ישראלית, הייתה לעסקת הנשק המצרית משמעות אחת ויחידה – הפרת האיזון הצבאי בינה לבין מצרים, וכתוצאה מכך איום מוחשי וחמור על עצם קיומה של ישראל; שכן החדירה הסובייטית הגבירה את כוח המיקוח של נאצר והביאה לחיזרון של מעצמות המערב אחריו, במיוחד על חשבון ישראל. החל מפברואר 1956 נוצרה אווירת ערב מלחמה בין ישראל למדינות ערב. על אי-התחשבותן של המעצמות במצבה הביטחוני והמדיני המעורער של ישראל העידו האירועים הבאים: עמדת ברית המועצות במועצת הביטחון בדיון על מבצע התגמול הישראלי בים-כינרת, וכהשלמה לכך – נאומו האנטי-ישראלי של חרושצ'וב, בשלהי דצמבר 1955, בסובייט העליון; ב-19 בינואר גינתה מועצת הביטחון פה אחד את ישראל על תקרית כינרת; ב-24 בינואר טען אידן בפרלמנט הבריטי, כי "הצהרת שלוש המעצמות" משנת 1950 לא מהווה ערובה לגבולות הנוכחיים של ישראל; חודש ימים לאחר מכן העיד דאלס לפני ועדת החוץ שלה סנט האמריקאי מבלי להתחשב באינטרסים הביטחוניים של ישראל.

במרוצת פברואר 1956 טענו הערבים, שישראל עומדת לתוקפם באביב ואיימו במלחמה מונעת אם יתחדשו העבודות הישראליות באפיק הירדן. מצרים וסוריה ריכזו כוחות גדולים בגבול הישראלי והעמידום במצב של כוננות. אמנם מצרים הזדקקה לשנה לפחות על מנת לעכל את הנשק הסובייטי וביקשה להימנע ממלחמה מכרעת, אך עם זאת הרבתה בתקריות גבול יזומות, שהוליכו להידרדרות ביטחונית כוללת. סוריה החרתה החזיקה אחר מצרים בפרוס מרץ 1965. הביטחון השוטף בגבול הישראלי-ירדני התערער ביותר לאחר הדחתו של גלאב פחה. שליטי עיראק וירדן, שביקשו לשפר את מצבם המדיני המעורער בזירה הבין-

¹⁶ עיין לעיל בכל הפרשה, מנקודת ראות ירדנית, בפרק על ירדן, בסעיף – עליית החוגים הלאומיים ופרו-מצריים לשלטון.

ערבית, החרירו את תוקפנותם כלפי ישראל, וירדן יזמה פעולות הסתננות. עיראק הציעה סיוע צבאי נגד ישראל לכל מדינות ערב. מצרים העלתה במפורש את התביעה על חלק מהנגב הישראלי לשם יצירת רציפות טריטוריאלית יבשתית עם ירדן. תביעה זו מצאה אוזן קשבת בחוגי משרד החוץ בושינגטון. ההכנות הערביות למלחמה נמשכו ללא הפגה בתחילת חודש אפריל, והתבטאו כלפי חוץ בליבוי הלכי רוח מלחמתיים נגד ישראל ובהחרפת החרם הערבי. באותו חודש עצמו גברה ביותר סכנת התפרצות מלחמה בין ישראל למצרים מאחר והמצרים היו מעוניינים בהחרפת המצב בגבול, אם כי הם טרם סיימו את הכנותיהם למלחמה כוללת. ב-4 באפריל 1956 החליטה מועצת הביטחון לשגר את מזכיר האו"ם, דג האמרשלד, למזרח התיכון על מנת למנוע התלקחות רבתי. הערבים הצליחו להגביל את שליחותו של האמרשלד לטיפול בתקריות הגבול גרידא, וסירבו לנהל עמו דיונים בכל בעיה עקרונית שחרגה מתחום המתחיות שבגבולות. למרות האמרשלד השיג הבטחות דו-צדדיות להפסקת אש, לא פסקו הסתננויות חבלה ורצח של כנופיות ה"פד'איון" לתוך גבולות ישראל. ההידרדרות הביטחונית הייתה מסוכנת במיוחד לאורך גבולותיהן הארוכים של ירדן וישראל, לאור הישמטות רסן הפיקוד והיעדר בקרה ישירה מצידו של המלך חוסיין על קציניו. ב-4 ביוני זכו מדינות ערב לניצחון תעמולתי חשוב במועצת הביטחון, שעה שהצליחו למחוק מהצעת ההחלטה הבריטית את הפסיקה בדבר הצורך בקביעת תנאים מוקדמים, שיאפשרו הסדר של שלום על ביסס מוסכם, שיתקבל על דעת ישראל ומדינות ערב. פסקה זו הופיעה לפני כן בהודעה סובייטית רשמית מה-17 באפריל, ובהודעה סובייטית-בריטית משותפת, (מה-26 באפריל), שסיכמה את ביקורם של בולגאנין וחרושצ'וב בבריטניה. הסובייטים התיימרו מילולית לשכך את המתחיות בין ישראל ושכנותיה, אולם במערכה במועצת הביטחון תמכה ברית המועצות בעמדה הערבית והמערב נאלץ להיכנע. כאמור, סירבו הסובייטים להתכחש להודעתם מה-17 באפריל, גם לאחר ביקוריו של דימיטרי שפילוב במדינות ערב. הם יעצו לערבי לנקוט במדיניות שקולה ומציאותית בסכסוך הישראלי-ערבי ולא הזדהו עם מטרות ההשמד של הערבים. כן הביעו הסובייטים תמיכה עקרונית במאמציו של האמרשלד למניעת מלחמה במזרח התיכון. דא עקא, שהצהרותיהם המילוליות של הסובייטים בדבר מגמות השלום עמדו בסתירה תהומית למדיניות תמיכתם העקבית בערבים, ולאספקת הנשק השוטפת למצרים ולסוריה. אין ספק, שקברניטי רוסיה הסובייטית ידעו גם ידוע את היקף הסכנה שמשקפה לישראל כתוצאה מעסקות הנשק שלהם.

הודעת ההלאמה של נאצר בשלהי יולי 1956 לא שינתה מבחינה מעשית את סיכויי השייט הישראלי בתעלה, שהייתה חסומה בלאו הכי, לדידה של ישראל. מבחינה עקרונית לא הייתה לישראל כל נגיעה לסכסוך בין האנגלו-צרפתים לבין מצרים, שכן הסכסוך נסב, למעשה, על עקרון הבעלות על תעלת סואץ, ולא על חופש המעבר בתעלה. בסעיף זה לא נתגלעו כל חילוקי דעות עקרוניים בין מצרים לבין יריבותיה. חופש השייט, להוציא את ישראל, היווה הנחה מוסכמת בוועידת לונדון הראשונה, על דעת המיעוט והרוב כאחד ומכיוון שמצרים נטתה לקבל את גרסת המיעוט ההודית כבסיס למו"מ, מבלי להתייחס לסכסוך הישראלי-מצרי, לא היה בכך משום כל סיכוי סביר לפתיחת שערי סואץ לפני הספנות הישראלית בתנאי המו"מ המיועד בין מצרים ליריבותיה. ממשלת ישראל נתפסה להערכת מצב שקולה זו והצהירה, כי זכותה הבינלאומית המוכרת לשייט בתעלה בעינה עומדת, אם כי ישראל אינה מהווה צד בסכסוך הנוכחי שבין מצרים למעצמות המערב האירופאיות. אולם ככל שהחמירו יחסי האנגלו-צרפתים עם מצרים והסדר כלשהו לא נראה באופן – התרבו סיכוייה של ישראל להיחלץ מבידודותה המדינית והצבאית הבלתי זוהרת, שהוחרפה באורח פתאומי ב-24 באוקטובר 1956, עם הצטרפותה של ירדן למערך הצבאי התוקפני של סוריה ומצרים נגד ישראל.

אינטרס הקיום העצמי הישראלי הווה שיקול עליון שהיטה את הכף לטובת מלחמת-מנע נגד מצרים, עוד לפני שהמצרים יצליחו לקלוט מבחינה מבצעית את הנשק הסובייטי ולהסתגל לשיטות הלוחמה הרוסיות. מערכת ההסברה של ישראל, שנלחמה לשווא לפרוץ

את טבעת הבידוד הצבאי והמדיני, בשיחות שרי החוץ של המעצמות התקיימו בשעתו בז'נבה ובמקומות אחרים, נתקלה במרוצת שנת 1956 בבעל ברית חדש. הייתה זו צרפת, שגם עליה נכפתה ההתמודדות נגד מערכת התעמולה המצרית ומנגנון האספקה הצבאי המצרי, ששירתו בנאמנות את לוחמי אלג'יריה. בדצמבר 1955 הגיע לשיאו המשבר המפלגתי הפנימי בצרפת, וכתוצאה מכך פוזר הפרלמנט ונערכו בחירות חדשות. ב-26 בינואר 1956 הוקמה ממשלת מיעוט קואליציונית בצרפת בראשותו של מנהיג הסוציאל-דמוקרטים, גי מולה. תוכניתה של ממשלת מולה כללה, בין השאר, ניסיון להחזרת השלום באלג'יריה בדרך של מו"מ. דא עקא, שקשיים פנימיים בצרפת עצמה, והתנגדות עזה מצד המתיישבים הצרפתיים באלג'יריה, הפכו את הקערה על פיה בשלב מוקדם למדי. יתר על כן, שר החוץ הצרפתי, כריסטיאן פינו, נשלח בשעתו במיוחד לקהיר על מנת למשש את דופקו של נאצר ולהתרשם במישרין מעמדתו הצפויה נוכח מאמציה של ממשלת צרפת להשכין את השלום באלג'יריה. מסתבר, שפינו התרשם באורח שלילי ממהלכיו הצפויים של נאצר, ובממשלה הצרפתית התגבשה ההכרה, שיש לסייע באורח צבאי לישראל על מנת להשיב למצרים כגמולה בהתערבותה הפעילה במלחמת אלג'יריה. שותפות אינטרסים זו, על בסיס אנטי-נאצרי, היוותה נקודת מוצא להערכת מצב זהה לישראל ולצרפת ביחס לסכנות הפוטנציאליות הצפוונות במדיניות הכוח הסחטנית של שליטי מצרים. לפיכך, נחלצה צרפת לעזרת ישראל בסיוע של נשק שווה-איכות לנשק הסובייטי של מצרים, אשר בחלקו הוצב כבר בגבולותיה של ישראל. פרסום ההודעה על הלאמת תעלת סואץ חיזקה את ממשלת מולה בהערכתה הקודמת על מהות שלטונות של נאצר. עתה הייתה החלטתם של הצרפתים נחושה להפיל את נאצר בכל מחיר. הייתה זו גם משימתה העליונה של ישראל, שחששה מפני השתכנעותו הפסיכולוגית של נאצר, כי הרחבת הפער במאזן החימוש מקרב את עיתוי המהלומה המצרית, המתבססת על היווצרות התנאים להשגת ניצחון וודאי. התרבות פשיטות הטרור והחבלה של כנופיות ה"פד'אאיון" חיזקה הערכה ישראלית זו. ישראל הייתה מוכנה, אפוא, להשכים ולהלום בצבא מצרים, וליהנות מיתרון ההפתעה ומקביעת העיתוי המוקדם. צרפת, מצידה, הסכימה להעניק לישראל "מטריה אווירית" שתסוכך על הישובים האזרחיים, ולסייע באמצעות הצי בשמירת נתיב שייט חופשי לישראל בים התיכון. ברוח זו עובדו בצוותא התוכניות המבצעיות הצרפתיות-ישראליות. אולם בעוד ששיתוף הפעולה הצרפתי-ישראלי היה כמעט מושלם, נתגלעו קשיים מצד שותפתה הבכירה של צרפת – בריטניה. הלאמת סואץ הממה, כזכור, את מעצבי המדיניות הבריטיים, שסיגלו לעצמם דפוסי מדיניות פייסנית-ותרנית על מנת "להחזיר למוטב" את נאצר, או, לפחות, להשיג אצלו פשרה סבירה. הסתגלותם של מדינאי בריטניה לרעיון התגובה האלימה הייתה איטית ביותר, ומעולם לא נעשתה בלב שלם. נמצאו לכך מספר סיבות: א) המסורת ההיסטורית הפרו-ערבית של בריטניה; ב) התחייבויותיה הצבאיות של בריטניה לעיראק בפרט ול"ברית-בגדאד" בכלל; ג) יתרת שטחי החסות וההשפעה של בריטניה במזרח התיכון הועמדה בסכנה במקרה של פעולה אלימה נגד נאצר; ד) הלחץ הכבד שהופעל ע"י ארה"ב וניסיונות המגעים בדרגים הבינלאומיים; ה) אי-נכונותה העקרונית של בריטניה להתקשר ב"קנוניה" עם ישראל, ובמיוחד אמורים הדברים כלפי אנתוני אידן, מעצבה הוותיק של המדיניות הבריטית הפרו-ערבית; ו) לחצים פנימיים, הן מצד מפלגת ה"לייבור" האופוזיציונית והן מצד קבוצת צירים שמרניים עתירי השפעה. ההססנות הבריטית, גם לאחר שהוטל הפור, מעמדו הטרגי-קומי של אנתוני אידן, וכן הערכה מודיעינית מופרזת על עוצמת הכוח המצרי וביצוע אופרטיבי איטי ומסורבל בזמן המערכה על אזור התעלה עצמה – היו בעוכרי מבצע ההתערבות האנגלו-צרפתי בתעלת סואץ, והכשילוהו מבחינה צבאית ומדינית גם יחד. כישלון זה שלל בעקיפין את מרבית פירות הניצחון הצבאי הישראלי בסיני, והפך את תבוסתו של נאצר בשדה הקרב לניצחון מדיני רב רושם.

מערכת סיני והנחיתה האנגלו-צרפתית באזור התעלה

מטרות ההתערבות האנגלו-צרפתית במצרים היו שונות ומגוונות. בראש ובראשונה, נועד המבצע להשתלטות צבאית על אזור התעלה. מגמת הפיקוד הבריטי העליון הייתה להימנע מהרחבת זירת המבצעים ולשכנע את נאצר באמצעות הפצצות אוויריות, שיעדיהן פורסמו מראש, לקבל את התכתיב המדיני הבריטי. הצרפתים, לעומת זאת, היו מעוניינים בניצול מרבי של ההצלחה הצבאית הצפויה ולמיגורו המוחלט של שלטון נאצר. ייתכן והצרפתים היו מעוניינים גם להוכיח לארה"ב, כי מעצמות המערב עודן עצמאיות וכוחן עמך לפעול גם מבלי להסתייע באמריקה. התמוטטותו הצפויה של נאצר הייתה צריכה לחסל את בסיס החתרנות המצרי, הן כלפי עמדותיה של בריטניה במזרח התיכון ובמזרח-אפריקה, והן כלפי "המחוז הצרפתי" באלג'יריה. אילו הושגה, בדיעבד, מטרה זו, כי אז הייתה נבלמת החדירה הסובייטית למזרח התיכון ולאפריקה, שכן קהיר שימשה לברית המועצות מקפצה אסטרטגית-מדינית. שיקול עקרוני זה לא נעלם, כנראה, מעיני קברניטיהן של ארה"ב, אולם מסתבר, שהיה זה שיקול שולי בלבד. הקמת משטר פרו-מערבי במצרים הייתה חוסמת את החוליה הגיאופוליטית שחיברה את תנועות השחרור האנטי-קולוניאליות של אסיה ואפריקה. עיתוי ההתערבות הצבאית האנגלו-צרפתית נראה כמצוין: ברית המועצות הייתה שקועה בפרשת דיכוי המרד בהונגריה, ואילו ארה"ב נכנסו במלוא מרץ לעידן הבחירות לנשיאות. ההצלחה הצבאית הייתה מותנית, אפוא, בפעולת בזק וביצירת עובדות מוגמרות בשטח.

הסיכון הישראלי העיקרי, בנוסף לאי-הודאות בקשר לרמת כוונותם של המצרים ולמידת הטמעתם את הנשק הסובייטי, היה נעוץ במישור המדיני: באורח עקרוני, התמידה סכנת זיהוייה של ישראל עם המעצמות הקולוניאליות הותיקות, שניסו להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית. זיהוי מוטעה זה נשמע סביר גם במקרה של ניצחון צבאי ומדיני מלא, קל וחומר – במקרה של כישלון. אולם האינטרס העליון של ההגנה על עצם קיומה של ישראל ע"י מלחמת-מנע, או מהלומה מקדימה, דחה את סיכויי אובדן היוקרה המדינית. מבחינה זו אין חשיבות לעובדה שישראל שיתפה פעולה רק עם צרפת ולא עם בריטניה, או שלא שיתפה פעולה עימן כלל. ההנמקה הישראלית הרשמית לפתיחת "מבצע קדש", ב-29 באוקטובר 1956, תלתה את הקולר ב"פד'אאיון", שהודרכו ע"י המטה הצבאי המשותף למצרים, סוריה וירדן.

המתקפה הישראלית נשאה אופי של מלחמת בזק, שהסתיימה תוך שבוע ימים בלבד והביאה להשתלטות ישראלית על כל חצי"א סיני ורצועת עזה, תוך מלקוח אלפי שבויים מצריים ושלל רב. חיילות השריון והצנחנים של ישראל הוו את חודי המחץ של ההתקפה הישראלית בסיני והחזית המצרית התמוטטה כליל. ב-29 באוקטובר הוצנחה יחידה ישראלית עמוק בעורף המצרי שבסיני, ליד מעבר מתלה, כ-60 ק"מ מערבית לפורט תופיק (בקצה הדרומי של תעלת סואץ). במשך הלילה התקדמו שני טורים ישראלים, האחד לאורך "דרך החוגגים" ההיסטורית (מאילת לפורט תופיק), והשני – על ציר התנועה של אל-קציימה דרומה מערבה. שני הטורים היו אמורים להתחבר עם אותה יחידת הצנחנים שהתבססה בגבעות הסוגרות על מעבר מתלה. ב-30 באוקטובר נכנס לפעולה חיל האוויר המצרי בהפצו את הטורים הישראליים המתקדמים מערבה ודרומה מהערב, אולם עד שעות הערב הצליחו הישראלים ליצור מגע עם יחידתם המוצנחת. חיל האוויר הישראלי הוכנס לפעולה והצליח להשתלט על שמי סיני. היומיים הראשונים סיימו את השלב הראשון במתקפה הישראלית.

בינתיים, ב-30 באוקטובר, הגישו בריטניה וצרפת אולטימטום למצרים ולישראל, תבעו להפסיק את פעולות האיבה ולסגת למרחק של 10 מילין משני עברי תעלת סואץ. האולטימטום קבע ארכה בת 12 שעות והוסיף, כי בהיעדר תשובה חיובית יונחתו כוחות אנגלו-צרפתיים כדי לבצע תביעה זו בכוח. ישראל הסכימה להיענות לאולטימטום בתנאי שגם מצרים תיענה, אולם נאצר דחה את האולטימטום, שיגר איגרות דחופות לנשיא ארה"ב, לנשיא הסובייט העליון וכן לבוגאנין ולטיטו, שבהן מחה חריפות על התוקפנות

הישראלית. ממשלת ארה"ב פרסמה מייד קריאה לכל חברות האו"ם להימנע מהשימוש בכוח במזרח-התיכון. מצרים הפנתה תביעה לכינוס מייד של מועצת הביטחון. תביעתה נתמכה ע"י ירדן, שהטעימה כי היא תמלא את התחייבויותיה בהתאם להסכם הצבאי עם מצרים. (רק 5 חודשים לאחר מכן הודיע המלך חוסיין, כי ראש ממשלתו, אנ-נאבולסי, ורמטכ"ל צבאו, אבו-נוואר, התנגדו לכניסה למערכה נגד ישראל). בינתיים נמשך השלב השני של המתקפה הישראלית (1/11-30/10). בשלושת הימים הללו התקדמו יחידות שריון ישראליות על ציר התנועה המרכזי בסיני, מאבו-עגילה לעבר באר-ג'פג'פה, תוך כיתור המוצבים המצרים בגזרת המרכז. כוח ישראלי אחר ניתק את רצועת עזה מעורפה והתקדם לעבר בירת סיני – אל-עריש. כן נתפסה משחתת מצרית שניסתה להפגיש את נמל חיפה. ב-30 באוקטובר החלו מטוסי סילון אנגלו-צרפתיים שהגיוחו מקפריסין להרעיש מהאוויר את ערי התעלה. המטוסים פיזרו גם כרוזים שקראו למצרים למגר את נאצר. תחנת השידור הקפריסאית הפכה למוקד התעמולה האנגלו-צרפתית. בעיצומה של הפעילות המדינית הקדחתנית נודע על היווצרות קרע בין נשיא ארה"ב לבין ראשי הממשלות בבריטניה ובצרפת. אייזנהאור הכריז, כי ארה"ב לא תסתבכנה במבצעים צבאיים במזרח-התיכון.

במועצת הביטחון איים מזכיר האו"ם בהתפטרות אם לא תיתמך תביעתו להפסקת אש מיידית. הנציג הבריטי במועצת הביטחון הצהיר, כי מטרות ההתערבות האנגלו-צרפתיות הן להפריד בין הניצים, להפסיק את פעולות האיבה בהקדם, וכן להגן על חופש השייט. ההצעה היוגוסלבית לכנס מושב חירום של העצרת הכללית, בגלל המתקפה הישראלית, נדחתה בוטו אנגלו-צרפתי. בהפצצות האוויר המערביות, שנמשכו גם ב-1 בנובמבר, טובעה ספינה מצרית שסתמה את המעבר בתעלה. מצרים הכריזה על מצב צבאי ונאצר מינה עצמו למושל הצבאי העליון. סגל המומחים הבריטיים באזור התעלה נעצר ומצרים ניתקה את יחסיה הדיפלומטיים עם בריטניה וצרפת. בשלב זה הופיעו גם יחידות שייט של הצי ה-6 האמריקאי על חופי ישראל ומצרים.

ב-2 בנובמבר נפתח השלב השלישי והאחרון במתקפה הישראלית, שהתבטא בפעולות טיהור, בחיסול הכיסים המצריים ובניצול ההצלחה לשם השתלטות מלאה על חצי"א סיני. הכוחות הישראליים המשיכו לנוע מערבה על שלושת צירי התעבורה הרוחביים של חצי"א סיני: בגזרה הצפונית נמשכה ההתקדמות בסמוך לתוואי ההיסטורי של "דרך היס" ומסילת הברזל עד מול קנטרה. בגזרה המרכזית הוכה טור שריון מצרי בסמוך באר-ג'פג'פה, והישראלים הגיעו עד למרחק של כ-15 ק"מ מאסמאעיליה (ב-3/11). על ציר התנועה השלישי, הדרומי ביותר ("דרך החוגגים"), השתלטו כזכור, הישראלים על מעברי המתלה לאחר קרבות מרים. כוח צנחנים נוסף הוצנח בעיירה אט-טור (2/11), שבגפו הדרומי מערבי של סיני. יחידות ישראליות אחרות נעו דרומה לאורך מפרץ סואץ והתחברו עם חטיבת רגלים, שיצאה מאזור אילת ופנתה דרומה לכיבוש מוצבי ראס-נצראני ושרם אש-שייחי (4/11), שחלשו על מיצרי מפרץ אילת. עוד ב-2 בנובמבר נכבשה אל-עריש ועזה נכנעה, לאחר חדירת יחידות ישראליות לפרברי העיר והשלמת כיתור רצועת עזה. באותו יום עצמו התכנסה עצרת האו"ם מושב חירום, וקיבלה ברוב של 65 קולות נגד 5 הצעת החלטה אמריקאית שקראה להפסקת אש מיידית, לנסיגה אל מאחורי קווי שביתת-הנשק, להימנעות מאספקת ציוד מלחמה לאזור ולנקיטת צעדים לשם פתיחת התעלה והחזרת השייט החופשי בה. כן הציעו האמריקאים להאריך את מושב החירום עד שמזכיר האו"ם ידווח על ביצוע ההחלטה. בריטניה וצרפת הודיעו על דחיית ההצעות הללו ועל המשכת "המבצע המשטרתי" להפסקת פעולות האיבה. למחרת חזרה והציעה המשלחת האמריקאית באו"ם להקים ועדה שתתור ליישוב בעיית ארץ-ישראל ולהרכיב ועדה נוספת שתדאג לפתיחת התעלה כ"נתב שייט בינלאומי בטוח".

התגובות של שאר מדינות ערב על מערכת סיני היו זהירות ביותר: ב-3 בנובמבר פוצצו צינורות "חברת הנפט העיראקית" במספר מקומות בצפון סוריה והזרמת הנפט מעיראק לים התיכון נפסקה. הפיצוץ בוצע לפי פקודת ראש המודיעין הסורי, הקולונל סראגי, ללא ידיעת

ראש הממשלה והרמטכ"ל. ראש הממשלה, שהתמנה למושל צבאי, הכריז על עונשים חמורים לכל מי שיחבל במיתקני הנפט. באותו יום נכנס צבא עיראקי לירדן לפי בקשת המלך חוסיין. למחרת, ב-4 בנובמבר נכנסו גם יחידות סוריות לצפון-ירדן. בבחריין פרצו מהומות אנטי-בריטיות. יחידות סעודיות הועמדו לרשות המלך חוסיין ומרבית מדינות ערב הכריזו על מצבי-חירום. בלחצה של סעודיה הפסיקה חברת "עראמקו" את משלוחי הנפט שלה לצרכנים אנגלו-צרפתיים. ירדן ניתקה את יחסיה רק עם צרפת, ואילו סוריה ניתקה את יחסיה עם שתי מעצמות המערב. אולם בסיכום, פרט לתזוזה של יחידות לתוך ירדן, פעולות חבלה מקומיות ותמיכה מילולית במצרים, לא התערבו צבאות ערב במערכת סואץ וסיני. ברית ההגנה המצרית-סורית-ירדנית-סעודית הוכיחה, אפוא, את מחדלה.

הנחיתה האנגלו-צרפתית נדחתה בגלל קשים לוגיסטיים והיסוסים בריטים עד לבוקרו של ה-5 בנובמבר 1956. ראוי לציין, כי בשלב זה טוהר כבר חצ"א סיני, רובו ככולו ע"י הצבא הישראלי, והקרבות המכריעים הסתיימו. הנחיתה של מעצמות המערב בוצעה מהאוויר ומהים לעבר פורט-סעיד (הבריטים) ופורט-פואד (הצרפתים). יחידות חלוץ החלו להתקדם למחרת מפורט-סעיד דרומה, לעבר קנטרה. אולם התקדמותן נעצרה באותו יום (6/11), עם קבלת הפקודה של ממשלות בריטניה וצרפת להפסקת האש. מצרים הורתה גם כן על הפסקת אש. סיום המערכה באזור התעלה תוך יומיים בלבד לאחר הנחיתה מנע מהאנגלו-צרפתים להשתלט על כל אזור התעלה. פורט-סעיד לא טוהרה לחלוטין. הקונסול הסובייטי בעיר חלק נשק וארגן התקפות מארב על הבריטים בסיוע מספר קצינים מצריים. המשמה הצבאית של מעצמות המערב לא הושגה בגלל ההשתתפות המיותרת מחד גיסא, ועקב הפעילות הקדחתנית במישור המדיני של ארה"ב וברית המועצות בנפרד, באו"ם ובזירות אחרות, מאידך גיסא.

בקיעים ראשונים שהעידו על התרופפות החזית המדינית של האנגלו-צרפתים, הסתמנו כבר ב-3 בנובמבר: סגן שר החוץ הבריטי, אנתוני נאטינג, התפטר מהממשלה כמחאה על ההתערבות המזוינת באזור התעלה. ראש הממשלה הבריטי הצהיר על נכונותו להפסיק את הפעולות הצבאיות במצרים לכשיגיע לאזור כוח האו"ם. הצהרה זו ניתנה, כזכור, יומיים לפני הנחיתה האנגלו-צרפתית. ב-4 בנובמבר פתחה ברית המועצות במערכת איומים. עוד קודם לכן הכריז נשיא הסובייט העליון, כי התוקפנות הבריטית מוכיחה את אופייה האמיתי של "ברית בגדאד". עתה מחתה רוסיה לפני בריטניה וצרפת על הטלת ההסגר הימי על חופי מצרים והזהירה, כי המשך הפצצות האוויריות עלול להתפתח לכלל מלחמה עולמית. באותו יום אישרה עזרת האו"ם הצעה קנדית, שתבעה ממזכיר האו"ם לארגן תוך 48 שעות כוח שיטור בינלאומי לפיקוח על הפסקת האש. (ההצעה התקבלה בהצבעת 57 מדינות, ללא מתנגדים, ועם 19 נמנעים). כן קראה ההצעה הקנדית לאשר את הצעת ההחלטה האמריקאית מה-2 בנובמבר ולהטיל על הצדדים לבצעה במלואה. מזכיר האו"ם נקרא לקבוע הסדרים לביצוע נסיגת הישראליים לעבר גבולות שביתת-הנשק, בסיועו של ראש מטה המשקיפים, הגנרל ברנס. (על חלק זה של ההצעה הקנדי הצביעו 59 בעד, 5 נגד ו-12 נמנעו). ב-5 בנובמבר שיגר בולגאנין איגרת לאייזנהאור ובקשו לשתף פעולה עם ברית המועצות לבלימת שפיכות הדמים. בולגאנין הציע הפעלה משותפת של יחידות הצי ה-6 האמריקאי בים התיכון עם כוחות ים ואוויר סובייטים, בהסתמך על החלטת האו"ם. ההצעה הסובייטית הוגדרה ע"י האמריקאים כ"בלתי ניתנת לדיון". בעת ובעונה אחת החזירה ברית-המועצות את שגרירה מישראל, תוך ציון שאין בכך משום ניתוק היחסים הדיפלומטיים. עם זאת שוגרה איגרת של בולגאנין לבן-גוריון, ובה נתבעה ישראל באורח אולטימטיבי להפסקה מיידית של פעולות האיבה, תוך איום סובייטי על ביטחונה של ישראל. איגרות דומות, אך מנוסחות בצורה פחות חריפה, נשלחו לראשי ממשלות בריטניה וצרפת. בולגאנין התריע, כי הנחיתה האנגלו-צרפתית עשויה לגרום מלחמה עולמית. ארה"ב הודיעו, כי יתנגדו להתערבות כוחות סובייטים או כוחות אחרים במזרח התיכון. ב-6 בנובמבר הפכה ההודעה האמריקאית לאזהרה מפורשת כלפי בית המועצות ולאיום בהתנגשות סובייטית-אמריקאית.

עוד ב-5 בנובמבר הודיעה ישראל על קבלת הפסקת האש בהתאם להחלטת האו"ם. בריטניה וצרפת ניסו להרוויח זמן נוסף, ללא תועלת, כיוון שמבצעהן הצבאיים הסתיימו כזכור למחרת. ב-57 קולות, ללא מתנגדים, בהימנעות 19 מדינות, החליטה עזרת האו"ם על הקמת פיקוד בינלאומי לכוח החירום של האו"ם. הגנרל הקנדי ברנס התמנה למפקד הכוח. הנציג הישראלי בעצרת הסב תשומת הלב לכניסתן של יחידות עיראקיות וסוריות לירדן, שנעשתה בהסתמך על בריתות צבאיות-תוקפניות שכוונו נגד ישראל. לאחר שהעצרת הכללית החליטה על הקמת הכוח הבינלאומי- הצטרפו גם בריטניה, צרפת ומצרים לתמיכה בו. פעולות האיבה הצבאיות הסתיימו, אפוא, ב-6 בנובמבר 1956, והמאבק הועתק מכאן ואילך לזירה המדינית.

סיכום ההתפתחויות הכלליות עד ינואר 1957

ארה"ב אמנם גילתה הסתייגות מסוימת מאופיו של המשטר הנאצרי ומנעה ממנו סיוע כלכלי; אך בסופו של דבר, לא ראו האמריקאים כל תחליף לנאצר, ובהתאם להנחת-יסוד זו הם הוסיפו לתלות בו תקוות והיו מעוניינים לתמוך בו עד גבול מסוים. ארה"ב הפעילה לחץ מדיני וכלכלי כבד ביותר על בריטניה וצרפת במגמה להחיש את פינוי כוחותיהן מאזור התעלה. ואכן, הפינוי הושלם כבר ב-22 בדצמבר 1956. בעת ובעונה אחת סירבו האמריקאים לדון עם בריטניה וצרפת בצוותא, או במסגרת הכוללת של נאט"ו, על הסדר במזרח התיכון. הטיעון האמריקאי התבסס על ראיית האו"ם כמסגרת היחידה לטיפול בבעיות המלחמה במצרים, עניין התעלה ובעיית הסכסוך הערבי-ישראלי. בהתאם למדיניות זו העניקה ארה"ב את מלוא התימוכין למזכיר הכללי של האו"ם, דג האמרשלד. המניע העיקרי לקו מדיני זה היה רצונה של ארה"ב להתחבב על הערבים ולזכות באמונו של גוש המדינות האפרו-אסיאתי, אשר משקלו הנכבד באו"ם הווה גורם מרכזי בחישובי האמריקאים. בנוסף להתנגדותה של אמריקה לתביעות האנגלו-צרפתיות, שנתמכו בקול ענות חלושה ע"י מדינות מערב-אירופיות אחרות, הופעל לחץ כלכלי-מדיני כבד על ישראל. כנגד ההתבצרות הסובייטית במזרח התיכון ניסתה ארה"ב להפעיל את "דוקטרינת-אייזנהאור", שפורסמה ב-5 בינואר 1957. (על דוקטרינה זו נדון להלן). בשלב סיכומי זה יש להזכיר, כי דוקטרינה זו לא חלה על בעיות סואץ, ארץ-ישראל והתקפה ערבית על ישראל בעזרת נשק ומומחים סובייטים, כל עוד והמדינה המתקיפה לא היוותה גרורה ממשית של ברית המועצות. יחד עם זאת, סירבה אמריקה לספק נשק מגן לישראל ועמדה בסירובה להצטרף כחברה מלאה ל"ברית בגדאד". אולם ב-29 בנובמבר הכריזו ארה"ב, כי הן תתייחסנה בחומרה מקסימאלית לכל איום על שלמותן הטריטוריאלית ועצמאותן המדינית של המדינות החברות המזרחיות בברית זו. כן גילו האמריקאים נכונות לחזק את מדינות "ברית-בגדאד" בנשק ובציוד. בעניין המשטר הפרו-רוסי בסוריה – סירבה ארה"ב להפעיל כוח לשם מיגורו. לעומת זאת הסתמנה מגמה אמריקאית להושיט סיוע צבאי וכספי לירדן במקביל לסיוע הבריטי, ואולי במקומו.

ברית המועצות הושיטה למצרים ולסוריה תמיכה צבאית ותעמולתית נמרצת. היא איימה להגן על משטריהן בכוח, ואף הגבירה את אספקת הנשק לסוריה. כן שוגרו מטעני נפט סובייטים לשתי המדינות הללו. עמדתה של ברית המועצות בזמן מערכת סיני-סואץ ולאחריה הגבירה את ההשפעה הסובייטית במיוחד בסוריה, אך גם בירדן ובדעת הקהל הערבית בכלל. היחס הסובייטי לישראל הפך לקיצוני ביותר, אולם לא עד כדי מגמת חיסול. "דוקטרינת אייזנהאור" נתקלה, כמובן, בהתנגדות סובייטית נמרצת, שכן דוקטרינה זו סימלה שלב חדש בהתמודדות הענקים בזירה המזרח-תיכונית, לאחר סילוק שרידי ההשפעה האנגלו-צרפתית. במערב אירופה הורגשו במיוחד תוצאות העקיפין של המערכה במצרים. הכלכלה נפגעה באורח רציני ע"י מצוקת הדלק, עקב חסימת תעלת סואץ ופיצוץ צינור הנפט העיראקי בסוריה. כן נפגע שיתוף הפעולה המדיני בין ארה"ב לבין מדינות נאט"ו. הליכוד האנגלו-צרפתי נפגם בהדרגה. חיכוכים ראשוניים התגלעו בשעתו בתחום המבצעים

הצבאיים, כשהפיקוד העליון הבריטי גילה הססנות ואי-וודאות לגבי ההוראות המדיניות שהועברו למטהו בקפריסין. הבריטים סירבו בעקשנות לשתף פעולה צבאית עם קציני הקשר הישראליים בקפריסין והתעלמו מנוכחותם ומצרכיהם. היעדר התיאום הצבאי בין צרפת וישראל מצד אחד לבין בריטניה וצרפת מצד שני, גרר עימו פילוג שהתעמק והלך בזירת המאבק המדיני. מעמדן של בריטניה וצרפת במדינות שהיו נתונות להשפעה מצרית התרופף ביותר. מצרים, סוריה וסעודיה ניתקו את היחסים עם בריטניה וצרפת, בעוד שירדן ועיראק הסתפקו בניתוק יחסיהן רק עם צרפת. במיוחד נפגעו קשות האינטרסים הכלכליים של בריטניה בנפט וברכוש במצרים. מעמד הבריטים בירדן התערער כליל וקירב את קץ הסיוע שלהם לירדן וקץ החוזה האנגלו-ירדני. החוזה האנגלו-מצרי על פינוי הסואץ ונסיבות חזרתו האפשרית של הצבא הבריטי (מה-19 באוקטובר 1956) בוטל באורח חד-צדדי ע"י נאצר, ללא כל תגובה ממשית מצד הבריטים. רכוש בריטי וצרפתי הופקע ע"י נאצר, והורגשה מדיניות של התנכלות לאזרחים הבריטיים והצרפתים במצרים. מתיחות רבה חלה גם ביחסי בריטניה-תימן. לבריטים לא נותר אלא להישען על עיראק, בעלת בריתם הצבאית. דא עקא, שגם במדינה זו נחלשה ההשפעה הבריטית. בלחץ דעת הקהל העיראקית העוינת הוצאה בריטניה זמנית מ"ברית-בגדאד". המדינות המוסלמיות שלא ניתקו את יחסיהן עם בריטניה וצרפת היו לבנון, לוב, סודאן, תוניסיה, מרוקו ותימן.

המאזן האמריקאי אצל הערבים, לאחר מבצע סואץ-סיני, היה לכאורה שקול. למעשה, זוהתה אמריקה ע"י דעת הקהל הערבית כחלק מהמערב השנוא, והיחס הרשמי מצד מצרים ומדינות ערב האחרות כלפי ארה"ב התגלה כפושל למדי. ברית המועצות זכתה לאמון רב יותר בדעת הקהל הערבי, ובמיוחד בסוריה ובירדן וללא כל השוואה ליחס הערבי לארה"ב. יחס זה הפך לחשדני ביותר עם פרסומה של "דוקטרינת אייזנהאור". סוריה הייתה הראשונה שהגיבה בדחייה רשמית (ב-10 בינואר 1957). תשעה ימים לאחר מכן הכריזו מצרים, סעודיה וירדן על עמדה ביקורתית כלפי הדוקטרינה. מצרים, סוריה וירדן הטעימו שהן מצדדות ב"נויטראליזם-חיובי", ועם זאת הכחישו השתיים הראשונות שהן גרורות סובייטיות. נאצר היה מעוניין שלא לגדוש את הסאה ביחסיו עם ארה"ב, אך לעומת זאת לא הצליחו ארה"ב להצביע על הישגים ממשיים כתוצאה מיחסייהן המתונים-אוהדים עם נאצר. זה האחרון גילה מדיניות נוקשה כלפי כוח החירום של האו"ם ובעניין התקנת תעלת סואץ לשייט. הסורים נקטו בקו דומה בעניין תיקון צינור הנפט העיראקי. ניקוי התעלה התנהל בעצלתיים והנפט העיראקי לא הוזרם דרך סוריה. הטאקטיקה המדינית של נאצר התבססה על ההנחה, שניתן לסחוט מארה"ב מבלי לזכותן בתמורה כלשהי. לעומת אחדות הדעות והמעשה בין מצרים לסוריה חלה התרופפות בזיקה הסעודית לבעלות בריתה הערביות. חסימת תעלת סואץ ומשבר הנפט הסורי-עיראקי הביאו לרתיעתה של סעודיה מפני היגררות עיוורת אחר הגוש המצרי-סורי, אם כי כלפי חוץ העלו שליטי סעודיה מס-שפתיים לבעלות בריתן הערביות. שליטי לבנון, עיראק, סודאן, לוב ותוניסיה העדיפו לגלות מדיניות פרו-אמריקאית זהירה מבלי להעניק לה פרסומת מיותרת. רק שר החוץ הלבנוני, שארל מאלק, תמך בפומבי ב"דוקטרינת אייזנהאור". ב-6 בינואר נחתם חוזה ידידות בין תוניסיה ללוב, חוזה שהאמריקאים רצו לראותו כמנוף לפעילותם בצפון-אפריקה ובמזרח-התיכון.

מעמדה של "ברית-בגדאד" נחלש עוד יותר עקב הצלחתו המדינית של נאצר ומיומנותו בהפיכת תבוסתו הצבאית בסיני להישג מדיני רב רושם. התסיסה הפנימית האנטי-מערבית הורגשה, במיוחד בעיראק ובפקיסטן מחמת הירתעותן של ארה"ב והסתייגותן המוסווה מברית זו. הפעילות המדינית בתחומי הברית הוגבלה והצטמצמה לתורכים בלבד.

בזירה הבין-ערבית התהדק שיתוף הפעולה המצרי-סורי. תלותה של ירדן במצרים גברה החל מה-19 בינואר 1957, עם חתימת ההסכם לסיוע כספי מצרי-סעודי-סורי, שהחליף את הסיוע הבריטי לירדן. המגמה האנטי-עיראקית בירדן החריפה והלכה, ורווחו שמועות על הכנות לפדראציה מצרית-סורית-ירדנית. משקלה הבין-ערבי של עיראק נחלש ביותר כתוצאה מההפגזה התעמולתית החריפה נגד משטרו של נורי אס-סעיד מצד מצרים וסוריה.

המצרים הגבירו את חתירתם גם בלבנון ובסודאן. עם זאת מנעו עיראק ולבנון, בעזרתן הרפה של סודאן, לוב ואפילו סעודיה, את השתלטותה המלאה של מצרים על המסגרת המדינית הכלל-ערבית, שנשארה חלשה ונטולת משקל ממשי. חולשתה זו הופגנה בכינוס שליטי ערב בביירות במחצית נובמבר 1956 ובכינוסי הוועדה המדינית של "הליגה הערבית". לעומת זאת, הצליחה מצרים להשתלט על דעת הקהל ברוב מדינות ערב כתוצאה מתנופתם הנמרצת של אמצעי התעמולה המצריים. מיומנותה התעמולתית של מצרים הוכחה פעם נוספת בשלהי שנת 1956, כאשר מכונת התעמולה המצרית ידעה להפוך, בעיני הציבור הערבי, את תבוסתה הצבאית של מצרים לניצחון מדיני מהדהד. לקראת שנת 1957 נמצאה יוקרתו האישית של ג'מאל עבד אן-נאצר בקו עליה מסחררת, והמוניטין הבינלאומי שלו גבר והלך.

מאבק ההשהייה המדיני ונסיגת ישראל מסיני

המאורעות העיקריים לאחר מבצע סיני-סואץ נסבו סביב שני צירים: (א) הבעיות שנבעו מהמערכה הצבאית נגד מצרים; (ב) היוזמה האמריקאית במזרח התיכון והשתקפותה במערך הבין-ערבי ובהתפתחויות בקשר לממלכת ירדן.

ב-5 בנובמבר כזכור הודיעה ישראל על הפסקת האש. בריטניה וצרפת הודיעו על סיום פעולות האיבה מצידן ב-7 בנובמבר. מעתה התנהל מו"מ מייגע על פינאי הכוחות האנגלו-צרפתיים מאזור סואץ ועל נסיגת הכוחות הישראליים מסיני. מה היה מעמדה הבינלאומי של ישראל ראשיתו של מאבק זה?

כמעט בכל רחבי העולם הוקעה ישראל כתוקפנית וכמפרת השלום. ברוב ארצות אסיה ואפריקה, בחלק ממדינות אמריקה הלטינית ובכל מדינות הגוש הקומוניסטי הוצגה ישראל ככלי-שרת בידי הקולוניאליזם והאימפריאליזם. העולם כולו היה אחוז חרדה לשלום העולמי, והייתה זו, מסתבר, חרדת אמת. רוב המדינות שאפו לסלק מיד כל עילה אפשרית להתלקחות עולמית. בתנאים אלה נקלעה ישראל, שלא בטובתה, למצב של "בדידות בלתי-מזהרת", שהופגנה באורח דרמטי ב-7 בנובמבר 1956, יום אחד לפני שהסכימה ישראל לפנות את כוחותיה ממצרים. באותו יום קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את ההחלטה השלישית הקוראת להחזרת כוחות ישראל אל מעבר לגבול שביתת הנשק. תוצאות ההצבעה הראו על 65 תומכים ו-10 נמנעים. ישראל לבדה הצביעה נגד ההחלטה. בעד ההחלטה הצביעו כל מדינות יבשת אמריקה, ובראשן ארה"ב וקנדה; כל מדינות אסיה ואפריקה פרט לישראל עצמה ולדרום-אפריקה ולאוס שנמנעו; כל מדינות הגוש הסובייטי, ובראשן ברית המועצות וכן יוגוסלביה; כשני שלישים ממדינות אירופה הבלתי-קומוניסטיות. המדינות שנמנעו מההצבעה היו- בריטניה, צרפת, אוסטרליה, ניו-זילנד, דרום-אפריקה, מדינות בנלוקס, פורטוגל ולאוס.

ברית המועצות נקטה, כזכור, במדיניות של איבה גלויה לישראל. באיגרת האזהרה החריפה שנשלחה ע"י המרשל בולגאנין לראש ממשלת ישראל (ב-5/11), איימה ברית המועצות על "העמדה בסימן שאלה את עצם קיומה של ישראל כמדינה". הייתה זו אזהרה חמורה ללא כל תקדים בתולדות הדיפלומטיה הסובייטית לגבי מדינה איזושהי. אזהרת חיסול מעין זו לא נשלחה עד אז אפילו לאויביה הרשמיים של ברית המועצות, ובכללן מדינות קטנות, שהתקשרו בריתות הגנה אנטי-סובייטיות. הסובייטים איימו על ישראל גם בגיוס "מתנדבים", הגבירו את משלוחי הנשק לסוריה, הפסיקו באורח שרירותי את אספקת הדלק לישראל והחזירו את שגרירם מתל-אביב, אם כי לא ניתקו כליל את היחסים הדיפלומטיים.

ארה"ב ראו במצב שנוצר במזרח התיכון הזדמנות פז לקידום אינטרסיהן הן במרחב הערבי בפרט ובעולם האפרו-אסיאתי בכלל. אמריקה התייצבה בראש המסע הבינלאומי, שנועד לשלול מישראל את פירות ניצחונה הצבאי. היא הייתה הראשונה ליזום הטלת סנקציות על ישראל והפסיקה את מתן הסיוע הכלכלי לישראל. הלחץ האמריקאי הכבד שהופעל על בריטניה וצרפת אילץ, כזכור, את שתי מעצמות המערב להפסיק את מבצען

לתפיסת התעלה. אותו לחץ אמריקאי אילץ את האנגלו-צרפתים לוותר על ניסיונם להתנות את פינוי כוחותיהם בכך, שכוח החירום של האו"ם יופקד על שמירת האינטרסים שלהן בסואץ. מזכיר האו"ם, דג האמרשלד, נטל על עצמו את התפקיד ליצור מכנה משותף למגמות האנטי-ישראליות, שנבעו משיקולים מדיניים שונים וסותרים של שתי המעצמות העולמיות ושל הגושים השונים בעצרת האו"ם. האמרשלד ניסה לעצב מסגרת משפטית-פורמאלית למגמות אלה במעטה של "חוק וצדק", כביכול. מתוך רצון שלא לפורר את אחדות הדעות העולמית שנתגבשה בעצרת האו"ם, קיבלה העצרת החלטות הניתנות לפירושים שונים, והעניקה להאמרשלד חופש רב לפרש את ההחלטות לפי שיקול דעתו.

בנסיבות אלה לא נותרה לישראל כל ברירה, אלא להיכנע ללחצים המשולבים שהופעלו עליה, תוך ניסיון לשבור את חומרת אחדות הדעות נגדה, ולתמרן בתכסיסי השתייה על מנת להותיר מרחב למיקוח תוך כדי נסיגה איטית ממצרים. ב-8 בנובמבר 1956 הודיעה ישראל על נכונותה "להוציא ברצון את כוחותיה ממצרים" (תוספת המילה "מצרים" ניתנה לפירוש שאינו בר-תחולה על רצועת עזה). ההודעה הישראלית הגדירה בגמישות את נסיבות מועד הפינוי – "מיד לאחר שייקבעו הסדרים נאותים עם האו"ם בקשר לכוח החירום הבינלאומי". בינתיים לחצה ארה"ב גם על בריטניה וצרפת לבצע פינוי מידי ללא תנאי. ברוח זו התקבלה החלטה בעצרת האו"ם ב-24 בנובמבר, והאמריקאים סירבו לספק דלק למערב-אירופה כל עוד לא פונו הצבאות האנגלו-צרפתיים ממצרים. משבר הדלק הכניע את בריטניה וצרפת ב-4 בדצמבר. עד ל-22 בדצמבר נשלם פינוי הכוחות האנגלו-צרפתיים.

תוך כדי ביצוע נסיגתו האיטית של צה"ל מסיני, כשכוחות האו"ם מתקדמים בעקבותיו, הסתבר כי מערכת סיני הביאה לישראל שני הישגים בלתי מבוטלים: (א) היא הצילה את ישראל מסכנה בלתי אמצעית וקרובה למדי של מתקפת פתע ערבית, אשר תוכננה ע"י מצרים למועד של כשנה וחצי לאחר עיכול עסקת הנשק הסובייטי; (ב) היא חיבלה קשות ביכולתה הצבאית של מצרים, והרחיקה למספר שנים נוספות את אפשרותה של התקפה רבתי מצד מצרים. "הרתעה מקדימה" ישראלית זו הפיגה את המתח הביטחוני המצטבר משנת 1955 ואילך. עם זאת היה ברור למדי, כי מבצע סיני החטיא את משימת פתיחתה של תעלת סואץ בפני השייט הישראלי. המבחן העיקרי של ישראל הועתק עתה לזירה המדינית, להגדרתם של "מהות ההסדרים הנאותים עם האו"ם". במשך כחודשיים לערך פינה צה"ל את סיני. ב-22 בינואר 1957 הופסקה הנסיגה הישראלית, כשבדי ישראל נותרו רצועת עזה ורצועה ברוחב של 15-25 ק"מ מערבית למפרץ אילת עד לשרם אש-שייח', מול מיצרי מפרץ אילת. בשלב זה פנתה ישראל להאמרשלד לשם קביעת הסדרים וערבויות נאותות, אולם מזכיר האו"ם סירב לדון באמתלה, שתפקידו הוגדר רק לגבי החזרת הכוחות לגבולות שביתת הנשק, ללא סמכויות למו"מ בענייני חופש השייט או ביטחון שוטף. ב-19 בינואר 1957 קיבלה עצרת האו"ם את החלטתה החמישית במספר הקוראת להשלמת הפינוי הישראלי. (74 מדינות הצביעו בעדה, קוסטה-ריקה וקובה – נמנעו, ישראל וצרפת הצביעו נגדה).

שלב ההשהיות הגיע לסיומו ועתה נפתח המאבק המדיני המכריע, שנמשך כ-5 שבועות. ב-23 בינואר 1957 קבעה ישראל את תנאיה להשלמת הפינוי: היא תבעה את הצבתו של כוח האו"ם לאורך חוף מפרץ אילת כערובה לחופש השייט בים סוף עד להשגת שלום או הסדר כלשהו עם מצרים. כן תבעה ישראל הקמת מינהל אזרחי לרצועת עזה בשיתופה עם האו"ם. אולם האמרשלד דחה את התביעות הישראליות בהסתמכו על הנמקה משפטית-פורמאלית, האומרת כי האו"ם אינו יכול להשלים עם שינוי המצב החוקי ("status juris") כתוצאה מפעולה צבאית העומדת בניגוד להוראות מגילת האו"ם. במלים אחרות – האמרשלד דחה את תביעות הערובה הישראלית לאבטחת ביטחון המדינה, שהסתמכו על יתרונות צבאיים – טריטוריאליים אשר הושגו כתוצאה ממבצע סיני. עמדתו זו תאמה לגישתן של ארה"ב שהתבססה על גינוי המלחמה כשלעצמה כאמצעי לפתרון סכסוכים בינלאומיים, מבלי להתחשב בפרטיו ובנסיבות של סכסוך זה או אחר. תפיסה אמריקאית זו שיקפה את התנגדותן של ארה"ב לתיאוריה מבית מדרשו של קלאוזביץ, שראתה במלחמות המשך ישיר

למדיניות. ברוח זו חתמה אמריקה על "אמנת פריס" (ב-27 באוגוסט 1928), ששללה את המלחמות כמכשיר לביצוע מדיניות לאומית. עקרון זה, שנודע מאז כ"עקרון סטימסון", (שר החוץ האמריקאי בשנות ה-20 המאוחרות), שימש את הטיעון האמריקאי כלפי ישראל וחזק את ארה"ב בעמדתן, כי יש להשלים את הפינוי ללא כל תנאים מקדימים.

בשלב זה הגיעו המגעים בין ישראל להאמרשלד למבוי סתום. ב-2 בפברואר 1957 חזרה וקראה העצרת הכללית לישראל, זו הפעם הששית, לפנות את יתרת השטחים המצריים (74 מדינות הצביעו בעד; הולנד ולוקסמבורג – נמנעו; ישראל וצרפת הצביעו נגד). עם זאת, קיבלה העצרת החלטה נוספת, שעשויה הייתה לפתוח פתח לדיונים בדבר עתידם של השטחים שיפוננו, מבלי לערער, כמובן, על ריבונותה של מצרים עליהם. האמרשלד ניסה בתכסיס מחוכם לסתור את עמדתה של ישראל בדבר הצבת כוח האו"ם לאורך מפרץ אילת, בתובעו מישראל להכיר בהמשך קיומו של הסכם שביתת הנשק עם מצרים; שכן אם ישראל הייתה עומדת על דעתה בדבר ביטולו של הסכם זה, כי אז יכול היה האמרשלד לטעון, כי לא ייתכן לדרוש ממצרים את הצבתו של כוח האו"ם לאורך מפרץ אילת, ובריחוק עשרות ק"מ מקו שביתת הנשק, בה בשעה שישראל מסרבת להסכים להצבת הכוח על קו שביתת הנשק עצמו.

הקיפאון המדיני שנוצר אילץ את ארה"ב לנקוט ביוזמה חדשה. בתזכיר אמריקאי שהוגש לישראל, ב-11 בפברואר 1957, הבהירה וושינגטון, שלדעתה מהווה מפרץ אילת "מים בינלאומיים", ואין לאף אומה זכות למנוע מעבר חופשי ו"בתום לב" במפרץ ובמיצריו. כן הזכירה האיגרת האמריקאית את ההבטחה, שניתנה בשנת 1950 ע"י מצרים לארה"ב, לרגל העברת איי מפרץ אילת (טיראן וסנפיר) מסעודיה למצרים. (בהזדמנות זו הבטיחה מצרים לכבד את חופש השייט במצרים ובמפרץ אילת). לפיכך הודיעה ארה"ב על נכונותה לנצל את זכות חופש המעבר לסיפונייהן ולשתף פעולה בתחום זה עם מדינות ימיות אחרות, הן מעל במת האו"ם והן במישור המעשי. בבעיית רצועת עזה דחה התזכיר האמריקאי את הצעות ישראל. לעומת זאת תמכו בריטניה, צרפת וקנדה בכינון משטר בלעדי של האו"ם ברצועה. ב-22 בפברואר גילה האמרשלד נכונות לפשרה מסוימת עם ישראל, שעה שהודיע בעצרת, כי בשלב הראשון יקבל כוח האו"ם בלבד את השלטון הצבאי והאזרחי ברצועת עזה. כן מסר על נכונותה של מצרים להסכים ל"הסדרים מיוחדים" עם האו"ם ברצועת עזה.

כתוצאה מהתפתחויות אלה הודיעה שרת החוץ הישראלית לעצרת האו"ם ב-1 במרץ 1957, על המשך הפינוי הישראלי, על יסוד 4 "הנחות וציפיות": (א) קיום חופש השייט במפרץ אילת ובמיצריו; (ב) הצבת כוח האו"ם לאורך המפרץ ומיצריו, מבלי שיוצא קודם זמנו, היינו לפני שיובטח סופית חופש השייט; (ג) העברת תפקידי השלטון הצבאי והאזרחי ברצועת עזה לכוח האו"ם בלבד; (ד) אחריות האו"ם ברצועת עזה תעמוד בעינה עד להשגת הסכם שלום, או הסדר מוסכם אחר בין ישראל למצרים. כתוצאה מכך הודיע הנציג האמריקאי באו"ם, כי "הנחות וציפיות" אלה אינן נראות לממשלתו כבלתי-סבירות, ולהלן הוא הצהיר על חופש השייט במפרץ אילת. בהצהרות דומות יצאו אחריו גם נציגי בריטניה והדומיניונים, צרפת ומדינות מערב-אירופה, מדינות סקנדינביה, איטליה, פורטוגל ועוד. ב-8 במרץ 1957 הושלם הפינוי הסופי של רצועת עזה ממפרץ אילת ע"י צה"ל, לאחר שהשטחים הללו הוחזקו בידי ישראל כ-4 חודשים. הלחץ האמריקאי שהופעל על ישראל, תוך איום בסנקציות ובהסתמך על "עקרון סטימסון"; לא בא אלא כתנאי אמריקאי חשוב להצלחת "דוקטרינת אייזנהאור" למזרח התיכון. עוצמתו של לחץ זה עמדה ביחס ישר להאטת הקצב של ניקוי תעלת סואץ ע"י ממשלת מצרים ולמניעת תיקון צינור הנפט העיראקי שחובל בסוריה. הודעתה של ישראל בדבר "ההנחות והציפיות" לוותה באזהרה, כי מניעת השייט הישראלי במפרץ אילת תאלץ את ישראל להפעיל את זהותה להגנה עצמית לפי מגילת האו"ם.

אולם כבר ב-11 במרץ מינו המצרים מושל לרצועת עזה, שנכנס לכהונתו שלושה ימים לאחר מכן. השלטון האזרחי והצבאי ברצועה חזר, למעשה, לידי מצרים, וכוח האו"ם התרכז ברובו לאורך קו שביתת הנשק. אשר למפרץ אילת- לא לחצו המצרים ליציאת כוח האו"ם

משם אם כי עקרונית, המשיכה מצרים להתנגד בתוקף לשייט ישראלי במפרץ, הרי שלמעשה, תפסה בעיה זו מקום מישני בהתעניינותה. לאחר בואה של מכלית נפט אמריקאית לנמל אילת (ב-6 באפריל), נערך מסע מחאות ערביות נגד ארה"ב, והופעל לחץ מצרי על איראן לבל יימכר נפט איראני לישראל. עד כה נשמר חופש השייט במפרץ אילת.

חיסול משבר התעלה ומגמות הפיתוח המצריות

אחר נסיגת ישראל מסיני אפשרה ממשלת מצרים את החשת העבודות לפינוי התעלה. עבודות אלה התבצעו על יסוד הסכם בין האו"ם לבין מצרים, שנחתם בינואר 1957. ארה"ב הקציבה בשעתו 5 מיליוני דולר, שנאמדו כמחצית מאומדן ההוצאות. ואכן, בסוף מרץ 1957 נפתחה התעלה לשייט של ספינות שהוגבלו בנפחן ל-10,000 טון. אולם רק ב-10 באפריל הושלם ניקוי התעלה ובסוף יוני הגיעה תנועת השייט לרמתה הנורמאלית. למעשה, לא נמצא הסדר בינלאומי מוסכם לבעיית התעלה. מצרים הפכה לבעלת השליטה הבלעדית על התעלה, התכחשה לששת העקרונות שהתקבלו במועצת הביטחון ב-13 באוקטובר 1956, ועמדה על תשלום דמי המעבר במלואם לרשות המצרית של התעלה, ולא לגוף בינלאומי כלשהו. רק במחציתו של חודש מאי נכנע "איגוד המשתמשים", שהוקם בזמן המשבר, להתיר לחבריו לשוט בתעלת סואץ. כל ספינה חויבה בתשלום לפי הדגל שלה ולא בהתאם לזהותה הלאומית של החברה בעלת הספינה. בכך העשירה מצרים את יתרות הדולר שלה, שכן ספינות שונות, שהניפו את דגלי ליבריה, פנמה והונדורס, שילמו את דמי המעבר במטבע אמריקאי. התשלום במטבע בריטי וצרפתי עוכב במקצת עד שהושג הסכם ביחס לצורת התשלום. בעיית כיסוי יתרת ההוצאות לפינוי התעלה, שנאמדו בכ-8.4 מיליון דולר, נפתרה ע"י החלטת האו"ם לגבות היטל בן 3% כתוספת על דמי המעבר, החל מספטמבר 1958.

עדיין נותרה בעיית הסדר הפיזיויים עם בעלי המניות של החברה המולאמת. הבדלי גישה עקרוניים האריכו מו"מ מייגע זה, שכן מצרים הייתה מוכנה לשלם את ערך המניות לפי מחירן בבורסה ערב ההלאמה, בעוד שנציגי חברת התעלה טענו, כי מצרים פחותה את ערך המניות בבורסה בכ-23% ע"י הפצת שמועות. בעלי המניות דרשו גם פיצוי על נכסי החברה במצרים, וכן על הרווחים שהיו צפויים עבורם עד שנת 1968, מועד גמר הזיכיון לפי החוזה. לבסוף הושג הסכם, שלפיו התחייבה מצרים לפצות את בעלי המניות ב-23.3 מיליון ל"מ עבור הנכסים המולאמים, ב-6 תשלומים שנתיים, כש-40% מהפיזיויים ישולמו במטבע בריטי, ואילו היתרה תשולם במטבע שוויצ'י.

כל מאמצי ארה"ב ומדינות המערב להשגת הסדר כלשהו, שיבטיח את האינטרסים הבינלאומיים בתעלת סואץ – עלו בתוהו. העמדה המצרית סוכמה סופית בהודעה חד-צדדית לאו"ם (ב-24 באפריל 1957). משנפתחה התעלה לשייט תקין נכנעו, למעשה, ארה"ב ובריטניה לתכתיב המצרי. רק צרפת גילתה זמן מה עמדה תקיפה נגד התנאים המצריים, אולם הסתבר, שלפחות לטווח קצר, אין תחליף לתעלת סואץ. מאז יוני 1957 החלה התנועה המסחרית בתעלת סואץ להתרחב בהדרגה: הממוצע היומי של ספינות שעברו בתעלה עלה מ-44.6 במחצית הראשונה של שנת 1956, ל-47.8 במחצית הראשונה של שנת 1958, ול-49.2 בתקופה המקבילה של שנת 1959. עליית מתח השייט השתקפה גם בעליית התפוסה הנקייה של הספינות, ששטו בשלוש התקופות הנ"ל: 65 מיליון טון, 74 מיליון טון ו-82 מיליון טון. הגידול התבטא גם בהכנסות שעלו מ-17.9 מיליון ל"מ (במחצית שנת 1956), ל-20.2 מיליון ל"מ, ול-22.2 מיליון ל"מ במחצית הראשונה של שנת 1959. בדצמבר 1957 החלה מצרים בביצוע שיפורים בתעלה בפעם השמינית מאז כרייתה. "התוכנית השמינית" נועדה להעמיק את התעלה ל-45 רגל (כדי להתאימה לספינות שקיעורן שוקע עד 37 רגל), ולהרחיבה עד ל-190 מ'. ביסוד התוכנית עמד האומדן להעלאת ההכנסות מהתעלה בכ-15%. השלב הראשון של התוכנית נמסר לביצוע מצרי-מקומי. באמצע שנת 1958 נחתם הסכם עם שלוש חברות אמריקאיות לביצוע השלב השני של "התוכנית השמינית", במשך שנתיים ובהוצאה של כ-8.5 מיליון ל"מ (70% במטבע אמריקאי). במסגרת שלב זה הוחלט להרחיב את התעלה ב-30 מ'

לכל אורכה. במקום ביצוע "התוכנית התשיעית" החליטו המצרים על "תוכנית נאצר", שאינה שונה בהרבה מ"התוכנית התשיעית". בביצוע "תוכנית נאצר" הוחל לקראת סוף שנת 1959, תוך מיזוג השלב האחרון של "התוכנית השמינית". עקרונות התכנון: אפשרות של שיט דו-סטרי בתעלה, מעבר ספינות בעלות קוטר שוקע עד 45 רגל ובנפח כללי של 70,000 טון; כמו כן, הקמת מעגל טלביזיוני ותחנות מכ"ם לפיקוח על השייט. אומדן ההוצאות נקבע ל-90 מיליון ל"מ (או כ-270 מיליון דולר). הביצוע תוכנן ל-5 שלבים ונועד להסתיים תוך 10 שנים. במכרז שהוציא לביצוע השלב הראשון של "תוכנית נאצר" זכו 3 חברות מבלגיה והולנד; גמר שלב זה תוכנן לשלהי שנת 1960 תמורת כמיליון ל"מ.

ברור, שכל תוכניות הפיתוח בתעלה נעשות על סמך ציפיות להגדלת שיעורי ההכנסות. הציפיות מסתמכות על השערות מסוימות לגבי גידול הביקוש לשירותי התעלה. מהם, אפוא, הנתונים העשויים להשפיע על ביקוש זה? להלן הנתונים האפשריים: (א) ביקוש גומלין של האזורים משני עברי התעלה לחומרי גלם ולסחורות; (ב) שיקולים מדיניים ואסטרטגיים העשויים לקבוע, בהתחשב בלקח העבר, את מידת התלות הרצויה בעורק שייט יחיד, וזאת מבלי להתחשב בשיקולי היעילות הכלכלית; (ג) המחירים היחסיים של נתיבי שייט אלטרנטיביים ומתחרים, ובכללם מחירי השירותים המשלימים שלהם.

מאמץ התייעוש של מדינות רבות באסיה מגדיל את ביקושן לחומרי גלם ולמתכות. אמנם התפתחות תעשייה מקומית קלה, הנהנית מהגנת מכס, מקטינה את הצורך ביבוא מוצרי צריכה מאירופה – אולם הגידול המקביל בהכנסה הלאומית של המדינות המתפתחות מחד גיסא, וצבירת יתרות מטבע חוץ במדינות הנפט מאידך גיסא, מגדילים באורח טבעי את הביקוש למוצרי יבוא. הירידה ביבוא מוצרי הנפט משקפת את עליית כושר הזיקוק של מדינות האזור. דברים אלה אמורים בכיוון השייט בסואץ מצפון לדרום. באשר לכיוון השייט הנגדי, יש להביא בחשבון, כי מרכיבי המטענים כוללים, בעיקר, מוצרים ראשוניים. מידת הביקוש למוצרים אלה מושפעת ע"י התחליפים המלאכותיים, שייצורם גובר והולך עם ההתקדמות הטכנולוגית; כן נקבע הביקוש ברמת התפתחותו של הסחר החופשי בין מדינות אירופה. מדינות אפרו-אסיאתיות, שאינן קשורות בהסדרים כלכליים עם השווקים האירופים, מתקשות בשיווק מוצריהן. כמו כן יש להתחשב בהשפעה הכללית של מחזורי העסקים, הנתונים לתנודות חדות בביקוש למוצרים ראשוניים.

דברים אלה אינם אמורים בנפט גולמי, שהרי מימדי עליית התפוקה של הנפט הינם ללא-תקדים, ובמקביל לכך גדל במיוחד חלקו של הנפט מכלל המטענים המועברים בתעלת סואץ. התחזיות שנערכו בשנת 1955, בהתחשב בתפוקת הנפט של המזרח התיכון, שהגיעה באותה שנה לכ-160 מיליון טון, הצביעו על תפוקה משוערת של 310-400 מיליון טון ב-1965, ו-650-900 מיליון טון ב-1975. אולם תחזיות אלה היו, מסתבר, אופטימיות למדי, שכן חלה האטה ניכרת בצריכת אנרגיה בכלל ונפט בפרט באותם שווקים שניזונו מיבוא הנפט המזרח-תיכוני. הייתה לכך סיבה כפולה: ראשית, הטלת הגבלות על יבוא נפט לארה"ב ושנית, ניצול שדות נפט חדשים בסהרה ובלוב. יתר על כן, אחד הלקחים החשובים ביותר של משבר סואץ התבטא במגמתן של מדינות מערב-אירופה להמעיט, ככל האפשר, את תלותן ביבוא הנפט המזרח-תיכוני. אין זה סוד, כי תובלת נפט בצניורות הינה זולה יותר מתובלת מיכליות, בהתחשב בתנאים המציאותיים באזור ובהשוואת תעריפים כוללת. אמנם לגבי מרחקים שווים קיימת טענה, שתובלת נפט במיכליות זולה יותר, אולם גם אם נכונה טענה זו, הרי שהתובלה היבשתית בתנאי האזור קצרה הרבה יותר. ברור, שכדאי לנצל בראש ובראשונה את צניורות הנפט הקיימים במלוא ספיקותם. כדאיות הנחתו של צינור נפט חדש נמדדת בסיכויי הגדלת תפוקת הבארות מחד גיסא, ובשיקול מדיני (מידת יציבותן של המדינות בתחומן יונח צינור נפט), מאידך גיסא. ההשקעות בבניית מיכליות ניתנות לחלוקה, המתבטאת בהקטנת המאמץ הכספי. זאת ועוד, ניתן תמיד להעביר מיכליות לנתיבי שייט בטוחים מבחינה מדינית.

חשיבותה של בעיה זו הודגמה בזמן מבצע סואץ, עם פיצוץ הצינורות בסוריה. לקח זה, שנשקל בהתחשב במצב ששוקי הנפט, הרחיק כנראה את סכנת התחרות של צינורות נפט חדשים במטען המיכליות העוברות בתעלת סואץ. התוכנית להנחת צינור נפט ענק מאיראן דרך תורכיה לים התיכון נגנזה לעת עתה. משבר סואץ הביא לבנייה מואצת של מיכליות נפט. לעומת גידול נפח התובלה הימית חל רפיון מסוים בשוקי הנפט, וכתוצאה מכך מתבלטת מגמת הוזלת התובלה במכליות, כלומר הוצאות הובלת הנפט דרך תעלת סואץ הולכות ומוזלות.

בסיכום – מצב שוקי הנפט העולמיים, היקף עליית תפוקת הנפט במזרח התיכון וההתחרות הצפויה מאמצעי תובלה ומנתיבי תובלה מתחרים יקבעו את מגמת גידול ההכנסות משירותי תעלת סואץ. הערכות ואומדנים אלה מנחים את מצרים בתוכניות הפיתוח הנוכחיות שלה.

"דוקטרינת אייזנהאור" על רקע "המלחמה הקרה" באזור

החרפתה של "המלחמה הקרה" הבין-גושית בעולם כולו הביאה את ארה"ב לנקיטת יוזמות מדיניות במזרח-התיכון. למעשה, התחדשה הפעילות המדינית האמריקאית באזור עם עלייתם לשלטון של אייזנהאור ודאלס בשנת 1953. האמריקאים החליטו באותה שנה על פתיחת מסע מחודש לרכישת ידידות הערבים. יחד עם זאת, הגיעו האמריקאים לכלל מסקנה כי המאמץ העיקרי שלהם יכוון לעבר מדינות "הנדבך הצפוני", תוך הפגנת מאמצי פיוס מוגברים לעבר מצרים. מדיניות זו התבטאה, בשעתו, בהגברת הלחץ על הבריטים לפינוי סואץ, בנקיטת יחס נוקשה יותר כלפי ישראל ובהרחבת הצעות הסיוע הכלכלי האמריקאי למצרים. חיסול סכסוך הנפט האנגלו-איראני בתיווכם של האמריקאים הכשיר את הקרקע להקמת "ברית-בגדאד" בשנת 1955. אולם ארה"ב העדיפה, כזכור, להישאר מחוץ למסגרת הפורמאלית של ברית זו על מנת להפגין שבכך לא ננעלו השערים בפני שיתוף פעולה אמריקאי-מצרי. דא עקא, שהססנות זו של האמריקאים עודדה את נאצר להגברת מאמצי מלחמתו נגד האינטרסים המערביים בכל רחבי המזרח התיכון (ובכלל זה- נגד ישראל). השליט המצרי הגיב, כזכור, בהקמת מערכת בריתות אנטי-מערביות ואנטי-ישראליות כמשקל נגד "ברית-בגדאד", והשכיל לנהל בעת ובעונה אחת מדיניות של סחטנות גלויה כלפי ארה"ב מזה וברית המועצות מזה. בסתיו 1955 בוצעה עסקת הנשק המצרית-סובייטית, ובכך חלה תמורה יסודית במערך מעגלי ההשפעה העולמיים במזרח התיכון. אולם עם כל עניינו של נאצר להוכיח, כי מצרים אינה תלויה יותר בחסדי המערב, דאג השליט המצרי להבהיר את אי-רצונו ביצירת יחסי תלות מוחלטים בין מצרים לברית המועצות. אדרבא, נאצר הבין כהלכה, כי כל אימת ויצליח לקיים מתח של תחרות בין שתי המעצמות העולמיות היריבות, יוכל להרבות ברכישות ובהישגים במחירים זולים מן הרגיל. מסתבר, שתכסיס זה צלח בידיו, שכן המערב גילה נכונות ליטול חלק במשחק-סחיטה זה. מספיק היה לנאצר להפריח שמועות מכוונות בדבר סיוע בריטי למימון סכר אסוואן על מנת להניע את ארה"ב ובריטניה להכריז על נכונותן להשתתף במפעל ענק זה. דא עקא, שנאצר מתח את הרצועה יתר על המידה ביחסיו עם ארה"ב. הסתלקותה של ארה"ב מנכונותה לממן את הגבהת סכר אסוואן רמזה כנראה על ראשיתה של גישה אמריקאית חדשה לבעיות המזרח התיכון ולכוחות הפועלים בזירה זו. אולם ההתפתחויות שחלו בעקבות הלאמת תעלת סואץ, שהיוותה את התגמול האנטי-מערבי של נאצר, הוכיחו כי אין ארה"ב חופשיה לכלכל את מדיניותו במזרח התיכון מבלי להתחשב בשיקוליהן של בריטניה וצרפת. מבצעם הצבאי העצמאי של האנגלו-צרפתים בסואץ עורר מורת רוח גדולה בווינגטון אך גם הכשיר את הקרקע לפני האמריקאים לגלות יוזמה מדינית נפרדת ושונה מבעלות בריתם המערביות, תוך ניסיון לצבור אשראי מדיני במצרים בפרט ובעולם הערבי בכלל. דא עקא, שאיומיהם של הסובייטים בשיגור "מתנדבים" ובהתקלחות כלל-עולמית פקחו את עיניהם של מעצבי המדיניות האמריקאית, אשר הבחינו עד מהרה בסכנות הצפונות בעמדתם נוכח

הפעולות הצבאיות נגד מצרים. בשלב זה הגיבו האמריקאים באזהרת-איום נגדית כלפי הסובייטים; ומשגברו החששות להפיכת סוריה לבסיס לפעולות לא רק נגד ישראל, אלא במיוחד נגד תורכיה ועיראק, פרסמו האמריקאים הצהרת-אזהרה נגד כל ניסיון לערער את עצמאותן ושלמותן של מדינות "ברית-בגדאד".

בנסיבות אלה נאלצו האמריקאים לעצב מחדש את מדיניותם כלפי מדינות האזור. כישלון המבצע האנגלו-צרפתי הגביר את סכנת המשך החדירה הסובייטית לאזור והסתעפותה. מסתבר, שלגבי סוריה התאמתה הנחה זו הלכה למעשה. יתר על כן, התמוטטות מעמדה של בריטניה במרחב הפחיתה במישרין את ערכה של "ברית-בגדאד" והבסיסים הצבאיים הבריטיים האחרים במזרח התיכון. על רקע זה קשה היה להניח, שהבריטים יוכלו למלא את התפקיד שנועד להם בתוכנית המערב להגנת האזור מפני התקפה, מבחוץ, או מפני תוקפנות מבפנים. מאז מבצע סיני-סואץ השתררה מצוקה כלכלית חמורה ברוב מדינות האזור, שכלכלותיהן נפגעו עקב פיצוץ צינורות הנפט, חסימת תעלת סואץ וירידת ההכנסות מהתיירות. השתבשות סחר החוץ של מדינות אלה ומצוקתן הכלכלית חשפו אותם, בדיעבד, למצבי אי-יציבות מדינית, שהיו עשויים לערער את משטריהן ולסייע להצלחת המחתרנות הקומוניסטיות. גורמים אלה, הגברת סכנת החדירה הסובייטית, אובדן השפעתה של בריטניה וכוחה המרתיע, והקשיים הכלכליים הפנימיים – היוו את הרקע שהניע את שליטי ארה"ב להעלות תוכנית חדשה למזרח התיכון. זאת ועוד, התנערותן הפומבית של ארה"ב משיתוף הפעולה המדיני עם בריטניה, שזוהתה תמיד כמעצמה הקולוניאלית המסורתית, וזהות זו התעמקה שבעתיים בזמן מבצע סואץ, יצרה בעיני האמריקאים סיכוי חדש ליוזמה מדינית, מבלי להכתים את עצמם בתו ה"קולוניאליזם" בעיני העולם האפרו-אסיאתי. כבילותם של האמריקאים למדיניות הבריטית באזור העניקה, למעשה, יתרון מדיני גדול לברית המועצות ולגרורותיה בזירת המזרח התיכון. אולם מאז התערבותם הבלתי-פשרנית של האמריקאים נגד הפלישה האנגלו-צרפתית לסואץ חלה גם התרבות זהירה בין ארה"ב להודו ולמדינות אסיאתיות אחרות.

תוכניתו של אייזנהאור, כפי שהוצגה בקונגרס האמריקאי ב-5 בינואר 1957, התבססה על 4 הנחות:

(א) השתלטותה האפשרית של ברית המועצות על המזרח התיכון תגרום לתמורה מכרעת ביחסי הכוחות העולמיים מכיוון שמעמדה הצבאי והמדיני של בריטניה באזור אינו מהווה כבר ערובה יעילה נגד השתלטות אפשרית זו ומכיוון שמאמצי האו"ם במגמת ריסון החדירה הסובייטית נכשלו, חייבות ארה"ב להפגין בצורה החלטית את כוונותיהן להבטיח את עצמאותן של "המדינות שוחרות החופש" באזור.

(ב) הסכנה המיידית לשלום העולם נעוצה באפשרות של הערכת מצב מוטעית מצד הסובייטים. אם שליטי הקרמלין יניחו, כי העמקת חדירתם למזרח התיכון לא תתקל בהתנגדות של ממש, כי אז עשויים הם לנקוט במעשי תוקפנות גלויים, שיגררו את ארה"ב להסתבכות צבאית. יש צורך, אפוא, להקדים ולהרתיע את הסובייטים באמצעות הצהרה ברורה, שתוכיח להם, כי אמריקה נכונה להשתתף באורח פעיל בהגנה על מדינות האזור.

(ג) בשלב זה גדולה במיוחד סכנת "התוקפנות הקומוניסטית העקיפה", היינו החתירה תחת המשטרים הקיימים בסיוע כוחות פנימיים-מקומיים. סיכויי ההצלחה של טקטיקה זו תלויים בתנאים הבאים: בתחושה בדבר אוזלת ידה של המדינה נגד התקפה חיצונית מצד כוח בעל עדיפות גדולה; היעדר היכולת מצד השלטון המקומי לקיים ביטחון פנימי שוטף; ומצב כלכלי ירוד, המקדם את סיכויי הקומוניזם כאלטרנטיבה מפתה. שלושת תנאים אלה חייבים, אפוא, שלא להתממש כתוצאה מסיוע צבאי-כלכלי משולב, שיוענק למדינות המועדות להסתערות הסובייטית.

(ד) יש להפריד בין שיקוליה הגלובאליים של ארה"ב המתווים את מדיניותן הנוכחית לבין הסכסוכים הפנימיים של מדינות האזור, ובכללם הסכסוך הערבי-ישראלי. בעוד

שבמישור הבין-לאומי מתנגדת אמריקה למו"מ עם ברית המועצות, הרי שבמישור האזורי – יש לעודד את הצדדים היריבים ליישב את מחלוקותיהם בדרכי מו"מ. ארה"ב תמנענה ממתן פומבי לעמדתן בסכסוכים מקומיים כדי שלא לחבל בסיכויי הצלחת הדיונים הרב-צדדיים, ועל מנת ליטול מברית המועצות יוזמה תעמולתית נגדית.

מטרותיה של "דוקטרינת אייזנהאור" סוכמו, אפוא, בשלושה סעיפים: (א) להתרות בברית המועצות שתמשוך ידיה מהמזרח התיכון; (ב) לחשל את המשטרים הפרו-מערביים הקיימים ולמשוך מדינות נוספות למחנה המערבי; (ג) להכביד על מדינות הדוגלות ב"ניוטרליות" (בעל נימה אנטי-מערבית) ולפתח את מדיניותן, תוך החלשת עמדת המיקוח שנוצלה על ידיהן בעבר, ובמגמה לאלצן להגדיר ברורות את התכוונותן המדינית.

החולשות העיקריות של "דוקטרינת אייזנהאור" היו נעוצות בהתעלמות ממוקדי הסכסוכים המקומיים ובאי-בהירות לגבי נסיבות ההתערבות הצבאית של האמריקאים; שכן ביחס לאפשרות של התקפה מצד אחת המדינות שהקומוניסטים או עושי דברים השתלטו עליה מבפנים – הותירו לעצמם האמריקאים חופש גמור לפרש את התחייבותם המוצהרת לפי ראות עיניהם ולאור הנסיבות הקונקרטיות. עצם השימוש במונח של תוקפנות מצד "הקומוניזם הבינלאומי", איפשר הבחנה בינו לבין קומוניזם לאומי או מקומי. בשאלת "המתנדבים" הסובייטים הוסבר, כי עצם הופעתם בתחומיה של מדינה מזרח-תיכונית, לפי הזמנת הממשלה המקומית, לא תהווה עילה להתערבות צבאית אמריקאית. יתר על כן, אי ההתערבות האמריקאית תחול גם במקרה ומדינה מותקפת תזעק לעזרת "מתנדבים". לעומת זאת, פלישת "מתנדבים" סובייטים לתחומיה של מדינה מסוימת, בניגוד לרצון ממשלתה, עשויה לגרור התערבות צבאית אמריקאית. גם ההתערבות האמריקאית תוגבל לאמצעי לחימה קונבנציונליים מבלי להסתבך בלוחמה גרעינית.

פרסומה של "דוקטרינת אייזנהאור" הביא לשני מהלכי נגד סובייטים: ב-18 בינואר 1957 פורסמה הצהרה משותפת של רוסיה וסין, המגנה את המדיניות האמריקאית ומבטיחה את המשך הסיוע למדינות האזור על מנת למנוע תוקפנות חיצונית והתערבות בענייניהן הפנימיים. ב-11 בפברואר 1957 הציעה ברית המועצות לשלוש מעצמות המערב לבסס את מדיניותן המזרח-תיכונית על 6 עקרונות משותפים: יישוב השאלות השנויות במחלוקת רק באמצעי מו"מ; כליבו ריבונותן ועצמאותן של מדינות האזור והימנעות מהתערבות בענייניהן הפנימיים; אי-צירופן של מדינות האזור לבריתות צבאיות של אחת המעצמות; חיסול הבסיסים הזרים ופינוי הצבאות הזרים; סירוב משותף של ארבע המעצמות לספק נשק למזרח התיכון; ומתן סיוע כלכלי לארצות האזור ללא הצגת תנאים מדיניים.

המחיר שתבעה ברית המועצות עבור הפסקת משלוחי הנשק למצרים, סוריה ותימן היה ביטול "דוקטרינת אייזנהאור", חיסול "ברית בגדאד" וכל ההסכמים הרב-צדדיים האחרים בין מדינות האזור לבין המערב; ופינוי כל הבסיסים הצבאיים שבאחזקת המערב, (תוך יצירת יתרון ברור לבסיסים הסובייטים המצויים על סף גבולו הצפוני של המזרח התיכון). יש להניח, שהסובייטים ידעו מראש, שהצעתם לא תתקבל, ולפיכך לא היה זה אלא ניסיון סובייטי נוסף לקומם את דעת הקהל הערבית והעולמית נגד תוכניותיהן היזומות של ארה"ב. עדות לכך מצויה בפנייה סובייטית לאו"ם נגד "התוקפנות האמריקאית". כדי לעמוד על ההיערכות האזורית סביב "דוקטרינת אייזנהאור" ראוי לסקור את תוצאות ההצבעה באו"ם על ההצעה הסובייטית בדבר דיון ב"תוקפנות האמריקאית": מתוך 17 המדינות השוכנות באזור, הצביעו 3 בעד ההצעה הסובייטית (מצרים, סוריה וירדן); 7 מדינות נמנעו מההצבעה (סעודיה, תימן, סודאן, מרוקו, תוניסיה, אפגניסטן ופקיסטן); ו-7 מדינות הצביעו נגד (ישראל, תורכיה, איראן, עיראק, לבנון, לוב ואתיופיה). הגוש האפרו-אסיאתי התפלג בעמדתו: מבין 27 חברותיו, תמכו רק 4 בהצעה הסובייטית, 11 נמנעו (ובכללן אינדונזיה ובורמה), ו-12 הצביעו נגד.

מבחנה המציאותי של "דוקטרינת אייזנהאור" באזור

"דוקטרינת אייזנהאור" אושרה ב-9 במרץ 1957. שלושה ימים לאחר מכן ערך שגרירו הנווד של אייזנהאור, ג'ימס ריצ'ארדס, מסע סיורים במזרח התיכון, שהסתיים בראשית מאי 1957. מסע זה כלל את לבנון, לוב, תורכיה, איראן, פקיסטן, אפגניסטן, עיראק, סעודיה, תימן, אתיופיה וסודאן. מדינות "ברית-בגדאד", וכן לבנון, לוב, סעודיה ואתיופיה הסכימו לעקרונות התוכנית והצהירו נגד סכנת הקומוניזם הבינלאומי. אפגניסטן הסכימה לקבלת הסיוע הכלכלי, אך הסתייגה ממתן הצהרות אנטי-קומוניסטיות. מכל מקום, הסכמה זו סימנה מפנה לטובת ארה"ב, שעד לפני כן העדיפה אפגניסטן את קשריה עם ברית המועצות. תימן וסודאן לא הסכימו ל"דוקטרינת אייזנהאור", וריצ'ארדס לא ביקר במצרים, בסוריה ובירדן. יש לציין, שמצרים וירדן אף לא הזמינוהו לביקור. באופן כללי, נראה היה שמסעו סימן הישג הפגנתי לארה"ב, על רקע של החלשת השפעתה של מצרים בעולם הערבי. עובדה זו בלטה במיוחד לאור הסכמתה של סעודיה לתוכנית, הסכמה שהוכשרה עקרונית בעת ביקורו של המלך סעוד בארה"ב (בשלהי ינואר 1957). כן האריכה סעודיה ל-5 שנים נוספות את ההסכם מיוני 1951 בדבר החכרת בסיס ד'הראן, תמורת סיוע צבאי אמריקאי.

החלשת ההשפעה המצרית התבטאה גם בהידוק המגעים בין מדינות האזור, שחששו מפני מצרים והעדיפו להיסמך על המערב. במרוצת חודש מרץ ביקרו בסעודיה הן השאה הפרסי והן נשיא לבנון. במקביל לכך, הודקו הקשרים בין סעודיה לבין לבנון ועיראק. גם מסעו של ראש ממשלת סודאן במדינות ערב הפגין את מגמת צמצום ההשפעה המצרית בסודאן, אם כי עדיין היה בכוחה של מצרים למנוע את הצטרפות סודאן ל"דוקטרינת אייזנהאור".

לאור הצלחתן של ארה"ב להטות את סעודיה לצידן ולרוקן מתוכנה את הברית הצבאית המצרית-סעודית, הועמדה "דוקטרינת אייזנהאור" במבחן חמור דווקא בירדן. יש לזכור כי בירדן שלטה באותה עת ממשלתו הפרו-מצרית של סולימאן אנ-נאבולסי, שביטלה ב-13 בפברואר את החוזה האנגלו-ירדני.¹⁷ ממשלה זו חתרה לכינון פדראציה עם סוריה ומצרים, כוננה יחסים מדיניים עם ברית המועצות ודחתה, למעשה, את "דוקטרינת אייזנהאור". אולם ב-10 באפריל 1957 ערך חוסיין מהפכת נגד והדיח את הממשלה. לאחר התמודדות חלקית בצבא נאלץ הרמטכ"ל הפרו-מצרי להתפטר (ב-17 באפריל). עוד ב-15 באפריל הורכבה ממשלה ירדנית בראשות אל-ח'אלדי, שנטתה להזדהות עם מגמותיו של חוסיין, אולם המאבק הפנימי הסתיים רק ב-25 באפריל, שעה שנכונה ממשלתו הפרו-מערבית של אבראהים האשם. למחרת אותו יום הצטווה הצי השישי האמריקאי לנוע לעבר חופי הלבנט, כמפגן לתמיכה האמריקאית בחוסיין ובממשלתו. להלן העניקו ארה"ב לחוסיין 10 מיליון דולר ללא כל תנאים מדיניים. התבססותו של חוסיין בשלטון הפכה, כמובן, את סוריה למוקד החתירה נגדו, ואילו התעמולה המצרית פתחה במסע הסתות נגד משטרו. המאבק על האוריינטציה הגושית של ירדן הסתיים, בסופו של דבר, בהכרעה פרו-מערבית. היחידות הסוריות, שהוצבו עוד בתקופת מבצע סיני בצפון הממלכה, נמנעו מלהתערב באורח רשמי נגד חוסיין, אשר נהנה, בין השאר, מתמיכת היחידות הסעודיות, שהוצבו בממלכתו באותה תקופה. תמיכתן של יחידות הצבא הבדוויות-הירדניות וסיוען המדיני הנמרץ של ארה"ב, סעודיה ועיראק (ובעקיפין – גם לבנון) פעלו לטובת חוסיין. לתפנית המדינית בירדן הייתה, אפוא, משמעות נכבדה לגבי ההתמודדות הבין-ערבית והבין-גושית באזור. קיומו של הגוש המצרי עורער זמנית. גם בסוריה נתגלו בקיעים במשטר הפרו-סובייטי, אולם ראש המודיעין, הקולונל סראגי, המשיך להחזיק בידיו את מוסרות השלטון.

במקביל להסתמנות המפנה בזירה המזרח תיכונית נעשו גם מאמצים לשיפור יחסיהן של ארה"ב עם בריטניה וצרפת. בשלהי מרץ 1957 התנהלו שיחות בברמודה בין שליטי

¹⁷ על כל אותה תקופה – עיין לעיל בפרק על ירדן, בסעיף "עליית החוגים הלאומיים והפרו-מצריים לשלטון (אוקטובר 1956)".

ווישינגטון ולונדון, שהפגינו מידה מסוימת של שיתוף מדיני עקרוני. במהלכן של שיחות אלה הודיעה ארה"ב על רצונה להצטרף לוועדה הצבאית של "ברית בגדאד". בשלהי פברואר הגיעו לווישינגטון ראש ממשלת צרפת ושר החוץ שלו. כן התנהלו בפרס דיונים בריטיים-צרפתיים במגמת קירובה של צרפת ל"ברית בגדאד".

במחציתה השנייה של שנת 1957 נמשכה ההתמודדות הבין-גושית באזור, על אף שיחות לפירוק הנשק בלונדון וההצהרות הסובייטיות בדבר הפגת המתיחות בעולם. במרוצת חודש אפריל דחו שלוש מעצמות המערב הצעות סובייטיות חדשות-ישנות שדנו במזרח התיכון. מירוץ אספקת הנשק הסובייטי-אמריקאי נמשך לטובת הסובייטים, שסיפקו נשק נוסף למצרים ולסוריה. במיוחד כיוונו הרוסים את מאמצייהם המדיניים-צבאיים לעבר סוריה. ביוני 1957 הגיעו באופן הפגנתי יחידות צי סובייטיות לים התיכון, ביקרו בנמלי מצרים והפליגו לים סוף. מדינות קומוניסטיות הוסיפו וחתמו עם מצרים וסוריה על הסכמי מסחר, טכניקה, תעופה, מדע ותרבות. כן נמשכו ביקורי המשלחות בין הגוש הקומוניסטי לבין מצרים וסוריה. בפרוס יולי 1957 חלו גם שינויים אישיים בצמרת השלטון הסובייטית, והרוסים היו מעוניינים להוכיח לעולם הערבי, כי לא חל כל שינוי במדיניותם באזור.

המדיניות האמריקאית במזרח התיכון המשיכה להתבסס בעיקר על "דוקטרינת אייזנהאור" ועל הקשרים המתהדקים עם סעודיה. בתחילת חודש מאי השלים שגרירו של אייזנהאור, ריצ'ארדס, סיבוב נוסף באזור, תוך עריכת ביקורים בארצות צפון-אפריקה המוסלמיות ובישראל. בארבעת חודשיה הראשונים עלתה "דוקטרינת אייזנהאור" לארה"ב בכ-174 מיליון דולר. האמריקאים העתיקו את מאמצם המדיני-כלכלי לעבר תוניסיה, בהגדילם את סכום הסיוע למדינה זו, ובהזדרזם להכיר בביטול המלוכה ובכינון הרפובליקה התוניסית (ב-25/7) בראשותו של הנשיא, חביב בורגיבה. הסתבר, שהאמריקאים תלו תקוות בהפיכתו של בורגיבה לגורם בר-משקל כנגד נאצר. מבחינה מדינית וצבאית תפסה ארה"ב את מקומה של בריטניה בירדן. בפרוס יולי העבירו האמריקאים את מינהל הסיוע שלהם בירדן לידי השלטונות המקומיים, ובכך יצרו תקדים במדיניותם.

אולם ההתמודדות האמריקאית-סובייטית לא הסתיימה בהכרעה ברורה. אדרבא, במאי-יוני 1957 הסתבר, כי "דוקטרינת אייזנהאור" לא שינתה את גורמי היסוד הקובעים את עמדת הערבים כלפי מעצמות המערב, והלאומיות הערבית המשיכה להיראות כגורם רב-השפעה שלא ניתן למיתון או לריסון. הערכת ביניים זו הייתה מנת חלקם של האמריקאים לאחר הודעות משותפות, שפורסמו לרגל ביקוריו של המלך סעוד בעיראק (במחצית מאי) ובירדן (בתחילת יוני), ובמיוחד מההודעה הירדנית-סעודית. שתי ההודעות התעלמו מ"דוקטרינת אייזנהאור", ובהודעה השנייה אף בלטה נימה נויטראליסטית. ביקורי סעוד בעיראק ובירדן לא תרמו להקמת ברית קיבוצית או חזית מלוכדת בין המשטרים הערביים הפרו-אמריקאיים. סעוד נמנע מיצירת קרע מוחלט בינו לבין מצרים וסוריה, כשם שהסתייג מתמיכה פומבית נוספת בתוכנית אייזנהאור. גם בעמדת סודאן לא חלה כל תזוזה, ואילו בתימן הסתמנה העדפת מצרים וסוריה בזירה הערבית ונכונות להסתייע בברית במועצות. הצלחתו היחסית של השגריר המיוחד ריצ'ארדס באפגניסטן הנידחת הוקתה במידה רבה ע"י ביקורי ראש הממשלה האפגאני בקהיר, ולאחריו – ביקור המלך בברית המועצות (בפרוס אוגוסט 1957). ביחסיהן של ארה"ב עם מצרים וסוריה חלה הרעה נוספת, כששתי המדינות הערביות טרחו להבליט את איבתן לאמריקאים, תוך העדפה ברורה של ברית המועצות. הגדילה עשות בתחום זה דווקא סוריה, שנראתה כמעט כגוררה סובייטית מובהקת. האמריקאים, מצידם, סירבו לשחרר את הכספים המצריים שנחסמו בארה"ב והגדילו את קשייה הכלכליים של מצרים. זאת ועוד, במחציתו השנייה של חודש יולי 1957 אישר הקונגרס האמריקאי שיוק כותנה מקומית ארוכת-סיבים, ופגע בכך בשוקי הכותנה המצרית.

"ברית-בגדאד" חיזקה במקצת את עמדתה ע"י כינוס מועצת שרי הברית בפקיסטן, בפרוס יוני, עם חידוש השתתפותה של בריטניה בפעולותיה (שהופסקה ע"י עיראק מאז

מלחמת סואץ), וכן כתוצאה מהצטרפות ארה"ב לוועדה הצבאית של הברית. חרף כל זאת לא חל שינוי מהותי במעמדה של "ברית בגדאד". במכלול היחסים בין מעצמות המערב חלה השתפרות מורגשת, אם כי לא חסרו עדיין נקודות מוקד שנויות במחלוקת, כגון היחס למרידה בעומאן והעמדה בקשר למלחמת אלג'יריה.

גם במעמדה של מצרים חל שיפור מאז ביקורו הראשון של ריצ'ארדס באזור וביצוע ההפיכה השקטה הפרו-מערבית של המלך חוסיין. התאוששותה של מצרים חלה, בעיקר, בעטייה של ברית המועצות. כן סייעו למצרים המגמות הבריטיות, התורכיות והאיטלקיות ליצור תנאי נורמליזציה ביחסים ההדדיים, מגמות שהמצרים היו מעוניינים לטפחן מבלי לוותר כלשהו או לשנות את האסטרטגיה המדינית שלהם. ניצחונם המדיני והכלכלי של המצרים בפרשת סואץ היווה נכס יוקרתי רב-ערך. ראוי לציין, שנוסף לגורמים כלכליים מערב-גרמניים ואיטלקיים שהיו מעוניינים להדק את קשריהם עם מצרים, תוך ניצול הרעת יחסי מצרים – ארה"ב ואי קיום יחסים בין מצרים לאנגלו-צרפתים, פעלה במצרים גם חברה יפנית רשמית למחצה, שהביעה את נכונותה להשתתף במימון סכר אסוואן (בשלהי יולי 1957). כלפי חוץ, המשיכה מצרים לרכב על גל הלאומנות הערבית בנצלה כרגיל את אמצעי תעמולתה. כלפי פנים, חל ייצוב נוסף בשלטונו של נאצר, למרות שביוני פורסם רשמית על גילוי קשר נגד המשטר. במחציתו הראשונה של חודש ליולי נערכו הבחירות ל"מועצת האומה", ללא כל זעזועים או אירועים מיוחדים, ונאצר השכיל לשוות למשטרו אופי פרלמנטארי כביכול.

למצרים נודעה הצלחה מיוחדת בתחום יחסיה עם סוריה. משלהי יולי 1957 רבו השמועות, שהופצו כנראה ממקורות סוריים, בדבר הקמת פדרציה מצרית-סורית. גם ביחסי מצרים-סעודיה חל שיפור עקב עמדתו המתעלמת של סעוד מ"דוקטרינת אייזנהאור". לעומת זאת, חל קרע ביחסי סוריה-סעודיה, לאחר שח'אלד אל-עזם הסורי העליב את סעוד. גם הקשרים בין מצרים לירדן התרופפו והלכו. הפיקוד המשולש המשותף איבד את שארית ערכו. מלחמת התעמולה בין קהיר ודמשק מצד אחד לבין עמאן מצד שני גברה והחריפה. ב-26 במאי פונו היחידות הסוריות ששהו בירדן מאז מערכת סיני. ב-9 ביוני גירשה ירדן את הנספח הצבאי המצרי והקונסול המצרי בירושלים העתיקה. כתגמול לכך, גירשה מצרים את שגריר ירדן וחוסיין ציווה לסגור את שגרירותו בקהיר. סעודיה ועיראק הוסיפו לתמוך בחוסיין, אולם העיראקים הסתפקו במתן סיוע כספי קטן מהמצופה. עם התקרב מועד הבחירות בלבנון חלה מתיחות זמנית בין לבנון למצרים, אולם ביולי הורגש שיפור מסוים. נאצר חזר והפעיל מחדש את מזכיר "הליגה הערבית" חסונה, לשם יצירת ארגעה ביחסיו עם מדינות ערב היריבות. במסגרת זו סייר חסונה בעיראק, לוב, סעודיה ותימן.

בשלהי יולי ובתחילת אוגוסט 1957 הועתק מוקד המתיחות באזור לסוריה. ארה"ב סיכמו בכך את ביצוע השלב הראשון של "דוקטרינת אייזנהאור". מדיווחיו של ריצ'ארדס הסתבר, כי 13 מדינות מתוך ה-15, שאירחו את השגריר האמריקאי המיוחד, הביעו את תמיכתן בתוכנית האמריקאית. ריצ'ארדס חתם על הסכמי סיוע בסך כולל של 118.7 מיליון דולר (מזה 51 מיליון דולר שהוקצו לסיוע צבאי). הלקח שהאמריקאים הפיקו בשלב זה הסתכם בהצהרתו של אייזנהואר, שעל ממשלתו להמשיך בביצוע התוכנית כדי לחזק את מעמדה של ארה"ב באזור ולייצב את משטרי המדינות הפרו-מערביות. מכאן ואילך הופנו, כאמור, זרקורי הפרסומת לעבר סוריה. המאורעות שחלו במדינה זו גרמו לשיגורו של ממלא מקום סגן שר החוץ האמריקאי, לוי הנדרסון, לתורכיה וללבנון לשם ניהול התייעצויות עם ראשי המשטרים הפרו-מערביים. עם זאת הצהיר אייזנהואר, כי כוונת ההשתלטות של ברית המועצות על סוריה אינן מחייבות את הפעלת "דוקטרינת אייזנהאור" בתחום הצבאי. עם תום שנת 1957 המשיכה מצרים לתקוף בחריפות את ביקורו של הנדרסון ולהציגו כמזימה אמריקאית חדשה נגד סוריה ומצרים גם יחד.

תמורות פנימיות במצרים בשנת 1957

המחצית השנייה של שנת 1957 עמדה בסימן התארגנות פנימית מחודשת במצרים. נזקי מלחמת סואץ-סיני נאמדו ע"י המצרים בכ-1.4 מיליארד דולר. הקפאת יתרות מטבע החוץ של מצרים במערב החמירה את מצבה הכספי והכלכלי של המדינה והעמיקה את תלותה בחשבונות אשראי ובאספקת מזון מארצות הגוש הקומוניסטי. מסתבר, אפוא, שגם בתחום הכלכלי נגררה מצרים, במידה רבה שלא באשמתה, אחר הגוש המזרחי. ההתפתחות הכלכלית תאמה את ההתפתחות המדינית והצבאית. המצור הכלכלי מצד ארה"ב עורר את שליטי מצרים לפעול למען עידוד הייצור המקומי וייסוד חברות מקומיות. בעת ובעונה אחת המשיכה מצרים להלאים את החברות הזרות, כגון בנקים, חברות ביטוח ומסחר. בפרוס שנת 1957 חויבו החברות הזרות להירשם כחברות מניות מצריות. חיוב זה לא חל על בעלי עסקים מקרב אזרחי מדינות ערב האחרות. אזרחים בריטיים וצרפתיים נצטוו לחסל את עסקיהם מיני ובי, בעוד שלאירופים אחרים ניתנה ארכה בת 5 שנים. לפי מקורות מצרים, נאמד הונן של חברות הביטוח האנגלו-צרפתיות ב-17 מיליון ל"מ. בעת ובעונה אחת עם חיסולם של עסקי מעצמות המערב במצרים, נפתחו ברומא, ב-23 במאי 1957, שיחות כספיות בין בריטניה למצרים לשם הסדרת העניינים הכספיים. הדיונים נמשכו לסירוגין וללא תוצאות עד סוף שנת 1957. גם בשנה שלאחריה לא הושג הסדר מתקבל על הדעת, שכן מצרים עמדה על קבלת פיצוי מלחמה מצד בריטניה בשיעור של כמיליארד דולר. במקביל לכך נערכו דיונים צרפתיים-מצריים שהתבצעו בקיץ 1958, על התקרבות לכלל פשרה מוסכמת.

ההתארגנות המחודשת של המשטר במצרים התבטאה גם בתחום המדיני והמנגנוני. בפרוס אוגוסט 1957 מונה עלי צברי, ציר "מועצת האומה" ומנהל לשכת הנשיא לעניינים מדיניים, כשר מדינה לענייני הנשיאות. במרוצת אותו חודש מונו שני ממלאי מקום לעבד אל-לטיף בגדאדי, שהועבר מכהונתו בממשלה לתפקיד יו"ר "מועצת האומה". שר הכספים, אל-קייסוני, נטל גם את תיק התכנון,¹⁸ ואילו שר התחבורה, מוצטפא ח'ליל, קיבל את התיק לעניינים מוניציפאליים. בשלהי ספטמבר פורסם צו, שהסתמך על החוקה, בדבר הקמת ממועצת הגנה לאומית בראשותו של נאצר ובשיתוף השרים הבכירים בקבינט. חילופי הגברי הממשלתיים לא באו אלא לאחר עריכתן של הבחירות ל"מועצת האומה" ב-3 ביולי 1957. מספר בעלי זכות הבחירה התקרב ל-5.9 מיליון ובכללם כ-150,000 נשים. ב-14 ביולי נערכו בחירות המשנה ל"מועצת האומה", בהן התחרו רק שני המועמדים מכל אזור ואזור שקיבלו את מספר הקולות הגדול ביותר בשלב הראשון. הפעם הספיק גם רוב יחסי כדי להיבחר. בשלב הבחירות הראשון נבחרו 97 צירים שזכו לרוב מוחלט באזוריהם. 80 צירים נוספים נבחרו ללא התנגדות, ו-168 הצירים הנותרים נכנסו ל"מועצת האומה" לאחר שנבחרו ברוב יחסי בבחירות המשניות. לראשונה בתולדות הפרלמנטים הערביים נבחרו גם שתי נשים בבחירות המשניות (ראויה עטייה מגיזה ואמינה שוכרי מאלכסנדריה). שני שלבי הבחירות עברו בשקט יחסי, אם כי במחוז קנא פרצו תקריות דמים בין בדווים ופלאחים, שהסתיימו ב-19 הרוגים. ס"ה הצירים הנבחרים הגיע ל-350, כולם היו מומלצי "האיחוד הלאומי" שהופיע ופעל כמפלגה היחידה במדינה. החתך הסוציאלי של צירי "מועצת האומה" היה כדלקמן: 16 שרים, 3 מנכ"לים, 46 פרקליטים, 46 חקלאים, 40 ראשי כפרים ("עומדה"), 33 קציני צבא, 20 רופאים, 27 פקידים סקטוריים ומועצתיים, 15 רכושנים מהמעמד הבינוני, 14 קציני משטרה, 12 מהנדסים, 9 מורים, 10 סוחרים, 8 שופטים, 8 עיתונאים, 8 שייחיים, 4 רואי חשבונות, 4 פועלים, 4 קבלנים, 2 רוקחים, 2 קרייני שידור, 9 אנשי עסקים, 2 נשים, איש דת אחד. הרשימה שפורסמה כללה את מקצועותיהם של 340 צירים בלבד. החתך המקצועי שיקף את האחוז הגבוה של בעלי המקצועות החופשיים ואנשי המנגנון הממשלתי והצבאי ב"מועצת האומה". ההרכב התעלם מייצוגם של הפלאחים מתוך

¹⁸ ב-3 בנובמבר הועבר תיק התכנון לחוסיין אש-שאפעי.

הנחה שראשי הכפרים ייצגו, כביכול, את האינטרסים הכפריים-חקלאיים. זאת ועוד, ב"מועצת האומה" בלט ייצוגם האפסי של הפועלים העירוניים (4 מתוך 350).

עם מלאת 5 שנים למשטר ההפיכה, התכנסה "מועצת האומה" לשיבתה החגיגית הראשונה (ב-22/7). עבד אל-לטיף בגדאדי נבחר מראש ליו"ר המועצה, וכשני סגניו התמנו אנוור סאדאת ומוחמד פואד ג'לאל. התקנון הפנימי של המועצה קבע את הפעלתן של 23 ועדות פרלמנטאריות. כבר באחת הישיבות הראשונות של "מועצת האומה" הוברר לחלוטין טיבו הדמוקרטי המזויף של פרלמנט זה, שכן סגן יו"ר המועצה, מוחמד פואד ג'לאל, שסבר לתומו כי יש מקום לעמוד בראש אופוזיציה קונסטרוקטיבית מוץ לכותלי המועצה, נינזף קשות ע"י בגדאדי.

הפעלתה של "מועצת האומה" חייבה את פירוקו של "ארגון השחרור" שעמד בשעתו לצידו של נאצר במערכתו נגד נגיב ונגד "האחים המוסלמים". פירוקו של "ארגון השחרור" חיזק את ההנחה, כי מפלגה זו לא מילאה בסופו של דבר את התקוות שנאצר תלה בה. במלים אחרות: "הארגון" לא השכיל להיהפך למפלגה עממית אמיתית על בסיס וולונטרי. ואכן, בדצמבר 1957 הודיע אנוור סאדאת על העברת נכסיו של "ארגון השחרור" לידי יורשו – "האיחוד הלאומי". כן קבע כי חברי "הארגון" לשעבר יתקבלו ל"איחוד הלאומי" בהתאם לתקנון ובאורח אישי. עוד ב-2 בנובמבר 1957 התפרסם תקנון היסוד של "האיחוד הלאומי" בהתאם לסעיף החוקה, שהכריז על הקמת מפלגה יחידה זו. שערי "האיחוד הלאומי" נפתחו לפני כל האזרחים המצריים מגיל 16 ומעלה, הן כחברים פעילים והן כחברים סבילים. החתך האנכי של מוסדות "האיחוד הלאומי" נקבע על בסיס מינהלי-גיאוגרפי, למן המוסדות המקומיים (בכפרים ובפרברי הערים), דרך המוסדות האזוריים ("מנאטק") והמחוזיים ("מחאפט'את"), ועד למוסדות הארציים. על מוסדות אחרונים אלה היה להתכנס אחת לשנה על מנת לבחור את נשיא "האיחוד הלאומי" ברוב מוחלט. כהונת נשיא המפלגה נקבעה ל-3 שנים. ב-8 בנובמבר התמנה אנוור סאדאת למזכירו הכללי של "האיחוד הלאומי". המזכירות הורכבה מקרב צירי "מועצת האומה". על שרי הממשלה וצירי הפרלמנט הוטל להקים את סניפי המפלגה ולפקח עליהם. בעוד שהשרים נקבעו אוטומטית כחברים פעילים ב"איחוד הלאומי", הרי שנדרש מצירי "מועצת האומה" למלא טפסים מיוחדים על מנת להתקבל למפלגה, לא רק כחברים סבילים אלא גם כחברים פעילים. הפרדה זו בין שני סוגי החברות היוותה, כנראה, את אחד הלקחים מכישלונו של "ארגון השחרור". בשלהי נובמבר 1957 החלה הפעולה הארגונית ההמונית בהפצת טפסי בקשות הכניסה, אולם עד סוף אותה שנה חלו עיכובים טכניים ניכרים עקב כינוס הוועידה האפרו-אסיאתית בקהיר. גם לאחר מכן לא ראה "האיחוד הלאומי", ברכה בעמלו.

הערכת הצלחתן של הרפורמות האגרריות

לאחר 5 שנות קיום ההפיכה ניתן היה לערך מאזן ביניים לגבי מידת הצלחתן של הרפורמות הקרקעיות, שהוכרז עליהן ב-9 בספטמבר 1952. תחום הגג של חוק זה קבע 200 פדאן של קרקע חקלאית בבעלות אחת. תחום זה נראה גבוה למדי בהשוואה לתביעות שהתעוררו במצרים עוד בשנות ה-40, ובהשוואה לתחיקה האגררית שנערכה ברוב מדינות אסיה הבלתי-קומוניסטיות מאז תום מלחמת העולם השנייה. החוק הוציא מהכלל גורמים רבים ושונים, כגון קרקעות "ווקף", קרקעות שונות בתהליכי טיוב, כולל אדמות מדבריות, קרקעות תעשייתיות, וכן אדמות שהשתייכו לחברות צדקה או הופקעו ע"י נושים. החל משנת 1956 הותר להחזיק ביותר מ-200 פדאן למשך שנה, אם התוספת התקבלה בירושה. לעומת זאת הוחרמו כליל נכסי משפחת המלוכה ללא מתן כל פיצויים. בקיץ 1957 הודיעה הממשלה על הפקעת 420,000 פדאן עד שלהי שנת 1956. הודעה זו חיזקה את ההשערה, כי תוכניות ההפקעה לא בוצעו במלואן במשך 5 השנים שהוקצבו להן. נוסף לקשיים טכניים ומינהליים בביצוע הרפורמה האגררית, נעשו גם ניסיונות לחבלה מצד בעלי האחוזות הגדולות, שניסו בין השאר לעקוף את החוק ע"י הגדרת המקרקעין כאדמות בור, שאין

להפקיען אלא לאחר 25 שנה. הסעיף שהתיר לבעלי הקרקע לבצע הערות מסוימות של קרקעותיהם – מעל ל-200 פדאן – ליורשיהם, נוצל גם כן לרעה והפריע לביצוע החוק. קשיים אחרים נבעו מדרכי העברת הקרקעות ורישום הבעלויות כפי שהיה נהוג במצרים. רישום חלק מההעברות נעשה מאוחר יותר. חוזי מכר וקנייה רבים בוצעו אמנם לפני התאריך הקובע, אולם הם לא נחתמו מבחינה משפטית, אלא נערכו לפי הנוהג העממי. בספטמבר 1953 פורסמה תקנה, שקבעה כי במקרים גבוליים יתחלקו ההפסדים בין הקונה לבין המוכר. קושי נוסף נבע מקיומן של מספר בעלויות על יחידת קרקע אחת ("שיווע"). כדי להפקיע את יתרת הקרקעות היה צורך לחלקן תחילה בעזרת ועדות מיוחדות ולאחר בירורים ממושכים. הפקעת מקרקעי משפחת המלוכה נתקלה בקשיים מיוחדים במינם, שכן אזרחים רבים תבעו זכויות בעלות על חלק ניכר מנכסים אלה, בטענם כי נכסיהם נגזלו באורח שרירותי ובזמן מן הזמנים ע"י אנשי בית המלוכה. אחת מתביעות הבעלות הללו טענה לשטח של 30,000 פדאן. החרמת הרכוש של צאצאי משפחת המלוכה הוסדרה, בסופו של דבר, על בסיס הפרדת המין: רכוש הגברים הוחרם כליל, ואילו לגבי רכוש הנשים נקבע נוהל מסובך שעקרונו היה – החרמה רק במקרים של קבלת רכוש במישרין מבית המלוכה או בתוקף קירבה משפחתית ישירה.

הקשיים למיניהם גרמו גם להתאחרות הממשלה בחלוקת איגרות החוב לבעלי הקרקעות המופקעות. איגרות אלה נקבעו כשוות ערך למכפלת המס המקורי שהוטל על הקרקע פי 70. הן נשאו ריבית של 3% ומועד פדיון נקבע לאחר 30 שנה. במשך 5 השנים שנקבעו להשלמת ביצוע הרפורמה האגרארית כמעט ולא הורחבו התקנות בדבר הפקעת הנחלאות. רק ביולי 1957 פורסם צו שחיסל את הנחלאות, שהוכרו בשעתו כאדמות בור. הממשלה הודיעה על הפקעת יתרת השטחים שמעל ל-200 פדאן תמורת פיצוי מתאים, ועל העברת השטחים המופקעים למינהל מקרקעי המדינה. ההערכה הממשלתית הצביעה על תוספת אפשרית בשיעור של 50,000 פדאן. ביולי 1957 פורסם חוק נוסף שהוסיף למעגל הקרקעות המופקעות כ-150,000 פדאן, מקרקעי "וקף חייירי" לשעבר. לפי סיכומו של ג' בר,¹⁹ נותרו עד שנת 1958 כ-850,000 פדאן, שצריך היה להפקיעם בהתאם למתוכנן.

התוכנית המקורית לחלוקת הקרקעות לפלאחים זעירים נועדה ליצור יחידות קרקע בשיעור של 2-5 פדאן לכל משפחה, תוך חלוקה מודרגת מידי שנה בשנה. אולם התוכנית המקורית לא התבצעה עקב עיכובים שונים. עד מאי 1954, כשנה וחצי לאחר פירסום הרפורמה האגרארית, חולקו לא יותר מ-25,520 פדאן. קצב חלוקת הקרקעות הוגבר בשנים שלאחר מכן, ועד לספטמבר 1957 חולקו בסך הכל כ-337,000 פדאן, היינו רק כמחצית מכלל השטחים שהיו מחויבים בהפקעה לפי החוק המקורי. העיכובים בחלוקת הקרקעות המופקעות עוררו התמרמרות ניכרת בקרב הפלאחים עד לכלל תקריות אלימות. הממשלה הצדיקה את העיכובים בצורך בעריכת חקירות יסודיות בתחומים הבאים: קביעת מועמדותם של הנהנים בפוטנציאל, גודל השטח שייזקף לזכותם ושיטת חלוקתו. ראשי הכפרים ("עומד") הועמדו בתחתית סולם העדיפויות של חלוקת הקרקע, לעומת זאת ניתנה עדיפות ראשונה לחקלאים שגויסו לצבא, בהנחה שהצבא אינו מקנה להם מקצוע. בעלי מלאכה, שחכרו קרקעות ועיבדום כענף הכנסה צדדי, נקבעו כזכאי ליהנות מחלקות הקרקעות בתנאי שהכנסותיהם ממקורות בלתי חקלאיים תילקחנה בחשבון בשעת קביעת גודל החלקה. כנגד שיטת החלוקה הושמעו טענות רבות, וביניהן ריחוקם של השטחים המוקצבים ממקומות המגורים. ריחוק גיאוגרפי זה נגד את עיקרון המערך הכפרי המכונס האופייני לכפר המצרי. כן נקבע שאדמות גנים מופקעות תימסרנה לבוגרי מוסדות חקלאיים על מנת שיהפכו את חלקותיהם למופת ולדוגמה של עיבוד חקלאי לסביבתם הכפרית. סעיף זה נכשל. נוסף לכל הבעיות האחרות, נקטה במכון ועדת הרפורמה האגרארית מדיניות של האטת חלוקת הקרקעות המופקעות כדי להשביחן תחילה ולמסרן במצב תקין לידי

¹⁹ ג' בר: "הרפורמה האגרארית במצרים – סיכום והערכה" ("המזרח החדש", 1958, כרך ט', חוברת 4-33).

הפלאחים. כן נדחתה חלוקתם של מטעי הסוכר, ובשלב הראשון עובדו המטעים במשותף עם חוכרים זעירים, תוך חלוקת יבולים שווים. בד בבד עם ביצוע חלוקת הקרקעות חתרה ועדת הרפורמה הקרקעית לארגן את הפלאחים במסגרות קואופרטיביות. הקמת הקואופרטיבים התנהלה בעצלתיים, ועד שלהי שנת 1956 הוקמו רק 206 אגודות שיתופיות. הפלאחים גילו שמרנות והססנות רבה כלפי היוזמה הממשלתית הזאת, אולם בעיני הממשלה הפכו הקואופרטיבים לאבן הבוחן להצלחת הרפורמות.

בעת חלוקת האחוזות הגדולות הקפידה הוועדה למנוע את התפוררותו של הרכוש הקטן באמצעות קביעה חוקית, שהגדירה מינימום קרקעי שמתחתיו אסור היה להקטין את שטח המקרקעין. כמו כן חודש בווריאציה מסוימת "חוק הפדאנים" הישן, שמנע עיקולי מקרקעין.

ביטולו של "ווקף אהלי" נתקל בהתנגדות חלשה יחסית, בהשוואה להפקעת האחוזות הגדולות, שכן דעת הקהל הייתה מלאת טרוניות כלפי מוסד זה בתריסרי השנים שקדמו לביטולו. אולם גם בתחום זה התעוררו קשיים בביצוע החוק עקב ריבוי מספר הנהנים מרכוש שהוגדר כ"ווקף אהלי" ושהכנסותיו היו זעומות למדי. רק בשלהי שנת 1954 זורז ביצוע החוק על ידי תקנה חדשה, שייפתה את כוחו של מיניסטרוון הווקף להפקיע את הנכסים. החוק הקל על ביצוע בפקעת מקרקעין שהשתייכו למשפחת המלוכה והוכרו כ"ווקף אהלי".

חוק "ווקף חיירי" נתקל בהתנגדות רבה יותר מקודמו. לאחר הגלייתו של פארוק הסתבר, כי המלך היה אפוטרופוס אישי ("נאט'ר") על כ-100,000 פדאן של מקרקעי "ווקף חיירי". כן היו אפיטרופסים רבים אחרים מקרב האחוזאים הגדולים. שאיפתה של ממשלת מצרים לערער את יסודות שלטונם של הפיאודלים הגדולים עלתה בקנה אחד עם מגמת נישולם ממעמד האפוטרופסות. כשנה לאחר ההפיכה פורסם חוק שקבע את המיניסטרוון הממשלתי כאחרי לניהולו של ה"ווקף חיירי". בתחילת שנת 1954 נקבע, כי ניהול נכסים אלה יישארו רק בידי מפרנסים, שהכנסותיהם השנתיות קטנות מ-400 ל"מ. כן הותר למיניסטרוון הווקף להפנות את הכנסות ה"ווקף חיירי" למטרות הנראות לשר, לאחר שישכנע את בית הדין הדתי בצדקת מטרותיו. ואכן שר האווקאף ניצל זכות זו במידה רבה.

בהערכת ביניים של הרפורמה האגרארית מסתבר, כי הושגה המטרה הראשונה במעלה והיא – שבירת מעמדם של הפיאודלים והאחוזים, ששלטו בחייה הכלכליים והמדיניים של מצרים מאז תחילת המאה ה-20. הפקעת רכושם ורכוש בני משפחת המלוכה, העברת מקרקעי "ווקף חיירי" לפיקוח ממשלתי ופירור שטחי "ווקף אהלי" ניכרים – מאמתים השגה זו. כן התבטלה השפעתו הכלכלית השלילית של מוסד ה"ווקף" בכללו. עם זאת טרם נפתרה בעיית היעדרות הבעלים מאחוזותיהם הבינוניות (בסדר גודל של 50–200 פדאן). כן הסתבר, כי גבול הגג בשיעור של 200 פדאן ליחידת קרקע היה גבוה מדי בתנאי הלחץ העצום הקיים על הקרקעות במצרים. ואכן, בשנת 1961 תוקן החוק והעמיד את המכסימום המותר לבעלות על 100 פדאן בלבד. יש להניח, שעם החרפת הלחצים על הקרקעות המעובדות עשויה ממשלת מצרים להקטין עוד יותר את שטחה של יחידת הקרקע המותרת. ספק רב אם הרפורמה פתרה באורח ממשי את עניין הגבלת הרנטה הקרקעית וקביעת המינימום לשכר עבודה חקלאי. מכל מקום, עצם הגבלת הרנטה רק היטיבה בעקיפין את מצבם של הפלאחים המרודים, בעלי 1–2 פדאן. בעיה אחרת היא באיזו מידה הופנה ההון המצרי מהשקעה בקרקעות להשקעות פרודוקטיביות בתעשייה ובשירותיה? מכיוון שהפיצויים שהוענקו לבעלי הקרקעות המופקעות לא היו בעלי ערך ריאלי יחסית לערך הקרקעות שהופקעו, הרי של נוצרה נהירה הון פרטי לעבר התעשייה. כיוון שהשקעות הצביע על נכסים דלא-ניידי בערים ומגרשים ומבנים שונים וכד'). גם הקמתו של "הארגון הכלכלי" הממשלתי, בינואר 1957, הצביעה על אכזבתה של הממשלה מיעדי השקעות ההון-הפרטי במדינה.

עצם ביצועה של הרפורמה הקרקעית הווה הישג וכישלון בעת ובעונה אחת. מצד אחד, שופר מעמדם של הפלאחים הזעירים, הכוונה לאותה עשירים מכלל שכבה חברתית זו, שנהנתה במישרין מהרפורמה. הדאגה הממשלתית הרב-צדדית, שהתבטאה בהקצבת קרקעות, בטיפוח אגודות שיתופיות ובניסיון לשמור על רמת פריון מסוימת, סייעה לגיבוש תודעה עצמית בקרב הפלאחים הזעירים ותרמה כלשהו לחילוצם ממצב שוויון הנפש והצייתנות הפטליסטית המסורתית. מצד שני, לא פתרה הרפורמה את בעיית הלחצים הגוברים והולכים על הקרקע כתוצאה מהריבוי הטבעי המדהים, שנאמד לפחות בכ-3% נטו לשנה. שכן גם אם חולקו אותם 850,000 פדאן לפלאחים זעירים, לפי ממוצע של 4 פדאן למשפחה (בשעה שלא הייתה כל כוונה לחלק את כל אותן קרקעות), הרי שהחלוקה הייתה צרכיה לפתור את בעיותיהן של 200,000 משפחות על פלאחים זעירים ותו לא. מספר בעלי הקרקעות שאינן עולות בשטח על 5 פדאן נקבע, לפי הסטטיסטיקה הממשלתית, ליותר מ-2.5 מיליון (לפי הערכה אופטימית יותר – רק 850,000). אם מצרפים לנתון "האופטימי" את אומדן הפלאחים החסרים קרקעות מכל בעל, הרי שניתן בנקל לאמוד את מספר המשפחות שהיו זכאיות ליהנות מהרפורמה האגרארית בכ-2 מיליון לפחות (בשנת 1957). מסתבר, אפוא, שמחלוקת הקרקעות, לפי חוק הרפורמה, יהינו רק כ-10% בלבד מכלל הזכאים להקצבת מקרקעין. יתר על כן, גם באותם מקרים שחולקו קרקעות על ידי ועדת הרפורמה טרם הוכח בבירור, כי רמת הפריון החקלאי עלתה. יש פנים לכאן ולכאן. בסיכום, ניתן לומר כי הרפורמה הקרקעית החטיאה את משימתה העיקרית – פתרון בעיית הלחץ על הקרקעות. מסתבר, כי במרוצת שנת 1956 עמדו על כך גם ראשי המשטר במצרים. כישלונות ביצירת מעמד איתן של פלאחים זעירים היה מוחלט. יתר על כן, רמת הכנסותיהם של החקלאים הונמכה מאז כינון משטר ההפיכה, וזאת – במידה רבה – עקב הריבוי הטבעי שאין כמעט לבולמו. שני גורמים אלה עמדו לנגד עיניהם של שליטי מצרים לכשהעתיקו את המאמץ הלאומי העיקרי מהחקלאות לתעשייה ומהכפר אל העיר. מגמה זו בלטה, במיוחד, מאז פירוקה של קע"ם, מבחנו האמיתי של התיעוש במצרים נמצא עוד לפניו.

מעניין לציין, כי הרפורמה האגרארית הייתה לרוחם של בני הנכבדים הכפריים ("עמדה"), שנחלותיהם עמדו בממוצע של 100–150 פדאן. משקלו הסגולי של רובד חברתי זה עלה, ללא ספק, לאחר שקוצצו כנפיהם של האחוזאים הגדולים. אין זה מקרה, שחלק ניכר מראשי הכת השלטת היו יוצאת רובד חברתי זה, והדוגמה הבולטת לכך היא מוצאו של עבד אל-חכים עאמר. יתר על כן, עם הגברת קצבו של משטר ההלאמות, בשנים מאוחרות יותר, נמצאו נשכרים יוצאי מעמד הביניים של השכירים (פקידים בינוניים ונמוכים), שהאינטרס הכלכלי שלהם הזדהה עם סגנון ההלאמות וגם מגמת חיזוק שליטתה הכלכלית של המדינה, בניגוד לאינטרס של יוצאי מעמד הביניים הגבוה ובעלי המקצועות החופשיים. לקטגוריה זו של שכירים בינוניים וזעירים השתייכו משפחתו של עבד אנ-נאצר וכמה מחבריו הטובים ביותר. מכל מקום, ראשי הכת השלטת לא כללו בני פלאחים זעירים מחד גיסא, או בני מעמד האחוזות, הבנקאים הגדולים ובעלי העסקים העצמאיים, מאידך גיסא.

המאזן הסורי והמצרי ערב איחוד קע"ם

איחודן של מצרים וסוריה והקמת קע"ם היוו את גולת הכותרת לניצחונותיו המדיניים של ג'מאל עבד אנ-נאצר. דא עקא, המניעים והשיקולים שהחישו את ביצוע האיחוד בין מצרים לסוריה נבעו, רובם ככולם, מהתפתחויות פנימיות בסוריה ולא במצרים. עד להכרזה החגיגית על מיזוג המלא של שתי המדינות מילא נאצר תפקיד פסיבי למדי בפרשה זו. לפיכך, ניתוח מניעי האיחוד ומאפייניו נסקר לעיל בפרק על סוריה.²⁰ במבט כללי ניתן לסכם את מניעי האיחוד הסוריים כתוצאה מהחרפת תחושת הבדידות המדינית של סוריה, שנבעה

²⁰ עיין לעיל בפרק על סוריה, החל מהסעיף – "ועידת דמשק וההתרוצצות הבין-ערבית" ועד להפיכה הצבאית ופירוק קע"ם.

מאותה תסיסה פנימית ואי-יציבות כללית, המאפיינים את תולדותיה של סוריה בזמן החדש.

הרקע המדיני של סוריה מצטיין במאבק בלתי-פוסק, בתנודות קיצוניות ומסעירות, שהתגלעו עוד בשלהי מלחמת העולם הראשונה. ההיאחזות הצרפתית בסוריה בוצעה רק לאחר מאבק, בעוד שהבריטים הופיעו בשעתו במזרח התיכון כמשחררים, שרכשו להם בני ברית האשמיים. הבסתה של ממשלת פייסל בדמשק ע"י כוחות הצבא הצרפתיים צרבה את הגאווה הלאומית הסורית והולידה את המיתוס של קרב מייסלון, שבו הוכרעו פייסל והערבים. תודעת קרב מייסלון התגבשה לכלל אפופיאה סורית לאומית, והורשה אותה רגישות קיצונית המאפיינת את תולדותיה של סוריה. פיצול מחוזותיה של סוריה על בסיס אתני-דתי ע"י הצרפתים, מתוך שיקולי "הפרד ומשול" קלאסיים – יצר ריאקציה חריפה, שתגברה את שאיפות האיחוד הסוריות להקמת סוריה רבתי. על רקע זה יש לראות גם את המרד הדרוזי הגדול (7-1925), שהתפתח לכלל מאבק דמים כלל-סורי. קריעתה של אלכסנדרטה מגופה של סוריה ומסירתה לתורכיה, ב-1939, יצקו גם כן שמן על מדורת ההכרה הלאומית-הסורית הנפגעת. גורמים מדיניים-פסיכולוגיים אלה וגם אחרים עודדו את התפתחותה של הגאווה הלאומית הסורית עד לכלל התרחבותה לתודעה כלל-ערבית, כפי שהתגבשו באידיאולוגיה של מפלגת "אל-בעת".

דמשק עצמה, כאחת הבירות העתיקות ביותר של האסלאם הקדום, כמעוזם של שליטי בית אומייה, תפסה מקום של כבוד בתודעה הערבית-הלאומית החדשה; שכן דמשק בניגוד לבגדאד, בירת האימפריה העבאסית, לא טשטשה את צביונו הערבי-מוסלמי של משטרה, בעוד שבגדאד העבאסית נשאה אופי קוסמופוליטי.

אותו מאפיין של תסיסה פנימית והעדר יציבות המשיך להתלבט גם לאחר מתן העצמאות לסוריה בשנת 1946: מושגי השלטון האירופיים ודפוסיהם המעשיים נכשלו במבחן המעשי הסורי. הפרלמנטים והממשלות לא גובשו בנוסח דמוקרטי מערבי. לעומת זאת חלה שורה ארוכה של תהפוכות פנימיות, תוך זעזוע בלתי-פוסק של מסגרות החיים המדיניים. החל משנת 1949 נפתח עידן ההפיכות הצבאיות. בשנות ה-50 החל להתפתח במורגש תסביך הבדידות הסורי (המנותח והמוטעם ע"י חסנין הייכל, עורך "אל-אהראם" המצרי). תסביך בדידות זה התעצם נוכח הקמתה של "ברית בגדאד" בשנת 1955, והגיע לכלל פורקן חלקי באוקטובר 1955, עם הצטרפותה של סוריה למפקדה הצבאית המשותפת לה ולמצרים (ומקץ שבועות גם לסעודיה). הצטרפות זו התפרשה כתגובה מידית לתחושת הבדידות והחולשה, כשזיכרונות הפיצול המינהלי הסורי בתקופת המנדט הצרפתי טרם נמחו. אי היציבות הסורית נגרמה במידה רבה גם כתוצאה מפעילותה הלגאלית של המפלגה הקומוניסטית הסורית, שהצטיינה במסגרתה הארגונית ובהנהגתה המוצלחת ע"י ח'אלד בכדאש. גיבושם של הקומוניסטים הסוריים בלט, במיוחד, על רקע חולשתן הארגונית של המפלגות האחרות. אולם לא הייתה זו המפלגה הקומוניסטית הסורית שפילסה את דרכה של ברית המועצות לסוריה. ההתקשרות עם סוריה הסובייטית ניזומה דווקא ע"י ח'אלד אל-עזם, "הפיאודל האדום", באוקטובר 1957. מניעיו של מדינאי רב נכסים זה היו, כנראה, אישיים-תכסיסיים והתבטאו בשאיפתו לרשת את כס הנשיאות הסורי, ולו גם במחיר שיתוף פעולה עם השמאל הקיצוני ועם ברית המועצות. התסיסה הפנימית בסוריה גברה במיוחד בתקופת מערכת סיני-סואץ. תסיסה זו התבטאה בעצבנות מובהקת, שהביאה לגיוס כללי במדינה ולפיצוץ צינורות הנפט העיראקיים, פיצוץ שפגע בסופו של דבר בכלכלת סוריה עמה. למעשה, הייתה סוריה היחידה מקרב מדינות ערב שהגיבה באורח מעשי על פרשת סואץ. תגובה עצבנית זו ניתנת להבנה על רקע של אותה תחושת הבדידות והחולשה. הגורם המדיני-פסיכולוגי, שהריץ את סוריה מתוך זרועותיו של נאצר, מופיע, אפוא, בעוצמה מתחלפת לאורך כל תולדותיה של סוריה בזמן החדש. גורם זה הינו גם התשובה הסבירה ביותר להעדר היציבות הפנימית בסוריה. כגורמים מידיים שהחריפו את תחושת הבדידות והחולשה של סוריה יש לראות בנתונים הבאים: א) החשש הגובר והולך מפני המערב,

בריתותיו ("ברית בגדאד") ותורותיו ("דוקטרינת אייזנהאור"); (ב) הפחד מפני נסיבות הקוניוקטורה בסוריה שהצביעו על עליית משקלם של הקומוניסטים המקומיים ובעלי בריתם מקבוצת ח'אלד אל-עזם. האפשרות הסבירה למדי של הפיכת סוריה ל"דמוקרטיה עממית" בחסות סובייטית; (ג) הפחד מישראל שהפגינה את כוחה הצבאי במבצע סיני.

הבחינה המצרית ערב קע"ם הייתה שונה לחלוטין, והתפקיד שמילא בתקופה זו נאצר היה פסיבי ומתחמק. שכן נוסף לקשיים השונים שנערמו על דרך האיחוד, היה העיתוי בלתי נוח לנאצר. היה זה רק כשנתיים ימים לאחר התקשרותו הצבאית של נאצר עם ברית המועצות. ניתן להטיל ספק באיזו מידה היה מוכן נאצר כבר אז לנקוט בצעד גלוי, שאפשר היה לפרשו כניסיון לבלום את חדירתה של ברית המועצות לסוריה. יחד עם זאת הבין נאצר, כי כשנה לאחר מפלתו הצבאית בסיני יהא זה סיכון רב להסתבך בהרפתקה מדינית וליטול על עצמו אחריות צבאית כלפי סוריה, שאינה קשורה ברצף טריטוריאלי למצרים. אולם הלחץ הסורי דחק את נאצר למצב של הכרעה חד-משמעית, בתנאים מדיניים שלא הוא יזמם ובמהלכים כפויים שלא הוא תיכננס. כנגד אותם שני שיקולים רבי-חשיבות, שהרתיעוהו מאיחוד מהיר ונחפז, הזדקר פיתיונה של הגשמת האיחוד הערבי הלכה למעשה; שכן הזדמנות ההיסטורית החד-פעמית לביצוע האחדות הערבית הייתה חזקה מכל שיקול מדיני. יתר על כן, נאצר נלחץ עתה לפרוע את שטר נאמנותו לרעיון האיחוד, שהפך לציר מרכזי במחשבתו ובתודעתו ("המעגל הערבי"), ולהוכיח את דבקותו באידיאל העליון, הן כלפי העולם הערבי והן כלפי עמו וצבאו, בתנאי סיכון בלתי-מבוטלים. ואכן מספר סימנים העידו על היסוסיו והתלבטויותיו של נאצר עוד בנובמבר 1957. אך, כאמור, הועמד השליט המצרי בפני עובדה מוגמרת למחצה. כל נסיגה הייתה עשויה להתפרש כבגידה באינטרס הערבי העילאי, בעוד שהשהייה ודחייה היו הולמות ביוקרתו האישית עד דכא. האיחוד בין סוריה למצרים בוצע, אפוא, עקב שני מניעים שונים: הסורים ראו בו מפלט מפני סכנות אמיתיות או מהומות מצד ברית המועצות וארה"ב גם יחד, ולהלן חתרו לחיסול ההשפעה המדינית של אישי הצבא על החיים המדיניים בסוריה. הפיכתו של קאסם בעיראק (ביולי 1958) רק חיזקה את ידי נאצר בהחשת מדיניות השתלטותו על סוריה, כיוון שקאסם הפך, כזכור, לבר-פלוגתא חריף של נאצר. סכנתו הייתה גדולה לאין שיעור מסכנתו של נורי אס-סעיד, שכן קאסם המהפכני והאנטי-אימפריאליסטי, לכל הדעות, הציע תחליף למנהיגותו הלאומית של נאצר בתנאים נוחים יותר הן לעיראק והן לסוריה.

לבטי המשטר והממשל בקע"ם

הממשלה הסורית נתנה את הסכמתה לאיחוד ב-28 בינואר 1958, בהתאם לתוכנית המיזוג המלא שהובאה מקהיר ע"י שר החוץ הסורי צלאח אד-דין אל-ביטאר. טכס החתימה על הכרזת האיחוד נערך בקהיר ב-1 בפברואר, בראשות נאצר וקוותלי עם שרי ממשלותיהם. באותה הזדמנות הציג ראש ממשלת סוריה, צברי אל-עסלי, את המיזוג כחלק מתהליך היסטורי מקיף יותר. ב-5 בפברואר מסר נאצר ראשי פרקים עראיים לסדרי השלטון בעתיד. הוא קבע כי חברי המועצה המחוקקת של קע"ם, שתקרא "מועצת האומה", ימונו ע"י נשיא קע"ם. ההרכב יכלול, לפחות, מחצית מחברי הפרלמנט המצרי ומחצית מחברי הפרלמנט הסורי ויסתכם ב-400 ציר. המועצה תדון בחוקת האיחוד. הממשלה המרכזית תתמקם בקהיר ושריה המצריים והסוריים ימונו ע"י הנשיא. כן תמונינה שתי מועצות מבצעות אזוריות (ממשלות מקומיות) לחבל הסורי ולחבל המצרי. תפקידן יוגבל לפיקוח על הזרועות הביצועיות האזוריות, ללא כל סמכות להתוויית מדיניות החוץ והביטחון.

בינתיים אישר הפרלמנט הסורי את עקרונות האיחוד ואת מועמדותו של נאצר לנשיא קע"ם. בישיבה חגיגית זו השתתפו רק 106 צירים סוריים (מתוך 142). בלטה היעדרותו של הציר הקומוניסטי ח'אלד בכדאש. עם תום הישיבה הודיע אכרם חוראני על פיזור הפרלמנט הסורי (5/2). זמן מה לאחר מכן בוטלה חסינותם הפרלמנטאית של ציריו. ב-21 בפברואר נערך משאל עם סימולטאני במצרים ובסוריה שהכריע לטובת הקמת קע"ם ובחירת נאצר

כנשיא. במשאל המצרי השתתפו 98.13% מכלל בעלי זכות הבחירה (6,220,343), ומתוכם הצביעו 99.99% למען האיחוד והנשיאות. במשאל הסורי הגיע מספר בעלי זכות הבחירה ל-1,431,157. 97.75% ניצלו את זכותם ו-99.98% אישרו את האיחוד והנשיאות.

יומיים לאחר מכן ערכו נאצר ופמלייתו מסע ניצחון ברחובות דמשק. בערבו של ה-24 בפברואר התכנסה ישיבה בביתו של קוותלי, בהשתתפות השרים הסוריים ויו"ר בית הנבחרים, לשם דיון על הקמת המועצה המבצעת לחבל הסורי. דיונים אלה נמשכו גם למחרת בשיתופם של אישי ציבור ומפלגות סוריות שונות, כגון צברי אל-עסלי, נאזם אל-קודסי, צלאח אל-ביטאר ומישל עפלק.

ב-5 במרץ הוכרזה החוקה הזמנית של קע"ם בדמשק מפיו של אנוור סאדאת. סעיפיה העיקריים היו כדלקמן: המדינה המאוחדת הוכרזה כרפובליקה דמוקרטית וריבונית, שעמה מהווה חלק מהאומה הערבית. כן נקבע שוויון כל האזרחים ללא הבדלי דת וגזע. החלק החשוב ביותר של החוקה התייחס לסמכויותיו של הנשיא, אשר הורחבו ביותר בהשוואה לחוקת מצרים מ-16 בינואר 1956.²¹ הנשיא כראש הזרוע המבצעת נקבע כמפקד צבאי עליון. הוא ימנה את חברי "מועצת האומה" ואף יהא רשאי לפזרה. הנשיא מוסמך להכריז על מצב חירום; החוקה קבעה את עצמאות מערכת השיפוט והכריזה על המשך תוקפה של מערכת החוקים בשני החבלים עם אפשרות לשנותם או לבטלם. כן נקבע שההסכמים הבינלאומיים של מצרים וסוריה יישארו בתוקפם; התקנות המינהליות תשארנה גם כן בתוקפן עד להאחדתן ע"י הנשיא.

בהשוואה לחוקת 1956, לא היה כרוך צו הנשיא לפיזור "מועצת האומה" בעריכת בחירות חדשות תוך 60 יום. כן לא הוגבלה כהונת הנשיא במוצאו המצרי. סעיף 121 בחוקת 1956, שקבע את הצגת מועמדות הנשיא ע"י "מועצת האומה", נעלם. כן לא הוגבלה כהונת הנשיא ב-6 שנים. סמכותה של "מועצת האומה" לקבוע את יושב ראשה כנשיא זמני, לאחר התפטרות הנשיא הקבוע, לא הופיעה בחוקת 1958. אפשרות האשמת הנשיא בבגידה (סעיף 130) ונוהל פיטוריו ע"י 2/3 מחברי "מועצת האומה" לא הופיעו בחוקת קע"ם. בחוקה זו נאמר, כי הנשיא מעצב את המדיניות ומכתיבה לשריו, בעוד שבחוקת 1956 נאמר, כי עיצוב המדיניות נעשה בצוותא ע"י הנשיא והשרים. זכותו של הנשיא להטיל מצב חירום מודגשת הן בחוקת 1956 (סעיף 144) והן בחוקת 1958 (סעיף 57). פרקי "המינהל המקומי" ו"ההגנה הלאומית" שיוחדו בחוקת 1956 לא הופיעו בחוקת 1958. לעומת זאת, קבעה חוקת קע"ם, בדומה לחוקת מצרים מ-1956, את קיומה של מפלגה אחת בלבד – מפלגת "האיחוד הלאומי". בסיכום, מסתבר שבחוקת קע"ם מ-1958 זנח נאצר את אותם יסודות צנועים של דמוקרטיה כביכול, שבלטו כלשהו בסמכויותיו של הגוף הפרלמנטרי. "מועצת האומה" של קע"ם מונתה במלואה ע"י הנשיא. עם זאת ניכר בחוקת קע"ם הניסיון לבנות משטר ייצוגי מכוון מלמטה, על בסיס המוני, בדומה לניסוייו של נשיא פקיסטן.

למחרת הכרזת החוקה פורסם ההרכב של ממשלת קע"ם הראשונה (ב-6/3), על ארבעת סגני הנשיא שלה, כדלקמן: עבד אל-לטיף בגדאדי (מצרי) הופקד על ענייני כלכלה, ייצור ותכנון. עבד אל-חכים עאמר (מצרי) מפקד הכוחות המזוינים. אכרם חוראני (סורי) מתאם של שירותי הממשלה וכאחראי על משרדי החינוך, העניינים הסוציאליים, הבריאות, ההקדשים וההדרכה הלאומית. צברי אל-עסלי (סורי) אחראי לקידום האיחוד בין שני חבלי קע"ם. לממשלה המרכזית מונו 8 שרים, ורק אחד מהם (אל-ביטאר) היה סורי, ואילו לממשלות החבליות ("המועצות המבצעות") התמנו 30 שרים, מהם 12 מצריים. השרים הסוריים בממשלת החבל הסורי ובממשלה המרכזית מונו מקרב קציני הצבא (עבד אל-חמיד סראגי, אמין אנ-נפורי ומוצטפא חמדון), מקרב המדינאים המקצועיים (כגון צלאח אד-דין אל-ביטאר); ומתוך קבוצת מומחים (שוכת קנוואתי, רקטור האוניברסיטה הסורית, נור אד-דין כחאלה, מהנהלת נמל לודקיה, וחסן ג'בארה – כלכלן). בהרכב הממשלות בלט היעדרם

²¹ עיין לעיל, בסעיף – "אישור החוקה ובחירת נאצר לנשיא".

של ח'אלד אל-עטם והרמטכ"ל הסורי עפיף אל-בזרי²² שנחשדו בנטייתם לברית המועצות. כן מינה נאצר 4 יועצים אישיים מצריים.

אולם בשלב זה טרם הובהרו יחסי הסמכויות בין הממשלה המרכזית לבין שתי הממשלות החבליות, ובמיוחד החלו להתגלות קשיים בניהולה של סוריה. בפרוס אפריל 1958 הוקמו הממשלות המקומיות בסוריה ובמצרים ובראשן הועמדו סגני הנשיא חוראני (לסוריה) ובגדאדי (למצרים).

במקביל להקמת מוסדות הממשל נחלצה ממשלת קע"ם להחייאת "האיחוד הלאומי", תוך כדי כפייתו על החבל הסורי, שניהולו הופקד, למעשה, בידי עבד אל-חמיד סראג' כשר הפנים. ב-20 במרץ נערך כנס המונים בקהיר שנועד לדרבן את התארגנותו המחודשת של "האיחוד המצרי", באפריל הוחל בגיוס המוני של חברים במצרים באמצעות תאי האיגודים המקצועיים. במבצעי התארגנות אלה נעזר אנוור סאדאת בארגוני הנשים המצריות ובשיתוף פעולה מצד מועצת עורכי העיתונות המצרית. במרוצת חודש יוני 1958 הופיע ספרו של סאדאת – "הפילוסופיה של האיחוד הלאומי". היה זה ניסיון ראשון לעצב אידיאולוגיה כלשהי לרעיון האיחוד הערבי והתגשמותו בקע"ם. המחבר הודה בכישלונה של כת ההפיכה ביצירת קשר הדוק בינה לבין העם המצרי בשנת 1952. על רקע זה הועיד סאדאת את המשימה המרכזית ל"איחוד הלאומי". איסור קיומן של המפלגות האחרות תורף בנימוקים מדיניים חיצוניים, היינו בסכנות הצפויות מצד "ברית בגדאד" ו"דוקטרינת אייזנהאור". המחבר הודה בעקיפין בקיום מעמדות חברתיים בהצביעו על ניגודי אינטרסים בין שכבות העם השונות, אולם הוא הטעים את המכנים המשותפים לעמי קע"ם – עצמאות, לאומיות ערבית, נויטראליזם חיובי, שלום וכדו'. "האיחוד הלאומי" נועד להוות מסגרת ארגונית משותפת שתבטיח אותם אינטרסים. בהמשך ספרו קבע סאדאת, כי "האיחוד הלאומי" הוקם כגוף עממי ולא ממשלתי, וכן טען כי אין להגדירו כמפלגה מדינית במובן המקובל. כמה עיתונאים מצריים שהגיבו על האידיאולוגיה של סאדאת הדגישו את הצורך ביתר ליבראליזציה של "האיחוד הלאומי" ובפתיחת שערו לכל פרט, ללא התחשבות בדעותיו, כולל את אנשי הימין.

הבקעים הראשוניים בחומת אחדות הממשל של קע"ם נתגלו עוד בספטמבר 1958 בארבעה משורים: (א) בתחום החיכוכים הבין-אישיים, שהיו מעורבים בהם חוראני ועסלי; (ב) בתחום ההשקפות החברתיות, שנתפלו עקב פרסום חוק הרפורמה האגרארית בחבל הסורי; (ג) בתחום היחסים הכלליים בין השרים המצריים והסורים עקב התגבשותו של משטר קאסם בעיראק, והאשמות שהוטחו כלפי צברי אל-עסלי כתוצאה ממשפט הראווה שנערך בבגדאד נגד פאדל אל-ג'מאלי; (ד) בתחום היחסים בין הקצונה המצרית והסורית כתוצאה מהאורגניזציה שנערכה בצבא הסורי.

ב-21 באוקטובר החליט נאצר על ראורגניזציה במימשל, במידה רבה בהשפעת יריבותו של קאסם העיראקי. העילה הרשמית לכך הוסברה בקשיי התכנון והתיאום בין שני החבלים כתוצאה מההפרדה בין שתי רשויות ביצוע נפרדות. נאצר החליט, אפוא, על הרחבת הממשלה המרכזית עד ל-21 שרים ומהם 7 סורים. סמכויות הממשלה המרכזית הוגדרו בתכנון ובתיאום בין שני חלקי קע"ם וכן בביצוע משימתו. הממשלות החבליות הורדו לדרגת מועצות מבצעות שתפקידיהן סויגו בניהול השלטון המקומי בהתאם להנחיות הביצוע של הממשלה המרכזית. המועצה המבצעת המצרית כללה מעתה 15 שרים, לעומת 14 שרים במועצה המבצעת הסורית, שבראשה הועמד נור אד-דין כחאלה, אך תיק הפנים הושאר בידיו של עבד אל-חמיד אס-סראג', איש אמונו של נאצר. כל השרים בממשלה המרכזית שותפו בממשלות הקודמות, החבליות או המרכזיות. לכאורה הצביע הרכבה החדש של הממשלה על עליית משקלם של השרים הסוריים, שכן היחס המספרי השתנה מ-1:6 ל-1:2.

²² לבזרי, הוצע מינוי כחבר מועצת התכנון המרכזית בקהיר, אולם הוא פרש מתפקידו כרמטכ"ל ומהשתתפותו בחיים במדיניים של קע"ם.

למעשה, הועמדו אותם 7 שרים סוריים בממשלה המרכזית תחת פיקוחה של קהיר, בעוד שמעמדה של המועצה המבצעת הסורית הורד והתפקיד המרכזי שלה הועבר לידיו של סראג'. יתר על כן, האישים שמונו לתפקידי הביצוע המונחים בסוריה היו אישים מדרג שני, שלא הוו סכנה פוטנציאלית לנאצר. זאת ועוד, בספטמבר 1958 התפטר מתפקידו צברי אל-עסלי, אחד משני סגניו הסוריים של נאצר, לאחר שהתגלה כי ניהל מו"מ (כראש ממשלת סוריה) עם פאדל אל-ג'מאלי העיראקי, ביוני 1954, על מנת לאחד את סוריה עם מצרים. גילויים אלה הושמעו תוך כדי ניהול משפטו של אל-ג'מאלי ע"י בית הדין המהפכני בעיראק. עסלי טען להצדקתו, כי הדיונים שהתנהלו בשעתו נעשו על דעת כל הממשלה, ובהסכמתן העקרונית של "המפלגה הלאומית" ומפלגת "אל-בעת". כן טען שהמגעים הופסקו עם הצטרפותה של עיראק ל"ברית בגדאד". גם נחלתו של סגן הנשיא הסורי השני, אכרם חוראני, לא שפרה; שכן עוד בשלהי שנת 1958 ניטל ממנו הפיקוח המעשי על ענייני סוריה. כשהחריף הקרע בין מפלגת "אל-בעת" הסורית לבין נאצר במרוצת שנת 1959, פורסמה מספר פעמים הידיעה על התפטרותו של חוראני מתפקידו. התפטרותו הסופית התקבלה בדצמבר 1959. מאז ועד ליולי 1960 נשארו שתי הכהונות הסוריות של סגן הנשיא פנויות, עובדה שהעידה על ירידת משקלם הממשי של הסורים מחד גיסא, ועל הגברת מאמצי האיחוד המצריים מאידך גיסא.

דרכו הנפתלת של "האיחוד הלאומי" בקע"ם

כפי שהוטעם לעיל, ניסה נאצר באמצעים שונים לכופ את שלטונו על סוריה. הפרטים העיקריים הובאו לעיל.²³ מביניהם יש להזכיר א) את ההחזרה המנהלית של פקידי מנגנון מצריים על מנת לחזק את הזיקה הישירה בין נאצר לבין ראשי 9 המחוזות הסוריים; ב) פיטורים ופעולות טיהור במסגרת הצבא הסורי, תוך העברת אנשי צבא לתפקידים אזרחיים והעמדת קצינים מצריים בעמדות הפיקוד החשובות; ג) חיסול הדרגתי של חוגי הימין ושבירת דפוסי המסגרות השבטיות; ד) רדיפת הקומוניסטים; ה) הסתמכות על נאמנותו וכושרו הביצועי של סראג', שיתוף פעולה זמני עם אנשי "אל-בעת" עד להיווצרות הקרע הגלוי ביניהם לבין נאצר; ו) ביצוע הרפורמה האגרארית על מנת לרומם את קרנו של נאצר בעיני האוכלוסין, לשלם מס שפתיים לעסקני "אל-בעת" ולהקדים את העיראקים בתחום התיקונים והרפורמות

אין ספק, שתפקיד מרכזי בקידום המיזוג של קע"ם נועד ל"איחוד הלאומי". עוד ביוני 1958 פרסם אנוור סאדאת את "הפילוסופיה" של התנועה והציג את משימותיה הכלליות.²⁴ במרוצת יולי סייר סאדאת באזורים הכפריים של מצרים, נאם באסיפות המוניות בשימו את הדגש על מדיניות החוץ של קע"ם, תוך התקפת ארה"ב והמשטרים היריבים בעיראק, בירדן ובלבנון. עם תום סיורו הטעים סאדאת כי נוצר לדעתו קשר בין ההמונים לבין מטרותיה של קע"ם (אותה זיקה שלא הייתה קיימת, כפי שהודה, בשנת 1952). כן טען כי "האיחוד הלאומי" יאפשר להמונים להתקרב לנאצר ולהחליף עימו דעות, ואף להשתתף באורח פעיל בפתרון בעיותיהם. בשלהי אוגוסט 1958 פרסם עבד אל-קאדר חאתם, יועצו של נאצר ועוזרו של סאדאת, מספר הבהרות בנוגע למגמותיו של "האיחוד הלאומי": א) "ארגון כל העם לטובת העם, בהנהגת מנהיג העם – נאצר"; ב) ייחודו של הארגון מצוי בהפעלתו לטובת כל העם, בניגוד למפלגות המעמדיות; ג) תוך כדי הטעמת העובדה, כי האידיאולוגיה של התנועה נקבעה בתחום המעשי ע"י נאצר בהזדמנויות קודמות, צוינו – ההכרה בלאומיות בערבית ובזכות העצמאות של העמים, השמירה על עקרונות ועידת בנדונג, אי-ההזדהות והנויטריאליזם – כמטרות מדיניות החוץ. כמטרת פנים הוצגה הקמת חברת רווחה כלכלית, שתושג ע"י משטר סוציאליסטי-קואופרטיבי. ההבהרות הללו חשפו את העובדה הידועה כי

²³ עיין בפרק על סוריה.

²⁴ עיין בסעיף הקודם.

לראשי המשטר במצרים לא הייתה תכנית אידיאולוגית קבועה מראש וכי המצע הפרוגרמטי שלהם הינו פרגמאטי לחלוטין.

מאמצי ההתארגנות של "האיחוד הלאומי" היו מקיפים ויסודיים. באוגוסט 1958 הוקמה הוועדה הפרלמנטארית של הארגון, שהורכבה מכל חברי "מועצת האומה" ושרי החבל המצרי. עם השלמת הרכבתן של הוועדות המקומיות של הארגון, הסתבר כי מספרן מגיע ל-8,000 והן כוללות 160,000 חבר. המאמצים להשתית את "האיחוד הלאומי" על בסיס עממי לא הביאו לתוצאות המקוות. למרות שאנוור סאדאת גייס את קולמוסיהם של עורכי העיתונים במצרים למען ארגונו, הוא לא נמנע מלהתקיף בחריפות את אדישותם של הסופרים ואנשי הרוח למהפכה המצרית. כן התריע על אי-השתלבות חוגי המשכילים והאינטליגנציה בביצוע רעיונות המהפכה משום שהם העדיפו, לדעתו, להתרכז ברווחתם החומרית בלבד.

בעת ובעונה אחת ניסה סאדאת לשלב את חברי מועצת האיגודים של הקולנוע, התיאטרון והתזמורות במסגרת "האיחוד הלאומי". עוד בתחילת יולי הוקם ארגון נפרד של "איחוד הנשים הלאומי", שנועד לשלב את הנשים במסגרת הכללית ולפקח על איגודי הנשים תוך הכוונת פעילותם.

בתחילת אוגוסט נעשו פעולות הארגון הראשונות של "האיחוד הלאומי" בחבל הסורי. מאמצי הארגון נתקלו בהתנגדות עזה מצד חוגי המפלגות המפורקות. מטה מפלגת "אל-בעת" הועבר בדצמבר ללבנון בראשותו של עפלק. אולם ההתנגדות העיקרית להשלטת "האיחוד הלאומי" הופגנה ע"י הקומוניסטים, שיצאו בהפגנות פומביות בחלב נגד שלטונו של נאצר. בנובמבר 1958 תקף ח'אלד בכדאש את המשטר בקע"ם בנאומו בוועידת המפלגה הקומוניסטית הצ'כית. באותו חודש החל גם מסע מכוון מצד שלטונות החבל הסורי נגד הקומוניסטים. ב-23 בנובמבר פורסם בסוריה החוק בדבר "ארגון העיתונות", שנועד לחסל את העיתונות העצמאית עד לדצמבר.

עם כניסת שנת 1959 הוכפלו מאמציו של נאצר להחיש את תהליך המיזוג. ב-22 בפברואר הגיע נאצר לדמשק, בלוויית חוראני ובגדאדי, לחוג את יום השנה לקע"ם. במרץ פורסם צו בדבר הקמת מחלקת מכס משותפת לשני חלקי קע"ם. כן מוזגו בתי הדין לערעורים בשני החבלים. זרם הפקידים המצריים שהגיע לסוריה גבר והלך. במצרים הגיע מספר ועדות הביצוע של "האיחוד הלאומי" ליותר מ-5000 והן כללו למעלה מ-68,000 חבר. (נתונים אלה, שפורסמו בתחילת ינואר 1959, עמדו בסתירה בולטת לנתונים המוגזמים, שפורסמו באוגוסט 1958). עורכו רב-ההשפעה של היומון "אל-אהראם", חסנין הייכל, נירתם גם הוא למאמץ ההסברה של "האיחוד הלאומי". במאמר שפורסם ב-7 בינואר, הגדיר הייכל את "האיחוד הלאומי" כ"מסגרת משפחתית" שבתוכה מתיישבים כל חילוקי הדעות בין הזרמים והכוחות הלאומיים השונים. הייכל עמד בתוקף על ההנחה, ש"האיחוד הלאומי" אינו מפלגה מעמדית, ואפילו לא מפלגה נוסח המדינות הקומוניסטיות. תפקידו של הארגון הוגדר כ"מארגן וכמתאם בין האינטרסים השונים והופך את המאבק בין הרבדים החברתיים לפיוס ולהבנה".

בסוריה נמשך, בינתיים, המסע האלים נגד הקומוניסטים. ב-12 במרץ תקף נאצר בדמשק את המפלגה הקומוניסטית והאשימה בפילוג האומה הערבית. קאסם הוצג ע"י נאצר כדחליל קומוניסטי החותר לערעור קע"ם. שני נאומים ברוח דומה נישאו מקץ ימים מספר. נוכח הקשיים המגוונים בחבל הסורי, הוקמה עוד בשלהי שנת 1958 ועדת שלושה עליונה, שהורכבה מבגדאדי וחוראני (סגני-הנשיא), ומזכריא מוחיי אד-דין, שר הפנים המרכזי. ועדה זו הגיעה לדמשק בפרוס ינואר 1959, ותפקידיה הוגדרו ב-5 סעיפים: מעקב אחר הגורמים המשהים את תוכניות הפיתוח; הבראת המצב הכלכלי; "אימות התקוות שאזרחי החלב הסורי תולים בקע"ם"; ותכנון מדיניות מאוזנת להפעלת השירותים הציבוריים בסוריה. הסעיף הראשון במעלה שניצב על סדר יומה של ועדה עליונה זו היה – החשת הקמתו של "האיחוד הלאומי" בסוריה. במרוצת ינואר פנה מוחיי אד-דין בקריאה לכל אזרחי החבל

הסורי להצטרף ל"איחוד הלאומי". בגדאדי הצהיר, כי ועדת השלושה מוכנה לשמוע את השקפותיהם של כל החוגים החברתיים בסוריה בנוגע להקמת "האיחוד הלאומי". ב-26 בפברואר הוחלט בקהיר על עריכת בחירות ל"איחוד הלאומי" בשני חבלי קע"ם. לאור ההתפתחות האחרונה נעשו הכנות לכנס כלל-ערבי של מנהיגי "אל-בעת" בעיראק על מנת לתאם את קווי המדיניות המפלגתית במדינות ערב עקב פירוק הסניף הסורי. בעוד שבצמרת "אל-בעת" החלו להתגלות כבר אז חילוקי דעות, הרי שצמרת המפלגה הקומוניסטית הייתה מצויה כבר בעיצומו של המאבק נגד משטרו של נאצר. עוד בתחילת אוקטובר 1958 הצליח בכדאש להסתגל לדמשק. בדצמבר פורסמו מאמרים בחתימתו בכתבי-עת קומוניסטיים בעיראק ובלבנון. במאמרים אלה טען בכדאש, כי אחדות ערבית אמיתית תוכל לקום רק לאחר השחרור מהאימפריאליזם, באמצעים דמוקרטיים כנים, "תוך התחשבות בתנאים האובייקטיביים שנוצרו במשך ההיסטוריה בכל מדינה ערבית". בכדאש היתווה קווים למדיניות של קע"ם כדלקמן: הפרדה בין הממשלות והפרלמנטים בסוריה ובמצרים; הקמת ממשלה ופרלמנט משותפים לענייני הגנה וחוף. כן הציע הנהגת בחירות חופשיות; חיזוק הידידות עם עיראק; הגנת הכלכלה הסורית, ובמיוחד תעשייתה, תוך מציאת הסדר, על בסיס שוויון, שיבטיח את התפתחותן הכלכלית של סוריה ומצרים במקביל; עידוד קשרי המסחר בין סוריה לבין ארצות ערב האחרות, ובמיוחד עם עיראק. בשלהי דצמבר 1958 עזב בכדאש בחשאי את סוריה והגיע למוסקבה בפרוס שנת 1959, בראש משלחת של קומוניסטים סוריים. בתחילת פברואר תקף בכדאש בוועידת המפלגה הקומוניסטית הסובייטית את מפלגת "אל-בעת" הסורית והאשימה ב"רביזיוניזם" נוסח יוגוסלביה. כן חזר והעלה את תמצית מאמריו להתוויית מדיניותה של קע"ם. בכדאש קרא גם לבצע את ההסכם שנחתם ע"י ח'אלד אל-עזם במוסקבה באוקטובר 1957 (ההסכם הסובייטי-רוסי). ממוסקבה הגיע בכדאש לבגדאד, והקים שם מטה מבצעים משותף לכל נציגי המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון. במחצית חודש מאי 1959 נאם בכדאש בוועידת המפלגה הקומוניסטית הפולנית בוורשה, תקף בחריפות את קע"ם ושיבח את עיראק של קאסם. בהמשך אותו חודש פורסמו ראיונות עם המנהיג הקומוניסטי הערבי בעיתונות המפלגתית של איטליה וצרפת, שבהם חזר והתקיף את קע"ם.

ב-16 ביוני הסתיימה הכנת חוק השלטון המקומי במצרים, שסימן ראורגניזציה מינהלית, ונועד להיכנס לתוקפו מיד לאחר הבחירות ל"איחוד הלאומי". במקביל לכך נערכה, בתחילת אותו חודש, הסתערות מחודשת של אנוור סאדאת על כפרי מצרים. גם בסיבוב תעמולתי זה ניסה סאדאת להטעים את אופיו העל-מפלגתי של ה"איחוד הלאומי". כן נערכה ראורגניזציה במבנה "האיחוד הלאומי". הוחלט על הקמת ועדה עליונה לאיחוד הלאומי בראשות נאצר ובהשתתפות 20 מנהיגים משני חלקי קע"ם. מוועדה זו הסתעפה "מועצה מבצעת לאיחוד הלאומי", שמרכזיה מוקמו בקהיר ובדמשק. המבנה הארגוני החדש תוכנן לפי העיקרון הפירמידלי, כשבבסיסו ניצבות הוועדות המקומיות בכפרים. מעליהן רובדו ועדות "המרכז", ואילו בדרג השלישי הועמדו הוועדות המחוזיות. בפסגת הפירמידה הארגונית התנוססה הוועדה הכללית של "האיחוד הלאומי". מבנהו של הארגון תוכנן, כאמור, במקביל למבנה השלטון המקומי.

בעיצומו של מאי 1959 פורסמו הנתונים על הבחורים ועל מתכונת הבחירות. מספר בעלי זכות ההצבעה נקבע ל-8 מיליון מתוך 33 מחוזותיה של קע"ם. מספר בעלי זכות הבחירה בחבל המצרי נקבע ל-6.5 מיליון, לעומת 1.5 מיליון בחבל הסורי. כן נקבע שהבחירות ל"איחוד הלאומי" תערכנה בארבעה שלבים:

א) הבחירות ל"בסיס העממי", ב-10 ביולי, שבהן יבחרו 60,000 חברים למועצות הכפריות, לפי המודד של נציג אחד לכל 500 בוחרים. בנבחרים היו אמורים לייצג כ-6000 כפרים (4000 במצרים ו-2000 בסוריה). הוועדות הכפריות נקבעו כבסיס לכל הוועדות של "האיחוד הלאומי", והן הוזמנו לכנס ראשון ב-23 ביולי, כלומר, ביום השנה להפיכה.

ב) הבחירות למועצות האזוריות, שנקבעו למחציתו השנייה של יולי. בשלב זה תבחרנה המועצות הכפריות במועצות מרכזיות ("קסס"), ואלה תבחרנה ב-33 מועצות מחוזיות.

ג) הבחירות לוועדה הכללית, שתערכנה מקץ כחודש ימים. בוועדה הכללית היו אמורים להשתתף כל חברי הוועדות המחוזיות שבשני החבלים (700 במספר). נקבע שהוועדה הכללית תתכנס אחת לשנה, ואילו נשיא קע"ם יוכל לכנסה לדיון בנושאים מיוחדים. הוועדה הכללית נועדה לעסוק בבעיות כלליות בתחום מדיניות הפנים והחוץ ולהידיין עליהן.

ד) הוועדה הכללית של "האיחוד הלאומי" תבחר את "מועצת האומה" בהתאם לסעיף 13 של חוקת קע"ם. "מועצת האומה הייתה צריכה להתכנס לישיבתה בשבוע השני של נובמבר 1959.

כן נקבע, כי לאחר בחירת ועדת המחוז תערכנה גם בחירות מילואים על מנת למלא את מקומות הנבחרים שהועברו לוועדות גבוהות יותר בדרגתן. זכות המועמדות למועצות הכפריות (הבסיס העממי) הייתה באמת עממית, שכן היא הותרה לכל אזרח, זכר או נקבה, כולל אנאלפביתים. כן הותרה זכות הצגת המועמדות לפקידי ממשלה, ראשי הכפרים והשייחים מבלי שיתפטרו תחילה ממשרותיהם. לעומת זאת נאלצו אנשי משטרה, קצינים וסמלי צבא וכן פרקליטים ממשלתיים להגיש תחילה את התפטרותם. סגני נשיא קע"ם, השרים המרכזיים והחבליים נכללו בין המועמדים לבחירות, שמספרם הגיע ל-91,207 בחבל המצרי ול-31,106 בחבל הסורי (בס"ה 122,313). ב-14 ביוני פרסם נאצר צו לארגון הבחירות ל"איחוד הלאומי", שביטל את הוועדה לבדיקת רשימות המועמדים. היה בכך משום מחווה, שכן לפי הצו נקבע כי כל מועמד כשר ל"איחוד הלאומי". בחבל המצרי נאסר על קיום אסיפות בחירות ללא אישור ביטחוני. ב-8 ביוני פרסם הנשיא צו שהועיד את ה-10/7 לבחירת הוועדות המקומיות. ההימנעות מהבחירות הייתה כרוכה בקנס של ל"מ אחת. כן נקבע, כי בוועדות המקומיות של "האיחוד הלאומי" במצרים ישתתפו חברים נבחרים וממונים גם יחד.

תהליכי ההתארגנות של "האיחוד הלאומי" במצרים היו מלווים בתעמולה עזה ובמעצרים נגד פעילי הקומוניסטים. עוד ב-14 במרץ פיטרו השלטונות את מי שהיה חבר מועצת ההפיכה, ח'אדל מוחיי אד-דין, מתפקידו כעורך העיתון "אל-מסא". כיו"ר מועצת "מינהלת עיתוני "דאר את-תחריר" מונה עתה צלאח סאלם. יש לזכור, כי סאלם הודח בתקופת שיתוף הפעולה ההדוק בין נאצר לברית-המועצות, עקב השקפותיו הפרו-מערביות. בתקופה ההיא נוצל ח'אדל מוחיי אד-דין. החזרתו של סאלם היוותה אות וסימן להגברת המרדף אחר הקומוניסטים בעיצומן של ההכנות לבחירות ל"איחוד הלאומי". בראש התנופה התעמולתית האנטי-קומוניסטית הועמד כמאל אד-דין חוסיין, שר החינוך והתרבות, בשיתוף עם צוותות של מורים ופובליציסטים. מערכת ההסברה האנטי-קומוניסטית כרכה ביחד את הקומוניזם הבינלאומי ואת משטרו העיון של קאסם בעיראק. תעמולת הבחירות ל"איחוד הלאומי" נפתחה במקביל גם בסוריה, בשלהי מאי 1959, בשיתופם של השרים המקומיים. אולם מערכה זו סוכמה ע"י העיתון "אנ-נהאר" (ב-28/5) בצבעים עגומים למדי, שכן החוגים הסורים לא היו מוכנים להסכים לרעיון המפלגה האחת. מרבית העסקנים הפעילים לפני איחוד קע"ם הסתגרו בבתיים. גם מנהיגי מפלגת "אל-בעת", שחששו להתפוררות מפלגתם ולהטמעתה בתוך המנגנון הממשלתי, טענו, כי לא הרי מצרים כהרי סוריה, שבה קיימת מסורת לפעילות רב-מפלגתית מובלטת. מכל מקום, לקראת הבחירות ל"איחוד הלאומי" גבר המאבק בין אנשי "אל-בעת" מחד גיסא לבין עסקני שאר הסיעות מאידך גיסא. המאבק ניטש, למעשה, על ההשתלטות על רשימות הבחירות. המפלגות הסוריות המפורקות ראו בבחירות ל"איחוד הלאומי" הזדמנות להחדרת מועמדיהן לרשימה האחידה, ואכן מנהיג "המפלגה הלאומית" לשעבר טרח גם לשגר איגרת פיוסין לנאצר תוך הטעמת תפקידה של מפלגתו בבלימת הקומוניזם. לקראת מחציתה של שנת 1959 גילה גם

ח'אלד בכדאש פעילות מרובה. הוא נאשם בקשירת קשר שנועד לסכסך בין נאצר לחוראני. הקומוניסטים ניסו לנהל תעמולה נגד הבחירות ל"איחוד הלאומי". ב-12 במאי פרסם הרמטכ"ל הסורי לשעבר, עפיף אל-בזרי, הודעה מבגדאד שבה הציע להחזיר את השלטון בחבל הסורי לממשלה בראשות שוכרי אל-קוותלי, ח'אלד אל-עזם וכל השרים שחתמו על הסכם האיחוד עם מצרים. בזרי עצמו, שנועד בהשקפותיו השמאליות, התגורר בגרמניה המערבית וסירב לקבל מקלט מדיני בעיראק.

הבחירות ל"איחוד הלאומי" בשלבן הראשון (ל"בסיס העממי") נערכו בחבל הסורי ב-8 ביולי 1959, וזו הפעם הראשונה שגם הבדווים השתתפו בהן. מערכת הבחירות עמדה, כאמור, בסימן מאבקם של אנשי "אל-בעת" נגד יתר הסיעות והגופים שהתלכדו נגדם. הקואליציות הבלתי-רשמיות נגד מועמדי "אל-בעת" גרמו להסתלקותם של רבים ממומלצי המפלגה ממועמדותם. דחיקת רגליהם נעשתה ביוזמתו של נאצר, שחתר להחלשת "אל-בעת" בסוריה ומחוצה לה. כל השרים הסוריים בממשלה המרכזית והחבלית נבחרו בשלב זה, וכן נבחרו 30 צירים לשעבר של הפרלמנט הסורי העצמאי, כגון מאמון אל-כזברי, עלי בוזו ומנצור אל-אטרש. רוב הנבחרים השתייך לבלתי-תלויים, היינו לעסקני הימין ולאנשי הדת. מעסקני "אל-בעת" נבחרו רק 200 איש (ולפי גירסא אחרת – לא יותר מ-100). עד ל-26 בנובמבר 1959 הסתיים השלב השני של הבחירות לוועדות הנפתיות.

תוצאות הבחירות, שהעידו על כישלונם המוחץ של עסקני "אל-בעת" בהתמודדות על המועמדות ל"איחוד הלאומי", הביאו לקרע גלוי בין נאצר ושרי "אל-בעת"²⁵. ב-31 בדצמבר 1959 קיבל נאצר את התפטרותם של ארבעת שרי המפלגה בממשלה המרכזית והחבלית: אכרם חוראני, סגן הנשיא ושר המשפטים; צלאח אד-דין אל-ביטאר, שר ההשכלה וההדרכה המרכזי; מוצטפא חמדון, שר הרפורמה האגרארית החבלי; ועבד אל-עיני קנות, שר העבודה והעניינים הסוציאליים בסוריה. הערכת תוצאות הבחירות בחבל הסורי נעשתה ע"י ח'אלד בכדאש הפעלתני בנאום שנשא בפקינג, בפרוס אוקטובר 1959, לרגל חג העשור של סין העממית. בכדאש האשים את נאצר ברקימת תככים ומזימות כלפי עיראק של קאסם ובשיתוף פעולה עם סעוד וחוסייין הריאקציוניים. כן הוקיע את רדיפת הקומוניסטים בקע"ם והדגיש את הידרדרות הכלכלה הסורית עקב מדיניות הניצול של מצרים. בסיום דבריו התנבא להתפרקותה של קע"ם. מצבו החמור של החבל הסורי לא נעלם מעיניו של נאצר. ב-13 באוקטובר שיגר במפתיע השליט המצרי את סגנו ומפקד צבאותיו, המרשל עבד אל-חכים עאמר לסוריה. לאחר בואו של עאמר פורסמו שני צווים שהפכו את עאמר למעין קומיסר עליון בסוריה. עאמר התמנה למפקח על "האיחוד הלאומי" בסוריה וכמפקח על ביצוע המדיניות הכלכלית והמיזוג בין שני החבלים. בעניינים אלה הוסבה אחריותו של עאמר במישרין בפני נאצר. כן פורסם צו שלישי שהעביר את "מינהל התעמולה והידיעות" בחבל הסורי לידי שר הפנים סראג'. העיתונות המצרית הטעימה את תפקידו של עאמר בהחשת הקמתו של "האיחוד הלאומי". ואכן, בחודשים הראשונים של שנת 1960 חוסל הפיגור בהקמת הוועדות המבצעות בחבל הסורי, לאחר שוועדה בת ארבעה שרים, בראשות סראג', ערכה חלוקת תפקידים. ב-12 בינואר 1960 מינה עאמר את סראג' למזכירו הכללי של "האיחוד הלאומי" בחבל הסורי, בנוסף לתפקידיו המיניסטריאליים האחרים (שר הפנים, ההקדשים והאחראי למינהל התעמולה). במרוצת חודש ינואר הגיעה גם משלחת מצרית של "האיחוד הלאומי" לדמשק על מנת לתאם את מוסדותיו הבין-חבליים של הארגון. ב-20 בינואר התחיל בסוריה השלב השלישי בארגון "האיחוד הלאומי". משרד הפנים של סראג' קיבל לידי את הפיקוח על כל פעולות הבחירות לארגון. עאמר פרסם צו בדבר הרכבת הוועדות המחוזיות. בסיכום השלב השלישי לארגון "האיחוד הלאומי" ערך נאצר ביקור ממושך בחבל הסורי (מאמצע פברואר עד מחצית מרץ 1960).

²⁵ עיין לעיל בפרק על סוריה.

הבחירות ל"איחוד הלאומי" בחבל המצרי לא נתקלו בקשיים מיוחדים. כמאל אד-דין חוסיין, שמונה למפקח על הארגון במצרים, חזר והצהיר על משימותיו של "האיחוד הלאומי, בבניית חברה "דמוקרטית, סוציאליסטית ושיתופית". הבחירות ל"בסיס העממי" (שלב א') נערכו ב-8 ביולי 1959. מתוך כ-40,000 מועמדים נרשמו במצרים קרוב ל-30,000. קומוניסטים לא הציגו את מועמדותם. המשטרה פיקחה על הכנת הרשימות של ועדות הבחירות ושופטים התמנו לראשות ועדות אלה. תעמולת הבחירות בערים נאסרה ללא רישיון עירוני מיוחד. ב-12/7 פורסמו התוצאות הסופיות שהראו על בחירתם של כל שרי הממשלה. לחלק מהם אף לא היו מתחרים. בשלב שני הורכבו "ועדות הנפות" ו"ועדות רבעי הערים". בשלב שלישי הורכבו "הוועדות המחוזיות" ("מחאפטיה"). בשלב רביעי כונסו הוועדות החבליות על מנת להרכיב מתוכן את "הוועידה הכללית" של "האיחוד הלאומי", שהייתה אמורה להיוועד אחת לשנה. בשלב חמישי נבחרו צירי "מועצת האומה" מבין חברי ה"וועידה הכללית" של "האיחוד הלאומי". למעשה, הושתת כל המבנה הפירמידלי המודרג הזה על עקרון המינוי יותר משעל עקרון הבחירה.

עם פרסום הצו בדבר מינויו של המרשל עאמר כמפקח כללי על ה"איחוד הלאומי" בסוריה (ב-21/10), חל גם שידוד מערכות אישי במצרים. לתפקיד המפקח העליון במצרים התמנה שר החינוך המרכזי, כמאל אד-דין חוסיין, בעוד שאנוור סאדאת, המזכיר הכללי של "האיחוד הלאומי" לקרן זוית וקיבל את תפקידי התיאום הבין-חבליים של הארגון, ללא סמכויות ביצועיות של ממש. ואכן, בפעילותו של חוסיין הורגשה תנופה רבתי, שקידמה את סיום ההרכב המסובך של "האיחוד הלאומי" במצרים, וזאת לאחר שהוועדות שנבחרו גילו אוזלת יד והעדר ניסיון מעשי בעבודה השוטפת.

במרצת חודש יוני 1960 כונסו הקונגרסים החבליים של "האיחוד הלאומי" כהכנה לכנס הקונגרס הכללי של הארגון. קדמו לקונגרסים החבליים מסעות הסברה ותעמולה. מבנה הקונגרסים החבליים אורגן במקביל בשני החבלים. בכנס הקונגרס המצרי השתתפו 3814 חברים, לעומת 1800 חברים בסוריה. בכנסים אלה אושרו מאות המלצות שהועברו ל"ועדות תיאום" מיוחדות. בשלהי מאי 1960 הונחו היסודות להקמתו של "איחוד הנוער הלאומי". באותו זמן לערך פרסם המרשל עאמר צו מיוחד להקמת "איחוד לאומי פלסטינאי" בחבל הסורי, שאורגן בצורה דומה ל"איחוד הלאומי" של הפליטים ברצועת עזה. ב-9 ביולי 1960 התכנסה "הוועידה הכללית של האיחוד הלאומי בקע"ס". הייתה זו תקופת השיא של הארגון לאחר השלמת ההכנות המרובות. נאצר נאם בפני מליאת הוועידה והיתווה בפניה "שלוש מהפכות – לאומית, ערבית וחברתית". עבד אל-לטיף בגדאדי ונור אד-דין כחאלה הסורי (שהתמנה בספטמבר 1960 לסגן נשיא) עמדו על תוכניות הפיתוח החבליות, ואילו עבד אל-חכים עאמר נאם על בעיות הביטחון. המליאה התחלקה ל-21 ועדות שהגישו המלצות בכל תחומי מדיניות הפנים והחוץ. ב-21 ביולי 1960 כונסה "מועצת האומה" על 600 ציריה הממונים (400 מצרים, 200 סורים). אנוור סאדאת נבחר ליו"ר המועצה ונעזר בסגן סורי ובסגן מצרי. באותו חודש עצמו הסתיימו ההכנות המשפטיות לאיחוד חוקי שני החבלים. כן הוקדשה תשומת לב מרובה לארגון השלטון המקומי במצרים. ב-21 המחוזות המצריים התמנו מושלים וקומיסרים ביטחוניים. בספטמבר מינה נאצר את כמאל אד-דין חוסיין גם לשר השלטון המקומי, לאחר שהצליח להשלים את הקמת "האיחוד הלאומי". ב-14 באוקטובר חזר וביקר נאצר בסוריה ונפגש עם חברי "האיחוד הלאומי". כתום הכנס של "הוועידה הכללית" לקע"ס, חידש "האיחוד הלאומי" הסורי את פעילותו השוטפת במגמה להרחיב את שורותיו, בהתאם להוראותיו של סראג'. בחודשים הראשונים של שנת 1961 התבטאה פעילותו של "האיחוד הלאומי" בביצוע החלטות "הוועדה הכללית" ובפעילות שוטפת (ארגון מחודש של ועדות, פעילות בתחום הנוער, התרבות וכו' וכן הגשת תזכירי הצעות ל"וועידת עמי אפריקה" שהתקיימה בקהיר). כן הוחל ביצוע תוכנית השלטון המקומי להקמת "יחידות מקובצות", היינו מרכזי הדרכה, שירותים ותברואה. לפי התוכנית נועדו "היחידות המקובצות" להוות את גלעין המועצות הכפריות. במאי 1961 הוחלט על

דחיית ועידות "האיחוד הלאומי" בשני החבלים עד לאוקטובר שבאותה שנה. באותה עת שבה צצה ועלתה בעיית האידיאולוגיה של הארגון. כמאל אד-דין חוסיין נזף באנשי הרוח ובאקדמאים על שלא התעמקו ופירשו את "הפילוסופיה של המהפכה". בסיום דבריו הזמין חוסיין חיבורו של ספר כלשהו שינתח את הסוציאליזם המצרי החדש. דחיית הוועידות, נזיפותיו של חוסיין וסימנים אחרים העידו שלא הכל כשורה ב"איחוד הלאומי" מכל מקום, בפרוס יוני 1961 התפרסמה לראשונה הידיעה, כי נאצר השלים כבר התוויית תוכנית לארגון מדיני חדש, אשר יוצג לפני הקונגרס הלאומי של הכוחות העממיים. ארגון זה – "האיחוד הסוציאליסטי המצרי" – נועד לרשת את קודמו – "האיחוד הלאומי". דא עקא, הפיכת הקצונה הסורית בספטמבר 1961, אשר הביאה לחיסולה של קע"ם, חתמה אוטומטית על קיצו של "האיחוד הלאומי". הייצור המדיני החדש של נאצר, שנולד כתוצאה מהפרישה הסורית, נודע לימים בשם "האיחוד הסוציאליסטי הערבי".

פירוק קע"ב, סיבותיו ומשמעויותיו לגבי נאצר

את מאורעות ה-28-29 בספטמבר 1961, שהביאו לפרישתה של סוריה מקע"ם, ניתן להעריך באספקלריה כפולה: א) מנקודת מבטה של סוריה; ב) מנקודת מבטה של מצרים. סיכום המאזן הסורי בקע"ם ומשמעויותיו הובאו לעיל.²⁶ לקח התפרקותה של קע"ם מנקודת מבט מצרית, ובמיוחד מבחינתו של נאצר, הינו רב-משמעות ועמוק ביותר. משלהי ספטמבר 1961 ועד היום ועד בכלל חייתה סוריה כשצל האיחוד ואקט הפירוד מלווים את הווייתה המדינית בכל מעשיה ומחדליה. המסגרת של קע"ם העניקה לסורים תחושת בטחון מפני איומים חיצוניים ומפני ישראל. מעמדם של הפועלים הסוריים שופר כלשהו והם שותפו ברווחי המפעלים. חלק מהפלאחים קיבל לראשונה קרקעות כתוצאה מביצוע הרפורמה האגרארית. אולם שלוש שנות שלטונו של נאצר בסוריה הכשירו את הקרקע להתפתחותו של תסביך אנטי-נאצרי עמוק ולחשש מתמיד מפני החתירה המצרית. כן התפתח בלב מדינאי סוריה תסביך אשמה מעיק עקב חלקם בפירוקה של קע"ם ובתסכול רעיון ה"עורובה" והאחדות המדינית. המשבר שהתחולל במרוצת שנת 1962 ב"ליגה הערבית", ושהגיע לשיאו בוועידת שתורה, הווה תוצאה ישירה מפירוק קע"ם ומניסיונותיה החוזרים ונשנים של סוריה לזכות ביציבות פנימית כלשהי. גם חתימת אמנת האיחוד הערבי המשולש (מצרים-סוריה-ועיראק) בקהיר, באפריל 1963, לא השיגה את התוצאות האיחוד המקוות. מסתבר, אפוא, שמדיניותה של סוריה, שנקלעה בין מיצרי תסביכי הפחד והאשמה העצמית, נזדקקה באורח פסיכולוגי לגושפנקא של מעין "הכשר" מטעם נאצר. הנהייה הבלתי מודעת לקבל אישור והסכמה מצידו של לשיט מצרים מלווה את שליטי סוריה הנוכחיים גם בהווה. שליטים אלה חייבים להצדיק את מעשיהם בעיני עצמם ובעיני עמם. הם חייבים להתמודד עם נאצר ולהקדימו, הן מבחינת העיתוי והן מבחינת צביון הקיצוני של פעולותיהם. משטר "אל-בעת" בסוריה חייב להוכיח עצמו כטוב יותר מקודמו לגבי השכבות הנהנות (פועלים ופלאחים). הוא חייב להפגין לאומיות קיצונית כדי לזכות ב"מרווח נשימה" ובשביתת נשק בלתי כתובה עם מצרים על מנת להתבסס. אלו הם סימני ההיכר העיקריים המאפיינים את סוריה מאז פירוק קע"ם. מבחינתו של עבד אן-נאצר, הפך פירוק קע"ם למהלומת יוקרה מוחצת. כאשר דרך כוכבו בשנת 1954 והוא השיג עצמו כנושא דגלה של האחדות הערבית, היו רבים ברחבי עולם הערבי שראו בו את נביאו ומגשימו של חזון האחדות הנכסף. יתר על כן, גם מחוץ למזרח התיכון, בעיקר בעולם המערבי, נתפסו רבים מהמדינאים והמזרחנים להשקפה, כי ההיסטוריה חרצה את דינו של העולם הערבי לאיחוד, וכי עבד אן-נאצר נועד לבצע איחוד זה. קסמו האישי של השליט המצרי, בשורת הקידמה החברתית של מהפכת 1952 במצרים, טיהור המדינה מבסיסי הצבא הבריטי (1954), הלאמת תעלת סואץ והחזקתה, חרף המבצע הצבאי האנגלו-צרפתי (1956), הניצול המוצלח של המאבק הבין-

²⁶ עיין לעיל בפרק על סוריה, בסעיף – "סיכום המאזן הסורי בקע"ם ומשמעויותיו.

גושי לשם השגת סיוע רב-מימדים מהמזרח והמערב גם יחד (החל מ-1955), והמעמד האישי המכובד שרכש לו נאצר בקרב מנהיגי העולם האפרו-אסיאתי – כל אלה הוו תמרוקים שקידמו את יוקרתו של נאצר עולם הערבי עד לפסגה.

בשנים הראשונות לשלטונו ניסה נאצר לרתום את "הליגה הערבית", ובאמצעותה – את שליטי מדינות ערב – למרכבתו על מנת לזכות בכתר המנהיגות כלל-ערבית. אולם השליטים הערביים לא נטו באמת ובתמים לאיחוד. על כל פנים, הם דחו את קבלת מרותה של ההגמוניה המצרית. משנואש נאצר מהסיכוי לקדם את מטרותיו בדרך של שתוף פעולה עם שליטי ערב, ומשהגיע למסקנה כי שליטים אלה מהווים אבני-נגף להגשמת "המעגל הערבי", פתח בשלב השני של אמצעי השתלטותו (במרוצת שנת 1955). מגמתו הייתה לנצל את הרגשות הלאומיים שפיעמו בהמונים כנשק נגד שליטיהם. בהתאם לשינוי התכסיס הוחלפו גם שיטות הפעולה, והדגש הושם על תעמולה והסברה, תחבולות וחתרנות, שוחד ורצח. לעתים נדמה היה שגלי ההסתערות המצריים שטפו את העולם הערבי, ואולם בסופו של דבר נבלמה התנופה המצרית לאורך כל החזיתות שלה, פרט לגזרה אחת. גורמים רבים ושונים, ולעתים קרובות – בעלי מגמות סותרות, השתלבו במערכת בלימתה של ההסתערות המצרית: גילוי המנהיגות של המלך חוסיין; הנחתת הכוחות האנגלו-אמריקאים בירדן ובלבנון, לפי בקשת ממשלותיהן שעמדו על נפשן; סיוע צבאי-מדיני סובייטי למשטרו של קאסם בעיראק; וקיומה של מדינת ישראל, שעוצמתה הצבאית הופגנה במלחמת סיני. זאת ועוד, גם במדינות שעברו הפיכות אשר הדיחו את שליטיהן המסורתיים – עיראק, סודאן ולבנון – סירבו השליטים החדשים להשתעבד כליל למנהיגותו של נאצר. ככל שהקביעה להלן הינה תמוהה הריהי משכנעת למדי. מסתבר, שהמסגרות המדיניות הנפרדות בעולם הערבי החלו להיראות כיצירות מלאכותיות גרידא של האימפריאליזם האירופי. בצד התודעה הכלל-ערבית, החל להתפתח בקרב אזרחי מדינות ערב פטריוטיזם מקומי. כתוצאה מכך, ניתן לראות את ניסיונות ההתגוננות בפני ניסיונות ההשתלטות המצריים כניסיונות שאינם נטולי עורף ציבורי.

ההישג הבולט והחשוב ביותר של נאצר במסגרת הסתערותו הפאן-ערבית היה סיפוחה של סוריה למצרים. היוזמה לאיחוד יצאה אמנם מצד סוריה, וביצועו ניכפה על נאצר ע"י הסורים כתוצאה מהסכנות, האמיתיות או המדומות, שארבו לסוריה באותה עת. האיחוד בוצע למרות שנאצר העריך את העיתוי כבלתי-מתאים והיה מעדיף לדחות את הביצוע. אולם הסתייגותו ההתחלתית של נאצר לא גרעה, כמובן, מהעובדה, שייסוד קע"ם היווה את "המבצע המהפכני הגדול ביותר בדרך לאיחוד הערבי", כפי שהגדיר זאת המרשל עאמר באחד מנאומו. באותן שלוש שנים ומחצה של השקעת מאמצים להצלחת האיחוד המצרי-סורי ניתן לראות את השלב השלישי בחתירתו של נאצר לשלטון בעולם הערבי. הטמעתה של סוריה בקע"ם הפכה למבחן עליון עבור נאצר, שכן לא רק המשך קיומה של קע"ם היה מותנה בהצלחתו במשימה זו, אלא כל תפיסתו המדינית בדבר איחוד כולל של עמים ערביים שונים בתוך מסגרת מדינית אחת המונהגת ע"י מצרים. כניסתה של סוריה לאיחוד היוותה תוצאה מצטברת של גורמים שונים, בעלי מכנה משותף אחד – אי יציבות ותחושת בדידות. יציאתה של סוריה מהאיחוד נגרמה ע"י מכלול של גורמים ללא מכנה משותף אחד. קשה לאמוד את סדר העדיפות של גורמים אלה. מכל מקום, הם יצרו משקע שלילי, שרבדיו התעבו והלכו.

בתחום המדיני – יש לציין את ביטולן המודרג של כל החירויות מדיניות, אשר פגע קשות במסורת התסיסה המדינית והחירויות היחסיות, שהוו את נחלתה של סוריה. יצר ההתמרדות הסורי מהווה מאפיין בולט, שאין לו הסבר מוחלט, עוד מהתקופה העות'ומאנית. במצרים, לעומת זאת, מתבלט צביונה ההומוגני יותר של האוכלוסייה המשתלב במסורת צייתנותם של הפלאחים ו"כניעותם". נאצר טעה מבחינה טקטית משניסה להחיש את קצב יציקתם של דפוסי השלטון שלו בסוריה. למעשה, לא עלה בידו לשתק לחלוטין את המסורת המדינית הערנית של המפלגות הסוריות, והוא נאלץ לתמרן ביניהן לפי מתכונת "הפרד

ומשול". האופוזיציה לא חוסלה כבמצרים. "האיחוד הלאומי", שנאצר ניסה לכפות על סוריה, לא השיג את מטרתו, אף לא לאחר מינויו של עאמר כמושל עליון על סוריה. עם זאת יצר "האיחוד הלאומי" מבנה פירמידלי מסובך ביותר שאפשר את סינונם המודרג של עסקני מפלגות העבר. סילוקם של אלה האחרונים יצר מצבר של לחץ פנימי ונטע רגשות מרירות מרובים. ניסיונו של נאצר להפוך את דמשק לעיר שדה – מחץ את הגאווה הלאומית הסורית ופגע בתחום רגיש ביותר בתודעה ההיסטורית-לאומית של הסורים. מיקומה של הממשלה המרכזית בקהיר, פירוק הממשלות החבליות, הוצאת צו בדבר שלטון מקומי מצרי בסוריה, שמגמתו הייתה בעצם מינהלית (ארגון 13 מחוזות סוריים ובתוכם מחוז דמשק), ולבסוף, מינויו של עאמר המצרי כמושל עליון ב"חבל הצפוני" – צעדים אלה ואחרים גדשו את סאת ההתמרמרות והגבירו את רגשות האיבה העממית כלפי מצרים.

בתחום החברתי – יש לזכור את חלקה של מפלגת "אל-בעת" ביצירת קע"ם.²⁷ מפלגה זו, ובעיקר מנהיגה אכרם חוראני, נחשבו לשוביני האיחוד מהצד הסורי. על אף היקפה המצומצם יחסית של המפלגה ערב האיחוד, היא הצטיינה בליכוד ארגוני ובגיבוש אידיאולוגי. מנהיגיה ראו עצמם כמדריכיו הרעיוניים של נאצר, שנצטייר להם כדמות היעודה להגשמתו המעשית של רעיון האחדות הערבית. לחוראני, אישית, היו ציפיות קרייריסטיות בהנהגתה של קע"ם, ואכן הוא מונה לכהונת סגן הנשיא, אך נתלש מכור מחצבתו לאחר העברתו לקהיר והעמדתו תחת עינו הפקוחה של נאצר. סמכויותיו המעשיות דולדלו בהדרגה. זאת ועוד, צו פירוק המפלגות פגע במישרין ב"אל-בעת". תחילה נטו מנהיגי המפלגה להשתלב במסגרת "האיחוד הלאומי" בחבל הסורי במגמה להשתלט על עמדות המפתח הארגוניות. אולם משנכזבה תוחלתם ומגמתם לא צלחה בידיהם – נטשו את התמיכה בנאצר והתפטרו בשלהי שנת 1959. אכזבת "אל-בעת" ומנהיגיו היוותה גורם בלתי מבוטל שתרים לכישלון האיחוד.

כגורם אחר להתמוטטות יש לראות בתסכול הקצונה הסורית. נאצר דאג להחלשת השפעתה של צמרת הצבא הסורי ולנטרולה מהתחום המדיני. תחילה נערכו טיהורים, הגליות והעברות לגמלאות. לאחר מכן הועברו למצרים מערך ההדרכה הצבאית וכן ציוד הלחימה ואמצעייה החשובים ביותר. עמדות המפתח הפיקודיות בצבא הסורי הועברו לידיים מצריות. גם המפקד הסורי של "המחנה הראשון", הגנרל ג'מאל פייסל הפרו-מצרי, הוכפף למפקדה המצרית העליונה.

במקביל להחדרת הקצונה המצרית לצמרת הפיקודית הסורית ולפיקוד השדה, נתפסו עמדות המפתח במנגנון המינהלי ע"י פקידים מצריים ועושי דבריהם הסוריים. עד לבואו של עאמר לסוריה היה הקולונל סראג', כשר הפנים החבלי, אחראי להשלטת משטר מודיעיני-משטרתני בחבל הסורי. צורת ממשל זו לא הייתה לרוחם של הסורים הרגישים לעצמאותם.

תוכנית החומש המצרית שנכפתה על סוריה, ואשר התיימרה להכפיל את הכנסתה הלאומית של קע"ם תוך עשר שנים, הוועידה לסוריה תפקיד כלכלי נחות וניסתה להופכה לאסם התבואה של מצרים, המטרופולין התעשייתית. הסורים נאלצו לייצא את תוצריהם החקלאיים למצרים במחירים שנקבעו ע"י המונופול המצרי. השליטה בשווקים עברה לידיים מצריות. מעמד היזמים והסוחרים העצמאיים בסוריה הושפל ודוכא, ורמת החיים הכללית ב"חבל הצפוני" ירדה בתקופת קע"ם. נוסף לכך פגעה בצורת תלת-שנתית חמורה בכלכלתה החקלאית של סוריה דווקא בתקופת שלטון קע"ם.

אלו היו הגורמים הכלליים שהולילו לפרישתה של סוריה מקע"ם. היו גם גורמים מידיים שהחישו את הקץ. מיולי 1961 הוחל בביצוע צוויו הסוציאליסטים של נאצר בחבל הסורי, שנועדו להרוס סופית את מעמד העצמאיים. באותו הקשר נכנס לתוקפו איחוד המטבע של קע"ם, שיצר פיחות ריאלי בכוח הקנייה של הסורים. כן התהדקה טבעת המצור על גבול לבנון על מנת למנוע הברחת הון ושווה-הון מסוריה. ב-16 באוגוסט ערך נאצר

²⁷ עיין לעיל בפרק על סוריה.

ראורגניזציה מקפת בממשלתו. הורכבה ממשלה חדשה, שכללה 7 סגני נשיא, 36 שרים ו-3 סגני שרים. מבין שבעת סגני הנשיא התמנו רק שני סורים: נורי אד-דין כחאלה (לייצור) ועבד אל-חמיד סראגי (לענייני פנים). מטרות הארגון המדיני החדש של השלטון החד-ממשלתי (במקום 3 ממשלות) הוגדרו ע"י עבד אל-קאדר חאתם (שר המדינה) כדלקמן: הגברת האיחוד, הגדרת הסמכויות וקידום התוכניות הכלכליות. יש לזכור, כי ביטול הממשלות החבליות וריכוזו המלא של השלטון בקהיר בוצעו כ-8 חודשים לאחר התפטרותם של שרי "אל-בעת". זאת ועוד, הגלייתו של סראגי, משרתו הנאמן עד אז של נאצר בסוריה, לקהיר, אגב מינויו לתפקיד שר הפנים, רימזה על מחלוקת בין נאצר לעושה דברו. מבחינה מעשית, היה זה משגה טקטי מצידו של נאצר, שכן, עם עזיבתו של סראגי את סוריה נחלש באורח טבעי משטר הבולשת המשטרית ב"חבל הצפוני", ועובדה זו סייעה להתנערותם של אנשי הצבא הסוריים משלטונו של נאצר.

התוצאות המיידיות במצרים לפירוק קע"ם

עוד בשלהי שנת 1961 הורגשו תוצאותיה המיידיות של פירוק קע"ם במצרים, אם כי ההפיכה הצבאית שהתחוללה בדמשק וניתוק סוריה לא זעזעו את מוסדות השלטון של מצרים. ב-18 באוקטובר 1961 הרכיב נאצר ממשלה מצרית חדשה בת 29 שרים. כאנשי המפתח בממשלה זו נשארו עמיתיו של נאצר מכת ההפיכה; ארבעת סגניו התמנו מחדש בגדאדי (ייצור, כספים, תכנון); עאמר (מלחמה); מוחיי אד-דין (פנים); ושאפעי (שלטון מקומי ושירותים). כן שובצו בהרכב אישי מפתח מהממשלות הקודמות, כפוזי (חוץ), קייסוני (כלכלה), צדקי (תעשייה), עלי צברי (ענייני נשיאות), מוצטפא ח'ליל (תחבורה) וכמאל אד-דין רפעת (עבודה). ב-7 בנובמבר פיזר נאצר את "מועצת האומה", לאחר ש-200 הצירים הסורים התפטרו ממנה בלאו הכי בעקבות פירוק קע"ם. עוד בתחילת נובמבר הודיע נאצר על ראורגניזציה ב"איחוד הלאומי". לפי הודעתו מה 5/11 נקבעה הרכבת "ועדה מכינה לוועידה הלאומית של הכוחות העממיים". הוועידה הלאומית נועדה להכיל את "נציגי הכוחות האמיתיים של העם המצרי", שיכינו את החוקה הקבועה של מצרים על יסוד "בחירות חופשיות". בכך, ציין נאצר, תכשיר מצרים את עצמה לקראת המהפכה החברתית הפנימית, המהווה את התנאי היסודי לחידושו של האיחוד הערבי.

יתר על כן, במרוצת החודשים אוקטובר-נובמבר 1961 נשטפה מצרים בגל של מעצרים והדחות, שנועדו לחזק ולגבש מחדש את השלטון בעקבות פירוק קע"ם. עשרות מצריים "ריאקציוניים" נכלאו על מנת למנוע מהם לנהל "פעילות מזיקה". פיקוח חמור הוחל מחדש על ביתו של נגיב ונאסר עליו לקיים מגע כלשהו עם אזרחים ואנשי צבא. 150 קצינים מצרים נאסרו לאחר שהגישו פטיציה למרשל עאמר, שהשתמע ממנה הרצון להאט את קצב הסוציאליזציה. המספר הכללי של העצורים הגיע, לפי העיתונות הלבנונית, ל-1500, אם כי השלטונות המצריים טענו ל-400 עצורים בלבד. מפקד יחידת הצנחנים המצרית, ג'לאל הריידי, שעמד בראש הכוח שנחת בלודקיה, ואשר סירב לחזור למצרים, מסר על ניסיונות נפל חוזרים ונשנים מצד קצינים מצריים להתנקש בחיי נאצר. הניסיון האחרון תוכנן, לפי עדותו, ל-23 יולי. כן נמסר על ניסיון התנקשות נוסף, ב-10 באוקטובר, שסוכל ברגע האחרון. במחצית נובמבר הודחו ארבעת מושלי המחוזות העיקריים במצרים. גל הטיהורים לא פסח על הסגל האקדמי של מכללות אלכסנדריה, קהיר ועין שמש, וכמובן שגם עיתונאים מספר היו בין הנכלאים.

הטיהורים המקיפים, ארגונה המחודש של הממשלה ומגמות הראורגניזציה ב"איחוד הלאומי" סייעו לנאצר לייצב את שלטונו לאחר פרישת סוריה. הסורים שכיחנו בתפקידי מפתח במנגנון המשלה מרכזית היו ספורים, וניתן היה להחליפם על נקלה. בשירות החוץ של קע"ם ובנציגויותיה במוסדות בינלאומיים ניכרה תמיד ההעדפה של פקידים מצריים, ולכן גם בתחומים אלה לא נוצרו משברים של ממש. התחום הרגיש ביותר במצרים, התחום הצבאי, לא נפגע מבחינה חומרית. אומנם, פירוק קע"ם שלל ממצרים קרש קפיצה צבאי

לעבר לבנון, ירדן ועיראק, אולם הצבא המצרי עצמו כלל לא נפגע. ברשות מצרים נשארו כל מטוסי הסילון הסובייטים מהשורה הראשונה ("מיג-19"), כל הצוללות וכלי השייט הכבדים וכן מרבית הכוחות המשוריינים. בתחום זה הייתה דווקא סוריה הנפגעת העיקרית. גם ביחסיה של מצרים עם שני הגושים העולמיים לא חל כל שינוי מהותי בעקבות פירוק קע"ם, למרות ששני הגושים הכירו בעצמאותה של סוריה, והסובייטים אף הקדימו בכך את המערב. הסיוע הסובייטי למצרים נמשך כסדרו, למעלה מ-300 מומחים רוסיים המשיכו בעבודות הביצוע של שלב א' בסכר אסוואן. ארה"ב הוסיפו לספק למצרים עודפי מזון ואשראי, ואילו מומחים שונים מגרמניה המערבית פתחו בראשית נובמבר בסקר מוקדם לקראת ביצוע מפעל שקע-קטרה (שתוכנן להפקת אנרגיה חשמלית ממימי הים-התיכון ולהקמת תעשיות דייג והמלחה). מומחים גרמניים נוספים פעלו בתעשיית הפלדה והמטוסים המצריים.

הנזקים המיידיים שנגרמו למצרים בעקבות פירוק קע"ם היו כדלקמן: (א) בידוד גובר של מצרים ב"ליגה הערבית" שהתבטא בהחמרת היחסים עם ירדן, (שהזדרזה להכיר בסוריה העצמאית); (ב) החרפת היחסים עם עיראק של קאסם (מסיבה זו ומסיבות קודמות); (ג) השתבשות היחסים עם סעודיה, וכמובן- מתיחות מתמדת בין מצרים לבין סוריה; (ד) ירידת קרנו של נאצר במדינות האפרו-אסיאתיות נוכח מהלומת היוקרה שהונחתה עליו עם פרישת סוריה; (ה) התערערות רעיון האיחוד הערבי "מהאוקיינוס האטלנטי ועד למפרץ הערבי" (הפרסי). כבר בימים הראשונים שלאחר ההפיכה הסורית, ובמשך כל אותה תקופת ביניים שהתמשכה מספטמבר 1961 ועד למרץ 1963,²⁸ הציגה סוריה תוכנית נגדיות לאיחוד כלל-ערבי במתכונת קונפדרטיבית. ביסודן של תוכניות אלה, שאומצו לאחר מכן ע"י שליטי "אל-בעת", הונח הרעיון של הרחבת "הליגה הערבית" בתחומי שיתוף הפעולה הכלכלי-תרבותי-ומדיני, תוך שמירת הצביון הלאומי והעצמאות המוחלטת של כל מדינה ומדינה. רעיון זה התקבל ברצון ע"י המלך חוסיין, מטעמים תכסיסיים כמובן. מכל מקום, התוכניות הסורית שהועלו נתנו חיפוי אפולוגטי לביצוע הניתוק ממצרים, ושימשו בעת ובעונה אחת כאתגר מילולי כלפי נאצר; (ד) הנזק הכלכלי המיידית שהוסב למצרים הוסבר בכך, שסוריה הפכה בתקופת קע"ם למקור האספקה החקלאית למצרים מצד אחד, ולשוק עבור מוצרי התעשייה המצרית מצד שני. מאז הפירוק נאלצה מצרים לפלס לה דרך לעבר שווקים נוספים באפריקה ובאסיה, וליתן משקל יתר לפיתוח החקלאי במצרים עצמה, אשר הוזנח במידה מסוימת בתקופת האיחוד.

כישלון קע"ם הצמיח את נבטי הפקפוק הראשונים במצרים ביעילותו של נאצר כמנהיג ובמיומנותו בתחום היחסים הבין-ערביים; שהרי אילו הסכים נאצר לתביעתם הראשונה של המורדים הסוריים ביום ההפיכה – להוריד את קע"ם לדרגת קונפדרציה או פדרציה רופפת, כי אז לא הייתה קע"ם מתפרקת כלל ועיקר. ערנותו של נאצר לגבי אותם משקעי הספקות והפקפוקים במנהיגותו הביאתהו לעריכת גל המעצרים וההדחות באוקטובר-נובמבר 1961. זאת ועוד, ידידו ומקורבו, מוחמד חסנין הייכל עורך "אל-אהראם", החל לפרסם סידרת מאמרים ארוכה, כשבוע לאחר פירוק קע"ם, שניתחה את ההפיכה הסורית וגורמיה והסיקה לקחים מפרשת האיחוד תוך התווית תוכנית לעתיד. מכיוון שהייכל נחשב, בצדק, לשופרו ולביטאוונו של נאצר, יש עניין מיוחד בניתוחו. הייכל הודה במאמריו, כי איחוד קע"ם היה מעשה פזיז שבוצע בקלות ראש. לפיכך יש צורך בחריש חינוכי עמוק, שיקנה לעמי ערב את הערכים האמיתיים ההכרחיים לאיחוד. ערכים אלה יתבססו על יסודות כלכליים וחברתיים זהים למצרים ולמדינות ערב, ולא רק על תסיסה רגשית-לאומנית אשר הוכיחה את עצמה כבת-חלוף. הייכל הוסיף וטען, כי לא היה כל בסיס לכינון האיחוד זולת אישיותו של עבד אנ-נאצר ויוקרתו רבת-ההילה. הניסיון לימדו כי "אישיות הגיבור" (פולחן המנהיג) אינה מספקת ליצור איחוד אמיתי. לכל היותר, עשויה "אישיות

²⁸ במרץ 1963 עלתה מפלגת "אל-בעת" לשלטון בסוריה.

הגיבור" להוות כוח מניע ומדרבן לאיחוד. מצרים לא הכשירה את הקרקע לאיחוד אמיתי על ידי מהפכה כלכלית וחברתית בכל מדינה ערבית בנפרד. "הסוציאליזם הערבי" טרם בוצע הלכה למעשה, והיה חזקת חלום. לפיכך הוקמה קע"ם על יסודות רעועים, תוך שיתופם של כוחות "הריאקציה-הערבית" שניצבו בתוך החזית הלאומית. "הריאקציה הערבית" היוותה את הגורם המרכזי להריסת קע"ם לצידו של האימפריאליזם המערבי. הלחץ שהוסק על ידי הייכל היה רב-משמעות לגבי המדיניות העתידה של מצרים. התנאי המוקדם לביצוע, האיחוד הערבי חייב להתגשם במהפכה כלכלית סוציאליסטית, תחילה במצרים, ולאחר מכן במדינות ערב האחרות, שתיטולנה חלק באיחוד המדיני. אם במערכת סואץ "השיגה קהיר חירות מדינית", הרי מכאן ואילך עליה "לזנק לקראת הסוציאליזם", כיוון שהריסתו של האיחוד על ידי הריאקציה היוותה אישור לכך, שהסוציאליזם חייב להקדים את האיחוד כדי להכשיר את הקרקע לפניו".

סדרת מאמריו של הייכל בישרה אפוא, את מגמת העתקתו של המאמץ הכללי של מצרים לתחומי מדיניות הפנים, כרקע הכרחי לזינוק חיצוני בסיכויי הצלחה.

ב-16 באוקטובר 1961 נאם נאצר והכריז, למעשה, מלחמה על עתודי ההון בחברה המצרית עצמה. מבחינה מסוימת ניתן היה לראות בכך המשך להפרעת הרכוש הזר וההון הבלתי-מצרי בשלהי מלחמת סיני-סואץ. יש טוענים, כי רעיונות סוציאליסטיים מעורפלים ניטעו בתודעתו של נאצר עוד בתקופת ועידת בנדונג (1955), כתוצאה ממגעיו עם ציו-אן-לא"ה הסיני. מכל מקום, לפי אחת העדויות מילא ראש הממשלה הסיני תפקיד של מתווך בין קהיר למוסקבה. תוצאות תיווכחו הביאו לעיסקת הנשק הסובייטית-מצרית. בין כה ובין כה אין חולקין על כך, שפירוק קע"ם נתן את הדחיפה העיקרית לביצוע מדיניות הסוציאליזציה וההלאמות במצרים, הלכה למעשה. ניתוחיו של חסנין הייכל ב"אל-אהראם", בשלהי שנת 1961, תרמו להבהרת הרקע האידיאולוגי והאפולוגטי למדיניות חדשה זו. במקביל לכיוון הכלכלי והחברתי החדש, שהסתמן עוד בשלהי שנת 1961, נערכו מבצעי חינוך וארגון מחדשים. נאצר עצמו הודה עוד בראשית דרכו, כי המהפכה חייבת לחתור ליצירת חברה מצרית על בסיס מתן אפשרויות שוות לכלל האזרחים, ועל ניצול מלא של משאבי המדינה ותושביה. אולם הביצוע היה כושל. ההפיכה נכפתה על העם מגבוה והתנגשה לא רק בחוגים מסחריים וכלכליים עוינים, אלא גם באדישות מצד ההמונים, שלא הבינו ואף לא שיתפו פעולה עם השלטונות. רק לאחר התמוטטותה של קע"ם התפנה נאצר לאינדוקרטיניזציה יסודית ולהחדרת תודעת המהפכה מלמטה, מהשכבות העממיות הנרחבות. משימה זו בוצעה בשני מישורים: א) יצירת רקע אוהד בקרב ההמונים המצריים. כהוכחה לכך נקט נאצר בשורת צעדים שנועדו להדגיש, כי משטרו דואג לצרכים היומיומיים. בסדרת צווים שפורסמה בשלהי שנת 1961 בוטל המס על דמי שכירות; דמי שכירות בבניינים שנבנו לאחר שנת 1958 הוזלו בכ-20%. נקבעה חלוקתם של 160,000 פדאנים מהקרקעות המולאמות כדי לפתור את בעיותיהן של כ-60,000 משפחות. הובטחה קליטתם של למעלה מ-300,000 מובטלים מצריים בתעשייה ובשירותים. כן הממשלה הבטיחה לבצע הוזלת מחירים כללית, לייעל את חלוקת המצרכים החיוניים ולקבוע מחירים אחידים ומוזלים לשירותי תובה, חשמל בידור וכו'; ב) יצירת כלים ארגוניים חדשים לביצוע המשימות החדשות. לאחר הצלחתם היחסים של צווי הרווחה שנועדו ליצור רקע אוהד ברחבי מצרים, ואשר קיבלו פרסום רק דרך הרדיו, העיתונות והטלוויזיה, החל נאצר לארגן פירמידה עממית חדשה, בעלת דפוסים דמוקרטיים לכאורה, שנועדה להציב את המשטר על בסיס עממי נרחב. הארגון החדש הוקם במערך תלת-שלבי: ב-18 בנובמבר מינה נאצר את 250 חברי "הוועדה המכינה לוועידה הלאומית של הכוחות העממיים". הוועדה המכינה פתחה בדיוניה הפומביים בשלהי נובמבר, והוטל עליה להגיש המלצות לארגון הוועידה הלאומית של הכוחות העממיים. נאצר השתתף מספר פעמים בדיוני הוועדה המכינה, שלל את הרעיון להרחבת מועצת ההפיכה משנת 1952, אך צידד בהרחבת הבסיס העממי. ב-18 בדצמבר קבעה הוועדה המכינה את מספר המשתתפים (1500) ב"וועידה הלאומית של הכוחות

העממי". השלב השני נקבע לינואר 1962, מועד התכנסותה של "הוועידה הלאומית של הכוחות העממיים". 1500 הנציגים ייצגו 8 שכבות עממיות לפי המפתח הבא: 25% פלאחים, 20% פועלים, 10% מעבידים במסחר ותעשייה, 15% איגודים מקצועיים, 9% פקידים בלתי מאורגנים באגודות, 7% סגל אקדמאי, 7% סטודנטים ו-7% נשים. קביעת המפתח העידה על החשיבות הרבה שנאצר ייחס לייצוג הפרולטריון העירוני (35% מכלל הנציגים לעומת 24.5% מכלל הרשומים בסקטורים השונים).

כן הובלט מעמד הסגל האקדמאי (7% מכלל הנציגים בהשוואה לפחות מאחוז אחד של משקלו האמיתי). היוועדות הכנס הלאומי צעדה לסמן את המפנה המהפכני במדיניות הפנים של נאצר. השלטונות הודיעו, כי משתתפי הכנס לא יתבקשו לקבל החלטות מוכנות מראש, אלא יידרשו לחוות דעתם על נאומו-הפרגמטי-המהפכני של נאצר, ויותר להם אפילו למתוח ביקורת עליו. השלב השלישי נקבע בבחירתם המחודשת של מוסדות "האיחוד הלאומי" על בסיס "אמנת המאבק הלאומי", שתנוסח על ידי משתתפי הכנס. בעוד שה"וועדה הלאומית של הכוחות העממיים" הורכבה לפי מפתח מקצועי-סקטוריאלי, נקבע שמוסדות "האיחוד הלאומי" ייבחרו על בסיס גיאוגרפי-רגיונאלי. התקן הרגיונאלי נקבע על מנת להחדיר את האידיאולוגיה המהפכנית-הסוציאליסטית (המכריזה מלחמה בעשירים ובבעלי הון) לכל שכבות העם. כן נמסר שהמוסדות המפלגתיים החדשים ישתפו פעולה עם הממשלה בשיפור מצבם הכלכלי של אזרחי מצרים, לא באמצעות מבצעים כלכליים-תעשייתיים (שיתוכנו) לטווח ארוך, אלא על ידי תוכניות מצומצמות הניתנות לביצוע מיידי. המימון יושג בחלקו מהרכוש המופקע, בחלקו מהשלטת חיסכון חובה, ובעיקרו מסיוע חוץ. הארגון החדש, שהוכתר בפרוס שנת 1962 כ"איחוד הסוציאליסטי הערבי", נועד לקדם את משטרו של נאצר בארבעה תחומים עיקריים: על ידי הרפיית רסן מדומה ועיצוב מתכונת פסיבדו-דמוקרטיה למפלגה האחת והיחידה ביקש נאצר לחסל מראש ניצנים אופוזיציוניים אפשריים ולגבש את שלטונו על בסיס עממי נרחב; כן נועדו מאמצי ההתארגנות להסיח את הדעת מכישלונה של קע"ם ולהפנותה לחזית הפנימית; ייתכן והתפאורה הדמוקרטית נועדה גם למשוך סיוע מערבי. יתר על כן, האחריות הקולקטיבית שהנהיג נאצר בממשלתו, זו הפעם הראשונה מאז שנת 1953, נועדה לשתף את חבריו באחריות לכישלונות ולזקוף את ההישגים בעתיד לזכותו בלבד; ולאחרונה, העלאת סיסמת הסוציאליזם הערבי (ולא המצרי!) באה לשוות למאבקה של מצרים נגד ירדן וסעודיה, ואפילו נגד סוריה ועיראק, צביון של מלחמת הקידמה בריאקציה, כהקדמה להסתערותה המחודשת של מצרים על מדינות ערב בסיסמת האיחוד הערבי.

המגמות החדשות, שהסתמנו במדיניותה של מצרים בשלהי שנת 1961 ובפרוס השנה שלאחריה, לא שמו קץ למערכת החתרנות המסועפת של נאצר במדינות ערב השונות. אדרבא, עקבותיה של החתירה המצרית ניכרו עד צאת שנת 1961 במספר חזיתות בעת ובעונה אחת. בסוריה נלכדו חוליות ריגול מצריות, חוסלה תחנת שידור מצרית חשאית והוגברה טבעת המצור על הגבול הלבנוני-סורי מחמת ריכוזם של חבלנים וסוכנים מצריים בלבנון ועקב שיגור נשק מצרי לעבר הגבול הסורי. פעילותם המוגברת של סוכנים מצריים הורגשה גם בירדן, בעיקר בגדה המערבית, אם כי חדירתם הוגבלה עקב פירוק קע"ם. בלוב המשיכו מאות סוכנים מצריים, שהוסו כמורים, להכשיר את הקרקע להפיכה פרו-מצרית, שנועדה לביצוע מיידי עם מותו של המלך אדריס הישיש; נאצר לא זנח את הנושא הישראלי, המהווה כידוע את הגורם המלכד הראשון במעלה במרחב הערבי. בתחום זה הונחו היסודות להקמת "חזית שחרור פלסטינאית" ברצועת עזה, אשר משימותיה האנטי-ישראליות נועדו להתחרות ביוזמתו המילולית המקבילה של הגנרל קאסם.

גם בזירה הבינלאומית ניסה נאצר להחזיר לעצמו את יוקרתו המדינית והאישית. עוד לפני התפרקות קע"ם, היינו במרוצת יולי 1961, נקט נאצר בעמדה פרו-יוונית במתיחות שהשתררה בקפריסין. בתחילת ספטמבר החזיר נאצר ביקור גומלין למקרויס בניקוסיה. בשלהי יולי חידש נאצר את יחסיו הדיפלומטיים עם בורגיבה שהסתכסך חמורות עם צרפת.

כן נחלץ להגשת סיוע לנפגעי ההתנגשות התוניסית-צרפתית בביזרטה. ב-5 ביולי נחתם הסכם מקיף לשיתוף פעולה כלכלי בין קע"ם לבין מערב-גרמניה. בעקבות חתימת הפרוטוקול בבון הזמין בגדאדי את ארהארד לביקור רשמי במצרים. ערנותו האינטנסיבית של נאצר לבעיות שברומו של עולם נוצלה יפה גם לאחר פירוק קע"ם. בראשית ספטמבר 1961 שהה נאצר בבגדאד לרגל ועידת ראשי המדינות "הבלתי-מזדהות" (מצרים, יוגוסלביה והודו). המגעים עם טיטו נוצלו, כאמור, לרימום יוקרתו של נאצר לאחר פרישת סוריה, שכן ב-17 בנובמבר הגיע טיטו לקהיר לרגל כינוסה של ועידת פסגה נויטראליסטית, אשר ניזומה על ידי נאצר. ראש ממשלת הודו, נהרו, הוזמן אף הוא לקהיר מבלי שהובר לו תחילה מטרת המפגש. ואכן, עם בואו למצרים לא הסתיר נהרו את מורת רוחו מניצול הופעתו על ידי נאצר לשם האדרת יוקרתו הנויטראליסטית הבינלאומית. "ועידת הפסגה" של נאצר הסתיימה ללא החלטות של ממש, מבלי להזכיר את ההודעה הסתמית בדבר הצורך להשכין שלום אמת בין הגושים היריבים. המפגש אף לא סוכם בקביעת מפגש נוסף לשם המשכת הפעילות המדינית המשותפת. אולם מבחינתו של נאצר נודעה חשיבות רבה להצמדת מועד "ועידת הפסגה הנויטראליסטית" לכישלונה של קע"ם, שכן הופעתו של השליט המצרי כאחד משלושת עמודי התווך הנויטראליסטים הבינלאומיים סייעה לו לחפות על הידרדרות יוקרתו במישור הבין-ערבי.

הרקע הכללי להסכם המים המצרי-סודאני

אחד ההישגים האמיתיים והבולטים של נאצר בתקופת קיומה של קע"ם הייתה חתימת ההסכם בין קע"ם לסודן על חלוקת מי-הנילוס. הסכם זה נחתם ב-8 בנובמבר 1959 לאחר ניהול דיונים ממושכים ומייגעים במשך 6 שנים לערך. הגורם לפתיחת הדיונים הייתה התווייתה של התכנית להקמתו של סכר חדש, כ-6.5 ק"מ דרומה לסכר אסואן הנוכחי, אשר הועלתה עוד בשלהי שנת 1952. המו"מ בין מצרים (ולאחר מכן קע"ם), לבין סודן הווה, למעשה, המשך ישיר להתמקחות הממושכת בין הבריטים לבין המצרים שהתפתחה והתעצמה, במיוחד, לאחר שהמינהל הבריטי בסודן ניגש לבצע את תכניות מפעלי ההשקאה הסודאניים בג'זירה (בין אפיקי הנילוס הכחול והלבן, דרומית מח'רטום).

בעיית המחסור במי השקאה במצרים הועמדה בכל חפיפותה כבר בשלהי המאה ה-19 הבריטים הקימו בשעתו מספר סכרי-עצירה (barrages) במצרים, אשר נועדו לנצל את מי הנילוס בעונת השפל. יתר על כן, בין השנים 1898–1902 נבנה הסכר היחידי במצרים, ליד אסואן, כשיכולת קיבולו הצטמצמה בשעתו במיליארד מע"ק מים. בשנים 1912 ו-1933 הוגבה הסכר וקיבולו הגיע ל-5.4 מיליארד מע"ק. בשנת 1937 סיימו הבריטים את בנייתו של סכר ג'יבל אוליא (דרומית מח'רטום, על הנילוס הלבן). סכר זה, שקיבולו המקסימלי הגיע ל-3.3 מיליארד מע"ק, סייע להרחבת השטחים המעובדים והמושקים הן במצרים והן בסודן, שכן מצרים קיבלה 2 מיליארד מע"ק מהמים שנאגרו מאחורי הסכר הסודאני. בסך הכל התרחב השטח המעובד מ-5 מיליון פדאן בסוף המאה ה-19 עד ל-6 מיליון פדאן כיום. שטח זה כולל, למעשה, 5.3 מיליון פדאן בהשקאה מתמדת. אולם אם מביאים בחשבון את "שטח הגידולים" (crop area), הינו את מספר היבולים המתקבלים בשנה על אותה יחידת שטח, הרי שההתרחבות האפקטיבית הגיעה מ-7 מיליון פדאן בסוף המאה הקודמת ליותר מ-10 מיליון פדאן כיום (כ-42 מיליון דונם). עם זאת רחוקה מצרים גם היום מלנצל את כל כמויות מי הנילוס העוברים דרכה. כ-1/3 מכלל שיטפונות הקיף והסתו זורמים לריק לים-התיכון. בסיכום – בניית הסכרים והגבתו הכפולה של סכר אסואן הישן לא הדביקו את גידול האוכלוסייה במצרים. יחידת השטח המעובד ושטח הגידול לגולגולת נמצאו בירידה מתמדת, כפי שהסתבר מנתוני המפקדים החל משנת 1897 ועד לשנת 1958 (עיין בטבלה להלן):²⁹

²⁹ הטבלה נלקחה מרשימתו של "י שילו" – "ההסכם על חלוקת מי הנילוס בין מצרים לסודן" (המזרח החדש, י', חוברת 40).

שנת המפקד	שטח מעובד במיליוני פדאן	שטח גידול במיליוני פדאן	אוכלוסייה במיליונים	יחידת שטח מעובד לגולגולת בפדאנים	יחידת שטח גידול לנפש בפדאנים
1897	5.09	6.85	9.63	0.53	0.71
1907	5.4	7.6	11.3	0.48	0.67
1917	5.3	7.8	12.8	0.41	0.61
1927	5.5	8.6	14.2	0.39	0.61
1937	5.3	8.5	15.9	0.33	0.53
1947	5.8	9.2	19	0.3	0.48
1958	6.2	10.1	24.5	0.25	0.41

הקמת סכר אסואן הגבוה, שטכס יריית אבן הפינה שלו נערך בשלהי ינואר 1960, נועדה ליצור מאגר מים רב-שנתי, אשר יאגור את כל עודפי מי הגיאות הקיציים-סתויים (כ-30 מיליארד מע"ק) הזורמים, כאמור, לריק לים התיכון. בעזרת הסכר החדש ניתן יהיה להרחיב את השטח המעובד בהשקאה מתמדת בכ-1.5 מיליון פדאן, וכן ניתן יהיה להעביר כ-700,000 פדאנים נוספים במצרים העליונה לשיטת ההשקאה המתמדת. כמות המים שתתווסף למצרים לאחר גמר הקמת הסכר החדש, תגיע לכ-7.5 מיליארד מע"ק, לאחר ניכוי קצבתה של סודן וניכוי כמויות המים המתאיידים. אולם דא עקא, גם תוספת זו של שטחים מעובדים בהשקאה מתמדת – כתוצאה מבניית הסכר הגבוה – לא תדביק את גידולה המהיר של אוכלוסיית מצרים. לכל היותר, תוכל התוספת להקל זמנית על לחץ האוכלוסין על הקרקע. זאת ועוד, לפי אומדן מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית במצרים, מנתה אוכלוסיית המדינה בשנת 1957 כ-24 מיליון נפש. חישוב הריבוי הטבעי הנקי לשנת 1958 נעשה לפי 2.2%. לפי הערכת דמוגרפים מערביים עלה מקדם הריבוי הטבעי הנקי בשנות ה-60 המוקדמות לכ-3%. פירוש הדבר, שעקומת הריבוי הטבעי במצרים נמצאת במגמת עלייה מסחררת (היא מהגבוהות שבעולם!) ספק רב אם השלמתו הסופית של הסכר הגבוה תפתור את בעיית הקרקעות של אותם מצרים שיתווספו במשך שנות בנייתו.

מכל מקום, בסודן הוחל בניצול שיטתי של מי הנילוס רק בשנות ה-20 של המאה העשרים. הצעדים הראשונים בכיוון זה נעשו, כזכור, על ידי המינהל הבריטי על יסוד הסכם הקון-דומיניון בין בריטניה למצרים, שנחתם בשנת 1899. היוזמה לכך יצאה מחברות מטוויות-הכותנה הבריטיות, שהיו מעוניינות בגידול סיבי הכותנה הארוכים ביזירה הסודאנית. השלטונות הבריטיים בח'רטום ראו בעין יפה יוזמה זו, הן מטעמים מדיניים והן משיקולים כלכליים. מכל מקום, בין השנים 1913–1925 הושלם בניינו של סכר סנאר (כ-355 ק"מ דרומית מזרחית לח'רטום, על הנילוס הכחול). הסכר, שנחנך בקיבולת של 781 מיליון מע"ק מים (בשנת 1929–1960 מיליון מע"ק) נועד לאגירת מים רב-שנתית על מנת להשקות את מטעי הכותנה בג'זירה הסודאנית. תחילה תוכנן, בתיאום עם מצרים, להסתפק בהשקאת 300,000 פדאן בלבד. אולם במרוצת הזמן הגיעו המומחים הבריטיים לכלל דעה, כי ניתן להרחיב את השטח המושקה עד לכלל מיליון פדאן, מבלי שייגרם נזק כלשהו לכלכלתה החקלאית של מצרים. בשנת 1920 אישרה ועדת-חקירה בינלאומית, שהוקמה ביוזמתה של מצרים, את תכנון הרחבתו של מפעל הג'זירה בסודן. המסקנות הללו היו לצנינים בעיני מצרים, שכן היא חששה מפני התחרות האפשרית מצד הכותנה הסודאנית ארוכת-הסיבית. בעת ובעונה אחת ראתה מצרים בסודן עורף ו"מרחב קריסה" לעודפי האוכלוסייה המצרית, הטענה המצרית בדבר הפחתת כמויות המים המצריות בעקבות פיתוח הג'זירה הסודאנית – הייתה משוללת כל יסוד טכני או מדיני, כיוון שהמומחים הבריטיים שפעלו בעת ובעונה אחת במצרים ובסודן הקפידו על שמירת אינטרסי המים המקומיים של שתי המדינות. על כל פנים, משנות ה-20 ואילך הפך סעיף חלוקת מי הנילוס לאחד הבולטים ביותר במאבקה הממושך של מצרים לחיסול השלטון הבריטי בעמק הנילוס ולהאחדות תחת הכתר המצרי. רק לאחר הרצח בקהיר של הגנרל לי סטאק, מפקד הכוחות המצרית בסודן

(בדצמבר 1924), הורכבה ועדת חקירה חדשה (יו"ר הולנדי, בריטי ומצרי), שתפקידיה הוגדרו בבחינה מחודשת של הקצאת מי הנילוס. הוועדה הציעה לקבוע את חלוקת מי היאור שלא על מדד גודל השטח, אלא לפי עקרון חישוב כמויות המים בהתאם לעונות, ומבלי לפגוע בזכויות המים של מצרים. עקרון זה קבע, כי בעונת השפל של הנילוס (19/1–15/7) יוזרמו מי הנהר למצרים (להוציא 143 מיליון מע"ק שינוצלו על ידי סודן). בעונת הגאות נקבע, בין התאריכים 31/7–16/7 זכאית סודן לנצל את מי השטפונות. יתרת עונת הגאות (31/12–1/8) חולקה לשתי תת-עונות, שבהן הוטלו הגבלות מסוימות על הניצול החופשי של מי הנהר. כן קבעה הוועדה, כי לרשות סודן נזקפת כמות בית 781 מיליון מע"ק מים כתוצאה מהיקוותם של מי סכר סנאר. כמות זו נועדה לשימוש בעונת השפל, בתוספת של 24 מיליון מע"ק מים כתמורה עבור ההתאידות הטבעית. הכמות הכוללת שהועמדה לרשות סודן הגיעה, אפוא, ל-1,065 מיליון מע"ק מים. למרות שמצרים דחתה את המלצות הוועדה, פעלו הבריטים בסודן בהתאם להנחיותיה מבלי לפגוע בפיתוח ההשקאה במצרים. כתוצאה מכך התרחב שטח ההשקאה המתמדת בג'זירה הסודאנית עד לכלל מיליון פדאן.

רק ב-7 במאי 1929 הושג הסדר רשמי בין בריטניה לסודן על חלוקת מי הנילוס כל זמן שלטונה של ממשלת ה"ופד" במצרים לא התאפשר שיתוף פעולה רשמי בבעיית סודן, שהיוותה כידוע אחת מתביעותיו הלאומיות של ה"ופד". אולם עם עלייתם לשלטון של "הליברלים-הקונסטיטוציוניים" בראשות מוחמד מחמוד, בפרוס שנת 1929, נחתם ההסכם הרשמי בין מחמוד ולורד לוי, הנציב הבריטי במצרים. ההסכם התבסס, למעשה על ממצאי "ועדת הנילוס" המשולשת שפעלה בתחילת שנת 1925. הישגיה של מצרים בהסכם התמצו בנושאים הבאים: א) ההסדר נקבע ללא קשר לסטאטוס המדיני של סודן, כלומר מצרים שמרה לעצמה זכות לשנותו בעתיד לטובתה; ב) הוכרה זכות העדיפות המצרית לגבי סודן בניצול מי היאור; ג) מצרים קיבלה את זכות הפיקוח על הקמתם של מפעלי השקאה וחשמל נוספים לא רק בסודן, אלא גם בטריטוריות הבריטיות האחרות באפריקה שנילוס עובר בתחומיהן. לעומת זאת התחייבה מצרים לקבל את הסכמת סודן לתפעולו של כל מפעל מים מצרי שישתרע בתחומיה של סודן. מאז שנת 1929 ועד ל-1960 התרחבו במהירות שטחי העיבוד החקלאי בסודן. בשנת 1960 הגיע כלל השטחים המושקים בסודן ליותר מ-2.2 מיליון פדאן, ובכללם כ-1.2 מיליון פדאן בג'זירה בלבד. כ-200,000 פדאנים נוספים עובדו בהשקאה ממי נהרות שזרמו ליד גבול סודן-אריתריאה. בסך הכל נאמד השטח הראוי לעיבוד בהשקאה בג'זירה הסודאנית בכ-5 מיליון פדאן, בתוספת 1/2 מיליון נוסף במעלה נהר עטברה, שליד הספר החבשי.

המשבר המצרי-סודאני בשנת 1958

סודן זכתה לעצמאותה המדינית רק בשנת 1956. בסוף שנות ה-50 נטלה הכותנה למעלה מ-60% מכלל יצואה המסחרי של סודן (הפריט השני בחשיבותו היה הגומי הערבי). אין תימא, אפוא, שבמרוצת הזמן התגברה בסודן אי-שביעות רצון מהסכם 1929 ומסעיפיו. במאי 1951 הודיע רשמית תת-שר בממשלת סודן, כי ההסכם אינו מספק יותר את צרכי ההשקאה של המדינה. כתוצאה מכך הוגבה סכר סנאר (בשנת 1951) והגדיל את קיבולתו ב-148 מיליון מע"ק מים. סכר גיבל אוליא הוגבה אף הוא פעמיים (ב-1954 וב-1955) וקיבולתו גדלה בכ-400 מיליון מע"ק מים. עם זאת הראתה תחזית מומחי המים בסודן, כי בשלהי שנות ה-50 עשויה המדינה להגיע למצב של מיצוי מוחלט של אפשרויות פיתוח ההשקאה שלה.

יש לזכור, כי כבר בתחילת שנות ה-50 (ליתר דיוק בנובמבר 1951) פורסמה לראשונה במצרים תכניתו של אדריאן דנינוס בדבר בניית סכר גבוה על ידי אסואן, שקיבולתו תוכננה ל-130 מיליארד מע"ק. עלייתה של כת ההפיכה לשלטון במצרים, ביולי 1951, הביאה להטבת היחסים עם סודן בתחום המדינה והכלכלי. שיפור היחסים עם סודן נבע במידה רבה מהאימון שנועד לגנרל נגיב בסודן. בעיצומו של המו"מ הבריטי-מצרי על מתן זכות ההגדרה העצמית לסודן, שהחל בספטמבר 1952, נחתם הסכם שיתוף פעולה להגדלת כמויות המים

ולחלוקתם. כת ההפיכה המצרית חזרה והכירה בעקרון שיהא עליה לקבל את הסכמת סודן לכל מפעל מים שיוקם בעתיד במצרים. המו"מ על חלוקת המים בקשר לתכנית סכר אסואן הגבוה החל בספטמבר 1954. דיונים נוספים התקיימו באפריל 1955, וכן בין דצמבר 1957 וינואר 1958. לתכנית הסכר הגבוה הייתה משמעות מדינית חשובה לגבי נאצר, בנוסף לערכה הכלכלי למצרים. נאצר הבין, כי סיכויי השתלטותו על אפריקה תלויים במידה רבה ביכולתו לפתח את מצרים על מנת שתשמש מופת לכל שאר הארצות המשתחררות ברחבי היבשת. הגשמתה המוצלחת של תכנית אסואן הייתה עשויה לרומם את יוקרתה של מצרים בעיני המנהיגים האפריקאיים, ואולי אף ללכדם מסביב למנהיגותו של נאצר. הענקת סיוע כלכלי-טכני מצרי למדינות אפריקה המשתחררות, לאחר הדגמת מיומנותה הטכנית של מצרים במפעל הסכר הגבוה, הייתה חתמת מדינות אלה למרכבת ההשפעה המצרית. אולם דא עקא, שאומדן ההשקעה במפעל זה הגיע בשלב ההערכות המוקדמות לכ-1300 מיליון דולר. ארה"ב ובריטניה, בצוותא עם "הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח", הביעו, כזכור, את נכונותן לסייע במימון המפעל. אולם ביוני 1956 חזר בו שר החוץ האמריקאי דאלס מהצעתו מטעמים מדיניים. העילה הרשמית שניתנה לכך הייתה, שארה"ב הטילו ספק ביכולתה של מצרים לממן את חלקה שלה בתכנית, שנאמד בכ-900 מיליון דולר, בצורת תשומת עבודה ואספקת חומרים שונים. באותה עת פנה נאצר גם לברית-המועצות. מקורות מצריים מסרו לאחר מכן, כי הוא נענה בשלילה מתחמקת על ידי דימיטרי שפילוב, שר החוץ הסובייטי. אותם מקורות הוסיפו, כי שפילוב הטיל ספק בעצם הכדאיות הכלכלית של המפעל. יתרה מזאת, רווחת סברה, כי ברית-המועצות נמנעה באותה תקופה מלתמוך במפעל מפאת חששה שמעמדה באפריקה כולה יוכרע לשבט או לחסד על פי הצלחת תכנית הסכר הגבוה. רוסייה לא הייתה מוכנה עדיין, כשנה בלבד לאחר חתימת עיסקת הנשק עם מצרים, לקשור את גורלה ביבשת אפריקה עם גורלו של נאצר.

בינתיים חלו, כזכור, תהפוכות מדיניות רבות-משמעות. נאצר הלאים את תעלת סואץ על מנת לממן את תכניתו. המאמץ הצבאי-מדיני של האנגלו-צרפתים להשתלט על סואץ ולהחזיר עטרה ליושנה – נכשל לחלוטין. נאצר השתעבד במידה גוברת והולכת לברית-המועצות ולגרורותיה, ובהדרגה נוצרו התנאים לשיתוף פעולה סובייטי-מצרי ברחבי אפריקה, שביטלו את השיקולים הסובייטיים משנת 1956. לפיכך, החליטו שליטי ברית-המועצות להפוך את הסכר הגבוה למפעל ראויה סובייטי, בבחינת כרטיס-ביקור יומרני, בכל מרחבי היבשת המתעוררת. למטרה זו הקציבה ברית-המועצות, בשלהי שנת 1958, סכום ראשון בן 400 מיליון רובל, שהם כ-100 מיליון דולר לפי שער החליפים הרשמי, ורק כ-40 מיליון דולר לפי השער הבלתי-רשמי והמציאותי. הערך הריאלי של מלווה זה עשוי היה להתברר רק עם התחלת עבודות ההכנה הראשונות בתכנית אסואן, שכן הסיוע הסובייטי ניתן בעיקר בציד ובמומחים ולא דווקא במזומנים. לפיכך, ערכו הממשי של המלווה היה תלוי ברצונה הטוב של ברית-המועצות. יתר על כן, עבודות השלב הראשון נועדו להימשך כ-4 שנים, ואילו הביצוע כולו תוכנן לראשונה למשך כ-20 שנה. בשנת 1958 לא היה ברור עדיין באיזו מידה תמשיך ברית-המועצות את הסיוע שלה בשלבים השונים של ביצוע התכנית.

שאיפותיה של סודן להרחבת שטחיה המושקים מחד גיסא, וכניסתה של תכנית סכר אסואן לשלב של דיונים קדחתניים מאידך גיסא, הגבירו את המתרחשות בין מצרים לסודן; שכן הסכר הגבוה היה צריך להיבנות 6.5 ק"מ דרומית מהסכר הישן ומאגר מימיו עתיד היה להשתרע בתחומיה של סודן, תוך הצפת עיירת הספר הסודנית, ואיד חלפא, ומספר כפרים אחרים בסביבה. על אוכלוסיית האזור, שנאמדה בכ-50,000 נפש, היה לעבור לשטחים אחרים. המתרחשות הכללית קיבלה אופי של סכסוך גבולות חמור בין שתי המדינות, בפרוס שנת 1958. הגבול חולף במקביל לקו הרוחב 22° צפון, להוציא שתי מובלעות סודאניות: האחת, בעמק הנילוס בתחום ואדי חלפא; והשנייה, לאורך חופי ים-סוף במזרח. הואיל ומאגר המים המלאכותי, שעתידי היה להשתרע מדורם לסכר הגבוה ולחדור לתחומי ואדי חלפא הסודאנית, היה מאלץ את מצרים להיכנס למו"מ עם סודן על מנת לקבל את הסכמתה

(בהתאם להסכם משנת 1929) – הודיעה מצרים, כי מעולם לא אישרה את הכללת ואדי חלפא בתחום סודן.

ב-1 בפברואר 1958 שיגרה מצרים תזכיר לסודן וטענה, כי הואיל ואזור ואדי חלפא הינו "שטח ריבוני מצרי", אין לערוב בו בחירות בלי-הנבחרים הסודאני, שעמדו להתקיים ב-27 בפברואר. מצריך אף הקדימה את מועד מישאל-העם בדבר איחוד קע"ם ובחירת נשיאה ל-21 בפברואר. התזכיר המצרי והתיזכורת הנוספת ששוגרה לאחר זמן מה לא זכו לתגובה סודאנית, בהתאם למקורות המצריים. לפיכך הודיעה מצרים ב-17 בפברואר, כי בהתאם למתוכנן (הינו ב-21 בפברואר) תערוך מצרים את מישאל העם בשטח השנוי במחלוקת. התשובה הסודאנית הייתה, כי יש לדחות את בירור הבעיה עד לאחר עריכת הבחירות הכלליות בסודאן. ב-21 בפברואר נכנסו יחידות צבא מצריות לתחומי סודן כשהן מחפות על ועדת מישאל-העם המצרית. בעת ובעונה אחת הזהירה מצרים את סודן שתמהר לפנות את היחידות הסודאניות מדרום לקו הרוחב ה-22. בשלב זה פרסמה ממשלת סודן גילוי דעת רשמי שסקר את פרשת הסכסוך והאשים את מצרים בחילול הריבונות הסודאנית כתוצאה מהשגת הגבול הצבאית. הסכסוך המתפתח והמתעמק לווה במסעות השמצה, בעיקר בעיתונות הסודאנית. נאצר פנה במברק למנהיגה הרוחני של מפלגת "אל-אומה" האנטי-מצרית, עבד אר-רחמאן אל-מהדי, וביקשו להפעיל את השפעתו על ראש הממשלה, עבדאללה חיליל, למען יישוב הסכסוך בדרכי שלום. אולם עמדתו של חיליל הייתה איתנה והוא לא היסס מלבקש את כינוסה הדחוף של מועצת הביטחון. חיליל הצהיר, כי אזור המריבה הווה שטח סודאני מקדמת דנא והעיתונות הסודאנית אף טענה, כי אזור זה עשיר במחצבי מגנזיום, ברזל וזהב, אשר מצרים לוטשת עיניה אליהם. המצרים דחו הצעה סודאנית בדבר פינוי ועדת מישאל העם ויחידותיהם, לפני עריכת הבחירות הסודאניות (מבלי שהדבר יפגע מראש בטיעוניה של מצרים), כשם שדחו את ניהול המו"מ עם הממשלה הסודאנית שתיבחר על ידי בתי הנבחרים הנכנס.

בסופו של דבר נאלץ נאצר לסגת, עוד לפני שמועצת הביטחון הצליחה להגיע לכלל החלטה מוסכמת. קריאתה של המועצה לשני הצדדים ליישב את הסכסוך בדרכי שלום התקבלה בברכה הן בקהיר והן בח'רטום. נאצר הודיע, כי הוא נכון לדחות את המו"מ עד לגמר הבחירות בסודן ולכינוסו של בית הנבחרים החדש. צעד זה נבע, במידה רבה, מרצונו להשפיע על תוצאות הבחירות ולקדם את מפלגת "האיחוד הלאומי" הפרו-מצרי של אסמאעיל אל-אזהרי, שהייתה באותה תקופה באופוזיציה לממשלה. מסתבר, שחישוביו של נאצר השתבשו, שכן לכשנתפרסמו תוצאות הבחירות בסודן בפרוס מרץ 1958, התברר כי מפלגתו הפרו-מצרית של אל-אזהרי נחלה תבוסה מוחצת וצברה רק 45 ציר (לעומת 60 ציר של מפלגת "אל-אומה", בתוספת 30 ציר של בעלת בריתה – "מפלגת העם הדמוקרטית"). כתוצאה מכך כונן עבדאללה חיליל, מנהיג "אל-אומה", את ממשלתו השנייה. ב-12 במאי נקבעו עקרונות מדיניות החוץ של ממשלת חיליל כדלקמן: נויטראליזם במאבק העולמי הבין-גושי; אי השתתפות בהסכמים צבאיים כלשהם; אי-הזדהות עם גושי מדינות ערביות כלשהן; ומתן סיוע למדינות המשתחררות באפריקה; אולם עוד בשלהי מרץ נחתם בח'רטום הסכם לסיוע טכני-כלכלי עם ארה"ב. לעומת זאת, במחצית יולי 1958 דחתה ממשלת חיליל את הדיונים על קבלת סיוע סובייטי לסוף השנה. חתימת ההסכם עם ארה"ב ערערה את הקואליציה הממשלתית, שכן צירי "מפלגת העם הדמוקרטית" התנגדו להסכם זה.

בשלהי אוגוסט 1958 גברה מחדש המתחנות בין מצרים לסודן, לאחר שזו האחרונה הודיעה עוד ביולי באורח חד-צדדי על הסתלקותה מהסכם חלוקת מי הנילוס משנת 1929, שכן הסכם זה קדם לעצמאותה המדינית של סודן ונחתם על ידי הבריטים שהיו מעוניינים לרכוש את ליבה של מצרים. כן טענה ממשלת סודן, כי בשעתו שיגרה משלחת לקהיר לשם הידיינות על הסכם 1929, ואילו נאצר התחמק בתכסיסים מעליבים מלהגיע לכלל הסדר מוקדם עם סודן. התלקחותו המחודשת של הסכסוך הביאה להתערבות בעקיפין מצד המינהל הבריטי בקניה ובאוגנדה (מקורות הנילוס הלבן), ומצד חבש (שבתחומה נובע הנילוס

הכחול). שליטי מדינות אלה הצהירו, כי הם מהווים צד מעוניינים בסכסוך, וכי יש להגיע לכלל הסכם בין כל המדינות שהנילוס זורם בתחומיהן. המתרחשות המצרית-סודאנית השתלבה בתסיסה פנימית-סודאנית בין הממשלה לבין חוגי האופוזיציה. מוקדי המתרחשות הפנימית נסבו על הערכת מדיניותה הנויטראליסטית של הממשלה בזירה הבינלאומית, גישתה לקע"ם המהפכנית, בעיותיו המסורתיות של הדרום הכושי והמחלוקת הקונסטיטוציונית לגבי אופיו של מוסד הנשיאות (חוגי הממשלה צידדו בהמשך קיומה של מועצת ריבונות בת מספר חברים, ואילו "מפלגת האיחוד הלאומי" תבעה נשיא אחד רב-סמכויות, נוסח קע"ם). בעיצומה של המתרחשות הפנימית דחה עבדאללה ח'ליל את אפשרות כינונה של ממשלה לאומית "מקיר אל קיר", בהסתמכו על הלקח המאכזב בעבר.

בתחילת נובמבר 1958 קיים נאצר שיחות עם מנהיגי האופוזיציה הסודאנית, אסמאעיל אל-אזהרי, במגמה לערער את מעמדו של ראש הממשלה האנטי-קע"מי. לאחר מכן התנהלו דיונים בקהיר, בדרג גבוה, בין נאצר לבין נציגיו של עבדאללה ח'ליל. נאצר לחץ בתוקף על שיתופה של האופוזיציה הסודאנית בממשלה. הדיונים הביאו לכלל פילוג בקואליציה הממשלתית ו-6 שרים הגישו את התפטרותם. ח'ליל נאלץ, אפוא, להיכנע לתכתיב המצרי שהשתלב בלחצים המדיניים הפנימיים. הוא התעתד להיענות להזמנתו של נאצר ולהיפגש עמו בקהיר על מנת לדון בכל מכלול הבעיות התלויות ועומדות בין שתי המדינות, ובכללן הקמת הסכר הגבוה באסואן וחלוקת מי-הנילוס. מכל מקום, ב-17 בנובמבר 1958 בוצעה הפיכה צבאית בסודן, בראשותו של הגנרל אבראהים עבד. הצבא הדיח את הממשלה, פיזר את המפלגות ובית הנבחרים, ביטל את החוקה ונטל סמכויות שלטון דיקטטוריות. התבססות הדיקטטורה הצבאית של הגנרל עבד הכשירה את הקרקע לחתימת ההסכם על חלוקת מי-הנילוס עם נאצר.

ההסכם המצרי-סודאני מנובמבר 1959

עד לחידוש המו"מ בין מצרים לסודן באוקטובר-נובמבר 1959 הסתכמו נקודות המחלוקת העיקריות על מי הנילוס במספר סעיפים. אם כי הדיונים התקיימו על יסוד ההנחה שהסכר הגבוה יוקם, ניסתה סודן לערער על עצם התכנית והעדיפה הקמת סכר קטן יותר במצרים והקמת מספר סכרי-עצירה קטנים בסודן. הסודאנים טענו, כי הצעתם הנגדית תשרת באותה מידה את שתי המדינות, הן בתוספת מים בעונת השפל והן בבלימת השיטפונות בתקופת הגאות. יתר על כן, סודן לחצה מטעמים תכסיסיים לשתף בהסדר את כל המדינות שהנילוס זורם בתחומיהן. ראוי לציין, כי מתוך ממוצע הספיקה השנתי של הנילוס (כ-84 מיליארד מע"ק ע"י אסואן) – 84% מהמים מגיעים דרך הנילוס הכחול כתוצאה מגשמי המונסון הקיציים היורדים בחבש. לעומת זאת, כמחצית מכלל ספיקתו של הנילוס הלבן מתבזבזת בשטחים הענקיים של ביצות סוד בדרום סודן. מתוך הספיקה הכלל-שנתית הממוצעת של הנילוס – כ-7/8 מכמויות המים זורמים בתקופת אוגוסט-ינואר ורק 1/8 מהכמות מגיעה בחודשי פברואר-יולי, המהווים את עונת גידולי הכותנה, האורז וקנה-הסוכר. מסתבר, אפוא, שחלקאותן של סודן ומצרים תלויה באפשרויות ההשקאה בעיקר בעונת השפל.

קיימים קשיים טכניים עצומים בניצולם של מי הנילוס הלבן המתבזבזים בביצות סודן. אמנם בשעתו תכנית לכריית תעלת ג'ונגלי ממונגלה למלאכל דרך אזורי הביצות. דא עקא, שביצוע תכנית זו כרוך בשינויים מהפכניים במבנה הכלכלי של רוב האוכלוסייה הסודאנית באזורים אלה, ולכן אין להעלות על דעת את ההוצאה לפועל של תכנית הסוד בעתיד הקרוב. על רקע זה נראית עמדתה של מצרים בפרשת הסכר הגבוה מוצדקת, מתוך הנחה שהקמתו של הסכר הגבוה תיעשה בזמן קצר יחסית, ותפתור חלקית את בעיית תוספת הקרקעות המושקות במצרין וכן את בעיית הכוח החשמלי (כ-10 מיליארד קו"ש לשנה). ההצעה הנגדית הסודאנית להקים מספר סכרים וסכרי עצירה קטנים במסגרת הסדר דו-צדדי – תתקל בבעיות טכניות מסובכות ותגדיל את פוטנציאל ההתאיידות. זאת ועוד, בלאו הכי תכננה סודן את הקמתם של מספר מאגרים קטנים לשם הסדרת ההשקאה. מסתבר, אפוא, שלדעת

רוב המומחים העולמיים מהווה מפעל הסכר הגבוה, על כל יומרנותו הראוותית, שלב הכרחי במבצע הכולל של ניצול מי הנילוס בעתיד.

כפי שצוין לעיל, הודיעה סודן באורח חד-צדדי על הסתלקותה מהסכם המים שמשנת 1929. ביולי 1958 חנכה סודן את מפעל מנאקל בג'זירה והקדימה בהזרמת מי הנילוס להשקאת שלב א' של המפעל (כ-200,000 פדאן) ל-1 ביולי, במקום ב-16 ביולי. פעולה זו נעשתה ללא מסירת הודעה מוקדמת למצרים. בתגובה על מחאת מצרים, הצהיר עבדאללה ח'ליל על ביטול הסכם 1929. ראוי לציין, כי עם הקמת המפעל הסודאני החדש בג'זירה מיצתה סודן את אפשרויות ניצול מי הנילוס לפי הסכם 1929 עד ליתרה של 100 מיליון מע"ק בלבד.

תביעתה של סודן ממצרים לעבד את נתוני הקצאת כמויות המים, שתתווספה לאחר השלמת הסכר הגבוה, התקבלה מייד על ידי מצרים. מטרתה של סודן הייתה למנוע ממצרים לרכוש זכויות ניצול מים מוקדמות עד להקמת הסכר הגבוה. כזכור, הוסכם כבר בספטמבר 1954 על שני עקרונות: א) הספיקה השנתית הממוצעת של הנילוס על ידי אסואן מגעת ל-84 מיליארד מע"ק; ב) הזכות המוקדמת של מצרים מגיעה ל-48 מיליארד מע"ק וזכותה המוקדמת של סודן מגיעה ל-4 מיליארד מע"ק (למעשה צרכה מצרים בשנות ה-60 כ-51 מיליארד מע"ק לעומת 5.1 מיליארד מע"ק צריכה סודנית). בהמשך המו"מ חזרה בה מצרים וטענה לספיקה ממוצעת בשיעור 80 מיליארד מע"ק ולזכות מוקדמת בשיעור 51 מיליארד מע"ק. סודן טענה שהפסדי ההתאיידות (בשיעור 10 מיליון מע"ק) צריכים להיזקף על חשבונה של מצרים בלבד. יתרת חלוקת מי הנהר לפי הנוסחה המצרית הייתה רק 15 מיליארד מע"ק = $(10+4+51)-80$. הנוסחה הסודאנית הצביעה על יתרה בשיעור מוכפל ואף יותר, 32 מיליארד מע"ק = $(4+48)-84$. המחלוקת הסתבכה בגלל הנקודות הבאות: א) קביעת בסיס החלוקה מהכמות הכללית או מהיתרה וקביעת עמדה ביחס לכמות ההתאיידות הפוטנציאלית; ב) קביעת בסיס החלוקה לפי מספר האוכלוסין או לפי השטחים הניתנים להשקאה. מצרים טענה, כי בעוד שכלכלתה וקיומה תלויים לחלוטין במי הנילוס, הרי שסודן נהנית מירידתם של גשמי קיץ על כשליש משטחיה. הייתה זו טענה כבדת משקל. למעשה, הנזק הפוטנציאל שעשוי היה להיגרם לסודן על ידי הסכר הגבוה התבטא בהצפת אזור ואדי חלפא על 50,000 תושביו (בשנת 1954). מצרים נענתה לתביעת סודן לשאת בהוצאות יישובם מחדש של האוכלוסין. אזורי הקליטה סומנו מדרום לח'רטום או במעלה נהר עטברה. המיקוח על סכום השיקום נע בין 35 מיליון ל"מ (לפי התביעה הסודנית) לבין 10 מיליון ל"מ (לפי ההצעה המצרית).

השלב האחרון של המו"מ המצרי-סודאני, שהתנהל בנובמבר 1959, התאפיין באווירה טובה וברצון להגיע לכלל הסדר מוסכם. מצרים הייתה מעוניינת בכך על מנת להתחיל בהקמת שלב א' של הסכר הגבוה; המשטר הצבאי של הגנרל עבוד גילה נכונות רבה להסדר, כיוון שהחתימת הסכם כלשהו היוותה את התנאי המוקדם לקבלת מילווה "מהבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח" לשם הקמת סכר רוסיירס על הנילוס הכחול (קיבולת מימיו עם סיומו – 7.6 מיליארד מע"ק ויכולת ההשקאה – 4.15 מיליון פדאן). כמו כן היה הגנרל עבוד מעוניין לנקוט במדיניות ידידותית כלפי נאצר, הן מחת שיקולים בינלאומיים והן בגלל לחצים פנימיים. ב-8 בנובמבר 1959 נחתם ההסכם בין מצרים לסודן (ויש להדגיש – סודן העצמאית) בתנאים הבאים:

א) הוסכם לקבל את הסכם 1929 כפתרון זמני עד להקמתם של הסכרים החדשים במצרים ובסודן. לאחר הקמת הסכר הגבוה נקבעה חלוקת המים לפי היחס של 3:1 בהנחה שספיקתו הנקייה של הנילוס מגיעה ל-74 מיליארד מע"ק לשנה. עקרון זה קבע, שחלקה של מצרים יתבטא ב-55.5 מיליארד מע"ק לעומת 18.5 מיליארד מע"ק לסודן. כי נקבע שמצרים תקבל מקדמה בסך 1.5 מיליארד מע"ק לשנה, על חשבון סודן, עד לנובמבר 1977 קרוב לוודאי, שמתן מקדמה זו היווה פשרה בין התביעה המצרית לבין הכמות שהוקצתה לסודן

(שר ההשקאה הסודאני, מקבול אל-אמין, טען שארצו לא תזדקק לכמויות המים שהוענקו כמקדמה למצרים עד שנת 1977).

ב) הוסכם על שיתוף פעולה לניצול מי הנילוס גם לאחר הקמת הסכרים החדשים באסואן וברוסיירס. נקבע שתוספת המים שתקבל כל מדינה תימדד לפי מידת השתתפותה בהוצאות הבנייה עד למחצית. מצרים תהא רשאית לבנות סכרים בסודן לתועלתה בלבד, וסודן תוכל לקבל תוספת מים מסכרים אלה אם תשתתף במחצית הוצאות הבנייה.

ג) הוחלט להקים רשות מים קבועה על בסיס פריטטי. הרשות הופעלה בפברואר 1960, ותפקידיה הוגדרו בתכנון ובפיקוח על מפעלי המים ועל חלוקתם. תחומה הגאוגרפיה של הרשות כלל את סודן, ני הסכרים באסואן והמדינות הממוקמות על חלוק העליון של הנילוס. בשלהי פברואר הקציבה הרשות מקדמה בת 450 מיליון מע"ק לסודן.

ד) השתתפותה של מצרים בשיקום תושבי ואדי חלפא וסביבותיו הועמדה ל-15 מיליון ליי"מ (צמודות לדולר), שישולמו בארבעה תשלומים שתיים החל מינואר 1960. כן הוסכם על העברת התושבים הסודאניים ממגוריהם לא יאוחר מיולי 1963.

ה) הוסכם על נקיטת מדיניות סודאנו-מצרית אחידה לגבי תביעותיהן של מדינות הנילוס האחרות. בסיכום, ההסכם הווה מוצא נוח למדי הן למצרים והן לסודן; שכן זו האחרונה הבטיחה לעצמה כמויות מים מספיקות עד לשנת 1977, ואילו מצרים לא הוגבלה בפיתוח אפשרויות חגירת מים. ההסכם משנת 1929, שהושאר למעשה בתוקף, עשוי היה לשמש בסיס להרחבת ניצול מי הנילוס ולחלוקתם, וכן להפקת כוח הידרו-חשמלי שישפק גם את צרכיהן של אוגנדה, טנזניה וקניה (שהיו עדיין מושבות בריטיות), וכן את צרכי חבש וקונגו הבלגית. בשלהי אוגוסט 1959 הודיעה בריטניה לקע"ם ולסודן, כי תחזית הפיתוח ל-25 השנים הבאות במושבותיה תצריך 1.75 מיליארד מע"ק מים. חבש חזרה והצהירה על זכויותיה לגבי מי הנילוס, אולם לא העלתה בעקבות ההסכם כל תביעה ממשית. לבסוף, יש לציין, כי בריטניה וחבש גם יחד בירכו על השגת ההסכם המצרי-סודאני מנובמבר 1959.

מדיניות החוץ של מצרים עד סוף שנות ה-50

לאחר איחוד קע"ם חזרה והתבלטה מטרתו האישית של נאצר, שהתבטאה בשאיפה להיות מוכר כמנהיגה המדיני של אפריקה המתעוררת. יישוב המחלוקת עם סודן, כשנה לאחר הקמת קע"ם, רמז על מגמתו זו של נאצר. למעשה, החל המאמץ המצרי באפריקה להיות מורגש עוד הרבה לפני כן, בהתאם לתורת המעגלים של נאצר, שקבעה עדיפות שנייה במעלה ל"מעגל האפריקאי". באמצעות העיתונות ונאומים שונים התברר, כי נאצר רצה להעמיק את תודעת מנהיגותה של ארצו באפריקה בהסתמך על גודלה של מצרים ועל חתירתה המתמדת לאיחוד עמי היבשת בתחומי הכלכלה, ההגנה והמדיניות. איחוד מיוחל זה היה מציב את מצרים בראש גוש אפריקאי, שעשוי היה להתמודד ולהתמקח עם הגושים המדיניים האחרים בעולם.

ראשית התגשמותה של שאיפה זו באה לכלל גילוי בוועידת העמים האפרו-אסיאתיים שהתכנסה בבנדונג בשנת 1955. רק 6 מדינות מתוך 29 המשתתפות היו אפריקאיות, ונאצר הפך ל"דובר הטבעי" של קבוצה זו, בנוסף למעמדו הבכיר בקרב המשלחות של מדינות ערב. מאחר שבין מגמותיה המוצהרות של ועידת בנדונג נקבע נושא התיאום בין שתי היבשות, יכול היה נאצר להתגדר כמנהיגן של מדינות וערב וכמייצגה של יבשת שלמה בעת ובעונה אחת. גם בשעת הדיונים באו"ם בין נציגיהן של המדינות האפרו-אסיאתיות ניסו נציגי מצרים (ולהלן נציגי קע"ם) להתיימר בהנהגת מעין תת-גוש אפריקאי. דא עקא, שסיפוחה של סוריה למצרים היקחה במידה רבה את יומרתה הגיאוגרפית-האפריקאית של מצרים. יתר על כן, היה משקל רב לטענה, שנאצר קושר את גורלו עם מדינות ערב האסיאתיות ומחליש את "צביונה האפריקאי" של מצרים.

בהמשך מסעו של נאצר להבטחת כתר מנהיגותו באפריקה, יזמה מצרים את "ועידת הסולידריות של עמי אסיה ואפריקה", שנערכה בקהיר (בין ה-26 בדצמבר 197 וה-1 בינואר

1958). ועידה זו נועדה להוות מעין המשך לוועידת בנדונג. עובדת מיקומה בקהיר נועדה לסמל את מרכזיותה של מצרים ביבשת אפריקה. אולם חלף כל מאמציו של נאצר לא הייתה זו ועידה של ראשי מדינות רשמיים. אדרבא, משתתפים ממדינות רבות ייצגו דווקא את האופוזיציה למשטרים הקיימים. בכך הפכה קהיר למרכז ההתססה של המדינות באפריקה. מכל מקום, ברור כי אחת ממטרות הוועידה הייתה העמקת החדירה המדינית והכלכלית של מצרים וארצות הגוש המזרחי באפריקה. ואכן, ככל שהערכות בדבר חשיבותה של ועידה זו היו שנויות במחלוקת, הסתבר כי קהיר הפכה – כתוצאה מהוועידה – למרכז קבוע של פעילות אפרו-אסיאתית; שכן בסיומה של הוועידה הוקמה מזכירות קבועה בקהיר, בעידודן של ברית-המועצות וסין העממית גם יחד. מדינאי מצרי נבחר למזכיר הקבוע ועשרת סגניו היו נציגי ברית-המועצות, סין, הודו, גאנה, קמרון, אינדונזיה, יפן, עיראק, סודן וסוריה מצרים הקציבה סכום של רבבת ל"מ לתקציב השוטף של המזכירות. ברית-המועצות וסין סייעו גם הן במימון הפעולות.

לעומת התוצאות הנאות שהושגו, מבחינת מצרים, ב"וועידת הסולידריות של עמי אסיה ואפריקה", לא ראה נאצר נחת ב"וועידת עמי אפריקה", שנפתחה ב-15 באפריל 1958 באקרה, בירת גאנה. ועידה זו הייתה כולה פרי מאמציו של ד"ר אנקרומה להגיע למעמד של מנהיג עמי אפריקה שמדרום למדבר סהרה. המניעים למאמצי אנקרומה, נוסף למניעים אישיים מובהקים; נבעו מהרגשתו בדבר קיפוחה היחסי של יבשת אפריקה בוועידת בנדונג (6 מדינות מתוך 29), היוזמה לכינוס ועידת בנדונג יצאה, כזכור מאסיה, והדמויות הבולטות בוועידה זו היו ראשי מדינות אסיה וכן ג'מאל עבד אנ-נאצר, שמגמותיו המדיניות לא היו לרוחם של כמה ממנהיגי המדינות החדשות באפריקה. זאת ועוד, הריחוק הגיאוגרפי העצום שבין שתי היבשות היקשה, לדעתו של אנקרומה, על הידוק הקשרים הכלכליים והמדיניים. אנקרומה סבר, כי שותפות הגורל בין אוכלוסי שתי היבשות אינה אלא מליצה גיאופוליטית חסרת ערך. לפיכך התגבשה הכרתו של שליט גאנה, כי אין כל ממש ברעיון הקמתו של "כוח שלישי" בעולם, על ציר קהיר-דלהי-ג'קארטא-פקינג. בעיצומה של ועידת בנדונג בלטו הניגודים הפנימיים הרבים בין מדינות אסיה ושליטיהן השונים. כתוצאה מכך לא יכול היה אנקרומה לראות את גוש מדינות בנדונג ככוח של ממש, שניתן יהיה להסתייע בו. הכרת שותפותה המשנית במעלה של אפריקה בוועידת בנדונג, והיעדר המשך לוועידה זו – הבשילו באנקרומה את רעיון כינוסה של ועידה אפריקאית, תוך כדי קריאת תגר בעקיפין של יומרת המנהיגות של נאצר ובורגיב גם יחד. ועידת אנקרה דנה, אפוא, בבעיית אלג'יריה ובבעיית העצמאות לעמי אפריקה. הסעיף הישראלי הוחש על ידי שר החוץ הקע"מי, מחמוד פוזי, אולם בניגוד לוועידת בנדונג לא התקבלו כל החלטות אנטי-ישראליות, להוציא את הקריאה המוכללת למצות "פתרון צודק" לבעיית ארץ-ישראל, מבלי להזכיר את החלטות האו"ם משנת 1947 או את בעיית הפליטים. מעניין לציין, כי תגובותיהן של ארה"ב, ברית המועצות וסין לוועידת אנקרה היו חיוביות לחלוטין. כן ראוי להזכיר את היעדרותם המופגנת של חביב בורגיבה ועבד אנ-נאצר מוועידה זו. בורגיבה תירץ את אי-הופעתו במתיחות שהשתררה ביחסיו עם צרפת, ואילו נאצר התחמק מההשתתפות בטענה בדבר הכנותיו המרובות לקראת נסיעתו למוסקבה. מכל מקום, היעדרות שני מתחריו הפוטנציאליים של אנקרומה סייעה לרימום קרנו ולהעלאת יוקרתו האישית.

למרות היעדרו של נאצר, וחלף שליטתו של אנקרומה בדיוני הוועידה, הורגש היטב משקלה של מצרים באקרה, שכן גם אם נדחק ד"ר מחמוד פוזי בשאלות רבות לעמדת מיעוט, נאלצו שאר משתתפי הוועידה להתפשר עמו כדי לא לשבור את תצוגת האחדות. בעת ובעונה אחת עם קיום ועידת אקרה יזמה ההתאחדות המצרית של לשכות המסחר והתעשייה צעד מדיני מובהק, בזמנה כינוס של ועידה כלכלית אפרו-אסיאתית בקהיר. מאחורי קלעיה של ועידה זו ניצב שר הכלכלה והמסחר המצרי, קייסוני. יוזמתה זו של מצרים התעוררה לא רק מפאת רצונה לקדם את האינטרסים הכלכליים והמדיניים שלה באפריקה, אלא מתוך מגמה לדחוק את ההשפעה הכלכלית המערבית, מאחר ואפריקה

חייבת להיחפך, לפי התפיסה המצרית, לשוק טבעי למוצרי מצרים. אמנם טיבם של המוצרים המצריים הנו ירוד למדי בהשוואה למוצרי מדינות אירופה וחלק ממדינות אסיה, אולם מצרים קיוותה להיבנות דווקא מ"איומו" של "השוק האירופי המשותף", אשר מועד הפעלתו התקרבו ובא. אין זה סוד, כי מצרים התנגדה לשוק האירופי מחשש פן יפוג יצוא הכותנה המצרית בפרט ויצוא תוצרים חקלאיים אחרים בכלל. כן חששה מצרים מפני שילובו, בצורה זו או אחרת, של מדינות אפריקה השחורה במסגרת "השוק האירופי המשותף". כתוצאה אפשרית מכך עשויים היו שוקי אירופה המערבית להיחסם בפני התעשייה המצרית המתרחבת. זאת ועוד, תפעולם של הסכמי "השוק האירופי המשותף" היה מגביר את אובדן הסיכויים להשקעות הון אירופי במצרים, מאחר והון זה היה מוטה באורח טבעי למדינות האפריקאיות הקשורות ל"שוק". כדי לקדם את פני הרעה הציעה מצרים את הקמתו של "שוק ערבי משותף".

אולם דא עקא, שהיעדר שיתוף פעולה כלכלי בעולם הערבי הפך למאפיין כלכלי יסודי, וזאת למרות ועידות הנפט והגישושים הרבים לאיחודי דואר, מכס ותעופה מסוף שנות ה-50 ואילך. הסיבה העיקרית לכך נעוצה, כנראה, בהיעדר תחושת לאומיות כלל-ערבית ובהתפתחותה של לאומיות עברית לוקאלית, המקדמת את היווצרותם של מעגלים אותרכיים ולא משקים משלימים. ההתפתחות המשקית המאוזנת, פחות או יותר, והמקבילה של מדינות ערב מקטינה את סיכויי הקמת שוק משותף ביניהן. בשנת 1963/4 למשל הצטמצם סחר החוץ הערבי בכ-5% בלבד בתחומים הפנימיים של המזרח-התיכון. הסיסמה המצרית בדבר "שוק ערבי משותף", שנזרקה כבר בשלהי שנת 1958, לא נראתה כחורגת מתחום ההלכה,³⁰ אם כי לשכת המסחר המצרית טרחה להכין הצעות החלטה שהוגשו לוועידה, וביניהן ההצעה להקמת מוסדות-קבע כלכליים. הוסכם ש"המועצה הכלכלית האפרו-אסיאתית", שתורכב מנציגי כל הגופים הכלכליים, תתכנס מידי כל שלוש שנים, והחלטותיה תאושרנה ברוב קולות. עם זאת הוחלט להקים "מרכז כלכלי אפרו-אסיאתי" כגוף המבצע של המועצה. מיקומו של המרכז נקבע, כמובן, בקהיר בראשותו של מזכיר כללי מצרי. תקציבו השנתי של הארגון החדש הוערך ב-25,000 ל"מ, וההשתתפות בתקציב הוטלה על כל המדינות החברות. אולם האינטרס המדיני המצרי הופגן בפרהסיה, שעה שההתאחדות המצרית הודיעה על נכונותה לשאת בכל הוצאותיו של הארגון במשך שלוש השנים הראשונות, עד לקבלת הסכם הסופי על גודל התקציב ועל צורת חלוקתו. כפי שהוטעם לעיל, נועד הארגון הכלכלי לשרת את מטרותיה המדיניות של מצרים באפריקה. עצם הקמתו סייעה להאדרת שמה של מצרים ולהופעתה כמגינת האינטרסים הכלכליים של מדינות אפריקה החדשות.

לקראת סוף שנת 1958 נראה היה שבאפריקה מתגבשים והולכים שלושה גושים מדיניים עיקריים: (1) גוש מדינות המערב בטיפוחן של תוניסיה ומרוקו; (2) גוש המדינות הכושיות, עם גאנה וליבריה; גוש זה היה צפוי לתוספת כוח רצינית עם מתן העצמאות לניגריה, בת 30 מיליון האוכלוסין, באוקטובר 1960; (3) הקונפדרציה הרב-לאומית במרכז אפריקה, שהייתה בתחום שלטונה של בריטניה. בתקופה הנסקרת היפנה נאצר את מרב מאמציו כלפי צפון-אפריקה בהעניקו סיוע מדיני וצבאי ללוחמי אלג'יריה ובקבלו תחת חסותו את הממשלה האלג'ירית הזמנית, שהוקמה בקהיר (ב-5/7) בראשותו של פרחאת עבאס. ההשקעה המדינית בלוחמי אלג'יריה נראתה לו, לנאצר, כהשקעה בטוחה בהתחשב באוצרות הנפט הצפרתיים בסהרה האלג'ירית. התמיכה בלוחמים האלג'ירים נראתה לנאצר כחלישה על עמדת כוח נוספת במאבקו הכללי נגד המערב. בתחום זה נודעו לנאצר הצלחות ניכרות בתקופה הנסקרת: ההפיכה האנטי-האשמית בעיראק; ניתוק היחסים עם ירדן; חתימת ההסכם להגנה ולשיתוף פעולה כלכלי ותרבותי עם עארף, סגנו של קאסם, בדמשק (ב-20/7);

³⁰ מאמצי הפיכתו של "החבל הסורי" למשק חקלאי שנועד להשלים את כלכלת קע"ם ערערו את יסודות האיחוד המדיניים.

הידוק הקשרים עם סעודיה ומרוקו לעומת ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין קע"ם לתוניסיה ביוזמת בורגיבה (ב-16/10); והידוק הקשרים הכלכליים עם מערב-גרמניה (במרוצת אוקטובר-נובמבר 1958). היחסים עם ברית-המועצות היו טובים כרגיל: ב-17/7 הגיע נאצר למוסקבה מלגרד. מגעיו עם חרושצ'וב נמשכו ב-19/10 באמצעות עבד אל-חפיים עאמר. מגעים אלה הביאו, כזכור, לחתימת שורה של הסכמים כלכליים, ובכללם הסכם קהיר (27/12) לביצוע השלב הראשון בתוכנית הסכר הגבוה. יחסי מסחר נכוננו גם בין קע"ם לבין שאר מדינות הגוש המזרחי וכן עם סין העממית.

סיכום העשור 1952-1962: מערכת השלטון והצבא

ההפיכה במצרים ביולי 1952 העלתה לשלטון כת צבאית, שחרטה על דגלה את השאיפה לקדם את מצרים בכל שטחים לאחר חיסול "הסדר הישן". אולם פרט לשאיפה עקרונית זו, נחלקו חברי הכת הצבאית ביניהם בבעיות הטקטיקה לביצוע משימותיהם, ובבעיות יסוד כגון מבנה המשטר, מעמדו של האסלאם והצבא, והצביון הכלכלי שיש להעניק למצרים. השלב הראשון של ההפיכה הסתיים בשלהי שנת 1954 עם התגבשותו הראשונית של השלטון הרודני בידי ג'מאל עבד אנ-נאצר. בשלב זה התנהל המאבק בעת ובעונה אחת נגד אישי המשטר הישן ועל השליטה בתוך כת הקצינים. במרוצת ההתמודדות הפנימית הוחל בביצוע חלק מהרפורמות שהובטחו ע"י כת הקצינים. סילוקו של נגיב, חיסול המפלגות ודיכוי "האחים המוסלמים" ציינו את סיומו של שלב זה.

בשלב השני החל נאצר לבסס את שלטונו המשטרתי באמצעות מנגנוני בולשת ותעמולה, ותוך כדי עריכת טיהורים תכופים במנגנון הממשלתי ובצבא. בעת ובעונה אחת ניסה נאצר לגבש את העורף האזרחי להגנתו של המשטר לאחר כישלונו של "ארגון השחרור", המפלגה האחת והיחידה שפעולתה הותרה במצרים, חודשים ספורים לאחר ביצוע ההפיכה. שלב זה הסתיים עם אישור החוקה החדשה במצרים (בשנת 1956), בחירתו של נאצר לנשיא המדינה וכינוס "מועצת האומה" (הפרלמנט ההומוגני) בשנת 1957.

התבססותו של משטר כת ההפיכה לוותה בניצחונות מדיניים רבי חשיבות, שהביאו לעליית יוקרתו של נאצר במצרים בפרט ובזירה הבין ערבית בכלל. כשלב ביניים יש לראות את הצלחתו האישית בועידת באנדונג (1955), שהפכתה לדוברן של מדינות ערב ואפריקה וגיבשה את עקרונות ה"נויטריאליזם החיובי" שלו. עקרונות אלה מצאו את ביטויים המעשי במדיניות הסחיטה הבין-גושית, שהעניקה למצרים מעמד מדיני בינלאומי, ללא כל יחס למשקלה הסגולי האמיתי. ההסכם עם הבריטים לפינוי הסואץ הפך את נאצר למשחררה האמיתי של מצרים, בעוד שעסקת הנשק עם ברית המועצות העניקה לו מעמד של כוח בזירה המזרח-תיכונית. כישלונם של האנגלו-צרפתים בכיבוש אזור התעלה ובמיגור שלטונו של נאצר – העלה את השליט המצרי לדרגת אביר המאבק באימפריאליזם המערבי והידק את קשריו עם מדינות הגוש המזרחי. הצלחותיו של נאצר בזירה הערבית והבין-גושית, הישגיו התעמולתיים בקרב דעת הקהל הערבית והתפתחויות פנימיות בסוריה עצמה – הוליכו להתגשמות איחודן של מצרים וסוריה (1958), אשר העלתה את נאצר לפסגת יוקרתו, מה גם שכחודש ימים לאחר מכן נחתם הסכם הפדרציה עם תימן. איחוד קע"ם עורר נחשולי התעוררות לאומית, שהתבטאו בזעזועי שרשרת מדיניים בזירה הערבית. הם סימנו, לכאורה, את ראשית התגשמותו של החלום הנאצרי בדבר הקמת אימפריה מצרית-ערבית למן האוקיאנוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי. אולם הזעזועים המדיניים ורצף המשברים באזור נבלמו בהדרגה, הן בגלל גורמים מקומיים והן בהשפעת המעצמות הגדולות. מגמת הייצוב המדיני בישרה גם את ניצני כישלונו של נאצר בסוריה, אשר לאחר שוך סערת ההתלהבות הראשונה הפכו האכזבות למנת חלקה, והיא התחרטה על צעדה הפזיז שעלה לה באובדן עצמאותה. פירוק קע"ם בספטמבר 1961 הנחית את המהלומה האדירה ביותר שספג נאצר מאז עלותו לשלטון.

מהלומה זו חייבה את נאצר להשקיע מחדש מאמצים לחיפוש דרכים חדשות, מחד גיסא, ולפתוח במסע משטרתי נגד היסודות הפנימיים, העשויים להצטרף אל מפיליו בכוח, מאידך גיסא. חששותיו המוצדקים מתגובת השרשרת של הכישלון הסורי הביאוהו לגיבוש הערכה מחדשת ביחס לסיכויי המשכיות משטרו. הנחותיו- מסקנותיו התבססו על האשמת הבורגנות הסורית כגורם העיקרי לכישלוננו בסוריה, והגזירה השווה נלמדה גם במצרים. יתר על כן, הכישלון בסוריה הצביע על ליקויי המנגנון המפלגתי והשלטוני של "האיחוד הלאומי" ו"מועצת האומה". היה צורך לחשל כלים ארגוניים חדשים שימשו כמשענת איתנה, ולא רק נאמנה למשטרו של נאצר.

עוד בשנת 1952 בוצעו הרפורמות האגראריות הראשונות במצרים, אולם כבר במחציתן של שנות ה-50 היה ברור לראשי השלטון במצרים, כי אין באמתחתם פתרונות רדיקאליים לבעיית הלחץ הדמוגרפי על השטחים המעובדים המועטים יחסית. הרפורמות הביאו אמנם לשבירתו של מעמד הפיאודלים והאחוזים במדינה, ולהתפתחות הכרה עצמית בקרב הפלאחים. אולם הרפורמות לא הדביקו, כאמור, את קצב הריבוי הטבעי, ואף לא התיימרו לפתור את בעיותיהם של כל מחוסרי הקרקעות בשנים 5-1952. הרפורמות אף לא הוכיחו בבירור כי חלה עלייה בייצור החקלאי וברמת הפריון הכללית. הגבלת שטחי הבעלויות עד ל-200 פדאן (ב-1952) ול-100 פדאן (ב-1961) לא פתרה את הבעיה מיסודה, שכן גם לאחר השלמת חלוקתם של כ-1 מיליון פדאן, בעקבות פרסום הצו משנת 1961, הובטחה, לכל היותר, נחלתם של כ-10% נוספים מקרב החקלאים מחוסרי הקרקעות. מסתבר, אפוא, שהרפורמות האגראריות נכשלו במשימת חיכולו של מעמד איכרים בינוניים (החולשים על 4-5 פדאן). היעדרו של מעמד זה וכישלון ביסוסו – אילצו את נאצר להעתיק את מאמציו לתחומי התיעוש והעיר. יתר על כן, ההון הפרטי המצרי לא הושקע במפעלי פיתוח, אלא העדיף לאבטח את עצמו ברכישת נכסים דלא ניידי בערים הגדולות. מאחר והרפורמות האגראריות לא פתרו את בעיות האוכלוסייה הכפרית, ומכיוון שתהליך דלדול הכנסותיהם של החקלאים המצריים התעצם וגבר למרות כל מאמצי הרפורמות, נאלצו ראשי הכת השלטת לחפש תימוכין מדיניים למשטרם בבורגנות העירונית. מגמת הפנייה למעמד זה החלה לבלוט כבר בשנים 5/1954. אולם המאמץ הממשלתי נכשל עקב האינטרס המעמדי המובהק של רובד חברתי-כלכלי זה, כשם שהשלטון נכשל עוד קודם לכן בגיבוש מעמד של כפריים מבוססים. התפרקותה של קע"ם נתנה את האות לנטישת הבורגנות המצרית לאור תסכולה של הבורגנות הסורית. משנת 1961 ואילך החל נאצר לחזר אחר מעמד "הפועלים והפלאחים", כשהדגש מושם על הפועלים העירוניים, הטכנוקרטים למיניהם והאיגודים המקצועיים. מגמה חדשה זו הסתמנה תוך ביצוע סדרת הלאמות במערך תלת-שלבי: (א) העברת נכסים זרים לידיים מצריות; (ב) הלאמת שירותים וחברות מצריות לסחר חוץ (בנקים, ביטח, תחבורה וכדו'); (ג) הלאמות בתחום כלכלת הפנים. בחודשים יוני-יולי 1961 הולאמו רוב הסקטורים החשובים של כלכלת המדינה.

הישענותו המובהקת של המשטר על מעמד הפועלים העירוניים מתבלטת בעת ובעונה אחת עם הפניית המאמץ הכלכלי לענפי התעשייה הכבדה. שיתופם של הפועלים ב-25% מרווחי המפעלים, להלכה לפחות, משקף מגמת חיזור ברורה. עם זאת מסתמנים ניצניה הראשונים של הרגשת קיפוח מסוימת מצד הכפריים.

תהליך הראורגניזציה בכלכלת המדינה בוצע, כאמור, במשולב עם תהליך דומה בתחום המדיני והארגוני. החל מספטמבר 1962 הוקם גוף בעל אחריות קולקטיבית – "מועצת הנשיאות" – בשיתוף קציני "מועצת ההפיכה" ובצירוף שני אזרחים. גוף זה נועד, כנראה, לשאת באחריות לכישלונות בתחומי הפנים והחוץ גם יחד. ההחלטה החשובה ביותר של "מועצת הנשיאות" עד כה הייתה ההתערבות הצבאית בתימן. אולם גם "מועצת הנשיאות" לא הייתה מבחינת הרכבה אלא גלגול חדש של צמרת "הקצינים החופשיים", מסוף שנות ה-40 ומתחילת שנות ה-50. כת "הקצינים החופשיים" בגלגולה, המאוחר יותר הפכה ל"מועצת ההפיכה" בת תריסר חברים, כשהחלק ששרד מהם, לאחר הסכסוכים הפנימיים

וההתפתחויות השונות, תופס גם היום את פסגת הפירמידה השלטונית במדינה. 7 קצינים לשעבר מהווים את השלד השלטוני, לאחר עבד אנ-נאצר, ואלו הם: המרשל עבד אל-חכים עאמר – סגן הנשיא, המפקד הכללי של הכוחות המזוינים ושר המלחמה; עבד אל-לטיף בגדאדי – סגן הנשיא הממונה על הייצור; זכריא מוחיי אד-דין – סגן הנשיא ושר הפנים; כמאל אד-דין חוסיין – סגן הנשיא הממונה על השירותים, מערכת השלטון המקומי והשיכון; אנוור סאדאת – לשעבר מזכיר "האיחוד הלאומי" ויו"ר "מועצת האומה", ואחד ממארגני הוועידה הלאומית של הכוחות העממיים. הוא גם נחשב לרכז התעמולה המוסלמית של המשטר; חסן אבראהים - ראש המוסד הכלכלי. נוסף לצמרת אישים זו, נודעת השפעה מרובה לקבוצת קצינים מצומצמת, שהייתה מקורבת לקציני "מועצת ההפיכה" וחבריה זכו לעמדות חשובות עם התגבשותו של המשטר; מביניהם יש להזכיר את עלי צברי, השר לענייני נשיאות וראש הממשלה; עבד אל-קאדר חאתם, השר הממונה על מערכת התעמולה וההסברה; כמאל אד-דין רפעת, שר העבודה ואיש תעמולה לשעבר; ועבאס רדואן, שר מדינה, שכיהן כשר הפנים המצרי בתקופת קע"ם. מלבד אנשי צבא אלה מכהנים קצינים מצריים במרבית התפקידים החשובים במנגנון הממשלתי, במערכת השלטון המקומי, בחברות ובמוסדות כלכליים ובשירות החוץ. קצינים אלה וחבריהם הניחו בשעתו את היסודות הארגוניים של "האיחוד הלאומי" ונרתמו למאמץ הארגוני החדש, שהתבטא בהקמת מפלגת "האיחוד הסוציאליסטי הערבי".

שלטונם של הקצינים עבר אמנם גלגולים מספר עד להתגבשותו הנוכחית. שלב המבחן החמור לעצם קיומו חל במרוצת שנת 1954 (מפברואר ועד לאוקטובר), שעה שניטש מאבק האיתנים בין נגיב לנאצר. אולם מאז ואילך נשאר השלטון יציב ביותר, בהשוואה למשטרים אחרים במדינות ערב. גם בתקופת האיחוד עם סוריה לא חל שינוי מהותי במסגרת הכללית של השלטון. חוקת קע"ם משנת 1958 התבססה, למעשה, על חוקת מצרים מינואר 1956. חוקה זו טבעה את דפוסיו הקיימים של המשטר בהעמדתו על עקרונות נשיאותי-אקסקוטיבי, תוך הענקת סמכויות נרחבות לנשיא במינוי שרים ובפיטורם. בתקופת המעבר של שנת 1961/2, עד לקבלת חוקה חדשה, נהנה הנשיא גם מסמכויות חירות, סמכויות תחיקה וסמכויות ביצוע בלעדיות. למעשה, מאז הקמת המשטר הנשיאותי בפרוס שנת 1956, ריכז נאצר בידיו סמכויות נוספות לאלה שצוינו בחוקה. הוא שלט, כנראה, על מנגנון מקביל למשרדי החוץ, המודיעין והביטחון כדי להתוות את מדיניות מצרים כלפי מדינות ערב, הגושים העולמיים ומדינות אפריקה. ידוע, למשל, שנאצר תכנן את מבצעי התעמולה הגדולים והיה אחראי ישירות למדיניות החתירה בארצות ערב. נוסף לכך, שלט באמצעות המנגנונים המיוחדים שלו על מנגנוני הביטחון האחרים. מבחינה מינהלית נשען המשטר על מערכת השלטון המקומי, כש-22 מושליה המנהליים-מחוזיים של מצרים מתמנים ישירות ע"י נאצר ומשמשים במחוזותיהם כנציגי הממשלה ומבצעי מדיניותה בכל השטחים. חלק ניכר ממושלים אלה היה יוצאי-צבא, מנאמניו האישיים של נאצר. משימות המימשל של נאצר התבטאו בשתי מגמות משולבות: האחת, חיזוק שלטון הצמרת באמצעות מוסדות שונים. שנית, קידום המדינה מבחינה צבאית ומבחינה כלכלית-חברתית. המגמה השנייה משמשת למעשה כאמצעי לחיזוק המשטר הפנימי מחד גיסא וכגורם מקדם להשתלטות של מצרים על מדינות ערב, תוך כדי הפיכתה למרכז שלטוני ולמקור השראה גם למדינות אפריקה, מאידך גיסא. כל המאפיינים החברתיים והמינהליים מצביעים על צביונו הטוטליטרי של המשטר המצרי. נאצר מבסס את שלטונו על הצמרת הצבאית, על מנגנוני ביטחון יעילים, על מערכת תעמולה ופרסום רבת-עוצמה ועל מערך כלכלי-אטטיסטי, תוך דיכוי האלמנטים האופוזיציוניים בכוח ולא רק בפועל.

הצבא המצרי מהווה את משענתו החשובה ביותר של המשטר. בניגוד למקומות אחרים בעולם, ובכללם מספר מדינות ערביות כסעודיה, ירדן וסוריה, מהווה העלית הצבאית המצרית לא רק גורם של עוצמה מדינית פנימית, אלא גם גורם מהפכני מבחינה סוציולוגית. העליתות המצריות הקודמות, הפיאודליות והבורגניות, היו חלשות ביותר יחסית לאירופה,

ולקן בניוון חברתי ובהתגודדות כיתתיות. על רקע זה התבלטה העלית המסתערת והצעירה יחסית של הכת הצבאית במצרים. יתר על כן, הכיתות הצבאיות האירופיות התאפיינו במגמות חברתיות שמרניות וריאקציוניות, ולא התיימרו, ברוב המקרים, לפתור בעיות סוציאליות וכלכליות. במצרים בפרט ובמזרח התיכון בכלל קיימת זיקה כרונולוגית ומהותית בין אופיין המסתער והמתפרץ של העליתות הצבאיות לבין נסיגתן של מעצמות המערב אחר מלחמת העולם השנייה מהמרחב המזרח-תיכוני. התנועה הלאומית הערבית הונהגה בשלב הראשון ע"י אזרחים. רק לאחר מכן החל להתבלט גורם הכוח הצבאי בתחום המדיני. היסודות לצבא המצרי הונחו, למעשה, בראשית המאה ה-19, בתקופת שלטונו של מחמד עלי, עם פתיחתה של מכללה צבאית באסוואן (בשנת 1816), בהנהלת הרמטכ"ל הצרפתי-מוסלמי דאג, הקולונל סב (Seves), (סולימאן אל-פרנסאווי). כל התמורות בתחום החקלאות והתעשייה שבוצעו בתקופתו של מחמד עלי נועדו לחזק את כוחו הצבאי ולגבשו. אולם בסיכומו של דבר, לא חרג הצבא המצרי, בסיומה של תקופה זו, מתפקידיו של "משמר פרטוריאני" כביכול, שנועד להגן על השליט. בשנות ה-70 חלה התפתחות מסוימת בתודעת הפיקוד הצבאי המצרי. ב-1870 ארגן הרמטכ"ל האמריקאי, צ'ארלס סטון,³¹ סידרה של שינויים במבנה הרקע של הצבא המצרי: הוקם ביי"ס למש"קים ונחנכה מחלקת דפוס, שהיוותה את היסוד למחלקת המדידות והמפות הטופוגרפיות. באותה שנה התארגנה גם אגודה חשאית, שחתרה לקידום האינטרסים של הקצינים המצריים, שהופלו לרעה בהשוואה לקצונה התורכו-צ'רקסית. החל משנת 1879 הורגשה תסיסה פנימית-חברתית בשלד הפיקודי המצרי. הוקם תא מאורגן של 92 קצינים מצרים ששיתפו פעולה עם מאות אחדות של עסקנים אזרחיים. השתררה גם מתיחות בין הקצונה לבין החידו אסמאעיל על רקע של תשלומי משכורות. מתיחות זו גרמה לאותן השתלשלויות חשובות יותר שהביאו, בסופו של דבר, להדחתו של החידו. המתיחות בשורות הצבא המצרי פרצה מחדש בתקופת המרד הפסידו-לאומי של הקולונל עראבי-פחה. עראבי פחה נחשב למייצגם של הקצינים המצריים, בני הפלאחים והמעמד הבינוני הנמוך. הוא חתר למניעת העדפתם של הקצינים התורכו-צ'רקסים בצבא. המתח הפנימי התפרק ועבר על גדותיו נחשול לאומי, שהתבטא בהקמת "ממשלה לאומית" והביא לכיבושה של מצרים ע"י בריטים (1882). התקופה הבריטית במצרים השתקפה בשידוד מערכות צבאי, שכן הבריטים היו חדורים בתודעת הלקח הצבאי המסוכן של כיבושי מוחמד עלי בסוריה, ולפיכך הועידו לצבא המצרי תפקיד מוגבל של מעין זינדרמריה להבטחת השקט הפנימי ותו לא. המגע הממושך עם הבריטים החיש את תהליך ההתמערבות והכשיר את הקרקע לצמיחת עלית-קצינים חדשה במצרים. את התקופה הבריטית יש לראות כשלב של אינקובציה ליצירת העלית הצבאית עד שנת 1952.

חולשת שלטונו של פארוק נלמדה ע"י "הקצינים החופשיים" כהלכה, תוך ניתוח הלקח הצבאי של כפיית מימשל ה"ופד" על מצרים, בשנת 1941, באמצעות מספר טנקים בריטיים. מסקנה דומה הוסקה מפרשת כישלונו של מרד רשיד עאלי בעיראק (1941), כשנבצר ממנו להשתלט על הבסיס הבריטי הנצור בחבאנייה, למרות שעמדו לרשותו כ-17,000 חייל לעומת כ-150 לוחמים בריטיים. חברי כת "הקצינים החופשיים" היוו את בוגרי המחזור הראשון של המכללה הצבאית במצרים, רובם ככולם יוצאי המעמד הבינוני-השכיר, או בני ראשי הכפרים. לכת קצינים זו לא היה כל קשר חברתי עם הקצונה הותיקה. מירוץ ההתעצמות של הצבא המצרי, החל משנת 1955, נבע בראש ובראשונה מהאתגר הצבאי הישראלי, שהוכיח עצמו בצורה חותכת בזמן מערכת סיני. כתוצאה מכך העדיף הפיקוד המצרי את אימוצה של הדוקטרינה הצבאית הסובייטית, המצדדת בעקרון הכמות על חשבון האיכות והביצוע הטקטי הגמיש (בניגוד לאסטרטגיה המערבית). כן נבע מירוץ ההתעצמות מהצורך להעמיק

³¹ רמטכ"ל מצרי זה היה איש מדינות הדרום של ארה"ב, והוא הוזמן להיכנס לתפקידו ע"י החידו אסמאעיל.

ולהרחיב את מסגרות הידע הטכני והחינוך. החל משנת 1953/4 הושם הדגש על קידום לימודי המדעים המדויקים במקום מדעי החברה והרוח. עם זאת לא פתרה הכת הצבאית השלטת את בעיית ההיענות למהפכה מצד ההמונים, למרות שהשלטון ביקש לשתף את המעמד הבורגני והמעמד הבינוני-העליון במסכת השלטון. תודעת צמרת השלטון המצרי רוויה כיום בקיטוב דו-ערכי ביחסה אל המערב, ומבחינה זו היא זהה עם לבטיה הכלליים של האינטליגנציה המצרית. היחס הדו-ערכי למערב התבטא גם בסגידה לכושרו הטכנולוגי מחד גיסא, וסלידה מהמסגרות השלטוניות הדמוקרטיות, שהגיעו לכלל ניוון מוחלט במצרים בשנים 1951/2 מאידך גיסא. אי היענותה של האינטליגנציה המצרית לשיתוף פעולה עם השלטונות – גרמה לביצוע איושם של קצינים רבים בראשות המוסדות הכלכליים והחברתיים במצרים מצד אחד, ולביצוע ניסיונות סרק להקמתם של ארגונים המוניים, (כגון "ארגון השחרור", "האיחוד הלאומי" וכו'), מצד שני. בשנת 1961/2 הורגשה המגמה ליצירת המשכיות למשטר, הן בצורת חיפוש בני ברית חדשים, במעמד הפועלים ובטכנוקרטיה העירונית, והן בצורת הקמת מסגרת ארגונית חדשה – "האיחוד הסוציאליסטי הערבי".

הואיל והצבא הווה את עמוד התווך של המשטר במצרים, הריהו זוכה לטיפול ולטיפוח מתמידים מצד השליטים. הקצונה המצרית מהווה אב-טיפוס של עלית חברתית חדשה בפירמידה הטוטליטרית של המשטר המצרי. הקצינים נהנים לא רק ממשכורות משובחות ומתנאי שירות גבוהים, אלא משתלבים גם בשירותי המדינה האחרים, במוסדות הכלכליים המולאמים, וכן במוסדות החברתיים השונים. "משבר החזרה" נפתר ע"י כך, שקציני הצבא מתמנים לתפקידים אזרחיים – נוטשים כליל את עמדותיהם הצבאיות. המשטר שרוי בערנות ובכוננות מתמדת כנגד אפשרות התרקמותם של תאי מחתרת או ארגונים חשאיים בתוככי הצבא. מנגנוני ביטחון כפולים ומכופלים עורכים מעקבים וטיהורים לסירוגין בקרב הקצינים, שנאמנותם הועבה בחשד קל שבקלים. באמצעים אלה מקים נאצר את התימוכין העיקריים למשטר.

סיכום העשור: המשטר ו"האיחוד הסוציאליסטי הערבי"

הצבא מהווה, כאמור, את המשענת העיקרית לשלטונו של נאצר, אך לא את המשענת היחידה: שכן המשטר הנוכחי פיתח מערכת משוכללת של מנגנוני ביטחון, המגינים על נושאי השלטון מבפנים ומבחוץ. שרים סוריים, ששירתו בממשלות קע"ם בתקופת האיחוד, גילו להפתעתם את דבר קיומם של מנגנונים מורכבים ויעילים, אשר עסקו בפיקוח בטחוני לא רק על מתנגדי המשטר, אלא אף על מנגנוני הביטחון הרשמיים. מערכת זו קיימה מעקב מתמיד אחר פעילות כל היסודות החתרניים הפנימיים והחיצוניים. לתשומת לב מיוחדת זכו אוהדי המפלגות הנרדפות, כגון הקומוניסטים, "האחים המוסלמים", "ופדיסטים" לשעבר וכדו'. השתלטותה של הממשלה על כל אמצעי התקשורת המודרניים, ובכללם אמצעי התעמולה והפרסום, הרדיו והעיתונות, נחשבת כאחת הערבויות העיקריות לקיומו של המשטר. נאצר התבטא לא אחת ולא שתיים, כי הוא מעריך את כלי הנשק התעמולתיים כיעילים יותר מכוח צבאי. ואכן משטרו מנצל להפליא את שליטתו המוחלטת על אמצעי עיצוב דעת הקהל המצרית והערבית על מנת לכוונה בהתאם לרצוי ולהפיץ את תודעת המנהיגות וההגמוניה המצרית במזרח התיכון ובאפריקה. בתחום זה מגדילה לעשות תחנת השידור "צות-אל-ערב". הפיקוח הממשלתי ההדוק על העיתונות המולאמת ועל שידורי הרדיו והטלוויזיה מאפשר את סילוקם של עיתונאים, שדרנים ותעמולנים, המגלים סטייה כלשהי מקו המדיניות המוכתבת ע"י הממשלה.

יסוד אחר לשלטונו המלא של נאצר מהווה המערכת הכלכלית המולאמת. המשק האטטיסטי מגביר את פיקוחה של המדינה ומסלק מראש כל גורם חברתי-כלכלי העשוי להתקומם נגדה. ההלאמות המרובות הביאו לשיבוצם של נאמני המשטר בהנהלות המוסדות הכלכליים, המהווים את נותני העבודה לרוב רובו של הפרולטריון העירוני המצרי;

ופרולטריון זה הינו, כידוע, הנהנה העיקרי ממדיניות התיעוש והפיתוח, והוא נועד להוות את העורף העממי המאורגן של המשטר. בעת ובעונה אחת מטפח נאצר קבוצות של טכנוקרטים, אשר עתידם קשור ומובטח בהמשכיותו של השלטון הנוכחי. השיבוצים במנגנוני המוסדות הממשלתיים והציבוריים נעשים אך ורק על בסיס נאמנות ותלות של המשובצים במשטר. אין תימא, אפוא, שרבים מקרב המנהלים והטכנוקרטים החדשים הינם קצינים לשעבר. ניתן לראות את הפקידות הממשלתית כתא מאורגן בעלית הצבאית, הכולל חלק מסוים מחוגי האינטליגנציה האזרחיים. למעלה מ-40% מכלל התקציב הממשלתי השוטף הוצא בשנתיים האחרונות (1962/3, 1963/4) על אחזקתו וטיפולו של סגל זה.

אולם משטרו של נאצר לא הסתפק בגיוס משענות חברתיות אלה. בראש מעייניו ניצבת הדאגה המתמדת לחיסול מוקדם של כל היסודות האופוזיציוניים למשטרו. הוא עשה את כל אשר לאל ידו למנוע מאותם יסודות מפוקפקים, לדידו, מלחדור לגופי השלטון ולעמדות השפעה כלשהן. מבחינה היסטורית נעשתה מלאכה זו בארבעה שלבים: (א) חיסול המפלגות עוד בשלב הראשון של משטר ההפיכה, מעצר מנהיגיהן והחרמת רכושן וקרנותיהן; (ב) קיום מעקב מתמיד והדוק על יסודות חברתיים בעלי אידיאולוגיה מסוכנת למשטר, כגון הקומוניסטים ושרידי "האחים המוסלמים". מעת לעת נערכים גם משפטי ראוה למען יראו ויראו; (ג) נקיטת צעדים לשבירת מעמד הבורגנות הגדולה והבינונית במצרים לאחר התפרקות קע"ם. מדיניות זו נועדה, בין השאר, לשמוט את הקרקע הכלכלית-מדינית מתחת לרגליו של מעמד חשוב זה, ולחסל לחלוטין את השפעתו המסורתית על החיים המדיניים במצרים; (ד) קיום חרם רשמי על אישי ציבור לשעבר. עריכת רשימות שמיות מדוקדקות וסינון כפול ומכופל של כל אותם עסקנים העשויים להסתגל למוסדות השלטון או לארגון המפלגתי היחיד.

בנושא מרכזי וחשוב זה, ארגון המונים כבסיס עממי למשטר, לא הצליח נאצר עד כה לבור לו את משענתו הציבורית היעילה. מבחינה זו נמשכים הלבטים הארגוניים, בדומה למצבם של משטרים טוטליטריים אחרים. למעשה, נתקלה כת ההפיכה באי-הענות מצד הממונים עוד בשנת 1952. למרות שנאצר טען בשעתו, כי קידומה של החברה הערבית נעשה בעיקר באמצעות הצבא, למן מרד עראבי פחה (ב-1882) ועד למלחמה המהפכנית בתימן, אין באפשרותו להסתפק בהישענות על הצבא כמכשירו לגיבוש מידני ולקידום כלכלי. ואכן, עד לפירוקה של קע"ם נעשו, כידוע, שני ניסיונות לעצב מסגרת ארגונית-עממית כבסיס למשטר. שני הניסיונות עלו בתוהו, ואילו הניסיון השלישי – "האיחוד הסוציאליסטי הערבי" – מידת הצלחתו מוטלת עדיין בספק רב. "ארגון השחרור", שהוקם לאחר הפיכת 1952 והתבסס על חברות חובה, לא הצליח לגייס את ההמונים לשורותיו. ארגון זה מילא, בשעתו, תפקיד מסוים בהכרעת המאבק שפרץ בין נגיב לנאצר. אולם לאחר השגת ההכרעה דעכה חשיבותו של הארגון לחלוטין. הניסיון השני התבטא בהקמתו של "האיחוד הלאומי", שנקבע כגוף ממלכתי בהתאם לחוקת 1956. אולם גם "האיחוד הלאומי", שגייס לשורותיו את האיגודים המקצועיים, לא הצליח להפך לגוף עממי של ממש העומד מאחורי המשטר. כישלונו הארגוני של "האיחוד הלאומי", התבלט דווקא בסוריה, מקום שם הפך הארגון למסגרת פורמאלית חסרת תוכן, שבתוכה נאבקו נציגי המפלגות הסוריות המסורתיות נגד עסקני "אל-בעת". מחדלו של "האיחוד הלאומי" הוכח, כזכור, לעת פירוקה של קע"ם, שעה שנבחר "האיחוד" הסוריים היו מבין הראשונים שנטשו את המסגרת ותמכו בקציני ההפיכה המקומיים. זאת ועוד, גם הסניף המצרי של "האיחוד הלאומי" לא הגשים את התקוות שתלו בו מארגניו. הלקח של הכישלון הכפול נותח ונלמד ע"י שליטי מצרים. אי לכך ניגש נאצר בשנת 1961/2 לבנות מסגרת ארגונית חדשה בשיטה שונה, תוך מגמה להימנע מהמשגים שנעשו, לדעתו, בארגונים הקודמים. מפלגת "האיחוד הסוציאליסטי הערבי" נועדה להתארגן על בסיס עממי רחב יותר, תוך הבלטת השכבות העממיות-העמלות, כגון פלאחים, אינטליגנציה, פקידות שכירה ובעלי הון זעירים. ארגון זה החרים מראש את חברותם של אנשי המשטר הישן, כבעלי ההון ועתודי הקרקע לשעבר. בידודם המדיני נעשה באמצעות סינונים מודרניים

ובחירות רב-שלביות. המגמה הסופית הייתה, כנראה, לעצב מסגרת של קאדרים במקום מפלגת המונים. הקמת מפלגת-שלד, המורכבת מחבר פעילים מצומצם יחסית, זהה למתכונת המפלגתית של הארגונים הקומוניסטיים במדינות הגוש המזרחי. נטרולו של חלק מהמעמדות המצריים רימזו על מגמת המבנה המפלגתי החדש, כשלפועלים העירוניים, לטכנוקרטים ולפלאחים נועדו תפקידי מפתח.

במבנה המסגרת הארגונית החדשה שולבו סממנים דמוקרטיים-תפאורטיים כדי לקנות את דעת הקהל המצרית ולהדוף את הלעז וההאשמות שהוטחו, בשעתו, בסוריה נגד הצביון הדיקטטורי של המפלגה היחידה. עובדה היא, ש"האיחוד הלאומי" ו"מועצת האומה", שבחירתם הוצגה והובלטה בנהלים דמוקרטיים כביכול, לא התקבלו על דעתם של חוגי האינטליגנציה במצרים, אשר נמנעו מלהטות שכם למאמציו הארגוניים של נאצר. כתוצאה מכך הקדים נאצר וכינס, בשלהי נובמבר 1961, 250 מנאמניו, שנועדו להוות את הגלעין להקמתה של "הועידה הלאומית של הכוחות העממיים". בפרוס שנת 1962 "נבחרו" 1500 הנציגים העממיים, שייצגו חתך של 8 סקטורים מקצועיים בעם המצרי.³² ב-21 במאי 1962 קרא נאצר את נאומו הפרוגרמטי הארוך בפני הגוף החדש, לאחר שטרם לעבדו ולשכתבו כחודשיים תמימים. נאום זה הווה את "האמנה הלאומי" של מצרים. ששת עקרונות "האמנה הלאומית" נקבעו ע"י נאצר בסדר עדיפות כדלקמן: חיסול האימפריאליזם; חיסול הפיאודליזם; חיסול המונופול של הקפיטליזם; כינון צדק חברתי; חיזוק הצבא וגיבושו וכינון חיים דמוקרטיים בריאים. בתחום הכלכלי והחברתי הטעים נאצר, כי הסוציאליזם הינו המוצא היחידי לפתרון בעיותיה של מצרים. הוא הודה בקיום בעיית הריבוי הטבעי והציע את הקמתו של סקטור כלכלי לאומי, שישא באחריות לכל תוכניות הפיתוח. עם זאת לא שלל נאצר את קיומו הצנוע של סקטור פרטי בתנאי פיקוח ממשלתי חמור תוך שיתופו במאמץ הפיתוח הכללי. המטרה הכלכלית שהוצגה ע"י נאצר הייתה הכפלת ההכנסה הלאומית אחת לעשר שנים. בנושא זה סיכם נאצר וטען, כי העוצמה הכלכלית תהפך לעוצמה צבאית ומדינית. בפרק על מדיניות החוץ חזר נאצר על הנוסחאות השגורות, תוך העלאת האימפריאליזם והציונות בקנה אחד וייחוס תוקפנות ואלימות לשתי התופעות הללו. הפתרון המתבקש מאליו היה, כמובן, חיזוק עוצמתו של הצבא המצרי, הנושא באחריות לאידיאלים הכלל-ערביים. באופן כללי, ניסה נאצר למתן את גישתו לבעיית הסיוע הזר. כן הודיע נאצר על תוכניתו לארגן מפלגת שלטון חדשה – "האיחוד הסוציאליסטי הערבי" שתתבסס על שלד של קאדרים. ברור, כי האופי הפסדו-דמוקרטי של הוועידה, שמונתה תוך ניפוי ביטחוני של כל חבריה, אינו מסוגל לעצב את דעת הקהל האמיתית, וספק רב אם הארגון החדש מצא לו מהלכים בקרב חוגי האינטליגנציה העירוניים.

האידיאולוגיה של "האיחוד הסוציאליסטי הערבי" יונקת משני מקורות: האחד, קונטרסו של נאצר – "הפילוסופיה של המהפכה" (1955). והשני, תוכנית "האמנה הלאומית", שנקראה ע"י נאצר (במאי 1962) לפני "הוועידה הלאומית של הכוחות העממיים". התגבשותם של רעיונות הסוציאליזם, נוסח נאצר, חלה כתוצאה מהאתגר הרעיוני שהוצב ע"י מנהיגי מפלגת "אל-בעת". ואכן, הקמתו של "האיחוד הלאומי" נעשתה בסיסמת סוציאליזם-דמוקרטי-קואופרטיבי. למעשה, נבטו זרעי ההכרה הסוציאליטית של נאצר עוד במחצית השנייה של שנת 1955, כתוצאה ממגעיו האישיים והתרשמותו בוועידת באנדונג. אולם הביצוע המעשי החל רק לאחר פירוק קע"ם, כלומר משנת 1961 ואילך. הסיבות המיידיות לכך היו כדלקמן: (א) הרצון הנואש לסגור את הפער בפיגור הכלכלי של מצרים, בהשראת "קפיצת הדרך" הסובייטית, ואולי בהשפעת עקיפין של הדוגמא היוגוסלבית; (ב) הרצון להבליט את ייחודה של מצרים בדוקטרינה מקורית, כביכול, שכל כולה אינו אלא אידיאולוגיה מקובצת; (ג) הצורך במתן כיסוי אידיאולוגי לאופיו הטוטליטרי של המשטר, בבחינת הסבר אפולוגטי להמונים; (ד) המגמה החדשה להטמעת זיקתם של

³² עיין לעיל בסעיף – "התוצאות המיידיות במצרים לפירוק קע"ם".

הפועלים והפלאחים למשטר הקיים, הן כבוניה המובהקים של המדינה והן כשותפים להצלחותיה ולרווחתה בעתיד; ה) הדיש האידיאולוגי מהווה, כידוע, מאפיין מובהק למשטרים מהפכניים. משטרו של נאצר היה צריך להתחרות בתחום העיוני והמעשי גם יחד במשטרים ערביים מהפכניים אחרים, כגון משטר "אל-בעת" בסוריה. אימוץ "הסוציאליזם הערבי", נוסח נאצר, הווה אתגר לשלטון המהפכני בסוריה והתקבל בהשפעת התקרבותה המדינית הכללית של מצרים לארצות הגוש המזרחי.

התורה החברתית החדשה מבית מדרשו של נאצר הינה פרגמטית לחלוטין והיא נקבעת בלחץ הנסיבות ומתוך שיקולים בני חלוף. הכיסוי האידיאולוגי ניתן לאחר מעשה ובהתחשב בעובדות שכבר נקבעו למרות הערפול הרעיוני והגמישות המילולית, ניתן לאפיין את הסוציאליזם הנאצרי בשלושה סימני ייחוד: א) הכרה בדת האסלאם וניסיון לשלבה במסגרתו; ב) הכרה בזכות הקניין הפרטי לפי דפוסים סכמתיים למדי (המסחר הפרטי ירכז ¼ מסחר החוץ ו-3/4 מסחר הפנים). ההכרה בפעילות הכלכלית הפרטית נעשתה מתוך מאמץ לשלבה במשימות הכלכליות הלאומיות; ג) הסוציאליזם הנאצרי מתאפיין בהתנגדות למלחמת מעמדות. לפי המינוח המצרי – אין מלחמת מעמדות, אך קיים תהליך של "המסת-המעמדות", היינו טשטושם ורתימתם למאמץ הכללי.

ביסודו של דבר, חשוב לזכור כי "הסוציאליזם הערבי" הווה תחליף מכוון להעדרה של דמוקרטיה אמיתית במצרים. דוקטרינה חברתית זו היוותה מעין התרסה כלפי המערב, שנבעה מהיחס הדו-ערכי שמצרים החדשה רוכשת לתרבות המערב. לא לשווא חוזר נאצר ומטעים את אופייה המזויף של הדמוקרטיה הפרלמנטארית, שקבלה צביון קאריקטורלי בהשלכתה המצרית עד שנת 1952. הדמוקרטיה האמיתית, לפי סברתו, תישא אופי חברתי, ולא רק מדיני, בעתיד.

עם זאת, יש להטיל ספק ביכולת ההשתלבות של הממונים המצריים במהפכה. השליטים המצרים הודו מספר פעמים בתופעה המדאגיה של אי-היענות להפיכתם. כישלונם של "ארגון השחרור" ו"האיחוד הלאומי" אינו מבטיח עדיין את הצלחתו של "האיחוד הסוציאליסטי הערבי". מחקרי הסתגלות והענות של העם לשינויים נעשו לאחרונה ע"י גיד, לרנר ואחרים. ההסברים להעדר הקשר האורגני עם העם אינם הסברים מוחלטים. שתי הסברות שהועלו לאחרונה בנושא זה מצביעות על קיומה של אי-הבנה יסודית בקליטת דפוסי מינהל ושלטון אירופיים ע"י המוני המצרים. טיעון אחר מזהה את מקור האדישות בהחדרתם של סמלי המעמד החדשים במצרים. העלית הצבאית והשלטונית במצרים נרתמת למאמצי מודרניזציה בכל השטחים, למען הצבא ובגלל הצורך החיוני בקידום כלכלי לכשעצמו. יחד עם זאת קיים משבר עמוק בתודעת השליטים, הנובע מאי-האמון בתכניה היסודיים של הדמוקרטיה ובאימוץ סמליה החיצוניים בלבד. קיימת גם גירסא נוספת הטוענת, כי הסוציאליזם הנאצרי נועד לווסת ולהתגבר על ריבוי העליות הצעירות המתנגשות בצמרת השלטון המצרי.

סיכום העשור: מגמת ההתקרבות לברית המועצות ומגבלותיה

עשור השנים שחלף, למן ביצוע הפיכת "הקצינים החופשיים" ביולי 1952 ועד להכרזת "הסוציאליזם הערבי" במאי 1962, התאפיין במספר תמורות דרמטיות שחללו ביחסייהן של ברית המועצות ומצרים. יחסה של רוסיה להפיכת "הקצינים החופשיים" היה צונן למדי בראשיתו, שכן מוסקבה לא ראתה בהדחתו של פארוק ובהשתלטותם של אנשי הצבא אלא תרגיל מדיני שגרת, שנועד להחליף את אישי השלטון, במסגרת התככים האימפריאליסטיים האופייניים למזרח התיכון. הסובייטים הטעימו בשעתו, ובצדק, כי הפיכת הקצינים לא נתמכה ע"י תנועה עממית כלשהי, ואף לא הציגה תוכנית לשחרור לאומי או לרפורמה סוציאלית מרחיקת לכת.

גם לאחר הכרעת המאבק האישי בין נגיב לנאצר לא גילו עדיין הסובייטים התעניינות רצינית בבעיותיו של השליט המצרי החדש, שכן ברית המועצות הייתה טרודה בענייניה

הפנימיים, וטרם התגבש אצלה קו מדיני חדש בתחום יחסי החוץ. על כל פנים, עד לפטירתו של סטאלין, בפרוס שנת 1953, לא נעשתה הערכת מצב מחודשת בשדה מדיניות החוץ הסובייטית בתחום המזרח התיכון. אפילו בשנת 1954 פקפק עדיין משרד החוץ הסובייטי בהערכת מהותו של נאצר וטיבו של משטרו. אחת המזרחניות הסובייטיות, שפרסמה ספר היסטורי (בשנת 1954) על "המאבק האימפריאליסטי על אפריקה ותנועות השחרור של העמים", הציגה את נאצר ככלי שרת בידי הריאקציה וכטרוריסט גרידא.

אולם כבר בשלהי שנת 1954 ניכר מפנה יסודי ביחסם של הסובייטים לנאצר. המפנה נולד כתוצאה מעריכת רביזיה כללית בהערכת הגישה הסובייטית לתנועות השחרור הלאומיות במזרח התיכון. הגורמים שקידמו שידוד מערכות רעיוני ותכסיסי זה היו – החרפת היחסים בין נאצר לבין בריטניה וצרפת מחד גיסא, והלקח המעשי שהסיקו הסובייטים מועידת באנדונג, אשר הכריזה על המדינות המשתחררות כעל בנות-פלוגתא למערב מאידך גיסא. ועידת באנדונג הולידה את מושגי "הנויטריאליזם החיובי" ומדינות "הגוש השלישי". משטרן של מדינות אלה לא היה, בהכרח, מהפכני, אולם איבתן היוקדת לקולוניאליזם המערבי הפכתן לבעלות ברית בכוח ובפועל של ברית המועצות. "עקרונות באנדונג" הועלו כמצע אידיאולוגי ביחסים הבינלאומיים של מדינות כהודו, אינדונזיה ומצרים. בכך נוצרו התנאים להבשלת שיתוף הפעולה המדיני והכלכלי בין נאצר לבין שליטי הקרמלין. הצעד החשוב ביותר להתקרבותן המעשית של מוסקבה וקהיר נעשה ע"י שליחותו של דימיטרי שפילוב למצרים, שהציע סיוע כלכלי וסיוע צבאי לנאצר, "ללא תנאים מדיניים". עסקת הנשק הסובייטית-מצרית העניקה לראשונה לנאצר את מרחב התמרון המדיני בין שני הגושים, לפי עקרון "מדיניות-המטוטלת". עסקה זו רוממה את יוקרתו בזירה הערבית והמצרית – פנימית. נאצר גמל לסובייטים מיני ובי בכך שהפך למוקדה של ההסתערות האנטי-מערבית במרחב, וסייע לסובייטים לקעקע את יסודות "הנדבך-הצפוני", הלוא היא "ברית-בגדאד". בשנת 1956 הועמדה לראשונה במבחן חמור מערכת היחסים הסובייטו-מצריים. בהשראתה של ברית המועצות, אם לא בתמיכתה הממשית, הפגין נאצר את מדיניותו הנוקשה כלפי האנגלו-צרפתים, אילצם לסגת מפורט-סעיד, השתלט על תעלת סואץ במלואה, והפך את תבוסתו הצבאית בסיני לניצחון תעמולתי ולהישג מדיני. במרוצת שנת 1957 המשיך נאצר להתמודד בהצלחה מסוימת נגד "דוקטרינת אייזנהאור" על מנת לבלום את ההשפעה האמריקאית במזרח התיכון ובצפון אפריקה. בשלהי שנות ה-50 נכנסו היחסים הרוסיים-מצריים למסלול שגרתי דו-סטרי: נאצר ניצל את התמיכה הסובייטית להגדלת כושר סחיטתו ולהגברת משקלו בעיני ארה"ב, ואילו הסובייטים העמיקו את חדירתם למשק המצרי בעסקות נשק נוספות, בבניית סכר אסוואן, בהגברת הסחר הסובייטו-מצרי ובהרחבת קשריהן הכלכליים של מדינות הגוש הסובייטי עם מצרים. זו האחרונה הפכה ביוזמתן למקפצת זינוק סובייטית לעבר אפריקה, וגם בתחום זה השתלבה מדיניותו של נאצר במדיניותם של שליטי ברית המועצות.

אולם החל משנת 1958 התגלו גם נקודות התורפה שביחסי מצרים עם רוסיה. נאצר הסתייג, למרות כל הכרזותיו בדבר ידידות נאמנה לסובייטים, ממספר פעולות מדיניות של ברית המועצות בתחום היחסים הבינלאומיים. אי-הליכתו בתלם הסובייטי ונקיטתו בעמדות עצמאיות בשדה המדיניות העולמית הלמו את מגמת התבלטותו בצמרת הגוש הנויטראליסטי ואת חתירתו להגיע לכלל מדיניות מוסכמת עם טיטו ונהרו. יתר על כן, הבלטת עצמאותו בתחום היחסים הבינלאומיים, ותמיכתו לעתים בעמדה האמריקאית באו"ם – נועדו להגדיל את מרחב התמרון המדיני שלו ולחזק את ההערכה האמריקאית החדשה בדבר אי-תלותו וצביונו כגורם אנטי קומוניסטי. תמרוני דיפלומטיים אלה הסבו מורת רוח מסוימת לברית המועצות. יתר על כן, נאצר נזהר לבלתי הענק לסובייטים יתרונות כלכליים מכריעים במצרים. מגמה מדינית זו בלטה, בשעתו, עוד בפרשת מימונו של הסכר הגבוה. בסוף שנות ה-50 ובתחילת שנות ה-60 הידק נאצר, ללא פרסומת מיוחדת, את קשריו המסחריים עם מדינות אירופיות, כגון מערב גרמניה, איטליה, שוויץ וספרד, והתאמץ

בחשאי להשיג מילווה מארה"ב ולשקם את יחסיו המסחריים עם מדינות חבר העמים הבריטי. קשריו המורכבים עם מומחי אלקטרוניקה, טילים, מטוסים וענפים מטלורגיים שונים, שגויסו בחשאי ממערב גרמניה ומאוסטריה, גרמו להעמקת החדירה הכלכלית של מערב גרמניה למצרים. מצב עניינים זה הקשה על נאצר לקיים יחסים דיפלומטיים מלאים עם מזרח גרמניה. זאת ועוד, נאצר הסתייג בפומבי ובחריפות יתרה מהאידיאולוגיה הקומוניסטית, ולא זו בלבד, אלא שהוא רדף בחורי אף את הקומוניסטים במצרים, ובתקופת קע"ם – גם את חברי מפלגה זו בסוריה.

הגישה הסובייטית כלפי נאצר נטתה להתחשב בו כמייצג הסוציאליזם הערבי (ולא המצרי), מתוך הנחה שזהו שלב מעבר הכרחי לקראת קומוניזם צרוף. למעשה, קיים הגיון רב בגישה הסובייטית אם מניחים, כי הסוציאליזם הנאצרי אינו אלא פרי כישלון של ליבראליזם כלכלי. גם פתרונותיו הכלכליים של נאצר שהולילו לשיטת ההלאמות הביורוקרטיות תוך הסתייעות במימון ממקורות חיצוניים – אינם מהווים פתרונות יסודיים. מכל מקום, הסוציאליזם הנאצרי מתעצב ומתגבש בניגוד לקומוניזם הסובייטי והסיני, שבנו את כלכלת מדינותיהם באמצעים עצמיים, תוך עשיית שגיאות כאובות והסקת לקחים משגיאות אלה.

אפשר להרחיק לכת ולקבוע, כי המדיניות הסובייטית מתאפיינת בהתנגדות עקרונית לצירופים כלכליים ומדיניים מחוץ לתחומי השפעתה של ברית המועצות. הסובייטים ממשיכים להתנגד לנאט"ו, סיט"ו, "ברית המרכז" (בגדאד), ל"שוק האירופי המשותף" ולמגמות הפדראציה הלבקנית של טיטו. הכללה עקרונית זו חלה גם לגבי צירוף מדיני כלל-ערבי, בראשותו של נאצר או מנהיג מקומי אחר. מסתבר, אפוא, שקיימת התנגשות עיונית בין המגמה הפאן-ערבית והמגמה הפאן-אסלאמית של נאצר לבין מגמותיה המדיניות היסודיות של ברית המועצות. העמדה הסובייטית בעניין זה התגלתה בשעת אחד מביקוריו של נאצר ברוסיה, שעה שהסובייטים הגבילו את מסלול סיוריו והוציאו מתחומו את אסיה המרכזית-המוסלמית. בהקשר זה ראוי לזכור, כי מספר המוסלמים בתחומי ברית המועצות נאמד בכ-40 מיליון, ואין תימא, שהסובייטים מתנגדים לכל התאגדות פאן-מוסלמית מחוץ לתחומי ארצם, בהתחשב במאמצים הרצנטים של הרוסים, שהתבטאו בתהליכי הרוסיפיקציה של קזחסטן המוסלמית. יתרה מזאת, הסובייטים התנגדו ועדיין מתנגדים גם להגמוניה המצרית במדינות ערב. בשלב הנוכחי מתייחסת מוסקבה בחיוב לקיומן של מדינות ערביות עצמאיות. מאותה סיבה מכירים הסובייטים במדינת ישראל וממשיכים לקיים איתה יחסים בדרג דיפלומטי מלא. לפיכך, נוצרו תחומי חיכוך בין השאיפות הפאן-ערביות של נאצר לבין עקרונותיה המדיניים של ברית המועצות. הרוסים לא הסתירו, בשעתו, את מורת רוחם מהקמת קע"ם (קרי: מסיפוחה של סוריה למצרים). הם גם היו הראשונים מקרב המעצמות העולמיות שאצו להכיר בסוריה העצמאית. כן גילו הסובייטים התנגדות לחתירותיו של נאצר לתחת משטרו של קאסם בעיראק. יתר על כן, תמיכתם של הסובייטים במשטרו של קאסם, שעלתה בקנה אחד עם תמיכתו המוסווה של ח'אלד בכדאש, סוכנם הראשי במזרח התיכון, הרחיקה לכת עד כדי מתן סיוע מדיני לקאסם בפרשת הסכסוך על כווית. בנושא זה התייצבה מצרים בראש המדינות הערביות שעמדו מצידו השני של המתרס. הרוסים הסתכלו בעין רעה על ניסיונות התפשטותו של נאצר בלבנון, בתימן ואולי גם בירדן. העיקרון העיוני במדיניותה של ברית המועצות – השולל הגמוניה מצרית במרחב המזרח-תיכוני – כוחו יפה גם במסגרת "המעגל האפריקאי" של נאצר, אם כי במרחב זה לא התגלו עד כה מוקדי חיכוך ממשיים. מותר להניח, כי הסובייטים אינם תומכים במתן זכויות יתר כלשהן למצרים בזירה האפריקאית. אולם נוכח פעולות החתירה הסינית באפריקה והסיוע הסיני שהוגש לממלכת בורונדי, לזנזיבר ואולי אף למורדי קונגו – נוצר מרחב תמרון חדש לגבי נאצר, והפעם נעה המטוטלת המדינית שלו בין ברית המועצות לבין סין. אולם תופעה זו לא הורגשה עדיין בראשית שנות ה-60. מכל מקום, ברית המועצות פעלה בשיתוף פעולה עקיף עם נאצר במרחב האפריקאי. היא גם ראתה בעין יפה את שיתוף הפעולה המדיני

לבין "גוש קזאבלנקה" (מצרים, מרוקו, אלג'יריה, גאנה, גינאה ומאלי) כנגד מדינות "גוש מונרוביה" הפרו-מערבי. אולם שיתוף פעולה זה נקבע על בסיס שוויון, וקשה להניח שהסובייטים מעוניינים בהמוניה מצרית בזירה האפריקאית.

מוקד חיכוך נוסף, שהוא רב חשיבות מהבחינה הסובייטית, מתבטא ביחסו של נאצר לקומוניזם ולקומוניסטים. כבר צוין לעיל כיצד רדף נאצר את הקומוניסטים בקע"ם וכיצד הוא מתנכל להם במצרים. אולם רוסיה הסובייטית גילתה לא אחת ולא שתיים נכונות, זמנית לפחות, להקריב את נאמניה המקומיים על מזבח האינטרסים הכלליים שלה. וכן, אין בכוחו של גורם זה להביא לכלל שינוי במדיניות הסובייטית כלפי נאצר. זאת ועוד, נאצר אינו מסתפק ברדיפת הקומוניסטים אלא מסנן ובודק בשבע עיניים את כל אותם מתלמדים מצריים, נשלחים לארצות הגוש המזרחי להשתלמויות שונות, פן ידבקו ברעיונות קומוניסטים. לעומת זאת מעוניינים הסובייטים בהקלת מצב נאמניהם במצרים, או לפחות ביצירת אפשרויות חוקיות להפצת האידיאולוגיה הקומוניסטית. סביב בעיה זו משתררת מפעם לפעם מתיחות בין קהיר למוסקבה, ולעתים מתלקח אפילו פולמוס פומבי. קרוב לוודאי, שנאצר מפגין במכוון את רגישותו לבעיה הקומוניסטית על מנת לחזק את האשליה האמריקאית בדבר היותו גורם הבולם את הקומוניזם המזרח התיכון. התחזות זו מגדילה את כושר המיקוח שלו כלפי האמריקאים, ותואמת את אופי תכסיו המדיניים. מעת לעת גילה נאצר נכונות למתן את יחסו לקומוניסטים המצריים. מגמה זו בלטה, למשל, לאחר ביקורו של חרושצ'וב במצרים (במאי 1964), או בעקבות ביקורו של שאליאפין בארצו (בדצמבר 1964). אולם דוגמאות לכך לא חסרו עד שנת 1962. במחצית הראשונה של שנה זו ניכרה שוב השתפרות מסוימת ביחסי מצרים וברית המועצות. זו האחרונה ניסתה לבלום את מגמת התקרבותו של נאצר לארה"ב בבעיות בינלאומיות מסוימות ואף להחליש את החדירה הכלכלית של מדינות מערב אירופה לכלכלה המצרית. בעת ובעונה אחת הייתה מוסקבה יכולה לציין בסיפוק את פעולות החרמת הרכוש הזר וסדרת צווי ההלאמות שבוצעו ע"י הממשל הצבאי, מבלי להזכיר כבר את התווית האידיאולוגיה הסוציאליסטית של נאצר ב"אמנה הלאומית".

עם צאת העשור להשתלטותם של קציני ההפיכה על מצרים, הפכו יחסיו של נאצר עם מוסקבה ליחסים תקינים ושגרתיים. ניסיון שיתוף הפעולה בין שני הצדדים הוכיח עצמו כמשתלם לסובייטים ולמצרים גם יחד. למרות החיכוכים והסכסוכים המאותרים, וחרף קיומם של ניגודים מדיניים עקרוניים, אין כל סיכוי סביר לתמורה יסודית ביחסיו של נאצר עם שליטי הקרמלין. אדרבא, השתלשלות העניינים בין השנים 1962-1965 הוכיחה, כי יש מקום להידוק נוסף ביחסים אלה. מבחינתו של נאצר מסתבר, כי התרכזותו בענייני פנים למן שנות ה-60 ואילך מכניסה אותו למבוי סתום ומרחיקה אותו ממצייאת פתרונות רדיקאליים לבעיותיה הפנימיות הסבוכות של ארצו. אם כי כניסתו של נאצר לעובי הקורה של בעיות הפנים הינה מבורכת לכשעצמה, הרי שניתן להטיל ספק ביכולתו לפתור את בעיותיו הכלכליות והחברתיות. מכיוון שמרחב המיקוח שלו קטן בהדרגה מאז שנת 1961, גדלה בהדרגה תלותו הכללית בברית המועצות. זאת ועוד, מנקודת מבט סובייטית עדיין שרירים וקיימים כל אותם שיקולים שהניעו בזמנו את מוסקבה לסייע לנאצר מבחינה צבאית וכלכלית, מבלי להתחשב בתמרוניו הפנימיים והחיזוניים. שיקולים אלה הינם כדלקמן: (א) האחדת נשקו וצידו של הצבא המצרי, על כל חיילותיו, ברכש סובייטי קושרת את נאצר לספק הסובייטי עקב הזדקקותו המתמדת לחלפים, לידע טכני ולהקלות בתשלום; יתר על כן, התיישנותם המהירה של כלי הנשק המודרניים מחייבת את נאצר לעמוד במרוץ עם הזמן ולחתום על עסקות נשק חדשות עם הסובייטים. עם זאת הוא זקוק לסגל הדרכה רוסי כדי לעכל את הנשק ולסגל לצבאו את דרכי הלחימה הסובייטים; (ב) הרכש הסובייטי הביא, כמובן, לאימוץ הדוקטרינה הצבאית הסובייטית. הצבא המצרי בפרט וצבאות ערב בכלל לוקים בכושרם הטכני, ביכולת הסתגלות לכלי נשק חדשים, ומיומנות התפעול שלהם דלה למדי. כתוצאה מכך לא יכול היה הפיקוד המצרי לעצב דוקטרינה צבאית עצמאית. לעומת

זאת, תורת הלחימה הסובייטית היא המותאמת ביותר לצבא המצרי, כיוון שהיא מתבססת על עוצמה כמותית (שיטת המסות ההמוניות), על נוקשות טאקטית ועל היעדר גמישות ועצמאות בדרגי הפיקוד הנמוכים. בניגוד לכך, מתאפיינת תפיסת המלחמה המערבית בהפעלת כוחות מינימאליים בתנאים אופטימליים, וביישום מבצעי מקסימאלי. תורת המלחמה הסובייטית מחייבת שליטה על כוחות ואמצעי לחימה המוניים, כשהדגש מושם על הכמות. בתנאים מסוימים עשויה ההזדקקות לאמצעים כמותיים להחליש את יכולת התפעול המבצעי. זוהי גם אחת המגבלות הצפויות לצבא המצרי. העדר הגמישות בתפעול המבצעי ניתן לחיפוי ע"י הגדלה חוזרת של אמצעי הנשק ומספר היחידות. מסתבר, אפוא, שגם בתחום זה נוצר קשר הכרחי עם מערכת הציוד והדרכה הסובייטית; (ג) הקמת בסיסי ציוד מתוצרת סובייטית לשלוש הזרועות החייליות, וכן הקמת מפעלי הרכבה, בתי מלאכה ומחסנים – מהווים מערכת צבאית שלדית, לעת מצוא, בחישובים האסטרטגיים של ברית המועצות; (ד) מדיניותו האנטי-מערבית וה"מהפכנית" של נאצר במזרח התיכון ובאפריקה עדיין משרתת את האינטרסים הסובייטים ב"מלחמה הקרה". ההפוגות שנוצרות לסירוגין במתיחות הבין-גושית מחלישות כלשהו את שיתוף הפעולה העקיף והישיר בין נאצר לבין מוסקבה. כניסתה של סין העממית למאבק העולמי בזירה האפריקאית, תוך התנגשות גלויה באינטרסים הסובייטים, מאפשרת לנאצר ליצור לעצמו מרחב תמרון חדש בין סין לבין ברית המועצות; כנראה, שנשק המיקוח, שהופעל בהצלחה יתרה בזירת המאבק העולמי בין המערב לבין ברית המועצות, מיושם עתה בהדרגה לניצול הסכסוך הסיני-סובייטי. (מסתבר, שצ'ו-אן-לאי נכשל במאמציו להשפיע על נאצר לפעול למען מניעת השתתפותה של רוסיה ב"ועידת באנדונג השנייה", שנועדה להתכנס באלג'יריה, ביוני 1965). מכל מקום, כל עוד נאצר פועל נגד האינטרסים המערביים במזרח התיכון ובאפריקה, הריהו משתלב במדיניות הגלובאלית של ברית המועצות. לפעילותו העצמאית בתחומים אלה יש יתרון ברור, שכן אילו הפך לגרור של ברית המועצות, כי אז הייתה סיסמת הלאומיות הצרופה שלו מאבדת את זוהרה; (ה) הסיוע הכלכלי הרב-גוני, ובכלל זה חתימת ההסכם עם מוסקבה לבניית שלב ב' של הסכר הגבוה גוררים את מצרים לחובות כספיים לטווח ארוך. השתלשלות זו מהווה חולייה נוספת הקושרת את נאצר למוסקבה. לעומת זאת, משרתת אמריקה את מדיניותה של רוסיה בהמשיכה להעניק את הסיוע למצרים במזונות ובמזומנים. בכך מקלות ארה"ב את המעמסה הרובצת על ברית המועצות; (ו) כניסתו ההדרגתית של נאצר לעידן "הסוציאליזם הערבי" משמשת, על אף מגבלותיה, הכנת קרקע פסיכולוגית לאידיאולוגיה הקומוניסטית. השותפות בין מוסקבה לקהיר מתרחבת לא רק בתחום החזית האנטי-מערבית, אלא גם בתחום המאבק לקידמה חברתית. הסוציאליזציה המהירה של נאצר מחסלת בזה אחר זה את הגורמים החברתיים והכלכליים במצרים, הבוחלים מלכתחילה בקומוניזם.

הנחות אלה התאמתו מחדש במרוצת שנת 1962. הרוסים לא יכלו שלא לראות בהסכם הסיוע הכספי, שנחתם בין מצרים לבין ארה"ב וקרן המטבע הבינלאומית (ביוני 1962), גורם המקל על נאצר להמשיך ברכש הצבאי הסובייטי. הראיה לכך ניתנה ע"י המשכתה התקינה של אספקת הציוד הסובייטי, לפי לוח הזמנים שנקבע מראש. בין השאר נודע, כי הסובייטים סיפקו למצרים מטוסי "מיג-21", אותם מטוסים שהם נמנעו מלספק לסין העממית.

יתר על כן, שר הכלכלה המצרי, קייסוני, התעכב במוסקבה, בדרכו חזרה מארה"ב, וחתם עם הסובייטים על הסכם מסחרי רב-מימדים וחדש לחלוטין. כך ממשיך, אפוא, נאצר ליהנות משני הגושים הועלמיים גם יחד. ארה"ב מסייעות לו לבל יפול, חלילה, בידי הסובייטים, וברית-המועצות ממשיכה להעניק את סיועה המגוון למצרים בהיווכחה, כי הסיוע המערבי מקל עליה, בדיעבד.

התמיכה האמריקאית בנאצר נושאת אמנם אופי מוגבל, אולם היא מהווה תולדה של מערכת שיקולים מדיניים עקרוניים. ההערכה המדינית האמריקאית רואה בנאצר גורם, אמיתי או מדומה, הבולם את הקומוניזם במרחב. המשך קיומו של נאצר מהווה, אפוא,

ערובה למניעת הידרדרות קומוניסטית במצרים, בהתאם להשקפה האמריקאית. האמריקאים מעריכים את משטרו של נאצר כרע במיעוטו, ובהתאם לכך מוענק לו סיוע מוגבל, אך חיוני להמשך קיומו. קיים גם שיקול אמריקאי נוסף, המתבסס על ניתוח לקח ההידרדרות הקומוניסטית בקובה. "תסביך-קובה" בולם את האמריקאים מלנקוט בצעד מכריע כלשהו, העשוי לערער את יציבותו של נאצר ולדחפו במישרין לזרועותיהם של הסובייטים. המסקנה הקיצונית המשתמעת מניתוח זה טוענת, כי ככל שיתגברו ויתרבו קשייו הפנימיים של נאצר, כן ייאלץ להתקרב לקומוניזם הסובייטי. במילים אחרות: פני מצרים מועדות לעבר הקומוניזם לא מתוך אידיאולוגיה אלא מחמת ייאוש גובר והולך, בדומה לקובה. רק העתיד יוכל להוכיח את מידת נכונותה של השקפה זו.

סיכום העשור: תנופה מדינית ואידיאולוגית שנבלמה

"המעגל הערבי" נשאר, למרות כל התהפוכות והתמורות, מטרתו העילאית של נאצר המקדשת את כל האמצעים. סיסמאות האיחוד הערבי והלאומיות הערבית, שהן טבועות עמוק בתודעתם של ההמונים הערביים, לא באו אלא לשרת את משימתו "ההיסטורית" של נאצר, שפירושה השתלטות מצרים על כל מדינות ערב, על אוצרות הנפט שלהן ומחצביהן, על מנת להפוך את קהיר לבירתה של מעצמה אזורית, שתקיף את כל המרחב הענקי המשתרע בין האוקיינוס האטלנטי במערב לבין המפרץ הפרסי במזרח, ובין הים הערבי והאוקיינוס ההודי בדרום לבין מערכות ההרים הגבוהות, התוחמות את המזרח-הערבי באגף הצפוני של "הסהר-הפורח".

בעשור השניים לשלטונה של הכת הנוכחית במצרים חלה דבקות והיצמדות יתרה למשימה עילאית זו, אם כי האמצעים להשגתה השתנו והוחלפו פעמים רבות. מצרים ניסתה תחילה לנצל את "הליגה הערבית" ולצקת בה את תוכן האיחוד הערבי בהגמוניה מצרית. במקביל לכך ניסה נאצר את כוחו בחתימת בריתות שונות עם סעודיה, סוריה, ירדן ותימן. אולם כישלונה של "הליגה הערבית", כאמצעי לקידום שאיפותיו, והתערעורתה המהירה של מערכת הבריתות וההסכמים, הביאו את מצרים לנסות ולהשתמש באמצעים יעילים יותר, כגון מערכת תעמולה ענפה ומגוונת ומנגנון חתירה אינטנסיבי ונמרץ – שנועדו להסית את דעת הקהל הערבית נגד השליטים המקומיים, וללבות את רגשות ההתמרמרות האישית שהצטברו בלבבות מדינאים ואנשי-צבא במדינות ערב השונות.

איחודן של מצרים וסוריה בשלהי שנת 1958 הווה את גולת הכותרת של הצלחת המדיניות הנאצרית במדינות ערב, כיוון שמשקיפים רבים ראו בכך את התגשמות השלב הראשון של "הכורח ההיסטורי" באחדות הערבית, ומאחר והמיסטיפיקציה של רעיון האחדות הערבית התגשמה, כביכול, הלכה למעשה. אולם, למעשה, הפך איחודה של קע"ם לרועץ למצרים, לא רק מבחינת האפשרות של הרחבת היקפו המדיני, אלא בעיקר מבחינה פנימית. מבחינה היסטורית היה בפירוק קע"ם, בספטמבר 1961, משום תולדה טבעית למרכיבים הבלתי-טבעיים שאיפיינו את היחוד. התנפצותה של קע"ם חשפה לעיני ההמונים הערביים המסונוורים את מיקסם השווא של סיסמת האיחוד, אשר לא באה אלא לחפות על יצר הבליעה המצרי, ליתר דיוק – על ציביונו של האימפריאליזם המצרי החדש.

תסכול איחוד קע"ם הביא את נאצר לניתוח ולהערכת מצב מחודשת של קווי מדיניותו בזירה הערבית. הלקחים שהסיק היו כדלקמן: סיסמת האחדות הערבית והלאומיות הערבית נכשלו בגלל השתלבותה של הריאקציה הערבית במאבק הלאומי. לפיכך יש להכשיר את הקרקע לסילוקה של הריאקציה המקומית בסיסמת "הסוציאליזם הערבי". המשטרים הערביים האחרים עויינים את מצרים, חוששים מפניה ושואפים למגר את משטרה. משטרים אלה מנצלים את "הליגה הערבית" כמכשיר שנועד לבלום את מגמת ההשתלטות המצרית. לפיכך יש להסתלק מכל גינוני הדיפלומטיה הרגילה בעיצוב היחסים עם מדינות ערב. מכל מקום, יש להקפיד את פעילותה של "הליגה הערבית" בתחום המדיני והצבאי ולהסתפק במגעים בתחומי חשיבות משניים. עם זאת יש לחפש שיטות חדשות להחדרת תודעת

"האיחוד הערבי" בקרב ההמונים מעבר לשליטים המקומיים ובניגוד לרצונם. משטרי מדינות ערב, לפי הערכה זו, אינם יציבים ויש להמשיך ולהחלישם באמצעי חתירה והסתה. כל שינוי או זעזוע במבנה השלטון באחת ממדינות ערב פועל ישירות לטובת האינטרס המצרי.

אולם השנים 1961/2 הביאו את נאצר לחריצת שתי מסקנות יסודיות אחרות: (א) יש לדחות בכל תוקף יצירת איחוד מדיני כלשהו בצורה נמהרת וחפוזה; (ב) יש להימנע ככל האפשר מסיבוכה של מצרים במאבקים ערביים פנימיים, ולפחות להקפיד על עקרון אי-ההסתבכות הצבאית. העיקרון השני לא נשמר די צרכו, בעוד שהמסקנה הראשונה נלמדה בעקביות משנת 1961 ואילך. מסקנות אלה הוו סיכום מעשי לשלבים בדרכו של נאצר בזירה הערבית; שכן עד להתפרקותה של קע"ם נחל נאצר את מרבית ניצחונותיו והישגיו בתחום מדיניות החוץ, בעוד שבעיותיה הפנימיות והלוחצות של מצרים לא נפתרו. קרוב לוודאי, שהפניית מרצו לאפיקים החיצוניים, והעתקת התעניינותו למישור הכלל-ערבי נעשו, במידה רבה, מחמת הלחצים הפנימיים במצרים גופא, ואי-יכולתו להתמודד עם הבעיות הפנימיות. אך טבעי הוא, שהתמודדות מעין זו לא הייתה קוצרת ניצחונות מהירות, מכל מקום – לא בטווח קרוב; בעוד שהמשחק המדיני בזירה הבינלאומית והמזרח תיכונית סייע בדרכים מיוחדות, כגון החרפת "המלחמה הקרה", ונסיגתן הרצופה של מעצמות המערב מהמרחב המזרח-תיכוני, כחלק מהתהליך העולמי של התפוררות האימפריאליזם-הקולוניאלי מאז תום מלחמת העולם השנייה.

הרחבת אופקי ההתעניינות המצרים בעולם הערבי הובלטה החל משלהי שנת 1954, לאחר ייצוב משטרו של נאצר. הרקע האידיאולוגי למגמה זו פורט בהרחבה ב"פילוסופיה של המהפכה", שכתבתה הסתיימה בפרוס שנת 1954. שאיפתו של נאצר הייתה להפוך את מצרים "למעצמה אדירה שתהיה מסוגלת לקומם אזור זה, וליתן בידו תפקיד חיובי ומעשי לבנין עתיד האנושית". מקרב "שלושת המעגלים" (הערבי, האפריקאי והמוסלמי) העדיף נאצר במפורש את "המעגל הערבי, שהוא החשוב מכולם, וקשרינו עמו הם ההדוקים ביותר". המיתוס הלאומי של נאצר מאחד שני מרכיבי-משנה: (א) המצריות או ה"פרעוניות"; (ב) הערביות ("עורובה"). המצריות, כפי שטופחה עד שנת 1956, הכילה בקירבה את כל המוטיבים של מיתוס לאומי. התקופה הפרעונית מהווה מקור לא-אכזב לשאיבת סמלי הגדולה, העליונות והסמלים האלה אינם מהווים אמצעים לרומנטיזציה היסטורית או להתרפקות נוסטלגית על העבר, כפי שקרה בגרמניה ובאיטליה, והם מוצגים על רקע של גילוי כוח ההתחדשות הלאומית, ועם זאת הם טעונים, רקע של קדמוניות תרבותית וטכנית בהשוואה לאירופה. מוטיב המצריות מועלה על מנת להדגיש את יתרונותיה הגיאופוליטיים של מצרים, השוכנת בצומת בינלאומי והמחברת את אסיה, אפריקה ואירופה, כתוצאה משליטתה על ים-סוף ועל האגן המזרחי של הים התיכון. משקל ומעלה על נס את יתרונותיה הטופוגרפיים, הקרקעיים והאקלימיים (המדומים או הנכונים) של מצרים. מוטיב המצריות משתלב בשאיפה לאחדות עמק הנילוס. ייחודה של מצרים הופך אותה למרכז כוח והשפעה בכל מסגרת מדינית-תרבותית רחבה יותר, מקנה לה את זכות ההנהגה מתוך הזדהות עם המסגרת הרחבה יותר, ולא מתוך התבדלות גזענית.³³ ההגדרה הקלאסית לתודעת השליחות של מצרים, מנקודת ראות מדינית, הובאה בהרחבה ב"פילוסופיה של המהפכה", בפיתוח תורת "שלושת המעגלים". פירוט רב יותר הובא בספרו של ד"ר מואנס – "מצרים ושליחותה" – שקיבל את הגושפנקא הרשמית על ידי הקדמתו של עבד-אנ-נאצר. למעשה, אין מקום אורגני במוטיב המצריות לערבים; שכן האידיאולוגיה הרשמית גורסת, שתפקיד הערבים הוא לסייע למצרים לגבש את עוצמתה המדינית על מנת לבצע את "שליחותה".

³³ עיין במאמרו של י" אורון – "המיתוס הלאומי במצרים של ימינו" (המזרח החדש, 1960, כרך י', חוברת 39).

מוטיב המצריות מעניק סמלי גדולה ועליונות למצרים בלבד, מבלי לקשור את הערבים בצורה אורגנית לסמלים אלה.

לעומת זאת, "מוטיב הערביות" ("עורובה"), אינו יונק מהכרה אידיאולוגית עקרונית. לכל היותר, הוא מהווה תודעה כפוייה, שנועדה לשרת צרכים מדיניים-תועלתניים. לפיכך, אפשר להטיל ספק בהנחה, שהערביות מהווה יסוד הזדהות אמיתי במיתוס הלאומי של מצרים. אולם מאז הוכרזה מצרים רשמית כ"מדינה ערבית" (בחוקת 1956), ובמיוחד לאחר איחוד קע"ם (1958), מטיפים שופרי המשטר להזדהות עם "הלאומיות הערבית" ("אל-קומיה אל-ערבייה"). ביסודה של הטפה ואינדוקטריניזציה זו מונחים בעיקר שיקולים מדיניים-פרגמטיים. עובדה היא, שהמאבק הלאומי במצרים מתחילת שנות ה-20 ועד לתחילת שנות ה-50 היה צמוד לטריטוריה של עמק הנילוס. המושג "ערבי" התייחס בצורה מוסכמת בעבר לבדווים העצמאיים למחצה. דעיכתם הטכנית-תרבותית של עמי האסלאם, בהשוואה לאירופה הנוצרית, שחלה בשלהי ימי הביניים – הביאה לעלותם של זרמי הפן-אסלאם והרפורמיזם המוסלמי. אולם עיקרון הפן-אסלאם סותר, תיאורטית לפחות, את עיקרון ההזדהות הלאומית-ערבית. רק בשלהי המאה ה-19 נעשתה ההבחנה העיונית הראשונה בין אסלאם לבין ערביות. כישלון המדיניות הפן-אסלאמית של תורכי העות'מאנית, במרוצת מלחמת העולם הראשונה, הוכח עם פתיחת המרד הערבי החג'אז.

רק בשלהי המאה ה-19 נעשתה ההבחנה העיונית הראשונה בין אסלאם לבין ערביות. כישלון המדיניות הפן-אסלאמית של תורכיה העות'מאנית, במרוצת מלחמת העולם הראשונה, הוכח עם פתיחת המרד הערבי בחג'אז. הפיכת "התורכים הצעירים" ב-1908 נתנה דחיפה להתפתחות תודעה לאומית לוקאלית, שלא הקיפה את כלל הערבים. כפי שצוין בשעתו, פעלו במצרים עראבי פחה, לוטפי סייד ומוצטפא כאמל כמעוררי התנועה הלאומית המצרית ולא הכלל-ערבית. במלחמת העולם הראשונה צמחו בנפרד מספר מרכזי התעוררות לאומית בביירות, בדמשק ובקהיר. סעד זע'לול, מנהיג ה"ופד", סירב לשתף פעולה עם אנשי דמשק במאבקו נגד הבריטים במצרים. גם יורשיו בהנהגת ה"ופד" ראו את עצמם כחלוצי המאבק הלאומי במצרים גרידא. תפיסתם הלאומית הוגבלה, לכל היותר, לעמק הנילוס ולסיסמאות איחודו. אחדות הגורל של בני עמק הנילוס שימשה מטבע לשון שכיחה ביותר בדרכי ביטוי של הגנרל נגיב. הקמת "הליגה הערבית", ביוזמת נחאס פחה מנהיג ה"ופד", לא באה מתוך שאיפות מצריות להתפשטות ולהסתערות על מדינות ערב, אלא כצעד התגוננות עקיף נגד מגמות האיחוד ההאשמיות ב"סהר הפורה". המבנה הקונפדרטיבי-הרופף של "הליגה הערבית" מהווה עדות חותרת לכך.

סקר היסטורי קצר זה מוכיח על אופייה המאוחר והמאולץ של סיסמת "הערביות" הנאצרית, שלא באה אלא לשרת את מגמות האימפריאליזם המצרי החדש. אמצעי הקשר הטבעי של מצרים לערביות הנה, כמובן, הלשון הערבית. מכיוון שהערבית מהווה את שפתו של העם המצרי, הריהי משתלבת בצורה אורגנית ביסוד הזדהות המצרית. מאוחר יותר החלו תועמלני מצרים לטפח את השפה העברית ככלי עזר לגיבוש יסוד ההזדהות הערבית. השפה הערבית מוערכת, אפוא, על בסיס התפשטותה הטבעית מכוח עצמה, והיא מהווה אתגר ונשק ערבי-לאומי במאבק נגד שפות ותרבויות אירופיות. האסלאם ופרקי ההיסטוריה המשותפים למצרים ולמזרח הערבי מהווים כלי-שרת בטיפוח המיתוס הערבי, למרות היעדר הזיקה בין התודעה ההיסטורית-מוסלמית-ערבית של המצרים לבין המציאות המצרית-ערבית הנוכחית. הפרדה זו ניכרת אצל נגיב, המודה כי השראתו הרוחנית שאובה מגדולי ההיסטוריה המוסלמית והערבית, אך עם זאת הוא מדגיש את תפיסתו הלאומית על בסיס טריטוריאלי-מצרי. גם נאצר עוסק בשני הפרקים הראשונים של "הפילוסופיה של המהפכה" ב"גדולת-מצרים", מבלי להזדקק לערביות. פרקים אלה חוזרים בתודעה מצרית מובהקת. מלחמת מצרים בישראל (בשנת 1948) מתפרשת אצל נאצר כסילוף המלחמה האמיתית, שעוד נכונה למצרים בעמק הנילוס. אולם אם המערכה בארץ-ישראל לא הנחילה לנאצר תודעת ערביות, הרי שהיא גיבשה אצלו הערכה גיאופוליטית בדבר אחדותו של המרחב.

הערכה זו הובלטה שוב ושוב בכל נאומיו שנישאו לרגל איחוד קע"ס. היסוד המדיני-הצבאי מהווה את ציר התודעה הערבית של נאצר. במושגים מדיניים, יש לראות גישה זו כגישה אימפריאליסטית-מצרית לגבי המרחב הערבי. נאצר אינו מזדהה עם ה"עורובה", אלא עם עברו ההיסטורי של מרחב גיאוגרפי-פוליטי, מתוך טעמים תכסיסיים ומאוויי התפשטות מדינית. השקפתו הפראגמטית של נאצר בולטת ביתר שאת כשמשווים אותה עם האידיאולוגיה של "אל-בעת" בנושא הערביות. על רקע זה ניתנת הצטדקות-אפולוגטית ונעשה ניסיון להסביר את היעדרה של התודעה הערבית במצרים עד שנת 1956. השעיר לעזאזל אינו אלא האימפריאליזם, אשר ניסה לזרוע פירוד באומה הערבית על ידי הפצת תורת-הכזב של "הפרעוניות" במצרים.

האמצעי העיקרי לסיגולו של יסוד הערביות במיתוס הלאומי המצרי הינו, כמובן, שיכתוב ההיסטוריה. כתוצאה מכך מוחדרת התיאוריה הכוזבת, כי הלאומיות הערבית הייתה קיימת זה עידן ועידנים, מאז המאה ה-7 אחה"ס, הלא היא "תקופת הערבזציה" של ארצות כיבושו של האסלאם. זרקאורי מערכת התעמולה והחינוך המצרית שוטפים עתה באור-יקרות-פן-ערבי אישים כצלאלח אד-דין ובייפרס, "מנהיגי הלאומיות הערבית בעבר"; בעת ובעונה אחת מועלים על נס "אבות האחדות הלאומית הערבית" בזמן החדש – עראבי פחה ומוצטפא כאמל. יסוד הערביות הפך, אפוא, למכשיר תועלתי מובהק, שאינו מאלץ את המשכיל המצרי לוותר על ייחודו המצרי. לכל היותר, הוא מוכן לקבל את הערבים כחוליית ביניים המקשרת בין מצרים לבין האסלאם. התכונות הנעלות המייחדות את המצרים, לפי תפיסה זו, הטילו עליהם בתחילת המאה ה-20 את חובת ההנהגה בעולם הערבי. שכרה של חובה זו – בצידה של תועלת ממשית, כהשתלטות על מקורות הנפט ופתרון בעיית עודפי האוכלוסין של מצרים. תפיסת הערביות בנוסח זה משתלבת יפה גם ביסודו התיפקודי של האסלאם כאמצעי לטיפול המיתוס הלאומי מזה, וכמכשיר לקידום אינטרסים אימפריאליסטיים-מצריים מזה. כשם שהאסלאם האוניברסאלי אינו מכיר גבולות ושואף להפיץ את יסודותיו באמצעי אלימות ("גיהאד"), כן גם הערביות הנאצרית מהווה דוקטרינה לוחמת ומהפכנית, שאינה מכירה בגבולות מלאכותיים אשר הותוו בשעתו על ידי המעצמות האימפריאליסטיות.

הפירוש המצרי לערביות מנוגד לתורת מפלגת "אל-בעת", המפרידה לחלוטין את יסוד הזהות המוסלמית מתביעתה לערביות, ותובעת נאמנות בלעדית לרעיון האחדות הערבית מעבר לשיקולים דתיים או כלכליים. מפרשיו של נאצר רואים אמנם באחדות הערבית תנאי הכרחי לקיום הערבים, אולם פניהם מועדות לשליחות כלל-עולמית: האחדות הערבית מהווה, לדידם, שלב מעבר ל"אחדות המוסלמית הגדולה", הינו לאחדות האפרו-אסיאתית, ובסופו של דבר – לאחדות כלל האנושות. על רקע זה מוקעת תורת "אל-בעת". כתורה בדלנית ופלגנית; שכן הצלחת מאבקה של הלאומיות הערבית נגד המערב נובעת, לפי ההשקפה המצרית, משורשיה הדתיים-מוסלמיים, המעניקים לה עדיפות על פני כל לאומיות חילונית. שילוב מוטיב הערביות הנאצרי במוטיב האסלאם התבטא גם בחוקתה של מצרים בינואר 1956, שעה שהאסלאם הוכרז כדת המדינה. לעומת זאת לא נזכר האסלאם כלל ועיקר בחוקת קע"ס מפברואר 1958, שהרי השותף הסורי העיקרי לאיחוד הייתה מפלגת "אל-בעת", בעלת האידיאולוגיה החילונית מבית-מדרשו של מישל עפלך הנוצרי. לעומת זאת בלטה תמיכתו של נאצר בעת מלחמת האזרחים בלבנון, שהתחוללה באותה שנה, במחנה המוסלמי אשר הוצג כלוחם למען הלאומיות הערבית. במצרים עצמה טרח נאצר לעודד את התודעה המוסלמית, הן באמצעות מכללת "אל-אזהר" והן באמצעות פעילותו הענפה של אנוור סאדאת, יו"ר הקונגרס האסלאמי. גם במסעו נגד הקומוניזם הפעיל נאצר את חכמי הדת במצרים.

בסיכום, מוטיב הערביות של מצרים הפך כלי שרת לתנועה לאומנית מוסלמית-ערבית, אשר במסגרתה נועד תפקיד המנהיגות למצרים עקב סגולותיה המיוחדות (מוטיב המצריות). טיפוח המיתוס הלאומי על ידי נאצר, ובמיוחד בנוסח האסלאמי, כולל גם את היסוד

השלילי, האיבה לאימפריאליזם, היוצק שמן על גלגלי המשטר הרודני הנוכחי. מכשירי הביצוע של המדיניות המצרית היו רבים ומגוונים. בשנים הראשונות להפיכת כת הקצונה ניסה המשטר החדש להמשיך במדיניותה המסורתית של מצרים המלוכנית, הינו לנצל את "הליגה הערבית" ומוסדותיה בשירות המשימות המיוחדות לו. אולם עד מהרה נוכח נאצר, כי "הליגה הערבית" הינה מכשיר בעל אפקטיביות מוגבלת. יתרה מזאת, לשליט המצרי הסתבר, כי "הליגה הערבית" במתכונתה הנוכחית מנציחה למעשה את הריבונות של המדינה הבודדת, בניגוד לאינטרס האחדות המצרי; שכן תקנון "הליגה" קבע, כי ההחלטות המתקבלות מחייבות רק את המדינות שהצביעו עבורן, מתוך כך הגיע נאצר לטאקטיקה חדשה, שהעדיפה את עקיפתן של "הליגה" וממשלות ערב, ופנייה חתרנית ישירה לעבר ההמונים הערביים. התוצאה המקווה הייתה, שהלחץ הפנימי מצד ההמונים המוסתים ייאלץ את ממשלות ערב להיכנע לתכתיבים המצריים. ואכן, מצרים פיתחה מערכת תעמולה ענפה ויעילה ביותר, שהוקיעה את ריקבון החוגים השליטים במדינות ערב, הדגישה את הנחשלות החברתית והכלכלית, פרטה על נימי השנאה העיוורת למעצמות המערב וטיפחה את המאוויים הכמוסים לגדולה ערבית, לאיחוד ערבי ולעוצמה ערבית. כלי התעמולה הראשון במעלה הייתה תחנת השידור המצרית "צֶן אל-ערב".

נאצר ידע גם לנצל את היסודות האופוזיציוניים במדינות ערב השונות על מנת לרתמם למרכבתו, אם באמצעות פעילות תועמלנית-חתרנית, ואם באמצעות שירות במערכת המודיעין והחבלה המצרית. כמעט ואין בנמצא מדינה ערבית שלא גירשה אי פעם נציג מצרי רשמי, ולרוב נספח צבאי. הדיפלומטים והנספחים הצבאיים פעלו כמרכזי הקשרים החתרניים עם היסודות העוינים למשטרים הקיימים. מאמץ החתירה המצרי הופנה, במיוחד, לעבר קציני צבא ערביים, שראו עצמם מקופחים מסיבה זו או אחרת, ואשר נשאו עיניהם לדוגמה המצרית בעיצוב המשטר בארצותיהם. מערכת ההסתה המצרית לא פסחה, כמובן, על ישראל, בהציגה אותה כנטע-זר מבחינה גיאופוליטית וכראש גשר של מעצמות המערב השנואות. זיווגה של מדינת ישראל למערב האימפריאליסטי עלה בקנה אחד עם הוקעת המשטרים הערביים היריבים כנתמכי המערב. חיצונית תעמולה אלה מצאו אוזן קשבת במיוחד אצל הפליטים הערביים, שנשאו עיניהם למצרים כאל המדינה הערבית היחידה המסוגלת לגאלם.

בשלוש השנים (1955–1958) ראה נאצר ברכה בעמלו. מדיניות ההסתערות המתפרצת של מצרים הייתה קרובה להשגת יעדיה המדיניים עקב פעילותה המשולבת במספר חזיתות בעת ובעונה אחת. הגורמים שסייעו לתנופתה של מצרים היו רבים ומגוונים: עיסקת הנשק הסובייטית הגבירה את עוצמתה הצבאית והמדינית, והיותה מופת למאוויי ההתעצמות של הקצונה בארצות ערב האחרות. התעמולה והחתרנות המצרית הביאו להתגברות הלחצים הפנימיים על שליטי ערב האחרים. כתוצאה מכך נחתמו בריתות צבאיות עם סוריה, סעודיה, תימן וירדן. "מדיניות המטוטלת" של נאצר בזירה הבינלאומית קידמה את מעמדה של מצרים, כאחד מעמודי התווך העולמיים של הנויטראליזם החיובי, ואיפשרה לה להפיק טובות הנאה כלכליות ומדיניות משני הגושים העולמיים גם יחד. משקע של אי-יציבות, שהצטברה עקב גורמים ולחצים פנימיים וחיצוניים, טלטל את סוריה לתוך זרועותיה של מצרים. אולם אם נוציא את ההצלחה הגדולה שנחל נאצר בהקמת קע"ם, הרי שבשאר החזיתות נבלמה הסתערותו המתפרצת. לתהליך זה היו שותפים רבים, מנוגדים ועוינים, אולם בסופו של דבר נבלמה התנופה המצרית כתוצאה מהתגבשות התודעה הלאומית הלוקלית במדינות ערב השונות. זוהי תופעה ראויה לצין על רקע הארגומנטציה הבסיסית של נאצר כלפי המערב, שהכילה האשמה חמורה בהנצחת הפילוג הבין-ערבי כתוצאה מהתוויית הגבולות המלאכותיים בין מדינות ערב. מכל מקום, להדיפת הנאצריזם היו שותפים שונים, כגון המלך חוסיין שהצליח לדכא את האופוזיציה הפרו-נאצרית. אופוזיציה זו שהתה תקופה קצרה בשלטון (1956/7) והודחה, ואילו חוסיין גיבש את שלטונו בהסתמכות על נאמנותם של הבדווים, הצבא וראשי המינהל. גם בלבנון (1958) נהדפה ההסתערות הנאצרית, שבאה

מכיוון סוריה, לאחר מלחמת אזרחים ממושכת. לבנון המשיכה לשמור על עצמאותה וייחודה. המהפכה העיראקית, שהעלתה לשלטון את הקאסם, עמדה בתוקף מול הלחץ המצרי-סורי מבחוץ, ומול ניסיונות המרי של היסודות הפרו-נאצריים המוסתים מבפנים. גם לאחר רציחתו של קאסם שמרה עיראק על עצמאותה. נוסף לכך התנגדו, הן ארה"ב והן ברית-המועצות, למגמות ההשתלטות של נאצר. בשנת 1958 נחלצו האנגלו-אמריקאים להגן בפועל על המשטרים בירדן ובלבנון. תמיכת ברית-המועצות והקומוניסטים במשטרו של קאסם העיראקי לאחר מכן תרמה רבות לבלימת התנופה המצרית. יש להביא בחשבון במסגרת זו את חלקה של ישראל בהדיפת מאמצי ההשתלטות המצריים. ההצהרות הישראליות החוזרות ונשנות בדבר ההתנגדות לכל שינוי בסטאטוס-קוו בירדן, והחיץ הטריטוריאלי הישראלי המפריד בין מצרים לשאר מדינות ערב, תרמו להרתעתו של נאצר.

בתקופת קיומה של קע"ם ניסה נאצר את מזלו כנגד קאסם העיראקי על ידי הפעלת עארף נגד אדונו, ולהלן – באמצעות הענקת תמיכה למרד של שוואף. ניסיונות אלה נכשלו במקביל לכך ניסה נאצר לנגוס נתח טריטוריאלי בגבול סודן, בנצלו את המתיחות שהשתררה סביב פרשת חלוקת מי-הנילוס. גם בתחום זה נאלץ נאצר לסגת והשלטון הסודאני התחזק באופן אובייקטיבי עם עלייתה של הכת הצבאית בראשותו של עבד. בלימת ההסתערות המצרית מחד גיסא והקשיים המרובים שנערמו ב"חבל הסורי" מאידך גיסא – הביאו לשינוי טקטי במדיניותו של נאצר: מתוך מגמה להרוויח זמן ולהשיג הפוגת-מה ביחסיו עם שליטי ערב, על מנת לבצר את שלטונו בסוריה, החליש נאצר את חתרנותו. בעיצומה של אותה הפוגה בלתי-רשמית ניסה השליט המצרי להדק את טבעת הפיקוח שלו על סוריה ולהפוך את האיחוד לדוגמה ולמופת בעיני העולם הערבי ובעיני העולם הרחב. נאצר הניח, כי השתלטות מלאה על סוריה הינה חיונית להשגת משימה זו. ואכן, בעת ובעונה אחת עם השלטתו של עבד אל-חכים עאמר על סוריה ניסה נאצר למתן את מדיניותו כלפי לבנון וסודן, להשלים כביכול עם הסטטוס המדיני בעיראק, ולפייס את המלך חוסיין (משלוח איגרת הפיוס במרץ 1961). טקטיקה זו עמדה לו להצלחת האיחוד עם סוריה. שכן אילו ניאות לקבל את תנאי הקצינים הסוריים, ב-28 בספטמבר 1961, בדבר קיום הפדרציה רופפת, כי אז לא היה נשמט מידיו רסן השלטון. אך מאחר ויוקרתו נפגעה מעצם הצגת התנאים, עמד נאצר בסירובו מתוך תקווה להשתלט על סוריה בכוח צנחניו ובסיוע אוהדים אחרים. חישובו היה מוטעה מיסודו ומפלתו הייתה שלמה. התוצאות המיידיות להתפרקותה של קע"ם, הן במצרים והן בעולם הערבי, נסקרו לעיל בצוותא עם הלקחים והמסקנות שהוסקו על ידי השליט המצרי.³⁴

סיכום העשור: המעגל האפריקאי – מגמות ויעדים

כרקע ל"מעגל האפריקאי" של נאצר יש לזכור את תולדותיה של היבשת: אפריקה הייתה האחרונה בין היבשות שזכתה להיחקר בצורה אינטנסיבית על ידי חוקרים אירופיים שונים. למרות קירבתה היחסית של אפריקה לאירופה, קדמה לה למחקר אסיה הרחוקה. במחציתה של המאה ה-19 היה כבר המזרח הרחוק, רובו ככולו, מרחב שחולק בצורה זו או אחרת לתחומי השפעה על ידי המעצמות הקולוניאליות, בעוד שאפריקה מדרום לסהרה הייתה בבחינת נעלם לגבי חוקרי אירופה ומדינאיה. עד שנות ה-80 של המאה ה-19 בקירוב – הצטמצמו המושבות האירופיות באפריקה, להוציא את ארץ הכף, שטחי התיישבות הבורים בדרום ואלג'יריה הצרפתית בצפון, ברצועות חוף צרות, ללא גבולות מוגדרים וקבועים בפנים היבשת. ההתפתחות התעשייתית באירופה הגדילה את הצרכים בחומרי גלם מגוונים והצריכה פיתוחם של שווקים חדשים למוצריהן המוגמרים של המדינות התעשייתיות. כתוצאה מכך פנו המעצמות לעבר אפריקה על מנת לגלות את אוצרותיה הטבעיים ולנצלם מחד גיסא, וכדי לפתח את השווקים המקומיים למען יקלטו את התוצרים המוגמרים של אירופה, מאידך גיסא.

³⁴ עיין מחדש בסעיפים – "התוצאות המיידיות במצרים לפירוק קע"ם" ואילך.

התנאים הגיאוגרפיים הקשים השוררים ביבשת לא אפשרו למעצמות האירופיות לבצע פלישות צבאיות, יישוביות וכלכליות במימדים נרחבים. חדירתן ליבשת הוכשרה על ידי משלחות מחקר ומשלחות מיסיונריות בשלב הראשון. רק לאחר מכן החלה ההיאחזות הצבאית בראשי-גשר חופיים, שפילסה את הדרך להשתלטות מדינית. המרצת תהליך החדירה לאפריקה נבעה גם משאיפות ההתעצמות של המדינות האירופיות, שכן מעמדן הבינלאומי הי התלוי במידה רבה במשקלן האימפריאלי. למן סוף המאה ה-19 התנהל מירוץ חסר-תקדים בין מדינות אירופה על מחטף שטחים באפריקה. נוסף לבריטניה, לצרפת ולגרמניה, שהיו המעצמות המתחרות הראשיות, הצטרפו למרוץ חלוקת השלל גם איטליה, פורטוגל, ספרד ובלגיה. לקראת פרוץ מלחמת העולם הראשונה הייתה כמעט כל היבשת מחולקת לתחומי השפעה ושלטון אירופיים, פרט לליבריה והדומיניון הבריטי העצמאי בדרום-אפריקאי.

הראשונה מבין מדינות אפריקה שהשתחררה מהשלטון הקולוניאלי הייתה מצרים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה פקעה חסותה הפורמאלית של תורכיה על מצרים והועברה לידי בריטניה, שכבשה את מצרים עוד בשנת 1882. מבחינה פורמאלית ויתרה בריטניה על חסותה על מצרים עוד בשנת 1922, ובאפריל 1923 התפרסמה חוקתה של מצרים "העצמאית". מצרים התקדמה לקראת עצמאותה האמיתית בשנת 1936, עם חתימתו של חוזה העדפה אנגלו-מצרי למשך 20 שנה. אולם בשנת 1954, שנתיים לפני שפג תוקפו של החוזה הנ"ל, הגיעו שתי המדינות לכלל הסכם על פינוי הכוחות הבריטיים ממצרים. התפתחות זו השפיעה במידה לא מעטה על מאוויי השחרור הכמוסים שפיעמו בלבב כל אותה עלית מצומצמת של מנהיגים אפריקאיים.

מבחינה גאוגרפית גרידא משתייכת מצרים לאפריקה, אולם מירב קשריה ההיסטוריים והתרבותיים היו דווקא עם המזרח-התיכון והים-התיכון. הערים המרכזיות ב"סהר הפורה", באנטוליה ובמרחב האגיא קרובות יותר לקהיר מהבירה הסודאנית ח'רטום, שהיא הבירה האפריקאית הקרובה ביותר לקהיר. המרחב העצום של מדבר סהרה הפריד בין מצרים לבין עדי אפריקה המערבית, ואילו הים-התיכון קירב את מצרים לאירופה הדרומית. כל העמים שיצרו מגעים עם מצרים והשפיעו על תרבותה ותולדותיה היו עמים אסיאתיים ואירופיים, אך לא עמים אפריקאיים. עד למאה ה-20 היוותה הסהרה גורם מפריד בין מצרים לשכנותיה. מגמת האוריינטציה הגיאופוליטית של מצרים כוונה כבר בימי קדם צפונה, ואף מרכז הממלכה הפרעונית הועתק לאזור הדלתה בעת העתיקה. אמנם במאה ה-29 לפנה"ס פשטו צבאות הממלכה המצרית העתיקה במעלה היאור לעבר "כוש", וגם בתקופת הממלכה התיכונה והמאוחרת התקיימו מגעים מלחמתיים ומסחריים עם מצרים העילית ו"כוש". אולם בעת החדשה לא הצליחה מצרים להתפשט דרומה, אלא בשלב חד פעמי בתולדותיה: רק במחציתה של המאה ה-19 הקימה מצרים ממלכה אפריקאית, תחת שושלת מוחמד עלי ובסיוע צבאי בריטי, שהשתרעה כמעט עד לקו המשווה. הממלכה כללה את סודאן המזרחית, אגן הנילוס הלבן, אריתריאה וצפון סומאליה. דא עקא, שממלכה רופפת זו, שנתמכה צבאית על ידי הבריטים, לא החזיקה מעמד במימדיה הנ"ל אלא 15 שנה בלבד. התפוררותה של הממלכה הותירה למצרים זיכרונות היסטוריים וחזון-געגועים רומנטי, שהתבטא בסיסמת "אחדות עמק הנילוס". סיסמה זו נגוזה כליל בשנת 1956, שעה שסודן העדיפה את עצמאותה על איחודה עם מצרים. הופעתה של סודן העצמאית במעלה הנילוס וזרועותיו בישרה את הקמתה של לוב העצמאית, מערבה למצרים. כתוצאה מכך נוצר ניתוק טריטוריאלי, נוסף למחיצה המדברית, בין מצרים לבין מרחבי אפריקה השחורה שמדרום לסהרה. עובדה זו תרמה ליצירת מרחק תרבותי, פער מנטלי, שוני בהווי ובהשקפות בין מצרים לבין המדינות הכושיות. יתר על כן, במצרים קיים משקע עממי של השקפות גזעניות לגבי הכושים, אם כי ביטויו הוא עממי-ספונטאני ולא ציבורי-רשמי.

יש לזכור, כי עד שלהי מלחמת העולם השנייה לא הייתה בנמצא מדיניות חוץ מצרית עצמאית עקב הפיקוח הבריטי ההדוק. הדברים אמורים ביתר הדגשה כלפי אפריקה,

שהייתה נתונה עדיין לשלטון קולוניאלי. עד שנת 1957 היו למצרים רק שלוש נציגויות במדינות אפריקאיות בלתי-ערביות: בחבש, בסומאליה ובדרום אפריקה. הגורמים שתוארו לעיל היו בבחינת גורמים שהרחיקו את מצרים מאפריקה. עתה יש לשקול את מערכת הנתונים והגורמים המסייעים לקירובה של מצרים לאפריקה. במקום הראשון, נודעת חשיבות עליונה לנילוס, חוליה הידרוגראפית-כלכלית הקושרת את מצרים לאגנו ולמקורותיו. חשיבות זו הובלטה, בשעתו, על ידי ההיסטוריון היווני הרודוטוס שקבע, כי "מצרים היא מתנת הנילוס". הזיקה המצרית ההדוקה ליאור הולידה דפוסי חיים ומשטר, מערך כלכלי ויישובי והשפעות דתיות וכלליות שאין להכחיש את חשיבותם.

אולם דווקא בשנים האחרונות נודעה לנילוס חשיבות מכרעת עקב ניצולם הגובר והולך של מימיו לצרכי השקאתה של מצרים. התלות המצרית ביאור תוגבר לאין ערוך לאחר שיושלם בניינו של סכר אסואן הגבוה, וככל שמצרים וסודן תתקרבה לניצול אופטימלי של מי הנהר. יש לזכור, כי רגישותה היתרה של מצרים לבעיות המים נובעת מהיעדר אלטרנטיבה לנילוס ומעובדת הימצאותם של מקורות הנהר מחוץ לתחומיה המדיניים.

קשר נוסף בין מצרים לבין ארצות אפריקה נוצר עם התגברות תהליכי הערביזציה והאסלאם שבחלקים שונים ביבשת. התפשטותו של האסלאם באפריקה גברה על מחסום הסהרה והתמודדה בהצלחה עם המאמצים המכוונים של המיסיונריות הנוצרית. מידת התפשטותו של האסלאם מהווה פליאה בהתחשב בחוסר האמצעים הכספיים והכלכליים של נושאו, ובהשוואה למימדי תפוצתן של הדתות הנוצריות. מכל מקום, שילוב השפעת האסלאם והערביזציה באפריקה יצר קשרי שפה, דת ותרבות עם מצרים, המדינה הערבית-מוסלמית הראשונה במעלה ביבשת. הקשרים התהדקו במיוחד עם מדינות המגרב, שעברו את התהליך הכפול והמשולב. לעומת זאת לא נוצרו קשרים הדוקים בין מצרים לבין הארצות הכושיות שמדורם לסהרה, כיוון שכאן הורגשה השפעה אסלאמית בלבד, ללא תהליך מקביל של ערביזציה. יתר על כן, האסלאם במתכונתו האפריקאית שונה ביסודו מהאסלאם הערב ואינו מעמיק את הזיקה בין מצרים לבין מדינות אפריקה המוסלמיות על רקע דתי-תרבותי.

מכנה משותף אחר, שהוא חדש יחסית, מתבטא בהעמקת התודעה האנטי-קולוניאלית והאנטי-מערבית באפריקה. עיקרון מדיני מובהק זה מלכד את ארצות אפריקה, ולוא רק מבחינת מס שפתיים. ההתגבשות המדינית האנטי-קולוניאלית, המהווה תהליך היסטורי טבעי למדי, מנוצלת כהלכה על ידי מצרים, הן בגלל דוגמתה הלאומית במאבק השחרור שלה, והן מחמת האינטרס האנטי-מערבי הכללי שלה, המופיע גם בזירות מדיניות אחרות. ניתן לסכם, כי התייצבותה המילולית והמעשית של מצרים בראש המחנה האנטי-קולוניאלי והנויטראליסטי-החיובי ביבשת אפריקה היוותה עד כה את הגורם החזק ביותר שסייע למצרים לפרוש את השפעתה ולהדק את קשריה עם מדינות אפריקה המתעוררת.

כלי הביצוע הטכניים העומדים לרשות נאצר ב"מעגל האפריקאי" הינם מערכות התקשורת המגוונות, שהתפתחות בדור האחרון: עיתונות, משדרי רדיו, מעגלי טלוויזיה ואמצעי תעבורה אווירית. אמצעים אלה גישרו, לראשונה בהיסטוריה, על פני המרחבים הגיאוגרפיים העצומים של אפריקה ואיפשרו את הבלטת הנוכחות המצרית באפריקה בכל מקום, תוך זמן קצר, ובאורח בלתי-אמצעי.

כיוון ש"המעגל האפריקאי" של נאצר נקבע בשלב השני של סולם העדיפות, לאחר "המעגל-הערבי", פירוש הדברים, שהאינטרסים המוכרזים של נאצר מצויים בראש ובראשונה במרחב הערבי המזרח-תיכוני. מעמדו של נאצר באפריקה ייבנה בעיקר כתוצאה מגיבוש מעמדה של מצרים כמעצמה ערבית; מנקודת מבט הפוכה משתמע, כי המאמץ המצרי באפריקה מכוון לשרת את האינטרסים של מצרים כמעצמה אזורית-ערבית.

מבחינה מתודית-כרונולוגית ניתן לסווג את מטרותיו של נאצר באפריקה במשימות מיידיות ובמשימות לטווח ארוך. המשימות המיידיות כוללות את השאיפה להשיג עליונות במרחב של צפון-מזרח היבשת, במקורות הנילוס ואגנו באזור ים סוף. כן כוללות משימות

אלה את השגתה של ההגמוניה המדינית של מצרים על היבשת. המטרה הסופית הינה להקים אימפריה ערבית-מסולמית, כמוקד של עוצמה בקנה-מידה עולמי, אשר תשתרע מהאוקיינוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי ותכלול בתוכה את צפון-אפריקה (המגרב) ואפריקה המזרחית. כוח זה ייסוב על שלושה צירים: המזרח-התיכון הערבי, העולם האפריקאי והעולם המוסלמי בכללו. מרכזם של שלושת המעגלים האימפריאליים הללו ישתלב בקהיר. אימפריה מעין זו תהווה את לב העולם האפרו-אסיאתי.

במסגרת זו ניתן להגדיר את המגמה האידיאית של מצרים באפריקה כמיתוס של שליחות. מיתוס זה מורכב, כזכור, מסמלי גדולה ועוצמה הנשאבים מהעבר ומיתרונות גיאופוליטיים הנובעים מתנוחתה של מצרים. ביטוי התעמולתי השתלב ביסוד ההזדהות של "המצריות", המקנה סגולות עליונות לעם המצרי במישור הערבי ומועידה לו את תפקידי ההנהגה. אם דברים אלה אמורים במישור הערבי, הרי שהם מובלטים על דרך ההיקש והקל וחומר לגבי אפריקה הנחשלת. השליחות המשיחית, בכללה, נגזרת מיומרה כללית של מצרים למלא תפקידים נאפדי גדולה והנהגה בעולם כולו. לגבי אפריקה במיוחד מזדקר רגש העליונות המצרי, המהווה פורקן פסיכולוגי לתסביך הנחיתות המדיני והטכנולוגי כלפי המערב. רגש עליונות זה מוסווה בגישה פילטנרופית פסבדו-מוסרית, שאינה אלא צידו השני של מטבע האימפריאליזם הנאצרי החדש. תופעה זו בולטת ב"פילוסופיה של המהפכה" כדלקמן: "עמי אפריקה יוסיפו לשאת עיניהם אלינו, כי אנו שומרים על שעה הצפונית של היבשת, והננו מהווים את חולייתתה המקשרת עם העולם הגדול. בשום פנים ואופן לא נוכל לחזור בנו מהתחייבותנו לסייע, במידת האפשר, להחדרת אור ותרבות אף למעמקי יער העד".

הגישה המצרית רואה במצרים הערבית מקור השראה לתנועה הלאומית האפריקאית. ההפיכה המצרית הייתה בבחינת "זיק אש" שהצית את "להבת החופש והשחרור" באפריקה וכדו. המלל המליצי הנלהב המזדקר מכל נאום ופרסום אינו יכול לחפות על המאווי האימפריאליסטי המצרי, ואף אינו מטשטש כהלכה את תסביך העליונות-המדומה המשתלב בתודעה המשיחית-מוסרית. מבחינה היסטורית, אין כל יסוד ליומרה המצרית בהנהגת תנועות השחרור האפריקאיות. תנועות אלה התפתחו באורח עצמאי, ללא כל עניין במתרחש במצרים. ליומרתו הגיאופוליטית של נאצר, כמגינה של אפריקה וכקובע את טיב קשריה החיצוניים, יש אסמכתא אחת ויחידה, שאינה תורמת ליוקרתו האישית: מצרים הייתה הראשונה שפתחה את שערי אפריקה בפני ברית-המועצות. בדצמבר 1957 התקיימה בקהיר "ועידת הסולידאריות של עמי אסיה ואפריקה", שנועדה להדריך ולארגן את מאבק העמים האפריקאיים המשתחררים. בוועידה זו, שהשתתפו בה ברית-המועצות וסין, עברה היוזמה הארגונית והכלכלית במפורש לידי הסובייטים, נוכח מבוכתם של המצרים המארחים ואורחיהם האפריקאיים גם יחד.

מיתוס השליחות והגדולה המצריות תורגם לשפה של התוויית העקרונות המדיניים של מצרים באפריקה. במסגרת זו בולטת המגמה המשולבת משלושה מרכיבים: ניהול מדיניות אנטי-קולוניאלית, אנטי-מערבית ואנטי-ישראלית. יישומה המעשי של המדיניות האנטי-קולוניאלית הינה החתירה המתמדת תחת עמדותיו של המערב באפריקה, תוך ניסיון לערער את המשטרים האפריקאיים הפרו-מערביים. מטרת פעילות זו הנה להרחיב את "מרחב-המחייה" וחופש הפעולה המצריים באפריקה ולרכוש יתרונות מדיניים וכלכליים. הפיכתה של קהיר למרכז ההתנגדות למשטרים הפרו-מערביים ולמעצמות המערב גם יחד מקנה לנאצר יתרון טאקטי כפול: ראשית, הוא מסייע לניהול המאבק מחוץ לתחומי מצרים, והרחק ממנה, תוך הסתכנות אפסית. שנית, סיוע זה מקנה לו עמדת הכרעה בכירה, הן לגבי צורת ניהולו של המאבק והן לגבי ההשפעה על האישים המקומיים המשתתפים במאבק. יתרון זה הוכיח עצמו במציאות בפרשת המאבק באלג'יריה. מאז שנת 1954 נתן נאצר מיקלט בקהיר לממשלת פרחת עבאס, שעמדה בקשרים הדוקים עם מפקדי הלוחמים באלג'יריה גופה. במקביל לכך העניק נאצר מקלט מדיני (בינואר 1957) לסאלח בן-יוסף, אויבו האישי

של הנשיא התוניסי, חביב בורגיבה. מאבקו המחתרתי של בן-יוסף בבורגיבה קידם את האינטרס של נאצר בתחום זה. לאחר מכן, כשנאלצה ממשלת הגולים האלג'ירית להעתיק את מושבה לתוניסיה מטעמי נוחיות אסטרטגית, הוחרף המאבק בין נאצר לבורגיבה על עמדת ההשפעה הבכירה בצמרת המורדים האלג'ירים. מאבק זה השתלב במערכה הכללית שניטשה בין שני השליטים על המנהיגות באפריקה בכלל, על רקע של הגישה העקרונית למערב.

בפרוס מרץ 1958 הואשם נאצר על יד בורגיבה בניסיון להתנקש בחייו, בהתחשב בתמיכתו של נאצר בסאלח בן-יוסף ובמאמציו הכוללים להשתלט על התנועה הלאומית בצפון-אפריקה. המתרחש המתמדת שהשתררה בין נאצר לבורגיבה נפוגה באורח זמני לאחר שהצרפתים הפציצו מהאוויר את הכפר התוניסי, סקייט סידי-יוסף, (בפברואר 1958). החמרת היחסים בין צרפת לתוניסיה הביאה להתקרבות בין קהיר לתוניס בשלהי יולי 1958. אולם כבר בתחילת אוקטובר 1958, משנתקבלו תוניסיה ומרוקו ל"ליגה הערבית", יצא בורגיבה בהתקפה אישית חריפה נגד השתלטותו של נאצר על ארגון זה. כתוצאה מכך פוצצה הישיבה והמחלוקת בין שני המדינאים, שלוותה בהסתה מצרית כללית נגד בורגיבה, הביאה לניתוק היחסים בין תוניסיה וקע"ם (ב-16/10), ביוזמתו של בורגיבה. ביוני 1959 ערך נאצר גישושים מספר בקשר לחידוש יחסיו עם בורגיבה. אולם זה האחרון התנה את חידוש היחסים בהסגרתו של סאלח בן-יוסף, שמצא מקלט מדיני בקהיר. התביעה נדחתה על ידי נאצר והמתרחש נמשכה עד יולי 1961 מועד חידוש היחסים הדיפלומטיים. במשך השנים 1959/60 החרים בורגיבה את מושבו "הליגה הערבית". המאבק האישי בין נאצר לבורגיבה נוצל על ידי הראשון לקירובה של מרוקו, ששאיפות ההתפשטות שלה למאוריטניה נתמכו על ידי מצרים. שיתוף הפעולה בין קהיר לרַבָּאט, שהחליש את מעמדו של בורגיבה, הגיע לכלל ביטוי בהקמת "גוש מדינות קזבלנקה". יתר על כן, חתימת הסכם אויאן בין צרפת לבין שליחי הפ.ל.ג. מאלג'יריה הביאה לשידוד מערכות במערב עצמו וסימנה את פתיחת המאבק הפנימי בצמרת האלג'ירית. קדמה לכך הדחתו של פרחא עבאס מראשות התנועה והתגבשות מנהיגות קולקטיבית מסביב לבן-חדה. נאצר, שנוכח בהלך הרוח המתון ששרר בהנהגת תנועת השחרור האלג'ירית ובמגמות שרווחו בה לשיתוף פעולה עם צרפת, העדיף לתמוך במגמה הפן-ערבית הקיצונית בצמרת הפ.ל.ג., אשר יוצגה על ידי אחמד בן-בלה (ששחרר מכלאו בצרפת). ואכן, איתרע מזלו של נאצר, שבן-בלה, בן-טיפוחיו וידיד נפשו, השתלט על הנהגת המדינה האלג'ירית החדשה.

מדיניותו האנטי-קולוניאלית של נאצר מצאה את ביטוייה בכל מישורי פעילותו באפריקה. המשבר פרץ עם מתן העצמאות לקונגו הבלגית לשעבר, בשנת 1960, הווה כר פורה למזימות החתרנות של נאצר. המאבק בין הנשיא, ז'וזף קסאוובו, לבין ראש הממשלה המנוח, פטריס לומומבה, שנשא אופי של התמודדות אישית על רקע של אוריינטציה מדינית מנוגדת, נוצל על ידי נאצר במלוא יכולתו. היחידה המצרית שנספחה לכוח האו"ם תמכה בגלוי באנשי לומומבה, במקביל לתמיכתן של מדינות הגוש הסובייטי. להלן העניק נאצר סיוע מדיני וצבאי ליורשו של לומומבה, אנטואן גיזנגה, אשר התבצר בחבל המזרחי של קונגו. תמיכה זו לא באה אלא בגלל אופיו האנטי-מערבי הקיצוני של משטר גיזנגה בקונגו המזרחית.³⁵ יישומה של המדיניות האנטי-קולוניאלית והאנטי-מערבית של מצרים התבטאה, בפרקי זמן שונים, בתמיכה במפלגה הלאומית של זניזיבר עקב צביונה האנטי-בריטי; בטיפוח קבוצת המנהיגים הסומאליים בקהיר כחלק מהמאמץ המצרי לערער את מעמדה של צרפת בגייבוטו; בהשתתפות פעילה ב"גוש קזבלנקה" שהתאפיין במגמה אנטי-מערבית; החתירה המתמדת תחת שלטונו של הנשיא הליברי טבמאן, אשר קיים יחסים הדוקים עם המערב; במתן סיוע בארגון המחותרת הפרו-קומוניסטי בקאמרון, מאחר וארגון

³⁵ הסיוע הפעיל שניתן על ידי נאצר למורדים בקונגו המזרחית נמשך בכל מחציתה הראשונה של שנת 1965.

זה ניהל מאבק אלים נגד השלטון הפרו-מערבי; ובהשתתפות פעילה בכנסי פדראציית הפועלים הכלל-אפריקאית עקב חתירתה לניתוק הקשרים בין פועלי אפריקה לבין ארגוני הפועלים הדמוקרטיים במערב.

ראוי לציין, כי המגמה האנטי-מערבית המופגנת של נאצר מאזנת, כביכול, את הזרם השני המאפיין את תנועות השחרור הלאומיות באפריקה, הלוא הוא הזרם הפן-אפריקאי. בתחום זה יכול נאצר לתרום אך ורק מס שפתיים, שכן המגמה הפן-אפריקאית זרה לרוחו ועשייה להקים נגדו יריבים פוטנציאליים המתיימרים לכתר האיחוד הפן-אפריקאי. בסופו של דבר מפעמת את נאצר המגמה הפן-ערבית ואילו "המעגל האפריקאי" לא נועד אלא לשרת את האינטרסים הפן-ערביים שלו. כתוצאה מכך מהווה החתירה המצרית האנטי-מערבית את נושא ההידברות העיקרי בין נאצר לבין מנהיגי התנועות האפריקאיות.

במערכה האנטי-קולוניאלית של נאצר משתבצת גם המגמה האנטי-ישראלית. גיוס תמיכתן של מדינות "גוש קזבלנקה" נגד ישראל (ינואר 1961) מהווה, לדעתו של נאצר, את אחד ההישגים העיקריים שלו ביבשת. ישראל הוערכה זה מכבר על ידי השליט המצרי כאחד הגורמים הרציניים ביותר שחצצו ומנעו את השתלטותו על מדינות ערב. השתתפותה של ישראל ב"קנוניה" עם האנגלו-צרפתים בזמן מבצע סיני-סואץ הטביעה בה את תו "משרתת-האימפריאליזם". על רקע זה מטעים נאצר את מידת השלילה והסכנה ביחסים המדיניים והכלכליים התקינים הקיימים בין ישראל לבין מרבית מדינות אפריקה. אם ישראל מוקעת כ"חלוץ האימפריאליזם", הרי שמצרים מוצגת על ידי שליטה כמבשרת החירות ביבשת.

מגמה נוספת, המתבלטת בתחום המדיניות המצרית באפריקה, הינה השאיפה לכיבוש שווקים. מסחרה של מצרים עם המדינות שמדרום לסהרה אינו מגיע לכלל 1% מסחר החוץ שלה. אולם ההנחה שתהליכי התיעוש המזורזים יהפכו את מצרים עד שנת 1970 למדינה תעשייתית, מחייבת מציאת שווקים זולים ללא מתחרים. מכיוון שכך, משתלב מאבק המדיני של מצרים נגד מעצמות המערב באפריקה במניע כלכלי טהור, שחשיבותו תגבר בעתיד. מכל מקום, ב"וועידה הכלכלית האפרו-אסיאתית", שהתקיימה בקהיר בדצמבר 1958, טרח והסביר שר הכלכלה הקע"מי, עבד אל-מונעם אל-קייסוני, כי תכנון כלכלת קע"ם מביא בחשבון את יצואם של מוצרים תעשייתיים, חקלאיים וכימיים לארצות האפריקאיות הנחשלות. "הסולידאריות הכלכלית האפריקאית" מהווה, לדעתו של קייסוני, "אמצעי אחד ויחדי העשוי לעמוד בהצלחה בפני הגושים הכלכליים שהוקמו ואשר מוקמים מחוץ לאזור". במילים אחרות: במסגרת המאבק האנטי-קולוניאלי חותרת המדיניות המצרית לפנות את אפריקה ממתחרים כלכליים עדיפים כדי לפתוח שווקים למוצרי תעשייתה ולהשתלט על משאבים כלכליים בארצות נחשלות יותר ממצרים. "השוק האירופי המשותף" מהווה, אפוא, את היריבה האירופי המסוכן ביותר של מצרים, שכן מאחורי גבו מסתתרות מגמות נאו-אימפריאליסטיות במשווה כלכלי חדש. טיעון תעמולתי-מצרי זה הועלה בין השאר בקשר לניסיון הסרק של מצרים לארגן "שוק ערבי-משותף".³⁶ מעניין לציין, כי קייסוני ועמיתיו הטעימו, כי הצלחת יפן באסיה חייבת לשמש אות ומופת לקע"ם. לקיחת דוגמתה של יפן, צפופת האוכלוסין, דלת-המשאבים ורבת היומרה, בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, מאלפת ביותר: שכן נוסף לדמיון הרב שבין התעמולה המצרית הנוכחית לבין התעמולה היפנית במזרח-הרחוק ערב מלחמת העולם השנייה, הסתמנו קווי זהות אחרים בין האימפריאליזם המיליטריסטי של יפן בעבר לבין מגמות המשטר המצרי בהווה. אולם היומרה המצרית אינה יכולה להשתוות בתחום הטכנולוגי והתעשייתי ליומרתה של יפן.

ולאחרונה המגמה המצרית המיידית והחשובה ביותר באפריקה נשארה החתירה להשגת עליונות בעמק הנילוס, באגנו, במקורותיו ובמרחק ים-סוף כולו. על חשיבותו של הנילוס למשקה ולכלכלתה של מצרים הורחבה היריעה בסעיפים הקודמים. החשיבות תגבר, כמובן, עם תום מפעל אסואן. אי לכך אין באפשרותה של מצרים להישאר אדישה

³⁶ ראה לעיל בסעיף "מדיניות החוץ של מצרים עד סוף שנות ה-50".

למגמותיהן המדיניות של ארצות הרמה האקוואטוראלית של אפריקה המזרחית. במילים אחרות, חלום האימפריה המצרית הגדולה ממחצית המאה ה-19 הופך למשימה גאופוליטית בעלת ערך עליון. לאינטרס המצרי באגן הנילוס רבתי מתווספת, כאינטרס משלים, השאיפה להפוך את ים-סוף ל"אגם מצרי". השלב הראשון למימוש מגמה זו הושג עם פינויים הסופי של האנגלו-צרפתים מפורט-סעיד ואזור סואץ, בשלהי דצמבר 1956. השלב השני חייב להתבטא בהשתלטות מצרית על מיצריו הדרומיים של ים-סוף. ביצועו האפשרי של שלב זה עשוי להעניק לאסטרטגיה המצרית שני יתרונות: (א) יצירת מרחב של "עומק ביטחוני", בן 2,000 ק"מ, שיגן על תעלת סואץ מצד האוקיינוס ההודי ומפרצו; (ב) ערעור המערך האסטרטגי המערבי משני עברי מיצרי ים סוף הדרומי, כלומר בעדם ובגיבוי ובעורפן הפנימי – בפדרציה הדרום-ערבית ובקניה. בסיסים אחרונים אלה של האנגלו-צרפתים עומדים לרועץ על דרך השתלטותה של מצרים על מזרח-אפריקה, על חצי האי ערב והמפרץ הפרסי. משום כך מופנה המאמץ המדיני-החתרני של מצרים בעת ובעונה אחת למרחב הגיאואסטרטגי שמשני עברי מיצרי באב אל-מנד במטרה לעקור את צרפת מגיבוטי, לערער את הפדרציה הדרום-ערבית ואת עדן הבריטית, ולחסל את הבסיס הבריטי בקניה. בתחומי מגמה זו יש לחפש גם את אחד המניעים העיקריים של נאצר לפלישתו הצבאית לתימן, בשלהי ספטמבר 1962.

המעגל האפריקאי – אמצעי ביצוע מדיניים והישגים

נאצר משתמש בכלים רבים ומגוונים על מנת להשיג את מטרותיו באפריקה. להלן סקירה קצרה על אמצעי מדיניותו:

(א) **הסגל הדיפלומטי המצרי.** אם בשנת 1957 היו למצרים רק 3 שגרירויות במדינות שמדרום לסהרה, הרי ש-5 שנים לאחר מכן התרחבה המערכת הדיפלומטית המצרית עד לכלל 13 נציגויות: בחבש, בסומאליה, בטנגניקה, בקונגו, בקמרון, בניגריה, בטוגו, בגאנה, בגיניאה, במאלי, בליבריה, בסיירה-ליאונה ובסנגל. רשימה זו אינה כוללת את הנציגויות הדיפלומטיות בארצות המערב, ואף לא את הצירות בוולטה-העילית, שנסגרה בשלהי שנת 1962, חודשים ספורים לאחר הקמתה. גם השגרירות המצרית בדרום-אפריקה נסגרה בשנת 1961 לאחר שמצרים הכריזה על ניתוק יחסים וחרם כללי. הסגל הדיפלומטי המצרי ממלא בעצם תפקיד כפול: (א) פעילות רשמית וקיום יחסים מדיניים ומסחריים בהתאם לנסיבות ובהתחשב ברמת הסולידריות בין מצרים לבין המדינה האמורה; (ב) פיתוח מגעים חתרניים עם יסודות אופוזיציוניים למשטר או עם יסודות מוסלמיים. במישור יחסים זה, שהוא כמובן חשוב מקודמו, נועדים תפקידים מרכזיים לנספחים הצבאיים ולאנשי המודיעין והחבלה המצריים המוסווים בתפקידי ייעוץ שונים והנהנים מהחסינות הדיפלומטית. עד למחציתה של שנת 1958 גורשו הנספחים הצבאיים של מצרים מכל מדינות ערב (פרט לסוריה), וכן מלוב, מסודן ומחבש. השגרירות המצרית נסגרה כליל בעיצומו של המשבר בקונגו. בליבריה – גורש יועץ השגרירות המצרית בשנת 1961. על פרשת השגרירות בוולטה-העילית, בתחילת 1962, נכתב לעיל. קיימות דוגמאות למכביר על תפקידיה המיוחדים של אנשי הסגל הדיפלומטי המצרי. בחבש, למשל, פועלת שגרירות מצרית רשמית באדיס-אבבה, אך מבצעייהם העיקריים של אנשיה נערכים דווקא באריתריאה המוסלמית, בקרב המיעוט הערבי החשוב. בקשר שנתקם כנגד נשיא ליבריה, בשנת 1961, היה פעיל במיוחד איש השגרירות המצרית. בסנגל הפרו-צרפתית מפעילה השגרירות המצרית את תעמולתה על האוכלוסייה המוסלמית מתוך מגמה להכשיר את הקרקע לקראת הבאות. בסיכום, לסגל הדיפלומטי המצרי, לנספחיו הצבאיים, התרבותיים והדתיים, נועד תפקיד מכריע בהבלטת הנוכחות המצרית בכל מדינה ומדינה ובביצוע מדיניות חתרנית בהתאם להוראות קהיר. השגרירות משמשת בכל המקרים כבסיס ממדרגה ראשונה לביצוע אותה מדיניות. שלילת הבסיס הטריטוריאלי-דיפלומטי מחלישה באופן אוטומטי את החתירה המצרית. תופעה זו נכונה הן לגבי מדינות ערב והן לגבי מדינות אפריקה.

(ב) **המערכת התעמולתית.** אחד מאמצעי-המחץ האפקטיביים ביותר של נאצר, והמוערכים אישית בעיניו, הינם מכשירי ההסתה הראי-קוליים. התעמולה המצרית מסתייעת בבורותם של האוכלוסין, ברמתם התרבותית הנמוכה ובהיעדר פעולה מאורגנת נגד מערכת ההסתה המצרית. העיקרון הפסיכולוגי של התעמולה המצרית מתבסס על שטיפת-מוחין חוזרת ונשנית עד להפיכתו של כל שקר לאמת צרופה. הכלי החשוב ביותר של מצרים היה ונשאר תחנת השידור. "קול קהיר", שמשדריו רבי-העוצמה הובאו מברית-המועצות, משדר בכשני תריסרי שפות. משדריו כוללים 6 ניבים סודאניים; שידורים בלשון סוהילית, אותה עגה השגורה בפיותיהם של 25–30 מיליון אפריקאים במזרח-אפריקה, (מסומאליה בצפון ועד למוזמביק בדרום); שידורים בערבית, אמהרית (השפה הרשמית בחבש), וכן משדרים בשפות אירופה – אנגלית, צרפתית, ספרדית ופורטוגזית. לכל שטח ניתנת תשומת לב מיוחדת; המשדרים נערכים בניב הדיבור המקומי והם מתייחסים, בין השאר, לנושאים בעלי חשיבות מקומית. המחץ המילולי העיקרי מופנה נגד האימפריאליזם המערבי ושכיריו וסגנון המשדרים מתייחד בציוריות יתרה, בארסיות מפעפעת ובמליצות נשגבות. כדוגמה לפנייה לרגשותיהם של התושבים המקומיים שימשו השידורים שנועדו לסומאליה, שהייתה בשנת 1958 מחולת בין בריטניה, צרפת, איטליה וחבש. הנימה הכללית של המשדרים הצטיינה בשלהוב מליצי, בפנייה למאוויי הגדלות שיתגשמו עם יצירתה של "סומאליה גדולה", בהדרכת מצרים ובהנהגתה. השידורים המצריים לאפריקה מתרחבים והולכים ללא הרף. תחנות השידור מהוות במות-חופשיות לנאומי הסתה של מורדים אפריקאיים ומנהיגים לאומיים מחתרתיים. אם בשנת 1954 הצטמצם בשידור בסוהילית למחצית השעה היומית, הרי שבשנת 1962 הורחבו השידורים לאפריקה ל-10.5 שעות ביממה באמצעות ארבעה משדרים מקבילים. נוסף לשידורים הרשמיים הנערכים על ידי תחנת "קול-אפריקה", מופעלת תחנה נוספת המשדרת בסוהילית מתוך מצרים, והמזהה עצמה כ"קול-אפריקה-החופשית". תחנה זו מהווה שופר לתעמולה קיצונית ארסית, שאין עליה המגבלות המינימאליות של רשת השידור הרשמית. יתרונה של מצרים התבטא בהיותה המדינה האפריקאית הראשונה ששדרה ליבשת בהיקף נרחב. יתרון תעמולתי זה נלמד על ידי מנהיגים פן-אפריקאיים אחרים, כד"ר אנקרומה, שמשדריו לאפריקה אינם נופלים בהיקפם ממשדרי מצרים.

(ג) **המערכת הדתית מוסלמית.** על חשיבותו של "המעגל המוסלמי" עמד, בשעתו, נאצר בקונטרסו. משטר ההפיכה המצרי השתלט על מוסדות הדת במדינה, טיהר אותם מיסודות עוינים ואכוון אותם למטרותיו המדיניות. כלי-העזר המוסלמי היו בעל חשיבות רבה בקידום מטרותיו של נאצר דווקא ב"מעגל האפריקאי". כמכשיר מדיני-דתי להפצת האסלאם יוחד ל"קונגרס האסלאמי" מקום נכבד. בראש מוסד זה הועמד אנואר סאדאת, יד ימינו של נאצר בתחומי התעמולה והארגון, עורכו לשעבר של ביטאונה הרשמי למחצה של הממשלה – "אל-ג'ומהורייה". סאדאת מגייס באמצעות מוסד זה את כוהני הדת המוסלמיים ומשלחם לתפקידים שונים ברחבי אפריקה. כן עוסק המוסד בגיוס מורים ומדריכים, מקים מרכזים תרבותיים-דתיים וספריות ללימוד האסלאם ותרבותו, ומצייד את שליחיו בחומר תעמולתי מדיני על רקע דתי. שליחי "הקונגרס האסלאמי" הודו פעמים רבות בגלוי באופייה המדיני המיוחד של שליחותם באפריקה, באוגוסט 1955 החליטו במכה ראשי ממשלות מצרים, פקיסטן ומלך סעודיה, כי יש להפיץ את דבר האסלאם בכל רחבי אפריקה. שליחיה הדתיים-מדיניים של מצרים באפריקה נעזרים בנתונים הבאים: (א) הישגיו ההיסטוריים של האסלאם ביבשת, שנבעו מכוחה הפנימי של הדת, עוד לפני ההכוונה המדינית החדשה; (ב) הוקעת זרמי נצרות למיניהם כמשירי האימפריאליזם המערבי והגזענות, לעומת הצגת האסלאם כדת מתקדמת, שאינה מבחינה בין מין וגזע; (ג) שילוב התעמולה הדתית במסכת המאבק לשחרור לאומי ולגירוש הזרים הלבנים. מוטיב הג'יהאד משתזר גם הוא במסכת זו, תוך הטפה למלחמה באימפריאליזם המנצל מטעמי החובה הדתית.

התפשטות האסלאם באפריקה באה כתגובה בלתי-מודעת על חדירת מעצמות המערב. התרבויות המקומיות התערערו עם העמקת החדירה הקולוניאלית האירופית, וכתוצאה מכך התבקש כוח תרבותי מלכד, שעשוי היה לחזק את אישיות החברה האפריקאית. האסלאם, שאינו מפריד בין הגזעים ואינו מזוהה עם האירופי-הלבן, אלא צמח מתוך היבשת עצמה, ענה במידה רבה על אתגר חברתי-פסיכולוגי זה. התגבשות האחוה הדתית החדשה נתנה למאמין האפריקאי סיפוק מחמת תחושת השתייכותו לעדה המוסלמית הגדולה. יתר על כן, האסלאם בניגוד לנצרות לא תבע ממאמיניו החדשים שינוי יסודי באורח החיים, לא הקפיד על פוליגמיה, הסתגל לטכסים האליליים ולאמונות הטפלות. למעשה, ניתן להטיל ספק ביכולתו של האסלאם להחדיר את תודעת המונותיאיזם באפריקה, תודעה שהיא קשה לתפיסה בתנאי הבערות והנחשלות הכללית.

מכל מקום, ניצול האסלאם למטרות מדיניות נחשב בעיני נאצר כאמצעי תכסיסי מעולה, ולוא רק בהתחשב במשקלה של האוכלוסייה המוסלמית בארצות אפריקה שמדרום לסהרה. בסומאליה וזנזיבר מהווים המוסלמים רוב מוחלט. בסהרה הספרדית כוללת העדה המוסלמית 93% מכלל האוכלוסייה; בניגריה – 33%; בגאנה – 15%; במדינות אפריקה המערבית (הצרפתית לשעבר) – 34%; בארצות אפריקה המשוונית (הצרפתית לשעבר) – 20%; בחבש – 31%; ובמדגסקר (מלאגשי) – 19%.

אולם בעצם מגמת ההיתפסות המצרית באסלאם קיימות שלוש סתירות: ראשית, המשטר במצרים מבוסס על יסודות חילוניים מובהקים וממשיך לרדוף בחורי אף את "האחים המוסלמים". תורת "הסוציאליזם הערבי" של נאצר מנוגדת מיסודה להלכה הדתית-מוסלמית כפי שטוענים – ובצדק – מתנגדי נאצר במדינות ערב; שנית, האסלאם האפריקאי זהה, בדרך כלל, עם הגורמים החברתיים השמרניים באפריקה, בעוד שמצרים שואפת לרכוש את אהדתם של הגורמים המהפכניים. על סתירה זו לא הצליחו המצרים להתגבר מבחינה עיונית, אם כי הם שוקלים בקפידה את הפעלתה של הזרוע המוסלמית בכל מקום ומקום בהתאם לנסיבות ולצרכים. שלישיית, האסלאם בנוסח האפריקאי שונה במהותו מהאסלאם הערבי. מסתבר, שהתעמולה המוסלמית-המצרית נתקלת בהסתייגות חזקה למדי בין מוסלמי היבשת, המגלים אי-רצון לניצול הדת כמכשיר להשפעה מדינית. זאת ועוד, ניצול האסלאם כמנוף לליכוד מקומי בהכוונה מצרית נתקל בגורמים מתחרים ומתנגשים. בראש ובראשונה מתנגש האסלאם בתודעת הלאומיות הלוקאלית מאחר ואופיו הבינלאומי של האסלאם מנוגד למגמת טיפוח הפטריוטיזם המקומי, המאפיינת את המנהיגים הלאומיים של אפריקה. יתר על כן, במדינה דו-דתית או רב-דתית כבניגריה, למשל, נחשב האסלאם כמכשול על דרך הליכוד הלאומי. דעה זו מתחזקת לאור הטקטיקה המדינית של נאצר הנוקטת באמצעים פלגניים, שעה שהיא מפעילה את האוכלוסייה המוסלמית המקומית. הדוקטרינה המרקסיסטית, שהתקבלה על רובד המשכילים בגאנה ובגינאה, מתנגשת במישרין עם הפעילות המוסלמית המכוונת ע"י מצרים. על רקע זה נקלעת מדיניותה של מצרים למבוי סתום מבחינה עיונית, שכן דווקא המדינות, שעמן מוצאת מצרים מכנה משותף אנטי-קולוניאלי קיצוני ביותר, הריהן אותן מדינות הדוחות את האסלאם מבחינה חברתית ולאומית.

אולם קיימים גם חריגים: שיתוף הפעולה על רקע מוסלמי-ערבי בין נאצר לבין מדינות המערב מתבטא לכל היותר במסגרת "הליגה הערבית" או בתחום מדיניות החוץ. דווקא בקרב מנהיגי מדינות המערב אין כל נטייה להתבטלות מפני מצרים, ודאי וודאי שלא ניכרת כל מגמה של ויתור על הריבונות. יתכן והדוגמא של בורגיבה אינה רלוונטית כל כך, אולם אפילו בן-בלה לא נטה לוותר על ריבונות אלג'יריה. לעתים נדמה היה שיותר משהוא פעל תוך שיתוף פעולה מדיני עם נאצר, הוא ניסה להתחרות בו באותן שיטות. במאלי, למשל, מהווה האסלאם גורם לאומי מלכד מאחר והוא מבוסס על עבר היסטורי-דתי מפואר. (ממלכת מאלי המוסלמית שהתקיימה מהמאה ה-11 עד למאה ה-15). במקרה זה אין מקום לפעילות דתית-מדינית השואבת את השראתה מבחוץ.

עם כל ההגבלות המאפיינות את ניצולו המדיני של האסלאם ע"י נאצר, הרבתה מצרים בפעילות קדחתנית, בכינוס של ועידות ובהקמת מוסדות שונים ומגוונים. כך, למשל, הוקמו המבנים של "בירת הממשלות המוסלמיות" בקהיר במגמה של אכסון אלפי הסטודנטים המוסלמים העוברים הכשרה לתפקידי הוראה. במכללת "אל-אזהר" בלבד לומדים בשנים האחרונות כ-1000 סטודנטים אפריקאיים מהמדינות שמדרום לסהרה, רובם ככולם נהנים ממלגות מצריות. מצרים מנצלת את תנועת הצליינים האפריקאיים העולים דרכה למכה ומפטמת אותם בעלוני תעמולה ובתדריכים מדיניים. בעת ובעונה אחת, משגרת מצרים ליבשת מורי-דת ומטיפים מקצועיים, שהמדינה מבורכת בהם בשפע. באפריקה שכיחה למדי כיום הדמות המיוחדת במינה של מורה או מדריך דת מצרי, הממזג בפעילותו הטפה דתית ומדינית.

ד) **המערכת החינוכית-תעמולתית.** פעולות חינוך ותרבות נרחבות מבוצעות כיום באפריקה ע"י צוותי מורים ומחנכים מצריים. בצד הקניית ידיעת קרוא וכתוב מהווים מורים אלה, המתגוררים בשטחים המפגרים של אפריקה, תועמלנים מצריים ממדרגה ראשונה; שכן לדבריהם יש אוזן קשבת ומשקל רב אצל חניכיהם, בתוקף מעמדם התרבותי והשכלתם. הצמדתם של "מרכזי תרבות" מצריים לערי הבירה האפריקאיות משלימה את המערכת החינוכית הקיימת בקהיר. ב-1961 נערך, לראשונה בקהיר, סמינר שהכשיר 400 מורים לשליחותם באפריקה. כן נחנך בקהיר מכון טכנולוגי עבור מתלמידים אפריקאים. המצרים התיימרו לקבץ תחת קורת גג זו עד 4,000 מתלמידים. מכל מקום, משנפתח המכון באוקטובר 1961 הצטמצמו תלמידיו ל-150, ומהם 25 אפריקאיים בלבד. בשלהי שנת 1958 התיימרו המצרים להקים מכון ללימודים אפריקאיים, שבוגריו יועסקו ע"י משרד החוץ המצרי. רק בשנת 1961 נפתח מכון זה שלא היה אלא הרחבתו של המכון הסודאני באוניברסיטת קהיר, שרמתו האקדמאית לא הייתה מן המשובחות. התוכניות המצריות בתחום החינוך, התעמולה וההשכלה הן רבות ומגוונות, אולם קיים פער עמוק בין הפרסומת והיומרה לבין רמת הביצוע; ה) הפעילות הכלכלית. התחום הכלכלי מהווה את נקודת התורפה העיקרית במאמצי החדירה המצרית לאפריקה, שהרי מצרים עצמה סובלת מהעדר טכנאים, מהנדסים ואנשי המקצועות המדויקים מחד גיסא, ואילו המשאבים הכלכליים והכספיים של מצרים מצויים במצוקה מתמדת, מאידך גיסא. בסך הכל, אפשרויות הגשת הסיוע המצרי למדינות אפריקה הינן מוגבלות ביותר, שכן מצרים מזדקקת ללא הרף לסיוע רב-צדדי ממדינות אירופה וארה"ב. ליומרה המדינית של מצרים אין כמעט כל כיסוי כלכלי. על רקע זה מובנים מאמצי הפרסומת והתעמולה המצרים להציג את תעשיית הטיילים והמטוסים כתעשייה מקורית, ולהטעים את חלקו של הצוות המצרי בבניית סכר אסוואן. עיקר המאמץ המצרי מכוון לאחרונה לשלוש מדינות – סומאליה, מאלי וגינאה. בשנת 1961 העניקה מצרים למדינות אלה מילויים בני 6 מיליון ל"מ (4 מיליון ל"מ – לסומאליה). במאלי, למשל, קבלו על עצמם מהנדסים מצרים את תכנונה של רשת כבישים בת 500 ק"מ וסלילתה. אולם, כאמור, אפשרויותיה של מצרים מוגבלות ביותר. עובדה זו בולטת בהשוואת ההכנסה הלאומית השנתית לגולגולת של מצרים למדינות אפריקאיות אחרות. מסתבר, שגאנה, אלג'יריה, קאמרון, רודזיה וניסלאנד ומדגסקר (מבלי להזכיר כמובן את דרום אפריקה) מצטיינות ברמת חיים ממוצעת גבוהה יותר מאשר מצרים; ו) אמצעים נוספים שונים. תחום זה כולל את טיפוחה של קהיר כמרכז התנגדות למשטרים אפריקאים יריבים, או למשטרים אירופיים באפריקה. כאן המקום להזכיר את המשרדים השונים הממוקמים בבירה המצרית והמייצגים עסקנים, מורדים ומהפכנים למיניהם. לרשימת המשרדים הללו נכנסו, בשנת 1962, קניה, אוגנדה, זנזיבר, רואנדה-אורונדי, אפריקה המשוונית, קמרון, שתי הרודזיות, באסוטולאנד, דרום-אפריקה ודרום-מערב-אפריקה. המשרדים מאורגנים ומתממנים חלקית ע"י משרד החוץ המצרי. בראשם ניצב ארגון גג, המכונה "האגודה האפריקאית", שהיא מבוקרת ומתודרכת ע"י משרד החוץ המצרי. אם למצרים היה בשעתו יתרון מדיני-תעמולתי גדול בשמשה בסיס לתנועות לאומיות אפריקאית

שטרם זכו בעצמאותן המדינית, הרי שיתרון זה נשמט והולך מחמת הקמתם של בסיסים דומים בגאנה, גינאה, ובזנזיבר. המשרדים האפריקאים שבקהיר מקיימים קשרים הדוקים עם "ארגון הסולידאריות של עמי אסיה ואפריקה", אשר הוקם בפרוס שנת 1958 בקהיר, ביוזמת מצרים, ברית המועצות וסין. ארגון זה מתכנן את הלוחמה התעמולתית והמדינית נגד מעצמות המערב באפריקה ובמקומות אחרים. יתכן, והארגון הושיט גם סיוע חומרי וצבאי למורדים השונים ביבשת. באותו הקשר ראוי לציין גם את הסיוע הצבאי המצרי המתבצע, הן באספקת נשק סובייטי מיושן ובשיגור משלחות של מדריכים צבאיים, והן ע"י זימונים להשתלמויות צבאיות במצרים. הנהגית העיקרית עד כה הייתה סומליה, שניסתה כוחה בשנת 1964 בכיבוש שטחי ספר חדשים. עד שנת 1962 נהנו במידה מסוימת גם מאלי וגינאה מסיוע צבאי מצרי.

מכשיר מדיני-תעמולתי, שנאצר תלה בו בשעתו תקוות מרובות, היה "אמנת קזבלנקה", שנחתמה בינואר 1961 ע"י מצרים, גאנה, גינאה, מאלי ואלג'יריה. משבר קונגו היווה את העילה העיקרית להתלכדות אותו גוש של מדינות. בהתאם למגילת האמנה, נקבע מפקד מצרי בראש הפיקוד האפריקאי העליון של צבאות המדינות החתומות. דא עקא, שפיקוד זה נשאר ריק מתוכן עד היום. יתר על כן, במסגרתו של "גוש קזבלנקה" היה מקום להתמודדות אישית על המנהיגות בין נאצר לאנקרומה. שניהם העדיפו לפעול מחוץ למסגרת הגוש לבל יקפחו את יוקרתם. בסופו של דבר חלה דעיכה מתמדת בגוש מדינות זה, שחביבי בורגיבה מאן להיספח אליו, בגלל ההתפתחויות הבאות: שקיעתם של יורשי לוממובה בקונגו והתבצרות השלטון המרכזי בליאופולדוויל לאחר דרך חתמים רבת תהפוכות; החיכוכים והסכסוכים שהתפתחו לסירוגין בין מדינות הגוש. בשנת 1963 התלקח הסכסוך בין מרוקו לאלג'יריה בכל עוזו וגרר עימו התנגשויות צבאיות. נאצר תמך באורח צבאי ומדיני בצד האלג'ירי, שיוצג ע"י עמיתו בן-בלה; ולבסוף רוב המדינות האפריקאיות התלכדו ב"גוש מונרוביה" היריב ל"גוש קזבלנקה". בכך הוגבלו למדי אפשרויות הפעולה של מצרים במדינות האפריקאיות המשתייכות ל"גוש מונרוביה". לאמנת קזבלנקה לא נותר, למעשה, כל ערך להוציא את יסוד ההפגנתיות האנטי-מערבית, הבולט מבחינה פורמאלית, לפחות.

סיכומו המעשי של "המעגל האפריקאי" של נאצר, בתום עשר שנות שלטון הכת הצבאית במצרים, הינו דל למדי: גם לאחר פירוק קע"ם לא החליף נאצר את סדר העדיפויות בין "המעגל האפריקאי" לבין "המעגל הערבי". זה האחרון ממשיך לרכז את עיקר מעייניו. אולם אין להתעלם מהעובדה, שבעוד שנאצר פעיל זה מכבר בתחום הערבי, הרי שפעילותו המאורגנת באפריקה הייתה רק בת שנים ספורות. פעילות זו עמדה בסימן החתירה האנטי-מערבית, ששולבה במגמה האנטי-ישראלית. עד שנת 1963 פעלו מצרים וברית המועצות במשולב ובמותאם במרחב האפריקאי. שיתוף הפעולה ביניהן הודגם במדויק בפרשת משבר קונגו. לעומת זאת נכשלה פעילותו הנפרדת של נאצר במסגרת "גוש קזבלנקה". המאמץ התעמולתי הכללי, באמצעות הזרוע המוסלמית והתרבותית, הביא לסירוגין להישגים. אולם היו אלה הישגים פאסיביים (כגון הסתייגות ממדינות המערב או הבלטת ההזדהות עם ההשקפה האנטי-ישראלית). הישגים אקטיביים (כגון השתלטות מצרית מלאה על המדינות, הצבא או הכלכלה של ארץ אפריקאית כלשהי) לא היו בנמצא. בתחום האסטרטגי החיוני למצרים, במזרח אפריקה, התמעטו סיכויי ההצלחה המצריים מחמת עמידתן האיתנה של חבש וסודאן וההערכות המדינית של מדינות מזרח-אפריקה. סיכויים מוגבלים ביותר נשקפים גם למאמצי החדירה הכלכלית של מצרים. מצרים משמשת עדיין כבסיס הזינוק הסובייטי העיקרי לאפריקה, אולם בעת ובעונה אחת מטפחים הסובייטים נקודות משען נוספות בגאנה ובגינאה. (במדינה זו נכשלו הסובייטים חלקית). מאמצי החדירה של סין העממית לאפריקה פותחים בפני נאצר מרחב תמרון חדש בין שתי המעצמות הקומוניסטיות המסוכסכות. אולם ספק רב אם התפתחות זו תסייע לקידום תוכניותיו דווקא באפריקה. בסך הכל הוכיח עצמו נאצר באפריקה כגורם העשוי להתבלט באורח עראי ולסירוגין, תוך ניצול נכון של נסיבות מדיניות-מזדמנות. דא עקא, שמדרגה זו ועד ליומרה המצרית בדבר

כינונה של מצרים כמעצמה אפריקאית – המרחק רב ביותר. בכל זאת, אין לזלזל ביכולת המטרד של נאצר בתנאי התנגשות אינטרסים ברורה בין המעצמות. תנאים אלה עלולים להתפתח מחדש באפריקה ומצרים עשויה להתייצב בזירה, מבלי שמדיניותה תקנה לה יכולת של הכרעה ממשית בסכסוכים, ואף לא תצמיח לה יתרונות קבועים ועומדים.

סיכום העשור: מאמץ כלכלי וחינוכי משולב

בנאום הפרוגרמטי שנשא נאצר ב-21 למאי 1962 לפני "הוועדה הלאומית של הכוחות העממיים" הטעים השליט המצרי, כי כוחו של צבאו יימדד בשיעורו של הפיתוח הכלכלי והתעשייתי. הפוטנציאל הכלכלי הוא הוא שמכתיב וקובע את העוצמה הצבאית. לגופו של עניין לא היה בכך משום חידוש, שכן בעשרות השנים הראשונות של המאה ה-19 הגיע מוחמד עלי המצרי למסקנה דומה. חולשותיו של הסולטאן העות'מאני מזה והערצת תוקפו הצבאי של נפוליאון מזה הביאו את מייסד שושלת המלוכה המצרית לגיבוש מסקנתו. גם נאצר הגיע להערכת מצב זו אחר תהפוכות ותמורות רבות, כשהלקח של פירוק קע'ים ב-1961 מהווה נר לרגליו.

השאיפה לטיפול עוצמה צבאית היוותה את המכנה המשותף של שני השליטים המצרים. מבחינה עקרונית לא השתנתה, אפוא, המגמה המצרית העיקרית במשך 130-140 שנה. גלגולים רבים עברו על הכת הצבאית הנוכחית מאז פרוץ ההפיכה ביולי 1952. הכת עלתה לשלטון ללא מצע אידיאולוגי או תוכנית חברתית וכלכלית. אולם בעשור השני לשלטונה ינקו אנשי הכת הצבאית רסיסי רעיונות והשקפות שונות, ובסופו של דבר התגבשה מדיניותו הנוכחית של המשטר בשדה החברה והכלכלה הודות ליסודות שונים שהשתלבו והתמזגו בתודעת ראשי המשטר. כמגמה ראשונה יש לציין את שאיפתם של הקצינים המצריים להביא לחלוקה צודקת יותר של ההכנסה הלאומית, תוך הקטנת הפער הסוציאלי והכלכלי בין השכבות השונות. חברי הכת הצבאית היו, לכשעצמם, יוצאי המעמד הבינוני הנמוך (בני פקידים ושכירים נמוכים), או יוצאי מעמד ראשי הכפרים והכפרים הבינוניים. לא הייתה להם, אפוא, כל זיקה השתייכותית לפיאודלים הכפריים ולבורגנות העירונית הגדולה, כשם שהם גם לא היו קשורים למעמד הפלאחים המרודים. שאיפה אחרת, שקיננה בלב ראשי המשטר, התבטאה ברצונם העז להזניק קדימה את הפוטנציאל הכלכלי והחברתי של מצרים על מנת להוציאה מתנאי הנחשלות הכללית, שהיוו את סימן ההיכר הלאומי במשך דורות רבים וממושכים. השאיפה להדביק את קצב ההתקדמות של אירופה התעשייתית והמשגשגת, או לפחות לסגור את הפער הכלכלי-חברתי, ינקה את השראתה מ"קפיצת הדרך" הסובייטית, מהדוגמא היוגוסלבית ומההישגים היפניים, שהושגו בתנאים דומים. מחיזוק הפוטנציאל הכלכלי של מצרים השתמע רימוס יוקרתה של הכת השלטת והרחבת השפעתה עד לשליטה בלעדית. אי-יכולתם ואי-רצונם של חוגי ההון הפרטי להירתם למשימות הפיתוח הכלכלי בקצב המואץ שנתבע ע"י המשטר; הניסיון החיובי שרכש הסקטור הציבורי המצרי בתפעולה המוצלח של תעלת סואץ; השתלטותם של ראשי המשטר ונאמניהם של המוסדות הכלכליים הממלכתיים ועל החברות הזרות, שהולאמו לאחר מבצע סואץ, העניקו להם ידע וניסיון בניהול עסקים, ונתנו להם את הדחף למעבר למשק אטטיסטי. עשר שנות משטר ההפיכה הניחו את היסוד לתנופת הפיתוח הנוכחית, שמצאה את גיבושה בתוכנית החומש לפיתוח כלכלי (1960-1965), ואשר נכנסה לתוקפה ביולי 1960. יעדיה של תוכנית החומש הראשונה נקבעו בהגדלת ההכנסה הלאומית ב-40%, במסגרת של תכנון מקיף להכפלת ההכנסה הלאומית תוך 10 שנים. ההשקעות לביצוע התוכנית נאמדו ב-1,697 מיליון ל"מ. חלוקת ההשקעות לפי הענפים מעידה על השיקולים האסטרטגיים המונחים ביסודה של תוכנית החומש לתעשייה. 26% מכלל ההשקעות כוונו לענפי תעשיית המתכת והחרושת ההנדסית. 30% הופנו לענפי החרושת הכימית וזיקוק הנפט, 12% מההשקעות הוקצו לסקרים ולחיפושי נפט ומינרלים. לעומת זאת הוקצו לתעשיית המזון רק 7%, ולתעשיית הטקסטיל – לא יותר מ-11%. חלוקת ההשקעות בתוכנית החומש

לתעשייה מעידה על המגמות הבאות: יצירת מצב של אי-תלות מוחלטת בגורמי חוץ באספקת נפט, החל משנת 1963/4. זיקוק עצמי של מוצרי נפט ושמני סיכה; תכנון לייצור 21,000 טון פלדה לעומת 50,000 טון עם התחלת התוכנית; והגדלת ייצור הברזל הגולמי מ-200,000 טון עד ל-600,000 טון על מנת להפכו לפלדה. תוכנית החומש לתעשייה הדגישה גם את הצורך בהקמת תעשייה מכאנית חדשה שתייצר מנועי דיזל, משאיות כבדות, טרקטורים, מכוניות נוסעים וקרונוט רכבת. כן ניתן משקל רב לתכנון הקמת מספנות בפורט סעיד ובאלכסנדריה ובכללן צירופו של מבדוק-יבש לנמל אלכסנדריה. ההשקעות הכוללות בפיתוח הכלכלי נאמדו, כאמור, ב-1,697 מיליון ל"מ. השקעות אלה חייבו, לפי התוכנית, את הממשלה להגדיל את החיסכון הלאומי מ-11% לשנה, בשנת התוכנית הראשונה, ל-21% בתום הביצוע של תוכנית החומש.

נתונה ומגמותיה של תוכנית זו הינם כבדי משקל ויומרניים ביותר, מאחר והגשמתם חייבה את המשטר להירתם למאמץ ממושך ועקבי, תוך מיצוי עליון של כל משאביה ואמצעיה של מצרים. אין ספק, כי עובדת נחשלותו הרבה של העם המצרי היוותה דחף רב עוצמה לדרבון ראשי המשטר לחולל את ההפיכה הכלכלית. שליטי מצרים נוכחו לדעת, כי אין בכוחן של השיטות המסורתיות ומערכות הכלכלה והכספים הקיימות להביא את המשק המצרי לכלל ראורגניזציה ותנופת פיתוח בקצב מהיר וביעילות סבירה. עובדה היא, כי רמת החיים הריאלית הממוצעת לנפש במצרים ירדה בכ-25% במשך המחצית הראשונה של המאה ה-20. לפיכך נאלצו ראשי המשטר לצקת את דפוסי המשק המצרי על יסודות חדשים, תוך ניסיון לבלום את הידרדרותה של רמת החיים הממוצעת. בשנת 1960 נאמדה ההכנסה הלאומית הממוצעת לגולגולת במצרים ב-120 דולר, (לעומת 335 דולר ביפן ולמעלה מ-870 דולר בישראל). אולם השוואת נתונים אלה אינה נותנת עדיין את התמונה במלואה, שכן יש להעריך את מאמצי הפיתוח של המשטר במצרים לא רק על בסיס כלכלי, אלא גם בהתחשב בגידול העוצמה של המשטר לאחר שההכנסה הלאומית הממוצעת תעלה, ואילו במושגים יחסיים, ללא כל השוואה למדינות אירופה.

פירוט ההשקעות של תוכנית החומש לפיתוח כלכלי מצביע, בדיעבד, על העובדה, שהמשטר הטיל את יהבו על התעשייה (הנוטלת למעלה מ-1/3 מכלל ההשקעות הישירות). שימת הדגש על התעשייה מוכיחה, כי השלטונות הגיעו לכלל מסקנה מגובשת, שרק בתיעוש כללי ואסטרטגי, טמונה הישועה למשק המצרי, הנאנק מדי שנה בשנה תחת העול הכבד של התרבות האוכלוסין (בשיעור של קרוב ל-3% נטו לשנה, כלומר כמיליון נפש בקירוב). לנאצר ומרעיו ברור לחלוטין, כי פיתוח החקלאות, ובכללה השלמת הסכר הגבוה, עשויים לתרום בצורה צנועה לשיפור רמת הייצור החקלאי. אולם לא יהא בכך משום פתרון לבעיית היסוד של מצרים, כלומר למניעת הפער הגדל והולך בין התרבותה המהירה ביותר של האוכלוסייה לבין הרחבת הייצור הלאומי. כפי שצוין לעיל,³⁷ לא היה בכוחה של הרפורמה האגרארית לפתור מן היסוד את בעיית מחוסרי הקרקעות בקרב הפלאחים, אם כי היא שיפרה את המוראל של הכפריים הזעירים וערערה כליל את מעמד האחוזאים הגדולים. יש לראות, אפוא, בניסיונות הנואשים של ראשי המשטר בתחום התיעוש ובתחום החינוך הטכני והכלכלי – מאמץ עליון להינתקות מהתלות במשק החקלאי. למעצבי תוכנית החומש המצרית היה ברור, כי לא די בהשקעות רבות לפיתוח התעשייה, אלא יש צורך להבטיח מראש את קיומם של שווקים פוטנציאליים לתוצרי התעשייה המצריים. בעיה זו הייתה חמורה למדי, שכן רמת החיים הנמוכה והצבר הון האפסי של מרבית האוכלוסייה המצרית מהווים מכשול בלתי מבוטל לפיתוח התעשייתי. על רקע זה יש להבין את מאמצי מדיניות החוץ המצרית בזירה הערבית והאפריקאית, המכוונים לקידום בריתות מדיניות וכלכליות כשלב מכין להשתלטות מצרית על שווקים משותפים, כלל ערביים ואפריקאים-חלקיים.

³⁷ עיין לעיל בסעיף – הערכת הצלחתן של הרפורמות האגראריות.

מאחר ומאמץ התיעוש של מצרים מופנה להקמת תעשייה כבדה ובסיסית, מן הראוי לסקור את סדר העדיפויות שנקבע באורח רשמי ע"י ראשי המשטר. סיקור מעין זה מצביע על המגמות העיקריות של המשטר לטווח ארוך. דירוג העדיפויות היה כדלקמן: שיקולים אסטרטגיים-צבאיים; שילוב גומלין של הענפים השונים; הגברת התפוקה הלאומית; הגברת התעסוקה; ניצול מלא של אוצרות טבע מקומיים; והרחבת אפשרויות היצוא. מדיניות העדפת התעשייה אינה מצטמצמת לשטח ההשקעות הכספיות גרידא, אלא היא גם מפלה לטובה את עובדי התעשייה בהשוואה לעובדי החקלאות; שכן אם לפי התכנון, הייתה הכנסתו השנתית של החקלאי צריכה לעלות ב-15.6% בשנת 1965, הרי שהגדלת הכנסתו של עובד התעשייה בשנה האמורה נועדה להסתכם ב-22.6%. זאת ועוד, הנתונים השונים מבליטים את ההנחה, כי תוכנית החומש לפיתוח כלכלי לא תפתור את האבטלה השוררת במצרים, ואולי אף תגביר את "האבטלה המוסווית". אולם יש בה כדי להקל על הבעיה, שכן התוכנית נועדה לאפשר קליטתם של למעלה ממיליון עובדים במשק, היינו לצמצם את האבטלה הנוכחית בכ-10%, למרות הגידול שהיה צפוי בכוח העבודה הכללי בין 1960-1965, בשיעור של למעלה מ-800,000 עובדים. אם תחזית התעסוקה הייתה מתגשמת בקוויה הכלליים, כי אז היה ניתן לראות בכך מפנה מסוים, שכן ב-50 השנים האחרונות, החריפה ביותר בעיית האבטלה במצרים. אולם גם במקרה הטוב ביותר אין בתוכנית החומש לפיתוח כלכלי כדי לפתור במלואה את בעיית האבטלה במצרים, נוכח עקומת הריבוי הטבעי הגבוהה, ובהתחשב בנתונים הטבעיים המגבילים את שטחי ההתיישבות במצרים לאורך עמק הנילוס והדלתה במספר מובלעות קטנות נוספות.

בעיה טכנית מרכזית, המהווה תנאי מוקדם להגשמת תוכנית הפיתוח, היא כמובן בעיית המימון. לפחות 1/3 מכלל ההשקעות בתוכנית החומש ימומנו ממקורות חוץ. כתוצאה מכך מקבלת מדיניות "הנויטראליזם החיובי" של נאצר מימד נוסף, שתכליתו – שאיבת סיוע משני הגושים גם יחד לפי "עקרון המטוטלת". לפי מקורות מצריים, קיבלה המדינה עד שנת 1962 32 מיליון דולר, שהסתכמו ב-482 מיליון ל"מ (לפי השער של 2.87 דולר ל-1 ל"מ). השער הנוכחי הרשמי הוא 2.3 דולר ל-1 ל"מ). מקורות המימון הללו היו משני הגושים העולמיים וממדינות נוספות. למן שנת 1960/1959 מילא תקציב המדינה תפקיד מרכזי כמכשיר ביצוע עיקרי, הן לתוכנית החומש והן למדיניות הכלכלית הכוללת של המשטר. תופעה זו בלטה, בין השאר, בעליית משקלו של התקציב הלאומי. בשנת 1951/2 תפסו הוצאות התקציב רק כ-25% מההכנסה הלאומית. משנת 1959/60 ביטא תקציב הפיתוח את ההקצבה השנתית המצרית למאמצי הפיתוח הכלכליים. מאמצים אלה בולטים במידה ניכרת בהשוואה לעבר: שכן אם ערב ההפיכה (בשנת הכספים 1951/2) הסתכם תקציב הפיתוח ב-34 מיליון ל"מ, הרי שבשנת 1961/2 הגיע תקציב זה ל-315 מיליון ל"מ, כלומר עלייה פי-9 ויותר, בעת שכלל סעיפי התקציב הלאומי עלו רק פי-3 בתקופה הנסקרת.

מאמצי הפיתוח הכללי, תוך הטעמת התעשייה הכבדה והבסיסית, הביאו להרחבה עצומה בהיקפו ובמשקלו של הסקטור הציבורי-ממלכתי. עוד בפרוס שנת 1957 הונח היסוד למשק הציבורי המצרי כתוצאה מהפקעת הרכוש הזר (האנגלו-צרפתי) והקמת "המוסד לפיתוח כלכלי" לשם ניהולו של הרכוש המופקע. שליטתו של מוסד ממשלתי זה התרחבה והתעמקה, והקיפה 60 חברות ענק בהן כולל של למעלה מ-600 מיליון ל"מ. חברות אלה ייצגו את ענפי הבנקים, חברות ביטוח, מחצבים וענפים רבים אחרים של המשק המצרי. תפעולו של "המוסד לפיתוח כלכלי" והסתעפות שלוחותיו הגבירו את ההכרה בקרב ראשי המשטר בדבר חיוניותו חסרת התחליף של הסקטור הממלכתי בביצוע משימות הפיתוח הלאומיות. יתר על כן, הישענותו של המשטר על הסקטור הממלכתי הייתה כרוכה ביתרון משולש: א) האפשרות המעשית להכוונתו במהירות ובתקלות מועטות יחסית; ב) הגברה מקסימלית של מקורות המימון הפנימיים למשימות הפיתוח, המהווה יתרון ניכר בתקופה של מאמץ פיתוח ארוך טווח; ג) שליטה מלאה על הפעילות המשקית במדינה – מגבשת

ומהדקת את השליטה המדינית הפנימית, שכן מדיניות אוטטיסטית משתלבת כהלכה במערך מדיני-טוטליטרי.

מדיניות ההשתלטות של המשטר על המשק המצרי גברה, כזכור, לאחר פירוק קע"ם, עת הרחיבה הממשלה המצרית את שליטתה על למעלה מ-90% מהפעילות הכלכלית. בנוסף לצווי ההלאמה השונים, שבאו להגביל את פעילות חוגי ההון הפרטי, הופקע רכושם של יותר מ-600 עתודי הון מצריים ובני מיעוטים מצריים. מעגל הרפורמה האגרארית הורחב ע"י הגבלת מכסת הקרקע החקלאית ל-100 פדאן בלבד, במקום מכסת 200 הפדאן שנקבעה עוד בשנת 1952.³⁸ תקנה מיוחדת הבטיחה הטבות לפועלים העירוניים בשיעור 25% מרווחי המפעלים והחברות, תוך כדי שיתופם בניהול המפעלים.

במקביל לביצוע המדיניות הכלכלית החדשה נערך שידוד מערכות יסודי במערכת החינוך וההוראה במצרים. גם בתחום זה בלטה ההתבטלות בפני הישגי הטכנולוגיה המערבית. יחד עם זאת עמדו ראשי המשטר על הכורח שב"קיצור הדרך" ברכישת ידע והשכלה. כדי לקדם את משימתם ביססו ראשי ההפיכה את המערך החינוכי החדש שלהם על דחיית הערכים המערביים ההומאניים, תוך כדי סינון סממני ההשפעה המערבית ממערכת החינוך המצרית. יתר על כן, יש לזכור, כי מגמות החינוך של השלטונות האנגליים מצרים, הטעימו את ההכשרה לסגל המינהל המקומי והזניחו במידה רבה את הקניית הידע המקצועי בתחום המדעים המדויקים. הבעיות שניצבו בפני המשטר הצבאי המצרי ודרכי פתרונם – הכתיבו גם את קצב ההתפתחות החינוכית בירדן ובלבנון. הן נבעו מהזנחת תחומי החינוך ע"י המשטר המלוכני בגלל צביונו הפיאודלי-בורגני ואי-הקצבת סכומי יסוד למערכת חינוך ממלכתית-אחידה.

הבעיות שעמדו, אפוא, בפני נאצר וחבריו היו כדלקמן: (א) העלאת רמת הידע הבסיסי של כלל האוכלוסייה. אחוז הבורות במצרים היה מן הגבוהים שבארצות ערב. בשנת 1960/1 היו למעלה מ-55% מכלל גילאי 10-14 אנאלפביתים. כ-1/4 מכלל בוגרי בתי"ס היסודיים בשנה זו לא ידעו קרוא וכתוב, ורובם היו יוצאי מערכת החינוך הכפרית. הגורמים העיקריים לכך היו נעוצים בדלות איכות ההוראה (ולאו דווקא במחסור במורים, שכן מצרים היא המדינה הערבית היחידה המייצאת מורים בשפע). נוסף לכך – שיטות ההוראה היו פרימיטיביות, המתקנים דלים והספרים בלתי מתאימים; (ב) האחדת מערכת החינוך. עד שנת 1952/3 היו במדינה כ-30 מערכות חינוך שונות ומגוונות, הן על בסיס לאומי, עדתי ודתי והן על בסיס מחוזי, כפרי ועירוני. כתוצאה מכך נוצרו רמות לימוד שונות בפרקי זמן וטווח שונים במבני שלד שונים. מערכת החינוך התיכוני הצטיינה באי-אחידות ובהעדר תוכנית לימודים תקנית. רק החל משנת 1955/6 נעשו המאמצים הראשונים להאחדת רשת החינוך; (ג) שינוי דפוסי החינוך ואופיו. היה צורך לגשר על הפער בין מסורת ההוראה הביתית והדתית לבין מערך ההוראה בבתי"ס מוכרים. היה צורך להתגבר על המסגרות החינוכיות הפטריארכאליות מחד גיסא, ועל מגמת ההוראה הסכמתית והדפוסים הביורוקרטיים – שמרניים של המערכות השונות, מאידך גיסא; (ד) הפרדת יסודות הטכנולוגיים שבחינוך מהערכים התרבותיים של המערכת. הייתה זו דילמה חמורה ביותר, שכן האינטליגנציה המצרית המודרנית שרויה בסכיזופרניה מבחינת יחסה הדו-ערכי למערב: בצד ההתבטלות מפני הישגיו הטכניים והמדעיים קיימת סלידה מהמטען התרבותי-ערכי של אירופה. מכל מקום, התנגשות בין התרבות האירופית לבין תרבות האסלאם הצביעה על מגמת ההתערעור של האסלאם כמסגרת חברתית-חינוכית. התוכן החדש, כביכול, שניצוק באסלאם ע"י ראשי המשטר במצרים הינו תוכן מדיני-לאומי. ליתר דיוק, האסלאם הפך לאמצעי, ל"מעגל מוסלמי", שנועד לשרת מטרות לאומניות ואימפריאליסטיות-מצריות. האחדת דפוסי מערכת החינוך המצרית בשנת 1956 יצרה קשיים מסוגים שונים. היה צורך למלא את מקומם של כ-250,000 זרים, אשר מילאו תפקידים שונים ברשתות החינוך

³⁸ עיין לעיל, בסעיף – הערכת הצלחתן של הרפורמות האגראריות.

הנפרדות במדינה. ואכן, בשנים האחרונות נמוגה השפעתם של אותם זרים, שנודעה להם חשיבות במיוחד באזורים העירוניים, כיוון שהם הוו פוטנציאל לכוחות הוראה בדרגים שונים ולכוחות טכנו-הנדסיים. הצורך למלא את החלל הריק, שנוצר עם נישולם של הזרים, ובעת ובעונה אחת – להמשיך בקצב התפתחות מואץ – העלה בכל חריפותה את בעיית התנגשות בין מגמת הכמות לבין רמת האיכות. משנת 1962 חוקק חוק חינוך חניס בכל הדרגים. דא עקא, שהביצוע היה רחוק מלהשביע רצון. מכל מקום, אם בשנת 1953/4 הצטמצם מספר הלומדים ב-1.4 מיליון, הרי שבשנת 1962/3 הגיע המספר הכולל ל-2.9 מיליון. אחוז התלמידים בגילאי 6-12 מכלל אותם גילאים באוכלוסייה עלה מ-45% (ב-1953/4) ל-64% (ב-1962/3). אולם כפי שצוין לעיל, היו למעלה מ-55% ממסיימי 8 כיתות לימוד (ב-1960/1) בדרגת אנאלפביתים. אחת הסיבות העיקריות לתופעה זו מיוחסת לאחוז הנשירה הגבוה של התלמידים בעונות החקלאיות, ומשום כך גבוה במיוחד שיעור האנאלפביתים בקרב התלמידים הכפריים (כ-25% מכלל מסיימי בתי"ס היסודיים בשנת 1960/1).

למרות שבעיית ספרי הלימוד טרם נפתרה, קיימת אינדוקטריניזציה של נאומי נאצר בקרב תלמידים בגילאי 7-8. הבילבולת הפסיכולוגית והלימודית עוברת כל גבול, שעה שמנסים להחדיר למוחותיהם של תלמידים אלה את יסודות המשטר ועיקרי "הסוציאליזם הערבי". החינוך העל יסודי מתאפיין במגמה סטאטית מבחינת האיכות כיוון שבסיס הידע היסודי הינו לקוי. צמצום כושר הקליטה של המכללות השונות מגביל, מבחינה מסוימת, את תהליך הידרדרות רמת הלימודים. עם זאת מדגיש המשטר המצרי את הרחבת החינוך המקצועי דווקא תוך יישומו ועיתויו למהפכה התעשייתית.

בתחומי הלימודים האקדמיים ניכרת המגמה להקניית חינוך טכני-אקדמאי חלקי למספר מתלמידים רב, במקום הענקת השכלה מושלמת שלא על בסיס המוני. כן מורגשת המגמה לשגר בוגרי בתי"ס מקצועיים להשתלמות טכנית בחו"ל, בנוסף לשיגורם של בוגרי המכללות. יש לציין, כי הארצות דוברות-גרמנית (מערב-גרמניה, אוסטריה ושווייץ) קולטות את החלק הארי של המשתלמים המצריים. (כ-60% מ-650 המשתלמים בשנת 1963/4). המדינות הקולטות סובלות, בדרך כלל, ממיעוט כוח העבודה הטכני בדרגים הנמוכים, ולפיכך הן פותחות את שעריהן למשתלמים המצרים העושים גם במלאכה בעיתות הפנאי. כן קיימת הכוונה ממשלתית לגבי מקצועות ההשתלמות, כשהעדיפות ניתנת כמובן למשתלמים במקצועות מדויקים. מגמת משנה מצרית בתחום זה הינה לשגר לחו"ל בעלי תארים אקדמאיים נמוכים. (B.A.) להעמקת הידע, וכן לשלוח משתלמים במקצועות יסוד (כמתמטיקה, כימיה תעשייתית וכו') של המדעים המדויקים. השוואת טבלאות הנתונים של המשתלמים המצריים במקצועות ההנדסה, מהשנים 1959-1956 לשנים 1960-1963, מעידה על המגמות הבאות: א) הרוב המכריע של הסטודנטים חוזר למצרים; ב) קיימת מדיניות ברורה להעברת מאמץ ההשתלמות הטכנית והאקדמאית הגבוהה לחו"ל. עקומת משתלמים אלה מצויה בקו עליה מתמיד; ג) המגמה הקודמת משתלמת הן מהבחינה המקצועית והן מהבחינה התעמולתית הכללית. והראייה: שיתופם של מהנדסים מצריים בתעשיית המטוסים, הטילים והאלקטרוניקה, כשליד מומחה זר אחד מסייעים 3-5 מומחים מצריים; ד) גידול דור של אקדמאיים מצריים יניב פרי, כנראה, רק בשנות ה-70 המוקדמות.

המאמץ החינוכי הכללי של המשטר המצרי מתבטא, בין השאר, בהגדלת ההקצבות לחינוך במסגרת התקציב הממשלתי: בעוד שבשנת 1951/2 הוקדשו רק 27 מיליון ל"מ למטרות אלה, הרי שבשנת 1961/2 הועלו ההקצבות עד ל-69 מיליון ל"מ, ועוד היד נטויה.

המגבלות והנתונים להצלחה

במסגרת מאמצי המשטר לבצע תמורות יסודיות בתחומי הכלכלה והחינוך, מתבלטים קשיים יסודיים המשתייכים לתחום האנושי. במצרים קיימת מסורת של ביורוקרטיה מנופחת, כושלת ומושחתת, אשר טרם הועמדה על בסיס של יעילות ומהירות. שתי סגולות אלה הינן חיוניות ביותר בתקופתנו, ועל אחת כמה וכמה שסגולן הכרחי בתנאי המשק המצרי המולאם, הנתון לחסדי המנגנון הממשלתי, הן בניהולו והן בתפעולו. אין ספק, כי הביורוקרטיה המצרית תיקבע במידה רבה את עתידו הכלכלי של המשטר עקב מעמדה המרכזי במשק. על רקע זה יש לראות את הראורגניזציה במשק המצרי, שכלל בשנת 1962 כ-400 חברות ומפעלים, אשר חולקו ל-13 קבוצות סקטוריאליות בהתאם לענפי פעילותם. החלוקה המקצועית החדשה מאפשרת היערכות לקראת ריכוז הפיקוח, שמירה על התיאום והגברת היעילות בכל תחום מקצועי ומינהלי. מבחינה כלכלית-סוציאלית שואפת מצרים להיכנס ל"שלב הזינוק" (take-off period), המתבטא בחסכון לאומי מוגבר, בהשקעתו בתוכניות פיתוח יסודיות ובהגברת המאמץ להגיע לידי נשיאה עצמית של המשק הלאומי. יצוין, כי רוב מדינות ערב משתדלות להיכנס ל"שלב הזינוק", תוך ביצוע התקדמות כלכלית חזיתית ברמה מאוזנת פחות או יותר. אולם חולשותיהם ומגבלותיהם של המצרים מהווים בלם טבעי לכל משטר במצרים, ובמיוחד למשטר דינאמי כמשטר הנוכחי, החותר לזירוז של תהליכים ע"י יציקת דפוסים חדשים. הגברת הפוטנציאל הכלכלי מבוססת בעיקר על התייעוש. כוח העבודה צריך היה לספק תוספת כוללת של 215,000 עובדים בתעשייה. אולם גם תוספת מעין זו לכוח העבודה בתעשייה אינה פותרת עדיין את המגבלות האנושיות המסורתיות של המצרים. מגבלות אלה כוללות כושר פיסי ירוד; היעדר מיומנות טבעית למקצועות טכניים (מאחר ולמצרים מסורת חקלאית ממושכת); הסתגלות איטית לסדרי העבודה הנוקשים, לדרישות הדיוק ולעול המשמעת התעשייתית; וכן בריחה מפני נשיאה באחריות ומנת משכל בינונית עד נמוכה. ניתן, במידה מסוימת, למתן מגבלות אלה ואחרות ע"י תמריצים והטבות, ללא יחס לרמת הפריון. שיטה מעין זו צופנת בחובה סכנה יסודית, שכן העלאת מחירי הייצור באורח מלאכותי תגביל את יכולת התחרות של התוצרים המצריים בשוקי חו"ל מחד גיסא, ותסכל את מגמתו המפורשת של המשטר להגביר את החיסכון הלאומי, מאידך גיסא.

השתקפות התפתחותה הדינאמית של הכלכלה המצרית בעשור הראשון להפיכה מתבלטת למדי בהשוואת עליית המדד, כשהבסיס (100 נקודות) נקבע, לצרכי ההשוואה, בשנת 1953. בין שנת הבסיס לבין שנת 1960 חלו העליות הבאות: במדד התקופה התעשייתית – 72 נקודות; במדד התפוקה החקלאית – 30 נקודות; במדד ההכנסה הלאומית – 58 נקודות; במדד ההכנסה הלאומית לגולגולת – 32 נקודות; העלייה הממוצעת של המדד ב-7 השנים הנ"ל הייתה בכ-18 נקודות. התקדמות זו, המבוססת על אינפורמציה מצרית, הינה חשובה, לכשעצמה, בהנחה שהיא חלה בתנאי הריבוי הטבעי הגבוה המאפיינים את המדינה. (מכ-22 מיליון נפש ב-1953 ועד לכ-26 מיליון נפש ב-1960). אולם כבר בשלהי שנת 1961 הועמדו תוכניות הפיתוח בספק מפאת הידלדלות מקורות מטבע החוץ, שערמו קשיים על דרך עמידתה של המדינה בהתחייבויותיה. קשיים אלה נוצרו, כמו כן, כתוצאה מההכרח בתשלום הפיצויים לאותם זרים שרכושם הופקע. כתוצאה מכך, הסתמנה מגמת אינפלציה במצרים, לאור היעדרן של יתרות מטבע חוץ לשם איזון האשראי הבנקאי הגדל והולך. כישלונם של היבולים החקלאיים בשנת 1961 והגדלת הגירעון המסחרי עם מדינות המערב החמירו את המצב הכלכלי, בהתחשב בהתחמקותם של גורמים כספיים במערב מלהעניק למצרים אשראי מסחרי שוטף לשנת 1962. אי לכך ירד ערך המטבע המצרי בשוק העולמי עד כדי מחצית השער הרשמי של 2.87 דולר לל"מ אחת. ממשלת מצרים נאלצה לפחת את ערך המטבע שלה ולהנהיג שער חליפין אחיד בשיעור 2.3 דולר לל"מ, במקום השערים הרבים שהיו נהוגים עד אז.

אולם גם הפעם הצליח נאצר במדיניות הסחיטה הבין-גושית שלו. תחילה העניקה "קרן המטבע הבינלאומית" מילות למצרים בסך 30 מיליון דולר. אולם סכום זה לא הספיק במרוצת שנת 1962 להקמת מפעלים חדשים וליבוא חומרי גלם. נאצר היסס מלקבל אשראי סובייטי נוסף, מכיוון שהיה בכך משום העמקת השתעבדותו הכלכלית למוסקבה וערעור "עקרון המטוטלת". אי לכך, התמידה מצרים בלחצה על גורמים אמריקאיים שונים, שניאותו לערוך במצרים סקר לבדיקת המצב הכלכלי. באפריל 1962 נסע שר הכלכלה המצרי, קייסוני, לושינגטון, לאחר שנאצר הכשיר את הקרקע לביקורו, הן בשחרור עצירים מערביים והן בהבעת נכונות להסדיר את הפיצויים לאזרחים הזרים עבור הפקעת רכושם. בסיכום מגעיו של קייסוני בארה"ב נערכו הסדרים כלכליים וכספיים עם רשות "קרן המטבע הבינלאומית". בהתאם לכך ניאות המוסד להקצות מילווה נוסף בסך 42.5 מיליון דולר למצרים. בעקבות הסדרים אלה נעתרו גם ארה"ב להגדיל את האשראי הכספי ולדון בהקמת קונסורציום מערבי בינלאומי לשם מימון תוכניות הפיתוח המצריות. עד שנת 1962 ניאותו ארה"ב לסייע למצרים בשיגור עודפי מזון אמריקאיים בסך 150 מיליון דולר לשנה, במשך 3 שנים, תמורת מטבע מצרי.

תמרונו הכלכליים של נאצר, שהסתייעו בהפעלת לחץ מדיני משולב, סייעו לו לקבל עד תחילת שנת 1962 למעלה מ-480 מיליון ל"מ, כש-53% מהסכומים באו ממקורות מערביים ואילו 47% מהסכומים היוו את המענקים של ארצות הגוש המזרחי. חלק ניכר מסכומי סיוע אלה נועד למימון מפעלי פיתוח לטווח ארוך, (הסכר הגבוה, הרחבת תעלת סואץ והשקעות יסוד במפעלי תעשייה כבדה), שביצועם טרם הושלם. תלותה של מצרים בגוש הסובייטי באותו סיוע לטווח ארוך, ובכללו אספקת נשק, ציוד וחלפים, וכן הכוונת כ-70% מיצוא הכותנה השנתי המצרי למדינות הגוש הסובייטי – גיבשו בושינגטון השקפה חדשה. השקפה זו התבססה על ההנחה, כי הושטת הסיוע האמריקאי הכלכלי הנרחב, על התנאים הקשורים בו, תגביר את ההשפעה האמריקאית הממתנת והמרסנת על נאצר, ותבלום את נפילתו לזרועותיה של מוסקבה. יתר על כן, ההשקפה האמריקאית הניחה, כי חלוקת הסיוע האמריקאי לשלבים תאפשר פיקוח עקיף על מגמותיו המדיניות של נאצר. שיגור עודפי המזון האמריקאים למצרים היווה כמו כן אינטרס פנימי של ממשלת ארה"ב, שחסכה בכך את הוצאות האחסנה המיוקרות לחיטה ולתוצרים חקלאיים אחרים. דא עקא, ספק רב אם ההשקפה האמריקאית הוכיח העצמה במבחן השנים 1962-1965. לעומת זאת, נחלץ נאצר ממשבר כלכלי חמור בשנת 1962 והוכיח את כושר יישומה של טקטיקת המיקוח המדיני בזירה הכלכלית. המדיניות הנאצרית לפי "עקרון המטוטלת", שמימדיה בזירה המדינית הבינלאומית הצטמקו מאז שנת 1961, מוכיחה את הצלחתה בזירה הכלכלית הבינלאומית עד היום ועד בכלל.

מדיניות החוץ המצרית בשנת 1962 והתערבות הצבאית בתימן

שנת 1961/2 עמדה, כזכור, בסימן של רביזיה במדיניות הבין-ערבית של נאצר. הלקח המר של התפרקות קע"ם גיבש מסקנה כללית בעיצוב מדיניותו של נאצר: דחיית איחוד ערבי כלשהו שיעשה באורח חפוז ונמהר. על כל פנים, לפני כל איחוד מדיני הייתה צריכה להיעשות הכשרת קרקע מדינית-חברתית וכלכלית. בהתאם לקו מנחה זה, ניצל נאצר את הביקורת הפומבית שהוטחה ע"י האמאם התימני על "הסוציאליזם הערבי" האנטי-מוסלמי, ומיהר לפרק את האיחוד המדומה שנחתם בין קע"ם לתימן במרץ 1961. בכך ניער נאצר את חוצנו מכל קשר פורמאלי עם השליטים הערביים הריאקציוניים. עם זאת נמשכה החתרנות המצרית בקרב מדינות ערב היריבות, אולם המגמה הכללית הראתה על אי-רצון שכן קאסם המשיך להתבלט כיריבו החרף ביותר של נאצר בזירה הערבית. בחודשים מאי-יוני 1962 גישש קאסם לעבר המנהיגים הסוריים במגמה להפיל את המחיצות בין ארצו לבין סוריה. התעמולה המצרית, לעומת זאת, ניצלה את המרד הכורדי על מנת לנגח את עיראק. במקביל לפעילותו במישור הבין-ערבי בכלל ובסוריה בפרט, המשיך נאצר בחיפוש דרכים להבטחת

מעמדו ביבשת האפריקאית. בכנס ראשי מדינות "גוש קזבלנקה", שנערך בקהיר ביוני 1962 בהשתתפות המלך חסן (מרוקו), קייטה (מאלי), טורה (גיניאה) ובן-חדה (אלג'יריה), בלטה היעדרותו של הד"ר אנקרומה מגאנה, שראה עצמו כיריבו של נאצר בזירה האפריקאית. בכנס זה לחץ נאצר על המשתתפים לקבל את תוכניתו בדבר הקמת שוק משותף לארצות הגוש, מתוך רצון להבטיח בעתיד שווקים לתוצרי התעשייה המצרית. לחץ זה היה עקר, שכן מרוקו ואלג'יריה כבר הבטיחו במידה מסוימת את שיתוף הפעולה הכלכלי שלהן עם צרפת ומערב-אירופה. גם הפיקוד הצבאי המשותף, שבראשו הועמד גנרל מצרי ומפקדתו נקבעה באקרה, לא חרג מתחום החלטה ערטילאית חסרת יישום מעשי. כנס מדינות "גוש קזבלנקה" בקהיר, לא סייע, אפוא, מבחינה מעשית לקידומו המדיני-כלכלי והצבאי של הגוש, אשר חברותיו היוו מיעוט באפריקה, ואף מדינות ערביות כתוניסיה, סודאן ולוב לא חברו לו.

חגיגות העשור שהתקיימו במצרים במרוצת יולי 1962 היוו הזדמנות מחודשת לנאצר להטעים את משימותיו העיקריות ולהגשמת ההגמוניה המצרית בעולם הערבי בהפגנת מאמצי ההתעצמות הפנימית הכלל-חזיתית. הנושא הארץ-ישראלי הודגש במכוון, ונאצר ניצל הפעם את האפקט הפסיכולוגי של שיגור הטילים המצרים כדי להוכיח, כי רק מצרים יכולה להנהיג את מדינות ערב ולהוליכן לניצחון צבאי בזירה הארץ-ישראלית. באותה הזדמנות ערך נאצר, כרגיל, את חשבונו עם מנהיגי ערב הריאקציוניים, והחריף את יחסיו עם שליטי סוריה בהצהירו על שאיפתו להחזיר את סוריה לחיקו. ביחסו למאבק המדיני והצבאי שהתחולל באותה עת באלג'יריה, לא הסתיר נאצר את אהדתו למחנה הקיצוני של בן-בלה ובומדייאן, שדחק בהדרגה את רגלי המנהיגות הקולקטיבית בראשות בן-חדה ועמיתיו.

באוגוסט 1962 חל משבר חמור ביחסים הבין-ערביים, לאחר שנאצר הצהיר על כוונתו לפעול במישרין בין עמי ערב, תוך עקיפת המנהיגות הרשמית. למגמה זו נודעה משמעות מכרעת לטווח ארוך יותר. תוצאותיה המיידיות התבטאו בהחמרת היחסים בין מצרים לבין סוריה, שתבעה את כינוסה של מועצת "ההליגה הערבית" והאשימה גלויות את נאצר בהתערבות בענייניה הפנימיים. צירופם ההפגנתי של גולים מדיניים סורים למשלחת המצרית וגילוי של הנספח הצבאי המצרי בירות (שברח לדמשק) – העלו את המתח בכנס שתורה שבלבנון, והביאו לפרישתה ההפגנתית הזמנית של מצרים מדיוני "ההליגה הערבית". נאצר אף הרחיק לכת ואיים בהקמת ליגה של העמים הערביים כמתחרה לליגה הקיימת של הממשלות הערביות. המתרחשות הכללית הביאה לידי התקרבות מחודשת בין ממלכות ירדן וסעודיה, כצעד נגדי שנועד לקדם את איומיו החריפים של נאצר.

המאורע המרכזי בספטמבר 1962 התמקד בראורגניזציה שערך נאצר בממשלתו. בעת ובעונה אחת עם התלכדותה של ממשלת קואליציה רחבה בסוריה, ברשות ח'אלד אל-עזם, שביטאה את המגמות האנטי-נאצריות בסוריה, ובמקביל להחלטתו של נאצר להחרים את "ההליגה הערבית" בדומה לעיראק, נחתמה ברית בין סעודיה לירדן, שהעידה על התבצרות הכוחות האנטי-נאצריים בזירה הערבית ונסיגת ההשפעה המצרית במרחב. על רקע זה נערכה הראורגניזציה בממשל המצרי. נאצר מינה את יד ימינו, עלי צברי, לראש ממשלה, בעוד שהוא עצמו הסתפק בתואר הנשיאות. למעשה, נערכה חלוקת שלטון אנכית בין מועצת הנשיאות בראשות נאצר, שתכננה וכיוונה מלמעלה, לבין המועצה המבצעת בראשות עלי צברי מלמטה. לממשלה זו נועדו תפקידי ביצוע בלבד. הנימוקים שהובאו ע"י נאצר לכינון המערך השלטוני החדש הצביעו על העומס הרב שהוטל עליו ועל הצורך להבטיח את המשכיותה של המהפכה במקרה שימות.

בסיכומו של דבר, לא היה בשינויים נרחבים אלה כדי להעיד על שינוי מהותי במשטר ואף לא על חילופי גברי חשובים, שכן כל נאמניו של נאצר המשיכו לתפוס את מקומותיהם במסגרות החדשות של הצמרת השלטונית. הרחבת המסגרות וריבוי התפקידים המרכזיים אפשרו לנאצר לפצות גורמים פנימיים שונים ולהסיר מעליו את האשם לכישלונות במסווה

של "הנהגה קולקטיבית". ואכן, ההחלטה החשובה הראשונה של ההנהגה החדשה הייתה ההתערבות הצבאית בתימן.

התערבות צבאית זו, שהפכה להלן לפלישה בקנה מידה נרחב, אימתה את מדיניותו החדשה של נאצר בדבר תמיכה במאבקים מהפכניים פנים-ערביים נגד המשטרים הריאקציוניים הרשמיים. היה זה המשך הגיוני של קו המחשבה הנאצרי, שהובלט בעיצומה של ועידת "הליגה הערבית" בשתורה אשר בלבנון, אשר נקלעה למשבר חריף ביותר בתחום היחסים הבין-ערביים. עם זאת יש לבחון את הרקע הבינלאומי שהביא את נאצר לעיתוי התערבותו המזוינת בתימן: א) בשלהי אוקטובר 1962 התקרבו העולם אל סף מבחן כוח מאיים בין שתי המעצמות הגדולות בגלל משבר קובה, אשר פרץ בכל עוזו בעטיים של בסיסי הטילים הסובייטיים שמוקמו בקובה והחלטתן של ארה"ב לחסל בסיסים אלה; ב) משבר קובה, שהעמיד את העולם בצל סכנת מלחמה, האפיל על מלחמה של ממש, שאף לא הוכרזה רשמית, אך התנהלה בכל עוז בין סין להודו בהררי טיבי ולאדיאק. "מלחמה מקומית" זו לא הייתה אלא תוצאה של סכסוך ממושך בין שתי המעצמות האסיאתיות, אשר חלשו ביחד על קרוב למחצית מאוכלוסי העולם. ההתערבות הצבאית המצרית בתימן הוכיחה מחדש את הסכנה הכרוכה במגמות ההתפשטות של נאצר, המתגבשות והולכות נוכח התעצמותו הצבאית והופעת הטילים המצריים כנשק בלתי קונבנציונלי במזרח התיכון. על רקע של היווצרות הקוניוקטורה ביחסים הבינלאומיים, ובהתחשב בכישלון המדיני שנחלה מצרים בזירה הערבית – גמלה החלטת הפלישה לתימן בלבו של נאצר ונקבע עיתוייה. יעדיה המידיים והעתידיים של ההתערבות המצרית יידונו בפרק על תימן. מכל מקום, ההרפתקה התימנית עוררה חששות כבדים במזרחה של היבשת האפריקאית: החתירה המצרית באמצעות המיעוט המוסלמי באריתריאה שבחבש מצד אחד, והפעילות המצרית הענפה בסומאליה המוסלמית, התובעת את צירופם של מחוזות ספר חבשיים וכן את סומאליה הכרפתית (גיבוטי) מצד שני, קיבלו משמעות חריפה ורבת-איום ממלכת חבש (אתיופיה), בעלת הרוב הנוצרי. יתרה מזאת, גם במדינות האחרות שבאגן הנילוס – סודאן, קניה ואוגנדה – גברה הדאגה הכללית. אירועים אלה השפיעו בעקיפין על התרחשויות אחרות שאירעו באגף המערבי של אפריקה, בנובמבר 1962. במעמדו של "גוש קזבלנקה" חלה התרופפות עם התקרבותן המתמדת של מאלי וגינאה לעבר "גוש ברזאוויל", של מדינות אפריקה הצרפתית לשעבר, הדוגל במדיניות פרו-מערבית מתונה. הביקורים ההדדיים של נשיאי חוף השנהב, מאלי וגינאה במרוצת נובמבר 1962, ופתיחתה של "ועידת דאקאר" בסנגל, בפרוס דצמבר, הצביעו במפורש על היחלשותו של "המעגל האפריקאי" של נאצר, שנשען על מדינות "גוש קזבלנקה". ההתערבות המצרית בתימן, שנשאה כבר אופי של מלחמה ממשית, המשיכה להעסיק את מירב מעייניהם של אישי הצמרת המצרית. אולם גם נכונותו של הנשיא קנדי להכיר במשטר הרפובליקאי בתימן, תמורת פינוים ההדרגתי של הכוחות המצרים ממדינה זו, לא חילצה את נאצר מהבוץ התימני לקראת סיומה של שנת 1962. אדרבא, החורף התימני בלם את התנופה הצבאית המצרית והגבילה למערך דפנסיבי מובהק.

האיחוד הערבי המשולש וכישלונו

שנת 1963 עמדה בסימן שני מאורעות מרכזיים שהשפיעו על מצרים: א) הקמתה של הפדראציה המשולשת בין מצרים לסוריה ולעיראק והתערעורתה עוד לפני שנכנסה לשלב של ביצוע; ב) המשך המלחמה המצרית בתימן, ללא כל מוצא נראה לעין.

האירועים הראשונים בראשית שנה זו היו קשורים במישרין או בעקיפין למצב המלחמה בתימן. ניסיון ההפיכה הצבאי בסוריה (בינואר), אשר הוכשל בעודנו באיבו, המהומות שהתלקחו בדמשק בין קומוניסטים לבין פרו-נאצריים, וכן תגובת המרי הקצרה של תושבי הגדה המערבית של ירדן נגד חוסיין – התרחשו בעת ובעונה אחת עם הגברת מאמציו של נאצר לערער את העורף של תומכי האמאם. ב-8 בפברואר 1963 התמוטט שלטונו של קאסם

בעיראק. קציני מפלגת "אל-בעת" ואנשי "המשמר הלאומי" ערכו טבח בקומוניסטים העיראקיים ומינו את עארף לנשיא המדינה. נפילתו של קאסם הייתה לרוחו של נאצר, כיוון שהמנהיג העיראקי קרא תגר על מנהיגותו של נאצר בעולם הערבי. ואכן, במרוצת מרץ 1963 החלה התרוצצות בבירות מצרים, סוריה ועיראק ואף נפתחו שיחות רשמיות בקהיר בדבר הקמת קונפדרציה בין שלוש המדינות. בעוד ששליטי סוריה ועיראק, אנשי "אל-בעת", ביקשו איחוד רופף ככל האפשר כדי לאפשר להם להתבצר בשלטונם, לא נטה נאצר לקבל את האיחוד אך ורק על מנת לחזק את יוקרתם של יריביו האידיאולוגיים. יתר על כן, לקח פירוק קע"ם היה לנגד עיניו והוא לא רצה לחזור על השגיאות שנעשו בשנת 1958. ב-17 באפריל 1963 נחתמה בקהיר אמנת האיחוד הערבי, שלפיה הייתה עתידה לקום קע"ם משולשת של מצרים, סוריה ועיראק. למרות שנראה היה כי אמנת האיחוד החדשה היוותה מעין הסכם פשרה של דו-קיום בין נאצר לבין שליטי "אל-בעת" בסוריה ועיראק, באו המאורעות והוכיחו, כי תקופת המעבר שנקבעה בהסכם האיחוד לא נועדה אלא להוות תקופה של מאבק חריף בין הצדדים החתומים.³⁹ אמנת האיחוד⁴⁰ הצביעה בחלקה הראשון על מקורות השאיפה לאיחוד הנובעים מאחדויות הלשון, ההיסטוריה, המאבק העממי, ומאחדות הערכים הרוחניים והאנושיים המבוססים על "החירות והסוציאליזם". קע"ם החדשה נועדה לשחרר את פלסטין, ופסלה מראש את המשטרים הערביים המלוכנים כשותפים לאיחוד. משטרים אלה יהוו יעד "להמשכת הזרם המהפכני". גלעין האיחוד הוגדר כחלקי כל אימת ולא שוחררו עדיין אותם חלקי ערב הנשלטים ע"י הממשלות הריאקציוניות. האיחוד החדש נועד להוות מכשיר למאבק עממי שיוליך לקראת יצירת חברה סוציאליסטית בכל רחבי "המולדת הערבית הגדולה". אולם לאור הניסיון המר של קע"ם הראשונה נקבע, כי האיחוד "יתחשב בתנאי הארצות" וקשריו יתבססו על "הבנת המציאות" כדי להתגבר על גורמי הפילוג והפיצול. כן הוסכם כי ההשתלטות על אמצעי הייצור אינה מחייבת את הלאמת כל אמצעי הייצור, או את ביטול ההון הפרטי וביטול חוק הירושה הטבעית. הוסכם, כי "הקולקטיביות של ההנהגה" מהווה תנאי הכרחי לשם בלימת "סטיות הפרט". בהשפעת לקח פירוק קע"ם ב-1961, הוסכם גם שאין "לפרק את המפלגות הייחודיות הקיימות", אלא יש לכוון "חירות של הארגונים העממיים בארצות החברות כדי שרצון העם ימצא את החופש לבטא את עצמו". מסתבר, אפוא, שסעיפים אלה היו בבחינת ויתור של נאצר למפלגת "אל-בעת".

סימני ההיכר של האיחוד צוינו באזרחות אחידה, בקביעת האסלאם כדת הרשמית, בהכרה בשפה הערבית כשפת קע"ם, בקביעת דגל מאוחד (דגלה של מצרים-קע"ם בתוספת כוכב שלישי) ובמיקום הבירה בקהיר. לצידו של נשיא קע"ם נקבעו 3 סגנים (מצרי, סורי ועיראקי) וכן ראש ממשלה ושרים. במקביל לזרועות המבצעות, יוקמו הרשויות המחוקקות והרשויות המבצעות של המדינות. מועצת האומה הפדראלית נועדה להשלים את המנגנון הפדראלי המרכזי שבקהיר. תחומי הפעולה של השלטונות הפדראליים נקבעו כדלקמן: (1) מדיניות חוץ וייצוג בפורום הבינלאומי; (2) הצבאות, שירות הביטחון והתע"ש; (3) המדיניות הכלכלית-כספית, מדיניות התכנון והפיתוח; (4) מערכות החינוך, התרבות והמדע; (5) מערכת החוקים; (6) מערכות התקשורת והתעבורה.

תחומי פעילות אלה, אילו הוציאו לפועל, היו מעניקים, כמובן, שליטה נרחבת ביותר של נשיא האיחוד על מדינותיו, והיה זה כמובן, ויתור לטובת נאצר. הפירמידה הצבאית תוכננה בארבעה דרגים, כשהמטכ"לים הנפרדים יוכפפו למפקדה כללית בראשותו של הגנרל המצרי עלי עאמר. אולם המפקדה הכללית הוכפפה ל"מועצת הגנה לאומית", שהייתה צריכה לשאת אופי מדיני. רק מעל "מועצת ההגנה הלאומית" הועמד נשיא קע"ם, כמפקד העליון של

³⁹ עיין לעיל בפרק על סוריה – בסעיפים "אמנת האיחוד הערבי ומשמעויותיה", ו"המאבק בין "אל-בעת" לבין נאצר".

⁴⁰ נוסח מלא של אמנת האיחוד ב"מזרח החדש", כרך י"ג, 1963, חוברת 51.

הכוחות המזוינים. "מועצת האומה" נקבעה כרשות מחוקקת עליונה והורכבה משני בתים, בהתאם למקובל באיחודים פדרטיביים, כלומר על בסיס שווה ייצוג (בית עליון) ועל בסיס יחסי (בית תחתון).

"מועצת האיחוד" תוכננה על בסיס שווה-ייצוג לשלוש המדינות המתאחדות. לעומת זאת, נקבע הייצוג בבית הנבחרים לפי המפתח הבא: 70% מהצירים למצרים, 18% לעיראק ו-12% לסוריה. לפי מפתח זה הסתבר, כי חלוקת הכוחות ב"מועצת האומה", היינו ב"מועצת האיחוד" ובבית הנבחרים גם יחד, יהיה כדלקמן: 61% למצרים, 22% לעיראק, ו-17% לסוריה. בסיכום, צריך היה להישמר הרוב המצרי ברשות המחוקקת על שני בתיה. ראוי לציין, כי הייצוג לא נקבע באופן יחסי למספר האוכלוסין בכל ארץ וארץ, שכן אוכלוסיית מצרים בלבד עולה פי 2-3 מאוכלוסיית עיראק וסוריה גם יחד.

לפי ההסכם נקבע, כי נשיא הפדראציה ושלושת סגניו יבחרו ע"י צירי שני הבתים של "מועצת האומה". בהצבעה הראשונה נדרש רוב של 2/3, ובהצבעה שנייה יספיק רוב מוחלט רגיל, היינו קולותיהם של הצירים המצרים יספיקו לכך. הבעת אמון או שלילת אמון מהממשלה הפדראלית תעשה ע"י רוב מוחלט של צירי "מועצת האומה", וגם במקרה זה יכריעו הקולות המצריים. לשם קבלת חוק יידרש רוב רגיל בכל אחד משני הבתים בנפרד. הואיל ולצירים המצריים עתיד היה להיות רוב בבית הנבחרים, הרי שהם היו עשויים למנוע קבלת חוקים בלתי רצויים. ההיפך אמור לגבי הצירים העיראקיים והסוריים. צירים אלה היו יכולים לגבש רוב רק ב"מועצת האיחוד" ובתנאי שתשרור הסכמה מלאה ביניהם.

סמכויותיו של נשיא הפדראציה נקבעו כרחבות ביותר: (א) מינוי שרי הממשלה וראשה. בהתחשב ברוב הקבוע של הצירים המצריים ב"מועצת האומה", עשויה הייתה כל ממשלה של נאצר לזכות באישור אוטומטי; (ב) פיטורי השרים וראש הממשלה, גם מבלי להזדקק להבעת אי-אמון מצד "מועצת האומה"; (ג) שליטה מלאה על הצבאות ודרגי הפיקוד השונים בתוקף תפקידו כמפקד העליון; (ד) מתן אישור למועצות המחוקקות של שלוש הארצות בבחירתן את נשיאיהן המקומיים.

דא עקא, שהעוקף העיקרי באמנת האיחוד המשולש היה חבוי בקביעתה של "תקופת ביניים". לפי המוסכם, היה צריך להיערך משאל עם בשלוש המדינות על חוקת הפדראציה והנשיא, לא יאוחר מה-17 בספטמבר 1963. סיומה המלא של "תקופת המעבר" נקבע ל-17 במאי 1965. פרקי הביניים נועדו לעיבוד החוקה הפדראלית והחוקות של המדינות המשתתפות. לאחר ביצוע משאל העם הוחלט לכוון מועצת נשיאות וממשלה פדראלית זמנית עד תום תקופת המעבר, תוך הפעלה הדרגתית של מוסדות השלטון המרכזיים והמקומיים, כיוון מועצת הגנה לאומית ומפקדה צבאית משותפת וכדו'.

אמנת האיחוד המשולש היוותה, כאמור, פרי פשרה, שנבעה משיקולים שונים ואף מנוגדים. בעוד שנאצר הלך לקראת שליטי "אל-בעת" בגלל רצונו להגיע לידי שליטה ממשית על העולם הערבי בכלל, ועל סוריה ועיראק בפרט, בהתחשב באוצרות הנפט העיראקים ובמרחבי הקרקעות ומקורות המים של סוריה ועיראק גם יחד – הרי ששליטי "אל-בעת" היו מעוניינים בשתי מטרות שונות לחלוטין: (א) קבלת גושפנקא של "הכשר" מטעם נאצר על מנת להעלות את יוקרתם בעיני הרחוב הערבי, ובעיקר, כדי להרוויח זמן על מנת לבצר את שלטונם; (ב) האחדות הערבית עמדה, כידוע, מאז ומתמיד במרכז האידאולוגיה של "אל-בעת". למעשה, גם נאצר היה זקוק לתקופת מעבר כדי להכשיר את הקרקע להשתלטות יסודית על סוריה ועיראק. השלבים המוסכמים להקמת הפדראציה שירתו, אפוא, את האינטרסים של שני הצדדים: ב"שלב ההכנה" של 5 החודשים עד למשאל העם (ב-17 בספטמבר 1963) – נקבע, כי כל שלוש המדינות תמשכנה לקיים את משטריהן וחייהן העצמאיים. שלב זה נועד לפעילות עיונית-תחיקתית (הכנת חוקה פדראלית וחוקות מקומיות). ב"שלב המעבר" שנקבע למשך 20 החודשים שלאחר מכן (עד 17 במאי 1965), תוכננו הצעדים המעשיים לאיחוד מודרג, כלומר להעברת סמכויות התחיקה והביצוע לידי מועצת נשיאות ולהקמת הפיקוד המשותף והמוסדות המינהליים המשותפים.

מעבר לשיקולים האמורים של שני הצדדים היריבים בלטו הצדדים החיוביים והשליליים של אמנת האיחוד לכשעצמה. ההישג הראשון במעלה היה, ללא ספק, עצם ההסכם להקמת מסגרת פדרטיבית משותפת והנכונות לארגן מפקדה צבאית עליונה, שתסייע לפתרון בעיית פלסטין. יש להצביע גם על ההישג בעיצובו הגמיש של המבנה הפדרטיבי, שתתרום לטשטוש זמני של אותן בעיות יסוד השנויות במחלוקת, כגון קיום מפלגות, משקים לאומיים עצמאיים ואחזקת כוחות צבא נפרדים. גמישות זו הושגה בחלקה עקב ההסכמה לקיים תקופת ביניים, שתאפשר את עיצובם ההדרגתי של המוסדות המשותפים. היה בכך משום הפגנת רצון טוב לצמצם את מוקדי החיכוך האפשריים ולהאריך את טווח השותפות. אולם שיטת הפשרה וההסתגלות הגמישה צפנה בחובה את מגבלותיה של קע"ם החדשה, שהוכחו עד כה כמכריעים, מאחר והם סתמו, למעשה, את הגולל על אמנת האיחוד. כל קיומה של הפדרציה היה מותנה, בסופו של דבר, ברצונם הטוב של שותפיה, ובנכונותם המעשית לקיים את ההליכים המוסכמים בצמרת השלטון, בעיצומה של תקופת הביניים. לפיכך, נוצר מלכתחילה מרחב פוטנציאלי להתנגשות בין שאיפת ההשתלטות הבלעדית של נאצר לבין תביעתם של שליטי "אל-בעת" לקיים "מנהיגות קולקטיבית". נוסף למחלוקת עקרונית זו, שיישומה המעשי עתיד היה לקבוע את גורל האיחוד, התרכזו בסוריה ובעיראק אינטרסים מקומיים מגובשים, שהיו מנוגדים לעצם מהותו של משטר צנטראליסטי חזק. ויש לזכור, כי טבעו של שלטון ריכוזי שהוא פוסח על אינטרסי מקומיים. בהתמודדות שנפתחה בין שליטי "אל-בעת" בסוריה ובעיראק לבין נאצר היו כל הנתונים לטובתו של זה האחרון: שכן נאצר נשען על משטר מונוליתי מבוסס, בעוד ששליטי "אל-בעת" ניהלו, בעת ובעונה אחת, מאבק פנימי על עמדות השלטון והכוח נגד הסיעות הנאצריסטיות במדינותיהן ונגד כוחות פנימיים אחרים.

יתר על כן, בין שליטי המפלגה בסוריה ובעיראק לא שרר תיאום מלא ואף בין אישי המפלגות עצמן לא הייתה אחדות דעות וקונפונטציה מגובשת נגד נאצר. תופעה זו הוכחה, לאחר מכן, בהמשך ההתרחשויות המדיניות הפנימיות בעיראק. יש לזכור, כי לעיראק היו אינטרסים מיוחדים (נפט) ובעיות מיוחדות (כורדים), שהעמידו במישור שונה מזה של סוריה, ולא כל שכן – מזה של מצרים. לעומת זאת, בסוריה שררו הלכי-רוח מסתייגים מאיחוד של ממש, עקב המשקע הכבד והמר שהותיר אחריו האיחוד הקודם עם מצרים. בסופו של דבר, העדר רציפות טריטוריאלית בין מצרים מזה לבין סוריה ועיראק מזה היווה גורם רב-משקל שבלם את הליכי האיחוד. גורם גיאוגרפי זה עמד לו, לנאצר, כשטן גם בשנת 1961, שעה שניסה להחזיר את סוריה לחיקו בניסיון ייאוש של הרגע האחרון.

בסיכום, ראוי להצביע על השיקולים השונים של נאצר שהביאוהו לחתימת האמנה: (א) הסיכוי הסביר להשתלט לא רק על סוריה, אלא אף על עיראק עתירת הנפט. סיכוי זה הכתיב לו את היותורים הזמניים לשליטי "אל-בעת"; (ב) האינדוקטריניזציה המצרית המתמדת בדבר האחדות הערבית המיוחלת מנעה מבעדו לדחות את הצעתם של מתחריו הפוטנציאליים, ובכך – למוטט את יוקרתו ועמדתו הבכירה בזירה הערבית; (ג) מצב התיקו בפרשת המערכה בתימן אילץ אותו לגבש מחדש את מעמדו כאביר האיחוד הערבי מחד גיסא, ולהרוויח תקופת ביניים, העשויה לפעול לטובתו הן בתימן והן בסוריה ובעיראק מאידך גיסא; (ד) בסופו של דבר, הצליח נאצר להשיג ויתורים חשובים מאנשי "אל-בעת" בכל הנוגע לסמכויות הרחבות כנשיא, עם תום "שלב ההכנה". כישלוננו האפשרי של האיחוד היה יכול לשמש בידי כקלף תעמולתי טוב לנגח בו את שליטי "אל-בעת". זאת עוד, האיחוד הנוכחי, בדומה לאיחוד הקודם, לא עורר התלהבות רבה בחוגים העממיים של מצרים. מכאן, שסיכול האיחוד לא היה כרוך בסיכון ממשי לגבי יציבות המשטר במצרים. מכל מקום, הסיכון המחושב בנושא זה לא עמד בשום יחס לסיכונים הרבים שנבעו כתוצאה מההתערבות הצבאית של מצרים בתימן.

עד מהרה הוכח, כי הפדרציה המתוכננת אינה אלא לזות שפתיים, שכן אם השכילו קברניטי סוריה ועיראק להעמיד פנים כאילו האיחוד יוגשם, הרי שהיה זה נאצר שהוציא את

המרצע מן השק, בהצהירו ברורות ביולי 1963, כי לא ייתן ידו לעולם לאיחוד עם סוריה ועיראק בהנהגת מפלגת "אל-בעת". ואכן, ככל שהתמעט הסיכויים לכוון את קע"ם החדשה, כן התרבו הסיכויים לגבש איחוד סורי-עיראקי, בהנהגת שליטי "אל-בעת", כשחוד מחצו יופנה כנגד מצרים של נאצר.

תמורות אחרות בשנת 1963

עיתוי המשבר שפרץ בין נאצר לבין ראשי "אל-בעת" היה בלתי רצוי לנאצר מכל הבחינות: לא ב"מעגל הערבי", לא במישור הבינלאומי ואף לא ב"מעגל האפריקאי". בעיצומו של מאי 1963 מנה חיל הפלישה המצרי בתימן כבר למעלה מ-28,000 חייל. מחוגי האו"ם נמסר, כי המועד לביצוע ניתוק המגע בין המצרים לבין התימנים-המלוכניים לא נקבע, והאו"ם לא יכול היה לשגר את משקיפיו לגבול תימן – סעודיה. למותר להזכיר, כי ב-16 באפריל 1963, יום אחד בלבד לפני חתימת אמנת האיחוד המשולש, הושג "הסכם בנקר" בדבר הפסקת הסיוע הסעודי לכוחות המלוכניים בתימן מצד אחד, ופינוי ההדרגתי של היחידות המצריות מצד שני. אולם נאצר פינה את יחידותיו, החליפן ותגברן ביחידות חדשות ורעננות. באו"ם ערמה ברית המועצות קשיים על הקמת צוות המשקיפים והודיעה על סירובה לממנו. כתוצאה מכך הודיע הנסיך פייסל, ראש ממשלת סעודיה, כי ארצו תמשיך לסייע למלוכניים התימנים כל אימת ומצרים לא תכבד את התחייבויותיה.

נאצר נמנע בכל זאת מלנתק סופית את המגע עם שליטי "אל-בעת" בסוריה ובעיראק מכוחם של כמה שיקולים: ראשית, האזהרה שהופנתה נגדו ע"י שליטי דמשק ובגדאד, שמתוכנה נמצא למד, כי ניתוק המגע – כמוהו כחיסול הפדראציה. כן הוזהר, כי פגיעה מצידו בראשי "אל-בעת" הסורי תחשב כפגיעה בראשי "אל-בעת" העיראקי, ותטיל עליו את האחריות לביטול האיחוד. שנית, בהמשך חודש מאי 1963 נפתחה באדיס-אבבה, בירת אתיופיה, ועידת פסגה של 30 מדינות אפריקאיות, שנשאה את הסיסמה לכינון "ארגון האחדות האפריקאית". נאצר רצה להופיע בוועידת פסגה זו כנשיא המיועד של הפדראציה הערבית ולזכות ביוקרה רבה יותר מאשר בהופעתו כנשיא מצרים בלבד. עם הקמתו של הארגון האפריקאי חל שידוד מערכות מדיני כללי ביבשת. גושי המדינות האפריקאיות עמדו בפני חיסול "גוש קזבלנקה", שהוקם בינואר 1961 ע"י מצרים, גאנה, גינאה, מאל, מרוקו ואלג'יריה, ונשא צביון אנטי-מערבי; "גוש מונרוביה", שהוקם בינואר 1961, כהרחבה של "גוש בראזאויל" מדצמבר 1960. רוב חברותיו היו מדינות שהשתחררו בשנת 1960 מהשלטון הצרפתי, (חוף השנהב, דהומיי, ניז'ר, וולטה העלית, סנגל, מאוריטניה, צ'אד, גבון, רפובליקת מרכז אפריקה, קונגו-בראזאויל, מלגאשי, קאמרון וטוגו, ונוסף על מדינות אלה גם אתיופיה, ליבריה, ניגריה, סיירה-ליאונה, סומאליה, לוב ותוניסיה). הדגש בגוש זה הושם על התייעצות ושיתוף פעולה בתחום הכלכלי. בזירה הבינלאומית נטו מדינות הגוש לגלות יחס פרו-מערבי מתון. "גוש קזבלנקה" עמד, בלאו הכי, בפני התפוררות בחודשים שקדמו לוועידת אדיס-אבבה. עם הקמת "ארגון האחדות האפריקאית" נאלצו מדינות "גוש קזבלנקה" לתאם עצמן, למעשה, להשקפותיהן המתונות יותר של מדינות "גוש-מונרוביה". ועידת אדיס-אבבה הקהתה את המגמות הפאן-אפריקאיות של נשיא גאנה, דר' אנקרומה, מחד גיסא, וערערה את תוכניותיו של נאצר בתחום "המעגל האפריקאי", לאור התפוררות "גוש קזבלנקה", מאידך גיסא. מסתבר, אפוא, שנאצר לא אבה לחסל את תוכניות הפדראציה הערבית בהתחשב בהצטמקות מעגלו האפריקאי. יתר על כן, למרות עמדתם התקיפה של שליטי "אל-בעת" בדמשק ובבגדאד ניבעו כבר אז פרצות מספר בחומת אחדות מדינית זו. עבד אס-סלאם עארף, נשיא עיראק שהועלה לשלטון ע"י קציני "אל-בעת" (ב-8 בפברואר 1963), לא שכח את אהבת נעוריו לנאצר. למרות שסמכויותיו הוגבלו ע"י קציני "אל-בעת" העיראקיים, חזר וגילה לנאצר את נאמנותו בקוראו לו לגלות מתינות. נאצר גם לא היה מעוניין להכריז על ביטול ההסכם דווקא בשעה שיחידותיו החוזרות מתימן התקבלו

רשמית במדינה. אין ספק, כי במכלול שיקוליו תפסה מקום נכבד המגמה לסייע בערער משטרי "אל-בעת" מבפנים ע"י הסיעות הפרו-נאצריות בעיראק ובסוריה.

כפתח מסוים לנסיגה בכבוד ניתן היה לראות במאמריו של חסנין הייכל, שפורסמו במאי 1963, והטעימו את התפיסה כי שיחות קהיר לא היו איחוד, אף לא תוכנית לאיחוד, כי אם "תוכנית פעולה למען האיחוד". ואכן, היה יסוד מבוסס לשיקולו האחרון של נאצר, שכן במרוצת יוני 1963 ניטש מאבק חמור בסוריה בין מצדדי האיחוד לאלתר לבין צמרת "אל-בעת", שגילתה סימני פילוג פנימיים. דומה היה, שסוריה עומדת בפני מלחמת אזרחים; רק בשלהי יוני הושגה פשרה כלשהי בצמרת מועצת ההפיכה הסורית, שנאלצה להתגונן נגד המחץ של שופרות התעמולה המצריות. גם שליטי בגדאד היו נתונים בעיצומה של מתקפת קיץ נגד מעוזי הכורדים בצפון בהפרם את הסכם שביתת הנשק הזמני. במרוצת חודש יולי הוברר סופית, כי פירוק הפדראציה המשולשת להלכה, עוד בטרם קמה למעשה, בא על רקע המשך הסתבכותו הצבאית של נאצר בתימן, אשר לא בחל להורות על הפצצות גז אוויריות על מעוזי המלוכנים התימניים וכפריהם.

בסוריה נמשכו במקביל התהפוכות וההתרוצצויות הפנימיות. מספר מנהיגים מקומיים, שזממו לבצע הפיכה פרו-נאצרית נעצר וחלק מהם הוצא להורג. הרמטכ"ל זיאד אל-חרירי נאלץ לגלות, הגנרל לוואי אל-אתאסי, ראש מועצת ההפיכה הסורית, התפטר ובצמרת השלטון התבסס "האיש החזק" של הצבא הסורי, הגנרל אמין אל-חאפט', שהיה אחראי לדיכוי הנמרץ של היסודות הפרו-נאצריים. גם בכורדיסטן נמשכה המערכה הבלתי מוכרעת, אשר הסיחה את דעת הקהל העיראקית מהיחסים המתערערים עם מצרים.

חודש יולי עמד גם בסימן התרחשויות בינלאומיות חשובות: במוסקבה נחתם הסכם לאיסור חלקי של הניסויים הגרעיניים בין ארה"ב, רוסיה ובריטניה. הסכם זה חשף את הקרע הגלוי במחנה הקומוניסטי בין ברית המועצות לסין. בחודש זה נערך המצעד הצבאי רב העוצמה של חיילות מצרים לרגל ציון השנה ה-11 של המהפכה. נאצר העלה, באותה הזדמנות, על נס את האיחוד הערבי וההכנות הצבאיות כאמצעים הכרחיים להבטחת שחרור פלסטין. בנאומו בלטה הנימה המתונה כלפי ישראל, שננקטה מטעמים טקטיים. נימה זו התחזקה לאור הצטרפותה של מצרים, בדומה לישראל, להסכם מוסקבה, והיא שיוותה לנאצר ארשת של מתינות, מבלי להביא בחשבון את המערכה בתימן. באוגוסט נעשה ניסיון נוסף מצד עארף העיראקי להפיח רוח חיים באמנת הפדראציה הערבית. אולם נסיעותיו ופגישותיו בקהיר ובדמשק לא העלו מאומה. ראשי "אל-בעת" נשארו איתנים בעמדתם הנוקשה, במיוחד לאחר שנאצר הצהיר ב-22 ביולי, לרגל חגיגות ההפיכה, כי הוא אינו רואה כל דרך להקים את האיחוד עם "ממשלת דמשק הבעת"י-הפשיסטית". הקרע בין קהיר לדמשק החריף בהדרגה, ולמרות הפילוגים בצמרת "אל-בעת" הסורי, נמשכה במקביל ההתקרבות בין סוריה לעיראק. בספטמבר 1963 הודיעו שליטי "אל-בעת" בסוריה ובעיראק על כוונתם להקים מעין פדראציה בין ארצותיהם מבלי לשתף את מצרים. דא עקא, שתהליך התלכדותן של סוריה ועיראק הופסק בשלביו הראשונים, לאור הפיכת ה-18 בנובמבר 1963, שבה נטל עארף את סמכויות השלטון הבלעדיות בעזרת ראשי הצבא הפרו-נאצריים. הפיכה זו סימנה את קץ "האיחוד הסורי-עיראקי". מכאן ואילך חל תהליך של התקרבות בין עיראק למצרים ועמדתה המבודדת של סוריה בזירה הערבית הפכה לסימן היכר במרוצת שנת 1964 ובמחצית הראשונה של שנת 1965. אמנם ההפיכה העיראקית חילצה במידה מודרגת את נאצר ממאבקו החזיתי נגד שלטון "אל-בעת" בסהר הפורה, אולם לא היה בה בכדי לחלצו מהסתבכותו בתימן. יתר על כן, התערבותו הגלויה של נאצר בתקריות הגבול שפרצו בין אלג'יריה ומרוקו (בנובמבר 1963) לא תרמה לביצור מעמדו ב"מעגל האפריקאי". תמיכתו המדינית והצבאית בבן-בלה נגד חסן מלך מרוקו, שנבעה מטעמים עקרוניים (תמיכה במשטר מהפכני), חיידה את יחסיו עם מרוקו, ופסלה את מעמדו כמתווך מוסכם על שני הצדדים. לאחר מכן הוקיע אותו בעקיפין קיסר אתיופיה בוועידת שרי החוץ האפריקאיים באדיס-אבבה, שכונסה על מנת לטפל בסכסוך הגבול האלג'ירי-מרוקני. מקומה של מצרים נפקד

מ"וועדת התשעה", שנבחרה באדיס-אבבה על מנת לתווך בין הצדדים. מעמדו של נאצר בזירה האפריקאית הועם מחדש. העניינים היגעים בתימן וההתפרצות הסורית נגד הססנותו של נאצר בזירה הארץ-ישראלית הביאו את נשיא מצרים לנקיטת טקטיקה חדשה ב"מעגל הערבי": שנת 1964 הפכה לתקופת ועידות הפסגה הערביות. ועידת הפסגה הראשונה נועדה ל-13 בינואר 1964, כ-15 שנה לאחר היוועדותם האחרונה של ראשי מדינות ערב הפלישה לארץ-ישראל.

נאצר וועידת הפסגה הערבית הראשונה (ינואר 1964)

יצירת "אווירת הפסגה" בין שליטי ערב היוותה, כאמור, צעד מחושב מצידו של נאצר, שנועד להשיג שתי מטרות: א) בידודה של סוריה הבעתייסטית בזירה הבין-ערבית; ב) סיומה של מערכת תימן ואבטחת המשטר הרפובליקאי בצנעא. בידודה המדיני של סוריה בזירה המקומית הפך לעובדה קיימת. ניסיונות היחלצותם של הסורים מעמדה זו נעשו, בין השאר, תוך נקיטת עמדה מתגרית בנאצר במישור הישראלי. תביעתם של שליטי דמשק לפתוח בפעולות צבאיות נגד ישראל לאלתר, הייתה עשויה להוקיע את נאצר כבוגד או כמתחמק מחד גיסא, או להביאו לכלל הידרדרות במלחמה בלתי-יזומה מצידו נגד ישראל, כתוצאה ממחזור פרובוקציות סוריות, מאידך גיסא. ברירות אלה לא נעמו לחיכו של נאצר, ואף לא היה ביכולתו להותיר את היוזמה המדינית והצבאית בידי יריביו התוקפניים מדמשק. קריאתו לכנס פסגה ערבי נעשתה, אפוא, מתוך הנחה ששליטי ערב האחרים לא ששים אלי קרב, והם מעדיפים להתחמק מאחורי החלטה של ניהול המלחמה בישראל באמצעים אחרים. הפעלתו של מוביל המים הישראלי שימשה אמתלה נאותה ואמצעי ליכוד מאין כמוהו לגבי נאצר. השתקת תעמולת התוקפנות הסורית ע"י הצבת מוביל המים הישראלי כאתגר כלל-ערבי סייעה לנאצר להעמיק את מעמדה המבודד של סוריה בעולם הערבי ולהזים את תוקפנותה המילולית המנופחת, שנתמכה בפעולות פרובוקציה צבאיות אנטי-ישראליות.

מאחורי ארשת המתינות שלבש נאצר בוועידת הפסגה הערבית הראשונה התבלטה הערכתו, כי טרם הגיעה העת לפתוח במלחמת חורמה בישראל, שכן עדיין לא בשלו התנאים הצבאיים לכך. עיתוי מועד המערכה חייב להיעשות ע"י הערבים תוך ניצול משאבי הכוח העתידיים וגורם ההפתעה גם יחד. מתוך כך הסתכמה הערכת המצב של נאצר כדלקמן: ראשית, פתיחת המערכה הסופית נגד ישראל חייבת להיעשות על רקע סביר ומוכן גם בדעת הקהל העולמית. שנית, המערכה תפתח רק לאחר שתובטח עליונותה הצבאית המוחלטת של מצרים, שתיצור תנאים וודאיים לחיסולה של ישראל. שלישית, יהא צורך להבטיח תמיכה בינלאומית, או לפחות להסתייע בתנאי קוניוקטורה בינלאומיים, כדי להשלים את הניצחון הצבאי בתמיכה מדינית. מכל מקום, בניגוד למצופה, לא יצרה הפעלת מוביל המים הישראלי רקע מדיני עוין לישראל. אדרבא, הפעלתו תאמה את המוקצב לפי "תוכנית ג'והנסטון" וזכתה לתמיכתן המלאה של ארה"ב. שיקולי מאזן הכוח של נאצר היו שליליים עד כה, (למרות התעצמותה הצבאית הכוללת), עקב שקיעתו במלחמה האין-סופית והבלתי-מוכרעת בתימן. יתרה מזאת, נאצר הגיע כנראה לכלל מסקנה, כי התעצמות צבאו לא יצרה עדיין את הפער הכמותי והאיכותי ההכרחי להשגת ניצחון צבאי נגד ישראל. ההנחה, כי תמיכתה הביטחונית של צרפת בישראל תיפסק עם תום מלחמת אלג'יריה, לא התאמתה, למרות "סבירותה" מנקודת מבטו של השליט המצרי.

לפיכך, הסתפקו שליטי ערב בקבלת שלוש החלטות בנושא הישראלי: א) הטיית יובלי הירדן ושלילת חלק נכבד ממקורות המים המזינים את המוביל הישראלי⁴¹; ב) הקמת

⁴¹ על פירוט התכנית להטיית יובלי הירדן והשוואתה ל"תוכנית ג'והנסטון" – ראה בפרק על ירדן, בסעיף "התוכנית להטיית יובלי הירדן וחלקה של הממלכה ההאשמית".

"המפקדה הערבית המשותפת" (מפע"ם); ג) ארגון הפליטים הפלסטינאים במוסד שהועמד, למעשה תחת פיקוחה של מצרים.

משימותיה של "המפקדה הערבית המשותפת" שהוקמה בראשותו של הרמטכ"ל המצרי, הגנרל עלי עאמר, ובסיוע 12 עוזרים צבאיים, הוגדרו כדלקמן: תיאום שיתוף הפעולה הצבאי בין צבאות ערב; בחינת צרכי החימוש והציוד של סוריה, לבנון וירדן – המדינות שתוצאנה לפועל את תוכנית ההטיה הערבית; הכנת כוח צבאי בעל כושר של התמודדות נגד ישראל, במידה וזו האחרונה תתנגד בכוח לתוכנית הערבית; תכנון ההקצבות הכספיות לתגבור כוחן של סוריה, לבנון וירדן. ההקצבה הראשונה בשיעור 15 מיליון ליש"ט הוטלה על כל מדינות ערב במקובץ, אולם כוונת, מצרים, סעודיה ועיראק קיבלו על עצמן את נטל המימון העיקרי. המסגרת הפיקודית של "המפקדה" עוצבה בהשראת דפוסיה של נאט"ו, כשהיועצים המצריים התמנו לתפקידי המפתח. מגמתו של המפקד העליון, עלי עאמר, הייתה כפולה: הוא שאף לעקוף את מועצת שרי ההגנה הערביים, אשר פעלה במסגרת "ברית הביטחון הקיבוצי" של "הליגה הערבית", על מנת להגיע במישרין אל ראשי מדינות ערב. שאיפתו זו התבססה על לקחי מחדלה של "ברית הביטחון הקיבוצי". במישור האופרטיבי חתר עאמר לקבלת סמכויות להזזת כוחות ערביים ממדינה למדינה. המגמה השנייה נתקלה בהמשך בהתחמקות מצד ירדן ובהתנגדות ברורה מצד לבנון. כניסתם של כוחות ערביים ללבנון הותנתה בקריאתה של הממשלה המקומית ובהסכמה פרלמנטרית לבנונית. בהקשר זה ראוי לציין, כי היחסים בין משטר "אל-בעת" בסוריה לבין ממשלת לבנון היו רחוקים מלהיחשב כיחסים תקינים. בראשית שנת 1965 התחמק נאצר במפורש מנשיאה באחריות לתקריות גבול מקומיות בין סוריה לישראל, ואף המליץ על דחיית עבודות ההטיה בקטעים החשופים לתגמול ישראלי.

ארגון הפליטים הפלסטינאי, בהנהגת אחמד שוקיירי, נועד להטעים קבל-העולם את "הישות הפלסטינית", תוך מתן אפשרות ל"עם הפלסטיני" להלחם למען החזרת מולדתו. הפיכתו של ארגון הפליטים למעין ממשלה פלסטינאית שבגלות, המאמנת את "חזית השחרור" הצבאית שלה, נועדה להקנות למצרים שליטה ובקרה בלעדיים על הפליטים הערביים. סוריה ומצרים גם יחד היו מעוניינות לערער את אחדותה של ירדן באמצעי זה. אין תימא, אפוא, שירדן התנגדה להקמת ארגון המתיימר לייצג את כלל הפליטים מבלי להכיר בריבונותה של ירדן על שתי גדותיה. העמדות המנוגדות שבלטו בנושא זה בוועידת הפסגה הערבית רוככו ומותנו ע"י הפשרה הבאה: הקמת גוף שייצג את הפליטים הערביים כלפי חוץ; הקמת צבא פלסטינאי, שיתאמן בארצות מושבם של הפליטים ויוכפף לממשלות המקומיות. שוקיירי עצמו ניסה ליישב את הסתירה בין הריבונות הירדנית לבין ה"ישות הפלסטינאית" באומרו, כי המושג האחרון הינו "עממי", בעוד שהריבונות הירדנית הינה "ממלכתית". מכל מקום, מגמתו של שוקיירי הייתה להסתגל לכל הארגונים הבינלאומיים האפשריים, לזכות בהכרה רשמית ולהוות מטרד לישראל. ארגונו היווה, למעשה, אוסף של עסקנים ששאפו לארגן משענת צבאית, "צבא שחרור" נוסח מחתרת ה F.L.N באלג'יריה. בנוסף לחיכוך העיוני והמעשי בין שוקיירי לבין המלך חוסיין, הסתבר בכנסי הפליטים שנערכו בירושלים העתיקה, כי נציגי הפליטים מסוריה, מלבנון, מרצועת עזה וכדו' הפכו, למעשה, למייצגי הממשלות ששיגרום, ולא דווקא למייצגי הפליטים עצמם. "צבא השחרור" הוכפף מבחינה צבאית ל"מפקדה הערבית המשותפת" ומהותו הצבאית נקבעה כחיל פד'איון. בעייתו המרכזית הייתה, כמובן, גיוס כוח אדם ואימונו, וזהו כידוע תהליך ממושך. ירדן, למשל, סירבה לארגון גדודי פליטים בתחומיה מאחר וצבאה כולו הוגדר כצבא שחרור פלסטינאי. גם לבנון לא התירה לערוך אימוני צבא זה בשטחיה. לעומת זאת, כינתה סוריה את אחד מגדודי צבאה הסדירים כ"צבא פלסטיני" ואף נהנתה מתקציביו של שוקיירי. עיראק פתחה את בסיסי ההדרכה הצבאיים שלה בפני מתנדבים פלסטינאים. אומנו קצינים ואנשי קומנדו והללו רכשו את ניסיונם הצבאי המעשי בקרבות נגד הכורדים. בסיכום, ארגון הפליטים של שוקיירי וצבאו היו תלויים, למעשה, במצרים וקבלו את הכוונתם מלמעלה.

הניסיון עד כה לימד, כי הארגון לקה בהיעדר בסיס ושורשים עממיים. מאחר וארגונו של שוקיירי נשלט ע"י מצרים, הוקם ארגון מתחרה בחסותו של משטר "אל-בעת" הסורי. ארגון פורש זה "פתח"; (בהיפוך סדר האותיות: "חרכת-תחריר-פלסטין" – "התנועה לשחרור א"י), שאב את מתנדביו מקרב "האחים המוסלמים", הבליט את צביונו הדתי (בתמיכת חאגי אמין אל-חוסייני) ואופיו האנטי-נאצרי. מגמתו התבטאה בפתיחת מבצעים מידיים נגד ישראל על מנת להוכיח את עצם קיומו ואף לגרור את מדינות ערב למלחמה נגד ישראל, בהנחה שהזמן פועל לרעת הערבים. קיצוניותו של הארגון הני"ל סייעה לו לזכות בתמיכתו של משטר בן-בלה באלג'יריה (מטעמים עקרוניים), ולחסותה של סוריה (מטעמים טקטיים). מבצעי הטרור של אנשי "פתח" נערכו לאו דווקא מעבר לגבול הסורי. הסכנה הפוטנציאלית הצפונה בארגון טרור זה נבעה מהיותו גוף בלתי מבוקר, בניגוד לארגונו של שוקיירי, שכוון נגד נאצר. עיתוי פעולות הטרור של ארגון זה במרוצת שנת 1964/5, שחלו במקביל לכנסי הפליטים של שוקיירי ולהיו ועדויותיהם של ראשי ממשלות ערב, הוכיח את הפילוג הבין-ערבי סביב "פתח". רדיפתם של לוחמיו ברצועת עזה ע"י הממשלה המצרית מחזקת הנחה זו. לסיכומה של ועדת הפסגה הערבית הראשונה ראוי להצביע על המניעים המצריים שהביאו לכינוסה, כפי שהם בוטאו ע"י חסנין הייכל, שופרו המהימן של נאצר. המשימה הייתה להבטיח שני גורמים חיוניים: הפגת המתרחקות המקדמת את הפילוג בעולם הערבי; הפגתה – בנסיבות שיבטיחו עמדה של כוח לצד המצרי. ניתוח זה מודה בהחלשת מעמדה של מצרים בתקופה שקדמה לכינוס הפסגה. הנתונים המחלישים היו, אפוא, הלחץ הסורי בפרשת א"י, והסבך שנאצר נקלע אליו לאחר כשנה וחצי של קרבות מתישים וחסרי הכרעה בתימן. לכך יש להוסיף את קשייה הכלכליים של מצרים, אשר נבעו מההשפעה המצטברת של ההלאמה ומתסכולו של המנגנון הציבורי-ממלכתי, וכן מהנזקים הכספיים שנגרמו למשק המצרי כתוצאה ממימון הפלישה בתימן. הקשיים התבטאו הן בעיכוב השלמתם של מפעלי הפיתוח, והן בשיבוש מערכת אספקת המזון המצרית מפאת צרכיהם של הרפובליקאים בתימן. ההישג העיקרי של ועידת הפסגה הערבית הראשונה התבטא בריסון הסורים, תוך כדי הוקעת בדידותם המדינית בזירה הערבית. לעומת זאת לא פתרה ועידת הפסגה את הבעיה התימנית. כישלוננו של נאצר בתחום זה הוחמר ביותר עקב ההתפלגות הפנימית בקרב מחנה הרפובליקאים בתימן והתגברות השנאה הכללית אל המצרים שנראו כפולשים וכשמעבדים ע"י רוב התימנים. בואו של המלך סעוד לוועידת הפסגה הראשונה לא קידם את מטרותיו של נאצר, מאחד וסעוד היה חסר כל סמכות מדינית בארצו ואף לא נענה לדיון בנושא התימני; שכן כבר בינואר 1964 היה הנסיך פייסל השליט האמיתי של ערב הסעודית.

שנת 1964: המאזן הכללי, ביקור חרושצ'וב וועידת "הבלתי מזדהים"

עוד בשלהי שנת 1963 הופיע גורם עולמי חדש בזירה המזרח תיכונית והצפון אפריקאית. היה זה ראש ממשלתה של סין העממית, צ'ו-און-לאי, שערך סיור מקיף באזור. פגישותיו ושיחותיו של המנהיג הסיני עם נאצר, בן-בלה והמלך חסן, במרוצת חודש דצמבר 1963 הדגימו בעליל את התעניינותה הגוברת והולכת של סין ביבשת אפריקה ואת המאבק שמעצמה זו מנהלת לא רק נגד המערב אלא גם נגד ברית-המועצות. עד לאותה תקופה נשאו פעולותיה של סין אופי מוגבל ומאופק למדי. אולם בהמשך שנת 1964 התרכזה התעניינותה של סין במיוחד במדינות אפריקה השחורה ותחום זה חורג ממסגרת הדיון.

התחרות הסינית-סובייטית והסובייטית-מערבית באפריקה קבלה מימד חדש בעיצומו של חודש מאי 1964, שעה שראש ממשלת ברית-המועצות, ניקיטה חרושצ'וב, ערך סיור ממלכתי במצרים (בין ה-10-25 במאי). במרכז ביקורו של חרושצ'וב עמד טכס סיום שלב א' בהקמת הסכר הגבוה באסוואן. במעמד זה נכחו גם נשיאי עיראק ותימן (עארף וסלא). נשיא אלג'יריה, בן-בלה, הגיע לקהיר למחרת והצטרף לשיחות שניהל חרושצ'וב עם שלושת השליטים הערביים. במסגרת ביקורו נשא חרושצ'וב מספר נאומים: בנאום באסיפה

הלאומית המצרית הביע חרושצ'וב את תמיכתו בעמדת הערבים "בקשר לתוכניות האימפריאליסטיות להטיית מי הירדן, הפוגעות בזכויות הערבים". בנאום נוסף תקף חרושצ'וב את בריטניה ותמך בדרישותיו של נאצר לפינוי הבסיסים הבריטיים בארצות ערב. בנאום שנשא בטכס הענקת עיטורים סובייטים לעובדי הסכר הגבוה (ב-17 במאי) חלק חרושצ'וב בגלוי על דעותיו של נאצר בשאלת האחדות הערבית והציע להנהיג את סיסמת "אחדות העובדים הערביים". נאום זה, שנישא בסגנון חופשי תוך גילוי הלהבות והפגנת "נימה אישית", היכה גלים במצרים ובארצות ערב, ואילו במערב התקבל הנאום ברגשות מעורבים, תוך ציון האפשרות של מפנה היסטורי. נאום זה תוקן ע"י שידור מאוחר יותר של הרדיו המצרי: הקטעים "האישיים-אינטימיים" הושמטו, וכן הושמט כל אותו קטע שהציע את סיסמת אחדות העובדים הערביים. חרושצ'וב ציין את העובדה, כי "הסכר הגבוה הינו מוקש ענק תחת יסודות האימפריאליזם". כן טען לעדיפותו של הקומוניזם על האימפריאליזם המערבי בכל השטחים. להלן בסעודה שנערכה במועדון הקצינים בקהיר, הכריז חרושצ'וב כי ברית המועצות תמשיך לספק נשק למצרי ללא עיכוב כל אימת ותתבקש לכך. בנאום אחר שנישא בפורט-סעיד הצהיר חרושצ'וב, כי "ממשלת ברית-המועצות סבורה שיש למצוא פתרון הגיוני וצודק לבעיית פלסטינה". בנאום נוסף תקף את כוונתו. בסיכום הביקור התפרסמה הודעה משותפת שבה הביעה רוסיה את תמיכתה במה שהוגדר כ"מאבק המדינות הערביות נגד הקונוניות התוקפניות של המעצמות האימפריאליסטיות בעניין ניצול מי הירדן". כן התחייבה ברית-המועצות לתמוך במאבק "האנטי-קולוניאלי" בדרום ערב ובמקומות אחרים. כמו כן הובטח למצרים מילווה בן 250 מיליון רובל למימון תוכנית החומש השנייה לפיתוח התעשייה הכבדה, להשלמת סכר אסוואן ולטיוב קרקעות במדבר. נאום ששודר לאחר מכן ברדיו מוסקבה חזר וטען חרושצ'וב, כי קיימים הבדלים עקרוניים בתפיסת האחדות בין מצרים לברית-המועצות, אולם הוא מוכן להסכים, בדיעבד, גם להשקפה המצרית.

בזירה הערבית חלו ההתרחשויות הבאות: במצרים התפטרו שני סגני הנשיא – עבד אל-לטיף בגדאדי וכמאל אד-דין חוסיין. ב-26 במאי נחתם בקהיר הסכם בין מצרים לעיראק על הקמת מועצת נשיאות ופיקוד צבאי משותף לשתי המדינות. הוסכם כי מועצת הנשיאות תורכב על בסיס שוויון מספרי לאומי, והיא תתכנס מידי כל שלושה חודשים לדיונים בענייני הגנה, מדיניות וכלכלה. מרכז הפיקוד המשותף נקבע בקהיר ותפקידיו הוגדרו בתיאום ציודם ואימוניהם של הצבאות וכן בפיקוד אחיד בעת מלחמה. ביוני 1964 הצהיר מנהיג הכורדים בעיראק, כי בעיית בני עמו טרם נפתרה וכי המרד הכורדי עשוי להתלקח מחדש אם לא ייושבו חילוקי הדעות עם ממשלתו של עארף. בסוריה נמשך המצב המתוח, שלטונות "אל-בעת" הודיעו על גילוי מחתרת פרו-נאצרית חדשה בחומס ובצפון המדינה, אשר קבלה נשק וממון מעיראק. מסתבר, אפוא, שההסכם המצרי-עיראקי שנחתם בקהיר לא בא אלא לאחר הפעלת לחץ כבד על נאצר מצד עארף, ששאף לגבש יוקרה ותימוכין נוכח הלחצים הפנימיים מצד החוגים האנטי-מצריים במדינתו. לעומת זאת היה נאצר מעוניין לחזק את משטרו של עארף על מנת להדק את טבעת המצור המדיני על שליטי "אל-בעת" בסוריה. ההסכם המשותף נוסח בזהירות יתרה והחותמים עליו נמנעו מלהגדיר בשלב זה את כוונותיהם מבחינת המסגרת התחוקתית של האיחוד החדש. מכל מקום, הסכם זה רק חזר והפגין את מכלול בעיותיה הפנימיות של עיראק, שהיו רחוקות מפתרון ומיציבות גם יחד. ב-14 ביולי 1964 פתח עארף בגל של הלאומות בעיראק, שכלל בנקים, חברות ביטוח ומוסדות כלכליים. כן פוזרו כל המפלגות על מנת להכשיר את הקרקע להקמת "האיחוד הסוציאליסטי הערבי". צעדים אלה ננקטו במסגרת קידומה של עיראק לקראת האיחוד עם מצרים.

בין ה-17-21 ליולי התקיימה בקהיר ועידת פסגה של ראשי 33 מדינות, "ארגון האחדות האפריקאית". קריאתו של נשיא גאנה, דר' אנקרומה, להקמת ממשלה פאן-אפריקאית לאלתר, נדחתה ע"י רוב המשתתפים. נאצר העלה במסויג את הנושא הישראלי בוועידה,

אולם לא לחץ לקבלת החלטה אנטי-ישראלית מאחר והלקח של ועידת אדיס-אבבה היה לנגד עיניו.

ב-23 ביולי צוין יום ההפיכה ה-12 במצרים במצעד צבאי, שהפגין את כוחות השריון ויחידות הטילים. הייתה זו גם העת המתאימה לערוך סיכום-ביניים של מאזן השנה ה-12. הבעיות המרכזיות של נאצר בשנה זו היו כדלקמן: (א) לבטים כלכליים שנבעו ממערך ההלאמה, ממדיניות הפיתוח המזורזת, מהגברת הצריכה של המשק הלאומי ומהעומס הכבד של מלחמת תימן; (ב) היעדר בסיס ציבורי-עממי למשטר למרות כינונו של פרלמנט פסבדו-דמוקרטי ותגבור שורותיה של המפלגה היחידה; (ג) כישלוננו המוחלט של האיחוד המשולש. עם זאת חלה התקרבות מדינית וצבאית ניכרת בין מצרים לבין עיראק לאחר הפיכתו של עארף; (ד) ההרעה המתמדת שחלה במצב בתימן, הן מבחינת העדר יכולות ההכרעה של חיל המשלוח המצרי (שמנה כבר כ-40,000 חייל), הן מבחינת הפגיעה במוראל הצבאי והמדיני של מצרים והיווצרות דעת קהל עולמית בלתי-אוהדת, והן מבחינת הנטל הכלכלי והכספי של מערכת תימן לכשעצמה.

תוכנית החומש הכלכלית שמה את הדגש על פיתוח התעשייה. בשלוש שנותיה הראשונות הושקעו בממוצע כ-200 מיליון ל"מ לשנה, שהיוו כ-60% מההשקעות המתוכננות. אולם כבר בשנת התקציב 1963/4 גדלו ההשקעות לכלל 270 מיליון ל"מ, היינו כ-2/3 מהתכנון. למרות שהביצוע לא הדביק את התכנון יש לראות בהתפתחויות אלה כהצלחה יחסית, בהתחשב ביומרותה של תוכנית החומש מחד גיסא, ובעובדה רבת המשמעות שכמחצית ההשקעות הופנו לפיצוח התעשייה, כשהדגש מושם על ענפים בעלי יישום אסטרטגי-ביטחוני, מאידך גיסא. תהליך התייעוש גרר אחריו שתי מגמות נוספות: ראשית, הגברת הצנטרליזציה התעשייתית והתרכזות בפיתוח מפעלים גדולים המעסיקים למעלה מ-500 פועלים. בעת בעונה אחת צומצם מספר המפעלים הבינוניים ומספר עובדיהם הוקפא. שנית, חלקה של התעשייה בהכנסה הלאומית גדל והלך: מ-20% בשנת 1954 לכ-23% בשנת 1963. להתפתחות זו נודעה חשיבות רבה דווקא במדינה כמצרים, אם גם נזכור, כי במקביל לכך חלה ירידה תלולה בתרומתה של החקלאות להכנסה הלאומית: מ-36% בשנת 1954 ל-28% בשנת 1963. ביסוד המדיניות הכלכלית של המשטר מונחת ההנחה, כי יש לשמור על מתח רווחים נמוך בחברות ובמפעלים המולאמים על מנת להבטיח מחירים עממיים להמונים. הנחה זו לא נשמרה לאורך כל החזית, ומחיריהם של מוצרים חיוניים עלו בהדרגה עקב התחייבויותיה הכלכליות של מצרים כלפי המשטר הרפובליקאי בתימן וכן מחמת הצרכים הלוגיסטיים החיוניים של רבבות החיילים המצרים. התפתחות זו עוררה אי-שקט פנימי במצרים, חרף כל מאמצי הממשלה וביטאוניה להסביר את הקשיים באספקת המזון ובהעלאת המחירים כתופעה זמנית הקשורה במאמצי הפיתוח ובהשקעות הרבות בבניין הסכר הגבוה.

יתר על כן, במרוצת שנת 1964 הסתמנו בעליל הקשיים היסודיים שנבעו ממשבר המנגנונים הביורוקראטיים של המדינה. התרחבות מימדי המשק המולאם הביאה להתנפחות ביורוקראטית ול"אבטלה מוסווית" שהעידה על אוזלת יד בתחום הייעול; שכן מדיניות הרחבת השירותים וקליטת כוח אדם למעגלי הפקידות והמפעלים הצריכה הכשרה מקצועית וויסות טכני. מסתבר, כי יעילותה של הביורוקרטיה המצרית נמצאה בעקומת ירידה מתמדת מאז שנת 1920. משנות ה-60 הסתמן תהליך לבלימת התפתחות זו, אולם שיעור הריבוי המספרי של עובדי המנגנון, שהתרחב ללא תקדים, גרם לנסיגה מהשיפור הזמני ולהחמרה נוספת, המתבטאת באי-יעילות קיצונית. על רקע הבעיות הללו נודעה חשיבות יתר להבטחת הכלים הארגוניים של המשטר, הן בצורת פרסום חוקה ותפעול פרלמנט המשתף, כביכול, את העם בהכרעות הכלליות. ל"מועצת האומה" של מצרים יועדו התפקידים הבאים במסגרת החוקה החדשה: אישור תקציב המדינה בכללו, ללא יכולת של הכנסת שינויים בסעיפים השונים; קביעת אחריותה של הממשלה לפני "מועצת האומה", אך בהגבלת הבעת אי אמון רק לאחר הגשת שאילתא; התפטרות שרי הממשלה וראשה אינה

נוגעת במעמדו של הנשיא; הגבלת נוהל הגשת הצעות חוק פרטיות של צירי "המועצה" ע"י בדיקתן המוקדמת באמצעות ועדה פרלמנטארית מיוחדת. לעומת זאת הושארו סמכויותיו של הנשיא בלתי-מוגבלות: הותר לו לפרסם חוקים בתקופת הפגרה הפרלמנטארית. כן הוסמך הנשיא לעריכת משאלי-עם במגמה לעקוף התנגדות כלשהי מצד "מועצת האומה", תופעה שנשמעה כדמיונות בהתחשב במבנה המונוליטי של "מועצת האומה". זאת ועוד, הנשיא הוסמך לפרסם תקנות ביצוע לחוקיה של "המועצה", היינו יינתן לו מרחב גמישות ניכר לפרש את החוקים כרצונו. צביונה העקר של "מועצת האומה" המצרית הופגן, למשל, בדיון התקציבי לשנת 1964/5. הביקורת המתונה שנמתחה ע"י הצירים הוגבלה לסעיפי תקציב שוליים מבחינת הסכומים ומבחינת החשיבות גם יחד. מסתבר, אפוא, שהמשטר הנאצרי טרם הצליח ליצור אווירה של השתתפות ההמונים במאמצים הלאומיים. מבחינה זו נכשלו הבחירות ל"איחוד הסוציאליסטי הערבי" והחטיאו את מטרתן בדומה לכישלונם של "ארגון השחרור" ו"האיחוד הלאומי".

סיכום הביניים בזירה הערבית, בין שתי ועידות הפסגה הערביות, הצביע על התופעות הבאות: היעדר "פתרון של כבוד" מבחינת מצרים בפרשה התימנית, נוכח גילוי הקו הנוקשה מצד סעודיה, דחק את נאצר למעמדה של חולשה מתמדת, שנותחה כזכור על ידי פרסומו של חסנין הייכל. עמדה זו הגבילה את מרחב התמרון המדיני של השליט המצרי בזירה הבין-ערבית, למרות ההשתפרות החלקית ביחסיו עם המלך חוסיין. גם פירוקו של האיחוד הבעתיסטי בין סוריה לעיראק על ידי הפיכת עארף (בנובמבר 1963) והידוק היחסים בין עיראק למצרים (במאי 1964) – לא פתרו את בעיותיו של נאצר. לכל היותר, הם הקלו על מצבו המדיני בזירה הערבית והגבירו את בידודה של סוריה. אולם ההתקרבות המצרית-עיראקית הועמדה בסימן שאלה גדול ביולי 1965 עקב התמורות הפנימיות שחלו במשטר בעיראק.

בראשית אוקטובר 1964 התכנסה בקהיר ועידת "המדינות הבלתי-מזדהות". ועידה זו הותירה מאחוריה הד מדיני קלוש למדי, שכן דיוניה הועברו באירועים כלל-עולמיים רבי-משמעות אשר חלו במרוצת אותו חודש: ניקיטה חרושצ'וב הודח מראשות השלטון בברית-המועצות, וסין העממית פוצצה את המתקן האטומי הראשון שלה. עצם כינוסה של ועידת "המדינות הבלתי מזדהות" לא היוותה חידוש, אולם לעובדה כינוסה בקהיר דווקא היה ערך תעמולתי ניכר מבחינת עיצוב אישיותו של נאצר כמנהיג בעל שיעור קומה בינלאומי. הוועידה הראשונה של מדינות אלה כונסה בבגדד, בספטמבר 1961, ביוזמתם של טיטו, סוקארנו ונאצר, במגמה להקים "כוח שלישי" ככוח ביניים בין המעצמות העולמיות. עיתוייה של ועידת בגדד נקבע לאחר פיצוץ ועידת הפסגה בפריס על ידי חרושצ'וב (עקב פרשת הריגול האווירי של מטוס "יו-2" האמריקאי). נדמה היה, כי העולם צועד לקראת הידרדרות חמורה ביחסים הבין-גושיים. אולם עם חלוף אותן שלוש השנים, שהפרידו בין ועידת בגדד לבין ועידת קהיר, חלה הפשרה ניכרת בתחום היחסים הבין-גושיים מחמת ההתרופפות הפנימית בכל אחד משני המחנות העולמיים. גם בקרב המחנה הנויטראליסטי חלו תמורות מרחיקות לכת. מטרת הכנס בקהיר הייתה לגבש את המדינות הקטנות סביב המחנה הנויטראליסטי לקראת עיצובו כ"כוח שלישי" של ממש. למנהיגי המחנה הנויטראליסטי היו מספר מכנים משותפים לא רק בתחום המדיניות הבינלאומית שלהם, אלא גם בתחומי מדיניות הפנים: טיטו, נאצר, סוקארנו, אנקרומה ובן-בלד הנהיגו בארצותיהם כלכלה ממלכתית מתוכננת ועסקו בניסויי סוציאליזם בגרסאות שונות. כמו כן גיבשו לעצמם קו אנטי-קולוניאליסטי קיצוני לא פחות ממדיניותה הרשמית של ברית-המועצות. הוועידה נפתחה בתקרית בינלאומית חמורה, שהתבטאה בבידודו של ראש ממשלת קונגו-ליאופלדוויל, מואיז צ'ומבה, במעצר מצרי ובגיבוש הביזיון שלו מאדמת מצרים.

45 המדינות ששיגרו את נציגיהן לוועידת קהיר, בתוספת 10 משקיפים רשמיים אחרים, לא הצליחו להגיע לכלל החלטות של ממש. בוועידה התבלטו שתי עמדות שונות. האחת

הוצגה על ידי סוקראנו, והוגדרה על ידי משקיפים זרים כ"פרו-סינית" קיצונית,⁴² כשהדגש הושם על התערבות פעילה מצד הנויטראליסטים בסכסוכים הבין-גושיים. העמדה השנייה פותחה על ידי טיטו והתבססה על רעיון "הכוח השלישי" כגורם לתיווך ולהדברות בין הגושים היריבים. נאצר ניסה לתפוס עמדת ביניים כמפרש בין שתי הגרסאות שהועלו. הוא העלה את גישת "השלום-המוֹתָנה", כלומר צידד בפתרונות אלימים כשהמדובר בתופעות אי-צדק המיוחסות למקורות אימפריאליסטיים. אין ספק, שמדיניותו המוצהרת כלפי ישראל השתקפה בפיתוח נוסחה זו. למעשה, הזדהתה השקפתו עם הגישה הקיצונית של סוקראנו. מעניין לציין, שחלק ניכר מדוברי המדינות שהשתחררו זה מקרוב נטו יותר להגדרה האינדונזית-מצרית, שכן רבים מהם זיהו את ברית-המועצות עם חברת השפע המערבית וראו עצמם קרובים יותר מבחינת המצוקה הכלכלית ובעיותיה לסין העממית.

ההחלטות שנתקבלו פה אחד עבור סינונים וניפויים כתוצאה מהכרח ההתפשרות. הודו, למשל, נכשלה במאמצה להעביר החלטה מפורשת שתקרא לסין העממית להפסיק את פיתוח הנשק האטומי. במקום זאת הוחלט על הפניית קריאה כללית לכל מדינות העולם להצטרף להסכם מוסקבה על איסור הניסויים הגרעיניים. כן התקבלה החלטת-גינזי כללית נגד האימפריאליסטים במזרח התיכון, מבלי לנקוב בשמה של ישראל. ההחלטה תבעה להכיר בזכויותיו של "העם הפלסטינאי" בהתאם להחלטות האו"ם. היה זה הישג חלקי לנאצר ולאחמד שוקיירי, שייצג כמשקיף בלתי-רשמי את "פלסטין". בסיכום, התברר כי בוועידת קהיר הסתמנו תזוזות במרכז הכבוד של המנהיגות הבלתי-רשמית של הגוש הנויטראליסטי. המגמה, שאפיינה בשעתו את ועידת בלגרד בהדגשת השלום העולמי, פינתה דרך להעמדת המאבק האנטי-קולוניאלי והניאו-קולוניאלי כנושא מרכזי. כן התבלטה התביעה לעצמאות כלכלית והסתמנה ההשקפה בדבר סיווגה של ברית-המועצות למחנה מדינות השפע. שינויי מגמה אלה השתקפו, כאמור, גם בהנהגתו הבלתי-פורמאלית של מחנה הנויטראליסטים: מותו של נהרו דחק את רגלי הודו מההנהגה הבלתי-מוכתרת. השפעתו של טיטו הצטמצמה, אולם נאצר הצליח לשמור על מעמדו עקב הסתגלותו לקו התוקפני והנמרץ יותר, לפחות מבחינה מילולית.

ועידת הפסגה הערבית השנייה ותוצאותיה

ועידת הפסגה הערבית השנייה, שהתכנסה באלכסנדריה בספטמבר 1964, ציינה את המשכה של אווירת "אחדות המעשה" שהיוותה רקע לכנס הפסגה הראשון. הנושאים שעמדו בחשיבותם של ועידת הפסגה עסקו בנושא הישראלי. כל המגעים בעניין תימן העלו חרס, ומבחינה זו החטיא נאצר את מטרתו העיקרית.

סיסמת "אחדות המעשה" התבטאה בעקיפת חילוקי הדעות הקיימים בין מלכי ונשיאי ערב על ידי ליכודם סביב תכנית פעולה מוסכמת נגד ישראל. תכנית זו כללה את הקמת "ארגון השחרור הפלסטינאי", הטיית יובלי הירדן הנובעים בסוריה ובלבנון והקמת "המפקדה הערבית המשותפת".

תקופת "אחדות פעולה" זו, או "אווירת הפסגה", חתמה תקופה בת 7 שנים לערך שהצטיינה בחתירה מצרית כמעט רצופה בכל ארצות ערב לסירוגין. שיאיה של פעילות חתרנית זו הזדקרו באירועים הבאים: הקמת ממשלה פרו-מצרית בירדן בשנת 1957; הקמת קע"ם, בפברואר 1958, והתעוררות לאומנית כללית בזירה הערבית בכללה; מלחמת האזרחים בלבנון, ביולי 1958, על רקע רצונם של רוב המוסלמים להשתלב בצורה זו או אחרת בקע"ם; מרידת הנפל של הקולונל שוואף במוסול שבעיראק נגד משטרו של קאסם, במרץ 1959; התנגשותן של מצרים ועיראק בפרשת עצמאותה של כוויית, באמצע שנת 1961; המאמץ המצרי של הרגע האחרון למנוע את פרישת סוריה מקע"ם, בספטמבר 1961;

⁴² קיצוניותו של סוקראנו הוארה מחדש, בינואר 1965, שעה שהודיע על פרישת אינדונזיה מהאו"ם עקב בחירת מלזיה כחברה במועצת הביטחון.

הפלישה הצבאית המצרית לתימן באוקטובר 1962; הפיכת הנפל הפרו-מצרית בסוריה ביולי 1963; הפיכת עארף בעיראק, בנובמבר 1963, אשר שברה את ציר בגדאד-דמשק וקירבה את עיראק למצרים. אירועים בולטים אלה היוו, כאמור, רק את מקצתה של הפעילות המצרית בזירה הערבית על רקע זה בלט שבעתיים המפנה התכסיסי שחל בעולם הערבי ביוזמתו של נאצר. מפנה זה, הנמשך בעת כתיבת השורות הללו למעלה משנתיים, יצר אווירת מתינות והפוגה במאבק המדיני הבין-ערבי, למרות השתוללותה של המלחמה העקובה מדם בתימן ובגללה.

מה התרחש בתקופת הביניים שבין שתי ועידות הפסגה? בראש ובראשונה נקבעו הסדרי קבע לכינוס ראשי הממשלות הערביות מדי פרקי זמן קצובים. כן הוחל בהפעלתו של הפיקוד הערבי המשותף מבחינה מינהלית, אם כי מבחינה מבצעית לא נעשה כמעט ולא כלום. בשלהי מאי 1964 התכנסה בירושלים העתיקה "הוועידה הלאומית הפלסטינאית" בהשתתפות כ-360 צירים מארצות ערב השונות, ובכללם כ-200 צירים ירדניים. כפי שהיה צפוי מראש, ייצגו צירים אלה את ממשלות מדינותיהם יותר משייצגו את הפליטים. הוועידה אישרה את הצעת "האמנה הלאומית הפלסטינאית", שהוגשה על ידי "נציג פלסטין" ב"ליגה הערבית", אחמד שוקיירי. כן אושרה חוקת "ארגון השחרור הפלסטינאי". "האמנה הלאומית" קבעה את מהותה ומסגרתה של "היישות הפלסטינאית". הרעיון המרכזי שהסתתר מאחורי "יישות" זו היה, כי על פליטי פלסטין להיערך למלחמה המכרעת על מנת להחזיר את ארצם. העתקת מרכז הכובד ממדינות ערב לפליטי פלסטין נועדה להכשיר אווירה בינלאומית אוהדת, שכן הפעם היה מדובר בתושבי ארץ-ישראל לשעבר, הלוחמים להחזרת "זכויותיהם החוקיות", ולא בלוחמי מדינות ערב שפלשו בשנת 1948 לארץ-ישראל. עד לפתיחת המערכה המכרעת יצטמצמו תפקידו של "צבא השחרור הפלסטינאי" בניהול מלחמת גרילה בשטחי ישראל, אשר תשתק את מערכת הכלכלה הישראלית, תשבש את הביטחון האזרחי ותזרע מבוכה ובהלה, שירתיעו השקעות הון בישראל ועלייה יהודית נוספת.

למרות היעדים המגוונים שהוצבו ל"צבא השחרור" השתררה אכזבה מסוימת בקרב הפליטים. אכזבה זו נבעה מחילוקי הדעות העקרוניים שהתגלעו בין מצרים, סוריה וירדן ומההסתייגות הלבנונית מפעילות צבאית מעין זו. חילוקי הדעות הכבידו ביותר, בנוסף לקשיים המעשיים והטכניים הכרוכים בארגונו של "צבא-השחרור". לפי דברי שוקיירי, נועדה המסגרת הצבאית להכיל כ-30,000 איש, אשר 5,000 מהם יתאמנו באלג'יריה.⁴³ כביטוי חלקי לאכזבה ממחדליו הארגוניים והצבאיים של "צבא השחרור" – החל לפעול, בינואר 1965, ארגון יריב – "פתח" – שניזון בין השאר מהחסות הסורית על רקע היריבות בין שליטי מצרים וסוריה.

"האמנה הלאומית" של שוקיירי הטעימה את הרעיון, כי "העם הפלסטינאי" יהא בבחינת חלוץ המאבק לשחרור פלסטין, אך השחרור מהווה גם את חובתן הלאומית של מדינות ערב האחרות. עד כה לא הורגש "צבא-השחרור". לעומת זאת בוצעו מספר פעולות חבלה בישראל על ידי אנשי "פתח", במחצית הראשונה של שנת 1965. בסיסי החבלנים מוקמו לרוב, בשטחה של ירדן. בשלהי מאי 1965 ערך הצבא הישראלי שלוש פשיטות תגמול על בסיסי החבלנים בתחומי ירדן במגמה של מתן אזהרה לממשלת ירדן והרתעת המסתננים. למרות זאת נמשכו לאחר מכן גיחות נוספות של חבלני "פתח". מ"צבא השחרור" נבצר להתארגן בירדן עצמה בגלל חששותיו הסבירים של חוסיין, כי גדודים אלה עשויים בסופו של דבר להיות מופנים נגדו.

התכנית הערבית להטיית יובלי הירדן, שהותוותה בקווים כלליים בוועידת הפסגה הראשונה, וגובשה מעשית בוועידת הפסגה השנייה ובכנס ראשי ממשלות ערב, נועדה להטות כ-50% ממי מקורות הירדן לעבר הירמוך ולהשתלב בתכניות ההשקאה של ממלכת ירדן.

⁴³ על התוצאות המעשיות של הקמת "צבא השחרור" ראה לעיל בסעיף – נאצר ועידת הפסגה הערבית הראשונה.

בשלהי נובמבר 1964 החלו הסורים בהכשרת תוואי ההטייה לאורך קו הגובה של 350 מ' מעל הים. שטח העבודה השתרע משני עברי הבאניאס, החל מהגבול הסורי-לבנוני ועד מדרום לעיירה באניאס. ב-17 במרץ 1965 נערכה הפגזת גומלין ישראלית על תחום התוואי שבתחומם. העבודות הלבנוניות נמשכו עד תחילת אוגוסט 1965 במסווה של מפעל השקאה מקומי, למרות הלחץ הדיפלומטי שהופעל על לבנון על ידי צרפת וארה"ב בנפרד, ולמרות נסיגתו הרשמית של נאצר מביצוע עבודות ההטייה (ב-31 במאי 1965). הכרזתו הגלויה שלי של נאצר בעניין זה באה לאחר שסוריה העלתה לפני ועידת ראשי ממשלות ערב בקהיר את תביעתה להעניק לה הגנה יעילה במפעלי ההטייה. בנאומו גילה נאצר, כי סוריה דחתה את הצעתו להעביר לידי חיל האוויר המצרי בסיס על אדמתה כדי שמטוסיו יוכלו לסייע בחיפוי על המשך העבודות. כן הבהיר נאצר, כי המשך עבודות ההטייה פירושו, למעשה, הסתכנות במלחמה כללית נגד ישראל, שעה שהערבים אינם מוכנים לכך. התחמקותו של נאצר בנושא זה הביאה את הסורים להפסקת עבודות ההטייה בגזרת משמר הירדן (ב-13 במאי 1965), לאחר שצידם נפגע גם בגזרה זו כתוצאה מחילופי יריות בין מוצבים סוריים וטנקים ישראלים. כתוצאה מכך, העתיקו הסורים את פעילותם לתחום דרומי יותר ומרוחק יותר מהגבול הישראלי. ברור היה, כי העתקת הגזרה לתחום מרוחק לא תפתור לאורך ימים את בעיית הכשרת התוואי, אם אמנם ימשיכו הסורים בעבודות הכשרתו.

"המפקדה הערבית המשותפת", שעל הקמתה הוחלט בוועידת הפסגה הערבית הראשונה, הספיקה להתארגן מבחינה מינהלית בתקופת הביניים. היא גם בדקה את מצבם וכושרם של צבאות ערב השונים והפעילה לחץ על ירדן ולבנון להגברת קצב ההתעצמות הצבאית. המגמה המצרית הייתה להאחיד את נשקן וציודן של שתי המדינות הפרו-מערביות ברכש סובייטי או מצרי, אולם מגמה זו נתקלה בהתנגדות מצד ירדן ולבנון גם יחד. כן ערכה "המפקדה" תכניות מבצעיות למקרי-חירום, כלומר לאפשרות של סכסוך מזוין עם ישראל. תחת הלחץ המצרי שהופעל בספטמבר 1964 על ירדן, בהסתמך על אינפורמציה מודיעינית, שישראל עשויה להתקיף את ירדן באזור הירמוך, ביצעה "המפקדה" תרגיל רב-צדדי בתזוזת כוחות מסוימים מתוך צבאות עיראק, ירדן, סעודיה ומצרים. ברם, העמדה המצרית הדורשת מתן סמכות ל"מפקדה" להעביר כוחות ממדינה ערבית אחת למשנה – לא נתקבלה על דעתן של שאר מדינות ערב עד לראשית שנת 1965. מכל מקום, הטיפול בנושא זה הועבר לסמכותם של הגופים המדיניים, אם כי "המפקדה" השלימה את תוכניותיה המבצעיות בהעברת כוחות מדינה למדינה. ראוי לציין, כי בנושא זה נהנית ישראל מראש מיתרון מכריע עקב שטחיה הקטנים.

בסיכום, הנהנים העיקריים עד כה מ"אווירת הפסגה" ומסיסמת "אחדות המעשה" הם חוסיין מלך ירדן ונאצר. הראשון הצליח לשלב את "תכנית הירמוך" להשקאת כיכר הירדן במסגרת מפעלי ההטייה, ולקבל "הכשר" רשמי לכך מפיו של נאצר, למרות שבשלב הנוכחי לא חורגת התכנית הירדנית מתחומי הקצבות המים של ג'והנסטון. כן זכה חוסיין להפוגה רבת-חשיבות, לדידו, בחזית התעמולתית והחתרנית של נאצר. מבחינתו של זה האחרון לא באה "אווירת הפסגה" אלא לחלץ את מצרים מקשייה השונים: הניסיונות להגיע לעמק השווה עם ערב-הסעודית בפרשת תימן עלו עד אז בתוהו, והתוצאות השליליות נזקפו לרעתו של נאצר בהתחשב בהחמרת מצבו של חיל המשלוח המצרי בתימן. נאצר נקלע בנושא זה למבוי סתום, שכן אין באפשרותו לפנות את צבאו ולהפקיר את הזירה התימנית להשתלטות המלוכנים. מחד גיסא, וכן אין סיכויי סבירים כלל ועיקר בהעתקת זירת המערכה לתחומי סעודיה עצמה, מאידך גיסא. הסיכונים הצפונים בהרפתקה מעין זו הינם גדולים יתר על המידה עבורו. קושי אחרי שנפתר על ידי ועידות הפסגה הערביות נבע מהסבך המילולי של נאצר, אשר חזר והטעים במשך שנים, כי הפעלת מוביל-המים הישראלי פירושה מלחמה טוטלית. המוצא נקבע בעריכת הסכם בין-ערבי שהבטיח אי-נקיטת פעולה מלחמתית סביב נושא המים כל עוד אין מדינות ערב מוכנות למלחמה. התחליף למלחמה הוגדר במבצע הטיית מי-מקורות הירדן, שנועד להקהות את העוקץ התעמולתי מצד שליטי סוריה ולהזיק

לישראל בעת ובעונה אחת. אולם גם תחליף זה הוסר זמנית מעל סדר היו, לאור היוזמה הנגדית הישראלית, על ידי הצהרתו של נאצר מה-31 במאי 1965. נותרה, אפוא, התכנית המקורית של נאצר להשמדת ישראל, שביצועה נדחה לעת מצוא.

שנת 1965: הכישלון בפרשת גרמניה וערעור האחדות הערבית ע"י בורגיבה

שלשלת של אירועים, שתחילתם בשלהי ינואר 1945, הביאה לכישלון ברור של מדיניות המיקוח והסחטנות המצרית במרוצת פברואר-מרץ 1965. לחצן המצטבר של הבעיות הכלכליות והדמוגרפיות במצרים וחוסר הצלחתו של ארגון ההמונים הנוכחי במדינה – חוללו מפנה במדיניותו של נאצר מאז מאי 1964, מועד ביקורו של ניקיטה חרושצ'וב במצרים. קרוב לוודאי, שבעקבות ביקור זה חלה הערכת מצב סובייטית מחודשת לגבי התמורה שיש לגבות מנאצר כתוצאה מהסיוע הצבאי והכלכלי. רמז לכך ניתן בשעתו על ידי חרושצ'וב עצמו שקרא ל"אחדות העובדים הערבים" וחלק בגלוי על המגמות הפן-ערביות של נאצר. קריאה זו התפרשה על ידי משקיפים מסוימים כאתגר סובייטי שנורק לעולם הערבי תוך עקיפת מנהיגותו של נאצר. מכל מקום, לאחר הדחתו של חרושצ'וב ב-15 לאוקטובר 1964 נרמז, כי המנהיג הסובייטי המודח פעל מעבר לסמכויותיו גם בתחום הסיוע הכלכלי למצרים. למרות זאת הזדרזה המנהיגות הסובייטית החדשה להרגיע את הערבים: בשלהי דצמבר 1964 הגיע סגן ראש הממשלה הסובייטית, אלכסנדר שאָלאַפּין, לביקור במצרים בראשות משלחת של הסובייט העליון. שאלאפין הצהיר, כי שיתוף הפעולה המדיני, הכלכלי והתרבותי בין שתי המדינות מתהדק והולך. כן הודיע על תמיכתה של ארצו בעמדת הערבים ב"בעיית פלסטין". הנקודה המעניינת ביותר בביקורו של שאלאפין הייתה הבטחת מילווה סובייטי חדש, בשיעור 277 מיליון דולר, לפיתוח התעשייה המצרית. ראוי לזכור, כי חרושצ'וב נמנע בשעתו מלהבטיח במפורש מענק סובייטי כלשהו למצרים, ועורר בכך אכזבה בחוגי השלטון המצריים. הבטחתו רבת-המשמעות של שאלאפין הייתה כרוכה, מן הסתם, בהצגת שני שטרות פירעון מדיניים: א) הזמנתו של וולטר אולברייכט, מנהיג גרמניה המזרחית, לביקור רשמי במצרים,⁴⁴ ואולי אף מתן הכרה מצרית מלאה במשטר של גרמניה המזרחית; ב) הענקת סיוע פעיל למורדי קונגו.

ואכן, בנאום שנשא בפורט סעיד (ב-23 בדצמבר 1964) החרף נאצר את מדיניותו כלפי ארה"ב. הוא הכריז על המשך הסיוע בנשק למורדי קונגו והתיימר לוותר על הסיוע הכלכלי מארה"ב אם יותנה בתנאים מדיניים. עוד קודם לכן הופל מטוס פרטי של חברת נפט אמריקאית, שטס בדרכו מירדן ללוב מעל שטח מצרי. כתוצאה מכך, הודיעו ארה"ב (ב-29 בדצמבר) על השהיית משלוחי עודפי המזון למצרים בסך 35 מיליון דולר. משלוחים קודמים בסך 140 מיליון דולר לא עוכבו. לאור המחסור במצרכי מזון הופעלה במצרים תכנית צנע חמורה, והמצרים ניסו את כוחם ברכש חטין מארגנטינה, ללא הצלחה. לעומת זאת הזדרזו הסובייטים להחיש משלוחי חירום של מזונות לאחר שנאצר הודיע להם, כי ארצו עומדת על סף הרעב. עד יולי 1965 הפסיק נאצר בקול ענות חלושה את תמיכתו הפעילה במורדי קונגו, והנשיא ג'והנסון התיר את המשך הסיוע הכלכלי. מהתפתחות זו ניתן היה להסיק, כי הסיוע הכלכלי האמריקאי בתחום משלוחי עודפי המזון הינו חיוני, אך ניתן לוותר עליו לפרקים. לעומת זאת, התבלטה נקודת המוצא, שאין כל אפשרות בשנת 1965 לוותר על הסיוע הסובייטי המגוון. תמרוניו האחרים של נאצר, כניסיון חיזורו אחר צרפת, תוך רצון לנצל את עמדתו העצמאית של דה-גול, לא נשאו את הפרי המיוחל. לפיכך נראה היה במחצית שנת 1965, כי מרחב התמרון הבין-גושי של השליט המצרי קָטן בהדרגה. ניתן לקבל הערכה זו במסגרת תהליך כולל יותר, שתחילתו בשלהי שנת 1961, ושלבי הביניים שלו הסתמנו

⁴⁴ הזמנה זו רק הזיקה, לכל הדעות, לאינטרסים המצריים, ואף לא העלתה רווחה וישועה כלכליים.

בוועידת אדיס-אבבה⁴⁵ (אפריל 1962), בביקורו של חרושצ'וב במצרים (מאי 1964), בסיוורו של שאלאפין במצרים (בדצמבר 1964), בפרשת הסיוע המצרי למורדי קונגו (דצמבר 1964 – יולי 1965), ובפרשת הכישלון המצרי ביחסים עם מערב גרמניה (פברואר-מרץ 1965).

הפרשה הגרמנית הפגינה באורח מוחשי את צמצום מרחב התמרון של נאצר. בסוף ינואר 1965 פורסם בקהיר ובברלין המזרחית, כי וולטר אולברייכט הוזמן לביקור בקהיר בפברואר. ידיעה זו עוררה מורת רוח במערב גרמניה. נשמעו תביעות להפעיל נגד מצרים את "דוקטרינת הלשטיין", שלפיה מנתקת מערב-גרמניה את קשריה הדיפלומטיים באורח אוטומטי עם כל מדינה המכירה במזרח-גרמניה. כן הושמעו בבון דרישות להפסיק את הסיוע הכלכלי למצרים. בעת ובעונה אחת החליט בית-הנבחרים האמריקאי (ב-26 בינואר) שלא לאשר משלוח של מזון למצרים. מומחי משרד החוץ האמריקאי החלו מייד בהפעלת לחץ על הסנט במגמה למנוע את אישור ההחלטה על ידי הסנט, בנימוק שהדבר מגביל את חופש הפעולה המדיני של הנשיא ומהווה התערבות גלויה של הרשות המחוקקת בענייני הרשות המבצעת.

ערב ביקורו של אולברייכט במצרים הזהיר השגריר המערב-גרמני את נאצר, כי הביקור יעמיד בסימן שאלה את עתיד היחסים המדיניים והכלכליים שבין מערב-גרמניה למצרים. נאצר השיב, כי הוא לא רק יארח את אולברייכט, אלא אף יכיר במשטרו אם יימשכו משלוחי הנשק ממערב-גרמניה למצרים. נאצר השיב, כי הוא לא רק יארח את אולברייכט, אלא אף יכיר במשטרו אם יימשכו משלוחי הנשק ממערב-גרמניה לישראל. חסנין הייכל אף כתב באותו שבוע, בין "בון בגדה באמונם של הערבים, כאשר ביצעו בשעתם הקנצלר אדנאווור וראש ממשלת ישראל, בן-גוריון, עיסקת נשק חשאית". בהמשך ציין הייכל, כי עניין זה הנו חמור לגבי הערבים יותר מאשר קשירת יחסים דיפלומטיים בין מערב גרמניה לישראל. לבסוף הזהיר הייכל את בון על ביטול סיכויי ביקורו של נאצר במערב-גרמניה.

בשלב זה הפך הסכסוך המצרי-גרמני לתרגיל סחטנות מצד נאצר בהתאם לאותם כללים, שהביאו להצלחותיו המדיניות בתקופה האחרונה. ב-10 בפברואר 1965 הודיע ראש ממשלת מצרים, עלי צברי, כי ממשלת בון החליטה להפסיק מיני ובי את כל משלוחי הנשק לישראל. הודעה זו אושרה עלי די יו"ר הבונדסטאג המערב-גרמני, ומקץ יומיים הוסיף הפרופ' ארהארד, ראש ממשלת בון, כי ממשלתו תמנע מלשגר נשק "לאזורי-מתיחות". עם זאת ציין ארהארד, כי יש לכבד את ההסכם הקיים עם ישראל או להמירו בממון ובסחורות. דא עקא, שממשלת ישראל עמדה בתוקף על ביצוע עיסקת הנשק כמוסכם, ללא כל תחליפים. בתגובה לכך חזר וציין ארהארד, כי לא יישלח נשק נוסף למזרח-התיכון, אך הוסיף שממשלתו תמשיך במאמציה לקיים יחסי ידידות עם ישראל והעם היהודי. בסיכום דבריו טען הקנצלר, כי המתיחות הנוכחית בין בון לקהיר התעוררה לא בגלל משלוחי הנשק לישראל, אלא עקב הזמנת אולברייכט לביקור במצרים. התפתחות זו החזירה את הסכסוך הגרמני-מצרי לנקודת המוצא שלו. ב-24 בפברואר הגיע אולברייכט למצרים וזכה לכל גינוני הטכס והכבוד המוענקים לשליטה של מדינה ידידותית. בתגובה לכך, הודיעו דוברי ממשלת בון, כי מערב-גרמניה תפסיק את הסיוע הכלכלי שלה למצרים. בינתיים הודיע דובר משרד החוץ האמריקאי, כי אמריקה המליצה בשעתו על מכירת טנקים אמריקאיים (שנמכרו בשעתו למערב-גרמניה) לישראל. חסנין הייכל קרא למדינות הנפט הערביות ובראשן לסעודיה, לנצל את השפעתן הכלכלית על מנת להפעיל לחץ על ארה"ב.

במרצת חודש פברואר חלו גם התפתחויות נוספות כדלקמן: שני בתי הקונגרס האמריקאי חזרו בהם מהחלטה קודמות של הבית התחתון בדבר הגבלת הסיוע הכלכלי למצרים. חברות מסחר יהודיות בארה"ב הודיעו על ביטול הזמנות מערב-גרמניה. ממשלת בון הודיעה על נכונותה העקרונית להארכת תוקפו של חוק ההתיישבות על פשעי הנאצים. מצרים הודיעה על חשיפת רשת ריגול ישראלית, שהופעלה על ידי 7 אזרחים מערב גרמניים.

⁴⁵ בוועידת אדיס-אבבה נאלץ נאצר להסתלק מהסעיף הארץ-ישראלי.

בשלהי אותו חודש הגיע שליחו המיוחד של הנשיא ג'והנסון, אוורל הרימאן, לשיחות עם ממשלת ישראל. בעת ובעונה אחת ערך סגן שר החוץ האמריקאי, פיליפ טלבוט, דיונים עם מנהיגי לבנון וירדן.

ב-7 במרץ 1965 חלה תזוזה בעמדתה של מערב-גרמניה. דובר ממשלת בון הודיע בשם הקנצלר, כי ממשלתו מעוניינת בקשירת יחסים דיפלומטיים עם ישראל וכי הסיוע למצרים יופסק וממשלת בון לא תשתתף במימון תכנית החומש המצרית השנייה. כן הודיע הדובר שממשלתו גמרה אומר לא לספק בעתיד נשק ל"אזורי-מתיחות", אולם יש בדעתה לא להכנע לסחיטה כלשהי, כשהמדובר במישור יחסיה עם ישראל. ב-25 למרץ אישר הבונדסטג המערב-גרמני הארכת החוק נגד פשעי הנאצים עד סוף דצמבר 1969. במחיצתו של חודש מרץ התכנסה בקהיר ועידת שרי החוץ הערביים. ערב כינוסה השמיע נאצר את דעתו, כי הוא רואה את ההתמודדות המדינית עם מערב-גרמניה גם כמבחן כוח למנהיגותה של מצרים בעולם הערבי. בכנס שרי החוץ הערביים הוברר, כי לוב, מרוקו ותוניסיה הסתייגו מאפשרות של ניתוק היחסים עם מערב-גרמניה. בדיונים אלה בלטו שלוש מגמות: א) ניתוק כל הקשרים עם מערב-גרמניה (ולא רק יחסים דיפלומטיים), איום בהפסקת משלוחי הנפט למערב והכרה במזרח-גרמניה. סוריה ומצרים תמכו בגישה זו בעקביות, כשמאחוריהן נגרות עיראק וכוויית; ב) ניתוק היחסים הדיפלומטיים בלבד – גישת סעודיה, ירדן ולבנון; ג) התנגדות לניתוק היחסים הדיפלומטיים – כהשקפתן של תוניסיה, מרוקו ולוב. ענייני הפעלת החרם הכלכלי על מערב-גרמניה או ההכרה הדיפלומטית במזרח-גרמניה ירדו מעל סדר היום. ניסיונו של נאצר לגבש חזית אחידה נגד מערב-גרמניה נכשל. קהיר נתקה אמנם את יחסיה הדיפלומטיים עם בון, אולם המגעים בדרגים האחרים נמשכו גם לאחר מכן, והוכיחו את אוזלת ידו הכלכלית והמיקוחים של נאצר. בתחילת אוגוסט 1965 החל חלק ניכר מהמדענים המערב-גרמניים, שהועסקו בתעשיות הטילים והמטוסים, לעזוב את מצרים. היה בכך משום סיום פרק עכור בפרשת הסיוע הצבאי המערב-גרמני שניתן למצרים. פרשה זו נודעה לראשונה בעיתונות הבינלאומית במרץ 1963, לאחר מעצרו של אזרח ישראלי בשווייץ, שהואשם באזהרות ובאימים שהופנו לעברו של מדען מערב-גרמני. עבודתם של מדענים מערב-גרמניים בפיתוח תעשיית הנשק המצרי ובכלל זה פיתוח ענפי לוחמה בלתי-קונבנציונליים, החלה, כנראה, עוד בשנת 1961 ושימשה כר נרחב למבצעי ריגול בין ישראל למצרים.

על רקע כישלוננו המדיני ותכסיסיו של נאצר בפרשת יחסיו עם שתי-הגרמניות, הונחתה מהלומה נוספת ליוקרתו האישית והבינלאומית על ידי יריבו הוותיק, חביב בורגיבה נשיא תוניסיה. בעיצומו של פברואר 1965 הגיע בורגיבה לקהיר ונועד לשיחות עם נאצר. בחודש שלאחר מכן ערך הנשיא התוניסי סדרה של סיורים בירדן, בלבנון, באיראן ובתורכיה (תוך ביטול סיורו המתוכנן בעיראק). במרוצת סיורים אלה השמיע בורגיבה שורת הצהרות, שהציגו גישה חדשה ומהפכנית לבעיית ישראל. הרעיון המרכזי בדברי בורגיבה היה, כי דרכם של הערבים עד כה לפתור את בעיית פלסטין בכוח הזרוע עלתה בתוהו והביאה לבזבוז הון תועפות על התעצמות צבאית ללא כל תועלת. לעומת זאת העלה בורגיבה על נס את הטקטיקה שלו שהוליכה לעצמאותה של תוניסיה. שיטה זו התבטאה בניהול מו"מ מתמקח שקידם בשלבים מודרניים את תוניסיה למטרתה הנכספת. לדעתו, יש צורך להכיר בעובדת קיומה של ישראל על מנת לסחוט ממנה ויתורים עד ל"שחרור פלסטין מהאימפריאליזם".

בהצהרותיו אלה השמיע בורגיבה דברים, שאף מדינאי ערבי אחר לא העז להשמיעם עד כה. במסיבת עיתונאים שנערכה בירדן אמר: "אין אנו רודפי-יהודים, והננו מסוגלים לשתף פעולה עם היהודים על בסיס של כבוד הדדי. קיים שטח נרחב לשיתוף פעולה מעין זה. יבוא יום שיגלה, כי אין טעם לטרגדיות, ובארץ הזאת (ארץ ישראל) יש מקום נרחב לחיים של העדות והדתות בכבוד ובשיתוף פעולה". בראיון אחר שניתן לעיתונאי לבנוני, הטעים בורגיבה, כי ניסיונות הפתרון הערביים לגבי "בעיית פלסטין", בדרכי אלימות לא העלו דבר, וכי דעת הקהל העולמית תתנגד "להשלכת היהודים לים". בסיכום הצהרותיו הסתבר, כי יש

לחתור ל"שחרור פלסטין" בדרכי שלום. בהזדמנויות נוספות הוקיע בורגיבה את אשליית המרמה והצביעות של שליטי ערב, המלעיטים את נתיניהם בתעמולת מלחמה. הוא ציין, כי דבריו אלה זכו להבנה בקרב הפליטים ממחנות יריחו. כן טען, כי יש לשפר תחילה את המצב הפנימי במדינות ערב במקום לבזבז 70% מתקציבי המדינות הערביות על רכש של נשק. "מתקפת השלום" של בורגיבה נמשכה גם באפריל 1965. מפלגת השלטון התוניסית "ניאו-דסתור" הביעה את תמיכתה בעמדתו. בשובו לארצו התקבל בורגיבה בהפגנות אהדה המוניות ובמאמרי עיתונות, שתמכו בגישתו ביחס ליחסי הערבים עם מערב-גרמניה וביחס לשינוי החייב לחול בעמדת הערבים בשאלת ארץ-ישראל. הביטאון התוניסי הרשמי למחצה, "אפריקה הצעירה", סיכם כי "מלחמה ישראלית-ערבית איננה בת-ביצוע ולכן יש צורך לפתוח במו"מ". בו בזמן התפרסמו ראיונות עם בורגיבה בעיתונות ובתחנות השידור הצרפתיות. הפעם הבהיר הנשיא התוניסי, כי הוא מציע לערבים לדרוש את החזרת גבולות ישראל לתחומי הצעת החלוקה של האו"ם משנת 1947, "כפתרון לבעיות א"י בדרכי מו"מ". בורגיבה אף הטעים את היתרון הטקטי המוקנה לערבים בהצעה מעין זו. כן הטעים בורגיבה, כי המנהיגים הערביים גילו הבנה לדעותיו יותר משהיו מוכנים להודות בכך בפומבי. להלן הבהיר שבשיחתו עם נאצר – "ייתכן והתגלו הבדלי השקפות, אולם לא נוצרו חילוקי דעות רציניים". בהמשך חודש מרץ עשה בורגיבה צעד מהפכני נוסף. בכנס של סטודנטים חברי מפלגתו, הציע הנשיא התוניסי לפתוח לאלתר במו"מ ישיר בין נציגי ה"פלסטינאים" לבין ישראל. לפי הצעתו, על הערבים להכיר בישראל, שתסכים בתמורה לכך לחזור לגבולות החלוקה משנת 1947 ותאפשר לפליטים לחזור למקומות מגוריהם הקודמים או ל פתוצם כספית, בהתאם לבחירתם ולרצונם.

במרוצת מאי 1965 חזר והטעים בורגיבה מספר פעמים, כי ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין רוב מדינות ערב לבין מערב-גרמניה לא בא אלא כתוצאה משרשרת אירועים, שתחילתה בהחלטתו של נאצר להזמין את אולברייכט למצרים. כן טען בורגיבה, כי מדינות ערב אינן חייבות להציל את יוקרתו של נאצר ולגרום נזק לעצמן. שילובה של הפרשה הגרמנית במכלול הופעותיו של בורגיבה גרמה להחרפת יתרה ביחסי תוניסיה-מצרים. בקהיר ניסה המון מוסת לפרוץ לשגרירות התוניסית ולרצוח את השגריר, בעוד שבתוניסיה נערכה הפגנה סוערת מול בניין השגרירות המצרית. בתגובה לכך החרימה תוניסיה את כל ישיבות "הליגה הערבית" שנועדו להיערך בקהיר וכן החרימה את ועידות הפסגה הערביות (פרסום ההודעה חל ב-23 במאי).

התגובות המצריות לפרשת בורגיבה

התגובות המצריות על הופעותיו של בורגיבה היו מודרנות בנימוותיהן. ההחרפה בגישה המצרית באה רק יותר מאוחר. בעיצומו של חודש מרץ 1965, בעוד בורגיבה מסיר במזרח-התיכון, ניסתה מצרים להפחית מחשיבותן של הצהרות הנשיא התוניסי. המצרים ציינו, כי תוניסיה השיגה את עצמאותה לא בעטייה של הטקטיקה שנקטה על ידי בורגיבה אלא בניגוד לה. אולם המבוכה המצרית הכללית בלטה בהסתמכות מערכת התעמולה הרשמית על הצהרתו של דובר תוניסי שטען, כי בורגינה לא התכוון לשיתוף פעולה עם ישראל במישור המדיני, אלא בשיתוף עם היהודים שיוותרו ב"פלסטין המשוחררת" לאחר חיסולה של ישראל. הסתמכות זו הבליטה, כאמור, את התדהמה הראשונית של מערכת התעמולה המצרית. אולם לאחר שבורגיבה הציע במפורש, באפריל 1964, לנהל מו"מ ישיר בין ישראל לבין נציגי "פלסטין", התגבש קו מצרי תוקפני נגד הנשיא התוניסי ומדיניותו. בתגובה על ההצעה התוניסית הציעה מצרים להוציא את תוניסיה מ"הליגה הערבית" ומוועידות הפסגה הערביות. העיתונות המצרית הטעימה את אי-מהימנותה של תוניסיה מבחינת גילוי סודותיה הביטחוניים של מצרים.

השינוי שחל בגישה המצרית היה מובן לחלוטין; שכן טענתה של קהיר לכתר המנהיגות בעולם הערבי מתבססת, בין השאר, על ההנחה, כי המאבק נגד ישראל תופס מקום מרכזי

בתהליך שחרורו של העולם הערבי מעול האימפריאליזם. נאצר הכריז פעמים אין-ספור, כי מאבק זה יוכרע בסופו של דבר בשדה הקרב, וכי מצרים הנה המדינה הערבית היחידה להתמודד עם ישראל ולנצחה. ההיסטוריה הקצרה של עמי ערב בזמן החדש הוכיחה מעל לכך ספק, כי הנושא הישראלי הווה את גורם הליכוד העיקרי בין מנהיגי ערב. התיאוריה הבסיסית של נאצר בתחום "המעגל הערבי" שוללת מעיקרה את קיומה של ישראל ומצרפת לכך נימוקים רבים ומגוונים. לפיכך, היה בהצהרותיו של בורגיבה כדי לערער את יסודותיו של הטיעון המצרי העקרוני ולזעזע את רעיון האחדות הערבית וההגמוניה המצרית. העזתו של בורגיבה שלא ללכת בתלם שהותווה על ידי נאצר, ואשר קיבל משמעות תעמולתית דווקא בתקופת ה"פסגות הערביות", על סיסמאות "אחדות עמשה", גדשה את הסאה מנקודת מבטו של נאצר. יתר על כן, ערעור המנהיגות המצרית ב"מעגל הערבי" חל בעיתוי בלתי נוח לנאצר, לאחר כישלון מדיניות הסחיטה שלו בפרשה הגרמנית, ולאחר שבורגיבה שילח את חיציו בנאצר בתחום רגיש זה. הימנעותה של תוניסיה מלנתק את יחסיה עם מערב-גרמניה לא הייתה מעשה בודד ויוצא דופן, שכן גם לוב ומרוקו הסתייגו, כזכור, מניתוק היחסים, ואילו לבנון וירדן היו מוכנות לכל היותר לנתק את קשריהן הפורמליים עם מערב-גרמניה, אך לא לוותר על הסיוע הכלכלי האפשרי. מיתוס האחדות הערבית וההגמוניה המצרית נופץ, אפוא, על ידי בורגיבה שני מישורים: א) במישור העיוני – בתחום היחסים האפשריים עם ישראל; ב) במישור המעשי – בתחום היחסים המדיניים והכלכליים עם מערב-גרמניה. הייתה זו מהלומה אכזרית ליוקרה המצרית, מאחר והיא הונחתה קבל עם ועדה ונוכח העיתונות הבינלאומית. אם מצרפים למהלומה זו את קשייו המתגברים והולכים של נאצר בפרשה התימנית, מבלי להתייחס לקשייו הפנימיים במצרים, מתקבלת, אפוא, תמונה פסימית לחלוטין מנקודת ראותו של השליט המצרי.

ב-30 במאי 1965 הסתיימה ועידת ראשי ממשלות ערב שהתכנסה בקהיר. במקביל לוועידה זו התכנסה גם מועצת ההגנה הערבית, שכללה את שרי החוץ וההגנה והרמטכ"לים הערביים. תוניסיה לא השתתפה בוועידות אלה. למרות שהחלטות שהתקבלו לא פורסמו, ניתן היה להניח, כי התגלעו חילוקי דעות בכל הנושאים העיקריים. קרוב לוודאי, שהוחלט להעביר את הבעיות הבלתי-מוכרעות לוועידת הפסגה הערבית השלישית, שנועדה להתקיים ב-13 בספטמבר 1965, בקזבלנקה שבמרוקו. בעניין הטיית מקורות הירדן והמפקדה הערבית המשותפת הועלה טיעונו של הגנרל עלי עאמר, שקבע כי אין אפשרות להגן על ביצוע עבודות ההטייה ללא הצבת כוחות ערביים ומצריים בסוריה, בלבנון ובירדן. גם בעניין היחס לתוניסיה לא הגיעו ראשי הממשלות הערביים לכלל החלטה מוסכמת. אמנם התקבלה החלטה ששללה כל הצעה, שיש בה משום הכרה בישראל, אולם הצעתו של שוקיירי בדבר הוצאת תוניסיה מ"הליגה-הערבית" נדחתה. סוריה תבעה את נקיטתם של צעדי עונשין קיצוניים נגד תוניסיה, ואילו מרוקו ולוב התנגדו לכך. מסתבר, שגם מצרים התנגדה לתביעות הסוריות בעניין תוניסיה מתוך מגמה לשמור על "אווירת הפסגה". עניין ניתוק היחסים עם מערב-גרמניה נגז, כנראה, עקב עמדתו של לוב ומרוקו ואי-רצונו של לבנון, ירדן וסעודיה לנתק את הקשרים הכלכליים איתה. בפרשת תימן לא חלה כל תזוזה מעשית למרות שיגורה של "משלחת שלום" תימנית-רפובליקאית לסיבוב בארצות ערב.

ב-31 במאי 1965 הופיע נאצר בפתיחת הוועידה השנייה של "ארגון השחרור הפלסטינאי" שנערכה בקהיר. הופעה בלתי-צפויה זו הביאה בעקבותיה נאום ספונטאני, שניתח בצורה ריאליסטית את מהות היחסים בעולם הערבי. בתחום זה הדגיש נאצר את אווירת החשדות ההדדיים השוררת בזירה הערבית והמונעת את אפשרות ההגנה על מבצעי הטיית יובלי הירדן. חילוקי הדעות הקיימים מגבילים את יכולתה של "המיפקדה הערבית המשותפת" למונעים כל פעולה אחרת שיש לבצעה במאוחד. לפיכך, סבור נאצר, כי אין לצפות לגדולות מ"הליגה הערבית" ומ"הפעולה הערבית המאוחדת" (ועידת הפסגה, המיפקדה המשותפת והארגון הפלסטינאי). עם זאת לא שלל נאצר את חשיבותם המוגבלת של המוסדות הערביים השונים. הוא פיתח את ההשקפה, כי שני המוסדות הקודמים

ו"הפעולה המהפכנית הערבית", הינו מדיניותה של מצרים, מהווים מעין שלושה נתיבים נפרדים, כשהנתיב השלישי-המצרי הינו המתקדם ביותר והמרחיק לכת ביותר. כאמור, טען נאצר, כי אין לבטל את ערכם של "הליגה-הערבית" ו"הפעולה הערבית המאוחדת", יש להמשיך ולקיים את "אוירת הפסגה", שכן יש בה תועלת, אך אין גם להציג בפני "הליגה הערבית" ו"הפעולה הערבית המאוחדת" דרישות שהן למעלה מיכולתן. נאצר הטעים במיוחד, כי רק "הפעולה המהפכנית" (מצרים) מסוגלת לרכז את הכוח הדרוש ל"שיבה לפלסטיין". בנושא אחד קיימת, לכאורה, אחדות דעות בין תפיסותיהם של נאצר ובורגיבה: שניהם מניחים, כי אין באפשרות הערבים לנצח בשלב זה את ישראל.

הנחת יסוד זו עומדת, למעשה, גם בבסיס השקפת ארגון "אל-פתח", אולם מנקודה זו ואילך נפרדות הדרכים והמסקנות. אנשי "אל-פתח" סבורים, כי יש לגרור לאלתר את מדינות ערב למלחמה נגד ישראל, לפני הזדיונותן של ישראל ומצרים בנשק גרעיני והיווצרות מאזן של הרתעת אימים בין השתיים, שיביא בהכרח לקיפאון כללי. בורגיבה סבור, כי גם בעתיד לא יהא כל סיכוי לניצחון ערבי על ישראל, נוסף להנחה שהמלחמות שאינן פותרות בעיות בין עמים. נאצר טוען, כי הזמן פועל לטובת הערבים, וכי עליהם להתרכז בהכנות לקראת אותו מועד, שבו ייווצר פער טכני ואיכותי סביר כדי להשמיד את ישראל. יתר על כן, נסיבות בינלאומיות, בעתות משבר, עשויות לקרב את עיתוי ההשמדה. לפיכך נמנע נאצר מהיגררות למלחמה מוקדמת, בעיתוי נוח לישראל, שתחול, לדעתו, בעקבות התקפות ישראליות על מפעלי ההטייה הערביים. ההסבר שניתן עלי די נאצר להשקפת בורגיבה הינו הסבר של ייאוש, שנבע מההנחה, כי זה 17 שנה לא חלה כל תזוזה בבעיית "שחרור פלסטיין". מבחינת חשיבותו ניתן להשוות את נאצרו זה של נאצר לנאצרו בדצמבר 1963, בו קרא לכינוס ועידת פסגה ערבית. אותו נאום היה חדור בגישה ריאליסטית והתבסס על אותן הנחות ומסקנות, שטרם הגיעה שעת המלחמה המכרעת, לכן צריך להימנע מהידרדרות ביטחונית, וכי בטווח ארוך פועל הזמן לטובתם של הערבים.

בסיכום, הגישה הריאליסטית של בורגיבה מבוססת על לקחי העבר וההווה, בעוד שגישתו של נאצר מבוססת על ציפיות וניצול שעת כושר בעתיד. אם כי במרוצת יולי 1965 גנז בורגיבה זמנית את הצעותיו לפתרון בעיית ארץ-ישראל, הרי שהוא לא נסוג מהן מבחינה עקרונית. ציפיותיו והכנותיו של נאצר בפרשה הארץ-ישראלית לא עלו בקנה אחד עם האכזבה הבלתי-צפויה שהונחלה לו במערב: ב-29 ביוני הודח נשיא אלג'יריה וידידו האינטימי אחמד בן-בלה, מראשות השלטון על ידי קבוצת קצינים בפיקודו של קולונל בומדיאן. היחסים בין מצרים לבין המשטר החדש באלג'יריה הוחרפו ביותר עקב האשמת קבוצה של מצרים בפעולת חבלה באלג'יר. אי-הבהירות הכללית ששררה באלג'יריה הביאה גם לדחיית כינוסה של ועידת הפסגה האפרו-אסיאתית השנייה, אשר עמדה להיוועד באלג'יריה בפרוס יולי 1965. הכנס נדחה ל-4 חודשים. עם סילוקו של בן-לה אבדה לנאצר משענת נאמנה בתחום "המעגל האפריקאי".

המאזן הפנימי בשנת 1965

ניתן להגדיר את מחזור השנים 1957–1960 כתקופה של גישושים והכנה לקראת הפיכת המשק המצרי למשק מתוכנן ומולאם. לאחר מערכת סיני-סואץ נושל המיעוט האירופי מעמדותיו הכלכליות החשובות. לאחר הפקעתו והחרמתו של הרכוש הזר היפנה המשטר במצרים את פניו להפקעת הרכוש הגדול של נתיניו המוסלמיים. מגמה זו הפכה למדיניות מותווה מאז שנת 1961. סיבתה הייתה כפולה: ראשית, מגמת ההשתלטות של השלטונות על משאבי המשק שטרם הולאמו; שנית, החשש מפני התחזקותה של הבורגנות המצרית, שהייתה עשויה לסכן את עצם קיומו של המשטר בכוח ובפועל.

כניסתה של מצרים לעידן התכנון הכלכלי והחברתי עברה את השלב הראשון עם סיום תכנית החומש הראשונה (יולי 1960 – יולי 1965). במרכזו של החומר הראשון עמדה מגמת הקמתו של בסיס תעשייתי לשם הגברת האותרכיה של המשק המצרי, על כל השלכותיה

האסטרטגיות והמדיניות. בתכנית החומש הראשונה הושקעו כ-1,200 ליי"מ, הינו כ-70% מההשקעות המתוכננות, כש-35%-40% מהן היוו סיוע חוץ, והיתרה מומנה ממקורות פנימיים. הצלחתה היחסית של תכנית החומש הראשונה צריכה להימדד לא רק בהתאמת הביצוע לתכנון אלא בעצם השקעת המאמץ בהקמת בסיס תעשייתי, שספג למעלה ממחצית ההשקעות, וזאת בהתחשב ביומרותה של תכנית החומש הראשונה. תכנית זו התבטאה בעליית ההכנסה הלאומית המצרית בשיעור שנתי ממוצע בן 7.2% (ב-1959/60 הגיעה ההכנסה הלאומית ל-1,285 מיליון ליי"מ, בעוד שב-1964/4 היא נאמדה ב-1,654 מיליון ליי"מ). אולם מחקרים השוואתיים של מומחים בינלאומיים הוכיחו, כי בשנים 4-1950 עלתה ההכנסה הלאומית הריאלית של מצרים ב-1/2% לשנה. מבחינת חלוקת ההכנסה הריאלית לגולגולת השתמע, למעשה, כי חלה ירידה בשיעור 2.5%-2, ואילו בין השנים 9-1954 עלתה ההכנסה הלאומית הריאלית בשיעור של 5.5%-5, הינו עלייה ממוצעת לנפש בשיעור 3%-2 בלבד.

גידול ההכנסה הלאומית בשיעור שנתי ממוצע של 7.2% משתקף בעליית ההכנסה הממוצעת לגולגולת בסך 4.2%-4.4% לשנה. לעובדה זו יש להתייחס בחשיבות יתרה, אם לוקחים בחשבון את הריבוי הטבעי הנקי במצרים, הנאמד לפחות בכ-3% לשנה, ומהווה את אחד השיאים העולמיים.

מאמץ התיעוש הוליך לעיצוב מסגרת כלכלית צנטראליסטית, שכן בארבע השנים הראשונות של החומש עלה חלקו של השכר בהכנסה הלאומית מ-42% (ב-1959/60) ל-50% (ב-1963/4). השכר השנתי הממוצע לעובד במשק המצרי עלה במהירות מסחררת של כ-5% לשנה. ראוי לציין, כי עליית השכר לא הייתה שווה בכל ענפי המשק, אך היא בלטה במיוחד בתעשייה ובשירותים. תכנית החומר הראשונה נועדה לקלוט למעלה ממיליון מפרנסים נוספים למעגלי התעסוקה, ומזה כ-1/4 בענפי התעשייה. סעיף זה הינו חשוב במיוחד בהתחשב באבטלה הגלויה והמוסווית המאפיינת את המשק המצרי. לפי נתונים מצרים, הגיע מספר המובטלים במחצית שנת 1960 לכמיליון וחצי, כששליש מהם מתגוררים בערים. אולם נתונים אלה הינם צנועים ביותר בהשוואה לנתוני האו"ם, שהצביעו עוד בשנת 1950 על כ-2 מיליון חקלאים שהוכללו באבטלה המוסווית בלבד. במשך 10 שנים שחלפו משנת 1950 לשנת 1960 התרבתה האוכלוסייה בכ-6 מיליון נפש, הינו נוספו למעלה מ-900,000 עובדים פוטנציאליים. גם נתון זה הנו צנוע, שכן אין הוא מתחשב בזירוז תהליך העיור הן בגלל המשיכה הטבעית לערים והן מחמת הלחץ הנורא על הקרקעות בכפרים. במרוצת החומש הראשון נקלטו במשק המצרי כ-1,260,000 עובדים נוספים, בעוד שתוספת האוכלוסין עלתה מ-6 מיליון בשנת הבסיס (1959/60) לשבע ורבע מיליון בשנת 1964/5. מסתבר, אפוא, שכ-234,000 מפרנסים חדשים נקלטו במעגלי התעסוקה מעל למכסה שנקבעה על ידי המתכננים. אם כי נושא התעסוקה הינו חשוב לכשעצמו, הרי שהוא לא הווה נושא עיקר מבחינתו של המימשל. בכל זאת, סיכום הנתונים מצביע על כך, שמצרים הצליחה לבלום את האבטלה בהשוואה לשנים שקדמו לחומש הראשון.

הרעיון המרכזי המונח ביסודה של מגמת התיעוש נובע משאיפותיהם של ראשי המשטר להגביר את האותרכיה הכלכלית על מנת לחזק את המשק המצרי בעתות שלום כבעתות חירום. לפיכך, בפסגת השיקולים להקמתו של מפעל כלשהו עומדים השיקולים האסטרטגיים-צבאיים ולא דווקא השיקולים הכלכליים הטהורים. כדוגמה בולטת לכך, ניתן להביא את פרשת התעשייה האווירית המצרית, השואבת את השראתה גם ממניעי יוקרה-לאומית, תוך הסוואת חלקם של המומחים הזרים שהקימוה. ענפי התעשייה כולם – לא רק שהם בבעלות המדינה ובניהול מנגנוניה, אלא הם ערוכים במסגרת צנטראליסטית מובהקת. על מגמה זו מעידים סקרי התעשייה האחרונים: ב-7 השנים שבין 1954-1961 קלטה התעשייה המצרית יותר מ-81,000 עובדים (במפעלים שתקנם עולה על 50 פועל). 75,000 מעובדים אלה מועסקים במפעלי ענק, שתקנם עלה על 500 פועלים. לעומת זאת, נקלטו בשנת 1962 בלבד למעלה מ-60,000 עובדי תעשייה, ומהם כ-54,000 במפעלי ענק.

מפעלי התעשייה המצריים הגדולים מייצרים כ-75% מערך התפוקה התעשייתית ומעסיקים למעלה משני-שלישים מכלל העובדים בענפי התעשייה החדשה. התיעוש הצליח עד כה לשחרר את הצריכה המקומית מתלותה המוחלטת ביבוא של מוצרי תעשייה שונים, ובכך הונח היסוד להגברת האותרכיה במספר ענפי מפתח, כגון תעשיית המתכת והמכונות המתרכזות בעיר התעשייה חלוואן ליד קהיר. כן הצליחו המצרים, לפי דבריהם, להגיע לאספקה עצמית מלאה מוצרי דלק ובנפט גולמי. הודות לפיתוח התעשייתי גדל היצוא בענף זה מ-13.6 מיליון ל"מ ב-1952/3 ליותר מ-40 מיליון ל"מ ב-1963/4, הגידול השתקף בעליית חלקו של היצוא התעשייתי במכלול היצוא מ-9% ל-16% בשנת 1963/4. תכנית החומש לפיתוח הכלכלי לוותה במקביל בתכנית חומש לחינוך, שהערכתה נסקרה לעיל.⁴⁶ הבעיה המרכזית בתחום החינוך הייתה גישור הפער שבין התרחבות המסגרות הכמותיות המאוחדות לבין השגת רמה איכותית נאותה. המאמץ בתחום החינוך הגבוה הועתק ללימודי המשך בחו"ל.

בסיכום תכנית החומש הראשונה הונח הבסיס לתעשיות מטלורגיות מתוך ציפיה להגיע לאספקה עצמית בברזל ובפלדות עד שנת 1970. סיכום תכנית החומש הראשונה הצביע גם על סדרת ליקויים יסודיים ותוצאות משנה שליליות. ניתן לסכם כדלקמן: (א) פרוץ ירוד; (ב) התעלמות והזנחה ניכרת בתחום הכפר והחקלאות; (ג) קשיים כלכליים שונים בעקבות ביצוע החומר והמלחמה בתימן; (ד) קשיים ביורוקרטיים.

הלבטים השונים המאפיינים את התעשייה המצרית – יותר משהם נובעים מקשיי מימון, הנם תוצאה ישירה של רמת הפריון המקצועי הירודה. הממשלה השקיעה מאמצים ניכרים בקידום של עובדי התעשייה, ההופכים בהדרגה למשענתו הפנימית של המשטר בצד העלית הטכנוקראטית והצבאית. ההטבות לעובדי סקטור זה כללו שיתופם ברווחי המפעלים ובהנהלותיהם, קיצור יום העבודה ל-7 שעות, שיפור ברמת השכר, הרחבת התנאים הסוציאליים וכדו'. מדיניות מכוונת זו של תמריצים והטבות, שלוותה בתעמולה מקיפה ובאינדוקטריניזציה סקטוריאלית, לא גרמה לתמורות יסודיות ברמת הפריון הכללי. הערכות מומחי-חוץ שונים מסייגות את עליית שיעור הפריון ב-7%, לעובד בשנה במשך התקופה 1947–1958. לעומת זאת הצטמצמה עליית הפריון ב-2% לשנה בשנתיים (1958/60) שקדמו לתנופת ההלאמות ולביצוע תכנית החומש. הגורם העיקרי לרמת פרוץ שאינה זהה בשום פנים ואופן עם מדיניות ההטבות והתמריצים נעוץ בתחום האנושי, הינו במגבלותיו הטכניות, המנטליות והתברואתיות של הפועל המצרי, שהוא "כפרי" מיסודו ומתקשה להסתגל למשטר עבודה בקצב של ייצור המוני מודרני. גורם משני לכך קשור בעומס התפקידים שהוטלו על המנגנון הציבורי לאחר ההלאמות, שעה שהמנגנון טרם "עיצב" כראוי תפקידיו.

אחת מתופעות היסוד במדיניות הפנים של נאצר, שאין נותנים לה פומבי אך מגשימים אותה בעקביות, הנו ריכוז מאמציו של המשטר בשכבה מצומצמת יחסית של פועלי תעשייה, טכנוקראטים ואנשי צבא. על רקע זה חל קיפאון במאמצי הפיתוח בכפרים, וקיפאון, בתנאי ריבוי אוכלוסין מסחרר, פירושו נסיגה. בשנת 1965 התגוררו למעלה מ-35% מתושבי מצרים בערים, הינו כ-10 מיליון נפש. לפי מגמות ההתפתחות הנוכחות מסתבר, כי תוך 10–20 שנה יעלה משקלה של האוכלוסייה העירונית באורח ניכר ביותר. התפתחות זו מלמדת, כי מצרים חדלה בהדרגה מלהתאפיין כארץ מובהקת של פלאחים וכפריים, לאור תהליכי העיור והתיעוש. אם משקלו של הענף החקלאי בהכנסה הלאומית הגיע עדיין ל-40% לפני כ-15 שנה, הרי שבשנים 1958–1961 ירד משקלו לכ-30%. לפי התכנון המצרי, יפחתו ההכנסות היחסיות מהחקלאות ל-24.5% בלבד בשנת 1970. במקביל לכך ירד אחוז המתפרנסים מהחקלאות ל-50 בלבד לפי התחזית לשנת 1970. יש, אפוא, להעריך את ההתפתחויות הדינאמיות במשק המצרי בעשור האחרון על רקע העבר, ותוך השוואה כללית למבצעי

⁴⁶ עיין לעיל בסעיף "סיכום העשור – מאמץ כלכלי וחינוכי משולב".

הפיתוח בארצות נחשלות אחרות. אין תימא, אפוא, שהמשטר המצרי מטפח "עליות" עירוניות חדשות ומתעלם מהכפר המצרי. ההתעלמות החשאית מהבעיות המסורתיות בתחום הכפרי-חקלאי נגזרת מכוחם של שני שיקולים: א) "כניעותו" וצייתנותו המסורתית של הפלאח המצרי, אדישותו כלפי הסובב אותו ואי-ערנותו לגבי החיים המדיניים בכללם – מבטלים את סכנתו הפוטנציאלית ליציבותו של המשטר. אדרבא, הרפורמה האגררית משנת 1952 וחוק הגבלת היחידות הקרקעות ל-100 פדאן שיתקו זמנית תלויות אפשריות ויצרו עורף נוח בכפרים לביצוע משימות התיעוש בערים; ב) הכרתם המלאה של ראשי המשטר, כי אין באפשרותם להתמודד עם בעיות האוכלוסייה הכפרית המתרבה במהירות; גם השלמת בניינו של הסכר הגבוה לא תפתור את הבעיה מיסודה.

מכל מקום, למרות הגדלת השירותים הכפריים ובהתחשב בתחולת הרפורמה האגררית על כמיליון נפש – לא התגבש מעמד מוצק של כפריים עצמאיים, בניגוד לציפיות של ראשי המשטר. מסתבר, אפוא, שלא היה ברפורמה האגררית כשלעצמה כדי לחולל תמורה יסודית בדפוסי החיים והכלכלה של מצרים הכפרית. אין ספק, שבכפרים שנהנו מחלוקת הקרקעות ומההדרכה הממשלתית חלה עלייה ברמת הייצור החקלאי, אולם יש לזכור, כי המשקים החדשים לא עלו על 3 פדאן במוצע (כ-12.6 דונם), ואלו הן יחידות חקלאיות מצומצמות ביותר המבטיחות קיום מינימלי בתנאים הדמוגרפיים הנוכחיים. יתר על כן, העלייה בתפוקה החקלאית הממוצעת (הנתונה בספק לכשעצמה) מאזנת בקושי רב את עליית המחירים הכללית וייקור הוצאות השירותים. הקיפאון והנסיגה בחקלאות המצרית מאז מלחמת העולם הראשונה נבעו ממכלול של גורמים. יש לציין את הגבלת מפעלי ההשקאה והאטת קצב התרחבות השטחים המעובדים; הקפאת ענף הכותנה על ידי מדיניות חקלאית מכוונת; האטת הגידול ברמת היבולים לאחר תקופת השיא בשנת 1913; היעדר תמריצי השקעה ומעמד יזמים תוסס; קוטביות מסולפת במבנה הבעלות על הקרקע; וריכוז השלטון בידי נציג מעמד פיאודלי מתנוון. למכלול גורמים אלה נוספה מגמה של העדפת התיעוש על ידי המשטר החדש.

הישג נכבד לממשלת מצרים התבטא בהרחבת רשת התברואה הכפרית. אם בתקופה שקדמה להפיכת הקצינים הצטמצם מספר מרכזי-התברואה הכפריים ב-300 בלבד, הרי שבין השנים 1952–1963 הוקמו 817 יחידות תברואה כפריות. כן אורגנה מערכת לאספקת מי שתייה ליותר מ-80% מכלל האוכלוסייה הכפרית (לעומת 15% בלבד בתקופה המלוכנית). כתוצאה מכך עלה אורך החיים הממוצע במצרים ומספר הפטירות קטן מ-2% ל-1.5%. דא עקא, שהישגים אלה, הראויים לציון מבחינה הומאנית, רק החריפו את הבעיה הראשונה במעלה של מצרים בהווה – בעיית ריבוי האוכלוסין העצום; שכן "ההתפוצצות-הדמוגרפית" לזוהי בירידה ברורה של רמת התזונה בכפרים המצריים בהשוואה למצב העגום, לכשעצמו, לפני עשר שנים ויותר.

הקשיים הכלכליים השונים שפקדו את מצרים בשנתיים האחרונות נוצרו על רקע של מדיניות הפיתוח המואץ. אולם כגורמים מידיים למשברים האחרונים במערכת האספקה יש לראות בעלייה הניכרת של הצריכה הציבורית והפרטית; בשיבושים הבירוקרטיים הפנימיים הנובעים מצביונו המשקי של המשטר משגיאותיו הרבות; וכן מהנטל הכבד ביותר של מגמות ההתעצמות הצבאית, ובמיוחד מהעול המידי והמכביד והולך של מלחמת תימן.

הפיתוח הכלכלי-תעשייתי המואץ מרחיב את הביקוש הכללי לסחורות ולשירותים. הרחבת הביקוש עולה בהרבה על ההיצע בסחורות בשוקים הפנימיים, בהתחשב בעובדה, שמפעלים רבים טרם נכנסו למעגל הייצור ומסתפקים, לעת עתה, בצריכה. המדיניות הממשלתית, המעודדת את השכבות העירוניות בצורת הטבות, תמריצים, הרחבת השירותים וכו', מזרזת ומגבירה את הצריכה הפרטית. עד ראשית שנת 1964 נשמרה גם יציבות המחירים על ידי הממשלה והיא תרמה בעקיפים להתרחבות הצריכה הפרטית. בעת ובעונה אחת חלה הרחבה ניכרת בצריכת הסקטור הציבורי נוכח ההוצאות הכספיות הענקיות של ממשלת מצרים בתחומים בלתי-יצרניים (צבא ומלחמה) ובענפים בלתי-יעילים ויומרניים

(תעשיות צבאיות מורכבות ומסובכות). התרחבות הצריכה השנתית הממוצעת במצרים נאמדת בכ-7.5% במשך ארבע שנות החומש הראשונות. הצריכה הציבורית עלתה בתקופה זו ב-96.3% וגררה בעקיפין את העלייה הניכרת בצריכה הפרטית בשיעור של 18.6%. ליקוי נוסף, ואולי הראשון מבחינת חשיבותו, קשור לאוזלת ידם ולמחדליהם של המנגנונים הביורוקרטיים. נוסף לחוסר הידע המינהלי והמקצועי, לרמת היעילות הנמוכה ביותר ול"אבטלה המוסווית" דווקא בתחום הביורוקרטי, יש להביא בחשבון מאפיין אחר, שאינו מהווה חידוש בחייה הכלכליים של מצרים: הכוונה למערכת הנפטיזם והשחיתות שפשטה בדרגי המינהל הבינוניים והנמוכים. הבריחה מאחריות ומהתמודדות עם בעיות מינהליות הביאה במרוצת שנת 1965 למתיחת ביקורת מסויגת על הממשלה, הן בעיתונות המולאמת והן ב"מועצת האומה" הצייתנית. נאצר עצמו נחלץ להגנתה של הביורוקרטיה ולהצדקת הפער העצום בין משכורות המנהלים לבין משכורות העובדים (ביחס של 100:1). בנאומו במאי 1965 לפני הוועידה הפלרמנטרית של מפלגתו שלל נאצר את העמדת המנגנון הממשלתי תחת שבט ביקורתה של החקירה הציבורית. לעומת זאת תבע נאצר לעצב מדיניות של צנע והידוק החגורה.

מגמות חדשות במדיניות הפנימית

נוכח הליקויים שהוזכרו לעיל, ובהשפעת תביעותיו החדשות של נאצר (ממאי 1965), מסתמנת עתה מדיניות כלכלית חדשה. מניעה הבולטים מסתכמים כדלקמן: (א) הצורך להעמיד את המערכת הכלכלית על בסיס של נורמות ייצור לשם הגברת פריון העבודה ויצירת איזון כלשהו בין רמת הייצור לבין רמת הצריכה. אין כנראה מנוס מלזרז את המגמות הללו על חשבון העובדים, שנהנו לאחרונה מהטבות שונות ללא מתן תמורה מתאימה. מסתבר, שראשי המשטר מעדיפים לבלום את רמת-החיים העולה של העובדים העירוניים, לאחר שהם פונקו, תוך התעלמות מקריטריונים כלכליים ובגלל סיבות מדיניות-פנימיות; (ב) ההיחלצות להגנת הביורוקרטיה נובעת מההנחה, כי המנגנונים הטכנוקראטיים, שאוישו על ידי קציני צבא לשעבר ונאמנים אחרים של המשטר, מהווים משענת חשובה לביסוס השלטון ולהעמקת שליטתו הטוטאלית. יחד עם זאת אין גונוזים את מבצעי ההתעצמות הצבאית, שכן ראשי הצבא מהווים את הבסיס העיקרי להשאתו של המשטר; (ג) ההכרה המגובשת בדבר הכורח בתקציבים ציבוריים וביטחוניים גדולים, שאין אפשרות לצמקם במידה ניכרת עקב מלחמת תימן, מבצעי הראווה התעשייתיים והתלות המוחלטת בצמרת הצבאית והביורוקרטית.

המגמות הללו הובלטו בשורה של החלטות ומעשים. "מועצת-האומה" העבירה חוק לחיסכון חובה, המחייב כל עובד במדינה לחסוך מחצית משכורת יומית במשך כל חודש כדי לצמצם את הצריכה הפרטית ולהפנותה להשקעות במשק. ביצוע החוק יכניס 5–10 מיליון ליי"מ לשנה, שהוא סכום פעוט ביותר בהשוואה לתקציב הכללי לשנת 1965/6 המסתכם בכ-1.9 מיליארד ליי"מ. ביצוע החוק יפגע, בראש ובראשונה, בעובדי התעשייה ובשכירים מהמעמד הבינוני בערים. במקביל לכך פרסמו האיגודים המקצועיים "אמנת עבודה" הקובעת, בין השאר, את הקפאת השכר לשנתיים הבאות והימנעות משביתות ומאמצי לחץ אחרים; ויתר על 50% מרווחי הפועלים במפעליהם למשך 5 שנים; החזרת תקן העבודה ל-8 שעות יומיות (במקום 7 שעות), כשעבור השעה הנוספת לא תתקבל תמורה כספית.

יש להעריך את המגמות החדשות תוך הערכת תחזית של תוצאותיהן האפשריות לטווח ארוך. כישלונות חלקיים במפעל זה או אחר אינם מהווים מודד להצלחה. מסתבר, שההצלחה העיקרית של המשטר נעוצה בעצם החדרתו של היסוד הדינאמי למשק המצרי המפגר. אם יעלה בידם של ראשי המשטר לבלום את קצב ריבוי האוכלוסייה ולהקטין את ההוצאות הצבאיות העצומות, ניתן יהיה להתקרב למטרות הכלכליות ולהשיג במאמצים פחותים. עם זאת יש להניח, כי מגמת ההתפתחות הכללית, על כל מאפייניה השליליים והחיוביים, תימשך כל אימת והסיוע הבין-גושי יימשך. במילים אחרות, ההתפתחות

הכלכלית מותנית במידה רבה בהמשך המשחק המדיני במתכונת "הנויטראליזם החיובי". התפתחות זו תיצור בעתיד מכלול של בעיות חדשות, הן כלכליות והן סוציולוגיות. בתחום הכלכלי תיווצר בעיית השיווק, במסגרת ערבית או אפריקאית, בתנאי תחרות עדיפים מצד מדינות אירופה משני הגושים; שכן ספק רב אם המשק המצרי יוכל לקלוט את כל תוצריו גידול אוכלוסיית פועלי התעשייה והגברת מאמץ התיעוש, תוך שאיפת "זינוק" לדפוס מיכון וייצור המוני – עשויים ליצור בעתיד תת-פרולטריון בלתי-מקצועי. עד להקמתה של רשת חינוך חובה כוללנית עשויות להתגבש שכבות-על מעמדיות, שיעמיקו את הפער בין מצרים העירונית לבין מצרים הכפרית. כבר עתה נוטים מומחים שונים להבחין בין שתי-חברות אוכלוסין שונות במצרים, כשאותם עשרת מיליוני העירוניים (כ-20%-30%) מכלל האוכלוסייה) מהווים את חברת הנהנים מהצמיחה הכלכלית ומעליית רמת החיים. שכבת עירוניים זו כוללת פועלים, אנשי צבא ואנשי מנגנונים בירוקראטיים מנופחים, שנהנו משיפור מה. אולם מרבית האוכלוסייה לא נהנתה מהעלייה המתונה ברמת החיים והצריכה. קיימת אפשרות בעתיד לערער יסודי בשיווי המשקל שבין חתכי המעמדות העירוניים, בינם לבין עצמם, ובינם לבין האוכלוסייה הכפרית. כמו כן ניתן להטיל ספק ביסודותיה הטבעיים של הצמיחה הכלכלית הנוכחית, שכן היא לא הגיעה עדיין לדרגת המעבר הניזונה מתוך הגידול הטבעי של המשק הלאומי המתרחב. החוב הפנימי של מצרים התעצם מכ-200 מיליון ליי"מ (ב-1952) ליותר מ-700 מיליון ליי"מ בשנת 1964/5. החוב החיצוני של מצרים, שהיה אפסי כמעט בשנת 1952, הרקיע שחקים בשנת 1964/5 ליותר ממיליארד דולר, ולמעשה ל-1.6 מיליארד דולר, בהתחשב בחובות לטווח ארוך ובעסקות הנשק. בסקטור החקלאי לא חלה מהפכה של ממש, ואילו הערכת התמורה בסקטור התעשייתי נתונה במחלוקת. מבלי להתייחס לגורם הדינאמי המאפיין את מבצעי הפיתוח של המשטר, קיימים ספקות עקרוניים בקשר לטיבה של התמורה בתעשייה והשלכותיה הסוציאליות. השקפה שכיחה היא, שהתמורה בתחום התעשייה לא שינתה את ההרכב היסודי של התעסוקה, כיוון שתמורה זו התבססה בעיקר על השקעות הון עצומות ממקורות זרים ולא על מהפכה תפקודית ותודעתית במושגי העבודה והפריון.

גם בהתחשב בנתוני התחזית המצריים לשנת 1970, תקלוט התעשייה רק 11%-12% מכלל המועסקים⁴⁷ ותרומתה להכנסה הלאומית תסתכם ב-35%, בעוד שהחקלאות תמשיך לפרנס באותה שנה כ-50% מהאוכלוסין, כשחלקה בהכנסה הלאומית יהיה 25% בלבד. יתרה מזאת, היצוא העיקרי של מצרים בעשור האחרון נשאר חקלאי. כל הניסיונות לצמצם את התלות ביצוא הכותנה עלות בתוהו, וספק רב אם הרכב היצוא ישתנה באורח דרסטי בשנים הקרובות. שיווק התוצרים התעשייתיים המצריים יחייב השתלטות מצרית על שוק אזורי משותף, שכן המשקים של מדינות ערב אינם משלימים זה את זה. המירוץ הנוכחי בין הצריכה לייצור במשק המצרי מדורבן, בעיקר, על ידי הסקטור הממשלתי. המדיניות הכלכלית הנוכחית של המשך הייצור בכל מחיר חיסלה כמעט את כל עתודות המטבע המצריות ויצרה מגמות אינפלציוניות, שכן משיכת האשראי מכוונת, בעיקר, למימון הוצאות שוטפות ולא דווקא להשקעות יסוד. מקורות ההון הפנימי מצטמצמים והולכים לעקב בזבזים של הנכסים המופקעים והמולאמים. לפיכך נאלץ המשטר לכפות חיסכון-חובה ולערער את אמונה של אוכלוסיית הפועלים והפקידים העירוניים, המהווה את הבסיס למשטר.

בהערכת טיבה של המהפכה התעשייתית יש להביא בחשבון את מיעוט האוצרות הטבעיים במצרים ואת ההגבלה הטבעית של המשק החקלאי, שכן גם הגבהת סכר אסואן לא תעמוד במירוץ הדמוגרפי המהיר. כנגד מגבלות טבעיות אלה ניתן להגדיל את מאגר ההון הלאומי כפיצוי לכושר הצמיחה הטבעי המוגבל של המשק. כן יש צורך לשפר את איכותם של גורמי הייצור האנושיים על מנת להרחיב באורח מהפכני את סחר החוץ ולהפכו לגורם נכבד

⁴⁷ 20% לפי הערכותיו של הכלכלן עסאווי, המניח כי הסטטיסטיקה המצרית הרשמית מוגזמת למדי.

בהכנסה הלאומית. זהו מבחן קריטי למצרים, בהתחשב במגבלות הייצור הטבעיות, כיוון שסחר החוץ המצרי יצטרך להתחרות במוצרים שאין בהם יתרון מיוחד בדומה לכותנה המצרית. זאת ועוד, התחרות בשווקים הבינלאומיים תלך ותחריף, ולוא רק בגלל שאיפתן של ארצות מתפתחות אחרות לפרוץ לשוק הבינלאומי, ומבלי להתייחס למדינות המתועשות באירופה. לפיכך, קיימים סיכויים הגיוניים שהאימפריאליזם הכלכלי המצרי יאלץ להסתייע בכוחותיו הצבאיים כדי להשתלט על מדינות נחשלות ונחותות יותר ממצרים במרחב הגיאופוליטי האזורי. ניתן, אפוא, להעריך את ההשקעות העצומות בתהליכי ההתעצמות הצבאיים כשהשקעות פסבדו-כלכליות, שתסייענה לעת מצוא. אולם שיקול פרדוקסלי זה צופן בחובו סיכונים מרובים, וביצוע מוגבל על ידי המעצמות הגדולות.

סיכומן של בעיות התיעוש ומגמות הפיתוח המצריות אינו שולל, כאמור, את הגדרתן כתמורה מנטלית, לפחות, המוצאת את ביטוייה באינדוקטריניזציה של תודעת התיעוש. סיכום החומש הראשון מראה בעליל על הרכבת מערכת אינפרה-סטרוקטורה תעשייתית על חברה אגרארית נחשלת למדי. הלקח ההיסטורי של התפתחות כלכלית מצביע לרוב על תנאי מוקדם בהעברת מקורות ייצור מהחקלאות לתעשייה. התנאי מתבטא בעליית רמת הפריון בחקלאות. בשלב הראשון ניזונה התעשייה ממימון פנימי הנובע מרווחי החקלאות. במצרים החלה המהפכה החקלאית עוד בימי מוחמד-עלי, במחצית הראשונה של המאה ה-19, עם הכנסת הכותנה כמוצר מרכזי למשק המצרי. אולם ההשלכות התעשייתיות של מהפכה חקלאית זו נכשלו עקב היעדרה של מהפכה חברתית מקבילה. באירופה, למשל, קדמה מהפכה חקלאית-חברתית למהפכה התעשייתית. במצרים של ימינו משתלב המאמץ התעשייתי במאמץ חברתי, שאינו מקיף את כל שדרות האוכלוסייה, אלא רק כ-20%-30% ממנה. השתלבות התיעוש במגמת טיפול השכבות העירוניות יוצרת כילות חברתית בלתי-מאוזנת, ומעמיקה את הפער בין שני מחנות לאומיים שונים: מכל מקום, המהפכה התעשייתית חברתית-חינוכית, המצטמצמת כיום בכ-10 מיליון מצרים, עשויה להרחיב את מימדיה בעוד 20-25 שנה כשאוכלוסיית מצרים תימנה כ-50 מיליון נפש. בשלב זה חודרת התודעה התעשייתית-הטכנולוגית יותר ויותר לתחומי החברה העירונית של מצרים. התפשטות תודעה זו מהווה מעין מקדמה לקראת התמורה בעתיד, שעל היקף משמעותה קשה להתנבא כיום.

סכר אסואן – מבצע של יוקרה לאומית

סכר אסואן נועד להוות מבצע של יוקרה לאומית מבחינת משטר ההפיכה במצרים. ניקיטה חרושצ'וב הגדיר בשעתו את תפקידו כ"מוקש ענק תחת יסודות האימפריאליזם". מליצה שנונה זו הסבירה כהלכה את האינטרס הרוסי בהקמת הסכר הגבוה ובסיוע להקמתו. לפי התכנון יהא זה הסכר הגדול ביותר בעולם, שיעלה פי 6.5 בגודלו מסכר הובר (Hoover), ע"י בולדר-סיטי שעל נהר קולוראדו בארה"ב. הסכר הגבוה נבנה כ-6.5 ק"מ דרומית מסכר אסואן הישן וגובהו יגיע ל-111 מ' מעל האפיק התחתי של הנילוס. מימדיו המרשימים יהיו כדלקמן: 3.6 ק"מ אורך ו-980 מ' רוחב הבסיס. הסכר יצור מאגר-מים מלאכותי שישתרע באורך של למעלה מ-450 ק"מ ויכנס לתחומי סודן בשיעור של 150 ק"מ. הרוחב הממוצע של המאגר יסתכם ב-10 ק"מ. לפי נתונים אלה ישתרע האגם המלאכותי על שטח של 4000-5000 קמ"ר ויאגור 157 מיליארד מע"ק מים, הינו פי 4 מהקיבולת המקסימלית של סכר אסואן הנוכחי. כושר קליטה זה עולה על הספיקה השנתית הממוצעת של הנילוס באזור אסואן הנאמדת ב-84 מיליארד מע"ק; עזרת הסכר הגבוה ניתן יהיה להקים תחנות כוח הידרו-חשמליות בעומס בסיסי של 2.1 מיליון קילוואט ובתפוקה שנתית של כ-10 מיליארד קו"ש, המהווה כוח כפול מהתפוקה השנתית הנוכחית של מצרים. הואיל והסכר הגבוה יאגור את מי השיטפונות הקיציים-סתוויים (כ-30 מיליארד מע"ק) הזורמים לריק לים-התיכון, ניתן יהיה להרחיב את השטח המעובד במצרים בכ-1.5 מיליון פדאן (1 פדאן = 4.2 דונם), הינו מ-6 מיליון פדאם כיון ל-7.5 מיליון פדאן בעתיד. כמו כן יועברו כ-700,000 פדאנים

נוספים במצרים העליונה לשיטת ההשקאה המתמדת. כמות המים השנתית שתתווסף למצרים תגיע לכ-7.5 מיליארד מע"ק, לאחר ניכוי קצבתה של סודן וניכוי כמויות המים המתאיידים. הרחבת השטחים המעובדים והמושקים תביא לעלייה מוחלטת בכמות היבולים ולעלייה משוערת ב"שטח הגידולים" (crop area).⁴⁸ התחרות הבין-גושית על מימון הסכר הגבוה זכתה, בסופה של השתלשלות רבת תהפוכות, ברית-המועצות, אשר הציעה תנאים נוחים יותר מתנאי "הבנק הבינלאומי לשיקום ולפיתוח". הסובייטים הציעו מלווה ל-30 שנה בריבית שנתית נמוכה בסך 2.5%, לעומת הצעת הבנק הבינלאומי – 20 שנה בריבית של 5%.

ראוי להזכיר, כי ב-19 ביולי 1956 חזרה בה אמריקה מנכונותה לסייע למפעל. יומיים בלבד לאחר מכן (ב-21 ביולי 1956) נסוגה גם ברית-המועצות. אולם לאחר הלאמת תעלת סואץ וכישלון המבצע הצביא האנגלו-צרפתי, חזרה ברית-המועצות והציעה את מימון המפעל. ב-27 בדצמבר 1958 נחתם סופית במוסקבה הסכם ניקיטין-עאמר, שלפיו העניקה ברית-המועצות למצרים 400 מיליון רובלים, שהם כ-100 מיליון דולר לפי שער החליפין הרשמי (ורק כ-40 מיליון דולר לפי השער המציאותי). הריבית השנתית הועמדה על 2.5% למשך תריסר שנים בלבד. יותר מאוחר התנהל מחדש המאבק הבין-גושי למימון שלב ב' של מפעל הסכר הגבוה. במשך כשנה ויותר התנהלו מגעים רבים מאחורי הקלעים בין מצרים לבין המערב, שר הכלכלה המערב גרמני דאז, לודוויג ארהארד, גילה פעילות יתרה בדיונים אלה. אולם ב-27 באוגוסט 1960 שוב זכתה ההצעה הסובייטית במירוץ עם המערב. הסכם מוסקבה השני נחתם על מנת להעניק למצרים כ-900 מיליון רובל באותם תנאים של המלווה הראשון.

עוד לפני קבלת הסיוע למימון המפעל ואף לפני חתימת הסכם המים המצרי-סודאני, החלה ההתארגנות המינהלית המצרית לקראת שלב א'. כבר בשנת 1955 הוקם "המוסד לסכר הגבוה", שהחל בתכנון עבודות ההכנה המוקדמות (סלילת דרכי גישה וכיו"ב). ככל שגברו סיכויי מצרים לקבלת מימון ממקורות חוץ כן הורחבה מסגרת הביצוע המוקדם. בסתיו 1958 הוקמה "הרשות העליונה לענייני הסכר הגבוה". היה זה ערב יציאתו של המרשל עאמר למוסקבה לחתימת ההסכם הסובייטי-מצרי. בראשית ינואר 1960 הוחל רשמית בביצוע שלב א' של התכנית. השלב הראשון הסתיים רשמית ב-15 במאי 1964 וזכה לטכס רב-פאר בהשתתפות ניקטיה חרושצ'וב, נאצר, עארף וסלאל. המשימות הכלליות הטכניות של השלב הראשון התבטאו בהטיית מי הנילוס מאתר הבנייה של הסכר הגבוה על מנת לפנות את השטח. שלבי הביניים הטכניים של משימות אלה היו כדלקמן: (1) הקמת סכר קדמי שנועד להטות את מי היאור מאפיק הטבעי. סכר זה (באורך של 500 מ' ובגובה של 50 מ') אגר בשלהי שנת 1964 כ-4 מיליארד מע"ק מים. כמות זו תוכננה להכפלה בשנת 1967; (2) הקמת סכר אחורי (בגובה של 35 מ') כדי למנוע את מי הנילוס מלחזור ולהציף את אתר הבנייה של הסכר הגבוה; (3) כריית תעלה (באורך של 1,835 מ') וחפירת מערכת של 6 מינהרות שאיפשרו את הטיית המים מהאפיק הקודם. כושר הספיקה של התעלה נאמר ב-750 מיליון מע"ק ביממה, וזוהי אפוא התעלה הגדולה ביותר בעולם בתחום מפעלי ההשקאה; (4) הקמת האגף הימני של הסכר הגבוה מחוץ לעמק הנהר; (5) השלמת היסודות של תחנת הכוח. בסיום שלב א' ניתן היה לנצל בינתיים את מערכת המים של מפעל הכוח החשמלי כמערכת הטייה. כתוצאה מכך אפשר היה להתחיל בביצוע העבודות באפיק הישן של עמק הנהר.

ביצוע שלב א' לא היה נקי מפיגורים ניכרים שנמשכו עד שלהי שנת 1961. מומחים מערביים פסימיים טענו בשעתו, כי קצב הביצוע מדביק רק 5%–15% מלוח הזמנים המתוכנן. כן טענו מומחים אחרים, כי קיים פיגור בן שנה לפחות בהשוואה לתחזית התכנון.

⁴⁸ עיין לעיל בסעיפים "הרקע הכללי להסכם המים המצרי-סודאני", ו"ההסכם המצרי-סודאני מנובמבר 1959".

אמנם נבואות אלה התבדו, אולם אין ספק, שקשיים טכניים ואנושיים היו גם הם, נוסף לחבלי הקליטה וההסתגלות של המומחים הסובייטיים שעבדו בתנאי אקלים קשים ביותר. על רקע זה יש להעריך שבעתיים את העמידה בלוח הזמנים בסיומו של שלב א'. קצב העבודות הוחש בפרוס שנת 1962, עם ביקורה של משלחת ממלכתית סובייטית, בראשותו של שר האנרגיה והחשמל של ברית-המועצות. הרוסים הגבירו את מאמצייהם, הן באספקת הציוד במלואו והן במשלוח מומחים וטכנאים נוספים (כ-2000 בסה"כ). במחצית השנייה של שנת 1963 פקד נאצר על מתן "זכות קדימה לסכר". כתוצאה מכך בוצע גיוס כפייה של כל הטכנאים המצריים שהתחמקו עד אז מהמבצע. כן נרתמו יחידות הנדסה צבאיות ויחידות צבא אחרות למאמץ הכללי. 28,000 העובדים המצריים וסגל המומחים הסובייטי קצרו, אפוא, את פרי עמלם. בשלהי מרץ 1964 יכול היה נאצר להתפאר, בצדק רב, בנתונים מרשימים, כגון כריית 11 מיליון מע"ק של אדמה מתעלת ההטייה; חציבת 600,000 מע"ק של סלעים עבור 6 המנהרות; חיזוק המנהרות על ידי 22,000 טון של תמוכות-ברזל ופלדה; והעברת כ-9 מיליון מע"ק של קרקע וסלעים להנחת יסודותיהם של הסכרים.

ולבסוף עד השלמת שלב א' יושבו מחדש 75% מהאוכלוסין הנוביים (מתוך 60,000 אוכלוסין שיפוננו וישוקמו). היקוותם של מי המאגר המלאכותי במעלה הסכר הגבוה תציף שטחים בעלי חשיבות ארכיאולוגית. לאחר שמצרים פנתה לאונסק"ו בבקשת סיוע, סיירו מומחי אונסק"ו בסתיו 1959 בעמק הנילוס ובדקו את האתרים שיוצפו. מסתבר, שמי האגם המלאכותי יציפו את אי-המקדש פילה שבאפיק הנהר. לעומת זאת נרתמו שוחרי אומנות, בעיקר במערב, להצלת ההיכלים שנחצבו על ידי רעמסס השני בשני צוקים באבו-סימביל. בפברואר 1964 הוחל בעבודות ההצלחה שתימשכנה כ-7 שנים. גושי האבן של המקדשים ינוסרו, יועלו למעלה וישוחזרו מחדש.

שלב ב' של מפעל אסואן כולל את בניית הסכר הגבוה עצמו. תחזית סיום הביניים נקבעה לשנת 1967/8. לאחר מכן תופעל האגירה הרב-שנתית של מי היאור. הפוטנציאל החשמלי של הסכר הגבוה יופק במלואו בשנת 1970 או 1972, לאחר שתיגמר הרכבתן של 12 הטורבינות הסובייטיות ולאחר שתושלם בנייתה של תחנת הטרנספורמציה הראשית מערבית לסכר. העבודות האחרות כוללות כריית תעלת-גלישה בגדה המערבית להזרמת עודפי-מים אפשריים, על יובל מזרחי של הנילוס, מדרום למערכת הסכרים, יוקם נמל פנימי שישרת את השיט במעלה היאור. בין השנים 1969–1972 יוקם בהדרגה מפעל הכוח החשמלי ושלוחותיו תועברנה עד לקהיר ולמרכזי האוכלוסין באזור הדלתה. תחזית ההוצאות הכלליות מצביעה על סכום של כ-4.15 מיליון ל"מ, הינו קרוב למיליארד דולר, אולם התוצאות הכלכליות אינן מבוטלות כלל ועיקר, מבלי לשער את המשמעויות המדיניות-לאומיות הכרוכות בגמר מבצע אדירים זה. התוצאות הכלכליות המשוערות מובאות להלן: (א) הגדלת כמות המים הניתנת לניצול ב-20% והרחבת השטח המעובד בכ-1.5 מיליון פדאן; (ב) תוספת זו של כ-1.5 מיליון פדאן תרחיב את שטחי המזרע ב-20%–25% ותגביל את "שטח היבולים" ב-50% בקירוב; (ג) הגדלה חשובה בשיעור "התוצר הלאומי הגולמי" (GNP). לפי הגירסה האופטימית, הצליחה מצרים בשנתיים האחרונות להגיע לידי גידול שנתי של התל"ג, תוך הדבקות קצב הריבוי הטבעי הנקי בשנים האמורות. אם נכונה גרסה זו, הרי שזוהי תפנית חשובה בחייה הכלכליים של המדינה, והיא פותחת פתח לעלייה ממוצעת ברמת-החיים הכללית. לפי נתוני הבנק הלאומי המצרי, תגדל התפוקה החקלאית ב-50% תוך 10 שנים בלבד, כתוצאה מהשלמת מפעל אסואן. גרסה אחרת טוענת, כי הגדלת התפוקה החקלאית ב-50% תידחה עד שנת 1980. מכל מקום, מפעל אסואן יהווה גורם רציני להגדלת התפוקה החקלאית, שכ-70% ממנה הינם גידולי שדה. הבעיה הנתונה במחלוקת היא – באיזו מידה תביא הרחבת התפוקה החקלאית להגדלת קצב הצמיחה הכלכלית, או לפחות לשמירתו. יש טוענים, כי קצב הצמיחה הכלכלית, המבוסס ברובו על הייצור החקלאי, יואט כיוון שמשקלו הכללי של הסקטור החקלאי בהכנסה הלאומית נמצא בירידה מתמדת, והוא יוסיף וירד עקב שיעורי הריבוי הטבעי הגדלים והולכים. קיימת גם אי-ודאות לגבי שיעור

הריבוי השנתי הנקי. השיעור המינימלי מקובל כ-2.5% השיעור המקסימלי לשנת 1965/6 נאמד כבר ב-3.5%. מקובל היה להניח, כי בשנים 1961/2–1963/4 גדלה התפוקה החקלאית בכ-3% לשנה. לפיכך, קשה לקבוע בצורה החלטית מה תהא תרומתו הריאלית של סכר אסואן בשנת 1970 ואילך. המפתח לפתרון זה מצוי, במידה רבה, במגמות העלייה של העקומה הדמוגרפית לכשעצמה, שאין לקבען בבירור בשנת 1965. ההנחה הפסימית מצביעה על גידול כללי של האוכלוסייה המצרית (עד תחילת שנות ה-70) בכ-56%, לעומת תחזית העלייה הצפופה של ההכנסה הלאומית הכוללת (ולאחר השלמת הסכר הגבוה) ב-20% בלבד. אולם, כאמור לעיל, הנתונים אינם בדוקים בצורה סבירה וקשה גם לאמוד את מגמות הריבוי הטבעי.

כנראה, שהערכת תרומתו של הסכר הגבוה למצרים חייבת להיעשות במונחים מדיניים-פסיכולוגיים. בתחומים אלה אין כל אפשרות של קביעת מדדים ונוסחאות, אולם אין חולק על ההשפעה הכבירה שתיוודע למבצע אסואן בכל רחבי הארצות המתפתחות, המאכלסות כ-2/3 מכלל תושבי כדור הארץ.

סיכום: מגמות במאבק המעצמות והשפעותיהן על מצריים בשנות ה-60

בשנות ה-60 חלו תמורות מרחיקות לכת במאבק הבין-גושי. המסגרת המונוליטית של הגוש הסובייטי, שזועזעה לאחר מותו של סטאלין, עורערה ביתר שאת לאחר הדחתו של חרושצ'וב (באוקטובר 1964). הקרע האידיאולוגי בין סין לבין ברית-המועצות, שחל, כנראה, בפרוס שנת 1957, קיבל מימדים של מאבק מדיני בזירה הבינלאומית בכלל, ובזירה המזרח-תיכונית והאפריקאית בפרט. ההתעניינות של סין במזרח-התיכון התלבטה כבר בעוצמה של ועידת בנדונג, אך המאמצים המדיניים והכלכליים הגלויים הושקעו בזירה זו רק משלהי שנת 1963. במחנה המערבי, שלא הצטיין מעולם בציון אחד, בלטה עמדתו העצמאית של דה-גול ביחסים הבינלאומיים והמתחות המופגנת ששררה ביחסיו עם ארה"ב.

בתחום הניגודים הבין-גושיים חלו מגמות התפתחות יסודיות: המגמה החשובה ביותר הסתמנה בהתמעטות הסיכויים להתפרצות מלחמה גלובלית בין שתי מעצמות הענק כתוצאה מהתפתחות כלי-הנשק הגרעיניים ומהיווצרות מאזן-אימים של הרתעה הדדית. אם כי מבחינת המאגר האטומי נוטים יחסי הכוחות לטובת ארה"ב, שהגיעו למצב של "כושר השמדה עודף" (overkill capacity), הרי שמבחינה מעשית אין בכך כל יתרון לעומת ברית המועצות. הקיפאון הצבאי בין שתי מעצמות הענק מקדם, בטווח ארוך, את סיכויי ההתפשרות ביניהן וניתן להצביע עליהן כעל בעלות ברית פוטנציאליות. האינטרס למניעת התפשטות הנשק הגרעיני מאחד את ארה"ב, ברית המועצות ובריטניה. לעומת זאת, מצדד דה-גול בהצטיידות גרעינית מטעמי הרתעה מידיים, לא רק בין מעצמות הענק, אלא גם בין אחת מהן לבין מדינה נחותה יותר, שכן אין לו ביטחון שארה"ב תחושנה לעזרת אירופה כתוצאה ממטח אטומי שיופנה לעבר אחת ממדינות נאט"ו. התפשטות הנשק הגרעיני עשויה למנוע את הריסון-העצמי של בעליו השונים, כלומר התפשטות זו מקרבת את הסיכוי להתלקחויות מקומיות בלתי-מבוקרות על ידי מעצמו הענק, העלולות לגרור אותן להתלקחות כללית, בניגוד לאינטרס היסודי שלהן. יתר על כן, הפצת הנשק הגרעיני תשמוט בהדרגה את יתרון הצבאי של מעצמות הענק ולעיונותן המדינית.

סין, שאינה חתומה על הסכם מוסקבה לאיסור הניסויים הגרעיניים, נמצאת, למעשה, מחוץ למסגרת הריסון העצמי. תופעה אחרת מתבטאת בעובדה, שהמעצמות הגדולות שבעות לחלוטין מבחינה טריטוריאלית, להוציא אולי את סין, ברית-המועצות "מעכלת" בקושי את שטחיה ושטחי גרורותיה באירופה. כלומר, אין כל סיכוי להתחדשות האימפריאליזם הטריטוריאלי במתכונתו הנושנה. רכישת עמדות השפעה בארצות המתפתחות נעשית על ידי תמיכה כלכלית ומומונית דרך הכלים הממלכתיים והציבוריים. מגמה זו של העדפת הסקטור הציבורי בארצות המתפתחות אופיינית הן לברית-המועצות והן לארה"ב. יתר על כן, ניתן להניח, כי חלק ניכר מהמענקים הכספיים הם בבחינת "מילווים-מדיניים", שלא יוחזרו במלואם על ידי הארצות המתפתחות. קיימת לכך גם "אסמכתא כלכלית", הטוענת כי הסיוע הכספי, הניתן ע"י המעצמות למדינות המתפתחות, הינן קטן מההפסדים הכספיים הנגרמים מידי שנה בשנה למדינות אלה עקב הרעת תנאי הסחר שלהן עם המעצמות. הואיל וכלכלת הארצות המתפתחות מבוססת בעיקר על יצוא תוצרים

חקלאיים וחומר גלם, ומכיוון שהביקוש לתוצרים אלה קטן והולך במערב, הרי שמסתמנת מגמת ירידה במחירי היצוא של המדינות המתפתחות. לעומת זאת מתייקרים מחירי סחורות היבוא. בסיכום, "מעגל-הקסמים-של-העוני" אינו נפרץ אלא לעתים רחוקות ביותר; שכן ההכנסות הריאליות לנפש של המדינות המתפתחות הינן כה מועטות עד לכלל הגבלת אפשרויות החיסכון הלאומי ומיעוט האמצעים למימון השקעות. מגמה זו מאיטה ביותר את קצב התפתחות ההון הפנימי ובולמת את רמת הפריון. פריון ירוד – פירושו הכנסה ריאלית נמוכה מחד גיסא, ואילו כוח קנייה מוגבל ושוק מצומצם אינם מהווים תמריץ להשקעות הון מאידך גיסא, וכך נסגר "מעגל-הקסמים-של-העוני".

המציאות מלמדת, כי מדיניות פיתוח אינה יכולה להסתמך אך ורק על סיוע חוץ בהשקעות הון, שכן יש צורך בהכוונה יעילה של אותן השקעות ובמהפכה חברתית יסודית, שתקנה תודעת פיתוח לחלק ניכר מתושבי המדינה המתפתחת. מידת היקפה של המהפכה החברתית והחינוכית בהווה במצרים תקבע את הצלחת מדיניות הפיתוח של המשטר הנוכחי. הכורח ההיסטורי של השלמת מאמצי הפיתוח במהפכה חברתית פועל לטובת ברית-המועצות במאבק על המדינות המתפתחות באסיה ובאפריקה.

במירוץ הכלכלי והמדיני בין מעצמות הענק מתערערים ומטשטשים ניגודים אידיאולוגיים מסורתיים בין "קומוניזם" ל"קפיטליזם". יישום עיקרון המשק המתוכנן למדינות המתפתחות מקובל על ידי שתי המעצמות, למרות שארה"ב דוגלת במערך של משק חופשי בתחומיהן הן ובארצות השפיע של מערב-אירופה. הטשטוש האידיאולוגי והמהותי בין שתי מעצמות הענק הופך לנחלתן של המדינות המתפתחות כתוצאה מתודעת הפער המתעמק בין רמת החיים שלהן לבין רמת הרווחה של מדינות אירופה, ורוסיה בכללן. תודעה זו מוחרפת שבעתיים עקב עליית משקלן של המדינות המתפתחות בזירה המדינית הבינלאומית, בעוד שרמתן הכלכלית מצויה, כאמור, בשפל המדרגה.

לפיכך, מתרבות וגדלות תביעותיהן הכלכליות ממדינות השפע, והן מנסות להפיק תועלת כלכלית מקסימלית מתרגילי תמרון בין-גושיים. בהערכה מקיפה יש למדוד את מידת התקדמותן של הארצות המתפתחות – לא רק בהשוואה לנתונין בעבר או על בסיס של השוואה הדדית, אלא, בעיקר, מתוך השוואה למדינות העומדות בראש סולם התיעוש ורווחה.

התנהגותה המדינית של ברית-המועצות מלמדת גם על הגבלתה של יכולת המשך המענקים והמילווים שלה. לקח פרשת קובה מעיד על העומס הכלכלי שהטיל אי זה על צווארה של רוסיה. ייתכן ויש בכך יותר מרמז לגבי אפשרות רתימתן המוחלטת של אינדונזיה או מצרים למרכבה הסובייטית.

מרכיבי המדיניות של נאצר ניזונים מהצורות השונות של המאבק הבין-גושי. הוא הצליח להעלות את עיצוב מדיניות לדרגה בינלאומית בכוח התמרון והמיקוח ותוך ניצול מרחב הסחיטה בין המעצמות. אין להכחיש, כי מדיניותו זו חילצה אותו ממשברים צבאיים וכלכליים. מדיניותו הגיעה לכלל "שלמות" בעיצומה של תקופת "המלחמה הקרה", שהייתה עדיין בשלב של כיבוש עמדות נוספות לקראת ההידברות הבין-גושית. אולם שלב זה הגיע רק עד סף המלחמה. ב-1956 נרתעה ארה"ב מלנצל את המרד ההונגרי לשם תקיעת טריז במערך הקומוניסטי. הוא הדין לגבי ברית-המועצות, אשר נרתעה בשנת 1962 מלנצל את תקרית קובה. במחצית שנות ה-50 הסתמן, אפוא, סטטוס-קוו טריטוריאלי בין שני הגושים בזירה האירופית. אולם הדברים האמורים לגבי אירופה איבדו את משמעותם נוכח ההסתערות התנופתית של הארצות הנחשלות והמשתחררות במרחב האפרו-אסיאתי. במרחב זה טרם בשלו התנאים להידברות בין-גושית, שכן ברית-המועצות וסין בנפרד נמצאות עדיין במלוא תנופתן. הא ראייה לכך: מלחמת קוריאה ומלחמת ווייטנאם.

במזרח התיכון הולכות מתגבשות עמדות ההשפעה של ברית-המועצות והמערב גם יחד. תקופת ההסתערות הסובייטית על מדינות האזור עברה כבר את שיאה וקיימים, אפוא, תנאים התחלתיים להידברות בין-גושית גם במרחב גיאופוליטי זה. אם עד שנת 1961 ניצל נאצר בהצלחה רבה את מקסימום הניגודים ששררו בין-המעצמות והסתייע בתנופתה של ברית-המועצות במרחב, הרי שבהמשך שנות ה-60 תעמודנה, כנראה, מעצמות הענק על סף ההידברות והחלוקה המוסכמת של תחומי ההשפעה במזרח-התיכון. כתוצאה מכך יקטן וילך מרחב התמרון של נאצר, מה גם שאין באפשרותו כיום לוותר על הסיוע הסובייטי.

יתרונן הגיאופוליטי של המזרח-הערבי נעוץ במיקומו בתווך בין אירופה ואפריקה. בשנות ה-60, המתאפיינות בהשתחררותן ההמונית של מדינות אפריקה, עלה משקלן המדיני של ארצות ערב על

משקלן הסגולי מבחינה צבאית, כלכלית וחברתית. מצרים, כמדינה המתקדמת והגדולה ביותר בקרב מדינות ערב, ניצלה את הנסיבות הבינלאומיות בטענה לכתר המנהיגות בעולם הערבי. טיעון יומרני זה הפך למיתוס של מנהיגות אשר שאב את האסמכתא האידיאולוגית שלו מתורת "שלושת המעגלים" של נאצר. מיתוס המנהיגות המצרי הצליח כתכסיס כיוון שהוא הזדהה עם אורח המחשבה ההיסטורי האירופי, שהקיש גזירה שווה מליכודן המדיני של איטליה וגרמניה להתאחדות האפשרית של מדינות ערב. ההנחה הנאצרית הייתה, אפוא, כי מצרים נועדה ללכד את העולם הערבי-מוסלמי והצפון-אפריקאי ולכונן אימפריה אזורית מהאוקיינוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי שתכיל למעלה מ-100 מיליון תושב. אימפריה מעין זו נועדה לגשר בין שני חלקיו של העולם האפרו-אסיאתי המתעורר, תוך ניצולם של המאמינים המוסלמים שבמרחב זה כאמצעי מדיני. סמלי הגדלות, הייעוד והמנהיגות, שהם כה חשובים בתחושה האי-רציונלית של הלאומיות המסתערת, והם מהווים גם את מקור כוחה המפליא של כל תנועה לאומית, נוצלו עד תום על ידי נאצר. במבחן המעשי של הסתערותו נתקבל נאצר בפרדוקס היסטורי: הגבולות המלאכותיים של מדינות ערב, שהותו במגמת הפרד-ומשול על ידי מעצמות המערב האימפריאליסטיות, עיצבו במפתיע מסגרות להתעוררות לאומית על רקע לוקאלי. הלאומיות הסורית, העיראקית, הלבנונית והירדנית קיבלה צביון בדלני. המחיצות המלאכותיות הציבו מסגרות חיים משותפות והפכו, בדיעבד, למעוזי התנגדות בלתי-מודעת לסיסמת האחדות הערבית, אשר חיפתה על הכוונה המוסתרת של האימפריאליזם המצרי החדש. על לקח פירוק קע"ם ב-1961 התנפצו, למעשה, מגמות האקס פנסיה הטריטוריאליות של נאצר. הצהרותיו של בורגיבה, שמניעיהן היו תכסיסיים גרידא, סייעו לערעור מיתוס האחדות הערבית ויומרת המנהיגות המצרית. מגמות ייחוד ואיחוד גם יחד שצצו לסירוגין באפריקה בשנות ה-60 החלישו את "המעגל האפריקאי" של נאצר, אך הפכו את מצרים לבסיס זינוק סובייטי לעבר ארצות אפריקה השחורה.

הסובייטים פרצו למזרח התיכון בעוקפם את "הנדבך הצפוני" ובנצלם את תהליך הנסיגה הבריטי מהעמדות המסורתיות. התגברות "המלחמה הקרה" והעתקת מוקדה לזירה זו סייעו לנאצר לצבור הון מדיני וכלכלי. הסובייטים הציעו למצרים סיוע ללא כל תנאים מדיניים וללא חוזה-העדפה. עיסקות הנשק המצריות-סובייטיות היו זולות לשני הצדדים: הן סייעו לנאצר לגבש עוצמה צבאית ומדינית על ידי ערעור המאזן הצבאי באזור, והן בוצעו כ"מלווים מדיניים", ששטרות הפירעון שלהם יוצגו לגוביינא מדינית בטווח ארוך. ההשקעה הסובייטית במצרים, במשולחי נשק מיושן יחסית, שלא התאים לגרורות ברית-המועצות, השתלמה אף בתמורה מצרית מיידית, שהתבטאה בהחרפת המאבק נגד המערב. היחסים הסובייטיים-מצריים נכנסו בשנות ה-60 לאפיקים קבועים וקיבלו שגרת ייצוב. הסיוע הסובייטי המגוון הפך לאבן-פינה במערך הכלכלי והמדיני של נאצר באין יכולת להינתק ממנו. הגישה הסובייטית מתחשבת בסוציאליזם הערבי של נאצר. אם סוציאליזם זה הינו תוצאת כישלון של ליברליזם כלכלי, הרי שהדיאלקטיקה הסובייטית יכולה לברך על "תקופת-המערב" הנאצרית במצרים ולראותה כשלב מכוון לקראת קומוניזם צרוף. ככל שיחמירו בעיותיו הכלכליות והכלליות של נאצר כן יקודם השלב הבא. תנופת הפיתוח המצרית נשענת על צירוף של משק מולאם וביורוקרטי ותמיכה כלכלית ניכרת מבחוץ. סיוע החוץ הנרחב שמקבלת מצרים נשלל בשעתו מרוסיה הסובייטית ומסין העממית, אשר בנו את משקיהן באמצעיהן העצמיים ובדרך הקשה יותר.

המגמות הפן-ערביות של נאצר אינן מקובלות על ברית-המועצות, המגלה התנגדות עקרונית לכל הצירופים המדיניים או הכלכליים מחוץ לגבולותיה. ההכללה חלה, כמובן, על העולם הערבי בהתחשב במיעוט המוסלמי הניכר המתגורר בברית-המועצות עצמה. אולם הרוסים מוכנים לעכל את מגמותיו הייחודיות של נאצר כתוצאה משיקולים גלובאליים מרחיקי לכת.

"עיקרון המטוטלת" של נאצר כשל כליל בעיצוב מדיניותו האמביוולנטית כלפי שתי הגרמניות; שכן לא היה באפשרותו להכיר במזרח-גרמניה ולוותר על הסיוע הכלכלי רב-המימדים של מערב-גרמניה. תוניסיה, מרוקו ולוב, שיצאו חוצץ בגלוי נגד הניתוק ממערב-גרמניה, תרמו להוקעת מיקסם השווא של האחדות הערבית.

הגישה האמריקאית כלפי מצרים בשנות ה-60 נבנתה על עיקרון התמיכה בנאצר כגורם (אמיתי או מדומה) לבלימת הקומוניזם. חולשתו היחסית של נאצר, שאין להחריפה מתחת לרמה מסוימת, מהווה, לדעת האמריקאים את הערובה להמשך המשטר הקיים. ריתוקו בתלות כלכלית חלקית לארה"ב תאפשר את מיתונו מחד גיסא, ואת אכוונת הביקורת המודרנת על מאמצי הפיתוח הלאומי שלו, מאידך גיסא. התמיכה האמריקאית בנאצר נובעת, אפוא, מטעמי הרצון ליצור "סטטוס קוו"

כלשהו במזרח התיכון ומתוך תפיסה המגדירה את הפכפכותו כרע במיעוטו. גבול הפשרה האמריקאי עם נאצר הינו גמיש ונקבע לפי מהלכיו של השליט המצרי. מכל מקום, המשך אספקת עודפי המזון והסיוע הכלכלי האמריקאי למצרים מקובל כיום על שלושת הצדדים: נאצר יכול לוותר לפרקים על סיוע זה ולהגדיל את מרחב התמרון והסחיטה שלו. הסובייטים רואים בברכה את הסיוע הכלכלי האמריקאי, המחלף אותם מעול מיותר, והמשלים בצנעא את הסיוע ההפגנתי-תעמולתי שלהם. האמריקאים רואים בהמשך הסיוע ערובה כנגד הידרדרות מצרים לחיק הקומוניזם.

הגורם העולמי האחרון שנכנס לזירה המזרח-תיכונית והאפריקאית הינה סין העממית. ברית המועצות מהווה כיום את היריב הגיאופוליטי החריף ביותר של סין בשוליים הנרחבים של המדינות הנחשלות ביבשת אסיה ואפריקה. מגמה זו מורגשת במיוחד לאור סיומם של סיכויי ההשפעה הסובייטיים על מדינות הרווחה של מערב-אירופה. האימפריאליזם הסיני מסתייע במספר אמצעים ייחודיים: א) שותפות הגורל של המדינות המתפתחות והמשתחררות. שותפות זו מוטעמת על רקע של הבחנה חריפה בין מדינות הרווחה (ורוסיה בכללן) לבין מדינות העוני. השותפות הפוטנציאלית מתהדקת תוך הדגשת הקירבה הגזעית נגד האדם הלבן (והרוסי כלול בתפיסה זו); ב) נקיטת מדיניות קיצונית והדגשת העוצמה הדמוגרפית הסינית. הקומוניזם הלאומי הסיני סולל את דרכו ביצוא אידיאולוגי קיצוני, כשהמאמץ העיקרי שלו מושקע במדינות קטנות שטח ואוכלוסין באפריקה. הסינים מוכנים לדלג על הבדלי משטר ומערך כלכלי כשנשקפים להם סיכויי הצלחה. יתר על כן, הסינים משוחררים מתסביכי-אשם קולוניאליסטיים מחד גיסא ואינם "לוקים" ברגישות כלשהי כלפי הבעיה הישראלית, מאידך גיסא, שהרי מעולם לא נוצרה בעיית הפזורה היהודית בסין. לפיכך, תומכים הסינים בארגונו של שוקיירי ומנסים להעמיק את חדירתם לסוריה, ואף מעודדים יסודות קיצוניים באפריקה; ג) הסינים אינם קשורים במגבלות מוסכמות בתחום הנשק הגרעיני. סין לא חתמה על הסכם מוסקבה. הפיצוץ הגרעיני הסיני חשף את סין לתגמול אמריקאי, ועל רקע זה מוסברת המתינות הסינית היחסית במלחמת וייטנאם. אולם בזירות ובמוקדים עולמיים אחרים אין כל מניעה מסין לסחור בנשק גרעיני פרימיטיבי (מנקודת ראותן של ארה"ב וברית-המועצות). דא עקא, שנשק זה עשוי להיות אפקטיבי ביותר, כגורם הכרעה מהירה, בתנאי סכסוך בין שתי מדינות צפופות אוכלוסין וקטנות שטח.

התנגשות האינטרסים בין סין לברית המועצות בולטת לאחרונה גם בזירה האפריקאית. הסובייטים מעוניינים בהגבלת הנשק הגרעיני בדומה לארה"ב ולבריטניה. הסינים מעוניינים להחליש את ההשפעה הסובייטית במדינות אפריקה והמזרח-התיכון, ואם אפשר – לרשת את מעמדה של ברית המועצות בזירות אלה.

הגישה הבריטית בעיצוב מדיניות מזרח-תיכונית סבלה מאנאכרוניזם עד שנת 1956, מאז מבצע סואץ, אולם אחר הפלישה המצרית לתימן חל גיבוש מגמתי ברור למדי, למרות שהבריטים תלויים בבעלי בריתם האמריקאים בהתוויית מדיניותם הגלובאלית. הבריטים אינם מעוניינים כיום בהמשך היאחזותם הצבאית בנסיכויות הנפט של המפרץ הפרסי ובדרום-ערב. מכיוון שהאימפריאליזם הטריטוריאלי פינה דרכו זה מכבר לאימפריאליזם כלכלי במסגרת המאבק שבין המעצמות, הרי שהבריטים אינם יראים מחדירה סובייטית. בעייתם העיקרית הינה מניעת כיבושן של עמדותיהם האחרונות בחצי"א ערב ע"י נאצר. לפיכך משקיעה בריטניה מאמצים ניכרים בקידום הנסיכויות לקראת עצמאות מלאה, ובמיוחד עָרִים הבריטים לבעיית חיזוקה של הפדרציה הדרום-ערבית. קיימת, אפוא, זהות עקרונית בהערכה המדינית הבריטית והישראלית לגבי **תיחום** מקומו של נאצר והגבלתו למצרים.

מערב-גרמניה אינה מהווה גורם פרו-ישראלי בהערכת מצב יסודית, בהתחשב במגמתה העקבית לחדש את השפעתה הכלכלית במרחב הערבי, שהרי מרחבי השפעה אחרים חסומים בפניה. המגמה המערב-גרמנית מסתייעת כתמיד בקיומה של אהדה ערבית ספונטנית לגרמניה, הטהורה מכל רבב קולוניאלי-אימפריאליסטי, בניגוד לאנגלו-צרפתים. גם כלפי ארה"ב שורר יחס של אי-אמון מצד ההמון הערבי. לפיכך, יש לראות את הסכסוך בין מצרים לבין מערב-גרמניה כתקרית זמנית בהחלט, בהתחשב בכך שהיחסים הכלכליים לא נותקו לחלוטין. עם זאת מוגבלת מדיניותה של מערב-גרמניה בתלותה בארה"ב, וייתכן וקיים עדיין בדרג הממשלתי מעצור מוסרי-מדיני כלשהו, הנובע מתסביך האשם נגד העם היהודי.

צרפת בשנות ה-60 מהווה גורם משני בלבד במזרח-התיכון. הופעותיו העצמאיות של דה-גול ניזונות מהבלטת חילוקי דעות בעלי חשיבות משנית עם האנגלו-אמריקאים. האינטרסים הצרפתיים הבסיסיים מוגבלים, למעשה, למדינות המגרב, והם מתווים מדיניות של הפרדת המגרב מהמדינות

הערביות במזרח התיכון. במילים אחרות, לצרפת יש אינטרס אנטי-נאצרי כל אימת ונאצר דוגל ב"מעגל הערבי". צרפת מעוניינת כמו כן בשיעור השפעתה התרבותית-דתית בלבנון ובקיום עצמאותה של מדינה זו נגד שאיפות ההתפשטות המצריות, ואולי גם על חשבון ריסונה של ישראל. אולם צרפת השכילה להפריד בין יחסיה עם ישראל לבין יחסיה עם מדינות ערב. מרחב התמרון של נאצר אינו קיים במכלול יחסיו המצומצמים למדי עם צרפת. לאחרונה הגביר נאצר את ניסיונות החיזור שלו אחרי דה-גול, תוך רצון לנצל את חילוקי הדעות האמיתיים או המדומים בין דה-גול לבין האנגלו-אמריקאים. באור זה יש לראות את פגישת דה גול-עאמר בפריס באוקטובר 1965. בשנות ה-60 חלה בבירור מגמת צמצום במרחבי התמרון והמיקוח המדיניים של נאצר. איחוד קע"ם הווה את שיא הישגיו עד כה, ופירוקה הורידו מעבר לפסגה. המגמות המחלישות את מעמדו של נאצר הן כדלקמן: א) תסכול האיחוד הערבי והתחזקות הלאומיות הלוקאלית במדינות "הסהר הפורה"; ב) כניסתן של מעצמות הענק לעידן של סף-ההידברות ההדדית גם בזירה המזרח-תיכונית; ג) תלותה הגוברת והולכת של מצרים בסיוע הסובייטי, הן בתחומים הצבאיים והן בתחומי התיעוש והפיתוח; ד) התרבות הקשיים הפנימיים כתוצאה מהמשטר האטטיסטי ומכישלון ארגון ההמונים; ה) חוסר האקטיביות של האינטליגנציה המצרית, תוך הצעת המדינה לקראת דואליזם והתרוצצות של עליתות מתחרות; ו) מטרד אידיאולוגי ותחרות מעשית עם משטר "אל-בעת" בסוריה; ז) התמשכותה הבלתי-מוכרעת של מערכת תימן, כשהזמן פועל במפורש לרעתה של מצרים. נאצר מסתכן בצורה ניכרת באפשרות של דמורליזציה צבאית במחנהו, ובהצטברות גדלה והולכת של מורת רוח כללית. מלחמת תימן, על כל השלכותיה, עשויה לערער את עצם שלטונו האישי של נאצר.

ניתוח ההתפתחויות האחרונות ושקילת הנתונים השונים מצביעים על מגמת התרכזותו של המשטר המצרי בבעיות שבתחום מדיניות הפנים. בזירה הבין-ערבית שוררת עדיין "אווירת הפסגה", המחייבת את נאצר לתור אחר פתרונות הדרגתיים ואיטיים, תוך הבלטת מכנים משותפים זמניים מצד אחד, ולהניח יסודות להקמת מסגרות ארגוניות בארצות ערב, שתיסללנה את הדרך בפני "המהפכה הערבית" מצד שני. מסתבר, שבמחציתה של שנת 1965 – חסומות אפשרויות ההתפשטות של האימפריאליזם המצרי. כיעדים אפשריים ניתן להצביע על לוב, עתירת הנפט, הנתמכת על ידי האמריקאים, או על ירדן, או, כמובן, על "החבל הסורי" לשעבר. החרפתה של המערכה בתימן והעתקתה מעבר לגבולות סעודיה – היוותה פתרון רציני לפיקוד הצבאי המצרי, אולם מהלכים אפשריים אלה צפנו בחובם סיכונים רבים ובלתי צפויים ביותר. נאצר העדיף, אפוא, להגיע לכלל הסכם עם סעודיה בדבר פינוי צבאו מתימן. על מידת נכונות של נאצר לפנות את צבאו מתימן ניתן יהיה ללמוד במרוצת השנים 1966/7.

ערב הסעודית

ארץ זבת נפט ודולרים

כל ימי חייו של המלך אבן-סעוד לא חלו תמורות פנימיות מרחיקות לכת בממלכה. אולם מאז תום מלחמת העולם השנייה נפרצה לחלוטין טבעת ההסגר ההרמטי שהוטלה על הממלכה על המלך הערבי. פריצות ראשונות של קידוחי נפט הסבו, בשעתו, את התעניינותן של ארה"ב בממלכת המדבר.¹ הנפט הווה, אפוא, את הגורם העיקרי למאמציו של הנשיא רוזוולט לקרב את אבן-סעוד ולהיטיב עמו, בהתחשב בחיוניותו של הנוזל השחור, לאור השיקולים האסטרטגיים הגלובאליים של ארה"ב, בעיצומה של המערכה האכזרית שהתנהלה נגד יפן ונוכח אובדן שדות הנפט באיי הודו-ההולנדית (אינדונזיה). כניסתה של אמריקה למלחמת-העולם השנייה, בדצמבר 1941, חיסלה את פקפקיו של אבן-סעוד לגבי ניצחון הסופי של בנות-הברית בהתמודדות עולמית זו. בפרוס שנת 1942 התחוויר סופית לאבן-סעוד, כי גורלו ועתידו קשורים קשר בל-יינתק עם חברות הנפט האמריקאיות ופטרוניהן רבי-ההשפעה בושינגטון.

תעשיית הנפט האמריקאית בערב-הסעודית התפתחה בקצב מדהים למן סוף מלחמת העולם השנייה. תפוקת הנפט בקנה-מידה מסחרי החלה אך שנה אחת בלבד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. בעטייה של המלחמה נפסקה העלייה לרגל למכה, שהייתה עד אז מקור ההכנסה העיקרי של אבן-סעוד. הבריטים היו הראשונים שהעניקו לאבן-סעוד הלוואות על מנת להקל על מצבו הכספי. חברות הנפט האמריקאיות, שחששו מפני סיכון הונן על ידי מתן מפרעות לאוצר הסעודי מחד גיסא, אך חששו לא פחות מהתוצאות המדיניות האפשריות של הסיוע הכספי הבריטי לאבן סעוד, מאידך גיסא – הפעילו, כמתואר לעיל, לחץ על הממשלה האמריקאית שתיאאות להעניק סיוע כספי לסעודיה מתוך התקציב האמריקאי השוטף. אולם רוזוולט לא אבה לקלקל אתיחסיו עם בריטניה על ידי הגשת סיוע ישיר לסעודיה, בהתחשב ברגישותה של בריטניה לכל התערבות חיצונית בענייני המזרח התיכון. לפיכך העניקו ארה"ב אשראי לבריטניה, אשר חלק ממנו נועד מלכתחילה להינתן לסעודיה בהסכמה הדדית. חברות הנפט האמריקאיות לא הסתירו מאבן-סעוד את חלקן הישיר במלווה עקיף זה, אולם דא עקא, שהן לא הסתפקו בכך ולחצו על ממשלתן להושיט סיוע ישיר תוך עקיפת הגורם הבריטי. לאחר השקעת מאמצים רבים עלה הדבר בידיהן. בפרוס שנת 1943 פרסם רוזוולט הצהרה רשמית, שקבעה את חיוניות הגנתה של סעודיה לביטחונן של ארה"ב. על סמך הצהרה זו ניתן היה להכליל את סעודיה במסגרת "השכר והשָׁאֵל" ולהעניק לה מילווה ענק בסך 425 מיליון דולר. מגמתן של חברות הנפט האמריקאיות הייתה לעורר בהלה מחודשת בחוגי הממשלה האמריקאית בדבר התמעטותן המהירה של עתודות הנפט בארה"ב. מסתבר, שלחץ חברות הנפט השיג את מבוקשו והממשלה האמריקאית השתכנעה בחיוניותו של הנפט הערבי. יתרה מזאת, קבוצת עוזריו של הנשיא רוזוולט מקרב חוגי ה"ניו-דיל" הסיקו מסקנות מרחיקות לכת. יותר משהיה רצוי לחברות הנפט; טיעונם היה, שאם מצב עתודות הנפט של ארה"ב הינו בכי רע, כי אז שומה על הממשלה להיכנס לעובי הקורה ולא להטיל את יהבה על חברות הנפט הפרטיות. התגבשה, אפוא, הצעה שתכליתה הייתה להביא את הממשלה האמריקאית לנטילת חלק פעיל בחיפושי הנפט בסעודיה. במרוצת שנת 1943 נערכו גישושים בין הממשלה לבין חברות הנפט בדבר רכישת זיכיונותיהן בסעודיה. להלן הועלה הרעיון שממשלת ארה"ב תצטרף כשותף לחבורת הנפט האמריקאיות בסעודיה, בדומה לשותפתה של הממשלה הבריטית ב"חברת הנפט האנגלו-איראנית". אולם רעיון זה נדחה לחלוטין כקודמו ע"י חברות הנפט הפרטיות. בפרוס שנת 1944 הציעה הממשלה האמריקאית להניח על חשבונה צינור נפט מחוץ-המפרץ הפרסי לחוף הים-התיכון. הצעה זו זכתה להיענות עקרונית, למרות שצורפו לה

¹ עיין לעיל בפרק על המזרח-התיכון במלחמת העולם השנייה, בסעיף – "ערב הסעודית".

שלושה תנאים מגבילים: א) התחייבות מצד החברות לשריין מלאי נפט ניכר שיעמוד לרשות כוחותיהן המזוינים של ארה"ב; ב) מתן העדפה באספקת הנפט למשק האמריקאי; ג) הסכמה ליתן זכות ווטו לממשלה האמריקאית על מכירת נפט, שיופק מסעודיה ומכוויית למדינות זרות. בסופו של דבר, נתקלה ההצעה הממשלתית בהתנגדות עזה מצד חוגי אלי-הנפט בארה"ב וכן מצידה של בריטניה. ההתנגדות של החוגים האמריקאיים התבססה על קדושת היוזמה הפרטית. ראוי לזכור, כי רק שנים ספורות עברו מאז לחצו אותם חוגים על הממשלה האמריקאית כדי להשיג את תמיכתה בביצור עמדות חברות הנפט בסעודיה. במשך אותו פרק זמן קצר חלה תפנית קיצונית. התעמולה נגד התערבות הממשלה בעסקי חברות הנפט הרגיע שחקים, וכל התכניות בדבר השתתפותה של ממשלת ארה"ב בפיתוח משק הנפט נגנזו סופית. בשנת 1949 התקינה חברת עראמק"ו באורח עצמאי את צינור הנפט הטראנס-ערבי (ה-Tap-Line), שהשתרע על פני 1700 ק"מ, והסתיים ע"י צידון בלבנון. קוטר הצינור (75 ס"מ) וכושר קיבולתו (16 מיליון טון לשנה) – הבטיחו את הזרמתו של חלק ניכר מהנפט הסעודי לחופי הים התיכון.

פרשת הנפט הסעודי וניסיון התערבותה של ממשלת רוזולט בנדון – לימדו עד כמה גדול כוחן של חברות הנפט האמריקאיות; שהרי החברות השיגו את מבוקשן ואילו הממשלה נאלצה לוותר; אולם אין להסיק מפרשה זו, כי ידן של חברות הנפט הייתה תמיד על העליונה. בשנים 8-1946, למשל, התמיד הנשיא טרומאן בגילוי אהדתו ליישוב היהודי בא"י ואף תמך בהקמת מדינת ישראל, למרות לחצם הכבד של יועציו הצבאיים והמדיניים, שביססו את התנגדותם למדיניותו בלחצן של חברות הנפט ובשיקולי מדיניות הנפט בכללה. מכל מקום, מסקנותיו של הנשיא רוזולט היו שונות: קרוב לוודאי, שהוא הושפע לא רק משיקולי מדיניות הנפט אלא גם משיקולים אסטרטגיים; שכן בתחילת שנת 1944 החלו האמריקאים לבנות את בסיס הענק שלהם בדי'הראן, בסמוך לשדות הנפט הסעודיים, לאחר שנאלצו לפנות את בסיסיהם שבאיראן. העבודות הסתיימו בשנת 1946. בפברואר 1945 העתיר אבן-סעוד מחווה גדול על האמריקאים, בכך שניאות לצאת לראשונה מחוץ לגבולות ממלכתו על מנת להיפגש עם רוזולט על סיפונה של ספינת קרב אמריקאית בתעלת סואץ. מסתבר, שמלך המדבריות והנפט התגלה כאיש שיחה מעולה, שכן הוא הצליח לשכנע את הנשיא האמריקאי במשך 5 דקות בלבד בצדקת הטיעון הערבי בבעיית ארץ-ישראל. בעת ובעונה אחת השתכנע אבן-סעוד, כי ראוי להכריז מלחמה על גרמניה (במרץ 1945). כתוצאה מכך הפכה ערב-הסעודית, בדומה ומדינות ערב האחרות, לאחת ממייסדותיו של האו"ם בעצרת הכללית שהתקיימה בסן-פרנסיסקו.

אבן-סעוד הספיק לקצור עוד בערוב ימיו את פריו הזהוב של הנוזל השחור. בשנת 1926 נראו לאבן-סעוד אותם 20,000 ליט"ט, שהוו את הכנסותיו מהעלייה לרגל, כהון עתק. אולם החל משנת 1939 החלו לזרום ההכנסות מהנפט לקופותיו. ההתחלה הייתה – 170,000 דולר בלבד (תמלוגי 71,000 טון נפט). משבר הנפט האיראני העלה את קצב הייצור והקפיץ את התשלומים לפסגות מסחריות: 112 מיליון דולר ב-1950, 170 מיליון דולר ב-1952 ו-250 מיליון דולר ב-1954 (לשם ההשוואה כדאי להוסיף, כי בשנת 1961 הגיעה תקופת הנפט הסעודי לכ-72 מיליון טון, לעומת 71,000 טון ב-1939, הינו שיעור גידול של יותר מפי 1,000! הרווחים ב-1961 הגיעו ל-357 מיליון דולר. בשנת 1964 הגיעה התפוקה הסעודית ליותר מ-86 מיליון טון). ההכנסות העצומות הפיחו רוח חיים בממלכת המדבר והכניסו בסערה את הישגי הטכניקה של המאה הנוכחית לתוך תוכה של הממלכה המפגרת. תהליך זה, שהחל בימי אבן-סעוד, הגיע לשיאו בימי בנו-יורשו, סעוד.

מדיניותו של אבן-סעוד בזירה הערבית

תנאיה הגיאוגרפיים המדבריים וריחוקה של ערב הסעודית ממוקדי התסיסה הערבית. במצרים וב"סהר-הפור" העמידו את אבן-סעוד בריחוק ניכר מזירת ההתרחשויות של העולם הערבי. תחומי התעניינות העיקריים נגעו לרווחי הנפט, ובמידה פחותה בהרבה גם

לענייני פנים כבריאות וחינוך. ראוי לציין, כי עוד בערבו ימיו הוקם משרד בריאות ממשלתי (בשנת 1951) והוחל בארגון מערכת הבריאות בממלכה (בשנת 1953). מכל מקום, סיסמת האחדות הערבית, שהונחה ביסודה של "הליגה הערבית" בשנת 1945, הייתה זרה לרוחו, בהתחשב ברקע החילוני והמודרני שלה. ערב ייסוד "הליגה" טען יורש העצר סעוד, כי האחדות הערבית צריכה להתבסס על הקוראן. הצהרה זו הלמה לחלוטין את הזדהותו של אבן-סעוד עם האסלאם הוהאבי. זאת ועוד, בתנאי הנחשלות הכללית ששררו בסעודיה, לא נוצרה "דעת-קהל סעודי" כלל ועיקר. המלך היה משוחרר כליל מלחצים פנימיים-עממיים בשיקולי התוויית מדיניותו, וספק רב אם נאלץ להתחשב בדעת הקהל הערבית שמחוץ לסעודיה. לפיכך, לא הזדרז אבן-סעוד להצטרף לדיונים על ייסוד "הליגה הערבית" והסתפק בשיגור עוזר שר-החוץ למצרים, לאחר שסמכויותיו של אותו פקיד הוגבלו ביותר. אבן סעוד היסס ושקל ממושכות באיזו מידה כדאי לו להצטרף ל"ליגה הערבית".

מכל מקום, סעודיה לא חתמה על פרטיכל אלכסנדריה (באוקטובר 1944) יחד עם רוב מדינות ערב. לאחר התערבותו האישית של פארוק מלך מצרים, ומסעו לחג'אז לשם הפעלת לחץ על אבן-סעוד, נעתר זה האחרון וצירף את ממלכתו לאמנת "הליגה-הערבית" ב-21 בינואר 1945. יחסו המסוייג של אבן-סעוד ל"ליגה הערבית" נמשך כל ימי חייו. הוא חזר והטעים את חופש הפעולה שלו ונמנע מלהתחייב לפעולות של ממש. סמכויותיהם של נציגי סעודיה ב"ליגה הערבית" היו מוגבלות כל הזמן. רק במקרים שבהם הופגנה אחדות דעות הצטרף אבן-סעוד לכלל. דוגמה בולטת לכך ניתן לראות בפעולותיו בפרשת ארץ-ישראל. בפגישתו המפורסמת עם הנשיא רוזוולט נקט אבן-סעוד בעמדה קיצונית נגד היישוב היהודי בארץ-ישראל. אולם במאי 1948, משהגיע עת הפלישה הערבית לארץ-ישראל, ניאות המלך בקושי רב לשגר מאות ספורות של לוחמים, שהועמדו תחת הפיקוד המצרי. עם זאת ראה אבן-סעוד ב"ליגה הערבית" מכשיר בעל ערך מסוים לבלימת מגמות ההתפשטות של ההאשמים שנואי-נפשו. משום כך התקרב אבן-סעוד למלך פארוק, לשוכרי אל-קוותלי, נשיא סוריה, ולאישים אחרים בסוריה ובלבנון, שידידותם חוזקה על ידי משלוח מתנות ומבצעי שיחוד אחרים. אחרי רציחתו של המלך עבדאללה, יריבו המושבע של אבן-סעוד, ניסה מלך המידבר לרכוש את ידידותו של טלאל, חולה הרוח. במדיניותו המסוייגת והמתונה של אבן-סעוד חלה תמורה יסודית עם עלותו של סעוד לכס המלוכה, ב-9 בנובמבר 1953.

מקרב כל מדינות ערב ביצר אבן-סעוד להתקרב במיוחד למצרים המלוכנית של פארוק. אחר ביקור השכנוע של זה האחרון בחג'אז (ינואר 1945), החזיר לו אבן-סעוד ביקור גומלין במצרים מקץ שנה. שני המלכים יצאו בגילוי דעת משותף על מטרות "הליגה הערבית". הגורם האמיתי שקירב אותם הייתה, כמובן, ההתנגדות למלכים ההאשמים בעיראק ובירדן. אולם בעוד שמניעי ההתנגדות של פארוק היו מדיניים מיסודם, הרישאבן-סעוד רחש שנאה מהולה בפחד לשליטי עיראק וירדן, זכר ל"יציאת חג'אז" (ב-25 בדצמבר 1925). שיתוף האינטרסים שבין פארוק לאבן-סעוד לא הגיע לכלל כריתת ברית רשמית. אמנם, חיילים סעודיים התאמנו במצרים ומורים מצריים הורו בסעודיה, אך זהירותו הטבעית של אבן-סעוד מנעה בעדו מלהרחיק לכת ביחסיו עם מצרים המלוכנית. ואכן, הדחתו של פארוק ביולי 1952 הצדיקה את זהירותו-המסתייגת של שליט סעודיה. למרות זאת נמשכה זהות האינטרסים בין סעודיה ומצרים מתוך מגמה לרסן את שאיפותיו של נורי אס-סעיד העיראקי, שהפך מאז רצח עבדאללה לפטרון הראשי של תכניות ההשתלטות ההאשמיות. בשלהי אוגוסט 1953 טרח הגנרל נגיב ועלה לרגל למכה. ביקורו זה מתח את היחסים בין סעודיה למצרים, שכן באוקטובר 1953 נערכה בממלכה השביתה הראשונה הגדולה ביותר בתולדותיה של סעודיה. למרות פרסום אזהרה מלכותית מפורשת, שבתו רוב הפועלים הסעודיים של חברת "עראמקו" בתבעם העלאת שכר ושיפור תנאי העבודה. קשה היה שלא להבחין בתסיסה שהתעוררה עקב ביקורו של נגיב בסעודיה.

יחסיו של אבן-סעוד עם שליטי סוריה היו תקינים בהחלט, הן מחמת התנגדותה של צמרת המדינאים הסוריים לתכניות ההאשמיות, והן בגלל הקשרים האישיים הטובים בין

אבן-סעוד לבין קוותלי, זעים, שישכלי ופוזי סלו.² בינואר 1950 העניק אבן-סעוד מילווה בסך 6 מיליון דולר לסוריה, ללא כל ריבית. הפיכת חנאווי נגד זעים התקבלה במורת רוח גדולה בסעודיה, שכן חנאווי פעל להידוק יחסי סוריה ועיראק ההאשמית. ולכן תמך אבן-סעוד בהפיכתו של שישכלי, הן בממון והן באמצעים אחרים. למעשה, מאז רצח זעים הירבתה סעודיה להתערב בענייניה הפנימיים של סוריה במגמה אנטי-עיראקית מובהקת ובאמצעי שוחד בדוקים. אמצעים אלה נוסו לאחר מכן גם על ידי המלך הסעוד בתקופת קע"ם (ניסיון שיחודו של קולונל סראגי, יד ימינו של נאצר ב"חבל-הסורי").

לעומת היחסים הנאים שקיים אבן-סעוד עם פארוק, ובהשוואה ליחסיו התקינים עם מרבית המדינאים הסוריים, הרי שיחסיו עם הממלכות ההאשמיות היו מתוחים ובלתי תקינים. אבן-סעוד ראה, כאמור, את עבדאללה כבר-פלוגתא מסוכן ביותר, כשפרשת גירוש ההאשמים מחג'אז חוצצת בין שני המלכים. מטבע הדברים שאבן-סעוד עקב בחשש אחר התעצמותו הצבאית של עבדאללה, שהגיעה לשיאה בשלהי שנת 1948, עקב עליית יוקרתו של "הלגיון הערבי" במלחמת ארץ-ישראל.

האמת ניתנת להיאמר, כי עבדאללה היה רדוף שני תסביכים מעיקים: האחד, גירושו של אחיו, פייסל, ממלכת דמשק ע"י הצרפתים. השני, סילוקו של אחיו, זייד, מג'דה עקב כישלונו הצבאי של אביו, חוסיין, ושלו עצמו – לפני צבא אבן-סעוד. עבדאללה הדגיש בהזדמנויות רבות את הרגשתו כאיש-חג'אז, אולם בלחצם ובהדרכתם של הבריטים נמנע מלהסתכן בהרפתקה נגד אבן-סעוד. הסתלקותם של הצרפתים מסוריה ומלבנון הפיחה מחדש רוח חיים בתכניות "סוריה רבתי" שלו (1946–1951). ביוני 1948 ביקר עבדאללה באר-ריאד על מנת לפתוח דף חדש ביחסיו עם אבן-סעוד. ספק רב אם הניגודים ההיסטוריים סולקו בין השנים, אולם בביקור זה הפגין, לפחות, עבדאללה את רצונו בידידות עם יריבו הוותיק. רצח עבדאללה זכה לגילוי של השתתפות בצער מצד אבן-סעוד יותר מאשר מצד פארוק. מכל מקום, בימי טלאל חלה התקרבות ניכרת בין סעודיה לירדן, שכן טלאל ויתר סופית על התביעות המסורתיות על חג'אז ואל אבן-סעוד הסיר זמנית את תביעותיו על עקבה ומען (מעון). טלאל הסתלק כמו כן מתכניות "סוריה רבתי" של עבדאללה. בביקורו בסעודיה – העתיק עליו אבן-סעוד שפע של מתנות ומחוות ידידותיות. גם לאחר הדחת טלאל נשארו יחסי שתי הממלכות תקינים למדי, ובמרצת הזמן הם הלכו והשתפרו.

יחסיו המתוחים של אבן-סעוד עם שליטי עיראק הועמדו בצל בתקופת שלטונו של עבדאללה בירדן. יש לזכור, כי עוד ב-6 באפריל 1936 נחתם בבגדאד חוזה "אחוזה ערבית" בין עיראק לבין סעודיה (שאליו הצטרפה גם תימן ב-26 באוגוסט 1937). החוזה הטעים את ההסכמה ההדדית ליישוב סכסוכים, ובכללם סכסוכי גבול, באמצעות מו"מ ידידותי. כן הוסכם על חילופי משלחות צבאיות וחינוכיות בין שתי הממלכות. מסתבר, אפוא, שלמתיחות בין עיראק לסעודיה היו עליות והרפיות לסירוגין. מכל מקום, חוזה ברוח זו לא נחתם מעולם בין אבן-סעוד ועבדאללה. נקודות החיכוך בין אבן-סעוד והעיראקים לא היו שונות בהרבה ממוקדי סכסוכו עם עבדאללה: הזיכרונות היסטוריים של גירוש ההאשמים מחג'אז יצרו כנראה מישקע עמוק בלבם של עבדאללה וייצל, אך השפיעו פחות על יורשיהם. לעומת זאת גילה אבן-סעוד התנגדות עקרונית לתכניות ההתפשטות של נורי אס-סעיד. כן סירב להסגיר לידי סעיד את יריבו – רשיד עאלי אל-כילאני – שמצא מקלט זמני בסעודיה. תחום חיכוך נוסף נוצר לעתים בספר הסעודי-עיראקי עקב מריבות שבטים והסתננויות מעבר לגבולות. אולם יש לזכור, כי לסעודיה ולעיראק היה אינטרס יסודי משותף, שלא כלל את ירדן. הכוונה, כמובן, לקידוחי הנפט ולתמלוגיו שבוצעו על ידי חברות אנגלו-אמריקאיות.

² פוזי סלו, איש צבא סורי, שמונה ע"י שישכלי לזמן מה כראש-הממשלה הסורי. לאחר מפלת שישכלי עבר לשרת את סעוד.

מותו של אבן-סעוד – סיכומה של תקופה

מותו של עבד אל-עזיז אבן-סעוד ב-8 בנובמבר 1953³ הביא לקיצו פרק אקסוטי בתולדותיו של חצי-האי ערב, שכן הממלכה הערבית-הסעודית הייתה כל כולה יציר כפיו של אבן-סעוד בלבד. היה זה גבר איתן, עז נפש ושש למלחמות ועם זאת היו נהירין לו שבילי המדיניות בקרב החברה הבדווית של ממלכתו. גבורתו וכוחו הפכו לאגדה עוד בערוב ימיו. כשנולד עבד אל-עזיז בנובמבר 1880 באר-ריאד¹ לא נותר כמעט ולא כלום מהממלכה הוהאבית האדירה, שלוחמיה הדתיים המשולהבים הצליחו לפרוץ ל"סהר-הפורה", להרוס את הערים הקדושות לשיעה בעיראק התחתית ולהגיע עד לחלב בצפון-סוריה. בתחילת המאה ה-19 הובסו הוהאבים על ידי החייל המצרי המודרני של אבראהים פחה ומוחמד עלי. עוד בילדותו נאלץ בעד אל-עזיז לברוח עם אביו לכוויית, לאחר שאר-ריאד² נלכדה על ידי נסיכי שבט שמר, ימי נערותו עברו עליו בדלות ובאי-כבוד. אשתו הראשונה של מי שעתיד להיות מלך ערב נקנתה בהקפה עקב דלותו של אביו. שאפתנותו ועוזו לבו של עבד אל-עזיז התבטאו בפעולת הפשיטה הנועזת שלו לאר-ריאד³. לאחר שהתמחה בפשיטות במשך כשנתיים ימים הצליח לכבוש את בירת נג'ד במבצע לילי נועז, בשיתוף כמה עשרות לוחמים, בינואר 1902. מכאן ואילך לא הירפה אבן-סעוד ממלחמותיו בחצי"א ערב נגד אמיני שמר, ולבסוף השתלט גם על חג'אז וערי הקודש שלה והדף את אחרון ההאשמים מעבר לתחומיו של חצי"א ערב (בדצמבר 1925). במאי 1927 הכירו רשמית נציגי המימשל בשליטתו של אבן-סעוד על כ-4/5 משטחו של חצי"א ערב. הסכם זה שנחתם בג'דה לא היה כרוך בחוזה – העדפה כלשהו של הבריטים. אולם החל משנת 1930 הפך המזרחן הבריטי שהתאסלן ג'והן פילבי, ליועצו וליד ימינו של מלך המידבר. בשנת 1934 הצליח אבן-סעוד לצרף לממלכתו את חבל עסיר הפורה, לאחר שהביס את האימאם התימני. באפריל 1936 חתם השליט הסעודי על הסכם לאחוה ולידידות עם עיראק ומקץ שנה הצטרפה גם תימן להסכם זה. למעלה מ-30 שנה לחם, אפוא, אבן-סעוד עד שייצב את ממלכתו. כמנהיג אוטוקראטי אמיתי עמד בראש צבאו בכל אותם קרבות; במו ידיו שפט את העם בחצר ארמונו; בעצמו ניהל את המו"מ המסובך עם ראשי השבטים שהיו את ממלכתו ועם שליחיהן של תורכיה העות'מאנית, בריטניה וארה"ב, אשר חיזרו אחריו. אוצר המדינה היה אוצרו הפרטי. הוא הטיל מיסים כבדים ופיזר מתנות יקרות כראות עיניו וככל העולה על רוחו. עם זאת לא היה אבן-סעוד שליט הפכפך ובלתי-יציב ברוחו. אדרבא, את שלטונו על אותו ערב-רב של שבטי בדויים מרדניים ושואפי עצמאות ביסס לא רק על נחת זרועו וכוח חרבו, אלא על מלאכת מחשבת של מירקם מדיני-חברתי, שהתבטאה ב"הפרד ומשול" בין אמירי השבטים בכריתת ראשים ובריתות, בעזרת שוחד, נישואים מסועפים ומו"מ ממושך. מדיניות הדיכוי בכוח הזרוע הייתה לרוב רק אמצעי אחרון. גם הכרזת מלחמה על אויב חיצוני לא הייתה בבחינת זכות אוטומטית השמורה למלך. הוא היה חייב לשכנע את השייחיים והנכבדים ממושכות לפני צאתם למלחמה תחת דגלו. למעשה, היה אבן-סעוד אומן בתכסיסי המדיניות הבדווית. אותם שייחים רבים, שבאו ויצאו לסירוגין מארמונו לא יצאו ריקם, או לא יצאו בכלל. פזרנותו הרבה הייתה מחושבת לחלוטין ונועדה לשמור על בריתותיו עם ראשי השבטים. עם זאת לא היסס אבן-סעוד לכרות ראשים בשעת הצורך, וגם מבצע-עונשין אכזריים אלה נעשו תמיד מתוך שיקול מדיני קר ומחושב. נוסף לרכישת לבבותיהם של ראשי השבטים, חייב היה המלך להוכיח מחדש את נאמנותו לכוהני הדת ("עלמאא") וללוחמי-הדת ("אח'וואן").

אמנם הלוחמים הוהאבים של תחילת המאה ה-19 ניגפו לפני חיילותיו של מוחמד עלי המצרי, שפעל נגדם לפי בקשת הסולטאן העות'מאני, אולם הרוח הוהאבית הקנאית המשיכה לפעם את שבטי הבדויים והיא טופחה ע"י חכמי-האסלאם וכוהניו. אחת מנשותיו הראשונות של אבן-סעוד השתייכה לבית עבד אל-והאב. באמצעות קשר נישואין זה שמר המלך על קשריו עם ההנהגה הדתית העליונה בערב-הסעודית. מאשתו זו נולד גם פייסל,

3 נקבר באר-ריאד⁴ בירת נג'ד ולא במכה או באל-מדינה.

המלך הנוכחי של ממלכת המידבר. אבן-סעוד ניהל מדיניות של ויתורים ופיוסים כלפי ראשי-הדת, נכנע לדרישותיהם הקיצוניות ואסר שנים רבות של הכנסת מקלטי רדיו וטלוויזיה, מכשירי טלפון ומכוניות לממלכתו. אולם משנוכח ביעילותם של אמצעי התקשורת החדשים, לא היסס מלהכניסם על מנת לבסס את שלטונו. הוא "פיפר" על עוונותיו אלה בהוציאו צו שאסר את הפעלת הקולנוע ברחבי הממלכה.

את כת "האחים" ("אחיוואן") ארגן עבד אל-עזיז אבן-סעוד כיחידות המחץ של צבאו מקרב שבטי מְטִייר, עוד בעשור הראשון של המאה הנוכחית. היו אלה שבטי הבדווים האמיתיים, אותם לוחמים נועזים וקנאים קיצוניים לעקרונות הוהאבי יה. הם הוו, כאמור, את חוד החנית בכל מלחמותיו ושמרו על נאמנותם לאבן-סעוד, בניגוד לשבטי הבדווים ההפכפכים האחרים. במרוצת שלטונו החליט אבן-סעוד להקים היאחזויות-קבע של אותם "אחים" על מנת לבצר את שלטונו באזורי התורפה מחד גיסא, ולהעמיק את תלותם של "האחים" במלך ולא בשייחיים, מאידך גיסא. ואכן, העלמאא היו לו לעזר רב במגמתו זו, שכן הם העלו על נס את העובדה, כביכול, שהנביא מוחמד העדיף את יושבי הקבע על הנוודים. בשנת 1912 עלה על הקרקע היישוב החקלאי-צבאי הראשון של "האחיוואן", ובסוף שנות ה-20 מנו ההיאחזויות הללו כ-70 יישוב. אולם קנאותם היתרה של "האחים" קוממה אותם לבסוף נגד אבן-סעוד עצמו. יתר על כן, להתנחלות זו לא היה המשך והניסיון המיוחד במינו לא הצליח. מספר יחידות של "האחיוואן" פשטו לתוך עיראק מבלי ליטול את רשותו של אבן-סעוד והוא נאלץ לנקוט באמצעי עונשין. להלן ערכו "האחים" טבח בתושבי חג'אז "הכופרת" ואבן-סעוד נאלץ לדכא את התמרדותם. בשנות ה-30 המאוחרות ובתחילת שנות ה-40 הסתמנה מגמת פירוקם של חלק ניכר מיישובי "האחים", וזאת לאחר שהממלכה הסעודית הצליחה להתבסס בראשותו של המלך. חרף כל האירועים הללו לא שש אבן-סעוד להחרים את יחסיו עם ה"עלמאא" או עם שרידי "האחיוואן".

תקופת מלכותו של אבן-סעוד הייתה, כאמור, גדושה במאורעות ובכיבושים, שהעמידו במתח מתמיד את אבן-סעוד. אולם המלך ידע להפעיל את מיומנותו, ערמוניותו ואומץ ליבו על מנת לחזק את אחיזתו בקרב האוכלוסייה המגוונת של ארבעת החבלים העיקריים של ממלכתו, למן תושביה הגאים של עסיר החקלאית, ועד לשבטי הנוודים הקנאים בנג'ד, בלב חצ'א ערב. מתנת הכף וקשרי הנישואין היוו את הבסיס העיקרי לשלטונו של אבן-סעוד. כתוצאה מכך הפכה קירבת הדם למכשיר מדיני חשוב ביותר, ומה גם שנתלו אליה טובות הנאה נוספות, כגון מענקים, חלוקת קרקעות ומינויים שונים. כשנפטר עבד אל-עזיז אבן-סעוד בשלהי שנת 1953, הוא היה כבר אחד האנשים העשירים ביותר בעולם והשאיר אחריו תעשיית נפט משגשגת, שעתידה הייתה להכניס הון תועפות לאוצר של ממלכתו.

מדיניות הפנים של סעוד

סעוד אבן עבד אל-עזיז הוכתר כמלך ערב הסעודית ב-9 בנובמבר 1953. אם במדיניות הפנים שלו לא חלה תמורה מרחיקת-לכת, הרי שבתחום יחסי החוץ חלה ממש הפיכה; שכן אביו שמר כללית על בדלנותה המדינית של ממלכתו, בעוד שסעוד הפך אותה לגורם פעיל בתחום היחסים הבין-ערביים והכלל-מוסלמיים, וכן ידע לנצל את משמעותו החיונית של הנפט כדי להעלות את מעמדה של סעודיה גם בזירה הבינלאומית.

סעוד היה הבן הגדול של עבד אל-עזיז, לאחר ששני אחיו הבכירים, תורכי וח'אלד, נפטרו בחיי אביהם. עם זאת קשה לקבוע בבירור מה היו המניעים של אבן-סעוד בבחירת סעוד כיוורשו, שכן הנוהג בחצ'א ערב לא חייב להוריש את כס המלוכה באורח אוטומטי דווקא לבן הבכור. ואכן, התחרות בין הבנים הרבים הייתה חריפה למדי. ייתכן ועל אבן-סעוד השפיעו מניעים סנטימנטליים גרידא, שכן סעוד נולד באותו יום שבו כבש אביו את אר-ריאד, בירת הממלכה וערשה של השושלת הסעודית. מכל מקום, אבן-סעוד צפה מראש את החרפת התחרות בין האמירים, ולפיכך הקדים והכריז על סעוד כיוורש העצר בשנת 1933. כחודשיים לפני מותו חזר ואישר את המינוי והפקיד בידיו את הפיקוח על הצבא והמשטרה.

בחודש האחרון לחייו העניק המלך לסעוד גם את ראשות הממשלה. הנסיך פייסל, מתחרהו העיקרי של סעוד, מונה כמישנה למלך בחגיאז, ואחר כך התמנה גם ליורש העצר של סעוד. זה האחרון מינה את אחיו לראש ממשלתו באוגוסט 1954.

סעוד דמה מבחינות רבות לאביו, אך מעולם לא הגיע לקרסוליו. הסגולות שדימוהו לאביו היו – גובהו ומבנהו המוצק, אומץ ליבו בקרב וטמפרמנט סוער. שלא כאביו היה סעוד מסוגר ושתקן ובצעירותו נודע באדיקותו הקנאית. סגולות אלה הפכוהו למקובל בקרב שבטי הבדווים של נג'ד, אשר נטו לראות בו אחד משלהם. אולם בסופו של דבר, העיבה אישיותו החזקה והאוטוקראטית של האב על הבן; שכן אבן-סעוד הפך לאגדה עוד בערוב ימיו מכיוון שכבש והרחיב את ממלכתו במו ידיו והבדוים, כידוע, מעריצים את הפגנת הכוח המלווה בהצלחה מתמדת. מראשית שנות ה-30 היה אבן-סעוד שליט כל-יכול בערב הסעודית, ולמעשה השתלבה באישיותו ההנהגה המדינית והדתית גם יחד. בתנאים אלה קשה היה לסעוד השתקן וחסר-הניסיון המדיני להתבלט. במרוצת הזמן נחשפו גם הצדדים החלשים שבאופיו, שגרמו להדחתו הסופית מהשלטון בנובמבר 1964. "תסביך האב" של סעוד התגלה בצורות שונות. כך, למשל, הדיח סעוד את ג'והן פילבי, יועצו ומלווהו הנאמן של אביו במשך שנים רבות. פילבי גורש כליל מסעודיה במאי 1955. מסתבר, שסעוד לא יכול היה לעמוד במחיצתם של האנשים שהכירו את אביו ונטו לזלזל בו. בסידרת מאמרים שהתפרסמה בעיתונות הבריטית יותר מאוחר חשף פילבי את בזבזנותו והוללותו של סעוד. כן פיטר סעוד את שר הכספים של אביו, שייח' עבדאללה סולימאן, שהופקד עלהאוצר הסעודי מאז שנת 1933. הפיטורין (בספטמבר 1954) נומקו באשמת מעילה בכספי הממלכה, אם כי בשערוריה הכספית היו מעורבים שרים אחרים מבני המשפחה המלכותית. במקום פילבי מינה סעוד את פון-הנטנינג ליועצו האישי (במאי 1955). דיפלומט ומזרחן גרמני זה כיהן בשעתו כראש האגף המזרח-תיכוני במשרד החוץ הגרמני. במרוצת הזמן קירב אליו סעוד יועצים ערביים רבים, ומביניהם יש להזכיר את אחמד שוקיירי, יליד עכו, שמונה ביולי 1957 כשגריר ערב הסעודית באו"ם בדרגת שר. כן הצטרף לפמליה של המלך ארץ-ישראלי אחר, ממשפחת המופתי הירושלמי לשעבר, ג'מאל אל-חוסייני, אשר הופיע בפרוס שנת 1957 בארה"ב כאחד מאנשי החצר של סעוד. הסורים שישכלי ופוזי סלו היו קשורים בזמן זה או אחר עם המלך סעוד, אשר המשיך לטפח את יחסי הידידות שלו עם שוכרי אל-קוותלי, נשיא סוריה, בדומה לאביו. סעוד ניסה אמנם להשליט סדר כלשהו בממלכתו, אך בסיכומו של דבר לא סטה הרבה מדרכי אביו ומיסודות המשטר שהונחו ע"י אבן-סעוד; שכן בראש ובראשונה המשיך לקיים את המערכת המסועפת של קשרי המשפחה ומתן טובות ההנאה. עוד הרומאים, בשעתם, עמדו על שיטת הקיצבה השנתית הקונה את נאמנותם הזמנית של ראשי השבטים הבדווים. אבן-סעוד נהג לשלם קיצבות שנתיות לאמירים שקיבלו את עול מלכותו. סעוד ירש ממנו רשימה ארוכה פי כמה של מקבלי קיצבה ונהנים למיניהם. יתרה מזאת, אישיותו הרפה יותר של סעוד אילצה אותו להרחיב את שיעור ההקצבות ואת מספר הנהנים, לפי הווריאציה הידועה "חשדהו ושחדהו". מלבד ראשי השבטים שהיו סמוכים על קופתו, תמך סעוד בכ-40 "אמירים מלכותיים", הינו שארי-בשרו הקרובים ביותר. כל אחד מהם חלש, בזכות קשריו התורשתיים, על שבט זה או אחר, והמלך נאלץ להתחשב בהשפעותיהם השליליות של מקורביו. שארי-בשר אלה הוו בצוותא את מועצת המלוכה, אותו גוף בלתי-רשמי ומשולל סמכויות מוגדרות, שהשפעתו הישירה גברה דווקא בימי סעוד. מאחר והמלך חשש, ובצדק, מפני חתירותיהם של אחיו ואחיו למחצה תחת כסאו, הוא נאלץ להגדיל בהתמדה את שכרם. לכל אחד מהם נבנה ארמון פאר באר-ריאד⁴, שהוצאותיו השוטפות כוסו מקופת-האוצר. התקציב הממלכתי הראשון, המושתת על שיטה מודרנית, פורסם במחצית שנת 1955, והסתכם ב-1,400 מיליון ריאלים סעודיים.⁴ התקציב לשנת 1962/3 הגיע כבר ל-2,500 מיליון ריאלים, הינו עלייה בכ-80% מכלל התקציב. במשך שנים רבות הופנו כמחצית ההוצאות

⁴ לפי השער הרשמי משנת 1964 היו 4.5 ריאלים סעודיים שווים לדולר אחד.

התקציביות למימון הוצאות סעוד וחצרו, שכללו, בין השאר, את ההקצבה השוטפת והשנתית לפמליה בת כ-6,000 גברים מצאצאי המשפחה המלכותית. אולם נוכח הביקורת שהוטחה על חצר המלך ומול לחצו של הנסיך פייסל – קוצץ במידה ניכרת התקציב המלכותי, והוא הועמד בשנות ה-60 על 20% לערך מהתקציב הממלכתי הכללי. התפתחות זו חלה, במיוחד, לאחר שבשנת 1957 נאמדו כבר חובות הממלכה ביותר מ-500 מיליון דולר, וזאת למרות ריבוי ההכנסות במטבע קשה וזרימתן המתמדת לקופת האוצר הסעודי. "הקיימוצי" בבזבזנות של החצר המלכותית החלו, למעשה, עוד בשנת 1958, לאחר שפייסל מונה מחדש לראשות הממשלה.

אם הכנסותיהם החודשיות של בני משפחת המלוכה נאמדו בזמנו בכ-14,000 דולר לאיש (מלבד הכיסוי השוטף של הוצאות אחזקת הארמונות, ציי מכוניות הפאר וצבאות המשרתים) – הרי שסעוד הפליא לבזבו באופן אישי. מזגני-אוויר ומכוניות מפוארות הו, למעשה, את הרמה הממוצעת של מתנותיו. הוא לא ויתר על צי של מכוניות פרטיות, מטוסים פרטיים וספינת טיולים מהודרת. פרטים קטנים אלה איבדו עד מהרה את טעם החידוש שלהם נוכח בניית ארמונו המפואר באר-ריאד, אשר נועד להאפיל על כל המבנים שנבנו עד אז. תכנון הארמון בלבד עלה כ-4 מיליון דולר. לבנייתו הובאו משלוחים של שיש איטלקי יקר. כלל אגפי הארמון הוקפו במרבדי גנים עם אגם מלאכותי שכלל כ-300 מזרקות. מידי יום ביומו שולח מטוס מיוחד לאתיופיה על מנת להביא פרחים יקרי-ערך לאגרטלים הרבים שבארמון. הוצאות בניית הארמון, שנאמדו בכ-100 מיליון דולר, שיקעו את הממלכה בגרעון ענק, הביאו להחרמת ספינת הטיול המלכותית באיטליה וזירזו את ירידת ערכו של שער הריאל הסעודי. אחת המדינות העשירות ביותר בעולם עמדה, אפוא, על עברי פי פשיטת רגל בסיכום, הייתה זו אחת הסיבות שערערה את שלטונו של סעוד.

כבר בקיץ 1956 פנו לסעוד כמה מהנסיכים בתזכיר מיוחד ודרשו ממנו להנהיג רפורמות במדינה. סעוד ניסה להשתיקם ע"י פיזור סכומי כסף נכבדים וע"י המרצתם לערוך נסיעות של הוללות ברחבי העולם, בתקווה שחיי התענוגות ישתיקו את שאיפותיהם. היעדרותם התדירה של הנסיכים המתחרים נוצלה ע"י סעוד להחדרת בניו לעמדות המפתח בממלכה. כך, למשל, מינה את בנו, מסעד, כמפקד המישמר המלכותי, באוגוסט 1956, והפך באותה עת את מזכירו הפרטי לשר התעמולה וההדרכה. נוסף לארמונו המפואר באר-ריאד, הספיק סעוד לבנות ב-3 שנות שלטונו הראשונות הילכים אחרים בג'דה, בטאאף ובאל-מדינה.

התסיסה החברתית הפנימית והתמורות בראשית שנות ה-60

בזבזי ההון חסרי-המעצור של סעוד ופמלייתו המלכותית מחד גיסא, ודרגת החיים הפרימיטיבית והנחשלת ביותר של רוב השבטים הסעודים מאידך גיסא, הו כר פורה לצמיחתה של תנועת מרי ספונטנית, שניזונה מפעילותם של עובדי תעשיית הנפט, וביניהם סורים ופלסטינאים רבים. קומץ זה של משכילים, בהדרגת עסקנים קומוניסטיים ואנשי המפלגה הפן-סורית מיסודו של אנטון סעאדה, הווה את החוג המצומצם בסעודיה, שניתן לכנותו כחוג המתקדמים. המתקדמים שאפו להנהגת רפורמות יסודיות בממלכה, ובכללן שיפור כללי ברמת החיים של העם. כחודש ימים לפני הכתרתו של סעוד, הינו באוקטובר 1953, פרצה שביתה כללית במתקני חברת הנפט "עראמקו", לאחר שהנהלת החברה דחתה את תביעות השכר של העובדים. סעוד, שהיה כבר אז השליט האמיתי של הממלכה, דיכא ביד ברזל את השובתים והחזירם לעבודתם ללא כל הישגי-שכר או זכויות נוספות.

בין החודשים אפריל-יוני 1955 הסתננו ידיעות מערב הסעודית על גילוי קשר נגד סעוד, שבראשו עמדו, כנראה, צעירים משכילים. לפי אותן ידיעות, ניסו הקושרים להמליך את פייסל במקום סעוד, אם כי זה הראשון לא היה מעורב, כנראה, בקשר. הכחשתם שלחוגי בית-המלוכה את קיומו של הקשר לא הועילה, שכן במרכזי היישוב של סעודיה הופצו כרוזים מטעם "החזית הלאומית לרפורמות", ארגון "הסעודים החופשיים" ו"ארון

הרפורמות באזור המזרחי" (כלומר באזור הנפט). הכרוזים הופיעו בעת ובעונה אחת בעיירות סעודיה ובבירות, בירת לבנון. שלושה מפעילי הקושרים הוצאו להורג וכן בוצעו עשרות מעצרים. בכרוזי "החזית הלאומית לרפורמות" נתבע המלך סעוד לכוון מועצה מחוקקת; לפרסם חוקה שתבטיח את שוויון האזרחים; לבחור ממשלה באורח דמוקרטי; לאסור על מכירת עבדים; ולהנהיג תקציב מדיני מודרני, שישים קץ לבזבוז המלכותי. כן נאמר בכרוזים שעל סעודיה לבצע שורה ארוכה של רפורמות חברתיות וחינוכיות תוך שחרורם של כל העצירים המדיניים.

מיוני 1955 הופיעו לסירוגין עלונים של "החזית הלאומית לרפורמות", שחזרו ותבעו את הדרישות הנ"ל, וכן תבעו את ביטולה של הבולשת המלכותית הפרטית, אשר נהנתה מסמכויות שרירותיות בלתי-מוגבלות. ביוני 1956 פרצו שוב תקריות דמים במתקני "עראמקו" כאשר חברת הנפט האמריקאית התעלמה מהמלצותיה שלועדת-חקירה מלכותית בקשר לתביעות הפועלים. הפגנה בת-רבבת משתתפים צעדה בחוצותיה של ד'הראן והעלתה סיסמאות אנטי-אמריקאיות ואנטי-אימפריאליסטיות. כן תבעה ההפגנה את מתן זכות ההתארגנות לפועלים. אולם גם הפגנה זו נשברה ע"י השלטונות ומנגנון הביטחון של חברת "עראמקו". באפריל-מאי 1956 נודע על פעילות מחתרית של "הסעודים החופשיים" בקרב יחידות הצבא. כן נמסר על 8 קציני צבא, שהוצאו להורג באשמת קיום קשרים עם מדריכים צבאיים מצריים שפעלו בסעודיה, ובאשמת תכנון מרד צבאי. התסיסה הכללית שהתפשטה בקרב עובדי-הנפט ועברה אח"כ לחוגי הצבא הסעודי, שימשה אמתלה לסעוד להרחיק רבים מהפועלים הזרים, ביחוד פלסטינאים וסורים, ממקום עבודתם. כן נרדפו כל החשודים בפעילות ארגונית-מפלגתית כלשהי.

נוסף לחוגים התוססים של המתקדמים, פעלו בסעודיה שני חוגים אחרים: האחד, בראשותו של הנסיך פייסל וכמה מחברי המשפחה המלכותית, פעל כנראה, בחשאי ולא יצא מתחומים של כינוסים מחתרתיים והחלפת דעות הדדית. יש להניח, שחוג מצומצם זה, אשר חבריו סיירו בעולם הרחב והושפעו ממנו, היה מעוניין בהגבלת התקציב המלכותי ובריסונה של הפמלייה הבזבזנית שהתלקטה סביב שולחנו של המלך. מסתבר, שפעולות החתירה השקטות של פייסל, אשר הסתייעו בהידרדרות הכספית של הממלכה, קצרו את פריים בשלהי שנת 1964.

החוג השני, שהנו החוג השולט בערב-הסעודית, כולל את חכמי הדת, הפמלייה המלכותית, ראשי השבטים ומדינאים שונים ממקורביו של המלך. זו הייתה "קואליציה" איתנה שמעמדה לא עורער כליל עד היום ועד בכלל. המכנה המשותף של אנשי החוג הזה הינה ההתנגדות לכל תיקון. העובדה שהקוראן מהווה את חוקת המדינה, וחכמי הדת מהווים את הרשות השיפוטית, ומנצלים את הקנאות הוהאבית מימים ימימה, הקלה על היסודות הריאקציוניים להשליט את משטרם על הממלכה. אם למלך סעוד היו אי-פעם מגמות לרפורמות כלשהן, הרי שהוא נטשם עוד באוקטובר 1953, מועד פרוץ השביתה הראשונה בד'הראן. משטרו נשען במפורש על החוגים הריאקציוניים, טיפחם וחיזקם. המלך היה נוהג לערוך מידי שנה בשנה סיורים מקיפים ברחבי ממלכתו ולהדק את בריתו עם ראשי השבטים. יחסיו עם העלמאא היו תקינים לא פחות מאשר יחסי אביו עמם, ואולי גם יותר. כדי לקנות את אהדתם של ראשי הדת הנהיג סעוד שורה של חוקים, כגון איסור משקאות חריפים ועישון בפרהסיה; איסור השמעת מוסיקה, או אפילו שירים ערביים, להוציא כמה נעימות בדוויות תחנת השידור הממלכתית הסתפקה בשידורים מהקראן, בהשמעת דרשות דתיות ופרשנות מדינית כללית, וכן בהקלטת נאומים בשבחו של סעוד. זאת ועוד, האיסורים על המשקאות והמזונות, שלא להזכיר כבר את האיסורים על יבוא אביזרי קולנוע, טלוויזיה פטיפונים ורשמי-קול, הוחל גם על אנשי הנציגויות הדיפלומטיות; אולם בעזרת שוחד מתאים, שהוענק לכתובת הנכונה של קנאי-הדת, ניתן היה ליהנות מכל הטוב האסור. סעוד הקפיד גם על צמצום המגעים עם גורמי חוץ עד למינימום הכרחי. במסגרת זו הוגבלו מסעי הלימודים, ההשתלמויות והתענוגות לחו"ל (לא של בני ברית-המלוכה). כן פורסם צו שאסר

על השקעות כספים מחוץ לסעודיה, שלא באישורו של המלך. צו זה חייב את החזרת כל הכספים המושקעים בחו"ל.

אולם במרוצת שנות ה-60 חלו שינויים מסוימים במדיניות נוקשה זו. מתוך 6–7 מיליוני התושבים בממלכה⁵ כ-15%–25% הינם תושבי עיירות וערים. בשנת 1953 הוקם משרד החקלאות הממשלתי והושקעו כספים ניכרים במטרה לזרז את הפיתוח החקלאי. לפי הערכות שונות, הגיעו השטחים המעובדים בממלכה בתחילת שנות ה-60 לכ-0.1% מכלל השטח. שטחים אלה כללו את רמות עסיר הפוריות-יחסית והרמות השכנות בדרום-חג'אז; שפלות החוף של עסיר והמשכו הצפוני בחג'אז, וכן נאות המידבר המפוזרות ברחבי המדינה, ובמיוחד בנג'ד. לפי האומדן נחלקת הבעלות על הקרקע המעובדת כדלקמן: 50% מהשטח מועבד ע"י אריסים המשלמים בחלק מהיבול; 10% ע"י אריסים המשלמים דמי-חכירה במזומנים, ו-40% הנותרים משתייכים לבעלים פרטיים. רוב המשקים היום זעירים ושיטות החקלאות עודן מיושנות, למרות המסורת החקלאית העתיקה הקיימת בחבל עסיר. היבולים העיקריים של הממלכה היום תמרים, דוחן וחיטה, והתמרים מהווים את הפריט העיקרי בסל המזונות. אורז גדל בנאות המדבר של מחוז אל-חסה (או על-חסה), בסמוך למפרץ הפרסי. כמויות מצומצמות של מלונים וקפה משלימים את הייצור החקלאי של סעודיה. הממלכה נאלצת לייבא כמויות גדולות של מצרכי מזון.

עד לשנת 1961/2 הצליח סעוד להרחיב את השטח המעובד בכ-50% (בהשוואה לשנת 1953). כן הורחב השטחים המושקים עד לכלל כ-80% מהשטחים המעובדים הנאמדים בכ-3 מיליון דונם.⁶ תכניות הפיתוח הסעודיות בתחום החקלאות מתייחסות, במיוחד, למחוז ג'יזאן, כלומר לשפלת החוף של עסיר המשתרעת צפונית מתימן. באזור זה ניתן להרחיב את השטחים המעובדים בכ-0.5 מיליון דונם. אין תמא, אפוא, שסעודיה גילתה רגישות יתרה להפגזותיהם של המצרים על שפלת החוף של עסיר. תקציבי משרד החקלאות הסעודי מועלים מידי שנה בשנה. ב-1957 הקציבה הממשלה למעלה מ-700,000 דולר לשם הקמת סכרים בוואדיות. התקציב החקלאי הכללי באותה שנה הגיע לכ-5 מיליון דולר. במקביל לכך, הצליח משרד החקלאות הסעודי להכניס מיכון למעגל העיבוד, הודות לייבוא מוגבר של ציוד חקלאי ממוכן ולהשכרתו במחיר סמלי לפלאחים. כבר בשנת 1961/2 הופעל ציוד ממוכן על פני כמחצית השטח המעובד של הממלכה, וזו הייתה, ללא ספק, תופעה מהפכנית במדינה מפגרת כסעודיה.

תחום אחר שניכרה בו התקדמות רצינית היה תחום התברואה. חברת "עראמקו" ביצעה תכנית סעד חדישה לעובדיה, שכללה הקמת קרנות לביטוח ולגמלאות וכן שירות חינוך לטיפול רפואי. באזור הפעולות של החברה נבנו שיכונים, בתי ספר וכד'. בשלהי שנת 1956 העסיקה החברה למעלה מ-13,200 עובדים סעודיים.⁷

בשנת 1951 הוקם, כזכור, משרד הבריאות הממשלתי ותקציביו הוכפלו פי-12 בעשור השנים הראשון. אם בשנת 1957/8 הגיע תקציב שירותי התברואה ללמעלה מ-5 מיליון דולר, הרי שבתקציב שנת 1962/3 הוקפצו הסכומים פי-4 (כ-20 מיליון דולר). הבעיות העיקריות בתחום הבריאות הינן ליקויי התזונה, הגורמים למחלות עיניים שונות ומשנות לפי הערכת ארגון הבריאות העולמי משנת 1962/3, נגועים במחלות עיניים לפחות 95% מכלל האוכלוסייה; רוב האוכלוסין לקה בקדחת בפרק זמן מסוים בחייו. כ-30% מהאוכלוסין העירוניים נגועים בעגבת; שחפת ודיזנטריה הינן מחלות שכיחות למדי, וזרם הצליינים הנוהר לחג'אז מידי שנה בשנה מביא עמו מגיפות. באפריל 1956 נפתחה בנמל ג'דה תחנת-הסגר חדישה, שבנייתה עלתה כ-3 מיליון דולר. למרות ההקצבות הגדולות לענייני התברואה לא עלה עדיין מספר הרופאים ברחבי הממלכה על 400 בלבד (ב-1962/3). בתחילת שנת 1958

⁵ הואיל ולא נערך מיפקד אוכלוסין בסעודיה, הרי שכל הנתונים הינם בגדר של אומדנות סבירות.

⁶ בישראל כ-4.5 מיליון דונם.

⁷ תקציב שירותי התברואה של "עראמקו" לעובדיה הסעודיים נאמדו בשנת 1961/2 בכ-10 מיליון דולר.

הסתכם מספר בתי החולים ב-78 בלבד, אולם כבר בשנת 1962/3 הונהגו שירותי תברואה כלליים הניתנים חינם לכל דורש, ובתחום זה הלכה ערב-הסעודית בדרכה של כוויית. גם במערכת החינוך חלה התקדמות מתמדת. תקציבו של משרד החינוך הממשלתי, שנקבעו ל-3 מיליון דולר בשנת הקמתו (1953), גדל פי 17 בשנת התקציב 1962/3, הינו לכ-52 מיליון דולר. ב-1960 היו בסעודיה כ-900 מוסדות חינוך ממשלתיים מדרגים שונים וכ-4,500 מורים למיניהם, כשהמצרים ממלאים תפקיד נכבד במערכת החינוך. אם עוד בשנת 1957 הגיע מספרם של כלל התלמידים לכ-74,000, הרי שבשנת 1962/3 עלה מספר התלמידים על 100,000 (בחינוך היסודי) וכ-8,000 (בחינוך התיכון). ב-1957 הוקמה באר-ריאדי האוניברסיטה ע"ש סעוד עם 20 סטודנטים. ב-1962/3 הגיע מספר הלומדים לכ-600, ולפחות עשירית מכלל הסטודנטים נרשמו למדעי הטבע. תמורות אלה בתחום החינוך, עם כל חשיבותן, אינן מחפות על העובדה שיותר מ-90% מכלל האוכלוסייה שרויים עדיין בבערות והמערכת של החינוך היסודי מקיפה פחות מ-10% מגילאי התלמידים. עד לשנים האחרונות היו נעולים שערי המוסדות העל-יסודיים בפני בנות. לעומת זאת, עודד המשטר לפרקים השתלמויות בחו"ל והשתלמויות בכלל. מבחינה זו ניתן לומר, כי מערכת החינוך בסעודיה מעניקה הטבות רבות למוכשרים והחינוך הוא בבחינת חצי חינם.

מדיניות החוץ של סעוד בזירה הערבית עד מרץ 1958

כפי שצוין לעיל, הוציא סעוד את ממלכתו מבדידותה והפכה לגורם פעיל בזירה הבין-ערבית. הקו שהניחה את מדיניותו היה שמירת אמונים לארה"ב והסתייגות עוינת מברית-המועצות ומהקומוניזם. כן התבלט יחסו הקיצוני והשלילי ביותר לא רק לישראל, אלא גם ליהודים אזרחי מדינות אחרות.

העיקרון המדיני הבסיסי ביחסיו הבין-ערביים של סעוד היה ההתנגדות לתכניות איחוד בין מדינות ערב. עד לאיחוד קע"ם כוונה התנגדותו של סעוד לממלכות ההאשמיות, ובמיוחד לעיראק. לאחר איחוד קע"ם חלה הרעה ניכרת ביחסי סעודיה וקע"ם, ולעומת זאת בלטה מגמת ההתקרבות לעיראק (עד להפיכת קאסם) ולירדן (עד היום ועד בכלל).

עד שלהי שנת 1957 בלטה מגמת ההזדהות הסעודית עם מצרים, תוך פעילות מוגברת לגיבושו של הגוש המצרי-סעודי-סורי כמשקל נגדי למאמצי של עיראק לספח מדינות ערביות נוספות ל"ברית-בגדאד". נוסף למגמת ההתנגדות הסעודית העקרונית לאיחודים ערביים חלקיים, פיעמה את סעוד תחושת השנאה המסורתית בין השושלת הסעודית לבין השושלת ההאשמית. היה זה גורם יסודי שהתמיד בקביעת מדיניות של סעוד, לפחות בשלוש השנים הראשונות לשלטונו. אולם התהפוכות המדיניות, שחלו במרוצת הזמן בעולם הערבי, טשטשו רבות את הגורם הפסיכולוגי-הרגשי הנ"ל, והפכו לבסוף את הקערה על פיה.

למן עלותו על כס המלכות (בנובמבר 1953), תמך סעוד באופן עקבי בכל מדינה ובכל מדיניות שכוונה נגד עיראק. כניסתה של עיראק ל"ברית-בגדאד", שהחריפה את המתיחות בעולם הערבי, עוררה את סעוד להושיט את תמיכתו הבלתי-מסויגת למצרים במאבקה נגד "ברית-בגדאד" בכלל ונגד עיראק בפרט. בשם "האחדות הערבית" הוקיע סעוד את הצטרפותה של עיראק לברית זו, ואף הסית את העם העיראקי נגד משטרו של נורי אס-סעיד. סעוד תמך בכל לב במאמצי של מצרים להקים גוש מדינות. ערבי חדש שיבודד את עיראק במזרח-התיכון. לפיכך, לחץ סעוד על שוכרי אל-קוותלי וידידיו האחרים בסוריה שיצטרפו לברית המצרית-סעודית-סורית, שהוצעה ע"י מצרים. משנכשלה תכנית זו הפך סעוד לרוח החייה בחתימת חוזה ההגנה הדו-צדדיים בין מצרים לסוריה (20 באוקטובר 1955), ובין מצרים לסעודיה (27 באוקטובר 1955). כתמורה לחתימת חוזה ההגנה המצרי-סורי העניק סעוד לסוריה מלווה בסך 10 מיליון דולר וחתם עמה על הסכם כלכלי שנועד להגדיל את היצוא הסורי לסעודיה (ב-9 בנובמבר 1955). המדיניות הסעודית כלפי עיראק הלכה, אפוא, עקב בצד אגודל אחר המדיניות המצרית. כשחלו הפוגות כלשהן ביחסי מצרים-עיראק, לרוב

עקב עליית ממשלות מתונות בעיראק, ריכך סעוד ומיתן את יחסו לעיראק על מנת להימנע מבידוד אפשרי בעולם הערבי, אם אמנם ייחתם הסכם מצרי-כלשהו.

לעומת זאת, גילתה עיראק רצון והידוק הקשרים עם סעודיה מאחר והיה מקום להדברות בין שתי הממלכות בענייני הנפט. אולם נוכח התקפותיו העזות של סעוד תמכה עיראק בבריטניה בפרשת הסכסוך על נאת בוריימי. כמו כן נאסר על הצירות הסעודית בבגדאד להפיץ את פרסומיה לאחר שסעודיה נקטה בצעד דומה כלפי צירות עיראק בג'דה. על כל פנים, עיראק ניסתה שלא להחרף את יחסיה עם סעודיה כדי להימנע מבידוד בזירה הבין-ערבית.

היחסים בין סעוד לבין בית-המלוכה בירדן היו פושרים למדי, שכן מאז מותו של המלך עבדאללה נגוזו התכניות הירדניות אודות "סוריה רבתי". טלאל גילה יחס אוהד למדי למצרים ולסעודיה, ואילו מועצת העוצרים ששלטה במקום חוסין נטתה לעבר עיראק. סעוד עשה את כל אשר לאל ידו להשפיע על חוסיין לבל יצטרף ל"ברית-בגדאד", ואף הציע לממן את הצבא הירדני במקום בריטניה. מדיניותו כלפי ירדן עלתה בקנה חד עם מדיניותה של מצרים. בתקופת מבצע סואץ-סיני הועמדו יחידות סעודיות לרשותו של חוסיין. אם עוד בינואר 1957 הבטיח סעוד לממן את הצבא הירדני בסך 5 מיליון ל"מ מצריות, במסגרת "הסכם הסולידריות הערבית" שנחתם בקהיר, הרי שכבר באפריל 1957, לאחר שחוסיין ביצע את הפיכת הנגד שלו בחסות הצי השישי האמריקאי, שינה סעוד את מדיניותו והתייצב לימינו של חוסיין נגד נאצר.⁸ סעוד היה היחידי שפרע את חלקו לירדן בהתאם להסכם המרובע שנחתם בקהיר בינואר 1957. במחציתה השנייה של שנה זו הורעו יחסיו של סעוד עם מצרים, לעומת זאת חל שיפור ניכר ביחסיו עם שתי הממלכות ההאשמיות.

באשר ליחסיו של סעוד עם מצרים ניתן לציין שני שלבים יסודיים: (א) עד הלאמת תעלת סואץ, ביולי 1956; (ב) מהחודשים אפריל-מאי 1957 ואילך. במשך תקופת הביניים, שנמשכה פחות משנה, פסח סעוד על שני הסיפים, הינו נמנע בגלוי מלפורר את הגוש המצרי-סעודי-סורי, המשיך להצהיר כלפי חוץ על מדיניות של "נויטראליזם חיובי", אך בעת ובעונה אחת הידק את קשריו עם שליטיהן הפרו-מערביים של עיראק, ירדן ולבנון. עיקר פעילותו המדינית של סעוד בתקופה זו התרכזה בשני מישורים: (א) בסוריה; (ב) בהתנצחות הבין-ערבית בקשר ל"דוקטרינת-אייזנהאור". לאחר איחוד קע"ם (בפברואר 1958) הורעו יחסי סעוד ונאצר. בשלב הראשון הונחתה מדיניותו של סעוד לחלוטין ע"י המגמות המדיניות של מצרים. מייד עם עלותו לשלטון הידק סעוד את יחסיו עם מצרים והעמיד לרשותו חלק ניכר מאמצעיו הכספיים. ניתן לזקוף במידה מסוימת את הצלחתה של מצרים בהקמת רשת הבריתות הצבאיות הבין-ערביות עם סוריה, תימן וירדן לזכות הכספים ואמצעי השוחד האחרים, שסעוד העמיד לרשות מנגנוני החתירה המצריים בארצות ערב.

קשריו של סעוד עם מצרים הורחבו, בעיקר, עקב משלוח מורים וקציני צבא מצריים לממלכתו. אולם מדיניות זו הייתה בבחינת חרב פיפיות, שכן המורים המצריים ואנשי הצבא הו את הרוח החיה בהחדרת המגמות הליברליות לממלכה הסעודית וביצירת תסיסה גוברת והולכת. בעת ובעונה אחת שיגר סעוד אנשי צבא להשתלמות בבסיסי הדרכה מצריים. חיילים סעודיים אלה ספגו את עקרונות ההפיכה המצריים בנוסף לידע הצבאי שנרכש. יש להניח, שאותם קצינים סעודיים שחזרו לארצם ממצרים הו את הגלעין המהפכני בקרב תנועת "הסעודית החופשיים". מכל מקום, סעוד ידע לדכא את ניצני המרידות בזרוע נטויה, עוד במאי 1956, בהוציאו להורג מספר אנשי צבא סעודיים. גורם אחר שהיה לצנינים בעיניו של סעוד הייתה עיסקת הנשק המצרית-הסובייטית, שכן סעוד הבין יפה, כי עיסקה זו תקדם את חדירתה של ברית-המועצות למרחב המזרח-תיכוני. אולם כל עוד הניח סעוד, כי לא נשקפת כל סכנה מוחשית לאינטרסים של הנפט שלו, הוא לא שינה את מדיניותו הפרו-

⁸ על התהפכות במדיניותו של סעוד בפרשה זו, עיין לעיל בפרק על ירדן בסעיף "ייצוב שלטונו של חוסיין בשנת 1957".

מצרית והוסיף להיאחז באיבה המסורתית להאשמים. יתר על כן, בהתאם למדיניותו המוסלמית הנוקשה, לא יכול היה סעוד לוותר על ההדרכה הצבאית המצרית, שכן המומחים הצבאיים בדרגים הנמוכים היו חייבים להיות מוסלמים דוברי-ערבית; סוריה ולבנון לא היו מסוגלות לספק לו מדריכים צבאיים מחד גיסא, ואילו הוא לא יכול היה להפקיד את אימון צבאו בידי ההאשמים השנואים, מאידך גיסא. מצרית הייתה, אפוא, המקור העיקרי לאספקת מדריכים צבאיים.

בהתמודדות בין ההשפעות המצריות לבין ההשפעות העיראקיות על סוריה מילא סעוד תפקיד נכבד, במיוחד במחציתה הראשונה של שנת 1957. המילווים הרשמיים שסעודיה העניקה לסוריה מילאו תפקיד חשוב בזירה הסורית, אולם גם לסכומי הכסף הסעודיים, שניתנו כשוחד למדינאים, לעיתונאים ולקציני צבא, הייתה השפעה בלתי-מבוטלת על מהלך העניינים בסוריה. לסעוד, כלאביו, נודעה השפעה אישית על כמה מאישי המפתח במשטר הסורי. כפי שצוין לעיל, היה שוכר אל-קוותלי קשור ביחסי ידידות עם אבן-סעוד עד להפיכות הצבאיות הסוריות, שהחלו בשנת 1949 במשך שנות גלותו במצרים טופח קוותלי ע"י שליטי קהיר. אולם משחזר לכס הנשיאות הסורי התהדקו קשריו עם סעוד. גם הרודן אדיב אש-שיכלי נהנה בשעתו מתמיכה סעודית. לאחר הדחתו המשיך להציע את שירותיו לסעוד, כמוהו כראש ממשלתו לשעבר, פוזי סלו. התעניינות היתרה של סעוד בסוריה נבעה, בין השאר, מהעובדה שצינור הנפט הטראנס-ערבי עבר דרכה, וכל צינור נפט סעודי אחר שנועד להסתיים בחוף הים-התיכון היה חייב לעבור בטריטוריה סורית. בראשית שנת 1957 הוזרם כשליש מכל יצוא הנפט הסעודי דרך ה"טפליין", והתכנון הצביע על הגדלת תפוקת צינור זה בכ-50%, תוך שנה אחת בלבד. אמנם מבחינה כמותית היה תלותה של סעודיה במעבר הנפט דרך סוריה פחותה מזו של עיראק, אולם לעיראק ניצבה תמיד אפשרות אלטרנטיבית להזרים את הנפט שלה משדותיה הצפוניים דרך תורכיה.

מכל מקום, לאחר שהתגבש הגוש המצרי-סעודי-סורי בשלהי שנת 1955, הפכה ירדן לזירת הפעולה העיקרית של המאמץ המדיני הסעודי. שלוש מדינות הגוש פעלו במשותף נגד ההשפעה הבריטית בירדן. לסעודיה הייתה סיבה מיוחדת להיאבק נגד הבריטים, שכן ב-26 באוקטובר 1955 חדרו לנאת בוריימי כוחות מזוינים של מסקט ונסיכות אבו-דאבי, בפיקוד בריטי, וגירשו ממנה כמה עשרות חיילים סעודיים ונציג מדיני, ששהו בבוריימי מאז אוגוסט 1952. ביולי 1957 חדרו כוחות של "אמאם עומאן" לסולטאנות עומאן-מסקט והשתלטו, בעזרת נשק סעודי, על נאת המדבר נזווה, החולשת על הדרך שבין מסקט לבוריימי. הסכסוך על נאת בוריימיידון בהרחבה להלן, אולם חשוב לזכור, כי העמדה הסעודית בפרשה זו באה לכלל התנגשות גלוייה עם העמדה הבריטית. בפרשת בוריימי נתמך סעוד, בעקיפין, ע"י חברת "עראמקו" ואינטרסי-הנפט האמריקאיים. לפיכך, נחלץ סעוד להגיש את סיועו לכל מתנגדיה של בריטניה בירדן. אולם לאחר שהבריטים סולקו מירדן וחוסיין ביצע את הפיכת הנגד שלו בחסות האמריקאים (אפריל 1957) נגד ההשפעה של החוגים הפרו-מצריים בארצו, שינה, כזכור, סעוד את מדיניותו. בהשפעת "דוקטרינת אייזנהאור" נכון היה סעוד למלא את תפקיד השושבין להתקשרותה הבלתי-רשמית של ירדן לארה"ב. הוא תמך לחלוטין במאבקו של חוסיין נגד היסודות הפרו-מצריים, הפרו-סוריים והפרו-קומוניסטיים בממלכה הירדנית, ואף הבהיר לסורים שיתייצב נגדם אם ינסו להתערב בכוח נגד חוסיין. החטיבה הסעודית שחנתה בדרום ירדן הועמדה רשמית לרשותו של חוסיין, בעוד שהיחידות הסוריות שחנו בצפון הממלכה סייעו בעקיפין ליחידות הירדניות המתמרדות במחנה מִפְרָק ולרמטכ"ל הירדני, עלי אבן-נוואר. מול הסורים התייצבה, אפוא, מעין קואליציה של ארה"ב, עיראק וסעודיה, שהרתיעה את סוריה מלהתערב ישירות במאבק הפנימי בירדן. בסופו של דבר, נאלצו כזכור, הסורים לפנות את כוחותיהם, בהתאם לדרישתו של המלך חוסיין.

עוד בטרם הגיע המשבר הירדני לשיאו, המליץ סעוד בפני ידידו קוותלי וחבריו למפלגה ולדעה, שיחדלו מלהיגרר אחר היסודות השמאליים בסוריה וינקטו יוזמה פעילה על מנת לבלום את השתלטותם של אנשי "אל-בעת" וקבוצת ח'אלד אל-עזם על המדינה והצבא.

ואכן, בשלהי מרץ 1957 נעשה ניסיון סורי לסלק את הקולונל סראגי מעמדת השליטה שלו במודיעין הסורי, וכנראה שניסיון זה נתמך בפועל ע"י סעוד. אולם בעוד שלא ניתן להטיל ספק ביעילותם של אמצעי השוחד הסעודיים, שהביאו בעקיפין לעליית הכוחות הפרו-סובייטיים בסוריה, הסתבר שאותם אמצעים סעודיים לא הועילו כהוא זה במאמצי הבלימה של אותם כוחות, שקנו השפעה מרובה בסוריה במרוצת השנים 1957–1957. ואמנם ביוני 1957 הוחרפו ביותר היחסים בין סעוד לבין שר ההגנה הסורי הפרו-סובייטי, ח'אלד אל-עזם. זה האחרון הוקיע בפומבי את סעוד כמשרת האימפריאליזם האמריקאי.

סעוד הפעיל לחץ ממושכות על קוותלי, יריבו של עזם, שיסלק את עזם מממשלתו, בהשתמשו באמתלה שעזם העליב אותו בפומבי. סעוד אף איים בניתוק היחסים עם סוריה. אולם התקרית הדיפלומטית חוסלה לאחר הבעת התנצלות רשמית מצד הממשלה הסורית. באותו חודש האשים גם אכרם חוראני, ממנהיגי מפלגת "אל-בעת", את שיחי' יוסף יאסין, אחד מעוזריו של סעוד, בכוונה להפיל את המשטר הסורי. רוב העיתונות הסורית נקטה בנימת הסתה בלתי-מרוסנת נגד סעוד. אולם במרוצת חודשי יולי-אוגוסט 1957 ריכך סעוד את עמדתו כלפי סוריה, ולמעשה – נואש מהפעלת לחציו הדיפלומטיים על ממשלתו. אדרבא, ככל שהתחדדו היחסים בין סוריה לבין ארה"ב כן מותנה גישתו של סעוד כלפי שליטיה הפרו-סובייטיים של סוריה. נמסר גם על הבעת נכונות מצידו לתווך בין סוריה לבין ארה"ב, במקביל להצעת התיווך הלבנונית.⁹

לאחר הלאמת תעלת סואץ ע"י נאצר, ב-26 ביולי 1956, חל, כאמור, שינוי מהותי בהשקפותיו של סעוד ובהערכת מדיניותו כלפי מצרים. אמנם סעוד נמנע מלנקוט עמדה אנטי-מצרית מפורשת ועקבית עד לפברואר 1958, מועד איחוד קע"ם, אולם הלאמת התעלה הוכיחה לו בצורה מוחשית את הסכנה הצפונה בהשתלטותו האפשרית של נאצר על העולם הערבי ועל מקורות הנפט שלו. הואיל והחלק הארי מהנפט הסעודי הועבר במיכליות דרך תעלת סואץ ומכיוון שכ-80% מהכנסותיה של סעודיה באו מתעשיית הנפט, הרי שסעוד החל לחוש על בשרו את אימת הסכנות שהיו כרוכות בתלותו במצרים. נוכח רתיעתו של המלך סעוד ממדיניותו של עבד א-נאצר, יזמו העיראקים מגעים מוקדמים, שנועדו להפשיר את הקרח ביחסיהם עם סעודיה. במרוצת אוגוסט 1956 ביקרו שליחים עיראקיים שונים באר-ריאד, וביניהם האמיר זייד, דודו של המלך פייסל ה-II. בספטמבר שיגרה עיראק לסעודיה משלחת בראשות עבדאללה אד-דמלוגיי (ידידו של אבן-סעוד), שהכשירה את הקרקע לפגישה רשמית בין מלכי סעודיה לעיראק. ואכן ב-20 בספטמבר 1957 נערכה פגישה היסטורית בין סעוד לבין פייסל ה-II מלך עיראק במל הנפט הסעודי אד-ד'מאם. פגישה זו תרמה לקירוב הלבבות, ובמיוחד לתיאום הפעולה בענייני הנפט. יומיים לאחר הכנס באד-ד'מאם הגיע לבגדאד השר הסעודי לענייני נפט ודן עם עמיתו העיראקי בנושאים כלכליים. ההתקרבות בין סעודיה לעיראק התבטאה גם בהסתייגותו הבולטת של סעוד מהלאמת תעלת סואץ. ברם, השתלשלות העניינים לאחר מכן, ובמיוחד הקרע הגלוי שפרץ בין ארה"ב לבין האנגלו-צרפתיים סביב פרשת סואץ, החזירו את סעוד, להלכה לפחות, לתלם המצרי. בתקופת מלחמת סואץ-סיני לא נותרה לו לסעוד כל ברירה, אלא לתמוך במצרים, להפסיק זמנית את אספקט הנפט הסעודי לצרכנים אנגלו-צרפתיים, ולנתק זמנית את יחסיו הדיפלומטיים עם בריטניה וצרפת. עם פינוי הכוחות האנגלו-צרפתיים ממצרים, המשיך סעוד להיראות כלפי חוץ כדָבֵק בסולידריות המצרית-סעודית-סורית, אך יחד עם זאת נכנסו יחסיו עם עיראק למסלול תקין בהחלט.

בשלהי שנת 1956 ובתחילת שנת 1957 הופעל לחץ אמריקאי ומצרי על סעוד, וזה האחרון השכיל לשמור על עמדה נויטראלית, כביכול. ב-18 בינואר 1957 נפגש סעוד עם נאצר, ושני השליטים הסכימו על נקיטת מדיניות של "נויטראליות חיובית" בזירה הבינלאומית. בשלהי ינואר נסע סעוד לארה"ב והתקבל בכבוד רב, שכן היה בו משום חיזור

⁹ עיין לעיל בפרק על מצרים סעיף "מיבחנה של המציאות באזור של דוקטרינת אייזנהאור".

מובהקים ע"י נשיא ארה"ב ופמלייתו. הביקור בארה"ב נחשב לניצחון מדיני אמריקאי, שכן היה בו משום הדגשת הסכמתה של סעודיה לעקרונות "דוקטרינת אייזנהאור". אמנם בשלהי פברואר 1957 התכנסה ועידת פסגה זוטא בקהיר, בהשתתפות נשיאי מצרים וסוריה ומלכי סעודיה וירדן, שהטעימה בהחלטותיה את דבקותם של המשתתפים ב"ניטרליות חיובית", אך עם זאת מצא נאצר לנכון להחניף לסעוד על "מאמציו המבורכים", בעת ביקורו בארה"ב, "להסביר את בעיות המזרח-התיכון" לאמריקאים. יש לציין, כי בעת ביקורו בארה"ב הופגש סעוד עם יורש העצר העיראקי, עבד אל-אללה.

כדי להפגין את עצמאות מדיניותו בזירה הבין-ערבית ואת אי-תלותו במצרים, אירח סעוד במרוצת מרץ 1957 את נשיא לבנון, כמיל שמעון, אות השאה הפרסי. באמצע מאי ובתחילת יוני ביקר סעוד גם בעיראק ובירדן. בהודעות המשותפות, שפורסמו לאחר שני ביקורים אלה, התעלמו שלושת המלכים מ"דוקטרינת אייזנהאור", אולם כללו גם סעיף שדיבר בגנות התערבות חיצונית בענייניהם הפנימיים, והיה בכך יותר מרמז לגבי פעולות החתרנות של מצרים בזירה הערבית. על כל פנים, ביקוריו של סעוד בעיראק ובירדן לא תרמו להקמת חזית מלוכדת בין שלושת המשטרים המלוכניים הפרו-אמריקאיים. בתחילת מאי 1957 נמסר אפילו על מיגור קשר מצרי להפלתו של סעוד, ועוד קודם לכן גורש הנספח הצבאי המצרי מסעודיה, לאחר שהתגלו קשריו עם חוגי מחתרת סעודיים. אולם בסופו של דבר, נמנע סעוד מלנתק את קשריו הרשמיים עם מצרים.

איחודן של מצרים וסוריה במסגרת קע"ם ואיחוד הנפל ההאשמי שהוקם בחיפזון כתוצאה מכך, בראשית שנת 1958, גרמו למורת רוחו של סעוד, שמדיניות היסודית עמדה, כזכור, בסימון ההתנגדות לליכודים המדיניים בעולם הערבי. בשלהי ינואר 1958 ביקר הנסיך הסעודי פייסל בקהיר. פייסל פרסם, כביכול, הודעה, ששודרה ברדיו קהיר, שלפיה לא נתנה סעודיה את הסכמתה ל"דוקטרינת אייזנהאור" והיא ממשיכה בהתנגדותה ל"ברית-בגדאד". קרוב לוודאי, שהיה זה להטוט תעמולתי מצרי, שכן עוד ב-2 באפריל 1957 קיבלה סעודיה סיוע בסך 50 מיליון דולר מארה"ב על מנת לרכוש מטוסי סילון ונשק אמריקאי חדיש. במחצית השנייה של מאי 1957 עזבה החטיבה הסעודית את גבולות ירדן, מאחר ועוד בעיצומו של פברואר הקימו ירדן ועיראק את האיחוד ההאשמי שלהן. מכל מקום, עד להתפרקות האיחוד ההאשמי, עקב הפיכתו של קאסם בעיראק (ב-14 ביולי 1958), הופעל לחץ עז על סעוד להצטרף ל"איחוד הערבי" של עיראק-ירדן: בשלהי יוני 1958 יצאה לאר-ריאד משלחת עיראקית-ירדנית בדרג מיניסטריאלי על מנת לשכנע את סעוד להצטרף ל"איחוד הערבי". סעוד קידם את פני המשלחת בגילוי דעת רשמי רצוף – איחולים וברכות, אך נמנע מלצרף את ממלכתו לאיחוד, כשם שנמנע גם שליטה של כוויית. אדרבא, בעת ובעונה אחת נפוצו ידיעות על יוזמתו של סעוד לכונן פדרציה מדינית שלישית, עם כוויית, בחריין ונסיכויות המפרץ-הפרסי, אשר תעמוד בתווך בין שני הגושים החדשים והיריבים בעולם הערבי. בין שידיעות אלה היו מבוססות ובין אם לאו, הרי שבתחילת מרץ 1958 הואשם סעוד בניסיון לשחד אישית את הקולונל סראגי כדי לקומם את הצבא הסורי נגד האיחוד עם מצרים. סראגי גילה את המזימה לנאצר וזה האחרון פקד עליו להמשיך ולהוליך שולל את סעוד, עד לקבלת המחאות בסך 1.9 מיליון ליש"ט. פרשת סראגי מתחה ביותר את יחסי סעודי וקע"ם. שגריר מצרים בסעודיה הוחזר לקהיר, וכן הוחזרו קציני צבא מצריים אחרים, אולם היחסים לא הידרדרו עד לניתוק מוחלט; שכן ב-23 במרץ 1958 נאלץ סעוד לוותר על סמכויותיו העיקריות ולהעבירן רשמית לידי ראש-הממשלה, אחיו הנסיך פייסל.

מדיניותו של סעוד בזירה הבינלאומית

למרות תמיכתו במצרים ומדיניותו המוצהרת בדבר "ניטרליות חיובית", לא נגרר סעוד אחר נאצר במדיניותו הכללית והבינלאומית. הוא המשיך לשמור אמונים לארה"ב וסירב לקיים קשרים עם מדינות הגוש המזרחי. יש לציין, כי ארה"ב מילאו את תביעותיו הכספיות והצבאיות של סעוד, תמכו בו בעקיפין בפרשת בורימי, ונמנעו מלהפעיל עליו לחץ לבל ייזום

פעולות אנטי-בריטיות באזור. מדיניותן של ארה"ב כלפי סעוד הוותה לאור שיקולי חיוניותם של הנפט והבסיס הצבאי בד'הראן, וכן מתוך המגמה לנצל את סעוד כאיש קשר כלי מצרים.

תפוקת הנפט של סעודיה הייתה בקו עליה מתמיד: בשנת 1961 – 69.2 מיליון טון, ב-1962 – 75.7 מיליון טון, ב-1963 – 81 מיליון טון, וב-1964 – 86 מיליון טון. התפוקה השנתית של סעודיה בשנה האחרונה הגיעה למקום החמישי בעולם, אחרי ארה"ב, ונצואלה, ברית-המועצות וכוויית. ב-1963 ייצרה סעודיה 6.2% מכלל תפוקת הנפט הגולמי בעולם ורווחיה בשנה זו הגיעו לכ-457 מיליון דולר. נוכח העלייה המתמדת בתפוקת הנפט ובהכנסותיו של סעוד, אין תמא שהיחסים הטובים עם ארה"ב הוו את אבן-הפינה למדיניותו בזירה הבינלאומית. ב-18 ביוני 1951 נחתם בגידה הסכם על בסיס דהראן למשך 5 שנים. הסכם זה היקנה לחיל-האוויר האמריקאי את זכות השימוש בשדה-התעופה החיוני הזה בנספח שצורף להסכם, וכן התחייבה ארה"ב להקל על אספקת הנשק לסעודיה ולשגר לה מומחים צבאיים. בהתאם להסכם שהתה בממלכה משלחת צבאית אמריקאית, שהייתה זכאית באורח עיוני לפקח על השימוש בנשק האמריקאי. עם תום ההסכם ביוני 1956, נמנע סעוד מלחדשו וניסה לסחוט ויתורים מרחיקי לכת מארה"ב. ואכן, ב-2 באפריל 1957 הוארך ההסכם רק לאחר שארה"ב הסכימו להעניק לסעודיה סיוע צבאי בסך 50 מיליון דולר לרכישת נשק כבד במשך 5 השנים הבאות. ואמנם בספטמבר 1957 הונחו היסודות להקמתו של חיל אוויר סילוני בסעודיה כשהגיעו מטוסי ה"סייבר" הראשונים כן הסכימו האמריקאים להגדיל את מכסות המשתלמים הסעודיים בבסיסי ההדרכה שבארה"ב. סעוד, שכיהן כמפקדו העליון של הצבא הסעודי, היה מעוניין להפוך את צבאו לגוף מודרני וממושמע. לפיכך, נתן בשעתו הוראות להקמת מערכת הדרכה צבאית ולגיוסן של יחידות צנחנים ויחידת קומנדו. עד שנת 1958 אומנו היחידות הסעודיות ע"י שורה של משלחות צבאיות זרות מבריטניה, ממצרים ומארה"ב. נאמנותו של הצבא הסעודי למלכו הייתה נתונה בספר מאז שנת 1955 כתוצאה מהשפעת המדריכים המצריים. כפי שתואר לעיל, הוקם במחתרת ארגון של "קצינים סעודיים חופשיים", אשר קיבל את השראתו מקציני הצבא המצריים שפעלו בממלכה, וניסה כנראה לתפוס השלטון. סעוד הגיב בזריזות ובאכזריות: עם שהוא הוציא להורג והשליך לכלא מספר קצינים מהרוב הקושרים, הוא גם מצא לנכון לחדש את פעילותם של "האחים", באפריל 1956, כדי שיהוו לו משענת נגד הצבא (ארגון "האחים", שהוקם לראשונה ע"י אבן-סעוד ב-1912, דוכא ע"י המלך בשנות ה-30 מכיוון שראשיו גילו קנאות יתרה והימרו את פיו בעריכם פשיטה בעיראק (טבח בחג'אז). עם העברת הסמכויות לידי האמיר פייסל, במרץ 1958, הוחל בביצוע תכנית חומש צבאית לחייוקם של 58,000 אנשי צבא. באותה שנה הוקמה באר-ריאד מכללה צבאית, שנועדה להכשיר כ-600 קצינים לשנה ולשלוח את המובחרים מביניהם להשתלמויות לחו"ל. בשנים האחרונות החלו שליטי ערב-הסעודית לטפח את "המשמר הלבן" שנשא אופי של מעין משמר פרטוריאני לבית-המלוכה. חייליו של "המישמר הלבן" גויסו מקרב שבטי הבדווים מנג'ד, אשר מסירותם ונאמנותם לבית המלוכה לא הוטלה בספק. בשלהי שנת 1962, עם פרוץ המלחמה בתימן, מנה חייל זה לפי האומדן כ-20,000 מגויסים. לעומת זאת כלל הצבא הסעודי הסדיר באותה תקופה כ-7,000 חיילים שגויסו בעיקר מקרב אנשי חג'אז. הצבא הסדיר, בדומה ל"מישמר הלבן", צויד בנשק חדיש, הכולל טנקים ותותחים, אולם רמת התחזוקה של הנשק והציוד נחשבה לירודה. בינואר 1963 הכריז האמיר פייסל על גיוס כללי בממלכה נוכח התקפותיהם האוויריות של המצרים על מחוזות ג'יזאן ונג'ראן שבעסיר, צפונית מהגבול התימני-סעודי. ואכן, למצב החירום שהוכרז בסעודיה התלוו פעולות קדחתניות של רכש צבאי והרחבת המסגרות הצבאיות. תוך שנתיים וחצי מאז הכרזת מצב החירום הצליחה סעודיה לארגן גלעין בן 10,000–12,000 חיילים קרביים, שרוכזו בתחילת אוגוסט 1965 בגזרת הגבול התימני-סעודי כדי למנוע פלישה מצרית אפשרית מתימן לחבל עסיר הסעודי.

אשר למעמדו של סעוד בעולם הערבי, נראה היה לקברניטי ארה"ב, כי סעוד הפך לאישיות המקובלת ביותר על כל שליטי ערב במחצית הראשונה של שנת 1957. מאז הלאמתה של תעלת סואץ ע"י נאצר ניסו קברניטי ארה"ב לדחוק את רגלי ברית-המועצות מהזירה, הן באמצעות "דוקטרינת אייזנהאור" והן תוך ניצול אישיותו של סעוד. כפי שכבר הודגש פעמים מספר, נחשב ביקורו של סעוד בווינגטון (בשלהי ינואר ובתחילת פברואר 1957) כניצחון מדיני לאמריקאים. בעקבות ביקורו זה הורה סעוד לכל נציגויות ממלכתו בחו"ל לנתק כל מגע עם העיתונים המתנגדים לשיתוף פעולה עם ארה"ב. סעוד גילה נכונות מסוימת להיענות למגמות המדיניות האמריקאיות במזרח-התיכון, אולם כוחו ורצונו לא עמדו לו. במקרים מסוימים גילה חוסר עקביות ורפיון בולט. בספטמבר 1957, למשל, לרגל הידוק קשריו עם ברית-המועצות, שיגר סעוד איגרת אישית לאייזנהאור וביקשו להימנע מהתערבות חיצונית בענייניה של סוריה כדי למנוע את נפילתה המוחלטת לידי הסובייטים. עמדתו ההססנית והבלתי-עקבית של סעוד נבעה גם מחמת החשש פן יואשם בהפרת הסולידריות הערבית.

יחסיו של סעוד עם בריטניה היו מתוחים ביותר בפרקי זמן מסוימים. סעוד היה בשעתו הרוח החייה בהסתערות המצרית-סורית-סעודית לנישולה של בריטניה מעמדותיה בירדן ומשליטתה על "הלגיון-הערבי". הסכסוך על נאת-המידבר בוריימי, שהיוותה את סלע המחלוקת בין סעודיה לבין סולטאנות מסקט-עומאן, שנתמכה ע"י הבריטים, העכיר את היחסים עם בריטניה בפרט, והשפיע במידה מסוימת על עמדתו של סעוד כלפי המערב בכלל. סעוד היה מוכן לפשרה עם הבריטים, ואף הבטיח להעניק את הזיכיון לניצול הנפט באזור בוריימי לחברות בריטיות אם בריטניה תכיר בריבונותו על שטח המריבה. דא עקא, שהבריטים העדיפו את חוזה הידידות שלהם עם סולטאן מסקט על הבטחותיו המעורפלות של סעוד, מאחר ולא היה להם כל ביטחון שסעוד אמנם יעמוד בהבטחותיו ועשו מספר ניסיונות לפתור את הסכסוך בדרכי מו"מ, אולם בריטניה סירבה להיכנע ללחץ האמריקאי שהופעל עליה על מנת לוותר לסעודיה.¹⁰ היחסים הסעודיים הרשמיים עם בריטניה חודשו בינואר 1963. ביחסו לברית-המועצות ולארצות הגוש הסובייטי גילה סעוד עקביות ראויה לשבח. חלף כל החיזורים הסובייטים לא היקנה להם סעוד כל דריסת רגל בממלכתו. הסובייטים נמנעו, בדרך כלל, מלהתקיף את המשטר הסעודי. כנראה, שהיו להם ציפיות בקשר לאפשרויות חזירתם גם לממלכת המידבר, שכן בפרוס שנת 1957 זכו הסובייטים להצלחותיהם הראשונות בתימן (משלחת צבאית הגיע לצנעא, מומחים אחרים ערכו סקרים בנמל חודיידה ואביזרי נשק צ'כי בסך 8.5 מיליון דולר נפרקו בתימן). מכל מקום, סעוד דחה הזמנת ביקור ברית-המועצות, כשם שסירב לקשור עמה יחסים דיפלומטיים, או לרכוש נשק בתיווכה. למרות עיקשותו של סעוד בתחום היחסים עם רוסיה, הרי שהצבעות נציגו באו"ם לא הלכו תמיד בתלם האמריקאי.

להוציא את תורכיה, גילה סעוד נכונות להדק את יחסיו עם המדינות המוסלמיות הבלתי-ערביות. מסתבר, שמעמדו כשומר האתרים הקדושים לאסלאם הכתיב לו את מדיניות התקרבות לפקיסטן, לאיראן ולהודו. באפריל 1954 סייר סעוד בפקיסטן, באוגוסט 1955 – ערך ביקור באיראן, ובנובמבר-דצמבר 1955 חזר וביקר בפקיסטן ואף בהודו. הביקור בהודו נועד, כנראה, לשוות למדיניותו צביון של נויטראליות. ההישג המדיני היחידי של סעוד בביקוריו אלה היה העלאת הנציגויות לדרגת שגרירויות בשלוש המדינות הללו ובסעודיה גם יחד. אי-אפשר לפסוח על היחס המיוחד במינו שגילה סעוד כלפי ישראל והיהודים. היחס הסעודי לישראל עלה בקנה אחד עם יחסן הקיצוני של סוריה ומצרים. אולם בהצהרותיו הארסיות עלה סעוד על בעלות-בריתו. יחסו הקיצוני השלילי לא פסח גם על יהודים נתיני ארה"ב או מדינות אחרות. הוא לא הירשה להם כל דריסת רגל בממלכתו. חברת "עראמקו" הסתגלה לכך זה מכבר וגם ממשלת ארה"ב נכנעה ללחצו בתחום זה. כדאי להזכיר, כי עם

¹⁰ על פרשת בוריימי – עין להלן בסעיף עומאן-מסקט.

בואו של סעוד לארה"ב, בשלהי ינואר 1957, נמנע ראש עיריית ניו-יורק באורח הפגנתו מלערוך לו קבלת פנים, כמחאה על האפלייה הנהוגה בסעודיה לגבי אזרחים יהודיים-אמריקאיים. אם הקמת קע"ם הביאה לדחיקתו של סעוד על ידי פייסל, הרי שהאיומים שירדו על הממלכה כתוצאה ממלחמת תימן גרמו להדחתו הסופית בנובמבר 1964.

ההתמודדות בין סעוד לפייסל (דצמבר 1960 – נובמבר 1964)

העברת הסמכויות בממלכה מידי סעוד לידי אחיו פייסל, שפורסמה בצו מלכותי ב-23 במרץ 1958, לא באה באורח מקרי ופתאומי. למעשה, כבר בראשית חודש מרץ רווחו שמועות שונות על שידוד מערכות בתחום השלטון בסעודיה. לפייסל, יליד שנת 1904, היו נתונים טובים יותר למימשל מאשר לאחיו הבכור, ועל כן עמד עוד בשעתו אבן-סעוד, אשר מינה את פייסל לשר החוץ שלו. פייסל ניחן בגמישות מחשבתית ובערמוניות יתר. מצד אמו היה מקורב קירבת דם למשפחת אבן עבד-אל ווהאב, ולפיכך נחשב לבן-טיפוחיהם של העלמאא וכוהני הדת הקנאים. בהשפעתם הרבה להתעמק בכתובים ועקב בחשאי אחר מהלך העניינים בעולם הגדול. לאחר שאבן-סעוד כבש את חג'אז וכינס במכה את הקונגרס המוסלמי הבינלאומי השני (ביוני 1926) נקרא פייסל ע"י אביו לנהל את הקונגרס מאחורי הקלעים, הואיל והוא נחשב לבקי בהוויות העולם. בשנת 1933 מינה, כזכור, אבן-סעוד את סעוד ליורש העצר ובעת ובעונה אחת מונה פייסל ליורש העצר של סעוד, נוסף על תפקידיו כשר החוץ וכמשנה למלך במחוז חג'אז. מכה, בירת חג'אז, הייתה פתוחה להשפעות חוץ הרבה יותר מאר-ריאד, המסוגרת בלב המדבר. מדי שנה בשנה הגיעו רבבות צליינים מכל קצוות העולם המוסלמי לערי הקודש בחג'אז. בנמל ג'דה הסמוך למכה שכנה מושבה גדולה למדי של דיפלומטים וסוחרים בלתי-מוסלמים. אין תימא, אפוא, שמינויו של סעוד כמושל אר-ריאד ומינויו של פייסל כמושל מכה – הטביעו את חותמם השונה על שני הנסיכים, שהיו בלאו הכי שונים איש מרעהו: סעוד, השתקן והמכונס ביצע בעצמו, הסתגר באר-ריאד, ואילו פייסל התוסס והמשכיל התגורר במכה וספג רבות השפעות מבחוץ. הוא השתתף בכינוסים בין-ערביים רבים, בעצרת הפתיחה של האו"ם בסן-פרנסיסקו, וביסוד "הליגה הערבית".

גמישותו של פייסל היקנתה לו מהלכים בקרב נסיכי בית-המלוכה והוא נחשב גם למקובל ולאהוד יותר על הבריות מאחיו. כשר חוץ, עוד בימי אבן-סעוד, הירבה פייסל לסייר בעולם. באוגוסט 1954 מינה סעוד את אחיו גם לתפקיד ראש-הממשלה. פייסל היה, אפוא, מעורה. בבעיות העולם הערבי ונחשב לפרו-מצרי, ולאדריכל הידידות עם מצרים וסוריה ולמתקדם בהשקפותיו הכלליות. אין ספק, שלהפיכת הזוטא שבוצעה במרץ 1958 קדמו מעשי חתרנות חשאיים וממושכים שהעידו על אופיו ושיטותיו של האמיר פייסל. מסתבר, שעיתוי ריכוז הסמכויות בידי פייסל בוצע כתוצאה מהצטברות של גורמים רבים, כשהגורם החשוב מביניהם, היה, ללא ספק, הקמת קע"ם מזה והקמת האיחוד-ההאשמי מזה. הגורמים האחרים שהביאו למיפנה היו כדלקמן: א) היווצרות גירעון ענק במאזן התשלומים של סעודיה כתוצאה מבזבוז הון עתק ע"י סעוד למטרות מותרות ופאר, מתנות ושוחד בסעודיה ומחוצה לה. בראשית שנת 1958 הוגש דו"ח שלילי ע"י ד"ר אחמד זכי סעד, מומחה פיננסי שהוזמן ע"י סעוד על מנת לבדוק את מצבה הכספי של הממלכה ולייעץ כיצד לשקמה. חובותיה המצטברים של סעודיה נאמדו, עוד בשנת 1957, ביותר מ-500 מיליון דולר. ד"ר סעד קבע, כי הוצאות הממלכה עולות בהרבה על הכנסותיה,¹¹ וכי משיכת הלוואות מ"קרן המטבע הבינלאומי" מורידה את ערך המטבע הסעודי. לפיכך, הציע להפריש חלק מההכנסות לתשלום הדרגתי של החובות, לרסן את קצב המלווים הבינלאומיים ולפקח על ההוצאות. בלית ברירה, נענה סעוד והסכים לקצץ את התקציב לשנת 1958/9 בכ-30% ולהותיר כ-5% מהתקציב החדש לצורכי תשלום חובות. אולם גם בהסכמה זו לא היה כדי לחפות על הבזבוז

¹¹ בשנת 1958 נאמדו כלל ההכנסות הסעודיות בכ-400 מיליון דולר ורובן ככולן באו מתמלוגי הנפט.

הנורא, שהגיע לשיאו באותם 100 מיליון דולר שהוקצבו לבניית הארמון המלכותי באר-ריאד; ב) הצטברות משקעי מרי בלב רוב "האמירים המלכותיים". אותה קבוצה רבת-חשיבות של 40 נסיכים זקפה לזכותו של המלך את ההידרדרות הכספית. יתר על כן, חלק ניכר מנסיכים אלה עשה כהנה וכהנה בעולם הרחב, ומטבע הדברים שהתעמולה המסועפת של קהיר הדליקה ניצוץ כלשהו במוחותיהם. הם שאפו באמת ובתמים לשינויים במגמת ליברליזציה במבנה השלטון וצמצום סמכויותיו של סעוד. יש להניח, כי תמורה מעין זו נראתה להם כפתח להרחבת סמכויותיהם; הם; ג) התערערות מעמדו ויוקרתו של סעוד בשלהי שנת 1957 ובתחילת השנה שלאחריה. לאחר שסעוד שינה באורח עקרוני את הערכתו כלפי נאצר וגילה תמיכה עקבית בשלטונו הפרו-מערבי של המלך חוסיין, הפך המלך בהדרגה למטרה שכיחה לחיצי הלעג של התעמולה המצרית. סוכנים מצריים, שפעלו כמורים וכמדריכים צבאיים, התנכלו לו וטיפחו את תנועת "הסעודים החופשיים". יחסיו האישיים עם עבד אנ-נאצר הוחרפו ביותר לאחר שנשיא מצרים האשים את סעוד ברקימת קשר נגדו, באמצעות מתן שוחד אגדי לקולונל סראג', ראש המודיעין הסורי. אמנם סעוד ניסה ב-6 במרץ 1958 לנער חוצנו מכל הפרשה, אך הסורים הציגו את תצלומי ההמחאות הסעודיות בסך 1.9 מיליון דולר. בסופו של דבר, עמדה שנת 1958 בסימן של תמורות מרחיקות לכת בעולם הערבי: היווצרותם של שני גושי המדינות היריבות בעולם הערבי הביאה את מדיניותו של סעוד על סף פשיטת רגל; שכן סעוד טרח ללא הרף למנוע ליכודים מעין אלה שהיו עשויים לבודד את ממלכתו. נוסף לכך חלה הרעה במצב בריאותו של המלך סעוד. במרץ 1958 התכנסה מועצת המלוכה באר-ריאד, וכתוצאה מכך נאלץ סעוד לפרסם את הצו המלכותי מה-23 במרץ, המעניק לראש הממשלה, האמיר פייסל, סמכויות נרחבות בקביעתה ובביצועה של מדיניות הממלכה בענייני פנים, כספים וחוץ. למחרת המינוי הרכיב פייסל מספר ועדות לענייני פנים, חוץ ושירותי המדינה. פייסל נטל לידיו גם את תיק ההגנה והוציא את החטיבה הסעודית מירדן. מקורות מצרים מסרו, כי הסיוע הכספי לירדן ייפסק.

הן הודיעו מקורות אלה, שביוזמתו של פייסל הוחלט, כי המלך סעוד לא יוכל יותר לדחות החלטה שהתקבלה פה אחד ע"י הממשלה. מכל מקום, במרוצת שנת 1958 הוברר לחלוטין, כי השליט האמיתי בסעודיה אינו עוד המלך סעוד, אלא אחיו פייסל. באוגוסט 1958 נפגש פייסל עם נאצר לשם טיהור האווירה בין שתי המדינות. יותר מאוחר ביקר המרשל עאמר בסעודיה. אולם ביקורי-ידידות אלה לא תרמו ולא כלום להידוק הקשרים בין מצרים לסעודיה. גם לאחר יולי 1958, מועד מיגורו של בית המלוכה העיראקי, כשניתן היה לצפות כי פייסל יהדק את קשריו עם קע"ם נוכח התפוררותו של האיחוד האשמי – לא חלה כל תמורה יסודית. אדרבא, פייסל העדיף להתרכז בענייני-הפנים וזנח במקצת את פעילותו בזירה הבין-ערבית. מהלך יחסיה של סעודיה הפגין עד כמה אין לראות במערכת מגעיה עם העולם הערבי ציר מרכזי וקבוע; שכן מדיניות הנפט היא שקבעה את זיקתה לארה"ב. הסכסוך על בורימי הוא שהכתיב את ניתוק היחסים הזמני עם בריטניה. האינטרסים של הנפט ואופייה של מערכת המימשל הסעודי הם שהכריעו את הכף במדיניותה המעשית של סעודי כלפי ברית-המועצות וארצות הגוש המזרחי.

מהלכיו המדיניים של פייסל הוכתבו, אפוא, ע"י המציאות הכלכלית, ואכן מפעלו התרכז בשיקומה הכלכלי של ממלכתו. הוא קיצץ בהדרגה את תקציבי חצר המלוכה, צמצם את יבוא וצרי המותרות והעמיד את בעיות הנפט בראש מעייניו. בתחום זה היה לו לעזר רב, שייחי' עבדאללה אט-טריקי, מנהל ענייני הנפט של הממלכה. טריקי היה האיש שהביא לתיאום ראשוני ולהתקרבות הדדית בין סעודיה לעיראק עוד בספטמבר 1956, לאחר מפגשם של מלכי סעודיה ועיראק באד-דמאם. הבעיות שניצבו בפני פייסל וטריקי היו רבות ומסובכות. הן נבעו, בין-השאר, מחדירתן של חברות נפט עצמאיות למזרח-התיכון, שהצליחו לעמוד מחוץ להסדרי המחירים של הקרטל הבינלאומי, והציעו תנאים כספיים טובים יותר עבור מתן זיכיונות; עם זאת הסתמנו כבר בשנות ה-50 מגמות לירידת מחירי הנפט הגולמי עקב העודפים שהצטברו בשוק הבינלאומי, מפאת היצע הנפט הסובייטי במחירים נמוכים

יותר ממחירי הקרטל הבינלאומי. לקחי משבר הנפט באיראן וירידת המחירים המוגבלת בשנת 1960 יצרו אפקט פסיכולוגי ניכר.

כניסתן של חברות הנפט העצמאיות למזרח-התיכון, כגון "גטי" (getty) (בראשית שנת 1948) ו"אני" – חברת הנפט האיטלקית הממלכתית (שהסתפקה ב-25% מרווחי הנפט באיראן), הביאה את שייח' טריקי לחתום על מתן זיכיון לחברות העצמאיות באזור הניטרלי של סעודיה וכוויית. צעד זה עורר, כמובן, את חמתה של חברת "עראמקו", שהשפעתה על משק הכספים הסעודי הינה רבה. טריקי ניסה לארגן את יצואניות הנפט במזרח-התיכון על מנת לווסת במכוון את תפוקת הנפט השנתית כדי למנוע הורדת מחירים. כן יזם דיונים על הנחת צינור נפט בבעלות ערבית על מנת לשחרר את סעודיה מתלותה במכליות ובצינורות נפט זרים. מאמציה המדיניים של סעודיה בתחום הנפט קירבו אותה בהדרגה לעיראק, לאיראן ולכוויית, בעלות האינטרסים הדומים. במקביל לכך חל צמצום ביחסים עם קע"ם עד למינימום.

עד צאת שנת 1960 הצליח פייסל להנהיג סדר מסוים בהכנסות המדינה. ממשלתו כללה אישים שלא נמנו דווקא על בית המלוכה. לראשונה בתולדותיה של הממלכה הכין פייסל תקציב ממשלתי מסודר והניח את היסוד לתכנית חומש להתעצמות צבאית. במשך רוב תקופת שלטונו של פייסל בילה סעוד, כמלך נעדר-סמכויות, במקומות קייט ובערי מרפא באירופה ובארה"ב. נוסף על הניתוחים התכופים שנערכו בעיניו, לקה סעוד בלחץ דם גבוה ובסיבוכי מחלות קיבה. אולם כל אותה עת לא נואש סעוד מלחזור ולתפוס את רסן השלטון בידי. הזדמנות זו נקרתה לו בשלהי דצמבר 1960. אין פרטים רבים על נסיבות חילופי השלטון. ניתן רק להניח, כי המאבק התנהל, כנראה, בזירת מועצת המשפחה המלכותית. אותם אמירים, שהתייצבו מאחורי פייסל במרץ 1958, כאשר הממלכה עמדה על סף משבר מדיני וכספי חמור, שינו כנראה את טעמם בשלהי שנת 1960 והשיבו את מוסרות השלטון לידי סעוד. קרוב לוודאי, שחילופי השלטון נערכו על רקע של שינוי במאזן הכוחות הפנימיים בסעודיה; שכן במרוצת שנות 1959–1960 עסק סעוד בכריתת בריתות עם ראשי השבטים והשייח'ים ברחבי הממלכה, הן באמצעות שוחד והן ע"י הרחבת קשרי הנישואין. כנראה, שהשקעות אלה היו כדאיות, שכן הן חידשו את הזיקה בין השייח'ים לבין סעוד. שעת הכושר הזדמנה עת פייסל תכנן את נסיעתו לאירופה למטרות ריפוי וביקש למנות תחתיו ממלא מקום. סעוד דרש בכל תוקף את החזרת סמכויות השלטון לידי. פייסל מיאן ודחה את נסיעתו, אולם כל מאמציו עלו בתוהו, שכן בשלהי דצמבר 1960 שוחרר רשמית מכהונתו.

קרוב לוודאי, שהצלחתו של סעוד נבעה גם מהבטחות שפיזר בדבר הגדלת קצבותיהם הכספיות של האמירים המלכותיים; הוא גם הבטיח במפתיע הנהגת רפורמות מרחיקות לכת; עם חזרתו לשלטון שידר רדיו מפה הודעה, כי המלך הסכים לכינונה של אסיפה מחוקקת, שתורכב על בסיס של בחירות כלליות. ימים מספר לאחר מכן פורסמה טיוטת החוקה החדשה, כביכול, של סעודיה בעיתונות הלבנונית. פרסומים אלה הולידו השערות שונות ומנוגדות: היו שסברו, כי גברה ידם של "האמירים הצעירים", הדוגלים ברפורמות מרחיקות לכת, וכי סעוד עשה עמם יד אחת. אולם מקץ 6 ימים שידר רדיו מכה הכחשה כללית, והחידושים המרעישים נגוזו בחשכת ימי הביניים של סעודיה.

בחודשים הראשונים לשנת 1961 חלה התפתחות מתמיהה וחדשה: סעוד חזר ועשה ניסיונות לפייס את יריבו המודח. אולם כל אותה עת שמר לעצמו סעוד את רשות הממשלה ואף מינה את בכור "האמירים המלכותיים", הנסיך טלאל, לשר האוצר. על טלאל זה נאמר, כי הוא השתייך לזרם המתקדמים בקרב הפמליה המלכותית. מכל מקום, לחיזוריו המחודשים של סעוד אחר פייסל הייתה, כנראה, סיבה רצינית, שכן סעוד החולני לא יכול היה לעמוד במעמסת השלטון הכבדה. הסכסוך בחצר המלכות נשא אופי של התנגשות בין מצדדי סיעת פייסל לבין אנשי שר האוצר, האמיר טלאלי עוד בשלהי ינואר 1961 חלה הטבה ניכרת ביחסים שבין סעוד לבין פייסל. בפברואר 1961 ערכו תומכי פייסל כנס באר-ריאד, בהיעדרו של פייסל עצמו, וחתמו על עצומה שנשלחה לסעוד ותבעה את החזרתו של פייסל

לשלטון. סעוד השיב לאמירים, כי פייסל התפטר מרצונו הטוב, וכי מקומו כיורש העצר עדיין שמור לו. פייסל העדיף בשלב זה שלא ללחוץ על המלך להחזירו לחיים המדיניים ולפיקד הסתגר בג'דה. בכל אותה עת פעלו בממלכה כמה אגודות חשאיות שניסו לשסות בעזרת כרוזים עת שתי הסיעות היריבות של סעוד ופייסל. הכרוזים הוקיעו את הנוהג הנפסד של הקצבת 1/3 מכלל התקציב הממשלתי להוצאות בית-המלוכה.

מכל מקום, ב-11 בספטמבר 1961 ביצע המלך סעוד חילופי גברי בממשלתו, שבאו כנראה לפייס את פייסל ולהחזירו ליד הגה השלטון. האמיר פייסל בן תורכי בן עבד אל-עזיז התמנה לשר העבודה, ללא ידיעתם של שר האוצר טלאל ואנשי סיעתו בממשלה. כן מונה אבראהים אס-סוויל לשר החוץ, ובכך חוזקה האופוזיציה לטלאל, עד שזה האחרון הגיש את התפטרותו. בכך נסללה הדרך לשובו של פייסל לשלטון. סעוד הקדים והתייעץ עם פייסל עם פרוץ משבר כוויית, והשניים הגיעו, כנראה, לאחדות דעות. מכל מקום, בנובמבר 1961 נטל לידי פייסל שנית את סמכויות השלטון, הן כממלא-מקום המלך והן כראש-הממשלה, מאחר וסעוד הוטס בדחיפות לארה"ב לשם ביצוע ניתוחים בעיניו. בדצמבר שיגר סעוד את אישורו להצעת התקציב של פייסל. ראוי לזכור, כי עניין אישורו של התקציב הווה, בדצמבר 1960, את העילה הרשמית להתפטרותו של פייסל מראשות הממשלה.

בסיכום, ניתן לומר כי החזרתו של פייסל לשלטון נבעה לא רק בגלל העומס הרב שהוטל על סעוד שבריאיותו התרופפה, אלא בעיקר עקב הזעזועים שפקדו את העולם הערבי, עם פירוקה של קע"ם והחמרת האיום העיראקי של עצמאות כוויית. ראוי לציין, כי בראשות "כוחות הביטחון של הליגה הערבית", שהחליפו את היחידות הבריטיות והועמדו להגנתה של כוויית, ניצב קצין סעודי, עבדאללה עיסא, שפיקד על כ-2,000 חייל ובתוכם 1,200 אנשי צבא סעודיים. בפרשת כוויית גילה המלך סעוד פעלתנות מרובה וניסה לשכנע גם את סודן לצרף יחידה צבאית לכוח הבין-ערבי. מדיניותו של סעוד נתמכה כזכור על ידי פייסל. מסתבר, שבעתות משבר לא יכול היה סעוד לוותר על שירותו של אחיו. הידוק היחסים עם השייח' של כוויית (שביקר בסעודיה ב-21 בספטמבר) והענקת ההכרה הרשמית לממשלת סוריה (ב-11 בנובמבר), תוך חתימת הסכם כלכלי עמה, הוּו את שני מבצעיו המדיניים האחרונים של סעוד כראש הממשלה בפועל. ההכרה בסוריה העצמאית החריפה, כמובן, את היחסים עם מצרים. במרוצת נובמבר 1961 החזירה סעודיה את שגרירה מקהיר וגירשה 6 מומחים צבאיים מצריים שהקימו רשת ריגול בממלכה. כן הוחזרו ממצרים כמה עשרות משתלמים סעודיים. פיטוריו של האמיר טלאל מהממשלה הסעודית זוהו על ידי משקיפים שונים כהתמוטטות השפעתם של הנסיכים המתקדמים על החיים המדיניים בממלכה. טלאל אף הרחיק לכת, ובניגוד להוראותיו של סעוד, הצהיר על הקמתה הממשמשת ובאה של "מועצה לאומית", שתקדם את שיתופם של האזרחים בשלטון. יחד עם טלאל סולקו מהממשלה גם שני אחיושתמכו בו, האמיר בדר אל-מחסן. כשר האוצר והכלכלה התמנה האמיר נוּאף בן עבד אל-עזיז, אשר פעל כשושבין להחזרתו של פייסל לשלטון.

במרוצת שנת 1962 נוצר מעין מודוס-וויוונדי" בין סעוד לפייסל ונדמה היה, כי שני האחים הסכימו למסגרת של דו-קיום בשלום. פייסל יצא לסיור לחו"ל ונפגש עם הנשיא קנדי, אשר לחץ עליו להחיש את קצב הרפורמות בממלכה. באוגוסט 1962 חלה התקרבות מדינית מחודשת בין סעודיה לבין ירדן כתוצאה מהמשבר שהתחולל ביחסי מצרים-סוריה, ובעקבות הצהרתו של נאצר לפעול במישרין בין עמי ערב, בניגוד למדיניות הפנים של משטריהם. הפילוג העמוק בין נאצר לבין סוריה הביא להתגבשותה של קואליציה אנטי-נאצרית בסוריה, בראשותו של ח'אלד אל-עזם. בטאָאף שבסעודיה נחתם הסכם לשיתוף פעולה בכל השטחים בין סעוד לבין חוסיין מלך ירדן. זהות האינטרסים בין סעודיה וירדן המלוכניות קיבלה משמעות מעשית כתוצאה מההפיכה הרפובליקאית בתימן ומההתערבות הצבאית של מצרים לטובת המשטר הרפובליקאי. סעודיה וירדן גם יחד הכירו בסכנות הצפויות להן מעצם חיסולה של המלוכה התימנית ע"י הפיכה פנימית בסיוע צבאי חיצוני. איומו של נאצר בדבר ערעור המשטרים הקיימים במדינות ערב תורגמו, אפוא, לשפת המעשה. אין פלא שסעודיה

וירדן מיהרו להכיר בממשלתו של חסן, ולאחר מכן בממשלתו של בַּדְר, והחלו להגיש סיוע מדיני מלא וסיוע צבאי חלקי לכוחות המלוכניים. ירדן וסעודיה הכחישו בנפרד את הכזב המצרי בדבר השתתפות יחידות סדירות מצבאן במערכת תימן. מאז עריקתם של טייסים ירדניים וסעודיים למצרים נמנעו שליטי שתי הממלכות מלסכן את חילות האוויר שלהם או את יחידותיהם היבשתיות בהתערבות צבאית עקיפה. מכל מקום, בינואר 1963 הודיעו ראשי הממשלות בסעודיה ובירדן, כי ממשלותיהם תמשכנה להכיר באמאם התימני כל עוד רגליו תדרוכנה על אדמת תימן וכל עוד יחלשו כוחותיו על החלקים העיקריים של המדינה.

עם פרוץ המשבר בתימן הזעיק סעוד את פייסל בחזרה לאר-ריאד' ומסר לידיו מחדש את סמכויות המשנה למלך. סעוד עצמו, שבריאותו התרופה מחדש, נאלץ לצאת את גבול ממלכתו למטרות ריפוי, אולם לפני צאתו הספיק, כאמור, להתערב לצד המלוכניים במלחמת האזרחים התימנית. מסתבר, שבתקופת שהותו בארה"ב הגיע פייסל למסקנה ששוחרי-הקידמה בסעודיה מהווים משענת איתנה יותר מהעלמאא ייתכן והוא גם הושפע משיחתו עם הנשיא קנדי ומאזהרתו של זה האחרון בדבר מהפכה אפשרית בסעודיה, אם לא תחול תמורה אבולוציונית מכוונת. על כל פנים, עוד בניו-יורק הצהיר פייסל על כוונתו ליזום מפעלי פיתוח בממלכה, לבטל את העבודות הפורחת והמשגשגת בסעודיה, לחתור בכיוון של דמוקרטיזציה ולהתיר את פתיחתם של מקומות שעשועים ובידור (בתי-קולנוע). ואכן, פייסל עמד בהבטחותיו, ומייד עם שובו הכריז על ביטול העבודות. דא עקא, שהודעתו אודות התרת סרטי קולנוע נתקלה בהתנגדות כה עזה מצד העלמאא, עד שהוא נאלץ לחזור בו. פייסל התייצב ללא סייג מאחורי אחיו במאמציו להחזיר את השלטון המלוכני על כנו. הוא גם ארגן הלכה למעשה את הסיוע הצבאי לשבטים המלוכניים בתימן וניהל את המדיניות התקיפה נגד נאצר, תוך כדי הסתייעות מדינית בארה"ב בשלבים הראשונים של המערכה התימנית.

במדיניות הפנים נקט פייסל בצעדי פיוס כלפי טלאל ותומכיו מקרב "האמירים המלכותיים". חלק מאמירים אלה עזבו את הממלכה, לאחר שסעוד ופייסל השלימו ביניהם, ומצאו מקלט מדיני בקהיר. הם גם הרחיקו לכת וביקשו את תמיכתו של נאצר בשחרור ארצם. אולם במרוצת הזמן חלה ההתפכחות. הנסיכים הבורחים הגיעו לכלל מסקנה, כי יותר מאשר מעוניין נאצר לסייע להם לתפוס את השלטון בממלכה, הוא מעוניין להיעזר בהם על מנת להשליט את עצמו על סעודיה. ממקום מושבם החדש בביירות קיימו הנסיכים מגעים חשאיים עם פייסל. זה האחרון גילה נכונות לקבלם בחזרה ולהחזירם על כנם מבלי להתחייב בהבטחות נוספות. כתוצאה מכך חזרו המתמרדים כשהם אסירי תודה לאחיהם הרחמן, והבטיחו לו את נאמנותם ותמיכתם בשאיפתו העיקרית – השגת כס המלוכה של סעודיה. בשלב זה ביסס לעצמו פייסל את תמיכת רוב רובה של הפמלייה המלכותית. בעת ובעונה אחת חולל פייסל שידוד מערכות במנגנון הצבא והמינהל האזרחי, החזיר את נאמנו לעמדות המפתח והעלים פרטים אלה מהמלך סעוד ששהה כל אותה עת בשווייץ ובאוסטריה. באפריל 1963 נכון היה כסאו של פייסל. סעוד, שחזר באות חודש לממלכתו, מצא להפתעתו הרבה כי אחיו שולט ביד רמה. לא הייתה לו ברירה, אלא להישמע לעצתו של פייסל ולחזור לאירופה על מנת להמשיך בריפוי. דא עקא, שהפעם הייתה זו "התרפאות פוליטית" יותר מהחלמה רפואית. סעוד לא ויתר עדיין כליל. מקץ 6 חודשים חזר במפתיע לאר-ריאד מבלי להודיע מראש על בואו. הפעם הייתה החלטתו נחושה להחזיר את הגה השלטון לידיו. מייד עם בואו כינס המלך את תומכיו בארמונו, אך מסתבר שהם יעצו לו לבל יפתח במערכה גלויה נגד פייסל. גם זה האחרון לא העיז עדיין לקום נגד סעוד בגלוי. מאוקטובר 1963 ועד למרץ 1964 נמשכה ההתמודדות החשאית בין שני האחים, כשכל אחד מהם מחזר אחר בעלי ברית ומנסה לקנות את נאמנותם בהבטחות ובמתנות. תקופה זו הזכירה במידה רבה את ראשית שלטונו של אבן-סעוד, שעה שנאלץ לרכוש את נאמנותם של ראשי השבטים במאבקו נגד הרשידים מבני-שמר. במרץ 1964 תמה תקופת ההיערכות של שתי הסיעות. סעוד ניצל את שהייתו של פייסל בג'דה והחליט שזוהי שעת הכושר להדיח את אחיו מראשות הממשלה.

ואכן, חיל המישמר של הארמון ניצב לצידו עם פרסום הצו המלכותי על פיטורי פייסל. אולם פייסל ריכז את נאמניו, רכש את תמיכתם של מפקדי הצבא הסדיר ואף מפקדי השבטים והאמירים שלהם¹² הצטרפו לדגלו. כשהצטרפה יחידת התותחנים הסעודית לצידו של פייסל ומפקדה איים בהרעשת הארמון המלכותי, נאלץ סעוד להיכנע. פייסל לא מיהר להדיח את סעוד לאחר שניבאש ריחו של המלך גם בעיני חסידיו. בשלב זה הסתפק בבידודו של סעוד, תוך פיזור הלשכה המלכותית, צמצום תקציב הארמון וסיפוח המישמר המלכותי לצבא הסדיר.

פייסל גם שיגר את סעוד לוועידת הפיסגה הערבית הראשונה, שהתקיימה בינואר 1964 במצרים, ואשר כונסה ע"י נאצר על מנת לחלץ את ארצו מהבוץ התימני. סעוד הופיע בקהיר כשליטה של סעודיה, אולם עד מהרה גילה נאצר לאכזבתו הרבה, כי המלך הינו חסר כל סמכויות, ואין מקום להידברות עימו. ואכן בוועידת הפיסגה השנייה היה זה כבר פייסל שייצג את סעודיה והגיע לכלל הסכם חלקי עם נאצר על בעיית תימן.

מסתבר, שסעוד עשה אחר מרץ 1964, מספר ניסיונות נואשים להחזיר לידי ארצו מוסרות השלטון, או לפחות להבטיח את הירושה לבנו. דא עקא, שפייסל התעלם גם מבקשתו האחרונה. הוא אף הצליח להשיג הלכה דתית שאושרה ע"י המופתי של הממלכה, שיית' מוחמד אבן-אברהים, ואשר קבעה כי נוכח חוסר יכולתו של סעוד לנהל את השלטון מפאת ריתוקו למיטת חוליון] ירוכזו כל סמכויות הפנים והחוץ בידי פייסל. ייתכן וסעוד יכול היה לבלות את שארית חייו בתפקיד זה של מלך חסר סמכויות, אילולא המשיך במגעיו עם ראשי שבטים שונים וניסה לערער את נאמנותם לפייסל. מאמצי החתירה הללו, ששיבשו את מערכת השלטון התקין בממלכה. השתפרות מצבה המדיני הכללי של סעודיה, נוכח הרעת מצבה של מצרים במערכת תימן – הביאה בסופו של דבר להמלכתו של פייסל על ערב-הסעודית, בנובמבר 1964, וליציאתו של סעוד לגלות מכובדת באירופה.

מדיניותו של פייסל בפרשה התימנית

על משמעויותיה החמורות של ההתערבות הצבאית המצרית בתימן עמד בשעתו עוד המלך סעוד. התערבות צבאית זו באה, כזכור, בעיצומו של שיתוף הפעולה הדוק בין ממלכות סעודיה וירדן, כפי שנחתם בהסכם טאאף. המבחן המעשי של שיתוף פעולה זה הובא לכלל ביצוע בתמיכה הסעודית-ירדנית בשבטים המלוכנים בתימן. אולם תמיכה זו עלתה לירדן, באובדן מטוסי-קרב שטייסייהם ערקו למצרים יחד עם מפקד חיל-האוויר הירדני. היה גם הבדל יסודי בין מעמדם של פייסל וחוסייין בפרשה התימנית: בעוד שחוסייין היה נתון ללחץ מתמיד מצד האופוזיציה הלאומנית שבממלכתו והוא נאלץ להתחשב בדעת הקהל הירדנית, הרי שפייסל היה משוחרר מדעת-קהל פנימית עוינת, הן מפאת אופיו של המשטר הסעודי והן מפאת הסכנה המוחשית ביותר לשלמותה של ממלכתו כתוצאה מנוכחותם של הצבאות המצריים בתימן. יתר על כן, גם אם נניח שבסעודיה פעלה מחתרת אנטי-מלוכנית, הרי שההפגזות האוויריות והימיות של המצרים על העיירות הסעודיות נגראן וג'יזאן בעסיר הביאו, בהכרח, להתלכדות סעודית נגד הסכנה המצרית שהתבטאה בחילול ריבונותה של סעודיה עוד בשלהי שנת 1962 הוכיחה המערכה בתימן את בדידותה של מצרים בזירה הבין-ערבית. אמנם מרבית מדינות "הליגה הערבית" הכירו במשטר הרפובליקאי של סלאל, אולם עד מהרה הן החלו להסתייג מהפלישה הצבאית המצרית. משבר תימן הוכיח מחדש את אוזלת ידה של "הליגה" כמכשיר ליישוב סכסוכים בין-ערביים בדרכי שלום. במידה והייתה פעילות ערבית כלשהי, הרי שבשלביה הראשונה היא באה מחוץ למסגרת "הליגה הערבית". בתחילה נערכו גישושים בין מדינות ערב הרפובליקאיות להקמת כוח חירום בין-ערבי, כדוגמת החייל הערבי שהוצב בכויית. מגמת הגישושים הייתה להביא לידי פינוי הכוחות

¹² בני השבטים וראשיהם, שנענו לקריאתו של פייסל, היוו את הגלעין של "המישמר הלבן".

המצריים מתימן, אולם עוד בשלהי שנת 1962 נגנזה ההצעה, ולמעשה, היא לא זכתה להידון באף פורום ערבי רשמי עקב התנגדותו של נאצר.

ב-6 בנובמבר 1962 שיגר נאזם אל-קודסי, נשיא סוריה, איגרות אישיות לראשי מדינות ערב בתבועו פעולה משותפת להפסקת הפעולות הצבאיות, שעה שנדמה היה כי המצרים עומדים להשתלט על כל תימן. קודסי הזהיר בשידורו לעם הסורי, כי מלחמת אחים ערבית מסיחה את הדעת מהאויבים המשותפים האמיתיים. כן הצביע על אפשרות התערבותן של מעצמות זרות בקלחת התימנית והציע לפתוח מייד בפעולות תיווך לפני שיישמט הרסן מידי הערבים. גם שליטה של סודן, הגנרל עבוד, נקט בעמדה דומה.

מאחר והכרתו של מדינות הגוש המזרחי וחלק ממדינות הגוש האפרו-אסיאתי במשטרו של סלאל הייתה מובטחת, ריכזו נאצר וסלאל את מאמציהם על מנת להשיג את הכרתן של מעצמות המערב, ובמיוחד ארה"ב ובריטניה, שהיו להן קשרים אמיצים עם סעודיה מזה והפדראציה של דרום-ערב מזה. בעיית השגת ההכרה של שתי המעצמות המערביות הפכה עד מהרה לצירו של המאבק המדיני. סלאל אף הזהיר את ארה"ב, כי יבטל את זיכיון הנפט שניתן בשעתו לחברה אמריקאית בתימן ואף יפנה לעזרת ברית-המועצות. המאמץ המצרי-תימני בהפעלת הלחץ על ארה"ב הושקע מתוך ההנחה, הי הצטרפותן של ארה"ב למחנה המכירים בסלאל יצמצם את הסיוע שניתן לנאמני האימאם ע"י ירדן וסעודיה וכן ע"י נסיכות בחריין. יש לציין, כי היחס הבלתי-רשמי מצד חוגים נרחבים בארה"ב ובבריטניה למהפכתו של סלאל היה, ביסודו של דבר, יחס חיובי. אולם האמריקאים השוהו במתכוון את הכרתם כדי לנצלה כקלף מיקוח נגד נאצר ועל מנת לנסות ולרסנו. עם זאת לא נמנעו האמריקאים מלערוך מפגן של כוח אווירי בשמי סעודיה כדי להוכיח לפייסל את תמיכתם הצבאית במשטרו. מכל מקום, עוד בשלהי שנת 1962 התנהל מו"מ בדרג דיפלומטי בין ארה"ב למצרים בעניין ההכרה בסלאל. אולם רק לאחר שנכשלה מתקפת החורף המצרית בשלהי נובמבר 1962, ניאות סלאל להצהיר, כי משטרו יכבד את ההתחייבויות הבינלאומיות של המשטר הקודם וישמור על יחסים תקינים עם שכנותיה של תימן. נאצר חזר והבטיח, כי יפנה בהדרגה את צבאו בתנאי שסלאל יבקש זאת מידי ובתנאי שסעודיה וירדן תפסקנה את הסיוע למלוכנים. בשלב זה גברה הכרתו של הנשיא קנדי, כי לטובתן של ארה"ב יש להזדהות עם המשטר החברתי המהפכני והמתקדם יותר בתימן. ב-19 בדצמבר 1962 העניק קנדי את הכרתו למשטרו של סלאל, אולם סעודיה וירדן הסתייגו מהכרה זו וטענו, כי השיקול האמריקאי היה מוטעה מכיוון שהמלוכנים שולטים על רוב שטחי המדינה. טיעון זה התקבל על ידי בריטניה, שנמנעה מלהכיר במשטר הרפובליקאי מחד גיסא, והזדרזה לצרף את עדן לפדראציה של דרום ערב (ב-16 בינואר 1963) מאידך גיסא. גם צרפת הלכה בעקבות בריטניה בגלל האינטרסים שלה בגייבוטי. בינואר 1963 יצא פייסל בהצעה חדשה, ששימשה לאחר מכן נקודת מוצא לכל מגעיו הנוספים. הוא הציע את פינניים של כל הכוחות הזרים מתימן (קרי – הכוחות המצריים), הפסקת הסיוע לשני הצדדים הלוחמים ומתן זכות בחירה חופשית לעם התימני לקבוע את המשטר הרצוי לו. כל הצעדים הללו יינקטו, לפי ההצעה, בפיקוח בינלאומי או בחסות האו"ם.

למרות שארה"ב הכירו במשטרו של סלאל, ובעקבותיהן הלכו מדינות אחרות, ואפילו נציגו של סלאל תפס את מקומו באו"ם, לא הוכרעו השבטים המלוכניים. באביב 1963 התהפך הגלגל. אם אשתקד הייתה סעודיה מעוניינת בפינויו של הצבא המצרי במהירות ובכל מחיר, הרי משהתברר, כי מצרים ניקלעה למבוי סתום מבחינה צבאית, היה זה נאצר שהפך להיות מעוניין בפינוי במהירות האפשרית ואילו לפייסל לא דחק יותר הזמן. אמנם הוא עדיין נשאר דבק במטרת פינויו של הצבא המצרי, אך לא בכל מחיר. גם עם שינויי המגמות לא חלה כל תמורה בניגוד האינטרסים היסודי. סעודיה וגם בריטניה הפכו ליריבותיה העיקריות של מצרים. לנאצר התברר, כי עליו להגיע לכלל הסדר עם סעודיה העומדת מאחורי השבטים המלוכניים, והמהווה צד מדיני בסכסוך תימן. על רקע זה, ובתיווך של ארה"ב, נעשו ניסיונות הפשרה הרשונים בין מצרים לסעודיה ע"י שגרירו

המיוחד של הנשיא קנדי, באַנקר, או "הסכם-ההרחקה". מצרים התחייבה לפנות את יחידותיה מתימן בהדרגה, ואילו סעודיה הסכימה להפסיק את הסיוע למלוכנים התימנים. אולם נאצר הפר את ההסכם, שכן יחידותיו המפונות וחייליו שנפצעו הוחלפו ביחידות חדשות שתיגברו את הכוח הצבאי שלו בתימן. דא עקא, שפייסל לא הלך שולל והמשיך לסייע למלוכנים בנשק, באספקה ובשירותים מהעיירות הסעודיות הסמוכות לגבולה הצפוני של תימן. ראוי לציין, כי עוד בינואר 1963 הכריז פייסל על מצב חירום צבאי בכל מחוזותיה של סעודיה, ובמיוחד בחבלי דרום-עסיר, כדי לקדם את פני התקפות האוויר שחזרו ונשנו מצד המצרים על חבלי הספר הסעודיים. הכרזתו של פייסל לוותה גם בגיוס צבאי כללי ובהפעלת לחץ על וושינגטון לצייד את צבאו בנשק חדיש, כגון תותחים אנטי-טנקיים ואנטי-מטוסיים וכן טילי קרקע-אוויר. הלקח הצבאי של התקפות האוויר המצריות והרעשות הצי מצד ים-סוף הוכיח את אוזלת ידן ואת אי-כוננותן של יחידות המגן הסעודיות.

עצם נכונותם של המצרים לחתום על "הסכם באנקר" לא באה אלא ללמד על כישלון מתקפתם הכללית באגף המזרחי של תימן, כלומר בחבל ג'וף. כנראה, שכבר אז נוכח נאצר, כי פתרון צבאי גרידא אינו מהווה פתרון לבעיית תימן. לעומת זאת הבין פייסל, כי פינויו של הצבא המצרי יביא להתמוטטות מהירה של המשטר הרפובליקאי בצנעא. הנחה זו הייתה ברורה ומחוררת גם לנאצר, לפיכך סירב השליט המצרי לפנות תחילה את צבאותיו ולקיים מישאל עם בתימן לאחר מכן. נאצר גרס היפוכם של דברים, הינו עריכת מישאל עם תחילה, בחסות כידוני הצבא המצרי, ורק לאחר מכן – פינוי הדרגתי. לכאורה, ניתן היה למצוא פשרה בין שתי העמדות המנוגדות של נאצר ופייסל, שהרי שניהם הסכימו לפינוי הצבא המצרי. למעשה, הפך עיתוי הפינוי לסלע המחלוקת. האו"ם הביע את נכונותו לשגר צוות של משקיפים, שהוצבו בגבול תימן-סעודיה, על מנת לפקח על ביצוע ההסכם. בתנאי הטופוגרפיה והתעבורה הקשים ביותר של תימן היה ברור מראש, כי הופעתם של כ-200 משקיפים או"ם אינה אלא סמלית, וכי ביצוע ההסכם מחייב מידה ניכרת של אמון הדדי בין מצרים לסעודיה. דא עקא, שאמון מעין זה לא היה בנמצא, והארכת מועד שירותם של משקיפים האו"ם לפעמים נוספות לא תרמה ולא כלום ליישוב הסכסוך. בספטמבר 1964 פונה סופית צוות המשקיפים בעקבות לחצה המדיני של סעודיה.

בעוד ש"הסכם באנקר" עורר בתחילה אופטימיות מסוימת בתימן, חלה החמרה מסוכנת במצבו של המלך חוסיין בירדן. עוד ב-8 בפברואר התמוטט שלטונו של הגנרל קאסם בעיראק, ואילו ב-17 באפריל נחתם הסכם האיחוד המשולש בין שליטי "אל-בעת" בסוריה ובעיראק לבין נאצר.¹³ היה בכך משם תפנית הרת-אסון לחוסיין, שכן ירדן הוכנסה שנית לצבת-מלקחיים ע"י נאצר ומצבו של חוסיין היה גרוע לא פחות מאשר בתקופת המשבר הירדני במרץ 1957, או מאשר ביולי 1958, שעה שהאיחוד ההאשמי התמוטט עקב הפיכת קאסם בעיראק. חתימת הסכם קהיר בדבר כינון הפדראציה הערבית המשולשת, ב-17 באפריל 1963, גרמה לפריצתו של נחשול לאומי גואה בערי הגדה המערבית של ירדן. במשך 16 יום עמדה הממלכה על סף הפיכה, ורק נאמנותן של יחידות הצבא הבודויות עמדה לו, לחוסיין, להתגבר על משבר חמור זה. אולם נאצר השיג בכך חלק ממטרתו, שכן חוסיין נאלץ להפסיק כל סיוע מדיני וחומרי ללוחמים המלוכנים בתימן, ובכך הוצאה ירדן מהמשחק המדיני שהתנהל סביב תימן. אמנם כבר במרוצת יולי 1963 הוברר לכל, כי האיחוד הערבי המשולש אינו אלא בועת סבון. החרפת המתיחות בין נאצר לבין שליטי "אל-בעת" רופפה את הלחץ המצרי על ירדן, אך חוסיין הסיק את המסקנות והחליט לנטרל את עצמו מהסכסוך התימני ולנקוט במדיניות נויטראלית: בספטמבר 1963 החליט חוסיין על קשירת יחסים דיפלומטיים עם ברית-המועצות. בוועידת הפיסגה הערבית הראשונה הופיע חוסיין כידידו

¹³ ראוי לשים לב לסמיכות הפרשיות: נאצר חתם על ההסכם האיחוד המשולש יום אחד בלבד אחר חתימת "הסכם באנקר".

וכמקורבו של נאצר, ואילו באוגוסט 1964, ערב ועידת הפסגה הערבית השנייה, הכיר חוסין רשמית במשטר הרפובליקאי בתימן והציע את שירותיו כמתווך בין נאצר לבין פייסל. משנכשלו כל המגעים בין נאצר לבין פייסל במחציתה השנייה של שנת 1963, החליט נאצר לשנות את הטאקטיקה שלו והכריז על טיהור האווירה הבין-ערבית בפתירתה של ועידת-הפיסגה הראשונה, בינואר 1964 בקהיר. בהתאם לכך קיבל נאצר בכבוד רב את המלך סעוד "הריאקציוני" בקהיר. השליט המצרי סבר, כי יהא לאל-ידו לשכנע את סעוד להגיע לכלל פתרון מוסכם בתימן. אולם עד מהרה נוכח נאצר, כי סעוד הינו משולל סמכויות. ריכוזם של כ-40,000 חיילים מצריים בתימן ערב ועידת הפסגה הראשונה, הוברר לעיל כל כי ההתקפות הצבאיות של המצרים נכשלו והקשיים המדיניים של נאצר גוברים והולכים. לעומת זאת, קיימה סעודיה את הסיוע למלוכנים התימניים במחיר זול יחסית ופייסל נמצא בעמדת מיקוח טובה. יתר על כן, נוסף לאמצעים הכספיים הניכרים שעמדו לרשות פייסל, חלה התעצמות בלתי-פוסקת של הצבא הסעודי, שהיקנתה לו הרגשת ביטחון. פייסל גם לא נאלץ להתחשב ב"דעת קהל סעודית", והאירועים הסוערים בירדן, בסוריה ובעיראק כמעט ולא השפיעו על מדיניותו בתימן. זאת ועוד, החל מאוגוסט 1963 חלה התרוצצות גדולה במחנה הרפובליקאי התימני, שהתבטאה בחילופי גברי בשלטון ובפילוגים פנימיים עד לבריחה של חלק ניכר ממתנגדיו הרפובליקאיים של סלאל אל מחוץ לגבולות תימן. נאצר התמיד בתמיכתו בסלאל, גם לאחר שזה האחרון הקים כנגדו יריבים חריפים מתוך המחנה הרפובליקאי. התפוררות המחנה הרפובליקאי נבעה, בין השאר, גם מהמחלוקת בין הפלג השאפעי לבין הפלג הזיידים. לעומת זאת חל ליכוד שורות בקרב המחנה המלוכני. ערב ועידת הפסגה הערבית השנייה נכשל הצבא המצרי במתקפת-מלקחיים חדשה, שנועדה לסגור על השבטים המלוכנים בצפון-מערב תימן ולנתקם מדרכי האספקה שלהם לעבר הגבול הסעודי. כישלון נוסף זה בהשגת הכרעה צבאית הבהיר לנאצר, כי עליו להגיע למצב שיאפשר לו מבחינה מדינית לפנות את כוחותיו. אי לכך החרף והלך הלחץ המצרי שהופעל על פייסל ערב ועידת הפסגה השנייה באלכסנדריה ולאחריה. יש לציין, כי בספטמבר 1964 הופיע כבר פייסל בוועידת אלכסנדריה והוא התקשה לעמוד בלחץ הרצוף שהופעל עליו ע"י נאצר, מה גם שבן-בריתו, המלך חוסיין, שילם כבר את מחיר התקרבותו למצרים והכיר במשטרו של סלאל. טיעונו החדש-ישן של נאצר, כי אין ארצו יכולה לקיים את מלוא התחיבויותיה למען פלסטין בגלל ריתוק כוחותיה לתימן, נתמך בהתלהבות ע"י הסורים, שמצאו להם בעלי ברית בקרב המנהיגים הרפובליקאים שבתימן; הסורים היו מעוניינים בלאו הכי לגרור את נאצר לפתרון מיידי לבעיית פלסטין ולהפגין בכך את קיצוניותם הלאומנית. יתר על כן, גם חוסיין, מלך ירדן, הופיע כאביר התיווך וכנושא דגל השלום הכלל-ערבי. בנסיבות אלה החליט פייסל להיכנס למו"מ עם נאצר, מתוך עמדת יתרון שבמיקוח המדיני, ולהשיג ממנו תנאי מינימום, היינו פינוי מודרג של הצבא המצרי מתימן.

הסכמי פייסל-נאצר (ספטמבר 1964 ואוגוסט 1965)

כתום ועידת הפיסגה הערבית השנייה נשאר פייסל במצרים וניהל סידרת דיונים עם נאצר. כנראה, שהושגה בין השנים הבנה עקרונית, שכן ב-14 בספטמבר 1964 פורסמה הודעה סעודית-מצרית משותפת, שבה נאמר כי שתי המדינות תפעלנה למציאת פתרון אשר ישם קץ למלחמה בתימן. כן הוסכם על הימנעות מהתנגשות צבאית ועל הפעלת לחץ משותף על שני המחנות התימניים היריבים למען יישוב הסכסוך בדרכי שלום. ההסכם שיקף, למעשה, את מצב התיקו הצבאי בתימן גופא; שכן יסוד הפשרה נבע מהכרתם של פייסל ונאצר, כי בתנאים הנוכחיים אין אפשרות להשגת הכרעה צבאית מצד שני המחנות: המלוכנים נכשלו בהתקפותיהם החזיתיות על המבצרים שהוחזקו ע"י חילות מצב מצריים מבודדים (כגון כישלון התקפתם על חגיה, כ-100 ק"מ צפונית מערבית מצנעא, באפריל 1964); לעומת זאת נשלה גם המתקפה המצרית הגדולה על האזורים ההרריים בצפון-מערב תימן, בסמוך לגבול הסעודי, שנפתחה באוגוסט 1964. שתי המשימות

המבצעות העיקריות של המצרים – גירוש או הריגת האימאם וניתוק דרכי האספקה של לוחמיו אל הגבול הסעודי – עלו בתוהו. לפיכך נקלע נאצר בין המצרים. מצד אחד תבעו מפקדי צבאו לשים קץ לקטל ולאבידות המתרבות והולכות. מצד שני גברה ההתמרמרות בקרב הפיקוד המקומי והחיילים המצריים בתימן, שחנו במשלטים מבודדים ונדחים היו פגיעים להתקפות מהמארב וחיו לעיתים בתנאי מצור של ממש. לאור החלטותיה של ועידת אלכסנדריה נפתחה הדרך להוציא את החילות המצריים מתימן, תוך חיפוי תעמולתי בעל אופי "חיובי", הינו בסיסמת הצורך לרכז את הצבא המצרי נגד ישראל, לקראת המערכה הצפויה על מוביל-המים הישראלי ועל ביצוע תכניות ההטיה הערביות. הפעלתה של "המפקדה הערבית המשותפת" נתנה אמתלה טובה לאותם חברי מעוצת הנשיאות המצרית, שניסו להצדיק את הצורך בפינוי – תימן הפעלת הצבא המצרי בגזרה הישראלית.

התיקון הצבאי בתימן יצר דעה מוסכמת כללית, שלא תיתכן שליטה אמיתית על שבטי הצפון התימניים (שבטי חאשד) ללא הסכמתו של האימאם. לעומת זאת, רווחה גם בקרב המלוכנים הדעה, כי ניצחון טוטאלי על הרפובליקאים עשוי, בעצם, להחזיר על כנו את השלטון האבסולוטי של האימאם. לפיכך, גם חוגים רפובליקאיים-תימניים היו מוכנים להסכים על החזרתם האימאם בסמכות רוחנית-דתית גרידא ועל יצירת חזית לאומית משותפת. הלך מחשבה מעין זה הוליך להנחה נוספת, והיא – ההכרח בפינוי של הצבא המצרי לשם יצירת ליכוד לאומי כללי. על רקע זה חלה ההתפוררות הפנימית בתוך המחנה הרפובליקאי.

חישוביו של פייסל בפרשה התימנית יצאו מנקודת מוצא שונה. האינטרס היסודי שלו התבטא, תחילה, במניעת השתלטותו הצבאית של נאצר על תימן. לכשהתהפך הגלגל בשלהי שנת 1963, חתר פייסל בכל האמצעים לפינוי של הצבא המצרי מתימן, אלא שבשלב זה פעל כבר הזמן לטובתו. בניגוד לארה"ב או לירדן לא יכול היה פייסל להשלים עם המשך נוכחותם של המצרים בתימן, שהרי עצם הארכת השהות המצרית מגבירה פוטנציאל את התסיסה הפנימית בסעודיה, שכן יש להביא בחשבון שחלק ניכר מהמנגנון הממשלתי והכלכלי בסעודיה היה נתון בידי פלסטינאים לשעבר וסוחרים מנג'ד, אשר נאמנותם למלוכה הסעודית הייתה נתונה בספק. ייתכן ופייסל גם הניח, שאם יפה נאצר את ההסכם עמו, כשם שלא עמד בתנאי "הסכם באנקר", ישתכנע סוף סוף משרד החוץ האמריקאי שאין להאמין יותר לשליט המצרי. ביקורת מוכחת על מדיניותו של נאצר, לאו דווקא מחוגים פרו-ישראליים מוצאת לה, בדרך כלל, אוזן קשבת בקרב חוגי המימשל בושינגטון, ובמיוחד כשהמדובר בביקורת ערבית. הרוב הזעום ביותר (5 קולות בלבד), שהפיל בקונגרס האמריקאי את ההצעה בדבר הפסקת מכירת עודפי מזון למצרים, כל אימת ונאצר אינו מקיים את הבטחותיו לסגרת מתימן, הוכיח כושר שכנוע בלתי-מבוטל מצד חוגים אמריקאיים שתמכו במלוכנים התימניים, בניגוד לעמדתו הרשמית של משרד החוץ האמריקאי. קרוב לוודאי, שפייסל קיווה, כי ההסכם הטרומי על תימן יבטיח את הפסקת התעמולה הקהירית העוינת נגד בית המלוכה הסעודי. זאת ועוד, ההסכם עם נאצר היה חייב לעבור את המבחן המעשי, מבחינתו של פייסל, שהתבטא בהפסקת ההפצות האוויריות על שבטי המלוכנים בצפון-מערב תימן. הפסקת הפעילות האווירית המצרית הייתה מסייעת למלוכנים להתבצר במעוזיהם ההרריים ולהחזיק מעמד זמן ניכר, גם בלי סיוע נוסף מסעודיה. הפסקת ההפצות האוויריות הייתה מעניקה למלוכנים יתרונות צבאיים, כגון הזרמת ציוד מסעודיה בחשאי, דרך המעברים ההרריים, ללא פיקוח מצד מטוסים או משקיפי האוו"ם. בסופו של דבר, הרי שהפסקת האש למשך 7 חודשים הייתה חשובה הן פלייצל והן למלוכנים התימניים מבחינת ביטול היתרון האווירי של המצרים. מסתבר, שגם הפיקוח המעשי על ההפוגה לא יכול היה למנוע התקלויות מקומיות, אך לעומת זאת ניתן היה לפקח ביעילות על המראת מטוסי קרב מצריים למשימות קרביות.

גורם אחר שפייסל היה צריך לקחתו בחשבון הייתה עמדתן של חברות הנפט האמריקאיות. לאור ההנחה הוודאית, כי התערבותו של נאצר במהלך המערכה בתימן מהווה

שלב ראשון בתכנית השתלטותו על שדות הנפט הסעודיים והאחרים בחופי המפרץ הפרסי, ניתן היה להניח, כי "עראמקו" וחברות הנפט האחרות ילחצו על וושינגטון לגלות עמדה נוקשה כלפי נאצר. למעשה, לא יכול היה פייסל להסתייע רבות במשקלן המדיני של חברות הנפט האמריקאיות, דברים אלה אמורים לא מחמת חוסר השפעתן של חברות אלה בווינגטון, אלא בגלל הערכת מצב מדינית שגמלה, כנראה, עוד בתקופת המערכה האנגלו-צרפתית על תעלת סואץ, בשלהי שנת 1956. חברות הנפט הגיעו, כנראה, לכלל מסקנה שעליהן להשלים עם קיומו של נאצר, מתוך שיקולים הסותרים לכאורה זה את זה: ראשית, יציבותו של נאצר בשלטון למן שנת 1954 חשפה את הנכסים והאינטרסים של חברות הנפט יתר על המידה להסתה מצרית. מכיוון שכך, מוטב היה להסתגל ולהימנע מהחרפת היחסים עם נאצר; שנית, העולם הערבי תלוי כמעט לחלוטין בשוקי הנפט המערביים מבלי שמשטר מהפכני זה או אחר יוכל להשתחרר מתלות זו. העובדה שקאסם נמנע בשעתו מלהלאים את "חברת הנפט העיראקית" חיזקה הנחה זו; שלישית, חברות הנפט היו מעוניינות שהממשלות הערביות ינצלו את תמלוגיהן ותקבוליהן למטרות פיתוח פנימיות, ומתוך כך תגבר הזיקה בין הממשלות הערביות לבין חברות הנפט. שיקולים אלה הינחו את ראשי חברות הנפט האמריקאיות לבלתי התייצב נגד נאצר גם כאשר הוחרפו ביותר יחסיו עם סעודיה עקב המלחמה בתימן וההפצצות המצריות על יישובי הספר הסעודיים. עם זאת, נמנעו חוגים אמריקאיים, המקורבים לחברות הנפט, מלתמוך בנאצר באורח פעיל. אדרבא, יש להניח כי הם ברכו על הסתבכותו בשלל קשיים פנימיים וחיצוניים גם יחד.

ההסכם בין פייסל ונאצר, שהושג ב-14 בספטמבר 1964, הקנה פייסל יתרון ברור שנבע בחלקו מעצם נוסח ההודעה המשותפת; בהודעה זו הכיר נאצר, לפחות בעקיפין, בקיומם של המלוכנים כצד פעיל בסכסוך התימני. עד אז כפרה התעמולה המצרית בקיומם והתייחסה למשטרו של סלאל כממשל בכוח ובפועל על פני כל תימן. משמעותה של הנסיגה המצרית לא נעלמה מעיני ההנהגה הרפובליקאית של תימן, אשר הביעה את מורת רוחה מכך. היה זה גם הסימן הראשון למיפנה שחל ביחסי המצרים עם הקבוצות הרפובליקאיות השונות.

באוקטובר 1964 נועד פייסל שנית עם נאצר בקהיר לרגל ועידת "המדינות הבלתי-מזדהות". השיחות הבלתי-רשמיות שהתקיימו בין השנים הכשירו את הקרקע לכינוסה של ועידת שלום תימנית, בשלהי אוקטובר 1964, בנמל הסודאני ארכוויית. בוועידה זו הידינו 18 נציגים תימניים משני המחנות היריבים. ב-2 בנובמבר התפרסמה הודעה מסכמת שהודיעה על הפסקת אש כללית בתימן החל מה-8 בנובמבר 1964. כן הוסכם על כינוסה של ועדת שלום לאומית אי-שם בתימן, אשר תכריע סופית את גורל המדינה. תקן המשתתפים נקבע ל-169 איש לפי המפתח הבא: 3/8 אנשי דת; 3/8 ראשי שבטים; ו-2/8 אנשי צבא ואישי רוח נויטראליים. הקביעה המספרית נעשתה בהתאם לייצוגם של 8 המחוזות של תימן ע"י 21 נציגים מכל מחוז, בתוספת אישיות מכובדת ומקובלת על כל הצדדים שתנהל את הישיבות. יש לציין, כי בוועידת ארכוויית השתתפו גם משקיפים סעודיים ומצריים.

כתום הוועידה הסתבר, כי למעשה לא הושג כל הסכם עקרוני בין שני המחנות על צביונה של הוועידה הלאומית המיועדת. הרפובליקאים רצו לראות בוועידה זו מעין מתן הזדמנות למלוכנים להכיר במשטר הרפובליקאי ולזכות בחנינה כללית. כן סירבו הרפובליקאים להעלות את בעיית הפינוי המצרי על סדר יומה של הוועידה, ואף לא חפצו במתן ייצוג שווה למלוכנים. בסופו של דבר, טענו הרפובליקאים, כי כינוסה של הוועידה הלאומית, תחת הדגל הרפובליקאי, מחייב את בחירת מיקומה בעיירה כלשהי שהיא בתחום שלטונם של הרפובליקאים. המלוכנים התימנים הכחישו טענות אלה מכל בכל. הם עמדו על כך, שתכליתה של הוועידה המיועדת הינה לקבוע את אופיו של המשטר במדינה ולהחליט על סדרי הפינוי של הכוחות המצריים. הם תבעו שוויון מספרי בייצוגם ואף את זכות קביעת מיקומה של הוועידה. זאת ועוד, המלוכנים התלוננו על חידוש התקפות האוויר המצריות, בניגוד להסכם הפסקת האש, והתריעו על חסימת דרכם של הנציגים המלוכניים המיועדים לוועידה, המתגוררים בשטחי הכיבוש המצריים. עצם העלאת טענה זו ניסתה ליצור רושם,

בדיעבד, כי ההשפעה המלוכנית שרירה וקיימת גם בחלקה הדרומיים והמערביים של תימן ולא רק בחבליה הצפוניים. חילוקי הדעות לא יושבו עד ל-23 בנובמבר, מועד כינוסה המוסכם של הוועידה הלאומית. כתוצאה מכך, נדחה הכינוס לסוף נובמבר, ולאחר מכן נקבע מועד נוסף.

חילוקי הדעות בין המחנות התימניים שיקפו, למעשה את עמדותיהן המנוגדות של מצרים וסעודיה. אם שאלת הפינוי המצרי הייתה חשובה לשני המחנות התימניים, הרי שלגבי המצרים והסעודים הייתה זו בעיה ראשונה במעלה. גם הדיון העקרוני על צביונו של המשטר בעתיד, על גורל האמאמה ועל הצדדים הטכניים של סדרי הפינוי עניינו במידה שווה את המצרים והסעודים. נקודת המוצא המשותפת לנאצר ולפייסל הייתה ונשארה השאיפה לפנות את הצבא המצרי בהקדם. אולם מכאן ואילך נפרדו הדרכים לחלוטין, שכן כל צד חתר לביצוע הפינוי המצרי רק לאחר אבטחת האינטרסים שלו. פייסל, למשל, גילה סימני נכונות לוותר כליל על אישיותו של האימאם (מאחר וגם לא הייתה לו סיבה לאהוד אותו אישית), תמורת ווידוא הפינוי המצרי. ליתר דיוק, פייסל נכון היה להקריב את מוסד האמאמה על מזבח סילוקם של המצרים, בהנחה שהפינוי המצרי יאפשר התמודדות פנימית בתימן אשר תחשוף את יחסי הכוחות האמיתיים במדינה, היינו תביא לפשרה לטובת המלוכנים עקב התפוררותו של המחנה הרפובליקאי מבפנים. מסתבר, שהערכת מצב אפשרית זו הייתה גם נחלתו של נאצר, שכן למרות רצונו העז לפנות במהירות את צבאו-שרוחו נפגמה ביותר – לא היה באפשרותו להסתכן באובדן יוקרה הכרוך בהתמוטטותו הצפויה של סלאל לאחר הפינוי. קרוב לוודאי, שנאצר העדיף פינוי הדרגתי, תוך שמירה על נוכחות צבאית מסוימת, אשר תשמור על יוקרתו, תבטיח את שליטתו על מהלך העניינים ותהווה פיצוי כלשהו עבור קורבנות האדם והממון שהוקרבו על המיזבח התימני. הסתירה היסודית בין האינטרסים של פייסל ונאצר לא יושבה גם במחצית הראשונה של שנת 1965. כל המגעים הנוספים בפרק זמן זה עלו בתוהו. נוסף לכך, ספק רב אם המלוכנים היו מסמכים לפשרה מרחיקת לכת נוכח התחזקות עמדתם במרוצת החודשים הראשונים של שנת 1965. לפיכך, ניתן היה גם להטיל ספק אם הסכם-פשרה בין פייסל ונאצר יתקבל על דעתם של היריבים בתימן, ובמיוחד על דעת המחנה המלוכני.

הואיל ופרשת תימן נקלעה מחדש למבוי סתום, החלו המצרים בפברואר 1965 בהכנות כלליות לקראת מתקפת אביב. בישיבה סגורה שהתקיימה באסיפה הלאומית המצרית הודה המרשל עאמר בפה מלא, כי לצבאו נגרמו עד כה 1600 אבידות בהרוגים. הודעה-הודאה זו הייתה מאלפת לשעצמה. מסתבר, שההכנות האופנסיביות המצריות הומרצו לאחר כישלון ניסיון תיווכו של חביב בורגיבה באר-ריאד. פייסל המשיך לנקוט במדיניות נוקשה ולא ניאות לווייתורים כלשהם. על רקע זה ניתן היה להבין גם את קריאתו של חסנין הייכל לסעודיה ולארצות "הנפט-הערבי" האחרות להפעיל לחץ על המערב נגד ישראל, בהתאם להחלטותיה של ועידת הפיסגה הערבית האחרונה. עצם השימוש במונח "הנפט הערבי" היה בו כדי להעיד על גישתה של מצרים לבעיה זו, המייחסת את אוצרות הנפט לכלל הערבים, היינו למצרים. במרוצת אפריל 1965 ביקר סגן שר החוץ האמריקאי, פיליפ טלבוט, במצרים, בסעודיה ובישראל. כתום הביקור האשימה העיתונות המצרית את סעודיה ברִקָּשׁ מוגבר של נשק אמריקאי ובמתן "הכשר", בדיעבד, לשיגור נשק אמריקאי גם לישראל. ההתקפה התעמולתית נגד סעודיה עלתה בקנה אחד עם המתקפה האביבית שניהל הצבא המצרי בתימן בעיצומו של חודש אפריל 1965. במתקפה זו שיתפו המצרים את חיל האוויר שלהם והבזיקו גם כפרי-ספר סעודיים שהיו בסיסים עורפיים ללוחמי המלוכניים התימניים. ב-30 במאי הסתיימה בקהיר ועידת ראשי ממשלות ערב, שנערכה במקביל לוועידת מועצת ההגנה הערבית. הוועידות הסתיימו בחילוקי דעות בכל הנושאים העיקריים. המצרים ניסו גם הפעם להקדים את הוועידה הבין-ערבית בניצחון צבאי בשדה הקרב שבתימן. אולם, כבשנים הקודמות, הפכה הצלחתם הראשונית לתבוסה של ממש. גם כינוסה של "ועידת שלום" תימנית, במרוצת חודש מאי, ושיגורה של "משלחת שלום" רפובליקאית לסיבוב בארצות

ערב לא סייעו להפשרת הקיפאון המדיני. אדרבא, לאחר חילופי דברים חריפים בין נציגי סעודיה למצרים נדחה הטיפול בבעיית תימן לוועידת הפיסגה הערבית השלישית, שנועדה ל-13 בספטמבר 1965 בקזבלנקה. על מימדי הכישלון הצבאי של המצרים במתקפת האביב ניתן היה לעמוד בעקיפין משלוש התפתחויות: א) פינוי המישלטים והאזורים המרוחקים ע"י הצבא המצרי והתכנסותו בחבל המרכזי והדרומי של תימן; ב) איומיו החדשים של נאצר כי צפויה התנגשות צבאית עם סעודיה אם לא יושג הסדר לאלתר בתימן; ג) חתירתו המחודשת של נאצר להיפגש במישרין עם פייסל בסעודיה על מנת להגיע לכלל הסדר סופי בבעיית תימן.

ב-13 ביולי נשא המרשל עאמר נאום לרגל מצעד יום ההפיכה המצרי. בנאומו זה הודיע עאמר, כי הכוחות המצריים החלו בפינויים של "האזורים המרוחקים בתימן", תוך כדי התכנסות "באזורים מרכזיים". כן טען, כי כל המוצבים שפוננו הועברו לידי הצבא התימני הרפובליקאי או לידי השבטים הנאמנים למשטר בצנעא. היה בכך אישור ישיר להודעות קודמות מטעם המקורות המלוכניים שהודיעו על ניתוקם של כ-6,000 חיילים מצריים באזורים המרוחקים של תימן. בשלב מאוחר יותר הודיעה מיפקדת האימאם על נסיגת המצרים ממיבצר מארב (כ-80 ק"מ צפונית מערבית מהעיירה ביחאן של הפדרציה הדרום-ערבית) וממבצר חג'יה (כ-80 ק"מ צפונית מערבית מהבירה צנעא). גם נאצר נגע בנושא התימני בנאומו ערב יום ההפיכה. נאצר גילה, כי מתנהלות שיחות עם סעודיה בדבר הפסקת תמיכתה במלוכנים התימניים. כן איים במפורש בפלישה מצרית לעבר "בסיסי התוקפנות הסעודיים". בעת ובעונה אחת ניסה נאצר למשש את דופקם של הבריטים בשגרו את חסנין הייכל לונדון, מקום שם הוא נועד עם ראש הממשלה הבריטי, הרולד ווילסון.

בתחילת אוגוסט גברה ביותר המתיחות בין מצרים לסעודיה ושני הצדדים ריכזו כוחות ניכרים לאורך הגבול התימני-סעודי. כנראה, שהפיקוד המצרי בתימן לחץ על נאצר לחסל את בסיסי האספקה של המלוכנים התימניים על ידי כיבושם או, לפחות, להפגיו את עיירות הספר הסעודיות. הסעודים ריכזו, מצידם, כ-10,000 חייל לאורך הגבול, ואילו האמריקאים שיגרו לסעודיה את אחד ממפקדיהם הגבוהים לשם ניהול התייעצויות בדרג בכיר. אם אמנם שקל נאצר ברצינות את אפשרות הכרזת המלחמה על סעודיה, או שהיה זה תימרון ריכוך מצידו, אחת היא; שכן לאחר חילופי איגרות רצופים בין קהיר לא-ריאד, הסכים פייסל להיעווד עם נאצר בשלהי אוגוסט 1965 בנמל ג'דה.

ב-24 באוגוסט 1965 הושג בגרות הסכם שני בבעיית תימן בין פייסל לנאצר. שני השליטים הודיעו על הפסקת-אש מיידית בתימן, ועל תקופת מעבר בת 14 חודש שבסיומה ייערך מישאל עם, אשר יקבע את צורת המימשל בעתיד. כן קבע ההסכם שהצבא המצרי יחל בפינוי תימן תוך חודשיים וישלים את פינויו תוך 10 חודשים, הינו לפני עריכתו של מישאל-העם. סעודיה מצידה הסכימה להפסיק את הסיוע לכוחות המלוכניים. נקבע, כי בתקופת המעבר תיכון ממשלה תימנית חדשה, שתכלול נציגים רפובליקאיים ומלוכניים ותפקח על ההכנות לביצוע מישאל העם. כן סיכמו נאצר ופייסל את פרטי הקמת "ועדת-שלום" מצרית-סעודית, שנועדה להבטיח את הפסקת האש בתימן ולפקח על הגבולות והנמלים כדי למנוע הברחות נשק ללוחמים המלוכניים לבסוף, קבעו שני השליטים את השיטה לקיום מגעים אישיים ביניהם כל אימת ויתעוררו קשיים ביצוע ההסכם.

ניתוח הסכם ג'דה הצביע בבירור על ניצחונו המדיני של פייסל. נאצר נחל הישג תכסיסי ותו לא. הישגו התבטא בכך ששליחות השלום שלו הביאה להפסקת אש מיידית ולניתוק אספקת הנשק למלוכנים. הישגיו של פייסל היו רבי-משמעות:

א) מבחינה עקרונית, התקבלה תפיסתו היסודית של פייסל, כי על התימנים בלבד להכריע את צורת המימשל בעתיד. אמנם לפני צאתו לג'דה הכריז נאצר, כי מצרים לא תוותר בשום פנים ואופן על הכרת סעודיה במישטר הרפובליקאי, ואף לא תשלים עם שובם של המלוכנים לשלטון. לפי נוסח ההסכם הסתבר, שמישאל-העם, שייערך בנובמבר 1966, יקבע את צורת המימשל. יתר על כן, פייסל לא ויתר בשאלת עתיד המלוכנים. אדרבא, נאצר הסכים לעריכת כנס כלל-תימני, בהשתתפות 50 נציגים מכל השכבות והזרמים. הכנס נועד

להיערך בעיירה חריב, מקץ חודשיים, על מנת להרכיב את הממשלה הלאומית. הסכמה מצרית עקרונית זו היוותה, למעשה, הכרה "דה-פאקטו" בקיומם של המלוכנים לא רק כצד לוחם (כבוועידת ארכוויט), אלא גם כצד מדיני.

(ב) פינוי הצבא המצרי. לפני צאתו לגידה הכריז נאצר, כי פינוי צבאו ייעשה תוך 6 חודשים. אולם בגידה הסכים השליט המצרי להתחיל בפינוי כעבור חודשיים ולהשלימו לפני עריכת מישאל-העם. גם כאן נכנע נאצר במפורש לעמדתו של פייסל, שתבע זה זמן רב את הקדמת הפינוי הצבאי המצרי לעריכת מישאל העם בתימן.

דא עקא, שחתימת הסכם ג'דה לא הווה עדיין ערובה לחיסול המלחמה. אין זה מקרה שהתחלת פינוי של הצבא המצרי מתימן הוצמדה לעריכת כנס כלל-תימני בחריב, ב-23 בנובמבר 1965. צמידות התאריכים מורה על כך, שאם הנציגים, התימניים ייכשלו במאמציהם להרכיב ממשלה לאומית, יראה נאצר את עצמו פטור מפינוי חייליו. במילים אחרות: סיום המלחמה בתימן מותנה, למעשה, בהצלחת הכנס בחריב להרכיב ממשלת-מעבר. כישלון הכנס ישלול מראש את ערכה של "ועדת השלום" המצרית-סעודית וצוותות הפיקוח שלה. גם אם יצליח הכנס בחריב, ספק רב אם צוותות הפיקוח המעורבים יצליחו לשים קץ להתעצמות המלוכנים, ואפילו יותר להם פייסל את הכניסה לסעודיה כמוסכם, שכן המלוכנים יוכלו להסתייע במקורות אחרים, ובעיקר בבריטניה.

הסכם ג'דה הווה, כאמור, הישג תעמולתי-פסיכולוגי לנאצר ערב צאתו לסיורים בברית-המועצות וביוגוסלביה, ולקראת השתתפותו בוועידת ראשי מדינות אסיה ואפריקה. נאצר יוכל להופיע כ"מלאך-השלום" לאחר שנחלץ מהבוץ התימני. הסכם ג'דה הבטיח, למעשה, את המשך "אוירת הפיסגה" הערבית ו"את התכנסותה של ועידת הפיסגה השלישית בקזבלנקה". ואילו מאחר והושג הסכם, לפחות על הנייר, יכול היה נאצר להדק את טבעת הבידוד המדיני על מישטר "אל-בעת" בסוריה. אין תימא, אפוא, כי למחרת הסכם ג'דה, יצא אמין אל-חאפט' הסורי בהתקפה חריפה על נאצר והאשימו בבגידה ברפובליקה התימנית. לעומת זאת שיבחו שליטי ירדן, לבנון ואלג'יריה את הפייסנות-ההגיונית הן של נאצר והן של פייסל.

מבחנו האמיתי של הסכם ג'דה ייעשה אך ורק בעתיד. עד כה הפר נאצר שני הסכמים קודמים, ובכללם את הסכמו עם פייסל לאחר ועידת הפיסגה הערבית השנייה. יתר על כן, ביצוע ההסכם הלכה למעשה תלוי בראש ובראשונה באַמאם בַּדַר, אשר מידת תלותו גדולה בהרבה מזו של סלאל.

תימן

רקע כללי וחברתי

גם לאחר מלחמת העולם השנייה נחשבה תימן למדינה הערבית הנידחת והמפגרת ביותר. על פני שטח של כ-192,000 קמ"ר (כ-6% מכלל שטחו של חצי"א ערב) התגוררו, כנראה, כ-4.5 מיליון תימנים (לפי אומדן מיולי 1949), היינו קצת פחות ממחצית תושביו של חצי"א ערב כולו. הערים החשובות היו – הבירה, צנעא (כ-60,000 תושב); תעז, מקום מושב האימאם (כ-25,000 תושב); והנמל הראשי חודיידה (כ-40,000 תושב).

רוב רובה של הממלכה סגור ומשוסע ע"י מערכות הרריות, שגובהן הממוצע מתקרב ל-3 ק"מ. לאורך חוף ים-סוף משתרע מישור תהאמת, שרוחבו הממוצע מגיע ל-65-80 ק"מ, והוא מצטיין באקלימו החם והמחניק עקב הלחות הגבוהה המלווה בחום כבד. האגף הדרומי-מערבי של המערכת ההררית נתון להשפעת גשמי המונסון הקיציים הממטירים כ-800 מ"מ משקעים. עקב כמויות הגשמים המרובות יחסית, ומחמת מטליות של קרקעות סחף ואדמות בזלת פוריות הצטיינה חקלאותה של תימן כבר בימי קדם; ואילו בזמן החדש היווה, בשעתו, הקפה את יבול היצוא העיקרי (לשעבר – דרך נמל מוחיא); אולם גידול שיח הגת, הנלעס והמשפיע כסם משכר, מתפשט והולך על חשבון גידולים אחרים. רק 5% מכלל קרקעותיה של תימן נחשבו למעובדים, רובם ככולם במדרגות ההרריות של המדרונות הדרומיים. שיטת העיבוד מבוססת רובה ככולה על חקלאות בעל. כן מצויים פירות וגידולי מזון המספקים, בדרך כלל, את הצריכה הפנימית.

עד כה טרם נערכו סקרים גיאולוגיים מקיפים בתימן. קיים רובד דק של פחם לא רחוק מצנעא, וכן כורים מלח ומייצרים גם מלט. בשנת 1953 ניתן זיכיון לחיפוש נפט לחברה גרמנית למשך 5 שנים. בתנאי הזיכיון נקבע, כי לכשיימצא נפט יוארך הזיכיון למשך 20 שנה. לאימאם התימני היו 75% בחברה אחרת שחיפשה נפט בדרום הממלכה ולאורך שפלת החוף. זיכיון נפט אחר, שתוקפו הוחל עד שנת 1985 ושהתבסס על חלוקת רווחים שווה, נמסר לשתי חברות אמריקאיות פרטיות בשטחי הצפון של הממלכה בשנת 1955. כמויות הנפט שהתגלו לא היו ראויות לניצול מסחרי.

האוכלוסייה התימנית התחלקה לשתי עדות ראשיות – הזיידים (השיעים) והשאפעים (הסונים). מספרם של הזיידים נאמד בכ-55% מכלל האוכלוסייה. תחומי תנוחתם התרכזו באזורים ההרריים, להוציא את השלוחות הדרומיות ביותר. השאפעים התרכזו, בעיקר, במחוזות אב ותעז שבדרום תימן וכן לאורך שפלת ים-סוף, מקום שם התרכז גם מיעוט שלישי קטן, המשתייך לכת האסמעילים (שיעים), והנאמד בכ-50,000 נפש. לחלוקה העדתית-הגיאוגרפית נודעה משמעות רבה, שכן האמאמים התימניים הזיידים נשענו אך ורק על בני עדתם, המתגוררים באזורים ההרריים, ובמיוחד על השבטים הזיידים בכלל, חאשד, וח'ולאן (בצפון תימן ובמזרחה). שבטים אלה תמכו באמאמה כמוסד, כיוון שתמיכתם זו הבטיחה את המשך העדפתם על השבטים השאפעים שהתגוררו בדרום תימן ובמערבה. עד להפיכה הרפובליקאית, בספטמבר 1962, הורכב הצבא התימני מ-20,000 חיילים, שכללו מגויסי חובה וחיילי קבע לכל ימי חייהם. מתנדבי הקבע לא יכלו לפרוש מהשירות, אלא אם כן העמידו במקומם בן או שכיר. כל שבט הקציב מספר קבוע של מגויסי חובה ששירתו במשמר הראש של האימאם ויורש העצר ובצבא הסדיר. בשעת הצורך ניתן היה לתגבר את הכוח בלוחמים אחרים מקרב בני השבטים עד כדי 150,000 איש. בצנעא הייתה קיימת גם מיליציה מקומית. לפי ההסכם משנת 1956, העמידה מצרים מדריכים צבאיים לרשות הצבא התימני. שנה לאחר מכן נחתם הסכם עם צ'כיה, שלפיו אומנו טייסים תימנים ע"י הצ'כים בטיסה ובאחזקת מסלולי נחיתה. גלעינו של חיל האוויר התימני הורכב מרכש צ'כי. במרוצת שנת 1962, לאחר שהפדראציה בין תימן לקע"ם פורקה, הוחזרו המדריכים הצבאיים המצריים ובמקומם באו מדריכים ירדניים, ששהו בה עד להפיכה. החייל התימני היה מפוזר ברחבי הממלכה, הן כחייל מצב והן לצרכי גביית מסי האימאם. למרות חילופיהן

של משלחות צבאיות שונות בממלכה, החל מהמשלחת העיראקית ששהתה בה בסוף שנות ה-40, דרך המשלחות הציביות והמצריות ועד למשלחת הירדנית, לא ניתן לצבא התימני צביון מודרני כלל ועיקר, הן בגלל הרמה של תחזוקת הציוד הגרועה, והן מחמת נחשלותה הכללית של הממלכה התימנית. האמאים לא היו מעוניינים בצבא חזק יתר על המידה, שכן לצורכי גביית מסים, טקסים, חיילות מצב ומשמרי-ראש התאים לחלוטין גם הצבא המיושן. הקצינים התימנים היוו, לבטח, גוף תוסס ומתקדם יותר מאשר כלל האוכלוסייה, אולם עקב מבנהו המיוחד של הצבא התימני מצד אחד וקיומם של לוחמי-שבטים מצוידים בנשק מצד שני, לא היוו קציני הצבא כוח מכריע, שעשוי היה להבטיח הצלחתה של הפיכה איזושהי בתימן.

תימן הייתה אחת המדינות הבודדות בעולם, שבהן יכול היה האימאם לומר, בדומה ללואי ה-14 בשעתו, "המדינה-זה אני". הנחשלות הייתה, למעשה, מדיניות מכוונת של האימאים התימנים, יחיא ואחמד. האימאם היה נציגו של אללה על פני אדמות והוא ריכז את כל הסמכויות הדתיות והחילוניות. המושג המשפטי "אזרח המדינה" לא היה קיים, למעשה, בתימן, שכן כל התימנים היו נתיני האימאם לשבט או לחסד. אדמת המדינה – הייתה רכוש הפרטי, קופת-המדינה – הייתה קופתו הפרטית. שרי המדינה, פקידי השלטון והשופטים היו מתמנים אישית ע"י האימאם ואחריותם הופנתה באורח אישי כלפיו. האימאם היה, אפוא, גם המחוקק והשופט העליון ללא כל ערעור. במקביל לכך, לא היה שום חוק שהגביל את סמכותו להחרים את רכוש נתיניו או לגזול את שארית חירותם. המעבר ממקום למקום בתימן היה מותנה באישור מלכותי. הוא הדין בכניסה או ביציאה מהממלכה. כל אדם עשוי היה להיעצר ללא משפט וללא הגבל זמן בצו שרירותי של האימאם. העונשים שהיו נוהגים בממלכה הזכירו את ימי הביניים: עריפת ראשים עבור מרד; סקילה עבור ניאוף; גדיעת יד ימין עבור גניבה; מאסר וכבילה בשלשלאות עבור אי-פירעון חובות כספיים. שיטת עונשין זו לימדה בדיעבד, כי האימאים התימנים לא ציפו מנתיניהם שיגלו אהבה ונאמנות, אלא העדיפו את המורא והטרור כאושיות לשלטונם. על אף חומרתם של אמצעי השלטון לא שוחררו האימאים מההתנכלויות לחייהם ולמשטרם. לאחר תקופה ממושכת יחסית של שקט התחוללו בממלכה שורה של הפיכות חצר, כשהראשונה שבהם הייתה רצח האימאם יחיא בפברואר 1948.

סיכום תקופתו של האימאם יחיא

האימאם יחיא לבית חמיד אד-דין (שנולד בשנת 1869) היה כפוף בדומה לאבותיו, למרותם של הסולטאנים העות'מאנים עד למלחמת העולם הראשונה. בניגוד לשליטים ערביים אחרים בחצי"א ערב (חוסייני מחג'אז אבן-סעוד אדירס מעסיר), שהתקשרו בצורה זו או אחרת עם בריטניה במרוצת מלחמת עולם זו, והבטיחו לה לסייע בגירוש העות'מאנים, נשאר האימאם יחיא נאמן לממשלת קושטא עד לכניעתה באוקטובר 1918. עוד בשנת 1911 הכירה הממשלה העות'מאנית במעמדו האוטונומי של האימאם. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה הכריז יחיא על עצמאותו.¹

לפי הסכם שביתת הנשק בין בריטניה לתורכיה העות'מאנית, הועברה רצועת החוף הצפונית של תהאמת לידי יחידות בריטיות. הואיל והבריטים היו קשורים עם השליטים מבית אדריס מעסיר עוד משנת 1915, הם החליטו למסור את רצועת החוף לידי בעלי בריתם. ואכן, בשנת 1919 הועבר נמל לוחייה לידי האדריסים, ואילו בשנת 1921 מסרו לידיהם הבריטים את נמל חודיידה, החשוב מבין נמלי החוף של עסיר ותימן. 5 שנים תמימות חלשו האדריסים על תהאמת הצפונית, אולם פעולות הכיבוש וההתרחבות של אבן-סעוד וה"אח'וואן" החלישו את מעמדם. יחיא זמם כל אותה עת לפרוץ לו מוצא ליס-סוף, ואכן

¹ על תקופה זו עד תום מלחמת העולם השנייה עיין לעיל בסעיפים על תימן עד מלחה"ע ה-I, בזמן המלחמה, בין שתי מלחמות עולם ובזמן מלה"ע ה-II.

במרץ 1925 הצליח לכבוש את חודיידה ולוחייה. למבצע זה נודעו תוצאות חשובות ביותר: (א) ההיאחזות התימנית ברצועת החוף הביאה לתוספת ניכרת של אוכלוסין מוסלמיים מהאסכולה השאפעית (סונית), שהפכו למיעוט מקופח ותוסס בממלכה; (ב) הכיבוש חילץ את תימן מבדידותה הטופוגרפית והמדינית והביא להתקשרותו של יחיא עם איטליה הפאשיסטית, שהגיעה לשיאה בהסכמי ספטמבר 1926 ויוני 1927; (ג) כתוצאה מההצלחה הצבאית של האימאם התימני הכירו שליטי עסיר, באוקטובר 1926, בריבונותו של אבן-סעוד על יתרת שטחיהם; זה האחרון התחייב להגן עליהם מפני תוקפנות תימנית. ואכן, כבר בשנת 1930 חוסל מעמדה של עסיר כיחידה אוטונומית בממלכת ערב-הסעודית. במרץ 1934 הכריז אבן-סעוד מלחמה על יחיא התימני, לאחר שזה האחרון העניק מקלט מדיני לחסן אל-אדריסי, לשעבר מושל עסיר, שערך פשיטות הטרדה על עסיר הסעודית. המערכה הקצרה הסתיימה בתבוסה תימנית מוחצת. כתוצאה מכך, נאלץ יחיא לשים קץ לפעולות האיבה ולהגיע לכלל הסכם של "סטאטוס-קוו" עם אבן-סעוד, תחת לחצן של בריטניה ואיטליה, בתיווכה של משלחת ערבית בינלאומית אשר כללה את שכיב ארסלאן מלבנון, האשם אל-אתאסי מסוריה והמופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני. ב-20 במאי 1934 נחתם, אפוא, חוזה שלום בלטהאף, אשר הגדיר את הגבול הצפוני של תימן עם סעודיה, מהעיירה מידי (שבחוף ים-סוף) צפונה-מזרחה לעבר עיירות הספר הסעודיות ד'הראן² ונג'ראן.

כדי לקנטר את הבריטים, שגזלו ממנו את חבל לחג' מצפון לעדן ואת נמלי חודיידה ולוחייה בתהאמת – הידק יחיא את יחסיו עם איטליה הפאשיסטית, ששלטה באריתריאה מול חופו המערבי של ים-סוף, וחתם עמה על מספר הסכמי סחר וידידות. איטליה הייתה גם המעצמה האירופית הראשונה שהכירה בעצמאותה של תימן. אותה כוונת קינטור והרעמה, שפיעמה את יחיא בחיזורו אחר איטליה, באה לכלל ביטוי בקושרו יחסים מסחריים ודיפלומטיים עם ברית המועצות בשנת 1928. בשנת 1933 חתם יחיא על הסכמים מסחריים עם צרפת והולנד (עם הולנד – ב-12 במרץ); אולם שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, היינו בשנת 1937 (שנה אחת בלבד לאחר שאיטליה דרסה וכבשה את חבש) העדיף האימאם התימני לחדש את חוזהו עם איטליה ל-25 שנים נוספות ולהעסיק טכנאים ורופאים איטלקיים. אולם באפריל 1938 חתמו בריטניה ואיטליה על הסכם של "סטאטוס קוו" לגבי חצ'א ערב כולו. הסכם זה נועד למנוע חדירתה של מעצמה שלישית למרחב. בהסתמכם על החוזה האנגלו-תימני משנת 1934, שיגרו הבריטים משלחת צבאית לצנעא בשנת 1939, היינו ערב מלחמת העולם השנייה.

תימן השתתפה בשנת 1945 ביסוד "הליגה הערבית", אך האימאם לא גילה התלהבות מיוחדת לגבי מוסד זה. בידודה והסתגרותה של תימן הרחיקה ממוקדי התסיסה של המזרח הערבי. תלישותו ואדישותו של יחיא למתרחש ב"סהר הפורה" הייתה תופעה שכיחה. כפי שכבר צוין, מעולם לא היו בתימן "דעת-קהל", מפלגות מדיניות, ערנות ציבורית וכדו', ולפיכך לא הוכתבה מדיניותו של האימאם ע"י תנועה לאומית הלוחצת ליטול חלק פעיל במדיניות הפאן-ערבית. מבחינה זו דמה מעמדו של האימאם למעמד המלך הסעודי. יחסי שניהם ל"ליגה הערבית" הצטיין, אפוא, בזהירות ובהסתייגות. בדומה לערב הסעודית, שמרה תימן בקפדנות על כך, שקשריה עם "הליגה" לא יצמצמו את ריבונותה וחופש פעולתו המלא של האימאם.

ב-4 במאי 1946 נחתם בצנעא הסכם ראשון בין תימן לארה"ב שהביא לפתיחת נציגויות דיפלומטיות ולקשירת יחסים רשמיים בין השתיים. ההסכם הבטיח את זכויותיהם של האמריקאים בתחומי המסחר והמעמד המשפטי. האימאם גם מסר לחברה אמריקאית זיכיון לעריכת סקר גיאולוגי כללי, ובנו עבדאללה חתם על הסכם נוסף עם ארה"ב בדבר הענקת מילווה אמריקאי לתימן. כניסתה של תימן לאו"ם השתתה עד שנת 1947, עת התקבלה הממלכה כחברה ה-57 לארגון האומות.

² ד'הראן זו ממוקמת בעסיר, בניגוד לד'הראן, בסיס האוויר והנפט, בחבל אל-חסא.

האישיות המרכזית מאחורי רצח האימאם יחיא בפברואר 1948 היה עבדאללה אל-וויזיר, ששאף לרשת את כסא האימאם. אל-וויזיר, בן לאחת המשפחות העשירות והמיוחסות בתימן שהעמידה בעבר אמאמים ומושלים, היה יד ימינו של האימאם הנרצח במשך שנים רבות. מעטים היו האמאמים התימנים שהצליחו להשתלט הלכה למעשה על כל חבלי הממלכה. במידה ויחיא הצליח בכך, הרי שהוא חב את הצלחתו לעבדאללה אל-וויזיר. זה האחרון הכניע בשנות ה-20 את חבלי ג'וף ושבא הנידחים במזרחה של הממלכה. אל-וויזיר חילץ את יחיא מכישלון מוחלט לאחר מפלת צבאו בפני צבא אבן-סעוד (במרץ 1934), וניהל את המו"מ עם אבן-סעוד עד לכלל חתימת שלום טאאף ("החוזה לידידות ולאחווה אסלאמית"), במאי 1934. אל-וויזיר שימש גם כמושל חודיידה וכמפקד הצבא התימני, ויחיא השיא לו את אחת מבנותיו כדי להפגין את ידידותו ואמונו. דא עקא, שמינויו של האמיר אחמד ("סייף אל-אסלאם") ליורש העצר, בניגוד למסורת המקודשת של הזיידים, העלה את חמתן של משפחות אל-וויזיר ואל-עמרי, שנחשבו למיוחסות ביותר בקרב סולם האצולה התימני ("סיידיה"). עבדאללה אל-וויזיר היה בטוח, כי כס האימאם נועד אך ורק לו, כיוון שהוא ניחן ברוח חוכמה וגבורה, שהן שתי הסגולות העיקריות, בנוסף ליראת שמים, המצדיקות את תואר האמאמה.

החידוש העיקרי במרד 1948 היה הרקע החברתי הבולט שלו: עושק החקלאים, ריבוי המסים וגיוונם, גיוס חיילים וכלכלתם ע"י הכפריים – יצרו משקעי מרירות מצטברת. זאת ועוד, גם השכבות העירוניות קופחו במידה רבה ע"י ריכוז המסחר והאריגה ע"י בני המשפחה המלכותית. שמרנותו הקיצונית של יחיא מנעה פיתוח תחבורה ובנקים. המטבע שעבר לסוחר היה הטאלר של מריה תרזה מלפני כ-200 שנה. תקציב ממשלתי לא היה בנמצא, שיטת מיסוי אחידה ומנגנון מינהל מאורגן אף הם לא נודעו בתימן. לפיכך, הרבו התימנים בעשרות השנים האחרונות להגר אל מחוץ לתימן, ורובם ככולם השתייכו לעדת המיעוט של השאפעים. כיווני ההגירה העיקריים היו לעבר עדן, הודו, אינדונזיה, סינגפור, אריתריאה, סומאליה וחבש. בעדן עצמה התגוררו למעלה מ-15,000 תימנים. הגורם העיקרי להתמדת ההגירה היה מדיניותו הנוקשה והאכזרית של האימאם יחיא, שרדף בחמה שפוכה את רודפי הרפורמות והתמורות בממלכתו, ובמיוחד הכביד אוכפו על האסמעילים, השאפעים והיהודים. אם האסמעילים נרדפו כיוון שהוחזקו בבחינת "כופרים-שיעים", הרי שרדיפת השאפעים הייתה מדינית בעיקרה, שכן מיעוט סוני זה התגורר בדרום תימן, באזור המריבה עם עדן, ובשפלת החוף התימנית, שנחשבה לתחום חיוני ואסטרטגי בעיני יחיא.

גורם נוסף להגירת התימנים מממלכתם היה רמת החיים הירודה והנחשלת. למרות השהייה הארוכה מחוץ למולדתם לא התרופפה הזיקה הלאומית אצל מרבית המהגרים: הללו שימשו שדה פעולה פורה לאותם משכילים ושואפי רפורמות, שברחו מתימן על רקע של מאבק מדיני לשינוי פני המשטר. המשכילים הללו השתייכו למסגרות ארגוניות שונות שהוכללו תחת הכותרת – "התימנים החופשיים". בשנת 1944 ברחו לעדן, לאחר סכסוך עם יורש העצר הנסיך אחמד, שניים מתובעי הרפורמות העיקריים: אחמד מוחמד אן-נעמאן ומוחמד מחמוד אז-זוביירי. השניים יסדו את "האגודה התימנית" ובשנת 1947 החלו בהברחת השבועון "קול-תימן" ("צות אל-ימן") מעדן לתימן. יותר מאוחר הוקמה אגודת "אל-אחראר" (לוחמי החירות בתימנים). מעניין לציין, שנעמאן וזוביירי לא צידדו מעולם בהפיכה, אלא הטיפו לתיקונים חברתיים ולביטול ההבדלים העדתיים.³ מכל מקום, התופעה הנדירה בתנועה זו הייתה, שאחד מצעירי בניו של האימאם יחיא, האמיר אבראהים ("סייף אל-חק"), הצטרף ל"תימנים החופשיים", לאחר שהצליח בעורמה לצאת לעדן דרך אריתריאה. הוא הפך לאחד הלוחמים המובהקים למען הפיכת משטרו של אביו. גם עבדאללה אל-וויזיר היו קשרים עם "התימנים החופשיים", לא בגלל שותפות אידיאולוגית, אלא משום שהוא קיווה להסתייע בהם כקרב קפיצה לשלטון. שותפים אחרים למרד היו

³ גם בכוון שפורסם בעדן ערב ההפיכה, שפורסם ב-17 בספטמבר 1962, נמנעו השניים מלהזכיר מהפכה.

אותם הערבים הזרים המועטים, חדורי רעיונות פאן-ערב, שהתגוררו בתימן ובעדן. מביניהם יש לציין את פאדל וורתלאני, שהתגורר זמין רב בקהיר ואח"כ עבר לצנעא ויסד בה חברה מסחרית, אשר נתקלה בהתנגדות מצד האימאם. וורתלאני ומומחים ערביים זרים בצבא התימני וכן מורים זרים הושיטו עזר רב לעבדאללה אל-וואזיר ולקושרים האחרים.

ב-17 בפברואר 1948, חודש ימים לאחר שהתנקשות קודמת עלתה התוהו, נורה יחיא למוות בדרך לאחת מאחוזותיו ע"י צנעא. שניים מבניו של יחיא נהרגו ו-5 אחרים שנחשדו בתמיכה באחמד נכלאו. במשך 26 ימי שלטונו השתדל האימאם החדש לרכוש את לב העם בוותרו על חשבונות המסים של קודמו, בהגדילו את שכר החיילים ובתיתו הקלות מסוימות לכפריים. עבדאללה אל-וואזיר גם הכריז, כי תימן תנקוט מעתה במדיניות ידידותית כלפי בריטניה. האמיר אבראהים ("סייף אל-חק") וכן נעמאן, אריאני וחברי ממשלה אחרים הגיעו בטיסה מעדן לצנעא; אולם נסיך הכתר אחמד ריכז את נאמניו משבטי חאשד ובכיל והצליח לכבוש את צנעא בראש 15,000 לוחמים, תוך עריכת מרחץ דמים מסורתי. עבדאללה אל-וואזיר וכן כמה עשרות מעוזריו נערפו בפומבי, ארמונותיהם נהרסו ורוכשם הוחרם. האמיר אבראהים הוטל לצינוק ונפטר לאחר זמן מה. נעמאן, אריאני ועמיתיהם נשלחו למרתפי המבצר הישן בחג'יה, שבצפון מערב תימן, ושהו בכלא כשבע שנים.

המרד נכשל בשל מספר סיבות: ראשית, שבטי הצפון הגדולים, חאשד ובכיל, תמכו באמיר אחמד והיטו את הכף לטובתו. גם סעודיה דחתה את בקשות התמיכה של עבדאללה אל-וואזיר, למרות שזה האחרון היה מקורב לאבן-סעוד עקב פעילותו ותיווכו בפרשת מלחמת סעודיה-תימן בשנת 1934. שנית, אל-וואזיר נכשל במאמצי התארגנותו, וכן לא עלה בידיו להשתלט על אוצרו של האימאם. לא היה תיאום בין השותפים השונים למרד עקב מטרותיהם השונות. שלישית, למרות שבחוגי "הליגה הערבית" במצרים רחשו אהדה למרד אל-וואזיר, הרי שקצרה ידה של "הליגה" מלהושיע עקב ריחוקה של תימן ועיסוקה של "הליגה" במלחמת ארץ-ישראל. עד אפריל 1948 תם המרד לגווע, והאמיר אחמד ("סייף אל-אסלאם"), שהומלך תחת אביו עוד ב-14 במרץ 1948, נתן ללוחמי השבטים שסייעו בידיו את הרשות לפשוט על צנעא ולבוז בה.

תקופת אחמד: ההצטרפות לקע"ם והידוק הקשרים עם הגוש הסובייטי

משהומלך "סייף אל-אסלאם" אחמד והפך לאימאם חדש, תלו בו תקוות רבות במערב. ואכן, אחמד מינה את אחיו עבדאללה, מי שחתם על הסכם המילוה עם ארה"ב במאי 1946, כשר החוץ התימני. אולם היחסים עם בריטניה כלל לא הוטבו. אחמד דחה הצעת פשרה בריטית לפתרון בעיית הגבול המשותף עם עדן. במרוצת השנים 1949-1950 הפגיו חיל האוויר הבריטי שבטים תימניים שחצו את הגבול השנוי במחלוקת.⁴ באביב 1950 הגיעה לצנעא משלחת מחקר אמריקאית שהייתה מעוניינת בעריכת סקר של מחצבים, ובמיוחד אוראניום. עובדה זו הניעה, כנראה, את הבריטים להגיע לכלל הסכם עם האימאם על חילופי נציגים, בפרוס שנת 1951, ועל הקמת ועדה בריטית-תימנית משותפת להסדרת ענייני הגבולות.

באפריל 1955 נעשה ניסיון להפיל את משטרו של האימאם אחמד. המרד החל באורח מקרי לחלוטין, בשעה שעל אחד הכפרים בסביבות תעז הוטל לאכסן יחידת חיילים מהצבא הסדיר. כפי שצוין לעיל, הייתה זו אחת השיטות לאכסן ולכלכל את הצבא התימני. דא עקא, שהתנהגותם של החיילים הייתה הפעם למורת רוחם של הכפרים, והללו סרבו לכלכלם והרגו כמה מהם. בתגובה לכך, ביקש המפקד המקומי להעניש באורח קיבוצי את כל הכפר; אולם האימאם אחמד קבע, שיש להסתפק בעצירת האחראים להתנגשות בחיילים ובהעמדתם לדין. הצו המלכותי לא הניח את דעתם של החיילים, שפשטו בכפר, הרגו, בזזו ושרפו מכל הבא ליד. נוכח המרת פי האימאם, שלא הסכין לכך מעודו, נשלחה יחידת המשמר המלכותי להציל את הכפר מידי החיילים המשתוללים. אולם חיילי יחידת המשמר

⁴ ראה להלן בסעיף סכסוך תימן-בריטניה על עדן.

הובסו ע"י חיילים היחידה הסדירה. אלה האחרונים ניצלו את ניצחונם, פרצו לתעזו ושמרו מצור על ארמון האימאם, אשר נותר כמעט חסר הגנה. בשלב זה החליט, כנראה, שר החוץ התימני, האמיר הפרו-אמריקאי עבדאללה, לנצל את המצור ולשגר אולטימאטום לאחמד על מנת לאלצו לוותר על כסא המלוכה. אחמד הערמומי לא התפטר רשמית, אך חתם על מסמך שייפה את כוחו של אחיו עבדאללה ליטול את כל סמכויות השלטון. עבדאללה גם הכריז על עצמו כעל האימאם החדש של תימן. אולם אחמד, שנכנע כביכול והשלים עם גורלו, הצליח לשגר בחשאי שליחים אל בנו-בכורו, "סייף אל-אסלאם" מוחמד אל-בדר, שהתגורר באותה עת בצנעא. בדר הזעיק את מיטב לוחמיהם של השבטים הזיידים הגדולים בצפון תימן – חאשד ובכיל – ובראש האספסוף הלוחם עלה על תעז. אולם עוד בטרם הצליחו לוחמיו של בסדר להגיע לתעז, נטל אחמד בן ה-65 את היוזמה לידי: אם בשלושת הימים הראשונים להפיכה שכן בשקט כביכול, בארמונו, מוקף ע"י קציניו של עבדאללה, ולא גילה כל עניין במתרחש סביבו, הרי שביום הרביעי חרג משלוותו, שכנע את השומרים עליו לסור למרותו, תמורת טבין ותקילין. לאחר מכן פרץ החוצה ארגן את החיליים המתקוממים, לאחר שהבטיח לסלוח להם על בגידתם בו ולהעניק לכל אחד מהם פרס של 50 טאלר (כמחצית משכורתם השנתית). עבדאללה ועוזריו הוכנעו עד מהרה. רצים דחופים יצאו מתעז והורו לבדר להפסיק את התקדמות לוחמיו. קציר ההרוגים בהפיכה הגיע לכ-250 איש, ובכללם שני אמירים ו-11 קציני צבא. לאמיר אל-חסן, ששהה באותה עת בחו"ל אך הזדהה עם המורדים, ניתנה הוראה לבל יחזור למולדתו. עשרות תימנים הושלכו לבתי כלא ורבים ברחו לנסיכות לחג' ולעדן. סעודיה מנעה את סיועה מתומכיו הפרו-מערביים של עבדאללה, וכבזמן הפיכתו של אל-וויזיר בשנת 1948, הודיעה על סגירת הגבול בפני המורדים. לאחר מיגור הקשר הצהיר האימאם אחמד, כי האוריינטציה המדיניות שלו תכוון נגד בריטניה ותישען על שיתוף פעולה עם סעודיה ומצרים.

ראוי להזכיר, כי אחמד לא חזר בו מהבטחתו בדבר מענק הפרס בן 50 הטאלרים לחיילים ששיתפו פעולה עמו. אולם כדי למנוע הפסדים לקופתו, חייב האימאם בתשלום קנס של 2 טאלרים עבור כל כדור שנורה על חייל בניגוד להוראה מוסמכת. כתוצאה מכך לא ניזוקה קופת האימאם, אלא אף יצאה במאזן חיובי. נוסף לכך הכריז אחמד על בנו, מוחמד אל-בדר, כעל יורש העצר ומסר לידיו את תפקידי סגן ראש הממשלה, שר החוץ ושר ההגנה. אחמד אנ-נעמאן שוחרר מהכלא עוד בראשית שנת 1955, לאחר שבמשך זמן רב ניהל עם האימאם חילופי מכתבים והמליץ במיוחד על מינויו של מוחמד אל-בדר, תלמידו לשעבר, כיורש העצר. בתקופת המרד של אפריל 1955 תמכה קבוצת נעמאן בבדר. מוחמד אז-זוביירי, ששהה באותה עת בקהיר, ניהל תעמולה לטובת בדר באמצעות רדיו קהיר, דא עקא, שתמיכה זו עוררה את חשדו של אחמד, שסבר כי "התימנים החופשיים" עשויים לנצל אי פעם את בדר נגדו. כתוצאה מכך נאלץ נעמאן לברוח שנית ולהצטרף לזוביירי במצרים. שניים אלה החיו מחדש את "קול תימן": הפעם בקהיר.

מרד הנפל באביב 1955 הוציא את תימן מבידודה המדיני המסורתי. בשלהי אוקטובר 1955 נחתם הסכם ידידות תימני-סובייטי; בפרוס שנת 1956 הגיעה לצנעא משלחת מסחרית סובייטית, שחתמה ב-8 במרץ 1956 על הסכם לסחר חליפין. ב-30 במרץ התנוסף הסכם תימני-סובייטי בתחום שיתוף הפעולה התרבותי. ביוני 1956 ערך יורש העצר בדר סיור מקיף בברית המועצות ובמדינות הגוש המזרחי. ב-21 באפריל 1956 נחתמה בג'דה ברית-הגנה משותפת בין מצרים וסעודיה לבין תימן. ברית ג'דה חיזקה את ידי תימן במאבקה נגד שטחי החסות הבריטים בדרום-מערב חצי"א ערב. האימאם פנה ל"ליגה הערבית" ולמוצעת הביטחון של האו"ם וכן שיגר תזכיר למדינות באנדונג. אחמד הרחיק לכת ואף איים בהרס בתי-הזיקוק בעדן, שעה שיורש העצר בדר עשה את דרכו במדינות הגוש המזרחי. שנת 1956 סימנה, אפוא, תפנית חשובה בממלכה הנידחת. אם עד אז חתמה תימן על הסכמים עם מדינות מערביות על תוכניות פיתוח שונות, הרי שמכאן ואילך נטו כפות המאזניים לעבר הגוש המזרחי: ברית המועצות, גרמניה המזרחית וצ'כיה חתמו על סדרת הסכמים

מסחריים, ללא תנאים מדיניים. ב-10 באוגוסט 1957 הגיע משלוח הנשק הסובייטי הראשון גם לתימן, והוא כלל טנקים (מדגם "ט-34"), מטוסי בוכנה ותותחים. יחד עמו הגיעו מומחים, טכנאים ומדריכים סובייטים, וכן מספר צוותי טייסים, שנועדו להחליף את המאמנים השבדיים. עסקת הנשק הסובייטית-תימנית, שהשלימה את עסקות הנשק הסובייטיות עם מצרים וסוריה, וכללה מסירת צוללות סובייטיות לצי המצרי, הוערכה ע"י חוגים צבאיים במערב כניסיון חדירה סובייטית לכל אורכו של אגן ים-סוף. כשהתלקחו הקרבות בעומאן ביולי-אוגוסט 1957, הואשמה תימן ע"י הבריטים בביצוע פעולות הטרדה נגד שטח החסות המערבי של עדן. בנובמבר 1957 הגיע מוחמד אל-בדר ללונדון לביקור רשמי בן 10 ימים, שנועד להסדיר את היחסים בין בריטניה לתימן. בדר, שתבע את פינוי הכוחות הבריטים משטחי החסות של עדן, לא הצליח להגיע לכלל הסכם כלשהו עם הבריטים. בינואר 1958 הגיע יורש העצר התימני לפקינג, בירת סין העממית, לאחר שתימן וסין קשרו יחסים דיפלומטיים. כן נחתמה בין השתיים סדרת הסכמים בתחומי המסחר, התרבות, המדע והטכניקה. בעוד יורש העצר בדר עושה בסין העממית סוכל קשר נוסף שבוצע נגד האימאם אחמד בתעז (ינואר 1958) ועשרות חשודים נעצרו. המרידה תוכננה, כנראה, ע"י קציני צבא תימנים. הסכם פקינג-צנעא עורר תדהמה בארה"ב, מאחר ומשלחת אמריקאית שביקרה בתימן בסתיו הקודם והציע לאימאם סיוע כלכלי וטכני, העלתה חרס בידה. ב-2 במרץ 1958 נחתמה האמנה להקמת "המדינות הערביות המאוחדות", שצירפה את תימן לקע"ם. האמיר מוחמד אל-בדר היה שושבין הצירוף מצד תימן. נקבעה מועצה פריטטית בת 12 חברים (6-לקע"ם ו-6-לתימן), שהייתה צריכה להתכנס לסירוגין בקהיר, בדמשק ובחודיידה. האמנה קבעה כי כל מדינה תשמור על "אישיותה הבינלאומית" ועל משטרה הפנימי, אולם מדיניות החוץ תהיה אחידה ותתווה ע"י המרכז. כן יאוחדו המכס והייצוג הדיפלומטי; הכוחות המזוינים יוכפפו לפיקוד משותף בראשותו של המרשל עאמר; "מועצה עליונה" נועדה לפקח על ענייני האיחוד. כן הוכרז על הקמתה של "מועצת האיחוד", ששלטה על הגופים הבאים: מועצת הגנה, מועצה כלכלית ומועצה לתרבות. על תימן הוטל לתרום 3% מתקציבה של קע"ם ובהתאם לכך הוחלט על הקמת "מוסד כספי מרכזי" בתימן, שיוסמך להדפיס שטרות כסף ולקבוע את המדיניות הכספית של תימן. השטרות והמטבעות הללו ייקראו "הריאל התימני" ויהיו בעלי ערך שווה ל"ריאל של מריה תרזה". הכיסוי למטבע התימני היה צריך לבוא בעיקרו מהבנק הלאומי של קע"ם. הצטרפותה של תימן לקע"ם התפרשה, דה פאקטו, כי בריטניה הוכנסה למצב של מלחמה זעירה נגד קע"ם בגבולות עדן-תימן. הצטרפות זו לא עברה ללא התנגדות בתימן גופה. עיקר הקצף יצא נגד היועצים המצריים שצורפו למערכת החינוך התימנית, ואשר הואשמו בהתערבות מכוונת לשינוי התוכנית של לימודי הדת. ראשי המוחים באו מקרב חכמי האסכולה הזיידית וראשי השבטים הזיידים בצפון הממלכה. הם טענו כי פעולותיו של האמיר בדר תחסלנה את עצמאותה של תימן, תגזורנה כליה על האסכולה הזיידית ותהפוכנה את הממלכה למושבה מצרית. אירוניה של הגורל, היא, שבשלהי שנת 1962 התאמתו נבואותיהם של חוגים אלה, ואילו מוחמד אל-בדר בכבודו ובעצמו הפך לקורבן העיקרי של מדיניותו. מכל מקום, במרוצת אפריל 1958 גברו והלכו ההתקפות התימניות על מצודות הגבול הבריטיות בשטחי החסות של עדן. התימנים הפעילו, זו הפעם הראשונה, ארטילריה קלה מתוצרת סובייטית וכן נשק ציכי. הבריטים הגישו תלונה באו"ם על ההתקפות התימניות, אולם הם סירבו להסכים להקמת ועדת חקירה נויטרלית שתחקור את פשר המתרחש בגבולות עדן-תימן. בתחום יחסי החוץ הכריז יורש העצר על נויטרליות חיובית (ביולי 1958) ומקץ חודשיים בוטל הזיכיון שניתן לחברה אמריקאית לחיפוש נפט ולהפקתו. הסכסוך בין בריטניה לתימן החריף במיוחד, לאחר שתימן פרסמה בתזכיר באו"ם את טענתה בדבר היעדר הבסיס החוקי להקמת פדראציה של דרום-ערב ע"י הבריטים. במרוצת יולי 1958 נודע על תקריות גבול בין תימנים לבין חיילי נסיכות בחיירן. כן הפציצו מטוסי סילון בריטיים את העיירה התימנית חריב, לאחר שמטוס בריטי אחר הופל בסביבתה. ביולי הדיחו הבריטים את סולטאן לחג,

עלי בן עבד אל-כרים, לאחר שהדיונים עמו בלונדון היו ללא תוצאות. הסולטאן המודח יצא לקהיר ומשם לתימן. הוא עמד בראש מספר שליטים משטח החסות של עדן, שחתמו על הצהרה לטובת "תימן הגדולה", היינו למען סיפוח שטחי החסות לתימן. בשלהי אוגוסט 1958 גילו מהנדסים צ'כים נפט ע"י חודיידה, אגב קידוחים לחיפוש מים. לאחר מכן הגיעה משלחת צ'כית של מומחי נפט לחודיידה. בעת ובעונה החלו טכנאים רוסיים להעמיק את מעגן חודיידה. בשלהי ספטמבר 1958 החלו הסינים להתקין את כביש צנעא-חודיידה (כ-260 ק"מ) ולממש את ההסכמים המסחריים האחרים, שביצועם נקבע לשנת 1958. עמדתה של תימן בפרשת עדן נתמכה הן ע"י מצרים והן ע"י סעודיה, שהייתה מסוכסכת בלאו הכי עם בריטניה בעניין נאת דורימי.

הרקע לסכסוך התימני-בריטי על עדן

מושבת הכתר עדן מורכבת מהעיר וסביבתה וכן מהאי פרים, הממוקם בפיתחו הדרומי של ים-סוף. השטח הכולל מגיע לכ-345 קמ"ר ומספר התושבים נאמד בכ-150,000, רובם הגדול ערבים ומיעוטם פקיסטנים, הודים, סומאליים ואירופים. שטח החסות של עדן משתרע על פני כ-290,000 קמ"ר עם כ-800,000 נפש. החסות כוללת כ-30 נסיכויות ויחידות שבטיות, אשר מרבית שליטיהן קשורים בהסכמי חסות לבריטניה. שתי החטיבות העיקריות הן: שטח החסות המערבי, שהוא קטן מימדים יחסית ומתפצל ל-18 יחידות שבטיות. לעומת זאת כולל שטח החסות המזרחי את חצר-מות והאי סוקוטר. קיימים הבדלים רבים בצורות הארגון של הנסיכויות ויתר היחידות השבטיות. בכמה מהן מצטיינים השליטים המקומיים בכוח ממשל מוחלט, ולעומת זאת קיימים שטחים שבהם הממשל רופף. בשעתו לבריטים לא היה כל מינהל מיוחד לשטחי החסות, שהוכפפו למושל מושבת עדן. חלק ניכר מאזורי הספר הפנימיים, המרוחקים מחוף הים, קיימו, למעשה, אוטונומיה מלאה והשלטון הבריטי לא הורגש שם כלל ועיקר. האי קאמראן, השוכן כ-40 ק"מ מדרום לעיירת החוף התימנית לוחייה, נמצא אף הוא תחת שלטונו של מושל עדן הבריטי, מאז נכבש (בשנת 1915) ע"י הבריטים מידי העות'מאניים.

הבריטים נאחזו לראשונה בעדן לזמן קצר בעקבות פלישתו של נפוליון למצרים. בשנת 1839 כבשו הבריטים את הנמל וסביבתו כאמצעי עזר להבטחת שליטתם על הדרך להודו. במרוצת הזמן התפשטה ההשפעה הבריטית על העורף היבשתי של עדן באמצעות הסכמי חסות שנכרתו עם ראשי השבטים. מאמצע המאה ה-19 ואילך גילתה גם תורכיה העות'מאנית עניין רב בפתחו הדרומי של ים סוף. משלחות צבאיות תורכיות הגיעו לתימן על מנת לבסס את שלטונם, ובכך התנגשו מעגלי ההשפעה העות'מאניים בתחומי החסות הבריטיים סביב עדן. כתוצאה מכך הוסכם בין בריטניה לתורכיה העות'מאנית להתוות את גבולה הדרומי של תימן. ועדה משותפת, שפעלה בין השנים 1903-1905, התוותה את גבולה הדרומי-מערבי של תימן. בשנת 1911 ניתן לאימאם יחיא מעמד אוטונומי מסוים ע"י העות'מאניים. יחיא הכריז, כזכור, על עצמאות ממלכתו עם תום מלחמת העולם הראשונה וסירב להכיר בגבול שהותווה ע"י הועדה הבריטית-עות'מאנית. עדן ושטחי החסות המערביים שלה נתבעו ע"י יחיא ואחמד אשר הכריזו עליהם כעל "תימן הדרומית" או "תימן הכבושה". לפיכך, סירבו האימאמים התימנים להכיר בסמכותם של השליטים המקומיים בעדן ולהתקשר בחוזים עם ממשלות זרות, ומכאן שלכל אותם חוזי חסות לא היה תוקף משפטי מבחינתה של תימן. יחיא לא הסתפק, בשעתו, בהצהרות גרידא. אחת מפעולותיו הראשונות של האימאם, שהשתחרר מהעול הסמלי של האימפריה העות'מאנית, הייתה פלישת שבטיו לתחומי שטח החסות המערבי של עדן,⁵ בשלהי שנת 1919, כתוצאה ממסירת רצועת החוף הים-סופי לידי שליטי עסיר הפרו-בריטיים. מבצעי הפשיטה של השבטים התימנים נמשכו לסירוגין עד לשלהי שנת 1927; שכן במשך השנים 7-1926 ערכו הבריטים

⁵ על כל הפרשה הזאת, ראה לעיל בסעיף – "סיכום תקופתו של האימאם יחיא".

שורה של הפצצות אוויריות על הלוחמים התימניים שפרצו לשטח החסות של עדן, וכן הופגזו כפרי ספר תימניים ששימשו כבסיסים לפושטים. הפצצות האוויר הרצופות אילצו את התימנים לסגת אל מעבר לגבול. לאחר מכן נפתחו בשנת 1931 שיחות בין בריטניה לתימן, שהסתיימו בחתימת הסכם "ידידות ושיתוף פעולה הדדי" בצנעא, ב-11 בפברואר 1934. בהסכם זה הכירה בריטניה בריבונותה של תימן תחת שלטונו של האימאם יחיא. הוסכם על שמירת ה"סטטוס קוו" בגבול תימן-עדן עד להקמת ועדת גבול בריטית-תימנית, שתיישב סופית את בעיית הגבול השנויה במחלוקת. תוקף ההסכם נקבע לארבעים שנה(!) דא עקא, שחוזה זה לא פתר את בעיית הגבולות, ואף לא הביא לקשירת יחסים דיפלומטיים בין תימן לבריטניה. אמנם המצב לאורך הגבול התימני-עדני היה כללית, רגוע במשך כ-15 שנה. רק בסתיו 1949 אירעו מחדש תקריות גבול חמורות, שהביאו להפצצות אוויר בריטיות על שטחי ההערכות של הלוחמים התימנים.

בסתיו 1950 התנהלו דיונים בלונדון בין נציגי האימאם לממשלת בריטניה. כתוצאה מכך, נחתם הסכם נוסף בפרוס שנת 1951 בדבר כינון יחסים דיפלומטיים והקמת ועדת גבול משותפת. היחסים הדיפלומטיים נקשרו, אולם תימן ובריטניה לא הגיעו לעמק השווה בעניין ועדת הגבול. ועדה זו הייתה צריכה להכיל מספר נציגים שווה מכל צד, והוטל עליה "להמליץ על דרכי פעולה ליישוב סכסוכי הגבול". בריטניה ותימן התחייבו שלא להפר את הסטטוס-קוו עד לתום עבודתה של הועדה המשותפת. אולם להלן התנתה תימן את השתתפותה בוועדה בתביעה עקרונית לדון בדבר ריבונותה על שטחי החסות של עדן. תביעה זו נדחתה ע"י הבריטים כנוגדת את ההסכם הטרומי, וכתוצאה מכך שבקה חיים ועדת הגבול המשותפת עוד לפני שהוקמה.

בשנים שלאחר מכן, ובמיוחד מאז שנת 1954, גברה הפעילות התימנית בפרשת עדן מכמה וכמה טעמים: ראשית, במרוצת שנה זו התגלו שדות הנפט הראשונים בכמה משטחי החסות של עדן. הימצאותו של הנפט הגבירה את להיטותו של אחמד להרחיב את תחומי ממלכתו דרומה. שנית, ההסכם על פינוי הבסיסים הבריטיים באזור סואץ והתערעורת ההשפעה הבריטית בירדן הגדילו את חשיבותן של העמדות שנותרו עדיין לבריטים במזרח התיכון. האימאם התימני חשש במיוחד מפני תוכניות הפדרציה הבריטית בדרום ערב, שכן הגשמתן האפשרית הייתה מעמידה מולו מדינה ערבית בחסות בריטית, אשר רוב תושביה, נמנים עם האסכולה השאפעית שבאסלאם הסוני, בעוד שהאימאם התימני וכמחצית מהאוכלוסייה שלו השתייכו לפלג הזיידים של האסלאם השיעי. זאת ועוד, המיעוט השאפעתי שבתימן, שנאמד בכ-45% מכלל האוכלוסין, התרכז הן בשפלת החוף הים-סופי והן בדרום תימן, היינו באזורי הספר התוחמים את שטחי החסות של עדן. מוסד האמאה ושלטון השבטים הזיידים על המיעוט השאפעתי, השקול כמעט בכוחו לרוב הזיידים, עשויים היו להתערער בהשפעת תקומתה של פדרציה מוסלמית-סונית בדרום ערב. שלישית, מגמותיו האנטי-בריטיות של האימאם קיבלו עידוד רב כתוצאה מהתקרבותו למצרים ולסעודיה, ובשלב מאוחר יותר – כתוצאה מהידוק היחסים עם מדינות הגוש המזרחי ומהצטרפותה של תימן לקע"ם. הסכסוך התימני-בריטי היווה עילה מצוינת למצרים לפרוש את חסותה על תימן במסגרת חתירתה למנהיגות בעלם הערבי. התערבותה הפעילה של מצרים בפרשת עדן הייתה מגבירה את סיכוייה להשתלטות על מבואותיו הדרומיים של ים-סוף, לאחר פינוי תעלת סואץ. בכך היה מתגשם החלום המצרי הישן-נושן בדבר הפיכתו של ים-סוף ל"אגם מצרי", כחלק ממבצע השתלטותה של מצרים על עמק הנילוס ואגנו העליון של הנהר. גם לסעודיה היו אינטרסים ברורים בתמיכתה בתימן, שכן הסעודים היו נתונים בעיצומו של סכסוך גבולות עם נסיכויות החסות המזרחיות של בריטניה על נאת בורימי ועל אזורי חסות בריטיים נוספים בחצי-א ערב, כגון שטח החסות המזרחי של עדן. "הליגה הערבית" קיבלה עוד באפריל 1954 החלטה, שקראה לשליטי שטחי החסות המערביים של עדן לדחות כל תוכנית של פדרציה, הנוגדת את מגמות "רוח הלאומיות" הערבית. החלטה נוספת,

המצדדת בעמדת תימן, התקבלה במועצת "הליגה" באפריל 1956. באותה עת, לערך, הבהירה תימן, כי תביעותיה הטריטוראליות מתייחסות גם לאי קאמראן.

ב-21 באפריל 1956 נחתמה כזכור בג'דה ברית צבאית משולשת בין מצרים, סעודיה ותימן. אם זו האחרונה שמרה עד אז על הסתגרות וניטראליות במאבק הבין-ערבי, הרי שהיה בברית זו משום הצטרפות גלויה של תימן לגוש המצרי. במקביל לכך, גברה פעילותה של תימן בפרשת עדן, בעידוד המשלחת הצבאית המצרית ששהתה בממלכה, ובמימון ובשיחוד ראשי שבטים באזורי הספר בעזרת כספים סעודיים. גל מחודש של התנגשויות צבאיות פרץ בשלהי שנת 1956 ונמשך עד ינואר 1957. התנגשויות אלה באו על רקע כישלוננו של המבצע האנגלו-צרפתי בסואץ וירידת מניותיה הכלליות של בריטניה במזרח התיכון. אין ספק, שהפעילות הצבאית התימנית קבלה את השראתה ממצרים. נמסר אפילו, כי תימן הכריזה, כביכול "מלחמה על בריטניה"⁶. פעולות החתירה התימניות כללו – ליבוי סכסוכים בין שבטים בשטח החסות המערבי וטיפול מרידות נגד השליטים בתחומי שבטיהם על מנת לעורר מרידות בזעיר אנפין, אשר יחישו את התמוטטות שלטונם של השייחיים הנאמנים לבריטים. כן הוענק מקלט מדיני ליריבי השליטים המקומיים. פורשים אלה שוחדו בממון, צוידו בנשק והוסתו לעריכת פשיטות מזוינות נגד שבטיהם. כן שוחדו אנשי השבטים לערוק מיחידותיהם ולמסור את רוביהם תמורת תשלום של 100 ליש"ט. תעמולה אנטי-בריטית רצופת הסתה שודרה לא רק מצנעא, אלא במיוחד ע"י תחנת "צות אל-ערב" הקהירית. כמו כן הופעל צבא תימני סדיר, הן למתן חיפוי על "קבוצות עריקים ופושטים" והן לפעילות יזומות של חדירה לשטח החסות המערבי. הבריטים הפעילו במיוחד את חיל האוויר מלכותי בגיחות הפצצה נגד היחידות התימניות והשבטים הפורשים משטחי החסות (על מנת להסתנן אליהם מחדש). טאקטיקה זו הוכחה כיעילה בשנים הקודמות. הבריטים, שהבחינו ברפיון שלטונם בשטח החסות בגלל פיצולו לעשרות יחידות קטנות, הבינו, כי במצב זה יקל על התימנים ובעלי בריתם להשיג את מטרותיהם. לפיכך, החלו הבריטים במרוצת שנת 1957 לעשות הכנות לאיחוד פדרטיבי בשני שטחי החסות בנפרד. הפדראציות נועדו לכלול את השליטים המקומיים, שיהוו מעין מועצת בית עליון, בעוד שהפקידים הבריטיים ונציגים מקומיים אחרים נועדו להרכבת מועצה מחוקקת ("בית תחתון"). סמכויות הביצוע תוכננו להפקדה בידי מועצות מבצעות בנות 6 נציגים כל אחת, מהם 2 בריטיים. תוכנית זו עוררה התנגדות רבה מצד התימנים, שטענו כי יש בה משום הפרת הסטאטוס-קוו כפי שהוסכם עליו בשנת 1934. הבריטים הגיבו על כך בצניס, כי הסכמי 1934 ו-1951 התייחסו רק למרחב המצומצם של הספר בין עדן לתימן. בינואר 1954 טרם נעשה דבר כונסו בעדן השליטים החשובים בשטח החסות המערבי והסכימו עקרונית לתוכנית הפדראציה. אולם עוד באפריל 1956 למרות שהבריטים הודיעו, כי שליטי שני שטחי החסות מחייבים את הקמת הפדראציה; האיטיות פורשה ע"י הבריטים באי-רצונם לכפות הסדר מהותי על השליטים המקומיים, הרגישים לזכויותיהם המסורתיות ולמעמדם.

הצטרפותה של תימן לקע"ם, ב-2 במרץ 1958, החריפה ביתר שאת את פרשת הגבולות עם עדן, אולם בניגוד לשנת 1956 לא פעלה עתה סעודיה שכם אחד עם מצרים ותימן.

תימן בתקופת קע"ם (1958-1961)

ביולי 1958 העביר האימאם אחמד את סמכויותיו לידי יורש העצר בדר, שנחשב לרוח החיה באוריינטציה הפרו-מצרית וסובייטית של תימן. עם זאת ויתר האימאם על נסיעתו המתוכננת לאיטליה, לשוויץ ולקע"ם. בשלהי יוני נערך מצעד צבאי בתעז לרגל "חג הקורבן", והוצגו בו לראווה כלי נשק סובייטיים. בדר גילה, כי ממשלתו חתמה על עסקת נשק עם ברית המועצות מחמת הסכנות האורבות לה מ"האימפריאליזם". עסקת הנשק נחתמה, כנראה, עוד ביולי 1956, בעת ביקורו של בדר בציכיה. ואכן, בשלהי שנת 1958 טענו הבריטים, כי

⁶ לפי "אל-אהראם" מ-8.1.1957.

התימנים מרבים להפעיל נשק סובייטי בתקריות הגבול באזור עדן. בשלהי יולי הגיע לתעז נציגו של "האימאם של עומאן" שנלחם נגד הבריטים. אחמד התחייב לצרף משלוחי נשק תימנים למשלוחים הסעודיים ששוגרו למורדים בעמאן. במחציתה שנייה של שנת 1958 החלה גם הפעילות הכלכלית הסינית והסובייטית להיות מורגשת בתימן. ב-13 בינואר 1959 חתמו סין ותימן על חוזה נוסף, שלפיו יסללו הסינים כביש אספלט בין תעז לנמל חודיידה (בנוסף לכביש צנעא-חודיידה). כן התחייבו הסינים להקים מפעלי הדפסה וצביעת טקסטילים. במרוצת חודש מרץ הועסקו כ-500 טכנאים סיניים בסלילת הכביש החדש. ארה"ב החלו לספק חיטין לתימן עקב המחסור שנוצר בעקבות הבצורת. בתחילת מרץ הגיע שגריר ארה"ב בקהיר, ריימונד הייר, לתעז על מנת למסור את כתב האמנתו לאימאם אחמד. עד אז ייצגה השגרירות האמריקאית בג'דה את ענייני ארה"ב בתימן, אולם הקמת האיחוד הפדראלי בין קע"ם לתימן שינתה את העמדה האמריקאית בנושא עדין זה. גם ברית המועצות הזדרזה לספק חיטין לתימן, ובעת ובעונה אחת נמשכו עבודות העמקת הנמל החדש בחודיידה, בהתאם להסכם משנת 1956. בראשית שנת 1959 גילו שתי הגרמניות עניין מיוחד בתימן. בעוד שמזרח גרמניה תכננה לסלול את דרכי תימן, הזדרזה מערב גרמניה להעלות את הייצוג הדיפלומטי שלה עם תימן לדרגת שגרירות.

באפריל 1959 נסע האימאם לאיטליה לצרכי ריפוי. בהעדרו של האימאם הוציא יורש העצר, בדר, צו מלכותי להקמת מועצת פיקוח מינהלית. בעקבות מהומות והתמרדויות חיילים שפרצו בצנעא, במרוצת חודש מאי, הדיח בדר את מושל צנעא וראש הבולשת הכללית, קאד'י יחיא אל-עמרי. בדר הודה בשידור רדיו, כי הוא מצפה למשלחת מומחים מקע"ם שתסייע לו לארגן כהלכה את המנגנון הממשלתי. כן הוסיף כי כמה מומחים קע"מים ימונו למשרות מפתח במנגנון המינהלי המחודש. הידוק הקשרים עם קע"ם התבטא גם במדיניות החוץ התימנית: כתוצאה מהתרבות השידורים האנטי קומוניסטים של "צות אל-ערב", עקב התגברות ההשפעה הסובייטית בעיראק של קאסם, החל יורש העצר התימני לצמצם את היקף פעולתם של המומחים הסובייטים בממלכתו. בדר התאים עצמו לקו האנטי-קומוניסטי החדש של עבד אן-נאצר. האימאם אחמד צווה במרוצת מאי 1959, לאסור על כניסת 150 מומחים מהגוש הקומוניסטי לצנעא ולתעז. עם זאת הוסיפה ברית המועצות לשלוח לתימן ציוד וחומרים להמשך העבודות בנמל חודיידה. בתחילת יוני נכשלו שיחות גישוש שהתנהלו בעדן בין משלחת תימנית לבין הנציג הבריטי של שטח החסות.

באוגוסט 1959 חזר האימאם לחודיידה לאחר ששה ממושכות באיטליה. בתקופת העדרו הסתבך, כזכור, בדר במהומות ובמרידת אנשי צבא. עשרות קצינים וחיילים סולקו מהצבא ונעצרו. יורש העצר נעזר בשעתו בקצינים מצריים ובשריון מצרי בביצוע המעצרים ו"מדיניות הרפורמה" גם יחד. לפי ידיעות שהגיעו מעדן נמסר, כי יורש העצר מעוניין בהרחקת החיילים מתעז. מכל מקום, הוא צווה לעצור את מושל חודיידה ומספר פקידים אזרחים באשמת בגידה. משהגיע בחזרה האימאם אחמד לתימן, הוחל בגל של מעצרים בעקבות רצח הקאד'י הראשי של תעז, אחמד אל-ג'ברי. באותה עת ברחו לעדן אישים תימנים אחרים שמתחו ביקורת על שלטון האימאם, או שסייעו לבדר בביצוע הרפורמות, וביניהם הקאד'י אחמד אצ-ציאג'י, אשר מונה ע"י יורש העצר ליו"ר המועצה המחוקקת בצנעא, בהעדרו של האימאם. הקאד'י ברח, בצוותא עם כמה ממנהיגי שבט בכיל. בפרוס אוקטובר 1959 מרדו באימאם שני השבטים הצפוניים, חאשד ובכיל, וברחו באימאם חדש משלהם. סיבת המרד הייתה נעוצה, כנראה, בתביעתו של אחמד להחזיר לקופתו את הכספים שבדר העניק לשבטי הצפון כדי לרכוש את ליבם בתקופת העדרו של האימאם. בנובמבר 1959 הגיעה משלחת תימנית רשמית למוסקבה וחתמה על הסכם בדבר סיוע סובייטי לפיתוח החקלאות בתימן. בעת ובעונה אחת העניק האימאם לחברה אמריקאית זיכיון לקידוחי נפט ולניצול מחצבים. כן נחתם הסכם עם אותה חברה על הקמת חווה חקלאית לדוגמא, שתנוהל ע"י האמריקאים. האימאם אף מצא לנכון להזהיר את הסינים, שעסקו בסלילת כבישים בממלכה, לבל יקיימו כל מגע עם התושבים המקומיים.

במחצית השנייה של ינואר 1960 הופגה המתיחות ששררה בין האימאם אחמד לבין שבטי חאשד ובכיל, אשר מרדו בו בשלהי השנה הקודמת. זאת לאחר עריפת ראש שני שייח'ים וכניעתם של שייח'ים אחרים. בראשית פברואר הצליח האימאם לסכל קשר נוסף נגדו, שניזום ע"י קציני משטרה וצעירים ממקורבי יורש העצר בדר. אולם התרחשויות אלה לא פגעו במעמדו של יורש העצר כמלוא הנימה. בינואר 1961 קבלה חברת הנפט האמריקאית "אמריקן אוברסיז אינווסטמנט קורפוריישן" זיכיון לקידוחי נפט במישור החוף הצפוני-מערבי מתחת לים. חלוקת הרווחים נקבעה על בסיס השוויון. בעת ובעונה אחת חתמה ברית המועצות על הסכם כלכלי עם תימן בסך 800 מיליון רובל (כ-8 מיליון ל"מ). המילוה הוכוון לתחומי החקלאות (ציוד ממוכן ובניית סכרים). באפריל 1960 סיימו המהנדסים הסובייטים את בניית השלב הראשון של נמל חודיידה. באותה עת, לערך, סיימו הסינים את סלילת הדרך בין חודיידה לצנעא. ב-15 באפריל 1960 חצו 550 לוחמים משבט ח'לואן את הגבול התימני ובקשו מקלט בנסיכות בחיירן (שבשטח החסות המערבי של עדן). הנמלטים בקשו את עזרת נסיך בחיירן במלחמתם באימאם אחמד. שבט ח'לואן השתייך לפדראציה של שבטי בכיל, שמרדו, כזכור, באחמד מאז אוגוסט 1959. במחצית השנייה של חודש מאי נכנסו לוחמי ח'לואן לקרב ממושך נגד יחידות הצבא התימני הסדיר. תגבורות של כ-1,800 חיילים תימניים, שצוידו בתותחי שדה ובנשק אוטומטי, הצליחו להשתלט על חלק ממרחב התנוחה של שבט ח'לואן, בסיועם של אנשי שבט כיפא. ביוני 1960 בקש האמיר בדר משלטונות קע"ם, תגבורת של צבא מצרי לדיכוי המרידה, אולם נאצר סרב להתערב אלא במקרה של תוקפנות חיצונית. בינתיים הצליח הצבא הסדיר, בסיוע שבט רד'אע, לנתק את דרכי הנסיגה של לוחמי ח'לואן לעבר נסיכות בחיירן. המורדים ביקשו להתפייס ולהיכנע והאימאם מינה את הקאדי מוחמד עבדאללה אש-שאמי לאחראי על שטחי שבט ח'לואן. במרוצת חודש יוני עברה יוזמת המרידה מהשבטים לנוער העירוני האופוזיציוני, שהחל בביצוע פעולות טרור אישיות נגד נאמני האימאם למיניהם. כן פוצץ גשר חדש בדרך תעז-צנעא. אחמד מוחמד אנ-נעמאן, מנהיג תנועת "תימן החופשית" שהגיע לעדן ממקום מקלטו המדיני בקהיר, התבקש ע"י השלטונות הבריטיים לעזוב את עדן כיוון שהאימאם אחמד ראה בו את האחראי הישיר למהומות בממלכה. אלפי תימנים שהתגוררו בעדן הריעו לניעמאן שעה שעלה למטוסו לחזור למצרים (בשלהי יוני 1960).

גם במחציתה השנייה של שנת 1960 נמשכה המרידה וכן גם התסיסה בבית המלכות. בשלהי יולי התפוצצו מספר פצצות בארמון האימאם בצנעא. בסוף נובמבר חל אירוע דומה בארמון אחר של האימאם ע"י צנעא. בדצמבר נאסר מזכירו הפרטי של האימאם בעוון ניסיון להחדיר חומרי נפץ למעון האימאם בחודיידה. נוסף לתקריות הללו נערכו התנקשויות בפקידי ממשלה בכירים מנאמני האימאם. אחת הפצצות התפוצצה במעונו של הקאדי אחמד אצ-ציאגי, אשר חזר מגלותו מעדן והוחזר לתפקידו הישן כמושל העיירה אב. חומרי נפץ מוסתרים התגלו גם במחנה צבא ע"י תעז. בשלהי דצמבר 1960 נעצרו ארבעה מבני משפחתו של האימאם באשמת הסתה למרד, וביניהם חסן בן אל-חסן (שאביו היה ראש ממשלת תימן והורחק בשעתו לאו"ם כנציגה הקבוע של תימן). ארבעת העצורים נודעו בהשכלתם המערבית ובשאיפותיהם למודרניזציה. מכל מקום, האימאם אחמד האשים את השלטונות הבריטיים בעדן בעידוד הפליטים המדיניים מתימן שחיבלו בארמנותיו. הוא איים בניתוק היחסים עם בריטניה אם לא תפסק הפעילות העוינת משטח החסות המערבי של עדן.

בשנת 1961 נמשכה התסיסה הפנימית בממלכה. בינואר התגלה קשר צבאי בצנעא לרציחת יורש העצר, בדר; בפברואר ניצל אחמד בנס מתאונת דרכים ואילו במרץ נורה האימאם ונפצע קשות. יורש העצר שנמצא אותה שעה באיטליה חזר מייד לארצו. במרץ השלימו הסובייטים את בניית נמל חודיידה, ובראשית אפריל נערך טקס ממלכתי לציון מאורע זה. ביוני 1961 החלים האימאם אחמד מפצעיו האנושים והופיע לראשונה ברחובות תעז. בית דין צבאי מיוחד דן למוות 5 מהמתנקשים באימאם. במאי 1961 ברח שנית הקאדי

אחמד אצ-ציאג'י מתימן וביקש מקלט בשטח החסות של עדן. אצ-ציאג'י, שנחשב לאחד מעתודי ההון של הממלכה, ניהל את ענייני החוץ שלה יחד עם יורש העצר, הנסיך בדר, בזמן שהותו של האימאם באיטליה. הוא גם נחשב לידידו הטוב של אחי האימאם, הנסיך חסן, שהורחק כזכור לאו"ם כראש המשלחת התימנית במוסד זה. באפריל 1961 קבלה חברת נפט אמריקאית עצמאית, בהנהלת ג'והן מקום מטקסס, זיכיון ל-5 שנות חיפושי נפט ול-30 שנות הפקה. הואיל וכמויות מסוימות של נפט התגלו באזור חודיידה, הזמינה החברה האמריקאית ציוד ומכונות לפעולותיה. באותו חודש נחתם הסכם בין הנסיך בדר לבין שר המסחר הימני הסובייטי על הקמת בסיס נפט בקרבת חודיידה.

לאחר פירוק קע"ם (ב-28 לספטמבר), ניצל האימאם אחמד את יום השנה ה-14 לעלייתו לכסא המלוכה ופנה בקריאה משודרת לעמו לתמוך בבנו, בדר, כמנהיג תימן בעתיד. הוא הביע את תקוותו, כי בנו יוכל לשאת בנטל המלוכה. בעודנו מחלים בתעז מפצעיו האנושים, סיכלו שומרי ראשו של האימאם קשר נוסף בחייו ובחיי בדר, שבוצע הפעם בהשראה מצרית. האימאם ניצל את תקופת החלמתו ופרסם במחצית דצמבר 1961 שיר מדיני, שקרא להקמת איחוד ערבי אמיתי המושתת על עקרונות האסלאם. כן גינה האימאם – המשורר את החידושים המזיקים ותקף את מדיניות ההלאמה, שנראתה לו כפשע מבחינה מוסלמית. שיר זה היה הקש ששבר את גב היחסים הרופפים בין מצרים לבין תימן. אמנם עוד במחצית נובמבר הגיע הנסיך בדר לקהיר על מנת לחדש את הסכם האיחוד הפדראלי של תימן עם מצרים ל-3 שנים נוספות, אולם זמן מה לאחר מכן הודיע נאצר רשמית לאחמד על פירוק הפדראציה. ההסבר הרשמי לכך פורסם בשלהי דצמבר⁷ ב"אל-אהראם" כדלקמן: "ההסכם, שנחתם בפברואר 1958, לא קידם במאומה את המאבק הערבי, אלא נוצל כמסך עשן כדי לחפות על המצב הפנימי בתימן. יתר על כן, פדראציה זו עומדת בסתירה למדיניות החדשה של מצרים שלא להסכים לכל פשרה עם מדינה ערבית ריאקציונית. מאז הקמת הפדראציה, שמוסדותיה לא התכנסו מעולם ואשר לא הייתה קיימת אלא על הנייר בלבד, החליטו שתי המדינות לבטל את נציגויותיהן הדיפלומטיות ההדדיות ובמקומן התמנה נציג אישי של האימאם אחמד בקהיר. היחסים בין מצרים ותימן החריפו במיוחד מאז אוקטובר 1961, שעה שהאימאם שיגר במפתיע מברק ברכה לראש ממשלתה המהפכנית של סוריה, שניתקה עצמה ממצרים. במברק זה הכירה תימן בפועל בעצמאות סוריה. באמצע נובמבר 1961 נועד נאצר עם יורש העצר התימני, האמיר בדר, ונראה כי האמיר הבטיח שתימן תכבד את התחייבויותיה במסגרת הפדראציה ותתאם את מדיניותה עם זו של קהיר. אולם ב-14 בדצמבר פרסם האימאם שיר מדיני, שבו גינה בחריפות את ההלאמות במצרים והכריז, כי "הן נוגדות את עקרונות הדת המוסלמית". וכך נותק האיחוד הפיקטיבי בין מצרים לתימן, והאימאם הועמד בשורה אחת עם כנופיית המלכים והבוגדים בעניין הערבי, כגון חוסיין וסעוד.

הרקע להפיכה; האימאם בדר ותומכיו

ב-19 בספטמבר 1962 נפטר האימאם אחמד ומוחמד אל-בדר, שהתמנה ליורש העצר אחר המרד משנת 1955, הוכתר לאימאם. בדר נחשב למטפחה של המדיניות הפרו-מצרית, והפרו-סובייטית בתימן. עוד בשנת 1958 מילא את מקום אביו, שיצא לריפוי ממושך באיטליה, והצליח להסתבך במהומות ובמרידה צבאית. לאחר פירוק קע"ם הגביל האימאם אחמד את סמכויותיו של בדר בעיצוב מדיניות החוץ, אולם בשנת 1962 חזר אחמד וטיפח את יוקרתו, בנו, נוכח התסיסה הפנימית המתמדת והניסיונות החוזרים והנשנים לרצחו נפש. בדר עלה לשלטון בזמן בלתי נוח. אביו, אחמד, המשיך את המדיניות הנוקשה והאכזרית של האימאם יחיא. מאז דיכוי המרד בשנת 1955 הכביד אחמד את אוכפו על האם וריכז את מלוא סמכויות השלטון בידיו. בשנתיים האחרונות לחייו גברה התסיסה הפנימית

⁷ "אל-אהראם" מה-25 בדצמבר 1962. הנוסח העברי – לפי "המזרח החדש", כרך י"ג 1963 חוברת 49–50.

בממלכה, ששעריה נפתחו לרווחה לפני משלחות מומחים למיניהם ממצרים ומארצות הגוש המזרחי. קצב ההתנקשויות באימאם ובנאמניו גבר והלך, ואילו האימאם החמיר את שיטת ממשלו, שהסתייעה בגורמי הרתעה והפחדה, הן בצורת לקיחת בני ערובה מראשי השבטים, והן בצורת מעצרים המוניים והוצאות להורג בנוסח ברברי. למרות פעילותן של משלחות סובייטיות, סיניות וצ'כיות בתימן, סלילת שני כבישי אספלט (חודיידה-צנעא, מוח'א-תעז) והשלמת חידושו של נמל חודיידה, לא נשאה מדיניותו של אחמד צביון של פיתוח דינאמי. אדרבא, בדומה לאביו יחיא, העדיף אחמד להשאיר את תימן בנחשלותה הכללית אשר נראתה לו כערובה הטובה ביותר להמשך שלטונו. לקראת סוף ימיו, ולאחר פירוק קע"ם העדיף אחמד לנער כליל את חוצנו מהמהפכה הכלכלית והחברתית של נאצר במצרים. בשירו המפורסם תקף אחמד את משטר ההלאמות המצרי כנוגד את דת האסלאם. בתי הסוהר בממלכה התמלאו בעשרות עצירים מדיניים וחשדנותו של אחמד לא פסחה גם על מקורביו. האימאם ביסס את שלטונו על סיועם של השבטים הזיידים הגדולים, שנדדו בחלקיה ההרריים של הממלכה. שבטים אלה היוו בקושי כמחצית מכלל האוכלוסייה התימנית. (לפי אומדן אופטימי של 55%) מכל מקום, הברית הבלתי כתובה בין מוסד האמאמה לבין השבטים הזיידים הביאה, באורח טבעי, להצטברותם של משקעי מרירות בקרב העדה השאפעית (למעלה מ-45% מכלל האוכלוסייה). אין תימא, אפוא, שדר' עבד אר-רחמאן אל-ביידאני, התימני השאפע, היווה את הדמות האזרחית הראשונה במעלה מקרב המהפכנים, בהתחשב גם בקשרי משפחתו עם אנוור אס-סאדאת המצרי, וכן בהתייחס לעובדת לידתו במצרים. אל-ביידאני, ששהה בקהיר מאז שנת 1961, הזדהה לחלוטין עם מדיניותו הכלכלית והחברתית החדשה של נאצר מאז פירוק קע"ם ותבע הפיכה רפובליקאית וחיסולו המוחלט של המשטר המלוכני בתימן. קבוצה אחרת, מתונה יותר, שבלטה בקרב מחנה "התימנים החופשיים" במצרים, הייתה אגודת "האיחוד התימני", בראשותם של אחמד אנ-נעמאן ומוחמד אז-זוביירי. ב-17 בספטמבר 1962, כלומר יומיים לפני המלכתו של בדר, פרסמו מנהיגי "האיחוד התימני" את מצעם האידיאולוגי, שכלל את התביעות לביטול ההבדלים העדתיים והשאיפה להשתחרר מעריצות האימאם ולחתור לתיקונים חברתיים. במצע זה לא הציעו המנהיגים לנקוט בדרכי מהפכה אלימה. אדרבא, אחמד אנ-נעמאן, ששימש בשעתו כמורו של האמיר בדר ותמך בו בשנת 1955, קידם בברכה את עלייתו של יורש העצר לשלטון ואף ניבא לו הצלחה אם אמנם יגשים את הבטחותיו.

גורם אחר שהאימאם בדר היה חייב להתחשב בו עם עלותו לשלטון – היה הצבא התימני.⁸ למרות חילופי המשלחות הצבאיות והמדריכים השונים לא חרג הצבא התימני הסדיר ממתכונת של "משמר פרטוריאני", אשר שירת את צרכי האימאם, אם בגביית מסים, אם בדיכוי מרידות מקומיות ואם כחיל מצב הנתמך מבחינה כלכלית ע"י הכפריים המקומיים. הגבלת כוחו של הצבא הסדיר הייתה, בעצם, מעשה מחושב מצד האימאם אחמד, שמשטרו נשען, בסופו של דבר, על תמיכת השבטים הזיידים הגדולים ולוחמיהם. לכשנמשח בדר לאימאם לא היו לצבא תימן זרוע אווירית או זרוע ימית. ארטילריה השדה הייתה עדיין בשלביה הראשונים, והוא הדין ביחידות השריון הקלות. נחשלותו של הצבא התימני ושיטת גיוס חייליו, (שנעשתה בכפייה), מנעו מהקצינים הבכירים את היכולת לוודא את הצלחתה של הפיכת סלאל, ללא תמיכה צבאית חיצונית.

בדר הספיק לכהן כאימאם 8 ימים בלבד. (19.9-26.9.1962) לראשונה היה נראה, כי יריבו העיקרי הינו דודו חסן, מי שכיהן כראש ממשלה והורחק בשנת 1955 לאו"ם. בדר הבין, כי עליו להכריז על שינויים מרחיקי לכת על מנת לבסס את שלטונו. ואכן, בנאומו הראשון לעם הגדיר את סמכויות הממשלה והצהיר על שוויון כל האזרחים בפני החוק. להלן הודיע על התווית תוכנית להעלאת רמת החיים, על כינון מועצה מייעצת, שמחצית מחבריה עתידיים היו להיבחר. כן הכריז על הקמת מועצות מקומיות. הוא העניק חנינה כללית לכל

⁸ פרטים על צבא זה, ראה לעיל בסעיף – רקע כללי וחברתי.

האסירים המדיניים וקרא לגולים למיניהם לחזור לתימן. כן הבטיח לפעול ברוח "האחדות הערבית", תוך שיפור יחסים עם מצרים ובהתאם לעקרונות באנדונג. יצוין, כי שליט מצרים לא הסס מלשלוח לו מברק ברכה עם עלייתו לשלטון. מוחמד אנ-נעמאן, מראשי "התימנים החופשיים", הגדיר את הבטחותיו של בדר כפתח לתקופה חדשה בתימן. האימאם החדש דאג להטות לצידו את קציני הצבא בהודיעו על העלאות משכורות כללית. כן מינה האימאם למפקד צבא את המהפכן הוותיק עבדאללה אס-סלאל, אחד מראשוני הקצינים התימנים שיצאו להשתלם מחוץ לגבולות הממלכה.

סואל סיים בשנת 1936 את לימודיו במכללה הצבאית בבגדאד.⁹ בין השנים 1948–1955 ישב בכלא בעוון פעילות מהפכנית. עם שחרורו מונה למושל נמל חודיידה, ולאחר מכן למפקד מישמר הראש של בדר. משנת 1959 ואילך עמד סלאל בראש המכללה הצבאית שבצנעא. מינויו של סלאל למפקד הצבא היה משול לכריתת הנף שעליו ישב האימאם, שכן זה האחרון לא הספיק לבצע הלכה למעשה את תיקונו המובטחים. ב-26 בספטמבר הופגז ארמון האימאם בצנעא ונכבש ע"י המתקוממים. למחרת הושיט כבר נאצר סיוע ישיר לבריגדיר סלאל, בעיקר בכוחות אוויר שלא היו בנמצא בצבא התימני. תוך שבועות ספורים התרחבו ביותר מימדי הסיוע והפכו לפלישה מצרית נרחבת לתימן.

על ההכנות להפיכה הרפובליקאית בתימן רבו הגירסאות השונות. העיתונות המצרית טענה, כי בדר חשש מפני ניסיון השתלטות מצד דודו חסן, ולכן חימש את הצבא וצווה על סלאל לבצר את צנעא. אותה הזדמנות נדירה שנוצרה עם היפתח מחסני הנשק ע"י האימאם – נוצלה ע"י עבדאללה אס-סלאל, מחמוד אל-ג'עיפי ועבדאללה אד'י-ד'בי, כולם קצינים בכירים בצבא תימן, על מנת לתפוס את השלטון. מיד לאחר הפגזת ארמון האימאם הופרחו שמועות בדבר מותו של בדר מתחת להריסות הארמון. דודו של האימאם, חסן, יצא מניו-יורק לתימן והעמיד את עצמו בראש לוחמי השבטים הנאמנים לו שהתנגדו להפיכה. ב-5 באוקטובר הקים חסן ממשלה ואף הכריז על הקמת שורה של "מיפקדות עממיות" ברחבי תימן. הוא הבטיח להמשיך ברפורמות שהובטחו ע"י בדר ואף לחון את החיילים שיצטרפו למחנהו. ממשלתו זכתה להכרתן של סעודיה וירדן. אולם בדר, כידוע, הצליח להתחמק מתוך הריסות ארמונו ולהסתנן לרמה הררית בצפון-מערב תימן. ב-3 באוקטובר נודע לראשונה על קיומו. ב-17 באוקטובר הודיע חסן לשבטים התומכים בו על ויתורו על תואר האימאם ותמיכתו בדר. צעד זה נעשה על מנת למנוע פילוג בין נאמני חסן לבין נאמני בדר. באותו יום מינה בדר את חסן לראש ממשלתו. סעודיה וירדן חזרו והירו מחדש בבדר כאימאם החוקי של תימן הנלחם על אדמתו. בטיעונו המדיני כלפי העולם הרחב הטעים בדר את חוקיות שלטונו לעומת הזדקקותם של המהפכנים לסיוע צבאי מבחוץ; כן הדגיש את מגמת הרפורמות שלו בכל שטחי החיים והבטיח ידידות לכל המדינות שתכבדנה את עצמאותה של ממלכתו. כלפי חוץ הופיע מחנה האימאם מלוכד, מגובש ושואף למטרה אחת ויחידה – גירוש המצרים מהממלכה.

הסיוע המדיני והצבאי שהוגש למחנה המלוכנים בא בעיקר מסעודיה ומירדן, אשר חתמו על הסכם לשיתוף פעולה כללי ביניהן בטאאף, ובמידה מסוימת הסתייעו המלוכנים גם בנסיכות בחירן, מזרחית לתימן. למרות שארה"ב הכירו במישטר הרפובליקאי ב-19 בדצמבר 1962, לא הלכו בעקבותיהן בריטניה או צרפת. גם הסיוע האווירי הסעודי-ירדני נפסק כליל עוד בנובמבר 1962, לאחר עריקתם של טייסים סעודיים וירדניים, על מטוסייהם, למצרים. ירדן נאלצה להסתייג לחלוטין מכל תמיכה במחנה המלוכני בתימן עקב הזעזוע הפנימי החמור שפקד אותה, ביולי 1963, בעקבות חתימת הסכם האיחוד המשולש בין מצרים, סוריה ועיראק. גם לאחר שהסכם זה הוצג ככלי ריק במרוצת שנת 1963, לא חזר חוסיין לתמוך במחנה האימאם. כדי לקיים את היציבות והשקט הפנימיים בממלכתו נאלץ

⁹ במכללה הבגדאדית היה סלאל תלמידו של ההרפתקן והפשיסט הערבי פוזי קווקגי, ששימש באותה תקופה כמנהל המכללה.

חוסין אף להכיר במישטר הרפובליקאי בצנעא. ב-22 ביולי 1964, ערב כינוסה של ועידת הפיסגה הערבית השנייה. למרות התפתחויות אלה לא נפסק הסיוע הסעודי למחנה המלוכני. אדרבא, בשנת 1965 גילה גם השאה הפרסי נכונות לתמוך כספית באימאם ובלוחמיו.

המחנה הרפובליקני-התימני

מייד לאחר שהמורדים הכריזו על כינון הרפובליקה והזעיקו את העזרה המצרית, ניגשו הם לבצר את שלטונם מבית ע"י הקמתם של מוסדות מדיניים חדשים, כגון "מועצת המפקדה העליונה של הצבא התימני", אשר הכריזה מצידה על כינון מוסדות נוספים כ"מועצת-מיפקדת-ההפיכה" (8 קצינים בנשיאותו של סלאל), "מועצת נשיאות הרפובליקה", "מועצת שרים" (אזרחים ואנשי צבא כאחד), בראשותו של סלאל, שהוסיף לכהן גם כמפקד הצבא. כן הוכרז על הקמת "מועצת הגנה עליונה" בשיתוף ראשי השבטים בדרגת שרי מדינה. סלאל נטל לעצמו את תפקוד נשיא המדינה ומינה את ד"ר ביידאני לסגנו. מינויים בולטים אחרים היו של מחסן אל-עייני כשר החוץ ואחמד אנ-נעמאן כשר המימשל המקומי. ב-28 בספטמבר פרסמה מפקדת ההפיכה את מצעה האידיאולוגי ומטרות ההפיכה. הסעיפים הבולטים היו ההכרזה על דמוקרטיזציה של מוסדות השלטון, פיתוח הכלכלה על בסיס רפורמות, ראורגניזציה צבאית, הישענות על האסלאם, פיתוח מדיניות חוץ ברוח של אי-הזדהות ונויטראליזם חיובי. מספר הסעיפים שכלל הצעות חברתיות וכלכליות התרבה והלך במרוצת הצהרותיהם ופרסומיהם התכופים של מנהיגי הרפובליקאים. בעת ובעונה אחת הירבו שרי ממשלת צנעא לבקר בעיירות השדה ובשטחים האחרים שהוחזקו ע"י המצרים ולהצהיר על תוכניותיהם לשיפור החקלאות, החינוך, השלטון המקומי וכד'. באוקטובר 1962 פורסמה החוקה הרפובליקאית התימנית, שכללה בין עשר המטרות של ההפיכה את השיבה לחוק הדתי המוסלמי, ביטול המחיצות והאפוליות בין הזיידים והשאפעים, עריכת בחירות חופשיות וכינון בית-נבחרים, הגשמת צדק חברתי והעלאת רמת-החיים וכן ארגון צבא לאומי חזק. הסעיף האחרון של החוקה קבע את בחירתו של עבדאללה אס-סלאל כנשיא המדינה וכראש הממשלה. לאחר תקופת מה התבלט מאמצה של ממשלת סלאל לרכוש את תמיכת ראשי השבטים הזיידים. מאמץ זה נעשה באמצעי נועם ובמקל חובלים גם יחד: הפצות מהאוויר ופעולות עונשין צביאות יחד עם מתת שוחד וצירוף ראשי השבטים ל"מועצת ההגנה הלאומית". בנובמבר שוגרו 23 ראשי שבטים לקהיר על מנת לבודדס מנתיניהם ולנסות לשכנעם בנכונות המהפכה ודרכה. במסגרת משרד הפנים הוקם גם מוסד לטיפול בענייני השבטים הזיידים וסלאל עצמו נפגש עם ראשיהם מספר פעמים. הואיל ורכישת אמונם של השבטים הזיידים הגדולים הייתה חיונית להצלחת ההפיכה ולערעור המחנה המלוכני – נקלעו הרפובליקאי לסתירה בין מטרותיהם הכלליות (ביטול האפליה הבין-עדית) לבין אמצעיהם (קירוב הזיידים). רק בינואר 1963 הצליח סלאל לכנס את מועצת ההגנה הלאומית (הבין-שבטיות), לאחר דחיות חוזרות ונשנות אולם ראשי-השבטים החשובים לא השתתפו בה, והייתה בכך משום עדות מכרעת לאי-הצלחתו של סלאל לערער את יסודות המחנה המלוכני. במקביל להפגנות מאמצי-חיזור אלה ניסה סלאל לקנות את לב חיילי הצבא ומפקדיו, אם באמצעות העלאת משכורות ואם בצורת משלוח קצינים רבים להשתלמות במצרים. מדיניות הפנים של המהפכנים התאפיינה בצביון כפול: ראשית, פרסום הצווים שנועדו לסמל את קץ המשטר המלוכני-התיאוקרטי של האמאמים. נוסף להפגנות המילוליות, הוצאו להורג כ-20 מהדמויות הבולטות של המשטר הקודם; רכוש של המשפחה המלוכתית הוחרם ונתינותה התימנית בוטלה; דגלה של תימן הוחלף וקיבל דמיון מפתיע לדגל המצרי; והתואר "סייד" הוענק במופגן לכל בני תימן על מנת להדגיש את עממיותה של המהפכה. שנית, השימוש המוגזם במונחים, במושגים ובמוסדות השאובים מבית גנזיו של נאצר. בתחום הכלכלי הובלטו תכניותיו של סגן הנשיא, עבד אר-רחמאן אל-ביידאני, שנועדו במצרים ויצק מים על כפותיהם של נאצר, סאדאת ומרעיהם. ביידאני, כלכלן לפי מקצועו, צפה את חזון אחרית הימים של תימן במפעליו הכלכליים של הסקטור

הציבורי, שישלוט על הבנק התימני וירכז את כל פעולות הפיתוח הגדולות. לסקטור הפרטי תותר פעילות כלכלית מצומצמת. כן הכריז ביידנאי על הקמת שני בנקים ועל הכנסת מטבע תימני מקורי לשוק הכספים. לראשונה בתולדות המדינה הוכנה הצעת תקציב ממשלתי ופורסמה טיוטה בדבר רפורמה אגרארית וחלוקת קרקעות בני משפחת המלוכה. ב-29 בספטמבר הונח היסוד לארגונו של "משמר לאומי" תימני, שצויד ואומן ע"י המצרים, אך לא הוכיח את עצמו בקרבות נגד המלוכנים.

בעוד שהמחנה המלוכני הצליח להתלכד מאחורי בדר כאימאם וחסן כראש ממשלתו, נתגלעו סכסוכים חמורים בקרב המנהיגים הרפובליקאים שהתקבצו בצנעא. סכסוכים אלה נבעו מיריבויות אישיות ומחילוקי דעות לגבי המשך שהותם של המצרים בתימן, וכן לגבי הטקטיקה המדינית שיש לנקוט כלפי המלוכנים. ניתן לסווג בצורה מוכללת את קבוצות היריבים העיקריות: (1) קבוצת אנשי הצבא. בראשותם של עבדאללה אס-סלאל וחסן אל-עמרי. קבוצה זו הייתה נאמנה לחלוטין לנאצר ולקתה בהיעדר תמיכה עממית בקרב התימנים. כתוצאה מכך הייתה מעוניינת קבוצה זו בהחויית מדיניות של יד חזקה מצד הצבא המצרי כלפי המחנה המלוכני. קשה היה להניח, שסלאל ועמרי יוכלו להגיע לכלל פשרה עם אנשי האימאם; (2) קבוצת קצינים מתונים יותר, בראשות מחמוד אל-ג'עיפי, שנהנה מפופולאריות רבה, ועבדאללה אדי-דיבי. שניים אלה הורחקו מתימן במסווה של תפקידי ייצוג. יותר מאוחר הוחזר ג'עיפי וכיהן כראש-הממשלה הרפובליקאי; (3) קבוצת מהפכנים קיצוניים מקרב העדה השאפעית, שהתרכזה סביב אישיותו של ד"ר עבד אר-רחמאן אל-ביידאני. זה האחרון, שנשא לאישה את אחותו של אנוור אסאדאת, מראשי ההפיכה במצרים, היה מקובל על הכת המצרית, הן מבחינה מדינית והן מבחינה כלכלית. עד שלהי שנת 1962 ניסה ביידנאי להשתלט על כל מוסדות השלטון והמנגנון שהוחל בארגונו בתימן, והוא זכה לתמיכה מצרית ולהקלות רבות בתוקף תפקידו כסגן הנשיא. ביידנאי חתר לאימוץ שיטת האטטיזם הנאצרי במשק התימני. אולם באמצע ינואר 1963 נקרא ביידנאי לקהיר והודח מתפקידו. בספטמבר 1963 הגיע ביידנאי לקהיר מעדן הבריטית, אך הוא נעצר ע"י המצרים. מסתבר שעליית משקלם של השאפעים הרחיקה מהרפובליקאים את ראשי השבטים הזיידים. שיקול מוטעה זה הוברר למצרים לחלוטין לאחר כישלון מתקפתם הצבאית בנובמבר 1962. רק אז נוכחו המצרים לדעת, כי אם לא יגוייסו השבטים הזיידים תחת הדגל הרפובליקאי, ייאלצו המצרים לתגבר ללא הרף את צבאם על מנת להשיג הכרעה. שיקול זה הביא את המצרים לנטישת ביידנאי, ואכן בפרוס שנת 1963 החלו המצרים להבליט את מעמדו של סלאל בכל פרסומיהם, למרות שנכשל בהטייתם של ראשי השבטים החשובים לצידו. ראוי לזכור, כי בניגוד לביידנאי השאפעית השתייך סלאל לעדה הזיידית (השלטת; 4) קבוצת מנהיגים רפובליקאים ותוקים ומתונים, שציידו ברפורמות אך הצטרפו להפיכתם של אנשי הצבא רק לאחר ביצועה בקבוצה זו יש להזכיר את נעמאן, זוביירי, אריאני ומחסן אל-עייני שנודעה להם השפעה רבה בתוך תימן, אך הם התנגדו אישית לסלאל ובמרוצת. הזמן הצטרפו לתביעת פינויים של המצרים. עוד בשלהי שנת 1962 הורחקה קבוצת מנהיגים זו מתימן ע"י הכתר הצבאי של סלאל. נעמאן התמנה כנציגה הקבוע של תימן במרכז "הליגה הערבית" בקהיר. רק ב-20 באפריל 1965 התמנה נעמאן לראש ממשלת צנעא, אולם בראשית יולי 1965 נאלץ להתפטר מחמת לחצם של סלאל ועמרי. יחד עמו התפטר גם מחסן אל-עייני שכיהן כשר החוץ בממשלתו. זוביירי, ידידו של נעמאן, נרצח בנסיבות מסתוריות בתחילת אפריל 1965, לאחר שפרש מהמחנה הרפובליקאי וניסה לאגד כמה שבטים במסגרת כוח שלישי עצמאי.

התפוררות המחנה הרפובליקני

ב-31 באוקטובר 1962 יצאה לאוויר העולם המחלוקת בקרב החוגים הרפובליקאים על רקע הרחקתם של נעמאן, זוביירי, עייני ואחרים מהזירה התימנית, אותם מנהיגים שהתנגדו למדיניותו של סלאל וסיעתו. הייתה זו נקודת המיפנה המכרעת, שכן נאצר הוטעה להאמין,

כי ע"י מלחמה מהירה ואכזרית. ניתן יהיה לשבור את השבטים המלוכניים ואף להביא את המהפכה אל מעבר לגבולותיה של תימן, היינו לערב הסעודית. נעמאן, שניחן בידע ובהכרות מקיפים בכל הנוגע למבנה השבטי-חברתי בתימן, ייעץ למצרים ולסלא לנקוט במדיניות של פיוסין. במקום להרעיש ללא הבחנה את מאהלי השבטים ולהפגין יד חזקה וכוח ברוטאלי, יעץ נעמאן לרקום מסכת של הסכמים עם ראשי השבטים סמכות הממשלה המרכזית. למעשה, לא חידש נעמאן ולא כלום בהציעו טקטיקה זו, שכן הייתה זו גם מדיניותה של בריטניה אשר הצליחה למדי בשנות ה-30 וה-40 להביא לכלל שלום בחצר-מות השכנה. כל אימת ואחד מראשי השבטים המקומיים היה מתמרד – היו מתקיפים את ביתו בלבד, וגם זאת לאחר אזהרה מוקדמת. רכושו של השייח' המתמרד היה מורעש מהאוויר על מנת להחזירו למוטב וכאות אזהרה לאחרים. מבצעי אלימות מוגבלים כאלה קדמו לפעולות פיוס רשמיות, שבמסגרתן התחייבו השייחים לחיות בשלום. אמנם אין כל ביטחון כי טקטיקה מעין זו הייתה מונעת בתימן את המלחמה, ההרס והקורבנות; אולם קרוב לוודאי, כי היה בה כדי להציג את המישטר הרפובליקאי כשלטון נאור יותר ממשטרם של האמאמים.

לאחר הרחקת ביידנאי בינואר 1963, ניסו סלאל והמצרים לתקן את מעמדם המדיני בשלושה מישורים: החוויית מדיניות של ויתורים כלפי ראשי השבטים הזיידים, הגשת סיוע ושחד מצריים בתחומים שונים, וראורגניזציה מחודשת של מנגנון המנהל הממשלתי. אולם גם הפעם הוכח שקבוצת סלאל – עמרי תלושה מהעם ואין לה כל השפעה על שכבות עממיות נרחבות, להוציא את השפעתה המצומצמת על הצבא הרפובליקאי.

כישלוננו של "הסכם באנקר", שנחתם ב-16 באפריל 1963 בין מצרים לסעודיה,¹⁰ העתיק את מרכז הכובד המדיני לתימן גופה. התנגדותם המשותפת של ראשי השבטים וקבוצת המנהיגים המתונים בראשות זוביירי, נעמאן ואריאני לכת הקצינים של סלאל, שנשענה על כידוני הצבא המצרי, הביאה לברית טקטית בין חלק מראשי השבטים לבין קבוצת הרפובליקאים המתונים. באוגוסט 1963 התקיים כנס גדול של ראשי השבטים בעיירה עמראן (כ-45 ק"מ צפונית-מערבית לצנעא, בגבול תנוחתם המשותפת של השבטים העיקריים – בני-מטר, חאשד, בפיל (חילואן). בכנס עמראן התקבלו מספר החלטות שתבעו את צמצום סמכויותיו של המרשל סלאל, טיהור המנגנון הממשלתי, הרחבת סמכויותיהן של הרשויות השבטיות והגבלת ההשפעה והפעילות המצרית. לאכזבתם של ראשי-השבטים הגדולים ולהתנגדותם של המדינאים הוותיקים לכת הצבאית של סלאל נוסף גורם אחר שסייע להתפצלותו של המחנה הרפובליקאי. הכוונה להתמרמרותם של ראשי העדה השאפעית-סונית על הרחקת דוברים, הד"ר ביידנאי ועל קיפוחם שנמשך והלך מאחר וסלאל והמצרים העדיפו לחזר אחר ההנהגה הזיידית. להתמרמרותם של השאפעים נודעה משמעות רבה לא רק בגלל היותם כ-45% מכלל האוכלוסייה התימנית, אלא בעיקר בגלל העובדה שהשטחים התימניים שנשלטו ע"י הצבא המצרי הזדהו באופן כללי עם מרחבי תנוחתם של השאפעים, היינו לדרום תימן ולרצועת החוף.

תביעותיהם של החוגים הרפובליקאים, שהיו באופוזיציה לכת הצבאית של סלאל-עמרי, העמידו את המצרים בפני בעיה חמורה ביותר, שהחריפה והלכה ככל שהסתבכותם הצבאית של המצרים בתימן העמיקה ללא מוצא. למצרים היה ברי ומחור, כי סלאל מחזיק את מוסרות השלטון אך ורק בזכותם. לפיכך, ניתן היה לסמוך עליו לחלוטין, לעומת זאת לא היה למצרים אמון מלא באותם יסודות רפובליקאים, שהיו מסוגלים לקיים שלטון יציב בזכות עצמם ובתמיכה עממית למדי. הדילמה המצרית התבטאה, אפוא, בפסיחה על שני הסיפים: הקמת שלטון רפובליקאי ויציב, שהיה עשוי לתבוע את הסתלקותם של המצרים, או תמיכה בסלאל המהימן והבטוח, אך החסר כל בסיסי עממי. הבחירה בסלאל חייבה, כמובן, להגדיל את מאמציהם הצבאיים והשקעותיהם הכלכליות, אך מסתבר שהמאמץ

¹⁰ עיין לעיל בפרק על סעודיה, בסעיפים – "מדיניותו של פייצל בפרשה התימנית", ו"הסכם פייצל-נאצר וההתפתחויות אחריו".

הצבאי המוגבר לא נשא פרי ולא הביא את ההכרעה המבצעית המקוּוה. זאת ועוד, הזמן פעל לרעת המצרים לא רק מבחינת קשייהם הלוגיסטיים, הממוניים והצבאיים, אלא גם מבחינת התעמקות השנאה אליהם, שהפכה לנחלתם של רוב התימנים ולא רק של החוגים המלוכניים. בשנת 1965, למשל, היה ברור למרבית המנהיגים הרפובליקאיים, כי פינויים של המצרים מהווה את התנאי ההכרחי להשכנת השלום במדינה. חילוקי הדעות בין מצרים לסעודיה התרכזו בשאלת עיתויו של מישאל-העם שיכריע את עתידה של תימן. המצרים הסכימו לעריכתו, אולם סירבו לפנות את כוחותיהם הצבאיים עד לאחר ההכרעה הפנימית, שכן היה ברור ומחורר להם, כי פינוי מהיר של צבאותיהם ימוטט חיש מהרה את משטרו של סלאל. בעיית הפינוי המודרג הפכה, אפוא, לציר המרכזי בשיקוליהם של המצרים,¹¹ וכתוצאה מכך יצר נאצר את "אוירת הפיסגה הערבית" מינואר 1964 ואילך.

החלטות כנס עמראן באוגוסט 1963, ותביעותיה של האופוזיציה הרפובליקאית – שהתחזקו והלכו ככל שהתמעטו סיכויי ההכרעה של הצבא המצרי – ערערו את אחדותו של המחנה הרפובליקאי, יצרו התרוצצות פנימית והעמיקו את הקרע ביחסים עם מצרים. בין אוגוסט 1963 לבין מאי 1964 נערכו חילופי גברי תכופים במוסדות השלטון ומבנה המוסדות שונה. סאדאת, עאמר ומנהיגים מצריים אחרים חשו מספר פעמים לתימן על מנת ליישר את ההדורים ולמנוע משברים חמורים. כל אותם משברים נבעו בצורה זו או אחרת מהיעדר יכולת ההכרעה הצבאית של המצרים מחד גיסא, ומהתחמקותם מהכרעה מדינית לטובת האופוזיציה הרפובליקאית, שהייתה מסוגלת לקיים שלטון יציב, מאידך גיסא. להססנות המדינית של המצרים בגישתם לסיעות היריבות במחנה הרפובליקאי הייתה השפעה ניכרת על התערערות מור אל-המלחמה של הצבא הרפובליקאי, ועל התגבשותו של המחנה המלוכני בתמיכתה העקבית שלסעודיה.

המשבר הגיע לשיאו באביב 1964. בין ה-23-28 באפריל 1964 ביקר נאצר לראשונה בתימן על מנת לאחות את הקרעים במחנה הרפובליקאי ולהסית נגד שלטון הבריטים בפדרציה דרום-ערב. בעקבות ביקור זה הוקמה ממשלת קואליציה בראשותו של קצין הצבא מחמוד אל-ג'עיפי, אשר הורחק בשלהי שנת 1962 מתימן ע"י סלאל. ממשלת ג'עיפי כללה מספר רב של קצינים, שייחיים שבטיים ואישי ציבור. נשמר בה האיזון המספרי בין השאפעים לזיידים, אולם עמדות המפתח נמסרו שוב לזיידים. אחמד נעמאן השאפעי מונה ליו"ר בית-הנבחרים שעתיד היה להיבחר, בעוד שעמיתיו, זוביירי ואריאני מונו לסגני ראש-הממשלה. שלישיית מנהיגים זו עמדה בראש האופוזיציה לסלאל ותבעה את הגבלת ההשפעה המצרית. לעומת זאת איזונו המצרים את יחסי הכוחות בהיררכית השלטון הרפובליקאי במנותם את נאמניהם – סלאל ועמרי – לכהונת הנשיא וסגנו. הרכב הממשלה החדשה הווה, למעשה, הרכב של פשרה ובכך הייתה נעוצה חולשתו, שכן מתנגדי סלאל-עמרי צורפו למסגרת השלטון, אך ללא סמכויות השפעה של ממש. התסיסה בקרב העדה השאפעיל נמשכה כל הזמן ופרצה החוצה בספטמבר 1964, שעה שהנשיא סלאל הדיח את מושלה השאפעי של תעז (המרכז השאפעי בתימן), שהיה גם בן-דודו של אחמד נעמאן, ומינה במקומו מושל זייד. התפתחות זו העמיקה את הקרע בין סלאל לבין נעמאן. זה האחרון הגיש את התפטרותו מראשות המועצה המחוקקת. לסלאל, שנאלץ להתחשב ברגשות האיבה הגואים של השאפעים בתעז ובסביבותיה, לא נותר אלא להחזיר את המושל הקודם למשפחת נעמאן כל כנו.

בינתיים הגיעו נאצר ופייסל לכלל הסכם כללי על סיום המלחמה בתימן (ב-14 בספטמבר 1964). כתוצאה מכך כונסה בשלהי אוקטובר ועידת השלום הכלל-תימנית בעיירה הסודאנית אַרְפְּוּיֵת,¹² שהעלתה חרס בדיוניה, למרות שהיא התפזרה בסימן של אחדות דעות

¹¹ עיין לעיל בפרק על סעודיה, בסעיפים – "מדיניותו של פייצל בפרשה התימנית" ו"הסכם פייצל-נאצר וההתפתחויות אחריו".

¹² על ועידת ארכוויית ותוצאותיה עיין לעיל בפרק על סעודיה, בסעיף – "הסכם פייצל-נאצר".

מדומה. הוחלט על כינוס "ועידה לאומית" על אדמת תימן ב-23 בנובמבר 1964, אולם המועד נדחה פעמיים ולא הוצא אל הפועל.

ועידת ארכוויט סייעה להתגבשותו של המחנה המלוכני, לאחר שהמצרים הכירו בו בעקפים כצד לוחם, ולאור ההתפוררות במחנה הרפובליקאי וכישלונותיהם הצבאיים של המצרים. בדצמבר 1964 הורכבה ממשלה מלוכנית חדשה שהכילה 20 אישית שבטיים, ואשר סימלה את ליכודו ועוצמתו של מחנה האימאם. כן מונו באורח הפגנתי מושלים לכל מחוזותיה של תימן. במחנה הרפובליקאי הייתה לוועידת ארכוויט השפעה הפוכה: נוסף לפילוגים הרבים בין הסיעות השונות, התעוררה הבעיה אם לחייב הסדר אם המלוכנים אם לאו. הסדר-פשרה עם המלוכנים היה מחייב ויתורים מהותיים ואישיים וקבלת האמאמה כמוסד רוחני לפחות. על רקע זה הובנה התנגדותה של כת הקצינים של סלאל-עמרי להסדר זה. בין כה ובין כה לבשה ההתפוררות במחנה הרפובליקאים מימדים גדולים. מושל מחוז חודיידה עזר את סגן ראש הממשלה הרפובליקאית שבא לעיר כדי לעצור יסודות אופוזיציוניים. נעמאן, זוביירי ואריאני הגישו לסלאל את התפטרותם. הצהרתם רוויית ההאשמות נגד נשיא תימן ומשטרו פורסמה בעיתונות הלבנונית. קבוצה של מנהיגים רפובליקאים בכירים ברחו מתימן לעדן ומשם לריאד. ראשי קבוצה זו פרסמו גילויי דעת שהזדהו מהותית עם השקפותיו של פייסל מלך סעודיה.

בדצמבר 1964 התפטרו כמעט כל חברי ממשלתו של ג'עיפי, המשבר הגיע לשיאו, סלאל אץ לקהיר כדי להתייעץ עם הכת המצרית על הרכבת ממשלה חדשה. דומה היה, שהמצרים ינצלו הזדמנות זאת על מנת להדיח את סלאל ולתמוך בהרכבת ממשלה עממית, אולם הם לא סטו ממדיניותם הקודמת: סלאל הושאר על כנו כנשיא וחסן אל-עמרי מונה לראש-הממשלה. הלז הודיע על הקמת בית דין מיוחד לשפיטת השרים שבגדו, לדעתו, ברפובליקה. מינויו של עמרי בא בעת ובעונה אחת עם ההכנות שנעשו ע"י הצבא המצרי במרוצת פברואר 1965 לפתיחת מתקפת האביב. הכנות אלה בישרו גם כישלון שליחות התיווך של בורגיבה בריאד' ואת הצטרפותה של איראן למחנה התומכים באימאם התימני.

בתחילת שנת 1965 פרש מוחמד אז-זוביירי מהמחנה הרפובליקאי ויצא לרמה הצפונית-מערבית של תימן על מנת לאגד את השבטים המקומיים בכוח ביניים, שיעמוד בין מימשלם הצבאי-רודני של סלאל-עמרי לבין שלטון המלוכנים. בראשית אפריל נרצח זוביירי בנסיבות מסתוריות כיוון שהוא גרם למבוכה הן במחנה המלוכני והן במחנה הרפובליקאי והמצרי. לשני הצדדים, ובמיוחד למצרים, היו מניעים חזקים לסלקו מהדרך. אולם רצח זוביירי עורר תסיסה מסוכנת בין השבטים נגד סלאל והמצרים. לוחמים משבטי חאשד ובכיל אימו לפלוש לצנעא אם לא יסולק עמרי לטובתו של נעמאן, ידידו של זוביירי. המצרים נאלצו להיכנע ללחץ זה, וב-20 באפריל 1965 הורכבה ממשלה חדשה בצנעא בראשותו של אחמד אנ-נעמאן. עיתוי הרכבת ממשלה זו בא לאחר שמתקפת האביב המצרית נבלמה ובקהיר עמדו להתכנס ראשי ממשלות ערב. נעמאן צירף לממשלתו את שר החוץ הרפובליקאי הראשון, מחסן אל-עייני. כן מונה שייח' רב ההשפעה של שבט חאשד לשר-הפנים,¹³ במאי 1965 יזם נעמאן ועידת שלים בין-שבטית בתימל ואף שיגר משלחת שלום תימנית לסיבוב במדינות ערב.

ביולי 1965 החל מבצע "ההתכנסות" של הצבא המצרי בתימן. מבצע זה החריף את המחלוקת הפנימית במחנה הרפובליקאי. כתוצאה מכך התפטר בראשית אותו חודש ראש הממשלה, אחמד אנ-נעמאן, על רקע שאיפתו לצמצם את ההשפעה המצרית בתימן ולנקוט במדיניות עצמאית. קיימת גירסא האומרת, כי נעמאן גילה נטייה למפלגת "אל-בעת" הסורית. מכל מקום, לאחר ההתפטרות יצא נעמאן לקהיר, וכעבור ימים מספר הגיע אחריו יריבו העיקרי, סלאל, שמיהר לשטוח את טענותיו לפנינאצר ועמאר. בו בזמן הגיעה משלחת בת 13 אישים תימניים-רפובליקאיים, שניסתה לתווך בין שני היריבים. אולם ידו של סלאל

¹³ מסלאל נשללו הסמכויות המעשיות וניתן לו תואר סמלי של יו"ר מועצת הנשיאות עמרי הודח לחלוטין.

הייתה שוב על העליונה. בהתאם להכרעה שהתקבלה בקהיר הרכיב הגנרל חסן אל-עמרי ממשלה חדשה ב-20 ביולי 1965. כתוצאה מכך חלה עריקה המונית של עשרות מתומכי-נעמאן, שברחו מתימן לעדן. הנוכחות הצבאית המצרית בתימן הגיעה, אפוא, עד משבר והפכה לכיבוש צבאי גלוי, שנדחה הן ע"י המלוכנים והן ע"י מרבית הרפובליקאים. הבעיה העיקרית הייתה ונשארה בעיית הפינוי המצרי מתימן. גם לאחר פגישת פייסל-נאצר בג'דה (ב-22-23 באוגוסט 1965) לא התבהר הערפל סביב עתידה של תימן.

ההתערבות המצרית והמערכה הצבאית

עוד במרץ 1958 (כחלק מקע"ם) ששה מצרים לקראת האיחוד עם תימן והקמת הפדרציה הערבית. יש לזכור, כי האמיר בדר היה השושבין העיקרי של איחוד זה, שמעולם לא הוצא אל הפועל והתגלה לגבי נאצר כמקח טעות. בשלהי שנת 1961 נאחזו המצרים בהכרתו הדיפלומטית של האימאם אחמד בממשלת סוריה העצמאית, ובפרסום שירו המדיני האנטי-מצרי, על מנת לפרק את המסגרת האיחודית הריקה מתוכן. עם עלותו של בדר לשלטון, זכר לו נאצר את חסד נעוריו ושיגר לו מברק ברכה לבני. בין שנאצר ידע כל תכנון ההפיכה ובין אם לא, עובדה היא, כי יומיים-שלושה אחר הפיכת סלאל הגיע כבר המטוס המצרי הראשון שנשא חיילים מצריים וציוד לוחמה. עוד ב-7 באוקטובר הכחיש סלאל את עובדת ההתערבות הצבאית המצרית בתימן, אולם ב-19 באוקטובר פורסם דבר הפלישה המצרית לראשונה ע"י "אל-אהראם". במקביל לגייסות הסדירים שהוכנסו למערכה, הביאו המצרים עשרות מומחים וטכנאים לתימן על מנת להשתלט על המערכת הכלכלית והמדינית של המדינה. ככל שההתערבות המצרית בתימן התרחבה והעמיקה כן גבר הצורך הפסיכולוגי לתרץ לעם המצרי את פשר הקורבנות הקשיים הכלכליים. מערכת התעמולה המצרית התגייסה אפוא בדבקות רבה כדי להמציא נימוקים משכנעים לפלישה לתימן. החשובים מביניהם היו כדלקמן: (א) ייעודה האידיאולוגי והמהפכני של מצרים מחייב אותה לסייע לכל ההפיכות האנטי-ריאקציוניות. יישום תפיסה זו בתימן ובאלג'יריה בשלהי שנת 1963 (בתקופת תקריות הגבול בין מרוקו לאלג'יריה) הוכיח, כי ההנהגה המצרית שבווייה בידי האידיאולוגיה שלה; (ב) מתן הגנה להפיכה בתימן מפני התערבות סעודית-ירדנית ונגד מאמצי התמיכה של ארה"ב ובריטניה באימאם; (ג) ראיית המלחמה בתימן כחלק מהמערכה האנטי-ישראלית (הייתה זו טענה נגדית שבאה לחפות על אוזלת היד המצרית בענייני פלסטין; ד) שיגור הגייסות המצריים לתימן נעשה, כביכול, בהשפעת לחץ עממי, ותוך נכונותם של החיילים להתנדב למלחמה לצד המחנה הרפובליקאי.

טענות אלה ואחרות לא הסתירו את הבסיס הבלתי-חוקי של ההתערבות הצבאית המצרית. נאצר לא יכול היה להצדיק את התערבותו על יסוד חוזה ג'דה (מה-21 באפריל 1956), מכיוון שגם סעודיה הייתה צד בברית ההגנה המשותפת עם תימן ומצרים. לפיכך חתמה מצרים על ברית הגנה מחודשת עם ממשלת צנעא הרפובליקאית ב-10 בנובמבר 1962, הינו לאחר שהצבא המצרי היה שקוע עמוק במערכה נגד השבטים המלוכניים. אולם ביסודה של הפלישה המצרית לתימן שיחקו שיקולים עתירי-חשיבות. ההפיכה הרפובליקאית בצנעא הוותה עילה להתערבות המצרית, שנועדה לממש את שאיפותיו הגיאופוליטיות היסודיות של נאצר: (א) הפיכת ים-סוף ל"אגם-מצרי" ע"י היאחזות בנמל חודיידה ובמיצרי הדרומיים של הים. הגשמת משימה זו הייתה מקנה "עומק אסטרטגי" לתעלת סואץ מצד הבסיסים הבריטיים שבעדן; (ב) הפיכת תימן למקפצה אסטרטגית לקראת השתלטותה של מצרים על נסיכויות הנפט הערביות, ובמיוחד של סעודיה, תוך קיעקוע המשטרים המלוכניים במאמץ מוגבל יחסית; (ג) התקדמות לקראת יצירת "מרחב-המחייה" המצרית מהאוקיינוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי.

חשיבותה הגיאופוליטית של תימן הוערכה גם בקשר לבידודה האסטרטגי של חבש-הנוצרית, החולשת על מקורות הנילוס הכחול. השתלטותו המוחלטת של נאצר על תימן מחד גיסא והגברת המטרד הצבאי מצד סומאליה הפרו-מצרית מאידך גיסא – היו מגבירים את

תחושת הבידוד הגיאוגרפי של חבש, שהתלבטה בלאו הכי בבעיית המיעוט המוסלמי הגדול שבתחומיה. נוכחותו של כוח מצרי בתימן נראתה לנאצר כהזדמנות פז להשיג דריסת רגל בחצי"א ערב, בסמוך למדינות הנפט ולפדרציה של דרום-ערב בחסות בריטניה. הפיתיונות המשפּרים הללו הביאו לחיפזון ולבהילות המצרית היתרים. כתוצאה מכך לא התחשבו המצרים ביתר על המידה באופייה הטופוגרפי של תימן ובמבנה השבטי והעדתי של האוכלוסייה. הם העריכו בטעות, כי מספר גדודים מובחרים יוכלו לבער בנקל את קיני ההתנגדות של המלוכנים בסיוע של הרעשות אוויריות אפקטיביות, שתבוצענה ללא הבחנה ומתוך כוונה לזרוע אימים ופחד. מסתבר, שהמצרים החטיאו את מטרתם והסתבכו מבחינה צבאית ללא מוצא.

עד כה התברר, כי המבנה הטופוגרפי, המערך האקלימי והריבוד החברתי-עדתי הינם שלושת גורמי הקבע העיקריים המשפיעים על מהלך המלחמה בתימן. דווקא באזורים ההרריים בצפון ובצפון-מערב המדינה, שהם כמעט בלתי-עבירים וחסרי דרכים מוגדרות, מתגוררים השבטים הזיידים הגדולים, התומכים באורח מסורתית במוסד האמאמה הזיידית. לעומת זאת מאוכלסים רצועת החוף (תהאמת) ומורדותיהם הדרומיים של הרי תימן ע"י המחצית השנייה של האוכלוסייה המשתייכת, כזכור, לאסכולה השאפעיית של האסלאם הסוני.

המבנה הטופוגרפי המשוסע והמבותר, מיעוט הדרכים הסלולות וקיומם של שבילים ודרכי עפר הנשלטים מהפסגות ההרריות למערכה בתימן, שיוו אופיו של מלחמת גרילה, בנוסח של "פגע וברח", תוך ניצול גורמי ההפתעה והחשיבה. השבטים ההרריים נחנו בכל אותן סגולות של קשיחות חוסר פיסית, קנאות דתית, ורצון עז להביס את הצבא הזר ולגרשו מהמדינה. נוסף לכך נהנים הלוחמים המלוכניים מהתמצאות טובה יותר בשטחים ההרריים, שלא מופו עדיין לפרטי פרטיהם. בתנאים אלה התאזנו כמעט לחלוטין יתרונותיו של הצבא המצרי הסדיר, שנבעו מרמת משמעת מאימון פרטי, מנשק חדיש יותר ומעליונות אווירית מוחלטת. היחידות המצריות אומנו לחימה בתנאים מישוריים-מדבריים בסיוע שריון וטנקים. לאחר שהיחידות המצריות השתלטו על רצועת החוף ועל הכבישים ודרכי העפר העיקריים בדרום-תימן, נבצר מהן להביס את השבטים המלוכניים ברמות ההרריות שבצפון. יתר על כן, התארכות צירי האספקה המשובשים של המצרים הביאה לבידודן הזמני של כמה מיחידותיהם במשלטים מרוחקים בצפון תימן ובמזרחה.

נוסף לכך, לא יכלו המצרים לבטוח בנאמנות האוכלוסייה שבשטחי כיבושם, שכן אוכלוסייה זו, ובמיוחד השבטים, הוסתו והותססו ע"י שליחי האימאם, שצויידו בכסף סעודי ואף חילקו נשק קל לכל שיחי' ולכל דורש. שליחים אלה הסתננו בין המעוזים המצריים וקיימו מגעים עם אישים שונים שבתחום הכיבוש המצרי. ניצול הגורם הדתי-עדתי וליבוי רגשות השנאה המצטברים והולכים נגד המצרים, שחייליהם התנהגו כחיל כיבוש, הוו גורמים מסייעים למחנה המלוכני. זאת ועוד, המלחמה האכזרית שניהלו המצרים נגד תומכי האימאם, תוך שימוש בפצצות נפלאם ובגזים מרעילים, וע"י שריפת יבולים, השמדת מיקנה ורצח של אוכלוסייה בלתי-לוחמת בהרעשות אוויריות – שיטות אלה הוסיפו שמן על מדורת השנאה היוקדת של המוני התימנים כלפי הגייסות המצריים. יש גם להביא בחשבון את כישלונם היחסי של המצרים בארגון יחידות צבא רפובליקאיות, שכן חלק מסוים מהחיילים שגויסו בעל כורחם ערקו לשורותיהם של המלוכנים בעתות הקרב. עם זאת אין לזלזל בכושר הלחימה שגילו יחידות מצריות מסוימות ואין להתעלם ממעשי גבורה של חיילים בודדים. הפיקוד המצרי הנמוך הועמד בפני קשיים רבים וגילה יכולת של אלתור ותושיה. כן הועמדה במבחן יכולתו הלוגיסטית של הפיקוד המצרי העליון בפתירת בעיות מסובכות, כגון משלוח גדודים ממצרים ומתימן, שיגור אספקה מתמדת בדרך האוויר והים, הפעלת מטוסי תובלה סובייטים חדשים והזנקת מפציפי "אליושין" משדות תעופה במצרים לשם ביצוע גיחות קרביות מעל תימן. מסתבר, אפוא, שהמצרים התקדמו בקליטת הציוד הסובייטי וביכולת תפעולו. לצידו של הצבא המצרי נלחם, כמובן, הצבא הרפובליקאי שכוחו נאמד ערב ההפיכה

בכ-20,000 חייל. כוח זה הורכב בשעתו מחיילים שגויסו ע"י האימאם לפי מכסות שבטיות, ממתנדבים וממשמר מלכותי שטופח במיוחד. הצבא הרפובליקאי צוייד בשעתו ע"י נשק סובייטי מגוון, בהתאם לעסקת נשק שנחתמה עוד בשנת 1956. למרות גיוון הנשק, וריבוי לא הספיקו התימנים לקלטו ולעכלו עקב רמת התחזוקה הנחשלת והיעדר הידע הטכני. לעומת זאת שונה הייתה לחלוטין בעיית החייל המלוכני. בשעתו אמדו את פוטנציאל הלוחמים מקרב בני השבטים ב-150,000 איש. ברור, כי מספר הלוחמים במחנה האימאם לא עלה על כ-10,000 איש. חלק ניכר מלוחמים אלה לא היה מצוי בשדה הקרב באורח רצוף, שכן היה עליו לדאוג גם לכלכלתו ולכלכלת בני המשפחה. עוד בראשית המערכה הצטמצם הנשק של המלוכנים, הן מבחינת הכמות והן מבחינת האיכות (נשקל קל). אולם במרוצת הזמן קיבלו המלוכנים מרגמות בינוניות, תותחי שדה קלים, בזוקות ומיקלעים בינוניים וכבדים. למרות זאת לא נסגר הפער הכמותי והאיכותי. במחנה האימאם פעלו גם מדריכים צבאיים, קצינים בדימוס מאירופה ומארה"ב, כשהדמות הבולטת ביניהם היה המייגור הבריטי קופר, אשר השתייך בשעתו ל"צבא הרפאים" של קולונל סטרלינג שפעל בלוב. למרות חולשתו החומרית של צבא האימאם, יש להצביע על רוח הגייסות שלו הניזונה מהקנאות הזיידית ומהשנאה לפולש הזר. סגולות אלה חיפו על הנחיתות הצבאית.

ההיתקלויות הצבאיות הראשונות בין יחידות האימאם לבין יחידות החלוץ המצריות הוכיחו למצרים, כי שומה עליהם להיחפז בהטלתה של חטיבת הקומנדו שלהם למערכה על מנת לחסל את התארגנותו הצבאית של האימאם. הפעילות האווירית הענפה והצורך להפעיל יחידות שדה מצריות הביאו לידי כך, שהפיקוד המצרי בתימן הפך, למעשה, ליוזם ולמבצע העיקרי, בעוד שהצבא הרפובליקאי התימני לא צלח אלא לתפקידי עזר בלבד. בשלהי אוקטובר 1962 פתחו המצרים במתקפתם הראשונה: כוחותיהם נעו מזרחה מצנעה וצפונה לה, לעבר מעוזי המלוכנים במאָרַב (במזרח תימן) ובצעדא (בצפון המדינה). ההתקדמות המצרית בדרכי-עפר אלה הואטה עקב פעולות מיקוש וגיחות מהמארב. בינתיים השתרר החורף המקפיא ברמות ההרריות והפיקוד המצרי החליט לסגת ולהתבצר להגנה במיתחום החיוני המחבר את צנעא-תעז-חודיידה. בעקבות הנסיגה המצרית פקדו את תימן אנוור אס-סאדאת, כאמל רפעת והמרשל עאמר. הערכת המצב שלהם הביאה את נאצר להגדלת כוחותיו עד לכלל דיביזיה שלמה. כן החליטה ההנהגה המצרית לאמן מחדש 2 חטיבות תימניות שהיו חסרות ערך עד אז; הוחלט על הגברת הפעילות האווירית ועל הזרמת ממון רב כדי לשחד את ראשי השבטים הפוסחים על הסיפים; כמו כן התחילו המצרים לגייס יחידות נוספות ל"מישמר הלאומי" מקרב השבטים השאפעים בדרום-תימן, יריביהם של השבטים הזיידים.

במרוצת נובמבר 1962 התברר לפיקוד המצרי, כי יחידותיו אינן עומדות בניסיון מערכה הררית הנושאת אופי של מלחמת גרילה. גם הרעשות הצי המצרי על חופי ג'יזאן שבסעודיה לא נשאו פרי, למרות האפקט הפסיכולוגי, שכן הסתננות לוחמים, ציוד ונשק מעבר לגבול הסעודי התגברה והלכה. יתר על כן, נאמני האימאם החלו להטריד את המצרים בלב המיתחום המבוצר שבין צנעא-תעז-חודיידה, וגרמו במישרין לריתוק יחידות מצריות ולביצוע פעולות עונשין מצריות נגד כפרים ושבטים. מבצעים אלה הגבירו, כמובן, את האיבה לפולש הזר. נסיגתן של היחידות המצריות לעבר הערים הגדולות העבירה את היוזמה הצבאית לידי המלוכנים בשלהי נובמבר 1962. כוח מלוכני אחד ניסה לכבוש מחדש את העיירה צעדא שבצפון המדינה, שהוחזקה ע"י חיילים רפובליקאים נצורים למן תחילת אוקטובר. המצרים תגברו בעזרת צנחנים את העיר הנצורה, לאחר שנכשלו מאמציהם לפרוץ את טבעת הכיתור המלוכנית מכיוון דרום. בגזרה הצפונית-מערבית הצליחו המלוכנים להשתלט על העיירה חרד', כ-10 ק"מ מהגבול הסעודי, ולפתוח נתיב אספקה וציוד לעבר הגבול. כן השתלטו המלוכנים על הגיא שהולך מעיירה זו לרצועת החוף. המצרים הפעילו מטוסים ומשחתות והרעישו מספר כפרי גבול סעודיים מבלי שהצליחו לעכב את פעילות המלוכנים בגזרה הצפונית-מערבית. בדרום-מזרח הסתער כוח מלוכני אחר על

המצרים הנסוגים לעבר צנעא. כנראה, שהמלוכנים הצליחו להשתלט זמנית על מעבר צרוואח, החוסם את הגישה מצנעא למארב, שבקירבתה הקים הנסיך חסן את מטהו. בסוף 1962 הסתמנו כבר תחומי ההשפעה של המצרים לעומת אלה של המלוכנים. בתחומים אלה לא חלו, למעשה, שינויים ניכרים עד שנת 1965. בין תחומי ההשפעה השונים לא היו קיימות חזיתות במובן הקלאסי של המונח, אלא התבלטו שטחי-מגע נרחבים, הפרושים על פני צפון תימן ומזרחה, שהיו את זירות ההיתקלויות המקומיות. הכוחות המצריים והרפובליקאיים התרכזו, בעיקר, לאורך שני כבישי האספלט שבמדינה (חודיידה-צנעא, מוח'א-תעז), וכן לאורך דרך החוף ודרך במת ההר המרכזית, המקשרת בין תעז שבדרום לצעדא שבצפון. צנעא, במרכז, מהווה את חולית החיבור האסטרטגית של ציר תנועה זה. ציר תנועה נוסף מתפתל ברמות ההריות, מזרחה לצנעא, דרך ג'יחאנה וצרוואח עד למארב, העיירה ההיסטורית והמרכזית במזרח-תימן. שליטתם של המצרים על צירי התעבורה הללו לא הייתה מלאה והם נאלצו מעת לעת לפרוץ דרך ע"י שיירות משוריינות ובחיפוי אווירי. הקרבות העיקריים בשלהי שנת 1962 ניטשו, אפוא, באזורים הבאים: (1) ברמת נוֹשְׁחָה (צפון-מערב) ועד לרמת חג'ה (יותר דרומה); (2) במעברים ההרריים שחלשו על נתיב התנועה בין צנעא למארב; (3) בגיזרה הצפונית, סביב צעדא הנצורה, שחלשה על נתיבים הרריים שהוליכו אל מעבר לגבול הסעודי-תימני.

עד מרץ 1963 התבססה תורת המלחמה המצרית בתימן על כיבוש מקסימלי של שטחים והיאחזות צבאית נרחבת. בהתאם לכך אופיינו מבצעיו של הצבא המצרי. ההנחה היסודית הייתה שרק נוכחותם הקבועה של כוחות מצריים מבטיחה את השליטה במרחב מסוים. שיקול אחר שתמך בתפיסה זו היה, כי עם ההשתלטות המצרית על אזורי הגבול עם סעודיה ובחריאן ייחסמו צירי האספקה והנשק של המלוכנים.

בפברואר 1963 התחדשה בכל עוז המתקפה המצרית, בניהולו הישיר של המרשל עאמר, שנועדה לנתק את המלוכנים מאזורי הספר. המצרים הצליחו אמנם לפרוץ דרך מעברי ההרים מזרחה לצנעא ולכבוש את מארב, אולם בינתיים הצטרפו שבטים חדשים לצידו של האימאם והגבירו במקביל את מבצעי הגרילה. בעת ובעונה אחת החלו המצרים להפציץ ולהפגז מחדש טריטוריה סעודית וכן טריטוריה בריטית בשטח החסות של עדן. התפשטות הקרבות בתימן, במרוצת פברואר 1963, למימדי סכסוך בינלאומי – התבטאה בהזעקתו של עוזר מזכיר האו"ם לתימן. המתקפה המצרית זכתה, אמנם, בהצלחה ראשונית במזרח תימן (ג'ויף), אך לאחר מכן היא נשברה. מכאן ואילך נוצר מצב של קיפאון: תחומי השליטה המצריים התרכזו בדרום תימן וברצועת החוף, בעוד שבצפון תימן ובמזרחה שלטו המצרים רק על מובלעות בודדות של עיירות ומשלטים בתוך שטח מלוכני רצוף.

יישומה של הטקטיקה הצבאית המצרית למישור המבצעי גרם לפיזור הכוח המצרי בריכוזים קטנים על פני שטחים נרחבים ביותר. מערך זה של מוצבים ומשלטים מבודדים, המוגנים ע"י כוחות קטנים והקשורים בצירי אספקה ארוכים, איפשר ללוחמים המלוכנים לנצל כדבעי את הטופוגרפיה ההררית והמבותרת, הן לצרכי זינוב בשיירות האספקה והן לצרכי הצבת מארבים ונסיגה מהירה למעוזים ההרריים. עוצמתו של הצבא המצרי ויתרונו הטכני לא הכריעו את המערכה באורח לחימה מעין זה. גם יעילותם של כוחות השריון המצריים הייתה מוגבלת ביותר באזורים ההרריים, ולהרעשות האוויריות לא נודעה חשיבות מכרעת. הפעילות המלחמתית הבלתי-רצופה שקיימו המלוכנים חייבה הגברה מתמדת של הכוחות המצריים שנשחקו בהדרגה. בשלהי שנת 1963 נאמדו הכוחות המצריים ביותר מ-30,000 חייל, ואילו בפרוס שנת 1965 הוערך החיל המצרי בכ-52,000 חייל.

התיק"ו הצבאי בשנים 1964–1965

תגבורו המתמיד של הצבא המצרי בתימן לא הביא לתפנית כלשהי בשדה המערכה. שני הצדדים סבלו אבידות כבדות במהלך הקרבות השונים, כשכל צד זוכה מעת לעת להישגים ולניצחונות בעלי חשיבות מקומית בלבד. לאחר מערכות דמים ממושכות לא חלה כל תמורה מהותית בחלוקת שטחי ההשפעה במדינה. המצרים והרפובליקאים המשיכו לשלוט על

המרחב החיוני המבוסס על צנעא-חודיידה-תעז ודרכי התעבורה המחברות אותן. לעומת זאת חלשו המלוכנים על האזורים ההרריים וניתקו מעת לעת את צירי האספקה והתעבורה המצריים בגיחות פתע ובמארבים. כן הוטרדו הכוחות המצריים, שהיו מכותרים בחלקם, במזרח (במובלעת מארב-חריב), בצפון (במובלעת צעדא) ובצפון-מערב (במרחב חרדי-מידל). "הסכם באנקר" ודיוני שתי ועידות הפסגה הערביות לא קידמו את השלום. לעומת זאת בלטה הטקטיקה המצרית שניסתה להשיג הכרעה או ניצחון מקומי כלשהו ערב כינוסי הפסגה או לפני היוועדויותיהם של ראשי הממשלות. לרוב הצליחו היחידות המצריות להשיג עדיפות ויתרון צבאי בשלב הראשון של המבצע, אולם לאחר מכן נשמטו פירות הניצחון הטרומי מידיהם, ולעתים מצבן הפך לנואש. מסתבר, שכבר במחציתה השנייה של שנת 1963 הוברר לנאצר ולמרעיו, כי לא תיתכן הכרעה צבאית גרידא, ולפיכך הועתק המאמץ לזירה המדינית והבין-ערבית.

הצלחותיהם המקומיות של המלוכנים במבצעי הגרילה שלהם נסכו בהם ביטחון רב מידי. לפיכך החליטו מפקדי השבטים המלוכנים לנסות את מזלם, באפריל 1964, בהתקפה חזיתית על העיירה ההררית חגיה, כ-80 ק"מ צפונית-מערבית מצנעא. עד אז נשאה מלחמתם של המלוכנים צביון פרטיזני מובהק, ובכך הצליחו לאזן את הפער הכמותי והאיכותי בינם לבין המצרים. אולם, כאמור, ביטחון היתר היה להם לרועץ, שכן בשיטת לחימה חזיתית לא הורגלו ואף לא התנסו המלוכנים. בהתקפת המלוכנים על חגיה נהנו המצרים מכל היתרונות הצבאיים של יעד מבוצר ומוגן ע"י כלי נשק כבדים, בעוד שהמלוכנים תקפו בשיטות ישנות ובכלי-נשק נחותים. התבוסה החמורה שהונחלה ללוחמים המלוכניים בקרב חגיה הביאה לשיתוק חלקי של מבצעייהם בגיזרה זו ואף בגזרות אחרות. ניתוק המגע מצד המלוכנים, שנמשך כחודשיים-שלושה, נוצל ע"י המצרים להרחבת הישיגיהם בגזרת חגיה וברמה המרכזית וכן באזורי ההפקר האחרים. תחום השליטה המצרי והרפובליקאי הורחב כתוצאה משילוב שלושת יסודות הלחימה המצרית בתימן: הפגזות, שוחד ושכנוע. המפלה בחגיה הביאה גם לכלל התרופפות כללית במחנה המלוכני, וגם כאן התגלתה יריבות בין-שבטית ותחרות בין המנהיגים. זאת ועוד, חלק ניכר מהלוחמים מבני השבטים נטשו את המערכה עקב עונת הקציר וצרכי הפרנסה. הפוגת-רווחה זו למצרים הסתיימה, למעשה, בחודשים יוני-יולי 1964, עם חידוש מבצעי הגרילה המלוכניים. עובדה זו, וכן הישחקותו האיטית של צבאם הכבידה ביותר על המצרים. לקראת ועידת הפסגה הערבית השנייה, שנועדה להתכנס באלכסנדריה בספטמבר 1964, שאף הפיקוד המצרי להשיג ניצחון צבאי, בבחינת מקדמה מדינית לקראת המיקוח בעתיד. באוגוסט פתחו, אפוא, המצרים במתקפה רבתי בגזרה הצפונית-מערבית, כשהם מסתייעים כבבשר-תותחים בחיילים תימניים סדירים ובלוחמים שבטיים שעברו לצידם. מגמות המתקפה היו כדלקמן: (א) סגירת גבול תימן-סעודיה וניתוק צירי האספקה החיוניים של המלוכנים; (ב) לכידתו של האימאם בדר. כפי שאירע בעבר, כן גם עתה עלה בידי המצרים לנחול הצלחה ראשונית שנבלמה לאחר מכן. הצלחה ראשונית זו הביאה לזירה התימנית את המרשל עאמר, שרצה לנצח אישית על המבצע. שופרות התעמולה המצריים שהיו משופעים באופטימיות צוהלת השתתקו אט אט. באותה עת פורסם בביטאון הצבא המצרי מאמר שהטעים את קשייו של צבא חדש הלוחם בטופוגרפיה הררית.

בעל המאמר הזכיר, כי אף כובש זר לא הצליח לפלס דרכו פנימה לתימן ההררית. ואכן, בשנת 1515 נחתו כוחות מצריים ברצועת החוף התימנית וניסו לנצל את התרופפותו של הצבא התימני, שנחלש שנתיים לפני כן במערכה נגד הפורטוגזים על עדן. אולם המצרים נאלצו לפנות את רצועת החוף עקב עלייתם של התורכים העות'מאנים על מצרים וכיבושם אותה. בשנת 1818 נחת חיל משלוח מצרי, בפיקודו של מוחמד עלי, בחוף התימני והשתלט על נמליו העיקריים. המצרים נאלצו לסגת בשנת 1840 לאחר אולטימטום בריטי תקיף. עבודות היסטוריות אלה לא יכלו, כמובן, לנחם את הצבאות המצרים בתימן בספטמבר 1962. התקפתם זו נועדה, כזכור, לסגור את הגבול הצפוני-מערבי עם סעודיה. טור מצרי,

שיצא מהעיירה מג'ז צפונית לצעדא, הצליח לשחד את השייח' חוסיין אבן-חסן. זה האחרון התיר ליחידות המצריות לעבור בתחומי המירעה של שבטו, וכתוצאה מכך השתלטו המצרים על הרי כאזח, החולשים על הדרך שבין צעדא לצנעא והמחפים על הנתים המולך לסעודיה. טור מצרי שני יצא מחרד' וניסה להעפיל ולהשתלט על רמת וושחה מצד מערב. הניסיון עלה בתוהו, הטור השני נבלם והנתיב המלוכני האחרון לסעודיה נשמר. מכאן ואילך השקיעו המלוכנים את מרב מאמציהם הצבאיים בגיזרת מג'זהרי ראזח על מנת לחזור ולהשתלט על דרך האספקה שהולכה לעיירה גיזאן בסעודיה. מאמציהם הניבו פרי, שכן היחידות הרפובליקאיות והמצריות כותרו בהדרגה בהרי ראזח. תוך שישה חודשים טוהרה כליל שלשלת ההרים האסטרטגיות הזאת. יחידות חילוץ מצריות ששוגרו מצנעא עלו על מארבים והתפוררו ורוב פלוגות הצנחנים שהוצנחו באזור נפלו בידי המלוכנים. בסופו של דבר, הצליחו אנשי האימאם ללכוד אפילו את שר המלחמה הרפובליקאי בהרי ראזח.

בפרוס ינואר 1965 נכבש מבצר ראזח עצמו. ארבע התקפות נגד מלוכניות הביאו לגירושם של המצרים והרפובליקאים מהאזור. קציר ההרוגים עלה על 800. כ-3,000 חיילים רפובליקאים ערקו במרוצת הקרבות למחנה האימאם, וכ-600 חיילים מצריים נלקחו בשבי ולא נודע דבר על גורלם. בסיכום ניתן לומר, כי המתקפה המצרית-רפובליקאית שהחלה באוגוסט 1964 הסתיימה בתבוסה מוחצת מבלי שהושגה אף משימה אחת מתוך המשימות שהוצבו ע"י הפיקוד המצרי. זאת ועוד, המלוכנים הצליחו להרחיב את תחום שליטתם על פני רוב המרחב הצפוני-מערבי של תימן הגובל בסעודיה. הניצחון המקומי של המלוכנים זירז את תהליך התפוררותו של המחנה הרפובליקאי (התפטרות שרי ממשלת ג'עפי ופרישתו של מוחמד אז-זוביירי מהמחנה הרפובליקאי). כן הונחתה מהלומה נוספת ליוקרתם הצבאית של המצרים. לאחר הצלחתם במרחב הרי ראזח העתיקו המלוכנים את מוקד פעילותם למבואותיה הצפוניים של צנעא, כ-20 ק"מ מצפון לבירה. הכישלונות המצריים הביאו לחידוש ההפצצות האוויריות הברוטאליות וכן לשימוש בגזים נגד האוכלוסייה האזרחית. השימוש בגזים נעשה גם בשלהי שנת 1963, שעה שהמצרים נאלצו להיחלץ ממלכודות צבאיות. החמרת המצב המדיני והצבאי החזירה את המרשל עאמר לתימן בשלהי ינואר 1965.

לחצם המדיני המחודש של המצרים במרוצת שנת 1965 נבע מהתגבשות הכרתם, כי התיקו הצבאי מכביד עליהם במיוחד, בעוד שהסעודים והמלוכנים-התימניים אינם מפסידים ולא כלום. השיקולים שגיבשו תפיסה זו היו כדלקמן: הפיקוד המצרי נוכח שאין ביכולתו לתגבר את החיל המצרי בתימן עד אין סוף, למרות צווי הגיוס החדשים שהוצאו בפברואר במצרים וביצוע תכניות ההתעצמות המספרית בתחומי חילות הרגלים והשריון. המטכ"ל המצרי שקל גם אפשרות של העתקת זירת הקרבות לסעודיה עצמה והשמדת בסיסי העורף של המלוכנים. מסתבר, שנאצר הכריע נגד יוזמת התאבדות זו, שהייתה מסבכת את המצרים נגד סעודיה במישרין ונגד ארה"ב בעקיפין. מול ריכוזי הצבא המצריים שהופיעו לאורך הגבול הסעודי בתחילת אוגוסט 1965, העמיד פייסל כ-10,000 חיילים סעודיים, שצויידו בנשק חדיש ובכללו טילים שונים. האמריקאים גם מיהרו לתאם את תכניות ההגנה שלהם עם קציניו של פייסל. יתר על כן, התרבות האבידות המצריות, הצטברות המרירות בקרב חיילי החזית וקציניהם, התערערות המוראל הכללי של המצרים והרפובליקאים והכבדתו הגדלה והולכת של הנטל הכלכלי והכספי שהיה כרוך בכל ההרפתקה התימנית – כל אלה הוכיחו למנהיגות המצרית, כי נפגם אמונו של החייל המצרי במטרת המלחמה מאחר והוא נוכח לדעת, כי נשלח להילחם בתימנים ולא בישראלים.

בפברואר גייסה מצרים אלפי חיילי מילואים מכל זרועות הצבא, כנראה, כהכנה לקראת מתקפת אביב חדשה. מתקפה זו נכנסה לשלבה המכריע במרוצת חודש אפריל 1965, שעה שמטוסים מצריים הבזיקו ממספר כפרים סעודיים ששימשו כבסיס אספקה לכוחות המלוכניים. מסתבר, שגם הפעם רצה הפיקוד המצרי להשיג הכרעה צבאית לפני התכנסותם בקהיר של ראשי ממשלות ערב, שרי החוץ וההגנה והרמטכ"לים שלהם. ב-13 ביולי 1965

הודיע המרשל עאמר על יישומה המעשי של תפיסה אסטרטגית חדשה, שהתבטאה בפינוי הכוחות המצריים מהאזורים המרוחקים של תימן, העברת הגנתם לידי הרפובליקאים והתרכזותם של הצבאות המצריים באזורים מרכזיים ובערים. הכרזתו של עאמר היוותה, למעשה, אישור בעקיפין להודעותיהם של המלוכנים מתחילת יולי, כי כ-6,000 חיילים מצריים כותרו באזורים המרוחקים של תימן, וכי המצרים נואשו מלקיים עמם קשר יבשתי והם מספקים את צרכיהם בדרך האוויר. להלן הודיעו המלוכנים, כי המצרים פינו את העיירות מארב, חגיה וד'אלע. בו בזמן הזהיר נאצר את פייסל הסעודי, כי צפויה התנגשות מזוינת בין מצרים לסעודיה אם לא יושג הסדר בתימן. ואכן, במחצית אוגוסט 1965 גברה המתיחות הצבאית בין שתי המדינות. מספר ימים לפני פגישתם של נאצר ופייסל בג'דה ביצעו המצרים פעולת קומנדו בצפון-מערב תימן על מנת לזכות ביתרון מקומי וביתרון פסיכולוגי לקראת הפגישה הצפויה. היוזמה לפגישה זו, שנקבעה לאחר לחץ מצרי רצוף, העידה על חומרת מצבם של המצרים, כשם שפינוי חבלי הספר התימניים מהיחידות המצריות הוו אות ומופת לכך. ייתכן ונאצר רצה להפגין בפינוי אזורים אלה את נכונות להוצאתם המודרגת של צבאותיו מתימן כולה. מכל מקום, נכונות זו תבחן רק בביצועה המעשי.¹⁴

---

¹⁴ על תוכן הסכם ג'דה ומשמעותו – עיין לעיל, בפרק על סעודיה בסעיף – הסכמי פייצל-נאצר, ספטמבר 1964 ואוגוסט 1965.

הפדרציה הדרום-ערבית

רקע כללי

העיר והנמל עדן שוכנים על חצי האי הררי-וולקני המרוחק כ-150 ק"מ מזרחית ממיצר באב אל-מנדב. הבריטים החלו להתעניין במקום לפני כ-170 שנה, שעה שרצו למנוע את חדירתה האפשרית של צרפת לאוקיינוס ההודי דרך ים-סוף. בשנת 1802 חתמה "חברת הודו-המזרחית" (הבריטית) על הסכם מסחרי עם סולטאן לחג', אשר חלש על נמל עדן. כעבור 35 שנה פתחו הבריטים נתיב ספנות קבוע ממצרים להודו והם היו מעוניינים בהפיכת עדן לנמל אספקה וציוד בפחם. לאחר שסולטאן לחג' דחה את ההצעה הבריטית לקנות את נמל עדן בטבין ותקילין, כבשו הבריטים את הנמל בפרוס שנת 1839. תמורת ההכרה בבעלותם על עדן הבטיחו הבריטים לסולטאן לחג' מענק שנתי בשיעור של 6,500 דולר. במרוצת השנים 1839–1843 נעשו ניסיונות סרק ע"י שבטים ערביים לחזור ולכבוש את עדן. בשנת 1843 נחתם חוזה ידידות בין בריטניה לסולטן לחג', לפיו הכיר האחרון סופית בשייכותה של עדן לבריטניה. 40 שנה לאחר מכן קנו הבריטים מהסולטאן את השטח של שייח' עת'מאן וצרפוהו לעדן. כן סיפחו הבריטים לשטח המושבה את השטחים הבאים: (1) האי פְּרִים החולש על מיצר באב אל-מנדב והמשמש כמישלת ימי וכמגדלור. הבריטים נאחזו לראשונה באי זה בשנת 1799, נטשוהו לאחר מכן, ובשנת 1857 חזרו והשתלטו עליו; (2) קבוצת איי קוריה מוריה המשתרעת בסמוך לחופה הדרומי של סולטאנות מסקט-עומאן. הסולטאן המקומי מסר איים אלה לידי הבריטים בשנת 1854; (3) האי קאמראן השוכן מול החוף התימני, כ-300 ק"מ צפונית לאי פְּרִים. קאמראן נכבש ע"י הבריטים בשנת 1915, בפרוס מלחמת העולם הראשונה. עד אז השתייך האי לשלטונות העות'מאניים.

השטח הכולל של האיים הנ"ל מגיע לכ-150 קמ"ר, והם מצטרפים לשטח המושבה (כ-195 קמ"ר). האוכלוסייה נאמדה בכ-150,000 תושבים, רובם – ערבים, מיעוטם הודים ופקיסטנים (16,000; סומאליים (11,000); ואירופים (4,500). חשיבותו של נמל עדן גדלה במיוחד מאז פתיחתה של תעלת סואץ בשנת 1869. בזכות התפתחות זו עלה נמל עדן לדרגת אחד מנמלי התדלוק החשובים ביותר בעולם. רק לונדון וליברפול (מכלל נמלי חבר העמים הבריטי) עלו על עדן בממוצע השנתי של נפח הספינות שעגנו בנמליהם. מידי שנה בשנה פוקדות את עדן לפחות 6,000 ספינות סוחר ויותר מ-300 ספינות מלחמה. בקירבת הנמל הקימה "חברת הנפט הבריטית" (לשעבר: "חברת הנפט האנגלו-איראנית") בית-זיקוק, שתפוקתו השנתית מגעת ל-6 מיליון טון. המזקקים הופעלו באמצע שנת 1954, כשהנפט הגולמי מובא רובו ככולו מכוויית ואילו הדלק המזוקק מיועד לתידלוק הספינות העוגנות בעדן, ורק חלק מצומצם ממנו נשלח לאירופה. התפתחותו הגדולה של נמל עדן הביאה לשגשוגם של ענפי המלונאות, הקייט והשירותים. כן קיימת בעדן ובסביבתה הקרובה תעשייה קלה, המעסיקה למעלה מ-10,000 איש, והמסייעת – נוסף למסחר ולשירותים – לפריחתה הכלכלית של המושבה. כן מפיקים מלחים מהים בבריכות אידוי.

על מידת תלותה של עדן בתעלת סואץ מעידה העובדה, שמאז חסימת התעלה (בפרוס נובמבר 1956) הצטמצמה תנועת הספינות בנמל עדן ב-20% מהממוצע, ואילו תפוקת בתי-הזיקוק פחתה בכ-2/3 לערך. הואיל ומקורות התעסוקה שאינם מתבססים על הנמל, זיקוק הנפט והשירותים הינם מוגבלים ביותר, הרי שחסימת התעלה הנחיתה מהלומה כלכלית על תושבי עדן. מיקומו האסטרטגי של הנמל ותנאיו הטופוגרפיים הנוחים הפכו אותו לאחר מעמדות המפתח במערכת הנתיבים הימיים החיוניים של בריטניה. יחד עם נמלים אחרים (שקיבלו רובם ככולם את עצמאותם), כגון – גיברלטר, מלטה, נמלי קפריסין, סינגפור והונג-קונג – הוותה עדן חוליה בשרשרת הבסיסים הימיים הבריטיים שקישרו את המטרופולין עם אפריקה המזרחית, המפרץ הפרסי, הודו, אוסטרליה, ניו-זילנד והמזרח-הרחוק. עם הישמטותן ההדרגתית של העמדות הבריטיות במזרח-התיכון גברו שבעתים חשיבותן של עדן ונסיכויות המפרץ הפרסי. בניגוד למדינות הבריטיות ההגיונית בהודו, פקיסטן, ציילון

וגאנה, שהתבטאה בקידומן ההדרגתי של המושבות ממימשל עצמי ועד לעצמאות מלאה, נקטה בריטניה במדיניות שונה כלפי עדן, מתוך הנחה ששיקולי האסטרטגיה האימפריאלית בתחום זה עדיפים על רצון האוכלוסייה המקומית ושאיתה לעצמאות. אולם הלחצים הפנימיים בעדן בפרט ובעולם הערבי בכלל אילצו את הבריטים לשנות את עקרון מדיניותם גם באזור זה. כל סמכויות השלטון התרכזו בידי מושל בריטי שהתמנה ע"י שר המושבות הלונדוני. החל משנת 1947 הורכבה מועצה מחוקקת כשהמושל הבריטי היה נשיאה ומחצית מחבריה היו פקידים בריטיים ממונים. עד לשלהי שנות ה-50 התבלטה במושבה "האגודה של עדן", אותו גוף ציבורי שייצג את חובי המסחר וחתר לשלטון עצמי במסגרת חבר-העמים הבריטי. תביעותיה המתונות ביותר של אגודה פרו-בריטית זו להגברת שיתופם של האוכלוסין המקומיים בשלטון – נדחו מעת לעת ע"י הבריטים, וכתוצאה מכך גברה השפעתם של הגורמים הלאומניים הקיצוניים – "החזית הלאומית המאוחדת", או "הליגה הדרום-ערבית" – השואבים את כוחם מהאיגודים המקצועיים המקומיים. מנהיג הלאומנים, עלי ג'עפרי, גורש מעדן באוגוסט 1956 ומצא מקלט מדיני בקהיר. מאז מאי 1956 התנהלה פעילות אנטי-בריטית אינטנסיבית בעדן בהשראתן של מצרים, תימן וסעודיה. גם כאן מילאה תחנת השידור המצרית "צות אל-ערב" תפקיד מרכזי ומכריע בהסתה ותעמולה. בשלהי שנת 1956 התרבו ההפגנות והשביתות והן קיבלו צביון אליס ביותר עקב המבצע האנגלו-צרפתי בסואץ ובגלל האינטרס הביטחוני המשותף של מצרים, סעודיה ותימן לערער את עמדות הבריטים בחצי"א ערב.

מעדן העיר התפשטה ההשפעה הבריטית על פני שטח רחב-ידיים שנאמד בכ-290,000 קמ"ר, ושנחתם לאורך כ-1,200 ק"מ ע"י חוף מפרץ עדן. במערב גבל השטח בתימן, במזרח – הגיעו תפוצותיו עד לסולטאנות מסקט-עומאן, ובצפון הסתיים שטח החסות במדבריות החול הענקיים של רבע אל-ח'אלי, המשתייכים לערב-הסעודית ואינם מסומנים בגבולות כלשהם. אומדני האוכלוסין בשטח החסות של עדן נעים סביב 800,000 נפש. אורח החיים והמסגרות החברתיות כמעט ולא נשתנו במרחבים אלה. כאן נעים כמה עשרות שבטים מסדרי גודל שונים, הרואים עצמם כעצמאיים לחלוטין, או הכפופים סמלית לאמיר או לסולטאן כלשהו החולש על יותר משבט אחד. תחומים גיאוגרפיים מוגדרים אינם בנמצא. תחומי שלטונם של הסולטאנים משתנים בהתאם לתנודות השבטים. התקריות המסורתיות נבעו מהסגת גבולות ותחומי-מירעה, או מפרישה של שבט מסוים ממסגרת כוללת על מנת להיהפך לעצמאי. החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 התקשרו בהדרגה רוב השליטים המקומיים בחוזי חסות עם בריטניה. החוזים העניקו לשליטים את ההגנה הבריטית תמורת התחייבויותיהם שלא להעביר חלקים מהשטחים הנתונים למרותם לידי ממשל הזרה. במחצית הראשונה של המאה הנוכחית נחתמו חוזים נוספים עם חלק מהשליטים, שלפיהם העמידה בריטניה לרשות השליטים "יועצים" מיוחדים שהתוו את מדיניותו השליט בעניינים מרכזיים. כל הסגל האזרחי והצבאי הבריטי בשטחי החסות הוכפף למושלה של עדן.

שטח החסות חולק לשתי יחידות מנהליות: (1) התחום המערבי, שהוא הקטן יותר בממדיו, מתפצל לכ-18 "יחידות-מדיניות" קטנות (סולטנויות, אמירויות, שייח'ויות). הנסיכות החשובה ביותר בתחום זה הינה סולטאנות לחג', שבראשה עמד עלי עבד אל-כרים (הודח ע"י הבריטים ביולי 1958); (2) התחום המזרחי, שהוא גדול יותר בממדיו, אך מתפצל למספר קטן יותר של "יחידות מדיניות", כולל את חבל חצר-מות והאי הגדול סוקוטר. הסולטנות החשובה ביותר היא סולטאנות שיהר ומוכללא שבראשה עמד צאלח בן עיאלב אל-קועאיתי. הבריטים ראו בשטחי החסות מעין רצועת ביטחון בעורפה של עדן. מלבד זאת לא היו להם אינטרסים מיוחדים במרחבים השוממים והמדבריים הללו, ולכן לא עשו בעורפה של עדן. מלבד זאת לא היו להם אינטרסים מיוחדים במרחבים השוממים והמדבריים הללו, ולכן לא עשו כמעט ולא כלום לפיתוחו של האזור. כלל השטח המעובד בשני תחומי החסות אינו מגיע לאחוז אחד מכלל השטח, והחקלאות והמקנה הינם ענפי הכלכלה היחידים המפרנסים את האוכלוסין. המובלעות החקלאיות מופיעות במורדות

ההרים ובעמקים שבמערב האזור וכן בוואדיות במזרח, מקום שם קיימת שיטה עתיקת יומין של אגירת מי שיטפונות. הדגניים, השומשום, הכותנה והפירות מהווים את הגידולים החקלאיים העיקריים בנוסף לכ-2 מיליון דלקי תמרים המרוכזים בחצר-מות בוואדי חגיר. גם אינוונטר החי נאמד בכמיליון ראש. בשנים האחרונות הוחל בשטח החסות המערבי בביצוע מפעל שנועד להרחיב את השטח המעובד בכ-1/2 מיליון דונם.

חבלי הלידה של הפדראציה וקשייה

עם התגברות המסע האנטי-בריטי בעולם הערבי ולאחר שהתעוררו תקוות למציאת נפט בשטח החסות, החליטו הבריטים לבצר את שלטונם באזור. שיקולים אלה הניעו את בריטניה להעלות בראשית שנת 1954 הצעה להפיכת שטחי החסות לשתי פדראציות, בעלות מידה מסוימת של שלטון מרכזי. בראש כל פדראציה היו צריכים לעמוד נציב עליון בריטי ומועצה עליונה המורכבת מהשליטים המקומיים. לידם יפעלו מועצה מבצעת ומועצה מחוקקת, שכל אחת מהן תורכב מפקידים בריטיים ומנציגים יושרים ע"י השליטים המקומיים. תחום טיפולם של מוסדות אלה הוגבל לענייני חינוך, בריאות, תחבורה מכס ודואר. מדיניות הביטחון והחוץ נועדו להישאר בסמכותו הבלעדית של הנציב העליון הבריטי. המטרה הכללית של בריטניה בתכנית זו הייתה להעניק לשליטים המקומיים מידה רבה יותר של אוטונומיה, אך לרכז את ענייני החוץ והביטחון בידיה. התכנית נגנזה סופית בשנת 1956 הן מחמת חוסר ההתלהבות שגילו חלק מהשליטים המקומיים, והן בשל התנגדותה של תימן, שנתמכה ע"י מצרים, סעודיה ומנגונון "הליגה הערבית". בפרוס שנת 1959¹ הוקמה ע"י הבריטים "פדראציה של אמירויות-הדרום". איחוד זה הוקם על צירופם של 6 "יחידות מדיניות", ששליטיהם התנגדו למגמות ההתפשטות של תימן והטילו את יהבם על הבריטים. התגובה התימנית התבטאה בעידוד התקוממויות בעיר עדן ובלחגי. למרות התגובה העוינת הצליחו הבריטים אט אט להרחיב את המסגרת. מכל מקום, ההפיכה הרפובליקאית בתימן המריצה את הבריטים להגיב ביצירת מדינה ערבית חדשה, באוגוסט 1962, ע"י איחוד שני שטחי. החסות עם המושבה עדן. לפי תכנית זו היה על הפדראציה הערבית החדשה להיכונן רשמית במרץ 1963. מאז שנת 1959 הרחיבו הבריטים בהדרגה את סמכויות המימשל העצמי בעדס גופא, ואפשרו גם עריכת בחירות למועצה המחוקקת, כש-12 מתוך 23 חבריה נבחרו ע"י תושבי עדן, ואילו השאר מונו ע"י הנציב הבריטי, ובתוכם 5 פקידים בריטיים.

החל משנת 1961 הוענקו סמכויות ביצועיות לחברי המועצה המחוקקת והבריטים התאמצו לשכנע את הארגונים המדיניים המקומיים בדבר הכדאיות שבצירופה של עדן ל"פדראציה של אמירויות הדרום". בראש המתנגדים לכך עמד "איגוד הדרום-הערבי", שתבע את מתן זכות ההגדרה העצמית לתושבי עדן על מנת לצרף את המושבה, בשלב מאוחר יותר, לקע"ם. כן התנגדו למגמות הבריטים האיגודים המקצועיים העדניים בראשות מזכירים הכללי, עבדאללה משרדי.

בשנת 1962 כינסו הבריטים בלונדון את שרי המושבה עדן ועמיתיהם מ"הפדראציה של אמירויות הדרום" על מנת לגבש עמדה משותפת הן לגבי "הפדראציה של דרום-ערב" והן לגבי הסמכויות שתושארנה בידי המימשל המקומי בעדן. בתום הכנס פרסמו הבריטים ב-19 באוגוסט "ספר-לבן" שהכיל את תוכן ההסכמים שהושגו בכנס. הוסכם כי עדן תצורף ל"פדראציה של דרום-ערב" החל ממרץ 1963, תוך שמירה על הריבונות הבריטית על המושבה. כן נקבע כי האיים פרים וקוריה מוריה יוסיפו להישלט ע"י הבריטים, אשר יהיו גם האחראיים להגנתה של עדן ולביטחונה הפנימי. הבריטים שמרו לעצמם את הזכות להוציא את עדן מהפדראציה כל אימת והאינטרס הביטחוני שלהם יחייבם לכך. כן נקבע כי עדן תוכל לפרוש מהפדראציה לאחר 7 שנים, מיום הצטרפותה אליה, בתנאים מסוימים (כלומר מבלי

¹ על פרטי הסכסוך התימני-בריטי עד שנה זו, ראה לעיל בפרק על תימן, בסעיף – "הרקע לסכסוך הבריטי-תימני על עדן".

לפגוע באינטרסים הבריטיים). לבסוף הוסכם, כי לכל חברה בפדראציה תישמר זכות ווטו לגבי כל שינוי בהרכב מוסדות הייצוג הפדראליים או בחוקת הפדראציה. ההסכם בכללו, כפי שפורסם ע"י הבריטים, עורר התנגדות חריפה בעדן מאחר והוא נועד להנציח את האפוטרופוסות הבריטיות על הנמל החיוני. נוסף לאיגודים המקצועיים העדניים, התייצבה נגד הבריטים "המפלגה הסוציאליסטית העממית", שחתרה לאיחוד עם תימן הרפובליקאית. מפלגה לאומנית זו נתמכה בעיקר ע"י התימנים הרבים המתגוררים בעדן, ואף הצליחה, בתמיכת האיגודים המקצועיים, לארגן שביתות ולעורר מהומות תכופות. בעיני הגורמים האופוזיציוניים לבריטים נועדו התכניות הבריטיות בדרום-ערב לשתי מטרות בלבד: (א) הקפת עדן המתקדמת יחסית ברצועת מגן "פיאודלית" במסגרת הפדראציה של דרום-ערב; (ב) הנצחת הנוכחות הבריטית בעדן בניגוד לתכניות ההתפשטות של תימן. לפיכך תבעה האופוזיציה מתן עצמאות מלאה לעדן ולדרום-ערב, הינו ביטול הבסיס הצבאי הבריטי בעדן לאלתר, וצירוף שטחי הפדראציה, או לפחות עדן, לתימן.

בשלהי אפריל 1946 הגיע נאצר לביקור פתע בתימן המשוסעת, ובאותה הזדמנות הוא התקיף מרות את "האימפריאליזם הבריטי" בדרום-ערב. כשבוע בלבד לאחר מכן התלקחו מחדש הקרבות צפונית לעדן, באזור הספר התימני. אמנם שטחי הגבול בין הפדראציה של דרום-ערב לבין עדן לא היו רגועים גם לפני שהתחוללה ההפיכה בתימן, אולם ביקורו של נאצר בצנעא ונאומו התוקפני נגד הבריטים, שנועד כנראה להסיח את דעת הערבים מהתסבוכת התימנית, הביאו להתגברות פעולות הגרילה של "הזאבים האדומים", אותם לוחמים אנטי-בריטיים שצוידו בנשק ובכסף ע"י הצבא המצרי שבתימן. הבריטים הגיבו הפעם במהירות ובחריפות והטיסו תגבורת צבאית מבריטניה לעדן תוך 9 שעות. כן הוזעקו יחידות אחרות ממזרח-אפריקה וממקומות אחרים. ב-5 במאי 1964 החלו צנחנים בריטיים בפעולות ביעור נגד מעוזיהם ההרריים של "הזאבים האדומים". מבצע זה הסתייע בהבזקות אוויריות של מטוסים בריטיים. כשבועיים לאחר טיהור השטח משרידי המורדים נערך כנס בין-שבטי בוואדי ג'בל רדפאן, תחת עיניהם הפקוחות של הטייסים הבריטיים שחגו מעל. בכנס זה התגלו, כנראה, גישות מנוגדות בנוגע ליחס שיש לנקוט כלפי הפדראציה של דרום-ערב.

העידוד והסיוע שנתנו ע"י הצבא המצרי בתימן ל"זאבים-האדומים", שנלחמו בסמוך לגבול התימני נגד הבריטים, נבע בראש ובראשונה מתמיכתה המוסווה של בריטניה במחנה המלוכני בתימן. חסנין הייכל פירט במאמריו השונים את "עוונותיה" של בריטניה בחצי"א ערב. הוא האשים את המודיעין הבריטי בהענקת סיוע והדרכה לכוחות האמאם בתימן ובשיגור מדריכים בריטיים ואירופיים לצבא המלוכני. על רקע זה סיכם הייכל וקבע, כי בריטניה מהווה את האויב הפעיל ביותר במערכה נגד הרפובליקאים והמצרים בתימן. אין תימא, אפוא, שנאצר הזדרז להזעיק את דעת הקהל הערבי ל"שחרור עדן" באפריל 1964. הוא שאף להפנות את זרקאורי הפרסומת וההתעמולה המצרית לדרום-ערב ולחפות על מלחמת הערבים בערבים בתימן. כמו כן ניצל נאצר את המתרחשות הצבאית בעדן על מנת למצוא אמתלא לנוכחות הצבאית המצרית בתימן ולשוות לה ילה קדושה של מלחמה באימפריאליזם הבריטי. נאצר ידע היטב, כי ניתן לרכוש את אהדת התימנים, על מחנותיהם השונים, כיוון שכולם תמימי דעים בדבר זכויותיה של תימן על עדן ועל דרום חצי-ערב. עמדתה ושיקוליה של בריטניה היו שונים, כמובן, תכלית שינוי מאלה של מצרים. בעיית עדן, מבחינה בריטית, אינה דווקא עניין אחזקתה של מושבה בריטית כלשהי, אלא שמירה על אחד הבסיסים הימיים החשובים ביותר שנתרו עדיין בידי בריטניה במערכת נתיביה הימיים לעבר המפרץ-הפרסי, מזרח-אפריקה ומלזיה. נוסף לכך, יש עניין רב לבריטניה בהגנה על עדן בשל מעמדה בקירבת שדות הנפט העשירים של מרחבי המפרץ הפרסי. הנפט המזרח-תיכוני הינו הזול ביותר בעולם והוא כולל למעלה מ-60% מכלל העתודות העולמיות המוכחות. גם הוצאות התפעול הן נמוכות ביותר ומסתכמות ב-8.5% מכלל ההכנסה הגולמית של חברות הנפט במזרח-התיכון, לעומת 29.1% בוונצואלה ויותר מ-70% בארה"ב.

יתרה מזאת, מידי כל שנה מקבלים בעלי המניות 45% מכלל ההכנסה הגולמית הנשנית במזרח-התיכון, לעומת כ-18% בוונצואלה וכ-5% בארה"ב. נתונים אלה מסלקים כל ספק בדבר הכדאיות המוחלטת בחלישה על מקורות הנפט במזרח-התיכון. מאז תום מלחמת העולם השנייה הצטמצם והלך משקלן היחסי של ההשקעות הבריטיות מתוך כלל השקעות הנפט במזרח התיכון, ולעומת זאת עלה חלקן היחסי של ההשקעות האמריקאיות: בעוד שחלקן של החברות האמריקאיות באזור עלה מאז מלחמת העולם השנייה מ-40% ל-50%, הרי שחלקן של החברות הבריטיות הצטמצם מ-47% ל-18% בלבד. התפתחות זו נבעה, בעיקר, הודות למאמצים האמריקאיים הרבים שהושקעו ברכישת זכויות נפט חדשים, שהתלוו בהזרמת השקעות רבות לאזור. לפיכך, עלתה שבעתיים חשיבות מקורות הנפט הקיימים של בריטניה, במיוחד כשהתעשייה הבריטית נזקקת לנפט זה ומהווה את צרכן הנפט השני בגודלו בעולם המערבי אחר ארה"ב.

המתיחות בעדן ובדרום-ערב הייתה צפויה לחלוטין מייד עם פרוץ ההפיכה בתימן, שהרי התימנים הגולים והמהגרים המתוגררים בעדן הביעו מייד את הזדהותם עם המשטר הרפובליקאי בתימן. לאחר דיכוי מרד "הזאבים האדומים" שיגרו הבריטים את שר המושבות שלהם לעדן על מנת לבחון מקרוב את המצב ולהיפגש עם המנהיגים המקומיים השונים, ובכללם מנהיגי האופוזיציה. ראוי לציין, כי בשלהי דצמבר 1963 הופסקו הדיונים בין לונדון לבין נציגי עדן, על פי יוזמה בריטית, לאחר שהנציב הבריטי בעדן נפצע ע"י מתנקשים מקומיים. נוכח ההתנגדות העזה השוררת בעדן והיטמעות המושבה בתוך הפדרציה של דרום-ערב, הנשלטת ע"י הסולטאנים והאמירים הנחשלים, ניסו הבריטים להרחיב במידה ניכרת את המימשל העצמי והאוטונומיה של המושבה. המנהיגים המקומיים תובעים את הגדלת התשלום השנתי עבור אחזקת הבסיס הבריטי (עד כה – 30 מיליון ליש"ט), והענקת סכומים אלה לשלטונות עדן בלבד. הפשרה שהושגה בינתיים הצביעה על דחיית הצטרפותה של עדן לפדרציה עד שנת 1969.

ביוני 1964 חודשו המגעים בין ראשי "הפדרציה" לבין ממשלת בריטניה. ב-4 ביולי 1964 נחתמו ההסכמים לצורך עצמאות מתן "פדרציה של דרום ערב" ופורסמה החוקה העראית. הוחלט על הקמת מועצת נסיכויות לאסיפה לאומית נבחרת; כן נקבעה עריכת בחירות דמוקרטיות-ישירות במידת האפשר, או בחירות בנסיכויות הנחשלות בהתאם לפרטים שייקבעו להלן. עם מתן העצמאות המלאה הוסכם על בחירת נשיא מקרב נסיכי הפדרציה ע"י האסיפה הלאומית לתקופה בת 5 שנים. כן הוחלט על הקמת ממשלה פלרמנטרית. הסכמים אלה נועדו לאישור מחודש לאחר המושבה עדן תגיע לשלטון עצמי מלא.

במרצ 1962 התנהלו בלונדון שיחות ודיונים על עתידה של המושבה והעיר עדן ועל נוסח צירופה ל"פדרציה של דרום ערב". באוגוסט 1962 הושג הסכם שקבע מתן שלטון עצמי מלא בתהליך מודרג למושבה. נקבע, כי המושבה תצטרף ל"פדרציה" במרץ 1963. כן נקבע, כי אם יתברר תוך 7 שנים שהעיר עדן מקופחת והמועצה המחוקקת העדנית תערער על כך ברוב של 2/3, תתבע ממשלת בריטניה מ"הפדרציה" את הוצאתה של עדן. ההסכם אושר במועצה המחוקקת של עדן ברוב קולות, אולם בקוורום חסר (4 מתוך 12 הנבחרים). הסיעה הפרו-בריטית בעדן הייתה "המפלגה הלאומית המאוחדת". האופוזיציה, שהפגינה נגד ההסכם בספטמבר 1962, הייתה מפולגת למספר קבוצות. סיעת "הליגה של דרום-ערב" צידדה באיחוד עם תימן, אולם חלק ניכר מחברי האיגודים המקצועיים שאפו לעצמאות מלאה וקיבלו את השראתם ממצרים. ב-1962 הוקמה "מפלגת העם הסוציאליסטית" מקרב חברי האיגודים המקצועיים. בקיץ 1964 חל פילוג במפלגה זו. מצרים הסירה את תמיכתה מהמפלגה והעבירה לארגון מחתרתי קיצוני יותר, שהוקם מחוץ לעדן, שהוקם מחוץ לעדן, "החזית הלאומית לשחרור הדרום הכבוש".

פרשת המושבה עדן התגלגלה עד לאו"ם מאז ספטמבר 1962. תת-ועדה מיוחדת של האו"ם נגד הקולוניאליזם ביקשה לערוך חקירה בעדן עצמה, אולם השלטונות הבריטיים

סירבו להתיר את כניסתם של חברי ועדה זו. בינואר 1963 הרכיב ראש ממשלתה הראשון של עדן את ממשלתו ובעת ובעונה אחת נחתם הסכם בדבר הצטרפות עדן ל"פדראציה". 24 נציגים עדניים תפסו את מושביהם בין 90 חברי המועצה העליונה של ה"פדראציה".

אולם העברתה של עדן לשלטון עצמי מלא והצטרפותה ל"פדראציה של דרום-ערב" נדחתה שוב ושוב מחמת השתוללותה של מלחמת האזרחים בתימן נוכחותו של הצבא המצרי בתימן. בדיונים שהתנהלו בשנת 1964 על עתיד ה"פדראציה" עתידה של עדן הוחלט על מתן עצמאות מלאה עד שנת 1969. האופוזיציה העדנית החלה לנקוט בטרור אלים עוד בשלהי שנת 1963, ואילו הממשלה הפדראלית הכריזה על מצב חירום ונקיטת אמצעי ביטחון חמורים. הכרזות ומעשים אלה עוררו התנגדות חריפה מצד ממשלת עדן, שטענה כי ענייני הביטחון הפנימיים של המושבה שייכים לה ולא לשלטונות "פדראציה". למרות החמרת המצב, אושר באביב 1964 חוק בחירות חדש, שהעניק את זכות הבחירה רק לגברים אזרחי עדן ולילידיה, או לתושבים שאבותיהם נולדו בה. מספר הבוחרים הוגבל בכך לפחות מרובה והחוק כולו עורר מתיחות רבה. עם פרסום החוק פוזרה המועצה המחוקקת של עדן (ש-11 מתוך 23 חבריה מונו ע"י הבריטים). באוקטובר 1964 נערכו בחירות חדשות.

בספטמבר 1965 חל קרע גלוי ביחסים שבין בריטניה לבין ממשלת עדן. הוגברו פעולות הטרור מטעם "החזית הלאומית", אשר שליחיה רצחו את יו"ר בית-המחוקקים העדני ומפקח המשטרה הבריטי. שיחותיו של שר המושבות הבריטי, אנתוני גרינווד, עם מנהיגי עדן נכשלו, כנראה בהשפעת פרישתה של סינגפור מהפדראציה המלזית במזרח-הרחוק. מכל מקום, ב-25 בספטמבר 1965 פיטר הנציב העליון הבריטי את שרי ממשלת עדן ופיזר את המועצה המחוקקת, תוך כדי נטילת סמכויות השלטון לידינו. עוצר לילה הוטל על המושבה והבריטים נמקו את צעדיהם בכך, שממשלת עדן סירבה לגנות את פעולות האנטי-בריטיות שבוצעו ע"י אנשי "החזית הלאומית". ראש הממשלה העדני המודח העניק תמיכה פומבית לאנשי "החזית הלאומית" שקיבלו את השראתם מקהיר. כתוצאה מכך, הכריזו האיגודים המקצועיים על שביתה כללית ב-2 באוקטובר. מזכיר האיגודים המקצועיים, עלי חוסיין קאדי, הצהיר כי ארגונו חותר לסילוק הבסיסים הצבאיים הבריטיים מעדן (המעסיקים כ-8,000 מחברי ארגונו). הודעה זו פורסמה בעת ובעונה אחת עם החלטת השייחיים המשתתפים בממשלה הפדראלית של דרום-ערב ללחוץ על בריטניה שתילחם בתוקף נגד הקיצוניים הלאומיים בעדן. המאורעות הסועדים בעדן הביאו לביטול פגישתו של שר המדינה הבריטי, ג'ורג' תומסון, עם הנשיא נאצר בקהיר. פגישה זו נועדה ליישר את ההדורים בין בריטניה ומצרים. היחסים בין שתי המדינות הגיעו, אפוא, לשפל חדש, בעוד שעתידה של עדן בפרט וה"פדראציה של דרום-ערב" בכלל נקלע למבוי סתום ונראה מעורפל ביותר בשלהי שנת 1965.

כוויית

רקע היסטורי וכלכלי

כוויית משתרעת על שטח של כ-15,500 קמ"ר, מבלי להביא בחשבון את האזור הניטרלי המנוהל בשותפות עם סעודיה.¹ בשנת 1965 נאמדה אוכלוסיית השייחיות ב-468,000 נפש, מהם כ-300,000 בעיר כוויית. נתונים אלה מצביעים על גידולה המהיר של האוכלוסייה שהתרבתה בכ-60% בין השנים 1957–1961. כמחצית מהאוכלוסייה אינה כווייתית, והיא הורכבה (בשנת 1961) בעיקר מעיראקים (כ-30,000), פרסים (כ-20,000), ירדנים ופלסטינאים (כ-40,000); לבנונים (7,000) ו-2,000 נפש מכל אחת מהמדינות הבאות – מצרים, סעודיה וסוריה. נוסף לכך התגוררו בשייחיות כ-4,000 אירופים, מהם 2/3 בריטים ששירתו כולם בתעשיית הנפט ובענפיה השונים. משפחת אצ-צבאח שליטה בכוויית למעלה מ-200 שנה. צבאח אבו-עבדאללה, שמשל בין השנים 1756–1762, נחשב למייסד השושלת. מוצא המשפחה השלטת היה מנג'ד, כנראה משבט עניזה, בדומה למוצאם של השבטים הבדווים האחרים בשייחיות. מייסד השושלת רצח שניים מאחיו על מנת להיוותר שליט יחיד מוחמד אצ-צבאח, שמשל בכוויית בסוף המאה ה-19, הצליח לשחרר את השייחיות מהשלטון העות'מאני. הוא היה השליט שהעניק מקלט מדיני למשפחת עבד אר-רחמאן אס-סעוד, אביו של מייסד ממלכת ערב-הסעודית. אבן-סעוד גדל בכוויית, ובסיוע מושלה הצליח להטות לצידו את שבטי נג'ד. השייח' מוחמד נרצח בשנת 1897 ואחיו הצעיר מְבֶּאֶרְכ אצ-צבאח תפס את השלטון. השייח' הצעיר נקלע לסבך הבינלאומי של תחרות המעצמות. בתקופה זו פעלו בכוויית סוכניהן של מעצמות רבות – צרפת, תורכיה, גרמניה, רוסיה ובריטניה – שניסו לרכוש את השייח' לצידן. באותה תקופה מסר הסולטאן העות'מאני עבד אל-חמיד לגרמניה את הזיכיון להנחת קו מסילת הברזל איסטנבול-בגדאד. הגרמנים שאפו, כמובן, להמשיך את הקו עד לעיירה כוויית, שהייתה הנמל היחידי במפרץ הפרסי. יש לזכור, כי באותה עת כבר נודע ברבים דבר מציאות הנפט באדמתה המדברית של כוויית. השייחיות הייתה שייכת, להלכה, ומבחינה מינהלית לוולאית בצרה של האימפריה העות'מאנית, אם כי מבחינה מעשית נהנתה השייחיות מעצמאות. השייח' מְבֶּאֶרְכ דחה, לאחר שיקולים רבים, את הצעת הגרמנים בדבר המשך המסילה עד למפרץ הפרסי. כתוצאה מכך, לחץ הקייזר הגרמני על הסולטאן שידח את השייח' מכיסאו. ואכן, בשנת 1898 ניסו התורכים להשתלט בכוח על העיירה כוויית. מבארך הזדרז והזעיק את הבריטים, ואלה האחרונים שיגרו אזהרה חריפה לשלטונות התורכיים לבל יפרו את הסטאטוס-קוו במרחב המפרץ הפרסי. התורכים נאלצו לבטל את תכניות השתלטותם, ואילו השייח' הכווייתי חתם בשנת 1899 על הסכם עם בריטניה,² שלפיו קיבל על עצמו את החסות הבריטית והתחייב להתייעץ עם הממשלה הבריטית בכל פרשת היחסים עם המדינות האחרות. משנת 1904 ואילך התגורר בכוויית "הנציג המדיני" הבריטי, ששימש כמקשר בין השייח' לבין "הרזידנט המדיני" לאזור המפרץ הפרסי של בריטניה, שישב בבחריין, והיה כפוף למישנה למלך הבריטי בהודו; מאז הכרות עצמאותה של הודו הפך "הרזידנט" לנציגו של המלך. תפקידו של הנציג היה ליעץ לשייח' בענייני חוץ ובבעיות קונסולריות בלבד מבלי להתערב בענייני פנים.

בשנת 1911 נחתם הסכם נוסף בין השייח' הכווייתי לבין בריטניה, שחייב את מבארך לבלתי מסור זיכיונות לשליטת פנינים לפני התייעצות עם הנציג הבריטי. ב-1913 הורחבה תחולתו של ההסכם הנ"ל גם על זיכיונות נפט. באותה שנה עצמה נחתם הסכם בין בריטניה לתורכיה העות'מאנית, לפיו ויתרה האחרונה על זכויותיה בכוויית ובשאר נסיכויות המפרץ-

¹ גבולותיה של כוויית עם סעודיה נקבעו בשנת 1922. שנה לאחר מכן הותוו סופית גבולותיה עם עיראק.

² המגעים הראשונים בין בריטניה לכוויית החלו בשנת 1841, שעה שנחתם הסכם דו-צדדי בדבר השימוש הבריטי בנמל כוויית.

הפרסי לטובת בריטניה. ב-3 בנובמבר 1914 הבטיחה בריטניה לשייח' מבארכ, כי "כוויית תוכר כנסיכות עצמאית תחת החסות הבריטית", בתנאי שהשייח' יפעיל את לוחמיו ויסייע לכיבושה של בצרה. מבארכ עמד בהתחייבות זו, צרף יחידת לוחמים לחיל המישלוח הבריטי שהונחת בדרום-עיראק ושכבש את בצרה, ב-22 בנובמבר 1914.

בשנת 1915 נפטר שייח' מבארכ. למשך שנתיים בלבד שלט בנו ג'אבר, שמת ב-1917. השליט הבא, סלים בן מבארכ, השכיל לנצל כהלכה את מאבק המעצמות לטובת נסיכותו. הוא ניהל מו"מ עם בריטניה בהנפת הדגל הבריטי ליד החוף, בעוד שהדגל התורכי התנוסס לעבר פנים הארץ. מכל מקום, זהירותו המדינית של שייח' סלים חילצה את כוויית משדה המערכה. בשנת 1916 העניק סלים מקלט מדיני ללאומנים העיראקיים שהתמרדו בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה.

בעשרות השנים הראשונות למשטר החסות על כוויית לא הפיקה בריטניה תועלת ישירה מאפוטרופוסתה על השייחיות. אדרבא, מעת לעת היה האוצר הבריטי חייב להפריש מענק כספי לשייח' המקומי, שהיה שרוי במצוקה כספית. לעומת זאת נודעה לחסות הבריטית חשיבות רבה מנקודת ראותו של השליט הכווייתי. ניתן לומר, כי רק הודות לאפוטרופוסות זו שמרה כוויית על שלמותה ועצמאותה היחסית. בשעה ששייח' סלים הצליח, כאמור, לצאת בשלום מהמאבק שבין המעצמות, כמעט כרע נפל בפני הסתערותיהם של קנאי הוואאבים הסעודיים. המלך הסועי עבד אל-עזיז אבן-סעוד לא החזיק טובה על הכנסת האורחים הנאה שנהג בו ובאביו השייח' של כוויית, עת גורשו השניים מנג'ד. בשנת 1916 הוקמה בחיפזון סביב נמל כוויית חומת טיט על מנת להדוף את לוחמי הוואאבים, שהסתערו על העיירה לכובשה. צבאו הקטן של שייח' סלים ניגף כליל בפני לוחמיו של אבן-סעוד. רק לאחר שסלים הזעיק את הבריטים להגן על עירו, ב-20 באוקטובר 1920, נסוגו הלוחמים הסעודיים. אולם ההתנגשויות והפשיטות נמשכו גם בשנים הבאות ולבשו צורה חמורה בשנים 1928/9. הכווייתים, בעזרת הבריטים סיכלו גם בשנים אלה את הגיחות הסעודיות. כתגמול על כישלון מאמציו לכבוש את נמל כוויית, שנודעה לו חשיבות אסטרטגית במיוחד כלפי נג'ד, הכריז המלך אבן-סעוד על הסגר יבשתי על כוויית. לניתוק היחסים עם סעודיה גרם גם הסכסוך בשאלת המכס וסחר-המעבר הסעודי דרך כוויית, שכן השייח' המקומי גבה מיסי יבוא בשיעור של 5% מכל הבא דרך נמל כוויית. מאחד ונג'ד הסעודית שימשה כשוק עברי למימכר התוצרת הכווייתית ומוצרי הסחר שעברו דרך כוויית, תבע אבן-סעוד חלק מהכנסות המכס, אך תביעתו הושבה ריקם. ההסגר הסעודי-כווייתי היה בתוקפו כ-20 שנה. מצור כלכלי זה גרם למשבר חמור בכוויית, אשר הסתיים רק לאחר שהחלה ההפקה המסחרית של בארות הנפט הכווייתיות.

החוק השליט בנסיכות כוויית הינה השריעה המוסלמית, לפי האסכולה המאלכית. השייח' מהווה את הרשות המשפטית העליונה, בעוד שמשפטי הזרים והבלתי-מוסלמים התנהלו – בשעתו ע"י בית-דין בראשות הנציג הבריטי. מבנה השלטון האוטוקראטי מתבטא בריכוז כמעט מוחלט של סמכויות הביצוע בידי השליט הנוכחי (שייח' עבדאללה אצ-צבאח, שהוכתר בפברואר 1950). השייח' הסתייע בגוף מייעץ שהורכב מ-12 חברים ובתוכם 4 מבני משפחת צבאח, והשאר – מנכבדי השייחיות האחרים. מועצה זו הייתה מתכנסת אחת לשבוע לשם קבלת החלטות ושמיעת קובלנותיהם של התושבים. ריבוי נשים ואחזקת פילגשים מותרים לפי החוק בכוויית. כן מותרת העבדות, הקיימת בכוויית כבחצי האי ערב כולו בצורה גלויה, וזאת למרות ההסכם משנת 1890 בין בריטניה לבין השליטים המקומיים במפרץ הפרסי, שנועד להגן על שולי-הפנינים, מפני שודדיהים ושאסר על כניסת ספינות הטעונות בעבדים למפרץ הפרסי. השוק המרכזי לעבדים בח"א ערב הועתק למכה, ששימשה לפני זמן מה כאחד המרכזים הגדולים ביותר בעולם לסחר עבדים.

עד לגילוי הנפט הייתה כוויית שייחיות דלה. על אף התנאים הפיסיים הקשים מנשוא – קרקע מדברית, חום לוחט, המגיע ל-50°C במשך כ-7 חודשים (ממאי לנובמבר), אפסות המשקעים ומליחות מי הבארות – הלכה כוויית הלך והתפתח בהדרגה הודות לחריצות

תושביה. אלה האחרונים הטילו את יהבם על הספנות, סחר התמרים, הצמר והעורות ושליית הפנינים. כן התמחו הכווייתים בבניין סירות גדולות בתיקונן. מאות ספורות של סירות-ספינות אלה, שנפחן נע בין 200–400 טון, היו מהלכות במפרץ הפרסי ובים ערב בוואכה הודו וחופי מזרח-אפריקה. נמלה הטבעי של כוויית הפכה למרכז מסחרי חשוב ולאזור מעבר לשוקי סעודיה, עיראק ואיראן. הנמל שימש בעבר מקור הכנסה נכבד עקב המכס שהוטל על סחורות היצוא והיבוא. בשנת 1946 הגיע יבואה של כוויית לכ-2.5 מיליון לי"ש"ט, אך רובו ככולו נועד לארצות ערב האחרות, בעוד שהצריכה המקומית הייתה מצומצמת ביותר. בשנת 1948 הגיע היבוא לכ-12.6 מיליון דולר, ובשנה שלאחריה – לכ-39 מיליון דולר (כולל היבוא לפיתוח ענף הנפט). יצואה של כוויית הינו, רובו ככולו, נפט גולמי. הפריטים האחרים המיוצאים הינם פנינים, צמר ובקר. הייצור הכווייתי אינו מספק כלל ועיקר את הצריכה המקומית והוא מוגבל לגידול תמרים ומלונים, שעורה וחיטה המתרכזים בג'חרה, כ-40 ק"מ דרומית מערבית מהעיר כוויית.

הנפט ומדיניות הפיתוח

בשנת 1908 נקדחו בארות הנפט הראשונות בפרס. ב-1929 בוצעו הקידוחים הראשונים בשדות הנפט של כרכוך בעיראק. ב-1932 התגלה נפט באיי בחריין. גילויים אלה והתפתחות תעשיית הנפט הגבירו, כמובן, את ההתעניינות בכל האזורים הסמוכים למפרץ הפרסי והשוכנים למרגלות הרי זגרוס ועומאן, ובכלל זה גם כוויית. אף שהבריטים הבטיחו לעצמם עוד בשנת 1913 את זכות הווטו על מתן זיכיונות לחיפוש נפט בכוויית, לא יכלה הייתה הממשלה הבריטית לעמוד בפני לחצן של חברות הנפט האמריקאיות וממשלת ארה"ב. הבריטים נאלצו להסכים לשותפות ביחס לחיפוש נפט ולניצולו עם האמריקאים. שייח' אחמד בן ג'אבר אצ-צבאח, שמשל אחר מות דודו, שייח' סלים (1921), העניק את זיכיון הנפט למשך 75 שנה (החל מה-23 בדצמבר 1934) ל"חברת הנפט של כוויית", שמניותיה התחלקו שווה בשווה בין "חברת הנפט האנגלו-איראנית" (כיום: "חברת הנפט הבריטית, B.P.C.) לבין החברה האמריקאית ("גאלף אויל-קומפני-אוף-פנסילבניה"). הזיכיון כיסה את כל שטחי השייחיות. הקידוחים החלו בשנת 1936. ב-1937 התגלה שדה הנפט הראשון, שהפך להלן לשדה הנפט העשיר ביותר בעולם. שטחו אותר כ-50 ק"מ דרומית לעיר כוויית בחבל הגבעות של בורגאן. דא עקא, שמלחמת העולם השנייה הביאה להפסקת הקידוחים ופעולות הפיתוח האחרות בשנת 1942. מבצעי הפיתוח חודשו רק ב-30 ביוני 1946, עם הנחת צינור הנפט הראשון בשייחיות. בשנה זו הוחל, אפוא, בהפקתו של הנפט במימדים מסחריים. בשנה זו שילמה החברה לשייח' תגמולים בסך 13.5 סנט לחבית, או 95 סנט עד 1 דולר לטון. בשלב הראשון נבנו 50 בריכות נפט, בקיבולת של 168,000 חביות כל אחת, בריחוק של כ-9 ק"מ מחוף המפרץ הפרסי. הצינור הסתיים בנמל נפט שנבנה במיוחד עבור שדה בורגאן, מינאא אל-אחמדי, ובו מתקנים להזרמת הנפט הגולמי ל-6 ספינות-מיכליות בבת-אחת. המזח של הנמל, שנחשב למזח-הנפט הארוך ביותר בעולם, הושלם עוד בדצמבר 1943. שנת התפוקה הראשונה של כוויית, הלו היא שנת 1946, הסתכמה כדלקמן: 8 בארות ו-800,000 טון נפט (לעומת 19.2 מיליון טון באיראן ו-8 מיליון טון בסעודיה). התפוקה גדלה במהירות והגיעה ל-2.2 מיליון טון ב-1947; 6.5 מיליון טון ב-1948, ולמעלה מ-12 מיליון טון נפט ב-1949. בשנת 1951 קוו להפיק כ-24 מיליון טון, אולם בשנה זו פרץ משבר הנפט הפרסי, ששיתק את תעשיית הנפט של המדינה הראשונה במעלה עד אז בייצור נפט במזרח-התיכון. לפיכך, אם הייצור המתוכנן לשנת 1956 נאמד בשעתו בכ-36 מיליון טון, הרי בא משבר הנפט הפרסי והפך את הקערה על פיה: כבר בשנת 1955 הפיקו 193 הבארות של שדה בורגן כ-55 מיליון טון, שהיו אז כ-1/3 מכלל תפוקת הנפט המזרח-תיכונית וכ-7% מתפוקת הנפט העולמית. לעומת 8 הבארות שהיו בכוויית בשנת 1946, נמצאו בה 193 בארות ב-1955, וכ-800 בארות בשנת 1959 (שהפיקו למעלה מ-68 מיליון טון). מאז שנת 1953 תפסה כוויית את המקום

הראשון בתפוקת הנפט המזרח-תיכונית ואת המקום הרביעי בעולם כולו (אחרי ארה"ב, ונצואלה וברית-המועצות).

נתונים מועטים אלה מרמזים על מידת התעשרותה האגדתית של שייחיות כוויית עושר חסר-תקדים זה מתברר כאשר עורכים השוואה עם ערב-הסעודית וארה"ב: עומק עורקי הנפט של כוויית הינו מהקטנים בעולם, ומכאן קלות ההפקה והוצאותיה הזולות יחסית. פיתוח דומה של משק הנפט בסעודיה דרש זמן כפול כמעט מזה שבכוויית ואילו בארה"ב – נדרשו כ-40 שנה. לעומת זאת, שכרו של שולייט עובדים בכוויית גדול פי 10 משכרו של עובד בלתי-מקצועי באיראן.

על מימדיה ההשוואתיים של התפתחות תפוקת הנפט בכוויית ניתן ללמוד מהטבלה הבאה :

1964	1963		1962		1961		המדינה
	מיליוני טון	מסך העולמי	מיליוני טון	מסך העולמי	מיליוני טון	מסך העולמי	
106	7.5	97.5	7.5	92.1	7.3	82.4	כוויית
86	6.2	81	6.9	75.7	6.2	69.2	סעודיה
83	5.5	73	5.4	65.4	5.3	58.7	איראן
60	4.3	55.5	4.1	49.1	4.4	49	עיראק
27.2%=383		343.9		312.7		284.1	ס"ה במזה"ת
379	29	373.5	30.1	360.7	31.9	353.4	ארה"ב
177	12.9	169.6	13.3	167.3	12.9	152.1	ונצואלה
223	15.4	205	15.3	186	14.7	166	ברה"מ
100%=1,405.9		1,304.3		1,213.8		1,119.3	ס"ה התפוקה העולמית

חשיבותו של הנפט המזרח-תיכוני בכלל והנפט של כוויית בפרט מודגמת לא רק בעליית התפוקה בשנים האחרונות, אלא במיוחד בהערכת עתודות הנפט המוכחות החבויות עדיין במעמקי האדמה. לשם ההשוואה ניתנת להלן הטבלה הבאה :

עתודות הנפט המוכחות בעולם לשנת 1963 (לפי "בעולם הדלק", אפריל 1964)

האזור	הכמות במיליוני טון	האחוז מכלל העתודות העולמיות
צפון אמריקה (ארה"ב + קנדה)	5,735	12.7
אמריקה הלטינית	3,425	7.7
המזרח-התיכון	27,825	61.9
אפריקה	2,135	4.7
מערב-אירופה	450	1
המזרח-הרחוק	1,435	3.2
הגוש הסובייטי-סיני	3,960	8.8

מתוך 27,825 מיליוני טון נפט, שהוערכו כעתודות מוכחות במזרח-התיכון (ושהו כ-62% מכלל העתודות העולמיות), התחלקו הכמויות החבויות במעבה אדמת האזור כדלקמן: בכוויית 8,165 מיליון (למעלה מ-19% מעתודות הנפט העולמיות!); בסעודיה – 8,040 מיליון טון; באיראן – 4,935 מיליון טון; בעיראק – 3,365 מיליון טון; כמו כן יש להביא בחשבון את עתודות הנפט הגבוהות של האזור הניטראלי – 1,435 מיליון טון – אשר הבעלות על הנפט שלו מתחלקת שווה בשווה בין כוויית לסעודיה.

חשיבותן של עתודות הנפט מודגשת פי כמה לאור דלדול אוצרות הנפט בארה"ב ובקנדה (12.7% מהעתודות העולמיות בהשוואה ל-19% בכוויית בלבד!) צפון-אמריקה מהווה עד היום את היצרן הגדול ביותר של נפט גולמי (ב-1963 – 29% מהייצור העולמי בארה"ב,

לעומת 26.4% בכל ארצות המזרח-התיכון) כן יש להביא בחשבון את מיעוט חלקה של מערב-אירופה, הן בייצור נפט והן בעתודות המוכחות. עליית כמויות הנפט המופקות בארצות המזרח-התיכון התבטאה גם בגידול אגדתי של ההכנסות שזרמו לקופותיהם של שליטי מדינות הנפט באזור. הטבלה הבאה מדגימה את התעצמות ההכנסות בין השנים 1954–1963.

**הכנסות מנפט (במיליוני דולר)
(לפי "בעולם הדלק", אפריל 1964)**

המדינה	1950	1954	1963
כוויית		193	535
סעודיה		279	457
איראן	91	9 (סכסוך הנפט)	368
עיראק		191	308
קטן		28	60
בחריין		11	17
סה"כ		711	1,745

מעמד מיוחד זה של השייח'ות הקטנה, שנוצר עקב בעלותה על עתודות הנפט המוכחות הגדולות ביותר בעולם (19% מכלל העתודות העולמיות, לפי ההערכה לשנת 1963), עשוי להפוך את כוויית ליצרן הנפט הגדול ביותר בעולם, כלומר להקפיצה מהמקום הרביעי הנוכחי למקום הראשון, ברגע שחברת-הנפט הכווייתית הבריטית-אמריקאית תחפוץ בכך. יתרה מזאת, הואיל ותפוקת בכוויית הינה זולה ביותר, הריהי מצויה בעקומת עליית נחשונית. כבר בשנת 1959 התברר, כי ההכנסה השנתית הממוצעת לגולגולת בכוויית הסתכמה בכ-1,800 דולר. הייתה זו ההכנסה הגבוהה ביותר במזרח-התיכון. כלל ההכנסה הלאומית בכוויית בשנה זו נקבע בכ-2.3 מיליארד רופיות הודיות.³ מאחר ומספר אזרחיה באותה שנה לא עלה על 100,000 (שכן 3/5 מהתושבים היו זרים-עיראקים, פרסים, מצרים, פלסטינאים ואחרים), הסתבר שהכנסת אזרחי כוויית הייתה שקולה בשנת 1959 כנגד ההכנסה הממוצעת של כ-25 מיליון מצרים. ההכנסה הכוללת של כוויית מתמלוגי נפט בעשור השנים שבין 1951–1961 עלתה על 13 מיליארד רופיות. כל הסטטיסטיקות מורות על עובדה מדהימה אחת ויחידה והיא, שכוויית היא בבחינת מקור עושר גדי השמור לבעליו. עובדה זו מוטעמת ביתר שאת לאור החשיבות הרבה שמייחסת בריטניה לשליטה של כוויית, שהכנסותיו קפצו מ-193 מיליון דולר ב-1954 ל-363 מיליון דולר ב-1958 ול-535 מיליון דולר ב-1963. השייח' עבדאללה אס-סלאם אצ-צבאח נחשב לאחד המממנים הגדולים ביותר של הבורסה הלונדונית. מספר בלתי-מבוטל של כלכלנים בריטיים סבורו, כי לוא היו מוחזרים הכספים הכווייתיים שהושקעו בבנקים בריטיים, כי אז היה נגרם זעזוע חמור לשיווי משקלה של הבנקאות הבריטית.

אין ספק, כי ההתפתחות המדהימה בענף הנפט ההכנסות האגדתיות מענף זה הטביעו את חותמם על הנוף האנושי והכלכלי בכוויית. המאה ה-20 פלשה, כביכול, לפתע לנסיכות המדברית, שחִיָּה התנהלו עד אז בעצלתיים, בניוון ובאפילה מדינית כמעט מוחלטת. העיר כוויית עצמה שינתה פניה לבלתי-הכר והפכה לעיר אולטרה-מודרנית, העולה בפארה ובמבנה על כרכים רבים באירופה ובארה"ב. סימני היכר נוספים לעושרה של כוויית מתבטאים במתן כל השירותים הציבוריים לאזרחים חינם אין-כסף, ובכללם – חינוך, תברואה (גם לאזרחי חוץ) ומי שתייה. יתר על כן, כל האזרחים הכווייתים פטורים ממש-הכנסה והמכס על יבוא מגיע ל-4% בלבד. משפחת השליטים נרתמה לביצוע תכניות לפיתוח כלכלי וסוציאלי לטובת

³ ב-1959 הייתה הרופיה ההודית המטבע הכווייתית.

כלל האוכלוסייה. "הרשות להשקעות" הפכה לגוף מייעץ לשליטי כוויית, שיכוון את השקעת רווחי הנפט בפיתוח העיר ובהתקנת שירותי חינוך ותברואה חנים. ראוי לציין במיוחד את מצב החינוך בכוויית השונה לטובה תכלית שינוי מזה שבמדינות ערב האחרות. פיתוח מערכת החינוך החל אמנם בקצב איטילמדי בשנת 1936, עם הקמת מחלקת חינוך מקומית אשר הביאה לקליטת 600 תלמידים ב-4 בתי-ספר. שנה לאחר מכן נפתח כבר ב"ס לבנות. החל משנת התקציב 1958/9 הוקדשו כ-10% מהתקציב הכללי לפעולות חינוך. זה היה, כמובן, סכום עצום בהשוואה למספר האזרחים בכוויית. בשנת 1959/60 פעלו בשייחיות 104 בתי"ס עם כ-25,000 תלמידים. בשנת 1960 בלבד נבנו בכוויית 83 בתי-ספר חדשים, והיה בכך יותר מסימן מובהק של רווחה כלכלית. לא זו בלבד שהחינוך ניתן חנים, אלא שכל אחד מהתלמידים שביקר בביה"ס באורח סדיר זכה למיגלה ממשלתית בסך 150 רופיות לחודש. בשנת 1962 קלטו מוסדות ההשכלה בכוויית כ-45,000 תלמידים ובתוכם 17,000 בנות. גידול מהיר זה במספר התלמידות הווה תופעה בולטת בהשוואה לשאר מדינות ערב. אם בשנת 1956/7 למדו בכוויית 118 ילד לכל 1,000 תושבים, הרי שבשנת 1960/1 למדו כבר 196 ילדים לכל 1,000 תושבים. גם עובדה סטטיסטית זו אינה מבוטלת כלל ועיקר על רקע השוואתי עם ארצות ערב. בנוסף לבתי"ס היסודיים והתיכונים הוקמו 19 מרכזי השכלה למבוגרים, שקלטו בשנת 1962 למעלה מ-3,500 איש. באוקטובר 1964 נפתחו שעריה של האוניברסיטה המקומית.

שירותי התברואה הניתנים, כאמור, חנים לכל דורש נחשבו למשוכללים ברמה אמריקאית. למרות עושרה הרב של כוויית בנפט טרם נפתרה בעיית המים. בארותיה של כוויית עצמה חנים מלוחים ומימיהם אינם ראויים לשתייה. מי שתייה מצויים בשפע באזור השט אל-ערב שבתחום עיראק, כ-145 ק"מ צפונית לכוויית. תחילה הובאו המים בספינות לכוויית. בשלהי שנת 1950 החליט שליט כוויית לרכוש מיתקן לזיקוק מי-הים בכור אספקה של כ-600,000 גלונים ליום. בעת ובעונה אחת התנהל מו"מ מייגע עם עיראק בדבר הנחת צינורות מים מאזור השט אל-ערב לכוויית. המו"מ הסתיים בשנת 1956. עיראק דרשה, כתמורה בעד הסכמתה להנחת צינורות המים, את החכרתה של רצועת חוף כווייתית בסמוך לגבול עם עיראק. ברצועה זו, ליד העיירה אום-קַצַר, השוכנת על שפת מפרץ מוארך ונוח למעגן, רצתה עיראק להקים לעצמה נמל ימי בתנאים טבעיים נוחים יותר מאשר בנמל פאו. יש לזכור, כי נמלה העיקרי של עיראק, בצרה, מרוחק מחוף המפרץ הפרסי וממוקם על גדתו המערבית של השט אל-ערב. מכל מקום התביעה העיראקית עוררה, בצדק, את חשדותיהם של הכווייתים, כי הכוונה האמיתית של העיראקים אינה אלא חכירת קרקעות כווייתיות שיש בהן נפט. ההסכם הכווייתי-עיראקי על הנחת צינורות המים לא נחתם אלא משויתרה עיראק על דרישתה ביחס לאום-קצר. אולם כוויית לא הטילה את ידה על אספקת מישתייה מעיראק בלבד. החל משנת 1952 הוקמו בשייחיות מתקני התפלת מי-ים ובנוסף לכך נמשכו המאמצים ההידרולוגיים לגילוי מי שתייה בתחומיה של כוויית עצמה. כל ההוצאות הרבות של שליט כוויית לשיפור רמת החיים, השירותים והבנייה של בירתו – אינן גורעות מחסכונותיו המושקעים בבנקים בריטיים, ובשנים האחרונות – גם בארה"ב, ביפן, בשוויץ ובלבנון. בשנת 1962 נאמדה הריבית בלבד ביותר מ-15 מיליון ליש"ט. בשנת 1961 הוקמה גם "קרן לפיתוח", שהעניקה הלוואות למדינות ערביות, כגון ירדן, לבנון וסודן. כוויית התחייבה גם לשאת בנטל העיקרי של מימון מפעלי ההטייה הערביים של מקורות הירדן.

כוויית, בריטניה ומדינות ערב

ב-19 ביוני 1961 הודיעה בריטניה על ביטול החוזה הבריטי-כווייתי משנת 1899, שנמצא כ"בלתי-הולם את ריבונותה ועצמאותה של כוויית". חוזה זה הוחלף בהסכם חדש שהטעים את "הידידות ההדוקה" בין בריטניה לכוויית. 6 ימים אחרי חתימת ההסכם החדש, היינו ב-25 ביוני, העלה ראש ממשלת עיראק, הגנרל קאסם, טענה ישנה-נושנה של ריבונות עיראקית

על כוויית בהודיעו, כי מינה את השייח' של כוויית לקאמקאם (מושל) מטעם ממשלת עיראק.

עד ליוני 1961 התקיימו יחסים הדוקים של חסות חלקית בין כוויית לבריטניה. ידיעות בלתי-מאושרות אמרו, כי השייח' אחמד חתם בשעתו על הסכם סודי עם בריטניה, בנוסף לחוזה הבסיסי משנת 1899.

בשנת 1941, לאחר שבריטניה נסחפה למלחמת העולם השנייה והייתה שרוייה במצוקה גורלית, הפגין השייח' הכווייתי את ידידותו לבריטניה בתרמו ממון לבניית שלושה מטוסי קרב בריטיים. לפני מותו ביקר השייח' בבריטניה והצהיר על שאיפתו להדק את היחסים עם הבריטים העומדים לימינו בסכסוך הרדום למחצה שבינו לבין עיראק. המלך העיראקי ע'אזי, שנהרג בתאונת דרכים מסתורית בשנת 1939, לטש עיניו לכוויית ושאל לספחה לממלכת כשלב ראשון להשתלטות עיראק על נסיכויות המפרץ הפרסי. בריטניה לא ראתה בעין יפה את שאיפות ההתפשטות העיראקיות, כשם שהתנגדה לגיחותיהם של הוואאבים הסעודיים בשנת 1916 ובשלהי שנות ה-20 של המאה הנוכחית. הבריטים עודדו, אפוא, את הרוח האנטי-עיראקית בליבו של שליט כוויית. בעצתם ניתק השליט המקומי את איחוד המכס והדואר עם עיראק. לעומת זאת גמלה עיראק לכוויית בהעניקה מיקלט מדיני לעבדאללה אצ-צקר, מנהיג הנוער הלאומני בכוויית שנאלץ לברוח מהשייח'ות מתחמת חילוקי דעות עם השליט והבריטים. עקב אי-האמון והמתחות ששררו ביחסים שבין שליטי כוויית לעיראק, סירבו הראשונים להתקשר באספקת מים באמצעות צינורות-קבע מאזור השט אל-ערב, שכן העיראקים תבעו לחכור את אום-קצר, מעגן ימי טבעי ונוח בחלקה הצפוני של כוויית. רק בשנת 1956 נחתם, כזור, הסכם כוויית-עיראקי בדבר הנחת צינורות לאספקת מי-שתייה לשייח'ות, וזאת לאחר שהעיראקים הסתלקו זמנית מתביעתם האמורה. למעשה, עוד בספטמבר 1950 חל שינוי מה לטובה ביחסי עיראק-כוויית, שעה ששניים מקרובי שליט כוויית ערכו ביקור ידידותי בבגדאד. עוד קודם לכן התירה בריטניה את פתיחתה של קונסוליה עיראקית בכוויית עקב ריבוי העיראקים שנשכרו לעבודה בשייח'ות, וכן מחמת הגברת היצוא העיראקית לכוויית.⁴

במרוצת שנות ה-50 השתפרו במידה רבה היחסים המעורערים בעבר בין כוויית לסעודיה. כך הוקמה בתחילת שנות ה-50 סוכנות סעודית רשמית למחצה בכוויית, שטיפלה בענייני הסוחרים והסחר הסעודיים. במחצית פברואר 1950 מינתה משפחת אצ-צבאח את השליט הנוכחי של כוויית, הלא הוא עבדאללה אס-סלאם אצ-צבאח, דודנו של השליט הקודם, שייח' אחמד. השליט הנוכחי היה ידוע בקשריו הידידותיים עם אבן-סעוד ועם סעוד בנו. קשרי תרבות הדוקים קויימו גם עם מצרים וסוריה, שסיפקו את מירב המורים לכוויית. בעת ייסוד "הליגה הערבית" התנהלו דיונים בדבר הצטרפות גוש נסיכויות המפרץ-הפרסי לאמנת "הליגה", אולם מגמה זו לא יצאה אל הפועל.

התעשרותה הפתאומית של כוויית הייתה לברכה לא רק לשליטיה, אלא גם לגורמים אחרים, ובראש ובראשונה לבריטים. למרות שלבריטים רק 50% ממניותיה של "חברת הנפט של כוויית", תופסת השייח'ות מקום נכבד במערך הנפט של הבריטים במזרח-התיכון. להדגמת עובדה זו יצוינו הנתונים הבאים: בשנת 1955, למשל, הייתה תפוקת הנפט הכוללת של המזרח-התיכון 164 מיליון טון. חלקם של הבריטים מסך זה הגיע לכ-50 מיליון טון (30%). מאותם 50 מיליון טון נפט קיבלו הבריטים משדותיה של כוויית קרוב ל-60% מכלל הכמות. כמות הנפט שהבריטים הפיקו באותה שנה בכוויית הייתה גדולה פי 2.5 מחלקם בתפוקת הנפט העיראקית, ופי-4 מחלקם בנפט האיראני.

⁴ עיין להלן בפרק על קטן ונסיכויות שביתת-הנשק, בסעיף – "התערערות מעמדה של בריטניה במפרץ הפרסי".

הואיל וייצור הנפט בכוויית עלה במהירות מסחררת מאז שנת 1955 ואילך,⁵ הרי שגם חשיבותה של כוויית לגבי בריטניה עלתה לאין שיעור. חשיבות זו אינה מצטמצמת בזכות הרווחים שהבריטים מפיקים במישרין מהנפט הכווייתי, אלא גם בזכות תמלוגים שהאמריקאים משלמים לכוויית תמורת 50% שלהם, שכן חברותה של כוויית ב"גוש השטרלינג" סייעה לבריטניה לאזן את התשלומים בין "גוש השטרלינג" לבין "גוש הדולר" מפאת ההכנסות הגדולות של כוויית מהתשלומים האמריקאים.

זאת ועוד, כוויית סיפקה חלק ניכר מהשקעות ההון החדשות בכלכלה הבריטית. השקעות אלה נאמדו בכ-1/3 מכלל ההכנסות השנתיות. החל משנת 1953 הוקמה מועצת ההשקעות של כוויית בהשתתפות בנקאים ואנשי עסקים בריטיים. מומחים אלה מתכנסים לשיבות המועצה בלונדון, ועל פיצויים הזרים שליט כוויית מידי שנה בשנה עשרות מיליוני ליש"ט לשוק ניירות הערך של בריטניה. כפי שהוטעם לעיל, הפך השייח' של כוויית לגורם החוץ החשוב ביותר להשקעות הון בבריטניה. בהשוואה להשקעות הון עצומות אלה בבריטניה, בארה"ב, בשווייץ וביפן, בטלות בששים ההשקעות הכווייתיות בארצות ערב השונות, להוציא אולי את לבנון.

ההשפעה הבריטית על כוויית קיבלה תימוכין רשמיים בהסכמים משנת 1899 ומשנת 1914. אולם השפעה זו לא הצטמצמה רק לתחומים שהותוו ע"י חוזי החסות ונספחיהם, אלא השתרעה בפועל על כל שטחי חייה של השייחיות. רבות מעמדות המפתח במנגנון השלטון היו תפוסות ע"י בריטים. בין הפקידים הבכירים כיהנו היועץ הכספי (מתחילת שנת 1953), מנהל הבנק הלאומי הכווייתי (שנוסד ביוני 1953), היועץ לענייני פיתוח, מפקח המשטרה וכד'. כמעט בכל מחלקה ממשלתית כווייתית עבדו פקידים ומומחים בריטיים. כל אלה לא היו, להלכה, נציגי הממשלה הבריטית, אלא פקידים שעבדו בשירותו של השייח' המקומי. אולם הדואר המקומי היה מסונף לדואר הבריטי, קשרי האלחוט וניהול שדה התעופה היו בידיים בריטיות, ובנוסף לכך הקימו הבריטים בכוויית בסיס אוויר צבאי.

מאז הפיכת הקצינים במצרים החל להתגבש כוח נגדי להגמוניה הבריטית באזור המפרץ הפרסי בכלל ובכוויית בפרט. חדירת ההשפעה המצרית הורגשה במיוחד למן שנת 1954, מועד עלייתו של נאצר לכס השלטון במצרים והתפנותו לחתירה בזירה הבין-ערבית. אלפי המצרים והפלסטינאים שנהרו לכוויית הוו שם גורם אנטי-בריטי מובהק והחלו לתפוס עמדות מפתח במנגנון הממשלתי וברשת החינוך המקומית. בשנת 1956, למשל, עבדו בשייחיות 1075 מורים, מהם 289 מצרים, 596 פלסטינאים וירדנים, 115 בעלי נתינות כווייתית ו-75 אחרים. כן שירתו בכוויית רופאים, מהנדסים, שופטים ואנשי משטרה ממוצא מצרי, כגון זקן-השופטים המקומיים והמומחה הכווייתי לתעמולה ולפרסומים. אפיק נוסף להחדרת ההשפעה המצרית הוו הסטודנטים הכווייתיים. באותה שנה נשלחו 70 צעירים כווייתיים להשתלמות במצרים מתוך 90 המשתלמים בחו"ל. התפתחות זו טמנה בחובה סכנה ממשית להמשך מעמדה של בריטניה בכוויית.

בפרוס שנת 1958, עם הקמת קע"ם והתלכדותן החפוזה של עיראק וירדן בפדרציה הערבית (ההאשמית) כמשקל נגדי לקע"ם, נערכו גישושים ע"י המלך סעוד בדבר ליכודן של סעודיה ונסיכויות המפרץ הפרסי לגוש ביניים ערבי, שיעמוד בתווך בנין שני האיחודים היריבים. אולם גישושו של סעוד לא הצמיחו פירות מדיניים ובינתיים התמוטט האיחוד ההאשמי עקב ההפיכה הצבאית של קאסם בעיראק. עלייתו של קאסם לשלטון החריפה מחדש את יחסי כוויית ועיראק. ב-20 ביוני 1961 קיבלה, כזכור, כוויית את עצמאותה וחתמה על הסכם חדש עם בריטניה. מזכיר "הליגה הערבית" הודיע, כי "הליגה" תקדם בברכה את הצטרפותה של כוויית למוסדו. עוד לפני כן, בפרוס חודש מאי 1961, גינה קאסם את כוונותיה של בריטניה לצרף את כוויית לחבר-העמים הבריטי. הרדיו הבגדאדי שידר לאחר מכן את הכחשתו של שליט כוויית בדבר הצטרפות השייחיות לחבר-העמים הבריטי,

⁵ עיין בטבלאות שבסעיף הקודם.

וקאסס בירך את כוויית על ביטול החוזה הבריטי- כווייתי משנת 1899. אולם ב-25 ביוני נהפך הגלגל: בנאום אחר טען קאסס, כי כוויית אינה אלא חלק ממחוז בצרה העיראקית, ואף הודיע על כוונתו למנות את השייח' הכווייתי למושל תת-המחוז של כוויית. ההכרזה לוותה באיום מפורש שעל השייח' לציית להוראות ממשלת בגדאד לבל ייחשב כמורד. כתוצאה מכך הועמדו 3,000 החיילים הכווייתיים במצב הכן ופינויו של הצבא הבריטי מכוויית נדחה. קע"ם הזהירה מפני כוונות הסיפוח העיראקיות שהיו עשויות לחדש את ההשתלטות הבריטית על כוויית.

המלך חוסיין הגיב במעורפל וללא נקיטת עמדה מפורשת. לעומת זאת התבלטה תקיפותו של המלך סעוד בסכסוך הכווייתי-עיראקי. סעוד הצהיר כי כוויית וסעודיה הינן מדינה אחת (אם התכוון לשטח הניטרלי שנוהל בצוותא ע"י סעודיה וכוויית ואשר הכנסות הנפט שלו התחלקו בשווה – הרי שצדק). כן הודיע סעוד, כי ממלכתו תסייע מבחינה צבאית לכוויית להדיפת התוקפנות העיראקית. זאת ועוד, סעודיה תבעה כנס חירום של"הליגה הערבית" לרגל האיום העיראקי. סודן תמכה גם כן בגלוי בעצמאותה של כוויית, ואילו לבנון הדגישה את רצונה במציאת פתרון של שלום בסכסוך הכווייתי-עיראקי. ב-27 ביוני שיגר השייח' עבדאללה אס-סלאם אצ-סלאח מחיאה רשמית ל"ליגה הערבית" על הכרזותיו העוינות של קאסס.

5 ימים לפני כן הדגיש השייח' בקשת חברות רשמית ל"ליגה הערבית". אולם ב-28 ביוני הודיעה עיראק על סירובה לדון בקבלת כוויית ל"ליגה הערבית". מזכיר "הליגה", עבד אל-ח'אלק חסונה, קיים מגעים עם עיראק, סעודיה וכוויית על מנת לנסות ולהשיג הסכמת פה אחד לקבלת כוויית ל"ליגה הערבית", למרות שאמנת "הליגה" לא פירשה במיוחד אם קבלת חברה חדשה טעונה הסכמה כללית או הסכמת רוב בלבד. בשלהי יוני הוחרף הסכסוך עקב תמרוני יחידות עיראקיות בגבול הכווייתי-עיראקי, ואכן ב-1 ביולי 1961 הגיעו 750 חיילים בריטיים מובחרים לכוויית, יחד עם מספר טנקים ומטוסים, והם הועמדו לרשותו של השייח' המקומי. יומיים לאחר מכן תוגבר הכוח הבריטי עד לכלל 3,000 חיילים, אשר תפסו עמדות בסמוך לגבול העיראקי. שיגורם המהיר של הכוחות הבריטיים הווה, ללא ספק, גורם מרתיע לגבי העיראקים. אולם בשלב זה הסתמנו כבר חילוקי הדעות בין קע"ם וסעודיה מזה לבין עיראק מזה. קע"ם עמדה, בראש ובראשונה, על הכרח פינויים של הכוחות הבריטיים מכוויית ובנושא זה היא זכתה עדיין לתמיכה סובייטית במועצת הביטחון. אולם ב-30 בנובמבר 1961 מנע ווטו סובייטי את קבלתה של כוויית לאו"ם, בהתאם להצעה שהועלתה ע"י מצרים בתמיכת בריטניה, ונוכח התנגדותה החריפה של עיראק. הסכסוך על כוויית אילץ את הסובייטים להכריע במפורש בין קאסס לנאצר, והם העדיפו, אפוא, את קאסס בפרשה זו. ראוי לציין, כי עוד ב-17 באוגוסט חתמו הבריטים על הסכם עם שליט כוויית בדבר פינוי יחידותיהם מהשייחיות ברגע שכוחות "הליגה הערבית" ייכנסו לכוויית; ואכן, ב-10 באוקטובר הושלם פינויים של החיילים הבריטיים מכוויית.

הסכסוך בין עיראק לקע"ם ולסעודיה על כוויית חרג, אפוא, מתחום היחסים הבין-ערביים והפך לנושא זמני במאבק שבין המעצמות. בפרוס יולי 1961 נכשלה מועצת הביטחון בניסיונה לאבטח את ריבונותה ועצמאותה של כוויית. במרוצת אותו חודש יולי התכנסה שנית הוועדה המדינית של "הליגה הערבית" על מנת להכריע בבעיית התקבלותה של כוויית ל"ליגה" ולדון באמצעי שמירת ריבונותה של המדינה הערבית החדשה. בתזכיר מיוחד שהוגד למוסדות "הליגה הערבית", תבע שליט כוויית לפתור את המשבר המדיני במסגרת "הליגה הערבית" ע"י הכרת עיראק בעצמאותה המלאה של השייחיות, או ע"י הרכבת כוח צבאי בין-ערבי שיערוב לגבולותיה של המדינה ויתפוס את עמדותיהן של היחידות הבריטיות שהוזעקו לעזרה. הנציג המצרי ב"ליגה" הציע מיני ובי שיגורו של כוח מצרי במקום הכוחות הבריטיים. לאחר מכן הציעה מצרים את החלפתם של הכוחות הבריטיים ביחידות ממדינות ערביות שארצותיהן אינן גובלות עם ישראל (סודן, לוב, תוניסיה, מרוקו ותימן). שתי

ההצעות המצריות נתקלו בהתנגדות עיראקיות חריפה, ודיוני הוועדה המדינית של "הליגה" נכנסו למבוי סתום ב-13 ביולי.

ב-20 ביולי כונסה שוב הוועדה המדינית של "הליגה" וסיכמה את דיוניה בהחלטה בדבר קבלת כוויית לארגון הבין-ערבי. כתוצאה מכך פרשה עיראק מדיוני "הליגה הערבית" וממוסדותיה. מזכיר "הליגה הערבית" פנה למזכיר האו"ם בבקשה לכנס את מועצת הביטחון ולאפשר את קבלתה של כוויית לאו"ם.

בפרוס אוגוסט 1961 ביקשה כוויית רשמית שיגור כוח בין-ערבי להגנה על עצמאותה מפני התנכלותה של עיראק. עבד אל-ח'אלק חסונה אף לכוויית וחזר לקהיר על מנת לדווח ב-15 באוגוסט בפני מועצת "הליגה הערבית" על תוצאות ביקורו. להלן החליטה המועצה, שהתכנסה בדרג של שגרירים, על הקמת "כוחות הביטחון של הליגה הערבית" שיחליפו את היחידות הבריטיות בכוויית. הוסכם כי לחיילי הכוח הבין-ערבי ולמפקדיו תוענק חסינות דיפלומטית בדומה לזו של פקידי "הליגה הערבית". כמפקד הכוח הנ"ל מונה הגנרל הסעודי עבדאללה עיסא ולסגנו מונה הקצין הירדני ח'אלד אצ-צחן. לאחר לבטים, הסתייגויות וביירוים רבים הורכב הכוח הבין-ערבי כדלקמן: 1,200 חיילים סעודיים, 1,000 חיילים מצריים-סוריים, 920 חיילים ירדניים, כ-400 חיילים סודאניים וכ-200 חיילים תוניסיים. למפקדי היחידות הערביות השונות נמסרו הוראות מדיניות סותרות. בורגיבה, למשל, הודיע כי שיגור חייליו נעשה על יסוד עקרון האחדות, אך עם זאת הצהיר הנשיא התוניסי כי אין בכך משום הפגנה אנטי-עיראקית. לוב נרתעה ברגע האחרון מלהשתתף בכוח הבין-ערבי משום שחששה מפני עקרון הליכוד הערבי שהוא בבחינת חרב-פפיות. הסודאנים נעתרו רק לאחר הפצרות רבות מצד הסעודים לשגר יחידה סמלית. אולם ליחידה זו ניתנו הוראות ברורות לבל לתערב בסכסוך צבאי. קע"ם שיגרה את יחידתה על מנת לבלום את העיראקים, ואילו ירדן, שהייתה מעדיפה לבלתי-הסתבך בסכסוך צבאי לא-לה, שיגרה את חייליה כדי להוות את לשון המאזניים בכוח הבין-ערבי. היחידות הערביות החלו להגיע לכוויית במחצית ספטמבר 1961, כשהיחידה מקע"ם מהווה סנונית ראשונה (ב-14 בספטמבר). דא עקא, שבשלהי אותו חודש פרשה סוריה מקע"ם, וכתוצאה מכך נתגלעו סכסוכים בין החיילים הסוריים לבין מפקדיהם המצריים ביחידת קע"ם.

גם עבד אל-ח'אלק חסונה – שחש לכוויית במחצית אוקטובר – קצרה ידו מלהושיע. לפיכך החליטה מצרים לפנות את יחידתה מכוויית. הפינוי המצרי הושלם בשלהי דצמבר 1961 והותיר בכוויית כוח סעודי-ירדני-סודאני בלבד. הבריטים השלימו, כזכור, את הוצאת יחידותיהם מכוויית ב-10 באוקטובר 1961, בהתאם להסכם שנחתם בינם לבין השייח' של כוויית. במרוצת שנת 1962 פגה המתוחות הרבה ששררה בין כוויית לבין עיראק, שכן הבריטים היו נכונים לחוש לעזרה בכל עת ואילו מצרים נדחקה לקרן זווית עקב התמוטטות שליטתה על סוריה. ואכן, עוד בשלהי שנת 1962 ביקש שליט כוויית את ממשלות סעודיה וירדן לצמצם את יחידותיהן למימדים סמליים בלבד. בקשתו-תביעתו זו שיקפה, בדיעבד, את ביטחונו במעמדו היציב במדינה מחד גיסא, ועיתוייה בא לאחר הפלישה המצרית לתימן והתייצבותן של סעודיה וירדן לצד המלוכנים התימניים, מאידך גיסא. בנסיבות אלה לא רצה השייח' עבדאללה אצ-צבאח להכניס את ראשו לגוב האריות של הסכסוך הבין-ערבי החדש ולחסות בצילן של יחידות צבא סעודיות-ירדניות, אשר עמדת ממשלותיהן בסכסוך התימני הייתה חד-משמעית. ואכן, בפרוס שנת 1963 פונו מכוויית שארית "כוחות הביטחון של הליגה הערבית", הינו היחידות הסעודיות והירדניות. בינתיים ב-8 בפברואר 1963, מוגר משטרו של קאסם בעיראק ע"י קצינים לאומניים חברי "אל-בעת". מהפכה זו לוותה בטבח המוני בחברי המפלגה הקומוניסטית העיראקית ובהתקררות ביחסים שבין עיראק לברית-המועצות. אם בנובמבר 1961 תמכה ברית-המועצות במפורש בתביעות הסיפוח של קאסם על כוויית, הרי שלאחר מיגור משטרו התרופפו, כמוסבר, היחסים בין שליטי עיראק החדשים לבין הסובייטים. אלה האחרונים שינו, אפוא, את מדיניותם והכירו רשמית בכוויית במרץ 1963 ולהלן אף כוננו עמה יחסים מדיניים תקינים. לאחר הסרת הווטו הסובייטי במועצת

הביטחון התאפשרה כניסתה של כוויית כחברה באו"ם (במאי 1963). באוקטובר 1963 הכירה ממשלת "אל-בעת" העיראקית בעצמאותה ובריבונותה של כוויית בכך חוסלו רשמית הסכסוך הבין-ערבי והסתייגותה של ברית-המועצות מקיומה העצמאי של כוויית. במוסרות השלטון של כוויית הוסיפה להחזיק משפחת אצ-צבאח, למרות שבשלהי שנת 1961 (30/12) נערכו בחירות לאסיפה מכוונת בת 20 חבר מתוך 75 מועמדים פוטנציאליים. במרוצת שנת 1962 עיבדה אסיפה מכוונת זו חוקת-קבע, שהעניקה זכות בחירה לגברים בלבד לפרלמנט בן 4 שנים. אחריות הממשלה הוסבה כלפי הפרלמנט, ואילו לשליט הוענקה זכות ווטו, שניתן לביטול ברוב פרלמנטרי בן 2/3. על בסיס חוקה זו נערכו בינואר 1963 בחירות לפרלמנט הכווייתי הראשון, שאוכלס במועמדים אשר היו רצויים למשפחת השליטים המקומיים.

עושרה ואוצרות הנפט העצומים של כוויית מקנים לה מעמד מיוחד במינו בזירה הבין-ערבית. כוויית נחשבת למממנת העיקרית של מבצעים כלל-ערביים ב"ליגה הערבית" ומחוץ לה. נתונה של כוויית הופכים אותה למטרה נכספת לכל שכנותיה הגדולות. השלמתה הזמנית של עיראק עם קיומה העצמאי של כוויית אינה מהווה ערובה סופית לגבולותיה של מדינת הנפט. הסכנה המצרית לעצמאותה של כוויית הופגנה בעליל בהתערבותה הגלוייה של מצרים במלחמת האזרחים בתימן ובהכרזות החוזרות ונישנות של שליטי מצרים ושופרותיהם התעמולתיים בדבר חלק של כלל הערבים ב"נפט-הערבי". מבחינה זו מצוייה כוויית במחנה אחד עם ממלכת סעודיה ונסיכויות המפרץ הפרסי האחרות. אולם אין ספק, ששליטי כוויית ידחו כל יוזמה סעודית לאיחוד חצ"א ערב ולהשתלטות על כוויית, כפי שעשו זאת בשנות ה-20 ואילך. אם אמנם יקויים הסכם ג'דה (אוגוסט 1965) בדבר פינוי הכוחות המצריים מתימן, כי אז יוסר האיום העקיף על קיומן של מדינות חצ"א ערב בכלל, וסעודיה וכוויית בפרט.

עומאן-מסקט

רקע היסטורי ומדיני

סולטנאות עומאן-מסקט מהווה אזור יוצא דופן בהשוואה לשאר הנסיכויות והשייח'ויות במרחב המפרץ הפרסי, הן מבחינת השטח הגיאוגרפי, הן מבחינת הדת השלטת והן מבחינת המעמד המשפטי והמדיני כלפי בריטניה. הצד האקטואלי, שהעלה לסירוגין את עומאן-מסקט לכותרות העיתונות הבינלאומית, נעוץ בפרשת הסכסוך על נאת-המדבר בורימי.

גבולותיה הגיאוגרפיים של עומאן-מסקט כלפי פנים היבשת הערבית לא הותוו מעולם, ולפיכך אין גרסה אחידה לגבי שטחה של הסולטנות. מקובל להניח, כי השטח משתרע על 82,000 מיל מרובע, או כ-212,000 קמ"ר. באין מפקדי אוכלוסין רשמיים קיימות רק אומדנות. בסיכומו של בר¹, מוערכים אוכלוסי עומאן ומסקט בכ-500,000 נפש, בתוספת כ-80,000 תושבים אחרים בעומאן של שביתת-הנשק. אומדן זה זהה כללית להערכת האוכלוסין משנת 1961 שנקבה בכ-550,000 איש (מהם כ-5,500 בעיירה מסקט עצמה). הדת הרשמית השלטת בנסיכות עומאן היא דתה של כת האַבַּאדִייה, המהווה את גלגולם האחרון של שרידי הח'ווארג'י ("היוצאים"), שפרשו עוד בתקופה הראשונה של מאבק הסונה והשיעה באסלאם. הח'ווארג'י או האבאדיים טענו שיש לבחור את האימם מבלי לשים לב למוצאו המשפחתי. ריכוזם העיקרי של אנשי האבאדייה מצוי, כאמור, בחופי עומאן, מקום שם הם מהווים את החלק הארי מתוך מחצית מיליון אוכלוסי הסולטנות. כמה רבבות של אבאדיים אחרים מצויים כיום גם בטריפוליטניה אשר בממלכת לוב. מאמינים נוספים מתגוררים בפקיסטן ובזנזיבר שבאפריקה. חלק ניכר מתושבי עיירות החוף של הסולטנות הינם הודים, בלוצ'יסתאנים, כושים ולאן דווקא ערבים.

בעוד שבריטניה מנעה בעד שליטי נסיכויות המפרץ הפרסי מלחתום על הסכמים כלשהם עם מדינות זרות, להוציא הסכמי נפט שקיבלו אישור בריטי-מוקדם, הרי שסולטנאות עומאן-מסקט יצאה מכלל זה עקב מעמדה המיוחד לקשריה ההיסטוריים השונים בטיבם עם הבריטים. נסיבות מדיניות ומשפטיות מיוחדות אלה הודגמו בשורת ההסכמים המסחריים העצמאיים שנחתמו בין עומאן-מסקט לבין מדינות אירופה וארה"ב, ואשר תוקפם עומד עדיין בעינו. הכוונה להסכמי המסחר עם ארה"ב (1833), עם צרפת (1841, 1844) ועם הולנד (1877). עומאן-מסקט הינה גם הנסיכות היחידה הנהנית ממידה מסוימת של עצמאות, שהופגנה לא רק בהסכמים עם מעצמות זרות, אלא בעיקר כתוצאה מהסכם בריטי-צרפתי, שנחתם בשנת 1862. בהסכם זה הצליחה צרפת לכפות על בריטניה את עצמאותה החלקית של הנסיכות, ולעצמאות זו מספר מאפיינים: ראשית, בהסכם בין בריטניה לשליט מסקט, אשר נחתם בשנת 1891, נמנע השליט המקומי מלהתחייב, שלא לקשור קשרים עם מעצמות אחרות. כן המשיך שליט מסקט לקיים את הסכמי המסחריים הקודמים עם ארה"ב, צרפת והולנד. שנית, עומאן-מסקט הייתה הנסיכות היחידה שחתמה על "חוזי יחידות, מסחר וספנות" עם בריטניה ב-1891, 1939 ו-1951.

שני החוזים האחרונים אף התפרסמו בבולטינים הרשמיים של משרד החוץ הבריטי, כנהוג בפרסומי החוזים עם מדינות עצמאיות. שלישית, לנציג המדיני הבריטי במסקט הוענק תואר "קונסול", והחל משנת 1950 הושמט תוארו הקודם – "סוכן מדיני". בשנת 1953 הוא הועלה לדרגת "קונסול כללי". רביעית מסקט לא הוזכרה בחוזה הבריטי-סעודי משנת 1927, בעוד ששאר הנסיכויות הוזכרו (בסעיף 6) וסעודיה חוייבה בקיום יחסים תקינים עמן. ולאחרונה, במסקט, כבכוויית, לא הונף הדגל הבריטי לצידו של הדגל המקומי כפי שנהוג היה בבחריין, בקטר ובנסיכויות שביתת-הנשק האחרות. זאת ועוד, הבריטים ציינו במספר הזדמנויות כי מעמדה של סולטנאות עומאן-מסקט שונה מעמדן של הנסיכויות האחרות.

¹ ג' בר: ערביי המזרח-התיכון, ת"א, 1960, ע' 13.

למרות זאת התגורר יועץ בריטי מיוחד במסקט ושר האוצר בממשלת הסולטאן המקומי היה גם כן בריטי.

המושג "עומאן-של-שביית-הנשק" (Trucial Oman) נקבע, למעשה, עוד בשנת 1853. עוד בתחילת המאה ה-19 הפכו הבריטים למעוניינים העיקריים בביטחונם של נתיבי השייט מהמפרץ הפרסי להודו ולמזרח-אפריקה. אבטחת נתיבי שייט חיוניים אלה הייתה כרוכה במערכה לחיסול הפירטיות הימית וסחר-העבדים, שרווחו מחצי"א עומאן ועד לחצי"א קטר. בעול המערכה נשאו בעיקר השייטות הבריטיות של "החברה הבריטית להודו המזרחית", אשר ספינות הקרב והליווי שלהן ביצעו מספר פשיטות עונשין ימיות על ציי הפירטים וסוחרי העבדים בשנים 1806, 1809 ו-1819. בשנת 1820 הצליחו הבריטים לכפות על ה"קנואסים" (הפירטים ושייח'יהם) הסכם כללי בדבר הפסקת פעולות השוד הימיות והיבשתיות כהקדמה לקראת השגת שלום כללי באזור. הסכם זה אושר מחדש בשנת 1835 והורחב גם לגבי פעולות עוינות בין השייחיים והשליטים המקומיים. תחילה נקבעה תחולת ההסכם למחצית השנה בלבד, אולם תוקפו הוארך מידי פעם בפעם. בשנת 1843 הוארך התוקף ל-10 שנים רצופות, ואילו בשנת 1853 נחתמה "שביית-נשק" סופית ומוחלטת בין 7 הנסיכויות באזור, להלן "נסיכויות שביית-הנשק": (1 שרג'ה-כלבה, (2 ראס אל-חיימה, (3 אום אל-קוויין, (4 עגימאן, (5 דובאי, (6 אבו-דאבי, (7 פוג'ירה (קצהו הצפוני של חצי"א עומאן, הינו בליטת הפונה לים, נשאר בחזקת מובלעה מנותקת השייכת לסולטאנות עומאן-מסקט). משנה זו ואילך הפך, אפוא, "חוף שודדי-הים" ל"חוף שביית-הנשק" והאזור כולו נודע בשמו – "עומאן של שביית הנשק".

עומאן הייתה ידועה, למעשה, עוד לספנים של יוון העתיקה. שלושת האירועים החשובים ביותר בתולדותיה היו כדלקמן: (א) ההתאסלמות של האוכלוסין עוד במאה ה-7; (ב) התחרות בין המעצמות הימיות האירופיות, שהחלה בפיקוח פורטוגזי על חופי המפרץ הפרסי במאה ה-16 והסתיימה בשלטון החסות הבריטי במאה ה-19; (ג) גילוי הנפט בחופי המפרץ הפרסי שוודאו אותו לראשונה באיי בחריין.

בשנת 1508 נוצר המגע הראשון בין עומאן לבין אירופה עם כיבוש הנמל מסקט ע"י הפורטוגזים. אלה האחרונים שלטו בנתיבי השייט של מרחב המפרץ הפרסי עד לשנת 1622. בסיוע פרסי, שנתמך בעקיפים ע"י בריטניה, גורשו הפורטוגזים ממסקט בשנת 1650. מכן ואילך הפכו שליטי מסקט לעצמאיים והצליחו תוך 75 שנה להרחיב את שלטונם במובלעות שונות שבחופי אפריקה המזרחית ואייה, שהשתייכו בעבר לפורטוגל (זנזיבר, מומבסה ומוגדישו בסומאליה). כן קיבלו שליטי מסקט במתנה את נמל גואדור, בחוף מקראן של בלוצייסטן. אולם חבל זה סופח בשנת 1958 ע"י פקיסטן תמורת תשלום חד-פעמי של 3 מיליון ליש"ט. בשנת 1798 חתמו הבריטים על ההסכם הראשון שלהם עם סולטאן עומאן-מסקט מחשש מפני השפעתה המתרחבת של צרפת עקב הרפתקאותיו של נפוליאון במצרים. ההסכם נועד לבלום כל חדירה צרפתית אפשרית למסקט, אשר בתוקף תנאיה הגיאופוליטיים שימשה מעין מקפצה בדרך הים והיבשה מהמזרח-התיכון להודו. החל משנת 1800 התגורר במסקט נציג בריטי קבוע, שנודעה לו השפעה רבה על השליט המקומי. כתוצאה מהלחץ הצבאי והמדיני של הוהאבים בחצי"א ערב שעורר אי-שקט פנימי בעומאן, הפך השליט המסקטי, סעיד אבן-סולטאן (1804–1856), תלוי יותר ויותר בחסדי הבריטים. ראוי לציין, כי שליט זה כקודמיו ייצג את כת האבאדייה, אשר פרשה מהאסלאם הסוני והשיעי עוד בשחר תקופתו. השליטים בעומאן-מסקט חלשו על החיים הדתיים והחילוניים כאחד. במחצית השנייה של המאה ה-19 פרץ סכסוך בין שני בנים מהשושלת השליטה בקשר לירושה. שני היורשים היריבים של סעיד אבן-סולטאן קיבלו על עצמם את הכרעת הבוררות של המושל הבריטי העליון בהודו. פסק הבוררות הבריטי, שניתן בשנת 1861, ניתק את מסקט וגואדור (בבלוצייסטן) משטחי הכיבוש האפריקאיים ויצר שתי סולטנויות: האחת בזנזיבר והשנייה במסקט (שכללה גם את גואדור). היחסים בין שני האחים ונסיכויותיהם נקבעו, אפוא, ע"י התיווך הבריטי, ראוי לזכור, כי עוד בסוף המאה ה-18 חלה הפרדה בין

המשרה החילונית ("סולטאן") לבין המשרה הדתית ("אימם"). תואר הסולטנות והשלטון על מסקט וחבל החוף של עומאן (וכן זנויבר עד לשנת 1861) נשאר בידי שליט מסקט, ואילו תואר ה"אימם" הועבד לידי ענף אחר של השושלת המושלת. בעוד ששליטי מסקט הסולטאנים פנו עורף לעקרונות האבאדיייה והעדיפו לייסד שושלת ירושה משפחתית, הרי שהאמאמים של עומאן הפנימית נשארו נאמנים לעקרון הבחירה של האבאדיייה ואף העלו מחדש את התביעה למתן שלטון מדיני אוטונומי בחלקיה הפנימיים-ההרריים של עומאן. תביעה זו הפכה להלן למקרו בלתי-פוסק של סכסוכים ופשיטות הדדיות, אשר מימדיהם התרחבו לעתים עד לכלל חיכוכים בינלאומיים.

לאחר שהבריטים הפרידו בין סולטנויות עומאן-מסקט לבין זנויבר (1861) הסכימו בריטניה וצרפת לערוב במשותף לעצמאותה של עומאן-מסקט בהצהרה רשמית שפורסמה ב-10 במרץ 1862. הצהרה זו הוותה, למעשה, ניצחון דיפלומטי צרפתי, שכן הסכנה הפוטנציאלית הצרפתית להודו הבריטית נמוגה זה מכבר; עם פרסום הצהרה זו הצליחו הצרפתים למנוע מתן גושפנקא רשמית ליחסי התלות של מסקט בבריטניה. אולם נעלה מכל ספק, שגם הבריטים לא היו מעוניינים להפגין בפומבי את שלטונם המוסווה על מסקט, ולפיכך הם העדיפו לערוב במשותף עם צרפת ולהפוך את עומאן-מסקט למדינה עצמאית ומוכרת ע"י החוק הבינלאומי.

בנוסף לאמנות מסחריות שנחתמו ע"י סולטאן עומאן-מסקט עם ארה"ב, צרפת והולנד במרוצת המאה ה-19, יש להזכיר גם שורה של הסכמים עם בריטניה. ההסכם היסודי שהגדיר את מהות היחסים עם הבריטים נחתם בשנת 1891. הבריטים התחייבו לסייע לשליט מסקט בתחום הצבאי והכלכלי והכירו בעקרון הירושה השושלתית של משפחת הסולטאן במסקט, בניגוד לעקרון כת האבאדיייה המקיפה את מרבית שבטי עומאן. יש לציין, כי השושלת השליטה במסקט לא הוכרה מעולם ע"י שבטי עומאן הפנימיים, וללא התמיכה הבריטית העקיבה בשליטי מסקט היה שלטונם מובס זה מכבר. ואכן, בנשים הראשונות של המאה ה-20 קיים סולטאן מסקט את שליטתו המעשית רק בעיירות התאומות – מסקט ומטרה. בין השנים 1913–1921 הוחזקו גם שתי עיירות אלה בסיוע חיל מצב הודי, שפונה רק לאחר שהוקם גייס מקומי בפקוד בריטי.

ההסכם האחרון בין מסקט לבריטניה נחתם בשנת 1951. בשנת 1953 חתמה מסקט על הסכם עם הודו העצמאית. בשנת 1958 חודש והורחב ההסכם המסחרי הישן עם ארה"ב (משנת 1833) והוא הוגדר כהסכם ידידותי ומסחרי גם יחד.²

התפתחות הסכסוך על נאת בוריימי עד דצמבר 1955

שלטונו המוגבל של סולטאן עומאן-מסקט באזורי החוף של המפרץ הפרסי, בחסות מעצמה זרה כופרת, ותוך התכחשות לעיקרון הבחירה החופשית של השליט לפי מצוות האבאדיייה, קוממו נגדו את מרבית השבטים הפנימיים של אזור עומאן, שהתקבצו סביב מנהיגותו של האימם העומאני. זה האחרון תבע, כזכור, לעצמו את השלטון החילוני (ולא רק הדתי) על עומאן, תוך ניתוק מוחלט ממסקט. יש לזכור, כי גם מבחינה טופוגרפית מפרידים רכסי הרי עומאן (גיבל אל-אחדיר), עם שיאים המתקרבים לגובה של 3,000 מ', בין רצועת החוף הצרה עם נמל מסקט לבין המורדות המערביים והדרומיים של ההרים, שאקלימם מדברי למחצה, ושוליהם טובלים באוקיינוס החולות של רבע אל-ח'אלי המשתייך לערב-הסעודית. בניגוד לשטחים הפנימיים המדבריים למחצה של עומאן, המשמשים ככרי-מירעה וכמולדת לגמלים הרבים, הרי שרצועת החוף ומורדות ההרים המזרחיים נהנים מ-100–300 מ"מ של גשמים בשנה ומתאפיינים בחקלאות של קבע וביישובי חוף, המתפרנסים על דייג, שליית פנינים, ובעבר – גם על סחר מעבר ימי. חבל ד'ופאר, בדרום עומאן ובגבול עם שטח החסות המזרחי

² באוקטובר 1953 קיבלה חברת נפט אמריקאית את הזיכיון על ד'ופאר מידי חברת בת של ה-IPC.

של עדן, נהנה מגשמי מונסון קייציים בשיעור 602 מ"מ ויותר, ומהווה מובלעה חקלאית-יישובית נוספת.

החיץ הטופוגרפי והאקלימי בין שני חלקיה של עומאן הגביר את מגמת הפיצול בין הסולטאנים של מסקט לבין האמאמים של עומאן הפנימית. בשנת 1913 מרד האימם של עומאן בסולטאן מסקט, כבש את מצודת נַוּוּה בשיאיהם הדרומיים של הרי עומאן, ואיים על המשך שלטונו של הסולטאן ברצועת החוף. רק בסיוע יחידות בריטיות-הודיות ניצל כסאו של הסולטאן. מכל מקום, בשנת 1920 נחתמה אמנת סיב בין הסולטאן של מסקט לבין שייחי עיסא אבן צאלח, שייצג את האימם של עומאן וראשי השבטים שתמכו בו. פרטיה הרשמיים של אמנת סיב לא פורסמו מעולם. נוסח בלתי-רשמי פורסם ב"ניו-יורק טיימס" (ב-13.8.1957). מכל מקום האימם טען, כי עצמאותו הוכרה בהסכם זה הן ע"י הסולטאן והן ע"י השייחים האחרים. לעומת זאת טען הסולטאן, כי העניק לאימם אוטונומיה פנימית ותו לא. אם לשפוט לפי יחסי הכוחות בשנת 1920, הרי שקרוב לוודאי, כי הסולטאן נאלץ להכיר בעצמאותו של יריבו. יתר על כן, הסולטאן טען לאחר מכן, כי האימם הפר פעמים רבות את תנאי אמנת סיב ולפיכך תנאיה חלפו ובטלו מן העולם. היחידות ההודיות שהוזעקו בשנת 1913 לעזרתו של הסולטאן נשארו במסקט, כזכור, עד שנת 1921. בשנה זו אורגן לראשונה "חיל הרגלים של מסקט" בפיקוד בריטי. בין השנים 1920–1954 שרר במרחב שלום יחסי, אשר הופר עקב מותו של עלי, אימם עומאן, מחד גיסא, מחמת המחלוקת על נאת המדבר בוריימי, מאידך גיסא. מחלוקת זו לא פרצה אלא בעטיים של סיכויי הנפט שניבאו לאזור זה כלאזורים אחרים בעומאן.

עם מותו של האימם עלי בשנת 1954 ניסה הסולטאן של מסקט, ללא הצלחה, להיבחר לאימם ולשים קץ לפיצול המדיני של סולטאנות עומאן-מסקט, אשר רוב שטחיה הפנימיים אבדו לה מאז שנת 1913. באותה שנה הגיע הסולטאן לידי הסכם חדש עם חברת "פיתוח נפט עומאן", חברת נפט בינלאומית בהנהלה בריטית, שנכסה את זכויות הנפט של עומאן. בהתאם להסכם זה החזיקה החברה – יחידת צבא ("כוח השדה של מסקט ועומאן"), שגיוס אנשיו ופיקודו היה נתון בידי קצינים בריטיים. ניתוקם המעשי של שטחי עומאן הפנימיים משלטונו של הסולטאן לא עלה בקנה אחד עם זכויות הנפט שהסולטאן העניק בשעתו על כל שטחי עומאן לאותה חברה למשך 75 שנה.³ הסכסוך הישן-נושן בין הסולטאן לבין האימם ניעור, אפוא, לתחייה עקב פעילותן של חברות הנפט, ובראש ובראשונה עקב התרבות הסיכויים למציאת נפט בנאת-המידבר של בוריימי. היעדר גבולות מוסכמים בין סעודיה לבין סולטאנות עומאן-מסקט נסיכות אבו-דאבי (אחת מ-7 "נסיכויות שביתת-הנשק") גרם למיקוד הסכסוך ביניהן על נאת בוריימי וסביבתה, מקום שם הצטלבו גבולותיהן המשוערים של שלוש המדינות הנ"ל. מסקט, ובמיוחד אבו-דאבי, היו קשורות, כידוע, בחוזי חסות עם בריטניה. באבו-דאבי, כבעומאן, פעלה חברת נפט אנגלו-צרפתית ("בריטיש פטרוליום אקספלוריישן") החל משנת 1953 בסעודיה פועלת, כידוע, "עראמקו", המורכבת מ-4 חברות ענק אמריקאיות. אין תימא, אפוא, שסעודיה החלה לתמוך בעקביות בירשיו של האימם העומאני עלי מתוך כוונה לנגח את סולטאן מסקט והשייחי של אבו-דאבי אשר הטילו את יהבם על הבריטים.

נאת המדבר של בוריימי ממוקמת כ-85 ק"מ מחוף מפרץ עומאן. שטחה נאמד בכ-75,000 קמ"ר ומספר יושבי-הקבע הוערך בכ-25,000 נפש. נאת המדבר שוכנת בשטח בעל סיכויים גיאולוגיים מרובים לנפט. המחלוקת נטושה, להלכה, על 9 יישובי הקבע שבאזור בוריימי. לפי הטיעון הבריטי, שייכים 6 מיישובים אלה לנסיכות אבו-דאבי ו-3 סולטאנות עומאן-מסקט. סעודיה, לעומת זאת, מבססת את טיעונה לבעלת על אזור בוריימי בעובדה שיישובי נאת-המדבר מעלים מיסים "זה כ-150 שנה" לשייחים סעודיים. ייתכן וטענה זו נכונה בחלקה אם יישובים אלה העלו את מס החסות ("חוה") לשבטי הבדווים החזקים

³ זיכיון זה לא כלל את חבל ד'ופאר, שניתן כזיכיון לחברה אמריקאית

באזור נג'ד. מכל מקום, בין השנים 8-1935 התנהל מו"מ חוסר תוצאות בין סעודיה לבין בריטניה. הסעודים נתמכו בעקיפין ע"י חברת הנפט הערבית-אמריקאית "עראמקו". הדיונים חודשו בשנת 1949 לאחר שסעודיה חזרה והעלתה את תביעותיה ביחס לאזור כולו. פעמיים הוסכם בין בריטניה לסעודיה על שמירת ה"סטטוס-קוו", אך שני הצדדים האשימו זה את זה בהפרת ההסכמים. ההפרה החמורה ביותר אירעה באוגוסט 1952, כאשר יחידה בת 40 חיילים סעודיים חדרה לבוריימי וחנתה בה. בראש היחידה עמד "קצין-פוליטי" סעודי שפיתח פעילות ענפה בשיחוד השייחיים המקומיים כדי שיצהירו על רצונם בשלטון סעודי. הרקע המדיני לפעילות זו הסתבר על רקע הצעתה של סעודיה – בעת המו"מ עם בריטניה – לערוך מישאל-עם בקרב תושבי האזור על מנת להכריע את השתייכותו המדינית. תביעה זו נדחתה בשעתו ע"י הבריטים, שהציעו להעביר את הבעיה כולה לבוררות בינלאומית מוסכמת. לאחר מו"מ ממושך, שהתנהל בעצתיים והופרע מעת לעת ע"י הטחות האשמות הדדיות בדבר ניסיונות ליצירת עובדות מוגמרות, הושג בשלהי יולי 1954 הסכם ברוח ההצעה הבריטית, הינו מסירת הסכסוך להכרעת בוררות בינלאומית. לוועדת הבוררות התמנו בריטי וסעודי וכן בלגי (יו"ר) ונציג אחד מקובה ומפקיסטן. שלושת החברים הנויטראלים בוועדה נבחרו במשותף ע"י הנציגים הבריטי והסעודי. הוסכם מלכתחילה, כי הוועדה תכריע לא רק לגבי השתייכותה המדינית של נאת בוריימי, אלא אף תתווה את קו הגבול כולו בין סעודיה לבין הנסיכויות. בשלהי שנת 1954 החלה ועדת הבוררות בישיבותיה בניס ובז'נבה. כל אותה עת המשיכה סעודיה במאמציה לקבוע עובדות מוגמרות בשטח המריבה. סוכנים סעודיים עשו ניסיון למוטט את שלטונו של השייח' של אבו-דאבי, השקיעו מיליוני ליש"ט בשיחודם של שייחיים ונכבדים מקומיים בבוריימי ואף סיפקו נשק אמריקאי לשבטים מקרב נאמניהם. משנפתחו דיוני הבוררות נאלצה הוועדה לעסוק בראש ובראשונה בבירור הקובלנות והאשמות ההדדיות שהוטחו ע"י הבריטים והסעודים, שכן הצדדים היריבים האשימו זה את זה ביצירת עובדות מוגמרות הנוגדות את הסכם הבוררות. עוד בטרם הצליחה הוועדה להגיע למסקנה כלשהי בשאלה זו, הופסקה פעולתה עקב התפטרותו של הנציג הבריטי, שבאה כמחאה על התנהגותו הסובייקטיבית הצורמת של הנציג הסעודי, אשר לא היה אלא סגן שר החוץ של סעודיה. ייתכן והתפטרותו של הבורר הבריטי לא נעשתה אלא ביוזמתה של ממשלת בריטניה כדי לאפשר לה לסגת מהסכמתה לקבל ללא עוררין את הכרעת הבוררות. מכל מקום, לפי הודעה סעודית הייתה הוועדה קרובה כבר להחלטה. התפטרות הנציג הבריטי גררה את התפטרותו של היו"ר הבלגי של הוועדה, ובכך נפסקו ישיבותיה לאחר כ-9 חודשים.

כ-6 שבועות לאחר פיזור ועדת הבוררות נקטו הבריטים ביוזמה צבאית: ב-26 באוקטובר 1955 פלשו חייליהם של סולטאן מסקט ושייח' אבו-דאבי לבוריימי וגירשו את 40 "השוטרים" הסעודיים ו"הקצין הפוליטי" שעמד בראשם. הכוח המשולב של מסקט ואבו-דאבי הונהג ע"י קצינים בריטיים. זמן קצר לאחר מכן התמרד אימם עומאן, ע'אלב אבן עלי, בסולטאן מסקט. בעידודה החומרי של סעודיה, ולאחר ש"הליגה הערבית" קיבלה עוד באוקטובר 1955 החלטה עקרונית לקבל את אמאמת עומאן כחברה לארגונה,⁴ הניף ע'אלב אתנס המרד. הוא גם טען, כי אביו, עלי שחתם בשעתו על אמנת-סיב זכה לעצמאות מוכרת. מסתבר שע'אלב חפץ להפוך את עומאן לנסיכות עצמאית ובלתי-תלויה בבריטים. כתוצאה מכך עלה "כוחה שדה של מסקט ועומאן", שהשתייך לחברת הנפט העומאנית-בריטית, על מצודת נזווה, מקום מושבו של האימם ע'אלב, וכבשה בקלות יחסית במחצית דצמבר 1955. האימם ונאמניו ברחו לסעודיה, ואילו השייחיים הנשארים נשבעו אמונים לסולטאן מסקט ולחייליו בפיקוד הבריטים. החל ממאי 1956 נודע, כי האימם ומלוויו שמצאו מקלט מדיני בסעודיה נחלצו למערכה תעמולתית נגד "האימפריאליזם הבריטי" בבקשם את סעדן של ממשלות ערב האחרות.

עם כיבוש מצודת נזווה השתלט הסולטאן של מסקט על מרבית החבלים הפנימיים של עומאן, אשר נשמטו מידי משפחתו עוד בשנת 1913.

אופיו הבינלאומי של הסכסוך

משמעותו של המאבק על נאת בוריימי והשתלבותו במאבק בין סולטאן מסקט לאימם עומאן קיבלו מימדים חדשים מאמצע שנות ה-50 ואילך. המאבק חרג ממסגרת מוגבלת של סכסוך מקומי וקיבל משמעות כללית של מערכה מדינית בין סעודיה לבין שכנותיה הנתמכות ע"י בריטניה. השלכותיה של מערכה זו על מדיניות החוץ הסעודית נדונו כבר לעיל. המלך סעוד הפך לרוח "החיה בגוש המצרי-סורי-סעודי-תימני בהסתערותו הכללית על עמדותיה של בריטניה במזרח-התיכון. כך, למשל, פעל סעוד רבות לנישולה של בריטניה מירדן ומשליטתה על "הלגיון הערבי". יחסיו העכורים עם בריטניה השפיעו במידה רבה על עמדתו הכללית כלפי המערב. אולם, למעשה, יצא המרצע מן השק שעה שסעוד הבטיח לבריטים להעניק את זיכיון הנפט על נאת בוריימי לחברה בריטית אם בריטניה תיאותר להעביר את נאת-המדבר לשליטתו. המאבק לא הצטמצם, אפוא, בין סעודיה לבריטניה, אלא היה זה למעשה שלב נוסף בהתמודדותן של חברות הנפט האמריקאיות, ובראשון "עראמקו", נגד חברות הנפט הבריטיות במזרח-התיכון. התמודדות זו, שהביאה לכיבוש זיכיונות נפט חדשים לחברות האמריקאיות במרחב, נבלמה בפרשת בוריימי. יש לזכור, כי הזיכיונות לחיפוש נפט ולניצולו בתחומי "נסיכויות שביתת-הנשק" הוענקו לחברת בת של "חברת הנפט העיראקית" (IPC), אשר הבריטים הוו את השותפים הבכירים בה. חברת-בת אחרת של "חברת הנפט העיראקית" קיבלה בשנת 1937 זיכיון ל-75 שנה על מרבית שטחה של מסקט ועומאן, להוציא את חבל ד'ופאר בדרום (שהוענק לחברה אמריקאית באוקטובר 1953). לעומת זאת החזיקה, כידוע, חברת "עראמקו" האמריקאית את כל זיכיונות הנפט על ערב הסעודית. על רקע עובדות אלה התבקשו שתי מסקנות: (א) הגבול הבלתי-מוגדר בין סעודיה לבין נסיכויות החסות הבריטיות וסולטאנות עומאן-מסקט הווה גם את הגבול בין תחומי הזיכיונות של "עראמקו" מצד אחד וחברות-הבת של "חברת הנפט העיראקית" מצד שני. הזזת הגבול לכאן או לשם הייתה עשויה להרחיב את שטח הזיכיון של החברות היריבות, האחת על חשבון השנייה; (ב) השתלטותו של סולטאן מסקט על נזווה ועומאן הפנימית הכלילה למעשה את זיכיון חברת הנפט הבריטית בעומאן על תחומי השליטה הקודמים של אימם עומאן. ללא הוכרה ריבונותו של זה האחרון, כי אז הוא היה חופשי להעניק זיכיון כראות עיניו, וקרוב לוודאי שהוא היה מעדיף את "עראמקו" העשירה יותר. מעניין לציין, כי כבר בינואר 1956, הינו כחודש לאחר הנסתו של אימם עומאן ממצודתו, החלה חברת עומאן הבריטית לבצע קידוח ניסיון בפהוד, כ-150 ק"מ דרומית-מערבית מנְזוּוה, מקום מושבו של האימם. לא היה כל ספק בדבר הקשר שבין הדיפת האימם לסעודיה לבין האינטרסים של הנפט במרחב. יתר על כן, גם אם בבוריימי לא יתגלה נפט, הרי שחשיבותה הגאוגרפית בעינה עומדת, שכן נאת-מידבר זו שוכנת על הדרך הטובה ביותר המוליכה מחוף המפרץ הפרסי לעומאן הפנימית. ולבסוף, אין להסיק מתיאור הנ"ל, כי השייחיים, הסולטאן והלך הסעודי משמשים בכל הפרשה הזאת אך ורק כלי משחק בידי חברות הנפט והמעצמות העומדות מאחוריהן. אדרבא, בלב השליטים המקומיים מקננים מאוויי השלטון לשמו ויצר ההתעשרות המהירה, כשהדוגמה של כוויית מהווה תמרור מאיר. הם גם יודעים, כי סיכוייהם גדלים באורח ניכר ככל ששטחי ריבונותם מתרחבים והולכים. ואכן בתחילת שנת 1965 התגלה נפט בכמויות מסחריות בשטחי עומאן הפנימית. כתוצאה מכך עשויה עומאן-מסקט להצטרף תוך שנתיים לערך לנסיכויות הנפט העשירות באזור. הנפט התגלה כתוצאה מחידוש החיפושים ע"י חברת "של" (85%) וקבוצת גלובנקיאן (15%), לאחר פרישת שאר שותפי "חברת הנפט העיראקית" בשנת 1960, לפני כן קדחו בעלי הזיכיון הקודמים תוך קשיים עצומים 4 בארות יבשות בשטחים הפנימיים של הסולטנות. "של קדחה מאז 9 בארות וב-5 מהן נמצא נפט בכמויות מסחריות. הבאר העשירה ביותר מצויה

קילומטרים ספורים בלבד מהקידוח הראשון של "חברת הנפט העיראקית" באזור פהוד. כתוצאה מכך תכננה החברה הנחת צינור נפט לנמל מטרה, שיזרים בשלב הראשון 6 מיליון טון לשנה.

במרוצת שנת 1956 גיבש לעצמו הגוש המצרי-סורי-סעודי-תימני את העמדה המוצהרת בדבר התמיכה במאמצי עומאן להשתחרר מ"האימפריאליזם הבריטי". העובדה ש"האימפריאליזם האמריקאי" עמד מאחורי סעודיה לא הפריעה למצרים המהפכנית, כשם שניגודי האמונה הדתית בין תומכי האימם המגורש לא פילג את מחנה תומכיו. כדאי לזכור, כי האימם העומאני המודח היה גם מנהיגם הדתי של השבטים האבאדיים שלא השתייכו לאגף הסוני או לאגפים השיעיים שבאסלאם. אימם זה לחם בסולטאן הסוני של מסקט ונתמך ע"י המלך סעוד, שעמד בראש הוהאבים, הלא הם הקיצונים שבקרב המוסלמים-סונים (מהאסכולה החינבלית), אשר לדידם אפילו סונים אחרים שאינם ווהאבים היו פסולים. למותר לציין, כי שליטי מצרים שתמכו באימם האבאדי נגד הסולטאן הסוני היו אף הם סונים.

מכל מקום, ביולי 1957 הצליחו האימם ע'אלב ואחיו טאלב לארגן כוח צבאי, שצויד בנשק סעודי (אמריקאי), ואשר פלש מסעודיה לעומאן, השתלט על נזווה ועל המשלטים ההרריים ברכסי ההרים החולשים על עומאן הפנימית. ניתוק שטחי עומאן ונאת בוריימי מסולטאנות מסקט הניע את הבריטים להתערב שנית, והפעם לא רק באמצעות היחידות הנאמנות לסולטאן מסקט. השיקול שהניע את הבריטים להחיש יחידות צבא מקניה, עדן וקפריסין לבסיסם בשרג'ה, כ-300 ק"מ ממרכז ההתקוממות, הביא בחשבון לא רק את פוטנציאל הנפט הטמון בעומאן אלא גם את המוראל המעורער של שליטי קטר, בחריין כוויית ו"נסיכויות שביית-הנשק" נוכח הצלחתו האפשרית של האימם. יתר על כן, התמוטטות שלטונו של סולטאן מסקט הייתה עשויה להזיק לכל עסקי הנפט הבריטיים בחוף המפרץ הפרסי ולהטות את הכף לטובת "עראמקו" האמריקאית. בבריטניה עצמה היו הדעות חלוקות לגבי מבצע צבאי זה, שחוגי ה"ליבור" הכתירוהו כ"סואץ שנייה". חלק ניכר מהשמרנים תמכו בהתערבות בריטית ישירה על מנת להוכיח לאמריקאים שבריטניה אינה מתכוונת לסגת יותר מעמדותיה האחרונות במזרח-התיכון. מכל מקום, חיל האוויר הבריטי הביזק במטוסי סילון את מעוזי לוחמיו של האימם ויחידות בריטיות נשלחו לנאת בוריימי. כן הופעלו במשולב יחידותיו של הסולטאן ממסקט. בסופו של דבר דוכאה המרידה. לשכתו של האימם ע'אלב, שהועברה לקהיר, החלה לפרסם ידיעת אימם על הקטל וההרס של הבריטיים בעומאן. בפרסומיה נקטה לשכה זו בסגנון הנאצרי הידוע ותיארה את המרד של טאלב בעומאן כ"מהפכה משחררת". מזכיר "הליגה הערבית", עבד אל-ח'אלק חסונה, נרתם אף הוא למאמם כדי לגייס תמיכה כללית באימם של עומאן, כולל את תמיכתן של תוניסיה ומרוקו. התחדשות ההתקוממות וההתערבות הצבאית של הבריטים נתנו עילה מצוינת למצרים ולסוריה להדק את קשריהן עם המלך סעוד, לאחר שהקשרים בין סעוד לנאצר התרופפו מאז הלאמת תעלת סואץ, ובאו לכלל ביטוי בעמדתו התומכת של סעוד בחוסיין מלך ירדן בעת המשבר שחל בממלכה ההאשמית באביב 1957.

עם החרפת הסכסוך במרוצת 1957 ופנייתו של אימם עומאן לעזרת משתתפי ועידת בנדונג, תוך היענות מרומזת מצד סין העממית, שינו ארה"ב את עמדתן בפרשה זו. עד להתערבות הבריטית ניסו האמריקאים להפעיל לחץ על הבריטים שיוותרו בעניין עומאן. אולם משרמזה סין העממית על נכונותה לסייע למתקוממים בעומאן הצהיר דאלס, שר החוץ האמריקאי, כי ארצו מסתייגת מהשמחה לאידם של הבריטים בעומאן.

מסתבר, שהאמריקאים העדיפו עתה שהבריטים יסיימו במהירות את מבצעייהם הצבאיים על מנת לאתר את הסכסוך ולמנוע את התפשטותו. דא עקא, שהבריטים התקשו לבער את המתקוממים מקניהם ההרריים, הן מחמת התנגדותם העזה, והן מחמת הקשיים הטופוגראפיים והאקלימיים שהגבילו את מבצעייהם לגיחות אוויריות בעיקר. מכל מקום, ב-15 באוגוסט, לאחר כיבוש מצודת נזווה ע"י הבריטים, הגישו 11 מדינות ערביות תזכיר

למזכיר האו"ם וגינו בחריפות את התוקפנות המזוינת של בריטניה נגד העם בעומאן. ביקורת חריפה על ההתערבות הבריטית הוטחה גם ע"י חביב בורגיבה, נשיא תוניסיה. אולם ב-20 באוגוסט דחתה מועצת-הביטחון את תביעתן של מדינות ערב לדון בבעיית עומאן מפאת מחסור ב-7 קולות תומכים בדיון. ברית-המועצות, עיראק, פיליפינים ושבדיה הצביעו בעד היון, בעוד שבריטניה, צרפת, אוסטרליה, קובה וקולומביה הצביעו נגדו. מאלפת במיוחד הייתה עמדתן של ארה"ב, שנמנעו מהצבעה יחד עם פורמוזה. המרד בעומאן דוכא, כנראה, אם כי במרוצת השנים 9-1958 נמשכו פעולות גרילה מוגבלות. עוד בספטמבר 1957 ניסה נציגו של האימם להשפיע על עצרת האו"ם לשגר ועדת חקירה לעומאן כדי שתיווכח, בין השאר, כי המרד לא שכך. מכל מקום, לפי הודעות הבריטים וסולטאן מסקט דוכאו המתקוממים כליל ופעולות האיבה פסקו באביב 1959.

אולם מכיוון שבעיית עומאן הועלתה בזירת האו"ם, הרי היא לא ירדה כבר לחלוטין מזירה זו. התעמולה המצרית ראתה במאבק בעומאן "מלחמת שחרור" שהשתלבה, לדידה, במערכה הכללית נגד עמדותיו האחרונות של "האימפריאליזם הבריטי" במזרח-התיכון. נימה זו השתזרה כחוט השני בכל ביטאוניה של מערכת התעמולה המצרית. מצרים וסעודיה הכירו רשמית באימם וראו בו את שליטה החוקי של עומאן, אם כי שתי המדינות לא טרחו להבהיר במדויק אם רצועת החוף של מסקט כלולה בתחום שלטונו הפיקטיבי של האימם. כנראה, שהן התכוונו ליחידה מדינית נפרדת מסולטאנות מסקט. לאחר שארצות ערב נכשלו, כזכור, בספטמבר 1957 בהעלאת בעיית עומאן על סדר יומה של מועצת הביטחון, הצליחו מדינות אלה לרשום את בעיית עומאן כסעיף בסדר יומה של העצרת בשנת 1960. דא עקא, שהעצרת הכללית דחתה את הדיון לעצרת הבאה בשנת 1961. בשנה זו הוגשה הצעת החלטה שקראה להכיר בעצמאות עומאן ולפנות את הכוחות הזרים שהשתלטו עליה. ההחלטה התקבלה בוועדה המדינית של העצרת, אך לא זכתה ברוב של 2/3 במליאת העצרת. בשנת 1962 חזר ונשנה המחזה בקוויו הכלליים, אך הפעם הזמין סולטאן עומאן-מסקט את נציגי האו"ם שביקרו בארצו וייווכחו במישרין במצב העניינים, למרות שהסולטאן כבר עד אז בזכות התערבות האו"ם מאחר והוא ייחס לסכסוך אופי פנימי. במאי 1963 שוגר הרוזן השבדי דה-ריבינג לעומאן כנציגו האישי של מזכיר האו"ם. בדו"ח שלו למזכיר האו"ם ציין השליח המיוחד, כי לא נתקל במורדים ולא שמע על תקריות וסכסוכים ואף לא פגש מאן דהוא שביקש את שלטונו של האימם ע'אלב. עם זאת לא הכריע בעל הדו"ח לגבי עצם התביעות המנוגדות. בשלהי שנת 1963 החליטה העצרת הכללית על הקמת ועדת-חקירה מיוחדת לחקר הבעיה ולאיסוף עדויות בעומאן-מסקט עצמה. בפרוס שנת 1964 מונו חברי הוועדה ע"י נשיא העצרת מנציגי אפגניסטן, קוסטה-ריקה, ניגריה, נפאל וסנגאל. הוועדה נכנסה לפעולה במרוצת שנת 1964 ואף ביקרה בתחום המריבה. הסתבר כי ארבע יחידותיו של סולטאן מסקט, שמנו כ-2,500 חייל ושהודרכו ע"י קצינים בריטיים, שלטו בכל הנקודות האסטרטגיות של הסולטנות והתחום הנתבע ע"י אימם עומאן.

בחרין

רקע כללי והיסטורי

נסיכות בחרין מורכבת מקבוצה בת 6 איים, כשהגדול מביניהם הוא האי בחרין. שטח הנסיכות נאמד בכ-545 קמ"ר. האוכלוסייה כללה 143,135 נפש ביוני 1959 (לעומת 109,650 נפש לפי המיפקד שנערך בשנת 1950). בעיר הנמל המרכזית ובבירה, מנאמה, השוכנת באי בחרין, נאמדו האוכלוסין בכ-45,000 נפש, לעומת 25,000 נפש בעיר השנייה בגדולה, מוחרק. לאחר מאות שנים של עצמאות נכבשו איי בחרין ע"י הפורטוגזים בשנת 1507, שנת כיבושם את מסקט. אולם עוד הרבה לפני כן, למעשה בתקופה המוסלמית הקדומה, הגיעו ספנים ויורדי ים מבחרין לחופי מזרח-אפריקה. בשלהי תקופתו של מוחמד כבש האסלאם את תושבי בחרין והחופים הסמוכים. במאה ה-10 וה-11 היכתה התנועה המהפכנית של הקרמטים (אחד הפלגים הקיצוניים של האסמעיליות השיעית) משברים עזים במחוז אל-חסא, מול איי בחרין. הקרמטים יסדו רפובליקה קומוניסטית-דתית באזור זה. עד היום מצויים מספר רבבות של אסמעילים במחוז אל-חסא. האסמעילים-השיעיים הללו מהווים למעלה ממחצית האוכלוסין בנסיכות בחרין ונחשבים ליסוד דתי תוסס במיוחד.

הפורטוגזים גורשו ע"י הפרסים מבחרין בשנת 1629, ושלטונם של האחרונים התמיד עד שנת 1783, עת נכבשו האיים ע"י שבת עוטובי מחצ"א קטר, שהסתייע בעזרתם של שבטים אחרים מכוויית. איראן אינה מכירה בעצמאותה של בחרין וטוענת עד היום לריבונותה על איים אלה. בשנת 1856 נחתם הסכם החסות הראשון בין בריטניה לבין השליט המקומי ממשפחת אל-חליפה, שצאצאיו שולטים בבחרין עד היום ועד בכלל. במרוצת הזמן נחתמו הסכמים נוספים ב-1861, 1868, 1880 ו-1892.

בחרין משמשת מרכז של השלטון הבריטי לא רק באיים אלה אלא גם בחוף שביתת-הנשק (ולשעבר גם בכוויית). בראש המינהל הבריטי במפרץ הפרסי עמד "הרזידנט המדיני", שהתגורר במנאמה. וכן "הקצין המדיני" של קטן ו"הקונסול הכללי" של מסקט. אחד התפקידים של "הרזידנט המדיני" התבטא בשיפוט הזרים המתגברים בנסיכויות, פרט למוסלמים שאינם נתינים בריטיים, ובמסקט – גם את אלה האחרונים. בבחרין, כבכוויית, עובדים פקידים בריטיים רבים בשירות הממשלה המקומית. שירותי הדואר, הטלפון והאלחוט מנוהלים ע"י הבריטים. היועץ של שיח' בחרין שימש גם כאב בית-הדין הגבוה של הנסיכות בצירוף שני שופטים מבית משפחת אל-חליפה. הנהלה המכס, הפיקוח על מערכת החינוך והמינהל ההנדסי בבחרין היו נתונים אף הם בידיים בריטיות. מאז שנות ה-30 פעל בבחרין ה"איסטרו בנק" הבריטי, אשר סניפו במנאמה שירת את כל נסיכויות המפרץ הפרסי עד לתחילת שנות ה-50 כבנק יחידי. "הבנק הבריטי למזרח-התיכון" פועל אף הוא בבחרין ובנסיכויות המפרץ הפרסי מאז 1948, להוציא את כוויית, שהקימה בנק לאומי עצמאי (בניהול בריטי) ביוני 1952. חשיבותה העיקרית של בחרין נעוצה בעובדת היותה עמדה אסטרטגית מרכזית של בריטניה במפרץ הפרסי. מנאמה משמשת כנמל אזרחי וכבסיס ימי גם יחד, ואילו שדה התעופה החשוב שלה משרת את נתיבי הטייס מאירופה לתת-היבשת ההודית. ביוני 1953 הוחל, בין השר, בהקמת הנמל החדש של נסיכות בחרין, מינאא סלמאן.

בחרין – יותר מכל נסיכות אחרת במפרץ הפרסי – צמחה צמיחה אורגנית, שכן למרות שבנסיכות זו התגלה הנפט (בשנת 1932) לראשונה מכל נסיכויות המפרץ הפרסי, אין לבחרין הכנסות גבוהות במיוחד מנפט וממכס. הכנסות הנפט בשנת 1954 הסתכמו בכ-11 מיליון דולר. וב-1963 – בכ-17 מיליון דולר בלבד (בהשוואה ל-535 מיליון דולר בכוויית, 457 מיליון בסעודיה, 368 מיליון באיראן, 308 מיליון בעיראק, ואפילו בנסיכות קטר הגיעה ההכנסה בשנת 1963 לכ-60 מיליון דולר).

הפקת הנפט בנסיכות בחרין הינה מצומצמת יחסית בהשוואה לשכנותיה עוד לפני שהתגלה הנפט בנסיכות זו ובנסיכויות האחרות של המפרץ הפרסי התנהל מאבק זיכיונות

חריף בין חברות בריטיות ואמריקאיות. בשנת 1914 הסכים שיחי' בחריין שלא להעניק זיכיונות נפט ללא הסכמת הבריטים. ואכן, בשנת 1925 ניתן זיכיון ראשון על חלק משטחה של הנסיכות לחברה בריטית. אולם ב-1928 העבירה החברה הבריטית את זיכיונה לידי חברה אמריקאית. הנציג הבריטי בנסיכות לחץ ממושכות על השיחי' לבל יאשר עסקה זו, אולם הבריטים נאלצו בסופו של דבר להסכים לה בעל כורחם.¹ בשנת 1940 הורחב הזיכיון על שטחה של כל הנסיכות² והוא מוחזק בידי שותפות של שתי חברות אמריקאיות ("בחריין פטרוליום קומפני").

תקופת הנפט הינה, כאמור, קטנה יחסית והיא עמדה במשך מספר שנים על כ-1.5 מיליון טון לשנה. אולם החל משנת 1958 הוגבר קצב תפוקת הנפט כדלקמן: ב-1961 – 2.25 מיליון טון, ב-1962 – 2.251 מיליון טון, ב-1963 – 2.25 מיליון טון וב-1964 – 2.4 מיליון טון. ענף חשוב לא פחות מייצור הנפט עצמו היה זיקוק הנפט: עוד בשנת 1935 נבנה בבחריין בית-זיקוק בעל תפוקה פוטנציאלית של 8 מיליון טון לשנה, הינו פי-3 ויותר מכושר תפוקת הנפט של הנסיכות עצמה. רק לאחר שזיכיונות הנפט עבור במלואם לידי החברות האמריקאיות, הצליחה נסיכות בחריין להגיע לניצולת מלאה של בתי-הזיקוק שלה ע"י יבוא נפט גולמי מסעודיה.

מקומה של בחריין בייצור הנפט במזרח-התיכון בשנת 1964

העלייה ב-% לעומת 1963	מיליוני טון		
+10.2	106	כוויית	1
+6.1	86	סעודיה	2
+14.6	83.3	איראן	3
+5.9	60	עיראק	4
+12.7	19	האזור הניטרלי של כוויית וסעודיה	5
+13.2	10.3	קטר	6
+263.4	9	אבו-דאבי	7
+16	6.5	מצרים	8
	2.4	בחריין	9
	0.8	תורכיה	10
עלייה ב-11.6% בהשוואה ל-1963	383,500,000 טון	<u>סה"כ במזרח התיכון:</u>	
וכ-27.2% מהייצור העולמי			

מבנה השלטון והלחצים המדיניים שהופעלו עליו

איראן תובעת, כזכור, לעצמה את איי בחריין מאז שנת 1829, והיא הגישה לבריטניה מספר רב של תזכירים בנושא זה.³ אולם מאז מלחמת העולם השנייה תכפה והתגברה פעילותה המדינית של איראן בעניין בחריין. באפריל 1946 החליטה ממשלת טהראן להטיל מס על נפט בחרייני הנכנס לממלכה באותו שיעור שהיא גובה מהנפט הפרסי. בשנת 1950 הודיעו שלטונות הדואר האיראניים, כי דמי הדואר על מברקים ומכתבים המיועדים לבחריין יושו לתעריפים הקיימים באיראן עצמה, כיוון שבחריין מהווה "חלק בלתי-נפרד ממלכת איראן". יתר על כן, איראן ניסתה במרץ רב למנוע את השתתפותה של בחריין בוועידות בינלאומיות אותן ועידות שבחריין יוצגה באורח עצמאי הוחרמו ע"י איראן, כגון ועידת הארבה שהתקיימה בדמשק בפברואר 1954. למעשה, הצליחה בחריין להתקבל רק לארגון בינלאומי אחד, הלא הוא איגוד הדואר (בשנת 1949). בדרך כלל, נזהרה איראן מלהגשים בכוח את

¹ כדי למנוע תקדים של חדירה אמריקאית לשטחי חסות בריטיים, הוסכם בין ממשלות בריטניה וארה"ב לרשום את השותפות האמריקאית בקנדה.

² ב-3 ביוני 1949 הרחיבה בחריין את גבולות המים הטריטוריאליים שלה.

³ עיין לעיל בפרק על איראן.

תביעתה ההיסטורית על איי בחריין על מנת שלא לפגום ביחסי הידידות המסורתיים בינה לבין בריטניה. אולם בעתות משבר ביחסים האנגלו-איראנים, כבתקופת שלטונו של ד"ר מוחמד מוצדק, צפוי והועלו התביעות המסורתיות של איראן על בחריין, והם לוו בתעמולה אנטי-בריטית חריפה.

באפריל 1956, למשל, צצה מחדש בעיית בחריין בעת ביקורו של שר החוץ הבריטי בטהראן, לרגל כינוסה של מועצת "ברית-בגדאד" ("ברית-הרכז"), אשר בריטניה ואיראן חברות בה. הסכסוך הרדום למחצה בין בריטניה לבין איראן על בחריין הווה תמיד מוקד של מתיחות פוטנציאלית בין שתי בעלות הברית הללו, כשם שסכסוך תורכיה-יוון על קפריסין חולל כמעט קרע גלוי בנאט"ו. נוסף לכך, משפיעה בעיית בחריין לרעה על שיתוף הפעולה בין איראן למדינות ערב. אמנם מדינות אלה, ובמיוחד מצרים וסעודיה, שותפות לאיראן בהתנגדותה למשטר החסות הבריטי בבחריין, אולם הן רואות בנסיכות זו חלק מהעולם הערבי ותוקפת בחריפות את שאיפות הסיפוח האיראניות. יש לזכור, כי מדינות ערב, ובראשונה מצרים, גילו רגישות מתמדת כלפי "החדירה הפרסית" למרחב המפרץ הפרסי. מצרים אף הסיבה רשמית, בשעתו, את שם המפרץ ל"מפרץ הערבי" (ואילו איראן גמלה לה בכינוי תעלת סואץ – "תעלת דריווש"). עיראק ערב במיוחד לבעיית חבל חיזיסטן (או "ערביסטן"), שבדרום מערב איראן, אשר מהווה תחום נדידה לשבטים ערביים. בשעתו שלט בחבל זה השייח' הערבי חי'על ממחמרה, שנחשב לבעל בריתם המובהק של הבריטים, ושימש כאייל נגח בידיהם נגד שלטונות טהאן.

השלטון בבחריין הינו מונרכיסטי-תורשתי, מועצת המינהל, או הממשלה המקומית, נשלטת ברובה ע"י בני משפחת אל-ח'ליפה, כשהבריטים מכוונים את השלטון מאחורי הקלעים. לבתי-המשפט של בחריין סמכות שיפוטית על אזרחי הנסיכות. המשפט הפלילי מבוסס על החוק הפלילי של אזור המפרץ הפרסי, שלפיו דנים גם בתי-המשפט של בחריין ובית המשפט הבריטי שם. רק בשנים האחרונות הותקנה בבחריין מערכת חוק נפרדת בתחום האזרחי, הפלילי, המסחרי והנהלי. בבחריין ובקטר נידונו עד לזמן האחרון משפטים בין נתינים מקומיים לבין זרים בבתי-דין מעורבים, שעל החלטותיהם ניתן היה לערער בבית-דין מעורב לערעורים. כן קיימים בבחריין בתי-דין סוניים ושיעיים נפרדים. המינהל האזרחי מחולק לארבע הערים המרכזיות ולקבוצות של כפרים גדולים. מצית היועצים לענייני חינוך, תברואה ומינהל נבחרים, ואילו המחצית השנייה מתמנית ע"י הממשלה.

"הבנק של בחריין" מהווה את המוסד הכספי והכלכלי המרכזי בנסיכות. אוצרות הטבע הינם דלים ותחזית עתודות הנפט מצביעה על כ-30 שנות ייצור לערך. לפיכך, משקיעה בחריין מאמצים ניכרים בפיתוח סחר-הביניים שלה ובהרחבת נמל מנאמה⁴ כדי שיקלוט ספינות אוקיאניות. ענף שליית הפנימים תופס עדיין בבחריין ובקטר חלק נכבד מהתעסוקה המקומית.

בין השנים 1954-56 גברה התסיסה החברתית הפנימית בבחריין. אחת מסיבות תסיסה זו נעוצה בעובדת חלוקתם הדתית של תושבי הנסיכות, כאשר האסמעילים-השיעיים מהווה למעלה ממחצית אוכלוסי האיים ונחשבים גם לתושבים המקוריים של הנסיכות. הסונים כבשו, כזכור, את האיים בשנת 1783 מידי הפרסים ומאז החלה התנחלות תושבים סוניים בבחריין. יש לציין, כי המשפחה השלטת באיים, משפחת אל-ח'ליפה, מתייחסת לאותם שבטים סוניים שפלשו לאיים מחופי חצי'א ערב. אין תימא, אפוא, שהמתיחות הבין-עדתית בבחריין ניזונה מהתמרמרות "היסטורית" של השיעים וכן מעובדת היותן נתונים למרותו של שליט סוני. ניגודים אלה, וכן תביעותיה המוצהרות של איראן על איי בחריין, הכשירו את הקרקע להחמרת הבעיות הפנימיות. עם התפתחותה המהירה של תעשיית זיקוק הנפט וייצורו בבחריין, נהרו מספר רבבות של איראניים לעבודה בבחריין ובנסיכויות האחרות. השתלבות הנסיכות בחיי הכלכלה המודרניים עוררה בהדרגה התמרמרות נגד שלטון היחיד

⁴ בשנת 1958 הוכרזה מנאמה כנמל מעבר חופשי בתקווה להרחיב את סחר הביניים של בחריין.

של השייח' ומשפחתו, הן בחוגי הסוחרים העירוניים והן בקרב פועלי הנפט. יש לזכור, כי השגשוג הכלכלי של בחריין, בדומה לכוויית, הגביר את זרם ההגירה של הערבים בנוסף לפרסים. התביעות לרפורמות סוציאליות ושלטוניות שולבו בנימה אנטי-בריטית חריפה, אשר אפיינה במיוחד את המהגרים הערביים. בתחילת שנת 1955 הועלתה מחדש הדרישה לסלק את יועצו הבריטי הוותיק של השייח' המקומי, הלוא הוא בֶּלְגְרֵיב (C. Belgrave), שנועדה לו השפעה רבה על ניהול ענייני הנסיכות. הרוח החיה בתנועה האופוזיציונית והאנטי-בריטית הייתה מצרים, שניסתה לערער את מעמדה הבריטיים בבחריין ובשאר נסיכויות המפרץ מעמד הבריטים בבחריין ובשאר נסיכויות המפרץ הפרסי, כחלק בלתי נפרד מהסתערותה המדינית על העמדות הבריטיות האחרונות במזרח התיכון. מאמצייהם המשולבים של מנהיגי האופוזיציה המקומית,⁵ בסיוע שופרות התעמולה המצריות ואולי גם במימון סעודי, הולידו במחצית הראשונה של שנת 1955 גל של שביתות, הפגנות והתנגשויות עם משטרת בחריין. השייח' נאלץ לקבל כמה מהתביעות שהוצגו לו בתחומי המשטר והחברה. בשלהי מרץ 1956 חודשו המהומות והשביתות והן הסתיימו רק לאחר שהשליט המקומי הסכים עקרונית לעיין בהצעות ובהמלצות לתיקונים נוספים. בנובמבר 1956, לאחר פרוץ מערכת סואץ-סיני, השתוללו מהומות אנטי-בריטיות קיצוניות בבחריין, שאילצו את הבריטים לנקוט במדיניות של יד חזקה ולכבוש למעשה את איי הנסיכות. פעילי האופוזיציה הוטלו לכלא. נחשול גל הלאומיות הערבית במזרח-התיכון לא פסח, אפוא, על בחריין. הסכנות הצפויות לחצי"א ערב בכלל ולחזיון המפרץ הפרסי בפרט הומחשו ע"י הפלישה המצרית לתימן. כתוצאה מתהליכים אלה נקטו הבריטים במדיניות סוציאלית מונעת. בבחריין הוקמו שירותים סוציאליים בכספי הנפט, ובכללם שירותי תברואה וחינוך חנם. כן הונהגו רשתות מים ושיפורים אחרים בעשרות כפרים. הממשלה אף פטרה את אזרחיה ממס הכנסה. זה שנים מספר מועלות הצעות שונות בלונדון לאגד את נסיכויות המפרץ הפרסי, עם כוויית או בלעדיה, בפדרציה דוגמת הפדרציה של דרום-ערב. אולם עד כה לא נעשו צעדים ממשיים לקראת ביצוע התכנית. פינוי הצפוי של הצבא המצרי מתימן עשוי לדחות לזמן בלתי-ידוע תכנית זו עם הפגת האיום המצרי הישיר על חצי"א ערב.

מכל מקום, ב-3 במרץ 1965 פוטרו כ-1,500 פועלי חברת הנפט הבחריינית. גל גואה של הפגנות ושביתות הציף את איי בחריין והקיף את כל יישובי הנסיכות ב-11 במרץ. מאחורי השביתה הכללית עמד ארגון חדש שכונה החזית של כוחות הקידמה". ארגון זה תבע את החזרתם המיידית של המפוטרים לעבודתם, שחרור העצירים המדיניים ומתן זכות ההתאגדות המקצועית. לפי בקשת שייח' של בחריין הזעיקו הבריטים את כוחותיהם הצבאיים על מנת להחזיר את הסדר על כנו. כתוצאה מכך אירעו תקריות דמים עם עשרות פצועים והרוגים. מאורעות מרץ 1965 הוכיחו לבריטים את מידת הסכנה החמורה הצפויה למעמדם הצבאי והמדיני בנסיכות זו.

⁵ "ועד האחדות הלאומית" הקשור ל"אל-בעת" הסורי.

קטר ונסיכויות שביתת-הנשק

גילוי הנפט והתפתחותן של הנסיכויות

בין האזור הניטראלי של כווית-סעודיה מצד צפון לבין גבולותיה של סולטאנות עומאן-מסקט מפאתי דרום משתרע חבל אל-חסא הסעודי, ודרומה ומזרחה לו מופיעות נסיכות קטר ו-7 נסיכויות שביתת-הנשק (כשהחשובה מבין השבע הינה שייחיות אבו-דאבי, המקדימה את בחריין ומצרים בתפוקת הנפט שלה).

ההשפעה הבריטית על נסיכויות אלה בפרט ועל חוף המפרץ הפרסי בכלל החלה, כזכור, עוד בשלהי המאה ה-18, אם כי לא בצורת שלטון ישיר אלא, באמצעות "חברת הודו המזרחית". ספינותיה של חברה זו חלשו על נתיבי השייט להודו ונאלצו לבצע פעולות עונשין נגד ציי הפירטים וסוחרי העבדים, ששרצו במפרץ הפרסי למן חוף עומאן-מסקט ועד לחצי"א קטר. מבצעי עונשין ימיים אלה, שנערכו בשנים 1806, 1809 ו-1819, כפו על השייחים השונים, בשנת 1820, להסכים להפסקת פעולות השוד הימיות והיבשתיות. ההסכם הנ"ל חודש והורחב בשנים 1835 ו-1843, ואילו בשנת 1853 נחתמה שביתת-נשק סופית ומוחלטת בין שליטי 7 הנסיכויות לבין נציגי בריטניה. משנה זו ואילך הפך "חוף שודדי-הים" ל"חוף שביתת-הנשק", המכונה גם "עומאן-של-שביתת-הנשק" (Trucial Oman), להבדיל מסולטאנות עומאן-מסקט.

בשלהי המאה ה-19 גברה ההתעניינות הבריטית בנסיכויות מאחר והמרחב כולו הפך לזירת אינטרסים מנוגדים של אימפריה העות'מאנית, גרמניה ורוסיה. ההשפעה הבריטית חדרה אט אט למרחב כולו החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19, אם כי הבריטים נזהרו למדי שלא לפגוע במישרין באינטרסים של אותם שטחים שתורכיה העות'מאנית תבעה את הריבונות עליהם, כלומר אל-חסא, כוויית, ובמידה מסוימת גם קטר. ההשפעה הבריטית חדרה, למעשה, במיוחד לכוויית ולדרום עיראק. קטר, המשתרעת על שטח של 10,000 – 13,000 קמ"ר, אכלסה כ-55,000 תושב בשנת 1965 (לפי אומדן רשמי למחצה משנת 1960 – 45,000 נפש, ומהם כ-35,000 בעיר הבירה דְּוּחָא). כ-65% מכלל תושבי קטר היו הודים, סומאליים, פרסים ובני לאומים אסיאתיים אחרים. עובדה זו ראויה להדגשה בשים לב שהערבים מהווים מיעוט בנסיכות זו. סולטאן קטר חתם על חוזה שביתת-הנשק הימית רק בשנת 1868, אך כשהשתלטו העות'מאנים על חבל אל-חסא השכן, ביקש הסולטאן, קאסם אבן מוחמד, את החסות העות'מאני בתקווה להינצל מהחסות הבריטית. ממשלת קושטא ששה על ההזדמנות להרחיב את תחום השפעתה ומינתה את השליט המקומי כסגן המושל התורכי של קטר. אולם השלטון העות'מאני בקטר לא היה קיים אלא להלכה, למרות שהתורכים הפעילו תחנת מכס בדווחא עד שנת 1913. ב-3 בנובמבר 1914 הסכים בכתב סולטאן קטר שלא להעניק זיכיונות נפט בתחום שליטתו ללא אישורה של בריטניה, אולם ההסכם הנ"ל אושר רק ב-23 במרץ 1918. הבטחות דומות ניתנו גם ע"י השייחים האחרים של נסיכויות שביתת-הנשק בשנת 1922.¹

מספר השייחיות של "חוף שביתת הנשק" השתנה בעבר מעת לעת עקב התפלגויות או התמזגויות. כיום – מספרן שבע, והן כוללות את שרג'ה-כלבה, ראס אל-חיימה, אום אל-קוויין, עגימאן, דובאי, אבו-ד'בי ופוג'ירה. ביולי 1958 נאמד כלל האוכלוסין של שייחיות אלה ב-86,000 ומהם 25,000–35,000 בדובאי וכ-12,000 בשרג'ה. יש להניח, אפוא, שבשנת 1965 עלה מספר התושבים על 100,000 ובתוכם היו פרסים, הודיים, פקיסטניים ובלוצ'יסטאנים רבים. שטחן של השייחיות נאמד ב-82,000 קמ"ר לעומת שטחה של קטר – 2,050 קמ"ר. אין כל אפשרות לקבוע מספרים מדויקים לתחומי השייחיות עקב סכסוכי

¹ ההסכם הראשון בנושא זה נחתם עם כוויית ב-27 באוקטובר 1913. בחריין חתמה ב-14 במאי 1914 ועומאן-מסקט הביעה את הסכמתה בכתב ב-10 בינואר 1923.

תחומים תדירים וגבולות שמעולם לא נתחמו בשטח. גבולה היבשתי של קטר, למשל, שינוי במחלוקת עם אבו-ד'בי וסעודיה. שתי האחרונות חלוקות על סולטאנות עומאן-מסקט בעניין שייכותה של נאת בורימי וכיו"ב.

החשובה ביותר מקרב 7 "נסיכויות שביתת-הנשק" היא אבו-ד'בי המשתרעת על כ-36,000 קמ"ר ואוכלוסייתה מוערכת בכ-25,000 נפש. דברי ימיה של שייחיות זו לוטים בערפל, אך מסתבר שאבו-ד'בי קיימת בשם זה למעלה מ-200 שנה. ב-16 באפריל 1835 עגנה ספינת מלחמה בריטית מול חופי אבו-ד'בי לאחר שהכריעה בקרב קצר את פרטי המקום. כתוצאה מכך נחתם הסכם שלום בין השייח' המקומי לבין הקברניט הבריטי. עלייתה המהירה של אבו-ד'בי באה כתוצאה מגילוי הנפט בשטחה. למרות שהשייחים השונים של הנסיכויות התחייבו עוד בשנת 1922 שלא להעניק זיכיונות נפט ללא אישור הבריטים הצליחה החברה האמריקאית "סטנדרד-אוייל-אוף-קליפורניה" לרכוש זיכיון לחיפוש נפט בבחריין בדצמבר 1928. חברה זו קנתה את הזיכיון מניו-זילנדי, שהשיג זיכיונות לחיפוש נפט בחבל אל-חסא הסעודי (מאי 1923), באזור הניטרלי הכווייתי-סעודי (מאי 1924) ובבחריין (דצמבר 1925).

אותו ניו-זילנדי לא הצליח לרכוש את הזיכיון בכוויית מחמת הלחץ הבריטי שהופעל על השייח' המקומי. חדירת חברה אמריקאית זו נהנה את האות לראשיתו של המאבק האנגלו-אמריקאי על הנפט במפרץ הפרסי. לבסוף אילץ משרד החוץ האמריקאי את ממשלת בריטניה להסכים למסירת הזיכיון על חלק מבחריין לחברה אמריקאית. הישג זה חל בשנת 1930. 10 שנים לאחר מכן הורחב הזיכיון הנ"ל על כל איי בחריין, לאחר שחברות נפט בריטיות נכשלו במאמציהן לרכוש את הזיכיון על יתרת השטח. אולם כדי למנוע את החדירה האמריקאית לבחריין מלהפוך לתקדים, הוסכם ש"חברת הנט הבחריינית" ("באֶפֶקו") תירשם בקנדה. דא עקא, שהאמריקאים לא אמרו נואש, במיוחד לאור עובדת גילוי של הנפט הבחיריני במאי 1932 בעומק של פחות מ-1000 מ'. ב-29 במאי 1933 רכשה חברת "סטנדרד-אוייל-אוף-קליפורניה" את זיכיון הנפט על ערב-הסעודית. ב-4 בדצמבר 1934 התחלקו הבריטים והאמריקאים: מחצה על מחצה בזיכיון הנפט על כוויית היבשתית. האמור ב"חברת-הנפט האנגלו-איראנית" (כיום: "בריטיש פטרוליום קומפני") ו"גולף-אוייל-קורפוריישן" האמריקאית, חלוקה זו נעשתה לאחר שממשלת ארה"ב הפעילה לחץ כבד על ממשלת, אולם זו האחרונה מנעה בעד שליטי קטר ונסיכויות שביתת-הנשק מלתת זיכיונות נפט לחברות אמריקאיות. זיכיונות אלה נמכרו לחברות-בת של "חברת הנפט העיראקית" (שגם בה יש לשתי חברות אמריקאיות 23.75% מהמניות, לעומת 47.5% מניות השייכות לשתי חברות בריטיות). במאי 1935 העניק שליט קטר זיכיון על שטח היבשה וחלק מהמים הטריטוריאליים של נסיכותו לחברת-בת של "חברת הנפט העיראקית", רק בדצמבר 1952 קיבלה חברת "של" בנפרד את הזיכיון על יתרת שטח המים הטריטוריאליים (כ-25,000 ק"מ) למשך 75 שנה. ראוי לציין, כי עוד בדצמבר 1934 גילתה אותה חברת בת של "חברת הנפט העיראקית" שדה נפט ליד דוח'אן אשר בקטר המערבית. ניצולו המסחרי של שדה נפט זה החל ב-1940. בשנת 1950 הונח צינור נפט לנמל אום-סעוד וקצב יצור הנפט גברו והלך. תפוקתו בשנת 1955 הגיעה לכ-5.5 מיליון טון, ב-1961 – 8.4 מיליון טון, ב-1962 – 8.8 מיליון טון, ב-1963 – 9 מיליון טון וב-1964 – 10.3 מיליון טון. מלאי עתודותיו המוכח נאמד בכ-1.5 מיליארד טון. ההכנסות של שליט קטר בשנת 1961 עלו כבר על 20 מיליון ליש"ט ורבע מהן הוקדשו להוצאותיו הפרטיות.

בשנת 1937 השתלטו חברות בת אחרות של "חברת הנפט העיראקית" על זיכיונות דובאי ושרג'יה, ובמרץ 1939 – על עג'מאן. בפרוס שנת 1939 השתלטה אחת מקבוצות חברות-הבת של "חברת הנפט העיראקית" על אבו-ד'בי. חברת "פטרוליום דיוולופמנט" חקרה את שטחי היבשה של אבו-ד'בי. הזיכיון למרחב המים הטריטוריאליים בסמוך לחוף הוענק לחברת "אבו-ד'בי מאַרין אַרְיַאס". חברה זו גילתה נפט בכמויות מסחריות בקרקעית הים, בקירבת חוף הנסיכות, וכן ע"י האי דאס בשנת 1958. אי זה, שאורכו כ-2 ק"מ ורוחבו קילומטר אחד

בלבד ושהיה שומם לחלוטין, הפך למרכז עבודות הנפט. תחילה הוקם גשר אווירי וימי בין דאס לבחריין, המרוחקת כ-235 ק"מ מאי זה. במשך שנה וחצי נבנתה באי עיר נפט בעלת נמל, שדה תעופה למטוסים בינוניים ולמסוקים, מאגרי-נפט, שיכונים, מחסנים, תחנת כוח חשמלית, בית-חולים וכד'. ההוצאות הסתכמו ב-25 מיליון ליש"ט ואיפשרו ל-1,500 עובדי החברה לחיות בתנאים נוחים. ביולי 1961 הוטען המשלוח הראשון של נפט גולמי שנשאב מקרקעית הים. בשנת 1962 הותקן צינור נפט תת-ימי באורך של כ-30 ק"מ מבאר נפט תת-ימית, המרוחקת כ-110 ק"מ חוף אבו-ד'בי, ועד לאי דאס. בשנת 1962 הפיקו הקידוחים התת-ימיים של אבו-ד'בי 808,000 טון בלבד. בשנת 1963 זינקה התפוקה כבר ל-2,300,000 טון.² תחזית הייצור לשנת 1966 מצביעה על כ-20 מיליון טון! ראוי לציין, כי תפוקת הנפט של כל שדות עיראק בשנת 1961 עלתה במקצת על 49 מיליון טון. השוואה זו משכנעת לחלוטין ומסבירה את המשמעות הגדולה של זינוק תפוקת הנפט בנסיכות אבו-ד'בי, שאוכלוסייה נאמדים בכ-20,000 נפש לערך. העושר האגדי הצפוי לנתיניו של שיח' שחיבוט אבן סולטאן עשוי להאפיל יחסית על עושרם של נתיני כוויית.

ההצלחה המסחררת של הקידוחים התת-ימיים של אבו-ד'בי הביאה להגברת פעילותה של חברת "דובאי-מארין-אָרְיֶאס", אף היא חברת בת של "חברת הנפט העיראקית", החולשת על הזיכיון על המים הטריטוריאליים של נסיכות דובאי.

בשנת 1949 קיבלה חברה אמריקאית (Getty oil) את הזיכיון במחצית הכווייתית הבלתי-מחולקת של האזור הניטראלי הכווייתי-סעודי שנה לפני כן זכתה חברה אמריקאית אחרת בזיכיון על המחצית הסעודית. כבר שנת 1954 הוחל בהפקת הנפט. עתה פועלות באזור הניטראלי שתי חברות אמריקאיות (Getty oil, American Independent Oil) שאינן שייכות לקרטל הענק הבינלאומי אלא לחברות העצמאיות. בשנת 1958 הוענק הזיכיון על המים הטריטוריאליים של האזור הכווייתי-סעודי לחברת "הנפט הערבי" (Arabian Oil), אשר 80% ממניותיה מוחזקים ע"י בעלי הון יפניים ו-20% האחרים מתחלקים שווה בשווה בין סעודיה וכוויית. ייצור הנפט באזור הניטראלי זינק במהירות: בשנת 1954 – 920,000 טון, בשנת 1961 – 9.8 מיליון טון; בשנת 1962 – 13 מיליון טון; בשנת 1963 – 16.4 מיליון טון; ובשנת 1964 – כ-19 מיליון טון.

על הנפט שהתגלה בסולטאנות עומאן-מסקט בשנת 1965 נכתב לעיל.³ התפוקה המשוערת לשנת 1966 נאמדה בכ-6 מיליון טון, 85% מהזיכיון מצוי בידי חברת "שלי" הבריטית.

בשנת 1964, לראשונה בתולדות חיפושי הנפט, הפיקו ארצות המזרח-התיכון יותר נפט גולמי מאשר ארה"ב. אם יימשך קצב הגידול הנוכחי תעלה תפוקת המזרח-התיכון בשנת 1965 על זו של אמריקה הצפונית כולה. מגידול שיא בן 100 מיליון טון (8% בתפוקת הנפט העולמית בשנת 1964 (שהסתכמה בעולם כולו בכ-1,400 מיליון טון) – נטלו ארצות המזרח-התיכון 40 מיליון טון, אפריקה (ובמיוחד לוב וניגריה) נטלו 23 מיליון טון, וברית-המועצות – 17 מיליון טון. בין מדינות האזור הוסיפה כוויית לצעוד בראש בשנה זו עם תפוקת נפט של 106 מיליון טון; אולם איראן, שהגדילה את ייצור הנפט שלה ב-14.6% בהשוואה לשנת 1963, והגיעה ב-1964 ל-83.3 מיליון טון, מתעתדת לדחוק את רגלי סעודיה (86 מיליון טון) מהמקום השני במזרח-התיכון.

התערעורת מעמדה של בריטניה במפרץ-הפרסי

עד למלחמת העולם השנייה נודעה למרחב המפרץ הפרסי חשיבות כפולה מבחינה בריטית: (א) מבחינת אוצרות הנפט ועתודותיו; (ב) במישור האסטרטגי.

² הדו"ח לשנת 1964 הצביע על תפוקה בת כ-9 מיליון טון.

³ ראה הפרק על עומאן-מסקט.

במרחב המפרץ הפרסי חבוי אוצר הנפט הגדול ביותר בעולם המספק כ-80%-90% מכלל תצרוכת הנפט של מערב-אירופה. עובדת היותו של המפרץ הפרסי יעד היסטורי של רוסיה הצארית בעבר ושל ברית-המועצות בהווה לא נעלמה מעיני האנגלו-אמריקאים, ובמיוחד מעיני הבריטים. בעוד שארה"ב מייצרות למעלה מ-1/4 מכלל ייצור הנפט העולמי, הרי שלבריטניה אין כמעט נפט באדמותיה. יתר על כן, עתודות הנפט המוכחות המצויות בידי חברות נפט בריטיות בארצות המזרח-התיכון מצטמצמות ל-1/3 מכלל העתודות המוכחות המצויות בידי חברות אמריקאיות באותן המדינות. אולם בנסיכויות המפרץ הפרסי משתוות בערך עתודות הנפט של החברות הבריטיות והאמריקאיות והוא הדין בייצור באמצע שנות ה-50 ועד לשנות ה-60.

הערך האסטרטגי של מרחב המפרץ הפרסי התבטא בשמשו כמקפצה גיאופוליטית לעבר הודו. עם השתחררות הודו בשנת 1947 פחתה במידה מסוימת החשיבות האסטרטגית של המפרץ, אולם ערכן של הנסיכויות עצמן עלה עקב גילוי אוצרות הנפט אחר מלחמת העולם השנייה. אף כי מטרתה העיקרית של בריטניה בכיבוש מרחב המפרץ הפרסי הייתה השמירה על נתיב הים להודו, הרי שפינוייה של הודו לא ביטל לחלוטין את החשיבות האסטרטגית של מרחב המפרץ הפרסי עבור בריטניה, שכן המפרץ הפרסי משתרע בשולי נתיבי היבשה של הסהר-הפורה והוא מחבר את הים-התיכון עם האוקיינוס ההודי והמזרח הרחוק. ניתן לראות במפרץ הפרסי מעין אלטרנטיבה תעבורתית לתעלת-סואץ, שאינה ניתנת בנקל לחסימה מפאת רוחבו של מיצר הורמוז (כ-46.5 ק"מ). זאת ועוד, המפרץ הפרסי הווה מאז ומתמיד יעד אסטרטגי של רוסיה בניסיונותיה ההיסטוריים לפרוץ לעבר הימים הפתוחים. תורכיה, החוסמת את המעבר הרוסי, היוותה יריב עז לרוסים, בעוד שפרס החלשה שחצתה בין רוסיה לבין המפרץ הפרסי לא היוותה חסימה איתנה. ולאחרונה, נסיכויות המפרץ הפרסי משמשות עד היום כבסיסי עזר צבאיים לבסיס הבריטי הדרומי בעדן בכל הנוגע לשיגור כוחות צבאיים למוקדי פורענות במזרח-אפריקה ובמזרח הרחוק והתיכון.

בחרין מהווה את העמדה האסטרטגית החשובה ביותר של הבריטים במפרץ הפרסי. בסיסי בחריין, יחד עם הבסיס הצבאי האמריקאי בדי'הראן שבסעודיה, נועדו למלא תפקיד מרכזי בהגנה על איראן, במידה וזו האחרונה תותקף ע"י ברית-המועצות במסגרת מאמץ סובייטי להשתלט על אוצרות הנפט של מרחב המפרץ הפרסי ולהשיג מוצא ימי לאוקיינוס ההודי. בשנת 1930 רכשה בריטניה משייח' בחריין את השטח הצפוני-מזרחי של האי מנאמה על מנת לבנות שם את בסיסה הצבאיים במקום הבסיסים הפרסיים שלה. לבחריין – הנמל הטוב ביותר במפרץ הפרסי. נמל זה, ח'ויר כאליה, הממוקם בין האי בחריין לבין האי מוחרק, משמש כבסיס ימי בריטי. נוסף לכך ניתן להסתייע בנמל בחריין עצמו המצויד באביזרים מודרניים, אך המוגבל לשימוש מחמת רדידותו. בשנת 1955 תכננו הבריטים את הקמתו של נמל חדיש ועמוק מדרום למנאמה, ובתחילת שנות ה-60 הורחב נמל מנאמה עצמו ע"י יציקת מזח ענק, שאיפשר את מעגן של ספינות גדולות. נוסף לכך הכשירו הבריטים מספר שדות תעופה באיי בחריין. שדה התעופה הבינלאומי במוחרק נחשב לנמל האוויר המסחרי הגדול והחשוב ביותר באזור והוא משרת גם את האווירה הצבאית הבריטית. בנמל ח'ויר כאליה מצוי מעגן מיוחד למטוסים ימיים. חשיבותה האסטרטגית של בחריין עמדה לה בתחילת מלחמת העולם השנייה והיא הופצה מהאוויר ע"י האיטלקים בשנת 1940. הייתה זו המטרה הצבאית היחידה שהופגזה ע"י חיל האוויר האיטלקי במרחב המפרץ הפרסי.

הבריטים הקימו בשעתו בסיסים צבאיים גם בכויית, ובכללם שני שדות תעופה צבאיים ובסיס ימי ששירת אווירונים ימיים. בנסיכויות המפרץ הפרסי האחרות לא הרבו הבריטים בהכשרת בסיסים צבאיים בגלל המחסור במים ותנאי האקלים הקשים. בשנת 1957 ניצלו הבריטים את בסיסם האווירי בשרגיה על מנת להפגז את מעוזי המורדים בעומאן.

מאז תום מלחמת העולם השנייה התערער בהדרגה מעמדה של בריטניה במזרח-התיכון. תהליך זה לא פסח על מרחב המפרץ הפרסי. הסיבות לכך היו רבות ומגוונות, ופרט לפינוייה של תת-היבשת ההודית בשנת 1947, יש להוסיף על הגורמים את התחדשות התחרות

האנגלו-אמריקאית על הנפט במפרץ הפרסי, ניסיונות ההשתלטות על הנסיכויות מצד סעודיה, עיראק ואיראן ותנופתו המהפכנית של ג'מאל עבד אנ-נאצר במרחב כולו, שהגיעה לשיאה באיחוד קע"ם בשנת 1958 ובפלישת הנפל לתימן בשנת 1962. התחרות האנגלו-אמריקאית על הנפט במפרץ הפרסי התנהלה בכל עוזה בשנות ה-20 של המאה הנוכחית ורפתה בהרבה בשנות ה-30 המאוחרות עם גילויין המחודש של אוצרות הנפט לאחר מלחמת העולם השנייה חלה החרפה מחודשת במאבקן ההדדי שלחברות הנפט הבריטיות והאמריקאיות. בסוף שנות ה-50 החלה חדירתן של חברות הנפט העצמאיות למרחב והתחרות קיבלה מימד נוסף. ממשלת ארה"ב, שחששה בשעתו מפני התמיכה הממשלתית הבריטית בחברות הנפט הבריטיות, התערבה באורח פעיל במאבק הנפט. בשנת 1943 נשקלה ברצינות הצעת ממשלת וושינגטון לחברות האמריקאיות לרכוש את זיכיונותיהן. הצעה ממשלתית זו נדחתה בסופו של דבר. בכל זאת ניסתה ממשלת ארה"ב להשיג בעקיפין אותה מטרה ביציאה בהצעה, בשנת 1944, להניח צינור נפט ממשלתי מחוף המפרץ הפרסי ועד לחוף הים התיכון. גם הצעה זו נפלה והחברות האמריקאיות שפעלו בצוותא ב"עראמקו" שבסעודיה הקימו את ה"טעפליין" על חשבונן. לעובדה שממשלת בריטניה משתתפת בכל החברות הבריטיות והבינלאומיות הפועלות במפרץ הפרסי הייתה משמעות חשובה ביותר; דא עקא, שעובדה זו לא פגמה בכוח עמידתן של החברות האמריקאיות בתחרות, אשר הוחרפה פי כמה וכמה משום שנותרו רק שטחים מצומצמים יחסים במזרח-התיכון שלא כוסו ע"י זיכיונות עד תום מלחמת העולם השנייה. אחד מהם היה האזור הניטרלי הכווייתי-סעודי. ההסכם האנגלו-אמריקאי משנת 1947, שאסר על שתי הממשלות להפריע לחברות הנפט היריבות לרכוש זיכיונות ברחבי העולם, פעל לטובת החברות האמריקאיות: בשנת 1948 הצליחה חברת "אמריקאן אינדפנדט אויל" לרכוש זיכיון למשך 60 שנה על חלקה של כוויית באזור הניטרלי על המחצית הסעודית של האזור הניטרלי השתלטה, במרץ 1949, חברה אמריקאית עצמאית אחרת ("גאטי", Getty), וכתוצאה מכך הועבר כל שטח האזור הניטרלי לידי חברות אמריקאיות עצמאיות. הזיכיון על חופי האזור הניטרלי נשמט גם כן מידיים בריטיות, והועבר בשנת 1958 לקבוצת משקיעים יפנית, החולשת על 80% מהזיכיון, בעוד ש-20% הנותרים חולקו בשווה בין סעודיה וכוויית.

יתר על כן, בשנת 1951 ויתרה חברת הנפט של עומאן-ד'ופאר (חברת בת של "חברת הנפט העיראקית") על זיכיונה בד'ופאר. החברה האמריקאית העצמאית של ג'והן מֶקוֹם (John Mecom) מטקסס רכשה את הזיכיון באוקטובר 1953, וכך נשמט חלק ניכר מזיכיון הנפט על שטחי עומאן מידי חברות-הבת של "חברת הנפט העיראקית".

עוד בשנת 1945 הכריז הנשיא טרומאן שגבולותיהן התת-ימיים של ארה"ב משתרעים הרחק מעבר לגבולות המים הטריטוריאליים שלהן. בעקבות ארה"ב הלכו מדינות רבות וביניהן נסיכויות המפרץ הפרסי. איראן הודיעה על הרחבת גבולותיה התת-ימיים ב-19 במאי 1949, ולאחר מכן פורסמו הכרזות דומות מצד שליטי סעודיה (באותו חודש), בחריין (ב-3 ביוני), כוויית (ב-12 ביוני), ולהלן – קטר ו"נסיכויות שביתת-הנשק". שליטי קטר ו"נסיכויות שביתת-הנשק" מסרו את זיכיונותיהן התת-ימיים לחברה אמריקאית ("סופריור אויל") למרות התנגדותה המשפטית של "חברת הנפט העיראקית". בורות משפטית הכריעה לטובת החברה האמריקאית. אולם בקיץ 1952 חיסלה חברה זו את עסקיה במזרח התיכון וזיכיונותיה במימי אבו-ד'בי ודובאי נקנו ע"י חברות בת של "חברת הנפט הבריטית" (BPC), לשעבר – "חברת הנפט האנגלו-איראנית". חברת "של" האנגלו-הולנדית רכשה את הזיכיון על מימיה של נסיכות קטר. ראוי לציין, כי סכסוכים משפטיים מעין אלה לא התעוררו כלל ועיקר לגבי השטחים התת-ימיים של סעודיה, בחריין וכוויית מאחר ובשתי המדינות הראשונות פעלו חברות אמריקאיות ואילו בזיכיונות היבשתיים של כוויית התחלקו שווה בשווה חברות בריטיות ואמריקאיות. המסקנה נובעת מהשוואה זו הייתה שרק החברות הבריטיות, או החברות הבינלאומיות בשליטה בריטית, נאלצו להיאבק מרה על רכישת

הזיכיונות על הקרקע התת-ימית של המדינות, ששטחיהן היבשתיים כוסו בזיכיונותיהן עוד קודם לכן.

ניסיונות ההשתלטות מצד סעודיה, עיראק ואיראן על נסיכויות המפרץ הפרסי לא היוו חזיון חדש, אולם הניסיונות תכפו והומרצו עקב אוצרות הנפט, והשתלבו בעקיפים במאבק הכללי בין חברות הנפט האנגלו-אמריקאיות. הסכסוכים בין נסיכויות ומדינות האזור התנפחו למימדים בינלאומיים בפרשת נאת בורימי,⁴ החל משנת 1951, כשמצדו האחד של המתרס ניצבות סעודיה וחברת "עראמקו" האמריקאית, ומצידו השני מתבצרות סולטאנות מסקט ושייחיות אבו-ד'בי בתמיכתה של ממשלת בריטניה. הסכסוך הרדום למחצה ניעור לסירוגין, הועלה בזירת האו"ם וטרם הגיע לכלל פתרון. בתחילת שנות ה-50 העלתה סעודיה תביעות טריטוריאליות לגבי דרום קטר. בשנת 1949, כשהחלה "חברת הנפט העיראקית" בקידוחי ניסיון ב"נסיכויות שביתת-הנשק", טענה סעודיה לבעלותה על חלק משטחי הנסיכויות. סכסוכי הגבולות לובו מפאת היעדים של ציוני גבולות בשטחים המדבריים שבין סעודיה לחופי המפרץ הפרסי.

סכסוך עתיק-יומין שזור בדברי ימיה של ייחיות כוויית, אשר סעודיה ניסתה פעמים מספר לכבושה.⁵ לאחר שנכשל הניסיון הסעודי האחרון בשנת 1928, הטילה סעודיה הסגר יבשתי על כוויית ונמנעה מלייצא ומלייבא דרך נמל כוויית. ההסגר התבטא גם בדרישתו של המלך סעוד לייצא את חלקו בנפט של האזור הניטראלי דרך נמל סעודי ולא דרך נמל עבדאללה של כוויית. ואכן, מינאא סעוד, שנבנה במיוחד ע"י סעודיה, מקבל צינור נפט שהונח בשנת 1955 באזור הניטראלי ומייצא את החלק הסעודי בנפט האזור הניטראלי.

לעיראק תביעות ישנות נושנות על כוויית למן שנת 1914, שעה שכוויית היוותה חלק מוולאית בצרה.⁶ בסוף שנות ה-30 פעלה בבצרה תנועה מקומית, שתבעה את צירופה של כוויית לעיראק, ונהנתה מתמיכת בית המלוכה העיראקי. פעולותיה של תנועה זו הושקו לאחר הפעלת לחץ בריטי. משנת 1945 הגבירה עיראק את לחצה על כוויית: באפריל 1953 ביטלה עיראק את אשרות הכניסה מכוויית לתחומיה וכן חוקקה חוק לעידוד השקעות הון כווייתי בעיראק. ביולי 1953 גבה משרד הדואר העיראקי תשלומי דואר לכוויית בהתאם לתעריפים העיראקיים הפנימיים. בין השנים 4-1952 נערכו ביקורים הדדיים בדרגים גבוהים: שייח' כוויית ביקר בבגדאד (במרץ 1952 ובינואר 1954). נורי אס-סעיד ועבד אל-אלאה הגיעו לכוויית (באפריל 1952), ובאפריל 1953 – ביקרו שם המלך פייסל ה-II והעוצר עבר אל-אלאה. אלפי עובדים עיראקיים שוהים בכוויית והם נאמדים בכ-8%-10% מכלל האוכלוסייה. ביולי 1955 הוסכם בין עיראק לכוויית על הנחת צינור מי-שתייה מהשט אל-ערב לשייחיות.

במאי 1958 הוזמן שייח' כוויית לבגדאד והופעלו עליו לחץ חזק על מנת שיצטרף ל"איחוד הערבי" – ההאשמי, שהוקם בין עיראק לירדן כתוצאה מאיחוד מצרים וסוריה לקע"ם. התמוטטותו של המשטר המלוכני בעיראק הקלה זמנית בלבד את הלחץ על כוויית, שכן הגנרל קאסם התגלה כתובע נמרץ לצירופה של כוויית לרפובליקה העיראקית החדשה. תביעותיו הפכו לאיומים צבאיים מפורשים בשלהי יוני 1961, ימים ספורים לאחר שכוויית הפכה למדינה עצמאית. הבריטים נאלצו, כזכור, לפנות את יחידותיהם שהוזעקו לעזרתו של שייח' כוויית ואת מקומן תפסו יחידות של כוח ערבי בינלאומי.

בנוסף לכך העלתה עיראק תביעות עקיפין לגבי בהריין וקטר. בסכסוך המדיני והצבאי שהתחולל מאמצע שנות ה-50 ואילך בין סולטאן מסקט לבין אימם עומאן תמכה עיראק בתוקף רב בסולטאן. גם בגזרה מדינית זו בלטה בידודה המדיני של עיראק מול שאר מדינות

⁴ ראה לעיל בפרק על עמאן-מסקט.

⁵ ראה לעיל בפרק על כוויית.

⁶ עיין בפרק על כוויית, ובמיוחד בסעיף – כוויית, בריטניה ומדינות ערב.

"הליגה הערבית", בדומה לסכסוכה עם מדינות אלה בפרשת כוויית. לאיראן, לעומת זאת, תביעות מסורתיות על איי בחריין⁷ מאז שנת 1829.

הסכסוכים בין נסיכויות המפרץ הפרסי לשכנותיהן קיבלו תפנית חדשה ומאיימת על עמדותיה של בריטניה החל משנת 1954, עם פתיחת המתקפה המדינית-תעמולתית של נאצר על עמדותיה של בריטניה במזרח-התיכון. נסיכויות המפרץ הפרסי הידקו את קשריהן עם מצרים בתחומי החינוך התיכוני והגבוה וכן בתחומי ההנדסה, הצבא והתברואה. כוויית שיתפה פעולה עם מדינות "הליגה הערבית" בוועדות "הליגה" לעניינים סוציאליים ותחבורתיים עוד לפני הכרזת עצמאותה. גם קטר, ובמיוחד בחריין, הידקו את קשריהן עם מדינות ערב בכלל ומצרים בפרט. גורם אנטי-בריטי חשוב בנסיכויות המפרץ הפרסי היו המהגרים הערביים, ובמיוחד המהגרים והשליחים ממצרים, מסוריה ומקרב פליטי ארץ-ישראל. גורם אנטי-בריטי זה משתלב כהלכה בתאים האופוזיציוניים המקומיים ובחיזוק השאיפה לאי-תלות בבריטניה. עד שנות ה-60 המוקדמות לא היו מפלגות פוליטיות באזור המפרץ הפרסי. לעומת זאת הורגשה פעילות מדינית מחתרתית למחצה בכוויית ובבחריין. בזו האחרונה קיים "ועד לאחדות לאומית" החותר לרפורמות והנתמך ע"י המשכילים המקומיים. ועד זה הכריז שבייתה ראשונה נגד השייח' המקומי בדצמבר 1954, לאחר שנדחו דרישותיו להקמת מועצה מחוקקת-פרלמנטרית, אשר תצמצם את סמכויותיו הבלתי-מוגבלות של השליט המקומי. בכוויית פועל בחשאי סניף קומוניסטי מתחילת שנות ה-50. בבחריין ובכוויית מתנהלת פעילות פוליטית גם ע"י קבוצות אחרות המוסוות במועדונים רשמיים או באיגודים בלתי-פורמליים. אחדות מקבוצות אלה היו מסונפות להנהגה הבין-ערבית של מפלגת "אל-בעת". אחר ההפיכה בעיראק בשנת 1958 פורסם צו רשמי בדבר סגירת המועדונים הללו בכוויית ומאז ואילך התקיימה הפעילות המדינית רק במחתרת, במיוחד בקרב פועלי הנפט.

בריטניה ניסתה ועדיין מנסה לבלום את השפעת המדינות השכנות, הלאומנים המקומיים וקבוצות השמאל המחתרתיות ע"י הקמת פדרציה של נסיכויות המפרץ הפרסי. מגמה בריטית זו נבעה גם מהשאיפה להשתחרר מהאחריות המדינית הישירה על השייחים והשבטים למיניהם המסוכסכים בינם לבין עצמם, מבלי שהבריטים יוכלו להפיק תועלת כלכלית ממשית מההסתבכות בעניינים הפנימיים. יתר על כן, כל התערבות בריטית בענייני הפנים של הנסיכויות זוכה באורח אוטומטי לגינוי ולהוקעה במטבעות הלשון של "האימפריאליזם" ו"הניאו-קולוניאליזם". המגמה הבריטית להשתחרר מעולן המדיני של הנסיכויות למיניהן עוכבה עד כה מחשש היבלעותן ע"י סעודיה ועיראק, ואולי גם ע"י מצרים, אשר אינה מסתירה את טענתה על אופיו הכלל-ערבי של נפט המפרץ הפרסי.

עד כה זכתה כוויית לקיום עצמאי נפרד עקב עושרה העצום ומחמת האינטרסים המשותפים של בריטניה וארה"ב גם יחד בנפט הכווייתי. עוד בשנת 1930 אסרו הבריטים מספר בחריינים שנדחפו ע"י פרס למחות בפני חבר-הלאומים על כוונת הבריטים לכונן פדרציה באזור המפרץ הפרסי. במרוצת הזמן חזרה וצצה תכנית זו מספר פעמים בשנת 1950 ושלוש שנים לאחר מכן. בספטמבר 1953 הודו הבריטים, כי הם חותרים להדק את היחסים הכלכליים בין הנסיכויות באמצעות איחוד מכס, בעת ובעונה אחת הכחישו הבריטים את הטענות, כי מגמתם להקים מדינה ערבית חדשה. הכחשות אלה לא עמדו במבחן המציאות. לאחר כינון הטענות, כי מגמתם להקים מדינה ערבית חדשה. הכחשות אלה לא עמדו במבחן המציאות. לאחר כינון "הפדרציה של דרום-ערב" נגשו הבריטים לבחון מחדש את תכנית הפדרציה של נסיכויות המפרץ הפרסי, בעוד שמצרים התייצבה בראש מדינות ערב המתנגדות בכל תוקף לתכנית זו. הקשיים האחרים נבעו מהתחרות הפנימית בין השליטים, מהיסודות האתניים והדתיים המנוגדים והמסוכסכים באזור זה ומהעדר דרכי תחבורה יבשתיים מודרניים בין הנסיכויות, בנוסף לעובדה שחבל אל-חסא הסעודי חוצץ בין כוויית

⁷ עיין לעיל בפרק על בחריין.

לנסיכויות האחרות. הנחשלות והבערות מחד גיסא והסכסוכים הפנימיים בין שליטי הנסיכויות מאידך גיסא, היוו, כאמור, את שני המאפיינים העיקריים של החיים הכלכליים והמדיניים ב"נסיכויות חוף שביתת הנשק". בשנת 1960, למשל, לחצו הבריטים על שייח' עלי אית-ת'אני, שליט קטר, להתפטר לטובת בנו אחמד נוכח הביקורת החריפה שנמתחה על מעלליו ובזבוזי הכספים שלו, מסתבר, כי השליט המודח נהג ללוות כספים מבנקים זרים וחובותיו ערב סילוקו נאמדו בכ-20 מיליון דולר.

גם בשרג'יה (או אש-שארקה) לא שפרה נחלתם של הבריטים: שליט נסיכות זו, שייח' צקר אבן-סולטאן אל-קאסמי, גילה אהדה יתרה למצרים. אהדתו זו נבעה במידה רבה ממצבה של שרג'יה, שהנה הקטנה והענייה ב"נסיכויות חוף שביתת-הנשק". לאחר פלישת הצבא המצרי לתימן הפר השייח' את אחדות הפעולה של יתר שליטי הנסיכויות, שנקטו במדיניות פרו-מערבית מובהקת בזירה הבין-ערבית. ביוני 1965 החליטו הבריטים להדיח את שייח' צקר. זה האחרון מצא מקלט מדיני במצרים והוא משמש כקלף תעמולתי מצוין בידי תועמלני קהיר המנסים לקעקע את יסודות החסות הבריטית על נסיכויות המפרץ הפרסי. נאצר ודוברו הראשי, חסנין הייכל, לא הסתירו מעולם את התעניינותם במרחב המפרץ הפרסי. חתירתה המתמדת של מצרים להשתלטות על "הנפט הערבי" אינה בבחינת חידוש. כדי לקדם את מטרתם התמידו המצרים בשיגור סיוע טכני, ובכלל זה קבוצות מורים ורופאים, לנסיכויות המפרץ הפרסי. התגברות המאמץ הפרסי בחצי"א ערב התבטא, בין השאר, בהקמת "ועדה לסיוע לנסיכויות המפרץ הפרסי", בחסות "הליגה הערבית", בשנת 1962. הקמתה של ועדה זו ע"י מזכיר "הליגה", עבד אל-ח'אלק חסונה, בהשראה מצרית ישירה, נתקלה בהתנגדותה של סעודיה, אשר יחסיה עם מצרים הורעו ביותר לאחר התערבותה הצבאית של מצרים בתימן. שליטי הנסיכויות סרבו לשתף פעולה עם הוועדה הנ"ל והעמידו עצמם בחזית אחת עם סעודיה. רק שייח' צקר משרג'יה התיר פתיחת סנף בשטח נסיכותו בטרם הודח. מול הסכנה המשותפת התגברו שליטי הנסיכויות על סכסוכיהם המסורתיים באפריל 1965. נציגי 9 הנסיכויות החליטו על הקמת קרן פיתוח כללי, שתמומן ע"י בחריין, קטר ואבו-ד'בי (הנהנות מהכנסות הנפט) לטובת הנסיכויות העניות.

במחצית יולי 1965 נערך בדובאי כנס כללי של שליטי הנסיכויות, שהחליטו על ביצוע תכנית פיתוח מקפת לכל נסיכויות מרחב המפרץ הפרסי כחטיבה גיאוגרפית-כלכלית אחידה. בריטניה וסעודיה הביעו נכונותן לתרום מיליון ליש"ט כל אחת לטובת תכנית הפיתוח הנ"ל, בנוסף ל-400,000 ליש"ט שתתרומנה הנסיכויות העשירות בנפט. להתפתחות כלכלית זו נודעה משמעות מדינית חשובה, שכן בריטניה וסעודיה גילו אינטרס זהה, שהוכתב ע"י פעולות החתירה המצריות. ראוי לציין במיוחד את יוזמתו של המלך פייסל בקיום מגעים עם שליטי הנסיכויות על מנת לגבש חזית מדינית אחידה נגד מצרים. מדיניות פעילה מעין זו לא ננקטה בשעתו ע"י המלך סעוד. התגובה המצרית הייתה חריפה, שופרות התעמולה של קהיר האשימו את פייסל בקנוניה עם האימפריאליזם הבריטי, תוך הפרת החלטות ועידות הפסגה הערביות. אולם בשלב מאוחר יותר, ערב ועידת ג'דה ששמה קץ לפעולות האיבה בתימן, שינו המצרים את טעמם. מזכיר "הליגה הערבית", חסונה, הצהיר כי ארגונו אינו מתנגד לביצוע תכנית הפיתוח הבריטית-סעודית במרחב המפרץ הפרסי. נסיגתו של נאצר בוועידת ג'דה, שהתבטאה בקבלת מרבית תנאיו של המלך פייסל, העלתה את יוקרתה המדינית של סעודיה בחצי"א ערב והרחיקה לזמן מסוים את סכנת החתירה המצרית. ייתכן והאחדת נסיכויות המפרץ הפרסי מבחינה גיאוגרפית-כלכלית מבשרת צעד נוסף לקראת מימושו של רעיון הקמת "הפדרציה של נסיכויות המפרץ הפרסי". מכל מקום, בשלהי שנת 1965 לא נראה עדיין הגיבוש המדיני באופק.

ביבליוגרפיה כללית

- בארי, אליעזר, *הקצונה והשלטון בעולם הערבי*, ספריית הפועלים, 1966.
 בר, גבריאל, *ערביי המזרח-התיכון*, הקיבוץ המאוחד, תש"ח.
 ורד, יעל, *הפיכה ומלחמה בתימן*, עם-עובד, 1967.
 ישראל, עמיהוד, *המזרח-התיכון – סיכומי הרצאות ומבחר נושאים לקריאה*, חיפה: בית הוצאת בית-הספר הריאלי העברי, 1971.
 ישראל, עמיהוד, *המזרח-התיכון בזמן החדש*, חיפה: בית הוצאת בית-הספר הריאלי העברי, 1963.
 לקוויר, זאב, *המאבק על המזרח-התיכון*, ספריית הפועלים, 1971.
 מרלין, שמואל (עורך), *המעצמות הגדולות והמשבר הנוכחי במזרח"ת*, אותפז, 1970.
 שמעוני, יעקב, *מדינות ערב בימינו*, עם עובד, 1965.
 שמעוני, יעקב ולוין אביתר (עורכים), *לכסיקון פוליטי של המזרח"ת במאה ה-20*, בית הוצאה הירושלמי, 1971.

Hourani, A. *Syria & Lebanon*, Oxford, 1954.

Issawi, Ch., *Egypt at Mid-Century*, Oxford, 1954.

Lenczowski, G. *The Middle East in World Affairs*, New York, 1952.

Lewis, G., *Turkey*, London, 1955.

Longrigg, S., *Iraq, 1900 to 1950, A Political, Social & Economic History*, R.I.I.A., Oxford, 1953.

Marlowe, J., *Anglo Egyptian Relations, 1800-1953*, London, 1954.

Patai, R., *The Kingdom of Jordan*, Princeton, 1958.

Philby, J., *Saudi Arabia*, London, 1955.

R.I.I.A., *The Middle East, A Political & Economic Survey*, New York, 1954.

Webster, E., *The Turkey of Ata-Turk*, Philadelphia, 1939.

* ביבליוגרפיה נוספת בגוף החיבור ובהערות שוליים.